

VIII. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

I. CİLT

Uluslararası Türk Dili Kurultayı (VIII: Ankara: 22-26 Mayıs 2017)

VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021.

1.c.: tbl., fotog.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1434/1)

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

ISBN 978-975-17-4966-6 (1. cilt)

ISBN 978-975-17-4965-9 (Tk.)

1. Toplantılar, Türk Dili I. e.a

Türk Dil Kurumu Yayınları

VIII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI

22-26 Mayıs 2017

I. CİLT

Ankara, 2021

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1434/1

VIII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
22-26 Mayıs 2017

*

Metin Denetimi:
TDK - Kübra KICIR

*

Sayfa ve Kapak Tasarımı:
TDK - Fayik YANGIR

*

Birinci Baskı: Ankara, 2021 Ekim
ISBN: 978-975-17-4966-6 (1. cilt)
ISBN: 978-975-17-4965-9 (Tk.)

*

Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Avrupa’da Türklerin ve Türkçenin Geleceği [Almanya Örneği] • 15
Abdulkadir İNALTEKİN

Makedoncadaki Türkçe Fiillerin Yapıları ve Kullanılış Şekilleri • 33
Abidin KARASU

Varyantlaşmanın Sebepleri ve İşleyişi Açısından Bir Tükü İncelemesi:
“Kiraz Aldım Dikmeden” • 43
Âdem TERZİ

Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi
Arasındaki Yalancı Eş Değer Kelimeler • 65
Adilhan ADİLOĞLU

Kırgız Türkçesinde Ses Uyumlarının Sebep Olduğu Ses Değişimleri • 157
Ahmet BURAN

Türkiye Türkçesinde -*A Kadar* Biçim Biriminin İşlevinde Kılınışın Rolü • 169
Ahmet KARADOĞAN

Yeni Uygur Türkçesinde Yönelme Durumunun Bir Fonksiyonu Üzerine • 177
Ahmet KARAMAN

XIV. Yy. Memlûk-Kıpçak Sahasına Ait *Rasûlid Hexaglot - Kral’ın Sözlüğü* ve
Oğuzca Unsurlar • 189
Ahmet NAHMEDOV, Cihan DOĞAN

‘*Koç*’tan ‘*Koç*’a • 217
Ahmet Şefik ŞENLİK

Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerinden *Tarama Sözlüğü*’ne Katkılar:
Organ Adları • 223
Ahmet Turan DOĞAN

Türk Milletinin Kullandığı Jest ve Mimiklerin Sözlüğü • 263

Aleksandr TSOI

Metinler Arası İlişkiler Kuramı ve Klasik Edebiyat: Hasan Ziyâ'î Mostârî'nin Yapıtları • 275

Alena ĆATOVIĆ

Güney-Batı Anadolu Bölgesi Ağızlarında –I / -Ip Batı Tasvir Fiilinin Kullanımı ve İşlevleri • 285

Ali AKAR

Yabancı Dil Türkçe Öğretim Kitaplarının Dil ve Kültür İçeriğinin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesinin Çok Merkezlilik İlkesi Açısından İncelenmesi • 291

Yunus ALYAZ, Kazım YOLDAŞ, Şükrü BAŞTÜRK, Mustafa ULUOCAK

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Fonoloji Meseleleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma • 307

Amir KHALİLZADEH

Osmanlı İmparatorluğu'nun Moğol Tarihindeki Yeri • 321

Ariyajav BATCHULUUN

XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Devletler Arası Yazışmalarda Kullanılan Türk Yazı Dili (Car-Balaken ile Rusiya Arasında İmzalanmış “Yeminli Yükümlülük” İsimli Anlaşmalar Örneğinde) • 331

Arzu MEMMEDOVA

1327 (1909-1910) Hacı Hasan Şükrü'nün *Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevi* Eseri ve “Yaşname”si • 345

Atiye NAZLI

Mahambet Ötemisulı'nın Şiirlerinde Arkaik Sözcükler ve Deyimler • 381

Ayabek BAYNİYAZOV

Eski Anadolu Türkçesinde -mAlU ol- Karmaşık Fiili • 395

Ayfer AYTAÇ

Özbek Atasözlerinde “Bor-Yo'q (Var-Yok)” Sözcüklerinin Kullanım Özellikleri • 407

Aynur Öz ÖZCAN

Kırgızlarda Ak Batalar-Dilek Selamları • 419

Aysel BAYTOK

Bir Üst Dil Olarak Klasik Türk Edebiyatının Söz Algısının Gösterge Bilim Açısından Değerlendirilmesi • 433

Ayşe DALYAN, Evrim DALYAN EBERDES

Manisa Ağızlarında Teknolojik Kavramların Gösterenleri • 461
Ayşe İLKER

Tatarca Edebi Metinlerde Osmanlıca Etkisi • 469
Ayşen USLU

Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in Eserlerinde Toplumsal Eleştiri • 479
Ayvaz MORKOÇ

О Частице Болза В Тувинском Языке Tuvacada *Bolza* Edatı Hakkında • 493
Aziyana Bayyr-ool

Türkçe ve Farsçada Nezaket Stratejileri (İtifatlar, İyi Dilekler ve Saygı Gösterme) • 505
Azra ABADŽIĆ NAVAĖY, Sabina BAKŠIĆ

Moğolistan Runik Yazıtlarında Geçen Bazı Yıl İsimleri • 519
Azzaya BADAM

Türkî Tîlderinde Aқын-Жазушы Tілі Сөздігін Жасаудың Ғылыми
Әдіснамалық Мәселелері • 531
Б.Н.НУРЖАНОВА, Ж.К.ОТАРБЕКОВА

Sengel Tıvalarında Yaşlarına Göre Hayvanların Adlandırılmasıyla İlgili Bazı
Genel Türkçe Sözcükler Üzerine • 551
Badarç BAYARSAYHAN

Ibray Altınsarın'ın “Berrak Bir Pınar” Hikâyesinde Yalancı Eş Değerlik • 561
Bağdagül MUSA

Borçalı'da Bir Söz Ustası: Aslan Kosalı ve Şiirleri • 569
Bahadır GÜNEŞ

Türkçe *Göz* ve Hırvatça Karşılığı *Oko* Adlarından Türemiş Deyimler, Sözcükler
ve Soyut Anlamları: Karşılaştırmalı Analiz • 593
Barbara KEROVEC, Özgür ÖNER

Renk İfade Eden Kelimelerin Dil Bilimsel - Kültürel Özellikleri • 607
Berna KADİROVA

Gıyasu'ı Lügat Sözlüğü'nde Kullanılan Türkçe ve Türkçe-Farsça/Arapça
Müşterek Sözcükler • 615
Berna KARAGÖZOĞLU

Kemal Paşazade'nin (İbn Kemal) *Durûbü'l-Emsâl*'i • 663
Beyhan KESİK

Çuvaşça ve Türkiye Türkçesinde Amaç Belirten Yapıların Karşılaştırması (Özne) • 677
Buğra O. ULUYÜZ

Türkiye'nin Ağızlarında Kuru Meyve Türündeki Çerezler / Kuru Yemişler • 685
Burcu YANIKLAR

Kırgızcadaki *Ele* Yardımcı Fiilinin Çok İşlevselliği • 697
Burul SAGINBAEVA

Türkçe İçin Kendi Kendine Derlem Platformu Sözlük Bilimi Modülü • 709
Bülent ÖZKAN

Fransa'da 3-5 Yaş Arasındaki Göçmen Kökenli Türk Çocuklarda Sözcük Çeşitliliği Gelişimi • 727
Büşra HAMURCU SÜVERDEM

Dilin Kökeni Arayışları II: Foxp2 Geni • 741
Caner KERİMOĞLU

Kırgız Türkçesinde Yeni Fark Edilen Bir Kip: *Âdet İfadeli* Geniş Zaman Kipi • 761
Çaştegin TURGUNBAYER

Kırgız Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller • 769
Cüneyt AKIN

İhtimal ve Tahmin Anlamı Veren Kiplik İfadeleri ve Nogay Türkçesi Örneği • 775
Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinde Giysi Adları • 785
Ebru ÇETİN MİLCİ

Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Edat: *adına* • 807
Ebru KABAKÇI

Ignác Kúnos'un Transkripsiyonlu Masal Derlemesinin Yansıttığı Türkçe • 817
Edit TASNÁDI

Kırgızca Türkçe Sözlük ve Kaynakları • 825
Ekrem ARIKOĞLU

Temeşvarlı Osman Ağa'nın Yaşam Öyküsü'nün Türkçesi ve Etnik Kökeni Üzerine Bir İnceleme • 827
Ekrem ČAUŠEVIĆ

Ortak Konuşma Dili Ne İçin Oluşturulamıyor? (Alfabe Sorunları ve Çözüm Yolları) • 839

Elçin İBRAHİMOV

Ad Tamlamalarında Tamlanan Olarak -*MA* İsim-Fiilinin Anlamsal ve Söz Dizimsel Özellikleri • 847

Elena OGANOVA

Tuvacada Expressive Kelimeler • 853

Ellada K. ANNAI

XX. Yüzyılın Başlarında Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi Arasında Ortak Türk Dili Oluşturma Çabası Olarak *Füyuzât* Dergisi: Yaptığı Etkiler ve Aldığı Eleştiriler • 859

Elnure AZİZOVA

Azerbyacan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Yapılarının Karşılaştırılması • 869

Elza ALİSOVA DEMİRDAĞ

Litvanya Tatar Türklerine Ait Bir İlm-İ Hâl Kitabı • 887

Emine ATMACA

Çinceden Uygurcaya Çevrilen Metinlerde “Ağız”, “Köz” ve “Yüz” Sözlere ile Kurulmuş Deyimler • 921

Engin ÇETİN

Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında Y-/C- Sesi Üzerine • 931

Ercan ALKAYA

Türkiye Türkçesinde Çatı Ulamının Sözlüksel İşaretleyicileri • 951

Erdoğan BOZ

Eşref Feyzî’nin *Hoş-Edâ* Adlı Manzum Sözlüğü • 961

Erdoğan TAŞTAN

Cafer Cabbarlı’nın Dil Anlayışı ve Eserlerinde Satır Arası Göndermeler • 981

Erdoğan UYGUR

“+(*I*)K- / -(*I*)K-” Eki ve Çatı Fonksiyonları • 989

Erkan DEMİR

Eski Dil İlişkilerinin Peşinde • 1001

Éva CSÁKI

Şems-i Asi'nin Eserlerinde Hoca Ahmed Yesevî'nin Etkisi • 1009
Fatih BAKIRCI

Türkiye Türkçesi Ağızlarına Derlem Temelli Bir Yaklaşım Denemesi:
www.turkiyeturkcesiağızları.com • 1023
Fatih KURTULMUŞ

Başkurt Terminolojisi Sorunları • 1047
Feyruze GARİPOVA

Mehmed Fuad Köprülü'nün Yaptırdığı Travay ve Mezuniyet Tezleri ve Özellikleri • 1055
Fikret TURAN

/-(I)Z-/ Çatı Ekinin İşlevleri • 1071
Funda KARA

Bir Etimolog Olarak Yusuf Has Hacı ve *Kutadgu Bilig*'deki Hapax Legemenon
Sözcükler • 1089
Funda TOPRAK

Tatar Millî Bayram Leksikası (Sabantuy Örneğinde) • 1105
Fyaridya TAGİROVA

The Comparative Studies of the Vocabularies between Languages of Mongolic
Group and Turkic Group __On The Historical Contact of the Northern
Nationalities and the Formation of the Commonality of Altai Languages • 1115
G-JORIGT

Eski Türkçe Bir Etimoloji Denemesi: Ayak “Kâse, Kadeh” • 1121
Galip GÜNER

Eski Türk Yazıtlarında Geçen ve Moğolcada Anlam Değişmesine Uğramış
Sözcükler • 1133
Gerelmaa NAMSRAI

Türk Romanında Yabancılaşma Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım • 1139
Gıyasettin AYTAŞ

Oğuz-Kıpçak ve Kıpçak-Oğuz Paralelliği -17. Yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin
Dil Manzarasında- • 1163
Gızılgül ABDULLAYEVA

Derbendname'nin Azerbaycan'da Bulunan Üç Nüshası ve Azerbaycan Sahasına Ait
Karışık Dilli Bir Metin • 1173
Gökçe Yükselen PELER

Derbendnâme'de (613 Nu.'lı Nüsha) İsim Tamlamaları
(Possessive Constructions In Darband-Nameh) • 1183
Gökçe Yükselen PELER

Anamur Abdallarının Gizli Dili • 1197
Gönül ERDEM NAS

Kazakçadaki Yardımcı Fiiller • 1207
Gulayhan AQTAY

Батырлар жырындағы поэтикалық фразеологизмдер • 1219
Гүлбану ҚОСЫМОВА

Issues In Historical Background Of The Turkic Languages Numerals System • 1229
KOZHAKHMETOVA G.

Kazak Dilinde Brand İsminin Kültür Dil Bilim Niteliği • 1239
Gulsinay İSSAYEVA

Orhan Kemal'in Gürcüce'ye Çevrilen Romanı Üzerine Karşılaştırmalı Dil Bilgisi
Analizi: *Hanımın Çiftliği* • 1249
Gül Mükerrrem ÖZTÜRK

Onomastik Birimler ("Molla Nasreddin" Dergisi Esasında) • 1259
Gülbeniz BABAYEVA

Türkçede Kelime İçi Zıt Anlamlılık • 1271
Gülim SHADİYEVA

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde ve Tercümelerde Online Sözlükler • 1277
Gülnaz YAGAFAROVA

Türk Dilleri Arası Çeviri Sözlüklerinin Yapılmasında Karşılaşılan Sorunlar • 1283
Gülzura CUMAKUNOVA

XVII. Yüzyıl Rumeli Çıtağ Ağzının Günümüz Türkiye Ağzlarındaki Görünümü • 1293
Gürer GÜLSEVİN

Eski Uygurca *Kat*- "Anlamak" Fiili • 1315
Hacer TOKYÜREK

Çekim Edatlarının Ek Düzeyinde Eş Değerliği ve Temsil Ekleri • 1323
Hacı İbrahim DELİCE

Türk Edebiyatında İlk Tenkit Tarihi Serisi: “Tekâmül-i Tenkit” Yazıları • 1331
Halef NAS

Terim Sözlüklerinde Tutarsızlıklar ve Farklı Uygulamalar • 1345
Hamza ZÜLFİKAR

Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Şiirlerinde Ölüm Duygusunu/Olgusunu Temsil Eden
Metaforlar • 1353
Hanife ÖZER

Bursa Yerli Ağızlarında Pekiştirme, İkileme ve Tekrarlar Üzerine • 1365
Hatice ŞAHİN

Uybat III (E-32) Yazıtının Arka Yüzünün İkinci Satırı Üzerine Bir
Rekonstrüksiyon, Okuma ve Anlamlandırma Denemesi • 1373
Hülya YILDIZ

Aylak Adam Üzerine Psikanalitik Bir Okuma Denemesi: Anne Arketipi, Oidipus
ve Sisifos Kompleksi Kaynaklı Birey Sıkıntısı • 1393
İbrahim BİRİCİK

Tatar Edebiyatında ve Folklorunda Hükümdar Tipi • 1409
İlseyar ZAKİROVA

Bosna’da Türk Dilinin Yaşatılmasında *Prilozi ve Bahar* Dergilerinin
Önemi • 1415
İrfan MORİNA, Cevdet ŞANLI, Ergin JABLE

Bulgarcada -(A) Ciya (<-Cı) Yapım Ekiyle Oluşturulan Yeni Sözcükler Üzerine
Bir Çalışma • 1421
İrina SARAİVANNOVA

1788 Tarihli GotPhIa ve Kefe Mitropoliti İgnatios’un Karamanlıca Vasiyetnamesi
ve Karamanlıca El Yazma Redaksiyonları • 1431
İryna DRYGA

Kosova’da Türkçe Kelimelerden Yapılmış Armut Adları • 1445
İsa SÜLÇEVŞİ

Marifet, Maharet, Hüner, Kabiliyet, Beceri, Yetenek, Ustalık, Uzmanlık
Kelimelerinin Örneğinde - Eş Anımlı ve Yakın Anımlı Olan Kelimelerin
Sözlük Tanımındaki Anlamını Oluşturan Unsurların (Çağırışımı, Bağlam
İçerisinde Kullanımı, Eş Dizimliliği) Önemi • 1457
Kamila Barbara STANEK

Saken Seyfullin'in *Kokşetauv Manzumesi*'nde İnsan Kavramı • 1475
Karlygash NURYMOVA

İki veya Daha Çok Fiilin Oluşturduğu Birleşik Fiiller (Fiil+Fiil) • 1485
Kenan KOÇ

Etnik Özellikleri Taşıyan Türk Atasözleri • 1495
Ketevan LORTKİPANİDZE, Vusala TALİBOVA

Ça: Akan Suyun Sesi • 1503
Ketevan LORTKİPANİDZE, Yusuf F. GÜLVER

Kazak ve Türkiye Türkçesinde Bitki Adları ve Yapım Yolları • 1519
Kuanyshbek KENZHALIN

Yapı Bakımından Anadolu Ağızlarında Bitki ve Hayvan İsimleri • 1527
Kürşat EFE

Bədii Gündəliklərin Forma və Məzmun Xüsusiyyətləri
Features Of Form And Content Of Literary Diaries • 1545
HƏSƏNOVA Lalə

Balkan'daki Dillerinde "Balkanik Turkizmalar" • 1561
Lindita XHANARİ

Çağatay Türkçesi ile Yazılmış Mensur Bir Cümcüme-Nâme • 1575
Lütfiye GÜVENÇ

AVRUPA'DA TÜRKLERİN VE TÜRKÇENİN GELECEĞİ [ALMANYA ÖRNEĞİ]

*Abdulkadir İNALTEKİN**

Giriş

Milyonlarca Türk, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa'nın pek çok ülkesine göç etti. Gerek Türkiye gerekse Avrupa ülkeleri için sosyal, kültürel, iktisadi, siyasi, eğitim, ana dili eğitimi, dinî ve millî değerler konusunda pek çok değişimi de beraberinde getiren göç olgusu; 56. yılında, Avrupa'da 4. nesil olarak yerleşik hayata geçti. Türkiye, Avrupa'daki vatandaşlarının geleceğine dönük kalıcı altyapı hazırlayamamış; göçle birlikte ortaya çıkan pek çok konu hâlâ çözüm beklemektedir. Özellikle ana dili eğitimi, Türkiye'nin hâlâ kalıcı çözüm üretemediği pek çok meselenin başında gelmektedir. Giderek ana dilinden uzaklaşan nesiller; yaşadığı hâkim toplumun dili ile konuşan, düşünen ve yaşayan azınlık hâline gelmiştir. Avrupalı Türklerin konuştuğu ana dili ikinci dil olma özelliğini kaybetmiştir. 3. ve 4. nesil Türklerin hayatından tamamen silinen ana dili, konuşulmadığı zaman eksikliği fark edilmeyen pasif dil hâline gelmiştir. Ana dili; toplumların kimliğini oluşturan inanç, milliyet, tarih, medeniyet, kültür, örf, âdet ve gelenekleri içinde barındıran kimlik dilidir. Binaenaleyh ana dili olmadan toplumların kimliğini ve dilin temsil ettiği değerleri muhafaza etmeleri mümkün değildir. Bu çözümlenin sonucunda Türklerin asimilasyona uğraması kaçınılmaz olacaktır. Asimilasyon sosyolojik, psikolojik ve biyolojik boyutları olan ve doğrudan insanla ilgili terimlerdir. Kültürel değerlerin kaybı, sosyolojik; ana toplum içinde azınlık olarak yaşamak, psikolojik ve başka ırklarla yapılan evlilikler, biyolojik asimilasyona yol açmaktadır. Yeni nesil Türklerin kök değerlerinden uzaklaşması ve yeni bir kültürel kimlik kazanma yolunda giderek hâkim toplumun değerlerine göre şekillenen Türklerin gelecekte, Avrupa'da asimile olmaları kaçınılmaz olacaktır.

* Dipl. Pedagog [Eğitim Bilimci], "MUĞAM" Medeniyet Merkezi, E-Posta: inaltekin95@gmail.com

Göçmen Tanımlaması

Göçmen nesillerin tanımlanması; bir yandan hâkim toplum içinde yaşayan azınlıkların kimlik oluşturmaları, diğer yandan azınlıkların yaşadığı ülkelerde kabul görmeleri için önemlidir. Federal İçişleri Bakanlığı, Göç ve Mülteciler Federal Dairesi 2012 Göç Raporu'nda "göç" kavramı şu şekilde tanımlanmıştır:

"Birinci nesil; işçi veya işçi ailesi olarak 1973 yılına kadar Almanya'ya göç etmiş, dolayısı ile 53 yaş üzeri göçmenlerdir. İkinci nesil; Almanya'da doğmuş veya çocuk yaşta göç etmiş fakat ebeveynleri Türkiye'de sosyalleşmiş [doğmuş, büyümüş ve orada okula gitmiş] olanlardır. Üçüncü nesil; Almanya'da sosyalleşmiş [doğmuş, büyümüş ve orada okula gitmiş] veya ebeveynlerinden en az birisi Almanya'da doğmuş, büyümüş ve orada okul bitirmiş olanlardır. Araştırmanın %17'si 1. nesilden, %44'ü 2. nesilden, %10'nu üçüncü nesilden oluşmaktadır. İşçi ailesi olarak daha sonra göç eden nesiller ise %24 olarak belirlenmiştir." [Bundesministerium 2012] Bu tanımlamaya göre 30.10.1961-31.12.1973 tarihine kadar Almanya'ya göç eden Türkler, 1. nesil 31.12.1973'ten itibaren Almanya'ya göç eden Türkler, 2. nesil, ikinci neslin çocukları; 3. nesil ve onların çocukları 4. nesil olarak tanımlanmaktadır. Buna göre günümüzde Almanya'da yaşayan yeni nesil Türkler, 4. nesil kimliği taşımaktadır. 1. Nesil, Türkiye'ye kesin dönüş yapmış ve çoğunluğu hayatta olmayanlardır. 2. Nesil; Türkiye'de doğmuş, 15 yaşına kadar doğduğu çevrede büyümüş ve orada eğitim almış, çocukları ve torunları ile hâlâ Almanya'da yaşayanlardır. 1. nesil; kök değerlerini, Almanya'da yerleşik hayata geçen 2. nesle devretmiştir. 2. neslin kökleri, Türkiye'ye doğrudan ve güçlü biçimde bağlıdır. 2. neslin çocukları, büyükanne ve büyükbabaları ile en az otuz yıl birlikte yaşamıştır. 3. neslin çocukları, 1. nesli yani büyükanne ve büyükbabalarını tanımamış veya onlarla birlikte yaşamamıştır. 2. ve 3. nesil Türkler; kimlik değerlerini, 1. neslin bıraktığı miras üzerinden sürdürmeye çalışsa da 3. nesilden itibaren Almanya'da doğan Türkler büyük ölçüde kimliklerini kaybetmeye başlamıştır. Bu bağlamda yarım asrı aşkın göç tarihinde, Avrupalı Türklerin iki nesil arasındaki bağlantısı 4. nesilden itibaren kopmuştur.

Avrupalı Türklerin Yeni Kimliği

Sosyal, kültürel ve siyasi problemlerle karşı karşıya kalan Avrupalı Türklerin karşılaştığı ırkçılık, İslam düşmanlığı ve kökten dinci ön yargılar, gelecek nesiller için kaygı verici yönde gelişmektedir. İslam düşmanlığı ve Neonazi ırkçıların yabancı düşmanlığı, 3. nesil Türkleri ve diğer Müslüman kökenli azınlıkları giderek kendi değerlerinden kopmaya zorlamaktadır. Bu oluşum, AB "uyum" politikalarının tezahürüdür. AB ülkelerinde mütemadiyen uygulanan "uyum" politikaları, aslında Müslümanların "Avrupalılaştırılması" için

sürdürülen sistemli planın adıdır. Kök değerlerine bağlı Müslümanlar; eğitilmiş, ekonomide başarılı, siyasette yenilikçi, sosyal hayata uyumlu olsalar da toplumun bütün katmanlarında açıkça dışlanmaktadır. Bu sınıftan olan Müslümanlar; “uyum” sağlamayan kesim olarak tanımlanmakta, dünyada meydana gelen her olumsuz gelişmenin içinde veya taraftarı olarak “biz” ve “onlar” şeklinde ötekileştirilmektedir. Kök değerlerinden uzaklaşmış olanların Alman toplumuna ne kadar “uyum” sağladığı önemli değildir. Kronikleşmiş bu ön yargının temelinde İslamofobia birinci faktördür. Avrupa’da güçlenerek yaygınlaşan yabancı düşmanlığı, ayrımcılık ve İslam karşıtlığı; Türklerin Avrupa’daki geleceğini tehdit etmektedir. 56 yıl önce bireysel davetle “Mısır İşçi” [Gastarbeiter] olarak Avrupa ülkelerine dönüşümlü [rotation] olarak göç eden Türkler, 3. nesilden itibaren “Göçmen” [Immigrant] olmaktan çıkmıştır. Türkler; Avrupa Birliği [AB] ülkelerinde yaşadıkları toplumun önemli parçası hâline gelmiş iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel alanda önemli güç olarak ön planda durmaktadır. Türklerin etrafında birleşen Müslüman azınlıklar, Avrupa’da ciddi rahatsızlıklara sebep olmaktadır. Avrupa’daki yabancı düşmanlığının aslında İslam düşmanlığı, İslam düşmanlığının ise temelde Türk düşmanlığı anlamına geldiği gerçeği inkâr edilemez. Avrupa basınında aralıksız sürdürülen Türkiye karşıtı saldırılar; uluslararası basın ilkelerini, diplomatik teamülleri ve bilimsel ölçütleri tanımaz hâle gelmiştir. Bu gelişmelerin temelinde; Avrupa’daki Türklerin, Türkiye ile ilişkilerinin kesilmesi ve gelecek nesillerin asimile edilmesi için yürütülen devlet politikaları yer almaktadır. Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler, yaşadıkları ülkenin hâkimiyeti altında yeni bir kimlikle tanımlanmaktadır. Söz konusu yeni kimlik altında yaşadıkları ülkelere göre birbirinden ayrıştırılan Türkler; ikinci aşamada, Türkiye ile ilişkileri kesilerek köklerinden kopartılacak ve asimile olmaları kolaylaşacaktır. Avrupa’nın değişik ülkelerinde doğmuş, büyümüş, sosyalleşmiş ve eğitim görmüş Türkler; Almanya’da “Deutschtürken” [Alman-Türkler], Fransa’da “Français-Turcs” [Fransız-Türkler], İngiltere’de “British-Turks” [İngiliz-Türkler] olarak ana kimliğinden ayrıştırılarak yeni bir kimlik altında tanımlanmaktadır. Her ülkenin kendi sosyal şartları içinde dünyaya gelen ve o ülkenin eğitimini alan, o ülkeye göre sosyalleşen Türkler; kendi kültürlerine, inanç ve millî değerlerine yaşadığı ülkenin kendilerine kazandırdığı sosyal ve kültürel şartlar içinde bakacak ve Fransalı Türk ile Almanyalı Türk öz değerleri konusunda farklı düşüncelere sahip olacaktır. Bu oluşum gelecekte; Avrupalı Türklerin kendi içinde bölünmesine, asimile olmasına, hatta çatışmalarına sebep olacaktır. Avrupa ülkelerinin Türklere ve diğer Müslüman azınlıklara karşı bu yönde yürüttüğü ideolojik politikalar, sistematik olarak devam etmektedir.

İki Dilli Toplum ve Ana Dili Eğitimi

“İki dillilik”; genel anlamı itibarıyla ‘bireyin yaşadığı ülkenin dilinin yanında kendi ana dilini koruması ve her iki dilde eşit seviyede yeterliliğe sahip olması’ olarak açıklayabileceğimiz çatı kavramdır. Bir başka ifadeyle birey, dünyaya iki dilli olarak gelmiş ve hayatını öyle sürdürüyorsa iki dillidir. Binaenaleyh her iki dil de bireyin eşit derecede kullanabildiği dil özelliği taşımak zorundadır. Aksi hâlde ana diline hâkim olmayan birey iki dilli sayılamaz. Ana dili, bireyin dünyaya gelişinden itibaren ebeveyn tarafından kendisine kazandırılan “ana lisan”dır. Bireyin doğup büyüdüğü aile, günlük yaşam, sosyal çevre, toplum, okul, kitle iletişim araçları gibi kaynaklar; kendisine ana dilini öğretme ve konuşma imkânı vermiyorsa bu durumda birey için “ana dili” hiçbir anlam ifade etmez. Kimlik değerleri açısından hayati önem arz eden ana dili; 3. ve 4. nesil Avrupalı Türklerin hayatında sadece sınırlı zaman diliminde aile içi iletişimde kullanılan, kullanılmadığı yerde eksikliği fark edilmeyen pasif dil hâlini almıştır. Ana dili bireye, sadece lisan bilme üstünlüğü kazandırmaz; aynı zamanda toplum içinde uyum ve katılım üstünlüğü de sağlar. Yapılan bir araştırma, iki dilli azınlıklara mensup çocukların ana topluma mensup tek dilli çocuklardan daha üstün yeteneğe sahip olduklarını göstermiştir. “Araştırmada çocuklara, üzerinde farklı resimler olan kartlar verilerek belli kurallara göre nasıl dizecekleri öğretildiğinde tek dilli ve iki dilli çocukların aynı hızda öğrendikleri ortaya çıkmıştır. Ancak araştırmacılar kuralları değiştirdiklerinde iki dillilerin yeni kurallara rahatça uyum sağladığı, tek dillilerinse zorlandığı görülmüştür.” [Yılmaz 2014]

Ana dilini kaybeden azınlıklar, sadece dil kaybına uğramaz; dilin temsil ettiği dinî, millî, tarihî, sosyal ve kültürel değerleri, örf ve âdetleri, gelenek ve görenekleri de kaybederek yukarıda belirtilen bilimsel çalışmanın ortaya koyduğu olumlu sonuçların ters yönde gelişmesine sebep olur. 1. ve 2. nesil Türkler, ana dili sayesinde bütün değerlerini muhafaza etmeyi ve kimliklerini korumayı başardılar. 3. nesilden itibaren Avrupa’daki gelecek nesiller, kimliklerini koruma konusunda büyük tehlike altındadır. Kök kimlikleri ile ilişkileri kopan ve hâkim toplumun etki alanına giren Türkler, tedricen asimile olacaktır. Bu sonucun sebepleri, farklı disiplinlerde incelenmesi gereken önemli bir konudur. Avrupa’da giderek gücünü kaybeden ana dili Türkçe, 21. yüzyılın ilk yarısından itibaren “ana dili” olmaktan tamamen çıkacaktır. Kök kimlik bağlamında Türkiye’den kopmaya başlayan Avrupalı Türkler, yaşadıkları Avrupa ülkelerinin kimliği altında farklı kimliklere bölünecektir. MEB tarafından yurt dışındaki Türk çocuklarının ana dili ve kültürlerini korumalarına yönelik sürdürülen uygulamalı eğitim programları kifayetsizdir. Bu durum, Avrupalı Türklerin gelecek nesilleri için zannedildiğinden çok daha vahim sonuçlar doğuracaktır. Toplumlar; tarih boyunca siyasi, ticari, kültürel ve dil ko-

nusunda birbirinden karşılıklı olarak etkilenmiştir. Bu etkileşim, hangi tarafta etkin olursa toplumlar o yönde değişime uğramaktadır. Örneğin, “Türklerin İslamlaşması sürecinde bu etkileşim, Arapça ve Farsça dilleriyle gerçekleşmiştir. Osmanlı Dönemi’nde ise Türkçenin Balkan dilleri üzerindeki etkisini görmekteyiz.” [Yılmaz 2014]

Türklerden sonra Avrupa’da ikinci büyük azınlık olan Arapça dilli Müslümanların ana dili konusundaki geleceği daha da vahimdir. 1. nesil; konuşma, okuma ve yazmada ana dili Arapçaya hâkimdir. 2. nesil, konuşmada Arapçayı sınırlı şekilde korumuş ancak okuma ve yazmada ana dilini unutmuştur. 3. nesil; konuşma, okuma ve yazma konusunda Arapçayı tamamen kaybetmiştir. 4. nesilden itibaren asimile sürecine girecek olan Arapça dilli Müslümanlar, ana dilini ve dilin temsil ettiği bütün değerleri tedricen kaybedecektir. Arapça okuyup yazmak uygulamalı eğitim gerektirdiğinden evde veya camilerin dışında Arapça konuşmak, okuyup yazmak mümkün değildir. Türkçenin Latin alfabesinden oluşması, Arapçaya kıyasla en azından okuma ve yazma konusundaki kolaylığı sağlamaktadır. Türkçedeki dört farklı harfin [ç, ı, ğ, ş] Türklerin ana dilinde okuma, yazma ve telaffuz etme konusunda büyük bir kültür kaybına yol açtığı düşünüldüğünde Arapça alfabenin tamamını okuma, yazma ve konuşma olarak kaybeden Arapça dilli Müslümanların yeni nesilleri için asimilasyon kaçınılmaz olacaktır. Bu oluşum, ortak değerler etrafında birleşmeye çalışan Müslümanları birbirinden ayıracak ve hatta birbiriyle çatıştıracaktır. Bu konu; başta Türkiye olmak üzere, Müslüman azınlıkların ana dillerini korumaları konusunda devletler düzeyinde ele alınmalıdır.

Ana Dili Eğitimi ve Eğitimde Fırsat Eşitliği

Eğitim, insan hayatının vazgeçilemez en temel ihtiyacı ve sosyal hakkıdır. Bu hakkı birey, dünyaya geldiği ilk günden kazanır ve hayat boyu onun bu hakkı saklıdır. Osmanlı Devleti, asırlarca azınlıkların eğitimde fırsat eşitliğini ve azınlık haklarını teminat altına almıştır. Örneğin 19. yüzyılın ilk yarısında, İstanbul’da ve 19. yüzyıl sonlarında Türkiye genelindeki azınlık okullarının dağılımı aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir: “1863 yılında sadece İstanbul’da 454 okul faaliyet gösteriyordu ve onlardan 185’i yabancılara ait idi. Aynı yıl İstanbul’daki okullara giden 33.005 öğrenciden 16.248’i yabancı okullara gidiyordu. Ayrıca yabancılar tarafından işletilen 326 özel okul daha vardı.” [Alkan 2000]

1863 İstanbul Genelinde Azınlık Okulları

Azınlıklara Göre Dağılımı	Okul Sayısı
İstanbul Geneli	454
Rumlar	77

Ermeniler	48
Museviler	44
Katolikler	8
Protestanlar	5
Karaylar (bir Yahudi mezhebi; Karaim ya da Karayit)	3

Tablo 1

Türkiye genelinde faaliyet gösteren azınlıklık okulların dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir: “1894 yılında Osmanlı topraklarında 6437 yabancı okul faaliyet gösteriyordu ve onlardan 302’si İstanbul’da bulunuyordu.” [Alkan 2000]

1894 Türkiye ve İstanbul Genelinde Azınlık Okulları

	Toplam Okul	Azınlıklara Göre Dağılımı	Okul Sayısı
Türkiye Geneli	6437	Katolikler	50
İstanbul Geneli	302	Süryaniler	55
Rumlar	4229	Süryani Katolikler	5
Rum Katolikler	60	Keldaniler	44
Ermeniler	594	Keldani Katolikler	3
Ermeni Protestanlar	198	Sırp lar	85
Ermeni Katolikler	55	Ulahlar	63
Bulgar	689	Maruni	28
Bulgar Katolikler	4	Samiriler	1
Musevi	269	Yakutiye	5

Tablo 2

Görüldüğü üzere 1863 yılında İstanbul’daki yabancı okulların sayısı 185 iken 1894 yılında bu rakam 302’ye yükselmiştir. 31 yılda gayrimüslim azınlıkların İstanbul’daki okul sayıları %38,75 oranında artış göstermiştir. 460 yıl Osmanlı Dönemi’nde himaye gören ve “millet-i sadıka” olarak liyakat kazanmış Ermeni vatandaşlarımız, 20. yüzyılın başlarına kadar devletin en yüksek makamlarında göreve getirilmişlerdi. “Osmanlı Dönemi’nde Ermenilerden 5 bakan, 29 paşa, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos, 12 üniversite hocası, 8 general hekim, 41 yüksek görevde devlet memuru çalışıyordu.” [Ortaylı 2004, s. 194-196] 19. yüzyılda Türkiye’de sadece Ermenilerin 847 okulu faaliyet gösteriyordu.

“Göç ve Mülteciler Federal Dairesi’nin 31 Aralık 2015 tarihinde yaptığı araştırmaya göre 82,2 milyon Almanya genel nüfusunun %5,7 oranına tekabül eden 4,7 milyon Müslüman azınlık yaşamaktadır.” [Stichs 2016]

21. yüzyılda Müslümanların Almanya’da hâlâ özel okulları yoktur. Müslüman azınlıkların, okul ve meslek eğitiminde başarısızlıklarını ve ana topluma uyum sağlayamadıkları iddiası; gerek AB ülkelerinde gerekse Almanya’da politik maksatlı üretilen algı propagandasından ibarettir. 1950-1970’li yıllarda kendi toplumu içinde de din, cinsiyet ve sosyal farklılıklara bağlı olarak eğitimde fırsat eşitsizliği uygulaya Almanya’da:

“1960 ve 1970’lerde kırsal kesimden gelen Katolik Alman köylü kızları, eğitimde fırsat eşitsizliğinin mağduru oldular. Sınıf, din, cinsiyet ve kırsal kesim farklılıkları ile sıfatlandırılan Katolik köylü kızları ayrımcılığa tabi tutuldu. Bu uygulama, son 40 yılda kısmen değişti. Kuşkusuz 1960 ve 1970’lerden itibaren eğitim seviyesi yükselmiştir. 1950’lerin başına kadar öğrencilerin üçte biri ortaokul sayılan ara geçiş okuluna gidiyordu ve 2006’ya kadar bu oran sadece % 22 idi. Bu dönemden sonar ortaokul öğrencilerinin oranı üç kat yükselerek % 9’dan % 26’ya ve liseye giden öğrencilerin oranı da iki katına yükselerek % 16’dan % 32’ye ulaştı.” [Solga 2009, s. 10-11] Müslüman azınlıklar için uygulanan fırsat eşitsizliği; Müslümanların başarısızlığı ile değil, doğrudan Alman Devleti’nin uyguladığı eğitim sistemi ve yabancılar politikası ile ilgilidir.

Türk Kökenli Alman Vatandaşları ve Tersine Beyin Göçü

AB ülkelerinde, toplumun en uyumlu ve üretken kesimi olan Müslüman azınlıklar hedef seçilmektedir. Avrupalı politikacı, akademisyen, ekonomist, çevreci ve sivil toplum kuruluşlarının ürettiği her olumsuz fikir ve çalışmaların merkezinde Türkler ve Müslüman azınlıklar yer almaktadır. Türkler; her alanda karşılaştıkları ayrımcılığa, çifte standartlara, fırsat eşitsizliğine ve bütün engellemelere rağmen zoru başardıklarında ise Almanya onları kendilerine ait görmektedir: “Siz Almanya’nın eserisiniz, size bu niteliği Almanya kazandırdı, siz Almanya’ya aitsiniz” yaklaşımları ile Müslümanların geleceği ipotek altına alınmaya çalışılmaktadır.

“Türkiye Uyum Araştırmaları Vakfı [ZfTI], Göthe Enstitüsü ve Ernst Reuter İnisiyatifi’nin 20.11.2013 tarihinde İzmir’de düzenledikleri “Tersine Beyin Göçü” Sempozyumu’nda, Almanya’da doğmuş ve orada yüksek eğitim almış Türk kökenli Alman vatandaşlarının Türkiye’ye kesin dönüşü tartışılmıştır. Goethe Enstitüsü, İzmir Bürosu Müdürü Roland Schmidt konuşmasında: “Neden gittikçe daha fazla Türkiye kökenli Alman genci Almanya’yı terk etme girişiminde bulunuyorlar? Peki, bu kişiler Türkiye’ye dönmeye cesaret ettiklerinde ne oluyor? Burada gerçekten tutunabilmeyi başarabiliyorlar mı?”

İşgücü piyasasında açık kollarla mı karşılanıyorlar? Yoksa bir gün attıkları bu adımdan pişman mı oluyorlar?” [Schmidt 2013, s. 5] Geri dönüş kararı veren Türk kökenli Alman vatandaşları için Türkiye’nin hiçbir şey vadetmediğini ima eden, aksine daha kötü sürprizlerle karşılaşacaklarına dikkat çeken Schmidt; kendi öz geçmişinden bahsettiği konuşmasında tamamen farklı düşünmektedir: “Ben Köln Üniversitesi mezunuyum ve Ocak 2009’dan beri hayat arkadaşım ile birlikte Frankfurt am Main’de yaşıyorum. Niyetimiz, Türkiye’de yeni bir hayat kurmak. İkimiz de Alman vatandaşıyız. Eşim, yüksek mühendis, Darmstadt Teknik Üniversitesi mezunu; ben, Köln’de hukuk eğitimi aldım.” [Schmidt 2013, s. 5]

Roland Schmidt, hem kendisi hem de hayat arkadaşı için büyük istikbal vadeden refah ülkesi(!) Almanya’da yaşamak dururken neden Türkiye’ye yerleşmek istediğini açıklamıyor. Diğer bir ifadeyle kendisi için tercih ettiği Türkiye’yi neden onun öz evlatları, Türk kökenli Alman vatandaşları için tercih etmiyor? Bu soru oldukça düşündürücüdür. Sempozyumun onur konuşmacılarından Almanya’nın İzmir Başkonsolosu Margit Häberle de geri dönüş kararı alan Türk kökenli Alman vatandaşlarını eleştirirken onların kimliklerini şöyle tanımlıyor:

“Şimdilerde pek çok Türkiye kökenli yüksekokul mezunu, Almanya’dan Türkiye’ye gelmektedir. Bunlar; yeni zorluklarla kendilerini sınamak isteyen, aynı zamanda ana köklerini de tanımak isteyen iyi eğitilmiş genç insanlar. **Belki de ebeveynlerinin, büyükanne-büyükbabalarının ülkesinin** gelişimine ve küresel düzeyde rekabet edebilir bir ülkeye dönüşmesine katkıda bulunmak da istiyorlar. Bilinçli olarak bu genç insanlar geri dönmüştür demiyorum çünkü onların çoğu; Almanya’da doğup büyüdü, vatanlarını ise büyüklerinin anlatımlarından ve tatillerden biliyorlar. Bugünkü Türkiye’nin günlük yaşam gerçeklerini çok az biliyorlar.” [Häberle 2013, s. 13]

Başkonsolos Margit Häberle; Türkiye’yi, Almanya’da doğan ve büyüyen Türklerin vatanları olarak görmüyor ya da görmek istemiyor. Türklerin Almanya doğumlu olmalarından yola çıkarak onların, Alman olduklarını tescil etmeye çalışıyor. Başkonsolos aslında -yukarıda dikkat çektiğimiz- Almanya’nın Türkleri “Deutschtürken” [Alman-Türkler] olarak yeni bir kimlik altında tanımlama gayretini ortaya koymaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki yeryüzündeki bütün canlılar asli köklerine bağlı yaşarlar. Buna imkân bulamadıkları zaman veya varlıklarının tehlike altına girdiğini anladıklarında bulundukları yerden göç ederler. Kim nerede doğar, büyür ve oranın kimliğini alırsa oraya ait değildir. Bu bağlamda Başkonsolos M. Häberle’nin düşünceleri, eşyanın tabiatına aykırıdır. Sovyetlerin dağılmasından sonra Almanya’nın ilk icraatlarından biri; 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bavyera, Baden

ve Hessen eyaletlerinden Rusya'ya göç eden Volga Almanlarına sahip çıkmak olmuştur. İki Almanya'nın birleşmesini takip eden yıllarda, Volga Almanlarına vatandaşlık hakkı verilmiş; böylece bölgedeki varlıklarını korumaları için Almanya'ya getirilmiş, özel olarak eğitilmiş ve Volga'ya geri dönüş için donanımlı hâle getirilmiştir. Bu uygulama, Almanya'da titizlikle sessiz sedasız hâlâ sürdürülmektedir. Almanya, gelişmekte olan ülkelere gönderdiği nitelikli "safkan" Almanlar aracılığı ile o ülkelerin değerlerini Almanya'ya transfer etmek için bütün imkânlarını kullanmaktadır. Türk kökenli Almanların Türkiye'ye dönüşünü engellemek isteyen Almanya'nın neyin peşinde olduğu bu şekilde açıkça kendini göstermektedir.

Türk Girişimcilerin Avrupa'ya Etkileri

Türk girişimciler, Avrupa ekonomisine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Özellikle Almanya'da hızla büyüyen Türk girişimciler; Almanya'da sadece ekonomiye değil, toplumsal hayatın içinde de öne çıkmaktadır. Almanya ve Avrupa genelinde giderek güç kazanan Türk sermayedarların olumlu etkileri, Müslüman azınlıklar üzerinde bir bakıma güvence olmaktadır. Almanya'nın öncülüğünde bütün Avrupa'da Türkler ve diğer Müslüman azınlıklara yönelik caydırıcı önlemler alınmaktadır. Bunun en bariz örneği olarak Türkiye'deki referandum sürecinde, Almanya ve Hollanda'nın uluslararası diplomatik teamülleri ihlal ederek Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Bakanlarına karşı uyguladıkları hukuk dışı davranışlar gösterilebilir.

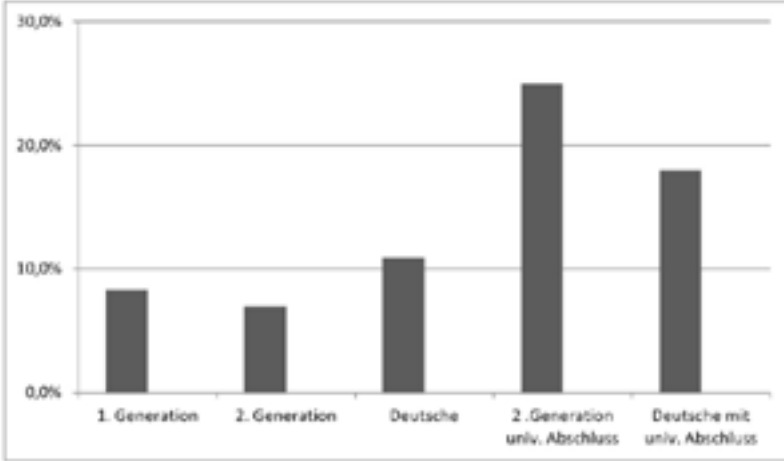
"*Alman Ticaret Gazetesi*"nin 12.04.2012 tarihli sayısında yayımladığı Türk işverenlerle ilgili istatistik verilerine göre 2015 yılında Türk işletmelerinin 120 bin, çalışan sayısının 720 bin olduğu belirtilmiştir." [Gökçe 2013, s. 1] "120 değişik sektörde" [Üçok 2011] faaliyet gösteren Türk işletmecilerin nesiellere göre karşılaştırmasının yapıldığı başka bir araştırmaya göre Türklerin 2. nesilden itibaren hem eğitimde hem de işletmeci olarak serbest iş hayatına yönelmelerinde büyük artış olduğu görülmektedir. Burada önemli bir hususa dikkat çekmek gerekir:

1. nesil Türkler, Avrupa'da sadece işçi olarak çalıştı ve birikimlerini tamamen Türkiye'ye yatırdı. Gerek Türkiye'deki aile bireyleri tarafından gerekse geçmişteki Türk hükûmetlerinin uyguladığı yanlış politikalar sebebiyle birikimlerini büyük ölçüde kaybeden Türkler, Avrupa'da kalıcı olmaya başladıklarından itibaren yatırımlarını yeni nesillerin istikbali için değerlendirmeye başladılar. Hem eğitimde hem de iş hayatında yeni nesilleri "işçi" olmaktan kurtarmaya yönelik çözüm üreten 1. nesil; günümüzde Avrupa'daki Türklerin kazandıkları ekonomik, siyasi, sosyal başarının mayasıdır.

Aşağıdaki tabloda Almanlarla karşılaştırması yapılan 1. ve 2. nesil Türklerin serbest iş hayatındaki yatırımları; 1. nesilde yaklaşık %8, 2. nesilde

yaklaşık %7 iken aynı dönem Almanların serbest iş hayatına yatırımları %11 olarak belirtilmiştir. Üniversite eğitimi almış 2. nesil Türklerin serbest iş hayatına yatırımları %25 iken aynı dönemde üniversite eğitimi almış Almanların serbest iş hayatına yatırımları %18 olarak tespit edilmiştir. Müslümanlara dönük dışlayıcı ve fırsat eşitsizliği uygulamasının henüz anaokulundan başladığı Almanya'da her türlü engelleri aşmayı başarıp lisans ve lisansüstü eğitimi tamamlayan Müslümanlar, iş istihdamında da ayrımcılıkla karşılaşmaktadır. Bu olumsuz tablo; aslında bir yönü ile Türkleri daha da müteşebbis hâle getirmekte, birikim ve meslek tecrübelerini serbest iş hayatında uygulama fırsatı kazandırmaktadır.

1. ve 2. Nesil, Türk ve Alman Yatırımcıların Karşılaştırması

Tablo 3

“1. nesil Türler, 2. nesil Türkler ve aynı kuşaktan Alman yatırımcılar. Üniversite mezunu 2. nesil Türkler ve aynı kuşaktan üniversite mezunu Alman yatırımcılar” [Gökçe 2013, s. 42]

56 Yıllık Göç Hikâyesi

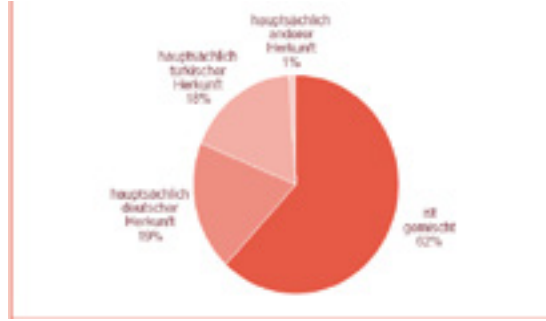
30 Ekim 1961’de Türkiye-Almanya arasında yapılan işçi alımı sözleşmesi, altı aşamalı süreçten geçmiştir: İlk işçi alımı “**dönüşümlü çalışma izni**” ile başlamıştır. 2. aşamada “**oturma ve çalışma izni**”, 3. aşamada “**süresiz oturma ve çalışma izni**”, 4. aşamada “**oturma ve çalışma hakkı**”, 5. aşamada “**çifte vatandaşlık hakkı**” ve son olarak “**tek taraflı vatandaşlık hakkı**” ile Türkler Almanya’da kalıcı oldular. Diğer Avrupa ülkelerinde de benzer uygulamalarla Türkler, yarım asrı aşkın süredir Avrupa’da geçici olmaktan çıktılar. Yabancılar yasasının 27. maddesi [Abschnitt 27 AuslG-VwV – Zu § 27 Aufenthaltsberechtigung] “sınırsız oturma ve çalışma hakkı” 1 Ocak 2005

yılında yürürlüğe girene kadar 1. nesil Türkler, Almanlar adına aldıkları işletme belgesi ile serbest iş hayatına yatırım yapmaya yöneldiler. Söz konusu kanun yürürlüğe girdikten sonra, kendi haklarını kullanarak aldıkları işletme belgeleri ile farklı iş alanlarına atıldılar. Gelecek nesillerin iş hayatında daha başarılı olmaları için iyi bir eğitim almaları ve nitelik kazanmaları için büyük mücadele verdiler. Yukarıdaki tabloda gösterilen lisans eğitimini tamamlamış 2. nesil Türklerin iş hayatında Almanlardan önde olması, 1. neslin mücadelesi sonucu kazanılmış başarıdır. 1. nesil, çocuklarının sadece eğitim ve iş hayatında başarılı olmaları için değil; ana dili, dini, millî, örf ve âdetlerini korumaları için de sosyal alanda büyük hizmetleri hayata geçirmiştir. Camiler; Kur'an kursları; Hac, Umre, Cenaze şirketleri; Ramazan ve Kurban Bayramı gelenekleri; kermesler; STK cemiyetler; Türk halk müziği, Türk sanat müziği, tasavvuf müziği, yöre halk oyunları; kursları gibi dini, millî ve kültürel değerleri yaşatan ve kalıcı hâle getiren altyapılar kurmuştur. Örneğin 1. nesil Türkler; Almanya'da ilk cami faaliyetlerini, Hannover Federal Demir Yollarına ait iki tren vagonunu mescit hâline getirerek başlatmıştır. "Hannover Federal Demir Yollarında çalışan 150 Türk işçisi için tefriş edilen hareket hâlindeki iki tren vagonunu namaz vakitlerinde durduran Türkler, pusula ile kibleyi tespit edip namaz kılıyorlar." [Moneta 1964] 53 yıl önce "hareket hâlindeki mescit", "raylar üzerinde ibadet" başlığı ile 07.10.1964 tarihinde Alman basınına konu olan haberleri okuyanlar; 53 yıl sonra Türklerin, Almanya'da mülkiyet olarak satın aldıkları mekânlarda 2803 cami açacaklarını -ne Türkler ne de Almanlar- tahmin etmediler. "2017 resmî rakamlarına göre Almanya genelinde 2803 cami dinî hizmet veriyor" [Statista 2017], "180 tanesi minareli cami" [Schreiber 2017]. Türkler 56 yıllık yakın geçmişte, münferit çalışmalarla Almanya'da büyük hizmetler vermiştir. Maalesef bu oluşumların arkasında Türkiye'nin devlet desteği ya hiç yoktur ya da yok denecek kadar azdır. Örneğin Türkiye; Almanya'daki gurbetçiler için ilk din görevlisini, göçün 15. yılında göndermiştir. Binaenaleyh 1976 yılına kadar 1. nesil Türkler, Almanya'da sürdürdüğü ferdî çalışmalarla gelecek nesillerin değerlerini muhafaza edebilecekleri bütün altyapı hazırlıklarını yapmıştır. Ancak günümüzde Almanya'nın, Müslümanlara dönük uyguladığı devlet politikası; ferdî çalışmaların etkisini zaman içinde azaltmakta, hatta tamamen ortadan kaldırmaktadır. Gelecek nesillerin köklerinden ayrışmasına yönelik Avrupa'nın sürdürdüğü devlet politikası, Müslüman azınlıkların geleceğini tehdit etmektedir. Avrupa'daki Müslümanların Türkler etrafında toplanması, baskıcı politikaların Türkler üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmaktadır.

Türk Şirketlerinde Çalışanların Kökenleri

Aşağıdaki tabloda, Türk işverenler yöneltilen; "Şirketinizde hangi kökenden işçi çalıştırmak istersiniz?" sorusuna, "Karışık kökenli %62, öncelikle Al-

man kökenli %19, öncelikle Türk kökenli %18, diğer kökenlerden %1” cevabı verilmiştir [Winkeljohann 2009, s. 43].

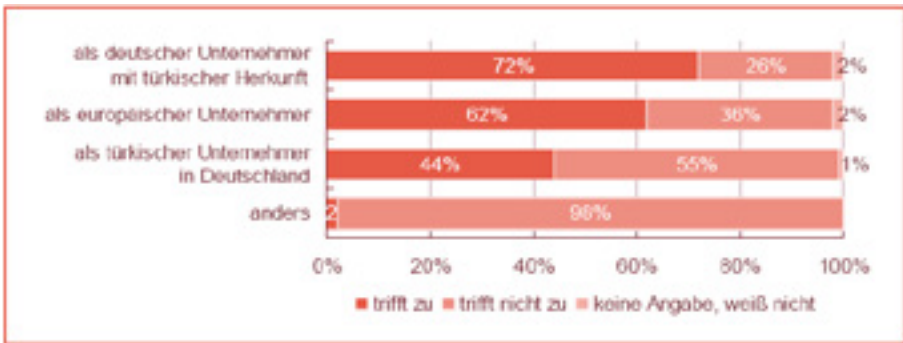

Tablo 4

Görüldüğü üzere Türk işverenler, istihdam ettiği işçilerde ırk ayrımı yapmamaktadır. %62 karışık kökenli ve %19 Alman kökenli olanları birlikte düşündüğümüzde Türk işverenler; %81 yabancı kökenlileri, buna mukabil sadece %18 kendi ırkından olan Türkleri tercih etmektedir. Türk işverenlerin kendi milletinden işçi tercih etmelerinin önemli bir nedeni, Alman şirketlerinin işçi istihdamında Türklere yönelik uyguladığı ayrımcılıktır. Aşağıdaki tabloda Türk işverenlere, “Kendinizi ne olarak tanımlıyorsunuz?” sorusuna:

“Türk kökenli Alman yatırımcı olarak %72, Avrupalı yatırımcı olarak %62, Almanya’da Türk yatırımcı olarak %44, diğer %2. (Geçerli, Geçersiz, Görüş bildirmeyen, Bilmiyorum)” Bazı katılımcılar kendisini “Akdeniz kökenli Avrupalı olarak” tanımladıklarını belirtmiştir. “Türkiye sizin için ne ifade ediyor?” sorusuna “Türkiye iki yönden önemli rol oynuyor: 1. Tatil ülkesi veya aile fertlerini ziyaret, 2. Yatırım alanı veya tedarik pazarı.” cevabını vermişlerdir. [Winkeljohann 2009, s. 15]

Türk Yatırımcılar Kendilerini Ne Olarak Tanımlıyor?

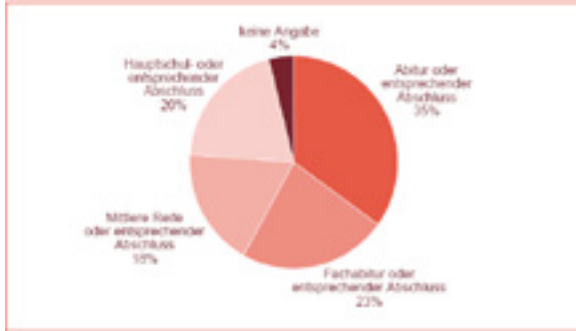

Tablo 5

Görüldüğü gibi Türk yatırımcılar, kendilerini Almanya'ya ait görüyor ve birikimlerini de Almanya için değerlendiriyor. Bu durumda, Türklerin başarısızlığından ve uyumsuzluğundan söz etmek asla mümkün değildir.

Türklerin Eğitim Durumu

Almanya'da, üniversite veya dengi yüksekokullara girmek için “Abitur” [düz lise] ve “Fachabitur” [teknik lise] mezunu olmak şarttır. “Abitur” mezunu olan öğrenci, Alman vatandaşlığı şartı gerektirmeyen bütün dallarda lisans ve lisansüstü eğitime hak kazanır. “Fachabitur” mezunu öğrenci ise mezun olduğu alanla ilgili bütün mühendislik dallarında lisans ve lisansüstü eğitim alma hakkına sahip olur. 2009 yılı istatistik verilerine göre aşağıdaki tabloda, Türklerin %35'i “Abitur” [düz lise] ve %23'ü “Fachabitur” [teknik lise] mezunu oldukları belirtilmiştir. Lisans ve lisansüstü eğitim hakkı kazandıran her iki lise mezuniyetinin toplamı %58 olarak karşımıza çıkıyor. Araştırma sonucu, Türklerin dil yetersizliği ve eğitimde başarısız oldukları iddiasının asılsız olduğunu göstermektedir. 2015 yılında yapılan bir araştırmada; Almanya'nın bazı eyaletlerinde, lisans eğitimi alan Türklerin Almanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

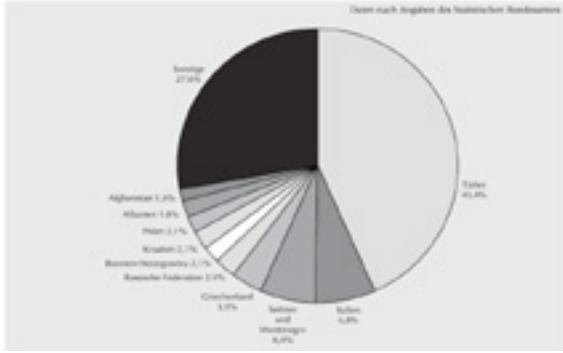
Tablo 6

“Ortaokul %20, ortaokul veya karma okul %18, teknik lise veya dengi okul %23, düz lise veya dengi okul %35, görüş bildirmeyenler %4.” [Winkeljohann 2009, s. 11]

Yukarıdaki verilerin üzerinde kısaca durmamız gerekir. Almanya'da Müslümanlara uygulanan eğitimde fırsat eşitsizliğinin temelinde, Müslümanları meslek okullarına yönlendirerek toplumun alt katmanlarında tutmak ve gelecekte Almanya'nın idari kademelerine geçişlerini engelleme düşüncesi yatmaktadır. Toplumlar; eğitim düzeyine ve kalitesine göre gelişmekte, kalkınmakta ve güçlenmektedir. Eğitim sadece bu da değildir. Birey; aile ve topluma karşı görevini, sorumluluğunu, kendisine ve karşısındakine saygı duymayı, paylaşımcı ve diğerkâm olmayı, kendisini geliştirmeyi, başarı kazanmayı,

üretmeyi ve tüketmeyi eğitimle öğrenmektedir. Bireyin yabancı toplumlar ve kültürlerle uyum içinde yaşaması için de eğitim en temel esastır. Eğitimde fırsat eşitsizliği, pek çok toplumsal sorunları ve soruları da beraberinde getirmektedir. “Eşitsizlik” nedir, neden ileri gelir ve nasıl bertaraf edilir gibi toplumsal açıdan hayati önem arz eden bu ve benzeri soruların en doğru cevabı, toplumsal alanda fırsat eşitliğinin sağlanması demektir.

2003/2004 Öğretim yılında Almanya’da ilkokula giden on ülkenin vatandaşlarına göre öğrencilerin dağılımı

Tablo 7

Federal İstatistik Dairesi, 2003/2004 öğretim yılı araştırmasına göre Almanya’daki ilkokullara giden yabancı öğrenci sayısını 962.835 olarak tespit etmiştir. Bu rakam, ilkokula giden toplam öğrencilerin yaklaşık %10’na tekabül etmektedir. Tabloda görüldüğü gibi, en büyük payı temsil eden yabancı kökenli öğrenciler içinde “Türkiye [%43,4], İtalya [%6,8], Sırbistan ve Karadağ [%6,4], Yunanistan [%3,5] ve Rusya Federasyonu [%2,5]” paya sahiptir. [EFMS: 2005]

Türklerin Gelecekte Yaşamak İstedikleri Ülke Almanya

Tablo 8

Yukarıdaki tabloda araştırmaya katılan Türklere yöneltilen “Gelecekte nerede yaşamayı tercih edersiniz?” sorusuna; “Almanya’da %73, bulunduğum yerde %8, ailemin olduğu yerde %5, işimin olduğu her yerde %5, Türkiye’de %2, kararsızım %1” [Winkeljohann 2009, s. 16] cevabı verilmiştir. Araştırmadan açıkça anlaşıldığı üzere Türkler; kendilerini Almanya’ya ait görmekte, birikimlerini Almanya için kullanmakta ve Alman toplumu ile uyum içinde yaşamaktadır. Her şeye rağmen Almanların, Türkleri hâlâ uyumsuzlukla, yeterli dil bilmemekle itham etmesinin altında; Avrupa’nın tarihten gelen ırkçı ve şuur altındaki fanatik düşüncelerinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Avrupalı Türklerin, hem Türkiye hem de memleketteki akrabaları ile fiziki bağları giderek zayıflamaktadır. Ana dili, dinî, millî ve kültürel değerlerden giderek uzaklaşmaktadır. Almanya’nın, Türklerin gelecek nesillerini asimile etme politikası nedeniyle Türkiye-Almanya ilişkilerinin olumsuz yönde etkilenmesi ve Alman toplumunda ciddi sarsıntıların yaşanması kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç

5. nesil Türkler yani torunlarımızın çocukları, önümüzdeki çeyrek asırdan itibaren Türkçeyi tamamen unutacaklar. Bu sonucun ana sebebi, Türkiye’nin yurt dışındaki Türkler için şimdiye kadar sistemli bir altyapı kuramamış olmasında yatmaktadır. Dünyada nüfusu bir milyon, hatta bir milyonun altında devletler olduğu göz önüne alındığında Avrupa’ya dağılmış yaklaşık altı milyon Türk; altı devlet büyüklüğünde siyasi, iktisadi ve kültürel gücü barındırmaktadır. Türkler bugün, maddi ve manevi gücünü büyük ölçüde Türkiye için sarf etse de 5. ve 6. nesilden itibaren gösterge tamamıyla aksi yönde karşımıza çıkacaktır. Aynı masada oturduğumuz Avrupalı bir Türk, bizimle aynı dili konuşmayacak, aynı değerlere sahip olmayacak; Türkiye’nin değil, yaşadığı ülkenin değerlerini ve çıkarlarını savunacaktır. Türklerin uluslararası haklarının korunması, değer temelleri üzerinde varlıklarını sürdürebilmeleri, nesiller arası bağların muhafazası için Türklerin haklarını uluslararası zeminde güvence altına alabilecek kurumsal bir yapının oluşturulması şarttır. Türklerin en başlıca sorunu; yaşadıkları ülkelerde karşılaştıkları uluslararası politik, ekonomik, sosyal, eğitim, din, dil ve kültür alanındaki meselelerini çözüme kavuşturacak bir bakanlığın olmamasıdır. Bu itibarla mevcut olan “Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı” ve “Avrupa Birliği Bakanlığı” yeniden düzenlenerek “Avrupa Birliği ve Yurt Dışı Türkler Bakanlığı” şeklinde doğrudan yurt dışındaki Türklerin uluslararası hukukunu koruyan bir bakanlık kurulmalıdır.

İnsanlar yaşadığı iklimden, coğrafyadan ayrıldığında yeni yaşam alanlarına uyum sağlamakta birtakım tabii zorluklarla karşılaşır. Bu sebeple ayrıl-

dığı yere özgü birtakım temel değerleri kendisiyle birlikte taşır. Söz konusu değerler, hem kendi varlığını korumada hem de gittiği yere uyum sağlamada yol göstericidir. Bu bağlamda toplumların oluşumunu sağlayan değerler, sadece belli bir coğrafya içinde yaşanan ve yaşatılan olgular değildir. Binaenaleyh Avrupalı Türkler ve Müslüman kökenli azınlıklar, yaşadıkları ülkelerde topluma uyum sağlamaları için öz değerlerini yaşamak ve korumak zorundadır. Eğer “uyum” adına öz değerler terkedilirse oluşan boşluğu doldurmak için azınlıkların asimile olmaları kaçınılmaz olur. Bu bağlamda Avrupa; barındırdığı kalıcı azınlıkları değerleri ile kabul etmeli, söz konusu değerlerin korunmasını sağlayacak kalıcı çözümler üretmelidir. Bu meseleler, Türkiye’nin sürdüreceği uluslararası siyasetle ve kurulacak bakanlıkla çözüme kavuşturulabilir. Böylelikle huzur ve barışın, uyum ve paylaşımın tesis edilmesi daha kolay ve etkili olacaktır. Uyum, tek taraflı mümkün değildir. Kâinatın kendisi de sayamayacağımız kadar çok çeşitli eşyalardan, canlılardan, karmaşık yapılardan; çok renkli, çok kokulu, çok sesli ve çok değişik oluşumlardan meydana gelmiştir. Ancak hepsinin birbirine karşı dengesi, ahengi, karşılıklı eğilimi, ölçü ve düzen içinde uyumlu hareketi söz konusudur. Avrupa, eşyanın tabiatına aykırı yol izlemekle suyu yokuşa akıtamayacağını kabullenmelidir. Avrupalı Türkler, 21. yüzyılda pek çok konuda siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal baskılarla karşı karşıya kalacaktır. Türkiye, şimdiden uluslararası altyapı hazırlayarak vatandaşlarının Avrupa’daki istikbalini teminat altına almalıdır.

KAYNAKLAR

ALKAN, Mehmet Ömer [Doç. Dr.] “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri”, *Tarihsel İstatistikler Dizisi*, Sayı: 6, Devlet İstatistik Kurumu, 2000, s. 18.

agk.

Bundesministerium des Innern Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung Migrationsbericht, 2012 (“Göç ve Mülteciler Federal Dairesi Federal Hükümeti Adına Hazırlanan Göç Raporu”, 2012)

EFMS Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration, Berlin, Oktober 2005 in Zusammenarbeit mit dem efms–Europäisches Forum für Migrationsstudien, Bamberg [Veriler–Gerçekler–Eğilimler, Eğitim ve Meslek Öğretimi 2004 Yılı Verileri; Daten – Fakten – Trends Bildung und Ausbildung Stand 2004] “Göçmen, Mülteci ve Entegrasyon İçin Federal Hükümet Birimi [Editör [Bamberg Göç Araştırmaları EFMS-Avrupa Forumu İşbirliği İle]

GÖKCE, İlyas, “Türkische Selbstständige in der ethnischen Ökonomie: Analyse und Vergleich der Generationen in Kassel” [Etnik Ekonomide Türk İşverenler: Analiz ve Nesillerin Karşılaştırması Kassel], 07.06.2013, ISBN: 9783842862678, s. 1

- HÄBERLE, Margit [Federal Almanya İzmir Başkonsolosu] Sempozyum Açılış Konuşması: “Türkiye Kökenli Kalifiye Personelin Göç Eğilimleri” [Migrationstrends hochqualifizierter Türkeistämmiger] Sempozyumu 20.11.2013-İzmir Bildirileri, ISBN 978-3-9816905-0-7, s. 13
- MONETA, Per, Makale: “Gesellschaft/Gastarbeiter” (Toplum/Misafirîşi), 07.10.1964, Online için bk. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46175674.html>
- Statista GmbH, “Anzahl der Moscheen und Kirchen in Deutschland” (Almanya’daki Kilise ve Cami Sayısı), 2017
- Online kaynak için bk. <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/36948/umfrage/anzahl-der-moscheen-und-kirchen-in-deutschland/>
- ORTAYLI, İlber [Prof. Dr.] “II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler I, Turan Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s.194-196.
- STICHS, Anja [Dr.], Bundesamt für Migration und Flüchtlinge [Göç ve Mülteciler Federal Dairesi] Araştırma: “Wie viele Muslime leben in Deutschland?” [Almanya’da Ne Kadar Müslüman Yaşıyor?], 14.12.2016
- SOLGA, Heike, DOMBROWSKI, Rosine, Makale: “Okul ve Okul Dışı Eğitimde Araştırma ve Geliştirme İhtiyaçlarının Karşılmasında Sosyal Eşitsizlikler” [Soziale Ungleichheiten in schulischer und außerschulischer Bildung Stand der Forschung und Forschungsbedarf], s. 10-11
- SCHMIDT, Roland, Bidiri: “Türkiye Kökenli Kalifiye Personelin Göç Eğilimleri” [Migrationstrends hochqualifizierter Türkeistämmiger] Sempozyumu 20.11.2013-İzmir Bildirileri, ISBN 978-3-9816905-0-7, s. 5.
- agk.
- SCHREIBER, Constantin, “Was in Deutschlands Moscheen gepredigt wird” (Almanya’daki Camilerde Ne Tebliğ Ediliyor), 2017, ISBN 978-3-430-20218-3.
- Online için bk. <http://www.kath.net/news/59083>
- ÜCOK, Alper, “Türkischstämmige Unternehmen in Deutschland” [Almanya’daki Türk Kökenli İşletmeler], 02.04.2011. Online kaynak için bk. <http://www.theeuropean.de/alper-uecok/6234-tuerkischstaemmige-unternehmen-in-deutschland>
- age., s. 42
- WINKELJOHANN, Norbert, [Prof. Dr.], “Pricewaterhouse Coopers AG, Wirtschaftsprüfungsgesellschaft [Ekonomi Denetleme Şirketi] Ocak, 2009”, Araştırma: “Türk Kökenli Girişimcilerin Başarı Reçetesi Almanya İçin Bir Model mi? [Erfolgsrezepte türkischstämmiger Unternehmer–ein Modell für Deutschland?], s. 43
- _____, “Pricewaterhouse Coopers AG, Wirtschaftsprüfungsgesellschaft [Ekonomi Denetleme Şirketi] Ocak, 2009”, Araştırma: “Türk Kökenli Gi-

rişimcilerin Başarı Reçetesi Almanya İçin Bir Model mi? [Erfolgsrezepte türkischstämmiger Unternehmer–ein Modell für Deutschland?]", s. 15

_____, "Pricewaterhouse Coopers AG, Wirtschaftsprüfungsgesellschaft [Ekonomi Denetleme Şirketi] Ocak, 2009", Araştırma: "Türk Kökenli Girişimcilerin Başarı Reçetesi Almanya İçin Bir Model mi? [Erfolgsrezepte türkischstämmiger Unternehmer–ein Modell für Deutschland?]", s. 11

_____, "Pricewaterhouse Coopers AG, Wirtschaftsprüfungsgesellschaft [Ekonomi Denetleme Şirketi] Ocak, 2009", Araştırma: "Türk Kökenli Girişimcilerin Başarı Reçetesi Almanya İçin Bir Model mi? [Erfolgsrezepte türkischstämmiger Unternehmer–ein Modell für Deutschland?]", s. 16.

YILMAZ, Mehmet Yalçın [Okt. Dr.], Makale: „İki Dillilik Olgusu Ve Almanya'daki Türklerin İki Dilli Eğitim Sorunu" Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/3 Winter 2014

agk.

MAKEDONCADAKİ TÜRKÇE FİİLLERİN YAPILARI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ

Abidin KARASU*

GİRİŞ

Güney Slav dilleri içinde yer alan Makedonca, Türkçenin etkisinin bütün yönleriyle incelenip takip edildiği önemli dillerden biridir. Türkçe; 14. yüzyıldan günümüze Makedoncaya 4.500'e yakın kelime vermesinin yanında, birçok gramatikal yapı da kazandırmıştır. Türkçeden Makedoncaya geçen birçok kelime, ek, fiil, kelime grubu, deyim, atasözü gibi yapılar bugün bile kullanılmaya devam etmektedir. Türkçenin Makedonca üzerindeki gramatikal tesiri, iki dilin etkilenme derecesini ve derinliğini göstermektedir.

Gramatikal tesirin içinde, özellikle Türkçe fiillerin kullanışları büyük önem taşımaktadır. Makedoncaya geçen Türkçe fiiller, bazı değişikliklere uğrayarak kullanılmışlardır. Bu değişikliklerden biri, Yunancadan Makedoncaya geçmiş *-sa* ekini alarak kullanılmalarıdır: *sevdi +sa* (севдиса) < *sevdi*, *kaskandı+sa* (каскандиса) < *kaskandı*, *sardi+sa* (сардиса) < *sardi*. Bu yapının üzerine *-(yva)uva* ekinin eklenmesi yardımıyla da bu fiillere süreklilik fonksiyonu yüklenmektedir. *каскандисува* (*kaskandisuva*) < *kaskanıyor*, *сардисува* (*sardisuva*) < *sarıyor*, *каскандисува* (*kaskandisuva*) < *kaskanıyor*, *сардисува* (*sardisuva*) < *sarıyor*.

Türkçenin birleşik fiil yapısı da Makedoncaya geçmiştir. Bu iki şekilde olmuştur: I. Yardımcı fiilin öykünülmesiyle: *kabul etmek* > *кабул стори* (*kabul stori*). *et-* yardımcı fiili, Makedoncaya *stori* (*etmek*) anlamıyla öykünülmüş ve kullanılmıştır. *seyir bakmak* > *сеир гледа* (*seyir gleda*); *bak-* yardımcı fiili Makedoncaya *gleda* (*bakmak*) anlamıyla öykünülmüş ve kullanılmıştır. II. İsimden sonra gelen yardımcı fiilin düşürülmesiyle: {isim + yardımcı fiil => isim + Ø + Makedonca unsur}: *kabul etmek* > *кабулѝ* (*kabulî*), *hesap etmek* > *есапи* (*esapi*), *teslim etmek* > *теслими* (*teslimî*).

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, abidin.karasu@medeniyet.edu.tr

Türkçe fiillerin Makedoncada kullanım alanı bulması, dil ilişkileri açısından son derece önemlidir. Özellikle öykünme (*calque*) yoluyla Makedoncaya aktarılan Türkçe birleşik fiil yapısı, bizlere iki dilliliğin (*bilingualism*) varlığını açık şekilde göstermektedir.

I. Türkçenin Makedon Morfolojisi Üzerindeki Etkisi

Türkçenin, Makedonca fiil sistemi üzerindeki etkisi son derece güçlü ve kapsamlıdır. Analitik (çözümlemeli) tipteki Türkçe fiiller, kısmi öykünme yoluyla Makedoncaya taşınmıştır. Bunun yanında Türkçenin önemli etki alanlarından biri de belirli geçmiş zaman ve belirsiz geçmiş zamanın anlamlarında yapmış olduğu değişikliktir. Öğrenilen geçmiş zaman ve görülen geçmiş zaman kavramı, Slav dillerinin eski dönemlerinde bulunmamaktadır. Slav¹ dillerindeki bu oluşum, Türkçe sayesinde Makedonca ve Bulgarcaya geçmiştir. K. Mirçev; *Gramatika* isimli eserinde, öğrenilen geçmiş zaman kavramının XIV. yy.dan sonraki yıllarda Türkçenin etkisiyle Bulgarcaya geçtiğini söylemektedir. Yine Türkçeden büyük oranda etkilenen Arnavutça da öğrenilen ve görülen geçmiş zaman ayırımı yapan Balkan dillerindendir.

Bu konuyla ilgili araştırma yapan B. Tsonev, P. Skok, G. Vajgend, K. nenski, K. Mirçev; Bulgarca, Makedonca ve Arnavutçadaki bu oluşumun Türkçe sayesinde ortaya çıktığını tespit etmişlerdir.² Türkçe fiiller daha çok konuşma dilinde kullanılmaktadır.

арадисува (*aradisuva*) < *aramak*; артисува (*arttırmak*) < *artırmak*; баттиса (*battı*) < *battı*, бастисал (*bastisal*) < *basmak*, бендиса (*bendis*) < *beğenmek*; битиса (*bitisa*) < *bitti*; бојади-сува, бојосува (*boyadi-boyasuva*) < *boyamak*; дајандисува (*dayandisuva*) < *dayanmak*; далдисува (*daldisuva*) < *dalmak*; докундиса (*dokundisuva*) < *dokunmak*; дуздиса (*duzdisa*) < *düzmek*; гебердиса (*geberdisa*) < *gebermek*; еглендисува (*eglendisuva*) < *eğlenmek*; ендиса (*endis*) < *yenmek*; есапи (*esapi*) < *hesap etmek*; заптисува (*zaptisuva*) < *zapt etmek*; се инати (*se inati*) < *inat etmek*; имрендиса (*imrendisa*) < *imrenmek*; кабардисуа (*kabardisua*) < *kabarmak*; кабули (*kabuli*) < *kabul etmek*; казандисува (*kazandisuva*) < *kazanmak*; кајдисува (*kaydisuva*) < *kıymak*; канмак, кандардисува (*kanmak*) < *kandırmak*; каскандисува (*kaskandisuva*) < *kıskanmak*; кондисува, кондиса (*kondisa*) < *konmak*; коптиса (*koptisa*) < *kopmak*; куландисува (*kullandisuva*) < *kullanmak*; курдисува (*kurdisuva*) < *kurmak*; оградиса (*ogradisa*) < *uğramak*; сардисува (*sardisuva*) < *sarmak*; сурдиса (*surdisa*) < *sürmek*; ујдисува (*uydisuva*) < *uydurmak*; уттисува (*uttisuva*) < *yutmak*; чевердисува (*çeverdisuva*) < *çe-*

¹ Olivera Yaşar Nasteva, *Turskite Leksički Elementi vo Makedonskiot Yazik*, İnstitut Za Makedoski Yazik Kriste Misirkov, Üsküp 2001, s. 218.

² Nasteva, *age.*, s. 218.

virnek; чурудисува (*çurudisuva*) < *çürümek*; шаштисува (*şalışisuva*) < *şaşmak*; шашардисува (*şaşardisuva*) < *şasırmak*.

Bütün bu fiil yapıları aynı düzen ve kuruluş içinde alınmıştır.

{[kök]+[zaman eki] = sev + di}

Bunun yanında анлатири (*anlatiri*) < *anlatırmak* gibi fiil yapılarına da rastlanmaktadır. Bu fiil yapıları azdır. Yine az sayıda fiillerin emir yapılarını da görüyoruz: бакалам (*bakalam*) < *bakalım*.

брак (*brak*) < *bırak*, бѣжрун, бѣжрунѹз (*buyurunuz*) < *buyurunuz*, бѣжрумте (*buyurumte*) < *buyrun*, сус (*sus*) < *sus*.

II. Öykünme Yoluyla Alınan Fiiller

Bazı küçük değişikliklerle geçen fiillerin yanında öykünme yoluyla alınan fiiller de mevcuttur. Öykünme yoluyla alınan fiiller, Türkçenin gücü ve etkisini gösteren son derece önemli verilerdir. Öykünmenin yapılabilmesi için, öykünmenin yapılacağı dili bilmek gerekmektedir. Bu da bize Türkçenin dönem itibarıyla Balkanlarda bilindiğini göstermektedir. Aşağıda yer verdiğimiz fiillerin anlamları öykünülmüştür.³

1. бележи (beleji) < yazmak

Mak: Во тоа време, се јави еден магаровалија во прилепските села да бележуа от сипаница ... Тамоси, вамоси, го каптиса и сипаничарлако и бележуаше да дури...⁴

Tür: “O zamanda Prilep **köylerinde bir** magarovaliya ortaya çıktı çiçek hastalığının bulaştığı kişileri yazıyordu. ...”

2. вади, извади (vadi, izvadi) < çıkarmak

И друзи работи работила полцки, како жниење и копање и друзи работи, само и само да си го вади лебот (Прилеп, СбНУ, XII, 167).

Mak: Вистина кажуаше, ама си работеше мајсторлук, да си го вади лебот...⁵

Tür: “O doğrusunu söylüyordu fakat ustalıktan ekmeğini çıkartıyordu.”

3. врзува (vrzuva) < bağlamak

Mak: Тек, чифт, си дале зборои, си зеле и си врзале нивната работа,

³ Nasteva, *age.*, s. 133.

⁴ Nasteva, *age.*, s. 133.

⁵ Nasteva, *age.*, s. 134.

што си ја имале за врзување.⁶

Tür: “Tek, çift sayıları almışlar, vermişler ve **bağlamak** zorunda oldukları işi sonuçlandırmışlar.”

4. *doağa* (doaga) < *gelmek*

Mak: Колку doaga кило?⁷

Tür: “Kilosu ne kadar **geliyor**?”

5. *држи* (drji) < *tutmak*

Mak: Ми се ваќале свети Јована / Кој ќе го *држи*, да го умножи / Кој не го *држи*, да го суложи. (СБНУ, XII, 121)

Tür: Sveti Jovan bana tutuldu. / Kim **tutarsa** onu çoğaltsın. / Kim tutmazsa bıraksın.

6. *зема* (zema) < *almak*

Mak: ...да си ја земам за невеста⁸

Tür: “... onu hanım olarak **alayım**.”

Mak: ...ама ако ме земите една од вас за маш

7. *знае* (znae) < *bilmek*

Mak: И јас го знаев него како пријател.⁹

Tür: “Ben de onu dost olarak **biliyordum**.”

Mak: Јас го знам него Битола а тој отишол дома.

Tür: “Ben onu Bitola’da **biliyordum** fakat o eve gitmiş.”

8. *крши* (krşi) < *kırmak*

Mak: Се крши како некоја ченгија. (Прилеп, СБНУ, XIV, 144)¹⁰

Tür: “Bir çengi gibi **kırıyordu**.”

Каде ми се кршии, Цвето, какв фидан на бафча. (Струшко, Шап. V-VI, 336)

На оро моми кршеле снага... (Крвава риза, 8)

⁶ Nasteva, age., s. 135.

⁷ Nasteva, age., s. 135.

⁸ Nasteva, age., s. 135.

⁹ Nasteva, age., s. 136.

¹⁰ Nasteva, age., s. 136.

9. *отвора* (otvora) < açmak

Mak: И април много добар; отворе много луленишча и мериши слатка душа...¹¹

Tür: “Nisan çok güzel; leylaklar açar ve güzel kokar.”

10. *отвори* (otvori) < açılmak

Mak: Времето се отвори (разведри).¹²

Tür: “Hava açıldı.”

11. *нафа* (paga) < düşmek

Mak : Делба му се паднало...¹³

Tür : “Miras ona düşmüş.”

III. Kısmi Öykünmeler

Makedoncaya olduğu gibi geçen Türkçe fiillerin yanında, Türkçeden öykünülen fiiller de bulunmaktadır. Öykünme sırasında [*isim (veya sıfat)+fiil*] kalıbı öykünülmemektedir. Bu kalıpta; isim muhafaza edilmekte, fiil tercüme edilerek öykünülmemektedir. İsme Makedonca ek gelerek Makedoncada fiil türetilmektedir. İsim değişmeden kalmakta, fiil tercüme edilerek öykünülmemekte ve Makedon dilinin hususiyetlerini almaktadır (sayı ve cinslik ekleri).¹⁴ Öykünülen fiilin ve ismin yeri her zaman belli olmamakla birlikte isim, fiilden önce veya sonra gelebilir. Türkçede bu yapılar; *et-*, *ol-* yardımcı fiilleriyle kullanılmaktadır. En fazla kısmi öykünmeler bu fiillerle (стори, чини, прави, дава) yapılmaktadır. Bu türden öykünmelerin sayısı oldukça fazladır. Aşağıda daha sık kullanılanları göstereceğiz.¹⁵ Nasteva, yapmış olduğu çalışmada 114 adet kısmi öykünmeye yer vermiştir.¹⁶

Türkçenin birleşik fiil yapısı da Makedoncaya öykünülmüş ve kullanılmıştır. Bu, iki şekilde olmuştur:

1. Yardımcı Fiilin Öykünülmesiyle

kabul etmek > кабул стори (*kabul stori*); *et-* yardımcı fiili, Makedoncaya *stori* (*etmek*) anlamıyla öykünülmüş ve kullanılmıştır. *seyir bakmak* > сеир

¹¹ Nasteva, *age.*, s. 136.

¹² Nasteva, *age.*, s. 136.

¹³ Nasteva, *age.*, s. 136.

¹⁴ Nasteva, *age.*, s. 150.

¹⁵ Nasteva, *age.*, s. 151.

¹⁶ Nasteva, *age.*, s. 150.

гледа (*seyir gleda*); **bak-** yardımcı fiili Makedoncaya *gleda (bakmak)* anlamıyla öykünülmüş ve kullanılmıştır.

2. İsimden Sonra Gelen Yardımcı Fiilin Düşürülmesiyle

İsimden sonra gelen yardımcı fiilin düşürülmesiyle:

{ isim + yardımcı fiil => isim + Ø + Makedonca unsur }

kabul etmek > кабулѝ (*kabuli*), *hesap etmek* > есапи (*esapi*), *teslim etmek* > теслимѝ (*teslimi*).

Aşağıda verdiğimiz örneklerin çoğu, ağız metinlerinden alınmış örneklerdir. Yazılı eserlerde ise ancak bazı fiillerin kullanımını görürüz.

A) hazır olmak > *стори азар* [stori azar]

Mak: Манастиро азар му се сторил / И требало за да си го светат¹⁷

Tür: “Manastır **hazır oldu** ve manastırın kutsanması gerekiyordu.”

B) hazır etmek > *стори азар* [stori azar]

Mak: Беше му пратил абер жабарот на свети Петра да *ја стори азар* керка си.¹⁸

Tür: “Sveti Petra jabarotu ona kızını **hazır etmesi** için haber göndermişti.”

C) âşık olmak > *стори (се) ашик* [stori (se) aşik]

Mak: Го пречека и в образ го баци / И го баци, и ашик се стори / Ашик се стори на муштулѝја.¹⁹

Tür: “Bekledi ve yüzünü gördü / Ona âşık oldu / Muştuyu getirene âşık oldu.”²⁰

D) dava etmek > *стори дава* [stori dava]

Mak: ...откоа беше испитал здраво, оти свети Тома ништо не праел, ами само го лажел, сторил дава и го клал апс...²¹

Tür: “... uzun süreden beri onu denedi, sveti Toma hiçbir şey yapmıyordu, sadece onu aldatıyordu. Bu yüzden onu **dava etti** ve hapse attırdı.”

E) defetme > *стори деф* [stori def]

¹⁷ Nasteva, *age.*, s. 151.

¹⁸ Nasteva, *age.*, s. 151.

¹⁹ Nasteva, *age.*, s. 151.

²⁰ Nasteva, *age.*, s. 151.

²¹ Nasteva, *age.*, s. 155.

Mak: ... *da se стории деф*...²²

Tür: “... **defedilsin!**”

F) dikkat etmek > стори дикам [stori dikat]

Mak: Стопанот на таа круша *сторил дикам* оти еднаш, кога си јаделе млеко и го оставиле ваганчето со млеко, излегла една змија...²³

Tür: “Bu armudun sahibi **dikkat etti** çünkü bir gün yoğurt yemişler ve yoğurt kabını bıraktıktan sonra yılan ortaya çıkmış...”

G) gayret etmek > чини гажрет [çini gayret]

Mak: Кошулата арамијска / Не је прана три години / Три години шес месеци! / *Чини гажрет* испери ја²⁴

Tür: “Arami elbisesi / Üç yıl yıkanmamış / Üç yıl altı ay! / **Gayret et** yıka.”

H) dava etmek > чини давија [çini daviya]

Mak: Ш чо е ова чудо от тебе / Со Таја пуста тамбура? / Трй села *чинат давија*, / Четфарто село, мартири (Охрид, Шап. V-VI, 334), се среќава и *стори дава* (cf. бр. 176)²⁵

Tür: “Üzerindeki bu gariplik nedir? / Bu uğursuz tambura (saz) / Üç köy **davalık olmuş**, / Dördüncü köy martir.”

I) zapt etmek > чини запт [çini zapt]

Mak: Имаш сина, што *зап не го чиниш* / Тук’ го пушташ сина по сокаци / По сокаци, на новите чешми / На чешмите моми задирае (Милад, 495)²⁶

Tür: “Niye çocuğunu **zapt etmiyorsun** / Onu sokaklara bırakıyorsun / Sokaklara yeni çeşmelerde / Çeşmelerde kızlar peşinde”

J) müşavere yapmak > прави мушавере [pravi müşavere]

Mak: Се собрале седумдесет кралои / *Јадат*, пијат *мушавере праат* / Еден други сите ми се валат / Со јунаство *кој* како што имал²⁷

²² Nasteva, *age.*, s. 154.

²³ Nasteva, *age.*, s. 156.

²⁴ Nasteva, *age.*, s. 156.

²⁵ Nasteva, *age.*, s. 157.

²⁶ Nasteva, *age.*, s. 158.

²⁷ Nasteva, *age.*, s. 158.

Tür: “Yedi kral toplanmışlar / Yiyip içerek müşavere yapıyorlar / Bir-birlerini methediyorlar / Kimin neyi varmış neyi yokmuş.”

K) keyif etmek (keyif sürmek) > прави кеф [pravi kef]

Mak: Е јади ме, бре волчко, туку барем да ти напраам еден кеф, да ти посвирам со гајдава, да не ми ет жиг (мака)...²⁸

Tür: “Ye beni be kurt fakat ondan önce sana bir keyif yapayım, sana tulum çalayım, sonra üzülmeyleyim.”

IV. Makedonca Ön Eklerle Yapılan Fiiller

Makedoncada kullanılan fiillerden bir kısmı, Türkçe isim ve sıfatlara getirilen Makedonca fiil yapan ön eklerle karşılanmaktadır.

{[Makedonca ön ek] + [Türkçe Sıfat/ İsim]} = Fiil (Makedonca Gramerine göre)

{[до-] + [арчи]} = доарчи (doarçi) < *harcadı*

Türkçe sıfat ve isimlere getirilen ön ekler, Makedoncada fiile dönüştürülmektedir. Bu şekilde yapılan fiillerin sayısı da epey fazladır. Türkçe sıfat ve isimlere getirilen ön eklerden bazıları şunlardır: до-(*do-*); за-(*za-*); из-(*iz-*); на-(*na-*); о-(*o-*); пре-(*pre-*); рас-(*ras-*).

1. до-(*do-*) ön ekiyle yapılan fiiller:

доајдукува (*doaydukuvu*) < *haydutluk yapmak*, доарчи (*doarçi*) < *harcadı*, докусури (*dokusuri*) < *kusurlu oldu*.

2. за-(*za-*) ön ekiyle yapılan fiiller

заајлази (*zaaylazi*) < *haylazlaştı*, заарчи (*zaarçi*) < *harcadı*, збајати (*zbayati*) < *bayatladı*, забатали (*zabatali*) < *battalaştı*, забатачи (*zabataçi*) < *bataklaştı*, аборчи (*zaborçi*) < *borçlandı*, задумани (*zadumani*) < *dumanlaştı*, закопча (*zakorça*) < *kapattı*, заортачи (*zaortaçi*) < *ortaklaştı*.

Mk - > ...подај малио прс за да се заортачиме, му рекол Адам

Tr - > “Bana da biraz toprak ver ki ortak olalım” demiş Adem.

3. из-(*iz-*) ön ekiyle yapılan fiiller

избербати (*izberbati*) < *berbatlaştırdı*, избудали (*izbudali*) < *budalaştırdı*.

4. на-(*na-*) ön ekiyle yapılan fiiller

набастиса (*nabastisa*) < *bastı*, набекарува (*nabekaruva*) < *bekârlık sür-*

²⁸ Nasteva, age., s. 158.

mek, нагубри (*nagubri*) < *gümreledi*, накодощи (*nakodoşi*) < *godoşluk yap-mak*, налафи (*nalaşi*) < *laflamak*, нанишани (*nanişani*) < *nişanlamak*.

5. o- (o-) ön ekiyle yapılan fiiller

омаскари (*omaskari*) < *maskaralaşmak*, осакатиу (*osakatiu*) < *sakatla-mak*, оқори (*okori*) < *kör etmek*.

6. пре- (pre-) ön ekiyle yapılan fiiller

преесапи (*preesapi*) < *hesaplamak*, прекаили (*prekaili*) < *kail olmak*.

7. рас- (ras-) ön ekiyle yapılan fiiller

распарча (*rasparça*) < *parçaladı*, расчатали (*rasçatali*) < *çatallaştı*, разшени (*razşeni*) < *şenlendirmek*.

V. SONUÇ

Türkçe; 14. yüzyıldan günümüze, Makedoncaya 4.500'e yakın kelime vermesinin yanında birçok gramatikal yapı da kazandırmıştır.

Bu yapıların içinde fiillerin olması, iki dilin etkileşim derecesinin ne kadar derin ve güçlü olduğunun da göstergesidir. Ayrıca Türkçe fiillerin öykünü-lerek Makedoncaya aktarılması, iki dilliliğin de kanıtıdır.

Türkçenin bu mirası, derinlemesine incelenip ortaya konulmak zorunda-dır. Bu konuda yapılacak çalışmalar, *Türkçenin tarihî* gelişimine ve etkilediği dillerin derecesine ışık tutacaktır.

KAYNAKLAR

ŠKALJIĆ, Abdullah, *Turcizmi u Srpsko Hrvatskom Jeziku*, Sarajevo, Svjetlost 1966, s. 23-24

SKOK, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, II*, JAZU, Zagreb 1972.

NASTEVA, Olivera Yaşar, *Turskite Lekşički Elementi vo Makedonskiot Yazik*, İnsitut Za Makedoski Yazik Krište Misirkov, Üsküp 2001.

MELAHAT, Pars, *Makedon ve Sırp Romanlarında Türk İzleri ve Türkler*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2004.

KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2008.

GRANNES, Alf - Kjetil Rå Hauge - Hayriye Süleymanoğlu, *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*, The Institute for Comparative Research in Human Culture, Novus Forlag, Oslo 2002.

KARASU, Abidin, "Makedon Dilindeki Türkçe Kelimeler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, vol. 36, pp. 201-247, İstanbul 2007.

_____, “Makedon Dilindeki Türkçe Öykünmeler (Calque) ve Örnekleri”, *Balkan Harbi'nin 100. Yılı Hatırasına Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - III*, Manisa Türkiye, 10-12 Mayıs 2012.

_____, *Tarihsel Süreç İçerisinde Balkan Dillerinin Türk Dili ve Kültürüyle İlişkisi (Sırpça-Makedonca-Bulgarca)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Basılmamış Doktora Tezi), Mart 2014.

JOHANSON, Lars, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, (Çeviren: Nurettin Demir), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

* Türk Dil Kurumu Uzmanı, terziadem@hotmail.com.

Türküler içinden “Kiraz Aldım Dikmeden” türküsünün seçilmesi ise birkaç sebebe dayanmaktadır:

Türkülerin varyantlaşmasında önemli etkenlerden olan çıkış öyküsüne sahip olması,

Derlendiği günden bu yana farklı formlarda müzik icra eden yerel ve ulusal çok sayıda sanatçı tarafından yorumlanması,

Geçmişte ve bugün sevilen dizi ve sinema filmlerinde kullanılması,

Farklı yöreler tarafından sahiplenilmesi,

Derleyici ve kaynak kişi açılarından ilginç özellikler göstermesi.

Türkünün kahramanı Halime’nin yakın akrabamız olduğuna dair aile içi anlatılar da konuya ayrıca ilgi duymama sebep olmuştur.

Yöntem

Çalışmada, türkünün TRT’deki metni esas alınmış; derlendiği günden bu yana farklı kişilerin yorumları ile aynı kişilerin farklı ortamlardaki yorumlarında kullanılan türkü metinleri, bu ana metinle yapı ve anlam bakımından karşılaştırılmıştır. Metinlerdeki farklılıklara ışık tutabilecek derleme notları gibi konuyla ilgili sözlü ve yazılı kaynaklar, albüm kapakları, genel ağdaki video paylaşımlarıyla ilgili kullanıcı yorumları ve tartışmalar, türküyü yorumlayanlarla düzenleyenlerin konuyla ilgili görüşleri gibi öteki metinlerden de yararlanılmıştır. Dolayısıyla bir ana metnin belli bir amaç doğrultusunda ayrıntılı incelenmesiyle genel yasalara varma / sınama amacındaki çalışmanın tümevarım metodunu benimsediği söylenebilir. Türün farklı biçimleri ile tür dışı metinlerin birlikte okunması çabası ise metinlerarası bakış açısını gerekli kılmıştır.

Tanım

“Kiraz Aldım Dikmeden” başlığı ve 00727 sıra numarasıyla TRT Kırık Havalar Repertuarı’na kayıtlı türkü, “Halime’m”, “Tombulacık Halime’m” adlarıyla da yorumlanmaktadır. TRT Müzik Dairesinin kayıtlarına göre; 24 Kasım 1946 tarihinde Muzaffer Sarısözen tarafından, Emin Barın’dan derlenerek notaya alınmış görünmektedir. Türkü, Bolu yöresine ait gösterilmekte ise de derleme kayıtlarında ilçe ya da köy bilgisi verilmemektedir.

TRT’deki kaydına göre 4/4 usulündeki türkü, mâni uyak düzenindeki yedili hece ölçüsüne sahip üç kıtadan ve her kıtanın sonundaki on ikili hece ölçülü üç kavuştaktan oluşmaktadır.

1937 yılından 1952 yılına kadar farklı ekiplerle on altı derleme gezisine çıkan Muzaffer Sarısözen; 1946 yılında Güney Bölgesi’nde derleme yapmış,

Bolu'ya ise 1948 yılında gitmiştir. Bolu'nun Gerede ve Mudurnu ilçelerinden "Halime'm" adıyla iki türkü derlemişse de (Bu türkülerin metinleri ana metinden oldukça farklıdır.) bu gezisinde "Kiraz Aldım Dikmeden" veya "Tombulacık Halime'm" başlıklı herhangi bir türkü derlememiştir. Dolayısıyla Sarısözen'in 1946 yılında yaptığı derlemenin bu geziler dışında olduğu görülmektedir. Sarısözen'in 1948 Bolu derlemelerindeki fişlerden bir bölümüne ulaşıldıysa da 1946 yılındaki derlemesine ait ayrıntılı bir derleme fişine ulaşamamıştır.

Anadolu'da Sarısözen'den önce Béla Bartók, Asaf Kardeşler ve Darülelhan gibi farklı kişi ve kurumlar tarafından derlemeler yapılmışsa da türkü, bu derlemelerde görülmemektedir. Türkünün ulaşabildiğim ilk ses kaydı ise Neriman Altındağ Tüfekçi'ye ait, 1956 yılında çıkan taş plak kayıdır. Pan Taş Plak Kataloğu gibi kataloglarla Raif Kara ve Ali Olcay Koleksiyonları gibi önemli taş plak koleksiyonlarında türkünün bu tarihten önceki bir yorumuna rastlanmamıştır. Muhtemelen, Neriman Altındağ'ın o dönemde hem TRT sanatçısı hem Sarısözen'in eşi olması dolayısıyla TRT repertuarındaki metinle taş plak yorumundaki metin aynıdır.

60'lardan sonra popüler olan türkü; o günden bu yana Şevket Uğurluer, Cahit Oben, Erkin Koray, Tülay German, Selçuk Alagöz, Grup Çığ, Soner Olgun, Oğuz Aksaç gibi tanınmış sanatçılar tarafından yorumlanmış; *Hababam Sınıfı*, *Öyle Bir Geçer Zaman ki* gibi sinema filmi ve dizilerde kullanılmıştır. Bolu, Zonguldak, Bartın, Çankırı, Karabük ve Ankaralı yerel sanatçılar tarafından sıkça yorumlanan türkü, TRT sanatçıları tarafından da bugün de sıklıkla okunmaktadır. Bu popülerliğine bağlı olarak bugün Gerede, Mengen,

Yığılca, Devrek gibi Bolu ve Zonguldak çevresindeki ilçeler tarafından sahiplenilmektedir.

En az metni kadar varyanta sahip çıkış öyküsünün TRT tarafından “Türküler ve Öyküleri” programının 4. bölümünde verilen biçimi şöyledir:

Olay 1910’lu yılların başında Devrek’e bağlı Hüseyinçavuşoğlu köyünde yaşanmıştır. O dönemin ünlü müderrislerinden Hüseyin Molla’nın oğlu Deli Mehmet’in başından geçmiştir. O dönemde yaptıklarından ötürü lakabı Deli olan Mehmet, babasına ait ormanı birileri odun kaçırmı diye kontrol etmektedir. Deli Mehmet’in en büyük özelliği; astığı astık, kestiği kestik biri olmasıdır. Bunu bilen herkes bir vukuat işleyeceğinden korkmaktadır.

Komşu köyden bir çift, Hüseyin Molla’ya ait ormandan kaçak odun kesmiştir. Deli Mehmet, köylünün karısını vurur. Babası Hüseyin Molla; oğluna bağırıp çağırsa da yakalanmasını istemez, köyden kaçmasını ister. Tıp fakültesi son sınıftan ayrılan Deli Mehmet’in köyde bir sevdiği vardır: Halime. Deli Mehmet, zamanının büyük bölümünü Halime’yi düşünmekle geçirir. Gelmesi için haberler salar Halime’ye. Ne zaman bir ayak sesi işitse ne zaman kapı sesi duysa Halime geldi sanır. Oysa Halime’nin onunla ilgisi yoktur. Mehmet’in annesi, oğlunun bu durumuna çok üzülmemektedir. Ana yüreği, deli olsun akıllı olsun dayanamaz oğluna ve basar onu bağrına. Köyün güzel kızı Halime, Mehmet’i gördüğünde ona yüz vermez. Halime’nin bu davranışı, Mehmet’i iyice çileden çıkarır. Cinayetin haberi o günlerin haberleşme ve ulaşım güçlükleri içinde biraz geç gitmiştir ancak Mehmet’in annesiyle babası Mehmet’in bir an önce köyden gitmesini istemektedir. Deli Mehmet için oralardan gitmek çok zordur. Anneden, babadan, hele bir de âşık olduğu Halime’den ayrılmak...

Halime, Mehmet’in yaptığı büyük yanlışlığı duymuştur; içten içe üzülmiştir tabii. Mehmet, köyden ayrılmadan önce ondan bir armağan istemektedir. Ancak Halime’nin böyle bir şeye hiç de niyeti yoktur.

İnceleme

A) Derleyici, İnceleyici

Muzaffer Sarısözen, Anadolu’dan çok sayıda türkü derlese de türkü metinleri üzerinde farklı amaçlarla kimi değişiklikler veya kaynak kişi tercihinine bağlı olarak yöre tespitinde hatalar yaptığı bazı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Tan 2014). Nota dökümü dışında derleme fişine ulaşamadığından bu türkü için böyle bir olgudan söz edemiyoruz. Ancak türkünün nota dökümü yapılırken türkü metni büyük harflerle yazılmış, herhangi bir noktalama işareti de kullanılmamıştır. Dolayısıyla türküde geçen **YAR BAŞINA, DİK-MEDEN, HENDEK’TEN, DEVREK’TEN, BOLU’YA** gibi yapılarıdaki

nerede ve hangi ortamda derlediği bilinmemektedir. Bu bakımdan türkünün TRT'deki biçimi; büyük olasılıkla sözlü kültürün değil, yazılı kültürün önemli bir üyesi olan Emin Barın'ın derleme sırasında hatırladığı ve yorumladığı biçimdir.

C) Yorumcular

Varyantlaşmada en önemli etken, ürünü kullananların tutumlarıdır. Bu çalışma için de türkünün ulaşabildiğimiz bütün yorumları dinlenmiş; bu yorumlarda geçen metinler, ana metin kabul ettiğimiz TRT repertuvarındaki metinle -icra ortamı da göz önünde tutularak- karşılaştırılmış ve farklılıkların sebepleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Türkünün repertuvarındaki biçimi şöyledir:

KİRAZ ALDIM DİKMEDEN

(HALİME'M) DALLARINI BÜKMEDEN

BİR ARMAĞAN VER BANA

(HALİME'M) BEN GURBETE GİTMEDEN

TOMBULACIK HALİME'M YAR BAŞINA GEL

BEN GİDİYORUM BOLU'YA DÜŞ PEŞİME GEL

OCAK BAŞINDA KALDIM

(HALİME'M) İNCE FİKİRE DALDIM

KAPILAR AÇILDIKÇA

(HALİME'M) SENİ GELİYOR SANDIM

ALÇAKLARA KAR YAĞIYOR ÜŞÜMEDİN Mİ

SEN BU İŞİN SONUNU DÜŞÜNMEDİN Mİ

TÜTÜN ALDIM HENDEK'TEN

(HALİME'M) HEKİM GELİR DEVREK'TEN

HEKİM BUNA NEYLESİN

(HALİME'M) YANGINIMIZ YÜREKTEN

ALGIN MISIN HALİME'M BAYGIN MISIN GEL

HİÇ HABERİN GELMİYOR DARGIN MISIN GEL

“kiraz aldım dikmeden”

“Dikme” sözü, Devrek yöresinde bugün de yaygın olarak “fıdan” anlamında kullanılmaktadır. *Dik-* fiil kökü ve *+mA* yapım ekinde oluşan bu yapı; plak koleksiyoncusu ve araştırmacı Ali Olcay tarafından, *dik-* kökü ve *-mA* olumsuzluk eki olarak algılanmış ve dize “kiraz aldım ben dikmediğim hâlde” biçiminde yorumlanmıştır. Belki de benzer bir sebeple yani sözün “fıdan” anlamı bilinmediğinden veya bu ifade anlamlandırılmadığından 60’lı yıllarda türküyü yorumlayan popüler sanatçıların çoğu tarafından (Tülay German, Selçuk Alagöz, Cahit Oben, Gülbin Eray) bu dize “**kiraz aldım yayladan**” biçiminde okunmuştur. Türküyü farklı formda ilk okuyanlardan biri olan Tülay German’ın o dönem söylediği eserler, Timur Selçuk tarafından düzenlenmiştir. Konuyu yazıyla sorduğumuz Timur Selçuk; türkünün sadece müzikal düzenlemesini yaptığını, Tülay German’ın türkü sözlerini hangi kaynaktan aldığını bilmemekle birlikte German’ın o dönem Erdem Buri ile çalıştığını ifade etmiştir.

Tülay German; aynı ekibin düzenlemesiyle “Burçak Tarlası” türküsünü de ilkin konserlerinde, çok sevilince de plağa okumuştur. German, Türk popunun ilk “hit”i sayılan bu türkünün bir dizesini konserlerinde “bakın şu deyyusun kaç tarlası var” biçiminde söylerken tepkiler gelebileceği düşüncesiyle dize, plağa “bakın şu adamın kaç tarlası var” biçiminde kaydedilmiştir. Ancak konserlerinden birinde tepkinin beklenildiği gibi “deyyus” sözünden ötürü değil, dizedeki başka bir ifadeden geldiği; sanatçının, “bu oro...nun yüzünden tarlalar elimizden alınacak” nidasıyla saldırıya uğradığı haber edilmektedir. (<http://www.vazgectimsenden.com/Tulay-German-hayati-7171-biyografi.htm>)

Tek örnek olarak yerel sanatçılardan Zonguldaklı Elif Doğan ise dizeyi “**kiraz aldım Devrek’ten**” biçiminde söylemektedir. “Oyun Havaları” başlıklı albümünde söylediği türkünün bu biçimini, yerele hitap etmek için tercih ettiği düşünülmektedir.

Türkünün ait olduğu düşünülen Devrek yöresinde, yayla kültürü yaygın olmadığı gibi anlam ve uyak bakımından da sonraki dize ile “**dikmeden**” ifadesi daha uygun düşmektedir. Bolu’nun bazı ilçelerinde ise yayla kültürü hâlâ sürmektedir.

“dallarını bükmeden”

Dize yaygın olarak bu biçimiyle söylenmektedir.

Ancak ilk dizeyi “**yayladan**” ifadesiyle bitirenlerin tamamının bu dizeyi “**dallarını eğmeden**” biçiminde söylediği görülmektedir. Bunda da uyak için *yay* / *bük* karşılaşması yerine, *yay* / *eğ* karşılaşmasının daha ahenkli yapısının tercihi etken olabilir.

Bir düğün sanatçısı (Grup Şahane), dizeyi “**çayırları biçmeden**” biçiminde söylese de tekrarda “**dallarını bükmeden**” biçimini tercih etmiştir.

Tekrarlarda dizede farklı sözler kullanma uygulaması, öteki dizelerde de görülmektedir. Bu da aynı türküyü düğünlerde, eğlencelerde defalarca söyleyen sanatçıların monotonluğu kırma çabasına bağlı olabilir.

“bir armağan ver bana”

Dize; yerel sanatçı Kemancı İlyas Demirkol tarafından “**bir hatıra ver bana**” biçiminde, Tülay Geman tarafından “**bana bir haber gönder**” biçiminde söylenmektedir. İlk dizeyi “**kiraz aldım yayladan**” biçiminde okuyan öteki popüler sanatçılar bu dizeyi “**biraz al da ver bana**”, Selçuk Alagöz ise “**biraz al da gel bana**” biçiminde söylemektedir.

Devrek ağzında “armağan” sözü yerine “yadiger” ifadesi kullanılmaktadır ancak bu ifadeye türkünün herhangi bir varyantında rastlanmamıştır. “Armağan” sözünün türküyeye yazı dilinden sızma olasılığı varsa da karşılık göremediği Halime’den gurbete gitmeden bir işaret bekleyen Mehmet’in öyküsüne en uygun varyantın “**bir haber gönder bana**” biçimi olduğu söylenebilir.

“ben gurbete gitmeden”

Yorumcuların çoğu tarafından bu biçim tercih edilmektedir. “**Ben Bolu’ya gitmeden**” biçimi, daha çok yerel sanatçılar tarafından kullanılmaktadır. Bir yerel sanatçı (Mustafa Yüce - “Güccük”) ise “**gurbet**” ifadesi yerine, “**asker**” ifadesini kullanmaktadır.

Cihan Çakmakçı (Arabam Altmış Model) ve Çetin Han (Salla Gülüm Salla - Sözlü Oyun Havaları) ise iki dizeyi de farklı olarak “**sevda nedir bilmezdim / ben bu derde düşmeden**” biçiminde söylemektedir. Başka türkülerde de görülen bu sözlü kültür kalıbının söz konusu türküdeki kullanımı, iki yerel sanatçının bireysel katkısı gibi görünmektedir.

“tombulacık Halime’m Yarbaşı’na gel”

Tolga Gulen elinize dilinize sağlık. Hendek, Devrek göz önüne alınırsa Taşbaşı mantıklı gibi geliyor bana.

Taşbaşı’na gel, der şarkıda. Taşbaşı da bizim evin önüdür, Bolu Mengen, şarkıyı yazan kişi de yandım Yakup’tur.

Türkünün video paylaşımlarının altındaki bu türden yorumlar, sahiplenme isteğinin varyantlaşmadaki önemini ve yer adları üzerinden daha kolay ve hızlı işleyişini göstermektedir.

Birçok yöre tarafından sahiplenilen “Halime’m” türküsünde geçen “Yarbaşı” ifadesi de farklı sanatçılar tarafından “Taşbaşı, Çaybaşı, Gölbaşı, Yaşba-

şı” biçimlerinde söylenmektedir. Bunlardan en yaygını olan “Yarbaşı” ifadesi, Devrekli yerel sanatçılar; “Taşbaşı” ifadesi ise Bolulu yerel sanatçılar tarafından daha çok tercih edilmektedir.

Öteki biçimler, tek örnekler olup bunların aşağıdaki türden kişisel yorumlara bağlı kullanımlar olduğu düşünülmektedir:

Çok beğendim emeğinize sağlık. Yalnız türkülerimizde hep yapılan bir yanlış siz de yapmışsınız maalesef ‘yaş başına gel’ değil (‘yar’ başına gel) olacak.

Tolga Gülen (türküyü yorumlayan kişi): “Türk halk müziğinde sözlerin değişken olması çok normaldir. Bir beste ve söz yazarı olmadığından ve kaynak kişilerden derlendiğinden yıllar içinde sözlerde farklılıklar olması, anlamların kayması hatta değişik kelimelerin kullanılması bile çok olağandır. Bu da (bence) halk müziğinin zenginliğidir. ‘Yar başına gel’ denmemesinin nedenini bana bir TRT sanatçısı tanıdığım, danışmanım açıklamıştı; ‘yar başına gel?’ ne demek? Yar’ın başı dediğimiz eğer uçurum ise bu türkümüzde anlatılan **olay ve gidişat ile uyumsuz**. ‘Yar’ eğer sevgili anlamındaysa yine anlamsız. ‘Yaş başı’ denen yer, ‘çeşme başı’ anlamında kullanılmış ki ‘Çeşme başına gel; kaçalım!’ anlamı türkü ile hem uyumlu hem de ilerideki sözleri de tamamlamaktadır. Toparlarsam belirsiz durumlar için kesin bir kural uygulamak pek mümkün değildir...”

Türkünün bugün dayandırıldığı kaynak olan Hüseyin Çavuşoğlu köyünde Halime’nin de yattığı mezarlık bölgesi “Yarbaşı” adıyla anılmaktadır. Yüksekçe bir tepenin yamacındaki bu alan, bu konumuna bağlı olarak böyle adlandırılmış olabilir.

Ancak “Taşbaşı” ifadesinin bir sonraki dizeyle daha zengin bir uyak tutturduğunu da söylemek gerekir.

İlkin bu dizenin sonra da öteki dizelerin başında tekrarlanan “tombulacak” ifadesi, yalnız TRT’deki kaydında bu biçimiyle geçmekte; türkünün geçmişteki ve bugünkü yorumlarının neredeyse tamamında “tombalacak” biçiminde söylenmektedir.

“ben gidiyorum Bolu’ya düş peşime gel”

Bu türkü Bolu yöresine ait nereden biliyorum: Türküde Bolu diyor. Ve ben de Boluluyum:))

Bu türkü Zonguldak yöresinin türküsüdür. Hatta türküyü konu olan Halime Baltacı’nın mezarı Devrek’in Hüseyinçavuşoğlu köyündedir; bilip bilmeden sırf içinde Bolu geçiyor diye Bolu’nun olamaz türkü:)

Ben gidiyorum Bolu’ya düş peşime gel. Devrekliyse Zonguldak’a giderdi Bolu’da ne işi var?

Hekim Devrek’ten geldiğine ve bu adam da Bolu’ya gittiğine göre ikisinin arasında kalan Mengen’de yaşıyor olmalı.)) %100 bolu türküsü yani.

Hekim Devrek’ten geldiğine göre türkü Devrek’te yazılmamış:)

Arkadaşlar bu türkü Düzce’nin Yığılca ilçesine ait. Yığılca öncelerden Bolu’ya bağlıydı ben Yığılcalıyım. Arşivde kayıtlı.

Genel ağdaki video altı paylaşımlarında görüldüğü gibi, türkünün sahiplenme isteği yine daha çok yer adları üzerinden yürütülmektedir.

Gidilen yer olarak Bolu, türkünün kaynağı (Bolu’nun merkezi olmaması dışında) hakkında herhangi bir ipucu içermediğinden türkü yorumlarında Devrek yöresi sanatçıları dâhil çoğunlukça bu biçim tercih edilmektedir. İkinci önemli varyant “**ben gidiyorum gurbete**” biçimindedir ki bu biçim de öykü akışına etki etmez.

İki yerel sanatçının (Grup Yağmur - “Sözlü Oyun Havaları”; Aydın Aslan) yorumlarında gidilen yer “**Devrek**”; bir yerel sanatçı tarafından da (İsmail Hamarat - “Karabük Oyun Havaları”) “**asker**” olarak ifade edilmektedir. Bu son yer ise öyküyle uyuşmamaktadır.

Dizenin son sözlerinde geçen “**gelsene**” biçimi ise tek örnektir.

Buradaki önemli bir nokta ise dizedeki “**gidiyorum**” ifadesinin hem ölçüye hem yöre ağzına uymamasıdır. Bu ifade, yerel sanatçıların çoğu tarafından “**gidiyom**” biçiminde telaffuz edilmektedir. TRT kayıtlarında da yazı dili biçiminin yer alması Emin Barın’dan bu biçimiyle derlendiğini düşündürmektedir.

Bu ilk nakarat kısmının tamamen farklı olduğu yorumlar da az değildir. Bunlardan en yaygını, “**tombalacık Halime’m neler olacak / kiraz dolu yaylalar bizim olacak**” biçimindedir. Bu biçim yine popüler sanatçılar tarafından tercih edilmekte iken altmışlı yıllardaki ve bugünkü popüler sanatçılar arasında ilk bentte görülen farklılık bu dizede görülmemektedir. Örneğin günümüz sanatçılarından Oğuz Aksaç, bu dizeyi “**tombalacık Halime’m nasıl olacak / kiraz dolu tarlalar bizim olacak**” biçiminde yorumlamaktadır. Oysa yörede, kiraz ağaçlarının olduğu alana tarla denilmemektedir. Sanatçının konuyla ilgili görüşü istendiyse de cevap alınamamıştır.

Yerel sanatçılardan Bolulu Ramazan Çelik (Sazlı Sözlü Yöresel Oyun Havaları) ise bu dizeyi “**tombul beyaz Halime’m neler olacak / koynundaki sineler benim olacak**” biçiminde okumaktadır. Çıkış tarihlerine bakarak

Ramazan Çelik'in türküyü Bolulu Âmâ Rasim'den aldığı tahmin edilebilir çünkü o da bu dizeyi bir albümünde **“tombalacık Halime'm neler olacak / koynundaki memeler kimin olacak”** biçiminde söylemektedir. Ancak Bolulu Şelale ile ortak albümlerinde bu dize yer almamaktadır. Bu durum; oyun havası tarzını benimseyen sanatçının, kitlesinin beklentisine göre yukarıdaki erotik dizeyi eklediği ancak türküyü bir kadın sanatçıyla icra ettiğinde bu tür bir ifadeyi kullanmak istemediğini düşündürmektedir. Aynı ortak albümde Bolulu Şelale ise **“Halime'm”** ifadesini **“Halil'im”** biçiminde söylemektedir. Benzer biçimde, 1965 yılında çekilen *Garip Bir İzdivaç* filminde türküde geçen **“Halime'm”** yerine kahramanın adına uyarlanmış olarak **“bir tanecik Zeynep'im”** ifadesi kullanılmaktadır.

Ana metinde yer almayan **“tombalacık Halime'm neler olacak / kiraz dolu yaylalar bizim olacak”** ve **“tombalacık Halime'm nasıl olacak / koynundaki sineler benim olacak”** varyantlarının hem popüler hem yerel sanatçılar tarafından kullanılması ise bunların bireysel tercihlerden başka bir kaynağa dayanabileceğini de düşündürmektedir. Zira benzer bir nakarat **“aman aman neler olacak / Meram'daki bağlar bizim olacak”** biçimiyle bir Konya türküsünde de (Şu Sille'nin Sokakları) geçmektedir.

“ocak başında kaldım”

İkinci kıtanın bu ilk dizesi, yorumların tamamında bu biçimde söylenmektedir. Farklı tek örnek **“ocak başında durdum”** biçimindedir (Ziyaeddin Uğur).

“ince fikire daldım”

Çoğunlukla bu biçimde okunan dizenin **“senin düşüne daldım”** (Yunus Emre Cebecioğlu - Boşadık Aşk) ve **“derin uykuya daldım”** (Muzaffer Onur) biçiminde iki farklı okunuşuna rastlanmıştır.

“kapılar açıldıkça”

Bu dizenin de **“kapılar açılırken”** (Murat Yiğitbaşı - “Şehr-i Albüm”) ve **“kapılar açılınca”** (Kemancı İlyas Demirkol) biçimlerinden başka varyantı bulunmamaktadır.

“seni geliyor sandım”

Bu dizenin tek farklı biçimi; ikinci tekrarda **“hekim geliyor sandım”** biçiminde, Murat Yiğitbaşı tarafından söylenmektedir.

Bu kıtada varyantlaşmanın fazla olmaması, kıtanın yer adı ya da ikili anlamlara açık yöresel ifadeler barındırmamasına bağlı olabilir. Yerel sanatçılar ve TRT sanatçıları tarafından bu biçimde yorumlanan bu kıtanın varyantlaş-

mamasının bir başka sebebi, bu kıtanın popüler sanatçılar tarafından okunmaması da olabilir.

Bu kıtaya benzer kıtalara başka türkülerde de rastlanmaktadır. Örneğin hemen hemen aynı biçimiyle Rumeli türküsü olarak “Ocak Başında Kaldım” adıyla derlenen türküde yer almaktadır. “Berber Oğlan” adıyla da bilinen türküde geçen kıtanın son dizesi “**berber geliyor sandım**” biçimindedir.

Kıta, anlam olarak öyküyle uygunluk gösterse de türkülerin ilk kıtalarında verilen eylem kalıbının sonraki kıtalarda tekrarlanması eğilimine uymamaktadır.

Bütün bunlar göz önüne alınarak bu kıtanın türküye sonradan eklendiği düşünülmektedir.

“alçaklara kar yağıyor üşümedin mi”

Çoğu yorumda bu biçimi tercih edilen dizinin iki farklı söylenişi “**yükselre kar yağıyor üşümedin mi**” (Mustafa Yüce - “Güccük”) ve “**kar yağıyor Halime’ m üşümedin mi**” (Kadriye Latifova - Plak Kaydı) biçimlerindedir.

“sen bu işin sonunu düşünmedin mi”

Kavuştak olarak kullanıldığı hemen hemen bütün yorumlarda dize bu biçimde geçmektedir. Bazı sanatçılar tarafından bu kavuştak yerine “**tombalacık Halime’ m n’ oluverdin sen / on beşine girmeden soluverdin sen**” biçimi kullanılmaktadır. Bu kavuştak ise yerel sanatçılar tarafından (Çetin Han - “Salla Gülüm - Sözlü Oyun Havaları”; Cihan Çakmakçı - “Arabam Altmış Model”) “**tombalacık Halime’ m n’ oluverdin sen / bir kerecik sevmeyen / öpmeyen soluverdin sen**” biçimlerinde de söylenmektedir. Bunun da oyun havaları içine erotik ifadeler sokma çabasının ürünü olduğu düşünülebilir.

Kavuştak, Sarısözen’in 1948 Bolu derleme gezisi sırasında Gerede’den derlediği “Halime’ m” türküsünde hemen hemen aynı biçimiyle geçmektedir: “**Tombulacık Halime’ m n’ oluverdin sen / üç günün içinde soluverdin sen.**” Dolayısıyla ezgisinde de benzerlik olan bu türküyle “Kiraz Aldım Dikmeden” türküsü arasında köken ilişkisi olduğu açıktır. Bugün TRT kayıtlarında görünmeyen bu türkü, Sarısözen tarafından da varyant kabul edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla bu kavuştağın da türküye, sevilen bir sözlü kültür kalıbı olarak sonradan eklendiği düşünülmektedir. Söz gelimi Azdavaylı Safiye tarafından “**gitme dedim ocaklara kara olursun / yâr sen benim yüreğime yara olursun**” dizeleriyle başlayan başka bir Zonguldak türküsünün kavuştağı olarak da söylenmektedir. Ancak türkü, Halime ile ilgili olmadığından dize “**a benim kibar yârim n’ oluverdin sen / bir kerecik öpneynen soluverdin**”

sen” biçimine dönüştürülmüştür. Dolaysıyla türkünün “Kiraz Aldım Dikmeden” türküsüyle bağı kesilmiştir. Benzer bir bağ kesme, “Gitme Dedim Ocaklara” türküsünün Bolulu Âmâ Rasim icrasında da görünmektedir. O, bu türkünün ilk dizesini “**yanaşma dedim ocaklara**” biçiminde söylemektedir. İlk biçimde “gitme” ifadesiyle birlikte kullanılan “ocak”ın “maden ocağı” olduğu açıktır. Bolulu Âmâ Rasim, “yanaşma” ifadesiyle buradaki “ocak”ı “şömine”-ye dönüştürerek türküyü Bolulu yapamasa bile en azından Zonguldak’la bağını kesmiştir. Bunu hitap ettiği kitleyi (Bolulular) göz önünde tutarak yaptığı düşünülebilir. Her ne sebeple olursa olsun, bu iki örnekte sözlü kültür dairesi içindeki sanatçıların yerel kültür kodlarını ustalikle kullandıkları görülmektedir.

Yukarıdaki kavuştak, anlam bakımından da türkünün öyküsüne uymamaktadır. Zira TRT kaydındaki öyküde Halime’nin ölümüne, hastalığına ya da ona bir zarar geldiğine dair herhangi bir motif bulunmamaktadır. Ancak öykünün Halime’nin gizlice Mehmet’le birlikte olduğu varyantları da vardır. “Kız tarafı” sayabileceğimiz anlatıcılar ise böyle bir birleşmenin olmadığını vurgulamaktadır. Bu “tarafli” bakış, türkünün metnine de yansımış olabilir.

“tütün aldım Hendek’ten”

En çok varyanta sahip dizelerdendir. Bunun dizenin yer adı içermesinden kaynaklanabileceği düşünülse de bu yöndeki değişiklikler fazla değildir. Varyantlar şöyledir:

“**kiraz aldım Hendek’ten**” (Bolulu Âmâ Rasim)

“**tütün aldım direkten**” (Fisun Gökdoğan Kökçü)

“**üzüm aldım herdekten**” (Grup Yağmur - “Sözlü Oyun Havaları”)

“**üzüm aldım hevekten**” (Çetin Han - “Sözlü Oyun Havaları”)

“**üzüm aldım herekten**” (Kemancı İlyas Demirkol ve Arkadaşları; Cihan Çakmakçı - “Arabam Altmış Model”)

Halk şiirinde tür içi eylem tekrarına sık başvurulmaktadır. Buna göre “**kiraz aldım dikmeden**” ifadeleri ile başlayan bir türküde “**tütün aldım Hendek’ten**” ifadeleri ile başlayan bir kıtanın da yer alması tutarlı görünmektedir. Hendek, hem yöreye yakın hem de geçmişte tütünle tanınan gerçek bir yerdir. “Herek” sözü ise Bolu ve Zonguldak bölgelerinde “Asmaların tutunması için dikilen direk.” anlamında kullanılmaktadır. Bu bakımdan dizinin ilk biçimini kestirmek zordur. Ancak *herdek*, *hevek*, *direk* biçimleri *herek* sözünün bilinmemesi veya dinleyenlerin bilemeyeceği düşüncesine bağlı olarak dönüşmüş veya dönüştürülmüş olmalıdır.

“hekim gelir Devrek’ten”

Bu dize de yorumlarda değişikliğe uğramayanlardandır. Tek bir yerel sanatçı “**Devrek**” yerine “**Hendek**”i kullansa da bunun da bireysel yanılma veya tercih olduğu söylenebilir. Bunun dışında birkaç yerel sanatçı “**hekim**” yerine “**tabip**” ifadesini kullanmaktadır. Bunlardan biri (Grup Yağmur); sonraki dizede de geçen “**hekim**” sözü yerine, bu kez “**doktor**” ifadesini kullanmaktadır. Benzer biçimde ilkinde “**hekim**”, tekrarında “**doktor**” sözlerini kullanan yerel sanatçılar da bulunmaktadır. Bu da türkülerde geçen sözleri güncelleme çabasına güzel bir örnek oluşturmaktadır.

1966 yılında çekilen *Sana Layık Değilim* filminde bu dize “**ekin gelir Devrek’ten**” biçiminde söylenmektedir. Sonrasında “**seni sevdim yüreктen**” dizesi okunmakta, kıtanın öteki dizeleri okunmayarak kavuştağa geçilmektedir.

“hekim buna neylesin”

Bu dize TRT’nin nota dökümünde “**neylesin**” ve “**ne yapsın**” ikili biçimiyle verilmektedir. Büyük olasılıkla bu ikili yazılıştan kaynaklanan ikili yorumlar görülmekte iken popüler sanatçılar daha çok *neylesin* biçimini tercih ederken yerel sanatçıların çoğu *ne desin* ve *ne yapsın* biçimini kullanmaktadır.

Devrek yöresi ağızlarında ise yazı dilene yaklaşan *neyle-* yapısı yerine *ne yap-* biçimi kullanılmaktadır.

“yangınımız yüreктen”

Dizenin “**sevdalıyım yüreктen**”, “**yangınım ben yüreктen**”, “**yangınlıyım yüreктen**” biçimleri görülmüşse de en yaygını TRT kayıtlarındaki biçimdir. Devrek yöresinde “**âşık**” anlamında *yangınlı* sözü yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla *yangınımız* ifadesi yerine *yangınlıyım* biçimi yöresel söyleyişe daha uygun düşmektedir.

Cahit Öztelli (1972, s. 158); Emin Barın’dan derlenen, Mengen türküsü olarak *Evlerinin Önü* kitabına aldığı türkünün bu dizesini “**yanıyorum yüreктen**” biçiminde vermektedir. Künye bilgisine göre, Sarısözen derlemesinden yani TRT repertuvarından alındığı düşünülen türkünün bu dizesini ana metinden neden farklı verdiği ise bilinmemektedir.

“aygın mısın Halime’m baygın mısın gel”

Bazı yorumlarda söylenmeyen bu kavuşta, yorumlandığında ise fazla değişikliğe uğramayan dizelerdendir.

“hiç haberin gelmiyor dargın mısın gel”

Dizedeki az sayıdaki değişiklikler daha çok ilk bölümdedir: “**haberlerin gelmiyor**”, “**mektupların gelmiyor**”, “**selamların gelmiyor**” gibi ölçüye

uyan farklı söyleyişler Bolulu Âmâ Rasim, Azdavaylı Güldane, Mustafa Yüce gibi yerel sanatçıların yorumlarında görülmektedir.

Yerel televizyon kanallarında türkü programı yapan Şevket Doğan ise bir programda dizeyi “**algın mısın baygın mısın gel / hiç haberin yok mudur vurgun muyum ben**” biçiminde ölçü ve anlam bakımından hiçbir tutarlılığı olmayan bir biçimde söylemiştir.

Bu tür TV programlarında, seyirci isteklerine bağlı olarak sanatçılar ezgilerine ya da sözlerine hâkim olmadıkları türküler söylemek, türküyü (oyun havasını) uzatmak zorunda kalabilmektedir. Bu da türkü sözlerinde değişikliklere, başka türkülerle harmanlamaya zemin hazırlamaktadır. Aynı programda başka bir sanatçının ise türkünün sözlerini unuttuğu görülmektedir.

Farklı kıtalar

Türkünün TRT repertuvarındaki biçiminden farklı kıtalarla da yorumlandığı görülmüştür:

1.

Kaynar kazan taşmaz mı

Yol buradan aşmaz mı

Sil gözünün yaşını

Ayrılan kavuşmaz mı

1948’de Sarısözen tarafından Gerede’de derlenen “Halime’m” türküsünün ilk kıtasıdır. Bolulu Âmâ Rasim, Bolulu Ramazan Çelik, Grup Yağmur, Çetin Han, İsmail Hamarat gibi yerel sanatçıların yorumunda yer almaktadır. Bu sanatçıların ortak yönü, daha çok oyun havaları icra etmeleridir. Bu bakımdan ilk icradan kopya edilmiş olmalıdır.

Kıtanın ilk iki dizesi (**kaynar kazan hiç taşmaz mı / ayrılan kavuşmaz mı**), “Cebine Koyar Kestane” türküsünde de geçmektedir. Türkünün derlendiği Kızılcahamam’ın Ankara’ya bağlı olmasına rağmen Gerede’ye daha yakın olması yine “Halime’m” türküsünün buradan derlenen biçimini akla getirmektedir. Bunun dışında aynı kıtanın Aydın yöresine kayıtlı “Bir Gemim Var” türküsünde de kullanıldığı görülmektedir (Demirci 1938, s. 143).

2.

Kuyuya bakır saldım

Varın bakın doldu mu

Yolladığım iskarpin

Ayağına oldu mu

Kadriye Latifova’nın taş plak yorumunda geçen bu kıta, başka türkülerde de görülebilen sözlü kültür kalıplarıyla yüklüdür. Evrim Kaşıkçı’nın icrasında da görülen bu kıtanın Kadriye Latifova yorumundan alındığı açıktır. “Bulgaristan Türk Azınlığı Mânileri” başlıklı yazıda (<http://www.balgoc.org.tr/bilgi/109876-Maniler.pdf>) şöyle bir mâni verilmektedir:

*Bakır saldım kuyuya
Varın bakın dolmuş mu
Yolladığım çoraplar
Ayağına olmuş mu*

Dolayısıyla Bulgar göçmeni Latifova’nın muhtemelen kültürel geçmişinde var olan bu mâniyi türküye kendisinin ekleme olasılığı çok yüksektir.

3.

*Su gelir langur lüngür
Mendilim dolu güldür
Ben yâri görmeyeli
Bugün on yedi gündür*

Bu kıta da Kadriye Latifova ve Evrim Kaşıkçı’nın yorumunda yer almaktadır. Erman Artun’un (1998) yazısında şöyle bir Tekirdağ mânisi geçmektedir:

*Daireler gümbür gümbür
Gel de yârim beni güldür
Ben yâri görmeyeli
Bugün on yedi gündür*

Dolayısıyla sözlü kültürün sevdiği kalıpları içeren bu kıtanın da Latifova’nın katkısı ile türküye girme olasılığı yüksektir. Zira “Kiraz Aldım Dikmeden” türküsü, yedili ölçüsü ve mâni uyak dizisiyle Anadolu ve Rumeli’deki zengin mâni varlığından beslenmeye uygundur.

4.

*Denizin önü tarla
Su gelir çarpa çarpa
Annenden izin aldım
Babandan korka korka*

Sadece Tülay German yorumunda görülen kıtadaki kalıplar da başka tür-külerde, mânilerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Köprü altında arpa

Su gelir çarpa çarpa

Küçükten yâr sevdim

Annenden korka korka

biçimindeki bir mâni, başta Aydın yöresi olma üzere bazı yörelerde söy-lenmektedir: (www.aydindogumluyuz.com/.../aydin-ili-ve-ilceleri-kulturu-muz-manilerimiz)

5.

Ocak başı delinsin

Sen bir taze gelinsin

Beş gocaya varınca

Son nikâhta benimsin

Sadece Mustafa Yüce yorumunda görülen bu kıta, 1948’de Gerede’de derlenen “Halime’m” türküsünün ikinci kıtasıdır.

Sonuç

Girişte söz edilen değişik türden verinin farklı açılardan yorumlanmasıyla konuyla ilgili varılan sonuçlar maddeler hâlinde aşağıdadır. Bunlardan bir bölümünün öteki çalışmalardaki bulgularla örtüştüğü görülürken bir bölümü bu çalışmaya özgü değerlendirmeler olarak görülmektedir. Bu bakımdan bunlar, başka çalışmalarda bulgulanana kadar “yorum” niteliği taşımaktadır:

A) Varyantlaşmanın Sebepleri Açısından

1. Derleyen, notaya alan veya inceleyenlerin türkülerini TRT repertuarı gibi yazılı ortamlara aktarırken farklı sebeplerle türkü sözlerini değiştirmeleri veya ikili okumalara yol açacak yazılışlarla kayda geçirmeleri farklı yorumlar doğurabilmektedir.

2. Türkü geleneğine hâkimiyetinin olup olmaması, yazılı veya sözlü kültür ortamlarıyla ilişkisi gibi özellikleriyle türkü derlenen kişi, gelenekten farklı bir metin oluşmasına yol açabilmektedir.

3. Türkü metinlerinde geçen “Yarbaşı, Devrek, Hendek, Bolu” gibi yer adları, sahiplenme isteğine bağlı olarak yorumcular tarafından kolayca değiştirilebilmektedir.

4. Metinlerde geçen “Halime” gibi kişi adları, türküyü yorumlayanların kimliğine veya türkünün icra edildiği ortama göre kolayca değiştirilebilmektedir.

5. Yine sahiplenme isteğine bağlı olarak yer ve kişi adları dışındaki belli bir yöreye özgü kavramlar veya yöresel söyleyişler de yorumcular tarafından değiştirilebilmektedir.

6. Sahiplenme isteği gibi belli bir amaç güdülmese de anlamı bilinmediğinden yöresel sözler, bozulabilmekte veya bilinen ama türküyle ilgisiz sözlerle değiştirilebilmektedir.

7. Türküde geçen “hekim” gibi sözler, “doktor” gibi güncel veya “tabip” gibi eş anlamlı sözlerle değiştirilebilmektedir.

8. Türkü metnindeki erotik, kaba bulunan sözler, küfürler veya siyasal göndermelere uygun ifadeler varsa bunlar dinleyicilerin tavrına göre değiştirilebilmekte veya yine dinleyici tavrına göre böyle ifadeler metne eklenebilmektedir.

9. Türkü öyküsünde geçen olaylara göre taraf sayılanların tutumu, metnin de farklı yorumlanmasına yol açabilmektedir.

10. Kadın / erkek, köylü / kentli, genç / yaşlı gibi dinleyici kitlesine veya düğün, içkili toplantı, TV programı gibi icra ortamına göre aynı icracılar tarafından bile türkü sözlerinde ekleme çıkarma yoluyla değişiklik yapılabilir.

11. Özellikle TV programları, düğünler gibi ortamlarda sanatçılardan hâkim olmadıkları türkülerin istenmesi, metinlerde değişikliğe yol açabilmektedir.

12. Yine yukarıdaki gibi ortamlarda oyun havası formundaki türkülerde oyunun kesilmemesi için türkü ezgisi veya sözleri, yakın türkü parçaları veya doğaçlamalarla uzatılabilmektedir.

13. Türkünün çıkış öyküsüne sahip olması, öyküden dolayı türkü metninin veya türkü metninden dolayı öykünün çeşitlenmesine yol açabilmektedir.

14. Popülerleşmesine bağlı olarak türkünün türkü geleneği dışından da çok sayıda kişi tarafından yorumlanması, bireysel hataya veya kişisel beğeniye dayalı değişikliklere zemin hazırlamaktadır.

15. Türkünün caz, rock, pop gibi formlarda yorumlanmasına bağlı olarak türküyü sözlü kültür kodları dışındaki müzik ve şiir bilgisinin kalıplarına ve beğenisine uydurma gayreti de metinde değişikliklere yol açabilmektedir.

16. Nakaratlarda veya aynı yorumcunun farklı yorumlarında monotonluğu kırmak için değişiklikler yapılabilmektedir. Bu tür değişiklikler, daha çok ölçüyü bozmayan eş anlamlı sözlerde ve eklerde görülmektedir.

17. Türkü metninin nazım türü, mâni gibi çok zengin bir kaynaktan beslenmeye zemin hazırlamaktadır.

B) Varyantlaşmanın işleyişi açısından

1. Dizelerde az sayıda görülen eş / yakın anlamlı / sesli söz veya anlamı etkilemeyen ek değişikliklerinin varyant sayılıp sayılmayacağı tartışmaya açıksa da bu tür değişiklikler, uyak gereği veya anlam bağı açısından başka sözleri çağırarak domino etkisi yaratabilmekte; bu etki, zamanla dizeleri veya kıtaları kapsayıp bir varyant oluşmasına yol açabilmektedir. Söz gelimi türküdeki *kiraz, tütün, üzüm / hendek, herdek, hevek, direk, herek* çeşitlenmesinin bu etkiye dayandığı düşünülmektedir.

2. Metnindeki değişikliklerin daha çok ad türündeki yapılarda gerçekleştiği görülmekte, eylemler genellikle korunmaktadır. Bu eylemler ölçü alındığında ise değişen yapıların anlatımı çok etkilemediği, dolayısıyla asıl motifin eyleme dayandığı görülmektedir. Farklı yapılarla da olsa aynı eylem yapısının türkünün başka dizelerinde ve başka türkülerde de görülmesi, bunların kalıplaştığını da göstermektedir. Örneğin türküdeki *kiraz aldım dikmeden dizesi, bir yerden bir şey almak* yapısıyla düşünüldüğünde hemen sonraki dizede bir kez daha karşımıza çıkmakta; yörenin başka bir türküsünde de *elma aldım Bartın'dan* biçiminde yine görülmektedir. Dolayısıyla bu tür kalıplar, sözlü kültürde yeni ürünler üretmede çok işe yararken varyantlaşmaya da zemin hazırlamaktadır.

3. Kalıp yapılardan başka, türkünün farklı yorumlarında başka türkülerdeki dizelerin, nakaratların hatta kıtaların da olduğu gibi kullanıldığı görülmekte; böylelikle varyantlaşmanın geniş bir şiir repertuvarından beslenen çok karışık çaprazlama bir “yeniden kurma” biçiminde işlediği görülmektedir.

4. Yazılı kültürün müzik ve şiir bilgisine sahip sanatçılar tarafından türkü metninde -yukarıda değinilen amaçlarla- değişiklikler yapılsa da bu değişikliklerin az sayıda olduğu fakat ölçü, anlam ya da sözlerin, türkünün yöresiyle bağıntısı açılarından genellikle çok uygun düşmediği görülmektedir. Buna bağlı olarak bu tür değişiklikler; yerel sanatçılar tarafından benimsenmemekte, daha çok aynı kültür ortamındaki öteki sanatçılar tarafından değiştirilmeden taklit edilmektedir. Dolayısıyla bu tür değişiklikler varyantlaşmada büyük bir etkiye sahip olmamaktadır.

5. Sözlü kültür ortamından beslenen sanatçıların yorumlarında daha çok farklılık olsa da bu değişikliklerin ölçü, uyak, yöresel söyleyiş açılarından

genellikle daha ustaca yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu değişiklikler, aynı kültür ortamından beslenen öteki sanatçılar tarafından kolayca benimsenmekte; yeni yorumcunun katkıları da aynı biçimde kabul gördüğünden türkünün her farklı icrasında metinde yeni değişiklikler olabilmektedir. Kulaktan kulağa oyununa benzer bu süreçte, herhangi bir türkü bölüne çoğala yeni söylenişlerin yanı sıra yeni türkülere de mayalık etmektedir.

a. Böylelikle de türkünün kahramanı Halime, mezarı Çavuşoğlu köyünde yapılandırılrsa da sözlü kültürde sonsuz yolculuğuna devam etmektedir.¹

KAYNAKLAR

- AKYOL, Hayati, “Metinlerden Anlam Kurma”, *TÜBAR*, S 13, 2003, s. 49-58.
- AKYOL, Muzaffer, “Bir Halk Türküsünün Gerçek Öyküsü: Kiraz Aldım Dikmeden Halime’m Dallarını Bükmeden”, *Devrek Dergisi*, S 2, 1969, s. 8-11.
- ARTUN, Erman, “Tekirdağ’da Mâni Söyleme Geleneği”, *Tekirdağ Halk Kültürü Araştırmaları 1*, 1998, s. 84-116.
- AYDEMİR, Özgür Kasım, “Türk Halk Türküleri İçerisinde Denizli Türkülerinin Dil Bilimsel Özellikleri”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Pamukkale 2006*. (http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/kasim_aydemir_turku_dilbilimsel.pdf)
- AYDIN, Hilal, “Türkü İcrasında Yeni Bir Bağlam: Video Klipler”, *Millî Folklor*, S 75, 2007, s. 50-54.
- DAŞDEMİR, Özkan, “Erzurum Yöresi Türkülerinde Ana-Metinsel Dönüşümler”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 51, 2014, s. 303-317.
- DEMİRCİ, Yusuf Ziya, *Anadolu Köylerinin Türküleri: Türk Halk Edebiyatından*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1938, 382+17 s.
- ELÇİ COŞKUN, Armağan, *Muzaffer Sarısözen (Hayatı, Eserleri ve Çalışmaları)*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1962, Ankara 1997, 336 s.
- _____, “Sözel ve Müzikal Varyantlaşma: Mânilerin Türkü İçindeki Dönüşümleri”, *Millî Folklor*, S 91, 2011, s. 130-139.
- ESEN, Ahmet Şükrü (1986), *Anadolu Türküleri*, (Haz.: Pertev Naili Boratav, Fuat Özdemir), İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, 384 s.
- GÜVEN, Merdan, “Türkülerin Varyantlaşması”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 50, Ankara 2013, s. 150-161.
- KARABAŞ, Seyfi, *Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, 551 s.
- OĞUZ, Öcal, *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*, Akçağ Yayınları: 359, Ankara 2001, 104 s.

¹ Devrek Rüştü Onur Sanat ve Kültür Derneğinin TRT’ye yaptığı itiraz ve sundukları dosya TRT Türk Halk Müziği Repertuvar Kurulu tarafından uygun bulunarak türkü 2019 yılında Devrek türküsü olarak tescil etmiştir / edilmiştir.

- _____, “Türkünün Aydınlar Arasında Yükselişi ve Düşüşü”, *Türk Yurdu*, S 269, 2010.
- ONG, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul 1999, 230 s.
- ÖZBEK, Mehmet, *Folklor ve Türkülerimiz*, Ötüken Yay., İstanbul 1994, 576 s.
- ÖZDEMİR, Ahmet, “Türkülerde Kaynak Kişi, Derleyen, Repertuvar Kurulları ve Sanatçının Sorumluluğu”, *Kültürümüzde Türkü Sempozyumu Bildirileri I*, Sivas 1000 Temel Eser: 21, Sivas 2013, s. 305-313.
- ÖZTELLİ, Cahit, *Evlerinin Önü/Bütün Halk Türküleri*, Hürriyet Yayınları Anadolu Kitaplığı: 2, İstanbul 1972, 879 s.
- SELEN, Hatice, “Popüler Kültür ve Türkülerimiz”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, S 2012-1 (Balkan Özel Sayısı 1), 2012, s. 153-178.
- TAN, Nail, “Arşivimde ve Hafızamda Muzaffer Sarısözen’le İlgili İlginç Notlar”, *Öz Köz Söz*, Kültür Ajans Yayınları: 249, Ankara 2014, s. 235-255.
- TİĞ, İbrahim, *Kiraz Aldım Dikmeden: Devrek Türküleri*, Kaynak Yayınları: 876, İstanbul 2017, 184 s.
- YAKICI, Ali, *Halk Şiirinde Türkü*, Akçağ Yayınları: 859, Ankara 2007, 472 s.
- YILDIRIM, Ali, “Türkü Sözlerindeki Problemlere Dair”, *Folklor/Edebiyat*, S 85 (2016/1), 2016.

KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDAKİ YALANCI EŞ DEĞER KELİMELEER

*Adilhan ADİLOĞLU**

1. GİRİŞ

Türk dili, geçmişten günümüze kadar çeşitli dil bilimsel nedenlerle birlikte bazı tarihî ve siyasi sebeplerle farklı lehçelere ayrılmıştır. Bu lehçeler, bazı yönlerden birbirleriyle benzerlik gösterirken bazı yönlerden de birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu lehçelerden bazıları kelime hazinesi bakımından büyük oranda birbirleriyle benzerlik gösterirken bazıları da farklılıklar göstermektedir (Alkan 2012, s. 671). Türk lehçelerinin kendilerine mahsus kelime hazinesi vardır. Bu kelime hazineleri belli oranda temel lehçe düzeyinde, bundan daha az bir oranda da Genel Türkçe düzeyinde birbirleriyle örtüşürler. Aynı grupta olan lehçelerin kendi aralarındaki örtüşme oranları yüksek olurken farklı gruplara ait lehçelerin örtüşme oranı ise daha düşüktür (Uğurlu 2017, s. 1863).

Türk lehçelerinin söz varlığındaki kelimelerin bir kısmı aynı kökten gelmekle birlikte farklı anlamlar kazanmıştır. Bir kısmı da çeşitli ses değişimleri sonucunda aynı sesleri taşıyan ancak farklı kökten gelen ve farklı anlamı olan kelimelerdir. Ayrıca bu kelimelerin bir kısmı da yabancı dillerden girmiştir. Türk lehçeleri arasında karşılıklı olarak anlaşmayı kolaylaştırmak bakımından kelime ile kelime gruplarının benzerlik ve farklılıklarının sınıflandırılması büyük önem taşımaktadır. Bunun için de öncelikle lehçeler arasındaki ortak, yakın ve farklı kelimelerin tespit edilerek ortaya konması gerekmektedir (Özkan 1999, s. 884).

Her dilin kendine özgü bir dünyayı anlama ve anlatma yolu olduğu gibi, her Türk lehçesinin de kendine özgü bir dünyayı anlama ve anlatma yolu teşekkül etmiştir. Lehçeden lehçeye aktarmak ses ve söz dizimi bakımından elbette bir tercüme değildir. Ancak kelime hazinesi ve anlam bakımından tercümeyle yaklaşan yönleri bulunmaktadır. Türk lehçelerindeki bazı kelime

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi. e-posta: adilhanadiloglu@hotmail.com

veya kelime grupları, Türkiye Türkçesinin kavram alanına aykırı gelebilir. Aktarmada esas olan Türk dilinin bütünlüğü çerçevesinde farklı özellikleri en aza indirerek hem bedii hem de edebî bakımdan sağlam bir yeni metin ortaya koymaktır (İlker 1999, s. 554-555).

Lehçeler arası metin aktarmalarındaki temel sorunların başında, yalancı eş değer kelimeler gelmektedir. Birbirine çok uzak lehçeler haricindeki Türk lehçeleri arasındaki aktarmalar kolay gibi görünmektedir. Ancak bu kolaylık, bazen aktarma hatalarına sebep olmakta; kaynak ve hedef lehçedeki benzer ögeler aktarıcıyı yanıltmaktadır. Ayrıca aktarıcının bilgi ve kültür düzeyi de aktarılan metni etkilemektedir. Aktarıcı, titiz bir yapıya sahip olmalıdır. Aktarmada sadece gramer ve kelime bilmek her zaman yeterli değildir. Bu yüzden aktarıcı, ilgili lehçelerin kültürünü de çok iyi bilmelidir (Kara 2009, s. 1058).

2. Eş Değer ve Yalancı Eş Değer Kavramı

Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanı ile hedef lehçedeki bir kelimenin kavram alanı tam veya kabul edilebilir bir şekilde örtüşüyorsa söz konusu o kelime eş değer bir kelimedir. Bu da kaynak lehçedeki o kelimenin bütünüyle yani ses, temel anlam, çağrışım ve metin içerisindeki uygunluğu bakımından hedef lehçede bir eş değerinin olmasıyla mümkündür (Uğurlu 2007, s. 1864-1865).

Yalancı eş değer kavramıyla ise kaynak ve hedef lehçedeki bir kelimenin yazılış ve söylenişinin aynı, anlamının ise farklı olması durumu ifade edilmektedir yani eş sesli veya sesteş olup anlamca farklı olan kelimeler, yalancı eş değer kelimeler olarak kabul edilmektedir. Bu terim, farklı araştırmacılar tarafından “sahte karşılıklar”, “sözde denkteşler” ve “aldatıcı kelimeler” gibi isimlerle de karşılanmıştır (Resulov 1995, s. 916; Yusuf 2007, s. 2083).

Yalancı eş değer kelimeler, “tam yalancı” ve “kısmi yalancı” olmak üzere iki ana grupta incelenmektedir. Tam yalancı eş değer kelimeler, kaynak lehçe ve hedef lehçe arası düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldikleri bilinen fakat anlam ya da kavram alanı bakımından hiç örtüşmeyen kelimelerdir. Tam yalancı eş değer kelimelerde, ilk anlamdan itibaren bir uyumsuzluk söz konusudur. Kısmi yalancı eş değer kelimeler ise anlamları kısmi oranda örtüşen; kavram alanları bazı durumlarda aynı, bazı durumlarda farklı olan kelimelerdir. Kısmi yalancı eş değer kelimelerde, temel anlam dışında yan anlamların da incelenmesi gerekmektedir (Karadoğan 2004, s. 1597-1600).

Yalancı eş değer kelimeler; akraba diller veya aynı dilin lehçeleri arasında eş seslilik, çok anlamlılık, anlam değişimleri gibi dil bilimsel etkilerle ve alıntı kelimelerle ortaya çıkmaktadır. Yeni anlamlar, aynı kelimenin anlamlarının zaman içinde asıl anlamlarından ayrılımlarıyla oluşmuştur. Bu farklı anlam-

lar, bir kelimenin bir süre başka nesnelerle kurduğu benzer ve yakın ilişkiler neticesinde şekillenebilir. Anlam değişimlerinde toplumsal etkenler de önemli rol oynamaktadır. Toplumun dünya görüşündeki değişimler; kavramların da başkalaşmasına, kavramla onu yansıtan gösterge arasındaki ilişkinin silinmesine ve yeni bir bağıntı kurulmasına neden olmaktadır (Alkan 2012, s. 674).

Türk lehçelerinde yalancı eş değer kelimelerin ortaya çıkması, özetle fonetik ve semantik gelişmelerle ilgili olup genel olarak şu sebeplere bağlanmaktadır: 1. Aynı kökten gelen bazı eş sesli kelimelerin lehçelerden birinde zamanla ilk anlamından ve diğer lehçedekinden farklı bir anlam kazanması. 2. Aynı kökten gelen bazı kelimelerin düzenli veya düzensiz ses değişimleri sonucunda anlamları farklı olan başka kelimelerle eş seslilik oluşturmaları. 3. Kaynak veya hedef lehçeye yabancı dillerden giren eş sesli veya ses değişimiyle eş seslilik oluşturan bir kelimenin bu lehçelerin her birinde değişik kavramlara karşılık olması (Mahmudov 1994, s. 16-18; Resulov 1995, s. 917-918; Özkan 1999, s. 885).

3. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasında Yalancı Eş Değer Kelimelerin Teşekkülü

Bu çalışmada, Kuzey-Batı lehçe grubuna giren Karaçay-Malkar Türkçesi ile Güney-Batı lehçe grubuna giren Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimeler ele alınmıştır. İki lehçe arasında tespit edilen yalancı eş değer kelimelerin, gerek Türkçe kökenli olsun gerekse yabancı dillerden girmiş olan alıntı kelimeler olsun -yukarıda da belirtildiği üzere- yalancı eş değer kelimelerin oluşmasına dair genel kaideler çerçevesinde meydana gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

3.1. Her iki lehçenin aynı kaynaktan gelen yani Türkçe veya Eski Türkçe kökenli diyebileceğimiz kelimelerin iki farklı şekilde yalancı eş değer oluşturduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisinde, eskiden aynı veya yakın anlamda kullanılan bir kelime zaman içerisinde lehçelerin birinde ses ve anlam bakımından kendisini muhafaza ederken diğerinde ise asıl anlamını kaybetmiş, yeni veya farklı bir anlam kazanmış, hatta asıl anlamın tersi yönünde bir anlamı ifade eder hâle gelmiştir. Mesela “us” kelimesi; Karaçay-Malkar Türkçesinde “kapis, inat” anlamına gelirken Türkiye Türkçesinde -Eski Türkçede olduğu gibi- “akıl” anlamında kullanılmaktadır yani “us” kelimesi, Türkiye Türkçesinde eski ve asıl anlamını muhafaza ederken Karaçay-Malkar Türkçesinde asıl anlamını kaybederek farklı bir anlamı ifade eder hâle gelmiştir. Aynı şekilde Karaçay-Malkar Türkçesinde “kapisli, inatçı, dik kafalı, asi” anlamına gelen “uslu” kelimesi, Türkiye Türkçesinde “edepli, uysal, akıllı” anlamında kullanılmaktadır. Anlaşıldığı üzere burada ses ve anlam bakımından aynı kaynaktan olan bir kelimenin, günümüzde iki lehçede anlamca birbi-

rine zıt iki kavramı ifade eden tam yalancı eş değer bir kelime oluşturduğunu görmekteyiz.

3.2. İkincisinde, Eski Türkçe devrinde ses ve anlam bakımından birbirinden farklı kelimeler zaman içerisinde bazı düzenli veya düzensiz ses değişimlerine uğrayarak lehçelerde yalancı eş değer kelimeler oluşturmuşlardır. Mesela Eski Türkçede ses ve anlam bakımından farklı “ağ” (ağ) ve “ab” (av) kelimeleri; Karaçay-Malkar ve Türkiye Türkçelerinde, ses değişimleri neticesinde eş sesli fakat anlamca farklı “av” şeklini almıştır. “Av” kelimesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde “ağ, file, örtü” anlamına gelirken Türkiye Türkçesinde “bir havyanı vurma veya yakalama” anlamına gelmektedir. Bu kelimeye *-la* eki getirilerek teşekkül ettirilen “avla-” fiilindeki durum da aynıdır. “Avla-” filli, Karaçay-Malkar Türkçesinde “kaplamak, örtmek” anlamında kullanılırken Türkiye Türkçesinde “bir avı diri veya ölü ele geçirmek” anlamında kullanılmaktadır.

3.3. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değerliği oluşturan sebeplerden bir diğeri de yabancı dillerden girmiş olan alıntı kelimelerdir. Bunların da Türkçe kökenli kelimelerde olduğu gibi, çeşitli şekillerde yalancı eş değerlikler oluşturduğu görülmektedir. Yabancı dilden girmiş alıntı bir kelime, asli ses ve anlamını muhafaza ederek veya lehçenin fonetik kaideleri doğrultusunda ses değişimine uğrayarak diğer lehçedeki eş sesli Türkçe kökenli bir kelimeyle yalancı eş değerlik oluşturabilmektedir. Mesela Karaçay-Malkar Türkçesinde “üzeri örtülü, ağla kaplanmış” anlamına gelen “avlu” kelimesi, Eski Türkçe “ağ” kelimesinden türemiştir. Türkiye Türkçesindeki “evin bahçesi, duvarla çevrili alan” anlamında gelen “avlu” kelimesi ise Rumcadan girmiştir. Görüldüğü gibi iki farklı dile ait bu eş sesli kelime, Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında yalancı eş değer oluşturmaktadır.

3.4. Bunun dışında her iki lehçeye, farklı iki yabancı dilden girmiş olan eş sesli veya lehçelerin fonetik kaideleri doğrultusunda ses değişimlerine uğrayarak eş sesli hâle gelmiş alıntı kelimelerin farklı anlamda fakat tesadüfen aynı ses yapısı içinde buluşmaları da yalancı eş değerliği oluşturan sebeplerden biridir. Mesela Karaçay-Malkar Türkçesinde “son, nihayet” anlamına gelen “ahır” kelimesi, Arapça kaynaklı “āhir” kelimesidir. Arapçadaki şekil ve anlamıyla Türkiye Türkçesinde de mevcut olan bu kelime; Karaçay-Malkar Türkçesinde, kalınlık-incelik kuralı gereği “ahır” şeklini almıştır. Bu kelimenin Türkiye Türkçesindeki yalancı eş değeri olan “ahır” kelimesi ise “evcil büyükbaş hayvanların barınağı” anlamına gelen ve Farsçadan girmiş olan “āhūr” kelimesidir. Görüldüğü gibi yalancı eş değer bir kelime olarak karşı-

mıza çıkan “ahır” kelimesi, ses ve anlamca farklı iki kelime olup ayrıca farklı iki yabancı dilden girmiş olan alıntı kelimelerdir.

3.5. Ayrıca her iki lehçeye de aynı yabancı dilden girmiş olan bazı kelimelerin iki lehçede farklı anlamlar taşıyan yalancı eş değer kelimeler oluşturduğu da müşahade edilmektedir. Mesela Moğolca “okluk, ok kılıfı” anlamındaki “sağadağ” kelimesi, her iki lehçeye de “sadak” şeklinde geçmiştir. Ancak bu kelime, Türkiye Türkçesinde “okluk, ok kılıfı” şeklinde Moğolcadaki asli anlamını taşıırken Karaçay-Malkar Türkçesinde bu kelime “ok” anlamına gelmektedir.

4. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değer Kelimeler

Çalışmamızda, Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tespit edilen 524 adet yalancı eş değer kelime yer almaktadır. Bu kelimeler; öncelikle tür bakımından “isimler” ve “fiiller” şeklinde iki ana gruba ayrılmış, her iki ana grup da kendi içerisinde “tam yalancı” ve “kısmi yalancı” şeklinde tasnif edilmiştir. Tespit edilen kelimeler, kaynak veya kökenlerine göre kategorize edilmemiştir yani yalancı eş değer oluşturan kelimelerin köken bakımından “Türkçe” olup olmamalarına göre bir tasnif söz konusu değildir. Zaten bu çalışmanın amacı da söz konusu tespit edilen bu kelimelerin etimolojik tahlilini yapmak değildir. Bununla birlikte, tespit edilebildiği kadarıyla Türkçe kelimelerin Eski Türkçedeki şekilleri ile alıntı kelimelerin hangi yabancı dillerden girmiş oldukları ayrıca parantez içerisinde verilmiştir. Bunun dışında, iki lehçe arasında kısmi yalancı eş değerlik oluşturan kelimelerin de birbiriyle örtüşen anlamları altı çizgili olarak gösterilmiştir.

Çalışmamıza dâhil edilen yalancı eş değer kelimelerin özellikle birebir eş sesli olmalarına dikkat edilmiştir yani “kısmi eş sesli” şeklinde adlandırabileceğimiz bazı yanıltıcı kelimelere çalışmamızda yer verilmemiştir. Mesela: TT “yalan” (doğru olmayan) ~ KM “calan” (çıplak, yalın), TT “topuk” (ayağın yuvarlakça olan alt bölümü) ~ KM “tobuk” (diz kapağı), TT “gör-” (görmek) ~ KM “kör-” (denemek) ve TT “dur-” (hareketsiz durumda olmak) ~ KM “tur-” (ayağa kalkmak) gibi büyük çoğunluğu tarihî ses değişimlerinden kaynaklanan, birebir eş sesli olmayan bu tür yalancı eş değer kelimeler çalışmamıza dâhil edilmemiştir. Şahsi kanaatimizce bu tür kelimeler ayrı bir kategoride tasnif edilmelidir. Ayrıca hem bu çalışmanın hacmini çok fazla arttıracığından hem de söz konusu bu malzemeyi başka bir çalışma konusu olarak düşündüğümüzden bu tür kelimeler çalışmamıza dâhil edilmemiştir.

Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimelerin tespit edilmesinde sırasıyla S. Goçiyayeva (Гочияева 1989), J. Guzeyev (Гузев 1988; Гузеланы 1996, 2002, 2005), Y. Nevruz (Nev-

ruz,1991), U. Tavkul (Tavkul 2000), E. Siemienieć-Golaś (Siemienieć-Golaś 2000), A. Tietze (Tietze 2002, s. 2009), T. Gülensoy (Gülensoy 2007) adlı yazarların eserleri ile *Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu 2011) ve Türk Dil Kurumunun internet sayfasındaki *Güncel Türkçe Sözlük* (GTS) adlı kaynaklardan faydalanılmıştır. Ayrıca tespit edilen kelimelerin Eski Türkçedeki kökenleriyle ilgili olarak yukarıda belirtilen kaynaklara ilaveten A. Caferoğlu (Caferoğlu 1968), A. Von Gabain (Gabain 1988), M. Ergin (Ergin 2011) adlı yazarların eserlerine başvurulmuştur.

4.1. İsimler

4.1.1. Tam Yalancı Eş Değer İsimler

AÇI || АЧЫ || KM. 1. Acı (< ET. Açığ >). 2. Ekşi. 3. Keskin, şiddetli, sert. 4. Maden suyu. **TT.** 1. Birbirini kesen iki yüzey veya aynı noktadan çıkan iki yarım doğrunun oluşturduğu geometrik biçim, zaviye (< ET. Aç- >). 2. Görüş, bakım, yön, anlayış biçimi.

AHIR || АХЫР || KM. 1. Son, nihayet (< Ar. Āhir). **TT.** 1. Evcil büyükbaş hayvanların barındığı kapalı yer, hayvan damı (< Far. Āhūr).

AL || АЛ || KM. 1. Ön, ön taraf, önce (< ET. Al ‘ön, karşı’ >). 2. İlk, birinci. **TT.** 1. Kanın rengi, kızıl, kırmızı (< ET. Al ‘kırmızı’ >). 2. Bu renkte olan. 3. Dorunun açığı, kızıla çalan at donu. 4. Bu renkte olan (at). 5. Yüze sürülen pembe düzgün, allık.

ALAN || АЛАН || KM. 1. Arkadaş, dost, ahbap; hitap. (? < Tarihteki ‘Alan’ kavminin adından.) **TT.** 1. Düz, açık ve geniş yer, meydan, saha (< ET. Alan >). 2. Orman içinde düz ve ağaçsız yer, düzlük, kayran. 3. Yüz ölçümü. 4. Eski Roma’da açık hava gösterisi yapılan geniş yer. 5. Bir çalışma çevresi. 6. fiz. İçinde birtakım kuvvet çizgilerinin yayılmış bulunduğu varsayılan uzay parçası. 7. Bir alıcı merceğinin net bir görüntü sağlayabildiği derinlik ve genişliğin bütünü. 8. sp. Yarışmaların, karşılaşmaların ve oyunların yapıldığı yer, saha.

ALAY || АЛАЙ || KM. 1. Öyle (< ET. Anılayı). **TT.** 1. Herhangi bir törende veya gösteride yer alan topluluk (< Yun. Alayı >). 2. Genellikle üç tabur ve bunlara bağlı birliklerden oluşan asker topluluğu. 3. Bir kimsenin, bir şeyin, bir durumun gülünç, kusurlu, eksik vb. yönlerini küçümseyerek eğlence konusu yapmak (< Rum. Alay).

ALÇAK || АЛЧАКЪ || KM. 1. Cana yakın, sevimli, sokulgan (< ET. Alçak ‘mütevazı, yumuşak huylu’). **TT.** 1. Yerden uzaklığı az olan, yüksek karşıtı (< ET. Alçak ‘mütevazı, yumuşak huylu.’ >). 2. Aşağıda olan, yüksek

olmayan. **3.** Kısa. **4.** Bilerek en kötü, en ahlaksızca davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain.

ALÇI || АЛЧЫ || KM. 1. Lider, önder, öncü (< *ET. Al* ‘ön, karşı’ + *çı*). *TT. 1.* Alçı taşı (< *ET. Alçığ* >). **2.** Alçı taşının pişirilip toz durumuna getirilmesinden elde edilerek yapılarda, sanatta, mimarlıkta ve dişçilikte kullanılan madde.

ALIM || АЛЫМ || KM. 1. Düğüne iştirak edenlerden toplanan para (< *ET. Alım* ‘borç’; *ET. Al-* >). **2.** Vergi. **3.** Kovanda biriken bal. *TT. 1.* Alma işi (< *ET. Al-*). **2.** Kurum, çalım, gurur. **3.** Çekicilik.

ALLI || АЛЛЫ || KM. 1. Bir şeyin önü, başı (< *ET. Al* ‘ön, karşı’). *TT. 1.* Üzerinde al (kırmızı) renk bulunan (< *ET. Al* ‘kırmızı’).

ALLIK || АЛЛЫКЪ || KM. 1. Alacak, alacaklı (< *ET. Al-*). *TT. 1.* Al (kırmızı) olma durumu (< *ET. Al* ‘kırmızı’ >). **2.** Kadınların süs için yanaklarına sürdükleri al boya.

AMAL || АМАЛ || KM. 1. Çare, imkân (< *ET. Em* ‘çare, ilaç’ + *ET. Al* ‘çare, vasıta, usul’ >). **2.** Araç, vasıta. **3.** Tedbir. **5.** Tarz, usul. *TT. 1.* İş, işlem (< *Ar. ‘Amāl*).

AMAN || АМАН || KM. 1. Kötü, fena, zararlı (< *ET. Yaman* >). **2.** Korunç, dehşetli. **3.** Yaman. **4.** Pek, çok. *TT. 1.* Yardım istenildiğini anlatan bir söz (< *Ar. Amān* >). **2.** Bir suçun bağışlanmasının istendiğini anlatan bir söz. **3.** Usanç ve öfke anlatan bir söz. **4.** Rica anlatan bir söz. **5.** Dikkat çekmek için kullanılan bir söz. **6.** Çok beğenmeyi anlatan bir söz. **7.** Şaşma anlatan bir söz.

ANI || АНЫ || KM. 1. Onu (< *ET. Anı*). **2.** Onun (< *ET. Anıñ*). *TT. 1.* Geçmişte yaşanmış çeşitli olaylardan belleğin sakladığı her türlü iz, hatıra. (< *ET. Anj-* ‘anlamak’ >). **2.** Yaşanmış olayların anlatıldığı yazı türü, hatıra.

ANSIZ || АНСЫЗ || KM. 1. Onsuz, o olmadan (< *ET. An* + *sız*). *TT. 1.* Anlayışsız, akılsız (< *ET. Anjsız* ‘akılsız, şuursuz’).

ARALIK || АРАЛЫКЪ || KM. 1. Merkez, orta (< *ET. Aralık* ‘ara, orta, mesafe’ >). **2.** Giriş, hatıl. *TT. 1.* Ara, mesafe (< *ET. Aralık* ‘ara, orta, mesafe’ >). **2.** Uygun, elverişli durum, fırsat. **3.** Evin iki bölümü veya iki oda arasındaki dar geçit, geçenek, koridor. **4.** Yılın on ikinci ayı, ilk kânun, kânunuevvel. **5.** Tuvalet. **6.** Basımcılıkta harfler veya satırlar arasındaki açıklık, espas. **7.** Yarı açık, tam kapanmamış. **8.** Borsada hisse senetlerinin alım satım emirlerinin verildiği süre. **9.** Bir sesi bir başka sestene, kalına veya inceye doğru ayıran uzaklık. **10.** İki nota arasındaki perde uzaklığı. **11.** Portenin paralel çizgileri arasındaki boşluk. **12.** Toplu beden eğitiminde art arda dizilenleri ayıran açıklık.

ARI || APЫ || KM. 1. Ora, oraya, öte, öteye, o tarafa (< *ET.* Añarı). *TT.* 1. Temiz (< *ET.* Arıg >). 2. Yabancı şeylerden arınmış, katışıksız, saf, halis. 3. Günahsız. 4. Zar kanatlılardan, bal ve bal mumu yapan, iğnesiyle sokan böcek.

ARIŞ || APЫШ || KM. 1. At arabasının oku (< *Ar.* Arış ‘araba oku’; *Moğ.* Aral ‘araba oku’ >). 2. Römorkun oku. *TT.* 1. Kolun dirsekten parmaklara kadar olan bölümü (< *Far.* Araş). 2. Çözü (< *ET.* Arış ‘dokuma tezgâhındaki uzunlamasına ip’; *ET.* *Ar- ‘dokumak’).

ARTIKLIK || АРТЫКЪЛЫКЪ || KM. 1. Kötülük, fenalık (< *ET.* Artuk ‘fazla’; *ET.* Art-). *TT.* 1. Artık olma durumu, fazlalık (< *ET.* Artuk ‘fazla’; *ET.* Art-).

ASIL || АСЫЛ || KM. 1. Asil, soylu (< *Ar.* Asıl >). 2. Görgülü, nezaket sahibi, necip, nazik. 3. Namuslu, dürüst. 4. Ünlü, meşhur. 5. Değerli, kıymetli, pahalı. *TT.* 1. Bir şeyin kendisi, örnek, kopya karşıtı (< *Ar.* Asl >). 2. Kök, köken, kaynak. 3. Gerçeklik. 4. Soy, nesep. 5. Gerçek, esas. 6. Bir şeyin temelini oluşturan, ana. 7. Aranılan nitelikleri en çok kendinde toplamış olan. 8. Bir görevde sürekli bulunan, yedek karşıtı. 9. Asıl zarfı; gerçekten.

AV || АУ || KM. 1. Ağ; örümcek ağı, balıkçı ağı (< *ET.* Ağ >). 2. File. 3. Tül. 4. Şal, örtü, başörtüsü. 5. Pantolon veya külotun apış arasına gelen kısmı. 6. Göz bebeği üzerindeki leke. *TT.* 1. Karada, denizde, gölde veya akarsular-da evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi (< *ET.* Ab >). 2. Bir hayvanın bir başka hayvanı yemek için yakalaması. 3. Bu yollarla yakalanan hayvan. 4. Tuzağa düşürülen, kendisinden yararlanılan kimse.

AVLU || АУЛУ || KM. 1. Ağlı, ağla kaplanmış (< *ET.* Ağ >). 2. Fileli. 3. Örtülü. *TT.* 1. Bir yapının veya yapı grubunun ortasında kalan üstü açık, duvarla çevrili alan (< *Rum.* Avlu).

AVLAK || АУЛАКЪ || KM. 1. Kır, boş arazi, düzlük, alan (< *ET.* Ağlak). *TT.* 1. Av yeri, avı çok olan yer (< *ET.* Ablak; *ET.* Abla- ‘avlamak; ihata etmek, çevrelemek, kuşatmak’ >). 2. Bahçelerin etrafına ağaç ve ince dallardan yapılan çit.

AYA || АЯ || KM. 1. “Zannetmem, sanmam, ihtimal vermem” anlamını bildiren bir edat (< *ET.* Ay+a >). 2. Şaşma, şaşırma bildiren bir ünlem. *TT.* 1. Elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi (< *ET.* Aya >). 2. Ayak tabanı. 3. Yaprakların düz ve parlak bölümü.

AYIK || АЙЫКЪ || KM. 1. Sabahın erken vakti (< *ET.* Adığ; *ET.* Adı- ‘uyanmak, kendine gelmek, düzelmek, tamir olmak’ >). 2. Şafak sökerken. *TT.* 1. Sarhoşluğu veya baygınlığı geçmiş olan (< *ET.* Adığ; *ET.* Adı- ‘uyan-

mak, kendine gelmek, düzelmek, tamir olmak' >). **2.** Sarhoşluğu geçmiş bir biçimde.

AYRIM || **АЙРЫМ** || *KM.* **1.** Tek, yalnız (< *ET.* Adır- 'ayırmaq'; Adruk 'ayrı, başka'). *TT.* **1.** Ayırma işi (< *ET.* Adır- 'ayırmaq'; Adruk 'ayrı, başka' >). **2.** Benzer şeyleri birbirinden ayıran özellik, başkalık, fark. **3.** Alt bölüm.

AZGIN || **АЗГЫН** || *KM.* **1.** Zayıf, cılız, çöp gibi, kuru (< *ET.* Az). *TT.* **1.** Azmış olan, azılı (< *ET.* Az- 'yoldan çıkmak, taşmak' >). **2.** Çabuk iltihaplanan, yarası hemen kapanmayan (ten). **3.** Çok yaramaz (çocuk). **4.** Coşmuş, taşmış. **5.** Gözü hiçbir şeyden yılmayan. **6.** Cinsel istekleri aşırı olan (< *Far.* Āz 'arzu, heves').

AZMAN || **АЗМАН** || *KM.* **1.** İğdiş edilmiş teke (< *ET.* Azman 'iğdiş'; Moğ. Asaman 'iğdiş'). *TT.* **1.** Aşırı gelişmiş (< *ET.* Az- 'yoldan çıkmak, taşmak' + man). **2.** Kerestelik tomruk.

BACA || **БАДЖА** (*K*) || **БАЖА** (*M*) || *KM.* **1.** Bacanak; eşleri kardeş olan erkeklerin birbirine göre durumu (< *ET.* Baca 'kız kardeş'). *TT.* **1.** Dumanı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol (< *Far.* Bāce >). **2.** Su yolu, lağım, maden ocağı vb. yer altı yapılarının hava deliği. **3.** Çatı penceresi.

BADİYE || **БАДИЕ** || *KM.* **1.** Oturak, lazımlık (< *Rum.* Badya). *TT.* **1.** Çöl (< *Ar.* Bādiya).

BAĞA || **БАГЪА** || *KM.* **1.** Değer, kıymet, fiyat, paha (< *Far.* Bahā). **2.** Çakal. *TT.* **1.** Kaplumbağa (< *ET.* Baka 'kurbağa, kara kurbağa'; *ET.* Kaplu Baka 'kaplumbağa' >). **2.** Deniz kaplumbağasının kabuğu. **3.** Kaplumbağa kabuğu. **4.** Ur. **5.** Kaplumbağa kabuğundan yapılmış veya bu kabuğu andırır biçimde olan.

BAĞIR || **БАГЪЫР** || *KM.* **1.** Bakır madeni (< *ET.* Bakır). *TT.* **1.** Göğüs (< *ET.* Bağır >). **2.** Ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı.

BALAK || **БАЛАКЪ** || *KM.* **1.** İnsan ayağının yüksek olan üst bölümü, ayağın 'tarak' denilen kısmı (< *ET.* *Balak). *TT.* **1.** Manda yavrusu (< *ET.* Bala 'yavru' + k >). **2.** Güvercin yavrusu. **3.** Donun, pantolonun paçası (< *ET.* *Bağlak). **4.** Kadife.

BAR || **БАР** || *KM.* **1.** Var, mevcut (< *ET.* Bar >). **2.** Bütün, tamamı, hepsi. *TT.* **1.** Artvin ve Erzurum yörelerinde oynanan bir halk oyunu. **2.** Hava basıncı birimi (< *Fr.* Bar). **3.** İçkili eğlence yeri (< *İng.* Bar).

BASIM || БАСЫМ || KM. 1. Vurgu (< *ET.* Bas- >). **2.** Ağırbaşlılık, olgunluk, vakar. **3.** Basınç. *TT. 1.* Basma işi, tabaat, tipografi, matbaa, yayınevi (< *ET.* Bas-).

BASTIRIK || БАСТЫРЫКЪ || KM. 1. Kâbus, karabasan (< *ET.* Bas- >). **2.** Evlerin bodrum katında yağ, peynir, yoğurt gibi yiyeceklerin yapıldığı ve saklandığı kiler veya depo. *TT. 1.* Kapıyı arkadan bastırmak için kullanılan ağaç veya demirden destek, kol demiri, direk (< *ET.* Bas- >). **2.** Ağırlık, yük.

BAŞSIZ || БАШСЫЗ || KM. 1. Dul kadın. (< *ET.* Baş ‘baş, doruk, zirve, lider, önder’ + sız >). *TT. 1.* Başlı olmayan (< *ET.* Baş ‘baş, doruk, zirve, lider, önder’ + sız >). **2.** Yöneticisi, başkanı olmayan.

BAV || БАУ || KM. 1. Ahır, ağıl (< *Çer.* Bov ‘ahır’; *Far.* Bāğ ‘her türlü bahçe, mülk’). **2.** Bağ, ip. (< *ET.* Bağ >). **3.** Kuşak, kayış. *TT. 1.* Şahin, köpek vb. hayvanları avcılığa alıştırma işi. (< *Moğ.* Bavliya ‘ava alıştırma’).

BAY || БАЙ || KM. 1. Zengin, varlıklı (< *ET.* Bay ‘zengin, varlıklı’). **2.** Öpücük (< *Yansıma* >). *TT. 1.* Erkeklerin ad veya soyadlarının önüne getirilen saygı sözü (< *ET.* Bay ‘zengin, varlıklı’ (bey kelimesi yerine) >). **2.** Erkek.

BAYKUŞ || БАЙКЪУШ || KM. 1. Evde oturmayı seven, evden çıkmayan (< ? *ET.* Bay ‘zengin, varlıklı’ + *ET.* Kuş ‘kuş’). *TT. 1.* Başında, kulak yerinde iki sorgucu bulunan, yırtıcı gece kuşlarının genel adı (< ? *ET.* Bay ‘zengin, varlıklı’ + *ET.* Kuş ‘kuş’).

BAZ || БАЗ || KM. 1. Yün, yapağı, tüy. *TT. 1.* Temel, esas. (< *Fr.* Base >). **2.** Bir asitle birleştiğinde bir tuz oluşturan madde.

BET || БЕТ || KM. 1. Yüz, çehre (< *ET.* Bet >). **2.** Şeref, haysiyet. **3.** Yamaç. **4.** Renk. **5.** Sayfa. *TT. 1.* Beniz kelimesi ile birlikte “yüz rengi” anlamında ikileme oluşturan bir söz (< *ET.* Bet >). **2.** Bereket kelimesi ile birlikte “bolluk” anlamında ikileme oluşturan bir söz.

BEZ || БЕЗ || KM. 1. Beze, gudde, ur, tümör (< *ET.* Bez). *TT. 1.* Pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma, çaput (< *ET.* Böz; *Ar.* Bazz >). **2.** Pamuktan, düz dokuma. **3.** Herhangi bir cins kumaş. **4.** Herhangi bir iş için kullanılan dokuma. **5.** Kumaş veya dokumadan yapılmış. **6.** İçinden geçen kandan veya öz sudan bazı maddeler ayırarak salgı oluşturan organ (< *Ar.* Beyz).

BİLEK || БИЛЕК || KM. 1. Kol (< *ET.* Bilek >). **2.** Dayanışma, yardımlaşma. *TT. 1.* Elle kolun, ayakla bacağın birleştiği bölüm (< *ET.* Bilek >). **2.** Güç, kuvvet.

BİTİK || БИТИК || KM. 1. Kapalı (< *ET.* Büt- ‘bitmek, tükenmek, sona ermek; yetişmek, büyüme’). *TT. 1.* Yorgunluk veya hastalıktan gücü kal-

mamış (< *ET.* Büt- ‘bitmek, tükenmek, sona ermek; yetişmek, büyümek’). **2.** Kötü, fena. **3.** Yarışık, dolaşık, ekli.

BİTİM || БИТИМ || KM. **1.** Bitki (< *ET.* Büt- ‘bitmek, tükenmek, sona ermek; yetişmek, büyümek’ >). **2.** Ürün, mahsul. **3.** Bereket. *TT.* **1.** Bitme işi (< *ET.* Büt- ‘bitmek, tükenmek, sona ermek; yetişmek, büyümek’ >). **2.** Son, nihayet, münteha.

BOĞAK || БОГЪАКЪ || KM. **1.** Gerdan (< *ET.* Boğuk >). **2.** Sakak; çene altı derisi. **3.** Şişman, tombul, semiz. *TT.* **1.** Anjin, hunnak; boğaz mukozasının şişmesi (< *ET.* Boğuk).

BOR || БОР || KM. **1.** Ses, yankı, eko (? < *ET.* Borğu ‘boru, borazan’). *TT.* **1.** İşlenmemiş, taşlık, sert, ekilmemiş (toprak), borak (< *ET.* *Bor). **2.** Bor madeni (< *Fr.* Bore).

BUHAR || БУХАР || KM. **1.** Astragan; Buhara-Karakul kuzusunun kıvrıcık ve parlak postu (< Buhara adından). *TT.* **1.** Isı etkisiyle sıvıların ve bazı katıların dönüştükleri gaz durumu (< *Ar.* Buhār).

BURÇ || БУРЧ (M) || ПУРЧ (K) || KM. **1.** Karabiber (< *ET.* Burç ~ Murç ‘karabiber’). *TT.* **1.** Kale duvarlarından daha yüksek, yuvarlak, dört köşe veya çok köşeli kale çıkıntısı (< *Ar.* Burc >). **2.** Zodyak üzerinde yer alan on iki takımyıldız verilen ortak ad. **3.** Demir aksamın birbirine değmesini engellemek, boşlukları doldurmak amacıyla sarı, karbon, plastik vb.nden yapılan bir motor parçası. **4.** Ökse otu (? < *ET.* Burç ~ Murç ‘karabiber’).

CAM || ДЖАМ (K) || ЖАМ (M) || KM. **1.** Hayvan kılı. (? < *ET.* Yam ‘Çer çöp, pislik fakat bunun *KM.* Camçı ‘yamçı’: bir yüzü uzun tüylü, kalın yüнден dokunarak yapılmış yağmurluk, pelerin, kepenek’ kelimesiyle bir ilgisi olmalıdır. Yamçı < *ET.* Yançuk ‘torba, kese, cep’ fakat bu kelimenin kıl veya tüyle bir ilgisi yok gibi duruyor. Ancak *Moğ.* Yamaa ‘keçi’; Yamaaçin ‘keçi çobanı’ kelimelerine daha yakın gibi görünüyor veya *ET.* *Ya- ~ Yab- ‘örtmek, kapatmak’ kelimesiyle de bir ilgisi olabilir. >) **2.** Çul; hayvan kılından yapılan çul, örtü. *TT.* **1.** Soda veya potas katılmış silisli kumun ateşte eritilmesiyle yapılan sert, saydam ve çabuk kırılır cisim (< *Far.* Cām >). **2.** Tümü veya bir bölümü bu maddeden yapılmış, sırça. **3.** Pencere. **4.** Kadeh, içki.

CAMIZ || ДЖАМЫЗ (K) || ЖАМЫЗ (M) || KM. **1.** Kasık (< *ET.* Yamız ‘kasık’ >). **2.** Kadının cinsel organı. *TT.* **1.** Manda (< *Ar.* Cāmūs).

CAR || ДЖАР (K) || ЖАР (M) || KM. **1.** Yar, uçurum (< *ET.* Yar). **2.** Tüyleri tıraşlanarak güneşte kurutulmuş çok sert deri. *TT.* **1.** Çağrı, tellal ile duyurma (< *Moğ.* Car >). **2.** İlan. **3.** Tehlike durumu. **4.** Kadınların örtündükleri çarşaf (< *Ar.* İzār).

CARLI || **ДЖАРЛЫ** (K) || **ЖАРЛЫ** (M) || *KM.* 1. Fakir, düşkün, zavallı, garip, çaresiz (< *ET.* Yarlıg). *TT.* 1. Car (örtü, çarşaf) giymiş olan (< *Ar.* İzār).

CAZ || **ДЖАЗ** (K) || **ЖАЗ** (M) || *KM.* 1. Bahar, ilkbahar (< *ET.* Yaz). 2. Av, avcılık (< ? *KM.* Çazçı ‘avcı, keskin nişancı’; *KM.* Caz- ‘şaşmak, hedef şaşmak; okla veya tüfekle nişan alıp hedefi vuramamak; *KM.* Cazma- ‘şaşmamak, hedefi şaşmamak; tıpkı *TT.*de olduğu gibi şaş- ‘şaşmak, hedeften şaşmak’; şaşma- ‘şaşmamak, hedeften şaşmamak’). *TT.* 1. Başlangıçta Kuzey Amerika zencilerine aitken sonraları bütün dünyada benimsenen bir müzik türü. (< *İng.* Jazz).

CEBE || **ДЖЕБЕ** (K) || **ЖЕБЕ** (M) || *KM.* 1. Dik, yamaç. *TT.* 1. Zırh. (< *Moğ.* Cebe >). 2. Silah.

CEM || **ДЖЕМ** (K) || **ЖЕМ** (M) || *KM.* 1. Yem; hayvan yiyeceği (< *ET.* Yim >). *TT.* 1. Toplama, bir araya getirme (< *Ar.* Cem >). 2. Çokluk. 3. Toplama.

CER || **ДЖЕР** (K) || **ЖЕР** (M) || *KM.* 1. Yer, toprak (< *ET.* Yir). 2. At eyeri (< *ET.* Eder). *TT.* 1. Çekme, sürükleyerek götürme (< *Ar.* Cerr).

CIRCIR || **ДЖЫРДЖЫР** (K) || **ЖЫРЖЫР** (M) || *KM.* 1. Gösterişli, görkemli, lüks (< *Yansima* >). *TT.* 1. Pamuk kozalarının pamuğunu ve çekirdeğini birbirinden ayıran çıkırcık (< *Yansima* >). 2. Ağustos böceği. 3. Fermuar.

CİGER || **ДЖИГЕР** (K) || **ЖИГЕР** (M) || *KM.* 1. Çalışkan, hamarat (< *Far.* Cigar ‘karaciğer’ >). 2. Cesur, korkusuz. *TT.* 1. Çok yakın veya samimi görülen eş, dost, akraba, arkadaş (< *Far.* Cigar ‘karaciğer’).

ÇİK || **ДЖИК** (K) || **ЖИК** (M) || *KM.* 1. Eklem, mafsal, oynak, boğum (< *ET.* Yig >). 2. Ayrıntı, detay, tafsilat. *TT.* 1. Kuş sesi (< *Yansima* >).

ÇİP || **ДЖИБ** (K) || **ЖИП** (M) || *KM.* 1. İp, urgan (< *ET.* *Yip). *TT.* 1. Her türlü arazide kullanılabilen motorlu taşıt (< *İng.* Jeep).

ÇUK || **ДЖУК** (K) || **ЖУК** (M) || *KM.* 1. Şey, bir şey. *TT.* 1. Tam yerine denk gelmek, uygun gelmek, yakışmak anlamlarındaki “cuk oturmak” deyişminde geçen bir söz (< *Yansima* >).

ÇÜZ || **ДЖЮЗ** (K) || **ЖЮЗ** (M) || *KM.* 1. Yüz (rakamla 100) (< *ET.* Yüz). *TT.* 1. Bir bütünü oluşturan bölümlerden her biri. (< *Ar.* Cuz >). 2. Fasikül. 3. *Kur'an*’ın bölünmüş olduğu otuz parçadan her birisi.

ÇAK || **ЧАКЪ** || *KM.* 1. Çağ, zaman, an (< *ET.* Çak). *TT.* 1. Yırtık, yarık (< *Far.* Çāk).

ÇAKMAK || **ЧАКЪМАКЪ** || *KM.* 1. Karışık, birbirine geçmiş (< *ET.* Çak- ‘vurmak, vurarak yerleştirmek’ >). 2. Çakıldak; koyunların kuyrukları altındaki kıllara yapışıp kuruyan pislik. *TT.* 1. Taşa vurulup kıvılcım çıkarılan

çelik parçası (< *ET.* Çak- ‘vurmak, vurarak yerleştirmek’ >). **2.** Çelik, taş, cam, plastik vb. maddeden yapılmış gaz veya benzinle dolu tutuşturma aleti. **3.** Tabanca veya tüfeklerde bulunan tetik düzeni. **4.** Kuruduğunda kalın kabuk bağlayan, kabarcıklarla beliren ve genellikle yüzde çıkan bir deri hastalığı.

ÇAL || **ЧАЛ** || *KM.* **1.** Kırışmış, kırçıl, ağarmış (< *ET.* Çal). *TT.* **1.** Taşlık yer, çıplak tepe (< *ET.* Çal).

ÇALGI (*M*) || **ÇALKI** (*K*) || **ЧАЛГЫ** || **ЧАЛКЫ** || *KM.* **1.** Tırpan (< *ET.* Çal- ‘vurmak, kesmek’). *TT.* **1.** Müzik aleti (< *ET.* Çal- ‘vurmak, kesmek’).

ÇALIK || **ЧАЛЫКЪ** || *KM.* **1.** Kapris, naz, huysuzluk. *TT.* **1.** Çarpık. **2.** Verev kesilmiş (< *ET.* Çal- ‘vurmak, kesmek’ >). **3.** Doğal olmaktan uzaklaşmış, kendi renginden olmayan. **4.** Adı defterden silinmiş. **5.** Yüzünde çıban veya yara yeri olan. **6.** Yan yan giden. **7.** Çıban yeri. **8.** Koyunlarda çiçek hastalığı.

ÇAM || **ЧАМ** || *KM.* **1.** Nükte, şaka, mizah, latife (? < *ET.* Sam ‘şarlatanlık’; *KM.* Çam et- ‘şaka yapmak’ fakat *KM.* Çamlan- ‘kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek’ < *ET.* Çam ‘dava, iddia, itiraz’; *ET.* Çamla- ‘dava etmek, iddia etmek, çekişmek, itiraz etmek’). **2.** Çay bardağı (? < *ET.* Çanak ‘kap’ < Çin. Çan ‘bardak’; *Far.* Çam ‘büyük kepe’; *Far.* Cām ‘cam’). *TT.* **1.** Çamgillerin örnek bitkisi olan, dört mevsim yeşil kalabilen, iğne yapraklı bir orman ağacı (? < *ET.* *Çam).

ÇARDAK || **ЧАРДАКЪ** || *KM.* **1.** Çatı arası, tavan arası (< *Far.* Çār + *Ar.* tāk). *TT.* **1.** Tarla, bahçe vb. yerlerde ağaç dallarından örülmüş barınak (< *Far.* Çār + *Ar.* tāk >). **2.** Asma vb. bitkilerin dallarını sardırmak için direklerle yapılmış yer. **3.** Kameriye.

ÇARIK || **ЧАРЫКЪ** || *KM.* **1.** Deri çizme (< *ET.* Çaruk). *TT.* **1.** İşlenmemiş sığır derisinden yapılan ve deliklerine geçirilen şeritle sıkıca bağlanan ayakkabı (< *ET.* Çaruk). **2.** Araba yokuş aşağı giderken tekerleği frenlemek için altına sürülen demir levha. **3.** Çene. **4.** Para cüzdanı.

ÇAT || **ЧАТ** || *KM.* **1.** Dağların üzerindeki çukurluklar (< *ET.* Çat ‘kuyu’). **2.** Kuyruk sokumu (< *ET.* Çatığ; *ET.* Çat- >). **3.** Hayvanın arka bacaklarının arası, apış arası. *TT.* **1.** Sert bir şeyin kırılırken çıkardığı ses (< Yansıma >). **2.** İki yolun veya iki derenin birleştiği yer, kavşak (< *ET.* Çatığ; *ET.* Çat-).

ÇATIR || **ЧАТЫР** || *KM.* **1.** Çadır (< *ET.* Çatır). *TT.* **1.** Sert bir şeyin kırılırken çıkardığı ses (< Yansıma >).

ÇAYIR || **ЧАЙЫР** || *KM.* **1.** Sakız (? < *KM.* Çayna- ‘çiğnemek’). *TT.* **1.** Üzerinde gür ot biten düz ve nemli yer. **2.** Böyle yerde biten otlar.

ÇEK || ЧЕК || KM. 1. Sınır, hudut (< *ET.* *Çek). *TT. 1.* Bir kimsenin, satın aldığı hizmet veya ürün karşılığında para yerine verdiği ve karşılığı banka hesabından ödenen yazılı belge (< *İng.* Check).

ÇELEK || ЧЕЛЕК || KM. 1. Kova. *TT. 1.* Boynuzu kırık veya eğri hayvan.

ÇIRAK || ЧЫРАКЪ || KM. 1. Çıra (< *Far.* Çerāğ >). **2.** Meşale. **3.** Mum, kandil, lamba. *TT. 1.* Zanaat öğrenmek için bir ustanın yanında çalışan kimse (< *Far.* Çerāğ >). **2.** Dükkânda ayak işlerine bakan kimse. **3.** Saray veya daire gibi büyük yerlerde yıllarca hizmet ettikten sonra geçimi sağlanarak izin verilen kimse.

ÇİY || ЧИЙ || KM. 1. Çiğ, pişmemiş (< *ET.* Çig ‘pişmemiş; nem rutubet’ >). **2.** Ham, olmamış. **3.** Taze, körpe, işlenmemiş. **4.** Suni. **5.** Nemli, yaş, rutubetli. *TT. 1.* Havada buğu durumundayken akşamın ve gecenin serinliğiyle yerde veya bitkilerde toplanan küçük su damlaları (< *ET.* Çig ‘pişmemiş; nem rutubet’ >).

DAM || ДАМ || KM. 1. Tat, lezzet, zevk, hoşnutluk (< *Far.* Dem). *TT. 1.* Çatı (< *ET.* Tam >). **2.** Ahır. **3.** Hapishane.

DAMLI || ДАМЛЫ || KM. 1. Tatlı, lezzetli (< *Far.* Dem). *TT. 1.* Çatısı olan (< *ET.* Tam >). **2.** Evi barkı olan.

DAMSIZ || ДАМСЫЗ || KM. 1. Tatsız, lezzetsiz (< *Far.* Dem). *TT. 1.* Çatısı olmayan (< *ET.* Tam >). **2.** Evsiz barksız.

DARI || ДАРЫ || KM. 1. İlaç. *TT. 1.* Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (< *ET.* Tarig >). **2.** Bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu. **3.** Mısır.

DERİ || ДЕРИ || KM. 1. -e kadar (< *ET.* Tegi ‘kadar; -a, e- kadar). *TT. 1.* İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten (< *ET.* Teri >). **2.** Bu tabakadan yapılmış. **3.** İşlenerek kullanılabilir duruma getirilmiş hayvan postu.

DUDAK ~ DUVAĞAK || ДУДАКЪ ~ ДУУАДАКЪ || KM. 1. Toy kuşu. **2.** Kuğu. *TT. 1.* Ağzın dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri (< *ET.* *Totak >). **2.** Ağız.

EL || ЭЛ || KM. 1. Köy (< *ET.* El >). **2.** Ülke, memleket. *TT. 1.* El, kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan bölümü (< *ET.* Elig). **2.** Yabancı, yad (< *ET.* El). **2.** Kez, defa. **3.** İskambil oyunlarında oynama sırası.

ELÇİ || ЭЛЧИ || KM. 1. Köylü (< *ET.* El). *TT. 1.* Bir devleti başka bir devlet katında temsil eden kimse, sefir (< *ET.* El >). **2.** Bir uzlaşma sağlamak veya iş bitirmek için birinin yanına gönderilen kimse. **3.** Peygamber.

ELÇİLİK || ЭЛЧИЛИК || KM. 1. Çiftçilik, köylülük (< ET. El). **TT. 1.** Elçi olma durumu (< ET. El >). **2.** Elçinin yaptığı iş, sefirlik, sefaret. **3.** Elçinin görevini yaptığı yapı, sefaret, sefarethane.

EM || ЭМ || KM. 1. En; başına geldiği sıfatların üstün derecede olduğunu gösteren kelime (< ET. En). **2.** Ve; iki kelime veya iki cümle arasına girerek aralarında bir bağ olduğunu anlatan söz (< ET. Yeme ‘ve, dahi, da, de’). **3.** Hem; bir kimseyi uyarmak, bir şeyi açıklamak veya anlamı güçlendirmek için “özellikle”, “zaten”, “bir de”, “şurası da var ki” anlamlarında kullanılan bir söz; açıklayıcı nitelikte olan ikinci cümleyi birinciye bağlayan bir söz (< Far. Hem). **TT. 1.** İlaç, merhem (< ET. Em ‘çare, ilaç’).

EREK || ЭРЕК || KM. 1. Uzak (< ET. Er- ‘ermek, erişmek, yetişmek’). **2.** Ayrı. **3.** Vahşi, yabani. **4.** Yalnız. **5.** Çekingen. **TT. 1.** Gerçekleştirmek için tasarlanan ve erişmek istenilen şey, amaç, gaye, maksat, hedef (< ET. Er- ‘ermek, erişmek, yetişmek’).

ERİN || ЭРИН || KM. 1. Dudak (< ET. Erin). **TT. 1.** Ergen (< ET. Er- ‘ermek, erişmek, yetişmek’).

ES || ЭС || KM. 1. Akıl, zekâ (< ET. Es ‘hatır, hafıza’>). **2.** Şuur, bilinç. **3.** Hatır, hafıza, bellek. **TT. 1.** Notada duraklama zamanı ve bunu gösteren işaretin adı.

EŞİK || ЭШИК || KM. 1. Kapı (< ET. Eşik >). **2.** Kapı önü. **3.** Tuvalet. **TT. 1.** Kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak (< ET. Eşik >). **2.** Kapı ağzında basamağın konulabileceği yer. **3.** Başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını. **4.** Karalar üzerinde veya deniz diplerinde birbirine komşu iki çukurluğu ayıran tümsek biçiminde, üzeri çoğu kez düz kabartılar. **5.** Telli çalgılarda üzerine tellerin bindiği köprü. **6.** Bir tepkinin başlamasında, ortaya çıkmasında etkili olan ruhsal, fizyolojik nokta.

EŞME || ЭШМЕ || KM. 1. Örgü, saç örgüsü (< ET. Eş- ‘eşlemek, örmek’ >). **2.** Çit. **3.** Deste. **4.** Kızıl hastalığı. **TT. 1.** Eşmek, eşelemek işi (< ET. Eş- ‘kazmak’). **2.** Kaynak, pınar.

ETİK || ЭТИК || KM. 1. Kapalı (< ET. Et- ‘kapatmak’). **TT. 1.** Töre bilimi (< Fr. Éthique >). **2.** Çeşitli meslek kolları arasında tarafların uyması veya kaçınması gereken davranışlar bütünü. **3.** Etik bilimi. **4.** Ahlaki, ahlakla ilgili.

GİCİR || ГЫДЖЫР (K) || ГЫЖЫР (M) || KM. 1. Yerden bitme, bodur, kısa (< Moğ. Haadgır ‘kısa boylu, güdük’). **TT. 1.** Yeni (< Yansıma >). **2.** Sakıza kıvamını arttırmak için katılan, kauçuk cinsinden bir madde.

GIDIK || ГЫДЫК || KM. 1. Enik, köpek yavrusu (? < Yun. Gıdı ‘keçi yavrusu, oğlak’). *TT.* 1. Çene altı, gerdan (< Çocuk dili). 2. Keçi yavrusu oğlak (< Yun. Gıdı).

GIRT || ГЫРТ || KM. 1. Parça. 2. Topak. *TT.* 1. Sert veya kalın bir şey kesilirken çıkan ses (< Yansıma >).

GIRGIR || ГЫРГЫР || KM. 1. Geveze, çenesi düşük (< Yansıma >). *TT.* 1. Mekanik olarak çalışan süpürge (< Yansıma >). 2. Açık denizlerde balık avlamakta kullanılan büyük ağ.

GÖN || ГЁН || KM. 1. İşlenmemiş kaba deri (< ET. Kõn). 2. Hububat sepeti. *TT.* 1. İşlenmiş deri (< ET. Kõn >). 2. Kösele. 3. Hayvan derisi.

GÖZENEK || ГЁЗЕНЕК || KM. 1. Çubuk, kamış, sicim gibi şeylerle örülerek yapılan nesne (< ET. Kõze- ‘örmek, onarmak’ >). 2. Seyrek örülen çit. *TT.* 1. Delikli bir nesnenin deliklerinden her biri (< ET. Kõz ‘göz; boşluk, çukur, delik’ >). 2. Pencere. 3. Bir işlemede, örgüde, ipliklerin kesilmesi, ayrı tutulması yoluyla oluşturulan boşluk, ajur. 4. Canlı dokularda dış deri üzerindeki küçük, basit açıklık. 5. Bitkilerde solunum ve fotosentez için gerekli oksijen ve karbondioksit alışverişine, suyun buhar olarak dışarı atılmasına yarayan, yaprakların alt yüzeyinde çok sayıda bulunan, hücreler arasındaki küçük deliklerden her biri. 6. Bir malzemenin içinde irili ufaklı boşlukların bulunması durumu, süngerimsi görünüş.

HALAT || ХАЛАТ || KM. 1. Yanlış, hata, kusur (< Ar. Ğalat). *TT.* 1. Pamuk, kenevir, Hindistan cevizi gibi bitkisel liflerin veya çelik tellerin sarılmasıyla oluşan kolların bir arada bükülmesiyle elde edilen kalın ip (< Rum. Halat).

HALI || ХАЛЫ || KM. 1. İp, iplik. *TT.* 1. Yere veya mobilya üstüne serilmek, duvara gerilmek için, genellikle yünden dokunan, kısa ve sık tüylü, nakışlı, kalın yaygı.

HAR || ХАР || KM. 1. Her; önüne geldiği ismin benzerlerini “teker teker hepsi, birer birer hepsi, birer birer tamamı” anlamıyla kapsayacak biçimde genelleştiren söz (< Far. Her). 2. Dantel (< Çer. Har). *TT.* 1. Birtakım ikileme ve deyimlerde çeşitli anlamlarla geçen söz. 2. Sıcak, kızgın, yakıcı (< Ar. Harr).

HARS (K) || KARS (M) || XAPC (K) || КЪАРС (M) || KM. 1. Belli bir tempoyla el çırpma (< Yansıma >). 2. Alkış tutmak, alkışlamak. *TT.* 1. Tarla sürme (< Ar. Hars >). 2. Kültür.

HAV (M) || HOV ~ HO (K) || XAY || XOY ~ XO || KM. 1. Evet, ha, “hayır” kelimesinin karşıtı. *TT.* 1. Kadife, çuha, yün vb.nin yüzeyindeki ince tüy, ülger (< ET. Kav; Erm. Haw; Far. Hāv). 2. Köpeğin çıkardığı ses (< Yansıma >).

HAYDA || ХАЙДА || KM. 1. Haydi, hadi; isteklendirmek, çabukluk belirtmek için kullanılan bir söz. *TT.* 1. Hayvanları harekete geçirmek için kullanılan söz. 2. Şaşkınlık belirten bir söz.

HAYIR || ХАЙЫР || KM. 1. Fayda, yarar, menfaat; gelir, kazanç (< *Ar.* Hayr >). 2. Pekâlâ, münasip, peki öyle olsun. *TT.* 1. Yok, öyle değil, olmaz anlamlarında onamama, inkâr bildiren bir söz, “evet” kelimesinin karşıtı. 2. Olumsuz cümlelerde anlamı pekiştiren bir söz. 3. İyilik, karşılık beklenmeden yapılan yardım. 4. İyi, hayırlı, yararlı, faydalı (< *Ar.* Hayr).

HİR || ХЫР || KM. 1. Vida. *TT.* 1. Kavgâ, dalaş (< *Yansıma* >).

HİRS || ХЫРС || KM. 1. Hayvanlara yalattılan çorak tuz. *TT.* 1. Sonu gelmeyen istek, aşırı tutku (< *Ar.* Hirs >). 2. Öfke, kızgınlık.

HİRSİZ || ХЫРСЫЗ || KM. 1. Dişsiz vida, dişsiz somun. 2. Çok konuşan, geveze, palavracı. *TT.* 1. Başkasının malını çalan kimse, uğru (< *Ar.* Hayr + sız). 2. Oltadaki asıl iğnenin yanına takılan özel iğne.

HİRT || ХЫРТ || KM. 1. Gıcırtı; sert nesnelerin birbirine sürtünmesi sonucu çıkan ses (< *Yansıma* >). *TT.* 1. Sersem, budala, ahmak. 2. Kaba, incelikten anlamayan kimse.

HİYAR || ХЫЯР || KM. 1. Kabak (< *Far.* Hiyār). *TT.* 1. Salatalık (< *Far.* Hiyār >). 2. Kaba saba, görgüsüz, budala.

İŞİK || ЫШЫК || KM. 1. Kuytu, sığınak, barınak, siper, set (< *ET.* Eşük ‘örtü’ >). 2. Durgun, sessiz, sakin, rüzgâr almayan. *TT.* 1. Cisimleri görmeyi, renkleri ayırt etmeyi sağlayan fiziksel enerji, erke, ziya, nur, şavk (< *ET.* Yaşuk >). 2. Bir yeri aydınlatmaya yarayan araç. 3. Aydınlanmak için kullanılan elektrik. 4. Mutluluk, sevinç veya zekâdan doğan, özellikle yüzde ve gözlerde beliren parıltı. 5. Yol gösteren, aydınlatan kimse, düşünce, eser vb. 6. Yüksek derecede ısıtılan cisimlerin veya çeşitli enerji biçimleriyle uyarılan cisimlerin gazışı yaydığı gözle görülen ışıma.

İÇERİK || ИЧЕРИК || KM. 1. İçecek (< *ET.* İç-). *TT.* 1. Bir şeyin içinde bulunanların bütünü, muhteva, mazruf. (< *ET.* İç >). 2. Sözlü veya yazılı anlatımda verilmek istenen öz, düşünce, duygu ve imgelerin bütünü. 3. Bir kelimenin veya kavramın anlamı. 4. Herhangi bir ruhsal süreç veya düşünsel işlevi oluşturan öğelerin bütünü. 5. Bir cümle veya yargıda açıkça söylenmemekle birlikte var olduğu anlaşılabilen, zımni.

KABAK || КЪАБАКЪ || KM. 1. Köy, mezra (< *ET.* Kapağ ‘kapı’ >). 2. Semt, mahalle. 3. Avlu. *TT.* 1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki (< *ET.* Kabak >). 2. Bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü. 3. Esrarkeşlerin kullandığı bir tür nargile. 4. Kabak

kemane. **5.** Ham, tatsız (kavun, karpuz). **6.** Tüysüz, dazlak. **7.** Dişleri aşınarak yüzeyi düzleşmiş olan (taşıt lastiği). **8.** Bilgisiz, görgüsüz, kaba. **9.** Kısa boy-nuzlu hayvan.

KABAKÇI || КЪАБАКЧЫ || KM. **1.** Köylü, köyde yaşayan kimse (< *ET.* Kapak ~ Kapağ ‘kapı’). *TT.* **1.** Kabak yetiştiren veya satan kimse (< *ET.* Kabak).

KABAN || КЪАБАН || KM. **1.** Yaban domuzu (< *ET.* *Kaban >). **2.** Semiz, şişman. *TT.* **1.** Çeşitli kumaşlardan yapılmış, kalçaya kadar inen ve paltoya benzeyen üst giysisi (< *Fr.* Caban). **2.** Dik yokuş, tepe (< *Erm.* Kaban).

KABARIK || КЪАБАРЫКЪ || KM. **1.** Yiyecek, yemek (< *ET.* Kap- ‘ısırmak’ >). **2.** Aperatif, atıştırmalık, üstünkörü hazırlanmış yiyecek veya yemek. *TT.* **1.** Kabarmış olan (< *ET.* Kapar- >). **2.** Çıkıntısı olan, tümsekli.

KABARTI || КЪАБАРТЫ || KM. **1.** Kabardey Çerkez’i, Kabardey Çerkez ülkesi; Kafkasya’da Kabardey Çerkezlerinin yaşadığı bölge (< Özel isim). *TT.* **1.** Tümsek, çıkıntı, kabarmış yer (< *ET.* Kapar-).

KABARTILI || КЪАБАРТЫЛЫ || KM. **1.** Kabardey Çerkezlerine mensup. *TT.* **1.** Kabartısı olan (< *ET.* Kapar-).

KAÇ || КЪАЧ || KM. **1.** Haç (< *Erm.* Haç >). **2.** Put. **3.** Güz, sonbahar. **4.** Onur, şeref, itibar, saygı, hatır. *TT.* **1.** Kaç; herhangi bir şeyin niceliğini sormak için kullanılan soru sıfatı (< *ET.* Kaç >). **2.** Birçok.

KAÇAN || КЪАЧАН || KM. **1.** Ne zaman (< *ET.* Kaçan). *TT.* **1.** Bağlı bulunduğu yerden veya yasalara, kurallara uymayarak gizlice kaçan, uzaklaşan, firar eden (< *ET.* Kaç-).

KAK || КЪАКЪ || KAK || KM. **1.** Kurutulmuş et; açık havada, güneşte kurutulmuş et (< *ET.* Kak ‘kurutulmuş nesne’). **2.** Lapa, kaçamak. *TT.* **1.** Elma, armut vb. meyvelerin kurutulmuşu (< *ET.* Kak ‘kurutulmuş nesne’ >). **2.** Zayıf ve kuru kimse.

KAKA || КАКА || KM. **1.** Çocuk dilinde ayak (< Yansıma >). *TT.* **1.** Çocuk dilinde dışkı (< Yansıma >). **2.** Çocuk dilinde kötü, çirkin.

KALAK || КЪАЛАКЪ || KM. **1.** Yontulmuş düz tahta parçası. **2.** Kaşık. **3.** Kürek. **4.** Kanat, pervane kanadı. **5.** Serseri, avare, başıboş. *TT.* **1.** Burun, burun ucu. **2.** Gelin tacı. **3.** Tezek yığını (< *Ar.* Ğalak).

KALABALIK ~ KALABA || КЪАЛАБАЛЫКЪ ~ КЪАЛАБА || KM. **1.** Telaş, velvele, yaygara, gürültü patırtı, karışıklık (< *Ar.* Ğalaba ‘sayı veya güç bakımından çokluk, üstün olma, yenme’; *ET.* Kala- ‘yığmak, sandığa koymak’). *TT.* **1.** Çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluğu

(< *Ar.* Ğalaba ‘sayı veya güç bakımından çokluk, üstün olma, yenme’; *ET.* Kala- ‘yığmak, sandığa koymak’ >). **2.** Gereksiz, karışık şeyler topluluğu. **3.** Sayıca çok.

KALTAK || **КЪАЛТАКЪ** || *KM.* **1.** Kibirli, kurumlu, çalımli (< *ET.* Kalı- ‘kalkmak, yukarı kaldırmak’). *TT.* **1.** Üzeri meşin, halı vb. şeylerle kaplanmamış olan eyerin tahta bölümü (< *ET.* *Kalta- ‘sürmek’ >). **2.** Kuskunsuz eyer. **3.** İffetsiz, namussuz kadın.

KAPAK ~ KAPNAK || **КЪАПАКЪ ~ КЪАПХАКЪ** || *KM.* **1.** Yokuş, rampa, yamaç. *TT.* **1.** Her türlü kabın üstünü örtmeye veya bir deliği kapamaya yarayan nesne (< *ET.* Kapak >). **2.** Dolap, sandık vb.ni örtmeye yarayan parça. **3.** Kitap, defter vb.nin en üstüne geçirilen kılıf (< *ET.* Kap; *ET.* Kapak >). **4.** Biçilen ağaç kütüklerinin iki yanından çıkan, düzgün olmayan tahta. **5.** Zıvanada iki dış yan parça.

KARÇAK || **КЪАПЧАКЪ** (*M*) || **КЪАБЧАКЪ** (*K*) || *KM.* **1.** Kabuk (< *ET.* Kabık >). **2.** Sayfa, yaprak. *TT.* **1.** Uzun saplı büyük kanca.

KARÇIK || **КЪАПЧЫКЪ** (*M*) || **КЪАБЧЫКЪ** (*K*) || *KM.* **1.** Tulum; torba veya heybe niyetine kullanılan tulum (< *ET.* Kapçuk >). **2.** Torba. **3.** Çanta. *TT.* **1.** Küçük kap (< *ET.* Kapçuk >). **2.** Boş mermi kovanı. **3.** Tahıl tanelerinde kabuk.

KAPLAM || **КЪАПЛАМ** (*M*) || **КЪАБЛАМ** (*K*) || *KM.* **1.** Sırta alınacak, örtünecek örtü vb. (< *ET.* Kapla- ‘örtmek’ >). **2.** Elbise, giysi. *TT.* **1.** Bir kavramın ve o kavramı dile getiren terimin içerdiği varlıkların ve bireysel olayların bütünü, kapsam, şümül (< *ET.* Kapla- ‘örtmek’ >).

KARA SABAN || **КЪАРА САБАН** || *KM.* **1.** Tarla; sonbaharda nadas edilmiş tarla (< *ET.* Saban ‘tarla sürme aracı’). *TT.* **1.** Toprağı sürmede kullanılan ilkel bir tarım aracı (< *ET.* Saban ‘tarla sürme aracı’).

KARI || **КЪАРЫ** || *KM.* **1.** Kolun dirsekten parmak uçlarına kadar olan kısmı. (Uzunluk ölçüsü olarak kullanılır.) (< *ET.* Karı ‘kolun üst kısmı’). *TT.* **1.** Bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce (< *ET.* Karıg >). **2.** Kadın. **3.** Yaşlı, ihtiyar.

KASAP || **КЪАСАП** (*M*) || **КЪАСАБ** (*K*) || *KM.* **1.** Hayvan kesimi, kurban kesimi (< *Ar.* Kassāb >). **2.** Satılık et. **3.** Çizgili dokuma. *TT.* **1.** Sığır, koyun gibi eti yenecek hayvanları kesen veya dükkânında perakende olarak satan kimse (< *Ar.* Kassāb >). **2.** Et satılan dükkân. **3.** Kan dökücü, hunhar (< *Ar.* Kassāb >).

KAST || **КЪАСТ** || *KM.* **1.** Yemin (< *Ar.* Kasd >). **2.** Tövbe. *TT.* **1.** Ayrıcalıklar bakımından yukarıdan aşağıya doğru kesin ölçülerle sınırlanmış bu-

lunan, en koyu biçimiyle Hindistan'da görülen toplumsal sınıfların her biri (< *Fr.* Caste).

KAVAL || **КЪАУАЛ** || *KM.* 1. Av tüfeği. *TT.* 1. Genellikle kamıştan yapılan, daha çok çobanların çaldığı, yumuşak sesli, üflemlili bir çalgı (? < *Ar.* Kawwāl 'gezgin şarkıcı, davul ve flüt eşliğinde ilahi okuyan kimse').

KAVRAK || **КЪАУРАКЪ** || *KM.* 1. Yünlü kumaş. *TT.* 1. Ateş yakmak için kullanılan kuru yaprak, ince dal (< *ET.* *Kab 'kuru, kurumuş kabuk').

KAVUZ || **КЪАУУЗ** || *KM.* 1. Bal peteği. 2. Balmumu. *TT.* 1. Buğdaygillerin başağında, başakçıkları veya çiçeği saran kabuk (< *ET.* *Kab 'kuru, kurumuş kabuk' >). 2. İçi boş, kabuklu yemiş.

KAYIR || **КЪАЙЫР** || *KM.* 1. Kindar (< *ET.* Kadir 'sert, somurtkan, yırtıcı, kızgın, hiddetli' >). 2. Öfkeli. 3. Hırçın. 4. Heybetli. *TT.* 1. Kalın kum. 2. İnce kum.

KAYIRMA || **КЪАЙЫРМА** || *KM.* 1. Ters yüz olmuş, içi dışına çıkmış (< *ET.* Kadir- 'bükme, eğme'). *TT.* 1. Kayırmak işi, iltimas (< *ET.* Kadğur-).

KAZA || **КЪАЗА** || *KM.* 1. Felaket, azap, sıkıntı, ceza, bela (< *Ar.* Kazā). *TT.* 1. İstem dışı veya umulmayan bir olay dolayısıyla bir kimsenin, bir nesnenin veya bir aracın zarara uğraması. 2. İlçe, kaymakamlık. 3. Vaktinde kılınmayan namazı veya tutulmayan orucu sonradan yerine getirme. 4. Yargı. 5. Kadılık görevi (< *Ar.* Kazā).

KAZAK || **КЪАЗАКЪ** || *KM.* 1. Yalnız başına, tek başına (< *ET.* Kazak 'bekâr, başıboş, çapulcu, akıncı' >). 2. Başıboş, serseri, avare. 3. Erkek köle. 4. Kazık (< *ET.* Kazguk). *TT.* 1. Baştan geçirilerek giyilen, genellikle kollu, örme üst giysisi (< *Fr.* Casaque >). 2. Jokeylerin giydiği, göz alıcı renklerde bir ceket türü. 3. Rusya'da ve İran'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker (< *ET.* Kazak 'bekâr, başıboş, çapulcu, akıncı'; *Ar.* Kazāk 'asker'). 4. Karısına söz geçirebilen, dediğini yaptırabilen erkek; kılıbık karşıtı. 5. Kazakistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk soylu halk veya bu halktan olan kimse (< Özel isim >). 6. Güney Rusya'da yaşayan Slavlaşmış bir topluluk ve bu topluluktan olan kimse.

KEÇE || **КЕЧЕ** || *KM.* 1. Gece (< *ET.* Kiçe). *TT.* 1. Yapağı veya keçi kılının dokunmadan yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş (< *ET.* Keçe >). 2. Yere serilen halı, kilim vb. yünlü döşemelik.

KEF || **КЕФ** || *KM.* 1. Keyif; sağlık, sıhhat, esenlik, rahatlık, huzur, afiyet. (< *Ar.* Keyf >). 2. Sarhoşluk. *TT.* 1. Kaynayan pekmezin, pişen etin üstünde oluşan köpük.

KELLİK || **КЕЛЛИК** || *KM.* 1. Gelecek; daha gelmemiş, yaşanacak zaman, istikbal (< *ET.* Kel-). *TT.* 1. Kel olma durumu (< *Far.* Kel >). 2. Vücudun kıllı yerlerinde üreyen bir tür mantarın, kılların dökülmesine yol açtığı bulaşıcı bir hastalık. 3. Çıplak, bitkisiz yer.

KEME || **КЕМЕ** || *KM.* 1. Gemi; su üstünde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan büyük taşıt (< *ET.* Kemi). *TT.* 1. Büyük sıçan. 2. Domalan (< *Ar.* Kam'a).

KEP || **КЕП** (*M*) || **КЕБ** (*K*) || *KM.* 1. Kalıp, şekil (< *ET.* Kep ~ Kip). *TT.* 1. Başlık, sipersiz şapka (< *İng.* Cap >). 2. Asker şapkası. 3. Hemşirelerin giydiği başlık. 4. Bazı törenlerde profesör ve öğrencilerin giydikleri özel başlık.

KERTİ || **КЕРТИ** || *KM.* 1. Gerçek, doğru, hakikat (< *ET.* Kertü ~ Kirtü). *TT.* 1. Kerte; işaret için yapılmış çentik veya iz (< *ET.* Kert-). 2. Derece, radde (< *İt.* Quarta). 3. Bayat ekmek, bayat et.

KESEK || **КЕСЕК** || *KM.* 1. Parça, bir parça, biraz (< *ET.* Kesek; *ET.* Kes-). *TT.* 1. Bel, çapa veya sabanın topraktan kaldırdığı iri parça (< *ET.* Kesek; *ET.* Kes-). 2. Tezek. 3. Çimen yapmak için üzerindeki otuyla birlikte çıkarılmış çayır parçası (< *ET.* Kesek; *ET.* Kes-).

KESER || **КЕСЕР** || *KM.* 1. Kesilecek yer, kesilecek şey (< *ET.* Kes-). *TT.* 1. Tahta, ağaç yontmaya ve çivi çakmaya yarayan, kısa saplı, bir yanı keskin ağızlı çelik araç (< *ET.* Kes-).

KESİ || **КЕСИ** || *KM.* 1. Kendi, kendisi (< *ET.* Kensi ~ Kenti ~ Kentü ~ *Kentü + si). *TT.* 1. Kesilmiş yer (< *ET.* Kes-).

KEŞ || **КЕШ** || *KM.* 1. Ok kılıfı (*ET.* Keş 'okluk'). *TT.* 1. Yağı alınmış süten veya yoğurttan yapılan peynir (< *Far.* Keşk >). 2. Kış için kurutulan yağsız, tuzsuz yoğurt. 3. Ayyaş (< *Far.* Keş >). 4. Esrarkeş. 5. Aptal (< *Erm.* Keş).

KEZ || **КЕЗ** || *KM.* 1. Kertik, çentik, oyuk, kesik (< *ET.* Kes-; *KM.* Kezlik 'küçük bıçak, çakı'; *ET.* Ker(t)- fiiliyle de ilgisi var; *ET.* Kerki 'keser'; *TTA.* Ker 'bıçak'; Kerağ 'kıyı, kenar' >). 2. Koy, küçük körfez. *TT.* 1. Bazı sayı sıfatlarıyla birlikte kullanılarak bir olayın ve olgunun her bir tekrarlanışını bildiren söz, defa, kere, sefer (< *ET.* Kez ~ Kezig < *ET.* Kes-).

KILIK || **КЪЫЛЫКЪ** || *KM.* 1. Huy, karakter, mizaç (< *ET.* Kılık 'huy, karakter, hareket tarzı' >). 2. Görgü, terbiye. *TT.* 1. Bir kimsenin giyinişi, dış görünüşü, üst bağ (< *ET.* Kılık 'huy, karakter, hareket tarzı' >).

KILIKLI || **КЪЫЛЫКЪЛЫ** || *KM.* 1. Huylu; belirli huy ve davranışları olan; kaprisli, dik başlı (< *ET.* Kılık 'huy, karakter, hareket tarzı' >). 2. Afacan, yaramaz. *TT.* 1. Herhangi bir kılıkta olan, kıyafetli (< *ET.* Kılık 'huy, karakter,

hareket tarzı' >). **2.** Birinin davranışlarını taklit eden, bir başkası gibi görünen. **3.** Güzel, temiz.

KILIKSIZ || **КЫЛЫКЪСЫЗ** || *KM. 1.* Afacan, yaramaz, huysuz, aksi, disiplinsiz (< *ET. Kılık* 'huy, karakter, hareket tarzı' >). **2.** Görgüsüz, terbiyesiz, kaba. *TT. 1.* Giyimi düzgün olmayan, sünepe, kıyafetsiz, süfli (< *ET. Kılık* 'huy, karakter, hareket tarzı' >).

KILLI || **КЫЛЛЫ** || *KM. 1.* Yalnız, tek (< *ET. Kıl* >). *TT. 1.* Kılı olan, kıl ile kaplı (< *ET. Kıl* >).

KIRIK || **КЫРЫКЪ** || *KM. 1.* Su kanalı, oluk, karık (< *ET. Kar-* >). **2.** Su kemeri. *TT. 1.* Kırılmış olan (< *ET. Kır-* >). **2.** Tam nota göre düşük olan (not). **3.** Saf renkten hafif uzaklaşmış. **4.** Kırılmış bir şeyden ayrılan parça. **5.** Kemiğin bir etki ile kırılması. **6.** *is.* Bir şeyin kırılan yeri. **7.** Kırıntı. **8.** Melez. **9.** Tavla oyununda oyun dışı bırakılan pul. **10.** Gücenmiş, üzgün. **11.** Kadının veya erkeğin yasalara ve törelere aykırı olarak ilişki kurduğu erkek veya kadın.

KIRKI || **КЫРКЪЫ** || *KM. 1.* Boğaz, gırtlak (< *ET. Kır-* 'kırmak, yok etmek, kazıyıp temizlemek'; *ET. Kaz-* 'kazmak, kazımak'; *Moğ. Karu-* 'kazı-mak' >). *TT. 1.* Kırkmak işi. **2.** (< *ET. Kırk-* >). Davarların yün veya kıllarını kırmaya yarayan makasa benzer araç.

KIRKMA || **КЫРКЪМА** || *KM. 1.* Bir yaşında hayvan yavrusu. *TT. 1.* Kırkmak işi (< *ET. Kırk-* >). **2.** Ucu kesilip alnın üstüne bırakılan saç.

KISIK || **КЫСЫКЪ** || *KM. 1.* Sık, yoğun, sıkı, sıkışık, yakın, bitişik (< *ET. Kısığ;* *ET. Kıs-* >). **2.** Çekik (göz). **3.** Boğum. **4.** Kürek kemiğinin sap gibi olan kısmı. *TT. 1.* Kısılmış olan (< *ET. Kısığ;* *ET. Kıs-* >). **2.** Boğuk, güçlülükle çıkan (ses). **3.** Hafifçe aralanmış, yumulmuş olan (göz kapağı). **4.** Kanyon.

KIYI (M) || **КЫЙЫ** || *KM. 1.* Tezek kalıbı. **2.** Tezek. *TT. 1.* Kara ile suyun birleştiği yer (< *ET. Kıdığ* 'hudut, kenar, kıyı, uç' >). **2.** Kenar, uç. **3.** Sahil. **4.** Issız, تنها yer.

KIYIK || **КЫЙЫКЪ** || *KM. 1.* Eğri, çarpık, yamuk (< *ET. Kıyık* 'çar-pık, eğri, kıyılmış' >). **2.** Tezek. *TT. 1.* İğne, kalın yorgan iğnesi. **2.** Çuvaldız.

KIYIN || **КЫЙЫН** || *KM. 1.* Zor, güç (< *ET. Kıyın* 'ceza, ceza kararı' >). **2.** Emek. *TT. 1.* Güçlü bir kimsenin yasaya veya vicdana aykırı olarak başkasını uğrattığı kötü durum, zulüm (< *ET. Kıyın* 'ceza, ceza kararı' >).

KIYMA || **КЫЙЫМА** || *KM. 1.* Sucuk (< *ET. Kıyma;* *ET. Kıld-* 'kıy-mak' >). *TT. 1.* Kırılmış, çekilmiş et (< *ET. Kıyma;* *ET. Kıld-* 'kıymak' >).

KIZILBAŞ || КЪЫЗЫЛБАШ || KM. 1. Horoz (< ET. Kızıl + baş). *TT. 1.* Şii mezhebinin bir kolundan olan (< ET. Kızıl + baş).

KİRİŞ || КИРИШ || KM. 1. Sarp, yalçın. **2.** Sağlam. **3.** Kesin, kati. **4.** Kenar. **5.** Islak, nem, rutubet. *TT. 1.* Bazı telli müzik araçlarında kullanılan, hayvan bağırsaklarından yapılan tel (< ET. Kiriş >). **2.** Ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ. **3.** Kasların uçlarında bulunan, kasları kemiklere ve başka organlara bağlayan beyazımsı kordon, tendon. **4.** Bir eğrinin iki noktasını birleştiren doğru parçası. **5.** Yapılarda dört köşe kalın keresteden, demirden veya betonarmeden yapılmış yatay destek parçası.

KİŞİLİK || КИШИЛИК || KM. 1. Yiğitlik, kahramanlık (< ET. Kişi). *TT. 1.* Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet (< ET. Kişi >). **2.** İnsanlara yakışacak durum ve davranış. **3.** Bireyin toplumsal hayatı içinde edindiği alışkanlıkların ve davranışların bütünü. **4.** Herhangi bir kişi için, herhangi bir kişiye yetecek miktarda olan. **5.** Herhangi bir sayıda kişiden oluşan. **6.** Yabancılık.

KOL || КЪОЛ || KM. 1. El (< ET. Kol >). **2.** Kanyon, sarp vadi. **3.** Yön, taraf. *TT. 1.* İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm (< ET. Kol >). **2.** Giyside vücudun bu bölümünü saran parça. **3.** Makinelerde tutup çevirmeye, çekmeye yarayan ağaç veya metal parça. **4.** Koyun, dana, kuzu vb.nde ön ayağın üst bölümü. **5.** Ağaçlarda gövdeden ayrılan kalın dal. **6.** Bazı çalgıların elle tutulan sap bölümü. **7.** Koltuk, divan vb.nin yan tarafında bulunan dayanmaya yarayan parça. **8.** Bir şeyin ayrıldığı bölümlerden her biri; dal, kısım, şube, branş. **9.** İş takımı, ekip, grup. **10.** Dizi, düzen. **11.** Bir halat oluşturan bükülmüş lif demetlerinden her biri.

KOLAN || КЪОЛАН || KM. 1. Ala, alacalı, karışık renkli. *TT. 1.* At, eşek vb. hayvanların semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer (< ET. Kolan >). **2.** Dokuma, deri, kenevir vb. maddelerden yapılan yassı ve enlice bağ. **3.** Yünden veya iplikten yapılmış, üzeri işli ince kuşak.

KOLLUK || КЪОЛЛУКЪ || KM. 1. Eldiven (< ET. Kol). *TT. 1.* Gömlek kollarının ucundaki iliklenen bölüm, manşet. (< ET. Kol >). **2.** İş yaparken giysiyi korumak için bilekten dirseğe kadar kola geçirilen, genellikle koyu renkli kumaştan dikilmiş parça. **3.** Kollara takılan ve dikkati çekmesi istenen görevlilerin kimliklerini gösteren şerit kolluk. **4.** Güvenliği sağlamakla görevli polis veya jandarma (< ET. Karakol < Moğ. Karağul).

KONAK || КЪОНАКЪ || KM. 1. Konuk, misafir (< ET. Konak; ET. Kon-). *TT. 1.* Büyük ve gösterişli ev (< ET. Konak; ET. Kon- >). **2.** Vali, kaymakam gibi yüksek dereceli devlet görevlilerinin resmî konutu. **3.** Konakçı. **4.** Araba

veya hayvanla bir günde alınan yol. **5.** Yolculukta geceyi geçirmek için inilen, konaklanan yer.

KOR || КЪОР || KM. 1. Feda, ziyan (< *ET.* Kor ‘zarar’). **2.** İnsan, adam. *TT. 1.* İyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası (< *ET.* *Koz ‘köz’). **2.** Büyük acı, üzüntü, sıkıntı, dert (< *ET.* Kor ‘zarar’). **3.** Kırmızı renkli (< *ET.* *Koz ‘köz’).

KORLUK || КЪОРЛУКЪ || KM. 1. Maya (< *ET.* Kor ‘yoğurt mayası’). *TT. 1.* Kor olma durumu (< *ET.* *Koz ‘köz’ >). **2.** Mangal.

KOY || КЪОЙ || KM. 1. Koyun (< *ET.* Koy ~ Kony ~ Koyn >). *TT. 1.* Denizin, gölün küçük girintiler biçiminde karaya doğru sokulduğu bölümü (< *ET.* Koy ~ Kuy ‘dere, kuytu yer, dip’).

KÖK || КĖK || KM. 1. Gök, gökyüzü (< *ET.* Kök ‘gök, gökyüzü, mavi, boz; kök, köken’ >). **2.** Gök rengi, mavi renk. **3.** Yeşil renk. **4.** Yeşillik, çimenlik. *TT. 1.* Bitkileri toprağa bağlayan ve onların, topraktaki besi maddelerini emmesine yarayan klorofilsiz bölüm (< *ET.* Kök ‘gök, gökyüzü, mavi, boz; kök, köken’ >). **2.** Süsünde olduğu gibi yer üstüne sap çıkaran çok yıllık yer altı gövdesi. **3.** Bazı şeylerde dip bölüm. **4.** Sapıyla çıkarılan bitkilerde tane. **5.** Dip, temel, esas. **6.** Kaynak, köken. **7.** Bir kimseyi bir yere bağlayan manevi temel güçlerin bütünü. **8.** Kelimenin her türlü ek çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı bölümü. (Örneğin “yaptırmak” kelimesinde kök, “yap-” bölümüdür.) **9.** Olağan şartlarda çevresinden yalıtılamayan ancak birçok tepkimede nitelik değiştirmeden geçebilen atom kümesi. **10.** Denklemde bilinmeyenine yerine konulduğunda uygun düşen gerçek veya birleşik değer.

KÖR || КĖР || KM. 1. Mezar, kabir (< *Far.* Gur). *TT. 1.* Görme engelli (< *Far.* Kūr >). **2.** Keskinliği yeterli olmayan. **3.** Az aydınlık veren. **4.** Kötü. **5.** Arkası tıkalı olan veya işlek olmayan. **6.** Olguları sezme ve kavrama yetisi, dikkati olmayan. **7.** Duyarlılığını yitirmiş.

KÖZ || КĖЗ || KM. 1. Göz (< *ET.* Köz). *TT. 1.* Küçük kor parçası (< *ET.* *Koz).

KRAL ~ KIRAL || КЪРАЛ ~ КЪЫРАЛ || KM. 1. Devlet, ülke, memleket (? < *Moğ.* Hural ‘kurultay, kongre, meclis’; *Sırp.* Краљ ~ Kral (söylenişi: Krâl); *Rus.* Король ~ Korol (söylenişi: Karôl >). **2.** Yemin, ant. *TT. 1.* En yüksek devlet otoritesini, bütün devlet başkanlığı yetkilerini kalıtım veya soylularca seçilme yoluyla elinde bulunduran kimse, hükümdar (< *Sırp.* Краљ ~ Kral (söylenişi: Krâl); *Rus.* Король ~ Korol (söylenişi: Karôl >). **2.** Herhangi bir alanda başkalarından üstün, başarılı olan kimse. **3.** Çok başarılı ve zengin iş adamı. **4.** Üstün, çok iyi.

KUMA || КЪУМА || KM. 1. Soy, cins, kabile. 2. Renk, tüy rengi (< *ET.* Kuba ‘solgun, sarımsı’). *TT.* 1. Aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı, ortak (< *Moğ.* Kuma).

KUŞKONMAZ || КЪУШКЪОНМАЗ || KM. 1. Issız, تنها, kuytu, kuş geçmez kervan geçmez (< *ET.* Kuş + konmaz). *TT.* 1. Zambakgillerden, uç dalları yapraksı görünüşte, toprak altı kök saplarından çıkan taze sürgünleri yenen bir bitki (< *ET.* Kuş + konmaz >). 2. Aynı familyadan, saksılarda yetiştirilen, uzun saplı, ince ve küçük yapraklı bir süs bitkisi.

KUYMAK || КЪУЙМАКЪ || KM. 1. Omlet, yağda yumurta (< *ET.* Kuy-ma ‘bir tür yağlı ekmek’; *TTA.* Kuyma ‘yumurta, un ve peynirle yapılan bir tür omlet’ >). *TT.* 1. Karadeniz bölgesinde yapılan bir yemek türü; mısır ununun erimiş tereyağıyla kavrulması, su eklenmesi, bir miktar peynir katılması ve bir süre kaynatılmasıyla elde edilen yemek (< *ET.* Kuyma ‘bir tür yağlı ekmek’; *TTA.* Kuyma ‘yumurta, un ve peynirle yapılan bir tür omlet’).

KÜÇÜK || КЮЧЮК || KM. 1. Köpek yavrusu, enik (< *ET.* Kiçig ‘küçük’). *TT.* 1. Boyutları, benzerlerininkinden daha ufak olan, mikro, büyük karşıtı (< *ET.* Kiçig ‘küçük’ >). 2. Yaşı daha az olan. 3. Niceliği az olan. 4. Niteliği aşağı olan, bayağı. 5. Geri aşamada. 6. Değersiz, önemsiz. 7. Kısık, parlak olmayan (ses). 8. Küçük abdest. 9. Makam, rütbe, derece bakımından daha aşağı olan kimse.

KÜF || КЮФ || KM. 1. Küp; su, pekmez, yağ vb. sıvıları veya un, buğ-day gibi tahılları saklamaya yarayan, geniş karınlı, dibi dar toprak kap (< *ET.* Küp >). 2. Ambarın zahire konulan bölmesi. *TT.* 1. Ekmek, peynir vb. organik maddelerin üzerinde, nem ve ısıнын etkisiyle oluşan, çoğu yeşil renkli mantar (< *ET.* Küvij ‘içi kof ağaç, çürüten nesne’ >). 2. Pas.

KÜLLÜK ~ KÜNLÜK || КЮЛЛЮК ~ КЮНЛЮК || KM. 1. Şemsiye (< *ET.* Kün ‘güneş’ >). 2. Güneşlik. *TT.* 1. Çöplük (< *ET.* Kül >). 2. Sigara külü silkelenen ve sigara söndürülen kap, tabla, kül tablası, sigara tablası. 3. Banyo, kalorifer kazanıyla ve sobada küllerin döküldüğü yer veya kap.

LAĞIM || ЛАГЪЫМ || KM. 1. Çare, tedbir (< *Ar.* Lağm (Osmanlı Türk-çesi aracılığıyla; *TT.* 2. anlam >). 2. Vasıta, araç. 3. Hile, tuzak, kurnazlık. 3. İcat. 4. Patlayıcı madde. *TT.* 1. Bir yerleşim merkezinde pis suların akıp gitmesi için yer altında açılmış kanal (< *Ar.* Lağm >). 2. Düşmanın kale duvarlarını yıkmak veya düşman ordugâhına zarar vermek amacıyla düşman siperlerine doğru yer altından açılan dar yol.

LOKUM || ЛОКЪУМ || KM. 1. İçine et konularak yapılan hamur işi bir yemek (< *Ar.* Lukme). 2. Kâğıt oyununda karo. *TT.* 1. Şekerli nişasta eriyiğini

pişirip hafif ağdalaştırarak yapılan, küçük küp veya dikdörtgen biçiminde kesilen şekerleme (< *Ar.* Rāhat + Hulkūm). **2.** Dinamit lokumu.

MANTIK || **МАНТЫКЪ** || *KM.* **1.** Kalkık (< *ET.* Gūdūk). *TT.* **1.** Doğru düşünme sanatı ve bilimi (< *Ar.* Mantik >). **2.** Doğru düşünmenin yolu ve yönü. **3.** Düşüncenin ve düşüncenin varlık biçimlerinin, öğelerinin, türlerinin, olanaklarının, yasalarının ve düşünce bağlamlarının bilimi, lojik.

MARKA || **МАРКЪА** || *KM.* **1.** Körpe, süt kokan. *TT.* **1.** Resim veya harfle yapılan işaret (< *İt.* Marca >). **2.** Bilet, para yerine kullanılan metal veya başka şeyden parça. **3.** Bir ticari malı, herhangi bir nesneyi tanıtmaya, benzerinden ayırmaya yarayan özel ad veya işaret. **4.** Tanınmış ürün; saygın kişi.

MASKE || **МАСКЕ** || *KM.* **1.** Küçük ev köpeği. *TT.* **1.** Boyalı karton, kumaş veya plastikten yapılan ve başkalarınca tanınmamak için yüze geçirilerek kullanılan yapma yüz (< *Fr.* Masqué >). **2.** Korunmak için özel olarak yapıлып yüze geçirilen şey. **3.** Yüz ve boyun güzelliği için cilde sürülen krem, macun vb. şeyler. **4.** Gerçek duyguları veya bir şeyin gerçek görünüşünü gizleyen aldatıcı görünüş, davranış. **5.** *psikol.* Kişinin oynadığı rol veya hem kendisine hem de çevresine karşı takındığı davranış.

MEN || **МЕН** || *KM.* **1.** Ben (< *ET.* Ben ~ Men). *TT.* **1.** Yasaklama (< *Ar.* Men >). **2.** Engel olma.

MENİ || **МЕНИ** || *KM.* **1.** Beni, benim (< *ET.* Meni, meniñ). *TT.* **1.** Erkeklerin cinsel organından salgılanan madde, er suyu, bel, atmık, dikel, sperm (< *Ar.* Menī).

NAR || **НАР** || *KM.* **1.** Sedir, divan. *TT.* **1.** Nargillerden, yaprakları karşılıklı, çiçekleri büyük, koyu kırmızı renkte, küçük bir ağaç (< *Far.* Nār, enār >). **2.** Bu ağacın kırmızımtırak sarı sert bir kabukla örtülü, içinde çok sayıda kırmızımtırak, sulu taneler bulunduran yuvarlak yemişi.

NAZ || **НАЗ** || *KM.* **1.** Ladin ağacı. *TT.* **1.** Kendini beğendirmek amacıyla yapılan davranış, cilve, eda (< *Far.* Nāz >). **2.** İsteksiz gibi görünerek yalvartmak amacıyla yapılan davranış. **3.** Şımarıkça davranış.

OBA || **ОБА** || *KM.* **1.** Kabir, mezar (< *Moğ.* Obağa >). **2.** Yığın, küme, tepe. **3.** Baca. *TT.* **1.** Göçebelerin konak yeri (< *ET.* *Opa ‘köy’ >). **2.** Bu yerde konaklayan göçebe halk veya aile. **3.** Genellikle bölmeli göçebe çadırı.

OBUR || **ОБУР** || *KM.* **1.** Kötü ruh, cin, hortlak (< *ET.* *Opur ~ *Obur; *ET.* Op- ‘emmek, yutmak, içine çekmek’ >). **2.** Büyücü, cadı. **3.** Sinsi, kurnaz, becerikli, akıllı, zeki. *TT.* **1.** Gereğinden çok yemek yiyen, doymak bilmeyen kimse (< *ET.* *Opur ~ *Obur; *ET.* Op- ‘emmek, yutmak, içine çekmek’).

OBURLUK || ОБУРЛУКЪ || KM. 1. Büyücülük, cadılık (< *ET. *Opur ~ *Obur; ET. Op-* ‘emmek, yutmak, içine çekmek’ >). **2.** Zekilik, kurnazlık. *TT. 1.* Obur olma durumu (< *ET. *Opur ~ *Obur; ET. Op-* ‘emmek, yutmak, içine çekmek’>).

ОСАКЧИ || ОДЖАКЪЧЫ (K) || ОЖАКЪЧЫ (M) || KM. 1. Obur, gözü doymaz, pisboğaz (< *ET. Oçak*). *TT. 1.* Ateşçi (< *ET. Oçak* >). **2.** Ocak bacaları temizleyicisi. **3.** Kahvelerde ocak başında kahve, çay vb. şeyleri hazırlayan kimse.

OTLUK || ОТЛУКЪ || KM. 1. Çakmak (< *ET. Ot* ‘ateş’ >). **2.** Yakacak. *TT. 1.* Otu bol olan yer (< *ET. Otlug* >). **2.** Kış için kurutulmuş ot yığını. **3.** Ot konulan yer.

OY || ОЙ || KM. 1. Fikir, düşünce (< *ET. Oy*). *TT. 1.* Bir toplantıya katılanların, bir sorunla ilgili birkaç seçenekten birini tercih etmesi, rey (< *ET. Oy* >). **2.** Bu tercihi belirten işaret, söz veya yazı. **3.** Seçimlerde kişinin herhangi bir aday veya partiye ait yaptığı tercih.

OYMAK || ОЙМАКЪ || KM. 1. Yüksük (< *ET. Oy-* ‘dikmek’). *TT. 1.* Aşiret (< *Moğ. Ayımağ* >). **2.** İzcilikte küçük birlik. **3.** Benzer veya aynı tür yıldızlardan oluşmuş, Samanyolu’nun seyrek yapılı genç kümelerinden her biri.

OYUM || ОЮМ || KM. 1. Düşünce, fikir, görüş (< *ET. Oy*). *TT. 1.* Oyma işi (< *ET. Oy-* ‘oymak, delmek’>).

ÖN (M) || ЁН || KM. 1. Ses (< *ET. Ün*). *TT. 1.* Bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı (< *ET. Öñ* >). **2.** Bir şeyin esas tutulan yüzünün baktığı yer, karşı. **3.** Bir kimsenin ilerisi. **4.** Yakın gelecek zaman. **5.** Giyeceklerin genellikle göğsü örten bölümü. **6.** Önce olan, ilk. **7.** Civar, yöre. **8.** Benzerler arasında bakılan veya gidilen yönde olan.

ÖZEN || ЁЗЕН || KM. 1. Vadi (< *ET. Öz* >). **2.** Ova, düzlük. **3.** Irmak. *TT. 1.* Bir işin elden geldiğince iyi olmasına çabalama, özenme, itina, ihtimam (< *ET. Öz*>).

ÖZÜR || ЁЗЮР || KM. 1. Vezir (< *Ar. Vezir*). *TT. 1.* Bir kusurun hoş görülmesini gerektiren sebep, mazeret (< *Ar. Uzr* >). **2.** Bir kusurun, bir suçun elde olmadan yapıldığını ileri sürme, mazeret. **3.** Sakatlık, bozukluk, eksiklik veya elverişsizlik. **4.** Kusur, defo.

PAÇA || ПАЧА || KM. 1. Paşa (< Osmanlı Türkçesi aracılığıyla; Paşa < *ET. Baş* ‘baş, lider, öncü’). *TT. 1.* Pantolon, don, şalvar gibi giyeceklerde bacakların çıktığı aşağı bölüm (< *Far. Pāçe* >). **2.** Kasaplık hayvanların kesilmiş ayağı. **3.** Kasaplık hayvanların ayaklarından yapılan çorba.

PAYDA || **ПАЙДА** || *KM. 1.* Fayda, yarar (< *Ar.* Fā'ide). *TT. 1.* Bayağı kesirlerde birimin kaç eşit parçaya bölünmüş olduğunu gösteren sayı, mahreç.

PUSU || **ПУСУ** || *KM. 1.* Sarkık, gevşek. *TT. 1.* Birine saldırmak için saklanarak beklenen yer (< *ET.* Pusug; *ET.* Pus-).

SABA || **САБА** || *KM. 1.* Tüfek namlusu. **2.** Yün kabartma sopası. *TT. 1.* Sabah yeli (< *Ar.* Sabā >). **2.** Klasik Türk müziğinde bir birleşik makam.

SABAN || **САБАН** || *KM. 1.* Tarla (< *ET.* Saban 'tarla sürme aracı'). *TT. 1.* Çift süren hayvanların koşulduğu demir uçlu tarım aracı (< *ET.* Saban 'tarla sürme aracı').

SADAK || **САДАКЪ** || *KM. 1.* Ok (< *Moğ.* Sağadağ 'ok kılıfı'). *TT. 1.* Ok kılıfı, okluk (< *Moğ.* Sağadağ 'ok kılıfı').

SAK || **САКЪ** || *KM. 1.* Dikkat, özen, tedbir; dikkatli, özenli, tedbirli (< *ET.* Sak 'endişe, tedbir, itina, plan'). *TT. 1.* Uyanık, gözü açık, müteyakkız (< *ET.* Sak 'endişe, tedbir, itina, plan' >). **2.** Uykusu hafif. **3.** Sap (< *Ar.* Sāk).

SAL || **САЛ** || *KM. 1.* Ceset, ölü (< *ET.* Sal >). **2.** Cansız, uyuşuk, hâlsiz. *TT. 1.* Birçok kalın direk yan yana bağlanarak yapılan, düz ve korkuluksuz deniz veya ırmak taşıtı (< *ET.* Sal >). **2.** Tabut.

SALAM || **САЛАМ** || *KM. 1.* Selam; bir kimseyle karşılaşıldığında, birinin yanına gidildiğinde veya yanından uzaklaşıldığında kendisine söz ve işaretle bir nezaket gösterisi yapma, esenleme, merhaba (< *Ar.* Selām). **2.** Sap, saman. **3.** Ot, çöp. *TT. 1.* Sığır, hindi vb. etinden yapılan, genellikle dilimlenerek soğuk yenen bir yiyecek (< *İt.* Salame).

SALTA || **САЛТА** || *KM. 1.* Balyoz, büyük çekiç. *TT. 1.* Köpeğin arka ayakları üzerine ayağa kalkması (< *İt.* Salto). **2.** Gergin duran bir halatı biraz koyuverme işi (< *İsp.* Salto). **3.** Yakasız, iliksiz, kolları bolca bir tür kısa ceket (< *Rum.* Salta).

SAN || **САН** || *KM. 1.* Sayı, rakam, miktar (< *ET.* San 'sayı, miktar; vücut, beden; şan, nam, unvan' >). **2.** Önem, ehemmiyet, değer. **3.** Vücut, beden, gövde. **4.** Aza, uzuv, parça, organ (< *ET.* Sin 'vücudun azaları'). *TT. 1.* Ün, şan, şöhret (< *ET.* San 'sayı, miktar; vücut, beden; şan, nam, unvan' >). **2.** Unvan.

SANLI || **САНЛЫ** || *KM. 1.* İri yapılı, heybetli, boylu boslu (< *ET.* San 'vücut, beden'). *TT. 1.* Sanı olan, ünlü (< *ET.* San 'şan, nam, unvan').

SAV || **САВ** || *KM. 1.* Sağ, canlı (< *ET.* Sağ). *TT. 1.* İleri sürülen, savunulan düşünce, iddia, tez. (< *ET.* Sab >). **2.** Haber, söz. **3.** Atasözü. **4.** Tanıtlanması gereken önerme, tez.

SAY || CAЙ || KM. 1. Sığ, derin olmayan. 2. Sathi, yüzeysel. 3. Parça, dilim. *TT.* 1. Düz, ince, yassı taş (< *ET.* Say ‘çakıl, çakıl taşı; çöl, kır’).

SAYIN || CAЙЫН || KM. 1. Her, her bir, defa, kere, kez (< *ET.* Sayu ‘her, her bir’). *TT.* 1. Saygı ifadesi. (Konuşma ve yazışmalarda saygı belirtisi olarak kişi adlarının önüne getirilen söz.) (< *Moğ.* Sayin ‘iyi, çok iyi’).

SEFER || СЕФЕР || KM. 1. Atlarda demir kır rengi. *TT.* 1. Yolculuk (< *Ar.* Sefer >). 2. Kez, defa. 3. Genellikle ülke dışına yapılan askerî harekât, savaşa gitme, savaş.

SEL ~ SÖL || СЕЛ ~ СӨЛ || KM. 1. Sakin, dingin, zayıf, hafif, gevşek. *TT.* 1. Sürekli yağın yağımdan veya eriyen kardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren taşkın su, su taşkını (< *Ar.* Seyl >). 2. Hareket hâlindeki büyük kalabalık, yığın. 3. Etki ve iz bırakan güçlü durum veya davranış. 4. Yoğunluk.

SEYİR || СЕЙІР || KM. 1. İlginç, ilgi çekici, şahane, muhteşem (< *Ar.* Seyr >). 2. Tuhaf, garip, acayip, hayret edilecek. *TT.* 1. Gidiş, yürüyüş, ilerleyiş (< *Ar.* Seyr >). 2. Bir yerden başka bir yere gitmek için yola çıkma. 3. Eğlenmek için bakma; hoşlanarak bakma. 4. Bakıp eğlenecek şey, eğlendirici durum.

SIR || СЫР || KM. 1. Unvan, paye. 2. Ün, şöhret. 3. Namus. 4. Soy, nesil. *TT.* 1. Bazı nesnelere parlaklık verme, dış etkilerden koruma, sızmalarını önleme vb. amaçlarla sürülen, saydam veya donuk vernik (< *ET.* Sır >). 2. Aynaların arkasına ve kaplama metal eşyanın yüzüne sürülen ince tabaka. 3. Varlığı veya bazı yönleri açığa vurulmak istenmeyen, gizli kalan, gizli tutulan şey (< *Ar.* Sırr >). 4. Aklın erişemediği, açıklanamayan veya çözülemeyen şey, giz, gizem. 5. Bir işin, bir şeyin dikkat, yetenek, deneyim ve sezgi yardımıyla kavranabilen en zor, en ince yanı. 6. Bir amaca ulaşmak için kullanılan, başvurulan özel ve gizli yöntem.

SIRA || СЫРА || KM. 1. Ev yapımı bira türünde hafif alkollü içecek, mayalanmış şıra (< *Far.* Şıra). *TT.* 1. Yan yana, art arda olan şey veya kimselerin tümü, dizi (? < *Yun.* Sıra ‘sıra, dizi’ >). 2. Bu biçimdeki topluluğun durumu. 3. Belirli bir düzene ve niteliğe göre dizilme durumu. 4. Bir şeye ayrılan, uygun görülen veya rastlayan zaman. 5. Nöbet. 6. Tahtadan oturak. 7. Dershane, meclis vb. yerlerde kullanılan ve oturup yazı yazacak biçimde yapılan mobilya. 8. Düzen. 9. “Ardı, arkası, önü” ve “yanı” kelimelerinden sonra gelerek tamlamalar kuran ve “ardından, arkasından, önünden, yanından, beraberinde” anlamlarında kullanılan bir söz.

SIRLI || СЫРЛЫ || KM. 1. Soylu, asil. 2. Meşhur, tanınmış. *TT.* 1. Sır sürülmüş olan (< *ET.* Sırlığı). 2. Sırrı olan (< *Ar.* Sırr).

SIRMA || СЫРМА || KM. 1. Saf, temiz. **TT. 1.** Altın yaldızlı veya yaldızsız ince gümüş tel (< ET. Sır >). **2.** Bu telden yapılmış veya bu tel gibi olan. **3.** Rütbe gösteren şerit.

SIRSIZ || СЫРСЫЗ || KM. 1. Saygısız, kaba, edepsiz. **TT. 1.** Sır sürülmemiş olan (< ET. Sır). **2.** Sırrı olmayan, açık, gizliliği bulunmayan (< Ar. Sırr).

SUBAY || СУБАЙ || KM. 1. Gösterişli, güzel, zarif, cazibeli (? < Diğer Türk lehçelerinde genellikle ‘subay’ kelimesi ‘bekâr, kısır’ anlamına geliyor < Moğ. Subay ‘kısır, meyve vermez’). **2.** Riyakâr, ikiyüzlü, dalkavuk. **TT. 1.** Silahlı kuvvetlerde asteğmenden orgeneral veya oramirale kadar rütbedeki asker (< ET. Sübaşı ‘kumandan’).

SUR || СУР || KM. 1. Müthiş. **2.** Dehşetli, korkunç. **3.** Açık kahverengi iyi cins kuzu derisi. **TT. 1.** Kale duvarı (< Ar. Sûr). **2.** Uğur, alın yazısı, talih.

SÜRME || СЮРМЕ || KM. 1. Rende (< ET. Sür-). **TT. 1.** Sürmek işi (< ET. Sür- >). **2.** Kapı kanadını içeriden kapama, dolap kapağını yerinde tutma vb. işlere yarayan ve yuvası içinde ileri geri sürülebilen sistem, sürgü. **3.** Masa ve dolapta küçük çekmece. **4.** Sürülerek kullanılan. **5.** Kirpik diplerine sürülen siyah boya. **6.** Mantargillerin yol açtığı ve tanelerin içini kurum karası bir tozla dolduran ekin hastalığı.

SÜYEK || СЮЕК || KM. 1. Kemik (< ET. Sünük >). **2.** Soy sop. **3.** Endam, vücut, boy bos. **4.** Çekirdek. **TT. 1.** Kırık ve çıkık kemikleri yerinde tutmak için kullanılan tahta, mukavva veya tenekeden yapılmış, üzeri sargıyla kaplanan levha, koaptör (< ET. Sünük). **2.** Rayları iki ucundan birbirine bağlamak için kullanılan delikli metal çubuk.

ŞAKA || ШАКЪА || KM. 1. Mürekkep. **TT. 1.** Güldürmek, eğlendirmek amacıyla karşısındakini kırmadan yapılan hareket veya söylenen söz, latife.

ŞİŞLİK || ШИШЛИК || KM. 1. Şiş kebab (< ET. Şış ‘şiş, bir ucu sivri demir’). **TT. 1.** Şişmiş, şişmeye elverişli (< ET. Şış- ‘şişmek’).

TABA || ТАБА || KM. 1. Tava (< Far. Tāve). **2.** Taraf, yön; doğru, tarafa, yöne, o yönde (< ET. Tapa ‘doğru, karşı, tarafına’). **TT. 1.** Kuru tütün yaprağını andıran kızılımsı kahverengi, tütün rengi (< Fr. Tabac >). **2.** Bu renkte olan isim.

TABU || ТАБУ || KM. 1. Memnuniyet ve hoşnutluk ifade eden bir kelime (< ET. Tapla- ‘beğenmek, hoş karşılamak’; KM. Tap ~ Tab ‘güzel, iyi, hoş’). **TT. 1.** Kutsal sayılan bazı insanlara, hayvanlara, nesnelere dokunulmasını, kullanılmasını yasaklayan, aksi yapıldığında zararı dokunacağı düşünülen dinî inanç (< Fr. Tabou >). **2.** Tekinsiz. **3.** Yasaklanarak korunan nesne, kelime, davranış.

TAKMAK || TAKЪMAKЪ || KM. 1. İlave, ek, uzantı (< ET. Tak- >). 2. Külfet, ağırlık. 3. Usul, yöntem. **TT.** 1. Takıntı; bilince takılarak korku ve bunalım yaratan, kişinin çabalarına karşın kurtulamadığı düşünce (< ET. Tak-).

TAL || ТАЛ || KM. 1. Söğüt ağacı (< ET. Tal). **TT.** 1. Kök, sap ve yaprak şeklinde farklılaşmamış bir bitkinin yaşama ve büyüme organı (< Fr. Thalle).

TALAK || ТАЛАКЪ || KM. 1. Dalak organı; midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ (< ET. Tal ~ Talak). **TT.** 1. Evliliğin sona ermesi, erkeğin karısını boşaması (< Ar. Talāk).

TALAŞ || ТАЛІАШ || KM. 1. Dalaş; kavga, gürültülü bağrışıp çağırma (< ET. Tala-). 2. Gayret etmek, çabalamak, özen göstermek. **TT.** 1. Testere ile biçilen veya rende, matkap, törpü vb. araçlarla işlenen bir şeyden dökülen kırıntılar (< ET. Tala-).

TANSİK || ТАҢСЫКЪ || KM. 1. Hasret, özlem (< ET. Tañsuk ‘tatlı, nefis, lezzetli; kıymetli, değerli, ender’). **TT.** 1. İnsan aklının alamayacağı, şaşırtıcı, olağanüstü olay, mucize (< ET. Tañsuk ‘tatlı, nefis, lezzetli; kıymetli, değerli, ender’).

TAR || ТАР || KM. 1. Dar, sıkışık (< ET. Tar >). 2. Güç durum, müşkül vaziyet, sıkıntı, zorluk. 3. Geçit, dağ geçidi, boğaz. **TT.** 1. Doğu Anadolu ile Azerbaycan’da çalınan bir çalgı türü.

TAS || ТАС || KM. 1. Kayıp, yitik, kaybolmuş (? KM. Tas bol- ‘kaybolmak’). **TT.** 1. Genellikle içine sulu şeyler konulan metal vb. malzemeden yapılmış kap (< Ar. Tās >). 2. Bu kabın alacağı miktarda olan. 3. Başa giyilen metal koruyucu.

TASMA || ТАСМА || KM. 1. İp, sicim, ayakkabı dikmek için keçi derisinden yapılan şerit biçiminde ip (< Moğ. Tasma). **TT.** 1. Bazı hayvanların boynuna takılan, bu hayvanları bir yere bağlamaya, çekip götürmeye yarayan kemer biçiminde bağ (< Moğ. Tasma >). 2. Nalın ve terliğin ayağı tutan üstteki meşin bölümü.

TAV || ТАВ || KM. 1. Dağ (< ET. Tağ). **TT.** 1. İşlenecek bir nesnede bulunması gereken ısının, nemin yeterli olması durumu (< Far. Tāv >). 2. Hayvanlarda besili olma durumu. 3. En uygun durum ve zaman. 4. Hazır olma.

TEREK || ТЕПЕК || KM. 1. Ağaç (< ET. Terek). **TT.** 1. Evlerin veya dükkânların yüksekçe yerinde bulunan raf (< ET. Tiregük ~ Tirgük ‘direk’; ET. Tire- ‘diremek, desteklemek’ >). 2. Başlık veya şapkanın öndeki çıkıntılı bölümü.

TERK || **TEPK** || *KM.* 1. Tez, hızlı, çabuk, süratli (< *ET.* *Terk*). *TT.* 1. Bırakma, ayrılma (< *Ar.* *Terk* >). 2. Vazgeçme. 3. Bakmama, ihmal etme.

TIKIR (*M*) || **ТЫКЪЫР** || *KM.* 1. Akçaağaç. *TT.* 1. Tıkırdayan, birbirine vuran, çarpan şeylerin çıkardığı ses (< *Yansıma* >). 2. Para.

TON || **ТОН** || *KM.* 1. Kürk (< *ET.* *Ton* ‘elbise’). *TT.* 1. Bir metreküp hacminde ve + 4°C’deki arı suyun ağırlığı (< *Fr.* *Tonne* >). 2. Bin kilogramlık ağırlık birimi. 3. İnsan veya çalgı sesinin yükseklik, alçaklık derecesi. 4. Konuşmada sesin duyguları belirtecek biçimde çıkması. 5. Bir rengin koyuluk veya açıklık derecesi. 6. Ses titreşimlerinin yükselip alçalması, titrem (< *Fr.* *Ton*).

TONLU || **ТОНЛЫ** || *KM.* 1. Kürklü, üzerinde kürkü olan (< *ET.* *Tonluğ* ‘elbiseli, çıplak olmayan’). *TT.* 1. Sedalı, yumuşak (< *Fr.* *Ton*).

TONSUZ || **ТОНСУЗ** || *KM.* 1. Kürksüz, üzerinde kürk olmayan (< *ET.* *Tonsuz* ‘elbisesiz, çıplak’). *TT.* 1. Sedasız, sert (< *Fr.* *Ton*).

TOY || **ТОЙ** || *KM.* 1. Düğün (< *ET.* *Toy* ‘bayram’ >). 2. Eğlence. *TT.* 1. Gençliği sebebiyle görgüsüz ve beceriksiz olan (< *ET.* **Tod* >). 2. Deneyimsiz, acemi, çaylak. 3. Ziyafet (< *ET.* *Toy* ‘bayram’ >). 4. Toygillerden, böcek ve tane ile beslenen, eti için avlanan, kızıl tüylü bir kuş (< ? *ET.* *Toy* ‘balçık’ >).

TÖRE || **ТӨПЕ** || *KM.* 1. Mahkeme (< *ET.* *Törü* >). 2. Kanun. 3. Durum. *TT.* 1. Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, âdet (< *ET.* *Törü* >). 2. Bir toplumdaki ahlaki davranış biçimleri, adap.

TUTUM || **ТЫТУМ** || *KM.* 1. Sağlamlık, dayanıklılık (< *ET.* *Tut-*; *ET.* *Tutum* ‘avuç’ >). 2. Sap, kabza. *TT.* 1. Tutulan yol, tavır (< *ET.* *Tut-*; *ET.* *Tutum* ‘avuç’ >). 2. Para veya herhangi bir şeyi dikkatli kullanma, idare, idareli tüketme, iktisat, tasarruf, ekonomi.

TUTUMLU || **ТЫТУМЛЫ** || *KM.* 1. Sağlam, dayanıklı (< *ET.* *Tut-*; *ET.* *Tutum* ‘avuç’). *TT.* 1. Aşırı harcamalardan kaçınan, idareli, muktesit (< *ET.* *Tut-*; *ET.* *Tutum* ‘avuç’).

TUTURUK || **ТЫТУРУКЪ** || *KM.* 1. Temel, esas, dayanak (< *ET.* *Tut-* >). 2. Lehim, kalay. *TT.* 1. Ateş tutuşturacak çalı, çırpı, yonga vb. şeyler (< *ET.* *Tüt-* ‘duman çıkarmak’). 2. Çok ekşi.

TUTUŞ || **ТЫТУШ** || *KM.* 1. Güreş (< *ET.* *Tut-*). *TT.* 1. Tutma işi (< *ET.* *Tut-*).

TUZLAMA || **ТУЗЛАМА** || *KM.* 1. Kurdeşen hastalığı. 2. Turşu; tuzlu suda, sirkede bırakılarak özel bir kıvama getirilmiş sebze (< *ET.* *Tuz*). *TT.* 1.

Tuzlamak işi (< *ET. Tuz* >). **2.** İşkembe ile yapılan bir yemek türü. **3.** Tuzlanarak hazırlanan.

TUZLUK || ТУЗЛЫКЪ || KM. 1. Tuzlanıp fiçılara konularak kışa saklanan yoğurt (< *ET. Tuz* >). **2.** Konserve, salamura. *TT. 1.* İçine tuz konulan kap (< *ET. Tuz* >). **2.** Otlayan hayvanların tuz gereksinimini karşılamak üzere, öğütülmüş kaya tuzlarının yağmurdan korunmasını ve hayvanların rahatça yararlanmasını sağlayan üstü kapalı yer. **3.** Atlarda gözün üstündeki, insanlarda köprücük kemiğinin ardındaki çukur yer.

TÜL ~ TÜYÜL || ТЮЛ ~ ТЮЙЮЛ || KM. 1. Değil edatı (< *ET. Tegül*). *TT. 1.* Çok ince gözenekli pamuk, ipek veya sentetik dokuma (< *Fr. Tulle* >). **2.** Bu dokumadan yapılmış.

TÜP || ТЮП (M) || ТЮБ (K) || KM. 1. Dip, alt, taban, aşağı (< *ET. Tüp* >). **2.** Miras, tereke, geride kalan mal. *TT. 1.* Laboratuvarlarda türlü işlerde kullanılan, bir ucu kapalı cam boru (< *Fr. Tube* >). **2.** İçine krem, diş macunu, ilaç vb. maddeler konulan, bir ucu burgu kapaklı, plastik veya metal boru. **3.** Akışkan maddelerin konulduğu, genellikle silindirik biçiminde, içi boş, ağzı özel tapalı kap.

UÇUK || УЧУКЪ || KM. 1. Kaypak, güvenilirmez. **2.** Kabuk, tahıl kabuğu. *TT. 1.* Soluk (< *ET. Uç-* ‘solmak’ >). **2.** Açık renk. **3.** Hafif, belirsiz. **4.** Abartılı, çok yüksek, çok fazla. **5.** Deli dolu. **6.** Ateşli hastalıklar, ruhsal bunalımlar veya korku sonucu genellikle dudakta beliren kabarcık (< *ET. Uçğuk; ET. Uç-*).

ULAK || УЛАКЪ || KM. 1. Oğlak (< *ET. Oğlak*). *TT. 1.* Haberci (< *ET. Ulağ*).

ULAN || УЛАХ || KM. 1. Oğlan, oğul (< *ET. Oğlan*). *TT. 1.* Kaba konuşmada ünlem: Ey! (< *ET. Oğlan* >) **2.** Öfke ve nefret anlatan bir seslenme sözü.

ULU || УЛҮ || KM. 1. Oğlu (< *ET. Oğul+ı*). *TT. 1.* Erdemleri bakımından çok büyük, yüce (< *ET. Ulug* >). **2.** Çok yüksek, çok büyük olan şey.

US || УС || KM. 1. Kapris (< *ET. Us* ‘akıl’ >). **2.** İnat. *TT. 1.* Akıl (< *ET. Us* ‘akıl’).

USLU || УСЛУ || KM. 1. Kaprisli (< *ET. Us* ‘akıl’ >). **2.** İnatçı, dik kafalı, asi. *TT. 1.* Toplumu, çevresini rahatsız etmeyen, edepli, müeddep, yaramaz karşıtı (< *ET. Us* ‘akıl’ >). **2.** Uysal bir biçimde. **3.** Akıllı, zeki.

UŞAK || УШАКЪ || KM. 1. Sohbet, karşılıklı konuşma. *TT. 1.* Çocuk (< *ET. Uşak* >). **2.** Herhangi bir bölgenin halkından olan erkek. **3.** Erkek hizmetçi. **4.** Tayfa.

ÜLKÜ || **ЮЛКЮ** || *KM. 1.* Çalı, fundalık, çalılık. *TT. 1.* Amaç edinilen, ulaşılmak istenen şey, ideal (< *ET. Ülkü* >). *2.* İnsanı duyular dünyasının üstüne yükselten ve hiçbir zaman tam olarak gerçekleştirilemeyecek olan, yalnızca erişilmesi istenen amaç olarak kalan kılavuz ilke, mefkûre, ideal, vizyon. *3.* Gerçekte olmayıp yalnız düşüncede tasarım biçiminde var olan, yalnızca düşünce ile kavranabilen şey, ideal.

ÜS || **ЮС** || *KM. 1.* Üst, üzeri (< *ET. Üst* >). *TT. 1.* Bir kuvvete yükseltilmiş bir sayının üzerine yazılan ve kaçınıcı kuvvete yükseltildiğini gösteren sayı: 5³ anlatımında 3 rakamı üstür, 5 ise tabandır (< *Ar. Uss* >). *2.* Kök, asıl, temel, esas. *3.* Bazı görevleri yürütebilmek amacıyla kurulan, özel yapıları, donatımları, atölyeleri, onarım yerleri, servis alanları olan, sürekli veya geçici olarak konaklanan yer. *3.* Bir askerî harekâta birliklerin gereksinim duyduğu her türlü gerecin toplandığı, dağıtıldığı bölge.

ÜZÜM || **ЮЗИОМ** || *KM. 1.* Kısım, bölüm, parça (< *ET. Üz-* ‘kesmek, bölmek, parçalamak’). *TT. 1.* Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salıkım durumunda bulunan meyvesi (< *ET. Üzüm* >).

ÜZÜMSÜZ || **ЮЗИОМЦИОЗ** || *KM. 1.* Aralıksız, mütemadiyen (< *ET. Üz-* ‘kesmek, bölmek, parçalamak’). *TT. 1.* İçinde üzüm olmayan (< *ET. Üzüm* >).

ZABİT || **ЗАБИТ** || *KM. 1.* Zarif, narin (< *Ar. Zābiṭ*; Osmanlı Türkçesi aracılığıyla). *TT. 1.* Osmanlı Dönemi teğmenden binbaşıya kadar olan subaylar (< *Ar. Zābiṭ* >). *2.* Tuttuğunu koparan, dediğini yaptıran.

ZAR || **ЗАР** || *KM. 1.* Kıskaç, kıskançlık, haset, çekemeyen (< *Ar. Nazar* >). *TT. 1.* İnce perde veya örtü (< *Ar. İzār* >). *2.* İnce ve yumuşak yaprak durumundaki organlara ve organ bölümlerine verilen ad. *3.* Birbirine sımsıkı yapışık hücre veya moleküllerden oluşan ve bitkilerin çeşitli bölümlerini bir kın gibi saran ince tabaka. *4.* Tavla ve başka oyunlarda kullanılan kemik, fildişi, plastik gibi maddelerden küp olarak yapılan ve altı yüzünde, birden altıya kadar benekler bulunan oyun aracı (< *Ar. Zār* >).

ZARF || **ЗАРФ** || *KM. 1.* Mühür (< *Ar. Zarf* >). *TT. 1.* Kap, kılıf, sarma (< *Ar. Zarf* >). *2.* İçine mektup veya başka kâğıtlar konulan kâğıttan kese. *3.* İçine fincan veya bardak oturtulan metal kap. *4.* Bir fiilin, bir sıfatın veya bir zarfın anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen kelime, belirteç.

ZAT || **ЗАТ** || *KM. 1.* Şey, nesne (< *Ar. Zāt* >). *TT. 1.* Kişi (< *Ar. Zāt* >). *2.* Kendi, öz.

ZORLUK || **ЗОРЛҮКЪ** || *KM. 1. Eziyet, zulüm, zorbalık (< Far. Zūr). TT. 1. Sıkıntı veya güçlkle yapıma durumu, güçlük, zahmet (< Far. Zūr).*

4.1.2. Kısmi Yalancı Eş Değer İsimler

AĞAÇ || **АГЪАЧ** || *KM. 1. Orman, ormanlık bölge (< ET. İğaç >). 2. Tahta, ahşap; gövdesi büyük bitkilerden elde edilen, işlenmeye elverişli, yapılarda, mobilya ve eşya yapımında kullanılan ham gereç. 3. Ağaç; meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki. 4. Kalite, vasıf, nitelik. 5. Boy, endam, duruş. TT. 1. Ağaç; meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki (< ET. İğaç >). 2. Tahta, ahşap; gövdesi büyük bitkilerden elde edilen, işlenmeye elverişli, yapılarda, mobilya ve eşya yapımında kullanılan ham gereç.*

AK || **АКЪ** || *KM. 1. Beyaz (< ET. Ak >). 2. Süt, yoğurt, peynir vb. yiyeceklerin genel adı. TT. 1. Kar, süt vb.nin rengi, beyaz, kara ve siyah karşısı (< ET. Ak >). 2. Bu renkte olan. 3. Beyaz leke. 4. Temiz. 5. Dürüst. 6. Sıkıntısız, rahat.*

AKSAKAL || **АКЪСАКАЛ** || *KM. 1. Yaşlı, ihtiyar (< ET. Ak + sakal >). 2. Toplumun ileri gelen bilgili yaşlı kişisi. 3. Tırpanla ot biçen işçilere yorgunluklarını unutturmak için çeşitli kılıklara girerek nükteli oyunlar çıkaran adam, maskara. TT. 1. Köyün veya mahallenin ihtiyar heyetinde olan kimse (< ET. Ak + sakal >). 2. Bir meslekte yaşça, kıdemce ileride ve yetenek bakımından üstün niteliğe sahip olan kimse, duayen. 3. Ermiş, evliya.*

ALA || **АЛА** || *KM. 1. Onlar (< ET. Anlar >). 2. Karışık renkli, çok renkli, alaca (< ET. Ala; Moğ. Alağ >). 3. -a doğru. TT. 1. Karışık renkli, çok renkli, alaca (< ET. Ala; Moğ. Alağ >). 2. Alabalık. 3. Açık kestane renginde olan, ela. 4. Kekliğin boynundaki siyah halka.*

AMMA || **АММА** || *KM. 1. Nine, büyükanne, yaşlı kadın. 2. Ama, fakat, lakin (< Ar. Ammā >). TT. 1. Ama, fakat, lakin (< Ar. Ammā >). 2. Yanına getirildiği kelimenin anlamına aşırılık katarak şaşma veya hayranlık anlatan bir söz.*

ARTIK || **АРТЫКЪ** || *KM. 1. Fazla, fazlalık, bir fazlası (< ET. Artuk; ET. Art-). TT. 1. İçildikten, yenildikten veya kullanıldıktan sonra geriye kalan (< ET. Artuk; ET. Art- >). 2. Bir şeyin harcandıktan veya kullanıldıktan sonra artan bölümü. 3. Daha çok, daha fazla. 4. Artık (zarf). 5. Büyük ve tam aralıkların yarım ses artmış hâli.*

ARTMAK || **АРТМАКЪ** || *KM. 1. Heybe, torba, küçük çuval (< ET. Art- 'yüklemek'). 2. Eşit, denk, aynı. TT. 1. Büyük heybe (< ET. Art- 'yüklemek').*

AYAK || **АЯКЪ** || *KM.* 1. Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü (< *ET.* Adak ‘ayak’). 2. Kâse, tas (< *ET.* Ayak ‘kâse, tas’). 3. Son, uç (< *ET.* Adak ‘ayak’). *TT.* 1. Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü (< *ET.* Adak ‘ayak’ >). 2. Birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayanak, destek veya bunlardan her biri. 3. Basamak.

AYAZ || **АЯЗ** || *KM.* 1. Aya, avuç içi (< *ET.* Aya). 2. Soğuk hava, soğuk yel (< *ET.* Ayas >). *TT.* 1. Duru, sakın havada çıkan kuru soğuk (< *ET.* Ayas >). 2. Çok soğuk hava.

AYGIR || **АЙГЫР** || *KM.* 1. Damızlık erkek at (< *ET.* Adgır). 2. Kötü kalpli, hırçın, öfkeli. 3. Azgın, zapt olunmayan kadın. *TT.* 1. Damızlık erkek at (< *ET.* Adgır).

AYRAN || **АЙРАН** || *KM.* 1. Yoğurt (< *ET.* Ayran >). 2. Ayran; yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek. *TT.* 1. Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek (< *ET.* Ayran >).

AYRI || **АЙРЫ** || *KM.* 1. Çatal şeklinde ikiye ayrılmış, ayrık (< *ET.* Adır- ‘ayırmaq’; Adruk ‘ayrı, başka’ >). 2. Dağ boğazı. 3. Yaba. *TT.* 1. Başka, başka türlü (< *ET.* Adır- ‘ayırmaq’; Adruk ‘ayrı, başka’ >). 2. Yerleri bir olmayan. 3. Yalnız, tek başına. 4. Yaba.

BABA || **БАБА** || *KM.* 1. Cet, atalar (< *ET.* Baba >). 2. Dede. *TT.* 1. Çocuğu olan erkek, peder (< *ET.* Baba >). 2. Çocuğun dünyaya gelmesinde etken olan erkek. 3. Kazılarda çıkarılan toprağın miktarını hesaplayabilmek için yer yer bırakılan toprak dikme. 4. Çatı mertegi. 5. Bir ülkeye veya bir topluluğa yararlı olmuş kimse. 6. Anlayışlı, iyi huylu erkek. 7. Silah kaçakçılığı, kara para aklama, uyuşturucu madde ticareti vb. kirli ve gizli işler yapan çetenin başı. 8. Koruyucu, babalık duyguları ile dolu kimse. 9. Ata. 10. Çok kaliteli, üstün nitelikli. 11. Tarikatların bazısında tekke büyüğü. 12. Bu gibi kimselere verilen unvan. 13. Gemi veya iskelede halatın takıldığı yuvarlak başlı iri demir, ağaç veya beton dikme. 14. Bir merdivende, tirabzanın sahanlıkla birleştiği yerde bulunan dikey öge.

BASMA || **БАСМА** || *KM.* 1. Matbaa, yayınevi (< *ET.* Bas- >). *TT.* 1. Basmak işi (< *ET.* Bas- >). 2. Gazete, dergi, kitap vb. basılarak hazırlanmış yazılı şeyler; basılmış, matbua, matbu. 3. İskambil kâğıdı ile oynanan bir oyun. 4. Üzerinde baskı ile yapılmış renkli biçimler bulunan pamuklu kumaş ve bu kumaştan yapılan elbise. 5. Yerin alçalmasıyla bu yeri örten deniz sularının yükselmesi, çekilme karşıtı. 6. Gübre, tezek.

BEK || **БЕК** || *KM.* 1. Pek (< *ET.* Bek >). 2. Çok. 3. En. (Başına geldiği sıfatların üstün derecede olduğunu gösteren kelime.) 4. Sağlam. 5. Sıkı. *TT.*

1. Sert, katı (< *ET. Bek* >). 2. Sağlam. 3. Savunma oyuncusu (< *İng. Back*). 4. Hava gazı lambasının ucu (< *Fr. Bec*).

BOYUNLUK || БОЮНЛҮК || KM. 1. Boyun bağı, atkı (< *ET. Boyın* ‘boyun’ >). 2. Tasma. *TT. 1.* Boyuna sarılan şey, boyun sargısı (< *ET. Boyın* ‘boyun’ >). 2. Boyun bağı, atkı.

BÖLME || БӨЛҮМЕ || KM. 1. Bölüm, kısım, şube (< *ET. Böl-* >). 2. Oda. 3. Duvar, bariyer. *TT. 1.* Bölmek işi, ayırma, parçalama, taksim (< *ET. Böl-* >). 2. Salon, oda, sofa vb. büyük bir yerden ayrılmış daha küçük yer. 3. Büyük bir yeri, alanı küçük oda veya kısımlara ayıran ince duvar veya tahta perde. 4. Kalın ağaç gövdesinden odun veya tekne yapmak için ayrılan tomruk. 5. Gemilerin içinde su baskını, yangın vb. durumlarda, ara kapılar kapandığında arızanın veya hasarın yayılmasını önlemek için kullanılan birbirlerinden ayrılmış yerler. 6. Cins kavramlarını tür, alt tür kavramlarına ayırma işi. 7. Dört işlemten biri, taksim.

BURÇAK || БҮРЧАК || KM. 1. İnce dolu tanesi, küçük dolu parçası (< *ET. Burçak* >). 2. Baklagiller türü bitkiler. *TT. 1.* Baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi (< *ET. Burçak* >). 2. Bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi.

BURUN || БҮРҮН || KM. 1. Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli, koklama ve solunum organı (< *ET. Burun* >). 2. Eski, çok eski, eskiden. *TT. 1.* Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli, koklama ve solunum organı (< *ET. Burun* >). 2. Bazı şeylerin ön ve sivri bölümü. 3. Kibir, büyülenme. 4. Karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü.

BUT || БҮТ || KM. 1. Bacak (< *ET. But*). 2. Kurt; kurdun gizli adı, tabu adı. *TT. 1.* Bacak (< *ET. But*).

BUZ || БҮЗ || KM. 1. Donarak katı duruma gelmiş su (< *ET. Buz* >). 2. Dolu. *TT. 1.* Donarak katı duruma gelmiş su (< *ET. Buz* >). 2. Çok soğuk bir etki uyandıran (şey veya kimse).

CAN || ДЖАН (K) || ЖАН (M) || KM. 1. Ruh (< *Far. Cān* >). 2. Hayat. 3. Kişi, insan. 4. Yan; yön, taraf, cihet (< *ET. Yan*). *TT. 1.* Ruh (< *Far. Cān* >). 2. Hayat. 3. Güç, dirlik. 4. Kişi, insan. 5. İnsanın kendi varlığı, özü. 6. Gönül. 7. Bektaşilik ve Mevlevilikte tarikat kardeşi. 8. Yakınlık duygusu belirten bir seslenme sözü. 9. Çok içten, sevimli, sevilen, şirin.

CANLI || ДЖАНЛЫ (K) || ЖАНЛЫ (M) || KM. 1. Canlı olan, diri, yaşayan (< *Far. Cān* >). 2. Yanlı, taraftar, taraflı, tarafgir (< *ET. Yan*). 3. Kurt. *TT. 1.* Canlı olan, diri, yaşayan (< *Far. Cān* >). 2. Hareketli, hayat dolu, dinamik. 3.

Güçlü, etkili. **4.** Dikkat çekici, göz alıcı, parlak (renk), ateş parçası. **5.** Yaşayıp yer değiştirebilen yaratık, hayvan.

CUKKA || **ДЖУККА** (K) || **ЖУККА** (M) || *KM.* **1.** Meme. *TT.* **1.** Haksız edinilerek cebe atılan şey. **2.** Rüşvet. **3.** Hayvan ve insan memesi.

ÇÖP || **ЧЁП** (M) || **ЧЁБ** (K) || *KM.* **1.** Küçük saman parçası (< *ET.* Çöp; *Far.* Çüb >). **2.** Yararsız, pis veya zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeylerin hepsi. **3.** Kura, oy, rey. *TT.* **1.** Saman inceliğinde herhangi bir sap, dal veya tahta parçası (< *ET.* Çöp; *Far.* Çüb >). **2.** Yararsız, pis veya zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeylerin hepsi.

DERT || **ДЕРТ** || *KM.* **1.** Üzüntü (< *Far.* Derd >). **2.** Kin, öç, intikam. *TT.* **1.** Üzüntü (< *Far.* Derd >). **2.** Hastalık. **3.** Ağrı. **4.** Sorun, kaygı. **5.** Ur.

ELLİ || **ЭЛИ** || *KM.* **1.** Kırk dokuzdan sonra gelen sayının adı (< *ET.* Elig ‘elli, el’). **2.** Köylü, çiftçi, köyde yaşayan (< *ET.* El ‘ülke, memleket’). *TT.* **1.** Kırk dokuzdan sonra gelen sayının adı (< *ET.* Elig ‘elli, el’ >). **2.** Eli olan.

EN || **ЭН** || *KM.* **1.** İki kenar arasındaki uzaklık, genişlik (< *ET.* En >). **2.** Hayvanlara ve eşyalara vurulan damga, işaret. **3.** Tip, görünüş, fiziki özellikler. *TT.* **1.** İki kenar arasındaki uzaklık, genişlik (< *ET.* En >). **2.** Hayvanlara ve eşyalara vurulan damga, işaret. **3.** Başına geldiği sıfatların üstün derecede olduğunu gösteren kelime (< *ET.* En >).

ERİK || **ЭРИК** || *KM.* **1.** Erik; gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç ve bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi (< *ET.* Erük). **2.** Deri tabaklamada kullanılan bir toz. *TT.* **1.** Gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç. **2.** Bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi (< *ET.* Erük).

ERKEÇ || **ЭРКЕЧ** || *KM.* **1.** Erkek keçi (< *ET.* Erkeç). **2.** Öncü, lider (< *ET.* Erk). *TT.* **1.** İğdiş edilmiş, üç yaşından büyük erkek keçi (< *ET.* Erkeç).

ERKİN || **ЭРКИН** || *KM.* **1.** Serbest, hür (< *ET.* Erk >). **2.** Bol, ferah, geniş. *TT.* **1.** Hiçbir şarta bağlı olmayan, istediği gibi davranabilen, serbest (< *ET.* Erk).

ESİRİK || **ЭСИРИК** || *KM.* **1.** Sarhoş (< *ET.* Esürük; *ET.* Esür- ‘sarhoş olmak’ >). **2.** Kibirli, gururlu, şımarık, ukala. **3.** Azgın, taşkın. *TT.* **1.** Sarhoş (< *ET.* Esürük; *ET.* Esür- ‘sarhoş olmak’).

ESKİ || **ЭСКИ** || *KM.* **1.** Eski; çoktan beri var olan, üzerinden çok zaman geçmiş bulunan (< *ET.* Eski >). **2.** Çok kullanmaktan yıpranmış, harap olmuş malzeme. **3.** Yıkanacak kirli çamaşır veya elbise. **4.** Tecrübeli. *TT.* **1.** Eski; çoktan beri var olan, üzerinden çok zaman geçmiş bulunan (< *ET.* Eski >). **2.**

Çok kullanmaktan yıpranmış, harap olmuş malzeme. 3. Bir önceki, sabık. 4. Geçerli olmayan. 5. Herhangi bir meslekte uzun süreden beri çalışmış olan. 6. Geçmiş çağlardaki.

HARAM || XAPAM || KM. 1. Din kurallarına aykırı olan, dinî bakımdan yasak olan, helal karşıtı (< Ar. Harām >). 2. Kötü, kötülük, hain, kötü niyetli, hilekâr. **TT.** 1. Din kurallarına aykırı olan, dinî bakımdan yasak olan, helal karşıtı (< Ar. Harām >). 2. Yasak.

HAT || XAT || KM. 1. Yazı (< Ar. Hatt >). 2. Mektup. **TT.** 1. Çizgi (< Ar. Hatt >). 2. Yazı. 3. Ulaşım sağlayan bir taşıtın uğradığı yerlerin bütünü, yol, geçek. 4. Elektrik akımı taşıyan tel veya kablo sistemi. 5. Kanal. 6. Savunma veya saldırma amacıyla bir araya getirilmiş asker dizisi. 7. Sınır. 8. Yüzü biçimlendiren çizgi veya kırışıklık. 9. Biçim.

HATA || XATA || KM. 1. Suç (< Ar. Hatā' >). 2. Kötülük. 3. Zarar, ziyan. 4. Kusur. 5. Yaramazlık. **TT.** 1. Yanlış (< Ar. Hatā' >). 2. Yanılma, yanılğı. 3. Suç. 4. Günah. 5. Kusur.

HATALI || XATAЛЫ || KM. 1. Suçlu (< Ar. Hatā' >). 2. Kötü, tehlikeli. 3. Zararlı. 4. Kusurlu. 5. Yaramaz. **TT.** 1. Yanlış olan (< Ar. Hatā' >). 2. Kusurlu.

HATASIZ || XATACЫЗ || KM. 1. Suçsuz (< Ar. Hatā' >). 2. Zararsız. 3. Kusursuz. **TT.** 1. Yanlışsız, yanlış olmayan (< Ar. Hatā' >). 2. Kusursuz, kusuru olmayan.

HAZIR || XAZЫP || KM. 1. Hazır; bir iş yapmak için gereken her şeyi tamamlamış olan (< Ar. Hāzir >). 2. Barutluk, kovan; Kafkas millî erkek kıyafetindeki fişeklikler. **TT.** 1. Bir iş yapmak için gereken her şeyi tamamlamış olan, anık, amade, müheyya (< Ar. Hāzir >). 2. Belli bir işe yarayacak, kullanılacak bir duruma getirilmiş. 3. Belirli bir biçimde yapılmış olarak satılan, alıcı bekleyen, ısmarlama karşıtı. 4. *zf.* Bir işi yapmak için gereken her şey tamamlanmış olarak. 5. Fırsattan yararlanarak.

HIRLI || XYPLЫ || KM. 1. Vidalı, helezonlu. 2. İyi, düzgün (< Ar. Hayr + lı >). **TT.** 1. İşinde doğru, uslu, iyi kimse (< Ar. Hayr + lı >). 2. Yaramaz, şımarık, kötü kimse.

KABUK || КЪАБУКЪ || KM. 1. Kabuk; bir şeyin üstünü kaplayan ve onu dış etkilere karşı koruyan, kendiliğinden oluşmuş sertçe bölüm (< ET. Kap >). 2. Deri. 3. Zar. 4. Pul. **TT.** 1. Bir şeyin üstünü kaplayan ve onu dış etkilere karşı koruyan, kendiliğinden oluşmuş sertçe bölüm (< ET. Kap >). 2. Ekmeğin pişme sırasında içinden daha çok sertleşen dış bölümü. 3. Bir sıvı veya gazı dıştan saran, sert katman. 4. Deri üzerinde bir yaranın veya sivil-

cenin kurumasıyla oluşan sertçe bölüm. 5. Bir hayvanı dıştan örten kitinli, kalkerli, silisli, kemiksi veya boynuzsu örtü.

KADAR || КЪАДАР || KM. 1. Kader (< Ar: Kader >). 2. Güç, kuvvet, kudret (< Ar: Kādir >). 3. Devir, zaman. 4. Kadar; ölçüsünde, derecesinde (< Ar: Kadar >). *TT.* 1. Ölçüsünde, derecesinde (< Ar: Kadar >). 2. Büyüklüğünde, genişliğinde. 3. Dek. 4. Gibi. 5. Denli. 6. Süre belirten bir söz. 7. Miktarda, derecede. 8. Bir sayıdan sonra geldiğinde kesinlikle belli olmayan bir niceliği belirten söz.

KALAY || КЪАЛАЙ || KM. 1. Nasıl (< ET: Kalayu). 2. Kalay madeni (< ET: *Kalay). 3. Bidon. *TT.* 1. Kalay madeni (< ET: *Kalay). 2. Aldatıcı görüş. 3. Sövme, küfür.

KALIN || КЪАЛЫН || KM. 1. Başlık parası (< ET: Kalın). 2. Kalabalık. 3. Sık, gür, yoğun, koyu (< ET: Kalın >). 4. Şişman, semiz. 5. Ekşi, kekremesi. *TT.* 1. Kalın; cisimlerde uzunluk ve genişlik dışında üçüncü boyutu çok olan cisim, ince karşıtı (< ET: Kalın >). 2. Enli ve gür (kaş). 3. Yoğun, akıcılığı az olan. 4. Etli, dolgun. 5. Pes (ses). 6. Gelin olacak kıza erkek tarafından verilen para veya armağan, ağırlık (< ET: Kalın). 7. Mayalı hamurun parçalara ayrılıp tandırda pişirilmesiyle elde edilen ekmek türü.

KANCIK || КЪАНДЖЫКЪ || KM. 1. Kurt, köpek gibi hayvanların dişi (< ET: Kançık >). 2. Şehvetli, arzulu, işveli. *TT.* 1. Hayvanlarda dişi (< ET: Kançık >). 2. Dönek, güvenilmez.

KAP || КЪАП || KM. 1. Kabak (< ET: Kabak). 2. Kılıf, muhafaza (< ET: Kap >). 3. Kabuk. *TT.* 1. İç gaz, sıvı veya katı herhangi bir maddeyi alabilen oyuk nesne (< ET: Kap >). 2. Kap kakac. 3. Türlü şeylerin taşınması veya saklanması için kullanılan torba, kılıf, çanta, sepet, sandık vb. 4. Kapak, cilt (< ET: Kapak).

KARA || КЪАРА || KM. 1. Siyah, beyaz karşıtı (< ET: Kara >). 2. Koyu. 3. Pek, çok, hepsi, tamamı. 4. Hedef tahtası, nişan tahtası, nişangâh. *TT.* 1. En koyu renk, siyah, beyaz karşıtı (< ET: Kara >). 2. Bu renkte olan. 3. Esmer. 4. Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 5. Yüz kızartıcı durum, leke. 6. İftira. 7. Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak (< Ar: Kārā; ET: Kıra ‘kır, tarla, ekin yeri’).

KARIK || КЪАРЫКЪ || KM. 1. Bahçenin ekim yapılan parçalarından her biri (< ET: Kar-). 2. Serseri. 3. Sürtük, fahişe. 3. Hafif meşrep kadın. *TT.* 1. Kar yağmış bir alana bakma sonucu ortaya çıkan göz kamaşması. 2. Ark (< ET: Kar- >). 3. Arklar arasında kalan toprak parçası. 4. Sabanla açılan çizi.

KAT || КЪАТ || KM. 1. Yan, yanı, yakını (< ET. Kat >). 2. Üst üste konulmuş şeylerden her biri, tabaka. **TT.** 1. Bir yapıda iki döşeme arasında yer alan daire veya odaların bütünü (< ET. Kat >). 2. Bir yüzey üzerine az veya çok kalın bir biçimde, düzgün olarak yayılmış bulunan şey. 3. Üst üste konulmuş şeylerden her biri, tabaka. 4. Giyeceklerde takım. 5. Apartman dairesi. 6. Ön, yan. 7. Huzur. 8. Bükülen veya kıvrılan bir şeyin her kıvrımı. 9. Makam, mevki. 10. Kez, defa, misil. 11. Katman. 12. Tekrarlanan bir sayının toplamı. 13. Kesme, kesilme. 14. İlgiyi kesme. 15. Sonuca bağlama, bitirme.

KATIK || КЪАТЫКЪ || KM. 1. Mısır çöreği. 2. Katık; ek yiyecek (< ET. Katık; ET. Kat-). **TT.** 1. Ekmekle karın doyurmak gerektiğinde ekmeğe katılan peynir, zeytin, helva vb. yiyecek (< ET. Katık; ET. Kat-). 2. Yağı alınmış yoğurt, ayran.

KİL || КЪЫЛ || KM. 1. Kıl; bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı (< ET. Kıl >). 2. Müzik aletinin teli. **TT.** 1. Kıl; bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı (< ET. Kıl >). 2. Keçi tüyü. 3. Keçi tüyünden yapılmış veya dokunmuş olan. 4. Huysuz, geçimsiz. 5. Bitkilerde görülen, genellikle silindirimsi, içi boş, çok ince uzantı.

KİLÇİK || КЪЫЛЧЫКЪ || KM. 1. Başak (< ET. Kıl >). 2. Balık kılçığı. 3. Bazı bitkilerde bulunan kıl gibi ince ve sert kısım. **TT.** 1. Balık kılçığı (< ET. Kıl >). 2. Fasulye, bakla vb. sebzelerin yeşil kabuğunda ve ekin başaklarında bulunan sert ve kıl gibi uzun lif. 3. Alttaki güreşçinin, kuyruk sokumunu hızla ve birdenbire havaya kaldırarak sırtına abanmış olan güreşçinin dengesini bozup onu ön veya yan tarafına aşırıp atması.

KİLÇİKLİ || КЪЫЛЧЫКЪЛЫ || KM. 1. Başaklı, başak vermiş (< ET. Kıl >). 2. Kılçığı olan. **TT.** 1. Kılçığı olan (< ET. Kıl >). 2. Pürüzlü, çapraşık, karışık.

KILIÇ || КЪЫЛЫЧ || KM. 1. Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah (< ET. Kılıç >). 2. Kapı sürgüsü. **TT.** 1. Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah (< ET. Kılıç >). 2. Bu silah kulanılarak oynanan, hedef bölgesi baş, gövde ve kollar olan bir tür kılıç oyunu. 3. Saban ökçesini oka bağlayan ağaç parçası.

KİN || КЪЫН || KM. 1. Kılıf, bıçak, kılıç vb. kesici araçların kabı (< ET. Kın >). 2. Baklagiller türü sebzelerin tanesi. **TT.** 1. Bıçak, kılıç vb. kesici araçların kabı (< ET. Kın >). 2. Buğdaygillerde olduğu gibi yapraklarda sapın bir bölümünü uzunlamasına saran, geniş dış bölüm.

KIR || КЪЫР || KM. 1. Düzlük, bozkır, ova (< ET. Kır). **TT. 1.** Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk (< ET. Kır >). **2.** Bu renkte olan. **3.** Şehir ve kasabaların dışında kalan, çoğu boş ve geniş yer, dağ bayır.

KISIM || КЪЫСЫМ || KM. 1. Avuç (< ET. Kıs-; Ar. Kism >). **2.** Deste, demet. **TT. 1.** Parçalara ayrılmış bir şeyin her bölümü, bölük, kesim (< ET. Kıs-; Ar. Kism >). **2.** Bir cinsten veya meslekten olanların tümü. **3.** Kol.

KISIR || КЪЫСЫР || KM. 1. Üreme imkânı olmayan, döl vermeyen, ürün vermeyen, verimsiz, yararsız, sonuçsuz (< ET. Kısır; ET. Kıs- >). **2.** Tek parça, bütün. **3.** Yalçın, sarp. **TT. 1.** Üreme imkânı olmayan, döl vermeyen (< ET. Kısır; ET. Kıs- >). **2.** Ürün vermeyen. **3.** Verimsiz, yararsız, sonuçsuz. **4.** İçinde hiçbir üreme olayı geçmeyen. **5.** Haşlanmış bulgur, taze soğan, maydanoz ve baharatla yapılan bir yemek türü.

KİŞİ || КИШИ || KM. 1. Kimse (< ET. Kişi >). **2.** Yabancı, başkası. **3.** Evli erkek. **4.** Erkek. **5.** Yiğit, gözü pek, cesur. **TT. 1.** Kadın veya erkeğe verilen genel ad, şahıs, zat, nefer (< ET. Kişi >). **2.** Çekimli fiillerde ve zamirlerde konuşan, dinleyen, sözü edilen varlık, şahıs. **3.** Oyun, roman, hikâye vb.nde yer alan kimse. **4.** Eş, koca. **5.** Erkek.

KOYUN || КЪОЮН || KM. 1. Sine, kucak, bağır (< ET. Koyın >). **2.** Göğüs, meme. **TT. 1.** Geviş getirenlerden, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan (< ET. Koy ~ Kony ~ Koyn >). **2.** Verilen buyruklara uyan, kendi kişiliğini gösteremeyen kimse. **3.** Kollar arası, kucak (< ET. Koyın >). **2.** Göğüsle giysi arası. **3.** Koruyucu, şefkatli çevre.

KOZ || КЪОЗ || KM. 1. Ceviz (< ET. Koz; Far. Gavz, Goz). **TT. 1.** Ceviz (< ET. Koz; Far. Gavz, Goz). **2.** İskambil oyunlarında diğer kâğıtları alabilen, onlara üstün tutulan belirli renk ve işaretteki kâğıt. **3.** Başarı fırsatı olan elverişli durum, saldırış ve savunma fırsatı. **4.** Karşısındakini alt edecek etkili şey.

KÖKEN || КЪКЕН || KM. 1. Bitki gövdesi; bitkinin toprağın üstünde görünen kısmı (< ET. Köken; ET. Kök >). **2.** Çalılık. **3.** Sık, gür. **4.** Çakal eriği. **TT. 1.** Bir şeyin çıktığı, dayandığı temel, biçim, neden veya yer, menşe (< ET. Kök; ET. Kök >). **2.** Soy, asıl. **3.** Bir malın üretildiği veya yapıldığı, alındığı, getirildiği yer, menşe, orijin. **4.** Kavun, karpuz, kabak vb. bitkilerin toprak üstünde yayılan dalları (< ET. Köken; ET. Kök >). **5.** Tulumbacı hortumlarının uç kısmındaki sarı maden sap.

KULA || КЪУЛА || KM. 1. Geniş, uçsuz bucaksız (< ET. Kula >). **2.** Bir (at) rengi. **3.** Hâkim, lider, prens, bey. **TT. 1.** Gövdesi sarı veya kirli sarı renkte, yele, kuyruk ve bacağın alt kısmındaki kılların koyu renkte olduğu at donu (< ET. Kula >). **2.** Bu renkte olan at.

KULAK || КЪУЛАКЪ || KM. 1. Başın her iki yanında bulunan işitme organı (< ET. Kulgak >). **2.** Sarp vadi, boğaz. **3.** Arkalık. **4.** Korkuluk. **TT. 1.** Başın her iki yanında bulunan işitme organı (< ET. Kulgak >). **2.** Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü. **3.** Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri. **4.** Saban kulağı. **5.** Duvar, baca, şömine vb. yerlerde kulağa benzer çıkıntı. **6.** Telli çalgılarda tel germeye yarayan burgu. **7.** Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri. **8.** Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği.

KULAKLI || КЪУЛАКЪЛЫ || KM. 1. Kulağı herhangi bir biçimde olan (< ET. Kulgak >). **2.** Kulağa benzer çıkıntısı olan. **3.** Parmaklığı, korkuluğu olan. **TT. 1.** Kulağı herhangi bir biçimde olan (< ET. Kulgak >). **2.** Kulağa benzer çıkıntısı olan. **3.** Sapının ucunda kulak biçiminde iki geniş çatalı bulunan bir tür yatağan. **4.** İki tarafında tutulacak yeri olan yayvan tava, tencere, kazan vb.

KURT || КЪУРТ || KM. 1. Parazit, larva; meyve kurdu, ağaç kurdu, böcek (< ET. Kurt >). **2.** Solucan. **TT. 1.** Köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan, postu gri, sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (< ET. Kurt >). **2.** Bir yeri, bir şeyi iyi bilen. **3.** İşini iyi bilen, aldanmaz, kurnaz. **3.** Yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan. **4.** Bazı böceklerle veya bazı böcek kurtçuklarına verilen ad.

KURU || КЪУРУ || KM. 1. Boş (< ET. Kuruğ >). **2.** Sade. **3.** Tek, yalnız. **TT. 1.** Nemi olmayan, yaş ve nemli karşıtı (< ET. Kuruğ >). **2.** Yağış almayan veya üzerinde bitki olmayan. **3.** Daha sonra kullanılmak için kurutulmuş, taze ve yeşil karşıtı. **4.** Canlılığını yitirmiş bitki. **5.** Salgısı olmayan. **6.** Döşenmemiş, çıplak. **7.** Katıksız, yanında başka şey olmayan. **8.** Etkisi ve sonucu olmayan. **9.** Zayıf, çelimsiz, arık, sıska, kaknem. **10.** Heyecanı, tadı olmayan, tekdüze. **11.** Akıcı olmayan, duygudan yoksun. **12.** Kuru fasulye.

KURUM || КЪУРУМ || KM. 1. Ocak bacalarında biriken veya çevrede savrulan kalın is (< ET. Kurun). **2.** Alaca karanlık, karanlıkla aydınlık arası. **TT. 1.** Ocak bacalarında biriken veya çevrede savrulan kalın is (< ET. Kurun). **2.** Köklü bir yapıyı içeren, genellikle devletle ilişkisi olan yapı veya birlik, müessese (< Moğ. Kurim). **3.** Kendisini büyük ve önemli gösterme davranışı, büyükleme, gösteriş, azamet, tekebbür (< ET. Kurum).

KUT || КЪУТ || KM. 1. Görünüm, alım, meymenet, sempati, cazibe (< ET. Kut >). **2.** Sevinç, neşe, mutluluk. **TT. 1.** Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç (< ET. Kut >). **2.** Mutluluk. **3.** İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket.

KUTLU || **КЪУТЛУ** || *KM.* 1. Alımlı, sevimli (< *ET.* Kutluğ >). 2. Uğurlu, bereketli. 3. Mutlu, neşeli. *TT.* 1. Uğurlu (< *ET.* Kutluğ >).

KUTSUZ || **КЪУТСУЗ** || *KM.* 1. Alımsız, sevimsiz, meymenetsiz, itici, göze hoş görünmeyen (< *ET.* Kutsuz >). 2. Uğursuz. 3. Mutsuz, neşesiz. *TT.* 1. Uğursuz, kötü, menhus (< *ET.* Kutsuz >). 2. Mutsuz, zavallı.

KUTSUZLUK || **КЪУТСУЗЛУКЪ** || *KM.* 1. Meymenetsizlik, iticilik (< *ET.* Kutsuz + luk >). 2. Uğursuzluk. 3. Mutsuzluk, neşesizlik. *TT.* 1. Kutsuz olma durumu (< *ET.* Kutsuz + luk >).

NAZİK || **НАЗИК** || *KM.* 1. İnce, zayıf, cılız, tiz (< *Far.* Nāzūk >). 2. Tatlı, müşfik, sevecen. *TT.* 1. Başkalarına karşı saygılı davranan, kibar (< *Far.* Nāzūk >). 2. İnce yapılı, narin. 3. Özen, dikkat gösterilmezse kırılabilen, bozulabilen, kötüleşebilen. 4. Gerekli önlemler alınmadığında daha kötü olan, kritik. 5. Dikkat isteyen, özen gerektiren.

OCAK || **ОДЖАК** (*K*) || **ОЖАК** (*M*) || *KM.* 1. Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer (< *ET.* Oçak >). 2. Baca. *TT.* 1. Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer (< *ET.* Oçak >). 2. Şömine. 3. Isı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya alet. 4. Kahvelerde, kuruluşlarda çay, kahve vb.nin yapıldığı yer. 5. Yer üstünde veya yer altında cevher çıkarılan yer. 6. Bahçelerde veya bostanlarda her tür meyve ve sebze tohumu veya fidesinin dikimi için ayrılmış toprak çukuru. 7. Aynı amaç ve düşüncüyü paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer. 8. Yılın birinci ayı, kânunusani. 9. Yeniçeri teşkilatını oluşturan odalardan her biri. 10. Ev, aile, soy. 11. Halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile.

OK || **ОКЪ** || *KM.* 1. Kurşun, mermi (< *ET.* Ok >). 2. Ok; yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk. 3. Sperm, meni. *TT.* 1. Ok; yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk (< *ET.* Ok >). 2. Yön göstermek amacıyla belli yerlere konulabilen, oka benzer işaret. 3. At arabası, kağnı vb. araçlarda koşum hayvanlarının bağlandığı ağaç. 4. Bir dairede bir kirişin ortasında bu kirişi gören yayın ortasına indirilen doğru parçası.

ORUN || **ОРУН** || *KM.* 1. Yer, makam, mevki (< *ET.* Orun >). 2. Yatak. *TT.* 1. Yer, makam, mansıp, mesnet, mevki (< *ET.* Orun >).

OT || **ОТ** || *KM.* 1. Ateş (< *ET.* Ot ‘ateş, bitki’ >). 2. Zehir. 3. Barut. 4. Toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayıp yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkiler. *TT.* 1. Toprak üstündeki bölümleri

odunlaşmayıp yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkiler (< ET. Ot ‘ateş, bitki’ >). **2.** Bu bitkilerle yapılmış veya bu bitkilerle doldurulmuş. **3.** Zehir. **4.** İlaç. **5.** Esrar.

ÖÇ || ЁЧ || KM. **1.** Düşkünlük, zafiyet (< ET. Öç ‘kin, intikam, öfke, kavga, dövüş, çatışma, tartışma, iddia, çekişme’; ET. Öçeş- ‘çatışmaya girmek, tartışmak’ >). **2.** Bahis, ödül, mükâfat. **3.** Kin, hırs, hiddet, garez. **4.** Pay, hisse, kismet. **TT.** **1.** Kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteği ve işi, intikam (< ET. Öç ‘kin, intikam, öfke, kavga, dövüş, çatışma, tartışma, iddia, çekişme’; ET. Öçeş- ‘çatışmaya girmek, tartışmak’ >).

ÖZ || ЁЗ || KM. **1.** Kendi, kendisi (< ET. Öz). **TT.** **1.** Bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı, iç, nefis, derun, varoluş karşıtı (< ET. Öz >). **2.** “Kendine, kendi kendini” anlamlarında birleşik kelimeler türeten bir söz. **3.** Bir şeyin en kuvvetli veya kıvamlı bölümü, hülasa, zübde, ekstre. **4.** Çıbanların içinde ölmüş dokudan oluşan irinle birlikte çıkan parça. **5.** Kendi, zat. **6.** Bir şeyin temel ögesi. **7.** Bitkilerin kök, gövde ve dallarının boydan boya ortasında bulunan, hafif, gevrek ve çoğu yumuşak bölüm. **8.** Kan bağı ile bağlı olan, üvey olmayan. **9.** İçine, arılığını, saflığını bozacak hiçbir şey karışmamış olan, saf, arı. **10.** Dere, çay. **11.** Sulak, verimli yer.

SAKAL || САКЪАЛ || KM. **1.** Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü (< ET. Sakal >). **2.** Çene. **TT.** **1.** Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü (< ET. Sakal >). **2.** Bazı hayvanlarda çene altında bulunan kılların tümü. **3.** Gemi karinasında oluşan yosun, yapışan midye vb. yabancı madde.

SANSIZ || САНСЫЗ || KM. **1.** Sakat, kötürüm (< ET. Sın ‘vücudun azaları’ + sız; ET. San ‘vücut, beden’). **2.** Önemsiz, ehemmiyetsiz, özensiz, dikatsiz (< ET. San ‘şan, nam, unvan’ + sız >). **3.** Sıradan, alelade. **4.** Sayısız, pek çok (< ET. Sansız ‘sayısız, pek çok’). **TT.** **1.** Sanı, ünü olmayan; sıradan (< ET. San ‘şan, nam, unvan’ + sız >).

SAZ || САЗ || KM. **1.** Kıl (< ET. *Saz >). **2.** Sararmış, solgun, donuk. **3.** Sarımsı, solgun renk. **4.** Çalgı, müzik aleti (< Far. Sâz). **TT.** **1.** Genellikle su kıyılarında, bataklık yerlerde yetişen ince, açık sarı renkli kamış (< ET. *Saz >). **2.** Bu kamıştan yapılmış. **3.** Her tür müzik aracı, çalgı (< Far. Sâz >). **4.** Türk halk müziğinde bağlama, cura, tar vb. mızraplı çalgıların genel adı. **5.** Türk halk müziğinde kullanılan, gövdesi ağaçtan oyularak yapılmış, telli, uzun saplı çalgı, bağlama. **6.** Birden çok çalgının bulunduğu takım. **7.** Çalgılı eğlence yeri.

SİRKE || СІРКЕ || KM. **1.** Bit yumurtası (< ET. Sirke). **2.** Egzama. **TT.** **1.** Bit, tahtakurusu vb. asalak böceklerin yumurtası (< ET. Sirke). **2.** Salatala-

ra, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş üzüm, elma, limon vb. suyu (< *Far*. Sirke >). **3.** Birtakım kimyasal yöntemlerle hazırlanmış birleşiklerin ortak adı.

SURAT || CYPAT || KM. **1.** Resim, fotoğraf (< *Ar*. Sûret >). **2.** Yüz. *TT.* **1.** Yüz (< *Ar*. Sûret >). **2.** Somurtkanlık, asık yüzlülük. **3.** Soğuk davranma.

ŞART || ШАПТ || KM. **1.** Belirti, emare, özellik, vasıf (< *Ar*. Şart >). **2.** Olması başka durumların gerçekleşmesini gerektiren şey, koşul. **3.** Vaka, gerçek, hakikat. **4.** Açık, açıkça, sarıh şekilde. *TT.* **1.** Olması başka durumların gerçekleşmesini gerektiren şey, koşul (< *Ar*. Şart). **2.** Temel kural belgesi (< *Fr*. Charte).

TABAN || ТАБАН || KM. **1.** Topuk, ökçe (< *ET*. Taban >). **2.** Ayağın alt yüzü. **3.** Tüfek horozu. *TT.* **1.** Ayağın alt yüzü (< *ET*. Taban >). **2.** Üstü kapalı bir yerin gezinilen, ayakla basılan yüzü; tavan karşıtı. **3.** Ayakkabının alt bölümü. **4.** Kaide. **5.** Bir şeyin en alt bölümü. **6.** Değerlendirmede en alt derece. **7.** Bir toplumu, bir kuruluşu oluşturan, yönetime katılmadan etkili olan kitle. **8.** Temel. **9.** *coğ.* Bir ırmağın en derin olan orta yeri. **10.** Dikey duran direk, çubuk, seren vb.nin alt bölümü. **11.** Bir cismin veya bir biçimin yüksekliğini ölçmek için aşağıdan yukarıya doğru başlama noktası olarak alınan yüzey veya çizgi, kaide. **12.** Üslû sayılarda kuvveti alınan sayı: 5³ anlatımında 3 rakamı üstür, 5 ise tabandır. **13.** Tarlanın düz ve verimli kesimi. **14.** Kılıç vb. yapımında kullanılan iyi cins demir.

TAHTA || TAXTA || KM. **1.** Taht (< *Far*. Taht). **2.** Evlek (< *Far*. Tahte >). **3.** Sıra, sedir. **4.** Çiçeklik. *TT.* **1.** Düz, enlice, uzun ve az kaim biçilmiş ağaç. (< *Far*. Tahte >). **2.** Bu parçalardan oluşmuş yüzey. **3.** Tahtadan yapılmış. **4.** Evlek; sebze bahçelerinde ayrılan küçük yer. **5.** Kara tahta.

TAMAM || ТАМАМ || KM. **1.** Çok, pek, gayet (< *Ar*. Tamām >). **2.** Tam, tamamen. **3.** En. **4.** Mutlak, gerçek. *TT.* **1.** Bütün, tüm (< *Ar*. Tamām >). **2.** Eksiksiz. **3.** Yanlış ve yalan olmayan, doğru. **4.** Tamamlanmış, bitmiş. **5.** Evet. **6.** Beğenilmeyen bir iş veya öneri karşısında söylenen bir söz.

TARAK || ТАРАКЪ || KM. **1.** Saçların, sakalın, hayvan tüylerinin karışıklığını gidermeye veya kadınların saçlarını tutturmaya yarayan dişli araç (< *ET*. Targak; *ET*. Tar- >). **2.** Petek. **3.** Dilim, parça. **4.** İbik. *TT.* **1.** Saçların, sakalın, hayvan tüylerinin karışıklığını gidermeye veya kadınların saçlarını tutturmaya yarayan dişli araç (< *ET*. Targak; *ET*. Tar- >). **2.** Bahçıvanlıkta toprağın taşını ayıklamak için kullanılan, ucu bu biçimde olan araç, tırmık. **3.** Dokuma tezgâhlarında dişleri arasından arış ipliklerinin geçtiği tarak biçiminde araç. **4.** Bazı kuşların başında bulunan yelpaze biçiminde tepelik. **5.** İnsanda ayağın

yüksek olan üst bölümü. **6.** Suda yaşayan hayvanlarda solungaç. **7.** Yassı solungaçlılardan, kabukları yuvarlak, yelpaze biçiminde bir yumuşakça.

TAŞ || ТАШ || KM. **1.** Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde (ve türevleri) (< ET. Taş >). **2.** Fal. **TT.** **1.** Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde (ve türevleri) (< ET. Taş >). **2.** Mücevherlerde kullanılan yüksek değerli cevher. **3.** Dama, domino vb. oyunlarda kullanılan metal, kemik, plastik veya tahta parçalardan her biri. **4.** Üstü kapalı bir biçimde söylenen iğneleyici söz.

TAŞÇI || ТАШЧЫ || KM. **1.** Taş ustası (< ET. Taş >). **2.** Falcı. **TT.** **1.** Taş yontan, satan veya taş ocağından taş çıkaran kimse (< ET. Taş >).

TAYFA ~ ТАУРА || ТАЙФА ~ ТАЙПА || KM. **1.** Topluluk, grup, takım (< Ar. Tā'ife >). **TT.** **1.** Bir gemide bulunan, türlü işlerde çalıştırılan sefer işçileri, mürettebat (< Ar. Tā'ife >). **2.** Aynı işi yapan topluluk. **3.** Bir adamın yanında bulunan yardımcıları, koşuntu. **4.** Zeytin toplayan işçi.

TEPSİ || ТЕПСИ (M) || ТЕБСИ (K) || KM. **1.** Fincan, tabak, bardak vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliği olmayan, türlü büyüklükte düz kap (< ET. Tevsi >). **2.** Sofra, yemek. **TT.** **1.** Fincan, tabak, bardak vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliği olmayan, türlü büyüklükte düz kap (< ET. Tevsi >). **2.** İçinde börek, tatlı vb. pişirmeye yarayan, az derin, geniş, düz kap. **3.** Bu kap biçiminde olan. **4.** Bir kabın alabileceği miktarda olan.

TOK || ТОКЪ || 1. Kuvvetli, sağlam, dayanıklı. **2.** İri yapılı, sağlam ve güçlü beden. **3.** Tok; açlığını gidermiş, aç karşıtı (< ET. Tok). **TT.** **1.** Açlığını gidermiş, doymuş, aç karşıtı (< ET. Tok). **2.** Sık ve kalın dokunmuş (kumaş). **3.** Kalın ve gür (ses). **4.** Sevgi, sevecenlik, başarı, para, mal vb. şeyleri elde etmiş ve bunlara kavuşmuş olan.

USTA || УСТА || KM. **1.** İşinin ehli, becerikli, mahir (< ET. Uz 'usta, mahir, sanatkâr'; ET. Uzağut 'madrabaz, mahir, eli çabuk'; Far. Ustād >). **2.** Falcı. **TT.** **1.** Bir zanaatı gereği gibi öğrenmiş olan ve kendi başına yapabilen kimse (< ET. Uz 'usta, mahir, sanatkâr'; ET. Uzağut 'madrabaz, mahir, eli çabuk'; Far. Ustād >). **2.** Zanaat öğreticisi. **3.** Zanaatçılar için unvan. **4.** Eli uz, işinin eri, becerikli, mahir. **5.** Osmanlı Devleti'nde saraydaki cariyeler ve hizmetlilerin kıdemlisi. **6.** Akıl veren veya öğreten kimse.

UZAK || УЗАКЪ || KM. **1.** Gidilmesi çok süren, çok ötelelerde bulunan, ırak, yakın karşıtı (< ET. Uzak; ET. Uza- >). **2.** Uzun. **3.** Kat kat, çok daha. **TT.** **1.** Gidilmesi çok süren, çok ötelelerde bulunan, ırak, yakın karşıtı (< ET. Uzak; ET. Uza- >). **2.** Arada çok zaman bulunan. **3.** Eli, gücü veya hükmü yetişmez. **4.** İhtimali az olan. **5.** Ayrı, birbiriyle yakın ilgisi olmayan.

ZALİM || **ЗАЛИМ** || *KM. 1. Acımasız ve haksız davranan, zulmeden* (< *Ar. Zâlim* >). *2. Mükemmel, güzel, iyi. 3. Güçlü, kuvvetli, kudretli, zorlu. TT. 1. Acımasız ve haksız davranan, zulmeden* (< *Ar. Zâlim* >).

ZOR || **ЗОР** || *KM. 1. Baskı, cebir* (< *Far. Zūr*). *TT. 1. Sıkıntı, güçlük, rahatsızlık. 2. Sıkıntı veya güçlkle yapılan* (< *Far. Zūr* >). *3. Mecburiyet. 4. Baskı. 5. Güçlkle, zorla.*

4.2. Fiiller

4.2.1. Tam Yalancı Eş Değer Fiiller

AKLA- || **АКЪЛА-** || *KM. 1. Beyaza boyamak, badana yapmak, kireçlemek* (< *ET. Ak*). *TT. 1. Suçsuz veya borçsuz olduğu yargısına vararak birini temize çıkarmak* (< *ET. Ak*).

ALIŞ- || **АЛЫШ-** || *KM. 1. Değişmek, değiş tokuş etmek* (< *ET. Alış- ‘birbirinden almak; böylece yakınlık kesbetmek suretiyle süreklilik tesis etmek’* >). *TT. 1. Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek* (< *ET. Alış- ‘birbirinden almak; böylece yakınlık kesbetmek suretiyle süreklilik tesis etmek’* >). *2. Yadırgamaz duruma gelmek. 3. Uyar duruma gelmek, intibak etmek. 4. Sürekli ister olmak, bağımlılık kazanmak. 5. Bağlanmak, ısınmak. 6. Evcilleşmek, ehlileşmek.*

ALLAN- || **АЛЛАХ-** || *KM. 1. Heveslenmek* (< *ET. Al ‘ön, karşı’* >). *2. Teşebbüs etmek, bir iş yapmak için davranmak, harekete geçmek. TT. 1. Yüze allık sürmek, süslenmek* (< *ET. Al ‘kırmızı’* >). *2. Yüzü kızarmak, kıpkırmızı olmak.*

ARALA- || **АРАЛА-** || *KM. 1. Arasından geçmek* (< *ET. Ara ‘ara, orta, mesafe’* >). *2. Araya almak, etrafını çevirmek, kuşatmak. TT. 1. İki şey arasında açıklık oluşturmak, az açmak* (< *ET. Ara ‘ara, orta, mesafe’* >). *2. Aralıklı duruma getirmek, seyrekletirmek. 3. Bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekletirmek.*

ARI- || **АРЫ-** || *KM. 1. Yorulmak, güçsüzleşmek, hâlsizleşmek* (< *ET. Arı- ‘yorulmak, temizlemek’*). *TT. 1. Temizlemek* (< *ET. Arı- ‘yorulmak, temizlemek’*).

ATA- || **АТА-** || *KM. 1. Ad vermek, adlandırmak* (< *ET. Ata- ‘adlandırmak, tayin edilmek’; ET. At* >). *2. Adamak, ithaf etmek. TT. 1. Birini bir göreve getirmek, tayin etmek* (< *ET. Ata- ‘adlandırmak, tayin edilmek’; ET. At* >).

AVLA- || **АВЛА-** || *KM. 1. Kaplamak, örtmek* (< *ET. Ağla-; ET. Ağ* >). *2. Sütün üzerinden kaymağı toplamak. 3. Kuş bakışı bakmak, seyretmek. 4. Giz-*

lice gözetlemek. *TT. 1.* Bir avı diri veya ölü olarak ele geçirmek (< *ET. Abla-*; *ET. Ab* >). *2.* Tuzağa düşürmek, kurnazlıkla kandırmak.

AYIK- || **АЙЫКЪ-** || *KM. 1.* Düzelmek, iyileşmek, tamir olmak (< *ET. Adı-* ‘uyanmak, kendine gelmek, düzelmek, tamir olmak’). *TT. 1.* Ayılmak, kendine gelmek, uyanmak, aklı başına gelmek (< *ET. Adı-* ‘uyanmak, kendine gelmek, düzelmek, tamir olmak’).

AZ- || **A3-** || *KM. 1.* Zayıflamak, kilo vermek (< *ET. Az*). *2.* Haddini aşmak, şıarmak (< *ET. Az-* ‘yoldan çıkmak, taşmak’). *TT. 1.* Taşkınlıkta ileri gitmek (< *ET. Az-* ‘yoldan çıkmak, taşmak’ >). *2.* Deniz, ırmak vb. kabarmak, taşmak. *3.* Yara, hastalık etkili, tehlikeli duruma gelmek. *4.* Cinsel duyguları artmak (< *Far. Āz* ‘arzu, heves’).

BAĞIŞLA- || **БАГЪЫШЛА-** || *KM. 1.* İthaf etmek, adına sunmak (< *Far. Bahş*; *ET. Boşuğ* ‘bağışlama, af’). *TT. 1.* Bir mal veya hakkı karşılık beklemeden birine vermek, teberru etmek (< *Far. Bahş*; *ET. Boşuğ* ‘bağışlama, af’ >). *2.* Herhangi bir kötü davranış için ceza vermekten vazgeçmek, affetmek. *3.* Görevden çekmek, almak. *4.* Hoş görmek.

BEKLEN- || **БЕКЛЕH-** || *KM. 1.* Sağlamlaştırılmak, sıkılaştırılmak, güçlendirilmek, pekiştirilmek (< *ET. Bekle-* ‘tahkim etmek; kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak, emniyete almak’; *ET. Bek* >). *2.* Tıkanmak, set çekilmek. *3.* Emniyete alınmak. *4.* Kapanmak. *TT. 1.* Bekleme işine konu olmak. Bekleme işi: Bir iş oluncaya, biri gelinceye değin bir yerde kalmak, durmak; süre tanımak, acele etmemek; oyalanmak (< *ET. Bekle-* ‘tahkim etmek; kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak, emniyete almak’; *ET. Bek*).

BEKLET- || **БЕКЛЕТ-** || *KM. 1.* Sağlamlaştırmak, sıkılaştırmak, güçlendirmek, pekiştirmek (< *ET. Bekle-* ‘tahkim etmek; kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak, emniyete almak’; *ET. Bek* >). *2.* Tıkamak, set çekertmek. *3.* Emniyete aldirmek. *4.* Kapatmak. *TT. 1.* Bekleme işini birine yaptırmak. Bekleme işi: Bir iş oluncaya, biri gelinceye değin bir yerde kalmak, durmak; süre tanımak, acele etmemek; oyalanmak (< *ET. Bekle-* ‘tahkim etmek; kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak, emniyete almak’; *ET. Bek*).

BOLAL- || **БОЛАЛ-** || *KM. 1.* Olabilmek; bir şeyin gerçekleşebilmesi (< *ET. Bol-* ‘olmak’). *TT. 1.* Bollaşmak, genişlemek, çoğalmak.

BOŞA- || **БОША-** || *KM. 1.* Bitirmek, sona erdirmek, tüketmek (< *ET. Boşu-* ‘serbest bırakmak, bağışlamak’; *ET. Boş*). *TT. 1.* Kanunlara göre iki eşin aile ilişkisini kesmek (< *ET. Boşu-* ‘serbest bırakmak, bağışlamak’; *ET. Boş*).

BOYLA- || **БОЙЛА-** || *KM.* 1. Hâkim olmak, emri altına almak (< *ET.* Bod ‘klan, aşiret, kavim; uzunluk, genişlik’). *TT.* 1. İstemeyerek bir yere gitme durumunda kalmak. 2. Düşmek. 3. Yükselmek, çıkmak. 4. Boy ve hacmine göre ayırmak (< *ET.* Bod ‘klan, aşiret, kavim; uzunluk, genişlik’).

CAVLA- || **ДЖАУЛА-** (*K*) || **ЖАУЛА-** (*M*) || *KM.* 1. Küsmek, darılmak, gücenmek, sitem etmek (< *ET.* Yağıla- ‘düşman olmak, düşmanla savaşmak’; *ET.* Yağı >). 2. Düşman olmak. 3. Yağlamak, yağ sürmek (< *ET.* Yağ ‘yağ’ >). *TT.* 1. Kavlamak, tüyünü dökmek, çıplak kalmak (< *ET.* Yablak ‘kötü, fena’ >). 2. Ölmek.

CAY- || **ДЖАЙ-** || **ЖАЙ-** || *KM.* 1. Yaymak, sermek (< *ET.* Yad-). *TT.* 1. Sözünden, kararından dönmek, vazgeçmek.

CIRLA- || **ДЖЫРЛА-** (*K*) || **ЖЫРЛА-** (*M*) || *KM.* 1. Şarkı, türkü söylemek (< *ET.* Ir ~ Yır ‘türkü, nağme’). *TT.* 1. İnce ve usandırıcı ses çıkarmak (< *ET.* Ir ~ Yır ‘türkü, nağme’).

ÇAK- || **ЧАКЪ-** || *KM.* 1. Yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak, çiçek açmak (? < *ET.* Çık- ‘çıkma’ >). 2. Uçuk çıkmak. 3. Büyümek, artmak, çoğalmak. 4. Kıvılcımlanmak, ateş almak (< *ET.* Çak- ‘vurmak, vurarak yerleştirmek’ >). 5. Çırpma, karıştırmak, çalkalamak. 6. Atmak. *TT.* 1. Vurarak sokup yerleştirmek (< *ET.* Çak- ‘vurmak, vurarak yerleştirmek’ >). 2. Çivi ile tutturmak. 3. Kazık çakıp hayvan bağlamak. 4. Bir şeyi başka bir şeye sürmek, vurmak veya çarpmak. 5. Parıldamak, ışık vermek. 6. Saplama. 7. Sezinlemek, anlamak, farkına varmak. 8. İçki içmek. 9. Anlamak, bilmek. 10. Vurmak. 11. Sınavda başarısız olmak. 12. Kabul etmeyeceği bir şeyi kurnazlıkla kabul etmesini sağlamak.

ÇAL- || **ЧАЛ-** || *KM.* 1. Biçmek; tırpanla ot biçmek, ekin biçmek (< *ET.* Çal- ‘vurmak, eğilmek’). 2. Dili dolanmak, kaymak; dili sürçmek, kekelemek. 3. Örmek. 4. Dolanmak. *TT.* 1. Başkasının malını gizlice almak, hırsızlık etmek, aşırma. 2. Vurarak veya sürterek ses çıkartmak (< *ET.* Çal- ‘vurmak, eğilmek’ >). 3. Bir müziği dinlemeyi sağlayan aleti çalıştırmak. 4. Ses çıkarmak, ses vermek. 5. Atmak, çarpmak, vurmak. 6. Üzerine sürmek. 7. Bozmak, zarar vermek. 8. Kumaşın bir parçasını kesmek. 9. Madeni oymak, kalemle işlemek. 10. Benzemek, andırmak. 11. Zamanı boşa harcatmak, ziyan edilmesine yol açmak. 12. Süpürmek, temizlemek.

ÇALDIR- || **ЧАЛДЫР-** || *KM.* 1. Biçtirmek; tırpanla ot biçtirmek, ekin biçtirmek (< *ET.* Çal- ‘vurmak, eğilmek’ >). 2. Bir dili aksanlı konuşmak. 3. Bozuk konuşmak; bir dili, başka bir dilden kelimeler karıştırarak konuşmak. 4. Bir dili yarım yamalak konuşmak. 5. Sesleri veya kelimeleri yutarak ko-

nuşmak. **6.** Kekeleyerek konuşmak. *TT.* **1.** Müzik aleti çaldırmak (< *ET.* Çal- ‘vurmak, eğilmek’ >). **2.** Hırsıza bir şeyi kaptırmak.

ÇALIŞ- || **ЧАЛЫШ-** || *KM.* **1.** Karışmak, birbirine geçmek, dolaşmak (< *ET.* Çal- ‘vurmak, eğilmek’ >). **2.** Rastlaşmak, karşılaşmak, kesişmek. **3.** Kulağına gelmek, kulağına çalmak, bir şeyler duymak. *TT.* **1.** Bir şeyi oluşturmak veya ortaya çıkarmak için emek harcamak (< *ET.* Çalış- >). **2.** Herhangi bir iş üzerinde olmak. **3.** İşi veya görevi olmak, bulunmak. **4.** Makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak. **5.** Bir şeyi yapmak için gereken çarelere başvurmak, o şeyi gerçekleştirmek için kendini zorlamak, çaba harcamak. **6.** Bir şeyi öğrenmek veya yapmak için emek vermek.

ÇARPIT- || **ЧАРПЫТ-** || *KM.* **1.** Zarar vermek (< Ça/r/p- < *ET.* Çap- ‘vurmak, koşmak’ >). *TT.* **1.** Çarpık duruma getirmek; düzgünlüğünü yitirerek eğrilmiş, doğru karşıtı (< *Ça/r/p- < *ET.* Çap- ‘vurmak, koşmak’ >). **2.** Yanlış ve kötü duruma götürmek. **3.** Gerçek anlamından saptırmak.

ÇÖPAT- || **ЧӨПАТ-** (*M*) || **ЧӨБАТ-** (*K*) || *KM.* **1.** Kura çekmek (< *ET.* Çöp; *Far.* Çüb >). **2.** Oy atmak, oylamak. *TT.* **1.** Çöp atmak; yararsız, pis veya zararlı şeyleri atmak (< *ET.* Çöp; *Far.* Çüb >).

ÇÖPLE- || **ЧӨПЛЕ-** (*M*) || **ЧӨБЛЕ-** (*K*) || *KM.* **1.** Gagalayarak yemek (< *ET.* Çöp; *Far.* Çüb >). **2.** Çekirdek çitlemek. **3.** Küçük tane şeklindeki şeyleri tek tek toplamak. **4.** Bir bir yok etmek, imha etmek. *TT.* **1.** Yararsız, pis veya zararlı şeyleri atarak etrafı kirletmek (< *ET.* Çöp; *Far.* Çüb >).

DAMLA- || **ДАМЛА-** || *KM.* **1.** Yemeği tatlı, lezzetli hâle getirmek (< *Far.* Dem). *TT.* **1.** Damla durumunda tane tane düşmek (< *ET.* Tam- ‘damlamak’ >). **2.** İçindekini damla damla akıtmak. **3.** Bir yere çağrılmadan, çekinmeden gitmek, çıkagelmek.

ENİKLE- || **ЭНИКЛЕ-** || *KM.* **1.** Taklit etmek, benzetmek. *TT.* **1.** Kedi, köpek vb. doğurmak (< *ET.* Enükle- ‘hayvan yavrulamak’; *ET.* Enük).

ERİŞ- || **ЭРИШ-** || *KM.* **1.** Yarışmak, rekabet etmek. **2.** Nispet etmek, özenmek (< *ET.* Er-). *TT.* **1.** Varılması zamana, emeğe bağlı olan veya uzakta bulunan bir amaca varmak, ulaşmak. **2.** Bir yere ulaşmak, varmak. **3.** Bitkiler veya bunların ürünleri olgunlaşmak. **4.** Zaman gelip çatmak (< *ET.* Er-).

EŞ- || **ЭШ-** || *KM.* **1.** Örmek (< *ET.* Eş- ‘eşlemek, örmek’). *TT.* **1.** Toprağı veya toprak gibi yumuşak bir şeyi biraz kazmak (< *ET.* Eş- ‘kazmak’). **2.** Araştırmak, incelemek. **3.** Atın hızlı gitmesi.

GİRİŞ- ~ GİREJ- || **ГИРИШ- ~ ГИРЕЖ-** || *KM.* **1.** Donmak, uyuşmak. *TT.* **1.** Bir işi ele almak. **2.** Başlamak. **3.** Kalkışmak. **4.** Birbirine karışmak. **5.** Dövmek. **6.** Kavgaya tutuşmak (< *ET.* Kir- ‘girmek’).

HARAM ET- || **ХАРАМ ЭТ-** || *KM. 1.* Evlatlıktan reddetmek (< *Ar.* Harām). *TT. 1.* Bir kimseye bir şeyden umduğu yarar ve rahatı tattırmamak (< *Ar.* Harām).

HORLA- || **ХОРЛА-** || *KM. 1.* Yenmek, galip gelmek, kazanmak (< *Far.* Hvār ‘değersiz, önemi olmayan, aşağı’). *TT. 1.* Uyku sırasında soluk alırken boğaz ve burundan gürültülü sesler çıkarmak, horuldamak. **2.** Birinin gönlünü incitircesine davranmak, hor görmek (< *Far.* Hvār ‘değersiz, önemi olmayan, aşağı’).

HORLAN- || **ХОРЛАН-** || *KM. 1.* Yenilmek, mağlup olmak, kaybetmek (< *Far.* Hvār ‘değersiz, önemi olmayan, aşağı’). *KM. 1.* Hor görülmek (< *Far.* Hvār ‘değersiz, önemi olmayan, aşağı’).

IŞI- || **ЫШЫ-** || *KM. 1.* Sürmek, sürtmek (< *ET.* *Işı- >). **2.** Ovmak, ovalamak. **3.** Çitilemek. **4.** Dövmek, pataklamak. *TT. 1.* Işıklanmak, aydınlanmak (< *ET.* Yaşu- >). **2.** Işık saçmak.

İZLE- || **ИЗЛЕ-** || *KM. 1.* İstemek (< *ET.* İz ‘iz, belirti, nişan’; *ET.* İzle- ~ İzle- ‘aramak, istemek, arzulamak, koklamak’; *ET.* İste- ~ İzde- ‘aramak, istemek, arzulamak’>). **2.** Aramak. *TT. 1.* Birinin veya bir şeyin arkasından gitmek, takip etmek (< *ET.* İz ‘iz, belirti, nişan’; *ET.* İzle- ~ İzle- ‘aramak, istemek, arzulamak, koklamak’; *ET.* İste- ~ İzde- ‘aramak, istemek, arzulamak’>). **2.** Zaman, süre, sıra vb. bakımından gelmek, arkasından gelmek, arkasında olmak. **3.** Bir olayın gelişimini gözden geçirmek. **4.** Eğlenmek, görmek, öğrenmek için bakmak, seyretmek. **5.** Belirli bir yönde gitmek. **6.** Gözlemek, incelemek. **7.** Belirli bir tutum, davranış veya düşüncüyü benimsemek. **8.** Bir şeye uymak, bağlı olmak. **9.** Herhangi bir olayla ilgilenmek.

KALDIR- || **КЪАЛДЫР-** || *KM. 1.* Bırakmak, geriye bırakmak (< *ET.* Kal- >). **2.** Alıkoymak. *TT. 1.* Bulunduğu yerden almak (< *ET.* Kal(ğ)ır-; *ET.* Kal- >). **2.** Yukarı doğru hareket ettirmek. **3.** Yükseltmek. **4.** Ürün toplamak, taşımak. **5.** Çekmek, taşımak. **6.** Bir kuruluşun çalışmasına son vermek, feshetmek, lağvetmek. **7.** Hastayı hastaneye götürmek. **8.** Tören yaparak ölüyü gömmek. **9.** Toplamak. **10.** Alıp başka yere götürmek. **11.** Uyandırmak. **12.** Piyasadan çekmek. **13.** Elin ulaşamayacağı yere koymak, saklamak. **14.** Kaçır-mak. **15.** İyi etmek, iyileştirmek. **16.** Bir şeyden çokça satın almak. **17.** Tayin etmek, atamak. **18.** Yok etmek, ortadan silmek. **19.** Uygun gelmek, yakışmak. **20.** Çalmak, aşırnak.

KANIK- || **КЪАНЫКЪ-** || *KM. 1.* Alışmak, kanıksamak (< *ET.* Kan-). **2.** Musallat olmak. **3.** Yılmak. **4.** Soğumak. *TT. 1.* Kanmak, gönlü kanmak (< *ET.* Kan-).

KARA- || **КЪАРА-** || *KM.* 1. Bakmak, seyretmek (< *ET.* Kara- ‘bakmak; aşağı görmek’; *Moğ.* Kara- ‘bakmak’ >). *TT.* 1. Hor görmek (< *ET.* Kara- ‘bakmak; aşağı görmek’; *Moğ.* Kara- ‘bakmak’ >). 2. Karalamak, kara çalmak, lekelemek. 3. Kötülemek, yermek.

KARI- || **КЪАРЫ-** || *KM.* 1. Gücü yetmek, yetişmek, kâfi gelmek (? < *ET.* Karaklık ‘güç, kuvvet, iktidar’). *TT.* 1. Yaşlanmak, kocamak, ihtiyarlamak (< *ET.* kari- ‘yaşlanmak, kocamak’).

KARIL- || **КЪАРЫЛ-** || *KM.* 1. Boğazında kalmak, tıkanmak. 2. Sesi kısılmak. *TT.* 1. Karma işi yapılmak, karışmak (< *ET.* Karıl- ‘karışmak’ >). 2. Hayvan çiftleşmesi.

KARIŞ- || **КЪАРЫШ-** || *KM.* 1. Uyuşmak, dona kalmak, kaskatı kesilmek. 2. Karşı koymak, direnmek (< *ET.* Karış- ‘kavga etmek, düşman kesilmek’). 3. Sıkıca tutunmak, yapışmak, üzerine kapanmak. *TT.* 1. İki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek (< *ET.* Kar- >). 2. Düzensiz, dağınık olmak. 3. Bulanmak, duruluğunu yitirmek. 4. Açıklığını yitirmek, anlaşılması güçleşmek. 5. Müdahale etmek, araya girmek. 6. Engellemek, araya girmek. 7. Bir araya gelmek, katılmak. 8. İlgilenmek, müdahale etmek, el atmak. 9. Yetkisinde bulunmak, bakmak, iş edinmek, işi olmak.

KAŞAN- || **КЪАШАН-** || *KM.* 1. Keyifsizleşmek, rahatsız olmak. *TT.* 1. Hizmet ve binek hayvanları durup işlemek (< *ET.* kaşan- ‘işemek’; *ET.* Kaşanığ ‘sidik’).

KAT- || **КЪАТ-** || *KM.* 1. Katılaşmak, sertleşmek, kurumak, donmak (< *ET.* Katığ ‘katı, sert’ >). 2. Yerinde mihlanıp kalmak. 3. Gözünü dikmek, bakakalmak. 4. Kasılmak. 5. Katılmak, kaskatı kesilmek. *TT.* 1. Bir şeyin içine, üstüne veya yanına, niteliğini değiştirmek veya niceliğini artırmak için başka bir şey eklemek (< *ET.* Kat- >). 2. Bir araya getirmek. 3. Birlikte göndermek. 4. Döllenmeyi sağlamak için erkek hayvanı dişinin yanına salmak.

KATIL- || **КЪАТЫЛ-** || *KM.* 1. Saldırmak. 2. Dokunmak, değmek. 3. Karışmak, müdahale etmek (< *ET.* Katıl- ‘katılmak, iltihak etmek’; *ET.* Kat- >). *TT.* 1. Katma işi yapılmak (< *ET.* Kat- >). 2. Bir topluluğa girmek, iştirak etmek, iltihak etmek (< *ET.* Katıl- ‘katılmak, iltihak etmek’; *ET.* Kat- >). 3. Ortak olmak, benimsemek. 4. Hak vermek. 5. Aşırı derecede gülme, ağlama, gıdıklanma, korkma vb. tepkiler sırasında, solunum kaslarının kasılmasından dolayı soluk kesilmek (< *ET.* Katığ ‘katı, sert’).

KAVRAT- || **КЪАУРАТ-** || *KM.* 1. Azarlamak, paylamak (< *ET.* Kavriş- ‘kavga etmek’ >). 2. Küfür etmek, sövmek. *TT.* 1. Sıkıca tutturmak. 2. Bir şeyi her yönüyle iyice anlamasını sağlamak (< *ET.* Kavra-; *Moğ.* Kabira-).

KAY- || **КЪАЙ-** || *KM.* 1. Dikmek, iğneyle dikmek. 2. Çevrelemek. *TT.* 1. Düz, ıslak, donmuş veya kaygan bir yüzey üzerinde sürtünerek kolayca yer değiştirmek (< *ET.* Kay- >). 2. Kaygan bir yüzey üzerinde birdenbire denmesini yitirmek. 3. Durum değiştirmek. 4. Anlamı değişmek. 5. Kurtulmak. 6. Yağışların etkisiyle toprağın alt tabakasının gevşemesi sonucu üst tabaka oynamak. 7. Görüş, düşünce veya tutumunu değiştirmek. 8. Cinsel ilişkide bulunmak.

KAYIR- || **КЪАЙЫР-** || *KM.* 1. Çevirmek (< *ET.* Kadır- ‘bükme, eğme’ >). 2. Bükme, eğme, kıvrıma. 3. Ters yüz etmek. *TT.* 1. Koruyarak başarısını sağlamak, elinden tutmak, himmet etmek (< *ET.* Kadğur->). 2. Birini, başkalarının veya işin zararı pahasına tutmak. 3. Birine haksız yere kolaylıklar sağlamak, iltimas etmek.

KAYIRIL- || **КЪАЙЫРЫЛ-** || *KM.* 1. Kafa tutmak (< *ET.* Kadır ‘sert, somurtkan, yırtıcı, kızgın, hidetli’ >). 2. Öfkelenmek, hırçınlaşmak. 3. Direnmek. *TT.* 1. Kayırma işi yapılmak (< *ET.* Kadğur->).

KAYIRT- || **КЪАЙЫРТ-** || *KM.* 1. Kızdırmak, öfkelenmek (< *ET.* Kadır ‘sert, somurtkan, yırtıcı, kızgın, hidetli’>). *TT.* 1. Kayırma işini yaptırmak (< *ET.* Kadğur->).

KAZAN- || **КЪАЗАН-** || *KM.* 1. Gayret etmek, çabalamak, çalışmak (< *ET.* Kazğan- >). *TT.* 1. Kazanç sağlamak (< *ET.* Kazğan- >). 2. Olumlu, iyi bir sonuç elde etmek. 3. Çıkmak, isabet etmek. 4. Edinmek, sahip olmak. 5. Tutulmak, yakalanmak. 6. Kendinden yana çekmek. 7. Ele geçirmek, fethetmek, kazanç sağlamak. 8. Yenmek, galip gelmek.

KEP- || **КЕП-** (*M*) || **КЕБ-** (*K*) || *KM.* 1. Kurumak (< *ET.* Kepi- ‘bazı yerleri kurumak’>). *TT.* 1. Çökmek, yıkılmak.

KESİŞ- || **КЕСИШ-** || *KM.* 1. Mücadele etmek, savaşmak (< *ET.* Kesiş- ‘kesişmek, uyuşmak, bir sonuca varmak’ >). 2. Yarışmak. *TT.* 1. Birbirini kesmek (< *ET.* Kesiş- ‘kesişmek, uyuşmak, bir sonuca varmak’ >). 2. Pazarlıkta, herhangi bir fiyatta anlaşmak. 3. Erkek ve kadın bakışlarla anlaşmak. 4. Bir nokta veya çizgi üzerinde birbirine kavuşmak.

KILLAN- || **КЪЫЛЛАН-** || *KM.* 1. Çok yorulmak, hâlsiz kalmak, bitmek, tükenmek. *TT.* 1. Kılları çıkmak (< *ET.* Kıl >). 2. Bıyığı, sakalı çıkmak. 3. Şüphe etmek, şüphelenmek.

KOLLA- || **КЪОЛЛА-** || *KM.* 1. Benimsemek, kendine mal etmek. 2. Sarmak (< *ET.* Kol ‘kol’>). *TT.* 1. Olmasını, ortaya çıkmasını beklemek (< *ET.* Kol ‘yön, taraf’; *ET.* Kol- ‘istemek, rica etmek’ >). 2. Göz önünde tutmak, gözlemek. 3. Korumak, gözetmek (< *ET.* Kol ‘kol’>).

KONAKLA- || **КЪОНАКЛА-** || *KM. 1.* Misafir olmak (< *ET. Kon-* ‘bir yere inmek, misafir olmak’). *TT. 1.* Yolculuk sırasında bir yerde durup geçici bir süre kalmak (< *ET. Kon-* ‘bir yere inmek, misafir olmak’).

KOP- || **КЪОП-** (*M*) || **КЪОБ-** (*K*) || *KM. 1.* Kalkmak (< *ET. Kop-* ‘kalkmak, ikiye ayrılmak, yerinden ayrılmak’ >). *2.* Kabarmak, taşmak. *3.* Karşı çıkmak, karşı dikilmek. *TT. 1.* Herhangi bir yerinden ikiye ayrılmak (< *ET. Kop-* ‘kalkmak, ikiye ayrılmak, yerinden ayrılmak’ >). *2.* Yerinden ayrılmak. *3.* Gövdeden ayrılmak. *4.* Birdenbire gürültülü veya tehlikeli olaylar birdenbire başlamak veya ortaya çıkmak. *5.* Bütün ilişkileri kesilip büsbütün ayrılmak veya uzaklaşmak. *6.* Kurtulmak. *7.* Çok ağrmak. *8.* Koşmak, hızla gitmek.

KOŞ- || **КЪОШ-** || *KM. 1.* Ekleme, ilave etmek, katmak (< *ET. Koş-* ‘birleştirmek, bir araya getirmek, bağlamak, ayırmak; karıştırmak; koşmak’ >). *2.* Hayvan çiftleştirmek. *TT. 1.* Adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek (< *ET. Koş-* ‘birleştirmek, bir araya getirmek, bağlamak, ayırmak; karıştırmak; koşmak’ >). *2.* Bir yere ivedilikle gitmek. *3.* Bir işle çok ilgilenmek, koşuşturmak. *4.* Koşuya çıkmak. *5.* Kovalamak, üstüne düşmek, izlemek. *6.* Birlikte iş görmesi için bir şeyi başka birinin yanına katmak, arkadaş olarak vermek. *7.* Hayvanı çekeceği arabaya, sabana vb.ne bağlamak. *8.* Birini, bir işte görevlendirmek.

KOŞUL- || **КЪОШУЛ-** || *KM. 1.* Katılmak, iştirak etmek (< *ET. Koş-* ‘birleştirmek, bir araya getirmek, bağlamak, ayırmak; karıştırmak; koşmak’ >). *2.* Eklenmek. *TT. 1.* Koşmak işi yapılmak (< *ET. Koş-* ‘birleştirmek, bir araya getirmek, bağlamak, ayırmak; karıştırmak; koşmak’ >). *2.* Sürülmek, gönderilmek. *3.* Herhangi biri koşmak.

OY- || **ОЙ-** || *KM. 1.* Yıkamak, çöktürmek (< *ET. Oy-* >). *2.* Bozmak. *TT. 1.* Keskin, sivri uçlu bir cisimle bir şeyi yontarak veya delerek çukur oluşturmak (< *ET. Oy-* >). *2.* Kumaş vb.ni girintili bir biçimde kesmek. *3.* Bıçaklayarak yaralamak. *4.* Kazıklamak.

OYLA- || **ОЙЛА-** || *KM. 1.* Düşünmek, tefekkür etmek (< *ET. Oy* >). *2.* Niyet etmek, tasarlamak, plan yapmak. *TT. 1.* Oya koymak veya oya sunmak (< *ET. Oy* >).

OYUL- || **ОЮЛ-** || *KM. 1.* Yıkılmak, göçmek, çökmek (< *ET. Oy-* >). *2.* Bozulmak, harap olmak. *3.* Dökülmek. *4.* Cesaretini kaybetmek, morali bozulmak. *TT. 1.* Oyma işi yapılmak (< *ET. Oy-* >). *2.* Kazıklanmak.

ÖT- || **ЁТ-** || *KM. 1.* Geçmek (< *ET. Öt-* ‘geçmek, ses çıkarmak’ >). *2.* İçine işlemek, nüfuz etmek. *3.* Öne geçmek. *4.* Ağırına gitmek. *TT. 1.* Kuş veya böcekler, değişik tonda ses çıkarmak (< *ET. Öt-* ‘geçmek, ses çıkarmak’ >). *2.*

Herhangi bir nesne sürekli ses çıkarmak. **3.** Üflemeli çalgıların sesi çıkmak. **4.** Anlamsız, boş konuşmak. **5.** (sarhoş) Kusmak. **6.** Gizli bir şeyi söylemek.

SALDIR- || **САЛДЫР-** || *KM.* **1.** Koydurmak, bıraktırmak (< *ET.* Saltur- ‘saldırmak, koydurmak’; *ET.* Saldır- ‘sunmak, takdim etmek’; *ET.* Sal- >). **2.** Yerleştirmek. **3.** Atı şaha kaldırmak. *TT.* **1.** Bir kimseye veya bir şeye karşı saldırı yöneltmek, zarar verici bir davranışta bulunmak, hücum etmek (< *ET.* Saltur- ‘saldırmak, koydurmak’; *ET.* Saldır- ‘sunmak, takdim etmek’; *ET.* Sal- >). **2.** Bir şey veya kimse üzerine saldırı yapılmasına sebep olmak. **3.** Gemi, kalkmak için yelken açıp başını gideceği yola çevirmek. **4.** Yıkıcı ve sert eleştiriler yapmak. **5.** Etkisiyle eritmek.

SALIN- || **САЛЫН-** || *KM.* **1.** Konulmak, yerleştirilmek (< *ET.* Sal- ‘bırakmak, koymak’). **2.** Sarkmak, asılı kalmak, sallandırmak (< *ET.* Salın- ‘sallanmak, dikmek, sarmak’; *ET.* Sal-). *TT.* **1.** Yürürken uyumlu hareketlerle hafifçe bir yandan bir yana eğilmek (< *ET.* Salın- ‘sallanmak, dikmek, sarmak’; *ET.* Sal-). **2.** Salma işine konu olmak; bağımlılığına, tutukluluğuna veya baskı altındaki durumuna son verilerek serbest kılınmak, bırakılmak, koyuverilmek (< *ET.* Sal- ‘bırakmak, koymak’).

SALINDIR- || **САЛЫНДЫР-** || *KM.* **1.** Sarkıtmak (< *ET.* Salıntur- ‘sallandırmak, sallatmak’; *ET.* Sal- >). *TT.* **1.** Sallandırmak (< *ET.* Salıntur- ‘sallandırmak, sallatmak’; *ET.* Sal- >). **2.** Asmak, idam etmek.

SAPLA- || **САПЛА-** (*M*) || **САБЛА-** (*K*) || *KM.* **1.** Sap takmak; küreğe sap takmak (< *ET.* Sap- ‘birleştirmek, onarmak, tamir etmek, teçhiz etmek; devam etmek’; *ET.* Sap ‘sap; saf, sıra, dizi’). *TT.* **1.** Hızla batırmak (< *ET.* Sapla- ‘saplamak, ok germek’).

SARK- || **САРКЪ-** || *KM.* **1.** Akmak, suyun akması (< *ET.* Sark- >). **2.** Zamanın akıp gitmesi. **3.** Şişmek. **4.** Göç etmek, taşınmak. *TT.* **1.** Aşağıya doğru uzamak veya uzanmak (< *ET.* Sark- >). **2.** Karşı cins ile ilişki kurmayı veya arkadaş olmayı istemek. **3.** Yolunu uzatmak, uğramak.

SARKIT- || **САРКЪЫТ-** || *KM.* **1.** Akıtmak (< *ET.* Sark-). *TT.* **1.** Bir şeyin sarkmasını sağlamak. **2.** Asmak, darağacına çekmek (< *ET.* Sark-).

SAV- || **САУ-** || *KM.* **1.** Sağmak (< *ET.* Sağ- >). **2.** Kurnazlık ya da aldatma yoluyla birinden nemalanmak, para sızdırmak. *TT.* **1.** İstenmeyen birini yanından uzaklaştırmak (< *ET.* Sav- ‘uzaklaştırmak’ >). **2.** Sıkıcı bir durumu geçirmek, atlatmak, savuşturmak, defetmek. **3.** Geçirmek. **4.** Vakti geçmek. **5.** İşleyip geçmek, etki etmek.

SIYIR- || **СЫЙЫР-** || *KM.* **1.** Geri almak, verdiği bir şeyi geri almak; zorla geri almak, elinden almak (< *ET.* Södür- ‘çekmek’). *TT.* **1.** Hızla sürtü-

nerek bir şeyin yüzünden bir parça soymak, koparmak veya üzerini hafifçe yırtmak (< *ET. Sıdır- 'soymak, koparmak, yırtmak, çıkarmak'*). **2.** Sürtünerek veya çekerek bir şeyi yerinden almak, kaldırmak. **3.** Bir şeyin üstündeki örtüyü çekerek almak veya açmak. **4.** Çekerek çıkarmak. **5.** Kazıyarak, silerek üzerinde veya içinde hiçbir şey bırakmamak. **6.** Hafifçe dokunarak geçmek. **7.** Akıl sağlığını kaybetmiş olmak.

SIZ- || **СЫЗ-** || *KM.* **1.** Çizmek, çizgi çekmek, hat çekmek (< *ET. Çiz-* >). **2.** Yazmak. **3.** Çalmak, aşırarak, yürütmek. **4.** Atmak, fırlatmak. **5.** Palavra atmak. *TT.* **1.** İnce aralıklardan veya gözeneklerden az miktarda ve belli olmadan yavaş yavaş akmak, çıkmak (< *ET. Sız-* 'akmak, geçmek, girmek, erimek, duyulmak, yayılmak, yorgun düşmek' >). **2.** Gizli tutulan haber, sır vb. şeyler duyulmak, yayılmak. **3.** Herhangi bir topluluğu, bir örgütü yolundan saptırmak için gizlice arasına girmek. **4.** Gizlice, haber vermeden gitmek, sıvışmak. **5.** İçki, yorgunluk vb. sebeplerle kendinden geçerek uyuyakalmak. **6.** Düşman mevzileri arasına gizlice girmek ve ilerlemek.

SİL- || **СИЛ-** || *KM.* **1.** Aşındırmak (< *ET. Sil-* >). **2.** Kesmek. *TT.* **1.** Bir şeyin ıslaklığını gidererek kuru duruma getirmek (< *ET. Sil-* >). **2.** Üzerine genellikle bir bez sürterek tozlarını, kirlerini almak veya parlatmak. **3.** Bir yazı, çizgi vb. ni kazıyarak veya sürterek yok etmek. **4.** Tahta malzemeyi makineyle düzgün ve pürüzsüz hâle getirmek. **5.** Üzerini çizerek atmak, yok etmek. **6.** İlişkisini koparmak, yok saymak. **7.** Olanları ikinci plana atmak. **8.** Ortadan kaldırmak, yok etmek veya gidermek.

SOĞUŞ- || **СОГЬУШ-** || *KM.* **1.** Vuruşmak, savaşmak, harp etmek (< *ET. Soğuş-* 'savaşmak, çarpışmak'). *TT.* **1.** Toprak su soğurup tavlanmak (< *ET. Soğ-* 'emmek').

SOK- || **СОКЪ-** || *KM.* **1.** Müzik aleti çalmak (< *ET. Sok-* 'vurmak, dövmek; sokmak, batırmak' >). **2.** Dokumak; halı dokumak, kumaş dokumak. **3.** Vurmak, dövmek. **4.** Silahla vurmak, yaralamak. **5.** Ayıplamak, yemek. *TT.* **1.** İçine veya arasına girmesini sağlamak (< *ET. Sok-* 'vurmak, dövmek; sokmak, batırmak' >). **2.** Bir yere girmesini sağlamak, içeri almak. **3.** Bıçak, çakı, iğne vb. batırmak, saplamak. **4.** Böcek, zehirli hayvan iğnesini batırmak veya ısırarak, zehirlemek. **5.** Yasak bir malı gizlice getirmek veya götürmek. **6.** Belli etmeden kötü bir malı vermek. **7.** Konuşma sırasında bir sözü, soruyu veya düşünceyi söyleyivermek. **8.** Dokunaklı, kırıncı veya acı söz söylemek.

SUN- (*M*) || **СУН-** || *KM.* **1.** Sanmak, zannetmek (< *ET. San-* 'sanmak, düşünmek, ait olmak'). *TT.* **1.** Bir büyüğe veya nezaket gereğince bir kimseye bir şeyi vermek, arz etmek, yollamak, göndermek, takdim etmek (< *ET. Sun-* 'sunmak, yatmak' >). **2.** Tanıtmak, bilgi vermek amacıyla çeşitli yöntemler

kullanarak bir konuyu dinleyenlere aktarmak. **3.** Radyoda, televizyonda, bir eğlence yerinde programı takdim etmek.

SÜRT- || **СЮРТ-** || **KM.** **1.** Silmek, kurulamak (< *ET.* Sürt-; *ET.* Sür- >). **2.** Sıvamak; duvarı sıvamak. **3.** Sürmek; yağ sürmek, merhem sürmek. **4.** Vurmak. **TT.** **1.** Bir şeyi bastırarak diğer bir şeyin üzerinden geçirmek (< *ET.* Sürt-; *ET.* Sür- >). **2.** Dokundurmak. **3.** Başboş dolaşmak, yararsız dolaşmak (< *ET.* Sürün-; *ET.* Sür- >).

SÜRÜN- || **СЮРЮН-** || **KM.** **1.** İlgi duymak (< *ET.* Sürtün-; *ET.* Sür- >). **2.** Temas kurmak, sürtünmek. **3.** Peşinde olmak (< *ET.* Sür- >). **TT.** **1.** Karnı üzerinde sürünerek gitmek (< *ET.* Sürün-; *ET.* Sür- >). **2.** Kendi üzerine koku, krem vb. sürmek. **3.** Bir şeye değerek geçmek, geçerken değmek. **4.** Sürünme işine konu olmak. **5.** Yoksul ve perişan yaşamak. **6.** Başboş, sahipsiz kalmak.

TABANLA- || **ТАБАҢЛА-** || **KM.** **1.** Çifte atmak, tepmek (< *ET.* Tabanla- ‘çifte atmak, tepmek’; *ET.* Taban). **TT.** **1.** Yolu yürümek (< *ET.* Taban).

TAP- || **ТАП-** (*M*) || **ТАБ-** (*K*) || **KM.** **1.** Bulmak (< *ET.* Tap- ‘bulmak, kazanmak; tapmak, hizmet etmek’ >). **2.** Doğurmak. **TT.** **1.** İlah olarak tanınan varlığa karşı inancını ve bağlılığını belirli kurallar çerçevesinde göstermek (< *ET.* Tap- ‘bulmak, kazanmak; tapmak, hizmet etmek’ >). **2.** Tutku ile sevmek, bağlanmak. **3.** Birine çok değer vermek.

TAŞLA- || **ТАШЛА-** || **KM.** **1.** Bırakmak, terk etmek (< *ET.* Taş ‘dış’ >). **2.** Düşük yapmak, dışlamak, dışarı çıkarmak. **TT.** **1.** Taş atmak, taş tutmak (< *ET.* Taş ‘taş’ >). **2.** Bir şeyin içindeki taşları ayıklamak. **3.** Taş vb. nesnelerle kumaşı beyazlatmak veya parlatmak. **4.** Metal bir parçayı zımpara ile törpüleyerek yuvasına alıştırmak. **5.** Taş döşemek. **6.** Üstü kapalı, iğneleyici söz söylemek.

TEP- || **ТЕП-** (*M*) || **ТЕБ-** (*K*) || **KM.** **1.** Kımıldamak, hareket etmek, yer değiştirmek (< *ET.* Tep- ‘tepmek, vurmak, dövmek, çifte atmak’ >). **2.** Vurmak, çarpmak. **3.** Kızmak, öfkelenmek. **4.** Şiddetlenmek, hızını arttırmak. **5.** Sallanmak, sarsılmak. **TT.** **1.** Hayvan, ayağıyla vurmak, çifte atmak (< *ET.* Tep- ‘tepmek, vurmak, dövmek, çifte atmak’ >). **2.** Üzerine basarak sıkıştırmak. **3.** Çokça yürümek. **4.** Silah ateşlendiğinde arkaya baskı yapmak. **5.** Değerini anlamamak veya kestirememek, geri çevirmek. **6.** Yeniden ortaya çıkmak, tazelenmek, depresmek.

TIN- || **ТЫН-** || **KM.** **1.** Sakinleşmek, durulmak, dinmek, kesilmek (< *ET.* Tın ‘ruh, nefes’; *ET.* Tın- ‘dinlenmek, solumak, nefes almak’ >). **2.** Bitmek, tükenmek. **3.** Ölmek. **TT.** **1.** ‘Tın’ sesi biraz sürüp gitmek, çınlamak (< *ET.* Tın ‘ses, seda, ses perdesi’ >). **2.** Önem vermek, ilgilenmek (< *ET.* Tınla- ‘dinlemek, kulak asmak’ >).

TOZ- || **ТОЗ-** || *KM. 1.* Yıpranmak, aşınmak, eskimek (< *ET. Toz; ET. Toz-* ‘bitirmek, çıkmak, toz yükselmek’ >). *2.* Zayıflamak, cılızlaşmak. *3.* Bitkin düşmek, hâlsizleşmek. *TT. 1.* Tozun havalanarak çevreye yayılması (< *ET. Toz; ET. Toz-* ‘bitirmek, çıkmak, toz yükselmek’ >).

TUTUŞ- || **ТҮТҮШ-** || *KM. 1.* Güreşmek (< *ET. Tut-* >). *2.* Kavga etmek. *TT. 1.* Birbirini tutmak, birbirine ilişip dokunmak (< *ET. Tut-* >). *2.* Bir işe başlamak, girişmek. *3.* Yanmaya başlamak, ateş almak (< *ET. *Tütüş-* ‘alev almak’ >). *3.* Kızarmak, kızıllaşmak. *5.* Telaşlanmak.

TÜY- || **ТҮЙ-** || *KM. 1.* Dövmek (< *ET. Tög-* >). *2.* Ezmek, ufalamak. *3.* Düşümlmek, bağlamak (< *ET. Tüg-* >). *TT. 1.* Kaçmak (< *ET. Tay-* ‘kaymak’ >).

UYU- || **ҮҮ-** || *KM. 1.* Mayalamak, ekşimek (< *ET. Udı-* ‘uyumak’ >). *2.* Pıhtılaşmak. *3.* Uyuşmak. *TT. 1.* Uyku durumunda olmak (< *ET. Udı-* ‘uyumak’ >). *2.* İlaç etkisiyle ağrı duymayacak kadar derin uykuya dalmak. *3.* İşlem görmemek, durgun kalmak, el sürülmemek. *4.* Çevresindeki olayları fark etmemek, görmemek.

UYUT- || **ҮҮТ-** || *KM. 1.* Mayalamak, ekşitmek, dinlendirmek (< *ET. Udı-* ‘uyumak’ >). *2.* Pıhtılaştırmak. *3.* Uyuşturmak (< *ET. Udı-* ‘uyumak’ >). *TT. 1.* Uyumasını sağlamak, uyur duruma getirmek (< *ET. Udı-* ‘uyumak’ >). *2.* Acı, keder vb.ni hafifletmek. *3.* İlgi konusu olmaktan çıkarmak, unutturmak. *4.* Aldatmak, kandırmak.

ÜZ- || **ҮЗ-** || *KM. 1.* Koparmak (< *ET. Üz-* ‘kesmek, kopmak, sonu gelmek’ >). *2.* Kesmek; ilişkiyi kesmek. *TT. 1.* Üzüntü vermek (< *ET. Üz-* ‘kesmek, kopmak, sonu gelmek’ >). *2.* Bir şeyi gerip çekerek gevşetmek, sürterek aşındırmak.

ÜZÜL- || **ҮЗҮЛ-** || *KM. 1.* Kopmak, koparılmak (< *ET. Üz-* ‘kesmek, kopmak, sonu gelmek’ >). *2.* Kesilmek; ilişkinin kesilmesi. *3.* Ağırlaşmak, ağır bir hâl almak. *TT. 1.* Üzme işine konu olmak (< *ET. Üz-* ‘kesmek, kopmak, sonu gelmek’ >). *2.* Üzüntü duymak, kaygılanmak.

4.2.2. Kısmi Yalancı Eş Değer Fiiller

ALDIR- || **АЛДЫР-** || *KM. 1.* Alma işini yaptırmak (< *ET. Al-* >). *2.* Kabul ettirmek, onaylatmak. *3.* Kaplamak. *4.* Doldurmak. *TT. 1.* Alma işini yaptırmak (< *ET. Al-* >). *2.* Getirtmek. *3.* Vücuttan herhangi bir parçayı veya organı sağlık sebebiyle çıkarttırmak. *4.* Başkasına kaptırmak. *5.* Sığıdırmak. *6.* Önem vermek, değer vermek.

ALIN- || **АЛЫН-** || *KM. 1.* Alma işi yapılmak (< *ET. Alın-* ‘alınmak, elde edilmek; kızmak, üzülmek’ >). *2.* Elde edilmek. *3.* Delirmek, çıldırmak. *4.* Kızmak, öfkelenmek, ortalığı birbirine katmak. *TT. 1.* Alma işi yapılmak (<

ET. Alın- ‘alınmak, elde edilmek; kızmak, üzülmek’ >). **2.** Elde edilmek. **3.** Uyarlanmak. **4.** Bir sözün, bir davranışın kendisine söylediğini veya yapıldığını sanarak incinmek, kırılmak.

ARIT- || **АРЫТ-** || *KM.* **1.** Temizlemek (< *ET.* Arı- ‘yorulmak, temizlemek’ >). **2.** Soymak, meyve ya da sebzenin kabuğunu soymak. **3.** Yormak. *TT.* **1.** Temizlemek, temiz duruma getirmek, paklamak (< *ET.* Arı- ‘yorulmak, temizlemek’ >). **2.** Katışıksız duruma getirmek, tasfiye etmek.

ATLA- || **АТЛА-** || *KM.* **1.** Adım atmak, adımlamak, yürümek (< *ET.* Atla- >). **2.** Atlamak. **3.** Geçmek, aşmak. **4.** Hareket etmek. *TT.* **1.** Bir engeli sıçrayarak veya fırlayarak aşmak (< *ET.* Atla- >). **2.** Yüksek bir yerden alçak bir yere, ayaküstü gelecek bir biçimde kendini bırakmak. **3.** Binmek. **4.** Basında haberi zamanında verememek veya diğer gazetelerden öğrenmek. **5.** Okuma, yazı yazma, sayı sayma vb. işlerde bazı bölümleri üstünkörü geçmek. **6.** Sınıfı okumadan geçmek. **7.** İnmek. **8.** Yanılmak, aldanmak. **9.** Bir işe sonucunu düşünmeden hemen girişmek.

ATLAN- || **АТЛАН-** || *KM.* **1.** Hareket etmek, yola çıkmak (< *ET.* Atla-). **2.** Ata binip yola çıkmak (< *ET.* Atlan- ‘ata binmek’; *ET.* At). *TT.* **1.** Ata binmek (< *ET.* Atlan- ‘ata binmek’; *ET.* At >). **2.** At edinmek.

BAK- || **БАКЪ-** || *KM.* **1.** Beslemek, bakım yapmak, ihtimam göstermek (< *ET.* Bak- ‘bakmak’ >). **2.** Muayene edip tedavi etmek. *TT.* **1.** Bakışı bir şey üzerine çevirmek (< *ET.* Bak- ‘bakmak’ >). **2.** Aramak. **3.** Bir şeyin yüzü bir yöne doğru olmak. **4.** Bir şeyin gelişmesi veya iyi bir durumda kalması için emek vermek. **5.** Beslemek, geçindirmek. **6.** Bir iş birinden beklenmek. **7.** Hastayı muayene etmek. **8.** Tedavi etmek için ilgilenmek. **9.** Yoklamak, incelemek, denemek. **10.** Bir işi yapmak, bir işi yapmakla görevli olmak. **14.** Gözetmek, korumak.

BAS- || **БАС-** || *KM.* **1.** Basmak; vücudun ağırlığını verecek bir biçimde ayak tabanını bir yere veya bir şeyin üzerine koymak (< *ET.* Bas- >). **2.** Baskı yapmak. **3.** Ezmek. **4.** Sıkmak. **5.** Çiğnemek. **6.** Örtmek. **7.** Kaplamak. **8.** Sarmak. **9.** Cinsî münasebette bulunmak. *TT.* **1.** Vücudun ağırlığını verecek bir biçimde ayak tabanını bir yere veya bir şeyin üzerine koymak (< *ET.* Bas- >). **2.** (küçük çocuklar) Ayakta durabilmek. **3.** Bir şeyi, üzerine kuvvet vererek itmek. **4.** Sıkıştırarak yerleştirmek. **5.** Bası işi yapmak, tabetmek. **6.** Örtmek, bürümek, kaplamak. **7.** Bir şey üzerinde kalıp, mühür vb.yle iz yapmak. **8.** Baskın yapmak. **9.** Bir kimse bir yaşa girmek. **10.** Duman, sis vb. çevreyi kaplamak, çökmek. **11.** Basınç yaparak sıvı ve gazları itmek. **12.** Kümes hayvanları kuluçkaya yatmak. **13.** Uygunsuz vaziyette yakalamak. **14.** Bir şeyin etkisinde kalıp eziklik, üzüntü ve ağırlık duymak.

BEKLE- || **БЕКЛЕ-** || *KM.* 1. Sağlamlaştırmak, sıkılaştırmak, güçlendirmek, pekiştirmek (< *ET.* Bekle- ‘tahkim etmek; kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak, emniyete almak’; *ET.* Bek >). 2. Tıkamak, set çekmek. 3. Saplamak. 4. Vurmak. 5. Emniyete almak. 6. Kapatmak. *TT.* 1. Bir iş oluncaya, biri gelinceye değin bir yerde kalmak, durmak (< *ET.* Bekle- ‘tahkim etmek; kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak, emniyete almak’; *ET.* Bek >). 2. Süre tanımak, acele etmemek. 3. Bir şeyi, bir kimseyi gözetmek, korumak, muhafaza etmek. 4. Ummak. 5. Karşılaşılması ihtimali bulunmak. 6. Aramak, istemek.

BİÇ- || **БИЧ-** || *KM.* 1. Biçmek; elbise biçmek, kumaş biçmek (< *ET.* Bıç >). 2. İğdiş etmek, kısırlaştırmak. *TT.* 1. Belli bir biçim vererek kesmek (< *ET.* Bıç >). 2. Dikilecek kumaşı belli bir ölçüye ve modele uygun olarak makasla kesmek. 3. Ekin, ot vb.ni orakla, tırpanla, makine ile kesmek. 4. Yayılım ateşiyle öldürmek. 5. Değer, paha, fiyat belirlemek. 6. Tahmin etmek, kestirmek.

BİT- || **БИТ-** || *KM.* 1. Yetişmek, büyümek (< *ET.* Büt- ‘sona ermek; yetişmek, büyümek’). *TT.* 1. Tükenmek, sona ermek (< *ET.* Büt- ‘sona ermek; yetişmek, büyümek’ >). 2. Çok yorulmak. 3. Güçsüz kalmak, çok zayıflamak. 5. Çok sevmek, bayılmak, beğenmek. 6. Bitki, tüy, saç vb. şeyler çıkıp yetişmek. 7. Beklenmedik zamanda ortaya çıkmak.

BOŞAL- || **БОШАЛ-** || *KM.* 1. Bitmek, sona ermek, tükenmek (< *ET.* Boş). *TT.* 1. Boş duruma gelmek, içinde bir şey kalmamak, inhilal etmek (< *ET.* Boş >). 2. Dışarıya akmak, dökülmek. 3. Gevşemek, açılmak. 4. Derdini, sıkıntısını birine anlatarak ferahlamak, deşarj olmak. 5. (hayvan) Bağından kurtulmak. 6. Doyuma ulaşmak.

ÇEK- || **ЧЕК-** || *KM.* 1. Tartmak, ağırlığı tartmak (< *ET.* Çek- ‘çekmek’ >). 2. Acı çekmek, katlanmak. *TT.* 1. Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek (< *ET.* Çek- ‘çekmek’ >). 2. Taşıtı bir yere bırakmak, koymak. 3. Germek. 4. İçine almak, emmek. 5. Bir yerden başka bir yere taşımak. 6. Bir amaçla ortadan kaldırmak. 7. Üzerinde bulunan bir silahla saldırmak için davranmak. 8. Atmak, vurmak. 9. Bir kimseyi veya bir şeyi geri almak. 10. Güç durumlara dayanmak, katlanmak. 11. Tartıda ağırlığı olmak. 12. Döşemek. 13. Herhangi bir engel kurmak. 14. ... 43. ...

ET- || **ЭТ-** || *KM.* 1. Etmek, eylemek, yapmak (< *ET.* Et- >). 2. Kapatmak. *TT.* 1. Bir işi yapmak (< *ET.* Et- >). 2. “İyi, kötü” zarflarıyla birlikte davranmak. 3. Bulmak, erişmek. 4. Birini bir şeyden yoksun bırakmak. 5. Eşit değer kazanmak. 6. Herhangi bir değerde olmak. 7. Kötülükte bulunmak. 8. Küçük veya büyük abdestini yapmak. 9. Demek, söylemek.

HATA ET- || **XATA ƏT-** || *KM.* 1. Suç işlemek (< *Ar.* Haṭā' >). 2. Kötülük etmek. 3. Zarar vermek. 4. Kusur işlemek. 5. Yaramazlık yapmak. *TT.* 1. Yanlış yapmak (< *Ar.* Haṭā' >). 2. Yanılgıya düşmek. 3. Kusur işlemek.

İŞLE- || **ИШЛЕ-** || *KM.* 1. Çalışmak, bir işte çalışmak (< *ET.* İşle-; *ET.* İş >). 2. Yapmak; inşa etmek, tesis etmek, kurmak. 3. İşlemek; çalışır, işler hâlde olmak. 4. Tamir etmek. *TT.* 1. Bir şeye emek vererek onu daha elverişli bir duruma getirmek (< *ET.* İşle-; *ET.* İş >). 2. İnce ve süslü şeyler yapmak, nakışlamak. 3. İçine girmek, etkilemek, nüfuz etmek. 4. İyi çalışmak, müşterisi bol olmak. 5. Durağan durumdan hareketli duruma geçmek, çalışmak. 6. Herhangi bir konuyu ele alarak incelemek, öğretmek. 7. Düşüncelerini herhangi birine etki yaparak benimsetmek. 8. İşlek, etkin durumda olmak. 9. Hesapları, kayıtları düzenli olarak tutmak veya gereken yere aktarmak. 10. Herhangi bir ürünü satışa sunulmadan önce birtakım işlemlerden geçirmek.

KAK- || **КЪАКЪ-** || *KM.* 1. Silkelemek (< *ET.* Kak- >). 2. Çırpamak. 3. Sallamak. 4. İtmek, vurmak. 5. İç geçmek. 6. Kırpamak. 7. Tıklamak, tıkırdatmak. *TT.* 1. İtmek, vurmak (< *ET.* Kak- >). 2. Kakma yapmak. 3. Vurarak dar bir yere sokmak.

KAN- || **КЪАН-** || *KM.* 1. Doymak (< *ET.* Kan-). *TT.* 1. Söylenilen sözün, anlatılan konunun doğruluğuna inanmak (< *ET.* Kan- >). 2. Tatlı sözlere aldanmak. 3. Bir gereksinimini, bir isteğini yeteri kadar karşılamış olmak, doymak. 4. Yetinmek, iktifa etmek.

KANDIR- || **КЪАНДЫР-** || *KM.* 1. Doyurmak (< *ET.* Kan-). *TT.* 1. Kanmasını sağlamak, inandırmak, ikna etmek (< *ET.* Kan- >). 2. Aldatmak. 3. İçme, yeme isteğini karşılamak.

KAP- || **КЪАП-** (*M*) || **КЪАБ** – (*K*) || *KM.* 1. Isırmak (< *ET.* Kap- 'ısırmak, yakalamak, örtmek' >). 2. Yemek. 3. Kazanmak, yenmek, mağlup etmek. *TT.* 1. Birdenbire yakalayarak, çekerek almak (< *ET.* Kap- 'ısırmak, yakalamak, örtmek' >). 2. Isırıp parçalamak. 3. Koparmak, kıstırmak. 4. İşitir işitmez veya görür görmez bellemek ve öğrenmek. 5. Yer ayırmak, yer tutmak. 6. Bulaşmış olmak, geçmek.

KAPLA- || **КЪАПЛА-** (*M*) || **КЪАБЛА-** (*K*) || *KM.* 1. Geçici olarak sırtına bir şey örtmek, geçirmek, giymek (< *ET.* Kap- 'ısırmak, yakalamak, örtmek' >). 2. Ters yüz etmek; bir şeyi ters çevirip koymak; bir şeyin içini dışına çıkarmak. 3. Sermek, devirmek, uzatmak; vurup yere devirmek. 4. Kılıf geçirmek. 5. Bir madeni bir başka madenle kimyasal bir yöntemle örtmek. 6. Her tarafı sarmak, yayılmak. *TT.* 1. Her yanını örtmek, istila etmek (< *ET.* Kap- 'ısırmak, yakalamak, örtmek' >). 2. Çepeçevre sarmak, kuşatmak. 3. Bir kabın, bir kılıfın, bir örtünün içine almak. 4. Yayılıp doldurmak, etkisinde

bırakmak. **5.** Bir yüzeyi döşemek, başka bir nesne ile örtmek. **6.** Kaplama adı verilen ince ağaç levhaları, değişik yöntemlerle hazırlanmış yüzeylere yapıştırmak. **7.** Bir madeni bir başka madenle kimyasal bir yöntemle örtmek. **8.** Bir kimsenin veya bir şeyin nitelikleri herkesçe bilinir olmak. **9.** Doldurmak.

KAPLAN- || **КЪАПЛАН-** (*M*) || **КЪАБЛАН-** (*K*) || *KM*. **1.** Yere kapanmak, kapaklanmak (< *ET*. Kap- ‘ısırmak, yakalamak, örtmek’ >). **2.** Düşmek, devrilmek. **3.** Döndürülmek. **4.** Geçirilmek. **5.** Kaplanmak; kaplama işi yapılmak. *TT*. **1.** Kaplama işi yapılmak (< *ET*. Kap- ‘ısırmak, yakalamak, örtmek’ >).

KAŞT ET- || **КЪАСТ ЭТ-** || *KM*. **1.** Yemin etmek (< *Ar*. Kasd >). **2.** Tövbe etmek. **3.** Niyetlenmek, amaçlamak. *TT*. **1.** Amaçlamak, amaç olarak almak (< *Ar*. Kasd >). **2.** Demek istemek. **3.** Kötülük etmek, kıymak, zarar vermeyi istemek.

KAŞI- || **КЪАШЫ-** || **1.** Vücudun herhangi bir yerindeki kaşıntıyı gidermek için tırnakla veya başka bir şeyle deriyi hafifçe ovma (< *ET*. Kaşı-). **2.** Taramak. *TT*. **1.** Vücudun herhangi bir yerindeki kaşıntıyı gidermek için tırnakla veya başka bir şeyle deriyi hafifçe ovma (< *ET*. Kaşı- >). **2.** Araştırmak, incelemek. **3.** Sinirlendirecek söz söylemek. **4.** Herhangi bir konuyu yeniden gündeme getirmek.

KATIŞ- || **КЪАТЫШ-** || *KM*. **1.** Karışmak (< *ET*. Kat- >). **2.** Katmak. **3.** Katılmak, iştirak etmek, müdahil olmak. *TT*. **1.** Katılmak, iştirak etmek, müdahil olmak (< *ET*. Kat- >).

KATLA- || **КЪАТЛА-** || *KM*. **1.** Tekrar etmek (< *ET*. Kat- >). **2.** Artmak, çoğalmak. **3.** Üst üste yığmak. **4.** Sarmak, bükmek. *TT*. **1.** Kâğıt, kumaş vb. nesneleri üst üste kat oluşturacak biçimde bükme (< *ET*. Kat- >). **2.** Arttırarak çoğaltmak.

KAYNA- || **КЪАЙНА-** || *KM*. **1.** Bir sıvı, sıcaklığı belli bir dereceyi bulduğunda buhar durumuna geçerek fokurdamak (< *ET*. Kayına- >). **2.** Kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek. **3.** Artmak, bollaşmak, sıklaşmak. **4.** Ekşimek. **5.** Köpürmek. **6.** Coşmak. **7.** Sarmak, her tarafı kaplamak. **8.** Keyifli ve neşeli olmak. *TT*. **1.** Bir sıvı, sıcaklığı belli bir dereceyi bulduğunda buhar durumuna geçerek fokurdamak (< *ET*. Kayına- >). **2.** Yiyecek, içecek pişmek, haşlanmak. **3.** Yerden çıkmak. **4.** (kırık, çatlak kemik veya metal parçalar) Eski durumunu almak, birbirine yapışmak. **5.** (yara) Kapanmak, iyileşmek. **6.** Mayalı bir şey kabarıp köpürmek. **7.** Mide ekşimek. **8.** Çalkantı durumunda olmak, dalgalanmak. **9.** Çok miktarda bulunmak. **10.** Gizli bir iş çevirmek, için için hazırlanmak. **11.** Gerektiği gibi yapılamamak. **12.** Artmak, çoğalmak, yoğunlaşmak. **13.** Coşmak, heyecanlanmak. **14.** Bir yerde huzursuzluk, tedirginlik olmak. **15.** Arada kaybolmak.

KAYTAR- || **КЪАЙТАР-** || *KM.* 1. Geri döndürmek (< *ET.* Kay- ‘dön-mek, geri dönmek’ >). 2. Geri çevirmek, iade etmek. 3. Tekrarlamak. *TT.* 1. İş yapmaktan kaçmak (< *ET.* Kay- ‘dönmek, geri dönmek’ >). 2. Geri çevirmek, iade etmek.

KILÇIKLAN- || **КЪЫЛЧЫКЪЛАН-** || *KM.* 1. Başaklanmak, başak tutmak (< *ET.* Kıl >). 2. Kılçıklanmak. *TT.* 1. Kılçıklanmak (< *ET.* Kıl >). 2. Şüphelenmek, kuşulanmak.

KIR- || **КЪЫР-** || *KM.* 1. Kazımak; kazıyıp temizlemek (< *ET.* Kır- ‘kır-mak, yok etmek, temizlemek’; *ET.* Kaz- ‘kazmak, kazımak’; *Moğ.* Karu- ‘kazımak’ >). 2. Mahvetmek, kökünü kazıyıp yok etmek. *TT.* 1. Sert şeyleri vura-rak veya ezerek parçalamak (< *ET.* Kır- ‘kırmak, yok etmek, temizlemek’; *ET.* Kaz- ‘kazmak, kazımak’; *Moğ.* Karu- ‘kazımak’ >). 2. İri parçalara ayırmak. 3. Belirli bir biçimde katlamak. 4. Öldürmek, yok olmasına neden olmak. 5. Bir şeyin fiyatını azaltmak, indirmek. 6. Tavlada karşı oyuncunun pulunu oyun dışında bırakmak. 7. Vücut kemiklerinden birini parçalamak. 8. Tahılı iri ve kaba öğütmek. 9. Hareket durumundaki canlının veya taşıtın yönünü değiştirmek, çevirmek, döndürmek. 10. Dileğini kabul etmeyerek veya beklenmeyen bir davranış karşısında bırakarak gücendirmek, incitmek. 11. Yok etmek. 12. Gücünü, etkisini azaltmak. 13. Kaçmak, uzaklaşmak. 14. Değerinden düşük fiyata almak.

KIRIL- || **КЪЫРЫЛ-** || *KM.* 1. Kazınmak, kazınıp temizlenmek (< *ET.* Kır- ‘kırmak, yok etmek, temizlemek’; *ET.* Kaz- ‘kazmak, kazımak’; *Moğ.* Karu- ‘kazımak’ >). 2. Mahvolmak, telef olmak, topluca ölmek, yok olmak. 3. Çok iyi ağırlamak ve ilgilenmek, samimi bir şekilde izzet ve ikramda bulun-mak. *TT.* 1. Kırma işine konu olmak, bir veya birçok parçaya ayrılmak (< *ET.* Kır- ‘kırmak, yok etmek, temizlemek’; *ET.* Kaz- ‘kazmak, kazımak’; *Moğ.* Karu- ‘kazımak’ >). 2. Bükülerek kat yeri oluşturmak. 3. Savaş, bulaşıcı has-talık sebebiyle çok sayıda insan ölmek. 4. Birine karşı kırılgan duruma gelmek, gücenmek, incinmek. 5. Kırılganlık duymak. 6. Soğuk, rüzgâr vb. eski gücü kal-mamak, azalmak, yatışmak. 7. (cesaret, umut, onur) Azalmak, yok olmak. 8. Ağaç, dal üzerinde meyve, çiçek, yaprak çok olmak. 9. Saydam bir ortamdan başka bir saydam ortama geçen bir ışın, doğrultu değiştirmek.

KIRK- || **КЪЫРКЪ-** || *KM.* 1. Kırmak, tıraşlamak, kırpma, kesmek (< *ET.* Kırk- >) 2. Kırmak, parçalamak. 3. Dövmek, tokatlamak. *TT.* 1. Bir şeyi uçlarından kesmek (< *ET.* Kırk- >). 2. Saç, sakal veya tüyü kesmek. 3. Koyun, keçi vb. hayvanların tüylerini kesmek.

KIS- || **КЪЫС-** || *KM.* 1. Sıkma, sıkıştırmak (< *ET.* Kıs- ‘kısmak, çim-diklemek’ >). 2. Bastırmak. 3. Kapatmak, kapamak. 4. Örtmek, örtünmek. 5. Takmak, takınmak. 6. Yummak, gözleri yummak. 7. Kırpma, göz kırpma.

8. Bağlamak. 9. Yaklaştırmak. 10. Çekinmek, korkmak. 11. Çimdiklemek. 12. Hükmü altına almak. *TT*. 1. Sesi azaltmak, alçaltmak (< *ET*. Kıs- ‘kısmak, çimdiklemek’ >). 2. Gözü biraz kapamak. 3. Ezmek, büzmek, daraltmak. 4. Lamba ışığını azaltmak. 5. Sıkıştırmak. 6. Masraf, harcama vb.ni azaltmak. 7. Verilen hak ve özgürlüklerin sınırını daraltmak. 8. Pıntilik etmek.

KISIL- || **КЪЫСЫЛ-** || *KM*. 1. Sığınmak (< *ET*. Kısıl- ‘kısılmak, daralmak’ >). 2. Sıkışmak. 3. Bitişmek. 4. Hafifçe kapanmak. *TT*. 1. Hacmi, niceliği azalmak (< *ET*. Kısıl- ‘kısılmak, daralmak’ >). 2. Hafifçe kapanmak. 3. Kaçıp kurtulma yolu kalmamak.

KIY- || **КЪЫЙ-** || *KM*. 1. Çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğramak (< *ET*. Kıd- ‘kıymak, öldürmek’ >). 2. Yapmak, karar vermek. 3. Kesmek, kırmak. *TT*. 1. Çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğramak (< *ET*. Kıd- ‘kıymak, öldürmek’ >). 2. Acımadan vermek, esirgememek, feda etmek. 3. Acımayıp öldürmek. 4. Acımayarak büyük bir kötülük etmek, zulmetmek.

KIYIL- || **КЪЫЙЫЛ-** || *KM*. 1. Çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğranmak, kesilmek (< *ET*. Kıd- ‘kıymak, öldürmek’ >). 2. Kavis yapmak. 3. Sızlamak, sancımak, ağrımak, hâlsiz düşmek. *TT*. 1. Çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğranmak (< *ET*. Kıd- ‘kıymak, öldürmek’ >). 2. Kıyma işi yapılmak.

KIZ- || **КЫЗ-** || *KM*. 1. Çok ısınmak, kızarmak, kor hâline gelmek (< *ET*. Kız ‘sıcak, hararet’; *ET*. *Kız- ‘sıcaklaşmak, ateşlenmek, hararetlenmek’). *TT*. 1. Öfkelenmek, sinirlenmek (< *ET*. Kız ‘sıcak, hararet’; *ET*. *Kız- ‘sıcaklaşmak, ateşlenmek, hararetlenmek’ >). 2. Isıtılan veya ısınan bir nesnenin sıcaklığı çok artmak. 3. At, eşek vb. hayvanlar çiftleşmek istemek, kösnümek. 4. Dişi kuşlar zamanı gelip kuluçkaya yatma isteği göstermek.

KIZDIR- || **КЫЗДЫР-** || *KM*. 1. Isıtmak, çok ısıtmak (< *ET*. Kız ‘sıcak, hararet’; *ET*. *Kız- ‘sıcaklaşmak, ateşlenmek, hararetlenmek’ >). *TT*. 1. Kızmasına neden olmak, kızmasını sağlamak, öfkeliendirmek, sinirlendirmek (< *ET*. Kız ‘sıcak, hararet’; *ET*. *Kız- ‘sıcaklaşmak, ateşlenmek, hararetlenmek’ >). 2. Isıtmak.

KOY- || **КЪОЙ-** || *KM*. 1. Bırakmak (< *ET*. Kod- ‘koymak, bırakmak, terk etmek’ >). 2. Ayrılmak, terk etmek. 3. Vazgeçmek. *TT*. 1. Bir şeyi bir yere bırakmak, belli bir yere yerleştirmek (< *ET*. Kod- ‘koymak, bırakmak, terk etmek’ >). 2. Bir kimseyi işe yerleştirmek, birine iş sağlamak. 3. Bırakmak. 4. Katmak, eklemek. 5. İmza, tarih, adres yazmak. 6. Uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak. 7. Etkilemek, dokunmak. 8. Bir şey veya kimse için kullanmayı belirlemek, ayırmak. 9. Terk etmek.

KUS- || **КЪУС-** || *KM. 1. Kusmak; midenin içindekini basınçla ağızdan dışarı atmak, çıkarmak, istifra etmek (< ET. Kus- >). 2. Ekinlerin başak vermesi. 3. Paslanmak, oksitlenmek. *TT. 1. Midenin içindekini basınçla ağızdan dışarı atmak, çıkarmak, istifra etmek (< ET. Kus- >). 2. Reddetmek. 3. Boynan ve temizlenen şeyler yeniden ortaya çıkmak. 4. İçinde birikmiş kinini, öfkesini söyleyerek açığa vurmak.**

OYNA- || **ОЙНА-** || *KM. 1. Vakit geçirme, eğlenme, oyalanma vb. amaçlarla bir şeyle uğraşmak (< ET. Oyna-; ET. Oyun >). 2. Şaka yapmak. 3. Müzik aleti çalmak (< Rus. Играть ~ Играть ‘ oynamak, çalmak ’ anlam aktarımı). *TT. 1. Vakit geçirme, eğlenme, oyalanma vb. amaçlarla bir şeyle uğraşmak (< ET. Oyna-; ET. Oyun >). 2. Kımıldamak, hareket etmek. 3. Bir şeyi sürekli evirip çevirmek veya sürekli olarak ona dokunmak. 4. Bir film, oyun vb.nde rol almak. 5. Film gösterilmek. 6. Tiyatro eseri sahneye konmak. 7. Eşyanın herhangi bir parçası kımıldamak, hareket etmek. 8. Sarsılmak, yeri değişmek. 9. Sporla ilgili çalışmalara katılmak. 10. Müziğin gerektirdiği uyumlu hareketleri yapmak. 11. ... 18. ...**

SAKLA- || **САКЪЛА-** || *KM. 1. Beklemek (< ET. Sakla- ‘ saklamak, sakınmak, korumak ’; ET. Sak >). 2. Korumak, esirgemek. 3. Muhafaza etmek. *TT. 1. Elinde bulundurmak, tutmak* (< ET. Sakla- ‘ saklamak, sakınmak, korumak ’; ET. Sak >). 2. Gizlemek, kaybolmaması, görünmemesi için gizli bir yere koymak. 3. Görünmesine engel olmak, ortalıkta bulundurmamak. 4. Bozulmadan doğal durumları ile durmasını sağlamak, korumak, muhafaza etmek. 5. Gizli tutmak, duyurmamak. 6. Birine vermek için ayırmak. 7. Korumak, esirgemek.*

SAL- || **САЛ-** || *KM. 1. Koymak. 2. Yerleştirmek* (< ET. Sal- ‘ salmak, koymak ’). *TT. 1. Bağımlılığına, tutukluluğuna veya baskı altındaki durumuna son vererek serbest kılmak, bırakmak, koyuvermek* (< ET. Sal- ‘ salmak, koymak ’ >). 2. İvedilikle yollamak, hemen göndermek. 3. Koymak, katmak. 4. Sürmek. 5. Uğratmak. 6. Vergi yüklemek. 7. Üzerine yürütmek. 8. Saldırmak. 9. Sarkıtmak. 10. Gemi demir üzerinde dört yana dönmek. 11. Bakmamak, ilgilenmemek, özen göstermemek.

SERİL- || **СЕРИЛ-** || *KM. 1. Çok yorulmak, tükenmek* (< ET. Seril- >). 2. Yorgunluktan hâlsiz kalıp boylu boyunca uzanıp yatmak. *TT. 1. Serme işi yapılması* (< ET. Seril- >). 2. Bir yere uzanıp yatmak.

SINA- || **СЫНА-** || *KM. 1. Denemek, tecrübe etmek* (< ET. Sına- >). 2. Görüp geçirmek. 3. Dikkatle bakmak, gözetlemek. *KM. 1. Değerini anlamak, gerekli niteliği taşıyıp taşımadığını bulmak için birini, bir nesneyi veya bir düşüncüyü yoklamak, denemek, tecrübe etmek* (< ET. Sına- >). 2. Bilgisini, yeteneğini, yeterliliğini veya niteliğini yoklamak, imtihan etmek.

SIZDIR- || СЫЗДЫР- || *KM. 1. Çizdirmek, çizgi çektirmek (< ET. Çız-). 2. Çalmak, aşırarak, yürütmek (< ET. Sız-). TT. 1. Sızmasına yol açmak (< ET. Sız- >). 2. Haber, sır vb.ni duyurmak, yaymak. 3. Eritip süzerek temiz bir duruma getirmek. 4. Gizlice sokmak. 5. Zorlayarak veya kandırarak birinden para almak.*

SIZLA- || СЫЗЛА- || *KM. 1. Çizmek, düzgün hat çekmek (< ET. Çız-). 2. Hafifçe ağırmak (< ET. Sızla-). TT. 1. Hafifçe ağırmak (< ET. Sızla- >). 2. Yakınmak.*

SIZLAT- || СЫЗЛАТ- || *KM. 1. Çizdirmek, çizgiyi çektirmek, düzgün hat çizdirmek (< ET. Çız-). 2. Hafif ağırı duymasına sebep olmak (< ET. Sızla-). TT. 1. Hafif ağırı duymasına sebep olmak (< ET. Sızla- >).*

SOLU- || СОЛЫ- || *KM. 1. Nefes almak (< ET. Solu- >). 2. Dinlenmek, tatil yapmak. TT. 1. Nefes alıp vermek (< ET. Solu- >). 2. Zorlanmak, gücünün hepsini harcamak.*

SOY- || СОЙ- || *KM. 1. Derisini yüzmek (< ET. Soy- >). 2. Kesmek. 3. Öldürmek. TT. 1. Bir şeyin üzerinden kabuk, deri, zar vb.ni çıkarmak (< ET. Soy- >). 2. Birinin giysilerini çıkarmak. 3. Birinin üstünde, yanında veya bir yerde bulunan şeyleri çalarak alıp götürmek.*

SÖK- || СӨК- || *KM. 1. Sökmek; dikiş sökmek, örgü sökmek (< ET. Sök- ‘sökmek, koparmak; azarlamak, sövmek, küfretmek’ >). 2. Arkasından kötülemek, çekiştirmek, dedikodu yapmak, iftira etmek. TT. 1. Bir şeyi bulunduğu yerden kuvvet kullanarak veya gevşeterek çıkarmak, çekip ayırmak (< ET. Sök- ‘sökmek, koparmak; azarlamak, sövmek, küfretmek’ >). 2. Kurulmuş bir şeyi parçalarına ayırmak. 3. Rüzgâr, sel, akarsu, bir şeyi yerinden çıkarmak, götürmek. 4. Geçip gitmeye engel olan zorlukları atlatmak. 5. Karışık bir yazıyı okumak. 6. Örölmüş, dikilmiş şeyin örgüsünü veya dikişini ayırmak. 7. Balgam vb.nin çıkması, akması kolaylaşmak. 8. Ayırmak, uzaklaştırmak, vazgeçirmek. 9. Okuyabilme becerisini kazanmak. 10. Geçmek, etki yapmak. 11. Gelmeye başlamak veya çıkagelmek.*

SÜR- || СІОР- || *KM. 1. Kovalamak, takip etmek (< ET. Sür- >). 2. Toprağı işlemek. TT. 1. Yönetip yürütmek, sevk etmek (< ET. Sür- >). 2. Devam etmek. 3. Önüne katıp götürmek. 4. Uzatmak, ileri doğru itmek. 5. Dokundurmak, değdirmek. 6. Oturduğu, bulunduğu yerden, ülkeden ceza olarak başka bir yer veya ülkeye göndermek, nefyetmek. 7. Bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak, dökmek, serpmek. 8. Bir malı satışa sunmak, piyasaya çıkarmak. 9. Yasal olmayan yolla piyasaya para çıkarmak. 10. Herhangi bir durum içinde bulunmak. 11. Pulluk veya sabanla toprağı işlemek. 12. Olmaya devam etmek. 13. Zaman geçmek. 14. Zaman almak. 15. Bitki, ot*

yetiştirip ortaya çıkmak, bitmek, yeşermek. **16.** Olağandan daha çok, daha sık ve sulu dışkı çıkarmak.

SÜZ- || **CIO3-** || **KM.** **1.** Bir sıvıyı bez veya delikli bir kaptan geçirmek (< *ET.* Süz- >). **2.** Görüşmek, müzakere etmek, incelemek, tetkik etmek. **TT.** **1.** Bir sıvıyı, içindeki katı maddelerden ayırmak için bez veya delikli bir kaptan geçirmek (< *ET.* Süz- >). **2.** Bazı sıvıların yoğunlaşmasına yol açan, katı ve tortulu maddeleri bu sıvılardan ayırmak. **3.** Gözle inceleyerek dikkatle bakmak. **4.** Göz baygın ve anlamlı bakmak.

ŞAŞ- || **III-III-** || **KM.** **1.** Delirmek, aklını oynatmak (< *ET.* Şaş- ‘acele etmek, yolu şaşırmak’ >). **2.** Şaşırmak. **TT.** **1.** Umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısında şaşkın duruma gelmek, hayret etmek, şaşırmak (< *ET.* Şaş- ‘acele etmek, yolu şaşırmak’ >). **2.** Yolundan sapmak, gidişini değiştirmek veya yanılmak.

TAK- || **TAKʼ-** || **KM.** **1.** Bağlamak, iliştmek, tutturmak, asmak (< *Tak-* >). **2.** Şarkı, türkü bestelemek. **TT.** **1.** Bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştmek, geçirmek (< *Tak-* >). **2.** Dügün vb. törenlerde takı armağan etmek. **3.** Ad, lakap koymak. **4.** Kuşanmak. **5.** Kendisiyle birlikte götürmek, yanına almak veya arkasından izletmek. **6.** Biriyle olumsuz olarak uğraşmak. **7.** Borç bırakmak. **8.** Önemsemek, önem vermek, tınmak. **9.** Sınavını başaramamak.

TARA- || **TAPA-** || **KM.** **1.** Taramak; bir şeyin tellerini birbirinden ayırıp karışıklığını gidermek (< *ET.* Tar- >). **2.** Sallamak, dalgalandırmak, savurmak. **3.** Arzulamak, istemek. **TT.** **1.** Bir şeyin tellerini birbirinden ayırıp karışıklığını gidermek (< *ET.* Tar- >). **2.** Bir şey veya kimseyi bulmak, denetlemek için türlü yöntemlerden yararlanarak bir yeri sıkı bir biçimde aramak. **3.** Bir şeyin içindeki gereksiz maddeleri tarak, tırmık vb. ile ayıklamak, taraklamak. **4.** Taşın yüzünü dişli çelik kalemle işlemek. **5.** Makineli tüfek vb. ateşli silahlarla sürekli olarak bir yere ateş etmek. **6.** Kafasından geçirmek, belli belirsiz düşünmek. **7.** Derleme ve araştırma yapmak için bir yayını dikkatle gözden geçirmek veya gerekli kelime, cümle ve yazıları tespit etmek. **8.** Dikkatle bakmak, süzmek. **9.** Tarayıcı aracılığıyla kâğıt üzerindeki resim, yazı vb. simgeleri bilgisayar ortamına aktarmak. **10.** Hastalıkların kişiler arasındaki seyrini takip edebilmek amacıyla düzenli aralıklarla yapılan inceleme.

TART- || **TAPT-** || **KM.** **1.** Çekmek (< *ET.* Tart- >). **2.** Asılmak. **3.** İçmek; içki içmek, sigara içmek. **4.** Vurmak, **5.** Biçmek. **6.** Gönül vermek. **7.** Tartmak; ağırlığını ölçmek. **8.** Öğütmek. **TT.** **1.** Bir şeyin birim cinsten ağırlığını bulmak (< *ET.* Tart- >). **2.** Bir şeyi avuç içinde sallayarak ağırlığını kestirmeye çalışmak. **3.** Binek hayvanlarının dizginlerini çekmek. **4.** Bir şeyin bütün sonuçlarını düşünmek, hesap etmek. **5.** Dikkatle incelemek, değer biçmek.

TARTIŞ- || **ТАРТЫШ-** || *KM.* 1. Çekişmek; bir şeyi iki ucundan tutarak zıt yönlere çekmek (< *ET.* Tartış- >). 2. Yarışmak. 3. Kusar gibi olmak, kusmaya çalışmak. 4. Münakaşa etmek. *TT.* 1. Bir konu üzerinde, birbirine ters olan görüş ve inançları karşılıklı savunmak (< *ET.* Tartış- >). 2. Karşılıklı ağır sözler söyleyerek çekişmek, münakaşa etmek. 3. *sp.* Güreşte karşı karşıya durum alıp elle birbirini yoklayarak rakibin zayıf yanlarını aramak.

TÜKÜR- || **ТЮКИОП-** || *KM.* 1. Tükürmek; ağzındakini dudakları arasına getirip dışarı vermek (< *ET.* Tüvkür- >). 2. Büyü yapmak, büyülemek. 3. Hocaya okutmak, muska yazdırmak. *TT.* 1. Tükürüğü ağız içinden dışarıya atmak (< *ET.* Tüvkür- >). 2. Ağzındakini dudakları arasına getirip dışarı vermek. 3. Ağız yoluyla dışarı çıkarmak.

UÇ- || **УЧ-** || *KM.* 1. Havada düşmeden durmak, havada yol almak (< *ET.* Uç- >). 2. Kaymak. 3. Saldırmak. 4. Gizlice yaklaşmak. 5. Dans etmek. *TT.* 1. (kuş, kanatlı böcek vb.) Hareketli kanatları yardımıyla havada düşmeden durmak, havada yol almak (< *ET.* Uç- >). 2. Uçak vb. araçlar özel mekanizma ile yerden yükselmek, havada yol almak. 3. Sıvı, gaz veya buhar durumuna geçmek. 4. Rengi solmak. 5. Rüzgâr veya başka bir itici güçle yerinden ayrılpıp uzağa gitmek. 6. Yüksek yerden düşmek veya yuvarlanmak. 7. Belirmek. 8. Patlayıcı madde ile parçalanmak. 9. Uçar gibi dalgalanmak. 10. Çok hızlı gitmek. 11. Hava yolu ile gitmek. 12. Yok olmak, ortadan kaybolmak. 13. Çok sevinmek. 14. Gerçek hayattan uzaklaşıp düşlere dalmak. 15. Keyif verici veya uyuşturucu madde aldıktan sonra kendinden geçmek. 16. Aşırılamak. 17. Dinî inanışa göre ruh ölümden sonra göğe yükselmek.

UÇUR- || **УЧУР-** || *KM.* 1. Uçma işini yaptırmak (< *ET.* Uç- >). 2. Sallamak. 3. Kaydırmak. 4. Tahrik etmek, kışkırtmak, saldırtmak. *TT.* 1. Uçma işini yaptırmak (< *ET.* Uç- >). 2. Hızlı götürmek, hızlı sürmek. 3. Gizlice alıp gitmek.

5. Sonuç

5.1. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında, toplam 524 adet yalancı eş değer kelime tespit edilmiştir. Bunların 375 tanesi isim, 149 tanesi de fiildir. Tam yalancı eş değer kelimelerin sayısı 366 adet, kısmi yalancı eş değer kelimelerin sayısı ise 158 adettir. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki eş sesli kelimelerin karşılaştırılmasında tamamen farklı anlamla kullanılan kelimelerin sayısındaki fazlalık (366 adet) ve bunun da büyük çoğunluğunun isim (277 adet) olması dikkat çekmektedir. Tespit ettiğimiz bu kelimelerin türüne göre dağılımı şöyledir:

Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değer Kelimeler			
524			
İsim		Fiil	
375		149	
Tam Yalancı Eş Değer Kelimeler		Kısmi Yalancı Eş Değer Kelimeler	
366		158	
İsim	Fiil	İsim	Fiil
277	89	98	60

5.2. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimelerin büyük bir kısmının tarihî ses değişimleri ve anlam bilimsel olayların etkisiyle meydana geldiği görülmektedir. Bazı kelimelerin anlam değişikliğine uğradıkları, bazı kelimelerin de zaten farklı köklerden gelen ve dolayısıyla farklı anlamlar taşıyan kelimeler olduğu dikkat çekmektedir yani bunlar anlam değişmelerine uğramış ortak kök ve yapıdan gelen kelimelerin yanı sıra birbiriyle kök olarak ilgisi olmayan ancak ses değişmeleriyle eş sesli kelimeler hâline gelmiş olan kelimelerdir. Ayrıca bu kelimelerin bir kısmı da yabancı dillerden girmiştir.

5.3. Tespit edilen kelimelerin Türkçe kaynaklı olması bakımından her iki lehçe arasında sayısal yönden çok fazla bir fark yoktur. Ancak ses ve temel anlam bakımından Karaçay-Malkar Türkçesinin Eski Türkçeye daha yakın olduğu görülmektedir. Bilhassa ses değişimleri, -Türkiye Türkçesine oranla- Karaçay-Malkar Türkçesinde çok daha azdır. Öte yandan çok anlamlılık ve anlam değişimleri bakımından yani farklı anlamları bünyesinde barındıran kelimelerin, Karaçay-Malkar Türkçesine göre Türkiye Türkçesinde daha fazla olduğu müşahade edilmektedir. Eski Türkçe kaynaklı olması bakımından tespit edilen kelimelerin türüne göre dağılımı şöyledir:

Eski Türkçe Kaynaklı Kelimeler	Karaçay-Malkar Türkçesi				Türkiye Türkçesi			
	416				402			
	Tam Yalancı		Kısmi Yalancı		Tam Yalancı		Kısmi Yalancı	
	266		150		258		144	
	İsim	Fiil	İsim	Fiil	İsim	Fiil	İsim	Fiil
	180	86	85	65	166	92	79	65

5.4. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tam yalancı eş değer oluşturan Eski Türkçe kaynaklı kelimelerin büyük kısmının isim ve isim soylu kelimeler (80 adet) olduğu görülmektedir. Bu kelimelerin yarıdan fazlası (49 adet) aynı kök ve anlama sahip iken zaman içerisinde lehçelerden birinin diğerine göre farklı anlam veya anlamlar kazanması yoluyla yalancı eş değer oluşturmuştur (bk. alçak, elçi, kılık, kol, oy, özen, saban, tansık, uslu vb.). Bir kısmı da (31 adet) farklı kök ve anlama sahip kelimelerdir. Bunların da pek çoğu tarihî ses değişimleri yoluyla eş sesli kelimeler hâline gelerek yalancı eş değer kelimelerin oluşmasını sağlamışlardır (bk. av, ılık, keçe, ön, sav, ulak, ulu vb.).

5.5. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tam yalancı eş değer oluşturan Eski Türkçe kaynaklı fiilden türemiş isimlerin de (36 adet) tamamına yakını (30 adet) aynı kök ve anlama sahip kelimelerdir (bk. alım, artıklık, ayık, ayırım, basım, erek, eşme, içerik, obur, tutumlu vb.). Sadece az bir kısmı (6 adet) farklı kök ve anlama sahip olup tarihî ses değişimleri neticesinde yalancı eş değer kelimeler hâline gelmiştir (bk. kabarık, kaltak, kayırma, kırık, kırkı, tuturuk).

5.6. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tam yalancı eş değer oluşturan Eski Türkçe kaynaklı farklı türden yani lehçelerden birinde isim, diğerinde fiil soylu isimlerin oluşturduğu tam yalancı eş değer kelimelerin sayısı toplam 16 adettir. Bunların da hepsi, farklı kök ve anlama sahip olup tarihî ses değişimleri neticesinde meydana gelmişlerdir (bk. aç, anı, çat, erin, kaçan, kesi, terek, allık, gözenek, üzüm vb.).

5.7. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında kısmi yalancı eş değer oluşturan ve Eski Türkçe kaynaklı kelimelerin büyük kısmının yine isim ve isim soylu kelimeler (80 adet) olduğu görülmektedir. Bu kelimelerin büyük bir kısmının (64 adet) birbiriyle yalancı eş değer oluşturmalarının sebebi, aynı kök ve anlama sahip iken zaman içerisinde lehçelerden birinin diğerine göre farklı anlam veya anlamlar kazanmasından kaynaklanmaktadır (bk. ağaç, ayak, aygır, boyunluk, burun, elli, en, kalın, koyun, kut, ok, sakal vb.). Az bir kısmı (16 adet) ise lehçelerin kendi içerisindeki farklı anlamlı eş sesli kelimeler ile yabancı dillerden girmiş olan alıntı kelimelerden dolayı yalancı eş değerlik oluşturmaktadır (bk. bek, çöp, saz, sirke vb.). Eski Türkçe kaynaklı kısmi yalancı eş değerlik oluşturan fiilden türemiş isimlerin sayısı ise 12'dir. Bunların da tamamı aynı kök ve anlama sahip kelimeler olup anlam bilimsel sebeplerden dolayı kısmi yalancı eş değerlik meydana gelmiştir (bk. artık, artmak, ayrı, basma, bölme, esirik, tarak, uzak vb.).

5.8. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tam yalancı eş değer oluşturan Eski Türkçe kaynaklı fiillerin toplam sayısı ise 75 adettir.

Bunların büyük bir kısmı (51 adet) her iki lehçede de fiil soylu olup 35 tanesi aynı kök ve anlama sahip kelimelerdir (bk. alış-, arı-, çal-, kop-, koş-, öt-, sok-, tap-, uyu-, üz- vb.); 16 tanesi ise farklı kök ve anlama sahip olan kelimelerdir (bk. çak-, çalış-, eş-, ışı-, karış-, kayır-, sav-, sıyrır- vb.). Birinci grup anlam bilimsel sebeplerden dolayı, ikinci grup ise ses değişimleri vasıtasıyla tam yalancı eş değerlik hâline gelmişlerdir. Eski Türkçe kaynaklı isimden türetilmiş fiillerin (18 adet) tamamına yakını (14 adet), aynı kök ve anlama sahip kelimelerdir (bk. akla-, arala-, ata-, beklen-, boyla-, oyla- vb.). Sadece az bir kısmı (4 adet) farklı kök ve anlama sahip olup ses değişimleri neticesinde yalancı eş değer fiiller hâline gelmişlerdir (bk. avla-, cavla-, taşla- vb.). Yine Eski Türkçe kaynaklı farklı türden yani lehçelerden birinde isim, diğerinde fiil soylu isimlerin oluşturduğu tam yalancı eş değer fiillerin sayısı 6 adet olup bunlar da farklı kök ve anlama sahiptir ve ses değişimleri neticesinde meydana gelmişlerdir (bkz. kayırıl-, kayırt-, kolla-, sapla- vb.).

5.9. Kısmi yalancı eş değer oluşturan ve Eski Türkçe kaynaklı fiillerin toplam sayısı ise 59 adettir. Bunların da büyük bir kısmı fiil soylu (49 adet) olup aynı kök ve anlama sahip fiillerden (46 adet) oluşmaktadır (bk. aldır-, alın-, arıt-, et-, kan-, katla-, kaytar-, kırıl-, kus-, süz-, tart-, tartış- vb.). Az bir kısmı (3 adet) kök ve anlamca farklı fiillerdir (bk. sızdır-, sızla-, sızlat-). İsimden türemiş fiillerin sayısı ise 9'dur. Bunların da tamamı kök ve anlamca aynı kelimeler olup anlam bilimsel sebeplerden dolayı kısmi eş değerlik meydana gelmiştir (bk. atlan-, bekle-, boşal-, işle-, kılçıklan-, kız-, kızdır-, oyna-, sakla-).

5.10. Yabancı dillerden girmiş olan alıntı kelimelerin sayısı, Karaçay-Malkar Türkçesine (88 adet) oranla Türkiye Türkçesinde (153 adet) çok daha fazladır. Her iki lehçede de Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin çokluğu dikkat çekmektedir. Yabancı dillerden girmiş olan kelimelerin türüne göre dağılımı şöyledir:

Yabancı Dillerden Girmiş Kelimeler	Karaçay-Malkar Türkçesi				Türkiye Türkçesi			
	88				153			
	Tam Yalancı		Kısmi Yalancı		Tam Yalancı		Kısmi Yalancı	
	55		33		119		34	
	İsim	Fiil	İsim	Fiil	İsim	Fiil	İsim	Fiil
	47	8	29	4	110	9	30	4
	Ar. 40 Far. 30	Moğ. 13 Çer. 2	Erm. 1 Rum. 1	Yun. 1	Ar. 64 Far. 36 Fr. 17	Moğ. 14 İng. 5 Rum. 4	İt. 4 Yun. 3 Erm. 3	Sırp. 1 İsp. 1

5.11. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tam yalancı eş değer oluşturan ve her iki lehçeye de yabancı dillerden girmiş olan alıntı isim ve isim soylu kelimelerin sayısı 33'tür. Bunların bir kısmı (18 adet), her iki lehçeye farklı iki yabancı dilden girmiş alıntı kelimelerdir. Bu kelimeler, asli ses ve anlamını muhafaza ederek veya lehçelerin fonetik kaideleri doğrultusunda ses değişimlerine uğrayarak yalancı eş değerlik oluşturmuşlardır (bk. ahır, asıl, bav, halat, kast, kör, taba vb.). Bunun dışında, her iki lehçeye de aynı yabancı dilden girmiş olan alıntı kelimelerin (15 adet) oluşturduğu yalancı eş değer kelimeler de vardır. Bunların da bir kısmı; aynı yabancı dilden girmiş bir kelimenin lehçelerin birinde asli anlamıyla, diğer lehçede ise asli anlamından farklı bir anlama kayması yoluyla meydana gelmiştir. Bir kısmı da aynı yabancı dilen girmiş farklı ses ve anlamdaki iki ayrı kelimenin, lehçelerin birinde veya her ikisinde ses değişimleri vasıtasıyla oluşturduğu yalancı eş değer kelimelerdir (bk. ciger, çardak, çırak, gıdık, özür, sadak, zar vb.).

5.12. Karaçay-Malkar Türkçesinde, kaynağı Eski Türkçe olup Türkiye Türkçesinde yabancı dillerden girmiş olan kelimeler vasıtasıyla meydana gelen isim ve isim soylu tam yalancı eş değer kelimelerin sayısı 48'dir yani Karaçay-Malkar Türkçesindeki 48 adet Eski Türkçe kaynaklı kelime ile Türkiye Türkçesindeki yabancı dilden girmiş 48 adet alıntı kelime tam yalancı eş değerlik oluşturmaktadır (bk. alay, amal, aman, avlu, bar, bav, burç, car, carlı, cem, keş, kuma, tav, ton, tonlu, tonsuz, tüp vb.). Türkiye Türkçesinde, kaynağı Eski Türkçe olup Karaçay-Malkar Türkçesinde yabancı dilden girmiş kelimeler yoluyla meydana gelen isim ve isim soylu tam yalancı eş değer kelimelerin sayısı ise 11'dir (bk. azman, bağa, dam, em, gıcır, kaç, oba, subay vb.). Buna göre isim ve isim soylu tam yalancı eş değerlik oluşturmaları bakımından Türkiye Türkçesinde, yabancı dillerden girmiş alıntı kelime sayısı daha fazladır. Bu tür yalancı eş değerliklerin tamamı ses değişimleri vasıtasıyla meydana gelmiştir.

5.13. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında yabancı dillerden girmiş olan alıntı kelimeler vasıtasıyla meydana gelen isim veya isim soylu kısmi yalancı eş değer kelimelerin toplam sayısı 30'dur. Bunların tamamına yakını (25 adet) aynı yabancı dilden girmiş alıntı kelimeler olup anlam bilimsel sebeplerden dolayı kısmi yalancı eş değerlik meydana gelmiştir (bk. amma, can, canlı, çöp, dert, haram, hat, hata, hazır, koz, nazik, surat vb.). Bunlardan iki tanesi aynı yabancı dilden girmiş ses ve anlamca farklı iki ayrı kelimedenden meydana gelen kısmi yalancı eş değer kelimedir (bk. kadar, tahta). Bunlar da ses değişmesi yoluyla eş sesli kelimeler hâline gelmişlerdir. Karaçay-Malkar Türkçesinde, kaynağı Eski Türkçe olup Türkiye Türkçesinde yabancı dilden girmiş kelimeler yoluyla meydana gelen kısmi yalancı eş değer kelimelerin sayısı ise 5'tir (bk. ala, bek, can, canlı, sirke).

5.14. Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tam yalancı eş değer oluşturan ve her iki lehçeye de yabancı dillerden girmiş olan alıntı fiillerin toplam sayısı 8'dir. Bunların bir kısmı (6 adet), her iki lehçeye aynı yabancı dilden girmiş alıntı kelimelerdir. Bunların da bir kısmı; yabancı dilden girmiş bir kelimenin lehçelerin birinde asli anlamıyla, diğer lehçede ise asli anlamından farklı bir anlama kayması yoluyla meydana gelmiştir (bk. bağışla-, çöple-, horla- vb.). Lehçelerin birinde kaynağı Eski Türkçe olup diğerinde yabancı dillerden girmiş olan kelimeler vasıtasıyla meydana gelen tam yalancı eş değer kelimelerin sayısı sadece 2'dir (bk. kavrat-, damla-). Bunun dışında, kısmi yalancı eş değerlik oluşturan yabancı dilden girmiş alıntı fiillerin sayısı da 2'dir (bk. hata et-, kast et-). Bu gruptaki kelimelerin tamamı, kaynak yabancı dilde isim soylu olup Türkçe yapım ekleriyle veya yardımcı fiiller vasıtasıyla fiilleştirilmişlerdir.

5.15. Türk lehçeleri arasında karşılıklı olarak anlaşmayı kolaylaştırmak bakımından lehçelerin kelime hazinesindeki benzerlik ve farklılıklarının sınıflandırılması büyük önem taşımaktadır. Bunun için de öncelikle lehçeler arasındaki ortak, yakın ve farklı kelimelerin tespit edilerek ortaya konması gerekmektedir. Biz de bu amaca binaen Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimeleri tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızda, 524 adet yalancı eş değer kelime tespit edilmiş ve bu kelimelerin bilhassa anlam farklarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Yukarıda detaylı bir şekilde açıklandığı üzere, iki lehçe arasında yalancı eş değerlik oluşturan kelimelerin genel olarak ses ve anlam bilimsel sebeplerle meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kelimelerin bir kısmı aynı kökten gelmekle birlikte farklı anlamlar kazanmıştır. Bir kısmı da çeşitli ses değişimleri sonucunda aynı sesleri taşıyan ancak farklı kök ve anlamı olan kelimelerdir. Ayrıca bu kelimelerin bir kısmı da yabancı dillerden girmiştir. Bu çalışmanın Karaçay-Malkar Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak aktarmalara faydalı olacağı umut edilmektedir.

6. Ek

Kurultay bildirimi tamamlayıp teslim ettikten sonra, Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimeleri araştırmaya devam ettim. Bilahare iki lehçe arasında 149 adet yalancı eş değer kelime tespit etmiş bulunmaktayım. Bunların; 87 tanesi tam yalancı isim, 24 tanesi kısmi yalancı isim, 28 tanesi tam yalancı fiil, 10 tanesi kısmi yalancı fiildir. Böylelikle Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında toplamda 673 yalancı eş değer kelime tespit edilmiştir. Kurultay bildirisi teslim edildikten sonra tespit edilen yalancı eş değer kelimeler aşağıda sunulmuştur.

6.1. İsimler

6.1.1. Tam Yalancı Eş Değer İsimler

ADİL || **АДЫЛ** || *KM.* 1. Adil, adaletli, tarafsız (< *Ar.* ‘Ādil). 2. Şükran, minnet. 3. Asil. 4. Mert. *TT.* 1. Zamir (< *ET.* Ad < At ‘isim’).

ALGI || **АЛГЫ** || *KM.* 1. Önce, önceki (< *ET.* Al ‘ön, karşı’). *TT.* 1. Bir şeye dikkati yöneltmek o şeyin bilincine varma, idrak (< *ET.* Al- ‘almak’ >). 2. Kazanç, alacak. 3. Rüşvet. 4. Vergi. 5. Haşhaş sütünü toplamakta kullanılan kaşık.

ARAK || **АРАКЪ** || *KM.* 1. Demet, yığın; ot demeti, ot yığını, tahıl yığını. *TT.* 1. Ter (< *Ar.* ‘Arağ’ >). 2. Pirinç ve şeker kamışından elde edilen bir rakı türü. 3. Çalma.

ASİLSİZ || **АСЫЛСЫЗ** || *KM.* 1. Asil olmayan, asaletsiz, soylu olmayan, soysuz (< *Ar.* Asīl >). 2. Görgüsüz, kaba, sahtekâr, namussuz. 3. Değersiz, kıymetsiz, kalitesiz. *TT.* 1. Doğru olmayan, temelsiz, köksüz, dayanaksız, yalan (< *Ar.* Asl >). 2. Uydurma.

ASMA || **АСМА** || *KM.* 1. Kızıl hastalığı. 2. Bir tür koyu renkli ur, tümör. *TT.* 1. Asmak işi (< *ET.* As- ‘asmak’ >). 2. Asılmış, asılı. 3. Asmagillerden, dalları çardak üzerine yayılan üzüm vb. bitkiler. 4. Belirli bir tür üzüm veren bitki.

AYIRMA || **АЙЫРМА** || *KM.* 1. Üstün, müstesna, seçkin, seçme (< *ET.* Adru- ~ Adır- ‘ayırmaq, bölmek’ >). *TT.* 1. Ayırmak işi (< *ET.* Adru- ~ Adır- ‘ayırmaq, bölmek’ >).

AZGINLIK || **АЗГЫНЛЫКЪ** || *KM.* 1. Zayıflık, cılızlık (< *ET.* Az >). 2. Fakirlik, yoksulluk. *TT.* 1. Azgın olma durumu (< *ET.* Az- ‘yoldan çıkmak, taşmak’ >).

BAKIR || **БАКЪЫР** || *KM.* 1. Kafkas çizmesinin üzerine giyilen çarığın arkasındaki düğüm. *TT.* 1. Doğada serbest veya birleşik olarak bulunan, ısı ve elektriği iyi ileten, kolay dövülür ve işlenir olduğundan eski çağlardan beri türlü işlerde kullanılan, kızıl renkli element (< *ET.* Bakır >). 2. Bu elementten yapılmış.

BALATA || **БАЛАТА** || *KM.* 1. Deri tabaklama. 2. Deri tabaklamada kullanılan tanen maddesi. *TT.* 1. Soğuk ve sıcakta büyük bir sürtünme katsayısına sahip olan, suya ve yağa dayanıklı, yavaş aşınan madde (< *Alm.* Balata >). 2. Motorlu araçlarda fren yapmayı sağlayan, tekerlek mili üzerine yerleştirilmiş yarım ay biçimindeki alet.

BATAN || **БАТАН** || *KM. 1.* Ot, saman, zahire yığını. *TT. 1.* Batmış, gömülmüş olan (< *ET.* Bat- >).

BATIK || **БАТЫКЪ** || *KM. 1.* Bataklık (< *ET.* Bat- >). *2.* İçe doğru gömülmüş, basık. *TT. 1.* Batmış (< *ET.* Bat- >). *2.* Herhangi bir nedenle su altında kalmış yerleşim birimi, gemi vb. *3.* Genellikle ayak başparmağında görülen tırnağın kenarındaki derinin tırnağın üstüne doğru büyümesi veya tırnağın deriyi delerek batması. *4.* İflas etmiş.

BATIŞ || **БАТЫШ** || *KM. 1.* Batı, güneşin batma yönü (< *ET.* Bat- >). *TT. 1.* Batma işi (< *ET.* Bat- >).

BEŞ KARIŞ || **БЕШ КЪАРЫШ** || *KM. 1.* Köle. *2.* Tırpan. *TT. 1.* Beş karış uzunluğunda mesafe.

BEZGİ || **БЕЗГИ** || *KM. 1.* Menteşe. *TT. 1.* Süs, bezek (< *ET.* Beze- ~ Bezü- ‘bezemek, süslemek’).

BİLEKLİK || **БИЛЕКЛИК** || *KM. 1.* Kolluk, tozluk (< *ET.* Bilek >). *2.* Dayanışma, yardımlaşma müessesesi. *TT. 1.* Oyunlarda bileğin incinmesini önlemek için bileğe takılan meşin sargı (< *ET.* Bilek >). *2.* Aksesuar amacıyla bileğe takılan ince zincir.

BİLEZİK || **БИЛЕЗИК** || *KM. 1.* Yün, yapağı. *2.* Yumak, yün yumağı. *TT. 1.* Genellikle altın, gümüş vb. elementlerden yapılan ve bileğe süs için takılan halka (< *ET.* *Bilek + yüzük >). *2.* İki borunun ucunu birleştirmeye yarayan halkaya benzer parça. *3.* Motor pistonlarına, yağlama, soğutma, özellikle sızıntıyı önleme vb. amaçlarla yerleştirilmiş, genel olarak dökme demirden yapılmış, uçları açık ve esnek halka. *4.* Mobilyaların ayaklarının altına takılan kare, dikdörtgen, silindir, kesik koni vb. şekilli, pirinç veya nikel kaplı demirden yapılmış, iki ucu delik gereç. *5.* Kelepçe.

BİLGİÇ || **БИЛГИЧ** || *KM. 1.* Kâhin, kam, şaman, sihirbaz, büyücü (< *ET.* Bil- >). *TT. 1.* Bilgili kimse (< *ET.* Bil- >). *2.* Bilgisiz olmasına rağmen bilgili görünmek isteyen, bilgili geçinen kimse; ukala.

BİLGİÇLİK || **БИЛГИЧЛИК** || *KM. 1.* Kâhinlik, şamanlık, kamlık, sihirbazlık, büyücülük (< *ET.* Bil- >). *TT. 1.* Bilgili olma durumu (< *ET.* Bil- >). *2.* Olmadığı hâlde kendini bilgili gösterme durumu, ukalalık.

BİTİMLİ || **БИТИМЛИ** || *KM. 1.* Bereketli, bol mahsullü (< *ET.* Büt- ‘bitmek, tükenmek, sona ermek; yetişmek, büyümek’). *TT. 1.* Sonu olan, sonlu (< *ET.* Büt- ‘bitmek, tükenmek, sona ermek; yetişmek, büyümek’).

BİYE || **БИЕ** || *KM. 1.* Kısarak. *TT. 1.* Genellikle giysinin yaka, kol, etek çevresine kendi kumaşından veya başka kumaştan geçirilen ince şerit (< *Fr.* Biaise).

BUZLUK || **БУЗЛУКЪ** || *KM. 1.* Kötü, bozulmuş (< *ET.* Buz- 'bozmak'). *TT. 1.* Yiyecek ve içecekleri soğutarak saklamak için kullanılan, buzla soğutulan kap veya dolap (< *ET.* Buz >). *2.* Buzdolabının içinde buz yapan bölme.

CIZ || **ДЖЫЗ** || *KM. 1.* Gıcırtı. *2.* Yara. *TT. 1.* Çocuk dilinde ateş. *2.* Kızgın yağına içine bir şey atıldığında çıkan ses.

ÇEMİÇ || **ЧЕМИЧ** || *KM. 1.* Bir yaşındaki keçi yavrusu (< *ET.* Çepiş). *TT. 1.* Dut veya üzüm kurusu (< *ET.* Yemiş; *Erm.* Çamiç).

DOBRA || **ДОБРА** || *KM. 1.* Çuval. *TT. 1.* İyi, güzel (< *Bul.* Dobra >). *2.* Anlaşılır. *3.* Açık sözlü.

DORU || **ДОПУ** || *KM. 1.* Fasulye, baklagiller. *TT. 1.* Gövdesi kıvılcık, ayakları ve yelesi koyu renkli olan, yağız at (< *ET.* Toruğ >). *2.* Kıvılcık at donu.

DÜRÜ || **ДЮРЮ** || *KM. 1.* Tırpanla biçilen otların meydana getirdiği hat (< *ET.* Türüg >). *TT. 1.* Dürülmüş şey (< *ET.* Türüg >). *2.* Armağan. *3.* Çeyiz. *4.* Düğüne çağrılanlara düğün sahibi tarafından verilen armağan. *4.* Bel denilen tarım aracı (< *ET.* *Türü).

ERİŞ || **ЭРИШ** || *KM. 1.* İhtiraslı, kıskanç (< *ET.* Er- >). *2.* Gayretli. *3.* Coşkun, taşkın, hareketli. *4.* Münakaşa, tartışma, yarışma. *5.* Rakip, yarışmacı. *TT. 1.* Bir şeye erme, erişme, kavuşma işi (< *ET.* Er- >).

GAM || **ГАМ** || *KM. 1.* Sıkı, sımsıkı. *TT. 1.* Tasa, kaygı, üzüntü (< *Ar.* Gamm). *2.* Sekiz notanın kalın sestene inceye veya inceden kalına gitmek üzere sıralanmış dizisi (< *Fr.* Gamme).

HAP || **ХАП** || *KM. 1.* Hav; köpek hav sesi. *TT. 1.* Kolayca yutulabilmesi için toparlak duruma getirilmiş ilaç (< *Ar.* Habb). *2.* Bir içimlik afyon. *3.* Çocuk dilinde yiyeceği yutma sesi.

HAY || **ХАЙ** || *KM. 1.* Sürek avı. *TT. 1.* İyi dilek, azarlama, şaşma ve sevinç bildirmede kullanılan bir söz. *2.* Ey!

HAYRAN || **ХАЙРАН** || *KM. 1.* Şaşkın, şaşkınlık içerisinde kalmış (< *Ar.* Hayrān). *TT. 1.* Çok beğenen, hayranlık duyan kimse (< *Ar.* Hayrān).

HAYRANLIK || **ХАЙРАНЛИКЪ** || *KM. 1.* Şaşkınlık (< *Ar.* Hayrān). *TT. 1.* Hayran olma durumu (< *Ar.* Hayrān >). *2.* Tutku, aşırı istek, aşırı beğeni.

HOCA || ХОДЖА || KM. 1. Şakacı, latifeci (< Nasra ‘Nasrettin’ Hoca’dan). *TT. 1.* Müslümanlıkta din görevlisi (< *Far.* Hvāce). **2.** Öğretmen. **3.** Akıl öğreten, öğüt veren kimse. **4.** Medresede öğrenim gören sarıklı, cübbeli din adamı.

HOR || ХОР || KM. 1. Güç, kuvvet (< *Far.* Hvār). **2.** Adam, insan. *TT. 1.* Değersiz, önemi olmayan, aşağı (< *Far.* Hvār).

HORA || ХОРА || KM. 1. İyi cins at. **2.** Atlarda doru rengi. *TT. 1.* Birçok kişi tarafından el ele tutuşarak oyun müziği eşliğinde oynanan bir halk oyunu (< *Rum.* Hora).

İÇLİK || ИЧЛИК || KM. 1. Bir şeyin içine konulan dolgu maddesi (< *ET.* İç). *TT. 1.* İç giyilen çamaşır, iç gömleği (< *ET.* İç).

İLGİ || ИЛГИ || KM. 1. Düşüm (< *ET.* İl- ‘ilişmek, bağlamak’). *TT. 1.* İki şey arasında bulunan herhangi bir bağlılık, ilişki, alaka, taalluk, aidiyet (< *ET.* İl- ‘ilişmek, bağlamak’ >). **2.** Kimyasal şartlar eş veya birbirine çok yakın olduğunda öğelerin birbirleriyle birleşmede gösterdiği seçicilik. **3.** Dikkati öncelikle belirli bir şey üzerinde toplama eğilimi. **4.** Belirli bir olay veya etkinliğe yakınlık duyma, ondan hoşlanma ve ona öncelik tanıma.

İSTEM || ИСТЕМ || KM. 1. Hiç değeri olmamak, kıymetsiz, önemsiz. *TT. 1.* Bir kimseden bir şeyi yapmasını veya yapmamasını isteme, talep, arzu (< *ET.* İste- >). **2.** Tüketicinin piyasadan mal çekmesi. **3.** İrade veya isteğin eylem durumunda belirmesi.

KALIT || КЪАЛЫТ || KM. 1. Kavrulmuş undan yapılan bir yiyecek. *TT. 1.* Miras (< *ET.* Kal- >). **2.** Kalıtım yoluyla geçmiş olan şey. **3.** Görenekler yoluyla yerleşmiş olan tutum veya davranış biçimi.

KAMİL || КАМИЛ || KM. 1. Ağaçtan yapılma fincan, kâse. *TT. 1.* Yetkin, erişkin, eksiksiz, ağırbaşlı, mükemmel (< *Ar.* Kāmil).

KANSIZ || КЪАНСЫЗ || KM. 1. Zayıf, cılız, sıska (< *ET.* Kan). *TT. 1.* Kanı olmayan (< *ET.* Kan >). **2.** Kan dökmeden yapılan. **3.** Kanı az olan, çok kan kaybetmiş olan, anemik. **4.** Duygusuz ve korkak.

KARALI || КЪАРАЛЫ || KM. 1. Yaslı, matem tutan (< *ET.* Kara >). *TT. 1.* Karası olan (< *ET.* Kara >). **2.** Üzeri kalemle karalanmış.

KERTME || КЕРТМЕ || KM. 1. Armut. *TT. 1.* Kertmek işi. **2.** Çentik (< *ET.* Kert-).

KILAVUZ || КЪЫЛАУЗ || KM. 1. Ateşte yanan deride meydana gelen lekeler. *TT. 1.* Yol gösteren, tarihî ve turistik yerleri gezerken bilgi aktaran kimse, rehber (< *ET.* Kulabuz >). **2.** Herhangi bir alanda ve konuda bilgi ve-

ren, yol yöntem gösteren kitap vb. **3.** Evlenecek olan erkek veya kadına eş bulan kimse. **4.** Ruhsal ve zihinsel bakımdan yol gösteren, ışık tutan kimse. **5.** *dz.lik* Kılavuz gemisi. **6.** *dz.lik* Kılavuz kaptan. **7.** Makaradaki filmlerin başında ve sonunda yer alan, filmin alıcı, yıkama aracı, basım aracı, gösterici vb. araçlara takılıp çıkarılmasında kolaylık sağlayan, asıl film için pay bırakan çeşitli renklerde film parçası. **8.** Somun veya boru içine yiv açmakta kullanılan araç. **9.** Dar ve uzun bir yerden tel, kablo gibi bükülebilen bir şey geçirilirken bunların ucuna bağlandığı sert nesne.

KIŞLIK || КЪЫШЛЫКЪ || KM. 1. Kış mevsiminde hayvanların kaldığı barınak (< *ET. Kış* >). **2.** Hayvanları otlatmak için kış mevsimine bırakılan otlaklar. *TT. 1.* Kışa özgü, kış için (< *ET. Kış* >). **2.** Kışın oturulan yapı, yer.

KİKİRİK || КИКИРИК || KM. 1. İbik. *TT. 1.* Zayıf, ince, uzun boylu kimse.

KONUŞ || КЪОНУШ || KM. 1. Tünek (< *ET. Kon-* >). **2.** Kamp, duraklama yeri, konaklama, barınak. *TT. 1.* Konma işi (< *ET. Kon-* >). **2.** Bütün imkânlar göz önünde tutularak kara, hava ve deniz birliklerinin yerleştirilmesi biçimi. **3.** Konum.

KOŞUM || КЪОШУМ || KM. 1. Katkı, ilave, ek (< *ET. Koş-* >). *TT. 1.* Araba hayvanının kayış takımı, koşum takımı (< *ET. Koş-* >). **2.** Hayvanın arabaya koşulması.

KOŞUN || КЪОШУН || KM. 1. Toprak testi. **2.** Kiremit. **3.** Topraktan yapılmış kap kacak. *TT. 1.* Yan yana durmuş asker dizisi, saf (< *Moğ. Koşun* >). **2.** Yan yana dizilmiş insanların oluşturduğu dizi. **3.** Koşu, yarış.

KÜR || КЮР || KM. 1. Boğa, öküz. *TT. 1.* İyi bakım ve ilaç tedavisi (< *Fr. Cure* >). **2.** Özel tedavi yöntemi. **1.** İnatçı, hırslı adam.

LAK || ЛАКЪ || KM. 1. Köpeğin tabu ismi. *TT. 1.* Uzak Doğuda yetişen Amerikan elmasından çıkan zamk. **2.** Boyacılıkta kullanılan, kırmızı böceğinin üst deri bezlerinin salgıladığı madde.

MAÇA || МАЧА || KM. 1. Kanatlı çekirge. **2.** Obur, doymak bilmeyen. *TT. 1.* Oyun kâğıtlarında, mızrak ucuna benzer, ayaklı siyah beneklerle oluşan dizi (< *İt. Mazza* >). **2.** Döküm parçasında, içi boş, kopya elde etmek için kullanılan kum, maden veya erimiş durumdaki döküm maddesine dayanıklı başka bir maddeden yapılmış dolgu kalıp.

MALİK || МАЛИК || 1. Hekim, otacı. *TT. 1.* Sahip, iye (< *Ar. Mâlik* >).

MAYA || МАЯ || KM. 1. Geviş getiren hayvanların ikinci midesi, şirden. *TT. 1.* Bazı besinlerin yapımında mayalanmayı sağlamak için kullanılan madde, ferment (< *Far. Māye* >). **2.** İçerdikleri enzimlerin katalizör niteliği

etkisiyle şekerleri karbondioksit ve alkole dönüştüren bir hücreli bitki organizmaları. **3.** Yaradılış, öz nitelik. **4.** Arsız, utanmaz kimse. **5.** Damızlık dişi hayvan. **6.** Dişi deve.

MİZAN || **МИЗАН** || *KM.* **1.** Geç doğan kuzu. *TT.* **1.** Terazî (< *Ar.* Mîzān >). **2.** Tartı, ölçü aleti. **3.** Ölçü. **4.** Sağlama. **5.** Bir tüccarın, ticari durumunu, işinin genel sonucunu gösteren, belirli zamanlarda yaptığı hesap özeti.

MOR || **МОР** || *KM.* **1.** Boz (< *Erm.* Morm >). **2.** Açık kahverengi. *TT.* **1.** Kırmızı ile mavinin karışmasından oluşan renk, menekşe renginin kırmızıya çalanı (< *Erm.* Morm >). **2.** Bu renkte olan.

MORT || **МОРТ** || *KM.* **1.** Küf. *TT.* **1.** Ölüm.

MUZUR || **МУЗУР** || *KM.* **1.** Hedef, gaye, amaç. *TT.* **1.** Zararlı (< *Ar.* Muzirr >). **2.** Her şeyi bozan, karıştıran çocuk. **3.** Yaramaz, cinsel gelişmeye zararlı. **4.** Sağlığı bozan.

NANAY || **НАНАЙ** || *KM.* **1.** Çirkin, beceriksiz. **2.** Nazar değmesin diye çocuklara isim olarak verilir. (Güzel bir çocuğa nazar değmesin diye “çirkin” demek gibi.) *TT.* **1.** *argo* Yok.

PİL || **ПИЛ** || *KM.* **1.** Fil; Afrika ve Asya’nın sıcak bölgelerinde yaşayan, çok iri, kalın derili hayvan (< *Ar.* Fîl). *TT.* **1.** Pil; kimyasal enerjiyi elektrik enerjisine çeviren araç, batarya (< *Fr.* Pile).

SABAH ~ **SABAK** || **САБАХ** ~ **САБАКТЪ** || *KM.* **1.** Sap, çöp, koçan (< *ET.* Çalpak ‘kir, pislik’). *TT.* **1.** Güneşin doğduğu andan öğleye kadar geçen zaman (< *Ar.* Sabāh).

SABIR || **САБЫР** || *KM.* **1.** Sakin, dingin, uysal, halim selim (< *Ar.* Sabr >). **2.** Sabır, sabırlı. *TT.* **1.** Acı, yoksulluk, haksızlık vb. üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi, dayanç (< *Ar.* Sabr >). **2.** Olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme.

SALAH || **САЛАХ** || *KM.* **1.** Sela (< *Ar.* Salā’). *TT.* **1.** Düzeltme, iyileşme, iyilik (< *Ar.* Salāh).

SALAT || **САЛАТ** || *KM.* **1.** Malt. **2.** Maya. **3.** Salata (< *Rus.* Salat ~ Салат). *TT.* **1.** Namaz (< *Ar.* Salāt). **2.** Hz. Muhammed’in adı anıldığında saygı göstermek için okunan dua.

SALMA || **САЛМА** || *KM.* **1.** Kurban kesilen yer. *TT.* **1.** Salmak işi (< *ET.* Sal-). **2.** Pirinçle pişirilen bir yemek türü. **3.** Genellikle köylerde işlerin görülmesi için ihtiyar heyetinin kararıyla her evden toplanması gereken para. **4.** Bazı yerel giysilerde kolun yeninden sarkan kumaş parçası. **5.** Kuşların üre-

tilmesine ayrılan oda. **6.** Başiboş gezen hayvan. **7.** Sürekli akan su. **8.** Osmanlı Devleti'nde kol gezen kolluk eri.

SAMAN || САМАН || KM. 1. Bir tür kerpiç (< *ET.* Saman). *TT. 1.* Ekinlerin harmanda dövülüp taneleri ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen ufalanmış sapları (< *ET.* Saman).

SANDIK || САНДЫКЪ || KM. 1. Tabut, sanduka (< *Ar.* Sandūka). *TT. 1.* İçine çeşitli şeyler konulan, tahtadan yapılmış, kapaklı ev eşyası (< *Ar.* Sandūk >). **2.** Meyve, sebze koymaya yarayan, tahta veya plastikten yapılmış, dört köşe kap. **3.** Bir kurumda para alınıp verilen yer. **4.** Kamu kesiminde çalışan personelin sosyal güvenlik işlerini yürüten kuruluş. **5.** Yapılarda kum, çakıl vb. şeyleri ölçmek için kullanılan, üstü ve altı açık, dört köşeli tahtadan ölçü aleti. **6.** Kamu kesiminde çalışan personelin kendi durumunda düşük faiz ve taksitler hâlinde geri ödemek üzere borç para aldığı birim. **7.** Seçimlerde oy pusulalarının atıldığı kutu. **8.** Mahalle tulumbacılarının omuzda taşıdıkları sandık biçimi tulumba.

SAYI || САЙЫ || KM. 1. Sığ, derin olmayan. *TT. 1.* Sayma, ölçme, tartma vb. işlerin sonunda bulunan birimlerin kaç olduğunu bildiren söz, adet (< *ET.* Sayu; Say-; *Sa- >). **2.** Gazete, dergi vb. sürekli yayınların bir bütün oluşturan, değişik tarih, numara taşıyan baskılarından her biri, nüsha. **3.** Bir spor karşılaşmasında taraflardan her birinin başarı derecesini gösteren nicelik, skor.

SER || СЕР || KM. 1. Bunak, bunaklık. **2.** Dikkatsiz, dalgın. *TT. 1.* Baş, kafa (< *Far.* Ser >). **2.** Başkan, reis. **3.** Limonluk (< *Fr.* Sere).

SEYİR || СЕЙИР || KM. 1. Tuhaf, acayip, garip, hayret verici, şaşılacak (< *Ar.* Seyr >). **2.** İlginç, ilgi çekici. **3.** Olağanüstü, şahane, muhteşem. *TT. 1.* Gidiş, yürüyüş, ilerleyiş (< *Ar.* Seyr >). **2.** Kara taşıtlarının belli bir güzergâhta ilerlemesi. **3.** Özellikle gemilerin belli bir rotayı takip ederek yolculuk etmesi. **4.** Bir yerden başka bir yere gitmek için yola çıkma. **5.** Eğlenmek için bakma, hoşlanarak bakma, temaşa. **6.** Bakıp eğlenecek şey, eğlendirici durum.

SEYİRLİK || СЕЙИРЛИК || KM. 1. Tuhaf, acayip, garip, hayret verici, şaşılacak (< *Ar.* Seyr >). **2.** İlginç, ilgi çekici. **3.** Olağanüstü, şahane, muhteşem. *TT. 1.* Seyir için olan (< *Ar.* Seyr).

SIRTLIK || СЫРТЛЫКЪ || KM. 1. Plato (< *ET.* Sirt >). **2.** Tepe, tepelik yer, yüksek yer. *TT. 1.* Sirt dayayacak yer (< *ET.* Sirt).

SÖZSÜZ || СЕЗСЮЗ || KM. 1. Şüphesiz, kesin, mutlaka, muhakkak (< *ET.* Söz). *TT. 1.* Konuşmadan yapılan (< *ET.* Söz). **2.** *müz.* Sözleri olmaksızın çalınan (müzik), çalgısal, enstrümantal.

SÜRGÜ || **ЦИОГЮ** || *KM.* 1. Tarla, sürülmeye elverişli toprak (< *ET.* Sür-). *TT.* 1. Kapının kapanması için arkasına yatay olarak yerleştirilen demir veya ağaç kol, tırkaz, sürme (< *ET.* Sür- >). 2. Sürülmüş tarlayı bastırmak ve düzeltmek için kullanılan, taştan veya ağaç kütüğünden tarım aracı, tapan. 3. Sıvayı bastırıp düzeltmek için kullanılan büyük mala. 4. Hastanın büyük ve küçük abdestini yapabilmesi için altına sürülen kap. 5. Çoğu kez bölümlere ayrılmış bir çubuk üzerinde veya bir cetvelin, bir kumpasın ortasına açılmış bir oluk içinde kayabilen sivri uç veya küçük lama.

SÜZÜK || **ЦИОЖЮК** || *KM.* 1. Sert yün, keçeleşmiş yün (< *ET.* Süz-). *TT.* 1. Zayıf, güçsüz, süzgün (< *ET.* Süz- >). 2. Süzgünleşmiş, süzülmüş.

SÜZÜLME || **ЦИОЖЮЛМЕ** || *KM.* 1. Baygın, mahmur, süzgün (< *ET.* Süz- >). 2. Irmağın sığ yeri, ırmağın küçük koy yaptığı yer. *TT.* 1. Süzülmek işi (< *ET.* Süz- >). 2. Bir kuşun kanat vurmada yaptığı uçuş. 3. Bir uçağın motorunu boşa alarak veya durdurarak yaptığı uçuş.

TARTAR || **ТАРТАР** || *KM.* 1. Bildircin. 2. Çelimsiz, zayıf. *TT.* 1. Suda eriyen, alkol ve eterde erimeyen, asit tadında beyaz bir tuz (< *Fr.* Tartare). 2. Şarap tortusu. 3. Diş taşı.

TARTMA || **ТАРТМА** || *KM.* 1. Kiriş. 2. Uçkur, lastik, kayış. 3. Fitol. *TT.* 1. Tartmak işi (< *ET.* Tart- >). 2. Güreşte rakibi kucağa alıp ayağını yerden kesme. 3. Başörtüsü, yemeni.

TERLİK || **ТЕРЛИК** || *KM.* 1. Atın terini alması için eyerin altına konulan örtü (< *ET.* Terlik ‘*KM.* ile aynı anlam’). *TT.* 1. Genellikle ev içinde giyilen, deri, naylon vb. şeylerden yapılan, arkası açık, hafif ve türlü biçimlerde ayak giysisi (< *ET.* Terlik >). 2. Beyaz patiskadan dikilen veya yünden örülen takke, başlık.

TERSLİK || **ТЕРСЛИК** || *KM.* 1. Yanlışlık (< *ET.* Ters ‘yanlış’ >). 2. Suç, kabahat, kusur. 3. Haksızlık, adaletsizlik. *TT.* 1. Ters olma durumu (< *ET.* Ters ‘yanlış’ >). 2. Tersçe davranış. 3. Aksilik.

TIK || **ТЫКЪ** || *KM.* 1. Tıknaç, bodur. 2. Sağlam yapılı. *TT.* 1. İnce ve küçük bir nesne ile sert bir yere vurulduğunda çıkan ses.

TOZ || **ТОЗ** || *KM.* 1. Ağaç kabuğu; kayın ağacının kabuğu, akağaç kabuğu. *TT.* 1. Çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak (< *ET.* Toz >). 2. Çok küçük parçacıklara bölünmüş olan herhangi bir madde. 3. *sf.* Bu durumda olan.

TÜY || **ТЮЙ** || *KM.* 1. Pirinç. 2. Darı. *TT.* 1. İnsan ve hayvan derisi üzerinde bulunan ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar (< *ET.* Tük >). 2. Kuşların gövdesini

örtün ince ve tel gibi uzantıların her biri veya tamamı. **3.** Bazı bitki ve meyvelerle bazı dokumalar üzerinde görülen ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar.

UMUR || **УМУР** || *KM. 1.* Kırıntı, parça. *TT. 1.* Aldırış etme, önem verme (< *Ar.* Umūr).

URGAN || **УРҒАН** || *KM. 1.* Coşkun, şiddetli. *TT. 1.* Ketten, kenevir, pamuk, jüt gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat (< *ET.* Urk ‘ip, iplik, urgan’).

ZİBİL || **ЗИБИЛ** || *KM. 1.* Görünmez, görünmeyen. (Birtakım sihir, büyü veya güç sayesinde görünmez hâle gelmek.) **2.** Çöp, pislik. (Sadece göze kaçan çöp veya pislik.) *TT. 1.* Çöp, süprüntü, pislik. **2.** Hayvan dışkı, gübre. **3.** Bir sürü, aşırı derecede çok, haddinden fazla.

ZİKİR || **ЗИКИР** || *KM. 1.* İlahi, makamla söylenen dinî şiir (< *Ar.* Zikr >). *TT. 1.* Anma, söyleme, sözünü etme (< *Ar.* Zikr >). **2.** Bir tarıkata bağlı olanların Allah’ın adını art arda söylemesi.

6.1.2. Kısmi Yalancı Eş Değer İsimler

ABA || **АБА** || *KM. 1.* Din adamlarının giydikleri cüppe, hırka (< *Ar.* ‘Abā). **2.** Abla (< *ET.* *Aba >). **3.** Anne. **4.** Dairevi, çember şeklinde, kavisli. *TT. 1.* Din adamlarının giydikleri cüppe, hırka (< *Ar.* ‘Abā). **2.** Abla (< *ET.* *Aba >). **3.** Anne. **4.** Kepenek.

AĞA || **АҒҒА** || *KM. 1.* Ağabey, büyük erkek kardeş (< *ET.* *Aka >). *TT. 1.* Geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse (< *ET.* *Aka >). **2.** Halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklere verilen unvan. **3.** Ağabey. **4.** Okur-yazar olmayan yaşlı kimselerin adlarıyla birlikte kullanılan san. **5.** Cömert, eli açık. **6.** Koca. **7.** Osmanlı Devleti’nde bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmî san.

ARAP || **АРАП** || *KM. 1.* Orta Doğu ile Kuzey Afrika’nın büyük bir bölümünde yaşayan halk ve bu halkın soyundan olan kimse (< *Ar.* ‘Arab). **2.** Çatıyı kaplayan ince kiriş tahtaları. *TT. 1.* Orta Doğu ile Kuzey Afrika’nın büyük bir bölümünde yaşayan halk ve bu halkın soyundan olan kimse (< *Ar.* ‘Arab >). **2.** Koyu esmer. **3.** Fotoğrafın negatif. **2.** Fellah.

AŞLIK || **АШЛЫҚ** || *KM. 1.* Hububat, tahıl, zahire (< *ET.* Aş >). *TT. 1.* Aş yapmak için hazırlanan ve saklanan şeyler (< *ET.* Aş >). **2.** Dövdükten sonra savrularak temizlenen ve kurutulan buğday. **3.** Zahire, tahıl, hububat.

ATIM || **АТЫМ** || *KM. 1.* Tutam (< *ET.* At- >). **2.** Menzil. *TT. 1.* Atma işi (< *ET.* At- >). **2.** Atılan bir şeyin gidebildiği uzaklık.

ATKI || ATKЪЫ || KM. 1. Büyük yaba (< ET. At- >). **TT. 1.** Soğuğa karşı omuzlara, başa, sırta veya boyna alınan örtü, bürgü (< ET. At- >). **2.** Bazı kadın ayakkabılarında ve çocuk patiklerinde ayağın üstünden geçen, yandan iliklenen ince uzun parça. **3.** Kapı ve pencerelerin yapımında üst tarafa konan ağaç, taş veya beton destek, üst eşik. **4.** Dokuma tezgâhlarında mekikle enine atılan iplik, argaç. **5.** Büyük yaba.

ATLI || ATЛЫ || KM. 1. Atı olan (< ET. At >). **2.** Ata binmiş kimse, süvari. **3.** Adlı, isimli. **4.** Yeni doğmuş erkek bebek. **TT. 1.** Atı olan (< ET. At >). **2.** Ata binmiş kimse, süvari.

AVAZ || АYAЗ || KM. 1. Ses (< Far. āvāz). **2.** Vaaz; öğüt niteliği taşıyan dinî konuşma (< Ar. Va‘z). **TT. 1.** Yüksek ses, nara (< Far. Āvāz).

BOĞAZ || БОГЪАЗ || KM. 1. Körfez, koy (< ET. Boğaz >). **TT. 1.** Boyunun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak (< ET. Boğaz >). **2.** Şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm. **3.** İki dağ arasında dar geçit. **4.** Yedirip içirme yükümü, iâşe. **5.** Yiyeceği içeceği sağlanan kimse. **6.** Yeme içme. **7.** İki kara arasındaki dar deniz.

DERTLİ || ДЕРТЛИ || KM. 1. Derdi olan (< Far. Derd >). **2.** Kinci, kindar, öfke dolu. **TT. 1.** Derdi olan (< Far. Derd).

İŞ || ИШ || KM. 1. Çalışma, etkinlik, emek, vazife, görev (< ET. İş ~ Iş). **2.** Falan, filan; söylenmesi istenmeyen veya gerekli görülmeyen bir özel adın yerini tutan kelime; cümlede belirtilen nesne veya nesnelerden sonra gelerek “ve benzerleri” anlamında kullanılan bir söz. **TT. 1.** Bir sonuç elde etmek, herhangi bir şey ortaya koymak için güç harcayarak yapılan etkinlik, çalışma, bir değer yaratan emek, birinden istenen hizmet veya birine verilen görev (< ET. İş ~ Iş).

KALKAN || КЪАЛКЪАН || KM. 1. Ok, kılıç vb.nden korunmak için savaşçıların kullandığı korunmalık (< ET. Kalkan >). **2.** Miğfer, başlık. **TT. 1.** Ok, kılıç vb.nden korunmak için savaşçıların kullandığı korunmalık (< ET. Kalkan >). **2.** Yan yüzergillerden, büyük, yassı, derisi düğme veya çivi denilen birtakım sivri kemiklerle örtülü, beyaz etli balık, kalkan balığı.

KUYRUK || КЪУЙРУКЪ || KM. 1. (insan için) Kıç, kalça, popo, göt (< ET. Kudruk >). **2.** Hayvanların çoğunda, gövdenin sonunda bulunan, omurganın uzantısı olan uzun ve esnek organ. **3.** Bu organa benzeyen uzantı. **4.** Kuşlarda gövdenin sonunda bulunan tüy demeti. **5.** Koyunun bazı türlerinde eritilerek yağı alınan bir uzantısı. **TT. 1.** Hayvanların çoğunda, gövdenin sonunda bulunan, omurganın uzantısı olan uzun ve esnek organ (< ET. Kudruk >). **2.** Bu organa benzeyen uzantı. **3.** Kuşlarda gövdenin sonunda bulunan tüy demeti. **4.** Koyunun bazı türlerinde eritilerek yağı alınan bir uzantısı. **5.** Başın

arkasına toplanmış saç demeti. 6. Bir harfin bitiş çizgisine yakın yerde, birden bir dönüş yapan kısa çizgi. 7. İnsanların sıra beklemek için art arda durarak oluşturduğu dizi. 8. Birisinin arkasına takılıp ondan ayrılmayan kimse.

MAZMUN || **MAЗМЫН** || *KM.* 1. İçerik, muhteva, içindekiler (< *Ar.* Mazmûn >). 2. Anlam, kavram, meal. *TT.* 1. Anlam, kavram (< *Ar.* Mazmûn >). 2. Divan edebiyatında bazı kavramları dolaylı anlatmak için kullanılan nükteli ve sanatlı söz.

MURDAR || **МУРДАР** || *KM.* 1. Katil, canî (< *Far.* Murdâr >). 2. Gaddar, hunhar, acımasız, merhametsiz. 3. Alçak, namussuz. 4. Kirli, pis, leş, mundar. *TT.* 1. Kirli, pis (< *Far.* Murdâr >). 2. Cinsel birleşmeden sonra yıkanmamış kimse. 3. Dinî kurallara uygun olarak kesilmemiş olan hayvan.

ÖMÜR || **ӨМІӨР** || 1. Hayat, yaşam (< *Ar.* ‘Umr’ >). 2. Asır, yüzyıl. *TT.* 1. Hayat, yaşam (< *Ar.* ‘Umr’ >). 2. Çok hoş giden şey.

SAP || **САП** || *KM.* 1. Sap, tutacak (< *ET.* Sap). 2. Tahıl ölçmeye yarayan kap. *TT.* 1. Bitkinin dal, yaprak, çiçek vb. bölümlerini taşıyan, ağaçlarda odunlaşarak gövde durumunu alan bölüm (< *ET.* Sap >). 2. Çiçek veya meyveyi dala bağlayan ince bölüm, sak. 3. Bir aracı tutmaya yarayan bölüm. 4. İplik, tire, ibrişim vb. şeylerde iğneye geçirilen bir dikişlik iplik. 5. Kabza. 6. Demet durumundaki ekinler. 7. Erkek.

SINAV || **СЫНАУ** || *KM.* 1. Bir olay veya durumu tecrübe etme, deneyim (< *ET.* Sina- >). 2. Bir olay veya duruma dikkat etme, gözetleme, deneme. *TT.* 1. Öğrencilerin veya bir işe girmek isteyenlerin bilgi derecesini anlamak için yapılan yoklama, imtihan, test (< *ET.* Sina- >). 2. Direnme, dayanışma, güç gerektiren, sonuçta bir deneyim kazandıran zor durum.

SOKUR || **СОКЪУР** || *KM.* 1. Kör (< *Moğ.* Sohur). *TT.* 1. Köstebek (< *Moğ.* Sohur >). 2. İçeriye batmış göz. 3. Bir gözü kör.

TAVUKÇU || **ТАУУКЪЧУ** || *KM.* 1. Tavuk besleyicisi ve tavuk satan kimse (< *ET.* Takıgu ‘tavuk’ >). 2. Tilkinin tabu ismi. *TT.* 1. Tavuk besleyicisi ve tavuk satan kimse (< *ET.* Takıgu ‘tavuk’ >).

TERS || **ТЕРС** || *KM.* 1. Yanlış, hatalı (< *ET.* Ters ‘yanlış’ >). 2. Kabahatli, kusurlu, suçlu. 3. Haksız. 4. Karşıt, zıt, aksi, bir şeyin arkası. *TT.* 1. Karşıt, zıt, aksi, bir şeyin arkası (< *ET.* Ters ‘yanlış’ >). 3. Kesici bir aletin kesmeyen yanı. 4. Uygun olmayan, elverişsiz, münasebetsiz. 5. Gönül ve cesaret kırıcı, huysuz, sert. 6. Hayvan pisliği.

TEZ || **ТЕЗ** || *KM.* 1. Çabuk, hızlı, süratli (< *Far.* Tîz). *TT.* 1. Çabuk, hızlı, süratli (< *Far.* Tîz). 2. Sav, fikir, düşünce (< *Fr.* Thèse >). 3. Üniversitelerde

öğrencilerin veya öğretim üyelerinin hazırlayıp bazen bir sınav kurulu önünde savundukları bilimsel eser.

TOKMAK || TOKЪMAKЪ || KM. 1. Ağaçtan yapılmış iri çekiç, balyoz, topuz (< ET. Tokı- ‘vurmak’ >). **2. Gümüş işlemeli yuvarlak düğme.** **3. argo** Baş, kafa, kelle. **TT. 1. Ağaçtan yapılmış iri çekiç, balyoz, topuz** (< ET. Tokı- ‘vurmak’ >). **2. Kapiya asılı duran ve kapiyu çalmaya yarayan, türlü biçimlerde metal parça.** **3. Kapı kolu yerinde bulunan ve kapiyu açmaya yarayan topuz.** **4. Dibeğe dövme işi için kullanılan ağaçtan araç.** **5. Davul vb. vurmalı çalgıları çalmakta kullanılan ve çalgının bir parçası olan araç.**

TÜMEN || TIOMEN || KM. 1. On bin (< ET. Tümen >). **TT. 1. Tugayla kolordu arasında yer alan birlik, fırka; on bin erden oluşan asker kuvveti** (< ET. Tümen >). **2. Büyük küme, yığın.** **3. On bin.**

6.2. Fiiller

6.2.1. Tam Yalancı Eş Değer Fiiller

AÇIN- || АЧЫН- || KM. 1. Samimi ve candan bir şekilde ilgi göstermek, sempati duymak. **TT. 1. Gelişmek.** **2. İçindeki yetenekler uyanarak amacına varmak, gelişmek, inkişaf etmek.**

ALLANDIR- || АЛЛАНДЫП- || KM. 1. Yöneltmek, heveslendirmek (< ET. Al ‘ön, karşı’ >). **2. Niyetlendirmek, karar verdirmek, kafasına koydurmak, teşebbüs ettirmek, bir iş yapmak için davrandırmak, harekete geçirmek.** **TT. 1. Yüze allık sürdürmek, süslendirmek** (< ET. Al ‘kırmızı’ >). **2. Yüzünün kızarmasına sebep olmak, kıpkırmızı olmasına sebep olmak.**

APAR- || АПАР- || KM. 1. Yok etmek. **2. Bitirmek, tüketmek.** **TT. 1. Alıp götürmek.** **2. Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak.**

APARIL- || АПАРЫЛ- || KM. 1. Yok edilmek. **2. Bitirilmek, tüketilmek.** **TT. 1. Alıp götürülmek.** **2. Gizlice alınmak, gizlice çalınmak.**

AŞIR- || АШЫП- || KM. 1. Uğurlamak, geçirmek, refakat etmek (< ET. Aşır- >). **2. Göndermek, defetmek, başından savmak.** **TT. 1. Yüksek veya geçilmesi güç bir yerin üstünden diğer yanına geçirmek** (< ET. Aşır- >). **2. Çalmak, çalıp götürmek, araklamak.** **3. Tehlike içinde bulunan bir şeyi acele kaçırmak.** **4. Başkasının eserinden parçalar alıp kendisininmiş gibi göstermek.**

AYIP ET- || АЙЫП ET- || KM. 1. Ayıplamak, kınamak (< Ar. ‘Ayb’). **TT. 1. Yakışsız bir biçimde davranmak** (< Ar. ‘Ayb’).

AZARLAN- || АЗАРЛАН- || KM. 1. Coşmak, heyecanlanmak, coşkunluk içine girmek (< ET. Az- ‘yoldan çıkmak, taşmak’). **TT. 1. Paylanmak, kötü sözle karşılaşmak** (< Far. Āzār).

AZDIR- || **АЗДЫР-** || *KM. 1.* Zayıflatmak (< *ET. Az*). *TT. 1.* Azmasına sebep olmak (< *ET. Az-* ‘yoldan çıkmak, taşmak’). **2.** Azgın duruma getirmek. **3.** Şımartmak. **4.** Kötü davranış veya alışkanlıklara sürüklemek, yoldan çıkarmak.

AZGINLAŞ- || **АЗГЪЫНЛАШ-** || *KM. 1.* Zayıflamak (< *ET. Az* >). **2.** Fakirleşmek. *TT. 1.* Azgın duruma gelmek (< *ET. Az-* ‘yoldan çıkmak, taşmak’ >). **2.** Cinsel istekleri aşırılaştırmak.

CAN AT- || **ДЖАН АТ-** || *KM. 1.* Sevmek, hoşlanmak (< *Far. Cān*). **2.** Cimrilik etmek. *TT. 1.* Şiddetle arzu etmek, çok istemek (< *Far. Cān*).

CIZ ET- || **ДЖЫЗ ЭТ-** || *KM. 1.* Gıcırdamak. *TT. 1.* “Cız” diye ses çıkarmak.

CIZILDA- || **ДЖЫЗЫЛДА-** || *KM. 1.* Sızlamak. **2.** Vızıldamak. **3.** Gıcırdamak. *TT. 1.* Boğazındaki gıcıktan dolayı kesik ve ince ses çıkarmak, cızırdamak.

ÇARPIT- || **ЧАРПЫТ-** || *KM. 1.* Zarar vermek, birini zarara uğratmak. *TT. 1.* Çarpık duruma getirmek. **2.** Yanlış ve kötü duruma götürmek. **3.** Gerçek anlamından saptırmak.

ÇÖMEL- || **ЧӨМЕЛ-** || *KM. 1.* Takla atmak, dönmek, çevirmek, yuvarlanmak. **2.** (suya) Dalmak. *TT. 1.* Dizlerini bükerek topukları üzerine oturtmak.

ÇÖMELT- || **ЧӨМЕЛТ-** || *KM. 1.* Devirmek, yıkmak. *TT. 1.* Çömelme işini yaptırmak.

DERTLAL- || **ДЕРТ АЛ-** || *KM. 1.* İntikam almak, öç almak (< *Far. Derd*). *TT. 1.* Kendisine üzüntü almak, kendisine sıkıntı yaratmak (< *Far. Derd*).

DERTLEN- || **ДЕРТЛЕН-** || *KM. 1.* Kızmak, hiddetlenmek (< *Far. Derd* >). **2.** İntikam almak için kin duymak. *TT. 1.* Üzüntüye kapılmak, dertli duruma gelmek, kaygılanmak (< *Far. derd*).

DİNGİL || **ДИНГИЛ** || *KM. 1.* Çember. **2.** Ağaçtan yapılmış teker. **3.** Yük arabası. *TT. 1.* Tekerleklerin merkezinden geçen ve taşıtın altına enlemesine yerleştirilmiş mil, eksen, aks. **2.** Aptal, salak. **3.** Kaba saba.

ERİŞ- || **ЭРИШ-** || *KM. 1.* İddialaşmak, yarışmak, rekabet etmek (< *ET. Eriş-* >). **2.** Kıskanmak. *TT. 1.* Varılması zamana, emeğe bağlı olan veya uzakta bulunan bir amaca varmak, ulaşmak (< *ET. Eriş-* >). **2.** Bir yere ulaşmak, varmak. **3.** Bitkiler veya bunların ürünleri olgunlaşmak. **4.** Zaman gelip çatmak.

HAYRAN ET- || **ХАЙРАН ЭТ-** || *KM. 1.* Şaşırtmak, şaşkına çevirmek, hayrete düşürmek, hayrette bırakmak (< *Ar. Hayrān*). *TT. 1.* Kendisine hayran bırakmak (< *Ar. Hayrān*).

KAN AL- || **КЪАН АЛ-** || *KM. 1.* İntikam almak, öç almak (< *ET. Kan*). *TT. 1.* Damardan bir miktar kan çekmek veya akıtmak (< *ET. Kan*).

KOLLAN- || **КЪОЛЛАН-** || *KM. 1.* Benimsenmek, kendine mal edilmek. *2.* Başka birisi tarafından sarılmak (< *ET. Kol*). *TT. 1.* Kollama işine konu olmak veya kollama işi; korunmak, gözetilmek (< *ET. Kol*).

KULLAN- || **КЪУЛЛАН-** || *KM. 1.* Kul yapmak, köleleştirmek, köle hâline getirmek (< *ET. Kul*). *TT. 1.* Bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak (< *ET. Kul* >). *2.* Bir kimseyi bir hizmette bulundurmak, çalıştırmak. *3.* İşletmek, değerlendirmek. *4.* Giymek, takmak. *5.* Sigara, içki vb. şeylere alışmış olmak, içmek. *6.* Kelimeyi yazmak, söylemek. *7.* Harcamak, sarf etmek. *8.* Amacına ulaşmak için birinden veya bir şeyden yararlanmak, onu amacına alet etmek, sömürmek, istismar etmek. *9.* Araç veya aleti işletmek, yönetmek. *10.* Bir şeyin gereklerini yerine getirmek.

SİĞİN- || **СЫГЪЫН-** || *KM. 1.* Çabalayıp durmak, sızlamak, oflamak, kuvvetini vermek (< *ET. Sık*-). *TT. 1.* Tehlikelerden kaçarak güvenilir bir yere çekilmek (< *ET. Sığ*- >). *2.* Korunmak amacıyla bir yere veya birine başvurmak, başkalarının yardım ve korunmasına ihtiyaç duymak. *3.* Genellikle siyasi sebeplerle kendi ülkesinden kaçıp başka ülkeye gitmek, iltica etmek. *4.* Güvenmek, yardım istemek veya ummak.

SOKRAN- || **СОКЪРАН-** || *KM. 1.* Vazgeçmek, fikrini değiştirmek. *2.* Pişman olmak, esef duymak. *TT. 1.* Söylenmek, homurdanmak.

SÜRDÜR- || **СИЮРДИОП-** || *KM. 1.* Kovalatmak (< *ET. Sür*- >). *2.* Takip ettirmek. *2.* Tarla sürdürmek. *TT. 1.* Sürme işini yaptırmak (< *ET. Sür*-). *2.* Devam ettirmek. *3.* Bir durumun, bir şeyin sürmesini, olmasını sağlamak.

TERSLE- || **ТЕРСЛЕ-** || *KM. 1.* Suçlamak, itham etmek (< *ET. Ters* ‘yanlış’). *TT. 1.* Bir kimseye gönül kırıcı, sert söz söylemek veya gönül kırıcı davranmak, azarlamak (< *ET. Ters* ‘yanlış’). *2.* Hayvanlar pislelemek.

ZİKİR ET- || **ЗИКИР ЭТ-** || *KM. 1.* İlahi söylemek, makamla dinî şiir söylemek (< *Ar. Zikr* >). *TT. 1.* Adını söylemek, sözünü söylemek, anmak (< *Ar. Zikr* >). *2.* Okunması âdet olan duaları ve *Kur'an* ayetlerini sürekli tekrarlamak.

6.2.2. Kısmi Yalancı Eş Değer Fiiller

BOYA- || **БОЯ-** || *KM. 1.* Boya sürerek veya boyaya batırarak renk vermek (< *ET. Bodu*- >). *2.* Kirlletmek, pisletmek. *TT. 1.* Boya sürerek veya boyaya batırarak renk vermek (< *ET. Bodu*- >). *2.* Ağır söz söylemek, aşağılanmak. *3.* Azarlamak.

KIZAR- || **КЪЫЗАР-** || *KM. 1.* Kırmızı veya ona yakın bir renk almak, kızıllaşmak (< *ET. Kizar*- >). *2.* Çok ısınmak, kor hâline gelmek. *TT. 1.* Kır-

mızı veya ona yakın bir renk almak, kızıllaşmak (< ET. Kızır- >). **2.** Bazı sebze ve meyveler olgunlaşmaya başlamak, olgunlaşmak. **3.** Utanç, öfke vb. duyguların etkisiyle kanın yüze hücumu sonucu yüz kırmızı bir renk almak. **4.** Yiyecekler tavada kızgın yağ içinde veya ateşte kırmızılaşarak pişmek.

KOTAR- || **КЪОТАР-** || *KM.* **1.** Boşaltmak (< ET. Kot- ‘bırakmak’ >). *TT.* **1.** Boşaltmak (< ET. Kot- ‘bırakmak’ >). **2.** Hazırlamak. **3.** Bir işi tamamlamak, bitirmek. **4.** Üstesinden gelmek.

KOTARIL- || **КЪОТАРЫЛ-** || *KM.* **1.** Kotarma işi yapılmak; boşalmak, boşaltılmak (< ET. Kot- ‘bırakmak’ >). *TT.* **1.** Kotarma işi yapılmak; boşalmak, boşaltılmak (< ET. Kot- ‘bırakmak’ >). **2.** Hazırlanmak. **3.** Tamamlanmak, bitirilmek. **4.** Üstesinden gelinmek.

KÖKLE- || **КЪКЛЕ-** || *KM.* **1.** Teyellemek; iki parçayı eğreti olarak seyreterek dikişle elde dikmek, ilintilemek, kabaca dikmek, iğne iplikle tutturmak (< ET. Kök >). *TT.* **1.** Ağaç veya bitkiyi kökü ile birlikte topraktan çıkarmak, kökertmek (< ET. Kök >). **2.** Toprakta kalan bitki köklerini ayıklamak. **3.** Bağ çubuklarını veya fidanları köklendirip dikmek. **4.** Minder, şilte vb. nin iki yüzünü yer yer dikişlerle tutturmak. **5.** İnce saç örgülerinden birkaçını yeniden bir arada örmek. **6.** Motorlu araçlarda gaz pedalına sonuna kadar basmak.

SİY- || **СИЙ-** || *KM.* **1.** İnsan ve hayvan işemek; idrar torbasında biriken sidigi dışarı atmak, çiş yapmak (< ET. Sid-). *TT.* **1.** Kedi, köpek işemek (< ET. Sid-).

SÖZ ET- || **СЪЗ ЭТ-** || *KM.* **1.** Dedikodu yapmak, çekiştirmek (< ET. Söz >). *TT.* **1.** Bir şey üzerine konuşmak, bahsetmek (< ET. Söz >). **2.** Bir şeyin dedikodusunu yapmak.

SÜZÜL- || **СЮЗЮЛ-** || *KM.* **1.** Süzme işine konu olmak (< ET. Süz- >). **2.** İncelenmek, tetkik edilmek, müzakere edilmek. **3.** Yırtılmak, parçalanmak. **4.** Nazlanmak, cilvelenmek, kırılmak. **5.** Yerde kayarcasına hareket etmek. *TT.* **1.** Süzme işine konu olmak (< ET. Süz- >). **2.** Akmak. **3.** Kuş kanatları gerili olarak görünür bir hareket yapmadan havada ilerlemek. **4.** Sessizce ve görünür bir hareket yapmadan ilerlemek. **5.** İnsan sessiz, gizlice ve kayıyormuş gibi gitmek. **6.** Göz baygınlaşmak, mahmurlaşmak. **7.** Uyumlu bir biçimde ve salınarak yürümek. **8.** Yüzüne nazlı bir anlam vermek. **9.** Çok zayıflamak.

TERLE- || **ТЕРЛЕ-** || *KM.* **1.** Ter çıkarmak, ter dökmek (< ET. Terle- >). **2.** İçindeki suyu ter biçiminde sızdırmak. **3.** Bir şeyin üzerinde buhar olarak yoğunlaşmak. **4.** Bir iş yaparken yorulmak veya o işi çok emek harcayarak güçlkle başarmak. **5.** Heyecanlanmak. **6.** Merak etmek, endişelenmek. *TT.* **1.** Ter çıkarmak, ter dökmek (< ET. Terle- >). **2.** İçindeki suyu ter biçiminde sızdırmak. **3.** Bir şeyin üzerinde buhar olarak yoğunlaşmak. **4.** Bir iş yaparken yorulmak veya o işi çok emek harcayarak güçlkle başarmak.

TÜT- || TIOT- || KM. 1. Duman veya buhar çıkarmak (< ET. Tüt- >). TT. 1. Duman veya buhar çıkarmak (< ET. Tüt- >). 2. Yaşamak, varlığını sürdürmek. 3. Kokmak.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça.	Far.	Farsça.	(K)	Karaçay Türkçesi.	Rus.	Rusça.
Çer.	Çerkezce.	Fr.	Fransızca.	KM.	Karaçay-Malkar Türkçesi.	Sırp.	Sırpça.
Çin.	Çince.	İng.	İngilizce.	(M)	Malkar Türkçesi.	TT.	Türkiye Türkçesi.
Erm.	Ermenice.	İsp.	İspanyolca.	Moğ.	Moğolca.	TTA.	Türkiye Türkçesi Ağızları.
ET.	Eski Türkçe.	İt.	İtalyanca.	Rum.	Rumca.	Yun.	Yunanca.

KAYNAKLAR

- ALKAN, Hanife, “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu”, *Turkish Studies*, Volume: 7/4, 2012, s. 671-688.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, İstanbul 1968.
- ERGİN, Muharrem (2011), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları: 95, İstanbul 2011.
- GABAIN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 332, Ankara 1988.
- ГОЧИЯЕВА, С.А. - Х. И. Суюнчев, *Къарачай-Малкъар-Орус Сөзлюк*, Издательство “Русский язык”, Москва 1989.
- ГУЗЕЕВ, Ж. - Б. Созаев, *Къарачай-Малкъар Тилни Орфография Сөзлюгю*, Издательство “Эльбрус”, Нальчик 1988.
- ГУЗЕЛАНЫ, Ж. - А. Жаппулань, И. Ахматлань, *Къарачай-Малкъар Тилни Ангылатма Сөзлюгю*, Том: I (А-Ж), Эл-фа Китап Басма, Нальчик 1996.
- ГУЗЕЛАНЫ, Ж. - А. Жаппулань, *Къарачай-Малкъар Тилни Ангылатма Сөзлюгю*, Том: II (З-Р), Эл-фа Басма Ара, Нальчик 2002.
- _____, *Къарачай-Малкъар Тилни Ангылатма Сөзлюгю*, Том: III (С-Я), Эл-фа Басма Ара, Нальчик 2005.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt: I (A-N), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 911.
- _____, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Cilt: II (O-Z), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 911, Ankara 2007.

- GÜNCEL TÜRKÇE SÖZLÜK (GTS), http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts
- İLKER, Ayşe (1999), “Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşünceler”, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 678, Ankara 1999, s. 553-560.
- KARA, Mehmet, “Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar”, *Turkish Studies*, Volume: 4/4, 2009, s. 1056-1082.
- KARADOĞAN, Ahmet, “Türk Lehçeleri Arasında Yapı Eş Değerliği ve Yalancı Eş Değer Yapılar”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2004*, C I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/I, Ankara 2004, s. 1591-1604.
- MAHMUDOV, Nizameddin, “Ortak Kelimeler Ortak Anlamlar mı Demektir”, *A.Ü. TÖMER Dil Dergisi*, S 17, Ankara 1994, s. 15-19.
- NEVRUZ, Yılmaz, *Karaçay-Malkar Türkçesinden Türkiye Türkçesine Açıklamalı Büyük Sözlük*, 1991.
- ÖZKAN, Fatma, “Bugünkü Türk Lehçelerindeki İletişimi Zorlaştıran Kelimeler”, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 678, Ankara 1999, s. 883-889.
- RESULOV, Asker, “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”, *Türk Dili Dergisi*, S 524, Ankara 1995, s. 916-924.
- SIEMIENIEC-GOLAŚ, Ewa, *Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin*, Kraków, Księgarnia Akademicka, Jagiellonian University Institute of Oriental Philology Faculty of Philology, Edited by Stanislaw Stachowski, *Studia Turcologica Cracoviensia*: 7, 2000.
- TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 770, Ankara 2000.
- TIETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Birinci Cilt (A-E), Simurg Yayınları: 56, İstanbul-Wien 2002.
- _____, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İkinci Cilt (F-J), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009.
- TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara 2011, XXXII+2763 s.
- UĞURLU, Mustafa, “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2000*, C II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 856/II, Ankara 2007, s. 1863-1869.
- YUSUF, Berdak, “Türkçe ve Özbekçede Yalancı Eş Değerler”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2000*, C II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 856/II, Ankara 2007, s. 2083-2087.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE SES UYUMLARININ SEBEP OLDUĞU SES DEĞİŞMELERİ

Ahmet BURAN

GİRİŞ

Sesler, dilin temel birimleridir. İnsan dili, öncelikle sestten ibarettir ve ses ile vardır. İnsan diline ait sesler, “ünlüler” ve “ünsüzler” şeklinde iki temel gruba ayrılır.

Dil, *anlama / bilme* ve *anlatma / bildirme / bildirişme* ihtiyacından doğmuştur. İnsan; doğası gereği bu ihtiyacını, “en az çaba” harcayarak en kısa sürede ve en kolay, en pratik biçimde gidermek ister. Dolayısıyla genel fonetikte olduğu gibi Türk dilinin tarihî fonetiğinde de tonsuz ünsüzlerden tonlulara, katı-patlamalı ünsüzlerden sızıcı ünsüzlere; tonlu, sızıcı ünsüzler ile yarı ünlülerden de ünlülere doğru bir değişim eğilimi söz konusudur çünkü insan dilinde ünlüler, ünsüzlere göre daha kolay üretilen, daha kolay çıkarılan seslerdir.

Dillerde *en az çaba yasası* başta olmak üzere, ünlü ve ünsüzlerde meydana gelen değişimlerin çeşitli sebepleri vardır. Bu değişimlerin bir bölümü; münasebette bulunulan diller, kültürler, iklim ve coğrafya gibi “dilin dış tarihi” ile ilgilidir. Diğer önemli bir kısmı ise dilin iç dinamiklerinden kaynaklanan “dilin iç tarihi” ile ilgili değişim ve gelişmelerdir.

Türk dilinde ünlüler ile ilgili *kalınlık-incelik* ve *düzlük-yuvarlaklık*, ünsüzlerle ilgili de *tonluluk-tonsuzluk* uyumu adı verilen önemli ve özel uyum sistemleri bulunmaktadır. Bu sistemlerin ortaya çıkışı ve işleyişi de tamamen en az çaba yasası ile ilgilidir çünkü kalın ünlüler ağız boşluğunun arka / art kısmında, ince ünlüler ise ön kısmında boğumlanırlar. Bir kelimenin ilk hecesinde art / kalın bir ünlü varsa sonrakilerin de kalın, ön / ince bir ünlü varsa sonrakilerin de ince olması bir kolaylıktır. Aynı kolaylık, ünsüzlerdeki tonluluk-tonsuzluk uyumu için de geçerlidir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde bu uyum sistemlerinin durumu önemli farklılıklar göstermektedir. Özellikle geç zamanda ve yapay yollarla yazı dili hâline getirilmiş bazı çağdaş Türk yazı dillerinde ünlü ve ünsüz uyumları bozuktur.

Bunun bir sebebi de dış etkilere maruz kalmış konuşma dillerinin yazı diline esas alınmış olmasıdır. Özbek Türkçesi bunun en başta gelen örneklerindendir.

Kırgız Türkçesi, Türk yazı dilleri arasında ünlü ve ünsüz uyumlarını en ileri düzeye taşıyan ve en sağlam biçimde işleyen yazı dilidir. Bu uyum sistemleri geliştikçe dil; kendi doğası gereği, kelime tabanlarında ve ekleşme durumunda karşılaştığı uyuma aykırı biçimleri değiştirip dönüştürerek uyuma uygun hâle getirmektedir. Bu durum; sadece Türkçe kelimeler için değil, yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir.

Türk yazı ve konuşma dillerinin tümünde görülmekle birlikte, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı ses değişmelerinin en karakteristik ve yaygın örnekleri, Kırgız Türkçesinde görülmektedir. Onun için, *ses uyumlarının sebep olduğu ses değişmelerini* Kırgız Türkçesi özelinde incelemeye çalıştık.

1. KALINLIK-İNCELİK UYUMU (*KALIN ÜNDÜÜ KÜÜSÜ, İÇKE ÜNDÜÜ KÜÜSÜ*)

Kalınlık-incelik uyumu; Altay dillerinin, dolayısıyla Türk dilinin karakteristik özelliklerinden biridir. Ünlülerin boğumlanma yeri (art-ön) bakımından benzerlik göstermesi ile ilgili bir uyumdur. Türkçede; kelimelerin ilk hecesindeki ünlünün niteliği, ikinci hecenin ünlüsünün niteliğini belirlediği için kalınlık-incelik uyumu ilk hece ünlüsü esas alınarak tanımlanır. Ancak ilk hece ünlüsü, ikinci heceyi belirledikten sonra devre dışı kalır ve kural, bir önceki hecenin ünlüsünün niteliğinin bir sonraki hecenin ünlüsünün niteliğini belirlemesi şeklinde devam eder. Bu bilgiler ışığında, kalınlık-incelik uyumunu şöyle tanımlayabiliriz: Kalınlık-incelik uyumu; bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de kalın, bir kelimenin ilk hecesinde ince bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de ince olması kuralıdır. Esasen bu uyumlardan kalınlık uyumu ayrı, incelik uyumu ayrı uyumlardır. İki uyum arasında sadece bir karşıtlık ilişkisi vardır.

Türkiye Türkçesinde; *kalınlık-incelik uyumu*, *damak uyumu*, *büyük ünlü uyumu* gibi terimlerle ifade edilen bu uyum için Kırgız Türkçesinde *tildin küüsü*; *kalın ündüü küüsü*, *içke ündüü küüsü* terimleri kullanılmaktadır.

Kalınlık-incelik uyumu, iki ayrı uyumdan oluştuğu için biz konuyu “Kalınlık Uyumu” ve “İncelik Uyumu” başlıklarıyla ayrı ayrı ele alacağız.

1.1. Kalınlık Uyumu (*Kalın Ündüü Küüsü*)

1.1.1. Türkçe Kökenli kelimelerde

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: *okuuçumun*, *kıskarak*, *cakşılık*, *turgan*, *balah*, *uulu*, *cıluu*, *aldooçu*, *koldongondo*, *açkıç*, *coldoş*, *tışkarı*.

Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen *alma* (*elma*), *kana* (< ET. *kanı* > *hani*), *karındaş* (*kardeş*), *kaysı* gibi kelimeler, Kırgız Türkçesinde eski şekillerini korur ve kalınlık uyumuna uyarlar.

1.1.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde

Kalınlık uyumu, Kırgız Türkçesinde kullanılan yabancı kökenli kelimeleri de etkilemektedir. Dolayısıyla kaynak dildeki özgün biçimleri kalınlık uyumuna uymayan çok sayıda kelimenin uyuma sokulduğu görülmektedir: *adat* (< Ar. *âdet*), *alaamat* (< Ar. *'alâmet*), *daavat* (< Ar. *da'vet*), *kubat* (< Ar. *kuvvet*), *makala* (< Ar. *makâle*), *daana* (< Far. *dâne*), *azan* (< Ar. *ezân*), *balaa* (< Ar. *bela'*), *camal* (< Ar. *cemal*), *mazar* (< Ar. *mezâr*), *tamaşa* (< Far. *temâşâ*), *almas* (< Ar. *elmâs*), *camal* (< Ar. *cemâl*).

1.1.3. Kalınlık Uyumuna Aykırı şekiller

1.1.3.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

+ek, +yek, +ke, +eke, +key, +ge ve +ker ekleri, kalın ünlülü kelimelere geldiğinde uyuma aykırı düşerler: *koyonek* (tavşan yavrusu), *kırgıyek* (genç atmaca), *apake*, *atake*, *bayke*, *tayeke*, *kılıçker*, *kırgıyek*, *balakey*, *bayge*, *kantip*.

1.1.3.2. Yabancı Kökenli kelimelerde

Bazı yabancı kökenli kelimelerdeki ünlüler, özgün şekillerini korur ve uyuma aykırı düşerler: *kollektiv*, *pabrika*, *partiya*, *mamile*, *naçalnik*, *aktiv*, *komandır*, *zalök* vb.

dalil (< Ar. *delil*), *postek* (< Far. *pösteki*) gibi bazı örneklerde ise kelimelerin özgün şekilleri değiştirildiği için uyuma aykırılık oluşmuştur.

Ayrıca +ker ve +ke ekleri ile kullanılan kalın ünlülü kelimelerde kalınlık uyumu bozulur: *talapker*, *carooker* (şefkatli), *carmanke* (Rus. *yarmarka*).

1.1.4. Kalınlık Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişimleri

1.1.4.1. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

Kırgız Türkçesinde yer alan yabancı kökenli kelimelerin bir bölümü, kaynak dildeki özgün biçimleri bakımından kalınlık uyumuna aykırı sesler bulundurlar. Kırgız Türkçesi, bu kelimelerin çok önemli bir bölümünde yer alan bu aykırı sesleri uyuma zorlar ve değiştirir. Uyuma girme yönünde meydana gelen ünlü değişimlerinin büyük bir kısmında ince ünlülerin kalınlaştığı görülür. Değişimler, değişimin yönüne göre *ilerleyici* veya *gerileyici benzeşme* yoluyla gerçekleşir.

e > a Değişmesi:

İlerleyici Benzeşme Yoluyla: *adat* (< Ar. âdet), *alaamat* (< Ar. 'alâmet), *daavat* (< Ar. da'vet), *esep* (< Ar. hesâb), *kubat* (< Ar. kuvvet), *makala* (< Ar. makâle), *daana* (< Far. dâne).

Gerileyici Benzeşme Yoluyla: *azan* (< Ar. ezân), *balaa* (< Ar. bela'), *mazar* (< Ar. mezâr), *tamaşa* (< Far. temâşâ), *almas* (< Ar. elmâs), *camal* (< Ar. cemâl).

İlerleyici ve Gerileyici Benzeşme Yoluyla: *ziyarat* (< Ar. ziyâret), *akikat* (< Ar. hakikat), *amanat* (< Ar. emânet), *ziyapat* (< Far. ziyâfet), *taza* (< Far. tâze).

i > ı Değişmesi:

İlerleyici Benzeşme Yoluyla: *adıl* (< Ar. adl > âdil), *zayır* (< Ar. zahir), *akır* (< Ar. âhir).

Gerileyici Benzeşme Yoluyla: *ıktıbar* (< Ar. i'tibâr), *ıktımal* (< Ar. ih-timâl), *ıktıyar* (< Ar. ihtiyâr), *ılac* (< Ar. ilâc), *ımân* (< Ar. imân), *insan* (< Ar. insân), *miras* (< Ar. miras), *nıyaz* (< Far. niyâz), *zına* (< Ar. zinâ), *ziyan* (< Far. ziyân).

İlerleyici ve Gerileyici Benzeşme Yoluyla: *ıbarat* (< Ar. ibâret), *ziyarat* (< Ar. ziyâret), *ısaarat* (< Ar. işâret).

i > a Değişmesi: taraba (< Ar. terâvîh)

1.2. İncelik Uyumu (İçke Ündüü Kûüsü)

1.2.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde:

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde incelik uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: *cigitter*, *süylöbödü*, *bergenbiz*, *cergilitüü*, *iygilik*, *könjöldü*, *cöö*, *cüröksüz*, *ketişiptir*, *körsönör*, *kezzin*.

Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalan *anne*, *dılmaç* gibi bazı kelimeler; Kırgız Türkçesinde *ene* (anne), *tilmeç* (dılmaç) biçiminde kullanılır ve incelik uyumuna uyurlar.

1.2.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde:

Kırgız Türkçesinde doğal bir kural hâlinde ve yaygın bir biçimde işleyen incelik uyumu, yabancı kökenli kelimelerde de etkili olmakta ve onları da büyük oranda uyuma sokmaktadır. Yabancı kökenli kelimelerin ön, iç ve son seslerinde yer alan uyuma aykırı sesler, uyum açısından daha güçlü olan sesler tarafından kendine benzeştirilerek uyuma uygun hâle getirilir. Ö. *kümön* (< Far. gümân), *dükön* (< Ar. dükkân); *süröt* (< Ar. suret).

1.2.3. İncelik Uyumuna Aykırı Şekiller

1.2.3.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde:

+*tAy* ek, ince sıradan ünlülerle başlayan kelimelere getirildiğinde uyum dışı kalır: *eketay* (babacık), *initay* (kardeşçik), *cenetay* (yengeciğim), *kementay* (keçeden yapılan üst giyim).

1.2.3.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde:

Yabancı kökenli kelimelerin bir bölümü incelik uyumuna uydurulmadan kullanılır: *işkana*, *kitepkana*, *ideal*, *filosof*, *militsiya*, *seriya*, *sentyabr*, *sekretar*, *icara*, *dialekt* vb.

1.2.4. İncelik Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri

1.2.4.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi:

â > e Değişmesi: *kiteb* (< Ar. *kitâb*), *adam* (< Ar. *âdem*), *esep* (< Ar. *hesâb*),

â > ö Değişmesi: *kümön* (< Far. *gümân*), *dükön* (< Ar. *dükkân*), *möösül* (< Ar. *muhâsil*).

u > ü Değişmesi: *süröt* (< Ar. *suret*), *şügür* (< Ar. *şukr*), *kümböz* (< Far. *gunbed*), *kübö* (< Far. *guvâh*).

u > ö Değişmesi: *möösül* (Ar. *muhâsil*), *öküm* (< Ar. *hukm*).

2. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMU (*ERİN KÜÜSÜ*)

Düzlük-yuvarlaklık uyumu (dudak uyumu), çağdaş Türk lehçelerinde önemli farklılıklar gösterir. Bu farklılık dolayısıyla düzlük-yuvarlaklık uyumunun tanımı da farklıdır. Türkiye Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumu; “bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü (a, e, ı, i) varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de düz, yuvarlak bir ünlü (o, ö, u, ü) varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin ya dar-yuvarlak (u, ü) ya da geniş-düz (a, e) olması kuralıdır” şeklinde tanımlanır. Esasen düz ünlülerin uyumunda bir farklılık yoktur. Farklılık, yuvarlaklık uyumunda ortaya çıkmaktadır.

Kırgız Türkçesinde; kök hecede yuvarlak yahut yuvarlaklaşmış bir ünlü bulunduran kelimelerin sonraki hecelerinde yer alan ünlüler, dudak uyumuna uymak için yuvarlaklaşırlar. Dolayısıyla Kırgız Türkçesinde, düzlük-yuvarlaklık uyumunu; “bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de düz, yuvarlak bir ünlü varsa sonraki hecelerde yer alan ünlülerin de yuvarlak olması kuralıdır” şeklinde tanımlayabiliriz. Bu kuralın en belirgin istisnası, birinci veya sonraki hecelerde bulunan dar-yuvarlak u ünlüsünden sonra düz-geniş a ünlüsünün gelebilmesidir. Ayrıca az sayıda örnekte, ilk seste ikincil bir uzun o (oo) oluşmuşsa bu o sesinden sonra

da a ünlüsü gelebilmektedir: *ooba* (< evet), *oopa* (< vefa), *oodar-* (< aktar-), *oona-* (< ağna-), *oozan* (< ağızan-).

Düzlük-yuvarlaklık uyumu terimiyle ifade edilen ses uyumu da esasen iki ayrı uyum sistemini içerir: Bunlardan biri, düzlük uyumu; diğeri, yuvarlaklık uyumudur. Bu iki uyum arasındaki ilişki de düzlük ve yuvarlaklık bakımından bir karşıtlık ilişkisidir. Biz, *kalınlık uyumu* ve *incelik uyumu* gibi *düzlük* ve *yuvarlaklık* uyumlarını da ayrı başlıklar hâlinde incelemeye çalışacağız.

2.1. Düzlük Uyumu

2.1.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde:

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerde, düzlük uyumu sağlam bir kural hâlinde işlemektedir: *iygilik*, *cerdeşibiz*, *cabık*, *bargan*, *keldi*, *bışkan*, *tınçtıkt*, *elder*, *bizdin*, *baldarıbiz*, *baarınar*, *camgır*, *kamur*, *ketiptirsın*, *çıgarmanı*.

Türkiye Türkçesinde düzlük uyumuna uymayan *yağmur*, *hamur* gibi bazı kelimeler; Kırgız Türkçesinde *camgır*, *kamur* biçiminde uyuma uygun şekilde kullanılırlar.

2.1.2. Yabancı Kökenli kelimelerde:

Düzlük uyumuna uymayan yabancı kökenli kelimeler de ses değişmelerine uğrayarak düzlük uyumuna uygun hâle gelirler. *taraza* (< Ar. *terâzû*), *samın* (< Ar. *sâbûn*), *makmal* (< Ar. *muhmal*), *şeker* (< Ar. *şukkar*), *sünnöt* (< Ar. *sunnet*), *moldo* (< Ar. *mulla*), *maarek* (< *mubârek*).

2.1.3. Düzlük Uyumuna aykırı şekiller

2.1.3.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde:

Türkçe kökenli kelimelerde özellikle düz ünlü ile başlayan fiillerin mastar biçimleri, *-Ig* ekinin sonundaki *g* sesinin önce *v*'leşmesi ardından da yuvarlak ünlüye dönüşmesi sebebiyle uyuma aykırı düşerler. (*-Ig* > *-Iv* > *-uu* / *-oo*) *al-maştıruu* (karıştırmak, değiştirmek), *aydoo* (sürmek), *kıştoo* (kışlamak), *baş-too* (başlamak), *çıguu* (çıkma / çıkış), *kirüü* (girmek / giriş), *karoo* (bakmak), *cıynoo* (toplamak), *izdöö* (aramak), *tırmoo* (tırmıklamak).

Aynı durum *+Ilg* ekinde de (*-Ilg* > *-liv* > *-luu*) görülür. Düz ünlü ile başlayan kelimelere bu ek getirildiğinde düzlük uyumu bozulmaktadır: *eerdüü* (eğerli), *ataktuu* (ünlü).

Sayı adlarında ortaklık, beraberlik anlamı kuran *+AgU* > *-oo* / *-öö* eki de düz ünlü ile başlayan kelimelere geldiğinde uyumu bozar: *biröö* (her biri), *eköö*, *üçöö*.

-çU eki de kimi örneklerde düz ünlülü tabanlara yuvarlak ünlülü biçimde gelerek uyumu bozar: *es alçu, berçü söz*.

2.1.3.2. Yabancı Kökenli kelimelerde:

akılduu (akıllı), *paydalu* (faydalı), *daamduu* (lezzetli), *şekildüü* (şekilli) gibi yabancı kökenli kelimelere de *luu* (<+lıg) eki getirildiğinde düzlük uyumu bozulmaktadır.

Kırgız Türkçesinde özgün biçimlerini koruyan bazı yabancı kökenli kelimeler, düzlük uyumuna uymazlar: *avtor* (yazar), *kuda* (dünür), *rayon*.

2.1.4. Düzlük Uyumunun Sebep olduğu Ses Değişmeleri

2.1.4.1. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

2.1.4.1.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

u > ı Değişmesi: *bırış-* (< buruş-).

ü > i Değişmesi: *ečki* (< ečkü)

2.1.4.1.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde

u > a Değişmesi: *maalım* (< Far. *malûm*), *tabıt* (< Ar. *tâbût*)

u > ı Değişmesi: *kabil* (< Ar. *kabul*), *namıs* (< Ar. *namus*), *malım* (< Ar. *malûm*).

2.2. Yuvarlaklık Uyumuna

2.2.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde:

Kırgız Türkçesinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerin önemli bir bölümünde yuvarlaklık uyumu vardır: *ötösünör*, *konoktor*, *coldoş*, *köçmön*, *küç-tüü*, *kotormoçu*, *burun*, *moyun*, *köpölökördön*, *tuuldu*, *töbö*, *koldonuu*, *coldoş*.

2.2.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde:

Özgün biçimleri yuvarlaklık uyumuna aykırı olan bazı yabancı kelimeler uyuma uygun hâle getirilerek kullanılır: *köçö* (< *köşe*), *böödö* (< *beyhûde*), *orozo* (< *rûze*), *ücürö* (< Ar. *hucra*), *düynö* (< Ar. *dünyâ*), *toos* (< Ar. *tâvus*), *şoorat* (< Ar. *şuhret*), *müşkül* (< Ar. *muşkil*).

2.2.3. Yuvarlaklık Uyumuna Aykırı şekiller

2.2.3.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde:

Kırgız Türkçesinde az da olsa yuvarlak “o” ve “u” ünlülerinden sonra “a” ünlüsü gelebilmektedir. Bu durum, yuvarlaklık uyumunun nihai şekli olan ‘yuvarlak ünlülerden sonra yuvarlak ünlülerin gelmesi’ kuralının eksik kalan

yanı olarak değerlendirilebilir: *uçuraşkanı* (selamlaşmak için), *bolmoyunça*, *körmöyünçe*, *tuuganbız*, *murda* (önce).

2.2.3.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde:

Bazı yabancı kökenli kelimeler, yuvarlaklık uyumuna uydurulmadan kullanılır: *opera*, *profesör*, *obyekt*, *obyektiv*, *okıya*.

2.2.4. Yuvarlaklık Uyumunun Sebep Olduğu Ses Değişmeleri

2.2.4.1. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

2.2.4.1.1. Türkçe Kökenli Kelimelerde

a > o Değişmesi:

İlk hecedeki “o” ünlüsünden sonra gelen “a”lar, yuvarlaklık uyumuna uyabilmek için “o”ya dönüşürler. Örneklerden de anlaşıldığı gibi ilk hecedeki “o” sesi genellikle aslidir. Kimi zaman ilk kimi zaman da diğer hecelerdeki “o” ünlüsü, yuvarlaklık uyumu dolayısıyla ikincil bir ses olarak oluşmuştur. Ancak uyum dolayısıyla ortaya çıkan bu ikincil şekiller, Kırgız Türkçesinde kalıcı hâle gelmişlerdir. *böbök* (< bebek), *döbö* (< tepe).

İlerleyici **Benzeşmeyle**: *boşot-*, *boyo*, *bozo*, *bozor-*, *cokto-*, *coldo-*, *coldoş*, *koldon-*, *konok*, *korkok*, *ormon*, *orok*, *orto*, *ortok*, *oynogon*, *tokmok*, *top-top* (< toplayıp).

e > ö Değişmesi:

İlk hecedeki “ö” veya “ü” ünlülerinden sonra gelen “e”ler, yuvarlaklık uyumuna uyabilmek için “ö”ye dönüşürler. Bu yuvarlaklaşmaların bir bölümü, dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşmaktadır: *üy* (< ew < eb), *süy-* (< sew- < seb-), *üyür-* (< ewir < ebir-), *bölmö*, *köpölök*, *döbö* vb.

İlerleyici **Benzeşmeyle**: *böbök*, *böcök*, *bölmö*, *cönöl-*, *döbö*, *köçmön*, *kö-mök*, *köpölök*, *köynök*, *ölkö*, *özgö*, *süylö-*, *sürmö*, *üyröt*, *cürök*.

ı > u Değişmesi: *aruu* (< aruv < arıg), *ayuu* (< aduv < adıg).

i > ü Değişmesi: *eliüü* (< eliv < elig).

2.2.4.1.2. Yabancı Kökenli Kelimelerde

a < ö Değişmesi: *kümön* (< Far. *gümân*), *möösül* (< Ar. *muhâsıl*), *külpöt* (< Ar. *kulfat*).

e > o Değişmesi: *moolut* (< Ar. *mevlüt*)

e > ö Değişmesi: *böödö* (< Far. *beyhude* < *bîhûde*), *kööne* (< Far. *Köhne*), *süröt* (< Ar. *suret*).

i > ü Değişmesi: *mööösül* (< Ar. *muhâsil*)

a > o Değişmesi: *şooruk* (< Ar. *şahruh*)

3. ÜNSÜZ UYUMU

Tonluluk-tonsuzluk, süreklilik-süreksizlik gibi terimlerle ifade edilen bu uyumun Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde farklı düzeylerde yaşatıldığı ya da yansıtıldığı bilinmektedir.

Çağdaş Türk lehçeleri arasında ünsüz uyumunu en ileri düzeyde işleten yazı dili Kırgız Türkçesidir. Kırgız Türkçesinde, tonlu bir ünsüzle biten kelimeye getirilen ek, tonlu; tonsuz bir ünsüzle bittiren kelimeye getirilen ek de tonsuz bir ünsüzle başlar. Bilindiği gibi Türkçede; *b-p*, *c-ç*, *d-t*, *g-k* gibi seslerin tonlu ve tonsuz karşılıkları varken *f*, *s*, *ş*, *h* gibi tonsuz ünsüzlerin tonlu ve *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *v*, *y*, *z* gibi tonlu ünsüzlerin de tonsuz karşılıkları yoktur. Dolayısıyla kelime kök ya da tabanlarına tonlu ya da tonsuz ünsüzlerden biri ile başlayan bir ek getirildiğinde bu ek, ya uyum dışı kalır ya da ekin ilk sesi değişikliğe uğrayıp kelime tabanının son sesine uyar ve ünsüz uyumuna uygun hâle gelir.

Kırgız Türkçesinde; yukarıda belirtilen durumdaki ekler, ses değişmesine uğrayarak ünsüz uyumuna uygun hâle gelmektedir. Tarihî metinleri olmadığı için Kırgız Türkçesindeki bu değişme ve gelişmenin tarihî sürecini tespit etmek mümkün olmasa da Türkçenin ilk yazılı belgelerindeki biçimleri esas alarak değişimin yönünü tespit etmek mümkündür.

3.1. Tonluluk Uyumu

Tonsuz karşılığı olmayan tonlu ünsüzlerden biriyle (*m*, *l*, *n*) başlayan bazı ekler, tonsuz karşılığı olan tonlu ünsüzlerden birine (*m* > *b*, *l* > *d*, *n* > *d*) dönüşerek ekin her durumda uyuma girmesini sağlarlar. Aşağıda bu değişime uğrayarak tonluluk uyumuna giren örnekler yer almaktadır:

3.1.1. m > b Değişmesi:

-mA olumsuzluk ekinde: *alba-*, *körbö-*, *ötünbö-*, *bolbo-*.

-mAs ekinde: *albas-*, *körbös-*, *berbes-*, *bolbos-*.

-mA(y) ekinde: *okubay catasın*, *kelbey cürösün*, *körböy kaldık*.

mI soru ekinde: *bilesinbi*, *süylögön üçünbü*, *oşondoybu*.

3.1.2. l > d Değişmesi:

+lAr ekinde: *elder*, *güldör*, *kızdar*, *coldor*, *ketkender*.

+lA- ekinde: *ündö-*, *koldo-*, *kızılda-*, *tegizde-*, *közdö-*.

+Ilk ekinde: *ösümdük*, *tuugandık*, *körkömdük*, *koyluk*, *koomduk*.

+IUU (<Ilg>lı) ekinde: *könüldüü, daamduu, akılduu.*

+IAş- ekinde: *salamdaş-, cüzdöş-, kollektivdeş-.*

+IAN- ekinde: *candan-, irden-, kuraldan-.*

3.1.3. n > d Değişmesi:

+nI ekinde: *sözdördü, ayıldı, dindi, ögüzdü.*

+nIn ekinde: *tündün, üydün, bizdin, adamdın, könüldün, tördün.*

3.2. Tonsuzluk Uyumu

Tonlu ve tonsuz karşılıkları olan ünsüzlerle başlayan ekler her hâlükârda kelime tabanındaki ünsüzün niteliğine uydukları için ünsüz uyumuna uyarlar. Tonsuz karşılıkları bulunmayan ünsüzler (l, m, n) ile başlayan eklerin ilk sesi, kelime tabanının son sesinin niteliğine göre bir değişmeye uğrayarak (l > t, m > p, n > t) uyuma uygun hâle gelir. Alıntı kelimelerde, kelime kökünde de bu durum görülebilir: *tekipir* (< Ar. *tekbîr*), *tespe* (< Ar. *tesbîh*).

Aşağıda verilen örneklerde, tonlu ünsüzler tonsuzlaşmış ve böylece ekleşme sırasında tonsuzluk uyumu sağlanmıştır.

3.2.1. Tonlu Ünsüzlerin Tonsuzlaşması

3.2.1.1. l > t Değişmesi:

+lAr ekinde: *böböktör, cigitter, ayaktar, coldoştor, kitepter.*

+lı (< +Ilg) ekinde: *küçtüü, ataktuu, eseptüü.*

+Ilk ekinde: *tınçtık, çaştık, töştük, baştık.*

+laş- ekinde: *betteş-, dostoş-, çataктаş-, togoloktoş-.*

+lan- ekinde: *örttön-, kılıktan-, koopton-.*

+la- ekinde: *kışta-, tişte-, tašta-, otto-, kılıçta-.*

3.2.1.2. m > p Değişmesi:

-mA olumsuzluk ekinde: *korkpo-, uruşpa-, açpa-, küöröşpö-.*

mI soru ekinde: *albaspi, tolukpu.*

3.2.1.3. b > p Değişmesi:

-bız (< -biz > -vüz > -Iz) ekinde: *çaşpız, studentpiz, oruspuz, cölökpüz* (yardımcıyız).

3.2.1.4. n > t Değişmesi:

+nI ekinde: *cooptu, cüröktü, taştı, kılıçtı, tamaktı.*

+*nIn* ekinde: *soğuştun, Nemetstin, cigittin.*

3.3. Ünsüz uyumuna Aykırı Şekiller

Kırgız Türkçesinde; diğer ekler tonlu ve tonsuz karşılıklarıyla kullanıldığı için genellikle ünsüz uyumuna uyarken +*çA*, +*çI*, +*çAk*, +*çAn*+, +*çUk*, +*çA*, +*çU*, +*çO* gibi “ç” ünsüzü ile başlayan ekler tek şekilli olarak kullanılır ve uyum dışı kalırlar: *cançık, caşılça, çapançan, emçek, Kırgızça, kıyımçan, muzooçan, okuuçu, oyçu, oyunçuk, taarınçak, ekinçi, üçünçü, bölçök, alçu, cüzçö, oronçook.*

+*kA*, +*kAy*, +*DAy*, +*kU*, -*mAk* ve bazı fiillerde -*Dır*- ekleri de ünsüz uyumuna aykırı düşerler: *bıltırkı, бүгүнкү, murunku, sonku, öltür-, keltir-, kaltır-, çakmak, çertmek, altoo.*

SONUÇ

Türk dilinde, ünlü ve ünsüz uyumlarının sebep olduğu ses değişimleri vardır. Bu ses değişimlerinin en düzenli ve en ileri düzeydeki örnekleri Kırgız Türkçesinde görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde; ünlü uyumlarından kaynaklanan ünlü değişimlerinde, değişimin yönü ünlü kalınlaşması ve ünlü yuvarlaklaşması yönündedir. Kırgız Türkçesinde; özellikle ünlü yuvarlaklaşması eğilimi, “yuvarlaklık uyumu”nu kendine özgü bir hâle getirmiş ve oldukça ileri bir düzeye taşımıştır. Bu bağlamda uyuma aykırı yabancı kökenli kelimeler de uyuma uydurulmuştur. Uyumalara aykırı yapıların örnekleri azdır.

Ünsüz uyumlarından kaynaklanan ses değişimleri, daha çok tonsuz karşılığı olmayan seslerle başlayan eklerde (l, m, n) görülmektedir. Eklerin ilk sesleri, kelime köklerinin son seslerine göre tonlu ya da tonsuz (d-t, b-p) biçim alıp ünsüz uyumuna uygun hâle gelirler. Ekleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan bu değişme eğilimi, genişleyerek yabancı kökenli kelimeleri de etkilemiştir. Ünsüz uyumuna aykırı düşen örnekler oldukça sınırlıdır.

KAYNAKLAR

- BAŞDAŞ, C. - A. KUTLU, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır 2004.
- BİYALİYEV, A., *Kırgız Adabiy Tili Cana Anın Adabiy Norması*, Bişkek 2002.
- BURAN, A. - E. ALKAYA, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-3*, Akçağ Yay., Ankara 2014.
- CUMAKUNOVA, G., “Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 9, Güz 2008, Ankara 2008, s. 101-117.
- ÇENGEL, H. K., *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- DAVLATOV C. - C. KUDAYBERGENOV, *Azırkı Kırgız Tili*, Firunze 1980.

DOĞAN, Levent vd., Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı, Kriter Yay., İstanbul 2007.

GÜLENSOY, T., *Kırgız Türkçesi Grameri*, Kayseri 2004.

NASKALI, E. G., *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara 1997.

ÖNER, M., *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.

TINISTAN UULU, K., *Ene Tilibiz 1-2*, İstanbul 1998.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE -A KADAR BİÇİM BİRİMİNİN İŞLEVİNDE KILINIŞIN ROLÜ

Ahmet KARADOĞAN

Türkiye Türkçesindeki *A- kadar* biçim birimi; doğrudan isim türünden kelimelere gelebildiği gibi, *-An* sıfat-fiil ekinden sonra *-AnA kadar* biçiminde ve *-IncA* zarf-fiil ekinden sonra *-IncAyA kadar* biçiminde de kullanılabilmektedir. Türkçenin grameriyle ilgili çalışmalarda *ek + kelime* (sözlüksel-morfolojik) kuruluşundaki işaretleyiciler genellikle dikkate alınmadığı için, söz konusu çalışmalarda bu biçim birimin işleviyle ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır.

Bu biçim birimin eklendiği kelimeler, mutlaka bir üst fiile bağlanır. Bu yüzden *-AnA kadar* ve *-IncAyA kadar* biçim birimleri, tipik bir zarf-fiil işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır. Zarf-fiiller (zarf-fiilli parça) bir üst fiile (temel parça) bağlı olduğu için, zarf-fiil eklerinin işlevleri tespit edilirken zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisine bakmak gerekir. Bu ilişki, **üç farklı biçimde gerçekleşir:**

1. Zarf-fiilli parçadaki olay, temel parçadaki olaydan daha önce gerçekleşir.
2. Zarf-fiilli parçadaki olay ile temel parçadaki olay aynı zamanda gerçekleşir.
3. Zarf-fiilli parçadaki olay, temel parçadaki olaydan daha sonra gerçekleşir.

Zarf-fiilleri bu şekilde sınıflandırmak mümkün olsa da herhangi bir zarf-fiil ekinin bu işlevlerden hangisini üstlendiğini söylemek zordur. Hatta konuyla ilgili çalışmalarda, bir zarf-fiil ekinin işlevinden bahsedilirken bu üç durumdan bir tanesi söylenir. Bazı çalışmalarda, bir zarf-fiil ekinin iki işlevi birden yerine getirdiği belirtilmişse de hangi durumda hangi işlevi yerine getirdiğiyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır.¹ Hatta kimi çalışma-

¹ Örnek olarak bk. Korkmaz 2003, s. 993.

larda, zarf-fiil eklerinin kökeni ile ilgili çeşitli açıklamalarda bulunulmasına rağmen çoğunlukla zaman işleviyle ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır.² Bazı çalışmalarda da zarf-fiil işaretleyicilerinin işlevi, zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki ilişki hiç dikkate alınmadan incelenmiştir.³

Zarf-fiillerin çoğunda temel parça ile olan ilişki tek tip değildir. Bir zarf-fiil, temel parça ile yukarıdaki üç durumdan iki veya üçüyle ilişki kurabilir. Mesela *-DiğIndA* ile türetilen zarf-fiillerdeki olaylar; temel parçadaki olaydan önce, sonra veya aynı anda gerçekleşebilir (Karadoğan 2009, s. 128-144). Zarf-fiilli parçaların temel parçalarla olan ilişkilerini tespit edildikten sonra hangi durumda, ne tür ilişki kurduğuna bakılarak bu ilişkinin bir sistemiğinin olup olmadığının da belirlenmesi gerekir.

Bu açıdan *-AnA kadar* ve *-IncAyA kadar* ile türetilen zarf-fiillere bakıldığında temel parça ile olan ilişkilerinin tek tip olmadığı görülür. Bu zaman ilişkisinde, zarf-fiilli parça kadar temel parçanın kılınış tipi de etkilidir.

- (1) Polis gelinceye kadar her şey bitti.
- (2) Gözden kaybolana kadar arkasından baktım.
- (3) Ders başlayıncaya kadar kantinde oturdum.

Yukarıdaki cümleler zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi açısından değerlendirildiğinde ilk bakışta aralarında bir fark yok gibi görülür. Her üç cümlede de önce temel parçadaki olay gerçekleşip tamamlanmış, daha sonra zarf-fiildeki olay gerçekleşmiştir fakat (1)'de temel parçadaki olay ile zarf-fiildeki olay arasında zaman bakımından bir boşluk olabilir. Ancak (2) ve (3)'te iki olay arasında bir boşluk olma ihtimali yoktur; zarf-fiildeki olay başlayıncaya kadar, temel parçadaki olay devam etmektedir. Bu cümlelerde zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisinin farklı olması, fiillerin kılınış tipinden kaynaklanmaktadır. Bu üç cümlede de zarf-fiil, son sınırı vurgulayan fiillerden oluşmaktadır. Temel parçalar ise (1)'de son sınırı vurgulayan fiil (+SS), (2)'de sınır vurgulamayan fiil (-SV), (3)'te ise ön sınırı vurgulayan fiildir (+ÖS). Dolayısıyla *-A kadar* biçim biriminin işlevini tam olarak anlayabilmek için, cümledeki zarf-fiil ve temel parçanın kılınış tipine bakmak gerekecektir.

Türkçe fiillerin kılınış tiplerinin zarf-fiil ve sıfat-fiil eklerinin işlevleri üzerindeki etkisi, ilk olarak Uğurlu tarafından gündeme getirilmiştir. Araştırmacı; Türkçedeki *-p* ve *-Arak* ekleriyle kurulan zarf-fiilli parçalar ile temel parça arasındaki zaman ilişkisinde, bu eklerin eklendiği fiillerin “sınır vurgu-

² Örnek olarak bk. Ergin 1993, s. 322-328.

³ Örnek olarak bk. Bayraktar 2004, s. 144-145.

layış” bakımından türünün rol oynadığını fark etmiştir (Uğurlu 1999). Ayrıca Uğurlu, 19.04.1995 tarihli “Türk Gramerinin Sorunları” toplantısının tartışma bölümünde; Türklük biliminde *-An* ve *-DİK* eklerinin işlevlerinin yeterince incelenmemiş olduğunu, söz konusu eklerin işlevlerinin belirlenmesinde eklendikleri fiillerin “sınır vurgulayış” bakımından türünün rol oynayabileceğine dikkat çekmiştir (TDK 1999, s. 143-144). Bunun yanı sıra Türkiye Türkçesindeki *-mİş*, *-An*, *-DİK*; *-A*, *-ArAk*, *-Ip*, *-IncA*, *-DİğIndA*, *-mAdAn* gibi sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinin işlevlerinde de eklendikleri fiilin kılınış tiplerinin belirleyici olduğu tespit edilmiştir (Karadoğan 2009, s. 81 vd.).

-AnA / *-IncAyA* kadar biçim biriminin işlevinde eklendiği fiilin kılınış tipinin etkisini tüm yönleriyle ortaya koyabilmek için, zarf-fiilli parça ve temel parçanın kılınış tipleriyle ilgili farklı ihtimallere bakmak gerekir. Aşağıda görüleceği gibi bu biçim birimin kullanımında; temel parçanın kılınış tipi, zarf-fiilin kılınış tipi kadar önemlidir. Zarf-fiilin kılınış tipi, *-AnA* / *-IncAyA* kadar biçim birimiyle birlikte kullanılıp kullanılmaması bakımından da önemlidir. Bir diğer ifadeyle bu zarf-fiil işaretleyicisi, belli kılınış tipindeki fiillerle kullanılmaya daha müsaittir. Zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi, hem temel parçanın hem de zarf-fiilli parçanın kılınış tipi tarafından belirlenmektedir. Bu yüzden temel parçanın hem de zarf-fiilli parçanın kılınış tipine bakmak gerekir.

1. Zarf-fiilli parça ve temel parça [+SS] olursa

Zarf-fiilli parça ve temel parçanın [+SS] olması durumunda; önce temel parçadaki olay gerçekleşip tamamlanır, daha sonra zarf-fiilli parçadaki olay gerçekleşir fakat temel parçadaki olayın tamamlanması ile zarf-fiilli parçadaki olayın başlaması arasında bir boşluk bulunup bulunmadığına dair bir işaret yoktur. Yine de iki olay arasında bir boşluk bulunduğu yönünde bir algı oluşabilir. Ancak temel parçaya bağlı zarflar, iki olay arasında boşluk bulunup bulunmadığını belirginleştirebilir.

- (4) Arkadaşları gelinceye kadar ateş söndü.
- (5) Doktor gelinceye kadar hasta öldü.
- (6) Ben parayı toparlayana kadar adam evi sattı.
- (7) Annesi dönene kadar çocuk çoktan uyandı.

Yukarıdaki cümlelerde zarf-fiilli parça ve temel parçalar [+SS]’lerle kurulmuştur. (4)’te; önce temel parçadaki “sönme” olayı gerçekleşip tamamlanmış, daha sonra zarf-fiilli parçadaki “gelme” olayı gerçekleşmiştir. Bu cümle; *Önce ateş söndü, sonra arkadaşları geldi.* biçiminde yorumlanabilir. Bu yoruma göre, zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi şöyle gösterilebilir:

1. Tablo

	gelinceye kadar
Söndü	

Yukarıdaki örneklerden (7)'de, temel parçaya bir zaman zarfı bağlanmış- tır. Bu zarf sayesinde temel parçadaki olay ile zarf-fiilli parçadaki olay ara- sında zaman bakımından bir boşluk bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu cümle; Çocuk uyandı, *bir süre sonra annesi döndü*. biçiminde yorumlanabilir.

2. Zarf-fiili parça [+SS] temel parça [-SV] olursa

Zarf-fiilli parçanın [+SS], temel parçanın [-SV] olması durumunda; önce temel parçadaki olay gerçekleşip tamamlanır, daha sonra zarf-fiilli parçadaki olay gerçekleşir. Ancak temel parçadaki olayın tamamlanması ile zarf-fiilli parçadaki olayın başlaması arasında zaman bakımından herhangi bir boşluk bulunmaz. Temel parçadaki olay, zarf-fiilli parçadaki olayın başlamasına ka- dar devam eder.

- (8) Eve varıncaya kadar konuştu.
- (9) Ölünceye kadar çalıştı.
- (10) Güneş batana kadar top oynadık.
- (11) Karnı doyana kadar yemek yedi.
- (12) Ben yemeğimi yiyene kadar sen bekle.

Yukarıdaki cümlelerde zarf-fiilli parçalarda [+SS], temel parçalarda [-SV] bulunmaktadır. (8)'de; önce temel parçadaki “konuşma” olayı gerçekleşmiş tamamlanmış, daha sonra zarf-fiilli parçadaki “varma” olayı gerçekleşmiştir. İki olay arasında, zaman bakımından bir boşluk bulunmamaktadır. Bu cüm- ledeki zarf-fiilli parça ile temel parçanın zaman ilişkisi şöyle gösterilebilir:

2. Tablo

	varıncaya kadar
konuştu	

3. Zarf-fiili parça [+SS] temel parça [+ÖS] olursa

Türkçedeki [+ÖS]'lerde birbirini takip eden iki olay bulunur: Birincisi, “ön sınır”da bulunan dinamik ve sonlu bir olaydır. Bu olay, genellikle bir duruma girmeyi bildirir. İkincisi ise “sürekle”te bulunan sonsuz bir olaydır ve girilen durumun devamını bildirir (Johanson 2000; Karadoğan 2009, s. 18). Bu tür fiiller, âdeta [+SS] ve [-SV] olmak üzere iki ayrı fiile denk düşerler.

Temel parçanın [+ÖS] olduğu durumlarda, aksini gösterecek bir zaman zarfı yoksa [ÖS]'deki ikinci olay kastedilir. Bu durumda önce, temel parçadaki olay gerçekleşmeye başlar. Sürekteki olay gerçekleşmeye devam ederken zarf-fiilli parçadaki olay gerçekleşir ve tamamlanır. Zarf-fiilli parçadaki olay tamamlandıktan hemen sonra temel parçadaki olay da tamamlanır.

(13) Maç bitene kadar herkes oturdu.

(14) Polisler gidene kadar saklandı.

(15) Sabah oluncaya kadar bütün ışıklar yandı.

Yukarıdaki cümlelerde zarf-fiilli parçalar [+SS], temel parçalar [+ÖS]'lerle kurulmuştur. (13)'te, önce temel parçadaki “oturma” olayı gerçekleşmeye başlar ve devam ederken “bitme” olayı gerçekleşip tamamlanmıştır. Bitme olayının tamamlanmasından hemen sonra “oturma” olayı da tamamlanmıştır. Bu cümledeki zaman ilişkisi şöyle yorumlanabilir: *(Herkes oturmaya başladı) oturma olayı devam ederken maç bitti, maç bittikten hemen sonra oturma olayı da bitti.*

Bu durumda, zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi şöyle gösterilebilir:

3. Tablo

bitene kadar
oturdu

Eğer temel parçaya süreç bildirmeyen ve herhangi bir noktaya atıf yapan bir zaman zarfı bağlanırsa ön sınırdaki birinci olay kastedilmiş olur. Bu durumda temel parçadaki olay gerçekleşip tamamlanır, sürekteki ikinci olay gerçekleşmeye başlar ve devam ederken zarf-fiilli parçadaki olay gerçekleşip tamamlanır. Ancak zarf-fiilli parçadaki olayın tamamlanmasından hemen sonra temel parçadaki olayın da tamamlandığına dair bir sonuç çıkarmak mümkün değildir çünkü böyle bir durumda ön sınırdaki olay vurgulanır ve ön sınırdaki

olayın doğal devamı olan sürekteki olay bir süre daha gerçekleşmeye devam eder.

(16.a) Annesi gelinceye kadar çocuk uyudu.

(16.b) Annesi gelinceye kadar çocuk çoktan uyudu.

Yukarıda (16.a)'daki zaman ilişkisi de aynı şekilde (13)'teki gibidir fakat (16.b)'de *uyu-* fiiline bağlanan çoktan zarfı, ön sınırdaki olaya (ilk uykuya dalma anına) vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumda temel parçadaki birinci olay; zarf-fiilli parçadaki olaydan önce gerçekleşip tamamlanmakta, daha sonra sürekteki ikinci olay başlamakta, belirli bir süre sonra ise zarf-fiilli parçadaki olay başlamakta.

(16.b)'de zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi şöyle yorumlanabilir: Çocuk uykuya daldı ve bir süre uyudu, *uyumaya devam ederken annesi geldi, annesi geldikten sonra da bir süre uyudu.*

4. Tablo

gelineye kadar
uyudu

3. Zarf-fiili parça [+ÖS] olursa

Bu biçim birim [+ÖS]'lere eklendiğinde ön sınırdaki olay kastedilmiş olur. Zaten [+ÖS]'ler, âdetâ ön sınırda bulunan bir [+SS] ve sürekte bulunan bir [-SV]'nin birleşmesiyle oluşmuş gibidir.

(17) Öğretmen oturana kadar bütün öğrenciler bekledi.

Bu örnekte *-A kadar* biçim birimi bir [+ÖS]'ye eklenmiştir fakat burada, ön sınırdaki ilk oturma anı kastedilmektedir. Bu durumda, önce temel parçadaki “bekleme” olayı gerçekleşmeye başlamıştır. Zarf-fiilli parçada ön sınırdaki “oturma” olayı gerçekleşip tamamlanmış, hemen arkasından temel parçadaki “bekleme” olayı daha tamamlanmıştır fakat bekleme olayının tamamlanmasından sonra zarf-fiilli parçada sürekteki “oturma” durumu devam etmiştir. Bu cümledeki zaman ilişkisi şöyle yorumlanabilir: Çocuklar beklemeye başladı, sonra öğretmen oturdu, *hemen sonra* çocuklar beklemeyi bıraktı, *öğretmen oturmaya devam etti.*

5. Tablo

Oturana kadar
bekledi

Bu biçim birim [-SV]'lerle pek kullanılmaz. Kullanıldığı durumlarda da ya nesneyi sınırlama yoluyla kılınış tipini değiştirip [+SS] durumuna geçer ya da zaman ifadesi bildirmeyip zarf-fiilli parça ile temel parça arasında kıyaslama yapıldığı ve temel parçadaki olayın tercih edildiği anlamını verir.

(18) Burada oturup televizyon seyredene kadar çıkıp dolaşırım.

(19.a) *Kitap okuyana kadar sabah oldu.

(19.b) Kitabı okuyana kadar sabah oldu.

Yukarıda verilen örneklerden (18)'de, "televizyon seyretmek" ile "dolaşmak" arasında bir tercih yapılmıştır. Burada *-A kadar* biçim birimi *-mAk yerine* işlevinde kullanılmıştır. (19.a)'daki cümle, Türkiye Türkçesi için doğru kabul edilemez bir cümledir. (19.b)'de ise belirtme hâli ekiyle nesne sınırlanmış ve *oku-* fiili kılınış tipini değiştirerek [+SS] olmuştur.

Sonuç:

Türkiye Türkçesindeki *-A kadar* biçim birimi, genellikle [+SS] veya [+ÖS]'lere bağlanır. Zarf-fiilli parça ve temel parçanın kılınış tipine bakılarak zarf-fiilli parça ile temel parça arasındaki zaman ilişkisi anlaşılabilir.

KAYNAKLAR

BAYRAKTAR, Nesrin, *Türkçede Fiilimsiler*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 838, Ankara 2004.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, İstanbul 1993.

KARADOĞAN, Ahmet, *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Divan Kitap, Ankara 2009.

JOHANSON, Lars, *Viewpoint Operators in European Languages, In Tense and Aspect in the Languages of Europe*, (Ed.: Ö. Dahl), Mouton de Gruyter, Berlin & New York 2000, s. 27-187.

KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara 2003.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE YÖNELME DURUMUNUN BİR FONKSİYONU ÜZERİNE

*Ahmet KARAMAN**

GİRİŞ

Ad durumları, adların adlarla veya fiillerle olan geçici ilişkilerini sağlayan ve cümlelerin anlam örgüsünü kuran birer gramer kategorisidir (Korkmaz 2003, s. 266). Korkmaz; yalın durum, ilgi durumu, yükleme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, çıkma durumu, vasıta durumu, eşitlik durumu olmak üzere adların dokuz durumunu açıklar. Muharrem Ergin (2004, s. 226), “İsmin halleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır.” diye tanımlayıp ismin hâllerini; nominatif, genitif, akkuzatif, datif, lokatif, ablatif, instrumental, ekvatif, direktif olmak üzere dokuz gruba ayırır.

Yeni Uygur Türkçesindeki ad durumları Türkiye Türkçesindeki ad durumları ile benzeşmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Yeni Uygur Türkçesinde yer bildirme durumu olarak kullanılan “orun-belge keliş” diye bir durum eki bulunmaktadır. Bu ek “+dA bulunma eki ile +ki aitlik ekinin” birleşmesinden oluşmuştur. Yeni Uygur Türkçesine özgü “iki ya da ikiden fazla heceli kelimelerin ikinci ya da sonraki hecelerinin açık orta hece durumuna geçtiğinde hecesinde bulundurduğu ‘a’ sesinin ‘i’ sesine dönüşmesi” kuralına göre “+DAki > +Diki”ye dönüşür.

Ad durumlarının sayısı dünya dillerinde de farklıdır. Eski Yunancada beş, Latince altı durum vardır. Bunların asıl kaynağı ise sekiz duruma sahip olan Hint-Avrupa ana dilidir. Eski Almancada sekiz, bugünkü Almancada dört, eski Slavcada beş, Rusçada altı, Arapçada üç, Fincede on altı, Gürcücede yirmi üç, Macarcada yirmiye yakın ad durumunun bulunduğu kaynaklarda yer alır (Kalkan 2006, s. 23).

Yönelme Durumu

Yönelme durumunun, tarihî Türk lehçelerinden beri çok farklı işlevlerde

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi ÇTLE Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: ahkaraman03@gmail.com

kullanıldığı bilinmektedir. Eraslan (2012, s. 141-142), Eski Uygurcada yönelme hâlinin üç işlevini: “1. İsimleri isimlere bağlamak, 2. İsimleri fiillere bağlamak, 3. İsimleri edatlara bağlamak.” biçiminde belirtir. Eraslan (2012, s. 144-145), yönelme durumunun üç işlevinden başka birçok ifadesi bulunduğunu da belirtir. Bunlar: “*bir şeyden kaynaklanma, bulunma, birlikte, beraber olma (ile), karşılama, sebep (için), karşı, dolayı, tarafından, nesne, içine, her, esnasında, üzerine, sahip olma, hususunda*” ifadeleridir.

Ergin (2004, s. 233); datifin yaklaşma ve istikamet ana fonksiyonu etrafında toplanan, kesin olarak sınırlandırılmaları mümkün olmayan, gramer bakımından tam bir kaide ve ölçü değeri taşımayan, belirli bulunmayan, yaındaki fiile bağlı çok hususi fonksiyonları olduğunu belirtir.

Ahmet Buran (1999, s. 271-272), yönelme durumu için: “Yer tamlayıcısı olur, zaman bildirir, zaman zarfları kurar. Fiyat, miktar ve süre sınırı belirtir. Sebep, maksat bildirir. Eklendiği kelimeyi yer ilgisiyle yükleme bağlar. Hareket, iş ve nesnenin yönünü belirtir. *Kadar, göre, yakın, dek, değin, ça (çak, çaklı, çenli)* vb. edatlarla birlikte değişik işlevlerde kullanılır.” görüşündedir.

Korkmaz (2003, s. 280-289), “Yönelme durumu, kelime gruplarında ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durumdur. Bir başka anlatımla, adı yönelme yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan durumdur. Dolayısıyla fiildeki hareket yönelme durumundaki ada doğrudur.” diyerek yönelme durumunun on bir farklı işlevinden söz etmektedir.

Yeryüzündeki bütün dillerde durum ekleri birbiriyle aynı görevde değildir. Örneğin Yunancadaki yönelme durumu, Latincedeki yönelme durumundan daha fazla işleve sahiptir. Yunanca, Latince gibi bir ayrılma durumu ekine sahip değildir ve Yunanca yönelme durumu, Latince ayrılma durumunun araç ve bulunma işlevlerini kapsar. Eş biçim birimi eksikliği durum eklerinin adlandırılmasında güçlükler yol açar (Blake 2004, s. 143).

Zeynep Korkmaz (2011, s. 10); +ka / ke, +ga / ge, +a / +e, (+ya / +ye, +na / +ne) verme hâli eklerinin daha ziyade yer ve zaman kelimelerinde kendini gösterdiğini, Köktürk yazıtlarında verme hâli ekinin değişik görevler ile kullanıldığını belirtmiştir. Verme hâli ile ilgili A. von Gabain, W. Bang ve W. Radloff’un görüşlerini değerlendiren Korkmaz (2011, s. 11), sonuç olarak: “Gerek tarihî metinlerde gerek lehçelerde, yer yer verme hâli ekinin şekilce devam etmesi fakat görev bakımından aşınmaya uğramış olması sebebiyle, kalıplaşmış kelimeler bulabilmekteyiz.” görüşündedir.

Kutadgu Bilig’te de yönelme durumunun farklı işlevlerde kullanıldığını görmekteyiz:

tilekin bulur edgü künde yañı

isizniñ küniñe miñ artar muñı (KB: 26-349)

“İyi insan her gün yeni bir arzusuna nâil olur;

Kötünün sıkıntısı ise, her gün bir kat artar.” (Arat 1988, s. 35)

yana kür küwez erdi kılkı köni

küniñe kötürdi bu kılkı anı (KB: 29-409)

“Aynı zamanda mehâbetli, yüreği pek ve dürüst tabiatli idi;

Bu tavrı ve hareketi onu günden-güne yükseltti.” (Arat 1988, s. 40)

bu ay tuğsa aşnu idi az tuğar

küniñe bedüyür yokaru ağar (KB: 46-731)

“Ay doğarken, önce çok küçük doğar;

Sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir.” (Arat 1988, s. 64)

Eski Anadolu Türkçesinde Ekler adlı çalışmasında Gürer Gülsevin (2007, s. 38-47), yönelme hâlini de geniş biçimde inceleyerek yönelme hâlinin fonksiyonlarını sıralamıştır. Bunlardan biri de ‘... için’ anlamını veren fonksiyonudur. Yönelmenin bu fonksiyonu, Yeni Uygur Türkçesinden tespit ettiğimiz örneklerle de örtüşmektedir.

Erdoğan Boz (2007, s. 71-126), *Türkiye Türkçesinde + {A} Durum Biçimbirimi* adlı eserinde yönelme durumunun işlevlerini işletimlik işlevleri ve türetimlik işlevleri olarak iki ayrı kategoride değerlendirmiştir.

Şahin (2003, s. 208), “Türk yazı dillerinde yönelme hâlindeki kelime cümlede çeşitli görevlerde çeşitli anlamlar yüklendiği gibi kelime grubu içinde de çeşitli görevlerde bulunur.” diyerek yönelme durumunun cümlede çok farklı işlevlerde bulunabileceğini vurgulamıştır.

Ayşe İlker (2013, s. 646); “Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Eklerinin Birbiriyle Değişme Sebepleri Üzerine Yeni Bir Bakış” başlıklı çalışmasında bu değişimin nedenlerini, “Ağız alanlarında yönelme ve yüklemenin değişmesinde, hem fiilin süreç tipi ve bu tipteki diğer fiillerle ilişkisi ve anlam yükü büyük ölçüde etkili olmakta hem de nesne ve tümleçler üzerindeki tamlayıcıların birbiri üzerine taşınması ve bazı durumlarda tek bir tamlayıcıya dönüşmesi etki etmektedir. Buna belki de derin yapıdaki ayrıntının yüzey yapıya çıkarken, kullanım pratikliği/kullanım aşınması sonucu sadeleşmesi/kısalması denebilir.” biçiminde açıklamaktadır.

Türkmen Türkçesindeki mental fiillerde isteme göre anlam değişiklikleriyle ilgili çalışmasında Melek Erdem (2004, s. 946), “Türkmen Türkçesinde mental fiillerde isteme göre meydana gelen anlam değişikliklerinde iki durum ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi Türkmen Türkçesinin kendi bünyesinde isteme göre meydana gelen anlam değişiklikleri, diğeri ise Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında isteme göre ortaya çıkan anlam değişiklikleri.” olduğunu belirtmektedir.

Erdem (2006, s. 46-48), Türkmen Türkçesinde hareket fiillerine Weber’in istem anlayışı açısından bakıldığında Türkmen Türkçesinde istemlerine göre anlam değişikliğine maruz kalmış olan bazı fiillerin dikkati çektiğini belirterek bu fiillere “bak-, goy-, at-, çık-, kaç-, çal-” örneklerini vermektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde Yönelme Durumu

Uygur gramerlerinde ise *İsimniñ Keliş Katégoriyisi* (“İsmi Durum Kategorisi”) başlığı altında incelenerek ismin başka sözlerle olan sentaktik ilgisini bildirip ismin cümle veya başka söz gruplarındaki vazifesini belirleyen gramatikal kategori olarak açıklanır (Tömür 2011, s. 49; Tehur vd. 1394). Uygur gramerlerinde ad durumları *baş keliş* (yalın durum), *igilik keliş* (ilgi durumu), *çüşüm keliş* (yükleme durumu), *yöniliş keliş* (yönelme durumu), *orun keliş* (bulunma durumu), *çiqiş keliş* (çıkma durumu), *orun-belge keliş* (yer bildirme) (+dA bulunma eki ile +ki aitlik ekinin birleşmesinden oluşan durum eki > +diki / +tiki), *çek keliş* (sınırlandırma durumu), *oxşatma keliş* (benzetme durumu), *teñleşdürme keliş* (eşitlik durumu) olmak üzere on kategoride incelenir (bk. Tömür 2011, s. 49; Tehur vd. 2010, s. 1395).

Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserde yönelme durumu için “İsmi kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği haldir diye açıklar.” Türkiye Türkçesinden farklı olarak hareketin vasıtasını bildirdiğini de ifade eder (1994, s. 51).

Uygur Türkçesinin üç ağzından biri olan Lobnor ağzını inceleyen Aliyeva (2013, s. 85), Lobnor ağzında yönelme hâli eki bazen bulunma hâlini ifade ederek şu örneği verir:

Ayvanğa yik kam pullai Evin önünde çok az dedikodusu

Bay volğan négai Gayet zengin oluşu

Yönelme hâli eki alarak fiile bağlanan isimler, fiile yön, geçişsiz fiil ile kullanıldığında eğilim, sebep ve vasıta anlamlarını katar (Güneri 2007, s. 46).

Hamit Tömür, “Yöniliş Keliş” başlığı altında yönelme durumunun beş fonksiyonunu değerlendirir (Tömür 2011, s. 54-55):

1. Eylemin hedefini, yöneldiği yeri gösterir:

Biz Béyciñğa kelduq. (Biz Pekin'e geldik.)

2. Bazı geçişsiz fiillerin bildirdiği eylemden etkilenen nesneyi gösterir:

U muzikiğa bek qiziqidu. (O, müziğe çok ilgi duyar.)

3. Ettirgen fiillerin sahip olduğu mantıkça özneyi gösterir:

Biz muellimge hékaye éytquzduq. (Biz, muellime hikâye anlattırdık.)

4. Eylemin amacını bildirir:

Men doxturğa barimen (Ben doktora gideceğim.)

5. Bazı eylemlerin vasıtasını veya bedelini bildirir:

Etrap güllerge pürkendi. (Etraf güllerle sarıldı.)

Bu luğetni 12 koyğa aldim. (Bu sözlüğü 12 liraya aldım.)

Arslan Abdulla Tehur da *Hazırqi Zaman Uyğur Tili* (Tehur vd. 2010, s. 1411-1412-1415) adlı eserinde yönelme ekinin fonksiyonlarını sıralarken Hamit Tömür'ün açıkladığı fonksiyonlara benzer fonksiyonları sıralamıştır. Zakir (2007, s. 34), ismin yönelme durumu almış şekli eylemin yönünü ve amacını bildirir. Nereye? sorusunun yanında içinlik anlamı ile kime ve neye? sorularına da cevap verebileceğini belirtmiştir.

Nadzhip (1971, s. 76) “Yönelme durumunun temel görevinin bitimli ve bitimsiz fiillerde eylemin yöneldiği yeri bildirmesidir. Bundan başka eylemin hedefini ve amacını bildirir.” görüşündedir.

Hazırqi Zaman Uyğur Tili adlı eserde (Sidiq - Sabit 1981, s. 130-131) yönelme durumunun iş ve hareketin yönelişini bildirmekten başka sebep, maksat, vakit, fiyat gösterdiğini belirtmektedir.

Modern Uyğur Türkçesi ile ilgili gramerlerde yönelme durumunun işlevleri ile ilgili özellikleri belirtilmiştir. Ancak derlediğimiz söz varlıklarında geçen yönelme durumunun işlevini açıklayabilecek bir ayrıntıyı göremedik. Örneklerde görüleceği gibi iyelik ekli isimlere gelerek tebrik etme, kutlama bildiren kalıp söz olarak değerlendirebileceğimiz bazı ifadelerde mubarek bol- fiili de yönelme durumunu istemektedir:

Roza heytiñlargä mubarek bolsun. (Ramazan Bayramınız kutlu olsun.)

Öyüñlargä mubarek bolsun. (Eviniz kutlu olsun.)

Halqıñizğa mubarek bolsun. (Küpeniz hayırlı olsun.)

Barlıq Xenim qızlarınñ bayrimıǵa mubarek bolsun. (Bütün hanım kızları bayramı kutlu olsun.)

Diğەر örnekler:¹

1-fevral dünya hijab küniñlarǵa mübarek bolsun.

50 yéşinızǵa mübarek bolsun.

Aliy mektepke kirgenlikinızge mübarek bolsun.

Ana mektipimizniñ 50 yilliq şanlıq toyıǵa mübarek bolsun!

Bovaqǵa mübarek bolsun.

Bu yerni sétivalǵanlıqinızǵa mübarek bolsun.

Çimpiyon bolǵanlıqinızǵa mübarek bolsun.

Dostluǵumuzǵa mübarek bolsun.

Dostluǵunlarǵa mübarek bolsun.

Emilinızniñ öskenlikige mübarek bolsun.

Esirinizniñ neşir qilinganlıqıǵa mübarek bolsun.

Esirinizniñ tercime qilinganlıqıǵa mübarek bolsun.

Hec qılıp kelgenlikinızge mübarek bolsun.

Hemimizniñ yéñi yilimizǵa yéñi yéşimizǵa mübarek bolsun.

İşlirinizni püttürivalǵanlıqinızǵa mübarek bolsun.

Késeldin saqayǵanlıqinızǵa mübarek bolsun.

Kiygen kiyiminızge mübarek bolsun.

Musabiqide yeñgenlikinızge mübarek bolsun.

Ötükünüzǵa mübarek bolsun.

Öyüñlarǵa mübarek bolsun.

Qazanǵan neticinızge mübarek bolsun.

Salamat yeñigenlikinızge mübarek bolsun.

Salamat barǵanlıqinızǵa mübarek bolsun.

Salamat kelgenlikinızge mübarek bolsun.

¹ Örnekler Mirsultan Osmanov ve eşi, Vahitcan Osman, Alimcan İnayet, Osmancan Cuma, Mahmutcan Yasin ve genel aǵda Uygurca yayın yapan sitelerden derlenmiştir.

Salamet yeñgigenlikiñizge mubarek bolsun.

Şarpiñizğa (eşarp) mubarek bolsun.

Toyuñizğa mubarek bolsun.

Toyuñlarğa mubarek bolsun.

Tuğulğan küniñizge mubarek bolsun.

Uniñdin vaqtida qutulğıñizğa mubarek bolsun.

Unvan alğanliqiñizğa mubarek bolsun.

Yéni kiyimiñizge mubarek bolsun.

Yéni yiliñğa yéni devraniñğa mubarek bolsun.

Örneklere görüldüğü gibi *isim+iyelik eki+yönelme durumu + mubarek bol-* biçiminde bir yapıyla karşılaşıyoruz. Yönelme durumunun buradaki işlevi nedir? Lehçeler arası aktarmalarda; durum ekleri, genellikle eş biçim birim özelliği taşımaktadır. Bu konuda Mustafa Uğurlu (1999, s. 202) “Türk lehçeleri arasındaki dizim farkları; ses, kelime ve yapıya göre daha azdır. Dizim içinde ele alınması gereken istem meselesinde de durum aynıdır. Birçok fiil istemleri, Genel Türkçede uygunluk göstermektedir. Bu husus, Türk yazı dillerinin birbirlerine aktarılmasında elbette büyük bir kolaylık teşkil etmektedir.” görüşündedir. Ancak bu ifadelerde görüldüğü gibi, genel eğilime muhalif bir durum vardır. Kalıp ifade olarak değerlendirebileceğimiz bu yapılarda, *mubarek bol-* birleşik fiili yönelme durumunu istemektedir. Türkiye Türkçesinde farklı bir istemle kullanıldığı için lehçeler arası aktarmalarda, anlamın doğru aktarılması noktasında bir sorun oluşturmaktadır.

Bir dilin lehçelerine eş zamanlı veya art zamanlı bakıldığında fiil istemlerinde değişiklikler olabildiği görülmüştür. Banguoğlu (1986, s. 528), “Dil tarihi boyunca bazı fiillerin istem değiştirdikleri görülür.” diyerek şu örneği verir: “Eski Türkçe: At-ıg mündi. X Anadolu: At-ı bindi. X Yeni Türkçe: At-a bindi.” Banguoğlu; istem değişikliğine bu örneği vermekle birlikte, istem değişikliğinin nedenleri konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri konusunda bir çalışma yapan O. Selim Karaca (2011: 25), “Tarihî süreç içerisinde bazı fiillerin istemlerinin farklılaşmasının bir açıklaması, sebep veya sebeplerinin bulunması gerekir. Tarih boyunca bazı fiillerin istem değiştirdiklerinin görüldüğünün söylenmesi, konunun bir yönünü daha dikkatlere sunmakla birlikte, aydınlatılmasına yetmemektedir.” biçiminde görüşünü belirtmektedir. Gerçekten de fiil istemleri konusunda pek çok çalışma olmasına karşın, istem değişikliği konusunda yeterli çalışmaların yapıldığı söylenemez. Bu konuda Türk dilinin bütün lehçelerini

kapsayacak karşılaştırmalı bir çalışmanın geniş bir ekip tarafından gerçekleştirilebileceği düşüncesindeyim. Karaca(2011, s. 25-32), istem değişikliğinin sebeplerini dört ana başlıkta toplamaktadır: “1. Eski Türkçe dönemlerinde isim durum eklerinin bugünkünden farklı bir işlev veya alanlarda kullanılıyor olması. 2. Türkçenin eski dönemlerinde bir fiilin anlamı ve istemi bugünkünden farklı olabilir. 3. Yabancı dillerin tesiriyle bazı fiillerin istemlerinin değişmesi söz konusu olabilir. 4. Ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılamak için -yani yeni anlamları bildirmek için- fiilleri yeni istemlerle kullanmaktır.”

Normal koşullarda her hâl ekinin kendi belirttiği anlam doğrultusunda kullanılması gerekirken Türk dillerinde hâl ekleri arasında nöbetleşmeler görülmektedir. Burada nöbetleşme sözcüğü, birbirlerinin yerine kullanılması anlamı taşımaktadır (Demirci 2007, s. 126).

Hâl ekleri arasındaki görev değişikliği konusunda Nevzat Özkan (1996, s. 125), “Türkçe’nin bazı ağız ve şivelerinde, tarihî Türk şivelerinin bir hâtırası olarak devam eden veya ünlü değişmesi (daralma veya genişleme) ve yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıkan bir gramer olayıdır.” diyerek durum ekleri arasındaki görev değişikliğini daralma ya da genişleme gibi fonetik hadiseler ve yabancı dillerin etkisine bağlamaktadır. “Gagavuz Türkçesi’nde, hâl ekleri arasındaki görev değişikliğinin her çeşidini görmek mümkündür. Bunlardan en yaygın yapma hâliyle yönelme hâli arasındaki görev değişikliğidir.” (Özkan 1996, s. 125)

Fiillerin istem değişikliği konusunda çalışma yapanlardan Gülsün Mehmet, *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi* adlı eserinde konuya değinmiştir. Mehmet (2014, s. 98-100), “Salar Türkçesinde dil ilişkilerinden kaynaklanan istem sapmalarına rastlanır, bunlardan münferit olanlar bulunabileceği gibi düzenlilik arz eden, sistemleşmiş olan sapmalara da rastlanır.” diyerek istem sapmalarını yabancı dil etkilerine bağlamıştır.

Vildan Koçoğlu-Gündoğdu; “Türk Dilinde Bulunma ve Yönelme Hali ile İlgili Birkaç Ayrıntı-Tuva Türkçesi Örneği” başlıklı çalışmasında, yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonu üzerinde durmuştur. Koçoğlu (2011, s. 1198), “Tuva Türkçesinde yönelme hâli ekindeki fonksiyon çeşitliliği ise belli bir sistemle karşımıza çıkmaktadır. Yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonuyla kullanımında, fiilin zaman kategorisinin doğrudan etkili olduğu tespit edilmiştir.” demektedir.

Konuyla ilgili çalışmalara bakıldığında istem değişikliğine yol açan sebepleri; Eski Türkçenin kalıntıları, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, yabancı dillerin tesiri, zaman kategorisinin etkisi ve ses değişimleri olarak sıralayabiliriz. Mevcut örneklerden bazılarını bu bakış açılarıyla değerlendirecek olursak:

Yéñi kıyımñizge mubarek bolsun. (Yeni kıyafetiniz mübarek olsun.)

Musabiqide yeñgenlikñizge mubarek bolsun. (Karşılaşmada gelip gelmeniz mübarek olsun.)

Dostluğumuzğa mubarek bolsun. (Dostluğumuz mübarek olsun.)

Ötüküñüzğa mubarek bolsun. (Çizmeniz mübarek olsun.)

Örneklerde geçen yönelme durumu:

a) Ek nöbetleşmesi midir?

b) Herhangi bir ses değişikliğinin sonucu mudur?

d) Eski Türkçenin etkisinin devam ettiği bir fiil istemi olarak mı değerlendirilmelidir?

e) Yabancı bir dilin etkisi var mıdır?

İfadelerde geçen yönelme durumunu ek nöbetleşmesi olarak değerlendirecek olursak yönelme hangi durumun yerini almıştır? Yönelmenin durumu bu örneklerde nominatifin yerine kullanılmış olabilir. Ancak Yeni Uygur Türkçesinde yönelme durumunun nominatif yerine kullanıldığı başka örnekler tespit edemediğimizden bu görüş yönelme durumunun bu kullanımını açıklamaktan uzaktır.

Ses değişikliğine bağlı bir durum olabilir mi sorusuna ise makul bir cevap bulamadık. Uygur gramerlerinde “Yüklimiler” (geniş bilgi için bk. Tehur vd. 2010, s. 1981; Tömür 2011, s. 414) başlığı altında verilen, son çekim edatlarından olan ve anlamı pekiştirme özelliği de bulunan *ğu / qu* edatının ünlüsü genişleyerek “a” ünlüsüne dönüşmüş olabilir mi? Metin taramalarında bu görüşü destekleyecek örnekler sık rastlanmadı. Ancak ay, gün, hafta belirtilirken yönelme durumunun kullanıldığı örnekler var:

Bügün ayğa / çislağa qançe?

Bügün künge neme?

Ete 12- ayğa qançe bolidu?

Ete 12- ayğa 29 bolidu.

Bügün heptige neççe?

Bügün heptige bir.

Bügün künge düşenbe. (Emet - Eruygur 2013, s. 142-143)

Bu az sayıdaki örneklerde +KA ekinin; yönelme durumundan ziyade, eklendiği kelimenin anlamını pekiştiren bir son çekim edatı gibi görev yaptığı düşüncesindeyim.

Yönelme durumunun *mübarek bol-* fiilleriyle birlikte kullanımını, “Eski Türkçenin etkisiyle devam eden fiil istemi” olduğunu söylemenin daha doğru olacağı kanaatindeyim. “Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları” başlıklı doktora teziyle YUT’taki fiillerin aldıkları durum eklerini tespit etmeyi amaçlayan Demirez (2007); *Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti*’nde geçen fiilleri incelediği için, “mubarek bol-” fiilinin aldığı durum eklerini değerlendirmeye almamıştır. Konuyla ilgili görüşlerini aldığıımız, tanınmış Uygur dilcilerinden Mirsultan Osmanov;² *mubarek bol-* fiilinin yönelme durumu istediğini belirterek konuyu fiil istemiyle izah etmiştir.

Yeni Uygur Türkçesinde yönelme durumunun bu işlevini Eski Türkçenin etkisine bağlanabileceği kanaatindeyim. Eraslan’ın belirttiği (2012, s. 144-145) Eski Uygurcada yönelme hâlinin on dört farklı ifadesinden biri olan sebep (için) ifadesi ile konuyu açıklamanın doğru olacağını düşünmekteyim. *Hec qilip kelgenlikiñizge mubarek bolsun.* örneğine bakacak olursak hac yapıp gelmek, biri için mübarek (kutlu) olacaktır. Yönelme durumunun “için” anlamı kattığı açıkça görülmektedir. Örneklerden biri: *Qolumğa qelem alğınımğa yérım esir boptu.* Elime kalem aldığım (alalı) yarım asır olmuş. Bu örnekte *al-* fiiline getirilen *-ğan* geniş zaman sıfat-fiili üzerine iyelik birinci teklik kişi ekinden sonra yönelme durumu gelmiştir. Burada yönelme durumu, diğer örneklerden farklı olarak belli bir süre birlikte olma ifadesi bildirmektedir.

Bu cümlelere geleneksel dil bilgisi ölçütleriyle bakıldığında cümlede öznenin bulunmadığı söylenebilir çünkü geleneksel dil bilgisi çalışmalarında cümlede +A, +DA, +DAn eklerini alan öğelerin yer tamlayıcısı ya da zarf tamlayıcısı olduğu kabul edilir. Ancak dil bilimsel yaklaşımlarda, bu ekleri alan öğelerin de özne olabileceği savunulmaktadır (geniş bilgi için bk. Alan, 2016: 17-19).

Sonuç

1. Derlediğimiz ifadelerde geçen *mubarek bol-* fiili, kutlama amaçlı kalıplaşmış söz varlıklarında geçmektedir.

2. Bu ifadelerde yer alan *mubarek bol-* fiili, istisnasız olarak yönelme durumunu istemektedir.

² 2015 Aralık ayında, Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen “Abdurehim Ötkür’ün Ölümünün 20. Yılı ve Mirsultan Osmanov’un Doğumunun 85. Yılı Münasebetiyle Uluslararası Uygur Araştırmaları Konferansı”na katılan Mirsultan Osmanov’un bu konudaki görüşlerine başvurulmuştur.

3. Yeni Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılabacak bu yapılarda, yönelme durumunu nominatif ile karşılamak gerekir.

4. Yönelme durumunun *mubarek bol-* fiili ile bir amaca yönelik işlevle kullanılmasının Eski Uygurca döneminin etkisiyle devam ettiği söylenebilir.

5. Gün, hafta, ay ile ilgili soru cevaplarda kullanılan *+KA* ekinin ise diğer örneklerden farklı olarak pekiştirme amaçlı kullanıldığı kanaatindeyim.

Kısaltmalar

KB	: <i>Kutadgu Bilig</i>
YUT	: Yeni Uygur Türkçesi
bk.	: Bakınız

Kaynaklar

- ALAN, Nazmi, “+{DAn} Durum Biçimbirimi (Yükleyenlerin Üye Yapısı ve Anlamsal Roller)”, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir 2016.
- ALİYEVA, Minara, *Lobnor Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- ARAT, Reşid Rahmet, *Kutadgu Bilig*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 2. Basılış, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- BLAKE, J. Blake, *Case*, Second Edition, Cambridge University Press, 2004.
- BOZ, Erdoğan, *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçimbirimi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2007.
- BURAN, Ahmet, “Türkçede İsim Çekim Ekleri”, *Türk Gramerinin Sorunları 2*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 263-277.
- DEMİRCİ, Kerim, “Türkçedeki Hâl Eki Nöbetleşmeleri Üzerine”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 2007, s. 126-139.
- ERDEM, Melek, “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, C 1, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 939-950.
- _____, “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 3, S 2, Ankara 2006, s. 38-50.
- EMET Erkin - Adilcan ERUYGUR, *Temel Uygurca*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- ERASLAN, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2012.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, İstanbul 2004.

- GÜLSEVİN Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- GÜNERİ, Aysun Demirez, “Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- İLKER, Ayşe (2013), “Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Eklerinin Birbirleriyle Değişme Sebepleri Üzerine Yeni Bir Bakış”, *Leyla Karahan Armağanı*, (Düzenleme Kurulu: Ülkü Gürsoy vd.), Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s. 633-649.
- KAÇALIN, S. Mustafa, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10716,yusuf-hashacib-kutadgubilig-mustafakacalinpdf.pdf?0>
- KALKAN, Uğur, “Türkiye Türkçesinde Hâl (Durum) Kavramı ve Hâl (Durum) Eklerinin İşlevleri”, Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyon 2006.
- KARACA, Oktay Selim, *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011.
- KOÇOĞLU-GÜNDOĞDU, Vildan, “Türk Dilinde Bulunma ve Yönelme Hali ile İlgili Birkaç Ayrıntı-Tuva Türkçesi Örneği”, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, 2011, p. 1197-1206.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları.
- _____, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- MEHMET, Gülsün, *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi*, TDK Yayınları, Ankara 2014.
- NADZHİP, E. N., *Modern Uighur*, Nauka Publishing House, Moscow 1971.
- ÖZKAN, Nevzat, *Gagavuz Türkçesinin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- SİDİQ Ablimit - Mamut SABİT, *Hazırqi Zaman Uygur Tili*, Şıncañ Xelq Neşriyati, Ürümqi 1981.
- ŞAHİN, Erdal, “Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hal Ekleri ve İşlevleri”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003.
- TEHUR, Arslan Abdulla vd., *Hazırqi Zaman Uygur Tili*, Şıncañ Xelq Neşriyati, Ürümqi 2010.
- UĞURLU, Mustafa (1999), “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi”, *Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildirileri*, 2. Baskı, Hacettepe Yayıncılık, Ankara 1999.
- ZAKİR, Hamit A., *Introduction to Modern Uighur*, Xinciang University Press, Ürümqi 2007.

XIV. YY. MEMLÛK-KIPÇAK SAHAŞINA AİT RASÛLİD HEXAGLOT - KRAL'IN SÖZLÜĞÜ VE OĞUZCA UNSURLAR

Ahmet NAHMEDOV

Gör. Cihan DOĞAN

GİRİŞ

Kıpçaklar; tarih sahnesine çıktıklarından beri çok geniş bozkırlarda yaşamış, birçok toplulukla çeşitli ilişkiler kurmuş bir Türk boyudur. IX-XI. yüzyıllarda Sır-Derya boylarında yaşayan Kıpçaklar, XII. yüzyılda “Mefâzetü'l-Guzzîya” (Oğuz Bozkırı) diye bilinen topraklara yerleşmişler ve bu bölge daha sonra *Deşt-i Kıpçak* adıyla anılmaya başlamıştır (Arat 1955, s. 713). Kıpçakların kendi dillerine ait olduğu söylenen eserler, yaşadıkları bölgeden çok uzakta yazıya geçirilmiştir. Özellikle Batılı Türkologlarca, dil malzemesi olarak *Codex Cumanicus* bulunan bozkır Kıpçakçasını *Kumanca*, Kıpçakların Mısır ve civarında meydana getirdikleri eserlerin dilini ise *Kıpçakça* (Mısır Kıpçakçası veya Memlûk Kıpçakçası) olarak ayırmak âdet olmuştur (Karamanlîoğlu 1989, s. XV).

XII. yüzyılda Eyyûbîler Dönemi'nde Türkmenlerle birlikte Mısır ve Suriye'ye gelen Kıpçak boyları, bölgedeki Kıpçak varlığının başlangıcını oluşturur fakat öteden beri Kıpçakların Oğuz boylarıyla iç içe yaşaması ve bu bölgeye Türkmen boylarıyla birlikte gelmeleri, şüphesiz bu iki boy arasındaki etkileşimi beraberinde getirmiştir. İnan'a göre, Mısır ve Suriye'ye ilk büyük Kıpçak kafiləsi Selçuklularla gelmiş ve daha sonra gelenler de bu yolu takip etmişlerdir. 1196 yılında Harzemşah Tekeş'in Irak'a saldıran ordularında ve sonra Celaledin Harzemşah'ın ordularında bulunan Kıpçak ve Kangeliler da aynı yolu kullanmışlardır.

Arap filologlar Türkmen lehçesiyle Kıpçak lehçesini ancak Memlûklar Devri'nde ayırt edebilmişlerdir (İnan 1953, s. 54). Moğol istilasıyla birlikte, Türkmence ile Kıpçak lehçelerinin karışık şekilde yazıldığı eserler; yerini, araştırmacıların “Asıl Memlûk Kıpçakçası” dediği eserlerin yazıldığı 13-14.

yüzyıllardan itibaren başlayan döneme bırakmıştır. İslamiyet ile tanışmamış olan Kıpçaklar, Moğol istilasının başlangıcı ile birlikte Mısır'a kadar ulaşmışlardır. Diğer Türk boyları ile çok fazla temas etmeden bu bölgeye ulaşan Kıpçakların, Memlûk Kıpçakçasını geliştirme konusunda büyük katkıları olmuş; böylece Kıpçakların yaşadıkları bozkırlardan çok uzakta olan bir bölgede, Kıpçak lehçesi varlığını sürdürmeye devam etmiştir (İnan 1953, s. 54).

Memlûk Türk Devleti'nin kuruluşunda ve gelişmesinde büyük pay sahibi olan Kıpçaklar, göçlerin haricinde bir başka zorunluluk sebebiyle de Mısır ve Suriye'ye yerleşmişlerdir. Çocuklarını köle olarak satma âdeti Kıpçaklarda da yaygınlık kazanmış ve bu âdet birkaç yüzyıl içinde hemen hemen Ön Asya ve Mısır'ın tamamına Kıpçak "kölemenlerin" yayılmasını sağlamıştır (Togan 1981, s. 166). Bütün bu gelişmelerin sonucunda köle olarak Mısır'a getirilen Türkler, zamanla önemli görevlere gelmiş ve en sonunda devlet otoritesini eline alıp bir Türk devleti kurmayı başaramışlardır.

Mısır'da Kıpçakların kurdukları devlette, Türk asıllı yönetici sınıfın bazıları Arapçaya hâkim olmalarına rağmen birçoğu Türkçeden başka bir dil konuşamamaktaydı. Saray ve çevresinde önem kazanan ve sadece Türkçe konuşabilen Türkler, dillerine olan ilgiyi artırarak Türkçe öğrenmeyi gerekli hâle getirmişlerdir.

Bu dönemde yazılan eserlerde, özellikle sözlüklerde görüldüğü üzere, yazarlar kullandıkları dili tarif ederken çoğu zaman bir bütünlük kuramamışlardır. Bu durum; dönem üzerinde araştırma yapan dilcilerin, dönemde esas olan lehçe veya yazı dilinin ne olduğu konusunda tam bir sonuca ulaşmalarına engel olmuştur. Nitekim konu hakkında en belirleyici örnekler, *El-Kavânî-nü'l-Küllîye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l-Lugati't-Türkiyye* adlı eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Yazarlar, bu eserleri Kıpçakça olarak yazdıklarını söylemelerine rağmen farklı eserlerde Türkmençe olarak gösterilen "beynir, yumurta, yıldırım, karınca, tavşan, keçi, dere" gibi örnekleri Kıpçakça olarak kaydetmektedirler. Aynı şekilde *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fî Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak* adlı eserde yazar; Kıpçakça 4, Türkmençe 1 adet kelime kaydetmiş, geriye kalan kelimeleri Türkçe olarak vermiştir. Ancak Türkçe kaydıyla verilen kelimelerin Oğuz-Kıpçak karışımı bir dile ait olduğu açıktır. *El-Kavânî-nü'l-Küllîye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye* 'nin yazarı da Türkmençeyi esas Türkçe kabul etmemiş, halk arasında Türkmençe konuşulmaması gerektiğini belirtmiş, buna rağmen eserinde Türkmençe unsurları kullanmıştır (İnan 1953, s. 59-60). Bu karışıklığın temelinde, Oğuz-Kıpçak karışımı bir dilin Memlûk sahasına hâkim olması ve bu karışık dil yapısının bölgede ana yapıyı oluşturması yatmaktadır. Kıpçak olduğunu ve Kıpçakça yazdığını belirten bir yazarın Türkmençeye ait dil unsurlarını ayırt edememesi,

açık bir şekilde iki lehçenin iç içe geçtiğini göstermektedir.

Memlûk sahasındaki Oğuz-Kıpçak dil karışıklığını gösteren önemli eserlerden biri de *Rasûlid Hexaglot*'tur. *Kral'ın Sözlüğü* olarak da anılan eser, XIV. yüzyılda Yemen'in altıncı sultanı *El-Malik el-Efdal el-Abbas Bin Ali* için hazırlanmış bir antolojinin içinde bulunan yirmi sayfalık sözlüktür. Sözlük; Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Yunanca ve Ermeniceden oluşan altı dilli yapısıyla dönemindeki Ön Asya'nın kültürel ve siyasi çoklu yapısını yansıtan en önemli eserlerdendir (Golden 2000, s. IX). Eserin tıpkıbasımı, 1998 yılında Martin Varisco ve G. Rex Smith tarafından yayımlanmıştır. Sözlükle ilgili en önemli yayın; Peter B. Golden'ın editörlüğünde Tibor Halasi Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti, Edmund Schütz ve Thomas T. Allsen'in hazırladıkları çalışmadır (Golden 2000). Çalışmada, sözlükteki kelimeler listelenmiş ve altı dildeki karşılıkları verilmiştir. Ayrıca çalışmanın "Giriş" kısmında, bu altı dilin XIV. yüzyıldaki durumları ve konuşulan coğrafyalar hakkında açıklamalar da bulunmaktadır. Eserde, Türkçe olan bölümle ilgili yapılan açıklamada; Türkçe kelimelerin Kıpçak-Oğuz karışımı bir dil olduğuna vurgu yapılmakta, birkaç örnek verilerek söz konusu karışıklığı tespit etmenin ya da Oğuz-Kıpçak şeklinde ayırmanın zor olduğundan bahsedilmektedir (Golden 2000, s. 18). Ayrıca Dankoff da 2001 yılında, eser hakkında bir tanıtma yazısı yazmıştır (Dankoff 2001). 2000'lerin başında Avrupa'da tıpkıbasımı ve yayını yapılan *Rasûlid Hexaglot*, Can Özgür ve Galip Güner'in birer makalesi haricinde Türkiye'de fazla ilgi çekmemiştir. Can Özgür, çalışmasında; sözlükteki Türkçe kelimelerin ikili ve çoklu şekillerini incelemiş, bu çoklu yapıların Oğuz-Kıpçak karışımı bir dil özelliği gösterdiğini belirtmiştir (Özgür 2012). Galip Güner de sözlüğün Kıpçak söz varlığı çalışmalarında fazla dikkat çekmediğini belirtmiş ve Golden'ın editörlüğünde hazırlanan esere, bazı düzeltme ve yeni okuma önerileri sunmuştur (Güner 2012).

Eserde tespit edilen malzemeleri Memlûk sahasına ait dil verileriyle karşılaştırdığımızda, bu sahadaki dil görünümü daha net bir şekilde ortaya çıkar. Bu amaçla *Rasûlid Hexaglot* adlı eser, "Fonetik", "Morfoloji" ve "Leksikoloji" başlıkları altında değerlendirilecek; bu değerlendirmeler sonucunda, eserdeki Oğuzca etkisi ve diğer dil katmanları gösterilecektir. Bu tespitlerden hareketle hem XIV. yy. Memlûk sahasında mevcut yazı dili görünümü hem de sahadaki dil karışıklığının etkileri tartışılacaktır.

FONETİK:

d ~ y

Tarihî Türk yazı dillerinin lehçe-dil tasnifinin en önemli ölçütü, kelime içi ve sonu *d* sesinin durumudur. Köktürkçe yazıtlar ve Uyгурca metinlerde *d* şeklinde tespit edilen sesin XI. yy. Türk yazı dilinde ve lehçelerdeki durumunu

Kâşgarlı şu şekilde açıklar: “Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Koy, Çomul ve Oğuzlar bütün zel’leri (ﺯ) ye’ye (ﻩ) çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel’i (ﺯ) hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında olanlar “kayın ağacına” *kağın* bunlar *kayın* derler” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 12). Ayrıca “Yine Çiğil ve bütün Türklerdeki zel’ler (ﺯ); bazı Kıpçak, Yimek, Suvar ve Bulgarlar, Rus’a ve Rum’a kadar uzananlar tarafından ze’ye (ﺯ) çevirilir. Türklerin ‘ayak’ için kullandıkları *ağak*’a bunlar *azak* derler. Karın doyunca Çiğil Türkleri karın *toğtı* derler, bunlar ise ze (ﺯ) ile *tozdı* derler” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 12) ve Kâşgarlı’ya göre “Özetle Çiğil lehçesinde zel (ﺯ), Yağma, Tohsı, Oğuz ve Çin’e doğru yükselirken bazı Arguların lehçelerinde ye’dir (ﻩ). Kıpçakların ve Rum’a doğru alçalırken diğerlerinin lehçelerinde ze’dir (ﺯ).”

İbn-i Mühennâ Lügati’nde yazar, Türk dilinde bilinen ses değişkenliklerinden en önemlisinin $d \sim t \sim y$ sesleri arasında olduğunu söyler. *idi* ~ *ıdı*, *edgü* ~ *edgü*, *adak* ~ *ağak* örneklerini vererek bu şekillerin asıl olduğunu söyler. Kendi memleketinde yaşayan Türklerin bu kelimeleri *iti*, *eygü* ve *ayak* şeklinde kullandığını belirterek hem ölçünlü dil (Karahanlı Türkçesi) hem de yaşadığı bölgedeki farklı boylara ait dil özelliklerini ortaya koymuştur (Gül 2010, s. 89).

Orta Türkçe döneminin diğer bir devresini oluşturan Harezmi Türkçesinde, d ve y ’li örnekleri bir arada görmek mümkündür. Bu özellik de boyların lehçe ve şivelerinin birbiriyle karışık olarak konuşulduğu bir $d \sim y$ dönemini vermesi bakımından önemlidir (Ata 2002, s. 53). *Harezmi Türkçesi*’nin karakteristik özelliği olan $d \sim y$ ikili kullanımının *Rasûlid Hexaglot*’ta da bulunduğu görülmektedir. Aynı örnekte yan yana *ağak* ~ *ayak*, *kuğuruk* ~ *kuyuruk*, *çağan* ~ *çayan* örnekleri, eserde üçüncü bir dil katmanı olarak *Harezmi Türkçesi*’nin varlığını göstermektedir.

$t \sim d$

Köktürkçede ötümsüz patlayıcı diş sesi t , her durumda bulunurken d sesi, sadece söz içi veya sonunda bulunur (Tekin 2003, s. 65). Uygurcada da kelime başında t sesinin kullanımı aynı şekilde devam eder ve d sesi hiçbir zaman kelime başında bulunmaz. Ancak eklerde t / d ’li ikili şekiller kullanılmaya başlanmıştır (Gabain 1988, s. 40).

Türkçenin en büyük hazinelerinden *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te t sesinin lehçelerdeki ve yazı dilindeki görünüşleri Kâşgarlı tarafından net bir şekilde ortaya konmuştur. Kâşgarlı, tarihî Türk lehçelerini ikiye ayırarak (Türkler ve etrafındakiler - Oğuzlar ve etrafındakiler) karşılaştırma yoluna gitmiştir. Kâşgarlı “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت (te) harfini د (dal) harfine çevirirler. Türkler deveye ‘tewey’, bunlar ‘dewey’ derler.” (Atalay 2006, s. 32) açıklamasıyla kelime başında d sesinin Oğuzlara ait bir kullanım olduğunu

nu belirtmiştir. Harezmi Türkçesi döneminden itibaren kelime başında ortaya çıkan *t / d* ikili şekilleri, Harezmi Türkçesi üzerindeki Oğuzca tesiri olarak düşünülmektedir.

Sözlükte *t / d* ikili kullanımına ve sadece *d* kullanımına ait tespit edilen örnekler şunlardır:

Kelime başında

İkili şekiller

tart- ~ *dart-*, *tavuk* ~ *dakuk*, *telü* ~ *delü*, *temür* ~ *demir*, *teve* ~ *deve*, *tıgrak* ~ *dıgrak*, *tın* ~ *dın*, *tırnak* ~ *dırnak*, *til* ~ *dil*, *tilkü* ~ *dilkü*, *tiş* ~ *azığ diş*, *tişi* ~ *dişi*, *tiz* ~ *diz*, *töşek* ~ *döşek*, *tört* ~ *on dörd* ~ *tört yüz*, *tur-* ~ *dur-*, *tügme* ~ *dügme*, *tün* ~ *dün*.

Sadece *d*'li örnekler

danı-, *deke*, *deñiz*, *der*, *deri*, *dınç*, *dıngıl*, *dilenci*, *dikici*, *doğru*, *döndür-*, *döş*, *düg-*, *düp*.

Kelime içinde

odun, *it-* ~ *id-*, *bud*, *yeti* ~ *yedi*, *qarıntaş* ~ *qarındaş*.

b- ~ *m-*

Köktürkçede kelime başı *b* sesi, söz içinde kendisini izleyen genizsil bir ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek *m*'ye dönüşür (Tekin 2003, s. 70). Ancak *b*'li örnekler, daha yaygın görülmektedir (Korkmaz 1975, s. 440). Bu ikili kullanım; yerini Uygur Türkçesinde kesin bir şekilde *m* sesine bırakmış, günümüz Türk lehçelerine kadar varlığını devam ettirmiştir.

b- ~ *m-* ses değişiminin Türk lehçeleri arasında değişkenlik göstermesi, Kâşgarlı Mahmud'un dikkatinden kaçmamış ve *Divânü Lugati't-Türk*'te bu ses değişmesi hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Kâşgarlı "kelimenin başında bütün mim'ler Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda be'ye döner." (Ercilasun - Akkoyunlu 2015, s. 12) izahıyla orijinal şeklin *m* sesi olduğunu farz ederek Oğuz ve Kıpçak gruplarında *b*'ye geçtiğini varsayar. "Türkler **men bardım**, bu gruplar ise **ben bardum** derler. Türkler çorbaya **mün**, bu grup ise **bün** der" (Ercilasun - Akkoyunlu 2015, s. 12).

İbn-i Mühennâ Lügati'nde yazar; *Divânü Lugati't-Türk*'te olduğu gibi asli şekli *m* sesi olarak düşünmüş, "Memleketimizdeki Türkler, mim harfini be harfiyle değiştirirler." şeklindeki izahıyla değişimi *m-* ~ *b-* şeklinde kabul etmiştir (Gül 2010, s. 89-90). *Rasûlid Hexaglot*'ta, kelime başı *b-* ~ *m-* değişmesine dair örnekler şöyledir:

İkili örnekler

biñ ~ miñ, bıñar ~ mıñar, ben ~ men.

b tarafındaki örnekler

beñiz, bonçuk, buña, bundan.

g ~ Ø

Eski Türkçeden itibaren ek başında kullanılan ğ / g sesinin *Divânü Lugatî't-Türk*'te Oğuzca kayıtlı kelimelerde düştüğü görülmektedir. Kâşgarlı, “isimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa, kelimenin ortasındaki gayın (Ġ) harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirine uymuşlardır.” sözleriyle ğ / g sesinin durumunu özetledikten sonra örneklerini verir: “Türkler alakargaya **çumguk** öbürleri **çumuk** derler. Türkler boğaza **tamğak**, öbürleri **tamağ** derler” (Atalay 2006, s. 33).

Sözlükte ek başı ğ / g sesine ait ikili şekillerin olmasının yanında sesin düştüğü örneklerin de çokluğu, hem karışık dil özelliklerinin olduğu bir sahaya hem de Oğuzca tesirinin eser üzerindeki varlığına dair önemli bir göstergedir.

İkili Şekiller

Kelime sonunda

açığ ~ acı, arığ ~ arı ~ aru, isig ~ issi, kapuğ ~ kapu, katığ ~ katu, ölüğ ~ ölü, sağallığ ~ sağallu, sarığ ~ saru, tatlığ ~ tatlu, uluğ ~ ulu.

Kelime ortasında

kısğa ~ kısa, sıçğan ~ sıçan.

Tek şekiller

enlü, eyü, körklü, bağı, ilerü, kamu, kıyu, sücü, tolu, yetür-.

b- ~ Ø

İbni Mühenna, söz başı *b ~ m* değişkenliğinin yanı sıra Türk diyalektleri arasında söz başındaki *b* ünsüzünün eridiğini de tespit etmiş ve bu konuya dair örnekler sunmuştur: *ne boldı ~ ne oldı, ne bolgay ~ ne olgay* (İM, 80) (Gül 2010: 90). Oğuzca ile diğer diyalektler arasındaki temel farklılıkların başında gelen *bol- ~ ol-* ikili kullanımı, sözlükteki toplam dört örnekten iki tanesinde *bol-* iki tanesinde de *ol-* şeklinde tespit edilmiştir.

MORFOLOJİ

Emir İstek Eki

Köktürkçede teklik birinci şahıs emir eki, birinci kişi ve kişilerin bir ey-

lemi işlemek isteğinde olduğunu belirtir (Tekin 2003, s. 18). Teklik birinci şahıs çekimi ise *-(A)yIn* eki ile yapılmaktadır. Ünlü ile biten kök ve gövdelere geldiklerinde baştaki ünlü düşmektedir.

Uygur Türkçesinde de teklik birinci şahıs emir eki *-(A)yIn* şeklindedir.

Karahanlı Türkçesinde teklik birinci şahıs emir eki için; daha önceki dönemlerde de kullanılan *-(A)yIn* ekinin yanında *-AyI*, *-Ay* ve *-yI* ekleri de kullanılmaktadır. Ayrıca DLT’de ve KB’de bazı örneklerde teklik birinci şahıs emir eki için *-eyim* şekli de kullanılmıştır (Hacıeminoğlu 2003, s. 190).

Bugün “Dilek-İstek Kipleri” başlığı altında verilen “Emir”, “İstek”, “Dilek-Şart” ve “Gereklilik” kiplerini, Eski Anadolu Türkçesinde fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde değerlendirmek oldukça güçtür (Gülsevin 1997, s. 106). Eski Anadolu Türkçesinde teklik birinci şahıs emir istek kipi, *-(y)AvAn* / *-(y)AvAm* / *-(y)Am* / *-(y)AyIn* / *-(y)AyIm* şeklindedir.

Rasûlid Hexaglot’ta **ben kılam** örneği, emir-istek kipine ait sözlükteki tek örnektir. Oğuzcada görülen emir-istek ekinin *-(y)Am* şeklinin sözlükte de görülmesi önemli bir göstergedir.

Ayrılma Hâli Eki

Ayrılma hâli eki; Köktürk Yazıtlarında müstakil bir hâlde bulunmayıp *+DA* bulunma hâli ekiyle birlikte, ayrılma görevi için de kullanılmıştır. Ancak birkaç örnekte ayrılma hâli ekinin *+tAn* şekline yazıtlarda rastlanmaktadır. *oğuzdun+tan* (Tonyukuk, 8); *taşdın+tan* (Moyun Çor Güney, 4) (Tekin 2003, s. 113).

Uygur Türkçesinde ise ayrılma hâli görevinde müstakil bir ek kullanıldığını görmekteyiz. *+DIn* nadir olarak ayrılma hâli eki *+tan* şeklindedir. *+tan* şekli ayrılma hâlini, kitabelerde olduğu gibi çoğunlukla bulunma hâl ekiyle ifade eden *n* ağzına aittir (Şen 2014, s. 62).

Karahanlı Türkçesinde ayrılma hâli eki, bulunma hâli ekinin ayrılma görevinde kullanılmasıyla birlikte *+DIn* şeklindedir (Hacıeminoğlu 2003, s. 30).

Kâşgarlı Mahmud’a göre Oğuzlar “ondan sonra” anlamında **andan** sözcüğünü kullanırlar (Atalay I: 2006, s. 109). DLT’deki bu kayıt, *+dAn* şeklinin Oğuzlar tarafından XI. yy.da da kullanıldığını göstermektedir. Nitekim Eski Anadolu Türkçesinde ayrılma hâli eki *+dAn* şeklindedir (Gülsevin 1997, s. 55).

Sözlükte; zamirlerin çekimlerine ait örneklerin verildiği bölümde, ayrılma hâli çekimlenmiş tüm zamirlerin **+dAn** eki kullanılarak yapıldığı görülmektedir.

benden *kıandan*
senden *bundan*
andan

Yönelme Hâli Eki

Eski Türkçede yönelme hâli eki, isimlere $+kA$ şeklinde eklenir. Birinci ve ikinci tekil şahıs iyelik eklerinden sonra ise $+A$, üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra ise $+ηA$ seklindedir. Bu durum hakkında T. Tekin, “Bu biçim hiç kuşkusuz, daha eski bir $(n+gA)$ ya da $(n+kA)$ biçiminden geliyor olmalıdır.” görüşündedir (Tekin 2003, s. 110).

Uygur Türkçesinde yönelme hâli eki, $ka / +ke$ seklindedir. $+ga / +ge$ şekli daha geç dönemlerde görülmektedir (Şen 2014, s. 62).

Karahanlı Türkçesinde önceki dönemlerde görülen $+kA$ eklerinin kullanımı devam etmektedir.

Harezm-Altın Ordu ve Memlûk sahasında, Asıl Memlûk Kıpçakçası eserlerinde yönelme hâli eki $+KA / +A$ seklindedir. Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra ise $+ñA$ ve $+n+A$ seklindedir. Ancak bu eklerin kullanımı, eserlerde değişiklik göstermektedir (Ata 2002, s. 62).

Oğuzcada yönelme hâli eki $+(y)A$ seklindedir (Gülsevin 1997, s. 38).

Sözlükte yaptığımız incelemede *kirâ bir-* ve *kirâya bir-* şeklindeki yapı, Oğuzca şekil olan $+(y)a$ ekini kullanması bakımından değerli bir örnektir.

Ayrıca zamir çekimlerine ait bölümde verilen örneklerin Oğuzcaya ait kullanımlar olduğu dikkati çekmektedir.

bize olara

size bulara

-dUK Ekinin Kullanımı

Eski Türkçede kesin geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleri almış $-D$ ekidir. Başka bir deyişle ekler; tekil 1. kişi için $-DXm$, çoğul 1. kişi için $-DXmXz$, tekil 2. kişi için $-DXη$ ya da $-DXg$, çoğul 2. kişi için $-DXηXz$ ya da $-DXgXz$, tekil ve çoğul 3. kişi için de $-DI'$ dır (Tekin 2003, s. 180).

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi, $-dı / -di$; $-du / -dü$; $+tı / -ti$; $-tu / -tü$ ekleri ile yapılmaktadır. Yalnız üçüncü tekil şahıs çekimi $-dı / -di$; $-tı / -ti$ ekleri ile oluşturulmaktadır. Bu eklerin üzerine şahıs ekleri getirilir. Buna göre:

1. tekil şahıs $-DXm$, 2. tekil şahıs $-DXn$, 3. tekil şahıs $-DI$, 1. çokluk şahıs $-DXmXz$, 2. çokluk şahıs $-DIηIz$, 3. çokluk şahıs $-DI$ ya da $-DIIAr$ (Hacıeminoğlu 2003, s. 184).

Divânü Lugâti't-Türk'te Kâşgarlı Mahmud; geçmiş zaman ekini *-dUK* ekiyle birkaç örnekte çekimlemiş, Oğuz ve Kıpçakların bu şekilde geçmiş zamanı çekimlediklerini belirtmiştir:

Çin'e varıncaya dek Uygur, Argu, Çiğil, Yağma, Toxsı gibi Türk boylarının büyük bir kısmı mazi sıygasının ɔ ve ɤ ile bağlı olmasında birleşmişlerdir. Bunlar mazi sıygasında bardı derler. Suvarlarla Kıpçaklardan bir takımları ile Oğuzlar onlardan ayrılmışlardır. Bunlar ɤ yerine ɔ'lı yahut Ğ yahut tok kelimelerde ɔ, ɤ'li yahut ince ahenkli kelimelerde ɔ getirirler. Bu dilde müfret ve cemi sıygası bir olur; araları ayırt edilmez. ɔ'lı kelimelerde ya kurduk denir. "O yay kurdu demektir". "Men ya kurduk" denir ki "Ben yay kurdum" demektir. Biz ya kurduk "Biz yay kurduk". Ğ'lı kelimelerde ol süt sağduk denir. "O süt sağdı" demektir, yine böyle olar tağka ağduk denir ki "Onlar dağa ağdılar" demektir. Tok harfli kelimelerde ol anı urduk denir ki "O onu dövdü" demektir. Men munda turduk sözü de böyledir, "Ben burada kaldım." demektir. ɔ'li kelimelere örnek: "ol keldük, biz keldük, olar ewge kirdük" denir ki, "O geldi, Biz geldik, Onlar eve girdiler" demektir. Çekmeli (imaleli) kelimelerde "men anar tawar berdük", "Men yarmak terdük" denir ki "Ben ona para verdim", "Ben para topladım" demektir. Gördüğün gibi burada müfretle cemi arası ayrılmamıştır. Oğuzların birçoğu birinci şahsın birinci sıygasında öbür Türklerin bardım dedikleri yerde ɤ yerine ɔ getirerek barduk derler; müfretle cemi arasını ayırmazlar; yalnız öbür Türklerle, kendisine haber verilen mazi sıygasında birleşirler ve "gitti", "geldi" yerine barduk keldük demezler (Atalay 1992, s. 60-61).

-DUK eki Oğuz grubu Türk lehçelerinde önce bütün şahıslarla kullanılmış fakat Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden başlamak üzere, görülen geçmiş zaman I. çoğul şahıs eki olarak genelleşmiştir (Nalbant 2003, s. 200).

Sözlükte; fiil çekimlerine ait örneklerin verildiği bölümde, görülen geçmiş zaman eki çekiminin birinci çokluk şahısta Oğuzcaya ait şekil olan *-duḡ* ekiyle yapıldığı görülmektedir.

<i>kıldım</i>	<i>ittiñ</i>
<i>kılmadım</i>	<i>ittiñiz</i>
<i>kılmadıñ</i>	<i>itmediñiz</i>
<i>kıldı</i>	<i>itmediler</i>
<i>kılmadı</i>	
<i>kıldıḡ</i>	
<i>kılmadıḡ</i>	

Geniş Zaman Ekinin Çokluk Birinci Şahıs Çekimi olarak +iz Ekinin Kullanımı

Geniş zaman çekimi için kullanılan zamir kökenli şahıs ekleri; Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde birbirinden büyük farklılıklar içermeyen aşağıdaki şekilde çekimlenmektedir (Tekin 2003, s. 185; Gabain 1998, s. 69; Hacıeminoğlu 2003, s. 183; Eckmann 2009, s. 130):

kılur-men *kılur-miz / kılur-biz*

kılur-sen *kılur-siz*

kılur *kılurlar*

Eski Anadolu Türkçesine ait Oğuzca metinlerde görülen geniş zaman çekimleri ise (Gülsevin 1997, s. 92-93):

kılur-men / kılurvan / kılurvanın / kılurvam / kılurın / kıluram

kılursın

kılur

kıluruz

kılursız

kılurlar

İncelediğimiz *Rasûlid Hexaglot*'ta geniş zaman çekimine ait tespit edilen örnekler:

kılmas-men *itmes*

kılur-sen ***idiriz***

kılmas-sen *itmes-biz*

kılır *iderler*

kılmas

kılur-siz

kılmas-siz

Sözlükte verilen çokluk birinci şahıs örneğinin, Oğuzcaya ait bir kullanım olduğu görülmektedir. Nitekim Memlûk sahasında *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de “Bu kip ya yalnız hâl için olur ya da hem hâle hem gelecek zaman ihtimali olabilir.... hem hâle hem gelecek zamana ihtimali bulunan hâl kipinde *kelir men, kelir biz* ... denir” (Atalay 2006, s. 90-91) örneğinde görüldüğü üzere, Memlûk sahasındaki geniş zaman çekiminin Doğu sahası tarihî lehçelerden kopmamış olduğu ortadayken sözlüğün Oğuzcaya ait örneği bulundurması, eserdeki Oğuzca tesirini göstermesi bakımından önemlidir.

SÖZ VARLIĞI

Rasûlid Hexaglot'taki bazı kelimelerin Memlûk sahasında yazılmış diğer sözlüklerde bulunmaması, söz varlığı olarak eseri önemli kılan unsurlardan-
dır. Örneğin sözlükte kelime içi ve sonu *d* sesiyle verilen *çadan*, *adıg*, *yadağ*,
kuğuruğ örnekleri Memlûk sahası sözlüklerinde ya da edebî eserlerde tespit
edilememiştir.

Rasûlid Hexaglot'taki bazı kelimelerin diğer Memlûk sahası sözlükle-
rinde de bulunduğu, ancak bu kelimelerin sözlüklerdeki şekillerinden fonetik
olarak farklı olduğu görülmektedir.

<i>Rasûlid Hexaglot</i> 'ta	Kıpçak Sözlüklerinde	<i>Rasûlid Hexaglot</i> 'ta	Kıpçak Sözlüklerinde
<i>ısparla-</i>	<i>ısmarla-</i>	<i>dığrağ</i>	<i>tığrağ</i>
<i>şamu</i>	<i>şamuğ</i>	<i>yahtu</i>	<i>yahtu</i>
<i>kövüs</i>	<i>köküs-kögüs</i>	<i>öylek</i>	<i>öylen-evle-öyle-evlen</i>
<i>öfken</i>	<i>öpke-öpkü-öyke</i>	<i>döndür-</i>	<i>töndür-</i>

Rasûlid Hexaglot'taki bazı kelimeler, Memlûk sözlüklerinde bulunma-
makta ancak *Codex Cumanicus* veya Memlûk sahasında yazılmış edebî eser-
lerde tespit edilebilmektedir. Örneğin “sayma, sayış” anlamındaki *şakış* keli-
mesi, sadece *Kitâb-ı Gülistân bi't-Türkî*'de geçmektedir. Ancak kelime mecazi
anlam kazanarak “düşünce, kaygı” anlamlarında kullanılmıştır (Toparlı - Vu-
ral - Karaatlı 2014, s. 224). *Codex Cumanicus*'ta “menekşe” anlamında kul-
lanılan *ipkin* ve “nehir, ırmak” anlamındaki *ögüz* kelimeleri ile “cuma günü”
anlamında kullanılan *ayna* kelimesi, *Rasûlid Hexaglot*'ta da bulunmaktadır.

Rasûlid Hexaglot'ta kişi ve işaret zamirlerinin bazı hâl ekleriyle çekim-
lenmiş şekilleri Memlûk Kıpçak söz varlığında bulunmamaktadır.

<i>benden</i>	<i>bundak</i>	<i>bundan</i>	<i>bulara</i>
<i>senden</i>	<i>andak</i>	<i>buña</i>	

Rasûlid Hexaglot'ta söz varlığını oluşturan kelimelerin bir kısmının
Dîvânu Lugâtî't-Türk'te de bulunduğu ve bu kelimelerin XIV. yy.a kadar ya-
zılmış başka bir sözlükte ve Memlûk sahasında bulunmadığı görülmektedir.

<i>erinç</i>	<i>siñil</i>	<i>kağuk > kayuk</i>	<i>sökti</i>
<i>terki</i>	<i>kömeç</i>	<i>keğük > keyik (yağmurluk)</i>	<i>yagan</i>
<i>biçin</i>	<i>kuğgu > kuygu (sinek)</i>	<i>çilgü</i>	<i>ukruk</i>
<i>irk</i>	<i>yağak</i>		

Ayrıca *Rasûlid Hexaglot*'ta bulunup Memlûk söz varlığında tespit edile-
memiş diğer kelimeler şunlardır:

<i>elekle-</i>	<i>içer-</i>	<i>ovmaç</i>	<i>oğılça</i>
<i>akış (üst)</i>	<i>iglik</i>	<i>oynaş-</i>	<i>tüşün-</i>
<i>yatğu</i>	<i>öl (nem)</i>	<i>ulus</i>	<i>öçek</i>
<i>isiç</i>	<i>yağlık (kap)</i>	<i>ıvık - ubuk</i>	<i>sürgün</i>

Bu kısımda Kâşgarlı'nın XI. yy.da Oğuzca olarak tespit ettiği ve Oğuzcanın tarihî ve çağdaş lehçelerinde tespit edilebilen söz varlığının sözlükteki kullanımları gösterilmiştir. Ayrıca kelimelerin Memlûk sahasındaki diğer sözlüklerde, İlhanlı sahasına ait *İbni Mühenna Lügati*'nde ve Bozkır Kıpçakçasına ait *Codex Cumanicus*'ta görülen karşılıklarıyla birlikte değerlendirilmiştir.

ak

Clauson, kelimenin Eski Türkçede beyaz renkli hayvanlar için kullanıldığını ve beyaz kelimesinin karşılığı için daha çok *ürüñ* kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir (Clauson 1976, s. 75). Kâşgarlı Mahmud ise “*ak*, herşeyin beyazı. Oğuzca” (Atalay I: 2006, s. 81-13) sözleriyle kelimenin Oğuzcaya ait olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Kâşgarlı, *ürüñ* kelimesini açıklarken “ak olan her nesne, Oğuzlar ak derler” (Atalay I: 2006, s. 134) sözleriyle lehçelerdeki *ürüñ* ~ *ak* ikili kullanımına da dikkat çekmektedir. Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 54-55).

Memlûk sahası sözlüklerine baktığımızda *ak* kelimesi, bütün Memlûk sahası eserlerinde ve *Codex Cumanicus*'ta görülmektedir. Ancak *ürüñ* kelimesi, sadece *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* adlı sözlükte “süt” anlamında geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 298). Oğuzcaya ait şekil, bütün Memlûk sahasında hâkim olan şekil iken *Rasûlid Hexaglot*'ta ise beyaz anlamında hem *ak* hem de *ürüñ* kelimesi geçmektedir.

alma

Kelime, Clauson'a göre hem *alma* hem de *almıla* biçiminde ikili bir kullanıma sahiptir (Clauson 1976, s. 146). Kâşgarlı da kelimenin ikili kullanımın olduğunu belirtmektedir. “*Alma*. Oğuzca. Öbür Türkler almıla der” (Atalay I: 2006, s. 130). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 49-50).

Memlûk sahasına ait bütün eserlerde (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 7). ve *Rasûlid Hexaglot*'ta *alma* kelimesi geçmektedir.

armağan

Clauson, kelimenin anlamını “hediye” olarak verir ve Kâşgarlı'nın belirttiği *armağan* / *yarmağan* ikili kullanımında *yarmağan* şeklinin daha doğru

olduğunu belirtir (Clauson 1976, s. 232). *Divânu Lugâti't-Türk*'te *armağan* kelimesinin açıklaması şöyledir: “Gittiği yerden doyumlu gelen bir kimsenin yakınlarına verdiği hediye, armağan. Oğuzca” (Atalay I: 2006, s. 140). Kelime, Oğuz lehçelerinden Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 50).

Memlûk sözlüklerinde *armağan* kelimesi; *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*, *İbn-i Mühenna Lügati* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*'de geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaathlı 2014, s. 12). *Rasûlid Hexaglot*'ta da “hediye” anlamında *armağan* kelimesi bulunmaktadır.

ayıt-

Kâşgarlı, *ayıt-* kelimesi için “sormak” anlamını verir ve Oğuzların bu kuralın aksine *ayıt-* fiilini “söylemek” anlamında kullandıklarını belirtir (Atalay I: 2006, s. 215-216). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 127). Memlûk sahası sözlüklerinin tamamında *ayıt-* fiili “sormak” anlamını kaybederek sadece “demek, söylemek” anlamında kullanılmaktadır (Toparlı - Vural - Karaathlı 2014, s. 17-18-19-78). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *ayıt-* kelimesi, “söylemek” anlamında geçmektedir.

ayruk

Kelime, Clauson'a göre “ayrı, başka” anlamlarına gelmektedir. Morfolojik olarak *adruk* kelimesiyle aynı gözüксе de aralarında semantik olarak anlam farklılığı vardır (Clauson 1976, s. 65). Kâşgarlı, hem *adruk* hem de *ayruk* biçimini Oğuzca olarak verir ve diğer Türklerin “başka” anlamında *adın* kelimesini kullandıklarını belirtir (Atalay I: 2006, s. 98-113).

İbni Mühennâ Lügati'nde de *ayruk* kelimesiyle ilgili önemli bir kayıt mevcuttur. İbni Mühenna; istisna başlığı altında, Arapçadaki *gayr* kelimesine karşılık olarak Türkçede aynı işlevdeki *özge* ve *ayruk* kelimelerinin kullandığını belirterek *barganlar beglerinden ayruk on idiler* ve *menim on koyunım bar idi kıatında kondon özge* örneklerini vermiştir (İM, 97). Bu örneklerdeki *-dan ayruk* ve *-dan özge* yapıları da lehçe farklılığına işarettir. Zira Doğu Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *özge* kelimesine karşılık, Oğuzca temelli tarihî metinlerde *ayruk* kelimesi kullanılmaktadır. Bu özellik de eserin yazıldığı çevrede, lehçe özelliklerinin birbirine karıştığının başka bir göstergesidir (Yapıcı 2016, s. 630).

Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 46). *Ayruk* kelimesi, Memlûk sahası sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî* ile *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*'de *ayruk* şeklinde; *El-Kavânî-*

nû'l-Küllîye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye'de ise *ayrık* şeklinde geçmektedir. Sözlüklerde kelimenin *adruk* şekline rastlanmamıştır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 18). *Rasûlid Hexaglot*'ta ise kelime *ayruk* olarak bulunmaktadır.

balçık

Kelime; Clauson'a göre, "çamur" anlamındadır (Clauson 1976, s. 333). Kâşgarlı da *balçık* kelimesi için Oğuzca kaydı vermiştir (Ercilasun - Akkoynlu 2015, s. 204). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinden Türkiye (Çoban 2005, s. 59) ve Azerbaycan Türkçesinde varlığını sürdürmektedir. Memlûk sahası sözlüklerinin tamamında *balçık* şekli, *Codex Cumanicus*'ta ise *balçuq* şeklinde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 23). *Rasûlid Hexaglot*'ta ise kelime *balçık* şeklindedir.

bayram

Clauson, bu kelimenin kökeninin Farsça *badrām* olduğunu ve "neşe, eğlence, keyif" anlamlarında kullanıldığını bildirmektedir (Clauson 1976, s. 308). Kâşgarlı Mahmud, kelimenin hem *badram* hem de *bayram* şeklini vererek ikinci şeklin "eğlence sevinç günü" anlamındaki *badram* kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu kaydetmiştir (Atalay I: 2006, s. 484; III: 2006, s. 176). Kelime, Oğuzcanın çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 56).

Kelime, Memlûk sözlüklerinden sadece *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fî Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*'ta ve ayrıca *Codex Cumanicus*'ta geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 26). *Rasûlid Hexaglot*'ta kelime, *bayram* şeklindedir.

bekle-

Kâşgarlı; *bekle-* fiilini Oğuzca olarak kayıtlamasa da bu fiilden türeyen *beklen-*, *beklet-* ve *bekleş-* fiillerini Oğuzca kaydıyla vermiştir. Kelime "gözetmek, saklamak, hapsetmek, kapatmak" anlamlarına gelmektedir (Atalay I: 2006, s. 326). Kelime, *İbn-i Mühenna Lügati* ve *El-Kavâninü'l-Küllîye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye*'de geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 27). *İbn-i Mühenna Lügati*'nin İlhanlı sahasına ait olduğu dikkate alınırsa Memlûk sözlüklerinde kelimeye ait sadece bir sözlükte kaydın olması önemlidir. *Rasûlid Hexaglot*'ta, *bekle-* kelimesi "korumak, muhafaza etmek" anlamında bulunmaktadır.

bekmes

Kâşgarlı Mahmud, *bekmes* kelimesinin Oğuzca olduğunu belirtmiştir (Atalay I: 2006, s. 459). Clauson da *bekmes* kelimesinin -Kıpçak sözlükleri haricinde- tarihî Oğuz metinlerinde ve çağdaş Oğuz lehçelerinde yaşadığını, diğer lehçelerde bulunmadığını kaydeder (Clauson, 1976: 327). Kelime, Memlûk sözlüklerinden *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fî Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve *Kitâb-ı Mecmû-ı Ter-*

cümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî'de geçmektedir (Toparlı-Vural-Karaatlı 2014, s. 27). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *bekmes* kelimesi bulunmaktadır.

ben

Kâşgarlı; *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te, teklik birinci şahıs zamirinin hem *b*'li hem de *m*'li biçimini vermiş ve *b*'li şeklin Oğuzca olduğunu kaydetmiştir (Atalay I: 2006, s. 339). Kelimenin *b*'li şekli, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 61). Memlûk sahası sözlüklerinde zamirin *ben* şeklinde kaydedildiği tek sözlük *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*'dir. Diğer Memlûk sözlüklerinde ise birinci şahıs zamiri *men* biçimindedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 27). *Rasûlid Hexaglot*'ta, diğer sözlüklerde görülmeyen bir biçimde zamirin hem *ben* hem de *men* biçimi verilmiştir.

bînar

Kâşgarlı, kelimenin *m*'li şekli olan *muñar* kelimesini “su gözü” anlamında ve Oğuzca olarak kaydeder (Atalay I: 2006, s. 339). Tarihî lehçelerde “su kaynağı” anlamında *bulak* ve *yul* kelimeleri de olmakla birlikte, Oğuzcanın tarihî metinlerinde ve çağdaş lehçelerinde kelimenin *b*'li biçimi olan *bînar* veya *piñar* şekli bulunmaktadır (Clouston 1976, s. 351). Kelime; Memlûk sahası sözlüklerinden *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fî Lugatî't-Türk ve'l-Kıfçak*'ta *bînar*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*'de ise *bıgar* ve *bıygar* şeklinde görülmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 30). Ancak *muñar* şeklinde bir örnek yoktur. *Rasûlid Hexaglot*'ta da *bînar* kelimesi bulunmaktadır.

boğ

Kâşgarlı Mahmud; *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te, kelimeyi Oğuzca kaydıyla vermiştir (Atalay III: 2006, s. 129). Tarihî Oğuzca metinlerde bulunmayan kelime; Çağdaş oğuz lehçeleri olan Türkiye, Gagavuz (Çoban 2005, s. 61) ve Azerbaycan Türkçelerinde görülmektedir. Kelime, Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fî'l-Lugatî't-Türkiyye'de*, *İbni Mühennâ Lügatî*'nde ve *Codex Cumanicus*'ta geçmektedir. Ayrıca *Codex Cumanicus*'ta kelimenin *boh* şekli de bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 34). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *boğ* kelimesi bulunmaktadır.

buyur-

Kelime; “emretmek, buyurmak” anlamında, Oğuzca kaydıyla *Dîvânü Lugatî't-Türk*'te geçmektedir (Atalay III: 2006, s. 186). Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak verdiği *buyur-* kelimesi, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 128). Kelime ayrıca

Memlûk sahası sözlüklerinin hepsinde, *İbni Mühennâ Lügati* ve *Codex Cumanicus*'ta geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 39). Karışık dil özelliklerinin görüldüğü *Rasûlid Hexaglot*'ta da *buyur-* kelimesi bulunmaktadır.

çak-

Kâşgarlı, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *ol* sözüğü *anıñ kulağğa çağdı* “o, sözü onun kulağına iletti” örneğiyle açıkladığı *çak-* fiilini Oğuzca kaydıyla vermektedir (Ercilasun - Akkoyunlu 2015, s. 238). *Dîvânü Lugati't-Türk*'te verilen kayıtlı bağlantılı olarak *çak-* fiili, Oğuzcanın tarihî metinlerinde “iyice anlatmak, tanıtmak, bildirmek, ifşa etmek” anlamlarında görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 132). Kelime, Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de geçmekte; *El-Kavânîni'l-Küllîye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye*'de ise *şak-*, *şık-* ve *şağ-* şekilleri bulunmaktadır. Ayrıca *Codex Cumanicus*'ta kelime, hem *çak-* hem de *çah-* şeklinde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 45). *Rasûlid Hexaglot*'ta *çak-* fiili, anlam değişmesine uğrayarak “iftira etmek, yalan söylemek” anlamlarında kullanılmaktadır.

çetük

Kelime, “kedi” anlamında kullanılmakla birlikte *maçı*, *müş*, *mıskıç* gibi “kedi” anlamına gelen çeşitli Türkçe kelimeler de bulunmaktadır (Clauson 1976, s. 402). *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *çetük* kelimesinin Oğuzca kaydıyla verilmesinin yanında, diğer Türklerin “kedi” için *müş* dedikleri yazmaktadır (Atalay I: 2006, s. 388; III: s. 127). Oğuzca olarak kayıtlanan kelime, tarihî Oğuzca metinlerde ve çağdaş Oğuz lehçelerinden sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında (DS-III-1152) görülmektedir (Çoban 2005, s. 69). Memlûk sahası sözlüklerinin tamamında *çetük* kelimesi ve kelimenin *şetik* ve *şetük* şekilleri de görülmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 49). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *çetük* kelimesi geçmektedir.

çömçe

Kelime, “kepçe” anlamında ve Farsça *çamça* kelimesinden gelmektedir (Clauson 1976, s. 422). Kâşgarlı kelimeyi Oğuzca kaydıyla vermektedir (Atalay I: 2006, s. 417). Kelime; tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinden Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 66). *Çömçe* kelimesi; bütün Memlûk sözlüklerinde görülmekle birlikte, *Codex Cumanicus*'ta *çömiş* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 53). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *çömçe* kelimesi geçmektedir.

tavuk ~ dağuk

Tarihî Uyğur metinlerinden itibaren görülmeye başlanan *tağıgu* kelime-

si, “kümes hayvanı” anlamına gelmektedir (Clauson 1976, s. 422). Kâşgarlı, kelimenin *taḡuk* şeklini Oğuzca kaydıyla vermiştir (Atalay II: 2006, s. 286). Tarihî Oğuz metinlerinde görülen *tavuk* şekli ile çağdaş Oğuz lehçeleri olan Türkiye Türkçesinde *tavuk*, Azerbaycan Türkçesinde *toyuğ*, Türkmen Türkçesinde *tovuk* ve Gagavuz Türkçesinde *tauk* şekillerinde kelime varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 107). Memlûk sözlüklerinin tümünde, *İbni Mühennâ Lügati* ve *Codex Cumanicus*’ta kelimenin *daḡuk*, *daḡuk*, *tafuk*, *taḡuk*, *tavuk*, *toḡuk*, *tavoh* şekilleri görülmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 55-258-259-266). *Rasûlid Hexaglot*’ta da kelimenin hem *tavuk* hem de *daḡuk* şekli bulunmaktadır.

delü ~ telü

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te kelime; *telü* biçiminde, “ahmak” anlamında ve Oğuzca kaydıyla verilmiştir (Atalay III: 2006, s. 232). Kelime, tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 114). Memlûk sahasına ait sözlüklerin tamamında kelime; *delü*, *telî*, *telü*, *tilü* şekillerinde görülmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 58-269). *Rasûlid Hexaglot*’ta, kelimenin hem *telü* hem de *delü* biçimleri bulunmaktadır.

deve ~ teve

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te kelimenin Oğuzca biçimi, *tewey* örneğinde verilmiştir: *Deve. Bir tek deveye ve topluluğa dahi söylenir. İki çıkak arasındaki w ile. Oğuzlar deve derler* (Atalay III: 2006, s. 225). *Deve* kelimesi; çağdaş Oğuz lehçeleri olan Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde yaşamaktadır (Çoban 2005, s. 70). Kelim; Memlûk sözlüklerinden *Kitâbü Bulgatü’l Müştak fî Lugati’t-Türk ve’l-Kıfçak ve Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye*’de *deve*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*’de *teve*, *İbni Mühennâ Lügati*’nde *tife*, *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye*’de *tüve*, *Codex Cumanicus*’ta ise *töve* şeklindedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014: 60-272-274-283-288). *Rasûlid Hexaglot*’ta ise diğer sözlüklerden farklı olarak kelimenin hem *teve* hem de *deve* şekli verilmiştir.

döndür-

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Oğuzca kaydıyla birlikte şu örnek geçmektedir: *ol ewiñe töndi* “o, evine döndü” (Atalay III: 2006, s. 184). Kelime, tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 148). *Dön-* fiili; Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*’de ve *İbni Mühennâ Lügati*’nde *dön-*, *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye* ve *Codex Cumanicus*’ta ise *tön-*

şeklindedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 64-282). *Rasûlid Hexaglot*'ta, kelimenin -DUr eki almış biçimi olan *döndür-* fiili bulunmaktadır.

evet

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ewet maddesinde Kâşgarlı şu bilgileri vermektedir: *Evet, peki manasında bir kelimedir. Bunda üç türlü söyleyiş vardır. Yağma, Toxsı, Kıpçak boyları ewet, Oğuzlar emet, evet, öbür Türkler yemet derler* (Atalay I: 2006, s. 51). Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak belirttiği *emet* ~ *evet* şekillerinden tarihî Oğuzca metinlerinde görülen ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettiren şekil *evet*'tir (Çoban 2005, s. 74). Memlûk sözlüklerinden *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, *El-Kavânînü'l-Küllîye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye*'de ayrıca *İbni Mühennâ Lügati* ve *Codex Cumanicus*'ta kelime geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 77). *Rasûlid Hexaglot*'ta, *evet* kelimesi bulunmaktadır.

imdi

Dîvânu Lugâti't-Türk'te emdi maddesinin altında, kelimenin Oğuzca şekli ile ilgili şu bilgileri verilmektedir: *Oğuzlar elif harfîni esre olarak söylerler ve imdi derler* (Atalay I: 2006, s. 125). Oğuzca olan *imdi* şekli, tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve Gagavuz Türkçesi haricindeki diğer çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 75). Kelime; Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*'de *imdi*, *Codex Cumanicus*'ta ise *imdi* ve *emdi*, *İbni Mühennâ Lügati*'nde ise *imdi* şekli bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 72-110-112). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *imdi* kelimesi bulunmaktadır.

it-

Dîvânu Lugâti't-Türk'te itti örneğinin altında Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman *itti*, öbür Türkler ise *kıldı* sözünü kullanırlar (Atalay I: 2006, s. 171). Oğuzca kayıtlı *it-* fiili tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 133). Memlûk sahası sözlüklerinin tümünde, *İbni Mühennâ Lügati* ve *Codex Cumanicus*'ta *it-* fiili bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 116). *Rasûlid Hexaglot*'ta yazar; Kâşgarlı'nın yaptığı gibi Oğuzlarla diğer Türklerin kullanım farklılığına dikkat çekmek istercesine “yapmak, etmek” anlamındaki kelimelerin bir kısmını *it-* fiili, bir kısmını da *kıl-* fiili ile yapmıştır.

kıldım

ittiñ

kılmadım

ittiñiz

kılmadıñ *itmediñiz*

kıldı *iderler*

kılmadı *itmediler*

kılduk

karınça

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *karınça* başlığının altında, Oğuzların kelimeyi *karınça* şeklinde söylediklerini belirtmiştir (Atalay I: 2006, s. 501). *Karınça* kelimesi, çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 78). Memlûk sözlüklerinin tümünde görülen *karınça* şeklinin yanında, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*'de *karınça* şekli de bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 128). *Rasûlid Hexaglot*'ta kelime, *karınça* şeklinde geçmektedir.

kat

Dîvânu Lugâti't-Türk'te kelime, “yanında, indinde” anlamlarına gelmekte ve Oğuzca olarak kayıtlanmaktadır: *beg katında* (Atalay I: 2006, s. 320). Kelime, tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 79). Memlûk sözlüklerinin tümünde, *İbni Mühennâ Lügati* ve *Codex Cumanicus*'ta *kat* kelimesi geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 131). *Rasûlid Hexaglot*'ta da “huzurunda, indinde” anlamında *kat* kelimesi bulunmaktadır.

keçe

Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *keçe* kelimesini Oğuzca olarak kayıtlamaktadır (Atalay III: 2006, s. 219). Kelime, tarihî Oğuzca metinlerde görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir (Çoban 2005, s. 81). *Keçe* kelimesi, Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de ayrıca *İbni Mühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 136). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *keçe* kelimesi bulunmaktadır.

keçi

Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *keçi* kelimesini Oğuzca olarak kayıtlamaktadır (Atalay III, 2006, s. 219). Kelime, eski Oğuzcada görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 82). *Keçi* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fî Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de ayrıca *İbni Mühennâ Lügati*'nde *keçi* şeklinde, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'de ise hem *keçi* hem de *keşi* şeklinde geçmektedir (Toparlı - Vu-

ral - Karaatlı 2014, s. 136-141). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *keçi* kelimesi bulunmaktadır.

kend

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *kend* kelimesinin açıklamasında, *Oğuzlarla ona uyanlara göre “köy”, Türklerin büyük bir kısmına göre “şehir” demektir* (Atalay I: 2006, s. 344) sözleriyle “köy” anlamındaki *kend* kelimesinin Oğuzca olduğunu aktarmaktadır. Kâşgarlı'nın *kend* kelimesini, doğu Türklerinin şehir, Oğuzların ise köy anlamında kullandığını yazması önemlidir. Nitekim Oğuzların yaşadığı kentlerden olan Yenikent (Yangikend) Arapça coğrafya eserlerinde *karyetü'l-hâdise* (veya cedide), Farsça bir coğrafya kitabında *dih-i nev* yani Yeniköy olarak geçmektedir (Sümer 1960, s. 572). Görülen o ki Oğuzların ilk yerleşik hayata geçiş hareketleri küçük yerleşimler oluşturma biçimindedir. Eski Oğuz metinlerinde *kend* kelimesi “kasaba” anlamında, çağdaş Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde “köy, kasaba”, Türkmen Türkçesinde “oba”, Gagavuz Türkçesinde “bina ve çadırların destek direği” anlamında kullanılmaktadır (Çoban 2005, s. 88). Kelimenin Memlûk sözlüklerinin tümünde, *İbni Mühennâ Lügati* ve *Codex Cumanicus*'ta “köy, kasaba” anlamında *ķend*, *kent*, *kint* şekilleri geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 138). *Rasûlid Hexaglot*'ta da “köy” anlamında *ķent* kelimesi bulunmaktadır.

keşür

Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *turma* maddesinde; Türklerin “havuca” *sarığ turma*, Oğuzların ise *keşür* dediklerini, bu şekli de Farslardan aldıklarını kaydetmektedir (Atalay I: 2006, s. 431). Kelime; Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte, çağdaş lehçelerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında (DS VIII-2771) ve Türkmen Türkçesinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 92). *Keşür* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* ve *El-Kavânî-nü'l-Küllîye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye*'de ayrıca *İbni Mühennâ Lügati*'nde *keşür*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'de ise *keşir* şeklinde bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 141). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *keşür* kelimesi bulunmaktadır.

ķısğaç

Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *ķısğaç* maddesinde; “küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır” açıklamasını verdikten sonra, kelimenin Oğuzca olduğunu kaydetmiştir (Atalay I: 2006, s. 455). *Ķısğaç* kelimesi; “böcek” anlamında, çağdaş Oğuz lehçelerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında (DS VIII: 2842) ve Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır (Çoban 2005, s. 81). Tarihî lehçelere

ait sözlüklerden *Divânü Lugâti't-Türk* haricinde herhangi bir sözlükte “böcek” anlamında *kısğaç* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak *Rasûlid Hexaglot*'ta, “ısta-kozdan küçük böcek, kerevit” anlamında *kısğaç* kelimesi bulunmaktadır.

kısrağ

Kâşgarlı; *Divânü Lugâti't-Türk*'te *kısrağ* maddesinde, Oğuzca kaydıyla “genç kısrağ” anlamını vermiş ve bir atasözünü örnek vermiştir: *kız birle kü-reşme kısrağ birle yarışma* (Atalay I: 2006, s. 474). *Kısrağ* kelimesi; çağdaş Oğuz lehçelerinden Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde yaşamaktadır (Çoban 2005, s. 80). Kelime; Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî, Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, Ed-Dürretü 'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve *El-Kavânînü 'l-Küllîye li Zabtı 'l-Lugati't-Türkiyye*'de *kısrağ*, *Codex Cumanicus*'ta ise *kısrağ* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 146). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *kısrağ* şekli bulunmaktadır.

koç

Kâşgarlı; *Divânü Lugâti't-Türk*'te *koç* maddesinde, kelimenin aslının Oğuzca ve asıl şeklinin de *koçnar* olduğunu belirtmektedir (Atalay I: 2006, s. 321). Kelime, eski Oğuzcada görülmekte ve çağdaş Oğuz lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 90). *Koç* kelimesi, Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî ve Kitâbü Bulgatü 'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve 'l-Kıfçak*'ta ayrıca *İbni Mühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 152). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *koç* kelimesi bulunmaktadır.

kova

Kâşgarlı; *Divânü Lugâti't-Türk*'te *kova* kelimesinin Oğuzca olduğunu kayıtlamaktadır (Atalay III: 2006, s. 237). Kelime, Oğuzcanın çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 84). *Kova* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* ve *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'de *koğa*, *İbni Mühennâ Lügati*'nde ise *kova* şeklindedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 152-155). *Rasûlid Hexaglot*'ta da kelimenin Oğuzca biçimi olan *kova* şekli bulunmaktadır.

kömüren

Kâşgarlı; *Divânü Lugâti't-Türk*'te *küwürgen* maddesinde kelimenin anlamının “dağ soğanı” olduğunu ve Oğuzların buna *kömürgen* dediğini bildirmektedir (Atalay I: 2006, s. 522). Kelime, Oğuzcanın çağdaş lehçelerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 78). *Kömürgen* kelimesi, Memlûk sözlüklerinin hiçbirinde geçmemektedir. Ancak

Rasûlid Hexaglot'ta, “dağ soğanı” anlamında ve *kömüren* kelimesi bulunmaktadır.

köpçük

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *köpçük* maddesinde, eğerin ön ve arka yastıkları şeklinde açıkladığı kelimeyi Oğuzca olarak kayıtlamaktadır (Atalay I: 2006, s. 478). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında (DS VIII: 2960) varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 79). *Köpçük* kelimesi, Memlûk sözlüklerinde geçmemektedir. Ancak *Rasûlid Hexaglot*'ta, “eyer bezi” anlamında *köpçük* kelimesi bulunmaktadır.

kurt

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *kurt* maddesinde, “solucan soyundan olan hayvanlar” açıklamasıyla birlikte Oğuzların *böri*'ye *kurt* dediklerini kaydetmektedir (Atalay I: 2006, s. 342). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 88). *Kurt* kelimesi, Memlûk sözlüklerinin tümünde ve *İbni Müühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 164). *Rasûlid Hexaglot*'ta da “böri” anlamında *kurt* kelimesi bulunmaktadır.

öñ

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *öñdün* maddesinde, “Oğuzlar dal ve nun harflerini atarak *öñ* derler, bu Oğuzlar için bir kuraldır” açıklamasıyla kelimenin *öñ* şeklinin Oğuzca olduğunu belirtmiştir (Atalay I: 2006, s. 115). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 96). *Öñ* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *El-Kavâninü'l-Küllîye li Zabtu'l-Lugati't-Türkiyye*'de *ön*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de *öñ* ayrıca *Codex Cumanicus*'ta hem *öñ* hem de *ön* şeklinde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 211) *Rasûlid Hexaglot*'ta da *öñ* kelimesi bulunmaktadır.

sağ elig

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *elig* maddesinde, Türklerce söylenen *oñ elig* kelimesinin karşılığı olarak Oğuzların *sağ elig* dediklerini kaydetmiştir. Ayrıca *sağ elig* maddesinde de kelimenin Oğuzca olduğunu ve diğer Türklerin bu kelimeyi bilmediklerini belirtmiştir (Atalay I: 2006, s. 72; III: 2006, s. 154). Kelime, Oğuzcanın çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 100). *Sağ* kelimesi; Memlûk sözlüklerinde geçmemekte, *İbni Mühennâ Lügati*'nde bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 222). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *sağ* kelimesi görülmektedir.

sındu

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sındu* maddesinde, kelimenin “makas” anlamına geldiğini ve Oğuzca olduğunu belirtmiştir (Atalay I: 2006, s. 418). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 104). *Sındu* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'de *sındu*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*'de ise *sındı* şeklinde bulunmaktadır (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 235). *Rasûlid Hexaglot*'ta da “makas” anlamında *sındu* kelimesi görülmektedir.

sınık

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sınuş* maddesinde, kelimeyi Oğuzların *sınık* şeklinde söylediğini ve asıl olarak *sındu* kelimesinden geldiği için Oğuzca *sınık* şeklinin daha doğru olduğunu belirtmiştir (Atalay III: 2006, s. 365). Kelime Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 105). *Sınık* kelimesi; Memlûk sözlüklerinin tümünde, *Codex Cumanicus* ve *İbni Müühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 235). *Rasûlid Hexaglot*'ta da kelimenin Oğuzca biçimi olan *sınık* şekli görülmektedir.

sor-

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sordı* maddesinde, kelimenin “sormak, emmek” anlamlarına geldiğini ve bu iki şeklin de Oğuzca olduğunu belirtmektedir (Atalay III: 2006, s. 181-182). Kelimenin iki anlamı da Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 139-140). *Sor-* kelimesi; “soru sormak” anlamında Memlûk sözlüklerinin tümünde, *Codex Cumanicus* ve *İbni Müühennâ Lügati*'nde geçmektedir. Kelimenin “emmek” anlamı ise *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'ve *İbni Müühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 239). *Rasûlid Hexaglot*'ta da *sor-* kelimesi “emmek” anlamında görülmektedir.

tamar

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *tamur* maddesinde, Oğuzların kelime-deki mim harfini üstün söyleyerek *tamar* dediklerini kaydetmiştir (Atalay I: 2006, s. 362). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 112). *Tamar* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, *El-Kavâninü'l-Küllîye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye* ve *Kitâbü Bulgatü'l Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*'ta ayrıca *Codex Cumanicus* ve *İbni Müühennâ Lügati*'nde *tamar*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'de

damar, *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lugati 't-Türkiyye*'de ise hem *tamar* hem de *tamur* şeklinde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 55-260-261). *Rasûlid Hexaglot*'ta kelimenin *tamar* şekli görülmektedir.

tavar

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'te *tavar* maddesinde, kelimeyi “canlı veya cansız mal” şeklinde açıklamış ayrıca Oğuzlar ve Oğuzlara yakın olanların v ile *tavar* dediklerini belirtmiştir (Atalay I: 2006, s. 362). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 112). *Tavar* kelimesi; Memlûk sözlüklerinden *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lugati 't-Türkiyye*'de *tuvar*, *El-Kavânînü 'l-Küllîye li Zabn 'l-Lugati 't-Türkiyye*'de *davar* şeklinde görülmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 57-286). *Rasûlid Hexaglot*'ta, kelimenin *tavar* şekli bulunmaktadır.

uç

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'te *uç* maddesinde, kelimeyi “bir nesnenin tükenmesi” anlamında Oğuzca kaydıyla vermiştir (Atalay I: 2006, s. 44). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 116-117). *Uç* kelimesi; Memlûk sözlüklerinin tümünde, *Codex Cumanicus* ve *İbni Müühennâ Lügati*'nde geçmektedir. (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 291). *Rasûlid Hexaglot*'ta *uç* kelimesi görülmektedir.

yaña

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'te *yaña* maddesinde, kelimeyi “derenin yanı, herhangi bir ırmağın bir yanı” anlamında Oğuzca kaydıyla vermiştir (Atalay III: 2006, s. 369). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 122). *Yaña* kelimesi, “cihet, yön” anlamında Memlûk sözlüklerinden sadece *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lugati 't-Türkiyye*'de bulunmaktadır. Ayrıca *İbni Müühennâ Lügati*'nde de *yaña* kelimesi geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 309). *Rasûlid Hexaglot*'ta da “cihet, taraf” anlamında *yaña* kelimesi görülmektedir.

yerdeş

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'te *yerdeş* maddesinde, “iki kişinin aynı şehirden olması, hemşeri” şeklinde açıkladığı kelimeyi Oğuzca kaydıyla vermiştir (Atalay III: 2006, s. 40). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesi ağızlarında (DS XI: 4250) varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 122). *Yerdeş* kelimesi, Memlûk sözlüklerinin tümünde ayrıca *İbni Müühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 319). *Rasûlid Hexaglot*'ta, *yerdeş* kelimesi bulunmaktadır.

yügrük

Kâşgarlı; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *yügrük* maddesinde, kelimenin “hızlı, koşucu at” anlamlarına geldiğini ayrıca Oğuzların bilgili ve erdemli kişilere *yügrük bilge* dediklerini kaydetmektedir (Atalay III: 2006, s. 45). Kelime, Oğuzcanın tarihî metinlerinde görülmekte ve çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürmektedir (Çoban 2005, s. 121). *Yügrük* kelimesi, Memlûk sözlüklerinden *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*'de ayrıca *İbni Mühennâ Lügati*'nde geçmektedir (Toparlı - Vural - Karaatlı 2014, s. 331). *Rasûlid Hexaglot*'ta *yügrük* kelimesi bulunmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sözlükte verilen *t-~ d-*, *b- ~ m-*, *-g-*, *-g ~ Ø* ve *b- ~ Ø* ikili şekillere bakıldığında *Rasûlid Hexaglot*'ta karışık bir dil sahasına ait kullanımın varlığı görülmektedir. Sözlüğün yazarının aynı satırda bir kelimenin yukarıda gösterdiğimiz ikili şekillerini vermesi, sahadaki mevcut birden fazla kullanıma işaret etmenin yanında fonetik varyantların kullanımlardaki ayırıcı değerine de temas etmektedir. Yazar, bilinçli bir tercihle derlediği veya başka sözlüklerden aldığı kelimelerin kullanımındaki farklılıkları göstermiştir.

Sözlükteki Oğuzca unsurlar sadece fonetik farklılıklarla kısıtlı kalmamakta, morfolojide de görülmektedir. Bunlar; emir-istek kipinin birinci şahıs çekiminde, geniş zaman çekiminde ve görülen geçmiş zaman birinci çoğul şahıs çekiminde kendini göstermektedir. Özellikle ayrılma hâli ekinin sadece *+DAn* şeklinin kullanılması ve bazı zamir çekimlerinde yönelme hâli eki olarak *+A'*'nin kullanılması bunlara örnek olabilir.

Türkçenin tarihî sözlüklerinde, kelimelerin hangi lehçeye ait olduğunu tespit etmek genellikle zordur. Kelimeler, ufak tefek fonetik farklılıklarla lehçelerde varlığını sürdürmüşlerdir. Ancak *Rasûlid Hexaglot*'ta görülen ortak kelimeler, çoklu şekiller (*aķ ~ ürüñ, küpe ~ ısırga, barça ~ tükel ~ kamu, yan- ~ küy-, akça ~ yarmak* vb.) ve DLT'de Oğuzca kaydıyla geçen (*bekmes, armağan, ayruk, evet, buñar* vb.) kelimeler, sözlüğün yazıldığı coğrafyadaki karışık dil yapısını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Çadan, ağığ, yağağ ve *yayağ, kuğuruğ* ve *kuyuruğ* (yan yana), *ağağ yüzi* ve *ayağ astı* (alt alta) gibi hem d'li hem de y'li örneklerin bir arada olması, yazı dili olarak Harezm Türkçesinin Kıpçak sahası eserlerinde (*Codex Cumanicus* hariç) ne kadar etkili olduğunu bir daha kanıtlamaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'le ortaklaşa örneklerden *erinç, sökti, terki, keyik, kuygu* kelimeleri Karahanlı Türkçesinden itibaren tarihî lehçelerde görülmemektedir. *Çilgü* kelimesini ise Clauson “hapax” olarak belirtmiştir (Clauson 1976, s. 420). Tek örnek olarak değerlendirilen *çilgü* kelimesinin dahi *Rasû-*

lid Hexaglot'ta görülmesi, yazarın Türkçe kelimelerin derlemesini yaparken faydalandığı kaynaklar arasında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün de olduğu fikrini güçlendirmektedir. Ayrıca eskicil öğeleri içermesi bakımından sözlüğün dil katmanları arasına Karahanlı Türkçesini de eklemek gerekmektedir.

Yukarıdaki tespitler, hem Memlûk coğrafyasındaki karışık nüfus yapısını hem de bu ortamda oluşan yazı dilinin karışık özelliklerini anlamamız için önemli ipuçları vermektedir.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşit Rahmeti, "Kıpçak", *İslam Ansiklopedisi*, C VI, 1955, s. 713-716.
- ATA, Aysu, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I*, TDK Yay.: 521, *II*, TDK Yay.: 522, *III*, TDK Yay.: 523, *IV Dizin*, TDK Yay.: 524, Ankara 2006.
- CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University, Oxford 1972.
- ÇOBAN, M. Selda, "*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Geçen Oğuzca Kayıtlı Dil Malzemesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- DANKOFF, Robert, "The Kings Oictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in *Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Translated by: Tibor Halasi-Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti and Edmund Schiitz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Allsen. Edited with notes and commentary by Peter B. Golden. Handbook of Oriental Studies, section 8: Central Asia , vol. 4. Leiden: Brill, 2000. Pp. xiii+418, plates.", *Journal of the American Oriental Society*, 121-3, 2001, s. 514-516.
- ECKMANN, Janos, *Çağatay Türkçesi El Kitabı*, Kesit Yay., İstanbul 2009.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*, TDK Yay., Ankara 2015.
- GABAİN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1998.
- GOLDEN, Peter, "*The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Translated by: Tibor Halasi-Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti and Thomas A. All, sen. Edited with notes and commentary by Peter B. Golden. Handbook of Oriental Studies, section: 8, Centeal Asia, vol. 4. Brill, Leiden 2000.
- GÜL, Bülent, "İbni Mühenna Lügati'nin Türk ve Moğol Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi", *Türkbilgi*, 2010/19, s. 87-95.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997.

- GÜNER, Galip, “*The King’s Dictionary: The Rasûlid Hexaglot Üzerine Düşünceler*”, *Dil Araştırmaları*, sayı:10, Bahar 2012, s.141-150.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2003.
- İNAN, Abdülkadir, “XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe”, *TDAY Belleten* 1953, s. 53-71.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Seyf-i Sarâyî, Gülistân Tercümesi (Kitâb-ı Gülistân bi’t-Türkî)*, TDK Yay., Ankara 1989.
- KORKMAZ, Zeynep, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*, 1972, (Ankara 1975), s. 433-446.
- NALBANT, Mehmet Vefa, “-DUK Eki ve Divanü Lugati’t-Türkte -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi”, *Türkoloji Dergisi*, XV. Cilt, Sayı: 1, 2003, s. 193-203.
- ÖZGÜR, Can, “Binary-Multiple Words and Forms in the King’s Dictionary Having Six Languages, Written in the Field of Mamluk and Kipchak Written in the Field of Mamluk and Kipchak in the King’s Dictionary Having Six Languages - *Memlük-Kıpçak Sahasında Yazılmış Altı Dilli Kral’ın Sözlüğünde İkili-Çoklu Kelime ve Şekiller*”, *International Journal of Social Science*, Volume 5 Issue 2, April 2012, s. 237-241.
- SÜMER, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *TTK Belleten*, C XXIV, S 96, Ankara 1960, s. 567-594.
- ŞEN, Serkan, *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.
- TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, TDAD: 9, İstanbul 2003.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOPARLI, Recep - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2014.
- YAPICI, Ali İhsan, “İbni Mühenna Lugati Üzerine Bazı Tespitler / Some Determinations on İbni Mühenna Lugati”, *TURKISH STUDIES* -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 11/20, Fall 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9464>, p. 617-632.

‘KOÇ’ TAN ‘KOÇ’ A

Ahmet Şefik ŞENLİK

Kelimeler; dilden dile aktararak, uçsuz bucaksız coğrafyalar kat ederek, kimi zaman minimal kimi zaman radikal ses değişimlerine maruz kalarak, kimi zaman küçük anlam değişimleriyle kimi zaman ilk bakışta asli anlamıyla arasında hiçbir irtibat kurulamayacak derecede bambaşka bir anlam kisvesine bürünmüş olarak köken diline rücu edebilmektedirler. Hatta aynı kelime; menşe dile farklı dil ve/veya coğrafyalardan, farklı tarihî katmanlarda, farklı anlamlarla birden fazla giriş de yapabilmektedir. İşte bu durumlara bir örnek teşkil etmesi münasebeti ile burada ‘koç’ kelimesi üzerinde duracağız.

Güncel Türkçe Sözlük’te ‘koç’ kelimesine baktığımızda eş sesli ve eş yazımlı birden fazla madde başı kelimenin, birden fazla sözlük biriminin var olduğunu görüyoruz.¹ Bunlardan birisi -ki biz buna Türk Dil Kurumu sözlüğünde olduğu gibi “koç (I)” diyelim- kökeninin Türkçe olduğunda herkesin şüphesiz hemfikir olduğu, ‘koyunun erkeği’ anlamına gelen kelimedir. Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlük*’ünde bu, “**koç (I) 1.** Damızlık erkek koyun. **2.** Sağlıklı, gülbüz genç erkek.” şeklinde ifade edilmiştir.²

TDK *Güncel Sözlük*’te “koç (II)” olarak kaydedilen ikincisi için ise kelimenin İngilizceden alındığı belirtilmektedir. Kelimenin İngilizceden alınmış olduğu hususunda bir şüphemiz yoktur fakat kelimenin köken dili İngilizce değildir ve bu hususta bazı yanlışları düzeltmek için biraz sondaj çalışması yapmak gerekmektedir. Türkçeye bir spor terimi olarak girmiş olan bu ikinci sözlük birimi için, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “**koç (II) isim, spor İngilizce**

¹ Gök bilimi terimi tasnifi altında üçüncü bir sözlük birimi olarak kaydedilmiş olan **koç (III)**, aslında **koç (I)**’den tercüme yoluyla bir anlam aktarımı neticesinde teşekkül etmiştir ve burada inceleme dışında bırakılmıştır. **Koç (III) özel, isim, gök bilimi 1. özel, isim, gök bilimi** Zodyak üzerinde Balık ile Boğa arasında bulunan takımyıldızın adı, Hamel.”

² Ayverdi (2011): “KOÇ i. (Orta Türk. [Oğuzca] koç < koçgar) [Kelime Farsça, Macarca ve Moğolca’ya da geçmiştir] 1. Damızlık erkek koyun /.../ 2. mec. Yiğit delikanlı ...”; Çağbayır (2007): “koç {eT. koç / Moğ. kuça} is. 1. zool. Damızlık erkek koyun. {eT} {eAT} (aynı) [DLT] [EUTS] [DK] 2. mecaz. Sağlıklı ve iri yarı genç; delikanlı; yiğit. {eAT} (aynı) 3. {eAT} {OsT} Erkek.”

coach 1. isim spor Çalıştırıcı. 2. Kişilerin liderlik veya yöneticilik özelliklerini, becerilerini geliştirmeye yönelik, belli bir amacı hedefleyerek daha etkili sonuçlara ulaşmasını sağlamak için çalışan kimse.” anlamları verilmiştir.³ İfade ettiğimiz gibi Türkçede bunun telaffuz bakımından diğer ‘koç’tan bir farkı yoktur. Bununla birlikte kelime modern İngilizcede “coach” şeklinde yazıp [kootʃ] / [kōtʃ] olarak ya diftonglu ya da uzun vokalli bir surette telaffuz edildiğini ifade edelim.

Öncelikle kökeninin Türkçe olduğunda şüphe bulunmayan, ‘koyunun erkeği’ anlamına gelen “koç (I)” için bazı bilgiler vermek gerekecek. ‘Koç’ kelimesi, Oğuz dillerine mahsus bir kelimedir (Gagavuzcada *koç*, Azerice ve Türkmencede *goç*). Kâşgarlı Mahmut, *Divan*’da “koç”un Oğuzca olduğunu, aslının da *koçngar* olduğunu ifade eder (bk. Atalay II: 1985, s. 321; Ercilasun-Akkoyunlu 2014, s. 141). Oğuz dilleri dışında kelime *koçnar* (ve benzerleri) şeklinde geçer.⁴

Şimdi, koç (II)’nin geriye doğru izini sürelim. İngilizceden alınmış olduğunu belirttiğimiz koç (II)’nin, Türkçede ilk defa ne zaman kullanıldığına dair kesin bir bilgi yok fakat yerleşmesine / yaygınlaşmasına dair bir fikir ileri sürebiliriz. Bu, kanaatimizce 1980’li yıllardan sonra olmuştur. Kelimenin yerleşmesinde; medyanın, özellikle televizyonun rolü büyüktür. 1980’li yılların başında, TRT’de lise düzeyindeki bir okulun genellikle zencilerden oluşan basketbol takımının ve bunların beyaz çalıştırıcısının maceralarını konu edinen “Beyaz Gölge” (The White Shadow) isimli bir Amerikan dizisi yayınlanmakta idi.⁵ Türkçe seslendirmesinde, takım çalıştırıcısının adı o zaman “Koç (Reeves)” olarak çevrilmişti. O zamanlar ‘hoca, takım çalıştırıcısı’ anlamıyla koç kelimesini yadırgadığımı ifade etmek isterim. Daha sonra 2002-2004 arasında yine TRT’de yayınlanan, zikredilen Amerikan dizisinden adapte edildiği aşikâr olan “Koçum Benim” adlı bir yerli dizi ile artık kelime tamamen yerleşti. Bu dizi üzerinden bu surette üstelik ‘yiğidim, aslanım’ anlamında kullanılan ‘koçum’ tabiri ile koç (II) arasında bir çağrışım irtibatı kurulmuş oldu. Bugün kelime artık sadece spor mevzusunda değil, diğer birtakım farklı bağlamlarda da kullanılabilir: eğitim koçu, öğrenci koçu, (yabancı) dil koçu, hayat koçu, yaşam koçu vb.

³ Ayverdi (2011): “KOÇ i. (İng. coach) Basketbol takımını çalıştıran, oyun sırasında yol gösteren kimse.” Çağbayır (2011) “Koç [İng. coach] is. 1. *spor* Bir spor takımını, özellikle basketbol takımını çalıştıran kişi; çalıştırıcı.”

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Doerfer III: 1967, s. 539-541; Räsänen 1969, s. 274; Clauson 1972, s. 592; Eren 1999, s. 247; Gülensoy I: 2007, s. 530.

⁵ http://www.nytimes.com/2010/09/10/sports/basketball/10whiteshadow.html?_r=1&src=me&ref=sports

İngilizcede ‘coach’ kelimesi, hem fiil hem de isim olarak kullanılmaktadır. Sözlüklerde isim olarak kullanıma dair iki sözlük birimi verilmiştir. Birinci sözlük birimi için, tercüme ederek verecek olursak “1. Atlar tarafından çekilen -özellikle kapalı- araba. 2. Demir yolu arabası, vagon. 3. Özellikle uzun seyahatler için tasarlanmış, konforlu otobüs.” gibi anlamlar verilmiştir. 18. yüzyılın başlarından itibaren de coach (I)’den mecazen bugün “spor hocası, spor çalıştırıcısı” anlamlarını haiz olan coach (II) oluşmuştur.⁶ “Coach”, İngilizceden Türkçeye yalnızca bu anlamıyla geçmiştir. İngilizcede coach (I)’den coach (II)’ye mecaz yoluyla geçiş; muhtemelen hocanın, çalıştırıcının bir araba gibi kişiyi bir noktadan alıp ileriki bir noktaya çekmesi, taşıması; bir sınavda vs. başarıya aracılık etmesi; talebenin ilerlemesine, gelişmesine katkıda bulunmasını çağrıştırmaları cihetiyle husule gelmiştir. Coach (II)’deki anlam değişmesi, mecaz yoluyla coach ‘araba’ (at arabası) anlamını taşıyan (I) üzerine bina edildiğine göre, coach (I)’in kökenini sorgulamamız gerekecek.

Oxford’un güncel İngilizce sözlüğünde, ‘coach’un menşenin (Fransızca “coche” üzerinden geçmiş olmakla birlikte) Macarca olduğu ifade ediliyor. Kelimenin İngilizcede 16. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlandığı bilgisi veriliyor. Orijin dil olarak Macarca veriliyor ve kelimenin bu dilde *kocsi szekér* [koçi sekër] olarak bulunduğu kaydediliyor.⁷

Kocsi szekér, Macarcada “Kocs’a ait, Kocs-lu araba; Kocs arabası” demektir. Burada *kocs* kelimesine mensubiyet ifade eden bir *-i* eki eklenmiştir. *Kocs* [Koç]; Macaristan’ın kuzeyinde Slovakya sınırı yakınlarında, bugün yaklaşık üç bin nüfusu barındıran bir kasabadır. Avrupa’da at arabası imali ile şöhret bulmuştur ve bu şöhreti sayesinde *Kocs* kelimesi, muhtelif ses değişimleriyle Avrupa dillerine geçmiştir. Çekçe: *koçar*; Slovakça: *koč*; Almanca: *Kutsche*; Flemenkçe: *koets*; Katalanca: *cotxe*; İtalyanca: *cocchio*; İspanyolca, Portekizce ve Fransızca: *coche*; Bulgarca ve Sırpça: *koçiya*; Lehçe: *kocz*; Arnavutça: *koçi*; Rumence: *koçije* vs.⁸ Görüldüğü gibi bunlarda *Kocsi szekér* tamlamasındaki *szekér* ‘araba’ kısmı atılmış ve sadece kasabanın adı kullanılır olmuştur.

Kocs kelimesinin kökenine bilahare geri dönmek üzere *kocsi* (eski imla-sıyla *kocsy*) [koçi] hakkında Türkçeyi ilgilendiren bazı hususlara temas edelim. Yukarıda belirttiğimiz gibi birçok Avrupa diline girmiş bulunan *kocsi*, ‘at arabası’ anlamıyla Türkçeye de girmiştir. *Tarama Sözlüğü*’ne göre kelime

⁶ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/coach> (erişim 20.02.2016); *New American Oxford Dictionary*, 2015; *Webster’s New Encyclopedic Dictionary*, 1993.

⁷ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/coach> (erişim 20.02.2016); *New American Oxford Dictionary* 2015.

⁸ Krş. Miklosich 1889, s. 11.

“koçu” olarak henüz daha 15. yüzyılda kullanılmıştır (1995, s. 2597). Bu bilgi ne kadar güvenilir, bilemiyoruz. Zira *Tarama Sözlüğü*’nde tanıgın alındığı eser, yalnızca bir tahmin olarak 15. yüzyıla dâhil ediliyor. Eğer eser gerçekten 15. yüzyılda yazılmış ise hem at arabasının kendisi hem de adı çok hızlı bir surette yayılmış olmalı çünkü söz konusu at arabası ilk defa ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında *kocsi* (*szekér*) olarak anılmaya başlamıştır.⁹ Osmanlı Türkçesine *koçi* ya da *koçu* olarak girmiş olan bu kelime, en geç 16. yüzyıldan itibaren metinlerde kullanılmaya başlandı. 17. yüzyıl sözlükçüsü Meninski, “koçi”yi [koçi] ‘araba’nın o zamanki eş anlamlısı olarak görmüş ve “currus, quo [e]quis vehitur” ‘atlar tarafından çekilen araba’ anlamını vermiştir (II: 1680, s. 3785). TDK’nin *Türkçe Sözlük*’ünde bugün *koçu* olarak geçiyor (2005). Görüldüğü gibi İngilizce coach’tan evvel kelime, dilin daha evvelki bir tarihî tabakasında Macarcadan koçi / koçu olarak alınmıştır.

15. yüzyıl Osmanlı metinlerinde, at arabası için Macarcadan başka bir kelimenin daha alınıp kullanıldığını biliyoruz: *hintó* (kimi zaman Macarca çokluk ekiyle *hintó-k*) (bk. mesela İnalçık: krş. Şenlik, 2016). Koçi / koçu ve hinto arabalarının Osmanlı Dönemi’nde kullanımlarına ilişkin bilgi için bk. Pakalın 1993.

Nihayet Macarcadaki kocs kelimesinin kökenini, bunun Türkçe koç kelimesiyle bir alakasının olup olmadığını sorgulayabiliriz. Bugün standart Macarcada Türkçe *koç* kelimesinin karşılığı, *kos*’tur [koş]. Bu kelime Macarcaya Türkçeden geçmiştir. Doerfer, bu Oğuzca kelimenin Eski Çuvaşça üzerinden Macarcaya geçmiş olduğunu ifade ediyor (III: 1967, s. 540) (krş. Eren 1999, s. 247). (Çuvaşça ile Oğuz dillerinin ilişkisine dair bk. Benzing 1953, s. 72.)

Kocs’lu Macar etnolog Zsigmond Bátky (1874-1939); doğduğu büyüdüğü köyün isminin “koch” olarak ilk defa 1217 de kaydedilmiş olduğunu, daha sonra bunun “kos”a [koş] dönüştüğünü ifade ediyor. Bátky’nin ifadesine göre kelime, “kuch, kwch, koch, kocs, kos” gibi farklı imla şekilleri ile yazılabilmektedir. Köyün ilk sakini, 1325 tarihinde *Kocsi Fekete Pál* ‘Koçlu Kara Paul’ adı ile anılmaktadır. Bátky’ye göre bu şahıs, Türk adı taşıyan bir Macar’dır. Köyün ismi de bu Türkçe soyadından geliyor.¹⁰ Burada, *koç* kelimesinin Türkçeden Macarcaya geçiş zamanının Osmanlılar Dönemi olmadığını altını çizmek lazım. Bu geçiş, 13. yüzyıldan önce ve Eski Çuvaşça üzerinden gerçekleşmiş olmalı (bk. Doerfer III: 1967, s. 539-541; Gombocz 1912, s. 131).

⁹ Bk. Baofu 2012.

¹⁰ <http://kocs.hu/tortenelem/> (erişim 20.02.2016)
<http://hintoztato-gyergyomede.hu/6/a-hinto-kocsieredete> (erişim 20.02.2016)

Sonuç

Oğuz dillerine ait koç kelimesi, Türkçe (Eski Çuvaşça) > Macarca > Fransızca/(Almanca) > İngilizce > (Amerikan İngilizcesi) > Türkçe şeklinde bir yol izleyerek yüzyıllar sonra Türkiye Türkçesine bambaşka bir anlamla geri dönmüştür. Kelimenin menşei hakkındaki eksik/yanlış bilgiler hem Türkçe sözlüklerde hem de başta İngilizce olmak üzere, Avrupa dillerinin sözlüklerinde tamamlanmalıdır/düzeltilmelidir.

Kocs kasabasının amblemi.

Amblem üzerine *kos* (koç) ve *kocsi szekér* görülüyor.

KAYNAKLAR

- ATALAY, B., *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, TDK Yay., Ankara 1985.
- BAOFU, B., *The Future of Post-Human Transportation*, Cambridge 2012.
- BENZING, J., *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden 1953.
- AYVERDİ, İ., *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011.
- CLAUSON, Sir G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London 1972.
- ÇAĞBAYIR, Y., *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul 2007.
- DORFER, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III*, Wiesbaden 1967.

- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU, *Kaşgarlı Mahmud, Divanu Luga-ti't-Türk*, Ankara 2014.
- EREN, H., *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- GOMBOCZ, Z., "Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache." *Memoires de la Société Finno-Ougrienne* 30, Helsinki 1912.
- GÜLENSOY, T., *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yay.: 911, Ankara 2007.
- İNALCIK, H. - M. Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân. İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavatname*. TDK Yay., Ankara 1989.
- MENINSKI, F., *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae-arabicae-persicae. Lexicon turcico-arabico-persicum*, (Tıpkıbasım: M. Ölmez - S. Stachowski), İstanbul 1680.
- MIKLOSICH, F., "Die slavischen, magyarschen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschätze, V.", *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse*, Cilt: 118, Wien 1889.
- New Oxford American Dictionary*, Oxford University Press 2011.
- PAKALIN, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- RÄSÄNEN, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki 1969.
- ŞENLİK, A. Ş., *Tiryaki Hasan Paşa Gazavatnamesi ve Üzerine Bir Dil İncelemesi*, İstanbul 2016.
- TAMÁS, M. - K. László, *Magyar-Angol Kisszótár*, Budapest 2002.
- "Tarama Sözlüğü", *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV*, Ankara 1996.
- TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005.
- Webster's Dictionary, *Webster's New Encyclopedic Dictionary*, New York 1993.
- <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/coach>(erişim: 20.02.2016)
- <http://kocs.hu/tortenelem/> (erişim: 20.02.2016)
- <http://hintoztato-gyergyomedence.hupont.hu/6/a-hinto-kocsieredete>(erişim 20.02.2016)

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ TIP METİNLERİNDEN TARAMA SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR: ORGAN ADLARI

Ahmet Turan DOĞAN*

GİRİŞ

Türk Dil Kurumunun önemli yayınlarından biri olan *Tarama Sözlüğü*, özellikle Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserler üzerine yapılan çalışmalara birinci derecede kaynaklık eden bir sözlüktür. *Tarama Sözlüğü*, yaklaşık 80 yıldır olduğu gibi bugün de yeni eserlerin yayımlanmasıyla genişlemeye devam etmektedir.

Tarama Sözlüğü, bugünkü hâlini alana kadar uzun ve meşakkatli bir yol kat etmiştir. Türkiye Türkçesinin tarihî söz varlığını ortaya koymak için, ilk olarak 1934 yılında iki ciltlik *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adlı eser yayımlanmıştır. Ardından 1935 yılından başlanarak ilk aşamada 135 eser taranmış, 1941 yılından itibaren de eldeki veriler bir yandan sözlük biçiminde düzenlenirken bir yandan da eser tarama işi devam ettirilmiş ve 135 olan taranan eser sayısı 160'a yükseltilmiştir. Böylece 1943-1957 yılları arasında bugünkü tarama sözlüğünün ilk örneği, *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü* adı altında her biri A'dan Z'ye kadar olmak üzere dört cilt hâlinde yayımlanmıştır. Bu ilk çalışmanın ardından, 67 eser daha taranarak eser sayısı 227'ye çıkarılmış ve 1963-1972 yılları arasında ilk diziyi oluşturan dört ciltlik sözlüğün verileri bir araya getirilerek bunlara taranan 67 eser eklenmiş ve altı ciltlik *Tarama Sözlüğü* yayımlanmıştır. Bu altı ciltlik çalışmaya, 1974-1977 yılları arasında *Ekler* ve *Dizin* ciltleri dâhil edilmiştir. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin'in büyük emekleriyle hazırlanan bu çalışmaların ardından 1983 yılında Cem Dilçin tarafından tüm ciltlerdeki söz varlığı tek bir ciltte toplanmış ve *Yeni Tarama Sözlüğü* adıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmada; *Tarama Sözlüğü* için taranan eserlerden alınan tanık cümleler çıkarılmış, kimi yanlışlar düzeltilmiş ve sonuna Arap alfabesinden Latin alfabesine bir dizin

* Yrd. Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: ahmetturanndogan@gmail.com

eklenmiştir. Bizim çalışmamızda esas kabul ettiğimiz baskılar ise hem sekiz ciltlik *Tarama Sözlüğü*'nün hem de *Yeni Tarama Sözlüğü*'nün 2009 yılına ait baskılarıdır.

Türkçe, büyük bir kültür ve uygarlığa sahip bir milletin dilidir. Bu sebeple de yazılı olarak takip edebildiğimiz tarihimizin her evresinde Türkçeyle fazla sayıda eser kaleme alındığı görülmektedir. Bu evrelerden biri de Oğuzların tarih sahnesine çıktığı ve kendi ağızlarına dayalı bir yazı dili oluşturmaya başladıkları dönemdir. XIII. yüzyıldan itibaren başlayan bu dönem, bugün de devam etmektedir. *Tarama Sözlüğü* de buradan hareketle Türkiye Türkçesinin tarihî bir sözlüğünü ortaya koymak adına, XIII-XIX. yüzyıllar arasında Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserleri konu almıştır. Bu tarihî devirler içerisinde ise Eski Anadolu Türkçesi eserleri, taşıdığı Türkçe sözcük oranıyla daha kıymetli bilgiler içermektedir. Bu dönem eserleri arasında da tedavi yöntemlerini halkın kolay anlayıp uygulaması adına, daha sade bir Türkçe ile yazılan tıp metinleri dikkat çekmektedir. Bu eserlerin bir kısmı çeviri olmasına rağmen Arapça, Farsça veya Yunanca sözcük oranı sınırlı sayıdadır. Bunlar da ilaç ve bitki adı gibi terim niteliğindeki sözcüklerdir. Bu dönem yazarları, eserlerinde Türkçe sözcükleri daha fazla kullanmaya özen göstermiştir. Arapça, Farsça veya Yunanca terimlerin Türkçedeki karşılıklarını hemen bu terimlerin yanında kullanılmış veya kendince yeni terimler türetmişlerdir. Bu durum da Eski Anadolu Türkçesi döneminde Türkçenin özelde bir tıp dili olarak kullanıldığının önemli bir kanıtıdır:

bağarsuğların başlağusı ol çapucıdandır ve bağarsuğlar altı dürlüdür anuñ evveli bir bağarsuğdur kim aña işne 'aşeri dërler anuñ uzunluğı on iki barmağdur eksüksüz artuğsuz her bir kişinüñ kendü barmağıyla ikinci bağarsuğa şâyim dërler şâyim dëdügi oruc dutıcı dëmek olur bu adı aña anuñiçün dërler kim hemişe boş olur anuñ içinde ta'âm eglenmez ve ödden aña bir yol vardur kim şafrâyı anuñ içine döker kişi hâcete varmağ istedügi andan-dur kim ol şafrâ ol bağarsuğa dökilür. (TM, 15b/7-12)

persiyāvşân ki baldırıkara dirler bir yeñi çölmekde birez şuyıla ağzın örtüp kaynadalar tâ ki hâl ola. (KTH, 42b/9-10)

aña muğimü'z-zemñi ya'nñ kötürümleri kaldıran dirler. (MT, 126a/7)

boğazda hanâzır vâkı' olsa kim aña Türkçe toñuz başı derler. (22b/3-4)

Tarama Sözlüğü'nü oluşturmak adına taranan eserlere bakıldığında bu eserlerin tıbbi içerikli olanlarının sayı bakımından çok az olduğu görülür. Doğrudan doğruya tıp alanında yazılmış kitaplar arasından *Akrabadin Tercümesi*, *Edviye-i Müfredede*, *Hazainü's-Saâdât*, *Mücerrebname*, *Müfredat-ı İbni Baytar Tercümesi*, *Müntehabü'ş-Şifa*, *Teshil* ve *Yadigâr-ı ibni Şerif* in; bir bö-

lümünün tıpla ilgili olduğu kitaplar arasından da *A'cebü'l-Acaib*'in tarandığı tespit edilmiştir. Bizim çalışmamızda ise *Cerrâh-nâme* (*Alâ'im-i Cerrâhîn*), *Cerrâh-nâme*, *Edviye-i Müfred*e, *Envâ-ı Emrâz*, *Et-Teshil Fi't-Tıbb*, *Hazâ'inu's-Sa'âdât*, *Hulasa*, *Kitâbu Emrâzi'l-Ayn*, *Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb*, *Kitâbu Hükemâ-yı Tertib-i Mu'âlece*, *Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet*, *Kitâbü'l-Mühimmât*, *Menâfi'u'n-Nâs*, *Miftâhü'n-Nûr* ve *Hazâinü's-Sürûr*, *Mücerrebnâme*, *Müntahab-ı Fi't-Tıbb*, *Müntehab*, *Müntahab-ı Şifâ*, *Mürşid*, *Nazmü't-Teshil*, *Risale-i Hasâtü'l-Külye* ve *l-Mesâne*, *Sultâniye*, *Terceme-i Akrahâdîn*, *Terceme-i Kâmilü's-Sinâ'a*, *Tervihü'l-Ervâh*, *Tıbb-ı Nebevî*, *Tuhfe-i Mübarizi* gibi metinler taranmıştır. Bunların yanında *Tercüme-i Müfredat-ı İbn-i Baytar*, *Teshil* ve *Yadigâr-ı İbn-i Şerif* adlı metinlerin ise baskıları bulunamadığı için taranamamıştır. Görüldüğü üzere, bizim taradığımız tıp metinlerinin sayısı 27 iken *Tarama Sözlüğü* için taranan tıp metinlerinin sayısı -biri tam tıp metni olmamak kaydıyla- sadece 9'dur. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış tıp eserlerinin de taranarak burada geçen söz varlığının *Tarama Sözlüğü*'ne eklenmesi, Türkiye Türkçesinin tarihî bir sözlüğünü oluşturma adına önemlidir. Ayrıca yapmış olduğumuz incelemede, daha önce taranmış eserlerde bazı sözcüklerin gözden kaçtığı da görülmüştür.

XIV. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar gerek telif gerekse de tercüme çok sayıda tıp metni yazılmıştır. Türkçenin söz konusu dönemde tıp dili olarak kullanıldığının kanıtı olan bu metinler; organ adları, bitki adları, hastalık adları, ilaç adları ve alet adları gibi pek çok alanda söz varlığı hazineleri sunmaktadır. Bu hazinelerin taranıp düzenlenmesi oldukça meşakkatli bir iş olduğu için, sınıflara ayrılarak incelenmesi daha isabetli sonuçlar elde etmemizi sağlayacaktır. Bu sebeple biz de söz konusu tıp terimleri arasından “organ adları”nı konu edindik ve bununla ilgili bir inceleme yaptık.

Çalışmamızda, öncelikle 27 adet tıp metni organ adları bakımından tarandı. Elde edilen organ adları, *Tarama Sözlüğü*'nde geçip geçmediğine ve Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşüp düşmediğine göre değerlendirildi ve *Tarama Sözlüğü*'ne alınmayı hak edenler seçildi. Bunlar arasında tek bir sözcükten oluşanlar olduğu gibi sözcük öbeği biçiminde olanlar da vardı.

İncelememiz ana hatlarıyla şu üç başlık çerçevesinde yapılmıştır:

I. TS'de bulunmayıp Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde tespit edilen organ veya vücudun bir bölümünün adları:

Bu bölümde *Tarama Sözlüğü*'nde bulunmayıp taradığımız Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde geçen organ veya vücudun bir bölümünün adı olan sözler alfabetik olarak sıralanmıştır. Bunların anlamları verildikten sonra geçtiği eser, bu eserin yüzyılı, eserde kaç kere geçtiği ve bu eserdeki kullanımı bir

örnek cümle içerisinde verilmiştir. Bu başlık altında, toplamda 114 adet organ veya vücudun bir bölümünün adı bulunmaktadır.

II. Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde *TS*'deki anlamından başka bir anlamda tanıklanan organ veya vücudun bir bölümünün adları:

Bu bölümde *Tarama Sözlüğü*'nde bulunan fakat anlamı, Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerindeki organ adlarından farklı olanlara yer verilmiştir: *biñar TS*'de “pınar, çeşme” / *EATTM*'de “göz pınarı”; *köpri TS*'de “köprü, üst geçit” / *EATTM*'de “köprücük kemiği”; *tuluğ TS*'de “tulum” / *EATTM*'de “duluk, yanak”... Bu başlık altında, toplamda 14 adet organ veya vücudun bir bölümünün adı bulunmaktadır.

III. Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde *TS*'deki biçiminden başka bir biçimde tanıklanan organ veya vücudun bir bölümünün adları:

Bu bölümde *Tarama Sözlüğü*'nde bulunan fakat taradığımız metinlerde ses değişimine uğramış, birkaç ses eklenmiş veya düşmüş biçimde tanıklanan organ adlarına yer verilmiştir: *TS*'de *aya* “avuç içi” / *EATTM*'de *ağya* “avuç içi”, *TS*'de *bögrek*, *bögrik* “böbrek” / *EATTM*'de *böyrek* “böbrek”, *TS*'de *baş tamarı* “baş damarı” / *EATTM*'de *başlık tamarı* “baş damarı”... Bu başlık altında, toplamda 37 adet organ veya vücudun bir bölümünün adı bulunmaktadır.

Taradığımız eserlerin ait olduğu yüzyıl konusunda; telif veya istinsah tarihleri kesin olanların dışında, söz konusu eserler üzerine çalışan araştırmacıların dil incelemesi neticesinde ortaya koyduğu kanaatler esas alınmıştır. Bu sebeple bazı eserler için bir yüzyıl verilirken bazı eserler için ikisinde de olabileceği düşüncesiyle iki yüzyıl verilmiştir. Bu arada XVI. yüzyıla ait bazı eserler de Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini devam ettirdiği için çalışmaya dâhil edilmiştir.

Çalışmada; organ adlarının geçtiği cümleler verilirken daha kolay faydalanılması adına varak ve satır numaraları, örnek cümlelerin sonunda verilmiştir. Bunun yanında eserde, söz konusu madde başı birden fazla sayıda geçiyorsa toplamda kaç kere geçtiği örnek cümlelerin altına yazılmıştır. Aynı madde başına ait örnekler sıralanırken eserlerin yüzyılları esas alınmış ve eskiden yeniye doğru bir sıra takip edilmiştir. Aynı anlama gelen birden fazla madde başı varsa bunların sadece birine ne anlama geldiği yazılıp diğer eş anlamlılarına “bk.” kısaltmasıyla gönderme yapılmamıştır. Bunun yerine, söz konusu madde başlarının hepsine ne anlama geldiği yazılmış ve birbiriyle aynı anlama gelen madde başlarının sonuna diğer eş anlamlıları “~” (eşitlik, denklik) işareti konup koyu olarak yazılmıştır. Böylece okuyucuların söz konusu terimin

anlamını eş anlamlıların hepsinde görmesi sağlanmış ve “bk.” kısaltmaları ile oradan oraya giderek vakit kaybetmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

İNCELEME

1. TS’de bulunmayıp Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde tespit edilen organ veya vücudun bir bölümünün adları:

1. arka oñurğaları: Sırt boyunca uzanarak vücuda destek sağlayan; kemikten, kıkırdaktan veya her ikisinden oluşan; içinde omuriliği barındıran kemik yapı, sırt kemiği, omurga. ~ **arçası möhreleri, oñur.**

tatlu bâdem yağı teşennüce ve arka oñurğalarına dāyim tūrtse müfıddür. (KTH, XV. 105b/19-20)

TS’de *oñurğa, oñurha, oñurka* biçimlerinde geçen bu sözcük, *arka oñurğaları* biçiminde tanıklanmamıştır. Aslında *oñurğa* sözcüğü, sırttaki omurgaları karşılamak için tek başına yeterliyken bu örnekte *arka* (sırt) sözcüğüyle birlikte kullanılarak bir pekiştirme yapılmıştır.

2. arçası möhreleri [*T+Far. mūhre (omurga kemiği)*]: Sırt boyunca uzanarak vücuda destek sağlayan; kemikten, kıkırdaktan veya her ikisinden oluşan; içinde omuriliği barındıran kemik yapı, sırt kemiği, omurga. ~ **arka oñurğaları, oñur.**

arçası möhrelerin ve boynın benefşe ve şabağ yağıyla avadan ovalar. (MŞ, XIV. 94b/4)

3. aşığa çeñe: Yay biçiminde olup şakak kemiklerine tutunan ve alt dişleri taşıyan yüzün en büyük kemiği, alt çene.

üstün çeñede on biş pāre ol sūñügile kim başıla bile müsterekdür ve aşığa çeñede dört pāre ve dişler otuz iki pāre... (MT, XV. 22b/10-11)

MT’de toplamda altı kere tanıklanmıştır.

ve aşığa çeñeye dört pāre sūñükdür ve dişleri otuz iki pāredür on altısı üstün çeñede ve on altısı aşığa çeñededür. (CN-1, XV-XVI. 128a/7-8-9)

CN-1’de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

4. aşığa dudak: Dudaklardan altta olanı, alt dudak.

ba’zısı aşığa çeñe dişlerinin diblerine ve aşığa dudakda bile yayılır. (MT, XV. 26a/2)

MT’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

5. ‘avrat âleti [*Ar. ‘avret (kadın)+Ar. âlet (bir işte kullanılan vasıta)+T.*]: Kadının cinsel organı, vajina.

eger ikisi berāber degülse hunša olur ki anda hem er ve hem ‘avrat āleti olur. (KM, XV. 1b/17)

6. ayak yağı: Ayağın üst kısmındaki kemik.

*her bir ayak süñükleri tamām otuz süñükdür topuķ öķçe ayak arķası iki bilegi ayak bilegi **ayak yağı**nı barmaķlar.* (TM, XIII-XIV. 10b/D)

yağrın sözcüğü, “sırt, sırtın yukarı kürek kısmı” anlamlarına gelmektedir. Burada ise ayağın üst, yani sırt kısmını karşılamak için kullanılmıştır.

7. baş çömçesi: Çene kemiklerini de içini alan kafa kemiği, kafatası.

baş çömçesi iki pāre süñükdür baş ve çeñe süñügi elli pāredür. (H, XV. 3b/13)

8. başuñ kemügi: İnsanda ve omurgalılarda içinde beyin bulunan, başın kemik bölümü. ~ **baş süñüki**, **ķafa süñügi**.

eger başuñ kemüginüñ taş perdesinde şöyle yirleşmiş ola kim ol perde andan incinüp ağrımış ola. (MR, XV. 219b/11)

9. baş süñüki: İnsanda ve omurgalılarda içinde beyin bulunan, başın kemik bölümü. ~ **başuñ kemügi**, **ķafa süñügi**.

ol baş süñüki delüklerini kim her birinden bir siñir-i asıl çıkar kiminde göz kiminde ķulaķ kiminde burun kiminde ağız her birin bir dürlü resm eyler. (HS, XV. 8a/6)

HS’de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

10. başuñ ardı: Boynun arkası, ense.

bir pāresi başuñ ardındadır ve tepenüñ iki süñüğine ulaşıkdur ve aña ‘aźmü’l-nuķra dirler ya’nı eñse süñügi. (MT, XV. 23a/5)

MT’de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

11. başuñ tuluñı: Göz, alın ve yanak arasında, elmacık kemiğinin üstünde bulunan çukurumsu bölge, şakak.

başuñ tuluñı ağırsa köpek derisin yā at derisin düttüzdüreler düttününe dura. (KTH, XV. 4b/13)

KTH’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

12. beyni perdesi [*T.+Far. perde (ince örtü)*]: Beyni üst üste saran zar, korteks.

beyninüñ perdesinde ya beynide sersām olsa ya ķandan ya şafrādan ya balğamdan ya sevdādan olur. (KM, XV. 9b/6-7)

13. bınśır barmağ [*Ar. bınśır (yüzük parmağı) + T.*]: Orta parmak ile serçe parmak arasındaki parmak, yüzük parmağı.

*bir tamardur ki elüñ arkaśında ħınśır barmağıla **bınśır barmağ** arasında-ki sol tarafda ola.* (EM, XIV. P52b/7)

14. bir gözölü (bağarsık): Kalın bağırsağın ilk bölümü olan ve ileum ile kalın bağırsağı birleştiren, iltihaplanmasıyla apadisit oluşan, tek bir ağzı olduğu için bu adla anılan bir kese, çekum, kör bağırsak, ‘aver, ‘aver būküñ.

*śayuda altı bağarsıkdur birine śāim dirler ya’nı oruç ve birine iśnā-’a-şerj dirler zırā uzunluğı on iki barmağ kadarıdur ve birine diğāk dirler ya’nı ince ve birine ā’ver dirler ya’nı **bir gözölü** ve birine kolon dirler ve birine müstevej dirler ya’nı toğru.* (MT, XV. 41b/12)

15. boğaz evleri: Boğaz çevresi.

*anuñ işi ħanāzır ve ur olmağdur **boğaz evlerinde** olmağdur ve bunlardan ne kim aşığa inerse uyluğda çıkar, deşilür, degmede ħāśıl olmaz.* (CN-1, XV-XVI. 74a/1)

16. boğaz süñükleri: Boğaz kemikleri.

*ol tamara rābit-ı tihālī dirler yukarusından **boğaz süñüklerine** berkinmişdür.* (HS, XV. 58b/1)

17. boğaz tamarları: Boğazın iki yanında bulunan atardamarlar ve toplardamarlar.

*boğaz damarında her ulaşuğ ayrılmağ ki **boğaz tamarlarında** ola aña қаzır dērler ya’nı ayrılmağ.* (TM, XIII-XIV. 22b/D)

*eger kıandan olursa ‘alāmeti dil kızıl olmağ ve ağzı kıatı olmağ ve **boğaz tamarları** tolu olmağ ve çekili çekili gelmekdür.* (MŞ, XIV. 64a/10)

18. boğurdağ: Soluk borusunun üst bölümü, ümük, imik, gırtlak, boğaz.

*barmaqlaruñ bendükçeleri ve **boğurdağı** ‘uźvlar ve nefesüñ ‘uźvları ve meśāne daħı kim bevli dutar* (MT XV. 37a/11)

19. boğurtlak kemürdekleri: Gırtlak kıkırdakları.

*bilgil öyken bir cismdür kim anuñ terkibi bir itdendür kim gül rengine beñzer ve hem **boğurtlak kemürdeklerinden** ve hem müteħarrik tamarlardandır.* (MT, XV. 42a/3)

20. boğurtlak saçanağları: Boğaz kasları.

*gögüzde birkaç bölük olur bir bölügi yukarıya döner ve **boğurtlak saçanağlarına** varur.* (MT, XV. 26b/10)

21. boş siñir: Retinadan beyne görme bilgisini taşıyan sinir, optik sinir.

şebekî tabağasın bildürür ve bu tabağa boş siñirlen verîdden terkîb ol-mışdur. (MR, XV. 11b/7)

MR'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

22. boyun: Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi, boyun.

toñuz başı gâlib boyında olur balğam-ı gâližden hâdis olur. (TKS, XIV. 2a/19)

TKS'de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

eger anı dögüp bala kıatup yëseler boyında olan hanâzîr başını giderür. (EM, XIV. P34a/14)

budurur nef'i boyından yukarısı arınur.

nağldür tıblarda bu hıśâl kim anda bulunur. (NT, XV. 25b/6)

boyın eti andan çimke andan pehlü üzerine yatur ol dahı hâreket gibidür. (HS, XV. 31a/1)

HS'de toplamda dokuz kere tanıklanmıştır.

bunlar elleri ve boyını ve göğüzi ve bili ve budları fužûldan arıdur. (MT, XV. 64b/12)

MT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

boyın şişiyiçün Cālinūs eydür. (EE, XV-XVI. 7b/9)

EE'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

23. boynuz: Bazı hayvanların başında bulunan, tırnaksı bir maddeden, uzun, kıvrık veya çatallı korunma organı, boynuz.

eger sığır boynuznuñ içinden ya'nı yumşakından bir aya degin günde iki direm virüriseñ 'illetinden halâs bulur. (MT, XV. 142a/10)

24. budacuk: Büyük sinirden ayrılmış küçük sinir parçası.

her bir boğun kıatında andan birkaç budağ ayrılır ve budacuklar ol yirlere degin varur kim eyegülerile murdâr iligüñ aralığıdur. (MT, XV. 34b/13)

25. burın: Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı, burun.

mu'tedil uyku nefşânî kuvveti süst eyler ve tabî'at kuvvetine yardım eder kıatı iç yörimek ve burın kanın sâkin eyler. (TM, XIII-XIV. 39a/3)

dohışmak dış burında hâriş olmak

durıban yürimege kaşs kılmağ. (TE, XIV. 52a/1330)

TE’de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*burun içinde biten kılları yolmañuz bil kim maķaşıla kesüñüz **burın** kılın yolmağ eñile renc getirür.* (TN, XV. 46b/8)

*ol arada emcek başına beñzer iki siñir ucu var yumrucağ **burın** delüğinden her çoķu kim girer ol iki siñire varur.* (HS, XV. 54b/1)

HS’de toplamda altı kere tanıklanmıştır.

*on ikinci faşında **burunuñ** ‘illetlerini bildürelüm.* (MT, XV. 8a/1)

*ekşer bu verem yüzde olur ve **burın** içinde başlar.* (CN-2, XVI. 81b/6)

CN-2’de yirmi dokuz kere tanıklanmıştır.

*bir zerre tütüyā-yı perverdeyi gözün **burından** yañağı köşesine koyalar.* (KEA, XV 33a/3)

KEA’da toplamda altı kere tanıklanmıştır.

26. **burun yolu:** Burun deliği.

*bilgil kim havā cānı diñlendürür şol kadar kim ağız ve **burun yolında** nefes alır.* (TM, XIII-XIV. 33a/8)

TM’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

27. **çavun:** Deve, eşek gibi hayvanların erkeklik organı.

*deve **çavunuñ** göyündüreler külin eleyeler ‘aķırķarħa ve ferfiyün ve dār-ı fülful ve aķ büber berāber yumuşak dögeler ve datsuz şıra ile yoğuralar źekere ve huşateyne yaķu ideler çoķ menfa’at ide.* (KM, XV. 32a/14)

28. **çeñe sünügi:** Omurgalılarda çiğnemeyi sağlayan iki taraflı kemik, çene kemiği.

*baş çömçesi iki pāre sünükdür baş ve **çeñe sünügi** elli pāredür.* (H, XV. 3b/13)

29. **daban:** Ayağın alt yüzü, taban.

*bir ıssı ısıtmalularuñ **dabanlarınıñ** altına anuñılan bir kaç keret yaķu ideler.* (MR, XV. 302a/13)

*eger aħşam yatacağ vaķt ayağın pāk yuyup ba’dehu bir miķdār ķatrānı **dabanına** sürüp taħammül idebildükce yana tabanın āteşe ķarşu dutup ķızdursalar bi-iźni ‘llāh def’ ola.* (KHTM, XV. 68b/6)

30. **dadın tamarı:** Dildeki damar.

bogazdan ve dadın tamarından kan alalar ammā çok aķa. (CN-1, XV-XVI. 88b/10)

31. daşak: Er bezi, erlik bezi, haya, taşak.

horōs daşagını bişürüp yēdüresin eyüdü. (EE, XV-XVI. 13b/6)

32. dericük: Zar, bağırsak zarı.

ol bir rencdür ki bağırsuğı sıyrındusı tiz şafrāyıla ya tuzlu balgamıla gider dahı bağırsuk dericügi kanar. (EM, XIV. P33a/1)

toy cigerinüñ içindeki yaşılcı dericügi kırudıp döğüp göze çekmek fāyide eyler. (KEA, XV. 82b/2)

33. dil sūñügi: Alt çenenin alt arkasında bulunan ve dilin dış kaslarının tutunduğu oldukça küçük bir kemik, dil kemiği.

dil sūñüğinde dört üñükden yana çeker ikisi yere yere getürür. (TM, XIII-XIV. 13a/D)

34. diş dibi: Dişin çene kemiği içine gömülü olan bir veya birkaç dallı uzantısı, diş kökü.

‘āķırķarhāyı kāfūrıla ezüp diş dibine dürtseles fāyide ēde. (MŞ, XIV. 57a/14)

MŞ’de toplamda sekiz kere tanıklanmıştır.

giderür diş dibinden ol ķurūhı

hāşā-yı kilyeden budur fütūhı. (TE, XIV. 88a/2323)

TE’de toplamda 3 kere tanıklanmıştır.

bir pāre şeb kıatalar dişleri dibin muhkem süre süre yuya. (H, XV. 17b/11)

H’de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

māzuriyūn tohmı südlügen südüyle yoğuralar ve kıatrāna kıatalar ve diş dibine süreler. (KHT, XV. 77b/4)

‘aķķı döğüp diş dibine kıosalar sızladuğın gidere ve muhkem ide. (KTH, XV. 13b/14)

KTH’de toplamda 3 kere tanıklanmıştır.

35. dizūñ degirmeni: Dizin ön tarafında bulunan yassı susamsı kemik, diz kapağı. (H, MÜ)

eger diz çıkısa ayağın egemez ve devşürümez zırā kim dizūñ degirmeni yerinden çıkar evvel ılıcaķ su ile yuyalar yağ birle ovalar. (H, XV. 49b/2)

*ammā diz çıksa ayağın egemez ve dirşüdemez zîrā kim **dizüñ degirme-ni** yirinden çıkar ammā ılıcağ şuyıla yuyalar yağıla ovalar.* (MÜ, XV. 66b/11)

36. doynak: Koyun, keçi gibi hayvanların tırnağı, toynak.

*keçi **doynağı** itdükde tencir*

imā boynuzıla zift aña tedbir. (TE, XIV. 373a/10022)

*şu sığırınıñ **doynağın** göyündürseler ve dögseler sañk itseler suyla uçuk dutan kişi içse fāyide ide.* (KM, XV. 44a/8)

37. ebher tamarı [Ar. *ebher* (atardamar)+T.]: Kalbin sağ karıncığından akciğerlere, sol karıncığından vücudun diğer bölümlerine kan taşıyan damar, arter, atardamar.

*hayberde yedüğüñ ağulu söğüşün zahmeti eşeri benden gitmez her yıl belürür hattā **ebher tamarını** kesecek vakt olmışdur.* (TN, XV. 14b/13)

38. ekhel damarı / ekhel tamarı / ekhel tamarı [Ar. *ekhel* (kolun iç tarafındaki ana damar)+T.]: Dirseğin iç tarafında bulunan ve hacamat yapılan üç damardan ortada olanı, ortadamar. ~ **gövde tamarı**

ekhel damarı

*baş bert olmadın tiz şāh damarlarda ve alın damarından ba'zı vaktde iki **ekhel damarından** kan alalar.* (TKS, XIV. 45b/8)

ekhel tamarı

*pes evvel 'ilācuñ bu olsun kim sağ kolınıñ **ekhel tamarından** kan alsın.* (MT, XV. 133b/6)

MT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*on yedinci **ekhel tamarı** altında olur aña bāselik dirler.* (CN-1, XV-XVI. 156a/6)

CN-1'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

ekhel tamarı

***ekhel tamarından** kan aldura ya'nı orta tamardan kan çıkaralar.* (TKS, XIV. 16a/2)

TKS'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*Cābir bin 'Abdu'llah rivāyet kılar kim peygāMBER ('a.s.) sa'da döğün urdı **ekhel tamarı** üzerine ve ekhel bir tamardur elüñ iç yanında.* (TN, XV. 14b/10)

TN'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

*müşkil zahmetdür tedbjr-i 'ilâc evvel gerekdür kim **ekhel tamarından** kan alalar.* (H, XV. 28a/15)

H'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*eger kan çok olursa kan alalar **ekhel tamarından** veya bāselikden kan alalar.* (KHT, XV. 56b/12)

KHT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

*evvel ibtidāsında **ekhel tamarından** kan alalar.* (MÜ, XV. 49b/10)

MÜ'de toplamda yedi kere tanıklanmıştır.

39. elekçi kemügi: Omuz kemerinde yer alan bir tür kemik, köprücük kemiği.

*omuz ba'zı vaqt ol ucında olan kemikle bile çıkar ve ba'zı vaqt başka çıkar ve bunlar gāyet tēz çıkağan olur ve anlaruñ geyrekleri perk degüldür ve **elekçi kemügi** ve küregi ikisi ineñ güç göremezler ammā omuz dāyimā güç görür.* (KHT, XV. 15b/5-6)

40. elma: Yüzün kulak, burun, göz ve üst çene arasındaki bölümünü kaplayan bir çift çıkıntılı kemik, elmacık kemiği. ~ **çığıt, yüz süñügi.**

*katı zarb doquna ve çıka ve bir **elması** sına anuñ gibiden çok görüpduruz.* (ETFT, XVI. 103a/12)

41. emik: Meme.

nāzile içün tere tohmın döğüp ekşi enār şuyıyıla qarışdurup yağı gibi edesin emigi üzerine koyasın nāfi'dür. (EE, XV-XVI. 28b/12)

42. eñse süñügi: Ense kemiği.

*aña 'ažmü'l-nuqra dirler ya'nı **eñse süñügi** ve tepenüñ iki süñüğine ulaşıqdur.* (MT, XV. 23a/7)

43. eñse tamarı: Ense damarı.

eñse tamarı kim aña halfu'r-rāz dërler menfa'ati depe ve omuz ağırsın def' eder. (H, XV. 4b/12)

dördünci eñse tamarı kim aña halifü'r-re'is dërler menfa'at depe ve omuz ağırsın def' eder. (KHT, XV. 59a/9)

44. er aleti: Erkeğin cinsel organı, penis. ~ **erlik aleti**

*eger ikisi berāber degülse hunşa olur ki anda hem **er** ve hem 'avrat **aleti** olur.* (KM, XV. 1b/17)

45. erlik âleti: Erkeğin cinsel organı, penis. ~ **er âleti**

eger döğüp sikencübünile içseler balğamları tenden sürer ve anı yèseler erlik âletine kuvvet virür. (MŞ, XIV. 23a/9)

46. gövde tamarı: Dirseğin iç tarafında bulunan ve hacamat yapılan üç damardan ortada olanı, orta damar. ~ **ekhel damarı** / **ekhel tamarı** / **ekhel tamarı**

evvel şîfatda gövde tamarından kan alalar. (KM, XV. 11b/14)

47. göz ahı: Gözün beyaz kısmı.

çü muhrak ola göz ahına nâfi'

kurûh-ı cefn-i harq-ı nâra dâfi'. (TE, XIV. 127b/3499)

remed bir şişdür kim tabaka-yı mültehimede ya'nî göz ahında olur. (MT, XV. 82b/7)

MT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

48. gözce: Kalp ve karaciğer gibi organların boşluk yeri.

cemî'i-i bedene gîzâ bu tamardan geçer ve birisi bağırûñ gözce yirinden ibtidâ ider. (MT, XV. 29b/9)

MT'de toplamda altı kere tanıklanmıştır.

49. hınsır barmağ [Ar. *hınsır* (serçe parmak)+T.]: Serçe parmak. ~ **kiçi barmağ**, **sirçe barmağ**.

bir tamardur ki elüñ arkasında hınsır barmağıla bınsır barmağ arasında ki sol tarafda ola. (EM, XIV. P52b/6-7)

50. hoşka süñügi [Ar. *hoşka* (küçük kutu biçiminde kap)+T.]: Kalça kemiğinin üst kısmı.

'ırku'n-nisâ rencine ki ol bir ağırdur ki hoşka süñüginüñ bendükşesinden kıpar taş yañadan uyluğa iner. (EM, XIV. M19b/6)

51. igne: Bileğe yakın, incikte bulunan bir kemik. ~ **ikene**, **ögene**.

bilek vaqt olur kim kendü çıkar ve vaqt olur ignesi çıkar ve vaqt olur kim ikisi bile çıkar. (KHT, XV. 19a/14)

KHT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

şöyle bilesin kim incikde iki kemik vardır birisi incikdür ve birisi ignedür (CN-1, XV-XVI. 36b/7)

CN-1'de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

52. ikene: Bileğe yakın, incikte bulunan bir kemik. ~ **igne, ögine.**

kaçan kim ikene şınsa ve dizine yakın olsa ayak ilerüye mumculur ve incik şınsa ayak girüye kükülür. (ETFT, XVI. 102b/4)

ETFT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

53. iki kanadlu süñük: Omurgadaki yassı kemikleri oluşturan iki kemik tabakasından her biri.

iki kanadlu süñüğüñ kanadları bir birine kilitlenmişdür oñurğa süñükleri gibi. (MT, XV. 22a/8)

54. ince bağarsuğ: Sindirim kanalının mide ile kalın bağırsak arasındaki kısmı, ince bağırsak. (TM)

şol ince bağarsuğlarda renc olsa eger renc şol yoğun bağarsuğlarda olursa anı aşağıdan hūkneyile otalamağ gerek. (TM, XIII-XIV. 42b/4)

üç dürlü kırt dürür birisi şoqlucandır ince bağarsuğda dürür ve birisi namāzbozdur yoğun bağarsuğda dürür. (MT, XV. 103b/5)

MT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

55. ince tamarlar: Vücuttaki en küçük kan damarlarına verilen ad, kılcal damar. ~ **incecük tamarlar, tamarcuğ.**

mē'deyile bağır ortasında ince tamarlar vardır. (MT, XV. 14b/6)

56. incecük tamarlar: Vücuttaki en küçük kan damarlarına verilen ad, kılcal damar. ~ **ince tamarlar, tamarcuğ.**

kanı şol incecük tamarlar [içinde sürüp] iletmek içündür. (TM, XIII-XIV. 7b/3)

TM'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

57. işitmek siñiri: İşitme siniri.

'asabü's-semi' dirler ya'nı işitmek siñiri ve bu siñir ilerüden ibtidā ider ve iki kulağıñ delüğine girer. (MT, XV. 26a/9)

58. kafa süñüğü: İnsanda ve omurgalılarda içinde beyin bulunan, başın kemik bölümü, kafatası. ~ **başuñ kemüğü, baş süñüğü.**

ādemüñ alını süñüğü kafa süñüğünden yumşak olur. (MNHS, XV. 22a/3)

59. kalaça kemük: Gövdenin arka bölümünde, bacakların birleştiği yerle bel arasındaki şişkin bölgedeki kemik, kalça kemiği.

Bir dahı kaşuğ kemügidür aña kalaça kemük dirler, zırā bunlar 'użv-ı şerifi ihātā itmişlerdür. (CN-2, XVI. 119b/5)

60. kapucı (bağarsuķ): Mideden sonra gelen ve midedeki sindirilmiş besinleri onikiparmak bağırsağına boşaltan bağırsak kısmı, mide ile bağırsaklar arasında bir kapı görevi gördüğü için bu ad verilmiştir. (TM)

ķapu açılır pes ma'de ol ta'āmi sürer ol delükden aşğa bağarsuķlara indürür pes bağarsuķlaruñ başlağusı ol kapucıdandır. (TM, XIII-XIV. 15b/7)

ta'ām evvel ağıza girür ağızdan üñüğe geçer üñükden ma'deye varur ma'deden kapucı [bağarsuğa varur kapucı] bağarsuķdan śayim bağarsuğa varur. (TM, XIII-XIV. 43b/2)

61. ķaraca kemügi: Kolun omuzdan dirseğe kadar olan kısmındaki tek ve kalın kemik, adud, pazı. ~ **ķaruda**

eger köprücek omuzdan tarafı ufansa ķaraca kemüginüñ başı ekşer aşğaya māyil olur. (CN-2, XVI. 128b/4)

62. ķaruda: Kolun omuzdan dirseğe kadar olan kısmındaki tek ve kalın kemik, adud, pazı. ~ **ķaraca kemügi**

ol otuz süñüğüñ bir pāresi 'azuddur ya'nı ķaruda ve bu süñük tışradan yaña gözcedür. (MT, XV. 24a/5)

63. ķarnı fezāsı [*T.+Ar. fezā* 'ucu bucağı olmayan boşluk, dünyanın sonsuz olan genişliği']: Karın boşluğu.

ziķķıdır ki mādresi şuludur ķarnı fezāsında derile. (MŞ, XIV. 83a/9)

64. kıyfāl tamarı [*Yun. kifal* (baş damarı, şah damarı)+*T.*]: Sağ kulak arkasından kan alınan damar, şah damarı, baş damarı. ~ **ķıfāl tamarı**

ħacāmat idüp kıyfāl tamarından ķan almak ve tamarlar kim başdadur açmak cemi'i bu bābda fayidelüdür. (MNHS, XV. 69b/10)

65. ķıfāl tamarı [*Yun. kifal* (baş damarı, şah damarı)+*T.*]: Sağ kulak arkasından kan alınan damar, şah damarı, baş damarı. ~ **ķıyfāl tamarı**

'ilācı evvel ķıfāl tamarından ķan alduralar ve tabi'atı matbuh-ı helile birle telyin edeler. (MŞ, XIV. 140a/2)

ķıfāl tamarından ķan alalar ya eñseden ħacāmet edeler. (H, XV. 11a/15)
H'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

'ilācı budur ki ķıfāl tamarından ķan alalar eger gitmezse bu ħuķneyi edeler. (KHT, XV. 74b/12)

ķıfāl tamarından ķan alalar yā eñsesinden ħacāmet ideler. (MÜ, XV. 12a/8)

MÜ'de toplamda on kere tanıklanmıştır.

ķifal tamarından faşd ideler yüzine şu degürmeyeler. (KTH, XV. 15b/15)

KTH'de toplamda on kere tanıklanmıştır.

tedbjri evvel ķifal tamarından şan alalar ayaric-ile dimāguñ arıdalar. (CN-1, XV-XVI. 83a/3)

CN-1'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

66. ķiçi barmaķ: Serçe parmak. ~ **hınşır barmaķ, sirçe barmaķ.**

yigirminci tamar ķiçi barmaķ üzerinde olur aña üseylim dirler. (CN-1, XV-XVI. 156b/7)

67. şolon baęarsuķı: Dışkılardan suyu çıkaran, kalın bağırsağın göden-
den önceki bölümü; çekumdan rektuma kadarki kısım. ~ **şulan bağursauğı**

bögrekde ve meşānede olur ve şolon baęarsuķında daħı biter. (RHKM, XV. 128)

68. şol tamarı: Bilekte nabzın ölçüldüğü atardamar. ~ **şolı tamarı**

*üçünci ta'lim şol tamarlarını tanımaķ aħvālin bildürür bilgil kim şol ta-
marınuñ deprenmekligi yürekdeñdür.* (TM, XIII-XIV. 27a/13)

beden ıssı ola şol tamarı tolu ola ve tız ata. (H, XV. 3a/15)

H'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

bedeni ıssı ola ve şol tamarı tolu ve tēz atar ve bevl kızılsağı ola. (KHT, XV. 3b/8)

69. şolı tamarı: Bilekte nabzın ölçüldüğü atardamar. ~ **şol tamarı**

bevl rengi şaru ola ve şolı tamarı tēz tēz atar ola. (KHT, XV. 3b/10)

KHT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

70. řoltuħ: Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştüğü yer.

şuyı olur yunıcaķ çamla řātil

ider řoltuħ yiyisin daħı zāyıl. (TE, XIV. 87b/2317)

TE'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

71. köbricek / köpricek / köpricük / köprücek: Göğüs kemiğı ile kürek
kemiğı arasında köprü görevi gören kemik, köprücük kemiğı. ~ **köpri**

köbricek

el ayaķ köbricek sınısa sebebi řatı düşmekden ya źarb doķunmaķdan olur.

(H, XV. 44a/1)

köpricek

*omuzıla kürek arasında anuñıla **köpricek** muñkem bağılıdur.* (KHT, XV. 15a/9)

KHT’de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

*omuzların aşığa başasın hattā ki **köpricek** kemüginüñ tarafı yuķaru kalka.* (CN-2, XVI. 129a/4)

CN-2’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

köpricük

*andan soñra cemī’ omuza ve **köricüğe** karacaya yeticek şarguyla şaralar.* (CN-2, XVI. 138b/8)

CN-2’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

köprücek

***köprücek** çıkıuğın beyān eder şöyle bilesin kim **köprücek** az zərbıla çıkmaz.* (KHT, XV. 15a/6-7)

KHT’de toplamda on kere tanıklanmıştır.

***köprücek** sınsa kol aşığa düşer kemük sıvrilenür ba’zısı yarılır taşra çıkar.* (MÜ, XV. 64b/10)

MÜ’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

*meşelā **köprücek** ola yañız ol kemik kim **köprücek** bile omuz arasındadır.* (CN-1, XV-XVI. 17a/7)

CN-1’de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*kaçan **köprücek** nısfında ufansa ‘ilāc āsāndur.* (CN-2, XVI. 128b/1)

CN-2’de toplamda on dört kere tanıklanmıştır.

72. kulaķ tamarı: Kulak damarı.

***kulaķ tamarı** kim kulaķ ardında olur kim anlara halfü’l-uzn dەرler menfa’atı kulaķ içinde baş bert olsa giderür.* (H, XV. 5a/3)

73. kulan bağırsakı: Dışkılardan suyu çıkaran, kalın bağırsağın göden-den önceki bölümü, çekumdan rektuma kadarki kısım. ~ **kolon bağırsuķı**

*bu kıluncun sebebi oldur ki a’ver bağırsağa ve **kulan bağırsuğa** koyu balğam dirilür.* (KM, XV. 27b/16)

74. kuru boğaz: Vücuda alınan havanın boğazdan akciğerlere geçişini sağlayan organ, soluk borusu.

öyken âlet endâmlardan bir endâmdur anuñ bir boğazı vardur aña Türkçe kuru boğaz dërler ol düdük gibidür ol yaluñuz nefes yoludur. (TM, XIII-XIV. 15a/5)

TM'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

75. kuyruk: Hayvanların çoğunda, gövdenin sonunda bulunan, omurganın uzantısı olan uzun esnek organ, kuyruk.

bunuñ hâreketini sıçan kuyrığının hâreketine benzetmişler. (MT, XV. 58b/7)

MT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

76. ma'de ağzı: Yemek borusunun mideye açıldığı alt uç, mide ağzı. ~ **ma'de boğazı**

bir yol talağun içinden bitmişdür ma'de ağzına ulaşmışdur. (TM, XIII-XIV. 18a/3)

TM'de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

hâreket ide ta 'âm ma'de ağzından ma 'denüñ ka 'rına nuzûl ide. (MNHS, XV. 17a/3)

MNHS'de toplamda dokuz kere tanıklanmıştır.

azacuk derledür ekşer nevbeti gice gelür

çok olur kim ma'de ağzı süstelip za 'ıf olur. (NT, XV. 107a/7)

77. ma'de boğazı: Yemek borusunun mideye açıldığı alt uç, mide ağzı. ~ **ma'de ağzı**

iki üçünci dördünci ve beşinci ve altıncı eyegü arasına bir göğüze ve bir ma'de boğazına uralar. (TM, XIII-XIV. 48b/D)

78. mafıl yeri: Oynak yeri, eklem.

ya tavuğun etini mafıl yerinden toğraya

anı suyıla kazana yāhū çölmege kıya. (NT, XV. 43b/4)

79. meni kapları: Testisten gelen menilerin biriktiği iki kese, meni kesesi.

birisı ev 'iye-yi menidür ya 'nı meni kapları zırā ünseyeynüñ ya 'nı hâyalaruñ ve ihlilüñ ya 'nı zekerüñ hidmetkârlarıdır. (MT, XV. 17a/2)

80. oñur: Sırt boyunca uzanarak vücuda destek sağlayan; kemikten, kırıldaktan veya her ikisinden oluşan; içinde omuriliği barındıran kemik yapı, sırt kemiği, omurga. ~ **arķası möhreleri, arķa oñurğaları.**

dudaķda ve dilde olur ve öķçede olur ve oñur gibi olağandır ziyāde şiş olur. (KHT, XV. 46a/14)

81. oñurşaq: Omurga kemiğinin bir bölümü.

anda çıkuķ vāķi' olıcaķ teşennüic ĥāzırdur ve eger oñurğanuñ evvelki oñurşaqı olursa ol sā'at olur. (KHT, 20b/1)

82. oruc (bağarsuğı) [Sog. *roçag > Far. rūze (oruç)+T.]: İnce bağırsağın son kısmı olan, kendisinden safraya bir bağlantı bulunan ve içinde besin durmayıp hemen diğer bağırsak kısımlarına geçtiği için oruç adını alan bağırsak, boş bağırsak, sayım, ileum. ~ **oruc dutucı (bağarsuķ)**

şayuda altı bağarsıķdur birine šāim dirler ya'nı oruc ve birine isnā-'a-şerj dirler zırā uzunluķı on iki barmaķ kadarıdır ve birine dıķāķ dirler ya'nı ince ve birine ā'ver dirler ya'nı bir gözlü ve birine ķolon dirler ve birine müstevj dirler ya'nı toğru. (MT, XV. 41b/9)

83. oruc dutucı (bağarsuķ) [Sog. *roçag > Far. rūze (oruç)+T.]: İnce bağırsağın son kısmı olan, kendisinden safraya bir bağlantı bulunan ve içinde besin durmayıp hemen diğer bağırsak kısımlarına geçtiği için oruç adını alan bağırsak, boş bağırsak, sayım, ileum. ~ **oruc (bağarsuğı)**

ikinci bağarsuğa šāyim dērler šāyim dēdūgi oruc dutucı demek olur bu adı aña anuñiçün dērler kim hemişe boş olur anuñ içinde ta'am eglenmez ve ödden aña bir yol vardır kim şafrāyı anuñ içine dōker ķişi ĥācete varmaķ istediği andandır. (TM, XIII-XIV. 15b/9)

84. ögine: Bileğe yakın, incikte bulunan bir kemik. ~ **igne, ikene.**

şöyle bilesin kim incükde iki kemük vardır birisi incükdedür ve birisi öginedür. (KHT, XV. 44a/14)

KHT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

85. ösni: Nefes borusu.

andan sonra olursa oldur kim ösnide tız nesne ķatılmış ola. (KM, XV. 24a/10)

86. rahm perdesi [Ar. rahm (döl yatağı)+Far. perde (ince örtü)+T.]: Rahim perdesi.

sekiz aylık oğlan diri olmaz sebebi budur ki ay tamām olıcaķ ĥareket ider rahmüñ perdesini yırtar ki taşra çıka. (KM, XV. N2b/2)

87. sidügi yolu / sidük yolu: Sidiği böbrekten sidik torbasına sevk eden iki adet kanal, sidik yolu, idrar yolu. ~ **südügi yolu, südük yolu.**

sidügi yolu

*hastalık **sidügi yolu** dutulduğunuñ sebebinden olur buña bimārî endām-ı mürekkeb dirler.* (MNHS, XV. 13b/7)

*at südi hayzı sür[er] ve **sidügi yolu** bağlansa içürerler.* (KTH, XV. 130b/19-20)

*kimüñ ki **sidügi yolunda** taş dursa yabân gülhatme kökin döğüp bir pāre tuz koyasın şuyın çıkarasın içüresin taşı pāre pāre éde.* (EE, XV-XVI. 13a/17)

sidük yolu

*hemîşe **sidük yolu** göyünmek issi olmak kavukda baş çıkmak nişānidur.* (TM, XIII-XIV. 40a/D-12)

*ahlātuñ tizligin giderür **sidük yolundan** sürer def' éder.* (MŞ, XIV. 21a/5)

MŞ'de toplamda yedi kere tanıklanmıştır.

*bağır yolın arıdur öksürügi keser bögrekleri kuvvetlendirür **sidük yolın** açar.* (H, XV. 57b/7-8)

*bevl kim çıkar **sidük yolını** yağa yağa çıkar.* (MNHS, XV. 60a/2)

*eger kan işese ve **sidük yolu** acısa yedi dirhem dūķū katalar.* (TA, XV. 124b/5)

TA'da toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*buhārî kat' ider imtilāyî giderür seyyiāt-ı sihri giderür **sidük yolın** arıdur ve feraħ virür.* (KTH, XV. 116b/4)

KTH'de toplamda sekiz kere tanıklanmıştır.

*rub' ısıtmasını ve dürlü dürlü sevdā ağırların sākin ider ve **sidük yolın** pāk ider.* (MN, XVI. 77a/13)

MN'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

*bil ağrısına ve kasuķ ağrısına ve **sidük yolundan** kan geldüğine fā'ide ider.* (CN-1, XV-XVI. 156b/2)

CN-1'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

88. siñer: Duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet.

siñerlü yaprağın döğüp balıla qarışdurup ağrıyan siñer üzerine ura nā-fi'dür. (EE, XV-XVI. 28b/14)

EE'de toplamda yirmi kere tanıklanmıştır.

89. südügi yolu / südük yolu: Sidiği böbrekten sidik torbasına sevk eden iki adet kanal, sidik yolu, idrar yolu. ~ **sidügi yolu / sidük yolu**

südügi yolu

südügi yolın bağlar kasuğının içi ağrır südügi tamlayı tamlayı acıyı acıyı gelür. (KTH, XV. 58a/20)

südük yolu

karın geçürür yüregi şovudur ve ahlātuñ tizligin giderür ve südük yolın açar. (MŞ, XIV. 92b/10)

MŞ'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

arğa ağrısına ve südük yolından kan geldüğine fā'ide eder. (H, XV. 5b/14)

90. süd dişi: İnsanlarda bebeklikte ve çocuklukta görülen ilk diş seti, süt dişi.

süd dişi ya'nı genc oğlan dişi düşe ve ayruk kavı diş bite. (MŞ, XIV. 133a/9)

91. şakak tamarları: Şakak damarı, şakak atardamarı. ~ **şakıķa tamarları** elin tamarları ve **şakak tamarları** mümteli ve mümted ola ya'nı tolu ve çekilmiş ola. (MNHS, XV. 151b/9)

92. şakıķa tamarları [Ar. şakıķa (yarım baş ağrısı, migren)+T.]: Şakak damarı, şakak atardamarı. ~ **şakak tamarları**

şakıķa tamarların eger sancarsa ol tamara igne şokalar neşter-ile çizeler. (CN-1, XV-XVI. 84b/1)

93. şerāyın tamarı [Ar. şerāyın (atardamarlar)+T.]: Atardamar.

ol kesilen 'uzuvda şerāyın tamarı olur ve dañı büyük tamarlar olur dañı kan açmak 'ārız olur. (TKS, XIV. 39b/2)

TKS'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

eger şerāyın tamarı katında olursa ol yeri koyalar şāyed tamara hatā ola üzerinde olursa tiryāk çıkaralar. (CN-1, XV-XVI. 98a/10)

94. talah: Midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ, dalak.

siñirlerde ne 'illet varsa bārid

talahda *dahı hem ol oldı tārid.* (TE, XIV. 79a/2061)

TE'de toplamda yedi kere tanıklanmıştır.

95. tamar ağzı: Damar ağzı.

ol ot ki tamar ağzın taraldur. (MŞ, XIV. 115b/4)

96. tamarcuḡ: Vücuttaki en küçük kan damarlarına verilen ad, kılcal damar. ~ **ince tamarlar**, **incecük tamarlar**.

uşaḡ kıldan dahı ince damarlarıla örilmişdür ol tamarcuḡlar yürekden gelen siñürmez tamarlardur. (TM, XIII-XIV. 13b/11)

TM'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

bu batnlarıñ içinde kızılca tamarcuḡlar vardır. (MNHS, XV. 25b/2)

97. til: Organizmanın oluşumunu meydana getiren iplikçiklerden her biri, tel, lif.

kaḡānuñ içine girür ve til til olur ve biri birine dolaşup ağ gibi olur ve beyni içine girür. (MT, XV. 34a/11)

MT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

98. tobuḡ: Ayağın yuvarlakça olan alt bölümü, topuk.

tobuḡda ve ökçede ve ayaḡ kemüklerinde çıḡmak vāḡı' olanuñ beyānındandır. (CN-2, XVI 144b/10)

99. toḡrı baḡarsuḡ / toḡrı baḡırsak / toḡru baḡarsuḡ: Kalın baḡırsaḡın son bölümü olan, anüse açılan ve dışkıyı tutan baḡırsak bölümü, müstakim, müstevi, rektum.

toḡrı baḡarsuḡ

altıncı baḡarsuḡa müstakim dërler ol bir toḡrı baḡarsuḡdur anuñ aḡaḡa ucu oturacaḡ yere ulaḡmışdır. (TM, XIII-XIV. 16a/1)

toḡrı baḡırsak

altıncı baḡarsuḡa müstakim dërler ol toḡrı baḡarsuḡdur anuñ aḡaḡa ucu oturacaḡ yere ulaḡmışdır. (TM, XIII-XV. 16a/1)

toḡru baḡarsuḡ

ḡavuḡ bir endāmdur pelid ḡekline kim siñirden örilmişdür bir degirmi ḡiḡe gibi toḡru baḡarsuḡuñ yanında ḡonmuşdur. (TM, XIII-XIV. 17a/4)

andan birkaç damar ayrılır ve ayrılan tamarlar me'â-yı müstaķimüñ ya'nı **toğru bağarsuķuñ** çevresindeki tamarlaruñ evvelki cüzlerine ulaşur. (MT, XV. 35a/11)

MT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

100. topuk alması: Topuk kemiği.

topuk degme nesneden sınımaz zîrā kim ğāyet muhkemdür ve sınıacağı nesneden çıkar ve sınımaz ammā şöyle vāķi' olursa ki kıatı đarb tokına ve çıka ve bir **alması** sına, anuñ gibiden çok görüpdururuz ki oldılar. (CN-1, XV-XVI. 37b/5-7)

101. toynah: At, eşek gibi hayvanların tırnağı, toynak.

nedür **toynah** diseñ adıla hāfir

işit hāfirde vardur nef'-i vāfir. (TE, XIV. 87a/2295)

102. tuluñ tamarı: Şakak damarı, şakak atardamarı.

beşinci **tuluñ tamarı** kim aña 'ırķu's-şakķıķa dەرler anuñ menfa'at baş ağrısın ve göze kıan inmegi def' ider. (KHT, XV. 59a/11)

103. uyuc: Kuyruk sokumu.

ammā oñurdağı ve **uyuc**dağı ve e'ālî şercdeki otuz pāre süñüklerüñ yedisi boyun boğunıdur. (CN-1, XV-XVI. 129a/7)

104. uzun bağarsuķ: Uzun bağırsak.

beşinci oldur kim **uzun bağarsuķ** burılır sebab oldur kim kıatı gücene ya nesne götürmekden ya güreş dutmaķdan bu kıulınca iltivāyi dirler. (KM, XV. 27b/18)

105. übüķ: Horoz, hindi vb.nin tepesinde bulunan kırmızı deri uzantısı, ibik.

v'eger hüdhüd **übüķin** daķı tütsü virseler hālās bula. (KHTM, XV. 19a/8-9)

106. üseylem tamarı [Ar. üslem (el arkasında hınsır pınsır arasındaki damar)+T.]: Elin arkasında orta parmakla yüzük parmağı arasındaki damar.

'ilāci **üseylem tamarından** kıan aldurmaķdır bir tamardur ki elüñ arķasında hınsır barmağıla bınsır barmaķ arasındaki ol tarafda ola. (EM, XIV. 52b/6)

107. üstün çeñe: Yüzün en büyük kemiklerinden biri olup ağız tavanını, burun duvarlarını ve göz çukurlarının bir parçasını meydana getirerek üst dişleri taşıyan kemik, üst çene.

*başda altı pāre ve iki şakaḳda birer pāre ve **üstün çeñede** on beş pāre ol süñük-ile kim baş-ıla bile müşterekdür.* (CN-1, XV-XVI. 126b/9)

CN-1'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

108. üstün dudak: Dudaklardan üstte bulunan, üst dudak.

*andan **üstün dudaga** ve yüz derisine yayılır ve kimi dil üstündeki perdeye yayılır.* (CN-1, XV-XVI. 130b/1)

109. yañah: Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü, yanak.

ḳatı şuşamaḥ u tamarda sür'at

yanaḥlar ḥumreti olur 'alāmet. (TE, XIV. 231b/6175)

110. yoğun bağırsuk: Sindirim sisteminin ince bağırsaktan sonra gelen ve göden bağırsağına kadar olan kısmı, kalın bağırsak.

*yoḳarudan içilir nesneyile otalayalar nitekim şol ince bağırsuklarda renc olsa eger renc **yoğun bağırsuklarda** olurısa anı aşagadan ḥuḳneyile otalamaḳ gerek.* (TM, XIII-XIV. 42b/4)

*birisi namāzbozdur **yoğun bağırsukda** dürür ve birisi uşacuḳ ḳurtcuḡazlar olur peynir segricesine beñzer toḡru bağırsukda dürür.* (MT, XV. 130b/6)

111. yürek kabı / yüregüñ kabı: Kalbin etrafını saran ve kalp ile birlikte ana damarların kökünü kapsayan çift duvarlı kese, kalp zarı, perikard. (CN-1, TM)

*bunuñ bir niçesi **yürek kabına** ulaşur eyrek yañaḡa varur yañaḡı depredür.* (TM, XIII-XIV. 11a/D)

TM'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

*incecük tamarlar bölünür ve göḡüzi iki bölen perdeye ve **yüregüñ kabına** ulaşur andan şoñra tüte didükleri bezde yayılır.* (MT, XV. 31a/5)

*pes andan incecük tamarlar bulunur ve göḡüsde iki bulunur perdeye ve **yürek kabına** ulaşur.* (CN-1, XV-XVI. 136a/5)

112. yürek ḳovuḡı: Kalp boşluğu.

*ol cāñ **yürek ḳovuḡınuñ** içindedür ve tenüñ cümlesine yayılmışdur.* (TM, XIII-XIV. 39b/6)

113. yüregüñ ḳulaḡı / yürek ḳulaḡı: Kalbin üst bölümünde bulunan, sağdaki ana toplardamarlardan ve soldaki akciğer toplardamarlarından kanı alıp karıncıklara veren iki boşluğun adı, kulakçık, kalp kulakçığı.

yüregüñ ḳulaḡı

*andan bir büyücek budağ **yüregüñ kulağına** degin varur ve üç kısım olur.* (MT, XV. 31a/7)

yürek kulağı

*andan bir büyücek budağ **yürek kulağına** degin varur ve üç kısım olur.* (CN-1, XV-XVI. 136a/7)

114. yüz sünügi: Yüzün kulak, burun, göz ve üst çene arasındaki bölümünü kaplayan bir çift çıkıntılı kemik, elmacık kemiği, yüz kemiği. ~ **çıgıt, elma.**

hâk tebârek ve ta'âlâ gözün mevzi'ini çukurda eylemişdür ve dahı alın sünüğini yüz sünüğinden yüksek eylemişdür sebebi ol kim gözün nigihbâ-nı ola. (MNHS, XV. 61b/4)

II. Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde TS'deki anlamından başka bir anlamda tanıklanan organ veya vücudun bir bölümünün adları:

1. aylağ: Kalbin bulunduğu boşluk.

*bağırdan iki tamar biter birisi muğa'ır-kebiden ya'nı bağıruñ **aylağ** çukur yirinden ibtidâ ider ve bu tamara bâb dirler.* (MT, XV. 29b/8)

TS'de iki farklı anlamda tanıklanmıştır:

I. Boş, işsiz, işe yaramaz, kalp.

II. Bedava, parasız, ücretsiz.

2. baldur: Bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü, incik.

*ayağda olıcağ ayak yavlağ büyük olur ve **baldur** 'ažım yoğun olur.* (MT, XV. 127b/9)

MT'de toplamda altı kere tanıklanmıştır.

*ve eger sınığ diz gözi maşşalına yakın olursa **baldurı** bile şaralar.* (CN-2, XVI. 135b/2)

CN-2'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

TS'de "bitki gövdesi, saak" anlamında tanıklanmıştır.

3. bñnar: Göz pınarı, gözün burun tarafındaki ucu.

tâ kim bñnarun iti bile kesilmeye ve kesdükden şöñra tuzi ve kemmünü çeyneyesin ve göze tamzurasın. (MT, XV. 85b/5)

MT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

gözün cirañatına ve şaracasına ve uyuzına ve ve bñnarlarına yarar. (MR, XV. 247a/13)

MR'de toplamda yirmi bir kere tanıklanmıştır.

TS'de “pınar, çeşme” anlamında tanıklanmıştır.

4. bürcek: Göz, alın ve yanak arasında, elmacık kemiğinin üstünde bulunan çukurumsu bölge, şakak.

çeñe tamarı baş ağrısına göz yaşına ve seyl için ve şaķıķa için eyüdüür bürcek yanındağı tamar. (TM, XIII-XIV. 46a/D-12)

TM'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

TS'de “bürcek, bürçük, **pürçük, pürçek**” biçimlerinde geçen bu kelime, iki farklı anlamda tanıklanmıştır:

I. Alından ve şakaklardan sarkan saç, **kâkül**.

II. Yaprak.

5. çıbuķ: Ön kolun iç tarafında bulunan uzun ince kemik.

birķaķ budaķ olur ve ķoluñ iç yüzinde yayılır çıbuķuñ aşığa ucına değın. (MT, XV. 32b/2)

MT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

TS'de “çıbuķ börk” kullanımında “ince, uzun” anlamında, “çıbuķ çal-maķ” kullanımında ise “değnek” anlamında tanıklanmıştır.

6. çığıt: Yüzün kulak, burun, göz ve üst çene arasındaki bölümünü kaplayan bir çift çıkıntılı kemik, elmacık kemiğı. ~ **elma, yüz süñüğü**.

bu dāyire[de] gevedenüñ süñükleri yazılmışdur sağışı yoķ-dur baş süñük-leri baş çanağı çığıtlar iki eñekde dişler. (TM, XIII-XIV. 10b/D)

TS'de iki farklı sözcük olarak iki farklı anlamda tanıklanmıştır:

I. Yüzde nokta nokta olan esmer leke, çil.

II. Pamuk çekirdeğı.

7. köpri: Göğüs kemiğı ile kürek kemiğı arasında köprü görevi gören kemik, köprücük kemiğı. ~ **köbricek / köpricek / köpricük / köprücek**

köpri şınuğı şöyle şınur kim ağırca nesne götürmekde veyā yüksek yerden düşmekden. (KHT, XV. 36b/8)

TS'de “köpri bağlamaķ” kullanımında “köprü, üst geçit” anlamında tanıklanmıştır.

8. ķulak: Toplardamarlardaki kanı karıncıklara veren iki boşluğun adı, kulakçık.

*bir büyücek budak yüregüñ **ķulağ**ına degin varur.* (MT, XV. 31a/7)

TS’de “işitme organı” anlamında tanıklanmıştır.

9. kürek: Omzun art bölümünde bulunan, üçgen biçimde geniş ve ince kemik.

*ma’de anuñıla ziyāna varsa otlar aśśı etmese döğünlemek gerek bir han-ceri **ķürek** üzerine uralar iki dağ aşuķ kim sac ayaķ gibi ola.* (TM, XIII-XIV. 48b/D)

*bu tabaķa **ķürek** süñüğine ķarşudur gözüñ yidi tabaķası ve üç rutübeti bunlardır.* (MT, XV. 40b/4)

*ķürek śnuğın beyān eder ve şöyle bilesin kim **ķürek** śnuğı az vāki’ olur.* (KHT, XV. 37b/6)

KHT’de toplamda on iki kere tanıklanmıştır.

*yaśśılayup iki **ķüregüñ** arasına yapışdurup bağlasalar ve birkaç gün öyle bağlu du[r]sa bi-iźni’llāh iç ağrısın def’ ide.* (KHTM, XV. 78a/3)

*yaśśılaya arķasına iki **ķüreginiñ** arasına yapışdura bir nesne ile bağala-ya birkaç gün dura mücerrebdür vallāhu a’lem.* (KTH, XV. 58a/2)

*ya’nı kim **ķürek** ve ol kiçirek kemük ol aşığa çıkıncaķ anlar bile çıkmaz.* (ETFT, XVI. 111b/5)

TS’de “küçük deniz teknelerini yürütmeye yarayan, bir ucu yassı, uzun ağaç” anlamında tanıklanmıştır.

10. śuluķ: 1. Vücutta suyu depo ettiđi sanılan kesecik. 2. Sidik torbası.

*hōre kim burunda ola yāhūz **śuluķ** yerinde ola dağlağı hācet olmaz.* (KHT, XV. 47a/3)

Bu sözcüğün KHT’de bir kere tanıklanmış olması ve vücutta hangi organı kesin olarak tarif etmemesi gibi sebeplerden dolayı kastettiğini düşündüğümüz iki organın anlamı burada verilmiştir.

TS’de iki farklı sözcük olarak iki farklı anlamda tanıklanmıştır:

I. Su kabı, su birikmiş yer.

II. Gemde atın çenesini içine alan halka.

11. tuluķ: Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü, duluk, yanak.

*şol hōre kim ķulağa yaķın **tuluğ**ında ola hergiz aña śağaldurum dēyü el urmayasın.* (KHT, XV. 46b/5)

KHT’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

*çeñe çıksa katı esnemekden olur ağızı yumalamaz ve söylemez salyāri aķar ammā gül yağıyla **tuluğ**ların yağlayalar.* (MÜ, XV. 65b/7)

TS'de “dulğuk, tulğuk, tulkuğ, tuluğ, tuluğ” biçimlerinde geçen bu sözcük, “tulum, hayvan derisinden yapılmış kap” anlamında tanıklanmıştır.

12. üñük: Sindirim borusunun yutak ile mide arasında kas ve zardan oluşan kısmı, yemek borusu.

*ışbu **üñük** kim ta'āmuñ yoludur ta'āmı ve şarābı ma'deye degüricidir.* (TM, XIII-XIV. 15b/2)

TM'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

TS'de “gırtlak, hançere, soluk borusu” anlamında tanıklanmıştır.

13. yan: Kalça kemiğinin üst kısmı.

*diş ağrısına ve öyken ağrısına ve **yan** ağrısına ve nāzleyi men'eder.* (MŞ, XIV. 170b/15)

*dañı **yan**larda ve budlarda ve kollarıda şiş olsa yoğurda kıtup üzerine žāmād ile veyā tılā ideler.* (MN, XVI. 77b/5)

TS'de iki farklı sözcük olarak iki farklı anlamda kullanılmıştır:

I. Cep, kemer, kese.

II. Bir şeyin yanında olma.

14. yumurda: Er bezi, husye, testis.

*evvel 'ilācı oldur kim iki ayağını kaduralar ve biline yaşıduğ koyalar ve hāyesini bezir ile şığayalar ve **yumurda**yı ayırtlayalar.* (CN-1, XV-XVI. 70a/9)

TS'de “tavuk yumurtası” anlamında tanıklanmıştır.

III. Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde TS'deki biçiminden başka bir biçimde tanıklanan organ veya vücudun bir bölümünün adları:

1. ağya: Avuç içi. (KTH)

*bir kimesnenüñ a[vu]cı **ağyası** ve beñzi şaru olsa.* (KTH, XV. 123a/7)

TS'de “aya” biçiminde tanıklanmıştır.

2. bakarsuğ: Sindirim organının mideden anüse kadar olan bölümü, bağırsak.

ya maraž buhrān itmekden olur ishāl bil

*ya **bakarsuğ**larda hılt olur anı sen añağıl.* (NT, XV. 89a/109)

TS’de “bağarsak, bağarsık, bağarsuk, bağırsuk, bağursuk, boğarsuk” biçimlerinde tanıklanmıştır.

3. başlık tamarı: Dirseğin iç tarafında bulunan ve hacamat yapılan üç damardan en aşağıda olanı.

evvel-emrde başlık tamarından kan alalar eger kara ise ağıdalar eger kızıl ise girü dutalar. (KTH, XV. 41b/1)

KTH’de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

TS’de “baş tamarı” biçiminde tanıklanmıştır.

4. bınıldık: Kafatasının kemikleşmeden önce kemiklerin birleşme yerlerinde bulunan kıkırdak bölümü, bingıldak. ~ **bınkılduk**

göze yaķu ideler veya yāfūhını bınıldığını tağlayalar tā gözlerine nezle inmeye. (MR, XV. 94a/7)

TS’de “bingıldayık, bınkıldayık” biçimlerinde tanıklanmıştır.

5. bınkılduk: Kafatasının kemikleşmeden önce kemiklerin birleşme yerlerinde bulunan kıkırdak bölümü, bingıldak. ~ **bınıldık**

ketān ipligin şuda қaynadasın ‘alīlūñ başınıñ bınkılduқına urasın şifā ola. (M, XV. 61/15)

TS’de “bingıldayık, bınkıldayık” biçimlerinde tanıklanmıştır.

6. bıyık: Üst dudak üzerinde çıkan kıllar, bıyık.

saç saķal taramaķ ve saç yūlūtmeķ ve bıyıķ kesmeķ ve misvāk eylemeķ. (TN, XV. 99a/2)

TS’de “bıyık” biçiminde tanıklanmıştır.

7. boğaz delügi: Boğaz deliği, yemek borusu.

қақан боғаз delüginde cirāhat olsa sebebi боғазда сivilciler olmaқдан-дур ya şişmekdendür. (MŞ, XIV. 66a/8)

TS’de “boğaz deligi” biçiminde tanıklanmıştır.

8. boğazlıgu: Soluk borusu, gırtlak, hançere.

nefesi ol havādan tabī’at cezb eyleyüb alduқça cigerbenddeki boғazlıgu-дан öykene varur. (HS, XV. 20a/10)

HS’de toplamda dokuz kere tanıklanmıştır.

TS’de “boğazlağı, boğazlağu” biçimlerinde tanıklanmıştır.

9. böyrek: Kandaki zararlı maddeleri süzüp idrar salan, omurganın sağ ve sol yanında bulunan çift organdan her biri, böbrek.

böyrek ağrıstıyıcün ebe gömeci yaprağın süciyle kaynadup ac qarnıla içü-resin def'ède. (EE, XV-XVI. 23a/2)

EE'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

TS'de "böğrek, böğrik" biçimlerinde tanıklanmıştır.

10. cacanaq: Kas, vücutta hareketleri sağlayan organ ve bu organın telsi dokusu. ~ **saçanaq**

*Allāhü Ta'ālā kemāl-i ẖikmet birle her gözde yidi 'a'zal ya'nı yidi **caca-naq** etin yaratmışdur. (MR, XV. 18a/7)*

MR'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

TS'de "saçanaq, saçınak" biçimlerinde tanıklanmıştır.

11. çine: çene.

*düşmekden **çine** çıksa yāhūd ayrılssa sebebi nişānı 'ilācı dış çıkmekden ya qatı esnemekden olur. (ETFT, XVI. 90a/5)*

ETFT'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

TS'de "çeñi" biçiminde tanıklanmıştır.

12. derü: Deri. ~ **diri, teri.**

*başuñ **derüsini** ẖāc resminde çizüp bir taraftı yaruğa muvāfıq ola. (CN-2, XVI. 125a/3)*

TS'de "deri" biçiminde tanıklanmıştır.

13. dırnaq: Parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka, tırnak.

*nedür **dırnaq** 'aşabdan cism-i 'a'zı*

ki saqlar ol enāmildeki lahmı. (TE, XIV. 18a/423)

TE'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

TS'de "dırnağ, dırnaq, dıynaq, duynaq, tıynaq, tuynaq" biçimlerinde tanıklanmıştır.

14. dilcuq / dılçük / dilçik / dilçük / dilicuq / dilücük: Küçük dil. ~ **ılcuq dılçük**

*lehād ki **dılçükdür** didügümüz damağda muqadderdür ki üzüm dānesi gibi olur ipinde boğazı tutar. (KTH, XV. 107a/14)*

KTH’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

TS’de “dilek” biçiminde tanıklanmıştır.

Bu organ adı, tıp metinlerinde “küçük dilin şişip iltihaplanması” anlamında da kullanılmıştır. Bu nedenle metinlerde “küçük dil” anlamında sadece “dilek” biçimi geçtiği diğer biçimleri örneklenmemiştir.

15. diri: Deri. ~ **derü, teri.**

*eger yılan **dirisin** esbāb arasına kosalar güve düşmeye.* (KHTM, XV. 107a/3)

TS’de “deri” biçiminde tanıklanmıştır.

16. egegi: Ege kemiklerinin oluşturduğu kafes, kaburga kemiği. ~ **eyegi**
*anuñla köpricek muhkem bağlıdur ve omuzıla ve **egegilerle** ve kemürde-
gile köpricek bağlıdur.* (KHT, XV. 15a/8)

TS’de “eyegü, iyegü” biçimlerinde tanıklanmıştır.

17. egeñ: Sırt, arka. ~ **egin**

*şaruğu uzun olup nısfını kafa çukuruna koyalar bir tarafı kulaqlar üzerin-
den **egeñe** getüreler.* (CN-2, XVI. 128a/5)

TS’de “egin, eyin” biçimlerinde tanıklanmıştır.

18. egin: Sırt, arka. ~ **egeñ**

*guddedüñ bir nev’i kulaq ardında **egine** mahşûsdur.* (CN-2, XVI. 93a/5)

TS’de “egin, eyin” biçimlerinde tanıklanmıştır.

19. eyegi: Ege kemiklerinin oluşturduğu kafes, kaburga kemiği. ~ **egegi**
*sağ **eyegi** üstinde asmani şekl kabarcuğ olursa ve ağrımaz ise anuñ ‘ömri
iki gündür.* (KHT, XV. 49b/1)

KHT’de toplamda altı kere tanıklanmıştır.

*yukaru tarafda vāki’ olan **eyeginüñ cemi**’ eczāsına ufanma ‘arız olur.*
(CN-2, XVI. 130b/5)

CN-2’de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

TS’de “eyegü, iyegü” biçimlerinde tanıklanmıştır.

20. gögde: Gövde, vücut.

*kamu gövdeye ulaşur yirlenür haşsa ki yürekde yirlene **gögdenüñ** yaşlığın
kırudur* (KM XV. 35b/14)

TS'de "gövde" biçiminde tanıklanmıştır.

20. gönül: Gönül.

çü servüñ yaprağıdur yābis u hār

gönüle sâkin olur hūrķāt-ı nār (TE XIV. 128a/3515)

TS'de "gönül" biçiminde tanıklanmıştır.

21. göz bñarı: Gözün burun yanındaki köşesi, göz pınarı.

igneyi göz bñarından yaña žufrauñ altından geçüresin ve yukāru yanından çıkarasın. (MT, XV. 85a/13)

göz bñarları ve kıyruķları gicise sebebi dimāğ yubūsetinden olur. (H, XV. 12a/6)

H'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

göz kıyruķları gicise yā žāfre olsa sebeb-i nişānı 'ilācı dimāğ yubūsetinden olur gicir žāfre göz bñarından artar. (CN-1, XV-XVI. 85a/4)

TS'de "göz pınarı" biçiminde tanıklanmıştır.

22. ilük: Kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde.

illā serçe beynisi issidür ve eti dahı issidür sūñiük ilügi andan birez şovuşıraqdur. (EM, XIV. 64b/14)

TS'de "ilik" biçiminde tanıklanmıştır.

23. it: 1. Et, deri ve kemik arasında kas ve yağdan oluşan tabaka.

terķibi hem itden ve hem yağdan ve hem gışā'-yı şalindendür. (MT, XV. 42a/12)

MT'de toplamda on iki kere tanıklanmıştır.

2. Yenilebilir hayvanlardan sağlanan besin maddesi.

yā dürrāc iti yā bildirıcın iti ideler. (MT, XV. 75b/11)

MT'de toplamda kırk bir kere tanıklanmıştır.

3. Ten.

cirmi siñirdendür ve iti yoķdur tā kim hāssās ola. (MT, XV. 41b/3)

MT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

4. Vücudun bir yerinden çıkan ur veya şiş.

yaralarda **it** bitüren otlar gibi veyā oldur kim bedenden çıkanı dutar **kan** dutucu otlar gibi. (MT, XV. 68a/10)

MT’de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

TS’de “et” biçiminde tanıklanmıştır.

24. karun: Karın, gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesi.

ba’zısı **karunuñ** ve **koluñ** derisinde yayılır ve ikisinde dahı **hiss** virür. (MT, XV. 28b/9)

ba’zısı **karunuñ** ve **koluñ** derisinde yayılır ve ikisine dahı **his** virür. (CN-1, XV-XVI. 133b/4)

TS’de “karın” biçiminde tanıklanmıştır.

25. kasuḳ / kaṣuḳ: Vücudun karın ile uyluk arasındaki bölümü, kasık.

kasuḳ

karına vü **kaṣuḡa** düşmek evcā’

dahı **igne** sancılır **bigi** olmak ‘azlā’. (TE, XIV. 52a/1325)

TE’de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

istincā eylemek ve **sünnet** eylemek ve **kaṣuḡın** yülümek ve **ḳoltuḳ** kılin gidermek ve **dırnaḡın** kesmek. (TN, XV. 99a/5)

kaṣuḳ ağrısına ve bevl yolından **kan** geldüğine fā’ide eder. (KHT, XV. 60a/8)

KHT’de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

kaṣuḡı yarılır sebebi çok ağlamakdur. (HS, XV. 15b/11)

HS’de toplamda dört kere tanıklanmıştır.

ḳatı **ḳabẓdan** **kaṣuḳ** içindeki ol cild yarılır yumurda **bigi** iner. (M, XV. 42a/5)

M’de toplamda on kere tanıklanmıştır.

turup toḥmın bir miḡdār balıla **ḳaynatup** yeseler göbekden **kaṣuḡa** varınca her ne renci var ise ḥalās ide. (KHTM, XV. 77b/7)

KHTM’de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

arḳasın menşūr yağile ovalar **kaṣuḡın** ve fercin kere yağıla ovalar. (ETFT, XVI. 11b/1)

ETFT'de toplamda beş kere tanıklanmıştır.

kaşuk

bögrekte ve kaşukda olan başları oñuldur. (MŞ, XIV. 112a/11)

MŞ'de toplamda on iki kere tanıklanmıştır.

kaşuk ağrısına dahı kefaretdür dutıla işlemeye. (EM, XIV. 2b/7)

EM'de toplamda iki kere tanıklanmıştır.

mevzi' i dübürile kaşuk ortasındadır ve menfa'atı oldur kim bevli cem' idüp tısraya def' kıılır. (MT, XV. 43b/7)

MT'de toplamda on bir kere tanıklanmıştır.

TS'de "kaşık mancası" kullanımında "kaşık" biçiminde tanıklanmıştır.

26. oğlan işi: Çocuk doğduktan sonra gelen son, döl eşi, döl yatağı.

'avratların oğlan işi düşmese mebhare didikleri âletle buhur idesin. (M, XV. 39/6)

TS'de "oğlan eşi" biçiminde tanıklanmıştır.

27. pöçe: Omurganın bitiminde bulunan ve beş kuyruk omurunun birbiri-ne yapışmasıyla oluşmuş üçgen kemik, kuyruk sokumu. ~ **uç**

uçada ve e'âlişercde ya'nı pöçede ve sekirdende otuz päre iki yüz kırk altı päre süñük budur. (MT, XV. 25a)

TS'de "pöç" biçiminde tanıklanmıştır.

28. saçanağ: Kas, vücutta hareketleri sağlayan organ ve bu organın telsi dokusu. ~ **cacanağ**

onuncı ilikden on birinci saçanağdan on beşinci kıldan pes hükemâ teşbih etmişlerdür. (H, XV. 2b/11)

TS'de "saçanağ, saçınağ" biçiminde tanıklanmıştır.

29. sirçe barmağ: Serçe parmak. ~ hınşır barmağ, **kiçi barmağ.**

hukne tağarcuğına ola kim olur iy piser

dimiş üstād sirçe barmağ boğunınca olısar. (NT, XV. 25b/14)

bu otları katup fetile idesin sirçe barmağ uzunı ola. (ETFT, XVI. 83a/10)

karçiçeği dirler tüm tüm yaprağı olur ve beneşsesi olur ve göği sirçe barmağ kadar olur. (MN, XVI. 77b/12)

TS'de "sırçabarmağ, sırçabarmağ" biçimlerinde tanıklanmıştır.

30. süsün: Ense, boyun kökü.

bilgil kim süsün çıkmak sebebi yā düşmekden yā vurmağdan olur. (MÜ, XV. 64b/4)

TS’de “süksün” biçiminde tanıklanmıştır.

31. tamağ: Ağız boşluğunun tavanı, damak. ~ tımağ

ağız acı olur ve dil irilenür ve ağız ve tamağ kırur. (MT, XV. 53b/3)

TS’de “**tamağ**” biçiminde tanıklanmıştır.

32. teri: Deri. ~ derü, diri.

eger insân karnından bir azaçuk suyu bırağup ol şudan şokulan âdemüñ karnına sürseler teriye ağu kâr kılmaya. (KHTM, XV. 110b/11)

TS’de “deri” biçiminde tanıklanmıştır.

33. tımağ: Ağız boşluğunun tavanı, damak. ~ tamağ

tımağ ağırsıyıçün. (EE, XV-XVI. 18b/10)

TS’de “tamağ” biçiminde tanıklanmıştır.

34. tılcuğ: Küçük dil.

boğaz[a] diş ense yā tılcuğ olsa bir miqdār cevz döğüp üzerine eke. (KTH, XV. 19a/4)

TS’de “dıcık” biçiminde tanıklanmıştır.

Bu sözcük her ne kadar burada “küçük dilin şişip iltihaplanması” anlamında bir hastalığı karşılar nitelikte kullanılmış olsa da *tılcuğ* bugün “küçük dil” dediğimiz organın adıdır. Zaten EATTM’nin bazılarında *dılcık* biçimiyle doğrudan organ adı olarak kullanıldığı da görülür.

35. tüş: Döş, göğüs, bağır.

çü tüşüñ tatlusıdur ratb u hem hār

nuhustñ rütbede ider bevli idrār (TE, XIV. 83b/2197)

TS’de “düş” biçiminde tanıklanmıştır.

36. tutağ: Ağız dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri.

tız olur inhizār u inhizāmu

tutağlardur şifāh añla tamāmı (TE, XIV. 99b/2670)

TS’de “tutağ, dutağ” biçimlerinde tanıklanmıştır.

37. uça: Omurganın bitiminde bulunan ve beş kuyruk omurunun birbirine yapışmasıyla oluşmuş üçgen kemik, kuyruk sokumu. ~ **pöçe**

bişi uça boğundur ve bu bişden aşığa iki yanbaş süñügi ortasında bir yassı süñük vardır. (MT, XV. 24b/12)

MT'de toplamda üç kere tanıklanmıştır.

TS'de "uca" biçiminde tanıklanmıştır.

SONUÇ

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait 27 tıp metni üzerine yapmış olduğumuz bu çalışma, Türkçenin tarihî bir sözlüğü ve Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerine çalışma yapan araştırmacıların baş ucu kitabı olan *Tarama Sözlüğü*'nün organ adları bakımından eksiklikler içerdiğini ortaya koymuştur. Bilindiği üzere, *Tarama Sözlüğü*'nün kitap olarak yayımlanmasıyla ilgili en son çalışmanın üzerinden otuz üç yıl geçmiştir. Bu süre içerisinde, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış pek çok sayıda eser üzerine yeni çalışmalar yapılmıştır. Bu yeni çalışmalar içerisinde tıp metinlerinin sayısı az değildir. Bu sebeple tıp metinlerinin de gözden geçirilerek *Tarama Sözlüğü*'ne dâhil edilmesi gerekmektedir.

Çalışmamızda; *Tarama Sözlüğü*'nde hiç bulunmayan 114 adet, *Tarama Sözlüğü*'nde bulunduğu hâlde taradığımız metinlerdeki anlamından farklı bir anlamda kaydedilen 14 adet ve taradığımız metinlerdeki biçimlerinden farklı bir biçimde *Tarama Sözlüğü*'nde kaydedilen 37 adet olmak üzere toplamda 165 adet organ veya vücudun bir bölümü adı ortaya konmuş, bu adların *Tarama Sözlüğü*'ne eklenmesi yönünde tavsiyede bulunulmuştur.

Organ adları üzerine yapılan bu çalışmanın bir benzeri bitki, hastalık, alet vb. tıp terimleri üzerine de yapılacaktır. Böylece Türkiye Türkçesinin tarihî seyir içerisindeki tıp hazinesi bir bütün hâlinde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Mevcut *Tarama Sözlüğü*, Türk dili ile ilgili çalışmalara artık gerekli kaynaklığı sağlayamamakta ve araştırmacılar eski metinlerin okunup değerlendirilmesinde bu sözlükten artık yeteri kadar destek alamamaktadır. Bu sebeple *Tarama Sözlüğü*'nün ortaya konan metin yayınları ışığında günümüzün ihtiyaçlarına cevap verir bir biçimde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

KISALTMA VE İŞARETLER

Ar. : Arapça

C : Cilt

D : Daire

dzl.	: Düzenleyen
EATTM	: Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinleri
Far.	: Farsça
s.	: Sayfa
Soğ.	: Soğdca
S	: Sayı
TS	: <i>Tarama Sözlüğü</i>
Yun.	: Yunanca
~	: Eşit, denk

TARANAN ESERLERİN KISALTMALARI

CN-1	: <i>Cerrâh-nâme (Alâ'im-i Cerrâhin)</i>
CN-2	: <i>Cerrâh-nâme</i>
EE	: <i>Envâ-ı Emrâz</i>
EM	: <i>Edviye-i Müfrede</i>
ETFT	: <i>Et-Teshil Fi't-Tıbb</i>
HS	: <i>Hazâ'inu's-Sa'âdât</i>
H	: <i>Hulasa</i>
KEA	: <i>Kitâbu Emrâzi'l-Ayn</i>
KHT	: <i>Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb</i>
KHTM	: <i>Kitâbu Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece</i>
KM	: <i>Kitâbü'l-Mühimmât</i>
KTH	: <i>Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet</i>
MN	: <i>Menâfi'u'n-Nâs</i>
MNHS	: <i>Miftâhü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr</i>
M	: <i>Mücerrebnâme</i>
MR	: <i>Mürşîd</i>
MŞ	: <i>Müntahab-ı Şifâ</i>
MT	: <i>Müntahab-ı Fi't-Tıbb</i>
MÜ	: <i>Müntehab</i>

NT	: <i>Nazmü't-Teshîl</i>
RHKM	: <i>Risale-i Hasatü'l-Külye ve'l-Mesane</i>
S	: <i>Sultâniye</i>
TA	: <i>Terceme-i Akribâdîn</i>
TKS	: <i>Terceme-i Kâmilü's-Sînâ'a</i>
TE	: <i>Tervîhü'l-Ervâh</i>
TM	: <i>Tuhfe-i Mübârizi</i>
TN	: <i>Tıbb-ı Nebevî</i>

KAYNAKLAR

- AKTAŞ, Esra Gül, “‘Abdulvehhâb’ın *Müntehab* Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük), XI+508 s.”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2010.
- AYHAN AKKİRAZ, Zeynep, “*Kitâbu Emrâzi'l-'Ayn* (İnceleme-Metin-Dizin), XI+245 s.”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2011.
- BAYAT, A. H. - N. OKUMUŞ, *Mürşid*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, 546 s.
- CANPOLAT, M - Z. ÖNLER, *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 903, Ankara 2007, 346 s.
- ÇAĞIRAN, Önder, “Ahmed-i Dâ’î, *Tıbb-ı Nebevî İmlâ-Fonetik-Morfoloji-Karşılaştırmalı Metin-İndeks ve Sözlük*, III C, VII+1224 s.”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1992.
- ÇELİK, Anıl, “*Terceme-i Kâmilü's-Sînâ'a* (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin), XV+359 s.”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2014.
- DOĞAN, Ahmet Turan, “*Kitâb-ı Tıbb-ı Hîkmet* (İnceleme-Metin-Dizin), XVI+1140 s.”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sivas 2015.
- DOĞAN, Şaban, “*Terceme-i Akribâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin* (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), 2 C, X+1104 s.”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009.
- ERDAĞI DOĞUER, Binnur, *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1079, Ankara 2013, 486 s.
- GÜMÜŞATAM, Gürkan, “*Hazâ Kitâbu Hükemâ-yı Tertib-i Mu'alece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi* (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü),

- XIII+886 s.”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.
- GÜRLEK, Mehmet, “*İbrahim bin Abdullah’ın Cerrâh-nâme (Alâ’im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*, VIII+419 s.”, Marmara Üniversitesi Tükiye Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011.
- GÜVEN, Meriç (2005), “*Abdulvehhâb bin Yusuf’un Müntahab-ı Fi’t-Tıbb’ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*, VIII+539 s.”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2005.
- İLHAN, Nadir, “*Eşref bin Muhammed Hazâ’înu’s-Sa’âdât (İnceleme-Metin-Dizin)*, XV+671 s.”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1998.
- KAYA, Elif, “*Envâ-ı Emrâz İnceleme-Metin-Dizin*, IX+298 s.”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2009.
- KAYA, Emel (2008), *Muyîddin Mehi’nin Müfid (Nazmü’t-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Konya, 3 C, 1125 s. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- KURBAN, Ferhat, “*Sultâniye (Giriş-Metin-Sözlük)*, XIV+142 s.”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.
- KÜLCÜ, Melek, “*Cerrah Mes’ud Hulasa (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, IX+209 s.”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2009.
- NUR, Ayşe, “Hikâyet-i Ashâbi’l-Kehif’ten Eski Anadolu Türkçesi Söz Varlığına Katkıları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S 36, Ankara 2013, s. 149-162.
- Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*, 2 Cilt, Türk Dili Teknik Cemiyeti, Maarif Cekaleti Yayınları, İstanbul 1934.
- ÖNLER, Zafer, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Muntahab-ı Şifâ I Giriş-Metin*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 559, Ankara 1990, VII+223 s.
- _____, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Muntahab-ı Şifâ II Sözlük*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999, 384 s.
- ÖZCAN, Hatice, “*Kaysûnnîzâde Nidâi Muhammed Çelebi El-Ankaravî’nin Menâfi’u’n-Nâs Adlı Eseri (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, X+397 s.”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.
- ÖZER, Osman, “*Ahmedî Tervîhü’l-Ervâh (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, II+2131 s.”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1995.

- ÖZÇELİK, Sadettin, *Kitâbü'l-Mühimmât*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, XII+157 s.
- ŞAHİN, Mehmet Ünal, “Mü'min bin Mukbil Miftâhü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini), II C, XII+1473 s.”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1994.
- ŞENEL, Ünal, “Amasyalı Hekim Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Eseri Mücerreb-nâme (İnceleme-Metin-Transkripsiyon-İndeks), IX+113 s.”, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1988.
- TÜRK DİL KURUMU, *Tarama Sözlüğü*, 3. Baskı, 8 C, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 212, Ankara 2009.
- _____, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara 2005, XX+2244 s.
- _____, *Yeni Tarama Sözlüğü*, (Dzl.: Cem Dilçin), 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 503, Ankara 2009, 495 s.
- UÇAR, İlhan, “Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), 3 C, VIII+698 s.”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009
- YAVUZ, Serdar, *Cerrâh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, 687 s.
- YILDIRIM, Onur, “Et-Teshil Fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshîli'l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin), XIII+528 s.”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2010.
- YILMAZ, E. - N. DEMİR, “Kısa's-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Söz varlığına Katkılar I”, *International Journal of Central Asian Studies*, S 13, Korea 2009, s. 495-517.
- YURDAKUL, Yalçın, “Risale-i Hasatü'l-Külye ve'l-Mesane (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), XIII+164 s.”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2001

İnternet Kaynakları

- TÜRK DİL KURUMU: *Büyük Türkçe Sözlük*, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- _____, *Tarama Sözlüğü*, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama

TÜRK MİLLETİNİN KULLANDIĞI JEST VE MİMİKLERİN SÖZLÜĞÜ

Aleksandr TSOI*

GİRİŞ

Bilindiği üzere insanların bir ulus olarak varlığını sürdürmeleri, birkaç milletin aynı dili kullanıp aynı düşünce ve şuurla bir arada yaşamaları; genetik, yerel, dilsel ve kültürel faktörlerde görülen benzerlikler vasıtasıyla ayakta dururlar. Bir millet mensubunun sergilediği davranış biçimleri, kullandığı beden dili özellikleri; onu, birçok yönden ortaklık arz eden kardeş milletlere dâhil etmeye yeter.¹

Etioloji adı altında anılan bilim dalı da her türlü davranışların, biyolojik koşullarla temellendirildiği doğrultusunda açıklama yapmıştır. Örneğin Konrad Lorenz'e göre; insanın toplum önünde sergilediği davranışlarında, kültürel tesirlerden etkilemeyen içgüdüsel mahiyet mevcuttur. Bize göre, bir insanın kültür seviyesini ve davranış biçimlerinin kalıplaşması; onun yakın çevresine bağlıdır ve aynı zamanda onun kişiliğini de oluşturur. Bunun yanı sıra dil ve kültür gibi milleti millet yapan faktörleri, nesilden nesile aktarılagelen jest ve mimikler tamamlar. J. Philippe Rushton'a göre, "İnsan topluluklarında biyolojik yönden birlik ve beraberliğe doğru öne çıkmasında kültürel benzerlik önemli rol oynamakta. Dil, sanat, din, kanun, milliyetçilik ve ırkçılığın farklı boyutları gibi faktörler, özgeci davranışların ölçeğini genişletir. Böylece, insan evriminin başlangıcı ve gelişmesi, gruplaşma yoluyla gerçekleştiği açıkça görülür."² Milletlerin evriminde, yukarıda sözü edilen faktörlerin birleşiminin rolü büyüktür. Ancak bu bağlamda, insanların davranış biçimlerinin sosyolojik ve gelenek hâlini almış ahlaki temelleri neticesinde, belirli jest ve mimiklerin ortaya çıkması kaçınılmaz olduğu anlaşılır.

* Prof., Dr. Sc., Lodz Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, tsoyalex2002@gmail.com

¹ Konrad Lorenz, *Behind the Mirror: A Search for a Natural History of Human*, Knowledge 1977.

² J. Philippe Rushton Race, Evolution, and Behavior. A Life History Perspective. Transaction Publishers, 1997. P. 89-90.

İletişimde Türk milletinin kendine has jest ve mimikleri vardır. Jest, insan vücudunun belirli bir kısmının hareket etmesi neticesinde anlam ifade eden bir işarettir. Mimik ise yüz kaslarının hareket etmesi neticesinde insanlar arasında iletişim sağlamaya yarayan kalıplardandır. Jest ve mimikler, insanın içinde yaşadığı duyguların ve psikolojik hâlinin dışa yansımaları olup insanın ruh hâlinin değişiminde gösterdiği potansiyel hakkında da bilgi verir. Jest ve mimikler; -insanın iradesi dışında- düşüncesini ve konuşmasını ifade etmede eşlik eder, onun haberi olmadan söylenenleri tasdik eder veya çürütür. C. Messinger'e göre, "Düşünce ve vücudun duruşu arasındaki mesafe o kadar kısa ki herhangi bir jestin oluşumunu engellemek için sizin şuurunuzun ne zamanı ne de gücü yeter."³ Jest ve mimik olmadan insanların kendi aralarında iletişim kurmaları imkânsızdır. Duygulardan mahrum insan yaşamını tasavvur etmek zordur. Türk toplumunda kabul görülen genel sinyaller vasıtasıyla insanlar iletişimde bulunurlar.

İnsanların kendi aralarında sağladıkları iletişimde; insanların oturup-kalkmaları, sohbet ederken poz değiştirmeleri, konuşma esnasında bakışları gibi jestlerden oluşan vücut dilinin önemi ve toplumsallaşmada etkili rol oynadığı tartışılmazdır. Vücut dilini oluşturan işaretlerin ve işaret bilgisinin gerekli bir etki olması yanı sıra, insan hayatında ve toplumda önemli bir yere sahiptir.

İnsanların arasındaki iletişim ve davranışları geniş çapta inceleyen bilime semiyoloji denir.⁴ Sözsüz semiyolojiyi, insanların sözsüz davranışlarıyla birlikte sözlü araçları da katarak tek yaklaşımla değerlendirmek lazımdır. Böyle bir yaklaşım, Türklerin vücut dilini ve ondan doğan davranış biçimlerini anlatmada yardımcı olacaktır.

G. E. Kreydlin'e göre, sözsüz semiyolojiyi tek semiyolojik kapsamda değerlendirmek lazımdır yani insanların iletişim kurmada kullandıkları sözsüz ve sözlü vasıtaları aynı anda incelemek gerekir. Sözsüz iletişim, işaretlerin ve işaret bilgisinin fonksiyonları alanı kapsamındadır. Sözsüz iletişim, toplumda ve insan hayatında önemli yere sahiptir.

Türklerin vücut ve işaret dilini tam manasıyla yansıtabilmek için 'Türklerin jest ve mimik sözlüğü' oluşturma zarureti doğar.

Yabancıların Türk dilini öğrenmesinde, Türk kültürünü tanımasında, bunun yanı sıra Türkiye'ye iş ve turistik amaçla gelip Türk halkıyla iletişime geçenlere gerekli kaynak olması sebebiyle bu sözlüğün önemi artmaktadır.

³ Joseph Messinger. The dictionary of gestures / C. Messinger; [Fransızcadan aktaran: A. Dadikin]. – M. : Rİ- POL klasik, 2015. – 720 s.

⁴ G. E. Kreydlin, *Sözsüz semiyoloji: Vücut dili ve doğal dil*.

Bu makalenin amacı, Türklerin vücut ve işaret dili sözlüğünün içeriği ile yapısının belirlenmesidir. Bunun için, birkaç teorik ve pratik meselelerin çözülmesi gerekmektedir.

Türklerin Kültürü ve Sözsüz İletişimi

Son zamanlarda kültürler arası diyalogun gelişmesi, kültürler arası iletişime olan meranın artması, toplumlar arasında başka sözsüz işaret sistemlerinin kabul görülmesi vb. olgular, jest ve mimikler sözlüğünün gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kültürler arası diyalog, etnik grupların kendi aralarında yürüttükleri iletişimi analiz etmekten geçmektedir. Kültür, bir millet veya ulusun doğuştan veya sonradan kazanılan davranış biçimlerinin bütünüdür. Bunlar, millet ve uluslararasıdaki farkları belirlemekle kalmayıp millî mirasları ön plana çıkarmaktadır. Bu mirasların biri olan jest ve mimikler, her bir millette olduğu gibi Türklerde de çok farklılıklar arz eder.

Modern bilimsel düşüncenin gelişmesinde insan merkezli eğilim ve dile karşı uygulanan bilişsel yaklaşım, insanlarda ana diliyle konuşma meyili doğurur. Türkçenin sözlü ve sözsüz dil kullanıcıları, 27 Temmuz 1299 tarihinde kurulan ve etkisi günümüze kadar -717 yıldır- süregelen Osmanlı İmparatorluğu medeniyetinin temsilcileridir. Günümüzde Türkler; farklı gelenek-görenekleriyle yaşadıkları günlük hayatı, kadim göçebe hayatı ile Avrupaî yeniliklerle karışmış ve iç içe olmuş durumdadır.⁵

Diyalog, insanların kendi aralarında konuşup anlaşılabilmeleridir. Diyalogu yakalayabilmek için sadece bilgi yeterli değildir; modern dil biliminde, fon bilimi diye adlandırılan konuşmanın iç yüzeyini yakalamak çok önemlidir. Türklerin jest ve mimik kültürünün fon biliminin kalıplaşması için bir sözlük hazırlanması şarttır.

Öğrenme ve araştırma, adım adım tüm etapları geçerek kıyaslama ve analiz etmeyle gerçekleşir. ‘Anlamak’ ve ‘bilmek’ arasındaki dengeyi korumakla yabancılara Türklerin vücut ve işaret dilinin püf noktalarını öğretmede, benzerlik ve farklılıklar temel meseleyi oluşturmaktadır. Bunun dışında, her bir jest ve mimiğin içerdiği anlamı da ifade etmek çok önemlidir.

Bu sözlük; türklerin işaret dilini anlama, bilme ve incelemede yardımcı olacaktır. Yabancılar bu sözlük vasıtasıyla Türklerin işaret dilini kademeli bir şekilde kıyaslayarak ve analiz ederek görececek, öğrenecektir. *Türklerin Jest ve Mimikler Sözlüğü*’nü derlemedeki asıl gaye, kültürün bir parçası olan jest ve mimiklerin güncelleşmesidir. Bu şekilde hazırlanan bir sözlük, özel bir kaynak olarak da basılabilir ve basılmalıdır da. Dolayısıyla böyle bir sözlük ya-

⁵ D. E. Ermeyev, *Türklerin Etnogenezi (etnik tarihin kökeni ve temel etaparı)*, Moskova 1971, s. 240 -249.

bancılarının Türklerin jest ve mimik kültürünü anlamada büyük rol oynayacak ve Türklerin başka kültürlerle kaynaşmasında bir temel oluşturacaktır.

İki farklı dil mensupları; ilk karşılaşmalarında, diller arasındaki jest ve mimik farkları konusunda deneyimleri olmadığı için ve daha önce Türk diliyle tanışıklık yaşamadıklarından dolayı mutlaka anlaşmazlık yaşayacaklardır.

Bilindiği üzere, jest ve mimiklerin önemli bir bilgiyi aktarmada iletişimsel fonksiyonu vardır. Bunun dışında jest ve mimiklerin, Türk halkının maddi-manevi sözsüz hazinesinin bir araya getirilip korunmasını sağlayan *birikimci* fonksiyonu da mevcuttur. Türk kültürünü tanımak için işaretli sosyalleşme sürecinden geçmek lazımdır. Bu sürecin esası, kültür aktarımı olup bu aktarımdaki temel kanal ise jest ve mimiklerdir.

Türklerin Jest ve Mimikleri Sözlüğü hazırlanırken sözlüğün sabitleştirici, yönlendirici ve düzenleyici fonksiyonları da birlikte yürütmelidir. Sözlüğün son fonksiyonu ise bu toplumda her zaman göz önünde bulundurulması gereken ‘doğru’ ya da ‘yanlış’ jestlerin statülerini sabitleştirmek ve onları görünümlerine ayırmak ayrı bir önem arz etmektedir çünkü bunları öğrenen bir yabancı, Türklerle iletişime geçerken zorluk çekmeyecek ve Türk toplumunda ‘doğru’ davranışlar sergileyecektir.

Türklerin Jest ve Mimikleri Sözlüğü’nü Derlemenin Gerekliliği

Türklerin jest ve mimiklerinin sözlük hâlinde derlenmesi; insan merkezli, yayımlacı, fonksiyoncu ve açıklayıcı⁶ özellikleri taşıyan modern dil biliminin gelişmesinde onların rolünün büyüklüğünün tanımlanması, hem yerel halk hem de yabancılar için çok önemlidir.

Jestlerin kültürel bileşeninin takdiminde iki yön takip edilmektedir. Bunlar:

1. Modern ana dil konuşanının bilimsel birikiminin (onların bu kültüre aidiyetinin varlığını delillendirmek için) yani jestin fotoğrafının veya resminin görsel olarak algılanması.

2. Konuşma esnasında kullanılan jestin tanımı ve anlamıyla tanışma ile bu bilgilere sahip olunması. [Düzenleyici (izin verilebilir) veya sapkın (yasaklayıcı).] Bu ise Türk dilini öğrenen yabancılar için kendi dillerinde kullanagelen jest ve mimikleri kıyaslama ile hareket ve mimik sistemleri yoluyla gerçekleştirilir. Neticede bu iki yön, tek bir birlik çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu sayede, Türk toplumuna ayak uydurabilmek için bilgi alımı ve aktarımı sağlanmaktadır. Dolayısı ile yeni bir dil öğrenenlerin o toplumun sözsüz dilini yani jest ve mimiklerini de öğrenmesi gereklidir.

⁶ **açıklayıcı:** Sadece dil gerçeklerinin tanımlamayıp onları açıklamaya çalışmak.

Bu bilgiler, Türk dili öğretimi kurslarında veya Türkoloji bölümünde verilecek bilgiler değildir. Yabancılar; Türklerin işaret dilini “duruma göre” (spontan), Türklerle konuşma esnasında, Türk kanallarında seyrettiği program veya filmler vasıtasıyla öğrenir.

Sözlükte, jest ve mimiklerin kültürel bileşeni verilmelidir. “Kültürel bileşen” kavramı; jestin anlamını vermek, kültürel çevreye göre değişen jest ve mimikleri belirlemektir. Jestin kültürel bileşeni; sözlü iletişime eşlik eder, konuşanların duygusal hâllerini ifade etmede yardımcı olur. Jestin kültürel bileşeni; Türklerin belirli tarihî ve arkaik gerçekleri, olayların fragmanları ve günlük hayatın gerçeklerini, halkın şuur yapısını millî özelliklerle algılamasında önemli rol oynar.

Kültürel bileşenin tabiatı, jest ve mimiklerin aidiyetine göre belirlenir; onların içeriği ise Türk halkının kültürünü oluşturur. Jest ve mimikler; bilgiyi aktarmada, insanların konuşması esnasında yaşadıkları değişik duygusal hâlleri içeren dil dışı vasıta olarak da değerlendirilebilir. Türklerin jest ve mimikleri toplumda hâkim olan gelenekleri yansıtır. Pratikte uygulanan jest ve mimikler yoluyla konuşan insana, ek anlamları da vermede yardımcı olur. Örneğin bir Türk ‘hayır’ deyip ona uygun jest sergiler, aynı zamanda mimik veya gözleri olumlu tavır da sergileyebilir.

İletişimde kullanılan jest ve mimiklerin görevi, ayrı (çevrim dışı, ferdî) veya ortak sözel ifade / mesaj içeren asgari bile olsa da gerekli bilgiyi aktarmadır. Jestler; iletişimdeki atmosfer veya duygusal bağlam, konuşanların bulundukları mekân, konuşanların duygusal hâlleri ve sosyal statüleri, konuşanların kendini ifade etme tarzları, bilgi seviyesi, cinsiyeti, konuşmanın konusu gibi özellikleri göz önünde bulundurularak anlamlandırılır.

Sözlüğü Derlemede Karşılaşılan Teorik Problemler

Türk topraklarına ziyarete gelen ve iletişim kurma çabasında olanların bu jest ve mimikleri bilmesi lazımdır. Bundan dolayı Türkiye’ye turizm ve iş görüşmeleri için gelen, Türk kültürünü öğrenme arzusunda olanlar ve Türk dilini yabancı bir dil olarak öğrenmek isteyenler için bu tarzda bir sözlüğe ihtiyaç duyulacak ve onlara faydalı olacaktır.

Sözlüğün derlenmesinde karşılaşılan en önemli problemlerden biri, Türklerin kültürel özelliklerini yabancılara aktarmaktır.

Sözlüğün konusu, sözsüz birlikler olarak sayılan jest ve mimiklerdir; bunlar vasıtasıyla herhangi bir durumda başarılı bir şekilde iletişime geçebilmek için Türk kültürü hakkında bilgileri içerir. Sözlüğün nesnesi, jest ve mimikleri tanımlama ve seçme yani sözlük sırasına göre sıralama.

Sözlüksel tanımın temel birliği, sözsüz birlik olan, Türk iletişim kültüründe sabitleşen tek bir anlam taşıyan, ayrı bir jest veya ayrı bir mimiktir.

Türklerin Jest ve Mimik Sözlüğü, bize göre, açıklamalı sözlük şeklinde olmalıdır. Sözlük, aynı zamanda kültürel ve ansiklopedik bilgileri de içermelidir.

Sözlüğün temel amacı, kullanıcılara günlük hayatta kullanılan jest ve mimiklerin; tam ve açık tanımının yapılması, kendi aralarındaki bağı göstermek ve dil bilimi yönünden de değerlendirmesini yapmaktır. Bunun için S. A. Grigorev, N. V. Grigorev, G. E. Kreydlin gibi yazarların sözlüğünden de yararlanılarak Türklerin jest ve mimiklerinin anlamı ve tanımı yapılan metadilini kullanmak gerekmektedir.

Her bir jest ve mimiğin kendine has anlamı vardır. Her bir jest ve mimiğin menfaatçil yönden asimile edilen, tanınan kalıpları mevcuttur yani vücudun farklı parçalar vasıtasıyla gerçekleştirilen sabit hareketleri ve kullanımın farklı boyutları vardır. Bu jest ve mimiklerde anlam, şekil ve menfaat vardır. Örneğin avucu yumruk şeklinde tutup serçe parmağı uzatılırsa insanın sitemde olduğu anlaşılır. Eğer bir Türk insanı bu jesti kullanıyorsa seninle muhatap olmak istemediğini ifade etmiş olur.

Jest ve mimikler, doğal dilin taşıdığı anlamların aynısına sahiptir. Jestler, ismin yüklem ve sıfatını bildirir. Jestler, insanın normal fizyolojik hareketlerinden farklı ve özel bir yapıya sahiptirler. Çoğu jest ve mimiğin anlamı soyut ve gelenekseldir (Türk geleneklerine uygun). İnsanın hareketleri sonucunda oluşan jestlerin zihinsel ve sözel yorumu veya insanın değişik psikolojik hâllerinden dolayı yüz kaslarının hareketlerinden doğan mimiklerine:

- a) Sözsüz iletişimin aktüel adresi fonksiyonu yani insanın karşıdaki insanın jest ve mimiklerini kabullenmesi fonksiyonu;
- b) Sözlüğü derleyen fonksiyonu;
- c) Türklerin jest ve mimiklerini öğrenmek isteyen sözlük kullanıcılarının fonksiyonu dâhildir.

Böylece sözlük; anlam yönünden, jest ve mimiklerin frekanslı ve önemli anlam türlerini ifade etmesi yani konuşanın psikolojik hâli ve bilgi seviyesi hakkında temel bilgileri vermesi gerekir. Dolayısı ile Türklerin kullandığı jest ve mimikleri birkaç anlamsal gruba ayırmak zaruridir. Bunlar:

1. Konuşmacının amacı (örneğin jest ve mimikler vasıtasıyla onay bildirmesi);
2. Düşünceleri hakkında (örneğin sağ elin başparmağı ve işaret parmağının düz olup başka parmakların falanksları yarı eğik jesti -konuş-

macıdan duyduğu haberden şüphelendiğini ifade ediyor-);

3. Duygular hakkında (örneğin bebeğin yanaklarını tutmak -sevinci ifade ediyor-);
4. Değerlendirme (örneğin kafasını sağa sola çevirme jesti -konuşmacının başkasının davranışı konusunda öfkelenildiğini ifade ediyor-).

Türklerin kullandıkları jestlerin sözlüğünü hazırlama aşamasında aşağıdaki maddeler göz önünde bulundurulmalıdır:

1. Jestlerin anlamları, çeşit ve türlerini belirlemek için sözsüz semiyolojinin anlam cihazını ve metadilini yaratmak.
2. Jest ve davranışları sınırlandırmak; iletişimde kullanılan jestlerin önde gelenlerinin ve onların asıl fonksiyonu tespit etmek.
3. Anlam çeşitlerini belirleyip jestlerin anlam tipolojisini yaratmak.
4. Jest ve dil birimlerini tanımlamada karşılaştırmalı anlamlarını incelemek.
5. Türkler ile Rusların arasındaki jest farklılıkları ve ortak yönlerini belirlemek, tercümenin çeşidini ve üsluplarını belirleyip yorumlama sorunları, anlam kayması ve objektifliği gibi iki dil arasında görülen problemlere çözüm getirmek.
6. Türklerin kültürüne ait (jest, görüntülü, dokunmatik ve semiyolojik) iletişim dilindeki kesin kuralları belirlemek ve tanımlamak.
7. Jestlerin dilinin teorisini geliştirmek.

Bu sözlüğü hazırlanma sürecinde;

1. Sözlüğün plan ve projesini hazırlama,
2. Türklerin jestlerini analiz etme (ilmî kaynaklarda geçen cinsiyet olgusunu da göz önünde bulundurarak),
3. İnsan vücudunun organları temelinde sınıflandırma,
4. Resimleri doğru seçme problemleri çözme,
5. Jestleri kullanma yöntemi seçme,
6. Türk dilindeki metinleri tercüme tarzı seçme durumları göz önüne alınmıştır.

Sözlüğün İçeriği ve Yapısı

Türklerin işaretlerinin verdiği bilgiler aşağıdaki şekilde ayırt edilebilir:

1. Dünya hakkında bilgi,⁷
2. Konuşmacının zihinsel ve psikolojik hâli hakkında bilgi,
3. Jestleri çok sık kullanan insanın karakteri hakkında bilgi,
4. İletişimde sağlanan duygusal hâl hakkında bilgi.

Türklerin kullandığı bütün jestler aşağıdaki şekilde gruplara ayrılabilir:

1. Amblematik jestler, bağımsız anlam taşır ve sözel konuda bağımsız şekilde anlam aktarabilir. Bu jestler; kesin, sabitleşmiş, normal, standart fonksiyona göre kullanılır. Sözel tanıma da yol açar.
2. İllüstrasyon jestleri, iletişimde sözel veya durumsal fragmanlara eşlik eder. Onlar bazı olayları açıklamada kullanılır. İllüstrasyon jestlerin tipik örneği, alışveriş merkezini veya sinemayı tarif etmede kullanılan el kol hareketi jestidir. Jestlerin yoğunluğu, insanın mizasına bağlıdır. Sık kullanılan jestler karşıdaki insanı rahatsız eder ama neden rahatsız olduğuna anlam bile veremez. İllüstrasyon jestlerin kullanılması, sembolik jestlerin kullanması gibi kültüre dayalıdır. Kültürel farkların temelinde jestlerin kullanım sıklığı vardır. Örneğin Türkler ve Orta Doğu’da yaşayan insanlar, Avrupa’da yaşayan insanlara nazaran daha sık jest kullanırlar. İllüstrasyon jestlerini “okumak”, sembolik jestlere nazaran daha kolaydır çünkü onlar, anlatmak istediklerini sözle anlatırlar.
3. Yönlendirici jestler veya iletişimsel yönlendirme jestleri; iletişimi kurar, destekler veya tamamlar. Bu jestler, konuşmada metaifade rolünü oynar; konuşmaya ve bilgi aktarımına yardım eder, iletişimin yapısını şekillendirir. Onay ve kızgınlığı, hitap ve ricayı, soru ve haykırışı ifade eder. Örneğin ‘destek babında kafa sallama’; eğer dinleyen sürekli kafasını sallıyorsa konuşmacının fikirlerine katıldığını ifade eder. Bu tür jestler, fazla sözlerin daha az kullanılmasına yol açar.
4. Sembolik jestler, insanların belirli bir dinî ve toplumsal gruba aidiyetini ifade eder. Örneğin Bozkır sağcı Türk milliyetçilerin kullandıkları “Gök kurt” jesti.⁸ Sağ elin yumruklanıp işaret parmağının kalk-

⁷ Dünya hakkında bilgidен söz ederken yemek yeme esnasında sol elle ağzın kapatılması ve sağ elle çubukla dişlerin temizlenmesi Türkiye’de doğru terbiyenin ve kültürel davranışın sergilenmesine güzel bir örnektir.

⁸ Alparslan Türkeş, ‘gök kurt’ jestini şu şekilde açıklamıştır: “Serçe parmağı – Türk’tür, işaret parmağı – İslam dinidir. Bu işatrette parmaklar arasında barışı sembolize eden boşluk vardır; büyük, orta ve yüzük parmağı ise mührü sembolize eder. Bununla biz, dünyaya Türk-İslam mührünü vuracağımızı ifade ederiz.”

ması ise Müslümanlarda tek tanrı inancını sembolize eder. Rusların “istavroz” çıkarmaları da sembolik jestlere güzel bir örnektir.

5. Spontan jestler, bağımsız anlama sahip değiller. Spontan jestler; kısa süreli ve insan aklında kalmaz, tek seferde kullanılıp her insana özel bir anlam ifade edebilir. Bu jestler, sıradan bir konuşmada yer alabilir; onların en büyük özelliği, sabitleşmiş amblematik jest olmayışıdır.
6. Davranışsal jestler, dış işaretlerden esinlenerek psikolojik ahvalı yansıtır. Örneğin alışverişte satıcı ile müşteri arasında geçen pazarlık yapma esnasında, eğer satıcı avucunu yüzeye doğru düzgün açıp indirmişse güzel indirim yaptığının işaretidir.⁹

Jest ve mimiklerin anlamını; onların sosyal, iletişimsel fonksiyonu ile kullanımından ayırt etmek gerekmektedir.

Jestlerin anlamı; kelime anlamı gibi sosyal, iletişimsel fonksiyonu ve kullanım koşulları konusunda farklılık arz eder. Kullanım koşullarında farklılık arz eden jestlerin anlamını konuşma konusunda cümle veya ifadelerin farklılığını da göz önünde bulundurmak lazımdır. Çoğu jest ve mimiğin anlamı soyut ve gelenekseldir (koşullara ve Türk geleneklerine uygun olması).

Türklerin jest ve mimik sözlüğü, daha çok *amblematik* jestler içermesi gerekmektedir. İllüstrasyon, sembolik, spontan ve davranışsal jestler sözlük birimlerinden sayılmaz.

Sözlük çalışmasının ilk etabında Türklerin kullandığı jest ve mimiklerden amblematik olanları seçilmeli. Temel jestlerin mukayesesi yapılmalı, jestlerin farklı ortamlarda kullanımı ve kullanım sınırı belirlenmeli; kısacası jestlerin sözlükteki sıralaması belirlenmelidir.

İkinci etapta ise sözlüğün temel yapısı işlenmeli. Bu bağlamda sözlüğün makroyapısı aşağıdaki gibi olacaktır:

1. Ön söz. Türklerin jest ve mimikleri.
2. Yazarın takdimi.
3. Kullanıcılara kullanma kılavuzu.
4. Sözlükte kullanılan kısaltmalar.
5. Jestlerin listesi.

⁹ Yabancılar için gerekli bilgi: Müslümanlarda sol el *temiz* sayılmaz, dolayısıyla hediye verirken veya para verirken sol elle vermemeye dikkat etmelisiniz, böyle yapmadığınız takdirde karşınızdaki Müslüman’a hakaret etmiş olursunuz. Bundan dolayı bütün el kol hareketlerini sağ elle yapmanız tavsiye edilir.

6. Sözcük listesi (Türklerin jestlerine uygun sözlük makaleleri).
7. Kaynakça.
8. Jest sözlüklerin listesi.
9. Ek.

Ön sözde: 1. Türkiye Cumhuriyeti hakkında genel bilgi; 2. Türk kültürü, gelenek-görenekleri ve dinî inançlarının özellikleri; 3. Türklerin jest ve mimikleri ve milletlerarası diyalog yer alacaktır.

Yazarın takdimi bölümünde ise sözlüğün önemi; derlemede kullanılan usul, jest ve mimiklerin sıralanması; sözlüğün teorik ve pratik yönden faydaları; sözlüğün kimlere hitap edebilecekleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Jest ve mimiklerin listesi, kullanıcılara gerekli jest ve mimikleri bulmasına yardımcı olacaktır.

Sözcük listesi:

1. Kol, ayak ve kafa hareketlerinden oluşan jestlerini,
2. Duruşlarını,
3. Vücut hareketlerini,
4. Yüz ifadelerini içerecektir.

Ek bölümünde ise herhangi bir nedenle sözlüğe dâhil edilmeyen farklı ek malzemeler yerleştirilecektir. Ayrıca “farklı ülkelerin jest ve mimiklerinin mukayeseli tablosu” da bu bölümde yer alacaktır. Bu tabloda, Türklerin jestleriyle benzerlik ve farklılık arz eden jestler de yer alacaktır. Bunun dışında sözlükte; kullanıcının daha kolay anlaması, kullanması için gerekli olan jestler hakkında kültürel ve ansiklopedik bilgiler de olacaktır.

Sözcük Listesinin İçeriği ve Yapısı

Çalışmanın üçüncü etabında sözcük listesinin yapısı ve içeriği işlenecektir. Bunun için farklı ülkelerde yayınlanmış jest ve mimik sözlükleri incelenip analiz edilecektir.¹⁰

Bu sözlüğün aktif şekilde kullanılması öngörülmektedir. Sözlükte, belirli bir anlam ifade eden insan vücudunun kinetik hareketleri sistemli bir şekilde

¹⁰ Givens, David B. The NONVERBAL DICTIONARY of GESTURES, SIGNS&BODY LANGUAGE CUES. Spokane, Washington: Center for Nonverbal Studies Press, 2002
Мессинжер, Ж. Словарь жестов / Ж. Мессинжер ; [пер. с фр. А. Дадыкина]. - М. : РИ-П О Л классик 2015. - 720 с. : ил.
Salem, Marc, Mind Games, Rodale International Ltd, London 2007, UK.

işlenmesi lazımdır. Takdim edilen her jest standart isme sahiptir. Jest ve mimikleri iletişimde kullanmada sözcük yoluyla tarif etmektedir.

Sözlüğün içeriği, yapısı ve sıralanmasının; gerekli teoriyle, mevzuyla, genel semiolojinin neticesiyle (işaretin yapısı, türleri ve sistemleri, iletişimde kullanımı ve yapısı vb.) ve sözlük teorisiyle temellendirilmesi lazımdır.

Sözlüğün sözcük bölümünde; konuya bağlı olmayan, bağımsız anlam taşıyan amblematic jestlerin de yer alması gerekmektedir. Bu jestler, normlar çerçevesinde standart kullanıma sahiptir. Jestlerin tanımı yapılabilir ve günlük hayatta sıkça kullanılır. Bu tür jestlerle tanışma, ilk önce Türk dilini öğrenen yabancılar için gerekli, bunun dışında Türklerin jest ve mimik kültürüyle ilgilenenler için de önemli bir kaynaktır. Bunları öğrenenler Türk toplumunun kültürler arası platformda güzel bir şekilde diyaloga ve dostluğa geçmede büyük rol oynayacaktır. Sözlükte verilen resimli materyaller (fotoğraf, resim, şema), insanların kendi aralarında sağladıkları iletişimde belirli anlam taşıyan bir bağlantı hükmünü taşır. Bunun dışında bu malzemeler, insanın gizli düşünce ve davranışlarını da yansıtır.

Pratik çalışma:

1. Jestlerin sözlüğünün yapı ve içeriğini hazırlamak, sözlüğe dâhil olacak kelimelerin sayılarını belirlemek.
2. Sözlükten ayrı sözlük makalesinin yapı ve içeriğini belirlemek.
3. Her bir sözlük makalesinin içerdiği bilgilerin kapasitesi, yapısı, içeriği ve bilgilerin sunum üslubunu belirlemek.

Türklerin Jest ve Mimikleri Sözlüğü'nün sistemli olması lazımdır. Bunun için jest ve mimiklerin anlam tiplerine göre sıralanması gerekmektedir. Anlamca benzerlik ve ortaklık arz eden aynı türdeki jestler bir grupta toplanmalıdır. Böyle jestler, sözlükte aynı yer ve tanımla verilmelidir. Örneğin selamlaşma ve vedalaşma jestleri aynı grupta verilmeli. Türk dili ve kültürünü öğrenenlere jest ve mimikleri iyice özümseyip öğrenmeleri lazımdır.

Sözlüğün sözcük kısmını işlerken sözcüklerin sayısını ve yerleşimini güzelce belirlemek, yerleştirmede uygulanan usule çok önem vermek, her bir jestle ilgili bilgiyi güzelce takdim etmek ve her bir grup sözcükleri güzelce açıklama yapıp yapısını incelemek lazımdır.

Her jest ve mimiğin özellikleri hakkındaki bilgileri yerleştirme şu şekilde olmalıdır: 1. Sözcüğe Giriş, 2. Tarz, 3. Tanım, 4. Yardımcı Jest ve Mimikler, 5. Sözel Açıklama, 6. Jest ve Mimiklerin Kullanım Koşulları (İletişimsel Bağlam), 7. Jestlerin Anlam Karakteri, 8. Jest ve Mimiklerin Ansiklopedik ve

Kültürel Bilgileri 9. Başka Milletlerin Ortak Jestleri Hakkında Ek Bilgi (sesteş jestler girebilir); 10. (gerekirse) Sözlü Resimler.

Sonuçlar

Türkiye'ye iş veya turistik amaçlarla gelen yabancıların kültürler arası iletişimi başarıyla sağlamaları için, Türk dilinin sözsüz hazinesini tanımada, jest ve mimikler sözlüğü yardımcı olacaktır. Sözsüz jest ve mimikler; insanın duygusunu ve psikolojik hâlini yansıtır, başka insanlarla ve çevredeki realiteyle olan iletişimi yansıtır, iletişimde bazen içgüdüsel bazen otomatikmen insana eşlik eder. Jest ve mimikler, insan davranışlarını açık ve kapalı anlam içerdigini de gösterir.

Bu sözlüğü derlemek için tercüme ederken, bir dilden başka dile aktarma yaparken (tercüme edip yorumlama usulleri), kültürler arası ve diller arası benzerlik ve farklılıklar göz önünde bulundurulmalıdır. Bu meseleleri çözümlemede komple bilimsel yaklaşım metodu uygulanması lazımdır.

Sözlükte verilen jest ve mimikleri açıklarken Türk dilindeki deyimler de kullanılabilir. Bu sözlükte, Türklerin değişik iletişim koşullarında kullandıkları jest ve mimiklerin farklı özelliklerini de tanımlamak gereklidir. Bunun gibi bir sözlüğün derlenmesi, globalleşen dünyamızın talebidir.

KAYNAKLAR

- KREYDLİN, G. E., *Nonverbal semiotics: Language of a body and a natural language*, The New Literary Review, Moscow 2002, 592 Pp.
- RUSHTON, J. Philippe, *Race, Evolution, and Behavior: A Life History Perspective*, Transaction Publishers 1997, 358 Pp.
- LORENZ, Konrad, *Behind the Mirror: A Search for a Natural History of Human Knowledge*, Avusturya 1977.
- YEREMEYEV, D., *The Ethnic Genesis of Turkish Nation (an origin and the basic stages of ethnic history)* Moscow, 1971.
- MESSİNGER, Joseph, *The dictionary of gestures / Ж. Мессинжер*; [пер. с фр. А. Дадькина], Moscow 2015.
- SALEM, Marc, *Mind Games*, Rodale International Ltd, London 2007, UK, 316 Pp.

METİNLER ARASI İLİŞKİLER KURAMI VE KLASİK EDEBİYAT: HASAN ZİYÂ'Î MOSTÂRÎ'NİN YAPITLARI

Alena ĆATOVIĆ*

GİRİŞ

Hasan Ziyâ'î Mostârî, 16. yüzyılda yaşamış ve divan sahibi, Bosna-Hersek'in en eski şairi olarak bilinmektedir. Hayatı hakkında bilgiler çok kısıtlı olduğu için (tezkirelerde adı neredeyse hiç geçmiyor) yapıtları olan *Divan*'ı ve *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* (Şeyh Sanan) adlı mesnevisi, şairliğini değerlendirmek için temel kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasan Ziyâ'î'nin yapıtlarını klasik edebiyat geleneğine oturtmak için onların diğer metinlerle ilişkisini saptamak aydınlatıcı olacaktır.

Her yapıt, diğer yapıtlarla doğrudan ilişki içerisindedir. Metinler arası ilişkilerle ilgilenen ve en önemli yazarlardan biri olan Roland Barthes'a göre, metnin anlamı okur tarafından kesin olarak ele geçirilemez çünkü edebî eserin metinler arası doğası; okuru, başka metinlerle sürekli yeni bağıntılar kurmaya zorlar. Barthes'tan farklı olarak Gérard Genette, metinler arası ilişkiler konusunda bir sınıflandırma ortaya koyuyor.

Genette, *Palimpsestes* (Palimpsestuslar) adlı kitabında, metinler arasındaki dönüştürüm ilişkilerini sınıflandırırken bir metnin önceden üretilmiş bir yapıta dayanabileceğini ve bu şekilde bir gelenek içinde yer alabileceğini göstermeye çalışır. Mehmet Rıfat'ın *20. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim* adlı kitabında aktardığına göre Genette, metinler arası ilişkileri şu modele indirger (Rıfat 1998, s. 132-133): Genette'in öte metinsellik (transtextualite) adını verdiği kavram, bir metni başka metinlerle bilinçli ya da bilinçsiz olarak ilişkiye sokan her şeydir. Bu da yazınsallığın en üst düzeydeki evrensel özelliğidir. Genette, beş çeşit öte metinsellik ilişkisi belirler:

* Prof. Dr., Saraybosna Üniversitesi Öğretim Üyesi.

1. Ara metinsellik (intertextualite), bir metnin bir başka metin içinde etkin olarak varoluşu; bir başka deyişle bir ya da birçok metnin alıntı, çalıntı (intihal) ya da anıştırma (telmih) yoluyla aynı anda, aynı yerde kurdukları birliktelik ilişkisidir.

2. Yan metinsellik (paratextualité), bir metnin kendisine eşlik eden bazı ikincil göstergelerle (başlıklar, alt başlıklar, ön sözler, notlar, epigraflar, resimlemeler vb.) yani yan metinlerle (paratexte) kurduğu ilişkidir.

3. Üst metinsellik (metatextualité), bir metin ile bu metni yorumlayan metin arasındaki eleştirel ilişkidir.

4. İleri metinsellik (hypertextualité), bir B metnini (ileri metin) daha önce gerçekleşmiş bir A metnine bağlayan ilişkidir yani B metni, daha önce gerçekleşmiş bir A metnini konu ya da anlatış biçimi açısından dönüştürmekte ancak bu işleme hiçbir yorum katmamaktadır. B metni iki tür dönüşüm sonucu oluşabilir: a) Dolaylı dönüşüm: Burada konu farklıdır ama biçim aynıdır (taklit / imitasyon). b) Yalın dönüşüm: Burada da anlatım biçimi farklıdır ama konu benzerliği çok belirgindir (transformasyon).

5. Ön metinsellik (architextualité), bir metnin türsel statüsünü (roman, öykü, şiir vb.) belirler ve okurun “beklenti ufku”nu yönlendirir.

Hasan Ziyâ'î'nin metinlerine bakıldığı zaman özellikle ara metinsellik ve ileri metinsellik ilişkileri bulmak mümkün. Alıntı ve anıştırma yollarıyla belirlenen ara metinsellik, Divan edebiyatında iktibas ve telmih olarak tanımlanabilir. İleri metinsellik ise özellikle Ziyâ'î'nin Şeyh Sanan mesnevisinin Feriduddin Attar'ın *Mantıku't-tayır* adlı yapıtının bir yalın dönüşümü oluşunda görülebilir.

Ara Metinsellik

Klasik Osmanlı şiir bilgisi; anıştırma ya da çağrışımları, söz sanatı olarak değerlendirmektedir. Daha doğrusu telmih adlı sanatı; tarihte geçen ve herkesçe bilinen bir olay, kişi, inanç veya deyim gönderme olarak ele almaktadır. Bu şekilde anlatılan uzun uzadıya açıklanmaz, herkes tarafından bilinen duruma gönderme yapan bir iki kelime ile anımsatılır (Dilçin 1995, s. 461). Bu tanım, çağrışım konusundaki çağdaş yaklaşımlara da uymakta; özellikle Mary Orr adlı Kuzey Amerikalı edebiyat kuramcısının *Intertextuality: Debates and Context* adlı kitabına bakıldığı zaman sadece var olan şeye gönderme yapılabileceğine yani sıfırdan bir çağrışımı yaratmanın mümkün olamayacağına dair görüşler bulunmaktadır. Orr; çağrışımların, tıpkı alıntılarının yaptığı gibi anlamı zenginleştirdiğini söylemektedir. Ancak bu zenginleştirme; anlamın yoğunluğundan çok, diğer gönderme alanına uzanmasını sağlamaktadır (Orr 2005, s. 139).

Hasan Ziyâ'î'nin metinlerinde göndermeler, edebî metinlere olduğu gibi edebî olmayan metinlere yani farklı semantik alanlara da ait olabilir ve beş temel kategoriye ayrılabilir:

1. İslamiyet öncesi sözlü kültür.
2. *Kur'an-ı Kerîm*.
3. İslam geleneği ve tarihi
4. Doğu-İslam edebiyatı.
5. Tarihî kişiler ve olaylar.

Bazen bir beyit içinde birkaç farklı semantik alana gönderme bulunur, bunlar arasında da çok katmanlı bağlantılar kurulabilir. Öte yandan bazı çağrışımları sadece bir semantik alana yerleştirmek zor olur. Örneğin Büyük İskender, tarihsel bir kişi olarak İran İslamiyet öncesi edebiyat ve mitolojisi içinde yeni boyutlar kazanır; Hasan Ziyâ'î'nin mısralarında, *Kur'an*'ı Kerîm'de geçen Hz. Hızır ilişkilendirilmiştir. Bunu *Divan*'daki 101. gazelin üçüncü beytinde görmek mümkün:

Leb-i la'lün ki anun teşnesidür Hızr u İskender

akîbe rûh-ı sânidür bana semm-i helâhildür (G 101/3)

Bu örnek gösteriyor ki tamamen farklı gönderme alanlarından (tarih ve *Kur'an-ı Kerîm*) gelen iki kişi, mitolojik karakter hâline gelmiştir. Daha sonra, Doğu-İslam edebiyat geleneği içinde abıhayatı arayan için sembol olmuşlardır. Bu bağlamda Hasan Ziyâ'î'nin şiirlerinde görülen anıştırma bağlamı şaire özgü değildir; daha doğrusu İskender çağrışımları, diğer *Divan* şairlerinde de sık sık görülmektedir. Öte yandan Hasan Ziyâ'î'nin şiirlerindeki anıştırmaların çoğu geleneksel olarak yerleşmiş anlam bağlantılarından alınmış olduğu hâlde; onların semantik alanlarının bulunması, şairin edebî gelenekle ilişkisini incelemek ve bildiği, okuduğu ve ilham aldığı metinleri saptamak için son derece önemlidir.

Hasan Ziyâ'î'nin şiirlerinde çağrışımların, klişeleşmiş bir tablo olarak en çok *Divan* edebiyatı edebî sanatları aracılığıyla gerçekleştiğini söylemek mümkün. Onların anlaşılması; okurdan, sanatsal olan ve sanatsal metinlerden gelen, İslamiyet öncesi sözlü kültürden başlayıp *Kur'an-ı Kerîm*, Doğu ve İslam tarihi, Doğu-İslam edebî geleneği gibi birçok semantik alandan geniş bilgiyi gerektirmektedir. Göndermelerin semantik alanlarının bu kadar geniş olması, aynı kültür dairesini paylaşan bir okura işaret eder. Buna göre şairin eserleri, edebiyat konusunda onunla aynı bilgi ve yorum kabiliyetlerini paylaşan Osmanlı toplumu zümresine hitap etmektedir.

Daha önce söylendiği gibi ara metinsellik yolları arasında bir ya da birçok metinden yapılan alıntılar yer almaktadır. Klasik edebiyatta özellikle Hadis, *Kur'an-ı Kerîm*'den ayet ya da bunlardan parçalar almakla ortaya çıkan *ikhtibas* sanatıyla yapılan alıntılar; Hasan Ziyâ'î'nin şiirlerinde görülen tek alıntı türü değildir. Aslında şairimizde iki türlü, daha doğrusu Arapça ve Osmanlıca alıntılar olmak üzere iki dilde alıntılama söz konusudur. Osmanlıca alıntıları şairin tahmislerinde görmek mümkündür. Zaten tahmis de diğer tazmin edebî türlerinde olduğu gibi başka bir şairden beyitler alıp ona uyarak şairin kendi mısralarını eklemesiyle ortaya çıkar yani alıntılama edebiyat-edebiyat ilişkisi üzerinde kurulmuştur. Bir şairin ait olduğu edebî gelenek ve kültürle ilişkisini saptamak için hangi şairin hangi şiirlerine tahmis yazmış olduğu sorusunun cevabı çok önemlidir. Belli bir şair ya da şiir seçmiş olması onun şiir zevkini, okuma birikimini, edebî muhitini ve genel olarak kültür seviyesini göstermektedir. Hasan Ziyâ'î'nin Vusûlî Bey'in bir gazeline, Emri Çelebî'nin bir gazeline ve Bâkî'nin iki gazeline olma üzere toplam dört tahmisi vardır. Bu da çok anlamlıdır çünkü Bâkî'nin iki gazeline seçmiş olması onun devrinin en parlak şairi olduğunu ve kendine örnek alması gerektiğini bildiriyor. Öte yandan himayetinde bulunduğu Vusûlî Bey'in gazeline bir tahmis yazması onun hâmisine karşı saygısına ve aynı muhite ait olduklarına dair bir göstergedir. Hasan Ziyâ'î'nin Edirneli bir şair olan Emri Çelebî ile ilişkisinin ne olduğu bilinmemekle birlikte bu şairin ölümüne iki tarih yazmış olması ve *Divan*'nın tek nüshasının Edirne'deki Selimiye Kütüphanesinde bulunmuş olması aralarında özel bir bağlantının olduğunu gösteriyor olabilir. Böylece Hasan Ziyâ'î'nin yaptığı Osmanlıca alıntılar, onun Divan edebiyatı geleneği içindeki yerini saptamak için çok aydınlatıcı olabilir.

Arapça alıntılar ise sadece edebî değil, diğer metin türlerinden de gelmektedir. Bu alıntıların kaynağı incelendiğinde üç gönderme alanının hâkim olduğu görülür:

1. *Kur'an-ı Kerîm*.
2. Hadis ve İslami geleneğe daha geniş anlamda ait olan sözler.
3. Sözlü kültür.

İlk iki gruba bakıldığında alıntılama edebî ve kurmaca olmayan metinlerden yapılan alıntılar olarak değerlendirmek mümkündür. Üçüncü gönderme alanındaki alıntılar ise sözlü ve yazılı kültür arasında, edebiyat-edebiyat ilişkisi üzerinde kurulmuş olduğu söylenebilir.

Hasan Ziyâ'î, *Kurân-ı Kerîm*'den alıntılar yaparken diğer Divan şairlerinin yaptıkları gibi sözlere hiç bir şekilde müdahale etmeden, metni olduğu gibi aktarmaktadır. Böyle yapmakta ısrar ederken bazen Arapça cümlelerin an-

lamı ya da grameri beytin yapısına tamamen uymayabilir. Örneğin alıntındaki ismin halleri beytin cümle yapısına uymayabilir.

Zindân-ı firâkıdan çok derd ü belâ çekdüm

Rahm ide mi ol bî-dîn yâ 'mâliki yevmü'd-dîn (G: 344/4)

İkinci mısradaki 'Ödül ve ceza gününün tek hâkimi' sözü, cümle öznesi olarak Arapça yalın hâlinde gelmeliydi ancak şair onu Fatiha suresinde olduğu gibi genitif hâliyle aktarmıştır. Öte yandan şair, mısra içinde *Kur'an-ı Kerim*'den alıntı yaparak iç kafiye oluşturup *cinas* söz sanatını da kullanmıştır. Bundan ötürü şair için; şiirde gramerden çok, ses özelliklerinin önemli olduğu görülmektedir. Aynı zamanda *Kur'an-ı Kerim* ayetlerini hiç müdahale etmeden alıntılanmak son derece beklenen bir davranıştır çünkü *Kur'an* metni, Hasan Ziyâ'î'nin özdeşleşmek istediği Osmanlı şairleri ve bütün Müslüman şairler için ulaşılmaz bir örnek ve mutlak bir otoritedir. *Kur'an-ı Kerim* metnini yanlış ya da eksik olarak alıntılanmak, şaire göre günah olurdu.

Aynı yaklaşım, hadis alıntılamaında da görülür. Hasan Ziyâ'î'nin yaptığı alıntıları hadis kitaplarındaki sözlerle karşılaştırdığımızda olduğu gibi aktarılmış olduğunu tespit etmek mümkündür. Ancak ünlü Arapça deyim ve atasözlerinin orijinalleriyle ne ölçüde örtüştüğünü saptamak, her zaman kolay olmayabilir çünkü Arapça deyim sözlükleri bütün bu ibareleri içermeyebilir.

Hasan Ziyâ'î, *Kur'an* metninden alıntı yaparken son derece İslami bir yaklaşım sergiler; alıntıladığı ayetler, onun için her zaman görüş ve söylediklerine destek olan mutlak argümanlardır. Lirik özne, 385. gazelin ilk beytinde âşıklara seslenirken onları aşk uğruna canlarını feda etmeye davet eder. Görüşlerini de 'Âl-i İmrân suresinden bir alıntıyla destekler:

Ey kılanlar 'âlem içre vasl-ı yârı ârzû

Cân virün kim 'len-tenâliü'l-birre hattâ tenfikû' (G: 385/1)

Bu örnekte alıntı, *Mutlak Gerçeği* temsil eder ve Hasan Ziyâ'î'nin metni onunla desteklenir. Anlam bilimi açısından alıntı içeriği, şiirin içeriğinden üstündür. İçerik açısından *Kur'an-ı Kerim*; hadis, İslami gelenek ve halk deyimleri, bütün insan tecrübeleri için örnek verebilecek bir *hazine* olarak algılanır. Bunu da Hasan Ziyâ'î'nin *Divan*'ındaki dokuzuncu kıtânın ikinci beytinde görmek mümkün, şairin okuyucusuna verdiği nasihat *Kur'an-ı Kerim*'den bir alıntıyla desteklenmiştir:

Hânına ihvânun olma kâse-lis

'Leyse li'insâni illâ mâ se'â' (K: 9/2)

Sözlü kültürden gelen ve geçmişte kalanın bir daha değişmeyeceğini ifade eden “Basra yıkıldıktan sonra” anlamındaki Arapça bir söz, buna benzer bir yaklaşım sergilemektedir:

Yıkdı Bağdâd-ı dili yulm ile ol şûh-ı cihân

Şimdi yapmak ne diler ‘ba’de harâbi’l Basra’ (G: 420/2)

Alıntı beytin geri kalan kısmından anlam açısından üstün değildir, ama içindeki diğer kelimeler ve çağrışımlar alıntıya göre seçilmiştir. İlk mısırada bulunan Bağdat şehri coğrafî, tarihî ve kültürel olarak Basra’ya çok yakındır ve ikisi de Irak’taki şehirlerdir. Bunun yanında beytte geçen ‘yakmak, yıkmak’ kavramları Arapça ‘Basra yıkıldıktan sonra’ anlamındaki söze çok yakındır.

Okuyucu açısından bakılacak olursa, Hasan Ziyâ’î’nin şiirlerini anlayabilmesi için okuyucunun çok eğitilmiş olması ve şairle aynı kültür birikimini paylaşması gerekiyor yani burada Doğu-İslam edebiyat geleneğine, *Kur’an-ı Kerîm* metnine, sözlü kültür deyimlerine hakim olan bir okur söz konusudur. Okurun bu tür bilgileri olmazsa şiirdeki çağrışım ve göndermelerden mahrum kalacaktır. Hasan Ziyâ’î’nin Arapça alıntılarını genel olarak değerlendirecek olursak onların okurdan Kur’an-ı Kerîm, İslam geleneği ve sözlü kültürü çok iyi bilmesini talep etmesi aslında bu metinlerin korunması ve tanıtılmasının hedef olduğunu gösterir. Şairin bu metinlerden alıntı alması sadece onun şiirlerinin karakterine değil, ait olduğu kültüre de işaret etmektedir. Başka bir deyişle şairlerin şiirlerinde belli bir metin hazinesine başvurdukları Doğu-İslamî kültürü vertikal bir kültür olarak değerlendirilebilir, alıntılamanın işlevi ise bu kültürü temsil etmek ve yaşatmaktır.

İleri Metinsellik

İlerimetinsellik, bir metni daha önce gerçekleşmiş diğer bir metne bağlayan ilişkidir. Hasan Ziyâ’î’nin yapıtlarında bu türden bir ilişkiyi, daha doğrusu yalın dönüşümü *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* adlı mesnevisinde görmek mümkündür. Söz konusu mesnevi, klasik İran şairi Feriduddin Attar’ın *Mantıku’t-tayr* adlı yapıtının “Şeyh San’ân” adlı bölümünün genişletilmiş versiyonudur. Hikaye, asıl adı Abdürrezak olan şeyhin 400 müridiyle Rum ülkesine gelmesini ve orada bir Hristiyan kızı görüp ona aşık olmasını anlatır. Şeyh kızı istediği zaman kız ondan Hristiyan olup puta tapması, zünnar kuşatması ve domuz çobanlığı yapmasını ister. Çaresiz şeyh bütün bunları kabul eder ve müritlerinin engel olmaya çalışmalarına rağmen yolundan dönmez. Sonunda müritlerin duaları sayesinde şeyh dinine döner, kız ise rüyasında Hz. Muhammed’i görerek Müslüman olur.

Bir din liderinin aşk için en mukaddes değerlerini terk etmesini anlatan “Şeyh San’ân” hikayesini Türk edebiyatında Hasan Ziyâ’î’den önce bulmak mümkün. 14. yüzyıl şairi olan Gülşehrî, *Mantıku’t-tayr* adlı eserinde “Dâstân-ı Şeyh Abdürezzâk” başlığı altında 429 beyitle bu hikayeye yer verir. 15. yüzyılda ise Ali Şîr Nevâî, *Lisânü’t-tayr* mesnevisinde aynı hikayeyi 514 beyitle anlatmıştır. Gülşehrî ve Nevâî’nin eserleri, küçük farklılıklar göstermesine rağmen ana hatlarıyla Attar’ın hikaye konusuna bağlı kalmıştır. Bundan ötürü, Attar’ın eseri „Şeyh San’ân” hikayesinin ilk yazılı versiyonu olduğu için kuram açısından bakıldığında bütün sonraki metinlerin kaynak metni sayılabilir. Hasan Ziyâ’î’nin *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* adlı eserinde ortaya çıkan *ilerimetinselliği* incelemek için Ziyâ’î’nin eserini Attar’ınkiyle karşılaştırmak gerekecektir.

Mostarlı şair, Gerard Genette’nin terimine göre, var olan hikayenin bir *transformasyonunu* yapmıştır. Attar’da “Şeyh San’ân” adlı bölüm 411 beyit iken *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* 1725 beyitten oluşmaktadır. *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* mesnevisinin yapısı, Feriduddin Attar’ın *Mantıku’t-tayr*’ının „Şeyh Sanan” adlı bölümünün yapısıyla karşılaştırıldığında da farklılıklar görülür. Hasan Ziyâ’î’nin mesnevisi 27 bölümden oluşurken Attar’ınki sadece iki bölümden oluşur. Konu benzerliği çok belirgin ancak anlatım biçimleri farklıdır. Hasan Ziyâ’î, yapıtının konusunu ve olay örgüsünü değiştirmeden Attar’ın metnine ekler yapmıştır. Hasan Ziyâ’î; “Mezemmet-i bâde”, “Ta’rîf-i aşk”, “Latîfe” gibi başlıklar altında deneme tarzında yazılmış yeni bölümler eklemiştir. Söz konusu ekler; asıl hikâyeye yakından ilişkili olmayıp şairin aşk, şarap, ikiyüzlülük gibi kavramlar üzerine düşüncelerinden ibarettir. Bu tür düşüncelere yer verilmesinin nedenini, belki şairin mesleki ve özel hayatında aramak gerekir. Hasan Ziyâ’î’nin vaiz olmasına binaen, asıl hikâyenin bu şekilde genişletilmesinin şairin vaizlik tercrübelerinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Hasan Ziyâ’î, mesnevisine kendi *Divan*’ından birkaç gazel ve kıta da ekleyerek Attar’ın metnini genişletmiştir. *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak*’da yer verilen gazeller, çoğunlukla Şeyh San’ân ağzından okunur. Ancak gazellerin şairin başka bir eserinden alıntılanmış olması, başka bir öte metinsellik ilişkisine işaret eder. Buna göre, burada daha önce sözü geçen ve bir metnin bir başka metin içinde etkin olarak varoluşu olarak tanımlanan ara metinsellikten (intertextualite) bahsetmek mümkündür. Ancak Hasan Ziyâ’î’nin başkalarının metinlerinden değil, kendi metinlerinden alıntı yaptığını vurgulamak gerekir. Şairin kendi *Divan*’ından şiirler alıntılanmasının sebebi nedir? Acaba eserini hazır bulunan şiirleriyle süslemek mi yoksa kendi *Divan*’ını sonraki eseri olan *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* mesnevisiyle tanıtmak mı istemiştir? İkinci iddianın doğru olma payı vardır zira şair, mesnevisinde sık sık şairliğine dikkat çeker

ve gazellerin sonunda mahlasını yazar. Hasan Ziyâ'î, *Kıssa-i Şeyh Abdürez-zak*'ın 550. beytinde kendi divanından da bahseder ve okunmasını diler:

Muhrik elfâzum Ziyâ'î şevk ile hâlet virür

Âteş-i 'aşka düşenler okusun divânımı (Gürgendereli 2007, s. 129)

Mostarlı şair, Attar'ın eserinin *transformasyonunu* yaparken onu sadece eklemelerle büyütmez; Attar'da bir beyitle ifade edileni uzun uzadıya anlatarak asıl hikâyede genişletme yapar. Örneğin Attar'da bir beyit içinde anlatılan kızın talepleri, Ziyâ'î'nin metninde dört beyitle anlatır yani kızın her istediğine (puta secde yapmak, *Kur'ân*'ı yakmak, şarap içmek ve imanı terk etmek) birer beyit ayrılmıştır. (Gürgendereli 2007, s. 129)

Biri teklîf-i öehârunun hakkâ

Büte secde kılasın bî-pervâ

Yakasın âteşe hem Kur'ânı

Kurtarup nâr-ı gamumdan cânı

Şevk-i la'lümle meyi nûş eyle

Kendüni 'aşk ile ser-hoş eyle

'Ahd u peymân ile eyle imân

Kılasın 'aşk ile terk-i imân (891-94)

Belki de bu örnekten Hasan Ziyâ'î'nin yaptığı genişletmeyi en iyi şekilde görmek mümkündür. İçerik olarak neredeyse hiç değiştirme yapılmazken eserin biçimi ve niceliğinde değişikliklere rastlanmaktadır. Gerard Genette'nin terimine göre bu transformasyon, yalın dönüşüm olarak değerlendirilebilir. Genette'nin yazınsallığın evrensel özelliği olarak değerlendirdiği öte metinsellik ilişkileri, bir 16. yüzyıl Divan şairinin metinlerinde de rastladığımız bir durumdur. Üstelik bu tür metinler arası ilişkilerin sadece Hasan Ziyâ'î'nin eserlerinde değil, Divan edebiyatı geleneğinin bütününde bulunabileceğini düşünmek yerinde olacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak Hasan Ziyâ'î'nin şiirlerinde, kuramcı Gerard Genette'in belirlediği beş çeşit öte metinsellik ilişkisinden özellikle ara metinsellik ve ileri metinsellik ilişkilerini bulmak mümkündür. Ara metinselliğin yolları olan çağrışım, gönderme ve alıntıların en çok Divan edebiyatı edebî sanatları aracılığıyla gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bunların da şairin kültürünü ve edebî gelenek içerisindeki yerini saptamak için çok aydınlatıcı olduğu görülür. Çağrışım, gönderme ve alıntılarının anlaşılması; şairden ve okurdan, sanat-

sal olmayan ve sanatsal metinlerden gelen, İslamiyet öncesi sözlü kültürden başlayıp *Kur'an-ı Kerîm*, Doğu ve İslam tarihi, Doğu-İslam edebî geleneği gibi birçok semantik alandan geniş bilgiyi gerektirmektedir.

İleri metinselliği ise Hasan Ziyâ'î'nin *Kıssa-i Şeyh Abdürezzak* adlı mesnevisinde görmek mümkündür. Söz konusu mesnevi, Klasik İran şairi Feriduddin Attar'ın *Mantûku't-tayr* adlı yapıtının “Şeyh Sanan” adlı bölümünün genişletilmiş versiyonudur. Genette'nin kuramına göre transformasyondur. Hasan Ziyâ'î'nin metinler arası ilişkiler kurduğu metinlere bakıldığında kendi eserlerinin, Doğu-İslam edebî geleneği üzerinde kurulmuş olduğu sonucuna varmak mümkündür.

KAYNAKLAR

- ALÎ ŞÎR NEVAYÎ, *Lisânü't-tayr*, (Çeviren: Nodirbek Kosimov), Semerkand Yay., İstanbul 2015, 208 s.
- ANDREWS, Walter G., Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı, (Çeviren: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, 245 s.
- ATTAR, Feriduddin Muhammed, *Govor ptica*, (Çeviren: Ahmed Ananda), Kulturni centar İ. R. İran, Sarajevo 2003, 367 s.
- BERUTTO, Gaetano, *Semantika*, (Çeviren: Iva Grgić), Antibarbarus, Zagreb 1994, 223 s.
- DİLÇİN, Cem, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, XIV+529 s.
- ECO, Umberto, *Otprilike isto: iskustva prevodenja*, (Çeviren: Nino Raspudić), Algoritam, Zagreb 2006, 375 s.
- _____, *Granice tumačenja*, (Çeviren: Milana Piletić Beograd), Paideia, 2001, 364 s.
- GENETTE, Gerard, *Palimpsestes – Literature in the Second Degree*, (Çeviren: Channa Newman - Claude Doubinsky), University of Nebraska Press, Lincoln and London 1997, 490 s.
- GÜLŞEHRÎ, *Gülşehrî'nin Mantûku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)*, (Haz.: Kemal Yavuz), Kırşehir Valiliği Yayınları, Ankara 2007, LVII + 659 s.
- GÜRGENDERLİ, Müberra, *Hasan Ziyâ'î: Hayatı- Eserleri-Sanatı ve Divanı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, XIII + 395 s.
- _____, *Mostarlı Ziyâ'î: Şeyh-i San'ân Mesnevisi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, X + 231 s.
- Hasan Ziyâ'î, *Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk*, İstanbul Büyük Şehir Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet Yazmalari, K. 272.
- _____, *Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Emîrî Manzum: 935.
- _____, *Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk*, British Museum, Or. 3291, Catalogue Rieu p. 185a.

- _____, *Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk*, Orijentalna zbirka arhiva HAZU, br. 202.
- ONAY, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, 720 s.
- ORR, Mary, *Intertextuality: Debates and Contexts*, Polity Press, Cambridge 2005, 246 s.
- RIFAT, Mehmet, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*, Cilt I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, 250 s.
- TÖKEL, Dursun Ali, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Akçağ Yay., Ankara 2000, XIV+ 484 s.

GÜNEY-BATI ANADOLU BÖLGESİ AĞIZLARINDA -I / -Ip batı TASVİR FİİLİNİN KULLANIMI VE İŞLEVLERİ

Ali AKAR*

TÜRK DİLİNDE TASVİR FİİLLERİ

Türk dilinin fiil çekiminde önemli bir yere sahip olan tasvir fiilleri; esas fiillerin sonuna bir zarf-fiil ekiyle bağlanarak onların ifade ettikleri hareketi yeterlilik, tezlik, süreklilik, zaman vb. bakımından betimleyen fiillerdir. Tasvir fiilleri, esasen bağımsız fiillerdir. Bunlar, tasvir fiilli birleşik oluşturduklarında asıl anlamlarını kaybederek farklı anlamlar kazanırlar; esas fiile anlam farklılıkları katıp kılış ve oluş hareketlerinin tasvirini yapan yardımcı fiil durumuna gelirler (Korkmaz 2003, s. 811).

Tasvir fiilleri, böylece esas fiiller ile yapıcı ve anlamca kaynaşarak tek bir anlam göstergesinin yerine kullanılan çeşitli birleşik fiiller oluşturur. Bu tür birleşik fiilleri; farklı anlam, görev ve biçimlerle Türkçenin her döneminde ve lehçesinde görebiliriz.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtlarında *al-*, *bar-*, *bir-*, *er-*, *id-*, *kel-*, *yori-* (Tekin 1988, s. 117-190; 1994, s. 53-72); Karahanlı Türkçesinde *bar-*, *bil-*, *bir-*, *kel-*, *kör-*, *tur-*, *yaz-* (Hacıeminoğlu 1996, s. 181); Harezmi Türkçesinde *al-*, *bil-*, *u-ma-*, *bir-/ber-*, *kal-*, *tur-* (Eckmann 1959, s. 128-129); Çağatay Türkçesinde *al-*, *ber-*, *bil-*, *bol-*, *kel-*, *kiriş-*, *kal-*, *sal-*, *tur-*, *tüş-*, *yavuş-*, *yaz-*, *yiber-* (Eckmann 2003, s. 105-106); Kıpçak Türkçesinde *al-*, *bil-*, *ber-*, *er-*, *tur-*, *yaz-* (Karamanlıoğlu 1994, s. 148-150) ve *bar* (Toparlı 1992, s. 137); Osmanlı Türkçesinde ise *dur-*, *yaz-*, *bırak-*, *düş-*, *gel-*, *var- vir-*, *bak-*, *bat-*, *çık-*, *gel-*, *gör-*, *git-*, *kal-*, *ko/y/-*, *sür-*, *yori-* (Demir 2004, s. 103) fiilleri tasvir fiili olarak kullanılmıştır.

Çağdaş lehçelerde de çeşitli tasvir fiilleri kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde *al-*, *bar-*, *basta-*, *ber-*, *cat-*, *ciber-*, *cür-*, *çık-*, *kal-*, *kel-*, *kit-*, *koy-*,

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Muğla / TÜRKİYE. Elmek: aliakar2023@gmail.com

otur-, sal-, taşta-, tur-, tüş- (Kasapoğlu 2005, s. 283); Kazak Türkçesinde *al-, bar-, ber-, jazda-, jiber-, sal-, kel-, ket-, tur-* (Koç-Doğan, 2004: 239); Türkmen Türkçesinde *bil-, ber-, dur-, otır-, yat-, yöör-* (Kara 2005, s. 165); Özbek Türkçesinde *âl-, bil-, bol-, otır-, tur-, yât-, yür-, qâl-, kel-, yâz-, ber-, bâq-, qarâ-, çıq-, ket-, taşlä-, öt-, yubâr-* (Öztürk 2007, s. 334) fiilleri tasvir fiili görevi ile kullanılmaktadır.

Gramer çalışmalarına esas olarak alınan metinlerdeki bu fiillerden başka tasvir fiillere de rastlamak mümkündür.

Türk dilindeki tasvir fiilleriyle ilgili teorik çalışmalar da yapılmıştır. Nasilov; 1972’de Eski Türkçedeki (Nasilov 1975, s. 505-511), 1978’de de Altay dillerindeki tasvir fiillerini irdelemiştir (Nasilov 1978, s. 88-177). 1984’te Schönig; Kazan Tatarcasındaki tasvir fiillerini, kılınış ve aspekt çerçevesi içerisinde ele almıştır (Schönig 1984).

Türkiye Türkçesinin gramer kitaplarında tasvir fiiller; yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma bildirmeleri bakımından sınırlı olarak ele alınmıştır.

Tasvir fiillerinin cümleye kattığı anlam, fiillerin “kılınış” ve “görünüş”üyle de yakından ilgilidir. Çekime girmemiş fiillerin “başlama”, “sürme”, “süreklilik olma”, “bitme” vb. “sözlüksel zaman” anlamlarına “kılınış” (Korkmaz 2003, s. 535); çekimli fiilin kişi ve durum odaklı özel kullanımlarına ise “görünüş” yahut “bakış” (Uğurlu 2003, s. 125) denmektedir. Bu tür kişiye özgü kullanımlarda; şekil ve zaman ekleri, gramerdeki standart görevlerinin dışında ve konuşucunun öznel “bakış”ı doğrultusunda kullanılır. Bu bakımdan tasvir fiilleri, esas fiile, kılınış ve görünüş yönlerinden farklı anlam incelikleri; fiilin sözlüksel zamanında sınırlama, süreklilik ve bitme gibi anlamlar katmaktadır (Schönig 1984, s. 36). Fiillerin zaman kategorilerinin kullanımında fiilin bu iki yapı özelliği karşımıza çıkmaktadır.

1. Fiillerde Kılınış ve Görünüş

Fiiller, herhangi bir *işletme* eki almadan kendi başlarına, kendilerinde içkin olarak bir “zaman” anlamı taşırlar. Bu anlam, fiilin sözlüksel anlamında yer alır ve her fiil, zaman diliminde başlangıç, süreç ve sonuç anlamlarından birini taşır. Dil biliminde buna *kılınış* (aktionsart) denir. Örneğin *doğmak* fiili başlangıç, *yürümek* süreç, *ölmek* ise sonuç bildiren fiillerdir. Konumuzu ilgilendiren diğer bir terim ise *görünüştür*. Görünüş (aspekt) de en geniş ve genel anlamıyla “Kişinin, çekime girmiş eylemin taşıdığı kavramda değişiklik yapması”dır. (Alm. Aspekt, Fr. Aspect, İng. Aspect) denir (Koç 1996, s. 359). Kılınış ile görünüş arasında esaslı farklılıklar vardır; *kılınıшта*, fiilin taban anlamı kişiye ve kipe göre değişmez. Bu anlam, sözlüksel olarak sabitlenmiştir ve her bir fiil, zaman dilimindeki süreçleri gösterir. *Görünüşte* ise kipler; değişik

anlamlar taşıyabilir, birbirinin yerine kullanılabilir, iki fiil çekimi bir araya gelerek farklı anlam ifade edebilir, birleşik çekimler değişik zaman görünüşleri gösterebilirler (Koç 1996, s. 359). Buna göre Türkiye Türkçesi ve ağızlardaki kimi birleşik fiilli yapılar; görünüş bakımından farklı anlamlar oluşturmada, fiilin gerçekleşme zamanında çeşitli anlam farklılıkları doğurmaktadır. Yazı dilindeki *-I ver-*, *-A bil-*, *-A yaz-*, *-A dur-*, *-A ko-* gibi tasvir fiilli birleşik yapılarla karşımıza çıkan bu görünüş biçimleri, ağızlarda bunlardan başka şekillerde de görülmektedir. Özellikle Güneybatı Anadolu ağızları içinde yer alan Muğla bölgesi ağızları bu bakımdan zengin verilere sahiptir (Akar 2001, s. 4). Bu bildiride; söz konusu yapılar içinde yer alan *-A batı* biçiminin kılınış ve görünüş bakımından incelenmesi, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki tasvir fiillelerinin kullanım alanlarını ve bunlara bağlı olarak oluşan anlam farklılıklarını ortaya konulacaktır.

2. *-I batı* şeklinin oluşumu ve kullanımı

Tarihî dönemlerde oluşmuş pek çok ses ve yapı verilerini bünyesinde taşıyan Muğla bölgesi ağızlarında *-I / -Ip batı(r)* biçimli, şimdiki zamanda süreklilik ifade eden bir tasvir fiilli yapı bulunmaktadır. Bu yapı; günümüz Hazar ötesi Oğuz, Kıpçak ve Karluk ağızlarında sıkça rastlanan *-Ip (c, j, v) yatır* biçiminden gelişmiştir. *-Ip* zarf-fiil ekli bu yapı, zaman içinde benzeşme yoluyla kısalmış ve *-I batı* şeklini almıştır: *-Ip yatır > -Ip batır > -I batı*. Bu yapının *-Ip batır*’lı biçimlerine fazla rastlanmamaktadır. Yaygın olan biçim, inceleyeceğimiz *-I batı* şeklidir.

Bu yapı; Muğla bölgesi ağızlarında aspekt (kip) çerçevesinde kullanılmakla birlikte, yaygın ve birincil şimdiki zaman eki durumunda değildir. Olay, durum odaklı olarak ve geçmişte başlayıp “şimdi”de devam eden olayların anlatımında kullanılmaktadır.

çam *deresi yanı-batırdı yāū* “Çam deresi (mekisindeki orman) yanmaya başlamıştı ve hâlen de bu durum devam ediyordu yahu!”

hindi millet abū tirektorlāla çeki-batıllā. “Şimdi halk işte bu traktörlerle çekmeye başlamışlardı ve buna devam ediyorlar.”

hindi teyibinen oynayı-batıllar “Şimdi teyp(te çalan müzikle) oynuyorlar.”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere tasvir fiilin üzerine geldiği asıl fiiller, başlangıç noktası belirtmeyen fiillerdir. Örneğin *başla-*, *aç-*, *uyan-*, *açık-*, *susa-*, *düş-*... gibi başlangıç noktası odaklı fiillere *-I batı* formu getirilmemektedir.

KAYNAKLAR

- AKAR, Ali, “Muğla Ağzında Şimdiki Zaman Biçimleri”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 4, Bahar 2001, Muğla, s. 1-10.
- AKTEMUR, Aynur, “Karaova Yörüklerinin Dili”, *Muğla Üniversitesi, (Bitirme Çalışması)*, Muğla 2003.
- AYVERDİ, İlhan, *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2006.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- DANKOFF, Robert, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvânü Lugât-it-Türk Part I)*, Harvard University, Harvard 1982.
- DEMİR, İmdat, “Güneybatı Anadolu Ağızlarındaki Şimdiki Zaman İşaretleyicisi (-I(P) batı(rı) ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Karşılaştırılması”, *Türk Dilinin ve Edebiyatının Yayılma Alanları Bilgi Şöleni Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- DEMİR, Necati (2004), “Eski Türkiye Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 853, Ankara.
- DEMİR, Nurettin, (1993), *Postverbien Im Türkeitürkischen, Unter Besonderer Berücksichtigung Eines Südanatolischen Dorfdialekts*, Otto Harrassowitz Wiesbaden.
- ECKMANN, János, (1959), “Das Chwarezmtürkische” *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden.
- _____, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev.: Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara 1996.
- KARA, Mehmet, *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara 1994.
- _____, *Seyf-i Sarâyî*, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları: 544, Ankara 1989.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KOÇ, Nurettin, *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- KOÇ, Kenan – Oğuz DOĞAN, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- NASILOV, D. M., “Formı viranjeniya sposobov glagol’nogo deystviya v altayskix yazıkax (v svyazi s problemoy glagol’nogo vida)”, *Oçerki sravnitel’noy morfologii altayskix yazıkov*, Leningrad 1978.

- _____, “Zur Interpretation der Hilfsverben in den türkischen Sprachen”, *Bilimsel Bildiriler*, 1972, Ankara 1975.
- Öztürk, Rıdvan, “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- SCHÖNIG, Claus, *Hilfsverben im Tatarischen*, Untersuchungen Zur Funktionsweise Einiger Hilfsverbenbindungen, Wiesbaden 1984.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara 1988.
- _____, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara 1994.
- TOPARLI, Recep, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 555, Ankara 1992.
- UĞURLU, Mustafa, “Türkiye Türkçesinde “Bakış” (“Aspektotempora”)”, *Türk-bilig. Türkoloji Araştırmaları* 5, Ankara 2003.
- YÜCE, Nuri, *Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî: Mukaddimetü'l-Edeb. H'ârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 535, Ankara 1988.
- YÜCEL, Bilal, *Babür Divanı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 81, Ankara 1995.

YABANCI DİL TÜRKÇE ÖĞRETİM KİTAPLARININ DİL VE KÜLTÜR İÇERİĞİNİN AVRUPA ORTAK ÖNERİLER ÇERÇEVESİNİN ÇOK MERKEZLİLİK İLKESİ AÇISINDAN İNCELENMESİ¹

Yunus ALYAZ - Kazım YOLDAŞ***

*Şükrü BAŞTÜRK*** - Mustafa ULUOCAK*****

Giriş

Avrupa Komisyonu Modern Diller Bölümünün görevlendirdiği dil bilimciler tarafından hazırlanan ve 1995 yılında Strasburg'daki toplantıda kabul edilen Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi (OÖÇ); dillerin öğrenimi, öğretimi, ölçme ve değerlendirmesine yönelik bir başvuru kaynağıdır ve 39 dile çevrilmiştir (Trim vd. 2001; OÖÇ 2013). Günümüzde hemen hemen tüm dünyada çağdaş dil öğrenim, öğretim ölçme ve değerlendirme materyalleri, etkinlikleri OÖÇ doğrultusunda hazırlanmaktadır. OÖÇ, dil yetilerinin ve seviyelerin yeniden tanımlanması ve standartlaştırılması gibi birçok yenilik getirmiştir. OÖÇ'nin getirdiği önemli bir diğer kavram da dil öğrenim ve öğretimi sürecinin dil ve kültür boyutunda çok merkezlilik (pluricentricism) ilkesidir (Trim vd. 2001, s. 145). İngilizce, Almanca, Türkçe gibi birçok dil tek bir bölge veya ülkeyle sınırlı olmayıp birçok bölgeye / ülkeye yayılmış durumdadır. Örneğin Almanca, Federal Almanya Cumhuriyeti, Avusturya, İsviçre, Lichtenstein gibi devletlerin yanı sıra Çek Cumhuriyeti, Polonya, Fransa gibi birçok komşu ülkede ana dil olarak kullanılmaktadır. İngilizce de İngiltere ve ABD dışında 92 ülkede / bölgede ana dil / resmî dil olarak kullanılmaktadır. Çok merkezlilik, dillerin bu durumunu ifade etmektedir. Hem tek merkezli dillerin ülke içinde farklı bölgelerde hem de çok merkezli dillerin söz konusu

¹ Bu çalışma, Uludağ Üniversitesi BAP desteğiyle başlatılan hızlı destek projesi (HDP(E)-2016/10) kapsamında elde edilen verilerle gerçekleştirilmiştir.

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü.

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

*** Okt. Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

**** Okt. Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

bir ülkenin farklı bölgelerinde ve farklı ülkelerde konuşulan değişimleri söz konusudur. Bu, çok eskiden beri bilinen bir olgudur. Ancak dil öğrenim ve öğretim süreçlerinde 20. yüzyıla kadar dillerin çoğunlukla başkentin standart (veya resmî), baskın değişimi esas alınmıştır. Günümüzde İngilizcedeki baskın değişimler, İngiliz (British English) ve ABD (American English) değişimleridir. Yabancı dil olarak Almanca öğretiminde, 20. yüzyıl boyunca aslında Kuzey Ren Westfalya bölgesinin lehçesine dayanan standart Almanca (Hochdeutsch) esas alınmıştır.

Gerek Avrupa Birliği süreci, gerekse çağdaş dil bilim (özellikle lehçe zinciri ve tarihsel süreçler bağlamında: Crystal, 2010; Heeringa - Nerbonne, 2001) dil ve lehçe kavramlarının farklı bir açıdan değerlendirilmesini gerektirmiştir. AB sürecinde tüm üye ülkelerin demokratik ve adil temsili için sağlanabilmesi OÖÇ’de aynı dilin farklı değişimlerinin resmî dil olarak konuşulduğu ülkeler de dikkate alınmış, dil öğretiminde bu ülkelerde konuşulan lehçelerin ve bu ülkelerin kültürünün de temsil edilmesi tavsiye edilmiştir. Bu tavsiye, muhatap ülkeler tarafından dikkate alınmış, başta İngilizce olmak üzere (Hinkel 2011; Hornberger - McKay 2010; Littlejohn - Mehta 2012; Wiegand 2004), Almanca (Clyne 1992, 1995; Havinga 2015; Muhr 2005, 2012, 2015; Schmidlin 2011; Siebenhaar 2011) Fransızca (Hinkel 2011; Pöll 1998), İspanyolca (Wiegand 2004), Portekizce (Mendes 2015), Macarca (Kenesei 2006) ve diğer dillerin (Kordic 2009) çok merkezlilik özelliğine yönelik kuramsal ve uygulamalı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, ağırlıklı olarak ilgili ülkelerin dil kurumları (ör. Deutsche Sprachverein) ve kültür enstitüleri (ör. Goethe Enstitüsü, Avusturya Kültür Enstitüsü vb.) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda anılan çok merkezlilik çalışmalarının günümüzde vardığı somut sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Standart veya resmî dil değişimi tarihsel ve politik nedenlerle baskın değişim konumuna gelmiş olsa bile o da diğer değişimlerden biridir.
2. Bir dilin değişimleri arasında telaffuz, söz dağarcığı, dil bilgisi kuralları, anlam ve bağlamsal özellikleri farklılık gösterebilmektedir.
3. Değişimler arasındaki farklılık, herhangi bir değişimin doğası gereği diğer değişimlerden daha üstün veya iyi olduğu anlamına gelmez.

İngiltere ve ABD İngilizcesi arasındaki farklar, yabancı dil olarak İngilizce öğretim materyallerinde eskiden beri dikkate alınmaktaydı (Azar - Hagen 2000). Avrupa Ortak Çerçeve Metni’yle bu uygulama kuramsal ve sistematik bir çerçeveye kavuşmuştur. Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve İngilizce konuşulan diğer ülkelerin İngilizce değişimleri ‘World Englishes’ başlığı altında

ele alınmaktadır (Kılıçkaya 2009; Rajagopalan 2004; Gilsdorf 2002). Almanca konuşulan ülkeler de bu tavsiye doğrultusunda DACH-L (Deutschland-Austria, Schweiz-Lichtenstein) konseptini geliştirmiş, yayınevlerine yabancı dil olarak Almanca öğretiminde bu bölgesel Almanca değişkelerini ve bu ülkelerin kültürel öğelerini de kapsayacak nitelikte Almanca öğretim materyalleri (ders kitabı, film, görsel vb.) geliştirmelerini önermiştir (Zertifikat Deutsch 1999). Özellikle 2005 yılından itibaren geliştirilen Almanca öğretim kitaplarında DACH-L konsepti iki şekilde dikkate alınmıştır (Funk vd. 2014; Evans - Pude - Specht 2012; Neuner vd. 2009):

1. Almanya standart dil değişkesinin (Hochdeutsch) dil bilgisi kuralları ve söz dağarcığı esas alınmak kaydıyla diğer lehçelerdeki (Avusturya, İsviçre ve Lichtenstein'in standart dillerindeki ve Almanya sınırları içindeki farklı bölgelerdeki lehçelerdeki) söz dağarcığına ve günlük kullanım örneklerine (selamlaşma, vedalaşma vb.) çeşitli oranlarda (% 10 -% 20) yer verilmesi.
2. Ders kitaplarında Almanya'nın yanı sıra Avusturya, İsviçre ve Lichtenstein'a özgü kültürel öğelere (saraylar gibi tarihî mekânlar, üniversiteler, kiliseler, doğal ortamlar, müzik, yemek ve kıyafet özellikleri vd.) yer verilmesi.

Avrupa Konseyi Modern Diller Bölümünün bu önerileri hemen hemen tüm dünya üniversitelerince kabul görmüş, AB ülkelerinde ve diğer tüm ülkelerin üniversitelerinde yabancı dil öğretim yöntemleri bu konseptte göre uyarlanmıştır.

Türkçe ve farklı değişkeleri; Türkiye, Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi özerk devletlerde, Kırım, Tataristan, Doğu Türkistan, Bulgaristan, İran, Irak, Suriye, Yunanistan ve Rusya Federasyonu içindeki çeşitli bölgelerde konuşulmaktadır. Tarihsel süreçte gerçekleşen politik gelişmeler sonucu Türkçe değişkelerinin konuşulduğu ülkelerde alfabeler de farklılık göstermektedir (Latin, Arap, Fars, Kiril vb.). Türkçe çok merkezli bir dil olmasına karşın Türk eğitim sisteminde, ana dil olarak Türkçe öğretim materyallerinde İstanbul Türkçesi olarak adlandırılan değişke esas alınmakta yani Türkçenin çok merkezliliği ilkesi dikkate alınmamaktadır.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Güncel Durumu

Son yıllarda Türkçe, yabancı dil olarak dünyanın birçok ülkesinde ilgi görmektedir. Buna paralel olarak özellikle son on yılda Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesine yönelik bilimsel çalışmalarda da bir artış görülmektedir ve birçok yayınevi Türkçe öğretim materyalleri geliştirmiştir. Kahrıman

ve arkadaşları (2013), Erdem (2009), Göçer ve arkadaşları (2012) bu alanda yapılmış bilimsel çalışmaları derlemişlerdir. Söz konusu derlemelerde; yabancı dil Türkçe alanında çoğu 1980-2015 yılları arasında yazılmış 78 kitap, 97 Türkçe öğretim kitabı, 159 bilimsel makale, 226 kongre bildirisi, 138 yüksek lisans tezi, 35 doktora tezi hazırlandığı belirlenmiştir. Bu çalışmalardan 24'ü dil ve kültür ilişkisi, 26'sı Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ilgilidir. Türkçenin öğretimi ve Avrupa Ortak Çerçeve Metni'yle ilgili 8 makale belirlenmiştir.

Tüm ve Sarkmaz (2012), Okur ve Keskin (2013), Kutlu (2015), Erdem ve arkadaşları (2015a), yabancı dil öğretim kitaplarındaki metinlerin kültür aktarımı boyutunu incelemiş; metinlerin Türk kültürünü hedef kitleye insan ilişkileri, tarih, sanat vb. gibi 6-15 arası değişen sayıda kültür öğeleriyle aktarmaya yönelik hazırlandığını belirlemişlerdir. Burada söz konusu olan Türkiye kültürüdür, diğer Türk bölgelerinin kültürüne istisnai ve sadece tarihî kişilikler üzerinden dolaylı olarak yer verildiği belirlenmiştir. Kalfa (2013), yabancı dil Türkçe öğretiminde sözlü kültürün önemini vurgulamıştır. Erdem ve arkadaşları (2015b); Türkçe bilimsel çalışmaların anahtar sözcüklerini analiz ettikleri çalışmalarında, dil ve kültür ilişkisine dair 22 farklı anahtar sözcük belirlemişlerdir. Bu anahtar sözcükler, dil-kültür ilişkisine yönelik kuramsal konularla (ör. kültürel farkındalık kültürlerarası etkileşim, kültürel iletişim vb.) veya yabancı dil Türkçe derslerinde Türkiye kültürünün hedef kitleye aktarımıyla ilgilidir. Türkiye dışındaki Türk kültürü ve Türkçe değişimleri anahtar sözcüklerde de yer almamaktadır. Demir (2014); yabancı dil olarak Türkçe öğretim kitaplarının kültürel içerikleri üzerine yaptığı çalışmada, söz konusu ders kitaplarının metinlerde ve kültür köşesi bölümlerinde Türkiye kültürüne ve dünya kültürüne yeterince yer verdiğini ortaya koymuştur. Bayraktar (2015), Dürer (2015), Ökten ve Kavanoz'un (2014) Türkçe öğretim kitaplarının kültür içeriği ve kültür aktarımı üzerine yaptıkları çalışmalar da incelenen eserlerin Türkiye kültürüyle sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Akış ve Aksoy'un (2012) yabancı dil Türkçe öğretim kitaplarında Türk imgesini ele aldıkları çalışmalarında; söz konusu ders kitaplarında, 'Türk' imgesinin Türkiye'de yaşayan insanların kültürel özellikleriyle tanımlanmaya çalışıldığı ortaya konmuştur.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ilgili bilimsel çalışmalar, çoğunlukla yükseköğrenim görmek amacıyla bu ülkelerden Türkiye'ye gelen öğrencilerin İstanbul Türkçesini öğrenme süreçleriyle ilgilidir. Özyürek (2009); Kırgız öğrencilerin, Türkçe öğrenim sürecinde İstanbul Türkçesinin dil bilgisi yapılarını öğrenmede karşılaştıkları zorlukları ele almıştır. Yılmaz ve Düzdağ (2008), Kazakistan'da İstanbul Türkçesinin kolayca öğrenildiğini belirlemişlerdir. Şimşek ve Dündar (2015); yabancı dil Türkçe öğretim kitaplarında, Türkiye dışındaki Türk kültürünü temsil eden öğelere %1 oranında yer verildiğini belirlemiştir.

Avrupa Ortak Çerçeve Metni bağlamında yabancı dil olarak Türkçe öğretimi çalışmalarında; Avrupa dil dosyası (Templer 2002; Yüce 2005; Şahin 2010), materyal ve yöntem (Köse 2005; Samık 2006; Tunay 2010; Uysal 2009), kültür konularının (Durak 2006) ele alındığı belirlenmiştir. Durak (2006); Avrupa Ortak Çerçeve Metni'nin çok dillilik ve çok kültürlülük ilkelere yer vermekte, çok merkezlilik ilkesine değinmemekte ve diğer çalışmalarda olduğu gibi 'Türk Kültürü' ile sadece Türkiye kültürünü kastetmektedir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alan yazını; materyal, yöntem, öğrenci, öğretmen, kültür vb. gibi geniş bir yelpaze oluşturmakta ve çeşitlilik göstermektedir. Türkçe öğretimi alan yazın taramasından dil-kültür bağlamında beş önemli sonuç elde edilmiştir:

1. Türkçenin kültür boyutu ve Avrupa Ortak Çerçeve Metni bağlamında yapılan çalışmalar göreceli olarak azdır.
2. Gerek bilimsel çalışmalarda gerekse Türkçe öğretim materyallerinde esas alınan Türkçe, İstanbul Türkçesidir. Türkiye içindeki bölgesel değişkeler ve Türkiye dışındaki Türkçe değişkeleri ele alınmamıştır.
3. Kültür içerikli çalışmalarda da Türk kültürü sadece Türkiye Cumhuriyeti ile sınırlıdır. Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türk kültürüne çok az ve sadece tarihî kişilikler üzerinden, dolaylı olarak değinilmiştir.
4. Avrupa Ortak Çerçeve Metni bağlamında yapılan çalışmalarda da çok merkezlilik ilkesi ele alınmamıştır. Türkçenin çok merkezliliğine bilimsel çalışmaların sadece kuramsal 'giriş' bölümünde (Türkçenin 209 milyon, kimi kaynaklarda 250 milyon kişi tarafından konuşulan bir dil olduğuna) değinilmiş ancak çalışmaların özünü oluşturan bölümlerde İstanbul Türkçesi ve Türkiye kültürüyle sınırlı kalmıştır.
5. Türkiye dışındaki Türk topluluklarının yabancı dil Türkçe öğretim süreçlerinde temsil edilmesinin gerekliliğini savunan bir çalışma yapılmış ve bu çalışmada da Türkiye dışındaki Türk topluluklarının yabancı dil olarak Türkçe öğretim süreçlerinde, sadece kültürel öğelerine yer vermek kaydıyla temsil edilmesi önerilmiştir. Başka bir deyişle söz konusu bu çalışmada da farklı Türk topluluklarının Türkçe değişkelerine yer verilmesi önerisi getirilmemiştir.

Bu çalışmada, yabancı dil Türkçe öğretimine yönelik geliştirilen materyallerin dil ve kültür içeriği çok merkezlilik ilkesi açısından değerlendirilecektir.

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu çalışmada, nicel ve nitel verilerin birleştirildiği karma araştırma yöntemi (Creswell 2003) kullanılmıştır.

Materyal

Bu çalışmanın gerçekleştirildiği proje kapsamında; incelenmek üzere güncel olarak kullanılan Türkçe öğretim ders ve çalışma kitapları, dinleme ve film materyalleri, etkileşimli materyaller seçilmiştir. Bu amaçla İstanbul (10 kitap), Yedi İklim (6 öğretim kitabı ve 7 okuma kitabı), Yabancı Dilim Türkçe (6 kitap), Hitit 1 (2 kitap), Yabancı Dilim Türkçe (5 kitap), Lale Türkçe (5 ders kitabı, 12 okuma kitabı ve 2 Film DVD'si), Açılım Türkçe (5 kitap), Gökkuşak (6 ders kitabı, 2 ses CD'si, 14 okuma kitabı), Ebru Türkçe (5 kitap), Sevgi Dili Türkçe (4 kitap), Bizim Türkçe (3 kitap), Anadolu Türkçe (4 ders kitabı, 3 film DVD'si, 1 etkileşimli DVD) olmak üzere toplam 102 materyal seçilmiş, projenin ilk aşaması olan bu çalışmada ilk beş sette yer alan 36 kitabın içerik analizinden elde edilen bulgular sunulmuştur. Diğer 66 materyal projenin ikinci aşamasında analiz edilecektir.

Veri Toplama Araçları

Seçilen materyallerin dil ve kültür içeriklerinin analiz edilmesi amacıyla araştırmacılar tarafından materyallerde yer verilen içeriklerin (metin, görsel, film vb.) temsil ettikleri Türkiye Cumhuriyeti coğrafi bölgeleri (3 şehir ve 7 bölge), Türkiye Cumhuriyeti dışındaki bölgeleri (10 bölge / ülke) ve materyallere ilişkin not düşmek amacıyla açıklama olmak üzere toplam 21 öge içeren bir analiz tablosu oluşturulmuştur. Oluşturulan analiz tablosunun geçerliliğini sağlamak amacıyla iki alan uzmanına gönderilerek görüşleri alınmıştır. Veriler söz konusu materyallerde kullanılan metin, diyalog, görsel ve filmlerin içeriğinin temsil ettiği bölge hanesine 1 sayısı eklenerek toplam sayı elde edilmiştir. Ayrıca açıklama bölümüne söz konusu içeriğe ilişkin notlar kaydedilmiştir. Analiz tablosunun ilk sürümü 18 öge içermekteydi. Ancak veri derleme aşamasında İstanbul, İzmir ve Ankara'nın diğer bölgelerden / şehirlerden çok fazla yer almasının özel bir durum oluşturduğu belirlenerek analiz tablosuna bu üç şehri temsil eden içerikler için üç yeni sütun açılarak bu şehirlere yer verilme sıklığı ayrıca derlenmiştir.

Verilerin Analizi

Derlenen veriler; M.S. Excel tablolarına nicel ve nitel olarak kaydedilmiş ve nicel veriler Excel yazılımının hesaplama işlevlerinden yararlanılarak sayı, yüzde ve grafik olarak ortaya konmuştur. Veri toplama aracının 'açıklama' kısmına not edilen bilgiler, nitel olarak analiz edilmiştir.

Hipotezler

Bu çalışma kapsamında irdelenen alan yazın dikkate alınarak Türkçenin çok merkezliliğine ilişkin aşağıdaki dört hipotez oluşturulmuştur:

1. İncelenen materyallerin kültür içeriklerinin ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki kültürel öğeleri, Türkiye bölgeleri içinde ise ağırlıklı olarak Türkiye'nin batı bölgelerinin temsil edileceği belirlenecektir.
2. İncelenen Türkçe öğretim materyallerinin dil içeriklerinin İstanbul Türkçesiyle sınırlı olduğu ortaya çıkacaktır.
3. Türkiye dışındaki Türkçe bölgelerinin tarihsel kişilikler veya mekânlar aracılığıyla ve dolaylı olarak temsil edildiği belirlenecektir.
4. Önceki üç hipotezin doğal bir sonucu olarak yabancı dil Türkçe öğretim materyallerinde Avrupa Ortak Çerçeve Metni'nin çok merkezlilik ilkesinin gözetilmediği ve Türkçenin tek merkezli bir dil, Türk kültürünün de tek merkezli bir kültür olarak ele alındığı belirlenecektir.

Bulgular

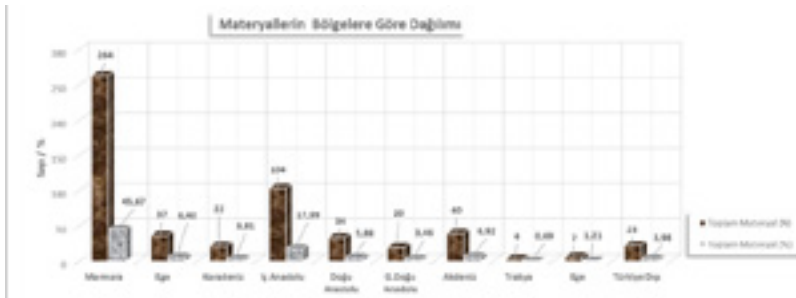
Bu çalışmadan elde edilen bulgular, incelenen materyallerin dil ve kültür içeriklerinin temsil ettiği bölgeler olmak üzere iki grup olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın birinci hipotezini sınamak amacıyla yabancı dil Türkçe öğretim materyallerinde kullanılan metin, dinleme metni ve görsellerde Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi bölgelerinin / şehirlerinin ve Türkiye dışı Türkçe bölgelerinin temsil edildiğine bakılmıştır. Görseller, kitapların bölüm başlangıç sayfasında dekoratif amaçla ve bölüm içinde içerik olarak kullanılmışlardır. Tablo 1'de söz konusu eserlerde yer verilen metin, diyalog ve görsellerin temsil ettiği Türkiye coğrafi bölgeleri ile Türkiye dışı Türkçe bölgelerinin toplamı gösterilmektedir.

Bölgeler	İstanbul	İzmir	Ankara	Marmara	Karadeniz	İç Anadolu	Doğu Anadolu	G. Doğu Anadolu	Akdeniz	Tokya	Ege	Türkiye Dışı	Toplam (N)												
Materyal	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%											
Görsel	153	49,51	8	2,59	32	10,36	11	3,56	13	4,21	21	6,80	16	5,18	11	3,56	25	8,09	2	0,65	10	3,24	7	2,27	369
Metin	76	30,40	10	4,00	31	12,40	13	5,20	9	3,60	17	6,80	17	6,80	9	3,60	13	5,20	2	0,80	7	2,80	16	6,40	250
Diyalog	11	57,89	2	10,53	1	5,26	0	0,00	0	0,00	2	10,53	1	5,26	0	0,00	2	10,53	0	0,00	0	0,00	0	0,00	19
Toplam	240	41,52	20	3,58	64	11,45	24	4,29	22	3,94	40	7,16	34	6,08	20	3,58	40	7,16	4	0,72	17	3,04	23	3,98	578

Tablo 1: Yabancı dil Türkçe ders materyallerinin temsil ettikleri Türkiye coğrafi bölgelerinin temsil oranları.

Tablo 1’de görüldüğü gibi yabancı dil Türkçe kitaplarında yer verilen metin, görsel ve diyalogların büyük bir çoğunluğu Türkiye coğrafi bölgelerini (N = 555) temsil etmektedir. Materyallerin Türkiye coğrafi bölgelerine göre dağılımlarına bakıldığında bu materyallerin yarıya yakının (% 41,52; N = 240) İstanbul’u temsil ettiği görülmektedir. Bunu sırasıyla Ankara (% 11,45, N = 64), Akdeniz (% 7,16; N = 40), Karadeniz (% 7,16; N = 40), Doğu Anadolu (% 6,08; N = 34) ve Marmara (% 4,29; N = 24) bölgeleri ile Türkiye dışı bölgeler (% 3,98; N = 23), Karadeniz bölgesi (% 3,94; N = 22), Güneydoğu Anadolu (% 3,58; N = 20), İzmir (% 3,58; N = 20), Ege bölgesi (% 3,04; N = 17) ve Trakya bölgesi (% 0,72; N = 72) takip etmektedir. İstanbul’u ve Marmara bölgesinin diğer kentlerini temsil eden materyaller bir araya getirildiğinde yabancı dil öğretim kitaplarının kültürel içeriğinin Marmara bölgesine ağırlıklı olarak yer verdiği görülmektedir (% 45,67; N = 264). Tüm materyallerin temsil ettikleri Türkiye coğrafi bölgelerinin daha net anlaşılabilmesi için bulgular Şekil 1’de görselleştirilmiştir.

Şekil 1: Yabancı dil Türkçe ders materyallerinin temsil ettikleri Türkiye coğrafi bölgelerinin temsil oranları.

Yabancı dil Türkçe öğretim materyallerinde kullanılan metin, dinlememe ve görsellerde Türkiye dışında Türkçe konuşulan hangi ülkelerin / bölgelerinin temsil edildiğine bakılmıştır. Tablo 2’de söz konusu eserlerde yer verilen metin, diyalog ve görsellerin temsil ettiği Türkçe konuşulan ülkeler / bölgeler gösterilmektedir.

Ülkeler/ Bölgeler	Türkiye	Azer- baycan	Kırım/ Tatar	KKTC	Türkmen- istan	Kazak- istan	Özbek- istan	Kazak- istan	Uygur	Balkan	Diğer	Toplam (N)	
Materyal	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Görsel	382	97,73	0	0,00	1	0,32	0	0,00	0	0,00	2	0,65	389
Metin	234	93,6	3	1,20	1	0,40	1	0,40	0	0,00	4	1,60	250
Diyalog	19	100	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	19
Toplam	555	96,82	3	0,52	2	0,35	1	0,17	0	0,00	6	1,04	587

Tablo 2: Yabancı dil Türkçe ders materyallerinde temsil edilen Türkçe konuşulan ülkelerin / bölgelerin temsil oranları.

Tablo 2’deki bulgular; yabancı dil Türkçe kaynaklarında Türkiye’nin % 96,02 (N = 555) Türkiye dışında Türkçe konuşulan bölgelerde ise Kırgızistan’ın % 1,04 (N = 6), Uygur Özerk Bölgesi’nin % 0,69 (N = 4), Kuzey Azerbaycan ve Özbekistan’ın % 0,52 (N = 3), Kazakistan, Kırım Tatar ve Balkan Bölgeleri’nin % 0,35 (N = 2), KKTC’nin % 0,17 (N = 1) ve diğer bölgelerin % 0 oranında temsil edildiğini göstermektedir. Bu bulgular, incelenen yabancı dil Türkçe kitaplarında Türkiye ile Türkiye dışındaki Türkçe bölgelerinin temsil oranları arasında çok büyük fark olduğunu göstermektedir. Aradaki farkların daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla bulgular Şekil 2’de görselleştirilmiştir.

Şekil 2: Yabancı dil Türkçe ders materyallerinde temsil edilen Türkçe konuşulan ülkelerin / bölgelerin temsil oranları.

Çalışmanın ikinci hipotezini sınamak amacıyla yabancı dil Türkçe öğretim materyallerinde kullanılan yazılı metinlerin ve dinleme metinlerinin (diyalog) hangi Türkçe değişkesiyle kodlandığına bakılmıştır. Söz konusu ders materyallerinde tercih edilen Türkçe değişkesi Tablo 3’te gösterilmiştir.

Dil Değişkesi	İstanbul Türkçesi		Türkiye bölgesel Değişkeleri		Azeri Değişkesi		Kırım/Tatar Değişkesi		KKTC Değişkesi		Türkmen Değişkesi		Kırgız Değişkesi		Özbek Değişkesi		Kazak Değişkesi		Uygur Değişkesi		Balkan Değişkeleri		Diğer	
Temsil Sayısı & Oranı	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
	26	100	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00

Tablo 3: Yabancı dil Türkçe ders materyallerinde tercih edilen Türkçe değişkelerinin temsil oranı.

Tablo 3’teki bulgular, incelenen ders kitaplarında yer verilen 250 metin ve 19 dinleme metninin tamamının İstanbul Türkçesiyle kodlandığını göstermektedir. Söz konusu bulgular, Şekil 3’te görselleştirilmiştir.

Şekil 3: Yabancı dil Türkçe ders materyallerinde tercih edilen Türkçe değişiklerinin temsil oranı.

Çalışmanın üçüncü hipotezini sınamak amacıyla incelenen kaynaklarda Türkiye dışındaki Türkçe bölgelerini temsil eden materyallerin içeriklerine ilişkin veriler, analiz tablosunun ‘açıklama’ bölümüne not edilmiştir. Bu nitel veriler; söz konusu bölgelerin Cengiz Dağcı, Cengiz Aytmatov, Farabi, Kâşgarlı Mahmut, Ahmet Yesevî gibi ünlü tarihî kişiliklerin biyografilerine ve eserlerine, “Ferhat ile Şirin” gibi efsanelere, bazı tarihî yapılara veya geleneklere (ör. Nevruz) yer vermek kaydıyla dolaylı olarak temsil edildiğini ortaya koymuştur. Söz konusu Türkçe öğretim materyallerinde; Türk dünyasının bu ünlü kişiliklerine ve kültürel öğelerine yer verildiği kadar, dünya kültürüne de (Thomas Edison, Japon gelenekleri, Avustralya’da kutlamalar vb.) yer verilmiştir. Temsil edilen tarihî kişiliklerin ve ait oldukları ülkelerin / bölgelerin Türk kültürünün, Türk dünyasının bir parçası olduğunu belirten doğrudan bir mesaj yer almamaktadır.

Sonuçlar, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışmada incelenen Türkçe öğretim materyallerinin kültür içeriklerinde ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki kültür öğelerinin, Türkiye bölgeleri içinde ise ağırlıklı olarak Türkiye’nin batı bölgelerinin temsil edildiği hipotezi ile Türkiye dışındaki Türkçe bölgelerinin tarihî kişilikler veya mekânlar aracılığıyla ve dolaylı olarak temsil edildiği hipotezleri doğrulanmıştır. Bu sonuç, bugüne dek yapılan yabancı dil Türkçe öğretimi çalışmalarında ve bilimsel çalışmalarda ihmal edilen ‘Türk Dünyası’ anlayışında ciddi bir değişim olmadığını göstermektedir. Türkiye dışındaki Türkçe bölgelerinin ders materyallerinde %3,98 oranında temsil edilmesi sonucu, Şimşek

ve Dündar'ın (2015) bu bölgelerin %1 oranında temsil edildiği bulgusu göz önüne alındığında olumlu bir gelişme gibi görülebilir. Ancak bu bölgeleri temsil eden materyallerin her bir bölgeyi / ülkeyi temsil oranının %0,16 (KKTC) ile %1,04 (Kırgızistan) arasında değiştiği sonucu dikkate alındığında nicel bir artış olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca nitelik olarak tatmin edici bir gelişme söz konusu değildir. Türkçe öğretim materyallerinde, dünya kültürüne ait öğelere de yer verilmiştir. Ancak Türk dünyasını temsil eden materyallerin niteliği ve temsil etme biçimi dünya kültürünün temsil edilişiyle aynıdır. Başka bir deyişle Türkiye dışındaki Türkçe bölgeleri, dünyanın herhangi bir coğrafyası gibi temsil edilmektedir. Türkiye'nin batı bölgelerinin ekonomik kalkınmışlık seviyesi ve sahip oldukları tarihî değerleri nedeniyle yabancılar için diğer bölgelerden daha fazla oranda temsil edilmeleri gerekliliği düşünülebilir. Tüm bölgelerin eşit oranda temsil edilmesi zorunlu değildir fakat zengin bir tarihî ve kültürel geçmişe sahip Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yabancı dil Türkçe öğretim materyallerinde nicel olarak daha fazla yer vermek mümkündür. Ayrıca bu bölgelerin / ülkelerin dolaylı bir şekilde temsil edilmeleri yerine, Türk kültürünün bir parçası olarak ve daha ayrıntılı bilgilerle tanıtılmaları da hak ettikleri bir temsil biçimi olurdu.

Bu çalışmada, incelenen Türkçe öğretim materyallerinin dil içeriklerinin İstanbul Türkçesiyle sınırlı olduğu hipotezi de doğrulanmıştır. Yabancı dil Türkçe öğretim kitaplarında Türk kültürü gibi, Türk dili de tek merkezli bir dil olarak ele alınmıştır. İncelenen materyallerde; konuşmadan, söz dağarcığına, dil bilgisine dek bütün dil yetilerinde İstanbul Türkçesi esas alınmıştır. Türkçe öğretim materyalleri geliştirmede Avrupa Birliği Ortak Çerçeve Metni'nin çok merkezlilik ilkesinin, çok merkezli bir dil olan Türkçe için dikkate alınmadığı sonucuna varılmıştır. Bu çalışmada incelenen alan yazında ortaya çıkan ilginç bir sonuç da Türkçenin geniş bir coğrafyada çok sayıda topluluk tarafından konuşulan önemli bir dil olduğunu vurgulayan çalışmalarda; Türkçe öğretim materyallerinde bu Türkçe bölgelerinin sadece kültürel olarak temsil edilmesinin önerilmesi, Türkçenin farklı değişkelerine yer verilmesine değinilmemesidir. Geniş bir coğrafyaya yayılan ve çok sayıda bölgesel değişkesi olan Türkçenin tüm değişkelerinin Türkçe öğretim materyallerinde eşit oranda temsili, kuşkusuz teknik açıdan olanaksızdır. Ancak yabancı dil olarak Türkçe öğretim materyallerinde İstanbul Türkçesi esas alınmak kaydıyla dil bilgisi kuralları ve söz dağarcığı aktarımında Türkçenin Azeri, Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen Türkçeleri gibi belli başlı değişkelerinin dil bilgisi kurallarına ve belli oranda söz dağarcığına da yer verilmesi mümkündür. Böyle bir uygulama üç açıdan büyük önem taşımaktadır: *Birincisi*, bu değişkeler bilimsel ölçütler doğrultusunda Türkçenin değişkeleri olarak kabul ediliyorsa (ki Türkçenin geniş bir coğrafyada konuşulan bir dil olduğuna değinen her

araştırmacı bunu kabul ediyor demektir) bu değişkelerin gerek bilimsel araştırmalarda gerekse yabancı dil Türkçe öğretim materyallerinde temsil edilmeleri demokratik ve adil bir uygulama olacaktır. İkincisi; Türkiye dışı Türkçe değişkelerine bilimsel çalışmalarda ve yabancı dil Türkçe öğretim süreçlerinde yer verilmesi, bir anlamda Türkiye bölgesel değişkelerine de yer verilmesi anlamına geldiğinden (ör. Azeri değişkesi – Doğu Anadolu değişkesi) bu uygulama Türkiye içi bölgesel değişkelerin temsil oranını da artıracaktır. Üçüncüsü; yabancı dil olarak Türkçe öğrenen hedef kitlenin Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan gibi ülkelere gitmeleri durumunda bu ülkelerdeki değişkeleri daha kolay öğrenmelerine de katkıda bulunacaktır.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda yabancı dil Türkçe öğretimi üzerine yapılacak bilimsel çalışmalarda ve materyal geliştirmede (kitap, film, diyalog, oyun vd.); Türkçenin ve Türk kültürünün çok merkezliliğinin nicelik ve nitelik olarak temsil edilmesi dil bilimsel / tarihsel gerçekler, Türkçe öğrenen hedef kitlenin ihtiyaçları ve Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik güncel politikaları açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

- AKIŞ, İ. - B. AKSOY, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğreten ‘Yabancı Dilim Türkçe’ ve ‘Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe’ Ders Kitaplarında Türk İmgesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (197), 2012, s. 183-206.
- AZAR, B. S., - S. A. HAGEN, *Fundamentals of English Grammar*, Fourth Edition, Pearson, Londra 2003.
- BAYRAKTAR, S., “Yeni Hitit 1 Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabının Kültür Aktarımı Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, Kış (2), Ankara 2015, s. 7-23.
- CLYNE, M., German as a pluricentric language. In: *The German language in a changing Europe*, CUP, Cambridge 1995, s. 20-65.
- _____. (Ed.), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*. Berlin, De Gruyter, New York 1992.
- CRESWELL, J. W., *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (2nd Ed.). Thousand Oaks, Sage, CA 2003,
- CRYSTAL, D., *Encyclopedia of Language*, 3rd Ed., CUP, Cambridge 2010.
- DEMİR, D., “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Kitaplarının Kültürel İçeriği”, *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, Yaz (1), 2014, s. 53-61.
- Diller İçin Avrupa Ortak Öneriler Çerçevesi*, 2. Baskı. Avrupa Komisyonu / Modern Diller Bölümü & T.C. Millî Eğitim Bakanlığı. telc., Frankfurt 2013.
- DURAK, E., “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Bağlamında Avrupa Ortak Dil Kriterleri Sorunsalı”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

- DÜRER, Z. S., “A Content Analysis Related to the Cultural Elements in Three ‘Turkish As A Foreign Language’ Textbooks”, *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, Kış (2), 2015, s. 51-63.
- ERDEM, İ., “Yabancılar Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi”, *Turkish Studies*, 4 (3), 2009, s. 887-937.
- ERDEM, M. D. - M. GÜN - B. KARATEKE, “İleri Seviye İçin Hazırlanan İstanbul Yabancılar Türkçe Öğretim Setinin Kültür Aktarımı Açısından İncelenmesi”, *International Journal of Language Academy*, 3(1), 2015a, s. 8-17.
- ERDEM, M. D. - M. GÜN - M. ŞENGÜL - E. ÖZKAN, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Alanında Yazılmış Bilimsel Makalelerde Geçen Anahtar Sözcüklere İlişkin Bir İçerik Analizi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34 (1), 2015b, s. 213-237. doi: 10.7822/omuefd.34.1.13
- EVANS, S. - A. PUDE - F. SPECHT, *Menschen Deutsch als Fremdsprache*, Hueber, Ismaning 2012.
- FUNK, H. - C. KUHN - B. WİNZER-KİONTKE, *Studio 21 Das Deutschbuch*, Cornelsen, Berlin 2014.
- GILSDORF, J., “Standard Englishes and World Englishes: Living with a Polymorph Business Language”, *The Journal of Business Communication*, 39 (3), 2002, s. 364-378.
- GÖÇER, A. - G. TABAK - A. COŞKUN, “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Kaynakçası”, *TÜBAR*, XXXII-/2012-Güz, 2012, s. 73-126.
- HAVİNGA, A., “Non-Dominant varieties and invisible languages: the case of 18th- and early 19th-century Austrian German”, In: *World Conference on pluricentric languages and their non-dominant varieties*. 08-11 July 2015, University of Graz, Austria 2015.
- HEERINGA, W. - J. NERBONNE, “Dialect Areas and Dialect Continua”, *Language Variation and Change*, 13, 2001, s. 375-400. doi: 10.1017/S0954394501133041.
- HİNKELE, E., *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning*, Routledge, New York, London 2011.
- HORNBERGER, N. - S. L. MCKAY, (Eds.), *Sociolinguistics and Language Education*, Multilingual Matters, Bristol 2010.
- KAHRIMAN, R. - A. DAĞTAŞ - E. ÇAPOĞLU - Z. ATEŞAL, Yabancılar Türkçe Öğretimi Kaynakçası, *Türk*, 1 (1), 2013, s. 80-132.
- KALFA, M., “Yabancılar Türkçe Öğretiminde Sözlü Kültür Unsurlarının Kullanımı”, *Millî Folklor*, (97), 2013, s. 167-177.
- KENESEİ, İ., “Hungarian as a Pluricentric Language”, In: *EFNIL Conference*, Madrid, Spain 2006. Retrieved from www.efnil.org/conferences/archives/madrid-2006/papers/07-EFNIL-Madrid-Kenesei.pdf.
- KILIÇKAYA, F., World Englishes, English as an International Language and Applied Linguistics. *English Language Teaching*, 2 (3), 2009, s. 35-38.

- KORDİC, S., “Plurizentrische Sprachen, Ausbausprachen. Abstandsprachen und die Serbokroatistik”, *ZfB*, 45 (2), 2009.
- KÖSE, D., “Avrupa Konseyi Yabancı Diller Ortak Başvuru Metnine Uygun Türkçe Öğretiminin Başarıya ve Tutuma Etkisi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- KUTLU, A., “Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kültürün Araç Olarak Kullanımı: Gazi Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti Örneği (B1-B2 Seviyesi)”, *Kasatamonu Üniversitesi Kasatamonu Eğitim Dergisi*, 23 (2), 2015, s. 697-710.
- LITTLEJOHN, A. - S. MEHTA, *Language Studies*, Cambridge Scholars Publishing, New Castle 2012.
- MENDES, E., “The Portuguese in Four Continents: Pluricentric Languages and Non-Dominant Varieties”, In: *World Conference on pluricentric languages and their non-dominant varieties*. 08-11 July 2015, University of Graz, Austria 2015.
- MUHR, R., *Non-Dominant Varieties of Pluricentric Languages*. Getting the Picture, Peter Lang, Wien 2012.
- _____ (Ed.), *Standardvariationen und Sprachideologien in verschiedenen Sprachkulturen der Welt*, Peter Lang, Frankfurt a. M., 2005.
- MUHR, R. - D. MARLEY, *Pluricentric Languages New Perspectives in Theory and Description*. (Eds.: Heinz L. Kretzenbacher and Anu Bissoonauth). Peter Lang, Berlin 2015.
- NEUNER, G. - L. PİLPAITYTE - S. VÍCENTE - C. CRISTACE - E. SZAKALY, *Deutsch.com*. Hueber, Ismaning 2009.
- OKUR, A., - F. Keskin, “Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kültürel Öğelerin Aktarımı: İstanbul Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti Örneği”, *International Journal of Social Science*, 6 (2), 2013, s. 1619-1640.
- ÖKTEN, E., - S. Kavanoz, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimini Hedefleyen Ders Kitaplarında Kültür Aktarımı”, *Turkish Studies*, 9 (3), 2014, s. 845-862.
- ÖZYÜREK, R., “Türk Devlet ve Topluluklarından Türkiye Üniversitelerine Gelen Türk Soylu Yabancı Uyraklı Öğrencilerin Türkçe Öğrenimlerinde Karşılaştıkları Sorunlar”, *Turkish Studies*, 4 (3), 2009, s. 1819-1862.
- PÖLL, B. *Französisch außerhalb Frankreichs. Geschichte, Status und Profil regionaler und nationaler Varietäten*. Niemeyer, Tübingen 1998.
- RAJAGOPALAN, K., “The concept of ‘World English’ and its implications for ELT”, *ELT Journal*, 58 (2), 2004, s. 111-117.
- SAMIK, E., “C. E. F. A1 Düzeyi İçerik İncelemesi (Avrupa Konseyi Çerçeve Programı)”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

- SCHMIDLİN, R., *Die Vielfalt des Deutschen: Standard und Variation: Theoretische und empirische Studien über Gebrauch, Einschätzung und Kodifizierung einer plurizentrischen Sprache*, De Gruyter, Berlin 2011.
- SIEBENHAAR, B., “Deutsch als Plurizentrische Sprache”, BA-Seminar-Manuskript 2011. Retrieved from http://home.uni-leipzig.de/siebenh/kurse/SS11/s_plurizentrisch/plurizent_risch_01.pdf.
- ŞİMŞEK, M. R., - E. DÜNDAR, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarının Kültürel İçeriğinin Üç Çevre Modeline Göre Çözümlemesi”, *Turkish Studies*, 10 (3), 2015, s. 891-906.
- TEMPLER, B., “Türkiye’deki Avrupa Dilleri Dosyası ve Yabancı Dil Olarak Türkçe”, *TÖMER Dil Dergisi*, 113, 2002, s. 24-32.
- TRİM, J. - B. NORTH - D. COSTE - J. SHEİLS, *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*, CUP, Cambridge 2001.
- TÜM, G. - Ö. SARKMAZ, “Yabancı Dil Türkçe Ders Kitaplarında Kültürel Öğelerin Yeri”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 43, 2012, s. 448-459.
- TUNAY, A., “Avrupa Dil Çerçevesinin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ders Kitaplarına Uygulanışının Değerlendirilmesi”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2010.
- UYSAL, B., “Avrupa Dilleri Öğretimi Ortak Çerçeve Metni Doğrultusunda Türkçe Öğretimi Programları ve Örnek Kitapların Değerlendirilmesi”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2009.
- WİEGEND, H., E. (Ed.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Linguistics and Communication Sciences*, Berlin, De Gruyter, New York 2004.
- YILMAZ, M. - M. M. DÜZDAĞ, “Türkiye Türkçesinin Önemi ve Kazakistan Vatandaşlarının Türkiye Türkçesi Öğrenme Sebepleri”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi Bildiri Kitapçığı*, 2008, s. 558-569.
- YÜCE, S., “İletişim ve Dil: Yöntemler, Avrupa Dil Portföyü Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi”, *Journal of Language and Linguistic Studies*, 1, 2005, s. 81-88.
- Zertifikat Deutsch – Lernziele und Testformat*, Langenscheidt, Berlin 1999.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN FONOLOJİ MESELELERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA

*Amir KHALİLZADEH**

Giriş

Türkiye Türkçesi (TT), Oğuz dillerinin batı dalına aittir. Oğuz dilleri Türk dillerinin (Turkic) güneybatı dalını oluşturmaktadırlar. Oğuz dil grubu 30'dan fazla dili içermektedir. Şu diller; Doğu Avrupa, Orta Asya ve Sibirya'da kullanılmaktadırlar. TT, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dili, yaklaşık 80 milyon insanın birinci dili ve bu yüzden tüm Türk dilleri arasında en çok kullanılan dil olmaktadır. Bu dili kullanan Türklerin büyük kısmı, Türkiye ve Kıbrıs Cumhuriyetlerinde; diğer küçük gruplar ise Irak, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Hollanda, Kosova, Arnavutluk, Fransa, Avusturya, Belçika, İsviçre ve Büyük Britanya'da yaşamaktadırlar. Ayrıca Almanya'da, yaklaşık 3 milyon Türk bu dili kullanmaktadırlar.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra, Atatürk'ün talimatıyla (1932) Türk Dil Kurumu (TDK) işe başladı ve sonuçta bu dilde bir sıra reformlar gerçekleşti. TDK, Farsça ile Arapça sözcükleri ve yabancı dillerden Türkçeye giren gramatik yapıları onların Türkçe eş değerleri ile değiştirmeye başladı. Türkiye Türkçesinin standart lehçesi, İstanbul lehçesi olmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi (AT) de TT gibi Oğuz dil grubuna aittir ve ağırlıklı olarak Güney Kafkasya'da yerleşen Azerbaycan Türkleri tarafından kullanılmaktadır. Burada, Azerbaycan Türkleri iki bölgede yaşamaktadırlar. Bunlardan birisi, Azerbaycan Cumhuriyeti olmaktadır; bu ülkede, Azerbaycan Türkçesi resmî statüye sahiptir. Diğeri ise İran İslam Cumhuriyeti olmaktadır. Azerbaycan Türkçesi, Dağıstan'da da resmî bir dil olarak kullanılmaktadır. Üstelik bu dil; Irak, Türkiye ve Gürcistan ülkelerinde de konuşulmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., İngilizce Eğitimi Bölümü İslami Azad Üniversitesi Salmas Şubesi, Salmas / İRAN; e-posta: amirkhl42@gmail.com

Araştırmanın esas amacı, TT ile AT arasında olan fonolojik farkları tanımak ve TT öğretiminde onlardan faydalanmaktır. Bildirinin yazarı; bahsettiğimiz dillerde üç fonolojik mesele yani fonemler (sesler), hece yapısı ve ünlü uyumu ile ilgilenmiştir. İlk önce, AT ile TT'nin fonemlerini araştırmaya başlıyoruz. Bildiride kullanılan semboller Uluslararası Fonetik Alfabe'sinden (IPA) alınmışlar.

A. Ünlüler

A.1. AT'nin Ünlüleri: AT'de ünlüler, üç kritere dayalı sınıflandırılmışlar:

a) Dilin yüksekliği. b) Ağız boşluğunun açıklığı. c) Dudakların durumu

AT'de 9 ünlü bulunmaktadır: /i, y, u, u, e, ø, o, æ, ɑ/, yazım formları: (i, ü, ı, u, e, ö, o, ə, a)

İnce ünlüler: /i, y, æ, e, ø/ Kalın ünlüler: /u, u, o, ɑ/

Düz ünlüler: /i, e, æ, u, ɑ/ Yuvarlak ünlüler: /y, o, u, ø/

Kapalı ünlüler: /i, y, u, u/ Yarı-kapalı ünlüler: /e, ø, o/ Açık ünlüler: /æ, ɑ/

AT'de Ünlülerin Dağıtımı ve Kısıtlamaları:

1. AT'de ikili ünlü (difting) yoktur. İki ünlü yan yana gelince -ki sadece alıntı kelimelerde gözükmüyor- ünlülerin ikisi de kendi teleffuzlarını koruyorlar. Ör. **saat**.

2. AT'nin tüm ünlüleri kısadır. Bazı kelimelerde uzun ünlülerle karşılaşırız ki bunların hepsi, fonolojik süreçlerin sonuçlarından oluşmaktadırlar. Örneğin **əhəd ağa** sözcük grubunda **ağa** kelimesi [a:] gibi telaffuz edilir.

3. /y, u, u/ ünlüleri (yazıda ü, ı, u), kelimenin sonunda [i] gibi ya da ona çok yakın bir şekilde telaffuz edilmektedir (i-leşme meselesi). Ör. **duru** → [duri], **ölü** → [öli], **sarı** → [sari]. Ancak bu tür kelimeler bir ek alınca yukarıdaki ünlüler değişmez. Ör. **ölü** + **-ler** → [ölüler].

4. AT'de /æ/ ünlüsü (yazıda ə), geniş bir şekilde kullanılır. Bu ünlü, bazı Türk dillerinde -TT dâhil- yoktur.

5. AT'de /u/ ünlüsü (yazıda ı), hecenin ilk pozisyonunda kullanılmıyor.

6. AT'de /e/ ve /ø/ (yazıda ö) ünlüleri, sadece kelimenin birinci hecesinde gözükmüyorlar.

7. AT'de /o/ ünlüsü eklerde kullanılmamaktadır.

A.2. TT'nin Ünlüleri: AT'de olduğu gibi, TT'de de ünlüler üç kritere dayalı sınıflandırılmışlar: a) Dilin yüksekliği. b) Ağız boşluğunun açıklığı. c) Dudakların durumu.

TT'de 8 ünlü bulunmaktadır: /i, y, u, e, ø, o, a/ (yazıda i, ü, ı, u, e, ö, o, a)

İnce ünlüler: /i, y, e, ø/ Kalın ünlüler: /a, u, o, u/

Düz ünlüler: /i, e, u, a/ Yuvarlak ünlüler: /y, o, u, ø/

Dar ünlüler: /i, y, u, u/ Yarı-kapalı: /e, ø, o/ Geniş ünlüler: /a/

TT'de Ünlülerin Dağıtımı ve Kısıtlamaları:

1. AT'de olduğu gibi, TT'de de ikili ünlü ve uzun ünlü yoktur. Bu tür ünlüler, sadece alıntı kelimelerde ya da fonolojik süreçlerin sonucu olarak gözüküyorlar.

2. TT'de /m, n, l, r/ fonemlerinden önce /e/ ünlüsü, /æ/ gibi ya da ona çok yakın telaffuz ediliyor. Ör. **hem**, **ben**. Üstelik /e/, birinci olmayan hecelerde de /æ/ gibi duyulmaktadır. Ör. **hemēn**, **bebēk**, **güzēl**, **köpek**... Türkiye'nin doğu bölgelerinde, /e/ yerine /æ/ ünlüsü daha çok kullanılmaktadır.

3. AT'ye rağmen, TT'de /u/ ünlüsü (yazıda ı) hecenin ilk pozisyonunda kullanılmaktadır. Ör. ışık, ıslak.

4. /æ/ ünlüsü, TT'nin standart lehçesi yani İstanbul lehçesinde yoktur.

5. AT'ye rağmen TT'de /y, u, u/ ünlüleri (yazıda ü, ı, u/), kelimenin sonunda kendi telaffuzlarını kaybetmiyorlar. Ör. **kapı** → [kapu], **mutlu** → [mutlu], **ölü** → [öly].

6. Lass (1984) ve Goldsmith'e (1990) göre /a/ ünlüsü, TT'de fonolojik açısından arka bir ünlü sayılmaktadır çünkü bu ünlü harmonik süreçte başka arka ünlülerle birleşiyor.

7. TT'de ünlülerin sayısı 8 ama AT'de 9'dur. TT'nin resmî lehçesinde /æ/ ünlüsü bulunmamaktadır.

B. Ünsüzler

B.1 AT'nin Ünsüzleri

AT'nin ünsüz fonemleri şunlardır: /p, b, t, d, c, ʃ, g, tʃ, dʒ, f, v, s, z, ʃ, x, ɣ, h, m, n, l, r, j/

Yazım formları: (p, b, t, d, k, g, q, ç, c, f, v, s, z, ş, x, ğ, h, m, n, l, r, y)

Dünya dillerinde bulunan ünsüz fonemlerini âdeta üç kritere dayalı sınıflandırıyoruz. Bu AT ve TT'de de böyledir: 1. Ses tellerinin titreşimine göre. 2. Çıkış noktasına göre. 3. Çıkış biçimine göre. Bazı dillerde dördüncü bir kriterde söz konusudur yani geniz ve ağız ünsüzleri. AT ile TT'de sadece iki geniz (m, n) olduğu için, dördüncü kritere ihtiyaç yoktur.

AT'de Ünsüzlerin Dağıtımı ve Kısıtlamaları:

1. AT'de /p/ ünsüzünün sıklığı (frekansı) düşüktür.
2. /b, c, d/ ünsüzleri, hem kelimenin sonunda ve hem de ünsüzle başlayan ekten önce tonlarını kaybederler. Ör. **kitab** → [kitap], [kitaplar].
3. /ɟ/ ünsüzü, hecenin sadece ilk pozisyonunda gözüktüyor. Ör. **gül** [ɟyl], **gemi** [ɟəmi].
4. Yumuşak damakta üretilen /k/, AT'nin fonemlerinden değildir çünkü bu fonem, sadece alıntı kelimelerde kullanılır. Ör. **makaroni**, **kampiyoter**.
5. AT'de /g/ (yazıda q) ünsüzü, kelimenin son pozisyonunda kullanılmaz.
6. /f/ ünsüzünün sıklığı çok düşüktür.
7. /z/ ünsüzü de bu dilde aktif bir fonem değildir.
8. AT'de /ʒ/ ünsüzü, bu dilin fonemlerinden sayılmaz. Bu fonem, /k/ (yumuşak damak) gibi sadece alıntı kelimelerde gözüktüyor. Khalilzadeh (2000) diyor ki: “/ʒ/ sesi /dʒ/ ünsüzünün bir alofonu olmaktadır.” Mesela **ac** sözcüğünü bireysel telaffuz edince /dʒ/ ünsüzü /ʒ/ gibi gerçekleşiyor. **Ac** → [aʒ].
9. /x/ ünsüzü, tüm pozisyonlarda geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Ör. **xala** (teyze), **yaxci** (iyi), **bulax** (pınar)
10. /tʃ/ ile /dʒ/ ünsüzleri, hem kelimenin sonunda hem de ünsüzle başlayan eklerden önce /f/ ve /z/ gibi gerçekleşiyorlar.
Ör. **üç** → **üş**, **üç+** -den → **üşden**.
gec → **gej**, **gec** + -di → **gejdi**.
11. /ɣ/, /l/ ve /r/ ünsüzleri, yerli kelimelerin ilk pozisyonunda kullanılmazlar.
12. AT'de /j/ (yazıda y) ünsüzü, normal kullanımına ilaveten ünlüyle biten bir kelimeye ünlüyle başlayan bir ek aldığında kelime ile ek arasına ilave edilir (koruyucu y). AT'de bu fonetik olay, sadece ismin datif durumunda gerçekleşiyor. Ör. **əli** + -ə → **əliyə**.

B.2. TT'nin Ünsüzleri

TT'nin ünsüz fonemleri şunlardır: / p, b, t, d, k, g, tʃ, dʒ, f, v, s, z, ʃ, (ɣ), h, m, n, l, r, j/

yazım formları: (p, b, t, d, k, g, ç, c, f, v, s, z, ş, (ğ), h, m, n, l, r, y)

TT'de Ünsüzlerin Dağıtımı ve Kısıtlamaları:

1. /ğ/; şüphesiz Türkçedeki en tartışmalı ünsüzdür, hatta ünsüz olup olmadığı bile tartışmalıdır. Bunun başlıca nedenleri; /ğ/'nin kelime başında bulun-

maması, zayıf bir ses olması nedeniyle bulunduğu çevreden fazla etkilenmesi ve buna bağlı olarak farklı şekillerde sesletilmesidir. Ör. **teğmen** (/y/ gibi), **söğme** (/v/ gibi). Bir yumuşak damak yarı ünlüsü olduğunu düşündüğümüz /ğ/, aynı zamanda /k/'nin alt ses birimidir. Türkçede /ğ/ ile ilgili görüşleri iki grupta toplayabiliriz: 1. /ğ/'yi bir fonem olarak kabul edenler. 2. Bunu kabul etmeyenler. Mesela Banguoğlu (1990, s. 45) birinci, Yavuz - Balçı (2011) ise ikinci gruba aittirler.

Deny (1995), /ğ/'nin sürtünmeli bir damak ünsüzü olduğunu ancak İstanbul ağzındaki kaybolma noktasına geldiğini ve ünlü uzamasına yol açtığını belirtmiştir. Konrot (1981, s. 22) diyor ki: “Türkçede yumuşak g / ğ / için bir harf tahsis etmek doğru değil çünkü şu ses tamamen fonemik olmaktadır yani hiç bir zaman fonetik seviyede ortaya çıkmıyor. Şu ses [y] ya [w]’ye değişiyor ya da tamamen kaybolup önceki ünlüyü uzatıyor. Ör. *bağ, ağrı, iğne, ağaç, doğa ...*” Konrot’a göre yumuşak g, Türkçede bir fonem statüsüne sahiptir fakat fonetik seviyede gerçekleşmemektedir.

Yönel (1974); /ğ/'yi sürekli, art damaksıl bir sızıcı hesap ediyor ve üstelik diyor ki: “Şu ünsüz fonemin iki önemli alofonu vardır. Ör. **ağır** (ğ sesi, önceki ünlüyü uzatıyor.), **doğa** (ğ sesi zayıf bir /w/'ye yakın çift dudaksıl bir yarı ünlüye değişiyor.).”

2. Deny’e (1995) göre, TT’de /k/ ile /g/ kalın ünlülerle kullanılmaktadır fakat ince ünlülerden önce [ç] ve [j] alofonlarına değişiyorlar. Ör. **kör** → [cør], **gül** → [jyl]. ([ç] ile [j] ikisinde orta damakta üretiliyorlar.)

3. AT’de olduğu gibi, TT’de de /g/ ünsüzü kelimenin sonunda kullanılmaz.

4. TT’nin yerli kelimeleri, /m, n, z, dʒ, f/ ünsüzleri ile başlanmaz.

5. /g, b, d, dʒ/ ünsüzleri, hem kelimenin sonunda hem de ünsüzlerden önce tonlarını kaybedip tonsuz karşılıklarına değişiyorlar yani sırayla /k, p, t, tʃ/ gibi telaffuz ediliyorlar. Ör. **dörd** → [dørt], **dörd** + -lũ → [dörtly].

6. TT’de /x/ = [sert, sürekli, yumuşak damak] ünsüzü yoktur. Bu fonemin bulunduğu alıntı kelimelerde /h/ ünsüzü onun yerini tutuyor. Ör. **xeyr** → **hayır** [hajur].

7. AT’de olduğu gibi TT’de de /j/ (yazıda y) ünsüzü, normal kullanımına ek olarak ünlüyle biten bir kelimeye ünlüyle başlayan bir ek aldığında kelime ile ekin arasına ilave edilir (koruyucu y). AT’de bu fonetik olay, sadece ismin datif durumunda gerçekleşiyor fakat TT’de ismin hem datif hem de akuzatif durumunda gerçekleşiyor. Ör. **ali** + -i → [aliji].

8. TT’de /z/ ünsüzü (yazıda j), bazı dilcilere rağmen bir fonem sayılmamalıdır çünkü bu sesin bulunduğu tüm kelimeler alıntı olmaktadır. Aslında,

j ile **ğ** (yumuşak g) TT'nin tarihsel dönemlerinde görülmez. Bu sesler, başka seslerden dönüşmedirler. (**ğ** sesi Arapçadaki **g**'den ve **j** sesi ise Kazakçadaki **y**'den gelişmişler.) TT'de bu ses (**j**), TT'nin ünsüzlerinden olmadığı için bazen **c** gibi telaffuz ediliyor. Ör. **candarma**. Yukarıda gördüğünüz gibi, AT'de bu ses, /dʒ/ (yazıda c) foneminin bir alofonudur ama TT'de bir alofun bile değildir. (AT'de/k/ ünsüzü aynı durumda olduğu için, onu bu dilin fonemlerinden hesap etmiyoruz.)

C. Hece Yapısı: Bir hece, genelde bir zorunlu eleman (çoğunlukla bir ünlü) ile bir ya da birden fazla ihtiyari elemandan (genelde ünsüz) oluşmaktadır. Hecenin genel yapısı üç parçadan oluşuyor yani ön (başlangıç), iç (çekirdek) ve son (koda). Ör. **git** kelimesinde bu üç parçayı görüyoruz ve onun yapısını böyle gösteriyoruz: **CVC**. Farklı dillerde, ön ile son da bulunan ünsüzlerin sayısı değişiyor.

C.1. AT'de Hece Yapısı: Farzaneh (1978) diyor ki: "AT'de 6 tür hece yapısı bulunuyor:

1. V, **a.ta** kelimesinde ilk hece.
2. VC, **al.ma** kelimesinde ilk hece.
3. CV, **da.li** kelimesinde ilk ve ikinci heceler.
4. CVC, tek-heceli **bax** kelimesinde.
5. VCC, tek-heceli **and** ve **ört** kelimelerinde.
6. CVCC, tek-heceli **borc** ve **börk** kelimelerinde."

Yukarıdaki yapılarla dayanarak AT'de aşağıdaki sonuçları elde edebiliriz:

- a) Tek bir ünlü bir hece oluşturabilir.
- b) Tüm hecelerin sadece bir ünlüsü olabilir.
- c) Hece, ünlüyle başlayabilir.
- d) Bir kelimedede hece sayısı, ünlülerin sayısı ile eşittir.
- e) AT'de hecenin ilk pozisyonunda ünsüz yığını bulunamaz.

f) Beşinci ile altıncı tür hecelerde, hecenin son pozisyonu ünsüz yığını ile bitiyor (elbette alt yapıda). Ünsüzlerin sayısı, hecenin son pozisyonunda ikiden fazla olamaz. Üstelik şu iki ünsüzün biri sonorant /m, n, l, r/ olmalıdır.

VCC ile CVCC yapılarında ünsüz yığını iki hâlde yüzey yapıda gözükmemektedir:

1. Şu yapılara sahip olan kelimeler bireysel telaffuz edilince. Ör. ört → öt, **gurd** → **gut**.

2. Şu yapılara sahip olan kelimeler ünsüzle başlayan bir ek aldığı anda. Ör. **alt** + **-dan** → [**addan**], **gurd** + **-dan** → [**guddan**].

Şu yapılardaki ünsüz yığını ne zaman görülebilir? Sadece şu yapılara sahip olan kelimelere, ünlüyle başlayan bir ek ilave edilirse bu olay gerçekleşiyor. Bu hâlde bile yığındaki iki ünsüz ayrı hecelere katılıyorlar. Ör. **alt** + **-a** → [**al.ta**], **gurd** + **-a** → [**gur.da**].

C.2 TT’de Hece Yapısı: TT’de her hecede yalnız bir ünlü bulunabilir ve her ünlü tek başına veya ünsüzlerle birleşerek hece oluşturabilir. Ünsüzler ise hece oluşturmak için mutlaka bir ünlüye ihtiyaç duyar. Buna göre, kelimedeki hece sayısı ile ünlü sayısı eşittir.

Arat (1955) TT’nin hece yapısını aşağıda görüldüğü gibi sınıflandırmıştır:

1. V (açık hece), ör. **u.cuz**.

2. VC (kapalı hece), ör. **at**.

3. CV (açık hece), ör. **bu**.

4. CVC (kapalı hece), ör. **yaz**.

Deny (1941) ve Ergin (1972), bu tasnife iki başka yapı ilave etmiştir:

5. VCC (kapalı hece), ör. **alt**.

6. CVCC (kapalı hece), ör. **dört**.

Deny (1941) diyor ki: “Altıncı tür hece yapısının kullanışı kısıtlıdır yani şu yapıda ünsüz yığınının birincisi bir yan ünsüz (/l/), çarpmalı (/r/) ya da bir ıslıklı (/s, z, ʃ, ʒ/) olmalıdır.”

TT’de hecenin sonundaki ünsüz yığını ile ilgili aşağıdaki ifadelere bakınız:

a) TT’nin VCC ile CVCC yapısına sahip olan yerli kelimelerinde (tek ve iki-heceli) ünsüz yığını bölünmez ve bu tür kelimeler, hem yazıda hem de konuşmada olduğu gibi telaffuz edilerler. Ör.

-Tek-heceli: **üst, ölç, ört, borç, dört, sert** ...

-İki-heceli: **ilginç, utanç, korkunç** ...

b) Tek-heceli alıntı kelimelerde, -AT’de gerçekleştiği gibi- çoğu zaman bir ünlü artırmakla ünsüz yığını bölünüyor. Yalnız bu konu ile ilgili AT ile TT arasında bir fark var: AT’de ünsüz yığınının sonuna bir ünlü ya da ünlüyle baş-

layan bir ek getirildiği hâlde, tek-heceli kelime iki-heceli kelimeye değişiyor ve yığının ünsüzleri ayrı hecelere katılıyorlar fakat TT’de bir ünlü eklenmesi (epenthesis) gerçekleşiyor ki sonuçta hece sayısı ikiye yükseliyor ama yığının ünsüzleri aynı hecenin parçaları olarak kalıyorlar. Ör. **VCC**: /ægl/ → [a.kıl], **CVCC**: /sehr/ → [se.hir]

c) İki-heceli alıntı kelimelerde, ünsüz yığını bölünmüyor. Ör. **a.larm**, **a.vans**, **e.sans**.

Gürsoy-Naskali (1995), yukarıdaki tasnife üç yapı eklemiştir. Şu yapıların ilk pozisyonunda ünsüz yığını bulunmaktadır: 1. CCV. 2. CCVC. 3. CCVCC.

Ancak şu yapıların hepsi, sadece alıntı kelimelerde gözükmüyorlar ve bu nedenle TT’nin hece yapısına ait olamazlar. Üstelik TT’de hecenin ilk pozisyonunda ünsüz yığını yasak olduğu için, konuşucular bu tür kelimeleri ifade ettikleri zaman ünsüz yığını bölüyorlar.

Ketrez (2012) diyor: “Bazı kelimelerde (alıntı kelimeler) ünlü eklenmesi kelimenin imlasında gerçekleşmiyor fakat şu kelimeler bir ünlü eklenmiş gibi telaffuz ediliyorlar.” O bu konuda iki örnek veriyor: **spor** ve **tren**. Türk konuşucuları şu kelimeleri [sıpor] ve [tiren] gibi söylüyorlar yani onların hece yapısı CV-CVC oluyor.

Benzer (2010) diyor ki TT’de hece yapısını 6 türe tasniflendirmek TT sözlüğünün yazılı ve sözlü özellikleri ile uygundur. Hâlbuki 16 tür yapıyı içeren tasnif, hem TT’nin hece yapısının tasnifini bozuyor hem de alıntı kelimelerin Türkleşme sürecine engel oluyor.

Gördüğünüz gibi, AT ile TT’nin hece yapısında sadece bir fark var: AT’nin konuşma formunda beşinci ve altıncı tür yapılar (son yığına sahip) yüzey yapıda özel şartlarda gerçekleşiyorlar (bu tür yapılara sahip olan kelimelere ünlüyle başlayan bir ek getirildiği zaman) fakat TT’de bu tür yapılar her zaman bireysel telaffuz edilince bir ekle beraber (yazılı ve sözlü formda) yüzey yapıda gerçekleşiyorlar. (Elbette yerli kelimelerde ve iki heceli ya da ikiden fazla hecesi olan alıntı kelimelerde.) Ör. **Ali alt katta yaşıyor. Sokakta dört kız gördüm. Bu işte bol kazanç var. Avans istiyorum. Alarm çalıyor.**

D. Ünlü Uyumu: Ünlü uyumu genelde Türk dillerinin, AT ile TT dâhil, önemli özelliklerinden olmaktadır. Underhill (1976), TT’de ünlü uyumunun üç kuralını şöyle izah ediyor:

1. Kelimelerde ince ünlüler ince ünlülerle, kalın ünlüler ise kalın ünlülerle birleşiyorlar.

2. Dar ünlüler yuvarlak bir ünlüden sonra yuvarlaklık ve düz bir ünlüden sonra düzlük özelliğini kabul ediyorlar.

3. /o/ ile /ö/ ünlülerinden sonra kullanılan geniş ünlüler düz olmak zorundalar.

Ketrez (2012), TT’de ünlü uyumunun iki ana kuralı olduğuna inanıyor:

1. İç uyumu: kelimenin iç yapısı ile ilgileniyor.
2. Dış uyumu: eklemek süreci için önem taşıyor.

İç uyumuna dayalı, TT’de tüm kelimelerin ünlüleri ya ince ya da kalınlar yani TT’de bir kelimenin ünlüleri hem ince hem de kalın olamaz. Ancak dış uyumu, özellikle dil öğrenenler için, çok fazla önem taşıyor. Bir kelimeye ek getirildiği zaman, ekin ünlüsü kelimenin son ünlüsüne uymalıdır. Mesela TT’de çoğul eki *-lar* olmaktadır. Bu ek ince ünlülerden sonra *-ler* gibi, kalın ünlülerden sonra ise *-lar* gibi gerçekleşiyor. Bu yüzden TT’de iki tür dış uyumu var: A- türü ve İ- türü

Ketrez (2012), düşüncelerinin devamında diyor ki: “TT’de ünlü uyumuyla ilgili bazı istisnalar gözüktüyor. TT’de bazı alıntı kelimelerde öne-çekilmiş (fronted) ünlü bulunuyor (/u, o, a/) ve bu özellik kelimedede belirgin değildir.” Demek ki bazı **a**, **u** ve **o**’lar kalın ünlü gibi davranmıyorlar fakat bunlar kalın ünlülerden olmaktadırlar.

Öne-çekilmiş ünlülere sahip olan kelimelere (son hecede) bir ek getirildiğinde bu ünlülerin davranışı ince ünlüler gibi oluyor. Ör. **Saat** + **-lar** → **saatler**. Bu kelimedede son **a** bir öne-çekilmiş **a**’dır. (Bellidir ki /t/ ünsüzü ağız boşluğunun önünde üretildiği için son **a** onun etkisi altında öne çekiliyor.) Bir başka örnek: **terminal**, **gol**, **liberal**, **Kemal**, İclal ...

TT’de bazı ekler ünlü uyumu kurallarına uymuyorlar:

<i>-ken</i> : ör. Ankara’dayken	<i>-gen</i> : ör. altıgen	<i>-(I)yor</i> : ör. gidiyor
<i>-leyin</i> : ör. sabahleyin	<i>-ki</i> : ör. arabadaki	<i>-(y)abil</i> : ör. arayabil
<i>-daş</i> : ör. meslektaş	<i>-(I)mtrak</i> : ör. yeşilimtrak	

AT’de 9 ünlü var ki bunlar üç özelliğe dayalı tasniflenmişler: [[kalınlık, darlık, yuvarlaklık] Khalilzadeh’e (2000) göre, ünlü uyumu iki durumda gerçekleşiyor:

1. Kelimelerin kökünde (yuvarlaklık ve kalınlık özelliğine dayalı). ↑
2. Köklerle ekler arasında (yuvarlaklık ve kalınlık özelliğine dayalı).

Hem AT hem de TT’de bazı uyumsuzluklar görülmektedir ki dilde gerçekleşen iç değişimlerden ya da başka dillerin ve alıntı kelimelerin etkisinden kaynaklanabilirler. AT’de ünlü uyumu, çoğunlukla alıntı kelimelerde bozulu-

yor. Ör. **hetta**, **qəbul**, əlaqə ... fakat bazı yerli kelimelerde de bir sıra uyumsuzluklar görülüyor. Ör. **piçax**, əyax, **bəyquş**, əyran.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, [AT'de bir kelimenin son fonemi /u, ı, ü/ olursa şu ses i-leşiyor. Sonuçta, kökte gerçekleşen uyum bozuluyor (iç değişim): ör. **oğru** → [oɣri] Ergin (1971). Bu konuda Türk dünyasının büyük şairi Şehriyar'ın "Heydər Babaya Səlam" şiirinden **güli** kelimesini örnek veriyor ve diyor ki: "İyelik eki kökün ünlüsüyle uyum sağlamıyor." (Elbette böyle kelimelere başka bir ek gelince uyum gerçekleşiyor, ör. **gülüm**.)

[AT'de kökle ekin arasındaki uyum çok güçlüdür. Yalnız, kalın özelliği ile ilişkin çeşitli zaman formlarında bazı uyumsuzluklar gözüküyor. Şu uyumsuzluklar çoğunlukla Güney Azerbaycan'ın bazı lehçelerinde gözükmektedirler. Ör. gedirix, gedecağam, gedecəyix, aley, gedirux, gedsün, gelüz, gedsox ... Bellidir ki ünlü uyumunun ana kuralları [AT'de [ve TT'de aynıdır ve her iki dilde de bu kuralla ilgili bazı uyumsuzluklar olmaktadır.

Tartışma ve Sonuçlar: Yukarıda gördüğünüz gibi, AT ile TT arasında olan benzer noktalar farklı noktalardan daha fazladır. TT'in öğretiminde, şu benzer noktaları öğretmeğe ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu nedenle, biz TT öğretmenlerine faydalı olmak için farkların üzerinde yoğunlaşacağız. Aydındır ki genelde bir dili başka bir dilin konuşanlarına öğretmek istediğimiz taktirde, o iki dilin arasında olan farklı noktaları öğretmek yeterlidir. Araştırmanın sonucu olarak, AT ile TT arasında olan fonemler (sesler), hece yapısı ve ünlü uyumu ile ilişkin farkları sunuyoruz:

Fonemler:

1. TT'de /y, u, u/ ünlüleri (yazıda ü, ı, u) kelimenin sonunda kendi telaffuzlarını kaybetmiyorlar. Hâlbuki, AT'de şu ünlülerin telaffuzları değişiyor.

2. AT'de /æ/ ünlüsü (yazıda ə), TT'nin fonem alfabesinde yoktur fakat TT'nin bazı lehçelerinde günlük konuşmada kullanılıyor. Görüldüğü gibi, Türk konuşucularının çoğu birinci olmayan hecelerde /e/ yerine /æ/ ünlüsünü (ya da ona çok yakın) kullanıyorlar. Demeliğiz ki bu iki ünlünün arasında sadece bir fark var, yani /e/ yarı kapalı ve /æ/ geniş bir ünlü olmaktadır. (Her ikisi de ince ve düz ünlülerden olmaktadır.) Bu yüzden, konuşmada /e/ ünlüsünün /æ/ ünlüsüne değişmesi çok kolayca gerçekleşiyor. Sonuç olarak, TT'de birinci olmayan hecelerde /e/ ünlüsü /æ/ ünlüsüne değişiyor. Bu nedenle TT'de /æ/ ünlüsü /e/ ünlüsünün bir alofonudur diyebiliriz. †

3. TT'de, AT'ye rağmen, /u/ ünlüsü (yazıda ı) hecenin ilk pozisyonunda kullanılmaktadır.

4. TT'de /ø/ ünlüsü (yazıda ö) birinci heceden başka, bazı alıntı kelimele-

rin birinci olmayan hecelerinde de gözüktüyor. Ör. rektör, kuaför

5. TT'de, AT'ye rağmen, /o/ ünlüsü eklerde kullanılıyor. Ör. gidiyor, kalıyor

6. TT'de, AT'ye rağmen, /k/=[yumuşak damak, süreksiz (patlamalı), tonsuz] ünsüzü bu dilin fonem alfabesine aittir.

7. TT'de, AT'ye rağmen, /x/=[yumuşak damak, sürekli, tonsuz] ünsüzü bu dilin fonem alfabesine ait değildir. Bu ses, Türkiye'nin Doğu bölgelerinde günlük konuşmada bir fonem gibi kullanılmaktadır.

8. TT'de, AT'ye rağmen, /tʃ/ ile /dʒ/ ünsüzleri kelimenin son pozisyonunda ya da ünsüzlerden önce /f/ ile /z/'ya değişmiyorlar. AT'de şu değişimler gözüktüyorlar.

9. TT'de koruyucu y ismin hem datif hem de akuzatif hallerinde gözüktüyor ama AT'de bu ses sadece datif halde artırılıyor.

10. TT'de /c/ ile /j/ ünsüzlüeri fonem değiller. Şu sesler bu dilde /k/ ile /g/ ünsüzlerin alofonları olmaktadır, yani /k/ ile /g/ ünlülerden önce /c/ ile /j/'ya değişiyorlar.

Hece Yapısı: Bu konuyla ilgili, şunu vurgulamak lazımdır ki AT ile TT'de kullanılan hece yapıları aynıdır, yani her iki dilde de 6 tür hece yapısı olmaktadır. Şu tasnifin esaslı yerli kelimelerdir. Hece yapısı ile ilgili, AT ile TT arasında sadece bir fark var:

11. AT'deVCC ile CVCC yapılarının sonunda bulunan ünsüz yığını sadece bu tür yapılara sahip olan kelimelere ünlüyle başlayan bir ek artırılınca gerçekleşiyor, bu halde bile, iki ünsüz ayrı hecelere katılıyorlar (yığın bölümü gerçekleşiyor.)†

TT'deise:

11.1 TT'nin VCC ile CVCC yapısına sahip olan yerli kelimelerinde (tek ve iki-heceli) ünsüz yığını bölünmez ve bu tür kelimeler hem yazıda hem de konuşmada olduğu gibi telaffuz edilerler.†

11.2 Tek-heceli alıntı kelimelerde, AT'de gerçekleştiği gibi, çoğu zaman, bir ünlü artırmakla ünsüz yığını bölünüyor. Yalnız bu konu ile ilgili AT ile TT arasında bir fark var: AT'de ünsüz yığınının sonuna bir ünlü ya da ünlüyle başlayan bir ek artırılan halde, tek-heceli kelime iki-heceli kelimeye değişiyor ve yığının ünsüzleri ayrı hecelere katılıyorlar. Fakat TT'de bir ünlü eklenmesi (epenthesis) gerçekleşiyor ki sonuçta hece sayısı ikiye yükseliyor ama yığının ünsüzleri aynı hecenin parçaları olarak kalıyorlar.†

Ünlü Uyumu: AT ile TT de ünlü uyumunun ana kuralları aynıdır fakat bazı küçük farklar gözüktüyor:

12. TT’de bazı alıntı kelimelerde öne-çekilmiş (fronted) bir ünlü bulunuyor (/u, o, a/) ve bu özellik kelimeye belirgin değildir (gözüküyor). Demek ki bazı **a**, **u** ve **o**’lar kalın bir ünlü gibi davranmıyorlar gerçi yazıda kalın ünlülerden olmaktadır. Bu tür kelimelerin öne-çekilmiş ünlüsü bir ek alınca, ince bir ünlü gibi davranıyor.

13. TT’de bazı ekler: -ken, -leyin, -daş, -gen, -ki, -gil, -(I)yor, -(y)abil ve (I)mttrak, ünlü uyumunun bozulmasına sebep oluyorlar.

14. AT’de gerçekleşen uyumsuzlukların çoğu zaman formlarında gözüküyorlar ama TT’de gözükken uyumsuzlukların çoğu alıntı kelimelerde gerçekleşiyorlar.

Son olarak, bildirinin yazarı TT’nin öğretmenlerine, yukarıda anlatılan fonolojik meseleleri kendi ders programlarına dahil etmelerini öneriyor. Şu meseleleri hem Azerbaycan Türklerine hem de başka dillerde konuşanlara öğretebiliriz. Şunu da demeliyiz ki AT ile TT’yi iki dil değil, bir dilin iki lehçesi hesab etmeliyiz.

KAYNAKLAR

- ARAT, R. (1955), “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Türk Dili Dergisi*, S 45, s. 396-397.
- BANGUOĞLU, T. (1990), *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara.
- BENZER, A. (2010), “Türk Hece Yapısındaki Değişimler”, *Turkish Studies*, S 1/5, s. 830-842.
- DENY, J. (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev.: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul, s. 78.
- _____ (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*, TDK, Ankara.
- ERGİN, M. (1971), *Azeri Türkçesi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- _____ (1972), *Türk Dili Bilgisi*, İstanbul.
- FARZANEH, M. A. (1978), *Mabani-ye Dastur-e Zaban-e (Torki-ye) Azerbaijani*, Farzaneh Publishers, Tehran.
- GOLDSMİTH, J. (1990), *Autosegmental and Metrical Phonology*, Blackwell Publishers, Oxford.
- GÜRSOY-NASKALİ, E. (1995), “Türkçe Kelimesi- Türkçede Hece Tipleri-Cümle Unsurlarının Tayin Katkısı- Ek Halinde Zamir Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 52, Ankara.
- KETREZ, F. N. (2012), *A Student Grammar of Turkish*, Cambridge University Press, New York.
- KHALİLZADEH, A. (2000), “The Analysis of phonological Processes in the Vocalic System of Salmas Dialect based on Generative Phonology”, MA Thesis, Tehran University, Tehran.

- KONTROT, A. K. (1981), "A New Phoneme or 'Velar Stop Erosion'? - Phonetic Explanation for the Phonological Status of the So-called 'Soft-g' in Turkish", *University of Essex Language Centre Occasional Papers* 24, s. 13-22.
- LASS, R. (1984), *Phonology: An Introduction to basic concepts*, Cambridge Uni. Press, Cambridge.
- YAVUZ, H. - A. BALÇI (2011), *Turkish Phonology and Morphology*, Anadolu University Press, Eskişehir.
- YÖNEL, S. (1974), "Türkçenin Yazımsal Fonemleri", *TDAY* - B1971-1974, TDK Yay., Ankara, s. 319-336.

Bildiride Kullanılan Semboller (IPA Sembolleri)

Ünlülerin Sembolleri: /i, y, u, u, e, o, æ, a/ sırayla [i, ü, ı, u, e, ö, o, ə, a] ünlülerini temsil ediyorlar.

Ünsüzlerin Sembolleri: /p, b, t, d, c, j, g, tʃ, dʒ, f, v, s, z, ʃ, x, ɣ, h, m, n, l, r, j/ sırayla [p, b, t, d, k, g, q, ç, c, f, v, s, z, ş, x, ğ, h, m, n, l, r, y] ünsüzlerini temsil ediyorlar.

OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN MOĞOL TARİHİNDEKİ YERİ

Ariyajav BATCHULUUN

Hünkâr Kağan / Hünher Kağan /

Moğol sözlü edebiyatından “Hünkâr Kağan”: XIX. yüzyılın sonlarına doğru ünlü Rus Moğol bilimcisi G. N. Potanin tarafından Moğolistan’ın batı bölgesinde gerçekleştirilen çalışma sırasında yerli halkın yaşça büyükleriyle yapılan görüşmeler sonucunda kayda alınan Moğol sözlü edebiyatının nadide eserlerinden bazılarında adı geçen “Hünher Kağan’ın dünyanın en ihtişamlı kağanı olduğundan bahseden birkaç çeşit efsane bulunmuştur” (Potanin 1883).

XX. yüzyılın başlarında “bütün kağanlara hükmeden kağan Hünher”den bahsedilen efsanenin Moğolistan’ın doğusunda; “İnsanlığın efendisi Hünher Kağan” efsanesi olarak Moğolistan’ın Hövsgöl vilayetinde yaşamlarını sürdüren Darhadlar arasında anlatıldığı tespit edilmiştir (Tserensodnom 1989, s. 231).

Ayrıca “Hünheeriin haan Hüneer böölcinö” (Hünkâr Kağan insan kusar) diye çadır (ev) hakkında bir bilmece bulunmaktadır. Bu bilmede geçen “insan kusmak” tabirinin anlamı ise “insan bolluğu ve kağanın çevresinin büyük ve geniş olması”na işaret eder (Ölzihutag 1966, s. 163).

Moğolların Tarihi İle İlgili Kaynaklarda Hünher Kağan

Hünker Kağan’ın isminin, Moğol sözlü edebiyat eserleri dışında Moğolların tarihi ile ilgili kaynaklarda da bahsinin geçtiğini ilk fark eden ve çalışmalarında bundan bahseden Moğol akademisyen Ts. Damdinsüren’dir. Bu bağlamda, Gombojav’ın “Gangiin Ursгал”, İşbaljir’in “Zahıdal Harıltsaa”, Galdan Tuslagch’in “Erdeniin Erhi” gibi 3 eserde bu ismin Şambal topraklarıyla ilişkili olarak ortaya çıkmış olduğu görülmektedir (Damdinsüren (1977) 2008, s. 84; Damdinsüren 1978, s. 66-67).

Bu çalışmada, Hünher Kağan ile ilgili belgelerin ayrıntılı olarak incelenmesi sonucunda 1725-1840 yılları arasında kaleme alınmış olan 8 eserde

söz konusu kağanın adının geçtiğine işaret edilmiştir. Bunlardan ilk yedisi, 1725-1841 tarihlerinde kaleme alınmıştır. Söz konusu eserleri kronolojik olarak sıralarsak;

Çin van (rütbe) Ak Kalpaklı Çağatay Hoizi Devleti hükümdarlığına geçmiş ve Erhen şehrini başkent olarak ilan etmiştir. Beş oğlundan ... dördüncüsü olan Hünkür, Rum topraklarına hükmetmiş ve İstanbul'u başkent olarak ilan etmiştir. (Gangiin Ursgal: 13)

Çin Van (rütbe) Ak Kalpaklı Çağatay Huitszi Devleti hükümdarlığına geçmiş ve Yarkin şehrini ele geçirmiştir. Oğulları Abdala, İmamaguli, Adarmagad, Hünker, Timürler arasından Abdala, babasının yerine tahta geçmiştir. ... Hünker, Rum topraklarına hükmetmiş ve İstanbul'u başkent olarak ilan etmiş. (Altan kürdün: 94-95; Altan Hürden: 54)

Ulu Çingis Kağan, emriyle ikinci oğlu Çağatay'ı Sarı Sartuul ve Ak Kalpaklı Hoise topraklarını işgal ettirmiş ve oranın reisi olarak tayin etmiştir. Çağatay Kağan'ın ... 5 oğlu var. ... Dördüncü oğlu Hünker'i Rum topraklarının hükümdarı olarak İstanbul'a yerleştirmiş. (Bolur erike: 909; Bolor erih: 593)

İkinci Tsaitszi Çağatay'ı Çin Van rütbesine yükseltmiş ve Togar'a hükümdar olarak göndermiştir. İr Guani şehrine yerleşmiş. Beş oğlundan en büyüğü Abdullah babasının yerine geçmiştir. ... dördüncü oğlu Hünher, Rum topraklarında hükümdar olarak Danbul şehrine yerleşmiştir. (Altan erike: 25-26; Altan erih: 20)

Çağatay'a Çin Van rütbesi verilerek Sartuul'a hükümdar olarak gönderildiğinde Yarkan şehrine yerleşmiştir. Çağatay'ın beş oğlundan ... dördüncüsü Hönhir taic'i (rütbe) Rum topraklarının hükümdarı olarak Şambal şehrine yerleşmiştir. (Kök tüüh: 56)

Çağatay'a Çin Van rütbesi verip Hotan ve Todgar denilen Sartuul topraklarına hükümdar olarak göndererek Yarkin şehrine yerleştirmiştir. Çağatay'ın beş oğlundan ... dördüncüsü Hünker'i Cum topraklarının hükümdarı olarak Şambal şehrine yerleştirmiştir. (Suvd erih: 66)

Çingis'in ikinci oğlu Çağatay'a Çin Van rütbesi verip sarı Sartuul Devletini fethederek Yarkiyan şehrinde hükümdar olarak yerleşmesinden bahsetmiştir. ... Çağatay'ın beş oğlundan ... Çağatay'ın dördüncü oğlu Hünger Taic'i Rum topraklarına hükümdar olarak gönderdiği için Sambal şehrine yerleşmiştir. (Erdeni-yin erike: 45; Erdeniin erihe: 331-332; Erdeniin erih: 112)

Bazı bilim adamları 1849 yılında yazıldığı söylenen Jambadorj'un Bolor Toli adlı eserinde, Hünher Kağan'ın toprakları -yeri- hakkında yukarıda bah-

sedilen 7 kaynaktaki bilgiler haricinde dikkat çekici ve ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. *Bolor Toli* adlı eserde;

Buhar, Samakar, Ak Kalpaklı Egelig ve Ulaan Temeet (Kırmızı Develi) denilenler vardır. Onların Doğusunda Hasag bor, Batısında Hünher'in büyük oymağı vardır. İdil Nehri'nin (güneşin batışı yönüne) Batısına on gün yolculuk ettiğinde /gittiğinde/, Hünher Kağan'ın şehri bulunmaktadır ve onun devletinin adına Türeg denilir. Toprakları sınırlarında taş çerçeve, 360 kapılı, iki kapı arasındaki mesafe ise onların ölçüsüne göre 360 yer, Çin ölçüsüne göre 720 yer ve kağan şehri /sarayı/ 24 kapılıdır. Ana /ortadaki/ sarayın çatısı altından, dört köşedeki /yöndeki/ saray dört çeşit renk porselen tuğladan yapılmıştır. O devletin milletlerinin giydiği elbiseler muhteşem, kağan ise kendisini "dünyanın padişahı" olarak nitelemektedir. Ayrıca kağan sarayında dünyanın "33 kağanın tahtı" diye tahtlar hazırlanıp koyulmaktadır. O ülkede bir iki yıl içinde rüzgâr etkisi sebebiyle binalar yıpranır. Onların arasında farklı dillerle konuşan on iki soydan gelen /oymak/ halklar vardır. ... Bahsedilen Hünher'in kuzeybatıda Tin Tengis adlı büyük gölde at başlı insan, geyik boynuzlu timsah vardır. ... Hünher oymağının Güneyinde Tirtlerin idolu Maka adında bir gök renkli taş bulunmaktadır. (Bolor toli: 284, 286-287)

Yukarıda bahsedilen 7 kaynaktaki Hünher Kağan'la ilgili verilen bilgileri genel olarak karşılaştırdığımızda aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır:

1. Çağatay'a Çin Van rütbesi verdi.
2. Çağatay, Ak Kalpaklı Huitszi Devleti'nin hükümdarı olmuştur.
3. Çağatay, Yerken şehrine -başkentine- yerleşmiştir.
4. Çağatay'ın beş oğlu vardır.
5. Hünher, Çağatay'ın dördüncü oğludur.
6. Hünher, Rum'un hükümdarı olmuştur.
7. Hünher, İstanbul şehrine yerleşmiştir.

Yukarıda adı geçen kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında, eserlerin yazarlarının eserini yazarken birinin diğerinden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Özel isimler, birkaç kelime ve harfin değiştirilmesinin yanı sıra metnin genel anlamının bire bir aynı olması dolayısıyla tek kaynaktan kopyalandığı anlaşılmaktadır. (Görsel 1)

Bahsedilen kaynaklarda Hünher adının Çağatay'la birlikte yer aldığını -yazıldığını- incelemek -araştırmak- gerekmektedir. Cengiz Kağan'ın ikinci oğlu Çağatay'ın soyundan gelen Hünher adında bir kişi olduğunu net olarak

ortaya koyabilmek için, Çağatay'ın soyunu ve halifelerini ayrıntılı bir şekilde araştırmak gerekmektedir.

Bu konuyla ilgili incelediğimiz kaynaklara göre Çağatay'ın 8 oğlu olmuştur. Onları yaşlarına göre sıralarsak;

1. Moçi Yebe (Moçi Yābā)
2. Möetüken (Mö'ätükān)
3. Belgeşi (Bālgāshi)
4. Sarban (Sarban)
5. Yesü Mönke (Yesü Möngkä)
6. Baydar (Baidar)
7. Hadatay (Qadatai)
8. Baiju (Baiju) (Rashiduddin: 367)

Bu kaynaklara göre Çağatay'ın dördüncü oğlunun Hünher değil, Sarban olduğu görülmektedir. Ayrıca Çağatay'ın oğulları arasında adı Hünher'e benzeyen bir kimse bulunmamaktadır.

Çağatay Devleti'ne hükümdarlık eden 9 kağan aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Har Ülü Kağan (1242-1246)
2. Yösön Mönh Kağan (1246-1251)
3. Barak Kağan (1266-1271)
4. Nikbay Kağan (1271-1274)
5. Buhtimür Kağan (1274-1277)
6. Duva Kağan (1277-1307)
7. Kunçuk Kağan (1307-1308)
8. Kebek Kağan (1319-1326)
9. Alaeddin Tarmaşirin Kağan (1326-1335) (Barthold, 1963: 60-77)

Bu isimler arasında da Hünher adına rastlanmamaktadır. Hatta Çağatay soyundan gelen han ve beyler arasında da Hünher ve ona benzeyen bir ad çıkmamaktadır. (Görsel 2)

Dolayısıyla bahsi geçen kaynakların -Görsel 1'deki- 7 temel anlamından ilk 5'inin 6'ncı ve 7'nci anlamlarıyla bağlantı olmadığını kanıtlamaktadır.

Jambadorj'un *Bolor Toli* (1849?) adlı eserinde, Hünher Kağan'ın topraklarının Türeg ulusuna ait olduğu ayrıntılı olarak yazmıştır. Hünher topraklarının güneyindeki toprakların ifade edilmesinden hareketle buranın İslam dünyasının kutsal mekânı olan Mekke şehri ve Kâbe olduğu belirtilmektedir.

İdil Nehri civarındaki Torguutların toprakları ve buranın batısında kalan topraklar ile Türeg ulusunun güneyindeki Arapların toprakları hakkında verilen bilgilerin doğru olmasına ek olarak burada anlatılanların kuzeybatıdaki topraklarda at başlı insan ve geyik boynuzlu timsah gibi masallarda adı geçen mitolojik hayvanları ifade etmesi, İdil Nehri'nin Torguutlar ve Kalmuklarca kendilerine ait görüldüğünü -bir başka deyişle Türeg ulusunun güneyi ve doğusunda bulunanları- doğru bir şekilde kanıtlamıştır. Ancak kendilerini bizzat göremediklerini -yani Türeg ulusunun kuzeybatısında bulunanları-, masal ve efsanelerde ifade edildiği şekilde anlatıldığını göstermektedir.

Jambadorj'un *Bolor Toli* (1849?) adlı eserinde geçen kağanın kendisini "Dünyanın hükümdarı" olarak nitelediğini ve bunun dışında kağanın sarayında "33 kağanın tahtı"nı hazırladığını belirtmiştik. Bununla ilgili dikkate değer bir bilgi de Moğol sözlü edebiyatında geçmektedir. Akademisyen Ts. Damdinsüren'in küçük yaşlardayken Baldan adlı ağabeyinden duymuş olduğu bir efsane şöyledir: *Dünyada çok sayıda kağan varmış. O kağanlara hükmeden Hünher Kağan imiş. Hünher Kağan'ın sarayında dünyanın pek çok kağanına ait taht bulunmaktaymış. Bir kağan ölüp diğeri doğduğunda Hünher Kağan "Onun tahtını kaldır, diğerinin tahtını kur" diye emredermiş.* (Tserensodnom 1989, s. 231)

Moğol sözlü edebiyatında günümüzde de yaşatılan bu bilgiye, Jambadorj'un *Bolor Toli* (1849?) adlı eserinde de rast gelmesi dikkat çekicidir.

Konstantinopolis'i fetheden Sultan Mehmet'in (1432-1481) devrinde Osmanlı İmparatorluğu sultanları kendilerinin "muhteşem -yüce- gücü"nü sembolize ederek "iki dünya ve iki denizin padişahıyım" olarak nitelemişlerdir (İnalcık 1998, s. 20).

Hünher Adının Kökeni Üzerine

Moğol sözlü edebiyatında adı geçen kâinatın en ihtişamlı, eşsiz zengin ve kudretli kağanı olan Hünher'in adının köken ve anlamı hakkında bilim adamlarınca ileri sürülen çeşitli fikirler bulunmaktadır. Örneğin Moğol akademisyen Ts. Damdinsüren'e göre bu isim, Türeg Kağan'ın Hokihar denilen rütbesinden türediğini belirtmiştir (Tserensodnom 1989, s. 231).

Moğol akademisyen D. Tserensodnomi; "Hünker / Hünher adı, eski Türk dilindeki 'Künki- kader' kelimesinden türemiş olabilir." şeklinde bir görüş ileri sürmüştür (Tserensodnom 1989, s. 231).

Prof. Dr. S. Dulam'ın açıklamalarına göre; *Hünher* Kağan kelimesinin anlamı *Hunlar* kelimesinin “*Hun*” sözcüğü “*Hor*” ile birleşerek çeşitli ses değişimleriyle (*Hün* + *hor* = *Hünhor* > *Hünker*) *Hünher* hâlini almıştır.

Prof. Dr. Abdülkadir İnan; “Koton Türklerinin *Hunker*, *Kunker* kelimesi hakkında” başlıklı bir makale çalışmasında, bu kelimenin kökeni hakkında açıklamalarda bulunmuştur (Abdülkadir İnan 1998, s. 612). İnan; bu çalışmasında, Kazak ve Kırgız destanlarında *Hünkâr* Kağan hakkında çeşitli bilgilerin yer aldığını ileri sürmüştür ve bu destanlarda adı geçen *Hünkâr* Kağan'ın Moğolistan'a kadar ilerlediğini ve Moğolistan'da da bununla ilgili efsane ve masalların olduğunu belirtmiştir. Ancak ayrıntılı olarak Moğol kaynaklardan hareketle net bilgiler vermemiştir. *Manas Destanı*'nda ve *Adil Sultan Destanı*'nda *Hünkâr* Kağan adının geçtiğini ortaya koymuştur (Abdülkadir İnan 1998).

Bizim araştırmalarımıza göre Osmanlı Dönemi'nin hükümdarlarından I. Murad'a (1362-1389) “*Hüdâvendigâr*” denilen Fars kökenli bir rütbe verilmiştir (Findley 2005, s. 111, 251). Bu rütbe, zamanla kısalmış; çeşitli fonetik ve morfolojik değişiklikler sonucunda, sadece Osmanlı padişahlarına verilen “*Hünkâr*” denilen rütbenin meydana geldiği ortaya konulmuştur (Findley 2005, s. 111, 251).

İstanbul ve Şambal

1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu Sultanı Mehmet Han, Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkez üssü Konstantinopolis'i ele geçirmiştir (Emecen 2002, s. 177-178). Asya ve Avrupa kıtasını birbirine bağlayan, önemli kara ve deniz yollarının kavşağı niteliğinde olan zengin ve güçlü merkezi ele geçiren Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sayede kapıları Avrupa'ya da açılmıştır. Sultan Mehmet Han'ın komutasında yapılan yeniliklerde ilk olarak şehir, İslam şehri hâline getirilmek üzere ele geçirilmiştir. Bu sebeple de “İslam-bol” adı verilmek istenmiş fakat daha önceleri Anadolu halkları tarafından Konstantinopolis şehri İstanbul olarak adlandırılmıştır (İnalçık 1998, s. 20).

İstanbul şehrinin adıyla ilgili olarak araştırma yaptığımız Moğolca yazılmış yedi kaynak arasında, 1775 yılından önce yazılmış olan 3'ünde doğru bilgiler verilmesine rağmen, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Şambal şeklinde yazılmaya başlandığını tespit etmiş bulunmaktayız.

Jambadorj'un *Bolor Toli* adlı eserinde “... kağan sarayı 24 kapılı, ana -ortadaki- sarayın çatısı altından, dört köşedeki -yöndeki- saray dört çeşit renk porselen tuğladan yapılmıştır” şeklinde geçen kısımda tasvir edilen yapının, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul şehrinde altın, gümüş gibi de-

ğerli taşlarla *süslenmiş*, bugüne kadar muhteşem mimarilerden biri olarak görülen Topkapı Sarayı olduğu ihtimalini güçlendirmiştir.

SONUÇ

Moğol kaynaklarında geçen Osmanlı İmparatorluğu'na ait bilgilerde; hem somut, gerçek bilgiler hem de soyut, tasvir edilen bilgiler bulunmaktadır. Yazılı kaynaklarda not edilmiş olan ve sözlü edebiyat eserlerinde de tasvir edilen bilgilerin her biri birbirine bağımlı ve birbirlerinden etkilenilerek meydana getirilmiştir.

Moğol sözlü edebiyat ürünleri ve tarihi kaynaklarda adı geçen “kâinatın en ihtişamlı, eşsiz, zengin ve kudretli Hünkâr Kağan”ın aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek gücüne ulaştığı, cihana sesini duyurduğu dönemler diyebileceğimiz 1453-1600 yılları arasında hükümdarlık süren 6 Hünkâr sultanının biri olduğu düşünülmektedir. Bu 150 yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu, Avrasya'nın en güçlü devleti olarak kabul görülmüştür.

Hünkâr Kağan'la ilgili söylentiler ve efsanelerin Moğol boyları arasında yayılmasında en büyük rolü oynayanlar ise XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarında batıya, İdil Nehri'nin kıyılarına doğru göç eden Torguutlar gibi görünmektedir. Sonradan Kalmuklar, Rus Ak Ordusuyla güçlerini birleştirerek Osmanlı İmparatoru'yla birçok kez savaşmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kudretli ve İhtişamlı Hünkâr Kağanı'nın şehri olan İstanbul'u XIX. yüzyılın ilk yarısında tarihçiler, efsanelerin cennet şehri Şambal olarak adlandırmıştır.

KAYNAKLAR

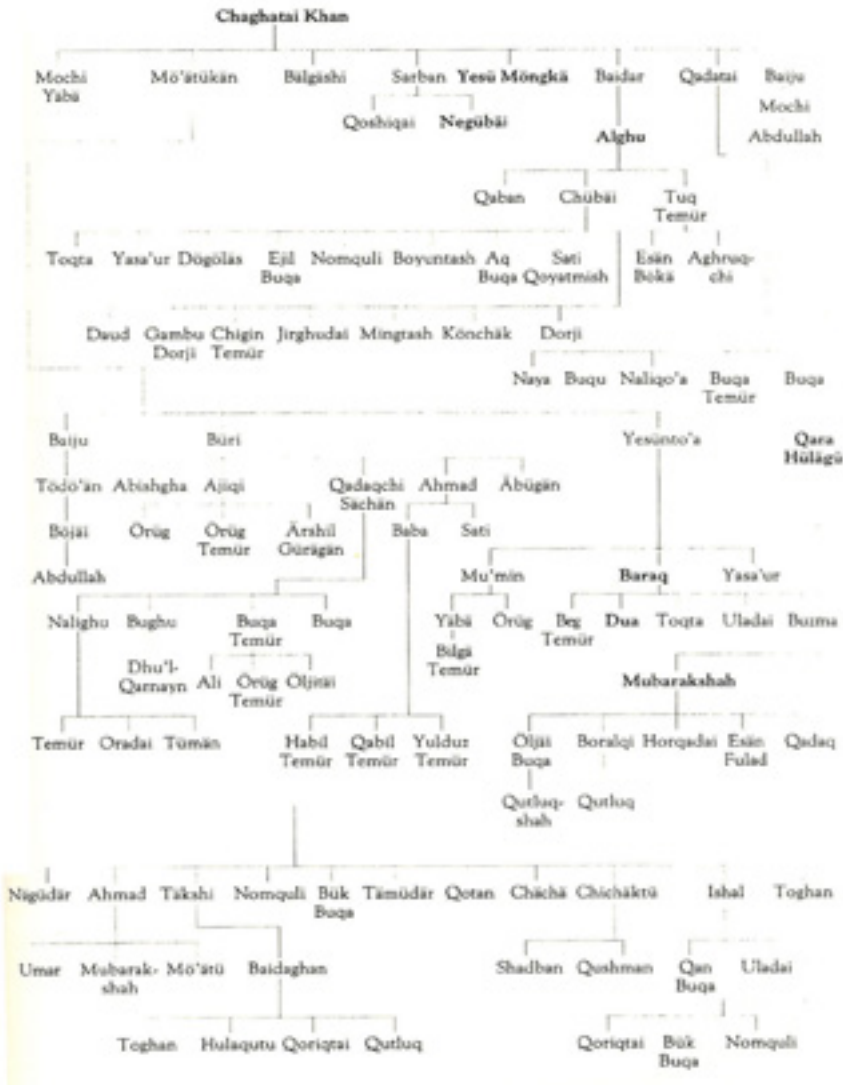
- Altan Hürden – Darma Güüş, Altan Hürden myangan higeest. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 15. UB., 2006
- Altan Erih – Nata Gombovanjil. Altan Erih. Mongoliin tüühev survalj biçgiin tsuvral 17. UB., 2006
- Barthold 1963 – Akademik V.V.Barthold. Soçineniya. Том II, çast 1. M.
- Bolor toli – jambadorj. Bolor toli. Ded devter. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 22. UB., 2006
- Bolor Erih – Raşpuntsag. Bolor Erih. Ded devter. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 14. UB., 2006
- Gangiin Ursgal – Gombojav. Gangiin Ursgal. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 10. UB., 2006
- Damdinsüren (1977) 2008 – Ts.Damdinsüren. Ülger domgiin jargalant oron. // Akademisyen Tsendiin Damdinsüren dursgaliin tüüver. UB.: 68-93
- Damdinsüren 1978 - Ts.Damdinsüren. Neskolklo slov o Kalaçakre // Studia Mongolica. Tom. V (13), fasc. 8. UB.: 61-67

- Mongol Borjigid– Lomi. Mongol Borjigid ovgiin tüüh. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 11. UB., 2006
- Ölziihutag 1966 – Ts. Ölziihutag. Mongol ardiin tümen onisog. I. U.
- Potinin 1883 – G.Potinin. Oçerki Severo-Zapadnoi Mongolii. Vip. IV. SPb.
- Suvd Erih – Gonçigjav. Suvd erih hemeegdeh şastir orşiv. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 18. UB., 2006
- Kök Tüüh –Kök Tüüh. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 16. UB., 2006
- Tserensodnom 1989 – D.Tserensodnom. Mongol ardiin domog. Mongol ardiin aman zohioliin chuulgan XV. UB.
- Erdeniin Erih – Galdan. Erdeniin Erih. Mongoliin tüühen survalj biçgiin tsuvral 20. UB., 2006
- Erdeniin Erihe – Galdan. İstoriya imenuyemaya Erdeniin erihe// Monumenta Historica. Tom. IX, fasc. 1. UB. – Ulaan-Üd, 2012
- Altan erike – Na-ta *Gümbüvangjil*. Altan erike. *Öbür Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a*, 1999
- Altan kürdün – Dharm-a güüsi. Altan kürdün mingyan kegesütü. *Öbür Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a*, 2000
- Bolur erike - Rasipungsuy. Bolur erike. *Öbür Mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a*, 1985
- Emecen 2002 – F.Emecen. The Conquest of Constantinople. In: The Turks. 3: Ottomans. Ankara: 171-180
- Erdeni-yin erike – Galdan. Erdeni-yin erike. // Monumenta Historica. Tom. III, fasc. 1. UB., 1960
- Ergin 2002 – M.Ergin. Osmanlıca dersleri. 25. baskı. İstanbul
- Findley 2005 – C.Findley. The Turks in World History. Oxford
- İlgürel 1988 – M.İlgürel. Political history of the era of Sultan Süleyman the Magnificent. In: The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent. I. İstanbul: 127-180
- İnalcık 1998 – H.İnalcık. Essays in Ottoman history. İstanbul
- Rashiduddin – Rashiduddin Fazlullah. Jami-‘ut’-tawarikh: Compendium of chronicles. Translated and annotated by W.M.Thackston. Part Two. // Central Asian Sources IV. Harvard, 1999
- Tserensodnom
- Abdülkadir İnan – Koton Türklerin Hunker, Kunker kelimesi hakkında. //Makaleler ve İncelemeler. TDK, 1.Cilt, Ankara 1998.

Görsel 1: Metinde Geçen Tarihi Olaylar Tablosu

No	Eser / kaynak/ (yıl)	Birinci anlam	İkinci anlam	Üçüncü anlam	Dördüncü anlam	Beşinci anlam	Altıncı anlam	Yedinci anlam
1	Gangiin Ursgal (1725)	Çin Van Çağatay	Ak kalpaklı Hoizi devletine hükümdar olarak	Yerken şehrine oturmuştur.	Beş oğlundan ...	Dördüncü oğlu Hühür	Rum devletine hükümdar olarak	İstanbul şehrine yerleşmiştir
2	Altan Hürden (1739)	Çin van Çağatay	Ak kalpaklı Huitszi devletine hükümdar olup	Yarkin şehrini fethetmiştir	Onun oğulları ... beş oğlundan ...	Hünker	Rum devletine hükümdar olarak	İstanbul şehrine /başkentine/ yerleşmiştir.
3	Bolor Erih (1775)	Ulu Cengiz Kağan'ın emriyle onun ikinci oğlu Çağatay'a	Sarı Sartuul ve Ak Kalpaklı Hoise Devletini fethettirerek	İrgen şehrine hükümdar gönderilmiştir.	Çağatay Kağan'ın ... beş oğlu vardır.	Dördüncü oğlu Hünker	Rum Devletinin hükümdarı olarak	İstanbul şehrine yerleştirilmiştir.
4	Altan Erih (1817)	İkinci Taitszi Çağatay'a Çin Van rütbesi vererek	Togar'ın hükümdarı yapmıştır.	İr Guani şehrine yerleşmiştir.	Onun beş oğlu vardır.	Dördüncüsü Hünker ise	Rum Devletinin hükümdarı olarak	Dambul şehrine yerleşmiştir.
5	Gök Tüüh (1820?)	Çağatay'a Çin Van rütbesi vererek	Sartuul'a hükümdar olarak gönderilmiştir.	Yarkan adındaki büyük şehre hükümdar olmuştur.	Çağatay Kağan'ın beş oğlundan ...	Dördüncü oğlu Hönkir Taij'i	Rum Devletinin hükümdarı olmuştur.	Şambal'ın büyük şehrine oturmuştur.
6	Suvd Erih (1835)	Çağatay'a Çin Van rütbesi verilerek	Hoton, Todgar denilen Sartuul'un hükümdarı olarak gönderilmiştir.	Yarkin şehrine yerleştirilmiştir.	Çağatay'ın beş oğlundan ...	Dördüncü oğlu Hünker'i	Cum top- raklarının hükümdarı olarak	Şambal şehrine yerleşmiştir.
7	Erdeniin Erih (1841)	Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'a Çin Van rütbesi vererek	Sarı Sartuul adlı devletini fethettirerek	Yarkıyan adındaki şehrine hükümdar olarak gönderilmiştir.	Çağatay Kağan'ın beş oğlundan ...	Çağatay'ın dördüncü oğlu Hünker	Rum top- raklarına hükümdar olarak gönderdiği için	Şambal şehrine yerleşmiştir.

Görsel 2: Çağatay Han'ın Soyağacı

(Rashiduddin: 373)

XIX. YÜZYILDA KAFKASYA'DA DEVLETLER ARASI YAZIŞMALARDA KULLANILAN TÜRK YAZI DİLİ

(CAR-BALAKEN İLE RUSYA ARASINDA İMZALANMIŞ “YEMİNLİ YÜKÜMLÜLÜK” İSİMLİ ANLAŞMALAR ÖRNEĞİNDE)

Arzu MEMMEDOVA

Giriş

XIX. yüzyılda Kafkasya'nın Rusya İmparatorluğu tarafından işgaline kadar bu bölgede, temel iletişim ve yazışma dili olarak çoğunluğu oluşturmuş Türklerin dili kullanılmaktaydı. XIX. yüzyılın başlarında Rusya Bilimler Akademisi tarafından tarihî-filolojik ve etnografik araştırmalarda bulunmak amacıyla Kafkasya'ya gönderilmiş Oryantalist Hendriks-Julius von Klaproth; *1807-1808 Yılları Kafkasya ve Gürcistan Seyahatinin Tasviri* isimli seyahatnamesinde, Türkçenin tüm Kafkasya'da anlaşılan bir dil olduğunu bildirmekteydi. Klaproth, Çerkeslerin ve diğer dağlı halkların yazıda da Türkçeyi kullandıklarını kaydetmekteydi. “Onların (Çerkeslerin - A.M.) ana dillerinde ne kitapları ne de yazmaları bulunmaktadır. Yazıda genellikle tüm Kafkasyada anlaşılan Tatar (Türk - A.M.)¹ dilini kullanmaktadırlar” (von Klaproth 1814, s. 157).

Tabii ki bu gerçek, Oryantalist von Klaproth gibi Kafkasya'daki Rus askerî personelin de dikkatini çekmişti. İşgal döneminde, hatta bundan 100 yıl önce, Rus Çarı I. Petro'nun Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki bölgelere seferinde ve Rusya İmparatoriçesi II. Katerina'nın 1796 yılında Kafkasya'yı işgal etmek amacıyla Graf Zubov komutasında gönderdiği Rus ordularının seferi sırasında yayınlanan Manifestolar da Türkçe kaleme alınmış; aynı zamanda XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali sırasında yerli halk ile yazışmalarda ve imzalanan anlaşmalarda, Türkçe temel yazışma dili olmuştur.

¹ XIX. yüzyılda Kafkasya'yı işgal eden Çar Rusya'sına ait resmî belgelerde, sayımlarda vs. Azerbaycan Türkleri, Tatar, Türk dili ise Tatar dili olarak kaydedilmiştir.

Şunu da kaydedelim ki daha 1722 yılında Rus Çarı I. Petro'nun Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki bölgelere seferi öncesinde, Rusya'da Arap harfleri ile ilk matbaa kurulmuştur. I. Petro'nun işgal seferi sırasında, donanma gemilerinin birinde Türkçe diplomatik ve diğer mektupların yazılması amacıyla kurulmuş "Yüzen Türk Matbaası" faaliyette bulunmaktaydı (Delili 1975, s. 31; Latifova, s. 76).

I. Petro'nun resmî propagandasını yansıtan temel referans, 1722 yılı 15 Eylül tarihli Manifesto idi. Bu Manifesto'nun orijinali hâlen Rusya'nın Dış Politika Arşivi'nde muhafaza edilmektedir (Rusya Dış Politika Arşivi, f.SRP, d. 14, liste. 77/1, v. 105-107). Manifesto'un kopyası ilk defa, Azerbaycanlı tarihçi Fuat Aliyev tarafından yayımlanmıştır (Aliyev 1975, s. 40-42). O, bu belgenin tasviri ve tahlilini yapmıştır. Delili'nin kaydettiği gibi, "Başlık, 73 satırlık metin, yazılma tarihi ve genellikle, 929 kelimedenden oluşan Manifesto, I. Petro'nun talimatı ile Kantemir tarafından hazırlanmıştı. I. Petro'nun sarayında hizmet eden Kantemir; Arap, Fars, Türk gibi birçok dili mükemmel biliyormuş." Delili'nin diğer bir düşüncesi de ilgi çekmektedir. Ona göre, "Rusya Dış Politika Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerin tetkiki, bunun (Manifesto – A.M.) yalnız tek dilde (Azerbaycan Türkçesinde) yayınlandığını göstermektedir."

Manifesto mezmunca iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde seferin zaruriliği ve amacı, ikinci bölümde uygulanması için elverişli koşulların oluşturulmasından bahsedilir (Delili 1975, s. 62-63; Mahmudov - Şükürov 2009, s. 101; Latifova, s. 776).

15 Haziran'da I. Petro tarafından imzalanarak subaylar Naumov, Lunin ve Çebotaryov aracılığıyla Derbent, Bakü ve Gilan'a gönderilen beyanname-de, seferin asıl niyeti doğal olarak saklı tutulmakta ve "Dostumuz Şah Hazretleri" şeklinde hitap edilerek güya Safevi Şahı'nın dostu olduğu; seferin, bu bölgelerde güvenin tesisi ve Rus tüccarlarını soyan isyancıların cezalandırılması amacıyla düzenlendiği bildirilmektedir. Bu toprakları işgal etmeye niyeti ise yoktur: "Dehi tevayifi Rusdan ahd-ı nameyi-hümayinlerimiz mucibince... ticaret ile varup gelmek ola gelmişleri suçsuz, günahsız bila merhamet katl ve mallarını ki nügub hesabı üzre mecmui dört yüz kere yüz bir rubleye karib garet ve talan tarac eylemişler..." ve bu işleri yapanlara karşı "asla bir harekât buyurulmadığı için, yalnız bu sebepten Rus ordusu buraya yürütülmüştür ki muzır ve fesade bane olan yaramazların muhkem haklarından gelinip ve itmamı-heç icra olunub amellerine göre cezalarını bileler."

Beyanatın yerli halk ile ilişkilerinden bahseden ikinci kısmında ise Petro kaydetmekteydi: "Tüm ordu komutanlarımıza ve ordumuza: seraskerlerimize ve cümle neferatın piyade ve suvar başbuğlarına ve sair zabıtlarına ve ümu-

men cümle askerimize muhkem ferman ve tenbih buyurmuşlar ki heç kesi ren-cide ve remide eylemiyeler” (*Azərbaycan Tarixi Uzaq Keçmişdən...* 2009, s. 473). “O şart ile ki, siz dehi caygahilerinizde ve hükümet gahilerizde dostlug üzre bir gerar ve hofu garet giyasi ile mali emlakinizi hanelerinizden ihrac ve perişan ve perakende eylemeyesiz. Yoksa gayrınız aks hareketiniz masuimiz ve malumatımız olur ise yani ol biinsaf ve zalimi-kesirül-mezalimlere mülhed veyahut onlara şkara ve nehani imdadi-agçe ile ve yahud vedehye kerimeyi hakanimize etimad ve ehtiram eylemeyib hanelerinzden ve gariyelerinizden güzar ve ferar edecek olur iseniz be vacübül-zerure cümledenizi düşman hesa-bında ehtisad edüp bila merhamet tığ ve ateş ile üzerininize verülüb helak ve mal emvaliniz yağma ve garet olunur” (*Azərbaycan Tarixi Uzaq Keçmişdən...* 2009, s. 474).

Etnik açıdan rengârenk Kafkasya halkı arasında Türkçenin çok geniş bir alana yayıldığını ve iletişim aracına dönüştüğünü bilen Rusya İmparatoriçesi II. Katerina da resmî şekilde “Talimat və Manifesto” (Mahmudov - Şükürov 2009, s. 300-301, 305-306) olarak isimlendirilen, bizim ise kısaca Manifesto dediğimiz belgeyi Türkçe yazdırmıştı. Muhteva ve mahiyetine göre 1722 yılı manifestosuna benzemektedir (*Azərbaycan Tarixi Uzaq Keçmişdən...* 2009, s. 551). Burada; seferin nedenleri Rusya’nın çıkarlarına uygun olarak açıklanmakta, yerli hakimlerin sefer sırasında nasıl davranmaları gerektiği kaydedilmektedir. Yerel yöneticilerin Rusya tarafına çekilmesi, onlardan rehinlerin kaldırılması vs. gibi konulardan bahsedilmektedir (Mahmudov - Şükürov 2009, s. 300, 301, 305, 306).

Türkçenin hâkim rolü, tarihin sonraki aşamalarında da devam etmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarında (1747) Nadir şah Afşar öldürüldükten sonra, Afşarlar İmparatorluğu’nun dağılması sonucunda Azerbaycan topraklarında kurulan küçük devletlerde-hanlıklarda da Türkçe temel iletişim dili olmuştur. Orta çağlardan başlayarak Kafkasya halkları arasında iletişim aracına dönüşen Türkçenin konumunun güçlendirilmesinde; Azerbaycan Hanlıklarının komşu Kuzey Kafkasya Hanlıkları ve yöneticileriyle siyasi, ekonomik ve akrabalık ilişkileri de önemli rol oynamıştır. Böylece XVIII-XIX. yüzyıllarda Kafkasların işgaline başlayan Rusya İmparatorluğu’nun yerli halka hitabının, yerel hanlarla vb. yazışmalarının Türkçe olması basit bir rastlantı değildir.

XIX. Yüzyılda “Yeminli Yükümlülük” Başlıklı Anlaşmaların İmzalandığı Askerî-Siyasi Ortam

XIX. yüzyıl, Kafkasya tarihinin ciddi dönüm noktasıdır. Söz konusu dönem, XVIII. yüzyıl boyunca Kafkasya’nın, özellikle de güney kısmının işgali yönünde attığı yavaş adımları daha da hızlandıran ve yoğunlaştıran Rusya, sınırlarını güneye doğru genişletmeye başlar.

12 Eylül 1801 tarihinde Rusya İmparatoru I. Aleksandr (1801-1825), “Kartli-Kahet Prenslığı’nın Rusya’ya İlhakı Konusunda” Manifesto imzalar (Mahmudov - Şükürov 2009, s. 324, 325, 326). Manifesto’da; genel olarak Kartli-Kahet Gürcü Prenslığı ile birlikte Azerbaycan’ın Gazak, Borçalı, Şemseddil ve Pembek toprakları da Rusya tarafından ilhak edilir [Azerbaycan tarihi (en qedim zamanlardan –XXI esrin ilk on illiklerine dek) 2014, s. 173]. Böylece Kafkasya ile birlikte Azerbaycan topraklarında aralıksız hâle gelen fiili savaş başlar. Bu savaşta; Rusya’nın karşı cephesinde Azerbaycan Hanlıkları, Dağıstan ve diğer feodal yönetimlerle birlikte bölgeyi etki alanında tutmaya çalışan Kaçarlar İranı ve Osmanlı İmparatorluğu da yer almaktaydı yani fiili olarak işgal, Kafkasya’yı kaybetmek istemeyen Kaçarlar İranı ve Osmanlı ile savaşların fonunda yerli yöneticilere karşı yürütülen lokal askerî operasyonlar vs. ile gerçekleştirilirdi. İşgal döneminde Azerbaycan’la birlikte Kafkasya’nın tümünün hanlıklara, yönetimlere bölünmüş durumda olmasından kendi lehine ustalıkla yararlanan Rusya; işgali, hem silah hem de anlaşmalar yoluyla gerçekleştirmekteydi. Rusya’ya karşı cephede yer alan güçlerin perakende mücadelesi, ortak düşmana karşı güçlerin ve çabaların birleştirilememesi, Rusların galibiyeti ve Kafkasya’nın tam anlamıyla işgali için ortam oluştırdı.

Rus İmparatorluğu’nun işgali döneminde Kafkasya uğrunda Kaçarlar İranı ve Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşların sonucu olan 1813 yılı Gülistan ve 1828 yılı “Türkmençay Barış Anlaşmaları” ile Kaçarlar İranı, 1812 yılı Bükreş ve 1829 yılı “Edirne Barış Anlaşmaları” ile ise Osmanlı İmparatorluğu, Rusların Kafkasya’daki galibiyetini tanımak zorunda kaldı (Mahmudov - Şükürov 2009, s. 414-427, 429-444, 489-508) fakat yukarıda da kaydettiğimiz gibi yerel yönetimlere de Rusya’nın hâkimiyeti kabul ettirilmiyordu. Bu da hem silah hem de eşit olmayan şartlarla imzalanmış anlaşmalarla gerçekleştirildi. 1801 yılı manifestosundan sonra Azerbaycan topraklarında ilk ve çok büyük dağıntı ve kayıplarla gözlemlenen askerî operasyonlar, bu toprakların kuzeybatısında mevcut olan Car-Balaken Cemaatlığı isimli yerel yönetimlerden başlamaktadır. Bu ise basit bir tesadüf değildir.

XVII. yüzyılın sonlarından 1830 yılına kadar yani yaklaşık 135 yıl boyunca tarihî Azerbaycan topraklarının kuzeybatısında mevcut olmuş Car-Balaken bağımsız icmaları veya cemaati, Azerbaycan ve aynı şekilde Kafkasya tarihinde önemli rol oynamıştır. 1802 yılında Rusya İmparatoru I. Aleksandr tarafından Gürcüstan’ın baş reisi ve Kafkasya’daki Rus orduları baş kumandanı olarak atanmış Pavel Sisianov; imparatora yazdığı mektuplarının birinde Car-Balaken’i, yönetim sisteminin mükemmelliğine göre Car Cumhuriyeti olarak isimlendirmekteydi. Diğer bir kaynakta da Car-Balaken, 1830 yılına kadar kendi yasaları ve iktidarı ile yönetilen bir cumhuriyet olarak takdim edilmekteydi (AKAK, t.2, 1868, s. 693; Zubaryev 1841, s. 551-552).

Car-Balaken bağımsız icmaları; çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zagatala, Balaken ve kısmen de Gah illerinin, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Cumhuriyeti'nin söz konusu illerle sınır bölgelerini ve Gürcistan Cumhuriyeti'nin Lagodekhi ve Signah (Sığnag) illerinin arazisini içine almaktaydı. Hatta 1728 yılında Osmanlı Sultanı III. Ahmet, bu arazilerin Car-Balakenlilerin kendilerine ait olduğunu hukuki yönden onaylayan ferman da imzalamıştı (Arzu Əşrəf qızı 2009, s. 43).

Dağıstan hâkimlikleri ve Kartli-Kahet Gürcü Çarlığı ile komşu olan Car-Balaken'in arazisi askerî-stratejik öneme sahipti (Arzu Əşrəf qızı: 55). Bu araziye hâkim olmakla Kartli-Kahet Çarlığı'nın arazisinde düzeni sağlamak, Dağıstan hâkimliklerini gözetim altında tutmak, gelecekte onlara karşı yürütülecek askerî operasyonlar sırasında asıl yardım kaynağından mahrum etmek kolaylaşmakta; aynı zamanda da diğer Azerbaycan hanlıklarına giden yol açılmaktaydı. Bu yüzden Rusya için Car-Balaken'in işgali özel öneme sahipti.

Safevi Devleti'nin bölgede yürüttüğü sistemli politika sonucunda ortaya çıkan ve kurulduğu günden itibaren özel "sınır muhafızı" statüsüne sahip Car-Balaken; daima Safevi, Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarının askerî-stratejik açıdan dikkat merkezinde olmuştur. Car-Balaken Cemaatlığı, çeşitli dönemlerde kâh Safevi kâh da Osmanlı Devleti'nin etki alanında bulunsa da ne Safevilere ne de Osmanlılara vergi ödememiştir. Tam tersi, bulundukları arazilerde sınırların, özellikle de dağ geçitlerinin güvenliğinden sorumlu oldukları için hazineye özel ödenek almışlardır. Rusya da XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı işgal ederken cemaatin "sınır muhafızı" misyonunu yerine yetirmesi taraftarıydı. Lakin Car-Balaken'in işgale karşı asıl mukavemet merkezlerinden birine dönüşmesi, işgalin başlarında Rusya'nın cemaate bağlı planlarını gerçekleştirmesine engel oldu. Yaklaşık 30 (1803-1832) yıl burada işgale karşı ısrarla direniş gösterildi. 1830 yılında, Azerbaycan tarihinin en büyük isyanlarından biri de işte burada yaşandı.

Şunu da kaydedelim ki bildirinin ana konusu olan "Yeminli Yükümlülük" isimli anlaşmalar da Rusya'nın Car-Balaken'i işgali olayı ile direkt bağlantılıdır.

Böylece 1802 yılında Çar I. Aleksandr'ın Gürcü asıllı General Pavel Sisianov'u Kafkas hattının başkumandanı ve imparatorun vekili görevine tayini, Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesinde halledici rol oynamıştır. "En iyi savunma saldırıdır." taktiğini temel ilkesi ilan eden Sisianov'un ilk hedefi, Azerbaycan'ın Kartli-Kahet Gürcü Çarlığı ile komşuluğunda bulunan Car-Balaken ve Ilısu Sultanlığı idi. Sisianov'un emriyle 2 Mart 1803 tarihinde General Gulyakov'un komutanlığında 6305 kişilik askerî güç, 8 topla Car-Balaken üzerine sefere başlar. 4 Mart tarihinde Ganıh Nehri üzerinde ve 9 Mart'ta Balaken

yakınlığındaki ormanda savaş olur. Car-Balakenlilerin direnişine rağmen çağdaş silahlarla silahlanmış Ruslar, uzaktan top ateşleriyle kendilerine yol açarak Balaken'e girmişler. Cemaatlığın büyük yerleşim birimlerinden olan Balaken, darmadağın edilir; yağma ve talanlar başlar; yaşlı, kadın ve çocuklar esir olarak alınır. Askerî operasyonlar, 29 Mart tarihine kadar devam eder ve Car-Balaken'in yenilgisiyle sona erer. Rusya'nın Car-Balaken'e karşı yaklaşık 27 gün süren savaşının sonucu olarak 12 Nisan tarihinde Tiflis'te Car-Balaken ve Ilısu Sultanlığı'nın Rusya'ya itaati kabul etmesi konusunda "Yeminli Yükümlülük" imzalanır (AKAK, t. 2, 1868, s. 685-686; Arzu Əşrəf qızı 2009, s. 110-119).

Bu galibiyet Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde o kadar önemliydi ki 9 Mayıs 1803 tarihinde Sisianov'un emriyle Gürcistan'daki tüm kiliselerde "Balaken'de kazanılan galibiyet ve Car-Balaken'in işgali dolayısıyla" kilise çanları çalınarak şürkan duaları okunmuştu (GMDTA, f. 26, siy. 1, iş 5; AKAK, t. II, 1868, s. 689; Arzu Əşrəf qızı 2009, s. 119).

Lakin Car-Balaken'in işgali ve taraflar arasında imzalanan Barış Anlaşması (Hatta Car-Balaken'in doğu komşusu, yaklaşık 300 yıllık devlet tarihine sahip Ilısu Sultanlığı da anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır.), yerli halka itaat ettirilmesi için yeterli olmamıştır. 1804 yılında Sisianov, buraya Gulyakov'un komutanlığı altında yeniden askerî sefer düzenler. Sefer, Ruslar açısından başarısızlıkla sonuçlanır; Genral Gulyakov öldürülür, sağ kalmış Rus askerî birlikleri geri çekilir. 2 yıl boyunca Ruslar, Car-Balaken'deki yenilgiyi kabul etmiş gibi görünseler de 1806 yılında Gürcü asıllı Knyaz Orbeliani'nin liderliğiyle 3. sefer düzenlenir. Savunma imkânlarını azaltmak ve halkı kısa sürede boyun eğdirmek için bilinçli olarak sonbaharın son ayı olan kasımı seçen Orbeliani, istediğini elde eder; sert soğuk ve yağan kar, halkın dağlarda kalarak savunmasına imkân vermez. Car-Balakenliler, ikinci "Yeminli Yükümlülüğe" imza atarlar fakat bu barış anlaşması da Car-Balaken'in işgalinde halledici rol oynayamaz. Bundan sonra çeşitli yıllarda 4 askerî sefer daha düzenlenir ve yalnız 1830 yılında Rusya, Car-Balaken Cemaatlığı arazisinde tam olarak denetimi sağlar. Mevcut devlet sistemi ortadan kaldırılarak yerinde aynı isimli vilayet kurulur. Halka karşı sömürge karakterli sert tedbirler-göç, Hristiyanlaştırma siyaseti, idari değişiklikler vs. gerçekleştirilir.

Buna itiraz olarak 1830-1832 yıllarında peş peşe 2 defa isyan eden yerli halk, işgalciye karşı direniş gösterse de Rusya bu bölgeleri tam olarak denetimi altına alabilir. Bir süre sonra ise Car-Balaken ismi tamamen ortadan kaldırılır ve cemaatlığın arazisinin çok kısmı parçalanarak çeşitli idari-bölgesel kurumlara bağlanır. Cemaatlığın kalan topraklarında ise ayrıca askerî kurum oluşturulur. 20. yüzyılın başlarına kadar bu askerî yönetim sistemi (ilk olarak

Car-Balaken askerî dairesi, sonra ise Zagatala askerî dairesi) muhafaza edilir (Arzu Əşrəf qızı 2009, s. 110-165).

1803 Yılı Yeminli Yükümlülüğü

31 Mart 1803 yılında Car-Balaken Cemaatlığı'ni işgal eden Rus orduları geri çekilir ve işgalin sonucu olarak anlaşmanın imzalanmasına hazırlıklar başlar. Başkomutan Sisianov'un talebiyle Car-Balaken Cemaatlığı'nin ve İli-su Sultanlığı'nın anlaşmayı imzalayacak olan temsilcileri-aksakallılar Tiflis'e giderler. 12 Nisan tarihinde onlar; burada başkomutan Sisianov'a tanıtılır ve onun hazırladığı "Yeminli Yükümlülük" isimli anlaşmayı imzaları ve mühürleriyle onaylarlar (AKAK, t.2, 1868, s. 685).

Anlaşmanın yazma nüshaları Gürcistan Merkezî Devlet Tarih Arşivi'nin 2. fonuna ait olan 60 sayılı dosyada muhafaza edilir. Burada, 1803 yılı anlaşmasının 3 nüshası ve 1807 yılı anlaşmasının bir nüshası mevcuttur. Yeri gelmişken şunu da kaydedelim ki hem 1803 yılı hem de 1807 yılı anlaşmalarının Rusça metinleri, XIX. yüzyılda; daha net olarak söyleyecek olursak 1866-1904 yıllarında Oryantalist Adolf Berjen'in editörlüğüyle yayınlanmış 12 ciltlik *Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tutanakları*'nda (AKAK) yayımlanmıştır (AKAK, t. 2, 1868, s. 685-687; AKAK, t. 3, 1869: 323-324).

1803 yılı anlaşmasının iki nüshasında metinler, tarafların dilinde yani Rusça ve Türkçe olarak düzenlenmiştir. Tüm sayfalarda metin solda Rusça başlamakta, karşısında paralel olarak aynı metnin Türkçesi takdim edilmektedir. Bir nüsha ise 10 sayfa tam Rusça ve 3 sayfa tam Türkçe metinden oluşmaktadır. Bu nüsha üzerinde aşırı şekilde çalışılmıştır. Düzensiz, karışık yazılan metnin neredeyse her sayfasında tam cümlelerin, paragrafların üzeri çizilmiş; cümleler, kelimeler değiştirilmiş veya yenileri eklenmiştir. Burada anlaşmanın maddeleri de tam ve sırayla değil, karışıktır. İmzaların da bulunmaması, bu metnin ilk karalama versiyonu olduğu ve söz konusu metin üzerinde çalışıldığını söylememize imkân vermektedir (GMDTA, f. 2, siy. 1, iş 60, v. 70-78).

İkinci nüsha 15 sayfadan oluşmaktadır. Yukarıda kaydettiğimiz gibi metin, Rusça karşısında Türkçe karşılığı verilerek düzenlenmiştir. Lakin bu nüsha da son değildir. Doğrudur, burada metin artık sırayla takdim edilmiştir. Lakin yeniden, her iki dildeki metin üzerinde redakte karakterli değişiklikler yapılmıştır. Türkçe kısmında boşluklar vardır. Sözleşmenin sonunda ise yıl ve ay kaydedilse de gün yazılmamış, imzalar atılmamıştır. Bu da anlaşmanın son nüshası olmadığını göstermektedir (GMDTA, f. 2, siy. 1, iş 60, v. 43-57).

1803 yılı anlaşmasının 19 sayfadan oluşan üçüncü nüshası ise her iki dilde açık ve düzenli bir hatla temiz, yanlışsız ve sırayla yazılmıştır. İşte bu

son metin; anlaşmanın Sisianov'un, İmparator Aleksandr'a göndermiş olduğu 17 Nisan 1803 tarihli raporunda takdim edilmiş metnin tam olarak aynısıdır. AKAK'ların 2. cildinde yayımlanmış söz konusu raporda, anlaşmanın yalnız Rusça metni takdim edilmiştir (AKAK, t. 2, 1868, s. 685-687). Bu ise uzun süre şöyle bir soruya neden olmuştu: Çar-Balakenli temsilciler, anlaşmanın yeteri kadar ağır olan şartlarından nasıl haberdar olmuşlar?

Anlaşmanın orijinal metninin ortaya çıkarılması, Car-Balakenliler için düzenlenen metnin Türkçe olduğunu göstermiştir. Bu durum son derece önemlidir. Zira Avar, Sahur, Mugal ve İngloy halklarının yaşadığı Car-Balaken Cemaatlığı ve Ilısu Sultanlığı'nda devletler arası yazışmalarda Türkçenin kullanıldığını göstermektedir.

Anlaşmanın asıl metninde karşılaşılan daha ilginç bir durum ise Sisianov'un raporuna dayanarak Yeminli Yükümlülük'ün imzalandığı tarih 12 Nisan olarak kabul edilse de burada 17 Nisan tarihinin gösterilmesidir. İlginç olan şudur ki Sisianov da imparatora Car-Balaken'e boyun eğdirilmesi konusundaki geniş raporunu 17 Nisan'da yazmıştır. Bu ise ilginç bir soruya neden olmaktadır: 12 Nisan tarihinde Sisianov'un yanında Car-Balaken ve Ilısu temsilcileri metinle razı olduklarını imza ile bildirmiş, 17 Nisan'da anlaşmanın son ve asıl varyantını mı imzalamışlardır?

Anlaşma, 3 kısımdan oluşmaktadır. Allah'ın ismi ile başlayan birinci bölümde; Car-Balaken'in 6 icmasından dört tanesinin -Car, Tala, Muhah, Çı-nih (Tamamen dağıtılmış Balaken ve Kateh temsil edilmemektedir.)- ile Ilısu Sultanı'nın vekillerinin isimleri sıralanmakta ve onların Sisianov'un karşısında sorumlulukları gönüllü olarak yüklendiklerini, bozmayacaklarını taahhüt ettiklerini ve imzaladıklarını beyan edilmektedir. Daha sonra söz konusu 11 maddelik yükümlülük, sırayla takdim edilmiştir. Anlaşmanın bu kısmı, imzalandığı tarih ve imzalayanların isimleriyle sonuçlanır.

11. maddede anlaşmayı imzalayanlar, mühürlü ve imzalı 4 nüshanın daha, kendileri için yani her icma için ayrıca düzenlenmesini istirham etmişlerdir.

Anlaşmanın ikinci bölümü, "Şartlı Yemin" ismi ile yeni bir sayfadan başlamaktadır. Car-Balaken ve Ilısu'nun isimleri sıralanan vekilleri, birinci bölümde kaydedilen şartlara amel edeceklerine ve bozmayacaklarına dair yemin ederler. Sonda, yemin edenlerin imzaları bulunmaktadır.

Üçüncü bölüm ise anlaşılan, anlaşmaya sonradan ilave edilmiştir. Burada, anlaşmanın 10. maddesine yapılmış 3 ilave takdim edilmiştir. İlginçtir ki anlaşmanın Sisianov'un raporundaki Rusça olan metninde söz konusu maddeler, ikinci bölümün devamı olarak takdim edilmiştir fakat burada da bu ek mad-

delerin 11. maddeden sonra ayrıca çizgi çizilerek takdim edilmesi, bunların sonradan eklenmiş olduğunu göstermektedir.

Üçüncü bölüm de anlaşmanın imzalandığı yer, tarih, imzalayanların imzası ve mührü ile tamamlanmaktadır.

Anlaşmanın Türkçe metninin birinci ve üçüncü bölümleri Talik, ikinci - “Şartlı Yemin” bölümü ise Nesih hattı ile yazılmıştır. Türkçe metnin bir bölümü aşağıda olduğu gibi takdim edilmektedir:

Esm-e Qudret-e Cenab-e Bari Teala ile

Biz fövgde mergum ve mezkur olunan kendü ihtiyarile müteveqqif Car ahalisinin möteber ve muhtarleri Car garyesinden Muhammed Çimçiler oğlu ve Muhammed Veli Çapar oğlu ve Tala garyesinden Kişioğlu Hacü ve Muhah garyesinden Muhammed Molla Ahmed oğlu ve İsa Süleyman oğlu ve Cınıg garyesinden Aydemir Muhammed oğlu ve Alibey oğlu Şeyh Ahmed ve İlisulu Ali Sultan tarafından varid olan Bala Yüzbaşı Şahguli yüzbaşı oğlu ve Mirza Hüseyinoğlu alicah mecdetlü general leydnand evvelin memalik Gürcüstan serasker cunud etraf kuhistani Elburz ğubernatur eskriyyeyi biladi Haciter ve Elburz sahibi envai hemayil tavad Sisizade hizmetinde işbu yemini cox idiruz cenab gadir teala ve tebarek huzurunda ve Qurani mecide ve ismi resulü ekrem Muhammed Mustafa ve onun canişinleri Ebubekr, Ömer ve Osman ve Aliye cemi Car ahalilerinin adı ilen biz onların mötemid ve muhtarleri nice kim mabeynimizde maslahat alınmışdır.

Mahsus kendü gariyemiz için Alipenah moe-e caygah Yenaral Lidinand ser Asker-i Khbud Etraf-i Gürcistan, Elbruz, ğubernator eskeriye cevanebe-e Hacı Terhan ve Elbruz Mütevecceh-e Umur-i Suğur ve Serheddat Nazim-evvelin Memalek-i Gürcistan Sahib-i Enva-i Humayel Tavad Pavel Sisizade hü-zurinde kendü rey ve ihtiyarimiz ile işbu igrar ve şüruti edüb ve bu füsul ve metalib-i mergume Zemmimize deyn üzre Hazret-e Padşah-e Cemcah ve İmp-ratur-e Alipenahmızın ila ebedi'l abad ve bila ingiraz megam bu dan ve reyye olduğımız için el goydug

Evvela

iz cem-i ahali-ye Car mee hüduat-e padşah-e dincah, İmp-ratur-e Alem-penah-e Koll-i Memalik-i Urusiye Aleksandr Pavloviç hazretlerine ve onin Varis-i Teht-i Firuz Baht-i Şahanelerine Lazımdır hər senede meqdur min yüz lidre Tiflis Çikusi ipek iki defe evvela akosdos ayının ibtidasinde ve ikimci defe noyanbir ayının evvelinde bela hilaf ve negs belde-i Tiflisde türüyüb Urusiye Böyük Serdarinden her kime emr olinmiş ola, tahvil ve teslim edeler.

İkimci

Ümum bizler Me-i Car ve Hüdudat-e Padşah-e Alipenahımızın hüzurinde itaet ve sedaget üzre bu dan ve mutabe olduğumuz için zemmimize yemin etdikden sonre verürüz ve ol garaya ki gerek zeval versünler bunlerdürler Belkan ve Kadoh ve Car ve Tele ve Muhax ve Cınıg ve ğeyre hövzede oymagler ki bunlere müteelligdür, gerekdir bunler itminan ve genaet vereler.

Üçimci

Hazret-i padşah-i Alempenahın, esakir-i mensuresi, garayalerimizde her megamda Böyük Serdar hezretleri emr buyure, müteveggef ve sakın olalar leyken, iltimas ve ilticamız oldurki, ordu geçid yerinde tævaggof etsünler ve işbu iltimasımız, böyük Serdar gebul etmeleri ile mütmein etmişler.

Dördümci

Lazım olan karayalerimizdən her birinden bir zevat möteber ve muhtar adamlardan eli oldevam bu dan ve reyye motii olub rica ve istidaa ediruz ki bizleri cemii düşmenlerimizden muhit ve muhafizet edeler ve doğru olduğumuz için destur ve gaidemiz üzre Guran-i Mecid-e bizim ümum ahali ve eyal ve varislerimiz halef ve yemin cari edirüz ve vetenimize udet etdikmeden sonre kendü ihtiyariyle müteveggef olan Car ve Karaya ahalilerinin cemii möteber kedhodaları dahi destur-e yemin cari ederler, gönderilmiş yeminname moci-biyle ruayetli Yenaral Mayor Kulaku hizmetinde.

Beşimci

Teref Gareyn ol-torf padşah-e Alempenahımıza Eli-ol-Sedq motii olduğumuzdan sonre öyle kimseneler ki hezret-e padşah-e cemcahın nef ve hayri-ne nögsan ve hayin olalar gorb ve yavugimize goymiyüb və miyanelerimizde muhafizet etmiyag ve habele Aleksandri, Valizadeni ve onun ile moeyyeg olan kimseneleri miyanelerimize mahal goymiyüb aşkara ve mahfi onlarile herf ve sözümleri olmiye ve her gah bunden birisi vage ola, nice kim bir cümle doğru olanlardan varuz, hazret-e padşah-e alempenahımızın qanunleri üzre onun cavabı verilü olag, ve böyük Serdar ki padşah-e alempenahden Gürcistan de tocih olinmişdir, one itimad ve itminanı verürüz hergah olki desturince Dağıstan, Lezgiye ve ğeyre ahalilerinden şerir ve hayin olan kimseneler ki, Gürcilere hayin olalar, heç vach ile öyle kimseneleri indimize qoymiyüb miyanemizde yol göstermiyag, hergah bu babde bizden tægsir zahir oline bizim adet ve ganunimiz üzre bizden gorib olan Urusiye Eskeriyuniye melum edüb onun terefinden gönderilen ademi şهادeti ile öyle eşxasın tiyeye evezi edeg.

Altımcı

Alicah böyük Serdar, Memalik-i Gürcistan, rica ve iltimasımızı gebul

edüb nice kim hezret-e padşah-e alempenah-e Urusiyenin Motii ve Mongadı-varuz, resm-e merhemet ve İnayet-e Eliyye-i Aliyye oldur ki Car mee karaya ahalileri gerek olalar kendü şeriat ve adetlerinde və hiç kimse möteriz olmiye.

Yeddimci

Ali Sultan ve İlisuli ki bizimle gorb cevar ve dust-e dayimidürler kəndü cem-i mütevarigesiyile bizimle müttehid ve müttefig olub cenab-e padşah-e alempenahın sidqiyle itaet ve hizmetinde olacegdir ve işbu füsul merqume igrarinde burade İli Suli Ali Sultanın ademleri Bala Yüzbaşı Şahguli Yüzbaşı oğlu ve Mirza Hüseyin oğlu Car ve karaya kedhodalerile biz dahi böyle igrar ve şert edüb ve möhür goyub yemin cari etdug.

Sekizimci

Belde-ye Belkanden ve daxi Kadoh ve Mazoh karayalerdən ki onler fərar edüb, möteber ademleri gelmemişler, biz mergum ve mezkur olunan Car ve ol etrafın möteber ve muxtarleri, onler için zamin ve kefil oluruz ki, zikr olan belde-ye Belkan və karayay-i Kadoh ve Mazoh ve bunlere bakan köyler cümle halki birle dahi bizim gibi Hezret-e padşah-e aləmpenahımızın itaet ve hizmetinde olacagler hergah böyle memul etmiyünler gerekdir güvvet ve zurile gelsünler.

Dogguzumcı

Ricamize binaen böyük Serdar Hezretleri, gəbul itdiler ki Aliabad Nam-i Gürci Gariyeleri, gedimden berü bizlere bakardiler, gerekdir gine ganunimizine sözüme baksünler ve bizden itimad ve itminan verilür ki onlər kəndü mezheb ve reviyə-i Gürci de olub ve biz dahi kendü mezhebimizde olag kimse mane ve teerrüz olmesün.

Onimci

Belkanın üseraler için ki muharibe ve güvve ile dutulmuşler evəz.

1807 Yılı Yeminli Yükümlülüğü

1806 yılının Kasım ayında, Rus ordularının Knyaz Orbeliani'nin komutasında Car-Balaken'e üçüncü seferinin sonucu olarak taraflar arasında 1807 yılının Ocak ayında ikinci "Yeminli Yükümlülük" anlaşması imzalanır. 4 sayfa-dan oluşan anlaşma, iki dilde -Rusça ve Türkçe- düzenlenmiş ve iki kısımdan oluşmaktadır: 1. Anlaşmanın imzalanma nedenleri; 2. Car-Balakenliler yerine yetirmesi gereken 5 yükümlülük. Anlaşma, imzalayanların imza ve mühürle-riyle tamamlanmaktadır (GMDTA, f. 2, siy. 1, iş 60, v. 111-112(a); Arzu Əşrəf qızı 2009, s. 127-128). Sözleşmenin, öyle savaş alanında okuma yazması olan sıradan birine aləlacele yazdırıldığı metnin dağınık ve sıradan hatla yazılışın-

dan açıkça görülmektedir. Bu, anlaşmanın Türkçe orijinal metnini okumakta ciddi sıkıntı yaratıyor. Bu nedenle metinden ancak kısa parçalar takdim edilmektedir:

... Üçüminci budurki her ne eksiklik eyläyen işi Aparmış
 Ve saldat büyük Padşahün reyetinden kem
 Kin eletsek ve hem sahlasak ve ne saldatı
 Sonra müallim olsa gerek tehgig oni(üçün?) pul
 Eylan (İlan?) Car və Maseni Yüz Elli Tümen gerek virek
 Dernetiçe gerek qıymıyah bizüm ölkeden ve hem
 Bizüm TurfeşinanDağıstanlıları və Tuluları
 Böyük Padşahün reyetlerine Gürcistana ve hem
 Ğeyre yerlerde olanlara nerde var Padşahün reyeti ve həm
 Turfeşinan nerdeki saxlayür oğrularından və Tululardan ("Tülülərdən"
 anlamında işlənmişdir)
 Ve hem her yerde onlarıün yollərün saxlıyür dağlardan
 Gerek ...(?)onlar (?) onlarıün yollarün
 Taxılarax ve hem dutub və hem düşüb ...(?)...
 Beşimci
 Eger bizden bir adam pis iş dutse veya hayinliüh eyləse gerek hamımız
 onun üçün ya onun yerine cavab verək
 əgər bu iqrara dormesex yaki bele adamları
 ...(?) senne malum eylemesek və hem ...(?)

SONUÇ

XVIII-XIX. yüzyıllarda etnik yönden rengârenk olan Kafkasya'da Türkçe güçlü komundaydı. Bu dil, hem devletler arası yazışma hem edebî hem de halklar arasında ortak iletişim diliydi. Bu durum, doğal olarak Kafkasya'yı işgal eden Rusya'nın yönetim çevrelerince bilinmekteydi. Rusya İmparatorluğu'nun bölgeyi işgali kalıcı özelliğe sahip olduğu için, buraya sevk edilen güçler arasında yerli halkın karakterini, geçmişini, gelenek ve göreneklerini, dillerini vs. öğrenecek memurlar ve bilim adamları ordusu da vardı. Bunlar; işgal edilen yerli hâkimliklerin, hanlıkların vs. arazisini, ahalisini, tarihini, buradaki sosyoekonomik ilişkileri, halk arasında özel nüfuz sahibi olan farklı şahısları vs. detaylı bir şekilde araştırmakta ve onlar hakkında bilgi toplamak-

taydılar. Bu bilgiler, Kafkasya'daki Rus ordusunun başkomutanına ve diğer Çar askerî memurlarına, durumu kendi lehlerine değiştirme konusunda yardımcı olmaktadır.

İşgal döneminde Rusya'nın yerel yöneticilerle imzaladığı anlaşmaların, çeşitli belgelerin vs. Türkçe düzenlenmesi, bölgede Türkçenin etkisinden haberdar olduklarını göstermektedir. Şunu da kaydedelim ki halkı Avar, Sahur, Muğal ve İngiloyllardan oluşan ve Avar, Sahur asıllı vekillerin katılımıyla Car-Balaken ve Ilısu Sultanlığı'yla imzalanan anlaşmaların metinlerinin iki dilde -Rus ve Türk dillerinde- düzenlenmesi; aynı şekilde 1830 yılında Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanı Graf Paskeviç'in yerli halka hitaben yayınladığı "Car-Balaken Beyannamesi"nin Türkçe olması, Türk dilinin hem devletler arası yazışma hem de yerli halk arasında ortak iletişim dili olduğunu gösteren önemli delillerdendir (Arzu Əşrəf qızı 2009, s. 137).

Türkçe yazışmalar; sadece Azerbaycan yönetimiyle değil, aynı zamanda birçok Kuzey Kafkasya yönetimleriyle de yapılmaktaydı. Örneğin Çerkez, Avar, Kazıkumuk, Kaytak ve diğer yönetimlerle Rus generalleri Sisianov, Yermolov, Paskeviç ve diğerleri arasındaki yazışmaların da Azerbaycan Türkçesinde yapıldığı bilinmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da geniş yankı uyandırmış millî özgürlük hareketinin lideri Şeyh Şamil de resmî yazışmalarında Azerbaycan Türkçesinden geniş şekilde yararlanmaktaydı. Rusya Çar Hükûmeti, Şeyh Şamil'e ve hareketin diğer liderlerine gönderdiği mektupları Türkçe kaleme almaktaydı. Bunun için özel çevirmenlerden yararlanılmaktaydı (Latifova: 780).

Kafkasya'nın 60 yıl süren işgali döneminde ve sonrasında bölgede güçlenmeye çalışan Çarizmin yürüttüğü sömürge politikası; millî kimliği ve tarihi etkilediği gibi, Türkçenin de konumunu sarstı. Yazışmaların imparatorluğun resmî dili olan Rusça yapılmaya başlanması, okullarda eğitimin yalnız Rusça yapılması (Bu yalnız Müslüman Türkler içindi; Ermeni, Gürcü vs. Rus diliyle paralel olarak ana dillerinde de eğitim alabilmekteydiler.), basının Rusça olması, Türkçenin yavaş yavaş bölgede temel iletişim aracı olma fonksiyonunu kaybetmesiyle sonuçlandı. 1918 yılında tarihî Azerbaycan topraklarının yalnız bir kısmında Cumhuriyet kurultuktan sonra Türk dili, resmî devlet dili statüsünü kazandı. Lakin Bolşevik İşgali, Sovyet ideolojisinin yayılmasıyla Türkçe yeniden ağır dönemlerini yaşamaya başladı. Türkçe, devlet dili statüsünü kaybetti ve her yerde sıkıştırıldı. Peş peşe yapılan alfabe değişikliği de etkisini göstermekteydi. Böylece geçmiş Sovyetlerde Türkçe üzerinden Türk kelmesi kaldırıldı; Azerbaycan'da Azerbaycan dili, Kazakistan'da Kazak dili vs. ilan edildi. Kafkasya'da uzun vadede Türk dilinin oynadığı rol, Rusçaya geçti.

KAYNAKLAR

- Akti sobrannıye Kavkazskoy Arxeografiçeskoj Komissıey (AKAK), t. 2, Tipog, Qlavnoqo Upravleniya Namestnika Kavkaza, Tiflis 1868.
- Akti sobrannıye Kavkazskoy Arxeografiçeskoj Komissıey (AKAK), t. 3, Tipog, Qlavnoqo Upravleniya Namestnika Kavkaza, Tiflis 1869.
- ALİYEV F. (1975). *Antiiranskıe Vıstupleniya i Borba Protiv Tureskoj Okkupasii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII Veka*, Elm Yayınevi, Bakü 1975.
- Azerbaycan tarihi (Uzag keçmişten 1870-ci ile geder)*, Red.: S. Aliyarlı, Bakü 2009.
- Azerbaycan tarihi (en gedim zamanlardan –XXI esrin ilk onilliklerinedek)*, Bakı Universiteti Yayınevi, Bakı 2014.
- DELİLİ H., *Azerbaycan-Rusiya Münasebetleri Fars ve Azerbaycandilli Senedlerde*, Elm Yayınevi, Bakı 1975.
- Eşref qızı A., *Car-Balaken Camaatlığı (XVII esrin sonu – XIX esrin 30-cu illeri)*, UniPrint, Bakü 2009.
- Fon Klaprot Y., *Opisanıye Poezdok Po Kavkazu i Qruzii v 1807 I v 1808 Godakh*, London 1814.
- Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (GMDTA), F. 2, siy. 1, iş 60.
- Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (GMDTA), F. 26, siy. 1, iş 5.
- LATİFOVA E. *XVIII-XIX yüzyıllarda Rusya İmparatorluğu – Kafkasya yazışmalarında diplomasi dili olarak Türkçe*. // 7. Uluslararası Dünya dili Türkçe Sempozyumu bildirileri, Fırat Universiteti, Elazığ, 16-18 Ekim 2014, I. Cilt, s. 773-781, s. 780.
- MAHMUDOV Y. - K. Şükürov, *Azerbaycan: beynelhalg münasibetler ve diplomatiya tarihi (1639-1828), Dövletlerarası müğavileler ve diger harici siyaset aktları*, I Cilt, Bakı 2009.
- Rusya Dış Politka Arşivi, f. SRP, d. 14, liste. 77/1, v. 105-107.
- ZUBARYEV D. (1841). *Poezdka v Kaxetiyyu, Tuşetiyyu, Pşaviyyu, Xevsuriyyu i Djarro-Belokanskuyu oblast.* // Russkiy Vestnik, SPb., No.: 6, 1841, s. 539-558

**1327 (1909-1910) HACI HASAN ŞÜKRÜ’NÜN
TERCÜME-İ DİVAN-I AHMED YESEVİ ESERİ VE
“YAŞNAME”Sİ**

*Atiye NAZLI**

GİRİŞ

Türk edebiyatının dönüm noktalarından birisi de hiç şüphesiz Türk milletin İslamiyet’i kabul etmesiyle birlikte ortaya çıkan tasavvuf edebiyatı dönemidir. Bu dönem, daha sonraları kendi içinde alt dallara ayrılacaktır. Kaynaklara göre Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han’ın devlet dini olarak İslamiyet’i seçmesiyle birlikte, Orta Asya’da bulunan pek çok Türk ili Müslüman olmuştur.

Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle birlikte; toplumun sosyal yapısı, devlet düzeni ve dünya görüşü belirgin bir şekilde değişikliğe uğramış, genel olarak olumlu bir katkıda bulunmuş ve Türk İslam sentezini doğurmuştur. İslam dininin Türk illerinde hızla yayılması sonucu, eski kültür ve inançları da İslamiyet içinde eriyerek yeni bir kültürün doğmasına zemin hazırlamıştır. Aynı dönemde sufiler Müslüman olan Türk illerine giderek Sünni mezhebinin temelini sağlamlaştırmışlardır (Eraslan 1983, s. 10-11).

X ve XI. yüzyıllarda Türk dervişleri sayesinde göçebe Türklerin yaşadığı en uzak alanlara kadar giden Türk sufiler, Hz. Ali aracılığı ile Hz. Muhammed’e (s.a.v.) bağlılığı temel almışlardır (Eraslan 1983, s. 12)

Türk dünyasında tasavvufun yerleşmesi ve yüzlerce yıldır aynı inanç ve bağlılıkla devam etmesini sağlayan Türk dervişlerinin piri, Hoca Ahmet Yesevî’dir. Ahmet Yesevî’yi, “Piri Türkistan” olarak adlandıran Feridüddin Attar’ın ifade ettiği gibi; onun menkıbeleri ve ona mal edilen kerametler, Türk milletinin hafızasında öyle yer etmiştir ki zamanla gerçek hayatını unutturup onun menkıbeleri, Ahmet Yesevî’nin gerçek hayatı gibi öne çıkmıştır (E(Eraslan 1983, s. 14).

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, atiyenazli@hitit.edu.tr, atiyenazli@gmail.com

Ahmet Yesevî'nin bir kaynakta tam adının verildiği görülmektedir. Dedesinin, babasının adları da kaynakta yer almaktadır. Onun adı, "Ahmet bin İbrahim bin İlyas Yesevî" şeklinde verilmektedir. 'Yesevî' ifadesinin de diğer kaynaklarda da belirtildiği gibi Türkistan'ın Yesi şehri olduğu ayrıca Ahmet Yesevî'nin "Piri Sultan" olarak adlandırıldığı da ifade edilmektedir (Alakus 2007, s. 7).

Köprülü, tasavvufun Türkler arasında yayılması hakkında şu bilgileri vermektedir: *Ahmed Yesevi zuhur ettiği zaman, Türk âlemi epeyi uzun bir zamandan beri -herhalde IX. asırdan beri- tasavvuf fikirlerine alışmış, mutasavvıfların menkabe ve kerametleri yalnız şehirlerde değil, göçebe Türkler arasında bile az çok yayılmıştı. İlahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri, Türkler, eskiden dini bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar; dediklerine inanıyorlardı. Bu suretle eski ozanların yerini, ata veya bab unvanlı birtakım dervişler almıştı: Hazret-i Peygamber'in sahabelerinden olarak gösterilen Arslan Bab ile menkıbeye göre İslam dinini anlamak maksadıyla Türkistan'dan Ceziretü'l-Arab'a gelmiş ve Hazret-i Ebu Bekir'le görüşerek İslamiyet'i kabul eylemiş olan ozanlar piri meşhur Korkut Ata, Çoban Ata, işte bunlardan kalmış birer hatırayı yaşıyor; herhalde, Ahmed Yesevî'nin zuhuru zamanında, göçebe Türkler arasında, yani Sir-Derya kenarlarında ve bozkırlarda, anladıkları bir lisanla - yani basit Türkçe ile - halka hitabederek İslam akidelerini ve an'anelerini onlar arasında yaymağa çalışan dervişlerin bulunduğu bizce muhakkaktır.* (Köprülü 1976, s. 19)

Köprülü bir başka eserinde, Ahmet Yesevî hakkında ve yayıldığı coğrafi sahalar konusunda; "İlk Türk Sofilerinin en ma'rufu kendi namına izafetle Yesevîye unvanlı bir tarikat kurarak hatırası Orta Asya, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasında asırlarca yaşayan Hoca Ahmed Yesevî'dir." ifadesine yer vermektedir (Köprülü 2005, s. 147).

Hayatı ile ilgili menkıbelerinden öğrendiğimize göre, Ahmet Yesevî'nin müritleri, halifeleri Türk dünyasının tamamına yayılmış ve halkı irşat etmiştir. "Hoca Ahmed Yesevî'nin dünyanın dört tarafından gelmiş 99.000 müridi vardır." (Köprülü 1976, s. 34)

Ahmet Yesevî'nin yetiştirdiği müritlerinden özellikle Anadolu'ya gelenlerini, daha sonra Horasan Erenleri olarak adlandırılmaktadır ki bugün hemen her ilimizde Horasan erenlerine ait türbe, tekke ya da dokuzlar, kırklar veya doksanlar adında mevkiiler bulunmaktadır.

Ahmed Yesevî'nin hayatı ile ilgili bilgileri onun adıyla özdeşleşmiş olan eseri *Divan-ı Hikmet*'ten öğrenmekteyiz. Hikmet kavramı; genel olarak Ah-

met Yesevî'nin söylediği özlü, kalıp ve dinî kuralları açıklayan ifadeler için kullanılmaktadır.

Hikmet kavramını; “Ahmet Yesevi'nin İslam dininin kurallarını açıklamak için geleneksel Türk şiirine uygun ölçülü sözlerine hikmet adı verilmektedir.” şeklinde de tanımlayabiliriz. Onun bütün hikmetleri, *Divan-ı Hikmet* adlı eserinde toplanmıştır.

“Arap ve Acem lisan ve edebiyatlarına olan vukufuyla beraber, Türk lisanıyla birçok manzumeler vücuda getirdi. Âdâb-ı Sülûk'u Türklere anlatmak için yine Türklerin halk edebiyatından alınmış eski basit şekillerle ahlaki ve tasavvufi 'hikmet'ler yazdı.” (Köprülü 2005, s. 148)

Tekkelerde bulunan İslam dinini öğrenen ve öğreten maneviyatı yüksek kişilere “sofî, sufî” denilmektedir. Sufinin kelime kaynağı hakkındaki görüşler doğrultusunda, Banarlı; beş başlık altında açıklamaktadır. Beşinci madde; sofî kelimesinin Arapçaya Yunancadan geçtiğini, sofinin Yunanca “hikmet” anlamında olduğunu belirtmektedir. İslam dininde “sofî” adının Allah'ın 99 adından biri olan Hâkim adına uygun olduğunu ifade etmektedir (Banarlı 2001, s. 117). “İmam-ı Gazaliye göre, hâkim, hikmet sahibi demektir. Hikmet varlıkların en iyisini bilgilerin en iyisi ile bilmektir. “Varlıkların en iyisi Allah'tır. Allah'ı da ancak Allah'ın ezeli bilgili bilir.” (Banarlı 2001, s. 117) Banarlı “Demek ki İslam'da tasavvuf, Allah'ı bilmektir.” açıklamasını yapmaktadır.

Ahmet Yesevi'nin İslam dinini açıklayan özlü sözlerine “hikmet” denmesinin yegâne sebebi; her şiirinde Allah'ın varlığını, birliğini ve Peygamberimizin hayatıyla ilgili mucizeleri açıklamış olmasındandır.

Köprülü, *Divan-ı Hikmet*'in yazılış amacını iki maddeyle açıklamıştır. “1) Ahmed Yesevî XII. yüzyılda olduğu cihetle bu eser, İslami Türk edebiyatının *Kutadgu Bilig*'den sonra en eski bir örneğini göstermektedir. Lisani ve edebî mahsullerin pek az bulunduğu bir devre ait olan böyle bir eserin gerek lisan gerek edebiyat tarihi bakımından çok büyük bir kıymeti haiz olacağı pek tabiidir. 2) Eski Halk edebiyatının birçok unsurlarını alarak İslam ruhunu o unsurlarla -yani eski millî şekiller ve eski vezinlerle- ifade eden ilk eser olmak bakımından da *Divan-ı Hikmet*'i, tasavvufî Türk edebiyatının en eski ve en mühim abidesi saymak zaruretindeyiz.” (Köprülü 1976, s. 119-120)

Bugün pek çok *Divan-ı Hikmet* bulunmaktadır. Köprülü, bu konuda her dönem farklı şair ve edip tarafından yazılan *Divan-ı Hikmet*ler konusunda şu ifadelerle yer vermektedir: “Bugün elimizde bulunan Hikmetler, velev Hoca Ahmed Yesevî'ye ait olmasa bile, şekil ve ruh bakımından onların Yesevî'ye ait olanlardan tamamıyla farksız olacağına hükmedebiliriz çünkü Ahmed Yesevî'nin takipçilerinden söz ederken ondan asırlarca sonra bile yine aynı şekil

ve edada ve aynı ruh ile aynı tarzda Hikmetler yazıldığı pek açık bir surette görülebilecektir. Bununla beraber, bunu yalnız Ahmed Yesevî ve takipçilerine has bir şey zannetmemelidir; halk vezni ve şekilleri ile yazılan tasavvufi edebiyatta, bazen bu değişmezlik asırlarca sure gelmiştir." (Köprülü 1976, s. 125)

Eraslan, *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* (1983) adlı eserinde; sekiz tanesi ülkemiz sınırları içerisinde olmak üzere Özbek, Taşkent ve İngiltere'de *Divan-ı Hikmet* nüshalarının olduğunu belirtmektedir (Eraslan 1983, s. 48-49).

Ayrıca İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında bulunan bir *Divan-ı Hikmet* nüshasının da bulunduğu bir yazıda görülmektedir. "Hikmet-i Hoca Ahmet Yesevî, diye başlayan bu yazma nüsha, h. 1305 (m. 1887) yılında istinsah edilmiş olup tamamı 168 varaktır. Hikmetler iki sütunda, on satıra yerleştirilmiş olup metin siyahla renklendirilmiş; her bir hikmetin başında yer alan "hikmet" yazısı da kırmızı renkle gösterilmiştir. Her sayfanın ayakları var, yazısı ince nestalıktır. Yazma iyi korunmuş, baş ve son kısmı tamdır." [İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: K-598] (Hasan 2009, s. 79).

"Ahmed Yesevî'ye nispet edilen *Dîvân-ı Hikmet*, onun söylediği hikmetli manzumelerin XV- XVI. yüzyılda toplanmış şeklidir. Bu sebeple eserde; onun hikmetlerinin yanı sıra, müritlerine ait olan manzumelerin de toplanmış olması çok büyük bir ihtimaldir. Bu açıdan bu hikmetlerin hangisinin Ahmed Yesevî'ye ait olduğunu tespit etmek oldukça zor gözükmektedir." (Yüksel 2001, s. 79)

Kemal Eraslan, *Divan-ı Hikmet*'in dili ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: "Mevcut *Dîvân-ı Hikmet* nüshalarında bulunan hikmetlerin dilinin Ahmed-i Yesevî'nin dilini aksettirmedeği kesindir. Hikmetler; muhteva bakımından Yesevî dervişlerince yaşatılmakla beraber, zamanla dili değiştirilmiş, mahallî birtakım dil hususiyetleri hikmetlere dâhil edilmiştir." (Eraslan 1983, s. 45)

Ulaşabildiğimiz *Divan-ı Hikmet*'in ise yalın, halkın anlayabileceği bir dil ile yazıldığını görebilmekteyiz.

Divan'ı Hikmet'in dili konusunda Köprülü şu ifadeler yer vermektedir: "Ahmed Yesevî, Acem mutasavvıflarının işlenmiş, ahenkli aruz veznini değil; halkın sevdiği, halk şairlerinin yüzyıllardan beri kullandığı millî hece veznini aldı ve bütün Hikmetlerini o vezinle ve yine halk edebiyatından alınmış eski millî şekillerle yazdı." (Köprülü 1976, s. 146)

Divan'da yer alan şiirler incelendiğinde nazım biriminin geleneksel Türk şiir yapısına uygun olduğu görülmektedir. "Ahmed Yesevî, kafiye hususunda da, Arap ve Acemlere bağlı olmayarak millî edebiyat ananesine tamamen sa-

dık kalmış ve ‘kafiye’ yerine halk edebiyatım taklitle daha çok ‘yarım kafiye-ler’ kullandığı gibi, onları da ekseriya fiillerin çekimlerinden vücuda getirmiş ve eski redif usulüne de ekseriyetle bağlı kalmıştır.” (Köprülü 1976, s. 148)

Eraslan’da da yer alan bilgiler doğrultusunda; “Ahmed Yesevî, hikmetlerini çoğunlukla Orta Asya halkları arasında çok sevilen ve eskiden beri çok kullanılan hece vezninin iki duraklı yedili (4 + 3), üç duraklı on ikili (4 + 4 + 4) ve on dördü (7 + 7) şekilleriyle yazmıştır. Bazen de on altılı (8 + 8) ölçü kullanılmıştır. Münacatta arûzun ‘Mefâ’ilün mefâ’ilün fe’ülün’ vezni, aruzla söylenen diğer hikmetlerde ise ‘Fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün’, ‘Mefâ’ilün mefâ’ilün fe’ülün’, ‘Mefâ’ilün mefâ’ilün mefâ’ilün mefâ’ilün’, ‘Mef’ûlû mefâ’ilû mefâ’ilû fe’ülün’ vezinleri kullanılmıştır. Bazı hikmetlerde aruz vezninin ustalıkla kullanılması, bunların XII. asırdan sonraya ait, başka bir ifadeyle Ahmed-i Yesevî’ye ait olmadıklarını düşündürmektedir. Dörtlük şeklindeki hikmetlerde, mahlasın yer aldığı mısra da çoğu zaman bir hecelik fazlalık, bazı mısralarda ise bir hecelik eksiklik görülmektedir.” (Eraslan 1983, s. 46; Özköse 2006, s. 306)

“Ahmet Yesevî, tasavvufî Türk halk şiirinin öncüsüdür. Düşüncelerini yayabilmek için hece vezni ve yalın bir Türkçe ile şiirler yazdı. Bu şiirlere hikmet adı verilir. Bunların özelliği, öz açısından tasavvufa (onun inanç ve düşüncelerini içerir), biçim açısından Türk halk edebiyatına dayanmış olmasıdır.” (Tezcan 1993, s. 1)

Bir başka görüşte de “Yesevî’nin hikmetlerinde kullanılan nazım birimi kafiye, vezin ve ifade tarzı destan devri Türk şiirinin izlerini taşır. ... Bu hikmetler; fikir, duygu, inanç bakımından elbette Ahmet Yesevî’nindir. Ancak üslup yönünden, dil ve şiiriyeti ile onların Hoca Ahmet Yesevî’ye ait olmadığı hususunda deliller bulunurken, Yesevî’nin dili ve üslubu hakkında kesin bir hükme varmak da doğru olmasa gerektir.” (Karakuş 1995, s. 1014)

Araştırmacıların görüş farklılıklarının sebebi, Ahmet Yesevî’nin yaşadığı dönemde Türk şiirindeki Farisi etkisinin olup olmadığı ve daha sonraki kopya edilen şiirlerin Türk şiiri yapısı hece ölçüsü ile mi yoksa aruz ile mi yazıldığı konusudur. *Divan-ı Hikmet*’te yer alan şiirlerin, her iki kalıba da uygun olduğu görülmektedir.

Divan-ı Hikmet’te, Hoca Ahmed’in söylemiş olduğu ya da söylemiş olduğu düşünülen hikmetlerin yanında onun hayatını anlatan hikmetler de yer almaktadır. Miraç mucizesinde ruhunun görülmesinden, Hızır (a.s.) ile karşılaşmasını ve yardımını, Arslan Baba’nun onu bulmasını, gezdiği coğrafyaları, ana vatanına dönüşünü, 63 yaşından sonraki dönemi ve yaşadığı tasavvufun aşamalarını açıklayan pekçok hikmeti anlatmaktadır (Köprülü 1976, s. 154).

Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin eserinde de Ahmet Yesevî'nin hayatıyla ilgili bilgilere yer verirken hikmetlerde kaç yaşında; vecd hâlinin hangi aşamalarda olduğu; "Ben yigirmi altı yaşında sevdâ kıldım / Mansur-ı saffet didâr için gavğa kıldım" beyitiyle söylemektedir. Ayrıca "Ben yigirmi yedi yaşında pîrime kavuşdum / Her ser gördüm perdeleri büküb geçdüm" beytiyle de hocası Yusuf Hemedani'ye intisabını açıklamaktadır (Hacı Hasan 1910, s. 18).

Kemal Eraslan'ın *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserinden, Âmil Çelebioğlu'nun *Türklük Araştırmaları Dergisi*'nin (1985) ilk sayısında yer alan "Türk Edebiyatında Yaşnameler" adlı makalesinde Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinde hayatını anlatırken Türk edebiyatındaki yaşname özelliklerine uygun olduğu görülmektedir.

Yaşnameler, Türk halk şiiri içinde önemli bir yere sahiptir. Destan türünde yazılan bu şiir türü, genellikle insanoğlunun doğumundan başlayarak ölümlüne kadar olan her yaş için bazen de beş ya da onarlı yaş atlayarak meydana getirilen edebî türe yaşname adı verilmektedir.

"Yaşnameler, tesbitlerimize göre XI. yüzyıldan günümüze kadar edebî bir gelenek olarak devam eden ve örneklerine daha çok halk şiirinde rastladığımız bir nazım türüdür." (Çelebioğlu 1985, s. 151)

"Âşık edebiyatında ilk örneğine XVI. yüzyılda Azerbaycan'da yaşayan Kurbanî'de rastladığımız yaşnameler, dörtlüklerle ve on bir hece ile 'koşma' tipinde söylenen şiirlerdir." (Kaya 2004, s. 13)

Kaya, yaşname tanımını yaptıktan sonra "... beyitlerle yahut sekiz ve on iki hece ile söylenmiş, Ahmet Yesevî'nin özel durumunu anlattığı, ... 88 dörtlük olan 'hikmet'ini ilk yaşname örneği olarak kabul etmemiz gerekir." (Kaya 2004, s. 13) ifadelerine yer vermektedir.

Çelebioğlu, yaşname kavramının yanında "ömür destanı, yaş destanı, yaş türküsü, hayat destanı veya vücutname" kavramlarının da aynı anlamda olduğunu belirtmektedir (Çelebioğlu 1985, s. 151).

Her iki hocamızın tanımında ve ilk yaşname örneğinin tarihi olarak farklı ifadeler yer almasının yanında, başlangıç olarak ele alınan eserlerde de farklılık göstermektedir. Çelebioğlu, *Kutadgu Bilig*'i ilk yaşname örneğinin bulunduğu eser göstermesine karşın; Kaya, Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinin özel durum olduğunu belirterek "âşık edebiyatında" ifadesiyle duruma açıklık getirmekte ve ilk yaşname olarak vermektedir.

Çelebioğlu'nun yaşnamelerle ilgili kaleme aldığı makalesinde, tasavvuf edebiyatında yer alan "devriye" türünde yazılan bazı şiirlerin de yaşname olduğunu belirtmektedir (Çelebioğlu 1985, s. 153).

Çelebioğlu'nun devriye türünü yaşname olarak belirtmesi, âşık edebiyatı şiirleri için olmasa da Ahmet Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'te geçen yaşname örneği için uygun olduğu görülmektedir. Şöyle ki Yesevî'nin hikmetlerinde, ana rahmine düşmeden önceki ruhlar âleminde yaşadıklarından başlayarak hayatını sadece bedensel ihtiyaçlarını içeren değil; çoğunlukla Allah aşkı, Peygamber sevgisi ve tasavvufi kavramları açıklamak için her yaşta yaptıklarını anlatmaktadır.

Kaya, yaşnameleri Çelebioğlu'nda yer alan sınıflamayı temel alarak konuları bakımında beş başlık altında incelemektedir. "1. Bütün insanları konu edinen yaşnameler, 2. Kızları / kadınları konu edinen yaşnameler, 3. Şairlerin kendi özel hayatlarını ele aldıkları yaşnameler, 4. Sosyal tenkid konulu yaşnameler, 5. İnançlarla ilgili yaşnameler." (Kaya 2004, s. 16)

Kaya ayrıca yaşnamelerinin yapısını; koşma tarzında söylenmiş yaşnameler, beyitler şeklinde söylenilen yaşnameler, bentlerle söylenmiş yaşnameler ve serbest nazımda söylenmiş yaşnameler olarak sınıflandırmaktadır (Kaya 2004, s. 18).

Çelebioğlu'nda yer alan dörtlükler, Kemal Eraslan'ın *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserinden alındığını makalesinde dipnot şeklinde şöyle ifade etmektedir: "Ahmed-i Yesevî, *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Haz.: Kemâl Eraslan, Ankara 1983, s. 64-99." (Çelebioğlu 1985, s. 267)

Çalışmamıza konu olan *Divan-ı Hikmet* tercümesi, Hacı Hasan Şükrü Efendi'ye aittir. Hacı Hasan Şükrü Efendi, hikmetleri beyit şeklinde yazmıştır. Eraslan'da olduğu gibi, hikmetler içinde yaşname örneği bulunmaktadır. Ayrıca Ahmet Yesevî'nin menkıbeleri de yer almaktadır. Eraslan'ın eseriyle benzerliklerinin yanında farklılıkları da bulunmaktadır.

Hacı Hasan Şükrü'nün kaleme aldığı *Tercüme-i Divân-ı Ahmed Yesevî* adlı eseri, 2015-2016 öğrenim yılında Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı dalında; danışmanlığımızda, Şeyma Sarıçimen ve Kübra Yıldırım'ın ortaklaşa hazırladıkları tez çalışmasıdır. Tez, *Tercüme-i Divân-ı Ahmed Yesevî* adlı eserin günümüz Türkçesine aktarılması üzerinedir. Kaynağımıza, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığının genel ağ ortamından ulaşılmıştır.

Tercüme-i Divân-ı Ahmed Yesevî adlı eserin mütercimi Hacı Hasan Şükrü olarak verilen eser; İstanbul'da (1327/1909-10) (Hürriyet Matbaa'sı), Çemberlitaş'ta Tavuk Pazarı'nda yayımlanmıştır.

Bu bilgiler, eserin başında yer alırken eserin sonunda, Hacı Hasan Şükrü şu bilgilere yer vermektedir: "pîrdâştı şerîk-i a'zamı serdar evliya-ı kutbu'l-ârifin hâce Ahmed Yesevî kuddise sırruh hazretlerinüñ toksan biñ hik-

metinden yüz elli kadarı çiftely ve Özbek lisanı üzre dîvân-ı kudsiyelerinden elfâzı elfâzına ma'nâlarına aşlâ sekte gelmemeksizin lisan özbel beyan lisan-ı 'Osmâniye nizâmen tercüme olunub." (Hacı Hasan 1910, s. 100 [85])

Ayrıca *Divan-ı Hikmet*'in bazı beyitlerinin Osmanlı Türkçesine aktarılmasının mümkün olmadığını ancak manasını koruyarak yazılmaya çalışıldığından da söz edilmektedir. "... muhteâyı şeyüh-ı lisan-ı sa'âdet bezm-i lisan-ı 'Osmâniyeye gerçe mümkün degilse de maşşûd-ı ma'nâ olduğundan ba'zı ebyât-ı kudsiyeleri Türkçemize nazım tercüme mümkün olmayub mihma-i imkan ruh-i kudsiye-i perfetûh iktaslarından istimdâd ve istifâzen kemal-i 'acze zevî'l-ibtihâc 'uşşâk-ı safvet-bâle yâdigâren rızâ allâhu te'âlâ tercüme ve tâb'ına bî-tevfik..." (Hacı Hasan 1910, s. 100 [85])

Eserin mütercimi Hacı Hasan Şükrî Efendi hakkında bulabildiğimiz kaynak son derece az olmakla birlikte, bir makalede yer alan bilgiler şöyledir:

"Meşayih-ı Nakşibendiyye'den Şeyh Hacı Hasan Şükrî Efendi (bin Ahmed Efendi) İstanbul'ludur. 'Sarigüzel'de doğup büyümüştür. Fatih Dersiamlarından Tırnovalı Hoca Mehmed Efendi'den okumuş, ondan icazet almıştı. Şeyh Muhammed Kudsi el-Konevîden istihlaf olunduktan sonra Sarigüzel'de Sarı Nasuh Mahallesi'nde, Aynalıçeşme Sokağı'nda bir zaviye uyandırmıştı. Aynı zamanda İstanbul'un tanınmış kürsü şeyhlerinden biri idi. Konya'da Şeyh Muhammed Kudsi Efendi'den müstahleflir. Fatih dersiamlarından Mehmed Efendi'den okumuş; ondan icazet almıştır. Fatih'de Hafız Paşa'da attarlık ederdi. Hafız Kamil Efendi'den hıfzını dinletmiş ve Yedi Emirler Türbedarı Hacı Kadri Efendi'den ilm-i Kıraet tahsil eylemişti. Üç defa haccı vardır. İstanbul camilerinde va'z ederdi. Güzel rik'a yazısı yazardı. Ahmed-i Yesevî menakıbını bastırmıştır. Aynı zamanda Beyoğlu Notre Dame de Sion (?) Mektebi'nde Arabi öğrettiği için Fransızca da bilirdi. 17 Kanun-ısanı 1327'de göçtü. Eyüb'de Melek Efendi Türbesinde yatıyor. Vefatında (63) yaşında idi." (Arslan 2005, s. 67)

Hacı Hasan Şükrü'nün birinci cilt olarak belirttiği eserinin iki ve diğer ciltlerinin içeriği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Belki de ömrü yetmemiştir. Ancak *Divan-ı Hikmet*'i Osmanlı Türkçesine aktarması oldukça önemlidir.

Çalışmamız sırasında eserde yer alan hikmetlerin okunaklı, anlaşılır bir dil ile yazıldığı görülmektedir. Hikmetlerin beyitler şeklinde, gazel türüne uygun, aruz kalıplarından -Eraslan'ın da belirttiği gibi- "Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün" vezni ile "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezni ile yazıldığı görülmektedir. Karşın beyitlerin kafiyesinin koşma türüne uygun olduğu da görülmektedir. Kafiye düzeni ilk dörtlükte (ilk iki beyit) *abab*, sonraki dörtlüklerde *cccb* şeklindedir ve geleneksel Türk şiiri 12 ve 14'lü hece ölçüsüne de uygundur.

Eserin giriş kısmında, Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin Ahmet Yesevî'nin Yusuf Hemedani'nin üç halefinden birisi olduğu şu ifadelerle verilmektedir. "... birinci halifesi hoca 'Abdullah Baraķi kuddise sırruhudur. Pek çok kerâmet kuddsiyesi vardır. İkinci halifesi hoca Hasan (Endâķi) kuddise sırruhudur. Üçüncü halifesi hoca Ahmed Yesevî kuddise sırruhudur." (Hacı Hasan 1910, s. 2)

Ahmet Yesevî'nin Türkistan piri olduğundan ve ona, Arslan Baba tarafından getirilen hurma menkıbesinden söz edilmektedir. Sonrasında, şu ifadelerle yer verilmektedir: "Hoca Ahmed Yesevî kuddise sırruhu hâzretleri meşâyih-i Türkün ser halifesidir. Ekser Türkistân ulularının tîrîkatda intisâbları anlarıdır. Ve hânedan-ı 'azîmmüş'şanlarındandır. Pek çok 'azîzler zuhur itmîşdir. Pek çok te'lifâtı vardır. Ez-cümle Çağtay ve Özbek lisânı üzre (hikmet) nâm kitâb reşâtibeşşâsı tokşan bin hikmeti câmi' olub yüzelli kadarı bin ikiyüz tokşan tokuz senesinde ma'ârif nezâret-i celilesinin ruhsatıyla tab' ve neşr olunub." (Hacı Hasan 1910, s. 3)

Giriş bölümünün devamında, Ahmet Yesevî'nin bir menkıbesine daha yer verilmektedir. Hikmetlere başlamadan önce eserin yazılış tarihi belirtilmekte ve 1327 senesi işaret edilmektedir. "İşbu bin üçyüz yirmi yedi senesi / Şehri şehri'l lehde bi'an Allahu te'âlâ" (Hacı Hasan 1910, s. 5)

Eserde, "Riyâzâtı kûy idüp kanlar yutup / Men defter sâni sözden açtım ben" ifadesi geçmektedir. Bu konuda Köprülü'nün, hikmetlerde geçen 'Defter-i sani' ifadesinden Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinin yazılı olduğu birkaç defterin olabileceğini belirtirken muhtemel kaybolan ikinci defterin, bir Yesevî dervişi tarafından yeniden kaleme alındığı ifadesinin yanında Eraslan, hikmetlerin içeriğini ilgilendirdiği için "defter-i sani" ifadesinin kullanıldığı görüşünü de belirtmektedir (Eraslan 1983, s. 41-42).

Aşağıda, Kemal Eraslan'ın eserinde yer alan oradan Âmil Çelebioğlu'nun "Türk Edebiyatında Yaşnameler" adlı makalesinde bulunan ve oradan da Doğan Kaya'nın *Yaşnameler* adlı eserinde yer alan *Divan-ı Hikmet*'te bulunan yaşname örneğinin tam metnini vermek yerine, Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin *Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevî* adlı eserinde yer alan yaşname metnine yer verilecek, kaynaklarda bulunan yaşnameler ile farklılıklarında ve yaşnamenin özelliklerinden söz edilecektir.

Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin kaleme aldığı *Divan-ı Hikmet Tercümesi*'nde "Hikmet" başlığı altında farklı sayılarda beyitler yer almaktadır. Her bir hikmet, farklı konulara değinmektedir. Aşağıda, hikmetlerin beyit sayılarını ve konularını belirlemeye çalıştık. Toplamda, 839 beyit yer almaktadır. Listesi aşağıda yer almaktadır.

1. Hikmet 49 beyit devriye

2. Hikmet 44 beyit yaşname 0- 16 yaş
3. Hikmet 22 beyit yaşname 17-21 yaş
4. Hikmet 24 beyit yaşname 22-30 yaş
5. Hikmet 24 beyit yaşname 41-50 yaş
6. Hikmet 38 beyit yaşname 63 -∞
7. Hikmet 24 beyit yaşname 63-∞
8. Hikmet 5 beyit nasihat
9. Hikmet 42 beyit tarikat yolu (Hallacı Mansur ve Fenafillah makamı)
10. Hikmet 32 beyit tarikat yolu (Tarikatın özellikleri)
11. Hikmet 16 beyit tarikat yolu (Tövbe kapısı)
12. Hikmet 12 beyit tarikat yolu (Tövbe kapısı)
13. Hikmet 28 beyit tarikat yolu (Ahlak)
14. Hikmet 22 beyit tarikat yolu (Aşk; aşka ulaşma)
15. Hikmet 10 beyit tarikat yolu (Fenafillah makamına ulaşma)
16. Hikmet 18 beyit tarikat yolu (Aşka kavuşma)
17. Hikmet 15 beyit Türkistan'dan çıkış ve geliş (Sebepl açıklama)
18. Hikmet 22 beyit tarikat yolu (Benlikten vazgeçme)
19. Hikmet 6 beyit menkıbe (Akman ile Karaman'ının Ahmet Yesevi'ye attıkları ıftırayı, Hz. İbrahim'in mucizesindeki "ateşin güle dönmesi"ne benzetmesi)
20. Hikmet 5 beyit (Peygamber sevgisi)
21. Hikmet 14 beyit (*Kuran'ı Kerim'e inanma*)
22. Hikmet 6 beyit (Dünyanın fâniliği)
23. Hikmet 14 beyit (Dünyanın fâniliği)
24. Hikmet 129 beyit (Peygamberimizin mucizesi, Kayzerin Müslüman olması)
25. Hikmet-i Miraç 115 beyit (Peygamberimizin Miraç mucizesi)
26. Hikmet 80 beyit (Peygamberimizin mucizesi, ölen çocukların dirilmesi)
27. Hikmet 23 beyit (Elma menkıbesi)

Hikmetler incelendiğinde ilk yedi hikmetin yaşname özelliği olduğu görülmektedir.

Birinci hikmette, Peygamberimizin özelliklerinden söz edilmektedir. Devamında Ahmet Yesevî'nin yedi yaşında Arslan Baba'dan aldığı hurma menkıbesi yer almaktadır. Kısaca, Ahmet Yesevî'nin hayatı anlatılmaktadır. Ancak ayrıntılı olarak yaş geçmemektedir. Eraslan'da yer alan hikmetler arasında bazı mısra farklılıkları bulunmasına karşın, anlam olarak aynıdır. Hacı Hasan Şükrü Efendi, eserinde de söz ettiği gibi *Divan-ı Hikmet*'i Osmanlı Türkçesine aktarmıştır ve Eraslan'da yer alan *Divan-ı Hikmet*'in orijinal dili ile karşılaştırıldığından genel olarak günümüz Türkçesine yakın bir dil özelliği bulunmaktadır. Örnek olması açısından aşağıda bazı beyitlerin Eraslan'da olan karşılıkları da verilecektir.

Hacı Hasan Şükrü Efendi'de yer alan beyitler Kemal Eraslan'da yer alan mısralar

Bismillah deyip beyân idem hikmet idüp

Taliplere dür-ü gevher saçtım ben

Riyâzâtı kûy idüp kanlar yutup

Men defter sâni sözden açtım ben

Sözni ideyim her kim olsa didâr talep

Cânını câna peyvend kılub renk bağlap

Ġarip yetim fakirlerün gönlün hoşlup

Gönlü bütün hâlayıkdan kaçtım ben

Nerde görsen kalbi kırık merhem ur gel

Kayda körsen kögli sınık merhem bolğil

Kanda mazlûm yolda bulsa hemdem ol gel

Andağ mazlum yolda kalsa hemdem bolğil

(Eraslan 1983, s. 54)

Ruz-ı mahşer dergâhuña mahrem ol gel

Kedi gibi hâlayıdan kaçtım ben

Ġarip yetimleri Resûl sordı

Ol gice Mi'râca çıkup didâr gördi

Ric'at idüb Ġarib fakir hallerün şordı

Ġariblerün izin izleyüb geldüm ben

Ümmet olsun Ġariblere tabi' ol gel

Âyet hadis her kim itse sâmi' ol gel

Rızık rûzî her ne virse kâni‘ ol gel
 Kâni‘ olub şevk şarâbını içdim ben
 Medineye resûl varub oldu ğarib
 Ğariblikde miḥnet çeküb oldu ḥabib
 Cefâ çeküb hakka oldu karîb
 Ğarib olub yüce tağlar aştım ben
 ‘Âkil isen ğariblerün göñlün hoşlayub
 Muştafâ gibi ḥalkı gezüb yetüm arayub
 Dünyâ-perest nâ-cinslerden boyun çevirüb
 Boyun çevir deryâ olub taştım ben
 Bâb-ı ‘aşkı mevlâm baña feth itdi
 Toprak kılub hâzır olub boynum eğdi
 Bârân-ı saffet melâmeti okı değdi
 Çekic olub yürek bağrum düşdüm ben
 Dilim kaç‘î dilim acı özüm zâlim
 Kur‘ân okur ‘amel kılmaz yalân ‘âlim
 Ğarib cânım şarf itmeğe yokdur malım
 Haktan korkub nâre düşüb piştım ben
 Altmış üçe yaşımdı girdi nefsim ğâfil
 Hâk emrini muḥkem tutmayub özüm câhil

Şavm şalât kazâ kılub oldum kâhil

Rûze namâz kazâ kılıp boldum kâhil

Fenâları isteyüb eyülerden kaçtım ben

Yaman izlep yahşılardın kıçtım muna

(Eraslan 1983, s. 56)

Vâ-dirigâ muḥabbet cânını içmedim
 Ehl-i ‘ıyâl ḥânmandan bütün geçmedüm
 Cürüm ‘işyân düğümlerün bende çözmedüm
 Seytân ğâlib cân bir arada şaştım ben
 İmânıma çengel urub kıldı ğam-nâk
 Pîr-i muğân hazır olub saçdı tiryâk

Şeytân lâ'in benden kaçub gitdi bî-pâk
 Bi-hamdillâh nur-ı îmân içdim ben
 Pîr-i muğân hizmetinde gezüb yürüdüm ben
 Hizmet kılub gözüm yumub hazır durdum ben
 Meded kıldı ğaraz veli kovub sürdüm ben
 Andan sonra kanad açub uçdum ben
 Ğarib fâkir yetimleri kıl gel şâd-mân
 Hâlık hüsle 'aziz cânuñ ile kurbân
 T'âm bulsan cânla bile ara bul mihmân
 Hâkdan işidüb bu sözleri itdim ben
 Ğarib fakir yetimleri her kim sorar
 Râzı olur ol bendeden perverd-ğâr
 Ey bî-ğaber sen bir sebep özi esrâr
 Hâk Muştafa pendün işidüb ideyim ben
 Yedi yaşında Arslân Babaya kıldım selâm
 Hâk Muştafa emânetini kılun en'âm
 Ulu katda biñ bir zikrin virdi başa tamâm
 Nefsüm ölüb lâ-mekâna aştım ben
 Hurma virüb başın sıvayub nazar kıldı
 Bir nazarda 'uğba cânibine sefer kıldı
 Elvedâ' diyüb bu 'âlemden gezer kıldı
 Mektebe varub kaynayub çoşub taşdım ben
 Sure-i innâ fetehnâ okuyub ma'ni şordum
 Pertev şalub bî-ğod olub didâr gördüm
 Hocam ararub sukût deyüb bakub tırdum
 Yaşum saçub muştar olub tırdum ben
 Âyâ nâdân ma'nî bolub şâhib bildim
 Andan sonra çöller gezüb giyâh yedüm
 Müyesser kıldı 'azâzili tutub bendim

Toprağa urub belini başub бүkdüm ben
 Şem'ün özleyüb şâkir girdim pervâneye
 Yanmağa düşüb yanub uçdum ben
 Nâm ü nişân hiç kalmadı lâl oldum
 Allah zikrin ide ide illâ oldum
 Hâliş olub muhliş olub Allah oldum
 Fenâfillah makâmına aştım ben
 Sünnet olmuş kâfir olsa virme izâr
 Göŋli kâti dil-i âzar din-i Hudâ bî-zâr
 Allah haqqı öyle kavle (şeyh'in tapar)
 Dânelerden işidüb bu sözi didim ben
 Sünnetlerün muhkem tutub ümmet oldum
 Yir altuna yalnız girüb nûra tıdum
 Haq pür-sesleri makamına mahrem oldum
 Tiğ bâtınla nefsi katl eyledim ben
 Nefsim beni yoldan urub hor eyledi
 Muntazır idüb halâyıka zâr eyledi
 Zikrullah itdürmez şeytân kendüsüne yâr eyledi
 Hazırsın deyüb nefis başını kesdim ben
 Kul Hoca Ahmed gaflet ile 'ömrün geçdi
 Ve ihsar tâ közden dizden kuvvet gitdi
 Vâveylâna nedâmetün vahtı bitdi
 'Amel kılmadı kervân olub göçdüm ben

İkinci hikmetten itibaren Eraslan'da, Çelebioğlu'nda ve Kaya'da olduğu gibi başlayan yaşnamede; "Ol sebebden altmış üçde girdim yire" mısrasının tekrarıyla fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün aruz kalıbıyla aynı zamanda 12'li hece ölçüsüne uygun olarak Ahmet Yesevî'nin, Peygamberimizin Miraç mucizesinde gördüğü ruh ve Cebrail'den (a.s.) aldığı hurmayı, Arslan Baba'ya emanet etmesini, sonunda da Arslan Baba'nın hurmayı Ahmet Yesevî'ye vermesi anlatılmaktadır. Sonrasında, Ahmet Yesevî'nin "Dört yüz yıldan sonra çıkub ümmet olacak" mısrası ile dünyaya geliş tarihini işaret etmektedir.

YAŞNAME

2. Hikmet

Eyâ dostlar kulağ şalun sözlerüme

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Mi‘rac üzre hâk Muştafa ruhum gördi

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Hâk Muştafa Cebrâ’ilden kıldı sû’âl

Bu nice ruğ tene girmez boldı kemâl

Gözi yaşlu halka başlu kadi helâl

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Cibril didi ümmet işleri size bir hâk

Göge çıkub melâikden size sebak

Ağlına nale kıılır heftem tabık

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Firuzendem deyü hâk Muştafa kıldı kelâm

Andan sonra cümle ervâh kıldı selâm

Bahr rahmet tolub taşub irişdi peyâm

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Ruhum içre peydâ oldum nidâ geldi

Zıkr it didi bedenlerim cünbüş kıldı

Firuzendem deyüb hâk Muştafa müjde virdi

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Dörtüz yıldan sonra çıkub ümmet olacak

Nice yıllar gezüb halâyıkça mürşid olacak

Ondört biğ ‘aleme hizmet kıılacak

Ol sebebdan altmış üçde girdim yire

Yukarıda verilen beyitlerde Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde yer alan, Ahmet Yesevî'nin Türkistan Piri olacağı menkıbesi anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'in Mîraç'a çıktığında Ahmet Yesevî'nin ruhunu görmesi anlatılmaktadır. Ayrıca Mîraç'tan dört yüz yıl sonra dünyaya geleceği de belirtilmektedir.

"Mîraç, en sahih kabul edilen rivayete göre, birinci ve ikinci Habeşistan hicretinden sonra, Hz. Hatice ile Ebû Talib'in vefatlarını takip eden dönemde, Hicret'ten bir yıl önce meydana gelmiştir. Müslümanların çoğunluğu Miracı Receb ayının 27. gecesinde kutlamaktadır." <http://www.sonpeygamber.info/mirac-nasil-ve-ne-zaman-gerceklesti>.

Tokuz ay tokuz günde yire düşdüm

Tokuz sa'at rahat boldum göge uçdum

'Arş u kürsi pâyasını varub koşdum

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

'Arş üzre namâz kılub dizüm bükdüm

Zârum kılub hakka bakub yaşum dökdüm

Yalân 'âşık yalân şûfî gördüm sogdum

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Cândan geçmeyince hû hû diyenler cümlesi yalân

Düşmüşlere sormayan su'âl yolda kalan

Hak perestler özi pinhân sözi pinhân

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Bir yaşımda ervâh başa müjde virdi

İki yaşımda peygamber gelüb beni gördi

Üç yaşımda erenler gelüb hâlim şordı

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Dört yaşımda hak Mustafa virdi hurma

Yol gösterüb yola girdi nice gümrah

Nerde olursam **Hızır babam hem-râh**

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Hızır (a.s.) ile karşılaşması ve Hızır'ın (a.s.) Ahmet Yesevî'nin yardımcısı olması, halk anlatmaları geleneğinin işaretini vermektedir.

Beş yaşında belim bağlayub tâ'at kıldım

Şavm nâfile tutub 'âdet kıldım

Gice gündüz zikrin idüb 'ibâdet kıldım

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Altı yaşında turmayub kaçdum halâyıktan

Göge çıkub ders öğrendim mela'ikden

Dâmen kesüb hema ehl-i 'alâakdan

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Yedi yaşında Arslân babam arayub buldı

Her ser görüb perde birle büküp yaptı

Bihamdilillah gördüm didi gözüm öpdü

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Îkâz gelüb Arslân babam canını aldı

Huriler gelüb her bir tenin kefen kıldı

Yetmiş biñ kadar ferîştahlar toplanub geldi

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Cenâzesün alub yirden götürdüler

Az zamanda cennet içre yetgürdiler

Ruhunu alub 'aliüne dek gizlediler

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Allah Allah yeraltına vatan kıldı.

Münkir Nekir men rabbün diyüb su'âl şordı

Arslân babam İslâm dinin beyân kıldı

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

‘Âkıl isen erenlere hizmet kılun

Emr-i ma‘rut kılanlara ‘izzet kılun

Nehyi Münkîr kılanlara la‘net kılun

Ol sebebden altmış üçde girdüm yire

Sekizimde sekiz yandan yol açıldı

Hikmet et deyüb başlaruma nûr saçıldı

Bi-hamdillâh pir-i muğân mı içerdî

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Pir-i muğân hâk Muştafa’yı bî-şek bilün

Nerde varsan vasfun idüb ta‘zîm kılun

Şalât virüb Muştafa’ya ümmet olun

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

Tokuzumda çevrilmedim toğrı yola

Tebrik deyüb alub yüridi elden ele

Güvenmedim bu sözlere kaçdım çöle

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

On yaşında veled oldum Kûl Hoca Ahmed

Hocalığa bana koyub tâ‘at

Hocasını diyüb yolda kalsañ vay ne hasret

Ol sebebden altmış üçde girdim yire

3. Hikmet

Her seherde nidâ geldi kulağıma

Zikr it deyüb zikrin idüb yürüdüm ben

‘İşksızları gördüm ise yolda kaldı
Ol sebebeden ‘ışk denizün gördüm ben

On birimde deryâ-yı rahmet tolub taşdı
Allah didim şeytân benden uzak kaçdı

Hây hûy bunlañ varlık tırmayub geçdi
On ikimde bu sırları gördüm ben

On üçümde nefs-i hevâyı ele aldım
Nefs başına yüz biñ belâyı çevirib şaldım

Tekbiri ayak altına başub aldım
On dördümde toprak şıffat oldum ben

On beşimde huri gılmân karşı geldi
Baş egüb kıl koşdurub ta‘zım kıldı

Firdevs atlu cennetden maḥzur geldi
Didâr için cümlesini koydum ben

On altımda cümle ervâh müjde verdi
Hay hay saña mübârek deyüb Âdem geldi

Firuzendem deyüb boynuma şarılub gönlüm aldı
On yedimde Türkistânda tırdum ben

On sekizimde erenlerle şarâb içdim
Zikrün idüb hazır olub gönlüm doldum

Naşib kıldı cennet içre huriler kaçtım
Hak Muştafa cemâlini gördüm ben

On toközümde yetmiş maḥam zâhir oldı
Zikrün idüb içim tışım tâhir oldı

Nerde vârisim Hızır babam hazır oldı
Ġavs-ı Ġıyâs mey içerdı kândım ben

Yaşım geldi yigirmiye söylerim maķam

Bi-hamdillilah pir hizmetini kıldım tamâm

Ahmet Yesevî, 20 yaşında pir hizmetini tamamladığını belirtmektedir ancak Eraslan; Yusuf Hemedani'ye 27 yaşında katıldığına göre, muhtemelen yaşadığı Türkistan'da ders aldığı hocalarından söz etmektedir.

Dünyadaki kurt kuşlar kıldı selâm

Ol sebebdan haķķa yakın oldum ben

Mü'min değil hikmet işidüb ağlamazdur

Erenlerün nasih ü pendün dinlemezdür

Âyet hadîs gûyâ Kur'ân anlamazdur

Bu rivâyet 'arş üzre gördüm ben

Rivâyet görüb haķķa sözleşdim ben

Yüz biñ dürlü melâ'ike yüzleşdim ben

Ol sebebdan haķķla haķķlandım ben

Cân dilim aña fedâ kıldım ben

Ķul Hoca Ahmed yaşun geldi yigirmi bir

Ne kılursan günâhların tağdan ağar

Ķıyâmet gün gażab kılsa Rabbim kadar

Eyâ dostlar nasıl cevâb vireyim ben

4. Hikmet

Hoş gâ'ibden nidâ geldi kulağıma

Ol sebebdan haķķa sığınub geldüm ben

Cümle evliyâ gelüb baña en'âm virdi

Ol sebebdan haķķa sığınub geldüm ben

Ben **yigirmi iki yaşında** fenâ oldum

Merhem urub cümle derdlerüme devâ boldum

Yukarıda bulunan mısra da -kanaatimize göre- Ahmet Yesevî; “22 yaşında fena oldum” ifadesinde, tasavvufî bir hayatı yaşamaya başladığının ipucunu vermektedir. Diğer beyitlerde ilahî aşksız bir hayatın boş olduğunu belirtmektedir.

Yalân ‘âşık şâduķ ‘âşķa şâhid oldum

Ol sebebden haķķa sığınub geldüm ben

Eyâ dostlar **yaşum yetdi yigirmi üç**

Yalân da‘vâ tâ‘atlarım bir şeye yaramaz hiç

Kıyâmet gün ne yapayım bir hane güc

Ol sebebden haķķa sığınub geldüm ben

Ben **yigirmi dörde** girdim haķdan ırak

Âhirete varur olsam var mı bırak

Öldüğümde gelün urun yüz biñ tayaķ

Ol sebebden haķķa sığınub geldüm ben

Cenâzemge arķasından taşlar atun

Ayağımdan tutub sürüyüb kabre atun

Haķķa kulluķ kılmaduñ deyüb urun tepün

Ol sebebden haķķa sığınub geldüm ben

Nâlânlıkla yaşum geldi **yigirmi beşe**

Sübân rabbim zikr ögredüb gögsümü tişe

Gögsümdeki düğümleri Rabbim çöze

Ol sebebden haķķa sığınub geldüm ben

Ben **yigirmi altı** yaşında sevdâ kıldım

Mansur-ı saffet didâr içün ğavġa kıldım

Pîrsiz yürüyüb derd ü hâlet peydâ kıldım

Ol sebebden haķķa sığınub geldüm ben

Ben **yigirmi yedi** yaşında pîrime kavuşdum

Her ser gördüm perdeleri бүкүб geçdüm

Âstana sîne başum kodum izin öpdüm

Ol sebebden haqqā sığınub geldüm ben

Ben **yigirmi sekiz** yaşında ‘âşık oldum

Cândan geçüb miñnet çeküb şaduk oldum

Andan soñra dergâhge lâyıq oldum

Ol sebebden haqqā sığınub geldüm ben

Ben **yigirmi toköz** yaşına girdim hâlim harâb

‘Aşk yolunda olamadım misl-i turâb

Hâlim harâb bağrım kebâb gözüm pür-âb

Ol sebebden haqqā sığınub geldüm ben

Otuz yaşında nâr-ı ‘aşka yaqdılar

Cümle ulu gelüb haqqı sevdirdiler

Urub söküb dünyâ ‘uqbâ bıraқdırdılar

Ol sebebden haqqā sığınub geldüm ben

Kul Hoca Ahmed terk dünyâ isen işin batar

Gögsüngeki çıkan âhuñ ‘arşa çıkar

Cân bir arada Haq Muştafa elün tutar

Ol sebebden haqqā sığınub geldüm ben

Ahmet Yesevî, 27 yaşında Yusuf Hemedani'nin öğrencisi olmuştur ve beyitlerden anladığımıza göre 41 yaşına kadar hocasının yanında kalmıştır. 30 yaşından 41 yaşına kadar olan dönemiyle ilgili, Hacı Hasan Şükrü Efendi herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Eraslan'da, 31 yaşından itibaren bu bölüm yer almaktadır ve beşinci hikmet olarak verilmektedir. Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin 31-40 yaş arasının neden tercümesini yapmadığını bilemiyoruz. Eraslan'da altıncı hikmet, Hacı Hasan Şükrü Efendi'de beşinci hikmet olarak geçmektedir. Eraslan'da 31 yaşında itibaren, Hızır (a.s.) elinden bade içtiğini

belirten mısraya yer vermektedir. Tasavvuf yolunda ilerlediğini, şakir olduğunu, 33 yaşında aşk şarabını içtiğini, 34 yaşında kemale erdiğini, 35’inde tasavvuf yolunu tamamlamak üzere olduğunu, 36 yaşında insan-ı kâmil olduğunu ifade ederken yine de eksik kaldığını belirtmektedir. 38’inde hayatın boş olduğunu ve yapamadıkları için ağladığını, 39 yaşında saçlarının ağardığını belirtmektedir. 40 yaşın önemini belirtirken de ömrün son dönemecinde olduğunu kendisinden söz eder gibi, uyarıda bulunarak nefsini temizlemek için son yaş olduğunun ipucunu vermektedir.

5. Hikmet

Yâ ilahi hâmdün birle hikmetlerün takrir idüb

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Tövbe kılub günâhımdan korkub kaçub

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk birimde ihlâs kıldım yol bolum deyüb

Erenlerden her ser görsem ben yapam deyüb

Pîr-i muğân izin alub ben öpem deyüb

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk ikimde talib olub yola girdim

İhlâs birle yalnız hakka göñül virdim

‘Arş ü kürsi levhadan öte kalem gezdim

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk üçümde hakkı arayub nâle kıldım

Köz yaşımı akudub zâre kıldım

Çöller gezüb özüm vâle kıldım

Zâtî ulu hocam sığınub saña geldüm

Kırk dördümde muhabbet pazarında

Yıkam tutub ağlayu gezdüm gülzârında

Manşûr-ı şîfat başum virüb ‘ışk dârında

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk beşimde senden hâcet dileyüb geldüm

Tövbe kıldum her işi kıldım hatâ bildim

Rahman şahibim rahmetün ulu bildim

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk altıda zevk şevküm tolub taşdı

Rahmetün katresinden şeytân kaçdı

Hakdan ilhâm refik olub babuñ açdı

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk yedide yedi taraftan ilhâm geldi

Sâkî olub câm-ı şarâbı hocam tutdı

Şeytân bile nefs hevâ özi kaçdı

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk sekizde ‘azîz cândan bî-zâr oldum

Günâhlarım hasenât oldu hayât boldım

Ol sebebeden hakdan korkub bî-dâr oldum

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kırk tokuzda ‘aşkına düşüb yandım

Mecnun-ı şıfat yâr ehbâbdan dönüb kaçdım

Dürlü dürlü belâ geldi boyun şundum

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Elli yaşımda ben merdim deyüb fi‘ilim za‘if

Kan dökmeden gözlerimden bağrım arayub

Nefsüm içün yürür idim hem gezüb

Zâtî ulu hocam sığınub geldüm saña

Kul Hoca Ahmed er olmaz saña olmak eyü

Güzel yüzün taht-ı tarab şolmak eyü

Toprak şıfat yer altında olmak eyü

Zâti ulu hocam sığınub geldüm saña

Hacı Hasan Şükrü Efendi, Ahmet Yesevî'nin 50 yaşından sonraki dönemini de vermemektedir. 50 yaşından sonrası için doğrudan 63 yaşından olanlardan söz etmektedir. Eraslan'da Ahmet Yesevî'nin 51 yaşından sonraki her bir yaşı için verilen dörtlüklerde yer alan bilgilerde; 51 yaşında çöllerden, dağlardan geçtiğini, 52'sinde dünyevi her şeyden hatta imanından bile, 53 yaşında Vahdet şarabını içtiğini, Peygamberimizin yüzünü görmek için vazgeçtiğini belirtmektedir (Eraslan 1983, s. 95).

54 yaşında vücudunun -sanırsız belirtmek istediği vücudunun bile- yalan olduğudur; önemli olan, "canım başım feda olsun" Peygamberimizi görmek istemesidir. 55'inde amacına ulaştığını "kavruldum, yandım, kül gibi yokluğa erdim" mısrasından, 56 yaşında belirli bir olgunluğa eriştiğini, 57'sinde hayatının yel gibi geçtiğini ve sonunda amacına ulaştığını "Allah'a hamd olsun, pîr-i muğân elimden tuttu" mısrasında görmekteyiz. Kanaatimize göre Peygamberimizi rüyasında görmüş olmalıdır. Bu yaşına (57) kadar yaptıklarının doğruluğunu sorgulamakta ve varsa günahlarının bağışlanmasını dilemektedir (Eraslan 1983, s. 97).

58 yaşında nefsinden tamamıyla arındığını, 59-60 ve 61'inde dünyada yapmış (!) olduğu bütün günahlarından af dilediğini, hikmetlerinde ifade etmektedir. 62 yaşında, Allah aşkında son noktaya ulaştığını söylemektedir. 63 yaşında, toprağın altına girdiği anlatılmaktadır (Eraslan 1983, s. 99).

Hacı Hasan Şükrü'de, 63 yaşından sonraki dönem **6. Hikmet** olarak anlatılmaktadır. Eraslan'da, bu kısım geçmemektedir.

6. Hikmet

Şubh- şâdık düşünce yire girdi

Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben

Altmış üçde sünnet didi işidüb bildim

Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben

Fevki'l arz yârânlarım mâtem tutar

‘Âlim hema sulţânım diyüb na‘ra atar

Hakkâ şâdık şûfiler kanlar yutar
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben
 Elveda' diyüb yeraltına (kadm) koydum
 Rûşen dünyâ harâm kılub hakkı sevdim
 Zikrûn idüb yalnız olub yalnız yatdum
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben
 (Tuğ) okuyup gice gündüz kâ'im oldum ben
 Gice namâz gündüzleri şâ'im oldum ben
 Bu hal birle yeraltında dâ'im oldum
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben
 Altmış gice altmış gündüz bir yol ta'âm
 (Tabe) şabâh namâz kılub bir yol selâm
Altmış üçde oldu 'ömrüm âhîr tamâm
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben
 Hakk Muştafa ruhu gelüb oldu imâm
 Cümle mülk yeraltında oldu gulâm
 Çok ağladım hakk Muştafa virdi en'âm
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben
 Leyle-i mi'râc nûr didim firuzendem didi
 Elim tutub ümmetimsün ümmetim didi
 Sünnetim muhkem tut gel gönül bağla didi
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben
 Kıyâmetde yoldaşların yola şalar
 Muhammed deyüb teşne olsañ elin tutar
 Firuzendem deyüb elin tutub cennete girer
 Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben

Ey yârânlar bu sözleri işidüb şevküm artdı

Ümmet didi içim tışım nûra batdı

Pertev şalub didârını haq gösterdi

Muştafa mâtem tutub yire girdim ben

Didâr görüb ruhum uçub ‘arşa kondu

Mûsî şıfat vücudlarım parlayub yandı

Mecnun-ı şıfat yâr ahibbâdan kaçub tartdı

Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben

Yeraltında horluk gördüm çok müşfik

Dostuñ yaşdık taşdın çekdim miñnet

Ey yârânlar bu dünyâda yok ferâgat

Muştafaya mâtem tutub yire girdim ben

Tâ meşakkât çekmeyince nerde vaşl (lebga)

Hizmet kılmayınca derd halet olmaz peydâ (Hacı Hasan 1910: 21-23)

Burdan sonraki beyitlerde yer altında, Hz. Peygamberimizin şefaatini kazanmak ve neslinden (Türk milletinin) gelenlerin İslam dininden ayrılmaması için yapılan dualar sıralanmaktadır. **7. Hikmet** olarak geçmektedir. Ölmeden yer altına girdiğini de aşağıda yer alan beyitlerden anlamaktayız.

Ölmeden evvel cân acı zehrin çekdim

Muştafaya mâtem tutub yeraltına girdim (Hacı Hasan 1910, s. 25)

...

Kul Hoca Ahmed tâ‘at kıl ömrün bilmem kaç yıl

Aşluñ bil âb kil yine kile kiteler kile kiteler (Hacı Hasan 1910, s. 27)

Ancak sonraki diğer kısımlarda; Ahmet Yesevî’nin toprak olduğunu, zenzem olduğunu hatta Hallacı Mansur’un asıldığını gördüğünü ifade eden beyitler de yer almaktadır. Bu beyitlerde kanaatimize göre, Hak Teala’nın gözü olduğunu, 9. Hikmet ve 10. Hikmet’te Yesevî tarikatının kuralları açıklanmaktadır (Hacı Hasan 1910, s. 28- 40).

Hacı Hasan Şükrü'nün tercümesinin 11-18. hikmetlerinde tarikat kuralları öğretisi yer almaktadır. Bu kurallar, ayrı bir çalışma konusu olarak incelenecektir. 19. Hikmet'te ise Ahmet Yesevî'nin bir menkıbesi anlatılmaktadır. Bu menkıbesini Hacı Hasan Şükrü Efendi, eserinin giriş bölümünde kısaca yer vermektedir.

14. Hikmet'te, Ahmet Yesevî'nin yedi sekiz ve dokuz yaşlarını anlatan beyitler yer almaktadır. Ancak yaşname özelliği göstermemektedir. Sadece hikmetin içinde örnek vermek amacıyla söylendiği görülmektedir.

Hak pendni alan dünyâ ezilmez

Lâ-mekânda hakdan sebķ aldım ben

Kul Hoca Ahmed yedi yaşda sebķ aldım

Sekizimde dünyâ 'ukbaya talaķ kıldım

Toķuzımda mı Hüdâ hazır boldım

Lâ-mekânda hakdan sebķ aldım ben (Hacı Hasan 1910: 41)

19. Hikmet

Melâmetden mey içün didâra erişdiyâ

Dest-i şeyhden mey içün Hakķa erdiyâ

Aķmân ile Karamân çok eyledi devr-i devrân

Hazrete töhmet kılub 'âķıbet gelüb olduyâ

Nâr-ı İbrâhime şekk kılan âteşi gül olduyâ

İnanmayan gelüb bakub gördüyâ

Şeytân yoluna girân Ahmede taşlar atâran

Taht-el vari tahtında kuyruk olub yetti

Evliyâyâ gelenler dünyâsından geçenler

İhlâslû kul murâdına yettiyâ

Kul h'âce Ahmed nefsün bil günâhını hâzer kıl

Gaflet ile yâtmayub şeytân benden kaçdıyâ (Hacı Hasan 1910, s. 47-48)

Ba'zı ebyâtında elfâz-ı mebhume vardır. Bunlar ise semâ' e mütevaķıfıdır. Maķin ve Karaman ve Aķman gibi bunlar isimdir. Karaman ve Aķman bunlar

Türkiştânın zâlim beglerinden olub hazret-i şeyhe töhmet idüb bir gice her ikisi hazret-i şeyhün nezdine gelürler. Hin murâkabede iken hazret-i şeyhün boynuna ip atub boğmak isterler. Hazret-i şeyh kudde sırıruhu gözlerini açub bunlara hoş buyurunca her ikisi köpek olurlar. Birisi beyaz diğeri siyah köpek olunca ahde hüma âhre harleşüb her ikisi birbirini telf iderler. Divân-ı şeriflerinde bu gibi pek çok kerâmetleri mübeyyendir. Nefe 'anâllahu be-şefâ 'ate ve himmete ve medede âmin. Velhamdülillahi Rabbil' Âlemin. (Hacı Hasan 1910, s. 4)

Yukarıda verilen menkıbeye dikkat edilecek olursa Pir Sultan Abdal ve Koyun Baba menkıbelerinde de geçen “Kara Kadı ve Sarı Kadı” anlatmaları ile benzer tarafları bulmaktadır. Her üç menkıbede de “ak-siyah, kara-sarı” renkleri görülmektedir.

İncelediğimiz eserde, 20 ve 23. hikmetlerde Hz. Muhammed’e (s.a.v.) olan sevgisi, *Kur'an'ı Kerim*’e inancı ve dünyanın faniliği üzerinedir. 24. Hikmet, en uzun hacimli ve en çok beyit sayısına sahiptir. Konusu, Peygamberimizin mucizesidir. 25 ve 26. hikmetlerde peygamberimizin mucizeleri anlatılmaktadır.

Hacı Hasan Şükrü Efendi’de hikmetlerin sonuncusu yani 27. Hikmet, Ahmet Yesevî’nin anlattığı bir menkıbe ile son bulmaktadır. Bu menkıbe; Anadolu’da Yunus Emre, Somuncu Baba ve İmam-ı Azam adına da anlatılmaktadır.

27. Hikmet

Görün kâdir kudretün görsün isteyen san'ât

Muştafa ümmetin anda şerîf kıldıyâ

Yok iden var olduktan yaratdı cân olduk

Bir kaatre sudan bizleri bunda şerîf kıldıyâ

Göz virdi tutmağa ayak virdi yürümeğe

Ni'met virdi yimege şükür kılsun didiyâ

Hüdâyı bilmezsen ana kulluk itmezsen

Ana atan cümlesi kara yere girdiyâ

Anadan toğan kişi olur erkek hem dişi

İşbu bu gezen âdemler Vallaha ölür didiyâ

Söz muhtaşar kılaruz hem başdan başlarız

Yâdigâr kıla gör ölmez Allah didiyâ

Bizden evvel nebî sonra hem velî
 Bir er geldi küfeden ana la'men didiyâ
 Yaratdı ol perverdigâr nef'ânı şaħib-i cebbar
Ol zatuğ pederi sabitdir didiyâ

Abdest içün nehire vardı pâk tahârret kıldı
 Bir kırmızı elma aķub gelür aldı yediyâ
 Sabet elmayı gördi şudan elmayı aldı
 Yarım elmayı yedi göñlüne endişe düşdiyâ
 Niye yedim elmayı bulsam idi şaħibin
 Virsem idi behâsın kórķub turdiyâ
 Yarisını aldı eţrâf bağları gezdi
 Taraf taraf bağları gezer idi didiyâ

Gezerken bir bağ içinde elinde elma idi

Girüb bağa tırdı bir kişi kârşu geldiyâ
 Selâm virdi bu yigit işbu kişiği görünce
 Elindeki elma giz bizim elmadır didiyâ
 Bunı alub siz bizden bi ruķşat yersiz
 Âhirettemiz nasıl cevâb virirsiz didiyâ
 Yigit didi tıruben sizi arayub geldim ben
 Âhiretten kórķuben hazır oldum didiyâ
 Evlâdım yigiti gördi 'âbid idüğün bildi
 Bir kızım var idi şâhib cemal idi
 Yâ yigit bir sözüm var bu demde bir kızım var evimde
 İş bu kızımı alursın râzı olurum didiyâ

Söylemege dili yok görüb yürür gözi yok
Ayağı yok hem kolu kızım bunda didiyâ

Bu kızımı almazsan beni razı kılmazsan

Yarım elma cezasın senden alurum didiyâ

Alayım dise kızını alub ne kılsun anı

Yarım elma yidiginden çâre olmaz didiyâ

Söyler dili yok olsa görür gözi yok olsa

Ayâk eli yok olsa başa meşkal didiyâ

Sözün kabul kılmasam bu kızını almasam

Âhiretde cezasın ne kılrurum ben didiyâ (Hacı Hasan 1910, s. 82-84)

Beyitlerde geçen “Ol zatuñ pederi **sabitdir** didiyâ” mısrası, Ahmet Yesevî’nin İmam-ı Azam’ın bu menkıbesini bildiğini ya da onun adına yazan kişinin bu menkıbeyi bildiğini göstermektedir.

BİR ELMANIN HESABI

İmam-ı Azam (r.a.) Efendimizin babası Sabit Hazretleri delikanlılık çağında, henüz gençliğinin baharındayken, bir akarsu kenarında abdest alır. Abdestini bitirir, dualarını okur, hem kurulanır, hem de suyun akışını seyrederken, bir de görür ki, kırmızılı, beyazlı, renkli bir elma, suyun üzerinde, yüzereken geliyor. Elmanın güzelliği renk renk, al al, kâh kayarak, kâh dönerek, suda yüzerek, sallanarak gelişi İmam-ı Azam (R.A.) Efendimizin babasının çok hoşuna gider; elmayı alıp ısırır. Elmanın suyu dişlerine dokununca, birden bire kendini toparlar: “Ben ne yaptım! Bu elmanın elbetteki bir sahibi var. Benim olmayan bir şeyi nasıl olur da sahibinden izinsiz ısırırım,” der. Bir anlık gafletinden uyanır ve suyun akıp geldiği tarafa yürümeye başlar.

Biraz yürüdükten sonra, suya doğru uzanmış dalları, elmayla dolu ağaçları görür. Elindeki ısırdığı elmanın rengine bakar, daldaki elmalarla aynı. Bu ısırdığım elma, bu bahçeden diyerek, bahçe sahibini arar bulur. Helallik dilemek üzere: “Efendim! Bu elma sizin ağaçlardan düşmüş olacak. Şu akan dereden abdest aldım, bu elmayı su alıp götürüyordu. Ben de bir anlık gaflet ile elmayı suyun yüzünden alıp ısırdım. Fakat hemen kendime geldim, gafletimi hatırladım. Elmanın sahibi var, bulup helallik dileyeyim veyahut elmanın bedelini (ücretini) vereyim diye size geldim. Şimdi sizden rica ediyorum, ya elmanızın bedelini vereyim yahut da bu gafletimden dolayı sizden izin almadan yaptığım bu hatamı bağışlayın ve hakkınızı helal edin” diyerek rica eder, yalvarır.

Bahçe sahibi: "Hayır helal etmem! Niçin elmamı, benim malımı benden müsadesiz, izinsiz ısırsınız?" der.

İmam-ı A'zam'ın babası:

"Aman efendim! Rica ederim. Elmanızın fiatı (bedeli) ne ise vereyim dedim veya bunun çaresi ne ise yapayım" diyerek yalvarır. Bahçe sahibi:

"Üç sene bana hizmet edeceksin; burada benimle çalışacaksın; sonra bir düşünürüz. Helal etme çaresi budur." imam-ı Azam'ın babası Hz. Sabit (radıyallahu anh); "Peki" der.

*Bir anlık gafletle düşünmeden ısırması yüzünden tek kelimeyle bir elma suyuna, üç sene hizmet edecek! Ama başka çıkar yolu yok. Bir kere olan olmuştur; elmanın suyu dişinin dibine gitmişti. Bunun helal edilmesi lazımdı. Helallik ancak mal sahibi tarafından verilebilirdi. Bu da şartlı olacaktı. Üç sene hizmet edecek. Sonra mal sahibi yine düşünecekti. **İmam-ı A'zam'ın babası Hz. Sabit** (radıyallahu anh) üç sene bu bahçede çalıştı. Son günleri iple çeker oldu; şu üç sene dolsa da helalleşip bir evime dönsem diye. Üç sene dolup son günü gelince, bahçe sahibine gidip,*

"Efendim bugün son günümüdür; üç sene doldu. Hakkınızı helal edin de gideyim."

Bahçe sahibi: "Hakkımı bir şartla helal ederim! Üç sene sonra bir düşünürüz demiştim. Şimdi düşündüm; bir tek şartım daha var; onu da yaparsan hakkımı helal ederim."

"Benim bir kızım var. Gözleri görmez, kulakları işitmez, elleri tutmaz, ayakları yok, yürüyemez. Bununla evlenirsen, bu kızımı nikâhın altına alırsan o zaman helal ederim, yoksa etmem! dedi."

İmam-ı A'zam'ın (radıyallahu anh) babası Sabit Hazretleri (radıyallahu anh)

"Peki." der. Dügün hazırlıkları yapılır, ziyafetler verilir, nikâh kıyılıp damat gerdeğe girer. Bir de görür ki, sapasağlam bir gelin. "Olamaz!" der. "Bunda bir yanlışlık olacak. Birisi bir hile yapmış olacak. Bir yanlışlık var" diyerek hemen kayınpederine koşar. "Aman efendim! Siz bana, gözsüz, kulaksız, dilsiz, ayaksız bir kızım var demiştiniz. Hâlbuki sapa sağlam, dünya güzeli bir gelinle karşılaştım" der. Kızın babası:

"Evet, evlat." der. "Bak iyi dinle! Benim kızım harama bakmaz, onun için gözü yok; haram olan şeyleri, kötülükleri dinlemez, kulağı yok; elini haram şeylere uzatmaz, eli yok, haram olan yerlere gitmez, yürümez, ayağı yoktur. Bütün bunları mecazi manada söyledim" der. "Ben kızıma senin gibi bir iman ehli arıyordum ki, kalbinde Allah Azze ve celle korkusu olsun, kendini haram-

lardan korusun. Cenab-ı Allah'ın yasak ettiği şeylerden kendini muhafaza et-sin, kızıma ve ondan olacak torunlarıma haram yedirmesin, hak hukuk gözetir bir iman-ı kâmil sahibi, senin gibi damat arıyordum.

<http://www.manevihayat.com/forum/konu/bir-elmanin-hesabi-ve-he-lal-lokma-hikayesi.18353/>

SONUÇ

Türk tarihinin önemli bir dönüm noktası, İslamiyet'in kabul edilmesiyle başlamaktadır. Bu olay daha sonra, Türk edebiyatında yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilen tasavvuf edebiyatıdır. Ahmet Yesevî ile Türk milleti, İslam dinine inanma da doruk noktasına ulaşmıştır. Bu öyle bir dönemdir ki İslam tasavvufunun Türk dünyasının her alanında kendini göstermesiyle yeni bir başlangıç yapmıştır. Ahmet Yesevî, Türk tasavvuf edebiyatının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. O; hem İslam öncesi Türk dilini, kültür ve geleneklerini hem de İslam dininin kurallarını sentezleyerek Türk-İslam kavramının doğmasını sağlamıştır. Türk-İslam sentezinin Ahmet Yesevi'de görülmesini, Miraç mucizesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) onun ruhunu görmesi ve Cebraîl (a.s.) ile sahabelerine duyurmasıyla ilgili olabilir düşüncesindeyiz çünkü o, Peygamberimiz tarafından geleceği dört yüz yıl öncesinden müjdelenmiş bir âlimdir. Ahmet Yesevî'nin bu özelliği, "On dört bin 'aleme hizmet kılacak" hikmetinin kalıcı olmasını da sağlamıştır.

Aynı zamanda Ahmet Yesevî, yetiştirdiği müritleri (99 bin) ile önce Horasan Erenlerinin sonrasında Anadolu Erenlerinin doğmasını sağlamıştır. Onun öğrencisi olduğunu anlatmalarından öğrendiğimiz pek çok alperen Hacı Beştaş-ı Veli, Sarı Saltuk ve adlarını sayamadığımız pek çok evliya, gönül ereni, Türk milletini yüzlerce yıldır irşat etmektedir. Kurulan her Türk devletininin sultan ve hakanın danışmanı, mihmandarı olarak görülmektedir.

Ahmet Yesevî, Türk edebiyatında destan devrinde görülen "Aksakalların" rolünü de üstlenmiş kendisini (Yesevî adını aldığı menkıbesi) ve yetiştirdiği müritlerinin de benzer görevler üstlenmesi, destan geleneğinde yer alan "bilge tip"i'nin yaşamasını sağlamıştır.

Âşık edebiyatında gördüğümüz yaşnamelerin, Ahmet Yesevî'nin menkıbevi hayatını Eraslan'da ve Hacı Hasan Şükrü'de nazım şeklinde anlatılması, geleneksel Türk şiirinde menkıbelerin nazma çekilmesi açısından oldukça önemlidir. Eraslan'da yaşnamenin 88 dörtlükten meydana geldiği görülürken Hacı Hasan Şükrü Efendi'de 839 beyitten oluştuğu görülmektedir. Eraslan'da yer alamayan iki menkıbe de Hacı Hasan Efendi'de yer almaktadır.

İncelediğimiz *Divan-ı Hikmet Tercümesi*'nde, biri devriye olmak üzere iki yaşname örneği görülmektedir. Eserde yer alan iki yaşnamenin yapısı ve dili üze-

rinde durulmuştur. İkinci yaşnamede Ahmet Yesevî'nin bütün bir hayatıyla ilgili tam bir bilgi verilmemektedir. Şöyle ki eserde, Ahmet Yesevî'nin 5. Hikmet'inde 31-40 yaş aralığı ve 7. Hikmet'inde 51-63 yaş aralığındaki hayatı ile bilgiler yer almamaktadır. Bundan dolayı, eksik bir yaşname olarak görülmektedir.

Ayrıca Eraslan'ın çalışmasında; Türk dili, vatan, bayrak, İslam halifeleri, peygamberler vb. konuları içeren pek çok öğüt içeren hikmetler yer alırken Hacı Hasan Şükrü Efendi'de, bu konular bulunmamaktadır. Buna karşın Hacı Hasan Şükrü Efendi'de yer alan Peygamberimizin üç mucizesi ve iki menkıbe, birincisi kendi başından geçen Akman ve Karaman (beyaz köpek ve siyah köpek) diğeri beyitlerden anlaşılan İmam-ı Azam'ın babasının adı olarak tahmin ettiğimiz (Elma menkıbesi) Eraslan'ın eserinde yer almamaktadır.

Hacı Hasan Şükrü Efendi tercümesinde, Ahmet Yesevî'nin "toğsan bin hikmetinden" hikmetinden söz etmektedir. Kendisi bu hikmetlerde " yüz elli kadarı"nı Osmanlı Türkçesine aktardığını belirtmektedir. Bu ifadelere göre, Ahmet Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'i tüm Türk dünyasında ortak bir çalışma ile yeniden ele alınmalı, her Türk lehçesinde yayınlanmalıdır.

Ayrıca Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin çalışması da dâhil olmak üzere, sadece hikmetleri günümüz Türkçesine aktarmakla kalınmamalı; aynı zamanda, hikmetlerin anlamları açıklanarak gelecek yüzyıllara aktarılmalıdır. Böylece eserde geçen "On dört bin 'aleme hizmet kılacak" mısrası ile onun belirttiği hedefe ulaşılmalıdır.

Bugün Anadolu'da Ahmet Yesevî'nin menkıbelerinin öğretilmesi yanında onun hikmetlerinin de öğretilmesi, yeniden Türk-İslam sentezinin güçlenmesini sağlayacaktır.

Çalışmamızda yer alan Hacı Hasan Şükrü Efendi'nin tercümesini yaptığı *Divan-ı Hikmet*'in diğer tercümelerle yeniden ele alınması, bütünlük sağlanması açısından oldukça önemlidir.

En büyük amacımız; Hacı Hacı Şükrü Efendi'nin ve daha önceden veya aynı dönemde yapılan *Divan-ı Hikmet* tercümelerinin toplanması, gelecek nesillere Ahmet Yesevî'nin mirasının açıklanması ve onun düsturlarının anlatılmasıdır.

KAYNAKLAR

- ALAKUŞ, Meral, "Turkish Names", *The Indexer - Journal of International Indexing, Centrepiece to The Indexer*, Vol. 25, No. 3, April 2007, Pp. C 5-C 8.
- ARSLAN, Ahmet Turan, "Eyüp'te Medfun Meşâyıhtan Hacı Hasan Şükrü Efendi ve 'Tercüme-i Dîvân-ı Ahmed-i Yesevî'si, *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu IX.*, 2005, 66-69.

- BANARLI, Nihat Sami, “Sofî Terimi”, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1. C, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2001.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1985), “Türk Edebiyatında Yaşnameler”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S 1, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 151-287.
- ERASLAN, Kemal, *Dîvân-ı Hikmet’ten Seçmeler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- HACI HASAN ŞÜKRÜ, *Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevî*, Hürriyet Matbaası, İstanbul 1910.
- HASAN, Nadirhan, “*Divan-ı Hikmet*’in İstanbul’daki Bir Nüshası Hakkında”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, s. 79-82.
- KARAKUŞ, İdris (1995), “*Dîvân-ı Hikmet*’te Vezin, kafiye, Alatım Türleri ve Üslûp Özellikleri”, *Erdem, (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Hoca Ahmet Yesevî Özel Sayısı)*, 7 (21), 1995, s. 1013-1017.
- KAYA, Doğan, *Yaşname*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2004.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı ’nda İlk Mutasavvıflar*, 3. Bs., Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara 1976.
- _____, *Türk Tarih-i Dinîsi*, (Haz.: Metin Ergun), Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- ÖZKÖSE, Kadir, “Ahmed Yesevî ve Dîvân-I Hikmet”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7(16), 2006, s. 293-312.
- SARIÇİMEN, Şeyma-Kübra Yıldırım, “Tercüme-i Divânı Ahmed Yesevî”, Çorum 2016. TEZCAN, Mahmut (1993), “Ahmed Yesevînin Türk Din Antropolojisindeki Yeri”, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Dergisi*, Ahmet Yesevî Armağan, 26 (1), 1993, s. 1-7.
- YÜKSEL, Ahmet Turan (2001), “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 11, Konya 2001, s. 67-99.
- <http://www.manevihayat.com/forum/konu/bir-elmanin-hesabi-ve-helal-lokma-hikayesi.18353>
- <http://www.sonpeygamber.info/mirac-nasil-ve-ne-zaman-gerceklesti>.

EKLER

Çalışmamızda yer alan Hacı Hasan Şükrü Efendi’nin eserinin ilgili bölümlerine daha sonra yapılacak olan çalışmalara kaynaklık etmesi amacıyla yer verilmektedir.

MAHAMBET ÖTEMİSULI'NIN ŞİİRLERİNDE ARKAIK SÖZCÜKLER VE DEYİMLER

*Ayabek BAYNİYAZOV**

1. Giriş

XIX. yüzyıl Kazak Edebiyatında önemli bir yere sahip olan Kazak Türklerinin Rusya'nın sömürgeciliğine karşı direnç gösteren şiirler dile getirerek ve kendine özgü coşkulu şiir diliyle günümüz Kazak şairlerine dahi ilham kaynağı olan şair, Mahambet Ötemisuli'dir.

Her dilin lehçeleri arasında tarihî gelişim süresince zamanla kalıplaşmış dil birimleri meydana gelmiştir. Kalıplaşmış sözlerin her ögesini ayrı ayrı ele aldığımızda sözler tek başına anlaşılır gibi olsa da onları bir bütünlük içerisinde incelemek ve taşıdığı anlamı doğru tespit etmek gerekir. Bu bakımdan birbirine yakın lehçelerin saha çalışanları, kalıplaşmış dil birimlerinin aktarıldığı lehçede anlam kaymalarını önlemek için çok titiz olmalıdırlar. Günümüzde Türkiye'de Kazak Edebiyatı'ndan aktarılan bazı eserlerde buna benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu durum Mahambet Ötemisuli'nin Türkiye Türkçesine aktarılan birkaç şiiri üzerinde açıkça görülmektedir.

Sonradan yazıya geçirilen Mahambet'in her şiirinde her satır, hem edebî hem de sosyal bakımdan büyük önem taşımaktadır. Bu nedenlerden dolayı bildiride kısa da olsa Mahambet Ötemisuli'nin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmış olan şiirlerinde hangi söz ve deyimlerin yanlış aktarıldığı üzerinde duruldu.

Mahambet; doğaçlama şiir söyleme yeteneğine sahip olan, halk dilini iyi kullanan bir şairdir. Şiirlerinde, yaşadığı dönemin dil özellikleri öne çıkmaktadır. Mahambetin şiirleri, halk sözlü geleneğini devam ettirmesine rağmen onun kendisine özgü edebî dil üslubu ve sadece onun şiirlerinde, halk dilinde nadir rastlanan *arayna, qalıqpan, kerisken, sayğaq, tarlan, tarpan* vb. arkaik

* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü – Ardahan / Türkiye ayabek67@mail.ru; ayabekbainiyazov@ardahan.edu.tr

sözcükler; *alalı jılqı, aqtılı qoy, adırnasın ala ögizdey möniretip, adil jannan tüniltiw, taq meymanası tasuw, kök julın, tolarsaqtan saz keşüw* vb. gerçek anlamının dışında kullanılan deyimler mevcuttur.

Netice itibarıyla Mahambet Ötemisulı şiirlerindeki arkaik sözler ve deyimler, daha önce Türkiye Türkçesinde dil açısından ele alınmamıştır. Bu bakımdan bildiride, özellikle aktarmada önemle üzerinde durulması gereken kalıplaşmış dil birimlerini tespit etmenin önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

2. XIX. Yüzyıldaki Halk Ayaklanması ve Mahambet Ötemisulı

XIX. yüzyılda Kazak şairlerinin önemli olayları eserlerinde yansıtmaya, halkın sesi olmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Bunun nedeni de söz konusu dönemde, verimli topraklar Kazaklardan alınarak Ruslara verilmeye başlaması ve buna karşı koymaya çalışanların da en ağır şekilde cezalandırılmasıdır. Özellikle Jangir Han;¹ en verimli yaylaları, en verimli toprakları sultanlara, din adamlarına, kendisine hizmet edenlere, akrabalarına dağıtır. En büyük payı da kendisi alır. Böylece halk ayaklanmasının çıkmasına neden olur. 1836-1838 yılları arasında yer alan İsatay Taymanov'un Bökey Ordası'ndaki halk ayaklanması, toprağın daralmasından Kazak Hanlarının tutumu ile Çar Rusya'sının sömürgecilik politikasına karşı çıkan halk davasıdır (bk. Ötemisulı 2007, s. 117-204).

Mahambet Ötemisulı, bu ayaklanmayı dile getiren şairdir ve ayaklanmanın önderi İsatay Taymanov'un da en yakın arkadaşıdır. Mahambet; 1804 yılında Batı Kazakistan'da, Orda ilçesi, Beketay kumu köyünde dünyaya geldi. Gençliğini Han Sarayında geçiren Mahambet, bir süre Cangir Han'ın sarayında hizmet etti. 1824-1828 yılları arasında Orınbor'da Jangir Han'ın oğlu Zülqarnayın'ın yanında kaldığı dönemde Rusça öğrendi ve kendini geliştirdi. Arapça ve Rusçayı iyi bilen Mahambet'i Cangir Han kendisini övecek, sözünü söyleyecek şair olarak gördü fakat han sarayındaki haksızlığı görünce Cangir Han'a karşı geldi ve mücadeleye girişti. Jangir'in emirlerine uymadığı için saraydan sürüldü (bk. Mağavin vd. 1989, s. 179).

Mahambet; Kazak topraklarını istila etmeyi amaçlayan, verimli topraklara askerî kaleler inşa ederek yerleşmeye başlayan Rus Çarı'nın siyasetine ve bu amacını gerçekleştirmek için kukla gibi kullanılan Kazak hanları ile sultanlarına karşı halkı uyandıran, açıkça silahlı ayaklanmaya çağıran ilk Kazak şairidir. Bu konuda Kazak edebiyatı ders kitabında şöyle yazmaktadır: “Mahambet Ötemisulı, alev gibi yanan şair, 1836-1841 yılları arasında Batı Kazakistan'daki istilaya (Rus istilas) karşı halk ayaklanmasının öncüsüdür. Onun

¹ 1801 yılından itibaren Batı Kazakistan'da, İdil ve Yayık Nehirlerinin arasında Bökey Ordası kurulur. Cangir Han, Bökey Ordası Hanı'dır.

özgürlüğü, eşitliği arzulayan, halkının derdini dile getiren kılıç gibi keskin şiirleri ayaklanmanın sloganı olmuş ve askerin ruhunu uyandırıp coşturmuştur. Onun şiirlerinin kudretli gücü bu güne kadar okuyucularını duygulandırır, genç nesle halkını, vatanını sevmesini öğretir.” (Dayırova vd. 1996, s. 106).

Mahambet, doğaçlama şiir söyleme yeteneğine sahip olan bir şairdir. O, Narın bölgesinde yaşadı. Halkı arkasına alarak kahramanlık yapmakla kalmadı, bütün şiirlerinde kahramanlığı da anlattı. Şiirleri halkın ölmez mirası hâline geldi. *Erewil atqa er salmay* “Sağlam atı eyerlemeden”, *Kün qayda?* “Gün nerede?”, *Muñayma* “Kederlenme” şiirleri halkı ayaklanmaya, mücadeleye çağırır. Bu şiirler, ayaklanmaya katılan halk kitlesinin sloganı olmuştur.

Mahambet’in halk arasında çok yayılmış *Mahambettin Cangire aytqanı* “Mahambet’in Cangir’e Söyleği” şiiri yediden yetmişe herkes tarafından ezberlenir.

<i>Han emessiñ, qasqırsıñ,</i>	Han değilsin, aç kurtsun,
<i>Qas albastı basqırsıñ,</i>	Allah kahretsin seni,
<i>Dostarıñ kelip tabalap,</i>	Dostların gelip başarısızlığına sevinisin,
<i>Duşpanıñ seni basqa ursın!</i>	Düşmanın seni gelip rezil etsin!
<i>Han emessiñ, ılañsıñ,</i>	Han değilsin, belasın,
<i>Qara şubar jılsanıñ.</i>	Kara yılsansın.
<i>Han emessiñ, ayarsıñ,</i>	Han değilsin, hilekârsın,
<i>Ayır quyırıq şayansıñ!</i>	Çatal kuyruklu çiyansın!

Mahambet’in geçmişteki ve şimdiki Kazak şairleri arasında en güçlü şair olduğunu vurgulayarak, Mahambet Ötemisulı’nın hayatı ve edebî kişiliğini tam olarak ilk teorik açıdan değerlendiren Muhtar Avezov’dur. O, 1927 yılında yayımlanan *Edebiyat Tarihi* eserinin yedinci bölümünde ve 1933 yılında 7. sınıf için yazılan Kazak edebiyatı ders kitabında “Mahambet’in Hayatı” ve “Mahambet’in Şairliği” konuları başlığında Mahambet’in şiirlerini edebî yönden kaleme almıştır (bk. Madibayeva 2012, s. 40-43).

Mahambet’in Kazak edebiyatındaki yerini bilimsel açıdan değerlendiren edebiyat araştırmacısı ve yazar Qajım Jumaliyev’dir. O, Mahambet hakkında bilgi toplamak amacıyla halkın arasına gidip araştırmalar yapmıştır. Neticede 1938 yılında Mahambet’in bir günlük ömrünü konu alan *Ayqas* “Mücadele / Savaş” uzun hikâyesini (povest) yazdı. 1939 yılında Qajım Jumaliyev, Mahambet şiirlerini ayrı bir kitap olarak yayımladı ve 1940 yılında da kendi hazırladığı *9-sınıfın Kazak Edebiyatı* ders kitabında Mahambet’in şiirlerine yer verdi. 1948 yılında hacimli bir monografi yazdı. Eserinde, XIX. yüzyılda

Kazak edebiyatında tam bir insan tipini ortaya çıkaran ilk şairin Mahambet Ötemisulı olduğunu gösterdi. Ayrıca bu çalışmasında; şairin şiirlerini konu ve devir, dil ve yapı bakımından inceledi. Bu yüzden Kazak araştırmacıları; dünyaya Abay'ı tanıtan Muhtar Awezov, Mahambet'i de tanıtan Qajım Jumaliyev derler (bk. Musakulov 2003, s. 3-8).

3. Mahambet Ötemisulı Şiirlerinin Türkiye Türkçesine Aktarılması

Hem şair hem savaşçı kimliğine sahip Mahambet Ötemisulı'nın edebî kişiliği, şahsiyeti ve seçmeli şiirlerinden yapılan aktarmaları Türk Dünyası Edebiyatı ile ilgili Türkiye'de yayımlanan araştırmalardan bulabiliriz.² T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının yayımladığı *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, *Kazak Edebiyatı I*, 27. cildinde (bk. TDTEA: 419-423), Mahambet Ötemisulı'nın 5 şiirine yer vermiştir. Aktarmacının lehçeler arasındaki kelimelerin yakınlığını, benzerliğini dikkate alarak kelime kelime aktardığını görüyoruz. Bunlardan *Erewil Atka Er Salmay* şiirinin aktarılması üzerinde duralım. Şiirin tamamı 19 satırdır. Şiir; *Erewil atqa er salmay*, “Sağlam atı eyerlemeden” diye başlayıp ilk 18 satırı zarf-fiil öbeğinden oluşmaktadır. Şiirin son satırı ise *Erlerdin isi biter me?! (Erlerin işi biter mi?!)* soru cümlesiyle tamamlanmaktadır. Cümleler, basit cümlelerden oluşmaktadır. Öznesi, *Erlerin işi*'dir. Akıcı okunan, sözlü halk edebiyatının ve akınlar geleneğinin güzel örneği olan bir şiirdir. Şiirde, atın üzerinde savaşa gitmekte olan askerin katlanması gereken zorluklar ve şartlar dile getirilir. Aktarmacı, hem şiir başlığı hem de şiirin ilk satırı olarak geçen *Erewil atqa er salmay*'ı “Er gösterişli ata binmeden” olarak aktarmıştır (TDTEA: 419). *Erewil at*, Kazak Türkçesinde “savaş atı, savaşta binilen sağlam at”. *Erewil atqa er saluw* deyimini motamot aktarırsak “savaş atını eyerlemek” anlamına gelir. Deyimin anlamı ise “Düşmana karşı halkını korumak için savaşa gitmek”tir (KEDS, 5. cilt, s. 342). Şiirin son satırındaki *erlerin işi* ifadesi de özne olarak geçtiği için aktarmacının vurguladığı *Er* kelimesi, cümlelerin doğal yapısını bozmaktadır. Bununla beraber 4, 7 ve 18. satırda geçen ifadelerin aktarılması, şiirde şairin söylemek istediği düşünceye uygun düşmemektedir. ... *Qoñır salqın töske almay...* (4) “Sevgiliyi koynuna almadan”, ... Altı malta as bolmay... (7) “Altı tas ayran aşı olmadan”, ... *Quw tolağay bastanbay...* (18) “Kuğu başlıları idare etmeden” olarak aktarılmıştır. Bunların deyim olduğu,

² Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C IX, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: 287, Ankara 2007, XII+864 s. Koç, K. - B. Korganbekov, A. İsin, *Kazak Edebiyatı I*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, 432 s. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Mazım)*, *Kazak Edebiyatı*, C 27, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 3023, Ankara 2004, 512 s.

deyimlerin genellikle gerçek anlamı dışında kullanıldığı ve onları oluşturan öğelerin de yeni bir anlamı yansıttığı dikkatten kaçmıştır.

Doğrusu şöyle olmalıdır: *Qoñır salqın töske almay* “Serin yeli göğsüne yemeden”, *Altı malta as bolmay* “Aza kanaat etmeden”, *Quw tolağay bastanbay* “Sıkıntı, darlık çekmeden” çünkü Kazak Türkçesinde *qoñır* kelimesinin “kahverengi” anlamının dışında *qoñır* kelimesiyle oluşan *qoñır samal* “serin yel”, *qoñır jel* “serinletici serin yel” deyimleri vardır (KEDS, 10. cilt, s. 49-50). Altı malta as boluw: “aza kanaat edip” anlamında kullanılan bir deyimdir (KEDS, 1. cilt, s. 449). Buradaki *altı*, *malta* kelimeleri deyim içerisinde gerçek anlamını yitiren kelimelerdir. *Quw tolağay bastandı*: “darlık, sıkıntı çekti” anlamında bir deyimdir (KEDS, 10. cilt, s. 171). Buradaki *Quw* (kurnaz) ve *tolağay* (kel, dazlak) kelimeleri, gerçek anlamlarının dışında kullanılmaktadır.

Diğer bir şiir “Mahambet’in Baymağambet Sultan’a Söyledikleri” şiirdir. Bu şiir de şöyle başlar: Alayma, sultan alayma, / *Astıma mingen arğımaq / Ayañday tüsip maray ma? Bunları aktarmacı* “Alayım mı, sultan, alayım mı! / Altıma binecek cins bir at / Işık gibi parlayıp dikkat çeker mi?” (TDTEA: 421). Birinci satırdaki *alay-* fiilinin iki anlamı vardır: 1. Gözleri yuvalarından fırlamak. 2. (mecaz) Beğenmeyerek, hoşlanmayarak bakmak, dik dik bakmak (KEDS, 1. cilt, s. 345). Burada *alay-* kelimesi; *al-* fiilinin istek şeklinde değil, *alay-* fiilinin mecaz anlamında kullanılmaktadır. Doğrusu, “Dik dik bakma sultan, dik dik bakma” olması gerekiyor. İkinci satırdaki *Astıma mingen arğımaq* “Altıma binecek cins bir at” olarak aktarılmıştır. Ancak sıfat-fiil görevindeki *-ğan*, *-gen* ekinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı *-dığı*, *-diği* veya *-miş*, *-miş*’tir. Doğrusu, “Altıma bindiğim arğımak at” şeklinde aktarılmalıdır. *Arğımak* özel bir cins at türü olduğu için bu kelime, *ağrımak* olarak yazılıp dipnot şeklinde açıklaması verilebilirdi. Üçüncü satırdaki *Ayañday tüsip maray ma?* “Işık gibi parlayıp dikkat çeker mi?” olarak aktarılmıştır. Kazak Türkçesinde *ayañ-* fiili, atın yavaş yürüyüşüdür (KEDS, 2. cilt, s. 336); *maray-* fiili gittikçe hızlanmak anlamındadır (KEDS, 11. cilt, s. 72). Doğrusu, “Yürürken dörtnala koşabilir mi?” olmalıydı.

Netice itibarıyla aktarılan şiirlere bakıldığında bazı kelimelerin, deyimlerin ve kalıp sözlerin doğru anlamda aktarılmadığı görülmektedir. Aktarmacı, karşılık bulmada yanıldığı dil birimlerini arkaik kelimeler ya da az kullanılan deyimler ve kalıp sözler oluşturmaktadır çünkü bu kelimelerin doğru karşılıkları artık akademik sözlüklerde yaşatılmaktadır.³ Aktarmacı, Mahambet’in nazım eserlerinin XIX. yüzyıl olaylarını konu eden şiirler olduğunu ve o dö-

³ İsmet Kenesbayev, *Frazeologiyalık Sözdik*, 2. Baskı, Arıs Yayınları, Almatı 2007, 800 s. Ahmet Baytursınulı Dil Bilimi Enstitüsü, *Kazak Edebi Tilinin Sözdigi*, XV Cilt, Dil Bilimi Enstitüsü Yayınları, 2011.

nemin kelime hazinesini de yansıttığını göz önüne alarak izahlı Kazak sözlüklerine başvurmalıydı.

4. Mahambet Şiirlerinde Geçen Bazı Arkaik Kelimeler ve Deyimler

Arkaik sözcükler, ait olduğu dönemin dil özellikleri yanında o dönemin toplum hayatı, gelenekler, görenekler, yaşam tarzı, inanç sistemleri hakkında da ipucu verirler. Bunun yanında sözcüklerin etimolojisinin araştırılması ve tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişikliklerin irdelenmesinde de önemli birer yol göstericidirler (Küçük 2013, s. 118). Kazak dil biliminde Mahambet'in kullandığı dilin özellikleri üzerine Rabiğa Sızdıkova'nın çalışmaları vardır. O, Mahambet'in şiirlerinin birçok arkaik kelimeleri içerdiğine dikkat çekmekte ve bunun nedenini de şairin ozanlık geleneğini edebî dile taşıyıp birleştirci, edebî dili geliştirici özelliğe sahip olduğuna bağlamaktadır (bk. Sızdıkova 1993, s. 179-184).

Mahambet Ötemisulı'nın dili de kendi yaşadığı dönemin edebî dilini yansıtmaktadır. Mahambet'in yüzyıllardan beri yaşayagelen halkın şiir sanatını, söz hazinesini ustaca kullanıp bize kadar taşıyıcı olmasından; onun dilinde benzetmelere, kalıp sözlere, metaforlara ve atasözlerine bolca rastlanmaktadır. Bundan dolayı Mahambet şiirlerinde, günümüz okuyucusuna yabancı gelen kelimelerin bulunması da doğaldır. Mahambet'in şiirlerindeki anlaşılması güç, eski kelimeler üzerindeki çalışmalar Kazak dil biliminde hâlâ güncelliğini kaybetmemiştir (bk. Toktagul 2003, s. 39).

Arkaik kelimelerin anlamlarını tespit etmede *On beş ciltlik Kazak Edebi Dili Sözlüğü*'nden (KEDS)⁴ yararlandık. Sözlük, arkaik kelimelerin bulunup ortaya çıkarılmasında ana kaynağımız oldu.

Ärayna (arkaik söz): Ärayna “Sabret” şiirindeki “sabır, tahammül” (KEDS, C I, s. 580) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Ärayna, *jigitter*; ärayna! “Sabırlı ol, yiğitler, sabır eyle!”⁵ (Ötemisulı 2007, s. 33)

Alqala- (arkaik söz): *Kün Bolğan* “Gün Olmuştu” şiirindeki “bir araya gelmek, toplanmak” (KEDS, C I, s. 419) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Alqalağan <i>jer bolsa</i> ,	Kalabalığın toplandığı yer olsa,
Azamat bası quralsa,	Erkekler bir araya gelse,

⁴ Ahmet Baytursınulı Dil Bilimi Enstitüsü, *Kazak Edebi Tilinin Sözdigi*, XV Cilt, Dil Bilimi Enstitüsü Yayınları, 2011.

⁵ Mahambet Ötemisulı'nın şiirlerinin aktarımı Prof. Dr. Orhan Söylemez'le birlikte yapılmıştır.

Mäşuwrat keñes suralsa,

Meşveret meclisi kurulsa,

Mäşuwrat berer er edik.

Fikir verenler idik.

(Ötemisulı 2007, s. 105)

Şal (arkaik söz): Ärayna “Sabret” şiirindeki “boz, açık toprak rengi” (KEDS, C XV, s. 212) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

*Küşigen jündi şal **jebe***

Kartal tüylü boz ok

Jawına qarday boray ma?

Düşmana fırtına gibi eser mi?

(Ötemisulı 2007, s. 33)

Maydan (arkaik söz): Arğımaq, Seni Saqtadım “Arğımak, Seni Kordum” şiirindeki “zariflik, şıklık” (KEDS, C X, s. 747) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

*At - jigittiñ **maydanı**,*

At, yiğitin zarifliği (kanadı),

Qılış - jannıñ därmeni...

Kılıç - canın ruhu...

(Ötemisulı 2007, s. 19)

Qarı (arkaik söz): Elmen Qoştasu “Halkla Vedalaşma” şiirindeki “boy, kabile, soy” (KEDS, C IX, s. 396) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Amandaspay attandım

Hâl hatır sormadan atlandım

*Ata-ana, **qarım**.*

Ata-ana, akrabalarım.

Joliğispay jöneldim,

Görüşmeden yola koyuldum,

Allah’ın qosqan jarına.

Allah’ın koştığı yarıma.

(Ötemisulı 2007, s. 56)

Alğınşı (arkaik söz): Qaqaquwlap şaqırmay “Israrla çağırmadan” şiirindeki “eş, yâr, kadın” (KEDS, C I, s. 393) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Alğınşı alğan aruwdiñ

Yâr olarak aldığın güzelin

Aqşa betin soldırmay...

Güzel yüzünü soldurmadan...

(Ötemisulı 2007, s. 86)

Astana (arkaik): Tarlanım “Kartalım” şiirindeki “bütün halk, millet” (KEDS, C II, s. 34) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Ayğaylasa beldiği baylanğan,

Bağırdığında kemeri bağlanan,

Astana jurtın aynalğan, Halkını çok seven,
Astına turman bolsam dep... Altına koşum olsam diye...
 (Ötemisulı 2007, s. 83)

Qırqarla- (arkaik): *Minken Er* “Yürekli Er” şiirindeki “ardı sıra gitmek, peşi sıra gitmek” (KEDS, C X, s. 597) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Erkek qoyday bölünip, Sürüden bölünüp giden koç gibi,
Qırqarlanıp ötken er... Ardı sıra geçen er...
 (Ötemisulı 2007, s. 101)

Emse- (arkaik): *Mahambettin Baymağanbet Sultañğa Atyqan Sözi-3* “Mahambet’in Baymağanbet Sultan’a Söyledikleri-3” şiirindeki “özlemek, çok arzulamak” (KEDS, C V, s. 271) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Edildi körip emsegen, İdil’i görüp imrenen,
Jayıqtı körip jemsegen... Yayık’ı görüp heveslenen...
 (Ötemisulı 2007, s. 50)

Sur jebe (arkaik): *Tarlanım* “Kartalım” şiirindeki “eskiden bahadırların kullandığı keskin yay oku” (KEDS, C VI, s. 253) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Sadağınñ kirisin Yayının kirişini de
Sarı altınğa maldırğan, Saf altınla kaplamış,
Sur jebeli oğına Keskin yay okuna
Tawıqtıñ jünin qoydırğan. Tavuk tüyü bağlamış...
 (Ötemisulı 2007, s. 83)

Mahambet’in şiirlerinde günümüzde birden çok kelimeden kurulan ve öğelerinin anlamları ile deyim anlamı arasında hiçbir ilişki bulunmayan deyimler de vardır. Mustafa Özkan, deyimlerle ilgili olarak “Deyimlerde, grubu oluşturan kelimelerin anlamlarından farklı bir anlam aktarılmaktadır. Bu anlam aktarmalarında genellikle benzerlik ve kalıplaşma önemli rol oynamaktadır. Bu bakımdan deyimler birden çok öğeden oluşmuş bile olsalar, tek kavrama karşılık olarak kalıplaşırlar.” demektedir (Özkan 2004, s. 2293-2294).

Mahambet’in *Berkinip Sadaq Asınbay* “Cesaretle Yay Sırtında Taşımadan” şiirindeki *qozi jawırın* deyimini, “kuzu ve kürek kemiği” kelimelerinden

oluşan bir deyimdir. Şiirdeki kavram olarak anlamı ise “kuzu kemiği büyüklüğünde olan yay oku”dur (KEDS, C VI, s. 223).

Qozi jawırın oq almay, Yay okunu germeden,
Atqan oğı joğalmay, Atan oku boşa gitmeden,
... Üyde otırğan jigitke ... Evde oturan yiğide
Tep-tegin ataq bolar ma?! Havadan nam olur mu?!

(Ötemisulı 2007, s. 58)

Aşağıdaki deyimlerde; deymi oluşturun öğelerin anlamları üzerinde değil, deyimlerin taşıdığı anlamları ve geçtiği satırdan örnekler vererek sınırlı tutacağız.

Alalı julqı, aqtılı qoy (deyim): Aymaq Köl “Durgun Göl” şiirindeki “sayısız yılkı, hesapsız küçükbaş hayvanlar, davar” (KEDS, C I, s. 358) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Alalı julqı, aqtılı qoy, Sayısız hayvanları,
Añdığan böri jemey me Pusudaki kurt yemez mi
İyesi uyıqtap jatqan soñ?!.. Sahibi uykuya yattıktan sonra?!..

(Ötemisulı 2007, s. 107)

Altı malta as bolmay (deyim): *Erewil Atqa Er Salmay* “Sağlam Atı Eyerlemeden” şiirindeki “aza kanaat etmeden” (KEDS, C I, s. 449) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Altı malta as bolmay, Aza kanaat etmeden,
Öziñnen tuvğan jas bala, Özünden doğan küçük bala,
Sakalı şığıp jat bolmay, Sakalı çıkıp yabancı olmadan,
... Erlerdiñ isi biter me?! ... Erlerin işi biter mi?!

(Ötemisulı 2007, s. 22)

Qandı köbik jütqızuw (deyim): *Berkinip sadaq asınbay* “Cesaretle yayı sırtında taşımadan” şiirindeki “yerle bir etmek, yok etmek” (KEDS, C IX, s. 230) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Qasarısқан jawına Direnen düşmanını
Qandı köbik jutqızıp... Yerle bir edip...

(Ötemisulı 2007, s. 58)

Quw tolağay bastanuw (deyim): *Erewil atqa er salmay* “Sağlam atı eyerlemeden” şiirindeki “darlık, sıkıntı çekmek” (KEDS, C X, s. 171) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Tebingi teris tağınbay... Tebingiyi ters örtmeden...

Quw tolağay bastanbay, Sıkıntı, darlık çekmeden,

Erlerdiñ isi biter me?!.. Erlerin işi biter mi?!..

(Ötemisuli 2007, s. 22)

Quyriq-jalın şart tüyüw (deyim): *Mahambettin Baymağanbet Sultanğa Atyqan Sözi-10* “Mahambet’in Baymağanbet Sultan’a Söyledikleri-10” şiirindeki “atlı arabasını, at arabasını hazırlamak” (KEDS, C X, s. 268) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Quyriq-jalın şart tüygen, Atlı arabası hazır duran

Men keskekti erdiñ soyımın... Ben cesur er soyundanım...

(Ötemisuli 2007, s. 52)

Meymanası tasuw (deyim): *Munar Kün* “Puslu Gün” şiirindeki “sevinmek, şad olmak” (KEDS, C XI, s. 158) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Tüs qıla gör, qudayım, Rüya olmasını dilerim, Allah’ım,

Bizdey taq meymanası tasqanğa, Bizim gibi taht için şad olana,

Bizdiñ er İsatay ölgen kün, Bizim erimiz İsatay’ın öldüğü gün,

On san baytaq bülgen kün... Çileli dönemin doğduğu gün...

(Ötemisuli 2007, s. 80)

Tolarsaqtan saz keşüw (deyim): *Tolarsaqtan Saz Keşip* “Zor Günleri Baştan Geçirip” şiirindeki “sıkıntılara katlanmak, zor günler geçirmek” (KEDS, C XIV, s. 233) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Tolarsaqtan saz keşip, Zor günleri baştan geçirip,

Toqtamay tartıp şığarğa Duraksamadan geçip gitmeye

Qas ülekten tuwğan qatepti İyi cinsli erkek deveden doğan dayanıklı

Qara nar kerek bizdiñ bul iske... Güçlü deve gerek bizim bu işe.

(Ötemisuli 2007, s. 34)

Adırnasın ala ögizdey möñiretip (deyim): *Tarlanım* “Kartalım” şiirindeki “haykırtıp, feryat ettirip” (KEDS, C XII, s. 74) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Astına turman bolsam dep, Altına koşum olsam diye,
Jurtına qurban bolsam dep, Yurduna kurban olsam diye,
Adırnasın ala ögizdey möñiretken... Kirişini feryat ettiren...
 (Ötemisulı 2007, s. 83)

Ädil jannan tüñiltiw (deyim): *Mahambettin Baymağanbet Sultanğa At-yqan Sözi-XIII* “Mahambet’in Baymağanbet Sultan’a Söyledikleri-XIII” şiirindeki “ümidini yitirmek” (KEDS, C II, s. 366) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Tinikeydey tektiñdi, Tinikey gibi üstününü,
İtelgi közin töñkertip, Cilve yaptırtıp,
Küşiktey dawsın qıñsıtıp, Köpek yavrusu gibi sesini kısıtıp,
Aş küzendey belin бүgiltip, Aç kokarca gibi belini büküp,
Ädil jannan tüñiltip, Ümidini yitirtip,
At kötine üñiltip, Ata ters bindirip,
Artıma salsam dep edim... Arkamdan getirsem demiştim...
 (Ötemisulı 2007, s. 54)

Kök julın (deyim): *Altı künde alawlap* “Altı gündür tutuşup” şiirindeki “bir deri bir kemik kalan at, çok zayıf at” (KEDS, C VIII, s. 8) anlamındaki bu deyimın şiirde kullanımı şu şekildedir:

Erteden salsa keşke ozğan, Koşmaktan hiç usanmayan,
Ildıydan salsa töske ozğan, Bayırdan dağın yamacına koşan,
Kök moyındı kök julın, Kök boyunlu yürük zayıf at,
Tomağa közdi qasqa azban... Yuvarlak gözlü sakar azban...
 (Ötemisulı 2007, s. 61)

Rabiğa Sızdıkova’nın üniversiteler için yazdığı *Kazak Edebi Dilinin Tarihi* adlı ders kitabının “Mahambet Şiirlerinin Dili” başlıklı bölümünde *tarlan, tarpan, battavıq, qalıqpan, sayğaq, kerisken, jemsew* kelimeleri, arkaik kelime olarak geçmektedir (Sızdıkova 1993, s. 182). Çalışmamızda rehber edinerek kelimelerin anlamlarını tespit ettiğimiz 2011 yılında yayımlanan çok

kapsamlı on beş ciltlik *Kazak Edebi Dili Sözlüğü*'nde (KEDS) bu kelimelerin anlamları açıklanmış fakat arkaik kelimeler olduğu belirtilmemiştir. Günümüzde sıraladığımız kelimelerin anlamları halk tarafından pek bilinmediği için, çalışmamıza arkaik kelime olarak alınması uygun görülmüştür.

Tarlan (arkaik): *Mahambettin Baymağanbet Sultanğa Atyqan Sözi-3* “Mahambet’in Baymağanbet Sultan’a Söyledikleri-3” şiirindeki “dağ kartalı” (KEDS, C XIII, s. 743) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Tawdağı tarlan şubar biz edik... Dağdaki kartal biz idik...
(Ötemisulı 2007, s. 50)

Tarpañ (arkaik): *Tolarsaqtan saz keşip* “Zor günleri baştan geçirip” şiirindeki “hergele, bineğe alıştırılmamış” (KEDS, C XIII, s. 747) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Tarpañday tizesin bügip ot jegen, Tarpan gibi dizini büküp ot yiyen,
Tağı sindi mırza edik... Başiboş bey idik...
(Ötemisulı 2007, s. 34)

Battawıq (arkaik): Arğımaqtıñ balası “Arğımak atın yavrusu” şiirindeki “hayvanların beslendiği otlu bitki” (KEDS, C III, s. 108) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Balağı tükti qoñır qaz Bacağı tüylü konur kaz
Battawıqqa toya ottamas... Battawıq otuna doymaz...
(Ötemisulı 2007, s. 23)

Qalıqpan (arkaik): *Eriskendey er bolsa* “Yığide layık er olsa” şiirindeki “kartalgiller ailesinden yırtıcı bir kuş” (KEDS, C IX, s. 162) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Men - qaraqustan tuwğan qalıqpan Ben; çaylaktan doğan qalıqpan
Söyler sözge jalıqpan... Söyleyecek sözden bıkmam...
(Ötemisulı 2007, s. 39)

Sayğaq (arkaik): *Jalğan Düniye* “Yalan Dünya” şiirindeki “mezarın başına işaret olarak konulan direk, mezar tahtası” (KEDS, C XII, s. 540) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Sazdawğa bitken quba tal Sazlıkta biten söğüt ağacı
Kimderge sayğaq bolmağan?! Kimlere sayğak olmadı?!

Basına jibek baylağan Başına ipek bağlayan
Aruwlar kimnen qalmağan?! Güzeller kimlere yâr olmadı?!
 (Ötemisulı 2007, s. 112)

Keriskendey (arkaik): *Tarlanım* “Kartalım” şiirindeki “iri yarı, devasa” (KEDS, C VII, s. 677) anlamındaki bu sözcüğün şiirde kullanımı şu şekildedir:

Kermiyiğim, kerbezim, Hoş görünüşlü, süslüm,
Keriskendey şandozım!.. İri yarı yürüğüm!..
 (Ötemisulı 2007, s. 83)

5. Sonuç

Sonuç olarak bir toplumda kelimelerin arkaik olması ortama da bağlı, olup biten tarihî olaylarla da ilgilidir. Arkaik kelimeler, aynı zamanda yaşadığı dönemi yansıtarak dönemin dil özelliklerini gösteren bir belgedir. Mahambet’in şiirlerinde ele aldığımız günümüzde halk tarafından hiç kullanılmayan ve unutulmaya yüz tutan, yaşamını sadece sözlüklerde sürdüren arkaik kelimeler ve deyimler de öyledir. O dönemlere ait eserlere bakıldığında anlam olarak anlaşılması güç kelimelerin ortaya çıkması doğaldır. Okuyucu, genelde öyle kelimelere cümle içerisinde anlam kazandırmaya çalışır. Oysa mutlaka başvurulması gereken kaynaklar vardır. Lehçeler arası çalışmalarda, özellikle aktarmalarda bunlar dikkate alınmalıdır. Gerçek anlamı dışında kullanılan sözcükler her lehçede mevcuttur. Bunlar her toplumun maddi ve manevi kültürünü yansıtan sözler olduğundan üzerinde düşünülmelidir.

KISALTMALAR

KEDS *Kazak Edebi Dili Sözdigi*, XV Cilt, A. Baytursınulu Dil Bilimi Enstitüsü Yayınları, 2011.

TDTEA *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004.

KAYNAKLAR

DAYIROVA, A. – T. Abdirahmanov, K. Aytkaliyev, *Edebiyat 5. Sınıf Ders Kitabı*, Ravan Yayınları, Almatı 1996, 334 s.

KÜÇÜK, Serhat, “Zâtî Divânı’nda Arkaik Unsurlar” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2013, s. 49, s. 117-130.

MAĞAVİN, M. - M. Baydildayev, *Bes Ğasır Jırlaydı*, C II, Jazuşı Yayınları, Almatı 1989, 384 s.

MADİBAYEVA, K., “Muhtar Avezovtın Edebiyet Tarihın Zerttev Enbegi”, Bulletin KazNU, Filology Series, Almatı 2012, No: 4 (138).

- MUSAKULOV, Amir, “Mahambet Jane Mahambettanu Ğılımı”, *Mahambet-Ult-Azattıq Köterilis Jarşısı Konferansı Bildirileri*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Çimkent 2003, s. 3-8.
- ÖTEMİSULI, Mahambet, *Jorıq Jırları*, Halıqaralıq Abay klubı Yayınları, Almatı 2007, 408 s.
- SIZDIKOV, Kerim, “Mahambettanudın Bastav Bulaktarı”, *Mahambet – Ult-Azattıq Köterilis Jarşısı Konferansı Bildirileri*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Çimkent 2003, s. 8-12.
- SIZDIKOVA, Rabiğa, *Qazaq Edebi Tilinin Tarihi (XV-XIX Gasırlar)*, Ana Tili Yayınları, Almatı 1993, 320 s.
- TOKTAGUL, Biken (2003), “Mahambettanudın Bastav Bulaktarı”, *Mahambet – Ult-Azattıq Köterilis Jarşısı Konferansı Bildirileri*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Çimkent 2003, s. 39-48.
- ÖZKAN, Mustafa (2004), “Deyimleşmiş İkillemeler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 20-26 Eylül 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/II, Ankara 2004, s. 2289-2317.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE *-mAlU ol-* KARMAŞIK FİİLİ

Ayfer AYTAÇ*

Sınırlı sayıdaki çalışmada yer verilmiş olan karmaşık fiiller (complex verb), sıfat-fiil ekleriyle *ol-* yardımcı fiilinin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik fiillerdir. Bunlar, adlandırmalarda farklılıklar olsa da dil bilgisi çalışmalarında genel olarak üçe ayrılmışlardır (Banguoğlu 2000, s. 482-487; Korkmaz 2017, s. 200; Ediskun 2004, s. 239-243):

Birincisi, Banguoğlu ve Korkmaz'ın öncelik fiilleri, Haydar Ediskun'un ise *bitirme fiilleri* olarak adlandırdığı fiillerdir. Geçmiş zaman sıfat-fiili ile *-mİş ol-* şeklinde kullanılan öncelik fiilleri veya *bitirme fiilleri*; yardımcı fiilin aldığı zamanın öncesinde kılışın ve oluşun bitmiş, tamamlanmış olduğunu anlatırlar: *görmüş ol-*, *unutmuş ol-*, *varmış ol-*, *öğrenmiş ol-* vb.

İkincisi; Banguoğlu ve Ediskun'un *başlama fiilleri*, Korkmaz'ın ise *alışkanlık fiilleri* olarak adlandırdığı fiillerdir. Geniş zaman sıfat-fiili ve bunun olumsuzu ile *-Ir ol-* ve *-mAz ol-* şeklinde kullanılan *başlama* veya *alışkanlık fiilleri*; yardımcı fiilin aldığı zamandan başlayarak kılışın ve oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık hâlinde sürdüğünü anlatırlar: *çalışır ol-*, *arar ol-*, *görmez ol-*, *bakmaz ol-*.

Üçüncüsü ise Korkmaz ve Banguoğlu'nun *niyet fiilleri*, Ediskun'un *davranma fiilleri* olarak adlandırdığı fiillerdir. Gelecek zaman sıfat-fiil ekiyle *-AcAk ol-* şeklinde ve *-IcI ol-* ile kullanılan *niyet* veya *davranma fiilleri*; oluş ve kılışın düşünce, niyet ve teşebbüs hâlinde olduğunu anlatırlar:¹ *gidecek ol*, *gidici ol-*, *soracak ol-*.

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Ediskun, sadece *-AcAk* ekiyle yapılan fiillerden söz eder (Ediskun 2004, s. 242). Korkmaz ise *-AsI ol-* ve *-(I)sar ol-* kullanımlarını da niyet fiillerine eklemiştir (Korkmaz 2017, s. 200): *alası ol-*, *diyesi ol-*, *alımsar ol-*, *verimsar ol-* vb.

Karmaşık fiillerin bu sınıflandırmaları, genel olarak Türkiye Türkçesindeki kullanımlara göre yapılmıştır. Ancak Eski Anadolu Türkçesinde *gereklilik fiilleri* olarak adlandırabileceğimiz *-mAlU ol-* şeklinde bir karmaşık fiil türü daha bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesinde gereklik kipi çekiminde kullanılan *-mAlP* eki, Eski Anadolu Türkçesi döneminde sıfat-fiil eki olarak fiil isimleri yapar. Daha sonra, gereklik kipi çekimi için kullanılmaya başlanmıştır. İlk dönem metinlerinde nadiren görülen ek, Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş döneminde yaygınlaşır (Ergin 1999, s. 313). Bu dönemlerde *-mAlI* eki, çoğunlukla *-mAlI ol-* yapısında kullanılmıştır. Jean Deny, *Türk Dili Grameri* adlı eserinde bu yapının da bir karmaşık fiil türü olduğunu belirterek Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış olarak “ağlayacak oldu, ağlamak raddesine geldi” anlamında *ağla-malu ol-* kullanımında yaşadığını söylemiştir (Deny 1941, s. 466). Ancak sadece iki cümle örnek vermiş, kullanım özelliklerine değinmemiştir.³

Deny, *-mAlU ol-* kullanımının *niyet fiilleri* ile aynı anlamı taşıdığını belirtse de asıl işlevi -niyet fiillerinde olduğu gibi- oluş veya kılışım düşünce / niyet aşamasında olduğunu bildirmek değildir. Bu nedenle *gereklilik fiilleri* olarak adlandırılması tercih edilmiştir.

-mAlI sıfat-fiili, günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir. Ahad Üstüner; *mAlI* sıfat-fiil ekinin Kars, Iğdır, Bitlis-Ahlat gibi Azerbaycan Türkçesinin etkili olduğu bölgelerde de seyrek olarak görüldüğünü belirtir.⁴ Azerbaycan Türkçesi dışında *Türkmen Türkçesi*, *Gagavuz Türkçesi* ve *Kırım Tatar Türkçesinde de görülür* (Üstüner 2000, s. 145).⁵ Aynı zamanda Ferit Yusupov, *-mAlI* ekinin Tatar Türkçesinde Nurlat-Kaybıç *ağzı için ayırıcı bir özellik olduğunu belirtmiştir* (Yusupov 2014, s. 16). Başkurt Türkçesinin bazı ağızlarında da görülmektedir (Yusupov 2014, s. 17; Şçerbak 2016, s. 78) Çuvaşçada ise *-malla* şeklindedir: *kaymaalla sın* “gidecek adam” (Serebrennikov - Gadjeva 2011, s. 185).

² *-mAlI* ekinin *-mA* fiilden ad türetme eki ile *-IU (< -lğ)* sıfat yapma ekinin birleşmesinden oluştuğu kabul edilmektedir (Ergin 1999, s. 313; Korkmaz 2009, s. 693).

³ Eserde, bu tür fiillerin Eski Osmanlı Türkçesinde daha çok kullanıldığı belirtilerek şu örnekler verilmiştir (Deny 1941, s. 466): *kul ve karavaş yazılmalı olsa nefer diyü yazarlar; elliden tecävüz etmeli olsa elbette ‘arz oluna*.

⁴ *-mAlI ol-* karmaşık fiili de bu ağızlarda görülebilmektedir (Üstüner 2000, s. 146): *kějovaya mindi, kęşti memleketine gętmeli oldular* (Kars, Ahıska-Koyundere).

⁵ Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde gereklik çekimi, kişi ekleri almadan zamirlerle yapılır: *men yazmalı* “yazmalıyım”, *sen yazmalı* “yazmalısın”, *o yazmalı* “o yazmalıdır” şeklindedir (Serebrennikov - Gadjeva 2011, s. 185; İlker 1997, s. 125). Gagavuz Türkçesinde zamirler, bazen gereklik şeklinden sonra kullanılır (İlker 1997, s. 125): *sormalı ben, çalışmalı biz*.

Batı grubu Türk lehçelerine ait olan *-mAlI* eki ve *-mAlI ol-* yapısının Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde de görüldüğü tespit edilmiştir (Güvenç 2013, s. 1619):

*Eğär ki hıyınına ülüşlü bolsañ ne haybatına da ülüşlü bolmalı bolgaybiz
zera ki yoñtur şähärimiz ki bunda ħalmalı bolgay
zera egär ki kelmäli bolgay edi özgä k'risdos
avazından köp suvnuñ tañlamalı boldı turganı teñizniñ
yazıñ ħılınmalı boldum*

Eski Anadolu Türkçesinde Kullanımı

Türkiye Türkçesinde gereklilik kipinin bildirme (*ödemelisin, bulmalıyız, yaslanmalıdır* vb.), görülen geçmiş zaman (*yapmalıydım, anlatmalıydım*), anlatılan geçmiş zaman (*yerleşmeliymişim, yürümeliymişim* vb.) ve şart (*ödemeliysem, dönmeliysek* vb.) birleşik çekimlerine rastlanmaktadır (Banguoğlu 2000, s. 471-473). Bunlar dışında farklı çekimler kullanılmak istendiğinde *gerek-*, *zorunda kal-*, *-mAk lazım gel-* vb. çeşitli yapılar kullanılmaktadır: *zorunda kalacaktım, gerekecekmiş, kullanmak lazım geldikçe* vb.

Eski Anadolu Türkçesindeki *-mAlU ol-* yapısı, Türkiye Türkçesindeki *zorunda / mecburiyetinde kal-* / *ol-* ve *-mA* + İyelik eki + *gerek-* yapılarıyla kurulan gereklilik ifadelerini karşılamaktadır.

Gerek- fiili, Eski Anadolu Türkçesinde çoğunlukla *gerekmez* kullanımıyla görülür. Mehmet Özmen; *Tarama Sözlüğü*'nde bulunan kırk üç örneğin kırk ikisinde *gerekmez*, tek örnekte *gereke* ve yine tek örnekte de *gerekmeyen* biçiminde geçtiğini tespit ederek 13. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar *gerek-* fiilinin yaygın kullanım şeklinin geniş zamanın üçüncü teklik kişisi olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmasında Özmen; Eski Anadolu Türkçesinden önce de *kerge-* fiilinin çekimli biçimlerinin yaygın olmamasına, *gerek-* biçimini aldıktan sonra da olumsuz geniş zaman çekimi dışında nadir kullanılmış olmasına dikkat çekmiştir (Özmen 2003, s. 178).

Gerek- fiili; yalnızca *gerekmez* şekliyle yaygın kullanılırken *-mAlU ol-* yapısı, *ol-* fiilinin girebildiği çekimlerde gerekliliğin ifade edilmesine imkân sağlar. Bu kullanımda, kişi ve zaman eklerini *ol-* yardımcı fiili alır. Kiple- rin çekimleri dışında *-mAlU olıcak*, *-mAlU olıncaya değin*, *-mAlU oldukça*, *-mAlU olan*, *-mAlU olduğu* vb. sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerini de alarak *gerek-* fiiline göre daha geniş bir kullanım alanına sahip olmaktadır yani *gerek-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde görülmeyen (*gereklikçe, gereken, gerektiği, gerekince, gerekinceye kadar* vb.) çekimli biçimlerini bu dönem metinlerinde

-*malu ol-* karşılamaktadır. Aşağıda çeşitli çekimlerdeki kullanımı örneklen-
dirilmiştir:

Geniş Zaman

*kaçan bir kişiniñ endāmında baş çıksa ve çıkdığı yērün eti yense aña
'arabca ekile ve pārsice hōre derler ve türkce kesme ve göyündürme derler,
bir nêçeler anı tizkireyile keserler arıdurlar ve bir nêçeler demür dağlağuyıla
dağlarlar ammā anda kesilmedük ve yā göyünmedük bir habbe deñlü nes-
ne kalsa gērü endāma yayılır; ikiledin **kesmelü ve göyündürmelü olur** (EM
22b/3-6)*

Görülen Geçmiş Zaman

*Vakti şol kadar geçürdük haşat vaktinde **anmalu olduk**, şakalumuz ağardı
hiç āhiri yok fesadumuzun **gitmelü olduk** (Ma. 45/4)*

*Uçarken **düşmeli oldum** havādan*

Niyāz itdüm umup kuvvet hudādan (Fa. 1963)

*Eres kenarında cenk **itmelü oldular** (TS VII, Ta. Sel. XV. 105)*

*Çün sa 'lūk **göçmelü oldu**, diledi Urviyye 'yi deveye ura ala gide. (TS VII,
Ferec. XV. 412)*

Şart Kipi

***hap yutmalu olsa** üzerine bir kaşık ılıcak su içmek münasıptır (MŞ,
12b/8)*

*eger **ussu gitmelü olsa** tavuk yünün boğazına soka kustura (TS VII, Ya-
digār. XIV. 20-2)*

*Kaçan ki Hak Taālā bir eve rahmet ve bereket **yirmelü olsa** ol eve evvel
konuk gönderir (TS VII, Saat. XV. 27)*

***Gelmelü olsa** ādeme devlet / Yedilür bir kıl ile bî-zahmet (TS VII, Ş. G.
XVI. 83)*

*Eğer **satmalu olsañ** benim gibi müşteri eline girmez. (TS VII, Anter.
XVI. 240)*

*Cedvel (Fa.): Bir ma 'ruf doğru tahtadır; çizi **çizmelü olsalar** anınla çizer-
ler (TS VII, Nièmeti. XVI. 227)*

İstek Kipi

*Dahı sakınalar şunun gibi gıdadan ısıırıp **kesmelü ola** diş zahmet göre
(TS VII, Hazain. XV. 12-2)*

*bir ulu pâdişâha elçi **göndermelü olalar** cehd eyleyüp memleketde aramak gerek şol ki hayretde 'âkil ola* (Ma. 269/1)

*Sen gönülden taşra değilsin ki seni **anmalu olam*** (TS VII, Gül. Ter. XV. 51)

*Ol sâat ne hâl ola ki can-ı gövdeden **çıkmalu ola*** (TS VII, Gül. Ter. XV. 58)

Emir Kipi

Demiştin ey peri ki Cem'i valsa irgürem

***Dimelü olmasun** sana tekrar unutma gel* (TS VII, Cem Divanı 136)

Birleşik Çekim

Veli ol gişi kim tohmı ekerdi / hemândem başlanup buğday biterdi

*Varınca tarlanuñ başına ol er/ **Olurdu biçmelü** ekdügi yekser* (Fa. XVI. 499)

*Irağ olsun ol endişe hatırdan ki eger âşikâre olup **bilinmelü olursa** kişiyi utlu ide* (TS, Câm. Na. XVI. 105)

*fi'l-cümle pâdişâhların âdâbı çoğ olur ve eger hep **söylemelü olursa** bu kitâb üslûbundan çıkılır* (Ma. XVI. 269/10)

Zarf-fiil Ekleriyle Kullanımı

*ne fâide olur kuşûr-ı müceddide çün âhîr kabre **girmelü olıcak** ve ne hâşıl olur cünûd-ı mühenniden çün âhîr tenhâ **gıtmelü olıcak** dünyadan* (Ma. 170/10)

*Sitti bint Firuz ve Gülpaşa bint Abdullah örfe salınup işkence **olmalu olıcak** hamlimiz vardır dediler, ol sebepten işkence olmadı* (TS VII, Sic. B. XV. 7, 416)

*...nice tecrübeler etmek gerek eger biri **bilmelü olıncaya değin*** (Ma. 256/7)

*Sefer-i hicrde dâim gam ile gussa yirin / Doymaz oldum bunlara **yimelü oldukça** yirin* (TS VII, Mes. Div. 86)

*Ve kimseyi öğersen şöyle öğme ki sonra **yermelü olıcak** yermiyessin.* (TS VII, Kab. XV. 268)

***suvarmalu oldukça** üzerlerine birer haşır örtüp şuyı haşır üzerine döke* (KF 38a/6-7)

Ölmeli oluncağaz hem ol yiğit / Güldü ol vaktin katı sen gey işit (TS VII, Mevlid 27)

Sıfat-fiil Ekleriyle Kullanımı

'ākil oldur ki meclisde söz söylemelü olduğu vaqt Allah'ın sem'ini fikr ide (Ma. 73/8)

Melābi' (Ar.): Botlamalu olan develer. (TS VII, Bab. XVI. 1, 55)

Mukrib (Ar.): Toğurmalu olan deve ve iki yaşına girmeli olan köşek ve kulun. (TS, Bab. XVI. 1, 111)

-mAll ol- Yapısının Olumsuzluğu

-mAll ol- yapısının olumsuzluğu, -mAll değil şeklinde yapılmaktadır. *Tarame Sözlüğü*'nde tek veri olarak tanıklanmıştır (TS VII: 1974, s. 199):

Sanma sen buse-i la'lin gibi can sakınam

Hamdülillah ki bu dahı satun almalı değil

Eski Anadolu Türkçesindeki bu kullanım Azerbaycan Türkçesinde de görülür (Aytaç 2017, s. 343): *Yəni heç kəsi qınamalı deyil.*

-mAlU ol- Karmaşık Fiilin Kiplik Anlamları

-mAlU ol- yapısının kiplik anlamlarını tespit edebilmek için Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi hem *gerek + istek eki* kullanımının hem de -mAll ol- yapısının devam etmesi nedeniyle Azerbaycan Türkçesindeki kullanımlarına bakmak faydalı olacaktır:

Çünkü indi günün elə və'dəsi idi ki, bu yerin, bu obanın camaatı yatmalıydı, min il, milyon il bundan öncə öyrəşib adət etdikləri kimi... (Qətl Günü, s. 39)

Lakin bu gün bayram olduğuna görə və belə bayramlarla əlaqədar çoxdan qəbul olunmuş ən'ənəyə görə, sarayın bütün çıraqları yanmalıydı, hökmdar özü, vəzir, vəkil, sərkərdələr - hamı bayram libası geymədə idilər. (Qətl Günü, s. 143)

Vergiləri birə-beş artmışdılar - tüstü pulu, torpaq, ağac pulu, könüllü vergi, istiqraz vergisi, orduya yardım vergisi.... Bir də bunların üzərinə evdəki arvad-uşağın sayına görə də vergi ödənməlidir. (İz, s. 189-190)

Yalnız əsgər ailələrindən vergi alınmır. Ayrı əlac yox, vergini yüngülləşdirmək üçün ailəni iki yerə ayırmaq lazımdı. Şəmşəd kişi istəməsə də bunu etməliydi. (İz, s. 190)

Azerbaycan Türkçesinde *-mAll* eki; konuşurun dışındaki gelenek, kanun, kurallar veya içinde bulunulan şartlardan kaynaklanan zorunluluk / gereklilik anlamlarını belirtir. *-mAll* ekiyle kurulan cümlelerde, zorunluluğun yerine getirilmemesinin sakıncalı olduğu ifadesi varken *gerek + istek eki* ile kurulan *arzu şekli* daha çok eylemin gerçekleşmesinin iyi olacağını belirten isteğe bağlı durumları ifade eder. Kiplik anlamları açısından *-mAll* eki (vacip şekli); *zorunluluk* dışında *kesinlik*, *ihtimal* / *varsayım*, *tavsiye* / *öğüt* de ifade ederken *arzu şekli* *gereklilik*, *alay*, *tavsiye* / *öğüt*, *uyarı*, *şaşkınlık*, *pişmanlık* / *hayıflanma* gibi geniş kiplik anlamları ifade eder. Her ikisi de *tavsiye* / *öğüt* bildirebilse de *-mAll* ekinde otoritenin söz konusu olduğu buyurucu nitelikte bir tavsiye daha çok hissedilir (Aytaç 2017, s. 350).

-mAll ol- karmaşık fiili ise Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki *zorunda* / *mecburiyetinde kal-* / *ol-* ve *-mA + İyelik eki + gerek-* (*gelmem gerekecek*, *gitmen gerekti* vb.) yapılarıyla kurulan gereklilik ifadelerini karşılamaktadır. Kiplik anlam olarak da *zorunluluk* / *mecburiyet* ve *gereklilik* ifade eder (Aytaç 2017, s. 340-342):

Ata ilə balanın söhbəti nə qədər şirin olsa da, Salatın onları bir-birindən ayırmaq istəməsə də, suya enən qızları görəndə, şərtləşdikləri kimi Kürə balaca bir daş atmalı oldu. (Dəli Kür; s. 230)

romanının əlyazmasını tapmasa, ömürlük ümidini üzməli olacaq, çünki daha gümanı heç yerə qalmayıb. (Qətl Günü, s. 136)

...şər deməsən, xeyir gəlməz, qayıq bunlardan birinə ilişsaydı, soyuqda və yağışın altında çayın ortasında gecələməli olacaqdılar. (Qətl Günü, s. 20)

Bizim şəhərdə haqq aramaq istəyənlər qala divarlarından o üzdəki rus hakiminin yanına getməli olurlar. (Əli və Nino, s. 20)

Azerbaycan Türkçesinden hareketle Eski Anadolu Türkçesine baktığımızda *-mAlU ol-* karmaşık fiilinin bu dönemde de *zorunluluk* / *mecburiyet* ve *gereklilik* kiplik anlamlarını ifade ettiği; *alay*, *tavsiye* / *öğüt*, *uyarı*, *şaşkınlık*, *pişmanlık* / *hayıflanma* gibi geniş kiplik alanları karşılamadığı görülmektedir:

kaçan bir kişinün endāmında baş çıksa ve çıkdığı yerün eti yense anı ‘arabca ekile ve pārsice hōre derler ve türkce kesme ve göyündürme derler; bir nēceler anı tizkireyile keserler arıdurlar ve bir nēceler demür dağlağuyıla dağlarlar ammā anda kesilmedük ve yā göyünmedük bir habbe deñlü nesne kalsa gērü endāma yayılır; ikiledin kesmelü ve göyündürmelü olur (EM 22b/3-6) “... habbe kadar bir nesne kalsa ikinci olarak kesme ve göyündürme zorunluluğu ortaya çıkar.”

hap yutmalu olsa üzerine bir kaşık ılık su içmek münasiptir (MŞ 12b/8)
“Hap yutması gerekirse bir kaşık ılık su içmek uygundur.”

Cedvel (Fa.): Bir maèurf doğru tahtadır, çizi çizmelü olsalar anınla çizerler (TS VII, Nièmeti. XVI. 227) “Çizgi çizmeleri gerekirse onunla çizerler.”

Ve kimseyi öğersen şöyle öğme ki sonra yermelü olıcak vermiyesin. (TS VII, Kab. XV. 268) “Eğer översen kimseyi öyle övme ki yermek zorunda kalınca yermeyesin.”

suvarmalu oldukça üzerlerine birer haşır örtüp suyu haşır üzerine döke (KF 38a/6-7) “Sulaması gerektiğçe / sulama zorunluluğu ortaya çıktıkça üzerlerine birer hasır örtüp suyu hasır üzerinden döksün.”

Dahı sakınalar şunun gibi gidâdan ısırıp kesmelü ola diş zahmet göre (TS VII, Hazain. XV. 12-2) “Dişin zarar göreceği ısırarak kesilmesi gereken yiyeceklerden uzak dursunlar.”

‘âkil oldur ki meclisde söz söylemelü olduğu vaqt Allah ’uñ sem ‘ini fıkır ide (73/8) “Akıllı odur ki mecliste söz söylemesi gerektiğinde Allah’ın işiteceğini düşüne.”

Yeter Torun; Eski Anadolu Türkçesinde -*malu ol-* kullanımının zorunluluk-gereklilik dışında *istek-niyet, amaç-hedef, kaygı, yaklaşma, varsayım, tahmin* kiplik anlamları da bulunduğunu belirtmiştir (Torun 2013, s. 190-194). Niyet anlamı bazı cümlelerde hissedilse de *amaç-hedef, kaygı, yaklaşma, varsayım, tahmin* kiplik anlamları bulunmamaktadır ya da oldukça zayıftır.

Torun, “Aşağıdaki örnek farklı bağlamlarda da değerlendirilebilir. Ancak gelecekte karşılaşılmak istenmeyen bir fiile yönelik bir anlamdan dolayı amaç-hedef anlamı içinde değerlendirildi.” açıklamasını yaparak *Ve dahı şol sözü söylemeyeler ki sonra teessüf edip söylemesem yeğ idi demelü olmaya* örneğini vermiştir. Bu cümleyi de “ve de sonra üzülp ‘söylemesem daha iyiydi’ dememek için şu sözü söylemesinler.” şeklinde açıklamıştır (Torun 2013, s. 193). Burada ancak uyarı anlamı var diyebiliriz. “Üzülp söylemesem daha iyiydi demek zorunda kalmamak için o sözü söylemeyin.” şeklinde bir uyarı söz konusudur. Uyarı anlamını veren de -*malu ol-* değil, “o sözü söylemesinler” ifadesidir. -*malu ol-*, burada yine zorunluluk anlamındadır.

Kaygı kiplik anlamı için ise *Demiştin ey peri ki Cem’i varsa irgürem / Dimelü olmasun sana tekrar unutma gel* (TS VII: 201 / Cem. XV. 136) cümlesini örnek göstererek “Ey peri, Cem’i kavuşturmaya erdireyim, demiştin; (sonra) sana unutma, tekrar gel diyecek olmasın sakın.” şeklinde açıklamıştır (Torun 2013, s. 193). Burada da belki yine uyarıdan söz edilebilir. Ancak yine uyarı

ya da *kaygı* kiplik anlamını cümleye katan *-mAlU ol-* değildir. Emir eki *-sUn* olumsuzluk çekiminde *kaygı* / uyarı ifade etmektedir.

Yaklaşma kiplik anlamı için ise şu örneklerde çok yakın zamanda gerçekleşecek fiillere görece yakınlık ifade edildiğini belirtmiştir (Torun 2013, s. 193):

Haş: İldız tulunmalıca olmak (TS VII: 198 / Bab. XVI. 1, 249)

Miskin Kelîme gine yüklü idi, karnı burnunda idi, toğurmalu idi (TS VII: 200 / Müslim. XV. 1, 45)

Vah ki üş üşle ömür âhir olmalı oldu (TS VII: 200 / Maârif. XV. 51)

Ölmeli oluncağaz hem ol yiğit / Güldü ol vaktin katı sen gey işit (TS VII: 201 / Mevrit. XV. 27)

Birinci cümlede yaklaşma anlamını veren *-mAlU* ekinden çok, *+CA* ekidir. Bilindiği gibi bu ek, eklendiği sözcüğe “gibi, kadar” anlamları katmaktadır. Belki *-mAlU ol-* bu anlamı verir demek yerine, *+CA* ile birleşerek ikisi birlikte yaklaşma anlamı katar demek daha doğru olabilir. Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış olarak kullanılan *ağlamalı ol-* örneğinde yaklaşma anlamı bulunmaktadır. Ancak ekin gereklilik ifade etmeye başladıktan sonra, bu anlamının zayıflaması nedeniyle *+CA* eklenerek yeniden aynı işlevin kazandırıldığı görülüyor.

İkinci cümle *ol-* fiili almadığından karmaşık fiil olmasa da yaklaşma anlamı katan unsur *karnı burnunda ol-* deyimidir. *Doğurmak* eylemi hamilelik durumunun gerekliliği olduğundan içinde bulunulan durumdan kaynaklı gereklilik / zorunluluk söz konusudur. *Togurmalu*, burada “doğurması gereken (kişi)” anlamında kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde bu şekildeki kullanımlara da rastlanmaktadır. Örneğin *inanmalı* sözcüğü sözlükte “inanılacak, bel bağlanacak, itimat edilecek (kişi)” şeklinde açıklanır yani “inanılması, bel bağlanması gereken ya da inanılma özelliğine sahip” şeklinde düşünülebilir. Burada aslında *+II* ekinin üzerine geldiği ada “sahip olma, bildirilen özelliği taşıma” anlamlarını katma işlevinin hissedilmesi söz konusudur. *-mA* ve *+II* ekleri kalıplaşarak ikisi birlikte gereklilik ifade etmeye başlasalar da bazı durumlarda ekler, işlevlerini ayrı ayrı yansıttıkları eski anlamlarını da içerebilmektedir.⁶

Üçüncü cümleyi ise “ömrün bitmesi gereken zaman geldi” şeklinde düşünebiliriz. Son cümlede de yine yaklaşma anlamını cümleye *-cağaz* eki vermektedir.

⁶ Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde de kalıplaşmış olarak bir şeyin olabilirliğini bildiren ya da özelliğe sahip olma anlamı taşıyan sıfat-fiillere rastlanmaktadır (Serebrennikov - Gadjeva 2011, s. 185): *eylenmeli etajerka* “dönmeli kitap rafı” veya “dönebilen kitap rafı”.

Torun'un *-mAlU ol-* yapısının istek-niyet kiplik anlamını karşıladığını belirttiği örnekler de şunlardır (Torun 2013, s. 190):

Zekât virmelü olsa âdem bulamazdı ki müstehakk-ı zekât olaydı (TS VII: 203 / Solak. XVII. 14-1)

Ben avratıma talak vermelü olsam ne kethüda gerek dedi (TS VII: 200 / Ferec. XV. 289)

Zekât vermek, dinî bir zorunluluktur. Bu cümleyi “zekât vermesi gerek-se” şeklinde düşünebiliriz. Burada niyet ya da istekten çok zorunluluğu yerine getirme söz konusudur. İkinci cümlede de “karımı boşamam gerekse” şeklinde düşünülebilir.

Niyet / istek kiplik anlamı çoğunlukla *-AsI ol-* ve *-AcAk ol-* yapılarıyla karşılanmaktadır. Korkmaz, *Marzubân-nâme*'de; *-AsI ol-* kullanımının *niyet*, *karar*, *ihtimal* ve *teşebbüs* gösterdiğini belirtmiştir (Korkmaz 2017, s. 149). *-mAlU ol-* yapısının niyet, istek bildirdiği durumlar; daha kesin ve gerçekleştirilme ihtimali yüksek niyetleri veya kesin olarak verilmiş kararları ifade eder: *Kaçan ki Hak Taâla bir eve rahmet ve bereket virmelü olsa ol eve evvel konuk gönderir:* (TS VII, Saat. XV. 27).⁷ *-AsI ol-* ise teşebbüs bildirdiğinden eylemin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli değildir: *eger 'avrat oğlan mülk ü hânumân kıoyup kaçası olursavuz Tanrı te 'âlâ ol günü göstermesün* (Mar. 45a/6).

Torun, şu cümlelerde ise bunların aynı zamanda şartlı birleşik cümle yapısında olduklarını vurgulayarak *-mAlU ol-* yapısının varsayımsal durumları ifade ettiğini belirtmiştir (Torun 2013, s. 194):

...Türk'ün bu remizle düzgününi bozar ve eğer kaçıp öte yakaya geçmelü olursa denizin yüzünü Frenk gemiler ile tutup bir vechile biz Osman(-oğlu) na geçid vermeziz (Gazavat, 32b)

Eger ussu gitmeliü olsa tavuk yünün boğazına soka kustura (TS VII, Ya-digâr. XIV. 20-2)

İrağ olsun ol endişe hatırdan ki eğer âşikâre olup bilinmelü olursa kişiyi utlu ide (TS VII: 202/ Câm. Na. XVI. 105)

Bu örneklerde aslında varsayım değil, şart söz konusudur. Varsayım sezilmesinin nedeni de *-sA* şart eki ve *eğer* kiplik işaretleyicisidir. Örneğin birinci cümlede, “düzeni bozulması nedeniyle kaçıp öte yakaya geçmek zorunda kalırsa...” ifadesi söz konusudur ve *-mAlU ol-* zorunluluk bildirir.

⁷ Başlama fiillerini oluşturan *-ır ol-* da bazen niyet fiili olabilmektedir (Banguoğlu 2000, s. 484).

Torun; *tahmin* kiplik anlamı için de *Sitti bint Firuz ve Gülpaşa bint Abdullah örfe salınup işkence olmalı olıcak hamlimiz vardır dediler, ol sebepten işkence olmadı* (TS VII: 200 / Sic. B. XV. 7, 416) örneğini vererek “Sitti bint Firuz ve Gülpaşa bint Abdullah örfe gönderilip işkence göreceklərini anladıklarından, karnımızda bebeğimiz vardır dediler, o sebepten işkence olmadı.” şeklinde açıklamış ve *-mAlU ol-* biçiminin geldiği fiilin tahmin edilen fiil olduğunu belirtmiştir (Torun 2013, s. 194). Bu cümlede “anladıklarından” ifadesini gerektiren bir belirti yoktur. Burada “Örfi kurallar gereği olarak işkence görmeleri gerekince (ya da işkence görmeleri gereken zaman gelince) hamile olduklarını söylediler.” denilmektedir.

Sonuç olarak Eski Anadolu Türkçesinde karmaşık fiil olarak karşımıza çıkan *-mAlU ol-* yapısı, Türkiye Türkçesindeki *zorunda / mecburiyetinde kal- / ol-* ve *-mA + İyelik eki + gerek-* (gelmem gerekecek, gitmen gerekti vb.) yapılarıyla kurulan gereklilik ifadelerini karşılamaktadır. *Gerek-* fiili; Eski Anadolu Türkçesinde olumsuz geniş zaman çekimiyle *gerekmez* şeklinde yaygın olarak kullanılırken *-mAlI ol-* geniş zaman, görülen geçmiş zaman, şart, emir, istek kipleriyle çekime girebilmekte, birleşik çekimler kurabilmekte ve aynı zamanda zarf-fiil, sıfat-fiil eklerini de alabilmektedir. Kiplik anlam olarak ise temel işlevi, *zorunluluk / mecburiyet* ve *gereklilik* ifade etmektir. Niyet, istek bildirdiği durumlarda ise Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan diğer bir karmaşık fiil olan *-AsI ol-* yapısına göre daha kesin ve gerçekleştirilme ihtimali yüksek niyetleri veya verilmiş kararları ifade eder. Bu nedenle *-mAlU ol-* yapısıyla kurulan karmaşık fiiller, *gereklilik fiilleri* olarak adlandırılabilir.

KISALTMALAR

EM:	<i>Edviye-i Müfrede</i>
Fa.:	<i>Fazilet-nâme</i>
KF:	<i>Kitābü'l – Felāḥat</i>
Ma.:	<i>Maârif-nâme</i>
Mar.:	<i>Marzubân-nâme</i>
MŞ:	<i>Müntehab-ı Şifâ</i>
TS:	<i>Tarama Sözlüğü</i>

KAYNAKLAR

AYTAÇ, Ayfer, “Kitābü'l – Felāḥat Tercümesi: Giriş-Metin-Dizin”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Çanakkale 2015.

_____, “Azerbaycan Türkçesinde *-mAlI* Ekinin Kullanımı ve Gereklilik”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S 46, 2017, s. 326-351.

- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- BAYSAL, Semra, “Sinan Paşa’nın Maârif-nâme Adlı Eseri Üzerine Bir Gramer Çalışması”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2001.
- CANPOLAT, Mustafa – Zafer Önler, *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrefe*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- DENY, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev.: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- EDİSKUN, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1999.
- İLKER, Ayşe, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- İSMAYIL, Memmed, İz, Teas Pres Neşriyyat Evi, Bakı 2015.
- GÜVENÇ, Lütüye, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde -mAli Ekinin Kullanılışına Dair”, *Turkish Studies*, C 8/9 Yaz, Ankara 2013, s. 1613-1623.
- KORKMAZ, Zeynep, *Şadru’d-din Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara Ü Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.
- _____, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- ÖNLER, Zafer, *Müntehab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- ÖZMEN, Mehmet, “Gerek Gerekmek ve Gerekliklik Çekimi”, *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara 2003, s. 177-193.
- SEMEDOĞLU, Yusif, *Geti* Günü, Yazıcı, Bakı 1987.
- SEREBRENNIKOV, B. A. - N. Z. Gadjieva, *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, (Çev.: Tefik Hacıyev - Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- ŞÇERBAK, A. M., *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*, (Çev.: Yakup Karasoy vd.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Tarama Sözlüğü VII (Ekler)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974.
- TEPELİ, Yusuf, *Derviş Muhammed Yemini Fazilet-nâme I-II*, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- TORUN, Yeter, *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*, Karahan Kitabevi, Adana 2013.
- ÜSTÜNER, Ahad, *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- YUSUPOV, Ferit, “Tatar Türkçesi Ağızları: Şimdiki Zaman Ortaçları-II”, *AVRAS-YA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C 3, S 5, Temmuz 2014, s. 12-28.

ÖZBEK ATASÖZLERİNDE “BOR-YO’Q (VAR-YOK)” SÖZCÜKLERİNİN KULLANIM ÖZELLİKLERİ

Aynur Öz ÖZCAN

Özbek Türkçesinde birbirinin karşısı olan “bor” ve “yo’q”, sözcükleri, nesneler ve olaylar ile ilgili onaylama ve inkâr bildirmektedir. Yok sözcüğünün, zamanla fiilin olumsuz şeklini yapmak için kullanıldığı da kaydedilmiştir (ÖTG I, 1975: 459). Özbek atasözlerinde “bor” ve “yo’q” sözcüklerinin kullanımının tespiti, Özbek edebî dilindeki kullanımının da kaynağı olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Özbek atasözlerinde “bor” ve “yo’q” sözcüklerinin kullanımı, anlamsal ve morfolojik özellikleri dikkate alınarak incelenmiştir. Bu çalışmada; bor ve yo’q sözlerinin kullanım özellikleri, “I. Bor Sözü’nün Kullanım Özellikleri”, “II. Yo’q Sözü’nün Kullanım Özellikleri” olmak üzere iki temel başlık altında ele alınmıştır. Çalışmanın sonuna, bor ve yo’q sözcüklerinin geçtiği Özbek atasözlerinden seçme yapılarak eklenmiştir.

Çalışma için Özbek atasözleri, 1. Berdiyarov, H. - R. Resulov, *Özbek tilining paremiologik lügati*, Okıtuvcı, Taşkent 1984; 2. Şamaksudov, Ş. - Ş. Şarahmedov, *Hikmetname Özbek makallerining izahli lügati*, Özbek Sovet Ensiklopediyası Baş Redaktsiyası, Taşkent 1990; 3. Mirzayev, T. - B. Sarım-sakov - A. Musakulov, *Özbek halk makallari*, “Şark” Neşriyat-Matbaa Aksiyadarlık Kompaniyesi Baş Tahririyeti, Taşken 2003 gibi kaynakların taranması sonucu tespit edilmiştir.

I. Bor Sözü’nün Kullanım Özellikleri

I.1. Anlamsal Özellikleri

Bor sözü’nün anlamı, *Özbek Tilining İzahli Lügati*’nde şu şekilde verilmiştir: “1. Elde, genel olarak varlıkta mevcut olan, mevcut, var. 2. Zengin. 3. İyelik ekini alan adlarla birlikte sıfat yapar. 4. Yükleme görevinde kullanıldığında tahmin bildirir.” (ÖTİL I, 1981: 130)

Özbek atasözlerinde geçen bor sözü’nün anlamları incelendiğinde yukarıda sayılan ilk üç maddede belirtilen şekilde olduğu görülür. Bu nedenle bu çalışmada da bor sözü’nün anlamsal özellikleri, üç alt başlık altında ele alındı:

1.1.1. Bor Sözü’nün “Mevcut, Var” Anlamında Kullanılması: Özbek atasözlerinde bor sözü, “mevcut, var” anlamında 203 atasözünde geçmektedir. Bor sözü’nün genellikle cümle sonuna geldiği bu atasözleri, $a + b + c + \text{bor}$ ve $a + b + c + d \dots \text{bor}$ şeklindedir. *Zari borning zo’ri bor.* (Mirzayev 2003, s. 383) “Altını olanın gücü vardır.”; *Moli borning holi bor.* ((Mirzayev 2003, s. 384) “Malı olanın hâli vardır.”; *Qurolida qirq kishining kuchi bor.* (Mirzayev 2003, s. 387 “Silahta kırk kişinin gücü var.”; *O’tga borganning o’ttiz og’iz gapi bor.* (Mirzayev 2003, s. 343). “Ateşe gidenin otuz çift sözü var.”

Bor sözü’nün geçtiği atasözlerinin bazılarında; bor sözü’nün bir cümlede kullanılırken diğerinde kullanılmadığı, eksilteli bir kullanım olduğu dikkati çekmektedir. *Vatani borning baxti bor, Mehnati borning –taxti.* (Mirzayev 2003, s. 9) “Vatani olanın bahtı vardır, emeği olanın tahtı.”; *Qizi borning nozi bor, Og’li borning –o’rni.* (Mirzayev 2003, s. 240) “Kızı olanın nazı var, oğlu olanın yeri.”; *Kunning ko’zi bor, Tunning qulog’i.* (Mirzayev 2003, s. 432). “Gündüzün gözü var, gecenin kulağı.”

Bor sözü’nün “mevcut, var” anlamında kullanıldığı atasözlerinin bir kısmında *har* (*hār*) da geçmektedir. *Har ko’ngilde bir gavhar bor.* (Berdiyarov 1984, s. 286; Mirzayev 2003, s. 301) “Har gönülde bir cevher var.”; *Har o’rmonning o’z tozisi bor.* (Berdiyarov 1984, s. 285) “Her ormanın kendi tazısı var.”; *Har baloning o’z kushandasi bor.* (Berdiyarov 1984, s. 282) “Her belanın kendi def edeni var.”; *Har bir qiyinchilkdan so’ng bir rohat bor.* (Berdiyarov 1984, s. 283) “Her bir zorluktan sonra bir rahat var.”

Har ve bor sözü’nün birlikte geçtiği atasözlerinin bazılarında paralel bir kullanım olduğu, har ve bor sözlerinin tekrarlandığı görülür: *Har bog’ning guli, har chorbog’ning o’z bulbuli bor.* (Berdiyarov 1984, s. 282) “Her bahçenin gülü; her çemenin bülbülü var.”; *Har bir ishning chamasi bor, har daryoning (o’z) kemasi bor.* (Berdiyarov 1984, s. 282; Mirzayev 2003, s. 378). “Her bir işin sırrı var, her nehrin kendi gemisi var.”; *Har hunarning o’z siri, har ishning o’z yeri bor.* (Berdiyarov 1984, s. 285) “Her mesleğin kendi sırrı, her işin kendi yeri var.”

Yilqining minsa usti, içsa suti, yesa eti bor. “Atın binerse üstü, içerse sütü, yenirse eti var.” (Şamaksudov 1990, s. 189) atasözünde üç cümle bor ile bağlanmıştır.

1.1.2. Bor Sözü’nün “Zengin” Anlamında Kullanılması: Özbek atasözlerinde bor sözü’nün “varlıklı, zengin” anlamında 36 atasözünde geçtiği tespit edilmiştir. Bu atasözlerinden 24 tanesinde *yo’q* sözüyle birlikte kullanılmış ve karşılaştırma yoluyla bu anlam daha da kuvvetlendirilmiştir. *Borga -kunda bayram, kunda to’y, yo’qqa -kunda alam, kunda o’y.* (Şamaksudov 1990, s. 62) “Zengine her gün bayram, her gün düğün; fakire her gün sıkıntı, her gün

düşünce.”; **Bor yetti pushtini qo'llar, yo'q o'zini ham qo'llay olmas.** (Şamaksudov 1990, s. 62) “Zengin, yedi sülalesini korur; fakir, kendini bile koruyamaz.”; **Borning qozoni biqir-biqir, yo'qnig qozoni tiqir-tiqir.** (Şamaksudov 1990, s. 62; Mirzayev 2003, s. 408) “Zenginin tenceresi fokur fokur, fakirin tenceresi takır takır.”; **O'lim borning molini soçar, yo'qning sirini ochar.** (Şamaksudov 1990, s. 62) “Ölüm; zenginin malını saçar, fakirin sırrını açar.” **Bozor-borniki** (Şamaksudov 1990, s. 621) “Pazar zenginin(dir).” atasözünde “bor” sözü, tek başına gelmiştir.

Özbek Tilining İzahli Lugati’nde belirtilen bor sözünün yüklem görevinde kullanıldığında tahmin bildirme özelliğine, toplanan atasözlerinde rastlanmadı.

1.2. Morfolojik Özellikleri

1.2.1. Bor Sözünün Niteleyen Olarak Kullanılması: Özbek edebî dilinde bor sözünün çok yaygın bir şekilde iyelik ekleri alarak sıfat olarak kullanıldığı görülürken Özbek atasözlerinde sıfat olarak kullanılması, sayılı atasözünde görülür. Özbek atasözlerinde bor sözünün iyelik eki almadan yalın hâlde kullanıldığı dikkati çeker: **Darmon bor yerda dard bo'lmas, ermon bor yerda er o'lmas.** (Berdiyarov 1984, s. 78) “Derman olan yerde dert olmaz, ümit olan yerde yiğit ölmez.”; **Jon bor yerda janjal bor.** (Berdiyarov 1984, s. 102) “Can olan yerde kavgâ olur.”; **Qari bor üyning zari bor.** (Şamaksudov 1990, s. 481) “Yaşlısı olan evin altını var(dır).”; **İsh bor yerda xato bor.** (Berdiyarov 1984, s. 112) “İş olan yerde hata olur.” “Bor” sözünün bu şekilde kullanıldığı atasözlerinin çoğunda bor’un yüklem olarak kullanıldığı dikkati çeker.

1.2.2. Bor Sözünün Yapım ve Çekim Ekleriyle Kullanılması: Özbek atasözlerinde bor sözü, çoğunlukla yalın hâlde geçmektedir. Az sayıda atasözünde bor sözü, isim olması sebebiyle isim çekim ekleri olan iyelik ve durum eklerini almıştır. **Bor borini yeydi, uyatsiz orini yeydi.** (Şamaksudov 1990, s. 61) “Var varını yer, utanmaz arını yer.”; **Bordan yuqor, yo'qdan nima çiqar.** (Şamaksudov 1990, s. 62) “Vardan bulaşır, yoktan ne çıkar.”; **Borida chora-chora, yo'g'ida banda bechora.** (Şamaksudov 1990, s. 62) “Varken çare çare, yokken insan biçare.”; **Borga-bor dunyo, yo'qqa-tor dunyo.** (Şamaksudov 1990, s. 62; Mirzayev 2003, s. 483) “Zengine geniş dünya, fakire dar dünya.”; **Borimda qilmading shod, o'lgandan keyin xoh qil yod, xoh qil faryod.** (Berdiyarov 1984, s. 60) “Hayattayken etmedin mutlu, öldükten sonra ister yâd et ister feryat et.”; **Boringda qadring bilmadim, yo'g'ingda izlab topolmadim.** (Berdiyarov 1984, s. 60) “Varlığında kıymetini bilmedim, yokluğunda arayıp bulamadım.”; **Joni borning umidi (g'ami) bor.** (Berdiyarov 1984, s. 102) “Canı olanın ümidi (gamı) var.”

Bor sözü, Özbek atasözlerinde *-lik* ekini alarak soyut ad yapmıştır. **Borlik** yumush keltirar, Yo’qlik-urush. (Mirzayev 2003, s. 418) “Varlık iş getirir, yokluk savaş.”; **Borlik** yarashtirar, Yo’qlik qarashtirar. (Mirzayev 2003, s. 418) “Varlık barıştırır, yokluk baktırır.”

Özbek atasözlerinin bazılarında bor sözü; *kıl-*, *bol-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır: **Bor qilsa** ham xalq qiladi, yo’q qilsa ham xalq qiladi. (Berdiyarov 1984, s. 61). “Var etse de halk yapar, yok etse de halk yapar.”; **El bor bo’lsa**, er xor bo’lmas, Er **bor bo’lsa**, el xor bo’lmas. (Mirzayev 2003, s. 11) “İl olursa er horlanmaz, er olursa il horlanmaz. **Bor bo’lsa** -kabob, Yo’q bo’lsa-javob. (Mirzayev 2003, s. 407) “Zengin olursa kebab, fakir olursa izin.”

II. Yo’q Sözü’nün Kullanım Özellikleri

Yoq sözünün anlamı, *Özbek Tilining İzahli Lugati*’nde şu şekilde verilmiştir: “1. Mevcut olmayan, yok. 2. Cevap içinde gelip inkâr anlamını bildirir. 3. Cümleden önce gelerek beyan edilen düşünceye itiraz bildirir. 4. Fakir, fukara; çaresiz.” (ÖTİL I, 1981: 355)

Toplanan malzemeden hareketle atasözlerinde yok sözünün kullanımı şu alt başlıklar altında ele alındı:

II.1. Anlamsal Özellikleri

II.1.1. Yo’q sözünün “Mevcut Olmayan, Yok” Anlamında Kullanılması: Toplanan malzemede yaklaşık olarak 379 atasözünde yo’q sözü “mevcut olmayan” anlamını bildirmektedir. Bu anlamıyla geçtiği atasözlerinin büyük bir kısmında yoq sözü, atasözünün sonunda geçmektedir. Bu atasözleri, a + b + yoq; a + b + c + d ... yoq şeklindedir: *Aqldan ortiq boylik yo’q*. (Berdiyarov 1984, s. 33; Mirzayev 2003, s. 121) “Akıldan büyük zenginlik yok.”; *Arıqda (oldingdan) oqqan suvning qadri yo’q*. (Berdiyarov 1984, s. 29; Mirzayev 2003, s. 234) “Arkta (önünden) akan suyun değeri yok.”; *Bolasiz uyning ko’rki yo’q*. (Berdiyarov 1984, s. 58) “Çocuksuz evin güzelliği olmaz.”; *Bir qazoga ikki jazo yo’q*. (Şamaksudov 1990, s. 46) “Bir kazaya iki ceza olmaz.”; *So’raganning aybi yo’q* (Şamaksudov 1990, s. 383) “Sormanın ayıbı olmaz.”; *Uxlaganga uluş yo’q*. (Şamaksudov 1990, s. 414) “Uyuyana pay yok.”; *Yumuşning yomoni yo’q*. (Şamaksudov 1990, s. 453) “İşin kötüsü olmaz.”

Yo’q sözünün mevcut olmayan anlamıyla geçtiği atasözlerinin bir kısmında, atasözü iki cümleden oluşmaktadır. Virgülle bağlanan cümlelerde yo’q sözü, her iki cümle’nin sonunda da geçmektedir. Her iki cümle de a + b + c + yoq, a + b + c + d ... yoq şeklindedir. *Bekorçining beti yo’q, qozon osar eti yo’q*. (Berdiyarov 1984, s. 40) “Boş (adamın) yüzü yok, tencere koyar eti yok.”; *Bilimsizga iş yo’q, işsiz kishiga osh yo’q*. (Berdiyarov 1984, s. 424) “Bilgisize iş yok, işsiz kişiye aş yok.”; *Birlik yo’q-baraka yo’q*. (Berdiyarov 1984, s. 48) “Birlik yok,

bereket yok.”; *Eshakda yukim yo'q, yiqilsa ishim yo'q*. (Berdiyarov 1984, s. 238) “Eşekte yüküm yok, düşerse işim yok.”

İshi yo'qning oshi yo'q, eski kiyimning issig'i yo'q. (Berdiyarov 1984, s. 113) “İşi olmayanın aşısı yok, eski giysisinin sıcaklığı yok.”; *Salomi ham yo'q, aligi ham yo'q*. (Berdiyarov 1984, s. 181) “Selamı da yok, aleykümü de yok.”; *Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q*. (Berdiyarov 1984, s. 70) “Vefasızda utanç yok, utanmazda vefa yok.”

Yoq sözünün mevcut olmayan anlamıyla geçtiği atasözlerinin bazıları iki cümleden oluşmaktadır. Bu atasözlerinde ilk cümlede yoq sözü geçerken ikinci cümle eksiltili şekildedir ve yoq sözü geçmemektedir: *Ajalga davo yo'q, yomonga –balo*. (Berdiyarov 1984, s. 25; Mirzayev 2003, s. 52) “Ecele çare yok, kötüye bela.”; *Ko'rarga ko'zi yo'q, otarga-o'qi*. (Berdiyarov 1984, s. 136) “Görmeye gözü yok, atmaya oku.”; *To'qning qayg'usi yo'q, ochning –uyqusi*. (Berdiyarov 1984, s. 212) “Tokun kaygısı yok, açın uykusu.”; *Uloqda ilik yo'q, bolada aql*. (Berdiyarov 1984, s. 216) “Oğlakta ilik yok, çocukta akıl.”; *Yerning yirtig'i yo'q, boyning tirtig'i*. (Berdiyarov 1984, s. 87) “Yerin yırtığı yok, zenginin yarası.”; *Yong'oqning yog'i yo'q, dushmanning –so'g'i*. (Berdiyarov 1984, s. 98) “Cevizin yağı yok, düşmanın sağlamı.”

Yoq sözünün geçtiği ve iki cümleden oluşan Özbek atasözlerinin bir kısmı, a + b + c bår; a + b + c + yoq şeklindedir. Bu atasözlerinde tezat yoluyla anlam daha etkili bir şekilde ifade edilmektedir: *Anqoning oti bor-u, o'zi yo'q*. (Berdiyarov 1984, s. 28) “Anka'nın adı var, kendisi yok.”; *Oshsiz uy bor, urişsiz uy yo'q*. (Şamaksudov 1990, s. 334) “Aşsız ev var, kavgasız ev yok.”; *O'zi borning yuzi bor, o'zi yo'qning ko'zi yo'q*. (Berdiyarov 1984, s. 251) “Kendi olanın yüzü var, kendisi olmayanın gözü yok”; *Yorug'i bor-u issig'i yo'q*. (Berdiyarov 1984, s. 99) “Işığı var ama sıcaklığı yok.”

II.1.2. Yoq Sözünün “Fakir” Anlamında Kullanılması: Toplanan malzemede yo'q sözünün “fakir” anlamında kullanıldığı 32 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerinin hepsi iki cümleden oluşmaktadır. İlk cümlede fakirin karşıtı olan *boy* (bây) veya “cimri” anlamındaki *baxil* sözü de geçmektedir. *Baxil borini qoymas, yo'q uni topolmas*. (Berdiyarov 1984, s. 37) “Cimri varını ortaya koymaz, fakir onu bulamaz.”; *Baxil boyga borguncha, karamli yo'qqa bor*. (Berdiyarov, 1984: 37) “Cimri zengine gideceğine cömert fakire git.”; *Boy bor b'olsa ham bermas, yo'q b'olmasa ham qarab turmas*. (Berdiyarov 1984, s. 48) “Zengin olsa da vermez, fakir olmasa da bakıp durmaz.”; *Boyning mali qadrli, yo'qning-bolasi*. (Berdiyarov 1984, s. 56) “Zenginin malı değerli, fakirin çocuğu.”

Yo'q sözünün geçtiği ve iki cümleden oluşan atasözlerinde ilk cümlede bor sözü, ikinci cümlede yo'q sözü geçmekte; tezat ve karşılaştırma yoluyla

fakirlik anlamı daha etkili bir şekilde belirtilmektedir: *Borning bolasi mol deb turar, yo’qning bolasi non deb turar*. (Berdiyarov 1984, s. 60; Mirzayev 2003, s. 418) “Zenginin çocuğu mal der, fakirin çocuğu ekmek der.”; *Borning oshini yerlar, yo’qning boshini yerlar*. (Şamaksudov 1990, s. 62) “Zenginin aşını yerler, fakirin başını yerler.”; *Borning boshi og’riydi, yo’qning qorni*. (Berdiyarov 1984, s. 60; Mirzayev 2003, s. 418) “Zenginin başı ağırır, fakirin karnı.”; *Borning olasi ko’p, yo’qning berasi ko’p*. (Berdiyarov 1984, s. 60) “Zenginin alacağı çok, fakirin vereceği çok.”; *Bor kiysa: “Muborak bo’lsin”, yo’q kiysa: “qaydin olding?”* (Berdiyarov 1984, s. 60) “Zengin giyurse ‘Hayırlı olsun’, fakir giyurse ‘Nereden aldın?’”

Eldeki kaynaklardan toplanan Özbek atasözlerinde, fakir anlamında yo’q sözünden başka yo’qsil de bir atasözünde geçmiştir. *Yo’qsilning uyqusi –paldovdan shirin*. (Şamaksudov 1990, s. 193) “Yoksulun uykusu pilavdan tatlı.”

II.2. Morfolojik özellikleri

II.2.1. Yoq Sözü’nün Niteleyen Olarak Kullanılması: Özbek atasözlerinde yo’q sözü, bir ismi niteleyerek tamlama oluşturabilir. Bu kullanım, Özbek atasözlerinde oldukça fazladır: *Ishqi yo’q yordan issiq o’choq yaxshi*. (Berdiyarov 1984, s. 115) “Sevgisi olmayan yârdan, sıcak ocak iyi(dir).”; *Iti yo’q qoyga bo’ri chopar*. (Berdiyarov 1984, s. 110) “İti olmayan sürüye kurt saldırır.”; *Ma’nosi yo’q gapdan donasi bor cho’p yaxshi*. (Şamaksudov 1990, s. 246) “Anlamsız sözden, tanesi olan çöp iyidir.”; *Mushuk yo’q joyda sichqon podsho*. (Berdiyarov 1984, s. 47) “Kedi olmayan yerde fare padişah(tır).”; *Yog’och yo’q yerda qamish ham yog’och*. (Berdiyarov 1984, s. 100) “Ağacın olmadığı yerde, kamış da ağaç(tır).”

Yo’q sözünün niteleyen olarak geçtiği Özbek atasözlerinin bir kısmında, yoq sözünden sonra bir isim yer almaz: *İshi yo’q it sug’oradi*. (Berdiyarov 1984, s. 113; Mirzayev 2003, s. 408) “İşi olmayan it sular.”; *Hunari yo’q-non gadoyi*. (Berdiyarov 1984, s. 286) “Mesleği olmayan ekmeğe muhtaçtır.” *Oti yoq-oxir tuzar*. (Şamaksudov 1990, s. 325) “Atı olmayan ahır dizer.”

II.2.2. Yo’q Sözü’nün Yapım ve Çekim Ekleriyle Kullanılması:

Yoq sözü, isim olduğu için isim çekim eklerinden, iyelik ve durum eklerinden belirtme ve ilgi hâli ekini almıştır. *Yo’qni bor qilgan ham –odam, borni yo’q qilgan ham –odam*. (Şamaksudov 1990, s. 194) “Yoğu var eden adam(dır), varı yok eden de adam(dır).”; *Yo’qning ko’ngli yo’rg’a tilar*. (Şamaksudov 1990, s. 194) “Fakirin gönlü yorga¹ ister.” *Yo’qqa yugruk yetolmas*. (Mirzayev 2003, s. 419) “Yoğa hızlı yetişemez.”

¹ Küçük adımlarla hızlı yürüten at veya eşek.

Özbek atasözlerinde yo'q sözü, soyut isim yapım eki *-lik* ve *-çilik* eklerini almıştır: **Yoqlik** hokiz bo'yinturug'ini bo'yingga soladi. (Şamaksudov 1990, s. 194) “Yokluk, öküz boyunduruğunu boynuna takar.”; **Yo'qlik** boshga tushsa qo'li bilan qor kurar. (Şamaksudov 1990, s.194) “Yokluk başa düşerse eliyle kar kürür.”; **Yo'qchilik** mard qo'lini bog'lar. (Mirzayev 2003, s. 419) “Yokluk, merdin elini bağlar.”; **Yo'qchilik** toshdan qattiq, go'ngdan sassiq. (Mirzayev 2003, s. 419) “Yokluk taştan sert, tezekten sasıdır.”

Yo'q sözünden “kaybolmak” anlamındaki yo'qol-, yo'qot- ve yo'qla- fiilleri de yapılmıştır: **Yo'qolgan** pichoqning sopi- oltin. (Şamaksudov 1990, s. 195; Mirzayev 2003, s. 232) “Kaybolan bıçağın sapı altın (olur).”; **Odam bolasi yo'qolur**, yaxshi nomi qolur. (Berdiyarov 1984, s. 153) “İnsanoğlu kaybolur (ölür), iyi adı kalır.”; **Yo'qotganingni yo'qlab** topasan. (Mirzayev 2003, s. 232) “Kaybettigini yoklayarak bulursun.”

Özbek edebî dilinde yo'q sözüyle ilgili olarak *Özbek Tilining İzahli Lugati*'nde verilen ve yukarıda gösterilen “1. Cevap içinde gelip inkâr anlamını bildirir: *Bu yerlar ham Qo'shchinorga qarashlimi? – Yo'q.* 2. Cümleden önce gelerek beyan edilen düşünceye itiraz bildirir: *Yo'q bu yil kolhozning ishi yaxshi bo'ldi.* (ÖTİL I, 1981: 355)” kullanımlarına, toplanan Özbek atasözlerinde rastlanmadı. Ayrıca Özbek edebî dilinde yo'q sözü *-gan* ve *-yotgan* ekleri yardımıyla yapılan geçmiş zaman ve şimdiki zaman fiillerinin inkârını bildirmek için kullanılmaktadır (*vozayotgani yo'q, yoggani yo'q*) (ÖTG I: 458). Özbek atasözlerinde bu kullanım şekline de toplanan malzeme içinde rastlanmamıştır. *Yozganim yo'q, yozganing yo'q, aytganimiz yo'q, bilganingiz yo'q* gibi örneklerdeki yo'q sözünün inkâr şeklini yapan bir yardımcı şekle ve bu yapıdaki *-im*, *-ing*, *-imiz*, *-ingiz* eklerinin şahıs-sayı işaretlerine dönüşmesinin son dönemlerde olduğu belirtilmiştir (ÖTG I: 458).

Sonuç olarak Özbek atasözlerinde bor sözü, 323 atasözünde geçmiş ve 203 tanesinde “mevcut olma” anlamını bildirmiş; yo'q sözü, 432 atasözünde geçmiş ve 379 atasözünde “mevcut olmayan, yok” anlamında kullanılmıştır. Yo'q sözünün “fakir” anlamında kullanıldığı 32 atasözü tespit edilmiştir. 24 Özbek atasözünde ise ilk cümlede bor sözü, “zengin” anlamında; ikinci cümlede yo'q sözü, “fakir” anlamında geçmiştir. Karşılaştırma ve tezat yoluyla “fakir” ve “zengin” anlamı daha etkili bir şekilde verilmiştir. Bir atasözünde “fakir” anlamında *yo'qsil* sözünün de geçtiği tespit edilmiştir. Bor ve yo'q sözünün geçtiği atasözlerinin bazılarında; bor ve yo'q sözü aynı cümlede kullanılırken diğerinde kullanılmadığı, eksilteli bir kullanım olduğu dikkati çekmektedir.

Özbek atasözlerinde bor ve yo'q sözleri, niteleyen olarak kullanılmış ve isim çekim eklerini almıştır. Yo'q sözünden “kaybolmak” anlamındaki

yo’qol- ve “kaybetmek” anlamındaki yo’qot fiili de yapılmıştır. Özbek edebî dilinde yo’q sözünün -gan ve -yotgan ekleri yardımıyla yapılan geçmiş zaman ve şimdiki zaman fiillerinin inkârını bildirmek için kullanılma özelliği Özbek atasözlerinde bulunmamaktadır. Özbek atasözlerinde bu kullanımın bulunmaması, bilim adamlarının da hemfikir oldukları bu özelliğin sonradan geliştiği yönündeki görüşün doğru olduğunu göstermektedir.

KISALTMALAR VE TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

ÖTG: *Özbek Tili Grammatikası*

ÖTİL: *Özbek Tilining izahli Lugati*

KAYNAKLAR

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1988.

BERDİYAROV, H. - R. Resulov, *Özbek tilining paremiologik lugati*, Okituvchi Yay., Taşkent 1984.

ELÇİN, Ş., *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yay., Ankara 1993.

KERAMETOVA ve diğerleri, *Proverbs – makaller – poslovitsi*, Mehnet Yay., Taşkent 2000.

MİDER, W., *Proverbs A Handbook*, Greenwood Pres, London 2004.

MİRZAYEV, T., B. Sarımsakov; A. Musakulov (1989). *Özbek halk makalleri*, Taşkent, Gafur Gulam Namidegi Edebiyat Ve Senet Neşriyatı.

_____, *Özbek halk makalleri*, “Şark” Neşriyat-Matbaa Aktsiyadarlik Kompaniyesi Baş Tahririyeti, Taşkent 2003.

ÖZ, A., “Hayvanlarla ilgili Özbek Atasözleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 9, Ankara 2000, s. 114-160.

ÖZ ÖZCAN, A., *Kadınlarla İlgili Özbek Atasözleri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.

_____, “Başaklı Bitkilerle İlgili Özbek Atasözleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), 15 Ağustos 2011, s. 98-109

_____, “Ana ile ilgili Özbek ve Türk Atasözleri”, *Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi Halide Edip Adivar’ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına*, Muğla, 20-22 Ekim 2014.

_____, “Çiçeklerle İlgili Özbek Atasözleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), 15 Ağustos 2011, s. 98-109.

_____, “Özbek ve Türk Atasözlerinde Bir Sözü’nün Kullanımı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13 (3), Eylül 2016, Ankara 2016, s. 123-137 (Tarandığı İndeks: Modern Language Association, International Bibliography (MLA)). DOI: 10.1501/MTAD.13.2016.3.35.

Özbek tili grammatikası I, FEN Neş., Taşkent 1975.

Özbek tilining izahli lugati I-II, (Ed.: E. Z. Me'rufov), Rus Tili Neşriyatı, Moskva 1981.

RAHMETULLAYEV, Ş., *Özbek tilning izahli frazeologik lugati*, Okıtuvçı Neşriyatı, Taşkent 1978.

SARIMSAKOV, B. - A. Musakulov - M. Medrahimova, *Özbek halk makalleri.*, Özbekistan SSR "FAN" Neşriyatı, Taşkent 1984.

SARIMSAKOV, B., "Makal", *Özbek halk agzaki poetik icadi*, Okıtuvçı Neşriyatı, Taşkent 1990, s. 91-100.

ŞAABDURAHMANOV, Ş. ve diğerleri, *Hazirgi Özbek edebiy tili*, Taşkent 1980.

ŞAMAKSUDOV, Ş. ve diğerleri, *Hikmetname Özbek makallerining izahli lugati*, Özbek Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyasi, Taşkent 1990.

TAYLOR, A., "The wisdom of Many and the Wit of One", *The Wisdom of Many Essays on the Proverb*, (Ed.: W. Mieder - A. Dundas), The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1994.

Bor ile İlgili Özbek Atasözleri

Aqli borning baxti bor. (Berdiyarov 1984, s. 34) "Akli olanın bahtı vardır."

Ari chaqdi deb arazlama: boli bor! (Berdiyarov 1984, s. 29) "Arı soktu diye kızma: balı var!"

Asalning arisi, gulning tikoni bor. (Berdiyarov 1984, s. 31) "Balın arısı, gülün dikenini var."

Oti bor otsiz qolmas. (Berdiyarov 1984, s. 167) "Atı olan atsız kalmaz."

Bor –baqirar, yo'q –chaqirar. (Berdiyarov 1984, s. 59) "Zengin bağırır, fakir çağırır."

Bor belgisi –osh bilan, yo'q belgisi –yosh bilan. (Berdiyarov 1984, s. 59; Mirzayev 2003, s. 418) "Zenginlik işareti aş ile, fakirlik işareti yaş ile."

Borga balo yopishmas. (Berdiyarov 1984, s. 59; Mirzayev 2003, s. 194) "Zengine bela gelmez."

Bor borini aytadi, yo'q-zorini. (Şamaksudov 1990, s. 62) "Zengin varını söyler, fakir sıkıntısını."

Bordan-davlat, yo'qdan –mehnat. (Berdiyarov 1984, s. 59; Mirzayev 2003, s. 483) "Zenginden zenginlik, fakirden emek."

Boriga rozi bo'l, yo'g'iga sabr qil! (Berdiyarov 1984, s. 59) "Varına razı ol, yoğuna sabret."

Dardi borning darmoni yo'q. (Şamaksudov 1990, s. 89; Mirzayev 2003, s. 408) "Derdi olanın dermanı yok."

Darmon bor yerda dard bolmas, ermon bor yerda er o’lmas. (Berdiyarov 1984, s. 78) “Derman olan yerde dert olmaz, arzu olan yerde yiğit ölmez.”

Devor orqasida odam bor. (Berdiyarov 1984, s. 78) “Duvar arkasında adam var.”

Devorning ham qulog’i bor. (Şamaksudov 1990, s. 91) “Duvarın da kulağı var.”

Dos’larning borligi-martabaning ulug’ligi. (Berdiyarov 1984, s. 85) “Dostlarının olması, mertebenin yüceliği(dir).”

Har gulning oz hidi bor, har hunarning o’z chamasi bor. (Berdiyarov 1984, s. 283) “Her gülün kendi kokusu var, her mesleğin kendi sırrı var.”

Yomonning tili bor, yaxshining dili bor. (Berdiyarov 1984, s. 97; Mirzayev 2003, s. 80) “Kötünün dili var, iyinin gönlü var.”

Har kunning o’z tongi bor. (Berdiyarov 1984, s. 284; Mirzayev 2003, s. 461) “Her günün kendi seheri var.”

İsh bor yerda xato bor. (Berdiyarov 1984, s. 112) “İş olan yerde hata var(dır).”

İsh bor yerda so’z yo’q. (Berdiyarov 1984, s. 112) “İş olan yerde söz yok(tur).”

Joni borning umidi (g’ami) bor. (Berdiyarov 1984, s. 102) “Canı olanın ümidi vardır.”

Yo’q ile İlgili Özbek Atasözleri

Och bo’lsang ham –to’qday bo’l, yo’q bo’lsang ham-borday bo’l. (Berdiyarov 1984, s. 171) “Aç olsan da tok gibi ol, fakir olsan da zengin gibi ol.”

Og’ilda ho’kizim yo’q, elimda obroyim yo’q. (Şamaksudov 1990, s. 34125) “Ahırda öküzüm yok, ilimde itibarım yok.”

Anqov bo’lgan kishining, mazasi yo’q ishining. (Şamaksudov 1990, s. 19) “Aptal kişinin, tadı yok işinin.”

Baxil borini qo’yimas, yo’q uni topolmas. (Berdiyarov 1984, s. 37) “Cimri varını koymaz, fakir onu bulamaz.”

Boy bor b’olsa ham bermas, yo’q b’olmasa ham qarab turmas. (Berdiyarov 1984, s. 48) “Zengin var olsa da vermez, zengin olmasa da bakıp durmaz.”

Dil tortgan joyning uzog’i yo’q. (Berdiyarov 1984, s. 80) “Gönlün istediği yerin uzağı olmaz.”

İlm olishning erta-kechi yo’q. (Berdiyarov 1984, s. 108) “Bilim almanın erkeni geçi olmaz.”

Inson qilo olmaydigan ish yo'q. (Berdiyarov 1984, s. 115) “İnsanın yapamayacağı iş yok.”

Ishtoni yo'q tizzasi yirtiqqa kulibdi. (Berdiyarov 1984, s. 135) “Pantolonu olmayan, dizi yırtığa gülmüş.”

Ko'p og'iz bir bo'lsa, bir og'iz yo'q bo'lar. (Berdiyarov 1984, s. 137) “Çok ağız birlik olursa, bir ağız yok olur.”

Ko'rgan yo'q bolsa, eshitgan –guvoh. (Berdiyarov 1984, s. 137) “Gören kaybolursa, duyan şahit.”

Nafas kirsar –bor-u, chiqsa yo'q. (Şamaksudov 1990, s. 271) “Nefes girerse var, çıkarsa yok.”

Narsasini yo'qotgan onasining qo'ynini ham qarar. (Berdiyarov 1984, s. 148) “Bir şeyini kaybeden anasının koynuna da bakar.”

Nevaralarga buvilarning yonidagidek issiq joy yo'q. (Şamaksudov 1990, s. 272) “Torunlara ninelerinin yanı gibi sıcak yer yok.”

Tepmas ot yo'q, qopmas it yo'q. (Berdiyarov, 1984: 196; Mirzayev, 2003: 437) “Tepmeyen at yok, ısırmayan it yok.”

Yem berib boqqan otga qamchining keragi yo'q. (Berdiyarov 1984, s. 86; Mirzayev 2003, s. 408) “Yem ile beslenen ata kamçının gereği yok.”

Yo'qni kerak toptirar, yolg'iz otni sottirar. (Şamaksudov 1990, s. 194) “Yoğu, gerek buldurur; tek atını sattırır.”

Yo'qolib topilgan mol –o'lja, o'lib tirilgan jon – o'lja. (Şamaksudov 1990, s. 196) “Kaybolup bulunan mal ganimet, ölüp dirilen can ganimet.”

Yo'qsilning uyqusi –palovdan shirin. (Şamaksudov 1990, s. 193) “Yoksulun uykusu pilavdan tatlı.”

KIRGIZLARDA AK BATALAR-DİLEK SELAMLARI

Aysel BAYTOK*

GİRİŞ

Dünyada her toplum, kendine has kültürel özelliklere sahiptir. Yaratmışları medeniyet ve zengin kültürleriyle Türkler, dünyadaki diğer toplum ve uygarlıkları da etkilemişlerdir. En eski Türk topluluklarından biri olan Kırgızlar da çok büyük bir kültürel zenginliğe sahiptir. Kırgızlar, yüzyıllar öncesinden İslam'la tanışmış olmalarına rağmen eski geleneklerini, inançlarını nesilden nesle aktararak bugüne kadar muhafaza etmiş ve bunları örf âdet olarak yaşatmaya devam etmişlerdir. Bunun sonucu olarak Kırgızların hayatlarının her aşamasında bir ritüele rastlamak mümkündür. Kırgızlarda doğumdan ölüme kadar yaşamın her aşamasında uygulanan bu törenlere şiirler ve dualar da eşlik eder. Törenlerde okunan dualara *ak-bata* denir. Müslüman bir halk olarak Kırgızlar; Allah'a dua ederken aynı zamanda eski inançlarının kalıntısı olarak dağlara, mezarlıklara, Hızır'a (a.s.), mitolojik koruyuculara da dua ederler. Ak-batalar, şiir şeklinde ve uzun dualardır. Bunların yanı sıra

Kırgızlarda bir iş yapmakta olan kişiye söylenen ve iyi dilek ifade eden selamlar da vardır. Bunlar da *ak tilek salam* "dilek selamları" olarak adlandırılır.

Ak-Batalar

Bata sözcüğü, Fatıha'nın Kırgız Türkçesindeki söylenişidir ve "dua" anlamında kullanılır. Dua etmek ise *bata berüü* olarak ifade edilir. Kırgızlara göre "ak-batalar, Kırgız dili ile Yaradan'a, Tanrı'ya kendi duygu ve düşüncelerini doğrudan ifade etmektir."¹ Kırgızlarda ak-batalar, *cıluu* sözdör "sıcak

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (Çev.: Abdullah Taymas), C 1, TDK Yay., Ankara 1994, s. 98; A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bişkek 2003, s. 193.

sözler” olarak adlandırılır.² Kırgızlar; sözün kuvvetine inanan, sözü bir araç olarak kullanan bir halktır. Bu nedenle dua etmek ve dua almak çok önemlidir. Bununla ilgili olarak *Caan menen cer kögöröt, bata menen er kögöröt*. “Yağmur ile yer göverir, dua ile er gönenir.”; *Batada küç bar*. “Duada güç vardır.”; *Uluulardın batasın al*. “Büyüklerin duasını al.”; *Bata, sözdün atası*. “Dua sözün atasıdır.”; *Ataŋdan boto kalbasın, bata kalsın*. “Babandan deve yavrusu kalmassın, dua kalsın.”³ şeklinde atasözleri de söylenegelmiştir. Beddua almak ise korkulması gereken bir durumdur. Bu nedenle Kırgızlar silahtan daha çok, bedduadan (*tetir bata, karğış*) korkmuşlardır.

Kırgızlarda ak-bataların tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Yenisey Yazıtlarında ak-bata örneklerine rastlanmıştır.⁴ Kırgızlarda ak-bataya olan inanç, ondaki sözün kuvvetine güven, asırlardan beri süregelmektedir. Savaş meydanlarına giden yiğitler altın, gümüş değil, ak-bata alıp çıkmışlardır.

Kırgızlar çeşitli devirlerden kalma inançlarına göre insanların sahibini *Caratkan* “Yaratıcı”, *Teŋir* “Tanrı”, *Kökö Teŋir* “Gök Tanrı”, *Ee* “Sahip”, *Alla* “Allah”, *Kuday* “Hüda, Allah” gibi isimlerle adlandırırlar; dualarında da bu isimleri kullanırlar ve bu sahiplerden *ber* “ver”, *bere kör* “ver”, *calğa* “yardım et”, *oŋdoy kör* “düzelt, yoluna koy” şeklinde sözlerle dilekte bulunurlar.⁵

Kırgızlarda tabiattaki her varlığın, her olayın bir sahibi, koruyucusu vardır. Kırgız ak-batalarında bunlardan *Kıdır / Kızır* “Hızır”, *pir* “pir, bir şeyin Tanrı’sı, koruyucusu, sahibi”, *Baba Dıykan* “çiftçilerin koruyucusu”, *mazar* “mezarlık”, *Umay ene* “Umay ana, lohusa kadınların ve yeni doğmuş çocukların koruyucusu”, *Kırk çilten* “göze görünmeden insanlar arasında yaşayan ve tabiatüstü güçlere sahip olan kırk varlık, kırklar”, *Kambar ata* “atların koruyucusu”, *Çolpon ata* “koyunların koruyucusu”, *Çıçaŋ ata* “keçilerin koruyucusu”, *Zaŋgi baba* “ineklerin, sığırların koruyucusu”, *Oysul ata* “develerin koruyucusu”, *Kayberen* “geviş getiren vahşi hayvanların koruyucusu”, *Döötü* “zanaatkârların koruyucusu, Davut isminden”, *Buudayık* “yırtıcı kuşların koruyucusu”, *Kumayık* “efsanevi bir köpek, köpeklerin koruyucusu”, *Böltök*

² K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (Çev.: Abdullah Taymas), C 1, TDK Yay., Ankara 1994, s. 211; A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bişkek 2003, s. 194.

³ A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bişkek 2003, s. 194, 199; Kadiyan Bobobekova, “Karğış Albay, Bata Al”, Şookum, http://www.shookum.kg/?option=view&id_mat=496 (4.8.2016); Ayşa Aliyeva, “Kızıma Kırk Nуска” (24.2.2016), *Erkin Too*, *Kırgız Respublikasının Mamlekettik Rasmiy Geziti*, <http://erkintoo.kg/Кызыма-кырк-нуска/> (4.8.2016).

⁴ A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bişkek 2003, s. 199.

⁵ *Age.*, s. 195.

“bıldırcının koruyucusu”, *Kıntık* “sülün kuşunun hamisi”, *Cölömö* “herhangi bir kaza beladan koruyan hami, koruyucu”, *Kedepaya* “kekliğin hamisi”, *Kar-şan ata* “kurdun hamisi”, *Döñköy* “köstebeğin hamisi”, *Güşünay* “değirmen-ciliğin hamisi”, *Mañkayın* “ayının hamisi”, *Mañka ata* “maymunun hamisi” gibi isimler söylenerek de yardım ve koruma istenir.⁶

Kırgız ak-batalarında koruyucu olarak Mukambet, İlyas, Sulayman, Ulukman, Nuh gibi peygamberler ve Hz. Muhammed’in kızı Batma-Zuura da her biri bir nesnenin piri, koruyucusu olarak yer alır. Yine Kırgızlar eski inançlarıyla ilgili olarak ölmüş olan atalarının ruhlarından da yardım isterler. Dua ederken el açan kişi ne kadar çok olursa ve büyük, önemli insanlar dua ederse duanın kabul olma olasılığı o kadar yükselir.

Ak-batalarda uzun ömür, sağlık, akıl, dileğe ulaşma, güç, kuvvet, mal, zenginlik, bereket, edep, ahlak, merhamet, adalet, baht, talih, yol açıklığı, birlik beraberlik, güzellik, yiğitlik, beceriklilik, iman, cennet vb. istenirken dertten, tasadan, hastalıktan, kazadan, beladan, zamansız ölümden, afetten, savaştan, düşmandan, iftiradan, haksız davadan, hırsızdan, kötü niyetliden, ağgözlüden, yalandan, kötü sözden, bedduadan, haramdan, imansızlıktan vb.nden korunma istenir. Çocuğun doğumundan ölümüne kadar neredeyse her gün duyarak büyüdüğü ak-bataların içeriğine bakıldığında insanı ahlaki olarak terbiye edici bir rolünün olduğu da görülür. Diğer taraftan duasının kabul olacağına inanan insana sıkıntılı dönemlerinde ümit vererek, normal zamanlarında gelecekte bekleni oluşturarak psikolojik olarak da en büyük desteği sağlar. Bugün duanın, inancın her tür psikolojik ve fiziksel hastalıkların, sıkıntıların daha kolay atlatılmasındaki rolü bilimsel olarak da ortaya konmuştur.

Ak-Bata Türleri

Kırgızlarda ak-bataların pek çok türü vardır. Kırgızlar; hayvan keserken, misafir ağırlarken, yola çıkarken, gelin kaynanasının evine ilk geldiğinde, göç ederken, yeni bozüy “keçe ev” kurarken, çocuk doğduğunda, çocuğu ilk beşiğe yatırırken, çocuğa ad koyarken, taya ilk kez ip bağlanırken, koyunlar ilk sağılmaya başlandığında ve daha pek çok işe başlarken bereket, emniyet, huzur gibi iyi dilekler içeren dualar ederler.

Ak-bataların içinde en büyüğü, en yücesi, Zalkar Batalar “Büyük Dualar”dır. Bu bataları; halkın inandığı değerli, inançlı kutsal kişiler verirler. Bu

⁶ A. Akmatıyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bişkek 2003, s. 195; Enver Kapağan, “Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/3, p. 801-810, Ankara 2014, s. 807; Mayrambek Orozobayev, “Kırgızlardaki Pir İnancıyla İlgili Bazı Kelimeler Üzerine”, *Bilig*, S 59, 2011, ss. 191-202; s. 193-194.

kişiler günlük sofralar, aşlar, toylar gibi daha basit durumlarda dua etmezler; onlar çok önemli bir hadise yaşandığı durumlarda, halk ve vatan için özel olarak dua ederler. Halkın bu tür kişilere ve onların ettiği duaların kabul olacağına olan inancı da tamdır. Umay Ene'nin batası, Baba Dıykan'ın batası, Manas'ı yetiştiren Bakay'ın batası, Kırgızların en önemli şairlerinden Toktoğul Satılğanov'un (1864-1933) batası, Çıngız Aytmatov'un (1928-2008) batası, büyük Manasçı Cusup Mamay'ın batası, zalkar batalardan bazılarıdır. Bunlar arasında en önemlilerinden biri de Manas Destanı'nda; Koşoy'un Manas'ın eşi Kanıkey'in çocuk sahibi olması, Manas'ın soyunun devam etmesi için yaptığı duadır. Bu duanın sonrasında Kanıkey Semetey'i dünyaya getirir.

<i>Abakeñiz er Koşoy,</i>	“Amcacığınız er Koşoy,
<i>Dastarın (selde baş kiyim) kıyğap çalınıp,</i>	Sarığını yana doğru sarınarak,
<i>Caratkañğa çalınıp,</i>	Yaradan'a yalvararak,
<i>Alakan cazdı burkurap,</i>	Avuç açtı acı acı ağlayarak,
<i>Atpay curtun baarısı,</i>	Atmadan halkın hepsini,
<i>Bata kıldı çurkurap,</i>	Dua etti bağırarak,
<i>Köp cıyılğan öz uşul,</i>	Çok toplanan öz şu,
<i>Köpçülüktün közünçö,</i>	Çoğunluğun gözünce,
<i>Koşoydun aytkan sözü uşul:</i>	Koşoy'un söylediği söz şu:
<i>Tilekti berse bir alda,</i>	Tileği verse bir Allah,
<i>Tuulsa mindan bir bala,</i>	Doğsa bundan bir çocuk,
<i>Urğaaçı bolboy, er bolsun,</i>	Kadın olmasın, er olsun,
<i>Ayuu bolboy, şer bolsun!</i>	Ayı olmasın, aslan olsun!
... ⁷	...”

C. Aytmatov ise zalkar batasını *Ak Keme* adlı eserinde *Buğu enenin* (Buğu⁸ ana) ağzından verir. O, burada eskiden beri Kırgızlar arasında anlatılan ve kahramanın ağzından gerçek olduğunu belirttiği bir efsane anlatır. Buna göre Kırgızlar Yenisey'de yaşarlarken bütün halk, düşman tarafından yok edilmiş; sadece bir kız ve bir erkek çocuk kalmıştır. Düşmanlardan bir kadın bu çocukları da öldürecekken bir maral (buğu) gelir ve yalvarıp yakarak çocukları kurtarır. Yıllarca yol yürür ve “Yeni yurdunuz burasıdır.” diyerek

⁷ A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bışkek 2003, s. 200, 212-213.

⁸ **buğu:** Geyik, dişi geyik.

çocukları Issık Göl'ün yanına, bugünkü Kırgızistan topraklarına getirir. Buğü ene, burada bu çocuklar için bir dua eder:

*Cer tilip eğin ekkile, mal bağıp balık uulağıla. Oşentip beypil keñçilik, beykut tınçtıktı miñ-miñ cıl ömür sürgülö. Uçuñar uzarıp uruk-tukumuñar kö-böysün. Aldıñardı bala basıp arkañarğa mal tolsun. Süylösö tilge catık, uksa kulakka mukam, alıstan ala kelgen ene tiliñerdi ukum-tukumuñar unutupasın. Ene tilinde el-cerin dañazalap ırdap cürsün. Kişiden kem bolboğıla, başka elge teñ bolğıla. Men emi silerge, silerdin ukum-tukumuñarğa Umay enemini, siler menen tübölükkö birge cüröm.*⁹

“Yer sürüp tahıl ekin, mal bakıp balık avlayın. Böylece sakın ve huzur içinde binlerce yıl yaşayın. Soyunuz devam edip nesliniz çoğalsın; önünüzü çocuk bassın, arkanız mal dolsun. Konuşulduğunda tatlı/hoş, duyulduğunda ahenkli, çok eskilerden getirdiğiniz ana dilinizi nesliniz unutmasın. Ana diliyle halkını, vatanını yüceltip sürekli şarkı / şiir söylesin. Nüfusunuz az olmasın, başka halklara denk olsun. Ben artık size, sizin soyunuza Umay Ene’yim, sizlerle sonsuza dek birlikteyim.”

Dilek Selamları

“Bir kimseyle karşılaşıldığında, birinin yanına gidildiğinde veya yanından uzaklaşıldığında kendisine söz ve işaretle bir nezaket gösterisi yapma, esenleme, merhaba.”¹⁰ şeklinde tanımlanan selam toplum içinde insanları birbirine yakınlaştıran, sevgi ve saygı bağlarını kuvvetlendiren bir olgudur. “Selâmlaşmadaki maksat, iletişime başlamadan insanlar arasındaki güveni sağlamak, kişilerin birbirlerine karşı olan ön yargılarını yıkmak ve aralarında oluşacak muhabbet bağına arttırmaktır.”¹¹ Her toplumda kendine has özellikler gösteren ve iletişimin başlangıç aşamasını oluşturan selamlaşma önemli toplumsal işlevlere sahiptir. Konuşmasına “merhaba, iyi günler, selam ya da selamünaleyküm” ifadelerinden biriyle başlayan biri, karşısındaki dinleyene “Benden sana zarar gelmez.” mesajını vermektedir.

Türkler tarih boyunca birbirleriyle sözlü olarak, sağlık, esenlik dileyerek ya da nasıl olduğunu sorarak selamlaşmışlardır. *Divânü Lügâti t-Türk’e* göre Türkler selam vermek amacıyla “sağ salim” anlamındaki *esen* sözcüğünü

⁹ Çiğğız Aytmatov, *Ak Keme*, Kırgızistan 1982, s. 52.

¹⁰ Hasan Eren, Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Talat Tekin, Hamza Zulfikar, *Türkçe Sözlük*, C II, TDK Yay., Ankara 1988, s. 1276; http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts.

¹¹ Seda Öztürk Kalkan, “Türk Kültüründe Selâmlaşma Kavramı, Bu kavramın (İlköğretim ve Ortaöğretim) Ders Kitaplarına ve Ders Programlarına Yansıtılması”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, EBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012, s. 5.

kullanmışlardır: *Esen müsen?* “İyi misin? / Nasılsın? / Merhaba.”¹² DLT’te “selamlamak” için de *esenlemek* fiili verilmiştir: *Ol manğa esenledi.* “O beni selamladı.”¹³ Bu sözlü selamlara İslamiyet’in kabulünden sonra *selam*, *sela-münaleyküm* gibi ifadeler de eklenmiştir. Arapça *selam* sözcüğü de yine *esen* sözcüğüne benzer olarak “kusursuz olmak, kurtulmak, rahatlamak anlamını ifade eder ve *Kur’an-ı Kerim*’de ve hadislerde ‘eman, kurtuluş, esenlik, barış’ manaları yanında ‘selamlama’ anlamında da geçer.”¹⁴ Bu sözlü selamlara çoğu kez eğilme, baş eğme, elini bağrına koyma, elini kaldırma gibi beden hareketleri de eşlik eder.¹⁵

Günümüz Türk topluluklarının çoğunda selamlaşmak için yine sağlık, esenlik dileğini ifade eden Türkçe ya da Arapça sözcükler kullanılır. Örneğin selamlaşmak için Kazaklar *sälem*, *sälemetsiz be*, *aman-esensiz be*, *kayırlı tañ* “günaydın”, *kayırlı kün*,¹⁶ Kazan Tatarları *isänmë* (*sen için*) “iyi misin/merhaba”, *isänmësëz* (*siz için*) “merhaba”, *hâyêrlë irtä* “hayırlı sabahlar”, *hâyêrlë kön* “günaydın”;¹⁷ Kırım Tatarları *selâmaleyküm*, *aleykümselâm*, *selâm* “merhaba”,¹⁸ Uygurlar *yahşimusiz*, *salam*,¹⁹ Özbekler *salâm*, *salâmalaykum*,²⁰ Azeriler *salam*,²¹ *sabahın xeyir*,²² Türkmenler *salam*; Hakaslar *çalahay irtennen* “günaydın”, *çalahay künneñ* “iyi günler”;²³ Tuvalar *ekii* “merhaba”;²⁴ Altaylar

¹² Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C I, TTK Yay., Ankara 1985, s. 77.

¹³ *Age.*, s. 308.

¹⁴ Bekir Topaloğlu, “Selâm”, *İslam Ansiklopedisi*, C 36, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 342.

¹⁵ Mehmet Sürur Çelebi, “Halk Edebiyatı Metinlerinde Selamlaşma Sözcük ve İfadeleri”, *Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (12-13 Kasım 2014) Bildirileri*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir 2015, s. 106-109-117.

¹⁶ Nergis Biray, Ekrem Ayan, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Çağdaş Kazak Türkçesi*, İstanbul 2015, s. 189.

¹⁷ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, “Tatar Türkçesi”, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II*, (Ed.: Ahmet Buran, Mehmet Mahur Tulum), 2013, ss. 53-102, s. 90; Ferit Hakimcan, *Türkçe, Tatarca, Rusça Konuşma Kılavuzu*, Ankara, s. 5; Mustafa Öner, “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), 2007, ss. 679-748, s. 735.

¹⁸ Zühal Yüksel, “Kırım-Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), 2007, ss. 811-882, s. 868.

¹⁹ Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 2013, s. 338, 455.

²⁰ Z. M. Ma’rufova, *Uzbek Tilining İzâhli Lugati*, C II, Moskova 1981, s. 15.

²¹ Âliheydâr Orucov, Bâhrüz abdullayev, Nârgiz Râhimzadâ, *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügati*, (Ed.: Ağamusa Ahundov), Bakı 2006, s. 658.

²² Erdal Karaman, *Journal of Academic Studies*, Vol. 9, Issue 33, p. 178-201, 2007, s. 189.

²³ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), 2007, ss. 1085-1147, s. 1129.

²⁴ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), 2007, ss. 1149-1228, s. 1216.

cakşı ba / cakşılar / ezender “günaydın / merhaba”, *cakşı kundoor bo* “günaydın”;²⁵ Sahalar (Yakutlar) *doroobo* “merhaba”, *ütüö kününen* “iyi günler”, *ütüö sarsıardanan* “iyi sabahlar”, *ütüö kiehenen* “iyi geceler”²⁶ sözcüklerini kullanırlar. Bu tür selamlar; sabah, akşam veya herhangi bir zamandaki karşılaşmalarda kullanılan bazı kalıplaşmış ifadelerdir.

Kırgızlarda da selamlaşmak, hâl hatır sormak tarihleri boyunca çok önemli olmuş; selam alan ve verenler edepli, ahlaklı, saygılı kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Kırgızlar; günlük selamlaşmalarda *salamatsızbı*, *salam*²⁷ sözcüklerini kullanırlar. Kırgızlarda; bunların yanı sıra, iş yapmakta olan bir kişiye kısa olarak ifade edilen ve iyi dilek ifade eden dua içerikli selamlar da yaygın olarak kullanılır. Bu selamlara aynı şekilde iyi dilek içeren ya da teşekkür ifade eden karşılıklar verilir.

Kırgızlar, bu tür selamları *ak tilek selamlar* “dilek selamları” olarak adlandırmışlardır. Örneğin her tür işte *İş ilgeri bolsun*. “İşiniz yürüsün. / Bereketli olsun.” şeklindeki iyi dilek ifade eden söz; yapılan işi ileri götürme, bereket arzusunu dile getiren bir duadır. Kırgızlarda selam vermek kadar selam almak da önemlidir ve “verilen selamı almak insanlık belirtisi olarak algılanır.”²⁸

Dilek selamları, yapılan işe göre aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

Hayvancılıkla ilgili dilek selamları:

Hayvancılık Kırgızların ata mesleğidir. Kırgızlar kendilerini *mal kindik-tüü* yani “hayvana göbek bağıyla bağlı” olarak tanımlarlar. Kırgızlara göre hayvanlar, konuşmasa da duyar ve anlar.²⁹ Nitekim Kırgız destan, masal ve efsanelerinde; atların insan gibi ruhları, duyguları, kişilikleri vardır ve onlar, insan gibi muamele görür. Kırgızlarda hayvancılıkla ilgili işler de önemlidir ve bu işleri yapanlara dilek içeren selamlar verilir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Sağımda: Kırgızlarda at, koyun vb. hayvanları sağanlara bolluk, bereket dileğini ifade eden *Saan köböysün*. “Sağının çoğalsın.” ya da *Mal bayıbasın*.

²⁵ Figen Gülen Dilek, “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun), 2007, ss. 1009-1084, s. 1080; Figen Gülen Dilek, “Altay Türkçesinde Sözeylemler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 21, 2007, ss. 39-49, s. 42.

²⁶ Fatih Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1999, s. 152-155, 166.

²⁷ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara 1994, s. 631-632; Nami Ardakoç, *Modern Kırgızca Konuşma Kılavuzu*, İstanbul 2005, s. 342.

²⁸ A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulu, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Bataalar*, Bışkek 2003, s. 199.

²⁹ *Age*, s. 226.

“Mal sütün kesilmesin.” şeklinde selam verilir. Buna karşılık hayvanı sağmakta olan kişi *Oozuñuzga ak*. “Ağzınıza sağlık.” diye karşılık verir.

Kırkımda: Koyun, keçi gibi hayvanların yünlerini kesmekte, kırmakta olan kişiye *Kırkaar köböysün*. “Kırkımınız çoğalsın.”; *Şuuşañ mokosun*. “Kırklığınız körelsin.” şeklinde dilek selamı verilir. Buna karşılık olarak *Oozuñuzğa bereke bersin*. “Ağzına bereket versin. / Ağzına sağlık.” denir. Burada *Kırklığınız körelsin*. ifadesi ilk bakışta soru işaretleri oluşturabilir. Ancak burada selam veren kişi “O kadar çok yün kırkın ki kırklığınız bu nedenle körelsin.” demek istemekte yani aslında iyi bir dilekte bulunmaktadır.

Hayvanları çiftleştirirken: Bunu gören kişi *Töl başıñ akcoltoy bolsun*. “Dölün hayırlı olsun.” diyecek ve karşılık olarak *Akcoltoygo birge bololu*. “Birlikte hayırlı olsun.” cevabını alacaktır.

Ağılda: Ağılda sürüsüyle ilgilenmekte olan birine *Koroon koyulsun*. “Ağılın sıklaşsın.” veya *Örüşüñ malğa tolsun*. “Otlağın malla tolsun.” şeklinde selam verilir. Cevap olarak da ilkinde *Oozuñuzğa bereke bersin*. “Ağzınıza bereket versin. / Ağzınıza sağlık.”, ikincisinde ise *Akcoltoy bolsun*. “Hayırlı olsun.” cevabı verilir.

Hayvan keserken: Hayvan kesmekte olan kişiye *Soğumuñar çüygün bolsun, soygonuñar semiz çıksın, soyuşka bereke bersin*. “Kestiğiniz hayvan yağlı olsun, soyduğunuz / derisini yüzdüğünüz semiz çıksın, kesiminiz bereketli olsun.” şeklinde selam verilir. Buna karşılık *Oozuña may*. “Ağzına sağlık.” cevabı alınır.³⁰

Tarım işleriyle ilgili dilek selamları:

Kırgızlar; Anadolu köylerinde olduğu gibi her tür işte, işi yapan kişiye iyi dilek içeren bir selam verir. Kırgızlar; toprakla, doğayla ilgili her işlerinde tabiatın sahibinin, pirlerinin, yaratıcısının sıcak sözleri, duaları duyduğuna inandıkları için tabiatla konuşur şekilde ak-batasını, dileğini söyleyerek tohum eker ve ürünün verimli olmasını dilerler. Tohumu tabiat varlıklarına rızık olarak serpererek bir avucunu yetimlere, bir avucunu ihtiyaçlara, düşkünlere, bir avucunu açlara, bir avucunu da kurda kuşa rızık olarak ekerler.

Duada bütün tabiat varlıklarının pirlerinin, sahiplerinin, koruyucularının anılması; Kırgızların eski inançlarının, tabiatla kurdukları ilişkinin günümüzde de yaşadığının bir göstergesidir.

Ekin biçerken: Yeni gelen biri orakla ekin biçenlere *Oroguñar mokosun*. “Orağınız körelsin.” der, buna karşılık ekin biçenler de *Aytkañ kelsin*. “Söylediğin olsun.” şeklinde bir karşılık verir. Burada *Orağınız körelsin*. ifadesi de

³⁰ Age., s. 230.

yine aynı mantıkla “O kadar çok ekin biçin ki orağınız bu nedenle köreلسin.” demektir.

Harmanda: Kırgızlarda rızkın toplandığı, ürünün çoğaltıldığı harman işi, yüce bir iş sayılır. Bu nedenle işe dualarla başlanır. Harman savuran kişilere *Kırmanıñar tolsun*. “Harmanınız bereketli olsun.”; *İş ilgeri bolsun*. “İşiniz üresin.” denir. Bunu duyan çalışanlar da sırasıyla *Coluñuz bolsun*. “Yolunuz olsun.”; *İlgeri bolmok özüñüzdön*. “İleri olmak sizden.” diye karşılık verir.³¹

Göç, kervan için dilek selamları:

Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Kırgızlar, buna bağlı olarak tarih boyunca konargöçer bir hayat yaşamışlardır. Bu kültür, kırsal kesimde bugün de devam etmektedir. Kırgızlar her işlerinde olduğu gibi göçe de dualarla, selamlarla başlarlar. Kırgızlar sadece göçe başlarken değil, konarken de dua eder, selam verirler.

Göçe başlarken: Kırgızlar yola çıkmaya hazırlanan veya gitmekte olan bir kervana *Cügün baysalduu bolsun*. “Uğurlar olsun.”; *Soodañ colduu bolsun*. “Kazancın bol olsun.” diye iyi dilek selamı verirler, karşılığında da *Tilegiñizdi bersin*. “Dileğinizi versin.” cevabını alırlar. Yine *Köç körktüü bolsun*. *Konuşuñarğa aman-esen cetkile*. “Göçünüz görkemli olsun. Varacağınız yere sağ salım ulaşın.” şeklinde dilek selamları da verilir.³²

Konarken: Kırgızlar sadece göçe başlarken değil, konarken de selam verirler. Kırgızlar, konmakta olan bir kervana aşağıdaki şekilde dilek selamları verirler; bu selamı duyan göç sahibi de karşısındaki cevapları verir:

Tündüğün biyik, keregen bek bolsun. “Tündüğün³³ yüksek, keregen³⁴ sağlam olsun.” - *Aytkanıñ kelsin, coluñ bolsun*. “Dediğin gibi olsun, yolun açık olsun.”

Konuşuñar olcoluu bolsun. “Konuşunuz ödüllü / bereketli olsun.” - *Olcosuna ortok boluñuz*. “Ödülüne ortak olun.”

Çamğarağın biyik bolsun, kolomtoñ sapırılbasın. “Çamğarağın³⁵ yüksek olsun, ocağın savrulmasın.” - *Aytkanday bolsun*. “Söylediğin gibi olsun.”

³¹ Age., s. 229.

³² Age., s. 230, 246.

³³ tündük: Keçe evin ağaç kafesinin üst uçlarının tutturulduğu, yukarıdaki ahşap dairesi.

³⁴ kerege: Keçe evin duvarını oluşturan ağaç kafes.

³⁵ çamğarak: Tündük’ün altında kesişen bir şekilde konan ve obanın ağaç iskeletini tamamlayan bükük değnekler.

Konuşuñar kuttuu bolsun. “Konusunuz kutlu olsun.” - *Aytkanday bolsun.* “Söylediğin gibi olsun.”³⁶

Atla yola çıkarken: Kırgızlar, atla yola çıkma işine *sapar* “sefer” adını verir ve bu işe çok ihtimam gösterirler. Öncelikle yola ana babanın duası alınarak çıkılır. Yolda bir engel çıkmaması için yolcunun kalbini temiz tutup günehtan kaçınması, yol üstündeki bir karıncaya bile zarar vermemesi gerekir. Kırgız inancına göre yolcuların piri, koruyucusu Kızır’dır (Hızır a.s.). Bu nedenle uzak yakın her tür iş için atla yola çıkarken Kırgızlar, *Kızır cıloolosun, Kızır coldoşuñ bolsun.* “Hızır yardım etsin, Hızır yoldaşın olsun.” şeklinde dilek selamları verirler. Bunun dışında aşağıdaki selamlar da verilebilir:

Cakşı bar, körüşkөнчө aman bol. “Güle güle git, görüşünceye kadar sağlıcakla kal.”

Ak coluñ açılсын, coluñ bolsun. “Yolun açık olsun, güle güle.”

Sapar baysalduu bolsun. “Uğurlar olsun.”

Coluñ şıdır, coldoşuñ Kızır bolsun. “Yolun açık, yoldaşın Hızır olsun.”

Coluñ olcoluu bolsun. “Yolun bereketli olsun.”

Tınç-aman barıp, esen-soo kaytıp kel. “Rahatça varıp sağ salim dön.”

Coluñdu Kızır cıloolosun. “Dizgininden Hızır tutsun.”

Ceñil barıp, oop kel, cegeniñen ala kel. “Çabuk varıp aşip gel, yediğinden alıp gel.”

Bu dilek selamlarına karşılık olarak aşağıdaki ifadelerden biri kullanılır:

Cakşı kalğıla, aman-esen turğula. “Hoşça kalın, sağ salim durun.”

Körüşkөнчө salamatta bolğula. “Görüşünceye kadar selamette / sağlıcakla kalın.”

Kudayım kayra körüşüügö nasip kulsın. “Allah’ım tekrar görüşmeyi nasip etsin.”

Kay körüşüügö buyursun. “Yine görüşmek kismet olsun.”

Koş boluñuzdar. “Hoşça kalın.”³⁷

³⁶ A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bışkek 2003, s. 246.

³⁷ *Age.*, s. 249.

Zanaatkârlarla ilgili dilek selamları:

Demirci işe giderken: *Köörük dolu bolsun, ken temirge tolsun.* “Körük hırçın olsun, maden ocağı demirle dolsun.” denir. Buna karşılık *Aytkanıñday bolsun.* “Söylediğin gibi olsun.” şeklinde cevap alınır.

Nakış, iğne işlerinde: Bu tür işleri yapanlara *Arıbağıla, iyne uçu moko-sun.* “Yorulmayın, iğne ucu köreلسin.” denir. Buna karşılık *Coluñuz bolsun.* “Yolun açık olsun.” cevabı verilir.³⁸

Yemek yemeyle ilgili dilek selamları:

Kırgızlarda sofrayla, yemek yemeyle ilgili de pek çok gelenek vardır. Bunlardan biri de evde ya da başka bir yerde biri veya birileri yemek yerken gidilirse iyi dilek bildiren bir selam vermektir. Kırgızlarda eğer gelen kişi ile yemek yiyenler samimi ise gelen kişi yemek yiyenlere *Aş bolsun.* “Afiyet olsun.” diye selam verir. Yemek yiyen/ler de *Rahmat, birge bolsun.* “Teşekkürler, birlikte olsun.” şeklinde karşılık verir/ler. Eğer gelen kişi ile yemek yiyenlerin ilişkisi resmî ise gelen kişi *Tamağınız tattuu bolsun.* “Yemeğiniz tatlı olsun.” diye selam verir; yemek yiyen/ler de benzer şekilde *Çoñ rahmat, keliñiz birge bolsun.* “Çok teşekkürler, gelin birlikte olsun.” şeklinde cevap verir/ler

El yıkatmayla ilgili dilek selamları:

Kırgızlarda yemek öncesi eve gelen misafirlerin elleri yıkatılır; buna, farz ve çok sevap bir iş olarak bakılır. El yıkatacak çocuk ya da genç; eline bir leğen ve ibrik alıp omzuna da bir havlu atarak gelir, misafirlerin en büyüğünden başlayarak sırayla ellerini yıkatır. Çocuklar, bu konuda küçük yaştan itibaren eğitilip alıştırılır. Çocuk, önce kendi ailesindeki büyüklerin ellerini yıkatarak işin kurallarını öğrenir. Bu sırada büyükler küçüklere dua ederler, dilek selamları söylerler. Böylece günde üç kez küçüklere büyüklerin duasını almış olurlar.

Kırgızlar el yıkatan kişiye genel olarak şu dilek selamlarını verirler:

Köp çaşa. “Çok yaşa.”

Tileğindi bersin. “Dilediğin olsun.”

Baktıhuu bol, bak bersin. “Bahtın açık olsun, talihli ol.”

Çoñ kişi bol, ömürüñ uzun bolsun. “Büyük adam ol, ömrün uzun olsun.”

Kuday calğasın. “Allah yardım etsin.”

Eç nerseden kem bolbo. “Hiçbir şeyin eksik olmasın.”

ömürüñdү bersin. “Uzun ömürlü ol.”

³⁸ Age., s. 229.

Tilegiň işke aşsın. “Dileğin gerçekleşsin.”

Tilegiñe cet. “Dileğine ulaş.”

Cıldızın töböñdö bolsun, cıldızın oobosu. “Yıldızın parlaysın, yıldızın düşmesin.”

Çoň cigit bol. “Büyük yiğit ol.”³⁹

Düğünle ilgili dilek selamları:

Kırgızlarda; güzel, iyi niyetli, hayırlı bir iş olarak düğün son derece önemli ve coşkudur. Herkes düğünün neşeli, görkemli, şanına yakışır şekilde yapılmasını ister. Ne kadar çok kişi gelirse o kadar çok dua alınır. Bu nedenle düğün sahibi konukları elinden geldiğince iyi ağırlamaya, böylece hepsinin hayır duasını almaya çalışır. Bunun dışında düğüne gelenler, düğün sahibiyle görüştüklerinde dilek selamlarıyla selamlaşırlar. Düğün sahibi de bu selamları sıcak bir şekilde karşılar:

Düğün sahibine aşağıdaki dilek selamları verilir:

Toyuñar kuttuu bolsun. “Düğününüz kutlu olsun.”

Çakşılıkka çakşılık bolo bersin. “İyiliğe iyilik olsun.”

Toyuñar torkoluu bolsun, toyuñar toyğo ulansın. “Düğününüz ipekli olsun, düğünüze düğün eklensin.”

Toyuñar şattuu bolsun, köñüldüü baştuu bolsun. “Düğününüz eğlenceli olsun, neşeli olsun.”

Buna düğün sahibi şu şekilde cevap verir:

Aytkanıız kelsin. “Dediğiniz olsun.”

Oozuñuzğa sala bergendey bolsun. “Ağzınıza konmuş gibi olsun.”

Kubaniçta, çakşılıkta birge boluñuz. “Sevinçte, mutlulukta birlikte olun.”

Ak tilegiñizderge irakmat. “İyi dileğinize teşekkürler.”

Evlenen delikanlıya şöyle selam verilir:

Kuş booñ bek bolsun. “Bir yastıkta kocayın.”

Toyuñ kuttuu bolsun. “Düğünün kutlu olsun.”

Ałğanıñ caraşsın. “Aldığın yakışsın.”

Ałğanıñ menen teñ arıp, teñ kariğıla. “Aldığınla birlikte yorulup birlikte yaşlan.”

³⁹ Age., s. 244.

Buna karşılık delikanlı şöyle cevap verir:

Irakmat, aytkanıñız kelsin. “Sağ olun, dediğiniz olsun.”

Satın alınan bir eşyayla ilgili dilek selamları:

Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kırgızlarda da yeni bir şey satın alan kişiye iyi dilek selamı verilir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Ev alana: Ev alan birine *Ak konuşunar kuttuu bolsun.* “Yeni eviniz kutlu / hayırlı olsun.” ya da *Örüşünüz kuttuu bolsun.* “Eviniz kutlu / hayırlı olsun.” şeklinde selam verilir; bu selamı duyan kişi de *Rahmat, bizge okşoğondorğo buyruktuu bolsun.* “Teşekkürler, bizim gibi evi olmayanlara da nasip olsun.” ya da *Rahmat, aytkanıñız kelsin.* “Teşekkürler, dediğin olsun.” diyerek karşılık verir.

Araba alana: Araba alan kişiye *Tulparıñ kuttuu bolsun.* “Tulpar’ın⁴⁰ kutlu olsun.” ya da *Ak coltoyun kuttuu bolsun.* “Yolun açık olsun; böyle ilerlemeye devam et.” diye selam verilir. Buna karşılık olarak *Rahmat, cuğuştuu bolsun.* “Teşekkürler, size de nasip olsun.” şeklinde cevap verilir. *Tulparıñ kuttuu bolsun.* selamında ayrıca araba “yarış atı” anlamındaki *tulpar*’a benzetilerek arabanın beğenildiği de dile getirilmiş olur.

Doğumla ilgili dilek selamları:

Kırgızlarda, çocuk sahibi olmak son derece önemlidir çünkü çocuk; neslin devamını sağlamakta, yaşlandıklarında ana babasına bakmakta, topluma faydalı bir birey olmaktadır. Hatta çocuksuz aile, aile bile sayılmamıştır. Anne babanın, ailenin mutluluğu, huzuru ancak çocukla tamamlanır. Atasözünde dile getirildiği şekilde; çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar gibidir. Kırgızlarda ayrıca çocuk sayısı çok olmalıdır çünkü ne kadar çok çocuk olursa boy, kabile o kadar güçlü olmaktadır. Bu kadar önemli olan çocuk dünyaya geldiğinde elbette dualarla, dileklerle karşılanacaktır. Dua ve dilekler, öncelikle doğum yapan kadına iletilir.

Doğum yapan kadına: Doğum yapan kadına *Beşik boo bek bolsun, esen-aman köz carıp aldınızıbı?* “Analı babalı büyüsün, sağ salim dünyaya getirdiniz mi?” ya da *Tın-aman ceñilip aldınızıbı?* “Rahatça hafiflediniz mi?” diye selam verilir. Doğum yapan kadın da *Kudayğa şügür.* “Allah’a şükür.”, *Aman-esen.* “Sağ salim.” şeklinde cevaplar verir.⁴¹

⁴⁰ **tulpar:** Yarış atı, küheylan.

⁴¹ Mirlanbek Nurmatov, “Kırgız Türkçesindeki Deyimler”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 172; A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batarlar*, Bişkek 2003, s. 294.

Bebeğin babasına: Bebeğin babası da kutlanır. Babaya *Beşik boo bek bolsun. Çürpöjdün canın taştan kulsın, ata-enesi menen ırısın bersin. İris-keşiktüü bolsun.* “Analı babalı büyüsün. Bebeğinin canını sağlam etsin, ana babasıyla birlikte rızkını versin. Rızkı bol, şanslı olsun.” şeklinde dilekte bulunulur. Baba ise *Aytkanıңыз kelsin.* “Söylediğiniz olsun.”⁴² diye karşılık verir.

Sonuç

Toplumun üyelerini birbirine yaklaştıran, birlik beraberlik sağlayan dua ve selamlar; Kırgız toplumunda yaygın olarak kullanılmaktadır. Modern hayatın zorlamalarına rağmen birbirlerinin iyiliğini isteyen, birbirleri için dua ve dileklerde bulunan Kırgız halkı; bu gelenek, örf ve âdetlerini yüzyıllardır nesilden nesle aktararak yaşatmayı başarmıştır. Toplumun birlik beraberliğinin, kültürün devamlılığının sağlanmasında bu tür geleneklerin korunması son derece önemlidir. Kırgızların geleneklerine bağlılığı hepimize örnek olmalıdır.

⁴² A. Akmataliyev, K. Kırbaşev, M. Ömürbayuulı, Ö. Şarşenaliyev, *Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bışkek 2003, s. 294.

BİR ÜST DİL OLARAK KLASİK TÜRK EDEBİYATININ SÖZ ALGISININ GÖSTERGE BİLİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ayşe DALYAN

*Evrin DALYAN EBERDES**

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı, klasik olma noktasında kendine özgü bir üst dil yaratmıştır. Bu üst dilin söz algısı da “üst dil” bağlamında değerlendirilmelidir. Bu üst dilin öğelerini F. Saussure’ün gösterge bilimi açısından açıklayabiliriz. Buna göre F. Saussure, öncelikle dil ile söz ayrımına gider. Çalışmanın merkezindeki bir kavram olan söz de F. Saussure’ye göre “dil dizgesinin özel ve değişken gerçekleşme biçimidir; daha doğrusu dilin somut kullanımıdır.” (Rifat 2005, s. 26) Dil, hem toplumsal hem de dizgeseldir. Böylece dil, gösterge olarak isimlendirilen birimlerin birbirleriyle ilişkileri sonucu oluşur. Göstergenin de kendi içinde iki yönlü birlikteliği bulunur. Göstergenin bir yönü, işitim imgesine uzanırken diğer yönü de kavramı işaret eder. Bunlara “gösteren” ve “gösterilen” denir (Rifat 2005, s. 27). Dolayısıyla dil göstergesi; bir nesneyle bir adı birleştirmeyi, bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir. Böylece dil göstergesinin iki yönlü anlaksal bir kendiliği oluşur. Bu birliktelik, çağrışım ilişkisiyle kurulur. Çağrışımın kullanılan kelimelerin anımsanmaya çalışıldığı andaki dilin onayladığı çağrışımların gerçeğe uygun olup olmamasıyla birlikte meydana gelir. Anımsanan şey, dilin sunduğu gerçeğe uyuyorsa göstergeyi hafızada oluşturabilirken gerçeğe uygun değilse göstergenin iki yönünü birleştirmeyi bir tarafa bırakırız.

Göstergenin iki temel özelliği vardır: Bunlardan ilki nedensizlik, diğeri de çizgisellik. Göstergenin bir diğer yapısı da değişmezlik ve değişebilir oluşudur (Vardar 1976, s. 59-66). Çalışmanın temel savunusu da gösterge-

* Yrd. Doç. Dr. Ayşe Dalyan, Uluslararası Final Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü, KKTC. Eposta: ayse.dalyan@final.edu.tr; Öğr. Gör. Evrim Dalyan Eberdes, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Modern Diller Birimi, KKTC, Eposta: evrim.dalyan@emu.edu.tr

nin bu özelliği üzerine kurulur. Bu savunuya göre “toplumsal ve dizgesel” olan dilin göstergesi toplumun nesneleri algılama biçimleriyle oluşturduğu ve bu algılamanın değişimiyle de göstergede değişimin gerçekleşebileceği varsayılır. F. Saussure; bunu, göstergenin bozulması olarak açıklar. “Bozulma etkenleri ne olursa olsun, bunlar ister tek tek, ister topluca ortaya çıksınlar, her zaman gösterilenle gösteren arasındaki bağıntının değişmesi sonucunu verirler.” (Vardar 1976, s. 68-69) Böylece kavramla gösterge arasındaki bağ çözülür ve aralarındaki ilişki değişime uğrar. Ancak gösteren çok bozulmaz, dolayısıyla değişim sadece kavram ile gösterge arasında gerçekleşir. Bu bağlamda kavram “dilden önce var olan ve ilk olarak dil aracılığıyla anlatımını bulan bir kuruluş değil, terimin ses yapısının bir soyutlamasıdır; terimin yanında, ondan bağımsız olarak bulunan bir nesne sayılmaz. Ünlü dil bilimci J. Lyons ise kavram sözünden, zihnin, nesneleri kavramasına ya da bilmesine araç olan düşünce ya da mantıksal yapının anlaşıldığını ileri sürmektedir.” (Aksan 2000, C 3, s. 150) Böylece dil, göstergenin değişiminde savunmasız kalır. Bu da göstergenin nedensizliğinden kaynaklanır (Vardar 1976, s. 69). Değişim, dilin evrimi gerçeğini ortaya koyar:

“Dilden daha karmaşık bir şey yoktur: Hem toplum içinde yer alır dil, hem de zaman içinde. Hiç kimse hiç bir değişiklik yapamaz onda. Öte yandan, göstergelerin nedensizliği kuramsal bakımdan sesle kavram arasında herhangi bir bağıntı kurabilme özgürlüğüne yol açar. Bunun sonucunda da, göstergelerde bir araya gelen bu öğeler, başka hiç bir alanda görülmeyen bir oranda kendi özel yaşamlarını sürdürürler. Onun için dil, bazen sesleri bazen de anlamları ilgilendiren tüm olguların etkisi altında kalarak bozulur, daha doğrusu evrim geçirir. Bu evrim kaçınılmaz niteliktedir. Evrime karşı koyabilen bir dil görülmemiştir.” (Vardar 1976, s. 70).

Klasik Türk edebiyatı; Türkçenin yanında pek çok yabancı kökenli kelimelerin varlığıyla oluşan ve mazmunlarla kurgulanan bir üst söyleyişe, üst bir dile sahiptir. Dolayısıyla toplumda meydana gelen göstergeler, üst dili kullanan şairler ve yazarlar tarafından değişime uğratılmıştır. Bu değişim, çeşitli nedenler gösterilerek açıklanabilir ancak çalışmanın odaklandığı nokta olan değişimin üst dili kullananların zihniyetlerinde aranmasıdır. Dolayısıyla üst dili kullanan şair ve yazarlar, gösterge ile kavram arasındaki ilişkiyi çağının nesneleri algılama biçimleriyle yeniden belirler. Örneğin üst dili kullanan şair ve yazara göre su; H₂O olmaktan çok daha ötede İslami bir anlatı geleneği olan abıhayata, ölümsüzlük suyuna dönüşür.

Çalışmada; klasik Türk edebiyatındaki söz, lafz ve mana algısı gösterge bilimi açısından değerlendirilecektir. Bu noktada, bu kelimelerin ansiklopedik anlamları şöyledir:

“Mana: Sözlükte ‘demek istemek, kastetmek’ anlamındaki any (inayet) kökünden mimli masdar veya ism-i mef’ûl (ma’nî-ma’nâ) olup ‘denilmek istenen, kastedilen şey’ manasına gelir. Buna göre mana, lafızların tasvir ettiği, yöneldiği veya lafızlarda anlatılmak istenen, onlarda anlaşılan şeydir. Nahiv ilminde lafzın mukabili olarak kullanılan mana, ‘sözle anlatılmak istenen şey’ (maksad, medlûl) olarak kullanılmıştır. Mantık disiplininde ise mana, benzer bir açıklama ile ‘vaz’ yoluyla lafızdan zihne yansıyan tasavvur’ şeklinde tarif edilir.” (Şensoy 2003, s. 555)

“Lafz: Sözlükte ‘atmak, ağızdaki bir şeyi dışarı atmak, çıkarmak’ anlamında mastar olan lafz kelimesi ism-i mef’ûl manasında (melfuz = atılan şey) kullanılır. İnsan ağzından çıkan anlamlı-anlamsız ses ve ses grupları ile onları ifade eden harf ve harf gruplarının oluşturduğu remizlere lafız denir. Bu sesler bir anlamı simgeliyorsa kelime (sözcük) ve kelam (söz) adını alır.” (Şensoy 2003, s. 42) Dolayısıyla söz (kelime / sözcük / kelam) de gösterge olur. Çalışmanın son kelimesi de bu tanımda yer alan “söz”dür. “Söz: Bir düşüncüyü eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, lakırdı, kelam, laf, kavi; bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği, kelime, sözcük; müzik parçalarının yazılı metni, güfte... vb. anlamlara gelmektedir.” Çalışmada, sözün sözlük anlamlarından ikincisiyle (bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği, kelime, sözcük) ilgilenilmiştir.

Klasik Türk edebiyatının söz, lafz ve manasını, gösterge biliminin terimlerinden gösterge, gösteren ve gösterilen ile bağdaştırdığımızda gösterge söz olurken gösteren lafz, gösterilen de mana olur.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında klasik Türk edebiyatının söz, lafz ve mana algısının çağların zihniyetlerine göre “nasıl bir gösterge” olarak kullanıldığı değerlendirilecek; çalışmanın örnekleminde yer alan şairlerin divanlarındaki klasik Türk edebiyatının gösterge algısında yüzyıllar içinde herhangi bir değişim varsa örneklerle tespit edilecek ve son olarak Nef’î’nin şiirlerinden hareketle klasik Türk edebiyatının temel gösterge algısı gösterge bilimi açısından çözümlenecektir.

1. Tarihi Süreçte Söz, Mana ve Lafz

İslam medeniyetindeki bilim kişileri, lafz ve mana kavramlarını açıklama yoluna giderler. Bu kavramlara nahiv, belagat, mantık ve fıkıh açısından bakılmıştır. Lafzı düzenli bir ses sistemi olarak algılayan tecvit ilminin yaklaşımının yanında belagat ve fıkıh ilimlerinde olduğu gibi, lafzı manadan uzak düşünmeyenler de olmuştur. Bu yaklaşıma göre de lafzı anlamlı kılan bünyesinde barındırdığı manadır (Şensoy 2003, s. 42-43). Dolayısıyla bu yaklaşım; gösterge bilimi açısından göstergeye, çalışmanın teorisine göre de söze denk gelmektedir.

Lafzın delalet ettiği şeylerin zihin ile bağlantıları konusunda da İslam dünyasında tartışmalar yaşanmıştır. Örneğin Abbâd b. Süleyman es-Saymerî, lafzdan hareketle mananın bilinebileceğini düşünür. Böylece lafz aracılığıyla zihinde sabit bir mana oluşur. İbn Cinnî de lafzı oluşturan seslerle zihinde oluşan anlamın yakın bir ilişkisi olduğunu dile getirir. Rummânî ve Ebû Hilâl el-Askerî gibi bilim kişileri de lafzı, hakikati dile getiren bir unsur olarak görür. Hakikat dışında bir kavramı dile getirence ancak mecaz olabilir, diye düşünmektedirler.

Sözün mana mı yoksa lafz mı olduğuna dair tartışmalar da bulunmaktadır. Söz; ehli-sünnete göre nefiste bulunan bir mana, Mutezileye göre de harfler ve işitilen sesler olan lafzdır. Câhiz ise lafzı, belagat ve mantıkçılardaki gibi, lafzın sadece ses olmadığını manayla ilişkisinin bulunduğunu, hatta mananın suretinin, diğer bir ifadeyle üslubun da dâhil olduğu özel bir fonksiyonu olduğunu söyler (Şensoy 2003, s. 43-44). Görüldüğü gibi İslam dünyasında lafzın tanımında pek çok farklı yaklaşımın olduğu ve çoğu zaman lafz ile sözün birbiriyle karıştırıldığı anlaşılar.

Pervin Çapan (Çapan 2009, s. 436), “Belagat ilminde kelamın mana mı yoksa lafız mı olduğu konusu tartışmalıdır ve bu tartışmaların ardında itikadi mülâhazalar”ın olduğunu belirtir. *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat* isimli kitabında M. Yekta Saraç, İslam medeniyetindeki lafz ve mana ilişkisinin belagatin alt dalı olan beyan bağlamında değerlendirildiğini söyler. Beyan ilmine göre lafzın manayla ilişkilenmesi delalet ile sağlanır. Dolayısıyla delalet terimi, göstergedeki gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiyi açıklar. “Bu iki unsurdan ilkinde dâl yani delâlet eden (gösteren, işaret eden) ikincisi de medlûl yani delâlet edilen (gösterilen, işaret edilen) denir.” (Saraç 2007, s. 99) Saraç, ilerleyen satırlarında delaleti: “... delalet, lafız olmakla birlikte her hangi bir sesin varlığı veya ah, öf gibi duygu belirtir ama izafî, belirsiz ve her zaman tutarlı anlam üretmeyen...” (Saraç 2007, s. 100) şeyler olarak tanımlar.

Bugüne kadar lafz ve mana; klasik Türk şiirinin terimleri olarak kullanılmış, şiirinin içeriği ve anlamı noktasında değerlendirilmiştir. Mine Mengi, bu iki kavramın klasik Türk şiir geleneğindeki yerini şöyle tanımlar: “Şiirin manası; dilde genel kullanımında olan bir düşüncüyü bildirme, iletme amacından farklı olup şairin bize duyurduğu, düşündürdüğüdür. Divan şiirinin makbul tuttuğu mana ise mazmun ve nükteyi de çağrıştıran, kelimeler arası, ses, söz, bağlam ilişkisiyle sağlanmış içsel, gizli, ince, alışılmadık ve sezgisel olandır.” (Mengi 2010, s. 121) Mengi, ilerleyen satırlarda İslam medeniyetinin lafz ve mana algısını aktarırken Türk şiirinde lafz ile sözün (sözcüğü / göstergeyi) kastedildiğini söyler. Böylece İslam medeniyetindeki “Lafz söz müdür, diğer ifadeyle gösterge midir? Yoksa göstergenin işitimsel imgesi midir, dolayısıyla

göstereni midir?” karmaşası Mine Mengi’nin çalışmasında şöyle ifade edilir: “Anlam ve söz ya da divan şiirindeki kullanımıyla mana vü lafz, geçmişten günümüze şiirin iki temel unsuru, bu nedenle de şiir açısından biri ötekinin tamamlayıcısı, bütünleyicisi olarak bilinir.” (Mengi 2010, s. 122)

Bir üst dile sahip olan klasik Türk edebiyatında söz, lafz ve mana kavramlarına gösterge bilimi açısından bakıldığında Arap bilim kişilerinin yaklaşımlarında olduğu gibi öncelikle bu kavramları oluşturan zihniyeti açıklamak gerekir. Bu noktada klasik Türk edebiyatının hâkim zihniyetindeki dünyayı dinî bir çerçeveden algılama yapısından bahsedilmelidir. Bu algıda, diğer bir ifadeyle “İslam estetiğinde sanatçı; gizli olana, soyuta yönelir. Soyuta yönelişte, bir estetik kategori olarak yüce olana İlahi güce yönelişinin ifadesi aranmalıdır. Yüce olana yöneliş; figürden, şekilden kaçmayı ya da figürü, şekli önemsememeyi getirmiştir. Bu dünya görüşünün ve estetik anlayışının etkisinde divan şiiri de mana-lafz ilişkisi söz konusu olduğunda manayı öne alır; lafzı ise arkada, geride bırakır.” (Mengi 2000, s. 44) Klasik Türk edebiyatının şair ve yazarları bir gösterge olarak sözü işte bu dinî algı dünyasıyla yorumlar. Dine dayalı hâkim zihniyetin yanında Türk şiirinde söz, mana ve lafz kavramları çağlara göre farklı zihni algılara da sahip olmuştur. Bu dikkatle söz, mana ve lafz kavramları yüzyıllara göre şairlerin divanlarına şöyle yansır:

	Yunus Emre	Ahmedî	Avnî	Necâtî	Hakîkî	Fuzûlî	Bâkî	Nâbî	Nef’î	Nedîm	Seyh Gâlib
Söz	314	378	5	81	124	33	45	23	172	51	79
mana	68	22	—	18	87	7	23	204	236	44	134
Lafz	—	14	—	3	11	9	5	50	17	14	33

Tablo 1: Çalışmanın örneklemindeki şairlerin divanlarındaki söz, mana ve lafz kavramlarının istatistiksel dağılımı.

Bu tablodan hareketle Yunus Emre’nin divanında; söz 314 defa, mana da 68 kez geçer. Diğer taraftan Yunus Emre lafza divanında hiç yer vermez. Yunus Emre’ye göre söz, bilginin dile getirildiği ifadelerdir. Böylece mana akli anlamlar içermelidir. Dolayısıyla cahillerin söyledikleri ifadelerde gösterge-nin mana boyutu bir anlam ifade etmez:

Eger güher isterisen hıdmet eyle ‘ârîflere (5/6)

Câhil bin söz söylerise ma’nide miskâl olmaya

Diğer taraftan mana, sözün (göstergenin) gösterilen boyutudur. Yazı gösterendir ve yazılan da ancak *Kur'an* olabilir. Bu durumda mana, dinsel kavramları kapsar; dolayısıyla söz, hep dinî bilgiyi dile getirir:

Dört kitâbı şerh iden 'âsîdür hakikatde (38/5)

Zirâ tefsîr okuyup ma'nîsin bilmediler

Ancak bazı beyitlerde de lafz ile mana kavramları birbiriyle yer değiştirir. Böylece mana, okunan bir kavram olarak göstergenin gösteren (lafz) boyutunu ifade eder:

Dört kitâbun ma'nîsin okıdum tahsîl kıldım (124/9)

'İşka gelicek gördüm bir ulu heceyimiş

Yunus Emre'ye göre söz, hakikati dile getirir. Hakikat de anlam katmanlarına sahip olduğundan şerhe ihtiyacı vardır. Sözün şerhe ihtiyacı olan mana boyutunu anlamak için aşka ihtiyaç vardır. Böylece kutsal değerleri ifade eden sözü herkes anlayamaz:

'İşk erinün gönli tolu pâdişâhun haznesidür (59/1)

'İşksuz âdem ne anlasun şerî'atun ma'nîsidür

Yunus Emre'ye göre kendi özünü bilmeyen ancak anlamak isteyen kişinin manaya ilme, *Kur'an*'la yaklaşmalıdır. Bu beyitte şair, geleneğin nesneleri algılayışını da temsil eder. Böylece şair; geleneğin penceresinden nesnelere bakarak onları gerçek görünüşleriyle değil, nesnelere yükledikleri ilahi boyutlarıyla algılar:

İy kendözini bilmeyen söz ma'nîsin anlamayan (65/5)

Hak varlığın isterisen uş 'ilm ile Kur'an'dadur

Yunus Emre'ye göre göstergenin gösteren boyutu; bazen bir kelime değil, bir harf bile olabilmektedir. Böylece ilahi değer taşıyan sözün gösterileni olan Tanrı'yı, gösteren olarak bir elif harfi bile temsil edebilir:

Dört kitâbun ma'nîsi tamâmdur bir elifde (171/3)

Bâ didürmen siz bana bâ diyicek azaram

Ahmedî'de; söz 378, mana 22 ve lafz da 14 defa geçer. Ancak söz, mana ve lafz kavramları Yunus Emre'deki gibi değildir. Ahmedî'ye göre söz, hami-den / hükümdardan bahsettiği sürece bir gösterge olabilmektedir. Dolayısıyla sözün manası, diğer bir ifadeyle gösterileni hep hükümdar olur. Aşağıdaki beyitte Ahmedî, Emir Süleyman'a seslenir ve bir gösterge olarak sözün hem manası hem de lafzının Emir Süleyman olduğunu söyler:

Bugün sensin nite kim lafz u ma'nâ (LXXII/33)

Ne başara senünle düşmenün kim

Yine aşağıdaki beyitte söz, bir gösterge olarak memduhu işaret eder. Şairin cümleleri ve sözleri, memduhun şeker saçan sözlerini dile getirir. Burada şair, bir gösteren olarak lafzın harf ve ses boyutunu işaret eder:

Harf ü savt-ıla kelâm u nutkum uş (351/6)

Kavlüm ü lafz-ı şeker-bârum senün

Şaire göre sözün manası, memduhtan (hükümdar / hami) bahsettiği süreç değerlidir. Hamiden / hükümdardan bahsetmeyen söz ancak kuru ve anlamı olmayan bir lafz olur:

Yüzine bedr disem olur lafz-ı mübtezel (28/3)

Kaşlarına hilâl disem kej-hayâl ola

Ahmedî'ye göre söz, göstergedir; mana gösterilen, lafz da gösterendir. Bu, şairin mana-lafz ve söz kavramını ifade eden birçok beytinin ortak noktasıdır. Aşağıdaki beyitlerde şair; bir gösterge olarak sözün, gösteren boyutu olan lafzını özellikle vurgular ve lafz, harf / ses olarak algılanır:

Çü Hak didün eger ahmak degülseñ (340/8)

Bu mâ lafzın terk it kim kala Hak

Kâf u lam u mîmden nûn-ıla vâv u rî tama (634/4)

Ol ruhuñ lafzın yazan irgürse râya hâsını

Ancak Ahmedî'nin şiirlerinde, söz ile lafz kavramlarının bazen birbirinin yerine kullanıldığı da görülür. Böylece bir gösterge olarak söz, gösterilen olarak mana ve gösteren olarak da lafz kelimelerinin Ahmedî'de henüz sistemleşmediği anlaşılır:

Yüzün-ile lebünî ider şerh Ahmedî (161/7)

Billah ki hûb lafzı vü şîrîn beyânı var

Sözün birlikteliklerinden oluşan söz dizgeleri, yine gösterge bilimi açısından açıklanabilmektedir. Klasik Türk şiiri terimleriyle açıklanan sözün bir inci gibi ipe dizilmesi, yine gösterge bilimindeki sözün dizgesel oluşu ile ilgilidir. Ahmedî, gelenekteki bu düşünceyle renkli manası olan hoş sözlerin ifade edilme şeklini incinin ipe dizilmesine benzetir:

Ne dürlər ki Ahmedî sinün dizer la'lün sıfâtında (507/7)

Zihî rengîn ma'ânî kim gelür bu lafz-ı şîrînden

Avnî Divanı'na baktığımızda söze bir gösterge olarak yaklaşılmadığı anlaşılr. Dolayısıyla söz ile laf(z) birbirine karıştırılan kavramlar olur. Burada bahsedilmesi gereken bir diğer nokta da sözün saltanatla ilgili bir kavram olarak algılanmasıdır:

Bizümle saltanat lafın idermiş ol Karamânî (79. beyt)

Hudâ fırsat virürse ger kara yire karam anı

Necâtî'nin şiirlerinde söz 81 defa, mana 18 defa, lafz da 3 defa geçer. Tıpkı Avnî gibi Necâtî de söze gösterge bilimi açısından yaklaşmaz. Onda da söz ve lafz, birbirinin yerine kullanılabilen kavramlar olur:

Lafzuñdür-i lâîfdürür anla kadrini (545G/11)

Lûtf eyle her kişi ile itme mükâleme

Şaire göre sözün manası, diğer bir ifadeyle gösterileni, ya nasihattir ya da dedikodudur:

Sözüm tutmaz uyar dil her perîye (230G/3)

Gözine görünür var epsem olmaz

Yâr işiğine varmagı 'afv eylemez rakîb (127G/4)

Söyletmeñ ol iti kerem eyleñ ki söz ürer

Diğer taraftan Necâtî, mananın dinî değerleri kapsamasını ve Tanrı ile ilgili unsurları temsil etmesini sözden bağımsız olarak ifade eder. Ona göre mana hakikattir:

Buldı her bir şeyde zihnüm gevher-i ma'nî-i hâş (8G/8)

Değme bir katre Necâtî bahr-i 'ummândur başa

Hakîkî'nin divanında söz 124, mana 87, lafz da 11 defa geçer. Hakîkî'de lafz kelimesinin sayısal olarak diğer şairlerin kullanımına yakın oluşundan ziyade, onun şiirlerinde lafz kavramının sistemleşme yoluna girdiği; hatta bu kavramın mana ve sözle ilişkisinin gösterge biliminin açıklayışına yaklaştığı da söylenilebilir. Bu anlamda çalışmaya örneklem olan şairlerin arasında söz kavramına (Yunus Emre ve Ahmedî'de kısmen olan) gösterge bilimi açısından yaklaşımının ilk sistemleşme yoluna XV. yüzyılın bir temsilcisi olarak Hakîkî aracılığıyla girdiği söylenebilir.

Hakîkî'nin söz, mana ve lafz kavramlarına bakıldığında ilk olarak söz algısından bahsetmek gerekir. Hakîkî'ye göre söz, her türlü kavramı niteleler. Söz; bazen nasihati, bazen maddi unsurları, bazen de memduha dair ifadeleri niteler:

Gel imdi 'akla yârısañ ma'niyi gey anlarısañ (145K/6)

Kulag urup diñlerisenñ bir söz diyeyim muhtasar

Vâkıf olmaga hakîkî bu sözün sırrına (101K/23)

'Ayn-ı tasdik gerek çûn u çirâ olmaya hîç

Sensüz ne görür gözlerüm senden dinilür sözlerüm (15K/7)

Zımn-ı rumûz-ı defterüm dîvân dahı sensin baña

Şairin mana anlayışına bakıldığında manayı, sözün gösterileninden öte algıladığı, hakikat denilen Tanrı'ya dair değerler olarak karşıladığı anlaşılır. Dolayısıyla şair, manayı genel olarak sözün gösterileni olarak açıklamaz:

Kaldı hicâb-ı tende giriftâr-ı sûret ol (533K/2)

Yol bulmadı çü 'âlem-i ma'nî fezâsına

Hakîkî'nin divanında her ne kadar mana ile ilgili bütün beyitlerde mananın farklı kavram alanlarına rastlansa da manayı göstergenin gösterileni olarak kısmen de olsa algılamaya başladığını görürüz. Böylece söze değer katan unsur mana olur. Sözün değerini mana belirler ve sözün amacı mananın aktarılmasıdır:

Sözde maksûd nagz-ı ma'nîdür (150K/9)

Lafz-ı maktûb-ı müstevî mi olur

Hakîkî'nin şiirlerinde dikkati çeken bir diğer unsur lafz kavramıdır. Hakîkî, sözü ve manayı gösterge biliminin söz algısıyla tam olarak algılamasa da lafzı gösterge biliminin göstereni olarak açıklar. Ona göre lafz gösterendir. Hakîkî, bu kavramı im / işaret olarak algılar:

Muttali'olmadı yakîñ nûrına yok basîreti (254K/4)

Lafzdan özge bes ne cer ide bu remzden lûsûs

Gösterilen olarak lafzın iki boyutu vardır. Bir yönü ses, diğer yönü de harftir (im / işaret). Şair, lafz kavramını iki boyutuyla birlikte şiirinde kullanır. Ancak lafzın ses boyutu sözün gösterileni olan manayı işaret etmiyorsa hiçbir değeri yoktur. Bu, tıpkı sarhoşların attıkları boş sesler olan naralara benzer:

Na'ra-ı mestân ne lafzıla dinür (49K/6)

Anda ki bu harf u savt olur hicâb

Böylece şairin söz algısında, lafzın değerini mananın belirlediği sonucuna ulaşılır:

Maksûd olunan hakîkî sözde (220K/11)

Ma'nî ne bu lafzdur ne tecnîs

Fuzûlî'nin şiirlerinde söz 33, mana 7, lafz da 9 defa geçer. Fuzûlî; şiirlerinde söz, mana ve lafz kavramlarına gösterge biliminin penceresinden bakmaz. Tıpkı Avnî'de ve Necâtî'de olduğu gibi Fuzûlî'de de söz ile lafz kavramları birbirinin yerine kullanılabilen bir yapıdadır:

Cân çıkar tenden gönül zikr-i teb-i yâr eylegec (48G/1)

Ten bulur can yenleden ol lafzî tekrâr eylegec

Fuzûlî'nin lafz redifli gazeli olmasına rağmen lafzı; gösteren olarak algılamadığı, gösterenin yerine geçen söz olarak algıladığı anlaşılır:

Yetmek olmaz lafz-ı can-bahşunla ağzım sırrına (137G/3)

Vahydur gûyâ bu kim mutlak ağız yoh var lafz

Bâkî'nin *Divanı*'nda söz 45, mana 23, lafz da 5 defa geçer. XVI. yüzyılda Bâkî ile birlikte şairlerin şiirlerinde söz, lafz ve mana kavramları sistemleşir. Şairler, bu sistemi bir ilim olarak algılamaya başlarlar. Bu algı, Bâkî'de de bulunur. Şair; gelenekte oluşan bu algıyı, geleneğin benzetmeleriyle şiirinde sunar. Şaire göre mana, bir özdür ve kutsal olandan gelir. Diğer bir ifadeyle sözün kaynağı Tanrı'dır. Dolayısıyla mana bir cevherdir ve bu cevher de içinde bulunur. Söz bir inci ise incinin elde edilmesini ve oluşmasını inceleyen bilime de ilim denilir. Söz inci olduğu için, ilim de deniz olur:

Bir güherdür söz aña tab'-ı şerîfündür kân (25K/33)

İlm bir bahrdurur sen aña dürr-i şehvâr

Gösterge bilimindeki sözün dizgesel yönü; söz, mana ve lafz kavramlarıyla birlikte Bâkî'nin şiirlerinde yer alır. Şaire göre söz dizgeseldir. Ham incinin işlenerek ipe dizilmesi, sözün dizgesel yönünü oluşturur:

Silk-i gevher ma'nî-i bârîk ü nazm-ı ter yiter (383G/7)

Bâkıyâ çekmez gönül dürr-i semînün minnetin

Klasik Türk şiirinde sözün ipe dizilmesine “nazm etmek” denilmektedir. Şair, bu terimi gösterge bilimi açısından algılar ve nazm'ı sözün dizgeselliğinin karşılığı olarak kullanır:

Söz degül dürr ü güher nazm itsem (9. Kıtâ/1)

Kadr ü kıymet bilenün bendesiyüz

Bâkî'nin divanında lafz kelimesi 5 defa geçer. Dolayısıyla şairin lafzla çok ilgilenmediği söylenebilir. Zaten şairin lafz kavramına bakıldığında tıpkı çalışmanın örnekleminde olan kendisinden önceki şairler gibi, lafz ile söz kavramlarını birbirinin yerine kullandığı anlaşılr. Ancak bir beyitte şair lafz, mana ve söz kavramlarına gösterge biliminin penceresinden bakar. Burada şair, bir gösterge olarak mey kelimesini ele alır ve der ki: “Ey zahid, mey dediğimde, üzüm şarabını düşünme! Asıl hüner, muğlak olan lafızdan mananın sırrını anlayabilmektir.” Bunu, şair şöyle ifade eder:

Sakin mey dirsem ey zâhid mey-i engûrı fehm itme (366G/4)

Hüner esrâr-ı ma'nâ anlamakdur lafz-ı muglakdan

Görüldüğü gibi şair; meyi bir söz, sözün gösterenini lafz, gösterileni de mana olarak düşünür. Mana denilen kavramla da diğer şairlerde olduğu gibi sözün nesnel karşılığıyla değil de görülmeyen, nesnenin manevi boyutunu kastettiği anlaşılr. Bu da geleneğin nesneleri algılama biçimini temsil eder.

Nâbî'nin divanında söz 23, lafz da 50 defa geçer. Çalışmanın örnekleminde ve araştırmanın merkezinde bulunan Nef'î'nin divanındaki mana kelimesinin sayısal oranına en yakın divan Nâbî'nin divanıdır. Nâbî'nin divanında mana 204 defa geçer. Böylece yüzyıllar üzerinden mana ve lafz kelimelerini kullanma oranı, XVII. yüzyılda zirve yapar. Buna karşılık “söz”, şiirde kullanımdan düşmeye başlar.

Tıpkı Nef'î'nin divanına “sözüm” redifli kasidesiyle başlaması gibi, Nâbî de divanının ilk beytinde mananın ve lafzın önemini vurgulayarak söze başlar:

Ta'âlallâh zihî divân-tırâz-ı sûret ü ma'nâ (1K/1)

Ki cism-i lafz ile rûh-ı me'âli eylemiş peydâ

Nâbî, lafz ile söz kelimelerini çoğu zaman birbirinin yerine kullanır; dolayısıyla mana, söz ve lafz kelimelerini gösterge bilimi açısından yorumlamaz. Hatta bu kavramlardan lafz ve manayı beyitlerinde sık sık yan yana kullanırken söz ile lafz ve manayı yan yana hiç getirmez. Özellikle sözü; bir gösterge olarak değil, nasihat veya konuşmak anlamında kullanır. Aşağıdaki beyit, şairin söz algısını temsil eder:

Sözde darbü'l-mesel îrâdına söz yok ammâ (35. Müfred)

Söz odur 'âleme senden kala bir darb-ı mesel

Aşağıdaki beyit de lafz ile söz kavramlarını birbirinin yerine kullanmasına örnektir:

Nüşa-i hulkı miyânında yazılsa farazâ (2K/84)

Bî-ta 'ab ma 'nî-i teslîm virür lafz-ı 'inâd

Nâbî'nin divanındaki şiirlerinin genelinde, yaşadığı dönemin nesneleri dinî bir yaklaşımla algılamasının yansımaları yer alır. O; manayı görünmeyen hakikat, lafzı da hakikatin sureti olarak algılar. Bu noktada Nâbî'ye göre mana hakikati temsil eder. Hakikat de Tanrı'dır; dolayısıyla söz, hep Tanrı'yı dile getirmelidir:

Hep geydi lisânunla senün kisve-i tahkik (472G/5)

Ma 'nâ-yı nihânîsi hurûf u kelimâtun

Klasik Türk şiirinin söze gösterge bilimi açısından yaklaşımı, net bir biçimde olmasa da Nâbî'de de yer yer bulunduğu görülür. Şaire göre sözün (gösterenin) iki yönü olan gösterilen ve gösteren noktasında gösterilenin, diğer bir ifadeyle mananın gösterenden yani lafzdan daha değerli olduğu anlaşılır. Lafzdan önce mana vardır ve mana olduğu için lafza ihtiyaç duyulmuştur:

Olsa te 'vîl 'ibâretle mü 'evvel ma 'nâ (861G/1)

Hâtıra gelmez idi lafzdan evvel ma 'nâ

Ancak Nâbî'ye göre, mana çok değerli olsa da lafz da olmadan kendini ortaya koyamaz. Örneğin aşağıdaki beyitte mana bir kuşa benzetilir ve kuşu "kuş" yapan özellik de kanatlarıdır. Kanatları olmayan kuş, kuş olma özelliğini kaybeder. Dolayısıyla kuşun kanatları da lafzdır ve mana lafzdan ayrı düşünülemez. Böylece bir gösterge olarak sözün iki yönü, lafz ve mana olur ve birbirlerinden ayrılamazlar:

Lafzsız eyleyemez murg-ı ma 'ânî pervâz (92G/3)

İki mısra ' tarafeynindeki bâl ü peridür

Yine aşağıdaki beyitte Nâbî, benzer bir yaklaşımla sözün lafz ve mana yönünün değer açısından eşit olduğunu söyler:

Nâbîyâ lafz ile ma 'nâdan olanlar âgâh (62. Kıta/4)

Sıdk-ı da 'vâmı benüm eylemesün istiskâl

Dil göstergesinin iki yönü bulunur: gösterilen ve gösteren. İki yön birbirinden ayrılmadığı gibi, gösterge içinde sağlam bir birlikteliği de olur. Bu birliktelik çağrışım ilişkisiyle kurulur. Çağrışım aracılığıyla, kullanılan kelimenin anımsanmaya çalışıldığı anda dilin onayladığı çağrışımların gerçeğe uygun olup olmamasıyla gösterge beyinde doğrulanır. Nâbî de lafz ile manaya

bu bağlamda yaklaşır. Böylece gösterge olarak sözün görünen yönü olan lafz olurken hissedilen yönü de mana olur:

Giriftedür gül-i ma'nâ vü şâh-ı elfâza (263G/5)

Kebûter-i kelimün dâm u dânesin bilüriz

Manayı otoriter zihniyetle açıklayan Nedîm'in divanına bakıldığında söz 51, mana 44 ve lafz da 14 defa geçer. Otoriter zihniyete dayalı bir gösterge olarak söz, hükümdardan ya da hamiden bahsettiği sürece anlamlı olur. Nedîm, aşağıdaki beytinde; hükümdarı simgeleyen servi somutlamasıyla sunduğu mana kavramını, kendisinden önceki şairlerin dinî düşünce tarzına dayanan mana algısından arındırdığı anlaşılır. Böylece Nedîm'in aşağıdaki beytinde göstergenin mana boyutu, simgeleşen servi ağacı ile açıklanabilir. Beyitte, hükümdarı servi temsil eder. Şair; servinin boyunu, mana denilen sözün anlam boyutuna benzetir. Servinin boyunun değeri, hükümdarın yüceliği noktasındadır. Dolayısıyla manaya değer kazandıran, hükümdarın yüceliğine dair anlamlardır. Böylece mana, bünyesinde hükümdara dair anlam değerleri barındırırsa mana olabilmektedir. Bu da otoriter zihniyetin nesneleri algılama biçiminin bir parçasıdır. Böylece Nedîm'de "mana" denilen kavramın, otorite merkezli zihniyet algısını temsil ettiği sonucuna ulaşılır.

Dolayısıyla Nedîm'e göre; "Mana denilen kavram, hükümdardan ya da hamiden bahsettiği sürece değerlidir." sonucuna ulaşılır. Bahsedilen temsilî beyit şöyledir:

Gülistandan nümâyan ol çü ma'nâ-yı bülend ey serv (18K/3)

Bu mevzun kad ile hakkâ ki beyt-i intihâbımsın

Nedîm; divanında söz, lafz ve mana üzerinde çok durmaz. Ancak mana, lafz ve söz kavramlarını gösterge biliminin terimleri olan gösteren ve gösterilen bağlamına yakın bir şekilde ele aldığı görülür. *Tazmîn-i Beyt-i Enverî Der-Zımn-ı Vezîr-şoden-i İbrâhîm Pâşâ* başlıklı tazminindeki aşağıdaki (27.) beytinde, İbrahim Paşa'yı methedecek sözün henüz tam oluşmadığını ifade eder. Şaire göre İbrahim Paşa karşısında aciz kalan ve böylece oluşamayan sözün (sühanın) gösterileni, diğer bir ifadeyle manası kemalleşmemiş; lafzı da tamamlanamamıştır. Böylece sadrazamı övecek söz (sühan) henüz var olmamıştır:

Henüz bu sühanın olmamışdı lafzı tamâm

Henüz cevher-i ma'nâsı bulmamışdı kemâl

Şeyh Gâlib'in divanında söz 79, mana 134 ve lafz da 33 defa geçer. Şeyh Gâlib; söz kavramına, gösterge biliminin gösterge anlayışıyla bak-

maz. Ona göre söz; daha kapsayıcı, bazen bir gösterge, bazen konuşma ve bazen de kişilerin ifade şeklini niteler. “Takrîz-i Mecmûa-i Pertev Efendi” şiirinden alınan aşağıdaki (8.) beyitte söz, ifade ve cümle olarak algılanmaktadır:

Fakat bu söz yetişir vasfı yazmış âsârın

Cenâb-ı pertev-i mu'ciz-dem ü huceste-makâl

Her ne kadar sözü gösterge bilimi açısından ele almasa da sözün gösterge bilimindeki dizgesel algısına şiirinde yer verir. Ona göre söz dizgesi, daha doğru bir ifadeyle klasik Türk edebiyatındaki üst dilin söz dizgesi, nazm’dır. Söz ırmağında Şeyh Gâlib, kendini herkesten üstün görür:

Vermedi bir kimseye Gâlib geçit (312G/8)

Kanda çevirdiyse söz ırmağın

Şeyh Gâlib, lafz kavramını yüzyılının şairleri gibi gösteren olarak nitelendirir. Örneğin aşağıdaki beyitte şair, aşk sözcüğünü tanımlama yoluna gider. Şeyh Gâlib’e göre aşk sözünün lafzı, ya ahtır ya nale yahut da efgandır. Aşk ifade edecek başka bir şekil yoktur:

Lafzı yâ âh yâhûd nâle yâhûd efgândır (39. Müfred)

Suhan-i aşkda hiç olmaz edâ-yı diger

Şeyh Gâlib’de lafz ile mana ilişkisine bakıldığında ikisini de gösteren ve gösterilen bağlamıyla beyitlerinde sunar. Dikkat lafzının anlamına ulaşmak isteyen kişinin önce hayalini ince bir levha hâline dönüştürüp onu fikirle sarması, başka bir ifadeyle somutlaştırması gerekir. Böylece dikkatin anlamına ulaşabilmektedir:

Haddeden çeksin hayâlin sonra sarsın re’yine (27K/16)

Kim vusûl isterse lafz-ı dikkatin ma’nâsına

Ne var ki Şeyh Gâlib’te de önceki yüzyılın şairlerinde olduğu gibi zaman zaman lafz ile söz birbirinin yerine geçebilen bir kavramdır. Bunun nedeni, Şeyh Gâlib’in sözü gösterge olarak algılamayıdır. Aşağıdaki mısralarda Mevlana’nın *Mesnevî*’sinin her bir sözünün marifet madeni olduğunu söyler ve bunu lafz kelimesiyle dile getirir:

Mesnevî ammâ ki her bir lafzı kân-ı ma’rifet (1. Tahmis / 2. Bend)

Mesnevî ammâ ki her bir nutk-ı ihsân-ı ma’rifet

Mesnevî ammâ ki her harfî beyân-ı ma’rifet

Mesnevî ammâ ki her beyt-i cihân-ı mâ’rifet

Zerresiyle âftâbının berâber pertevi

Yine aşağıdaki beyitte lafz kelimesini çok açık bir biçimde söz olarak algıladığı görülür:

Bilmem o lâle rûh-ı Mesîhâ mıdır desem (209G/1)

Yohsa hayât lafzına manâ mıdır desem

Aşağıdaki beyitte de lafz ile sözü kasteder ancak burada şairin vurgulamak istediği; sözün değerini belirleyen unsurun gösterilen, diğer bir ifadeyle mana olduğudur:

Turreden âşûb u yağmadır garaz (147G/1)

Lafzdan zîrâ ki manâdır garaz

Şaire göre mana, gösterge biliminin gösterileni olmasının dışında da algılanarak tanrısal bilgiyi nitelediği görülür. Bu anlamda Şeyh Gâlib'in mana algısı, Yunus Emre'nin mana algısına benzer bir zihniyete sahiptir. Tıpkı Yunus Emre'de olduğu gibi, Şeyh Gâlib'te de tanrısal bilgiyi niteleyen manayı algılamak zordur. Dolayısıyla manaya ulaşan, sırlara da ulaşmış olur:

Efsûnu bîkr-i fikrimin âhir edip eser (13K/8)

Açdım tılsım-ı manayı genc-i nihân gibi

	Yunus Emre	Ah-medî	Avnî	Necâtî	Hakîkî	Fuzûlî	Bâkî	Nâbî	Nef'î	Nedîm	Seyh Gâlib
Gös-terge	X	X	—	—	X	—	X	—	X	X	—
Söz	Haki-kat Tam olarak gös-ter-geyi oluş-tur-maz.	Hami	Salta-nat	Haki-kat	Haki-kat	Haki-kat	Tanrı	Tanrı	Tanrı	Hami	Haki-kat
Mana	Dini bilgi	Hü-küm-dar	Salta-nat	Tanrı	Tanrı	Tanrı	Öz	Haki-kat	Haki-kat	Hami	Tan-rısal Bilgi

Lafz	Yazı ve harf	Ses ve harf	Söz ve lafz birbi- rinin yerine kulla- nılabi- tir.	Söz ve lafz birbi- rinin yerine kulla- nılabi- tir.	Ses ve İm	Söz ve lafz	Söz ve lafz birbi- rinin yerine kulla- nılabi- tir.	Lafz haki- katin Sureti- dir	Ses ve harf	Ses ve harf	Söz ve lafz
		Söz ve lafz birbi- rinin yerine kulla- nılabi- tir.			<u>Lafz.</u> <u>gös-</u> <u>teren</u> <u>olarak</u> <u>sis-</u> <u>temle-</u> <u>şir.</u>			Söz ve lafz birbi- rinin yerine kulla- nılabi- tir.			birbiri nin yerine kulla- nılabi- tir.
								Söz ve lafz birbi- rinin yerine kulla- nılabi- tir.			

Tablo 2: Çalışmanın örneklemindeki şairlerin divanlarındaki söz, mana ve lafz kavramlarının gösterge bilim açısından değerlendirilmesi.

Klasik Türk şiirinin tarihsel süreç içindeki lafz, mana ve söz algısının gösterge bilimi içindeki serüvenine yukarıdaki tablo çerçevesinde bakıldığında söz, lafz ve mana kavramlarının öncelikle Yunus Emre’de, sonra Hakîkî’de olmak üzere 15. yüzyıla kadar kısmen de olsa gösterge biliminin bakış açısıyla bakıldığı ve 16. yüzyıldan sonra bu bakış açısının derinleştiği görülür. Ancak şairlerde bu algı tam olarak sistemleşmez; ta ki Nef’î şiire söz ülkesinden bakıncaya kadar.

2. Bir Gösterge Olarak Söz

Söz müdür ol ki çep ü râst düşe mazmûnu (8K/8B)

Nice ma ‘nâ-yı düristün boza bir lafz-ı sakîm

Nef’î’nin divanına bakıldığında söz 172 defa, mana 236 ve lafz da 17 kez geçer. Bu sayısal veriler (çalışmanın örnekleminde bulunan divanlara göre); klasik Türk şairlerinin söz, lafz ve mana kavramlarına değinişinden çok daha fazla bir sayıyla Nef’î’nin divanında yer aldığını kanıtlar. Nef’î’nin söz, lafz ve mana algısı aslında klasik Türk edebiyatının söz, lafz ve mana algısını temsil eder. Bu bağlamda klasik Türk edebiyatının söz, lafz ve mana algısını gösterge bilimi açısından değerlendirdiğimizde çalışmanın örnekleminde bulunan şairlerin hepsinden daha fazla Nef’î’nin sözü, lafzı ve manayı gösterge bilimine yakın bir bakış açısıyla yaklaştığı anlaşılır. Nef’î bilindiği gibi divanında söze *sözüm* redifli kasidesiyle başlar. Bu kaside, divanın hem ilk şiiri olması hem de kendisinden sonraki şairler tarafından nazire yazmaya bile cesaret edilemediği bir şiir olması gibi nedenlerle büyük önem taşır. Ayrıca çalışmanın tezi olan Nef’î’nin diğer şairlere oranla sözü bir dil bilimci dikkatiyle değerlendirdiği tespiti de şairin divandaki ilk şiirinin *sözüm* redifli kasidesiyle

başlamasına dayanır. Ayrıca şairin divanı incelendiğinde Nef'î'nin *sözüm* redifli kasidesi; şairin söz, lafz ve mana algısının divandaki özüdür, denilebilir.¹

Nef'î; kendisini övmek ve kendisine edebî değer katan kaynakları açıklamak amacıyla yazdığı / söylediği *sözüm* redifli kasidesini, klasik Türk şiir geleneğinden farklı bir ütopya kurgusu etrafında şekillendirir. Nef'î'nin *sözüm* redifli kasidesi, 44 beyitten oluşmaktadır. Kasidenin ilk 29 beyti, metnin “fahriye” bölümünü; 30. ile 31. beyitler “girizgâh”ı; 32. ile 41. beyitler arası “methiye” bölümünü oluştururken 42. ve 44. beyitler arası da kasidenin “dua” bölümünü meydana getirir. Fahriyede şair, sözünün değerinden bahseder. Sözü kutsaldır ve bu kutsallığın sözün hangi unsurlarında bulunduğunu bir bir anlatır. Girizgâh ve methiyede sözüne kutsal değer katan kaynağı açıklar. Bu kaynak, İslam dini ve Hz. Muhammed'in hayatıdır. *Sözüm* redifli kasidenin beyitlerinde şair, klasik Türk edebiyatında sözün ne olduğunu bir bir anlatır. Dolayısıyla karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

Beyitler	Gösterge	Gösterilen (geleneğin zihniyetini temsil eden öge: mana)	Gösteren (lafz)
1. Beyit	Söz	Söz, gizli sırların ipucunun düğümü ve Fatiha suresinin incilerinin dizildiği tespihin ipidir.	Söz
2. Beyit	Söz	Her bir sözün, âlemde bir benzeri yoktur ve bir cevherdir; gayb âleminden ulaşan bir armağandır.	Söz
3. Beyit	Söz	Söz, âleme sonsuz hayat kaynağı olur.	Söz
4. Beyit	Söz	Söz, dünyadaki inci ve kıymetli taşların kaynağı olan deniz ile madenlerin sermayesidir. Dolayısıyla sözün değerini söz erbabı bilir.	Söz
5. Beyit	Söz	Söz, arazsız saf bir cevherdir. Şairlerin söz kılıçlarını ve mızraklarını süsler.	Söz
6. Beyit	Söz	Dolayısıyla söz, daima dünya düşüncesini tartanların kalemlerinden çıkan cızırtı olur ve dillerinden düşmez.	Söz
7. Beyit	Söz	Söz, aniden gelen kaza kılıcının cevheridir.	Söz
8. Beyit	Söz	Söz, gönülde kol muskası taşıyan bahtlı kişi gibidir.	Söz
9. Beyit	Söz	Söz, sanki bir şuh afetin gönül delen okları olan siyah mis kokulu kavisli kaşlarıdır.	Söz

¹ Çalışmanın bu bölümü “Kasidelerde Zihniyet Değişimi” başlıklı tezden alınmış ve tezdeki çalışmanın üzerinde değişiklikler yapılarak genişletilmiştir. Bk. Ayşe Dalgan, “Kasidelerde Zihniyet Değişimi”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2015.

10. Beyit	Söz	Söz, ya gönül Mushaf’ında <i>nûn ve ’l-kalem</i> ayeti ya da Düşünce Rüstemi’nin elindeki ok ve yaydır.	Söz
11. Beyit	Söz	Söz, latif akan sudur.	Söz
12. Beyit	Söz	Söz, yatak odasının süslenmiş gelinidir.	Söz
13. Beyit	Söz	Söz, tuzaklarla dolu bir imtihandır.	Söz
14. Beyit	Söz	Söz, haset edenleri susturan antlaşma kâğıdındaki maddelerdir.	Söz
15. Beyit	Söz	Söz, yaralayıcı bakışları uzaklaştıran dua gibidir.	Söz
16. Beyit	Söz	Söz, <i>Kemâl-i İsfahânî</i> ’nin ruhunun parçasıdır.	Söz
17. Beyit	Söz	Söz, tercümandır.	Söz
18. Beyit	Söz	Söz, kuru hayal kalıbına ikinci bir ruh verir.	Söz
19. Beyit	Söz	Söz, <i>len terânî</i> ’dir.	Söz
20. Beyit	Söz	Söz, ‘kaza’ anlamına denk gelir ve imtihan sözüdür ancak insanlar bunu bilmezler.	Söz
21. Beyit	Söz	Söz, gösterilen olarak semavi hassas manayı inceden inceye araştıran ve yorumlayandır.	Söz
22. Beyit	Söz	Eğer söz, basit bir lafz olsaydı mananın binde biri nazım edilemezdi. Dikkatlice okuduklarında sözün İlahî sırları içeren bir mecmua olduğunu anlarlar.	Söz
23. Beyit	Söz	Söz, şiirin üst dilinden anlayanlara dost olur ve kendini onlara açar.	Söz
24. Beyit	Söz	Söz, mana âleminin bahtiyar padişahıdır.	Söz
25. Beyit	Söz	Söz, nazım mülkünün emniyet ve korkusuzluk hutbesidir.	Söz
26. Beyit	Söz	Kalem, şair tabiatının canlı bir tercümanı olduğuna göre; söz, kalemin benzer nükteli diline sahip bir göstergesidir.	Söz
27. Beyit	Söz	Söz, karanlığı aydınlatan hazine bekçisinin elindeki kandildir.	Söz
28. Beyit	Söz	Söz, aşk meclisinde bin müptelayı ta mahşer sabahına kadar sarhoş eden, keyif verici dolu dolu bir kadehtir.	Söz
29. Beyit	Söz	Söz, hercai aşkın vahdet nişanıdır.	Söz
30. Beyit	Söz	Söz, ahir zamanın ümmetinin yüzü suyudur.	Söz

31. Beyit	Söz	Söz, peygamberlik makamının padişahlar padişahının övgüsünün feyziyle gönül ülkesinin ruhu olur.	Söz
32. Beyit	Söz	Söz, kıyamete kadar, evrenin canı ve insanlığın gururu olan Tanrı tarafından seçilmiş peygamber Hz. Muhammed'in niteliklerini anlatır.	Söz
33. Beyit	Söz	Söz, üst dili kullanan şairane yaratılışın özünün bulunduğu dükkânı süsler.	Söz
34. Beyit	Söz	Söz, Hüsrev'in hazinesinin anahtarıdır.	Söz
35. Beyit	Söz	Söz, Hz. Muhammed'i över ve sözü dile getiren kişinin gönlünde, İslam'ın doğudan dünyaya doğuşu; ufuktaki ışıklar saçan güneşi gibi his oluşturur.	Söz
36. Beyit	Söz	Söz, doğuda yıldızları saçarak gökyüzüne doğan güneş değilse bile, ipi çözülmüş yedi yıldızlı (Pervin) incidir.	Söz
37. Beyit	Söz	Söz, Ümmü Hâni'nin işittiği hükümdarlara layık hakikattir.	Söz
38. Beyit	Söz	Söz, Hz. Muhammed'in sayısız mucizesi karşısında ancak mucizeleri açıklayan bir rivayetçi olarak kalır. Başka yapabileceği bir şey yoktur.	Söz
39. Beyit	Söz	Söz, Hz. Muhammed'in yüce dergâhına yüz sürer.	Söz
40. Beyit	Söz	Söz, muradına erişemeyenlere müjdedir.	Söz
41. Beyit	Söz	Söz, meleklerin zikir ve tespih çektikleri özel bir üst dili oluşturur.	Söz
42. Beyit	Söz	Söz, mutluluk duasıdır.	Söz
43. Beyit	Söz	Söz, latif bir manaya sahiptir ve zamanın gönülleri süsleyen destanı olur.	Söz
44. Beyit	Söz	Söz, arşa ve Hz. Muhammed'in ruhuna yüz bin selam ve haberi her an ulaştırabilir.	Söz

Tablo 3: Nefî'nin "sözüm" redifli kasidesinde bir gösterge olarak söz.

Şairin söz algısına yukarıdaki tablodan hareketle gösterge bilimi açısından baktığımızda divanının söz algısının özü olan *sözüm* redifli kasidesinin 22. beytinde yaptığı lafz ve söz ayrımıyla karşılaşırız. Gösterge, işitimsel imge ile düşünsel kavramın birlikteliğinden oluşur. Şaire göre gösterge sözdür ve göstergenin düşünsel kavram boyutu İslam'ın dinî değer dünyasına dayanmalıdır. Bu değerlere de mana denilmektedir.

Lafz, bu noktada işitimsel imgedir ve düşünsel kavram boyutu, diğer bir ifadeyle göstergenin manası olmadığı sürece lafzın bir anlamı yoktur. Manası olmayan lafz, sadece anlamı olmayan sesler ya da işaretlerdir. Şaire göre sözün gösterge olabilmesi için, içerdiği anlamın inanç dünyasıyla beslenmesi gerekir. Aşağıdaki beyitten de anlaşıldığı gibi söz; maddeyi işaret ettiğinde ifade edilen artık söz değil, bir değeri olmayan sesler ya da işaretler, diğer bir ifadeyle lafz hâline dönüşmüştür:

Binde bir ma'nâyı nazm etmem yine bir lafz ise (1K/22)

Yoklasan mecmû'a-i râz-ı nihânîdir sözüm

Bu bizi dönemin nesneleri algılama biçimine götürür. Nesnelere bakan, diğer bir ifadeyle nesneleri algılayan şair dış dünyayı ilahi dünyanın yansımaları olarak görür. Böylece kalem, “fiziki olarak herhangi bir şeyi yazan, çizen” anlamından çıkar ve olağanüstü özellikleriyle “kaderi ve kazayı” yazan ilahi bir karaktere bürünür:

Tab'ının bir tercemân-ı ter-zebânıdır kalem (1K/26)

Hâmemin bir hem-zebân-ı nüktedânıdır sözüm

Bütün bunlar, sözün anlam değerinin dinde birleştiğini gösterir. Melekler, üst dile sahip olan klasik Türk şiirinin kutsal sözlerini ellerinde tespihle zikir ayininde dile getirirler:

Hâk-pây-ı na't-gûyânım ki arş-ı a'zamın (1K/41)

Zikr ü tesbîh-i lisân-ı kudsiyânıdır sözüm

Âlimler de bu sözleri ağızlarından düşürmezler:

Ya'nî kim endîşe-sencân-ı cihânın dâ'imâ

Hem sarîr-i kilki hem vird-i zebânıdır sözüm (1K/6)

Söz, insanların ilk sınavı olan Bezm-i Elest'te sorulan şaşırtıcı sorudur:

Âferiniş tûtî-i endîşeme bir dâmdır

Kim o dâmin dâne-i pür-imtinânıdır sözüm (1K/13)

Sözler şairlere vahiy hâlinde gayb âleminde armağan olarak gelir:

Bir güherdir kim nazîrin görmemiştir rûzgâr

Rûzgâra âlem-i gayb armağanıdır sözüm (1K/2)

ve şairlerin sözleri gökyüzüne, hatta Tanrı katı olan arşa kadar ulaşabilir:

Gerçi ben dûrum cenâbından hele şükrüm budur (1K/39)

Çehre-fersâ-yı cenâb-ı âstânıdır sözüm

Hâk-pây-ı na't-gûyânım ki arş-ı a'zamın (1K/41)

Zikr ü tesbîh-i lisân-ı kudsîyânîdir sözüm

Şairlerin sözü işitenleri mest eder:

Tâ sabâh-ı haşre dek bin mübtelâyı mest eder (1K/28)

Bezm-i aşkın neşve-i ritl-ı girânıdır sözüm

Söz, vahdet gibi özgündür;

Rind-i huşyârım harâbât-ı muhabbetdir dilim (1K/29)

Âşk-ı hercâyîyim vahdet nişânıdır sözüm

ve gelecek nesillere aktarılacak destandır:

Tâ ki ma'nâ-yı latîf ü lafz-ı reng-âmîz ile (1K/43)

Rûzgârın bir dil-ârâ dâstânıdır sözüm

Şaire göre söz, İslam dininin temel değerlerinden bahsettiği sürece anlamlıdır. Söz ilahi anlam dünyasına dayandığından dile getirilenler hep İslam dünyasının inanç değerleri olmalıdır. Sözün amacı; bu noktada Tanrı'yı, dolayısıyla O'nun kulu ve elçisi olan Hz. Muhammed'i anlatmasıdır:

Cân-ı âlem fahr-ı âdem Ahmed-i mürsel ki tâ (1K/32)

Haşr olunca na't-gûy u na't-hânıdır sözüm

Sözün kutsal olması nedeniyle ifade tarzı da büyük önem taşımaktadır. Dönemini temsil eden bir gösterge olarak söz, kutsal olanı dile getirirken *Kur'an-ı Kerim*'in yazılış biçimini model alır ve tek bir söz, çok anlamı kastederek; bu nedenle anlaşılması da zorlaşır:

Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdir sözüm (1K/1)

Silk-i tesbîh-i dürr-i seb'a'l-mesânîdir sözüm

Sözün ifade şekli, tıpkı *Kur'an* gibi edebî olduğundan *Kur'an*'ı anlamak için tefsirlere ihtiyaç duyulduğu gibi sözü de anlamının yolu, onu doğru yorumlamaya bağlıdır. Klasik Türk edebiyatındaki bu yapı; okuyucuyu, doğrunun yorumlanmasındaki 'hakikat tektir ve yorumlardaki çeşitlilik insanların farklı algı kapasitesine sahip olduklarından kaynaklanmaktadır' anlayışına götürmektedir. Bu noktada şairin sözünü herkes anlayamamakta ve sözleri daha iyi anlayanlar daha az anlayanlara yorumlamaktadır. Bu anlamda şairlerin sözleri; kutsalı yorumlayan, tanrısal bilgiyi daha az anlayanlara hakikatin bilgisini aktaran rehber olur:

Ben ne Keşşâf'ım ne sâhib-keşf ammâ ma'nâda (1K/21)

Mû-şikâf-ı nüktehâ-yı âsmânîdir sözüm

Aşağıdaki beyitte, A'raf suresinin 7. ayetinde bulunan *len terânî* ifadesinden iktibas bulunmaktadır. Şair *len terânî* (sen beni göremezsın) iktibasıyla hem İslam medeniyetinin bir unsurunu eserinde temsil etmiş hem de sözün görünende değil de görünmeyende / duyulanda bulunduğunu vurgulamıştır:

Nüktede âlem harîf olmaz bana gûyâ benim (1K/19)

Her ne söylersem cevâb-ı "len terânî"dir sözüm

Sözün *Kur'an*'la ve yaratıcıyla bağlantılı olarak kutsal bir başka tarafı da vardır. Bu da sözün yaratıcıya şükretme aracı olmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla söz, Tanrı'nın verdiği nimetlere karşı kulların şükredebilmesi için oluşmuştur. Şair bu algıyı şöyle dile getirir:

Nef'îyim endîşe-i na't ile oldum kâm-yâb (1K/40)

Nâ-murâdân-ı cihâna müjdegânîdir sözüm

Şair; 'anmak, hatırlamak' anlamına gelen zikir kelimesini, Tanrı için yapılan bir ayin görünüşü olarak okuyucuya sunar. Metne göre, zikir ayininde söylenen özel ifadeler ve belli kelimeler şairin sözleri olarak düşünülür. Bu durumda zikir ayininin özel sözleri, şairin yazmış olduğu bu kaside olur ve bu kutsal sözleri ağzına alabilecekler ise sözlerin değeri ile paralel olarak melekler olacaktır. Zaten şaire göre na't yazarak Tanrı katına (arşa) ulaşanlar da şairin bu özel sözlerinden yararlandıkları, dolayısıyla bu kasideden destek almaları nedeniyle ayaklarının tozu olarak şairi yanlarında götürdükleri ifade edilir. Böylece klasik Türk şiirinin sözleri; özel bir ayinin çok özel sözleri, hatta dili olur:

Hâk-pây-ı na't-gûyânım ki arş-ı a'zamın (1K/41)

Zikr ü tesbîh-i lisân-ı kudsiyânıdır sözüm

Metinde şair, kendisinin en iyi na'tı kendisinin yazdığını iddia eder ve sözlerinin değer kazanmasını Hz. Muhammed'i övmek amacıyla elde ettiği bilgi deneyimine bağlar:

Olalı gavvâs-ı deryâ-yı hayâl-i midhati (1K/33)

Cevherî-i tab'ımın zîb-i dükânıdır sözüm

Tanrısal bilgi; metinde Türk geleneklerinden *el verme* ifadesiyle isimlendirilen olağanüstü özelliklere sahip bir mesleğin, bir insandan diğer bir insana aktarılma sistemiyle elde edilir. Şair, kişileştirdiği manayı kendisine el veren bir insana benzetir. Bu, metinde şöyle dile getirilir:

Ol kadar el verdi ma'nâ feyz-i evsâfiyle kim (1K/34)

Gûyiyâ miftâh-ı genc-i şâygânîdir sözüm

Şair, metinde İslam dininin değerleriyle oluşan bir mana âlemi kurgusuyla sözünü somutlaştırır. Somutlaştırdığı mana âleminin Tanrısı da peygamberi de hükümdarı da kendisidir. Burada amaç, öncelikle şairin kendi şairane yaratılışını övmektir. Bu gerçeğin arkasında ise kasidesini yazdığı Hz. Muhammed'i ve dolayısıyla İslam dinini övmek bulunur. Şair; bu övme fikrini, klasik Türk edebiyatının övgü niteliği taşıyan şiirlerinden farklı bir kurguyla sunar. Bu kurguda şair, dönem dönem mana âleminin tanrısı olarak metinde konuşur:

Nüktede âlem harîf olmaz bana gûyâ benim (1K/19)

Her ne söylersem cevâb-ı "len terânî"dir sözüm

Kendisini mana âleminin tanrısı olarak simgeleştiren şairin sözleri de Tanrı sözleridir. Tanrı sözleri, Levh-i Mahfuz denilen kâinatın kaderinin ve oluşacak kazaların yazıldığı defterde bulunur. Şairin sözleri de bu defterde yazılan kaza ifadeleri gibidir:

Bir benim gibi cigerdâr ehl-i tab' olmaz dahi (1K/7)

Cevher-i tîg-ı kazâ-yı nâgehânîdir sözüm

Tanrısal bilgiyi anlayabilmenin ve yorumlayabilmenin anahtarı kutsal sözlerdir. Anlayabilme ve yorumlayabilme eylemi, metinde sır olarak temsil edilir ve bu sırrın anlaşılmasını kutsal sözler sağlar. Kutsal olan sözler; metinde çeşitli beyitlerde *güher*, *cevher*, *inci* benzetmeleriyle somutlaştırılır.

Bir güherdir kim nazîrin görmemiştir rûzgâr (1K/2)

Rûzgâra âlem-i gayb armağanıdır sözüm

Ehl olan kadrin bilir ben cevherim medh eylemem (1K/4)

Âlemin sermâye-i deryâ vü kânıdır sözüm

Bî-araz bir cevher-i sâfîdir ammâ muttasıl (1K/5)

Ehl-i tab'ın zîver-i tîg u sinânıdır sözüm

Başlasam mi'râcını tahkîke âb u tâb ile (1K/37)

Gevher-i şehvâr-ı gûş-ı Ümmühânîdir sözüm

Metne göre şairler, eserlerinde dinden bahsettiği ve sözlerinde dinî değerleri işaret ettiği müddetçe makbul görülürler. Şair, mana âlemi kurgusu aracılığıyla söylediklerinin kutsal oluşunu vurgulamak amacıyla sık sık sözlerini

Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine benzetir. Bu durumda şairin şiirlerinin toplandığı defter de *Kur'an-ı Kerim*'e benzer:

Binde bir ma'nâyı nazm etmem yine bir lafz ise (1K/22)

Yoklasan mecmû'a-i râz-ı nihânîdir sözüm

Şair, şiirlerini övme amacıyla şairlerin şiir yazmada kutsal kitapları model olarak alma geleneğini mana âlemi kurgusuyla kendisinde birleştirir çünkü kimse, şiir yazmada Nef'î'yle boy ölçüşemez. Kutsal sözlerden oluşan şiirler, mana âleminin kutsal kitabında yazılan ayetlerdir. Bu ayetler Fatiha suresi başta olmak üzere, Kalem suresi ve mutluluk duaları şeklinde sıralanabilir:

Bir benim gibi cigerdâr ehl-i tab' olmaz dahi (1K/7)

Cevher-i tîg-ı kazâ-yı nâgehânîdir sözüm

Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdir sözüm (1K/1)

Silk-i tesbîh-i dür-i seb'a'l-mesânîdir sözüm

Âyet-i "nûn ve'l-kalem" dir mushaf-ı sînemde yâ (1K/10)

Rüstem-i endişemin tîr ü kemânıdır sözüm

Şâdkâm oldum neşât-ı feyz-i na't-i pâk ile (1K/42)

Şimdiden sonra duvâyı şâdmânîdir sözüm

Kurgulanan mana âleminde peygamber olarak seslenen şair, tıpkı Hz. Musa'nın Tur Dağı'nda Tanrı ile yaptığı Kutsal Akid Antlaşması gibi şair de Tanrı ile bir antlaşma yapmıştır. Şair, Tanrı ile antlaşmayı *sözüm* redifli kasideyle yapar. Şairin sözleri, bu antlaşmanın maddeleridir ve kimse bu oluşumu inkâr edemez:

Kimse inkâr edemez mâhiyyet-i endişemi (1K/14)

Ehl-i reşkin nüsha-i akd-i lisânıdır sözüm

Yukarıdaki bilgiler ışığında Nef'î'nin *sözüm* redifli kasideinden hareketle XVIII. yüzyılda söz, diğer yüzyıllarda olduğu gibi, bünyesinde dinî değerleri barındırdığı ve dinî değerlerden bahsettiği sürece makbul olduğu görülür.

SONUÇ

Bir üst dile sahip klasik Türk edebiyatının söz algısı; gösterge bilimi açısından değerlendirildiğinde kendi terimlerinden sözü gösterge, manayı gösterilen ve lafzı da gösteren olarak belirleyebiliriz. Bu kavramlar, İslam medeniyetinde hep tartışılmış ve onlara farklı yaklaşımlar oluşmuştur. İslam medeniyetinin parçası olan klasik Türk edebiyatında da bu tartışmalardaki

yaklaşımlara benzer kullanım alanları meydana gelmiştir. Kimi şairler, şiirlerinde sözü bir gösterge olarak belirlerken manayı onun gösterileni, lafzı da göstereni olarak almıştır. Bazı şairler de bu yaklaşımlara hiç aldırmamış ve bu kavramları şiirin birer unsuru olarak kullanmıştır. Çalışmanın örnekleminde bulunan şairlerden Yunus Emre, Ahmedî, Hakîkî, Bâkî, Nef'î ve Nedîm sözü bir gösterge olarak değerlendirirken Avnî, Necâtî, Fuzûlî, Nâbî, Şeyh Gâlib de söze gösterge bilimi perspektifinden bakmamışlardır. Böylece mana denilen kavram, gösterge bilimi açısından değerlendirildiğinde XVII. ve XVIII. yüzyıl edebî akımı olan Sebki-Hindî akımının parçası olamamıştır; zaten bu akımın penceresinden bakan şairlerin söze bir gösterge olarak bakmadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Sözü bir gösterge olarak algılayan şairlerden Yunus Emre, Hakîkî, Bâkî ve Nef'î manaya ataerkil (dinî) bir zihniyetle bakmış ve mananın bünyesinde hakikati barındırması gerektiğini dile getirmiştir. Sözü yine bir gösterge olarak yorumlayan Ahmedî ve Nedîm, söze otoriter zihniyetle bakmış ve gösterilenin -başka bir ifadeyle mananın- hükümdardan ya da hamiden bahsetmesi gerektiğini söylemiştir.

Böylece metinlerdeki mana denilen kavramın, dönemlerin zihniyetini temsil ettiği sonucuna ulaşılır. Mana, şiirlerde ataerkil ve otoriter zihniyet algılarıyla açıklanır. Klasik Türk şiirinde Nef'î'nin *sözüm* redifli kasidesi de dâhil genel olarak bütün şairlerde mana, dinî anlam değerlerinden beslendiği ve dinî değerleri dile getirdiği sürece anlam kazanmıştır. Dolayısıyla klasik Türk şiirinde mana, dinden ayrı düşünülmemiştir. Ataerkil zihniyetin mana algısı, Nef'î'nin kasidesinde işaret ettiği gibi lafz ve söz ayrımından anlaşılabilir. Nef'î'ye göre gösterge sözdür ve göstergenin düşünsel kavram boyutu İslam'ın dinî değer dünyasına dayanmalıdır. Bu değerlere de mana denilmektedir. Lafz, bu noktada işitimsel imgedir ve düşünsel kavram boyutu, diğer bir ifadeyle göstergenin manası olmadığı müddetçe lafzın bir anlamı yoktur. Şaire göre sözün gösterge olabilmesi için içerdiği anlamın inanç dünyasıyla beslenmesi gerekir. Söz; maddenin kendisini işaret ettiğinde ifade edilen artık söz değil, bir değeri olmayan lafz hâline dönüşür.

Klasik Türk şiirini temsil eden Nef'î'nin *sözüm* redifli kasidesinde şair, kendisini övmek ve kendisine edebî değer katan kaynakları açıklamak amacıyla metni kaside geleneğinden farklı bir kuruluş yapısı içinde, farklı bir ütopya kurgusu etrafında şekillendirdiği anlaşılır. Buna göre söz kutsaldır ve bu kutsallığın, sözün hangi unsurlarında bulunduğunu beyitlerde bir bir anlatılır. Beyitlerde şair, bazen Tanrı, bazen de peygamber olarak okuyucuya seslenir çünkü şairin sözleri insanı aşan olağanüstü durumları dile getirir. Bu sözlerin kullanım alanı da mana âlemi denilen kutsal bir yerdedir. Bu da aslında klasik

Türk edebiyatına denk gelmektedir. Burada söz, İslam dininin temel değerlerinden bahsedildiği sürece anlamlıdır. Söz aracılığıyla dile getirilenler hep İslam dünyasının inanç değerleri olmalıdır. Sözün amacı; bu noktada Tanrı'yı, dolayısıyla onun kulu ve elçisi olan Hz. Muhammed'i anlatmak olmalıdır.

Çalışmada elde edilen ilginç sonuçlardan biri de klasik Türk şiir geleneğinin ilk şairlerinden olan Yunus Emre ile klasik Türk şiirinin neredeyse son temsilcisi olarak kabul edilen Şeyh Gâlib'in, her ne kadar üslupları farklı olsa da sözü (dinî ve tanrısal) bilgi olarak algılamalarıdır.

Söz bir gösterge olarak değerlendirilince klasik Türk şiirinde söz, bir cevher olarak yer alır. Bu cevher çoğu zaman inci olur. Sözün dizgesel yapısı da klasik Türk şiirinde incilerin ipe dizilmesine dönüşür. Sözün gösterge bilimindeki “dizgesellik” terimi, bir üst dile sahip olan klasik Türk şiirinde “nazmetmek” adıyla karşılığını bulur.

KAYNAKLAR

- AKDOĞAN, Yaşar, *Ahmedî Divanından Seçmeler*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil -1,2,3-*, TDK Yay., Ankara 2000.
- AKKUŞ, Metin, *Nef'î Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1993.
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- BİLKAN, Ali Fuat, *Nâbî Dîvânı (I-II)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- BOZ, Erdoğan, *Hakîkî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin (Sadi Somuncuoğlu Ve Mevlana Müzesi Nüshaları)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Afyonkarahisar 2007.
- ÇAPAN, Pervin, “Tezkirelerin Işığında Şiire Has Bir Yapı Unsuru Olarak Mânâ Üzerine Değerlendirmeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, S 39, Erzurum 2009, s. 435-448.
- DALYAN, Ayşe, *Kasidelerde Zihniyet Değişimi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2015.
- DERDİYOK, İ. Çetin, “Ma'nâ Şairi Nâbî: Nâbî'nin Tarihlerinde Ma'nâ”, *Nâbî'ye Armağan Ölümünün Yüzüncü Yılında*, TDK Yay., Ankara 2016, s. 51-66.
- _____, “Ma'nâ Şairi Nâbî: Nâbî'nin Kasidelerinde Ma'nâ”, *Vefatının 300. Yıldönümünde Şair Nâbî Sempozyumu Bildirileri*, AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Şanlıurfa 2012.
- DOĞAN, Muhammed Nur, *Fatih Dîvânı ve Şerhi*, Yelkenli Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Fuzulî'nin Poetikası*, Yelkenli Yayınları, İstanbul 2009.

- _____, “Nâbî Divanı’nda Lafız-Mana Münasebetleri”, Şâir Nâbî Sempozyumu, 13-15 Kasım, Şanlıurfa 2009, s. 27-62.
- ERKAL, Abdulkadir, *Divan Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)*, Birleşik Yay., Ankara 2009.
- GÖLPINARLI, Abdûlbâki, *Fuzûlî Dîvânı*, İnkılâp Yay., İstanbul 2005.
- HORATA, Osman, “Nef’î’nin “Sözüm” Redifli Kasidesinin İstiare Zemini”, *Bilgi Dergisi*, S 61, Bahar 2012, s. 143-156.
- İPEKTEN, Halûk, *Nef’î (Hayatı Sanatı Eserleri)*, Akçağ Yay., Ankara 2007.
- _____, Şeyh Gâlib (Hayatı Sanatı Eserleri), Akçağ Yay., Ankara 2006.
- KÜÇÜK, Sabahattin, *Baki Divanı*, TDK Yay., Ankara 1994.
- MACİT, Muhsin, *Nedîm Divânı*, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- MENGİ, Mine, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yay., Ankara 2000.
- _____, *Divan Şiirinin Arka Bahçesi*, Akçağ Yay., Ankara 2010.
- _____, *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*, S 18, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1991.
- OKÇU, Naci, Şeyh Gâlib Dîvânı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nefî, S 9, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1991.
- RİFAT, Mehmet, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*, YKY Yay., İstanbul 2005.
- SARAÇ, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 3F Yay., İstanbul 2007.
- SELÇUK, Bahir, “Nef’î’de Söz ve Savaş İlgisi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 10, S 28, Yaz, 2006, s. 233-246.
- ŞENSOY, Sedat (2003), “Mânâ maddesi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2003, s. 555-557.
- TARLAN, Ali Nihat, *Fuzûlî Dîvânı Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- _____, *Necatî Beg Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- TATÇI, Mustafa, *Yûnus Emre Divânı*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- TDK., *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2005.
- _____, *Yazım Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara 2005.
- SOYSAL, Umut, “Şeyh Gâlib’in Gazellerinin Estetik Çözümlemesi ve Eğitim Sürecinde Kullanımı”, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Türk Dili Ve Edebiyatı Öğretmenliği Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.
- VARDAR, B. - F. Saussure - C. Bally - A. Sechehay - A. Riedlinger, *Genel Dilbilim Dersleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

MANİSA AĞIZLARINDA TEKNOLOJİK KAVRAMLARIN GÖSTERENLERİ

Ayşe İLKER*

Giriş

Ağız alanlarında yüz yüze gelinen kaynak kişilerin büyük bir bölümünün, okuma yazma bilmediği ve teknolojik kavramların nasıl yazıldığını görmediği; buna bağlı olarak da “gösteren” kavramı temelinde beyinlerinin “yazıyla kodlanmış bilgiler bölümü”nde bu “gösteren”leri taşımadığı düşünülürse, aslında sorunun çok boyutlu olduğu görülmektedir. Bir taraftan, işaretler sistemiyle algılanmayan bir “gösteren”, bir taraftan da ölçünlü dildeki “gösteren”in sözel alandaki değişmiş biçimi.

Ağız konuşucuları, teknolojik kavramların yazı dilindeki ölçünlü biçimlerini ya televizyondan, ya doğrudan sohbet ve başka sözel iletişim zaman ve anlarından duymakta ve bunları duyma yoluyla söz dağarcığına aktarmaktadır. Yani, ağız konuşucularının büyük bir bölümü, duyduğu bu teknoloji kavramının yazıyla işaretlenmiş biçimini hayatının hemen hemen hiçbir döneminde tanımamış ve kodlamamış durumdadır.

Bu kodlanmayış, “gösteren”in her hâlükarda değişebileceği ihtimalini yükseltmektedir. Teknolojik kavramlar, kaynak kişiden ilk duyulduğunda anlam olarak algılanamamakta, yani “gösteren”in işaretlediği gösterilen, bulanık/müphem kalmaktadır. “Gösterilen” ancak bağlam içinde çözülebilmektedir. Bazen de karine yoluyla bulunmaktadır. “Gösteren”lerin farklılaşması, “gösterilen”in müphem hâle gelmesine sebep olmaktadır.

0.1. Teknoloji ve Kavram

0.1.1. Teknoloji

Teknoloji kelimesinin halk arasındaki yaygın anlamı teknik cihaz, alet, edevat ve bunların kullanımıyla ilgili ayrıntılar; tıpta, inşaatta karşılaşılan yenilikler olarak algılanmaktadır. Bu konudaki bilimsel tanımlardan biri şöyledir:

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi.

Teknoloji, mal ve hizmet üretiminde kullanılan veya kullanılabilircek üretim bilgisi ve bu bilginin türetilme ve kullanılma becerisidir. (www.muraterdal.com/userfiles/file/uretim/**teknoloji**.doc)

0.1.2. Kavram

Türkçe Sözlük'te "kavram" Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon biçimiyle anlamlandırılmış ve şu örnek verilmiştir: Girift bir konudur bu, en başta yeni şiir kavramı ile karıştırılır. - M. C. Anday. Felsefeyle ilgili olarak da *Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum, konsept, nosyon* anlamı verilmiştir (Türkçe Sözlük 2011, s. 1358)

I. Gösterge Bilime Kısa Bir Bakış

Gösterge bilimin yaygın olarak kullandığı aşağıdaki şemada, göstergenin iki temel öğeden oluştuğu ve bütün *anlama-anlaşma* biçimleri ve iletişim modellerinin bu temel üzerinden geliştiği görülmektedir.

Bilindiği gibi gösteren ve gösterilen kavramları, Gösterge bilimin ileriye sürdüğü ve bu bilim dalının ilerleyip gelişmesiyle birlikte üzerinde pek çok söz söylenmiş kavramlardır. Göstergebilim çerçevesinden en yalın hâliyle bu iki kavramı tanımlamak gerektiğinde şunları söyleyebiliriz:

Saussure, dil bilimsel göstergeyi ses imgesi (soundimage) ve kavram (consept) olarak ele almıştır. Ona göre, gösteren (ses imgesi) ve gösterilen (kavram) dışsal herhangi bir nesneden bağımsızdır ve hem ses imgesi hem de kavram kolektiftir, toplumsal anlaşmalara dayanır. Böylece 'kedi' göstergesi, hem k-ed-i sesleri göstereninden hem de kedi kavramı gösterileninden meydana gelir ve bu ikisi göstergeyi oluştururlar (Dağtaş 2003, s. 52-53).

Charles Pierce, bütün olguları kapsayan, mantıkla yakından ilişkili bir göstergeler kuramı tasarlamış ve bu alanı ‘semiyotik’ olarak adlandırmıştır. Pierce göstergeleri üçlükler şeklinde tanımlar. *Bunlar: Görüntü göstergesi (ikon): Nesnesiyle arasında ilişkisi olan göstergedir. Belirttiği şeyi doğrudan doğruya temsil eder, canlandırır. Mesela geometrik bir çizgiyi canlandıran, kurşunkalemle çizilmiş bir çizgi ya da bir fotoğraf buna örnektir. Belirti (index): Nesnesi ortadan kalktığında kendisini gösterge yapan özelliği hemen yitirecek olan ama yorumlayan bulunmadığında bu özelliği yitirmeyecek olan göstergedir.* (Rıfat 1992, s. 21)

Saussure ve Peirce’ün temelini attığı ve öncülüğünü yaptığı gösterge bilimi, 1960’lardan sonra bağımsız bir bilim dalı hâline gelmiştir. Louis Hjelmslev, Roland Barthes, Claude Lévi-Strauss, Julia Kristeva, Christian Metz, Algirdas J. Greimas ve Jean Baudrillard gibi araştırmacılar Saussure’e dayanan Avrupa geleneğini; Charles W. Morris, Ivor A. Richards, Charles K. Ogden, Umberto Eco ve Thomas Sebeok gibi araştırmacılar ise Peirce’e dayanan Amerika geleneğini benimsemiştir (Rıfat 1992, s. 25).

İnsan, seslere işaretler vererek konuştuklarının zaptını tutmuştur. Böylece sözle ortaya çıkan her türlü bilgi, işaretler sistemiyle yazıya dökülmüştür. Yazı; insan için kalıcı bir belgeye, kalıcı bir zabta dönüşmüştür. Bu zabıt, her hâliyle bir “gösteren”dir yani ister harflerle ister çizilen veya oluşturulan başka sembollerle olsun, işaretlenmiş; kâğıt, taş, ağaç, beton, her ne nesne olursa olsun, üzerine yazılan ve çizilen her şey artık bir gösterendir.

1.1. Gösterge biliminde Anlamlama

Bir göstergede, gösterenle gösterilen arasındaki ilişkinin kurulmasına “anlamlama” denir. Bir “gösteren”i gördüğümüz ya da işittiğimiz zaman, onun “gösterilen”i yani ne anlama geldiği zihnimizde oluşmaktadır. Anlama süreci de böylece başlamaktadır. Göstergebilimin en önemli alanı, kuşkusuz, *anlamlama* adı altında toplanabilen *düz anlam* ve *yan anlamla* ilgili bölümdür. Bunlar Roland Barthes’in kuramına dayanmaktadır. Barthes’a göre *düz anlam* gösterenin neyi temsil ettiği, *yan anlam* ise gösterenin nasıl temsil edildiğidir. Kavramlar; birinci aşamada gerçek dünyanın (gösterilen) zihnimizdeki soyutlanmış, genelleştirilmiş karşılıklarıdır (gösteren). İkinci aşamada yani iletişim / dışa vurum aşamasında ise kavram gösterilen, dışa vurma biçimde (ses imgesi, görüntü imgesi vb.) gösteren olur. Kavramlar, kültür olgusundan kopuk değildir; belli bir kültür bağlamı, dizgesi içinde tuttukları yerle değer kazanırlar. Kavramlar; toplulukların ortak kültür paydaları sayılır, dolayısıyla bireysel ve keyfi değildirler. Bu nedenle de bu ortak kavramlara gönderme yapan göstergeler ilk çözümlemelerinde yani *düz anlam* katında, yanlış anlaşılma tehlikesine uğramazlar.

Görüntü veya metnin, kolayca yakalanan, ilk bakışta algılanan içeriği dışında gizli, üstü kapalı anlam içeriği bulunmaktadır. Bu nedenle görünen-den görünmeyene gidişte öznellikten nesnelliğe, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene doğru bir akış vardır. İnsanlar arasındaki iletişimde göstergeler sıkça kullanılmaktadır. Gösterge biliminin temelinde ortak öğeler yatmaktadır. Ortak değerleri kapsayan, herkesin ne anlama geldiğini bildiği göstergeler kitleye sunulmakta ya da göstergeler “tekrar” moduyla insanlara öğretilmekte ve ortak bir kod hâline getirilmektedir (Gürsözlü 2006, s. 14).

Bir nesneyi başkasına tanıtmanın en basit yolu; onun, nesnenin kendisini görme, duyma, koku, tat ve dokunma duyuları aracılığıyla algılamasını sağlamaktır. Bunu yapamıyorsa o kimseye nesnenin imgesini gösteririz yani nesneye benzeyen bir başka nesneyi ona sunarız. Bu ikinci nesne, görüntü göstergesidir. Görüntü göstergeleri, bize gönderim nesnesini çağrıştırmak için, benzerlik alanında yeterli ipuçları taşıyan göstergedir. İnşa edilecek yapı ile onun maketi ya da plan çizimleri arasındaki benzerlik gibi.

I.2. Ağız Alanlarında Gösterenler ve Anlamlama

Gösterenin değişmesi, kaynak kişiyle ağız araştırmacısı arasında bir iletişim boşluğu meydana getirmektedir. Ağız araştırmacısı bu noktada, sezgi yoluyla ve ses bilgisel verilerin ışığında gösterileni bulmaya çalışır.

Ağız konuşucularının göstereni değiştirerek kolektif bilgidan uzaklaştı-
ğını söylemek uygun olur sanırım. Aslında buna, *kolektif bilginin* ses bilgisel olarak örtülmesi ve *değişmesi* de diyebiliriz.

Burada, esas olarak gösterenin değişmesiyle anlamın değişip değişmediği sorusunun sorulması önem arz etmektedir.

Ağız konuşucuları, yerel olarak hep birlikte “gösteren”i değiştiriyorlar-
sa burada birbirleriyle iletişimde bir anlam kaybı olmamaktadır ama aynı konuşucuların, yazı dili konuşurlarıyla iletişimde, anlam kaybı meydana gelmektedir. Anlam kaybını meydana getiren şey, ses bilgisel eğilimler ve -zorunlulukla- “gösteren”in değişmesidir. İşin diğer bir boyutu da ağız konuşucusunun, değiştirdiği “gösteren”in yazı dilindeki standart biçimini belki de hiç görmemiş ve işaret sistemi ve bir yazı biçimi olarak hiç algılamamış olduğudur.

Dolayısıyla iki taraf arasındaki iletişimsizliği ve oluşan anlam boşluğunu önce kavrayamamakta, sorulu bakışlarla bakmakta ve araştırmacının sorduğu sorularla gösteren üzerinde yapılan değişikliği fark etmemektedir.

II. Yazı Dilindeki Teknolojik Kavramların Gösterenleri

Manisa Ağızlarında örneklenen *drenaj*, *fabrika*, *Clinton*, *follidol* kelimeleri; yazı dili konuşucuları tarafından “gösteren”i, zihinle temas ettikten sonra, gerek okuma ve gerekse duyma yoluyla anlamlandırılabilen ve gösterileni belirlenebilen kavramlardır. Bunlar içinde, Clinton kelimesinin gösterileni, Manisa ağız alanında kaynak kişinin zihninde beliren gösterilen ile, yazı dili konuşurlarının zihninde beliren gösterenin aynısı değildir. Aşağıda, yazı dilindeki ölçünlü gösterenlerin, Manisa ağızındaki fonetik değişime uğrama evreleri verilmiş ve kaynak kişilerin, değişen bu gösterenlere yükledikleri anlamlar belirtilmiştir.

III. Manisa Ağızlarındaki Teknolojik Kavramların Gösterenleri

Manisa bölgesinin tarım alanlarının genişliğiyle bağlı olarak; bağcılık, meyvecilik, eskiden tütüncülük ve pamukçuluk gibi ürün yetiştirilmesinde, bu ürünlerin saklanması ve pazarlanmasında pek çok teknolojik ayağa, yönleme ve nesneye ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların başında, tütüne, bağlara, pamuklara verilen ilaçların adları gelmektedir. Ayrıca Cumhuriyet’in başından itibaren yazı diline giren teknolojik kavramlar da ağız konuşucularının söz dağarcığı içindedir. Manisa ağızını konuşan kaynak kişilerin büyük bir bölümü kendilerini “rençber” olarak tanımlamaktadır. Kendilerinin bir başka söyleyişle “toprak adamı”. İşte bu toprak adamı ve toprak kadınları, yazı dilindeki teknolojik kavramları, doğal olarak fonetik bakımdan değiştirerek söylemektedir.

III.1. Daranaş *daranāş yapıdīlā, suyu çekdilē. ondan sōna bu sontaş yapıdīlā* (Manisa Ağızları Projesi 2009, s. 952).

drenaj a. Fr. *drainage* 1. Toprakta bitkilerin yetişmesine zararlı olan fazla suların akıtılması, akaçlama 2. *tıp* Yarada biriken sıvıyı akaçla boşaltma (Türkçe Sözlük 2011, s. 720).

III.2. Favırık *yani favırık falan yok, hep evde gadinnā çalışırdı* (Manisa Ağızları Projesi 2009, s. 1118).

Fabrika a. İt. *fabbrica* İşlenmemiş veya yarı işlenmiş maddelerin makine, araç vb. ile işlenerek tüketime hazır duruma getirildiği sanayi kuruluşu, üretimevi: “Bir deri fabrikası her yerde yapılabilir.” -Y. K. Beyatlı. (Türkçe Sözlük 2011, s. 845).

III.3. Kılinton perde gızıñ çeyizine kılinton perde yapılır (Manisa Ağızları Projesi, sözlü bilgi 2009).

Krinkıl kumaş (Kırışık kumaş) Bir örgüye benzeyen, çapraz ve dikey olarak giden kaba, kırışık ve buruşuk yüzeyli hafif pamuklu veya ipekli kumaş. anorak imalatında ve iç ısıtıcı tuluplu kış paltolarında kullanılır. İsmi İngilizceden gelir. <http://tr.texsite.info>

III.4. Ölügol ondan sōna ölügol ilācı atālā. yani bunnar devamlı.. renşberlik böle sürüp gidyō (Manisa Ağızları Projesi 2009, s. 849).

Folidol: Meyve ağaçlarında, tomurcuk tırtıllarında, bağ salkım güvsinde, mısırsda koçan kurdunda, süs bitkilerinde, zeytinde ve zeytinin pamuklu bitinde kullanılan zehirli iac <http://www.tarimkutuphanesi.com/tarimilaclari>

IV. Sonuç

Yazı dilindeki ölçünlü “gösteren”ler, ağız alanlarında ses bilgisel değişmeler sebebiyle, bu “ölçünlülük”ten uzaklaştığı için, “gösterilen” müphem/kuşkulu/bulanık hâle gelmektedir.

Burada, yazı dilindeki ölçünlü gösterenlerin, ağız alanlarında çok farklı bir *sözlü gösterene* dönüşmesinin ardında belirli etkiler olduğunu da belirtmek gerekir. Bu *sözlü gösterenleri*, sadece ağız araştırmacısı *yazılı bir gösterene* dönüştürmektedir.

Özellikle “krinkıl perde”nin “kılinton” perdeye dönüşmesinde, o dönem ABD başkanı olan Bill Clinton’ın Türk televizyonlarındaki haberlerde bol-

ca yer alması ve “krinkıl” perdenin de Clinton’un başkanlık yaptığı yıllarda moda olmasıyla açıklanabilir. Sürekli olarak duyulan bir ad, çeyiz hazırlama esnasında gidilen bir perdeciden duyulan ve müşteriye kumaşın adı, cinsi ve özelliklerini anlatan satıcıdan duyulan adla birleştirilir ve ilk benzerlik sesleri, daha zor olanı daha kolay söylenenle değiştirir ve ortaya “klinton perde” çıkar. Bu ortaya çıkışın, kaynak kişilerin yakıştırma eğilimleri; ayrıca sürekli duyulan bir telaffuz biçiminin, bir başka nesne ve varlık üzerine geçirilme kolaylığı ile sağlandığını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- BARTHES, R. (1976), *Göstergebilimin Temelleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇAĞLAR, Bilgehan (2012); *Bir İletişim Biçimi Olarak Göstergebilim*, EUL Journal of Social Sciences (III:II) , *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, December, Aralık, s. 22-34.
- DERVİŞCEMALOĞLU, Bahar, *Göstergebilim Notları*, Ege Üniversitesi.
- ECO, Umberto (1982), *Bir Göstergebilim Kuramının Sınırları ve Erekleri*, (Çev.: Gül Işık), İstanbul.
- FİLİZOK, R. (2001), *Anlam Analizine Giriş*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- GÜNAY, D. (2007), *Dil ve İletişim*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- İLKER, Ayşe (2009), *Manisa Ağızları*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Basılmamış BAP Projesi, Manisa.
- RIFAT, M. (1992), *Göstergebilimin ABC’si*, Simavi Yayınları, İstanbul.
- RIFAT, M. (2000), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 2*, Om Yayınları, İstanbul.

TATARCA EDEBÎ METİNLERDE OSMANLICA ETKİSİ

Ayşen USLU*

Türk dünyasında yenileşme hareketlerinin öncüsü olarak kabul edilen İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarların özellikle matbuat ve edebiyat alanındaki faaliyetleri çok önemlidir. 19. yüzyılda Tatar yazarlar, edebî eserler ve gazeteler vasıtasıyla İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarlar başta olmak üzere Rusya'nın farklı bölgelerinde varlığını sürdürmeye çalışan Rusya Müslümanlarına aydınlanma hareketinin esaslarını iletmeye ve yaygınlaştırmaya çalışan ciddi bir entelektüel faaliyet yürüttüler. Genç idealist öğrenciler, öğretmenler, yazarlar, siyasetle uğraşanlar ve hatta din adamlarına kadar çok farklı yaşta ve alandaki Tatar aydınları, yazdıkları metinlerle Tatar aydınlanma hareketine yön verdiler. Söz konusu metinlerin içerikleri kadar önemli ve dikkat çekici bir husus da bu metinlerdeki Osmanlıca kelimelerin varlığıdır. İdil-Ural bölgesinde yayınlanan *Vakit*, *Şura*, *El Islah* gibi devrin önemli gazete ve dergilerindeki Arap harfli Tatarca yazılarla; Musa Akyiğitzade, Zakir Hadi, Zahir Bigiyev, Fatih Kerimi, Rızaeddin bin Fahreddin başta olmak üzere Tatar yazarların Arap harfli Tatarca metinlerinin ilk baskıları incelendiğinde Tatarcadaki Osmanlıca etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle edebî metinlerin daha sonraki yıllarda yapılan yeni basımlarında ilk baskıya sadık kalınmadığından, metne müdahale edildiğinden Osmanlıcanın varlığını gösteren izler yok olmuştur. Osmanlıcanın Tatarca üzerindeki etkisi bazı makalede dile getirilen bir konudur. Bu çalışmada bu etkinin somut örneklerini ortaya koymak üzere Osmanlı matbuatının, edebiyatının çok etkili olduğu dönemlerden 19. yy. sonu ile 20. yy. başlarında yayınlanmış Arap harfli Tatarca edebî eserler incelenmiştir. Söz konusu eserlerin yazarları Osmanlı matbuatını takip eden kimselerdi. Aralarında İstanbul'da okumuş ya da İstanbul'u ziyaret etmiş yazarlar vardı. Hepsinin ortak özelliği Osmanlı matbuatını, edebiyatını takip etmeleridir. O dönemde Türk edebiyatından pek çok eser Tatarcaya çevriliyor ve devrin ileri gelen matbaaları tarafından basılıyordu. Günümüzdekinin tam

* Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi.

tersine o günlerde Türk gazeteleri ve kitapları İdil-Ural bölgesine ulaşıyor ve pek çok kişi tarafından okunup anlaşıyordu.

İsmail Gaspıralı'nın¹ “dilde, fikirde, işte birlik” düsturuyula yayınladığı Tercüman gazetesindeki yazıları içerik bakımından da kullanılan dil bakımından Rusya Müslümanları arasındaki birliği sağlamayı destekler nitelikteydi. Bu fikir sadece Kırım Tatarları arasında değil bütün Rusya Müslümanları arasında kabul görmüştür. Gaspıralı'nın bilinçli olarak metinde eş anlamlı iki kelimeyi yan yana kullanmayı tercih etmesi Rusya Müslümanlarının birbirlerini anlayabilecekleri ortak bir dil oluşturmalarının adımlarından biridir. *Gaspıralı Türk dünyasını Kuzey Batı Türklüğü (Tatarlar:Kırım, İdil-Ural Tatarları), Türkiye ve Türkistan olmak üzere ikiye en fazla üçe ayırıyordu. Dolayısıyla çift kelime kullanırken bu bölgelerde kullanılan kelimelerin ayrı ayrı şekillerini yan yana veriyordu. Yürümek/cürmek, dağ/tav, yağ/may, kaldırmak/kötermek, karye/avul, aramak/kıdırmak, çocuk/bala, bulmak/tapmak, geri dönmek, kaytmak... vb.* (Akpınar 2003, s. 76). Bu bakımdan bu bildirinin esasını oluşturan İdil-Ural bölgesinde yayınlanan Tatarca yazı ve eserlerde Osmanlıca kelimelerin varlığının sebeplerini iki şekilde açıklayabiliriz. Birincisi çok okunulan, takip edilen, beğenilen bir edebiyatın dilinin etkisi altında kalma, ikincisi de daha bilinçli şekilde Osmanlıca kelime ve ifadeleri kullanarak Osmanlıca ve Tatarca'yı birbirine yaklaştırma fikri.

Musa Akyiğit² ilk Tatar romanını yazan kişi olarak edebiyat tarihlerine girmiş bir yazardır. 1865 doğumlu Musa Akyiğit 1888 yılında Gaspıralı'nın tavsiyesiyle İstanbul'a gider ve burada özel bir izinle Mülkiye'ye kabul edilir.

¹ İsmail Gaspıralı: 21 Mart 1851 yılında Avcıköy'de dünyaya gelir. İlk eğitimini Bahçesaray'da bulunan Hacı İsmail Efendi'nin yanında muhtemelen Zincirli Medrese'de alır. 10 yaşında Akmesic'te askerî bir koleje gider ve burada iki yıl okur. Varonej şehrindeki ve Moskova'daki askerî liselere devam eder. Mezun olmadan 1868 yılında Bahçesaray'a döner ve Zincirli Medrese'de öğretmenlik yapmaya başlar. 1883 yılında çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesi Rusya Müslümanları tarafından en çok okunan gazete olur. Usûl-i cedit hareketinin öncüsüdür. Rusya Müslümanlarının eğitim, siyâsî, kültürel hayatında büyük rol oynayan İsmail Gaspıralı 24 Eylül 1914'te Akmesic'te vefat eder. Bk. Yavuz Akpınar (2003), “İsmail Gaspıralı: Hayatı”, *İsmail Gaspıralı-Seçilmiş Eserleri I*, Roman Hikâyeleri, İstanbul..

² Musa Akyiğit (1865-1923): 1865'te Penza'ya bağlı Penza idarî bölgesine bağlı Çembar'da (Belinsk) doğdu. Akyiğitzâde, ilk eğitimine Maçalı'daki Tatar Medresesi'nde aldı. Çembar'daki Rus Mektebi'ni, 1884'te Penza Lisesi'ni bitirdi. 1884-1888 yıllarında Kırım, Kazan ve Penza şehirlerinde bulundu. Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın yanında Tercüman gazetesinde çalıştı. Gaspıralı'nın teşvikiyle 1888'de İstanbul'a gitti ve irâde-i seniyye ile kabul edildiği Mekteb-i Mülkiye'den 1891'de mezun oldu. Ocak 1892'de Mekteb-i Harbiye'ye Rusça ve İktisat hocası olarak çalıştı. *Metin* adlı bir gazete yayınladı. 1923 yılında İstanbul'da vefat etti. Bk. İsmail Türkoğlu - Musa Akyiğitzade, *İslam Ansiklopedisi*, C 31, s. 213-214..

Mekteb-i Harbiye’de İktisat ve Rusça dersleri verir. *Metin* adlı bir gazete yayınlar. 1888 yılında geldiği Türkiye’den hiç ayrılmaz ve 1923 yılında İstanbul’da vefat eder.

Musa Akyiğit’in *Hüsamettin Molla* (1886) adlı romanında Osmanlıca pek çok kelime kullanılmıştır. Musa Akyiğit bu romanı İstanbul’a gelmeden iki yıl önce henüz 21 yaşındayken yazmıştır. Romanın kahramanı Hüsameddin Molla İstanbul’da eğitim alıp İdil-Ural bölgesine geri gönmüş, evinin bir odasında çocuklara yeni üsûlde eğitim vermeye başlamış aydın bir Tatar gencidir. Burada Gaspıralı’nın etkisini görmekteyiz. Ayrıca romanın baş kahramanı İstanbul’da yayınlanan ders kitapları ve malzemelerini getirtir çocuklar için. Musa Akyiğit İstanbul’a gitmeden evvel de İstanbul’da yayınlanan ve İdil-Ural bölgesine değişik vasıtalarla gelen kitapları okumuş olduğu ve Osmanlıca öğrendiği anlaşılmaktadır. Hüsamettin Molla (1886) romanında geçen Osmanlıca kelime ve ifadeler: *nehir* (Tat. *ylga*), *mevcuddur* (Tat. *bardır*), *çekiniyoruz* (Tat. *çikēnebēz*, *tartınabız*), *kendisi* (Tat. *özē*), *iki sene zarfında* (Tat. *ikē ēl içende*), *ekseri* (Tat. *küp vakıtta*), *renkte* (Tat. *töste*), *daha ziyadeleştirirler* (Tat. *tagı arttırırılar*), *esna* (Tat. *vakıt*), *kapıya* (Tat. *işikke*), *şurası* (Tat. *şunısı*), *eline* (Tat. *kolına*), *ederiz* (Tat. *iterbēz*), *niye lazım* (Tat. *nigē kirek*), *odasında* (Tat. *bülmesēnde*), *vali* (Tat. *gubērnator*), *çoktan* (Tat. *küpten*), *ziyaret etmeye* (Tat. *barıp kürēрге*), *sahibi* (Tat. *ıyesē*), *ufak ufak* (Tat. *vak-vak*), *tüccar* (Tat. *sevdeger*), *dudakları* (Tat. *irēnnerē*), *tesadüf* (Tat. *kötmegende oçraşu*), *nüfüzlu* (Tat. *sözē ütēmlē*), *oturmuşken* (Tat. *oturğan vakıtta*), *nasıl ise de* (Tat. *niçēk bulsa da*), *tebdil oldu* (Tat. *almaşındı*), *bahtiyar* (Tat. *behētlē*), *dükkâna* (Tat. *kibētkē*), *noksaniyetler* (Tat. *kimçēlēkler*), *oruç* (Tat. *uraza*), *emniyetle bakmak* (Tat. *ışanıp karau*), *hadiseye* (Tat. *bulacak vakıygaga*), *nadir* (Tat. *sirek oçrıy torgan*), *ebedi* (Tat. *meñgēlēk*), *akrabalık* (Tat. *yakınlık*, *kardeşlēk*), *kendi kendisine* (Tat. *üz üzēne*), *teselli* (Tat. *tınıçlanu*), *sağ elinnen* (Tat. *ün kulinnan*), *tasavvur ediniz* (Tat. *küz aldına kitērēğēz*), *müşterek* (Tat. *urtak*), *iltimas* (Tat. *yaklav*), *ikamet eden* (Tat. *torgan*), *ziyaret etti* (Tat. *kunak buldı*), *müstakbel* (Tat. *kilēçek*), *çok* (Tat. *küp*), *güneş* (Tat. *koyaş*), *müşahede olunur* (Tat. *kürēnēp torır*), *mütehayyir oldu* (Tat. *aptırıp kaldı*), *tehlike* (Tat. *kurkı-nıç*), *terk etmez* (Tat. *taşlamaz*), *cesaret* (Tat. *batırlık*), *rica et-* (Tat. *ütēnēp sora-*), *ekseri* (Tat. *küpçēlēğē*), *teslim edilecek* (Tat. *tapşırılacak*), *dakika* (Tat. *minut*), *sermaye* (Tat. *baylık*), *yağmur* (Tat. *yangır*), *memnuniyetle* (Tat. *şatlıkka*), *hafta* (Tat. *atna*), *daha şiddetli* (Tat. *artık katı*), *emlakını* (Tat. *kulındagı mallarnı*), *oraya* (Tat. *şunda*) (Akyiğit 1886).

Rızaeddin Fahreddin³ Rusya Müslümanları arasında yenilik taraftarı Tatar aydınlarının önde gelen isimlerinden biridir. İstanbul’a hiç gitmemiş fakat

³ Rızaeddin Fahreddin (1858-1936): Bügülme’ye bağlı Kiçücat’ta 1858’de doğmuştur. Şilçeli medresesinde eğitim görmüş, iyi derecede Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmiş,

devrindeki diğer aydınlar gibi Osmanlı matbuatını yakından takip etmiştir. Rusya Müslümanları arasında en meşhur Türk yazarı Ahmet Midhat Efendi'dir. Ahmet Midhat Efendi'nin eserleri İdil-Ural bölgesinde yayılmıştır. Eserlerinden bir kısmı da Tatarcaya çevrilmiştir. Rızaeddin Fahreddin Ahmet Midhat Efendi'yi anlattığı bir eser de kaleme almıştır (Fahreddin 1903). Din adamı olmasına rağmen iki roman yazması romanın kabul görmesi ve yaygınlaşması bakımından çok önemlidir. *Esmâ ya ki Amel ve Ceza* (1903) ile *Selime ya ki İffet* (1904) romanlarını Gabdulla bin Arif takma adıyla yayınladı.

Rızaeddin Fahreddin'in *Esmâ ya ki Amel ve Ceza* (1904) romanında yer alan Osmanlıca kelime ve ifadeler: *hafta* (Tat. *atna*), *cesur* (Tat. *batır*, *yörekli*), *merhametli* (Tat. *kızganu*, *ayav*), *sayesinde* (Tat. *arkasında*, *yardemenda*), *göre* (Tat. *küre*, *boyunça*), *şey* (Tat. *nerse*), *münasip* (Tat. *urınlı*, *vakıtlı*), *vasıtasıyla* (Tat. *çara*, *yul bilen*), *muvaflak* (Tat. *unışka*, *irüşiçi*), *zira* (Tat. *çünkü*), *müsaade* (Tat. *rohsat*), *büyük* (Tat. *zur*), *hepsi* (Tat. *barlığı*, *barçası*), *terbiyesiz* (Tat. ?), *istirahat* (Tat. *yal*, *tıncılık*), *tatil* (Tat. *yal*), *israf* (Tat. *totınu*), *saadet* (Tat. *bēhit*), *mahdum* (Tat. *bala*), *yalnız* (Tat. *yalgız*), *kendileri* (Tat. *üzlerē*), *fevkalade* (Tat. *is kitkiç*), *istidat* (Tat. *salat*), *dakika* (Tat. *minut*), *arzu* (Tat. *tilēk*), *münasip* (Tat. *urınlı*, *vakıtlı*), *memnun* (Tat. *razıy*), *emlak* (Tat. *küçmi torgan mal*), *mazlum* (Tat. *basınlı*, *yuaş*).

Rızaeddin Fahreddin'in *Selime ya ki İffet* (1904) romanında yer alan Osmanlıca kelime ve ifadeler şunlardır: *tahsilde* (Tat. *uku*, *bilēm aluvda*), *tahammül* (Tat. *tüzüv*, *çıdav*), *memnun* (Tat. *razıy*), *sükût etti* (Tat. *tiēyılıp tordı*), *sermaye* (Tat. *baylık*), *bahanesi* (Tat. *sıltavı*), *zahir idi* (Tat. *açık*, *kürēnēp tora idē*), *ikramınızı* (Tat. *hōrmetlevēgēznē*), *tercih edip* (Tat. *artık kürēp*), *defa* (Tat. *meretebe*), *gurbette* (Tat. *çit cirde*), *lütfunuz sayesinde* (Tat. *yardımmēgēz arkasında*), *bikalis* (Tat. *kirēsēnçe*), *harika* (Tat. *is kitkiç*), *mesafe* (Tat. *yıraklık*, *aralık*), *vasıtası ile* (Tat. *aradaşlığı*, *yardımmē bēlen*), *mühürlesin* (Tat. *pēçatlesēn*), *berbat* (Tat. *şakşı*), *sahibi* (Tat. *iyesē*), *mağcup* (Tat. *oyaluçı*).

Meşhur Tatar yazar Fatih Kerimi⁴ aynı zamanda aydınlanma hareketinin öncülerinden biridir. Bu dönemdeki pek çok Tatar yazar ve aydın gibi onun da

Orenburg Müftüğü'nde önce kadı, sonra müftü olarak otuz üç yıl çalışmıştır. Bu görevinin yanı sıra 1908 yılında yayımlanmaya başlayan Şura dergisinin müdürü ve başyazarı olmuştur. Şura'da yayımlanan makaleleri dışında *Vakit* gazetesinde de pek çok makalesi yayımlanmıştır. Başta din olmak üzere tarih, edebiyat ve eğitim gibi konularda çok sayıda eser vermiştir. Bk. İsmail Türkoğlu (2000), *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul.

⁴ Fatih Kerimî (1870-1937): 1870 yılında Bügülme kazasına bağlı Minglibay köyünde doğdu. İlk eğitimi babası Gilman Ahund'dan alan Kerimî Cıstay Medresesi'nde okudu. Ayrıca iki yıllık Rus okulunu bitiren Kerimî, 1890 yılında Orenburg Müftülüğünden müderrislik icazetnamesi aldı. Aynı yıl İstanbul'a gider. Ahmed Midhat Efendi'nin

Türk edebiyatı ve İstanbul’la güçlü bağları vardı. 1890 yılında Orenburg Müftülüğü’nden müderrislik icazetnamesi alır ve aynı yıl İstanbul’a gider. Burada Ahmed Midhat Efendi’nin yardımıyla Mekteb-i Mülkiyeye girer. Birkaç kez değişik vesilelerle İstanbul’a giden Fatih Kerimi; devrin siyasi, kültürel ve edebî hayatının önemli şahsiyetleri ile tanışma ve görüşme fırsatı bulur. Vakıf gazetesinin muhabiri olarak Balkan Harbi sırasında 1912 yılında İstanbul’a gelip burada çalışmış ve *Vakıf*’a yazılar göndermiştir. *Vakıf*’ta tefrika hâlinde yayımlanmış bu yazılar, daha sonra “İstanbul Mektupları” adıyla 1913 yılında Orenburg’da Vakıf Matbaasında yayımlanır. Bu mektuplarda Osmanlıcanın etkisi görülmektedir. Fatih Kerimi’nin ayrıca yazdığı hikâye ve romanlarda Osmanlıca kelimelere rastlanmaktadır.

Fatih Kerimi *Şakird ile Student* (1903) romanında kullanılan Osmanlıca kelimeler: *tazim* (Tat. *ohlau*), *abdesthane* (Tat. *bedref*), *pişkadem* (Tat. *aldıngı ukuçı*), *şiddetli teessüf* (Tat. *katı açını*), *mehez* (Tat. *mahsus*), *istikamet* (Tat. *tugrılık*), *lahza* (Tat. *bik az vakıt*), *meleke* (Tat. *tecrübe*), *istifhah* (Tat. *kimsetip karau*), *ziyade* (Tat. *artık*), *mantıktan* (Tat. *logikadan*), *rica* (Tat. *ütünü*), *ferik* (Tat. *ayırma*), *tebdil-i hava* (Tat. *hava alıştırı*), *kısım* (Tat. *bülëk*), *usûl-i tahsil* (Tat. *ukıtu tertipleri*), *istirahat* (Tat. *yal*), *izin* (Tat. *ruhsat*), *şerhler*, *haşiyeler* (Tat. *kitap ciltlerëne yazılğan anlatmalar*), *fark* (Tat. *ayırma*), *tıp* (Tat. *mëdit-sina*), *tatbikat* (Tat. *künëgüler*), *mateessüf* (Tat. *ükënëçke karşı*), *tahsil* (Tat. *ilim alu*), *muhafaza* (Tat. *saklau*), *semere* (Tat. *netice*), *sohbet* (Tat. *söyleşü*), *muntazam* (Tat. *tertipke salıngan*), *sefil* (Tat. *tüben kişi*), *hediye* (Tat. *bülek*), *esas* (Tat. *nigëz, töp*), *nehir* (Tat. *yılga*), *imtisal* (Tat. *anıñ töslë*), *iktiza* (Tat. *talep*), *revaç* (Tat. *taralu, bazarda uñışlı satılı*).

Zahir Bigiyev⁵ de Tatar edebiyatının önemli yazarlarından biridir. Kazan’da medresede okuduğu dönemde devrindeki ahlak bozukluklarını eleştirdiği *Günah-ı Kebair* eserinde, cinayet, gerilim ve polisiyenin ağırlıkta olduğu

tavsiyesi ile Mekteb-i Mülkiyeye girer. Eğitimini tamamladıktan sonra Kırım’a gider ve iki yıl burada öğretmenlik yapar. 1896-98 yılları yaz aylarında Orenburg’a bağlı Kargalı’da usûl-i cedit öğretmenlerinin yetişmesi için çalışır. Belli başlı eserleri: *Salih Babayın Öylenüvi* (Kazan 1897), *Bir Şakird ile Bir Student* (Kazan 1899), *Cihangir Mahdumnun Avıl Mektebinde Okuvu* (Petersburg 1900), *Morza Kızı Fatıyma* (Kazan 1900), *Hıyâl mı Hakikat mı* (Orenburg 1908), *İstanbul Mektupları* (Orenburg 1913). Bk. İsmail Türkoğlu, “Fatih Kerimi”, *İslam Ansiklopedisi*, C 25, s. 289-290..

⁵ Zahir Bigiyev (1870-1902): 1870 yılında Rostov’da molla ailesinde doğar. İlk eğitimin bu şehirde alır. 16-17 yaşlarında iken *Mënner ya ki Güzel Kız Hatice*’yi yazar, bu eseri bastırmak üzere 1886 yılında Kazan’a gider. Kazan’da bir medresede okur. 1890 yılında *Zur Günahlar* adlı romanını yayımlar. Kazan’da beş yıl okuduktan sonra 1891 yılında Rostov’a geri döner. 1893 yılında Orta Asya’ya yaptığı seyahati anlattığı *Maveraünnehir’e Seyahat* adlı eseri 1908 yılında yayımlanır. Bk. Möhemët Gaynullin (1960), Zahir Bigiyev, *Zahir Bigiyev –Povëstlar*, Kazan, s. 3-18.

Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice romanında ve seyahat hatıralarından oluşan *Maveraünnehir'e Seyahat* eserinde Osmanlıcanın etkisini görmek mümkündür.

Zahir Bigiyev'in *Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice* eserinde kullanılan Osmanlıca kelimeler: *sabah* (Tat. *irtengë*), *katil* (Tat. *ütërüçë*), *kasıt* (Tat. *tëleu*), *şimdi* (Tat. *hezër*), *katl etmemiş* (Tat. *ütërmegen*), *eşya* (Tat. *nerse*, *eybër*), *sağ* (Tat. *ön*), *resmî hat* (Tat. *poçërk*), *tefekküre dalıp* (Tat. *uyga kalıp*), *casus* (Tat. *şımçı*), *daha* (Tat. *tagı*), *akşam* (Tat. *kiç*), *kendi* (Tat. *üzënëñ*), *katre* (Tat. *tamçı*), *akraba* (Tat. *tugannar*), *teessüf* (Tat. *kaygılanu*), *teselli* (Tat. *yuaniç*), *ateş* (Tat. *ut*), *mutabık* (Tat. *uñay*), *iktidarı* (Tat. *köçë*), *mektup* (Tat. *hat*), *yemek yediler* (Tat. *aş aşadılar*), *gizli* (Tat. *yaşërën*, *sër*), *zeki* (Tat. *zirek*), *zannımca* (Tat. *uyëmça*), *irade* (Tat. *tëleu*), *nadir* (Tat. *sirek*), *ekseri* (Tat. *kübreğë*), *binnaen* (Tat. *tayanıp*), *mahpus* (Tat. *tutkun*), *abes* (Tat. *buş iş*), *mevcut* (Tat. *bulgan*), *vücudum* (Tat. *barlıgım*), *müteessir oldu* (Tat. *eserlendë*), *rüya* (Tat. *töş*), *tasavvur edip* (Tat. *küz aldım kitërp*), *cürret* (Tat. *batırçılık*), *bahtiyar* (Tat. *behëtlë*), *şey* (Tat. *nerse*), *acele* (Tat. *aşıgu*), *tacir* (Tat. *sevdeger*), *sesleri* (Tat. *tavışları*), *sükût* (Tat. *indeşmev*), *bilakis* (Tat. *kirësënçe*), *maraz* (Tat. *avıru*), *ilaç* (Tat. *daru*), *oda* (Tat. *bülme*), *abes olmaz* (Tat. *buşka kitmes*), *tacir* (Tat. *sevdeger*), *iftiralar* (Tat. *yala yagular*), *mecruh* (Tat. *yaralı*).

Zahir Bigiyev'in *Günah-ı Kebair*'de (1890) geçen Osmanlıca kelimeler: *ekseri* (Tat. *tübësë*), *mükemmel* (Tat. *tulısınça*), *ancak* (Tat. *tik*, *yalgız*), *rüşvet* (Tat. *vzyatka*), *şimdiki hâlde* (Tat. *hazërde*), *nisbeten* (Tat. *çağıştırganda*), *sofra* (Tat. *aş üstelë*), *akraba* (Tat. *tugannar*), *mülayim* (Tat. *yagımlı*), *mevcut* (Tat. *bar*), *şey* (Tat. *eybër*, *nerse*), *zengin* (Tat. *bay*), *bu anı* (Tat. *bu vakıtka*), *kendileri* (Tat. *üzlerë*), *macera* (Tat. *vakiyga*), *ikamet ederlerdi* (Tat. *bërge toralar idë*), *noksan* (Tat. *kimçëlëk*), *havadis* (Tat. *bulgan vakiygalı*), *tebessüm* (Tat. *ëlmayu*), *demededen* (Tat. *digennen soñ*), *acele* (Tat. *aşığıp*), *mahrem olan* (Tat. *yakın*), *ecnebi* (Tat. *çit këşe*), *sadakat* (Tat. *turı bulu*), *teselli* (Tat. *yuatu*), *mesul* (Tat. *soralgan*), *akrabaları* (Tat. *tugannarı*), *mahal* (Tat. *orın*), *beyan haricinde* (Tat. *eytëp anlatudan tış*), *dükkân* (Tat. *kibet*, *magazin*), *silah* (Tat. *koral*), *müspet oldu* (Tat. *dörëslëğë bëlëndë*), *devam ederken* (Tat. *devam itken vakıtta*), *süratlı* (Tat. *tizlëk belen*), *sarhoş* (Tat. *isërëk*), *mühlet* (Tat. *vakit*, *ara*), *terekesine* (Tat. *kalgan malına*), *varis* (Tat. *naslëdnik*), *müspet olsa* (Tat. *ispat itëlse*), *akıldan zayi olmuş* (Tat. *akılın yugalıtkan*), *tahammül edemeyip* (Tat. *tüze almyıça*), *itimaden* (Tat. *tayanıç*), *sadakat* (Tat. *turılık*), *gizli* (Tat. *yaşërën*), *meyhane* (Tat. *isërtkëç satıla torgan yurt*), *teklif* (Tat. *kuşu*), *tekzip* (Tat. *yalganga çıgaru*), *yaramaz* (Tat. *bozuk*), *muktedir* (Tat. *köçë citiüçë*), *lazım nizam* (Tat. *tiëşlë zakon*), *fena* (Tat. *naçar*), *nazar* (Tat. *küz salu*), *rica kıldı* (Tat. *ütëndë*), *aynen* (Tat. *üzgertmiçe*), *pencere* (Tat. *tereze*), *kıfayet* (Tat. *citerlëk*), *hayli* (Tat. *baytak*).

Zahir Bigiyef'in *Maveraünnehir'e Seyahat* (1893) eserinde tespit ettiğimiz Osmanlıca kelime ve ifadeler: *esaret* (Tat. *totkılık*), *necaset* (Tat. *törlə pıçrak hem şakşılar*), *mükemmel* (Tat. *tögel, citêş*), *içtihat* (Tat. *fenne üstëri*), *müslümeler* (Tat. *möselman hatın-kızları*), *vahşi* (Tat. *kırgıy*), *varis* (Tat. *nas-lëdnik*), *sade* (Tat. *gadi*), *fersah* (Tat. *ëraklık ülçivë, cidë kilomëtr çaması*), *kışlak* (Tat. *avıl*), *gafllet* (Tat. *karangılık, nadanlık*), *çarşı* (Tat. *bazar*), *müder-ris* (Tat. *ölken okıtuçı, medresenëñ citekçisë*), *ibarelerin* (Tat. *tëkstlarnı*), *türbe* (Tat. *kabër östëne salıngan bina*), *vali* (Tat. *gubërnator*), *ilm-i keşfiyat* (Tat. *gilmi açışlar*), *kabiliyet* (Tat. *işke yaraklık, buldıklık*), *mütalaa* (Tat. *okırğa, öytenërge*), *münazara* (Tat. *süz yarıştıru, cinëşü*).

Sadri Maksudi;⁶ Rusya Müslümanlarının hürriyet mücadelesinde aktif rol oynamakla kalmamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında ve sonrasında Türk siyaset ve kültür hayatına hukukçu, bilim adamı ve siyasetçi olarak büyük hizmetler vermiştir. 1879 yılında Kazan'a bağlı Taşsu köyünde doğan Maksudi, 1888 yılına kadar babası Nizamettin Molla'nın Taşsu köyü mektebinde okur. 1888 yılında medreseye gitmek üzere Kazan'a gider. Sadri Maksudi'nin yetişmesinde ağabeyi Hâdi Maksudi'nin büyük etkisi vardır. Rusya Müslümanlarının ve İstanbul'da basılıp Kazan'a gelen gazete ve kitapları takip eden Hâdi Maksudi, Kazan'daki büyük kitapçılara giderken beraberinde kardeşi Sadri Maksudi'yi de götürmektedir. Böylelikle Sadri Maksudi, küçük yaştan itibaren İstanbul'dan gelen çocuk kitaplarını okuyarak Osmanlıca öğrenir. *Robinson Crusoe*'nun Osmanlıca çevirisinden o kadar etkilenir ki daha 14 yaşındayken bu eseri Tatarcaya çevirir ve bu çeviri yayımlanır (Ayda 1991, s.14-15). Sadri Maksudi'nin tek edebî eseri, henüz 19 yaşındayken yazdığı *Maişet*⁷ romanıdır.

Sadri Maksudi'nin *Maişet* romanında yer alan Osmanlıca kelimeler ve ifadeler: *gibi* (Tat. *kibik*), *bildiğiniz* (Tat. *bil*), *öğrendim* (Tat. *öğrenü*), *gülüp*

⁶ Sadri Maksudi Arsal (1879-1957): 5 Ağustos 1879'da Kazan'a bağlı Taşsu köyünde doğar. İlk eğitimini 1888 yılına kadar babası Nizamettin Molla'nın idare ettiği Taşsu köyü mektebinde alır. 1888 yılında medresede okumak üzere Kazan'a gider. Ağabeyi Hâdi Maksudi'nin Sadri Maksudi'nin yetişmesinde büyük etkileri olur. 1895 yılında ağabeyi Hâdi Maksudi ile Bahçesaray'a gider. Kırım'da bir yıl kalır. Kazan'a döndüğünde Rus Öğretmen Okulu'na kaydolur. Burayı bitirince 1901'de Paris'e gider ve Sorbon Üniversitesi Hukuk Fakültesine kaydolur. 1906 yılında Rusya'ya döner. 1907-1912 yılları arasında II. ve III. Duma'da Kazan vilayetini temsilen vekil olarak görev alır. Bolşeviklerin iktidara geçmesinin ardından Rusya'yı terk etmek zorunda kalır ve Finlandiya'ya gider. Bir müddet Berlin'de ve Paris'te yaşar. 1924'te Türkiye'ye gelir ve Atatürk'le tanışır. Atatürk'ün davetiyle 1925 yılında Türkiye'ye gelip yerleşir. Vefatına kadar geçen sürede bilim adamı, hukukçu ve siyasetçi olarak pek çok önemli hizmette bulunur.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Bayramlı Uslu, A. (2007), Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yılı Anısına: Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Maksudi'nin Az Bilinen "Maişet" Romanı Hakkında, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C10, S 17, s. 101-109..

(Tat. kölü), meşhur (Tat. ataklı), cömert (Tat. yumart), yakınları (Tat. tugan-narı), teşekkür etmek (Tat. rahmat bildirü), memnun (Tat. razıy, kanagat), sonra (Tat. son, sonınnan), hayır (Tat. yuk), israf (Tat. totınu), hakkında (Tat. turında), müstahak (Tat. layık), istirahat (Tat. yal itü), zannımca (Tat. uyëm-ça), miskin (Tat. yalkav), kıymet (Tat. yahşı sıyfat, derece).

Özellikle edebî metinlerin daha sonraki yıllarda yapılan yeni basımlarında ilk baskıya sadık kalınmadığından, metne müdahale edildiğinden Osmanlıcanın varlığını gösteren izler yok olmuştur. Bu çalışmada, Osmanlıcanın Tatar metinleri üzerindeki etkisini Arap harfli Tatarca metinlerden örnekler vasıtasıyla ortaya koymaya çalıştık. İstanbul-Kazan arasında köprü vazifesi gören Tatar yazarlar, muhabirler, öğrenciler, hacılar ve kitapsever edebiyat meraklı Tatarlar vasıtasıyla yayılan matbu eserlerin içerikleri kadar dilinin de Tatarca üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkün. Söz konusu dönemde İstanbul matbuatını takip eden Tatarlar; sadece siyasi, sosyal, kültürel konulardan haberdar olmakla kalmayıp aynı zamanda Türkçe ile yakın bir alaka kurmuşlardır. Dönemin Tatar yazarları da aydınlanma hareketinin yanı sıra Tatar edebî dilini oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Etkilendikleri önemli kaynaklardan birisi de İstanbul matbuatıdır. Tatar edebî dilinin ve dolayısıyla Tatar millî kimliğinin oluşumunda 19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın başlarında İdil-Ural bölgesinde yayınlanan eserlerin, yazıların etkisi büyüktür.

KAYNAKLAR

- ABDULLİN, İ. A. - S. B. Vahitova - F. M. Gazizova - L. R. Gaynanova - F. E. Ganiyev - M. G. Möhemmediyev - Ş. S. Hanbıkova - R. G. Ehmetyanov - G. H. Ahuncanov - R. R. Mingulova (1977-1981), *Tatar tëlñeñ añlatmalı süzlëğë* (1977-1981) Kazan.
- AKPINAR, Y. (2003), “Metinlerin Hazırlanması Hakkında Açıklamalar”, *İsmail Gaspıralı-Seçilmiş Eserleri*, İstanbul, s. 75-80.
- AKYİĞİT, M. (1886), *Hüsametdin Molla*, Kazan.
- AŞMARİN, N. (1913), *Tatar Edebiyatı Hakkında*, (Çev.: A. Zeki Velidi), Orenburg.
- AYDA, Adile (1991), *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BAYRAMLI USLU, A. (2007), “Sadri Maksudi’nin Ölümün 50. Yılı Anısına: Sadri Maksudi’nin Hayatı ve Maksudi’nin Az Bilinen “Maişet” Romanı Hakkında”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C10, S 17, s. 101-109.
- BİGİYEF, Z. (1890), *Günah-ı Kebâir*, Kazan.
- _____ (1887), *Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice*, Kazan.
- _____ (1893), *Maveraünnehire Seyahat*, Kazan.

- FAHREDDİN, R. (1913), *Ahmet Midhat*, Orenburg.
- _____ (1903), *Esmâ ya ki Amel ve Ceza*, Orenburg.
- _____ (1904), *Selime ya ki İffet*, Kazan.
- GAYNULLİN, M. (1979), *Tatar Megrifetçelék Edebiyatı*, Kazan.
- HAKOV, V. H. (1993), *Tatar Edebi Têlê Tarihi*, Kazan.
- KERİMİ, F. (1903), *Şakird ile Student*, Orenburg.
- _____ (1907) *Andan Bundan*, Orenburg.
- _____ (1996) *Morza Kızı Fatıyma*, Kazan.
- _____ (1913) *İstanbul Mektupları*, Orenburg.
- KERİMULLİN, E. (1997), *Têl Milletnêñ Sakçısı*, Kazan.
- MAKSUDİ, S. (1914), *Maişet*, Kazan.
- MERDANOV R. - R. Minnulin - S. Rehimov (1999), *Rızaetdin Fehrêtdin, fen-nibiyografik cıyıntık*, Kazan.
- NURULLİN, İ. Z. (1982), *XX. Yüz Başı Tatar Edebiyatı*, Kazan.
- ÖNER, M. (2015), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara.
- RAMİYEV, İ. (1926), *Vakıtlı Tatar Matbuatı*, Kazan.
- REMİYEV, Z. (2000), *XX. Yüz Başı Tatar Edebiyatı*, Kazan.
- SADİ, A. (1912), *Edebiyat Usûlleri*, Orenburg.
- _____ (1926), *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan.

ABDÜRRAHİM BEY HAKVERDİYEV'İN ESERLERİNDE TOPLUMSAL ELEŞTİRİ

Ayvaz MORKOÇ*

1. Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Hayatı ve Sanatçı Kişiliği Hakkında Bazı Bilgiler

Azerbaycan edebiyatının ünlü tiyatro yazarı ve nâsiri Abdurrahim Bey Hakverdiyev; 17 Mayıs 1870 tarihinde, Şuşa şehrinde bir bey ailesinin ferdi olarak dünyaya gelmiştir. Üç yaşında iken babası vefat edince önce amcası Abdülkerim Bey'in, daha sonra üvey babası Hasanali Bey Sadıkbeyov'un himayesinde büyümüştür. 10 yaşına kadar hayatını köyde sürdüren Abdurrahim, 1880 yılında ailesi ile birlikte Şuşa şehir merkezine yerleşir.

Şuşa'da Realni mektebinde eğitime başlayan Hakverdiyev, burada kendisi üzerinde güçlü tesir bırakacak öğretmeni Yusuf Bey Meliknazarov'la karşılaşır. Gerçek bir tiyatro dostu olan ve sahne sevgisi taşıyan Yusuf Bey, öğrencisi Abdurrahim'in de tiyatroya ilgi duymasına vesile olur.

1890 yılında Tiflis'te eğitimini sürdürürken burada izlediği temsiller onun tiyatroya olan heves ve sevgisini daha da arttırır. O sırada Rusça'dan Azerbaycan Türkçesi'ne *Nahag Gan* adlı piyesi tercüme eder. 1891'de bu kez yükseköğrenim görmek için Petersburg'a gider. Orada bulunduğu 8 yıl boyunca kayıt yaptığı Yol Enstitüsündeki öğrenciliğinin yanı sıra üniversitenin Şark Dilleri Fakültesinde özel izinle serbest dinleyici olarak dil ve edebiyat derslerine devam eder. Petersburg'da bulunduğu yıllarda tiyatro ve sahne sanatlarıyla daha yakından ilgilenme imkânı bulur. 1892 yılında kaleme aldığı *Yeyersen Gaz Etini Görersen Lezzetini* adlı komedisini yayımlayarak edebiyat dünyasına ilk adımını atar. Petersburg'daki edebî faaliyeti içinde yer alan ve kısa süre sonra yayımlanacak olan *Dağılan Tifag* (1896) adlı eseri de ün kazanmasına vesile olacaktır (Akpınar 1994, s. 429).

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı.

1899'da Azerbaycan'a dönen Hakverdiyev, bir yandan öğretmenlik yaparken, diğer yandan tiyatrodaki rejisörlük görevleri üstlenir. Bakü'de 5 yıl kadar kalan edip, çağdaş Azerbaycan aydınlarıyla dostluklar kurar. Bakü'deki edebiyat muhiti genç yazarın kendini geliştirmesi için geniş imkânlar sunar. Burada Hasanbey Melikzade Zerdabi (1842-1907), Necef Bey Vezirov (1854-1926), Neriman Nerimanov (1870-1925), C. Zeynalov, Hüseyin Ereblinski (1881-1919) gibi devrin yenilikçi şahsiyetleriyle yakından tanışır. Onlarla ortak çalışmalar yaparak tiyatro için repertuar hazırlarken aynı zamanda öğrencilere dersler de verir (Memmedov 2005, s. 7)

Bakü'de hem toplumsal faaliyetlerini sürdürür hem de farklı türlerde eserler verir. *Behtsiz Cavan* ile *Peri Cadu* adlarını taşıyan çalışmaları bu döneme ait eserlerdir. 1904'te Şuşa belediye meclisine temsilci seçilir. 1905'te Gence vilayetinden I. Çarlık Devlet Dumasına (meclis) milletvekili olarak seçilince Petersburg'a yerleşir. Burada yazmayı tasarladığı *Ağa Mehmed Şah Gacar* adlı faciası için malzeme toplar (Akpınar 1994, s. 429). 1906'da bir yandan *Hayat* gazetesinde hikâyeler yayımlarken, diğer yandan *Molla Nasreddin* dergisinde gizli imzalarla felyetonlar ve mizahi yazılar kaleme alır. Bunlar arasında en önemli olanlar *Marallarım*, *Hortdanın Cehennem Mektupları*, *Şeyh Şeban*, *Heyalat*, *Ac Herifler* adlı eserleridir.

Bir süre Kafkasya, İran ve Türkistan'ı şehir şehir dolaşan Hakverdiyev, bu coğrafyada gördüklerini daha sonra eserlerinde zengin malzeme hâlinde kullanmıştır. 1906'da *Şehirler İttifakının Gafgaz Şöbesi Ehbarı* adlı gazetenin müdürlüğünü de yürütmüştür.

Sovyet İhtilali'nden sonra Azerbaycan tiyatrosu ve Azerbaycan güzel sanatları sahalarında çalışmalarını sürdürür. 1921 ile 1930 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesinde edebiyat hocalığı yapar. Sovyet Devri'nde *Köhne Dudman*, *Ağaç Kölgesinde*, *Edalet Gapıları*, *8 Mart*, *Vaveyla*, *Kapitalizmle Mübarize* adlı eserleri yayımlanmıştır. Rusça ve Batı dillerine de tercüme edilen eserleri yüzlerce kez sahnelenmiştir.

2. Hakverdiyev'in *Molla Nasreddin* Dergisindeki Faaliyeti

Molla Nasreddin dergisinin güçlü kalemlerinden Abdurrahim Bey Hakverdiyev, "Hortdan", "Ceyranlı", "Mozalan Bey", "Hekimi Nuni Segir", "Lağlağ", "Süpürgesaggal" imzalarını kullanmıştır. Hakverdiyev'in dergide "Hortdanın Cehennem Mektupları" ve "Marallarım" silsile yazılarına dâhil olan hikâyeleri okuyucular tarafından ilgiyle okunmuştur. "Mozalan Bey'in Seyahatnamesi"de onun rağbet gören yazıları arasında yer alır. Edip, daha sonra *Molla Nasreddin Haqqında Hatıratım* adlı kitabında, gerek Molla Nasreddin dergisini gerekse dergide birlikte çalıştığı arkadaşlarını ihtiramla yâd etmiştir (Mir Celal-Hüseynov 2008, s. 71). Hatıralarında derginin yayınlan-

ması sırasında çekilen zorlukları ve gerici çevrelerin önyargılı tutumlarını açıkça dile getirmiştir. Molla Nasreddin'e düşmanca bir tutum sergileyen kimi cahil din adamları, derginin Müslümanlar tarafından kesinlikle okunmamasını, maşa ile tutularak tuvalete atılmasını istemişlerdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev bu barədə öz xatirələrində yazır: “Mollalar jurnalı yazanları və oxuyanları təkfir edib deyirdilər, bu jurnal gərək bir müsəlmanın evinə girməsin, onu nəinki oxumaq, ələ belə almaq haramdır. Onu maşa ilə alıb ayaqyoluna atmalıdır.” (Aşırılı 2009, s. 84)

Hakverdiyev, yenilik adına toplumun yozlaştırılmasına, sadece paraya değer verilmesine, sözde aydınların tembelliğine, kimi insanların çıkarıcılığına şiddetle karşı çıkar. İnsanların mensubu olduğu vatan ve millete hainlik yapmasını kabul etmeyeceğini vurgular. Realist yaklaşımlarını eserlerinde açıkça ortaya koyan Hakverdiyev, Mirza Elekber Sabir (1862-1911), Ali Nazmi (1878-1946), Aligulu Gamküsar (1880-1919), Memmed Said Ordubadi (1872-1950), Mirza Ali Mö'cüz (1873-1934), Firidunbey Köçerli (1863-1920), Ömer Faik Numanzade (1872-1937) gibi isimlerle birlikte Molla Nasreddin edebi mektebinin en önemli temsilcisidir (Mir Celal-Hüseynov 2008, s. 148).

Molla Nasreddin'de, Celil Memmedguluzade, Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Mirza Aliekber Sabir ve Ali Nazmi gibi öncü şahsiyetlerin başını çektiği edebiyatçılar kadının toplumdan dışlanmışlığını, kadın hak ve özgürlüklerini işleyen felyeton, hikâye ve şiirler yazmış, böylece halkı bilinçlendirmişlerdir. “Anam Bacım”, “Dağarcığ”, “Dört Yüz Gız”, “Ganlı Facie”, “Gız Terbiyesi”, “Filosoflar”, “Hanımlara”, “Mırt Mırt”, “Molla Cefergulu”, “Nişanlı Bir Gız”, “Övret Meselesi” gibi felyetonlar vasıtasıyla Celil Memmedguluzade'nin öncülük ettiği kadın sorunlarını diğer Molla Nasreddinciler de uzun uzadıya ele almışlardır (Morkoç 2016, s. 99-109).

Azerbaycan'da 20. yüzyılın başlarında kadın hakları, kadın özgürlüğü ve kadının örtünmesi meselelerindeki tartışmalarda Molla Nasreddin ilerici yayın organlarındandı. O dönemde dergi, kadın hak ve özgürlüklerinin en keskin taraftarı ve savunucusu olarak görülmekteydi. Dergi, kızların eğitim sorunlarına eğilmeyi temel amaç olarak görüyor, küçük kızların yaşlı erkeklerle evlendirilmesine karşı çıkıyordu. Erkeklerin çok eşliliğini reddediyor, muta nikâhının ahlaksızlık olduğunu beyan ediyordu. Kadın esaretini ciddi bir mesele olarak ele alan dergi, kadın hukuksuzluğunu düzeltmenin ancak halkı bilinçlendirmekle gerçekleşeceğini vurguluyordu. Molla Nasreddin edebi mektebinin önemli üyelerinden olan Hakverdiyev'in dergide yayımladığı ürünler o dönemde halkı eğitmek için dikkate değer içerik taşımaktaydı.

Hayat (1905) gazetesinde de eserleri yayımlanan edibin *Gemer'in Şahitliği* ve *Ata ve Oğul* isimli hikâyeleri realist hayat sahneleri taşımaları ba-

kımdan önem arz etmektedir. Başarılı eserleriyle tanınan Hakverdiyev, hem halkı cehaletten kurtarmak isteyen bir öğretmen, hem basın emekçisi, hem de tiyatro yazarı olmak üzere üç kimliği aynı anda bünyesinde barındırmaktadır. *Hortdanın Cehennem Mektupları* adlı eserinde yoksul köylülerin ağır geçim şartlarını, halkı sömüren sermaye sahiplerinin istismarlarını göz önünde canlandırılabilen tablolar hâlinde tasvir etmiştir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'le birlikte Molla Nasreddin edebi mektebi üyelerinin büyük kısmı, kız çocuklarının mutlaka eğitilmesi gerektiğini sürekli dile getirmiş, küçük kızların yaşlı erkeklerle zorla evlendirilmesine tepki göstermiştir. Dergide çok eşliliği ve “muta” adlı geçici nikâhı reddeden yazıların yanı sıra, kadın hak ve özgürlüklerini savunan çok sayıda haber ve yazı da yayımlanmıştır (Morkoç 2016, s. 99-109).

Molla Nasreddin edebi mektebi üyeleri Azerbaycan toplumundaki kadınların konumu üzerinde ısrarla durmuştur. Hakverdiyev'in eserleri aracılığıyla kadın hak ve özgürlüklerini yalnızca Azerbaycan toplumu için değil, tüm İslam dünyasının kadınlarını göz önünde bulundurarak ele aldığı görülmür.

Dergide kadının toplumdan dışlanıp eve hapsedilmesi, kendisini ifade edememesi önemli mesele olarak dile getirilir. Dergi yazarları tarafından küçük kız çocuklarının zorla evlendirilmesi sert ifadelerle eleştirilir. Dergide eğitimsiz annelerin yetiştirdiği bireylerin cahillikten kurtulamayacağı belirtilir. Kadına hak ettiği değeri vermediği için kısır döngü içinde kalan Azerbaycan toplumunun beklenen ilerlemeyi gösteremeyeceği vurgulanır (Adıgüzel 2007, s. 13). Abdurrahim Bey Hakverdiyev, gerek tiyatro eserlerinde gerekse hikâyelerinde yer alan erkek menfî karakterlerin hanımlarının çektiği ızdırıp ve feryatları tasvir eder. Böylece kötü erkeklerin eşlerinin de hayatını mahvettiğini gözler önüne serer.

3. Hakverdiyev'in Tiyatrocu Kimliği ve Tiyatro Eserlerindeki Toplumsal Eleştiriler

Realist yaklaşımlarıyla dikkat çeken Hakverdiyev, halkı toplum gerçekleri konusunda bilinçlendirmenin tiyatro aracılığıyla yapılabileceği görüşündedir. Mirza Fethali Ahundzade'yi kendine örnek alan edip, Petersburg'daki öğrencilik yılları sırasında Shakespeare (1564-1616) ve Ostrovskiy (1904-1936) gibi klasikleri derinlemesine inceleme fırsatı bulmuştur. Sonradan kendisine ün kazandıracak *Dağılan Tifag* (1896), *Behtsiz Cavan* (1900), *Peri Cadu* (1901) adlı dram eserlerini kaleme almıştır. Muhtevaları bakımından birbirini tamamlayan bu eserler Hakverdiyev'in tiyatro sahasındaki gelişme çizgisini göstermesi bakımından önemlidir. Söz edilen üç eserde de yazar halkı sömüren sermaye sahiplerini, yıkılmaya yüz tutmuş ağılık müessesini realist yaklaşımla irdileyip tenkit etmektedir.

Müellifin tiyatro eserlerinin adları şu şekilde sıralanabilir: *Yeyersen Gaz Etini Görersen Lezzetini*, *Dağılan Tifag*, *Behtsiz Cavan*, *Peri Cadu*, *Millet Dostları*, *Ağa Mehmed Şah Gacar*, *Kimdir Mügessir*, *ac Herifler*, *Heyalat*, *Gırmızı Garı*, *Padşahın Mehebbeti*, *Edalet Gapıları*, *Ağac Kölgesinde*, *Goca Tarzen*, *Vaveyla*, *Gehne Gugbanı*, *Köhne Dudman*, *Baba Yurdunda*, *Meşedi Gulam Giraet Öyrenir*, *Gadınlar Bayramı*, *Kamran*, *Sağsağan*, *Yoldaş Koroğlu*, *Çoh Gözel*, *Daşçı*.

Yazarın ilk kalem tecrübesi olarak değerlendirilen *Yeyersen Gaz Etini Görersen Lezzetini* piyesinin konusu ticaret hayatından alınmıştır. Komedide ailede felakete sebep olan kadınların şeref ve hukukunu ayaklar altına alan erkeklerin çok eşliliği meselesi keskin ifadelerle tenkit edilir (Memmedov 2005, s. 9).

Dağılan Tifag'da okuyucunun karşısına dikkat çeken karakter olarak Necef Bey çıkar. Sermaye sahiplerinin olumsuz örneği olarak sunulan Necef Bey; zevk ve sefa içinde yaşayan, kumar düşkünü, kibirli bir insandır. Geleceği düşünmeyip gününü gün eden, gairesiz insanlara örnektir.

Müellif, o dönemde artık devrini kapatmak üzere olan büyük toprak sahibi beylerin facialı hayatını realist bakış açısıyla tasvir edebilmiştir. Hak-verdiyev, *Dağılan Tifak*'da okuyucunun karşısına trajik bir kahraman olarak çıkardığı ve güçlü gösterdiği Necef Bey'i karmaşık ve dengesiz psikolojiye sahip bir karakter olarak tasvir eder (Hesenova 2010, s. 16).

Günlerini ataletle ve boş işlerle geçiren Necef Bey, bir süre sonra toplumda itibarını kaybetmeye başlar. Gerek aile efradı, gerekse yanında çalışanlar ona ehemmiyet vermemektedir. İşleri ve ödemeler dengesi gün geçtikçe bozulmakta, gelir kaynağı kesilmektedir. Yakınları ondan gittikçe uzaklaşırken, önceden adam yerine dahi koymadığı Meşedi Cafer bile ona borç vermeyi reddeder olmuştur. Bu sıkıntılı ortamda Necef Bey'in oğlu yaptığı bir ahlaksızlık sebebiyle öldürülür. Eşi Sona Hanım'ın feryatları ve üzüntüsü bir türlü son bulmamaktadır. Necef Bey'in hata ve yanlış uygulamaları büyük bir aileyi mahvetmiştir.

Eserde Necef Bey'in hanımına karşı kaba davranışları ayrıntılı biçimde tasvir edilmiş olmasa da Sona Hanım'ın şikâyetlerinden ve kocasının ona saygısız ve amirane bir eda ile davranmasından biz bu hanımın kadın haklarından mahrum bırakıldığını anlıyoruz. Dolayısıyla Necef Bey'in hepsi birbirinden kötü olan hatalarından biri de eşine değer vermemesi, kadın haklarına riayet etmemesidir.

Əsərdə Nəcəf bəyin arvadına qarşı kobudluğu nəzərə çarpmasa da, Sona xanımın şikayətlərindən və ərinin onunla amirana münasibətindən biz bu qadının hüquqsuz vəziyyətini anlayırıq (Hesenova 2010, s. 16).

Hakverdiyev, Necef Bey'in sermaye sahibi olduğu için değil, kötü bir zengin olduğu için faciaya uğradığını okuyucuya sezdirmek ister. İlk zamanlarda yüksek miktarda birikimi olan Necef Bey, tutumlu davranmayı parasını düşüncesizce harcamıştır. Kumar ve alkole hastalık derecesindeki bağımlılığı, zor günler için para ayırmayı düşünmemesi onun kötü sonunu hazırlamıştır. Yazar, Necef Bey'in kişiliğinde sermaye sahibi zenginlerin hata ve kusurlarını okuyucunun gözünde canlandırmak istemiştir.

Hakverdiyev, *Dağılan Tifag* faciasının asli şahıslarından olan Sona Hanım'ın simasında yalnızca zengin bey hanımlarının değil, feodal ataerki toplumda hak ve özgürlüklerden tamamen mahrum bırakılan kadınların genelleştirilmiş suretini ortaya sermiştir. Sona Hanım *Dağılan Tifag* piyesinin en yetkin ve en olumlu kişisidir. Yazar, gerçekte kendi hümanist düşüncelerini ve güçlü insancıl eğilimlerini Sona Hanım vasıtasıyla okuyucuya aktarmıştır. Eserde basit haklardan mahrum bırakılan Sona Hanım'ın en büyük arzusu düşüncelerini özgürce söyleyebileceği günlere ulaşmaktır (Memmedov 2005, s. 9).

Bahtsız Cavan'da zengin bir aileye mensup olmakla birlikte hayat gerçeklerini idrak etmiş aydın bir genç olan Ferhat tasvir edilir. O, büyük aksaklıklar gördüğü eski köy hayatında köklü değişiklikler yapılması görüşündedir. Bu amaçla türlü girişimlerde bulunmuştur. Genç Ferhat, yalnızca iyi bir eğitimci ve çağdaş hayat ideologu değil, aynı zamanda sağlam bir halkçıdır. Halkı sömürmeye çalışan sermaye sahipleriyle sürekli bir mücadele halinde olan Ferhat, tipik bir "kötü zengin" olan amcasıyla da fikirleri sebebiyle ters düşmektedir. Zengin-fakir, köylü-şehirli ayrımını reddeden genç, toplumda bütün bireylerin eşit haklara sahip olmasını talep etmektedir.

Hikâyede olumsuz nitelikleriyle tasvir edilen amca Hacı Samet Ağa, halkçı tavrını gördükten sonra, okulun Ferhat'ın fikirlerini değiştirdiğini düşünmektedir. Yeğenini eşitlikçi fikirlerinin müsebbibi olarak gördüğü okuldan uzaklaştırmak ister. Bunun için türlü oyunlar kurgulamaya girişir. Emrivaki ile Ferhat'ı bir kızla nişanlar. Böylece onu büyük ideallerinden güya uzaklaştıracaktır. Yazar, eserde Ferhat'ı kolay pes eden, ideallerinden uzaklaşan ve mücadelecilik kimliğini terk eden bir genç olarak tasvir etmiştir. Böylece toplumdaki diğer gençlerin bu şekilde davranmaması gerektiğini ibretli bir hikâyeye ile salık vermektedir. Buna rağmen Hakverdiyev yine de köye ve köylülere yenilikler getirme idealindeki Ferhat'ı okuyucu gözünde olumlu bir konumda tutmaya çalışır. Amcasının zorlamasıyla evlenmek mecburiyetinde kalan,

halkçı ve eşitlikçi ideallerinden uzaklaşan Ferhat vicdan azabı çekmektedir. Pişman olmuş, hayıflanmaya başlamıştır. Psikolojisi bozulan genç, bunun neticesinde intiharı düşünecektir.

Şehirde aldığı eğitimi yarıda bırakıp köy ve köylülerin sorunlarını çözmeye çalışan Ferhat, toplumun aydınlatılıp eğitilmesini en büyük ideal olarak görmektedir. Toplumda yenilikçilik, halkçılık ve eğitimin gerekliliği fikirlerini öne çıkarmayı arzulayan Ferhat, ne yazık ki bunu nasıl yapacağını bilemez.

Azerbaycan edebiyat dünyasında olumlu ve olumsuz nitelikleriyle epeyce tartışma konusu olan *Peri Cadu* piyesi için Abdurrahim Bey, bu eserini Alman dramaturgu Gerhard Hauptman (1862-1946)'ın Azerbaycan Türkçesine *Qerq Olmuş Can* adıyla çevrilen dramının etkisiyle yazdığını beyan etmiştir (Rehimli 2005, s. 46-49).

Sahne sanatları yönünden başarılı bir eser olan *Peri Cadu* piyesinde Hakverdiyev, önceki eserlerinde çokça kullandığı emek-sermaye mücadelesinin ilk kez dışına çıkar. Piyeste insani duygulara ve insan psikolojisine ağırlık vermiş, kullandığı semboller aracılığıyla keskin toplumsal eleştiriler yapmıştır. Sembollere sıkça başvurulmuş bu eserde insanların benliğindeki iç çatışma tasvir edilmektedir. Bahtsız Cavan'da dış düşmanla savaş tasvir edilirken, *Peri Cadu*'da ise iç düşman olarak nitelendirilen kişinin beynindeki şeytani duygularla mücadele anlatılmaktadır.

Rusya'da 20. yüzyıl başlarında sembolizmin yaygınlık kazandığı, pek çok edibin sembolik eserler kaleme aldığı veya eserlerinde sembolik unsurlar kullandığı bilinmektedir. Sembolizmin doğu toplumlarının ruhuna uygun olduğunu düşünen Hakverdiyev, gerek *Peri Cadu*, gerekse *Ayin Şahidliyi* adlı eserlerinde sembolik unsurlara çokça başvurmuştur. O, sembolizmi toplumsal eleştirilerde mecaz olarak kullanmayı tercih etmiştir.

Peri Cadu piyesinde okuyuculara “her insan yapıp ettikleriyle kendi mukadderatını belirler” fikri kabul ettirmeye çalışılmıştır. Abdurrahim Bey'e göre “insan talihini başka yerlerde değil, bizzat kendi içinde aramalıdır”. Yalnızca kendi nefsinin peşinden koşan, hayata ciddiyetle sarılmayan kişiler türlü belalara uğrayabilir. Bu sebeple her insan nefesine hâkim olmak zorundadır. Felsefi yönü ağır basan *Peri Cadu* piyesi ilk yayımlandığı günden beri türlü tartışmalarla anılmaktadır. Edebiyat dünyasında gerek okuyucular ve gerekse edebiyat eleştirmenleri birbirine tamamen zıt yorum ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Tarihi içeriği ile dikkat çeken *Ağa Mehmed Şah Gacar* (1907) adlı eserde Hakverdiyev, İran şahının Kafkasya'ya saldırısını, burayı yakıp yıkmalarını ve neticede uğradığı kötü akıbeti anlatır. Edip İran şahının karakter yapı-

sını tasvir etmekle birlikte, Kafkasya'daki halka karşı gaddarca muamelesini, yaptığı acımasızca kıyımları başarılı biçimde dile getirir.

Yazar, *Köhne Dudman* (1927) adlı hacimli eserinin yanı sıra, daha küçük hacimli tiyatro eserleri de kaleme almıştır. *Millet Dostları* (1905), *Ac Herifler* (1911), *Heyalat* (1911), *Edalet Gapıları* (1926), *Vaveyla* (1926), *Gadınlar Bayramı* (1928), *Yoldaş Koroğlu* (1932) bunlar arasında sayılabilir.

Bu eserler Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ardından edibin değişen dünya görüşünü aks ettiren örneklerdir. Yeni toplumda hak ettiği yer almaya hazırlanan Azerbaycan köylüsünün hayatını tasvir eden bu eserler, halkın düşünce yapısında ortaya çıkan değişiklikleri vermeye çalışır. İki perdelik *Ağaç Gölgesinde* piyesinde Hakverdiyev, öğretmen Mirze Kerim'in şahsında Azerbaycan toplumunu yeniliğe ve mücadeleye çağıran aydın bir karakter oluşturmuştur. Piyeste halka türlü zulümler yapan, fakirlere eziyet çektiren Mustafa Bey'e karşı halkın gaflet uykusundan uyanıp aydınlanması için var gücüyle çalışan bir öğretmen Mirze Kerim vardır. Eser halkın zafer kazanmasıyla son bulur (*Müasir Azerbaycan Edebiyatı* 2007, s. 70).

Toprak ağalığı sisteminin yıkılmasını konu alan *Köhne Dudman* piyesi iki bölümden oluşur. İlk bölümde Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan önceki bir köy halkının hayatı anlatılır. Köyde birbirinden tamamen farklı iki hayat vardır. Perviz ve Rehim hanlar halkı sömüren hâkim tabakanın temsilcisidirler. Allahgulu, Bedel, Reşid, Eldar adlı şahıslar ise mağdur ve mazlum köy halkını temsil eder. Hanların baskı ve zulmünden bıkan Bedel ve arkadaşları dağa çıkarak silahlı mücadeleye girişirler. Silah taşısalar da halkı soymayan bu insanlar, bilakis muhtaçlara yardım eli uzatırlar. Perviz Han tarafından babası öldürülen ve kız kardeşi hareme cariyeye olarak kapatılan Bedel, şahsi intikam için değil, yoksul halkın kurtuluşu için mücadele verir (*Müasir Azerbaycan Edebiyatı* 2007, s. 70-71).

4. Hakverdiyev'in Hikâyeci Kimliği ve Hikâyelerindeki Toplumsal Eleştirileri

Azerbaycan'da yapı ve içerik bakımından batılı anlamdaki hikâyeciliğin 19. yüzyılın sonlarına doğru yaygınlık kazandığı söylenebilir. Çağdaş hikâye olarak nitelendirebileceğimiz bu türe uygun ilk eser veren edip İsmail Bey Gutgaşını (1806 veya 1809-1869) olur. Her ne kadar Fransızca yazılmış olsa da onun *Reşit Bey ve Saadet Hanım* adlı eseri Azerbaycan'da kimi edebiyatçılar tarafından batılı anlamda ilk hikâye kabul edilir (Savaşkan 2013, s. 181-200). Esasen Mirza Fethali Ahundzade'nin (1812-1878) *Aldanmış Kevakib* eseri de bu sahadaki kilometre taşlarından biridir. Eserde İran'daki toplum hayatı ve saray entrikaları anlatılmış olsa da üslup hususiyetleri sebebiyle bu dönemdeki realist hikâyelerin başında gelir.

Azerbaycan’da ilk batılı hikâye örnekleri, eski hikâye geleneğinin kimi hususiyetlerini bünyesinde barındırmaktaydı. Henüz Avrupa’daki realist hikâyeler kadar işlenmiş ve olgunlaşmış değildi. Bu yeni türün 20. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatında ilk başarılı temsilcileri olarak Abdurrahim Bey Hakverdiyev’le birlikte Celil Memmedguluzade (1866-1932) ve Süleyman Sami Ahundov’u (1875-1939) anmak gerekir. Bu edipler batılı hikâyeyi çağdaş nesrin temel türü kabul ederek Azerbaycan sahasında o dönemde en gelişmiş örneklerini vermişlerdir. Başta Hakverdiyev olmak üzere diğer yazarlar, kaleme aldıkları hikâyeye örneklerinde önceden aşına oldukları şifahi edebiyat ve halk edebiyatı unsurlarını kullandıkları gibi Rus edebiyatından da yararlanmışlardır (Mir Celal-Hüseynov 2008, s. 223).

Bu dönemde Azerbaycan ve Kafkasya’da realist hikâyeler okuyucular tarafından ilgi ve rağbetle karşılanmaktaydı. Matbaacılık ve basın hayatı henüz istenilen seviyede olmadığından hacimli eserlerin basılmasında büyük zorluklar vardı. Oysa daha az yer tutan hikâyelerin gazetede yayımlanması veya küçük kitap şeklinde basılması daha kolaydı. Bu dönemde ürün veren hikâyecilerin büyük kısmı mevzularını çağdaş hayat meselelerinden seçiyor, eski-yeni hayat mukayesesi yapıyor ve eski dönemin olumsuzluklarını işliyorlardı. Eskiden beri dini, efsanevi hikâyelere alışmış, masalsı unsurlardan hoşlanan halkı realist hikâyeye ısındırıp alıştıran yazarların başında Abdurrahim Bey Hakverdiyev geliyordu.

Abdurrahim Bey’in yazı hayatının ikinci devresi Molla Nasreddin (1906) mizahi dergisine katılmasıyla başlar. Dergi etrafında toplanan diğer ediplerle birlikte güçlü bir realist grup oluşturulmuştur. Bu dönemdeki eserlerinde Hakverdiyev, yeni toplum düzeni, özgürlük, halkçılık, sadelik, çağdaşlık gibi önemli meseleleri realist bakış açısıyla işlemiştir. Molla Nasreddin’de faal görev üstlendiği bu devrede bilhassa küçük hikâyeleriyle ünlenmiş, edebiyat dünyasında hikâyeci kimliğiyle de hürmet görmüştür.

Müellifin hikâyeleri şu şekilde sıralanabilir: *Ata ve Oğul*, *Ayın Şahidliyi*, *Hortdanın Cehennem Mektupları*, *Mozalanbeyin Seyahatnamesi*, *Bomba*, *Marrallarım*, *Şeyh Şeban*, *Hemşeri Pasportu*, *Röya*, *Mirze Sefer*, *Keçmiş Günler*, *Uca Dağ Başında*, *Seyidler Ocağı*, *Gendil*, *Çeşmek*, *Hagg Mövcud*, *İt Oyunu*, *Diş Ağrısı*, *Goca Tarzen*, *Kapitalizmle Mübarize*, *Gaban*, *Söhbət*, *Musibet*, *Ovçu Gasım*, *Gisas*, *Pristav ve Ogru*, *İane*, *Yeni Tebabet*, *Sarı Toyug*, *Koroğlu*.

Hakverdiyev’i diğer yazarlara göre önce çıkaran hususiyet, toplumun gerçek hayatını canlı tablolar hâlinde ustaca tasvir etmesidir. O halkın bilgisizliğini, maruz kaldığı sıkıntıları velhasıl Azerbaycan toplumunun türlü problemlerini ele alır. Eski hayatı ve eski toplumsal ilişkileri keskin ifadelerle tenkit eder. Başta Azerbaycan olmak üzere Kafkasya, Ortadoğu ve nihayet

tüm İslam âleminde gördüğü, cehalet, istismar ve adaletsizlikleri mizahi bir dille eleştirir. O dönemdeki kimi köylü ve esnafın cahilliklerini tabii anlatımla tasvir eder. Dönemi karakterize eden hikâyelerinde farklı şahısları başarılı biçimde gözler önüne serdiği görülür. İşte uzun uzadıya anlattığı bu birbirinden farklı şahıslara sembolik mahiyette olmak üzere “marallar” lakabını vermiştir. Onun marallar dedikleri, toplumda olumsuz tutum ve davranışlarıyla önce çıkan kötü şahıslardır.

Her yer benim marallarımınla doludur. Gözel marallarım, göyçek marallarım... Hacı marallarım, Kerbelayı marallarım, meşedi marallarım, molla, rövzehan, bey-han marallarım, Keçel marallarım, gotur, bitli marallarım. Başları gapazlı, üzleri tüpürçekli marallarım (Mir Celal-Hüseynov 2008, s. 224).

Hakverdiyev, nitelikleri tek tek sayılan bu olumsuz insanları zararlı haşerat olarak görmektedir. Daha sonra kaleme aldığı *Tenbihü'l Gafilin*'de bu menfi şahsiyetleri daha ayrıntılı biçimde tasvir eder. Ağa Bağır Meclisiler, Fazil-i Derbendîler, toprağını satan padişahlar, yalancı hâkimler, Topal Seyidler, özkürek pirleri, mütrüb defterleri bunlar arasındadır.

Abdürrahim Bey, hikâyelerinde gerçeklerin ortaya çıkmasına vesile olan, toplumdaki hayati hadiseleri korkusuzca dile getiren, gerek kendisinin, gerekse Azerbaycan halkının türlü noksanlarını objektif biçimde değerlendirebilen, eleştiriden korkmayan ediplerden biridir. Zira onun en belirgin özelliği eleştirel gerçekçi olmasıdır (Paşayeva 2012, s. 19).

Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in *Hortdanın Cehennem Mektupları* adlı eseri Rus edebiyatında povest olarak adlandırılan uzun bir hikâyedir. Zengin bir içeriğe ve karmaşık kompozisyon yapısına sahip bu hikâye, gerek mazmun ve gerekse şekil yönünden edibin diğer nesir örneklerine göre farklılıklar arz eder.

Hortdanın Cehennem Mektupları o dönem Azerbaycan'da kolayca dile getirilemeyen fikirleri barındırması yönünden epeyce zengindir. Verilmek istenen esas fikir, halkın gelişip ilerlemesine engel olan tutucu çevrelerin tenkididir. Bununla birlikte, yazar, zaman zaman Azerbaycan halkını rahatsız eden farklı siyasi ve toplumsal sorunlara da dikkat çekmiştir.

Abdürrahim Bey, eleştirmek istediği şahıslar için cehennemi bir mekân olarak seçmiştir. Cehalet, derebeylik ve adaletsizliğin hüküm sürdüğü kaotik haldeki feodal ataerkil muhit, adeta bir cehennem olarak görülmektedir. Gerek dünya edebiyatının öncü deneyimleri, gerekse Molla Nasreddin edebi mektebi Hakverdiyev'e kendi devrinin toplumsal haksızlıklarını ortaya koymak, ülke genelindeki toplumsal ve medeni geriliği eleştirip ifşa etmek, halkı aydınlat-

ma düşüncesini ortaya koymak için ustaca kurgulanmış orijinal ve ilginç edebi tür vermiştir. Cehennemde var olduğuna inanılan Veyl kuyusuna hainler, çıkarıcı devlet memurları, yöneticiler, polisler, hatta Osmanlı Sultanı Abdülhamit sanal olarak atılmış, bu şahıslar keskin bir mizahi dille tenkit edilmiştir (Paşayeva 2012, s. 16-17).

Yazıçı cəhənnəmi tənqid etmək istədiyi surətlər üçün bir məkan seçmişdir. Cəhalət, dəərbəyilik, hərc-mərclik, haqsızlıq burulğanında boğulan feodal patri-arxal mühit ilə cəhənnəm bir növ müqayisə olunmuşdur. Dünya ədəbiyyatının qabaqcıl təcrübəsi və «Mol-la Nəsrəddin» ədəbi məktəbi Ə. Haqverdiyəvə öz dövrünün ictimai haqsızlıqlarını açıb göstərmək, ümu-mi sosial-mədəni geriliyi tənqid və ifşa etmək, işıqlı oyanış ideyalarını təbliğ etmək üçün yaxşı düşünülmüş, orijinal, maraqlı ədəbi-bədii forma vermişdir. Cəhənnəmdəki Veyl kuyusuna düşən xainlər, Dəstu-rov kimi mənfəətpərəst dövlət məmurları, Vinokurov kimi naçalniklər, habelə yüzbaşılar, qorodovoylar, hətta Türkiyə sultanı Əbdülhəmid belə, bir növ sözgə-lişi olaraq kəskin satiranın hədəfinə çevrilərək eyni məkana yerləşdirilib.

Yazar *Hortdan'ın Cehennem Mektubları*'nda daha önce dünyada yaşamış, ardından vefat etmiş büyüklerin öte âlemdeki kötü durumunu subjektif ifadelerle tasvir eder. Dehşetli âlem olarak vasıflandırılan o hayatı kitap aracılığıyla idrak eden okuyucu kendini cahil bırakan atalarına öfkelenmektedir. Yazara göre, insanlar eski toplum düzeninin kötü bir mirası olan bu hayattan kurtarılmalıdır. Bunun için halkı uyarmak, gaflet uykusundan uyandırmak ve bilinçlendirmek gereklidir. Toplumu oluşturan tüm fertler, eski toplum düzeninden ve onun menfi kalıntılarından bir an önce kurtulmalı, bunun için yoğun mücadeleye girişmelidir. Yazara göre topluma zararlı gelenek ve görenekler, batıl inançlar ve dini fanatizm mutlaka terk edilmelidir.

Abdürrahim Bey'in eserlerinde eski toplumu oluşturan şahsiyetleri dikkatli bir gözle analiz ederek okuyucuya sunduğunu görmekteyiz. Yazar karakterden ziyade tip olarak nitelendirilebilecek bu şahsiyetleri başlıca üç grup halinde vermiştir.

İlki Hacı Mirza Ahmet Ağa ve Fazil-i Derbendi'nin şahsında verilen olumsuz insanlar grubudur. Çıkarıcı ve zalim oluşlarıyla dikkat çeken bu tiplere edip eleştiri oklarını yöneltmiştir. Öyle ki bu tipler din, kanun, adalet kavramlarının arkasına gizlenerek hile yapan ve cinayet işleyen kişilerdir.

İkinci grupta yer alanlar daha çok emekçi ve mazlumlardır. Bu tiplere örnek olarak Fermen ve Gövhertac (*Odabaşı'nın Hikâyesi*), Ekber (*Ata ve Oğul*), Gülsüm Nene (*Şeyh Şe'ban*) gösterilebilir. Hikâyelerde tasvir edilenler iftiraya uğramış, mağdur edilmiş, aldatılmış velhasıl her türlü haksızlığa ma-

ruz kalmış insanlardır. Bunlar temiz ve sağlam kişilikli, yalan ve hile bilmeyen, tüm olumsuzluklara rağmen yaşamaya çalışan insanlardır.

Örnek olarak Hakverdiyev'in *Ata və Oğul* (1906) hikâyesi millî Müslüman toplumunun temel ilkelerini ortaya koyan ibretli bir eserdir. Eserde verilmek istenen düşünce şu şekilde söylenebilir: Müslüman insan dininin gereklerini layıkıyla yerine getirmeli, sabır ve sebatı elden bırakmamalı, gelişme ve yeniliklere açık olmalı, iyilik yapmaktan vazgeçmemelidir. Bunlara yerine getiren bir Müslüman hem bu dünyada, hem öte âlemde bahtiyar olacaktır.

20. yüzyıl başlarındaki Azerbaycan toplum hayatının bir tarihçesinin verildiği *Mirze Sefer* hikâyesinde Türk insanının karakteri öne çıkarılır. Hikâyede verilmek istenen esas fikir, Azerbaycan Türklerinin mert ve temiz ahlaklı oluşudur. Yazar, Azerbaycan insanının hayata geniş pencereden bakması ve çocuk terbiyesinde millî değerleri öne çıkarması gerektiği belirtir.

Ayin Şahidliyi adlı hikâyede Hakverdiyev, kendi kişisel düşüncelerini açıkça ortaya koymuştur. Azerbaycan toplumunda cahillik, eğitimsizlik, batıl inançlar, kadın hukuksuzluğu gibi menfi durumlar vardır. Yazar bunları gördükçe bir aydın olarak çok üzülmekte, öyle ki dilsiz olup suskun kalmayı arzulamaktadır. Hakverdiyev, metnin içinde gökyüzündeki ayı konuşturur. Ay, insanların gece göğe baktığını ve yüzünde lekeye benzer karanlık noktalar gördüğünü söyler. O insanlar gördükleri kara lekeler yüzünden ayı suçlamaya kalkarlar. Oysa aya göre o lekeler kendi âhının dumanıdır. Zira ay, Müslüman toplumunun diğer milletlerden geri kaldığını görerek hayıflanmakta âh ü figân etmektedir.

Üçüncü grupta yer alanlar ise millî ve manevi yönü kuvvetli, geçmiş ve geleceğe sıkı bağlı, güçlü iradeli insanlardır. Bu grupta yer alanlar ne ilk gruptaki gibi çıkarıcı ve hilekâr, ne de ikinci gruptaki gibi aciz ve edilgen değildir.

Hakverdiyev'in tüm hikâyeleri dikkatli bir gözle incelendiğinde bunların çağdaş konularda yazılmış, toplumsal ve siyasi eleştiriler taşıyan, halkın yaşayış tarzına uygun, olumlu gelenek ve göreneklere öne çıkaran örnekler olduğu görülür. Abdürrahim Bey de Celil Memmedguluzade gibi hikâyeye türüne özel bir önem vermiş, güzel ve başarılı eserler ortaya koymuştur. Hikâyecilikte bazı hususiyetleriyle Anton Çehov'u hatırlatan edip, insan hayatındaki sıradan olayları estetik düşünce süzgecinden geçirerek ilgi çekici bir söyleyişle dile getirmiştir (Mir Celal-Hüseynov 2008, s. 224).

5. Sonuç

Molla Nasreddin edebi mektebinin önemli temsilcilerinden olan Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Azerbaycan edebiyatının ünlü tiyatro yazarlarından ve hikâyecilerindendir. 19. Yüzyılın son yıllarında eserleriyle edebiyat dün-

yasına adım atan edip, mazmun yönünden güçlü tiyatro eserleri ve yoğun içerikli satirik hikâyeleriyle tanınır. 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan realist ve demokratik edebiyatının güçlü simalarındandır. Gerek tiyatro eserlerinde, gerekse hikâyelerinde eleştirel gerçekçiliğin (tenkidî realizm) olgun örneklerini vermiş, kaleme aldığı eserlere Azerbaycan toplumunu başarılı biçimde aksettirmiştir. Bilhassa yenilikçi fikirleri halka ulaştırmanın en etkili yolunun sahne sanatları olduğu görüşünden yola çıkarak tiyatro eserleri de yazmıştır

Molla Nasrettin dergisinin yazı kadrosuna dâhil olduktan sonra hikâye yazmaya ağırlık veren ve kısa sürede derginin güçlü kalemlerinden biri haline gelen Hakverdiyev, “Hortdan”, “Ceyraneli”, “Mozalan Bey”, “Hekimi Nuni Segir”, “Lağlağı”, “Süpürgesaggal” imzalarını kullanmıştır. Molla Nasreddin edebi mektebi üyelerinin büyük kısmı ile birlikte Hakverdiyev de kız çocuklarının mutlaka eğitilmesi gerektiğini söyleyerek küçük kızların yaşlı erkeklerle zorla evlendirilmesine tepki göstermiştir. Yazarın kadın hak ve özgürlüklerini savunan çok sayıda eser ve makaleleri bulunmaktadır.

Hakverdiyev’in nesir eserlerinde realist unsurları yoğun ve başarılı biçimde kullandığı görülür. O, realizmin temel ilkelerinden olan toplumsal gerçeklere uygunluğu hemen bütün eserlerinde hem takdim, hem de tasvir edebilmiştir. Eserlerinde Müslüman kişileri de somut ve gerçekçi nitelikleriyle ele almıştır.

Hakverdiyev’i diğer yazarlardan farklı kılan nitelik, toplum hayatını canlı tablolar halinde tasvir etmesidir. O Azerbaycan toplumunun türlü problemlerini ele alarak çözüm yolları önermiştir. Ülkedeki köhne hayatı ve eski toplumsal ilişkileri keskin ifadelerle tenkit etmiştir. Azerbaycan, Kafkasya, Ortadoğu ve genel olarak tüm İslam coğrafyasında gördüğü, cehalet, istismar ve adaletsizlikleri mizahi üslupla eleştirmekten geri durmamıştır. Hakverdiyev’in, başta tiyatro eserleri ve hikâyeleri olmak üzere, hatıra ve gazete yazılarıyla Azerbaycan edebiyatında silinmez izler bırakan bir yazar olduğu rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKLAR

- ADIGÜZEL, Sedat (2007). “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Bilig*, Ankara.
- AŞIRLI, Akif (2009), *Azerbaycan Metbuatı Tarixi*, Elm Tehsil. Bakı.
- AKPINAR, Yavuz (1994), *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay, İstanbul.
- HAQVERDİYEY, Ebdürrehim Bey (2014), *Seçilmiş Eserleri*, Kitap Klubu, Bakı.
- HESENOVA, M. C. (2010) “E. Haqverdiyev ve Xalqın Milli Özünüderqi”, *Bakı Universitetinin Xeberleri*, No: 2, Hümaniter Elmler Seriyası, Bakı.

- Mir Celal- HÜSEYNOV Firidun (2008), (haz). Kemal Yavuz-Erol Ülgen), *Örneklerle XX. Esr Azərbaycan Edebiyyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- MEMMEDOV, Kamran (2005), *Ebdürrehim Bey Haqverdiyev Seçilmiş Eserleri 2 Cildde*, C 1, Lider Neşriyat, Bakı.
- MORKOÇ, Ayvaz (2016), “Molla Nasreddin Edebi Mektebi Üyelerinden Ali Nazmi'nin Eserlerinde Tenkit ve Hiciv”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyum Kitabı*, S. 1, ss. 99-109.
- Müasir Azərbaycan Edebiyyatı* (2007), “Ebdürrahim Bey Hakverdiyev”, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı. Bakı.
- PAŞAYEVA, Aynure (2012), *Meni Ne Vede Şuşa'ya Yetirirsen? – Ebdürrehim Bey Haqverdiyev'in “Hortdanın Cehennem Mektubları” Poveste Haqqında*, Elm ve Tehsil, Bakı.
- REHİMLİ, İlham (2005), *Azərbaycan Teatr Tarixi*, Çaşıoğlu, Bakı.
- SAVAŞKAN, Vefa (2013), “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşın- lı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 50, ss. 181-200

О ЧАСТИЦЕ БОЛЗА В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ

TUVACADA BOLZA EDATI HAKKINDA

Aziyana Bayyr-ool

Целью исследования в данной работе является функционирование служебного слова *болза*, восходящего к условной форме бытийного глагола *бол* = ‘быть’, ‘становиться’, в тувинском языке и его функциональных эквивалентов в других тюркских и монгольских языках.

В тувинско-русском и толковом словарях тувинского языка у слова *болза* выделяют следующие значения: 1. Форма условного наклонения от *бол* =: *хурал болза* – если будет собрание. 2. Частица *бы*, выражающая желание, хотение чего-либо: *чаъс чагган болза* – пошел бы дождь. 3. Союз 1) союз, связывающий условное придаточное предложение с главным ‘если’, ‘если..., то...’: *Бир эвес силерге ажылчыннар херек болза, аныяк эрлер-даа бар* – Если вам нужны рабочие, то у нас есть молодые парни; 2) союз ‘а’, ‘что касается’: *мен болза* ‘а я, что касается меня’ [ТРС 1968: 110, ТСТЯ 2003: 287].

В грамматике тувинского языка отмечается, что условная форма *болза* служит для логического выделения предшествующего слова-имени. Сочетание «имя + *болза*» соответствует в русском языке сочетанию что (же) касается + имя в Род. п. или а + имя в разных падежах. Примеры:

Хем агар-дыр, далай болза акпас-тыр – Река течет, **что же касается моря**, то оно [а море] не течет; *Өдүрек суг кыдыынга хонар, аңгыр болза хонмас-тыр* – Утка ночует обыкновенно на берегу реки, **что же касается турпана**, то он [там] не ночует [ГТЯ: 403].

Приобретение служебного значения условной формой бытийного глагола *бол* = характерно и для других тюркских языков. Например:

(1) туркм. *Мен шехериң дашына гитжэк, сен болсаң өйде галмалысың.*

мен=Ø *шехер*=иң *даш*=ын=*а* *гит*=жэк=Ø

я=NOM город=GEN наружность=POSS3=DAT идти=FUT=1Sg
 сен=Ø **болса=ң** өй=де гал=малы=сың
 ты=NOM **PTCL=2Sg** дом=LOC оставаться=DUB=2Sg

‘Я поеду в город, ты же должен остаться дома.’

В приведенном туркменском примере союзное слово *болсаң* выполняет двойную функцию. Оно выделяет слово *сен* ‘ты’, являющееся подлежащим второй части, и в то же время связывает эту часть с первой [Поцелуевский 1943: 87; цит. по: Убрятова 2006: 552].

Аналогичную служебную функцию выполняет в огузских тюркских языках лексикализованная форма условного наклонения бытийного глагола *э(p)* / *и* = ‘быть’ (азерб. *исе*, тур. *ise*). Глагол *э(p)* = ‘быть’ в современном тувинском языке как самостоятельный не сохранился, его функции выполняет глагол *бол* =.

Условная форма *исе* глагола *и* = ‘быть’ в азербайджанском языке определяется как выделительный союз.

(2) азерб. *Нэким мэнэ тапшырмышдыр ки, папирос чэкмэйим, өзү исэ күнде ики гуту чекир.*

Һэким=Ø мэн=э тапшыр=мыш=дыр ки папирос=Ø
 врач=NOM я=DAT велеть=PP=PTCL что папирос=NOM
 чэк=мэ=йим **өз=ү** **исэ** күн=де ики
 тянуть=NEG=1Sg **сам=POSS3PTCL** день=LOC два
 гуту=Ø чек=ир=Ø
 коробка=NOM тянуть=PrP=3S

‘Врач велел мне бросить курить, сам же две коробки в день выкуривает’ [СГРЯЯ 1954: 263 цит. по: Убрятова 2006: 553].

Турецкое *ise*, выполняя союзную функцию в предложении, также имеет выделительное значение.

(3) тур. *Kıra çıktığımız zamanlarda çocuklar kendilerini oyuna verirler, biz ise yemek hazırlığına girişirdik* [Korkmaz 2003: 1118].

kır=a *çık*=tığ=i=mız zaman=lar=da
 поле=DAT выходить=PAST₁=1Pl время=PL=LOC
 çocuk=lar=Ø kendi=ler=i=ni oyun=a ver=ir=ler

ребенок=PL=NOM сам=PL=POSS3=ACC игра=DAT давать=PrP=3Pl

biz=Ø **ise** yemek=Ø hazırlıg=*in*=a

мы=**NOM** **PTCL** еда=NOM приготовление=POSS3=DAT

giriş=*ir*=dik

приниматься=PrP=PAST₁1Pl

‘Когда мы ходим в поле, дети играют, мы же принимались готовить еду.’

В данных примерах *болса*, *исе* и *ise* выполняют союзную функцию и функцию выделительной частицы при подлежащем. О такой двойной функции частиц А. М. Щербак пишет: «некоторые экспрессивно-выделительные частицы примечательны тем, что, являясь акцентирующим средством, они одновременно выполняют сочинительные и подчинительные функции» [Щербак 1987: 104]. В тюркских языках *болса*, *болза* и *исе*, *ise* выполняют союзную функцию и функцию выделительной частицы при подлежащем.

Предметом исследования в данной работе является употребление служебного слова *болза* в качестве выделительной частицы в простом предложении тувинского языка и ее характеристика с точки зрения коммуникативной структуры предложения.

В тувинском языке служебное слово *болза*, примыкая к подлежащему подчеркивает, логически выделяет его, соответствуя по значению словам а, ведь, же, что же до, что касается, *-то*. Например:

(4) тув. [...*бир эвес далашпас болзувусса, бурунгу хүн бызаа чирткенивис ышкаш, бөрүлөргө аалдарның хоюн база кырдырар чадавас бис*]. *Херек болза нарыыдап келген...* (К-Э.К.Т.к.,43).

херек=Ø **болза** нарыыда=п кел=ген=Ø

дело=**NOM** **PTCL** усложняться=CV₁приходить=PP=3Sg

‘[...если не поторопимся, то, возможно, позволим волкам истребить скот аалов, как мы позволили (им) съесть позавчера теленка.] А дело-то усложнилось...’

В данном примере *болза* маркирует тему-новое, о чем можно узнать по контексту:

(5) тув. [*Черлик эзирни өөредери берге бе, аксакал?*] *Мээң туткан эзирим болза он-он беш хонгаиш-ла аңнай бээр* (К-Э.К.Т.к.,168).

мэ=эң тут=кан эзир=им=Ø **болза** он-он беш
 я=GEN ловить=PP **орел=POSS3=NOM PTCL** десять-пятнадцать
хон=гаиш-ла аңна=й бэ=эр=Ø
 ночевать=CV₂-PTCL охотиться=CV₃ давать=PrP=3Sg

‘[Обучить дикого орла – трудно ли, аксакал?] А орел, пойманный мною, начнет охотиться через десять-пятнадцать дней.’

В некоторых случаях *болза*, примыкая к подлежащему, может согласовываться с ним в лице и числе, например:

(6) тув. *Бис ийи болзувусса, чаңгыс хемниң суун ижип, чаңгыс шөлдүң хевээн чип өзүп келдивис* (С.С.А.д.16).

бис=Ø **ийи** **бол=з=увус=са** чаңгыс хем=ниң
мы=NOM **два** **быть=COND=1PI=COND** один река=GEN
су=у=н иж=ип *чаңгыс* шөл=дүң
 вода=POSS3=ACC пить=CV₁ один поле=GEN
хевэ=э=н *чи=н* өзү=п кел=ди=вис
 просо=POSS3=ACC есть=CV₁ вырасти=CV₁ приходить=PAST₁=1PI

Букв.: Мы вдвоем ведь, одной реки воду пъя, одного поля просо едя, выросли.

‘Мы ведь выросли вместе, пили воду из одной реки, ели просо с одного поля.’

В результате анализа собранного материала было установлено, что частица *болза* в тувинском языке наиболее часто встречается при подлежащем; в коммуникативной структуре высказывания *болза*, как правило, маркирует тему высказывания, которая может быть новым и данным.

Реже частица *болза* употребляется при второстепенных членах предложения. *Примыкая* к дополнению, *болза* выделяет тему-данное, связанную с предыдущим контекстом:

(7) тув. [*Бергедеп божан кижиниң чанынга Кулча чедип кээрге, ... арны ак тос дег болган.*] ...*харыксырап калган Чучаккайга болза чогуур эмнерни сыккырты каапкаш, ооң холдарын сайгара тудуп, тынгартыр аганы хереглей берген* (М.К-Л.С.с.II,241).

харыксыра=п кал=ган **Чучаккай=га** **болза**

изнемогать=CV₁ оставаться=PP **Чучаккай=DAT** **PTCL**
 чогу=ур эм=нер=ни сыккырт=ы ка=ап=каш
 соответствовать=PrP лекарство=PL=ACC делать укол=CV₃
 оставлять=PFV=CV₂
 о=он хол=дар=ын сайгар=а туд=уп
 он=GEN рука=PL=ACC исследовать=CV₃ брать=CV₁
 тынгарт=ыр арга=ны херегле=й бер=ген=Ø
 приводить в чувство=PrP способ=ACC использовать=CV₃ давать=P-
 P=3Sg

‘[Когда Кулча подошла к тяжело рожавшей женщине, ...лицо ее, как белая березовая кора, была.] ...сделав укол соответствующими лекарствами изнемогшей Чучаккай же, обследовав ее руки, начала использовать способ привести ее в чувство.’

Болза сопровождает обстоятельства времени и места, маркируя тему-новое. Выделяемая данной частицей тема-новое может иметь контрастное значение, например:

(8) тув. [Бо шагның ашактары эки эт безин эдилеп шыдавас болган.]
 Шаанда болза, мындыг кымчыны чүгле бичии оолдар эдилээр, а эрлер,
 ашактар, сыгаар-даа болза, тутпас (С.С.Н.о.,118).

шаанда **болза** мындыг кымчы=ны чүгле бичии
раньше **PTCL** такой кнут=ACC только маленький
 оол=дар=Ø эдилэ=эр=Ø а эр=лер=Ø
 мальчик=PL=NOM пользоваться=PrP=3Pl а парень=PL=NOM
 ашак=тар=Ø сыга=ар-даа бол=за
 мужик=PL=NOM назойливо предлагать=PrP-PTCL быть=COND
 тут=пас=Ø
 брать=NEG-PrP=3Pl

‘[Нынешние мужчины даже хорошей вещью не умеют пользоваться.]
 А раньше таким кнутом пользовались только мальчишки, а парни,
 мужчины не возьмут, даже если назойливо предлагать.’

(9) тув. [Ынчалдыр чай шаг эрте бээр...] Кыжын болза инекти
 кажалап хондурар, эртен кажазын ажыткаш, одарынче сүрүптер,
 ооң соонда кажаа иштин кургаглап аштаар (М.К-Л.С.с.П,212).

кыжын болза инек=ти кажаала=п *хондур=ар*

зимой PTCL корова=ACC загонять в хлев=CV₁
пускать ночевать =PrP

эртен кажаа=зы=нажыт=каш одар=ын=че

утром хлев=POSS3=ACC открывать=CV₂ пастбище=POS-
S3=LAT

сүрү=nt=ер о=оң со=он=да кажаа=Ø

гнать=PFV=PrP это=GEN конец=POSS3=LOC хлев=NOM

ишт=и=н кургагла=п ашта=ар

внутри=POSS3=ACC сушить=CV₁ чистить=PrP

‘[Так проходит летнее время...] А зимой корову оставляют на ночлег в хлеву, утром, открыв хлев, гоняют на пастбище, потом хлев сушат, убирают.’

(10) тув. [...*Алтайның Кош-Агач ышкаш, хөй тарбаганныг чер көрбээн мен.*] Бисте болза, өргелер-ле орук ийинче каш базым черде матпайгылай берген олургулаар (К-Э.К.Т.к.106).

бис=ге болза өрге=лер-ле=Ø орук=Ø

мы=LOC PTCL суслик=PL-PTCL=NOM дорога=NOM

ий=ин=че каш базым=Ø чер=де

бок=POSS3=LAT несколько шаг=NOM земля=LOC

матпай=гыла=й бер=ген олур=гула=ар=Ø

ходить в развалку=FREQ=CV₃ давать=PP сидеть=FREQ
=PrP=3Pl

‘[...не видел места, где много сусликов, как Кош-Агач Алтая.] А у нас суслики-то сидят, развалившись, в нескольких шагах сбоку от дороги.’

В тувинском языке *болза* может выделять и вводные слова *шынында*, *ужурунда* ‘в самом деле’, ‘в действительности’ и *ынчангаи* ‘итак’, ‘значит’, ‘таким образом’, маркируя тему-новое, например:

(11) тув. *Шынында болза ол сөс ийи уткалыг чүве-дир* (С.С.Т.к.,343).

шын=ын=да болза ол сөс=Ø ийи

правда=POSS3=LOC PTCL это слово=NOM два

утка=лыг чүве-дир

значение=POSSV PTCL-PTCL

‘И в самом деле, это слово имеет два значения.’

(12) тув. *Ужурунда болза, мынчан кандыг-даа аңчы одагга олурбас ужурлуг* (С.С.Т.к.,30).

ужур=ун=да **болза** мынчан кандыг-даа аңчы=Ø
суть=POSS3=LOC PTCL в это время ка кой - P T C L
 охотник=Ø

одаг=га олур=бас *ужурлуг*

бивак=DAT сидеть=NEG-PrP должен

‘В действительности же, в это время никакой охотник не должен сидеть у бивака’.

Употребление выделительных частиц, восходящих к бытийным глаголам, характерно и для монгольских языков, где они служат средством выделения членов предложения. В грамматических описаниях их традиционно называют показателями подлежащего. В классификации частей речи монгольского языка, предложенной В. М. Надеяевым, среди формальных слов (частиц речи) выделяются членооформительные частицы (показатели подлежащего, связи, синтаксические модальные слова), которые «выражают синтаксические функции вещественных слов, а также дополнительные грамматические характеристики вещественных слов в связи с их синтаксической функцией» [Надеяев 1988: 108]. Вслед за В. М. Надеяевым, В. И. Рассадин выделяет показатели подлежащего в отдельный класс служебных слов наряду с союзами, предлогами и др. [Рассадин 2003: 11]. Наличие таких показателей при подлежащем (например, в бурят-монгольском языке) устраняет возможность его смешения с дополнением, определением и именным сказуемым. Некоторые исследователи, например Т. А. Бертагаев и Ц. Б. Цыдендамбаев, отмечают не только отграничительную функцию данных показателей, но и выделительную функцию, сочетающуюся с определенным оттенком модальности. Данные показатели они предлагают рассматривать как служебные слова типа частиц или послелогов, как имеющие семантико-синтаксическое назначение [Бертагаев, Цыдендамбаев 1962: 31].

В качестве таких показателей в бурят-монгольском языке употребляются притяжательные частицы и функциональные формы глагола *гэ*= ‘говорить’, ‘именовать’ и формы бытийных глаголов *а* ‘быть’ и *болхо*= ‘стать’, ‘сделаться’, ‘быть’ [Санжеев 1941: 143].

Форма *болбол* (или сокращенно *бол*) условного деепричастия от глагола *болхо*= является наиболее употребительным показателем подлежащего в бурятском языке, например: *Хүн болбол ухааатай амитан* – Человек есть мыслящее существо; *Коммунис парти болбол арад зоной жаргалта замыень заадаг ударидагша мун* – Коммунистическая партия является вождем народа, указывающим ему путь счастья.

В современном бурятском литературном языке само условное деепричастие данного глагола пишется иначе – *болобол*. Наблюдается тенденция формально разграничить показатель подлежащего *болбол* и условное деепричастие *болобол* [Бертагаев, Цыдендамбаев 1962: 31].

Показатель подлежащего употребляется в силу того, что именительный падеж, не имеющий специального форманта, чаще всего внешне совпадает с основой, в форме которой очень часто выступают прочие именные члены предложения, вследствие чего подлежащее может быть принято за какой-либо второстепенный член предложения, например: *Цэрэн бол Дорджид бичив* – Цэрэн Дорджию написал (Кто написал?). Без показателя *бол* в этом предложении Цэрэн (подлежащее) было бы понято как часть составного имени: ‘Цэрэн-Дорджию написали’ [Санжеев 1953: 121].

Форма условного деепричастия *болбол* от глагола *болхо* или его сокращенная форма *бол*, служащие показателем подлежащего, соответствует в русском языке выражению ‘что касается того-то...’ и употребляется, когда предмет, выраженный подлежащим, не представляется принадлежащим какому-нибудь другому предмету в качестве собственности или части последнего.

Энэ болбол Пушкинэй бэшэһэн роман гээшэ – Это (есть) роман, написанный Пушкиным; *Энэ бол хэн гээшэб?* – Это кто?

В двух последних примерах наличие показателя необходимо, поскольку подлежащим является указательное местоимение *энэ* ‘это’. *Болбол* может быть показателем только в том случае, если соответствующее имя дано в именительном падеже. Если же *болбол* следует за именем в косвенных падежах, то он указывает на то, что логическое ударение падает на данное слово [Санжеев 1941:143].

В монгольском языке показателем подлежащего служит также форма условного деепричастия глагола *болох* ‘быть’, ‘делаться’ старописьменный монгольский *bolbasū* и *bolbala*, имеющие аналогичные значения и функции.

Lenin bagşı bolbol manai zoloodogçı – Учитель Ленин – наш вождь / Что касается Ленина, то он наш вождь [Санжеев 1934: 54].

Н. Н. Поппе отмечает, что с исторической точки зрения подлежащее с показателем *bolbasū* представляет своего рода придаточное предложение: ‘если есть что-то, то’ [Поппе 1937].

Б. И. Татаринцев предполагает, что употребление болза в тувинском языке в качестве условного союза и в значении ‘что касается’ обусловлено монгольским влиянием. Тувинское *болза*, возможно, результат частичного калькирования монгольской формы [Татаринцев 2000: 243].

Функционирование служебного слова болза в тувинском языке в связи с коммуникативной организацией высказывания рассматривает Л. А. Шамина.

Служебное слово болза употребляется в простых предложениях, построенных по схеме $N_i + \text{болза}$ ‘что касается, то’, где N_i – имя существительное в именительном падеже; в конструкциях $\{Tv=n + \text{ка=ар=ым}\} + \text{болза}$, где $Tv=n$ – знаменательный глагол в форме деепричастия на $=n$; ка=ар=ым – причастие настоящего-будущего времени на $=ар$ от вспомогательного глагола каг= ‘оставлять’, ‘класть’, выражающего законченность действия; $=ым$ – показатель 1-го лица, после третьего компонента в этой цепочке – слова болза следует информативная часть предложения – предикативная единица, акцентированная предыдущим аналитическим комплексом. *Ам силерден диле=n ка=ар=ым болза, фактыларны эки-ле хынап көрүңер* – К вам просьба (букв.: что касается спросить, если спросить), хорошо проверьте факты.

Рассмотренные выше предложения с болза характеризуются коммуникативной направленностью, раскрывающей информативный аспект высказывания, то, для чего сообщается данное высказывание. Л. А. Шамина определяет болза как частицу, подчеркивающую, выделяющую предшествующую (первую) тематическую часть высказывания. [Шамина 2001: 103-104].

Итак, анализ языкового материала показывает, что частица болза в тувинском языке служит для выделения, акцентирования значения слова – члена простого предложения, в постпозиции к которому она употребляется. В коммуникативной структуре высказывания данная частица маркирует тему, которая может быть и данным, и новым, и которая может иметь дополнительное значение контраста.

Список использованной литературы

- Бертагаев Т. А., Цыдендамбаев Ц. Б. Грамматика бурятского языка. Синтаксис. М., 1962.
- Наделяев В. М. Современный монгольский язык. Морфология. Новосибирск, 1988.
- Попе Н. Н. Грамматика письменно-монгольского языка. М.; Л., 1937.
- Рассадин В. И. Проблема классификации частей речи в монгольских языках // Вестник Бурятского университета. Серия 6: Филология. Вып. 7. Улан-Удэ, 2003.
- Санжеев Г. Д. Синтаксис монгольских языков. Издание НИАНКП, 1934.
- Санжеев Г. Д. Грамматика бурят-монгольского языка. М.; Л., 1941.
- Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Т. I. М., 1953.
- Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. Т. I. Новосибирск, 2000.
- Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. Новосибирск, 2006.
- Шамина Л. А. Полипредикативные синтетические предложения в тувинском языке. Новосибирск, 2001.
- Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наращение, служебные части речи, изобразительное слово). Л., 1987.
- Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi). Ankara, 2003.*

Список условных сокращений литературы и текстовых источников

- ТРС** Тувинско-русский словарь. М., 1968.
- ТСТЯ** Толковый словарь тувинского языка. Новосибирск, 2003.
- ГТЯ** Грамматика тувинского языка. М., 1961.
- ЭСТувЯ** Этимологический словарь тувинского языка. Т. I. Новосибирск, 2000.
- СГРАЯ** Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков, Баку, 1954.
- С.С.Т.к.** Салим Сүрүң-оол. Тывалаар кусун. Кызыл, 1994.
- С.Т.У.у.** Салчак Тока. Улуг Ужарже. Кызыл, 2001.
- К-Э.К.Т.к.** Кызыл-Эник Кудажы. Тангы кежи. Кызыл, 1984.
- М.К.-Л.С.с.П.** Монгуш Кенин-Лопсан. Собрание сочинений. Т. II. Кызыл, 1975.
- С.С.Н.о.** Салим Сүрүң-оол. Ногаан ортулук. Кызыл, 1986.
- Э.Д.Э.х.** Эдуард Донгак. Эрги хонаштар. Кызыл, 1983.
- С.С.А.д.** Степан Сарыг-оол. Алдан дургун. Кызыл, 1987.

Список условных сокращений и обозначений

1, 2, 3 – лицо; **ACC** – винительный падеж; **COND** – форма условного наклонения; **CV₁** – форма соединительного деепричастия =*n*; **CV₃** – форма слитного деепричастия =*a*; **DAT** – дательный падеж; **DUB** – форма долженствовательного наклонения; **FREQ** – форма многократного вида; **FUT** – форма будущего времени; **GEN** – родительный падеж; **LAT** – направительный падеж; **LOC** – местный падеж; **NEG** – отрицательная форма; **NEG-CV** – форма отрицательного деепричастия; **NEG-PrP** – форма отрицательного причастия; **NOM** – основной падеж; **Past₁** – форма прошедшего времени =*ды*; **PL, Pl** – множественное число; **POSS** – поссесивность; **POSSV** – форма обладания; **PTCL** – частица; **PP** – форма причастия прошедшего времени; **PrP** – форма причастия будущего времени; **PFV** – форма совершенного вида.

TÜRKÇE VE FARŞÇADA NEZAKET STRATEJİLERİ (İLTİFATLAR, İYİ DİLEKLER VE SAYGI GÖSTERME)

Azra ABADŽIĆ NAVAHEY*

Sabina BAKŠIĆ**

Giriş

Nezaket stratejileri, dilin kullanımıyla ilgilenen edimbilimin (pragmatik) araştırma konusudur. “Nezaket” (“kibarlık”, “görgü”, İngilizcede *politeness*) kavramını en kapsamlı şekilde ele alanların arasında Penelope Brown ve Stephen C. Levinson vardır. Onların modelinde “nezaket” tehdit edici söylemlerinin (*face-threatening acts*) yıkıcı etkisini telafi etmek için başvuru olan düzeltici bir harekettir. Penelope Brown ve Stephen C. Levinson’un modeline göre nezaket („kibarlık“, İngilizcede *politeness*) kuramının temelinde Erving Goffman’ın teorisinden alınmış olan itibar kavramı (“yüz”, “değer”, “itibar gereksinimi”, İngilizcede *face*) bulunmaktadır. İki boyutu ya da görünüşü olan itibar, belirli bir etkileşim sırasında başka bir bireyin kendisine verdiği bir imajdır ve bir maske gibidir, başka bir ifadeyle, bu toplumun her üyesinin kendinde olmasını talep ettiği umumi imaj olarak tanımlanmaktadır. Birinci boyutu, olumlu ya da pozitif itibar (*positive face*) olup kişinin toplum tarafından en azından bazı bireyleri tarafından onaylanma, hoşlanma, kabul görme ve onlarla sosyal ilişki kurma isteğidir, diğer ifadeyle, bu, insanların en azından diğerleri tarafından takdir edilmek ve kabul görmek arzusundan kaynaklanan uzlaşmacı pozitif bir imajdır. İkinci boyutu ise olumsuz ya da negatif itibar (*negative face*) olup bir kişinin itibarının zarar görmeyeceği bir eyleme zorlanmaması, güç duruma sokulmaması, özerk olma, saygı gösterme isteğidir, diğer bir ifadeyle, bu, kişinin özel alanıyla ilgili haklarını, hareket özgürlüğünü içermektedir. İnsanların kendileri ve etkileşimde bulundukları diğer insanlara karşı her iki çeşit itibarı korumaya yönelik makul hareketleri, nezaketi oluşturmaktadır. Söz konusu teoriye göre bir toplumun üyesi olarak

* Öğretim üyesi, Dr. sc., Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi, azraabadzic@gmail.com

** Prof. Dr., Sarajevo Üniversitesi Felsefe Fakültesi, baksic@bih.net.ba

her kişi diğer kişinin itibarını korumaya çalışmaktadır. Konuşmacılar, dinleyicilerin sosyal statü farklılıklarına ve kültür baskısına uygun nezaket stratejilerini seçmektedir. Ayrıca uygun nezaket stratejisinin seçilmesi itibarın boyutuna da bağlıdır. Buna göre şu dört nezaket stratejisinden (*politeness strategies*) bahsetmek mümkündür: olumlu nezaket stratejileri (*positive politeness strategies*), olumsuz nezaket stratejileri (*negative politeness strategies*), dolaysız (*bald on record*) ve dolaylı, “kaçınmacı” (*off record*) nezaket stratejileri.

Olumlu nezaket stratejileri konuşmacı ile dinleyici arasındaki işbirliğini ve yakınlığı vurgulayarak dayanışma ve uyumu sağlar, dostça ve işbirlikçi tutumu gösterir. İltifatlar, iyi dilekler, üyeliği gösteren “biz”, yakınlığı gösteren hitap terimleri (örneğin *canım, tatlım*), selam vermeler, dinleyicinin sözlerini tekrar ederek onay vermeler, söz vermeler, teklifler, iyimser olma olumlu nezaket stratejilerine aittir. Olumsuz nezaket stratejileri ise dinleyici üzerindeki dayatmaları en aza indirirken saygı göstermeyi içerir, dinleyiciyle konuşmacı arasındaki mesafeyi vurgular. Bu stratejiler arasında gizli emirler kullanarak dolaylı olma, karamsar olma, küçültmeler aracılığıyla dayatmayı en aza indirmeye çalışmak, özür dileme, “biz” ve “siz” ayrımı yaparak aradaki mesafeyi vurgulamak, kaçınımcı ve hafifletici araçlar kullanma, edilgen tümcelerle emiri natüralize etmek gibi stratejiler bulunmaktadır fakat bazı durumlarda konuşmacı dinleyiciye karşı (örneğin konuşanın kendi kapısına gelen dinleyiciye karşı) dolaysız stratejilerini uygulamak zorunda olabilir. Kaçınmacı stratejileri ise tam tersine, konuşmacının dolaylı, yani ima ederek müphem olması için mecaz, abartma, çelişme kullanımları gibi ifadeleri içermektedir.

Rong Chen; nezaket stratejilerini, belirli bir topluluğun toplumsal değerlerini esas alan sosyokültürel bir görüngü olarak tanımlamaktadır (Chen 1993). Her toplumun, kullanımı dilsel ve dil dışı etkenlere bağlı olan kendine özgü nezaket stratejileri vardır. Bu gerçekten yola çıkarak, farklı dillerdeki nezaket stratejilerinin karşılaştırmalı incelenmesi belirli toplum ve kültürler içerisindeki sözel davranış ve toplumsal düzenin daha yakından tanınmasına yardımcı olabilir. Farklı dil ailelerinden gelen Türkçe ve Farsçada iltifatlar, iyi dilekler ve saygı göstermenin dağılımı ve onları oluşturan dilsel araçlar bu araştırmanın konusudur.

Türkler ve Farslar’ın ilişkileri yüzyıllara dayanmaktadır. Bu iki toplumun, Orta Asya sahasında yüzyıllar boyunca aynı siyasi hâkimiyet altında müşterek bir hayat geçirmeleri ve aynı kültür çerçevesi içinde yaşamaları gibi etkenler, iki dil ve kültürün birbirleri üzerinde derin etkiler bırakmasına sebep olmuştur (Kartal 2006, s. 301). Yüzyıllar boyu süren Türk-İran kavimlerinin münasebetleri sırasında, Farsçadan Türk diline ve Türkçeden Fars diline bir çok kelime ve deyim geçmiştir. İki farklı dil ailesinden gelmelerine rağmen

Türkçe ve Farsça arasındaki benzerlikler sadece kelimeyle sınırlı kalmamıştır. Kültürel benzerlikler, sosyal yapının uyuşması, aynı medeniyet dairesi içinde bulunma, aynı dine mensup olma gibi nedenler, bu iki dilin nezaket stratejilerindeki ortaklığı ortaya koymuştur. Onların nezaket stratejilerinin gerçekleştirilmesinde görülen bazı farklılıklara rağmen ilginç benzerlikler de dikkat çekmektedir.

İltifatlar

İltifatlar olumlu nezaket stratejisi olarak dinleyiciye ilgi gösterilmesi, onun beğenilmesi ve onaylanması için kullanılır. Böylelikle konuşmacı dinleyiciyle yakınlık kurup, dinleyiciyi takdir eder. Diğer yandan iltifat edilen kişi konuşmacı tarafından takdir edildiği ve kabul gördüğü için kendini iyi hissederek. Dinleyicinin dış görüntüsüne, mülküne, başarısına, kişiliğine ve aradaki ilişkisine iltifat edilebilir.

Türk ve Fars kültüründe başkaları için kaygı ve ilgi duygularının ifade edildiği alışlagelmiş nezaket stratejilerinden biri de iltifatlardır. Dinleyiciye olan ilgi ifadesinin yanısıra iltifatlar konuşmacılar arasında dayanışma duygusunu tetikler, böylece topluluğa aitlik hissi pekiştirilmiş olur. İltifatlar genel itibarıyla yakın bir ilişki veya dostluk ilişkisi içerisinde olan konuşmacılar arasında ortaya çıkar. Türk ve İran toplumunun en belirgin özellikleri keskin hiyerarşik ilişkiler ve grup çıkarlarını ve hedeflerini bireysel çıkarların üstünde tutan güçlü bir topluluk (kollektivist) ruhudur. Başkasının veya topluluğun yararı için kişisel çıkarların küçültülmesi ve feda edilmesi makul ve istenen bir davranış biçimidir.

İltifatlar pozitif nezaket stratejileri içinde en belirgin strateji olup, dinleyicinin kendisini iyi hissetmesine yardımcı olur. Bu nedenle onun asıl işlevi, bilgilendirme ve karşılaştırma amaçlı olmaktan çok sosyal ve duygusal bir hüviyete sahiptir (Holmes 1995, s. 118). Her iki dilde iltifatların yöneltildiği alanlar genellikle dinleyicinin görüntüsü, başarıları ve kişiliği ile alakalıdır. Kişinin mal varlığına yönelik iltifatlar her iki dilde de yaygın değildir. Bunun sebebi mütevazı görünmek ve davranmak ile ilgili toplumda yerleşmiş olan adetler ve maddi olmayan değerlerin maddi değerlerden önce geldiği yönündeki yaygın inanıştır.

Abartma, iltifat etmenin olmazsa olmaz unsurlarından olup, pozitif nezaket stratejilerinden birisidir. İltifatlara verilen cevap şekilleri belli kültürlerde ve toplumlarda hakim olan toplumsal normlara işaret edebilir. Doğulu İslam toplumlarında tevazu kuralının hakim olmasına bağlı olarak konuşmacının kendi değerini küçültmesi makul ve beklenen bir nezaket ifade biçimidir. İltifatın yöneltildiği konuşmacıdan iltifatı kabul etmesi değil, tevazu göstermesi beklenir. Bundan dolayı Farsça ve Türkçede iltifatlara verilen alışlageldik

cevaplar hakkını başkasına teslim etmek, küçümsemek ve iltifatı reddetmek olarak sıralanabilir.

1. Hakkını başkasına teslim etmek ile ilgili örnekler

Hem Türkçe hem de Farsçada dış görüntü ve mal varlığı ile ilgili iltifatlara yönelik cevap mahiyetinde neredeyse birebir aynı ifadelere rastlıyoruz:

Türkçe	Farsça
A: Gerçekten çok güzelsiniz. B: O sizin güzelliğiniz.	A: واقعاً خیلی قشنگ هستید / <i>Vāqean xeyli qašang hastid.</i> (Gerçekten çok güzelsiniz.) B: چشم شما قشنگ می بیند / <i>Čašm-e šomā qašang mibinand.</i> (Gözleriniz güzel görüyor.)
A: Eviniz ne kadar güzel! B: Daha güzelleri sizin olsun.	A: چه خانه ی قشنگی دارید! / <i>Če xāne-ye qašangi dārid!</i> (Ne kadar güzel eviniz var!) B: متعلق به شماست! / <i>Mota 'alleq be šomāst.</i> (O size ait / Sahibi sizsiniz.)

Son Farsça örnekte ikinci konuşmacı mal varlığı ile ilgili iltifatı küçültmek amacıyla evin sahibi olarak karşı tarafı gösteriyor (*Mota 'alleq be šomāst / Evin sahibi sizsiniz*). Burada konuşmacının kendi değerini veya mal varlığının değerini küçültmesi söz konusudur ki bu da tevazu kuralına yansıtmaktadır. Türkçeden farklı olarak Farsçada mal varlığıyla ilgili iltifatlarda aşırı bir tevazu görülmektedir.

2. İltifatı reddetmek ile ilgili örnekler

Türkçe	Farsça
A: Bu ne güzellik ya... B: Yapma, lütfen, böyle konuşmandan utanıyorum.	A: سخنرانی دیروز شما خیلی عالی بود. / <i>Soxanrāni-ye diruz-e šomā xeyli 'āli bud.</i> (Dün çok güzel bir konuşma yaptınız.) B: اختیار دارید، اینقدر هم خوب نبود. / <i>Extiyār dārid, in qadr ham xub nabud.</i> (Siz bilgilisiniz, o kadar da iyi değildi.)

Farsça örnekte hem karşı tarafı yüceltme (*Extiyār dārid / Siz bilgilisiniz*) hem de aşırı derecede bir tevazu söz konusudur.

3. İltifatın küçümsemesi ile ilgili örnekler

Dinleyicinin yapılan bir hizmet ile ilgili iltifata cevap olarak kullandığı ifade her iki dilde de aynıdır.

Türkçe	Farsça
A: <i>Otelde sizin için yer ayırttım.</i> B: <i>Teşekkür ederim, çok nazıksınız.</i> A: <i>Bir şey değil, görevim (vazifemdir).</i>	A: خیلی ممنون از پذیرایی شما. <i>Xeyli mamnun az pazirāyi-ye šomā.</i> (Misafirperverliğiniz için teşekkür ederim.) B: خواهش می کنم، ما که کاری نکردیم. وظیفه ی ما بود. <i>Xāheš mikonam, mā ke kārī nakardim. Vāzife-ye mā bud.</i> (Rica ederim, ne yaptık ki! Vazifemizdi.)

Bir hizmet karşılığında yöneltilen teşekkür/iltifata cevap olarak Farsçada Türkçeye oranla daha sık *qābel nadārad* (sana/size layık değil) ifadesi kullanılır. Bu ifade ile dinleyici konuşmacının kendisine atfettiği kişisel değerleri küçümsemek ister:

Türkçe	Farsça
Size layık değil	قابل ندارد
A: <i>Bu hediye çok güzel. Neden zahmet ettiniz?</i> B: <i>Küçük bir şey, size layık değil. Çam sakızı, çoban armağanı.</i>	این هدیه خیلی قشنگ است چرا زحمت کشیدید؟ A: <i>In hediye xeyli qašang ast. Čerā zahmat kešidid?</i> برگ سبزی ست تحفه ی درویش. قابل شما را ندارد. B: <i>Barg-e sabzist tohve-ye darviš. Qābel-e šomā rā nadārad.</i>
A: <i>Bu çiçekler çok güzel, teşekkür ederim.</i> B: <i>Rica ederim.</i>	این گل خیلی قشنگ است. چرا زحمت کشیدید؟ شما خودتان گل هستید! A: <i>In gol xeyli qašang ast, čerā zahmat kešidid? Šomā xodetan gol hastid!</i> (Bu çiçek çok güzel, niye zahmet etmişsiniz? Kendiniz çiçeksiniz!) خواهش می کنم. قابل شما نیست. B: <i>Xāxeš mikonam, qābel-e šomā nist.</i> (Rica ederim, size layık değil.)

Son Farsça örnekte hem karşı tarafı yüceltme (*Šomā xodetun gol hastid / Kendiniz çiçeksiniz*) hem de aşırı derecede bir tevazu söz konusudur (*qābel-e šomā nist / size layık değil*).

İyi dilek ifadeleri

İyi dilek ifadeleri bireyler arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirdiği için olumlu nezaket stratejilerine ait olup dinleyiciye önemseme, değer verme, duygularını paylaşma belirtisi olarak kullanılır. Ayrıca belirli durumlarda beklendik dilek ifadelerinin kullanılması ile dinleyiciye düşünüldüğü, acı ve mutluluklarının paylaşıldığı, kendisinin değerli, yaşadıklarının önemli olduğu belirtilir.

Farsça ve Türkçede konuşmacıların iyi dileklerini ifade ettikleri çok sayıda günlük ifadeye rastlıyoruz. Bu ifadelerden pek çoğu bilgilendirme değil, sosyal ve duygusal işleve sahip olup, dinleyiciye moral verme amacını güder. Bu iyi dilek kalıpları ile dinleyiciye karşı duyulan saygı ve ilgi ifade edilirken, konuşmacılar arasındaki dayanışma hissi güçlendirilir. İlginçtir ki Farsça ve Türkçede bu ifadelerden çoğu çok benzer şekillerde türetilir ve birebir aynı durumlarda kullanılır. Bu ifadelerin türetilmesi ve kullanılması hususundaki benzerlikler Türkler ile İranlılar arasındaki yüzyıllara dayanan kültürel ve dilsel paylaşımların bir sonucudur.

1.) Farsça ve Türkçede genellikle dinleyicinin sevdiği ve ona yakın bir kişinin seyahatten dönmesi veya ziyaretine gelmesi durumlarında güzel bir haberi tebrik etmek için aynı ifade kullanılır:

Türkçe	Farsça
gözün(üz) aydın	چشم تان روشن / <i>čašm-e tān roušan</i>
göz aydına gitmek	رفتن به چشم روشنی / <i>raftan be čašm roušani</i>

2.) Herhangi bir işi yapan birine hitaben kullanılan ifade; bu ifade ile konuşucu dinleyiciye olan ilgisini gösterir ve dayanışma hissini teşvik eder:

Türkçe	Farsça
kolay gelsin	خسته نباشید / <i>xaste nabāšid</i>

3.) Yeni bir eşyanın satın alınması veya kullanılması ile ilgili de iyi dilekler yöneltilir:

Türkçe	Farsça
hayrını görmek <i>Yeni arabanızı güle güle kullanın, hayrını görün!</i>	خير دیدن / xeyr دیدن بچه های تان خیلی مودب اند، خیرشان را ببینید. <i>Baččehā-ye tān xeyli moaddaband, xeyrešān rā bebinid!</i> (Çocuklarınız çok terbiyeli, umarız hayırlarını görürsünüz!)

Farsçada aynı ifade farklı bir bağlamda yalnızca insanlar için olmak üzere kullanılır.

4.) Ev sahibinin yemeğine yönelik iltifatlara cevaben her iki dilde benzer bir ifade kullanılır:

Türkçe	Farsça
canına değsin afiyet olsun	نوش جان / nuš-e ġān
A: <i>Eline sağlık, yemekler harika olmuş.</i> B: <i>Afiyet olsun, canına değsin.</i>	A: خیلی خوشمزه شد، دست تان درد نکند! <i>Xeyli xošmāze šod, dast-e tān dard nakonad!</i> B: نوش جان / Nuš-e ġān.

5.) Çocuk doğumundan sonra ebeveynlere yönelik tebrik ifadelerinde her iki dilde çocuğun hem anne hem babası ile birlikte büyümesi ile ilgili dilekler bulunur:

Türkçe	Farsça
Allah çocuğunuzu anah babah büyüt-sün. Anah babah büyüsün.	خدا سایه ی پدر و مادر تان را بالای سرتان نگه دارد. <i>Xodā sāye-ye pedar va mādar-e tān rā bālā-ye sar-e tān negah dārad.</i> (Allah, anne ve babanın gölgelerini çocuğun başından eksik etmesin.)

6.) Teşekkür ifadeleri içinde sağlıkla ilgili iyi dilekler yer alır. Farsça ve Türkçede bu ifadeler çok benzer şekilde türetilir ve aynı durumlarda kullanılır.

Türkçe	Farsça
ellerin(iz)e sağlık elleriniz derd görmesin	dast-e tān dard nakonad دست تان درد نکند.

ayağı(nı)za sağlık	قدم تان به چشم/قدم تان بروی چشم qadam-e t̄an be čašm / qadam be ruy-e čašm (Geldiğiniz için teşekkür ederim; “Adımınız gözüm üstüne”.)

Saygı gösterme

Saygı gösterme olumsuz nezaket stratejileri sınıfına girmektedir. Saygı ifadesi olarak iki ana strateji vardır: dinleyiciyi yüceltme ve “öz küçümseme” yani muhatabın mütevazılığına vurgu yapılması amacıyla kendi değerini küçültme.

Farsça ve Türkçede en yaygın saygı gösterme şekillerinden biri muhataba 2. çoğul şahıs zamiri ile hitap etmektir (*siz / šomā*). İlginçtir ki her iki dilde, 2. çoğul şahıs zamiri tek başına çoğul anlamı vermesine rağmen çoğul eki de alabilir (Türkçe: *sizler*; Farsça: *شما šomāhā*). Yine de kullanım ve anlam bakımından bazı farklar da söz konusudur. Türkçede *sizler* zamiri hem bir hem birden çok muhataba karşı büyük bir saygı ifadesi olarak kullanılırken, Farsçada *šomāhā* zamirinin çoğulu birden fazla muhataba saygı gösterme ifadesi olarak kullanılır (*šomāhā* serbest çeviride şu anlama gelir: “siz muhataplardan her biri Siz’dir”).

Farsçada daha üst seviye saygı ifade etmek için, *ğenāb* (جناب) ismi ve ‘*ālī* (عالی : yüce, ulu) sıfatından oluşan *ğenāb-ālī* (جنابعالی) kelime öbeği veya muhatabın isminin veya ünvanının önüne konulan *ğenāb* ismi gibi farklı ifadeler de kullanılmaktadır. *ğenāb-ālī* ifadesi saray dilinden miras kalmış olup, bugün günlük Farsçada toplumun tüm kesimleri arasında ve farklı durumlarda geniş bir kullanım alanı vardır. Bu ifade çok resmi iletişimde devlet adamlarına, diplomatlara ve yüksek sosyal statüye sahip kişilere hitap için kullanılırken (“ekselansları” anlamındadır), sözcüğün Türkçe karşılığı Osmanlı döneminden kalma arkaik bir ifade olan *zat-ı âliniz / zat-ı âlileri* (“yüksek şahsiyetiniz” anlamında) ifadesidir. Burada söz konusu olan, mesafe nezaketi ve saygı nezaketini aynı ölçüde barındıran iki muhatap arasında mesafe kurma esasına dayanan olumsuz nezaket stratejisidir. Ancak Türkçede *zat-ı âliniz / zat-ı âlileri* ifadesi yalnızca yüksek devlet adamları ve diplomatlara hitap için kullanılırken, Farsçada *ğenāb-ālī / ğenāb* ifadeleri benzer sosyal statüye sahip muhataplar arasında günlük iletişimde de oldukça yaygındır.

Farsça örnek: *ğenāb-e monši, šoma goftid ke man emruz biyāyam.*

(Sayın katip hazretleri, bugün gelmemi Siz söylediniz.)

Türkçede bu ifade resmî olmayan iletişimde de görülebilir ancak bu durumda uslupsal bir değişim sözkonusudur ve muhataplar arasındaki mesafeyi ortadan kaldırarak, “yakınlaşmalarını” sağlamak için kullanılır. Aşağıdaki örnek, olumsuz nezaket stratejisinin olumlu nezaket stratejisinin özelliklerini alabileceğini ve muhataplar arasındaki statü rolleri değiştiğinde komik bir etki bırakabileceğini göstermektedir:

Türkçe örnek:

A: *Geç tahtaya!*

B: *Ben mi?*

A: *Hayır, zat-ı âliniz!*

Muhatabın “yükseltilmesi” haricinde, Türkçe ve Farsçada “öz küçümseme” yolu ile muhataba saygı gösterme şekilleri de mevcuttur. “Öz küçümseme” öz değerlerin, imkânların veya mal varlığının azaltılmasını kapsayabilir (Brown - Levinson 1987, s. 185). “Öz küçümseme” stratejilerinden biri de 1. tekil şahıs zamiri (*ben / man*) yerine 1. çoğul şahıs zamirinin (*biz / mā*) kullanılmasıdır. Bu “mütevazılık çoğulu” her iki dilde de kullanılır ancak bu strateji Farsçada günlük iletişimde çok daha sık rastlanır ve konuşmacının topluluğa aidiyet bilincini yansıtır.

Birinci çoğul şahıs zamirinden başka Farsça konuşma dilinde şahıs zamiri *man* yerine *bande* (بنده : hizmetçi, kul) sözcüğünün kullanım alanı da geniştir. *Bande* ifadesi, *man* zamirinden çok daha nazik bir ifade olup, toplumsal ilişkilerin çok daha katı bir hiyerarşiye tabi olduğu ve hükümdar otoritesine saygıya dayandığı daha erken dönemlerden miras bir ifadedir. *Bande* veya *bande-ye šomā* (بنده ی شما : kulunuz) ifadesini kullanan konuşmacı uygunsuz olarak görülen “ben” zamirini kullanmaktan kaçınarak kendi değerini küçültür ve muhatabına karşı büyük bir saygı gösterisinde bulunur. Aynı anlamdaki ifadeye çağdaş Türkçede de rastlıyoruz (*bendeniz*). Bu ifade de Osmanlı döneminden mirastır. Ancak Türkçe konuşma dilinde bu ifadeye az rastlanır ve abartılı bir nezaket ifade eder. Farsçada ise *bande* sözcüğü alışlageldik bir ifade olup, günlük iletişimde, hatta gayriresmî iletişimde sıklıkla kullanılır. *Bande* ifadesi İran toplumunun bütün kesimlerinde geniş bir kullanım alanına sahiptir ve çağdaş Türkçede olduğu gibi özel veya sıradışı bir nezaket şekli değildir.

Türkçe	Farsça
Bendeniz	بنده ی شما / bande-ye šomā
A: Yarın buraya ne zaman geleceksiniz?	بنده / bande
B: Siz ne zaman isterseniz benideniz gelirim.	A: فردا کی می آید اینجا؟ / <i>Fardā key miāyid inğā?</i> B: بنده هر وقت که شما بگویید می آیم. <i>Bande har vaqt ke šomā beguyid miāyam.</i>

Bande isminin haricinde, Farsça konuşma dilinde muhataba saygının mütevazılık daha doğrusu “öz küçümseme” prensibi yoluyla ifade edildiği, çok benzer anlamlara gelen birkaç isim daha kullanılır: *noukar* (نوکر : hizmetçi), *čāker* (چاکر : hizmetçi), *moxles* (مخلص : minnettar), *haqir* (حقیر : naçiz) ve *qorbān* (قربان : kurban). Tüm bu isimler, muhataplar arasındaki mesafenin daha da vurgulandığı 2. çoğul şahıs iyelik eki ile birlikte kullanılır: *noukar-e šomā* (hizmetçiniz), *qorbān-e šomā* (kurbanınız). Ancak ilginçtir ki belirtilen tüm ifadeler muhataplar arasındaki yakınlığa işaret eden 2. tekil şahıs iyelik eki ile de kullanılabilir: *noukar-e to* (hizmetçin), *qorbān-e to* (kurbanın), *čāker-e to* (hizmetçin). Saygı ifadeleri ile yakınlık ifadelerinin bu paralelliği Farsçada sıkça rastlanan bir durum değildir ve genellikle muhataplar arasındaki sosyal mesafenin azaltılması için gayriresmî ve samimi bir iletişimde rastlanır. Bu ifadelerden hiçbirinin günlük Türkçede karşılıkları yoktur, bu da bizi mütevazılık ifadeleri ve “öz küçümseme” gibi olumsuz nezaket stratejilerinin Türk toplumuna nazaran İran toplumunda daha yaygın olduğu sonucuna götürür. Bu tür mütevazılık bildirme stratejilerine tüm Doğu-İslam dillerindeki (Arapça, Farsça, Türkçe) eski edebî metinlerde taslandığını, özellikle tasavvuf konulu metinlerde çok geniş bir kullanım alanı olduğuna da dikkat çekmek gerekir. Tasavvufî metinler mütevazılık, kendini feda etme ve ‘ben’den geçme fikirlerinin ifade bulduğu stratejiler bakımında çok zengindir, dolayısıyla Farsçada mütevazılık ve “öz küçümseme” ifadelerinin (*bande*, *noukar*, *čāker*, *moxles* i *qorbān* vb.) bu denli yaygın oluşunu, tasavvufî dünya görüşünün İran toplumu üzerindeki güçlü etkisi ile açıklamak sanırız ki mümkündür.

Saygı, muhatapın istek ve ihtiyaçlarının konuşmacınıninkilerden daha önemli olduğunu, hatta muhatapın istek ve ihtiyaçlarının konuşmacının istek ve ihtiyaçları haline geldiğini göstererek de ifade edilebilir. Türkçe ve Farsçada bu kabildeki birkaç ifade türeme şekli ve kullanımı itibarıyla büyük benzerlik göstermektedir: *emredersiniz*, *başüstüne*, *gözüm üstüne*, *müsaadenizle*.

Türkçe	Farsça
Emredersiniz A: <i>Sizden bir ricam var.</i> B: <i>Emredersiniz.</i>	amr befarmāyid / امر بفرمایید A: یک خواهش از شما دارم. <i>Yek xāheš az šomā dāram.</i> B: امر بفرمایید. <i>Amr befarmāyid.</i>
Başüstüne gözüm üstüne A: <i>Bu mektubu anneme ulaştırabilir misin?</i> B: <i>Başım, gözüm üstüne.</i>	ruy-e čašm / روی چشم A: می تونی این نامه را به دست مادرم برسونی؟ <i>Mituni in nāme rā be dast-e mādaram berasāni?</i> B: بله، روی چشم. / <i>Bale, ruy-e čašmam.</i>
bendenize (bana) müsaade müsaadenizle / izninizle müsaade eder misiniz müsaadenizi isteyim A: <i>Bana müsaade, çok geç artık gitmem lazım.</i> B: <i>Buyurun, müsaade sizin.</i>	bā eḡāze / مزاجا اب bā eḡāze-ye / امش ي مزاجا اب šomā bā eḡā- zetān eḡāze mi- dahid eḡāze mixā- ham A: مهرب دياب، تيسا ريدي ليخ، مزاجا اب. <i>Bā eḡāze, xeyli dir ast, bāyad beravam.</i> B: تيسامش تيسد مزاجا، ديي امرفب. <i>Befarmāyid, eḡāze dast-e šomāst.</i> ديي مزاجا بحاص امش. <i>Šomā sāheb-e eḡāzeid.</i> („Müsaadenin sahibi sizsiniz.“)

Muhataptan bir şeyin yapılması için izin alma ifadesine karşılık, her iki dilde de konuşmacının kendi otoritesini azaltarak muhatabına aktardığı bir nezaket ifadesi kullanılır (*müsaade sizin / eḡāze dast-e šomāst*). Bu örnek, konuşma sırasında her iki muhatabın saygılarını göstermek için tevazu ilkesini kullandıklarını gösterir: ilk konuşmacı karşısındakinden izin isteyerek

kendisini küçültür, ikinci konuşmacı kendi yetkisini karşısındakine aktararak karşısındakini yüceltir.

Konuşmacının muhatabına olan derin muhabbetini ve onun için fedakarlıkta bulunmaya hazır olduğunu belirten en can alıcı ifadelerden biri de **kurbanın olayım / qorbānat beravam öbeğidir. İfade, harfi harfine çeviride <öleyim, canımı vereyim> anlamına gelir, bu sayede konuşmacı <öz küçümseme>nin en yüksek derecesini ve başka birinin hedefleri uğruna kendi değerlerini feda etmeye hazır olduğunu ifade eder. Bu ifadenin Batı dillerinde karşılığı yoktur ve ifadenin düzgün kullanımı Farsça ve Türkçedeki <öz küçümseme> stratejisinden haberdar olmayan yabancıları zorlayabilir.** Hem Türkçe hem Farsçada bir ricada bulunurken bu ifade kullanımlarına rastlıyoruz. Her iki dilde genellikle aşk ve sevgi ifadesi olarak kullanılır ve konuşmacıların yakınlığını öngörür. Bu ifade ile başkalarına hizmet etmek üzere şahsi isteklerin azaltılmasını öngören tevazu kuralına uygun olarak konuşmacının isteği yumuşatılır.

Türkçe	Farsça
kurbanın olayım	قربانت بروم / qorbānat beravam
1.) <i>Lütfen, bunu benim için yap, kurban olayım.</i>	1) لطفا این کار را برای من بکن، قربانت بروم. <i>Lotfan in kār rā barā-ye man bokon, qorbānat beravam.</i>
2.) <i>Canım benim, senin güzel boyuna posuna kurban olurum.</i>	2) عزیز من، قربان شکل ماه ات بروم. <i>Aziz-e man, qorbān-e šekl-e māhat beravam!</i>

Farsçada bu ifade günlük dilde Türkçeye oranla çok daha yaygındır ve farklı bağlamlarda kullanılır:

- sevgi ve yakınlık gibi hislerin ifade edilmesi sırasında (bu ifadeyi genellikle gençlere hitaben yaşlılar kullanır)
- selamlaşma sırasında sıkça kullanılır (konuşmacı kendi değerinin küçültülmesiyle karşı tarafa saygı gösterir):

Farsça örnek: خداحافظ، قربانت! / *Xodā hāfez, qorbānat!* (Görüşmek üzere! Kurbanım!)

Saygı gösterme aracı olarak olumsuz nezaket stratejilerinin, daha doğrusu, mesafe nezaketinin yaygın olduğu Farsçadan farklı olarak Türkçede saygı gösterme her zaman yakınlık ve dayanışma ifadeleriyle bağlantılıdır. Buna örnek olarak, daha yüksek sosyal statüdeki kişilere hitap sırasında 1. tekil şahıs iyelik ekinin kullanılmasını gösterebiliriz: *hocam, efendim, sayın cumhurbaş-*

kanım. Bu şekilde ifade edilen saygı yakınlık ile iç içedir, zira tüm bu ifadeler muhatap ile dayanışmayı ve yakınlığı çağrıştıran 1. tekil şahıs iyelik ekine sahiptir. Bu iç içelik, oldukça belirgin olan kolektivizmi ve katı kurallara bağlı hiyerarşiyi bünyesinde birleştiren Türk toplumunun yapısından doğmaktadır (Bakšić 2012: 43). Kolektivizm ve hiyerarşik düzen İran toplumunun da özelliği olmasına karşın, Farsçada nezaket bildiren iletişimde 1. tekil şahıs iyelik eki üzerinden bir yakınlık belirtme imkânı bulunmamaktadır. İran toplumunda muhataplar arasındaki mesafe genel anlamda Türk toplumundakinden daha fazladır ve olumlu nezaket stratejilerinin kullanımı ile bu sosyal mesafenin azaltılması çok seyrek karşılaşılan bir durumdur.

Sonuç

Bu çalışmada Türkçe ve Farsçadaki bazı nezaket stratejileri mercek altına alınmıştır: iltifatlar, daha doğru bir ifadeyle iltifatlara cevaplar, iyi dilekler ve saygı gösterme. Doğulu İslam toplumlarında tevazu kuralının hakim olması sebebiyle konuşmacının kendi değerini küçültmesi, makbul ve istenen bir nezaket ifade biçimidir. Dinleyiciden iltifatı kabul etmesi ve katılması değil, tevazu göstermesi beklenir. Bu nedenle, iltifata cevaben hakları bir başkasına teslim etmek, küçümsemek ve iltifatı reddetmenin Farsça ve Türkçede oldukça yaygın olduğu tespit edilmiştir. İyi dilekler söz konusu olduğunda, hem Farsça hem Türkçede bu tür ifadelerin bir çoğunun benzer şekilde türetildiği, benzer veya aynı durumlarda kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu ifadelerin türetilmesi ve kullanılması hususundaki benzerlikler Türkler ve İranlıların yüzyıllara dayanan kültürel ve dilsel paylaşımlarının bir sonucu olarak görülebilir. Saygı gösterme her iki dilde “öz küçümseme” eylemini de ihtiva ederken, bu eylem de yine farklı şekillerde gerçekleşir ve yayılır. Türkçe ve Farsçadaki saygı ifadelerinin karşılaştırmalı analizi, muhataplar arasındaki mesafeye ve katı hiyerarşiyi esas alan olumsuz nezaket stratejilerinin Türkçeye nazaran Fars dili konuşanları arasında daha yaygın olduğunu göstermiştir. Farsçada muhataplar arasındaki mesafe çok seyrek olarak aşılmaya çalışılırken, Türkçede saygı ifadelerinin yakınlık ifadeleri ile daha içe içe bir konumda olduğuna, daha doğrusu olumlu ve olumsuz nezaket stratejilerinin birbirine karıştığına çok daha sıklıkla rastlıyoruz.

Doğu İslam toplumlarının dili olan Türkçe ve Farsça öğretiminde kültürel bağlamın ve bu bağlamlardan gelen olgu, kavram, gelenek ve bunlara ait kelimeleri öğretmek ve özellikle Batılı öğrencilerin bunları öğrenmesi haylice zordur. Dolayısıyla, bu tür araştırmalar yalnız diğer dilleri değil diğer kültürleri anlamakta da yardımcı olabilir. Farklı dillerdeki nezaket stratejilerini bilmek, dilsel uygulama şekillerini incelemek yabancı dil öğreniminin ve farklı bir kültürü tanımanın olmazsa olmaz parçalarından birisidir. Farklılık-

ların keşfedilmesi ve öğrenilmesi diğer kültürlerin daha yakından tanınmasını sağlarken, farklı dil ve kültürlerde rastladığımız benzerlikler tüm insanlığa ait evrensel değerlere işaret ederler. Nezaket bunlardan sadece birisidir.

KAYNAKLAR

- AAKHUS, M. - ALDRICH, A. (2002) "Crafting communication activity: Understanding felicity in 'I wish I...' compliments". *Research on Language & Social Interaction* 08351813, Vol. 35. Database: Academic Search Premier. (395-425)
- BAKŠIĆ, Sabina, (2012) *Strategije učtivosti u turskom jeziku*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 250s.
- www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Strategije_uctivosti_u_turskom_jeziku.pdf
- BROWN, P. - LEVINSON, S.C. (1987) *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHEN, R. (1993) "Responding to compliments: A contrastive study of politeness strategies between American English and Chinese speakers". *Journal of Pragmatics* 20. (49-75)
- DOĞAN, G. (2000) "İltifat Olgusuna Bilişsel bir Yaklaşım". *Dilbilim Araştırmaları*. Simurg. (49-63)
- DOĞANÇAY-AKTUNA - S., KAMIŞLI, S. (1997) "Linguistics of power and politeness in Turkish: Revelations from speech acts". *Proceedings of the VIII th International Conference on Turkish Linguistics*. August 7-9. Ankara 1997. (305-312)
- IVANETIĆ, N. (1999) "Kompliment naš svagdašnji", in: Badurina, N., Ivanetić, N., Pritchard, B., Stolac, D. (eds.) *Teorija i mogućnost primjene pragmatolingvistike*. Zagreb, Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. (329-338)
- KARTAL, A. (2006) „Türk-Fars edebî ilişkileri“, in: Halman, T. S. (ed.) *Türk Edebiyatı Tarihi*, C 1, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (300-318)
- LEECH, G. (1983) *The Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.
- ROSE, K.R. (2001) "Compliments and compliment responses in film: Implications for pragmatics research and language teaching". *IRAL* 39. (309-326)
- RUHI, Ş. - DOĞAN, G. (2001) "Relevance theory and compliments as phatic communication: The case of Turkish", in: Bayraktaroğlu, A., Sifianou, M. (eds.) *Linguistic Politeness Across Boundaries. The Case of Greek and Turkish*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. (341-390).

MOĞOLİSTAN RUNİK YAZITLARINDA GEÇEN BAZI YIL İSİMLERİ

*Azzaya BADAM**

Moğolistan'daki runik harfli yazıtlar üzerine yapılan araştırmalar konusunda en mühim hususlardan birini hayvan adları oluşturmaktadır.

Hayvan adları, Moğolistan'daki runik harfli yazıtların söz varlığı açısından en sınırlı bölümünü oluştursa da eserlerde rastlanan hayvan adları ve hayvanlara dair hikâyeler ve anlatılar, Köktürklerin düşünce yapılarına, yaşamlarına ve kültürlerine ne gibi katkılarda bulunduğunu belirlemek açısından önemli kabul edilmektedir.

Moğolistan'daki runik harfli yazıtlarda geçen hayvan adlarını iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, genel olarak 12 hayvanlı takvimde yer alanlar; ikincisi ise sıradan hayvan adlarıdır.

12 hayvanlı takvimde yer alan hayvan adlarının Moğolistan'daki runik harfli yazıtlarda geçmesi; bu takvimin kullanımının başlangıcını, adların tarihî süreçte geçirdiği değişiklikleri tespit edebilmek için en mühim kaynağı oluşturmaktadır.

12 hayvanlı takvimde geçen hayvan adları şu şekilde sıralanabilir:

1. *küsü* uGSuq fare; Shne.u N12; TrtS5;
2. *ud* do öküz, sığır; Del.u V1
3. *bars* \ rv pars; Shne.uE7; TrtW1;
4. *tabışyan* nX \ vf tavşan; Shne.uE8;
5. *ulu* olo ejderha; TrtW2;
6. *yılan* nliI yılan; TrtW1; TrtE5;

* Dr., Moğolistan Devlet Üniversitesi Bilimler Fakültesi Asya Araştırmaları Bölümü Türkoloji Ana Bilim Dalı, e-mail:azzaya@num.edu.mn, azzayab2000@gmail.com.

7. *yunt* wol at; Hrgs.kh 1;
8. *qony* (~ *qony*) EoK (~Eox) koyun; Shne.uN9; Shne.uW2; TrtE9; Kt. NE; Ong.12; Ong.+3-7;
9. *biçin* McB maymun TrtS1; Kt.NE; Thr.chVI; Thr.chIa;
10. *taqıyū* oXIKT (~ oXKf) tavuk; Tes W4; TrtS2; Shne.uN10; Shne.uW4;
11. *it* Ti it, köpek; TrtS3; Blg.q S10;
12. *layzīn* ngXl ~ nizXl domuz; TrtS4; Shne.uN11; Blg.S10; Hul.a II2;

Moğolistan'daki runik harfli yazıtlarda *küsgü* uGSuq yani fare yılı (hayvan takvimine göre yıl adı) adına, Uygur Dönemi'ne ait eserlerden sadece Moyun Çor ve Tariat Yazıtlarında rastlanmaktadır. Bu iki yazıtta fare yılında gerçekleşmiş bir olaydan ayrı ayrı bahsedilmektedir.¹ Bu durumu; Moğol bilim adamı M. Şinehüü, "Moğol eski yazıtlarında fare yavrusu anlamına gelen *ᠬᠦᠴᠢᠭᠦᠨ* (küçigüü) /hüçgüü/ sözcüğünün geçmesine bakılırsa bu sözcüğün Köktürkçede de tamamen aynı anlamda ve telaffuzda olduğu ve anlamının da bozulmamış olduğunu söyleyebiliriz."² şeklinde açıklamıştır. Aynı sözcük, *Divānu Lugâti t-Türk*'te ise *سِچْيان* sîçyan *سِچْيان* sîçyan yılı (I, 345-27, 438-21) olarak yer almaktadır.

Diğer taraftan *ud* do yani öküz, sığır yılı sözcüğünün yakın zamana kadar Moğolistan'daki runik harfli yazıtlarda hiç geçmediği görüşü hâkimken 2014 yılının Nisan ayında Moğolistan Devlet Üniversitesinin Türkoloji araştırma grubu Moğolistan'ın Dundgovi vilayeti, Ölziit ilçesinde yer alan Del-uul adlı bölgede yeni bir runik harfli yazıt bulmuştur.³ Bu yazıtta *ud* do yani öküz, sığır yılı sözcüğünün geçtiği araştırma sonucunda tespit edilmiş ve böylece geçen *ud* do yani öküz, sığır yılı adının geçtiği ilk yazıt olarak değerlendirilmiştir.

ud do sözcüğünün, 12 hayvanlı takvim dışında Uygur Dönemi'ne ait eserlerde de sadece söz konusu hayvanı (öküz, sığır) belirtmek için kullanıldığı araştırmalar sonucunda ortaya konulmuştur.

Örneğin Eski Uygur hukuk vesikalarında RN14-T; "(1)yunt yıl ikinci ay (2)toquz yangıqa manga töläk (3)tämür-kä tärkän ud (4)kärğäk bolup umar- (5)nīng ala udīn tärkän (6)aldım bu udnīng (7)tärin-gä küz yangīt-a (8)iki šīy tarīy üç šīy (9)yur birürmān bu ud-(10)nīng ölsār īdsar (11)mān umar birür-mān yoq (12)bolsar mān birür-mān (1)bu udnī onunç ay (14)baıyırçq-qa

¹ B. Azzaya, "Tariatın biçeesnee tohioldoh negen helleg", *Gadaad hel soyol sudlal*, MUIs, GHSS, EŞB, Boti 387(17), Ulaanbaatar 2013, s. 9-16.

² M. Şinehüü, *Tariatın Orhon Biçgiyn şine dursgal*, Ulaanbaatar 1975, s. 153.

³ B. Ariyajav - B. Azzaya, "Üher jil biçsen ertnii negen biçees (Uridçilsan sudalгаа)", *Oyumi helhee*, AMMST, Boti I(11), fasc., Ulaanbaatar 2014, s. 233-234.

täginč (15)işlädmäk boldum (16)tanuq nom qulı tanuq (17)köküş qay-a bu nişan (18)mäning ol män töläk (19)tämür öşüm bitidim”⁴ olarak geçmektedir.

Bunun dışında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ud (I, 45-4, 346-3) ve عىلى كان ökü, sığır yılı olarak iki ayrı şekilde yer almaktadır. Bu kaynaklara dayanarak Eski ve Orta Dönem Türk dillerinde *ud* yani öküz, sığır sözcüğünün “inek, sığır, öküz” gibi çok sık ve geniş kullanımlı olduğunu görebilmekteyiz.

Eski Moğolca kaynaklarda sığır, öküz yılı “ud, od” olarak adlandırılmamıştır. Ancak Moğollar, Hindistan’da olan bir inek türünü “odos” olarak adlandırmaktadırlar. Moğolca açıklamalı sözlükte “odos [odus]; boynu, ayağı, başı büyük olan bir inek türü veya su aygırı” olarak açıklanmaktadır.”⁵

Moyun Çor Yazıtı’nda “at” sözcüğünü karşılayan büyükbaş hayvan adı, aşağıdaki gibi üç farklı şekilde geçmektedir. Ancak üçünde de 12 hayvanlı takvimdeki yıl adını belirtmek amacıyla kullanılmamıştır. Büyükbaş hayvan, mal anlamında kullanmak için *yilqı* iKliİ sözcüğünün ve ata binmek, onu her ihtiyaca karşı kullanmak anlamında kullanmak için de *at fyunt* wol sözcüklerinin tercih edildiği görülmektedir.

at f Moğ. mör.; *T. at*; Shne.u A; Kt.E32; Kt.E32-33; Kt.E33; Kt.E33; Kt.E33; Kt.E33; Kt.E33; Kt.E37; Kt.E39; Kt.E40; Kt.N4; Kt.N4; Blg.q N11-12; Blg.qS12; Tunyk.24; Tunyk.25; Tunyk.27; Tunyk.54; Choir.1; Klch.4; Klch.15;

yunt wol Moğ. mör.; *T. at*; Shne.uW9; Shne.uC; (Ata binmek vesaire anlamındaki kullanımlarda bu sözcük tercih edilmiştir.)

yilqı iKliİ Moğ. aduu.; *T. at*; Shne.uE2; Shne.uE3; Kt.SW; Blg.q E24; Blg.q E38; Blg.q E39; Blg.q S3; Klch.25; Suj.d 5; (Bu büyükbaş hayvanı kişinin kendi malı olarak ifade etmek için bu sözcük kullanılmıştır.)

adyır rXd Moğ. azarga; *T. aygır*; Kt.E35-36; Kt.E36; Blg.q N11-12;

2011 yılında Moğolistan’da yapılan arkeolojik kazılar sırasında⁶ Hirgisiin hooloi adlı bölgede bulunan yazıtta; *yunt* wol şeklinde geçen sözcüğün,

⁴ ウイグル 文契文約書集成・著者 山田信夫・編者・小田壽典・P.ツィーメ・梅村 坦・森安孝夫・大阪学出版会 (Nobuo Yamada, Sammlung Uigurischer Kontrakte, Band II (Band I-III), Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press), 1993, p. 83.

⁵ Ya. Tsevel, “Mongol helniy товч taylbar toli, Üg, utga, jışee, taylbar, havsralı tergütüniig nemj hyanasan”, (Ts. Şagdasarın), Ulaanbaatar 2013, s. 568.

⁶ Moğolistan Göçebe Medeniyeti Araştırma Merkezi, Çin Cumhuriyeti, Güney Moğolistan Özerk Devleti’nin Kültürel Mirası Araştırma Merkezi ve Arkeoloji Enstitüsü tarafından 2011 yılında Arhangay vilayeti, Hotont ilçesi Hirgisiyn Hooloy bölgesinde gerçekleştirilmiş kazıda üzerinde runik yazısı olan çatı kiremidi bulunmuştur.

12 hayvanlı takvimdeki anlamıyla kullanılması söz konusudur. Moğol bilim adamları Ts. Battulga ve A. Ochir, söz konusu yazıt üzerine yapılmış araştırmalara göre şöyle açıklamışlardır: “Moğolistan ve Yenisey Bölgesindeki runik harfli yazıtlarda woI (yont) sözcüğü, ‘atlar ve at sürüsü’ şeklinde yani çokluk anlamında sıklıkla kullanılmış olduğu sonucuna ulaşmak daha akla yatkın durmaktadır.” Aynı araştırmacılar, daha ileri tarihli kaynaklara, lügatlere bakarak bu görüşten emin olarak “Kaynaklara, lügatlere göre bahsettiğimiz sözcüğü, çok eski tarihlerde Türk topluluklarının ‘at yılını’ woI (yont~ yunt) olarak ifade etmiş olduklarını kanıtlamaktadır.”⁷ fikrini ileri sürmüşlerdir.

Moğolistan’daki runik harfli yazıtlardan sadece “Hirgisiin hooloi” yazıtında *yunt* woI sözcüğünün 12 hayvanlı takvimdeki anlamında kullanılması söz konusudur. Oysa runik harfli yazı sistemini kullanan söz konusu at yılında, o tarihlerde mühim bir olay olmamıştır yahut söz konusu kullanımın bu durumla bir ilgisi olmayabilir.

Ancak Uygur Dönemi’ne ait Uygur harfli yazı sisteminin kullanıldığı Uygur hukuk vesikalarında *yund yıl* yani at yılı anlamındaki sözcük grubunun toplamda sekiz kere yer aldığını belirtmek gerekmektedir.

Söz konusu sözcüğün ortaya çıkışı hakkında araştırma yapan bilim adamı Denis Sinor, kendi görüşlerini ilk kez ortaya koymuştur. O; Kaşgarlı Mahmut’un *Divānu Lugāti t-Türk* adlı eseri ve *Kutadgu Bilig* gibi Orta Türkçe Dönemi kaynakları dışında Leiden’in sözlüğü (*Leiden Glossary*), *Irk Bitig* gibi kaynaklarda da “yunt” kelimesinin mevcut bulunduğunu açıklamıştır. Sarı Uygurlar (Yellow Uyghur), at gübresini (horse dung) yuntak ~ yondak ~ yindak olarak adlandırmaktadırlar; aynı zamanda bu sözcük Moğolcada da “jondu” olarak mevcut bulunmaktadır. Sinor ayrıca yont < *yon at yani yon + at sözcüğünün ortaya çıkışını Samoyedce olduğu şeklinde bir görüş ileri sürmüştür.⁸

Denis Sinor; “Because of the temporal and spatial limitations of the area in which Turkic yunt occurs, we cannot consider this word common-Turkic. Although attested from the 8th century, its use, by then, was clearly limited to calendars and other ‘scholarly’ works, and it does not seem that the word was ever used in current speech to refer to a horse. As the word is known to all Samoyede dialects, in which it is the standard expression for the horse, one

⁷ A. Oçir - Ts. Battulga, “Hirgisiin hooloyin dörvöljüngiyn maltagaas oldson deevriin vaar deerh biçees”, *Acta Mongolica*, Vol. 11 (366), Ulaanbaatar YB. 2011, s. 38-41.

⁸ Denis Sinor, “Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples”, *Central Asiatic Journal*, Volume X, Nos 3-4, December 1965, Proceedings of the VIIth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference 29 Augustus-3 September 1964, Wiesbaden, p. 309-312.

can safely assume that originally yunt was a non-Turkic, non-Altaic word, used in the geographical area-probably in the Sayn-region-where Turks and Samoyedes, or better, the ancestors of these two peoples cohabited well before the time our earliest Turkic texts were written.”⁹ olarak görüşlerini açıklamıştır.

Yaşayan Türk lehçelerinden sadece “Türkiye Türkçesi: at, yılık; Kazak Türk lehçesinde: at, jılık; Tatar Türk lehçesinde: at, yılık; Kırgız, Özbek, Azeri Türk lehçelerinde: at”¹⁰ şeklini almış olması göz önüne alındığında belki de “woI (yont~ yunt)” kelimesinin sadece 12 hayvanlı takvimdeki anlamı için kullanılmış iken Türk topluluklarının bu takvimi kullanmayı bıraktıktan sonra kelimenin de unutulmuş olduğu görüşü pek yerindedir.

Bununla birlikte *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser dışında Klasik Eski Moğol metinlerinden önceki kaynaklarda bu sözcük mevcut değildir.

Moğolların Gizli Tarihi adlı eserin 174. kısmında geçen şu ifadelerde;

“... morin unu’atan modun nemüreten bolba tede ani ese ire’esü otcu morin-u *junda’ul* metü qormailaju a[b]cirat-je bida tede’er-i ...” Moğol âlimi Prof. Dr. Çoimaa Şarav

... *Morin unaatan*

Modon nömörtön bolov, ted

Anıg es irvees

Odoc, morini cunduul met

Hormoile avçramui ze, bid medgeeriig ... yani “cunduul (junduul)” sözcüğünü “at gübresi”¹¹ olarak açıklamıştır.

Bu bilgidен hareketle bu sözcüğün; Eski ve Orta Dönem Moğol dillerinde “at” manasında olmadığını, buna karşın “at gübresi” manasını almış ve bu bakımından bir değişiklik yaşamış olsa da kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda Moğolcada “homool” yani “at gübresi” manasına gelen kelime mevcut olmasına rağmen, “junduul” kelimesinin de kullanılmaya devam edilmesi dikkatimizi çekmektedir. Bir başka örnek olarak *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserin 234. kısmında geçen;

⁹ Denis Sinor, “Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples”, *Central Asiatic Journal*, Volume X, Nos 3-4, December 1965, Proceedings of the VIIth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference 29 Augustus-3 September 1964, Wiesbaden, p. 312

¹⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, II*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 32-33.

¹¹ Ş. Çoymaa, *Mongolin nuuts tovçooni ertniy üg hellegiyn taylbartay şine hörvüüleg*, Ulaanbaatar 2011, s.120

Dödei çerbi daran ac, ordın hoinoos

Hog itec

Homool tülc yavtguai” *hemeen zarlıg bolov* şeklindeki ifade “büyük göçler yapılırken arkada bırakılıp, geç kalanları toplayarak gidin” anlamını taşımaktadır. “itec” -etec sözcüğü “toplamak, bir araya getirmek” manasında Köktürkçede mevcut bulunan bir “ite” kelimesiyle aynı anlama gelmektedir¹² şeklinde Prof. Dr. Çoimaa Şarav tarafından açıklanmıştır.

Bu bilgilerden hareketle Moğolcada “homool” yani “at gübresi” sözcüğü yaşıyorken Köktürkçedeki “at” kelimesinden türeyen “jund-uul” kelimesinin de kullanımının devam etmesi oldukça dikkat çekmektedir.

Eski Türklerde 12 hayvanlı takvimin kullanılması ihtiyacı duyulmasının nedenini Soğdların kültürel etkisi olarak yorumlayan bilim adamları da vardır. Onun için söz konusu takvimde yer alan hayvanların adlarının kökenini, Eski Soğdca ve Eski Farsçada aramanın daha mantıklı olduğu görüşünde bulunanlar çoktur. Belki de wol (yont ~ yunt) kelimesinin Eski Türkçe ve Eski Moğolcaya geçmiş yabancı kökenli bir kelime olabileceği görüşü mümkündür. Köktürkçeden başlayarak asıl yani öz Türkçe “at” kelimesi mevcut bulunurken neden wol (yont ~ yunt) kelimesinin kullanılması tercihinde bulunulduğunu açıklayabilirsek 12 hayvanlı takvimdeki on iki hayvan adının yabancı dillerden, kültürlerden alınmış olduğunu, bir başka deyişle bu sözcüğün yabancı kaynaklı olduğunu kanıtlayabilmek çok yerinde olacaktır. Durum böyleyken Prof. Dr. Denis Sinor’un bu sözcüğün Samoyedçeden geldiği şeklindeki görüşte bulunması yerinde değil, şüpheli durmaktadır çünkü göçebe hayatı yaşayan toplulukların savaşlarda ulusal güvenlik ve ekonomi açısından çok önem taşıyan “Moğ. aduu, mori; T. at”-ı, özellikle ata az ihtiyaç duyan, daha az sayıda ata sahip olan halklardan “isim alması, onu kullanmış olması” ihtimali çok daha azdır, hatta hiç yoktur diyebiliriz. Göçebe hayatı sürdüren toplulukların hayvan adlandırmaları çok eskiye dayanan bir kültür olduğu için herhangi bir değişikliği yaşamak ve başka ulusların, başka toplulukların hayvan adlarını doğrudan ana dillerine almasına örnek teşkil edecek kullanımların örneği çoktur. Bunun bir örneğini “tovçag” sözcüğü oluşturmaktadır.

“At”, eskiden beri göçebe toplulukların bir yere gidip gelmek için en güvenli ve en hızlı aracıdır. Göç etmek ve askerler açısından en mühim, en çok ihtiyaç duyulan şey olması dolayısıyla diğer hayvanlardan daha çok önemsenmiş ve gerekli görülmüştür. Bunu Köl Tigin Yazıtı’nda görebildiğimiz gibi onun cesaretini övmenin yanı sıra binip savaşa katıldığı atlarının renginden

¹² Ş. Çoymaa, *Mongolin nuuts tovçooni ertniy üg hellegiyn taylbartay şine hörvüüleg*, Ulaanbaatar 2011, s.196

de tek tek, ayrıntılı olarak yazıt metinlerinde bahsedilmiştir. Örneğin *aq atin binip tægmiş (beyaz atına binip savaşa katıldı)* Klt.E40; *ol at anta tüşdi (O at orada düştü, öldü)* Klt.N4 vb. ifadelerde atlarla iliği kısımlarda net olarak tasvir yapılmıştır. Köl Tigin, Bilge Kağan ve Köli Çor Yazıtlarında kişilerin bindiği atların renginin çok ayrıntılı bir şekilde verilmesi bu hayvanı önemseyen kültür, gelenek, bakış açısıyla ilgilidir. Özellikle *idil aqin binip oplayu tegip...* (“beyaz atına binip saldırıya giriyor...”) Klch.19; *Köl Tigin az yayızin binip tegdi* (“Köl Tigin az yağızına binip hücum etti”) Klt.N7-8 gibi ifadelerde, atlardan bahsedilirken “at” kelimesi doğrudan yer almamış, atın rengiyle adlandırılarak yazılmıştır.

qony(~ *qony*) EoK (~Eox) Shne.uW9; Shne.uC; Kt.E12; Blg.q E11;

Moyun Çor Yazıtı’nda koyun kelimesi, *qony*(~ *qony*) EoK (~Eox) olarak iki ayrı şekilde yazılmış ancak yazımı her ne şekilde olursa olsun 12 hayvanlı takvimdeki yıl adını belirtmek için (Shne.uN9; Shne.uW2; TrtE9) ve hayvan adı (Shne.uW9; Shne.uC) olarak kullanılmıştır.

Yapılan araştırmalarda genellikle Köktürklerdeki koyun ile ilgili inançlara dair izler fazlasıyla mevcut bulunmaktadır. Örneğin Şiveet Ulaan mozolesinde bulunan taş koyun heykelleri, Bilge Kağan kazısında bulunan kurban edilmiş koyunun bütün kemiği gibi arkeolojik ve tarihî pek çok eserden bahsedilebilmektedir.

Diğerleri ise şu şekilde sıralanabilir:

böri iRub Moğ. çono; *T. kurt* Kt.E12; Blg.q E11; Del.u I2;

buqa axv Moğ. buh; *T. boğa* Tunyk. 5-6;

irbiç cBRi Moğ. irves; *T. panter* Tht.g;

käyik qJq Moğ. buga; *T. geyik* Tunyk.8;

kis Siq Moğ. bulga; *T. samur* Blg.q N11-12; Blg.qS12;

qulan nloK Moğ. hulgan; *T. yabani at* Del.u I2;

sïrun noXiS Moğ. maral \buga\; *T. geyik* Blg.q+W5;

tabisyan nXsvT Moğ. tuulai; *T. tavşan* Tunyk.8;

täbi ibt Moğ. temee; *T. deve* Tunyk. 47-48; Del.u I2;

täyän WJt Moğ. herem (tarvaga?); *T. sincap* Blg.qN11-12;Blg.qS12; (marmot?);

tonuz gWoT Moğ. bodon gahai; *T. hınzır ya da yabanî domuz* Klch.E6;

yegär RGJ Moğ. zeer; *T. ceylan* Klch.E6;

Bazı hayvan adları, sadece insan adı ya da unvanı belirtmek için kullanılmış biçimdedir. Örneğin bars srv “kaplan” Kt.E20; Blg.q 16-17; sġpa aP \ “eşek yavrusu” Trt.N3; tay IT “at yavrusu” Blg.qS10-11; Shne.uE5; Shne.uN11; Tes.S4; Trt.N3; TrtW6; toġa aWoT “panter vaşak ?” Blg.qE31; Kt.N7 vb. Ancak bu çalışmada özel isimler üzerinde tek tek, ayrıntılı biçimde durulmayacaktır.

böri iRub yani “kurt” kelimesi hakkında birçok araştırma yapılmıştır. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı kitabın 1’inci kısmında “çingis qahan-nu huja’ur de’ere tenggeri-ece jaya’atu töreksen börtö çino aju’u”¹³ şeklindeki bir ifadede geçmektedir. Böri kelimesi, Moğolcanın “bört / tsagaan tsaivar öngönd oroltson har bor tolbo (beyaz ve açık renk katılmış koyu kahverengi, siyahlık)” ile bağlantılı olarak “börtölzöh (çok uzakta olan şeyin çok net, açık, belirgin görünmemesi)”, “börtiih (net bir şekilde görünmeme durumu)” gibi fiillere ulaşabilmekteyiz. Çağdaş Moğolcada yer alan “harui bürii” sözcük grubunu, “gri rengi ve gözle çok zor görünen, hiç belli olmayan bir şeyi ifade edebilmek için ortaya koyulmuş” fiil olarak açıklamak yerinde olmaktadır. Köl Tigin Yazıtı’nın doğu yüzünde de “qanġm qayan süsi böri teg ermiş” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu ifadeyi, “Kağan babamın askeri kurt gibiydi” olarak günümüz Türkçesine uyarlayabilmekteyiz. Bu sözcük; Azerbaycan Türkçesinde “gurd”, Türkmenistan Türkçesinde “gürd”, Kazakistan, Özbekistan Türkçelerinde “börä”, Başkurt ve Tataristan Türkçelerinde “büri”, Kırgızistan Türkçesinde “börü”, Doğu Türkmenistan Türkçesinde “börä” şekillerini almış ve böylelikle kullanımlarını devam ettirmektedir.¹⁴ Moğol bilim adamı Ts. Şagdarsüren; Moğolcada bulunan “tsöövör” kelimesini “tsöö-vör” olarak tahlil etmekte ve “tsöö-” isim gövdesini Kırgızistan Türkçesinde mevcut olan “çöö”, Toflap dilindeki “şöö” kelimelerine dayandırarak “kurt” kelimesinin akraba sözcükleri olduğu görüşüne ulaşmıştır. Ancak “-vör-” ekinin Eski Türkçedeki “böri” yani “kurt” anlamına gelen sözcük olduğunu ileri sürerek Moğolcada bulunan “tsöövör çono” sıfat tamlamasının aslında anlam bakımından “kurt-kurt-kurt” yapısında olduğunu açıklamıştır.¹⁵

buqa axv sözcüğü, Moğolcada buh (boğa) anlamına gelir. Tonyukuk Yazıtı’nda, “turuq buqalı sāmiz buqalı ġraqda bolsar sāmiz buqa turuq buqa teyin bilmāz ārmis teyin anča saqġntġm” ifadesinde yer almaktadır. Bu cümleyi bilim adamları, “zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye

¹³ I. de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington 1972, p.13.

¹⁴ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, II*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 519.

¹⁵ H. Luvsanbalan - Ts. Şagdarsüren, *Mongolçuudın üseg biçig, üg hellegiyn tüüh garlaas*, Ulaanbaatar 1986, s. 120.

öylece düşündüm.” şeklinde neredeyse hemfikir olarak günümüz Türkçesi-ne aktarmışlardır. Bu cümlede geçen her bir sözcük, dil bilimi açısından çok değer taşıyan önemli birer kanıt ve edebî açıdan da oldukça zengin bir ifade olarak kabullenilmiştir.

irbiç cBRi sözcüğü, Moğolcada “irves” (panter) anlamına gelir. Bu sözcük; 2006 yılında Bayan-Ölgii vilayeti, Altantsögts ilçesinde yer alan “Teht” Nehri civarında bulunan bir yazıtta mevcuttur.¹⁶ Başka eserlerde mevcut olmayan bu runik yazıt, Türkoloji ve Mongolistik çalışmaları için oldukça önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

täbi ibt sözcüğü, Moğolcada da “temee” (deve) anlamına gelir ve Moğolistan’daki runik harfli yazıtlarda iki kere geçmektedir: 1. ibtiRG *ägri* täbä (Tunyk.48) ve 2. ibtitil *alî äti* täbi (Del.u I2). Bunu Moğol bilim adamı Ts. Battulga, “Moğolların ‘yabani deve (Camelus ferus)’ olarak adlandırdığı deve türünü, Türkler ‘alîäti täbi’ diye adlandırmışlardır ve bu durum olumsuz değildir. Bu adlandırmayla önceleri deveyi (Camelus bactrianus) abtiRG *ägri* täbä diye adlandırdıklarını kanıtlıyoruz. Bunun için yabani deveyi (Camelus ferus) ibtitil *alî äti* täbi diye adlandırmışlar şeklinde bir görüşe ulaşma imkânı vermektedir.” diyerek kendi görüşünü ortaya koymuştur.¹⁷

täyänWJt kelimesini; Bilge Kağan Yazıtı’nı araştıran bilim adamları, bu sözcüğün yazıtta “sincap” anlamında kullanıldığı görüşünde hemfikir olmuşlardır. Bu hususta, Türk bilim adamı Erhan Aydın bir çalışmasında söz konusu kelimenin “marmot” anlamında olabileceği fikrini sunmuştur.¹⁸ Ancak biz bu hususta, yazıtın genel konusuna dayanarak Moğolistan coğrafyasında eskiden bulunmayan, yabani ülkelerden getirilen bir tür tüylü hayvan derisi olduğu görüşündeyiz.

toŋuz gWoT “yabanî domuz” kelimesi; Köli Çor Yazıtı’nda, avcılık bahsinde geçmektedir. 12 hayvanlı takvimde, domuz sözcüğü *laγzin* ngXl ~ nizXl şeklinde iki farklı yazımda geçmektedir. Ancak avcılık söz konusu olduğunda farklı isim kullanılması bizim dikkatimizi çekmektedir. *laγzin* ngXl yazılışı hakkında Moğol bilim adamı M. Şinehüü, “... Moğolca yazı dilinde *ᠬᠠᠭᠢ* (megji) -dişi domuz anlamına gelen kelime ile Köktürkçede mevcut olan kelimenin anlam ve ses bakımından çok benzerlik göstermekte ancak eril dişil cin-

¹⁶ Ts. Törbat - Ts.Battulga - N. Bayarhüü - T. İderhangay, “Tehtiyin golın runi biçees”, *ActaHistorica*, Tom. VII, fasc. 1, Ulaanbaatar 2006, s. 5-9.

¹⁷ Ts. Battulga, *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд, Төргүүн devter*, Ulaanbaatar 2005, s. 147.

¹⁸ Erhan Aydın, “Bilge Kağan Yazıtında Geçen *kök teyeŋ* Hayvan Adı Üzerine”, *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 347-356.

siyet bakımından tek bir farkı vardır.” şeklinde açıklamıştır.¹⁹ Biz, bu görüşte hemfikiriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Moğolistan’daki runik harfli yazıtlarda toplam 23 tane hayvan adı yer almaktadır. Bunlar dil, tarih ve kültür açısından oldukça mühim belgeler olma özelliği taşımaktadır. Biz, bir sonraki çalışmamızda tüm hayvan adları üzerinde tek tek durup inceleme yapmak ve bu konuda yapılacak olan diğer çalışmalara da ışık tutmak amacıyla olduğumuzu bildirmek isteriz.

Kısaltmalar:

Blg.q	Bilge Kagan Yazıtı
Choir.	Çoyr Yazıtı
Del.uI	1. Del-Uul Yazıtı
Del.uV	5. Del-Uul Yazıtı
Hul.a	Höl-Asgat Yazıtı
Hrgs.kh	Hirgisiin Hooloi Yazıtı
Klt.	Köl Tigin Yazıtı
Klch.	Köli Çor Yazıtı
Ong.	Ongi Yazıtı
Shne.u	Mogoin Şine Us Anıtı yani Moyun Çor Yazıtı
Suj.d	Suujiin Davaa Yazıtı
Tes.	Tes Yazıtı
Thr.ch	Taihar Çuluu Yazıtı, Kuzey Tamir Yazıtı
Tht.g	Teht Nehri Yazıtı
Trt.	Tariat Yazıtı
Tunyk.	Tonyukuk Yazıtı

¹⁹ M. Şinehüü, *Tariatın orhon biçgiyn şine dursgal*, Ulaanbaatar 1975, s. 154.

KAYNAKLAR

- Ariyajav, B. - B. Azzaya, “Üher Jil Biçsen Ertii Negen Biçees (Uridçilsan Sudalgaa)”, *Oyuni helhee*, AMMST, Boti I(11), fasc., Ulaanbaatar 2014, s. 233-234.
- Aydın, Erhan, “Bilge Kağan Yazıtında Geçen kök teyey Hayvan Adı Üzerine”, *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Bilkent Üniversitesi*, Ankara 2006, s. 347-356.
- Azzaya, B., Tariatın Biçeesnee Tohioldoh Negen Helleg, *Gadaad hel soyol sudlal*, MUİS, GHSS, EŞB, Boti 387(17), Ulaanbaatar 2013, s. 9-16.
- Battulga, Ts., *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud, Tergüün devter*, Ulaanbaatar 2005.
- Çoymaa, Ş., Mongolın Nuuts Tovçoonı Ertiiy Üg Hellegiyn Taylbartay Şine Hörvüüleg, Ulaanbaatar 2011.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, II*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.
- Luvsanbaldan, H. - Ts. Şagdarsüren, *Mongolçuudın Üseg Biçig*, Üg Hellegiyn Tüüh Garlaas, Ulaanbaatar 1986.
- Oçır, A. - Ts. Battulga, “Hirgisiyn Hooloyın Dörvöljingiyn Maltlagaas Oldson Deevriin Vaar Deerh Biçees”, *Acta Mongolica*, Vol. 11 (366), Ulaanbaatar YB. 2011, s. 38-41.
- Rachewiltz, I. de, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington 1972.
- Sinor, Denis, “Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples”, *Central Asiatic Journal*, Volume X, Nos 3-4, December 1965, Proceedings of the VIIth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference 29 Augustus-3 September 1964, Wiesbaden, p. 309-312.
- Şinehüü, M., *Tariatın Orhon Biçgiyn Şine Dursgal*, Ulaanbaatar 1975.
- Törbat, Ts. - Ts. Battulga - N. Bayarhüü - T. İderhangay, “Tehtiyın Golin Runi Biçees”, *Acta Historica*, Tom. VII, fasc. 1, Ulaanbaatar 2006, s. 5-9.
- Tsevel, Ya., “Mongol Helniy Tovç Taylbar Toli, Üg, utga, jişee, taylbar, havsralt tergüütüniig nemj hyanasan”, (Ts. Şagdarsüren), Ulaanbaatar 2013.
- ウイグル 文契文約書集成・著者 山田信夫・編者 小田壽典・P.ツィーメ・梅村 坦・森安孝夫・大阪学出版会 (Nobuo Yamada, Sammlung Uigurischer Kontrakte, Band II(Band I-III), Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press), 1993, p.83.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ АҚЫН-ЖАЗУШЫ ТІЛ СӨЗДІГІН ЖАСАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Н.НУРЖАНОВА

*Ж.К.ОТАРБЕКОВА**

Кіріспе

Ғалымдардың пікірі бойынша: «Әуел бастан, ұстанымдық тұрғыдан міндетті түрде білуіміз қажетті ақиқат нәрсе – жеке ғылым саласы ретіндегі лексикографияның диалектикалық тұрғыдан қоснегізділігі. Бір жағынан, лингвистикалық пәндердің қатарындағы жеке ғылыми пән бола тұра, екінші жағынан, ол адамзат қауымына қажетті тіршіліктің алуан түрлі салаларын қамтитын әмбебап әдіснамалық (методологиялық) ғылым болып табылады. Сөздіксіз математика, информатика, мәдениеттану, т.б. ғылым салаларында зерттеу жүргізу мүмкін емес. Яғни сөздіктер, В.В.Дубичинскийдің жазуы бойынша, жекелеген ғылым салалары үшін ең негізгі бағдарламалық дереккөздер жиынтығы болып табылады. Сол себепті қазіргі әлемдік және отандық лингвистер лексикографияны синтетикалық ғылым деп санайды¹. Ю.Д.Апресяның айтуынша, «Қазіргі кезеңдегі бүкіл лексикографияны айқындайтын басты белгі – оның кең мағынада алғандағы филология мен мәдениеттің синтезі болуында»². Қазіргі кезде лексикография түрлі-түрлі салаларда: аударма, ана тілі мен шетел тілін оқыту, компьютерлік жүйе, ақпараттық іздеу жүйесі, мәдениеттаным, этнография, кәсіби тілдесім мәселелері, әлеуметтану, психология, т.б. салаларда кең қолданылады.

Алайда, қазіргі кездің өзінде сөздік түзу ісінде аса мәнді, маңызды ғылыми негіздің бар екендігіне жөнді назар аударылмай келеді. Бір кездері академик Л.В.Щерба бұл туралы: «біздегі маман лингвистердің сөздік түзу ісіне деген елеушілікке, менсінбеушілікке

¹ Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. М., 2009. С. 9.

² Апресян Ю.Д. Лексикографическая концепция НБАРСа // НБАРС. Т.1. М., 1993. С.6-17.

толы көзқарасында зор кемістік, үлкен қателік бар деп ойлаймын. Осы ойларына бекем болғандықтан олардың ешқайсысы ешқашан да бұл жұмыспен айналысқан емес. Бұрынғы кездері бұл іспен азғантай тиын-тебен үшін жұмыс жасайтын, ешқандай арнайы кәсіби даярлығы жоқ кездейсоқ адамдар айналысатын еді. Бұл істің еш жөн-жосықсыз сөздікті «құрастыру» ісі болып аталып кетуі, бәлкі осы жағдайға байланысты орын алған болар. Шындығында, біздің лингвистеріміз де, әсіресе біздің сөздікті «құрастырушы» мамандарымыз да бұл жұмыстың ғылыми сипатта болуы қажеттігін, сондықтан бұл істің дайын элементтерді механикалық түрде салғастырудан ғана тұрмайтынын байқай алмады» деген еді³.

Негізгі бөлім

Ұлы ақындар мен жазушылар сөздігіне деген қажеттілік өте ерте заманда-ақ пайда болды: б.з.д. III ғасырдың өзінде Көне Грецияда Гомер шығармаларының сөздігін түзген, олар қолданыстан шығып қалған сөздердің мағыналарын түсіндіретін құрал ретінде қызмет еткен.

XI ғасыр ақыны Асади Туси құрастырған “Лұғат-и фурс” сөздігінде Қорасан [қазіргі Әзірбайжан жерінде – Б.Н.] мен Орта Азияны мекендейтін ақындардың тіліндегі түсінуге қиындық тудыратын сөзқолданыстар қарастырылатын болса, Хиндушах Нахчиванидің “Сихах ал-фурс” атты сөздігінде Фирдоуси, Рудаки, Руми, Саади тәрізді ақындар тіліндегі сөздердің мән-мағынасы түсіндіріледі. Ал XIII-XV ғасырлар аралығында Үндістан жерінде түзілген парсы фархангері негізінен Фирдоусидің “Шахнамесін” түсініп оқуға қажетті оқу құралы қызметін атқарған. Ең бастысы, ортағасырлық парсы түсіндірме сөздіктерін жасаған авторлардың басым көпшілігі ақындар болған. Яғни парсы тілдес ақындар өздерінен бұрын жасаған ұлы ақындардың зертханасын зерттеп, олардың шығармаларындағы мағынасы оқырманға түсініксіз бола бастаған лексика-фразеологиялық бірліктерге түсіндірме беріп отырған. Мұның өзі поэтикалық сөзқолданыс мәнін терең ашуға жағдай жасайтын, жалпы жұртшылықтың поэтикалық білігін көтеретін фактор еді. Бұл тәрізді игі дәстүрдің өз жемісін берері анық. Мысалы, қазіргі кездегі ирандықтар X-XV ғасырлардағы классикалық парсы поэзиясының барлық үлгілерімен мектеп қабырғасында-ақ жете таныс болып, Саади, Хафиз, Омар Хайям, т.б. ақындардың шығармаларын жатқа айтатын көрінеді⁴. Осылайша, ақындар шығармаларының өзі тәрізді ақындар тарапынан дәстүрлі түрде зерттеліп отыруы, поэтикалық

³ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. С.308.

⁴ Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии (Словник). Л., 1973. Стр.74.

әдіс-тәсілдердің үнемі жетілдіріліп отыруы шығыс поэзиясының айрықша дамуына мүмкіндік тудырды. Неміс халқының ұлы ақыны Гётенің “шығыс поэзиясында жеті жарық жұлдыз бар. Солардың ең осал дегені менен әлдеқайда жоғары” деуі бекер емес-ті.

Әр елде жазушы тілі сөздігін жасаудың тәжірибесі бірқатар мәселелерді алға қойып отыр. Бұл сөздік белгілі бір жазушы өмір сүріп, еңбек еткен дәуірдің тілдік жағдайын қаншалықты шынайы бейнелей алады? Ол жазушы тілінің стильдік ерекшеліктерін қалай тіркейді? Сөздікке лексиканы іріктеп алу өлшемдері қандай? Іріктелген материал қалай өңделеді? Осындай сұраулар жазушы лексикографиясының жалпы теориялық мәселелеріне алып келеді.

Ең алдымен, аталған мәселені талқыламас бұрын онымен байланысты жалпы ұғымдарды анықтап алу қажет. Бірінші кезекте жазушының «тілі» мен «стилі» ұғымдарын нақтылау қажет. Жазушы тілін біз жалпыхалықтық тіл негізінде жасалған жеке-дара, реалды тілдік әрекет деп түсінеміз. Тілдік жүйенің жеке тілдік тұлғаның санасында өмір сүретін шағын үлгісі идиолект деп аталады. Оның жалпыхалықтық тілден түбегейлі айырмашылығы болмайды. Өйткені біздің әрқайсымыз өзіміздің қандай да бір тілімізде емес, жалпыға ортақ, жалпыхалықтық ұлттық тілде сөйлейміз. Бір жағынан, жазушы жеке индивидуум ретінде жалпыхалықтық тілді меңгереді. Бірақ «тіл жазушыны меңгереді» деуге де болады, өйткені тіл жазушыдан өзінің табиғатына тән заңдылықтарды сақтауды талап етеді, сөзді қолданудың қалыптасқан нормаларына бағынуға мәжбүр етеді. Әйтсе де, жазушы белгілі бір дәрежеде жасампаздық қызмет атқарады. Өз еңбектерінде ондаған, жүздеген сөздерді жалпы айналымға түсіреді. Әдеттегі сөзді тура және ауыспалы немесе дағдыдан тыс мағынада қолданады, оған жаңа мән-мағына береді де, ол мағына жалпы қолданыста бекиді. Нақты идиолектілердің белгілі бір тілдік ерекшеліктері болады. Мысалы, белгілі бір сөздің көп қайталануы, ерекше синтаксистік айналымға түсуі, дағдыдан тыс мағынада жұмсалуды, т.б. Мұндай ерекшеліктер жеке сөйлеу стилінің көрсеткіштері болып табылады. Дәлірек айтқанда, мұны жазушының жеке сөйлеу стилі деген жөн болар еді. Бірақ, қалыптасқан дәстүрге орай жазушы тілінің ерекшелігі «жазушы тілі» аталып жүр. Оның үстіне, жазушы тілі де арнаулы кәсіби тілдердің біріне жатады. Сол себепті жазушы стилі жазушы тілінің жеке мәселелерінің бірі ретінде, оның құрамына кіреді. Біз де осы дәстүрді ұстанып отырмыз.

Жалпы стиль, оның ішінде жазушы стилі оның тілдегі бейнелеуіштік құралдар жүйесін қолдануымен байланысты. Жазушы стилін зерттеушінің

міндеті осы жүйені тауып, оны талдап, сипаттауында. Жазушы тілінің сөздіктері осы жүйенің жалпы және жеке деңгейлерін бейнелеу мен зерттеудің бір тәсілі болып табылады. Бірақ, мұндай сөздіктерді құрастыра отырып, лексикографтар жазушы тіліндегі жалпы және жеке мәселелерге кезігеді. Олардың алдында жазушы тіліндегі жекелеген ерекшеліктерді қалай бейнелеу керек – оларды жеке көрсету керек пе әлде жалпыхалықтық тіл аясында сипаттау керек пе деген сұрақ тұрады.

Авторлық сөздіктердің көпшілігі – жалпы әдеби тілден ақпарат беретін сөздіктер, өйткені жазушының тілдік жүйесі белгілі бір дәуірдің әдеби тілін бейнелейді, олар, сондай-ақ, жалпы әдеби тілдің семантикалық-стилистикалық және басқа да мүмкіндіктерін іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл жөнінде Л.С. Ковтун былай дейді: « Жалпы халықтық тіл жеке сөйлеу тілі арқылы көрініс табады. Сондықтан әрбір нақты типтік жағдайдың өзінде жазушының жеке тілдік ерекшеліктерін көрсететін сәттер болады. Сондай ерекшелікті танып, сипаттай білу - жазушы сөздігінің мақсаты»⁵. Осы ойды дамыта отырып, О.И. Рак мынаған көңіл аударады: «жазушының сөз қолданысын байқауға қажетті лексика неғұрлым кең мағыналы әрі бейтарап болса, зерттеушінің жазушы тіліндегі жеке және жалпыхалықтық, узуальды немесе окказиональдық қолданыс туралы тұжырымдары соғұрлым объективті, шынайы болады»⁶. Осы жағдайда Р.А.Будаговтың әр түрлі тарихи дәуірдегі жалпы мен жекенің арақатынасы туралы ой-тұжырымдарын да еске алу қажет. Оның пікірінше, орта ғасырларда жазушы тіліндегі ерекшелік әлсіз көрінді. Сондықтан әдеби тіл менен сол кезеңдегі көркем шығарма тілін ажырату, олардың арасын бөлу оңайға соқпады. Жаңа заманда жазба әдебиет дәуірлеп, ірі шығармашыл тұлғалардың пайда болуымен байланысты, әдеби тіл мен ұлы жазушылар тілін ажырату өзекті мәселеге айналды. Өйткені жазушылар мен ақындар жаңа заманның әдеби тілін қалыптастыруға белсене қатысып, оның одан әрі дамуына ерекше ықпал етті⁷. Осылайша, бірте-бірте ақын-жазушы тілі мен әдеби тіл арасында айырма табу қиынға айналып, әдеби тіл нормасын жақсы ақын-жазушының тілімен тең қою орын алды. Бірақ жазушылар норманы жиі-жиі бұзып, өздерінің төлтума қолданыстарын, қайталанбайтын бейнелеу құралдарын жасай бастады. Осының салдарынан әдеби норма ұдайы қозғалыс пен өзгеріс үстінде болды.

⁵ Ковтун Л.С. О специфике словаря писателя // Словоупотребление и стиль М.Горького. Л., 1962. С. 12-31.

⁶ Очерки лексикографии языка писателей. Двухязычные словари./ Под.ред. А.В.Федорова. Л., 1981. 160 с.

⁷ Будагов Р.А. Индивидуальное в языке и стиле художественной литературы как историческая категория // Филологические науки. 1962. №3. С.3-16.

Қазір ғалымдар ақпараттық сөздіктер арасындағы ең маңыздысы - жазушы сөздігі деген ортақ пікірге келді: «Әдеби ескерткіштің сөздігі мен классик жазушының толық сөздігі ғана ғылыми құнды болып табылады, олар кез келген сұранысқа жауап бере алады, кез келген зерттеу немесе анықтамалық қажеттілікті қанағаттандыра алады»⁸. Жазушы шығармаларының толық түсіндірме сөздігі «жүйелі, дәуірге сай, құжаттық тұрғыдан сенімді дерек көзі» болып табылады. Алайда, аталмыш сөздіктерде жүйелі және жүйесіз грамматикалық тұлғаларды бейнелеу мәселесі даулы болып табылады. Жазушыда жекелеген жұрнақтар мен жалғаулардың ерекше қолданымы кездеседі. Оларды сөздікте қандай түрде тіркеу қажеттігін анықтап алу қажет.

Ағылшын тіліндегі ұлттық лексикографияның бастауы VIII ғасырдың басына кетеді. Тұңғыш жазушы анықтамалықтары Англияда Еуропаның өзге елдерінен көп бұрын, XVI ғасырдың орта тұсында пайда болды. Ағылшын лексикографиясының теориясын зерттеуші Т.Хайаши өз еңбегінің алғашқы бетінде қайта өрлеу дәуіріндегі аударма лексикографияның теориялық негіздері туралы айта отырып: «XVI ғасырдың басында ағылшындар үшін лексикография жаңа ғылым саласы ретінде, әрі тілдерді үйренуге қажетті практикалық құрал ретінде танымал болатын. Сондықтан ол жаңа тілдерді үйрену мақсатына қызмет ететін сөздіктер мен грамматикалық құралдарға зәру болған кезең болды. Сол кездегі лексикографиялық еңбектерге жасалған шолу сөздік түзу ғылымындағы негізгі екі аспектіні байқатады: 1) Лексикография – сөздік жасау тәжірибесі; 2) лексикография – сөздік жасау теориясы» дейді. Ғалым лексикографиялық қызметке талдау жасай отырып, төрт түрлі факторды атайды: 1) сөздікті жасаушы (лексикограф); 2) сөздікті жасаудың теориясы; 3) сөздікті жасаудың практикасы; 4) сөздік. Ғалымның пікірі бойынша, лексикографиялық еңбектердің барлығы да лексикографтың сөздік жасау теориясын сөздік жасау практикасына айналдыруының, яғни теориялық тұжырымдарды іс жүзіне асыруының нәтижесі⁹. Осы бір деректен-ақ сөздік түзу ісінде сөздікші рөлінің қаншалықты мәнді, маңызды екендігін байқау қиын емес. Сөздік түзуші адамның кәсіби шеберлігі, білім мен білік дәрежесі, оның жалпыфилологиялық, жалпы мәдени танымдық білігінің деңгейі жасалған сөздіктің құрамы мен құрылымынан көрініс табады.

Алғашқы анықтамалықтар Інжілдің (Библияның) ағылшын тіліне аудармасына жасалған сөздіктер болды. Жалпы Інжілдің

⁸ Язикова Ю.С. Слово в языке М.Горького. Горький, 1985. 176 с.

⁹ Hayashi T. The theory of English lexicography. 1530-1791. Amsterdam, 1978.

тарихи ескерткіш ретінде бұрыннан батысевропалық филологтарды қызықтырып келгендігі белгілі. Осы ескерткіш негізінде көне еврей, грек және латын тілдеріндегі мәтіндеріндегі қиын сөздер мен фразаларға түсініктеме беретін алғашқы сөздіктер XII ғасырда пайда болған. Демек, ол анықтамалықтардың басты мақсаты мәтіндегі түсінікке қиын сөздерді түсіндіріп отыру болған¹⁰. Дегенмен, XVI ғасырға дейін Інжілдің ағылшынша жақсы аудармасы болмады. 1525 жылы У.Тиндейл Жаңа Өсиетті (Новый Завет) ағылшын тіліне аударған болса, одан кейін 1535 жылы М. Ковердейл барлық Інжіл кітаптарын латыннан ағылшынға аударған еді. Сонымен бір мезгілде сөздіктер құрастырыла бастады. Оларды жекелеген шығармалардың сөздіктерімен бір қатарға қоюға болатын еді.

Жазушы тілі сөздіктерінің ішінде ағылшын мәдениеті үшін ең маңыздысы У.Шекспир шығармаларының сөздіктері болды. У.Шекспир – ағылшындар үшін орыстың Пушкині мен қазақтың Абайы тәрізді тұлға болғандықтан, ағылшын лексикографиясындағы Шекспир шығармаларының тілі бойынша жасалған сөздіктер тұтас бір дәуірді қамтиды. Алғашқы сөздіктер XVIII ғасырдың соңында шықты. 1787 жылғы белгісіз автордың конкордансында Шекспир шығармашылығында жиі қолданылатын сөздер енді. Ең толығы, барлық сөздердің барлық мағыналары қамтылғаны – 1886 жылғы А.Шмидт сөздігі болды.

XIX ғасырда ағылшын тілді елдер мен Еуропа елдерінде екітілді жазушы анықтамалықтары шыға бастады. Бұлардың қатарында - Шекспирдің шығармалары бойынша жасалған ағылшынша-немісше сөздіктерді, Д.Мильтон өлеңдерінің грекше, латынша, итальянша текстері бойынша түзілген сөздіктерді, ағылшын және неміс тілдеріндегі тарихи ескерткіштердің мәтіндері негізінде жасалған көптеген глоссарийлерді (ағылшынша-немісше, немісше-ағылшынша), 1830 жылғы И.Иост шығарған Шекспир тілінің екітілді (ағылшынша-немісше) сөздігін (глоссарий түрінде) атауға болады. Бұл анықтамалықтардың бәрі де глоссарий түрінде жасалды. 1852 жылы Н.Делиустың «лексиконы» (яғни жазушы тілінің түсіндірме сөздігі) шықты. 1922 жылы Л.Кельнердің сөздігі шықты.

Сөйтіп, еуропа елдерінде XVI-XX ғасырларда жазушы лексикографиясына ден қоюдың артқаны байқалады. Өйткені осы кезең аралығында іргелі тәжірибелік сөздіктер, осы саладағы көптеген

¹⁰ Kirschner C. Concordance Veteris Testamenti Graecae, Ebraeis Vocibus Responsdes. – Francofurti, 1607. – 3 Pt.; Indice et Concordance des choses contenues en la Bible. – Geneva, 1554. – 345 c.

теориялық зерттеулер өмірге келген болатын. Оған мысал ретінде жоғарыда сөз болған Шекспир мен Мильтонның, сондай-ақ, Гетенің шығармаларына арналған сөздіктерді, глоссарийлерді, әр түрлі тарихи ескерткіштерге арналған сөзкөрсеткіштерді (конкорданс), Джойс шығармаларының жиілік анықтамалығын атауға болады. Бұл лексикографиялық еңбектер жазушының әдеби шеберлігін терең түсініп, бағалауға мүмкіндік беретін аса бай материалдар береді¹¹. Олар тілдің тарихы мен сөз шеберінің өзіндік жеке стилін зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей ақпарат көзі (дереккөз) болып табылады. Мұндай еңбектерге деген қызығушылық сөз қадірін түсіне білетін оқырманның өз шеберлігімен халықтың тіл қазынасын байытатын прозаик, ақын, драматург шығармашылығының бастау көзін терең түсінуге деген ұмтылысын танытады.

Кеңес үкіметі кезеңіндегі жазушы лексикографиясының тарихы 1950 жылдары Пушкин тілі сөздігі материалдарын басылымға дайындау ісімен байланысты басталды¹². Бұл жұмыс Г.О.Винокурдың бастамасымен басталып, В.В.Виноградов басшылығымен тамамдалған еді¹³.

Орыс әдеби тілінің қалыптасуында ерекше рөл атқарған ұлы ақын шығармалары бойынша лексикографиялық анықтамалық жасаудың қажеттігі туралы идея Ресейде XIX ғасырдың соңында айтылған еді. Алайда ол жиырмамыншы ғасырдың орта шенінде ғана жүзеге асты. Орыс тіліндегі жазушы лексикографиясында бұған дейінгі кезеңде де біршама тәжірибе болған еді. Алайда, бұлардың сөзтізбе құрамы, тілдік материалға талдау жасаудың тәсілдері мен дәрежесі тұрғысынан айтарлықтай кемшіліктері болды. Олар формасы жағынан түсіндірме сөздікке жақындайтын еді. Салыстыру үшін айтар болсақ, ағылшын тіліндегі жазушы сөздіктері өздерінің пайда болу кезеңінен, яғни XIV ғасырдан бастап, өзге формада, конкорданс формасында жасалды. Соған қарамастан, бұл анықтамалықтардың сөзтізбесі, тілдік материалды талдау әдісі мен толықтығы және басқа да кейбір мәселелер жағынан ерекшелігі болды.

Орыс тіліндегі жазушы лексикографиясының дәстүрлері кеңес дәуірінде шыққан жазушы тілі сөздіктерінің құрылымына әсер етті. Әсіресе Пушкин сөздігі (құрылымы жағынан түсіндірме сөздікке жақын туынды) орыс тілін тарихи тұрғыдан терең зерттеуге арналатын,

¹¹ Fay E. Concordance to the Divina Commedia. N.Y., 1888; Maersberger A. Polybious-Lexikon. – Berlin, 1956. – Bd. I

¹² Словарь языка Пушкина/ Под ред. В.В.Виноградова. М., 1956-1961. Т. I-IV

¹³ Виноградов В.В. Проект Словаря языка Пушкина. –М.-Л., 1949. С.7

сонымен қатар, ол тілді тереңдетіп оқып, үйренуге қажетті құрал ретінде ойластырылған еді. Сөздікті құрастырушылар осы жазушының тілі аясында Пушкин заманындағы орыс әдеби тілінің жай-күйін бейнелеуді мақсат еткен болатын. Осылайша, Пушкин сөздігі жазушы тілінің тұңғыш тарихи сөздігі болып шықты.

Дереккөз таңдаудың маңыздылығын ескере отырып, Пушкин сөздігін құрастырушылар оның 1937-1949 жылдардағы толық шығармалар жинағын негіз етіп алады да, басты сөздерді әліпби тәртібімен береді. Бұл іргелі еңбектің авторлары сөзтізбе құрастыра отырып, өздерінің басты міндеті Пушкин шығармаларындағы барлық лексикалық бірліктерді бейнелеу деп есептеді: «сөздікке қандай грамматикалық топқа жататынына қарамастан, барлық шығармаларда кездесетін сөздер алынды» делінеді.

Қалай болғанмен, Пушкин тілі сөздігі кеңестік және әлемдік лингвистикадағы ірі оқиға болды, тіл туралы - жазушы лексикографиясы туралы отандық ғылымның бастамасын жасады. Пушкин сөздігі Кеңес дәуіріндегі тіл білімінде ғана емес, сол кезеңдегі бүкіл әлемдік тіл білімінде аса ірі, маңызды құбылыс болды. Ол «ғылыми түрдегі жазушы лексикографиясының негізін қалады» деуге әбден болады.

XX ғасырдың 60-80-ші жылдары кеңес одағында жазушы сөздігін жасау теориясында да, практикасында да жандану байқалды. Орыс және кеңестік жазушылардың шығармаларына сөздік жасаумен қатар бұл жылдары украин ақындары мен жазушыларының шығармалары бойынша лексикографиялық еңбектер құрастыру қарқынды жүргізілді. Пушкин сөздігінен кейін түзілуі қолға алынған Горький сөздігі - кеңестік дәуірдегі жазушы лексикографиясының дамуындағы жаңа кезең болды.

Киевте Т.Г.Шевченко сөздігі жасалды, оның авторлары кеңестік жазушы лексикографиясы тәжірибесін, ең алдымен Пушкин сөздігі тәжірибесін пайдаланды, бірақ одан өзгешелігі, Шевченко сөздігінде лексиканың барлық қабаты, ақынның өмірбаянын, қоршаған ортасын, қалыптасу бастауларын, эстетикалық, философиялық, қоғамдық-саяси көзқарасын зерттеуге қажетті географиялық атаулар, жалқы есімдер де қамтылған еді.

Шевченко сөздігін құрастырушылардың алдына қойған мақсаты: лексикасының бүкіл байлығын бейнелеу, авторлық сөзқолданыстарға ерекше акцент жасау, нәзік стилистикалық сәттерін түсіндіру болды. Шевченко тілінің сөздігі - таза филологиялық қана емес, украин ұлттық тілінің даму тарихын зерттеуге арналған жалпы мәдени мәні бар анықтамалық. Іс жүзінде бұл сөздік ұлттық республикалардың:

қазақ, грузин, белорус, т.б. жазушылардың сөздігін жасаудағы алғашқы үлгі болды. Олардың авторлары кеңестік лексикография тәжірибесін пайдаланды.

Қазақ тіл білімінде «Абай тілі сөздігінің» түзілуі¹⁴ қазақ лексикографиясы үшін үлкен жаңалық болды. Аталмыш сөздік өте-мөте дер кезінде, тіпті ертерек жасалған, қазақ лексикографиясында оқшау тұратын шығармалардың бірі болды. Бұл туралы академик Р.Сыздық былай деп жазады: ««Ғылым» баспасынан 1968 жылы «Абай тілі сөздігі» жарық **көрдi**. Бұл — ұлы ақын шығармаларының тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстардың бірі. Ол Абайдың тілін, әсіресе, лексикасын зерттеймін немесе білемін деушілерге өте қолайлы, реттелген материал, белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің қай мағынада қанша рет қолданылғанын, бір мағынадағы кейбір сөздерді Абай қалайша қатар жұмсағанын, оның ішінде қайсысын жиі, қайсысын сирек қолданғанын көре алады. Мысалы, Абайда тіршілік, тірлік, өмір, мағишат деген төрт сөз бір ұғымды білдіреді, бірақ бұлардың қолданылу жиілігі, поэтикалық жұп бірдей емес: «тіршілік — 6 рет, тірлік — 11, өмір — 113, мағишат - 1 рет қолданылған»¹⁵.

Сөздіктің аннотациясында жазылғандай, еңбек «ұлы Абай шығармалары тілінің барлық сөз байлығын түгел қамтиды, ол XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың мәдени дәрежесі туралы нақты түсінік беріп қоймай, сонымен қатар, қазақ әдеби тілін дамытудағы, оны бірыңғай ізге түсіріп қалыптастырудағы Абайдың рөлін де көрсетеді. Сөздіктен қазақтың ұлттық әдеби тілінің сол замандағы құрамы мен құрылымы, атап айтқанда, сөздердің сол кездердегі жасалу және өзгеру жүйесі, қолданылу және жұмсалыу үлгілері, әдеби нормалары, лексикалық және грамматикалық амал-тәсілдері, стилистикалық өрнектері кәміл аңғарылады:

ҚҰДА¹ (4). *Күйеу мен қалыңдықтың ата-аналары, ағайын туыстары*. Бөз орнына сөз беріп, Құда, тамыр дос кетті. Қол ұстамай, көз көріп, Айтқан арыз бос кетті (II, 123). Қарындас кара жерге тыға алмай жүр, Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр. Құда, тамыр, дос-жарың, қатын-балаң, — Олар да бір қалыпты бола алмай жүр (I, 34). Бір күшікті сіз үшін Берейін, құда, келтіріп. Жылда талай күшікті Бос қырушы ем өлтіріп (II, 123). • *Құда*: I, 34; II, 123₂; *құдаң*: I, 74.

¹⁴ Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968. — 734 б.

¹⁵ «Абай». Энциклопедия. Алматы, 1994. 8-бет.

ҚҰДА² (13). «Құдай» сөзінің қысқарған түрі. Құданың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды (II, 209). Пұл үшін қызықпассың, сен де – бір ер, Сені маған кез қылған пәруардигер. Бір құданың хақы үшін мен тілеймін, Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер! (I, 265). Асықсаң да, шырағым, Саған деген құданың Жазылған қандай жарлығы Есіткен жоқ құлағың (I, 125). Әйелмісің, жылама, Тәуекел қыл құдаға! Өлең айт, Үйге қайт! (II, 90). • Құда: II, 211; құданың: I, 125, 265; II, 188, 200, 202, 209; құдаға: II, 90, 196, 204, 207, 209; құдадан: II, 204.

ҚҰДАЙ (160). Алла, тәңрі, жаратушы, жасаған (113). Жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, бірақ қылдырған құдай емес (II, 185). Ойласаңшы, Мағышым, Кімнің гүлі солмайды. Артын тіле құдайдан, Бір қалыпты тұрмайды (I, 189). Әринемен ел кетті, Қоқиланды мақтанды. Қуат бітті, күн өтті, Жарылқа, құдай жатқанды (I, 140). Ашпадың, алла, қабақты, Қылмадың қабыл тілекті. Өле алмай шыдап отырмын, Зор құдайым салған соң (I, 191). Ғаріптікке көз жетті, Алғаннан соң серікті. Өмірін берген құдайым Ажалын да беріпті (I, 186). ❶ Құдай ату – тәңрі ату, ант ұру, оңбау (2). Байлар жүр жиған малын қорғалатып, Өз жүзін, онын беріп алар сатып. Онын алып, тоқсаннан дәме қылып, Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып (I, 32). Ұрлықпен мал табам деп, Егессе ауыл шабам деп, Сүйтіп құдай атады (I, 58). Құдай басқа салмасын – құдай көрсетпесін, душар етпесін (2). Құдай басқа салмасын сен секілді Желмен жерге тығылып, жар сүзбекті (II, 120). Құдайға жазу – әуре-сарсанға түсу (1). Қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып жатпай-тұрмай салып жүріп, басын, аулын, қатын-баласын сатып жүр (II, 169). Құдай сақтасын – айта көрмеңіз, алла көрсетпесін (3). Демеймін мені мақтасын, Я жақсын, я жақпасын. Сүйтсе де мұндай сыншыдан Құдайым бізді сақтасын (II, 127). Ел бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағусыз дертке ұшырайын деген адам болмаса, бізді құдай сақтасын (II, 157). Құдай тағала – құдіреті күшті жаратушы алла, тәңрі (37). Құдай тағаланың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз (II, 204). Әуелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан (II, 164). Құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па (II, 216). Құдай ұрғыр – тәңрі атқыр, құрығыр (1). Бай қартайса, малына берер шылбыр, Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр. Біреудің қызын алып, малға сатып, Баяғыны іздеген қандай құрғыр (I, 199). Құдай ұру – ант ұру, оңбау, сорлау (1). Кім де кім үйреніп жетпей жатып үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды (II, 169).

Бұл еңбек – жеке жазушы тіліне алғаш рет арнайы жасалып отырған әрі тарихи, әрі толық түсіндірме сөздік. Сондай-ақ, ол – қазақтың қазіргі әдеби тілінің даму тарихы жөнінде де негізгі құралдың бірі боларлық тұңғыш тырнақалды еңбек» болып табылады.

Дүние жүзі тарихында ешбір елде бірде бір жазушы өз тұсынан жаңадан тіл жасап көрген емес және жасамақшы да емес. Керісінше, барлық елдердің ұлылы-кішілі жазушыларының қай-қайсысы болсын өз шығармаларын жазуға жасынан ойының өсуіне негіз болған, оның өзімен және ойымен бірге жасасқан ана тілін төсек еткен. Сол себептен де, өзге тілдің жазушылары сияқты, Абайдың тілінде қазақтың жалпы халықтық **тілінің** сипаттары мен нормаларының толық сақталуы заңды да, орынды да. Сонымен қатар, Абайдың тілінде сол кездегі тіл нормаларынан аздықөпті ауытқитын кейбір ерекшеліктердің болуы да – соншалықты табиғи нәрсе. Сөздіктің алғысөзінде А.Ысқақов ұлы ақын шығармаларының тілі туралы өте талғампаз біліктілікпен жазған: «Халық тілі, оның ғасырлар бойы жиналған күллі байлығы Абайға **халықтың ауызекі** сөйлеу тілі арқылы, халықтың бай ауыз әдебиеті арқылы, ақынның өзіне дейінгі және өз тұсындағы жазба әдебиеті (авторлық шығармалар) арқылы жетті. Халық тілінің осы байлығы, әрине, сөздік қор мен тұрақты (фразеологиялық) сөз тіркестері түрінде, грамматикалық формалары мен стилистикалық мүмкіншіліктері түрінде жетті. Абай осы үш арнадан құралатын бай тілдік материалды әрі ұштастыра отырып, әрі оған үніле қарай отырып, оның ішінен өз шығармаларына керектісін ғана іріктеп алған. Сол сұрыпталып алынған сөздер мен сөз тіркестерін кәдімгі халық тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша қолданумен бірге, ақын олардың кейбіреулеріне, шығармаларының мақсаты мен ерекшелігіне қарап, я қосымша мағына жамап, я сәл де болса өзгешерек реңк үстеп, шығармашылық жолмен қолдану арқылы түрі мен үлгісін де аздықөпті басқашаландырып, өзгертіп те жұмсаған. Бірақ Абайдың сөз қолданудағы бұл өзгешеліктері әрі соны, әрі балғын бола тұра, ұлттық *тілдің* табиғатына орай құрылғандықтан, халық тілінің заңдарын да бұзбай, соларға сәйкестеніп, тұра қалады. Осының нәтижесінде Абайдың **өлеңінде** де, тілінде де халық өлеңіндегі, халық тіліндегі үйреншікті өрнектер де, нормадан өзгешеректеу, басқашарақтау, бірақ ана тілінің рухына сай, оған ешқандай да жаттығы жоқ жаңа үлгілер де тоқайласып отырады және олар өзара бір-бірімен үндесіп кетеді. Соның арқасында Абайдың тілі әрі соншалықты байырғы да үйреншікті болумен қатар, әрі соншалықты жаңа да соны сияктанып көрінеді. **Сөйтіп**, Абай сөз қолданудың ескі өрнегін сақтаумен бірге, оны жетілдірумен қабат жаңа нұсқаларын да тудырады. Осы жаңалықтар Абайдың өлеңіне (мазмұны

мен түріне) де, тіліне де жаңа түр мен жаңа мазмұн беріп, ақынның өзіне ғана тән, *өзіндік* яғни *Абайлық стиль* туғызады»¹⁶.

А.Ысқақов Абайдың әдеби тілді дамытуға қосқан үлесі туралы айқын, анық айтады: «Ал, Абай тілін, оның мәдениеті мен өрнегін, байлығы мен кәмілдігін, жатықтығы мен жетіктігін, бейнелілігі мен көркемдігін алсақ, ол заманда оған бұл жағынан теңдесерліктей ешбір ақын я жазушы, әдеби тілдің басқа бір үлкен я тұтас ескерткіші болмағаны анық. Ал, Абайдың, жоғарыда айтылғандай, халықтың аса бай ауызекі тіліне, ауыз әдебиеті тіліне арқа сүйей отырып, олардан нәр ала отырып, өзіне дейінгі жазба әдебиет нұсқаларын зерттей, біле отырып және өз шығармаларын ана тілінде жаза отырып, өзіне тән дарындылықтан туған ақындық өрнегі арқылы, тіл жаңалығы арқылы қазақтың әдеби тілін үлкен заңғар биікке шығарып, оның жаңаша дамуына сара жол салып берген асқар бел сияқтанып көрінуінің де, танылуының да жөні бар»¹⁷ [14,5]. А.Ысқақов өзі жазған алғысөзде Абай тілін зерттеу мәселесіне ерекше тоқталады: «Абай тілін зерттеу мәселесі тек қазіргі қазақ тіліміздің құрылымдық тарам-тармақтарын түсіну үшін ғана емес, ақынның өз заманына дейінгі, өз тұсындағы әдеби тілге қаншалықты жаңалық енгізгенін айқындау үшін де және Абай тілінен, оның құрамынан қазіргі қазақ тілінде несі қалыптасып, несі сақталмағанын анықтау үшін де аса қажет. Солай болса, Абай тілін зерттеп, оны ақын заманына дейінгі және одан кейінгі дәуірлердегі қазақ тілімен салғастыру, жалпы алғанда, қазақ әдеби тілінің тарихын тексеруге жеңілдік туғызатын тиісті баспалдақ болмақшы. Ендеше, Абай тілінің сөздігін жасау дегеніміз Абайдан кейінгі 50-60 жыл ішінде қазақ тілі сөздігінде қандай өзгеріс болғанын, оның даму бағыты мен сипатын бағдарлау үшін жасалған ең алғашқы қадам болып саналынбақшы. Екінші сөзбен айтқанда, Абай тілінің сөздігін жасау, ең алдымен, қазақ тілі лексикасының даму тарихын, оның Абайдан кейінгі дәуірдегі өсу дәрежесі мен ая-шеңберін, сөздік құрамының өзгеру сипатын білу үшін зәру еңбек болмақшы. Сөздіктің ендігі бір мақсаты — Абай заманындағы сөз тудыру, сөз құрастыру, сөз қолдану, сөйлем құрау жүйелері мен нормаларын анықтап, сол жүйелер мен нормалардың қалыптасу тарихы мен заңдылықтарын бағдарлап білуді көздейді. Осы тұрғыдан карағанда да, бұл сөздік төтенше қат құралдың бірі болып есептелінбекші»¹⁸.

¹⁶ Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968. – 734 б. 4-5 –беттер.

¹⁷ Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968. – 734 б. 5-бет.

¹⁸ Абай тілі сөздігі. Алматы, 1968. – 734 б. 6-бет.

Бұл сөздікте ақынның шығармаларында қолданылған сөздердің бәрі де – Абай заманында да, қазіргі тілімізде де қолданылатын үйреншікті сөздер, сондай-ақ, ақын шығармаларында қолданылғандарымен, осы күнгі тілімізден я көнеріп, я басқа себептермен шығып қалған сөздер – түгелімен қамтылды. Басқаша айтқанда, Абай тілінен бірде бір сөз сырт қалдырылған жоқ та, оған бірде-бір сөз қосылған жоқ, - Абай тілі ақынның шығармаларында қандай болса, сол күйі мен қалпында тегіс сақталды. Осы принцип бойынша Абай қай сөзді қалай қолданса, сол күйінде алынды, оған орай тиісті анықтама, мысалдар берілді.

Сөздікті жасаудың нәтижесінде Абай өз шығармаларында не бары 6 мыңдай ғана жеке-дара сөз қолданғаны айқындалды. Бұдан, әрине, Абайдың барлық білген сөзінің саны немесе сол кездегі қазақ тілінің күллі сөзі осындай ғана екен деген қорытынды шықпайды және шықпақшы да емес. Өйткені қандай ұлы жазушы болса да, өзінің білген сөздерін орынсыз тықпалап, ретсіз-жөнсіз енгізе бермекші емес, тек өзінің жазып отырған тақырыбына қатысы бар сөздерді ғана орнымен жұмсамақшы. Мысалы, орыстың ұлы ақыны А. С Пушкин өзінің барлық (өлең, көркем қарасөз, сын, хат т.б.) шығармаларында 21 мыңдай ғана сөз қолданған. Бірақ, шындығында, А.С.Пушкин орыс сөзін одан әлдеқайда артық та, көп те білген. Сондай-ақ, Абай да білген сөздерін тегіс келтіре бермей, өзінің шығармаларына керектілерін ғана жұмсаған. Ал, расында, Абай қазақ сөзін шығармаларындағыдан әлденеше есе көп білген, бірақ оларды ретсіз қолданбаған.

Сөздікте Абай шығармаларында қай сөз жиі, қай сөз сирек қолданылатындығы сөз етілмейді, бірақ әр сөздің және оның түр-түрінің қанша рет қайталанатыны (я кездесетіні) тұс-тұсында көрсетіліп отырады. Мысалы, *ал* етістігі және оның әралуан түрлері (сол түбірден жұрнақ арқылы туған жаңа формаларынан басқалары) 614 рет, *көр* етістігі – 328 рет, *де* етістігі – 1037 рет, *да* шылауы (*де, та, те* түрлерімен бірге) – 796 рет қолданылған т. б. Сондай-ақ сол аталған *ал* етістігінің Абай шығармаларында 55 түрлі тіркесі (мысалы: *бәйге алу, дем алу, еске алу, кек алу, қабыл алу, ортаға алу, тіл алу* т. б.), *кел* етістігінің 35 түрлі тіркесі (*ажал келу, кез келу, көңілге келу, қырын келу, пар келу, тіл келу, шәркез келу* т. б.), *кет* етістігінің 41 түрлі тіркесі (*береке кету, естен кету, зәре кету, ойға кету, түсі кету* т. б.), *күн* деген есімнің 28 түрлі тіркесі (*әлі күнге, күн бату, күн көру, күн шалу, күні жоқ*), *көз* деген есімнің 49 түрлі тіркесі (*көз байлау, көз аларту, көзге түсу, көз сүзу, көз ашу, көз сату, көз жасы, көзге жас алу, көзге құм құйылу, көзге шел қаптау, ой көзімен қарау* т.б.) кездесетіні көрсетіледі де, олардың әрқайсысына мағына жағынан сипаттама беріліп, тиісті мысалдар келтіріледі.

Абай сөздігі, ең алдымен, лексикологтар мен лексикографтар үшін белгілі бір жүйе бойынша жасалған әрі анықтағыш құрал, әрі нақтылы, әзір материал болмақ. Бұл сөздікте ақын қолданған сөздер түгел қамтылумен бірге, олардың мағыналық сыр-сипаттары жайында толық мәлімет беріледі де, оларға ақынның өз шығармаларынан көрнекті мысалдар келтіріледі. Бұл сөздік қазақ әдеби тілінің тарихын, стилистикасын, грамматикасын зерттеушілердің жұмыс үстелінің үстінде, көз алдында тұратын аса қажетті құрал болатыны да даусыз, өйткені жоғарыда айтылғандай, Абай тілінде сол замандағы қазақ тілінің құзырындағы күллі грамматикалық формалар мен олардың қолданылу ерекшеліктері, стилистикалық және басқа амал-тәсілдердің барлығы да тиісінше өз орындарын алған.

Қазақ тіл білімінде «Абай тілі сөздігінен» кейін жасалған ірі лексикографиялық еңбектердің бірі – С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі¹⁹. Бұл еңбек қазақтың XX ғасыр басындағы әдеби тілінің жай-күйінен, сондай-ақ, ақын тілі ерекшеліктерінен толық мағлұмат береді. Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ халқының XX ғасыр басындағы аса көрнекті ақын-жазушысы. Ол сол кезде жаңа ғана қалыптаса бастаған қазақ прозасын кемелдендіріп, жазба әдебиет тарихында тұңғыш рет шыншыл сипаттағы поэма мен әдебиет сынының негізін қалады. Сұлтанмахмұт қысқа өмірінде (1893-1920 жж.) әділдік үшін күресіп, өзінің бар ғұмырын халқының азат, бақытты ел болуы жолына жұмсаған, өле-өлгенше «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болам» деп өткен ардагер азамат ақын.

Қазақтың ұлттық әдеби тілінің даму тарихында С.Торайғыровтың ұлы Абайдан кейін сіңірген еңбегі өте зор. Абай жаңа әдеби тілдің негізін салушы болса, үлкен талант иесі Сұлтанмахмұт сол жаңа әдеби тілді дамытушы, ары қарай жалғастырушы ретінде танылып отыр. Ақын: «Біз енді Самарқан, Түркістан, Бұхар, Ташкент жағынан келген бас қатырғыш дін жайтынан арылып, енді Европа мәдениетіне суарылған жаңа өнерлі тілді жасайық, ол өнерлі тілдің үлгісін бізге Абай берді, Абайдан үйренейік. Онан соң сынаптай таза, күмістей кіршіксіз қазақтың ауыз әдебиетінен, бұрынғы сөз тапқыр шешен сөздерден үйренейік» дейді. Кезінде шығып жатқан қазақ кітаптарындағы тіл шұбарлығын сынға алды. Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақтың өзіне дейінгі тіл байлығын дамыта отырып, классикалық поэзия үлгілерін меңгере отырып, өзінше жаңа сөйлемдер құрып, сөз байланыстарын жасайды. Оны ақынның сан алуан метафоралы-образды сөздерінен көруге болады. Мысалы:

¹⁹ Белбаева М., Әміреева А. С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі. Алматы, 1995.

«достың суы –досына бал»; «ішінде ит өліп жату»; «әркімнің өз аузына қолы жуық»; «Дүние қызықтырған қызыл киік», т.б. Сөздік ақынның 1957 жылы жарық көрген таңдамалы шығармаларының мәтіні мен 1967 жылғы екі томдық шығармалары мәтіні негізінде түзілген. «Жазушы (ақын) тілі сөздігі», ең алдымен, жоғарыда сөз болғандай, өткен заманда жасаған ақындардың шығармаларын түсініп оқу үшін қажет. Бұл ақын өмір сүрген заманның ерекшеліктерін, тарихи деректерді, ақынның жеке өмірбаянына қатысты жағдаяттарды зерделеуді қажет етеді. Авторлық сөзқолданым ерекшеліктерін ашу үшін ақынның рухани әлеміне, ол ұстанған әдеби дәстүрге, т.б. қатысты жағдаяттарды аңғара білу қажет.

Әдеби тілдің негізін құрайтын басты арналардың бірі – ұлы ақын-жазушылардың шығармалары екендігі даусыз ақиқат нәрсе. Ол шығармалар сол кездегі әдеби тіл мен жалпыхалықтық тілдің қолданым ерекшеліктерінен хабар береді, ұлттық тілдің сол кезеңдегі құрамы мен құрылымдық ерекшеліктерін айғақтайды, тілдің тарихи даму жолындағы заңдылықтарды анықтауға жағдай жасайды, ақындық өнердегі заңдылықтарды белгілеуге, дәстүрдегі сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді. Ақын (жазушы) тілі сөздігінде автордың шығармашылығы мен зертханасы тұтас күйінде, толық көрінеді. Автордың барлық шығармаларындағы (поэтикалық, прозалық, драмалық, т.б.) сөзқолданым үлгілері жүйелі түрде беріледі. Мұның өзі оның жеке шығармалары арасындағы ой, образ сабақтастығын айқындауға мүмкіндік берері сөзсіз. Мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жеке ақындардың шығармашылығын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін өте құнды болмақ. Бұл сөздіктің әсіресе ұлт тілінің әдеби түсіндірме сөздігін жасауда қажет болары анық. Себебі әдеби үлгілерден жалпылама қолданымға арналған түсіндірме сөздік үшін алынатын дәйектеме материал осындай ақын-жазушылардың шығармаларын тұтастай қарастыратын анықтамалық еңбектер негізінде, салыстырыла, салғастырыла, екшеле отырып, сұрыпталып алынғаны жөн болады.

Ғалымдар сөздікке «тілдегі жеке сөздерді қалай қолдануды үйрететін педагогикалық құрал» ретінде қарайды. Бұл, әрине, даусыз шындық. Сөздіктің бәрі де тілдегі сөздерді дұрыс қолдануды үйретеді. Алайда бұл оның (сөздіктің) атқаратын негізгі қызметтерінің біреуі ғана екендігін де естен шығармағанымыз жөн. Кез келген сөздік әрі педагогикалық, әрі лингвистикалық туынды болып табылады. Педагогикалық туынды ретінде ол тілүйретім құралы қызметін атқарса, лингвистикалық туынды ретінде ғылыми және анықтамалық құралдың қызметін атқарады. Демек, сөздіктің дидактикалық құндылығымен бірге әртүрлі дәреже, деңгейдегі

ғылыми және анықтамалық құндылықтарының да болатындығын ұмытуға болмайды.

Жазушы тілі сөздіктері деп белгілі бір автордың шығармаларында қолданылатын сөздерді қамтып, оларға сөздіктің алдыға қойған мақсатына, көлеміне, адресатына сай алуан түрлі түсінік беретін сөздіктердің кешенді типін атайды. Жазушы тілінің сөздігін жасауда оның барлық шығармалары, хаттары, қолжазбалары мен ресми іс-қағаздарының бәрі де қамтылуы мүмкін. Немесе жазушының нақты бір шығармасы негізінде жасалуы да мүмкін. Мұндай типтегі сөздіктердің басты міндеті – жазушы ғұмыр кешкен, тер төгіп еңбек еткен замандағы, дәуірдегі, кезеңдегі әдеби тілдің тарихын тереңдете зерттеу болмақ. Сол міндетке сай сөздіктегі әр сөз өзінің еңбектегі қолданымына орай қатаң түрде құжатталады. Осымен бірге, жазушы сөздіктері оның шығармашылығына, зертханасына бойлап ену үшін қажетті жолашар ретінде, автордың мәтінін дұрыс түсінуге қажетті кілт ретінде, жазушының тілдік және әдеби стильдік ерекшеліктерін анықтауға қажетті құрал ретінде, сондай-ақ, автордікі деп саналатын қолжазбалардың шынайы табиғатын ашуға қажетті құрал ретінде, жазушының шығармашылығымен байланысты осы тәрізді, осыған ұқсас сан түрлі тарихи-филологиялық зерттемелер жүргізуге қажетті еңбек ретінде өте құнды. Сонымен қатар, жазушы тілі сөздіктері тілдің жалпы құрылысын, оның түрлі деңгейлерін анықтауда, тілдің көркемдік құралдарын сараптауда қолданылатын белгілі бір жүйенің зерттелу, бейнелену ерекшеліктерін айқындау тәсілдерінің бірінен саналады. Дегенмен, осындай сөздікті жасау кезінде сөздікшілердің алдынан міндетті түрде жазушы тіліндегі жалпылық пен жалқылық проблемасы шығады. Жазушы тілінің өзіндік ерекшеліктерін қалай көрсеткен жөн: оларды жеке беру керек пе, әлде жалпыхалықтық тіл аясында көрсеткен дұрыс па? Авторлық сөздіктердің көпшілігінен жалпыхалықтық әдеби тіл жөнінде толыққанды ақпар алуға болады. Жазушының сөз саптауында оның өз заманының әдеби тілі, ол әдеби тілдің семантикалық, стилистикалық әлеуеті ажырағысыз бірлікте бірбүтін қалыпта бейнеленеді.

Жазушы тілі сөздігі белгілі бір ұстаным негізінде нақты лексикалық топтарды қамтитын сөздіктердің құрамына еніп отыр. Алайда, жоғарыда сөз болғандай, жазушы тілі сөздіктерінің түсініктеме беру немесе лексикалық материалды беру реті, мәдениеттаным тұрғыларынан ономастикалық (жазушы тіліндегі жалқы есімдер сөздігі), адресатқа қатысты тілді шетелдік оқырмандарға оқыту мақсатында жасалатын аударма түрі де, сөздердің тілішілік градациясына байланысты сөздердің нақты топтарына айқындама беретін (жазушы тіліндегі синонимдер,

антонимдер, паронимдер сөздігі, фразеологиялық сөздік, т.б.); көлемі бойынша (жазушының бүкіл шығармаларын қамтитын үлкен немесе оның бір ғана еңбегін сипаттайтын шағын түрлері) анықталатын нұсқалары болуы мүмкін. Әйтеуір, жазушы тілінің сөздігі таза лингвистикалық еңбек болғандықтан, оны жазушылардың шығармашылығы бойынша түзілген алуан түрлі энциклопедиялық, т.б. анықтамалықтардан ажырата білу қажет.

Қазақ тіл білімінде қазақ тілі мәтіндері негізінде құрастырылған 30-дан аса жиілік сөздік бар. Тіл білімі институтының ғалымдары қазақ тілінің тарихына қатысты жәдігерліктер тіліндегі сөздердің қолданым жиілігін зерттеу нәтижесінде бірқатар жиілік сөздіктер шығарды. Солардың бірі - Ә.Құрышжанов, А.Жұбанов, А.Белботаев авторлығымен жарық көрген куманша-қазақша жиілік сөздік²⁰. 1979 жылы М.Әуезовтің “Абай жолы романының жиілік сөздігі”²¹, ал 1995 жылы М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар мәтіндерінің жиілік сөздігі жарық көрді²².

Қазақ лингвостатистикасы мамандарының пікірі бойынша, Абай тілінің жиілік сөздігі бойынша Абай шығармалары тіліндегі ең жиі қолданылған 75 сөз барлық сөз қолданыстың 40,8 пайызын, 150 сөз 50,8 пайызын, 1000 сөз 60 пайызын құрайды екен. Газет текстерінен жасалған жиілік сөздік, негізінен, ең жиі қолданылған 57 сөз жалпы сөз қолданыстың 25 пайызын қамтитынын байқаймыз, яғни жиілік тізімде келтірілген ең жиі 57 сөзді білген адам /қазақ тілін білмейтін/ газет мәтіндерінде қолданылған сөздердің 25 пайызын түсіне алады екен.

Қорытынды

Жазушы сөздіктері жазушы сөзқолданысын зерттеудің шынайылығы мен толықтығына қол жеткізуге мүмкіндік береді, өйткені онда мағыналық талдаулар жекелеген шығармалардағы әрбір сөздің қолданысына немесе жазушының бүкіл әдеби мұрасына жүргізіледі. Сөздікте сөздерге семантикалық талдау сөздік мақала түрінде беріледі, ол жазушы тіліндегі сөздің мағыналық құрылымын толық қамтуға, онда сөзқолданыстың барлық ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

²⁰ Құрышжанов Ә., Жұбанов А., Белботаев А. Куманша-қазақша жиілік сөздік. Алматы, 1978.

²¹ Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А. М.Әуезовтің “Абай жолы” романының жиілік сөздігі. Алматы, 1979.

²² Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А. М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. Алматы – Түркістан, 1995.

Жазушы шығармашылығындағы тілдік құралдарды толық зерттеуге мүмкіндік бере отырып, сөздіктер жазушының әдеби тілге әсер ету шамасы мен сипатын, оны дамытуға ықпалын анықтауға мүмкіндік береді, одан әрі лексикографиялық зерттеулер жүргізуге бай материал береді.

Ақын, жазушы сөздіктерін т.б. салыстыру лексикографиялық тәжірибеде қалыптасқан негізгі екі типті бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Бір жағынан, бұл сөздіктер әдеби тіл тарихынан бай материал бере отырып, жазушы лексикасы мен сөзқолданысы арқылы оның шығармаларында орын алған дәуір тілін бейнелейді. Жазушы лексикографиясының мұндай типі «Абай тілі сөздігі», «С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі», Кеңес одағы кезінде жарық көрген «Пушкин тілі сөздігінде» және соның үлгісі бойынша жасалған «Шевченко тілі сөздігінде» көрініс тапты. Құрастырушылар сөздердің мағыналарын толық, жан-жақты түсіндіруге ұмтылмай, оларды ажыратып көрсетумен шектелген. Аталған сөздіктерде ол дәуірдің жалпы әдеби тілінің фактісі болатын мағыналар ғана бөлініп көрсетіліп, олардың мағыналық оралымдарын, контекстуалдық реңктерін ашу мақсат етілмеген. Сондықтан жазушының жеке стилі, оның тілдік шеберлігі екінші орында қалған. Аталған типтегі сөздіктер - жазушы стилінің сөздігі емес, оның тілінің сөздіктері.

Сөздіктердің тағы бір типі жазушы шығармашылығындағы жеке стильді көрсетуді мақсат етіп қояды: сөздің шығармашылық контексте мағынасының өскенін, түрленгенін, сол автор үшін сөздер байланысының жаңа жүйесі пайда болғанын, тіл арқылы жазушы идеологиясы қалай көрінетінін, оның әлемді тануын бақылайды; соған сәйкес жазушының көркемдік тәсілдерін түсіндіреді. Бұл топқа ақын, жазушылардың тезаурус сөздіктерін қосуға болады. Мұндай сөздіктер қазақ тіл білімінде жаңа-жаңа дайындалып жатыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- ДУБИЧИНСКИЙ В.В. Лексикография русского языка. М., 2009.
- АПРЕСЯН Ю.Д. Лексикографическая концепция НБАРСа // НБАРС. Т.1. М., 1993
- ЩЕРБА Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.
- БЕРКОВ В.П. Вопросы двуязычной лексикографии (Словник). Л., 1973.
- КОВТУН Л.С. О специфике словаря писателя // Словоупотребление и стиль М.Горького. Л., 1962.
- ОЧЕРКИ ЛЕКСИКОГРАФИИ ЯЗЫКА ПИСАТЕЛЕЙ. Двуязычные словари./ Под.ред. А.В.Федорова. Л., 1981.

- БУДАГОВ Р.А. Индивидуальное в языке и стиле художественной литературы как историческая категория // Филологические науки. 1962. №3.
- ЯЗИКОВА Ю.С. Слово в языке М.Горького. Горький, 1985.
- HAYASHI T. The theory of English lexicography. 1530-1791. Amsterdam, 1978
- KIRSCHER C. Concordance Veteris Testamenti Graecae, Ebraeis Vocibus Responsdes. –Francofurti, 1607; Indice et Concordance des choses contenues en la Bible. – Geneva, 1554.
- FAY E. Concordance to the Divina Commedia. N.Y., 1888; Maersberger A. Polybious-Lexikon. – Berlin, 1956.
- СЛОВАРЬ ЯЗЫКА ПУШКИНА/ Под ред. В.В.Виноградова. М., 1956-1961. Т. I-IV
- ВИНОГРАДОВ В.В. Проект Словаря языка Пушкина. –М.-Л., 1949.
- АБАЙ ТІЛІ СӨЗДІГІ. Алматы, 1968.
- «АБАЙ». Энциклопедия. Алматы, 1994.
- БЕЛБАЕВА М., ӘМІРЕЕВА А. С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі. Алматы, 1995.
- ҚҰРЫШЖАНОВ Ә., ЖҰБАНОВ А., БЕЛБОТАЕВ А. Куманша-қазақша жиілік сөздік. Алматы, 1978.
- БЕКТАЕВ Қ.Б., ЖҰБАНОВ А.Қ., МЫРЗАБЕКОВ С., БЕЛБОТАЕВ А. М.Әуезовтің “Абай жолы” романының жиілік сөздігі. Алматы, 1979.
- БЕКТАЕВ Қ.Б., ЖҰБАНОВ А.Қ., МЫРЗАБЕКОВ С., БЕЛБОТАЕВ А. М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. Алматы – Түркістан, 1995.

SENGEL TIVALARINDA YAŞLARINA GÖRE HAYVANLARIN ADLANDIRILMASIYLA İLGİLİ BAZI GENEL TÜRKÇE SÖZLER ÜZERİNE

*Badarç BAYARSAYHAN**

Амгы Моол күрүнеде 15 хире моол дылдыг этниктиг бөлүк бар болгаш олардан аңгыда, Моолдуң ниитич урттакчыларының 7 % ээлеп турар түрк дылдыг эвээш санныг казах, тыва деп этниктиг бөлүктөр чурттаптурар. [Грайворонский 1997: 45].

Моолдуң Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл, Ховд аймактың Буянт, Хөвсгөл аймактың Цагааннуур сумуларында база төп аймактарда тывалар чурттап турар. Оларның ниити санының дугайында бо хүнде долу медээ чок. Солун, сеткүүлдерде, эртемденнерниң чамдык эртем ажылдарында ол дугайыты янзы-бүрү медээлерни берип турар.

Немец эртемден Эрика Таубе 1960 чылдар үезинде Сенгел сумузунга аас чогаалы чыып турар үеде ук тываларның санын 2400 [Таубе 1994: 8], Х.Ц. Ральдинниң ажылында 2 муң хире [Ральдин 1968: 31], 1992 чылда М.Х.Маннай-оол 232 өреге [Маннай-оол 1995: 58] деп тус-тузунда тодаратканнар. М.В. Монгуш бодунуң ажылында Моолда болгаш Кыдатта 12 муң хире тывалар чурттап турар болгаш 1999 чылдың июнь айда Сенгел сумуда ниитизи-биле 7600 кижиге, оларның 2000 кижиге тывалар азы 500 ажыг өреге чурттап турар деп санаашкынны үндүрген [Монгуш 2002: 17].

2004 чылда тус сумунуң чагырга чериниң берген медээзи-биле тус сумуда ниитизи-биле 8432 кижиге, оларның 1698 кижиге тывалар, 6734 кижиге казахтар болгаш чурттакчы чоннуң 20%-ун тывалар ээлеп турар. Баян-Өлгий аймактың төвүнде чурттап турар тывалар-биле ниитизи-биле 1800 ажыг тывалар чурттап турары билдинип турар.

* Kand. Fil. Nauk, Dr., Tuva Sosyal Bilimler ve Sosyal-Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü Moğol Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı Başkanı.

Моолда тываларның төөгүзүн, аас чогаалын, езу-чаңчылдарын, чугаазының онзагайларын Тываның эртемденнери Ю.Л. Аранчын, Д.А. Монгуш, Ш.Ч. Сат, М.Х. Маңнай-оол, П.С. Серен, Е.В. Айыжы, М.В. Бавуу-Сюрюн, З.Б. Самдан, У.А. Донгак, А.С. Донгак, Н.Д. Сувандии, Е.М. Куулар, Ю.М. Юша, О.М. Саая, даштыкы эртемден Э. Таубе, Е. Рагагнин база Моолдун эртемденнери Л. Болд, А. Очир, Г. Золбаяр, У. Цэцэгдарь, Х. Гансүх, Б. Баатархүү болгаш оон-даа өскелер шинчилеп, тус-тузунда эртем ажылдарын бижип парлатканнар. Ындыгдаа болза, Моолда тываларның чугаазынбүгү талазы-биле хандыр шинчилээр ажыл бо хүннерде негеттиниپ турар.

Сенгел тывалары Моолдун Баян-Өлгий аймактын Цэнгэл сумузунда бөлүү-биле чурттап турар. Олар күрүне дылы моол дыл, кады-кожа чурттап турар казахтарның казах дылы база боттарының төрөөн дылы болур тыва дыл-биле чугаалажырлар. Тыва дыл-биле колдуунда өг-бүлезинге чугаалажыр. 1990 чылдар эгезинде тыва дылды школа программазынче киирген болгаш эге класска тыва дылды өөренип турар. Ук тываларны тыва эртемденнерниң эртем ажылдарында, массалыг-информация чепсектеринде оларның чурттап турар сумузунун ады-биле «сенгел тывалары» деп адап, бижип турар болгаш бо хүнде бо сөс каттыжыышкыны быжыы-биле турумчуй берген.

Бис бо кыска ажылывыста сенгел тываларының чугаазы деп терминни ажыгладымыс. Чүге дээрге, сенгел тываларының диалектизи тыва дылдың база бир онзагай диалектизинге хамааржыр. Оон аңгыда сенгел тываларының дылы деп термин ажыглаар болзувусса, тыва дылдың бир диалектизи эвес, ангы, өске дыл кылдыр билиишкин кирип кээп болур.

Бо ажылывыста Моолдун сенгел тываларының чугаазында таваржып турар мал-маганның хар-назынынга хамаарышкан лексика-семантиктиг бөлүктөрнүн аттарын түрк дылдарга деңнеп көргүзерин оралдажыры болур.

Тывалар эрте бурун шагдан өске көшкүн чоннар-биле бир дөмей мал ажыл агыйлыг, ооң-биле чергелештир чер болгаш аңныыр ажыл-агыйлыг амыдырап чораан. Бүгү төөгү бижимелдеринде, тодаргайлаарга, VIII вектен бээр даштыкы, ооң иштинде кыдат төөгү бижимелдеринде мынчаар бижип турар: муң ажыг чылдар мурнунда түрк дылдың чоннар көшкүн амыдыралдыг, аът мунукчулар чорааннар, ынчалза-даа оларның амыдыралынга чер ажыл-агыйы база улуг хүлээлгени күүседип турган. Кыдат бижимелдерде демдеглээни-биле хюнну (хунну, сюнну) түрктөрнүн өгбелери шээр мал – өшкү, хой; бода мал – аът, инек, теве

дээн беш чүзүн мал малдап чораан [СИГТЯ Л 1997: 424]. Түрк бурунгу бижимел тураскаалдарда (орхон тураскаал бижииниң дылында) адғыр ‘аскыр’, ат ‘аът’, бука ‘буга’, ингек ‘инек’, кой ‘хой’ болгаш өске-даа азырал дириг амытаннарның аттары бижиттинген [Айдаров 1971: 84-85, 117-118]. Амгы үеде ниити түрк дылдыг чоннарның өгбелери шагдан тура көшкүн амыдыралдыг чорааны, мал-маганга хамаарышкан аттар күш-ажыл лексиказында быжыы-биле турумчуп турары-биле тайылбырлап болур.

Бис бо ажылывыста сенгел тываларыңа мал ажыл-агыйы кажан, канчаар тыптып, сайзырап келгениниң дугайында көрбейн турар бис. Сенгел тывалары (моон сонгаар - СТ), түрк болгаш моол чон дег азырал малды беш чүзүн мал деп хүндүлөп, ооң дугайында аас чогаалының жанрларында идепкейлиг ажыглап турар. Чижээлээрге, СТ чалбарарда: ‘... *Бай Алдайывыска чалбарып*, беш чүзүн малывысты малдап...’ [ФФ ТИГИ № 895: 2003] деп ыдык Алдайыңа үргүлчү чалбарып, тейлеп чоруурлар. СТ сарлык биле инекти чаңгыс чүзүн кылдыр санаар болгаш, оларның чугаазында алды эвес, беш чүзүн мал деп билиг бар.

СТ бо хүнде малдың хар-назын, өң-чүзүн, им, таңмалар, эдилелдерниң аттарыңа хамаарышкан бурунгу лексиказын чугаазында дыка быжыы-биле кадагалап алганы оларның чугаа-домаан, сөс курлавырын бо хүнде улам байыдарыңа дыка улуг салдарлыг болуп турар.

СТ чугаазында малдеп ниити түрк сөстү ажыглаар. Ол сөс түрк сөс дыка хөй түрк дылдарда база моол дылда ажыглаттынып турар. Бо сөс колдуу Сибирь түрк дылдарында мал деп утказындан аңгыда, 1. ‘эт-хөрөңги, ‘байлак’; 2. бараан [ДТС 1969: 335] деп немелде уткаларлыг ажыглаттынып турар. Эртемден К.М. Мусаев бодунун ажылында түрк чоннарында малдеп утка баштайында эт-хөрөңги деп уткалыг тургаш, оон чоорту мал деп утказынче шилчип кирип келген деп тайылбырлап турар [Мусаев 1975: 69].

СТ кыжын чишке соп чиир малды соьгум малыдеп адаар. Соьгумдеп сөссөк- деп кылыг сөзүндөн утталган болгаш ол сөске чогаадылга кожумааның –ум деп кожумаа немешкени-биле чаа сөс тывылган. Согумэрте бурунгу түрк дылда *sok-* 1. кагар, согар [ДТС 1969: 508] депутаткалыг таваржып турар Оон аңгыда бурунгу түрк дылда адалгазы аңгы-даа болза, утказы дөмей *toγum* ‘I. Чишке согар мал, өлүргөн малдың эьди’ [ДТС 1969: 571]; тофа дылда соьhum ‘чишке согар ылгап каан мал’ [Рассадин 1995: 64] депутаткалыг таваржып турар.

Орай күзүн төрүттүнгөн малдың төлүн СТ чугаазында кенчедеп сөс-биле тодарадып адаарындан аңгыда, өг-бүлеге төрүттүнгөн эң бичии ажы-

төлүн база бо сөс-биле адаарлар. Литературлуг тыва дылда хенче[TPC 1968: 474] деп сөс чүгле мал-маганга хамааржыр. Кижиге хамаарыштыр хеймер[TPC 1968: 472]деп сөстү ажыглап турар. Хенче деп сөс СТ чугаазында малга база кижиге хамаарыштыр делгем утканы илередип турар. Бо сөс бурунгу түрк дылда *kenč* ‘1. оол; 2. Дириг амытанның төлү’ [ДТС 1969: 298], казах дылдакенже – чаа төрүттүнген мал [МКС 1954: 313] база моол дылда хэнз ‘төрүттүнеринден орай хуусаада төрүттүнген мал’ [Цэвэл 1966: 762] деп уткааларлыг таваржып турар. Литературлуг тыва дылда дег моол дылда хэнз деп сөс малга хамаарыштыр ажыглаар болза, кижиге хамаарыштыр отгон ‘1. Өг-бүлениң эң хеймери’ [MPC 1957: 311] деп сөстү ажыглап турар.

Литературлуг тыва дыл-биле дөмей СТ чугаазында *аът* [aʰtʰ] деп сөстү өк-биле адаар. Литературлуг тыва дылдың шын бижилгезинде ук сөстү өк-биле адаарын тодарадыры-биле **Ъ** (кадыг демдек)-биле тодарадып бижиир[ОСТЯ 1967: 429]. Ындыг-даа болза тыва дылдың тере-хөл диалектизинде өске түрк дылдар-биле бир дөмей өк-биле адавайн ат[atʰ] [СИГТЯ IV] дээр.

СТ чугаазында база бир идепкейлиг ажыглаттынар сөске *аргымак* ‘эң-не чүгүрүк аът’ деп сөс хамааржыр. Бо сөс литературлуг тыва дылда таварышпайн турар.*Аргымакдеп* сөс янзы-бүрү вариантыларлыг моол болгаш түрк дылдарда таваржып турар: каз., к.-калп. аргумак ‘уксаалыг аът’; ног. аргумак ‘чүгүрүк уксаалыг аъттар’; уйг. аргумак ‘уксаалыг эки аът’; туркм. аргамак ‘мунар эки уксаалыг аът; узб. аргумак ‘чүгүрүк чарыш аъды’ базамоол. аргамаг ‘чүгүрүк чарыш аъды’ и др. [Надургулов 2000: 25].Мурнуу хову чурттуг кыргыз чонда араб уксаалыг, бедик, чараш мага-боттуг аъттарны базааргымакдеп адап турар [Радлов 1989: 275].

Аъттың төлүн СТ чугаазында өске түрк дылдарда дег *кулун* [ku-lʰn](б.-түрк. I. *kulun* [ДТС 1969: 465], каз. кұлын [МКС 1954: 213], алт. *кулун* ‘ийи харга чедир кулун’ [РАС 1964: 158]деп адаар. Кулундеп сөстү утка талазы-биле ап көөрге, тыва, узбек, уйгур, якут дылдарда – кулун, тофа дылда – *хулун*, азербайджан дылда – гулун [ЭСТЯ V–2: 132] деп адавышаан, төрүттүнгенинден бир харга чедир үезиниң назы-харын тодарадып турар. Ынчаарга, СТ чугаазында кулун деп сөс ийи харга чедир үезин илередип турар. Бир чамдык бижимелдерде *kulun*деп сөстүн эң баштайгы бурун утказы СТ чугаазының утказы-биле бир дөмей ийи харга чедир деп тайылбырны берип турар [СИГТЯ Л 1997: 725]. Моон алгаш көөрге, СТ чугаазында кулундеп сөс бурунгу түрк дылдың хевирин кадагалап арттырып алган деп болур хире.

СТ чугаазында беш харлыг кыс аътты *бе* деп сөс өске түрк дылдарда *дег* (каз. бие, алт. бее хак. *pi*, узб. уйг. *bijä*, кырг. *bäөске-даа*) [СИГТЯ Л 1997: 443] утканы илередип турар.

Бүдүрүкчү эр тевени СТ болгаш тыва дылда буурадеп адаар [TPC 1968: 124]. Түрк дылдарда бо *сөсbiгга* ‘бүдүрүкчү эр теве’ [СИГТЯ Л 1997: 447] деп таваржып турар. Буурадеп сөс амгы түрк дылдардабугра ~ бувра ~ буура ~ бурадеп вариантыларлыг база бурунгу түрк бижимелдерде таваржып турар. Бо сөстүң кол семантиктиг утказы тевеге хамааржып турар-даа болза, чамдык таварылгада мырыңай буга, арзылаң, индюк дээн чижектиг өске-даа бүдүрүкчү дириг амытаннарга хамааржып турары солун [Татаринцев 2002: 235].

Чазап каан эр тевени СТ чугаазында *аданазы адан теве* деп адаар. Шак ындыг адалга литературлуг тыва дылда адан [аъ] [TPC 1968: 37], бурунгу түрк дылда *atan* ‘чазап каан теве’ [ДТС 1969: 66], моол дылда ат(ан) ‘чазап каан теве’ [МОТ 1957: 46] деп уткаларлыг дүгжүп турар. Түрк дылдарның этимологтуг словарында *атан* деп вариант түрк дылдарның ортаа азия ареалында база бурунгу түрк дылда болгаш бурунгу түрк бижимелдерде ол-ла уткалыг *аткан* деп адалга-биле таваржып турар деп демдеглээн [Севортян I: 203].

СТ чугаазында иңгендеп сөс бурунгу түрк дылдан кадагалаттынып арткан. Бо сөсб.-түрк. иңен, б.-уйг., кырг., ккалп, иңгеноон-да өске шупту түрк дылдарда таваржып турар [СИГТЯ Л 1997: 448].

Өске түрк дылдарда болгаш бурунгу түрк бижимелдерде дег СТ чугаазында, литературлуг тыва дылда инекдеп сөс идепкейлиг ажыглаттынып турар. Оон аңгыда ингек (ховар таварылгада сарлыкты) – ынах – аннах) деп адап турар-даа болза кол утказы инек деп утканы илередир [СИГТЯ Л 1997: 436]. В. Б. И. Татаринцев бодунуң ажылында түрк дылдарда инек – ингек – ынах деп вариантыларлыг сөстөр ин-‘төрүүр’ азы ‘боттаныр’ деп кылыг сөзүндөн укталган болгаш -(е)к, -чек деп кожумактарның дузазы-биле чаа сөс чогааттынган деп санап турар [Татаринцев 2002: 374]. Бо сөске хамаарыштыр К. М. Мусаев түрк дылдарда база бурунгу түрк бижимелдерде инекдеп сөс түрк дылдарда делгем уткалыг таваржыр болгаш М. Кашкарскийниң словарында бижиттинген сыйырдеп сөс-биле аңгылап көрүп болбас деп санап турар [Мусаев 1975: 85]. Моолдуң Баян-Өлгий аймакта СТ-биле кады чурттап турар казахтарның дылында инекке хамаарыштыр сыйыр деп сөстү идепкейлиг ажыглап турар

Инектиң ийи харга чедир төлүн тыва дылда база СТ чугаазында бызаадеп адаар. Бо сөстатар, башкир, узбек, чуваш дылдарда ‘ак

сеткилдиг кижиг дээн өске утканы илередип турар-даа болза, чамдык түрк дылдарда б.-уйг.,тур., *buzayu*; каз., башк. *buzaw*, алт. *pozu*, гаг. *buzaa*, кбалк., аз. *buzow*... ‘бызаа’ деп уткалыг таваржып турар. Түрк дыл шинчээчилерниң бодалы-биле бо сөс: *buzayu* ~ *burayu*, *buz*, *bur* ‘караңгы, куу’ (б.-түрк. *buz*, б.-моол.*bora*, *boru*) бурунгуформаны тургускан деп санап турар [Щербак 1961: 100].

СТ литературлуг тыва дыл-биле дөмей бүдүрүкчү эр инекти ТЦ *буга*деп адаар болгаш бо сөс шупту түрк дылдарда: буга – бука – пока... деп фонетиктиг вариантыларлыгбаза моол дылдарда бух – буха деп таваржып турарынга даянып, Э. В. Севортян ‘бука... ниити алтай лексиканың үндезин дөзү...’ [Севортян II: 231-232] деп түңнелди үндүргөн.

СТ чугаазында, тыва дылда *хой* деп сөс[TPC 1968: 479] болгаш оон диалектилеринде, барык шупту түрк дылдарда (хак. *hoj*; б.-уйг., каз., уйг., кырг. , алт., ккалп. өске-даа*koj*)таваржып турар. Бо термин моол дылдарда болгаш тунгус-маньчжур дылдарда (б.-моол.*konin*, моол. хонь, бур. хони, калм. хӧн; эвенк. конин, нан. хони(н)) ажыглаттынып турарынга үндезилээш, алтай гипотезаның талалыкчылары ниити алтай лексема деп санап турар.

Бүдүрүкчү эр хойну СТ чугаазында *гужа*деп адаар болза, литературлуг тыва дылда *кошкар* деп сөс-биле дүгжүп турар. Тыва дылдың бай-тайга диалектизинде СТ чугаазында дег кандыг-даа өскерилге чокка гужа [Сам 1993: 12], база Красноярск край девискээринде чурттап турар Усинск тываларның чугаазында *куъжа* [Сарыкай 1971: 273] деп таваржыр. Лексема гужаөске түрк дылдарда (алт. куча ‘эр хой’, шор. куча, хак. хуча ‘эр хой’, кырг. куча ‘эр хураган’) база моол дылда (б.-моол.*kiča*, моол. хуц ‘эр хой’) таваржып турар болгаш В. И. Рассадинниң бодалы-биле бо сөс моол дылдан үлегерлеттинген деп санап турар [Рассадин 1980: 43]. Өске авторлар ‘*kiča*...деп сөс түрк дылдарның коч ‘хой’деп сөстен тургустунган, түрк дылдарның аас чугаа хевиринде кочкор ... ‘бүдүрүкчү эр хой’деп уткалыг [СИГТЯ Л 1997: 432-433] деп санап турар. Б. И. Татаринцев бодунуң ажылында’... тыва дылда бүдүрүкчү эр хойну түрк дылдың кошкар,моол дылдан үлегерлеттинген кужадеп ийи аңгы хевири-биле адап турар’ [Татаринцев III 2004: 271] деп саналды кирип турар. А. М. Щербак бо сөстүң фонетиктиг тургузуун өөренип көргөш, моол дылда гуча-хучасөстүң вариантылары канчаар-даа аргажок түрк дылдан үлегерлеттинген деп чижектер-биле бадыткап турар [Щербак 1961: 310; Абашеев 1927: 13].

СТ, литературлуг тыва дылда болгаш ооң диалектилеринде *өшкү* [ТРС 1968: 342] деп сөс барык шупту түрк дылдарда (б.-уйг. *äčkü*, кырг. , алт. *äčki*, хак. *öski*, каз. *ешки*, тоф. *ö"šküөске-даа*) дүгжүп турар. Бо талазы-биле эртемденнерниң бодалдары аңгы-аңгы [СИГТЯ Л 1997: 426].

СТ чугаазында эр-даа, кыс-даа ийи хардан дөрт харга чедир өшкүнү *сергеш* деп адаар. Ийи харлыында кандыг-даа тодарадылга чокка сергеш, үш харлыында кунан сергеш, дөрт харлыында дөнен сергеш, эр, кызынын аайы-биле эр сергеш, кыс сергешдеп аңгылап тодарадыр. Моолдун Ховд аймактың Буянт сумузунда чурттап турар тывалар чазап каан эр өшкүнү сергешдеп адаар [Цэцэгдарь 2003: 155]. Өске түрк дылдарда эр өшкү деп утка илереткен *erkäč – ärkäč – ärgäč* вариантылар таваржып турар. Чижээлээрге, туркмен дылда ‘ийи харлыг эр өшкү’, кбалк. ‘үш харлыг эр өшкү’ [СИГТЯ Л 1997: 428], кыргыз дылда серкәш ‘ийи харлыг чазап каан өшкү’ [Радлов 1989: 268], азербайджан дылда еркеч // еркеш ‘ийи-үш харлыг эр өшкү’ [Хасиев 1976: 14] деп аңгы-аңгы уткалар илереттинип турар. Мырыңай башкир дылдың говорундас эркәш деп сөс ‘шары, буга’ деп утка илередири солун [Надергулов 2000: 120].

ТҮҢНЭЛ: СТ чугаазында таваржып турар үстүндө адаанывыс мал-маганның назы-харын илереткен сөстөрни сайгарып көөрүвүске, хөй эвес фонетиктиг өскерилгелер таваржып-даа турар болза, ниити түрк дылдан укталган сөстөргө хамааржып турар. Моон алгаш көөрге, мал ажил-агыйга хамаарышкан терминнер өгбө дылдың частып, аңгы-аңгы дылдар кылдыр тургустунуп турар үедө тывылган деп санап болур. Чоорту төөгүнүн хөгжүлдезиниң аайы-биле чон бүрүзүңгө боттарының дылының онзагайлары, мал ажил-агыйга хамаарышкан терминнер тыптып келген деп болур. Ооң-биле чергелештир түрк-моол дылдар бурун шагдан боттарының аразыңга буруңгу харылзаалыг турган болгаш моол дылдарда ниити моол онзагай шынар илереткен-даа болза, түрк дылдан үлегерлеттинген сөстөр хөй таваржып турар. Ындыг сөстөр ниити моол дылдың буруңгу өгбө дыл дамчыштыр шупту моол дылдарга кирип келген [Рассадин 2007: 16] болгаш ындыг сөстөргө колдуунда мал ажил-агыйга хамаарышкан сөстөрни хамаарыштырып болур.

Сенгел тываларының чугаазында, ылаңгыя мал ажил-агыйга хамаарышкан терминнерниң колдуу хөй кезээ ниити түрк уткуг сөстөр болуру үстүндө каш чижектер дамчыштыр бадыткап турар. Моон-даа сонгаар мал ажил-агыйыңга хамаарышкан база өске-даа бөлүктөрни түрк, моол дылдар-биле деңнеп, СТ чугаазының онзагайларын, ниити сөс курлавырының кайы-хире кезээ ниити түрк уткуун эртем ёзузу-биле тодарадыры кончуг чугула.

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА

- Абашеев 1927** – *Абашеев Д.А.* К вопросу о реализации бурят-монгольского языка // Бурятоведческий сборник. – Вып. III-IV. – Иркутск, 1927.
- Айдаров 1971** – *Айдаров Г.* Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971. – 378 с.
- Грайворонский 1997**– *Грайворонский В.В.* Современное аратство Монголии. Социальные проблемы переходного периода 1980-1995 гг. – М., 1997.
- Маннай-оол 1995** – *Маңнай-оол М.Х.* Тувинцы Монголии: традиции и современность // УЗ ТНИИЯЛИ. – Вып. XVIII. – Кызыл, 1995. – С. 56-62.
- Монгуш 2002** – *Монгуш М.В.* Тувинцы Монголии и Китая. – Новосибирск: Наука, 2002. – 126 с.
- Мусаев 1975** – *Мусаев К.М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1975. – 357 с.
- Надургулов 2000**– *Надергулов У.Ф.* Животноводческая лексика башкир / Под. ред. Э.Ф.Ишбердина. – Уфа, 2000. – 185 с.
- Радлов 1989**– *Радлов В.В.* Из Сибири: страницы дневника / Под.ред. С.И.Ванштейна; пер. с немец. К.Д.Цивиной и Б.Е.Чистовой. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
- Ральдин 1968** – *Ральдин Х.Ц.* Этнический состав современного населения Монгольской Народной Республики // Проблемы этнографии и этнической истории народов восточной и юго-восточной Азии. – М., 1968. – С. 11-35.
- Рассадин 1980**– *Рассадин В.И.* Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. – М.: Наука, 1980. – 116 с.
- Рассадин 2007** – *Рассадин В.И.* Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. Ч. I. Тюркское влияние на лексику монгольских языков. - Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2007. – 165 с.
- Сарыкай 1971**– *Сарыкай М.Х.* Сведения о речи усинских тувинцев // УЗ ТНИИЯЛИ. – Вып. XV. – Кызыл, 1971. – С. 269-276.
- Сат 1993**– *Сат Ш.Ч.* Диалектные материалы как источник для создания исторической грамматики тувинского языка // Вопросы тувинского языкознания. – Кызыл, 1993. – С. 12-17.
- СИГТЯ Л 1997** – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / Под. ред. Э.Р.Тенишева. – Л., 1997. – 798 с.
- Таубе 1994** – *Таубе Э.* Сказки и придания алтайских тувинцев. – М., 1994. – 382 с.
- ФФ ТИГИ** – Фонетический фонд ТИГИ. 2003. – Дело № 895.

Хаснев 1976 – *Хасиев З. Аскер оглу*. Термины животноводства в западной группы диалектов и говоров азербайджанского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Баку, 1976. – 21 с.

Цэцэгдарь 2003 – *Цэцэгдарь У.* Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев. – Кызыл, 2003. – 192 с.

Щербак 1961 – *Щербак А.М.* Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 82-172.

Словарьлар

ДТС 1969 – Древнетюркский словарь / АН СССР. Институт языкознания. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

МКС 1954 – Монголша-казакша сөздік (Монгольско-казахский словарь). – Улаанбаатар, 1954. – 396 с.

МОТ 1957 – Монгол орос толь / Под ред. А.Лувсандэндэва – М., 1957. – 714 с.

МРС 1957 – Монгольско-русский словарь. – М. 1957.

ОСТЯ 1967 – Орфографический словарь тувинского языка) / Сост. М.Д. Биче-оол и С.Н.Чамаев; отв. ред. Д.А.Монгуш. – Кызыл, 1967. – 446 с.

Рассадин 1995 – *Рассадин В.И.* Тофаларско-русский словарь. Русско-тофаларский словарь – Иркутск: Восточно-Сибирское кн. изд-во, 1995. – 288 с.

Севортян I – *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768 с.

Севортян II – *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‘В’, ‘Г’ и ‘Д’). – М., 1980. – 396 с.

Татаринцев II 2002 – *Татаринцев Б.И.* Этимологический словарь тувинского языка. Т. II: Д, Ё, И, Й / Под. ред. Д.А.Монгуша – Новосибирск: Наука, 2002. – 388 с.

Татаринцев III 2004 – *Татаринцев Б.И.* Этимологический словарь тувинского языка. Т. III: К, Л – Новосибирск: Наука, 2004. – 440 с.

ТРС 1968 – Тувинско-русский словарь / Под ред. Э.Р.Тенишева. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – 646 с.

Цэвэл 1966 – *Цэвэл. Я.* Монгол хэлний товч тайлбар толь (Краткий толковый словарь монгольского языка) / Под ред. А.Лувсандэндэв. – Улаанбаатар, 1966. – 912 с.

ЭСТЯ V – Этимологический словарь тюркских языков. Т. V. – М., 1997.

Хураангайлаан сөстөр:

аз.	– азербайджан дылда
алт.	– алтай дылда
б.-моол.	– бижимел моол дылда
б.-түрк.	– бурунгу түрк дылда
б.-уйг.	– бурунгу уйгур дылда
башк.	– башкир дылда
бур.	– бурят дылда
гаг.	– гагауз дылда
каз.	– казах дылда
калм.	– калмык дылда
кбалк.	– кабардин балкар дылда
ккалп.	– каракалпак дылда
кырг.	– кыргыз дылда
моол.	– моол дылда
нан.	– нанай дылда
ног.	– ногой дылда
СТ.	– сengel тывалары
тоф.	– тофа дылда
тур.	– турк дылда
туркм.	– туркмен дылда
узб.	– узбек дылда
уйг.	– уйгур дылда
хак.	– хакас дылда
шор.	– шоор дылда
эвенк.	– эвенк дылда

IBIRAY ALTINSARİN'İN “BERRAK BİR PINAR” HİKÂYESİNDE YALANCI EŞ DEĞERLİK

Bağdagül MUSA*

Giriş

Daha önce de bildiri veya makale konusu olarak ele aldığımız yalancı eş değerlik konusu,¹ son zamanlarda özellikle lehçeler arası aktarmalarla ilgili olarak yaygınlaşan konulardan biridir. Daha önceki çalışmalarımızda da belirttiğimiz yalancı eşdeğerlikle birçok çalışma vardır.²

* Ürdün Üniversitesi, bagdagulmussa@gmail.com

¹ Bağdagül Musa, “Türkçe Öğreniminde ve Öğretiminde Yalancı Yapısal Eşdeğerlik”, *1. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2. Cilt, Niğde Üniversitesi Yay., Niğde 2014, s. 2037-2050; “Kazak Türkçesi Ve Türkiye Türkçesinde ‘Tuzak’ Kelimeler”, *Uluslararası Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Sempozyumu: “Türk Dillilere Türkiye Türkçesi Öğretimi”*, (Yayımlanmamış Bildiri), Erzurum 8-10 Ekim 2015.

² Konuyla ilgili şu çalışmalara bakılabilir: Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara 1999; Fatih Kirişçioglu, “Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 20, Konya 2006 s. 21-35; Hanife Alkan, “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği)”, *Turkish Studies*, S 7/4, Güz, Ankara 2012, s. 671-688; Mustafa Çakır, “Çeviride Eşdeğerlik İlişkileri”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 6, S 1, Bahar, 1996, s. 93-107; Mustafa Uğurlu, “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve ‘Abay Yolu’ Romanı” *bilig*, S 15, Güz, 2000, s. 59-79; Mustafa Uğurlu, “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi, Uluslar Arası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, (Yayımlayan: Nurettin Demir-Emine Yılmaz), Gazimağusa 2001, s. 197-206; Mustafa Uğurlu, “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”, *bilig*, Bahar, S 29, 2004, s. 29-40; Tuna Beşen Delice, “Türkmen Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/4, 2013, s. 131-146; Bekir Direkçi – Mevlüt Gülmez, “Güney Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, *Journal of Turkish Studies / Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz, sayı 32, 2012, s. 133-154; Dilek Akbaba Ergönenc, “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, *bilig*, S 42, 2007, s. 151-176; Feyzi Ersoy, “Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler”, *Türkbilgi*, S 14, 2007, s. 60-68; Hüseyin Yıldız, “Karay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değer Kelimeler”, *Gazi Türkiyat*, S 5, Güz, 2009 s. 611-659.

Aktarma ve bildiri konusu için seçmiş olduğumuz “Berrak Bir Pınar” hikâyesi, eserlerinin büyük çoğunluğunun çocuklara yönelik olması nedeniyle Kazak çocuk edebiyatının atası olarak tanınan (Ayan, 2013: 32)³ Kazak eğitimci, dil bilimci ve yazar Ibray Altınsarin’in okullarda okutulan ibret verici güzel hikâyelerinden biridir. 19. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınması sebebiyle içinde iki lehçeye ortak Arapça kökenli kelimeleri barındırdığını düşündüğümüz için de özellikle böyle bir hikâye tercih edilmiştir. “İbret” anlamındaki әбірет,⁴ “gibi” anlamındaki peйішті vb. eski kelimeler bunlara örnek teşkil edecek niteliktedir.

İnceleme

Kazakçadan Türkçeye aktarılacak olan hikâyenin Kazakça orijinal metni aşağıda yer almaktadır:

Таза бұлақ

Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан, айналасы қалың біткен ағаш жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, суы мұздай, салқын, шыныдай жылтылдап тұрған сонша әдемі, таза бұлақ екен. Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу ойып қорғаныш кылып, тастың суағар жеріне жазу жазыпты: — Әй, жолаушы, болсаң осы бұлақтай бол, — деп. Манағы үш жолаушы бұлақтан ішіп қанған соң жазуды оқып, біреуі саудагер екен, ол айтты: — Бұл жазылған ақыл сөз екен, бұлақ күн-түн тынбай ағып, алыс жерлерге барады, бара-бара кеңейіп, үлкейеді, бұған бөтен бұлақтар құйып, сөйте бара үлкен өзен болып кетеді. Мұнан мұрат сол: сен де, адам, тынбай қызмет қыл, ешуақытта жалқауланып тоқтап қалма, сөйтсең, ақырында, сен де зорайып мұратыңа жетесің дегені ме деп білемін, — деді. Екінші жолаушы мүсәпір молда екен, басын шайқап: — Жоқ мен олай ойламаймын, бұл жазудың мағнасы сіздің ойлағаннан гөрі жоғарырақ соқса керек, бұл бұлақ: кім-кімге болса да даяр, ыстықтағанды салқындатып, жанын рақаттандырады, сусағанның сусынын қандырады, оның үшін ешкімнен ақы дәметпейді; бұлай болса адамға да әбірет сол: біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды ешкімге міндет етпе дегені болса керек, — деді.

³ Ibray Altınsarin hakkında yazarın diğer makalesine de bakılabilir: “Ibray Altınsarin ve Nikolay İvanoviç İlimski’nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri”, *Turkish Studies*, Volume 3/7, Fall 2008.

⁴ Bu kelimenin günümüz Kazakçasında olduğu gibi ғибрат (gibrat) şeklinde değil, әбірет şeklinde olması dikkat çekicidir. <https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/kk/ru/%D2%93%D0%B8%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%82/> erişim tarihi: 17.08.2016; <http://lugat.kz/>: erişim tarihi: 17.08.2016

Үшінші жолаушы көркем келген бір әдемі жігіт екен, бұл үндемей тұрды. Жолдастары: «Сен не ойлайсың?» — деп сұрады.

Жігіт айтты: — Менің ойыма бөтен бір нәрсе келеді: бұл бұлақтың суы бір орында тынып тұрып, шөп-шалам түсіп, лай-қоқым болса, бұған адам мен айуан мұнша ынтық болмас еді; бұлақ күні-түні тынбай ағып тазаланып тұрғаны үшін ынтық болады. Олай болса, жазудың мағнасы: көңіліңді, бойыңды осы бұлақтай таза сақта, нешік бұлаққа қарасақ күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңілің сол реуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін, — деді.

Metnin Türkiye Türkçesine aktarmasında yalancı eş değer ve sesteş kelimelere dikkat edilecektir. Dolayısıyla örnekler sesteş kelimeler ve yalancı eş değerler diye iki büyük grup altında ele alınacaktır.

1. Sesteş kelimeler

sok-: Türkçede “içine veya arasına girmesini sağlamak; batırmak, saplamak; ısırmak” vs. anlamları varken (BTS: 3215) Kazakçada “bir şeyi vurmak; inşa etmek” (TS) anlamlarına gelmektedir. Ancak metinde “anlama sahip olmak” şeklinde deyim olarak kullanılmaktadır.

iken: Örneğindeki *-ken* Türkçedeki *-ken* zarf-fiil ekinden farklı olup *-Gan* sıfat-fiil ekidir.

2. Yalancı eş değerler

adam: Arapça Âdem (ALM) kelimesinden gelen *adam*; Türkçede “insan; erkek kişi” (BTS: 36), Kazakçada “insan” (TS) anlamındadır.

ademî: Arapçada “insana ait olan”⁵ anlamlı bu kelime, Türkçede kullanılmayıp Kazakçada “güzel” (TS) anlamına gelmektedir.

ahirinde: Arapça “ahir” kökünden gelen ve iki lehçede de “son, sonraki, sonunda” (BTS: 82) (TS) anlamını veren bu kelime, Türkçede bu şekilde kullanılmamaktadır.

bulak: İki lehçede de “pınar, kaynak” (BTS: 584) (TS) anlamına gelen bu kelime, Türkçede sözlüklerde mevcut olmakla beraber yaygın olarak kullanılmamaktadır.

çini: Türkçede “duvarları kaplayıp süslemek için kullanılan, bir yüzü sırlı ve genellikle çiçek resimleriyle bezeli, pişmiş, balçık levha, fayans” (BTS: 797) anlamındayken Kazakçada “kvartz kumdan yapılmış ince berrak şey” (TS) anlamına gelmektedir. Ancak manaları birbirlerine yakın olmakla bera-

⁵ human - of or belonging to humanbeings (ALM): <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-en/%D8%A2%D8%AF%D9%85%D9%8A/> ; erişim: 17.08.2016

ber birbirlerini tam karşılayamamaktadır.

çöp: Türkçede “saman inceliğinde herhangi sap, dal veya tahta parçası” anlamı da olan bu kelimenin “yararsız, pis ve zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeyler” (BTS: 821) anlamı yaygın iken Kazakçada “bitki, ot” (TS) anlamında kullanılmaktadır ki birbirlerinin yerine kullanıldıklarında yanlış anlaşılma sebebi olabilir.⁶

dün: Türkçede, “bugünden bir önceki gün; geçmiş” (BTS: 1060); Kazakçada ise “akşamdan sabaha kadar zaman dilimi” anlamındadır (TS).

eyitmek: Her iki lehçede de “demek” (BTS: 1214) anlamında olmakla beraber, günümüz Türkçesinde yaygın değildir.

göre: Türkçede “bir şeye uygun olarak; uygun, elverişli” (BTS: 1409) anlamına gelen ve yönelme hâlini isteyen bir edat iken Kazakçada ayrılma hâlini isteyen bir edattır (TS).

görkem: Türkçede “göz alıcı ve gösterişli olma durumu; ihtişam, tantana, haşmet” (BTS: 1412) ve Kazakçada “güzel”⁷ manalarını vererek anlamca birbirlerine yakın olmakla beraber birbirlerinin aynısı değildir ve kullanıldıkları yerler de farklıdır. Türkçede; sıfat şekli Kazakçada olduğu gibi *görkem* değil, *görkemli*’dir.

gün: Her iki lehçede de “güneş; güneş ışığı; gündüz; 24 saatlik süre; içinde bulunulan zaman” vs. (BTS: 1462) manalarını vermekle beraber, Türkçede -*güneş* anlamında deyimler hariç- günlük hayatta pek kullanılmamaktadır.

hak: Arapça kökenli bu kelime, her iki lehçede de “emek karşılığı ücret” (BTS: 1495) anlamına gelmekle beraber birbirlerinin yerine geçemedikleri durumlar da söz konusudur.

kez: Her iki lehçede de “sefer, defa, kere” (BTS: 2088) anlamına gelen bu kelime, Kazakçada *kez bol-* şeklinde yardımcı *ol-* fiiliyle birleşerek “rastlamak” anlamında kullanılmaktadır.

misafir: Arapça kökenli bu kelime; Türkçede “konuk”⁸ (BTS: 2534), Kazakçada ise “çaresiz, zavallı, biçare” (TS) anlamındadır.

molla: Türkçede “büyük kadı; medrese öğrencisi; büyük bilgin” (BTS: 2543), Kazakçada ise “din adamı” (TS) anlamlarına gelmektedir.

muradına er-: Türkçede “çok istediği şeye kavuşmak” (Aksoy, 1984:

⁶ Musa, 2015.

⁷ <http://lugat.kz/>

⁸ person who makes a journey or goes on a journey (ALM): <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-en/%D9%85%D8%B3%D8%A7%D9%81%D8%B1/>; erişim: 17.08.2016

816) anlamına gelen bu deyim, Kazakçada *muradına yet-* şeklindedir.

oy: Türkçede “rey” (BTS: 2752), Kazakçada ise “şuur, fikir” (TS) demektir.

oyla-: Türkçede “oya koymak veya oya sunmak” (BTS: 2754), Kazakçada “düşün-” (TS) demektir.

sakla-: Her iki lehçede de “elinde bulundurmak, tutmak; kaybolmaması için gizli bir yere koymak; ortalıkta bulundurmamak; korumak, muhafaza etmek; gizli tutmak, duyurmamak; korumak, esirgemek” (BTS: 3037-3038) anlamlarına gelen bu kelimenin Kazakçada ayrıca “kurtarmak” anlamı da mevcuttur (TS).

sırt: Türkçede “insanlardan boyundan bele kadar uzanan üst bölüm; üst, arka; dağların veya tepelerin üst bölümü” (BTS: 3166), Kazakçada ise “bir şeyin dışı” (TS) demektir.

şule: Türkçede “alev, yalım” (BTS: 3371), Kazakçada ise “nur, ışık” (TS) demektir.

taşlık: Her iki lehçede de “taşı bol yer” anlamına gelmekle beraber, Türkçedeki “taşla döşenmiş avlu, sofa, merdiven” (BTS: 3447) anlamı Kazakçada yoktur.

taze: Türkçede “bozulmamış, bayatlamamış olan; solmuş, pörsümüş olmayan; dinç, yıpranmamış, yorulmamış; yeni, son, zamanı geçmemiş; kuru olmayan, körpe” (BTS: 3562), Kazakçada ise “kirli olmayan, temiz, pak” (TS) demektir.

var-: Türkçedeki “ulaş-” (BTS: 3662), Kazakçada ise “git-” (TS) anlamındadır.

yiğit: Türkçede “güçlü ve yürekli; kahraman alp; delikanlı, genç erkek; gözü pek” (BTS: 3929), Kazakçada ise “genç” (TS) demektir.

yoldaş: Her iki lehçede de “yol arkadaşı; arkadaş, dost; ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri” (BTS: 3941) anlamına gelmekle beraber, kullanıldıkları yerler farklıdır.

zor: Türkçede “sıkıntı, güçlük, rahatsızlık; sıkıntı veya güçlükle yapılan; mecburiyet; baskı” (BTS: 4034), Kazakçada “güzel” (TS) anlamındadır.

Sonuç

Sonuç olarak tarihî veya çağdaş Türk lehçelerinden hiç haberi olmayan birisinin, Türk lehçelerinden aktarmalarda karşısına çıkan veya Türk lehçelerinde yazılmış metinlerde geçen yalancı eş değerleri anlamakta güçlük çe-

keceğini söylemek mümkündür. Zira Uğurlu'nun da belirttiği gibi, "Bazen benzer gözüken kelimelerin ve yapı birimlerinin kaynak ve hedef metinde eş değer değildir." (2008: 136) Bu sebeple de lehçeler arası aktarmaların sık sık yapılması ve yaygınlaşması, yalancı eş değerlerin yanlış anlaşılmasını önlemeye yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

KISALTMALAR

ALM: Almaany: <http://www.almaany.com>

BTS: Büyük Türkçe Sözlük

TS: Tüsindirmeli Sözdik (Açıklamalı (Kazakça) Sözlük)

KAYNAKLAR

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 / Deyimler Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1984.

Almaany: <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-en/%D8%A2%D8%AF%D9%85%D9%8A/>

AYAN, Ekrem, "Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-İbray Altınşarin", *The Journal of Academic Social Science Studies*. Volume 6, Issue 5, 2013, p. 31-41.

_____, "İbray Altınşarin ve Nikolay İvanoviç İliminski'nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri", *Turkish Studies*, Volume 3/7, Fall 2008.

ALKAN, Hanife, Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği), *Turkish Studies*, S 7/4, Güz, Ankara 2012, s. 671-688.

ARNAZAROV, Seyitnazar, "Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik", *Gazi Türkiyat*, S 3, Güz, 2008, s. 31-49

ATMACA, Emine (2013). Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Eşgösterenlilik. *Dil Araştırmaları*, Sayı: 12, Bahar, s.117-138

Büyük Türkçe Sözlük, 10. Basım, TDK Yay., Ankara 2005.

ÇAKIR, Mustafa, "Çeviride Eşdeğerlik İlişkileri", *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 6, S 1, Bahar, 1996, s. 93-107.

DELİCE, Tuna Beşen, "Türkmen Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S 2/4, 2013, s. 131-146.

DİREKÇİ, Bekir – Mevlüt Gülmez, "Güney Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler", *Journal of Turkish Studies / Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 32, Güz, s.133-154

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara 1999.

ERGÖNENÇ, Dilek Akbaba, "Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler", *bilig*, S 42, 2007, s. 151-176

ERSOY, Feyzi, "Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler",

- Türkbilig*, S 14, 2007, s. 60-68.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, “Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 20, Konya 2006, s. 21-35.
- MUSA, Bağdagül, “Türkçe Öğreniminde ve Öğretiminde Yalancı Yapısal Eş-değerlik, *1. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2. Cilt, Niğde Üniversitesi Yay., Niğde 2014, s. 2037-2050.
- Tüsindirme Sözdik (Açıklamalı (Kazakça) Sözlük)*: <http://mtdi.kz/tusindirme-sozdik>
- UĞURLU, Mustafa (2000). Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve “Abay Yolu” Romanı. *bilig, Güz, sayı 15*, s. 59-79.
- _____, “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”, *bilig*, S 29, Bahar, 2004, s. 29-40.
- _____, “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi”, *Doğu Akdeniz Üniversitesi, Uluslar Arası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, (Yayımlayan: Nurettin Demir-Emine Yılmaz), Gazimağusa 2001, s. 197-206.
- _____, “Dede Korkut’u Okumak İstiyorum, Ama...”, *Turkish Studies*, Volume 3/1, Winter, 2008.
- YILDIZ, Hüseyin, “Karay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değer Kelimeler”, *Gazi Türkiyat*, S 5, Güz, Ankara 2009, s. 611-659
- Tüsindirme Sözdik (Açıklamalı (Kazakça) Sözlük)*: <http://mtdi.kz/tusindirme-sozdik>
- <https://sozdik.kz/kk/dictionary/translate/kk/ru/%D2%93%D0%B8%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%82/>
- <http://lugat.kz/>

BORÇALI'DA BİR SÖZ USTASI: ASLAN KOSALI VE ŞİİRLERİ

*Bahadır GÜNEŞ**

Giriş

Borçalı, Karapapak / Terekeme Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin başında gelmektedir. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, bölgede yaşayan Karapapak / Terekeme Türklerinin sayısı 500 binin üzerindedir. Türkiye’de özellikle Kars ve Ardahan’da da yoğun olarak yaşayan Karapapak / Terekeme Türkleri, 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması ile birlikte söz konusu bölgeden kitleler hâlinde Türkiye’ye göç etmişlerdir. Bu göçler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra artarak devam etmiştir.

Karapapak / Terekeme Türkleri; bugün genel olarak Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Ermenistan’da yaşamaktadırlar.¹ Karapapak / Terekeme Türklerinin ata toprakları olan bugünkü Gürcistan ve civarına yerleşmeleri, yerli ve yabancı kaynaklarda çok eski tarihlere dayandırılmaktadır. Arap kaynaklarında İdil Bulgarları ile Hazarların önemli bir boyu olarak “Barsula”, “al-Burşaliye” veya “al-Bursul” adı verilen bir kabileden söz edilmektedir. Bizans kaynaklarında; bu adın, “Barselia” ve “Barsla” şeklinde yazılıp İdil Bulgarları ile ilgili rivayetlerde “Baraç” ve Kıpçak kabile adlarında “Boroc-oğlu” biçiminde yazılan adların da aynı kabileyi gösterdiğine dair bilgiler verilmiştir. Bunun yanında Orta-Kür Irmağı’nın sağında “Borçalı” olarak adlandırılan topluluğun, Eski Hazarlar zamanında Kafkasya’nın güneyine göç etmiş oldukları bildirilmektedir.²

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahadir.gunes@hotmail.com

¹ Tozlu (2005, s. 86), Karapapak / Terekeme Türklerinin yaşadıkları bölgelerle ilgili yukarıda zikredilen yerlere ek olarak Türkistan ve Rusya’yı da ilave etmektedir.

² Togan (1970, s. 172, 179); eski kaynaklardan hareketle bugünkü Borçalı Türklerinin Bulgarların bir kolu olduğunu ve Hazar Denizi’nin batısında Sasanilere tabi olan “Bor(u) can” adında bir melikin adının, İran dilinde “Boruç”un çoğul şeklini ifade ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Togan, I. Baybars gibi Mısır Memlûklerinden bazılarının bu kabileye

VII-XII. yüzyıl Gürcü salnameleri ve diğer yazılı kaynaklar; Türkçe konuşan kavimlerin, Güney Kafkasya ve bugünkü Gürcistan arazilerindeki izlerinin milattan önceye uzandığını belirtmektedir. Buna göre Makedonyalı İskender; MÖ 330'da İberya Seferi sırasında, Kür Irmağı civarında Bun Türkleriyle karşılaşmış ve onlarla savaşmayı göze alamayarak geri çekilmiştir. Yine bu konuyla ilgili olarak Hazarların 627-628'de Azerbaycan ve Tiflis'i kuşatmalarından bahsedilmektedir (Alyılmaz 2002, s. 289; Alyılmaz 2003, s. 2-3; Valehoğlu 2009, s. 34-38).

Kırzioğlu (1992, s. 43); batıda Ardahan, doğuda Gence, kuzeyde Tiflis ve güneyde Revan ile çevrili bölgede bulunan ve "Karapapak" adıyla anılan Kıpçak uruğunun III. Tridat Dönemi'ndeki büyük akın ve istilada buralara yerleştiklerini belirterek bu durumun yabancı kaynaklarca da doğrulandığını kaydetmiştir.

Karapapak / Terekeme Türklerinin eski dönemlerine dair bilgileri, yerli ve yabancı kaynaklarda yer alan ve arşiv belgelerine dayanan verilerle genişletmek mümkündür. Bu durum, Karapapak / Terekeme Türklerinin bugünkü Gürcistan ve civarını çok eski tarihlerden beri yurt tuttuklarını göstermektedir. Büyük oranda Selçukluların Gürcistan'ı fethiyle birlikte Müslüman olan Karapapak / Terekemelerin, bulundukları bölgenin geçiş güzergâhı olması dolayısıyla Oğuz ve Kıpçak Türklerinin kaynaşmasından meydana geldiği dile getirilir.³

Karapapak / Terekeme Türkleri; XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girmeden önce kalabalık sürüleri olan, güçlü bir göçebe topluluk hâlinde yaşadıkları bölgeye hâkim olmuşlardır (Kırzioğlu 1972, s. 9). Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki hâkimiyet mücadelelerine de sahne olan Borçalı'da, Osmanlı Devleti'nden önce Safevi hâkimiyeti dolayısıyla Şii inancı yaygındı (Alyılmaz 2003, s. 5-6).

1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'na kadar Kuzey Azerbaycan'da, Kazak - Şemseddin Hanlığı'nda ve Borçalı Nehri kenarında yaşayan Karapapak / Terekeme Türkleri; bu antlaşma ile birlikte Türkiye ve İran'a göç etmişlerdir. Türkiye'de Kars, Ardahan ve Iğdır'a yerleşen Karapapak / Terekeme Türkleri

mensup olduğunu bildirmiştir. Bunun yanında 1239'da Türk-Moğol unsuru ile birlikte Doğu Avrupa seferine katılan ve tarihî kaynaklarda "külâh-ı siyâh" olarak belirtilen Türk boyunun, bugünkü Karapapak / Terekeme Türklerinin ataları olduğuna dair düşünceler vardır (Alışık 2005, s. 10)..

³ Togan (1979, s. 98, 100); Selçuklulardan önce bölgenin belli bir süre Arap hâkimiyetinde olduğuna dair bilgi verdiği çalışmasında, Borçalı Türklerinin Arapların bölgeye gelme dönemlerinde Dağıstan'da yerleştiklerinden söz etmiştir. Ayrıca Togan; Hazar ve Bulgarlara yakın kabilelerden biri olarak kabul ettiği Borçalıların, Araplar döneminde de dillerini muhafaza ettiklerini dile getirmiştir.

ri; 1854-1855 ve 1877-1878 savaşlarında buralardan göç ederek Ağrı, Muş, Erzurum, Sivas, Tokat ve Amasya illerine yerleşmişlerdir (Ercilasun 2002, s. 45-46). Güney Azerbaycan'a (İran) göç edenler ise Sulduz'a yerleşmişlerdir (Bala 1977, s. 330; Özkan 2007, s. 85).

Kadim Türk yurdu Borçalı'nın eski yerleşim birimlerinden biri olan ve bugün Gardabani adıyla anılan Karayazı, Karapapak / Terekeme Türklerinin yoğun bir şekilde yaşadığı yerlerden biridir. Özellikle bölgeye bağlı köylerde Karapapak / Terekeme nüfusu hâkim durumdadır. Bu köylerden biri de çalışmaya konu olan Borçalılı söz ustası Aslan Kosalı'nın doğup büyüdüğü ve yaşadığı Kosalı köyüdür.

Kosalı köyü; Karayazı merkezinin 5 km doğusunda, bölge merkezine giden ana yolun kenarında, 290 rakımlı bir yerleşim birimidir. 2006 nüfus sayımına göre 6000 kişinin yaşadığı Kosalı köyünde, 19. yüzyıldan beri mes-cit bulunmakta; 1918 yılından bugüne de Memmed Xıyalov Ortaokulu eği-tim-öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir (Memmedli 2006, s. 41).

1. Aslan Kosalı'nın Hayatı⁴

Karapapak / Terekeme Türkleri arasında, âşıklık sanatı ve söze dayalı hü-nerler öne çıkmaktadır. Bu da bölge halkı arasında çok sayıda âşığın, söz usta-sının yetişmesini sağlamıştır. Geçmişte olduğu gibi bugün de Borçalı'da; çok sayıda âşık, şair, söz ustası bulunmaktadır.⁵ Bugün bölgede yaşayan âşıklar / söz ustaları arasında ön plana çıkan isimlerden biri de Aslan Kosalı'dır. Bu söz üstadının adı, Borçalı'nın Karayazı (Gardabani) bölgesine bağlı "Kosalı" köyünden gelmektedir. Âşık Aslan da bu köyden olduğu için "Aslan Kosalı" ismi ile anılmaktadır.

Aslan Kosalı; 15 Ağustos 1929 tarihinde, Karayazı bölgesinin Kosalı kö-yünde dünyaya gelmiştir. Âşık Aslan'ın hem anne hem de baba tarafı Bor-çalı'nın ileri gelen, tanınmış ailelerindendir. 1935 yılında babasını kaybeden Aslan Kosalı, bu dönemlerde kardeşleri Aydın ve Zakir ile birlikte ağır yok-luklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği ile Almanya ara-sında 1941'de meydana gelen savaş, Kosalı'nın sıkıntılarını artırmıştır. Sava-şın bitmesiyle birlikte Aslan Kosalı da çeşitli alanlarda çalışmaya başlamıştır.

Aslan Kosalı, Borçalı'nın önemli âşıklarından Alhan Karayazılı tarafın-dan yetiştirilmiştir. Üstadından öğrendiklerini geliştirmiş, kendisi de özellikle

⁴ Aslan Kosalı hakkında verilen bilgiler, kendileriyle Borçalı'da yapmış olduğumuz birebir görüşme ve Ömerli'den (2009) yararlanılarak aktarılmıştır.

⁵ Aslan Kosalı'nın dışında Kosalı köyünün şair ve âşıkları arasında Şair Zabit, Mayıl Usuboğlu, Əlixan Qarayazılı, Veli Qədirlı, Zahid Əlempaşalı sayılabilir (Memmedli 2006, s. 41-42)..

Borçalı yöresinin aranan ve sayılan söz ustalarından biri hâline gelmiştir. Kosalı, bu özelliğini bir şiirinde şu şekilde ifade etmiştir:

*Yeddi oymaq Qaraçöp, Qarayazı mahalı, / Sənətimin ustadı babam ulu
Borçalı / Şair Alxan dərş verib, adım Aslan Kosalı, ...* (“Yaradan həm Yaşayan”)

2015 yılında vefat eden ve son nefesine kadar köyünde yaşamını sürdüren Aslan Kosalı; Gürcistan’ın “Şeref Ordeni” ile taltif edilmiş, sazıyla nağmelere döktüğü sözlerini çeşitli ortamlarda icra etmiştir. Aslan Kosalı; sanatını yalnız Borçalı’da değil, başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyasının değişik bölgelerinde, çeşitli toplantılarda sahne alarak devam ettirmiştir.

2. Aslan Kosalı’nın Şiirleri

Aşağıda Aslan Kosalı’nın şiirlerinin yapı, içerik ve üslup özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. Aslan Kosalı’nın Şiirlerinin Yapı Özellikleri

Bu bölümde şairin şiirlerinde kullandığı nazım birimi, ölçü, kafiye ve redif düzeni hakkında bilgi verilmiştir.

2.1.1. Nazım Birimi

Aslan Kosalı’nın şiirlerinde bentler, genellikle 4 dizeden meydana getirilmiştir. Ancak bunun yanında, şairin 5 ve daha fazla dizelik bentlerden meydana gelen şiirleri de mevcuttur.

2.1.1.1. Dörtlük Nazım Birimiyle Yazılanlar

Aslan Kosalı’nın dörtlük nazım birimiyle yazılan şiirlerinin sayısı 120’dir. Bu sayının incelemeye alınan toplam 137 şiir içindeki oranı %87,59’dur. Bu durum, Kosalı’nın şiirlerinde ağırlıklı olarak dörtlük nazım birimini kullandığını gösterir. Aslan Kosalı’nın dörtlük nazım birimiyle yazılan şiirlerinde, dörtlük sayıları da değişiklik gösterir. Bu farklılıkta, özellikle üç dörtlükten ve dört dörtlükten oluşan şiirlerin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Aşağıda bent sayılarına göre dörtlük nazım birimiyle yazılan şiirlerin adları ve birer örneği gösterilmiştir.

2.1.1.1.1. İki Dörtlükten Meydana Gelenler

Aslan Kosalı’nın iki dörtlükten meydana gelen şiirlerinin sayısı 3’tür. “Bilər”, “Bilər”, “Beləcə” başlıklı bu şiirlerin dörtlük nazım birimiyle yazılan şiirler içindeki oranı %2,5’tir.⁶

2.1.1.1.2. Üç Dörtlükten Meydana Gelenler

⁶ Çalışmada yer verilen şiir örnekleri Ömerli’deki (2009) yazılış biçimine göre yazılmıştır.

Kosalı'nın üç dörtlükten meydana gelen şiirlerinin sayısı 53'tür. "Qarayaz Eline", "Qeyrət Vaxtıdır", "Döndü mü", "Dünyasan", "Dünyanın", "Dünyanın", "Əlhəmdülillah", "Vallah", "Sadiq Oldum", "İster Niyet Eylə", "Demədim mi", "Verir", "Gələr", "Gəl", "Kitabını", "Ata Haqqı Ana Haqqı", "Oğul", "Nəvəm Sərvətə", "Olsun", "Canı Sağ Olsun", "Ay Kamandar", "Getdi", "Cavan Alma", "Gözəldə", "İstər", "Dedi", "Bənzər", "Deyirlər", "Ay Şamama", "A Şahzadə", "Görəndə", "Olar mı", "Sizə", "Ayıbdı", "Qocasan ki Qoca", "Apardığın Nə Oldu", "Çəkər", "Könül Bağlı", "Vaxtıdır", "Dedi", "Gələr", "Olsun", "Bilmirəm", "Qardaş", "Olmasın", "Ürək Yaralıdır", "Yaraşmaz", "Köçə Köçündən", "Müsəlman", "İstər", "Çalır", "Üçün", "Allah" başlıklı bu şiirlerin dörtlük nazım birimiyle yazılan 120 şiir içindeki oranı %44,16'dır.

2.1.1.1.3. Dört Dörtlükten Meydana Gelenler

Aslan Kosalı'nın dört dörtlükten oluşan şiirlerinin sayısı 51'dir. "Səndədi", "Vətənimdə", "Dağlar", "Dağlar", "Təzələr", "Bu Dünya", "Dünyadı", "Dünya", "Dünya Sənsiz Dünya Mənsiz", "Qurban Olum", "Qılar", "Mömin Kimi", "Var Olsun", "Ustad Gördüm", "Qurbanam", "Müsafirlər Gəlib", "Varmış", "Dəyməz", "Barmaqların", "Şair", "Baş Əydim", "Kimi", "Ay Usta", "Məktəb", "Dilbərim", "Gəlin", "Gəlib-Gedib", "Tellərin", "Gəlin", "Ay Etibarsız", "Gözəllər", "Tökülər", "Bilmirəm", "Axtar", "Nərgiz", "Gözəl", "Gözəldə", "Dolanır", "Sənin ilə", "Saxlayar", "Qədər", "Dərdin Alım", "Gələr", "Nə Mənası Var", "Mən", "Qapıdayam", "Sazımda", "Olaydı", "Yazıq", "Kəsi", "Olsun", "Atmısan" başlıklı şiirlerin dörtlük nazım birimiyle yazılan şiirlərə oranı %42,5'tir.

2.1.1.1.4. Beş Dörtlükten Meydana Gelenler

Şairin beş dörtlükten oluşan şiirlerinin sayısı 12'dir. "El-obama", "Sə-nindi", "Qaraxaç", "Partiyamızdır", "Salam De", "Dedi", "Olaydı", "Lələ", "Yazığım Gəlir", "Çəkəllər", "Utanmaz", "Nə Olsun ki Mən Hacıyam" adlı şiirlerin dörtlük nazım birimiyle yazılan bütün şiirlərə oranı %10'dur.

2.1.1.1.5. Altı Dörtlükten Meydana Gelenler

Kosalı'nın altı dörtlükten oluşan şiirlerinin sayısı 7'dir. "Kosalı", "Sən də Gəl", "Sən Dediğin", "Borçalı Ziyalılarına", "Ay Ellər", "Yaradan Həm Yaşayan", "Azdı mı" adlı bu şiirlerin dörtlük nazım birimiyle yazılan bütün şiirlərə oranı %5,83'tür.

2.1.1.1.6. Yedi Dörtlükten Meydana Gelenler

Aslan Kosalı'nın yedi dörtlükten oluşan şiirlerinin sayısı çok değildir. İncelemeye konu olan şiirler içinde yedi dörtlükten oluşanların sayısı 4'tür.

“Sənin Cəddin”, “Hikmətlə Bax”, “Səni”, “Bax” başlıklı şiirlerin dördlüklerle yazılan şiirlere oranı %3,33’tür.

2.1.1.1.7. Sekiz Dörtlükten Meydana Gelenler

Kosalı’nın incelemeye konu olan şiirleri içinde sekiz dördlükten oluşan tek şiiri “Ya Rəbbi”dir. Bunun dördlüklerle yazılan bütün şiirlere oranı ise %0,83’tür.

2.1.1.1.8. On Dörtlükten Meydana Gelenler

Aslan Kosalı’nın incelenen şiirleri içinde on dördlükten oluşan bir tane şiiri vardır. Bu sayının dördlüklerle yazılan tüm şiirlere oranı %0,83’tür. “Kosalı’dan Karvan Getdi” başlıklı şiir aşağıda gösterilmiştir: (şiire yer verilmemiş)

2.1.1.2. Düzensiz Bentlerle Yazılanlar

Aslan Kosalı’nın düzensiz bentlerle yazılan şiirlerinin sayısı 6’dır. Bu sayının 137 şiir içindeki oranı %4,37’dir. Düzensiz bentlerle yazılan şiirlerden “Yaradan Həm Yaşayan” başlıklı şiirinde 5+5+5+5+5+4 dizelik bentler; “Gelsin” başlıklı şiirinde 8+8+9 dizelik bentler; “Ağrın Alım” başlıklı şiirinde 18+10+4+10 dizelik bentler; “Qoşdum” şiirinde 19+10+4+6+10+10 bentler; “Danışaq” adlı şiirde 12+20+16+8 dizelik bentler; “Mescide” başlıklı şiirinde ise 10+10+8+10+10+10 dizelik bentler kullanılmıştır.

2.1.2. Ölçü

Aslan Kosalı, şiirlerinin büyük bölümünü hece vezni ile yazmıştır. Bu tür şiirlerde; başta 11’li olmak üzere, 7’li, 8’li, 14’lü, 15’li gibi değişik sayılarda hece ölçüsü kullanılmıştır. Bunun yanında az sayıda şiirini serbest tarzda kaleme almıştır. Şairin incelenen 137 adet şiiri içinde hece ölçüsüyle yazılan şiirlerinin sayısı 134’tür. Bu, toplam şiir sayısı içinde %97,81’lik bir oranı karşılamaktadır. Serbest tarzda yazılan şiirlerinin sayısı ise 3’tür. Bu sayının yüzdelik oranı ise %2,18’dir.

2.1.2.1. Bütün Bentlerde Hece Sayısı Değişmeyenler

Kosalı’nın kullandığı bentlerde hece sayıları değişmeyen şiirleri 7’li, 8’li, 11’li ve 15’li hece ölçüsüyle yazılanlardır. Bütün bentlerde hece sayısı değişmeyen şiirlerin sayısı 102’dir. Bu sayı, incelenen 137 şiir içinde %74,45’lik bir oranı karşılamaktadır.

2.1.2.1.1. 7 Heceli Şiirler

Kosalı’nın 7’li (4+3) hece ölçüsüyle yazılmış şiirlerinin sayısı 1’dir. Bu sayının bütün bentlerde hece sayısı değişmeyen şiirler içindeki oranı ise %0,98’dir. Şairin 7’li hece ölçüsüyle yazılmış tek şiiri “Ya Rəbbi”dir:

Məni sevdin yaratdın, / Səni sevdim, ya rəbbi. / Ruzi verdin ucaltdın / Səni sevdim, ya rəbbi...

2.1.2.1.2. 8 Heceli Şiirler

Kosalı'nın 8'li (4+4 / 5+3) hece ölçüsüyle yazılmış şiirlerinin sayısı 38'dir. Bunun bütün bentlerde hece sayısı değişmeyen şiirlere oranı ise %37,25'tir. Şairin 8'li hece ölçüsüyle yazılmış şiirleri şunlardır: "El Obama", "Sənindi", "Dağlar", "Sən Dediyn", "Dağlar", "Təzələr", "Dünyadı", "Dünya", "Dünya Sənsiz Dünya Mənsiz", "Əlhəmdülillah", "Qurban Olum", "Mömin Kimi", "Demədim mi", "Sənin Cəddin", "Ata Haqqı Ana Haqqı", "Kosalı'dan Karvan Getdi", "Nəvəm Sərvət'ə", "Olsun", "Qoşdum", "Barmaqların", "Ay Kamandar", "Məktəb", "Cavan Alma", "Nərgiz", "Bənzər", "Sənin ilə", "Ay Şamama", "A Şahzadə", "Saxlayar", "Könül Bağlı", "Vaxtıdır", "Qapıdayam", "Sazımda", "Üçün", "Kəsi", "Olsun", "Atmısan", "Nə Olsun ki Mən Hacıyam".

Söylə kimlə başa vardın / Səfalı seyrəngah, dünya. / Çoxların nakəm apardın / Sınəsində bir ah, dünya... ("Dünya")

2.1.2.1.3. 11 Heceli Şiirler

Şairin 11'li (6+5 / 4+4+3) hece ölçüsüyle yazılan şiirlerinin sayısı 62'dir. Bu sayının bentlerdeki hece sayısı değişmeyen şiirlere oranı %60,78'dir. Kosalı'nın 11'li hece ölçüsüyle yazdığı şiirleri şunlardır: "Kosalı", "Səndədi", "Vətənimdə", "Qarayaz Elinə", "Qeyrət Vaxtıdır", "Sən də Gəl", "Qaraxaç", "Dünyasan", "Dünyanın", "Dünyanın", "Sadiq Oldum", "İstər Niyyət Eylə", "Gəl", "Bilər", "Hikmətlə Bax", "Bilər", "Oğul", "Var Olsun", "Borçalı Ziyalılarına", "Partiyamızdır", "Salam De", "Qurbanam", "Müsafirlər Gəlib", "Canı Sağ Olsun", "Varmış", "Dəyməz", "Şair", "Ay Ellər", "Getdi", "Baş Əydim", "Kimi", "Gəlin", "Dedi", "Gözəldə", "İstər", "Dedi", "Deyirlər", "Görəndə", "Olar mı", "Ayıbdı", "Azdı mı", "Gələr", "Qocasan ki Qoca", "Apardığın Nə Oldu", "Çəkər", "Beləcə", "Dedi", "Gələr", "Olsun", "Bilmirəm", "Qardaş", "Olmasın", "Ürək Yaralıdır", "Olaydı", "Nə Şirinəmmiş", "Köçə Köçündən", "Bax", "Müsəlman", "Çəkəllər", "İstər", "Utanmaz", "Allah".

Silinməz könlümdən surətin sənini, / Bənzərsən ayeyi-sürayə gəlin. / Deyinsiz, arzusuz qurbanın ollam / Qədəm qoyub gəlsən burayə, gəlin... ("Gəlin")

2.1.2.1.4. 15 Heceli Şiirler

Aslan Kosalı'nın 15'li (4+4+4+3) hece ölçüsüyle kaleme aldığı şiirleri 1 adettir. Bunun bütün bentlerde hece sayısı değişmeyen şiirlere oranı ise %0,98'dir. Şairin 15'li hece ölçüsüyle yazılmış tek şiiri "Ay Usta"dır:

*Xudadan verilib sənin xeyir payın, ay usta, / Silinərmi qulaqlardan
hay-harayın, ay usta, / Polad qədər davamlısan, qılınc kimi kəsərli, / Çox
nizandı sinən üstə oxun-yayın, ay usta.*

2.1.2.2. Mısralara Göre Hece Sayısı Değişenler

Aslan Kosalı'nın şiirlerinde mısralara göre değişen hece sayıları düzenli değildir. Bir başka deyişle bazı şiirlerdeki birtakım dizelerde hece sayıları şiirin geneline hâkim olan ölçüden genellikle bir veya iki; zaman zaman daha fazla olmak üzere eksik veya fazladır. Kosalı'nın bu özellikteki şiirlerinin sayısı 7'dir. Bu sayının incelemeye alınan 137 şiir içindeki oranı %5,10'dur. Şairin mısralara göre hece sayısı değişen şiirleri şunlardır: "Vallah", "Getdi", "Kimi", "Gözəl", "Ağrın Alım", "Verir", "Səni". Söz konusu özelliği göstermek üzere aşağıda gösterilen bentte birinci dize 12, diğer üç dize ise 11 heceden oluşmaktadır:

*Köhnə dastan həsrəti ilə görüşdüm / Döndərdin qəlbimi kəbaba, vallah.
/ Çətin dözər dərdə könül həsrəti, Afərin söylədim bu taba, vallah. ("Vallah")*

2.1.2.3. Bentlere Göre Hece Sayısı Değişenler

Kosalı'nın bentlere göre hece sayısı değişen şiirlerinin sayısı 25'tir. Bunun genel şiir sayısına oranı ise %17,51'dir. Bu şiirlerde, son dördlüğe kadar hece sayılarında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Son dördlüklerde, genellikle 7 heceli tek bentlere yer verilerek şiirin bütününe hâkim olan ölçü bozulmaktadır. Burada şiire ilave edilen farklı ölçüdeki son bentler, içerik olarak da şiirin bütününden ayrılmaktadır. Bentlere göre hece sayısı değişen şiirler şunlardır: "Dünya", "Ustad Gördüm", "Barmaqların", "Dilbərim", "Gəlin", "Gəlib Gedib", "Tellərin", "Ay Etibarsız", "Gözəllər", "Tökülər", "Bilmirəm", "Axtar", "Nərgiz", "Gözəldə", "Dolanır", "Yaradan Həm Yaşayan", "Qədər", "Dərdin Alım", "Gələr", "Nə Mənası Var", "Mən", "Bax", "Yazıq", "Yazığım Gəlir", "Müsəlman". Bu özelliği göstermek üzere anılan şiirlerden bir tanesi aşağıda yer verilmiş olup dört bentten oluşan bu şiirde, ilk üç bentte 11'li (6+5) hece ölçüsü kullanılmışken son dördlükte 7'li (4+3) hece ölçüsü kullanılmıştır:

*Ruhumu yüksəldir sizin simalar / Səltənət sahibi xumar, gözəllər. / Sizlədi
dünyanın zövqü, səfası, / Yiğvalını sizdən umar gözəllər...*

*Aşıq dedi yan basar, / Körpü suyu yan basar, / Mənə can deyən dostum /
İndi sənə yan basar. ("Gözəllər")*

2.1.2.4. Serbest Tarzda Yazılan Şiirler

Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra Aslan Kosalı'nın herhangi bir ölçüye bağlı kalmadığı, serbest tarzda yazılmış şiirleri de vardır. Hece ölçüsüyle yazılan şiirlerine oranla oldukça az olan bu şiirler şunlardır: "Məscide", "Danı-

şaq”, “Gəlsin”. Örnek bentte dizelerdeki hece sayıları, 7 / 8 / 7 / 8 / 7 / 8 / 7 / 8 / 8 / 8 / 8 şeklindedir:

Şair qardaş, razıyam / Dindən, imandan danışaq. / Allahdan peyğəmbər-dən, / Təmiz vicdandan danışaq. / Yazılı hadislərdən, / Kamil Qurandan da-nışaq. / Saz çalıb, söz oxuyaq / Əhli-urfandan danışaq. / Nə kimsədən qeybət edək, / Nə də böhtandan danışaq. (“Danışaq”)

2.1.3. Kafiye

Aslan Kosalı’nın incelenen 137 şiirinde tespit edilen kafiye türü, kafiye türü ve kafiye düzeni olmak üzere toplam iki alt başlıkta gösterilmiştir.

2.1.3.1. Kafiye Türü

Kosalı’nın şiirlerinde tespit edilen kafiye türleri çeşitlilik göstermektedir. Buna göre şair; yarım kafiye, tam kafiye, zengin kafiye, benzer sesler kafiyesi, mısra başı kafiyesi olmak üzere çeşitli kafiye türlerini şiirlerinde kullanmıştır. Ayrıca bazı şiirlerinde “redif önünde kafiyesizlik”⁷ örneklerine de rastlanır.

2.1.3.1.1. Yarım Kafiye

Yarım kafiye, ünlü veya ünsüz tek ses benzerliğine dayanan kafiye türüdür (Kara, 1997: 27; Alyılmaz, 2003: 46). Aslan Kosalı’nın şiirlerinde yarım kafiye örneklerine sıklıkla rastlanır. Kosalı, hem ünlüleri hem de ünsüzleri kullanarak bu kafiye türüne yer vermiştir. Şairin incelenen şiirlerinde tespit edilen yarım kafiye örneklerinden bazıları aşağıda gösterilmiştir:

Oğuz babam, ulu ozan söylədi, / Bir şax üstə min çiçəkdi Kosalı, / Rişə verib hər tərəfə qol atıb, / Mərifət bəhrində təkdi Kosalı. (“Kosalı”)

Özündə hər sənətkarı, / Tükənməz dövləti-varı, / Gəzdim neçə mahalları, / Elim əhli-sünnətdədi. (“El-obama”)

2.1.3.1.2. Tam Kafiye

Tam kafiye, bir ünlü ve bir ünsüz ses benzerliğine dayanan kafiye türüdür (Kara, 1997: 26; Alyılmaz, 2003: 46). Kosalı’nın şiirlerinde en çok kullandığı kafiye türü olarak tespit edilen tam kafiye örneklerinden bir bölümü aşağıda gösterilmiştir:

Qoyma düşmənlə ala üstünə daban / Şir kimi nəərə çək, verməynən aman. / əcdadın gömülüb, uyuyub baban / O sən can atdığıñ həməñ torpaqda. (“Qey-rət Vaxtıdır”)

Naltökənlə Bəzəkliyə zillənək, / Təpəsində saz götürüb dillənək / Arsız-ar-sız oynayaq, səfillənək, / Çovanaldadan qoylamağa sən də gəl. (“Sən də Gəl”)

⁷ Bu adlandırma, Kara’dan (1997: 34) alınmıştır.

2.1.3.1.3. Zengin Kafiye

Zengin kafiye, üç ve üçten fazla ses benzerliğine dayanan kafiye türüdür (Kara 1997, s. 27; Alyılmaz 2003, s. 47). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde çokça kullandığı kafiye türlerindendir. Genellikle üç sestən oluşıan zengin kafiye yer veren Kosalı, üçten fazla sesin uyumuna dayanan zengin kafiye örneklerini de kullanmıştır. Şairin incelenen şiirlerinde tespit edilen zengin kafiye örneklerinden bazıları burada gösterilmiştir:

*Başər yaranandan bəri, / Hüsniyə çoxdur müştəri, / Sən əbədi, biz köçəri,
/ Ömrümüz havayı, dağlar.* (“Dağlar”)

*Çeşmə başı, çınqıl daşı, / Çay qırağı, yargan qaşı, / Xatırladır yar-yolda-
şı, / Qan oynadır, can təzələr.* (“Təzələr”)

2.1.3.1.4. Benzer Sesler Kafiyesi

Teşekkül noktaları aynı veya yakın olan seslerle yapılan kafiye türüne benzer sesler kafiyesi adı verilmektedir (Kara 1997, s. 28; Alyılmaz 2003, s. 48). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde ahengi sağlamak amacıyla benzer sesler kafiyesine de rastlanır. Oluşum noktaları birbirine yakın seslerin tercih edildiği bu kafiye türünde, özellikle “m-n” seslerine dayanan kafiye örnekleri öne çıkar:

*Həm sənindir, həm mənimdir, / Seyid Yəhya, sən cəddin. / Bütün külli
aləmindir, / Seyid Yəhya sən cəddin.* (“Sən cəddin”)

*Güvənmə qulluğa, deyil həmdəmin, / Bir gün qərq olacaq sən də gəmin,
/ Az qananın, yarımcığın nakəmin, / Sonalar az qonar gölünə, oğul.* (“Oğul”)

2.1.3.1.5. Mısra Baş Kafiyesi

Mısra baş kafiyesi; mısra sonu kafiyesinde olduğu gibi şairlerin ahengi sağlamak, artırmak amacıyla redifleri uzun tutarak mısra başlarında kafiye kelimelere yer vermesiyle oluşturdıkları kafiye türüdür (Kara 1997, s. 33). Eski Türk şiirinin genel özelliklerinden biri olan bu kafiye türüne, “Altay aliterasyonu” (Alyılmaz 2003, s. 49) da denir. Aslan Kosalı'nın şiirlerinde de bazen rediflerin uzatılmasına bazen de bu durum olmadan mısra baş kafiyesine rastlanır:

*Özündən yetişir hər sənətkarı, / Dənəbir ulduztek qız-oğlanları, / Qeyib-
den qaynayır dövləti, varı, / Bir hesabla nur-ipəkdi Kosalı.* (“Kosalı”)

*Məhəbbət dostunda ara ey olar, / Gəl sevən könlümü ara, ey olar, / Gözəl
meyl eyləsə ara ey olar, / Söznü gizlətmədi əyana dedi.* (“Dedi”)

2.1.3.1.6. Redif Önünde Kafiyesizlik

Aslan Kosalı'nın şiirlerinde tespit edilen bir özellik olarak redif önünde kafiyesizlik örnekleri de görülür:

Qarayaz elinə bahar gəlibdi, / Novruza bax, novruza bax, novruza. / Ölkəm müstəqildi, ellərim azad, / Yolmuza bax, yolmuza bax, yolmuza. ("Qarayaz Elinə")

Keçən keçib olan olub / Qaytar oğlum, yurd sənindi. / Səbr kasan tamam dolub / Qaytar oğlum, yurd sənindi. ("Sənindi")

2.1.3.2. Kafiye Düzeni

Aslan Kosalı'nın şiirlerini kafiye düzeni açısından şu başlıklar altında toplamak mümkündür: Çapraz kafiye ile yazılan şiirler, koşma kafiyesiyle yazılan şiirler, mâni kafiyesiyle yazılan şiirler, değişik kafiye düzenleriyle yazılan şiirler.

2.1.3.2.1. Çapraz Kafiye ile Yazılan Şiirler

Çapraz kafiye; dördlüklerden meydana gelen şiirlerde ilk mısra ile üçüncü mısra, ikinci mısra ile dördüncü mısranın birbiriyle kafiyelenmesiyle oluşur (Alyılmaz 2003, s. 51). İncelenen 137 şiir içinde Aslan Kosalı'nın doğrudan çapraz kafiye ile yazdığı bir şiire rastlanmamıştır. Ancak birinci dördlüğün dışındaki dördlüklerin koşma kafiyesiyle yazıldığı bazı şiirlerin ilk dördlüklerinin çapraz kafiye ile kaleme alındığı görülmüştür. Bu özellikteki şiirlerden bir tanesi örnek olmak üzere aşağıda gösterilmiştir:

Söylə kimlə başa vardın a

Səfalı seyrangah dünya . b

Çoxların nakəm apardın a

Sinəsində bir ah, dünya. b

Adəm yaranandan bəri, c

Neçə min-min peyğəmbəri, c

Udubsan yoxdu əsəri c

Boşalıbdı dərgah dünya. b

... ("Dünya")

2.1.3.2.2. Koşma Kafiyesiyle Yazılan Şiirler

Koşma tarzıyla yazılan şiirlerdeki kafiye düzeni aaab, cccb...; abab, cccb...; xaxa, bbba biçimindedir (Alyılmaz 2003, s. 53). Aslan Kosalı'nın koşma kafiyesiyle yazılan şiirlerinin başlıkları şu şekildedir: "Sənindi", "Dağlar",

“Sən də Gəl”, “Dünya”, “Ya Rəbbi”, “Demədim mi”, “Sənin Cəddin”, “Kitabını”, “Hikmətlə Bax”, “Bilər”, “Ata Haqqı Ana Haqqı”, “Kosalıdan Karvan Getdi”, “Borçalı Ziyalılarına”, “Partiyamızdır”, “Salam De”, “Olsun”, “Canı Sağ Olsun”, “Varmış”, “Axtar”, “Gözəldə”, “İstər”, “Dedi”, “Deyirlər”, “A Şahzadə”, “Görəndə”, “Dərdin Alım”, “Qapıdayam”, “Olsun”, “Köçə Köçündən”, “Müsəlman”, “Çəkəllər”, “Olsun”.

Şəninə çox söz deyilib, a

Dilə gəlməz sayı dağlar. b

Qüdrətdən bəzək vurulub a

Yaşıl, göy, xurmayı dağlar. b

Buludların qala-qala, c

Enər düzə, qalxar yola, c

Könül isdər səndə qala, c

Hər il yazı, yayı dağlar. b

Bəşər yaranandan bəri, d

Hüsnünə çoxdur müştəri, d

Sən əbədi, biz köçəri, d

Ömrümüz havayı, dağlar. b

... (“Dağlar”)

2.1.3.2.3. Mâni Kafiyesiylə Yazılan Şiirler

Mâni tarzında kafiyeleşmiş şiirlerin kafiye düzeni aaxa şeklindedir (Alıyılmaz 2003, s. 54). Aslan Kosalı'nın şiirleri içinde doğrudan mâni kafiyesiyle yazılmış bir şiire rastlanmamıştır. Ancak bazı şiirlerinde ilk veya son dörtlükte söz konusu kafiye özelliğini görmek mümkündür. Bunlardan iki tanesi örnek olmak üzere aşağıda gösterilmiştir:

Azəridən Kartvelə gəlir mehmanlar, gözəl, a

İki qardaş arasında şövkəti şanlar gözəl, a

Büyük zəhmətlə yoğrulub mərifətlə göyərmiş x

Gürcüstana xoş gəlibdi bu əziz canlar gözəl. a

...

(“Gözəl”)

...

<i>Aşıq dedi ərən dağlar,</i>	a
<i>Sinəsini gərən dağlar.</i>	a
<i>Yazı, yayı cənnətdi</i>	x
<i>Payız, qışı viran dağlar.</i>	a

("Qədar")

2.1.3.2.4. Değişik Kafiye Düzenleriyle Yazılan Şiirler

Aslan Kosalı'nın şiirlerinin büyük bölümü koşma kafiye düzeniyle yazılmış olmakla birlikte, bazı şiirlerinde farklı kafiye düzenlerine de rastlanır. Söz konusu özellikteki şiirler arasında "Məscidə", "Qoşdum", "Danışaq" və "Ağrın Alım" sayılabilir.

<i>Getmə, dayan nəzər yetir,</i>	a
<i>Bir sözüüm var, ağrın alım.</i>	b
<i>Söz danış, söhbət elə,</i>	c
<i>Bağla ilqar ağrın alım.</i>	b
<i>Məşuq ol, aşıq tanı,</i>	d
<i>Olma kənar, ağrın alım.</i>	b
<i>Tək yerimə qol keçirək,</i>	e
<i>Məni də apar, ağrın alım.</i>	b

...

("Ağrın Alım")

2.1.4. Redif

Şiirde ahengi desteklemek amacıyla kullanılan ve kafiyeden sonra tekrarlanan aynı görev ve anlamdaki ek, ek+kelime, kelime veya kelime gruplarına redif adı verilir (Alyılmaz 2003, s. 56). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde de ahengi artırıcı bir özellik olarak söz konusu nitelikte redif örneklerine rastlanır. Kosalı'nın farklı şiirlerinden alınmış birkaç örnek aşağıda gösterilmiştir:

...

<i>Bir-birnə olma paxıl, Borçalı</i>
<i>Bircə yumruq olub sıxıl, Borçalı</i>
<i>Bəsdı bir ocağa yığıl, Borçalı,</i>
<i>Aqıl ol dərdini çöz vətənimdə.</i>

...

("Vətənimdə")

...

Qəm əridib cismi-candan olmuşam,

Ulusdan ayrılıb sandan olmuşam,

Gen günümdə müdam sənnən olmuşam,

Dar günümdü, ey yaradan, indi gəl.

...

(“Gəl”)

2.2. Aslan Kosalı'nın Şiirlerinin İçerik Özellikleri

Aslan Kosalı'nın şiirleri; vatan, kahramanlık, tabiat, dünya, din (İslamiyet), aile, sevgi / aşk, hikmet olmak üzere geniş bir konu yelpazesi içinde değerlendirilebilir. Bunun yanında Kosalı'nın ithaf ve eleştiri özelliği taşıyan şiirleri de mevcuttur. Aşağıda her bir konu ile ilgili şiir başlıkları ve sayıları hakkında bilgi verilerek birer dördlük örnek olarak gösterilmiştir.

2.2.1. Hikmet Konulu Şiirler

Hikmet konusu altında değerlendirilebilecek şiirlerinin sayısı 30'dur. Bu başlık altında toplanan şiirleri şunlardır: “Yaradan Həm Yaşayan”, “Ayıbdır”, “Saxlayar”, “Azdı mı”, “Qəddər”, “Dərdin Alım”, “Gələr”, “Nə Mənası Var”, “Gəlsin”, “Qocasan ki Qoca”, “Apardığın Nə Oldu”, “Çəkər”, “Könül Bağlı”, “Vaxtıdır”, “Mən”, “Bələcə”, “Səni”, “Qapıdayam”, “Dedi”, “Gələr”, “Ol-sun”, “Sazımda”, “Bilmirəm”, “Qardaş”, “Olmasın”, “Ürək Yaralıdır”, “Olay-dı”, “Yaraşmaz”, “Nə Şirinəmmiş”, “Köçə Köçündən”. Kosalı'nın üzerinde en çok durduğu ve şiirlerini yoğunlaştırdığı “hikmet” konusuna dair gösterilen örnek, şairin “Dərdin Alım” adlı şiirinden alınmıştır:

Dünya fani, insan qonaq, / Gələn köçər, dərdin alım. / O şərbətdən yaxın-uzaq, / Hamı içər, dərdin alım...

2.2.2. Sevgi ve Aşk Konulu Şiirler

Kosalı'nın aşk / muhabbet konulu şiirleri; “Dilbərim”, “Gəlin”, “Gəlib-Gedib”, “Tellərin”, “Gəlin”, “Ay Etibarsız”, “Dedi”, “Gözəllər”, “Cavan Alma”, “Tökülər”, “Bilmirəm”, “Axtar”, “Nərgiz”, “Gözəl”, “Gözəldə”, “Dolanır”, “Gözəldə”, “İstər”, “Dedi”, “Bənzər”, “Sənin ilə”, “Deyirlər”, “Ağrın Alım”, “Ay Şamama”, “A Şahzadə”, “Görəndə”, “Olar mı”, “Sizə” olmak üzere toplam 28 tanedir. Aslan Kosalı'nın şiirlerinin yoğunlaştığı konulardan olan sevgi / aşka dair gösterilen örnekler, şairin “Dilberim” adlı şiirinden alınmıştır:

Boyun uca, qəddin elif, bel nazik / Səni kimi gözəl hanı dilbərim! / Nazik burun, dodağın kip, yanaq gül, / Müşkü-ənbər zənəxdanı, dilbərim...

2.2.3. İthafılar

Aslan Kosalı'nın başkalarına ithaf ettiği şiirlerinin sayısı 24'tür. Bu şiirlerin adları şu şekildedir: "Kosalıdan Karvan Getdi", "Nəvəm Sərvətə", "Var Olsun", "Ustad Gördüm", "Borçalı Ziyalılarına", "Partiyamızdır", "Salam De", "Olsun", "Qurbanam", "Müsafirlər Gəlib", "Canı Sağ Olsun", "Varmış", "Qoşdum", "Dəyməz", "Barmaqların", "Şair", "Ay Ellər", "Ay Kamandar", "Danışaq", "Getdi", "Baş Əydim", "Kimi", "Ay Usta", "Məkteb". Aşağıda örnek olarak alınan dördlük, şairin "Borçalı Ziyalılarına" adlı şiirindən alınmıştır:

Öz vətənim, öz oymağım, öz elim / Mənim üçün Xorasandı Xorasan. /
Oğuz cəngəvari, ulu keçmişim, / Qarapapaq qəhramandı qəhraman...

2.2.4. Din (İslamiyyət) Konulu Şiirler

Dinle (İslamiyyət) ilgili şiirlerinin başlıkları şöyledir: "Əlhəmdülillah", "Qurban Olum", "Qılar", "Vallah", "Ya Rəbbi", "Sadiq Oldum", "İstər Niyət Eylə", "Mömin Kimi", "Demədim mi", "Sənin Cəddin", "Verir", "Gələr", "Gəl", "Məscidə", "Kitabını", "Bilər", "Hikmetle Bax". Aslan Kosalı'nın şiirleri içinde üzerine en çok söz söylediği konulardan biri de "din / İslamiyyət"tir. Örnek olarak belirtilen dördlük, şairin "Qurban Olum" adlı şiirindən alınmıştır:

Ay bizi yoxdan var edən / Aləminə qurban olum. / Bismillahla başladığım / Kəlamına qurban olum...

2.2.5. Eleştiri Konulu Şiirler

Aslan Kosalı'nın "tenkidi şiirler" olarak adlandırdığı bu başlık altında "Bax", "Yazıq", "Yazığım Gəlir", "Müsəlman", "Çəkəllər", "İstər", "Utanmaz", "Çalır", "Üçün", "Kəsi", "Allah", "Olsun", "Atmısan", "Nə Olsun ki Mən Hacıyam" başlıklı şiirlerini saymaq mümkündür. Aşağıda örnek olarak alınan dördlük, şairin "Müsəlman" başlıklı şiirine aittir:

Peyğəmbərə qarşıdı, Allaha asi, / Süfrəsində şərab olan müsəlman. / Səni aidatmasın şeytan dünyası, / Ay qafası xarab olan müsəlman...

2.2.6. Tabiat Konulu Şiirler

Kosalı'nın tabiatı konu alan şiirleri; "Dağlar", "Sən də Gəl", "Sən Dedi-yin", "Dağlar", "Döndü mü", "Qaraxaç", "Təzələr" başlıklarını taşımaktadır. Aslan Kosalı'nın tabiat konulu şiirlerine örnek olmak üzere gösterilen dördlük, şairin "Dağlar" adlı şiirindən alınmıştır:

Şəninə çox söz deyilib, / dilə gəlməz sayı, dağlar. / Qüdrətdən bəzək vurulub / Yaşıl, göy, xurmayı, dağlar...

2.2.7. Dünya Konulu Şiirler

Dünya konulu şiirlerinin adları şu şekildedir: “Dünyasan”, “Bu Dünya”, “Dünyadı”, “Dünyanın”, “Dünya”, “Dünya Sənsiz Dünya Mənsiz”. Kosalı'nın dünyayı konu alan şiirleri arasında örnek olmak üzere belirtilen dördlük, şairin “Bu Dünya” başlıklı şiirinden alınmıştır:

Səni də məni də yoxdan var edib, / Yaranmışa bir güzardı bu dünya. / Nizamı, büsatı böyle qurulmuş, / Kimə gəndi, kimə dardı bu dünya...

2.2.8. Vatan Konulu Şiirler

Anılan kitaptaki verilere göre, Kosalı'nın vatan konulu şiirlerinin sayısı 5'tir. Bunların isimleri; “Kosalı”, “Səndədi”, “El-Obama”, “Vətənimdə” ve “Qarayazı Elinə” şeklindedir. Aşağıda “El Obama” şiirinden alınan bir dördlüğe yer verilmiştir:

El obama qurban olum / Hər bir zaman hörmətdədi. / Ağsaqqalı nursifətli, / Cavanları mərifətdədi...

2.2.9. Kahramanlık Konulu Şiirler

Kosalı'nın kahramanlık konulu şiirlerinin sayısı 2'dir. Bunlar: “Sənindi” ve “Qeyrət Vaxtıdır”. Aşağıda yer verilen örnek dördlük, “Qeyrət Vaxtıdır” adlı şiirinden alınmıştır:

Oğul dur əyağa qəyrət vaxtıdır / Vətən arxadadır, düşman qabaqda. / Ölməyə tələsmə, öldür düşməni / Baban vəsyət edib sənə bu haqda...

2.2.10. Aile Konulu Şiirler

Aslan Kosalı'nın aile ile ilgili 2 tane şiiri vardır. Bunlar; *Ata Haqqı Ana Haqqı* ve *Oğul* şeklindedir. Bu konuya dair aşağıda gösterilen örnek, *Ata Haqqı Ana Haqqı* adlı şiirden alınmıştır:

Allahdan qeyri and yoxdu, / Ata haqqı, ana haqqı. / Başqasından imdad yoxdu / Ata haqqı, ana haqqı...

2.3. Aslan Kosalı'nın Şiirlerinin Üslup Özellikleri

Aslan Kosalı'nın şiirlerindeki üslup özelliği; şiirlerde kullanılan atasözü, deyim, dua, beddua ve yemin gibi kalıplaşmış dil öğeleri, söz sanatları ve anlatım teknikleri gösterilerek belirtilmiştir.

2.3.1. Kalıplaşmış Dil Öğeleri

Bir milletin duygu ve düşüncesinin, yaşayış ve inanışının kristalize edilmiş şekli olan deyimler, atasözleri, dualar (alkışlar), beddualar (kargışlar) ve yeminler (antlar)... az sözle çok şey anlatabilmeye / söyleyebilmeye imkân

veren “kalıplaşmış dil öğeleri”dir. Bu dil öğeleri, ait oldukları dillerin gelişim süreci ve kullanım alanları içinde çok az değişime uğrarlar (C. Alyılmaz, 95: III ’ten aktaran; S. Alyılmaz 2003, s. 179). Kendisi de köyde yaşayan Aslan Kosalı, şiirlerinde halk arasında kullanılan kalıplaşmış dil öğelerine çokça yer vermiştir.

2.3.1.1. Atasözleri

Bir milletin sosyal ve kültürel değerlerini ifade eden özlü sözlerin başında gelen atasözlerinin şiir içindeki kullanımı kolay bir iş olmamakla birlikte birçok şair, şiirlerinde atasözlerinden yararlanma yoluna gitmiştir. Aslan Kosalı’nın şiirlerinde de atasözlerinin kullanıldığını gösteren örnekler mevcuttur:

Yazı hökm qədər qəti nə gəlsə haqdan gələr, ... (“Gələr”)

... Ağla gəlməyən gələrmiş başa... (“Hikmətlə Bax”)

2.3.1.2. Deyimler

Aslan Kosalı’nın şiirlerinde deyimlerin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Deyimlerin şiirlerdeki kullanım yoğunluğu nedeniyle örnekler şiir içinde belirtilmeden yalnız kendileri gösterilmiştir. Örnek kullanımların bir bölümü şöyledir: *əl çat-*, *yol gözle-*, *hicran çək-*, *soraq ver-*, *yada sal-*, *bəxtiyar ol-*, *canı sağ ol-*, *yolunu az-*, *ad ucalt-*, *dəm vur-*, *sitəm et-*, *matəm tut-*, *cavan get-*, *bəxş eylə-*, *təsdiq et-*, *qurban eylə-*, *yola sal-*, *bəzək vur-*, *məclis qur-*, *şahid ol-*, *sinə dəftərini aç-*, *baş əy-*, *qulluq eylə-*, *hörmət et-*, *halal süd əm-*, *baş sal-*, *təşvişə sal-*, *aşna ol-*, *yan bas-*, *xələq eylə-*.

2.3.1.3. Dualar ve Beddualar

Aslan Kosalı’nın şiirlerinde beddualardan ziyade duaların daha belirgin bir şekilde kullanıldığı görülür. Bu örneklerden bazıları aşağıda gösterilmiştir:

Üstünə nur yağsın a Zərgər kəndi... (“Səndədi”)

...İki Vəli nəvəsinin / Behiştlik olsun dünyası... (“Məscidə”)

... Otu bitməyəydi quyu qazanın, / Suyu axmayaydı əyri yazanın, / Elni ayaqlayıb yolnu azanın, / Ömrü gödək, adı bədnam olaydı... (“Olaydı”)

2.3.1.4. Yeminler

Aslan Kosalı’nın şiirlerinde yoğun olmamakla birlikte yeminlere de yer verildiği görülmektedir. Söz konusu örneklerin bazıları aşağıda gösterilmiştir:

*Köhnə dastan həsrəti ilə görüşdüm / Döndərdin qəlbimi kəbaba, **vallah**. / Çətin dözər dərdə könül həsrəti, / Afərin söylədim bu taba **vallah**...* (“Vallah”)

Allahdan qeyri and yoxdu / Ata haqqı, ana haqqı. / Başqasından imdad yoxdu / Ata haqqı, ana haqqı... (“Ata Haqqı, Ana Haqqı”)

2.3.2. Söz Sanatları

Söz sanatları, şiirde duygu və düşüncələrin daha etkili bir şəkildə aktarılmasında önəmli bir etkidir. Aslan Kosalı da şiirlerinde çeşitli söz sanatlarına yer verərək şiir dilinin etkinliyini artırma yoluna gitmişdir.

2.3.2.1. Təşbih

Aralarında bir və ya birdən fəzla nitelikdə bənzərlik bulunan iki şeyin birini digərinə bənzətməkdir (Saraç 2007, s. 129). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde ahəngi artırmaq və anlatımı etkili kılmak üçün ən çox yararlandığı söz sanatlarından biri təşbihtir:

... Qoyma düşmənlə üstünə daban / Şir kimi nəərə çək, verməynən aman. / Əcdadın gömülüb, uyuşub baban / O sən can atdığı həmə torpaqda. (“Qeyrət Vaxtıdır”)

*... Əmrənin dil açan telli sazına, / Xındının **bülbültek xoş avazına**, / Qırxılı Hüseynin ərki-nazına, / Saraçlının söhbətinə baş əydim...* (“Baş Əydim”)

2.3.2.2. Tənəsüb

Tənəsüb, aralarında anlam bəkimindən -tezadın dışında- bir ilişki bulunan iki və ya daha fəzla kəliməyi bir ibarədə toplama sanatıdır (Saraç 2007, s. 160). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde sıklıkla yararlandığı söz sanatlarından bir digəri tənəsüptür:

Boyun uca, qəddin elif, bel nazik / Səni kimi gözəl hanı dilbərim! / Nazik burun, dodağın kip, yanaq gül, / Müşkü-ənbər zənəxdanı, dilbərim... (“Dilbərim”)

... Atatürkün torpağına, / Həm düzüne, həm dağına, / Məclisinə, yığnağına, / Şirin-şirin ənam olsun... (“Olsun”)

2.3.2.3. Təşhis

İnsan dışındaki canlı və cansız varlıqlar ilə soyut duygu və düşüncələrə insana has xarakteriklər verməyə “təşhis” denir (Saraç 2007, s. 121). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde təşhis sanatının çeşitli nümunələrinə rastlanırdı:

... Borçalının beşiyində yetişən, / Əl çatmayan zirvələrlə çəkişən, / Şeyirlə qovrulan, şeyirlə bişən, / Yaqubludu Zəlimxandı Zəlimxan... (“Borçalı Ziyalılarına”)

... *Aslanın dərdi təzədi, / Gülüşün könlüm bəzədi, / Zənəxdən ətri bənəzədi / İrəmi-rizvana, Nərgiz...* (“Nərgiz”)

2.3.2.4. Tezat

Anlam bakımından aralarında zıtlık / karşıtlık bulunan kelimeleri bir ibarede toplamak veya iki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirlerine karşıt olan nitelikleri ve benzerlikleri bir arada söylemektir (Saraç 2007, s. 163). Kosalı’nın incelenen şiirlerinde tezat sanatının çeşitli örneklerine rastlanır:

... *Alçakların, ucaların, / Zirvələrdə bəyaz qarın, / Gələn-gedən zəvvarların, / Yollarını kəsən dağlar...* (“Dağlar”)

... *Cəhd eyləyir anlamağa nəçəsi, / Kim yoğrub-yapası kündə seçəsi, / Nə gündüzü bitər, nədə gecəsi / Dağa-dağa, çözə-çözə dünyanın...* (“Dünyanın”)

2.3.2.5. Mübalağa

Bir niteliğin, fiilin veya durumun gerçekleşmesi zor, hatta mümkün olmayan dereceye çıkarılarak, abartılarak ifade edilmesidir. Diğer bir ifade ile bir durumu -olumlu veya olumsuz- nitelemeye aşırılığa kaçmaktır (Saraç 2007, s. 219). Aslan Kosalı’nın şiirlerinde mübalağanın özelliklerini sergileyen örnekler de söz konusudur:

... *Sənin Məcnununam, sən mənim Leylim, / Sən vəfasız olsan mən sənə neynim? / Qeyri bir tərəfə dönər mi meylim / Yüz mələk düzülsə sıraya, gəlin...* (“Gəlin”)

... *Vurğunam səndəki şərmi həyana, / Qusur bulamadım baxdım ha yana, / Yorğun maral kimi baxış miyanə, / Gözlərin əv yıxar fəlakət istər...* (“İstər”)

2.3.2.6. Nida (Seslenme)

Şairin çok duygulanması ve heyecanlanması sonucunu doğuran olayları ve varlıkları göz önüne getirip “ey”, “hey” gibi ünlemlerle onlara seslenmesi sanatıdır (Dilçin 2005, s. 159). Aslan Kosalı’nın şiirlerinde nida (seslenme) sanatının örneklerine sıklıkla rastlanır:

... *Ovçuluqdan dəm vurana / Oxurdun meydan, a Rəşid...* (“Qoşdum”)

İltizamlıq eyləyirəm, *ay ellər...* (“Ay Ellər”)

... *Çayların durağı, ey dəniz şair...* (“Şair”)

2.3.2.7. İstifham

Sözü, sorulan şeye cevap verme amacı gütmeyen duygu ve anlamı güçlendirmek için soru biçiminde söylemektir (Saraç 2007, s. 227). Aslan Kosalı’nın şiirlerinde zaman zaman istifham sanatının örnekleri de görülür:

Aşıq əlxan, çürüdü mü, / Naxış düzən barmaqların? / Pərdə-pərdə, sə-dəf-sədəf, / Təldə gəzən barmaqların?... ("Barmaqların")

*... Ay Aslan Kosalı, baharın soldu, / Gedən çox, dönən yox, bu **necə yol-du?** / Bu dünyadan apardığın **nə oldu?** / Bir əməldi, bir kəfəndi, bir cəsəd. ("Apardığın Nə oldu?")*

2.3.2.8. İstikak

Kelime anlamı “türeme” olan istikak, bir kök ile o kökten türemiş ya da asli manaları aynı köke bağlı bulunan veya harflere ait şekil benzerliğinden dolayı aynı kökten türemiş gibi görünen bir veya daha fazla kelimenin aynı ibarede bulunmasıdır (Saraç 2007, s. 254). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde az da olsa istikak sanatının örneklerine de rastlanır:

Usdad gördüm tifillikdən ələndim ələyinən, / Meylimi haqqa döndərdim işim yox kələyinən... (Ustad Gördüm)

*Yaxşını anladım, yamanı bildim, / Elimi, obamı **sevdim, sevildim...** (Kimi)*

2.3.2.9. Leffüneşir

Sözlük anlamı “toplamak” ve “yaymak” olan leffüneşir, iki veya daha fazla kelime veya yargının söylenmesinden sonra bunlarla aralarında ilişki olan kelime ya da hükümlerin sıralanmasıdır (Saraç 2007, s. 179). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde görülen leffüneşir sanatının örneklerinden bazıları şöyledir:

*Şair qardaş, razıyam / **Dindən, imandan danışaq.** / **Allahdan, peyğəmbərdən...** ("Danışaq")*

*... Özü **qızıldısı** övladı **zərdi**, / Xeyir əməllidi, **ləldi, gövhərdi...** ("Ay El-lər")*

2.3.2.10. İradimesel

Bir düşüncəyi kanıtlamak amacıyla bir atasözünü veya hikmetli bir sözü delil getirmektir (Saraç 2007, s. 277). Kosalı'nın şiirlerinde az da olsa zaman zaman iradimesel sanatının örnekleri görülür:

*Yazı hökm qədər qəti **nə gəlsə haqdan gələr...** ("Gələr")*

*... **Ağıla gəlməyən gələrmiş başa...** ("Hikmətlə Bax")*

2.3.2.11. Telmih

Söz arasında herkesçe bilinen geçmişteki bir olaya, ünlü bir kişiye, bir inanca ya da yaygın bir atasözünə işaret etme, onu anımsatma sanatıdır (Dilçin 2005, s. 461). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde daha çok tanınmış, önemli şahsiyetlere yönelik telmih kullanımına rastlanır:

... *Harayla qoç Koroğlunu / Nəbi kimi mərd oğlunu...* (“Sənindi”)

... *Ya Əlidi, ya Məhəmməd / Bir kökdü, bir dindi əlbət...* (“Mömin Kimi”)

2.3.3. Anlatım Biçimleri

Aslan Kosalı'nın şiirlerinde betimleyici, öyküleme yoluyla; didaktik, açıklayıcı ve konuşma yoluyla anlatım biçimlerinin kullanıldığı görülür. Kosalı'nın şiirlerinde betimleyici, öyküleme yoluyla ve didaktik anlatımın varlığı diğerlerine göre daha belirgindir.

2.3.3.1. Betimleyici Anlatım

Betimlemeli veya tasvirli anlatım türünde yazar / şair, dış dünyadan edindiği izlenimleri kendi oluşturduğu evrende canlandırır ve dil aracılığıyla okura sunar (Aktaş - Gündüz 2008, s. 204). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde yaygın bir şekilde kullandığı anlatım biçimlerinden biri olan betimleyici anlatıma dair bir örnek aşağıda gösterilmiştir:

Şəninə çox söz deyilib, / Dilə gəlməz sayı dağlar. / Qüdrətdən bəzək vurulub/ Yaşıl, göy, xurmayı dağlar. Buludların qala-qala, / Enər düzə, qalxar yola, / Könül istər səndə qala, / Hər il yazı, yayı dağlar. ... / Axar çaylar narın-narın, / Sərin sulu bulaqların, / Aslan kimi qonaqların / Diləyir şafayı, dağlar. (“Dağlar”)

2.3.3.2. Öyküleme Yoluyla Anlatım

Öykü, başlı başına bir olayın anlatılmasıdır. Bu tarz anlatımda öncelikli amaç; okuru düşündürmekten çok, olay aracılığıyla heyecanlandırmaktır. Bu anlatım biçiminde okuyucu; olayın içine çekilir, serüvene ortak edilir. Birbirleriyle bağlantısı koparılmadan -olayın oluşumunda- zamanda geriye dönüşler, ileriye sıçramalar yapılarak olaya duygusal bir ton katılır. Her eylemin belirli bir zaman ve mekânda gerçekleşen bir başlangıcı, gelişmesi ve sonu vardır (Aktaş - Gündüz 2008, s. 210). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde kullandığı anlatım biçimlerinden biri de öyküleme yoluyla anlatımdır:

Oğul dur əyağa qeyrət vaxtıdır / Vətən arxadadır, düşməni qabaqda. / Ölməyə tələmə, öldür düşməni / Baban vəsiyyət edib sana bu haqda. / Qoyma düşməni ala üstünə daban / Şir kimi nəbə çək, verməynən aman. / Əcdadın gömülü, uyuyub baban / O sən can atdığın həməni torpaqda. / Kosalı getdiyi haqqın yoludur / Düşməni qəlbi məkirlərlə doludur. / Sənin adın ululardan uludur / Dünən də, bu gün də, hələ sabah da. (“Qeyrət Vaxtıdır”)

2.3.3.3. Didaktik Anlatım

Bu anlatım biçiminde, belli bir düşüncüyü aşlamak veya belli bir konuda öğüt, bilgi vermek; ahlaki bir ders çıkarmak (Dilçin 2005, s. 397) amaçlanır.

Bu tür anlatımda; duygulardan çok düşünceler, verilmek istenen mesaj ön plana çıkarılır (Alyılmaz 2003, s. 192). Aslan Kosalı da birçok şiirinde didaktik anlatım biçiminden yararlanmıştır. Aşağıda söz konusu kullanımla ilgili bir örneğe yer verilmiştir:

*Min doqquz yüz iyirmi ikidə, / Asıldı Sovet bayrağı / Xalqdan qisas aldı-
lar, / Bir neçə erməni yağı. / Bəylər, xanlar güllələndi, / Komnistə düşməni sa-
yağı. / Dini-islam yasaq oldu, / Dağıldı dindar yıığnağı. / İnam yeri uçuruldu /
Düşdü qat qarışıq məscidə... ("Məscidə")*

2.3.3.4. Açıklayıcı Anlatım

Açıklayıcı anlatımda, anlatılacak durum; varlık, konu, nesne, tanımlama ve açıklama yoluyla anlatılır. Amaç, o şey hakkında bilgi vermek ve yine o şey hakkında okuru aydınlatmaktır (Aktaş - Gündüz 2008, s. 201). Aslan Kosalı da şiirlerinde zaman zaman açıklayıcı anlatım biçimini kullanmıştır:

*Səni də məni də yoxdan var edib, / Yaranmışa bir güzardı bu dünya. /
Nizami, büsatı böylə qurulmuş, / Kimə gəndi, kimə dardı bu dünya. / Nəzərətçi
özü nəzər salınmur, / Fikrə qərq olursan mətləb alınmur, / Əvvəli bilinmir, sonu
bilinmir, / Sirli qalan intizardı bu dünya... ("Bu dünya")*

2.3.3.5. Konuşma Yoluyla Anlatım

İki ya da daha çok kişinin karşılıklı konuşmalarından meydana gelen anlatım biçimine "konuşma (diyalog) yoluyla anlatım" denir (Aktaş - Gündüz 2008, s. 211). Aslan Kosalı'nın şiirlerinde az da olsa kullandığı anlatım biçimlerindendir:

*Mətyl eyləyib bir dilbərə söz açdım, / "Ciyarın odlara ha yana" – dedi.
/ Tifil kimi əyağına dolaşdım / "Nə olub abırına, həyana" –dedi... ("Dedi")*

SONUÇ

Borçalı, bugün Gürcistan sınırları içinde yer alan kadim bir Türk yurdu-
dur. Buradaki genel Türk nüfusu içindeki Karapapak / Terekeme Türklerinin
sayısıyla ilgili beş yüz binin üzerinde bir sayı telaffuz edilmektedir. Söz ko-
nusu bölgede yaşayan Türklerin en önemli uğraşlarından biri ozanlık / âşıklık
veya bir diğer adıyla söz ustalığıdır. Borçalı'da bir bölümü tanınmış ancak çok
önemli bir bölümü de bilim âlemince tanınmamış onlarca söz ustası vardır. Bu
söz ustalarından biri de Aslan Kosalı'dır.

Aslan Kosalı, Borçalı'nın Karayazı bölgesinde yer alan Kosalı köyün-
de doğmuş ve burada yaşamını sürdüren, yalnız Borçalı'da değil, Türk dün-
yasının değişik yörelerinde sanatını icra eden bir söz ustasıdır. Bu çalışma-
da; Kosalı'nın şiirlerinin bir bölümü, yapı ve içerik özellikleri itibarıyla ana

hatlarıyla incelenmeye çalışıldı. Hem yapı hem de içerik özellikleri esasında Kosalı'nın şiirlerinin Türk şiir geleneğinin çok zengin ve güzel örneklerini sergilediği görüldü.

Söz konusu şiirlerin daha derin ve geniş açılarla ele alınarak Türk Dünyası'nın bu büyük söz ustasının şiirlerinden başka coğrafyalarda yaşayan Türkler haberdar edilmelidir. Bütün bu veriler; Türk dünyasının birçok yerinde yaşayan söz ustalarının tanıtılması için, başta Türklük bilimciler olmak üzere, birçok bilim dalından araştırmacıların söz konusu yörelerde çalışmalarını bir ihtiyaç hâline getirmektedir.

KAYNAKLAR

- AKTAŞ, Şerif - Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, (9. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- ALİŞİK, Gülşen Seyhan, "Görkemli Âlim Muharrem Ergin Beğ", *Modern Türk-lük Araştırmaları Dergisi*, S 2/4, 2005, s. 10-25.
- ALYILMAZ, Semra, "Borçalı (Gürcistan) Karapapaklarının / Terekemelerinin Tarihine Dair", *Yeni Türkiye (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I)*, S 43, 2002, s. 288-291.
- _____, *Borçalılı Bilim Adamı, Eğitimci, Şair Valeh Hacılar: Hayatı-Sanatı-Şiirleri*, Devran Yayınları, Ankara 2003.
- BALA, Mirza, "Karapapak", *İslam Ansiklopedisi*, C VI, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 330-331.
- DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, 8. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- KARA, Mehmet, *Ata Atacanov'un Şiirleri II (İnceleme-Gramer Dizini)*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Karapapaklar / Borçalı - Kazak Uruğunun Kür ve Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1972.
- _____, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- MEMMEDLİ, Şureddin, *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Tiflis 2006.
- ÖMERLİ, Vahid (dzl.), *Aşık Aslanın Ozan Dünyası*, Borçalı Cemiyeti Kitaphanası, Bakı 2009.
- ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dilinin Yurtları*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- SARAÇ, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 6. Baskı, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

_____, “Azerbaycan”, İslam Ansiklopedisi, C II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979. s. 91-118.

TOZLU, Selahattin, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar-I”, *Karadeniz Araştırmaları (KaraM)*, S 7, 2005, s. 86-96.

VALEHOĞLU, Fahri, “Borçalı Türklerinin Menşei ve Etnik Sınırları”, *Bizim Ahıska*, S 14, 2009, s. 34-38.

TÜRKÇE GÖZ VE HIRVATÇA KARŞILIĞI OKO ADLARINDAN TÜREMİŞ DEYİMLER, SÖZCÜKLER VE SOYUT ANLAMLARI: KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

Barbara KEROVEC

Özgür ÖNER*

1. Giriş

Görme duyusu, dünyadaki bütün insanlar arasında evrenseldir ve insanoğlunun çevresini algılayıp anlamlandırırken kullandığı beş temel duyudan en çok dayandığı duyudur. İnsan, görme duyusu yardımıyla dış dünyasından bilgi alır ve algılama işlemini gerçekleştirir. Görme duyusu ve algısının insanoğlunun hayatında çok büyük önem taşıması nedeniyle temel anlamları görme algısına dayanan sözcükler, çağdaş dil bilimsel araştırmalarda birçok dil bilimcinin dikkatini çekmiştir. Bu konuda şimdiye kadar en yoğun çalışmalar, fiiller üzerinde yapılmıştır. Örneğin *görmek* ve *bakmak* gibi görme algısı fiillerinin dünyanın neredeyse bütün dillerinde yüksek derecede çok anlamlı olduğu ispatlanmıştır. Fiziksel eylemleri ifade etmelerinin yanı sıra bu gruptan fiillerin anlamları bilişsel eylemler ya da sosyal ilişkiler gibi daha soyut kavramsal alanlara doğru genişlemektedir. Örneğin *Bak ömür geçip gidiyor; görmüyor musun?* gibi cümlelerde kullandığımız *görmek* fiilinin fiziksel görme duyusuna değil, bilişsel bir eyleme dayalı anlamı vardır. Dolayısıyla bu cümlede *görmek* fiili, *anlamak* ya da *farkında olmak* fiiliyle değiştirilirse cümlelerin anlamı bozulmaz (ör. *Bak ömür geçip gidiyor, anlamıyor musun / farkında değil misin?*).

Başta bilişsel dil bilim olmak üzere çağdaş dil bilimsel kuramlar ve yöntemlere göre, sözcüklerin somut anlamlarının soyut anlamlara doğru genişlemesi *kavramsal metafor* olarak bilinen bilişsel mekanizmalarla açıklanmaktadır (ör. Lakoff - Johnson 1980; Kövecses 1986; Lakoff 1987; Johnson

* Barbara Kerovec, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi, bkerovec@ffzg.hr; Özgür Öner, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi, ozgur_oner_@hotmail.com

1987; Kövecses 2002). Bu mekanizmalar, hayatımızdaki soyut alanlara ait deneyimleri; daha iyi tanıdığımız, daha kolay anlayıp kavrayabildiğimiz fiziksel deneyimler yoluyla anlamamızı sağlamaktadır. Örneğin soyut bir kavram olan zamanı, fiziksel ve bizim için daha temel olan uzamsal kavramlar yoluyla algılamaktayız. Bunun kanıtı dile yansımaktadır: Zamansal bir kavramı ifade etmek için temel anlamları uzama dayanan sözcükleri kullanmaktayız (ör. *bir gün içinde*, önümüzdeki *hafta*, *uzun / kısa zaman*, *yeni yıla girmek* vb.). Dolayısıyla dil; etrafımızdaki ve içimizdeki dünyayı nasıl kavradığımızı, bilgilerimizi nasıl organize edip sınıflandırdığımızı yansıtmaktadır.

Görme duyusu da temel deneyimlerimizden biridir. Yukarıda belirtildiği gibi temel anlamları görme duyusu ve algısına dayanan sözcüklerin “anlamak” gibi anlamlarda kullanılabilmesi, anlama aktivitesini görme duyusu ve algısına benzeterek iki aktiviteyi aynı kategoride sınıflandırmamızla açıklanabilir. Başka bir deyişle daha soyut deneyim olan anlamayı, görme algısı yardımıyla kavramaktayız. Bu durumda, ANLAMAK GÖRMEKTİR kavramsal metaforunun etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bugüne kadar dünyanın farklı dillerinde görme algısı sözcükleri üzerinde yapılan birçok araştırmada; bu sözcüklerin “anlamak”, “düşünmek”, “idrak etmek”, “bilmek” gibi bilişsel aktivitelere sıkça işaret edebildikleri ispatlanmıştır (ör. Viberg 1984; Sweetser 1990; Evans - Wilkins 2000). Bu konuda Hint-Avrupa dilleri grubunu araştıran Sweetser (1990), Hint-Avrupalı dillerde BİLMEK GÖRMEKTİR kavramsal metaforunun düzenliliğini tespit etmiştir. Bu metaforun varlığı, yaşadığımız dünya hakkında en çok bilgiyi görme yolu ile edindiğimiz gerçeğiyle açıklanmaktadır. Diğer yandan, Avustralya dilleri üzerinde araştırma yapan Evans ve Wilkins (2000), Avustralya dillerinde anlamları bilme, anlama ve düşünme alanlarına doğru genişleyen fiillerin; görme algısı fiilleri değil, duyma algısı fiilleri olduğunu göstermişlerdir. Demek ki Avustralya dillerinde, BİLMEK DUYMAKTIR kavramsal metaforu söz konusudur. Araştırmacılar; Avustralya dillerinde bu metaforun varlığını, Avustralya dillerinin sözlü geleneğe dayalı kültürlerden gelmeleri nedeniyle temel bilgi kaynağının görme değil, duyma olduğu tahminiyle açıklamaktadırlar. Evans ve Wilkins’in vardıkları bu sonuçlar; fiziksel duyuların bütün insanlarda ortak olmasına rağmen algı fiillerinin anlamsal özelliklerinin ve anlam genişlemesi yollarının kültürel etkenlere, diller arasındaki akrabalık derecelerine ve tipolojik yakınlıklara bağlı olduğunu göstermektedir.¹

¹ Bk. Žic Fuchs 1991; Kövecses 2010..

Bu çalışmada; analiz için, ayrı dil ailelerine mensup olan, tipolojik açıdan farklı gruplarda yer alan ve farklı kültürlerden gelen Türkçe ve Hırvatçanın görme organını ifade eden adları seçilmiştir: Türkçe *göz* ve Hırvatça karşılığı *oko* (tekil) / *oči* (çoğul). Araştırmanın üç temel amacı vardır. Birincisi, her iki dilde görme organını ifade eden adlardan türemiş sözcükler ve deyimlerin anlamlarını inceleyerek bu adların çok anlamlılığını araştırıp karşılaştırmalı bir incelemesini yapmaktır. Bu inceleme ile iki dilde ‘göz’ kavramı yardımcıla hangi soyut kavramların algılandığını tespit etmek amaçlanmıştır. Analize, *göz* sözcüğünün ‘delik’ veya ‘çekmece’ gibi somut anlamları ile *gözden kaybolmak* deyimini gibi somut anlamlar taşıyan deyimler dâhil edilmemiştir; analizde, daha çok *gözden düşmek* gibi soyut anlamlar taşıyan deyimlere odaklanılmıştır.

Araştırmanın ikinci amacı, *göz* ve *oko* / *oči* adlarından türemiş farklı yapıların anlamlarının kavramsal açıdan birbiriyle nasıl ilişkili olduğunu tespit etmektir. Örneğin *göz* sözcüğü, hem *gözü kararmak* deyiminde hem de *gözü açılmak* deyiminde kullanılmaktadır. Ancak birincisinin anlamı, insanın **duygusal** dünyasıyla ilişkilidir (‘öfkelenmek’); ikincisinin anlamı ise insanın **bilişsel** dünyasıyla ilişkilidir (‘akıllanmak’, ‘anlamak’, ‘farkına varmak’). Çalışmada, *göz* sözcüğünün bu şekilde farklı kullanımlarının nedenlerini tespit etmek amaçlanmıştır.

Araştırmanın üçüncü amacı ise görme organını ifade eden adlar ile görme algısı fiilleri arasında anlam genişlemesi yollarının benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya çıkarmaktır. Görme algısının başladığı organ olması nedeniyle ‘göz’ü ifade eden adlar ile görme algısı fiilleri aynı kavramsal alana aittir; dolayısıyla anlam genişlemesi yollarında bazı benzerlikler olabileceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Bu üçüncü amacı gerçekleştirmek için çalışma; yukarıda belirttiğimiz, şimdiye kadar yapılan araştırmaların sonuçlarına dayanmaktadır. Türkçe ve Hırvatça, görme algısı sözcükleri özellikle karşılaştırmalı analiz açısından çok az araştırılmış dillerdir. Bizim bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar tek karşılaştırmalı analiz Kerovec (2016) tarafından yapılmış ve bu çalışmada, sadece *bakmak* ve *görmek* fiilleri araştırılmıştır. Gökçe (2015) ise çalışmasında *Kutadgu Bilig*’de *görmek* fiilinin anlamlarını araştırmış ve değerli bilgiler ortaya koymuştur. Çalışmamız, yukarıda bahsettiğimiz bu iki çalışmanın bulgularına da dayanmaktadır. Analiz için; Türkçe ve Hırvatça sözlükler, deyim sözlükleri, derlemler, çeşitli yazılı metinler ve Google’dan çok sayıda örnek incelenmiştir.

2. Analiz

Analize, çalışmanın üçüncü amacından yani görme algısı fiillerinin soyut anlamlarından hareket ederek başlanmıştır. Türkçe görmek ve *bakmak* görme algısı fiillerinin soyut anlamları, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi beş grupta sınıflandırılabilir. Aynı örneklerin Hırvatça çevirilerinden, Hırvatça *vid-jeti* ve *gledati* görme algısı fiillerinin bu beş anlam grubundan ancak ikisinde kullanılabildiği anlaşılmaktadır:

I) *BİLİŞSEL AKTİVİTELER* (‘anlamak’, ‘farkında olmak’, ‘yorumlamak’, ‘algılamak’) :

1. *Bak* ömür geçip gidiyor, **görmüyor** musun? (= anlamıyor musun / farkında değil misin?)

Gle, život prolazi, zar ne **vidiš**?

2. *Sen bu olaylara nasıl bakıyorsun?* (= olayları nasıl yorumluyorsun?)

“Kako ti **gledaš na** te događaje?”

II) BULUŞMAK

3. Saat ikide **görüştürüz**. (= buluşuruz.)

“**Vidimo se** u dva sata.”

III) KONUŞMAK

4. *telefonda görüşmek* (= konuşmak)

“*čuti se telefonom*” (‘birbirini duymak’)

IV) TECRÜBE ETMEK / YAŞAMAK

5. *Geçen sene okulumuz teftiş / zarar gördü*.

“Prošle je godine naša škola imala inspekciju / štete.” (‘okulumuzun teftişi / zararı vardı’)

V) GEÇİNDİRME, İLGİLENME, DİKKAT, KONTROL

6. *Üç çocuklu bir aileye bakıyor*. (= geçindiriyor)

“Brine se / uzdržava obitelj s troje djece”

7. *Çocuklara kim bakacak?* (= ilgilenecek)

“Tko će paziti / čuvati djecu?”

8. *Arabanıza iyi bakıyor musunuz?* (= ilgileniyor musunuz / kontrol ediyor musunuz?)

“Održavate li dobro svoj automobil?”

9. *Garson! Bakar mısınız?* (= ilgilenir misiniz?)

“Konobar! Molim Vas!”

Yukarıdaki örneklerde Türkçe ve Hırvatça görme algısı fiilleri arasında bazı benzerlikler olduğu hâlde bu fiillerin anlamsal açıdan tamamen örtüşmediklerini görmek mümkündür. Hem *görmek* fiili hem de Hırvatça karşılığı *vidjeti* fiili, ‘anlamak’ gibi bilişsel aktivitelerle ilişkili anlamlarda kullanılabilirken Hırvatça *vidjeti* ‘tecrübe etmek / yaşamak’ anlamında neredeyse hiç kullanılmaz. Üstelik *görüşmek* fiilinin Hırvatça karşılığı olan *vidjeti se* fiili, *konusmak* anlamında kullanılmaz.² Türkçe *bakmak* ile Hırvatça karşılığı *gledati* fiillerine gelince her ikisi de ‘yorumlamak’ anlamında kullanılabilirken Hırvatça *gledati* ‘geçindirmek’, ‘dikkat / kontrol etmek’ veya ‘ilgilenmek’ anlamlarında neredeyse hiç kullanılmaz. Bu durum, Türkçe görme algısı fiillerinin Hırvatçadakilerden daha geniş anlamlı olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızın bu bölümünde; görme organını ifade eden adlardan türemiş sözcükler ve deyimlerin kullanımlarını, görme duyusu ve algısı fiillerinin yukarıda belirtilen kullanımlarıyla kıyaslayıp ‘göz’ kavramı yardımıyla hangi soyut kavramların algılandığını tespit etmeye çalışacağız. Aşağıda görüleceği gibi araştırmamızda incelenen bu sözcükler ve deyimlerden bazılarının anlamları, görme duyusu ve algısı fiilleri gibi BİLİŞSEL AKTİVİTELER olarak nitelendirilen kavramsal alanla ilişkilidir. Her iki dilde bu sözcükler ve deyimlerde yer alan ve görme organını ifade eden adlarla ‘akıl’, ‘düşünce’, ‘zihin’ gibi kavramlar sıkça kastedildiği için; bu sözcükler ve deyimlerin ‘anlama’, ‘düşünme’, ‘sanma’, ‘hayal etme’, ‘fark etme’ gibi aktivitelerle ilişkili anlamları vardır. Bu durum, etrafımızdaki birçok bilgiye görme organı yardımıyla ulaştığımız gerçeğiyle açıklanabilir:³

² Daha detaylı analiz için Kerovec 2016’ya bakınız.

³ Çalışmanın bütün çizelgelerindeki veriler şu şekilde sunulmuştur: Çizelgenin en üst satırında, çizelgedeki sözcükler ve deyimlerin anlamsal açıdan ilişkili oldukları kavramsal alan belirtilmiştir. Çizelgenin sol sütununda Türkçe, sağ sütununda Hırvatça örnekler verilmiştir. Hücredeki (–) işareti, hücrenin bulunduğu sütuna ait dilde söz konusu yapının bulunmadığını göstermektedir.

Görme organını ifade eden adlardan türemiş sözcükler ve deyimler, kalın harflerle işaret edilmiştir. Normal harflerle ise sözcüklerin ve deyimlerin anlamları açıklanmıştır. Hırvatça sütunlarda; parantez içinde, Hırvatça yapıların Türkçe kelimesi kelimesine çevirileri verilmiştir.

Çizelge 1

BİLİŞSEL AKTİVİTELER 'anlama', 'düşünme', 'hayal etme', 'fark etme'	
TÜRKÇE	HIRVATÇA
bu gözle - bu anlayışla	-
gözlem - inceleme ve düşünme yoluyla varılan sonuç	-
gözünde ... olmak - sanmak	biti ... u oçima
gözünde büyümek - saygı / sempati / lütuf kazanmak, birinin hakkında iyi düşünmek	porasti u oçima
... gözü ile bakmak - değerlendirmek, yorumlamak, düşünmek	gladati ... oçima
göz önünde bulundurmak / tutmak - aklında tutmak	-
göze almak - gelebilecek her türlü zararı ve tehlikeyi önceden kabul etmek	-
gözü ardında (arkada) kalmak - bırakılan bir şey veya kimse ile ilgili tedirginliği sürmek, onu sürekli düşünmek	-
gözünün önüne getirmek - hayal etmek	predočiti si
gözünün önünde canlandırmak - hayal etmek	oživjeti pred oçima
-	puklo mi je pred oçima ('gözlerimin önünde patladı') - daha önce anlayamadığım şeyleri birden anlamış oldum
-	uočiti - fark etmek

Görme organını bilgilere ulaşma ve öğrenme yollarından biri olarak algıladığımız gerçeğini, aşağıda Çizelge 2'de verilen örneklerin bazıları çok net bir şekilde kanıtlamaktadır. Gözün bir şekilde kapalı ya da örtülü olduğunu ifade eden deyimlerin 'anlamamak', 'düşünmemek', 'dikkatsiz olmak', 'habersiz olmak' anlamları; gözlerimiz kapalıyken bilgilere ulaşmamıza bir engel olduğunu göstermektedir. Gözün açık olduğunu ifade eden deyimlerin 'anlamak', 'düşünmek', 'dikkatli / uyanık olmak', 'bilgili olmak', 'akıllanmak', 'farkına varmak' anlamları ise gözlerimiz açık olduğunda bilgilere ulaşmamıza ve onları yorumlamamıza bir engel olmadığını göstermektedir. Bu konuda, her iki dilde benzeri yapılar kullanılmaktadır:

Çizelge 2

BİLİŞSEL AKTİVİTELER 'anlama(ma)', 'düşünme(me)', 'dikkatli / uyanık olma(ma)', 'bilme(me)', 'bilgi-li / siz olma(ma)'	
TÜRKÇE	HIRVATÇA
gözü kapalı - 1. çevresinde olanlardan haberi olmayan (kimse), bilgisiz; 2. <i>zarf</i> düşünmeden.	-
açıkgöz / gözü açık - uyanık, becerikli, kurnaz	-
gözünü dört açmak - iyice düşünmek, dikkatli olmak	otvoriti četvore oči
göz(ünü) açmak - fark etmek, dikkatli olmak	otvoriti oči
gözü açılmak - akıllanmak, anlamak, farkına varmak	otvoriti se oči
göz yummak - bilmezlikten / anlamazlıktan gelmek, hoşgörülü davranmak	zažmiriti na (jedno oko) ('bir göz yummak')
göz boyamak - birinin doğruyu anlamasına engel olmak, kandırmak	(za)mazati oči
-	bacati prašinu u oči ('gözüne toz atmak')
göz bağı - aklı ve duyguları yanıltan sebep	-
gözü bağı - aymaz; sorup soruşturmaksızın, bakıp anlamadan	
gözünü bağlamak - birinin aklını olumsuz etkilemek, kandırmak	
-	gdje su mi bile oči ('gözlerim neredeydi') - nasıl oldu da (bunu) daha önce fark etmedim / anlayamadım (<i>kördüm</i>)
-	sljep kod (zdravih) očiju ('gözlerinin sağ olmasına rağmen kör olmak') - tamamen habersiz / bilgisiz olmak, hiçbir şey anlamamak

Gözün bir şekilde kapalı olduğunu ya da görme yeteneğine bir engel olduğunu ifade eden deyimlerin kavramsal bir grubunu daha tespit etmek müm-

kündür. Aşağıdaki çizelgede belirtilen deyimlerin, **duygusal aktivitelerle** ilişkili anlamları vardır yani bu deyimler, olumlu ya da olumsuz güçlü duyguları ifade etmek için kullanılmaktadır:

Çizelge 3

GÜÇLÜ DUYGULAR	
‘öfkelenmek’, ‘sevinmek’, ‘hayran etmek’	
<i>TÜRKÇE</i>	<i>HIRVATÇA</i>
gözü kararmak - öfkelenmek	zacrni ti se / smraći ti se pred očima (‘gözlerinin önünde karanlık olmak’) / pasti mrak na oči (‘gözlerine karanlık düşmek’)
gözünü sevda / hırs / kin bürümek	-
gözü dünyayı görmemek - çok sevinmek	-
göz kamaştırmak - büyülemek, hayran etmek, şaşırtmak	-
gözü dumanlı / gözü dumanlanmak – öfkelenmek	-
gözü dönmek (gözü dönmüş) - aşırı bir isteğin, öfkenin etkisiyle ne yaptığını bilmez duruma gelmek	-

Çizelge 3’te belirtilen deyimlerin duyguları ifade etmelerine karşın içinde yer alan ve görme organını ifade eden adların yine de ‘akıl’, ‘düşünce’, ‘zihin’ gibi kavramlarla ilişkili anlamları vardır. Bu durum da şöyle açıklanabilir: ‘göz’ sözcüğüyle akıl kastedildiğine göre, görme yeteneği engellenirse düşünme yeteneği de engellenerek kaybedilir ve aklın olmadığı yerde duygu egemen olur. Çizelge 3’te görüldüğü gibi Türkçede bu gruptan yapılar sayıca daha fazladır.

Bu araştırmada, incelenen sözcükler ve deyimler ile görme fiilleri bir kavramsal alanı daha paylaşmaktadır. Bu alanı da KONTROL veya DENE-TİM olarak nitelendirmek mümkündür. Görme organını ifade eden adlardan türemiş sözcükler ve deyimlerin anlamlarının KONTROL veya DENETİM kavramsal alanına doğru genişlemesi, gördüğümüz ya da baktığımız şeyleri daha kolay kontrol altında tuttuğumuz gerçeği ile açıklanabilir. Aşağıdaki çizelgede Türkçede bu gruptan yapıların yine sayıca daha fazla olduğunu görmek mümkündür:

Çizelge 4

KONTROL, DENETİM	
TÜRKÇE	HIRVATÇA
gözetlemek, gözetmek (gözetim), gözlemek - birinin yaptıklarını belli etmeden izlemek, kontrol etmek	-
gözaltı - denetim altında tutmak	-
gözün önünde tutmak - denetim altında tutmak	držati na oku
göz yoklaması / göz hapsi - sürekli denetim altında tutulmak; bir kimseye, bulunduğu yerden ayrılmaması biçiminde uygulanan ceza	-
gözü üstünde / üzerinde olmak - takip etmek, kontrol etmek	imati na oku
-den göz ayırmamak - sürekli kontrol altında tutmak	ne odvajati oči od

Hayatımızda kontrol etmek ya da denetlemek istediğimiz nesnelerin yanı sıra beğendiğimiz veya sevdiğimiz nesnelere de sürekli bakmaktayız. Bu gerçek, görme organını ifade eden adları içeren sözcükler ve deyimlerin anlamlarının birkaç kavramsal alana daha genişlemesi için motivasyon olmaktadır. Bu alanlar; BEĞENME, SEVGİ / GÖNÜL BAĞLANTISI ve İLGİ olarak nitelendirilebilir:

Çizelge 5

BEĞENME, SEVGİ, GÖNÜL BAĞLANTISI, İLGİ	
TÜRKÇE	HIRVATÇA
gözüne girmek - saygı / sempati / lütuf kazanmak	-
gözü tutmak - beğenmek	-
eski göz ağrısı - eski sevgili	-
ilk göz ağrısı - ilk çocuk; ilk sevilen, âşık olunan kimse	-
gözde - en çok sevilen	-
-	baciti oko na ('-e göz atmak') - bir şey ya da birisine ilgi duymak
birinden göz ayırmamak - büyük ilgi ve hayranlıkla bakmak / izlemek / takip etmek	ne skidati / odvajati oči s koga
-	očijukati - flört etmek
birinin gözüne takılmak - beğenmek	zapeti za oko kome

Beğendiğimiz veya sevdiğimiz nesneleri de istemekteyiz; bu gerçek, görme organını ifade eden adları içeren bazı sözcükler ve deyimlerin anlamlarının NİYET, İSTEK veya DÜŞKÜNLÜK kavramsal alanlarına doğru genişlemesini açıklamaktadır:

Çizelge 6

NİYET, İSTEK, DÜŞKÜNLÜK	
TÜRKÇE	HIRVATÇA
-e göz koymak / dikmek - bir kimseyi veya bir şeyi ele geçirmeyi istemek	-
-	baciti oko na ('-e göz atmak')
-de gözü olmak - çok istemek, amaçlamak	-
-de gözü kalmak - elde edemediği bir şeye karşı isteği sürmek	-
gözü kapıda - bir an önce gitmek isteyen kimse	-
gözü dışarıda - eşine bağlı olmayıp başkalarıyla da ilişki kuran (kimse)	-
gözü yok - istemiyor, niyeti yok	-
dört gözle beklemek - bir şeyin gelmesini çok istemek	-
-	gutati očima ('gözlerle yutmak')
gözü tok - paraya, mala düşkünlük göstermeyen	-
açgözlü, gözü aç, gözü doymaz - bir şeye düşkünlük gösteren	-
paragöz(lü) - paraya çok düşkün, parayı çok seven / isteyen	-
gözünde tutmak - çok özlemek	-
-	(imati) veće oči od želuca ('gözleri karından büyük olmak') - istekleri ihtimallerinden daha büyük olmak
-	kud on(a) okom ja skokom ('gözü nere deyse oraya atlayıveriyorum') - onun canı ne isterse ben yapıyorum

Sevmediğimiz, beğenmediğimiz veya istemediğimiz nesneleri de görmek istemiyoruz. Bu gerçek, görme organını ifade eden adlardan türemiş yapıların

‘istememe’, ‘beğenmeme’ ve ‘sevmeme’ gibi anlamlarda kullanılmasına yol açmaktadır:

Çizelge 7

İSTEMEME, BEĞENMEME, SEVMEME	
<i>TÜRKÇE</i>	<i>HIRVATÇA</i>
-	ne moći oči ma vidjeti (‘gözlerle görememek’) - birinden nefret etmek
gözlerim görmesin seni	-
-	gubi mi se s oči ju (‘gözlerimden / gözlerim önünden defol git’)
gözden çıkmak / düşmek - saygı / sempati / lütuf kaybetmek	-
gözü tok - paraya, mala düşkünlük göstermeyen	-

Bakmak ve *görmek* gibi görme duyusu ve algısı filleri ise son üç çizelgede (5-7) belirtilen ve BEĞENME, SEVGİ / GÖNÜL BAĞLANTISI, İLGİ, NİYET, İSTEK ve DÜŞKÜNLÜK olarak nitelendirilmiş olan kavramsal alanlarla ilişkili anlamlarda her iki dilde çok az kullanılmaktadır (ör. *Seni görmek istiyorum* = *Seni özledim*; *Seni görmek istemiyorum* = *Senden sıkıldım* gibi).

Bu araştırmada incelenen sözcükler ve deyimlerin görme fiilleriyle paylaşmadıkları bir anlamsal grup daha vardır. Çizelge 8’de verilen örneklerde görüldüğü gibi bu grupta yer alan sözcükler ve deyimler, insanın iç dünyasını anlatmaktadır. Bu anlam genişlemesinin nedenini ise etrafımızdaki insanlarla iletişim kurarken daha çok gözlerine bakmamız, birinin nasıl hissettiğini gözlerindeki ifadeden anlayabilmemiz gerçeğiyle açıklamak mümkündür yani gözler; insanın duygularını, ruh hâllerini ve ihtiyaçlarını yansıtan bir ayna olarak algılanmaktadır:

Çizelge 8

İNSANIN İÇ DÜNYASINDA OLANLARI YANSITAN AYNA OLARAK GÖZ	
<i>TÜRKÇE</i>	<i>HIRVATÇA</i>
gözü kızmak - çok öfkelenmek	-
gözü korkmak - korkmak	-
gözünü korkutmak - yıldırma	-

gözlerinin içine kadar kızarmak - çok utanmak	-
gözleri parlamak - mutlu olmak; bir şeyi çok istemek	blistati oči
gözünün içine bakmak - biriyle çok ilgilenmek, çok büyük dikkatle davranmak (gözlerinden arzularını öğrenmek)	-
-	oboriti oči ('gözleri indirmek') - utanmak, kendini suçlu hissetmek

3. Sonuçlar

Bu araştırma için veriler toplanırken görme organını ifade eden adlardan türemiş sözcükler ve deyimlerin her iki dilde de çok sayıda olduğu görülmüştür. Ancak bu yapıların hepsi analize dâhil edilememiştir. Söz konusu adlardan türemiş sözcükler ve deyimler hakkında daha ayrıntılı ve daha kapsamlı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Buna rağmen bu çalışmada seçilen örneklerin analiziyle görme organını ifade eden adların sözcük ve deyim türemesindeki ve soyut kavramların algılanmasındaki rolü gösterilerek bu konuda, Türkçe ve Hırvatça arasındaki bazı temel benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkarılmıştır. Analizden şu üç temel sonucu çıkarmak mümkündür:

1) Her iki dilde söz konusu adlardan türemiş sözcükler ve deyimler ile görme algısı fiillerinin, soyut kavramlara doğru anlam genişlemesi yollarında büyük ölçüde örtüşmedikleri tespit edilmiştir. Kavramsal alanlar ana başlıklar altında değerlendirildiğinde sadece BİLİŞSEL AKTİVİTELER ve KONTROL alanında ortaklık olduğu görülür:

Görme algısı fiilleri	Görme organını ifade eden sözcükler ve deyimler
BİLİŞSEL AKTİVİTELER	
KONTROL	
BULUŞMAK	BEĞENME, SEVGİ, GÖNÜL BAĞLANTISI, İLGİ
KONUŞMAK	NİYET, İSTEK, DÜŞKÜNLÜK
TECRÜBE ETMEK / YAŞAMAK	İNSANIN İÇ DÜNYASI
GEÇİNDİRME, İLGİLENME, DİKKAT	

2) Türkçe ve Hırvatça arasında, ‘göz’ü ifade eden adlar yardımıyla soyut kavramların adlandırılmasında büyük benzerlikler olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca iki dilde yapısal açıdan birçok farklılık olmasına ve iki dilin birbirinden uzak olmalarına rağmen görme organını ifade eden adların eşleştikleri, sözcükler konusunda bazı benzerlikler görülmektedir (ör. *gözünde büyümek - porasti u očima; gözünü (dört) açmak - otvoriti (četvoro) oči*). Ayrı dil ailelerine mensup olan, tipolojik açıdan farklı gruplarda yer alan ve farklı kültürlerden gelen iki dildeki söz konusu bu benzerliklerin; dil ve kültürden bağımsız olarak bütün insanlarda ortak olan görme duyusunun biyolojik etkilerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Diğer bir deyişle görme duyusu bütün insanlarda ortak olduğu için, görme duyusu yardımıyla etrafımızdaki dünya hakkında bilgi edindiğimiz deneyimler de bütün insanlarda ortaktır.

3) Analiz, *görme organını ifade eden* adlardan türemiş yapıların Türkçede sayıca daha fazla olduğunu göstermiştir.⁴ Bu gerçeğe, Türkçede görme duyusu ve algısı fiillerinin Hırvatçadakilerden daha fazla çok anlamlı olduğu gerçeği katılırsa Türkçede görme algısının, deyim ve söz hazinesinin oluşumunda ve soyut kavramların adlandırılmasında daha önemli rol oynadığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

AYGÜN, Mehmet, “Türkçe ve Almanca’da ‘Göz’le İlgili Deyimler’in İncelenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 13, S 1, Elazığ 2003 s. 71-88.

EVANS, Nicholas - David Wilkins, “In the Mind’s Ear: The Semantic Extension of Perception Verbs in Australian Languages”. *Language*, 76 (3), 2000, s. 546-592.

GÖKÇE, Faruk, “*Kutadgu Bilig*’de kör- ‘görmek’: çok anlamlılık, metafor ve gramerleşme”, *Türkbilig*, S 29, 2015, s. 59-76.

JOHNSON, Mark, *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, The University of Chicago Press, Chicago / London 1987.

KEROVEC, Barbara, “Polisemija glagola osjetilne percepcije u turskom jeziku s osvrtnom na hrvatski jezik”, (Ed.: Hüseyin Gönel - Murat Gür), *Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (TÜKAS 2015) Bildiri Kitabı*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Basımevi, Nevşehir 2016, s. 30-45

KOVAČEVIĆ, Barbara, *Hrvatski frazemi od glave do pete*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2012.

⁴ Benzeri sonuca, Türkçe ve Almancada ‘göz’le ilgili deyimleri araştıran Aygün (2003) ulaşmıştır. Aygün, ‘göz’le ilgili deyimlerin sayısının Türkçede daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.

KÖVECSSES, Zoltán, *Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia 1986.

_____, *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, New York 2002.

_____, *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2010.

LAKOFF, George, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, The University of Chicago Press, Chicago 1987.

LAKOFF, George - Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago 1980.

SWEETSER, Eve, *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

VİBERG, Åke, "The verbs of perception: A typological study". Brian Butterworth, Bernard Comrie and Osten Dahl (ur.) *Explanations for language universals*, Mouton de Gruyter, Berlin 1984, s. 123-162.

ŽIĆ FUCHS, Milena, "Metafora kao odraz kulture". Yvonne Vrhovac i Marin Andrijašević (ur.) *Zbornik radova "Prožimanje kulture i jezika"*. Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb 1991, s. 27-33.

SÖZLÜKLER

Anić, Vladimir. 1991. *Rječnik Hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.

Bayhan, Şakir. 2004. *Sırpça Sözlük. Sırpça-Türkçe. Türkçe-Sırpça*. Ankara: Devran Matbaacılık.

Đindić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević i Darko Tanasković. 1997. *Türkçe-Sırpça Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Hrvatski jezični portal (<http://hjp.znanje.hr/>)

Menac, Antica, Željka Fink Arsovski ve Radomir Venturin. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Püsküllüoğlu, Ali, *Arkadaş Türkçe Sözlüğü*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2005.

TDK, Güncel Türkçe Sözlük (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts)

Türkçe Sözlük. 1983. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DERLEMLER

Hrvatski nacionalni korpus. Zavod za lingvistiku, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. (http://filip.ffzg.hr/bonito2/run.cgi/first_form)

Hrvatski web korpus (http://nl.ijs.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=hrwac;align)

ODTÜ Türkçe Derlemi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Enformatik Enstitüsü.

RENK İFADE EDEN KELİMELERİN DİL BİLİMSSEL- KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

*Berna KADIROVA**

Küreselleşme süreci; sosyal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi dil biliminde de yeni yaklaşımların sergilenmesine, yeni yönlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır. Günümüzün ihtiyaçları, dil bilimi meselelerine farklı yaklaşımı gerekli kılmaktadır. İşte bu tür yeni yaklaşımlardan biri de dil bilimi ve kültürü kendi bünyesinde birleştiren yeni bilim dalıdır. Dil biliminin bu yeni dalında, dil ve kültür ilişkisi; dilde kültürün, halk bakış açısının, millî tefekkürün, örf ve âdetlerin, geleneklerin ifadesi gibi meseleler ele alınır. Dil; insanlar arası ilişkiyi sağlama, duygusal-anlatımsal vazifesini yerine getirme dışında millî örf ve âdetler, gelenekler, kültür, millî değer gibileri genç nesillere ulaştırma fonksiyonunu da üstlenir. Üzerinde durduğumuz yeni dal, dilin bu yönünü araştırmayı amaç edinmiştir.

Dilin iletişim ve duygusal-anlatımsal fonksiyonunda niteleyici ve belirleyici kelimelerin ayrı yeri vardır. Bu tür kelimeler, ayrı özelliklere sahiptir ve yazılı nutuk sürecini gözlemlemede bir kaynak vazifesini yerine getirir. Bu tür kelimeler; okurların ruhuna doğrudan etki yapan, bir nesne ya da olayın duygusal-anlatımsal etkisini arttıran, onlar hakkında tasavvur uyandırmaya yarayan kelimelerdir. Türk dillerinde söz konusu kelimeler; genelde sıfat grubuna ait olup bir nesneyi renk, ölçü, tat, koku, özellik açısından nitelemeye, belirlemeye yarar. Bu kelimeler arasında renk ifade eden kelimelerin yeri ayrıdır.

Bütün varlığın gökkuşağının cilasından renk aldığını biliriz. Renkler, esas itibarıyla yedidir ve bunların birbirine karışmasından doğan ara renkler de vardır. Türk dilleri, özellikle de Özbek dilinde renk ifade eden kelimelerin dil bilimsel-kültürel özellikleri, onları diğer dil ailelerinden ayırmaktadır. Bu durum, onları Rusça renk kelimeleriyle karşılaştırdığımızda daha açık görülür.

* Taşkent Maliye Enstitüsü Öğretim Üyesi, e-posta: kadirovabarno@mail.ru

Özbek dilinde	Rus dilinde	İngiliz dilinde	Türk dilinde
Barg rang	Zelyoniy	Green	Yeşil
Bug‘doy rang	Smugliy	Dusky	Esmer
Binafsha rang (siyoh rang)	Fialetoviy	Violet	Mor
Gilos rang	Bordoviy	Deep purple	Koyu kırmızı, bordo, şarabi
Jigar rang	Koriçneviy	Brown	Kahverengi
Kumush rang	Serebristiy	Silvery	Gümüşü
Kul rang	Seriy	Gray	Gri, kül rengi
Limon rang	Limonniy	Lemon	Limon sarısı
Mosh rang	Zaşitniy	Protective	Haki
Malina rang	Malinoviy	Raspberry	Mora çalan koyu kırmızı
Mis rang	Medniy	Copper	Bakır renginde
Olov rang	Ognenniy	Fiery	Alev renkli
Olxo‘ri rang	Slivoviy	Dark-red	Erik renginde
Oltin rang	Zolotistiy	Golden	Altın sarısı, altın renkli
Osmon rang	Goluboy	Blue	Açık mavi, gök mavisi
Po‘lat rang	Stalnoy	Steely	Çelik rengi
Pushti rang	Rozoviy	Pink	Pembe
Sabzi rang	Oranjeviy	Orange	Turuncu
Sut rang	Molochniy	Milky	Süt gibi
Feruza rang	Biryuzoviy	Turquoise	Firuze
Shaftoli rang	Persikoviy	Peach	Şeftali rengi
Shokolad rang	Şokoladniy	Chocolate	Çikolata renginde
Qaymoq rang	Molochniy	Milky	Kaymak gibi
Nastarin guli rangi	Sireneviy	Lilac Pinkish	Leylaki
Kashtan mevasi rangi	Kaştanoviy	Chestnut	Kestane

Yukarıda sunduğumuz örneklerden anlaşılmaktadır ki Özbek, Rus ve İngiliz dillerindeki renk ifade eden kelimelerin oluşumunda benzerlik vardır yani renk adları, bu renge sahip nesneleri ifade eden kelimeler yardımıyla oluşturulmuştur. Bazı renk ifade eden kelimelerin halkın yaşam tarzı, bakış açısına bağlı olduğu da görülmektedir. *Binafsha rang*, *kumush rang*, *mis rang*,

olov rang, *oltin rang* ifadeleri, her üç dil için ortak özelliğe sahiptir. Yalnız bu dillerde bulunan renk ifade eden kelimelerin yapısında farklılık vardır. Özbek dilinde “renk” kavramı, bu renkte bulunan bir addan sonra “renk” kelimesi eklenerek sunulduysa Rusçada isme eklenen *-ıy* eki bu anlamı ifade etmektedir. İngilizcede, ne ek bu anlamı ifade eder ne de kelime. Kelimenin renk ifade ettiği, metinden anlaşılır.

Özbek, Rus ve İngiliz dillerindeki renk ifade eden kelimelerin oluşumu ve anlamında dil bilimsel-kültürel özellikler görülmektedir. Özbekçede *bug‘doy rang*, *sabzi rang*, *gilos rang*, *zarg‘aldoq rang* vb.nin ortaya çıkması, halkın sosyal yaşam tarzıyla ilgilidir. Özbeklerde en önemli ekinlerden olan *bug‘doy*, *mosh* gibi kelimeler, renk anlamının bu besin adı temelinde oluşmasını sağlamıştır. *Gilos*, *zarg‘aldoq* vb. de bu halkın ikamet ettiği topraklarda daha çok rastlanan bitki adlarıdır. *Jigar rang*, insanın vücudunda bulunan organ adı vasıtasıyla oluşturulmuştur. *Jigar‘ın* halkın sosyal-kültürel yaklaşımını da ifade ettiğini vurgulamak lazım. Türk halklarında insanın yakını, değer verdiği kişi ve öz kardeşi *jigar* kelimesiyle ifade edilir. *Kul rang*, *osmon rang*, *feruza rang* gibi tamlamalar; halkın yaşam tarzı ve onun eşyalara, olaylara yaklaşımından ortaya çıkmıştır. *Novvot rang*, Doğu halklarının üretim faaliyetiyle ilgili. *Qirmizi*, *chipor*, *zangori*, *zarg‘aldoq rang*, *novvot rang*; Özbek halkının yaşam tarzı, örf-âdetleri ile ilgili olup Özbekçede sık sık kullanılır.

Kaştanoviy, *sireneviy*, *oranjevıy*, *limonnyı* renkleri; Ruslar ve bazı Avrupa halklarında halkın mentalitesi, kültür seviyesi ile ilgilidir.

Renk ifade eden kelimeler; dilin iletişimsel, duygusal-anlatımsal fonksiyonunda önemli yer tutar. Nitelik ifade eden kelimeler, bilimsel metinler ve sosyo-politik metinlere göre daha çok sanatsal eserlerde kullanılır. Bunlar; sanatsal metnin çekiciliğini, sanatsallığını sağlama, fikri daha etkili yapma, okurlara estetik zevk verme amacıyla kullanılır. Müellif; eserinde bu tür kelimeleri kullanırken okurların dikkatini o olay ya da eşyanın ne kadar önemli olduğuna çekme, esas meseleyi vurgulama, değerlendirmeye, aynı zamanda karakteri ya da olayı tasvir etmeyi amaç edinir. Aynı zamanda kelimelerin dil bilimsel-kültürel değerini belirlemeye zemin hazırlar. Fikrimizi “qora” (kara) kelimesi örneğinde kanıtlayalım.

Qora kelimesinin anlamsal imkânları, sanatsal metinlerde ortaya çıkar. *Qora*, günümüz Özbek dilinde şu anlamlarda kullanılır:

1. Renkli olan eşyaların en koyu olanı; *qozonkuya*, *ko‘mir tusidagi*. 2. Bu renge benzer koyu renk; *qoramtir*. *Qora non*. *Qora gilos*. *Qora tuproq*. *Qora bulut*. 3. İş, kurumla dolmuş, kararlı ya da temizlenmemiş, süslenmemiş. *Qora uy*. 4. Karanlık; aydınlık olmayan. 5. Satranç, dama gibi oyunlarda beyazın zıddı olan taşlar ve bu taşlarla oynayan taraf. *Qora bilan o‘ynamoq*.

Qoralar yutdi. 6. Mecaz anlamda olumsuz niteliği ifade eder: *qora niyat; qora kuchlar.* 7. *Noto 'g'ri, yomon, yaramas narsa, iş.* Votkanın kendisi ak, işi kara. 8. *Qora;* bazı kelimelerle birlikte kullanılarak onların ifade ettiği nesneye özgü özelliğin, durumun pekiştirilmiş anlamını ifade eder. *Qora sovuq. Qora qon yig'latmoq.*¹

Qora, isimleşerek şu anlamlarda kullanılır:

1. Kara ya da karaya çalan (giysi, kumaş ve benzeri şeyler.) *Bayroqlarga qora tutmoq (taqmoq), Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar.* 2. Bir şeyin uzak bir yerde ya da karanlıkta beliren ifadesi, gölgesi. 3. Hedef. *Qoraga olmoq.*

Qora kelimesinin açıklamalı sözlükte kaydedilen 1, 2, 3, 5. anlamları; dil bilimsel-kültürel açıdan tarafsız olup nesne ya da eşyanın rengini ifade etmeye yarar. 4, 6, 7, 8. anlamları ise nitelik anlamı dışında halkın yaklaşımı, kültürel bakış açısı, tefekkürü hakkında da tasavvur uyandırır.

Qora kelimesinin anlamı, onun tarihî anlamları hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Özbek halkı tarihinde *qora* “ulu”, “yüksek” anlamlarında kullanılmıştır. Bir hanedan adının “Karahanlılar” olduğu; *Qorajon, Qoratoy* gibi isimler “kara” kelimesinin olumlu anlamını ifade eder. Ali Şir Nevaî'nin *Ferhad ve Şirin* eserinde, Ferhad doğduğu zaman padişahın sarayı siyah kumaşla süslemelerini emretmesi tasviri vardır. Bütün bunlar, *qora* kelimesinin anlamında olumluluğun bulunduğunu belirtir.

Ayrıca *qora* kelimesi, zaman geçtikçe halkın tasavvurunda olumsuz anlam kazanmıştır. Bunu, kelimenin anlamındaki zıtlık durumu olarak değerlendirebiliriz. Örneğin Özbeklerde *Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar.* (“Kazanın yakınında bulunursan karası bulaşır.”) şeklinde atasözü vardır. Bu atasözünde kara kelimesi, “kötülük” anlamını ifade etmiştir. İlk zamanlarda kazanın kara rengi kastedilmiş ise de daha sonra mecaz anlama kaymıştır. Atasözünün anlamından yola çıkarak *qora* kelimesine “kötülük” anlamı yüklenmiştir. Halk tarafından kötü şeyler, kusurlar “qora” kelimesinin anlamına indirilmiştir. Kelimenin “kötülük”, “kaza” anlamları zaman için de kullanılmıştır. Söz gelimi, Özbek millî romanı olan *Geçmiş Günler*'de “qora kunlar” şeklinde kullanılmıştır. Burada; kelime mecaz anlamda olup ana karakterin ruh hâlini, yaşadıkları olayları ifade etmeye yaramıştır: *Bu xo'rlik, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechora qutidorni juda ezgan, nima qilmoqg'a xo'r-lang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sinda yupatishga, bu qora kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmas edi.* (s. 138)²

¹ *Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*, Cilt: 5, Taşkent 2008, s. 335.

² *Geçmiş Günler*, Taşkent 1992. Örnekler bu kaynaktan alındı ve parantez içinde sunuldu.

Kara günün “kısmıları”, “kucağı” da bu sıfatla sıfatlanmıştır: *Bu kungi kech Otabek bilan Hamidning hayot va mamot masalalarini o‘zining qora quchog‘iga olgan qorong‘i bir tun edi.* (s. 196)

Qora kelimesinin mecaz anlamını ifade eden “qora niyat” ifadesi, romanın olumsuz karakterlerinden olan Hamid’i nitelemek amacıyla kullanılmıştır. Art niyetini gerçekleştirmek için kötü işlere başvurması, hatta adam öldürmesi onun “kara niyet”ini açıklar.

Qora voqea derken de hoş olmayan, kötü bir olay kastedilir ve bunun sonucunda insan tedirgin olur:

Kechaning qorong‘ulig‘i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo‘shilishib, bu maydon ayniqsa Otabekning hozirgi ko‘ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko‘ngil mevasi bu kungi qora voqea bilan qanday o‘ralib yo‘qolib ketgan bo‘lsa... (s. 217)

Qora kelimesinin mecaz anlamını ifade eden *qora xayol* ifadesi, ayrılıkta kalan kişinin ruh hâlini ifade etmeye yaramıştır:

“...lek bir xabar bo‘lmagach uning kunlari anglashilmovchilikda, qorong‘ulikda, goh umid quchog‘ida, goh *qora xayollar* bilan entikardi.” (s. 227)

Qora kelimesindeki anlam kayması, Rusçada aynı anlamı ifade eden “чёрный” kelimesinin anlamıyla uygundur:

*Pustiye, cherniye meçti*³ derken “çyorniye meçti” - kara hayallere kendini kaptırmış, çökkün bir hâlde bulunan Onegin’in iç dünyasını gösterilmeye çalışılmıştır.

Puşkin’in şiirlerinde “kara” anlamındaki *cherniy* kelimesinin anlamındaki değişim sonucu türetilmiş *çernavka* kelimesi kullanılmıştır. *Çernavka*, “esmer kadın” demektir.⁴ Bu kelime; dış görünüşe uygun faaliyeti, hareketi ifade etmek için de kullanılmıştır: *Brosiv zerkalse pod lavku, pozvala k sebe Çernavku.* (s. 63) *Çernavka*; kişinin dış görünüşü, faaliyeti ve hareketinin uyum içinde bulunduğunu anlatan kelimedir. Kelimenin anlamı, “esmer kız”dan patronunun “gizli, kara işlerini yerine getiren” anlamına kaymıştır.

Lev Nikolayeviç Tolstoy’un *Anna Karenina* adlı romanında da *çyorniye* kelimesi olumsuz anlamda kullanılmıştır. Eserde; kibarlar kesiminin tasviriyile birlikte, insanlığın ebedî duyguları ve aşk maceraları ele alınmıştır. Diğer sanatçılarda olduğu gibi Tolstoy da romanında renk ifade eden kelimelerden,

³ A. S. Puşkin, *Yevgeni Onegin*, Moskova 1986, Sankt-Petersburg 1960, s. 19.

⁴ O. Dal, *Tolkoviy slovar russkogo yazıka*, Moskova 1976, s. 940.

karakterlerin iç ve dış dünyasını tasvir ederken yararlanmıştır. Bu durumu, romandan aldığımız şu parçada görebiliriz: *Deti begali po vsemu domu, kak poteryanniye; angličanka possorilas s ekonomkoy i napisala zapisku priyatelnitse, prosya priiskat yey novoye mesto; povar uşel yeşe vçera so dvora, vo vremya obeda; çyornaya kuharka i kuçer prosili rasçeta.*⁵

Yukarıdaki parçada geçen *çyornaya kuharka* yani “kara aşçı kadın” ifadesi, *çyornıy* kelimesinin olumsuz anlamını ifade etmek için yaramıştır çünkü o dönemde yemek pişirmek daha aşağı kesimde bulunan, cahil kişilerin yaptığı bir işti.

Qora kelimesinin olumsuz anlamları gün geçtikçe genişlemiş ve günümüzde *qora* birçok yan ve mecaz anlamlara sahiptir. *Qora*’nın matemi temsil etmesi de bunun bir sonucudur:

1277inchi yilning kuz kezlarida bo ‘lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan bir xat oldi. Yusufbek hoji xatmi Qur’on qilib, yurtka osh berdi, O‘zbek oyim qora kiyib ta’ziya ochdi. (s. 303)

Rusçada da kara renk kumaş - *траурная ткань* kullanılır:

İ polku, s pilnoy ih semyoy; Zadyornul traurnoy taftoy. (Yevgeni Oengin, s. 16)

Rusça ve Özbekçede “qora” ve “çyornıy” kelimeleri; matemi yani bir kişinin yakınıni kaybettiğinde giydiği *qora* ya da benzeri renk giysiyi, “kara şerit” ya da “bant” anlamını ifade eder. Bazen de insanın moralsiz hâle düşmesi, insanlardan uzaklaşması ya da birine çok kırılması gibi durumunu da ifade eder.

“Qora” ve “çyornıy” kelimelerinin yan ve mecaz anlamları, bu kelimelerin farklı dillere ait olmalarına rağmen ortak özelliklere sahip olduğunu gösterir. Bu da her milletin “kötülük”e, “zalimlik”e yaklaşımının aynı olduğunu kanıtlar. Tabii ki söz konusu kelimelerin kullanımıyla ilgili farklı durumları göz ardı etmemek lazım. Örneğin Rusçada “gizli kötü işleri yerine getiren kişi” anlamında kullanılan *чернявка* kelimesi; halkın bakış açısı, örf ve âdetleri, gelenekleri, yaşam tarzı, sosyal ilişkileri konusunda tam tasavvur verebilir. Doğada kara rengin zıddı “oq”dır. *Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*’nde şu anlamları ifade eder:

1. Kar, süt, pamuk vb.nin rengi.
2. Beyazımsı, sevimli yüz, ten rengi.
3. Süt, yoğurt gibi süt mamulleri.

⁵ L. N. Tolstoy, 1 str. 1 çast;

4. Votka.
5. Mecaz anlamda Çar Rusya'sı taraftarları olan muhafızlar.
6. Yazı, makale, şiir gibilerin son temiz şekli.
7. Suçsuz.
8. (saç, tüy, sakal) Kır.
9. Göz bebeğini çevreleyen beyaz kısım.
10. Bazı hastalıklar sonucu bedende oluşan leke.
11. Yumurtanın beyaz bölümü.
12. Temiz, namuslu.⁶

“Oq” kelimesi; edebî metinlerde temel, yan ve mecaz anlamlarda kullanılır. A. S. Puşkin’in aşağıdaki dizelerinde “belıy” kelimesi, melikenin bu renkte olan tenini ifade etmek ve anlamı pekiştirmek için kullanılmıştır:

Svet moy zerkalse skaji

Yal na svete vseh mileye

*Vseh rumyaneye, beleye...*⁷

Özbek dil biliminde renkleri araştıran M. Sadıkova; ak kelimesinin, Özbek dilindeki en eski kelimelerden biri olduğunu ileri sürmüş ve *Kül Tigin*, *Divanu Lûgati-t Türk* gibi anıtlar örneğinde ispatlamaya çalışmıştır.

Altaylılarda “oq” renk, matemın sembolüdür. Türk kavimlerinde “oq” renk; felaket, kaza, kuraklık gibi olayları temsil etmiştir. Günümüzde Harezmi ve Kaşkaderya’da “oq” renk, bu anlamı korumuştur ve matemın sembolü olarak kullanılır.

Oq kelimesi saç, sakal için kullanıldığında yaşlı, tecrübeli veya kederden saçları ağarmış kişi anlaşılır.

Oq kelimesi, bazı deyimler içinde kullanılır ve farklı anlamları ifade eder. *Oq bilak* deyimini içinde kullandığında “hiçbir iş yapmayan, tembel kadın veya kızı” ifade eder. *Oq qilmoq* deyiminde ise “lanetlemek, babalığını veya anneliğini haram kılmak” anlamında kullanılır. *Oq yo’l* deyiminde, “kişiye yolculuğun tehlikesiz ve açık olması dileği” ifade edilir.

⁶ ÖDAS

⁷ A. S. Puşkin, *Skazka o semi bogatıryah i o spyaşey krasavise*, s. 4.

Oq kelimesi; Özbek halkının bazı örf, âdet ve geleneklerinde kullanılır. *Oq o'rar*, “ tarafların düğüne hazırlıklarının belirtisi olarak yapılan âdet”. *Oq qo'yar* da “matem elbiselerini çıkarıp normal elbiselere geçme âdeti”dir.

Şivelerde kullanılan *opog'doda*, *opoqi* gibi kelimelerin ak kelimesiyle alakası yoktur.

Mihraptan Akrep romanında Rânâ şöyle tarif edilir: *İsm bilan jism aksar bir birisiga muvofiq tushmaydir. Ammo Ra'noning ismi jismiga yoxud husniga juda muvofiq tushkan... Va lekin tabiat xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberadir. Shunga o'xshash tikanlik yog'ochdan xush islik, latifko'rinishliq Ra'no yaratilg'an edi. Bu go'zal qiz och ra'no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaraigan edi.*⁸

Geçmiş Günler romanında, Gümüş'ün dişlerinin rengini ifade etmek için ak kelimesi kullanılır: *Kumushbibining sezilar sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari ostidan sadafdek oq tishlari ko'rinib ketdi, lekin bu hol tezgina tundliqqa alishindi.*⁹

Yazar Rânâ'yı da Gümüş'ü de okuyucunun gözünün önünde canlandırırken nitelik ifade eden kelimelerden ustalıkla yararlanır. *Güzel, hoş, latif, ak sarı, sedef gibi ak* gibi sıfatlar; eser karakterlerinin sadece dış görünüşünü değil, aynı zamanda onların iç dünyasını, ahlakını, eğitimi, aslını, Özbek kadınlarına özgü hayâsını da ifade eder.

Kısacası renk anlamı ifade eden kelimeler; duygusal-anlatımsal anlamın ifadesinde, halkın değerleri ve örf-âdetlerinin ifadesinde önemli yer tutar. Nitelik ifade eden kelimelerin bu özelliği, eser metninin kendine özgü yönlerinin ve yazarın maharetinin ortaya çıkmasında önemli etken olur.

KAYNAKLAR

Kadrolar hazırlama millî programı // Yetkin nesiller, Özbekistan'ın gelişmesinin temelidir, Taşkent 1997.

KADİRÎ, A., *Geçmiş günler*, Taşkent 1992.

Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü, 5 ciltli, 2008.

ŞAMAKSUDOV Ş. - Ş. Şarahmedov, *Hikmetnâme*, Taşkent 1992.

TURSUNOV U. - B. Urinbayev, *Özbek Edebî Dili Tarihi*, Öğretmen Yayınları, Taşkent 1982.

⁸ A. Kadirî, *Mihraptan Akrep*, 1992, s. 28.

⁹ A. Kadirî, *Geçmiş Günler*, 1992, s. 318.

GIYASU'L LÜGAT SÖZLÜĞÜ'NDE KULLANILAN TÜRKÇE VE TÜRKÇE-FARŞÇA/ARAPÇA MÜŞTEREK SÖZCÜKLER

*Berna KARAGÖZOĞLU**

Hindistan, geniş bir alana sahip farklı kültürleri bir arada barındıran ve köklü medeniyete sahip bir ülkedir. Günümüzde Nepal, Bhutan, Bangladeş, Myanmar ve Sri Lanka gibi Hindistan'ın komşu ülkeleri; geçmişte, Hint alt kıtasının toprak parçasını oluşturmaktaydı. Geniş alana yayılan Hint alt kıtası; Hollandalı, Portekizli, Danimarkalı, Arap, İran, Türk ve son olarak İngilizlerin akınlarına uğramış, kimi zaman bu devletler tarafından yönetilmiştir.

Hindistan; ahenk içerisinde farklı ırk, kast, kabile ve inançların ke-sintisiz geçmişi ile dünyada tek ülke olurke, nüfus bakımından da dünyanın ikinci büyük ülkesidir. Hintli düşünür Acharya Vinoba, “Başka hiçbir ülke böyle büyük bir alanda bu kadar farklılıklara bir arada sahip değildir.” diyerek ülkesindeki çok kültürlülüğe değinmiştir (Beg 1996, s. 27).

Hindistan; sadece büyük bir ülke değil, aynı zamanda çok dilli bir ulustur. Bilindiği gibi çok dillilik, bireylerin iki ya da ikiden daha fazla dil biliyor olmasına denilmektedir. Temelde çok dillilik, bireylerin topluluklarda iletişim kurma ihtiyacıyla ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla çok dillilik çağımıza ait bir durum değil, eski çağlarda da yaşanmış bir olgudur çünkü çok dillilik; diğer kültürlerin bilgisine erişilebilme, farklı dil ve kültür grupları arasındaki iletişimin kurulmasını sağlama, iş imkânlarını arttırma ve daha geniş bir dünya görüşüne sahip olma gibi çeşitli avantajları da beraberinde getirmektedir.

Göç hareketliliği, kültürel temas, sömürgecilik, fetihler, ticari ilişkiler, bilimsel ve teknolojik faaliyetler, çok dilliğin oluşmasının sebeplerindendir. Aynı etnik gruba sahip insanlar, genellikle kendi ana dilleri ile konuşurlar ancak diğer dilleri de aynı zamanda öğrenmeye çaba gösterirler.

* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, brnkrzgzl@gmail.com

Tablo I¹

Araplar, Sindh'i işgal edip miladi 711'de alt kıtaya ulaşmıştır. Ayrıca Arapların Hint alt kıtasıyla temasları, İslam'dan önceki yüzyıllara dayanmaktadır. Türklerin Hint alt kıtasında varlıkları da çok eski dönemlere, VI. yüzyılda yaşamış olan Kuşanlar Dönemi'ne kadar inmektedir. Akhunlar, Gazneliler, Timurlular ile devam eden Türk hâkimiyeti; Şemsiler, Balabanlar, Halaçlar, Tuğluklar, Adilşahlar, Behmeniler, Beridşahlar, Seyyidiler, Lodiler ve Surilerden oluşan Delhi Türk Devletleri ile siyasi ve kültür zenginliğini Hindistan'a aktarırken ardından gelen Babürlüler, Hindistan'da yeni bir dönemin başlangıcının habercisi olurlar. Babür Şah ile başlayan Türk hâkimiyeti; Hümayûn, Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib Şah ile İngilizlerin yönetimi devralmasına kadar devam etmiş (Bilkan 2002, s. 1) ve Hintliler, sekiz yüz yıla yakın bir zamanda kendi topraklarında Türkleri ağırlamışlardır.

Fars Zerdüştlere ise İslamiyet'in İran'da kabul edilmesinden sonra, dinlerinin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıkları için Hindistan'a göç etmişlerdir. Safevî İmparatorluğu Dönemi'nde yöneticilerin şair ve yazara olan ilgisiz tutumları da İranlı aydınların Hindistan'a göç etmesine neden olmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Hindistan'daki Türk yöneticilerin Farsça'ya ve sanatın pek çok dalına olan ilgileri ile İran'ın aydınları Moğol Türk İmparatorluğu'nun sarayına davet edilmiş ve İran'dan Hindistan'a göçler bu şekilde devam etmiştir. Dolayısıyla Hindistan'da Hint, Arap, Fars ve Türk kültürü buluşmuş; asırlarca bu dillerde yazılmış eserlerle Hindistan'a köklü bir miras bırakılmıştır.

¹ <http://scrub.tk/iran-india-map/>

Gazneli Mahmud'un 1254'te Lahor'u işgal etmesiyle Hint alt kıtasında Müslüman nüfusu artmaya başlamıştır. Müslümanlar Hindistan'a geldiklerinde bölgede Sanskritçe, Urdu, Maghadi, Maharaştri, Paki, Prakrit gibi pek çok lehçe ve dil konuşulmaktaydı. Müslümanların gelişiyle Arapça, Farsça ve Türkçe de aynı coğrafyada konuşulmaya başlanmıştır. Farsça, XI. yüzyıldan İngilizlerin alt kıtayı işgal etmesine kadar geçen süre boyunca Delhi ve Moğol İmparatorluğu'nun resmî ve saray dili olmuştur.

Farsça, Gaznelilerin teşvik etmesi ile zaman içinde daha çok tanınır hâle gelmiştir (Bosworth 1966, s. 30-33). Hılciler Dönemi'nde, vaaz ve sohbetlerin tercih edilen dili olmuştur. İranlıların Hindistan'a göçleri, Tuğluklar Dönemi'nde de devam etmiştir. Lodiler Dönemi'nde; eğitim ve öğretime önem verilmiş, Farsça okullarda sistemli olarak öğretilmeye başlanmıştır. Hatta bu dönemde Hintçe şiirler arasına Farsça kelimeler fazlaca girmiş; Hintçe konuşan halk, Farsça sözcük ve cümleleri günlük dillerinde kullanmayı tercih etmişlerdir. Sonraki yüzyıllarda ise Farsça, Türk kökenli padişahlar tarafından himaye edilmiştir (Gani 1929, s. 61).

Bu nedenle imparatorluğun sınırları genişlediğinde Farsça diğer yerel dilleri de etkilemiştir. Keşmiri, Peştuca, Baluchi, Sindhi, Multani, Pencabi, Birji, Marathi, Gujarati, Awadhi, Bengali, kısacası bölgede varlığını sürdürmekte olan tüm dillerde Farsçanın etkisi görülmektedir (Khansir 2014, s. 1).

Tablo II²

² <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/didact/karten/indi/indicm.htm>

Hint-Avrupa dillerinden olan Farsça, bölgenin hâkim dili Hintçeye telaffuz bakımından yakındır ve benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla Farsça, Hint halkı tarafından öğrenilmesi kolay yabancı dillerden biri gibi düşünülmektedir. Farklı etnik ve dinlerden oluşan toplum, o coğrafyada Farsça ile ortak bir dil ve kültür altında toplanmıştır.

Türkler; Hindistan'da İslam dinini yaymak için mutasavvıflardan yardım almışlar, sarayda meliküşşüera kadrosunu oluşturarak şair ve yazarları dinî konularda eserler yazmaları yönünde desteklemişlerdir. Farsça, zaman içinde sadece konuşma dili olmaktan çıkmış; asillerin, padişahların edebî ürünler kaleme aldıkları edebiyat dili hâline geldiği gibi devletin asırlarca kullanacağı resmî dil olarak da benimsenmiştir.

Moğol Türk İmparatorluğu Dönemi Hindistan'ında saraylarda etkin olmak isteyen ve devletin idari kadrolarında bulunma arzusunda olan seçkin aile üyeleri, çocuklarını Farsça öğrenmeye teşvik etmişler; Ekber Şah'ın Farsçayı devletin resmî dil olarak ilan ettiği 1582'den 1858'e kadar devletin münşi kadrolarına yapılan atamalarda Farsça biliyor olmak istenilen öncelikli koşullardan biri olmuştur. Ayrıca Farsça okuyup yazabilen kişiler; siyasetin gerçek yüzünü daha rahat kavrayabildikleri için yeri geldiğinde ajan, vekil ya da ara buluculuk görevlerinde de istihdam edilmişlerdir (Karagözoğlu 2016, s. 2). Dolayısıyla Hindistan'da Farsçanın daha çok kişi tarafından öğrenilebilmesi için, Farsça sözlüklerin varlığına ihtiyaç duyulmuştur.

Sözlük yazarları; halk dilinde kullanılan kelimeleri bir araya getirmekten ziyade, edebiyatçıların -bilhassa şairlerin- tercih ettikleri sözcükleri toplamışlardır. Bu şekilde hazırlanan sözlüklerde kafiye düzenine dikkat edilmiştir. Sözlüklerin tertibi, sözcüğün son harfine göre devam etmektedir. Hindistan'da, Farsça çok sayıda sözlük yazılmıştır ve onlardan bazıları oldukça değerli olup Farsçanın önemli kaynaklarını oluşturmaktadır.

Bunlardan birkaç tanesine örnek verelim. *Lügât-nâme-yi Anandraj*, *Şerifnâme*, *Çerâğ-ı Hidâyet*, *Burhan-ı Kat'i*, *Behar-ı Acem*, *Siracu'l-Lügât*, *Ferheng-i Cihangirî* ve *Gıyasu'l-Lügat* isimli sözlükler, bu coğrafyanın en önemli Farsça sözlükleri olarak tanınmıştır (Chand 2001, s. 10).

Yukarıda bahsi geçen sözlüklerin hazırlanmasının en önemli sebebi, açıklanan şiirlerin daha rahat anlaşılmasını sağlamaktır. Babürlüler Dönemi'nde ise Farsça sözlük yazımı, Farsçanın gelişmesi ve yaygınlaşması için padişahların emriyle devam etmiştir.

Gıyaseddin Muhammed bin Celaleddin İbni Şerifeddin Rampurî tarafından hicri 13. yüzyılda yazılan *Gıyasu'l-Lügat*, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. *Gıyasu'l-Lügat*; kendi türünde önemli yere sahip, seçkin sözlük-

lerdendir. Gıyaseddin Muhammed; sadece dönemin önde gelen sözlük yazarlarından birisi olmakla kalmaz, önemli şairler arasında da anılır. Gıyaseddin Muhammed, günümüzde Uttar Pradeş eyaletinde bulunan Agra yakınlarındaki Rampur şehrinde (eski adıyla Mustafaabâd) yaşamıştır. Yazar, bu sözlüğü on dört yılda hazırlamıştır. Sözlük; o toplumda kullanılmakta olan tüm Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli sözcüklere yer vermiştir. Sözlükte; edebî, astroloji, zirai, siyasi ve dinî terimler ayrıntılı ve sade bir dille açıklanmıştır. Hatta sözlükte, günlük yaşamda kullanılmakta olan abartı ifadelerine ve klasik edebiyatın girift sözcüklerine de örneklendirmeler getirilmiştir. Sözlük, kapsamlı çalışma olmasından dolayı edebî eser niteliği de kazanmıştır. Batılı bilim adamlarından Blochman, *Gıyasu'l-Lügat*'ı önemli bulmakta ve Moğol Dönemi çalışan araştırmacılara özellikle sözlükten yararlanmalarını tavsiye etmektedir. Sözlük; ilk olarak 1863'te Lucknow'da, daha sonra da 1874 ve 1878'de Kanpur'da basılmıştır. Sözlük, Urduçaya *Nasiru'l-Lügat* adıyla Nasıruddin Ahmet Han tarafından tercüme edilerek Lucknow'da 1890'da yayımlanmıştır (*Gıyasu'l Lügat*, C 1; s. b-c).

Hindistan'da yazılan diğer sözlük türlerine göre Gıyaseddin Muhammed'in sözlüğünün daha çok kurallara uygun ve düzenli olduğu söylenilebilir.

Yazar; sözlük dışında *Meftahu'l Kanuz* isimli manzum bir esere de sahip olup İskendernâme, *Nushe-i Berg u Bahar*, *Kamus el Âlâm-i Türkî* ve *Keşfu'l Esrâr* isimli manzum eserleri; Bedruddin Çaçi'nin kasidelerinin şerhi, Sadi'nin *Gülistan* isimli eserinin şerhi üzerine de çalışmalar yapmıştır.

Yazar hakkında gerek İran gerekse Hint kaynaklarında yaptığımız araştırmada şu ana kadar yazdıklarımızın dışında farklı bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İncelemesini yaptığımız *Gıyasu'l-Lügat* sözlüğü, Muhammed Dabir-yaghi tarafından Tahran'da Kanun-i Maarifet Matbaası'nda yayımlanmıştır. Sözlük; iki cilt şeklinde yazılmış olup birinci cildi altı yüz otuz üç, ikinci cildi ise beş yüz yetmiş dokuz sayfadan oluşmaktadır.

Sözlükte, kökenleri Arapça ve Türkçe sözcükler yer almaktadır. Bu sözcükler ise o bölgede günümüzde de aktif olarak kullanılmaktadır.

1. ARAPÇA - FARŞÇA KÖKENLİ MÜŞTEREK SÖZCÜKLER

TÜRKÇE ANLAMI ARAPÇA / FARŞÇA

Ayna	آئینه
Aynadar	آئینه دار
Abdest	آبدست
Abat	آباد
Ateş	آتش
Ateşkede	آتشگده
Ahir	آخر
Azer	آذر
Arş	آرش
Arzu	آرزو
Azat	آزاد
Asuman	آسمان
Asiye	آسیه
Asi	آسی
Aş	آش
Aşinayi	آشنائی
Aşıyan	آشیان-آشیانه
Afak	آفاق
Agâh	آگاه
Alem	آلم
Amel	آمل
Âmin	آمین
Amine	آمنه
Amele	آمله
Avare	آواره
Ahenk	آخنگ
Ebcet	ابجد
İbraz	ابراز
İblis	ابلیس

İptal	ابطال
Abdal	ابدال
Ebabil	ابابیل
İbrişim	ابریشم
İbre	ابرہ
Ebleh	اہلہ
İthaf	اتحاف
İtilaf	اتلاف
İttifak	اتفاق
İttisal	اتصال
Esvap	اثواب
İrşat	ارشاد
İrca	ارجاع
İrtica	ارتجاع
İrtifa	ارتقاع
İrtifak	ارتفاق
İrtical	ارتجال
İrsal	ارسال
Arman	ارمان
Erkân	ارکان
Arazi	اراضی
İzdivaç	ازدواج
Ejder	اژدر
İzdiham	ازدحام
Ezeli	ازلی
İstifa	استقفاء
İstila	استلاء
İstisna	استثناء
Esmâ	اسماء
Üslup	اسلوب
Usturlap	اسطرلاب
İstikamet	استقامت
İstibdat	استبّداد
İstidat	استعداد
İsnat	اسناد
Esir	اسیر

İstismar	استثمار
İstiğfar	استغفار
İstikrar	استقرار
İslah	اسلاخ
İsrar	اسرار
İstikrar	استكرار
Esas	اساس
İsbat	اسباط
İsraf	اسراف
İstintak	استنطاق
İstihkak	استحقاق
İstikbal	استقبال
İstidlal	استدلال
İsrafil	اسرافيل
İsrail	اسرائيل
İstifham	استفهام
İstihkâm	استم
İstila	استلاء
İstihare	استخاره
İstişare	استشارة
Eşkiya	اشقيا
İştîdat	اشتيداد
İşrak	اشراق
İstikak	اشتقاق
İşkal	اشكال
İsabet	اصابت
İstilah	اصتلاح
Usul	اصول
Atlas	اطلس
Etraf	اطراف
İtlak	اطلاق
İzhar	اظهار
İta	اعتاء
Ama	اعمى
İfa	اعفاء
İtimat	اعتماد

İtikat	اعتقاد
İtiyat	اعتیاد
İtibar	اعتبار
İtizar	اعتذار
İmar	اعمار
İşar	اعشار
İcaz	اعجاز
İtiraz	اعتراز
İtiraf	اعتراف
İtikâf	اعتكاف
İmal	اعمال
İlam	اعلام
İdam	اعدام
İlan	اعلان
Eyan (Ayan)	اعیان
Acube	اعجوبه
Acemi	اعجمی
Arabi	اعرابی
İfşa	افشاء
İffet	افت
İfakat	افاقت
İflah	افلاح
İftikat	افتقاد
Efkâr	افکار
İftar	افطار
Efsar	افسار
Efsus	افسوس
İflas	افلاس
Ufuk	افق
İfham	افحام
İbrişim	افریشم
Afgan	افغان
Akraba	اقرباء
Akrep	اقرب
İkamet	اقامت
İktisat	اقتصاد

İktibas	اقتباس
İkbal	اقبال
Aksam	اقسام
İkdam	اقدام
İklim	اقلیم
Akran	اقران
Akçe	اقچه
Akmeşe	اقمشه
İktisap	اكتساب
Ekser	اکثر
İksir	اکسیر
İkmal	اکمال
Ekmel	اکمل
İlca	القاء
İltica	التقاء
İltihap	التهاب
İltifat	التفات
Ülfet	الفت
Allahu ekber	الله اکبر
Elmas	الماس
İlyas	الياس
İltimas	التماس
İlham	الهام
İlzam	الزام
İltizam	التزام
Elbette	البته
Allah	الله
İlahi	الهی
İmza	امضاء
Umera	امراء
İmla	املاء
Emniyet	امنیت
İmaret	امارت
İmdad	امداد
Ümit	امید
Emlak	املاک

Emin	امن
İmkân	امكان
İmale	اماله
İncila	انجلاء
İnziva	انزواء
İnşa	انشاء
İntihap	انتخاب
İnşirah	انشراح
İntişar	انتشار
İntizar	انتظار
Ambar	انبار
Enfes	انفس
Enis	انیس
İntiba	انطباع
İnhiraf	انحراف
İnkişaf	انکشاف
İnsaf	انصاف
İntibak	انطباق
İnsiyak	انسیاک
İncil	انجیل
İnfial	انفعال
İntihal	انتحال
İntikal	انتقال
İnzimam	انضمام
Enam	انعام
İnsan	انسان
Encümen	انجمن
Endaze	اندازه
İntibah	انتباه
Evkaf	اوقاف
Eyvan	اوان
Evvelin	اولین
Avare	اواره
Ehliyet	اخلیت
Ehil	اهل
Ahval	اهوال

İhmal	اهمال
İhtimam	اهتمام
Ehem	اهم
Ahali	اهالی
İta	ایطاء
İcap	ایجاب
Eyalet	ایالت
İzah	ایضاح
İcat	ایجاد
İrat	ایراد
İkaz	اقاظ
Eylül	ایلول
İlam	ایلام
İham	ایهام
İman	ایمان
Pazar	بازار
Bab	باب
Bakire	باکره
Buhran	بحران
Buhar	بخار
Bedel	بدل
Berat	برات
Bereket	برکت
Pirinç	برنج
Berber	بربر
Burhan	برهان
Bostan	بستان
Beşeri	بشری
Beşaret	بشارت
Beşer	بشر
Basiret	بصیرت
Put	بط
Batın	بطن
Bağ	باغ
Bahçe	باغچه
Bakkal	بقال

Bekâret	بکارت
Bektaş	بکتاش
Belagat	بلاغت
Bulgur	بلغور
Billur	بلور
Belkıs	بلقیس
Buluğ	بلاغ
Bilal	بلال
Belde	بلده
Buselik	بوسلیک
Bahar	بهار
Beyza	بیضا
Beyan	بیان
Pak	پاک
Pakize	پاکیزه
Pare	پاره
Padişah	پادشاه
Peder	پدر
Perdedar	پردهدار
Perçem	پرچم
Perçin	پرچین
Perişan	پریشان
Pervin	پروین
Pervane	پروانه
Perde	پرده
Peri	پری
Pejmurde	پژمرده
Peşin	پشین
Pilav	پلاو
Pencere	پنجره
Peşkeş	پیشکش
Paykan	پیام-پیغام
Peyman	پیمان
Peşrev	پیشرو
Piraye	پیرایه
Piyade	پیاده

Tasa	تاسا
Tabut	تابوت
Tarih	تاریخ
Tacir	تاجر
Te'vil	تأویل
Ta'lim	تألم
Tam	تام
Tebliğ	تبلیغ
Tebrik	تبری
Tebessüm	تبسم
Tıbyan	تبیان
Tütün	تتن
Tecdit	تجدید
Tecrit	تجرید
Tecvit	تجوید
Tecessüs	تجسس
Tecessüm	تجسم
Tecrübe	تجربه
Tecziye	تجزیه
Tecelli	تجلی
Tehdit	تخدید
Tahrir	تحریر
Taharruz	تحرز
Tahrif	تحریف
Tahrik	تحریک
Tahvil	تحویل
Tahrip	تخریب
Tahlil	تخلیل
Tahterevalli	تخت رونده
Taht-ı revende	
Tahliye	تخلیه
Tedbir	تدبیر
Tedarik	تدارک
Tedahül	تداخل
Tedavül	تداول

Tedvin	ندوین
Tedavi	تداوی
Tezhip	تذهیب
Tezkire	تذکره
Tertip	ترتیب
Türbe	تربت
Teravîh	تراویح
Tereddüt	تردد
Tıraş	تراش
Turşu	ترش
Terfi	ترفع
Terk	ترک
Tiryak	تریاک
Teraküm	تراکم
Zulüm ve istila etmek (Türk yapmak)	ترکی کردن
Tercüman	ترجمان
Terazi	ترازو
Tercüme	ترجمه
Tereke	ترکه
Terane	ترانه
Tiryaki	تریایی
Tespih	تسبیح
Tasallut	تسلط
Teslim	تسلیم
Teşdit	تشدید
Teşhir	تشهیر
Teşviş	تشویش
Teşhis	تشخیص
Teşrif	تشریف
Teşvik	تشویق
Teşkil	تشکیل
Teşrin	تشرین
Tashih	تصحیح
Tasavvur	تصور
Tasvir	تصویر

Tasdik	تصديق
Tasnif	تصنيف
Tasfiye	تصفیه
Tezat	تضاد
Tezahür	تظاهر
Allahuteala	تعالی
Taassup	تعصب
Takip	تعاقب
Tadat	تعداد
Tarif	تعرف
Tatıl	تعطیل
Tamim	تعمیم
Talim	تعلیم
Tayin	تعین
Teftiş	تفتیش
Takrip	تقریب
Takdir	تقدیر
Taksir	تقصیر
Takrir	تقریر
Tokmak	تقماق
Takvim	تقویم
Taksim	تقسیم
Taktim	تقدم
Teklif	تکلیف
Teksir	تکثیر
Teksif	تکثیف
Tekellüm	تکلم
Tekvin	تکوین
Telmih	تلمیح
Telaş - çaba	تلاش
Telkin	تلکین
Telakki	تلقی
Temaşa	تماشا
Timsah	تمساح
Temmuz	تموز
Temyiz	تمییز

Temlik	تملیک-تملک
Timsal	تمثال
Tamam	تمام
Temkin	تمکین
Temenni	تمنی
Tenha	تنها
Tenasüh	تناسخ
Tenevvü	تنوع
Tenzil	تنزیل
Tömbeki	تنبک
Tembel	تنبل
Tanzim	تنظیم
Tömbeki	تنباکو
Tembih	تنبه
Tevellüt	تولید
Tavassut	توسط
Tevazu	تواضع
Tevfik	توفیق
Tevafuk	توافق
Töhmet	تهمت
Tehdit	تهدید
Sani	ثانی
Sebat	ثبات
Servet	ثروت
Sıfır	ثفر
Sena	ثناء
Sevap	ثواب
Camekân	جامه کن
Canan	جانان
Cazibe	جاذبه
Cariye	جاریه
Cadde	جاده
Cebren	جبراً
Cebir	جبر
Cephe	جبهه
Cet	جد

Cedel	جدال - جدل
Cetvel	جدول
Ceza	جزع
Cezim	جزم
Cisim	جسم
Cafer	جعفر
Cefa	جفا
Çift	جفت
Ciğer	جگر
Celse	جلساء
Celp	جلب
Celadet	جلادت
Cilt	جلد
Cilve	جلوه
Cellat	جلاد
Celil	جليل
Celal	جلال
Cemaat	جماعت
Cemşit	جمشيت
Cumhur	جمهور
Cuma	جمعه
Cemre	جمره
Cemile	جمره
Cenup	جنوب
Cennet	جنت
Cenabet	جنابت
Cinayet	جنايت
Cenah	جناح
Cins	جنس
Cinas	جناس
Cenk	جنگ
Cenin	جنين
Cenaze	جنازه
Çorap	جوراب
Cevap	جواب
Civar	جوار

Cevher	جوهر
Cevaz	جواز
Cevşen	جوشن
Cevahir	جواهر
Cüzi	جوزی
Cehalet	جهالت
Cihet	جهد
Cihat	جهاد
Çeyiz	جهیز
Cehil	جهل
Cehennem	جهنم
Cihan	جهان
Çark	چرخ
Çerkes	چركس
Çekiç	چکش
Çimen	چمن
Çemçe	چمچه
Çınar	چنار
Çember	جنبر
Hazır	حاضر
Hafız	حافظ
Hamal	حامل
Hami	حامی
Hal	حال
Hacı	حاجی
Heba	حبا
Habeşi	حبشی
Hacet	حجت
Hacamat	حجامت
Hicaz	حجاز
Hücum	حجم
Harap	حراب
Hürmet	حرمت
Harç	حرج
Harf	حرف
Haram	حرام

Harami	حامی
Hizip	حزب
Haziran	حزیران
Hüzün	حزن
Hüsnü	حسنی
Hasut	حسود
Hasis	حسیس
His	حس
Hazret	حضرت
Hüküm	حکم
Hekim	حکیم
Hikmet	حکمت
Helva	حلواء
Hilaf	حلاف
Halef	حلف
Halk	حلق
Helak	حلاق
Helal	حلال
Hilim	حلم
Halka	حلقه
Halife	حلقه
Himmet	حمت
Himayet	حمایت
Hamt	حمد
Hamur	حمیر
Hamam	حمام
Hamle	حمله
Hamza	حمزه
Hayvan	حیوان
Hayvani	حیوانی
Halhal	خلخل
Haber	خبر
Hüda	خدا
Hizmet	خدمت
Hatice	خدیجه
Hırs	خرس

Harabe	خرابه
Hüsrân	خسران
Hüsrev	خسرو
Hışım	خشم
Hasıl	خصل
Hutbe	خطباء
Hilat	خلعت
Haliç	خليج
Halvet	خلوت
Helak	خلاق
Hamur maya	خمير مايه
Hoşnut	خوشنود
Hoş	خوش
Hoca-hace	خواجه
Damat	داماد
Destan	داستان
Daire	دائره
Debdebe	دبديه
Darüsselam	دارالسلتم
Dahi	داهي
Debbağ	دبه
Dicle	دجله
Dahil	دخل
Dirayet	درايت
Derece	درجه
Deste	دسته
Defter	دفتر
Def	دف
Defin	دفن
Define	دفينه
Dakik	دقيق
Dükkân	دكان
Delalet	دلالت
Tellak	دلاک
Delil	دليل
Dimağ	دماغ

Düçar	دچار
Didar	دیدار
Dinar	دینار
Zat	ذات
Darp, zarp	ذرب
Zikir	ذکر
Zeki	ذکی
Zillet	ذلت
Zelil	ذلیل
Zevat	ذوات
Zevk	ذوق
Rahip	راهب
Rast	راست
Revan	راوند
Reis	رئیس
Rabıta	رابطه
Rahle	راحله
Rical	رجال
Recim	رجم
Rahim	رحم
Rehavet	رخاوت
Ruhsat	رخصت
Rahşan	رخشان
Redif	ردیف
Rezil	رذیل
Rezalet	رذالت
Risalet	رساله
Rüstem	رستم
Resul	رسول
Rüsum	رسوم
Risale	رساله
Resmî	رسمی
Reşat	رشاد
Rıza	رضا
Rıdvan	رضوان
Rakip	رقیب

Rekabet	رقابت
Raks	رقص
Rüya	رؤیا
Ruh	روح
Revan	روان
Ruhani	روحانی
Orospu	روسپی
Ruhbaniyet	رهبانیت
Rehi	رهین
Ruhban	رهبان
Riyazet	ریاضت
Reyhan	ریحان
Riyazi	ریاضی
Zahit	زاهد
Zahir	زاهر
Zaviye	زاویه
Zebur	زبور
Zebun	زبون
Zebani	زبانى
Zürafa	زرافه
Zakkum	زقوم
Zillet	زلت
Zülûf	زلف
Zümrüt	زمرّد
Zaman	زمان
Zemin	زمین
Zemzeme	زمزمه
Zinhar	زنهار
Zındık	زندیق
Zanbak	زنابق
Zenbil	زنبل
Zinde	زنده
Zincir	زنجیر
Zevç	زوج
Zuhur	زهر
Zühre	زهرة

Ziyafet	زیافت
Ziyat	زیاد
Zirek	زیرک
Jale	ژاله
Jülide	ژولیده
Saat	ساعت
Satır	ساطور
Sade	ساده
Sabık	سابق
Sahil	ساحل
Sakil	ساقل
Saçma, kurşun tanesi	ساجمه
Sebep	سبب
Sebat	سیات
Sebil	سیبل
Sitare	ستاره
Seci	سجع
Seccade	سجاده
Secde	سجده
Seciyye	سجییه
Seher	سحر
Sürme	سرمه
Serap	سراب
Sürat	سرعت
Sirkat	سراحت
Serencam	سرنجام
Sirke	سرکه
Sefine	سفینه
Sekte	سقطه
Hayal ve düşünce	سگال
Sekte	سکنه
Saltanat	سلطنت
Selamet	سلامت
Silah	سلاح
Selef	سلف
Selçuk	سلجوق

Suluk	سلوک
Sultan	سلطن
Salman	سلمان
Silsile	سلسله
Sema	سما
Semender	سمندر
Semah	سماع
Sumak	سماق
Sincap	سنجاب
Sencer	سنجر
Sündüs	سدسن
Sene	سنه
Sümbül	سنبل
Sevda	سودا
Sevar	سوار
Sure	سوره
Suyu	سوی
Sucu	سوچی
Sehim	سهم
Simya	سیمیا
Sima	سیما
Siyaset	سیاست
Siyah	سیاه
Siyakat	سیاقت
Seyahat	سیاحت
Seyir-seyr	سیر
Simurg	سیمرغ
Seyran	سیران
Şahit	شاهد
Şerik	شارک
Şayan	شایان
Şadırvan	شادروان
Şah-ı Türkan	شاه ترکان
Şahenşah	شاهنشاه
Şayeste	شایسته
Şafi'	شافعی

Şad	شاد
Şebnem	شبنم
Şellak	شلق
Şecaat	شجاعت
Şahıs	شخص
Şarap	شراب
Şerbet	شربت
Şeriat	شریعات
Şark	شرف
Satranç	شطرنج
Şiir	شعر
Şair	شعیر
Şifa	شفا
Şafak	شفق
Şeftali	شفقالو
Şakayık	شقایق
Şükür	شکر
Şikâr	شکر
Şukufe	شکوفه
İşkence	شکنجه
İşkembe	سکنبه
Şalvar	شلوار
Şimşir	شمشیر
Şimal	شمال
Şem	شم
Şevket	شوکت
Şule	شوله
Şehadet	شهادت
Şehit	شهید
Şehir	شهر
Şeyh	شیخ
Şii	شیعی
Salih	ضالح
Sahip	صاحب
Saf	صاف
Sahih	صحيح

Sayfa	صحيحه
Seda	صدا
Sadaret	صدارت
Sıdk	صدق
Sadık	صادق
Sefa	صفا
Safir	صفير
Selahiyet	صلاحيت
Sıla-i rahim	صله رحم
Sanat	صنعت
Sandık	صندوق
Senem	صنم
Sandalye	صندلی
Sevap	صواب
Zabıta	ضابطه
Zaruret	ضرورت
Darbe	ضربه
Zaruri	ضروری
Zayıf	ضعف
Zamir	ضمير
Ziya	ضیا
Tavus	طاوس
Tıp	طب
Tabii	طبعی
Taraf	طرف
Taraftar	طرفدار
Trablus	طرابلس
Taam	طعم
Tıfil	طفل
Talep	طلب
Tuluğ	طلوع
Talak	طلاق
Tılsım	طلمسم
Tumturak	طمطراق
Tambur	طنبور
Tevil	طویل

Tufan	طوفان
Tuti	طوطی
Taharet	طهارت
Zarafet	ظرافت
Zarf	ظرف
Zilyet	ظلیت
Zulüm	ظلوم
Âlem	عالم
İbret	عبرت
İbarete	عبرت
Atik	عتیق
Acep	عجب
Acele	عجاله
Acemi	عجمی
Adil	عدل
Arz	عرض
Aruz	عروض
İrfan	عرفان
Aziz	عزیز
Azil	عزل
Âşık	عشوق
Aşk	عشق
İşve	عشوہ
İsmet	عصمت
Asabiyet	عصبیات
Asır	عصر
İtır	عطر
Azim	عظم
Afuv	عفو
Akit	عقد
Akıl	عقل
Akis	عکس
İlim	علم
Ulum	علوم
Alaka	علاقہ
Âmâ	عما

İmaret	عمارت
Emir	عمر
Umur	عمور
Amele	عمله
İnayet	عنایت
Unvan	عنوان
Ayyaş	عیاش
Ayan	عیان
Gırgır	غر غر
Hedef	غرض
Gaza	غزا
Gusül	غسل
Gusülhane	غسلخانه
Gazanfer	غضنفر
Galat	غلط
Galyan	غلیان
Gam	غم
Ganimet	غنیمت
Gayri	غیری
Felç	فالچ
Fakir	فاکر
Fanus	فانوس
Fahiş	فاحش
Faruk	فاروق
Fal	فال
Fare	فاره
Fasıla	فاصله
Fars	فارس
Fâni	فانی
Fetih	فتح
Fütür	فتور
Fıtık	فتق
Fitne	فتنه
Fettan	فتان
Fücur	فجور
Feda	فدا

Feraset	فر است
Fırsat	فر صت
Fersah	فر سخ
Firar	فر ار
Firdevs	فر دوس
Farz etmek	فر ض
Ferman	فر مان
Furkan	فر قان
Fersude	فر سوده
Ferzane	فر زانه
Ferişte	فر شته
Ferhunde	فر خنده
Fıstık	فستقی
Feza	فضاء
Fazıl	فضل
Fuzuli	فضاله
Fıtrat	فطرت
Faal	فعال
Figan	فغان
Fakir	فقیر
Fikir	فکر
Fikret	فکرت
Filiz, (cevahir)	فلز
Felek	فلک
Falan	فلان
Felsefe	فلاسفه
Felsefi	فلسفی
Fena	فنا
Fındık	فندق
Fihrist	فهرست
Filozof	فلسوف
Firuze	فیروزه
Kalıp	قالب
Kamet	قامت
Kamus	قاموس
Kafdağı	قاف

Kaim	قائم
Kanun	قانون
Kafiye	قافیه
Kahkaha	قاه قاه
Kaide	قاعده
Kafile	قافله
Kani	قانی
Kadı	قاضی
Kabahat	قباحت
Kabul	قبول
Katil	قتیل
Kahpe	قحبه
Kadeh	قدح
Kadim	قدم
Kırmızı	قرمز
Karanfil	قرنفل
Kırmızı	قرمزی
Kısmet, hisse	قسمت
Kıstas	قسطاس
Kısım	قسم
Katiyen	قطعاً
Kıtmir	قطمیر
Katre	قطره
Kafes	قفس
Kalp	قلب
Kale	قلعه
Kalem	قلم
Kumar	
Kanaat	قناعت
Kanber	قنبر
Kantar	قنطر
Kandil	قندیل
Kulunç	قولنج
Kavat	قواد
Kahve	قهوه
Kıyamet	قیامت

Kayser	قیصر
Kıyas	قیاس
Keykavus	قرقاوس
Kıyam	قیام
Kayyum	قیوم
Kâfur	کافور
Kâbus	کابوس
Ateş, kav	کاغ
Kâkül	کاکل
Kâhin	کاهن
Kübriya	کبریاء
Kitap	کتاب
Kitabet	کتابت
Kelime	کلمه
Kulah	کلاه
Kement	کمند
Kemer	کمر
Kenizek	کنیزک
Küçük	کوچک
Köhne	کهنه
Keyvan	کیوان
Küstah	گستاخ
Gülriz	گلریز
Gülizar	گلزار
Gülşen	گلشن
Gülistan	گلستان
Gevher	گوهر
Lal	لال
Lazım	لازم
Lale	لاله
Lisan	لسان
Latif	لطیف
Lafız	لفظ
Leylek	لقلق
Leğen	لگن
Macera	ماجرا

Mahur	ماهور
Mübaşeret	مباشرت
Mübarek	مبارک
Müphem	میهم
Mübalaga	مبالغه
Mütehassıs	متخصص
Müteradif	مترادف
Mütedavil	متداول
Mütercim	مترجم
Mütebessim	متبسم
Metin	متن
Misk	مٹک
Mesane	مثاته
Mesnevi	مثنوی
Mücazat	مجازات
Mecbur	مجبور
Meclis	مجلس
Mecus	مجوس
Meçhul	مجهول
Mecnun	مجنون
Mücahede	مجاهده
Mecazi	مجازی
Mihrap	محراب
Muhabbet	محبت
Mahzun	محزون
Muhakeme	محاکمه
Muhavere	محاورة
Muhasara	محاصره
Mahşer	مخشر
Muhatap	مخاطب
Muhalefet	مخالفت
Muhit	مخیت
Mahlul	محلول
Muhtemel	محتمل
Muhteşem	مختشّم
Muharrem	محرم

Mahzun	محزون
Muhakeme	محاکمه
Mahkeme	محکمه
Muhavere	محاوره
Muhasara	محاصره
Muhatap	محاطب
Muhbir	مخبر
Muhlis	مخلص
Muhalif	مخالف
Muhtelif	مختلف
Medrese	مدرسه
Müdahil	مداخل
Medyun	مدیون
Mezhep	مذهب
Müzekker	مذکر
Mezkûr	مذکور
Mertebe	مرتبه
Merhamet	مرحمت
Merkez	مرکز
Merasim	مراسم
Meram	مرام
Mercan	مرجان
Mersiye	مرثیه
Mürebbi	مربی
Mestur	مستور
Müsteşar	مستشار
Masraf	مسرف
Müstakbel	مستقبل
Müstakim	مستقیم
Müstahdem	مستخدم
Müsellem	مسلم
Miskin	مسکین
Meşayih	مشایخ
Meşhur	مشهر
Müşterek	مشترک
Müştemil	مشمئل

Müşahede	مشاهده
Müşteri	مشتری
Maslahat	مصلحت
Mesir	مصیر
Mısra	مصراع
Mızrap	مضرب
Mazmun	مضمون
Matlap	مطلب
Mütalaa	مطالعه
Muzaffer	مظفر
Mazlum	مظلوم
Muavenet	معاونت
Mimar	معمار
Maaş	معاش
Masum	معصوم
Muhasara	معصره
Mucize	معجزه
Muayene	معاینه
Muamele	معامله
Mana	معنی
Madeni	معدنی
Meful	مفول
Meftun	مفتون
Mukavemet	مقاومت
Maksat	مقصد
Mukallit	مقلد
Mıknatıs	مقناطیس
Makam	مقام
Mukabele	مقابله
Mukaddeme	مقدمه
Mukayese	مقایسه
Mükâfât	مکافات
Mükemmel	مکمل
Mekân	مکان
Mülteci	ملتجا
Millet	ملت

Mülhak	ملحق
Melek	ملك
Mülazım	ملازم
Melun	ملون
Mülahaza	ملاحظه
Millî	ملی
Memlûk	مملوک
Memalik	ممالیک
Memnun	ممنون
Münasebet	مناثبت
Minare	منار
Münteşir	منتشر
Minber	منبر
Mendebur	مندبور
Mensur	منسور
Mantık	منطق
Mendil	منديل
Minval	منوال
Münazara	مناظره
Mıntika	منطقه
Münakaşa	مناقشه
Menfi	منفی
Mebni	مبنی
Münşi	منشی
Mucip	مجب
Mevki	موقع
Müellif	مؤلف
Mevkuf	موقوف
Musiki	موسیقی
Mehtap	مهتاب
Mühlet	مهلت
Muhacir	مهاجر
Mühendis	مهندس
Mühim	مهم
Methi	مهدی
Mirza	میرزا

Mir	میر
Meyan	میان
Meydan	میدان
Meyve	میوه
Mesire	مثیره
Nahit	ناهد
Naçar	ناچار
Nasır	ناصر
Nazir	ناظر
Nadir	نادر
Nar	نار
Namus	ناموس
Nafiz	نافض
Nazik	نازک
Nale	ناله
Nafile	ناقله
Nebat	نبات
Nebi	نبی
Netice	نتیجه
Nisa	نثا
Necip	نجیب
Necdet	نجدت
Necat	نجات
Neccar	نچار
Nahiv	نحو
Nida	ندا
Nergis	نرگس
Nesip	نسپ
Nesim	نسیم
Nesrin	نسرین
Neşter	نشتر
Nişan	نشان
Nusret	نصرت
Nutuk	نطق
Nizam	نظام
Naip	نعیب

Nimet	نعمت
Nefis	نفس
Nefret	نفرت
Nakil	نقل
Nokta	نقطه
Nemrut	نمرود
Namaz	نماز
Numune	نموده
Neva	نوا
Nur	نور
Nevruz	نوروز
Nevres	نورس
Neval	نوال
Nihavent	نخاوند
Nilüfer	نیلوفر
Vacip	واجب
Varis	وارث
Vasıta	واسطه
Vaşak	وشاق
Vakıa	واقعہ
Vali	والی
Vebal	وبال
Vücut	وجود
Veciz	وجیز
Visal	وصصال
Vazife	وظیفہ
Vefa	وفا
Vefat	وفات
Vakar	وقار
Vakıf	وقف
Vaki	وقی
Vekâlet	وکالت
Veli	ولی
Vahap	وہاب
Vehim	وہم
Viran	ویران

Hece	هجا
Hicret	هجرت
Hicri	هجری
Hediye	هدیه
Hezeyan	هذیان
Hazine	هزینه
Hazım	هضم
Hava	هوا
Hüviyet	هویت
Heyecan	هیجان
Heykel	هیكل
Yakut	یاقوت
Yâd	یاد
Yadigâr	یادگار
Yâr	یار
Yetim	یتیم
Yasemin	یاسمین
Yegâne	یگانه
Yelda	یلدا

2. TÜRKÇE KÖKENLİ SÖZCÜKLER

A) FİİLLER

ARAP ALFABESİ İLE YAZIMI

TÜRKÇE ANLAMI

Etmış	اتمش
Ezme	ازمه
Olan	شونده - اولان
Oluş	الش
Olmuş	الوش المیش
Olduk	الدق
Uçağ, uçak	اوچاğ- اوچاق
Uğraşmak, çalmak	اوغر شماق- دزدیدن
Olmuş ola	اولمش اوله
Edip	ادوب
Et	ایت
İnmiş	اینمش

Bakılmış	باقلمش
Bakmış	باخمش
Bağlamışlar	بغلمش لر
Dalar	تالار
Tutmaç	تتماچ
Tutuk	تتوق
Tutma	تتمه
Çakmak	چقماق
Çakma	چقمه
Çekme	چکمه
Çöken	چوگان
Dağıltmış	دغلمش
Sürmek	سرمق
Karışmış	قاتمشگر
Kalkan	قلقان
Götürmüş	کتورمش
Dâhil olmak anlamı verilmiştir.	یاتمشلار
Yetmiş, ulaşmış	یتمش
Yetirilmiş, ulaştırılmış	یتورمش
Yıkılmışlar, hoş gelmişler, ölmüşler	یقلمشلر
Yılmak	یلمق
Yürüyüş, göç etmek, düşman üzerine koşmak	یورش

B) AKRABALIK VE HİTAP**SÖZCÜKLERİ****TÜRKÇE ANLAMI****ARAP ALFABESİ İLE YAZIMI**

Bacı	باچی
Dayı	تغای
Oğul	اوغول
Oğlu	اوغلی
Beyler	بگلر
Bey	بگ
Beylerbeyi	بگلر بگ
Uşak	اشاق
Kuma	قما

Yezne (enişte)

يزنه

Yenge

ينگا

3. EV VE MUTFAK EŞYALARI İLE İLGİLİ SÖZCÜKLER

TÜRKÇE ANLAMI

ARAP ALFABESİ İLE YAZIMI

Aş	آش
İbrik	ابريق
Ekmek	اتمک
Üzüm	اوزم
Bulamaç	بلماج
Çörek, ekmek	چربک
Su	سو
Katık	قائق
Kap	قاب
Yağ	ياغ
Yağı	ياغی
Yahni	يخنی
Yelme	ليمه
Yeme	يمه
Evçi	اوچی
Otağ	اوتاغ
Eyvan	ايوان
Bıçak	بچاق
Bohça	بغچه
Tava	تابه- توا
Düğme	تکمه
Döşek	تشک
Tokmak	تخماق
Ellerin yıkandığı leğen	چلبچی
Çemçe	چمچه
Tas	طاس
Kaşık	قاشق
Halı	قالین
Kapı	قاپو- قاپی

Kapıcı	قاپوچی
Yatak	یتاق
Yatağı	یتاقی
Yerlik	یرلیغ
Yere	یره
Yorgan	یرقان
Yaylak	یایلاق

4. SAVAŞ - ORDU - ÜLKE - DEVLETE AİT SÖZCÜKLER

TÜRKÇE ANLAMI	ARAP ALFABESİ İLE YAZIMI
Afşar	افشار
Akçe	آقچه
Elçi	الچی- الجی
Ulak	اولاغ
Öçal	اوچال
Ülke	اولکه
Savaşta kullanılan top tr	بادلیج
Bahadır	بهادر
Babür	بابر
Baş	باش
Başı	باشی
Bayat tayfası	بیات
Bayrak	بیرق
Bayram	بیرم
Begüm	بیگم
Türkmen	ترکمان
Tüzük	تزک
Tuğluk	تغلق
Tegin	تگین
Damga	تمغا
Tümen	تمن
Damgacı	تمغاچی
Top	توپ
Tuğ	توغ
Tuzak	توزک - توشک
Tümen	توماد

Tura	توره
Toy	توی
Timar	تیمار
Timur	تیمور
Sebük Tegin	سبکتگین
Çarkçı	چرخچی
Cengiz Han	چنگیز خان
Han	خان
Hakan	خاقان
Diyar	دیار
Sancak	سنجق
Tak	طاق
Tabanca	طبانچه
Tuğra	طغرا
Tuğrul	طغرل
Doğan Şah	طغان شاه
Tuğ	طوغ
Asker	عسکر
Kama	قامع
Kaan	قان
Kan	قان
Kıpçak	قپچاق
Kılıcın kını	قراپ
Karavel	قراول
Kızılbaş	قرلباش
Kızak	قزاق
Kızıl arslan	قرل ارسلان
Kılıç	قلیچ
Kılavuz	قلاوز
Kalpak	قلپاق
Kolçak	قلچاق
Kullar ağası	قللر آقاسی
Kulu, kul	قلی - قل
Kamçı	قمچی
Yabu	یابو
Yasa	یاسا

Yasak	يساق
Yavuz	ياغوٹ
Yargı	يارغو
Yele	يال
Aydınlık ve beyaz	يارق
Yaka	ياقه
Yargı	يارگی
Yay	یای
Yurt	یرت
Yarak	یراق
Elçi	یلچی
Yemin	یمین
Yüzbaşı	یوزباشی

5. HAYVAN - HAYVANA AİT SÖZCÜKLER

TÜRKÇE ANLAMI	ARAP ALFABESİ İLE YAZIMI
At	آت
Domuz	تنگوز
Tavşan	توشقان
Sıcakak	سچقاق
Şahin	شاهین
Katır	قاطر
Kaz	قاز
Kara sungur (kuş türü)	قرنق قرنق
Kanat	قنات
Kunduz	قندز
Kuş	قوش
Laçın, Şahin avcılığı	لاچین
Yılan	بیلان
Yele	یله
Yunt (at, kısrak)	یونت ئیل

6. GENEL SÖZCÜKLER

TÜRKÇE ANLAMI	ARAP ALFABESİ İLE YAZIMI
Ağız	آغذ
Al	آل

Ay	آی
Irmak	ارماق
Onun	اوننگ
Ayak	ایاق
İken	اگن
İle	ایله
Işık	ایشیک
Basmacı	بسمه چی
Bir olan	بیر اولان
Dar	تار
Taş	تاش داش
Dağ	تاغ
Dalı	تالی
Tanrı	تنری - تنگری
Döş	توش
Çomak	چماق
Dere	دره
Düş	دوش
Sen sen	سن سن
Yahşı	یخشى
Yalvaç	یلوج
Yılgar	یلغار
Yol	یل
Yüz (Sayı)	یوز
Yavaş	یواش
Yörünge	یورنگه
Yolcu	یولچی
Yıl	ییل

SONUÇ

Her toplum gibi Türk toplumu da tarihin çeşitli dönemlerinde komşu veya komşu olmayan devlet ve toplumlarla çeşitli ilişkilerde bulunmuştur. Bu ilişkiler sonucunda, din ve medeniyet alanında etkileşimler yaşanmıştır. Bilindiği gibi zamanın akışı içinde bir dili şekillendiren unsurlar, o dili kullanan toplumun sosyal, kültürel yapısını ve yaşam biçimini doğrudan ilgilendirir. Dilin söz hazinesi de toplumun genel yapısını ve ihtiyaçlarını belirleyen kavramlarla oluşmaktadır. Bu bakımdan yeni ihtiyaçlar, yeni kavramları; yeni

kavramlar, yeni kelime ve şekilleri doğurur. Bu değişim en açık biçimde, kültür alanı değişmelerinde kendini göstermiştir (Korkmaz 1995, s. 843).

Önceleri sadece Sanskritçe, Prakritçe, Hintçe ve yerel dilleri konuşan Hindistan toplumu; göçler ve savaşlar sonucunda farklı ülkelerin sözcüklerini de dillerine katmışlardır.

Türkler; Hint alt kıtasından yaklaşık yüz elli yıl önce çekilmiş olsalar da hâlâ o topraklarda köprü, cami, medrese, hamam, saray, yer adı, kitabe, çarşı, mezarlık adı ile izlerini canlı olarak yaşatmaktadır. Dolayısıyla çalışmamız; *Gıyasu'l-Lügat* sözlüğünden hareketle Hindistan'daki Türk kültürü, Türklük araştırmaları, Hint coğrafyası alanında, dil bilim ve sosyal bilimlerle uğraşan araştırmacılar için bir kaynak sağlamak amacıyla hazırlanmıştır.

Gıyasu'l-Lügat sözlüğü, ülkemize kazandırılmak üzere tarafımızca Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir.

KAYNAKLAR

- BAYUR, Hikmet (1964), *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- BİLKAN, Ali Fuat (2002), *Delhi Türk Sultanlarından Balaban Hân*, Gazi Üniversitesi, Ankara http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TK_HBVD/article/viewFile/512/502.
- BOSWORTH, C. E (1966), "The later Ghaznavids", Columbia University press, New York.
- CHAND, Bahar Lalah Tik (2001), "Bahar-ı Ajam Farhang-ı Lughat Tarkibat Kinayat Va Amsal-i Farsi", İntişarât-ı Talâyah, Tahran.
- GHANİ, Muhammad Abdul (1929), A History of Persian Language Literature at The Mughal Court Babur to Ekber, Part I, Allahabad, İndia
- Gıyaseddin Muhammed bin Celaleddin İbni Şerifeddin Rampuri, "Gıyasu'l-Lügat", *Muhammed Dabirsyaghi*, Kanun-i Maarifet Matbaası, Tahran.
- KARAGÖZOĞLU, Berna, "Fort William Koleji'nin Hindistan Farsçasının Gelişimindeki Etkisi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C 4, S 9, Temmuz, 2016.
- KHANSİR, Ali (2014), The Impact of Persian Language on Indian Languages Bushehr University of Medical Sciences, Bushehr, *Iran Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 4, No. 11, pp. 2360-2365, Academy Publisher, Finland.
- KORKMAZ, Zeynep (1995), "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler Ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili*, Ankara.
- Ferheng Nevisi Der Şeb-i Kare Kitaphane-i Muze ve Merkez-i Esnad-ı Meclis Şura-yı İslami
- http://www.ical.ir/index.php?option=com_k2&view=item&id=15247:%D9%81%D8%B1%D9%87%D9%86%DA%AF-%

D9%86%D9%88%DB%8C%D8%B3%DB%8C-%D8%AF%-
 D8%B1-%D8%B4%D8%A8%D9%87-%D9%82%D8%A7%-
 D8%B1%D9%87&Itemid=31&tmpl=component&print=1

Alim Eşref Han (2013), “Ferheng Nevisi Der Hind

<http://www.ettelaat.com/etiran/?p=12181>

<http://www.ensani.ir/storage/Files/20140125102803-9816-50.pdf> (<http://www.parsi.wiki/fa/wiki/topicdetail/7b2ffeedf1aa42a88a77750413033ae1>)

http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/55804/6/06_chapter%201.pdf

KEMAL PAŞAZADE’NİN (İBN KEMAL) *DURÛBÛ’L-EMSÂL’İ*

Beyhan KESİK*

Giriş

Kemal Paşazade, 16. yüzyılın önemli bilginlerindendir. İyi bir öğrenim görmüş; Arapçayla Farsçayı, bu dillerde şiir yazabilecek ve eser verebilecek derecede öğrenmiştir. Baba tarafından üst rütbeli asker ailesine mensup olması, anne tarafından ilimle uğraşan bir aileden gelmesi onun yetişmesinde etkili olmuştur. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde yaşamış; dâhil olduğu ilmiye sınıfının basamaklarını bir bir çıkarak şeyhülislamlık makamına oturmuştur.

Kemal Paşazade; tarihten tefsire, edebiyattan felsefeye, fıkıhtan tıbbıa dair hemen her sahada eser vermiş çok yönlü bir şahsiyettir. On ciltlik *Tevârih-i Âl-i Osmân’ı*, *Divan’ı*, *Yûsuf u Züleyha* mesnevisi ile dil alanında kaleme almış olduğu *Dekâyıku’l-Hakâyık* adlı sözlüğü, eserlerinden sadece birkaçıdır. Dil alanında bu sözlükten başka atasözlerine dair çeşitli risaleler kaleme almıştır. Ayrıca ona mal edilen *Durûb-ı Emsâl* adlı, mesnevi nazım şeklinde oluşturduğu bir eseri de vardır.

Durûb-ı emsâl, darb-ı meselin çoğul şeklidir. Atasözleri anlamında kullanılan bir tabir olsa da Osmanlı Dönemi’ndeki atasözü kitaplarında “deyim”ler de bu başlık altında verilmiştir. Atasözü tabiri; *Divanü Lugati’t-Türk*’te Arapça mesel, Türkçe sav sözcükleriyle anılmıştır. Klasik edebiyatta ise mesel ve darbimesel sözcükleri ile karşılanmıştır. *Güncel Türkçe Sözlük*’te ise “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel” olarak tanımlanmıştır. Atasözlerinin rastlandığı ilk yazılı kaynaklar Orhon Yazıtlarıdır. Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olma özelliği taşıyan ve 1074 yılında Kâşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan *Dîvânu Lügâti’t-Türk*, içermiş ol-

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: b_kesik@hotmail.com.

duğu atasözleri bakımından oldukça önemli bir eserdir. Bu eserde atasözleri, biraz önce de belirttiğimiz üzere 'sav' adı altında verilmiştir. Türk dili ve tarihinin en önemli eserlerinden olan Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig'i* de içermiş olduğu atasözleri ile önemli bir kaynaktır. Bunlara ilave olarak *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin de atasözü bakımından kayda değer bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür.

Klasik şiirde, atasözü ve deyim kullanmanın bir geleneğe dönüştüğü görülmektedir. Yıldırım Bayezid'in veziri Kasım Paşa (Sâfi) ile başlayan (Canım 2000, s. 349), Necâtî Bey ile zirveye ulaşan bu gelenek; bu dönemde, mesel-güylük olarak adlandırılmıştır. Şairler, düşüncelerini "irad-ı mesel / irsal-i mesel" denilen edebî sanatlar yoluyla atasözleri ve deyimler ile desteklemişlerdir. Bu bağlamda hemen her nazım şekli ve türünde atasözü ile deyim rastlanır olmuştur. *Pendnâme-i Güvâhî* (Güvâhî), *Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl* (müellifi belli değil), *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl* (Edirneli Hıfzî), *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* (Şinâsî), *Armağan* (Bâdî), *Durûb-ı Emsâl* (Ali Emirî) gibi atasözlerinin bir arada verildiği ve nazmedildiği örnekler de vardır (bk. Beyzadeoğlu 2003, s. 3-7). Bunlardan birisi de Kemal Paşazade'nin *Durûbü'l-Emsâl'i* dir.

Kemal Paşazade'nin *Durûbü'l-Emsâl'i*

Eserin varlığından bizleri haberdar eden Atsız'dır (Atsız, 1966: 81). Daha sonra *Divan'*ını neşreden Mustafa Demirel, *Durûbü'l-Emsâl'i* Kemal Paşazade'nin eserleri arasında göstermiştir (Demirel, 1996: XXII). Eserin iki nüshasını tespit edebildik. Birincisi, Millî Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 240 numarada kayıtlı *Mecmûa-i Eşâr ve Fevâid*'in 20b-21b yapraklarında yer almaktadır.¹ Bu nüshada 52 beyit yer almaktadır. İkincisi ise Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab 01199-007 numarada *Durubü'l-Emsâl* başlığı ve İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman adıyla kayıtlıdır. Bu nüshada 54 beyit bulunmaktadır.² Bu beyitlerden biri (38. beyit) S'de; üçü (49, 51 ve 52. beyitler) de M'de yoktur.

M. A. Yekta Saraç (bk. 1995, s. 78); Kemal Paşazade'ye atfedilen *Durûbü'l-Emsâl'*in asıl adının *Usûl-nâme* olup 77 beyitten meydana geldiğini, bu manzumenin tamamını bulduğunu ve neşre hazırladığı *Divan'*a dâhil ettiğini belirtmektedir. Ancak Saraç'ın neşre hazırladığı *Divan*, henüz yayımlanmadığı ve herhangi bir yerde kaydına ulaşamadığımız için *Usûl-nâme*'yi görme imkânını bulamadık fakat Saraç'ın bir başka çalışmasının (Saraç 1999, s. 138-

¹ Metni karşılaştırırken bu nüshayı "M" olarak adlandırdık.

² Metni karşılaştırırken bu nüshayı "S" olarak adlandırdık.

143) sonunda *Usûl-nâme*'den örnek olarak vermiş olduğu 27 beyitten 16'sı *Durûbü'l-Emsâl*'de yer almaktadır.

Abdurrahman Güzel (bk. 1986, s. 214-217), sunduğu bir bildiride özel bir kütüphanede bulunan bir cönkten hareketle Kemal Paşazade'ye ait farklı vezinlerde 42 manzum atasözüne yer vermiştir. Güzel'in naklettiği atasözlerinden 33'ü *Durûbü'l-Emsâl*'de de bulunmaktadır.

Durûbü'l-Emsâl, mesnevi nazım şekli ile kaleme alınmıştır. Vezni, *mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün*'dür. Toplamda 55 beyitten oluşmaktadır. 55 beytin 20'si³ Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde (bk. Hengirmen 1983) olduğu gibi ve 28'i⁴ çeşitli ek ve/veya kelime değişiklikleri ile yer alırken 3 beyit ise⁵ -muhteva bakımından *Pend-nâme* ile benzerlik gösterse de farklı nazmedilmiştir. Geri kalan 4 beyit,⁶ *Pend-nâme*'de bulunmamaktadır. Ayrıca M. A. Yekta Saraç'ın *Usûl-nâme*'den örnek olarak verdiği beyitlerden 3'ü (bk. Saraç 1999, s. 138-142) de Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde (Hengirmen 1983, s. 93-94) olduğu gibi yer almaktadır. Bu durum, *Durûbü'l-Emsâl*'in telif olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Acaba Kemal Paşazade, eserindeki beyitlerin büyük bir bölümünü Güvâhî'den mi almıştır? Yoksa Güvâhî mi Kemal Paşazade'nin beyitlerini eserine dâhil etmiştir? Güvâhî'nin 1526'da veya daha sonra (Hengirmen 1983, s. 13), Kemal Paşazade'nin de 1534'te ölmüş (Demirel 1996, s. XXI) olması bu soruların cevabını güçleştirmektedir.

Durûbü'l-Emsâl'deki atasözleri ve deyimlerin doğru tespiti için; öncelikle *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Ömer Asım Aksoy), *Atasözleri ve Deyimler* (İsmail Parlatır), *Atalar Sözü* (Velet İzbudak) ve *Bölge Ağızlarında Atasözü ve Deyimler* (Türk Dil Kurumu) adlı çalışmalara bakıldı. Bu eserlerin herhangi birinde yer almayan atasözü ve/veya deyim için *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler* (E. Kemal Eyüboğlu), *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* (Şinasi) ve *Durûb-ı Emsâl-i Türkî* (Fehîm-i Kadîm) adlı eserler tarandı. Yapılan eşleştirme neticesinde çalışmaya konu olan eserde, 43 atasözü ve 9 deyim nazmedildiği tespit edildi.

³ *Pend-nâme* ile birebir aynı olan beyitler (ilk numara *Durûbü'l-Emsâl*'deki beyte, son numara ise *Pend-nâme*'ye aittir): 1-53, 4-98, 6-107, 8-108, 9-111, 11-441, 12-1716, 13-1718, 16-1490, 21-1510, 22-1511, 23-1512, 30-1659, 31-1703, 32-1704, 38-1729, 41-1773, 48-2044, 49-2045, 50-2046.

⁴ *Pend-nâme* ile ek veya kelime bakımından farklı olan beyitler: 2-91, 3-93, 7-107, 10-116, 14-1720, 15-1721, 17-1477, 18-1489, 19-1493, 24-1517, 25-1522, 26-1525, 27-1527, 28-1654, 29-1657, 33-1706, 34-1711, 36-1728, 37-1750, 39-1759, 40-1770, 42-1830, 43-1989, 45-2017, 47-2034, 51-2055, 52-2056, 53-2113.

⁵ Muhteva yönünden *Pend-nâme* ile aynı olup da farklı nazmedilen beyitler: 5-90, 35-1727, 44-1984.

⁶ *Pend-nâme*'de bulunmayan beyitler: 20, 46, 54, 55.

Kemal Paşazade, atasözleri ve deyimleri nazmederken kimi zaman orijinal şekilleri ile vermiş kimi zaman da şiir diline uydurmak amacı ile değişikliğe uğratarak kullanmıştır.

Eserde tespit edilen atasözleri ve deyimler, aşağıdaki tablolarda muhtelif eserlerdeki karşılıkları ile verilmiştir:

Atasözleri

<i>Acımaz şer'ile kesilen engüşt (1)</i>	Şeriatın kestığı parmak acımaz. (Aksoy 1988, C I, s. 437)
<i>Yapı taşı girü kalmaz yapudan (3)</i>	Yapı taşı yapıdan geri (yerde) kalmaz. (Aksoy 1988, C I, s. 467)
<i>Dimişler gelme gelme dönme dönme (4)</i>	Gelme gelme, dönme dönme. (Ekinci 2015, s. 178)
<i>Yemin kend'arturur yürük olan at (5)</i>	Yürük at yemini artırır. (Aksoy 1988, C I, s. 481)
<i>Utanma kim olasin devlet ıssı (6)</i>	Ar eden, kâr etmez. (Oy, 1972'den aktaran Hengirmen 1983, s. 34)
<i>Ki olmaz oğlu kızı utananuñ (8)</i>	Utananın oğlu, kızı olmamış. (Aksoy 1988, C I, s. 454)
<i>Ki ölmez borçlunuñ beñzi şararur (10)</i>	Borçlu ölmez, benzi sararır. (Aksoy 1988, C I, s. 202)
<i>Zevâlidür kanatlansa qarınca (11)</i>	Karınca(-nın) zevali (yok olma zamanı) gelince kanatlanır. (Aksoy 1988, C I, s. 346)
<i>Ťuz etmek bilmeyenden yig dürür it (12)</i>	1. Tuz, ekmek bilmeyen itten kötüdür. (Ötüken, 1971'den aktaran Hengirmen 1983, s. 30) 2. Tuz etmek bilmezden it yigdür. (İzbudak 1936, s. 30)
<i>Dizün üstinde yime yidüğüñi (13)</i>	Osmanlının ekmeğı dizi üstündedir (Aksoy 1988, C I, s. 402).
<i>Şu getüren señek şıyan beraber (14)</i>	Suyu getiren de bir testiği kıran da. (Testiği kıran da bir, suyu getiren de.) (Aksoy 1988, C I, s. 434)
<i>Ki olmamış durur varın viren yâd (15)</i>	Varını veren utanmamış. (Aksoy 1988, C I, s. 459)
<i>Saña kim taş atarsa at sen etmek (16)</i>	Sana taş atana, sen ekmek at. (Parlatır 2007, s. 479)
<i>Degül erlik il itdüğüñi itmek (16)</i>	İyilik er kişinin kârı, kötülük her kişinin kârı. (Parlatır 2007, s. 347)

<i>Boyunça kaz kazarsan kimseye çâh Ki şâyed düşesin sen anda nâ-gâh (18)</i>	El için kuyu kazan, evvela kendi düşer. (Kazma kuyuyu kendin düşersin.) (Aksoy 1988, C I, s. 263)
<i>Beli dil dilden ağlamaz meşeldür (19)</i>	El elden kalmaz, dil dilden kalmaz. (Aksoy 1988, C I, s. 260)
<i>Olur hürmet birâder iki başdan (21)</i>	İyilik / muhabbet iki baştan olur. (Parlatır 2007, s. 347)
<i>Yavuzluk eyelük iden cümle bulur Kişinün hürmeti elinde olur (22)</i>	1. Herkes ne ederse kendine eder. (Aksoy, 1988: I-311) 2. İyilik eden iyilik bulur. (Aksoy 1988, C I, s. 336) 3. Kemlik eden kemlik bulur. (Parlatır 2007, s. 384) 4. Eylik iden eylik bulur. (İzbudak 1936, s. 29)
<i>Devece aşşısı var tek tıranun (23)</i>	Tek / dek duranın devece assı var. (Parlatır 2007, s. 512)
<i>Her an sen bişürüben söyle sözün (24)</i>	1. Sözünü daima pişirerek söyle. (Parlatır 2007, s. 492) 2. Sözünü bil pişir; ağzını der, devşir. (Aksoy 1988, C I, s. 432)
<i>Hemişe çok yanılır söyleyen çok (25)</i>	Çok konuşan çok yanılır. (Aksoy 1988, C I, s. 223)
<i>Ki söyler bulduğun dilde kemik yok (25)</i>	Dilin kemiği yok. (Aksoy 1988, C I, s. 243)
<i>Olur dil epsem oldukça esen baş (26)</i>	Dil ebsem (olsa) baş esen(-dir). (Aksoy 1988, C I, s. 241)
<i>Meger nâ-geh tokınmış kartala ok Görüp kendü yüñinden ağlamış çok (27)</i>	Kartala bir ok değmiş, yine kendi yeleğinden. (Aksoy 1988, C I, s. 348)
<i>Deveye binüben şumaya yilme (28)</i>	Deveye binenin yar pususu olmaz. (Ötügen, 1971'den aktaran Hengirmen 1983, s. 45).
<i>Ki tıyılır süñi şıgmaz çuvala (29)</i>	Mızrak çuvala sığmaz. (Aksoy 1988, C I, s. 390)
<i>Olur bellü toğuşından eyü gün (31)</i>	Kutlu gün doğuşundan (bellidir) (kutlu yaz yağışından). (Aksoy 1988, C I, s. 381)
<i>Şakın şındırmayıgör söz güherdür (32)</i>	Söz güherdir. (Eyüboğlu 1973, s. 211)
<i>Toğuza minnet itme çalı tolaş (34)</i>	Domuza dalanma. (Beyzadeoğlu 2003, s. 104) İte dalanmaktan çalıyı dolanmak iyidir. (Aksoy 1988, C I, s. 332)

<i>Etekle ört gözünle gördüğünü (35)</i>	Gözün ile gördüğünü eteğin ile ört. (Ötüken, 1971'den aktaran Hengirmen 1983, s. 51)
<i>Nekesle harcı cömerdüñ olur bir (40)</i>	Nekesle cömerdin harcı birdir. (Parlatır 2007, s. 156)
<i>İlâhi kılma muhtâc kişiyi aç Ġani sen sağ gözi şol göze muhtâc (42)</i>	Allah sağ gözü sol göze muhtaç etmesin. (Parlatır 2007, s. 88)
<i>Kıl eylügi şuya at bile balık Balık bilmezse bliür anı Hâlîk (43)</i>	İyilik et denize at / suya sal, balık bilmezse Halık bilir.(Parlatır 2007, s. 347)
<i>Ger eylük olsa her eylügenüze Bıçağ olmazdı dünyâda öküze (44)</i>	İyiliğe iyilik olsaydı koca öküze bıçak olmazdı. (Aksoy 1988, C I, s. 336; İzbu- dak 1936, s. 27)
<i>Naşib olan gelür kaçise bitmez Kulnuñ rızkını Hâk eksük itmez (45)</i>	Allah, kulunu kısmeti ile yaratır. (Aksoy 1988, C I, s. 139).
<i>Muħaḳḳaḳdur zevâl irmez naşibe (46)</i>	Nasibe zeval olmaz. (Ekinci 2015, s. 175) Nasibe zeval ermez.(Eyüboğlu 1973, s. 185)
<i>Yimez kimse naşibin kimsenüñ hiç (47)</i>	Kimse kimsenin kısmetini (rızkını) ye- mez (Aksoy 1988, C I, s. 364)
<i>Korukdan şabr ile helvâ yidiler (48)</i>	Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı at- las. (Aksoy 1988, C I, s. 418)
<i>Olur tut yaprağı şabrile aṭlas (49)</i>	Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı at- las. (Aksoy 1988, C I, s. 418)
<i>Açılur şabrile şâdi kapusu (50)</i>	1. Sabreden derviş, muradına ermiş. 2. Sabrın sonu selâmettir. (Aksoy 1988, C I, s. 418)
<i>Ḳalendere dimişler kış gelüpdür Yalıncaḳlara key teşviş gelüpdür Bir iki silkinüp endâmını hoş Dimiş kim ditremege ṭurmuşuz uş (51, 52)</i>	Kalendere “kış geliyor” demişler, “titre- meye hazırım” diye cevap vermiş. (Ak- soy 1988, C I, s. 341)
<i>Eyü yavuz geçinür sağ olan baş (53)</i>	Sağlık varlıktan yeğdir. (Aksoy 1988, C I, s. 420)
<i>Yaramaz kimseyi idinme yoldaş (54)</i>	Yaramazla yâr olma. (Ekinci 2015, s. 184) Yaramazla yâr olma, iyilerden ibret al. (Eyüboğlu 1973, s. 239)

Deyimler

<i>Keser şanma bir urmağıle balta (9)</i>	Bir vurmakla balta kesmez. (Ekinci 2015, s. 9)
<i>Yime ğam çün işün ilerü varur (10)</i>	Gam yememek. (Aksoy 1988, C II, s. 788)
<i>Dime cehd it gözün üzre kaşun var (17)</i>	Gözün(ün) üstünde kaşın (kaşın altında gözün) var dememek. (Aksoy 1988, C II, s. 821)
<i>Yağunla kavrulup olduğça toyn (33)</i>	Kendi yağıyla kavrulmak. (Aksoy 1988, C II, s. 925)
<i>Halil'e ni 'met için egme boyun (33)</i>	Baş eğmek. (Boyun eğmek.) (Aksoy 1988, C II, s. 618)
<i>Bilürseñ ardına birağ kulağun (36)</i>	Kulak arkasına atmak. (Eyüboğlu 1975, s. 319) Kulak asmamak. (Aksoy 1988, C II, s. 943)
<i>Yüridürler şaman altında şular (37)</i>	Saman altından su yürütmek. (Aksoy 1988, C II, s. 1027)
<i>Deve gördün mi dise kimse saña</i> <i>Köşegin dağı görmedim di aña (38)</i>	- Deveyi gördün mü? - Yeden ölsün. (Ne bilirim ne gördüm, deveyi yeden ölsün.) (Aksoy 1988, C II, s. 715)
<i>Ŧalaşdururlar arpasıyla atı (39)</i>	Atla arpayı dövüştürürler. (Aksoy 1988, C II, s. 592)

SONUÇ

Kemal Paşazade'nin *Durûbü'l-Emsâl*'i, bazı atasözleri ve deyimlerin nazmedildiği 55 beyitlik küçük bir eserdir. Eserdeki 20 beytin Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sindeki beyitler ile aynı olması, 4'ü hariç diğerlerinin de çeşitli yönlerden benzeşmesi, *Durûbü'l-Emsâl*'in telif olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Her iki şairin ölüm tarihlerinin birbirine çok yakın olması, kimin kimden etkilendiğini tam olarak ortaya koymamızı güçleştirmektedir.

Kemal Paşazade, eserinde 43 atasözü ve 9 deyim nazmetmiştir. Vezin ve kafiyenin getirdiği zorunluluktan dolayı atasözleri ve deyimleri nazmederken bunların yapılarında değişikliğe gitmiştir.

METİN

DURÛBÛ'L-EMSÂL Lİ-KEMÂL PAŞA-ZÂDE EL-MERËHÛM NEV-
VERALLAHÛ MERÎADEHÛ⁷

mefâ 'ilün mefâ 'ilün fe 'ülün

- S57b, M20b 1 Gücenüp haşmuña göstermegil müşt
Acımaş şer' ile kesilen engüş
- 2 Veli himmet demindeki şafâdur
Nazar kim begler eyler kimyâdur
- 3 Naşibün alsalar gitme kapudan
Yapu taşu girü kalmaz yapudan
- 4 Tekâsül itseñ işe dest sunma
Dimişler gelme gelme dönme dönme
- 5 Hemişe cehd idegör dime heyhât
Yemin kend' arturur yügrük⁸ olan at
- 6 Ulular yüzi olur gerçi⁹ ıssı
Utanma kim olasıñ devlet ıssı
- 7 Utanmağ men' ider rızkın kişinün
Utanmaz aşlını bilen işinün
- 8 Bu pendin dinlemedün mi atanun
Ki olmaz oğlı kıızı utananun
- 9 Hemişe kalbünü cehd üzre yelte
Keser şanma bir urmağıle balta

⁷ Başlık, M'de "Durûbu'l-Emsâl li-Kemâl Paşa-zâde" şeklindedir.

⁸ "yügrük", M'de "yürük" şeklindedir.

⁹ "olur gerçi", M'de "gerçi olur" şeklindedir.

- 10 Yime ğam çün işün ilerü varur
Ki ölmez borçlunun beñzi şararur
- 11 Ğurûra tütma yüz devlet irince¹⁰
Zevâlidür kıanatlınsa kıarınca
- 12 Kimün rızkıını yirsen medhini it
Tuz etmek bilmeyenden yig dürür it
- 13 Hıyânet üzre dime didüğünj
Dizün üstinde yime yidüğünj
- M21a 14 Yanuñda olmasun kıaşd it¹¹birâder
Şu getüren senek sıyan berâber
- S58a 15 Her iylük ideni iylükle kııl yâd¹²
Ki olmamış durur varın viren yâd
- 16 Saña kim taş atarsa at sen etmek
Degülerlik il¹³ itdüğünj itmek
- 17 Şakın ceng eyleme¹⁴ kimseyle zinhâr
Dime cehd it gözün üzre kıaşun var
- 18 Boyuñca kıaz kıazarsañ kimseye çâh
Ki şâyed düşesin sen anda nâ-gâh
- 19 Ki birine iki virmek muğaldür
Beli dil dilden ağlamaz meseldür

¹⁰ “irince”, M’de “olınca” şeklindedir.

¹¹ “kıaşd it”, M’de “şakın” şeklindedir.

¹² Bu mısra, M’de “Kılavuzla her iylük ideni yâd” şeklindedir.

¹³ “Degül erlik il”, M’de “Degüldür erlik” şeklindedir.

¹⁴ “eyleme”, M’de “itme” şeklindedir.

- 20 Haruñ hardan eger kalursa lâğı
Dimişler¹⁵ kuyruğı yâhûd kılağı
- 21 Tevâzu‘lar görem şanma şavaşdan
Olur hürmet birâder iki başdan
- 22 Yavuzluk eylük iden cümle bulur
Kişinün hürmeti elinde olur
- 23 Urulması muğarrerdür uranuñ
Devece aşşısı var tek tıranuñ
- 24 Hacâletden beri¹⁶ dilerseñ özün
Her an sen bişürüben¹⁷ söyle sözün
- 25 Hemişe çok yañılur söyleyen çok
Ki söyler bulduğın dilde kemik yok
- 26 Dilün zabt eylegil derviş karındaş
Olur dil epsem olduqça esen baş
- 27 Meger nâ-geh¹⁸ tokınmış kartala ok
Görüp kendü yüninden ağlamış çok
- 28 Yalanı söyleyüp ağzuñı silme
Deveye binüben şumaya yılme
- 29 Sözünde toğrı ol kaşd itme âla
Ki tıyılur süñi sığmaz çuvala

¹⁵ “Dimişler”, M’de “Dimişlerdür” şeklindedir.

¹⁶ “beri”, M’de “berü” şeklindedir.

¹⁷ “sen bişürüben”, M’de “bişürüben sen” şeklindedir.

¹⁸ “nâ-geh”, M’de “tâ kim” şeklindedir.

- S58b 30 Saña kim dir sözünge biñ yalan kat
 ‘Ayıbdur aldığın kıle ile şat
- 31 Güler yüzlüye tut makşûd için yön¹⁹
 Olur bellü toğuşından eyü gün
- 32 Şınacak yirde söz harcı zarardur
 Şakın şındırmayıgör söz güherdür
- 33 Yağunla kavrılup oldukça toyn
 Halil’e ni‘met için egme boyn
- 34 Gel anla²⁰ yigregi budur qarındaş
 Toñuza minnet itme çalı tolaş
- 21b 35 Mesâvi eyleme gel²¹ irdüğün
 Etekle ört gözünle gördüğün
- 36 Senün dahı ider il anca lâfun
 Bilürseñ ardına bırak kulağun
- 37 Niçeler gösterüben yahşı²² hûlar
 Yüridürler şaman altında şular
- 38 Deve gördün mi dise kimse saña²³
 Köşegin dahı görmedim di anja
- 39 Ki yokdur il sözünğ hiç şebâtı
 Talaşdururlar arpasıyla atı

¹⁹ Bu mısra, M’de “Güler yüz tut ki makşûduñ için yön” şeklindedir.

²⁰ “anla”, S’de “eyle” şeklindedir.

²¹ “eyleme gel”, M’de “itme sen gel” şeklindedir.

²² “yahşı”, M’de “eyü” şeklindedir.

²³ Bu beyit, S’de yoktur.

- 40 Saḥi ol ḥarca hiç eyleme tedbir
Nekesle ḥarcı cömerdüñ olur bir
- 41 Baḥilün zâhidinden yigdür ey yâr
Saḥinün fâsıkı eyleme inkâr
- 42 İlâhi kılma muhtâc kişiyi²⁴aç
Ġani sen şağ gözi şol göze muhtâc
- 43 Kıl eylûgi şuya at bile balık
Balık bilmezse bilür anı²⁵Ḥâlîk
- 44 Ger eylûk olsa her eylügünûze²⁶
Bıçak olmazdı dünyâda ökûze
- 45 Naşib olan gelür kaçise yitmez
Kulınun rızkını Ḥaḳ eksük itmez
- S59a 46 Buyurdi işbu kavli Ḥaḳ Ḥabîb'e
Muḥaḳḳaḳdur zevâl irmez naşibe
- 47 Kaçansa irüşür geh irü geh giç
Yimez kimse naşibin kimsenün hiç
- 48 Hezârân kırklar u üçler yidiler
Koruḳdan şabrile helvâ yidiler
- 49 Niçe 'uryânları gördün mülebbes²⁷
Olur tut yaprağı şabrile atlas

²⁴ “kişiyi”, M’de “bir kişi” şeklindedir.

²⁵ “bilür anı”, M’de “anı bile” şeklindedir.

²⁶ “eylügünûze”, M’de “eylûgi boza” şeklindedir.

²⁷ Bu beyit, M’de yok.

- 50 Yücelür ivmekile ğam yapısı
Açılır şabrile şâdi kıyası
- 51 Kalandere dimişler kış gelüpdür²⁸
Yalıncaqlara key teşviş gelüpdür
- 52 Bir iki silkinüp endâmını hoş²⁹
Dimiş kim ditremege tırmuşuz uş
- 53 Cihânda miñnet için dökmegil yaş
Eyü yavuz geçinür sağ olan baş
- 54 Hâlâş olsun belâdan dirisen baş
Yaramaz kimseyi idinme yoldaş
- 55 Muşâhib olduğıçün lâm elife
Elif egri olur bak lâm elife

KAYNAKLAR

- AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988, 1205 s.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (I-IV)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 521 s.
- ATSİZ, Nihal, “Kemal Paşa-oğlu’nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, S 6, 1966, s. 71-112.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya (2003), *Şinasi Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3757, İstanbul 2003, III+259 s.
- Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 331, Ankara 1996a, 175 s.
- Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler II*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 279, Ankara 1996b, 406 s.
- CANIM, Rıdvan, *Latîfî, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, AKM Yay., Ankara 2000, IX+903 s.
- DEMİREL, Mustafa, *İbn-i Kemâl Dîvân Tenkidli Metin*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996, XXXV+229 s.

²⁸ Bu beyit, M’de yok.

²⁹ Bu beyit, M’de yok.

- EKİNCİ, Ramazan, “Fehîm-i Kadîm’e Mâl Edilen Bir Atasözleri Kitapçığı: Durûb-ı Emsâl-i Türkî”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, S 15/1, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2015, s. 163-185.
- EYÜBOĞLU, E. Kemal, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (Atasözleri) 1*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayisi A.Ş. Yayınları, İstanbul 1973, XLVIII+329 s.
- _____, *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler (Deyimler-Tâbirler) 2*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayisi A.Ş. Yayınları, İstanbul 1975, XVI+528 s.
- GÜZEL, Abdurrahman, “Kemal Paşa-zade’nin Eserlerinde Türk Halk Edebiyatına Ait Bazı Motifler”, *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 36, Ankara 1986, s. 211-232 .
- HENGİRMEN, Mehmet, *Güvâhî Pend-nâme (Öğütler ve Atasözleri)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 549, Ankara 1983, 281 s.
- İZBUDAK, Velet, *Atalar Sözü*, TDK Yayınları, İstanbul 1936, 81+42 s.
- OY, Aydın, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, S 47/8, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1972.
- ÖTÜKEN, Adnan, *Türk Atasözleri ve Deyimleri, I-II*, MEB Basımevi, İstanbul 1971.
- PARLATIR, İsmail, *Atasözleri*, Yargı Yayınları, Ankara 2007, VI+574 s.
- _____, *Deyimler*, Yargı Yayınları, Ankara 2010, IV+963 s.
- SARAÇ, M. A. Yekta, *Şeyhülislâm Kemalpaşazade*, Risale Basın-Yayın LTD Yayınları, İstanbul 1995, 126 s.
- _____, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*, Şûle Yayınları, İstanbul 1999, 143 s.
- YAYLAGÜL, Özen, “Divânu Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar”, *Millî Folklor*, S 85, 2010, s. 112-121.

ÇUVAŞÇA VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE AMAÇ BELİRTEN YAPILARIN KARŞILAŞTIRMASI (ÖZNE)

Buğra O. ULUYÜZ*

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Çuvaşça ve günümüz Türkiye Türkçesinde amaç gösteren yapıları söz dizimsel açıdan (özne görünümü) karşılaştırmalı olarak betimlemektir. Çalışmamızda; Çuvaşça ve Türkiye Türkçesindeki amaç cümlelerinin söz dizimsel farklılıkları, alan yazındaki belirli ölçütler açısından ele alınacaktır. Çalışmanın gözlemleri, öncelikli olarak Çuvaşça betimlemeli dil bilgisi kitapları (Krueger 1961; Clark 1998; Yılmaz 2002; Durmuş 2009) ve Çuvaşça öykü, destan ve şiirlerden oluşturulan küçük bir veri tabanına dayanmaktadır (Bayram 2008). Türkiye Türkçesindeki gözlemlerimiz ise TUD (Türkçe Ulusal Derlem) ve alan yazındaki çalışmaların verilerine dayanmaktadır (Kornfilt 1997; Özsoy 1999; Göksel-Kerslake 2005; Ergin 2012; Korkmaz 2017).

2. Amaç Yapıları ve Özne

Muharrem Ergin (2010); amaç için edatının ve mastar eki olan *-ma*'nın üzerine gelen yönelme durumu ekinin, Türkiye Türkçesinde amaç ifadeleri oluşturduğunu söylemiştir. Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Türk Dilinde Edatlar* (1984) adlı kitabında da yine *için* edatının amaç ifadeleri kurma işlevinden bahsedilmiştir.

Kornfilt (1997, s. 45); yan cümleler konusunun zarf yan cümleleri alt başlığında, amaç gösteren yan cümleleri özel cümle türleri arasında göstermiştir. Bu bölümde, son çekim edatı olan *için*'in amaç gösteren yan cümleler kurduğundan bahsedilmiştir. İçin edatının tümleç (complement) olarak *-mA* isim-fiil ekiyle kurulmuş bir tümleç aldığı durumlarda, ana cümle ve yan cümle öznelerinin özdeş olduğu belirtilmiştir. İçin edatı, tümleç olarak *-mA* isim-fiil ekiyle kurulmuş bir tümleç aldığı anda ise ana cümle ve yan cümle öznelerinin özdeş olmadığına dikkat çekilmiştir:

* Anadolu Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta:bouluyuz@anadolu.edu.tr

1. Hasan kitabı [sana **vermek için**] aldı.

2. Hasan kitabı [sana **vermem için**] aldı.

Göksel-Kerslake (2009, s. 177); ad öbekleri konusunun durum çekimi - yönelme durumu alt başlığında, *-mA* isim-fiil ekiyle kurulmuş yan cümlelere yönelme durumu eki getirildiğinde amaç ifadesi oluştuğundan bahsetmiştir.

3. [Seni görmeye] geldim.

Göksel-Kerslake (2009, s. 463); zarf yan cümleleri konusunun amaç alt başlığı altında, *diye* edatının amaç ifadeleri oluşturduğundan bahsetmiştir:

4. [Kışın **üşümeyelim diye**] kalorifer yaptırdık.

Göksel-Kerslake (2009, s. 469); yine zarf yan cümleleri konusunun alt başlığında, bazı zarf yan cümle türlerinde ana cümle ve yan cümle öznelerinin özdeşliği ve ayrılığı konusundan bahsetmiştir:

5. Çocuk, [dondurma **almak için**] bizden para istedi.

6. Çocuğa [dondurma **almak için**] para verdik. (?)

7. Çocuğa [dondurma **alması için**] para verdik.

Beş, altı ve yedi numaralı cümlelerde iki farklı harekete işaret edilmektedir. Bu hareketlerden ilki cümle yüklemi olan *para vermek* eylemiyken ikincisi ise *dondurma almak*'tır. Bu iki farklı eylem için, hem farklı özneler hem de aynı özneler (özdeş / eş dizimli) mümkün olabilmektedir. Örneğin yedi numaralı cümlede *dondurma almak* eylemi için söz konusu olan özne çocuk iken *para vermek* eyleminin öznesi *biz*'dir. Bu durumda, yedi numaralı cümlede ana cümle ve yan tümce öznelerinin özdeş olmadığını söyleyebiliriz.

Bu çalışmada da karşılaştırma amacıyla Türkiye Türkçesinde *-mA*, *-mAK* adlaştırmacıları ve partisip ekleri-emir istek çekimleri üzerine yönelme hâli, *için* ve *diye* edatları gelmesiyle oluşturulan amaç ifadeleri göz önünde bulundurulacaktır:

8. Araba **almaya** karar verdim.

9. Araba **almasına** yardım ettim.

10. Araba **almak için** para biriktirdim.

11. Araba **alması için** para verdim.

12. Araba **alsın diye** para verdim.

Sekiz numaralı örnekte görüldüğü gibi *-mA* adlaştırmacısı, kişi uyumu kategorisi işaretlenmediği takdirde yalnızca özdeş öznelere izin vermektedir. *-mA*

adlaştıracısı üzerinde kişi uyumu kategorisi işaretlendiğinde -dokuz numaralı örnekte görüldüğü gibi- özneler özdeş olmadan kullanılabilir.

Aynı şekilde, *-mAK için* yapısı üzerinde kişi uyumu kategorisi işaretlenmemiştir; bu durumda, tümce ve ana cümle özneleri -on numaralı örnekte görüldüğü gibi- özdeş olmak zorundadır. Ancak on bir numaralı cümlede kişi uyumu kategorisi işaretlendiği için, farklı özneler mümkün hâle gelmiştir.

Sekiz ve on numaralı örneklerde, özneler özdeş olduğundan dolayı kişi uyumu kategorisinin gösterilmesi anlam bozukluğuna yol açmaktadır. Aynı şekilde dokuz ve on bir numaralı cümlelerde özneler özdeş olmadığından dolayı, kişi uyumu kategorisinin gösterilmemesi de anlam bozukluğuna neden olmaktadır:

13. Araba **almama** karar verdim. (?)

14. Araba **almaya** yardım ettim. (?)

15. Araba **almam için** para biriktirdim. (?)

16. Araba **almak için** ona para verdim. (?)

Çuvaşçada amaç tümceleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hem yalnızca eklerle hem de ek-edat birlikteliğiyle oluşturulabilmektedir. Bu çalışmaya, en çok kullanılan altı amaç yapısı dâhil edilecektir. Bunlardan ilki olan *-mA* adlaştıracısı, amaç tümcesi yapmakta en yoğun kullanılan ektir. Türkiye Türkçesindeki *-mA* adlaştıracısıyla aynı yapı ve işlevde olduğu düşünülmektedir (Yılmaz 2002, s. 100). Bu ekle kurulan tümceler, herhangi bir durum çekimine girmemektedir:

17. Tĩnçe asapne **kurma**,

Kun şutine kıtartrĩr.

Acı çekmek için mi gün ışığına çıktım. (Yılmaz 2006, s. 159)

-*As tese* yapıyla kurulan amaç ifadeleri de sıkça kullanılmaktadır. *Tese* edatı, Türkiye Türkçesindeki *diye* edatıyla karşılanmaktadır. -*As* eki de gelecek zaman gönderimli yan tümceler kuran eylemsi ekidir:

18. Şav usal kĩminle **şemsetteres tese** ĩna tem te panĩ

Bu kötü huyunu yumuşatalım diye / yumuşatmak için ona her şey verilmiş. (Bayram 2008, s. 282)

-*As* eylemsi eki ve *şĩn* (< *için*) edatıyla kurulan -*Assşĩn* ve -*Assişĩn* ekleri de çok sık olmamak kaydıyla amaç ifadeleri oluşturmada kullanılmaktadır:

19. Oksana pĩrle şĩr kaşnĩ arjĩnna tebĩr hũt tĩl **pulassişĩn** şunmarĩ.

Oksana birlikte gece geçirdiği adamla bir daha karşılaşmak için yanmadı. (Durmuş 2009, s. 452)

20. Ulıpa **vıratasşın** çupkalasa şüresşİ tet.

Alp'ı uyandırmak için koşup yürüyorlarmış. (Bayram 2008, s. 292)

Durmuş (2009, s. 452); *-Assişİn* ekinde, eylemsi eki ve edat arasında 3. kişi iyelik ekinin bulunduğu da bahsetmiştir. Dolayısıyla bu ek, kişi uyumu kategorisinin işaretlenmiş olması bakımından diğer amaç yapılarından ayrılmaktadır çünkü *-Assişİn* ekli amaç ifadelerinde, ana yüklem öznesi genelde 3. kişi olmaktadır.

Şin edatıyla kurulan bir diğer amaç yapısı, *-mÁşkİn* ekiyle kurulmaktadır. Bu biçim birim, son çekim edatı ve *-mAk* adlaştırmacı birleşmesiyle oluşmuş ve metatez sonucunda ek, *-mÁşkİn* biçimine gelmiştir. Seyrek olarak kullanılan bir yapıdır:

Unata vİsene **şimesşkİn** pitİ numay tisker kayık pulnİ.

Orada onların yemek için çok fazla yabani hayvanı varmış. (Bayram 2008, s. 249)

Amaç ifadesi veren son yapı ise *-mAlla* / *-mAlli* ekleriyle yapılmaktadır. Bu yapı da nispeten seyrek kullanılmaktadır:

Ulİppa Ésremet sırt **ışmelle** tavlaşaşşİ.

Alple Esremet tepe yıkmak için çekişir. (Bayram 2008, s. 283)

Görüldüğü üzere Çuvaşçada amaç ifadesi veren 6 yapı çalışmaya dâhil edilmiştir. Bunlar içinde özellikle *-mA* ve *-As tese* yapıları, en yoğun kullanılan amaç ifadeleridir. Benzer şekilde, Türkiye Türkçesinde de amaç ifadeleri çoğunlukla *-mA* adlaştırmacı ve türevleriyle oluşturulmaktadır (*kişi uyumu kategorisi işaretlenmiş şekiller*). Sonraki bölümde Çuvaşça ve Türkiye Türkçesindeki amaç ifadeleri, özneleri bakımından karşılaştırılacaktır.

İlk olarak amaç ifadelerinde yan tümce ve ana cümle özneleri bakımından hangi yapıların özdeş, hangi yapıların farklı ve hangi yapıların hem özdeş hem farklı özne türlerini kabul ettiğini görmek için tabloya bakılabilir. Kullanılan amaç ifadeleri temel alınarak iki ayrı tablo verilecektir:

Çuvaşça Amaç İfadeleri

	Özne Durumu (Özdeş / Farklı)	Uyum Kategorisi
-mA	Özdeş, Farklı	Yok (Zorunlu)
-As tese	Özdeş	Yok (Zorunlu)
-Aşşĭn	Özdeş	Yok (Zorunlu)
-Assişĭn	Özdeş	Var*
-mAśkĭn	Özdeş	Yok (Zorunlu)
-mAIIA / -mAII	Özdeş	Yok (Zorunlu)

Türkiye Türkçesi Amaç İfadeleri

	Özne Durumu (Özdeş / Farklı)	Uyum Kategorisi
-mA	Özdeş	Yok (Zorunlu)
-mA	Farklı	Var (Zorunlu)
-mAk için	Özdeş	Yok (Zorunlu)
-mA(k) için	Farklı	Var (Zorunlu)
(Emir/İstek çekimi) + diye	Özdeş, Farklı	Var*
-AcAK diye	Özdeş, Farklı	Var (Zorunlu)

3. Sonuç

Karşılaştırmada dikkat çeken farklılık ve benzerlikler şunlardır:

a) -mA adlaştıracısı, Türkiye Türkçesinde kişi uyumu kategorisi almadığı zaman yalnızca özdeş öznelerle izin vermektedir. Farklı özneler söz konusu olduğunda uyum kategorisi adlaştıracıdan sonra gösterilmelidir:

21. Ali sınavı **geçmeye** uğraştı.

22. Ali'nin sınavı **geçmesine** yardım ettim.

Çuvaşçada ise **-mA** adlaştıracısı, hem özdeş hem farklı özneleri kabul etmekte ancak farklı özne kullanıldığında Türkiye Türkçesinden farklı olarak kişi uyumu kategorisi gösterilmemektedir. Böyle bir durum, Türkiye Türkçesi için anlam karışıklığına sebep olabilmektedir:

23. Untan puśsapsa ırlĭh-purĭh ıytnĭ, śumĭr śutar**ma** tarhaslanĭ.

Orada baş eğerek iyilik dilemişler, yağmur *yağdırmaya* yalvarmışlar. (...yağmur yağdırması için yalvarmışlar.) (Bayram 2008, s. 334)

24. İkĩ çuna **savışma**,

Hĩvel parat' şuttine.

Sevişen iki cana, gün ışıǵı düşüyor. (*Sevişmeleri için iki cana, gün ışıǵı düşüyor.*) (Yılmaz 2002, s. 150)

b) Türkiye Türkçesi; *-AcAK diye* amaç ifadelerinde, hem özdeş hem de farklı özneleri kabul etmektedir. Her iki durumda da uyum kategorisinin adlaştırmacı ekten sonra gösterilmesi zorunludur:

25. Araba **alacak diye** para biriktirdi.

26. Araba **alacağım diye** para verdi.

-AcAk diye yapısı, Çuvaşçadaki *-As tese* yapısına form olarak benzetilmektedir. Ancak *-As tese* yapısı, yalnızca eş dizimli özneler için kullanılmakta ve uyum kategorisi gösterilememektedir:

27. Ulĩp hĩy ašĩne irĩke kĩlarma **ıytas tese** şũlti turĩ patne kaynĩ.

Alp kendi babasını serbest bırakmasını istemek için gökteki Tanrı'nın yanına çıkmış. (Bayram 2008, s. 263)

-AssĩĨn ekiyle kurulan amaç ifadeleri de *-AcAk diye* yapısına biçimsel olarak benzetmekle birlikte, yalnızca özdeş özneler için kullanılmakta ve uyum eki gösterilmemektedir:

28. Ulĩp hĩyĩn ašĩne **hĩtarasšĩn** patša šarĩpe šapĩsat'.

Alp kendi babasını kurtaracağı için padişah ordusuyla savaşı. (Bayram 2008, s. 288)

-AssĩĨn biçim biriminde 3. kişi iyelik ekinin bulunduǵundan yukarıda bahsedilmişti. Bu biçim birim genellikle özdeş özneler için kullanılmaktadır. Ancak asıl önemli olan, bu ekin neredeyse genelde 3. kişi için kullanılmasıdır. Buna göre yapının, diğerk Çuvaşça amaç ifadelerinden farklı olarak kişi uyumu kategorisi (3. kişi iyelik eki) işaretlenerek kullanıldıǵı düşünülebilir. *-AssĩĨn* biçim birimi bu bakımdan *-AcAk diye* yapısından da farklıdır çünkü Türkiye Türkçesinde *-AcAk diye* biçim birimi, uyum eki olarak fiil çekim eklerini almaktadır. Bu da Türkiye Türkçesinde 3. kişi için sıfır (Ø) morfedir. Ancak Çuvaşçada *-AssĩĨn* biçim birimi, ad çekimine ait bir uyum eki olan iyelik eki almaktadır:

29. Vil kolhoza puyan, kul'turĩlĩ **tĩvassijĩn** numay ĩşlenĩ, hĩy kil-yıřĩ valli šav pĩnĩša tunĩ.

O kolhozu zengin, kültürlü yapacak diye/yapmak için çok çalışmış, kendi ailesi için bu hayatı kurmuş. (Durmuş 2009, s. 453)

c) *-mÁškĭn* biçim birimi de Türkiye Türkçesinde kullanılan *-mAk için* yapısı gibi yalnızca özdeş özneler için kullanılmaktadır:

30. Skvortsova melanyıpa unın hĭr tusĭsĭm **şırmaşķın** ĥut ĥadĭrlese ĥunĭ, vĭsem inşetri Çıvaşsen yurrisene vĭrense yulassın.

Melanya ile onun kız arkadaşları Skvortsov'a yazmak için kağıt hazırlayıp koydular, onlar uzaktaki Çuvaşların türkülerini öğrenmek istiyorlar. (Durmuş 2009, s. 461)

-mAlla / *-mAlli* ekleri de hem özdeş hem de farklı öznelerle kullanılabilir. Türkiye Türkçesinde *-mA* ve *-mAK* ekleriyle kurulan amaç ifadelerinde, eğer özne farklı ise kişi uyumu ekinin gösterilmesi zorunlu iken *-mAlla* / *-mAlli* ekli yapılarda kişi uyumu kategorisi gösterilmemektedir:

31. Yĭrĭhsem şav Ulĭpa ĭmĭr vĭranaymi **şıvĭrmalla** tuhatsa hunĭ.

Yirihler bu Alp'a ömür boyu hiç uyanmadan uyuması için büyü yapmışlar. (Bayram 2008, s. 365)

Yukarıda verilen 6 numaralı örneğe tekrar baktığımızda cümlede bir anlam karışıklığının olduğu dikkati çekmektedir. Yalnızca özdeş özneler için amaç tümceleri kuran *-mAk için* yapısı, olası ikinci bir öznenin de bağlamda bulunması sebebiyle anlam karışıklığına sebep olmaktadır.

6. Çocuğa [dondurma **almak için**] para verdik.

Hem *vermek* hem de *almak* eyleminin öznesi, ana cümlelerin öznesi olan *biz* zamiri olarak anlaşılmaktadır. Yönelme durumuyla çekimlenmiş olan çocuk ögesi, ana yüklem olan *vermek* eylemine bağlandığında *vermek* ve *almak* yüklemelerinin öznelerinin özdeş yani *biz* zamiri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aynı öge (çocuk), *almak* yüklemine bağlandığında hem özdeş hem de farklı olarak anlaşılabilmektedir. Buradaki anlam karışıklığı, *-mAk için* yapısının yalnızca özdeş öznelerle uyumlu olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yapı, *-mA(uyum) için* yapısıyla değiştirildiğinde anlam karışıklığı telafi edilmektedir **çünkü** *-mA(uyum) için* yapısı farklı öznelerle kullanılabilir.

Çocuğa [dondurma **alması için**] para verdik.

Genel olarak Türkiye Türkçesi için bahsedilen amaç yapıları, kişi uyum kategorisi işaretlenmek kaydıyla her iki tür özne için de kullanılabilir. Çuvaşçada amaç yapıları, özne türüne göre ayrılmıştır. *-As tese*, *-Asşĭn*, *-Assişĭn*, *-mÁškĭn* biçim birimleri yalnızca özdeş özne durumunda kullanılabilirken *mAlla* / *-mAlli* ve *-mA* ekli amaç ifadeleri, her iki tür (özdeş / farklı) özneye de izin vermektedir. Bu son iki ek için, hiçbir durumda uyum kategorisi gösterilmesi mümkün değildir.

KAYNAKLAR

- BAYRAM, Bülent, Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları(ALPLAR), Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011.
- CLARK, Larry. *Chuvash*. In Johansen, Lars and Csató, Eva A. (eds.), *The Turkic Languages*, Routledge, London and New York 1998, s. 434-452.
- CRİSTOFARO, Sonia, *Subordination*, (Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory), Oxford University Press, Oxford 2003.
- DURMUŞ, Oğuzhan, Çuvaşçanın Şekil Bilgisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Edirne 2009
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2012.
- GÖKSEL, Aslı - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*. Routledge, London and New York 2005.
- HACİEMİNOĞLU, N., *Türk Dilinde Edatlar*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yay., Ankara 2017.
- KORNFİLT, Jaklin, *Turkish (Descriptive Grammar)*, Routledge, London and New York 1997.
- KRUEGER, John R., *Chuvash Manual: Introduction, Grammar, Reader, and Vocabulary*, (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 7.), Indiana University Press, Bloomington 1961.
- ÖZSOY, Sumru, *Türkçe: Turkish*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1999.
- SCHMİDTKE-BODE, Karsten, *Typology of Purpose Clauses*, John Benjamins Publishing Company, 2009.
- UNDERHİLL, Robert, *Turkish Grammar*. MA: MIT Press, Cambridge 1976.
- YILMAZ, Emine, Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji-Bir Deneme, Grafiker Yayıncılık, Ankara 2002.
- _____, *Narspi*. TDK Yay., Ankara 2006.

TÜRKİYE’NİN AĞIZLARINDA KURU MEYVE TÜRÜNDEKİ ÇEREZLER / KURU YEMİŞLER

Burcu YANIKLAR*

Giriş

Türk Dil Kurumu, 1932 yılında kurulduktan sonra büyük bir derleme çalışmasına başlamıştır. 1932-1934 yılları arasında derlenen sözcüklere, 1939-1959 yılları arasında yapılan derleme çalışmaları sonucunda toplanan kelimeler de eklenmiş ve 1962-1979 yılları arasında yayımlanan 11 ciltlik *Derleme Sözlüğü* ortaya çıkmıştır. Bu tarihten sonra TDK’ye ulaştırılan fişlerin değerlendirilmesi sonucunda 1982 yılında 12. cilt hazırlanmıştır. Bu son ciltte, daha önceki ciltlerde yer almamış veya anlam değişikliği ile kullanıldığı bölgeler nedeniyle önceki ciltlerde bulunmayan sözcükler yer almıştır.

Çerez, *Türkçe Sözlük*’te “1. Asıl yemekten sayılmayan, peynir, zeytin vb. yiyecekler. 2. Yemek dışında yenilen yaş veya kuru yemiş vb. şeyler, atıştırılmalık.” anlamlarıyla görülmektedir.¹ Kuru yemiş ise “Fındık, fıstık, leblebi gibi yemek dışında yenilen yiyecekler.” şeklinde tanımlanmıştır (*Türkçe Sözlük*: 1540). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’te çerez, “1. Yemekten sayılmayan, yemek arasında veya içki içerken yenen öteberi. 2. Kuru yemiş vb. yemek dışında yenen öteberi.”² şeklinde tanımlanırken kuru yemiş için, “Yemek dışında yenen çekirdek, fındık, fıstık, leblebi vb. yiyeceklerin ortak adı.” (*Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C II, s. 1803) tanımlaması yapılmıştır. *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde çerez madde başında, “çerez, meze” anlamı verilmiştir.³ İsmet Zeki Eyüpoğlu,⁴ çerez maddesinde, kelimenin Rumca kseros sözcüğünden çerez olarak dilimize geçtiğini belirtir, halk ağzında çiroz sözcüğünün de buradan oluştuğunu ifade eder.

* Doktora öğrencisi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

¹ *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 523.

² *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C I, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, s. 558.

³ *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 45.

⁴ İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1988, s. 140.

1. Kuru Meyveler

Kuru meyveler de atıştırılmalık olarak tüketilen besinler arasında yer almaktadır. Sahip oldukları vitamin ve mineraller sayesinde vücudumuz için önemli bir yere sahip olan bu tür yiyecekler için çeşitli sözcükler kullanılmıştır. Bu sözcükler; yemişin cinsine, kuruma durumuna, çeşitli yemişler için ortak kullanımlarına göre farklılık göstermektedir. Türk dilinin bu konuda da üretken olduğunu söylemek mümkündür.

1.1. Ahlat Kuru

Çöldür: Ahlat kuru. (Gökçesu - Brs.) s. 1282

Kırış (I): Ahlat kuru. (Gayzat *Safranbolu - Zn.) s. 2826

Kızıl kuru: Ahlat kuru. (Doğan *Kızılcahamam - Ank.) s. 2866

Ahletgakı: Dilimlenerek kurutulmuş ahlat kuru. (Dereçine *Sultandağı - Af.) s. 4410

1.2. Armut Kuru

Acıkak [açıkak]: 1. Armut kuru. (-Bt.) s. 48.

Armut hakı: Kurutulmuş ve kışa saklanan armut. (darıveren *Acıpayam - Dz.) s. 329

Çiçhola: Ortadan kesilerek dizilip fırında kurutulmuş armut. (Yavuz *Şavşat - Ar.) s. 1204

Furuç [furunç]: Fırında kurutulmuş armut. (Yavuz, *Şavşat -Ar.) s. 1880. [furunç]: (*Posof - Kr.) s. 1880

Kurumut: Armut kuru. (-Sv.) s. 3012

Armut gakı: Dilimlenerek kurutulmuş armut kuru. (Dereçine *Sultandağı - Af.) s. 4424

Muzu (I): Armut kuru. (Keklice *Dinar - Af.) s. 4601

Şıcanölüsü: Kesilmeden tüm kurutulan armut. (Uluşiran *Şiran - Gm.) s. 4687

1.3. Dut Kuru

Çamiç (I): Dut kuru. (Bornova -İz.; Bağlıca *Ardanuç -Ar.) s. 1065

Çemiç (I) [cemiç, çemin, çemiş (I) -1, 2; Çemit]: 1. Dut kuru. (- Brs.; Köçekli *Taşköprü - Ks.; - Ama.; Akpınar, Bolaman - Or.; *Şebinkarahisar, *Alucra, *Mesudiye - Gr.; -Tr.; Uluşiran *Şiran - Gm.; Erkinis *Yusufeli, Bağlıca *Ardanuç - Ar.; Cenciğe - Ezc.; *Koyulhisar, Savrun *Divriği - Sv.; *Vize - Krk.) s. 1129. [cemiç]: (- İst.; Uluşiran *Şiran - Gm.; - Mr.). [çemiş

(I) -1]: (*Zile - To.; Uluşiran *Şiran - Gm.; Ersis *Yusufeli - Ar.; *Rafehiye - Ezc.; - Ky.). [çemit]: (Nefsiköseli *Görel - Gr.) s. 1129

Çemüt: Dalında kurumuş dut meyvesi. (*Zile - To.) s. 1133

Hışık: 3. Dut kurusu. (*Kemaliye - Ezc.) s. 2379

1.4. Elma Kurusu

Acıkak [açıkak]: 2. Ufak elma kurusu. (Peçenek *Kızılcahamam - Ank.) s. 48

Elmahi: Ufak elma kurusu. (Hacıilyas *Koyulhisar - Sv.) s. 1725

Kahlık (I): Kurutmaya yarayan, kurutmak için ayrılmış elma. (- Gm.) s. 2597

Kokkoz: Yaban elma kurusu. (Bozhanı *Beykoz - İst.) s. 2905

Sazmaca: Elma kurusu. (- Gm.) s. 3563

1.5. Erik Kurusu

Albuhara: Sarı erik kurusu. (Taşburun *İğdir - Kr.) s. 208

İncaz: 1. Kabuğu soyulmuş erik kurusu. (- Çkr.; Aşudu *Darende, - Ml.; *Gürün - Sv.) s. 2537

Yarma seresi: Çekirdeği çıkarılarak kurutulmuş erik. (Eğerci - Zn.) s. 4188

1.6. İncir Kurusu

Aydın tatlısı: Kuru incir. (Homa *Çivril - Dz.) s. 412

Bastırma (V): Üst üste konularak dikdörtgen şeklinde kurutulmuş incir. (Furunlu *Bayındır - İz.) s. 548

Buruk (II) [boruk (VI): Kuru incir. (*Sarayköy köyleri - Dz.; - Mn.; Eymir, Çulhan *Bozdoğan, Kırcaklı *Nazilli - Ay.; Furunlu *Bayındır, *Ödemiş, *Kiraz köyleri - İz.; *Marmaris - Mğ.) s. 802. [boruk (VI): (*Silifke - İç.) s. 802

Daban inciri: Kuru incir. (*Ünye, *Perşembe - Or.) s. 1314

Elleme: 2. Kuru incirin ikinci kalitesi. (*Bodrum - Mğ.) 3. Kestane. (- Ezm.) s. 1721

Girit: Kuru incir. (- Ank.) s. 2084

Tabaninciri: Kuru incir. (*Tirebolu - Gr.; -Rz.) s. 3797

Tapan inciri: Kurutulmuş incir. (- Tr.) s. 3824

Tokurdak (I): 1. İçi boş incir kurusu. (Eymir *Bozdoğan - Ay.; Milas - Mğ.) s. 3951

Yarmaca (II): 2. Yarılıp da kurutulan incir. (*Gerze - Sn.) 4188

Tıkış: Kuru incir. (Teniste *Anamur - İç.) s. 4758

1.7. Karayemiş Kuruşu

Sıra: Karayemiş ağacının fırında kurutulmuş meyvesi. (*Of - Tr.) s. 3645

1.8. Kayısı Kuruşu

Aşlak (I): 2. Yemişin iyisi. (Yz.) 3. Kayısı kuruşu. (Divriği - Sv.) s. 359

Basmaca (II): 1. Kayısı kuruşu. (-Gm.; *Refahiye çevresi, *Kemaliye - Ezc.; - Ml.) s. 544

Böğürtme: İyi kurumamış kayısı. (- Krş.) s. 766

Bört (III) [börtlek (I) -1]: 1. Yarı kurutulmuş meyve, zerdali. (Bahçeli *Bor - Nğ.) s. 770. [börtlek (I) -1]: (İshaklı *Bolvadin - Af.)

Çer (IV): Kayısı kuruşu. (- Yz.) s. 1144

Çiri: 3. Zerdali kuruşu. (*Keskin - Ank.) s. 1235

Dürtme (I): İçine badem koyularak kurutulan kayısı. (- Kn.) s. 1635

Dürtmece: Çekirdeği çıkartılmış kayısı kuruşu. (- Ky.) s. 1635

Dürtmece: Çekirdeği bir şeyle dürtülerek çıkarılan ve kurutulan kayısı. (Akçakaya - Ant.) s. 1640

Gebertleme 2. Çekirdeği alınarak kurutulmuş kayısı. (*Zincidere, *Bün-yan - Ky.) s. 1956

Gebertleme: Kurutulmak üzere güneşe serilmiş kayısının birkaç gün son-raki hali. (Akçakaya - Ky.; Avanos - Nş.) s. 1956

Gese: Yağda kavrulmuş kayısı kuruşu. (Uluşiran *Şiran - Gm.) s. 2007

Haş (II): Çekirdekli kayısı kuruşu. (*Ahlat - Bt.) s. 2301

Kabuk (I): Kayısı kuruşu. (- Ml.) s. 2584

Karamanı: Çekirdeksiz kayısı kuruşu. (- El.) s. 2650

Kıtmış: Kayısı kuruşu. (*Gürün - Sv.) s. 2848

Lalavuç: Çekirdekli kayısı kuruşu. (- Ezc.) s. 3061

Letke: Kayısı kuruşu. (Kerkük) s. 3074

Tepitme: 3. Az kurumuş, buruşmuş kayısı. (Nar - Nş.) s. 3885

Yargaç (I): Çekirdeksiz, kuru kayısı. (*Darende - Ml.) s. 4182

Yarmaca (III) [yarmaçar]: Çekirdeksiz kuru kayısı. (*Gerze - Sn.; - Sv.; Afşar köyleri *Pınarbaşı - Ky.; Yolgeçen - Ada.) s. 4188. [yarmaca]: (Afşar köyleri, Pazarören *Pınarbaşı - Ky.) s. 4188

Zırtı (I): Kayısı kurusu (Çitli *Mecitözü - Çr.) s. 4837

1.9. Kiraz Kurusu

Dikdük [dikdöh]: Kiraz kurusu. (Sulutaş *Sille - Kn.) s. 1484

1.10. Nar Kurusu

Habirman: Kurutulmuş nar tanesi. (*Erciş - Vn.; - Bt.) s. 2247

Havurman: Kurumuş nar tanesi. (*Birecik - Ur.) s. 2313

1.11. Üzüm Kurusu

Badak (VII): Yeni kurutulan üzüm arasında kalan yaş taneler. (- Çkr.) s. 461

Bandırma (I) [bandurma -2, bondırma] 2. Kuru üzüm. (Bekilli *Çal - Dz.; Engiz *Bafra - Sm.) s. 518

Çebişleme: Sakımında kurumuş üzüm. (Sarlıhamzalı *Sorgun - Yz.) s. 1101

Çemiş (I) [çemin, çemiş (I) 2]: 2. Kuru üzüm. (Küçük yıldız - To.; *Kemaliye - Ezc.; - El.; - Ml.) s. 1129. [çemin]: (*Çemişgezek - Tn.). [çemiş (I) -2]: (Dereköy - To.; *Kemaliye - Ezc.) s. 1129

Dırtlak (II): Kurutulan üzümünün arasında kalan iyice kurumamış taneler. (Ortaköy *Çal - Dz.) s. 1472

Göde (V): İyi kurumamış üzüm. (-İz.; - Mn.) s. 2123

Kızıl üzüm: Kurutulmuş beyaz üzüm. (*Senirkent - Isp.) s. 2867

Köde (III): İyi kurumamış üzüm taneleri. (-Mn. ve çevresi) s. 2947

Sib (IV): 1. Bir çeşit üzüm kurusu. (*Bor - Nğ.) s. 3637

Alav algını: Sıcaktan kurumuş üzüm. (Dereçine *Sultandağı - Af.) s. 4414

Kıynış: Kuru, küçük üzüm. (Boyalık *Ermenek - Kn) s. 4562

1.12. Birden Fazla Meyveyi Kapsayan Kurumuş Meyveler

Açma: (II) Erik ve kayısı kurusu. (*Bayburt köyleri - Gm.; Çayağzı *Şavşat, *Ardanu., Ersis, Peterek *Yusufeli - Ar.; - Kr. Köyleri; Tavusker *Oltu, *Tortum, - Erz.) s. 61

Aşma (II) [aşlık (II) -3] 1. Kayısı, erik, şeftali gibi meyvelerin çekirdeği çıkarılarak kurutulmuşu. (Ersiz, Uşhum *Yusufeli - Ar.; Kızılçakçak *Arpa-

çay - Kr. ve köyleri; - Ezm. ve çevresi; - Ezc.; - Vn. ve köyleri; *Silifke - İç.) s. 361. [aşlık (II) -3]: (Ersis, Uşhum *Yusufeli -Ar.) s. 361

Aygit (II) [aygut -1, aykıt (II) -1, 2] 1. Meyve kurusu, yemiş. (İlâma *Eğridir - Isp.; - Kü.) s. 414 [aykıt (II) -1]: (İlâma *Eğridir - Isp.; Boynuyoğun - Ada.) s. 415

Basmacık (I): Şeftali veya armudun içine dövülmüş ceviz doldurularak kurutulmuşu. (- Kr.) s. 544

Böremit: Fırında kızartılmış elma, armut. (Burhanettib - Or.) s. 769

Börtük (I) [börül]: Yarı pişmiş, güneşte kalarak yarı kurumuş, iyice olgunlaşmamış sebze, meyve. (*Keçiborlu - Isp.; Devri *Bucak - Brd.; - Ks. ve çevresi; - Sm.; *Elmalı - Ant.) s. 772

Buruş [buruç (II)]: 1. Meyve kurusu. (Tokat - Es.; Gökçesu, Tepe *Seben, *Düzce, İğneciler *Mudurnu -Bo.; *Daday ve çevresi -Ks.; Salmanlar -Çkr.; Yayalar *Kartal, *Şile - İst.; *Ereğli, Adatepe *Devrek, Kadıbükü - Zn.; *Gölcük, Tersiyi, Cuma *Gebze, Kandıra, Büyüktersiyi *Adapazarı - Kc.; *Nallıhan - Ank.; Şumnu, Bulgaristan). [buruç (II)]: (Taraklı *Geyve - Kc.; Sarıyer - İst.; *Saray köyleri - Tk.) s. 805

Bükmece (II): Kayısı, erik gibi meyvelerin içine badem, fıstık konularak ve bükülerek yapılan meyve kurusu. (- Ng.) s. 818

Çamiç: Dalında kurumaya başlamış meyve. (Humhal *Yusufeli - Ar.) s. 1065

Çırya: Elma, armut kurusu. (- Rz.) s. 1191

Çil (VI): Erik, zerdali kurusu. (Muzal *İnegöl - Brs.) s. 1213

Çir (III): Meyve kurusu. (*Bolvadin, *Emirdağ - Af.; -Bil.; *Sivrihisar, Tokat *Merkez ilçesi - Es.; Sarıyer - İst.; *Sungurlu - Çr.; Demirciler - Sm.; - Ama.; *Zile - To.; *Şebinkarahisar - Gr.; *Yusufeli - Ar.; *Kemaliye - Ezc.; - El.; *Arapkir, *Darende - Ml.; Telin *Gürün, Yıldızeli, *Koyulhisar, *Zara, *Kangal, Savrun *Divriği - Sv.; *Boğazlayan - Yz.; Pazar *Kızılcahamam, Çelebi *Keskin, Faraşlı *Kalecik, *Balâ, Çayırılı *Haymana, Solakuşağı *Şereflikoçhisar, Kılıçlar - Ank.; *Develi, *İncesu, *Bünyan, Zincidere, Avşar aşireti, Pazarören *Pınarbaşı ve köyleri - Ky.; *Mucur - Krş.; *Avanos ve köyleri - Nş.; - Kn.; Doruk *Ceyhan, Şıhlı, İncirlik - Ada.) s. 1234

Çiras: Kurumaya yüz tutmuş meyve. (*Merkez ilçesi ve köyleri - Rz.) s. 1234

Dizin (I): 2. İpliğe dizili sebze ya da meyve kurusu. (- Sn.; *Gölköy - Or.; *Tirebolu - Gr.) s. 1531

Döğme (I): 3. Ahlat, armut gibi yemişlerin tokmakla ezilerek kurutulmuşu. (Peşman *Daday - Ks.; Sarıveliler, Uğurlu *Ermenek - Kn.) s. 1570

Ceviz, dut kurusu, fındık, pestil, şekeri birlikte döğerek yapılan yiyecek. (*Alucra - Gr.; - Kr.; - Ezm.; *Refahiye ve çevresi - Ezc.) s. 1570

Efiş nefiş: Yaş ya da kuru, çeşitli yemiş. (*Uluborlu, *Eğridir ve köyleri - Isp.; Kızıllar *Karaman - Kn.; - Ng.) s. 1670

Gağı: Kuru meyve. (Büyükkabaca *Senirkent - Isp.; - İst.) s. 1893

Gah (III) [gaj, gak (I) -1]: Elma, armut kurusu. (- Ama.; *Reşadiye - To.; *Şebinkarahisar - Gr.; Uluşiran *Şiran - Gm.; *İğdır - Kr.; - Ezc.; *Hozat - Tn.; *Ağın, *Keban - El.; *Darende, *Arapkir - Ml.; *Divriği, Telin *Gürün - Sv.) s. 1894 [gaj]: (Selepür -Ezc.). [gak (I)- 1]: (*Uluborlu - Isp.; İkipınar *Mihalıççık - Es.; Telin *Gürün - Sv.) s. 1894

Hah (I): Armut ve elma kurusu. (Çepni *Gemerek - Sv.; Akçakaya - Ky.; - Ng.) s. 2252

Hak (I) 1. [hamak (I)]: 2. Dilimlenerek kurutulmuş meyve. (Darıveren *Acıpayam - Dz.; Çepni *Gemerek - Sv.; *Bor - Ng.) s. 2253

Harkalı: Dış kabuğundan kolayca soyulan kuru meyve. (Güneyce - Rz.) s. 2291

Horul: Fırında pişirilmiş taze elma, armut gibi meyveler. (Danışman *Fatsa - Or.) s. 2414

Hostu (I): 2. Fırında pişirilmiş elma, armut kurusu. (*Terme - Sm.) s. 2416

Hoşav: Dilimlenmiş elma ve armut kurusu. (Peşman *Daday - Ks.) s. 2416

Huruş [hurüş]: Fırında kurutulmuş meyve. (- Ks.) s. 2445. [hurüş]: (- Sn.) s. 2445

Maranda: Hoşaf yapılmak için fırında kurutulmuş meyvenin az kurumuş durumu. (*Maçka - Tr.) s. 3127

Sergen (III) [seri (III)]: 1. Kurutulmak için serilmiş tahıl, meyve vb. (*Ardanuç ve köyleri - Ar.; Nefsiköseli *Görel - Gr.; Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı - Hat.; *Gürün, *Zara - Sv.; *Pınarbaşı, - Ky.; - Ng.; - Ada.) s. 3588. [ser (III)]: (- Ng.) s. 3588

Sib (IV): 2. Biraz kurutulmuş meyve. (*Bor - Ng.) s. 3637

Soymaça [soyma -1]: Dilimlenip kurutulmuş, hoşaflık elma, armut. (- Gm.) s. 3670. [soyma -1]: (- Ezc.)

Taşıut (II): Dilim dilim kurutulmuş elma ya da armut. (*Eğreli, *Safranbolu - Zn.; - Çr.) s. 3802

Taşot [taşut (I) -1]: Yabanıl elma, armut kurusu. (- Zn. ve çevresi). [taşut (I) -1]: (Bozoğlu *Çerkeş -Çkl.; -To.) s. 3841

Tavşut (I) [tavşit]: 1. Elma, armut, erik kurusu. (Gayza *Safranbolu, Gedik, Cumayanı *Devrek, Ortaköy *Eğreli, Aliköy *Çaycuma - Zn.) s. 3849. [tavşit (I)]: Kilimli - Zn.)

Tıh (I): Kurumuş üzüm ya da nar tanesi. (Büyük Çaylı *Dörtöyol -Hat.) s. 3909

Yarma (IV): Yarılarak kurutulan meyve. (*Düzce - Bo.; - Ezc.; - Ml.; *Koyulhisar - Sv.; *Bor - Nğ.) s. 4188

Börtlek: Kurutulmak için güneşe serilmiş, tam kurumamış meyve. (Dereçine *Sultandağı - Af.) s. 4464

Gak: Kurutulmuş meyve. (- Af.) s. 4506

Gebetleme: Az kurumuş, suyunu yitirmiş meyve. (Mustafapaşa * Ürgüp - Nş.) s. 4507

Kak: 3. Elma, armut vb. meyve kurusu. (*Uluborlu, Tahtacı - İsp.; *Kula - Mn.; Kemaller, Bulgaristan) s. 4529

Kaklık (I): Kurutulmak için ayrılan meyveler. (- Çr.) s. 4530

Sonuç

Elde edilen verilere göre Türkçenin ağızlarında çerez / kuru yemiş olarak kullanılan kuru meyve türleri için çok çeşitli bir kullanım olduğu görülmektedir. Aynı türde bir kuru meyve, farklı bölgelerde farklı adlarla bilinmektedir. Kuru meyveler; tek başlarına kurutulup tüketildiği gibi, farklı malzemelerle birlikte de kurutulmakta ve tüketilmektedir. Ayrıca farklı kuru meyve ve çerezler karıştırılarak yeni çerezler yapılmakta ve yine tüketime sunulmaktadır.

Meyvelerin çoğunluğu güneşte kurutulurken fırında kurutularak da kuru meyve elde edildiği sözlükteki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde kuru meyveler için kullanılan adların morfolojik sınıflandırması şöyledir:

Tek Sözcükten Oluşanlar

Açma	Aygıt	Bandırma
Aşlak	Aygut	Bandurma
Aşlık	Aykıt	Basmaca
Aşma	Badak	Basmacık

Bastırma	Çöldür	Hışık
Bondırma	Dırtlak	Horul
Boruk	Dikdük	Hostu
Böğürtme	Dikdöh	Hoşav
Böremit	Dizin	Huruş
Bört	Döğme	Hurüş
Börtlek	Dürtme	İncaz
Börtük	Dürtmece	Kabuk
Börül	Dütmece	Kahlık
Buruç	Harkalı	Kak
Buruş	Elleme	Kaklık
Buruk	Elmahi	Karamanı
Bükmece	Furuç	Kırış
Çamıç	Furunç	Kıtmıç
Çamıç	Gagı	Kiyniş
Çebişleme	Gah	Kokkoz
Çemiç	Gaj	Köde
Cemiç	Gak	Kurumut
Çemin	Gebertleme	Lalavuç
Çemiş	Gebetleme	Letke
Çemit	Gesefe	Maranda
Çemüt	Girit	Muzu
Çer	Göde	Sazmaca
Çırya	Habirman	Sergen
Çiçhola	Hah	Seri
Çil	Hak	Sib
Çir	Hamak	Sira
Çiras	Haş	Soymaça
Çiri	Havurman	Soyma

Tahşut	Tepitme	Yarma
Taşot	Tıh	Yarmaca
Taşut	Tıkış	Yarmaca
Tavşıt	Tokurdak	Yarmaçar
Tavşut	Yargaç	Zırto

İsim Tamlaması Şeklinde Oluşanlar

Ahletgakı
 Alav algını
 Armit gakı
 Armut hakı
 Aydın tatlusı
 Daban inciri
 Sıçanölüsü
 Tabaninciri
 Tapan inciri
 Yarma seresi

Sıfat Tamlaması Şeklinde Oluşanlar

Acıkak
 Açıkak
 Kızıl kuru
 Kızıl üzüm

İkileme Şeklinde Oluşanlar

Efiş nefiş

Derleme Sözlüğü'nde kuru meyveler için kullanılan adların morfolojik sınıflandırmasına bakıldığında 114 adın basit veya türemiş şekilde tek sözcükten oluştuğu, 10 adın belirtisiz ad tamlaması şeklinde oluştuğu, 4 adın sıfat tamlaması şeklinde oluştuğu ve 1 adın ise ikileme şeklinde oluştuğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

ATALAY, Besim, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, TDK Yayınları, Ankara 1985.

EYÜPOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1988.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük, C I, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türki*, C I, Çağrı Yayınları, h. 1318.

Türkçe Sözlük, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, C I-XII, TDK Yayınları, Ankara 1993.

Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

KIRGIZCADA Kİ *ELE* YARDIMCI FİİLİNİN ÇOK İŞLEVSELLİĞİ

Burul SAGINBAEVA*

Günümüz Kırgız ve Türkiye Türkçesinin tipolojik yapı özelliklerinin araştırılması ve bunun sonucunda oluşacak Kırgızca-Türkçe karşılaştırmalı şekil bilgisi, Türkoloji, Kırgızca ve Türk dilini araştıran bilimler için çok gerekli teorik öneme sahiptir. Karşılaştırmalı olarak yapılan tipolojik araştırmalar için yardımcı ve analitik fiiller, zaman ve kipleri oluşturan kompleks yapılar; bu yapıların kuruluşunda yer alan *e-* yardımcı fiilinin işlevi önemli sayılmaktadır.

Bol- (Türkçe *ol-*) anlamındaki *ermek*, *er-* yardımcı fiiline Orhon-Yenisey Yazıtlarında *erti*, *ermiş*, *erür* şeklinde rastlanılmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi Orhon-Yenisey Yazıtlarında da bu fiilin iki işlevi vardır: İsim ve fiillere eklenerek cümlede isim ve fiilden oluşan yüklem yapılar.

Örneğin;

Tabgaç kagan yağıımız erti ‘Çin hanı düşmanımız idi, düşmanımızdı’,
bodun boguzu tok erti ‘halkın karnı tok idi, toktu’,
körür erti ‘görür idi, görürdü’,
kelürür ertim ‘getirir idim, getirdim’
bolgon ele ‘olmuş idi, olmuştu’ (Ercilasun 2010, s. 184-187)

Çağatay Türkçesi döneminde *er-* fiilinin, çoğunlukla *ér-* veya *i-* şekillerinde geliştiğini görüyoruz. İsim fiilin olumsuzluğu ise Çağatayca Türkçesinde *érmes* şeklinde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra *ér-* fiiliyle yapılan birleşik fiil içeren yüklemelerin kurulması önceki dönemlere ait gibidir. Örneğin *yahşı, çiraylıg yigit érdi* “yakışıklı delikanlı idi”. Çağatay Türkçesi döneminde *er-* fiilinin değişimlere uğradığı anlaşıyor. Bu fiildeki /r/ sesinin düşerek bu döneme ait bir özellik olan birinci hecedeki /e/ sesinin /i/ sesine geçiş yapmaya başladığı fark ediliyor. J. Eckmann, bu konuda: “Bazı Çağatay metinlerinde ʽ işaretini ile yazılır. Bundan dolayı /e/ ile /i/ arasında bir ünlü olabilir.” şeklinde görüş bildirmiştir (Eckmann 1988, s. 144).

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Doç. Dr., e-posta: sburul@mail.ru

Günümüzde eskicil (arkaik) *er-* fiili; Doğu Türkçesinde çoğunlukla *e-*, Batı Türkçesinde *i-* sesiyle kullanılmaktadır. Günümüz Kırgız dilinde *er-* fiilinin türemiş şekline rastlanılmamaktadır *çünkü günümüzde baştaki fonetik yapısı değişen ele // ede // edi, eken, imiş // emiş şekilleri kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere yavaş yavaş er-* fiilinden gelişmiş biçimler /r/ sesi düşmüş hâlde, /e/ olarak kullanılmaktadır: *e- < er-* (S. Kudaybergenov 1957, s. 91).

E- fiilinin *kemtik-eksik şeklinde adlandırılması*; sonundaki *r* sesinin düşmesinden dolayı değil, *bütün şahıslarda çekimlenemediği* yani teklik üçüncü şahıs ve çokluk üçüncü şahıslarda şahıs eki olmamasından dolayıdır.

Kırgızcanın gramerinde *e-* fiili yani *ele, eken, emes* ve *bol* yardımcı fiillerinin basit zamanlı kiplerle birleşerek oluşturdukları birleşik yapıları; bu yapılarla verilen anlamlar hakkında *kapsamlı bilimsel niteleme* ilk olarak B. Yunusaliev, daha sonra akademik B. Oruzbaeva tarafından yapılmıştır (B. Ö. Oruzbaeva 1995, s. 47-52).

Ancak bu çalışmalarda; geçmiş zamanda yardımcı fiilin birleşik şekilleri, birleşik çekimlerde verilen modaldık (kiplik) anlamları, şart birleşik zaman ve kip şekillerinin tabiatı, bunların kuruluşundaki kapsamlı gramatik anlamlarının¹ Kırgızcanın kendi dil malzemesi açısından sınırlı seviyede incelendiğini söyleyebiliriz.

Kırgız dilindeki *e-* yardımcı fiilinin *Türkiye Türkçesindeki paraleli imek* yardımcı fiilidir. *İmek*, kendi temel gramatik anlamından başka yapıcı öge olarak önemli rol oynar. Türkiye Türkçesi fiil sisteminde *imek* yardımcı fiilinin gramer anlamı ve işlevi ilgi çekici bir özellik olarak kabul edilir.

Bu bildiride; sadece yardımcı işlevde rolü olan, kendi başına kullanılmayan bu yardımcı fiillerden günümüz Kırgızca ve Türkçede *ele* yardımcı fiili ve onun işlevselliği üzerinde durulacak, bu yapılar *karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır çünkü e-* yardımcı fiilinin en kullanışlı türü *ele* kabul edilmektedir.

Yardımcı fiil *ele*, kendisinin temel gramatik anlamından başka yüklem yapımına katılarak yüklemlere çeşitli ek anlamlar kazandırmaktadır (S. Kudaybergenov 1957, s. 91-93). *Ele*'nin temel gramatik anlamı, geçmiş zaman anlamıdır. Bundan başka, çeşitli zaman ve modaldık (kiplik) anlamları bildirmektedir. Bunlar; hareketin yapılaş şeklini ifade eden netlik, belirlilik / belirsizlik, alışkanlık, ekleme, akla getirme, hatırlatma, niyetlenme, netice, istek vb. ek anlamlardır.

¹ **Gramatik anlam:** Kırgız dili gramerinde sözün leksikolojik anlamı dışında, sözcük türü ve hâl, şahıs, zaman, kip ve aitlik ekleri gibi durmları “gramatikalık anlam” olarak adlandırılır. Sözün sözcük türü özelliği, “genel gramatik anlam”; hâl ve diğer durumları, “özel gramatik anlam” olarak adlandırılmaktadır.

Yardımcı fiil *ele*, isim ve fiil olan sözlere eklenerek geçmiş zamandaki fiilin birleşik çekimini (hikâye birleşik zamanı) oluşturur.

Geçmiş zamandaki fiilin birleşik çekim şekilleri (hikâye birleşik zaman çekimleri), her basit zaman ve kipin (emir kipi hariç) verdiği gramatik anlamların geçmiş zaman aracılığıyla bildirmesini içeren semantik yapıyı oluşturur. Bayandagıç kip²teki fiillerle (emir kipi hariç) diğer kiplerin bütün türleri, hikâye birleşik zaman çekimine uygundurlar.

Geçmiş zamandaki yardımcı fiil *ele*, isim ve fiil olan sözlere eklenerek geçmiş zamandaki bayandagıç fiilin birleşik çekimini (hikâye birleşik zamanı) oluşturur. *Ele* gibi çok kullanılsa da *bol* yardımcı fiili; yardımcı işlevde, bu yardımcı fiile paralel anlamda kullanılır ve geçmiş zamandaki bayandagıç fiilin birleşik çekimini (hikâye birleşik zamanı) oluşturur. Türk dilinde bu şekildeki yapılar, “hikâye birleşik zaman” diye adlandırılırlar. İmek geçmiş zaman bayandagıç fiilinin (hikâye birleşik zamanın) analitik şekli, *i-* yardımcı fiil köküne *-DI* ekinin eklenmesiyle kurulur; *idi* / *-di*. Eğer *idi* şekliyle kullanılırsa bu yapı, yardımcı fiil olarak kabul edilir fakat *i-* kökünü barındırmayan *-DI* şekliyle kullanılırsa ek olur.

İsimler ile kullanılan bu yapı; varlığın veya olgunun geçmiş zamanda, kim veya ne olduğunu, nasıl bir özelliğe sahip olduğunu, durumunu bildirir ve bu durum onu diğer yardımcı fiillerden açık bir şekilde ayırır: *Men student elem* – ben öğrenci idim (öğrenciydim). Kırgızcada isim yüklem geçiş zaman şekli *ele*, şahıs ekini tam almazken *ele*’nin paraleli olan *bol* yardımcı fiili şahıs eklerini tam olarak almasıyla *ele*’den ayrılır; *bala elem* (*bolçumun*) – çocuk idim (çocuktum), *bala elek* (*bolçubuz*) – çocuk idik (çocuktuk). Türk dilinde geçmiş zaman bayandagıç fiilin (hikâye birleşik zaman) analitik şeklinin çekimleniş şu şekildedir; İdim / *-DİM*, *idin* / *-DİN*, *idi* / *Dİ*, *idik* / *-DİK*, *idiniz* / *-DİNİZ*, *idiler*, *Diler*.

İsim yüklem olumsuz şekli Kırgızcada daima *emes*, Türkçede *değil* sözünün eklenmesiyle yapılır; *Men student emesmin* – ben öğrenci değilim. Örneğin *Bul ökümüñörgö men ıraazı emesmin*. – “Bu hükmünüzden ben memnun değilim.” (K. T.)

Kırgızcada isimlerin olumsuz şeklini, analitik yolla oluşturan *emes*; Eski Türkçedeki *er-* yardımcı fiilinin ve fiillerde olumsuzluk eki olan *-BA* (< *-mA*) ve isim fiilin olumsuz hali ‘*s*’ şeklinin eklenmesiyle yapılır (*emes* < *er-mes-*). Türkçedeki isim yüklem olumsuz şekli *değil*’in Kırgızcadaki karşılığı *tügül*,

² **Bayandagıç kip:** Kırgız dili gramerinde; bütün zamanlar ve kipler, kip olarak adlandırılır. Bayandagıç kip ise Türkiye Türkçesindeki geçmiş, gelecek, şimdiki ve geniş zamanı içine almaktadır. Bayandagıç demek, fiilin reel olarak yapıp yapılmadığını bildiren kip demektir.

isimlerde olumsuzluk için kullanılır fakat *emes*, *cok*, *-BA* (< *-mA*) ile yapılan olumsuzluk anlamlarını güçlendirmek için kullanılır; *Adam tügül kak etken karga cok*. *Saga cardam bermek tügül özüim alapayımdı taba albay catam*. Türkçedeki *değil* ile *tügül*'ün diğer bir farkıysa *tügül* ile hiçbir zaman cümle sonlandırılmaz ve birleşik yüklemi oluşturan öğelerden biri olsa da şahıs ekleri ile çekimlenemez.

***Ele*, basit zamanlı kiplere eklenerek birleşik zaman kiplerini oluşturur.**

Ele yardımcı fiili, geçmiş zaman fiillerini oluşturmada önemli rol oynar. Geçmiş zaman fiillerine, uzak geçmiş zaman ve somutluk, netlik anlamları verir. Örneğin *Coldoştor, bir kezderde biz 'a' degen tamganı taanıbagan Düşöndün mektebinde da okuduk elek*. – “Arkadaşlar, bir zamanlar biz ‘a’ harfini tanımayan Düşön’ün okulunda *okudu*yduk.” (Ç. A.). Burada *elek*, yükleme ‘hatırlatma’ kiplik anlamı katmıştır.

Yardımcı fiilin belirli geçmiş zaman birleşik çekimi (belirli geçmiş zamanın hikâyesi), uzak geçmiş zamanı bildirir: *Men bugün kelem dep, baldarga ubada bedrim ele*, – dedi Düşön, – ertey sabak baştaşım gerek. – “Bugün geleceğim, diye çocuklara söz vermiştim, dedi Düşön. – Yarın derse başlamam gerek.” (Ç. A.) *Ay carığında orok tartabız dep Subankul eköbüz kalıp kalbadık belek!* – “Subankul’la ikimiz ay ışığında ekin biçeceğiz diye kalmamış mıydık!” (Ç. A.) Bu yapıda şahıs ekleri temel fiile eklenir: *fiil*+*-dı*+*şahıs eki*+*ele*; *al-dı-m ele* – *al-dı idim* (*aldıydım*). Ancak Kırgızca konuşma dilinde şahıs eklerinin *ele*’ye eklenmesine de rastlanır; *aldı ele-m*, *aldı ele-ŋ*, *bardı ene-ŋ*, *okudu ele-k*. *Men şaarga bardı elem*. Bunun yanı sıra konuşma dilinde hem fiile hem yardımcı fiile eklenmesine de rastlanır; *biz bardık elek*. *Men bardım elem* (B. Ö. Oruzbaeva, 1955: s. 52-56). Eğer sonraki hareket gösterilmediği durumlardaki belirli geçmiş zamanın *ele* ile kullanılan türü; cümledeki bitmiş düşünceyi, yargıyı bildiremez. Açıklama ve ekleme yapmayı gerektirir. Örneğin *bardım ele*...

Türkçede bu şeklin paraleli – belirli / görülen geçmiş zamanın hikâyesi: *-Dİ + idi* / *-Dİ же* belirsiz / öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi: *-mİş + idi* / *-Dİ*. Fiilin bu şeklini iki türde çekimlemek mümkündür. İlkinde yardımcı fiil çekimlenir, temel fiil değişmez: *okudu idim* = *okuduydum*. İkincisinde tam tersine yardımcı fiil değişmez, temel fiil çekimlenir: *okudum idi* = *okudumdu*.

Cümlede iki geçmiş zamanlı fiil bulunması; önceden yapıldığını, ‘çok önceki geçmiş zaman’ yapısını oluşturur. *Ben sizinle beraber gelmedimdi, fakat yaptıklarınızı öğrendim*. – *Men siz menen birge kelgen cok elem, birok, casagan işteriŋizdi bildim*.

Kırgızcada *ele*'nin belirli geçmiş zamandaki birleşik çekiminin olumsuz hâli (belirli geçmiş zamanın hikâyesinin olumsuz şekli), *-BA* ekinin kök ile şahıs ekinin arasına getirilmesiyle yapılır: *fiil+BA+DI+şahıs eki+ele: albadıñ ele, okubadıñar ele*. Bu yapının soru şekli; *-BI'*nin *ele* yardımcı fiilinden önce getirilmesiyle yapılır yani zaman eki almış fiil köküne getirilir. Bu yapıda soru ekinin son ünlü harfi *ı* ile *ele*'nin ilk ünlü harfi *e*, yan yana söylenmesiyle *-BI'*daki *ı* sesi düşürülür ve *bele* şekline gelir; *al-dı-ıñ bı ele > aldıñ bele, kördü bü ele > kördüñ bele, oku-du bu ele > okudu bele, ket-iş-ti bı ele > ketiştı bele* vb. Bahsedilen bu durum, güney diyalektiğinde *ede*'nin *bede* şekline dönüşmesiyle yapılır: *al-dıñ-bı ede > aldıñ bede, kör-dü-bü ede > kördü bede*.

Genel geçmiş zamandaki birleşik çekimi (belirli, belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi): Kırgızcada genel geçmiş zaman eki alan fiile *ele*'nin eklenmesiyle, bazen de *bolçu*'nun eklenmesiyle yapılmaktadır. Türkçede belirli ve belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi: *-Dİ idi / -Dİ* ve *mlş idi / -Dİ* biçimleriyle yapılır. Bu birleşik çekimde, şahıs eki yardımcı fiile eklenir: *fiil + -GAn + ele / bolçu + şahıs eki; kör-gön ele-m - görmüş idim (gör-müş-tü-m)*.

Olumsuzu Kırgızcada üç yolla yapılmaktadır: İlki olumsuzluk eki *-BA* ile, ikincisi sözcük anlamı bakımından yokluğu bildiren *cok* sözüyle, üçüncüsü isimlerde olumsuzluk yapan *emes* sözü ile; *fiil + GAn + cok / emes + ele + şahıs eki*. Türkçede *-mA + mlş + idi / -di*. Bazen *-mA + -DI + idi / -DI* şeklinde *-mA* ekiyle yapılır. Örneğin *al-gan cok elem – al-ma-mış-tı-m, kel-gen cok ele – gel-me-miş-ti, unut-kan emes ele – unut-ma-mış-tı*. Kırgızcadaki olumsuzluk şeklinin üç türlü olması, neyin olumsuz yapılacağına tam gösterilmesine duyulan ihtiyaç sebebiyledir.

Olumsuz biçim, *-GAn* ekine aitlik eki eklendikten sonra *cok* sözünün getirilmesi ile de yapılır: *fiil + -GAn + aitlik eki + cok + ele*. Örneğin *iç-ken-im cok ele – “içmemiştim”, öt-kön-übüz cok ele – “geçmemiştik”, al-gan-ım cok ele – “almamıştım”*. Soru şeklinde *beken* kullanılır: *al-gan bı eleñ > algan beleñ, kör-gön bü eleñer > körgön beleñer* vb. Bu yapıdaki fiiller geçmiş zamandaki hareketin, olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini net olarak belirtir: *Köp cıldardan beri ilegilek körgön emes elem*. – “Senelerden beri leylek görmemiş-tim.” *Birok baldarının eç kimisi aga aytkan emes*. – “Fakat çocuklarından hiç-biri ona söylememişti.” *Mınday azat zamandı ata-babañ körgön cok*. – “Böyle hürriyet zamanını ecdadın bile görmemiş-ti.”

Genel geçmiş zamandaki birleşik çekimi (belirli, belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi), uzak geçmiş zamanda konuşmacı tarafından bilinen hareketi bildirir. Bunun yanı sıra uzak geçmiş zamanda konuşmacı tarafından bilinen hareketi hatırlatma veya ikinci bir şahsa betimleme anlamı da içerir: *Azırkı zamandıñ mıktı adamdarı kandı ekenin körsötkön ele*. – “Bu zamanın güçlü adamlarının

nasıl olduğunu (da) göstermişti.” (K.T.) *Menin coldoştorumdun köbü Petropavlovsk çebinde kaza bolgonu cönündö men silerge murdagı cazgan katımda aytkan elem.* – “Arkadaşlarımdan çoğunun Petropavlovsk sığınağında öldüklerini bir önceki mektubumda sizlere yazmıştım.” (K. T.)

Öğrenilen geçmiş zamandaki birleşik çekimi, Türkçede ‘belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi’ terimiyle adlandırılır. -mİş + idi kalıbıyla yapılır. Örneğin *görmüş idim = görmüştüm, gelmiş idin = gelmiştin, okumuş idik = okumuştuk* vb. Fiilin bu şekli, uzak geçmiş zamanı bildirir. Bundan dolayı Kırgızcadaki paraleli -GAn ele analitik şekliyle yapılmaktadır: *Comogumdun karmanı kim ekendiğin eñ birinçi Mücganga bildirbegenge araket kılğan elem.* – “Masalımın kahramanının kim olduğunu evvellâ Müjgân’dan saklamağa gayret etmiştim.” (R. N. G.)

Öğrenilen geçmiş zamandaki birleşik çekimi, Kırgız dilinde çok kullanılmaz. Bunun yerine üçüncü şahıs eki alan fiil köküne *ele*’nin getirilmesiyle yapılır yani *fiil + İptlr + ele + şahıs eki: al-ıptır ele-m, kül-üptür ele. Ala alıptır ele. Siler alıptır eleñer.* Bu yapıda konuşmacının uzak geçmiş zamanda gerçekleşen hareketi, olayı bildirmesini ve konuşmacının net olmayan bilgi hakkında güvensiz ifadesini bildirilir: *İbragim kat caziptır ele, katın biz albadık.* – “İbrahim mektup yazmış, fakat, biz mektubu almadık.”

Alışkanlık geçmiş zamanının birleşik çekimi (âdet-itiyat geçmiş zamanın hikâyesi), Kırgızcada geçmiş zamandaki fiile *ele*’in getirilmesiyle yapılır. Şahıs eki *ele*’ye eklenir: *fiil + çU + ele + şahıs eki; alçu eleñ – alır idin (alırdın). Ele* ile kurulan bu yapı, konuşmacının söylediği zamandan çok önce hareketin olup bittiğini net şekilde bildirme ve hatırlatma anlamları içerir: *Al maldı çıkarıp baratkanda da, kayra aydap kelatkanda da zoñkuldap ırdap ötçü ele.* – “O hayvanları çıkarıp götürdüğünde de, tekrar sürüp geri getirdiğinde de avaz avaz bağırarak şarkı söylerdi.” Yine bu yapı ile konuşmacının uzak geçmiş zamanda birçok defa tekrarlanan ve uzayıp giden hareketi net şekilde bildirme anlamları içerir: *Abıl köptön beri atasına aytıp cürçü ele.* – “Abıl çoktan beri babasına söylüyordu.”

Bu yapının soru şekli, -BI *ele*’deki ilk sesli harf *e*’nin etkisiyle *belege* şekline gelir: *al-çu bu ele > alçu bele, bil-çü bü ele > bilçü bele.* Örneğin *Düyşön degen aksakaldı taanıçu beleñiz?* – “Düyşön adlı aksakalı tanırmıydınız?” (Ç. A.) *El çetinde coo tursa, cigit üydö catçu bele?!* – “Sınırdaki düşman dursa yiğidim diyen evde oturur muydu?!” (K. M.) Olumsuzluk bildiren *emes* sözüyle varlığın uzak geçmiş zamandaki âdete dönüşmüş hareketlerini bildirmek mümkündür: *Özü dele kiçinekeyinde üydöğü çañcaldı aytırtırbay baykap cürçü emes bele!* – “Kendisi de çocukluğunda evdeki kavgayı istemeden takıp

etmiyor muydu!” (Ç. A.) *Capar sabagına cakşılup köñül koyuuçu emes ele.* – “Capar, dersiyle çok iyi ilgilenmezdi.” (K. T.)

Geçmiş zamandaki yardımcı fiilin (*ele*) – *Ar ele*, *-A(-y)*, *-t ele* (*bolçu*) biçimleri ile de uzak geçmiş zamandaki hareketle olaylar bildirilir ve bu biçimler *-çU ele*’ye denktir: *al bizdikine kelçü ele = keler ele.* – “O, bize gelirdi.” *Sen maga aytçu eleñ = aytar eleñ.* – “Sen bana derdin.”

Türkçede yukarıda verilen birleşik çekim ile verilen anlamlar iki şekilde verilir. İlki – geniş zamanın hikâyesi: *-er, -r, -ır + idi / -DI*; ikincisi – şimdiki zamanın hikâyesi: *-Iyor + idi / -DI*. Bunlardan, örneklerden anlaşılacağı üzere, âdet-itiyat geçmiş zamanın hikâyesinin paralelinin Türkçede geniş zamanın hikâyesi olduğunu belirtmek gerekir.

Ele’nin genel şimdiki zamandaki birleşik çekimi (geniş zamanın hikâyesi) de Kırgızcada *-çU ele, -Ar ele*; Türkçede *-Ar (-er, -r, -ır, -ir, -ur, -ür) + idi* birleşik çekimi ile kurulur.

Bu birleşik çekimler; geçmiş zamanda âdet hâline getirilmiş hareketi, şimdiki zamanda bildirme anlamı verirler: *Acı aga ömürün oşol cakta ötkörör ele* – “Hacı ağa ömrünü orada geçirirdi.” (R. H) Bu şekildeki yapı ile tahmin yürütme, süreklilik içeren hareketi bildirilir: *Aba ırayı uşunçalık nımduu, uşunçalık kir ele deysiñ, kişi bul şordu şaarga eç kaçan kün tiybese kerek dep oyloşu mümkün ele.* – “Hava o kadar rutubetli, o kadar bulanıktı ki insan bu zavallı şehre artık bir daha hiç güneşli günler gelmeyecek sanırdı.”

Ele yardımcı fiilin şimdiki zaman birleşik çekimi (şimdiki zamanın hikâyesi), *şimdiki zaman eki alan fiile* Kırgızcada *ele, bol-*; Türkçede *idi / -Dİ*’nin eklenmesiyle yapılır. Kırgızcada bu birleşik yapıda; gelecek zaman, üçüncü teklik şahıstaki *cat-, cür-, otur-, tur-* yardımcı fiilleri sürekli kullanılır. Bahsedilen yardımcı fiiller, şimdiki zamanın birleşik çekiminin oluşturulmasında aktif öğelerden biridir. *-A* zarf-fiil eki, temel fiillerden sadece *bar-* ve *kel-* fiillerine eklenirler ayrıca *cat-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılırlar: *bar / kel + -A + catat + ele + şahıs eki.*

Zarf-fiil *-Ip* bütün fiillerin tamamına eklenebilir. Bu birleşik yapının çekimi şöyledir: *fiil + -A; -Ip + catat (cüröt, oturat, turat) + ele + şahıs eki.* Örneğin: *Okup catat elem. Bilip cüröt elek. kütüp turat ele.*

Olumsuz şeklinde *-BA* bütün fiillere eklenebilir: *Ket-pe-y cat-a-t ele-m – gitmiyordum, bil-be-y cat-a-t ele – bilmiyordu.*

Soru şeklinde *bele*, birleşik yapının sonuna eklenir: *bar-a cat-a-t bı ele > bara catat bele, oku-ıp tur-a-t bı ele > okup turat bele vb.*

Ele'nin şimdiki zamandaki birleşik çekimi; -*GAN*, -*DI* geçmiş zaman eklerini almış *cat-*, *cür-*, *otur-*, *tur-* yardımcı fiilleri ile *ele*, *bolçu*, *boldu* sözlerinin eklenmesiyle de yapılır: *fiil* + -*A*; -*Ip* + *catkan* (*cürgön*, *oturgan*, *turga*) + *ele* / *bolçu* / *boldu* + şahıs eki. Örneğin *Alıp catkan eleñ*. – “Alıyordun.” *Kele catkan elem*. – “Geliyordum.” *Bara catkan ele*. – “Gidiyordu.”

Geçmiş zamandaki yardımcı fiilinin (*ele*) şimdiki zamandaki birleşik çekimi (şimdiki zamanın hikâyesi); geçmiş zamanda başlayıp daha bitmemiş hareket ve olayları hatırlatma, bildirme anlamları verir.

Türkçede *şimdiki zamanın hikâyesi*, *şimdiki zaman gövdesi* + *imek*'in *hikâyesi* kalıbında yapılır. Türkçede bu yapı kullanıldığında temel fiil değişmez. Yardımcı fiil *imek*, sadece şahıs eki bakımından değişime uğrar. Örneklerden anlaşılacağı üzere yardımcı fiil *imek*'in gövde fiile ek olarak getirilip birlikte yazılması da mümkündür veya ayrı yazılıp söylenmesi de mümkündür. Ek olarak kullanıldığında şu değişimler olur: ilk olarak /i/ sesi düşer, ikinci olarak eklerde olduğu gibi ünlü uyumuna girer; *görüyor idim* / “görüyordum”, *geliyor idin* / “geliyordun”, *okuyor idi* / “okuyordu”, *alıyor idik* / “alıyorduk” vb.

Ele'nin şimdiki zamandaki birleşik çekimi, geçmiş zamanda başlayıp daha bitmemiş hareket ve olayları hatırlatma, bildirme anlamları verir: *1985-cılı men üniversitede okup cürgön elem*. – “1985 yılında ben üniversitede okuyordum.” *Saat törttö Asan teatrğa bara catkan ele*. – “Saat dörtte Asan, tiyatroya gidiyordu.”

Ele yardımcı fiilinin belirli gelecek zamandaki birleşik çekimi, çekimli fiil ve *ele* yardımcı fiiliyle yapılır: *alat elem*, *işteyt elek*, *köröt ele*; Türkçede bu yapının paraleli: -*AcAk* + *idi*. Örneğin *al-a-t ele-m*, *işte-y-t ele-k*, *kör-ö-t ele*; *gelecek idim* = *gelecektim*, *görececek idin* = *görecektin*, *yazacak idik* = *yazacaktık* vb.

Belirli gelecek zaman yapısına *ele* yardımcı fiilinin eklenmesiyle temel fiile aşağıdaki ek anlamlar yüklenir:

1. Şart içeren yardımcı cümledeki şartın yerine getirilmesiyle fiilin bildirdiği hareketin de gelecekte yapılacağını mümkün olduğunu bildirir: *Sen kitepti alsañ, men anı okuyt elem*. – “Sen kitabı alsaydın, ben okurdum.”

2. Öznenin fiilde bildirilen hareketi yerine getirmeye olan niyetini bildirir: *Aytmatovdun cañı romanın alat elem*. – “Aytmatov'un yeni romanını alacağım / almalıyım.”

3. Hareketin herhangi bir şarta bağlı olarak geçmiş zamanda yapılamadığını bildirir: *Salamattığım tüzük bolgon bolso, men instituttu bütöt bolçumun*. – “Sağlığım iyi olsaydı, enstitüyü bitirirdim.”

4. Öznenin âdet hâline gelmiş bir duruma uğradığını bildirir: *Men üygö kelgende, apam bazarga ketet ele.* – “Ben eve geldiğimde annem (her zaman) pazara giderdi.”

5. Bazen olup bitmiş veya olan durum hakkında konuşmacının bakış açısını sadece bildirme anlamıyla vermektedir: *Men anglis tilin cakşı bilet elem.* – “Ben İngilizceyi iyi biliyordum.”

6. Soru biçimi, *bele* ile hareketin yapılışını veya geçmişteki yapılış imkânının olup olmadığını irdeler: *Bul kitepti albayt beleñ?* – “Bu kitabı almaya-cak mıydın?”

Ele yardımcı fiilinin belirsiz gelecek zamandaki birleşik çekimi, -Ar eki almış belirsiz gelecek zaman fiiliyle *ele* yardımcı fiilinin birlikte kullanılmasıyla yapılır: *fiil + -Ar + ele + şahıs eki*. *Türkçede bu yapının paraleli, geniş zamanın hikâyesi* : -Ar + *idi* veya *belirsiz gelecek zamanın hikâyesi*: *belki + fiil + -AcAk + idi / -DI + şahıs eki* yapılarıdır.

Ele yardımcı fiili, belirsiz gelecek zaman eki alan fiile çeşitli ek anlamlar katar:

- Belirli bir şarttan oluşan sonucu yani gelecekte nasıl bir iş olabileceğini bildirilir: *Kanıbek abam kelip kalsa, men cep-içpesem da bardık nersege ıraazı bolor elem.* – “Kanıbek ağabeyim gelince, ben yiyip içmesem de her şeye razı olurdum.” (K. C.)

- Geçmiş zamanda âdet halini almış hareketler hatırlatma, bildirme anlamı verilir: *Okutuuçubuz calkoolugubuzga kaygırar ele.* – “Öğretmenimiz tembelliğimize üzülürdü.”

- Bazen zıtlık ifade eder: *Kaçar elem, birok mümkündük cok.* – “Kaçardım, fakat imkân yok.”

- *Ele* yardımcı fiili *bele* türünde eklendiğinde hareketin yapılıp yapılmayacağını öğrenmek için soru anlamı katar: *Oşondo üygö çakırsam, keler beleñ?* – “O zaman eve çağırırsam gelir miydin?”

Geçmiş zamandaki yardımcı fiil (*ele / imek*’in hikâyesi) kiplere eklenerek birleşik çekim türlerini oluştururlar.

Ele yardımcı fiilinin şart kipinin birleşik çekimi, *bargan bolso, kelgen bolso* gibi analitik yolla kurulur. Bu yapıda ana cümleinin yüklemi çoğunlukla geçmiş zaman (hikâye) şeklinde kullanılır: *okur elem, cazat ele.*

-*SA ele* yapısı, Kırgızcada geçmiş zaman anlamı vermez. Bundan dolayı Kırgızcada dilek-şart kipinin geçmiş zamanı (hikâyesi) için dilek-şart kipinin -*GAn bolso* şekli kullanılır.

Dilek-şart kipinin hikâyesi Türkçede *-Sa idi / -DI* analitik yolla yapılır: *körgön bolsom – görse idim / görseydim, bargan bolsok – gitse idik / gitseydik, bilgen bolsom – bilse idim / bilseydim, cazgan bolsom – yazsa idim / yazsaydım. Murda bilgen bolso... kaydan bilsin, ... ketpeyt ele.* – “Önceden bilseydi... nereden bilsin, ... gitmezdi.” (Ç. A.) *Mınday kıyçalış işter bolup keteerin bilgen bolsom, seni azırınça colgo çıkpay tura tur dep kabarlap koyot elem.* – “Böylesine karmaşık işler olacağını bilseydim seni yola çıkmadan durdurup haber verirdim.” (Ç. A.)

Bazen şart kipinde olan yardımcı cümlelerin yüklemi olur ve *ele*, baş cümleye yüklem olarak getirilir. Baş ve yardımcı cümledeki yüklemelerin anlamları bir araya gelerek gerekli şartın geçmişte sağlanmadığını, bunun neticesinde de istenilen sonucun alınamadığı bildirilir. Bu yapıda geçmişteki şartın sağlanamaması cümleye geçmiş zaman anlamı vermektedir: *Sen kitepti berseñ, al keçee okuyt ele.* – “Sen kitabı verseydin o dün okurdu.”

Dilek şart kipinin hikâyesi Türkçede *-sa idi / -DI* analitik biçimiyle sağlanır: *körgön bolsom – görse idim / görseydim, bargan bolsok – gitse idik / gitseydik, bilgen bolsom – bilse idim / bilseydim, cazgan bolsom – yazsa idim / yazsaydım.* Örneğin *görse idim = görseydim, yazsa idim = yazsaydım, okusa idin = okusaydın vb.*

Fiilin bu birleşik çekimi, konuşmacının geçmiş zamandaki hareketin yapılmasına olan niyeti; şimdiki zamanda bildirme; geçmiş zamanda yapıp yapılmaması; konuşmacının isteğine bağlı olmayan harekete, duruma karşı olan niyeti; şimdiki zamanda bildirme ve konuşmacının isteğinin başka bir hareketin, durumun sağlanmasına bağlı olduğunu şimdiki zamanda bildirme anlamlarını içerir: *Selâmıma mukabelesi o kadar âni ve kuru olmuştu ki; bu tek kelimeyi söyleyeceği yerde havaya bir el sıkısaydı, yine aynı tesiri yapabilirdi.* – “Bergen salamina aligi uşunçalık kütüüsüz cana supsak bolgonduktan, bul sözdü süylögöndün orduna asmanga ok atkan bolso, oşondoy ele taasir kaltrat ele.” (A. H. T.)

Ele'nin istek kipindeki birleşik çekimi, konuşma esnasından önce gerçekleşen hareket ve durumu bildirir.

1. Konuşma esnasından önce gerçekleşen hareket ve durum, Kırgızcada *-AyIn, -yIn dedim (-ŋ) ele, -AlI(k), -yIl(k) dedik (-ŋEr) ele* analitik biçimleriyle; Türkçede *-(y)A + idi / -DI* birleşik yapısıyla verilir. Örneğin *yaza idim = yazaydım, okuya idin = okuyaydın.*

Bu yapıda konuşmacının geçmiş zamanda yapılamayan isteğini bildirilir: *Keçee saga barayın dedim ele– Dün sana gideyim demiştim. Bul suroonu da*

bileyin dedim ele. – “Bu soruyu da bileyim demiştim.” *Kazakstanga men da barayın dedim ele.* – “Kazakistan’a ben de gideyim demiştim.”

2. Konuşma esnasından sonra olan hareket ve durum -*GAy ele* analitik biçimiyle yapılır. Şahıs eki *ele*’ye eklenir ve şahıs ekleri bazında değişime uğrar. Bu yapıda işin yapılışı veya yapılmaması konuşmacı için belirgin değildir. Hareketin yapılması veya yapılmaması dilenir. *ele* yardımcı fiiliyle istek anlamı veya zamansal anlam net olarak verilir. Türkçede bu anlam *keşke* edatı ve *-sA* şart ekinin ve de *-A bil* analitik yapılarıyla verilmektedir. Örneğim; *Erteñki sı-naktan cakşı baa algay elem.* – *Keşke yarınki sınavdan iyi not alabilsem. Erteñ kün açık bolgoy ele.* – *Keşke yarın hava açık olsa.*

Ele’nin istek kipindeki birleşik çekimi (II. tip istek kipinin hikâyesi ve gereklilik kipinin hikâyesi), Türkçede *-mAk niyetinde + idi / -dı + şahıs eki, -mAlI + idi*; Kırgızcada *-mak, -makçı* eklerini alan fiile *ele / boldu* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle veya *Iş / -OO, -UU + kerek ele / bolçu / bolgon* analitik biçimleriyle yapılmaktadır. İlkinde şahıs eki *ele*’ye eklenir: *barmak ele-k – gidecektik, barmak eleñ – gidecektin, barmak ele-ñizder – gidecektiniz* yani *fiil + -mAk (-çI) + ele / boldu + şahıs eki*. İkincisinde şahıs ekleri *-Iş eki almış fiile eklenir: fiil + -Iş / -OO / -UU + şahıs eki + kerek + ele / bolçu / bolgon: alışım kerek ele* элe – *almam gerek idi, ketişi kerek ele – gitmeliydi, okuum kerek bolçu – okumalıydım, cazişı kerek bolçu – yazmalıydı.*

Ele’nin istek kipindeki birleşik çekimi; geçmiş zamanda niyetlenilen veya görevlendirilen hareketi, şimdiki zamanda bildirme anlamı verir: *Saat altıda kino-teatrden colukmak elek.* – “Saat altıda sinemada buluşacaktık.” Bu yapı ile şimdiki zamanda niyetlenilen hareket veya durumun gerçekleşip gerçekleşmediği konuşmacıya malum değildir.

Ele’nin paraleli olan geçmiş zamandaki bol yardımcı fiili, istek kipinin -mak, -mAkçI biçimiyle birlikte kullanıldığında hareketi veya durumu yerine getirmedeki niyetin karar hâline geldiğini bildirir: Altınay Sulaymanova akırı ketmek boldu. – “Altınay Sulaymanova sonunda gidecek oldu.” (Ç. A.)

Görüldüğü üzere zaman eki alan fiillerle bütün zaman ve kiplerin (emir kipi hariç) türleri, geçmiş zamandaki *ele’nin birleşik çekimine (imek’in hikâyesi şekline)* uygundurlar. Her bir basit zaman ve kipin (emir kipi hariç) verdikleri anlam, hikâye formatıyla bildirilme semantiğine sahiptir.

Böylece *ele* yardımcı fiili ile kurulan birleşik çekimlerinin incelenmesiyle aşağıdaki sonuçlara ulaştık:

1. *Ele* yardımcı fiili; genellikle eklendiği fiille birlikte, olayın konuşulan zamandan önce gerçekleştiğini bildirir. Bunun yanı sıra hareketin gerçekleşme niteliğini bildiren; netlik, belirlilik / belirsizlik, âdet hâline getirme,

ekleme, uyarma, hatırlatma, niyetlenme, netice, istek gibi kiplik özellikleri ve hareket veya durumun zamansal boyutunu bildiren; anlık veya uzun sürme, belli bir zamanda tekrarlanma, başlanıp bitmeme, yerine getirememe gibi ek anlamları bildirir.

2. *Ele* isim yüklemelerin ögesi olarak kullanıldığında onlara çoğunlukla geçmiş zaman anlamı katar fakat geçmiş zaman ekleri; *-Dı*, *GAn*, *-çU* ile kullanıldığında uzak geçmiş zaman anlamı vermektedir.

3. Türkçede, Kırgızcadan farklı olarak fiilin kuruluşunda dilin *eklemeli* özelliği ağırlıktadır. Fiilin bu yapısı, kolektif semantiği kendi içinde barındırmaktadır. Kırgızcada analitik yapılar hâkimdir.

KAYNAKLAR

- DMİTRİEV, N. K., *Grammatika başkirskogo yazıka*, -M., -L., 1948, 53-54-b.
- EDİSKUN, H., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1993, 407 s.
- ECKMANN, J., *Çağatayca El Kitabı*, (Çev.: G. Karaağaç), İstanbul 1988, 144-b.
- ERCİLASUN, A. B., *Türk Dili Tarihi*, Ankara 2010, 184-187-b.
- KONONOV, A. N., *Grammatika sovremennogo turetsqkogo yazıka*, -M., -L., 1956, 49-b.
- KUDAYBERGENOV, S., *Kırgız tilindegi söz özgörtüü sistemasi*, Frunze 1957, 91-95-b.
- MALOV, S. E., “Pamyatniki drevnetyurskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii”, -M.; -L.: İzd-vo AN SSSR, 1959, 30-39-b.
- ORUZBAEVA, B. Ö., *Formı proşedşego vremeni v kirgizskom yazıke*, -F., 1955, 47-52-b.
- _____, “Kudaybergenov S. Kırgız tilinin grammatikası”, *Morfologiya*, Frunze 1964.
- YUDAHİN, K. K., “İtogi i zadaçi izuçeniya kirgizskih dialektov”, *Trudı İYAL AN Kirg, SSR*, vıp. 6, 1956.
- YUNUSALİEV, B. M., *Tandalgan emgekter*, Frunze 1985, 189-b.

TÜRKÇE İÇİN KENDİ KENDİNE DERLEM PLATFORMU SÖZLÜK BİLİMİ MODÜLÜ¹

Bülent ÖZKAN

Giriş

Derlem, (corpus) dil biliminde bir dili belirgin dil bilimsel kriterlere göre örneklemek amaçlı olarak o dile ait yazılı ve sözlü metinlerden seçilerek belirli standartlara göre düzenlemiş metin parçalarının bütünü (McEnery vd., 2006) olarak tanımlanabilir. [Başkaca tanımlar için bk. Say 2002 ve 2003.] Doğal Dil İşleme (DDİ) olarak da adlandırılan bilgisayarlı dil bilimi, derlem adı verilen bu dil örnekçelerini temel alarak *uygulamalı dil bilimin* (applied linguistics) paralelinde, başta *sözlük bilimi* (lexicology) olmak üzere *dil bilgisi*, *ağız*, *çeviri bilimi*, *tarihsel dil bilgisi* ve *dilsel değişim*, *dil öğrenimi* ve *öğretimi*, *anlam bilimi*, *kullanım bilimi*, *toplum dil bilimi*, *söylem çözümlemesi*, *biçem bilimi* ve *yazın bilimi* çalışmalarında yoğunlukla kullanılmaktadır (McEnery vd. 2006, s. 80-122; Kennedy 1998, s. 208-310).

“Bugün dilin doğal ortamlarından yazılı ve sözlü olarak derlenen verilerle kendine özgü kuram ve uygulamalarla ortaya koyulan derlemler, özellikle sezgisel örnekçelerden ve ikincil verilerden yalıtılmış ‘gerçek zamanlı’ dilsel verileri içermesi bakımından alana büyük katkılar sağlamaktadır” (Özkan 2010). Bu anlamda uygulamalı dil biliminin alt dallarında araştırmacıların yürüttükleri derleme dayalı çalışmalar günümüzde oldukça yaygınlaşmıştır.

Günümüzde dil / dil bilimi çalışmaları daha ayrıntılı araştırma sorularına cevap arama eğilimindedir ve bu çerçevede dil bilimciler, var olan standart derlem çıktıları yerine araştırma sorularına bağlı olarak biçimlendirilebilen; araştırmacıya özel, esnek, kolay ulaşılabilir, veri tabanı destekli ve araştırma sonuçlarının sağlıklı bir şekilde raporlanabildiği bir derlem altyapısına sıklıkla ihtiyaç duymaktadır.

¹ Bu çalışma, Tübitak 1005 Ulusal Yeni Fikirler ve Ürünler Araştırma Destek Programı çerçevesinde “Türkçe için Kendi Kendine Derlem Platformu Oluşturma” başlıklı projeden üretilmiştir ve Tübitak tarafından desteklenmektedir.

Türkçe için “Kendi Kendine Derlem Platformu”, araştırmacılara var olan standart derlem çıktılarının yanı sıra araştırma sorularına bağlı olarak biçimlendirilebilen; araştırmacıya özel, esnek, kolay ulaşılabilir, veri tabanı destekli ve araştırma sonuçlarının sağlıklı bir şekilde raporlanabildiği bir derlem altyapısı sunabilmeyi amaçlamaktadır.

KKDP; belirtildiği üzere araştırmacıların araştırma sorularına bağlı olarak derlemde yer alacak tabakaları oluşturabileceği, metin girişleri yapabileceği ve metinlerin metadatalarını belirleyebileceği, bunlara bağlı olarak birtakım standart derlem işlemlerinin yanında yine araştırma sorularına bağlı olarak kendi etiketleme sistemini esnek olarak belirleyip oluşturacağı derlemi bu etiket sistemini göre etiketleyebileceği ve tüm bunları esnek bir raporlama sistemi üzerinden çıktı olarak alabileceği bir platformdur.

Özetle KKDP, derlem tabanlı araştırma yapma olanağını Türkçe üzerine dil biliminin tüm alt dalları için geçerli kılacaktır ve yaygınlaştıracak bir niteliğe sahiptir. Ortaya koyulan olan yazılım kümesi; yukarıda sıralanan özellikleriyle yalnızca Türkçe için değil, diğer dilleri için de araştırmacılara araştırma olanağı sunabilme potansiyeline sahiptir. Bu anlamda KKDP, yenilikçi ve ilgili bilim alanında ortaya koyduğu uygulamalı katkısı nedeniyle özgün bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Amaç

Türkçe için “Kendi Kendine Derlem Platformu” (KKDP) içerisinde yer alan *Anlam Bilimi*, *Sözcük Bilimi*, *Söz Dizimi Modülü*, *Biçim Bilim* ve *Genel Derlem Modülü*’nün yanı sıra geliştirilen *Sözlük Bilim Modülü*; esnek, kullanıcı dostu, araştırma sorularına göre biçimlendirilip sağlıklı bir şekilde raporlamaların yapılabilirdiği bir platformdur.

KKDP’nin amacı, Türkçe üzerine çalışan dil / dil bilimi araştırmacıları için araştırmacıların araştırma sorularına bağlı olarak biçimlendirilebilen; araştırmacıya özel, esnek, kolay ulaşılabilir, veri tabanı destekli ve bu çerçevede araştırma sonuçlarının sağlıklı bir şekilde raporlanabildiği bir derlem platformu geliştirmektir.

Bu çerçevede çalışmanın ana amacı; KKDP’nin sahip olduğu diğer modüllerin yanı sıra “Sözlük Bilim Modülü” aracılığıyla sözlük bilimi çalışmalarında esnek, kolay ulaşılabilir, veri tabanı destekli ve araştırma sorularına göre elde edilen verilerin sağlık bir biçimde raporlanabildiği / sözlükleştirilebildiği bir altyapı olanağını araştırmacıların ilgisine sunmaktır.

1. Konu ve Kapsam

Literatürde yer alan bilenen metin işleme / derlem yazılımları, Türkçe dışında diller için geliştirilmiş yazılımlardır. Söz konusu yazılımlarını bazılarının Türkçe karakter desteği olmasına karşın Türkçenin eklemeli bir dil olması ve kendine özgü söz dizimsel yapısının bu yazılımlar aracılığıyla tam olarak çözümlenemeyeceği gözlemlenmiştir. Bu yazılımların Türkçe için sadece Türkçe karakter (ç, ş, ü, ö vb.) sorununun metin dosyalarının okunma aşamasında çözümleyebildiği bilinmektedir. Ancak söz konusu yazılımların, -söz dizimsel yapısı gereği- Türkçe için Türkçeye özgü etiketleme ve etiketlenen verilerin raporlanması konusunda yetersiz kaldığı görülür. Literatürde var olan metin işleme / derlem yazılımlarının, Türkçe için özelleşmiş yazılımlar olduğu söylenemez.

Alanda kullanılan yazılımların bir diğer eksikliği standart birtakım raporlama araçlarına sahip olmasıdır. Oysa her araştırma, araştırma sorularına bağlı olarak kendine özgü birtakım özellikler taşır ve söz konusu özellikler derlem dil biliminin araştırma mantığına göre farklı raporlamalar ve etiketlemeler / işaretlemeler gerektirir.

Bu anlamda çalışmanın konusu, derlem dil biliminin yöntemsel yaklaşımlarına paralel olarak kullanıcının ihtiyaçlarını en üst seviyede karşılayabilecek, doğrudan Türkçenin kendine özgü yapısının araştırma sorularına göre biçimlendirilebileceği bir derlem platformunu içerisinde yer alan Sözlük Bilim Modülü'nü araştırmacıların ilgisine sunmaktır.

2.1. Tanımlar

Bu anlamda tanımları dört ana katagoride sınıflandırabiliriz:²

2.1.1. Derlem Oluşturma ile ilgili Tanımlar

Tabaka: Derlemlerde araştırma sorularına göre biçimlendirilebilen benzer nitelikli metinlerin dili örneklemek ve dili temsil gücü gibi niteliklere bağlı kalınarak oluşturulan ana kütle. Örneğin *yazın türleri* ayrı bir tabaka oluşturabileceği gibi, *internet metinleri* ya da herhangi bir ana tabakaya girmeyen çeşitli türler (bilimsel yazılar vb.) başkaca tabakalar olarak derlemlerde yer alabilir.

Tanımlama: Oluşturulacak oluşturulan arayüzle derlemde yer alan tabaka nitelikleri, metin nitelikleri, dil bilimsel etiketleri araştırma sorularına göre biçimlendirmek.

² Tanımlar, Malmkjær 2001 ve Baker vd. 2006'dan özetlenerek alınmıştır.

Metadata: Üst veri olarak da adlandırılan *metin adı, yazar adı, yayın yılı, ilk yayın tarihi, son basım tarihi, yazarın cinsiyeti, metin cümle sayısı, farklı ve aynı cümle sayısı* vb. sistem üzerinden araştırma sorularına göre biçimlendirilebilen veri girişlerini (Burnard 2004).

İşaretleme (annotation): Sözcük türü, cümle ve diğer nitelikler açısından derlemi etiketleme.

Etiketleme (tagging): Derlemde yer alan birimleri belirli nitelikleri açısından işaretleme. Örneğin sözcük türü, tümce etiketleme gibi.

2.1.2. Derlemde Standart İşlemlerle İlgili Tanımlar

Söz Birimleştirme (lemmatizing / lemmatization): Derlemde yer alan her bir sözcük birimi belirleme.

Tekilleştirilme (deduplication): Derlemde yer alan her bir birimi, tek bir birim olarak listeleme.

Biçim Birimsel / Öz Niteliksel Çözümleme (morphological analysis): Derlemde yer alan her bir birimi, biçim birimsel olarak çözümleme.

Sıklık Analizi (frequency analysis): Derlemde yer alan her bir birimin derlemde geçme sayısını belirleme.

Tümce Bölümleme (sentencer/parser/parsing): Derlemde yer alan tümceyi, tümce sonlandırıcılar aracılığıyla ayırıştırma.

n-gram Hesaplama: Temelde bir dizide yer alan ses, hece veya sözcüğü önceleyen ya da takip eden / edecek olan dizi elemanını bulmaya ya da onu kestirmeye dayanan *n-gram* modeli, söz konusu yapıların çıkarımında kullanılan yaygın bir yöntemdir. (Jurafsky, 2006). *n-gramlar* [...n-3, n-2, n-1 || n+1, n+2, n+3... (bigram, trigram...)] eş dizimli yapıların çıkarımına öncülük eden birliktelik kullanımlarının listelenebilmesi olanağını sunar.

Eşdizimlilik Hesaplama: “Sözcük birimlerinin anlamsal ya da dil bilimsel birlikteliklerinden kaynaklanan ve kullanım sıklığına bağlı olarak sözlük birimsel özellik taşıyabilen söz birlikleri.” (Sterkenburg 2003, s. 119-120) ve “Söz dizimsel olarak anlamsal sözcük birliktelikleri” (Malmkjaer 2001; Hartmann 1998, s. 22-23; Baker vd. 2006). Söz konusu anlamsal birliktelikler, çeşitli istatistiksel yöntemlerle hesaplanabildiği (*mutual information, t-test, z test, chi-squared test, likelihood ratio*) gibi sözcük birimsel birliktelikler de derlem üzerinden çıkarımlanabilmektedir.

2.1.3. Esnek Etiket Oluşturmayla İlgili Tanımlar

Esnek Etiket: Yazılım arayüzüyle araştırmanın araştırma sorularına göre biçimlendirilebilen etiketlemeler oluşturmaya karşılık gelir. Örneğin araştır-

macı; sözcük anlam bilimi ile ilgili etiketleri, araştırma sorularına göre kendisi belirleyebilmektedir.

Sözlük Bilimsel Etiketleme: Sözcük birimlerle ilgili sözlük birimsel yapılandırmalar: *yazımsallık* (spelling), *sesletim* (pronunciation), çekimlenme biçimleri (inflections), *sözcük türü* (word class), *anlam/lar* (senses), *tanımlama* (definition), *tanıklama* (examples), *kullanım* (usage), *diğer türetimler* (run-ons), *köken bilgisi* (etymology) gibi araştırma sorularına göre derlemlerde ekitetlenebilen yapılandırmalardır (Jackson 2002, s. 26-27; Hanks 2003, s. 56-57).

2.1.4. Derlem Sorgulama ile ilgili Tanımlar

Serbest Sorgu (query): Derlemlerde standart olarak yer alan sorgulama arayüzü.

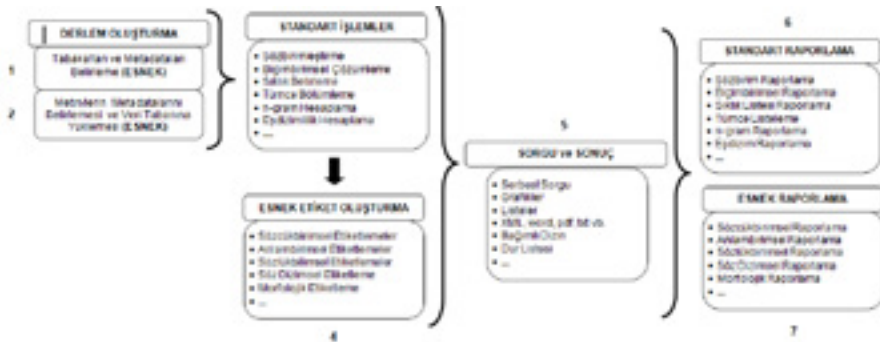
Çoklu Sorgu (multiple query): Sorgu sonuçları üzerinden de arama yapabilen arayüz.

Dur Listesi (stop list): Sadece seçilmiş belirli sözcük birimlerin sorgulanmasına olanak veren sorgulama arayüzü.

Bağımlı Dizin (concordance): Anahtar sözcüklerin kullanıldıkları bağlamlarla listelenmesi.

Raporlama: Derlemde etiketlenmiş-işaretlenmiş her bir birimi çeşitli raporlama arayüzleriyle (grafik, harita, liste vb.) çıktı olarak almak.

Yukarıda yapılan tanımlar doğrultusunda oluşturulacak olan Kendi Kendine Derlem Platformu, amaca uygun ve araştırma sorularına bağlı olarak aşağıdaki gibi bir derlem prosedürüne sahiptir.

Şekil 1: KKDP Veri İşleme Algoritması

Tablo 1’de, Şekil 1’de yer alan işlemlerin açıklamaları yer almaktadır.

İŞLEM NO	İŞLEM TANIMLARI			
4.	KKDP'nin asal odaklandığı işlem basamağı 4. işlem basamağıdır.			
	ARAŞTIRMA ALANI	STANDART RAPORLARDAN ALINANLAR	ESNEK ETİKET MODÜLÜ	ESNEK ETİKETLER
	SÖZLÜK BİLİM	- Söz birimleştirme - Biçim Birimsel Çözümleme - Bölünlenmiş Tümceler - Sıklık Belirleme	SÖZLÜK BİLİM MODÜLÜ	Araştırma sorularına göre belirlenebilecek esnek etiketler şunlardır: yazımsallık, sesletim, çekimlenme biçimleri, sözcük türü, anlamlar, tanımlama, tanımlama, kullanım, diğer türetimler, köken bilgisi vb.
Bu aşamada bir sözlük bilim araştırmasında oluşturulan derlemden alınan <i>standart raporlardan bölünlenmiş tümceler, söz birimleştirmeler, biçim birimsel çözümlemeler ve belirlenmiş sıklıklar</i> araştırma sorularına uygun olarak araştırmacı tarafından sistemde tanımlanan <i>yazımsallık, sesletim, çekimlenme biçimleri, sözcük türü, anlamlar, tanımlama, tanımlama, kullanım, diğer türetimler, köken bilgisi</i> vb. esnek etiketlerle söz konusu söz birimler tanak tümceler aracılığıyla sistem üzerinden işlenebilecek ve raporlanabilecektir.				

Tablo 1: KKDP İşlem Tanımları ve Açıklamalar

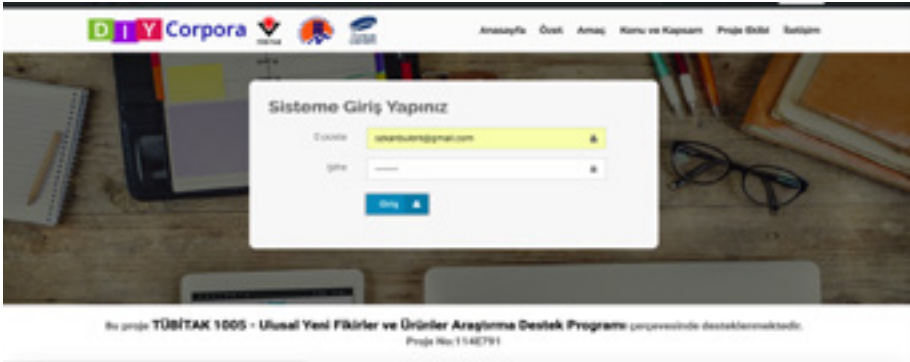
3. Uygulamalar

Bu bölümde; KKDP üzerinde birer yazılım kümesi olarak yer alan *Giriş Paneli*, *KKPD Ana Paneli*, *Tanımlama Paneli* ve *Sözlük Bilim Modülü* ayrı ayrı işlem basamakları ve ekran görüntüleriyle tanıtılacaktır.

3.1. Giriş Paneli

Giriş Paneli, <http://kkd.mersin.edu.tr> adresinden aynı zamanda proje tanıtım için hazırlanmış bir web sayfası üzerinden araştırmacıların kayıtlı kullanıcı adı (e-posta) ve tanımlı şifreleri aracılığıyla KKDP'ye erişim sağladıkları arayüzdür (Şekil 2). Tanıtım sayfası, aynı zamanda Derlem Dil Bilimi Eğitim Modülü'yle sistem kullanımı hakkında eğitim dosyalarını da içermektedir.

Sistem üzerinden kayıtlı her araştırmacı için araştırmacıya özel ayrı bir veri tabanı alanı tanımlanmakta ve kullanıcılar, tüm işlemleri kendilerine ait veri tabanı üzerinden yürütebilmektedirler.

Şekil 2: KKDP Sistem Giriş Sayfası

Sisteme giriş yapan kullanıcı için -Şekil 3'te de görüldüğü gibi- KKDP modülleri aktif ve kullanıma hazır hâlde kayıtlı kullanıcının erişimine açılmaktadır.

Bu noktada kullanıcının talebi doğrultusunda ya tüm derlem işleme modülleri ya da isteğe bağlı (araştırmanın amaçları doğrultusunda belirleyebileceği) modüller, araştırmacı için özelleştirilebilmekte; araştırmacının seçtiği modüller, araştırmacının kullanıcı hesabına tanımlanabilmektedir.

Şekil 3: KKDP Ana Paneli

3.2. Tanılama Paneli

Derlem oluşturma ilk aşaması; derlem dil bilimi ilke ve yöntemleri doğrultusunda tabakaların belirlenmesi, metin seçimi ve bunların sayısallaştırılması başlıkları altında haritalandırılabilir.

Tabakaların belirlenmesi, metin seçimi ve sayısallaştırma aşamasını önceleyen başka bir durum ise araştırma sorularıdır. Oluşturulacak derlem için, var olan araştırma soruları çerçevesinde, neleri metadata olarak belirleyeceğimiz konusu önem taşımaktadır. Bu durum; derlemde metadaların raporlanma

aşamasında, derlemde neyi yapılandırırsak onu rapor olarak alabileceğimiz temelinde düşünülmelidir.

Bu anlamda oluşturulacak derlem; araştırmacının temel birtakım yapılandırmaların (yazar adı, eser adı, metin türü, yayın yılı, yazar cinsiyeti vb.) yanı sıra, bazı özel yapılandırmaları da yapabilmesine olanak sağlamaktadır. Araştırmacı, söz konusu temel yapılandırmalar dışında araştırma sorularına bağlı istediği genişlikte birtakım metadataları (örneğin yazının yetiştiği çevre, etkilendiği diğer yazarlar, yazarın dünya görüşü vb.) sistemde girişi yapılan metinlere **Metadata Tanılama** paneli üzerinden ekleyebilmektedir. Sistem, araştırmacının araştırma sorularına bağlı olarak esnek bir yapıyla bu olanağı sunabilmektedir (Şekil 4).

Ayrıca **Tabaka Tanılama**, bu panel üzerinden derlemde yer alan tabakaların belirlenmesine karşılık gelmektedir. Yine bu tanılama işlemi, araştırma sorularına bağlı olarak oluşturulacak bir derlemin varlığına işaret etmektedir. Bu yapılandırma da esnek bir arayüzle araştırmacının kullanımına sunulmaktadır.

Şekil 4: Tanılama Paneli İşlem Aşamaları

Tanılama panelinde **Metadata Tanılama** ve **Tabaka Tanılama**'nın ardından gelen aşama, derleme yer alacak metinlerin sisteme yüklendiği **Metin Girişi** aşamasıdır. Bu aşamada, derleme girişi yapılacak metinlerin belirlenmiş metadataları ve tabakaları doğrultusunda metinler sisteme yüklenebilmektedir. Yüklenen metinlerin özet bir istatistik bilgisi de derlem oluşturulduktan sonra araştırmacılara İstatistik Sayfası aracılığıyla ayrı bir arayüzle sunulmaktadır. Oluşturulan istatistik sayfası üzerinden araştırmacının isteği doğrultusunda birtakım farklı hesaplamalar (okunabilirlik vb.) yapılabilir. Şekil 5.

Söz konusu aşamaların ayrıntısı ise aşağıda sunulmuştur:

3.2.1. Metadata Tanılama

Metadatalar, üst veri olarak da adlandırılan *metin adı*, *yazar adı*, *yayın yılı*, *ilk yayın tarihi*, *son basım tarihi*, *yazarın cinsiyeti*, *metin cümle sayısı*,

farklı ve aynı cümle sayısı vb. sistem üzerinden araştırma sorularına göre biçimlendirilebilen veri girişlerine karşılık gelmektedir. Bu aşamada araştırmacı, söz konusu metadataları araştırma sorularına göre esnek olarak yapılandırılabilmektedir (Şekil 5).

Şekil 5: Metadata Ekleme Arayüzü

3.2.2. Tabaka Tanılama

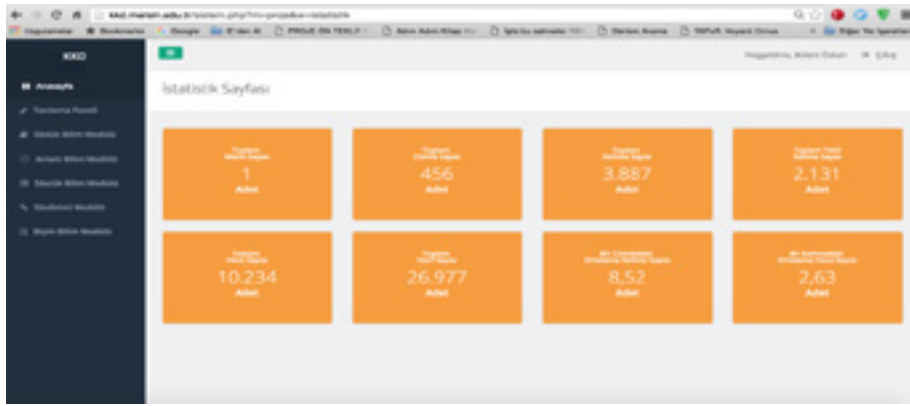
Derlemler, araştırma sorularına bağlı olarak dilin çeşitli kullanım katmanlarını içerebilmektedir. Bir derleminde yer alacak tabakalar, derlemin ne amaçla kullanılacağına bağlı olarak belirlenmektedir. Örneğin -Şekil 6'da görüldüğü gibi- Yazın Dili, İnternet Metinleri, Çeşitli Türler olarak belirlenen bir tabakalama yapılabileceği gibi; Türkçede öykü türü üzerine inceleme yapacak bir araştırmacı, dönemlere göre (1923-1940'lı yıllar, 1941-1960'lı yıllar gibi) bir tabakalandırma da yapabilir. Burada belirleyici olan, sistemin gerçekte ana ruhunu oluşturan esnek bir yapının araştırmacılara sunulmuş olmasıdır.

Şekil 6: Tabaka Ekleme Arayüzü

Bu aşamadan sonra, basit bir arayüzle (ki isteğe bağlı olarak girişi yapılan metinlerin diğer istatistikleri de eklenebilir) girişi yapılan metinlere ait sayısal verileri araştırmacıya sunulabilmektedir.

3.2.4. İstatistik Sayfası

İstatistik Sayfası, girişi yapılan metinlere ait *toplam metin sayısı*, *toplam cümle sayısı*, *toplam kelime sayısı*, *toplam tekik kelime sayısı*, *toplam hece sayısı* gibi birtakım temel / basit sayısal verileri araştırmacıya sunabilmektedir (Şekil 11). Bu istatistik bilgisi, kullanıcının isteğine bağlı olarak düzenlenebilmekte; ekleme ve çıkarmalar yapılabilmektedir.

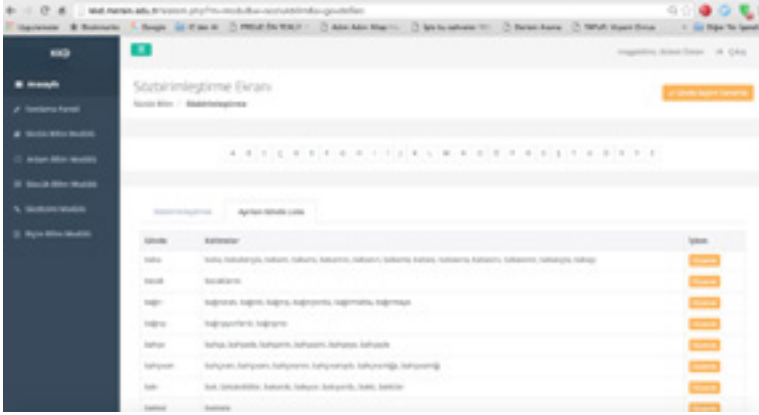
Şekil 11: İstatistik Sayfası

Özetle Tanımlama Paneli; oluşturulmasına karar verilen derlem için metadeta tanımlamalarını, derlemin tabaka tanımlamalarını, derlemde yer alan metinlerin girişlerinin gerçekleştirilmesinin ardından oluşturulan derlemin temel / basit düzeyde istatistik bilgilerini sunan ilk aşamadır. Bu aşamanın ardından, oluşturulan derlem üzerinden diğer modüllere geçilebilmektedir. Bu modüllerden ilki, Sözlük Bilim Modülü'dür.

3.3. Sözlük Bilim Modülü

Sözlük bilim modülü; **Söz Birimleştirme**, **Madde Başı (MB) Alt Yapılandırılmalar** ve **Veri Girişi** aşamalarından oluşmaktadır.

Bu aşamada; **Tanımlama Paneli** aracılığıyla oluşturulan derlemde söz birimleştirilmiş yapılar, buna bağlı olarak derlemde yer alan tümceler ve bu tümcelere ait matadatalar veri işleme aşamalarına katılmaktadır (Şekil 12).

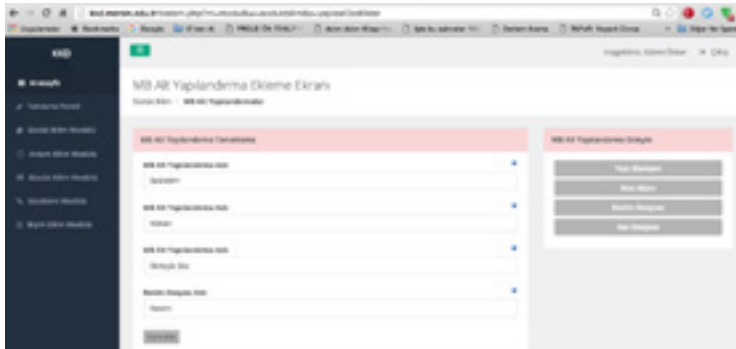
Şekil 14: Gövdelenmiş Sözlük Birimleri (ayrılan gövdeler)

Gövdelemelerin ardından oluşturulması düşünülen sözlük için araştırma sorularına ya da amaçlılığa göre esnek olarak belirlenebilen (sözcük türü, sesletim, köken, resim dosyası, ses dosyası vb.) çeşitli yapılandırmalar, veri işleme aşamasında Şekil 15'te görülen arayüz kullanılarak yapılandırılabilir.

3.3.2. Madde Başı Alt Yapılandırma

Bu arayüzde; -yukarıda da belirtildiği üzere- amaçlılığa ya da araştırma sorularına bağlı olarak madde başlarının içlemlerinde yer alacak yapılandırmalar, esnek bir arayüzde kullanıcı tarafından oluşturulabilmektedir.

Bu arayüzde sesletim için ayrıca bir ses dosyası ya da resimli sözlükler için resim ekleme aracı gibi araştırmacının diğer tüm isteklerine cevap verebilecek esnek bir yapılandırma söz konusudur. Şekil 15'te örnek uygulamada sesletim, köken, birleşik söz ve resim dosyası tercih edilmiştir. Elbette ki başkaca yapılandırmalar burada esnek bir biçimde yapılandırılabilir.

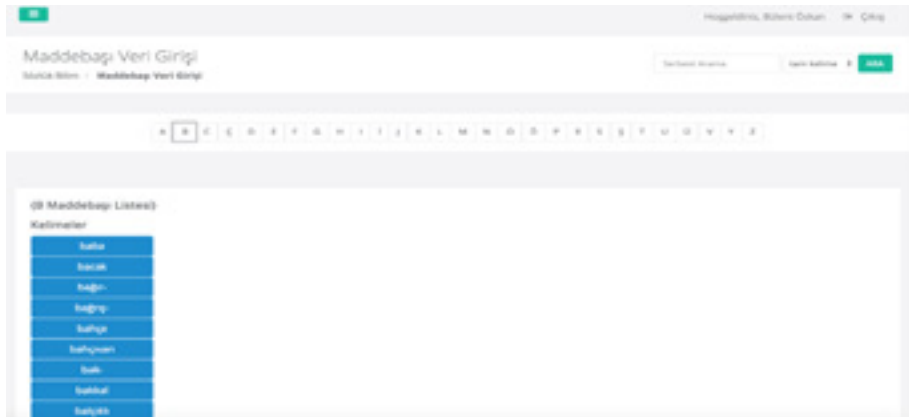

Şekil 15: Madde Başı Yapılandırma Arayüzü

Bu aşamanın ardından temel bir madde başı yapılandırma şablonu oluşturulmuş olmakta ve araştırmacı diğer bir aşama olan veri girişlerini yapacağı aşamaya geçebilmektedir.

3.3.3. Veri Girişi

Veri girişi aşamasında, gövdelenmiş yapıların listesi üzerinden madde başı olarak işlenmek istenen sözlük birim seçilmekte ve bu aşamadan sonra artık seçilen sözlük birimle ilgili yapılandırma aşamasına geçilebilmektedir. Şekil 16’da görüldüğü gibi madde başı olarak “baba” sözlük birimi üzerinde yapılacak işlemler arasında anlamların girişi, tanıkların seçimi (Şekil 17), anlam ve tanığa bağlı sözcük türü etiketi, sesletim, köken, birleşik söz ve resim girişi (Şekil 18) ile eş dizimli yapıların belirlenmesi (Şekil 19) aşamaları gerçekleştirilebilmektedir.

Şekil 16: Örnek Madde Başlı Veri Girişi

Şekil 17: Madde Başı İçin Anlam Girişi, Tanık Seçimi, Serbest Arama Arayüzü

Şekil 18: Sözcük Türü, Madde Başı Yapılandırmalar (sesletim, köken, birleşik söz, resim) Belirleme Arayüzü

Şekil 19: Eş Dizim Belirleme Arayüzü (n-4 n+4)

Tüm bu aşamaların ardından yapılandırılan madde başı sistem üzerine kaydedilmekte ve kaydedilen bu madde başı Word belgesi olarak dışa aktarılabilmektedir (Şekil 20).

Şekil 20: Madde Başı Yapılandırılmış Sözlük Birim: “baba”

Bu modülde özetle yapılabilecekler şu şekildedir:

Şeçimlik bir liste, oluşturulan derlem üzerinden sorgulanabileceği gibi oluşturulan gövdelemeler üzerinden elde edilen madde başları da sistem üzerinden amaçlılığa uygun olarak yapılandırabilmekte; madde başı olarak biçimlendirilerek tüm bu unsurlar rapor olarak dışa aktarılabilir. Bu yapılandırmalar, yine araştırmacının araştırma sorularına bağlı olarak ortaya koyulabilmektedir.

Teşekkür

“Türkçe için Kendi Kendine Derlem Platformu Oluşturma” başlıklı ve 114E791 proje numaralı bu çalışma, TÜBİTAK - 1005 - Ulusal Yeni Fikirler ve Ürünler Araştırma Destek Programı’na desteklenmiştir. Katkıları için TÜBİTAK’a teşekkür ederiz. Bu bildiri, ilgili projenin sonuç raporundan üretilmiştir.

KAYNAKLAR

- BAKER, Paul - Andrew Hardie - Tony McEnery, *A Glossary of Corpus Linguistics*, Edinburgh University Press, 2006.
- KENNEDY, G., *An Introduction to Corpus Linguistics*, Addison Wesley Longman Limited, New York 1998.
- McENERY, Tony - Richard Xioa - Yukio Tono, *Corpus-Based Language Studies An Advanced Resource Book*, Routledge, New York 2006.
- ÖZKAN B., “Türkçenin Öğretiminde Sıfatların Eşdizim Sözlüğü: Yöntem ve Uygulama”, *e-International Journal of Educational Research*, Volume: 1. No.: 2, Autumn 2010, s. 51-65.
- ÖZKAN B. - B. T. Tahiroğlu - K. Oflazer, “Türkçe için Kendi Kendine Derlem Platformu Oluşturma” Projesi Sonuç Raporu, Proje No.: 114E791, Mersin 2016.
- PRAVEC, Norma A., Survey of Learner Corpora. ICAME Journal No.: 26, 2002.

FRANSA'DA 3-5 YAŞ ARASINDAKİ GÖÇMEN KÖKENLİ TÜRK ÇOCUKLARDA SÖZCÜK ÇEŞİTLİLİĞİ GELİŞİMİ

*Büşra HAMURCU SÜVERDEM**

Giriş

Çocukların sözcük dağarcığını inceleyen araştırma sonuçları, akademik başarı ile sözcük dağarcığı zenginliği arasında doğru orantılı ilişki olduğunu; sözcük dağarcığı zengin olan çocukların düşünme, anlama, sorgulama, ilişkilendirme, sınıflama, sıralama gibi bilişsel becerilerinin ve ayrıca iletişim kurma ve sosyal becerilerinin de daha iyi olduğunu göstermiştir (Salaway, 2008; Neuman - Dickinson 2002). Bu yüzden çocukların dil gelişimleri üzerine yapılan çalışmalarda, sözcük dağarcığının daima önemli bir yeri olmuştur.

Sözcük edinimi, hayat boyu devam eden uzun bir süreçtir. Bu süreç, ilk olarak 5-6 aylıkken çocuğun sıklıkla duyduğu sözcükleri anlaması ile başlar ve 1. yaşının sonlarına doğru da konuşmaya başlaması ile devam eder. Sözcük edinimi hangi evrede olursa olsun, anlama kabiliyeti daima konuşma kabiliyetinden erken gerçekleşir yani çocuk, bir sözcüğü anlamaya başladıktan bir süre sonra onu üretebilir (Benedict 1979; Fenson vd. 1994; Bates vd. 1995; Caselli vd. 1995).

Çocukların sözcük dağarcığı açısından en hızlı ilerleme kaydettiği yaşlar 2-3 yaş olarak bilinmektedir. İki yaş civarında çocuğun sözcük dağarcığında yaklaşık 50'nin, üç yaşın sonuna doğru da 400'ün üzerinde sözcük yer almaktadır. Çalışma grubumuzu oluşturan çocuklar, 3 yaşına girmek üzere olan veya 3 yaşına yeni girmiş çocuklardır. Fransız eğitim sistemine göre zorunlu eğitime dâhil olmamakla birlikte bu, 3 yıl sürecek olan anaokuluna başlama yaşıdır.

İki dilli ortamlarda büyüyen çocukların sözcük dağarcığı, eğer her iki dili de eş zamanlı edinmeye başlamışlarsa (örneğin iki farklı ulustan ve her iki-

* Dr. Rouen Üniversitesi Dil Bilimi Bölümü, Fransa, busrahamurcu@gmail.com.

si de kendi ana dilini konuşan anne-babaların çocukları) tek dilli çocuklarla aynı şekilde gelişir fakat iki dilli çocukların sözcük dağarcığı, her iki dildeki sözcüklerden oluşurken tek dilli çocukların sözcük dağarcığı, tek bir dildeki sözcüklerden oluşur. Dolayısıyla iki dilli çocuklar ile tek dilli çocukların yalnızca bir dildeki sözcük dağarcığının karşılaştırılması, tek dilli çocukların daha yüksek sonuçlar elde etmesini sağlayacaktır. Bunun yerine, hepsi Türkçe-Fransızca iki dilli fakat aile içi dil kullanımları farklı olan göçmen kökenli Türk çocukların sözcük çeşitliliğini inceledik.

Bu çalışmada incelediğimiz sözcük çeşitliliği, sözlü veya yazılı bir metinde kullanılan farklı sözcük oranını ifade eder. Başka bir tabirle “bir konuşmacının sahip olduğu fakat kullanmadığı potansiyel sözcük dağarcığının aksine, sözlü veya yazılı bir metinde sergilediği farklı sözcükler” sözcük çeşitliliğini belirler (McCarthy - Jarvis 2007, s. 459).

Sözlü veya yazılı metinlerin sözcük çeşitliliği farklı yöntemlerle hesaplanabilir. Bunlardan bazıları; TTR (*Type Token Ratio*), Guiraud indeksi, Brunet'in W indeksi ve Yule-Herdan indeksidir (Mouelhi 2008). En yaygın yöntem olarak bilinen TTR (Lieven 1978; Bates vd. 1988), aynı zamanda metinlerin uzunluğuna veya kısalığına bağlı olarak güvenilirliği sorgunlandığı için sıklıkla eleştirilmiştir.

Bu yüzden çalışmamızdaki verilerde sözlü metinlerin uzunluğu 5 ila 30 dakika arasında olduğundan sözcük çeşitliliğini hesaplamak için TTR yerine Guiraud indeksi kullandık. Böylece uzun ve kısa metinler arasındaki fark dengelenmiş oldu.

Çalışma grubumuzdaki çocukları daha iyi tanıyabilmek amacıyla Fransa'daki Türk toplumunun genel özelliklerini, iki dillilik ve eğitim durumlarını kavramak gerekmektedir.

Fransa'daki Türk Toplumunun Özellikleri

Türkler, Fransa'ya en geç göç eden gruplardan biridir. Buna rağmen geçtiğimiz yıl Türklerin Fransa'ya göçünün 50. yıl dönümü kutlanmıştır. Türkiye ile Fransa arasında 8 Nisan 1965 tarihinde imzalanan ikili anlaşmanın ardından 1970-1980 yılları arasında Türkler yoğun bir şekilde Fransa'ya göç etmeye başlamıştır. Öyle ki anlaşmanın imzalanmasından önceki tarihlerde Fransa'da yaşayan Türk nüfusu 5000 ila 7000 arasında değişirken¹ bu rakam, 1982'de 123.540'a ulaşmıştır. En güncel verilere göre, T.C. Çalışma ve Sosyal Güven-

¹ İkinci Dünya Savaşı sonrası Fransa'da Türk nüfusu 7770 olarak kayda geçmiştir. 1954 yılında ise bu rakam 5273'e gerilemiştir. Anlaşmanın imzalanmasından 3 yıl sonra -yani 1968'de- Türk nüfusu 7628'e ulaşarak küçük bir artış göstermiş fakat kitlesel göç 1970'lerin başında başlamıştır.

lik Bakanlığının Ocak 2014'te açıkladığı Fransa'daki Türk nüfusu yaklaşık 611.515'tir. Sosyoekonomik sebeplerle başlayan bu göç; 90'lı yılların başında, çoğunlukla Fransa'da doğup büyüyen 2. kuşak gençlerinin Türkiye'den eş seçmeleriyle birlikte şekil değiştirmiştir. INSEE'nin 1997 yılında yayınladığı sonuçlara göre; genç kızların %98'i, erkeklerin ise %92'si Türkiye'den bir eşle evlenmektedirler. Dolayısıyla günümüzde Fransa'da eğitim gören Türk çocukların bir kısmı, ikisi de Fransa'da doğup büyümüş anne babadan oluşan ailelerden gelmektedir; bir kısmının da ebeveynlerinden yalnızca bir tanesi Fransa'da doğup büyümüş, diğeri ise evlilik sebebiyle Türkiye'den gelmiştir. İkinci grupta, anne-baba farklı ülkelerde yetiştikleri için daha karma bir aile yapısı ortaya çıkmaktadır fakat bu durum, her ne kadar eşler arasında sosyo-kültürel açıdan farklılıklar yaratsa da dil açısından aile içinde Türkçenin yerini güçlendirmektedir. Okul çağına kadar çocukların evde çoğunlukla duydukları dil Türkçe olduğundan ancak okula başladıklarında (3 yaşında) Fransızca'yı öğrenmektedirler (Akıncı 2001-2006; Hamurcu Süverdem 2015). Birinci grupta ise (ikisi de Fransa'da doğup büyümüş anne-babadan oluşan aile yapısı) genellikle evde her iki dil de kullanıldığından çocukların okul çağı öncesinde de Fransızca'yı öğrenmeye başladıkları ve daha aktif olarak kullandıkları gözlemlenmiştir (Hamurcu Süverdem 2015).

Fransa'daki Türk toplumunu, diğer göçmen gruplarından ayıran özelliklerden bir tanesi etno-kültürel kökenlerine bağlı olmalarıdır. Fransa'da doğup büyüyen gençlerin, birtakım kültürel farklılıkları göze alarak ana vatandan eş seçmeleri bunun en güzel örneğidir. Türk toplumu; kültürünü daha iyi yaşayabilmek ve yaşatabilmek adına yerel halktan uzak, daha çok kendi içine dönük, aile ve komşu ziyaretlerinin hâkim olduğu (de Tapia 1995) bir hayat sürdürmektedir. Dolayısıyla Fransızlar ile sosyal etkileşimi oldukça zayıftır (Armagnague, 2008) fakat kendi aralarında son derece faal olan Türkler, bir araya gelmelerini sağlayan dernekler kurmuştur. Bu dernekler; Türk toplumu için toplantı merkezleri olmakla kalmayıp aynı zamanda dillerinin, kültürlerinin ve dinlerinin korunmasında ve sonraki nesillere aktarılmasında büyük rol oynayan paylaşım alanlarıdır (Akıncı - Yağmur 2010; Akıncı 2014).

Fransa'daki Türk toplumunun bir başka özelliği ise Türk medyasını (televizyon, gazete, sosyal medya) yakından takip edebilmeleridir. Bu sayede güncel Türkçe ile de sürekli temas hâlinde olduklarından ana dillerini koruyabilmektedirler.

Yapılan araştırmalar, göçmen ailelerde Türkçenin korunduğunu açıkça göstermiştir. İlk olarak 90'lı yıllarda yapılan anketlerde (Akıncı 1996) Fransa'da yaşayan Türk ailelerin %77 gibi büyük bir oranı evde yalnızca Türkçe konuştuğunu, %20'si her iki dili de konuştuğunu ve yalnızca %3'ü sadece

Fransızca konuştuğunu beyan etmiştir. Daha güncel araştırmalarda da benzer sonuçlar gözlemlenmiştir (Akıncı 2003; Irtis-Dabbah 2003). Bu sonuçlara göre gençler; genellikle ebeveynleriyle olan iletişimlerinde Türkçeyi, kardeşleriyle ve arkadaşlarıyla olan iletişimlerinde ise Fransızca'yı kullanmaktadır.

Yapılan başka araştırmalar (Irtis-Dabbah 2003; Tribalat 1995), Fransa'daki Türklerin dinî kimliklerini de çok iyi derecede koruduklarını ve bu sayede ulusal kimliklerine de sahip çıktıklarını göstermiştir.

Özet olarak Fransa'daki Türk toplumunu inceleyen son 10 yılda gerçekleştirilen bir dizi çalışmada (Akıncı 2001-2006-2008; Yağmur - Akıncı 2003); her ne kadar kardeş ve arkadaş ortamında Fransızca kullanımının arttığı gözlemlense de Fransa'daki diğer göçmen toplulukların aksine, ebeveynlerle olan iletişimlerde ana dil kullanımının ve korunmasının oranı hâlâ yüksektir. Ana dilin korunması, ikinci kuşak gençlerinin iki dilliliklerinin gelişmesine yardımcı olup azınlık dili konumunda olan Türkçenin kaybolmasını engellemektedir (Akıncı 2006).

Fransa'daki Türk toplumunun genel özelliklerinden bahsettikten sonra iki dillilik ve eğitim arasındaki ilişkiyi yakından inceleyeceğiz.

Fransa'daki Türklerde İki Dillilik ve Eğitim

Fransa'daki Türk toplumunu konu alan bilimsel çalışmalar başlarda yalnızca sosyoekonomik alanda olsa da (Kastoryano 1986) 1980'li yıllardan itibaren bu toplumun dil ve eğitim sorunlarını da inceleyen çalışmaların eksikliği hissedilmiş ve bu açık kapatılmaya başlanmıştır (Dabène - Billiez 1987) fakat bu sefer de farklı bir sorunla karşı karşıya kalınmıştır: İki dilliliği destekleyen ve desteklemeyen iki farklı söylem bulunmaktadır (Kroll ve de Groot 2005; Hélot 2007; Akıncı 2016 vd.). İki dilliliği destekleyen görüş, güncel bilimsel çalışmaların gösterdiği sonuçlara dayanmaktadır. Bu çalışmalar, iki dilliliğin birçok avantajını gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte, öğrenilen her iki dilin de yaşanılan toplum tarafından kabul ve değer gören (genellikle Batı dilleri) diller olması hâlinde iki dilliliğin daha uygun şartlarda geliştiği gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Zira söz konusu iki dillilik bir azınlık dili ve bir çoğunluk dilinden oluşuyorsa ikincisi hemen hemen her durumda baskın çıkmaktadır. Öyle ki azınlık dillerini konuşan göçmen aileler bile, bilinçaltında çocuklarının çoğunluk diline daha kolay adapte olabilmeleri için ana dillerini aktarmaktan vazgeçebilmektedir (Prohic - Varro 2007). Eğitim kurumları da çoğu zaman bu çocukların iki dilli olduklarını bilmemektedir. Bunun bir sebebi, öğretmenin dikkatinden kaçmış olması; bir diğer sebebi ise öğrencinin, okulda konuşulan dil dışında başka bir dil bildiğini belli etmemesi, hatta gizlemesidir.

Bu bağlamda, Fransa’da yaşayan göçmen kökenli Türk ailelerinin çocukları açısından ele alındığında iki dillilik kavramı birçok meseleyi gündeme getirmektedir. Bu çocukların dil gelişiminde rol oynayan başta veliler olmak üzere öğretmenler ve genel olarak eğitim kurumları, küçük yaşlarda yönlendirilmeye başladıkları dil ve konuşma terapistleri gibi bütün aktörlerin, genel anlamda iki dilliliği iyi anlaması ve göçmen kökenli çocuklarda iki dilliliğin nasıl geliştiğine dair bilinçlenmesi gerekmektedir.

Böyle bir bilinçlenmenin eksik olduğu, ilk olarak göçmen kökenli Türk çocuklar anaokuluna başladıklarında fark edilmektedir. Zira yukarıda anlatıldığı gibi, bazen hiç Fransızca bilmeyerek okula başlayan Türk çocuklarla karşı karşıya kaldıklarında öğretmenler; âdeta çaresiz kalmakta, bu çaresizlikten ötürü Türk çocuklarının -hatta genel olarak göçmen çocuklarının- dil gelişimlerine ve iki dilliliklerine ön yargıyla bakmaya başlamaktadırlar. Umdukları kadar kısa bir süre içinde Fransızca gelişimlerini, özellikle de sözcük dağarcığı gelişimlerini yeterli bulmayan öğretmenler; bu çocukları çok erken yaşlarda (3-4), genellikle gerek olmadığı hâlde dil ve konuşma terapistlerine yönlendirmektedirler. Oysa çocukların tek sorunu, herhangi bir konuşma bozukluğundan ziyade Fransızca bilmemeleridir. Üstelik öğretmenler, sözcük dağarcığı gelişiminde konuşma kabiliyetinin anlama kabiliyetinden bir süre sonra başladığı gerçeğini de unutmaktadırlar. Alsace bölgesindeki durumu inceleyen Tinelli’ye (2004) göre, bu dil terapisi seanslarının amaçları aileler tarafından da tam olarak anlaşılamadığı için genellikle Fransızca ek ders gibi algılanmaktadır. Dil ve konuşma terapileri Türkiye’de bu denli yaygın olmadığı için de çoğu zaman Türk veliler tarafından tedirginlikle karşılanmakta, çocuklarında ciddi bir konuşma hastalığı olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Bu noktada veliler ile okul arasında sağlıklı bir iletişim kurabilecek herhangi bir aktör bulunmaması da önemli eksiklerden biridir. Fransızca bilmeyen öğrencileriyle iletişim kuramayan, dolayısıyla onlara bilgi aktaramamaktan şikâyet eden öğretmenler; en sonunda çözüm olarak ailelere evde çoğunlukla Fransızca konuşmalarını, hatta bazen çocuk Fransızca’yı yeterli derecede öğrenene kadar Türkçeyi tamamen devre dışı bırakmalarını tavsiye etmektedir. Elbette bu tavsiyeye uymak, ana dilini bu denli koruyan bir toplum için oldukça zordur fakat öğretmenler ve zamanla onların etkisinde kalan bazı veliler, maalesef evde çoğunlukla Türkçe konuşmanın Fransızca gelişimini geciktireceği düşüncesini benimsemişlerdir (Akıncı 1996).

Yöntem

Buradan yola çıkarak bunun aksini kanıtlayacak bir çalışma gerçekleştirdik. Türklerin, toplam nüfusunun %27’sini oluşturduğu küçük bir Alsace (Fransa) beldesinde, evde çoğunlukla Türkçe konuşan (1. grup) ve evde her iki dili

de konuşan (2. grup) iki farklı aile türünde yetişmiş göçmen kökenli Türk çocuklarını, anaokuluna başladıkları tarihten itibaren iki sene boyunca (3-5 yaş arası) gözlemledik (Hamurcu Süverdem 2015). Bu boylamsal çalışmanın amacı; evde konuşulan dillerin (Türkçe-Fransızca veya çoğunlukla Türkçe), bu çocukların dil gelişimlerinde ne derece etkili olduğunu tespit etmektir. Bir resim etrafında gelişen yetişkin-çocuk etkileşimlerinden oluşan verilerimizde, dilin farklı alanlarındaki gelişimlerini inceledik fakat bu çalışmada, yalnızca sözcük çeşitliliği gelişimi ile ilgili elde ettiğimiz sonuçlar üzerinde duracağız.

Çalışma grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu; 2011-2012 eğitim öğretim yılında Strasbourg ili Bischwiller beldesine bağlı, iki farklı anaokulunun birinci sınıfına yeni başlayan yani 3 yaşına girmek üzere veya 3 yaşını doldurmuş olan, 6'sı evde çoğunlukla Türkçe, 6'sı evde Türkçe ve Fransızca konuşan aile türüne ait olmak üzere toplam 12 göçmen kökenli Türk çocuk oluşturmaktadır. Çalışmanın başında evde konuşulan dillerle ilgili ailelere verdiğimiz detaylı bir anket bu grupları belirlememizi sağlamıştır. Okullarda yürüttüğümüz veri toplama işlemi, 2012-2013 eğitim öğretim yılının sonunda yani çocuklar anaokulunun ikinci sınıfını bitirdiklerinde sona ermiştir. Bu süre zarfında; 2011-2012 eğitim öğretim yılında 3 kez, 2012-2013 eğitim öğretim yılında da 2 kez olmak üzere toplam 5 seansta veri toplanmıştır.

Çocukların, evde konuşulan dil/diller açısından ait oldukları aile türü (1. grup veya 2. grup), kaydettiğimiz ilk ve son seanslardaki yaşları ve her aile türü için yaş ortalamaları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Aile türü		1. grup (çoğunlukla Türkçe)						2. grup (Türkçe ve Fransızca)					
İsim		İsmail	Aslı	Nur	Okan	Fadime	Eda	Yelda	İsa	Yusuf	Ümran	Sinan	Eray
Erkek / Kız		E	K	K	E	K	K	K	E	E	K	E	E
Yaş	İlk seans	3;7	2;9	3;4	3;4	2;11	3;0	2;9	3;7	3;1	3;7	3;2	3;6
	(Ekim 2011)												
	Yaş ortalaması	3;1						3;3					
	Son seans												
	(Haziran 2013)	5;3	4;5	5;0	5;0	4;7	4;8	4;5	5;3	4;9	5;3	4;10	5;2
Yaş ortalaması		4;10						4;11					

Tablo 1: 1. grup ve 2. gruba ait çocukların ilk ve son seanslarda yaşları ve yaş ortalamaları.

Veri toplama araçları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi verilerimizi toplamak için çocukların ilgisini çekebilecek nitelikte, onların okul bahçesinde yapabilecekleri aktiviteleri canlandıran A3 boyutunda bir resim kullandık. Bu resimden yola çıkarak yetişkin ve çocuk arasında geçen konuşmalar verilerimizi oluşturdu fakat etkileşimsel açıdan incelediğimiz başlıkların (konu belirleme ve buna bağlı olarak beden dili kullanımı, anlatım türleri ve kipli (modal) önermeler) aksine, sözcük çeşitliliğini değerlendirirken yetişkin ve çocuklar olmak üzere her iki konuşmacının değil, yalnızca çocukların verilerini göz önünde bulundurduk.

Çocukların resim hakkındaki anlatımlarında sözcük çeşitliliği gelişimini incelemek için Guiraud indeksini (Guiraud 1954) kullandık. Guiraud indeksine göre sözcük çeşitliliği, bir metindeki farklı sözcük sayısını (V), toplam sözcük sayısının (N) köküne bölerek yani şu formülle hesaplanır: $G = V/\sqrt{N}$. Çıkan sonuç, yazılı veya sözlü bir metindeki sözcük çeşitliliğini gösterir.

Aşağıdaki örnekler, Türkçe ve Fransızca kısa metinlerde sözcük çeşitliliği hesaplamasını göstermektedir:

- **Türkçe metin örneği:**

“Çocuklar bahçede oynuyorlar. Bu çocuk kaydırdan kayıyo. **Bu çocuk** da buraya çıkıyo.”

Bu kısa metinde çocuk, toplam 12 kelime (N) kullanıyor fakat bunlardan yalnızca 9’u farklı kelimeler (V). Tekrar edilen ve kalın yazı tipinde gösterdiğimiz kelimeler sayıma dâhil edilmiyor. Bu kısa metnin sözcük çeşitliliğini Guiraud formülünü kullanarak şu şekilde hesaplıyoruz: $G = V/\sqrt{N} = 9/\sqrt{12} = 2,6$.

Guiraud indeksine göre yukarıdaki metnin sözcük çeşitliliği: 2,6.

- **Fransızca metin örneği:**

*Elles jouent avec la serviette. Ils **jouent avec la balle**.*

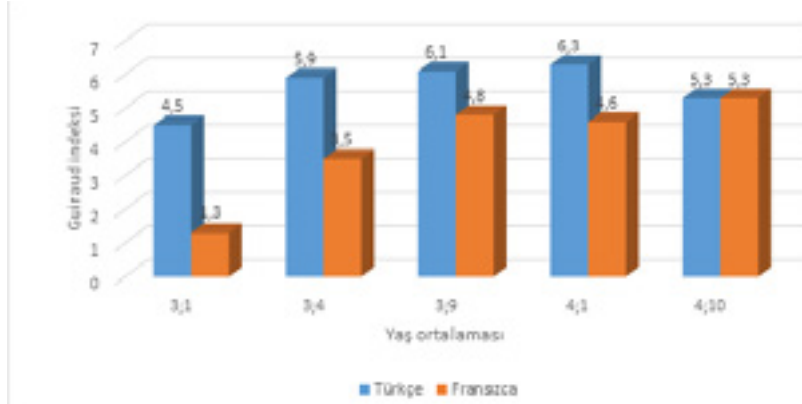
“Onlar [3. çoğul şahıs, dişil] mendille oynuyorlar. Onlar [3. çoğul şahıs, eril] topa oynuyorlar.”

Bu kısa metinde ise çocuk, 7’si farklı kelime (V) olmak üzere toplam 10 kelime (N) kullanıyor. Tekrar edilen ve kalın yazı tipinde gösterdiğimiz kelimeler sayıma dâhil edilmiyor. Bu kısa metnin sözcük çeşitliliğini Guiraud formülünü kullanarak şu şekilde hesaplıyoruz: $G = V/\sqrt{N} = 7/\sqrt{10} = 2,2$.

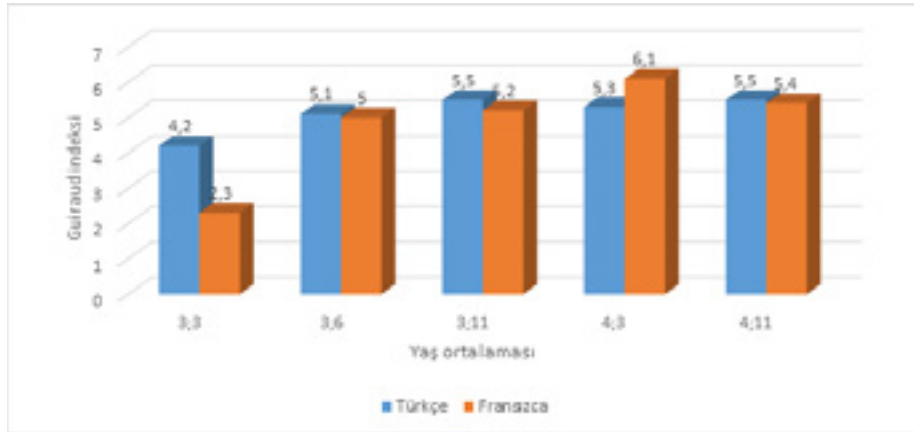
Guiraud indeksine göre yukarıdaki metnin sözcük çeşitliliği: 2,2.

Bulgular

Guiraud indeksine göre hesapladığımız 1. gruba ve 2. gruba ait çocukların sözlü metinlerindeki sözcük çeşitliliği verileri Grafik 1 ve Grafik 2'de yer almaktadır.

Grafik 1: Evde çoğunlukla Türkçe konuşan (1. grup) çocuklarda Türkçe ve Fransızca sözcük çeşitliliği gelişimi.

Grafik 2: Evde Türkçe ve Fransızca konuşan (2. grup) çocuklarda Türkçe ve Fransızca sözcük çeşitliliği gelişimi.

İlk olarak sonuçlar, her iki gruba ait çocukların 3 ila 5 yaş arasında her iki dilde de sözcük çeşitliliğinin arttığını gösteriyor. Çocukların 3 yaşındaki sonuçlarını incelediğimizde, her iki grubun da Türkçedeki sözcük çeşitliliğinin daha yüksek olduğunu görüyoruz. Okullaşma dönemine kadar aile içinde ve yakın çevrelerinde Fransızcadan çok Türkçe etkileşimlerde bulundukları için bu beklenen bir sonuçtur. Ebeveynleri evde hemen hemen hiç Fransızca

konuşmayan 1. gruba ait çocukların, 3 yaşındaki Türkçe sözcük çeşitliliklerinin diğer gruba göre daha yüksek (4,5 vs. 4,2) olması da bunu doğrular nitelikte olan başka bir sonuçtur. Ancak 2. gruba ait çocukların da 3 yaşında Fransızca sözcük çeşitliliklerinin diğer gruba göre daha yüksek olduğunu da gözlemliyoruz yani anaokuluna başladıklarında her iki gruba ait çocukların da sözcük çeşitliliği açısından baskın dili Türkçe olmasına rağmen evde çoğunlukla Türkçe konuşanların Türkçede, evde her iki dili de konuşan çocukların ise Fransızcada sözcük çeşitliliğinin diğer gruba göre daha yüksek olduğunu gözlemek mümkün.

Gelişimsel düzeyde incelediğimizde, üç ara seansta da 1. gruba ait çocukların Türkçe sözcük çeşitlilikleri ile Fransızca sözcük çeşitlilikleri arasında önemli bir fark olduğunu gözlemliyoruz yani bu çocukların baskın dili olan Türkçede sözcük çeşitliliği önemli derecede artarken Fransızca sözcük çeşitliliği aynı yüksek artışı göstermiyor. Türkçedeki bu artış da 4 yaşına kadar aynı ivmeyle devam edip 5 yaşında düşüş gösteriyor. Oysa Türkçedeki artış kadar önemli olmasa da Fransızcadaki artış, 3 yaşından 5 yaşına kadar düzenli bir şekilde devam ediyor. Bu da yalnızca evde konuşulan Türkçenin, çocukların Türkçe sözcük dağarcığı gelişimine sadece belli bir yaşa kadar katkı sağladığını gösteriyor. Bununla birlikte 1. gruba ait çocukların; yalnızca okulda duydukları Fransızcanın, evde hiçbir Fransızca desteği olmamasına rağmen Fransızca sözcük gelişimlerinin düzenli bir şekilde seyretmesini sağladığını da gözlemliyoruz yani tek başına okullaşma süreci, Fransızcanın gelişimine çok büyük katkı sağlamakla birlikte çocukların ana dil gelişimlerine katkı sağlaması mümkün olmuyor. Çocukların edindikleri Türkçe sözcük dağarcığı, evde duydukları Türkçe sözcüklerle sınırlı kalıyor.

Gelişimsel düzeyde 2. gruba ait çocukların verilerini incelediğimizde 1. gruba ait çocukların aksine Türkçe sözcük çeşitliliği gelişimlerinin değil, Fransızca sözcük çeşitliliği gelişimlerinin daha önemli oranlarda olduğunu ve her iki dilde de gelişimlerinin çok daha dengeli seyrettiğini gözlemliyoruz. Evde her iki dili de konuşan bu çocuklarda, okula başladıktan 3 ay kadar kısa bir süre sonra Türkçe baskın dil olma özelliğini büyük ölçüde kaybediyor ve her iki dilde de sözcük dağarcığı gelişimleri eşit düzeyde ilerliyor. Hatta 4 yaşına geldiklerinde Fransızca sözcük çeşitliliği Türkçenin önüne geçiyor.

İki senelik bir okullaşma sürecinden sonra sonuçlara baktığımızda -yani çocuklar yaklaşık 5 yaşına geldiklerinde- hem her bir gruptaki farklı diller arasında hem de genel olarak her iki grupta bir eşitlenme olduğunu gözlemliyoruz.

1. gruba ait çocukların Türkçe sözcük çeşitliliklerinin diğer çocuklara göre hâlâ daha yüksek olduğunu görüyoruz fakat aynı zamanda, evde çoğun-

lukla Türkçe konuşmalarına rağmen bu çocukların Fransızca sözcük çeşitliliklerinin de ciddi bir artış göstererek hemen hemen diğer çocuklarla aynı seviyeye ulaştıklarını da gözlemliyoruz. Bu da okullaşmanın, Fransızca gelişiminde ne derece etkili olduğunu vurguluyor. Bu gruba ait çocukların 5 yaşında her iki dilde de sözcük çeşitliliklerinin birbirine çok yakın olması da ilginç bir sonuç. Aynı dengeyi ve eşitliği, evde Fransızca desteği almalarına rağmen 2. gruba ait çocukların sonuçlarında da görmek mümkün. Bu sonuç da okulun, evde konuşulan dillerden bağımsız olarak göçmen kökenli Türk çocuklarını eşitlediğini göstermektedir.

Özetleyecek olursak okullaşmanın da etkisiyle her iki gruba ait çocukların da Fransızca sözcük çeşitlilikleri 5 yaşına geldiklerinde hemen hemen aynı seviyeye gelmiş oluyor. İki grup arasındaki fark; Fransızcada değil, Türkçede ortaya çıkıyor. Evde çoğunlukla Türkçe konuşan çocukların 3-4 yaşları arasında Türkçe sözcük çeşitliliği gelişimleri, evde her iki dili de konuşan çocuklara göre daha yüksek seyrederken 5 yaşına geldiklerinde Fransızcanın baskın hâle gelmesiyle Türkçedeki bu fark da kapanıyor. Bu da ailelerin Türkçe edinimindeki rolünün önemini vurguluyor.

Tartışma ve Sonuç

Fransa'da anaokuluna giden 3-5 yaş arası göçmen kökenli Türk çocuklarının sözcük gelişimlerini inceledikten sonra birkaç sonuca varmak mümkün.

Elde ettiğimiz sonuçlar; evde konuşulan dillerin, bu çocukların dil gelişimi üzerinde önemli etkileri olduğunu açıkça gösteriyor. Evde çoğunlukla Türkçe konuşan çocukların, 4 yaşına kadar Türkçe sözcük gelişimlerinin diğer çocuklara göre daha yüksek bir ivmeyle devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu gruba ait çocuklar, evdeki dil kullanımlarının olumlu etkilerini Türkçe gelişiminde görürken 2. gruptaki çocuklar da Fransızca gelişiminde görmektedirler. Zira evde her iki dili de konuşan çocukların da 3 yaşında Fransızca sözcük çeşitliliğinin daha yüksek olduğunu ve diğer gruba göre daha iyi gelişme gösterdiğini gözlemliyoruz. Bu da bu çocukların, ailede zaten konuşulan Fransızca'yı 3 yaşından itibaren okulda da düzenli olarak konuşmaya başlamış olmalarından kaynaklanmaktadır.

Evde konuşulan dillerin çocukların dil gelişimlerinde sebep olduğu farklılıkların yanı sıra, okullaşmanın da tam aksine her iki dilde de eşitleyici nitelikte bir etkisinin olduğunu gözlemledik. Bunun en çarpıcı örneği de evde konuşulan dillerden bağımsız olarak her iki gruptaki çocukların da iki senelik bir okullaşma sürecinin ardından, Fransızca ve Türkçe sözcük çeşitliliklerinin hemen hemen aynı seviyede olmasıydı. Daha önce yapılan araştırmalar da (Akıncı 2001) anaokulu sürecinde Fransızcanın çok hızlı bir şekilde ilerleyerek 5-6 yaşlarında bu çocukların baskın dili hâline geldiğini göstermiştir. Yine

aynı araştırmada, bu çocukların tek dilli Fransız yaşlılarıyla karşılaştırıldıklarında söz dizimi alanında gözlemlenen bazı farklılıkların 7 yaşında tamamen ortadan kalktığı görülmüştür fakat aynı çocukların tek dilli Türk yaşlılarıyla aralarındaki aynı türden farklılıkların ancak 14-15 yaşlarında kapandığı gözlemlenmiştir (Akıncı 2006). Bu sonuç da hem ailelerin Fransızca gelişimi için Türkçeden vazgeçmemeleri gerektiğinin, aksine bu dilin gelişmesi için de Fransa'da var olan örneğin ana dil ve kültür derslerinin ne denli önemli olduğunun bir göstergesidir.

Sonuç olarak iki dilli göçmen kökenli Türk çocuklarının her iki dilinin de uygun şartlarda gelişmesini sağlamak için bütün aktörlerin iki dillilik ve dil gelişimi alanlarında bilinçli davranması gerekmektedir. Erken yaşlarda evde farklı diller konuşan Türk çocukları arasında veya iki dilli Türk çocukları ile tek dilli Fransız ve Türk yaşlıları arasında bazı farklılıklar bulunsa da bunlar, çok ciddi sorunlar olmadığı sürece zamanla kapanmaktadır. Fransızca gelişimini desteklemek düşüncesiyle Türkçenin evdeki yerini azaltmak kadar, Fransızca'yı tamamen yok sayarak Türkçe gelişimine yoğunlaşmak da tek dilli yaklaşımlar olmaktan öteye gidemeyeceklerdir. Oysa Fransa'da yaşayan göçmen kökenli Türk çocukların ihtiyaç duydukları yaklaşım türü, onların iki dilliliğine ve iki kültürlülüğüne uygun olan yaklaşımlardır. Ancak bunlar sayesinde iki dilli ve iki kültürlü nesillerin sağlıklı bir şekilde yetişmesi mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

AKINCI, M. A., "Le bilinguisme des enfants turcophones issus de familles immigrées", *L'éducation bilingue en France : Politiques linguistiques, modèles et pratiques*, (Der.: C. Helot - J. Erfurt), Presses Universitaires de Rennes, Rennes (2016 basım aşamasında).

_____, "Fransa'daki Türk göçmenlerinin etnik ve dinî kimlik algıları", *Bilig*, No.: 70, 2014, s. 29-58.

_____, "Language Use and Biliteracy Practices of Turkish-speaking Children and Adolescents in France, *Multilingualism and Identities across Contexts: Cross-disciplinary perspectives on Turkish-speaking youth in Europe*", (Der.: V. Lytra - J. N. Jorgensen), University of Copenhagen Press, Copenhagen 2008, s. 85-108.

_____, (2006), "Du Bilinguisme à la bilitéracie. Comparaison entre élèves bilingues turc-français et élèves monolingues français", *Langage et Société*, S 116, 2006, s. 93-110.

_____, "Une Situation de Contact de Langues: le Cas Turc-Français des Immigrés Turcs en France", BILLIEZ, J. (Der.), *Contacts de Langues: Modèles, Typologies, Interventions*, s. 127-144, L'Harmattan, Collection Espaces Discursifs, Paris 2003.

- _____, *Développement des compétences narratives des enfants bilingues turc-français en France âgés de 5 à 10 ans*, LINCOM, München 2001.
- _____, (1996), “Les Pratiques Langagières chez les Immigrés Turcs en France”, *Écarts d’Identité*, No.: 76, 1996, s. 14-17.
- AKINCI, M. A. - K. Yağmur (2010), “Intergenerational Identity Reconstruction and Ethnic Identification among Turkish Speakers in France”, *Turks Abroad: Migration and Integration in its 50th Year*, (Der.: M. Erdoğan), Orion Kitabevi, Ankara 2010, s. 715-728.
- ARMAGNAGUE, M., “Processus d’Intégration des Jeunes d’Origine Turque en France et en Allemagne”, *Revue en ligne Trajectoires*, S 2, 2008, s. 79-88, <http://trajectoires.revues.org/index207.html>.
- BATES, E. – I. Bretherton – L. Snyder, *From first words to grammar: individual differences and dissociable mechanisms*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- BATES, E. – P. S. Dale - D. Thal (1995), “Individual differences and their implications for theories of language development”, *Handbook of Child Language*, (Der.: P. Fletcher – B. Macwhinney), Basil Blackwell, Oxford, Royaume-Uni 1995, s. 96-151.
- BENEDICT, H., “Early lexical development: Comprehension and production”, *Journal of Child Language*, S 6, 1979, s. 183-200.
- BERNET, C., “Faits lexicaux. Richesse du vocabulaire. Résultats”, *Etudes sur la richesse et la structure lexicales*, (Der.: P. Thoiron vd.), PUL, Lyon 1988.
- BRUNET, E., *Le vocabulaire de Jean Giraudoux. Structure et évolution. Statistique et informatique appliquées à l’étude des textes à partir des données du Trésor de la Langue Française*, Slatkine, Genève 1978.
- CASELLI, M. C. vd., “A cross-linguistic study of early lexical development”, *Cognitive Development*, S 10, 1995, s. 159-199.
- COSSETTE, A., *La richesse lexicale et sa mesure*, Honoré Champion Editeur, Paris 1994.
- DABENE, L. - J. Billiez, “Le parler des jeunes issus de l’immigration”, *France, pays multilingue*, (Der.: G. Vermes - J. Boutet), T. 2: Pratiques des langues en France, L’Harmattan, Paris 1987, s. 62-77.
- FENSON, L. - P. S. Dale - J. S. Reznick - E. Bates - D. Thal - S. Pethick, “Variability in early communicative development”, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, S 59 (5), 1994, s. 1-173.
- GUIRAUD, P., *Les étapes du développement psychologique*, Armand Colin, Paris 1954.
- HAMURCU SÜVERDEM, B. (2015), *Développement du turc et du français en situation de bilinguisme précoce. Le cas d’enfants d’origine turque scolarisés en maternelle*, Unpublished PhD, Université de Rouen, Rouen 2015.

- HELOT, C., *Du bilinguisme en famille au plurilinguisme à l'école*, L'Harmattan, Paris 2007.
- IRTIS-DABBAGH, V., *Les jeunes issus de l'immigration de Turquie en France : état des lieux, analyses et perspectives*, L'Harmattan, Paris 2003.
- JOHANSSON, V. (2008), "Lexical diversity and lexical density in speech and writing : a developmental perspective", *Lund Working Papers in Linguistics*, S 53, Department of Linguistics and Phonetics, Lund University 2008, s. 61-79.
- KASTORYANO, R., Être turc en France, Réflexions sur famille et communauté, Ciemi / L'Harmattan, Paris 1986.
- KROLL, J. - A. M. B. De Groot, *Handbook of Bilingualism. Psycholinguistic Approaches*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- LABBE, D., "Une mesure de la richesse du vocabulaire: l'indice de Gini", *Mots*, S 15, 1987, s. 171-185.
- LAUFER, B. - P. Nation, "Vocabulary size and use: Lexical richness in L2 written production", *Applied Linguistics*, S 16 (3), 1995, s. 307-322.
- LIEVEN, E. V. M., "Conversations between mothers and young children: individual differences and their possible implication for the study of child language learning", (Der.: N. Waterson - C. E. Snow), *The Development of communication*, Chichester 1978, s. 173-187.
- MCCARTHY, P. M. - S. Jarvis, "Vocd: a theoretical and empirical evaluation", *Language Testing*, S 24: 4, 2007, s. 459-488.
- MOUELHI, Z., "La richesse lexicale dans une perspective de lexicométrie arabe. Etude contrastive de cinq méthodes de mesure: Application au 'Imtâ' wa-l-mu'âna de Tawhîdî", *Texte et corpus*, 3. sy. / Août 2008, Actes des Journées de la linguistique de Corpus 2007, s. 271-284.
- MULLER, C., *Principes et méthodes de statistique lexicale*, Honoré Champion Editeur, Paris 1992.
- NEUMAN, S. B. - D. K. Dickinson, *Handbook of Early Literacy Development*, Guilford Publication, New York 2002.
- PROHIC, A. - G. Varro, "Se transplanter oui, mais à quel prix ?", *Education et Sociétés Plurilingues*, S 23, 2007, s. 102-106.
- SALAWAY, L. J., *Efficacy of A Direct Instruction Approach to Promote Early Learning*. Unpublished Phd thesis. Duquesne University. Department of Counseling, Psychology and Special Education, Pittsburgh 2008.
- TAPIA, S. (de) (1995), "Le Champ Migratoire Turc et l'Europe", DUMONT, P., JUND, A. ve de TAPIA, S. (Der.), *Enjeux de l'immigration turque en Europe. Les Turcs en France et en Allemagne*, Ciemi / L'Harmattan, Paris 1995, s. 15-38.
- THOIRON, P., "Richesse lexicale et classement des textes", *Etudes sur la richesse et la structure lexicales*, (Der.: P. Thoiron vd.), PUL, Lyon 1988.

TINELLI, A., *De l'exil à l'orthophonie, ou la possible trajectoire linguistique des enfants d'origine turque: réflexion sur les difficultés langagières des enfants de migrants turcs*. Mémoire pour l'obtention du certificat de capacité d'orthophoniste non publié, Université Louis Pasteur, Strasbourg 2004.

TRIBALAT, M., *Faire France. Une enquête sur les immigrés et leurs enfants*, La Découverte ('Essais'), Paris 1995.

YAĞMUR, K. - M. A. Akıncı, "Language use, choice, maintenance and ethno-linguistic vitality of Turkish speakers in France: Intergenerational differences", *International Journal of the Sociology of Language*, S 164, 2003, s. 107-128.

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI II: FOXP2 GENİ

Caner KERİMOĞLU*

Giriş

Dil, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli olgudur. İnsan dili, diğer canlıların iletişim biçimlerinden çift *eklemlilik*, *öz yineleme* (recursion) gibi özellikleriyle ayrılır. Dilin bu benzersizliği veya -literatürdeki yaygın terimi kullanacak olursam- “biricikliği” (uniqueness) bilimin en önemli meraklarından biridir. Dilin kökeni, bu biricikliğin yarattığı pek çok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Bu zorlukları aşmak için antropolojiden biyolojiye pek çok alanda çalışma yürütülmektedir. Daha önceki bir çalışmamda dilin kökeni ile ilgili arayışların tarihçesini ve günümüzde bilim dünyasında bu konuyla ilgili olan tartışmaları değerlendirmiştim (bk. Kerimoğlu, 2016). “Dilin Kökeni Arayışları” üst başlığıyla konunun farklı yönlerini bir dizi incelemeyle sunmayı hedefliyorum. Bu çalışma, “Dilin Kökeni Arayışları” başlığı altında yaptığım çalışmaların ikincisi olma özelliğini taşıırken merkezinde dil ve gen ilişkisi bulunmaktadır. İncelemede dil geni olarak da adlandırılan FOXP2 geninin keşfi, özellikleri ve insan dilinin evrimindeki payını ana hatlarıyla sunacağım. Bilim dünyasını sarsan ve keşfinin üzerinden 15 yıldan fazla bir süre geçen bu genle ilgili Türkçede yapılmış bilimsel bir çalışmaya maalesef rastlayamadım. Basit bir Google araştırmasında bile 270 binden fazla sayfa listelenirken bunlar içinde Türkçe ve bilimsel ölçülerle yazılmış bir metin -gazete haberleri dışında- yoktur. Sunacağım tanıtıcı bilgilerin, Türkçe dilcilik literatürüne küçük de olsa bir katkısı olmasını umuyorum.

Dilin Evrimi, Biyoloji ve Genetik

Canlı türlerinin veya bir maddenin kökeni konusunda bilim insanları daha net açıklamalar yapabilmektedirler çünkü fosil kayıtları, ihtiyaç duyulan verileri sunmaktadır. Oysa dil, bu bakımdan çözülmesi zor bir problemdir çünkü dilin fosili yoktur. Dilin kökeni problemi farklı açılardan incelenmek-

* Doç. Dr. Caner Kerimoğlu, Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi AD. canerkerimoglu@yahoo.com

tedir. Burada ilk adım, dili tanımlamaktır. Dilin ne olduğu, ayırıcı özellikleri doğru bir şekilde betimlenirse ortaya çıkışıyla ilgili olarak sağlıklı bir hedef konabilir. Dilin kökeni konusundaki ilk büyük ayrışma, bu betimleme noktasında kendisini gösterir.

Başını N. Chomsky'nin çektiği bir gruba göre dil, biyolojik bir olgudur. İnsanın dil geliştirebilmesi için beyinde bir mekanizmanın da bulunması gerekmektedir. Bu “dil aygıtı” da yalnızca insanda olduğu için insan dili ortaya çıkabilmiştir. Diğer canlılar böyle bir aygıtı sahip olmadığı için çift *eklemlik*, *söz dizimi*, *öz yineleme* gibi ayırıcı özellikleri olan bir dil geliştirememiştir.

İkinci gruptaki araştırmacılar ise dilin biyolojik değil, kültürel bir olgu olduğunu ileri sürdüler. Buna göre dil; toplumsal yaşamın getirdiği, etki-tepki mekanizması ile çevrenin pay sahibi olduğu bir sonuctur. İnsanın evrimiyle birlikte kültür ögesi olarak dil ortaya çıkmıştır. (Bu iki kampın yaklaşımlarının ayrıntısı için bk. Johansson 2005; Fitch 2010; Kerimoğlu 2016.)

Bu iki görüşün de haklı olduğu yönler vardır. Dil, bu bakımdan melez bir olgudur. Biyolojik yönleri mutlaka olmalıdır çünkü insan zihninde dili geliştirecek bir mekanizma olmadan yalnızca kültürel etkileşimlerle dil gibi bir olgunun ortaya çıkması mümkün gözükmemektedir. Başka canlılarda da kültürel bir olgu olarak dilin gelişmesi beklenirdi ancak bu mümkün olmadığına göre, insan biyolojisindeki bir farklılığın dilin ortaya çıkışında payı olmuştur gibi bir hipotez akla yatkın gelmektedir. Öte yandan çevre şartlarındaki değişimlerle kültürel etkileşim olmaksızın da dilin gelişmesi mümkün değildir. Bugünkü verilerle dilin hem biyoloji hem de kültür ile ilgili bir olgu olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Bu çalışma, biyolojinin yalnızca bir yönüne -genlere- odaklanmaktadır. Fosil kayıtları üzerinden gırtlak yapısı, soluk borusunun durumu, ağız içinin gelişimi, beynin hacmi gibi insan biyolojisinin farklı yönleri, köken açıklamalarında veri olarak kullanılmaktadır. İnsan biyolojisinin hangi yönlerinin dilin ortaya çıkışında etkili olduğu konusunda da son yıllarda derinlikli incelemeler yapılmaktadır. Beyin ve beynin evrimi, ayna nöronlar, genler, bu bakımdan üzerinde en çok yoğunlaşılan alanlardır. Beyin ve ayna nöronlar ile ilgili gelişmeleri sonraki çalışmalarımda ayrı ayrı ele alacağım. Ancak genetik incelemeleri, dilin kökeniyle ilgili arayışlara 2000’li yıllardan sonra önemli katkılarda bulunmuştur. Konuşma bozukluğu sorunu olan veya farklı dilsel yetileri normal olmayan kişiler üzerinde yapılan genetik incelemeleri, bazı genlerin dil konusunda aktif bir rol aldığını ortaya koymuştur. Öne çıkan genler ve temel özellikleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Gen adı	Protein adı	Memelilerdeki değerleri, ortalama	Kuşlardaki değerleri, ortalama	Birincil bozukluk ¹	Bozulan yetiler	İlgili yayın
ATP2C2	Calci-um-transporting ATPase type 2C member 2 (ATPase 2C2)	0,114 (0,108, 0,120)	0,102 (0,094, 0,111)	DB	Dil	Newbury vd. (2009)
CMIP	C-Maf-inducing protein (c-Mip)	0,022 (0,018, 0,026)	0,023 (0,017, 0,031)	DB	Dil, okuma	Newbury vd. (2011), Scerri vd. (2011), Newbury vd. (2009)
CNINAP2	Contactin-associated protein-like 2	0,074 (0,070, 0,079)	0,076 (0,069, 0,084)	DB	Dil, okuma	Newbury vd. (2011), Vernes vd. (2008), Whitehouse vd. (2011)
DCDC2	Doublecortin domain-containing protein 2	0,222 (0,207, 0,238)	0,386 (0,361, 0,413)	GD	Okuma	Scerri vd. (2011), Def-fenbacher vd. (2004), Schuma-cher vd. (2006)
DYX1C1	Dyslexia susceptibility 1 candidate gene 1 protein	0,228 (0,214, 0,242)	0,361 (0,333, 0,389)	GD	Okuma	Taipale vd. (2003), Paracc-hini vd. (2011)
FOXP2	Forkhead box protein P2	0,034 (0,028, 0,042)	0,100 (0,080, 0,124)	DB	Dil, konuşma	Lai vd. (2001)
KIAA0319	Dyslexia-associated protein KIAA0319	0,312 (0,301, 0,324)	0,237 (0,222, 0,252)	GD	Okuma, dil	Paracchini vd. (2011), New-bury vd. (2011), Scerri vd. (2011), Francks vd. (2004)

¹ Tablodaki kısaltmaların açıklamaları:

Birincil bozukluk: Genle doğrudan ilgili olarak ortaya çıkan bozukluk türü.

Bozulan yeti: Gendeki varyasyonlara bağlı olarak ortaya çıkan yeti bozukluğu.

DB: Dil bozukluğu.

GD: Gelişimsel disleksi (okuma güçlüğü).

NFXL1	NF-X1-type zinc finger protein NFXL1	0,149 (0,141, 0,158)	0,139 (0,128, 0,152)	DB	Dil, konuşma	Villanueva (2015)
ROBO1	Roundabout homolog 1	0,054 (0,050, 0,058)	0,045 (0,040, 0,050)	GD	Okuma, dil	Hannula-Jouppi vd. (2005), Bates vd. (2011)
ROBO2	Roundabout homolog 2	0,052 (0,048, 0,057)	0,046 (0,040, 0,052)	GD	Dil	St Pourcain vd. (2014)

(Mozzi vd. 2016: 2)

Tablodaki genler içinde bu çalışmanın konusu olan FOXP2 geninin keşfi, “davranışsal genetiğin (behavioral genetics) bir başarı hikâyesi” (Corballis 2004, s. 95) olarak büyük bir heyecan yaratmıştır çünkü bu genin dil ve konuşma ile ilgili özelliklerde temel rolü üstlendiği saptanmıştır. Genler, beyin ve dili birbirine bağlayan biyolojik “köprülerin” belirlenmesine yönelik incelemelerde FOXP2’nin öne çıktığı görülür (Fisher 2013). Bu genle ilgili çalışmalara geçmeden önce DNA, gen, kromozom gibi genetik ile ilgili kavramları hatırlatmakta fayda görüyorum.

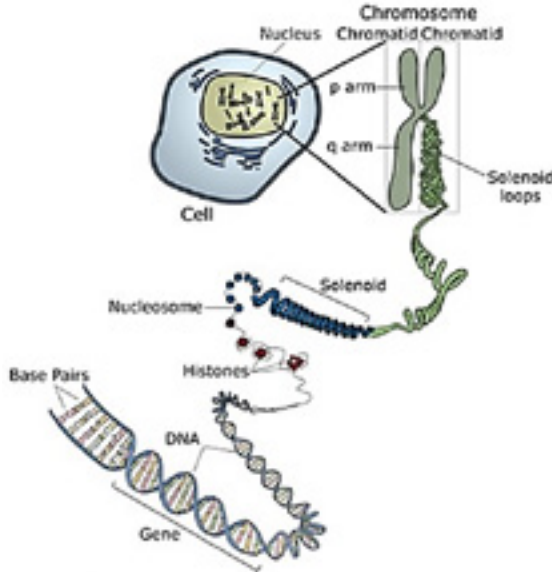
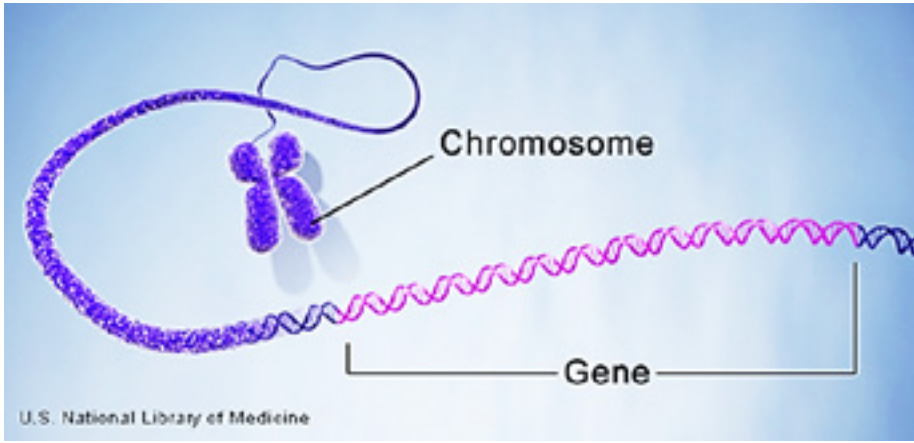

Image adapted from: National Human Genome Research Institute.

Genetik (Genetics), biyolojinin kalıtım ve çeşitlenme (variation) ile ilgilenen dalıdır. Bu anlamda dil gibi bir özelliğin izlenmesinde doğru adreslerden biridir. Kalıtımla aktarılan özellikler için; *hücre* (cell) içinde yer alan DNA,

kromozom ve genleri de içeren çekirdek (nucleus) bölgesine odaklanmak gerekir. Çekirdek içinde *histon* adı verilen protein zinciri ve DNA'lardan oluşan, ipliksi bir yapısı olan *koromozomlar* (chromosome) bulunur. Kromozomlarda yer alan *DNA* (deoxyribonucleic acid-deoksiribo nükleik asit) ise genetik bilgiyi depolayan moleküldür ve çift iplikli sarmal bir görünüme sahiptir. Bu çift iplikli DNA sarmalının üzerindeyse canlıların kalıtımla ilgili özelliklerini taşıyıp ortaya çıkaran, kuşaktan kuşağa aktaran ve bunlarla ilgili proteinleri sentezlemekle görevli olan *gen* (gene) adı verilen bölgeler yer alır. Genler de kromozomların alt birimidir. İnsanda 46 kromozom vardır ve her kromozomda çok sayıda gen bulunur. Örneğin ele alacağımız FOXP2 geninin de yer aldığı 7 nolu kromozomda 1000'den fazla gen vardır.

(Görseller ve temel bilgiler için bk. U. S. National Library of Medicine <https://ghr.nlm.nih.gov/>)

2000'li yıllardan sonra dilin kökeni arayışlarında önemli başvuru öğelerinden biri olan FOXP2 geniyle ilgili yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar, genin omurgalıların beynindeki etkileriyle sınırlı değildir ve insan konuşma dilinin hangi yapı üzerinde kurulduğunun tespiti için de ışık tutacak niteliktedir (Fisher-Scharff 2009, s. 176). Genetik ile ilgili temel kavramları hatırladıktan sonra FOXP2 geninin nasıl keşfedildiğini ve dil yetimizdeki rolünü görelim.

FOXP2'nin Keşfi

FOXP2 geni, 1980'li yılların sonunda İngiltere'de yaşayan Pakistan kökenli bir ailede görülen konuşma ve dil bozukluklarını araştırırken keşfedilmiştir. Literatüre KE ailesi olarak geçen bu aile, University London College'ye bağlı Çocuk Sağlığı Enstitüsünde 1990 yılından itibaren gözlenmeye başlanmıştır. Üç kuşaktan 30'a yakın aile bireyi gözlenmiş, yaklaşık yarısında

çeşitli konuşma bozuklukları (dil ve ağız hareketlerinin kontrol edilememesi, sesleri ve sözcükleri tanıma zorlanma vb.) belirlenmiştir. Çoğu birey kekeliyor, sınırlı sayıda sözcük kullanabiliyordu. Özellikle ünsüzleri çıkarmakta zorluk yaşıyor, bazı ünsüzleri düşürüyordu (*blue* “mavi” için *bu*, *table* “masa” için *able* vb.). Aile bireylerinin zekâ ve duymalarında bir sorun olmamasına rağmen konuşmalarında görülen bu bozuklukların nedeni konusunda şüpheler genlerde yoğunlaştı. İlk kez 1987 yılında kan örnekleri alınmaya başlandı ve ilk raporlar genetik bir mirası doğruladı. 16 aile bireyi çeşitli anormallikler gösteriyordu. Kanadalı dil bilimci M. Gopnik ailedeki bozukluklara yol açan genin morfo-sentaktik özellikleri belirleyen bir “gramer geni” olabileceği hipotezini ortaya attı (bk. Gopnik, 1990). Gramer geni fikri, elbette N. Chomsky’nin “işsel gramer” hipotezi için önemli bir kanıt sayılabilirdi. Ancak sinir bilimi ve dil bilimi uzmanı F. Vargha-Khadem’in öncülüğünde yapılan, 13 hasta birey ile 8 normal bireyin karşılaştırılmasını da içeren bir dizi araştırma sonucunda; bu genin yalnızca dile dair yetileri değil, başka anatomik ve zekâ ile ilgili özellikleri de etkilediği 1995 yılında ortaya kondu (Vargha-Kadem vd. 1995; Vargha-Khadem vd. 2005). Bu şekilde gramer geni hipotezi çürütülmüş oldu ancak söz konusu bozuklukların tamamen genetik kökenli olduğunun kanıtlanması büyük bir heyecan yarattı. Tomografi ve manyetik rezonans gibi görüntüleme araçlarıyla da aile bireylerinin beyin bölgelerinde de anormallikler belirlendi. Bu anormallikler, yüz ve ağız hareketlerini kontrol eden bölgeler (*basal ganglia*) ile konuşma merkezi olarak bilinen Broca bölgesinde görülüyordu. Bu durum da hastalardaki dil ve dudak hareketlerindeki bozuklukları açıklıyordu (Vargha-Khadem vd., 1998). A. Monaco, S. Fisher ve F. Vargha-Khadem’in öncülüğünde dil bilimi, nöroloji ve genetik uzmanlarından oluşan araştırmacılar; bozuklukların görüldüğü hastalardan aldıkları DNA örnekleriyle genin 7 nolu kromozomda bulunduğunu ortaya koydular. Söz konusu gen, 7 nolu kromozomun küçük bir bölgesinde (ki bu bölgede 70’den fazla gen bulunuyordu) yer almaktaydı. Bu genin neden olduğu bozukluğun nesilden nesile aktarımı ise *otozomal baskın kalıtım*² (autosomal dominant inheritance) ile mümkün oluyordu (Fisher vd. 1998). Genin bulunduğu

² *Otozomal baskın kalıtım*: Bir gen çifti değişime (mutasyona) uğrarsa diğer normal gen, bazen bunu dengeleyebilir ancak bu durum bütün genler için geçerli değildir. Bazı hastalıklara, bir otozomal genin bir kopyasındaki değişim (mutasyon) neden olur. Değişime uğrayan gen, normal gen üzerinde hâkimiyet kurduğu için, bunlara baskın (dominant) hastalıklar adı verilir. Genleri değişime uğrayan insanlar; çocuk sahibi oldukları zaman, her çocuğa ya normal geni ya da mutasyona (değişime) uğramış olan geni aktarırlar. Bu durum rastgele gerçekleşir; bu nedenle çocuğun, genin değişime uğramış olan kopyasını alıp hastalığa yakalanma olasılığı %50’dir. Her gebelik için ve ayrıca erkek ve kız çocuklar için aynı olasılık söz konusudur. Ayrıca çocuğun genin normal kopyasını alma olasılığı da yine %50’dir. Bu durumda, çocuk hastalıktan etkilenmez ve bunu çocuklarına aktaramaz (<http://www.geneticalliance.org.uk/docs/translations/turkish/1-dom-she-t-turkish.pdf>).

kromozom bölgesine, İnsan Genomu Terim Komitesi tarafından resmî olarak SPCH 1 (*speech and language disorder-1* “konuşma ve dil bozukluğu 1”) adı verildi. 2001 yılına gelindiğinde ise bu genin tespitinde bir dönüm noktasına geçildi. Oxford’a bağlı Radcliffe Hastanesinde görev yapan J. Hurst, KE ailesinden olmayan fakat benzer konuşma bozuklukları gösteren bir çocuk (Literatürde CS olarak geçer) daha belirledi. Bu çocukta, 7 nolu kromozomdaki bir geni etkileyen açık bir kusur vardı. Bu kromozomun bir bölgesi kırılmıştı ve 5 nolu kromozoma eklenmişti. Kırılma noktası, KE ailesinde tespit edilen sorunlu bölgenin tam ortasında yer alıyordu. Ayrıntılı incelemeler, bu kırılma noktasının *Fox transkripsiyon faktörlerini* (transcription factors) kodlayan bir gen grubuna bağlı bir geni hasara uğrattığını ortaya koydu. KE ailesinden alınan örneklerde de 2500 DNA ünitesi arasında bu geni oluşturan bir ünite de mutasyon tespit edildi. Bu şekilde KE ailesindeki ve CS’deki konuşma bozukluklarının sorumlusu olan gen belirlendi ve bu gene FOXP2 adı verildi. FOXP2, konuşma ve dil sorunlarında rol aldığı tespit edilen ilk gendir (Graham-Fisher 2012, s. 1).

FOXP2’nin Özellikleri

FOXP2 geninin dilin kökeninde ve gelişiminde temel rolü oynadığı, bu gende görülen mutasyonların konuşma ve dil bozukluklarına neden olduğu bu şekilde belirlendi (bk. Lai vd. 2001). FOXP2, İngilizce *Forkhead box 2* ifadesinin kısaltılmış biçimidir. İngilizcede *Fork* “çatal, iki kola ayrılmış, çatallaşmış”, *head* “baş”, *box* “kutu” anlamındadır. *Forkhead bOX* sözcüklerinin birleşimi için FOX kısaltması kullanılır. Forkhead transkripsiyon faktörü gen ailesinin tespit edilen ilk örneği, meyve sineği embriyolarındaydı ve çatalı bir görünüme sahipti. İlk gene tırnaklı, çatalı görünümü nedeniyle bu isim verildi. FOX gen ailesinde pek çok gen vardır ve bunlar alfabetik olarak A’dan başlayarak adlandırılır: FOX A1, FOX B1 vb. Söz konusu gen, P kolunda ikinci olarak tespit edildiği için FOX P2 adını almıştır (Marcus-Fisher 2003). Fox ailesi, hücre büyümesinden embriyonik gelişime kadar pek çok değişimde rol oynar. FOXA1, FOXA2, FOXC1, FOXHG1 gibi 40’tan fazla Fox proteini vardır; bunların yerleşimleri ve özellikleri belirlenmiştir (bk. Katoh-Katoh 2004; Hannehalli-Kaestner 2009).

Erken beyin gelişiminin normal bir şekilde devam edebilmesinde FOXP2 geninin hayati öneme sahip olduğu, bu gende ortaya çıkacak çok küçük bir mutasyonun bile dil gibi karmaşık bir yetiyi bozmaya yetebileceğinin kanıtlanması sıra dışı bir sonuçtu. Her insanda, her genin iki kopyası bulunmaktadır ancak KE ailesinde ve CS’de FOXP2 geninin kopyalarından biri mutasyona uğramıştı ve bu, beyin gelişiminde büyük bir hasara yol açmıştı. Bu hasar sonucunda bireylerde uzun kompleks cümleleri anlamakta zorlanma, gerçek

sözcükler ile sözcük olmayanları ayırma güçlüğü, ses birimlerini değiştirme, sözcük olmayan dizileri konuşma ve okuma gibi dil bozuklukları görülmüştü. Şimdi FOXP2'nin özelliklerini basamaklar hâlinde ilerleyerek sıralayalım.

- a) FOXP2 geni; 7 nolu kromozomun uzun kolunda (q), 31 nolu pozisyonunda (7q31) bulunmaktadır.
- b) FOXP2 geni, Fox alanını kaplayan proteinleri üreten bir gen grubuna bağlıdır.
- c) Fox proteinleri, hücrelerin genetik programlarının kontrolüyle ilgili olan ve transkripsiyon faktörleri adı verilen daha büyük bir ailenin alt gruplarından biridir.
- d) Transkripsiyon faktörleri, DNA'daki genetik bilgiyi okuyup yorumlayan protein gruplarıdır. Transkripsiyon faktörleri, bir organizmanın hücrelerine yapı ve işlev bakımından çeşitlenme imkânı sunar. Organizmanın gelişimi ile iç ve dış ihtiyaçları karşılamada görev üstlenirler. Örneğin PAX6 transkripsiyon faktörü, göz gelişiminde hayati bir rol üstlenir. Meyve sineğinin anteninde PAX6'nın katkısıyla fazladan bir göz gelişmiştir. Burada PAX6, göz inşa etmek için bir plana sahip değildir ancak çok sayıda geni harekete geçirerek fazladan gözün oluşumunu desteklemiştir.
- e) FOXP2 geni, diğer aile bireyleri gibi birden fazla işlev görür. PAX6; yalnızca göz gelişiminde rol almaz, aynı zamanda merkezî sinir sisteminin gelişiminde de rol alır. Burada, genlerin kopyalanması veya kopyalamasının dozajı önem taşır. FOXP2 geni, konuşma dilinin edinimiyle ilgili nöral alt sistemlerin üretiminde ve beyin gelişiminde rol alır. Ayrıca akciğer, mide ve kalbi de içerecek şekilde embriyo gelişiminde pay sahibidir.
- f) İnsan genomu ikilidir (diploid). Her genin -biri anneden biri babadan olmak üzere- iki kopyası vardır. Eğer bu kopyalardan yalnızca birinde bir hasar varsa bunun yarattığı sorunlar farklıdır. Örneğin KE ailesinde bu kopyalardan yalnızca birinde mutasyon vardı. Bu nedenle bireylerin FOXP2 geninin rol aldığı diğer gelişimlerinde bir sorun yokken (zekâ seviyesi, akciğer, kalp gelişimi vb.) beynin konuşmayla ilgili gelişiminde sorun vardır (Marcus-Fisher 2003).
- g) FOXP2, insan dışındaki canlılarda da vardır. Ancak insandaki FOXP2 geni, diğer canlılardakinden farklılık gösterir.
- h) Bugüne kadar tamamen FOXP2 kaybına uğramış bir insan tespit edilememiştir. Kısmi mutasyonların yarattığı bu dil bozuklukları insana özgüdür. Diğer canlılarda ölümcül sonuçlar gözlenmiştir. Örneğin fare deneylerinde FOXP2 kaybına uğramış deneklerin çeşitli motor bozukluklar

sergilediği, gelişimin kısıtlandığı, doğumdan birkaç hafta sonra ölümlerin görüldüğü belirlenmiştir (Graham-Fisher 2012: 1).

- i) Kadınlarda FOXP2 geninin daha aktif olduğunu gösteren çalışmalar vardır. Kadınlardaki konuşma becerisinin yüksekliği bu durumla açıklanmaktadır (Pennisi 2013).
- j) FOXP2'nin pay sahibi olduğu farklı özellikler de tartışılmaktadır ancak şimdi asıl konumuz olan, bu genin dilin kökeni arayışlarındaki önemine gelelim. (Genle ilgili ölçümler ve ayrıntılı betimlemesi için bk. http://www.genenames.org/cgi-bin/gene_symbol_report?hgnc_id=13875) Genin tespiti sonrasında akla hemen dilin evrimiyle ilgili sorular geldi: “Bu gen ilk defa ne zaman ortaya çıktı?” “Homo türünün fosil kayıtları içinde yeri neresidir?” “Evrimsel olarak insana yakın canlılardaki görünümü nasıldır?” “Dilin hangi yönlerine katkısı olmuştur?” Bunlara benzer sorularla yola koyulan araştırmacılar önemli sonuçlara ulaşmışlardır. Şimdi bu sonuçları görelim.

Dilin Kökeni Arayışlarında FOXP2

Yukarıdaki soruların cevaplarını, maddeler hâlinde sunacağım bir literatür özetiyle vermeye çalışacağım:

- a) FOXP2 geninin dil ile ilgili yetilerdeki payı, Lai vd. (2001) tarafından belirlenmiştir. Daha sonra yapılan farklı genetik çalışmalarında da bu genin dilin gelişimindeki payı teyit edilmiştir (bk. Graham-Fisher 2012). Laboratuvar çalışmalarına dayalı gen incelemelerinin yanı sıra kuramsal dil bilimcilerce de bu genin dilin inşasındaki rolü vurgulanmaktadır. Örneğin Berwick-Chomsky (2016, s. 40), FOXP2 geninin sese dayalı öğrenme ve üretme gibi alanları içeren duyu-motor ara yüzünün (sensorimotor interface) inşasında rol alan sistemin birincil parçalarından olduğunu ifade eder.
- b) FOXP2 geni, insan dışı canlılarda da bulunmaktadır; tüm omurgalılarda (vertebrates), özellikle de memelilerde iyi korunmuştur (Enard vd. 2002; Graham-Fisher 2012). Türler arası gen karşılaştırmaları, ya DNA dizilişlerine ya da genlerin kodladığı aminoasit dizilişlerine göre yapılmaktadır. FOXP2 geni, 715 aminoasit uzunluğunda protein zinciri kodlar. Fare ve şempanzedeki FOXP2 genleri karşılaştırıldığında aralarında tek bir fark olduğu görülür. İnsan FOXP2 geni; farelerdeki FOXP2 geninden 3 yerde, ortak atadan geldiği şempanze ve bonobo FOXP2 geninden ise yalnızca 2 yerde farklılık gösterir (yani 2 aminoasit fazla kodlar). Gendeki bu mutasyonların da son 200.000 yıl içinde gerçekleştiği Enard vd. (2002) tarafından belirlenmiştir. Bu veri, -Enard vd. (2002) tarafından da ileri

sürüldüğü üzere- modern insanın (*homo sapiens*) evriminde FOXP2 geninin payı olduğu görüşüne dayanak teşkil eder.

Balık, sürüngen, kuş, kemirgen ve insan gibi farklı omurgalıların benzer beyin bölgelerinde (beyincik, talamus, striatum vb.) FOXP2'nin ortaya çıkardığı düzenlemeler bakımından da bir uyum vardır (Fisher-Marcus 2006, s. 17). Bu genin çeşitli canlılardaki (şempanze, fare, kuşlar, deniz memelileri vb.) görünümü üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Hayvanlardaki iletişim ile ilgili çalışmalar hakkında daha ayrıntılı bilgileri başka bir makalede sunacağım ("Dilin Kökeni Arayışları III: Hayvan İletişimi"). Burada, FOXP2 ve hayvan iletişimi arasında üzerinde sık durulan bir noktaya yoğunlaşmak istiyorum: *sese dayalı öğrenme* (vocal learning). Pek çok tür, içsel ve kendisine özgü seslenmelere sahiptir. Ancak çok az tür akranelerinin taklidiyle yeni ses çıkarma biçimlerini öğrenir. Bunlar içinde üç kuş türü (papağan, sinekkuşu, çitkuşu) ile üç memeli türü (insan, deniz memelileri, yarasalar) taklit ile sese dayalı öğrenme bakımından ayrılır (Fisher-Marcus 2006, s. 17).

Literatüre bakıldığında fare ve kuş türlerindeki FOXP2 geninin görünümü ve bu türlerdeki sese dayalı öğrenme konusunda dikkat çekici sonuçlara ulaşıldığı görülür. (Diğer türler için de şu çalışmalar başlangıç olarak okunabilir: Deniz memelileri için bk. Janik 2014; yarasalar için Li vd. 2007.)

Farelerde yapılan laboratuvar çalışmaları, limitli de olsa sese dayalı öğrenmenin olduğunu göstermiştir. Fare yavruları, anne-yavru iletişimi için önemli olan (hem duyulabilir hem de ultrasonik düzeyde) içsel seslenmelerde bulunabilirken erkek fareler, karşılaştıkları dişi fareler ve onların feromonları ile ilgili ultrasonik sesler çıkarmaktadır (Fisher-Marcus 2006, s. 18). Holy-Guo (2005); şarkı karakteristiğine sahip, belli kalıplarla üretilmiş ayrı hece tipleri barındıran zengin bir seslenme örneğini yetişkin bir erkek fareden tespit etmiştir. Kuş şarkılarına benzer bir nitelik sergileyen bu seslenmelerin tespiti çok sıra dışı bir olgudur. Burada söz konusu şarkıların içselliği veya taklit yoluyla öğrenilerek edinilmiş olması konusu önem kazanmaktadır. Son yıllarda farelerde de taklit yoluyla sese dayalı öğrenme olduğu yönünde önemli sonuçlara ulaşılmıştır (Kikusul vd. 2011; Hammerschmidt vd. 2012; Arriaga vd. 2012). Bu sese dayalı öğrenmeler ile FOXP2 geni arasındaki ilişki konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim insanları, FOXP2 geninin kaybının yavrulardaki ultrasonik seslenmeleri hasara uğrattığını ileri sürmektedir (Shu vd. 2005). Bir grup bilim insanı ise bu kaybın ikincil olduğunu ve farklı etkenler sonucu bozulmaların ortaya çıktığını, FOXP2 geninin iki kopyasında hasar bulunan yavruların ses repertuarında bile bir değişiklik olmadığını savunmaktadır (Groszer vd. 2008). 2009 yılında, Wolfgang Enard öncülüğünde bir grup araştırmacının yaptığı deneyde ilgi çekici sonuçlara ulaşıldı. Bu

deneyde, insana özgü FOXP2 genindeki değişiklikler farelere aktarıldı. İnsan FOXP2 genine sahip olan farelerin iletişimde değişiklikler saptandı. Bu farelerin ses rengi ve beyin gelişimi farklılaştı. Çalışma, FOXP2 geninin insan dilinin evriminde önemli bir etken olduğunu farklı bir yöntemle göstermesi bakımından önemli bir aşamadır (bk. Enard vd. 2009).

Kuşlarda sese dayalı öğrenmenin olduğu bilinmektedir (bk. Scharff- Petri 2011; Langus vd. 2013). Kuş şarkıları, genellikle yavruların yetişkin bir kuşu taklit etmesiyle öğrenilmektedir. Ancak bu öğrenme sürecinin, beyinde striatum (*striatum*) adı verilen bir bölgeye bağlı olarak geliştiği ve striatumun X Alanı'nda (Area X) öğrenme süreci boyunca FOXP2 düzeyinin gelişimsel olarak arttığı; erkek kuşların dişi kuşlara yönelik seslenmelerinde de FOXP2 düzeyinin yükseldiği; FOXP2 geni alınan kuşlarda ses taklidinin başarısız olduğu, Avusturalya'ya özgü bir kuş türü (*zebra finch*) üzerinde yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir (Haesler vd. 2004; Haesler vd. 2007; Teramitsu-White 2006; Graham-Fisher 2012; Scharff-Thompson 2013). Haesler vd.nin (2004, s. 3174) çeşitli çitkuşu türleri üzerinde yaptığı incelemelerde, FOXP2'nin sese dayalı öğrenme gösteren çitkuşlarının beyin yapısında önemli pay sahibi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bilim insanları arasında, farklı türlerdeki bu seslenmelerin modern konuşma dili için davranışsal bir alt katman olabileceği yönünde güçlü bir eğilim vardır çünkü kuş ve memeli türlerinde gözlenen sesi tanıma, taklit etme, bireylere özgü ses ünitelerini yeni bir kombinasyonda sıralamayı öğrenme konuşma dili için önemli aşamalardan biridir. "FOXP2 geninin kuş, balık, memeli ve sürüngenlerdeki benzerlikleri ortadadır. Çeşitli türlerde bugün tespit ettiğimiz FOXP2 genleri, başlangıçta tek bir ortak ata FOXP2 geninden geldi; bu ata FOXP2 geni, tüm türlerde nöro-gelişimsel (neurodevelopmental) işlevler için gerekliydi. Bu gen, duyuşsal bilgi ve duyu-motor beceriler ile ilgili olduğu için bu türlerde söz konusu alanlar diğer canlılara göre daha çok gelişti." şeklinde özetleyebileceğim bir hipotezin doğruluğu araştırılmaktadır.

- c) Darwin, insanın davranışsal ve bilişsel özelliklerinin -olağanüstü dil kapasitesi de bu özelliklerden biridir- ancak modifikasyonlar ile gelişen insan türünün ürünü olarak ele alındığında açıklanabileceği yönünde bir görüşe sahipti ve FOXP2'nin, insanın ve dilin evrimi ile ilgili gen çalışmaları bilim dünyasını bu görüşe yaklaştırmaktadır (Fisher-Marcus, 2006: 9).

"Dil için bu modifikasyon FOXP2 geniyle ilgili olabilir mi?" sorusu, bugün araştırılan konuların başında gelmektedir. Enard vd. (2002); FOXP2'nin evrimsel analizini yapmış, insana özgü iki aminoasit (N303, S325) değişiminin olduğunu tespit etmiştir. İnsana özgü FOXP2 genindeki bu iki amino-

asit değişiminin, insanlar ile şempanzelerin son ortak atasından sonraki ayrılma ile ortaya çıktığı belirlenmiş ve insandaki sözlü iletişim becerilerinin gelişmesinde bu iki değişikliğin etkisi olduğu yönünde de bir hipotez ortaya atılmıştır (Enard vd. 2002; Enard 2011; bu yöndeki son bir inceleme için bk. Reimers-Kipping vd. 2011). Enard vd. (2002); FOXP2 genindeki değişimin, primat evriminin son aşamalarında pozitif seçim sonucunda insan türü için gelişen bir *seçici süpürme* (selective sweep) özelliği gösterdiğini belirtir.³ Zhang vd. (2002) ve Spiteri vd. (2007) de benzer bir sonuca ulaşmıştır. Bu modele göre gendeki bu değişim, popülasyon içinde seçim değerini ve uyum başarısını artırmış; değişimi yaşayan varyantlar (aleller), popülasyon içinde daha sık görülmeye başlanmıştır. Bu genin evrimiyle insanın bilişsel becerilerinin gelişmesi arasında bir bağ olduğu yönünde güçlü bir eğilimden söz etmek mümkündür.

Fare, şempanze ve insandaki FOXP2 proteinlerinin tarihlendirilmesi de yukarıda sözü edilen değişimler üzerinden Enard vd. (2002, s. 870) tarafından yapılmıştır: İnsan ve fare türlerinin ayrılması, 70 milyon yıl önce gerçekleşmiştir (bk. Kumar-Hedges 1998). İnsan ve şempanzenin ortak atasını fareden ayıran yaklaşık 130 milyon yıllık evrim süresince FOXP2 proteininde yalnızca bir aminoasit değişimi ortaya çıkmıştır. İnsan ve şempanzenin ortak atadan ayrılması, yaklaşık 4,6-6,2 milyon yıl önce gerçekleşmiştir. Ayrım sonrası insan türünün FOXP2 proteininde iki aminoasit değişimi ortaya çıkarken diğer primat türlerinde bir değişim olmamış, primatlar içinde orangutanlarda bir değişim gerçekleşmiştir.

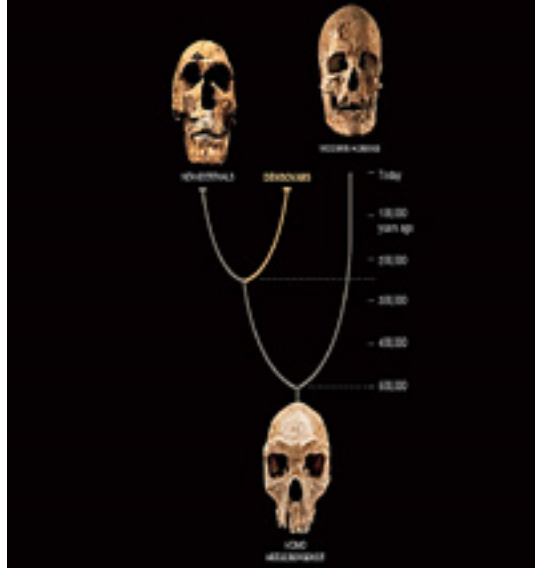
Enard vd. (2002) ve Zhang vd. (2002), insana özgü FOXP2 geninin insan türünün konuşmasında ve dil bilimsel yetilerinin gelişmesinde payı olduğunu; fare, şempanze ve insan (*homo sapiens*) fosilleri üzerinde yapılan karşılaştırmalı matematiksel analizler ve bilgisayar simülasyonları yardımıyla sunar. Ayrıca bu araştırmalar, FOXP2 geninin insandaki oluşumunu son 200.000 yıl içinde tamamladığını ortaya koymaktadır⁴ ki bu da insan türünün konuşma-

³ İnsanlarda dilin evrimi için pozitif seçilimin çok önemli olduğu yönündeki bu açıklamaya bazı araştırmacılar katılmazlar. Örneğin Scharff-Haessler (2005), sese dayalı öğrenme olan türler (ör. kuşlar) ile bu türlerin FOXP2 genlerindeki mutasyonlar arasında sıkı bir bağa rastlamamıştır. Berwick-Chomsky (2016, s. 154-169) de seçilimin DNA varyasyonlarının ayarlamasına dayanan ve Enard vd. (2002) tarafından önerilen bu seçici süpürme modeline -altını çöplerden ayıran bir elek metaforunu kullanarak- mesafeli yaklaşır.

⁴ Bu tarihlendirmenin büyük oranda kabul gördüğünü söylemek mümkündür ancak farklı tarihlerden söz eden araştırmacılar da vardır. Örneğin Diller-Cann (2009); genom araştırmalarının FOXP2'deki söz konusu mutasyonların oluşumu için 1,8 veya 1,9 milyon yıl öncesine işaret ettiğini, bu oluşum zamanının *homo sapiens* türünden ve modern konuşmadan önceki dönemlerle ve muhtemelen de *homo* türünün ilk ortaya çıkışıyla uyumlu olduğunu savunur.

sının tarihlendirmesiyle ilgili çalışmalarda ortaya konan tarihle uyumludur (Marcus-Fisher 2003). Bilindiği üzere modern konuşmanın ortaya çıkışıyla ilgili tahminler, 150.000-200.000 yıl öncesinde yoğunlaşmaktadır.⁵

İnsan FOXP2 geninde iki aminoasit değişiminin Neandertal türünde de tespit edilmesi (bk. Krause vd. 2007); insan türlerinin dil yetileri, dilin kökeni ve ortaya çıkma zamanı konusundaki tartışmaları alevlendirmiştir. İnsan soy çizgisini elimizdeki fosil verilerine göre takip ettiğimizde modern insana (*homo sapiens*) en yakın iki insan türü olan Neandertal ve Denisovan genleri de yeni görüşlere dayanak teşkil etmiştir. Bilindiği üzere modern insanın, Neandertallerle Afrika'da ortak bir atadan (*homo heidelbergensis*) yaklaşık 600.000 yıl önce ayrıldığı düşünülmektedir. 2008 yılında Altay Dağlarında Denisova Mağarası'nda keşfedilen bir başka homo türü olan Denisova insanının da Neandertallerle ortak bir koldan geldiği belirlenmiştir.

(<http://ngm.nationalgeographic.com/2013/07/125-missing-human-ancestor/family-tree-graphic>)

Enard vd.nin (2002) ilk bulguları; modern insan ve Neandertal ayrılmasından çok sonra, yaklaşık 200.000 yıl önce FOXP2 geninin seçiliminin gerçekleştiğini haber veriyordu. Krause vd. (2007) ise Neandertal FOXP2

⁵ Son bir tahmin Berwick-Chomsky (2016: 156-157) tarafından yapılmıştır: Buna göre konuşma; anatomik olarak ilk insanın Güney Afrika'da ortaya çıkması (yaklaşık 200.000 yıl önce) ile insan topluluklarının Afrika'dan diğer kıtalara doğru yaptığı son büyük göç (yaklaşık 60.000 yıl önce) arasında bir zaman diliminde, muhtemelen 130.000 yıl önceye tarihlenir.

geninde de iki aminoasit değişiminin olduğunu belirledi. Bu bulgu; insan ve Neandertallerin melezleşmediği, ortak atalarında 300.000 yıldan da önce FOXP2 geninin seçiliminin gerçekleştiği yönünde farklı bir görüşe dayanak oluşturdu. Bu konuda tartışmalar devam etmektedir (tartışma örneklerinden biri için bk. Coop vd. 2008). Son yıllardaki dikkate değer verilerden biri Maricic vd. (2013) tarafından bilim dünyasına sunuldu. Bu çalışma, Neandertal ve Denisovanlardaki FOXP2 geninin farklı olduğunu ortaya koydu. Buna göre insan topluluklarındaki FOXP2 genindeki düzenleyici bir değişim tamamlanmıştı ancak bu değişim, Neandertal ve Denisovanlarda yoktu. Buna dayanarak Maricic vd. (2013), modern insanın (*homo sapiens*) FOXP2 genindeki düzenleyici varyantların ve kodlama kombinasyonlarının konuşmanın gelişiminde rol oynadığını ileri sürdü. (Neandertallerin ve modern insanın dil kapasitesi ile ilgili karşılaştırmalar, popüler tartışma alanlarından biridir; bu tartışmaları başka bir çalışmamda ele alacağım. Bu tartışmalara örnek olması için bk. Berwick-Hauser-Tattersall, 2013; Dediu-Lewinson, 2013; Johansson, 2014).

Sonuç

Dil çok boyutlu bir olgudur. Beyin, soluk borusu, el ve yüz hareketleri, ses, söz dizimi, anlam gibi daha sayamadığım pek çok ögenin yer aldığı insana ait belki de en ayırıcı özelliktir. Böyle bir özelliğin inşasında tek bir genin, tek sorumlu olduğu yönünde bir iddia yoktur. Ancak tek bir genin bu çok boyutlu olgunun hangi yönlerinde katkısı olduğunun tespiti bile çok büyük bir ilerlemedir. İncelemenin sonunda FOXP2 ile ilgili olarak yapılan bu çalışmaların dilin betimlenmesi ve evrimindeki öne çıkan sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) İnsan biyolojik bir varlıktır. İnsana ait özelliklerin biyolojik-genetik temelleri vardır ve bu özelliklerden biri olan dilin de biyolojik temellerinin olması gerekir.

b) Dil yetisi ve genler arasında belirli bir bağ olduğu, konuşma sorunu yaşayan hastalar üzerinde yapılan incelemelerde tespit edilmiştir.

c) Genler içinde FOXP2 geninin dil ile ilgili özellikleri etkileme bakımından ayrı bir yeri vardır ve dilin kökeni tartışmalarında bu gene yoğunlaşmıştır.

d) İnsandaki FOXP2 geninin bugünkü hâlini alması ile modern insanın anatomik olarak ortaya çıktığı tarih birbiriyle uyumludur. Tartışma farklı açılardan devam etmekle birlikte, modern konuşmanın yaklaşık 150.000-200.000 yıl öncesine gittiği yönündeki tahminler FOXP2 araştırmalarının sonuçlarıyla da desteklenmektedir.

KAYNAKLAR

- ARRIAGA G. vd., "Of Mice, Birds, and Men: The Mouse Ultrasonic Song System has Some Features Similar to Humans and Song-learning Birds", *PLoS ONE*, S 7, 2012, e46610.
- BATES, T. C. vd., "Genetic Variance in a Component of the Language Acquisition Device: ROBO1 Polymorphisms Associated with Phonological Buffer Deficits", *Behavior Genetics*, S 41, 2011, s. 50-57.
- BERWICK, R. C. - M. D. Hauser - I. Tattersall, "Neanderthal Language? Just-so Stories Take Center Stage", *Frontiers in Psychology*, S 4, 2013, s. 671.
- BERWICK, R. - N. Chomsky, *Why Only Us. Language and Evolution*, The MIT Press, Cambridge-London 2016.
- BOLHUIS, J. – M. Everaert (ed.), (2013). *Birdsong, Speech, and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain*, The MIT Press, Massachusetts 2013.
- COOP, G. vd., "The Timing of Selection at the Human FOXP2 Gene", *Molecular Biology and Evolution*, S 25, 2008, s. 1257-1259.
- CORBALLIS, M. C., "FOXP2 and the Mirror System", *Trends in Cognitive Science*, 8/3, 2004, s. 95-96.
- DEDIU, D. - S. C. Levinson, "On the Antiquity of Language: The Reinterpretation of Neandertal Linguistic Capacities and Its Consequences", *Frontiers in Psychology*, S 4, 2013, s. 397.
- DEFFENBACHER, K. E. vd., "Refinement of the 6p21.3 Quantitative Trait Locus Influencing Dyslexia: Linkage and Association Analyses", *Human Genetics*, S 115, 2004, s. 128-138.
- DILLER, K. C. - R. L. Cann, "Evidence against a Genetic-based Revolution of Language 50.000 years ago", *The Cradle of Language*, (Ed.: R. Botha - C. Knight), Oxford University Press, New York 2009, s. 135-149.
- ENARD, W.- M. Przeworski - S. Fisher - C. Lai - V. Wiebe - T. Kitano - A. Monaco - S. Paabo, "Molecular Evolution of FOXP2. A Gene Involved in Speech and Language", *Nature*, S 418, 2002, s. 869-872.
- ENARD, W. vd., "A Humanized Version of Foxp2 Affects Cortico-basal Ganglia Circuits in Mice", *Cell*, S 137, 2009, s. 961-971.
- FISHER, S. - F. Vargha-Khadem - K. Watkins - A. Monaco - M. Pembrey, "Localisation of a Gene Implicated in a Severe Speech and Language Disorder", *Nature Genetics*, S 18 (2), 1998, s. 168-170.
- FISHER, S. E. - G. F. Marcus, "The Eloquent Ape: Genes, Brains and the Evolution of Language", *Nature Reviews Genetics*, S 7, 2006, s. 9-20.

- FISHER S. E - C. Scharff, "FOXP2 as a Molecular Window into Speech and Language", *Trends in Genetics*, S 25, 2009, s. 166-177.
- FISCHER, S., "Building Bridges between Genes, Brains, and Language". *Birdsong, Speech, and Language, Exploring the Evolution of Mind and Brain* (Ed.: J. Boulhuis - M. Everaert), The MIT Press, Massachusetts 2013, s. 425-454.
- FITCH, W. T., *The Evolution of Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- FRANCKS, C. vd., "A 77-kilobase Region of Chromosome 6p22.2 is Associated with Dyslexia in Families from the United Kingdom and from the United States", *American Journal of Human Genetics*, S 75, 2004, s. 1046-1058.
- GRAHAM, S. A. - S. E. Fisher, "Decoding the Genetics of Speech and Language", *Current Opinion in Neurobiology*, S 23, 2012, s. 43-51.
- GROSZER, M. vd., "Impaired Synaptic Plasticity and Motor Learning in Mice with a Point Mutation Implicated in Human Speech Deficits", *Current Biology*, S 18, 2008, s. 354-362.
- GOPNIK, M., "Feature-blind Grammar and Dysphasia", *Nature*, S 344, 1990, s. 715.
- HAESLER, S. vd., "FoxP2 Expression in Avian Vocal Learners and Non-learners", *The Journal of Neuroscience*, S 24, 2004, s. 3164-3175.
- HAESLER, S. vd., "Incomplete and Inaccurate Vocal Imitation After Knock-down of FoxP2 in Songbird Basal Ganglia Nucleus Area X", *PLoS Biology*, S 5 (12), 2007, e321.
- HAMMERSCHMIDT, K., "Mice do not Require Auditory Input for the Normal Development of their Ultrasonic Vocalizations", *BMC Neuroscience*, S 13, 2012, s. 40.
- HANNENHALLI, S. - K. Kaestner, "The Evolution of Fox Genes and their Role in Development and Disease", *Nature Reviews Genetics*, S 10, 2009, s. 233-240.
- HANNULA-JOUPPI, K. vd., "The Axon Guidance Receptor Gene ROBO1 is a Candidate Gene for Developmental Dyslexia", *PLoS Genetics*, S 1, 2005, e50.
- HOLY, T. E. - Z. Guo, "Ultrasonic Songs of Male Mice", *PLoS Biology*, S 3, 2005, e386.
- JANIK, V. M., "Cetacean Vocal Learning and Communication", *Current Opinion in Neurobiology*, S 28, 2014, s. 60-65.
- JOHANSSON, S., *Origins of Language: Constraints on Hypothesis*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia 2005.
- JOHANSSON, S., "Neanderthals Did Speak, but FOXP2 Doesn't Prove It", *Behavioral and Brain Sciences*, S 37, 2014, s. 558-559.

- KATOH, M. - M. Katoh, "Human FOX Gene Family", *International Journal of Oncology*, S 25/5, 2004, s. 1495-1500.
- KERİMOĞLU, C., "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar", *Dil Araştırmaları*, S 18, 2016, s. 47-84.
- KIKUSUI, T. vd., "Cross Fostering Experiments Suggest That Mice Songs are Innate", *PLoS ONE*, S 6, 2011, e17721.
- KRAUSE, J. vd., "The Derived FOXP2 Variant of Modern Humans was Shared with Neandertals", *Current Biology*, S 17, 2007, s. 1908-1912.
- KUMAR, S. - S. B. Hedges, "A Molecular Timescale for Vertebrate Evolution", *Nature*, S 392, 1998, s. 917-920.
- LAI, C. - S. Fisher - J. Hurst - F. Vargha-Khadem - A. Monaco, "A Forkhead-Domain Gene is Mutated in a Severe Speech and Language Disorder", *Nature*, S 413, 2001, s. 519-523.
- LANGUS, A. - J. Petri - N. Marina - C. Scharff, "FoxP2 and Deep Homology in the Evolution of Birdsong and Human Language", *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language*, (Ed.: R. Botha - M. Everaert), Oxford University Press, Oxford 2013, s. 223-243.
- LI, G. - J. Wang - S. J. Rossiter - G. Jones - S. Zhang, "Accelerated FoxP2 Evolution in Echolocating Bats", *PLoS ONE*, S 2 (9), 2007, e900.
- MARICIC, T. vd., "A Recent Evolutionary Change Affects a Regulatory Element in the Human FOXP2 Gene", *Molecular Biology and Evolution*, S 30, 2013, s. 844-852.
- MARCUS, G. F. - E. S. Fisher, "FOXP2 in Focus: What Can Genes Tell Us about Speech and Language?", *Trends in Cognitive Sciences*, S 7/6, 2003, s. 257-263.
- MOZZI, A. - D. Forni - M. Clerici - U. Pozzoli - S. Mascheretti - F. R. Guerini - S. Riva - N. Bresolin - R. Cagliani - M. Sironi, (2016). "The Evolutionary History of Genes Involved in Spoken and Written Language: Beyond FOXP2", *Nature Scientific Reports*, 6-22157, 2016, s. 1-9.
- NEWBURY, D. F. vd., "CMIP and ATP2C2 Modulate Phonological Short-term Memory in Language Impairment", *American Journal of Human Genetics*, S 85, 2009, s. 264-272.
- _____, "Investigation of Dyslexia and SLI Risk Variants in Reading- and Language-impaired Subjects", *Behavior Genetics*, S 41, 2011, s. 90-104.
- PARACCHINI, S. vd., "Analysis of Dyslexia Candidate Genes in the Raine Cohort Representing the General Australian Population". *Genes, Brain and Behavior*, S 10, 2011, s. 158-165.

- PENNISI, E., “ ‘Language Gene’ Has a Partner”, *Science*, 31 Ekim 2013 - 30 Ekim 2014.
- REIMERS-KIPPING S. - W. Hevers - S. Pääbo - W. Enard, “Humanized Foxp2 Specifically Affects Cortico-basal Ganglia Circuits”, *Neuroscience*. 23-175, 2011, s. 75-84.
- SCERRI, T. S. vd., “DCDC2, KIAA0319 and CMIP are Associated with Reading-related Traits”, *Biological Psychiatry*, S 70, 2011, s. 237-245.
- SCHARFF C. - S. Haesler, “An Evolutionary Perspective on FoxP2: Strictly for the Birds?”. *Current Opinion in Neurobiology*, S 15 (6), 2005, s. 694-703.
- SCHARFF, C. - J. Petri, “Evo-devo, Deep Homology and FoxP2: Implications for the Evolution of Speech and Language”, *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, S 366, 2011, s. 2124-2140.
- SCHARFF, C. - C. Thompson, “A Bird’ s-Eye View of FoxP2”, *Birdsong, Speech, and Language. Exploring the Evolution of Mind and Brain*, (Ed.: J. Boulhuis - M. Everaert), The MIT Press, Massachusetts 2013, s. 455-470.
- SCHUMACHER, J. vd., “Strong Genetic Evidence of DCDC2 as a Susceptibility Gene for Dyslexia”, *American Journal of Human Genetics*, S 78, 2006, s. 52-62.
- SHU, W. vd., “Altered Ultrasonic Vocalization in Mice with a Disruption in the Foxp2 Gene”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America*, S 102, 2005, s. 9643-9648.
- SPITERI, E. vd., “Identification of the Transcriptional Targets of FOXP2, A Gene Linked to Speech and Language, in Developing Human Brain”, *American Journal of Human Genetics*, S 81, 2007, s. 1144-1157.
- ST POURCAIN, B. vd., “Common Variation Near ROBO2 is Associated with Expressive Vocabulary in Infancy”, *Nature Communications*, S 5, 2014, s. 4831.
- TAIPALE, M. vd., “A Candidate Gene for Developmental Dyslexia Encodes a Nuclear Tetratricopeptide Repeat Domain Protein Dynamically Regulated in Brain”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America*, S 100, 2003, s. 11553-11558.
- TERAMITSU, I. - S. White, “Foxp2 Regulation During Undirected Singing in Adult Songbirds”. *The Journal of Neuroscience*, S 26 (28), 2006, s. 7390-7394.
- VARGHA-KHADEM, F. - K. E. Watkins - K. Alcock - P. Fletcher - R. Passingham, “Praxic and Nonverbal Cognitive Deficits in a Large Family with a Genetically-transmitted Speech and Language Disorder”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of The United States of America*, S 92, 1995, s. 930-933.
- VARGHA-KHADEM, F. - K. E. Watkins - C. J. Price - J. Ashburner - K. J. Alcock - A. Connelly - R. S. J. Frackowiak - K. J. Friston - M. E. Pembrey - M. Mishkin - D. G. Gadian - R. E. Passingham, “Neural Basis of an Inherited

Speech and Language Disorder”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, S 95 (21), 1998, s. 12695-12700.

VARGHA-KHADEM, F., D. G. Gadian - A. Copp - M. Mishkin, “FOXP2 and the Neuroanatomy of Speech and Language”, *Nature Reviews Neuroscience*, S 6, 2005, s. 131-138.

VERNES, S. C. vd., “A Functional Genetic Link between Distinct Developmental Language Disorders”, *The New England Journal of Medicine*, S 359, 2008, s. 2337-2345.

VILLANUEVA, P. vd., “Exome Sequencing in an Admixed Isolated Population Indicates NFXL1 Variants Confer a Risk for Specific Language Impairment”, *PLoS Genetics*, S 11, 2015, e1004925.

WHITEHOUSE, A. J. - D. V. Bishop - Q. W. Ang - C. E. Pennell - S. E. Fisher, “CNTNAP2 Variants Affect Early Language Development in the General Population”, *Genes, Brain and Behavior*, S 10, 2011, s. 451-456.

ZHANG, J. - D. M. Webb - O. Podlaha, “Accelerated Protein Evolution and Origins of Human-specific Features: Foxp2 as an Example”, *Genetics*, S 162, 2002, s. 1825-1835.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.genenames.org/cgi-bin/gene_symbol_report?hgnc_id=13875 (Erişim 01.05.2016)

<http://www.geneticalliance.org.uk/docs/translations/turkish/1-dom-she-t-turkish.pdf> (Erişim 03.04.2016)

<https://ghr.nlm.nih.gov/> (Erişim 03.04.2016)

<http://ngm.nationalgeographic.com/2013/07/125-missing-human-ancestor/family-tree-graphic> (Erişim 03.04.2016)

KISALTMALAR

Bk. Bakınız.

Vd. Ve diğerleri.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE YENİ FARK EDİLEN BİR KİP: ÂDET İFADELİ GENİŞ ZAMAN KİPİ

Caşteğin TURGUNBAYER*

Giriş

Kırgız Türkçesi (KT), Türkiye Türkçesinde (TT) alışık olduğumuz $\{A\}$ $r/mAz\}$ gibi bağımsız geniş zaman ekinde sahip değildir. Geniş zamanı ifade etmek için KT’de hem *Uçur Çak* “Şimdiki Zaman” hem *Aykın Keler Çak* “Gelecek Zaman” olarak bilinen $\{A/O/y\}$ kip eklerine başvurulmaktadır. Mevcut ekler, *keede* “bazen” gibi zaman zarflarıyla veya $-p$ *cür-* veya $-a$ *ber-* tasvir fiili gibi farklı araçlarla birlikte sürekli tekrarlanan geniş zamanı karşılamak için kullanılabilir. Geniş zamanı kapsayacak, alışkanlık içeren veya tekrarlanan eylemleri ifade edebilecek bağımsız bir eke duyulan ihtiyaç, Kırgız Türkçesinde farklı bir ekin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Tespit ettiğimiz örneklerle dayanarak söz konusu ekin görevini bir isim-fiil eki olan $\{mAk/mAy\}$ eki üstlenmiştir. Bilindiği üzere KT’de $\{mAk\}$ ve onun bir türevi olan $\{mAy\}$ eki, isim-fiil eklerinden biridir. Bu ekin KT’deki diğer isim-fiillere göre kullanım sıklığı (Abduvaliyev, 1997: 246) çok düşüktür. Zaharova’ya (1987: 316) göre bu ekin günümüzdeki kullanım alanı atasözü, deyim, bilmece gibi halk edebiyatı örnekleriyle sınırlıdır; siyasi, toplumsal, bilimsel üslup biçimlerindeki yerini tamamen diğer isim-fiilin $\{UU/OO\}$ ve $\{ş\}$ eklerine terk etmiştir. Batmanov (1938: 26); bu ekin alıntı bir ek olduğu, kullanımının kısıtlı ve sadece geleceğe yönelik niyet formunu oluşturmak için kullanıldığını söylemektedir. Batmanov (1938: 26); bu ekin alıntı bir ek olduğunu, kullanımının kısıtlı ve sadece geleceğe yönelik niyet formunu oluşturmak için kullanıldığını söylemektedir. Burada Batmanov’un kastettiği niyet kipini oluşturan $\{mAk\}$ ekidir. Şeklen birbirinin aynısı olan bu eklerin ifade ettiği kipsel anlamlar farklıdır. Ayrıca üzerine aldıkları kişi çekim ekleri farklıdır. Niyet kipi için zamir kaynaklı kişi çekim ekleri kullanılırken söz konusu kip için iyelik ekleri kullanılmaktadır. $\{mAk\}$ ekinin bir diğer özel-

* Yrd. Doç., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ÇTLE Bölümü, eposta: c.turgunbayer@dicle.edu.tr

liği (Zaharova 1987, s. 316) de olumsuzluk ekiyle birlikte kullanılmıyor olmasıdır. Olumsuz şekli ancak isim cümleleri içerisinde *cok* “yok” sözcüğüyle birlikte oluşturulmaktadır. Ancak bu, diğer isim-fiillerden ayıran tek özellik değildir. Meşadiyeva’ya göre (2012, s. 42-43) bu isim-fiiller alışkanlık, huy, tekrar hâline gelme gibi anlamsal bir yük taşımaktadır. Başka bir deyişle bu isim-fiil, fiilin salt bir ad şekli değildir; kendi içinde tekrara dönen, alışkanlık gibi anlamlar da ifade etmektedir. Örneğin: *Ordo oyron bolsun, anı alıș koyuș erteŋki kıcalat, a anın talamayına, çapkınnıa turuștuk kılğıday curt biriktirip intımak ırayıșka ötkönünjör ötö abzel iş bolgon.* (TK: 56) “Saray viran olsun, onu almak yarınki mesele, onun **sürekli** talan **etmesine** ve saldırılarına dayanacak şekilde halkı bir araya getirip birlik hale gelmeniz ise pek önemli iş olmuştı.”; *E balam, surap kalgandan kiyin emgektin tura berilbegendigin, içip cemeyiŋerdi, toy-aşıŋardı, dos-tuugançılığınardı, ortodon mal soyup, egin satmayıŋardı aytkanıı ıras.* (AO: 497) “He evladım, sorduğun için, emeğin doğru verilmediğini, **sürekli** içip **yemenizi**, düğün ziyafetinizi, dost akraba kayırmacılığınızı, ortaklaşa hayvan kesip, **sürekli** hububat **satmanızı** anlattığım doğrudur. Sahip olduğu bu anlamlar söz konusu ekin, yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi alışkanlık bildiren yeni bir kip ekine dönüşmesine sebep olmuştur. [**Fiil kökü - isim-fiil {mAy/mAk} + iyelik eki {bar/cok}**] şeklindeki birleşik yapıya sahip olan bu kip eki, -kullanımı sınırlı olmasından olsa gerek araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Unsurların dizilişi itibarıyla KT’de (Zaharova 1987, s. 310; Abduvaliyev vd. 1997, s. 246) istek bildiren [**Fiil kökü - sıfat-fiil{G°} + iyelik eki {bar/cok}**]; Özbek Türkçesinde (Öztürk 2007, s. 323) görülen geçmiş zaman bildiren [**Fiil kökü - sıfat-fiil{gAn} + iyelik eki {yok}**] veya Çağatay Türkçesinde (Janos Eckmann 1979, s. 256) belirli kesin gelecek zaman bildiren [**Fiil kökü - sıfat-fiil{gU} +iyelik eki {bar/yok}**] gibi hâlihazırda çağdaş ve tarihî lehçelerinde mevcut olan kiplere benzemektedir. Aralarındaki tek fark ise sıfat-fiil yerine -{mAk/mAy} ekli isim-fiilin kullanılmış olmasıdır.

Dilaçar’ın (1971, s. 106-107) “Fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istediğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam” şeklindeki verdiği kip tarifini dikkate alarak biz bu yapının geniş zaman içerisinde tekrar eylemleri bildirmek için kullanılan bağımsız birleşik bir kip eki olduğunu düşünüyoruz.

[**Fiil kökü - isim-fiil {mAy/mAk} +iyelik eki {bar/cok}**] şeklinde kurulan bu yapı, Zaharova’ya göre (1987: 317) isim-fiilin *bar* “var” sözcüğüyle kullanıldığında 1. eylemin olabilirliği veya mevcudiyetini, 2. alışkanlık, huy, tekrar hâline gelen eylemleri; *cok* “yok” sözcüğünün yer aldığı olumsuz şeklinin ise a) yapılamayan, b) mevcut olmayan eylemleri bildirmek için kullanılmaktadır.

İsim-filin kendi içinde barındırdığı bu anlamlar, *bar* ve *cok* sözcükleri sayesinde yargı bildirerek sabit kipsel boyut kazanmıştır. Kırgız Türkçesi ile ilgili dil bilgisi çalışmalarında (Abduvaliyev vd. 1997, s. 246; Davletov vd. 1980, s. 165) tespit ettiğimiz bu anlamlara hiç yer verilmemiş, hatta Davletov (1980: 165) çalışmasında isim-fiil *-mAy* eki başlığı altında: *Baştan* ötköndörün *aytıp kelatıp* ıylap *ıymeyi bar*. “Başından gelenleri anlatırken hep ağladığı olur.” örneğini verirken isim cümlesinin özne ve yüklemi gibi duran “ıylap *ıymeyi bar*” yargısının kipsel bir bütün oluşturduğunu göz ardı ederek söz konusu isim-fiil ekinin yalnız genel tanımını yapmışlardır. Toyçubekova (1968, s. 106) ise *-{mAy}* isim-fiilinin *bar* modal sözcüğüyle kullanıldığında eylemin a) tekrar edileceğini, b) eylemin mevcudiyetini; *cok* sözcüğüyle kullanıldığında ise eylemin a) gerçekleşmeyeceğini, b) tekrarlanmayacağını, c) olmayacağını bildirmekle birlikte söz konusu yapıyı *söz tizmegi* “kelime grubu” olarak ele alır.

Oysa iyelik ekiyle çekimlenerek isim-fiil ve *bar / cok* sözcüklerinden oluşan ve görünürde bir isim cümlesi olan elimizdeki bu yapının, unsurlarının dizimi ve yargı bildirme işlevi bakımından KT’deki daha önce belirttiğimiz istek kipi veya Özbek Türkçesindeki geçmiş zaman kipinden çok bir farkı yoktur. Diğerleri gibi burada da kişi çekimi, iyelik ekleriyle sağlanmaktadır. İyelik ekleri olmadan kurulan cümlelerde ise belirsiz kalan özne, metin bağlamından kolayca anlaşılmaktadır.

Mevcut verilere dayanarak söz konusu kipin genel olarak [**Fiil kökü - isim-fiil{mAy/mAk} + iyelik eki {bar/cok}**] şeklinde olduğunu ancak *-{mAk}* şeklinin *-{mAy}* şekline nazaran daha az kullanıldığı tespit edilmiştir. Zaharova ve Toyçubekova’nın söz konusu yapı için yukarıda dedikleri ifadeler doğru olsa da eksiktir. İfade ettiği eylemin gerçekleşmesi belli koşullara bağlı değilse isim-fiil, sadece tekrarlanan eylemleri ifade eder; aksi durumda eylemin gerçekleşmesinin bağlı olduğu koşullar belirtilmişse âdet ve huy sonucu gerçekleşen eylemleri ifade eder:

1. İsim-fiilin [**fiil kökü / gövdesi - isim-fiil{mAy/mAk} + iyelik eki {bar}**] şeklinde cümlelerin yüklemine oluşturarak ifade ettiği eylem; cümle içerisinde yer alan bir başka eylem veya durumun gerçekleştiği sırada meydana geldiğini bildiriyorsa cümlelerin öznesini oluşturan kişinin bir alışkanlığı, huyu nedeniyle tekrar eden bir eylemi ifade eder. Bu yapıda yer alan isim-fiil; süreklilik, devamlılık arz eden [**fiil kökü -zarf-fiil {a} tasvir fiili {ber}-**] (Tan, 2005: 76) şeklindeki tasvir fiili gibi zaman koşullarını açıklayan tamamlayıcılarla birlikte yer alabilir:

Isık tamak içkende murdumdu ele bış-bıšetip tarta bermeyim bar. (AO: 182) “Sıcak yemek içerken fıslayıp **sürekli burnumu çekirim.**”

Alagüü bolup turgan çağında oyundagısın aytıp salmayı bar bolçu. (ÇA: 126) “**Delikanlı çağındayken istisnasız** ne düşündüğünü insanın yüzüne **söyler idi.**”

Özüñ karap turmayınca, kee biröönün cür narıga salmayı bar emes pi. (AO: 483) “Bizzat kendin bakıp durmadıkça, bazı kimseler **hep** işini yarıda bırakıp **çekip giderler**, bilirsiniz.”

Baştan ötköndörün aytıp kelatıp ıylap içmeyi bar. “Başından gelenleri anlatırken **arada bir** gözyaşlarına **boğulur.**”

2. İfade ettiği eylemin gerçekleşmesi sırasında eş zamanlı gerçekleşen başka bir eylem veya durum belirtilmemişse isim-fiil *zaman zaman* gerçekleşen eylemi bildirir. Bu ifade *keede* “bazen”, *dağı* “yine, daha” gibi zaman zarflarıyla pekiştirilebilir:

Keede, kıcaalattanıp iştegen işine köñülü tolboy, tigil cerin tigintip koy-som bolmok eken dep ökünüp kalmayı bar. (KS: 53) “**Zaman zaman**, hevesle yaptığı işi gönlüne sindiremeyip şunu şöyle yapsaydım daha iyi olacakmış deyip pişmanlık duy**duğu olur.**”

Tar çöyrödö al “zarıl düşman” degen terimindi da koldono koymoyu bar. (ÇA: 86) “Yakın çevresinde ‘zorunlu düşman’ terimini de **zaman zaman** kullandığı **olur.**”

2.1. [Fiil kökü - isim-fiil {*mAy/mAk*} + iyelik eki] şeklinde *bar* sözcüğünün eksiltili olduğu örnekler de bulunmaktadır:

Şabdan, *dağı* bayagı öz oyuna özü çөгүp *ketmeyi*, anı telmirip *tiktep*, *karap turup körböy*, *ugup turup söz kulagina kirbey toktolup*, *akırın baş iykedi.* (TKB: 125) “Şabdan’ın **yine** (âdet üzere) kendi düşüncelerine dalıp **gider**, çaresizce bakar ama görmez, duyar ama anlamaz, sadece duraklayıp yavaşça başını sallar.”

3. Şartlı birleşik cümlelerde ise aynı isim-fiil olasılık ifade eder:

Partiya aldında amal menen “aybımdı moynuma alam” deseñ künöñgdü keçire koymoyu bar. (AO: 571) “Eğer partinin huzuruna çıkıp ‘suçumu kabul ediyorum’ dersin suçunu **adeti üzere affedebilir.**”

4. [Fiil kökü - isim-fiil {*mAy/mAk*} + iyelik eki {*cok*}] Gerçekleşmesi katiyen uygun görülmeyen ve genel olarak hiç yapılmayan eylemler bildirmek için, cümle içerisinde isim-fiille birlikte *cok* “yok” sözcüğünün yer alması gerekmektedir.

Andan kalsa kesilse baş kesilgen, a til kesmegi cok eken... (TKB: 300) “Hatta kesilecekse baş kesilirmiş, ama dil **katiyen kesilmez** imiş.”

İncelediğimiz kipin kullanım sıklığı günümüz Kırgız Türkçesinde az olduğu için taranılan eserlerde bazı kişi çekimlerinin yer aldığı örnek cümlelere rastlanmadı. Dolayısıyla bu kipin çekimi, bildirimizin başında bahsettiğimiz Kırgız Türkçesindeki istek kipinin iyelik kişi çekimi örnek alınarak hazırlanmıştır.

Âdet ifadeli geniş zaman kipinin kişilere göre çekimi şu şekilde gösterilebilir:

1. t.k.	FK- <i>mAy+Im</i> /FK- <i>mOy+Um</i> <i>bar/cok</i>	1. ç.k.	FK- <i>mAy+Iblz</i> / FK- <i>mOy+UbUz</i> <i>bar/cok</i>
2. t.k.	FK- <i>mAy+Inj</i> /FK- <i>mOy+Uñ</i> <i>bar/cok</i>	2. ç.k.	FK- <i>mAy+InjAr</i> /FK- <i>moy+uñar</i> / FK- <i>möy+üñör</i> <i>bar/cok</i>
3. t.k.	FK- <i>mAy+I</i> /FK- <i>mOy+U</i> <i>bar/cok</i>	3. ç.k.	FK- <i>mAy+I</i> / FK- <i>mOy+U</i> <i>bar/cok</i>

5. Kimi örneklerde ya iyelik ekinin ya *bar* sözcüğünün ya da her ikisinin eksiltildiği görülür:

Kezeğin alıp ik menen /Alga çabuul salmay bar, /Kezeğin saktap ik menen /Korgonup taamay atmay bar. (AO: 158) “Zaman zaman fırsat olunca **hücuma geçiyorlar**, zaman zaman saklanarak hedef alıp **ateş ediyorlar**.”

5.1. Hem iyelik ekinin hem *bar* sözcüğünün eksiltildiği örnekler:

Baldarım meni telefondon izdeptir, içim ısıp, közümon çaş tegerene tüştü. Calgızsıraym. Arkı-terki basmay. Baştan mınday balee ötpögön soñ bilbeyt turbaysıñbı. (KS: 74) “Evlatlarım beni telefon edip aramışlar, içim ısındı, gözlerimden yaş geldi. Tek başıma bir süre hüzünleniyorum. Başboş geziniyorum. Başına böyle bir bela gelmeyince anlamazmışsın.”

Tün kirgende bük tüşüp kalmay. (KS: 77) “Gece olunca **her zamanki gibi** iyice bitap **düşmüş olurum**.”

«Bir ata», «ceti ata» delingen eki topton eki «kandiylat» körsötülmöy, el kaysı cagına köp ooso oşol caktın kandiylatı boluş bolup şaylanmay. (TK: 160) “‘Bir ced’, ‘yedi ced’ adlandırılan iki gruptan ‘aday’ gösterilir, millet hangi tarafı daha çok tutarsa o tarafın adayı muhtar seçilir.”

6. İyelik eki almamış olan isim-fiiller; *cok* sözcüğüyle birlikte kullanıldığı durumlarda yukarıda verilen iyelikli örneklerinden pek farklı değildir, yine gerçekleşmesi katiyen uygun görülmeyen ve genel olarak hiç yapılmayan eylemleri bildirirler:

«Kaçtı» bolgon soñ keçegi cumşak til, katuu sür menen iygerip kuragan tobuñuz baykoosuz ıdırayt — kaçkınga kim koşulup kaçmak, argasızdan bolso

*da dosuñuz kasıñızdın tarabına cılıp ötöt, ketken dostu kayra kayrımay **cok**, kasından aşa karşıkkın duşman bolup kala beret.* (TK: 73) “O kaçınca yumuşak dil ve sert tehditlerle dünkü toplama zümreniz dikkat çekmeden dağılır, kaçığa kim destek olup kaçmak ister ki mecbur olarak dostlarınız düşmanınızın tarafına geçer, giden dostu da geri **döndürmek olmaz**, düşmanından beter bir düşman hâle gelirler ve öyle olmaya devam ederler.”

*Elge ketket kelgende peyil ketet biyinen, bereke kaçat üyünön, kalıstık ketet çoñunan, kutu kaçat oñunan, kündö maare, kündö duu intımağı taştalat, it ırkırak baştalat, özün özdöy kütmök **cok**, catına cattay tütmök **cok**, aytışkan ooz cabılбай, араçı kalıs tabılбай баарıp аsка чабілат, баарı catka cағınат...* (TK: 653) “Toplum gerilemeye başlayınca, beyin niyeti bozulur, bereket kaçar evinden, tarafsızlık gider makam sahibinden, uğur kaçar durumu iyi olanlardan, her gün dalaş, her gün kavga, hoşgörü terk edilir, it dalaşı başlar, kardeşleri kardeş gibi görülmez, düşmanları düşman gibi görülmez, söz dalaşına girenin ağzı kapanmaz, arayı bulacak bulunmaz, gitgide az sayıdaki düşmana yenilir, hepsi yabancılara yaranmaya çalışır...”

7. Sonuç

Bu çalışmamızda, $\{-mAy/mAk\}$ ekli isim-fiillerin $\{bar/cok\}$ sözcükleriyle birlikte oluşturduğu bazı birleşik yapıların kipsel anlam ve işlevlere sahip olduğunu ispatlamaya çalıştık. Kırgız Türkçesini ele alan gramer çalışmalarında kelime grubu olarak görülen bu yapıların aslında âdet, alışkanlık üzere tekrar edilen eylemlerini bildirdiğini; edebî eserlerden derlediğimiz örneklerle dayanarak bu $\{-mAk/mAy\}$ ’lı yapıların iyelik ekli veya eksiz olmak üzere birkaç farklı biçimde birkaç anlamda kullanıldığını gördük. Sonuç olarak genellikle [**fiil kökü/gövdesi** - **isim-fiil** $\{mAy/mAk\}$ + **iyelik eki** $\{bar\}$] şeklinde iyelik eki ve *bar* sözcüğü ile birlikte bir yapı kuran isim-fiilin ifade ettiği eylem, özellikle bir başka eylem veya durumun gerçekleştiği sırada meydana gelmişse âdet veya huy gibi nedenlerle hep tekrar eden eylemi bildirir; şartlı birleşik cümle içerisinde yer almışsa olası eylemi ifade eder.

Burada isim-fiille birlikte yer alan $\{bar\}$ sözcüğü, kimi örneklerde herhangi bir anlam kaybına yola açmadan eksiltilebilmektedir. Kimi örneklerde hem iyelik ekinin hem *bar* sözcüğün yer almadığını, buna rağmen isim-fiilin yukarıdaki gibi âdet veya huy gibi nedenlerle hep tekrar eden eylem anlamını kaybetmediğini; $\{bar\}$ yerine $\{cok\}$ sözcüğünün yer aldığı örneklerde ise bahsi geçen isim-fiilin, gerçekleşmesi katiyen uygun görülmeyen ve genel olarak hiç yapılmayan eylemleri bildirdiğini söyleyebiliriz.

KISALTMALAR

- AO** : Alıkul Osmonov, *Eserleri*, 2. Cilt (Poemalar, Pyesalar, Makalalar, Kattar, Legendalar), Kırgızstan Basması, Frunze 1965.
- ÇA** : *Kassandra Tamgası*, Çengiz Aytmatov, Kırgızstan Basımevi, Bişkek 1996.
- FK** : Fiil kök veya gövde.
- KS** : *Asıldar*, Kalen Sultangazievna Sıdıkova, Biyiktik Basımevi, Bişkek 2002.
- KT** : Kırgız Türkçesi.
- TK** : *Kelkel*, Tölögön Kasımbekov, Kırgızstan, Frunze 1986.
- TKB**: *Baskın*, Tölögön Kasımbekov, Şam Basımevi, Bişkek 2000.
- TT** : Türkiye Türkçesi.

KAYNAKLAR

- ABDUVALİYEV İ. - T. Sadıkov, *Azırkı Kırgız Tili: Morfologiya*, Bişkek 1997.
- AYTMATOV, Çengiz, *Kassandra Tamgası*, Kırgızstan Yayınevi, Bişkek 1996.
- BATMANOV, İ. A., Çasti reçi v kirgizskom yazıke, Frunze 1936.
- DAVLETOV, S. - S. Kudaybergenov, “Azırkı Kırgız Tili”, *Morfologiya*, Frunze 1980.
- DİLÂÇAR, Agop, “Gramer”, *TDAY-Belleten*, Ankara 1971, s. 83-145.
- ECKMANN, Janos, “Çağatayca”, *Tarihi Türk Şiveleri*, (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara 1978, s. 225-262
- KASIMBEKOV, Tölögön, *Baskın*, Şam Yayınevi, Bişkek 2000.
- _____, *Kelkel*, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1986.
- MEŞADİYEVA, A. E., “Comparative-Historical Analysis Of The –Ma/-Me Infinitive In The Turkic languages”, *Mir Nauki, Kulturi, Obrazovaniya*, S 6 (37), Gorno-Altaysk, 2012.
- OSMONOV, Alıkul, *Çıgarmalar cıynagı (Poemalar, Pyesalar, Makalalar, Kattar, Legendalar)*, C II, Kırgızstan Basması, Frunze 1965.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, “Özbek Türkçesi Grameri”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Editör: Mehmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- SIDIKOVA, Kalen Sultangazievna, *Asıldar*, Biyiktik Yayınevi, Bişkek 2002.
- TAN, Ali, *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2005.
- TOYÇUBEKOVA, B., İmena deystviya v Kirgizkom Yazıke, Frunze 1968.
- ZAHAROVA, O. E., *Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo yazıka (Fonetika-Morfologiya)*, KGU Yayınları, Frunze 1987.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE TABANLAŞMIŞ BİRLEŞİK FİİLLER

Cüneyt AKIN

Giriş

Karma fiil yapılarının leksikalleşmesi (Bacanlı: 28-29) olarak da ifade edilen zarf-fiil eklerinin üçüncü seviyedeki kullanımları, yardımcı fiillerle birleşerek tabanlaşmış birleşik fiiller oluşturmaktadır. Bu tabanlaşmış yapılar, Türk lehçelerinde de çeşitli birleşme şekilleriyle görülmektedirler. Bunlardan biri ve yaygın görüleni; *al-* fiil köküne eklenen *-(I)p* zarf fiil eki ve *barmaq* tasvir fiili ile birleşmesinden oluşan, 14. asırdan bu yana edebî metinlerde takip edebildiğimiz ve Türkiye Türkçesinde de örneklerine ağızlarda rastladığımız *apar-* fiilidir.

1. *Al-ıp + bar-maq* birleşik fiil yapısı, Türk dilinin tarihî dönemlerinde birleşerek kalıplaşmış ve *apar-* olarak tabanlaşmıştır. Buradaki ses olayı; Türk dilindeki sızıcı ve akıcı bazı ünsüzlerin yanındaki ünlülerle birlikte düşmesi, hece kaynaşması ile birlikte *a-* fiil gövdesi *-p* zarf-fiil ekiyle birleşmiş, önce *apbar-* / *appar-* şekline ve daha sonra aynı boğumlanma noktasına sahip olan */p/* ve */b/* seslerinden birinin düşmesi sonucunda *apar-* tabanlaşmış fiiline dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde *aparmak* tabanlaşmış fiili: *(-i) hlk.* 1. Almak, alıp götürmek. 2. *argo* Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak: *Sözü geçen para ehemmiyetsiz bir şeydi ve müdür muavini, onu çok ustalıkla aparmıştı.* (*Gün-cel Türkçe Sözlük*, TDK) gibi örneklerde görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *apar-* fiili: “1. Bir şeyi bir yerden başka bir yere götürmek yahut getirmek. 2. Birinin hareketini yönlendirmek, yol göstermek. 3. Kendi ile beraber götürüp, getirmek. 4. Uğurlamak, kaçırmak, alıp kaçmak. 5. *mec.* Kazanmak, yenmek, galip gelmek. 6. *mec.* Yok etmek, silip temizlemek, çıkarmak. ...” vb. on dört anlama sahiptir (Abid: 12-13). Türkmen Türkçesinde *apar-* yapısı, ölçünlü dilde görülmemektedir (Tekin, 1995; Kara, 2000).

Özbek Türkçesinde *apar-* tabanlaşmış fiili ölçünlü dilde görülmemekte ancak *olib bor-* birleşik fiil yapısı ölçünlü dilde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ise *apar-* fiili; “*aparmaq* [élip+barmaq]: 1. Götmek, teslim etmek. 2. Yol gösterip birlikte varmak. 3. Değdirmek, yakınlaştırmak; ‘*apirişmaq*: Birlikte götmek, ulaştırmak, yakınlaştırmak.’; ‘*apirip bermek*: Götürüp teslim etmek.’; ‘*apirip kelmek*: Götmek ve beraber dönmek.’” şekil ve anlamlarında kullanılmaktadırlar (Demirez-Güneri: 62-63).

Başkurt Sözlüğü’nde *apar-* tabanlaşmış fiili, “alıp gitmek, götmek” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu fiil yapısına, *Başkurt Diyalektleri Sözlüğü*’nde rastlanmamıştır (Özşahin, BTS).

Tatar Sözlüğü ve *Tatar Diyalektleri Sözlüğü*’nde bu tabanlaşmış fiil bulunmamakla birlikte, Tatar Türkçesi konuşma dilinde *appar-* / *apar-* şekillerinde görülmektedir (Ganiyev: 31).

Hakas Türkçesinde *apar-* şeklinde tabanlaşmış ve “götmek” anlamıyla kullanılmaktadır (Arikoğlu: 45)

Kazak Türkçesinde *apar-* tabanlaşmış fiili görülmektedir. Kırgız Türkçesi ölçünlü dilinde *al-ıp bar-* yapısı (Kasapoğlu-Çengel: 285), *-Al bugün meymandardı alıp barat* “O bugün misafirleri alıp götürecektir”- Kırgız Türkçesi ağızlarında *apar-* şekliyle tabanlaşmıştır: *Töşök* kılıp *apar-ar+bız* (“Döşek yapıp götüürüz”). *Kiyim apargan* kızdın *enesine cakşına kiyim kiygizet* (“Giysi götüren kızın annesine güzel bir elbise giydirilir”) gibi örneklerde görülmektedir (Akin: 60).

2. Kırgız Türkçesinde ikinci tabanlaşmış yapı; ölçünlü dildeki *al-ıp ber-* “alıp vermek” birleşik fiil yapısının, *alper-* şeklinde tabanlaşmasıyla oluşmaktadır. Bu tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, sadece bazı Kırgız Türkçesi ağızlarında görülmektedir (Akin: 60).

Kazak Türkçesinde bu tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, ölçünlü dilde *alıp ber-* ve ağızlarında *eper-* “alıp vermek” şekil ve anlamıyla görülmektedir (Öner: 231).

Tatar Türkçesinde *al-ıp bir-* “alı-ıp vermek” yapısı, *apir-* < *apbir-* < *alıp bir-* *şekillerine dönerek* konuşma dilinde kullanılmaktadır (Ganiyev: 31).

Yeni Uygur Türkçesinde de söz konusu tabanlaşmış birleşik fiil *epper-mek*[élip bermek] “alıp vermek” şekil ve anlamıyla kullanılmaktadır (Demirez-Güneri: 65).

3. Kırgız Türkçesinde görülen üçüncü tabanlaşmış şekil, *apke-* / *apkel-* yapısıdır. Kırgız Türkçesi ölçünlü dilinde *al-ıp kel-* “alıp gel” şekil ve anlamıyla kullanılan bu yapı (AKIN: 61), Kırgız Türkçesi ağızlarında iki şekilde

karşımıza çıkar: “1. *apke*:- Tazalap aarçıp kese *apke* (alıp kel). ‘Bir çay fincanı yıka getir.’ 2. *apkel*:- apkelin, apkele beriñ. *Alıp gelin, alıp geliverin!*”

Kazak Türkçesinde bu tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, ölçünlü dilde *al-ıp kel* “al-ıp kel” ve ağızlarında *ekel*- şekil ve anlamında kullanılmaktadır (Öner: 231).

Tatar Türkçesi konuşma dilinde, ölçünlü dildeki *alıp kil*- birleşik fiil yapısının, *akil*- < *apkil*- < *alıp kil*- şekillerinde tabanlaşarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Ganiyev: 31).

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan şekiller ve anlamları şöyledir: ***ekelmek* [élip+kelmek]** “alıp gelmek; getirmek”, ***ekel!* [élip kel!]** “getir, alıp gel”, ***ekkelmek*, *épkelmek*** “getirmek; doğurmak” vb. (Demirez-Güneri: 67)

4. Kırgız Türkçesindeki dördüncü tabanlaşmış fiil yapısı, ölçünlü dildeki şekli ve anlamı *al-ıp ket*- “alıp gitmek” olan ve *apket*- olarak ağızlarda tabanlaşan yapıdır: *kegende apketeyin, meyli*. “Geldiğinde alıp gideyim, tamam.” (Akin: 112).

Kazak Türkçesinin ölçünlü dili ve ağızlarında bu tabanlaşmış fiil, *eket*- şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Öner: 231).

Başkurt Sözlüğü’nde *apkit*- tabanlaşmış fiili, “alıp gitmek, götürmek” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır fakat bu fiil yapısına, *Başkurt Diyalektleri Sözlüğü*’nde rastlanmamıştır. Ayrıca bu yapı, *Tatar Sözlüğü* ve *Tatar Diyalektleri Sözlüğü*’nde de bulunmamaktadır (Özşahin, BTS).

Tatar Türkçesi ağızlarında, ölçünlü dildeki *alıp kit*- “al-ıp gitmek” yapısı, *akit*- tabanlaşmış birleşik fiili şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Ganiyev: 31).

Yeni Uygur Türkçesinde bu yapının tabanlaşmış birkaç farklı şekli, ekleşme ve anlam değişikliğiyle karşımıza çıkmaktadır: ***eketmek* [élip+ketmek]** “alıp gitmek; götürmek”, ***eketküzmek*** “götürmek”, ***ekitilmek*** “götürülmek”, ***ekitişmek*** “birlikte ya da karşılıklı götürmek” vb. (Demirez-Güneri: 68)

Sonuç

Türk lehçelerinde çok sayıda örneklerine rastladığımız tabanlaşmış birleşik fiil yapıları, Kırgız Türkçesinde de birkaç şekil ve anlamla kullanılmaktadır.

Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan, bazı lehçelerde sadece ağızlarda kullanılan *apar*- tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, Kırgız Türkçesinde de görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde görülen tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının, *al*- + *zarf-fiil* fiil yapısına *bar*-, *ber*-, *kel*-, *ket*- yardımcı fiillerinin getirilmesiyle

oluşmuş birleşik fiiller olduğu tespit edilmiştir. Bazı Türk lehçelerinde -örneğin Başkurt Türkçesinde- *apkal-* “alıp kalmak”, *apkas-* “alıp kaçmak, alıp gitmek”, *apkayt-* “alıp dönmek, getirmek” gibi *al-* + *zarf-fiil* yapısı üzerine getirilen *kal-*, *kas-*, *kayt-* benzeri şekiller de görülmektedir (Özşahin, BTS). Tatar Türkçesi metinlerinde de *al-ıp* *çıq-* yapısının tabanlaşmasıyla birlikte, *apçıq-* yapısının kullanıldığı tespit edilmiştir.¹

al- fiil tabanının üzerine *-ıp* zarf-fiil eki ve *tasvir fiili* getirilerek oluşturulan bu tabanlaşmış yapılarda anlam, tasvir fiil eki üzerinde gerçekleşir ve *fiil tabanı*+*zarf-fiil* yapısı, *yardımcı fiil* konumuna geçer yani *al-* fiili tasvir fiili görevinde, *bar-*, *ber-*, *ket-*, *kel-* yapıları ise esas anlamı taşıyıcı görevde bulunmaktadır.

Türk dilinin türetme gücünün eklerle sınırlandırılmayacağını gösteren *tabanlaşmış birleşik fiiller*, Türk lehçelerinde birleşik fiil yapılarının tasnifinde yeni yaklaşımlar sunacaktır.

Ayrıca “tabanlaşmış birleşik fiil” yapıları, kelime yapım yollarından biri olarak değerlendirilmeli ve yapılacak incelemelerde ayrı bir başlık altında ele alınmalıdır.

Çalışmada ele alınan “tabanlaşmış birleşik fiiller” üzerine bugüne kadar çok az sayıda araştırma bulunmaktadır. Türk lehçelerinin her biri için yapılacak çalışmalarla birlikte, Türk dilinde tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının bütün yönleriyle anlaşılması mümkün olacaktır kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- ABİD, Sebine, “Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin Anlam Açısından Çeşitlenmesi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Yeni Türk Dili) Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 12-13.
- AKIN, Cüneyt, *Kırgız Türkçesi Ağızları*, Gazi Yayınları, Ankara 2014, s. 60.
- ARIKOĞLU, Ekrem, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 45.
- BACANLI, Eyüp, *Güney Sibiryâ Türk Dillerinde Birleşik Fiillerle ilgili Teorik Sorunlar*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 6, S 24, Kış 2013, s. 28-29.
- DEMİREZ, Aysun Güneri, “Yeni Uygur Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller”, *Gazi Türkiyat*, S 13, Güz 2013, s. 62-63.
- GANİYEYEV, Fuat. A., *Tatarcada Birleşik Fiiller*, (Çev.: Caştegin Turgunbayer), TDK Yayınları, Ankara 2010.
- Güncel Türkçe Sözlük*, TDK.

¹ Dipnot açıklaması verilmemiştir.

- KARA, M., *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- KASAPOĞLU-ÇENGEL, Hülya, *Kırgız Türkçesi Grameri* (ses ve şekil bilgisi), Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 285.
- ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 231.
- ÖZŞAHİN, Murat, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2017
- TEKİN, Talat vd., *Türkmençe –Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Simurg Yayıncılık, Ankara 1995.

İHTİMAL VE TAHMİN ANLAMI VEREN KİPLİK İFADELERİ VE NOGAY TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ

Dilek ERGÖNENÇ AKBABA*

Giriş

Diller, çeşitli ifade imkânlarına ihtiyaç duyarlar. Bazen dil yetersiz kaldığında konuşur; dil ile birlikte el, kol hareketleri, jest ve mimikler, vurgu ve tonlamayı kullanabilir. Yazıda, bu tarz ifadeler kullanılamaz; jestler ve mimiklerse yeterli olmaz. O zaman bunların yerine tekrarlar, ekler, vurguyla işaretlenen ikizleşmeler, uzama, türeme gibi ses olayları ve kiplik kelimeler kullanılabilir (Üstüner 2003, s. 5).

Batı dillerinde “ölçü, limit, sınır, tarz, durum” gibi anlamları olan Latince kökenli modus (İng. *modality*, Alm. *modalität*, Fr. *modalité*) kelimesinden gelen kiplik; Türkçede kip “şekil, biçim” kelimesinden türetilmiştir (Kerimoğlu 2011, s. 9). Sınıflandırılması en zor alanlardan biri olan, tanım ve terim konusunda da oldukça karışık bir görünüm veren, tek bir alanla sınırlandırılmayacak kadar geniş olan bu kavram; felsefe, mantık, toplum dil bilimi (socio-linguistics), ruh dil bilimi (psycho-linguistics), bilişsel dil bilimi (cognitive linguistics), biyolojik dil bilimi (bio-linguistics), anlam bilim (semantics) ve pragmatik (pragmatics) gibi birçok bilim dalıyla kesişmektedir. Kipliğin en yakın ilişki içinde olduğu bilim dalı, dil bilim alanlarından anlam bilimidir (Kerimoğlu 2011, s. 15-16, 26).

“Bir ifadeye dil açısından hâkim olan değer” şeklinde tanımlanabilen kiplik kavramı, dillerde farklı şekillerde kendini gösterir; fiil çekimleri, edatlar, vurgu, söylem, kiplik kelimeleri vb. dil birimleriyle işaretlenebilir (Karabağ 2000, s. 275). Fiil tarafından belirlenen bir olayın veya eylemin nasıl oluştuğunu, nasıl düşünüldüğünü gösteren kiplik; duygu ve düşünceleri, arzu, istek ve niyetleri anlatmaya yarayan bir kategoridir (Karabağ 2000, s. 275).

Kerimoğlu, bu kavramı tanımlamanın güçlüğüne ifade ederek Narrog tarafından tespit edilen bazı kiplik tanımlarının gösterdiği ortaklıkları şu şekilde belirtir (2011, s. 19-20):

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, dileker@gazi.edu.tr.

- a) Konuşurun tutumunu esas alan kiplik tanımları: Bu tanımlara göre kiplik; konuşurun özelliğinin (subjectivity), görüş ve duygularının ifadesidir (Lyons, Palmer, Bybee-Perkins-Pagluica).
- b) Gerçeklik (actuality), olgusalılık (factuality), geçerlilik (validity) veya gerçeklik-gerçek dışılık (realis-irrealis) kavramları temelinde. Önermenin gerçekçi / olgusal, geçerli veya gerçek olup olmama kabulüne göre yapılan tanımlardır (Chung-Timberlake, Kiefer, Mithun, Givon, Palmer).
- c) Olasılık ve zorunluluk ifadelerini esas alarak yapılan tanımlardır ki bunlar da modal mantık kökenli olanlardır (Auwera-Plungian, Fillmore, Gerstenkorn).

Kipliğin, zaman ve görünüş gibi kategorilere göre belirgin bir işaretleyicisi yoktur; kiplik bildiren işaretleyiciler de bağlama göre çok farklı yorumlara imkân tanımaktadır (Kerimoğlu 2011, s. 22-23).

Kiplik; fiilin diğer kategorileri olan görünüş, kip ve zamandaki gibi genel bir kabul değildir. Kiplik kavramı için üç yaklaşım söz konusudur: 1. Mantıksal Yaklaşım: Olasılık ve zorunluluk kiplik türleri üzerinde durulur ve matematiksel işaret ve formüllere, mantık sembollerine yer verilir. 2. Tipolojik Yaklaşım: Kipliğin tipolojik bir parametre olarak ele alındığı bu yaklaşımın amacı, bütün dünya dilleri arasında bir kiplik sınıflandırması yapmaktır. 3. Semantik ve Pragmatik Yaklaşım: Kipliği, semantik ve pragmatik gibi alanlarla ilişkilendirir (bk. Kerimoğlu 2011, s. 27-31).

Kiplik konusunda Türkiye'deki en önemli çalışmalardan birini yapan ve kavramı Türkçeye uyarlayan Kerimoğlu'na göre, kipliğin genel çerçevesini çizen bazı özellikleri şunlardır:

1. Kiplik kavramının üç temel bakış açısı bulunmaktadır: Bunlar a) Konuşurun tutumunu (bilgi temelli, istek temelli) bildiren kategori, b) Önermenin gerçeklik derecesi, c) Mantık kökenli bakış açısıdır.
2. Kiplik, farklı araçlarla işaretlenebilir. Yalnızca ekler veya yardımcı fiillerle işaretlendiği yargısı yanlıştır.
3. Kiplik; büyük oranda yoruma dayalı, geniş bir semantik alanı kapsar.
4. Diğer dil bilgisi kategorilerine göre daha zayıf bir sistematığı bulunmaktadır.
5. Bütün kiplik incelemelerinde merkeze alınan öge, konuşur veya metin üreticisidir (2011, s. 22-24).

Taylan ve Özsoy’a göre ise bilgisellik, yükümlülük-olurluk, devingenlik şeklinde üç çeşit kipliğin varlığından bahsedilir. Buna göre bilgisellik; konuşmacının söylediklerini kendi bilgisi ve inancına göre kesinlik, olasılık, çıkarım vb. ile elde edilmiş yargı olarak algıladığını gösterir. Yükümlülük-olurluk, zorunluluk veya izin-olurluk anlamlarını ifade eder. Devingenlik kipliği ise beceri ve isteklilik anlamı ile ilgilidir (Taylan-Özsoy 1993; Karabağ 2000: 275-276).

Kiplik konusunda F. R. Palmer’in çalışması; dünya dillerinden alınmış farklı örnekleri içine alan, her kiplik türü için örnek cümlelere yer veren önemli bir eserdir. Eserde Palmer, kiplik işaretleyicilerinin üç tipi olduğunu belirtir. 1. Ekler, edatlar, zarflar (clitics, particles). 2. Çekim. 3. Kiplik yardımcı fiil (modal verb). (Palmer 2001, s. 19; Kerimoğlu 2011, s. 49)

Kiplik içinde ele alınan başlıca ifade alanlarını Kerimoğlu şu şekilde sınıflandırmıştır: 1. Yeterlilik. 2. Olanak. 3. Zorunluluk. 4. Gerekliklik. 5. İzin. 6. Emir. 7. İstek. 8. Niyet / Gönüllülük. 9. Olasılık. 10. Çıkarım. 11. Varsayım. Bu ifade biçimlerinin sayısı artırılabilir; hatta bazı incelemelerde gelecek, olumsuzluk, soru, şart, korku, yasaklama, öneri vb. ifadeler, kiplik içinde incelenmektedir (2011, s. 83-84). Kiplik anlamlar içerisinde konuşurun içinde bulunduğu psikolojik durumların yani sevgi, nefret, korku, şaşkınlık, acıma vb. gibi duyguların da yer alabildiği görülmektedir (Yazıcı Ersoy 2015, s. 53). Söz gelimi duygu kipliği (boulamaic modality), konuşurun ifadelere dair beğenme veya beğenmeme derecesiyle ilgili olan ve konuşurun anlık duygu durumlarının dikkate alındığı bir kiplik kategorisidir (Kerimoğlu 2011, s. 136). Konuşur, öznel tutumuna göre çeşitli kiplik türlerini seçer. Buna göre kiplik işaretleyicisi olarak ekler kullanılıyorsa bunlar, belirli sınırlar çerçevesinde birden fazla kiplik türüne sahip olabilirler (Benzer 2012, s. 112-115; Yazıcı Ersoy 2015, s. 54).

Son yıllarda Türkçede kiplik konusu üzerine araştırmalar artarak devam etse de Türkiye Türkçesi gramerlerinde henüz bu başlık altında bir inceleme söz konusu değildir (Kerimoğlu 2011, s. 157).

Bu çalışmada, Nogay Türkçesindeki kiplik işaretleyicilerinden edat ve zarf kelime türü içine giren işaretleyiciler ile yardımcı fiille sağlanan kiplik ifadeleri ele alınmış ve ifade türü olarak ihtimal (olasılık) ve tahmin (varsayım) alanı seçilmiştir.

1. Edatlar, zarflar

1.1. Bilki, bilkim, belki “Belki”

“Belki” kelimesi, tür olarak pekiştirme edatları arasında sayılmaktadır. Korkmaz, pekiştirme edatlarını; kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin

sonlarına gelerek onları önceki veya sonraki kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan, aynı zamanda bu bağlama görevleri yanında sonuna geldiği dil birliklerine dikkati çekme, pekiştirme, belirtme işlevi katan edatlar şeklinde tanımlar (1992, s. 122).

Nogay Türkçesinde ölçünlü dilde özellikle romanlarda ve hikâyelerde *bilki, bilkim, belki* şeklinde üç farklı kullanımına rastlanan ve *belki* anlamı veren kelimeler, semantik olarak incelendiğinde ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik ifadeler arasında sayılmalıdır.

-Tawğa? -dep soradı yüzine quwanış enip ketken Asantay em, bilkim, atası oynap ayta bolar dep qorqıp, dame tolğan közlerin atasına tikti. A, 38

“-Dağa mı? diye sordu yüzü gülen Asantay ve belki şaka yaptığını söyler diye korkarak ümitlenen gözlerini babasına dikti.”

-Elbet te, olardıñ bärisi Boranbayday bolıp, bilki, dombay tuwıl bolarlar, ama yürekleri olardıñ bärisiniñ de birdey. (A, 16)

“-Elbette onların hepsi Boranbay gibi belki tombul değildir, ama yürekleri hepsinin de aynı.”

Erinmey är kün de tur, belki, ıslarsıñ. (BÄ, 30)

“Üşenmeden her gün bekle, belki yakalarsın.”

Kim bileği, belki qısqayaqlı üyine tez qaytqanı üşinme, yade üy işinde ädem köp bolğanınama, ol bir älemt bolıp, kelgenlerge xoş keldi aytpağa da mutıp qoydı. (ÜB, 27)

“Kim bilir, kadın belki evine çabuk geldiği için mi veya evin içinde çok kişi olduğundan mıdır nedir, o şaşırıp gelenlere ‘hoş geldiniz’ demeyi unuttu.”

1.2. Eken “Acaba”

E- (i-) fiilinin 2. tip geçmiş zaman şekliyle kullanılan bu kullanım, genellikle soru cümlelerinde tanıklanmaktadır. *Eken*, Nogay Türkçesinde kelime türü olarak pekiştirme edatları arasında yer alan ve semantik olarak “acaba” anlamı veren bir kiplik ifadedir.

Yüregi duwlap, artınnan iyerip bolarma eken, dep oylaytağan bolar da. (TY, 29)

“Yüreği çarpıp, arkamdan takip eder mi acaba, diye düşünmektedir.”

Böri yedime eken-aw benim kögildiy köcegimdi. (B, 141)

“Kurt yedi mi acaba benim mavimsi tavşan yavrumu.”

Bazen *eken*'in “acaba” anlamında mı yoksa rivayet birleşik zaman olarak mı kullanıldığı karışabilmektedir.

Belki, sonu үшін âdemler arasında onun aqında bir iygi söz de aytulmayta-ğanlığının sebebi de sonda tuwılma eken. (TY, 42)

“Belki bunun için insanlar arasında, onun hakkında iyi bir söz söylenmesinin sebebi de şundan değil mi acaba?”

-*Ne şaqlığa ıslaydı eken?*

-*Bir ayğa.* (A, 12)

“-Ne kadarlığına tutacakmış acaba?

-Bir aylığına.”

E- (*i-*) fiilinin 2. tip geçmiş zaman şekliyle kullanılan bu yapı, soru ekin-den sonra gelerek de “acaba” anlamı vermektedir.

-*A men, berli, bir üyken zatpa eken dep oylanğan edim.* (A, 8)

“-Ama ben aptal gibi, büyük bir şey mi acaba diye düşünmüştüm.”

Seniñ aşuwiña tiygendey men ne zat aytım? -dedi Aytek seyirge qalıp, em artınsıra dawazın türlendirip: -Satin deytağan uçastke alıstama eken? -dep soradı. (A, 8)

“ ‘Seni sinirlendirecek ne söyledim?’ dedi Aytek, hayretle ve arkasından sesini değiştirerek: ‘Satin denen tarla uzakta mıdır acaba?’ diye sordu.”

<i>Yol alıs,</i>	“Yol uzak,
<i>Zaman mende bir sa’at,</i>	Zaman bende bir saat,
<i>Yasırtınşa</i>	Gizlice
<i>Yolıgıs,</i>	Karşılaşma
<i>Yoqpa eken</i>	Olmaz mı acaba
<i>Bir şa’at?..</i> (YS, 252)	Bir saat?”

1.3. Tağa “Herhâlde”

Nogay Türkçesinde genellikle emrin daha yumuşak bir tarzda ifade edilmesini sağlayan, rica ve istek anlamı kuvvetli olan ve emir kipiyle kullanılarak *-sAnA* anlamı veren bu yapı; bağlama göre, “herhâlde” anlamında bir kiplik şeklinde de tanıklanmaktadır. *Tağa*’nın edebî dilde *-tağı* (NT, 148) *şekline de rastlanmakta, kelime emir kipi dışında kiplere de gelebilmektedir* (Ergönenç 2004, s. 963-974).

Sol sebepten bolartayı, Medew Fatımağa aqırın: SY, 21

“Bu sebepten olacak (herhalde) Medev Fatma’ya yavaşça:”

1.4. *Ešte* “Herhâlde, belki”

Ešte “işte”, ünlem edatları içindeki gösterme edatlarından biridir. Nogay Türkçesinde *işlek olmayan* “herhâlde, belki” anlamındaki kullanılış, bir kiplik ifadedir.

-Yılan ağay, ol bağana yırlap keleyatır edi “baqadıñ qanı dämli” dep, eşte dawazı qarlıqqan bolar; -deydi. (QPŞ, 15)

“-Yılan amca, o demin şarkı söylemekteydi ‘kurbağanın kanı tatlı’ diye, herhâlde sesi kısılmıştır, diyor.”

Ešte Medew mennen yasıra bolar. (SY, 42)

“Belki Medev benden gizleyebilir.”

1.5. *Az-Azdan* “Neredeyse”

Kelime türü olarak durum zarfı olan *az-azdan*, Nogay Türkçesinde “neredeyse” anlamıyla ihtimal bildiren kiplik işaretleyicilerinden biridir.

Onıñ uwırtlarında şıbırısqañ köz yasları solay da bir ayan körinip kettiler, men qızdıñ betin sürterge süyip, qolımdı sozbağa az-azdan qaldım. (TY, 46)

“Onun yanaklarından akan gözyaşları öyle üzüntülü göründü ki ben kızın yüzünü silmek isteyip, neredeyse elimi uzatacaktım.”

1.6. *Tap* “Sanki”

Önüne geldiği cümleye bağlama göre bazen “sanki” bazen de “tam” anlamı katan, kelime türü olarak da cümle başı edatları arasında sayılan *tap*; ihtimal bildirebilen bir kiplik ifadedir.

Bolğan üşin Asantay, tap yılap olıtarman dep qorqqan ademdey bolıp erinlerin qatı qısıp, ündemey bara berdi. (A, 7)

“Fakat Asantay sanki ağlamak üzere olan korkmuş biri gibi dudaklarını kısıp, sesini çıkarmadı.”

1.7. *Saysı* “Sanki”

Saysı; Nogay Türkçesinde cümlelerin sonunda kullanılan, yalın hâlde bağlanan çekim edatları arasındadır. Çekim edatı, yalnız başına bir anlam taşımayan ancak isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelere denir (Korkmaz 1992, s. 51). Nogay Türkçesinde

işlek olmayan bu edat, semantik olarak incelendiğinde “sanki” anlamı veren bir kiplik ifadedir.

-Yoq zattı qaydan tabayaqsıñ?- dedi. -Şarıq yerde yatıp turmaydı sayı. Qayğırmaz, yalan ayaq ta yürüp turar. (A, 14)

“ ‘Olmayan şeyi nereden bulacaksın?’ dedi. ‘Çarık yerde durmuyor sanki. Üzülme, yalın ayak da yürünür.’ ”

1.8. Yade “Yoksa”

Bağlama edatları içindeki denkleştirme edatları arasında olan *yade*; Farsça *yâ* bağlama edatına, *de* bağlama edatının eklenmesiyle oluşur. Nogay Türkçesinde ünlü uyumuna uymadan kullanılan bu kelime, “yoksa, veya, ya da” anlamına gelerek kiplik ifade etmektedir.

“Köylegi qäytedi, äşe, terisinnen kiygenme? Beti de qıp-qızıl, küygenme yade esirgenme?” (TBS, 34)

“Gömleği ne biçim, peki tersinden mi giymiş? Yüzü de kıpkızıl, yanmış mı yoksa sarhoşluktan mı?”

Ama bizim kolhozda yaslı kişkey em onda ärbir äyelden bir yade eki bala aladılar. (BÄ, 30)

“Ama bizim çiftlikte kreş küçük ve oraya her bir aileden bir veya iki çocuk alırlar.”

-Solardı aytaman, özimiñ alfavitim men yazğan yazıwları, -dedi Köbek tamadadıñ äylecippe yade tuwrasınnan söyleytağanın bileyek bolıp. (S, 57)

“ ‘Şunları söylüyorum, kendi el yazımla yazdığım yazıları.’ dedi Köbek başkanın yalan veya doğru söyleyip söylemediğini anlamak isteyerek.”

Ol da benim tik qarağanımdı sezippe, yade özi bulayma, kim bilsin sonı, mağa qarayatır edi. (TY, 46)

“O da benim dik dik baktığımı sezdiğinden mi, yoksa kendisi öyle olduğundan mı, kim bilir, bana bakmaktaydı.”

1.9. Yade bolsa “Yoksa”

Bağlama edatlarından denkleştirme edatları arasında sayılan *yade* kelimesine *bol-* fiilinin şart kipi almış şeklinin gelmesiyle oluşmuştur. Bu yapı, *yade* ile aynı anlamda kullanılan bir kiplik işaretleyicidir.

Terezediñ arğı yağındağı mışıqlar muqayat ta qışqıradı ekenler. -Siziñ mağa selekeñiz kelip turğan bolar yade bolsa mine yaman sarı dombaydı ayaytağan bolarıız. (BÄ, 29)

“Pencerenin arka tarafındaki kediler daha çok bağışıyorlarmış. ‘Sizin alaycı sesiniz bana gelip duruyor, yoksa şu kötü sarı tombula mı acıyorsunuz.’”

Onday at şabıslarda atlar talıp, yade bolsa yıyılğan xalqtı kületip arıp toqtağan attı iyesi yetip äkeledi. (K, 103)

“Bu tür at yarışlarında atlar durular veya halkı güldürürse yorulup duran atı, sahibi gidip getirirdi.”

Oynap bilmegen yastıñ köñili batıp, abıtları tüzelediler em ol oyun tartıwdan, qol soǵıwdan, ädemlerdiñ türlişe köñil awlamağa süyüwlerin añlap, kötere de yanıp ketedi, em köziñiz yaman körmesin, kinoda körgeñme, yade bolsa stenadama. (QAP, 137)

“Oynamayı bilmeyen genç iyice heveslendi, adımları düzeldi; oyun oynamaktan, el çırpırmaktan insanların nasıl zevk aldıklarını anlayıp iyice coştı, ama siz sakın sinemada veya sahnede bunu gördüğünü sanmayın.”

1.10. Olay bolmasa “Yoksa”

Olay, tek başına Nogay Türkçesinde “öyle” anlamındadır. *Bolmasa* ile birlikte tahmin kiplik anlamı “yoksa” olmaktadır.

Olay bolmasa tezden öleyeksiñ. (SY, 5)

“Yoksa tez vakitte öleceksin.”

1.11. Omasa “Yoksa”

Nogay Türkçesinde “yoksa” anlamında kullanılan bu edat, bir ihtimali bildirmek için kullanılır. “Omasa” kelime türleri arasında cümle başı edatlarından biri sayılmaktadır.

-Ol meni ki tuwıl em onıñ qayerde ekenin men bilmeymen, -dedi Asantay, sözlerin taptap aytıp em bir azdan soñ: -A ana “awmediy” dewiñdi sen qoy. Omasa, bilesiñme... (A, 8)

“ ‘O benim değil ve nerede olduğunu da bilmiyorum.’ dedi Asantay, sözünü söyledikten sonra: ‘Ama avanak demeyi bırak, yoksa biliyor musun?’ ”

-Asantay, -dep suw işindegi ulına qışqırdı, - istanıñ man köylegiñdi äriw bolıp kepkeninnen soñ kiyersiñ, omasa yırtılıp oltırar. (A, 10)

“ ‘Asantay’ diye sudaki oğluna seslendi, ‘Pantolon ile gömleğini formandan sonra düzgünce giyersin. Yoksa yırtılır.’ ”

2. Kiplik Yardımcı Fiil

İhtimal ve tahmin kiplik ifadesi veren işaretleyicilerden biri de yardımcı fiillerdir. Nogay Türkçesinde ihtimal ve tahmin anlamı veren kullanımlar şu şekildedir:

2.1. -A / -y bol-

Bol- fiili; yardımcı fiil midir, değil midir konusu tartışılabilir. *Bol-* fiili; Gabain'in modal yardımcı fiil olarak isimlendirdiği (Gabain 1988, s. 27) kendi anlamını muhafaza eden, yarı yardımcı fiillerden biridir. -A / -y *bol-* tasvir fiili, Nogay Türkçesinde ihtimal kiplik ifadesi veren bir işaretleyicidir.

Eş te, qatılıq pan birge bu dünyada ädemler arasında tañlıq ta öse bolar. (TBS, 32)

“Herhâlde bu dünyada insanlar arasında, acımazlık ile birlikte iyilik de büyüyebilir.”

Neden kerek ol zat, dep oylana bolırlartağa näsipsizler. (QQ, 147)

“O şey neden gerekli, diye düşünebilirler nasipsizler.”

Tarlanğanda, arığanda olar söytip te oylay bolarlar, ama mendey bolıp, dört te tamnıñ işinde bir hatın da şıdamas. (BT, 30)

“Sıkıldıklarında, yorulduklarında öyle düşünebilirler, ama benim gibi, dört duvarın içindeki bir kadın bile dayanamaz.”

2.2. -KAnI bol-

Nogay Türkçesinde -*KAnI bol-* tasvir fiili; ihtimal, tahmin kiplik ifadesi veren başka bir işaretleyicidir.

-Eşte, munawı Külsimaway, qız zamanda tüskeni bolar. (ÜB, 19)

“-İşte, bu Külsim anne, (resmi) kız zamanında çektiymiş herhâlde.”

Sonuç

Nogay Türkçesinde bazı edat, zarf ve yardımcı fiil türündeki kelimeler; ihtimal ve tahmin anlamı veren, kiplik ifadesi sağlayan işaretleyiciler olarak karşımıza çıkar.

Nogay Türkçesinde ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik ifadeler; *bilki*, *bilkim*, *belki* “belki”; *eken* “acaba”; *tağa* “herhâlde”; *eşte* “herhâlde”; *az-azdan* “neredeyse”; *tap* “sanki”; *sayısı* “sanki”; *yade bolsa* “yoksa”; *olay bolmasa* “yoksa”; *yade* “yoksa”; *yade bolsa* “yoksa”; *omasa* “yoksa” vb. ile tanımlanan, kelime türü olarak pekiştirme edatları, karşılaştırma edatları, cümle başı edatları gibi çok çeşitli edat türleri içinde yer alan, semantik yaklaşıma göre ise ihtimal ve tahmin anlamı veren kiplik işaretleyicilerdir.

İhtimal ve tahmin bildiren kiplik yardımcı fiiller ise -A / -y *bol-* ve -*KAnI bol-* işaretleyicileridir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- A:** ABDULCALİLOV, F., *Asantay*, Karaçayevo-Çerkessoe Knicnoe İzdatelstvo, 1957.
- B:** QUMRATOVA, K. İ. - Y.D. Qaraçayev, *Bulaq*, Çerkessk 1992.
- BÄ:** QULUNÇAQOVA, Biyke, “Bizim Äyel”, *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala 1981.
- BENZER**, Ahmet, *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul 2012.
- BT:** QULUNÇAQOVA, Biyke, “Boz Torğay”, *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala 1979.
- ERGÖNENÇ AKBABA**, Dilek, *Nogay Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- _____, *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011.
- _____, “Nogay Türkçesinde Kip Pekiştiricisi: Tağı / Tağa”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül 2004), C 1, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 963-974.
- GABAİN**, A.von, (1988) Verbalcompositionen im Türkischen (Türkçede Fiil Birleşmeleri), *TDAY Belleten* 1953, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 16-28.
- K:** QAPAYEV, İsa, “Kerawız”, *Yaşaw Soqpaqları*, Çerkessk 1979.
- KARABAĞ**, İmran, “Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu”, *Türk Dili*, S 585, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 275-278.
- KERİMOĞLU**, Caner, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir 2011.
- KORKMAZ**, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- PALMER**, F., *Mood and Modality*, Cambridge Textbooks in Linguistics, (2. Bası), Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- QAP:** QAPAYEV, İsa, Qobızşı Aqında Povest, *Salam Mihail Andreyeviç*, Çerkessk 1984.
- QQ:** QAPAYEV, Suyun, *Qazqulaqtıñ Qartları*, Çerkessk 1990.
- SY:** QAZAQOV, Valeriy, “Songı Yaz”, *Toğız Qaptal*, Çerkessk 1983.
- TAYLAN**, E. - S. Özsoy, “Türkçe’deki Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine”, *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara 1993.
- TBS:** QULUNÇAQOVA, Biyke, “Teñ Bolğanda Söylermiz”, *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala 1995.
- TY:** ADCİKOV, S., *Tuwğan Yerim*, Mahaçkala 1989.
- ÜB:** QAZAQOV, Valeriy, *Üyimniñ Bosığasında*, Çerkessk 1989.
- ÜSTÜNER**, Ahat, *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ 2003.
- YS:** AYUBOV, Argentin, *Yaşaw Soqpaqları (Yıyıntıq)*, Çerkessk 1979.
- YAZICI ERSOY**, Habibe, “Türk Yazı Dillerinde İyelik İşaretleyicilerinin Kiplik Anlamları”, *Dil Araştırmaları*, S 17, Güz 2015, s. 51-72.

GREGORYAN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE GİYSİ ADLARI

*Ebru ÇETİN MİLCİ**

Giriş

Bozkırlardaki yaşam alanlarından Gürcü Kralı IV. David'in (Davit Agh-mashenebeli, d. 1073- ö. 1125)¹ 1118 yılındaki ilk davetiyle (Alasania, 2002: 793-797) paralı asker olarak Gürcü halkını korumak üzere Kafkasya'ya gelen Kıpçak Türkleri, bu coğrafyada yaşamını sürdüren hususiyle Gürcüler ve Hay-larla² münasebette bulunmuşlardır. Selçukluların en parlak çağında kaybettiği toprakları onlardan geri almak isteyen ancak alacak gücü olmayan Bagratlılar Hanedanlığı'nın üyesi Gürcü Kralı IV. David, bozkırlarda oturan Kıpçakları kayınpederi Kıpçak Başbuğu Atrak vesilesiyle ülkesine davet etmiştir (Andresyan, 2003: 319). Kıpçaklar, Osetlerin geçitinin emniyetini isteyerek bu tek-lifi kabul etmişler; 1118'de Başbuğ Atrak ve beraberindeki 40.000 Kıpçak aile, Kafkaslardan geçerek Gürcistan'a girip Çoruh ve Kür civarına yerleşme-lerinin ardından (Kafesoğlu, 1997: 191) Gürcülerin müttefiki olarak onlar için diğer Türk boylarıyla dahi savaşmışlardır.

Bozkırlarda ikamet ederken Rus knezleriyle mücadele hâlinde olan Kıp-çak Türklerinin Hristiyanlıkla tanışması; Osetler, Gürcüler ve Haylarla ortak coğrafyada birlikte yaşaması Gürcü Kral IV. David'in daveti aracılığıyla ol-muştur. Bu iç içe yaşam, Kıpçakların Haylardan etkilenerek Hayların millî

* Dr., e-posta: ebru.cetin@milci.com

¹ “ağmaşanebeli” yani “bâni” veya “ıslahatçı” lakabını taşıyan IV. David, Kartli ve Aphazya'nın 6. kralı ve II. Giorgi'nin oğludur. II. Giorgi zamanında zayıflayan Gürcü Devleti'ni tekrar güçlendiren David, ıslahatçı lakabını bu vesileyle almıştır (Andresyan, 2003: 306)

² Ermeni (Armenian) adıyla bilinen halk kendini geçmişte ve bugün Hay veya Hayk adıyla adlandırmaktadır. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesine ait metinlerde Ermeni adı Gregoryanlık anlamında dinî bir kavram olarak ve Gregoyan Kıpçak Türklerini ifade etmek üzere başka bir kavram alanıyla iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bu sebeple tarihî Kıpçak Türkçesinin bu koluna dair tüm çalışmalarımızda Ermeni (Armenian) kavimini adı için kendilerinin kullandığı şekilde *Hay*, Ermeni dilini anlandırmak için de *Hayca* söztünü tercih edeceğiz.

mezhebi olan Ortodoksluğun Gregoryanlık mezhebine intisap etmelerine sebep olmuştur. Hay kiliselerine gitmeye ve Haylarla yaşamaya başlamışlardır ancak din değişikliği, dil değişikliğine varmamıştır. Dillerini muhafazakâr bir şekilde koruyan Kıpçaklar, kimliklerini de kaybetmemişlerdir. Hay alfabesi ile yazmayı, daha bu coğrafyadan ayrılmadan önce Hristiyanlığa intisaplarıyla birlikte dinî bir gereklilikle öğrendikleri aşikârdır.

IV. David, Kıpçaklara aileleriyle beraber iyi bir yaşam sağlamıştır. Kıpçaklar, sadakatli ve güvenilir olmaları sebebiyle kral tarafından sevilip takdir görmüşler; askerî, idari ve siyasi görevlerde önemli makamlara gelmişlerdir (Kırzioğlu, 1992: 29). Kral David'in vakanüvisine göre, Kıpçakların Gürcü topraklarında yerleşmesi iyi bir şeydi çünkü ülkenin siyasi ve askerî hayatında önemli rol oynuyorlardı (Alasania, 2002: 793-797). Gürcülerin, 40.000 Kıpçak Türk'ünden teşekkül eden savaşçı birliğinin yanı sıra hepsi Hristiyanlaştırılmış 500 kadar seçkin kölesi bulunuyordu; hatta Kıpçaklar arasında Hristiyan olanlar bile görülmeye başlamıştı (Brosset, 1849: 32-35). Kıpçaklar da günden güne Hristiyanlığa intisap ediyorlardı (Andresyan, 2003: 320). Bazı tarihçiler; David'in vakanüvisinin "Kıpçakların büyük çoğunluğu gün be gün Hristiyan oluyordu." şeklindeki ifadelerini büyüterek Kıpçakların Gürcüceyi kolaylıkla öğrendiğini ve hızla asimile olduğunu iddia etmektedir (Alasania, 2002: 793-797). Bu ispatı olmayan bir değerlendirmedir. Gürcülerle bir arada yaşamdan öğrendikleri Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini kabul ettikten sonra Kıpçakların bir kısmı Haylar vasıtasıyla Gregoryan mezhebine intisap etmişlerdir. Hayların millî mezhebi olan Gregoryanlığın Kıpçak Türkleri tarafından benimsenmesi tarihî Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin adlandırmasında muhiti tanımlamak için kullanılan kıstaslardan biri olmuştur.

Ülkesine davet ettiği Kıpçak Türklerinden 40.000 kişilik mükemmel bir atlı ordu kuran Gürcü Kral David, Selçukluları ülkesinden çıkarmış ve hatta Kıpçaklar sayesinde topraklarının sınırlarını genişletmiştir. Selçuklulara tabi olan Müslüman Türklerin hücumlarına karşı koydukları gibi Şirvan, İran ve Hayastan'a başarılı seferler yapmışlardır (Togan, 1981: 160).

1121'de Borçalı Çayı bölgesini de aldıktan sonra 1123'te ele geçirdikleri Tiflis'i Gürcü Krallığı'nın başkenti yapıp 1124'te İspir ve Oltu'ya kadar ilerlemişlerdir (Turan, 1971: 169; Andresyan, 2003: 324). Kral David, Sultan Melik Şah'ın öldürülmesiyle zayıflayan Büyük Selçuklu'nun otorite boşluğundan ve Haçlı Seferleri'nin sebep olduğu karmaşa ortamından yararlanmak istemiş ve Kıpçaklardan oluşturduğu güçlü ordusuyla da bu isteğinde başarılı olmuştur.

Kral IV. David ölünce yerine sırasıyla Kral Dimitri ve III. Georgi geçmiştir. Oğlu olmayan Georgi, daha hayattayken kızı Tamara'ya (1184-1213)

taç giydirip yönetimi ve kontrolü kendinde tutarak kızını kraliçe unvanıyla krallığın başına geçirmiştir.

David'den sonra başa geçen torunu Kraliçe Tamara önce tanımadığı ve evlenmeye zorlandığı biriyle evlenmiştir (Andresyan, 2003: 367). Kötü huy-lara sahip ve ahlaksız kocasından ayrılıp onu sürgün etmiştir (Andresyan, 2003: 371). İkinci evliliğini, Osetler Kralı'nın oğlu Bagratlılar sülalesinden David Soslan ile yapmış; Tamara ve Soslan'ın evliliğiyle yönetimde güç ka-zanan Osetler zamanla Kıpçakların elinden tüm devlet görevlerini almışlardır. Bu sırada, Haylar ve Gürcüler arasında dinî bakımdan büyük bir anlaşmazlık yaşanmaktaydı. Gürcü Devleti'nde gücü zayıflayan Kıpçaklar, bu durum üze-rine coğrafi olarak komşuları olan Haylara yaklaşmışlardır.

Tarihin hiçbir döneminde kendilerine Ermeni demeyen Haylarla Hayas-tan'da birlikte ve yerleşik bir yaşam sürdüklerini tarihî kalıntılar da ortaya koymaktadır. G. Alişan, R. Açaryan ve E. Hurşudyan'ın yaptığı incelemelere göre Hayastan'ın Şirak ilindeki Arıç köyünün eski adı Kıpçak'tır. Ayrıca XII. yüzyılda inşa edilen ve hâlâ ayakta duran *Xıpçaxavank*³ da Kıpçak Türklerinin Gregoryanlığı kabul edip burada bir yaşam alanına sahip olduklarının başka bir kanıtıdır (Garkavets, 2002: 7).

XIV. asrın ortalarına doğru, İlhanlıların zayıf düşmesinden istifade ede-rek Gürcistan bağımsızlığını ilan etmek istemişse de İlhanlılar ile Osmanlıları ayıran devir içerisinde Karakoyunlular ile Timur ve Akkoyunluların nüfuzu altına girmiştir.

Altın Orda ve Selçuklu akınlarıyla yayılmaya ve ilerlemeye başlayan Kıpçaklar ile Haylar Anadolu yoluyla Besarabya, Moldova ve Romanya'ya geçtiler. Kafkaslar üzerinden daha kısa bir mesafeden ilerlemektense Anado-lu güzergâhını seçmeleri elbette nedensiz değildi. Karadeniz ve Kafkaslar'a sürekli Türk akınları oluyordu ve stratejik olarak Kafkas geçitleri kapatılıp güvenli bölge oluşturulmaya çalışılıyordu; bu sebeple kısa olmasına rağmen seçilen güzergâh, Kafkaslar istikameti olmayacaktı. Sonra daha da ilerleyip Ukrayna ve Lehistan'a yerleştiler ancak yolda Haylardan ayrıldılar. Haylarla birlikte karışık bir grup Hotin, Yassı, Soçeva ve Siret'te kaldı. Gregoryan Kıp-çaklar, Kamenets-Podolsk ve Lvov bölgesine yerleşmişlerdir. Hay dili konu-şan Haylar, Kıpçaklarla birlikte buraya gelmemiştir (Garkavets, 2011).

1. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi

Tarihî Kıpçak Türkçesi, XIII-XVII. yüzyıllar arasında geniş bir alanda, güney Rusya bozkırlarında; Mısır-Suriye olarak sınırlarını çizebileceğimiz Ön Asya'da; Romanya, Moldovya ve Kırım'ı da kapsayan Doğu Avrupa sı-

³ Kıpçak Manastırı.

nırlarında ve Gregoryan muhiti olarak adlandırılan Haylarla ve Gürcülerle birlikte bulundukları Kafkaslarda ve daha sonra Anadolu'dan geçip gittikleri hususiyle Lvov ve Kamenets-Podolsk olmak üzere Ukrayna ve Polonya bölgesinde konuşulan ve yazılan edebî Türkçenin tarihî seyri içinde yerini almıştır. Çalışmaya konu olan mahkeme tutanakları, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Lvov ve Kamenets-Podolsk bölgesinde hacimli bir külliyata sahip Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin dil yadigârlarından biridir.

Gregoryan Kıpçakların Batı Ukrayna veya Lvov'a gelişleriyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Anadolu'dan Kırım'a ve oradan da XIII. yüzyılda Lvov bölgesine gelip yerleştiği (Gülensoy, 2000: 299) düşünülmektedir. 1361'de ilk Gregoryan kilisesinin burada kurulduğu bilinmektedir (Garkavets, 2002: 10). Bu görüşü destekler nitelikte Aleksander Garkavets'in de çalışmalarına konu olmuş açıklamalara rastlamaktayız. Bulundukları bölgede hâlen bir kısmının yaşadığı ve o dönemlere ait belgeleri muhafaza eden merkezlerin olduğu da söylenmektedir (Altınkaynak, 2011: 67). Hay alfabesiyle yazsalar da Kıpçaklar, Haylardan daha yayılma sırasında ayrılmışlardır. Bu sebeptendir ki eserlerinde Hayca sözcüklerin baskın olarak yer almaması da eserlerin Ermeni Kıpçakçası diye anılmasının temelsiz bir yaklaşım olduğunu göstermektedir.

Töre Bitigi adlı eserde; edebî dilleri için “Kıpçak tili”, “Tatarca”, “bizim til” ifadelerini kullanmışlardır (Garkavets, 2002: 11). Çalışmaya konu olan mahkeme tutanaklarında ise “Ermenice” ifadesiyle Gregoryan Kıpçak Türkçesinin Hay harfleriyle yazılmasının ifade edildiği sonucuna varmaktayız. Eserler hem söz varlığı hem de söz dizimi bakımından değerlendirildiğinde Hayca yani yaygın kullanımıyla Ermeniceyle alfabe dışında bir ortaklığa sahip olmadığı da açıkça ortadadır. Öyle ki mahkemenin dinî bir misyonu da olmasına rağmen yeminler, ant içmeler, evlilik akitleri, vasiyetler vb. hepsi Kıpçak Türkçesiyle kayda geçirilmiştir.

Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi, Leh ve Ukrain dillerinin de egemenliğiyle XVII. yüzyıl itibarıyla bu coğrafyalarda yaşamına devam edemeyip konuşurlarını kaybetse de verdiği eserlerle XVI. ve XVII. yüzyıllara damgasını vurmuştur. Bu kadar kısa gibi görünen dönemde dahi oldukça hacimli bir külliyata sahip Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin yadigârları, hem sosyal hayatı açıklayacak ve hem de döneme ışık tutacak niteliktedir.

2. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türklerinde Dinî Hayat

Ortodoksluğun Gregoryan mezhebini kabul etmiş Kıpçaklar, dinî hayatlarına oldukça bağlıdır. Kabul ettikleri Hristiyanlığı sadece dinî değil, sosyal bir olgu olarak hayatlarına dâhil etmişlerdir. Bu sebeplerle Türkçe olmayan

kişi isimleri almış, Gregoryan takvimi kullanmış ve yine dinî sebeplerle Hay alfabetiyle yazmışlardır.

Kilise hayatını önemser ve hayatlarının dâhilinde tutarlar. Evlilik, miras, borç hukuku gibi tüm sosyal olaylar kilise etrafında yaşanmaktadır. Hristiyanlık geleneğindeki gibi evlilik mutlaka bir sözleşmeye tabidir. Gregoryanlığı bu coğrafyaya gelmeden kabul ettiklerini söyleyen kaynakların yanında, burada öğrendiklerini söyleyenler de yok değildir.

Gregoryanlığı nasıl ve ne zaman kabul ettikleri tartışılarsun, din onlar için önemli bir birleştiricidir. Yaşadıkları coğrafyada bir cemaat olarak vücut bulmuş ve dinî eserler de oluşturmuşlardır. Bunlardan en bilineni de *Algış Bitigi*'dir.

3. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türklerinde Sosyal Hayat

Elimizdeki metinden yola çıkarak bu coğrafyada Gregoryan Kıpçakların kapalı bir sosyal hayat yaşadıklarını tespit etmekteyiz. Vasiyetnameler ve evlilik sözleşmelerinden yola çıkarak ilişkide oldukları, evlendikleri, mal alıp sattıkları herkes hep kendi cemiyetlerindendir. Başka coğrafyalardan gelenlerle evlilik görülmemektedir.

Ticaret ve tarım yaptıklarını; mal paylaşımında miras olarak kalan tarla, değerli mücevherler, ödünç verilmiş para, rehin alınmış mallar, kredi, ipotek, kira, faiz anlamına gelen söz varlığından tespit edebiliriz. Ayrıca tabakçı, dokumacı gibi mesleklerle iştigal ettiklerinden metnimizde bahsedilmektedir.

Zanaatkar Gregoryan Kıpçaklar, ticaret yaptıkları için geçimlerini sağlamakta güçlük çekmiyorlardı. Bulundukları coğrafya, eskiden beri ticaret yoluyla ve büyük limanların merkeziydi. Metinde adı geçen para birimlerinin çeşitliliği, ticaretin hayatlarında önemli bir yer tuttuğunun kanıtıdır.

Din, sosyal hayatın bir parçası olarak birlikteliklerini sağlayan ve dilden sonra gelen ikinci unsur olmuştur. Bu sebeptendir ki dinlerini öğrendikleri Hayların alfabetini de dinleri gibi kutsal sayıp terk etmemişlerdir. Kiliselerinde Türkçe dua etseler de yazarken ve dinî terimlerde Gregoryanlığı öğrendikleri Hay izlerini yazılarıyla korumuşlardır.

Dualarını Türkçe eden Kıpçaklar, kendilerine dinî sebeplerle Ermeni demişler ve pek çok araştırmacı tarafından bu isimlendirmeye Haylarla karıştırılmışlardır. Zamanla Slav etkisine giren dillerinde ilk dönem eserleriyle son dönem eserlerini karşılaştırdığımızda ortaya çıkan Türkçe sözcüklerin oranının fazlalığı Hay olmadıklarının kanıtı olmuştur.

Kısacası biz inanıyoruz ki Kıpçak Türkçesi konuşan ve temiz bir Türkçeyle oluşturulmuş ilk dönem eserlerinden sonra da Türkçenin söz varlığından

tümüyle vazgeçmemiş Kıpçakların konuştuğu bu dönemin adına, bunca ispat-tan sonra Ermeni Kıpçakçası diyebilmek imkânsız olmaktadır. Söz varlığının seyri, bunun en büyük kanıtıdır.

Kafkas coğrafyasındaki siyasi hareketlenme Kıpçakların Kafkaslardan Anadolu yoluyla Romanya, Moldovya, Kırım güzergâhından Doğu Avrupa'ya ilerlemesine vesile olmuştur (Garkavets, 2011:). XVI. yüzyıldan itibaren özellikle Lvov (Ukrayna) ve Kamenets-Podolsk (Polonya) bölgesine yerleşmeye başlayan Gregoryan Kıpçak Türkleri, bu bölgede yeni bir muhit meydana getirmişlerdir. Kıpçak Türkleri, Kafkas coğrafyasında beraber bulundukları süre neticesinde Haylar vasıtasıyla Hristiyanlığın Apostolik kilisesinin himayesindeki Gregoryan mezhebine intisap etmişlerdir. Gregoryanlığa bağlanmaları ve yaşadıkları ortak coğrafya sebebiyle münasebette bulundukları Haylardan, onların dinî sebeple kutsal saydıkları yazı aracı olan alfabeyi alıp dönemin yazılı eserlerinde büyük bir bağlılıkla kullanmışlardır. Tarihî Türkçenin Kıpçak koluna dâhil olan bu muhite ait tüm yazılı kaynaklar incelendiğinde Hay dilini bilmeyen ama Hay alfabesiyle yazan Kıpçak Türklerinin sabit olmayan imlaları bu dönem eserlerinin göze çarpan özelliklerinden biridir.

Aleksander Garkavets, yaklaşık yetmiş ailenin Lvov'a gelip öncelikle şehrin dışındaki mevkilere yerleştiğini ve kısa zamanda şehir hayatında yer bulup kendi dillerini ve dinlerini taşıdıkları bu coğrafyada bir muhit oluşturduklarını söylemektedir. Ticaret hayatında oldukça başarılı olan, geçimlerini bu yolla sağlayan Gregoryan Kıpçak Türklerinin hayatlarına dair bilgilerden dönem eserlerinde etraflıca bahsedilmiştir. Tutanaklarda çeyiz olarak verilen Ankara ve Tosya moheri, farklı coğrafyalara ait çok çeşitli kumaşlar, Ankara'daki alacak makbuzundan bahseden belgeler, ticari hayatın içinde olduklarını işaret eder. XVIII. yüzyılın sonuna dek özellikle Lvov ve Kamenets-Podolsk bölgesi olmak üzere bu coğrafyada yaşamış Gregoryan Kıpçak Türklerinin tarihî Türkçenin metin külliyyatını oluşturan edebî eserleri, bu muhitin hâkim unsuru olarak var olduklarının bir kanıtıdır.

4. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığı ve Giysi Adları

Metne ait temel söz varlığını Türkçe sözcükler ve diğer dillerden alıntı sözcükler olarak iki grupta toplayabiliriz. Clauson, temel söz varlığını Türkçe sözcüklerin oluşturduğunu söyler. Bunu da Kodeks Kumanikus'un söz varlığıyla oldukça yakın bulur (Clauson, 1971: 8-9). Tarihî Kıpçak Türkçesinin edebî külliyyatına ait bu eserlerin söz varlığında, dinî terimlerin Hay dilinden veya zaman zaman Latince'den alıntılındığına rastlanmaktadır. Clauson'un da belirttiği gibi Arapça ve Farsçadan yapılan alıntılardaki en büyük etkenin Osmanlı Türkçesi olduğunu düşünmekteyiz. Bu diller dışından en çok alıntılama

Slav dillerinden ve Leh dilinden yapılmıştır ancak bunun dilin hangi tabakasından alıntılandığını tespit etmek güçtür.

Giysi adları hususundaki söz varlığı incelenirken 1630-1635 yıllarına tekabül eden mahkeme tutanaklarındaki metinler ele alınmıştır. Mahkeme tutanaklarında yer alan kayda geçirilmiş evlilik sözleşmelerindeki çeyizin beyanı için yazılan liste, giysi adlarının değerlendirilmesi bakımından çalışmamıza yön vermiştir. Giysi adları; sözcüğün transkripsiyonlu hâli, alıntılandığı dilin adı ve anlamı verildikten sonra metinden yapılan alıntılarla örneklenmiştir. Dönem metinlerinin dikkate değer diğer bir hususu da imla özellikleridir. Aynı bir çalışma konusu olacak imla hususiyetleri de gözetilmiş, sözcüğün farklı imlalarla yazılmış versiyonları da madde başında gösterilmiştir.

börk: Genellikle hayvan postundan yapılan başlık, börk, şapka.

(EDPT, 362: **börk** (cap) 'a cap'. S.i.a.m.l.g. with minor phonetic changes, e.g. NC Kır. **börük**. See Doerfer II 737. Xak. xı **börk** al-qalansuwa 'a cap' Kaş. I 349 (prov.); III 200 (bortalan-); 351 (borta:la:-) a.o.o.: KB neçe baş bedüse bedük **börk** kedür 'the bigger a man's head gets, the bigger the cap that he wears' 435: xııı (?) At. burun başka **börk**ni keder baş kerek 'you must first have a head before you put a cap on it' 300: xıv Muh. al-qalansuwa bö:rk Mel. 66, 12; Rif. 16e: Çağ. xv ff. börk kuleh 'cap' San. 132V. 27: Xwar. xıv **börk** ditto Qutb 36; **börük** Nahc. 349, 12: Kom. 'cap' **börk** CCI; Gr.: Kip. xv taqiya 'skullcap' **börk** Tuh. 23b. 8: Osm. xıv **börk** 'cap'; c.i.a.p. TTS I 118; II 168; III 112; IV 126.)

(KK, 449, **börk** genellikle hayvan postundan yapılan başlık, börk (Lat. capellus, capellum, Far. Kula, kulah) (bk. kepes)

44a, **borc** ≈ **börk** (kula-capellus);

51b, chepas vel **borc** ≈ kepes-börk (kulah-capellum))

(KTS, 36, **börk** Börk, başlık, şapka. GT, İM, TZ)

(KS, 326, **börk** шапка, шапочка сл. син. – **börk** кардинальская шапка; шапка, шляпа, скуфья, шапочка, которою темя покрывают; повойник – шапка)

(MBTS, **börk** i. (Eski Türk. **börk**) Kadife, çuha, keçe ve özellikle hayvan postundan yapılmış kürksüz başlık. (Osmanlı ordusunda uzun süre resmî kıyâfet olarak kullanılmıştır.))

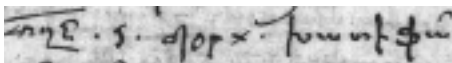
1 **börk** hünduz bilä ^{10b/33}

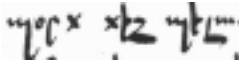
1 kunduzlu börk

dğn. 1 **börk** hadifa ^{21b/18}

1 kadife börk daha

börk kiş bilä ^{35a/16}

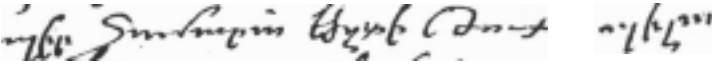
samurlu börk

çamara < Slv.: Önceleri soylular tarafından giyilen daha sonra da halk arasında da giyimi popüler olan dik veya devrik yakalı uzun ceket.

(KS, 367, **çamara** (укр. **чамара, чемера, чемерка, чумарка**, пол.**czamara**, ит. **zimarra** ‘сидара – распашная верхняя одежда с отложным меховым воротником и прорезными рукавами’) чамара – верхняя одежда с низким облегающим стоячим воротником, отороченным мехом, с длинными петлицами из шнура и кистями, просторнее жупана.)

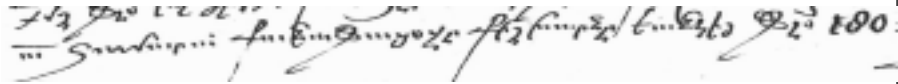
bir **çamara** yezdi t'ük bilä pođšitiy ^{5a/28}

tüylerle bezenmiş yezdi kumaştan yakalı, uzun bir ceket

a **çamara** k'anafaçovı k'ış ħarnı yäñi flo. 180 ^{9b/42}

180 flor değerinde, yeni, samurun karın bölgesindeki kürkle bezenmiş, çizgili ipekli kumaştan yapılmış yakalı ve uzun bir ceket

I **çamara** k'anafaça k'ış ħarnı bilä ^{10b/30}

1 samurun karın bölgesindeki kürkle bezenmiş, çizgili ipekli kumaştan yapılmış yakalı ve uzun ceket

çepçec < Slv.: Kadınların kullandığı süslemeli baş giyimi, kalpak.

(EDPT, 692: ?F **kebe:z** (*cotton seed*) 'cotton seed'; prob. like bamuk 'cotton', q.v., a l.-w. Survives in SE Türki **kebez/kevez** Jarring 168; NC Kır. **kebez**. Uyğ. vıñ ff. Civ. (as I, Bay Temür, required) **kebez** tarıǵu yer 'land to plant cotton' USp. 2, 2-3; o.o. do. 70, 6 (bütgür-), etc.: Xak. xı **kebe:z** zar'ul-qupı 'cotton seed' Kaş. I 293 (**uruǵla:-**); / 303 (**uruǵlan-**); qutna 'cotton' I 510 (bitiklik); n.m.e.)

(KK, 500, **kepes** şapka, börk, külah (Lat. capellum, Far. kulah) (bk. börk)

51b, chepas vel **bore** ≈ kepes-börk (kulah-capellum))

(KTS, 135, **kebes** Börk, kalpak. Kİ

kebeş Takke. TA)

(KS, 377, **čepec** (укр. чепец, пол. czerpiec) чепец.)

(MBTS, **kepez 1**. *E. T. Türk. ve halk ağzı*. Kuşların başındaki perçem şeklinde tüy.
2. Gelin başlığı, tepelik.)

bir çepec punta(l)lar bilä h(ı)zıl f. 30 ^{16b/30}

30 altın florin değerinde sikkeli kalpak

bir çepec inci bilä, ⁽¹¹⁾ üç çepec haftovanıy altun
ipi bilä, ⁽¹²⁾ üç çepec ipäklı. ^{22b/10,11,12}

bir incili kalpak, altın ip ile işle-
meli üç kalpak, üç ipekli kalpak

dēlia / dēliâ < Slv.: Kürkle kaplı pelerin.

(KS, 422, **deliya, delia, delia** (укр. делія ‘медвежья или волчья шуба’, пол. de-
lia, delja ‘плащ, подбитый мехом; епанча’) делия – верхняя обрезающая в поясе
суконная одежда с подкладкой, отороченная мехом; վերնաւիտեղ – см. opona
(opana) / opona, yarov, velum (=խեղկ))

Bir ⁽³⁵⁾ deliadan başşa ^{6b/35}

bir pelerinden hariç

a. delia podşitiy ýezdi b(i)lä ^{7b/21}

yezdi kumaşla kaplanmış bir
pelerin

a delia lacvart ⁽⁴⁾ falendiş eski flo. 24 ^{10a/3,4}

24 flor değerinde eski Londra
bezinden lacivert pelerin

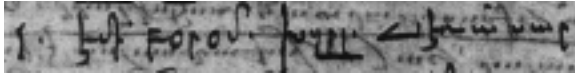
emiporom < Hay.: Boyun ve omuzlar üzerinden aşağıya salınan piskoposun kul-
landığı üzeri haçlarla ve sekiz köşeli yıldızla bezeli bant şeklinde dinî bir giysi,
omophorion.

(KS, 1688, **yemip'oron, emip'oron, emiporom** Ven1788: 13v (укр. омофор, лат.

humirale, арм. եմիփորոն, гр. омофоров) омофор, паллиум, наплечник, нарамник –накидка на плечах архиерея в виде украшенной крестами широкой ленты, символизирует потерянную и вновь обретенную овцу, несомую добрым пастырем.)

1 emiporom h(ı)zıl seşasar ^{15a/8}

İpek, altın ve gümüşle dokunan seraser kumaşından kırmızı bir emiporom

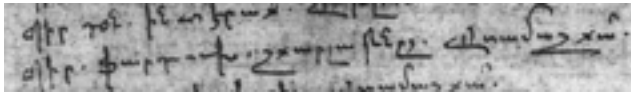

fartuḥ < Slv.: Önlük, elbise.

(KS, 518, **fartuḥ**, **vartuḥ** (укр. фартух, пол. fartuch, нем. Vortuch) фартук, передник; платье сл. син. gaca, ketän, kòknoc, örtöv, tovelnâ, vinnik, zapaska; **ḡēnḡawł** – fartuḥ, ketän, kòknoc, örtöv, tovelnâ фартук, передник, запон; дамское платье для верховой езды; утиральник, полотенце – фартук, полотенно, передник, полотенце)

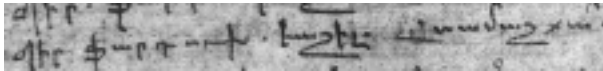
bir fartuḥ şkarlatnıy adamaşka ^{29a/10}

Şam işi ipekli parlak kırmızı bir önlük

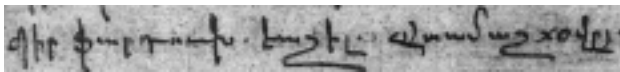
bir fartuḥ yāşıl adamaşka ^{29a/11}

Şam işi ipekli yeşil bir önlük

bir fartuḥ yāşıl adamaşkovıy ^{30b/16}

bir yeşil kadifeden önlük

ferezia < Ar.: Ferace, kaftan.

(KS, 523, **ferezia** ActKP26: 41, **fereziya** Vien441: 200v (укр. ферезія, ферязь, пол. ferezyja, ferezja, тур. ferace, fereci ‘ферадже, пыльник – верхняя женская накидка; верхняя легкая одежда улемов, мевлеви’, гр. foresja, foresi= ‘кафтан, платье’) ферезь, ферязь – мужская или женская верхняя распахная одежда с длинными рукавами, без воротника и перехвата, длинная, до лодыжек; зимняя подшивалась мехом и одевалась поверх кафтана или летника)

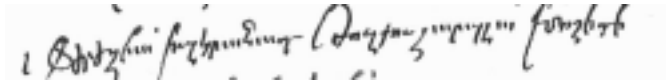
(MBTS, **ferâce** *i.* (Ar. *fereci* > *fereciyye* “kadınların dışarıda giydikleri mantoya benzer elbise”den *ferâce*) (Kelime Türkçeden Sırpça ve Macarcaya da geçmiştir)

1. Eskiden kadınların dışarı çıkarken giydikleri, gerdan altında kavuştuktan sonra omuzlara doğru açılıp sırttan yere kadar dökülerek inen, pelerine benzer, geniş yakalı üst giyeceği. (Yaşamakla birlikte kullanılırdı.)

2. Eskiden bilhassa ilmiye sınıfındaki erkeklerin giydikleri, kolları çok geniş ve yarık yabanlık giyecek, biniş.)

I ferezia pulgranat t'ülkülär b(i)lä pođšiti ^{12a/31}

Ilal rengi tilkiler ile kaplanmış ferace

haftanlık: Kaftanlık, ekserisi süslü ve kıymetli kumaştan, boyu diz kapağına veya topuklara kadar inen, önden açık, bazısının kolları yarıya kadar yırtmaçlı, astarsız hafif üst giyeceği için uygun olan.

(EDPT, 582: F **kafta:n** (*coat, robe, lit. scissored*) Persian *xaftan* ‘outer garment, robe’ became an early l.-w. in Turkish, and later reappeared in Pe. and Ar. in its Turkish spelling described as a l.-w. fr. Turkish. S.i.s.m.l. in NW, SW. Xak. x1 **kafta:n** al-qnba ‘robc Kaş. /43s ; three o.o.: xiv Muh. (?) al-qaba’ **kafta:n** Rif. 166 (only): Çağ. xv ff. **Kaptan** cama ‘garment’ Vel. 314 (quotns.); **xaftan** ‘a kind of garment (libes) split up on both sides’, in Rûmî called **kaba**, also used in the corrupt form **kaptan** San. 222V. 13; **kaptan** corruption of **xaftan**, same translation do. 265[^] 24 (quotns): Xwar. Xiv **kaftan** ‘robe’ Qutb 128: Kip. Xiv **kaptan** (-e-) al-qaba \ derived fr. Pe. **xaftan** ‘an iron breastplate’ (dir’ min hadid); the Turks borrowed it for al-qabe’ and gave it the Turkish pronunciation **kaptan** Id. 67. (*Türkie kaftans are recorded from before Persia became Persia; could be Parthian word in Persian*))

(KTS, **kaftan** kaftan. DM.

kabtan kaftan. TA.

kaptan kaftan. Kİ.)

(KS, 648, **kaftan** (укр. кафтан, пол. kaftan < тюрк. < п.) кафтан, нарядный халат – долгополая запашная

верхняя одежда.

790, **xaftan** ActKP14: 21 кафтан – верхняя долгополая мужская одежда.

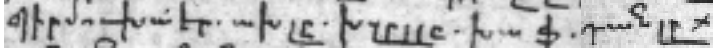
790, **xaftanliḫ**, **ḫavtanliḫ** кафтаны, короткополый каftan, полукаftan.)

(MBTS, **kaftan** *i.* (Fars. *ḫaftān*) (Kelime Türkçeden Çek diline, Macarca ve İngilizceye de geçmiştir.) Ekserisi süslü ve kıymetli kumaştan, boyu diz kapağına veya

topuklara kadar inen, önden açık, bazısının kolları yarıya kadar yırtmaçlı, astarsız hafif üst giyeceği.)

bir muhaër ahlı h(ı)zıllı haf⁽¹⁵⁾tanlık^{25b/14,15}

moherden aklı kızılı bir kaftanlık

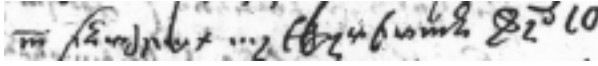
inderäk: Entari, kadınların genellikle evde ve yatakta, erkeklerin eskiden evde, sokakta veya yatakta giydikleri kollu, çoğunlukla bol ve uzun giyecek.

(KS, 616, **inderäk** (тур. enderek, endirek бот. Земляничное дерево красное, земляничник греческий, мелкоплодный, Arbutus andrachne <a. + тур. anteri, entari 'жупан, широкое платье с длинными рукавами; халат' < a.) жупан, широкое платье с длинными рукавами, возм., изначально имело расцветку ягод земляничного дерева)

(MBTS, **entari i.** (Kökü belli olmayan kelime 'anteri' söyleyişiyle Arapçada da kullanılmaktadır) Kadınların genellikle evde ve yatakta, erkeklerin eskiden evde, sokakta veya yatakta giydikleri kollu, çoğunlukla bol ve uzun giyecek (Arap erkekleri hâlen entâri giymektedir).)

a inderak al yezdidân flo. 10^{10a/2}

10 flor değerinde kırmızı yezdiden bir entari

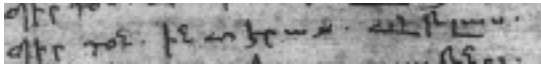
bir inderak yezdi^{16b/30}

bir yezdi entari

bir t'ön inderak a t'las^{29a/9}

atlas entari bir giyim

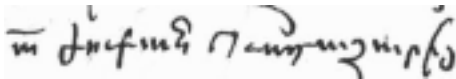

jupan < Slv.: Yakasız erkek paltosu.

(KS, 1801, **župan** (укр. жупан, пол. żupan) жупан, зипун –мужская верхняя долгополая одежда без воротника.)

a. jupan ustaşariy^{7b/21}

ipek gibi deve tüyünden yapılmış bir yakasız erkek paltosu

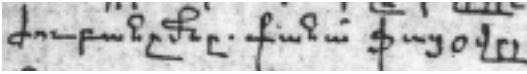
1 jupan falendiş eşki^{11a/33}

eski Londra bezinden yapılmış yakasız erkek paltosu

jupanımnı k'anafaçovıy ^{25b/15}

çizgili ipekliden yapılmış yakasız
erkek paltomu

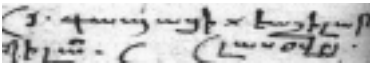

kabaçik < Leh.: Kaftan, kabateyka.

(KS, 647, **kabacik** Vien441: 194v пол. кабатейка, кафтанчик.)

1. **kabaçik** yeşil at'lasovıy ^{21a/33}

1 atlastan yapılmış yeşil kaftan

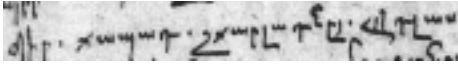

kabat / kabat < Leh.: Kaftan.

(KS, 647, **kabatok** (укр. каботок, пол. kabatek) кабатейка, кафтанчик.)

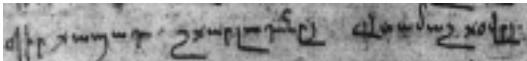
bir **kabat** şkarlatnıy atlas ^{22a/33}

atlas parlak kırmızı bir kaftan

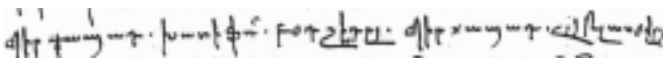
bir **kabat** şkarlatnıy adamaşkovıy ^{30b/12}

Şam işi ipekliden parlak kırmızı
bir kaftan

bir **kabat** hadifa poşşitıy, bir **kabat** at'lasovıy ^{31a/10}

atlastan yapılmış bir kaftan, kadi-
fe kaplanmış bir kaftan

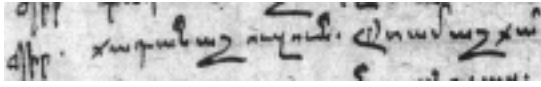
katanaş < Slv.: Kuntuş, kaftan gibi, geniş kollu dış giyim.

(KS, 660, **katanaş**, **kathanusz** (пол. katanusz, kontusz, kantusz, укр. кунтуш верхняя мужская и женская одежда Грінч., венг. köntös, тур. kontoş, гр. konduç 'персидская одежда с рукавами') кунтуш – род кафтана с широкими откидными рукавами.)

(MBTS, **kontoş – kontoz** i. (Bulg. kontoş < Mac. köntös) Bilhassa Tatar beylerinin giydikleri, geniş ve devrik kürklü bir yakası olan, dar yenli, uzun kollu üstlük.)

bir **katanaş** uzun adamaşka papujatıy poşşitıy ^{22a/32}

papağan tüyüyle kaplanmış Şam
iş ipekliden bir kuntuş

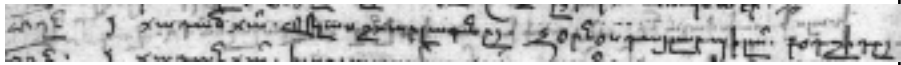

katanka / k'atanka / k'atanka < Slv.: Kısa ceket.

(KS, 660, **katanka** Vien441: 114v (укр. катанка, пол. katanka) катанка – женская безрукавка без талии.)

dğn. / **katanka** at'las şkarlatnıy hornostaylar bilä
poşitiy ^{21a/31}

daha 1 erminle kaplanmış par-
lak kırmızı atlas kısa ceket

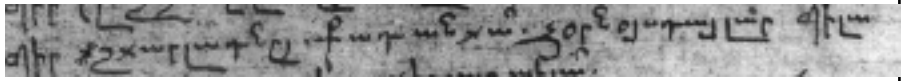
bir **katanka** şkarlatnıy at'las hornostaylar bilä
poşitiy ^{22a/31}

erminle kaplanmış parlak
kırmızı atlas bir kısa ceket

bir şkarlatnıy **k'atanka** hornostaylar bilä ^{29a/4}

erminle kaplanmış bir parlak
kırmızı kısa ceket

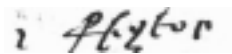

k'ivôr < Slv.: Sert, deri sorguçlu asker şapkası.

(KS, **kivôr** Ven1788: 11r (укр. кивер, пол. kiwior) кивер – военный головной убор из твердой кожи.)

/ **k'ivôr** ^{12b/7}

1 asker şapkası

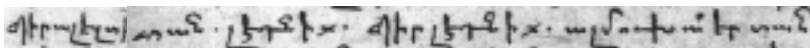

letnik < Slv.: Renkli, boyuna çizgili, ince yazlık kumaştan kadın elbisesi.

(KS, 920, **letnik**, **lêtnik**, вост. **lêdник** ДТП редбр (укр. літнік 'летнее женское платье, в частности, с разноцветными продольными полосками', пол. letnik) летнее женское платье)

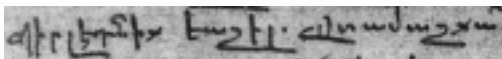
bir al ýezdi⁽¹⁴⁾dän **letnik**, bir **letnik** al muhaërdan
^{25b/13,14}

kırmızı yezdiden bir elbise,
kırmızı moherden bir elbise

bir **letnik** yâşil adamaşka ^{30b/8}

Şam işi ipekli yeşil elbise

maḥrama < Ar. mahrama: Yüze örtülen örtü, peçe, işlemeli, geniş örtü.

(KS, 940, **maḡrama** (тип. mahrama, makrama < a. miqrama) кружевное покрывало.)

(MBTS, **makrama – mahrama** (مقرمه) i. (Ar. mikreme) 1. Kenarları işlemeli peşkir, el bezi, havlu, destmal. 2. Bazı bölgelerde kadınların başlarına örttükleri nakışlı, geniş örtü. (Bugün halk ağzındaki kullanılışı için bk. makreme.))

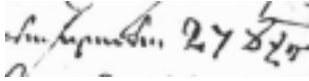
maḥrama cüft ipakli ^{7a/31}

| ipekli bir çift peçe

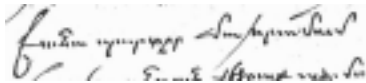
maḥrama 27 cvt. ^{7b/3}

| 27 çift peçe

Yana bardır maḥramam ^{7b/7}

| benim yine peçem vardır

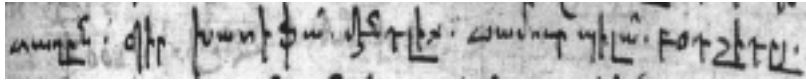

məntlik <Slv.: Manto, palto.

(KS, 965, **mentlik, metlik** (пол. mentlik, metlik ум. от нем. Mantel, мн. Mäntel ‘пальто; плащ; шинель; шуба’) мантия, мантийка, жупан, зипун.)

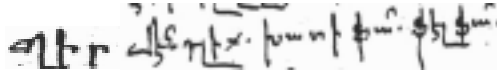
dağın bir ḥadifa mentlik samur bilä pöşit'iy ^{23b/5}

| samur ile kaplanmış bir kadife
palto daha

bir ⁽⁹⁾ mentlik ḥadifa felfa bilä pöşit'iy ^{31a/9}

| peluşla kaplanmış kadife bir palto

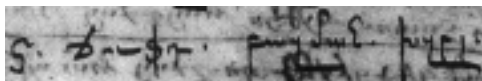

pazman < Hay. pazban: Din adamlarının dinî giyimlerinde kullandığı kolluk.

(KS, 1128, **pazman** (арм. բազման) нарукавник.)

5 cüft pazman ḥ(1)zıl ^{15a/11}

| beş çift kırmızı kolluk

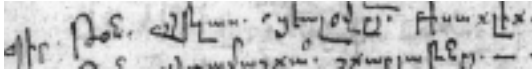

pisäklik < Hay. bisag + Tr. +IİK: Dügünde gelinin giydiği giysi, gelinlik.

(KS,1140, **pisaklik** (< арм. Թսակ ‘венчание, бракосочетание, женитьба, брак, супружество’) предназначенный для венчания, подвенечный, венчальный.)

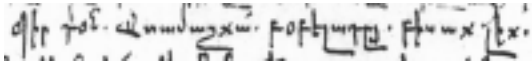
bir t'ön at'las câlovıy **pisäklik** ^{22a/19}

bir ten rengi atlas gelinlik giysi

bir tön adamaşka popelatıy **pisäklik** ^{31a/3}

bir kül rengi Şam işi ipek gelinlik giysi

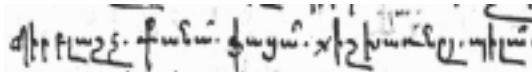

plaşç/ pilaşç <Slv.: Pelerin, palto.

(KS, 1144, **plašč,plasc** (укр. плащ, пол. płaszcz) плащ, мантия сл. син.)

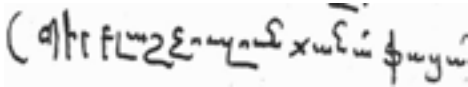
bir **plaşç** k'anafaça kişharnı bilä ^{32b/32}

samur karnı kürküyle çizgili ipekliden bir pelerin

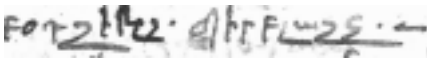
bir **plaşç** uzun kanafaça ^{2b/24}

çizgili ipekliden uzun bir pelerin

poşit'ıy bir **pilaşç** ^{16b/27}

“kaplanmış bir pelerin”

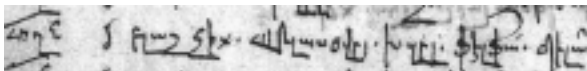

plaşçik < Slv.: Kaftan.

(KS, 1144, **plaščik** Vien441: 196r , **plascik** Vien441: 195v , **plaščik** (укр. плащик, пол. płaszczyk ум. от плащ, płaszcz) плащик, мантийка)

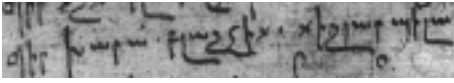
dğn. / **plaşçik** at'lasovıy h(ı)zıl felfa bilä ^{21a/33}

peluşlu, kırmızı atlastan yapılmış daha bir tane kaftan

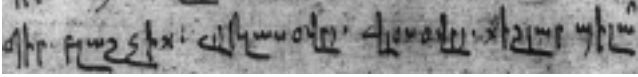
bir hāra **plaşçik** kişlār bilä ^{29a/5}

samur kürkler ile bir kara kaftan

bir plaşçik at'lasovıy vloşovıy kişlär bilä ^{30b/13}

samur kürkleriyle atlastan
yapılmış kaftan

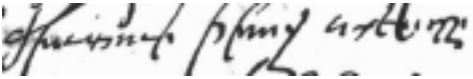

skęst / skęst / skęstıy < Hay. zkesd: Kiliseye ait dinî giyim, kılık, kıyafet.

(KS, 1785, **zkesd, sked, sk'est** Vien 441: 113r (арм. զգեստ) одежда, одяание, платье, облачение, риза; церковная утварь, включая ризы и другие предметы церковного обихода.)

budur iħöv skęstı ^{3b/13}

kilisenin dinî giyimi böyledir

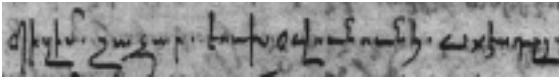
üçünçi skęstı yanına bolgan spisok⁽³⁵⁾una körä
14b/34,35

üçüncü olarak isteğe göre
yanında olan dinî giyimi

bizim şähär yühövünüň skesty ^{15a/2}

bizim şehir kilisesinin dinî
giyimi

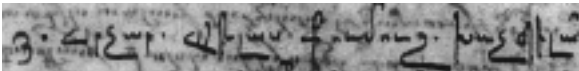

srçar / şurçar < Hay.: Piskoposluk, papazlık cübbesi.

(KS, 1360, **şurçar, şurçar, şrçar, sırçar, srçar** Vien441: 113r (арм. շուրջար) архиерейская, священническая риза; նախորդ — şurçar/ şurçar, plašč архиерейская, священническая риза; сакос, подризник — архиерейская, священническая риза, плащ.)

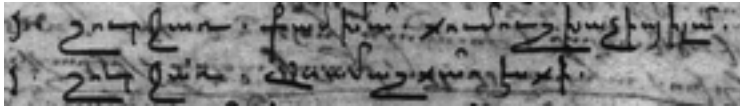
3 srçar atlas k'ümüş haç bilä ^{15a/5}

"3 atlas papaz cübbesi gümüş
haç ile"

1 şurçar k'amha kümüş haçı bilä, ⁽⁷⁾ 1 şurçar ada-
maşka eşki ^{15a/6,7}

1 kemha papaz cübbesi
gümüş haç ile, eski Şam
kadifesi papaz cübbesi

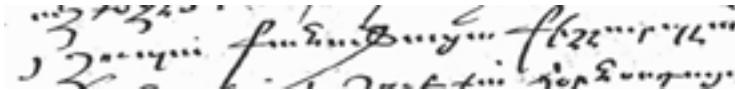

şuba < Slv.: Kürk palto.

(KS, 1360, **şuba** (укр. шуба, пол. szuba) шуба – меховое пальто.)

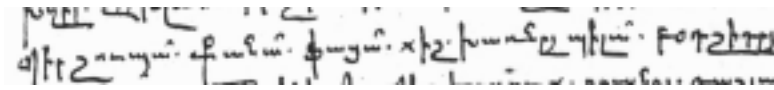
I **şuba** k'anafaça k'işlär b(i)lä ^{10b/30}

samur kürklü, Şam işi
kumaştan kürk palto

bir **şuba** k'anafaça kişhañny bilä potşitny ^{31a/6}

samurun karın kürküyle
kaplanmış Şam işi kumaştan
kürk palto

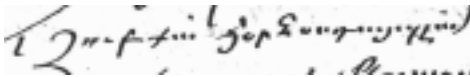

şupka < Slv.: Ceket, manto.

(KS, 1360, **şubka** (укр. шубка, пол. szubka ум. от шуба, szuba) шубка.)

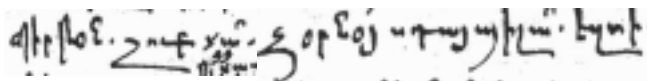
I **şupka** hornostay b(i)lä ^{10b/31}

1 ermin kürklü manto

bir t'ön **şupka** ⁽³³⁾ hornostay bilä yezdi ^{32b/32}

yezdiden ermin kürklü bir
manto giyecek

t'ön / tön: Giysi, elbise.

(EDPT, 512, **to:n** (d-) (garment, clothing) (don something on) 'garment, clothing'. S.i.a.m.l.g., in most modern languages for 'outer garment, overcoat'; in Suv. Az., Osm. **don**; Tkm. **do:n**. It has been usual for some years to describe this as a l.-w. fr. Saka (Hotan) tauna 'clothing', but it is unlikely that the Turks would have had no native word for 'clothing', and there are difficulties about the initial sound; the resemblance is therefore prob. due to coincidence. Türkü viii (tonsiz, q.v.): viii ff. Man. **ton** 'clothing' (i.e. everything that a man is wearing) MI 5, 13; 7, n-14: Uyğ. viii ff. tonnug biti 'a body louse' (lit., clothing louse) M 7 8, 14: Bud. **ton** 'clothing'

common U II >5» 13; IH 38, 17; PP 76, 1; Sanskrit vastrfi ‘clothing’ **ton** TT VIII D. 11; bara ditto ton kedim (khetim) do. 38: Civ.**ton** ‘clothing’ common TT I 149; VII 26, 10; 38, 10 (bıç-), etc.; VIII 1.20-, USp. passim: Xak. xı **to:n** al-tawb ‘clothing’ Kaş. III 137; over 100 o.o.: KB 84 (tul); 474 (2 at (horse)): xııı (?) At. könlük tomn ked... kedim ton talusı könilik tom ‘put on the clothing of uprightness... the clothing of uprightness is the choicest of (all) clothing (Hend.)’ 167-8; Tef. kedlm ton 309: xıv Muh. al-tawb to:n/to:n Mel. 10, 10 — 11; Rif. 83: Cağ. xv ff. **ton** giyecek... qaf-tan ma’rtastna ‘wearing apparel, outer robe’ Vel. 224 (quotn.); ton qaba ‘garment’ San. i8ev. 26 (quotn.): Xwar. xııı **ton** bağı ‘belt’ ‘AH 2i: xıv **ton** ‘clothing’ Qutb. 182 MN 62, etc.: Kom. xıv ‘garment’ ton CCI; Gr.: Kip. xııı al-farwa ‘a fur garment’ (kürk; also called) **to:n**, which is a generic term for ‘clothing’ (al-malbus) Hou. 19, 12: xıv **ton** al-tawb İd. 67: xv al-tnalüfa ‘cloak’ (?) **ton** Kav. 63, 17; Tuh. 34a. 13; tawb **ton** do. 10b. \513\ 13: Osm. xıv (V. **don** (common in xıv, sporadic later)/**ton** ‘clothing’; c.i.a.p. TTS I 217; II 314; III 204; IV 236.)

(KK, 579, **ton** Giyim, elbise. (Lat. vestimentum, Far. cama) (bk. oprak)

15b, **ton** vel oprac- **ton** ≈oprak (cama-vestimentum)

847, **ton** Üst giyimi, elbise, kaftan.

60a, silevsin yagı silkip bolmas sırma **tonum** bügüp bol-

(KTS, 280, **ton** Kıyafet, elbise. CC, GT, İH, İM, KFT, Kİ, MG, TZ

280, **tön** Kıyafet, elbise. KK, TA

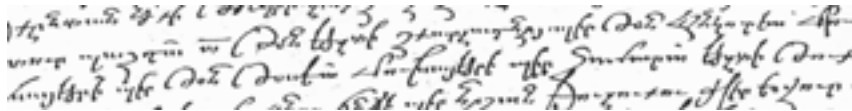
64, **don** Elbise. DM)

(KS, 1480, **ton** верхняя одежда, платье, риза, плащ, мантия, делия, кафтан, жупан, зипун, казакин, пальто, шуба, тулуп (точный перевод всегда затруднен, часто приходится ориентироваться на материал, по крой, принадлежности, назначение, национальную специфику и пр.) сл. син.)

(MBTS, **don** i. (Eski Türk. tön “elbise”) 1. Vücudun belden aşağı kısmına ve tenin üstüne giyilen iç çamaşırı, külot. 2. *E. T. Türk. ve halk ağzı*. Elbise. 3. At tüyünün rengi. 4. *teşmil*. Görünüş, kılık.)

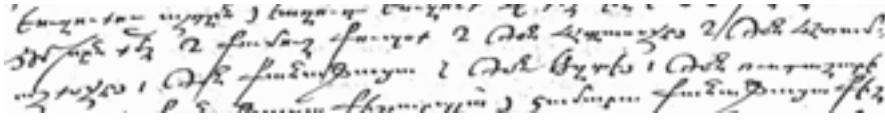
A **t'on** yezdi şkarlatnıy, bir **t'on** Angur'ya mu⁽²⁸⁾
hayêri, bir **t'on** T'os'ya muhayêri^{5a/27, 28}

1 parlak kırmızı yezdiden giysi,
Ankara moherinden bir giysi,
Tosya moherinden bir giysi

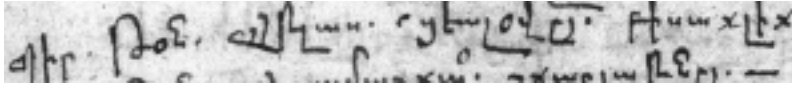
2 **t'on** adam⁽²⁹⁾ aşkovıy, / **t'on** k'anafaça, /
t'on yezdi, / **t'on** ustaşarı^{10b/28, 29}

2 Şam kadifesinden yapılmış
giysi, 1 çizgili ipek giysi, 1 yezdi
giysi, 1 deve tüyü kumaşından
giysi

bir t'on at'las câlqvıy pisaklık ^{22a/19}

| bir ten rengi atlas gelinlik giysi

t'on oprah: Giyim kuşam, kıyafet.

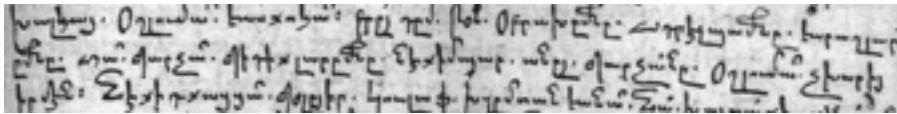
(KK, 579, **ton** Giyim, elbise. (Lat. vestimentum, Far. cama) (bk. oprak)

15b, **ton** vel oprac- **ton** ≈ oprak (cama-vestimentum))

(KS, **ton-opray** *соби́р. одежда и белье.*)

Priytm t'on oprahımını, strēlbamını, ȳarağlar⁽⁹⁾ ımını da barça bitiklārimni ne kim bar anı barçanı oğluma ç(ı)hary⁽¹⁰⁾ırmen. ^{25b/8}

Ayrıca giyim kuşamımı, silahlarımı ve tüm belgelerimi (kitap) ne varsa her şeyi oğluma ayırıyorum.

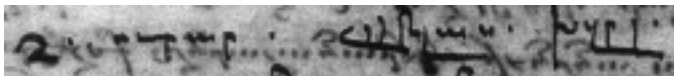

urar < Lat.: Uragir Tbir, Gisasargavak , Sargavak rütbelerini simgeleyen ve sol omza asılan törenlerde kutllanılan atkı.

(KS, 1555, urar (укр. опар, др.рус. урарь, арм. ուրար, որար, ուրարն, лат. orarium, гр. urarion) опарь – часть облачения дьякона в виде перевязи, расшитой крестами, надеваемой через левое плечо и поднимаемой во время ектеньи.)

2 **urar** atlas h(ı)zıl ^{15a/12}

| 2 kızıl atlas urar

ȳeṇ: Elbisenin kolu.

(EDPT, 940, **yeṇ** ‘the sleeve’ (of a garment); s.i.a.m.l.g. w. the usual phonetic changes. Xak. xı **yeṇ** (MS. yeṇ, but entered between yuṇ and yiṇ) al-kumm ‘a sleeve’ Kaš. III 362; o.o. of **ye:g** II 109 (salış-), 187 (saltur-); **yeṇ** 233 (sıtğal-): KB yaka yeṇ tutar ‘seizes his collar or sleeve’ 3541; a.o. 5974 (čüḡe-): xııı (?) Tef. **yeṇ** ‘sleeve’ 151: xıv Muh. al-kumm **yeṇ** Mel. 66, 14; Rif. 16e: Čaḡ. xv ff. **yeṇ**

yetj... estin ma'nesina 'sleeve' Vel. 412 (quotns.); **yeŋ** (spelt) astin San. 352V. 15: Xwar. xiv ditto Qutb 80: Kom. xiv 'sleeve' **yeŋ** CCI; Gr.: Kip. xiii al-kumm **yeŋ** (unvocalized) Hou. 19, 1: xiv **yeŋ** al-kumm Id. 98: xv kumm **yeŋ** Tuh. 31a. 3 : Osm. xiv ff. **yeŋ**, sometimes spelt **yeŋ**; c.i.a.p. TTS I 819; II 1038; III 800; IV 874.)

(KK, 606, yēŋ elbise kolu, yen. (Lat. municha, Far. awestin)

51a, yeng ≈ yēŋ (awestin-manicha)

(KTS, 318, yeŋ Yen, elbise kolu. (CC, DM, GT, İM, TA, TZ)

323, yin Elbisenin kol kısmı, yen. (Gİ, İN, Kİ)

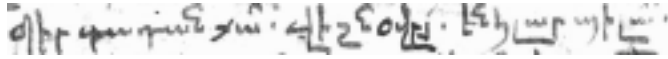
323, yiŋ Elbisenin kol kısmı, yen. (İM, İN, KF, KFT, MG)

(KS, 1691, **yeŋ** pykab; myфт.)

(MBTS, **yen** i. (Eski Türk. ying) 1. Giyecek şeylerin kol kısmı. 2. bota. Bazı bitki familyalarında çiçekliğin üzerinde örtü gibi duran çiçek yaprağı.

bir katanca vişnövıy **yeŋ**lär bilä ^{16b/29}

kollu vişne rengi bir kısa ceket

KISALTMALAR

- Ar. : Arapça
 DM : *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye Fi 'l-Lügati 't-Türkiyye*
 EDPT : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*
 Far. : Farsça
 GT : *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi 't-Türkî)*
 Hay. : Hayca
 İH : *El-İdrâk Haşiyesi*
 İM : *İrşâdü 'l-Mülûk Ve 's-Selâtin*
 İN : *Kitâb Fî İlmi 'n-Nüşşâb*
 KF : *Kitâb Fi 'l-Fıkıh*
 KFT : *Kitâb Fi 'l-Fıkıh Bi 'l-Lisâni 't-Türkî*
 Kİ : *Kitâbü 'l-İdrâk Li Lisâni 'l-Etrâk*
 KKZ : *El-Kavanînü 'l-Küllîye Li-Zabti 'l-Lügati 't-Türkiyye*
 KK : *Kodeks Kumanikus*
 KS : Kıpçakskoye Slovar
 KTS : *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*
 Lat. : Latince
 Leh. : Lehçe
 MBTS : *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*

- MG : *Münyetü 'l-Güzât*
 Slv. : Slav Dilleri
 TA : *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali*
 TZ : *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lügati 't-Türkiyye*

KAYNAKLAR

- ALASANİA, Guili, “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 737-793.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2011), “Gregorian Kıpçakların Dil Yadigarları”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C 2, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2011, s. 63-90.
- ANDREASYAN, Hrand, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, (Gürcüceden Çev.: M. F. Brosset), (Notlar ve Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu Yay., İstanbul 2003.
- ARGUNŞAH, Mustafa - Galip Güner, *Codeks Cumanicus*, Kesit Yay., 2015.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (Edt: Ahmet Topaloğlu), 2. Baskı, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.
- BROSSET, M. F., *Historia de Georgia*, San Petersburg 1849.
- CHİRLİ, Nadejda, *Algış Bitigi: Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı*, Sota Yayınları, 2005.
- CLAUSON, Sir Gerard, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, C 34, S 2, 1971.
- _____, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, Oxford 1972.
- ÇETİN MİLCİ, Ebru, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014.
- GARKAVETS, Aleksander, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasladie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almatı 2002.
- GARKAVETS, A. - G. Sapargaliyev, *Töre Bitigi Armiyano Kıpçakskiy Sudebnik 1519-1594*, Almatı 2003.
- GARKAVETS, Aleksander, *Kıpçakskoye Slovar*, Almatı 2011.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 16. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 1997.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C I, İstanbul 1981.
- TOPARLI, R. - H. Vural - R. Karaathlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2013.
- TRYJARSKİ, Edward, *Dictionnaire Arméno-Kiptchak D'après Trois Manuscrits Des Collections Viennoises*, Zakład Orientalistki Polskiej Akademii Nauk, Varşova 1968-1972.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih, Alpaslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YENİ BİR EDAT: *adına*

Ebru KABAKÇI*

Günümüzde Türkiye Türkçesi grameri üzerine yapılan çalışmalarda en çok tartışılan konulardan biri, edat meselesidir. Zarflarla olan benzerlikleri ve dilde çok geniş bir kullanım yelpazesine sahip olmalarından dolayı edatların tanım, kapsam, sınır ve türleri üzerinde araştırmacılarca henüz tam bir görüş birliğine varılamamıştır.

Türkiye Türkçesinde edatlarla ilgili yapılan en kapsamlı çalışma, hâlen Necmettin Hacıeminoğlu'na ait olan *Türk Dilinde Edatlar* isimli çalışmadır. Hacıeminoğlu; eserinde edatı, “tek başlarına mânâları olmayıp ancak cümledeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmağa yarayan âlet sözler, vasıtalar” (Hacıeminoğlu, 1992: V) şeklinde tanımlar.

Türk gramerinin bir diğer önemli eseri olan *Türk Dil Bilgisi*'nde Muharrem Ergin, edatları “mânâları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimeler” (Ergin, 2004: 348) şeklinde değerlendirirken Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*'nde edatları “yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlarla sıkı sıkıya bağlı bulunan, gramer bakımından onlara hâkim olan ve eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözler” olarak tanımlar (Korkmaz, 2009: 1052).

Tahsin Banguoğlu ise *Türkçenin Grameri* adlı eserinde edat için *takı* terimini tercih ederek bunların “...isimlerden sonra gelip onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimeler” olduğunu söyler (Banguoğlu, 2011: 385). Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi* adlı eserinde edatların “bağlı bilgilerin ve ilişkilerin adı” olduğunu belirtir ve ekler: “Dilde bağımsız olarak var olamayan, yani kendi başlarına kullanılamayan edatlar, söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimleri ile kullanılabilen ve onlara değişik anlam renkleri ka-

* Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, İzmir. e-posta: ebru.kabakci@ege.edu.tr

tan veya onları çekime sokan sözlük veya söz dizimi birimleridir.” (Karaağaç, 2012: 432-433). Türkiye’de dil biliminin kurucusu sayılan Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil-Ana* Çizgileriyle Dil Bilim adlı kitabında edat konusuna değinirken Latince *praepositio* ve *postpositio* gibi iki ayrı terimle karşılanan bu sözcük türünün “Batı dillerinde genel olarak ‘iki ayrı sözcüğü, aralarında ilgi kurarak birleştiren sözcük’ olarak bilindiğini söyler. Aksan’a göre, Türkiye’deki dil araştırmacılarının yanıldıkları nokta buradan kaynaklanır: Latinceye göre bağlaç ve edat aynı sözcük türünden sayılırken Türkçenin özelliği gereği “ilgeç kavramı içine ‘postpositio’ sayılan, sözcükten sonra gelen öğeleri alabiliriz” (Aksan, 2009: 96). Zira “Türkiye Türkçesinde ilgeçlerin bağlama görevinden çok, sözcükler arasında anlam ilgisi kurduğunu” biliyoruz. (Aksan, 2009: 97).

Yabancı Türkologlardan Jean Deny’in, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde de benzeri bir bilgi vardır: Fransızcada edatlar *préposition* ve *postposition* olmak üzere iki şekilli bulunurken Türkçede edatlar *postposition*’a karşılık gelecek şekilde yalnızca kelimelerin sonunda yer alırlar (Deny, 2012: 531). *Eski Türkçenin Grameri*’ni yazan Annemarie von Gabain’e göreyse “cümlelerin başında veya vurgulanan kelimelerin sonunda yer alan ünlemleri Eski Türkçe de tanır. Ayrıca başlı başına anlamları olmayan edatlar da vardır. Kelime teşkili unsurlarından, çok ayrı türlerde kelimelerin sonlarına gelmeleriyle ayrılırlar. Bunlar, çeşitli şekillerin sonuna gelebildiklerinden dolayı son ekler de değildirler. Bu edatlardan bazıları son ekler gibi, kendilerinden önce gelen kelime ile ünlü uyumuna girerler; diğerleri bağımsızdırlar. ‘Son ek’ ile edat arasındaki sınırın nasıl kaygan olduğunu tığ ‘gibi’ nin farklı durumları gösterir.” (Gabain, 2007: 104).

Araştırmacıların bu farklı tanım ve görüşlerinden çıkarılacak ortak noktalara göre edat; tek başına anlamı olmayıp ancak cümle içerisinde ilgili olduğu birimle birlikte anlam kazanan (Ergin, Efendioğlu, Demiray, Gencan, Hacıeminoğlu, Karahan, Karaağaç, Korkmaz, Tiken), cümlede sözcükler ya da sözcük öbekleri arasında anlam ilgisi kuran (Aksan, Banguoğlu, Demiray, Eker, Hacıeminoğlu, Karahan, Korkmaz), isimlerden sonra gelen (Aksan, Banguoğlu, Deny, Gabain), yardımcı (Eker, Ergin, Korkmaz), çekimsiz (Deny, Grønbech, Hacıeminoğlu) sözlerdir.

Edatlar, en çok zarflarla karıştırılmaktadır ancak onları zarflardan ayıran en önemli nokta da işte bu çekimsiz olma durumlarıdır. Kaare Grønbech (2011); ‘çekimsiz’ diye adlandırdığı edatların pek çoğunun sağlam ad ve fiil şekillerine götürülebileceğini, bu nedenle bunların üçüncü bir kelime sınıfı olduğu fark edilmeden yanlışlıkla isim ve fiil sayılabileceğini belirtiyor (s. 30).

Türk yazı dilinin ilk metinlerinden bugüne kadar her dönem ve her coğrafyadaki dil kullanımında varlığı görünen edatlar; ağırlıklı olarak isim çekimi kategorisinde işlev görürler ve bağlama, pekiştirme gibi birçok görevde kullanılırlar. Başka dillerden alıntılanmış az sayıda sözün edat olarak kullanılması dışında, fiil ya da isimlerin -genel olarak söz dizimindeki zarf görevleri sayesinde- kalıplaşıp anlam ögesi olmaktan çıkarak görev ögesi hâline gelmeleriyle oluşan edatların varlığını da biliyoruz.

Varlık (isim) ve hareket (fiil) arasındaki ilişkilerin çok çeşitli yolları vardır. Edat, gerçek dünyada yoktur; varlık ve hareket arasındaki bir tür ilişkinin adıdır. Gerçek dünyada var olmadıkları için edatlar, -kökeni bilinmeyen, yabancı asıllı ve yansıma sözlerden türemiş olanlar hariç- dilde ya isim ya da fiil köklerinden gelişmiştir.

Bugünkü yazı dillerinde giderek artan bir kullanım sıklığına sahip olan edatların edatlaşma süreçlerinde, genel olarak üç aşama izlenmektedir. Buna göre isim ya da fiil kökenli bir sözün edatlaşması için:

1. Anlam boşalmasına (desemantication) uğraması,
2. Kalıplaşmış/donuklaşmış söz (frozen word) hâline gelmesi,
3. Dil bilgiselleşmesi (grammaticalization)¹

gerekmektedir. Fiillerden edatlaşan sözlerin, genellikle tek ünlülü zarf-fiil (vokal gerundiyumu) kalıplaşmasıyla oluştuğu; isimlerden edatlaşanların ise çoğunlukla üçüncü teklik kişi iyelik ekinin (-ı/ı; -u/ü; -sı/-si; -su/-sü) ya da isim çekimi eklerinin (hâl, çokluk, aitlik) donuklaşmasıyla meydana geldiği görülmektedir. Kısaca Türkçede kullanılan edatlar, “köken olarak isim veya fiil türünden sözlerin anlamlarını donuklaştırıp (asemantikleşme ile) bir gramer işlevi kazanmaları (gramatikleşme)” (Öner, 2011: 49) sonucu oluşmuştur.

Edatlaşma olgusu, dilimizde Eski Türkçe döneminden bu yana var olup Orta Türkçe döneminden itibaren hızlanarak süregelmiştir. Türkiye Türkçesinde ise çok daha hızlı bir şekilde gelişen bir edatlaşmadan söz edebiliriz. M. Erdal’ın (2000) fonolojik düzeyde ek, morfolojik düzeyde kelime (s. 42) saydığı edatlar; “dilde, hareket ve nesne gibi bir var oluş türünü, bir bilgi çeşidini göstermedikleri” için “söz dizimi ilişkilerinin geliştirdiği daha yeni unsurlardan” (Öner, 2011: 49) sayılmaktadırlar.

¹ Faruk Gökçe’ye göre gramerleşmenin aşamaları;
 “A. Anlamsızlaşma (desemanticization) = anlam içeriğindeki kayıp.
 B. Kategorisizleşme (decategorialization) = bağımsız sözlüksel birimlerin ya da az çok gramerleşmiş birimlerin söz dizimi özelliklerinde meydana gelen kayıp.
 C. Erozyon (ya da ses indirgemesi) = ses yapısındaki kayıp.” (Gökçe, 2013: 30) şeklindedir.

Bu bildiride; bir süredir dikkatimizi çeken ve esasen iyelikli bir isim kökünün yönelme hâlindeki şekli olan *adına* sözünün edat olma yolunda nasıl hızla ilerlediğini, Türkiye Türkçesinde zarflık görevinin yanı sıra edatlık görevini nasıl ve ne durumlarda üstlendiğini, taradığımız metinlerden örneklerle incelemeye çalışacağız.

Bildirimizin konusu olan *adına* sözüyle ilgili olarak Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlüklerin* 1944, 1959, 1966, 1969, 1974, 1981, 1983, 1988, 1998, 2005, 2009, 2011 yılı baskılarıyla internet üzerinden servis sağlayan *Güncel Türkçe Sözlük* incelenmiş; bunlardan yalnızca 2005 ve sonrasında yayımlanmış üç *Türkçe Sözlük* ile *Güncel Türkçe Sözlük*'te *adına* sözüne madde başı olarak yer verildiği görülmüştür. Bu son üç baskı ve *Güncel Türkçe Sözlük*'te “**adına**: zf. Bir şeyin veya bir kimsenin namına, hesabına, yerine.” şeklinde tanımlanmış, “Haklı bir öfke adına da olsa bir insandan aklını yüreğinden ayırması istenemez.” cümlesiyle örneklendirilmiştir. (TS, 2005: 23; 2009: 23; 2011: 29; GTS Erişim: 05.05.2016, 19.34)

Bunun dışında incelediğimiz sözlüklerden İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ünde, Şevket Rado'nun *Büyük Türkçe Sözlük*'ünde, D. Mehmet Doğan'ın *Büyük Türkçe Sözlük*'ünde, Millî Eğitim Bakanlığının Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*'ünde, Kemal Demiray ve Ruşen Alaylıoğlu'nun birlikte çıkardıkları *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*'te, Ali Püsküllüoğlu'nun *Öz Türkçe Sözlük*'ünde, Türk Dil Kurumunun *Resimli Türkçe Sözlük*'ünde, Ferit Devellioğlu ve Neval Kılıçkını'nın ortaklaşa hazırladıkları *En Yeni Büyük Türkçe Sözlük*'te *adına* maddesine rastlayamadık. Taradığımız sözlüklerden yalnızca Kemal Demiray'ın hazırladığı 1988 tarihli *Temel Türkçe Sözlük*'te ve bunun 1994'te yapılan üçüncü baskısında *adına* sözü madde başı olarak yer almıştır: “zf. Bir kimsenin, bir şeyin yerine: Müdür adına imza attı.” (Demiray, 1988: 9; 1994: 9).

Edat konusunu işleyen, incelediğimiz üç yüksek lisans ve bir doktora tezinde (Oruç, 1994; Saraç, 1995; Pul, 2002; Berkil, 2003) de *adına* sözüne yer verilmediğini gördük.

Biz, yaptığımız araştırmalarda *adına* sözünün dört kullanımını tespit ettik:

1. Kökenindeki “ad” sözcüğüne uygun olarak “ismine” anlamında kullanımı.
2. “Yerine, namına, hesabına” şeklinde anlam ögesi olarak kullanımı.
3. *için* edatı gibi “sebep, amaç” işleviyle görev ögesi olarak kullanımı.
4. *-ma / -me; -mak / -mek adına* şeklinde işlev ögesi olarak kullanımı.

1. Kökenindeki *ad* sözcüğünün ve dolayısıyla üzerindeki iyelik ve yönelme hâli eklerinin hâlen hissedildiği durumlarda üçüncü bir iyenin adı, ismi için “adına, ismine” temel anlamıyla kullanılır:

“Bu anda, ikisi birden sol taraftaki sinemalardan birine girdiler, resimlere, hatta filmin *adına* bile bakmadan gişeye yanaştılar.” (Âli, 2000: 230)

“Meyhanecinin *adına* pek tutuldular; yoksa bu kadar içmezlerdi.” (Atıl-gan, 2016: 15)

“Buna gizli aşkları da ekleyin (bültende Selim’in *adına* rastlanmadığı için bunu gizli aşk olayları arasında düşünebiliriz).” (Atay, 2012: 451)

“*Adına* Dünya dediğimiz bu kitabı oku.” (Anar, 2015: 55)

“Ulema, cühela ve ehli dubara; ehli namus, ehli işret ve erbab-ı livata rivayet ve ilan, hikâyet ve beyan etmişlerdir ki kun-ı Kâinattan 7079 yıl, İsa Mesih’ten 1681 ve Hicretten dahi 1092 yıl sonra, *adına* Konstantiniye derler tarrakkası meşhur bir kent vardı.” (Anar, 2015: 13)

2. *adına* sözünün “birini temsilen, birinin yerine, hesabına, namına” anlamlarının daha sonra ortaya çıkmış, ikincil anlamlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamlarıyla kullanımının genellikle ekli ve eksiz ilgi hâlindeki sözlerle birlikte olduğunu görüyoruz. Bu kullanımlarda *adına* sözü artık gerçek anlamıyla değil, yan anlamda kullanılmaktadır:

“Sanki babası kendinin değil, oğlunun kirliliğini yaşıyor. Onun *adına* yaşadıklarıyla, onun önünü tıkıyor.” (Mungan, 2013; 336)

“Ortalıkta bir kızılca kıyamet, gözler dönmüş, her şey çığırından çıkmış, memlekette disiplin *adına* bir şey kalmamıştı.” (Kemal, 2007: 303)

“Halasının temizlik *adına* yaptığı gaddarlıklar bununla da kalmazdı.” (Mungan, 2013; 311)

“Babasıysa, gerek kendi *adına*, gerek ailesi *adına*, gerek ataları *adına*, gerekse bütün Amerika *adına* konuşurdu.” (Mungan, 2013; 21)

İlk iki örnekte *adına*, öncesindeki sözlere ekli; diğer örneklerde eksiz ilgi hâli çekiminde bağlanmış ve “namına, yerine” anlamlarında kullanılmıştır. Sözün temel anlamı kaybolmuştur, yalnızca temsil anlamıyla kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda üçüncü şahıstan farklı iyelik çekimlerine girebildiği için (benim *adına*, sizin *adınıza*, onların *adına* vb.) hâlen çekimli bir anlam ögesidir.

3. Üçüncü kullanım şekline göre *adına* sözcüğü, anlamını yitirip işlev kazanarak görev ögesi hâline gelmeye ve “için” edatının “sebeup ve amaç” işlevine benzer olarak bir çekim ögesi olarak kullanılmaya başlamıştır:

“Fusun’un bu hayattan ve insanlardan uzak kalmasına hem seviniyor hem de buradaki gürültüyü, eğlenceyi yaşayamadığı için onun **adına** üzülyordum.” (Pamuk, 2016: 366)

“Bütün bunları yaparken, bana öğretilen, içinde büyüdüğüm, içinde varlık olarak gerçekleştiğim, temsilciliği günün birinde elime teslim edilen bir inancı düşünüyor, o inanç **adına** yapıyordum yaptığımı.” (Karasu, 2014: 36)

“Bugün Ortadoğu’da Asur, Babil, Mısır, Hitit uygarlıklarının kalıntıları üzerinde yaşayanlar, yeni din ve bayrakları **adına** savaşıyor.” (Vassaf, 2016: 111)

“Kırk yıllık geçmişi **adına** onu orada, o benzinlikte tuttuklarından, bu yüzden kovmadıklarından emindi Alice.” (Mungan, 2013: 22)

“Bu arada üst düzey devlet görevlileri, bu saçmasapan numarayı biraz daha uzatırlarsa, ülkenin ve dünyanın esenliği **adına**, bu tür sorumsuz reklam oyunlarına kalkışarak kamuoyunda panik yarattıkları gerekçesiyle haklarında dava açacaklarını duyurdular.” (Mungan, 2013: 33)

4. Dördüncü kullanım şekli ise **adına** sözünün son zamanlarda özellikle yazılı ve görsel basında sıkça rastlanan ve isim-fiil ekleri **-ma / -me** ve **-mak / -mek**’ten sonra kullanılmasıdır. Bu kullanım da üçüncüde olduğu gibi anlam boşalmasına uğramış, kalıplaşmış ve artık sözlüğün değil, dil bilgisinin malzemesi hâline gelmiştir:

“Utanmadan, özgürleş**me adına**, ‘Koyun gibi olma!’ sloganları atarlar.” (Günday, 2016: 187)

“O an bir ortak nokta yarat**mak adına**, ezberimde İbranice bir dua olmadığı için nefret ettim kendimden.” (Günday, 2016: 298)

“Kazancı ailesinde sürgünüm ben, aile arşivlerindeki her türlü tehlikeli bilgiden ve sırdan uzak tutuluyorum. Beni koru**mak adına** kendilerinden ayırdılar.” (Şafak, 2006: 183)

“Yazıda, Osmanlı’nın kültürel mirasına zerre kadar saygısı olmadığını her fırsatta ortaya koyan hükümetin şimdi de teker teker İstanbul’daki evliya mezarlarını dümdüz etmeyi kendine iş edindiği; zahiren örf ve ananelere bağlı geçinen birtakım siyasetçilerin batinen halka dair her şeyi küçümsedikleri; soyut bir Batılı model uğruna milletin içinden gelen, bağrından kopan akidelere mani olunduğu; İslamiyet’i batıl inançlardan temizlemek **adına** alenen din karşıtlığı yapıldığı ifade ediliyor ve tüm Müslümanlar evliyelerine sahip çıkmaya davet ediliyordu.” (Şafak, 2009: 29)

“Gelenekçi kadınların temizlikleri, evin düzenini korumak adına yapılan bir faaliyet değil, düzenin ta kendisidir.” (Şafak, 2009: 213)

“Onları korumak adına, ‘Yarını size emanet ediyoruz’ safsatasında, neler devrettiğimiz ortada.” (Vassaf, 2016: 121)

SONUÇ

Üçüncü ve dördüncü kullanımlarda adına sözünün artık anlamını tamamen yitirdiği, bünyesindeki eklerin işlevinin hissedilmediği ve bir görev ögesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu iki kullanım nedeniyle *adına* sözünün, edatlaşmakta olan bir söz ya da artık bir edat olduğu söylenebilir.

İsim+adına kullanımı, “sebep, amaç” işlevinde edatlı bir isim çekimi yapmaktayken *-ma / -me+adına* ve *-mak / -mek+adına* ise *-mak / -mek üzere* ve *-mak / -mek için* kullanımlarına yakın işlevde bir tür yarı ya da birleşik zarf-fiil kullanımıdır.

Bu kullanımlar için titizlikle izlenmesi gereken konular ise şunlardır:

1. Kullanım bakımından *için* edatına yakın olduğu açıkça görülen ve edatlaşma süreci devam eden bu yeni kullanım, bundan sonraki süreçte işlev açısından *için* edatından farklılaşacak mıdır?

Aralarında işlev bakımından bir farklılaşma olmazsa ikisinden birinin kullanımdan düşmesi muhtemeldir. Böylesi bir durumda ise kullanım sıklığı azalıp yok olacak olanın, daha uzun zamandır var olan ve daha geniş bir sahada kullanılan *için* edatı yerine, yeni ve sınırlı kullanım alanına sahip *adına* sözünün olacağını tahmin etmek güç değildir.

2. Henüz edebî dile çok fazla girmemiş olsa da gündelik dilde yeni başlayan ve giderek yaygınlaşan bu kullanımların içinde bulunduğumuz dönemde gelişmesi devam edebilir. Bu gelişmenin ise iki yönde olması muhtemeldir: Ya dil kullanıcılarının bu yeni kullanımlara karşı oluşan tepkisiyle edatlaşma süreci durdurulabilir ve edatlık işlevi tamamen terk edilerek sözün birinci ve ikinci kullanımlarına dönülebilir ya da sözün anlam ögesi kullanımları gidecek terk edilip yalnızca görev ögesi kullanımları yani edatlaşmış hâli yaygınlaşabilir.

KAYNAKLAR

TARANAN ESERLER

ÂLİ, Sabahattin, *İçimizdeki Şeytan*, YKY: 249, İstanbul 2000, 261 s.

ANAR, İhsan Oktay, *Puslu Kıtalar Atlası*, İletişim Yayınları: 326, İstanbul 2015, 238 s.

ATAY, Oğuz, *Tutunamayanlar*, İletişim Yayınları: 23, İstanbul 2012, 724 s.

- ATILGAN, Yusuf, *Aylak Adam*, YKY: 1398, İstanbul 2016, 155 s.
- GÜNDAY, Hakan, *Kinyas ve Kayra*, Doğan Kitap: 11940, İstanbul 2016, 531 s.
- KARASU, Bilge, *Uzun Sürmüş Bir Günün Akşamı*, Metis Kitap, İstanbul 2014, 138 s.
- KEMAL, Orhan, *Murtaza*, Everest Yayınları: 459, İstanbul 2007, 363 s.
- MUNGAN, Murathan, *Üç Aynalı Kırk Oda*, Metis Kitap, İstanbul 2013, 400 s.
- PAMUK, Orhan, *Masumiyet Müzesi*, YKY: 3956, İstanbul 2016, 506 s.
- ŞAFAK, Elif, *Baba ve Piç*, Metis Kitap, İstanbul 2006, 376 s.
- _____, *Bit Palas*, Doğan Kitap Yayınları: 11940, İstanbul 2009, 379 s.
- VASSAF, Gündüz, *Ne Yapabilirim- Geleceğe Kartpostallar*, İletişim: 2347, İstanbul 2016, 287 s.

SÖZLÜKLER

- AYVERDİ, İlhan, *Misalli* Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lugati, 1 A-G, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, 1125 s.
- DEMİRAY, Kemal – Ruşen Alaylıoğlu, *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1964, 590 s.
- DEMİRAY, Kemal, *Temel Türkçe Sözlük*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1988, 1089 s.
- DEVELLİOĞLU, Ferit- Neval Kılıçkını, *En Yeni Büyük Türkçe Sözlük*, Rafet Zaimler Kitabevi, İstanbul 1975, 1333 s.
- DOĞAN, Mehmet D., *Büyük Türkçe Sözlük*, 4. Basım, Pınar Yayınları: 2000, İstanbul 2008, 1829 s.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 1-4, MEB Yayınları, Ankara 1995, 3357 s.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, *Öz Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1971, 381 s.
- _____, *Öz Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 3. Baskı, Bilgi Yayınevi 1974, Ankara, 433 s.
- _____, *Öz Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 11. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994, 1696 s.
- _____, *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, YKY, İstanbul 1995, 592 s.
- RADO, Şevket, *Büyük Türkçe Sözlük*, Hayat Yayınları, İstanbul (tarihsiz).
- Resimli Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, 685 s.
- Türkçe Sözlük*, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1944, 668 s.
- _____, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1959, 856 s.
- _____, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1966, 808 s.
- _____, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1969, 828 s.
- _____, 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974, 893 s.
- _____, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, 893 s.

- _____, 7. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, 779 s.
- _____, A-J, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 845 s.
- _____, Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, 1679 s.
- _____, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 413, Ankara 2005, 2243 s.
- _____, XX, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 413, Ankara 2009, 2244 s.
- _____, XXXII, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 413, Ankara 2011, 2673 s.

Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim: 05.05.2016 19.34)

BİLİMSEL ESERLER

- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 415, Ankara 2011, 628 s.
- BERKİL, Özgür Semih, “Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı İncelemesi”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2003.
- ERDAL, Marcel, “Clitics in Turkish”, *Studies on Turkish and Turkic Languages*, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, August 12-14 1998, Edited by Aslı Göksel and Celia Kershlake, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, Oxford 2000.
- EFENDİOĞLU, Süleyman, “Edatların Sınıflandırılması”, *Erciyes Dergisi*, Yıl: 30, Sayı: 353, Kayseri 2007, s. 27-29.
- EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, 6. Baskı, Grafik Yayınları: 7, Ankara 2010, 584 s.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2003, XX-VIII+407 s.
- DEMİRAY, Kemal, “Edatlar Üzerine”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: XVIII, Sayı:199, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1968.
- DENY, Jean, *Türk Dil Bilgisi*, (Çeviren: Ahmet Benzer), Kabalıcı Yayınları: 11245, İstanbul 2012, XVI+953 s.
- GENCAN, Tahir Nejat, “Edat Tümleçleri”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt XVI, Sayı: 192, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1967.
- GÖKÇE, Faruk, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, *Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, 262 s.
- GRÖNBECH, Kaare, *Türkçenin Yapısı*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları: 609, Ankara 2011, 148 s.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yayınları: 193, İstanbul 1992, VIII+334 s.
- KARAAĞAÇ, Günay, “Edat Üzerine Düşünceler”, *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yayınları: 15, İstanbul 2009, 406 s.
- _____, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları: 1049, Ankara 2012, 768 s.

- KARAHAN, Leyla, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları: 1005, Ankara 2011, 448 s.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 415, Ankara 2011, CXVI+1224 s.
- ORUÇ, Birsal, “Oğuz Grubunda Edatlar”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994.
- ÖNER, Mustafa, “Türkçede -IIG > -II Ekli Niteleme Söзlerinin Edatlaşması”, *Türkçe Yazıları*, Kesit Yayınları: 10, İstanbul 2011, 480 s.
- PUL, Mehmet, “Türkiye Türkçesinde Edat”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2002.
- SARAÇ, Deniz, “Türkiye Türkçesinde Çekim Edatları ve Çekim Edatı Olarak Kullanılan İsimler”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.
- TİKEN, Kamil, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 837, Ankara 2004, s. XX+177.
- Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 415, Ankara 2011, 652 s.

IGNÁC KÚNOS'UN TRANSKRİPSİYONLU MASAL DERLEMESİNİN YANSITTIĞI TÜRKÇE

Edit TASNÁDI

ÖZET

Türk folklor araştırmaları ile derlemelerinin öncüsü Macar Ignác Kúnos'un 1887 ve 1892'de iki cilt olarak yayımlanan *Oszmán-török Népköltési Gyűjtemény*'inde kaleme aldığı 98 Türk halk masalı, halk edebiyatı açısından değeri bir yana dilcilik açısından da olağanüstü önem taşımaktadır çünkü Kúnos'un transkripsiyonu, Arap yazısıyla yapılan derlemelerden farklı olarak kulaklarıyla dinlediğini yansıtmaktadır. Kúnos, transkripsiyonunda her zaman telaffuzu titizlikle yansıtmaya çalışmıştır. Eseri, kısmen -Macar imlasına dayandığı için- başka transkripsiyonlardan farklılık göstermektedir. Kúnos'un bu çok geniş -463 sayfalık- transkripsiyonu, 130-140 yıl önceki İstanbul ağzının özellikleri konusunda tespitlerde bulunmamıza eşsiz olanaklar sağlamaktadır.

Macar atasözüne göre “kimse kendi memleketinde peygamber olamamış”. Sizin deyişinize göre de “Er kişinin değerini el daha çok bilir!” Macar Türkolog Ignác Kúnos ile ilgili olarak bu tespitte bulunabilirsek de -zira sınırlarını adı Türkiye'de Macaristan'dakiden daha geniş tabaka tarafından bilinmektedir- bu durumun pek de temelsiz olduğunu söyleyemeyiz çünkü Türk folklor araştırmaları ile derlemelerinin “babası” Macar Ignác Kúnos'un çalışmaları, hemen hemen eksiksiz Türk halk kültürüne yönelikti. Türk halk edebiyatının bütün türlerini -mürekkep yalayanların “kaba” dedikleri- temiz Türkçe ile sesleyen bu incilerini, Türklere bile o keşfettirmiştir diyebiliriz.

Bilindiği gibi Arap yazısı, Türkçenin telaffuzunu eksiksiz yansıtamaz. Bu nedenle Avrupalıların Latin harfleri ile kaleme aldığı her bir Türkçe cümle, kelime dahi Türk dilindeki ses değişikliklerini izlemek isteyenlere yol gösterici olması bakımından çok önemlidir. Hele Kúnos gibi Türkçeyi iyi bilen, telaffuzu her zaman titizlikle yansıtan birinin transkripsiyonu söz konusu

* Türk Dil Kurumu Uzmanı

iken... Kaleme aldığı Karagöz ve orta oyunu metinleri; türkü, bilmece, deyim, atasözleri ve Nasreddin Hoca fıkralarını bir kenara bırakarak bu sefer sadece derlediği masalları ele alacağız. Yine bu masalların folklor açısından değerlerini dikkat dışı bırakarak sadece dilcilik açısından ele alacağız.

Eserde; 130-140 yıl öncesi İstanbul ağzının özellikleri, başka yerlerde pek göremediğimiz veri bolluğuyla önümüze çıkıyor. 1887 ve 1889'da iki ciltte yayımlanan büyük *Oszmán-török Népköltési Gyűjtemény*'de¹ kaleme aldığı 98 Türk halk masalını içeren derlemeyi ele alırken oldukça geniş -463 sayfalık- bir materyale dayanıyoruz.

Kúnos, Türk folklor derlemelerini ülkenin farklı yörelerinde gerçekleştirdiği için bu derlemelerde çeşit çeşit ağızlar yansıtmakta² ancak kadınların dünyasına kapalı kalan masallar ile ilgili olarak durum başka çünkü o dönemde yabancı bir erkek için masal dinlemek hemen hemen imkânsızdı. Ne var ki Kúnos şanslıydı... Macar Osman Paşa'nın kızı Şair Nigâr Hanım'ın Avrupavari salonunda Niğâr Hanım'ın annesinden ilk defa masal dinleme fırsatına kavuştu ve hemencecik büyüldü.³ Elbette dil özelliklerini de hemen fark etti. Derlemesinin girişinde tespit ettiği gibi "kocakarı masallarının" dili; hep nineden, anneden izlendiği için meddahların hikâyelerinden daha doğal, daha temizdi. Kúnos, kendi ifadesiyle "koca nine tandır-namesinin" yani masalların Osmanlıca'yı anlayamayan kadınlar ile çocuklar tarafından sevilmediğini ve yaşatıldığını çabucak kavradı. Bu durum tespitinden sonra, büyük eserinin girişinde, derlemelerini nasıl yaptığını anlatıyor: *Masalların yetişkin erkekler tarafından hor görülmesine, dolayısıyla kapalı bir dünyada kalmasına rağmen oldukça başarılı derleme yapabilmem için özellikle iki sadık Türk dostuma şükran borçluyum. İsmet Bey, "Mektep Mülkiye" adlı okulun talebesiydi; Hüsnî Efendi ise önde gelen bir İstanbullu aileden geldi. Kendisini uzun süren bir tanışıklık ve bol tartışmalardan sonra ailesinin haremindeki "tandır ıvır zıvırlarını" yoklamaya ikna edebildim. (...) Daha önce merhum Silaşi Bey'in (Dániel Szilágyi) kâtibi, şu an tabur kâtibi olan İsmet Bey, bana "miras kaldı" diyebilirim. Bir buçuk yıl boyunca derlemelerimin üşenmeyen yardımcısıydı.*

¹ Bunu Ignác Kúnos, *Türk Halk Edebiyatı* adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatıyor: *Tercüman 1001 Temel Eser*, No. 107. İstanbul 1978, 86. s. Türkçe üç defa yayımlanan eserin Macarcası: *A török népköltés*, (Çev.: Edit Tasnádi), Terebess Kiadó, Budapest 1999.

² Örneğin Ignác Kúnos, *Kisázsiai török nyelvjárások. I. Brüssza és Ájdin vidéke*, Nyelvtudományi Közlemények XXII, Budapest 1892. Bk. Edit Tasnádi, "İgnác Kúnos'un Bursa ve Aydın Ağızlarından Derlediği Küçük Sözlük ve Uyguladığı Transkripsiyon", *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*, 28 Ekim 2011, Edirne.

³ Ignác Kúnos, *Oszmán-török népköltési gyűjtemény* I. kötet, *Oszmán-török népmesék*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1887; *Oszmán-török népköltési gyűjtemény* II. kötet, *Oszmán-török népmesék és népdalok*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1889.

Yedikule mahellesinin sakinlerindendir; halk arasında yetişmiş, anadilinden başka dil bilmez, masal anlatmasının pahası biçilmez ustasıdır. Masalların ezici kısmı ondandır. İstanbul halk ağzında anlattıklarını, İstanbul teleffuzuna sadık biçimde ben kaleme aldım. Hüsnî Efendi ise haremindekilerin, bu arada yüz yaşında olan Fatma kadının akşamleyin anlattıklarını ertesi günler bana dikte ediyordu. (...) Metinleri yazarken Nyelvtudományi Közlemények dergisinin XVIII. cildinde ve ayrı baskısında Három Karagöz-játék (Üç Karagöz Oyunu) başlıklı makalemden kullandığım transkripsiyonu uyguladım.

Kúnos, genel denilebilecek bir bilimsel **transkripsiyon** sistemini kullanıyor. Sesleri kâğıda dökmesi sırasında kimi fonemler için o dönem uluslararası geleneksel transkripsiyon imlerini uyguluyor, kimi fonemler için ise Macar imlâsının karakterlerinden faydalıyor. Bilindiği gibi genç Türkiye Cumhuriyeti'nde yazı reformuna geçilmeden önce başta hocam Prof. Dr. Gyula Németh olmak üzere, Macar dilcilerinin görüşüne de başvurulmuş, Macar imlâsı da dikkate alınmıştır. İki dilin boğumlanma bazının birbirine yakın olması, bu işi zaten kolaylaştırmıştır.

Ünlülerle ilgili durum çok basit. Her iki dilde ortak **a, e, i, o, ö, u** ve **ü** seslerinin kaydı bu harflerle sorunsuz gerçekleşir. Tek sorun, Macarcada vaktiyle olup sonradan kaybolan kalın **ı** sesinin kâğıda dökülmesi gerekirken ortaya çıkar. Kúnos; bu fonem için, oldukça garip bir biçimde üstünde küçük bir halka ile **e** harfini kullanıyor. Bu harfi bilgisayarımın sembolleri arasında bulamadığım için yerine **ě**'yi uyguladım: *kěz* (kız), *sandék* (sandık), *katěr* (kattır), *kěrk* (kırk) vs.

Macar dilinde bütün sesler kısa ve uzun olabilirler. Uzunluk çok önemlidir çünkü sözün anlamını değiştirebilir yani fonem değerindedir. İmlamız uzun ünlüleri aksan ile **á, é, í, ó, ő, ú, ű** şeklinde belirtmektedir. Ne var ki Kúnos, bu olanaktan faydalanmıyor; ünlülerin üstüne (üzerlerinde nokta(lar) olsun olmasın) bilimsel transkripsiyon sistemlerinde alışlagelen uygulamayı benimseyerek yatay çizgi (tire) yan işaretini koyar. Örneğin:

ā: *bā* (bağ), *bāglar* (bağlar), *ā ne güzel* (ah ne güzel), *bāladé* (bağladı), *sabālayén* (sabahlayın) vs.

ě: *gečirmē* (geçirmeye), *götüřežēn* (götüreceğin) vs.

ī: *čėkarmadī* (çıkarmadığı), *aradīmė* (aradığımı) vs.

î: *bešîni* (beşiğini), *demesîle* (demesiyle) vs. (Bilgisayarımın özel karakterleri arasında Kúnos'un uzun **î** için uyguladığı üzerinde yatay çizgi olan **ĩ** imini bulamadığım için bu şekilde yazıyorum.)

œ: *œrendi* (öğrendi) vs. (Bilgisayarımın özel karakterleri arasında Kúnos'un uzun **ö** için uyguladığı üzerinde yatay çizgi olan **ö** imini bulamadığım için bu şekilde yazıyorum.)

ō: *ōlu* (oğlu), *ōlan* (oğlan), *dōru* (doğru) vs.

ū: *oldūndan* (olduğundan), *tuttū* (tuttuğu) vs.

ű: *gördű* (gördüğü), *dűn* (düğün) vs. (Bilgisayarımın özel karakterleri arasında Kúnos'un uzun **ü** için uyguladığı üzerinde yatay çizgi olma **ű** imini bulamadığım için bu şekilde yazıyorum.)

Ünsüzlerle ilgili olarak durum biraz daha karışık. 1000 yılının Noel'inde Kral István'ın taç giymesine varlığı başlayan Macar Devleti'nde yazı, her zaman Latin alfabesine dayanmış; imlamız yavaş yavaş, yüzyıllar boyunca oluşarak standart hâle gelmiştir. Ünsüzlerimiz, sırf Latin harfleriyle yazılır; şapka, haçek, aksan, çengel gibi alt ve üst işaretler (bilgisayar klavyesi açısından çok uygun olarak!) hiç kullanılmaz; Latince olmayan sesler için, “çift harfler” uygulanmaya geçilmiştir. Kúnos'un transkripsiyonuna da bu olgular ışığında bakmalıyız. Değişik çözümler Latince olmayan fonemlerin yazılışında görülür.

Türkçenin **c** olarak yazdığı, Macarcadaki ender sesin yazılışına Kúnos; bilimsel transkripsiyonda uygulanan, üstünde küçük **v** şeklindeki “haçek” denilen işaret ile aşağıya uzanan **z** harfini kullanıyor. (Bunu, bilgisayarımın sembolleri arasında bu harfi bulamadığım için **ž** ile yazmak zorunda kaldım.) Örneğin: *dejirmenži* (değirmenci), *žihan* (cihan), *žan* (can) vs.

Türkçenin **ç** olarak yazdığı ses, Macarca **cs** olarak yazılır; Kúnos, bunun yerine uluslararası çapta alışılmış haçekli **č** kullanıyor: *čekar* (çıkarcı), *ičün* (içün) vs.

Türk **s** sesinin Macarca yazılışı: **sz** ama Kúnos, gene uluslararası **s** imine başvuruyor: *kesen*, *kimse*, *istemem* vs.

Türk imlasının **ş** ile işaret ettiği sesi Macarcada biz **s** olarak yazarız; Kúnos ise çeşitli milletlerden olanların transkripsiyonlarında en çok görülen **š**'yi kullanıyor. Mesela *baš*, *bašlarsa*, *kardaš* vs.

Türkçenin **y** olarak yazdığı sesi, Macar imlası **j** ile işaret eder; Kúnos da tutarlı bir biçimde *jer* (yer), *ojun* (oyun), *bej* (bey), *japajēm* (yapayım) vs. yazar.

Yabancı asıllı **gâ**, **kâ**'ların yazılışı da **gj**, **kj** olur: *dükjan*, *kjād* (kâğıt), *nikjā* (nikâh), *rüzgjar* vs. gibi.

Metnimizde Latin alfabesinde bulunmayan bir tek *χ* harfi kullanılıyor. Bilimsel transkripsiyon genellikle sürekli kalın art damak ünsüzünü bu harfle işaret eder. Ne var ki Kúnos tarafından *baχče* (bahçe), *χērsēz* (hırsız), *χalk* (halk), *zaχmet* (zahmet), *χasta* (hasta) vb. kelimelerin hepsinde gerçekten bu sesi duyduğundan emin değilim. (Belki de Arap yazılışının etkisi mi demeli?)

İmla konusunu bitirmeden önce bugünkü Türk imlasının başvurmadığı birçok yerde Kúnos'un kısa çizgi kullandığını da hatırlatalım. Bugün bitişik olarak yazılanlar olduğu gibi, ayrı yazılan kelimeler de görüyoruz: *bulunan-lar-da* (bulunanlar da), *fukara-jēm* (fukarayım), *hoš-pešten sōra* (hoşbeşten sonra) vs.

Metnin fonetik özellikleri:

Bugün “yumuşak g” denilen, ince ünlüler yanında *y*, kalın ünlüler önünde ise telaffuz edilmeyen ancak ünlüyü uzatan ve *ğ* ile yazılan sesin, Türkçenin fonetik tarihinde ne zaman, nasıl telaffuz edildiği konusunda en sabit bilgileri verenler; Arap yazısını bilmeyen, dolayısıyla kulaklarıyla dinlediklerini kaleme alan yabancılardı. Kúnos, elbette Osmanlıca'yı ve Arap yazısını da tanır. Bununla beraber imlası bize yumuşak g'nin telaffuzu hakkında ipucu verebilir. Sürekli yumuşak art damak ünsüzünü lehçe derlemelerinde *γ* karakteri ile kâğıda dökerken Kúnos'un bu geniş masal derlemesinde hiç kullanmaması, bu sesin 1880'li yıllara kadar İstanbul ağzından artık tamamen kaybolduğunu ispatlıyor. Bütün veriler bugünkü telaffuza uyuyor: *köpejin* (köpeğin), *böžeji* (böceği), *öjreniriz* (öğreniriz); *ālama* (ağlama), *bā* (bağ) vs. İki ünlü arasına geldiğinde genellikle iki hece yerine bir hece duyuluyor: kısa: *hožažēm* (hocacığım) ya da uzun: *gidežēni* (gideceğini), *ābej* (ağabey), *kjād* (kâğıt), *ašāda* (aşağıda), *ūradī* (uğradığı) fakat kalın ünlüler arasında iki hece olarak kaldığının da örnekleri var: *ba'ēn* (bağın), *o'ul* (oğul). *ā'až* (ağaç) sözcüğünde ise iki hece ile birlikte uzama da görüyoruz.

Bu durumun tam tersi olarak derlemenin yapıldığı dönemde, dudak ünsüzlerinin henüz benzeşmeye başlamadığını görüyoruz: metinde istisnasız *-ü* > *-i* / *-u* > *-ı* değişmesinden önceki hâl görülür. *-up* / *-üp* ekinde ses uyumunun henüz görülmediği gibi *dilenüp*, *sürüklenüp*, *dejüp* (deyüp); *saklajup* (saklayup), *ačup* (açup), *arajup* (arayup), *bakup* vs.nin yanı sıra *içün*, *berü*, *altun* ve *kapu* kelimeleri de benzeşmeden önceki durumu gösterir.

e > *i*- değişmesi alanında arkaik *eji* (eyi) şeklini görüyoruz; **demek**, **yemek** fiillerinin kökündeki *-e* de hep *e* ile yazılıyor: *deje* (deye), *dejerek* (deyerek), *jeježek* (yeyecek) vs. Gerçi *y* sesindenden önce *e*'nin *i*'ye doğru kayması, fonetik bir zorunluktur; ola ki Kúnos bu durumlarda duyduğunu değil, bilincinde var olan fiil kökünü kaydediyor. Böyle bir kaygısı olmadığı zaman

tereddütsüz *feslijenzi* (fesliyenci) ya da *lijen* (leğen) yazıyor. *istejor* (istiyor) şekli, belki de fiilin kökünü göstermek emeliyle doğmuş.

Bunun tersine *ehtijar* (ihtiyar), *šeher* (şehir) kelimelerinde bugünkü **i** yerine **e** var.

-h'nin düşmesi oldukça yaygın. Önündeki ünlü genellikle uzun olur: *kāve* (kahve), *sijā* (siyah), *sabā* (sabah), *ejvā* (eyvah) fakat mesela *šezade* (şehzade), *padiša* (padişah) sözcüklerinde kısa kalıyor.

Başka fonemlerin düşmesi: *brakarak* (bırakarak), *nasl*, *naslsa* (nasılsa); *burda* (burada); *orda* (orada), *sōra* (sonra), *bi kerre* (bir kerre), *noldu* (ne oldu), *anēnčün* (onun için) vs.

Kelimelerin sonundaki ötümlü ünsüzlerin fonetik bir zorunluluk olarak niteleyebileceğimiz ötümsüzleşmesini Kúnos; bazen -herhâlde Arap yazısının etkisiyle- göstermeden *kjād* (kâğıt), *ažeb* (acep), *šajed* (şayet), *ā'az* (ağaç) vs. biçiminde yazıyor.

İki ünlü arasındaki ünsüzün tonlulaşmasına da örnekler gösterebiliriz: *iši-den* (işiten), *ēsédēr* (ısıtır), hatta *bošaldēr* (boşaltır) gibi.

Şahıs zamiri **o'**nun ekli şekilleri, her zaman **a** olarak ortaya çıkar: *anē*, *anēn*, *andan*, *anlarē*, vs. Öte yandan *ol vakit* diyor.

-nl- yerine **-nn-**: *bunnara* (bunlara), *bunnarē* (bunları), *annadēr* (anlatır), *annamaz* (anlamaz) vs.

m'den sonra **-ü-** örnekleri: *mūsafir*, *müradēna* (müradına) vs.

şimdi sözcüğü hiç şaşmadan *şindi* yazılıyor.

ama yerine, bugün de sık sık duyulan *amma* kaydediliyor.

âşık sözcüğünün kısa **a** ve ince **i** ile *aşık* biçiminde ortaya çıkması ilginç.

Halk masallarının tipik özellikleri olan **ikilemeler** (Kúnos'un "doğaçtan kelimeler" dedikleri de), bu metinde bolca bulunuyor. Birkaç örnekle yetinelim: *tēngēr-mēngēr sallarken* (tıngır mıngır), *tiril-tiril titrejor* (tiril tiril titreyor); *šangēr-šungur altunlar dökülür* (şangır şungur altınlar); *bir ā'az rüzgar vurdukça gēžēr-mēžēr eder* (bir ağaç rüzgâr vurdukça gıcır mıcır eder), *sür sürenin*, *dere tepe düm düz*, *jeyüp içüp* (yeyüp içüp). Tekrarlamanın örnekleri de bol: *kokuju ala ala* (kokuyu), *söjleje*, *söjleje* (söyleye), *doja doja görürsün* (doya doya), hatta *jine kalkték gittik*, *gittik*, *gittik*, *gittik*, *gide gide gittik* (yine kalktık...) vs.

Bugün pek kullanılmıyan türetme biçimi: **-meklik**, örneğin *buraja gelmeklinin sebebi nedir?* (buraya gelmeliğinin).

Zaman kullanımı açısından, -mişli geçmiş zamanın sadece masalların başında (bir varmış, bir yokmuş diye başlayan cümlelerde) kullanılması, esas masalın genellikle geniş zamanla anlatılması göze çarpar.

Art zamanlılığın (diyakron) ifade edilmesi için durumların ezici kısmında zarf-fiil (gerundium) görülmektedir: *selamên alup ne haber derviş baba demiş*; (selamını) *bilemedim deşüp derviş gider* (deyüp); *kim duşup kim biležek?* (kim duyup kim bilecek?) vs.

Eş zamanlılığın (senkron) ifade edilmesi alanında değişik biçimler kullanılmaktadır. Bugün de yaygın olarak kullanılanlar var aralarında: *kapudan çekarak öjle gider-ki* (çıkarak öyle), *odun keserken bir derviş gelmiş*; *öteje berije gezinirken bir taş bulurlar*; *kel-olan bunnarê görünže şaşêrêr* (Keloğlan bunları görünce şaşırır); aynı zamanda arkaik olanlar da var: *herkes bunun gelişini gördüklerde*; *bulažân demesîle hem-de Dev-karêşê... derken* (bulaçağın demesiyle hem de dev karısı... derken); *görürsün dedikte olan* (oğlan); *sabâ olduktâ da'a gider*; *gözüm görmesin demesîle olanê sürmê kalkarlar* (demesiyle oğlanı sürmeye) vs.

* * *

Masalın dili hakkında bu kadar konuştuktan sonra biraz masal dinlemek istemez misiniz?

Evvel zaman içinde değil, birkaç ay önce İstanbul'da Ignác Kúnos'un adıyla, *44 Türk Halk Masalı* başlığıyla bir kitap yayımlandı.⁴ Eserin orijinal adı: "Forty Four Turkish Fairy Tales" diye yazıyor iç kapağında. Baskıda belirtilmemişse de o kitabın 1913'te Londra'da yayımlandığını biliyoruz, İngilizceye çevireni ise bizzat Kúnos'tu.

Kitaptan rastgele bir sayfa açalım:

Şehzade Ahmed

Bir zamanlar, bir padişahın tek bir oğlu varmış. Bir gün padişah oğluna sinirlenmiş ve kellesinin uçurulmasını emretmiş. Vezir, padişahı bu zalim kararından vazgeçirmek için, "Padişahım, kırk yıl bir gün gibidir ve sizin de tek bir oğlunuz var. Onu öldürmeyin, yoksa çok pişman olursunuz" demiş. Padişah kararından vazgeçmiş ancak oğlunu bu sefer de sürgüne göndermeye karar vermiş. Ancak bunu duyan şehzadenin annesi, "Eğer oğlum benden uzaklaştırılacaksa, ben de burada bir dakika durmam" demiş ve oğluyla beraber sarayı terk etmişler.

⁴ Ignác Kúnos, *44 Türk Peri Masalı*, (Çev.: İ. Kürşad Yalçındağ), Tefrika, İstanbul 2016.

Bir süre ilerledikten sonra, bir gölün kenarına varmışlar ve burada bir süre kalmaya karar vermişler. Bir gün şehzade, göl kenarında yürürken ayağını bir taşla vurmuş. Eğilip yerde elindeki taşın parlaklığından gözleri kamaşmış. Şehzade taşı cebine koymuş ve daha sonra annesiyle yolculuklarına devam etmişler. Bir şehre gelmişler, burada bir ev kiralamışlar...

Şimdilik bu kadarıyla yetinmek zorundayız. Aynı masalı Kúnos, büyük derlemesinde şu şekilde kaleme almıştır:⁵ (Asıl transkripsiyonu bugünkü Türk yazısına çevirerek aktarıyor, uzun ünlüleri harftan sonraki : ile gösteriyorum.)

Bir varmış, bir yokmuş evvel zaman içinde bir padişahın bir o:lu varmış, her naslsa padişah bir gün o:luna darılır şunun boynunu vurun der, vezirleri-de aman padişahım kırk yılın bir günü var dünyada bundan başka çocu:nuz yok, bu işten vazgeçiniz so:ra pişman olursunuz dediklerinde padişah böyle ise bunu şehirden sürünüz gözüm görmesin demesi:le o:lanı sürme: kalkarlar; anası-da evladım gittikten so:ra ben ne durayım deye o:lu ile birlikte gitmesini ister, padişah ana-da haydi var sen-de yıkıl git der, bunların ikisini şehirden çıkarup sürerler.

Bunlar ana o'ul bir vakit giderler bir gün bir su kenarına varup orada biraz otururlar; o:lan kalkup öteye beriye gezinirken bir taş bulur amma taş bakan gözler kamaşır, bunu alarak yine ordan kalkup giderler, epeyce gittiklerinde günlerde bir gün bir şehre varırlar; orası-da bir padişahlık imiş, neyse bunlar bir ev tutup otururlar...

Bu ikincisinin yanında birincisi ne kadar sönük, ne kadar tuzsuz! İki sefer çevrildikten sonra suyun suyu olmuş. Asıl metin, çok daha canlı; ister morfoloji ister sentaks isterse kelime hazinesi açısından daha zengin. Gönül ister ki bu yaklaşık yüz elli yıl öncesinden bize seslenen doksan sekiz Türk masalı, bugünkü yazıya çevrilerek hem dil tarihini hem de folkloru merak edenlerin, uzmanların yanı sıra masal sevenlerin eline de verilsin!

KAYNAKLAR

KÚNOS, Ignác, *Oszmán-török népköltési gyűjtemény* (Osmanlıca Türkçe Halk Edebiyatı Derlemesi) I. kötet, *Oszmán-török népmesék*, (Osmanlıca Türkçe Halk Masalları, I. Cilt), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1887.

_____, *Oszmán-török népköltési gyűjtemény* II. kötet, *Oszmán-török népmesék és népdalok* (Osmanlıca Türkçe Halk Masalları ve Halk Türküleri, II. Cilt), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1889.

⁵ Ignác Kúnos: *Oszmán-török népköltési gyűjtemény* I. kötet, *Oszmán-török népmesék*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1887: 11. masal.

KIRGIZCA TÜRKÇE SÖZLÜK VE KAYNAKLARI

Ekrem ARIKOĞLU*

Sovyetler Birliği çöküp bağımsız Türk devletleri ortaya çıkınca bu ülkelerle aramızda etkileşim yoğunluk kazandı. Bu etkileşim ve bilişimin daha iyi olabilmesi için ülkelerin birbirlerini daha iyi tanımaları gerektiği açıktı. Daha iyi tanımanın ve tanışmanın aracı dildir. Türkçeye dayalı çağdaş yazı dilleri arasında anlaşmak için, hızlı bir şekilde sözlüklerin hazırlanması gerekiyordu fakat bazı çalışmalar bulunmasına karşılık lehçeler arasında bütün söz varlığı kaynaklarını içeren sözlükler günümüze kadar hazırlanabilmiş değildir.

Kırgızcadan Türkçeye sözlük olarak 1940'lı yıllardan itibaren tek bir kaynak kullanılagelmiştir: K. K. Yudahin'in A. Taymas tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen *Kırgız Sözlüğü*. Esasen Yudahin'in Kırgızcadan Rusçaya, Rusçadan Kırgızcaya sözlükleri uzun yıllar tek ciddi kaynak olarak Kırgızistan'da da kullanılmış; Kırgızcadan-Kırgızcaya anlatımlı örnekli sözlük ancak 2010 yılında çıkarılabilmıştır. 2010 yılında çıkarılan Kırgızcadan Kırgızcaya anlatımlı sözlük, yaklaşık elli bin kelimelik söz varlığını içermektedir. Bu eserin iki ciltlik ikinci baskısı, birinci baskının gözden geçirilmesiyle iki cilt olarak 2011 yılında çıkarılmıştır.

K. K. Yudahin'in sözlüğü, gerek eski oluşu gerekse söz varlığının yetersizliği dolayısıyla artık ihtiyaca cevap vermiyordu ve bir Kırgızca Türkçe sözlüğe ihtiyaç vardı. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesinde görev yapmaya başladığımda arkadaşlarımızla böyle bir sözlük çalışması yapmaya karar verdik. Bu kararımızı, Üniversitenin Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezinin bir projesi olarak hayata geçirdik.

Yaklaşık iki buçuk yıl çalışarak şu ana kadarki lehçeler arası en kapsamlı sözlüklerden birini ortaya çıkarmış olduk. Beş kişiden oluşan proje grubunda; E. Arıkoğlu, C. Alimova, R. Askarova, B. K. Selçuk, B. Şarşembayev yer aldı. Ekip, sadece Manas Üniversitesinde görevli öğretim elemanlarından oluştu. Ekipte, Türk ve Kırgız bilim adamları ortak çalıştılar.

* Gazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

Hazırladığımız sözlüğün en önemli özelliği, şu ana kadar basılan Kırgızca madde başlı sözlükler içerisinde en geniş olmasıdır. Sözlüğümüz, yetmiş dört bin madde başı içermektedir. Madde başlarında 2010 yılında A. Akmateliyev'in redaktörlüğünde Uluttuk İlimder Akademiyasının bir çalışması olarak basılan *Kırgız Tilinin Sözdüğü* esas alınmıştır. Bu sözlük, yaklaşık elli bin madde başı içermektedir.

Madde başında esas aldığımız ikinci kaynağımız, H. K. Karasayev'in hazırladığı yaklaşık seksen bin madde başı içeren *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü*'dür. Bu yazım kılavuzundaki bazı maddeler çekim ekli kelimeler içerdiğinden sözlüğe alınmamıştır. Yazım kılavuzundan alınan kelimeler, tarafımızca anlamlandırılıp derlem aracılığıyla örneklendirilmiştir.

Üçüncü temel kaynağımız, sözlüğümüz için oluşturduğumuz milyonlarca kelime barındıran derlemimiz olmuştur. Derlemde, çağdaş Kırgız yazarlarının çok büyük kısmının ve Manas Destanı başta olmak üzere Kırgız halk edebiyatının temel eserlerinden derlenen milyonlarca kelime bulunmaktadır. Derlemde, kelimeler alfabetik sıralıdır ve her kelime içinde geçtiği örnek cümleyle birlikte bulunmaktadır. Dolayısıyla derlemimizde bulunan fakat Kırgız sözlüklerinde alınmamış kelimeler alınarak madde başı yapılmıştır. Bu kelimelerin örnek cümleleri de alınarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Dördüncü kaynağımız, TDK'nin *Türkçe Sözlük*'ü olmuştur. Kırgızcadaki anlamlar incelenirken kelime Türkçede de varsa iki lehçe karşılaştırılmış ve Kırgızcada bulunduğu hâlde sözlüğe girmeyen anlamlar eklenmiştir. Bunu yaparken sözlük yazarlarının iki lehçeyi de bilen kişilerden oluşmasının yararı görülmüştür. Bu yolla bazı kelimelerin anlamları mesela beşse ona, onsa yirmiye kadar çıkarılarak yüzde yüz anlam zenginleşmesi sağlanmıştır. Bu anlam katmalar, Kırgızcada var olan fakat şimdiye kadar sözlüklere alınmamış olduğundan dolayı kıymetlidir.

Sonuç olarak Kırgızca Türkçe sözlüğün gerek içerdiği madde başı sayısı gerekse madde içi zenginliği yönüyle bundan sonra yazılacak Kırgızcadan Kırgızcaya anlatımlı sözlükler için de örneklik edeceğini düşünüyoruz. Derlemde sözcük ve cümle sayısının artırılması, Kırgızca sözlükteki madde başı ve madde içi zenginliğini doğrudan etkileyecektir. Kısa süre içerisinde yüz bin kelimelik Kırgızca sözlükler yazılabilecektir.

TEMEŞVARLI OSMAN AĞA’NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ’NÜN TÜRKÇESİ VE ETNİK KÖKENİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ekrem ČAUŠEVIĆ*

Temeşvarlı Osman Ağa; 1670’lerin başlarında, bugünkü Romanya’nın batısında bulunan Temeşvar şehrinde doğmuştur. 1688 yılında yeniçeri ağasıyken Avusturyalılara esir düşüp esaret günlerinin büyük kısmını bugünkü Hırvatistan ve Avusturya’da geçirmiştir. Heyecan dolu bir kaçışla esaretten kurtulan Osman Ağa, 1700 yılında memleketine döner. 1716’da Temeşvar’ın, 1717’de de Belgrat’ın Avusturyalıların eline geçmesiyle memleketini terk etmek zorunda kalır ve 1724 yılında esaret hatıralarını kâğıda döktüğü İstanbul’a göç eder. Biz bu sunumda, Osman Ağa’nın yaşam öyküsünün içeriğini ve çarpıcı dil özelliklerini inceleyerek yazarın Türkçesi ve etnik kökenini araştırmaya yöneleceğiz.

Osman Ağa’nın *Esaret Hatıraları*’nı bilim dünyasına tanıtma konusunda ciddi emekler sarf eden ünlü Alman Türkoloğu Richard F. Kreutel, yazarın bir dönme olduğunu ileri sürmüştü (Kreutel, 1954: XIX-XX). Aynı eserin incelenmesine önemli katkıda bulunan Harun Tolasa ise Kreutel’in tezini kesin olarak reddetmiyorsa da Osman Ağa’nın bir Rumeli Türkü olduğu düşüncesi-ni öne sürüyor ve bununla ilgili olarak şunları diyor:

“Dr. Kreutel, bazı Balkan dillerini bilmesi dolayısıyla Osman Ağa’nın dönme olduğundan söz eder. Böyle bir durum olabilir. Ama, hayat hikayesinde, bir ima ve işartle dahi olsa, böyle bir görüşü destekleyecek her hangi bir kanıt biz rastlayamadık. Osman Ağa’nın Balkan dillerini bilmesine gelince, sınır boylarında birden fazla dil öğrenebilmek için, kavgadan en yakın dostluğa kadar pek çok yakın münasebet ve vesilenin bulunduğu da düşünülmelidir.” (Tolasa, 1986:18)

* Prof. Dr. Ekrem Čaušević, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi Türkoloji Bölümü, ecausevi@ffzg.hr

Biz ise Osman Ağa'nın büyük bir ihtimalle İslamlaşmış Türkleşen bir Bosnalı aileden geldiğini düşünmekteyiz. Bu varsayımı hem Türkçesini hem de metin içeriğini inceleyerek edindiğimiz kanıtlarla ispat etmeye çalışacağız.¹

I. Metnin İçeriği Tahlili

1. Esirlik Hatıraları'na Göre Osman Ağa'nın Kökeni

Osman Ağa, yaşam öyküsünde, babası Mahmud oğlu Ahmed Ağa'nın yüz yıl önce üç kardeşi ile birlikte Belgrat'tan Temeşvar Kalesi'ne gelip yerleştiğini yazmıştır (2b). Bilindiği gibi Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı dönemde Belgrat'ta, etnik bakımdan Türk olmayan ama kendilerini Türk olarak kabul eden önemli sayıda Balkan Müslümanı da yaşıyordu. Osman Ağa'nın babasının bir dönme olduğu ya da dönme bir aileden geldiği varsayımını doğrulayan kanıt *Esirlik Hatıraları*'nda bulabiliriz. Osman Ağa; 1688 yılında Avusturyalılara esir düştükten kısa bir süre sonra, bugünkü Hırvatistan'a getirildiğinde Hırvatlar ve Sırlarla onların ana dillerinde kolayca anlaşabildiğini dolaylı bir şekilde şöyle anlatmaktadır:²

(12b) Biz dahi yakın gelip kasten **Sırp lisânı üzre** adamlara selâm verip “Akçe ile ekmeğiniz yok mu?” diye sül eyledik. İçlerinden biri **Sırp lisânı üzre** bizi sül edip “Sen kimsin?” diye, biz dahi “Esîriz.” diye cevap verip

(50v) ansızın Ceneral ahıra gelip bizi at timar ederken görüp **Hırvat lisânı üzre** “Tako tako moye sinko.” deyip bize tahsîn eyledi

(24v) Allâhü azimüşşân buna râzı olur mu? diye **Hırvat lisânıyla** söyleyip

¹ Yalnızca Kreutel değil, diğer Batılı Türkologlar da Osman Ağa'nın Slav asıllı olduğunu ileri sürüyorlarsa da görüşünü destekleyecek argümanları gözler önüne sermemektedirler, bk. ORIENTATIONS - *An Antology of East European Travel Writing, ca. 1550-2000* [Ed. by Wendy Bracewell], Central European Univerity Press, Budapest - New York 2000, s. 42. Vikipedi'nin *İngilizce* sürümünde konu ile ilgili şu metin ilimizi çekti: “Osman was born into a family of South Slavic origin in Temeşvar (Timișoara), Temeşvar Eyalet (in modern western Romania). He spoke Serbo-Croatian. Temesvár was inhabited by Romanians, Serbs and Hungarians, and had been conquered by the Ottoman Empire in 1552. Osman Aga was a low-ranking army officer in Temesvár.” (https://en.wikipedia.org/wiki/Osman_Aga_of_Temesvar, 24 Nisan 2016). Türkçe sürümünde ise Osman Ağa'nın “Temeşvar'da Sırp kökenli bir Osmanlı olarak doğduğunu” yazmaktadır. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Teme%C5%9Fvarl%C4%B1_Osman_A%C4%9Fa, 24 Nisan 2016).

² Harun Tolasa'nın metni fonoloji, özellikle ses uyumu bakımından Çağdaş Türkçeye adapte ettiği için, okurlara kolaylık olsun diye yazımızdaki örnekleri kendisinin hazırladığı yayından aktardık. Kreutel'in yayını Tolasa'nın yayınıyla mukayese ederken Tolasa'nın, Osman Ağa'nın ifade özelliğine, söz dizimi ve anlatım biçimine dokunmadığını tespit etmiştik. Onun eklemeleri varsa hepsi ya parantezlerle kesin olarak belirlenmiş ya da dipnotlarında açıklanmıştır.

(33v) daha sonra ev sâhib[i] olan kadın, bir ma'kûl avrat idi, dışarı gelip bizi çağırıp **Hırvat lisânı üzre** dedi ki

Osman Ağa'nın en ilginç hatıralarından biri, bir Hırvat köyünde Hırvat kızlarıyla arkadaşlık etmesi ve kızların kendisinden Müslümanca ve Boşnakça türküler söylemesini rica etmesidir:

(36v) Hırvat kızları biri bir elimden, biri bir elimden alıp halvethânelerine götürüp bize ziyâde iltifat gösterip bir iki saat tenhâ yerde sohbet edip **bize Müslümanca ve Boşnakça ırla** diye teklif ederlerdi

Osman Ağa'nın “birbirine aynı dil denilecek kadar benzer” olan Boşnakça, Hırvatça ve Sırpçayı birbirinden ayırt edebilmesi ve “Müslümanca ve Boşnakça ırlaması”ndan yazarın atalarının Bosnalı olduğu, İslamiyeti kabul eden dönme bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Ana baba evinde muhtemelen Türkçe ve Boşnakça / Hırvatça, belki de Romence (Ulahça) konuşulduğu için Osman Ağa'nın da ailesinin ana dilini ve kültür geleneğini devam ettirdiğini düşünebiliriz. Harun Tolasa, Osman Ağa'nın dönme olmadığını çünkü *Esirlik Hatıraları*'nda bunu destekleyecek herhangi bir kanıt, bir imaya rastlayamadığını belirtir. Ancak İslama geçtikten sonra şair, yazar veya devlet adamlarının Hristiyan geçmişlerini anmak istememelerini onun bu görüşüne karşı argüman olarak verebiliriz.

2. Osman Ağa'nın Söz Varlığı

Osman Ağa'nın söz varlığıyla ilgili olarak okurun dikkatini birkaç örnek üzerine çekmek istiyorum. Bu örnekler onun bir Rumeli Türk'ü olmayıp Slav asıllı bir aileden geldiğinin bir kanıtıdır fikrimizce:

a) Tavar Kelimesi

Orta Asya Türkçesinden Eski Slavcaya geçen, bugünkü Batı Slav dillerinden ancak Hırvatçanın Dalmaçya ve art bölgesinde konuşulan diyalekte muhafaza edilip “eşek” anlamında kullanılan TAVAR (< davar) sözü (Gluhak, 1993:634), Osman Ağa'nın *Esirlik Hatıraları*'nda AT anlamında kullanılmaktadır. Bu olgu, belki yazarın etnik kökenine dair bir ipucu vermektedir:

(107b) **tavarlar** aç, ota salıverdik; (32a) biz ise iki **tavarlarına** bakıp hizmet ederdik; (35b) **tavarlara** mukayyed olmak için tenbih eylemiştir; (35) velhâsıl **tavarları** hazır eylemek üzre [bize] tenbih edip; (36a) Kendinin **tavarı** güçlü olmakla ardımdan gelip; (37b) **tavarlara** bir hoş bakmayıp [hayvanlar] timarsız ve besisiz kalıp; (37b) bir gün o Margitan olduğum eve gelip **tavarlara** bakıp; (38b) ertesi [günü] **tavarları** eyerleyip ikimiz, aşçı ile ve bir kılavuz ile, kalkıp Ivaniç tarafına yola çıktık; (39a) **tavarların** ikisin dahi

nallatıp; (39b) adamın [bu] oğlu **tavarları** nallarken Hırvat lisânı üzre bizden süâl edip

b) Hayduk Kelimesi

Türkçede HAYDUT kelimesi yerine Balkan Slav dillerinde kullanılan HAYDUK şeklinde geçmektedir:

(75a) Raç dediğimiz **hayduk** delikden içeri bakmak[1] murâd edince

c) Konşuluk Sözü

Türkçede “konşuluk” sözünün anlamı; “komşu olma durumu”, “komşularla olan ilişki”, “bir mahallede yaşayanların dayanışmaları” iken aynı söz Güney Slav dillerinde “komşular”, “konu komşu” anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda Osman Ağa'nın yaşam öyküsünde de geçmektedir:

(36b) ev halkı ile ve **komşulukla** görüşüp

(120b) her birinden vâfir hedâyâlar alıp dostluk ve **komşulukta** kemâyenbağî hareket edip

d) İnsan ve Avratlar Söz Öbeği

Osman Ağa, anlamı “erkek ve kadınlar” olan “insan ve avratlar” söz öbeğini ancak bir cümlede kullanmıştır. İlginç olan şey, anlam ve mantık bakımından bozuk olan bu söz öbeğine Hırvatça ve Boşnakça konuşma dilinde³ de “ljudi i žene” şeklinde rastlanmasıdır:

(8r) bu minvâl üzre [askerler] (...) çokça **insan ve avratlar**[1] katl [edip] soyup bazılarının karınların yarıp akçe yutmuştur diye ararmışlar

II. Osman Ağa'nın Türkçesi

Kreutel'e göre Osman Ağa'nın Türkçesi, basit konuşma dilinin tipik bir ürünüdür. Metinde raslanan imla hataları da Osman Ağa'nın geçekten mütevazı okuryazarlığın ötesine geçemediğini doğrulamaktadır (Kreutel, 1980: XII-XXV).

Batı Rumeli (BR) Türkçesinin, Balkan dillerinin etkisi ile söz dizimi alanında çok çarpıcı değişimler geçirdiği göz önünde tutularak Osman Ağa'nın dilinin de bu hususta bir istisna olamayacağı düşünülebilir. Ne var ki *Esirlik Hatıraları*, BR Türkçesine özgün özelliklere sahip olmasına rağmen söz dizimi alanında “ne BR Türkçesi ne de bugünkü Tükiye Türkçesinde raslanan birtakım çarpıcı özelliklere sahiptir.” Adı geçen metinde rastladığımız dil özelliklerinin tümünü üç gruba ayırmaktayız:

³ Genellikle eğitim görmemiş kişilere özgüdür.

1. BR Türkçesi ile Osman Ağa'nın Türkçesi'nin Ortak Özellikleri

A) Belirli isim tamlamasında ilgi hâli ekinin eksik olması:

Bu özellik, iyelik sıfatları olan Slav dillerini model almasıyla kolayca açıklanabilir. Osman Ağa'nın Türkçesinde ilgi hâli eksik isim tamalamalarına, BR Türkçesine oranla çok daha sık rastlanmaktadır:

(3a) her **birimiz**[in] hissesine düşen mîrâs

(9a) **kimse**[nin] bunlara dönüp baktığı yok

(19b) gösterdiğim **Macar**[ın] yattığı yerde

(22a) Sava nehri ile Kulpa **nehri**[nin] birleştikleri yer

(24a) verdikleri ekmek **parçacıkları**[nın] hepsi

(31b) Una **nehri**[nin] Sava'ya döküldüğü yer

(33a) **Ağamız**[ın] olduğu odaya girip

(39b) bir süre önce **ağan**[ın] seni o kadar çok döğmesinin aslı ne idi? dedikte

(50a) işbu ahırda **atlar**[ın] timârına yardım eylesin

(55b) bize **kadın**[ın] söylediği cevâb[ı] teblîğ edip

(82a) Ostirogon **Alay Beyi**[nin] avratı olan “Küçük Kadın” demekle meşhûr bir güzel avrat

(97b) **siz**[in] mutlak [bir] yaramaz kasdınız var

(108a) bir Nemçe **biz**[im] olduğumuz kulübeye girmek istedi

(120a) Temeşvar Alaybeği'si İbrâhim Alaybeğ[in] hemşire'si[nin] kızını kendimize tezvic edip evlendik

B) Belirtili ve belirtisiz isim tamlamalarında iyelik ekinin kullanılmaması:

(5b) Yanova **taraf**[ın]a gitmek kasd edip

(61a) Çasar zevcesinin ne kadar **cevâhir**[i] varsa

(63b) Böyle olunca meyhâne **sâhib**[i] hazz etmeyip

C) Belirtme (yükleme hâli) ekinin eksik olması:

BR Türkçesinde belirtisiz nesnenin belirtili nesne yerine kullanılması da Slav dillerinin etkisine bağlanıyor. Osman Ağa'nın dilinde de bu özelliğe sık sık rastlanmaktadır:

(31b) Sava **nehri**[ni] aşıp

(59a) biz dahi **ağamız**[ı] kaldırıp

(82a) o dahi bana **ahvâlim**[i] sülâ edip

(88b) bakın imdi bu kılıkda Müslüman **olduğu**[nu] hiç kim bilirdi?

(115b) o mikdâr **akçe**[yi] değil, belki on kuruş [bile] vermez

(122b) Temeşvar'a gelip **mektûb**[u] Paşa hazretlerine verip

Ç) Cümle *ögelerinin Türkçe söz dizimine aykırı bir şekilde sıralanması*:

(12a) bazı sazlıklar **dolu su idi**

(15b) ansızın önümüze bir dere gelip **içi dolu su**

(5b) içinde bulunduğumuz kale aslında enderûn kalesi **ağaç balvanlar ile dolma** bir küçük yer olup

(6v) kalenin içi dar olmakla ve **bütün hayvanlar, atlar, sokaklar dolu ve insan olmakla**, yanarız diye korkulup

2. Osman Ağa'nın Türkçesinde Rastlanmayan BR Türkçesi Özellikleri

Malum olduğu gibi çekimli (dilek / istek ya da şart) kiplerle mastarları değiştirme, BR Türkçesinin en çarpıcı özelliğidir. Örneğin: *Çocuk celdi ek-mek alsın, Başlayacam çalışam, Başladı yalan söylese* vs.⁴ Ne var ki Osman Ağa'nın Türkçesinde bu tip cümlelere hiç rastlanmaz. Bu çok şaşırtıcı özellik, Osman Ağa'nın bir Rumeli Türkü olmadığının en sağlam kanıtıdır.

3. Osman Ağa'nın Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Ortak Özellikler

Sıfat-fiilleri analitik bağlaçlarla değiştirme eğilimi, BR Türkçesinin önemli bir özelliğidir. Oysa Osman Ağa'nın Türkçesinde böyle bir eğilim hiç yoktur. *Esirlik Hatıraları*'nda tümleçlerin sıfat-fiillerle kurulduğu aşağıdaki örneklerden anlaşılmaktadır:

(31a) bizi Frenk'[lerin] elinden kurtarıp **getirdiğinden ötürü** aralarında bir büyük [kavga ve] mücadele zuhûr edip

(33a) Françiskan papazı ile [bizim] **olduğumuz** eve gelip, doğru Ağa-mız[in] olduğu odaya girip

[45b] beni[m] Müslüman **olduğumu** kimse bilmeye [diye]

(56b) şimdi siz bizi terk edip gitmek kasdında **olduğunuzdan** (...) derûn'umdaki aşkı ızhâr etmeyince mümkün olmadı

⁴ Örnekler için bk. <https://humstatic.uchicago.edu/slavic/archived/papers/Friedman-TurkEncyc.pdf> (28 Nisan 2016). V. A. Friedman, Balkan Türkçesinin bu söz dizimi özelliği hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermektedir (bk. Kaynaklar).

(72b) mest **olduğumuz** halde gemimize gitmek üzre çıkıp Tuna nehri kenarıyla giderken

(108a) ansızın bir Nemçe biz[im] **olduğumuz** kulübeye girmek istedi

(111a) o arabada **olan** müslümân mânde'leri bizim seyrimizi ederlerdi

(106a) bize münâsip kılavuz **getirdiğinde** sana daha o kadar veririm deyip

4. Osman Ağa'nın Türkçesinin ne BR Türkçesi ne de Bugünkü Türkiye Türkçesinde Rastlanmayan Çarpıcı Bir Özelliği: Çekimsiz İsim Fiiller (Masterlar)

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi Osman Ağa'nın Türkçesi, hem BR Türkçesi hem de Türkiye Türkçesine ait özgün özellikleri içermektedir. Ne var ki *Esirlik Hatıraları*'nda Batı Rumeli Türkçesiyle Gagavuz Türkçesinin en çarpıcı özelliklerinden biri olarak kabul edilen dilek-istek-şart yüklemli yan tümceciklere hiç rastlanmaz. Gerekliklik, amaç veya başlama belirten bu yan tümcecikler, Türkiye Türkçesinde çekimli masterlarla kurulmaktadır:

BATI RUMELİ TÜRKÇESİ	BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİ
Başlayacam çalışam.	Çalışmaya başlayacağım.
Başladı yalan söylese.	Yalan söylemeye başladı.
Lâzım gideyim.	Gitmem lazım.
Çocuk celdi ekmek alsın.	Çocuk ekmek almaya geldi.

Taranan eserde BR Türkçesinin temel özelliklerinden biri olan dilek-istek-şart yüklemli yan tümceciklere rastlanmadığına göre, anlamca eşit tümce-lerin çekimli masterlarla kurulduğu düşünülebilir. Ne var ki bunlardan ancak yedi tanesine rastladık (A); geri kalanlar ise çekimsiz masterla kurulan tümcecikler (B). Tarama sonuçları, *çekimsiz master tümceciklerinin* Osman Ağa'nın Türkçesinin en çarpıcı söz dizim özelliği olduğunu ortaya çıkarmaktadır:

A) Çekimli masterlarla kurulan tümcecikler:

(16a) ziyâde[siyle] ağlamaya başlayıp	(42a) varoşu aramaktan feragat edip
(29a) bildim ki sıhhat bulmağa yaklaşmışız	(42b) kömür yakmaya götürüp
(36b) bizim ile konuşup görüşmeye mâyil olup	(89a) o dahi konuşmaya başlayıp
	(109b) karanlıkta altınları aramaya başladık

B) Çekimsiz masterlarla kurulan tümcecikler:

(2b) başımızdan geçen ahvâl [ve] serencâm'ın bir mikdârını hikâye yoluyla **nakl etmek** murâd eyledik

(3a) biz dahi küçükten at **binmek** ve **silah kuşanmak** heves edip

(3a) bazı hocalardan **okumak yazmak** öğrenip

(5b) **yola koyulmak** ve Yanova taraf[ın]a **gitmek** kasd edip

(6a) zıkr olunan dokuz top ve havanlar ile kaleyi **döğmek** başlanıp

(7a) kaleyi **vire ile vermek** müşâvere edip

(7a-7b) Avusturyalılar havanlarını getirip humbaralarını içeri **göndermek** başlayıp

(7b) mukâvemet **eylemek** gücümüz olmayıp

(10b) altmış altın **bahâ vermek** kabul edip

(11a) [bu durumlar] **yol yürümek** ziyâde müşkil edip

(13a) Tuna nehri ile aşağı **inmek** başlayıp

(13b) öldürmek kâdir değildir

(13b) elbette bir sebep halk edip ol sebep ile kulunu **halâs eylemek** kâdirdir

(16a) gecenin üçte biri **geçmek gerek** idi

(16b) bizi görünce onlar dahi bizden **firâr eylemek** başlayıp

(18a) gemiler arasında **yanaşmak** kasd edip

(18b) ahvâlimi **bildirmek** kasd edip

(19b-20a) **kaçmak** murâd edip

(20a) Tuna nehrine sıçrayıp gemiden gemi[ye] **yüzmek** kasd eyledikte

(21a) askerlerimiz bu defâ Belgrad üzerine **gitmek** murâd eylemişlerdir

(21a) Ceneralimiz sizi ol tarafa **gitmek** râzı olmaz

(21a) Askerlerimiz bu defâ Belgrad üzerine **gitmek** murâd eylemişlerdir

(22b) [içlerinden] birisi öksürmek başlayıp

(24a) aslâ hareket **eylemek** mecâl kalmayıp

(25a) ben bu esiri sana vermem diye elimden **tutup almak** murâd eyledikte

(27b) söz konusu subay adamı **ahz ü haps eylemek** buyurup

(27b) **yemek** başladıktan

- [29a] bir mikdâr hareket edip kalkıp **oturmak** murâd eyledim
 (29a) su götüren avratlardan **su içmek** talep edip
 (45b) Sava tarafına **gitmek** başaramayıp
 (45b) **gitmek** kudretim erişmez
 (51b) Avusturya vilâyetine **gitmek** gâyet korkardık
 (52a) biz geri İvaniç’e **gitmek** muntazır iken ne görsem
 (56b) beni iki kollarıyla kuçup **bûs eylemek** başlayınca
 (62a) bize şeker’lik sanatın öğretmek teklif eyleyip
 (68b) **gitmek** rağbet eder misin?
 (76a) ammâ biz hem korkup ve hem hicâbımdan **gitmek** dilemeyip
 (80b) kızı öğredip hiç kimseye **söylememek** tenbîh ederiz
 (81a) bir şey için minnet **eylemek** lâıyk değil iken
 (87a) bir gün evvel aşağı **gitmek** çalışırdık
 (108b) Nemçe’yi içeri **girmek** komayıp
 (109b) altı altın **vermek** razı olduk
 (109b) arabaya bindikten sonra veririm deyip arabacı dahi **binmek** izin verip

Çekimsiz Masterla Kurulan Tümleç ve Tümcecikler Hangi Balkan Dilinin Özelliğidir?

Bu cevabı yanıtlamak için ilk önce Osman Ağan’ın konuştuğu dillerde durmamız lazım. Doğrudan ya da dolaylı bir şekilde verdiği bilgilerden, Türkçeden başka Romence, Sırpça, Hırvatça ve Macarcası olduğu anlaşılıyor. Metinde; Macarcayı iyi bilmediği, biraz anladığı ve basit şeyler hakkında konuşabildiği belirtilmiştir. Sırpça ve Hırvaça gibi Güney Doğu Slav dilleri grubuna ait Bulgarca ve Bulgarcaya yakın Makedoncayı da bilip bilmediğini sezdirmiyorsa da bilmesi imkânsız değil çünkü o zaman bugünkü Roman-ya’nın batısında Bulgar azınlığı vardı.

Çekimsiz masterlar, sözünü söylediğimiz dillerin hangisinin özelliğidir?

İlk önce Balkan dilleri ve etkiledikleri dillerin dilek-istek-şart tümceciklerinin yapısına göz atalım:

Romence: modal/yardımcı fiil + dilek kipi (Konjunktiv)

Makedonca: modal/yardımcı fiil + DA bağlacı + şimdiki zaman (master zaten yoktur)

Bulgarca: modal/yardımcı fiil + DA bağlacı + şimdiki zaman (master zaten yoktur)

Sırpça: modal/yardımcı fiil + DA bağlacı + şimdiki zaman

Hırvatça: modal/yardımcı fiil + ÇEKİMSİZ MASTAR (ÖYN dili)

Osman Ağa'nın Türkçesi: ÇEKİMSİZ MASTAR + modal/yardımcı fiil (ÖNY dili)

Boşnakça: Hem Sırpça hem de Hırvatça modeline sahip:⁵

BULGARCA	MAKEDONCA
Той започна да плаче.	Той почна да плаче.
Той щеше да отиде.	Той требаше да си оди.
Той се страхува да излезе.	Той се плаши да излезе.
ROMENCE	MAKEDONYA TÜRKÇESİ
A început să plângă.	Başladı ağlasın.
Intenționa să plece.	Varidi istegi gitsin.
Se teme să iasă afară.	Korkar çıksın dışarı.
SRPÇA / BOŞNAKÇA	HIRVATÇA / BOŞNAKÇA
Počeó je da plače.	Počeó je [plakati].
Namjeravao je da ide.	Namjeravao je [ići].
Boji se da izade van.	Boji se [izići van].
TÜRKİYE TÜRKÇE	OSMAN AĞA'NIN TÜRKÇESİ
Ağlamaya başladı.	[Ağlamak] başladı.
Gitmeyi murat etmiş.	[Gitmek] murâd etmiş.
Dışarı çıkmaktan korkar.	[Dışarı çıkmak] korkar.

Yukarıdaki cümlelerin, Türkçeye özgün ÖNY (özne-nesne-yüklem) yapısını koruduğu hâlde master işlevleri bakımından Hırvatça / Boşnakça'dan kopyalama modeliyle kurulmuş olduğuna eminiz. Bu durumun kabul edilir

5 Sırpçayı Hırvatçadan ayırt eden en tipik sentaks özelliklerinden biri, *-ti/-ci* ekiyle biten masterın dilek-istek-şart tümceciklerinin yapısıdır. Sırpçada master yerine *DA bağlacı* + *şimdiki zaman* kullanılırken (Mora *DA se ide.*) Hırvatçada masterın kullanılması bir gramer kuralıdır (Mora *se ići.* = Gitmek gerek.). Hırvatça konuşan Bosnalı Hırvatların dilinde de öyledir. Boşnakçada ise verilen örneklerin ikisi de kabul edilir sayılırsa da *DA bağlacı* + *şimdiki zaman* tümce tipi daha çok yaygındır.

başka bir izahı yoktur. Metinde onlarcasına rastlanan çekimsiz mastarlar, Osman Ağanın *Esirlik Hatıraları*'nı yazmış olduğu dilin alt katmanında Boşnakça ya da Hırvatça olduğunun sağlam bir kanıtıdır. Osman Ağa'nın ara sıra anlaşılması oldukça zor cümlelerinin bozuk sentaks yapısı da Boşnakça / Hırvatça alt katmanının etkisiyle izah edilebilir. Örneğin aşağıdaki cümlelerin Hırvatça / Boşnakça'nın yapısal ve anlamsal modellerine dayalı bir kopyalama olduğundan hiç şüphem yoktur:

(25a) eğer bir imdâd olmak kâbil olursa edin (...) [= eğer imdadına yetişebilirsiniz!]
Hırvatçadan/Boşnakçadan kopyalama: Ako je MOGUĆE POMOĆI, pomozite (mu).
(18a) her kangı çadıra gelsem söylemek bilmem [= (Alman dilinde) söylemeyi bilmem]
Hırvatçadan / Boşnakçadan kopyalama: söylemek bilmem "NE ZNAM REĆI" (na njemačkom).
(10a) bizi kendi çadırına getirdikde kendisiyle söyleşmek bilmem , işâret ile bizden akçe sordu
[= kendisiyle (Alman dilinde) anlaşılamadığım için...]
Hırvatçadan / Boşnakçadan kopyalama: söyleşmek bilmem "NE ZNAM se sporazumjeti"
(28b) bir iki gün kendimizi bilmeyip [öylece] yattığımızı görmeleri ile şol Türk hastalanıp ölmek ister, bunu bir tarafa atmak lâzımdır diye...
[= ...şol Türk hastalanıp ölecek (ölmek üzeredir), bunu bir tarafa atmak lazım...]
Hırvatçadaki / Boşnakçadaki analitik gelecek zaman kipinin kopyalaması: ölmek ister "hoće umrijeti → umrijet će".
(115a) siz kimseye bir akçe vermek lâzım değildir
[= sizin hiç kimseye para vermeniz lazım değil]
Hırvatçadan / Boşnakçadan kopyalama: vi nikome NE TREBATE DA(VA)TI novac
(50a) malûmunuz olmak gerektir [malûmunuz olsa gerek, malûmunuz olmalı]
Hırvatçadan / Boşnakçadan kopyalama: vi TREBATE/MORATE znati
(50a) elbetde birinden bir haber ve bir mektup gelmek iktizâ ederdi
[= elbette birinden bir haber veya bir mektubun gelmesi iktiza ederdi / icap edderdi / gerekirdi]
Hırvatçadan/Boşnakçadan kopyalama: TREBALO JE DOĆI neko pismo ili neka vijest

(105b) eğer sizin murâdınız Müslüman Vilâyeti tarafına gitmek ise **ben sizi hafiyeyeten götürmek elimden gelirdi**.

Hırvatçadan/Boşnakçadan kopyalama: **JA BIH VAS MOGAO TAJNO ODVESTI** (onamo)

Benzer örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

(59a) zîrâ Ağa'mız dahi hem şişman ve hem iri [bir] adam idi belki yüz okka **ağır olmak** var idi

(24) verdikleri ekmek parçacıkları[nın] hepsi ancak yüz dirhem [ağırlıkta] **olmak gerek** [idi]

(57a) biz dahi o vakit tamam yirmi bir yaşında **olmak** var idi

(95a-95b) Ben dahi yukarı, Tuna nehri kenârıyla giderken işbu gemiyi yalnız buldum. Bilmem kimin ola? Yukarıdan **bir kimsenin olmak gerek** diye sahibini bulunca[ya kadar] yukarı naklederim deyince

(5b) içinde bir iki bin hâne **olmak gerek**

(76a) Kaçan yukarı odaya girdim, o yaralı olan Râç beni görüp “Brate oprosti mi, moguda umirem.” deyip yani “Kardaş bana helâl eyle, ölsem gerek.” dedi.

KAYNAKLAR

- FRIEDMAN, Victor A. (2002), “Balkan Turkish in Macedonia and Adjacent Areas / Makedonia ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi”, *The Turks*, Vol. 6: Turkish World / Türkler Vol. 20: “Türk Topluluklar”, (ed. by Hasan Celâl Güzel et al.), *Yeni Türkiye*, Ankara 2002, s. 455-463 / 609-616 [published simulataneously in Turkish and English].
- GLUHAK, Alemko, *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb 1993, s. 634.
- KREUTEL, Richard F., *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman aga. Eine türkische Autobiographie aus der Zeit der grossen Kriege gegen Österreich*. [Unter Benutzung der Vorarbeiten von H. Griesbach und O. Spies]. Bonn 1954, s. XIX-XX.
- KREUTEL, Richard F., *Die Autobiographie des Dolmetschers ‘Osman Ağa aus Temeschwar*. [Der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung herausgegeben von R. F. Kreutel], New Series XXVIII, Printed for The Trustees of the “E. J. W. Gibb Memorial”, 1980.
- TOLASA, Harun, *Kendi Kalemikle Temeşvarlı Osman Ağa (Bir Osmanlı Sipâhisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları)*, (Hazırlayan: H. Tolasa), Selçuk Üniversitesi Yayınları: 13, FEN - Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2, Konya 1986.

ORTAK KONUŞMA DİLİ NE İÇİN OLUŞTURULAMIYOR? (ALFABE SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI)

*Elçin İBRAHİMOV**

Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması, günümüzün büyük sorunlarından biridir. Bugün ortak konuşma (iletişim) dilinin oluşturulması, onun karşısında dayanan esas sorunlar nelerdir? Ortak konuşma (iletişim) dili ne için resmî şekilde oluşturulamıyor? Buna gerçekten gerek var mı? Bu ve başka sorulara, yazmış olduğumuz araştırma amaçlı yazımızda açıklık getirmeye çalışacağız.

Tarihi, geçmişten bugüne kadar Türk halklarının birliği; onların arazisinin, dilinin, alfabesinin ve birçok maddi manevi değerlerinin değişikliklere maruz kalması hiç de tesadüf olmamıştır. Tarihin belirli dönemlerinde ortak konuşma dilinin oluşturulmasına karşı birçok engeller olmuştur (Çarlık Rusya'sı, Sovyetler Birliği vd.). Büyük karmaşalarla dolu olan bu olayların derin kökleri; savaşlara, katliamlara, kayıplara neden olmuştur. Tüm bunlara rağmen Türk dilli halklar; her zaman kendi millî manevi değerlerinin esasını oluşturan simgelerini korumuş, saklamış, nesilden nesile miras gibi bırakmasını başarmıştır.

Türk dil birliği konusunda en şuurlu ve başarılı çalışma, hiç şüphesiz, İsmail Gaspıralı'ya aittir. Gaspıralı, Türk dünyasının “Dilde, işte, fikirde birlik” şiarıyla bütünleşebileceğini savunmuş ve bu yolda özellikle ortak dili ön planda tutmuştur. Yıllarca büyük sıkıntılar içerisinde çıkardığı *Tercüman* gazetesıyla bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. İsmail Gaspıralı'nın bu düşünceleri, Türk dünyasının birleşmesi ve dil birliğinin sağlanması yolunda çok büyük roller üstlenmiştir. (Yaman, 2016: 2)

İsmail Gaspıralı'ya göre Türk dünyasındaki birliğin en önemli unsuru dil birliğidir. Bu sebepten Gaspıralı, hayatı boyunca Türk boyları arasında bir

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü Türk Dili Bölümü; Araştırma Görevlisi. e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru

dil birliği oluşturmayı savunmuştur. Ona göre, başka dillerden kelime almak doğru değildi; kendi dilinden kelime türetilmeliydi.

Gaspıralı; Türk lehçelerinin, yabancı diller yerine birbirlerinden kelimeler alarak zenginleşmesini ve İstanbul Türkçesi esas alınarak ortak bir yazı diline kavuşulmasını sürekli savundu. Onun “Dilde, fikirde, işte birlik.” Sözü, bugün de bütün Türk dünyasının ülkü ve ilkesi olmak değerindedir.

İsmail Gaspıralı Bey’in hayatını adadığı bütün faaliyetlerden amacı ne olabilirdi? Niçin kendini riske atarak bir ömür boyu vatan-millet işleriyle meşgul olmuştu? Öyle sanıyoruz ki yaptığı işler, özellikle günümüzde onun son derece idealist ve ileri görüşlü bir aydın olduğunu göstermektedir.

İsmail Gaspıralı Bey’in uzak hedefi, elbette Türk birliğini sağlamaktı. Ancak bu iş görüldüğü kadar kolay bir iş değildi. Kaldı ki 19. yüzyılın imkânlarıyla böylesine zor bir işi başarmak bir hayli zordu. Üstelik bu düşünce ancak ve ancak eğitim yoluyla gerçekleştirilebilirdi. Eğitim ise çoğunlukla Türk boylarının kendileri dışında gelişen şartlarla sürdürülmekteydi. Bir yanda eski geleneksel tarzda eğitim yapılırken diğer yandan da Rusların kendi amaçları için uygulamaya koydukları farklı bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı (Arıkan, 2000: 7).

İşte böylesine sıkıntılı bir durumda İsmail Gaspıralı Bey; Türk birliği idealini gerçekleştirebilmek için, işe öncelikle eğitim alanına yenilikler getirerek başlamak istiyordu. Bunun için de halkın bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Tabii o günün imkânları bu işe çok fazla elverişli değildi. Bir yandan iki güçlü kitleyle mücadele etme gereği vardı.

İsmail Gaspıralı Bey; Türk dünyasında birliğin kurulabilmesi için, gidiş yolunu son derece bilinçli bir tarzda benimsemişti: “Dilde, fikirde, işte birlik.” Bu yol, son derece isabetli bir karar ve bir o kadar da uygun bir gidiş yoludur çünkü Türk boyları değişik bölgelerde Türkçenin büyüklü küçüklü kollarını konuşmakla birlikte, her biri kendi derdine düşmüştü. Aynı dilin farklı biçimleri kullanılıyordu. Bir araya geldiklerinde birbirleriyle rahatça anlaşabiliyorlardı ama dil denildiğinde yalnızca konuşma dili de anlaşılmalıydı. Bu dille üstün bir edebiyat, bilim ve kültür de ortaya konabilmeliydi.

Böyle bir durumda hangi lehçe veya kol esas alınmalıydı. İsmail Gaspıralı Bey, bu durumda ortak bir Türkçe olarak o dönemde Osmanlı Türkçesini uygun görmekteydi. Diğer gelişmiş Türk lehçelerinin yaygın lehçeleri, İstanbul Türkçesine uydurularak kullanılacaktı. Bu yaklaşımla İsmail Gaspıralı Bey, diğer Türk lehçelerini de yok saymıyordu. Onun sistemine göre; dört yıllık bir eğitimin ilk üç yılı öğrenciler kendi lehçeleriyle eğitim öğretim görecekerler, dördüncü yıl ise ortak genel Türkçe öğrenilecekti. İsmail Gaspıralı

Bey; yabancı dillerden kelime alınmasına da karşı çıkmış, Türkçede bulunan ve anlaşılmayan Arapça-Farsça tabirlerin de tasfiyesini istemiştir. Oluşacak ortak bir dil için şöyle bir ölçü de getirmişti: “Bu dili İstanbul’daki hamal ve kayıkçı ile Şarkî Türkistan’daki deve sürücüsü ve koyun çobanı da anlayabil-melidir.” (Hacıyev, 2013: 134)

İsmail Gaspıralı Bey ve ondan önce kimi Türk aydınları, Türk boylarının anlaşma güçlüğü çektiklerini ve ortak bir dil sayesinde yakınlaşmanın sağlan-ması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu düşüncenin somutlaşabilmesi için ortak bir eğitim sistemine geçilmesi, ortak bir üst dil ve alfabenin kullanıl-ması; bütün bunları desteklemek üzere, bir yayın organının bulunması gereği üzerinde düşünülmüştür.

Gaspıralı’nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi; “dilde, fikirde, işte birlik” ilkesi doğrultusunda, Rusya’daki Türkler arasında dil birliğini sağlamak ve ortak bir anlaşma dilinin oluşması yönünde epeyce katkıda bulunmuştur. Ne var ki Rusların kendi emellerini gerçekleştirme yolunda bilhassa İlminski ile başlattıkları yerel lehçe ve ağızları birer millî yazı dili hâline getirme gayreti başarılı olmuş ve bu ortak dil girişimini engellemiştir.

İsmail Gaspıralı ve diğer Türk aydınların uzak hedefleri, gerçekte kültü-rel bir birlikti. Gaspıralı siyasi birlik düşüncesinden sürekli kaçınmış ve bunu tehlikeli bulmuştur. Onun esas arzusu ve amacı, böyle bir birliğin toplumsal ve kültürel alt yapısını oluşturmaktır. Gaspıralı’nın temel yaklaşımı, “Lisan-i Umumi” adını verdiği bir dil birliğidir (Yaman, 2016: 3).

Türklerin ve Müslümanlar üzerindeki Rusya hâkimiyetinin, bu insanların içinde bulundukları geri kalmışlık ve ezilmişlik şartları altında, kaldırılması mümkün değildi. Zamansız ve maceracı hareketler ise Gaspıralı’ya göre an-cak felaketle sonuçlanabilirdi. O; her zaman tedbirli, karşıdaki insanlarla iyi ilişkiler kuran ve asıl amacını gözetten bir dava adamıydı. Bu uyumlu kişiliği sayesinde Çarlık Rusya’sında *Tercüman* gazetesinin 33 yıl aralıksız neşredil-mesini sağlayabilmişti.

Kısacası İsmail Gaspıralı Bey, dil meselesini Türk birliği yönünde en önemli adım olarak görmekteydi. Dilde birlik sağlanamadan fikirde ve işte birlik sağlanamazdı. Hattızatında dilde birlik, fikirde birliğe; fikirde birlik de işte birliğe giden en emin ve kestirme yoldu.

Bugün İsmail Gaspıralı Bey’in bu ulvi düşüncelerini çok daha iyi anla-maktayız. Türk dünyasında dilde birlik düşüncesi, diğer konuların hepsiyle ilgili olmakla birlikte anahtar rolü gereği hepsinden önce gelmektedir çünkü dil açısından sağlanabilecek bir ortaklık diğer bütün alanlarla ilgili yolları aç-a-caktır.

Bugün Türkiye'nin tüm Türk coğrafyasında medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurulmuştur. Demek ki Türkiye Türkçesi bu coğrafyaya artık yol açmıştır. Bugün Türkiye-Türkmenistan, Türkiye-Kazakistan, Türkiye-Tataristan, Türkiye-Azerbaycan Türkçeleri arasında bu veya başka derecede iletişim sağlanmıştır (Hacıyev, 2013: 135).

Otuza kadar halkın ana dili olan Türkçe; bugün küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkların ortak bir konuşma (iletişim) dili olmalıdır. Zamanında Altay Dağlarından Dunay Nehri'ne kadar büyük coğrafyada yaşayan, bugün Orhun Anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek edebî dili, ortak konuşma dilimiz olup bu anlaşma bize olanak sağlıyor ki bugün de Türkçelerden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanalım. Bunun için Türkiye Cumhuriyeti'nin konuştuğu Türk dilini, günümüzde tüm Türk dünyası için ortak iletişim dili gibi kullanmak mümkündür ve gereklidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortak iletişim dili oluşturmak için bugün alfabeyle bağlı neler yapılmalıdır, hangi önlemler alınmalıdır, kısaca bunları belirtmek istiyorum:

1. Yapılması gereken ilk ve en önemli işlerden biri, bugün bağımsız olan Türk dilli cumhuriyetlerden Latin alfabesine resmî olarak geçmeyenlerin hepsinin resmî şekilde Latin alfabesine geçmesidir.
2. Bilgisayar ve iletişim teknolojileri Latin alfabesine dayalı olarak geliştiğine göre bütün Türk soylu halklar, en kısa zamanda ortak bir Latin alfabesine geçişi sağlamalıdır. Bu ortak Latin alfabesinde, Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalı, aynı zamanda bu alfabenin bütün Türk halklarına öğretilmesi ve alfabenin kullanılması için dilcilerin üzerine önemli görevler düşmektedir. Bu alfabede, bütün Türk dilli cumhuriyet ve toplulukları için gerekli olan işaretler belirtilmelidir (Kara, 2013: 5).
3. Yeni oluşturulacak alfabenin ve ortak iletişim dilinin siyasi dairelerde büyük oranda kullanılacağı açısından gerekliliğini gözönünde tutarak konunun Türk dilli devletlerin hükûmetleri düzeyinde ortaya atılması net sonuçların elde olunmasına olanak yaratmış olacak. Aynı zamanda resmî yazışma ve iletişim dillerinin gerekliliğini dışlamakla Türk dilli devletler için en uygun iletişim dilinin Türk dilinin olması özellikle belirtilmelidir.
4. Ortak Türkçenin oluşturulabilmesi için lehçe fanatikliğine de düşmemek gerekir. Bütün lehçelerin aynı kökten çıktığı gerçeğinden hareket-

le tekrar birliğe gitme yönünde gayret gösterilmelidir. Lehçeler arasındaki yersiz tartışmalara meydan verilmemelidir (Yaman, 2016: 3).

5. Ortak Türkçe elbette ki bugünkü lehçelerden yalnızca birisi olamaz. Dolayısıyla birtakım ortaklıkları yakalayabilmek için biraz daha eski dönemlere gidilebilir. Mevcut lehçelerdeki ortaklıklar gün ışığına çıkarılacak, farklılıklar ise düzene sokulacaktır. Ortak bir iletişim dili için, günümüzde yazı ve konuşma dili olarak en gelişmiş durumda olan Türkiye Türkçesi temel alınmak kaydıyla diğer lehçelerden kelime, kalıp ve diğer öğeler alınabilir. Bugün için en pratik çözüm olarak bu seçenek görülmektedir (Yaman, 2016: 4).
6. Türk dünyasında ana dilde öğrenim ve öğretim konusu da üzerinde önemle durulması gereken bir başka konudur. Türk soylu halklar ilkokuldan üniversiteye kadar öğretimlerini ana dillerinde yapmalıdır. Ana dilden başka bir dille öğretim yapılması dereceli olarak kaldırılmalı, her öğretim kademesinde aşamalı olarak ana diliyle öğretime geçilmelidir.
7. Türk halkları birbirinin edebî eserlerini okumalı, okutmalıdır. Okul kitaplarında her Türk lehçesinden parçalar özgün şekilleriyle ve o lehçeye aktarılmış şekilleriyle yer almalıdır.
8. Türk dünyası ortak edebiyatının kaynak eserleri -destanlar, masallar, ninniler, atasözleri- her cumhuriyette ayrı ayrı yayımlanmalıdır.¹ Bu edebî eserlerin bütün Türk dünyasının ortak ürünleri olduğu bilinci yaygınlaştırılmalıdır.
9. Ortak iletişim dili üzerine araştırmalar, çalışmalar yapmak üzere Türk cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır. Bu enstitüde; Türk dünyası ortak iletişim dilinin söz varlığı, terimleri üzerine çalışmalar öncelikli olarak yürütülmelidir.
10. Türk dilli halkların şair ve yazarlarının eserleri, diğer lehçelerde de yayımlanmalıdır. Bu eserler, ortak Türk alfabesiyle yayımlanmalı; sayfanın bir tarafında özgün metin, karşısında ise aktarması bulunmalıdır.
11. Türk cumhuriyetlerinin radyo ve televizyon yayınlarının Türk halkları tarafından izlenmesi sağlanmalıdır. Yayınlar Türk dili ile yapıl-

¹ *Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, T.C. Kültür Bakanlığı: 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara 1991, s. 1124.

malıdır. Televizyonlarda Türk halklarının filmleri özgün şekilleriyle oynatılmalı, alt yazıda o ülkenin lehçesine aktarılmalıdır.

12. Türk dünyasındaki sanat ve kültür ilişkileri karşılıklı olarak geliştirilmeli, güçlendirilmelidir. Müzik, sinema, tiyatro gibi sanat türleri ortak iletişim dilinin gelişmesine yardımcı olacaktır.
13. Türk lehçeleri için pratik günlük konuşma kitapları hazırlanmalıdır. Burada kullanılacak cümlelerde ortak kullanımlara ağırlık vermek gerekir. Bir lehçe için çok özel ifade yerine, her lehçede anlaşılabilen genel kullanışlar tercih edilmelidir.
14. Türk halkları birbirleriyle iletişimlerinde kendi dillerinden başka bir dili, iletişim dili olarak kullanmamalıdır. Halklar arasındaki iletişimde Rusça veya İngilizce gibi çeşitli yabancı dillerin kullanılması ortak iletişim dilinin ve ortak yazı dilinin oluşmasını engeller.
15. Türk halkları arasında iletişimi artıracak ve geliştirecek başka bir neden ise internettir. İnternette Türk halklarının haberleşmesi için ortak alfabe uygulaması, en kısa zamanda başlamalıdır. İnternette Türk halkları birbirleriyle ana dillerinde haberleşmeli ve internet kullanılacak ortak terimleri üretilmelidir.
16. Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması için sürekli Türk Dil Kurultaylarının düzenlenmesi yeniden canlandırılmalı, her yıl bir Türk Cumhuriyeti'nde yapılmalıdır. Kurultaylarda; ortak iletişim dilinin oluşma şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda, zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili olarak ortak çözüm yolları yürürlüğe konulmalıdır.
17. Ortak iletişim dilinin oluşturulması, **bütün Türk halkları ve toplulukları için anlaşabilen tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir.** (Ercilasun, 1992: 112)

Yukarıda belirttiğim tüm konuların çaresi, hemen hemen hepsi alfabeye bağlıdır. Bugün Türk dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı alfabedir. Alfabede birlik sağlanamazsa asla ortak konuşma (iletişim) dili ortaya çıkamaz. Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması; alfabe birliğinin ve söz varlığının etkisi ile sağlanacak, ortak iletişim dili Türk yazı dilinin temelini oluşturacaktır.

KAYNAKLAR

- ERCİLASUN, Ahmet B., “İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri”, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- ALKAYA, Ercan – Ahmet Buran, Çağdaş Türk Yazı Dilleri - I, 1. Ünite, 1. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 201.
- ARIKAN Sabri, “İsmail Bey Gaspıralı’ya Göre Dilde-Fikirde-İşte Birlik Niçin Şarttır?”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S 2000/07, 2000.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- BASKAKOV N. A., *Türk Dillerinin Tarihî-Tipoloji Sesbilimi*, (Çev.: O. S. Karaca - K. Koç), Moskova 1960.
- HACIYEV Tofik, *Türkler İçin Ortak Konuşma Dili*, Tahsil Yayınları, Bakü 2013.
- KARA Mehmet, “Türk Cumhuriyetleri Ortak Alfabesinin Neresinde?” <http://www.yalquzaq.com/p=15098> (e.t. 07.06.2013).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ KÜLTÜR BAKANLIĞI, *Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, No. 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara 1991.
- VİKİPEDİ, “Türk Dil Alfabeti”, özgür *anisklopedi*. http://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_dil_alfabeti (indirilme tarihi: 15.03.2015).
- http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-prof-dr-mehmet-kara-turk-cumhuriyetleri-ortak-latin-alfabesinin-neresinde_625190.html (indirilme tarihi: 15.01.2015).

AD TAMLAMALARINDA TAMLANAN OLARAK -MA İSİM-FİİLİNİN ANLAMSAL VE SÖZ DİZİMSEL ÖZELLİKLERİ

Elena OGANOVA*

Giriş

Türkçe dil bilgisi öğretildiğinde en zor öbeklerden biri *-mA* isim-fiili¹ ve işlevleridir; zira bu form, başka isim-fiil kategorisine giren *-mAk*, *-(y)Iş*, *-mİş/İk* mastarlarının yanı sıra *-DIğI* formu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu durum, daha XX. asrın ortasında Rusya, Türkiye ve Avrupa dilcileri ve öğretmenleri tarafından belirtilmiştir. O zamanın *-mA* isim-fiiline dair zikredilmesi gereken Rus Türkoloğun makalesi (Sokolov, 1954). XX. asrın ortasından sonra V. Guzev (Guzev, 1990), Gerjan van Schaaik (Gerjan van Schaaik, 1998), Ö. Deniz-Yılmaz (Deniz-Yılmaz, 2001), Z. Korkmaz (Korkmaz, 2007), T. Banguoğlu (Banguoğlu, 2011) gibi ünlü Rus, Türk ve Avrupalı Türkologlar bu formların karşılaştırılması üzerinde çalışmalar yapmalarına rağmen ortaya çıkardıkları farklılıklar akademik açıdan çok faydalı olmakla beraber, pratik olarak Türkçe ders kitaplarında yansıtılamamıştır.

Bu farklılıkların Türkçe müfredatında yansıtılmamış olması, Türkçe öğretmenleri için birçok metodik problem barındırıyor.

Pratik ve metodolojik olarak *-mA* isim-fiilinin kullanımıyla ilgili anlamsal ve söz dizimsel özellikler aşağıda belirtilen temalar çerçevesinde açıklanabilmektedir.

- Özne olarak *-mA* isim-fiili.
- Yüklem olarak *-mA* isim-fiili.
- Nesne ve tümleç olarak *-mA* isim-fiili.

* Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Doç. Dr. E-posta: ova8@yandex.ru

¹ Bu yazıda kullanılan *-mA* isim-fiili terimi için bk. Banguoğlu, 2011: 420; Korkmaz, 2007: 882 vs.

– Belirtili ad tamlamasında tamlayan olarak -mA isim-fiili. (*eve gelmemesinin sebebi, tüm gün gezmenin yorgunluğu*²)

– Belirtisiz ad tamlamasında tamlayan olarak -mA isim-fiili. (*gitme isteği*)

– Sıfat tamlamasında tamlayan olarak -mA isim-fiili. (*gömme dolap, asma köprü*)

– Belirtili ad tamlamasında, tamlanan olarak -mA isim-fiili (*Ali'nin gelmesi, kitabın okunması*) ve onun ad + etken çatılı -mA isim-fiili (*kitabı okuma, para verme*) öbeğiyle karşılaştırılması.³

– Ad tamlamasının tamlayan olarak çıktığı öbekte -mA isim-fiili. (*kitap okuma alışkanlığı, fabrikayı kurma kararı*)

Aşağıda belirtilen temalar, E. Oganova ve E. Larionova tarafından hazırlanan Çağdaş Türkçe *Ders Kitabı: Uygulamalı Dilbilgisi* adlı kitapta alıştırmalar üzerinde yansıtılmıştır (Oganova – Larionova, 2016).

Yazının amacı, Türkçe ana dili olmayan öğrencilerin en çok zorluk çektikleri ad tamlamalarında tamlanan olarak -mA isim-fiilinin anlamsal ve söz dizimsel özelliklerini inceleyip bu formların öğretimiyle ilgili metodolojik tavsiyelerde bulunmaktır.

Türkçe ana dili olmayan öğrencilere ad tamlamalarında -mA isim-fiilinin kullanımıyla ilgili konuyu aşağıdaki belirtilen temalar üzerinde açıklanması tavsiye edilmektedir.

1. Belirtili ad tamlaması

a) -mA isim-fiilinin etken çatılı olması

Örnekler: *Ali'nin gelmesi, bizim eve dönmemiz* vs. (her tema için min. 15 örneğin verilmesi tavsiye edilmektedir).

Bu konu açıklandığında üç en önemli noktaya dikkat edilmesi lazım: 1. Tamlayan kelimenin (*Ali*) tamlayan durum ekiyle kullanılması (*Ali'nin*); 2. -mA isim-fiilinin etken çatı ekiyle kullanılması (*gelmesi*); 3. -mA isim-fiilinin şahsa göre iyelik ekiyle kullanılması (*gelmesi, dönmemiz*)

b) -mA isim-fiilinin edilgen çatılı olması

Örnekler: *kitabın okunması – kitap okunması; görüşmelerin yapılması – görüşmeler yapılması; satışların başlanması – çift yok!; desteğin sağlanması – destek sağlanması* vs.

² Ünlü Rus Türkolog S. Mayzel'in betimlediği gibi “mastar ad tamlaması” (Mayzel, 1975: 147-172).

³ Rusya'da Türkçenin öğretiminde karşılaştırmalı metod için bk. Oganova – Larionova, 2014.

Bu konu açıklandığında üç en önemli noktaya dikkat edilmesi lazım: 1. Tamlayan kelimenin (*kitap*) tamlayan durum ekiyle kullanılması (*kitabın*) / kullanılmaması (*kitap*); 2. *-mA* isim-fiilinin edilgen çatı ekiyle kullanılması (*okunması*); 3. *-mA* isim-fiilinin sadece III. şahıs iyelik ekiyle kullanılması (*okunması*).

Bu konuda öğrencilerin en çok zorluk çektikleri husus, tamlayan kelimenin (*kitap*) yalın durumda kullanılabiliyor olması (*kitap okunması*) ve *kitabın okunmasının kitap okunmasından* ayırt edilebilmesidir. Bu özellik şöyle açıklanabilmektedir: Eğer etken çatılı fiil belirtme durumu gerektiriyorsa (*Bu kitabı okuyorum* gibi) *-mA* isim-fiili ad tamlamasını oluşturduğunda tamlayan kelimenin (*kitap*) belirtme durumu yerine, tamlayan durumu eki ile kullanmamız gerekmektedir (*Bu kitabın okunması uzun sürecek* gibi). Eğer etken çatılı fiil yalın durumu gerektiriyorsa (*Çok kitap okuyorum* gibi) *-mA* isim-fiili, ad tamlamasını oluşturduğunda tamlayan kelimenin (*kitap*) yalın durumu kalmaktadır. (Öğretmen, çok *kitap okunmasının* öneminden bahsetti.)

Bununla ilgili dikkat edilmesi gereken önemli husus: Eğer etken çatılı fiil yönelme, kalma veya çıkma durumları gerektiriyorsa *-mA* isim-fiili ad tamlamasını oluşturduğunda tamlayan kelimenin bu durumların eklerinin (*-A*, *-DA*, *-DAn*) düşmesi veya tamlayan durum eki yerine yönelme, kalma ve çıkma durumlarının eklerinin kullanılması mümkün değildir, verilen örnekteki gibi *başlamak* fiili *-A* durumu gerektirdiğine göre *satışların başlanması* deyiminin kullanılması mümkün olurken *satışlar başlanması* deyiminin kullanılması mümkün değildir.

c) *-mA* isim-fiilinin etken veya edilgen çatılı olması

Örnekler: *askerlik süresinin kısaltılması* – *askerlik süresinin kısaltması*; *problemin oluşması* – *problemin oluşturulması* vs.

Bu konu açıklandığında dikkat edilmesi gereken önemli husus: Eğer *-mA* isim-fiili dönüşlü fiillerden (*kısaltmak*, *oluşmak* vs.) oluşuyorsa belirtili ad tamlaması, deyimın getirdiği anlama uygun iki yönden kurulabilmektedir.

- 1) dönüşlü anlamlı fiilin kökü + *-mA* + III. şahıs iyelik eki
- 2) dönüşlü anlamlı fiilin kökü + ettirgen çatının eki + edilgen çatının eki + III. şahıs iyelik eki
2. ad – *-mA* isim-fiili bağlanması

Örnekler: *kitabı okuma* – *kitap okuma*; *görüşmeleri yapma* – *görüşmeler yapma*; *projeye devam etme* – *çift yok!*; *avantajlardan yararlanma* – *çift yok!* vs.

Bu konu açıklandığında dört en önemli noktaya dikkat edilmesi lazım: 1. -mA isim-fiilinin etken çatılı kullanılması; 2. Tamlayan kelimenin (*kitap*) etken çatılı fiilin gerektirdiği durum ekiyle kullanılması (*kitabı okuma*); 3. Tamlayan kelimenin (*kitap*) belirtme durum ekinin düşebilmesi (*kitap okuma*); 4. III. şahıs iyelik ekinin olmaması.

Bu tema çerçevesinde öğrencilerin en çok zorluk çektikleri husus, belirtme durum ekinin düşebilmesi (*kitap okuma*). Bu özellik, 1. maddede açıklandığı gibi ilgili örnekler vasıtasıyla açıklanabilmektedir.

Bununla ilgili dikkat edilmesi gereken önemli husus: Yönelme, kalma ve çıkma durumlarını gerektiren fiillerden oluşan -mA isim-fiilini içeren örneklerde bu durumların eklerinin (-A, -DA, -DAn) düşmesi mümkün değildir, verilen örnekteki gibi: *devam etmek* fiili -A durumu gerektirdiğine göre *projeje devam etme* deyiminin kullanılması mümkün olurken *proje devam etme* deyiminin kullanılması mümkün değildir.

1. ve 2. madde açıklandığında dikkat edilmesi gereken husus: -mA isim-fiilinin tamlayan olarak kullanılan ismin iyelik ekiyle kullanılması durumunda, tamlayan durum ekinin ve belirtme ekinin düşmesi mümkün değildir.

Örnekler: *ihracatımızın artırılması – ihracatımızı artırma; satışlarımızın azaltılması – satışlarımızı azaltma* vs.

3. Kitabın okunması mı kitabı okuma mı? (1. ve 2. maddede verilen örneklerin asgari bağlam içinde karşılaştırılması.)

Kitabın okunması / *kitap okunması* mı *kitabı okunma* / *kitap okuma* ile anlamsal olarak ayırt edebilecek önemli kriterlerden biri, ele alınan öbeklerin söz dizimsel pozisyonudur. Eğer seçilmesi gereken öbek, ad tamlamasının tamlayanı oluyorsa yukarıda gösterildiği gibi *kitabı okuma* / *kitap okuma* öbeği tercih edilmektedir, tecrit pozisyonundaysa *kitabın okunması* / *kitap okunması* öbeği tercih edilmektedir. Verilen örneklerdeki gibi:

1. *Bu kitabın okunması, her insan için çok önemlidir.*

2. *Çocuğuma kitap okuma alışkanlığını nasıl kazandırabilirim acaba?* vs.

4. Belirtili ad tamlamasında edilgen çatılı -mA isim-fiilinin ad + etken çatılı -mAk isim-fiili (matar) bağlanması ile karşılaştırılması

Bu konu açıklandığında dikkat edilmesi gereken nokta belirtili ad tamlamasının söz dizimsel pozisyonudur. Eğer belirtili ad tamlaması cümlelin öznesi veya yüklemi oluyorsa onun yerine ad + etken çatılı -mAk isim-fiili (matar) bağlanması kullanılabilmektedir.

Örnekler:

Cümlelerin yüklemi olarak: 1. *Hükûmet olarak amacımız, halkımızın refahını artırmaktır.* 2. *Hükûmet olarak amacımız, halkımızın refahının artırılmasıdır.*

Cümlelerin öznesi olarak: 1. *Enflasyonun azaltılması, hepimizin isteğidir.* 2. *Enflasyonu azaltmak, hepimizin isteğidir.*

Tüm bu konuların açıklanmasından sonra öğrencilere ad tamlamalarında edilgen çatılı *-mA* isim-fiili ve etken çatılı *-mA* isim-fiili içeren Türkçe ve ana dil dâhil iki dilde karışık alıştırmaların verilmesi tavsiye edilmektedir.

Örnekler: *bugün mağazaya gitmemiz – mağazadan iki kilo elma almanız – mağazadan iki kilo elma alınması; Mustafa'nın iki rapor yazması – Mustafa'ya iki rapor yazdırmamız – iki raporun yazılması* vs.

Sonuçlar

Her maddede en çok dikkat edilmesi gereken hususları göz önüne alıp özetleyecek olursak *-mA* isim-fiilinin açıklanması ve öğrenciler tarafından anlaşılması açısından en önemli noktaları; tamlayan olarak işleyen adın durumu, bu durumu gösteren ekler ve bu eklerin düşebilmesi / düşmemesi, edilgen çatılı *-mA* isim-fiilinin ad + etken çatılı *-mA* isim-fiili bağlanması ile karşılaştırılması ve ayırt edilebilmesi, *-mA* isim-fiilinin söz dizimsel işlevleri olarak göreceğiz. Dolayısıyla Türkçe öğretmenlerinin asıl amacı, bu hususların açık bir şekilde gösterileceği alıştırmaların yardımıyla yukarıda belirtilen nüanslar üzerinde yoğunlaşmaktır.

KAYNAKLAR

BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara 2011.

DENİZ-YILMAZ, Özlem, “Türkiye Türkçesinde Eylem. Adlıklaştırma (Eylemsi) Şekilleri”, Doktora tezi, St. Petersburg 2001.

GUZEV, Viktor, “Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол (на материале староанатолийско-тюркского языка)”, Ленинград, 1990, с. 115-131. (*Türkçe Şekil Bilgisi üzerinde Makaleler: Fiil*) (Eski Anadolu Türkçe Temelinde)

KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara 2007.

MAYZEL, Sergey, “Изафет в турецком языке”, М-Л, 1957 (“Türkçede Ad Tamlaması”).

OGANOVA, Elena - Evgeniya Larionova, “Инновации в преподавании турецкого языка в России: сопоставительный метод” //Актуальные вопросы тюркологических исследований. Сб. статей к 75-летию В.Г.

Гузева. Спб.: Издательство РХГА, 2014, с. 158-165. (“Rusya’da Türkçenin Öğretiminde İnovasyonlar: Karşılaştırmalı Metod”)

_____, “Современный турецкий язык: практикум по грамматике. Учебно-методический комплекс”, ч. 2 (рукопись), 2016. (“Çağdaş Türkçe Ders Kitabı: Uygulamalı Dilbilgisi”, Cilt: 2 - el yazısı)

SOKOLOV, Sergey (1954) “Анализ значений и употребления отглагольных имен на -dık и на -та в сравнительном плане” // Труды Военного института иностранных языков, №. 6, 1954, с. 67–79. (“-DİK ve -MA İsim-fiillerinin Anlamlarının ve Kullanımlarının Karşılaştırmalı Tahlili”)

TUVACADA EXPRESSİVE KELİMELER

Ellada K. ANNAI*

Expressio; Latince'den alınmış, “ifade; deyim, tabir; deyiş” anlamına gelen sözdür. Expressiv kelime; dilin ifade işlevine, iletişime göre anlam kazanır (ЛЭС, 1990: 591).

Expressive kelimeler; insanın duygu ve düşüncelerini, bir kişi veya nesneye olan iyi veya kötü hissettikleri, düşündükleri veya yaklaşımını ifade eden sözlerdir.

Expressiv kelimelerin iç anlamında 4 bileşke / component olmalıdır: *эмотивность* (konuşan kişinin duygusallığı, duygu değeri), *эмотивную оценку* (öznel fikri, bir şey için takdiri), *образность* (söz anlamında bir tarz / hayal) ve *интенсивность* (söz anlamında güçlendirme / yoğunluk) (Лукьянова, 2015: 185).

Tuvacadaki expressive kelimeler üç gruba ayrılabilir:

1. Ингерентные (inhérent) – kendi expressive olan kelimeler, iç anlamında.
2. Адгерентные (adhérent) – kelimenin expressive anlamı metin bağlamına (kontext) göre değişir veya belirlenir (Ахманова, 2004).
3. Аффиксальные – ekleme yardımıyla / ek anlamları çıkabilir.

Bu sunumda inherent ile adherent expressive kelimelerden örneklerle konuyu detaylandıracağız.

Kendi anlamlarında kullanıldığı anlatımlardan ortaya çıkan türlü expressive olan (herhangi bir şekilde kullandıklarında, sözlüklerde de bulunan) kelimelerden örnekler bulundu: *кулугур* ‘alçak’, *мурит* ‘aptal’, *эртиизе* ‘hırsız’, *язы* ‘melun, lanetli’, *хорту* ‘kötü kadın’ vs.

* Öğretim Elemanı (Tuva Sosyal Bilimler ve Uygulamalı Sosyal-Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü, Kızıl (Rusya))

Aşağıdaki cümlelerde bu kelimelerin nasıl işlev kazandıklarına bakalım:

языл = N^{Quol}

Tv: *Кым мен деп бодун өрү көрдүңө берген язык!* (ИБ, АК: 207)

кым мен деп бод=у=н өрү көр=дүн=е бер=ген
языл=л

kim ben diye kendi=POSS/3Sg=ACC yukarı görmek=RFL-PAS-S=CV₁ vermek=PP sefil=bu

Tr: Kendini ne zannediyormuş, melun !

Rs: Это кем он себя вообразил, проклятый!

чолук = N^{Quol}

‘негодяй, подлец’ из п.-монг. жолиг / золиг ‘выкуп; черт, злой дух (бран.)’ (БамРС, 2002: IV, 254)

Tv: *Шарыларны ачылалга бээр эргең бар бе дидир мен, чолук!* (СС, АД: 20)

шары=лар=ны ачылал=га бэ=эр эрге=ң бар
boğa=Pl=ACC borç=DAT ver=PrP hak=2Sg var
бе дид=ир мен чолук
mı demek=PrP ben alçak

Tr: Boğaları borç olarak verme hakkın var mıdır dedim ben, alçak!

Rs: Я говорю, у тебя есть ли право отдавать другим быков, **подлец!** (ругает мальчика за своевольное распоряжение)

эрлиизе = N^{Quol}

‘спекулянт, хапуга’ встречается в текстах, посвященных описанию лет, когда Тува была под протекторатом Китайских (Маньчжурских) племен. Это слово применяли по отношению к алчным и ненасытным китайским купцам.

Tv: *Шак ол алдын уявысты бөгүн эрлиизеге үптедиң алган олулар кончуувусту* (ИБ, АК: 172)

шак ол алдын уя=выс=ты бөгүн эрлиизе=ге
PTCL bu altın yuva=POSS/1Pl=ACC bugün gaspçı=DAT
үпте=д=ип ал=ган олуp=ар кончу=увус=ту

soymak=CAUS=CV1 al=PP otur=PrP utanç=POSS/1Pl=ACC

Tr: İşte bu yuvamızı (yurdumuzu) bugün gaspçıya soydurup oturacak mıyız! Çok utanç verici.

Rs: К нашему большому стыду, мы сидим, когда **хапуги** обкрадывают наше золотое гнездо (родину).

Tuvacadaki expressive kelimelerin büyük bir çoğunluğunu, mecaz anlam kazanmış kelimeler oluşturmaktadır. Örneğin *мезил* ‘tatlı su gelinciği (bir balık türü)’ → ‘kalın kafalı insan, balık gibi’ anlamlarına gelmektedir. Bu tür mecazlı anlatımlarda bu kelimelere ‘metaforlu expressivler’ denmektedir. Bunlar şu tarz modellerle oluşur: hayvan → insan, kuş → insan, balık → insan, bitki → insan, mit / efsanevi → insan, masal kahramanı → insan vs.

мезил = N^{Quol}

Tv: Улуска сөгледип базындырып алдын бе, *мезил*!

улус=ка сөгле=ди=п баз=ындыр=ып

insan=DAT azarlamak=PAST=CV₁ sıkıştırmak =CAUS-PASS=CV₁

ал=ды=ң бе **мезил**

almak=PAST₁=POSS/2Sg mı gelincik balığı

Tr: İnsanları sen azarlayıp sıkıştırdın mı, kalın kafalı!

Rs: Ну что, поругали тебя, налим!

аза = N^{Quol}

Tv: Мээң караамга көзүлбес, черликишээн кара аза бо ышкажыл сен!
(CC, АД: 61)

мээн кара=ам=га көзүл=бес черликшээн кара аза бо
ышкакжыл сен

benim göz=1Sg=DAT gözükmek=NEG vahşi kara şeytan
bu PTCL sen

Tr: Benim gözüme görülmeyen, vahşi kara şeytan gibisin!

Rs: Ах вот ты где, чёрт, не попадающийся на мои глаза!

хек = N^{Quol}

Tv: Ча-чаа мегелевейн көр, хек! (CC, ЧЧ: 177)

ча-чаа мегеле=ве=йн көр=Ø хек

да ну aldatmak=NEG=OPT gör=IMP/2Sg кукушка

Tr: Boşver, aldatma artık, guguk!

Rs: Да не обманывай, кукушка!

Yukarıdaki örneklere bakıldığında *мезил*, *аза*, *хек* kelimelerinin iç anlamında çekirdeği ise şunlar oluşturur:

1. *образность* (söz anlamında bir tarz / hayal)
2. *эмотивная оценка* (özel fikri, bir şey için takdiri)
3. *эмотивность* (konuşan kişinin duygusallığı) vardır.

Sonuç

Tuvacadaki *expressive* kelimeleri biz, anlamsal içerik bakımından ele aldık. Onların iç anlamında 4 bileşke / component olmalıdır: *эмотивность* (konuşan kişinin duygusallığı, duygu değeri), *эмотивную оценку* (özel fikri, bir şey için takdiri), *образность* (söz anlamında bir tarz / hayal) ve *интенсивность* (söz anlamında güçlendirme / yoğunluk). Gördüğümüz gibi şu bileşkeler kelimenin anlamında farklı farklı şekillerle ortaya çıkabilir.

Üzerinde durduğumuz gruplardan en fazla kullanılanı ise adherent *expressiv*lerdir (2. grup) çünkü cümledeki kullanımına göre iç anlamı ortaya çıkar. Onlar ise figüratif anlamı olarak metafor yardımıyla çokça kullanılmaktadır. Üzerinde durduğumuz örneklerde 7 düzen metaforluk gruplar bulunmuştur. Metaforluk *expressiv*ler iste herhangi dillerde dünyanın dilli resmin özellik olduğunu göstermektedir.

İşte *inherent expressiv*ler – 70 kelime bulundu, *adherent expressiv*ler – 230 kelime bulundu.

Bizim araştırdığımız 300 kelimedenden bazıları sözlüklerde bulunmakta (120), bazıları bulunmamaktadır (180); demek ki *expressive* anlamın ortaya çıkmasında, konuşmanın ve cümlenin bağlamı çok önemlidir. Tabii ki söz konusu dili iyice anlayanlar, dilin bu iç özelliklerini sezgi ile öğrenir, anlar. Dilcilerin bir başka görevi ise o anlamları yakalayıp yeni hazırlanacak olan açıklamalı sözlüklere kelimelerin bu *expressive* anlamlarını dikkatlice geçirmek olacaktır.

KAYNAKLAR

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Высшая школа, 1969. – 384 с.

БАМРС – Большой академический монгольско-русский словарь / под ред. Г. Ц. Пюрбеева. – М.: «academia», 2001. –Т. I, II, III; 2002. М.: «academia», –Т. IV.

Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления русского языка. Новосибирск: Наука, 1986. – 229 с.

Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления в семантическом аспекте. // Вестник Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015. Т 14, вып. 9: Филология. Новосибирск, 2015. С. 183-201.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 685.

Список условных обозначений источников примеров (edebiyat kaynakçası)

ИБ, АК – Иргит Бадыраа «Арзылан кудерек» Кызыл, 1996.

СС, АД – Степан Сарыг-оол «Алдан дургун» Кызыл, 1987.

СС, ЧЧ – Степан Сарыг-оол «Чогаалдар Чыындызы» Кызыл, 1988.

Список условных сокращений (isaret aciklamasi)

ACC – Accusative case; **OPT** – Optative voice, **N^{Qual}** – Qualitative Noun; **CAUS** – Causative voice; **CAUS-PASS** – Causative-Passive voice; **COND** – Conditional mood; **CV₁** – Connective communion =*n*; **CV₂** – Connective communion =*a*; **DAT** – Dative case; **IMP** – Imperative mood; **INSTR** – Instrumental case; **NOM** – Nominative case; **Neg** – Negative form, **PAST₁** – Past =*ды*; **PASS** – Passive voice; **PI** – Plural; **POSS** – Possessive affix; **POSSV** – Possessive; **PTCL** – Particula; **PP** – Past Participle =*ган*; **PrP** – Present Participle =*ар*; **RFL-PASS** – Reflexive-Passive voice, **Tv** – Tuvaca, **Tr** – Türkçe, **Rs** – Rusça, **Sg** – Singular.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ ARASINDA ORTAK TÜRK DİLİ OLUŞTURMA ÇABASI OLARAK *FÜYUZÂT* DERGİSİ: YAPTIĞI ETKİLER VE ALDIĞI ELEŞTİRİLER

Elnure AZİZOVA*

Giriş: XX yüzyılın başlarında Azerbaycan'da dil problemi

Türk halklarının siyasal ve kültürel birliğini amaçlayan, Osmanlı, Azerbaycan ve Kırım entelektüellerinin öncülüğünde oluşturulan Türkçülük düşüncesinin gelişimine paralel olarak XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın ilk çeyreği; ortak Türk dili oluşturma çabasının da Türk düşünce tarihinde ilk defa yoğun olarak tartışıldığı dönemdi.¹

Füyuzât'ın yayımlandığı XX. yüzyılın başlarında ortak Türk dili oluşturma çabası, Azerbaycan entelektüel çevrelerince tartışılan ve ana dilli basında yer alan önemli konulardan biriydi. *Füyuzât*'ın selefi olan *Hayat*'ta, Hasan Bey Zerdabi'nin de ifade ettiğine gibi, "Bizim asıl dilimiz olan Türk dili farklı yerlerde çeşitli şivelere düşerek birbirinden aralanmıştır. Bu Türk taifeleri özellikle ilim tahsil etmeye başladığında terakki ettiğinde birbirinden daha fazla uzaklaşacak ve biri diğerini konuşmasını, hatta yazısını bile anlamayacak. Hiç insafmıdır biz Türkler bir dilde, bir dinde ola ola birbirimizden aralanarak güçsüzleşmeye sebep olalım?"²

Türk soylu halkların ortak dil konusu yalnız "Hayatçılar" ve "Füyuzâtçılar" gibi edebî romantizmin savunucularının değil, Sovyet Dönemi Azerbaycan basın tarihinde onların rakibi olduğu ileri sürülen "Molla Nasreddinciler"in, realistlerin de gündeminde idi. Bu, derginin başredaktörü Celil Memmedguluzade'nin aşağıdaki sözlerinden anlaşılmaktadır: "... Bizim Türk

* Doç. Dr., Hazar Üniversitesi, Bakü/Azerbaycan.

¹ Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Indiana University Press, Bloomington 1995, s. 9-15.

² Zerdabi, *Hayat*, 1905-1906, S 9.

taifeleri için genel bir dil, edebî bir dil mühüm meselelerden biridir. Zannimce umum Türkler için umum bir dil yaratmak ve bir imla yazmak onlar için yeni alfabe yaratmaktan dha zordur. Vakıa nasıl olsun? Bunu itiraf ediyoruz ki evvel-ahır Türk kitleleri için edebî dil ve umumi imlaya büyük bir ihtiyaç vardır ve itikadımız da bundan ibarettir ki bir bele dil geç-tez vücuda gelecektir.”³ Konunun Azerbaycan basınındaki tartışma boyutu ve istikametleri, *Molla Nasreddin* dergisinde yayımladığı ve ileride *Füyuzât*’ın kullandığı ve tebliğ ettiği ortak dilin etkileri ve eleştirisiyle ilgili olarak da bahsedilecek olan “Ana dili” isimli makalesinde Firudin Bey Köçerli’nin şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“Hayli vakittir ki dil meselesi mahallî-müzakereye konulmuş, onun üzerinde meclislerde, gazete sütunlarında ve dergilerde bahs ediliyor. Kimileri İstanbul’da kullanılan edebî dili tarif edip onu diğer yerlerde kullanılan Türk dillerine tercih edir, kimi Azerbaycan Türklerinin şiveyi-lisanını beğenip onun tarafını tutuyor. Bir paraları da İbn-Yafes gibi Türkler için umumi bir dil tesis etmek fikrindedir ki her yerde o dilde danışılıp yazılsın.”⁴

1. *Füyuzât* dergisinde ortak dil oluşturma çabası

XX. yüzyılın başlarından itibaren taşıdığı önem dolayısıyla siyasetten ekonomiye ve kültüre kadar hayatın çeşitli alanlarına dair basında yer alan yazıların büyük kısmında dil konusuna bu veya diğer şekilde temas edilmekteydi (*Talibzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər)*, Bakü 1966, s. 262). Türklük düşüncesi ve buna bağlı olarak ortak Türk dilinin gerekliliğini çeşitli sayılarında farklı yazarlarca dile getirilen *Füyuzât* dergisi ortak Türk dilinin düzeyini entelektüeller tarafından oluşturulan ortak edebî dilde görmekteydi. Genellikle bağımsızlıktan uzak Türk soylu halkların çeşitli şivelerde konuştukları Türkçenin ortak bir dilde ifadesi için o dönemin yegâne bağımsız Türkleri olan Türkiye Türklerinin kullandığı Osmanlı / İstanbul Türkçesinin esas alınmasını dil sorununun çözüm yolu olarak görmekteydi. Aslında 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine bakıldığında entelektüeller / aydınlar, öğretmenler ve devlet / siyaset adamları yoluyla Azerbaycan’da eğitim sisteminden ulusal kimliğe, basından dil politikasına kadar önemli rol oynadığı dikkate alındığında⁵ *Füyuzât*’ın

³ Celil Memmedguluzade, *Hatıratım*, (Eserleri 4 ciltte), IV, s. 72-73.

⁴ Köçerli, “Ana dili”, *Molla Nasreddin*, N 22, 23. (Ayrıca bk. Köçerli, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 1963, s. 294.)

⁵ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Abdulhamit Avşar, “Uluslararası İlişkilerde “İzafet Çerçevesi”nin Genişletilmesinde Bireylerin Rolü: Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde İleti Kaynağı Olarak Birey”, *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, S 3 / Ocak 2012, s. 1-18.

kullandığı ve önerdiği ortak dil siyasetinde Türkiye'nin önemli yer tutmasının sebepleri daha kolay anlaşılabilir.

Füyuzât'ın ortak dil politikasının merkezinde Osmanlı Türkçesinin asırlar boyu Arapça ve Farsça kelimelerin de etkisiyle zenginleşmiş olsa bile edebî bir dil olarak gelişmesi bulunmaktaydı. Böylece *Füyuzât*; "lisani-avam" ile "lisani-edebî"yi birbirinden farklı görmekte, birinciyi Türk dilli halkların arasındaki anlaşma sorunu olarak gördüğü lehçe / şiveleri, ikincinin ise bu halkları birleştirici birinci unsur olduğunu ileri sürmekteydi. *Füyuzât*'ın birinci sayısında Ahmet Raik tarafından yayımlanmış "Müşahibeyi-edebiyeye" isimli yazıda; derginin ortak Türk dilinin zorunluluğu, alınacak kaynağı, gelişimi için öneriler şu şekilde özetlenmektedir:

"Malum oludğu üzre, asırlarca süren esbabi-mutaaddideyi-tefrike yüzünden Türk lisani mühtelif şivelere ayrıldı ve yine bir takım maveneyi-malume hululetile edebiyati-milletimiz layikiyle tekarrur ve teessüs edemedi. Fakat tövhidi-lisan ile hep milli, sırf Türk malı parlak bir edebiyat... hududi Çinden Ak denize kadar bütün Türklerin şükufeyi-ruhi olacak bir edebiyati-qerra vücud getirmesi zamanı gelmiştir. Bunun için Osmanlı, Kırım, Kafkaz, Kazan, Maverâünnehr vs. Türklerinin matbuat vasıtasıyla bir temasi-daimiyi-fikri halinde bulunması... yekdiğerinin tekemmülât ve terakkiyati-lisaniyyesini takip etmesi elzemdir. Lisani-tekellüm her yerde, her memlekette az-çok muhtelif lehçelere ayrılmıştır. Fakat memaliki-mütemeddinde hiç bir memleket yoktur ki, erbabı-ilim ve kalemi arasında müstamel "lisani-edeb" bir takım şubelere münkasım olmuş olsun. Biz Anatoli köylerinin ve ya yuqarıda sayılan Türk memleketlerinin lisani-tekellümünü, bir lisani-umumiyyi-edeb diye tek-mili-âlemi-etrika takdim edemeyiz ve bunu hiç bir müntesibi-edeb düşünmemiştir. Çünkü lisani-avam hiç bir vakitte lisani-edeb ile bir olamaz. Alelumum ehli-kalem tarafından bulunmuş bir lisan vardır ki işte Türklerin 'lisani-edebî'si odur! Neşr ve temine çalışacağımız da bu 'lisani-edeb'dir fakat bu lisana, ne İstanbul üdebası gibi sui-istimal derecesine varacak kadar bilüzum arabi ve farsî elfaz katmalı, ne de diğer memalik Türklerinin anlamasını müşkülleştirecek mertebede mahallî şivesine göre kelemati-gayri-menuse ithal etmeli. Sureti-ımla, tarzı-beyan, üslubı-ifade ve saire için İstanbul edebiyatı taklid olunmalı, lüzumsuz yere ve sırf Türkçe mükabilleri varken arabi ve farsiden kelime istimal etmek meyl ve inhimakından ictinab etmeli. İhyası elzem olan ve edebiyata yarar ümumi Türkçe kelimeler çokça istimal edip menus kılma-
lı..."⁶

Daha ilk sayısındaki bu makaleden itibaren ortaya koyduğu ortak Türk dili siyaseti ile dergi; körü körüne İstanbul Türkçesinin ortak Türkçe olarak

⁶ *Füyuzât*, S 1, s. 9-10.

kabul edilmesini değil, onun temel olarak alınıp bütün Türkler için anlaşılacak şekle getirilmesini ileri sürmekteydi. Bu yönüyle *Füyuzât* dergisi belli yere kadar uğur kazanmış, Azerbaycan Türkçesinin İstanbul Türkçesine yaklaşmasını bir yere kadar başarmıştır. Bu; yalnız derginin yayımlandığı dönemde değil, 1930'lu yıllara kadar Azerbaycan edebî dilinde *Füyuzât*'ın dil unsurlarından ciddi ölçüde yararlanılmıştır.⁷

Füyuzât'ın dil siyasetinin edebî dilin geliştirilmesi olduğu; Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Raik, Hasan Sabri Ayvazov, Muallim Bekir vs. gibi dergide yayımlanmış çeşitli makalelerde ifade olunmaktadır.

Ali Bey Hüseyinzade, "Hayatî" imzasıyla *Füyuzât*'ın ilk sayısının ilk makalesi olarak yayımlanmış "Hayat ve Meyli-Füyuzât" isimli yazısında; derginin asıl amacının "malumatı-fenniyemizi tevsî, adet ve ahlakımızı tehzib, eşar ve edebiyatımızı tasfiye, lisanımızı, Türkçe lisanımızı islah" olduğunu ve bunun da "...Türkçemizi fesahat ve belâğatla, ahengi-uslup ile islah ve tezyin" etmeye borçlu olan edipler, şairler tarafından yapılması gerektiğini belirtmektedir.⁸

"Turanî" imzasıyla yayımlattığı "Türk dilinin vazifeyi-medeniyyesi" isimli makalesinde Ali Bey Hüseyinzade; İslam medeniyetinin üç başlıca dili ile ilgili "Arap dili din ve mezhep dili oldu, Fars dili şiir ve edep dili oldu. Türk dili ise dövri-cedid için terakki ve medeniyet dili olur." diyerek Türk dilinin İslam medeniyeti halkları için üçüncü, son dönem medeniyet dili olduğunun altını çizmekte, "Eyler dili Çin Seddi'ne dek hükmünü icra, Bir ucudur Altay, bu yerin bir ucu sahra" mısralarıyla geniş coğrafyaya yayılmış Türk halklarının nicatinin ortak Türk dilinden geçtiğini şu ifadelerle bildirmektedir: "(Türkleri) tarik-i medeniyete çıkaracak vasıta ne arap, ne fars, ne rus ve ne de fireng dilidir. Bu vasıta ancak ve ancak Türk dilidir. Bize Avrupalıların lisani-umumi diye icat ettikleri ne vulapuk ve ne de Esperanto lazımdır. Biz öz muhtelif şive ve lehçelerimizi islah ve tövhid ile özümüze mahsus medeni ve edebî bir umumi Türk dili vücuda getire bileriz..."⁹

Füyuzât'ın bütün Türkler için ortak dil olarak savunduğu edebî dil olarak neden Osmanlı / İstanbul Türkçesinin tercih edilmesi gerektiği konusunda, derginin 16. sayısında yayımlanmış Hasan Sabri Ayvazov'un "Lisan kavgası" isimli makalede şunlar belirtilmektedir:

"...Osmanlıların bu gün kullandıkları lisanın aslı çığatay lehcesi ise de çalışmışlar, çabalamışlar, araptan almışlar, farsiden ahz etmişler, kendisine gü-

⁷ Bayat, *Azerbayca'nın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade*, İstanbul 1992, s. 31; Hüseynova, s. 131.

⁸ *Füyuzât*, S 1, s. 3-4.

⁹ *Füyuzât*, S 9, s. 140.

zel bir süs vermişler, mükemmel bir lisan sahibi olmuşlar. Binaenaleyh bizim Kırıda da bu lisan oldukça temim etmiştir. Bu halde bu lisanı kabul etme-meğe çare varmı? Ağızlarda dolaşan maarif, medeniyet sözleri, terakki fikri Kırıda Türkiye’den aksetmedi mi? Bugün hepimizin hanesinde bulunan dini, edebî kitaplar İstanbul eserleri değilmidir? Milletın terakkisi, cemaatın saadet-i hali uğrunda çalışanların, gazeteler, risaleler yazarların ekserisi Türkiye mahsulu değil midir? ... Füyuzât ise bütün ceraidi-millîye ve mecmuelerimiz miyanında en fasih, en belîğ, en mükemmel lisan kullanan bir mecmueyi-nadiredir... Ümid ediyorum ki, er geç bütün Rusiya müslümanlarının nihayet varıp dayanacakları lisan ‘Füyuzât’ lisanıdır... ”¹⁰

Füyuzât’ın 2. sayısında Hasan Sabri Ayvazov’un “Hayat”ın gurubundan *Füyuzât*’ın tulundan hasıl olan teessüratım” isimli makalesinde; derginin edebî dile, edebiyata yön vereceği düşüncesi bu ifadelerle belirtiliyor:

“... Füyuzât edebiyat âleminde yol bilmeyenlere bir tarik gösterecek, yolunu şaşırmışlara rehber olacak... Fitretin en büyük bahşışı olan ve vücud-i-insaniyyet ancak kendisiyle teyid edilen ‘lisan’a başka bir helavet, başka bir nezaket vercektir. Bunu meydana getirecek, yani lisanımızın ıslahına, zenginleşmesine çalışacak ‘edebiyat’tır. Lisanımızı edebî bir lisan edecek de ‘Füyuzât’ mecelleyi-mübarekesidir.”¹¹

2. Etkileri

Füyuzât’ın diğer alanlarla ilgili ortak dil oluşturma konusundaki etkileri, derginin yayınlandığı dönemde olduğu kadar sonralar da devam etmiştir.

Derginin 7. sayısında Muhammed Vaiz Novruzî’nin çok ihtiyaç duydukları “hasta olan hayatımızı tedavi etmek için bir muktedir doktor, bir edibi-kamil” diye nitelendirdiği, Cenabıhakk’ın “hem müptela olduğumuz hastalığı tedavi etmek için muktedir Müslüman bir doktor hem de efkâr ve meramımızı anlatmaya vasıta olan lisanımızı edebî bir lisan yapmak için edibi-kamil” olarak gönderdiği Ali Bey Hüseyinzade’ye gönderdiği “Huzuri-alilerine” başlıklı yazısında *Füyuzât*’ın özellikle 1 ve 2. sayılarının Türklerin nazarıdikkatini celp ettiğini, sevine sevine, ağlaya ağlaya okuduklarını” belirtmektedir.¹²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi’nde millî kimliğin oluşumunda *Hayat* ve *Füyuzât*’ın önemli rolü olduğu; medeniyet tarihinde, edebî dilin gelişimindeki rolü bağımsızlıktan sonraki edebiyatta oynadığı müstesna rol özellikle zikir olunmaktadır.¹³

¹⁰ *Füyuzât*, S 16, s. 253.

¹¹ *Füyuzât*, S 2, s. 26.

¹² *Füyuzât*, S 7, s. 111-112.

¹³ F. Maksudov ve diğerleri, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: edebiyat, dil, medeniyet*

XX. yüzyılın başları, Azerbaycan basın tarihinin çiçeklenme dönemi olarak telakki edilmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde kısa süreliğine faaliyet göstermiş *Ekinçi*, *Ziya*, *Ziyayi-Kafkasiyye*, *Keşkül* gibi yayın kuruluşlarının kapatılmasından sonra Azerbaycan Türkçesinde herhangi bir yayın kurumunun faaliyet göstermemesine karşılık 1905 yılından sonra *Hayat*, *Teze Hayat*, *Terakki*, *Burhan-i Terakki*, *Rehber*, *Debistan*, *Behlul*, *Lek-lek* gibi ana dilinde gazete ve dergiler bir birinin ardınca faaliyete başlamıştır. Bu yayın kuruluşları arasında Tiflis, Tebriz ve Bakü’de çıkan *Molla Nasreddin* (1906-1931) ve Bakü’de yayınlanan *Füyuzât* (1906-1907) kalıcı etkileri bakımından en önemli iki yayın kuruluşunu oluşturmaktaydı. Bunlardan birincisi, edebiyatta realist akımı temsil ederken ikincisi, romantizm akımının kalem meydanı sayılmaktaydı. *Füyuzât*, S 1, s. 3-4.

14

Füyuzât; ortak edebî dilin geliştirilme sürecinde imla, üslup ve söz hazinesi için Osmanlı Türkçesini esas almayı önerse bile Osmanlı ediplerinin yaptığına aksine, Arapça ve Farsça kelimeleri asgari düzeye indirmeyi, bunun yerine Türkçe sözcüklerin edebî dile dâhil edilmesiyle dilin hem giderek zenginleşeceği hem de daha anlaşılır bir hâle geleceğini bildirmektedir.¹⁵

Hayat gazetesinin bir halefi olarak yayına başlayan *Füyuzât*’ın yürüttüğü ortak dil siyaseti derginin yayın döneminden itibaren 1920’li yıllara kadar edebî dilin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Bu, yalnız *Füyuzât* dergisinin etkisiyle olmamakla birlikte, Azerbaycan basın tarihinde *Füyuzât*’ın dil açısından en ateşli eleştirmenlerinden olan Firudin Bey Köçerli’nin sözlerine göre “Bu işin sonucu; gazetelerimizin ve dergilerimizin dilinin okunup anlaşılabilmesi, ana dilini öğretmek maksadıyla yazılan okul kitaplarının ‘yaxşı’ kimi çok kullanılan ve bize doğma kelimelerin ilaç niyetiyle aransa bile bulunamaması, kısacası bu taklitçilikle millete ihanet olmuştur. O kadar ki bu kitaplar vasıtasıyla ana dilini öğrenmek yok, yalnız unutmak mümkündür. Bir taraftan Ruslaştırmak isteyenleri nefretle kınıyor, diğer taraftan ise kendi ana dilimizi bozarak unutturmayı çalışıyoruz.”¹⁶

3. Eleştirileri

Azerbaycan’ın düşünce ve edebiyat tarihinde *Füyuzât* dergisi üzerine yapılmış değerlendirmeler, Şamil Veliyevin de haklı tespit ettiği gibi her birisinin sınırları dönemin siyaseti tarafından beş farklı dönemde önemli derecede farklılık arz etmiştir. Bunlar, sırasıyla 1. *Füyuzât*’ın yayınlanmasından 1920

kuruculuğu, Bakü 1998, s. 12. *Füyuzât*, S 7, s. 111-112.

¹⁴ Esedzade, *Füyuzat Mecmuesinde Edebiyat Meseleleri*, s. 7.

¹⁵ Uygur, *Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi*, s. 15

¹⁶ Firudin Bey Köçerli, “Ana dili”, *Molla Nasreddin*, N 22, 23, 1907, s. 203; Köçerli, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 1963, s. 294.

yılına kadarki dönem; 2. 1920-1937 yılları arası; 3. 1937-1960 arası yıllar; 4. 1960-1985 arası yıllar; 5. 1985 yılından günümüze kadarki dönem.¹⁷

Yukarıdaki tasnifte Sovyet Dönemi'ne tesadüf eden 2-4. dönemleri kapsayan ve özellikle ideolojik yönlü eleştiriler istisna edilirse Azerbaycan edebiyatı tarihinde *Füyuzât*'la ilgili görece objektif tenkitler Azerbaycan'ın Sovyetler öncesi ve sonraki dönemlerinde yapılmıştır.

Zikri geçen dönemlerde yapılan eleştirilerin başında baş redaktör Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak" mefkûresinin birinci kısmının, Türkleşmenin ilk önce dil birliğine bağlı olduğu düşüncesinin uzantısı olarak da görülen, derginin "ortak dil" olarak savunuculuğunu yaptığı ve kullandığı dilin kendisi gelmektedir. Bu, özellikle derginin yayın dönemi de kapsayan ve Azerbaycan'da Sovyet Dönemi'nin başlangıcına kadarki dönemde kendisini daha açık göstermektedir. Bahsi geçen dönemde derginin ortak dil oluşturma çabası, Azerbaycan Türkçesinin Osmanlı Türkçesine uygunlaştırma çabası olarak eleştirilmiş ve özellikle daha sonra Azerbaycan edebiyat tarihinde *Füyuzât*'a rakip olarak görülecek ve savunulacak olan *Molla Nasreddin* dergisinde Celil Memmedguluzade, Firudin Bey Köçerli ve diğerleri tarafından dile getirilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen "Ana dili" isimli makalesinde Firudin Bey Köçerli, *Füyuzât*'ın başredaktörü Ali Bey Hüseyinzade'nin ilim ve kemal yönünü yüksek bulduğunu itiraf etse de bunun dergiye bir yarar sağlamadığından, bilakis kısa zamanda Kafkaz Türklerini dili *Füyuzât*'ta kullanılan Osmanlı Türkçesine ait çeşitli ifadelerle dolduğundan yakınmaktadır:

"Allah Ali Bey Hüseyinzadeye insaf versin. Keşke o alicenap İstanbul'da rahat oturarak bizim şumbaht Kafkasa teşrif getirmeyeydi. O cenabın ilim ve kemalına sözümüz yok. Sözümüz onun ilim ve kemalının bize bir behre vermemesindedir. Yalnız dilimize pozgunluk saldı, yeni dil getirdi. Etrafını bir deste maymun bürüdü ve onu taklit etmekte bir birine macal vermeyip 'büyük hünerler' gösterdiler. Az vakitte Kafkas Türklerinin dili osmanlı sözleri ve ıstılahlarıyla doldu: 'işbu', 'işte', 'şimdi', 'şol', 'efendim', 'bakalım', 'nasıl' sözleri gazete sütunlarını doldurdu."¹⁸

Hayat, *İrşad*, *Füyuzât*, *Terakkî*, *Yeni Füyuzât* ve *Şelale* gibi "Hayatçı" veya "Füyuzâtçı" çizgideki yayın organlarında yazmış ağabeyi Yusuf Talıbzade'ninki kadar çok olmamakla birlikte *Füyuzât* dergisinin de yazıları çıkmış Abdulla Şaik'in 1950'li yıllarda yazdığı "Füyuzât Mecmuesi" isimli makalesinde Ali Bey Hüseyinzade'yi yazdığı ve dergide yayımlattığı yazılarla edebî

¹⁷ Veliyev Şamil, *Füyuzat Edebi Mektebi*, Ankara 2000, s. 19-24.

¹⁸ Firudin Bey Köçerli, "Ana dili", *Molla Nasreddin*, N 22, 23.

dili islah etmek, edebiyatı uslub ve sanat bakımından yükseltmek, şiir ve sanatın ne olduğunu genç kuşaklara aktarmaya çalışmakla övmekte, diğer taraftan dönemin ideolojik bakışı gereği savunduğu bolşevik ve işçi gazetelerine rakip yayın organı olarak gördüğü derginin baş editörü olarak Ali Bey'i Türkiye'den Azerbaycan halkına faydası olmayan zararlı düşünceler, panislamizm ve pan-türkizm düşünceleri ve en önemlisi "halkın anlamadığı, arap, fars kelime ve terkiplerle dolu olan bir dil getirmişti" diyerek eleştirmektedir.¹⁹

Firudin Bey Köçerli'nin *Füyuzât*'ın diline karşı tenkitleri onun yalnız Azerbaycan Türkleri için değil, İstanbul dışında yaşayan Osmanlı Türkleri için bile anlaşılmaz olduğu yönünde idi. O; Rus, İngiliz, Fransız ve Alman, hatta Gürcü ve Ermeni ediplerin de kendi dillerini belirli bir düzen ve nizam içinde değiştirip geliştirdiklerini fakat bu gelişmiş dilin, bahsi geçen halkların köylüsü tarafından da kolaylıkla anlaşıldığını belirtmekte, buna karşılı *Füyuzât*'ın "ortak dil" siyasetinin merkezinde duran İstanbul Türkçesinin İstanbullu edipler tarafından "volapuk" dili düzeyinde değiştirilerek imparatorluğun İstanbul dışındaki bölgelerinde bile anlaşılmaz şekle salındığını ileri sürmekte. Bu sebeple "kendilerine mahsus bir dili olan Azerbaycan Türkleri" için yararsız olduğunu belirtmektedir.²⁰

Füyuzât'ın uygulayarak yaygınlaştırılmasını istediği ortak dil, yalnız derginin yayınlandığı dönemlerde değil, bağımsızlık sonrasında da bir kısım dil ve edebiyat uzmanları tarafından eleştirilmiştir. Dergideki dil ve edebiyat problemleriyle ilgili "*Füyuzât* ve milli dramaturgiya problemleri" isimli araştırmasında Hüseyin İsrailov'a göre Füyuzâtçılar yüksek bedii ve ya belîğ kelime ile bir tülbent gibi örtüye bürünmüş işaretler, eyhamlarla dolu "müphem" sözü daha belâğatlı, daha yüksek üslupta değerlendirmekteydiler²¹ fakat *Füyuzât*'ı kullandığı ağdalı dil bakımından eleştiren müellife göre, dergiyi dönemin evrensel sorunlarını, terakki ve kültürel gelişim konularını edebî üslupta değerlendirip demokratik edebiyata ve onun temsilcilerine büyük önem vermesi hususunda takdire şayan bulunmuştur.²²

Füyuzât'a karşı 1985 yılına kadar yapılmış eleştirilerin başında gelen kullandığı dil meselesine günümüzde de bazı müellifler tarafından haklı bulunmuş, dergi Azerbaycan Türkçesinden daha fazla Osmanlı Türkçesinde yazılmış olduğu ileri sürülmüştür.²³

¹⁹ Abdulla Şaik, "Füyuzat Mecmuesi", *Hatıralarım*, Bakü 1973, s. 200.

²⁰ Köçerli, "Ana dili", *Molla Nasreddin*, N 22, 23; Köçerli, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 1963, s. 294.

²¹ Hüseyin İsrailov, *Füyuzât ve milli dramaturgiya problemleri*, Bakü 2007, s. 35.

²² İsrailov, s. 36.

²³ Esedova, *Füyuzât Mecmuesinde Edebiyat Meseleleri*, Bakü 2016, s. 30.

Sovyet Dönemi’nde dergiye yöneltilen eleştiriler daha fazla “dinî taassupkeşliği tebliğ eden”, “irtica”, “panislamizmi Rusya’da yayan”, “sosyalizmin mahiyetini sahteletiren” bir dergi olması yönündedir.²⁴ *Füyuzât*’ın dili ile ilgili eleştirilerin merkezinde, onun Azerbaycan Türkçesinden daha ziyade Osmanlı Türkçesine yakın oluşu gelmektedir. Bununla birlikte Azerbaycan edebî eleştirisinde yanlışlığın esası, “Füyuzât”a karşı objektif olmayan yaklaşımla başladı ve daha sonra bir sıra değerli bilim adamı benzer yanlışlığın kader kurbanı oldu.²⁵

Sonuç

Sonuç olarak XX. yüzyılın başları gibi Türk dünyası için politik ve kültürel açıdan çalkantılı bir dönemde yayınlanan *Füyuzât* dergisinin yürüttüğü ortak dil siyasetini dönemin şartlarından bağımsız olarak değerlendirmek objektiflikten uzaktır. Başredaktörü Ali Bey Hüseyinzadenin Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak mefkûresinin birinci kısmının, Türkleşmenin bir uzantısı olarak *Füyuzât*’ın ortak Türk dili politikası esasen edebî dil üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu bağlamda derginin çeşitli makalelerinde çeşitli lehçeleri / şiveleri oluşturan halk dili ile bilim, medeniyet dili olarak önerilen edebî dil arasında bir ayırım yapılmaktaydı. *Füyuzât*, Türk halkları arasındaki dil birliğinin ikincisinde, edebî dilde mümkün ve zorunlu olduğunu savunmaktaydı.

Füyuzât’ın ortak dil istikametindeki ikinci nokta, asırlardır imparatorluk dili olarak gelişmiş Osmanlı / İstanbul Türkçesinin bir esas olarak kabul edilmesi idi. Bu düşünce bir bağlamda Türk dilli halklar arasında Osmanlı Türklerinin bağımsızlığı temsil eden yegâne halk olmasından da kaynaklanmaktaydı. Nitekim derginin çeşitli makalelerinden de anlaşıldığı gibi, Rusy’nın çeşitli bölgelerinde Türk dilli halkların mütalaa ettiği edebî eserlerin büyük ekseriyeti İstanbul’da yayınlanmış, Osmanlı Türkçesindeydi.

Derginin gerek bir senelik yayın döneminde gerekse ondan sonraki dönemlerde aldığı eleştirilerin başında ortak dil olarak da önerdiği kullandığı dil gelmektedir. İdeolojik faktörler dikkate alındığında derginin ortak dil siyasetinin eleştirisinde yayın döneminden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin sonuna kadarki dönem için farklı, Sovyet Azerbaycan’ı döneminde yapılmış eleştirileri için farklı nedenler aramak gerekir. Birincide derginin dilinin kompleks oluşu, üslup bakımından Osmanlı Türkçesinin unsurlarını taşıması eleştirilirken ikinci dönem eleştirilerinde daha fazla ideolojik unsurlar ön plana çıkmakta, derginin üzerine kurulduğu mefkûrenin birinci ayağını oluşturan “Türklük” kendisi irtica / mürtecilik olarak değerlendirilmekteydi.

²⁴ Hüseynova, s. 98.

²⁵ Hüseynova, s. 99.

Günümüzde de aktüelliğini korumakta olan Türk halklarının siyasi, iktisadi, kültürel gelişimi için önemli bir konu olan ortak Türk dilinin oluşturulması düşüncesi ilk olarak Azerbaycan basınında Füyuzât dergisiyle birlikte sistematik şekilde geliştirilmiş, fakat dönemin şartları gereği bu gelişim fazla uzunsürelili olamamıştır. Buna rağmen, Azerbaycan edebî dili 1930’lu yıllara kadar Füyuzât’ın pekçok dil özelliklerini korumuştur.

Kaynaklar

- Abdulhamit Avşar, “Uluslararası İlişkilerde ‘İzafet Çerçevesi’nin Genişletilmesinde Bireylerin Rolü: Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde İleti Kaynağı Olarak Birey”, *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, S 3 / Ocak 2012, s. 1-18.
- Abdulla Şaik, “Füyuzat Mecmuesi”, *Hatıralarım*, Bakü 1973.
- Bayat Ali Haydar, *Azerbaycanın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade*, İstanbul 1992
- Celil Memmedguluzade, *Hatıratım*, (Eserleri 4 ciltte), Bakü 2014.
- Esedzade Vüsale, *Füyuzat Mecmuesinde Edebiyat Meseleleri*, Bakü 2016.
- F. Maksudov ve ötekiler, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: edebiyat, dil, medeniyet kuruculuğu*, Bakü, 1998.
- Hüseynova Sadagat, *Füyuzat Jurnalı ve Dil Problemleri*, Bakü 2006.
- İsrafilov Hüseyin, *Füyuzat ve millî dramaturgiya problemleri*, Bakü 2007.
- Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Indiana University Press, Bloomington 1995.
- Köçerli, “Ana dili”, *Molla Nasreddin*, N 22, 23.
- Köçerli, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 1963.
- Uygur Erdoğan, “Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 7, S 2 (Haziran 2010), s. 150-176.
- Veliyev Şamil, *Füyuzat Edebi Mektebi*, Ankara 2000.
- Zerdabi Hasan Bey, “Hayat”, 1905-1906, S 9.A.

AZERBYACAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK CÜMLE YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ*

Giriş

Son yıllarda Türk lehçeleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmaların sayısının arttığı görülmektedir. Bu tip çalışmalar, aynı kökten gelen lehçelerde zamanla oluşan farklılıkların tespit edilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, Batı / Oğuz grubuna ait Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinin birleşik cümle yapısı karşılaştırılarak farklılıklar ve benzerliklerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle yapılarının detaylı şekilde karşılaştırılarak incelenmesi ve lehçeler arasındaki yakınlıkları ve farklılıkları açık bir şekilde gözler önüne serdiği için önemlidir.

1. Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle

Birden fazla yargıyı bildiren cümleye “birleşik cümle” denmektedir. “Birleşik cümle, bir asıl cümle ile onun manasını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden teşekkül eder” (Ergin, 2008: 404). Birleşik cümle, bir temel cümle ve ona bağlı olan yan cümlelerden ibarettir. Yan cümleler; temel cümlenin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, cümle değerinde bulunan ve yargılı cümlelerdir. Türkiye Türkçesinin genel yapısına uygun olarak temel cümle sonda, yardımcı cümleler ise başta bulunur.

Türkiye Türkçesinde *isim-fiil*, *zarf-fiil*, sıfat-fiil ile kurulan cümlelerin yapıların yan önerme sayılıp sayılmayacağı dolayısıyla basit ya da birleşik cümle olup olmaması konusu tartışmalıdır. Bazı dil bilgisi kitaplarında bu yapı, birleşik cümle yapısı olarak gösterilmiştir. Muharrem Ergin, Leyla Karahan ve diğer dil bilimciler bu yapıyı, basit cümle olarak değerlendirmekte-

* Yrd. Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, elzaalishovademirdag@gmail.com

dirler. Bu çalışmada da filimsilerin bulunduğu cümleler, basit cümle olarak değerlendirilecektir.

Türkiye Türkçesinde cümle çeşitleri konusunda terim ve sınıflandırma farklılıkları günümüzde de devam eden bir problemdir. Özellikle birleşik cümle konusu Türkiye Türkçesi gramerinde çeşitli şekillerde ele alınmış ve alınmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada; şartlı birleşik cümle, *ki’li birleşik cümle* ve *iç içe birleşik cümle* ele alınacak ve karşılaştırma buna göre yapılacaktır.

1.1.Şartlı Birleşik Cümle

Şartlı birleşik cümlelerin temeli, şart kipinin şart ifadesine dayanmaktadır. “Türkçenin temel birleşik cümlelerinden biridir. Yan cümlecisi kendinden sonraki bir cümlecinin şartı, sebebi, tahmini olan birleşik cümleye şart birleşik cümlesi denir” (Ediskun, 1999: 384).

Dilimizin en eski cümle tiplerinden biri olan şartlı birleşik cümlelere Orhun Abidelerinde rastlanır. Tahsin Banguoğlu, şartlı birleşik cümleyi *olağan şart cümlesi* ve *olmayası şart cümlesi* diye ikiye ayırmaktadır (1974).

“Şartlı birleşik cümlede yardımcı cümle önce, asıl cümle sonra gelir ki bu Türkçenin asıl unsurun tali unsurdan sonra gelmesi prensibine uygundur.” (Ergin, 2008: 405)

Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez. Şart cümlesi; *-sa*, *-se* ekleri ile yapılır ve temel cümlelerin yüklemine bağlanarak şartı bildirir.

Türkiye Türkçesinde şartlı birleşik cümleye örnekler:

Artık demir almak günü gelmişse zamandan

Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan. (Beyatlı, 2004: 59)

Sovyetler Birliği o şifrelerin bilincinde olsaydı, Aytmatovun’un yolunu açmazdı. (Akengin, 2013: 196)

Maaşım yetmezse halam da ayda birkaç lira verecekti. (Ömer Seyfettin, 2003: 100)

1.2. Ki’li Birleşik Cümle

Türkçeye Farsçadan geçen bu birleşik cümlede; asıl cümle *ki’den* önce, yardımcı cümle *ki’den* sonra gelir. “Yabancı asıllı olan ve Türkçe için normal olmayan bu birleşik cümle Farsçadan geçmiş bulunan *ki* edatıyla ve onun Türkçesi olarak eskiden kullanılan *kim* edatıyla yapılan birleşik cümledir” (Ergin, 2008: 405).

Türkçenin yapısına aykırı olan *ki*’li *birleşik cümle*’yi Banguoğlu, *ki ilinti cümlesi* olarak tanımlamıştır (1974).

Karahan, *ki*’li *birleşik cümle*’yi bağlı cümle olarak ele almış ve *ki* bağlacının temel ve yan cümleyi bağladığını savunmuştur (2013).

Ediskun, *ki*’li *birleşik cümle*’yi Türkçe olmayan cümle olarak değerlendirmiş ve *ki*’li *bağlı cümle* olarak tanımlamıştır. Birinci cümlelerin temel, ikinci cümlelerin ise yan cümle olduğunu belirtmiştir (2007).

“Ki ile bağlanmış birleşik tümceler yan ve temel tümcenin sıralanışı bakımından farklı özellikler gösterir. Temel ve yan cümlelerin yeri değişebildiği gibi temel tümce düşmüş de olabilir” (Tosun - Koç, 2014: 979).

Türkiye Türkçesinde *ki*’li *birleşik cümle*ye örnekler:

Biliyordum ki, toprak katı ve tabiat zalimdir ve insan cinsi bozuk bir hayvandan başka bir şey değildir; biliyordum ki, insan hayvanların en kötüsü, en bayağısı ve en az sevimli olanıdır. (Karaosmanoğlu, 2008: 18)

Üstü başı o kadar parça parça idi ki, ilk görüşte, yere bir tarla korkuluğu yuvarlanmış sandım. (Karaosmanoğlu, 2008: 128)

Fakat, herkes hayret ve dehşetten o kadar donmuştu ki, kimsenin kimseye dikkat edecek hali kalmamıştı. (Karaosmanoğlu, 2008: 194)

1.3. İç içe Birleşik Cümle

Bir cümlelerin başka bir cümlelerin içinde yer alması sonucu meydana gelen cümle, iç içe birleşik cümle olarak adlandırılır. “İçinde yüklem bir ögesi olarak yine bir cümle barındıran dizgeye iç içe birleşik cümle denir” (Delice, 2012: 874).

“Bu birleşik cümlede bir cümle başka bir cümlelerin bir unsuru veya cümle içinde bir isim unsuru durumunda bulunur” (Ergin, 2008: 406).

Ara cümleler bağımsız olmasına rağmen, temel cümlelerin bir ögesidir. “Bu şekilde oluşturulmuş tümcelerin ayrıntılı çözümlenmesi, bu unsurun yüklemi esas alınarak, bağımsız bir tümceymiş gibi yapılır. Ara tümce bağımsız da olsa genel değerlendirmede her zaman temel tümcenin bir ögesidir. Genellikle alıntılarda ve aktarmalarda kullanılan bu tür yapılarda yan tümce çoklukla *-de-*, *say-*, *zannet-*, *farz et-*, *bil-*, gör- eylemlerine edatlarla ya da ikileme kalıplarıyla bağlanır” (Tosun-Koç, 2014: 979).

Türkiye Türkçesinde iç içe birleşik cümleye örnekler:

Şehzadebaşı’ndan geçerken sokaktaki yolculara bakarak düşündü: “Şüphesiz bunların içinde ne kıymetli insanlar var!” dedi. (Safa, 2014: 114)

Kendi kendine: “Ah... Ben bir alçak değilim! Hayır, ben bir alçak değilim!” dedi. (Safa, 2014: 113).

Bana da sıkı sıkı tenbih etti: “Neriman gelirse, yemeğini yesin, beraber çıkıp Ferit Bey’e geliniz!” dediler. (Safa, 2014: 114)

2. Azerbaycan Türkçesinde Birleşik Cümle

Türkiye Türkçesinde *birleşik cümle* terimi, Azerbaycan Türkçesinde *mürekkab cümle* terimiyle ifade edilmektedir fakat Azerbaycan Türkçesindeki *mürekkab cümle* terimi, içerik açısından Türkiye Türkçesindeki *birleşik cümle* teriminden farklı ve daha geniş kapsamlıdır. Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümleler, *tabesiz mürekkebe cümle* (bağımsız birleşik cümle) ve *tabeli mürekkebe cümle* (bağımlı birleşik cümle) diye iki ana başlık altında öğrenilmektedir. *Tabesiz mürekkebe cümle* kavramı; Türkiye Türkçesindeki sıralı, bağlı cümle kavramına denk gelmektedir. *Tabeli mürekkebe cümle* başlığı altında ise birleşik cümle çeşitleri incelenmektedir.

2.1. Tabesiz Mürekkebe Cümle (Bağımsız Birleşik Cümle)

İki ve daha fazla cümlelerin; gramatikal yönden birbiriyle bağlantısı olmadan, eşit ilişki yolu ile anlam ve sentaks yönünden bir bütünü oluşturmaya *tabesiz mürekkebe cümle* denmektedir (Kazımov, 2010: 287).

Azerbaycan Türkçesindeki *tabesiz mürekkebe cümleler*, Türkiye Türkçesinde *sıralı, bağlı cümlelere* denk geldiği için bu çalışmada ele alınmayacaktır.

2.2. Tabeli Mürekkebe Cümle (Bağımlı Birleşik Cümle)

“İki ve daha fazla cümlelerin anlam, sentaks yönünden bir bütünü oluşturmaya *tabeli mürekkebe cümle* denmektedir” (Kazımov, 2010: 305).

Tabesiz mürekkebe (bağımsız birleşik cümle) cümlelerden farklı olarak *tabeli mürekkebe cümleler* (bağımlı birleşik cümleler) bir asıl, diğeri onu tamamlayan yardımcı cümlelerden oluşmaktadır.

“*Tabeli mürekkebe cümlede* (bağımlı birleşik cümle) gramatikal yönden esas olan kısma *baş cümle*, *baş cümleye* bağlı olarak onu tamamlayan kısma *budak cümle* denmektedir” (Kazımov, 2010: 307).

Bağımlı birleşik cümlelerde; bağımsız olan cümleye temel, ondan bağımlı olan cümleye ise yardımcı cümle denmektedir.

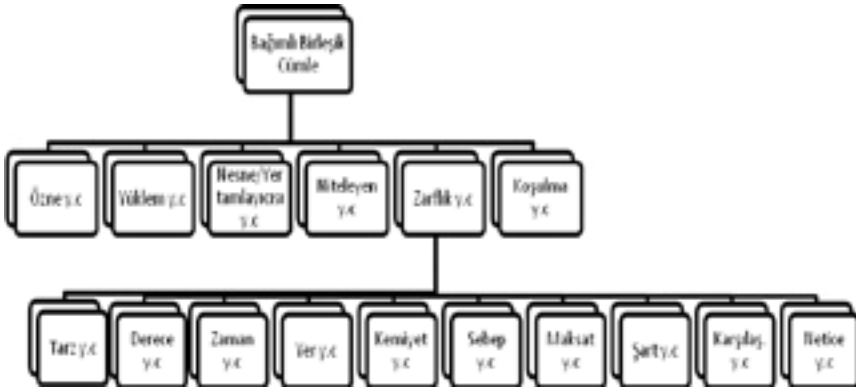
Görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesindeki *tabeli mürekkebe cümle* yapısı, Türkiye Türkçesindeki *birleşik cümle* yapısına denk gelmektedir. Baş cümle temel cümle, budak cümle ise yardımcı cümle kavramı ile aynıdır.

Türkiye Türkçesinde şartlı birleşik cümle, *ki'li birleşik cümle*, *iç içe birleşik cümle*yi tekrar alt türlere ayırma eğilimi görülmemektedir. Azerbaycan Türkçesinde ise durum farklıdır. *Tabeli mürekkebe cümle* kendi içinde sınıflandırılır. Sınıflandırmalar, cümlelerin yapılarına ve yardımcı cümlelerin çeşitlerine göre yapılmaktadır.

Yardımcı cümle, temel cümleye aittir ve temel cümlelerin herhangi bir ögesini izah eder.

“Bağımlı birleşik cümlelerin içerisine dâhil olan yardımcı cümleler çeşitli görevler yerine yetirir, daha doğrusu yardımcı cümle temel cümleye çeşitli yönlerden hizmet eder. Öyle ki bazen yardımcı cümleler, temel cümlelerin genel sorusuna cevap olup onu izah eder. Bazen temel cümlelerin bir üyesine ait olup onu tamamlar, bazen de temel cümlede ifade olunan hâl-hareketin zamanını, yerini, tarzını, sebebini, maksadını, miktarını vb. niteliğini bildirir” (Mammedoğlu, 1999: 222-223).

Yardımcı cümlelerin çeşitleri temel cümleye göre şekillenmektedir. Yardımcı cümleler tasnif edilirken temel cümle ile yardımcı cümle arasındaki karşılıklı bağlantı önemlidir ve tasnif buna göre yapılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde cümle ögeleri ile yardımcı cümleler arasında derin bir bağıllık vardır ve yardımcı cümleler cümle ögelerinin adı ile adlandırılmaktadır. *Tabeli mürekkebe cümleler* (bağımlı birleşik cümleler), kendi içlerinde yardımcı cümlelerin çeşitlerine göre aşağıdaki gruplara ayrılmaktadır. Aşağıdaki şema da bu, açık bir şekilde görülmektedir.

Görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesinde yardımcı cümlelerin ismi, basit cümlelerin ögelerine göre belirlenmiş ve cümle ögelerine göre isimlendirilmiştir. Cümle ögelerinin tasnifi konusunda da Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi arasında bazı farklılıklar mevcuttur. “Azerbaycan Türkçesinde mübteda terimi özne, haber terimi yüklem, tamamlığ terimi nesne ve yer tamlayıcısı, zarflik terimi ise Türkiye Türkçesindeki zarf terimine denk gelmek-

tedir” (Demirdağ, 2014: 619). Teyin / niteleyen olarak isimlendirilen yardımcı cümle ögesine Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır. Teyin, “belirten, niteleyen” anlamında kullanılmaktadır. Teyin; cümlede isimle ifade olunan ögelerin şeklini, biçimini, durumunu, niteliğini belirterek *hangi, nasıl* sorularından birini cevaplamaktadır. “Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde sıfatlar cümlede yardımcı cümle ögesi olarak teyinle ifade olunur. Aynı zamanda teyin zamir, sayı, isim, sıfat-fiil, isim tamlamaları ve sıfat-fiil öbeği ile ifade olunmaktadır” (Alışova Demirdağ, 2015: 21).

2.2.1. Mübteda Budak Cümlesi / Özne Yardımcı Cümlesi

Azerbaycan Türkçesinde cümlelerin ikinci temel ögesi olan özne “mübteda” terimi ile ifade edilir. Mübteda, Arapça bir kelime olup “baş, başlangıç” anlamını vermektedir (Kazımov, 2000).

Mübteda budak cümlesi, temel cümlede olmayan veya zamirle karşılanan öznenin yerine kullanılmakta ve onun anlamını yardımcı cümle olarak vermektedir. Temel cümleye sorulan öznenin sorularını yardımcı cümle karşılıyor (Abdullayev vd., 2007: 304).

Örnek cümleler:

O doğrudur ki, kendililer soyulur; o doğrudur ki atam heyvan kimi işleyir ve bir cuxa almaq bir heyat ideali olmuştur; o doğrudur ki, işçilerin günü ağırdır. [O doğrudur ki, köylüler soyulur; o doğrudur ki, atam hayvan gibi çalışıyor ve bir kıyafet almak bir hayat felsefesi olmuştur; o doğrudur ki, işçilerin günü ağırdır.] (Cabbarlı, 2005: 151)

Ne tökersen aşına, o da çıxar qaşığına. [Yemeğine ne katarsan, o kaşığına o çıkar.] (Atalar sözü ve meseller, 2015: 43)

2.2.2. Haber Budak Cümlesi / Yüklem Yardımcı Cümlesi

Azerbaycan Türkçesinde yüklem kavramı “haber” terimi ile ifade edilmektedir. Kelime, “haber vermek” anlamı taşıdığı için uygun bir terim olduğu görülmektedir. “Cümlede sadece özneye bağlı olarak öznenin yaptığı işi, hareketi bildiren temel ögeye ‘haber’ (yüklem) denir. Haber, cümlelerin temel ögeleri arasında değerlendirilir” (Abdullayev vd., 2007: 114-126).

Haber budak cümlesi, temel cümlede zamirle karşılanan haberleri açıklamaya hizmet etmektedir.

Örnek cümleler:

Soltan ağa, doğrusu budur ki, bu saat ele bu deqiçe, padşahlıq yolu ile Qalaya Araz terefinden bir karvan kişmiş aparırlar. [Soltan ağa doğrusu bu-

dur ki, bu saat ele bu dakika padişahlık yolu ile Kaleye Araz tarafından bir kervan kuru üzüm aparırlar.] (Memmedguluzade, 2004: 375)

Bunun da sebebi odur ki, men ehli-savadam, yazı pozu gözüme ziyan ele-yibdir. [Bunun da sebebi odur ki, men okumuş biriyim, yazı pozu gözüme zarar verip.] (Memmedguluzade, 2004: 41)

2.2.3. Tamamlığ Budak Cümlesi / Nesne, Yer Tamlayıcısı Yardımcı Cümlesi

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde yardımcı cümle öğeleri konusunda farklılıkların olduğunu yukarıda belirtmiştik. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde hem yer tamlayıcısı hem de nesneyi içine alan tamamlığ terimi kullanılmaktadır. “Cümlede ismin yalın ve ilgi durumundan başka diğer isim hâl eklerinden birini alan ve onların sorusunu cevaplandıran kelime ve kelime gruplarıyla ifade olunan yardımcı ögeye tamamlığ denir” (Abdullayev vd., 2007: 126-127).

Tamamlığ, kendi içerisinde “vasiteli tamamlığ” ve “vasitesiz tamamlığ” diye ikiye ayrılmaktadır. Vasiteli tamamlığ yer tamlayıcısının, vasitesiz tamamlığ ise nesnenin karşılığıdır.

Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki yardımcı cümle öğeleri, nesne ve yer tamlayıcısının Azerbaycan Türkçesinde karşılığı tamamlıdır.

“Tamamlığ budak cümlesi, temel cümlenin işaret zamiri ile karşılanan veya kalıp söz şeklinde tasvir olunan tamamlığ ögesini açıklamaktadır” (Kazımov, 2010: 347).

Örnek cümleler:

“El bilir ki, sen menimsen,

Yurdum yuvam meskenimsen.”

[El bilir ki, sen benimsin,

Yurdum yuvam meskenimsin.] (Vurgun, 2005:176)

Görürem ki, alışmağa, hetta bu qaranlıq ve ureksixan yeri bir az benimsemeye ve sevmeye başlamışam. [Görüyorum ki alışmaya, hatta bu karanlık yeri biraz benimsemeye ve sevmeye başlamışım.] (Güntekin, 2006: 154)

2.2.4. Teyin Budak Cümlesi / Niteleyen Yardımcı Cümlesi

Yukarıda belirttiğimiz gibi Azerbaycan Türkçesinde yardımcı cümle ögesi olarak karşımıza çıkan *teyin* teriminin Türkiye Türkçesinde karşılığının olmadığı görülmektedir. *Teyin*, “niteleyen, belirten” anlamında kullanılır. Cüm-

lede isimle ifade olunan öğelerin niteliğini ve formasını belirterek *hangi, nasıl* sorularına cevap vermektedir.

“Cümlede bir nesnenin biçimini, şeklini, durumunu ve niteliğini bildiren veyahut diğer cümle öğelerini herhangi bir durumuna göre belirleyen, nasıl, ne kadar, hangi sorularına cevap veren cümle ögesine teyin denmektedir.” (Rüstemov ve diğerleri 1959; Abdullayev ve diğerleri 2007).

Açıklamalardan da görüldüğü gibi teyin cümlede isimden oluşan cümle öğelerini çeşitli yönden niteler.

Teyin budak cümlesi, temel cümlede işaret zamiri ile karşılanan veya kalıp söz şeklinde tasvir olunan teyinin anlamını izah ederek açıklar. (Kazımov 2010).

Örnek cümleler:

O, ele bir qüvve idi ki, Cevriye onun tesiri altında tamam deyişib başqa cür ola bilerdi. [O öyle bir güç idi ki, Cevriye onun etkisi altında tamam deyişip başqa tür olabilirdi.] (Derviş 1991: 83)

Ele xeberleri, ele müjdeleri vardı ki, bunlar onun rolunu Kenanın nezerinde böyüdecek ,onu Lamieye bu sevdaya merhem bir adam kimi baxmağa mecbur edecekti. [Öyle haberleri, öyle müjdeleri vardı ki, Kenan'ın nazarındaki ehemmiyetini büyütecek, onu Lamia'ya bu güzel aşkın mahremi gözüyle bakmağa mecbur edecekti.] (Güntekin 2006: 64)

2.2.5. Zerflik Budak Cümleleri/ Zarf Yardımcı Cümleleri

Türkiye Türkçesindeki zarf cümle ögesinin Azerbycan Türkçesindeki karşılığı ‘zerflik’ tir. “Cümle içinde hareketin tarzını, yerini, zamanını, sebebi, maksadını, miktarını bildiren öğeye zerflik denir.” (Abdullayev ve diğerleri 2007: 149). Zerflik budak cümlesi kendi içinde alt gruplara ayrılmaktadır.

Zarf yardımcı cümleler başlığı adı altında öğrenilen yardımcı cümleler temel cümledeki iş veya hareketin tarzı, zamanı, yeri, sebebi, maksadı, şartı vb. gibi özelliklerini açıklamaya hizmet eder. Zerflik budak cümleleri/ Zarf yardımcı cümleleri kendi içinde sınıflandırılmıştır.

1. Terz budak cümlesi/ Tarz yardımcı cümlesi
2. Derece budak cümlesi / Derece yardımcı cümlesi
3. Zaman budak cümlesi / Zaman yardımcı cümlesi
4. Yer budak cümlesi / Yer yardımcı cümlesi
5. Kemiyyet budak cümlesi /Miktar yardımcı cümlesi

6. Sebeb budak cümlesi /Sebeb yardımcı cümlesi
7. Megsed budak cümlesi / Maksat yardımcı cümlesi
8. Şert budak cümlesi / Şart yardımcı cümlesi
9. Garşılaşdırma budak cümlesi/ Karşılaştırma yardımcı cümlesi
10. Netice budak cümlesi / Sonuç yardımcı cümlesi

Tarz Budak Cümlesi/ Tarz Yardımcı Cümlesi

“Bu iş Aslanın zeif eseblerini ele titretti ki, bihuş olup yere yığıldı.” [Bu iş Aslan’ın zayıf sinirlerini ele titretti ki, bihuş olup yere yıkıldı.] (Cabbarlı 2005: 214).

“Ele baxdı, ele bil Zaurun elinin içini birinci defeydi görürdü .” [Öyle baktı, sanki Zaur’un elinin içini ilk defa görüyordu.] (Anar 1981: 163)

Derece Budak Cümlesi/ Derece Yardımcı Cümlesi

“Qız o qeder Xudayar beyden qorxdı ki, cüret elemedi cevap versin.” [Kız o kadar Hudayar beyden korktu ki, cüret elemedi cevap versin.](Memmedguluzade 2004: 53).

“Men o qeder üreklendim ki, bismillah deyib, cüretnen gedib qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldı kutuya.” [Ben o kadar yüreklendim ki, bismillah deyip cesaretle gidip kutunun kapağının kaldırdım kağıdı saldı kutuya.] (Memmedguluzade 2004: 128).

Zaman Budak Cümlesi/Zaman Yardımcı Cümlesi

“Koroğlugil o zaman gelip Erzuruma çatdılar ki, hamı pehlevan meydanına yığılmışdı.”[Koroğlugil o zaman gelip Erzurum’a yetiştiler ki, herkes pehlivan meydanına toplanmıştı.] (Azerbaycan Destanları 2005: 79)

“Deste gelib o zaman çatdı ki, deliler şirin kefdə idiler.” [Deste gelip o zaman yetişti ki, deliler tatlı keyif içindeydiler.] (Azerbaycan Destanları 2005: 204).

“Ele ki söz tamam oldu, Demirçioğlu Koroğlu ile hal-hümmet eleyib, Erzuruma terefyol başladı.”[Ele ki, söz bitti, Demircioğlu Koroğlu ile helallaşıp Erzurum’a tarafyol aldı.] (Azerbaycan Destanları 2005: 68).

Yer Budak Cümlesi/ Yer Yardımcı Cümlesi

“O yerde ki, güneş güler, deniz güler, göy güler

O yerdeki, sarı bülbül, yaz gününü garşılar

O yerdeki,guşlar oxur, söyleniler türküler,

Andırır ki, o torpağın zengin tebieti var.”

[O yere ki, güneş güler; deniz güle, gök güler

O yerde ki, sarı bülbül yaz gününü karşılar

O yerde ki, kuşlar okur; söylenilir türküler

Andırır ki, o toprağın zengin tabiatı var.] (Vurgun 2005: 90)

“Haraya mız çalırım, zenbilini asır.” [Nereye mız çakıyorum, oraya sepetini asıyor.] (Atalar sözü ve meseller 2015: 56)

Kemiyet Budak Cümlesi/Miktar Yardımcı Cümlesi

“O qeder gözlediler ki, deste gelib yaxınlaşdı.” [O kadar beklediler ki, deste gelip yaklaştı.] (Azerbaycan Destanları 2005: 229).

“Rövşen o qeder gözledi ki, akşam oldu.”. [Rüşen o kadar bekledi ki, akşam oldu.] (Azerbaycan Destanları 2005: 229).

Sebeb Budak Cümlesi/Sebeb Yardımcı Cümlesi

“Bu çiçekler onun üçün gözeldir ki, onları senin kimi çiçek beslemiş.” [Bu çiçekler onun için güzeldir ki, onları senin gibi çiçek beslemiş.] (Cabbarlı 2005: 36).

“İkinci, ondan öteri bu cavabı verdi ki, Kerbalayı Heyder ölen kimi Zeynebe iki leyaqetli yerden müştəri çıktı.” [İkincisi, ondan ötürü bu cevabı verdi ki, Kerbelayı Haydar ölen gibi, Zeynep’e iki erdemli yerden aday çıktı.] (Cabbarlı 2005: 72).

Meqsed Budak Cümlesi/ Maksat Yardımcı Cümlesi

“Bütün gün küçeleri gezdi ki, özünə bir iş tapsın.” [Bütün gün sokakları gezdi ki, kendine bir iş bulsun.] (Cabbarlı 2005: 328).

“Çünkü bu eşşeyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kerbalaya.” [Çünkü bu eşeği ondan ötürü alıp ki, binip gitsin Kerbêla’ya.] (Cabbarlı 2005: 50).

Şert Budak Cümlesi/ Şart Yardımcı Cümlesi

“Menim iqtidarım olsaydı, vicdanımın lekelenmesine razı olmazdım.” [Benim iktidarım olsaydı, vicdanımın lekelenmesine razı olmazdım.] (Cabbarlı 2005: 63).

“Eger bu xaladı, bes bu ne derd beladı.” [Eğer bu haladır, o zaman bu ne dert beladır.]

“İsteyirsen düz çörek, Al eline bel kürek.” [İstiyorsun düz çörek, Al eline bel, kürek.] (Atalar sözü ve meseller 2015: 38).

Qarşılaşdırma Gudak Cümlesi/ Karşılaştırma Yardımcı Cümlesi

“Men ne qeder qoca olsam da,

Deyerem min çavana.”

[Ben ne kadar koca olsam da,

Değerim bin gence.] (Hacıbeyli 2005: 252).

“Kamil bir palancı olsa da insan,

Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan.”

[Kamil bir palancı olsa da insan,

İyidir yarımçık şapkaçılıktan.] (Gencevi 2004: 52).

Netice Budak Cümlesi/ Netice Yardımcı Cümlesi

“Aya, mene rehmin gelmedi ki, uzun iller benim hayatımı zehirleyib meni hicran oduna yandırmağa, derdü belaya giriftar elemeye razı olursan.”
[Aya, bana rahmin gelmedi ki, uzun yıllar benim hayatımı zehirleyip beni hicran oduna yanmağa , derdi belaya giriftar etmeye razı olursam.] (Cabbarlı 2005: 227).

“Hele bu gün seher meni o qeder vurublar ki, endamım göyerib.” *[Hele bu gün sabah beni o kadar vurdular ki, vücudum morarıp.]* (Cabbarlı 2005: 14).

2.2.6. Goşulma Budak Cümlesi/ Koşulma Yardımcı Cümlesi

“Koşulma yardımcı cümlesi, temel cümleye koşularak ya temel cümleyle ilgili fazladan bilgi verir, ya da temel cümledeki düşünceye açıklama getirir.” (Kazımov 2010: 411).

Koşulma yardımcı cümlesi, cümle ögelerine göre değil, ilaveler esasında yapıldığı için, ilavelere benzer. Buna göre bu koşulma yardımcı cümlesine bazen “ilave yardımcı cümlesi” de denir.

Örnek cümle:

“Dostoyevskiye göre, hüquqi cezadan daha ağır olan ceza var ki, o da menevi işgenceler, insanın öz-özünü ittiham etmesi ve cezalandırmasıdır.”
[Dostoyevski'ye göre hukuki cezadan daha ağır olan ceza var ki, o da manevi işgenceler, insanın kendi kendini itham etmesi ve cezalandırmasıdır.] (Dostoyevski 2004: 4).

“Bir azdan naxçıvanlıların görüşün üçüncü bir nefer de daxil oldu ki, bu da müellim Mize Memmedgulu idi.” *[Birazdan Nahçıvanlıların görüşüne*

üçüncü bir kişi de dahil oldu ki, bu da muallim Mirze Memmedgulu idi.] (Memmedguluzade 2004: 18)

Azerbaycan Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümle

Türkiye Türkçesindeki şartlı birleşik cümlelerin Azerbaycan Türkçesinde aynı başlık adı altında karşılığına rastlanmamaktadır. Şartlı birleşik cümle *zerflik budak cümlesi* adı altında öğrenilen şart budak cümlesi bölümünde işlenmektedir.

“Şart yardımcı cümlesi temel cümlede ifade edilen hükmün bağlı olduğu şartı bildirmektedir.” (Abdullayev ve diğerleri 2007: 359). Azerbaycan Türkçesinde şart yardımcı cümlesinin çeşitli yollarla yapıldığı görülmektedir.

Birinci gruba dâhil olan yardımcı cümleler *–sa, –se* ekleri esasında kurulur. Bu tip yardımcı cümlelerde bazen *eger* ve *hergah* vb. kelimelerinin kullanımı isteğe bağlıdır.

“*Menim iktidarım olsaydı, vicdanımın lekelenmesine razı olmazdım.*” [*Benim iktidarım olsaydı, vicdanımın lekelenmesine razı olmazdım.*] (Cabbarlı 2005: 63).

İkinci gruba dâhil olan şart yardımcı cümleler *indi ki, madam ki, bir halda ki, vaxta ki, eger, hergah* bağlaçları ile yapılmaktadır.

“*Eger bu gatar durnanın başçısını vura bildin, onda Gırat da uçurumdan tullana bilecek, yox, eger vura bilmedin onda gör başına ne çare tapırsan.*” [*Eğer bu turna katarının başçısını vurabildin, onda Kırat da uçurumdan atlaya bilecek, yok eğer vura bilmedin onda gör başına ne çare bulursun.*](Azerbaycan Destanları 2005: 38).

Üçüncü gruba dâhil olan şart yardımcı cümlelerde temel cümle önce gelir; temel cümlede *bu şartla, o şartla, bir şartla* kalıpları, sonra *ki* bağlacı daha sonra ise şart yardımcı cümlesi gelir.

“*Bacımı sene bir şertle verirem ki, qardaşım Rehim xana bir nişan veresen, özü de xanı mecbur eleyesen ki, eteyinden daşı töksün.*” [*Kız kardeşimi bir şartla sana veririm ki, kardeşim Rehim hana bir nişan veresin, hanı da zorlayasın ki, bu fikrinden taşınsın.*] (Azerbaycan Nağılları 2005: 320).

Görüldüğü gibi şart yardımcı cümlesinde önemli nokta cümledeki şart anlamıdır. Bu anlamın ifade yolları ise sadece *–sa, –se* ekine bağlı değildir. *–Sa, –se* ekleri ise bu anlamı yaratan yollardan sadece birisidir. Şart yardımcı cümlesinde şart anlamının olması mutlaklır ve cümle buna göre incelenmektedir.

Türkiye Türkçesinde *–sa, –se* ekiyle kurulan cümle çeşitleri şartlı birleşik cümle adı altında öğrenilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ise farklı bir

sınıflandırma görülmektedir. Burada yardımcı cümlelerin anlamı ön plana çıkmaktadır. Şart anlamı bildiren *-sa, -se* ekiyle yapılan birleşik cümleler şart yardımcı cümlesi başlığı altında öğrenilmektedir. Zaman, yer, karşılaştırma anlamlı *-sa, -se* ekiyle yapılan cümleler *ise zaman yardımcı cümlesi, yer yardımcı cümlesi ve karşılaştırma yardımcı cümlesi* başlıklarında incelenmektedir. *-Sa, -sa* ekiyle yapılan cümlelerde anlam ön planda olduğu için farklı başlıklı yardımcı cümleler içinde incelendiği dikkat çeker.

Buradan da görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde şartlı birleşik cümle yapısı tek ana başlıkta öğrenildiği hâlde, Azerbaycan Türkçesinde farklı bir sınıflandırma vardır.

2.4 Azerbaycan Türkçesinde ki'li Birleşik Cümle

Ki'li birleşik cümle aynı başlık altında Azerbaycan Türkçesinde rastlanmamaktadır. Türkiye Türkçesinde *ki'li* birleşik cümleler tek başlık altında incelenmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ise *ki'li birleşik cümlelerde* yapı değil, anlam ön plana çıkmaktadır. Aynı kuruluştaki cümleler anlamlarına göre farklı başlıklarda incelenmektedir.

2.5 Azerbaycan Türkçesinde İç İçe Birleşik Cümle

İç-İçe birleşik cümle terimine Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle sınıflandırmaları içinde rastlanmamaktadır.

İç-İçe birleşik cümlelerin karşılığı özge *nitgi* terimidir. Konuşurken veya yazarken bazen ya kendimizin veya başkasının söz veya cümlelerini kullanırız. Buna özge *nitgi* denir. Özge *nitgi* iki şekilde verilir: “Bunlardan biri özge *nitgini* olduğu gibi, hiçbir değişiklik yapmadan kendi konuşma veya yazısında kullanılmasıdır. Burada en önemli nokta özge *nitginde* hiçbir değişikliğin yapılmamasıdır”. (Rüstemov ve diğerleri 1959: 387).

Özge *nitginin* hem anlam, hem de şekil olarak hiçbir değişiklik yapılmadan, olduğu gibi verilmesine *vasitesiz nitg* denir.

Vasitesiz nitge örnek cümleler:

“*Ele bu demde Qars paşasının qoşun böyüyü özünü yetirdi ki: “Ne durubsunuz? Deliller şehere etden duvar çekibler. Başınızın çaresini eleyin”.* [Ele bu anda Kars paşasının qoşun böyüyü kendini yetirdi ki: “Ne durmuşunuz? Deliler şehre etten duvar çektiler. Başınızın çaresini eleyin.] (Azerbaycan Destanları 2005: 284).

“*Evvelleri Ferhad qardaşının çekdiyi zehmetleri, onun üçün çalışmasını görüb, üreyinde deyirdi: “Mühendis olan kimi qardaşımın başının altına qu balış qoyub, onu heç bir işe el vurmaya qoymayacağam. Men qazanacağam o*

yeyecek. Belke bu tövrlə onun xecaetindən çıxıxam. çıxam. “ [Önceleri Ferhat kardeşinin çektiği zahmetleri, onun için çalışmasını görüp yüreğinde diyordu: “Mühendis olan gibi kardeşimin başının altına ku yastığı koyup ona hiçbir iş yaptırmayacağım. Belki böylelikle onun hakkını öderim.] (Cabbarlı 2005: 204).

Özge nitginin verilmesinin diğer şeklinde ise farklı bir usul kullanılır: “Burada özge nitginin esas anlamı korunur ancak biçimi biraz değiştirilerek verilir.” (Rüstemov ve diğerleri 1959: 398).

Özge nitginin yalnız anlamının verilmesine *vasiteli nitg* denir.

Vasiteli nitge örnek cümleler;

“Mömüne xanım da cavab verdi ki, atam külli ixtiyardı, nece meslehet görürüse ele elesin.” [Mömüne hanım da cevap verdi ki, atam külli ihtiyardı, nasıl uygun görürse öyle yapsın.](Azerbaycan Destanları 2005: 296).

“Nöyüt Süleyman dedi ki, nöyüt xılxı ile sabunu qarışdırıb qoysunlar.” [Petrol Süleyman dedi ki, biraz petrol ile sabunu karıştırıp koysunlar.] (Cabbarlı 2005: 290).

Yukarıda da görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesindeki birleşik cümle yapısı farklı bir sınıflandırma ve çeşitlenmeye tabi tutularak incelenmektedir. Birleşik cümle yapısı *tabesiz birleşik cümle* (bağımsız birleşik cümle) ve *tabeli mürekkebe cümle* (bağımlı birleşik cümle) diye iki ana başlığa ayrılmaktadır. Bunların dışında kalan birleşik cümle yapısı ise *garışığ tipli tabesiz mürekkebe cümleler* (karışık tipli bağımsız birleşik cümleler) ve *garışığ tipli tabeli mürekkebe cümleler* (karışık tipli bağımlı birleşik cümleler) başlığı altında incelenmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinin birleşik cümle yapısı karşılaştırılarak incelenmiştir. Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinin cümle yapıları büyük ölçüde benzerlik göstermekle birlikte farklılıklar da bulunmaktadır. Ancak bu farklılıklar yapıdan daha çok yöntem ve sınıflandırma ile ilgilidir. Türkiye Türkçesindeki birleşik cümle ile Azerbaycan Türkçesindeki birleşik cümle sınırları birbirinden farklıdır. Türkiye Türkçesinde çoğunlukla yan cümle ile temel cümleden meydana gelen cümleler birleşik cümle olarak kabul edilirken Azerbaycan Türkçesinde bu yapılar dışında eşit hüküm bildiren cümleler de birleşik cümle olarak kabul edilmektedir. Türkiye Türkçesindeki bağlı, sıralı cümleler Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde birleşik cümle sınıflandırılması ile ilgili çeşitli sınıflandırmalar olsa da genel eğilim birleşik cümleyi *ki'li birleşik cümle*, *şartlı birleşik cümle*, *iç-içe birleşik cümle* olmak üzere üçe ayırma yönündedir. Türkiye Türkçesinde kesin bir sınıflandırma olmadığı için birleşik cümle türleri tartışmalı bir konudur. Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümlelerin sınıflandırılması konusunda büyük fikir ayrılıkları görülmemektedir. Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümleler *tabesiz mürekkebe cümle* (bağımsız birleşik cümle) ve *tabeli mürekkebe cümle* (bağımlı birleşik cümle) iki ana başlığa ayrılmaktadır. *Tabesiz birleşik cümle* (bağımsız birleşik cümle) başlığı altında sıralı, bağlı cümleler öğrenilmektedir. *Tabeli mürekkebe cümle* (bağımlı birleşik cümle) başlığı altında ise birleşik cümleler öğrenilmektedir. Türkiye Türkçesinde *ki'li birleşik cümle*, *şartlı birleşik cümle*, *iç-içe birleşik cümleyi* tekrar alt türlere ayırma eğilimi görülmemektedir. Azerbaycan Türkçesinde *tabeli birleşik cümle* (bağımlı birleşik cümle) alt türlere ayrılarak incelenmektedir. Sınıflandırmalar cümlelerin yapılarına ve yardımcı cümlelerin çeşitlerine göre yapılmaktadır. Yardımcı cümlelerin çeşitleri ise temel cümleye göre şekillenmektedir. Azerbaycan Türkçesinde yardımcı cümlelerin ismi basit cümlelerin öğelerine göre belirlenmiş ve cümle öğelerine göre isimlendirilmiştir. *Tabeli mürekkebe cümleler* (bağımlı birleşik cümleler) kendi içlerinde yardımcı cümlelerin çeşitlerine göre aşağıdaki gruplara ayrılmaktadır.

1. Mübteda budak cümlesi / Özne yardımcı cümlesi
2. Haber budak cümlesi / Yüklem yardımcı cümlesi
3. Tamamlık budak cümlesi / Nesne, Yer Tamlayıcısı yardımcı cümlesi
4. Teyin budak cümlesi / Belirten yardımcı cümlesi
5. Zarflik budak cümlesi / Zarf yardımcı cümlesi
6. Terz budak cümlesi/ Tarz yardımcı cümlesi
7. Derece budak cümlesi / Derece yardımcı cümlesi
8. Zaman budak cümlesi / Zaman yardımcı cümlesi
9. Yer budak cümlesi / Yer yardımcı cümlesi
10. Kemiyet budak cümlesi /Miktar yardımcı cümlesi
11. Sebep budak cümlesi /Sebep yardımcı cümlesi
12. Megsed budak cümlesi / Maksat yardımcı cümlesi
13. Şert budak cümlesi / Şart yardımcı cümlesi
14. Garşılaşdırma budak cümlesi/ Karşılaştırma yardımcı cümlesi

15. Netice budak cümlesi / Sonuç yardımcı cümlesi

16. Koşulma budak cümlesi /Koşulma yardımcı cümlesi

Türkiye Türkçesindeki şartlı birleşik cümle Azerbaycan Türkçesinde *zerflik budak cümle/zarf yardımcı cümlesinin* alt grubu olan *şert budag cümlesi/ şart yardımcı cümlesi* başlığı altında öğrenilmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak *şart yardımcı cümlesi* başlığı altında *-sa, -se ekli* birleşik cümlelerin sadece *şart* anlamı öğrenilmektedir. *-Sa, -se ekiyle* yapılan yer ve zaman anlamı bildiren birleşik cümleler diğer başlıklarda öğrenilmektedir. *-Sa, -se ekli birleşik cümleler* anlamlarına göre *yer yardımcı cümlesi, zaman yardımcı cümlesi, karşılaştırma yardımcı cümlesi* başlıkları altında da incelenmektedir.

*Türkiye Türkçesindeki ki'li birleşik cümle*ye aynı başlık altında Azerbaycan Türkçesinde rastlanmamaktadır. Türkiye Türkçesinde *ki'li* birleşik cümleler tek başlık altında incelenmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ise *ki'li* birleşik cümlelerde yapı değil, anlam ön plana çıkmaktadır. *Ki'li birleşik cümleler* anlamlarına göre farklı başlıklarda incelenmektedir.

Türkiye Türkçesinde *birleşik cümle* bahsinde incelenen iç-içe birleşik cümle *ye* Azerbaycan Türkçesinde *birleşik cümle* bahsinde rastlanmamaktadır. İç-içe birleşik cümlelerin terim olarak Azerbaycan Türkçesinde karşılığı yoktur. İç-içe birleşik cümle *ye* özge *nitgi* bahsinde rastlanır. Özge *nitgi* konuşurken veya yazarken bazen kendimizin veya başkasının söz veya cümlelerinin kullanılmasıdır. Özge *nitgi* ikiye ayrılır: *vasitesiz nitg* ve *vasiteli nitg*.

Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde *garışığ tipli tabesiz mürekkeb* cümleler (karışık tipli bağımsız birleşik cümleler)ve *garışığ tipli tabeli mürekkeb* cümleler (karışık tipli bağımlı birleşik cümleler) sınıflandırmalarına rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümlelerin detaylı bir incelemeye tabi tutulduğu dikkat çekmektedir

Yukarıda da görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesindeki birleşik cümle yapısı farklı bir sınıflandırma ve çeşitlenmeye tabi tutularak incelenmektedir. Batı/Oğuz grubuna dahil olan Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında birleşik cümle tasnifi konusundaki farklılıkların nedeni farklı ekollere dayandırılabilir. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin tarihsel süreçte farklı bir seyir izlemesi, yabancı dillerin etkisi ve millî anlayışla gramer yazılması da bu farklılıkların nedenleri arasında yer almaktadır.

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV, E., SEYİDOV, Y. , ve HESENOV, A .(2007). *Müasir Azərbaycan Dili, IV hisse. Sintaksis*. Bakı, 424 s.
- Serg-Gerb.
- AHUNDOV M. F. (2005). *Seçilmiş Eserleri. I cilt*. Bakı, 296 s. Şerq- Qerb.
- AKENGİN Y.(2013). *Bir semaverlik muhabbet..II baskı*. Ankara, 248 s. Akçağ Yayınları.
- ALIŞOVA DEMİRDAĞ, E. (2015). “Çağdaş Azərbaycan Türkçesinde Yardımcı Cümle Ögesi *Teyin ve Türkiye Türkçesinde Karşılığı* Üzerine Bir Araştırma”. International Journal of Innovative Research in Education. 4th Cyprus International Conference on Educational Research, Girne. 19-24 s. Volume 03, Issue 1.
- ANAR, R. (1981). *Beşmertebeli evin altıncı mertebesi*. Bakı, 379 s. Qanun Neşriyatı
- ATALAR SÖZÜ VE MESELLER (2015). Bakı, 112 s. Altun Kitab.
- AZERBAIJAN DESTANLARI (2005). *Koroğlu IV cilt*, Bakı, 464 s.Lider Neşriyatı
- AZERBAIJAN NAĞILLARI (2005). V cilt. Bakı, 450 s. Lider Neşriyatı
- AZERBAIJAN ELMLER AKADEMİYASI (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lügati*. IV cilt Bakı, Şerq- Qerb.
- BANGUOĞLU, T (2007). *Türkçenin Grameri*, 8. Baskı Ankara, 628 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Dil Kurumu Yayınları; 528
- BEYATLI, K. Y. (2004). *Kendi Gök Kubbemiz*. 4. Baskı İstanbul, 109 s. Yapı Kredi Yayınları.
- CABBARLI, C .(2005). *Seçilmiş Eserleri I Cilt*, Bakı, 328 s. Serq Qerb
- CABBARLI , C. (2005). *Seçilmiş Eserleri II Cilt*, Bakı , 360 s. Serq Qerb
- CABBARLI, C. (2005). *Seçilmiş Eserleri III Cilt*, Bakı 365 s. Serq Qerb
- DELİCE, İbrahim H. (2012). “*Yapı Açısından Cümle Sorunu*”. Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3 Summer.p. 871-876, Ankara- Turkey
- DEMİRDAĞ, E. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinde cümle ögelerinin karşılaştırılması üzerine*. Əli Bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədağa Şirəliyevin 105 illik yubileyleri şərəfinə keçirilən Sələflər və Xələflər I Beynəlxalq Simpoziumunun Materialları 22-24 OKTYABR. Bakı şəhəri. s. 610-625
- DERVİŞ, S. (1991). *Fosforlu Cevriye*, Bakı, 272 s. Elm Neşriyatı
- DOSTOYEVSKİ F.M. (2004). *Cinayət və Ceza*. Bakı, 560 S. Önder Neşriyatı

- EDİSKUN, H. (2007). *Türk Dil Bilgisi*, 11. Basım İstanbul, 407 s. Remzi Kitabevi.
- ERGİN, M. (1997). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, XXVIII+407 s. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.785
- ERGİN, M. (2008). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, XXVIII+ 407 s. Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- GÜNTEKİN, R N. (2006). *Dodaqdan qelbe*, Bakı, 280 s. Serq- Qerb
- GÜNTEKİN, R N. (2006). *Çalıquşu*, Bakı, 376 s. Serq- Qerb
- HACIBEYLİ, Ü. (2005). *Secilmiş Eserleri I cilt* Bakı, 408 s. Şerq Qerb
- GENCEVİ, Nizami (2004). *Leyli ve Mecnun*, Bakı, 288 s. Lider Neşriyatı
- MEHMEDOĞLU, A. (1999) “Bağımlı Birleşik Cümleler Üzerine”. Türk Dili, Mart, Sayı : 567, s. 2222-2229
- MEHMEDOĞLU, A. (2009) “Türkiye Türkçesinde Karışık Türlü Bağımlı Birleşik Cümle”. Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring p. 1500-1540.
- MEHMEDOĞLU, A. (2006). *Türkiye Türkçesinde Cümle Ögelerine Yeni Bir Bakış*. İstanbul, 163 s. Değişim Yayınları.
- MEMMEDQULUZADE, C. (2004). *Eserleri I cilt*, Bakı, 664 s. Önder Nesriyyatı
- KARAHAN, Leyla (2013). *Türkçede Söz Dizimi*, 19. Baskı Ankara, 192 s. Akçağ Yayınları: 58 Türk Dili ve Dilbilimi:1.
- KARAÖRS, M. (2005). *Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi (Cümle Tahlilleri)* Ankara: Akçağ yınları.
- KARAOSMANĞLU. Y. K (2008). *Yaban*. 57 Baskı İstanbul, 215 s. İletişim Yayınları
- KAZIMOV, G (2010). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakü, 400 s. Elm ve Tehsil.
- KAZIMOV, Gr (2000). *Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis*. 5. Basım Bakü, 500 s. Elm ve Tehsil.
- RÜSTEMOV, P. , ŞİRELİYEV, E ve BUDAQOVA, M. Ş. (1959). *Azərbaycan Dilinin Gramatikasi, II. Sintaksis*. Bakı, 403 s.
- Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Neşriyatı.
- SAFA, P. (2014). *Fatih- Harbiye*. Ankara, 138 s. Ötüken Neşriyat.
- SEYFETTİN Ömer, Ö. (2003) *Bütün Eserleri 4*. Ankara, 183 s. Bilgi Yayınları 95.
- TOSUN. I – KOÇ. A (2014). “Yapı Bakımından Tümce Türleri ve Yan Tümce”. Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/9 Summer. p. 969-990, Ankara- Turkey
- VURGUN, S.(2005). *Seçilmiş Eserleri, I cild*. Bakı, 264 s. Şerq- Qerb

LİTVANYA TATAR TÜRKLERİNE AİT BİR İLM-İ HÂL KİTABI

Emine ATMACA*

GİRİŞ¹

Tatar Türklerini, Litvanya'nın Büyük Dükleri (~Knez~Prens) *Gediminas*, *Kestutis* ve *Algirdas* askerlik hizmeti için Litvanya Büyük Kenezliği'ne (~Prensliği'ne) davet etmişlerdir (Kanapatskaya 2016: 247). Tatar Türkleri, 1319 yılında bir Cermen-Roman din tarikatı olan Töton Şövalyeleri ile olan savaşta Gediminas ordusunun ön safhalarında yer almışlar (Grişin 2000: 5) ve büyük başarılarla imza atmışlardır. Aynı şekilde Altınordu Hanı Canibek'in süvarileri 1350 ve 1352 yıllarında Büyük Knez Algirdas'a yardım için sefere çıkmışlar (Kanapatskaya 2016: 247) ve savaş taktikleriyle göz doldurmuşlardır. 1358 yılında Berdibek Han öldürülünce Altınordu içerisinde taht mücadeleleri başlamış ve bu mücadelede mağlup olanlar, Litvanya topraklarına sığınmışlardır (Güllüdağ-Mişkiniene 2008: 19). Polonyalı araştırmacı P. Borovski'ye göre de “şüphe yok ki Tatar Türkleri, bu zamanlarda Litvanya topraklarına çoktan yerleşmişlerdi” (Grişin 2000: 5). Tatar Türklerinin Litvanya Büyük Knezliği'nde bulunmalarıyla ilgili ilk bilgiler, XIV. yy. başlarından öncedir. 1324 tarihli Ortaçağ tarihçisi Fransisken² rahibi Wadding, yıllığında “Litvanya'ya Hz. İsa'nın öğretisini yaymak amacıyla giden rahiplerin hiç beklemedikleri halde, bir hanın ülkesinden gelmiş ve dualarını kendi Asyatik dillerinde okuyan insanlara rastlamışlardır” (Kanapatskaya 2016: 247, Zajackowski 35) ifadesi yer almaktadır. İngiliz kralının büyükelçisi *Gilbert de*

* Yrd. Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
(eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com)

¹ Litvanya Tatar Türklerinin tarihi hakkındaki bilgiler, Yakov Grişin'in *Pol'sko-Litovskiy Tatarı: Vzgl'yad Cherez Veka* (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlarlar İçinden Bakış), Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Kazan 2000 eserinden alınmıştır.

² Gerçek Hristiyanlığa yoksullukla ulaşılacağına ve nefsin fakirlikle terbiye edileceğine inanılan bir Katolik tarikatıdır.

Lano, 1414 yılının Şubat ayında Vilnius'tan³ Prusya'ya Trakai (~Troki) üzerinden geçerken günlüğünde şunları yazmıştır: “Birçok köyde yoğun olarak Tatar Türkleri yaşıyordu ve Tatar Türkçesini konuşuyorlardı. Trakai’de ayrıca çok sayıda Alman, Litvan, Rus ve en çok da Yahudi yaşamaktaydı” (Knapatskaya 2016: 247). Burada, büyükelçi Yahudi derken kuvvetle muhtemel Yahudi inancının takipçileri Hazarların bakiyesi olan Karayim Türklerini kastetmiştir.

Tatar Türklerinin Litvanya topraklarına yerleşmeleri ile ilgili elde herhangi bir yazılı eser/belge yoktur. Araştırmacıların yazdıkları da tarihi aktarmalardan ibarettir. Bugünkü çalışmalarda da A. Muhliniski ve T. Narbut’un XIX. yüzyılda yazdıkları tekrarlanıp durmaktadır (Grişin 2000: 15). Narbut, Belarus Tatar Türklerinin; Muhliniski ise Litvanya Tatar Türklerinin tarihini, kültürünü ve edebiyatını en iyi bilen araştırmacılarıdır.

“Büyük Knez Gediminas yönetiminden önce Tatar göçleri var mıydı?” sorusuna tarihçiler ve Türkologlar cevap verememektedirler. Ancak yapılan araştırmalara göre Altınordu’dan komşu ülkelere ilk göçün XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında yapıldığı bilgisi vardır. Bu göçün ilk evresi, tarihi bir bilgiye göre 1386 yılıdır. Bu zamanlarda, Władysław Jagiełło, Polonya ve Litvanya’nın akrabalık yoluyla birleştiği dönemde kral olmuştur (Güllüdağ-Mişkinie 2008: 19). Knezliğin tüm halkıyla birlikte Tatar Türkleri de Władysław Jagiełło tarafından vaftiz edilmiştir (Grişin 2000: 5). Mihail Kozlovskiy’e göre Kral Jagiełło yaklaşık 2000 Tatar Türkünü bazı şehir ve köylere yerleştirmiş, eşleri ve çocuklarıyla birlikte onları vaftiz etmiştir (Grişin 2000: 16-17).

Tatar Türkleri, Litvanya’ya özellikle Büyük Knez Vytautas’ın (~Witold⁴) (1392-1430) tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Vytautas’ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Devleti ve Giray soyundan gelen Kırım hanlarıyla yakın ilişkiler kurulmuştur. Altınordu tahtında baş gösteren Toktamış ve Timur Kutluğ arasındaki mücadelede Vytautas, siyasi çıkarları için Toktamış Han’ın tarafını tutmuştur. Toktamış Han, taht mücadelesini 1395⁵ yılında kaybedince ailesi ve adamlarıyla birlikte Litvanya’ya sığınmıştır. Vytautas, Moskova Knezliği ve Töton Şövalyeleri’ne karşı bir tampon bölge oluşturmak amacıyla Toktamış Han’ı, ailesini ve adam-

³ Leh kaynaklarında Vilnius şehri, “Wilno” olarak geçer (Ayrıntılı bilgi için bk. T. Narbut, *Dzisiej narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

⁴ Leh kaynaklarında Büyük Knez Vytautas’ın adı “Witold” olarak geçer (Ayrıntılı bilgi için bk. T. Narbut, *Dzisiej narodu litewskiego*, Wilno, 1840).

⁵ Bazı kaynaklarda 1397 tarihi kayıtlıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Yakov Grişin, *Pol’sko-Litovskije Tatari: Vzgljad Cherez Veka*, Kazan’ Tatarskoye Knjinoje İzdatel’stvo, 2000: 6).

larını Trakai⁶ ve çevresine yerleştirmiştir (Orhonlu 1971: 58-59). Bu gerçeği, XVII. yüzyılın büyük Türk tarihçisi İbrahim Peçevi de teyit etmiştir. “Büyük Timur geldiği zaman Tatar Türklerinin bir kısmını köleleştirmiş, bir kısmını da öldürmüştür. Timur’dan kaçabilenler de Hristiyan Polonya ve Moskofların ülkesine sığınmıştır” (Grişin 2000: 6).

Vytautas, Kırım Tatar Türklerini topraklarına memnuniyetle kabul etmiş ve hatta onlara Kırım tahtını geri almak için silah verme vaadinde dahi bulunmuştur. Leh tarihçi S. Kriçinski’nin (~ Stanislaw Kryczyński) bir çalışmasında da “1397 yılında Vytautas’ın Tatar Türklerine verdiği sözü tutmak için harekete geçtiği ve Altınordu’nun önemli bir bölgesine girdiği” bilgisi yer almaktadır. Bunun sonucunda binlerce Kırım Tatar Türkü onun yardımıyla çoluk çocuk demeden hayvanlarıyla birlikte Knezli’ye göçmüştür. Vytautas, 1398 yılının yazında Kıpçak steplerine bir sefer daha düzenlemiştir. Bunun sonucunda da Litvanya topraklarında yeni Tatar göçleri yaşanmıştır. Vytautas, 12 Ağustos 1399 yılında bu sefer Vorskla savaşını kaybedince Altınordu’nun iç işlerine karışmama kararı almıştır. Ancak Büyük Knez Vytautas, siyasi menfaatleri için Altınordu’nun idarecileriyle siyasi ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir (Grişin 2000: 7).

Vytautas’ın ilk seferinden sonra esir alınan Kırım Tatar Türkleri bu ülkede Tatar göçmenliğinin temelini atmışlardır. Vytautas, onlara özgürlük bahsetmiş ve onları Vilnius yakınlarındaki Vaka nehrinin kenarlarına yerleştirmiştir. Tatar Türkleri, topraklarını satmama şartıyla sonsuza dek kullanabilecekleri topraklara sahip olmuşlardır. Yalnızca toprak karşılığında düklere askeri hizmet borçları vardı. Böyle bağımlı olmaları onları Litvanya Büyük Knezliği’nin vasalları⁷ haline getirmişti. İşte bu yüzden Litvan halkı Tatar Türklerine, “Bey Tatarları” demişlerdir. Ancak Tatar Türklerinin siyasi ve sosyal durumu Litvanya’nın üst zümresinden pek de farklı değildi. Büyük Knez Vytautas, Tatar göçmenlerine din özgürlüğü de vermişti. Karışık evliliklerden doğan çocukların babalarının dininde olmalarına da müsaade etmişti. Dolayısıyla Tatar Türk göçmenler için bu şartlar çok ama çok elverişli idi. Bu yüzden Knezlik topraklarına gönüllü olarak gelip yerleşmeler kendiliğinden gerçekleşmiştir. Tarihi verilere göre 1409 yılında Litvanya Knezliği’nde çok büyük bir göç dalgası

⁶ Kırım-Tatar Türkleriyle birlikte Litvanya topraklarına Musevi Karayım Türkleri de yerleşmiştir. Litvanya’ya XIV. yy.’da gelen Karaim Türklerinin savaşın olmadığı zamanlarda görevleri kesin olarak tayin edilmişti. Tatar Türkleri, Trakai kalesi ve köprüleri koruyorlar, Karaim Türkleri ise Müslüman ve Hristiyanlara haram olan tefecilik ve kira işi ile uğraşıyorlardı. Bu topraklarda bol bulunan (demir) para Karaim Türklerinin ticari açıdan talep gördüklerinin bir kanıtıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. <http://vkus-vody.livejournal.com/111467.html> (Erişim tarihi: 25.03. 2016)).

⁷ Avrupa feodal sisteminde, derebeyine hizmet karşılığında kendisine toprak ve köylü tahsis edilen kişiye denir.

yaşanmıştır. Bir yıl sonra yani; 1410 yılında Toktamış'ın büyük oğlu Celaled-din'in idaresindeki ordu, **Grunwald Savaşı**'nda (~Tannenberg Savaşı) Töton Şövalyeleri'ne karşı Polonya-Litvanya tarafında yer almış (Zajaczkowski 36, Grişin 2000: 7) ve savaş, Tatar Türk savaş geleneği sayesinde Leh ve Litvanların lehine sonuçlanmıştır.

XIV. yüzyılın başlarında başlayan ve Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra hız kazanan bu göçler, yaklaşık XVIII. yüzyıla kadar aralıklı olarak kesintisiz devam etmiştir. XVII-XVIII. yüzyılda yapılan göçler, küçük gruplar hâlinindedir (Güllüdağ - Mişkiniene 2008, s. 20). Kırım Tatar Türklerinin Litvanya topraklarına geliş amaçları yukarıda da belirtildiği üzere genel olarak “siyasî, coğrafi ve politik nedenler, Altın Orda Devleti'nde XIV-XV. yüzyıllarda yaşanan siyasî, sosyoekonomik sıkıntılar ve Litvanya Büyük Knezliği'nin politik eğilimlerine” bağlanabilir (Arık 2008, s. 157). Tatar Türkleri, Litvanya'yı vatan olarak kendileri seçmişler ve kendi özgür iradeleriyle buraya gelip yerleşmişlerdir. Çünkü Altınordu'daki iç çatışmalardan ve siyasî istikrarsızlıktan dolayı Tatar Türkleri, huzur ve güven duyabilecekleri bir ülke arıyorlardı (Grişin 2000: 22). Bu ülke de Litvanya Büyük Knezliği olmuştur.

Kıpçak Türklerinin bazıları; ancak XVII. yüzyılda Osmanlı-Lehistan savaşları başlayınca yaşanan siyasî, sosyal ve ekonomik sıkıntılardan bu ülkeyi terk etmiş ve Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamışlardır (Orhonlu 1971: 61). Göç etmeyenler ise Litvanya topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir.

XVII. yüzyılda Polonya ve Litvanya'nın birleştiği dönemde Tatar Türklerinin durumu yukarıda da bahsedildiği gibi kötüye gitmeye başlamıştı. Hristiyanlar ve Müslüman Tatarlar arasında savaşlar ve dini çatışmalar yaşanmaya başlamıştı. Yeni bir camiye inşa etmek ve eski camileri tamirat etmek yasaktı. Ayrıca Hristiyan Litvanya veya Leh kadınlarıyla evlilikler de yasaklanmıştı. Çeşitli yaptırımlar sonucunda Polonya-Litvanya topraklarında Tatarların sayısı her geçen gün azalmaya başlamıştı. Bu sebeplerden dolayı bir kısım Tatar Türkü, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bir kısım Tatar Türkü de zorla Hristiyanlaştırılmıştır. Toplumda da Tatar Türklerini dışlama vardı. Yani bütün Tatar Türkleri hainlikle, özellikle Tatar Türk kadınları büyüculükle suçlanıyordu. Tatar Türkleri, çoğu zaman maddi ve manevi değerlerinin yok edilme durumlarıyla da karşılaşıyorlardı. Özellikle de Katolik Hristiyanlar, Tatar Türklerinin dini kitaplarını yok etmeye çalışıyordu. Ayrıca Lehistan Devleti üst üste aldığı yenilgilerden dolayı çok zayıflamış ve eskisi gibi Tatar Türk askerlerine maaşlarını veremez hale gelmişti (Grişin 2000: 8).

Tatar Türkleri, kaynaklarda genellikle “Litvanya Tatarları” olarak geçmektedir. Ancak bu Türklere, “lipka” veya çoğul olarak “lipkalar” da denilmektedir. Araştırmalarda, “lipka” kelimesinin kökeni hakkında kesin bir bilgi

bulunmamakla birlikte Orhonlu'ya göre *lipka*, bir “oymak” ismidir. Çünkü “Altınordu diye bilinen Cuci ulusu ikiye ayrılmakta idi; *sol kol* ve *sağ kol*. Sağ kol *İbir*, *Sibir*, *Rus*, *Lipka*, *Ükek*, *Macar*, *Bulgar*, *Başkırt* bölgeleri ile *Saray* şehrini sınırları içine alıyordu” (Orhonlu 1971: 60). Bu bağlamda, *Lipka* kelimesinin bir boy adı olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Önceleri Tatar Türkleri, Çağatay ve Tatar Türkçelerini bilmekteydiler. Üst kademenin resmî yazı dili ise Çağatay Türkçesiydi. Altınordu Devleti'nde alt tabakada yer alan bazı Türk boyları kendi Türkçelerini de konuşuyordu. Leh tarihçi S. Kriçinski'nin eserinde belirttiği gibi, “bu dilin izleri Belarus-Tatar Türklerinin en eski yazılı abidelerinde, soyadlarında, armalarında ve bazı yemek adlarında korunmuştur” (Knapatskaya 2016: 248).

Polonya, Litvanya, Belarusya'da yaşayan Tatar Türkleri, şark Müslümanlarıyla bağlarını hiçbir zaman koparmamışlardır (Zajaczkowski 36). Ancak Tatar Türklerinin Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmeleri, savaş nedeniyle sık sık eşlerini bırakıp gitmek zorunda kalmaları ve bu yüzden çocuklarına kendi dillerini öğretememeleri, Belarus-Litvanya-Polonya Tatarlarının sosyal açıdan bir bütünlük oluşturmamaları ve bulundukları bölgelerde sayıca çok az olmaları, Tatar Türklerinin ana vatandan çok uzakta olmaları, dinî ayinler için halk dilinin olmaması ve Litvanya birliğinin Tatar Türklerinin üst sınıfına yerli dili (yani; Lehçe (~Polonyaca), Belarusça) bilme zorunluluğu getirmeleri gibi sebepler yüzünden Kırım Tatar Türkleri, XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay ve Tatar Türkçelerini unutmuşlardır⁸. XVIII. yy. ilk yarısında yazılan bir Kitap'da⁹ da bu unutulmanın yaşandığı şöyle ifade edilmektedir: “Tatar Türkçesini bilmeyenler, Rusça niyet etsin (yani; ibadet öncesi niyeti Rusça söylesin)” (Knapatskaya 2016: 248).

Tatar Türklerinin Lehçe ve Belarusça bilme zorunluluğunun temel sebebini Grişin eserinde şöyle açıklamaktadır:

Litvanya Büyük Knezliği, Altınordu'nun etnik, sosyal ve kültürel çok unsurluluğunu yansıtıyordu. Çünkü Altınordu, birçok Türk kabilesinden oluşmaktaydı. Moğol devletinin Orta Asya ve Kıpçak bozkırını işgal ettiği dönemdeki bütün Türk boyları Altınordu çatısı altındaydı. Böyle karma bir devlette

⁸ Tatar Türkleri, Litvanya'ya yerleştikten sonra hızlıca dillerini unutmuşlardır. Ancak Tatar Türkleriyle aynı kaderi paylaşan Karayım Türkleri ise dillerini nesilden nesile aktarmış ve XIX. yüzyılda dillerini edebî dil statüsüne kavuşturmuşlardır. Litvanya Karaim Türkleri, “dinleri gereği Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmemeleri, Polonya-Litvanya Karaim Türklerinin sosyal açıdan bir bütünlük oluşturmaları ve ibadetleri için halk dilinin olması” gibi nedenlerden dolayı Karaim Türkçesini unutmamışlardır (Ayrıntılı bilgi için bk. Emine ATMACA, “Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailer ve Nemëzis Köyünde Bulunan İki Hamail”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/4, 2013, s. 149).

⁹ Polonya, Belarus ve Litvanya Tatar Türklerine ait el yazmalarına “Kitap” denilmektedir.

birçok dil yan yana yaşamaktaydı. Yani; bu devlette Moğolca yazışma diliydi. Kıpçak-Uygur-Oğuz dilleri ise halk arasında kullanılıyordu. Litvanya'ya göçenler de bu çok çeşitli dil mirasıyla gelmişlerdir. Litvanya toprakları içerisinde entegrenin sağlanabilmesi için devlet tarafından Tatarlara Lehçe ve Litvanca¹⁰ bilme zorunluluğu getirilmiştir (2000: 9).

Ç. Lapiç'e göre Tatar Türklerinin dilini kaybetmelerinin temel sebebi, "karışık evlilikler"dir. 1558 yılında yazılmış ve anonim bir eser olan *Risale-i Tatar-ı Leh*'de de karışık evliliklerin çok genel bir hâl aldığı söylenmektedir. Bu risalede, "bizim dinimizden kadın bulmak çok zor olduğundan ve İslam dininde de Hristiyan kadınla evliliğe müsaade edildiği için bu tür karışık evlilikler yaygınlaşmıştı" ifadesi geçmektedir (Grişin 2000: 15). Narbut da "Litva Halkının Tarihi" adlı çalışmasında aynı görüşü paylaşmıştır. Karışık evlilikler, dil erimesinin temel sebebidir. Çünkü 1) Evlenilecek Müslüman Tatar Türk kadını yoktu, 2) Kral ve Litvanya iktidarı, bu tür evlilikleri yasaklamıyor aksine iki farklı millet arasında bir karışma ve kaynaşma olsun diye destekliyordu (Grişin 2000: 16). Ancak bazı dindar Tatar Türkleri, Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmek istememişler, Kırım veya diğer Osmanlı şehirlerine giderek oradaki Müslüman Türk kadınları ile evlenip geri dönmüşlerdir. Çünkü Litvanya Dükleri, bekâr olarak gelen Tatar Türk erkeklerine, dinlerini değiştirmek hususunda zorlamamaları şartı ile Hristiyan Litvanya kadınları ile evlenme izni vermişti (Orhonlu 1971: 60).

Bazı araştırmacılar karışık evlilikler konusunda aynı görüşte değildi. Çünkü tarihi bilgilere göre Tatar Türkleri, Litvanya'ya bir bütün halinde geliyordu. Yani yanlarında eşlerini, çocuklarını, büyükbaş hayvanlarını özellikle de at ve develerini getiriyorlardı. Bu gerçeği Türkolog M. K. Dmitriyev, "Türk Dillerinin Yapısı" (1962) çalışmasında da teyit etmektedir. Bu çalışmada, "Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı Litvanya dükleriyle iş birliği yaparken silahlı askerlerini gönderiyordu. Bu asker, o zamanların geleneğine göre her şeyiyle yani; ailesi ve hayvanlarıyla Litvanya topraklarına göç ediyordu (Grişin 2000: 16) ifadesi yer almaktadır. Aynı şekilde Polonya'ya yerleşen Tatar Türkleri de *Jagiello Krallığı* döneminde kendi ailelerine sahiplerdi (Grişin 2000: 16). Bu bilgi, Knez Mihail İvanoviç Kozlovsky'nin (d.1753-ö.1802) yas nutkunda da yer almaktadır. Bu nutuk, 1434 yılında Litvanya Büyük Grandükü Kral Władysław Jagiello'nun anma töreninde okumuştur. Konuşmasında, bu durumu açıkça belirtmiştir. Jagiello döneminde yaklaşık 2000 bin Tatar Türkü köy ve kentlere yerleştirilmiştir (Grişin 2000: 17).

Litvanya Knezliği'ne savaş esiri olarak askerlerin yanında, Leh tarihçi S. Kriçinskiy'e göre kadın ve çocuklar da bulunuyordu. M. Jdan, "Litvanya

¹⁰ Grişin eserinde, "Litvanca" demiştir. Ancak kaynaklarda Tatar Türklerinin Litvanca bildiğine ve bu dille ilgili bir yazılı bir eser bıraktığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Büyük Knezliği Witold'un (~Vytautas) Zamanındaki Litvanya Tatar İlişkileri" çalışmasında yukarıda söylenenleri teyit etmektedir. 1424 Litvanya birlikleri Tatar Türklerini mağlup ettiklerinde büyük sayıda esir almışlardı. Bunlar arasında Han'ın eşleri ve kız kardeşleri de vardı. Ve diğer Tatar Türk kadınlarını da esir almışlardı. Çünkü tarihi verilere göre bu Tatar Türk kadınları, erkek kıyafetleri giyip bir savaşçı Tatar Türk erkeği gibi Litvanya askerleriyle savaşıyorlardı (Grişin 2000: 16).

Yukarıda da bahsedildiği gibi Litvanya Tatar Türkleri, XVIII. yüzyıldan itibaren dillerini unutmuşlardır. Bu unutmaların sonucunda Kur'an-ı Kerim mealleri, dua, tecvit ve tefsir gibi dinî kitapların çevrilmesine ihtiyaç duymuşlar, böylece Arap harfleriyle ilkin Beyaz Rus, sonradan da Leh diliyle Litvanya Tatar Türklerine ait el yazmaları geleneğini başlatmışlardır. Bugün Litvanya'nın çeşitli kütüphanelerinde¹¹ Litvanya Tatar Türklerine ait Kur'an-ı Kerim, tecvit, sure, tefsir, Miraç-nâme, dua ve surelerin, ayrıca hastalık adları ve bunların tedavisinin, bitki adlarının, vefk ve büyü çeşitlerinin yer aldığı hamâil (< A.i. himâle ve hamîle'nin c.) türünde yazma eserler vardır¹².

Dinî edebiyatın bir türü olan *dalavar* (yani; dualar), Müslüman Tatar Türklerinin hep yanlarında bulundurduğu bir dualar derlemesidir. Kelime, Arapça *dua* ve Türkçe *+lar* çoğul ekinde oluşmaktadır: *dualar* (~*dualer*). Bu kelime, XVIII-XIX. yy. ait Kitab'larda böyle geçmektedir. Tatar Türkleri *dalavar* kelimesini, fonetik olarak değiştirmiştir: *dualar* (~*dualer*). Bazı yerlerde ise sadece ölülerin yanına kabre konan sayfalara *dalavar* (~*dualar*, *dualer*) denmektedir. Müslümanların yanında taşıdığı derlemeye ise *gramatka*¹³ denmektedir (Kanapatskaya 2016: 252).

Dini el yazmalarını, genelde molla müezzin veya hoca gibi çok dindar olan yaşlılar hazırlardı. Kitapları yeniden yazma işi bir ibadet sayılırdı ve bu işe büyük bir saygıyla yanaşırlardı. Kur'an-ı Kerim ve Kitapları çok özenli, güzel bir hat yazısıyla yazarlardı, Hamâilleri ise hızlı el yazısıyla yazarlardı. Müstensihler bu işte kalem, kaz tüyü, ev yapımı ankostik¹⁴ kullanırlardı. Ankostik siyah ya da kırmızı (~safran) olabilirdi. Kitaplar, yüksek kaliteli ve parlak siyah ankostik ile çok kaliteli kâğıt üzerinde yazılırdı. Ankostik hava şartlarına çok dayanıklıydı. Başka Kitaplarda (Mesela; Hamâiller) ankostik

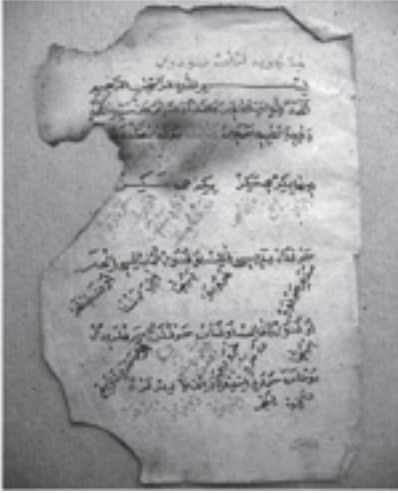
¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Nesrin GÜLLÜDAĞ, "Vilnius Kütüphanelerinde Bulunan Litvanya Tatarlarına Ait El Yazması Eserler" (bu makale, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/sitesinden alınmıştır>.) (Erişim tarihi: 04.05.2016)

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Henryk JANKOWSKI, "Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents", *MATERIALIA TURCICA* 24, 2003, s. 113-144.

¹³ Kelime yerli kökenlidir (Ayrıntılı bilgi için bk. Z. KANAPATSKAYA, "Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmalar" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 18, s. 252).

¹⁴ *Boyayan bir maddenin erimiş balmumuyla karıştırılarak resim yapımında kullanılması tekniğidir.*

daha düşük kalitedeydi, bu yüzden zamanla sararırdı. Kitablarda bab adları, iyice seçilsin diye kırmızı ankostik ile yazılırdı. Aynı mürekkebi ayetleri yazarken de kullanırlardı. Merhumla birlikte kabre konan dualar (~dalavar) kâğıtları ise safran ile yazılırdı (Kanapatskaya 2016: 253).

Belarus Tatarlarına Ait Bir Tecvit¹⁵

Litvanya Tatarlarına Ait Bir Hamâil

Litvanya Tatarlarına Ait Bir Hamâildeki
Türkçe-Belarusça Hastalık Adları

Belarus Tatarlarına Ait Kur'ân-ı Kerim¹⁶

¹⁵ Bu resim, Mihail TARELKA'nın "Beyaz Rusya Millî Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Arşivinden P98 Numaralı El Yazma (Tecvit) (Tarih ve Tür Belirleme Meselesi)" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları* Sayı: 15 Güz 2014, s. 244" alınmıştır.

¹⁶ Bu resim, Z. KANAPATSKAYA, "Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmaları" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 249" alınmıştır.

Belarus Tatarlarına Ait Tefsir¹⁷

Litvanya Tatarlarına Ait Bir Hamâil

Bugün Litvanya’da, Litvanya Tatar Türklerinin büyük bir kısmı, başkent Vilnius’a 18 km. uzaklıktaki “Kırk Tatar” (~Keturiasdesimt Totoriu) adlı bir köyde yaşamaktadır. Kırım’dan gelip buraları yurt edinen Tatar Türkleri bu köyü, XIV. yüzyılın sonlarında, Litvanya Büyük Grandükü Vytautas’ın özel izni ile kurmuşlardır. Tatar Türklerinin Litvanya’da yoğun olarak yaşadıkları bir diğer köy de Vilnius’a 7 km. uzaklıktaki Nemėžis köyüdür (Atmaca 2013: 151). Bu köyün adı, XIV. yüzyıldan beri bilinmektedir. Litvanya Büyük Grandükü Vytautas, Tatar Türklerini 1397 yılında buraya yerleştirmiştir. Bugün Nemėžis’te yaklaşık 600 civarında Tatar Türkü yaşamaktadır. Hem Nemėžis’te hem de Kırk Tatar köyünde bir cami ve caminin hemen yanında Müslüman Tatar Türklerinin mezarlığı vardır. Ayrıca Trakai’de de az sayıda Tatar Türkü yaşamaktadır. Trakai’de sayılarının az olmasından dolayı camileri de yoktur.

¹⁷ Bu resim, Z. KANAPATSKAYA, “Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmaları” (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 252” alınmıştır.

Resim 1: Nemėzis Camisi ve Mezarlığı

Resim 2: Kırk Tatar Camisi

Resim 3: Kırk Tatar Camisi Mezarlığı

Resim 4: Trakai Kalesi

Resim 5: Trakai Kalesinin Girişi

1. İlm-i Hâl Kitabı

Eserin ferağ kaydında (~hardu'l-metin), bir *İlm-i Hâl* kitabı olduğu kayıtlıdır. Litvanya Tatar Türklerinin el yazmaları üzerinde çalışmaları ile tanınan Litvanya Tatar Türkü Galina Mişkiniene, Tatar Türklerinin *İlm-i Hâl* türünde yazma eserleri olduğunu söylemiştir. Ancak bu konudaki araştırmalarımıza göre Tatar Türklerinin *İlm-i Hâl* “türünde yazma eserleri” yoktur. Yani Tatar Türklerinin ayrı bir “tür” olarak yazma eserleri olmadığı, buna karşılık yalnızca *Hamâil* türünün içerisinde *İlm-i Hâl*le alakalı dinî-ahlaki konuların yer aldığı görülmüştür. Ayrıca bu konudaki çalışmalarıyla tanınan Polonya

Türkoloji’nden Henryk Jankowski de çalışmalarında *İlm-i Hâl* türünden hiç söz etmemiş, bazı Hamâillerin içerisinde dinî-ahlaki konuların yer aldığını belirtmiştir¹⁸. Dolayısıyla *Hamâil* teriminin geniş bir terim olduğu ve *İlm-i Hâl* terimini de karşıladığı görülmüştür. Jankowski’den edinilen bilgiye göre “Tatar Türklerinin her türlü dini yazmaları vardır. Bunlar ilk olarak 1935’te Jakub Szykiewicz¹⁹ tarafından tasnif edilmiştir. Hamâillerin birkaç çeşidi vardır. Eskiden her Tatar Türk ailesinde *Hamâil* vardı. Aile Hamâilinin genel yapısı şöyleydi: Arapça dualar ve onlara bağlı Slavca açıklamalar, ayrıca bayramlar, cenaze, nikâh vb. törenler hakkında bilgiler yer alırdı. Bu dualar içerisinde ayrıca Türkçe dualara da yer verilirdi. Mollanın yani imamın elindeki Hamâil ya da Hamâillerde cenaze, nikâh, hutbe vb. dua ve törenler muhakkak yer alırdı”. Ayrıca Tatar Türklerinin hastalık adları ve bunların tedavisinin, bitki adlarının, vefk ve büyü çeşitlerinin yer aldığı Hamâilleri de vardır.

Eserin müellifi ve telif tarihi belli değildir. Müstensihî, müderris molla *Tarhan* ‘Abdü’l Vâhid *Süleymân bin Ahûndov*’dur²⁰. Eserin müstensihî ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye

ulaşılamamıştır²¹. Eser, Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Bölümü²² (~Doğu Dilleri Bölümü) Kütüphanesinde bulunmuştur.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Henryk Jankowski, “Of the above types Korans, Tejwids, Tefsirs, Kitabs, Hamails and Sufras are mostly bound and function as handwritten books.” (Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents”, *MATERIALIA TURCICA* 24, 2003, s. 113).

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Henryk Jankowski, “Jakub Szykiewicz”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2, 2011, s. 61-68.

²⁰ Yüksek dereceli imamlara Tatar Türkleri arasında “ahund” denirdi. Bunlar ilk zamanlarda nahiyelere atanırken daha sonraları bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bunların normal imamlardan fazla hakları da olmadığından sadece bir hürmet ünvanı olarak kalmıştır (R. Fahreddin, *Menasib-ı Diniye*, Orenburg, s. 8-9; Seyfettin Erşahin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, s. 582) (Bu bilgi https://www.researchgate.net/publication/47333344_Rusya'da_sitesinden_alinmiştir.) (Erişim tarihi: 29.05. 2016).

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Л. В. Дмитриева, А. М. Мугинов, С. Н. Муратов, *Описание Туркских Рукописей Института Народов Азии История, (Под редакцией А. Н. Кононова)*, ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА» Главная Редакция Восточной Литературы Москва 1965.

²² *Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Merkezi*, Litvanya Doğu dilleri çalışmalarının kalbi olmuştur. Vilnius Üniversitesi’nde XX. yüzyılın başlarında Oryantalistik merkezinin kurulmasına vesile olan önemli bazı Türkologlar vardır. Bunlardan ilki Karaim Türklerinin gahani, Türkolog, tarihçi *Seraya Markoviç Şapşal* (~ *Seraja Szapszal*) ve Müslüman Tatar ve Musevi Türklerinin tarihi ve dili üzerinde araştırmalar yapmış olan *Anton Osipoviç Muhlinski*’dir (Atmaca 2014: 48-49). Muhlinski, “Litvanya topraklarında yaşayan ve Litvanya Tatar Türklerine ait Arap harfleriyle yazılmış Tatar Türkçesi, Beyaz Rusça ve Lehçe (~ Polonyaca) dillerinde yazılan el yazmalarını keşfeden ilk kişidir” (Mişkiniene 2010: 563).

Peki, aslı bir yazma eser olan bu İlm-i Hâl kitabı, Tatar Türklerinin eline nasıl ve ne şekilde geçti? Bu sorunun iki muhtemel cevabı olabilir. Birincisi İstanbul'a²³ dini eğitim almak için gelen bir Tatar Türkü, eğitimini tamamladıktan sonra bu yazma eseri giderken yanında götürdü. Ya da dindar bir Tatar Türkü Hac farızasını²⁴ yerine getirmek için ya Mekke'ye giderken ya da Mekke'den dönüşte İstanbul'a uğradı. Müslüman olan diğer Türk soylu halkların da faydalanabilmesi için bu yazma eseri giderken yanında götürdü. Osmanlı döneminde yazılmış dinî-tasavvufî-ahlaki ve destanî pek çok eser, ya asıl şekli ile ya da Kazan-Tatar Türkçesine aktarılarak İdil-Ural bölgesinde yazma veya basma olarak Müslüman Türk soylu halk arasında yayılmış ve severek okunmuştur. Böylelikle "Tatar Türkleri, bu suretle Osmanlıca birçok eserden haberdar olmuşlar, bu eserleri okumuşlar, istinsah etmişler veya basarak geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu eserler, XX. yüzyılın başlarına kadar Tatar Türklerinin manevî hayatına önemli etki yapmıştır" (Şahin 1999: 355).

İstanbul, Müslüman Türk soylu halkların dinî ibadetlerini yerine getirmek için gittikleri Mekke yolunun geçiş güzergâhı üzerindedir. *Risale-i Tatar-ı Leh*'in (~Lehistan Tatarlarının Tarihi) yazarı da Hac yolculuğuna çıkmış ve bu yolculuk esnasında İstanbul'a uğramıştır. O vakit Osmanlı tahtında Kanuni Sultan Süleyman Han vardır. Osmanlı sarayı, hükümdar Kanuni Sultan Süleyman kendisinden Lehistan'da yaşayan Tatar Türkleri hakkında bilgi istemiş. O da hükümdara sunulmak üzere *Risale-i Tatar-ı Leh* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser, 1558 yılında Kırım Tatar Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Polonya Tatar Türklerinden Muhliniski, yazarı belli olmayan bu yazma eseri, Lehçeye çevirerek ilim dünyasına tanıtmıştır (Muhliniski 1858: 131).

²³ Tatar Türkleri, Buhara'ya da dini eğitim almak için gitmişlerdir. Buhara'dan dönen "damollar", köylerde ve şehirlerde imamlık ve müderrislik görevini üstlenmişlerdir (Ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar BEDİRHAN, "XIX. Yüzyılda Kazan Türkleri Arasında Eğitim-Öğretim ve Aydınlanma (Maarifetçilik) Hareketinin Başlaması ve Bunun Öncüleri", 2015: 367).

Bugün Litvanya Tatar Türkleri dini eğitim için genellikle Türkiye'deki üniversiteleri tercih ettiklerini söylemişlerdir. Mesela; Kırk Tatar köyünün imamı Ramazan Krinickij, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde okumuştur.

²⁴ Bu tür seyahat edenlerden biri de "1751 yılında Orenburg'a bağlı Segıyt köyünden Hindistan'a seyahat eden, oradan Arabistan'a geçerek Osmanlı ülkesine ulaşan, tam otuz iki yıl sonra memleketine dönebilen *İsmail Ağa Bıkmöhemed*'dir. Bıkmöhemed, bu uzun seyahati esnasındaki izlenimlerini el yazma *Seyahatnamesi*'nde anlatmıştır. Bir diğer seyahati de 1783 yılında Kazan yakınlarında bulunan Yaña Kışet köyünden *Möhemed Amin Gomer* oğlu yapmıştır. O da Osmanlı ülkesinde ve Arabistan'da neler gördüğünü seyahatnamesinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır" (Bu bilgi, Erdal Şahin'in "Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri", *Osmanlı*, C 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 354-355'ten alınmıştır).

Bir diğer ihtimal de Müslüman Tatar Türkleri “İslam Dininin usûl ve nizamlarını yeni nesillere öğretmek için ihtiyaç duydukları din âlimlerini Osmanlı ülkelerinden celb etmekte idiler” (Orhonlu, 1971: 61). *Risale-i Tatar-ı Leh*’in yazarı, “bize men edilmiş olan büyük câmilerimizin imamlarını şu ülkelerden kendi gücümüze dayanarak getirir idik... eğer aradaki mesafe uzaklığı engel olmasa idi Osmanlı padişahları kendi ulemâsını bize her zaman gönderirdi” diyerek bu durumu açıklamaktadır (Orhonlu 1971: 63). Kuvvetle muhtemel Osmanlı padişahları Tatar Türklerinin ibadet ve dini eğitimleri için Osmanlı sarayından bazı din adamlarını Lehistan topraklarına göndermiştir. Çünkü Litvanya kütüphanelerinde Litvanya Tatar Türklerinin kendi yazdıkları el yazmaları (türler) hariç dini ve ahlaki konuların yer aldığı pek çok matbu eser vardır. Gönderilen bu din âlimleri de giderken yanlarında bu yazma eseri veya eserleri²⁵ götürdüler. Dolayısıyla her iki ihtimalde de bu yazma eser, “imparaçora du‘â” bölümünden anlaşıldığına göre bir Tatar Türkünün eline geçti. O da diğer bütün Müslüman Türkler faydalanabilsin diye bastırttı.

Matbu eserin ferağ kaydında (~hardu’l-metin), bir *İlm-i Hâl* kitabı olduğu kayıtlıdır. Eser, nesih yazı çeşidiyle harekesiz olarak yazılmıştır. Ancak ayet, hadis ve dualar yanlış okunmaması için harekeli yazılmıştır. Metinde, satır sayısı 9’dur. Yalnız 126. sayfa 6 satır; 87. sayfa 7 satır; 8. 11. 22. 29. 32. 34. 50. 56. 69. 72. 83. 116. 120. 123. sayfalar 8 satır, 17. 107. ve 121. sayfalar ise 10 satır yazılmıştır. 108. ve 127. sayfalar ise boş bırakılmıştır.

Matbu eser, yukarıda da belirtildiği gibi Vilnius Üniversitesi Kütüphanesi Oryantalistik Merkezinde bulunmuştur. Merkezde, bu matbu eserden toplam 22 adet daha vardır. Hepsinin de konusu, içeriği, dili, basım yeri ve sayfa sayısı aynıdır. Yalnız içlerinden bir tanesinde “imparaçora du‘â” kısmı yoktur. Kuvvetle muhtemel bu, asıl nüshadan (~yazmadan) basılan ilk matbu eserdir. Bu kısım, ya müstensih tarafından ya da eseri bulan bir Tatar Türkü tarafından eserin sonuna sonradan eklenmiştir.

İncelenen İlm-i Hâl kitabının künyesi şöyledir:

Dil: Türkçe-Arapça (ayet, hadis ve dualar)

Basım tarihi: H. 1255-M. 1839 (Ağustos)

Sayfa sayısı: 127

Basım yeri: Sankt-Peterburg

²⁵ Merkezde, İlm-i Hâl kitapları dışında farklı tarihlerde basılmış 6 adet “Dua Kitapları” da vardır. Bu dua kitaplarının da içerikleri ve basım yeri aynıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Emine ATMACA, “Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezindeki Litvanya Tatar Türklerine Ait Matbu Eserler”, *Gazi Türkiyat*, Bahar /14, 2014: 47-66).

İncelenen metnin başı ve sonu şöyledir:

bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-rāḥim **Başı** بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Sonu امپراطوره دعاء imparatōra du‘ā

Sözlükte ilm-i hāl terimi için “dinin kâidelerini öğretmek üzere yazılmış el kitaplarının adı” (Devellioğlu 2011: 493) olduğu yazılıdır. Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde, “ilm-i hāl *davranış bilgisi* anlamına gelir. Terim olarak “inanç, ibadet, muamelat (~günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resûl-i Ekrem’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı” diye tanımlanabilir. İlm-i Hâller, âlimlere hitap ettiğinden, dinî konuları ayrıntılı biçimde ele aldığından ve eğitim de daha çok hoca merkezli olup sözlü geleneğe dayandığından halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden, dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlerdir. Bu sebeple Osmanlılar döneminde, ilk ilm-i hâller ortaya çıkmıştır. İlm-i hâl geleneği önce, Arapça yazılmış bazı eserlerin Türkçeye çevrilmesi ve eksik görülen kısımların tamamlanmasıyla başlamıştır²⁶.

Temel dinî bilgileri içeren ilm-i hâl kitapları, halkın kolaylıkla anlayabileceği sade bir dille ve herhangi bir sanat kaygısı gözetilmeksizin kaleme alınmıştır. Bu eserde de temel dini konular, herhangi bir sanat kaygısı gözetilmeksizin Türk soylu Müslüman halkın kolaylıkla anlayabileceği eğitici ve öğretici bir üslupla kaleme alınmıştır: [30] (1) **müstehab** niye dirler (2) müstehab oldur ki peygamberimiz ‘aleyhi’s-şalavatü (3) vesselâm anı ‘öm-ründe bir kerre (4) ya iki kerre işlememiş ola veya işleyene (5) şevâb var dimiş ola nâfile namâz (6) kılmak ve şadağa virmek gibi (7) **mübâh** niye dirler (8) mübâh oldur ki ne işlemede şevâb (9) ola ve ne terk itmesinde günâh ola [31] (1) oturmak ve yatmak gibi (2) **ḥarâm** niye dirler (3) ḥarâm oldur ki Allāhü te‘ālā andan nehy (4) itmiş ola ḥarâmı işleyen cehennem ‘azābına (5) lāyık olur şarâb içmek ve âdam (6) öldürmek gibi (7) **mekrûh** niye dirler (8) mekrûh oldur ki anı işleyen ‘azāba (9) lāyık olmaz lâkin ‘itabe ve şefâ‘atdan mahrûm...

Eserde, kabirde sorulacak sorulara verilmesi gereken cevaplar yer almaktadır: [48] (1) ve dahı kabirde cevâb (2) rabbim Allāhü te‘ālā peygamberim ḥazreti muḥammed (3) ‘aleyhi’s-şalâtü vesselâm dinim din-i (4) islâm kitâ-bım kūr‘ân-ı ‘azim kıblem ka‘be-i (5) şerif i’tikâdda mezhebim ehl-i sünnet (6) ve’l-cemâ‘at ‘amelde mezhebim imâm-ı (7) ‘azam ebū ḥanife zürriyyetim ḥazreti âdem (8) ‘aleyhi’s-selâm milletim millet-i islâmiyye (9) ümmet-i muḥammeddenim mü‘minim ḥaḳḳā müslümânım...

²⁶ Bu bilgi, <http://www.diyantislamansiklopedisi.com/ilmihal/> sitesinden alınmıştır (erişim tarihi: 06.05.2016).

Eserde bahsedilen bazı dinî konular, halkın daha iyi anlayabilmesi için ayet, hadis ve dualarla desteklenmiştir: [36] (5) ve dağı abdestin sünnetleri (6) evvelinde بِسْمِ اَلِه الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ (7) عَلِي دِينَ الْاِسْلَامِ وَعَلِي تَوْفِيْقِ الْاِيْمَانِ (8) وَعَلِي هِدَايَةِ (9) misvākı (9) isti‘māl itmek ve ağzına üç kerre [114] (7) bir kerre veyā iki kerre veyā üç kerre (8) اِنزَلْنَا سُورَةَ الْاِنْفَاكِ (9) şu alup şakalına mesh eyleye... [124] fīrāşa yatdukdā bu du‘āyı (3) okumak ile peygamberimiz muhammed (4) ‘aleyhi’ş-şalavatu vesselām emr eyledi (5) اَللّٰهُمَّ اسْلَمْتَ نَفْسِي (6) اَلَيْكَ وَوَجْهَتُ وَجْهِي اَلَيْكَ (7) وَفَوَضْتُ اَمْرِي اَيْلَيْكَ وَ اَلْجَاءُتُ (8) ظَهْرِي اَيْلَيْكَ رَغْبَتُ وَرَهْبَةٌ اَيْلَيْكَ (9) لَا مَلْجَأَ وَلَا مَنَاجَا مِنْكَ اِلَّا اَيْلَيْكَ [125] (1) اَمَنْتُ بِكِتَابِكَ اَلْزَى اَنْزَلْتَ (2) وَ نَبِيَّكَ اَلْزَى اَرْسَلْتَ²⁷

Metinde konuyla ilgili olarak dört büyük melek, dört büyük kitap, Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Âdem (a.s.), Hz. İdris (a.s.), Hz. İbrâhim (a.s.), Hz. Nûh (a.s.), Hz. Hûd (a.s.), Hz. Sâlih (a.s.), Hz. İshâk (a.s.), Hz. İsmâil (a.s.), Hz. Yakûb (a.s.), Hz. Yûsuf (a.s.), Hz. Şuayb (a.s.), Hz. Lût (a.s.), Hz. Yahyâ (a.s.), Hz. Zekerriyâ (a.s.), Hz. Mûsâ (a.s.), Hz. Hârûn (a.s.), Hz. Dâvud (a.s.), Hz. Süleymân (a.s.), İlyâs (a.s.), Hz. Eyyûb (a.s.), Hz. Elyasa (a.s.), Hz. Zülkifl (a.s.), Hz. İsâ (a.s.), Hz. Yûnus (a.s.), Hz. Üzeyir (a.s.), Hz. Lokmân (a.s.), Hz. Zülkarneyn (a.s.) vb. isimleri geçmektedir. Ayrıca amelde mezhebi ifade ederken Hanefî mezhebinin imamı, İmâm-ı Azam Ebû Hanife (r.a.) ve ehl-i sünnetin en önemli isimlerinden biri olan vâiz ve ilahiyatçı Hasan-ı Basri (r.a.) ismi geçmektedir.

Metinde bazı duaların yanlış harekelendiği tespit edilmiştir: [113] (6) sağ ayağını yuyıcak (7) bu du‘ânı okuya اَللّٰهُمَّ ثَبِّتْ قَدَمِي (8) عَلِي الصِّرَاطِ يَوْمَهُ تَزُولُ مِنْهُ (9) الْقَدَامُ³⁰. Metinde “tezülü” şeklinde harekelenmiştir. Yalnız kelime, *tezillü* “sürçer, kayar” şeklinde olmalıdır. Yine metinde, [111] (3) تَبَيُّضُ وَجْهِهِ *tübeyyezu vücuhe* şeklinde harekelenmiş; ancak kelime, *tübeyyizu vücuhe* “ağarttığın gün” şeklinde olmalıdır.

İlm-i Hâl kitabının bölümleri ve içeriği sırasıyla şöyledir: Şeri‘at başlığı altında şeri‘at tanımlaması yapılmıştır. Allāhu Teâlâ’nın (c.c.) zâtiye sıfatları;

²⁷ Abdestin sünnetleri: evvelinde “Yüce Allahu Teâlâ’nın (c.c.) adıyla. İslam dininden, bizi imana erdirmesinden ve hidayete ulaştırmasından dolayı Yüce Allahu Teâlâ’ya (c.c.) hamdolsun”.

²⁸ Kadir, 97/4. “Biz indirdik”.

²⁹ Yatmadan önce okunacak dua. “Allah’ım, nefsimi sana teslim ettim, yüzümü sana çevirdim. İşimi sana havale ettim. Sırtımı sana hem korkarak, hem de ümit ederek dayadım. Zaten senden başka sığınacak, senden başka dayanacak melce’ ve mence de yoktur. Kurtarış ve himaye ancak sendendir, sana mahsustur. Allah’ım indirdiğin kitabına, gönderdiğin Peygamberine iman ettim. Bu hâl ve iman ile uykuya yatıyorum”.

³⁰ Allah’ım ayakların kaydığı günde benim ayaklarımı sırat köprüsünde kaydırma, (ayaklarımı) sabit kıl.

vücūd, kıdem, bekā, vahdāniyet, muhālefetün lil-havādis, kıyām bi-nefsihi, vahdāniyet ve anlamları açıklanmış, Allāhu Teālā'nın (c.c.) subūtiye sıfatları; hayāt, 'ilm, semī, başar, irādet, kıdret, kelām, tekvin ve anlamları açıklanmış, imanın farzları ve şartları açıklanmıştır. Peygamberlerin sıfatları; şıdk, emānet, tebliğ, fetānet, 'ismet ve anlamları sırasıyla açıklanmıştır. İslāmın bināsı bişdir: evvelkisi 'ömründe bir kerre kelime-i şehādet getürmek, ikincisi biş vakit namāz kılmak, üçüncüsü ramazān-ı şerif orucun tutmak, dördüncüsü yılda bir kerre zekāt virmek, bişincisi 'ömründe bir kerre hacc itmek. Ahkām-ı şer'iyye bişdir: vücūb, nedb, ibāhat, hürmat, kerāhet ve anlamları açıklanmıştır. Ef'āl-i mükellefin sekizdür, farz, vācib, sünnet, müsteḥab, mübāh, ḥarām, mekrūh, müfsid ve anlamları açıklanmıştır. Sonra guslün farzları 3 tanedir: 1 kerre ağzına su virmek "1 kerre ağzını suyla yıkamak", 1 kerre burnuna su virmek "1 kerre burnunu su ile yıkamak", 1 kerre cümle beden yumağ³¹ "1 kerre bütün vücudunu suyla yıkamak". Sonrasında guslün sünnetleri, abdestin farzları, abdestin sünnetleri, abdestin mekrūhları, namāzın farzları, orucun farzları, teyemmümün farzları, haccın farzları, zekātın farzları, tecdid-i imān "imanın yenilenmesi", "ve daḥi ḳabirde cevāb" kabirde sorulacak soruların cevapları verilmiştir. Her gün akşam okunacak dua, her gündüz okunacak dua, abdesti bozanlar, namāzın vācipleri, namāzın sünnetleri, namāzın mekrūhları, namāzı bozanlar, orucu bozanlar, 54 farz, imānsız olmanın sebepleri, cenāze namāzının niyeti, ḡasl-ı meyyit "ölünün yıkanması", tekfin-i meyyit "ölünün kefenlenmesi", şalāt-ı meyyit "cenāze namāzı", erkek cenazesi için cenaze duası, kadın cenazesi için cenaze duası, erkek çocuk cenaze duası, kız çocuk cenaze duası, hāzā³² du'ā-i 'ahd-nāme "bu ahid-nāme duasıdır", abdeste mu'te'allik du'ālar, abdest niyeti: ağzına su viricek bu du'ānı okuya "ağzına su alınca bu duayı okuya", burnuna su viricek bu du'ānı okuya "burnunu suyla yıkayınca bu duayı okuya", yüzünü yuyıcak bu du'ānı okuya "yüzünü yıkayınca bu duayı okuya", sağ elin yuyıcak bu du'ānı okuya "sağ elini yıkayınca okunacak dua", sol elin yuyıcak bu du'ānı okuya "sol elini yıkayınca bu duayı okuya", başın mesh eyleyecek bu du'ānı okuya "başını mesh ederken okunacak dua", kulakların mesh idicek bu du'ānı okuya "kulaklarını mesh ederken bu duayı okuya", boynuna mesh idicek, sağ ayağın yuyıcak bu du'ānı okuya "sağ ayağını yıkarken bu duayı okuya", sol ayağın yuyıcak bu du'ānı okuya "sol ayağını yıkarken bu duayı okuya", abdest tamām olduktan sonra "abdest bittikten sonra" bir kerre veya iki kerre veya üç kerre innā enzelnā sūresin (~ Kadir sūresi) okuyup ve eline su alıp sakalına mesh eyleye, göklere nāzaran bu du'ānı okuya, "göklere bakarak bu duayı okuya" ve yirlere nāzaran bu

³¹ Bu kelime, diğer İlm-i Hāl kitaplarında *yıkamak* şeklinde geçmektedir.

³² Arapça işaret zamiri "hāzā" هذا yazılması gerekirken metinde "hāzā" هذا şeklinde yazılmıştır.

du‘ānı okuya “yerlere bakarak bu duayı okuya”, iksirü’ş-şalât, salavât-ı şerif, seyyidü’l-salavât, seyyidü’l-istiğfâr, hasta du‘âsı, gam ve gussa (~ kaygı) ve şiddet vaktinde bu du‘ānı okuya “üzüntülü zamanlarda bu duayı okuya”, du‘â-i firâş “yatak duası”, yimekten sonra bu du‘âyı okuya “yemekten sonra bu duayı okuya”, imparaçora du‘â.

İncelenen matbu eserin sonunda yukarıda da görüldüğü üzere “imparaçora du‘â” kısmı vardır. Ancak bu duada imparatorun adı geçmemektedir. [126] (4) اللهم حفظ ايمباتورنا وا (5) واتباعه اجمعين من جميع البلا وا (6) القضاء يا و الامراض (4) 33 برحمتك يا ارحم الراحمين. Kuvvetle muhtemel burada kastedilen imparator, Orta Çağ Avrupası’nın görkemli hükümdarı Litvanya Büyük Grandükü Vytautas’tır. Çünkü Tatar Türklerinin XVI. yüzyılda, Polonya kralı Zygmunfa (~Sigismund) gönderdiği bir notta, “Hatırası şanlı Witold (~Litvanca Vytautas) artık yaşamıyor. O bize Hazret-i Muhammed’i unutmamızı emretmedi. Biz de bu nedenle gözlerimizi mukaddes yerlere Mekke ve Medine’ye çevirdiğimizde onun adını da kendi halifelerimizin adlarıyla birlikte zikrediyoruz” (Zajaczkowski 35, Czacki 1835: 95-96) kayıtlıdır³⁴.

2. İlm-i Hâl Kitabı’nda Tespit Edilen Bazı Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri

A) Metinde, uyuma girmiş ve girmemiş örnekler yan yana görülür:

1) +IİK / +IUK isimden isim yapım eki: Eski Oğuz Türkçesinde de ekin ünlüsü, düzlük-yuvarlaklık bakımından çoğu zaman kökün ünlüsüne uymaktadır.

Metnin imlasında, ekin düz veya yuvarlak olduğunu, özellikle de “yuvarlak” olduğunu gösteren bir yazılış yoktur. Ancak biz, imlanın tezahürlerinden hareketle eki, ya dar-düz ya da dar-yuvarlak okuduk. Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *erkeklik* (13/4) *dişilik* (13/4), *müte‘allik* (2/8, 3/3), *cünüb-lükde* (28/2), *günlük* (81/4), *tekebbürlük* (82/8), *çoğrulukdan* (84/3), *dirikliği* (6/4), *kuşluğa* (40/8), *kulluk* (44/8), *peygamberlik* (46/9).

2) -(I) edilgenlik eki: Metinde, ekin hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekli tespit edilmiştir: *örtülüp* 90/7) (اورتولوب), *örtilip* 102/2) (اورتلوب).

Metinde, *örtilip* 102/2) (اورتلوب) örneği dar-düz /i/li okunmuştur. Bu şekilde okunmasını gerektirecek bir yazılış yoktur. Ancak metnin geneline bakıldığında /ı/ ve /i/’li yazılışların genellikle /y/’siz olduğu tespit edilmiştir. Yine

³³ Allah’ım imparatorumuzu, onun ailesini ve reâyâsını bütün belalardan, kazalardan, hastalıklardan koru. Sen’in (yüce ve büyük) rahmetine sığınırım ey merhametlerin merhametlisi.

³⁴ Bu bilgi, <http://www.altayli.net/polonya-litvanya-tatar-turkleri-lipkalar.html> sitesinden alınmıştır.

metinde 70/8) بوزلدى kelimesinde و olmadığı için kelimeyi, “bozuldu” yerine “bozıldı” şeklinde okunmuştur.

3) -ı / -u fiilden isim yapım eki: Metinde, ekin hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekli tespit edilmiştir: *tolusu* 51/4) (طولسى), *katı* 54/1) (قتى).

4) +(s)I(n) iyelik eki: III. teklik şahıs iyelik eki +(s)I(n)’dır. III. teklik şahıs iyelik eki, hâl ekini alırken araya yarı ünlü /y/ ünsüzü yerine diş ünsüzü /n/’yi alması, hatta yalnızca ünlü ile değil ünsüz ile başlayan hâl ekleriyle de /n/’nin kullanılıyor olması buradaki /n/ ünsüzünün koruyucu bir ünsüz olmadığını göstermektedir. “Ünlü ile biten kelimelerde, başta /s/ isim hâl eklerini alınca da sonda ötümlü-diş-diş eti /n/ ünsüzü ortaya çıkmaktadır. Yani, ekin sonundaki /n/, ancak arkasına herhangi bir hâl eki gelmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu, ortaya çıkan ses, “pronominal /n/ sesi”dir. Hem Altay dilleri ve Eski Türkçe ile hem de mantıken doğruluğu aşikâr olan bu kullanışın, arkasına herhangi bir ek gelmeden de ortaya çıkması, şüphesiz ekin tarihi seyrini göstermesi ve doğrudan delil teşkil etmesi bakımından son derece önemlidir (Gülsevin-Boz 2004:137-138).

Metinde, ekin ünlüsü genellikle dar-düz ünlülü kullanılmıştır: *malını* (82/7), *başına* (83/7), *üçüncüsü* (23/6, 24/6), *bişüncüsü* (23/8), *dördüncüsü* (23/7), *‘azābından* (23/9), *rahmetinden* (24/2), *añladuğı* (74/7), *‘azābına* (31/3), *gö-begi* (55/3), *bögrine* (59/7), *yüzine* (60/3), *varmaduğı* (60/2), *görmegi* (7/8), *parmağı* (72/2) *eli* (61/5) *ayağı* (61/5), *başına* (83/7), (berāber) *olduğı* (72/4).

Metinde ekin ünlüsünün dar-yuvarlak şekli de kullanılmıştır: *yüzüne* (41/5), *öñünde* (60/5), *öñüne* (72/5), *üstüne* (56/2).

5) -dIr- / -dUr- ettirgenlik eki: Metinde, ekin ünlüsü genellikle dar-yuvarlaktır: *uydurmamak* (86/8), *öldürmek* (31/6, 68/3), *kaldurmak* (54/6, 57/5), *ulaşdurup* (19/4), *ulaşdurmak* (37/3).

Metinde, ekin ünlüsünün dar-düz örnekleri de vardır: *ulaşdırup* (47/4), *kaldırup* (74/9), *indirüp* (101/5), (teyemmüm) *itdirilür* (88/3).

6) -dIK / -dUK sıfat-fiil eki: Metinde, ekin ünlüsü genellikle dar-yuvarlak olarak kullanılmıştır: *olduğını* (93/9), *getürdigi* (şeylere) (2/9, 3/3), *diledügi* (şeyler) (8/5), (emir) *itdügün* (74/1), *kılduğı* (yiri) (39/3), *varmaduğı* (<bar-) (kaftānyla) (60/2).

Metinde, ekin ünlüsünün dar-düz olduğu örnekler de vardır: *okuduğı* (evvelde okuduğundan) (64/2), *virdigi* (şadākayı) (83/7), *toğdığı* (vakitte) (99/4), *dilemediği* (şeyler) (8/6).

B) Metinde tespit edilen bazı ses ve ekleşme bilgisi özellikleri şöyledir:

1) +(y)I belirtme eki: Metinde, belirtme eki dar-düz ünlülü kullanılmıştır: *kendüiyi* (85/8), *cenāzeyi* (100/5), *secdeyi* (52/6), *fātihayı* (55/6), *şuvı*³⁵ (<< sub) “suYu” (115/2), (bāki) *olduğını* (47/8), (fāni) *olduğını* (47/7).

Metinde, belirtme eki olarak +nI eki de kullanılmıştır. Eski Türkçede zamir fonksiyonlu isimlere gelen bu ek, Harezmi, Kuman-Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde isimlerde de kullanılmıştır.

Metinde, tespit edilen örnekler şöyledir: burnuna su viricek bu *du‘ānı* okuya (110/8), ağızına su viricek bu *du‘ānı* okuya (110/5), yüzünü yuyacak bu *du‘ānı* okuya (111/2), başına mesh eyleyecek bu *du‘ānı* okuya (112/4), kulaklarına mesh idicek bu *du‘ānı* okuya (112/8).

2) -(U)K fiilden isim yapma eki: Metinde, ekin ünlüsü dar-yuvarlaktır: *artuğ* (64/3), *açuğ* (61/8), *bölükde* (36/2).

3) -dUm geçmiş zaman I. teklik kişi: Metinde, geçmiş zaman I. teklik kişi ekinin ünlüsü dar-yuvarlaktır: (kabül) *eyledüm* (43/3), (niyet) *eyledüm* (42/5-6), *inandum* (12/3), (rücü‘) *itdüm* (43/2), (tövbe) *itdüm* (43/1-2), (kabül) *itdüm* (34/3).

4) -dUr kuvvetlendirme / ihtimal eki: Fiil çekiminde kullanılan -dUr eki, kuvvetlendirme veya ihtimal fonksiyonlarında kullanılan bir ektir. Metinde ekin ünlüsü, dar-yuvarlaktır. (nāzil) *olmuşdur* (15/1), *getürmüşdür* (15/8), *komışdur* (13/9), (şadır) *olmuşdur* (19/9).

5) +(n)Uğ ilgi eki: Metinde ilgi ekinin ünlüsü, +nUğ şeklinde; yani dar-yuvarlak kullanılmıştır. Tespit edilen örnekler şöyledir: *senüñ* (43/4), *te‘ālānuñ* (4/3, 45/2), *pākinüñ* (45/4), *kimsenüñ* (5/5, 49/4), *imānuñ* (22/5), *birbirinüñ* (52/6), *varlığınüñ* (4/3), *şifātılarınüñ* (3/8), *mālınıñ* (42/6), *yimenüñ* (125/1), *başınüñ* (36/2), *anüñ* (34/4), *rüknüñ* (39/9), *teyemmümünüñ* (41/3), *orucunüñ* (40/4), *mihrābuñ* (65/7).

“Çağatay Türkçesinde asıl ilgi eki, +nInj”³⁶ şeklindedir. Ancak incelenen metinde ekin dar-düz şekli tespit edilmemiştir.

C) Metinde damak ünsüzü [ŋ] (ك), bir örnekte [ng] (كن) biçiminde yazılmıştır: göngül (8/4).

Ç) Metinde, dönüşlülük zamiri olarak genellikle “öz” kelimesi kullanılmıştır: öz (şifâtiyla söyler) (9/5), **öz** (şifâtiyladır) (6/6), **öz** (şifâtiyla) (7/1, 7/6, 8/1, 8/4, 9/1).

³⁵ Metinde bu kelime, “şuvı” صو وی şeklinde yazılmıştır.

³⁶ Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, s. 121.

D) Eski Oğuz Türkçesi ve Klasik Osmanlı Türkçesi dönemine ait bazı metinlerde kalınlık-incelik uyumuna aykırı örnekler tespit edilmiştir³⁷. İncelenen metinde yalnızca *-mAK* eki, kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır. Bu, fonolojik bir durumdur: *raḥatlandurmek* لڤمردنلتحار (77/4).

E) Metinde, ötümlüleşme ve ötümsüzleşme örnekleri şöyledir:

#k > #g değişmesi: Ön seste görülen bu değişiklik, Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçince ortaya çıkmıştır. Batı Türkçesinde bu değişim, büyük ölçüde gerçekleşmekle birlikte genel bir ses değişmesi değildir. Çünkü metinlerde ötümsüz-patlayıcı-ön damak /k/ ünsüzünün ötümlüleşmediği örnekler de vardır (Özkan 2000: 107).

Metinde #k ve #g’li kelimeler, tespit edilirken Osmanlı sahasının ayrımı esas alınıp birçok ses hususiyetleri bakımından olduğu gibi k/g değişikliğinde de bugünkü yazı dilinin gösterdiği manzara prensip olarak kabul edilmiştir³⁸.

Metinde ötümlü-patlayıcı-ön damak #g’li olarak okunan kelimeler şunlardır: *gerçekdir* (16/7), *getürmek* (22/6), *gözümüz* (22/8), *görmedik* (22/8), *gönderilmişdir* (21/2), *göz* (7/8), *gütdi* (46/8), *gününe* (21/4), *güneş* (40/9), *görüñtür* (73/8), *gelmezden* (73/5), *gerekdir* (74/4), *gerek* (74/5), *gelmege* (47/1), *girmeye* (101/9), *görmegi* (7/8).

Metinde ötümsüz-patlayıcı-ön damak #k’li olarak okunan örnekler şöyledir: *kesmemek* (24/2), *kimse* (32/4), *küçük* (20/5), *kendüyi* (41/2).

#t > #d değişmesi: Metinde, #t > #d değişmesi, Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi daha çok ince sıradan kelimelerde olmuştur. Metinde ötümlü-patlayıcı-ön damak #d’li olarak okunan kelimeler şunlardır: *diyüp* (2/2), *degildir* (6/6), *degin* (39/1), *dürlü* (44/7), *dört* (14/5), *dilemesiyle* (22/3), *dimek* (66/6), *diküp* (61/2), *degirmek* (57/7), *diri* (6/4) *dirikliği* (6/4), *dil* (9/4), *diyeler* (42/8), *diñlese* (61/5), *dahı* (1/6), *doğurmasına* (5/6).

Metinde şu örnek, ince sıradan ünlülere sahip olmasına rağmen ötümlüleşmemiştir: *tütüni* (72/6).

Metinde, kalın sıradan kelimelerde bu değişim daha az görülmüştür: (misvak) *dutunmak* (29/7).

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Musa DUMAN, “Eski Türkiye Türkçesi Dönemine Ait Bazı Metinlerdeki Dil Uyumu Aykırı Örnekler Üzerine”, *Makaleler-Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008: 14; Hayati DEVELİ, *Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995: 47.

³⁸ Abdurrahman Özkan, *Mehekkü’l-İlim Ve’l-Ulemâ (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tipkibasım)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2009, s. 156.

Metindeki şu kelimelerde ise #t ötümsüzlük muhafaza edilmiştir: *tırup* (65/8, 92/6, 104/7), *tañanup* (63/5), *toñuzuncı* (84/7), *tolusı* (51/4).

Metinde, kelime içinde ve sonunda tespit edilen ötümlüleşmeler şöyledir:

VtV > VdV değişmesi: İki ünlü arasında kalan ötümsüz-patlayıcı /t/ ünsüzü ötümlüleşmiştir: *ardınca* (99/1), *gidermek* (59/6), *idüğüne* (29/1), *yara-dıcı* (10/1), *idüp* (76/2).

Şu kelimelerde ise KtV > KdV olmuştur: *kendüleri* (< kentü) (19/2), *kendüyi* (< kentü) (41/2), *imdi* (< emdi < amtı) (74/6), *dördünci* (77/1), (hesap) *idüp* (42/4), (emr) *itdüğün* (74/1), *ardında* (64/4).

VkV > VgV değişmesi: Metinde, kelime içinde ötümsüz-patlayıcı [k] ünsüzü ötümlüleşmiştir. Tespit edilen örnekler şöyledir: *ayağına* (88/7), *ayağını* (113/3), *kulağına* (71/2), *ayağa* (88/9), *yummağa* (110/1), (devlet) *olduğına* (82/1), *kolluğunda* (60/1), *kuşluğa* (40/8), *toprağa* (41/5), *yumağa* (38/1), *okuduğından* (64/2), *okuduğı* (64/2), *okuduğının* (63/8), *parmağıyla* (65/3), *inanmağa* (2/8), (mañrüm) *olmağa* (29/7).

VkV > VgV değişmesi: Metinde, kelime içinde ötümsüz-patlayıcı /k/ ünsüzü ötümlüleşmiştir. Tespit edilen örnekler şöyledir: *getürdigi* (2/9), *dirikligi* (6/4), *diledigi* (8/5), *dilemedigi* (8/6), *virdigi* (83/7), *virmege* (42/6), *gelmege* (47/1), *göbegi* (55/3), (emr) *itdüğün* (74/1), *işitmegi* (7/4), *görmegi* (7/8).

VçV > VcV değişmesi: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *gice* (54/2), *nice* (55/5), *orucu* (69/8), *orucuñ* (40/4).

Metinde ötümsüz-patlayıcı ç/ ünsüzünün ötümlüleşmediğı bir örnek tespit edilmiştir: *güçi* (7/9).

F) İncelenen metinde, bazı eklerin düzleştigi görülür:

+(İ)m I. şahıs teklik iyelik eki: Bu ek, Eski Oğuz Türkçesinde +(U)m şeklinde daima yuvarlaktır (Gülsevin-Boz 2004: 137). Metinde, ekin düzleştigi görülmektedir: *zürriyetim* (48/7), *milletim* (48/8).

G) Metinde tespit edilen ötümsüzleşme ve ünsüz uyumu örnekleri şöyledir:

Ötümsüzleşme: Nitelik itibariyle ötümlü bir ünsüzün herhangi bir sebeple ölümlülüğünü kaybetmesidir. Metinlerde tespit edilen örneklerle göre ötümsüzleşme hâdisesi, ötümlüleşme hâdisesi kadar işlek değildir: *toprağa* (41/5).

Bugün Standart Türkiye Türkçesinde ön seste ötümlü olan kelimeler metinde, ötümsüz şekliyle yazılmıştır: *taşra* (71/6), *tıracağ* (mekâna) (5/4), *tañanup* (51/6), *tolusı* (51/4), *tañak* (51/6), (vakfeye) *tırmağ* (42/2).

H) Ünsüz Uyumu (~Ünsüz Benzeşmesi): Ünsüzler arasındaki ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna *ünsüz uyumu* denir.

+dA bulunma hâli eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *gökde* (23/3), *abdestde* (32/4), *bölükde* (36/2), *vaktinde* (39/6), *virdikde* (42/5), *yaşında* (46/9), *rek'atda* (52/2, 63/7, 63/9), *namâzda* (54/9), *taḥiyyâtıda* (61/5), *cünüblükde* (28/2), *abdestde* (32/4), *i'tikâdda* (32/7), *şerifde* (27/3).

Ekin ünsüz uyumuna girdiği örnekler de vardır: *hayâtta* (88/2), *yüksekte* (65/9).

+dAn ayrılma hâli eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *mevcudâtıdan* (5/1), *şefâ'atdan* (29/6), *maḥlûkâtıdan* (46/3), *taḥiyyâtıdan* (58/8), *melekden* (23/3), *yimekten* (40/9), *içmekden* (41/1), *dişledikden* (55/7), (tamâm) *olduḡdan* (66/5), *kaldırdıḡdan* (66/7), *aḡrıdan* (67/8), *mezârdan* (74/8), *üçden* (38/5), *yimekten* (40/9), *tükürükden* (72/4), *yoḡdan* (12/4), *cenâbetden* (77/2), *yimekten* (125/8).

Ekin ünsüz uyumuna girdiği örnek de vardır: *toḡruluḡtan* (84/3).

Metinde ekin Çaḡatay, Kıpçak ve Karahanlı Türkçelerinde görülen +dIn (Argunşah 2014: 127) biçimi yoktur.

+dUr bildirme eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *lâzımdur* (87/7), *evlâdur* (95/3), *ḡaḡdur* (2/1), *gerçekdür* (2/2), *degüldür* (73/4), *gerekdür* (74/4), (mekrüh) *oldur* (31/8).

-dUr- çatı eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *kaldurmaḡ* (57/5, 68/4), *indürüp* (101/5), *öldürmek* (31/6, 68/3), *uydurmamak* (86/8).

-dUK sıfat-fiil eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: (emr) *itdüḡün* (74/1), *oldıḡını* (93/9), *kıldıḡı* (yiri) (39/3), *varmadıḡı* (< bar-) (kaftânıyla) (60/2).

-dI geçmiş zaman eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *gitdi* (46/8), *geldi* (16/6, 46/9).

-IcI fiilden isim yapım eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *yaradıcı* (10/1), *yaradıcudur* (9/8).

-dIm / -dUm geçmiş zaman I. teklik şahıs eki: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *inandım* (12/3, 16/3), *eyledüm* (42/6), (rücû') *itdim* (43/2), (tevbe) *itdim* (43/2), (kabul) *itdim* (34/3, 34/5).

I) Süreklileşme: Hece sonundaki ötümlü ünsüzler şartlar uygunsu süreklileşebilir (Tuna 1986: 28) Süreksiz ünsüzlerin sürekli ünsüzler hâline gelmesine denir. Sürekli ünsüzler, kendi aralarında “sızııcı” ve “akıcı” olmak üzere

ikiye ayrıldığından süreklileşme hâdisesi, “sızıcılaşma” ve “akıcılaşma” olarak ikiye ayrılmıştır:

a) Sızıcılaşma: Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı ünsüze dönüşmesine *sızıcılaşma* denir.

#k > #h değişmesi: Standart Türkiye Türkçesinde #h’li olup metinde #k’li olan kelimeler şöyledir:

Metinde, kelime başındaki # k > #h sızıcılaşması *hatun* (< katun) (101/8), *hatunları* (<katun) (46/6) kelimesinde görülür.

Metinde, k/ > h/ sızıcılaşması yalnızca şu kelimelerde tespit edilmiştir: *dahı* (<< takı) (100/7), *aşşam* (< akşam) (53/8), *aşşamda* (< akşam) (49/2).

#b > #v değişmesi: *varılup* (< bar-) (100/7), *virüp* (<< ber-) (59/1), *vir-mek* (<< ber-) (69/6), *virildikden* (<< beril-) (99/8), *virmege* (<< ber-) (42/6), *varmaduğı* (< bar-) (60/2), *virtese* (<< ber-) (74/4).

b) Akıcılaşma: Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle akıcı ünsüze dönüşmesine *akıcılaşma* denir.

d/ >> y/ değişmesi: Ses bilgisinde bu ses değişmesine, “geçişme ses hâdisesi” de denir. Geçişme, nitelikleri değişen ve başka bir sese dönüşen bir sesin bu yeni varlığını devam ettirmesidir. Bu ses hâdisesinde tarihi bir dönem kapanmış, yerine tarihi yeni bir dönem açılmıştır.

Metinde, d/ >> y/ ses değişmesinin tespit edilen örnekleri şöyledir: *uyu-* (<< udi-) (51/6), *büyük* (<< bedük) (10/7), *eyü* (<< edgü) (87/5).

g/ >> y/ değişmesi: Metinde, bu ses değişmesi yalnızca şu kelimedede tespit edilmiştir: *öyle* (<< ögle) “öğle vakti” (53/6).

İ) Ünsüz Türemesi: Kelimedede, hiç bir organik fonksiyonu bulunmayan bir veya birden çok sesin türemesi hâdisesidir. Aslında bu türeme, heceye destek sağlamak içindir (Tuna 1986: 47).

1. Başta Ünsüz Türemesi

#v türemesi: Metinde *ur-* > *vur-* kelimesinde ünlü türemesi görülmez. İlm-i Hâl kitabında bu kelime, asli şekliyle kullanılmıştır: *urup* (41/5, 41/7).

2. İçte Ünsüz Türemesi: Yarı ünlü /y/ ünsüzünün genellikle iç seste türemesi, *açıklık uyumu ve ses-hece dengelemesinden* kaynaklanır.

y/ türemesi: Bu ses, daha çok Arapçadan Türkçeye geçen ve iç seste ayın sesi (ع) veya hemze (ء) sesi bulunan kelimeler arasında diftongdan kaçmak ve söyleyiş kolaylığını sağlamak için türer: ‘*aķāyid* (< Ar. ‘aķā’id) (47/2).

VyV türemesi: *kişiye* (27/4), *okuya* (125/4), *şaklaya* (49/5).

K) Ünsüz İkizleşmesi: *İkizleşme*, bir türeme çeşididir. İki ünlü arasında kalan ötümsüz ünsüzü telaffuz etmek hem güç hem de ahenk bakımından konuşmaya bir tutukluk verdiği için ötümsüz ünsüz ya ikizleşir ya da ötümlüleşir. Ötümsüz ünsüz ikizleşirse, *ünsüz ikizleşmesi* hâdisesi meydana gelir. Bu ses hâdisesinin temel nedeni, “açıklık uyumu ve nitelik-nicelik dengelenmesi”³⁹dir.

Metinde, tespit edilen ikizleşme örneği şöyledir. İkizleşme örneklerinin bir kısmı tarihidir: *elli* (<< elig) “elli” (15/3, 73/2).

L) Ünsüz Yutulması⁴⁰: Bu ses hâdisesinde, ünsüz kendinden sonraki ünlünün içinde erimeye vakit bulamadan kaybolur. Metinde, tespit edilen ünsüz yutulması örnekleri şöyledir:

b# > Ø#: *suyu* (<< sub) (115/2).

#b > #Ø: *olmak* (< bol-) (58/1).

l/ > Ø/: *oturmak* (< olтурmak) (31/1).

Metinde, akıcı l/ ünsüzünün yutulmadığı örnekler de vardır: *olтурup* (125/1), *oldur* (12/6), *ol* (33/4).

ğ/ > Ø/: *kulağ* (< kulağ) (7/4).

#y > #Ø: *ağlamak* (< yığla-) (67/7).

+IU / +II < +IIG / +IUG (isimden isim yapım eki): *gizli* (53/8, 54/9) *dürlü* (44/7), *şühelü* (28/8).

+ArU < +GARU (yön gösterme hâli eki): *yukarı* (64/8).

+(y)A < +GA (yönelme hâli eki): *girmeye* (101/9), *okuya* (123/2), *kişiye* (44/4), *şaklaya* (49/5), *gününe* (21/4), *anaya* (79/1), *secdeye* (63/2), *içeriye* (72/1).

-IncA / -UncA < -GIñA (zarf-fiil eki): *olunınca* (101/2), *tulunıncaya* (40/9), *gelince* (73/7).

-an+ (<< -GAn+) (sıfat-fiil eki): (terbiye) *iden* (12/6), (beyân) *olunan* (16/8), (muğâl) *olan* (20/2), *yalan* (< yalğan) (83/5), *kalın* (< kalğan) (115/1), *ölen* (< ölgen) (102/9), *bozan* (< bozğan) (41/1).

³⁹ Dar-uzun bir ünlünün geniş normal nicelikteki bir ünlüye dönmesine *nitelik-nicelik dengelenmesi* denir (Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Nedim TUNA, age., 1986: 26).

⁴⁰ Pek çok kaynakta bu ses hâdisesi, “düşme” terimiyle karşılanmıştır.

M) Ünsüz Erimesi: Bir kelimede, ünlüden sonraki ünsüzün o ünlünün açıklığı etkisiyle niteliği silinerek ünlü içinde onu uzatmak suretiyle kaybolmasıdır (Tuna 1986: 41-42). Yutulma ses hâdisesi ile arasındaki temel fark, “istikamet farkı”dır (Tuna 1992: 42). Başta erime ses hâdisesi gerçekleşmez. Bu ses hâdisesinin temel nedeni; ünlülerin açıklık derecelerinin ünsüzlerden fazla olması yani *açıklık uyumu*’dur. Ses cihazının sesin boğumlanması esnasında alt ve üst kenarları arasındaki mesafeye *açıklık* denir. Açıklığı fazla olan ses, açıklığı az olan sesi kendi açıklık derecesine çeker. Bunun sonucunda *erime, yutulma, derilme ve büzülme* gibi ses hâdiseleri ortaya çıkar.

Metinde, tespit edilen ünsüz erimesi örnekleri şöyledir:

ğ# > Ø# erimesi: *kişi* (<< kişig) (93/5), *dürlü* (<< türlüg) (44/7).

l/ > Ø/ erimesi: *getür-* (< keltür-) (46/1), *otur-* (< oltur-) (53/3).

r# > #Ø erimesi: *i-* (< er-) *ise* (73/3, 92/7, 96/1).

+(y)I << +(I)G erimesi: *sözi* (<< sözig) (34/4).

-sA (< -sAr) erimesi: *kılarsa* (54/1), *uydıysa* (56/7).

r/ > Ø/ erimesi: *bile* (< birle) (32/7, 36/1, 57/2, 67/6).

N) Ünsüz Düşmesi: Bir sesin hece yapımız gereği telaffuzdan kalkmasına “düşme” denir. Erimeye imkân bulamadığı hâlde kullanıstan kalkan son ses düşer. Bu seslerin düşmesinin temel nedeni, ses cihazımızın faaliyetinin durmasından sonra meydana gelmiş olmalarıdır (Turan 2006: 49).

Düşme, erime ve yutulma ses hâdiselerinden farklıdır. Bu ses hâdisesi, *sonda* meydana gelir ve daha çok alıntı kelimelerde görülür.

Metinde, düşme ses hâdisesinin görüldüğü örnekler şöyledir: *cin* (< Ar. cinn) (109/4), *hac* (< Ar. hacc) (75/4), *şer* (< Ar. şerr) (22/1), *rab* (< Ar. Rabb) (42/9).

Metinde, bazı kelimelerin hem ikiz ünsüzlü hem de ünsüz tekleşmesi şekli yan yanadır: Ar. > *hacc* → *hac* (75/4).

Metinde, ünsüz tekleşmesi hâdisesi olan kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda genellikle eski çift ünsüzlü biçimlerine dönmektedirler: Ar. > Rabb → *rabbi* (77/3, 77/9), *Rabbim* (48/2), *Rabbime* (76/1).

O) Hece Tekleşmesi: Sesçe birbirine benzeyen hecelerden birinde (genel olarak ikincisinde) bir ünlü ve bir ünsüzün söyleyişten kalkmasıdır (Tuna 1986: 44). Bu ses hâdisesinde, iki heceden tek bir hece meydana gelir.

Metinde hece tekleşmesi, *tur-* fiilinin geniş zamanının ekleşmesiyle oluşan *+dUr* (<< *turur*) bildirme ekinde tespit edilmiştir: *itmekdür* (1/7), *hağdur*

(2/1), *bid'atdur* (10/7), (ma'nâsı) *oldur* (33/1), *dörtüdür* (35/9), *yokdur* (10/1, 12/9), (vâcib) *oldur* (28/7), *sünnetdir* (89/2), *sekizdir* (5/8), *şıfatıyladır* (6/6), *bişdür* (18/3), *münezzehdir* (10/9), *mevsûfdur* (13/1), (nâzil) *mevcûdlardur* (21/6), *müberraður* (11/4), *yaradıcıdır* (9/9).

Ö) +(y)A+ (<< +GA) yönelme hâli eki: Metinde, tespit edilen yönelme hâli eki örnekleri şöyledir: *kişiye* (27/4), *baña* (75/1), *kulağına* (71/2), *ayağına* (88/7), *kitaplarına* (14/4), (takdîriyle) *olduğına* (22/4), *ayağa* (88/9), *inanmağa* (2/8), (mahrûm) *olmağa* (29/7), *toprağa* (41/5), *gelmege* (47/1), *virmege* (42/6).

P) +Ø belirtme eki: Hem Eski Oğuz Türkçesi hem de Çağatay Türkçesi dönemine ait metinlerde iyelik eki almış isimlerin +(y)I veya +nI eklerini almaksızın belirli nesne fonksiyonunda kullanıldıkları görülür. Burada, bir +Ø belirtme eki söz konusudur⁴¹. Osman Nedim Tuna'ya göre Ø ek şöyle tanımlanır: “Gramerde bir ekin, kendi yokluğu ile alternans halinde olması durumunda, eksiz kullanılış Ø ek olarak adlandırılır” (Gülsevin-Boz 2004: 106).

Çağatay Türkçesinde belirtme eki, genellikle +Ø hâlinindedir⁴².

İncelenen metinde de belirtme eki genellikle +Ø olarak kullanılmıştır: *sözlerin tutmamak* (84/9), *âhirin okuyup* (102/9), *kolların yumağ* (36/1), *parmakların hilâllamak* (37/5), *ellerin ve ayakların yumağa* (38/1), *ellerin pak toprağa urup* (41/5), *arasın kesmeyüp* (37/2-3), *her a'zâsın üçden eksik yumağ* (38/4-5), *mâlûmıñ zekâtın virmege* (42/6), *imânların yeñiliyeler diyeler* (42/8), *ellerin kaldırmak* (54/4), *ellerin dizleri üstüne koyup* (56/2), *başın ve arkasın düz eylemek* (56/3), *ikisin cem' itmek* (56/7-8), *ikisin bile yere degirmek* (57/2), *kolların yire degirmek* (57/7), *iki ayakların sağ cânibinden* (58/5), *şalavât du'âsın okumağ* (58/8-9), *elin bögrine komağ* (59/7), *gözün yummağ mekrûh* (61/3), *şakalın taramağ* (68/2), *üç kerre bir yerin kaşımağ* (68/3-4), *ümidin kesmemek* (81/7), *sözlerin tutmamak* (84/9), *elin yummağa başladıkda* (110/1), *yüzün yuyıcak bu du'ânı okuya* (111/2), *sağ elin yuyıcak bu du'ânı okuya* (111/6), *şol elin yuyıcak bu du'ânı okuya* (111/9), *sûresin okuyup* (114/8).

R) Metinde sayfa numaraları, farklı bir numaralandırma işlemine tabi tutulmuştur. Şöyle ki Arapça sayılar, sayfa sayılarını numaralandırmada kullanılmıştır. Ancak 4 rakamı, ٤ biçiminde değil ٥, 6 rakamı ٦ değil ٧ biçiminde

⁴¹ Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde +Ø belirtme eki ayrıntılı biçimde ele alınmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Güler GÜLSEVİN, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997: 34.)

⁴² Bazı araştırmacılar, bu ekin +Ø değil, +n olduğunu düşünmektedirler (Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa ARGUNŞAH, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, 2014: 123). Ancak +n belirtme eki değil, pronominal +n'dir.

yazılmıştır. Litvanya Nemėzis'te bulunan Hamâillerde de 4 ve 6 rakamı bu matbu eserdekiyle aynıdır.

SONUÇ

a) Tatar Türkleri, Litvanya'ya özellikle Büyük Dük Vytautas'ın (~Witold) (1392-1430) tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Bu göçler, tarihi verilere göre XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

b) Litvanya Tatar Türklerinin dillerini unutmalarının pek çok sebebi vardır. Ancak en önemli sebep, Tatar Türk göçmenlerinin ortak bir dile sahip olmayışlarıdır. İkinci önemli sebep ise Litvanya kadınlarıyla yaptıkları karışık evliliklerdir.

c) Bugün *Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezinde*, *Litvanya Ulusal Müzesinde* ve *Bilimler Akademisi Kütüphanesinde* Litvanya Tatar Türklerinden kalma yazma ve matbu eserler vardır.

Vilnius Üniversitesi Kütüphanesi Oryantalistik Merkezinde bulunan İlm-i Hâl kitabının müellifi ve telif tarihi belli değildir. Müstensihî, müderris molla *Tarhan 'Abdü'l Vâhid Süleymân bin Ahûndov*'dur. Eser, temel dini konuların sade bir dille, eğitici ve öğretici bir üslupla kaleme alındığı toplam 127 sayfalık bir matbu eserdir. H. 1255-M. 1839 (Ağustos) yılında Sankt-Peterburg'da basılmıştır.

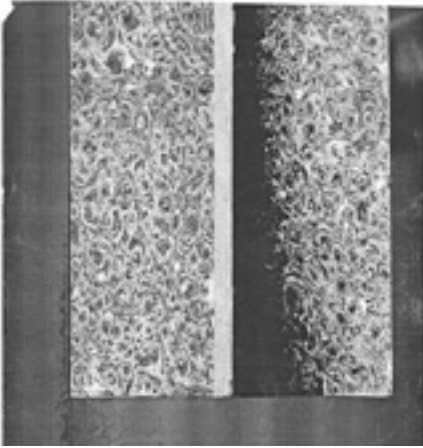
Bu İlm-i Hâl kitabı, kuvvetle muhtemel dindar bir Tatar Türkü Osmanlı payitahtına gelindiğinde alınmış ve Müslüman Türk soylu hakların da yararlanabilmesi için İstanbul'dan ayrılırken yanında götürülmüş ve sonradan da bazı ilaveler yapılarak basılmış bir matbu eserdir. Merkezde, aynı eserden toplam 22 adet daha vardır.

Matbu eserdeki bütün ses, şekil bilgisi ve söz varlığı özellikleri Eski Oğuz ve Klasik Osmanlı Türkçesi dönemine ait eserlerdeki özellikler ile birbir örtüşmektedir. Özellikle kelime başında ötümlüleşmelerin görülmesi, sızıcılışmaların görülmesi, hâl eklerinin kullanılış biçimleri ve diğer ses ve şekil bilgisi özellikleri matbu eserin aslının Eski Oğuz Türkçesinin sonu ve Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin başlarına ait bir yazma eser olduğunu ispat niteliktedir.

ç) Eserin sonundaki *imparatora du'ā* kısmı, ya müstensih tarafından ya da yazma eseri bulan bir Tatar Türkü tarafından sonradan eserin sonuna ilave edilmiştir. Duada ismi geçmeyen imparator da kuvvetle muhtemel Litvanya Büyük Grandükü Vytautas'tır. Çünkü Litvanya Tatar Türkleri, bugün dahi Vytautas'tan hürmetle söz etmektedir.

d) Matbu eserin sayfa numaraları yazma eseri bulan bir Tatar Türkü tarafından harflendirilmiştir. Ancak 4 rakamı, ۴ biçiminde değil ۶, 6 rakamı ۶ değil ۶ biçiminde yazılmıştır. Litvanya Nemėzis'te bulunan Hamâillerde de 4 ve 6 rakamı bu matbu eserdeki ile aynıdır.

METİN

İlm-i Hâl Kitabının Kapağı

İlm-i Hâl kitabının son sayfası

İŞARETLER

- (>) : Gelişmenin yönü
- (<) : Gelişmenin yönü
- (>>) : Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
- (<<) : Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
- (#) : Bir sesin başında kelime başını, sonunda ise kelime sonunu gösterir.
- (K/) : Kök ünlüsünden sonra gelen ünsüzü temsil eder.
- (Ø) : Bir gramer unsurunun telaffuz edilmeyen ancak fonksiyonu korunan şeklini temsil eder.

- (~) : Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.
 (+) : İsme bağlanmayı, isim kategorisini gösterir.
 (-) : Fiile bağlanmayı fiil kategorisini gösterir.

KAYNAKLAR

- ALMA MATER VILNENSIS (2012), Vilniaus Universiteto Istorijos Bruožai, Kolektyvinė Monografija Antras Pataisytas ir Papildytas Leidimas, Vilniaus Universiteto Leidykla.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan (2011), “Hacı Serayya Şapşal”, *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri*, (5-8 Nisan 2010), Bilecik-Türkiye.
- ANTONOVİÇ, A. K. (1968), *Belorusskie Teksti, Pisannie Arabskim Pis'mom i ih Grafiko-Ortograficeskaya Sistema*, Vilnius, Vil'niuskiy Universitet.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014), *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ARIK, Sabire (2008), “Polonya-Litvanya Tatar Türkleri (Lipkalar)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Cilt 5 Sayı 3 (Eylül 2008), s. 156-161.
- ATMACA, Emine (2013a), “Vilnius Üniversitesinde “Uluslararası Türk Tarihi ve Kültürü Sempozyumu” Yapıldı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/3, 221-243.
- ATMACA, Emine (2013b), “Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailer ve Nemėzis Köyünde Bulunan İki Hamail”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/4, 147-180.
- ATMACA, Emine (2014c), “Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezindeki Litvanya Tatar Türklerine Ait Matbu Eserler”, *Gazi Türkiyat*, Bahar /14: 47-66.
- BEDİRHAN, Yaşar (2015), “XIX. Yüzyılda Kazan Türkleri Arasında Eğitim-Öğretim ve Aydınlanma (Maarifetçilik) Hareketinin Başlaması ve Bunun Öncüleri” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C 14, S 53, Bahar, 366-379.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1997), *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Basım ve Yayınevi.
- CHERVİNSKİY, G. (2010), “Kul'tura pol'sko-litovskikh tatar kak primer nasledstva yevropeyskogo islama”, (Avrupa İslam Dili Mimarisinin Bir Örneği Olarak Polonya-Litvanya Tatarları) *Yazık. Kul'tura. Obshchestvo. Vypusk 2*.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2011), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ДМИТРИЕВА, Л. В., А. М. Мугинов, С. Н. Муратов, *Описание Тюркских Рукописей Института Народов Азии История, (Под редакцией А. Н. Кононова)*, И 3 Д А Т Е Л Ъ С Т В О «Н А У К А» Главная Редакция Восточной Литературы М о с к и а 19 6 5.
- DUBİNSKİY, Aleksander (1972a), *Zametki o Yazıke Litovskikh Tatar, Voprosi Yazıkoznaniya* (Litvanya Tatar Türkçesi Hakkında Açıklamalar, Dil Hakkında Sorular) № 1, 82-88.

- DUBİNSKİY, Aleksander (1996b), “Polonya-Litvanya Tatarlarının Yazılı Metinlerde Kullandıkları Türkçe”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 655, s. 265-294.
- GABAİN, A. Von (2000), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GRİŞİN, Yakov (2000), *Pol'sko-Litovskiye Tatarı: Vzgl'yad Cherez Veka (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlar Boyunca)*, Kazan', Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib (1971) *Lehistan Tatarları Hakkında Bir Risale “Risale-i Tatar-ı Leh”*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin-Galina Miškinienė (2008) *Litvanya Tatarlarına Ait El Yazmalarından Türkçe-Lehçe Kılavuz (yıl 1840)*, Vilnius-Litvanya, Litvan Dili Enstitüsü.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin “Vilnius Kütüphanelerinde Bulunan Litvanya Tatarlarına Ait El Yazması Eserler”, (bu makale, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/sitesinden alınmıştır>.) (Erişim tarihi: 04.05.2016).
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer, Erdoğan Boz (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- HISTORY VILNIUS UNIVERSTY (1979), *The Vancas Kapsukas University of Vilnius*, Vilnius Mokslas Publishers.
- İZMAYLOV, İskander (2009), *Voym na Zapade. Polşa i Litva (Batıdaki Savaşlar: Polonya ve Litvanya) // İstoriya Tatar (Tatar Tarihi)*, Tom 3, Kazan.
- JANKOWSKİ, Henryk (2003), “Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents”, *MATERIALIA TURCICA* 24, s. 113-144.
- JANKOWSKİ, Henryk (2011), “Jakub Szynkiewicz”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2, s. 61-68.
- KANAPATSKAYA, Z. (2004a), *Tatarı-musulmane Vyalikaga knyastva Litouskaga u XVI-XVII st. (XVI-XVII. yy. Litvanya Büyük Düklüğü'nde Müslüman Tatarlar)*, Aktualniya pıtanı sučasnay navuki: Zb. navuk. prats: U 2 ç. Minsk, BDPU, Ç. 1, s. 231.
- KANAPATSKAYA, Z. (2004b), “Risale-i-Tatar-i-Lech”- kaštounaya krınitsa pa gistorii litouskih tatarau XVI. st. (XVI. yy. Litvanya Tatarları Tarihine Dair Değerli Bir Kaynak “Risale-i-Tatar-i-Lech”), *Belaruski gistarični časopis*, № 7, s. 33-40.
- KANAPATSKAYA, Z. (2016c), “Belarus-Tatar Türklerinin Kültürü İle İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmalar”, (Çev. Emine ATMACA-Reshide ADZHUMEROVA), *Dil Araştırmaları*, Bahar 18, s. 247-257.

- KRYCZYNSKI, S. (1938), *Tatarzy litewscy. Proba monografii historyczno-etnograficznej (Litvanya Tatarları. Tarihi-Etnografik Monografya Denemesi)*, Rocznik Tatarski, T. III. Warszawa.
- MEJOR, Marek (2009), "Early history of Oriental studies at Vilnius University", *Acta Orientalia* (Vilniaus Universitetas Orientalistikos Centras) Vilnensia Volume 10, Issues 1-2 Published since 2000 Vilnius 2011, 15-28.
- MİŞKİNENE, G.- S. Namaviçote- E. Pokrovskay (2005), *Katalog rabskoalfabit-nih Rukopisey Litovskih Tatar*, İzdatelstvo Vilnusskogo Universiteta.
- MİŞKİNİENE, G.-N. Statkiene (1013), "Kaynak Eserlere ve Anket Sonuçlarına Göre Litvanya Tatarlarının Ölüm Törenleri ve Bazı Dil Malzemeleri", *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Tophulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.
- MUCHLIŃSKI, Antoni (1858), "Zdaniesprawy o Tatarach Litewskich", *Teka Wileńska*. Wilno, nr 4, s. 251-252.
- MUHAMMED, F. Abdulbâki (1990), *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- MUTÇALI, Serdar (1995), *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, Sirkeci/İstanbul.
- NARBUT, T. (1840), *Dzieje starożytne narodu litewskiego (Litvanya Halkının Antik Tarihi)*, Wilno, T. VIII. Dodatek IX.
- NASİBOVA, Natela (2007), "Litvanya Tatarlarının Konuşmalarında Kullandıkları Doğu Dilleri Kökenli Kelimeler", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* Vol. 2/2, ss. 514-518.
- ORHONLU, Cengiz (1971), *Lipkalar; Türkiyat Mecmuası*, cilt: XVI, İstanbul, 57-87.
- ÖZKAN, Abdurrahman (2009), *Mehekkü'l-İlim Ve'l-Ulemâ (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım)*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- REDHOUSE, Sir James W. (1996), *A Turkish And English Lexicon*, Beirut.
- STEINGASS, F. (1998), *Persian-English Dictionary*, Including The Arabic Words And Phrases To Be Met With In Persian Literature, Librairie du Liban.
- ŞAHİN, Erdal (1999), "Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri", *Osmanlı*, C 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 353-360.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1987), *Kâmus-ı Türki*, İstanbul.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ (1298), *Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî*, İstanbul.
- TAHİR, Mahmut (1984), "Polonyalı Tatarlar", *TK*, Yıl: XXII, S. 250, Şubat, s. 109-114.
- TARELKA, Mihail (2014), "Beyaz Rusya Milli Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Arşivinden P98 Numaralı El Yazma (Tecvit) (Tarih ve Tür Belirleme Meselesi)" (Çeviren: Emine ATMACA-Reshide Adzhumerova), *Dil Araştırmaları*, Sayı: 15 Güz, 237-244 ss.

- ECKMANN, Janos (1995), *Nehcü'l- Ferâdis, I Metin II Tıpkıbasım* (Yayınlayanlar: Tezcan Semih-Hamza Zülfikar), Ankara.
- TATARSKİY ENTSİKLOPEDİCESKİY SLOVAR' (1999), Kazan'.
- TUNA, O. Nedim (1986a), *Türk Dilbilgisi*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, Malatya.
- TUNA, O. Nedim (1992b), *Ders Notları 3 Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- TURAN, Zikri (2006), *Lisans, Yüksek Lisans, Doktora Ders Notları*, Sakarya.
- VÁSÁRY, István, "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele", (Çev. Serkan ACAR), *Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX /I*, 2014, s. 327-340.
- YAKUPOĞLU, Murat (1989), "Polonya (Lehistan) Türkleri", *TDA*, S. 62, Ekim.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz "Polonya'da Türk Menşeli Etnik Unsurlar", (bu makale, www.journals.istanbul.edu.tr/iutded/article/view/1023017655/0 sitesinden alınmıştır. (Erişim Tarihi: 17.05.2016)

GENEL AĞ KAYNAKLARI

- (Erişim tarihi: 05. 05. 2013).
- (Erişim tarihi: 15.10.2013).
- (Erişim tarihi: 15.10.2013).
- (Erişim tarihi: 15.12. 2013)
- (Erişim tarihi: 06.05.2016)
- <http://www.dunyabulteni.net/roportaj/308128/galina-miskiniene-ile-lit-vanyadaki-tatarlar-uzerine> (Erişim tarihi: 06.05.2016)
- <http://vkus-vody.livejournal.com/111467.html> (Erişim tarihi: 25.03. 2016)

ÇİNCE DEN UYGURCAYA ÇEVİRİLEN METİNLERDE 'AGIZ', 'KÖZ' VE 'YÜZ' SÖZLERİ İLE KURULMUŞ DEYİMLER

Engin ÇETİN*

Uygurlarda Çeviri Faaliyetleri

Uygurlar 8. Yüzyılın ortalarıyla birlikte yaygın olarak Manihaizm, Budhizm inanç sistemlerini kabul ederek bu dinleri daha iyi öğrenebilmek ve böylelikle dinin daha hızlı yayılmasını sağlamak amacıyla çeviri faaliyetlerine girdiler. Bu dönemde Çince başta olmak üzere Sanskritçe, Toharca, Soğdca'dan çok sayıda metin çevrilmiştir. Dini metinlerin çevrilmesi, söz konusu dinin taraftarlarınınca desteklenmiş, çoğu zaman “sevap kazanmak amacıyla” ücret karşılığında çeviriler yaptırılmıştır. Bu çeviriler sırasında özellikle yoğun ve soyut anlam içeren bölümlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kavramların açıklandığı görülür. Pek çok araştırmacı *bra askug*, *tsang agı-lık* vb. Uygurcadaki hendiadyoinlerin sıklığını açıklanma ihtiyacı duyulan bir yabancı sözcüğün Türkçesiyle birlikte vermesi ve zamanla bu tür kullanımların yaygınlaşmasına bağlar. Bu çaba sonunda Uygurcaya çevrilen metinler kaynak dildekilere oranla daha hacimli, uzun olmuştur. Nitekim S. Çağatay’a göre Altun Yaruk adlı eserin Sanskritçe metin oldukça kısa, Çince metin ise Sanskritçe metne oranla daha uzundur. Uygurca metin ise çevirmen tarafından yapılan eklemelerle bir uyarlama niteliği taşıdığından ikisine oranla daha da uzatılmıştır (1945, 12). J. Nobel’e göre Uygurca metindeki eklemelerin sebebi, Uygurlar’ın metnin içeriğine daha hâkim olabilme isteğinden kaynaklanmaktadır (Nobel 1958: xxxiv).

Çeviriler sırasında eklemeler dışında genel olarak Çince metnin Uygurcaya doğrudan çevrildiği görülür. Bu, atasözü niteliğindeki yapılarda da böyledir. Örneğin, *Hsüen-Tsang Biyagrafisi*’nde yer alan 日月之下螢燭何功. *rì yuè zhī xià yíng hé gōng* (güneş (ve) ay varken ateşböceğinin etkisi nedir?

* Doç Dr. Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Balcalı / Adana ecetin@cu.edu.tr

Çin. yíng “ateşböceği”; hé “ne”? cümlesi Uygurcaya aynı biçimde *kün ay t(e)* nri üskinte *kadyot kurtnuñ takı ne işi ködüki erür* HT VI 1294-1296 olarak; yine aynı metindeki 夫珍裘非一狐之腋。 *fū zhēn fēi yī hú zhī yè* (“değerli bir tilki deriden ibaret değildir”) cümlesi de aynı şekilde *adınçığ körtle til-kü üçük bir tilkü terisi ermez* olarak Uygurcaya çevrilmiştir. Bununla birlikte aynı anlamı vermek üzere bir takım değişikliklerin yapıldığı, farklı sözlerin tercih edildiği de gözlemlenir. Örneğin *Altun Yaruk*’taki Çince 諸佛出世時一現 *zhu fo chu shi shi yi xian* (Buddhalar dünyada yalnızca bir kez ortaya çıkar) cümlesi Uygurcaya bir eklemeyle ve daha edebî biçimde *udumbar* çeçek *teg burhanlar kin b(e)lgürer yértinçüte* AYayazlı 170-171 biçiminde çevrilmiştir (Çetin 2015: 92). Deyimlerde de aşağıda görüleceği gibi aynı anlamın farklı sözlerle ifade edildiği durumlar da gözlenir. *Altun Yaruk*’un Çince metnindeki 若牛失子 *niú shī zǐ* (buzağısını kaybetmiş inek gibi) ifadesinin Uygurcaya *balık suvuntın adırılıp isig kumta agınamış tæg* (balık sudan çıkıp sıcak kumda debelenmiş gibi) AYGulcalı 626/11-14 biçiminde çevrilmesi buna en güzel örnektir.

Çeviribilim çalışmaları dünyada Türkiye’deki çalışmalara göre daha eskiye dayanmaktadır. “Romalılar döneminde Horatius, Cicero, 16.yüzyılda Etienne Dolet, George Chapman, 17.yüzyılda John Denham, John Dryden, 18.yüzyılda Alexander Pope, Alexander Tytler, Romantik dönemi izleyen 18.yüzyıl sonları 19.yüzyıl başlarında Friedrich Schleiermacher, Gabriel Rossetti ve devam eden yıllarda Francis William Newman, Matthew Arnold gibi düşünürler” (İli ***: 116) çevirilerin yöntemleri üzerinde düşünülmüş, 20.yüzyılda Ferdinand de Saussure ve onun katkılarıyla çevirinin bir bilim olarak kendi alanını oluşturması düşüncesi tartışılmaya başlamıştır. George Steiner, Jean Delisle, Judith Woodsworth, Antoine Berman gibi çeviribilimciler tarih boyunca elde edilen veriler sayesinde çeviri tarihini oluşturmuşlardır (İli ***: 116) Bu çalışmaların sonucu olarak çeviribilim çalışmalarının, dünya dilleri açısından önemli yollar katettiği söylenebilir. Türk toplulukları için Uygurlar dönemindeki faaliyetlerin daha sonra İslâmiyet’in kabulüyle Kur’an-ı Kerim’in ve diğer dini metinlerin çevrilmesi üzerinde epey çalışılmış ve kafa yorulmuş olmakla birlikte bu tür çalışmalarda izlenecek yollar ve çeviri yöntemleri üzerinde maalesef durulmamıştır. Türkiye’de çeviribilim çalışmalarının ancak 1990’lı yıllarda hız kazandığı gözlemlenir. Tarihi Türk yazı dillerindeki çeviri metinlerin mahiyeti konusunda ise bugüne kadar hem Türkiye’de hem de Türk dünyasında kapsamlı bir çalışma yapılmış değildir.

Deyimlerin Önemi

Deyimler, az sözle çok şey anlatmanın amaçlandığı toplumlara özgü söz kalıplarıdır. Bir deyim, ait olduğu dili konuşan toplumun hayata ve olaylara

bakış açısını, düşünce dünyasını yansıtır. Bu sebeple deyimler çoğunlukla o topluma özgüdür. Örneğin günümüz Türkçesindeki Deyimlerin temel olarak iki kaynağı olduğu söylenebilir. Bir dilde kullanılan deyimlerin büyük çoğunluğu o dili konuşan toplum tarafından üretilmiştir: *ağızdan baklayı çıkarmak*, *Fransız kalmak*, *ipe un sermek* vb. nispeten yeni diyebileceğimiz deyimlerde bile toplumun hayat ve düşünce tarzını görmek mümkündür (Aksan, 1995: 359 vd., Aksoy****) Bunun yanında çeviri deyimler de vardır. Geçmiş dönemlerde Türk toplulukları için bu tür çeviri deyimlerin kaynağı doğu idi. Günümüzde ise bu türden deyimlerin daha çok batı dillerinden çevrildiği gözlenmektedir. Farsça ve Türkçedeki ortak deyimler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında İbrahim Olgun'un "Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimler üzerine"¹ ve A. Deniz Abik'in "Neayi'nin üç eserindeki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması"² başlıklı çalışmalardan söz edilebilir. *Ahd(lerin) sindurmak* (ahd şiken) "yemin bozmak", *boynıga tüşmek* (der(der gerden üftâden) "rastlamak", gam yimek (gam h'orden) "tasalanmak, endişelenmek" (Abik 2004: 211 vd.), yüz suyu dökmek, ***, Kaynağı toplumun kendisi olmakla birlikte bazı deyimlerin dünyanın farklı bölgelerinde farklı topluluklar tarafından benzer biçimde kullanıldığı az da olsa görülür. Örneğin en eski kullanımı Kutadgu Bilig'de görülen *iki yüzlüg* (iki yüzlü ol-) deymi, geçmişte ve günümüzde pek çok dilde ortaktır. Bu deyim günümüzde Korecede *Du gey olgul* (Türközü – Ferendeci 2004: 99), İngilizcede *two-faced* ve Fransızcada à *deux faces* (Aksan 1995: 360) biçiminde denk olarak görülür. Bunun gibi, Hsüen-Tsang Biyografisi (VII 381)'nde geçen *kalın yüz tutmak* "utanmamak, yüzüstlük etmek" deymi, eserin çevrildiği dil olan Çince de aynı sözlerle 不慚顏厚 *bù cán yán hòu* (utanmasız, kalın yüzlü) (Çetin 2015: ***) biçiminde, Korecede Nadgacugi duggopda (yüzünün derisi kalın olmak) (Türközü – Ferendeci 2004: 99) biçiminde tespit edilmiştir. Deyim günümüzde Türkçede yüzünün derisi kalın (olmak) biçiminde yaşamaktadır.

Uygur metinlerinin Eski Türk kültürünü yansıtıp yansıtmadığı, tartışılabilen bir konu olarak dikkat çeker. Çeviri metinlerin çevrildiği metnin dil konuşurunu değil de kaynak dilin konuşurunu yansıtacağı genel geçer bir kural olarak değerlendirilse de kimi zaman söz konusu etinlerin kaynak dildeki orijinallerinden daha hacimli olması ve içerik özellikleri göz önüne alınarak Uygur metinlerinin birer uyarlama olduğu düşünülür ve kültürür yansıtıcısı olarak ele alınır. Bu çalışmada bu sonucu geniş kapsamlı pek çok çalışmaya bağlı tartışmaya bir katkı sağlaması açısından Çince Uygurcaya çevrilen metinlerde tespit edilen "ağız", "köz" ve "yüz" sözlerinden oluşan deyimler ele alınacaktır. Bu deyimler tespit edilirken Serkan Şen'in 2010 yılında ya-

¹ TDAY Belleten 1972, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 153-172.

² Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2004, 13 (1), Adana, s. 211-222.

yımlanan *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Deyimler, Çinceleriyle karşılaştırmalı olarak incelenecek, Uygurca dönemindeki deyimlerin Çince metinlerden doğrudan mı çevrildiği, Türkçede farklı bir karşılığın mı verildiği araştırılacaktır. Böylelikle söz konusu deyimlerin Uygurcaya özgüllüğü ya da çeviri öge olup olmadığı tartışılacaktır. Ancak genel olarak dünya dillerinde organ adlarıyla kurulan deyimlerde ortak yanların olduğunu de belirtmek gerekir.

Deyimler, az sözle çok şeyin anlatılmasını amaçlayan yapılardır. Bu nedenle deyimlerdeki sözler gerek anlamının dışında mecaz anlam taşırlar. Böylelikle deyimlerin varlığı dilin gelişmişliği, işlenmişliği olarak düşünülebilir. Türkçede deyimlere bilindiği gibi, en eski yazılı ürünler olan Orhon yazıtlarından itibaren rastlanmaktadır. Orhon yazıtlarında yer alan atı küsi yok bol- “adı sanı yok olmak, ortadan kalkmak”, od sub kıl- “ayırarak, birbirine düşman etmek”, sabın sım- “hatırını kırmamak”, otça borça kel- “yel gibi gelmek” (Tekin 2004: ***; Aksan 2004: 323) vb. deyimler, Türkçenin ilk yazılı ürünlerinde dahi söz sanatlarına dayalı anlatım kalıplarının bulunduğunu gösterir. Türkçenin diğer tarihi dönemlerinde de deyimler sıklıkla kullanılarak metinlere edebî bir hava katmışlardır.

Bütün topluluklar için olduğu gibi Türkler için de insan ve doğa vazgeçilmez bir unsur olarak öne çıkmıştır. Doğa, doğada bulunan bitkiler, hayvanlar ve şüphesiz insan, dillerin gelişiminde önemli pay sahibidir. Doğadan insana, insan doğaya yapılan aktarmalar dilin tüm unsurlarında kendini gösterir. Bir dilin vazgeçilmezleri arasında bulunan deyimler ve atasözleri için de durum böyledir. Orhon yazıtlarından itibaren tüm tarihi Türk yazı dillerinde ve günümüzde bu kullanımların sürekliliğini, izlerini görürüz. Orhon yazıtlarında geçen adak kamşat- “morali bozulmak”, başlıgıg yüküntür- tizligig sökür- “güçlülere kendine bağlı kılmak”, közi kaşı yablak bol- “kendini helak etmek, bitkin hale gelmek”, ödiñe küni teg- “kıskanmak, haset etmek”; Uygur metinlerindeki adak köñül (BT XXV 325), adakın kuç- “ayağını kucaklamak, ayağına kapanmak” (BT XIII 12/137), başı üze tüş- “baş gelmek, bir işe irade dışı muhatap olmak” (BT III 372), kulgak bër- “kendine söylenenleri dikkate almak, kulak vermek” (HT VII 1679); Kutadgu Bilig’deki **** (Önler: ***), Divanü Lugati’t-Türk’teki baş togra- “öldürmek”, köñül açıl- “ferahlamak”; kulakga çalın- “duymak, kulağa çalınmak”, adakka tegür- “iş sonuna getirmek” vb (Şahin 2009: 2024-2034) organ adlarının (Tekin 2004: 1-9, Aksan 2004: 323).

Çinceden Uygurcaya Çevrilen Metinlerde ‘ağız’, ‘köz’ ve ‘yüz’ Sözlere İle Kurulmuş Deyimler

agızta tut- “sürekli tekrar etmek, dilinden düşürmemek”

Bu deyimde, Budist Uygur metinlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür. Deyim bazen aşağıdaki (1) numaralı örnekte görüldüğü gibi, Uygurca metinlerde Çince metindeki 口中說 *kǒu zhōng shuō* = *ağızda söyle-*) ifadesinin bire bir karşılığı olarak kullanılmış, kimi zaman ise (2) ve (3) numaralı örneklerde olduğu gibi Çince metindeki 讀誦 *dù sòng* = *okumak, yüksek sesle okumak*) ifadesine karşılık olmuştur:

(1) (...) kayu tınlıklar bo daranıg **agızlarınta tutup** sözleserler azu bititip okısarlar tapınsarlar (...) AYÇetin 314 ([T 665 / 434b16] 口中說 *kǒu zhōng shuō*)

“Hangi canlılar bu dharaniyi ezberleyip sürekli tekrarlırsa veya yazdırıp okursa (ve) ibadet ederse...”

(2) burhan kutında tēp bo ıdok darni yörügün adırtlıg bilip agızta tutup edgüti bışrunup ... BT XXIII E034 ([T 964 338b18] 讀誦 *dù sòng*)

“Burhan kutu sayesinde diyerek bu kutsal dharaninin izahını ayrıntısıyla bilip sürekli tekrarlayıp iyice öğrenerek ...”

(3) ’eñ öñre sözleyü agızta tutup bo dharanıg bışıg kılıp üjikin yañılmadıñ sözlezün AYÇetin 596 ([T 665 / 436b12] 誦 *sòng*)

“İlk olarak sürekli tekrarlayarak bu dharaniyi iyice olgunlaştırıp (öğrenip) harfiyen şaşırmadan söylesin.”

agzı kuru- “konuşamaz duruma gelmek”

Günümüz Türkçesinde de varlığını sürdüren bu deyim aşağıdaki (4) numaralı örnekte olduğu gibi, Çince metindeki 乾燥口 *qián zào kǒu* = *ağzı kupkuru kurumak* deyiminin bire bir karşılığıdır.

(4) buşuşlug kadgulugin yıglayu ağızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umatın kiginç bërmetin şük turdı AYAhmed 447 ([T665 425c08] 乾燥口 *qián zào kǒu*)

“Sıkıntılı ve kaygılı olması nedeniyle ağzı kuruyup dili damağı kaskatı kesilerek söz söyleyip cevap veremeden öylece durdu.”

agzın bekle- “ağzını sıkıca kapamak, hiçbir şey söylememek”

Günümüz Türkçesinde de ağzını sıkıca bağlamak, ağzını bıçak açmamak vb. deyimlerle anlam ilişkisi bulunan bu deyim *Hsüen-Tsang Biyografisi*’nde Çince metne uygun olarak ağzın beklemiş biçiminde çevrilmiştir. Çince metinde bu deyim 杜口 *dù kǒu* = *kapanmış ağız* biçimindedir.

(5) (...) vimalakirt amanç kértü tözü ukıtgalı ağızların beklemiş teg kılı
HT VIII 405 ([T2053 263c11] 杜口 dù kǒu)

“Vimalakirti, gerçek özü anlatmak için herkesin ağzını sıkıca bağlanmış duruma getirdi.”

közi alar- “gözü kamaşmak”

Divanü Lugati't-Türk'te de *anıñ közi alardı* (99 alar-) biçiminde rastlanan deyim ve benzeri kullanımlar günümüz Türk dillerinde de mevcuttur.

(6) Oot yiilke sıñmıšte elig adak sokışur yiil biligke sıñmıšte <tü> közi alarıp usun tın alıp elig adak tepinür Uig. Tot. 46

“Ateş rüzgarı hissedildiğinde elleri ve ayakları soğur, rüzgar fark edildiğinde göz kamaşıp uzun bir nefes alıp ellerini ve ayaklarını birbirine sürter.”

közi yaru- yaşu- “gözü parlamak, çok mutlu olmak”

Tarihi Türk yazı dillerinde ve günümüz Türk dillerinde bu ve benzeri biçimleri görülen deyim Çince'den çevrilen Uygurca metinlerde bir kez Vimalakirtinirdesasutra'da tespit edilmiştir. Uygurca metinde deyim kullanıldığı cümle Çince metinde yer almasına rağmen deyim olmaması görülür. Deyim, yazar tarafından metne dâhil edilmiştir. Çince metin ve çevirisi şu şekildedir:

當佛現此國土嚴淨 之時。寶積所將五百長者子皆得無生法 忍
[T0475 0538c29- 0539a02])

Buda bu ülkenin saflığı ortaya çıktığı zaman, mücevher topluluğu görünümündeki beş yüz beyin oğulları olan ve olmayan tüm öğretileri bu hoşgörü ile elde etti.

(7) bo montag adınçıg muñadınçıg arıg süzök burkanlar uluşın körüp nom eşidip alku ...lar közleri yarodı yaşodı

“Böylesine farklı saf Budhalar topluluğunu görüp öğretilerini işitince bütün ... gözleri (mutluluktan) parladı.”

közin ba- “gerçeği göremez duruma getirmek”

Deyim, geçmişte olduğu gibi kullanımını günümüzde de sürdürmektedir. Çince metindeki 聚在一處作諸幻術。使人覩見象衆 *yī chù zuò zhū huàn shù shǐ rén dú jiàn xiàng zhòng* (=Tek bir yerde toplanmış bir illüzyon gibi görememek bakamamak) cümlesi (8) numaralı örnekteki gibi, Uygurcaya bire bir değil de benzer biçimde çevrilmiştir:

(8) yilviçi erniñ yilvi küçi üze yalañuklar **közin** bamakdın ötgürü ezügin armakın bo muntağ at yañada ulatı tınlıqlar kuvragın altun kümüşte ulatı ed

tavarlar yükmeğin körkitmiş közüntürmüş erür AYUçar 988 [T 665 425c26 幻術。使人覩見象衆 *zhū huàn shù shǐ rén dǔ jiàn xiàng zhòng*

“büyücü adamın büyü gücü ile insanların gözünü bağlaması sayesinde aldatmaca ve hile ile böyle at, fil (ve başka) canlılar topluluğunu (ve) bu altın gümüşten başka nesneler yığınıını göstermiştir.”

közinte yaş tökül- “çok ağlamak”

Bu deyim, günümüz Türk dil ve lehlerinde de bu ve benzerlerine rastlanan deyimlerdendir. Günümüz Türkçesinde gözlerinden yaşlar dökülmek, gözlerinden yaşlar boşanmak vb. kullanımlar vardır. Deyim Uygurca *Altun Yaruk*’ta Çince orijinal metne uygun biçimde bire bir çevrilmiştir: 悲淚盈目。 *bēi lèi yíng mù* = gözü üzüntülü yaşlarla dolmak

(9) ayıg kılınçlıg tıdıglarım ok ertinü terin ağır ... ermiş tēp közünte yaş tökülti HT III 375 [T2053 236c03] 悲淚盈目。 *bēi lèi yíng mù*

“Kötü amellerim nedeniyle engellerim çok fazla ve ok ağırılmış diyerek gözlerinden yaşlar döküldü”

yüz yügerü “yüz yüze, karşılıklı”

Bu ibare yüz yüze bol-, yüz yüze konuşmak olmak üzere iki farklı yapıda karşımıza çıkar. (10) numaralı örnekte 若一地聖道現前 *dì shèng dào xiàn qián* (Eğer bir kutsal yol önde apaçık (olsa)) cümlesinin kurucuları 前 *qián* “cephe, ön”, 現 *xiàn* “apaçık, belirgin” sözleri Uygurcaya yüz yügerü “karşımızda apaçık” biçiminde çevrilmiştir. (12) numaralı cümlede ise Uygurcaya doğrudan bir çeviri sz konusudur: 面論 *mian lun* “yüzyüze konuşmak”

(10) birök bir orunta tüzün yol yüüz yügerü bolsar Abid.Sho I 3826 若一地聖道現前

“Eğer bir yerde kutsal yol önümüzde apaçık olsa ...”

(11) takı artokrak kedin enetkek elinteki atıkmiş bilge toyınlar birle neñ yüz yügerü sözleşmedin turmadı HT VIII 687 [T2053 264b08] 僧莫不面論般若。 *sēng mò bù miàn lùn bō rě*

“Ve sonra Hint ülkesindeki şöhret bulmuş bilge rahipler ile yüz yüze hiç konuşmadı.”

Sonuç

Uygur metinleri, çoğunlukla çeviri ürünler olması nedeniyle, yukarıda söz edildiği gibi, Eski Türk kültürünü yansıtmaları açısından tereddütle yaklaşılan metinler olmuştur. Bu tartışılan konuyu açıklığa kavuşturmanın en temel yolu şüphesiz metinlerin iki dilli (Çince, Uygurca) ve hatta üç dilli (Sanskrit-

çe, Çince ve Uy g urc a) o l a r a k k a r ş ı l a ş t ı r ı l m a s ı d ı r . B u k a r ş ı l a ş t ı r m a l a r , d e ğ i ş i k k o n u l a r d a f i k i r e d i n m e m i z i s a ğ l a y a c a k t ı r . Y u k a r ı d a d a g ö r ü l d ü ğ ü g i b i , U y g u r c a d a “a g ı z”, “k ö z” v e “y ü z” s ö z l e r i y l e k u r u l m u ş d e y i m l e r i n Ç i n c e o r i j i n a l m e t i n l e b ü y ü k ö l ç ü d e u y u m l u o l d u ğ u , d e y i m l e r i n ç o ğ u n l u k l a b i r e b i r ç e v r i l d i ğ i g ö r ü l m ü ş t ü r . A n c a k b u a y n ı l ı k , s ö z k o n u s u d e y i m l e r i n U y g u r c a y a Ç i n c e d e n g i r e n ç e v i r i ö g e l e r o l d u ğ u n u d ü ş ü n d ü r m e m e l i d i r . Z i r a ö z e l l i k l e y a k ı n c o ğ r a f y a y ı p a y l a ş a n t o p l u l u k l a r ı n b e n z e r o l a y l a r v e d u r u m l a r k a r ş ı s ı n d a b e n z e r b i ç i m d e d ü ş ü n e r e k b i r b i r i n e d e n k d ü ş e n a d l a n d ı r m a l a r y a p t ı ğ ı s ık ı k l a g ö r ü l ü r . H e l e s ö z k o n u s u o l a n o r g a n a d l a r ı y l a i l g i l i a d l a n d ı r m a l a r s a b e n z e m e i h t i m a l i d a h a d a y ü k s e k t i r . Ç ü n k ü d i l m a l z e m e s i ü r e t i r k e n i n s a n i ç i n e n y a k ı n v e e n ö n e m l i u n s u r y i n e i n s a n d ı r . Ö z e l l i k l e b a ş v e b a ş t a b u l u n a n o r g a n l a r h e r z a m a n g ö z ö n ü n d e , h e r z a m a n i ş l e v s e l o l a n v e h e r d u y g u y u i f a d e e d e n o r g a n l a r o l m a l a r ı n e d e n i y l e d e y i m l e r e v e a t a s ö z l e r i n e s ık ç a k o n u o l m u ş l a r d ı r . B u , h e r t o p l u l u k i ç i n b ö y l e d i r . U y g u r c a m e t i n l e r d e h a y v a n a d l a r ı y l a k u r u l a n d e y i m l e r i n s a y ı c a a z l ı ğ ı i s e d i k k a t ç e k i c i d i r . H a y v a n a d l a r ı y l a k u r u l m u ş d e y i m l e r i n a z l ı ğ ı k a y n a k d i l d e k i m e t i n l e r d e b u t ü r d e n d e y i m l e r i n k u l l a n ı l m a m a s ı n a b a ğ l a n m a m a l ı d ı r . Ç ü n k ü , K a r a h a n l ı T ü r k ç e s i d ö n e m i n i n ö z g ü n m e t i n l e r i n d e d e b u d e y i m l e r e ç o k r a s t l a n m a z . D a h a s o n r a k ı

KAYNAKLAR

- ABİK, A. Deniz (2004) “Nevayi’deki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2004, 13 (1), Adana, s. 211-222.
- AKSAN, Doğan (1995) *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKSOY, Ömer Asım (1994) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, inkılap Kitabevi, İstanbul.
- AYAZLI, Ö. (2012), *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇAĞATAY, S. (1945), *Altun Yaruk’tan iki Parça*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÇETİN, E. (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Karahan Kitabevi, Adana.
- (2015) “Çince den Uy g urc aya Ç ev r il en M et in l er d e S ö z Ö b e k l e r i”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Söz Dizimi Çalıştayı Bildirileri*, Karahan Kitabevi, Adana, s.
- GILES, H. A. (1912), *A Chinese – English Dictionary*, Second Edition, Revised and Enlarged, Shangai, China and London.
- GULCALI, Zemire (2013), *Eski Uy g urc a Altun Yaruk Sudur’dan Aç Bars Öyküsü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- İLİ, Mehmet (2015), İngilizce Deyimlerin Türkçeye Çevirisinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2015, S. 14, s. 112 – 128.
- NOBEL, J. (1958), *Suvarṇaprabhāsottamasūtra, das Goldglanz-sūtra, ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's chinesische Version und ihre tibetische Übersetzung, Bd. 2. Die tibetische Übersetzung mit kritischen Anmerkungen herausgegeben*, Leiden.
- OLGUN, İbrahim (1972)
- ÖLMEZ, M. (1994), “Hsüen-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- - Klaus Röhrborn (2001), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain*. Otto Harrassowitz · Wiesbaden.
- ÖNLER, Zafer, “Kutadgu Bilig’de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler”, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.841-869.
- SEMET, A. (2005), *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuangzangs Leben und Werk Band 34, Teil 8, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- ŞAHİN, Hatice (2009) “Kaşgarlı’dan günümüze organ isimleriyle kurulmuş deyimler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/3 Spring 2009, s. 2020-2036.
- ŞEN, Serkan (2010) Eski Türkçenin Deyim Varlığı
- TÜRKÖZÜ, S. Göksel – S. Yeşim Ferendeci (2004) “Türke ve Korecedek ‘Baş (kafa) ve başta bulunan organ adlarıyla ilgili deyimlerin incelenmesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44, 1 (2004), s. 93-109.
- UÇAR, Erdem (2009), *Altun Yaruk Sudur V. Kitap*, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir.

TATAR TÜRKÇESİ YAZI DİLİNDE VE AĞIZLARINDA y-/c- SESİ ÜZERİNE

Ercan ALKAYA*

Türkçede ön seste y- sesinin korunması veya c-, j- gibi seslere dönüşmesi ilginç bir görünüm arz eder. y->c-/j- dönüşümü bir Kıpçak dil özelliği olarak kabul edilmekte ve günümüzde Kıpçak Türkçesinin çağdaş temsilcilerinde görülmektedir¹. Ancak Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de farklılık arz eder. Ön ses y-, günümüz Kıpçak Türk lehçelerinden Kırğız, Karaçay-Balkar Türkçelerinde c-; Kazak, Karakalpak Türkçelerinde ise j- olarak görülürken, Başkurt, Nogay, Kırım-Tatar, Kumuk, Karay Türkçelerinde ise değişikliğe uğramaz. Oğuz (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz) ve Karluk (Özbek, Uygur) grubu Türk lehçelerinde de ön seste y- korunmaktadır. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-, Altay Türkçesinde de c-‘dir². y- sesi Yakutçada (Saha) s- (Kirişçioğlu 2007: 1238), Çuvaşçada da (Ersoy 2007: 1292) olmaktadır. Ön seste y-/c- sesinin durumu bakımından Tatar Türkçesi farklı bir görünüm arz etmektedir. Tatar Türkçesinde sayı olarak ön seste y-‘yi koruyan kelimeler çoğunlukta olsa da, önemli bir miktarda da ön seste c- bulunduran kelimeler yer almaktadır.

Türk lehçelerinde ön ses y-‘nin görünümünü şöyle bir tabloyla gösterebiliriz:

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ, Elmek: ealkaya16@gmail.com

¹ Ön ses y->c-/c- dönüşümü başka dillerde de görülen bir ses olayıdır. V. A. Bogoroditskiy, Türkçedeki /y/ sesinin İdil-Ural Tatar Türkçesinde /c/ye, Kazak Türkçesinde /j/ye dönüşmesi gibi, Latin halk dilindeki /y/ sesinin de İtalyancada /dj/‘ye, Fransızcada da /j/ye değiştiğini belirtmektedir. bk. EXETOV, G. X., *Tatar Dialektologiyesi*°, Kazan 1984, s. 45.

² Kıpçak, Karluk ve Kuzeydoğu Türk lehçelerinde ön ses y-‘nin durumu için bk. BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA- Süleyman Kaan YALÇIN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I*, Güneybatı/Oğuz Grubu, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014a), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II*, Güneydoğu/Karluk Grubu, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014b), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III*, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu, Akçağ Yay., Ankara; BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-Mehmet ÖZEREN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV*, Kuzeydoğu Grubu, Akçağ Yay., Ankara.

Türk Lehçelerinde Ön Seste y-‘nin görünümü						
y-	c-	j-	ç-	s-	ç-	y- ~ c-
Başkurt	Kırgız	Kazak	Tuva	Yakut	Çuvaş	Tatar
Nogay	Karçay-Balkar	Karakalpak	Hakas			
Kırım-Tatar	Altay					
Kumuk						
Karay						
Türkiye						
Azerbaycan						
Türkmen						
Gagauz						
Özbek						
Uygur						

Tatar Türkçesinin yazı dilinde Türkçe kelimelerde ön seste çoğunlukla y-sesi korunurken azımsanamayacak kadar kelimede de y->c- dönüşümü bulunmaktadır. Tatar T^loⁿη Añlatmalı Süzl^og^onde (C III, Kazan 1981) kök hâlde, türemiş, pekiştirmeli, birleşik kelime, yansıma, ikileme şeklinde (cid^o “yedi”, cid^ogen “yedigen”, cid^oyıllık “yedi yıllık”, ciñel “hafif”, ciñ^oley- “hafifle-”, cir “yer”, cir-kük “yer gök”, cir^lo “toprak sahibi, cilb^or-cilb^or “püfür püfür”, cey^on-kışın “yaz kış” vb.) c- sesi ile başlayan 450 civarında Türkçe madde başı kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin de büyük çoğunluğu i, °, e, ü (bil-hassa i) gibi ince sıradan ünlülerden önce (cil “yel”, cid^o “yedi”, cir “yer”, cim “yen”, ciñ^l “hafif”, cit- “yet-”, ciñge “yenge”, ciñ “yen”, ciñ- “yen-”; c^ob^o- “ıslan-”, c^ll^ok “ilik”, c^op “ip”; cey- “yay-”, cey “yaz”, ceye “yay”, ceyev “yaya”, cer^on “gelecek yıl”; cürme- “elle dik-” vd.) gelmektedir. Ancak a, ı, o gibi kalın sıradan ünlülerden önce gelen (cayna- “parla-, parıl-da-”, calpay- “büyü-, yetiş-”, cılı “sıcak”, cır “türkü”, cıy- “yığ-”, cıyır- “büz-, buruştur-”, cılıbır-cılıbır “parıl parıl”; comak “bilmece”, cot “hayvanların açlıktan kırılması, kırım” vd.) epeyce kelime de vardır.

Görüldüğü gibi Tatar yazı dilinde ön seste y-/c- sesi karışık olarak görülmekte ve diğer Türk lehçelerinden farklılık arz etmektedir. Ahmet B. Er-

cilasun, Tatar yazı dilinde y->c- değişmesinin bilhassa /i/ ünlüsünden önce cil “yel”, cir “yer” gibi kelimelerde ortaya çıktığını belirterek bu durumun diğer Kıpçak lehçelerinin Tatar Türkçesine tesiriyle açıklamaktadır (Ercilasun 2007: 114). Ancak gerek Tatar Türkçesinin tarihî dönemleri gerekse ağızları dikkate alınırsa, Tatar Türkçesinde ön ses y->c- sesinin değişiminin diğer Kıpçak lehçelerinin etkisinden ziyade kendi yapısı ve şartları göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada da Tatar Türkçesinin tarihî metinleri ve ağızları incelenerek söz konusu durum hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Türkçenin elimizde bulunan ilk yazılı belgelerinde /c/ sesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinde ön seste y-/c- denkliği bulunmaz ve ön seste /y-/nin korunduğu görülür. Ön seste y-/c- meselesiyle ilgili ilk kayıt Dîvânu Lugâtî't-Türk'te geçer. Kâşgarlı Mahmud, lehçelerin farklılıkları hakkında bilgi verirken o dönem Türk lehçelerinde ön seste y-/c- ile ilgili olarak *“Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner. Meselâ Türkler “yolcu”ya yelgin derler, bunlar ise elgin; Türkler “ılık su”ya yılığ su.w, bunlar ise elif'le ılığ derler. Aynı şekilde Türkler “inci”ye yinçü, bunlarsa cinçü derler. Türkler devenin tüyleri için yogdu, bunlar cogdu der.”* diyerek yinçü ve yogdu kelimelerinin Oğuzca ve Kıpçakçada cinçü ve cogdu şeklinde söylendiğini belirtmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 12). DLT'de bu iki kelimenin dışında çeşitli sayfalarda ön ses y-/c- için Oğuz ve Kıpçaklarda cet- (yit-) “yetiş, ulaş-” (DLT 331), cun- (yun-) “yikanmak” (DLT 331), Kıpçak vb.lerinde cigi (yigi) “sağlam, sık dikiş” (DLT 446) örnekleri vardır. Böylece DLT'de yet-/cet-, yigi/cigi, yinçü/cinçü, yogdu/cogdu, yun-/cun olmak üzere beş kelimede ön seste y->c- değişimi görülmekte ve Kâşgarlı bu durumu bir Oğuz ve Kıpçak özelliği olarak açıklamaktadır.

Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı'nın DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça için belirttiği y->c- değişiminin 11. yüzyıldan sonraki Oğuzca metinlerde bulunmadığını, tersine bu ses değişiminin Kıpçakçada olduğunu, bu yüzden de Kâşgarlı'nın y->c- değişimini Oğuzca için vermesinin bir yanlışlık olarak kabul edilebileceğini söyler (Korkmaz 1973: 44). L. Celey de Kâşgarlı'nın belirttiği durumun kısmen kabul edilebileceğini çünkü Oğuzlarda böyle bir ses değişiminin olmadığını Kıpçak boylarının tamamında da c- kullanılmadığı belirtir (Celey 1964: 62). Kâşgarlı'nın hem Oğuzlar hem de Kıpçaklar için belirttiği durum o dönem için geneli temsil etmeyip bir ağız özelliği olmalıdır. Zira, tarihî dönemdeki Türkçe yazılı eserlere bakıldığında ön seste y-'nin büyük oranda korunduğu görülmektedir. Gürer Gülsevin de Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki verilere dayanarak 11. yüzyılda Oğuz diyalektlerini belirlediği çalışmasında Kâşgarlı'nın Oğuzca için kaydettiği ses özellikleri dışında aykırı örneklerin bulunma-

sını o dönemde birden fazla Oğuz ağızı bulunmasıyla açıklar (Gülsevin 2016: 272-294). Dolayısıyla aynı durum Kıpçakça için de geçerli olmalıdır. Bugün Kıpçak lehçelerinde, Tatar yazı dilinde ve ağızlarında ön seste hem y- hem de c-‘li örneklerin bulunması tarihî dönemlerde de farklı ağızların bulunduğu anlamına gelir.

Funda Toprak, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Kıpçakça kaydıyla verilen kelimelerin tarihî Kıpçak söz varlığı içindeki yerini incelediği çalışmasında Dîvan’da ön seste y- ile başlayan dokuz kelime göstermektedir. DLT’de bunlardan dördü (yayğuk ~ yazğuk “kısırak memesinin ucu, yimşen “Kıpçak ülkesinde yetişen yabancı bir meyvenin adı”, yükünç “namaz”, yal- “yanmak”) Kıpçak kaydıyla; dördü (yawlak “kötü, düşkün”, yeñ- “yen-”, yubıla- “aldat-, hile yap-”, yut- “yut-”) Oğuz ve Kıpçak kaydıyla; biri de (yalğuk “cariye, odalık”) Oğuz, Kıpçak ve Suvar kaydıyla gösterilmiştir (Toprak 2003: 81-88). Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud’un “*Bütün isim ve fiillerin başındaki ye’ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim’e döner.*” ifadesine rağmen eserde Kıpçak kaydıyla verilen beş kelime c- sesi ile başlarken, yine Kıpçakça kaydı ile verdiği dokuz kelime ise y- ile başlamaktadır. Gülsevin, Kaşgarlı Mahmut’un eserinin başlarında “Diyalektlerin Değişiklikleri Üzerine Söz” başlığı altında verdiği bilgilerden Oğuzcaya ait olanların, muhtemelen en yaygın olan ve Selçukluları en iyi temsil eden prestij ağızı olmalıdır, der (Gülsevin 2016: 289). Hâliyle bu durum Kıpçak lehçeleri için de düşünülmeli ve Kaşgarlı’nın eserini yazdığı dönemde Kıpçakçanın da farklı ağızlarının bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Kâşgarlı Mahmud’un belirttiği durum bir tarafa bırakılırsa Eski ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde ön seste y-nin korunduğu görülür. Harezm Türkçesi (Argunşah-Sağol Yüksekaya-Tabaklar 2010: 115) ile Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde ortak Türkçe kelimelerde kelime başı /y/ sesi, /y/ olarak görülür (Özyetgin 2001: 107). Hatta Karadeniz’in kuzeyindeki Kıpçak (Kuman) Türklerine ait olan ve Kıpçak ağızlarından derlenerek oluşturulan (Ercilasun 2004: 386) Codex Cumanicus’ta ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de Türkçe kelimelerde ön seste y- görülmektedir (Argunşah-Güner 2015: 63-64).

Tatar Türkçesi Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) olmak üzere üç büyük ağız grubundan meydana gelir. Tatar yazı (edebî) dilinin kuralları büyük oranda Orta (Kazan) bölgesi ağızlarına dayanır. Yazı dilinin fonetik unsurları ve söz varlığı Orta ağız grubuna, morfolojik kuralları büyük oranda Batı (Mişer) ağızlarına, söz dizimi ve üslup özellikleri de ortak Türkçeye ve eski Tatar edebî diline dayanır (Zekiyev 1998: 554; Mexmutova-Borhanova 1969: 613; Exetov 1984: 13). Tatar Türkçesinin yazı dili hâline gelmesi 19.

yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gerçekleşir. Orta (Kazan) diyalektin özellikle de onun Kazan ardı ağızları edebî norm olarak kabul edilir, diğer diyalektlerin de bu ağızlara uygunlaştırılması 1905 yılındaki devrimi doğuran sosyal hareketlerin neticesi olarak ortaya çıkar. Ancak Tatar edebî dilinin standartlaşması, yaygınlaşması, halk diline yaklaştırılması, ağızlara dayandırılması, ağızlardan alınan kelimelerle zenginleştirilmesi, kurallarının belirginleştirilmesi, devlet dili durumuna gelmesi 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra gerçekleştirilir (Celey 1947: 10-11). Bu arada, Tatar ağızlarının birbirine yakın olduğunu ve aralarındaki farkların da çok büyük olmadığını belirtmekte fayda vardır.

Tatar halkının bir coğrafyada, merkezî bir devlet bünyesinde yaşaması İdil boyu Bulgar Devleti zamanından başlayıp Altın Orda ve Kazan Hanlığı dönemlerinden devam edip gelmektedir. Haliyle İdil Bulgar Devletinden kalan mezar taşları Tatar Türkçesinin ilk edebî ürünleri olarak değerlendirilmektedir. İdil Bulgarlarından kalan mezar taşlarında ön seste y-/c- kullanımını bir arada görmek mümkündür:

Axirata batuwi hicratran altı cüür toxur wanım cal şaŖbān ayxi bēlinci küwen eti (Tekin 1988: 56); *wafati baltuwi tārīxa ciyeti cüür ciyermiñşi cal muharram ayxi belinci küwen eti* (Tekin 1988: 74); *tārīxa ciyeti cüür çirem ciyeti cal eti* (Tekin 1988: 120) gibi örneklerde ciyeti “yedi”, cür “yüz”, çirem “yirmi”, cal “yıl” kelimelerinde ön seste c- sesi bulunurken *Bılgari Musa oğlu Receb ziyareti turur. Axir vefatı birilmiş tarihte yiti yüz ikirmi tokuzında irdi; Rebiülahir ayının sekizinde tarih yiti yüz otuz törtte irdi* (1338 tarihli); *Yigirmi iki yaşında vefat boldu hicretde yiti yüz onbirdi* (1311 tarihli); *Yigirmi iki yaşına vefatı boldu... yılı it cırtan yiti yüz otuz yitide* (Celey 1954: 63) gibi örneklerde ise yidi, yüz, yigirmi, yıl, yaş gibi kelimelerde ön seste y- bulunmaktadır. L. Celey, Bulgar kabir taşlarında ön seste y-/c- sesinin bir arada bulunmasını bir ağız özelliği olarak değerlendirir ve bugün de Tatar Türkçesi ağızlarında görülen bu durumun Bulgar dönemine kadar uzandığını belirtir (Celey 1954: 64).

Eski Tatar edebî diline ait metinlerde de ön seste y-nin korunduğu görülmektedir. Kazan Hanlığı devrinde ve daha öncesinde yazılan Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Sudur gibi eserlerde ön seste sıklıkla c- yerine y- sesinin yazıldığı tespit edilmiştir. Meselâ cir yerine yir “yer”, cil yerine yil “yel” gibi (Xakov 2003: 84). Hatta ön seste y- kullanımı 19., 20. yüzyıla kadar devam ederek Kayyum Nasıyri, Abdullah Tukay’ın eserlerine de yansır. Celey, Bulgar kabir taşlarında ön seste kullanılan c- sesinin 14. yüzyıldan sonra y- olarak görülmesini de Batı (Mişer) ağızlarının yazı dilini etkilemesi ve daha baskın hâle geçmesiyle açıklar (Celey 1947: 4). 14-15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar ön seste

aktif olarak y- sesi görülürken 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra y- ile birlikte c- sesi de aktif hale getirilir.

Ön seste y-/c- kullanımı Tatar diyalektolojisinde ağızların sınıflandırılmasında esas alınan ölçütlerden biridir. Buna göre Orta (Kazan) ağızlarında yaygın olarak ön seste c- sesi kullanılırken Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) grubu ağızlarında ise ön seste y- sesinin kullanımı hâkimdir (Yusupov 2003: 32). Bu sebeple Orta (Kazan) ağızları c'leştirici, diğer iki ağız ise y'leştirici ağız olarak kabul edilmektedir (Celey 1947: 14). Kısmen edebî dilin ağızlara tesiri ve ağızların birbirine tesiri neticesinde ağızlar arasında y-/c- geçişleri görülse de büyük oranda ön seste Orta ağız bölgesi c- sesini, Batı ve Doğu grubu ağızları ise y- sesini barındırır.

Tatar Ağızlarında Ön Seste y-/c- Sesinin Görünümü

Tatar Türkçesinin ağızları kendi içinde Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu) olmak üzere üç büyük gruptan oluşmaktadır. Orta (Kazan) diyalektin konuşucuları büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş özerk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonuna bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sverdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde, Batı (Mişer) diyalektinin konuşucuları Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Doğu diyalektinin konuşucuları da Batı Sibirya'da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar (Alkaya 2014: 44).

Üç büyük grubun da kendi içerisinde alt ağız bölgeleri bulunmaktadır. Buna göre Tatar Türkçesinin üç ağız grubunun kendi içerisindeki bölümlendirilmesini de şu şekilde göstermek mümkündür:

I. Orta (Kazan) Diyalekt:

1. Kazan Ardı Ağızları (1.1. Döbyaz Ağzı, 1.2. Mamadış Ağzı, 1.3. Baltaç Ağzı, 1.4. Layış Ağzı), 2. Bereng° Ağzı, 3. Tav Yagı Ağızları (3.1. Nurlat Ağzı, 3.2. Kama Tamagı Ağzı, 3.3. Tarxan Ağzı), 4. Kreşin Ağızları Grubu (4.1. Kazan Ardı Kreşinleri Ağzı, 4.2. Tüben Kama Kreşinleri Ağzı, 4.3. Nagaybek Ağzı), 5. Nokrat Ağzı, 6. Kasım Ağzı, 7. Bastan Ağzı, 8. Perm Ağzı, 9. Minzele Ağzı, 10. Bör° Ağzı, 11. Orenburg Bölgesi Ağızları (11. 1. Bogrıslan Ağızları, 11.2. Kargalı Ağzı), 12. Kamışlı Ağzı, 13. Krasnoufım Ağzı, 14. Zlatoust Ağzı, 15. İçkin Ağzı, 16. Turbaşlı Ağzı, 17. Tipikey Ağzı, 18. Uçalı Ağzı, 19. Safakül Ağzı, 20. Esterhan Ağzı, 21. Tatar-Karakalpklar Ağzı.

II. Batı (Mişer) Diyalekti

1. Temnikov Ağzı, 2. Lembre Ağzı, 3. Kuznetsk Ağzı, 4. Xvalın Ağzı, 5. Karsun Ağzı, 6. Mordva-Karatay Ağzı, 7. Melekes Ağzı, 8. Çistay Kreşinleri

Ağzı, 9. Tav Yagı (Podbereze) Kreşinleri Ağzı, 10. Sterlitamak Ağzı, 11. Şarlık Ağzı, 12. Kostroma Ağzı, 13. Volgograd Ağzı, 14. Sergaç Ağzı, 15. Çüpreli Ağzı, 16. Sırkıdı Ağzı, 17. Tatarşçino (Kürşe) Köyü Ağzı, 18. Çistay Ağzı, 19. Baykıbaş Ağzı.

III. Doğu (Sibirya) Diyalekti

1. Tobol-İrtiş Ağızları (1. 1. Tümen Ağzı, 1. 2. Tobol Ağzı, 1. 3. Saz Yagı Ağzı, 1. 4. Tara Ağzı, 1. 5. Tevriş Ağzı), 2. Baraba Ağzı, 3. Tom Ağızları (3.1. Yevişte-Çat Ağzı, 3.2. Kalmak Ağzı)^{3*}.

Tatar Türkçesi ağızlarında ön ses y-‘nin görünümü farklılık arz etmektedir. Mişer ve Sibirya grubu ağızlarında ön seste y- görülürken Orta (Kazan) grup ağızlarında ön seste çoğunlukla c- görülmektedir. Sibirya ve Mişer grubu ağızları bu sebeple y’leştirici ağızlar, Orta (Kazan) grup ağızlarda c’leştirici ağızlar (Exetov 1984: 31) olarak kabul edilmektedir. Bu ağızlar içinde ön ses y-‘yi en güçlü olarak koruyan ağızlar Sibirya grubu ağızlarıdır. Bu ağızların coğrafi olarak Orta grup ağızlarından uzak olması ve daha izole bir durumda bulunması sebebiyle ön seste y- güçlü bir şekilde korunmuştur. Edebî dilin etkisi ve daha çok bireysel kullanıma bağlı olarak az da olsa ön seste y->c-dönüşümü de görülür: cil “yel, rüzgâr”, cir “yer”, cır-la- “şarkı söyle-”, ceye “yay” (Alkaya 2008: 73).

Mişer grubu Tatar ağızları da ön seste y-‘yi büyük ölçüde koruyan ve bu sebeple de y’leştirici ağızlar olarak kabul edilen ağızlardır (Bayazitova 2003: 240). Ancak Mişer ağızlarında da daha çok genç neslin konuşmasında ön seste y->c-değişmesine rastlanmaktadır. Bu durum edebî dilin etkisine bağlı olduğu gibi Orta grup ağız konuşurlarıyla bir arada yaşamaya bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır: cil “yıl”, citm°ş “yetmiş, 70”, cey “yaz”, cir “yer”, c°ri- “yürü-”, ciyl- “yığıl-, toplan-”, cey- “yay-, ser-”, cil- (81-1) “yel, rüzgâr”, cit- “yet-”, c°g°t “yiğit, genç”, cig°rm° “yirmi”, cılan “yılan”, cag- “yak-”, ceye “yay”, cır-la- “şarkı söyle-”, cort “yurt, ev” (Alkaya 2014: 48).

Orta (Kazan) grup ağızlarında diğer iki ağız grubundan farklı olarak ön seste y- yerine c- sesi kullanılmaktadır. Orta grup ağızları bu özelliğinden dolayı c’leştirici ağızlar olarak nitelendirilmektedir. Ancak Mişer gruplarıyla bir arada yaşayanların ağızlarında ve kısmen de yazı dilinin etkisiyle ön seste y- kullanımına da rastlanmaktadır. İdil boyu Tatarları tarihte Türk olarak adlandırılan çeşitli boyların ve az sayılı bazı halkların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. İdil Tatarlarının yapısında ve oluşumunda eski Bulgar, Çuvaş, Kıpçak, Hazar, Başkurt boylarının çeşitli kabileleri bulunur. Bu tarihî olgu,

^{3*} Tatar Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması için bk. F. S. Bayazitova vd., **Tatar Xalık Söyleşler° I, II**, Kazan 2008.

Tatar Türkçesinin diyalektal çeşitliliğinde de kendisini göstermektedir (Celey 1947: 9).

Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubunun genel karakteristiği yukarıda belirtildiği gibi olmasına rağmen ağız grupları içerisinde ön seste y-‘nin korunması veya c-/dc-/dz-/d-/z-/j- gibi seslere dönüşmesi de görülebilmektedir. Ön seste y-‘nin durumu bakımından Tatar Türkçesi ağızlarında aşağıdaki durum söz konusudur:

1. Ön Seste /y-/nin Korunması

Yukarıda da belirtildiği gibi Sibirya ve Mişer grubu ağızları y’leştirci ağızlar olarak kabul edildikleri için ön seste y- büyük ölçüde korunmaktadır.

Sibirya ağızları bu yönüyle ön seste y-‘yi sistemli olarak koruyan ağızlardır: Kelime başında bulunan bütün /y/ler aslidir: Tev. yorço (<yurç. OTG, 260) “kayın birader”, Tüm. yılı (<yılığ. ETG, 310) “sıcak”, Tüm. y^og^ot “yiğit, genç”, Tom. yözök “yüzük”, Tev. yul “yol” (STT, 92), Saz Y. y^onts^o “inci” (STT, 504), Yev.-Çat. yıraç “uzak” (STT, 575), Tob. y^oñke “yenge”. (TXS II, 279), Tar. y^ot- “yet-” (TXS II, 342), Bar. yös “yüz” (TXS II, 397), Kal. yör^o- “yürü-”. (TXS II, 445).

Mişer ağızları da genel karakteristiği bakımından ön seste y-‘yi koruyan ağızlardan oluşur. 19 ağızdan ibaret olan Mişer grubunda Tatarşçino, Tav Yağı (Podbereze) ve Mordva-Karatay ağızları dışında kalan 16 ağızda ön seste y- kullanımı görülür. Bu ağızlarda çeşitli sebeplere bağlı olarak ön seste y- kullanımının yanı sıra bu sesin kısmi olarak /c-/ , /dc-/ , /dz-/ , /z-/ , /j-/ gibi seslere dönüştüğü de görülmektedir. Bu seslerle ilgili durumlar ilgili başlıklar altında gösterilecektir. y- sesinin korunduğu örnekler: Ser. yıl “yıl”, (MTT, 64), Çüp. yugarı “yukarı” (MTT, 64), Kuz. yaz- “yaz-” (MTT, 64), Xva. y^od^o “yedi, 7” (MTT, 64), Kos. yumurka “yumurta” (MTT, 653), Sır. yırt “ev” (MTT, 479), Çis. yırtıl- (MTT, 444), Bay. yasa- “yap-” (MTT, 461), Lem. yakşı “iyi” (TXS II, 30), Kar. y^or^o- “yürü-” (TXS II, 74), Mel. y^op “ip” (TXS II, 99), Şar. y^or “yer” (TXS II, 156), Vol. yıl “yel” (TXS II, 172), Bay. yasa- “yap-” (MTT, 461).

Orta (Kazan) Grubu ağızları genel karakteristiği bakımından ön ses y-‘nin c- olduğu ağızlardır. Bu sebeple Tatar diyalektolojisinde c’leştirci ağızlar olarak bilinir. Ancak kendi içerisinde 21 ağızdan ibaret olan bu ağız grubunun kimi ağızlarında ön seste c- ile birlikte y- de görülmektedir. Bu durum daha çok Mişer ağız grubu konuşurlarıyla bir arada yaşamaktan ve edebî dilin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer Orta (Kazan) grubu ağızlarından farklı olarak Nokrat, Kamışlı, Zlatoust, İçkin, Tipikey, Uçalı ve Safakül ağızlarında ön seste güçlü bir y- eğilimi görülmektedir. Bu ağız konuşurlarının daha çok

Başkurdistan'a ve Sibirya Tatarlarına yakın bölgelerde bulunması (Yusupov 2003: 133), Başkurt veya Mişerlerle bir arada yaşamaları y- sesinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur: Nok. yırla- “şarkı söyle-” (US, 132), Kam. y^om^oş “yemiş” (ETD, 86), Zla. y^or “yer” (TXS I, 319), İçk. yılı “sıcak” (US, 244), Tip. yiy- “yığ-, topla-” (TXS I, 360), Uça. y^ol “yel” (TXS I, 374), Saf. y^ot “yedi, 7” (ST, 77).

Ön seste y- sesini koruyan ağızlarda güçlü y'leşme eğiliminden dolayı kimi alıntı kelimelerdeki /c/ sesleri /y/ye dönüşmektedir: Bör. yawap (<Ar. cevāb) “cevap”. (TXS I, 244), Kam. yemeğet (<Ar. cemāat) “cemaat” (TXS I, 293), Bay. yafa (<Ar. cefā) (32-15) “cefa” (MTT, 155), Ser. yzma (<Ar. cum'a) (2-43) “cuma” (MTT, 155), Ėüp. yan (<Far. cān) (16-3) “can” (MTT, 155), Çis. yanwar (<cān-āver) (18-1) “canavar”, Zla. meryen (<Ar. mercān) “mercan” (TXS I, 319).

2. Ön seste c- kullanılan (y->c-) ağızlar

Orta (Kazan) grubu ağızları ön seste y->c- değişiminin güçlü olarak görüldüğü ağızlardır. Bu yönüyle ayırıcı bir özelliği de olan bu ağızlar Tatar dil biliminde c'leştirici ağızlar olarak adlandırılmaktadır. Bu ağızlar içinde Layış, Berengi, Nurlat, Kama Tamagi, Tüben Kama Kreşinleri, Nagaybek, Tatar Karakalpklar ağızları ön seste c- nin kullanıldığı ağızlardır. Mamadiş, Tarhan, Kazan Ardı Kreşinleri, Kasım, Perm, Minzele, Böri, Turbaslı ağızlarında da ön seste yaygın ve güçlü bir c- görünümü vardır:

Lay. cılan “yılan”. (TXS I, 43), Nur. çañğır “yağmur” (TXS I, 58), Kam. Tam. çeş^ol “yeşil” (TXS I, 70), Mam. cozoroq “yumruk” (TXS I, 30), Tarx. c^orek “yürek” (TXS I, 80), Tüb. Kam. Krş. cana “yeni” (MTD 1974, 196), Nag. caz “bahar” (Yosipov 2015, 15), Kas. cıl “yıl” (ETD, 88), Per. çañış “yanlış” (TXS I, 188), Min. cök “yük” (ETD, 45), Bör. cul “yol” (TXS I, 244), Tur. cır “türkü” (TXS I, 350).

Mişer grubu ağızlarından Sterlitamak ağzında ön seste y-/c- kullanımı bakımından karışık olsa da c- kullanımı bakımından biraz daha öne çıkmaktadır: cıyıl- “yığıl-, toplan-”, cir “yer”, cig^orm^o “yirmi, 20”, cılan “yılan” (MTT, 444).

Ön seste c- sesini barındıran ağızlarda güçlü c'leşme eğiliminden dolayı kimi alıntı kelimelerdeki /y/ sesleri /c/ye dönüşmektedir: Lay. çimce (<Rus. semya) “aile” (TXS I, 43), Ber. dönca (<Ar. dunyā) “dünya” (TXS I, 50), Kaz. Ard. Krş. pamilce (<Rus. familiya) “soyadı”, (TXS I, 95), Bör. werince (<Rus. varenye) “reçel” (TXS I, 244), Tur. prawlince (<Rus. pravleniye) “idare, yönetim” (TXS I, 350), Mor.-Kar. piçince (<Rus. peçenye) “bisküvi”. (TXS II, 79), Ste. fitca (<Ar. fidye) “ölen kişinin hayrına verilen sadaka” (TXS II, 131).

3. Ön seste y- ve c-‘nin birlikte görüldüğü (y- ~ c-) ağızlar

Ön seste y- ve c-‘nin güçlü olarak görüldüğü ağızları yukarıda belirtmiş-tik. Yukarıda belirtilen ağızlar y- ve c-‘yi korumuş olsalar da çeşitli sebeplerle bu seslerin karışık kullanımına da rastlanmaktadır. Ös seste y-‘nin güçlü ol-duğu ağızlarda c-; c-‘nin güçlü olduğu ağızlarda da y- kullanımı görülebil-mektedir. Bu ağız konuşurlarının bir arada yaşamaları, bilhassa genç neslin konuşmasında yazı dilinin etkisi, kimi ağızların Başkurt ve Mişer ağızlarıyla iç içe olması (Exetov 1984: 53) bu karışık kullanımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Sibiryâ (Doğu) grubu ağızları ön seste y-‘nin kullanılması bakı-mından daha belirgindir. y- ~ c- paralel kullanımı daha çok Orta (Kazan) ve Batı (Mişer) ağızları arasında görülmektedir. F. Yusupov, coğrafi durumu da göz önünde bulundurarak meselâ Krasnoufim ağızında c- ve y- seslerinin pa-ralel kullanımının Tatar Türkçesinin c’leştirci Orta (Kazan), y’leştirci Sibir Tatarları ağızları ve y’leştirci Başkurt Türkçesinin birleştiği alanda oluşma-sından kaynaklandığını söyler (Yusupov 2003: 33). Bu durumun paralel kulla-nımın görüldüğü diğer ağızlar için de geçerli olduğu söylenebilir.

Orta (Kazan) grubu ağızlarından Mamadış, Baltaç, Berengi, Tarxan (Bua rayonunun bazı köyleri), Kazan Ardı Kreşinleri, Nokrat (Glazov bölgesi), Perm, Minzele (Belebey bölgesi), Bogrıslan, Kargalı, Kamışlı, Krasnoufim, İçkin, Turbaslı ağızlarında y- ~ c- kullanımı kısmi olarak bulunmaktadır. Bal-taç, Bogrıslan, Kargalı ve Esterxan ağızlarında ise y- ~ c- paralel kullanımı daha yaygındır: Mam. yawım ~ cawım “yağış” (TXS I, 30), Bal. yastıq ~ castıq “yastık” (TXS I, 38), Ber. yakın ~ cakın “yakın” (ETD, 58), Tarx. yuq ~ cuq “yok” (TXS I, 80), Kaz. Ard. Krş. yurğan ~ curğan “yorgan” (TXS I, 95), Nok. cit- ~ y^ot- “yet-” (US, 132), Per. yabu ~ cabu “masa örtüsü” (TXS I, 188), Min. yul ~ cul “yol” (TXS I, 219), Bog. yöğör ~ cög^or- “koş-” (TXS I, 258), Karg. yon ~ cön “yün” (TXS I, 274), Kam. yır ~ cır “türkü” (TXS I, 293), Kra. yılkı ~ cılkı “yılkı, at” (US, 32), Tur. yeş^ol ~ ceş^ol “yeşil” (TXS I, 350), İçk. yeyew ~ ceyew “yaya”. (US, 244), Est. yiber- ~ ciber- “gönder-” (TXS I, 396).

Mişer grubu ağızları da ön seste y-‘nin ağırlıklı ve güçlü olarak kullanıl-dığı ağızlardır. Yine de farklı oranlarda Lembre, Kuznetsk, Xvalın, Karsun, Çistay Kreşinleri, Sterlitamak, Şarlık, Kostroma ve Sırkıdı gibi kimi Mişer grubu ağızlarında ve bu ağızların kendi içerisindeki kimi yerleşim birimlerin-de y- ~ c- paralel kullanımına rastlanmaktadır: Lem. y^og^orm^o ~ c^og^orm^o (TXS II, 30), Kuz. yiy- ~ ciy- (MTT, 538-539), Xva. yeyew ~ ceyew “yaya” (TXS II, 55), Kar. y^og^ot ~ c^og^ot “delikanlı” (MTT, 617, 624), Çis. Krş. yır ~ cır “tür-kü” (TXS II, 110), Ste. yeş^ol ~ ceş^ol “yeşil” (TXS II, 131), Şar. yeyew ~ ceyew

“yaya”. (TXS II, 156), Kos. yırla- ~ cırla- “türkü söyle-” (MTT, 655), Sır. yinge ~ cinge “yenge” (TXS II, 208).

Orta (Kazan) grup, Batı (Mişer) grubu ve daha seyrek olarak Doğu (Sibirya) grubu ağızlarında y-‘nin c-‘ye değişmesi dışında, y- sesinin c-‘ye değişmesinden sonra /c/ sesi üzerinden dc-, d’c’-, dz-, dz’-, d’z’-, tç- gibi birleşik sesler ve bu seslerin tekleşmesiyle de c’, ç, d, d’, z, z’, j- gibi normal veya palatal sesler ortaya çıkar.

y->c- üzerinden ortaya çıkan dc-/ d’c’-/ dz-/ dz’-/ d’z’-/ tç- gibi birleşik sesler daha çok Mişer grubu ağızlarında daha az oranda ise Orta grup ağızlarında görülmektedir. Tatar Türkçesi ağızlarında birleşik ve palatal seslerin meydana gelmesi daha çok komşu halkların tesiriyle ve bir arada yaşamaktan kaynaklanmaktadır. L. Ş. Arslanov’a göre Mişer Tatar ağızlarındaki palatalleşmiş ünsüzlerin varlığı Mordvincenin etkisiyle ortaya çıkmıştır (Arslanov 1991: 15). L. T. Maxmutova da palatalleşmiş ünsüzlerin Fin-Ugor dillerinden Mordvince (d’, t’, z’, s’, l’, n’, r’, ts’), Udmurtça (d’, t’, z’, s’, l’, n’, ç’) ve Komicede (d’, t’, z’, s’, l’, n’, ç, dz”) görüldüğünü belirterek Mişer ağızlarındaki palatal unsurların, komşuluk ilişkileri ve aynı coğrafyada yaşamadan dolayı, Mordvincenin etkisiyle oluştuğunu söylemektedir (Maxmutova 1978: 56-57). Osman Nedim Tuna da Türkçenin tarihî dönemlerinde ve yine günümüzde bazı ağızlarında (Altay ve Ural Türk ağızları) görülen palatalleşme olayını komşu dillerin (Slav, Ural) tesiriyle açıklamaktadır (Tuna 1960: 215). Exetov, Tatar Dialektologiyesi° adlı çalışmasında birleşik ve palatal seslerin bulunduğu Sergaç, Çüpreli, Lembre, Temnikov gibi Mişer grubu ağızlarının dil özelliklerini ele alırken Mişerlerin bu bölgelerde Rus, Mordvin, Çuvaş gibi unsurlarla karışık ve bir arada yaşadıklarını belirtir (Exetov 1984:103-115).

4. Ön seste y->dc- değişmesi

Ön seste y->dc- değişimi bilhassa Mişer grubu ağızlarına has olan bir değişimdir. Mişer grubu ağızlarından en çok Mordva-Karatay, Çistay Kreşinleri, Tav Yagı Kreşinleri ve Çistay ağızlarında görülen bu sese kısmen Sergaç, Temnikov, Lembre, Xvalın, Volgograd, Kuznetsk, Karsun, Şarlık, Çüpreli ve Baykıbaş ağızlarında da rastlanmaktadır (Alkaya 2014: 76). Ser. dcey- “yay-, ser-” (MTT, 76), Çüp. dcinge “yenge” (MTT, 76), Çis. dcid° “yedi, 7” (MTT, 76), Bay. dcit- (32-9) “yet-” (MTT, 76), Lem. dciy- “yığ-, topla-” (MTT, 76), Xva. dcibek (<yipek. KTS, 324) “ipek” (MTT, 76), Mor.-Kar. dcañır (113-17) “yağmur” (MTT, 76), Kar. dc°g°rm° “yirmi, 20” (MTT, 76), Çis. Krş. dcar- (138-1) “yar-” (MTT, 76), Tav. Y. Krş. dcuk (143-34) “yok” (MTT, 76), Kuz. dcik- “atı arabaya koş-” (MTT, 527), Şar. dcir “yer, toprak” (MTT, 582), Tem. dcitm°ş “yetmiş, 70” (MTT, 508), Vol. dcil “yel” (TXS II, 177).

Mişer ağızlarına has bir ses olan dc- bilhassa Mişer ağız konuşurlarıyla bir arada yaşayan veya Mişerlere sınırdaş olan (Bayazitova vd. 2008a: 156, 168) Döbyaz, Nurlat, Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Kasım ve Bastan ağızlarında görülmektedir. y- ve c-‘nin dışında görülen dc- gibi seslerin konuşulduğu ağızlarda etnik bakımdan karışıklık veya diğer dillerin etkisi de görülür. Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinlerinin ağızlarında Rus, Çuvaş, Mari, Mordvin, Udmurt gibi halkların dil özellikleri vardır. Aynı zamanda Hristiyanlaşan bu Tatarlar adı geçen halklarla bir arada yaşamakta ve bu durum da dil özelliklerini etkilemektedir. Ayrıca Mari, Udmurt, Çuvaş gibi unsurların bir kısmının zamanla Tatarlaşması veya Tatar gruplarıyla karışması farklı dil özelliklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Bayazitova vd. 2008a: 87, 111).

dc- sesi Orta (Kazan) grubu ağızlarından Döbyaz, Kasım ve Bastan ağızlarında yaygın, Nurlat, Kazan Ardı Kreşinleri ve Tüben Kama Kreşinleri ağızında da dağınık olarak görülmektedir: Döb. dcid° “yedi, 7”, (TXS I, 24), Nur. y->^dc-: ^dcey “yaz” (TXS I, 57), Kaz. Ard. Krş. dcıy- “yığ-” (GTK, 199), Tüb. Kam. Krş. dcuk “yok” (GTK, 226), Kas. dcul “yol” (TXS I, 160), Bas. dcım-şaq “yumuşak” (TXS I, 170).

5. Ön seste y->d’c’- değişmesi

Ön seste y->d’c’- değişimi Mişer ağızlarından Mordva-Karatay ağızında görülür. y- sesi bu ağızda ve yukarıda da görüldüğü gibi bir çok ağızla patlamalı dc- sesine dönüşür. Güçlü patlamalı dc- sesi Mordva-Karatay ağızında inceleyerek palatal d’c’- şeklini alır (Bayazitova vd. 2008a: 78). Palatal sesler bilhassa Mişer ağızlarında görülür. Mişer Tatar ağızlarında “d, l, n, r, s, t, v, z” ünsüzlerinin ayrıca yumuşamış (palatal) şekilleri de (d’, l’, n’, r’, s’, t’, v’, z’) kullanılmaktadır (Alkaya 2014: 68).

6. Ön seste y->dz- değişmesi

Mişer grubu ağızlarında ve Orta grubun Kazan Ardı Kreşinleri ağızında görülen bir ses değişimidir. dz- sesi Mişer ağızlarından başta Kürşi (Tatar-şçino) köyü ağızı olmak üzere Sergaç, Çistay, Baykıbaş, Meleks, Şarlık ve Çüpreli ağızlarında görülür.

Kür. dzandır- “yak-, yandır-” (MTT, 77), Ser. dzid° “yedi, 7” (MTT, 77), Çis. dzir “yer” (ETD, 101), Bay. dzıyıl- “yığıl-, toplan-” (MTT, 77), Mel. dzil “yel” (TXS II, 99), Şar. dzeyew “yaya” (TXS II, 156), Çüp. dzıyılış “toplantı, toplanma” (TXS II, 198).

dz- Orta grubun Kazan Ardı Kreşinleri ağızında da görülmektedir: Kaz. Ard. Krş. ^dzawlıq “baş örtüsü”, ^dzid° “yedi, 7”, ^dzey “yaz”, ^dzuq “yok”, ^dzuğarı “yukarı”. (TXS I, 88), dzan- “yan-” (GTK, 203)

7. Ön seste y->d'z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağzında görülen bir ses değişimidir. dz- sesinin yumuşayarak palatalleşmesi sonucu meydana gelir: d'z'ey “yaz”, d'z'aylı “uygun”. (TXS II, 226).

8. Ön seste y->dz- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ve Baykıbaş ağızlarında çok seyrek görülen bir ses değişmesidir. y->dz- değişmesinin ardından /z/nin palatalleşmesiyle ortaya çıkmıştır: Çis. dz'ir “yer” (MTT, 448), Bay. dz'önge “yenge” (MTT, 476).

9. Ön seste y->z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağzında çok seyrek görülen bir ses değişimidir. Komşu ağızların ve edebî dilin etkisiyle palatal d'z'- çift ünsüzü kullanım aktifliğini yitirmekte ve d'z'- sesi z'- olarak da görülmektedir (Bayazitova vd. 2008b: 226). Böylece y->z'- değişimi ortaya çıkmaktadır:

Çis. z'aylı “uygun”, z'iyılış “toplanma, toplantı”. (TXS II, 226).

10. Ön seste y->tç- değişmesi

Orta (Kazan) grup ağızlarından Kasım ağzında bilhassa yaşlıların konuşma dilinde görülen bir ses olayıdır. Ön seste görülen tç- sesi daha çok Mişer ağızlarında görülen bir sestir ve ç- sesinden (ç->tç-) dönüşür: çık->tçık-, çakır->tçakır, Çuvaş>tçuvaş, uç>otç gibi. Mişer ağızlarında seyrek olarak alıntı kelimelerde /ts/ ve /c/ seslerinden de /tç/ye dönüşmektedir: çitça (<Rus. sitsev) “basma kumaş”, metçot (<Ar. mescid) “mescit” (Alkaya 2014: 93). Kasım ağzında görülen bu ses Mişer ağızlarının etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır. Zira, orta kuşak konuşurları kendilerinin Mişer ağzıyla konuştuklarını ifade etmektedirler (Bayazitova vd. 2008a: 156).

Kas. tço'la- (ed. yokla-) “uyu-”, tçıla- (ed. yıla-) “ağla-”, tçiralma “pata-tes”, tçir “yer”, tçıvat- (ed. yuvat-) “teskin et-, teselli et-”, tç'ri “yürek”, tçat- “yat-”, tçeyew “yaya”. (TXS I, 161).

11. Ön seste y->ç- değişmesi

Ön sesteki y->ç- değişmesi Sibiry (doğu) grubu ağızları ile Orta (Kazan) grup ağızlarından Kasım ve Temnikov ağızlarında seyrek olarak görülen bir ses olayıdır. Ön seste y- yerine ç- kullanımı Tuva, Hakas, Şor gibi Kuzeydoğu Türk lehçelerinde görülür (Serebrennikov-Gadjieva 1979: 56). Kelime başı y>ç değişimi Tuva Türkçesinde kurallıyken, Hakas Türkçesinde de yaygın olarak görülmektedir. Tuv. yedi>çedi, yok>çok, yazuk>çazığ “yanlış, hata”, yay>çay “yaz” (Arıkoğlu 2007b: 1162) ; Hak. yurt>çurt, yıl>çıl, yığ>çığ-

(Arıkoğlu 2007a: 1093). Bu ses Kasım ağızında Mişer ağızlarında da görülen ve bir üst maddede görülen tç- sesindeki /t/nin zayıflayıp düşmesiyle (y->tç->ç-) ortaya çıkmış olmalıdır: çıla- (ed. yıla-) “ağla-”, çibat- (ed. yuat-) “teselli et-”, çörö- (ed. yörö-) “yürü-”, çat- “yat-”, çiralma (<yer alma) “patates” (ETD, 88). Penza vilayetinin Kamenka rayonuna bağlı Kikın ve Muçalı ağızlarında da ön seste görülmektedir: çıy- “yığ-, topla-” (ETD, 115), çılı “sıcak” (ETD, 115)

Ön seste ç- ağızı Sibiry ağızlarından Tümen, Baraba, Yevište-Çat ve Kalmak ağızlarında seyrek olarak görülmektedir. Bu ağızlardaki y->ç- değişimi de y->c->ç- şeklinde olmuştur. Zira, Sibiry ağızlarında tonsuzlaşma genel bir özelliktir. Hatta alıntı kelimelerdeki /c/ler de /ç/ye dönüşmektedir: höcüm (<Ar. hucūm) “hücum”, çefa (<Ar. cefā) “cefa”, çan (<Far. cān) “can, sevgili” gibi. Nitekim aşağıdaki ağızlarda /ç-/li olarak görülen örneklerin büyük çoğunluğu Tatar edebî dilinde /c-/li olarak görülmektedir (cit-, cil, cıy-, ciber-. bk. TTS). Dolayısıyla c- sesi Sibiry ağızları için, y- ile ç- arasında bir geçiş sesidir (Alkaya 2008: 74-75).

Tüm. çit- “yet-, ulaş-” (STT, 179), Tüm. çil “yel” (STT, 179), Tüm. çıy- “yığ-, topla-” (STT, 179), Tüm. çiber- (<yiber-) “gönder-” (STT, 179), Bar. çeyön (<yay-ın) “yazın, yaz vakti” (YST, 42), Bar. çır “türkü” (YST, 42), Yev. Çat. k°lçör- (<k°l-ip yör-) “gel-” (DST, 234), Kal. çat- “yat-”.

12. Ön seste y->c’- değişmesi

Orta (Kazan) grubun Zlatoust ve İçkin ağızında c-‘nin palatalleşmesi sonucu yer yer ortaya çıkmış bir sestir. Zlatoust ağızının Belokatay rayonunun Yugarı Bilenke ağızı ile İçkin ağızının Kurgan bölgesindeki Tagıl ve Tarsuk köyleri ağızlarında görülmektedir (Bayazitova vd. 2008a: 319, 337): Zla. y->c’-: c’eyew “yaya”, c’ıy- “yığ-, topla-”, ‘ “yedi, 7”. (TXS I, 319), İçk. c’it- “yet-”, c’ılan “yılan”, c’uq “yok”. (TXS I, 337).

13. Ön seste y->d- değişmesi

Orta (Kazan) grubun Kazan Ardı Kreşinleri ve Minzele ağızları ile Mişer grubu ağızlarından Mordva-Karatay ağızında seyrek olarak rastlanır. İlgili ağızlarda ağızda da y- ses- önce dc- ve dz- seslerine dönüşür, ardından dc-‘deki /c/ sesinin ve dz-‘deki /z/ sesinin düşmesiyle d- sesi (y->dc-/dz->d-) oluşur (Yusupov 2003: 245; Bayazitova vd. 2008a: 88, 219):

Kaz. Ard. Krş. duq “yok”, duğarı “yukarı”, daqşı “iyi”. (TXS I, 88), Min. difek (ed. y°fek) “ipek”. (TXS I, 219), Mor-Kar. dırak “uzak”, dawlık “başörtüsü” (TXS II, 79).

14. Ön seste y->d'- değişmesi

Mişer ağızlarına özgü olan palatal d' sesi Mişer grubu ağızlarından Mordva-Karatay ve Çistay ağızı ile Orta (Kazan) grup ağızlarından Döbyaz ve İçkin ağızlarında görülmektedir.

Çistay ve Mordva-Karatay ağızında ön seste y- ünsüzünün karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu iki ağızda ön ses y->dc- dönüşümü yaygındır. y->-dc- dönüşümüyle ortaya çıkan dc- çift ünsüzündeki "c" unsuru kimi zaman kaybolur ve ön ses y-'nin karşılığı olarak palatal d'- sesi ortaya çıkar. Ön seste d'- ünsüzünün kullanımı Mordva-Karatay ağızında daha yaygındır (Alkaya 2014: 69). Çistay, Döbyaz ve İçkin ağızlarındaki kullanımı sınırlıdır.

Mor.-Kar. d'eş "genç", d'iy- "yığ-, topla-", d'il "yel, rüzgâr", Çis. d'iñ- "yen-", d'it- "yet-, ulaş-" (MTT, 69), Döb. d'ımırqa "yumurta" (TXS I, 24), İçk. d'ir "yer" (US, 245).

15. Ön seste y->z- değişmesi

Bu ses değişimi Orta (Kazan) grubu ağızlarından Döbyaz, Mamadış, Layış, Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Minzele, Krasnoufim, Turbaslı, Safakül; Mişer grubu ağızlarından da Temnikov, Melekes, Sterlitamak, Çüpreli, Baykıbaş, Çistay, Tatarşçino (Kürşi) ağızlarında seyrek olarak görülmektedir. Bu ses değişimi y->c- üzerinden gerçekleşmektedir. İlgili ağızlarda önce y->c->dz- değişimi meydana gelmiş, ardından /d/ sesi zayıflayıp eriyince ortaya y->z- değişimi çıkmıştır (Alkaya 2014: 179; (Bayazitova vd. 2008a: 43).

Döb. zid° "yedi, 7", (ETD, 37), Mam. zöri- "yürü-" (TXS I, 31), Lay. zasa- (ed. yasa-) "yap-" (TXS I, 43), Kaz. Ard. Krş. zırla- "türkü söyle-". (GTK, 204), Tüb. Kam. Krş. zıyıl- "yığıl-, toplan-" (GTK, 224), Min. zuq "yok" (TXS I, 219), Kra. ziber- "gönder-". (TXS I, 304), Tur. zaz "bahar" (TXS I, 350), ziz° "yedi, 7" (ST, 77).

Tem. ziyıl- "yığıl-, toplan-". (TXS II, 15), Mel. zil "yel" (TXS II, 99), Ste. zid° (TXS II, 130) "yedi, 7", Çüp. zey- "yay-, ser-" (MTT, 179), Çis. zir (ETD, 101) "yer", Kür. zırt "yurt, ev" (MTT, 179), Bay. zıyıl- "yığıl-, toplan-" (TXS II, 241).

16. Ön seste y->z'- değişmesi

Mişer grubu ağızlarından Çistay ağızında çok seyrek görülen bir ses değişimidir. Komşu ağızların ve edebî dilin etkisiyle palatal d'z'- çift ünsüzü kullanım aktifliğini yitirmekte ve d'z'- sesi z'- olarak da görülmektedir. Böylece y->z'- değişimi ortaya çıkmaktadır:

Çis. z>aylı “uygun”, z>iyiliş “toplanma, toplantı”. (TXS II, 226).

17. Ön seste y->j- değişmesi

Daha çok Orta (Kazan) grubu ağızlarında seyrek ve bölgesel olarak görülen bir ses değişmesidir. Bu değişim c- üzerinden (y->c->j) c-‘nin bütünüyle sızıcılaşmasıyla gerçekleşir. Krasnoufim (Yaman-Yılga, Bugalış-Tamak, Urta Bugalış, Erte-Şigiri, Ufa-Şigiri köyleri), İçkin (Tagıl ve Tarsuk köyleri), Tipikey, Esterxan (Kartuzan köyü) gibi Orta (Kazan) grup ağızlarıyla Mişer ağızlarından Kostroma ağızında görülmektedir: Kra. jılan “yılan” (US, 32), İçk. jurğan “yorgan” (US, 245), Tip. jid° “yedi, 7” (TXS I, 360), Est. jıy- “yığ-, topla-”. (TXS I, 412), Kos. jayma “ince açılmış ekmek, lavaş” (MTT, 81).

Krasnoufim, İçkin, Tipikey ağızlarının konuşulduğu bölgeler coğrafi olarak Başkurdistan’a yakın yerlerdir. Başkurt Türkçesinde ön seste y->j- değişimi olmasa da bilhassa alıntı kelimelerde iç seste -c->-j- değişimi görülür: heji (<hacı), hejet (<hacet), baja “bacanak”, xuja (<hoca) “sahip, efendi” (Dmitriyev 1948: 20). y->j- değişimi de c- üzerinden olduğu için bir Başkurt Türkçesi etkisi düşünülebilir.

Sonuç

Tatar Türkçesi yazı dili ön seste y- ve c- sesini bir arada bulundurmasıyla diğer Türk lehçelerinden farklılık göstermektedir. Bu durum diğer Türk lehçelerinin etkisinden ziyade Tatar Türkçesinin iç yapısından kaynaklanmaktadır. İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarında da görüldüğü gibi o dönemde ön seste hem y- hem de c-‘nin bulunduğu ağızlar söz konusudur. Kıpçakça için ön seste hem y- hem de c-‘li kullanımlar DLT’de de görülmektedir. Bu durum bugün de Tatar ağızlarının ön seste y- (Mişer ve Sibirya grubu ağızları) ve c- (Orta grup ağızları) seslerinin bir arada bulundurmasıyla anlaşılmaktadır.

Gerek tarihî dönemlerde gerekse günümüz Tatar yazı dilinde ve ağızlarında ön seste y- sesi c- sesine göre daha fazla kullanım alanı bulmuştur. Tatar Türkçesi ağızlarında ön seste y-, c- kullanımının belirgin olduğu ağızlar olmakla birlikte ağızlar arasındaki etkileşimler ve geçişler sebebiyle her ikisinin bir arada kullanıldığı ağızlar da söz konusudur. Ayrıca y- sesinin c-‘ye dönüşmesiyle c- üzerinden dc-, d’c’-, dz-, dz’-, d’z’-, tç- gibi birleşik sesler ve bu seslerin tekleşmesiyle de c’, ç, d, d’, z, z’, j- gibi normal veya palatal sesler ortaya çıkmıştır.

Tarihî dönemlerdeki Tatar edebî diline ait eserlerde y- sesinin c- sesine göre daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. 20. yüzyıla kadar devam eden bu durum, 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra değişikliğe uğramıştır. Yazı dilinin halk diline ve ağızlarına yaklaştırılması düşüncesinden yola çıkılarak yazı dilinin fonetik kurallarının Orta gruba ait Kazan Ardı ağızlarına dayan-

dırılması sonucunda tarihî yazı dilinde yaygın olan ön ses y-‘nin kullanımı daralarak c- sesi aktifleştirilmiştir. Böylece Türkçe kelimelerde ön seste y-çoğunlukta olmakla birlikte c-‘li kullanımlar da artmıştır. Sonuç olarak bugün Tatar yazı dilinde birlikte görülen ön seste y-/c- kullanımı, Tatar Türkçesinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde bulunan bir ses özelliğinin 20. yüzyılda biraz da müdahaleyle yazı diline yansımış/yansıtılmış durumundan ibarettir.

KISALTMALAR

- ETD** : G. X. Exetov, **Tatar Diyalektologiyes°**, Kazan 1984.
- GTK** : F. S. Bayazitova, **Govori Tatar-Kryaşen v Sravnitelnom Osveşçenii**, Moskva 1986.
- TXS I** : F. S. Bayazitova vd., **Tatar Xalık Söyleşler° I**, Kazan 2008.
- TXS II** : F. S. Bayazitova vd., **Tatar Xalık Söyleşler° II**, Kazan 2008.
- ST** : F. Y. Yusupov, **Safakül Tatarları Ütken° hem Büg°ng°s°**, Kazan 2013.
- STT** : Ercan Alkaya, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008.
- MTD 1974** : L. T. Maxmutova (Red.), **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan 1974.
- MTT** : Ercan Alkaya, **Mişer Tatar Türkçesi**, Kesit Yay., İstanbul 2014.
- US** : F. Y. Yusupov, **Tatar Telenen Dialektları Ural Söyleşler°**, Kazan 2003.
- Yosıfov 2015** : F. Y. Yosıfov, “Nagaybek Tatarları Söyleş°n° Fonetik Üz°n-çel°kler° Turında”, **Fenni Tatarstan**, 2015, C 1, S 4, s. 9-18.

KAYNAKLAR

- ALKAYA, Ercan (2008), *Sibirya Tatar Türkçesi*, Turkish Studies Yay., Ankara.
- ALKAYA, Ercan (2014), *Mişer Tatar Türkçesi*, Kesit Yay., İstanbul.
- ARGUNŞAH, Mustafa -Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA-Özcan TABAKLAR (2010), *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul.
- ARGUNŞAH, Mustafa-Galip GÜNER (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007a), “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 1085-1148.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007b), “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 1149-1228.

- ARSLANOV, L. Ş. (1991), “Osobennosti Govora Mordvi-Karatayev”, *Mordva-Karatay: Yazık i Folklor*, Kazan.
- BAYAZİTOVA, F. S. (2003), *Tatar Mişer Ruxi Mirası*, Saransk.
- BAYAZİTOVA, F. S. vd. (2008a), *Tatar Xalık Söyleşler° I*, Kazan.
- BAYAZİTOVA, F. S. vd. (2008b), *Tatar Xalık Söyleşler° II*, Kazan.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014a), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II*, Güneydoğu/Karluk Grubu, Akçağ Yay., Ankara.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA (2014b), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III*, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu, Akçağ Yay., Ankara.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA- Mehmet ÖZEREN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri IV*, Kuzeydoğu Grubu, Akçağ Yay., Ankara.
- BURAN, Ahmet - Ercan ALKAYA-S. Kaan YALÇIN (2014), *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I*, Güneybatı/Oğuz Grubu, Akçağ Yay., Ankara.
- CELEY, L. (1947), *Tatar Dialektologiyes°*, Kazan.
- CELEY, L. (1954), *Tatar T^ln°η Tarixi Fonetikası Buyınça Materiallar*, Kazan.
- DMİTRİYEY, N. K. (1948), *Grammatika Başkirkского Yazıka*, Moskva-Leningrad.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), “Köktürkçe ile Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler”, *Makaleler* (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara, s. 113-118.
- ERSOY, Feyzi (2007), “Çuvaş Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, 1285-1340.
- EXETOV, G. X. (1984), *Tatar Dialektologiyes°*, Kazan.
- GÜLSEVİN, Gürer (2016) “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?”, *Bilig*, Kış, S. 76, s. 269-300.
- KÂŞGARLI MAHMUD (2014), *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), TDK Yay., Ankara.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih (2007) “Saha Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, 1229-1284.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Marzubân-nâme Tercümesi* (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara.
- MAXMUTOVA, L. T. (1978), *Opıt İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka*, Moskva.
- MEXMUTOVA, L. T. -N. V. BORHANOVA (1969), *Tatar T^ln°η Dialektologik Süzl°g°*, Kazan.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2001), *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l Etrāk. Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV, Ankara.

- SEREBRENNİKOV, B. -N. GADJİEVA (1979), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tjurkskix Yazıkov*, Baku.
- TEKİN, Talât (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Yay., Ankara.
- TOPRAK, Funda (2003), “Divanü Lugati’t-Türk’te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri”, *Türkoloji Dergisi*, C XVI, S. 2, Ankara, s. 79-90.
- TUNA, Osman Nedim (1960), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *TDAY-B*, s. 213-282.
- XAKOV, Vaxit (2003), *T⁹l-Tarix Közg⁹s⁹*, Kazan.
- YUSUPOV, F. Y. (2003), *Tatar Telenen Dialektları Ural Söyleşler⁹*, Kazan.
- ZEKİYEV, M. Z. (1998), *Törki-Tatar Etnogenezi*, Kazan-Moskova.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇATI ULAMININ SÖZLÜKSEL İŞARETLEYİCİLERİ

Erdoğan BOZ*

1. Giriş

Dilbilim araştırmalarında biçimbilim; sözlüksel biçimbilim ve işletimsel (çekimsel) biçimbilim olarak iki alt başlıkta incelenir. Sözlüksel biçimbilim, bir sözcüğün çeşitli söz yapma yöntemleriyle “*ekleme, birleştirme, ödünçleme, eksiltme, örnekseme, tarama, tür değiştirme, ikileme, titremleme, genelleştirme, uydurma, yerlileştirme, kısaltma, kırpma, karma, geri oluşum* (Akalin,2014:22)” yeni bir kavramı karşılayan yeni sözcükler (sözlükbirimler) yapma süreçlerini inceler. İşletimsel biçimbilim ise, sözcüklerin çeşitli dilbilgisel ulamları karşılamak üzere diğer sözcüklerle olan sözdizimsel ilişkilerini ve bu esnada ortaya çıkan sözcükbiçimleri inceler (Özsoy, Balcı, Turan, 2011).

Dilbilgisel ulamlar; sözlüksel olmayan işletimsel özellik gösteren bir anlam (işlev) alanı olup adsıl ve eylemsil olmak üzere iki alt başlıkta ele alınır: Adsıl dilbilgisel ulamlar; *sayı, durum, cins, kişi, soru, bildirme, varlık, yokluk, küçültme, uyum, olumsuzluk* vd. Eylemsil dilbilgisel ulamlar ise; *çatı, olumsuzluk, görünüş, kiplik, zaman, sayı, kişi, soru* vd.dir. Dilbilgisel ulamlar, sözlüksel olmayıp işletimsel özellik gösterdikleri için işaretleyicileri (kodlayıcılar) de işletimsel öğelerdir ancak kimi durumlarda sözlüksel öğeler de dilbilgisel ulamları karşılayabilmektedir. Dilbilgisel ulamların işaretleyicilerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Biçimbirimsel işaretleyiciler (morphologicalmarkers)
2. Biçimsözdizimsel işaretleyiciler (morphosyntaxmarkers)
3. Sözdizimsel işaretleyiciler(syntaxmarkers)
4. Sözlüksel (göndergesel) işaretleyiciler (lexicalmarkers)

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, dr.erdoganboz@gmail.com

Geleneksel dilbilgisinde, dilbilgisel ulamların işaretleyicileri genel olarak biçimbirimsel ögeler (=ek) olarak kabul edilir ve çalışmaların odağına hep biçimbirimler alınır. Bu bildirinin amacı, sözlüksel işaretleyicilere dikkat çekmek böylece dilbilgisel çözümlemelerde sözlüksel işaretleyicilerin de daha geniş olarak ele alınması gerekliliğini vurgulamaktır.

Asıl konuya geçmeden önce kimi terimlerin açıklanması ve kimi karmaşaların giderilmesi gerekiyor.

Dilbilgisel ve sözlüksel anlam karşılığı

Dilbilgisel anlam, sözdiziminde sözlüksel anlamlı birimler arasındaki ilişkiyi sağlayan veya dilbilgisel ulamları işaretleyen sözcük ve/veya biçimbirimlerin kazandıkları anlamdır. Sözlüksel anlam ise, sözcüklerin bir göndergeye yani dil dışı dünyaya (somut veya soyut nesne, hareket ve durumlar) ilişkin kazandıkları anlamdır.

Sözlüksel işaretleme

Dilbilgisel ulamların sözlüksel birimler ile karşılanmasıdır. Sözlüksel işaretleyiciler, genel olarak sözlüksel anlamlarını korurlarken kimi durumlarda dilbilgiselleşme sürecine girerek bu anlamlarını yitirebilirler. Bizim bildiri konumuz dilbilgiselleşme sürecine girmemiş ve sözlüksel anlamını koruyan sözlüksel işaretleyiciler olacaktır.

Terim sorunu

İngilizce *lexical markers* teriminin karşılığı olarak kimi araştırmacılar *sözlüksel işaretleyici* terimini tercih ederken kimi araştırmacılar da *sözcüksel işaretleyici* terimini kullanmayı yeğlemektedir. Bunun şöyle bir açıklaması olabilir, öncelikle bir biçimbirim (Ör. +{ÇIIK}, +{mİş}, +{ÇAK}) bir sözcük gibi kullanılmasıyla (Mış gibi davranmak, Cılıkçılık yapmak, “Çakcek etmek.) birinci aşamada sözcükselleşme olur yani ek sözcük biçimine geçer, bu süreçle eş zamanlı olarak aynı zamanda sözlüksel (göndergesel) bir anlam kazanmasıyla da sözlükselleşir. Bundan başka diğer bir sözlükselleşme türü de sözcük biçimindeki bir dilbilgisel anlamlı birimin (Ör. gibi) sözlüksel bir anlam (Ör. Bu işin gibisi olmaz.) kazanarak sözlükselleşmesidir. Bizce her iki aşamada da anlamsal değişim sözlüksel olduğu için sözlükselleşme terimi tercih edilmelidir ancak bir biçimbirimin, sözcük biçimine geçmesi konu ediliyorsa bu aşamada sözcükselleşme terimi de kullanılabilir.

Terbish, sözlüksel işaretleme yöntemine alternatif bir başka terim önerir, çözümlemeli yöntem. Terbish, İngilizce ve Rusçada bu yöntemin kullanıldığının belirttiikten sonra Türkçe için sağla-, izin vermek ve sebep ol- eylemlerini örnek olarak verir (2006:73-74). Böylelikle aynı kavram için üç farklı terimin

kullanılması, Türkoloji araştırmalarındaki çok terimlilik sorununa bir halka daha eklemek demektir.

Sözlüksel işaretleyiciler

İngilizcede eylemlerin ettirgen çatısı “made V₃” yapısıyla yapılırken *to die* “öl-“ eyleminin ettirgen çatısı *to kill* “öldür-“ eylemi ile sözlüksel olarak işaretlenmiştir. Comrie, sözlüksel ettirgenlik için İngilizcedeki bu meşhur örneği verdikten sonra Rusçadan *ubit* “öldür-” ve *ume-ret* “öl-” örneklerini verir ve bunları düzensiz çiftler olarak görür (2005:213). Erdem, işteşliğin somut bir işaretleyici olmadan da sözlüksel olarak gerçekleştirilebileceğini belirtir (2002:147). Demircan’a göre, ettirgen çatı konulu araştırmasında *yık-* eylemi örneğinden yola çıkarak bu eylemin iki istemli olduğunu, bu eylemle kurulan tümcelerde etkilenen öge bir değişim geçirdiği için, yapanın yani öznenin durumu sağlayan veya neden olan işlevini üstlendiğini belirtir. Böylelikle özne tarafından bakıldığında bir ettirgenlik ortaya çıkabilmektedir (2003:18).

1. Çatı ulamının sözlüksel işaretleyicileri

Burada şöyle bir yöntem izlenecektir. Çatı ulamının her bir alt başlığı için alınan bütün örneklerde önce biçimbirimsel veya sözdizimsel işaretleyicili tümce ardından sözlüksel işaretleyicili tümce verilecektir. Böylelikle sözlüksel işaretleyicinin görünümü açıkça ortaya konacaktır.

2.1. Edilgen çatı

(1) “Ahmet işinde terfi ettirildi.”

(2) “Ahmet işinde terfi etti.” (Grunina, 1997)

(1) tümcede edilgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-II-} biçimbirimini görmekteyiz. (2) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *terfi et-* eyleminin *terfi ettiril-* anlamında kullanıldığı çıktır.

(3) “Ahmet anlattıklarına ikna edildi.”

(4) “Ahmet anlattıklarına ikna oldu” (Grunina, 1997)

(3) tümcede edilgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-II-} biçimbirimini görmekteyiz. (4) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *ikna ol-* eyleminin *ikna edil-* anlamında kullanıldığı açıktır.

(5) “Dün tutuklular serbest bırakıldı.”

(6) “Dün tutuklular serbest kaldı.”

(5) tümcede edilgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-II-} biçimbirimini görmekteyiz. (6) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu

tümce bağlamında *serbest kal-* eyleminin *serbest bırakıl-* anlamında kullanıldığı açıktır.

(7) “Erhan sınavdan çıkmaya mecbur edildi”

(8) “Erhan sınavdan çıkmaya mecbur kaldı”

(7) tümcede edilgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-Il-}biçimbirimini görmektedir. (8) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *mecbur kal-* eyleminin *mecbur edil-* anlamında kullanıldığı açıktır.

(9) “Merdivenler temizlendi”

(10) “Merdivenler tertemiz oldu.”

(9) tümcede edilgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-In-}biçimbirimini görmektedir. (10) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *tertemiz ol-* eyleminin *temizlen-* anlamında kullanıldığı açıktır.

(11) “Sohbette bu mesele de dile getirildi”

(12) “Sohbette bu mesele de dile geldi”

(11) tümcede edilgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-Il-}biçimbirimini görmektedir. (12) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *dile gel-* eyleminin *dile getiril-* anlamında kullanıldığı açıktır.

Yukarıda verilen tümcelere dikkat edildiğinde sözlüksel edilgenlik işaretleyicilerinin AD+ ol-, kal-, gel- şeklinde kurulmuş geçişsiz birleşik yapıları eylemler olduğu dikkat çekmekte. Bir örnekte ise aynı kökten gelen AD+et-yapısıyla kurulmuş ancak yine de geçişsiz birleşik yapıları bir eylem sözlüksel işaretleyici olmuştur.

TDK Türkçe sözlükten seçilen örnekler:

Ceza al- (cezalandırılmak), çevrele- (kuşatılmak), çık- (elde edilmek), muzipliğe uğra- (aldatılmak), ocağı bat- (yuvası yıkılmak), onarım gör- (onarılmak), oyuna gel- (aldatılmak), paramparça ol- (pek çok parçaya ayrılmak), tecezzi et- (bölünmek, parçalara ayrılmak), töhmet altında kal- (suç işlediği düşünölmek), tuz buz ol- (cam türünden şeyler onarılmayacak biçimde kırılmak), uç- (aşırıılmak), usta elinden çık- (işin ehli olan bir kimse tarafından yapılmak), ün al- (herkesçe bilinmek) vd.

2.2. Dönüşlü çatı

Bilindiği gibi dönüşlü çatı eylemleri, öznenin kendisine dönük olduğu için genelde (anlam ezgisi) olumlu yöndedir. Dönüşlü çatıda özne ve nesne

tek bir ögede birleşir ancak sözlüksel işaretleyicilerde durum farklılaşır ve nesne öznenen ayrışır.

Grununa'ya göre Türkiye Türkçesinde dönüşlü fiilin bu fonksiyonunun izlerini de görebiliriz –i üstlenmek (-i üstüne almak), -i yüklenmek (-i kendine yüklemek) (1997: 204-207). Yıldız ise, *öl-, sarar-, yan-, yeşer-, uza-, büyü-, sol-, çürü-, ağar-, zayıfla-, parla- ve tozu-* gibi olma bildiren eylemlerin, özne üzerinde kendi kendine meydana geldiğinden söz ederek bunların çatı bakımından *çiçeklen-, tatlan-, hastalan-, yaşlan-, ıslan-, alın-, tutuş-, dağıl-, sıkıl-, üzü- ve durul-* gibi eylemlerden anlamca bir farkı olmadığını belirtir (2014:17).

(1) “Ahmet bu işe çok kahrlandı.”

(2) “Ahmet bu işe kahroldu.”

(1) tümcede dönüşlülük çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-lan-} biçim-birimini görmekteyiz. (2) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *kahrol-* eyleminin *kahrılan-* anlamında kullanıldığı açıktır.

Demircan, *dön-, açıl- ve gez-* eylemlerinin anlamlarıyla sözlüksel çatı işaretleyicisi olarak ele alınması gerektiğini belirtir ve şu örnekleri verir.

(3) “İstanbul’dan ne zaman döndünüz?”

(4) “Kıyıda fazla ‘açılmayın.’”

(5) “Geçen yıl Batı Anadolu’yu gezdik.”

(5, 6, 7) tümcelerdeki yüklemelerde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümceler bağlamında adı geçen eylemlerin dönüşlülük anlamı taşıdığı açıktır. (2003:112-114)

(8) “Ahmet ikazı alınca kendini topladı.”

(9) “Ahmet ikazı alınca yola geldi.”

(8) tümcede dönüşlülük çatı işaretleyicisi olarak sözdizimsel öge olarak “kendini” adılını görmekteyiz. (9) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *yola gel-* eyleminin *kendini toparla-* anlamında kullanıldığı açıktır.

(10) “Ülkü bu işte kıvrıldı.”

(11) “Ahmet iyice dağıttı.”

¹ Bu eylemdeki –ıl biçimbirimi çatı işlevli değildir, türetim işlevlidir.

(10, 11) tümcelerdeki yüklemelerde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümceler bağlamında adı geçen eylemlerin dönüşlülük anlamı taşıdığı açıktır. (Demircan, 2003:112-114)

Yukarıda verilen tümcelere dikkat edildiğinde sözlüksel dönüşlülük işaretleyicilerinin AD+ ol- şeklinde kurulmuş geçişsiz birleşik yapıli eylem olduğu dikkat çekmekte. Bundan başka *dön-*, *açıl-*, *gez-* gibi hem geçişsiz hem de geçişli eylemlerin yanında *toparla-*, *kıvrır-* ve *dağıt-* eylemlerinin ise sözdizimsel olarak “kendini” adılını alarak dönüşlülük yaptığını ve son olarak *yola gel-* birleşik yapıli eylemlerin sözlüksel işaretleyici olduğu görölmektedir.

TDK Türkçe sözlükten seçilen örnekler:

Boy al- (boyu uzamak), boya kullan- (boyan-), bulut ol- (çok sarhoş olmak), burnu sızla- (duygulanmak), canı sıkıl- (üzölmek), çatla- (aşırı yemekten ölecek duruma gelmek), çim- (yılanmak), ölüme koş- (kendini bile bile tehlikeye atmak), perende at- (havada çark gibi dönerek takla atmak), pike yap- (suya dalmak), tedirgin ol- (rahatlı, huzuru kaçmak), tefekküre dal- (derin düşünmek, düşünceye dalmak), telaşa düş- (telaşlanmak), ter dök- (çok terlemek), tura çık- (gezinti yapmak), utan- (sıkılmak, çekinmek) vd.

2.3. Ettirgen çatı

Ettirgen çatının sözlüksel işaretleyicileri üzerine en çok duran Demircan’dır. Bu konuda “Mehmet Ayşe’den korktu.” örneğini vererek şöyle devam eder. “Kök ya da türemiş eylemlerin öz-katılanları arasındaki ilişkiler sözlüksel olduğu için bu tür katılma sözlüksel ettirgen deniyor. Anlatımda katılan ilişkileri durum ekleriyle belirleniyor. *Sağla- ya da neden ol-* kimden (hangi ögeden) bakıldığına bağıli olarak seçiliyor. Yukarıdaki tümceye Mehmet’ten bakılırsa neden oldu ile anlatılır. Ayşe Mehmet’in korkmasına neden oldu.” (2003:19).

Turan, *gir-* eyleminin ettirgenlik biçiminin beklendiğı üzere *gir-dir-* değil, başka bir sözcükle sok- eylemiyle karşılandığını belirterek sözlüksel işaretleyiciye dikkat çeker (2007:1841).

(1) “Annem beni eve gönderdi.”

(1) tümcede artzamanlı olarak eylemde bir ettirgenlik eki (-der) görölebilir ancak eşzamanlı olarak bakıldığında bu ek, kök ile bütünleşmiştir. Bu itibarla eylemin sözlüksel olarak ettirgenlik işlevini üstlendiğı söylenebilir.

(2) “Ayrıntıyı gözümden kaçırdım”

(3) “Ayrıntı gözümden kaçtı”

(2) tümcede ettirgenlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-ır-}biçim-birimini görmekteyiz. (3) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *gözümünden kaç-* eyleminin *gözümünden kaçır-* anlamında kullanıldığı açıktır. Ancak bu iki tümce arasındaki önemli bir ayrıntı gözden kaçırılmamalıdır. İki tümce arasında sözdizimsel bir fark vardır. (2) tümcedeki nesne (3) tümcede özne olmuştur.

Kerimoğlu'na göre, Tuna'nın iki başlık altında ele aldığı şu eylemler sözlüksel ettirgenliğe örnek olarak verilebilir;

1. Ettirgen biçimlerle aynı kökten gelmeyen veya geldikleri ancak etimolojik olarak anlaşılabilen ay-/uyar-, gel-/getir-, gir-/sok-, git-/gönder-, gör-/göster-, götür-/ (ile, birlikte) gönder-, görün-, gözükm-/ (kendini) göster-, kal-/bırak-, koy-, alı koy- vd.

2. Değişmelikler; kalk-/kaldır-, yan-/yak-, uyan-/uyar-, kurtul-/kurtar-, aldan-/aldat-, arın-/arıt-, avun-/avut-, aydınlan-/aydınlat-, çıplın-/çıplat-, depren-/depret-, diren-/diret-, donan-/donat-, ılın-/ılıt-, ısın-/ısıt-, ıslan-/ıslat-, incin-/incit-, kirlen-/kirlet-, kören-/körlet-, kuşan-/kuşat-, öğren-/öğret-, tüken-/tüket-, ufan-/ufat-, yıpran-/yıprat-, ılış-/ılıt-, körleş-/körlet-, pekiş-/pekit- (2009:1740-1741).

TDK Türkçe sözlükten seçilen örnekler:

Boz- (altını paraya çevirmek), celbet- (getirtmek), çal- (zamanını boşa harcatmak), emrine ver- (görevlendirmek), ere ver- (kızı evlendirmek), gıcık et- (sinirlendirmek), musallat et- (birini bir başkasının başına bela etmek), müjde ver- (mutlu haber ulaştırmak), mütehasıs et- (bir kimseyi duygulandırmak), nikah et- (evlendirmek), ödül ver- (ödüllendirmek), tat ver- (acı, tatlı, ekşi vb. bir tat kazandırmak), tebliğ et- (bildirmek), tehcir et- (bir yerden göç ettirmek), tezyit et- (arttırmak), uyarla- (intibak ettirmek) vd.

2.4. İşteş çatı

İşteş çatının sözlüksel işaretleyicisi tespit edebilmek için öncelikle öznenin çokluk olması gereklidir Ör. *sohbet et-, ve rastla-* vd. Bu eylemlerle kurulan tümcelerde dilbilgisel olarak yüzey yapıda teklik özne bulunabilmektedir ancak söz konusu tümcelerin derin yapısında öznenin çokluk olduğu açıktır.

(1) “Ali geçen ay annesiyle hafta sonu izninde görüştü.”

(2) “Ali geçen ay annesini hafta sonu izninde gördü.”

(1) tümcede işteşlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-İş-}biçimbirimini görmekteyiz. (2) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *gör-* eyleminin *görüŧ-* anlamında kullanıldığı açıktır.

(3) “Ayşe hasretle annesiyle kucaklaştı.”

(4) “Ayşe hasretle annesini kucakladı.”

(3) tümcede işteşlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-İş-} biçimbirimini görmekteyiz. (4) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *kucakla-* eyleminin *kucaklaş-* anlamında kullanıldığı açıktır.

İşteş çatının sözlüksel işaretleyicileri eylem, birleşik yapı eylem ve kimi zaman da deyimleşmiş eylemlerle de yapılabilmektedir; *karşı karşıya gel-*, *hesap gör-*, *hesabını dür-*, *payına düşeni al-*, *kanlı bıçaklı ol-*, *yüz göz ol-*, *elini sık-* vd. (Uysal, 2017)

(5) “Ahmet arkadaşıyla karşılaştı.”

(6) “Ahmet arkadaşı ile karşı karşıya geldi.”

(5) tümcede işteşlik çatı işaretleyicisi olarak yüklemde {-ş-} biçimbirimini görmekteyiz. (6) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *karşı karşıya gel-* eyleminin *karşılaş-* anlamında kullanıldığı açıktır.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür, *flört et-*, *dedikodu yap-*, *yardım et-*, *ortak ol-*, *sohbet et-*, *tesadüf et-*, *kavga et-* vd.

Erdem, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde kimi birleşik yapı eylemlerin “et-, eyle-, ol-, kıl-, buyur- vd.” herhangi bir işteşlik işaretleyicisi almadan işteşlik anlamı taşıyabildiklerini tespit etmiştir. Cemiloğlu’ndan aldığı şu örneği verir

(7) “Adem ile Havvâ nâliş itdiler.” (2002:155).

(8) “Cevabını bekliyorlar.” (Grunina, 1997:200)

(8) tümcede ise yüklemde bir çatı işaretleyici yoktur. Bu tümce bağlamında *bekle-* eyleminin *bekleş-* anlamında kullanıldığı açıktır. Ancak burada sözdizimsel olarak yüzey yapıda görülmeyen “birlikte” tümlecinin olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

Yukarıda verilen tümcelere dikkat edildiğinde *+(i)le görüş-* biçimi yerine *+i gör-* ve *+(i)le kucaklaş-* biçimi yerine *+i kucakla-* eylemleriyle sözlüksel işteşlik işaretleyicileriyle karşılandığı görülüyor. Bundan başka *+(i)le karşılaş-* biçimi *+(i)le karşı karşıya gel-* birleşik yapı eylemle sözlüksel olarak karşılanmıştır. Ayrıca *+(i)le flört et-*, *dedikodu yap-*, *yardım et-*, *ortak ol-*, *sohbet et-*, *tesadüf et-*, *kavga et-* vd. birleşik yapı eylemlerin sözlüksel işaretleyici olması dikkat çekicidir.

TDK Türkçe sözlükten seçilen örnekler:

Burun buruna gel- (beklenmedik bir anda karşılaşmak), cenk et- (savaşmak), cenazeyi kaldır- (ölüyü gömmek üzere götürmek), cümbüş yap- (toplu olarak eğlenmek), entegre ol- (bütünleşmek), er- (kavuşmak), ev boz- (karı koca ayrılmak), fingirde- (gülerek sohbet etmek), gevezelik et- (yarenlik etmek), eşlik et- (beraberinde gitmek), tavla at- (tavla onamak), temasa gel- (buluşup görüşmek), tesadüf et- (rastlamak, rast gelmek), toka et- (tokalaşmak), tombala çek- (tombala oynamak), ünsiyet peyda et- (dostluk, arkadaşlık kurmak) vd.

Sonuç

Yukarıda verilen sınırlı sayıda örnekler ve yapılan kısa açıklamalar dikkate alındığında Türkiye Türkçesinde eylemlerde çatı işaretleyici olarak yalnızca biçimbirimsel veya sözdizimsel öğelerin yanında sözlüksel işaretleyicilerin dikkate alınması gereği açıktır.

Sözlüksel işaretleyiciler konusunda birçok araştırmacının konuya teması olmuş ancak bu konuda verilen kimi örneklerin sorunlu ve yapılan kimi açıklamaların yetersiz olduğu görülmekte. İleride yapılacak daha nitelikli bir araştırmayla bu konudaki sorunların giderilmesi ve sözlüksel işaretleyici konusunun açığa kavuşturulması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Akalın, Şükrü Haluk (2014), “Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme” *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Journal of Faculty of Letters Cilt/Volume 31 Sayı/Number 2 (Aralık/December).
- Comrie, Bernard (2005), *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, (Türkçesi: İsmail Ulutaş) Hece Yayınları, Ankara.
- Demircan, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yayınları, İstanbul.
- Erdem, Mevlüt (2002), “Türkçede İşteş Yapıların Anlamsal ve Sözdizimsel Özellikleri”, *XVI: Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 23-24 Mayıs 2002, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Grunina, Elvira A. (1997), “Fiil Çatısı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 195-213, Ankara.
- Kerimoğlu, Caner (2009), “Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik” *Turkish Studies*, S.4/8, ss.1734-1345.
- Özsoy, Sumru ve Balcı, Ayla ve Turan, Ümit Deniz (2011), *Genel Dilbilim-I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Terbish, Baasanjav (2006), *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

- Turan, Zikri (2007), “Türkçenin Yapım Ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?” *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, s.1835-1843, Ankara.
- Uysal, Bilal (2017) Türkçede İşteş Çatı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- Yıldız, Muharrem (2014), *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir .

EŞREF FEYZÎ'NİN *HOŞ-EDÂ* ADLI MANZUM SÖZLÜĞÜ

Erdoğan TAŞTAN

MANZUM SÖZLÜK YAZMA GELENEĞİ

Manzum metinler, İslam medeniyeti dairesinde gelişen Türk, Fars ve Arap edebiyatlarında önemli bir yere sahiptir. Yüzyıllar boyunca bu edebiyatlarda tefsir, fıkıh, hadis, siyer, musiki, tarih, gramer, astronomi gibi çeşitli sahalarla ilgili birçok manzum eserin yazıldığı bilinmektedir. Bu eserler içinde manzum olarak yazılan lügatlerin de önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir.¹

İsimlendirilmelerinde “tuhfe, nazm, manzûme, lûgat, nisâb” gibi kelimelerin kullanıldığı manzum sözlüklerin farklı amaçlarla kaleme alındığı bilinmektedir. Öncelikle *Kur'ân-ı Kerim*'de ve hadislerde geçen ve manası tam olarak anlaşılamayan kelimelerin karşılıklarını vermek gayesiyle hazırlanan manzum sözlüklerin yazılış amaçlarına sonraki dönemlerde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde geçen bazı müşkül kelime ve ibarelerin Farsça, Türkçe ve Arapça karşılıklarını vermek de eklenmiştir². Kısa sürede ve kolay bir şekilde dil öğrenimi sağlamak ve yabancı bir dilin kelimelerini karşılıklarıyla birlikte ezberletmek de manzum sözlüklerin yazılış gayeleri arasında önemli bir yere sahiptir. Ezber yoluyla önemli miktarda kelimenin ve bazı gramer kaidelerinin öğretilmesini temin eden manzum sözlükler, vezinli ve kafiyeli şekilde yazılmaları ve kısa sürede ezberlenmeleri bakımından büyük rağbet görmüşlerdir. Bu tür eserlerde bazı edebî sanatlarla birlikte aruz vezninin de öğretilmesi hedeflenmiş, böylece şiire meyli olanların kabiliyetlerinin geliştirilmesi sağlanmıştır³. Ayrıca bazı manzum sözlüklerin bir başka sözlüğe nazire olarak

¹ Mehmet Kırbıyık, “Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 11, s.182.

² Atabey Kılıç, “Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin”, *Turkish Studies, Volume 2/3 Summer 2007*, s. 341.

³ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, s.55.

yazıldığı veya bir sözlükte yer alan anlaşılmayan bazı kelimeleri açıklamak gayesiyle telif edildiği de bilinmektedir⁴.

Manzum sözlükler toplam kıta sayıları, kıtaları oluşturan beyit sayıları ve toplam beyit sayıları bakımından birbirinden farklıdır. Bu farklılık çoğunlukla sözlüğün iki veya üç dilli oluşundan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte manzum sözlükler arasında bazı ortak tertib özellikleri de vardır. Örneğin manzum sözlüklerin hemen hepsinde aynı bahir ve vezinde yazılmış beyitler “kıta” ibaresini taşıyan başlıklarla birbirinden ayrılmıştır. Kıtaların nazmında kullanılan bahir ve vezinlerin bilinmesi ve beyitlerin bu vezin üzre okunup daha kolay ezberlenmesi amacıyla genellikle kıta sonlarına takti‘ beyitleri yazılmıştır. Kıtaların tertibi birbirinden farklılık arz etmektedir. Manzum sözlüklerde genellikle ilk kıt‘ada dinî terimlere yer verilmiştir. Yabancı kelimelerle onların Türkçe karşılıkları birçok sözlükte numaralandırılmıştır. Böylece farklı dillerde aynı anlama sahip olan kelimeler aynı numara ile gösterilmiştir.

Yabancı dilden nazmedilen kelime sayısının 500 ile 3000 arasında değiştiği manzum sözlüklerde çoğunlukla isim ve sıfat türünden kelimelere yer verilmiştir. Bunların yanında Farsça, bazen de Arapça fiillerin mazi ve muzari kökleri, çekimli fiiller ve fiillerin masdar halleri de gösterilmiştir. *Tuhfe-i Vehbî*, *Tuhfe-i Şâhidî* ve *Tuhfe-i Remzî* gibi bazı manzum sözlüklerde Farsça deyimlere de yer verilmiştir. Bilhassa uzun manzum sözlüklerde dinî terimlere, tasavvufî ıstılahlara ve edebî sanatlarla bazı mazmunlara da yer verildiği görülmektedir⁵.

Elimizdeki bilgilere göre gramer ve lügate dair manzum eserlere V./XI. asırdan itibaren rastlanmaktadır. Bu türdeki ilk örnekler Arap dilciler tarafından kaside şeklinde yazılmıştır. İki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneği ise VII./XIII. asır müelliflerinden Bedrüddin Ebû Nasr Mes‘ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhânî (ö. 618/1221)’nin *Nisâbu’s-Sıbyân* adlı eseridir. Arapça kelimelerin Farsça karşılıklarıyla nazmedildiği bu eser, İran, Anadolu, Türkistan ve özellikle Hindistan’da büyük bir rağbet görmüştür. Manzum sözlük geleneğinin daha sonraki örneklerini Anadolu’da telif edilmiş Arapça-Farsça sözlükler teşkil eder⁶. Şükrüllâh b. Şemsüddîn Ahmed b. Seyfüddîn Zekeriyâ’nın *Zühretü’l-Edeb*’i, Hüsâmüddîn Hasan b. Abdülmü’min el-Hoyî’nin *Nasîbü’l-Fityân ve Nesîbü’t-Tibyân*’ı, Ahmedî’nin *Mirkâtü’l-Edeb*’i ve Ahmed-i Dâ’î’nin *‘Ukûdu’l-Cevâhir*’i Anadolu’da telif edilmiş bu tür manzum sözlük

⁴ Mehmet Dursun Erdem, “Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 10-1, Korea 2005, p. 198.

⁵ Yusuf Öz, a.g.e., s.55-71.

⁶ Yusuf Öz, a.g.e., s. 52-54.

örnekleri olarak bilinmektedir⁷. Anadolu’da, çoğunluğu XV. yüzyıldan itibaren telif edilen manzum sözlüklerin önemli bir kısmının ise Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe olarak kaleme alındığı bilinmektedir. Bunların yanında Arapça-Farsça-Türkçe olarak kaleme alınmış manzum sözlükler de telif edilmiştir.

Elimizdeki bilgilere göre manzum Arapça-Türkçe sözlüklerin ilk örneği Abdülatif ibn Melek tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen *Lügat-i Ferišteoğlu*’dur. Kur’ân-ı Kerîm’i doğru anlama çabasının bir ürünü olan bu eser, son derece itibar görmüş, birçok kez istinsah edilmiş, şerhleri yapılmış ve kendisine nazireler yazılmıştır. Arapça-Türkçe manzum sözlükler arasında Şemsî’nin *Cevâhirü’l-Kelimât*’ı, Şeyh Ahmed’in *Nazmü’l-Le’âl*’i, Fedâî’nin *Tuhfe-i Fedâî*’si, Âsım’ın *Tuhfe-i Âsım*’ı, Vehbî’nin *Nuhbe-i Vehbî*’si, Mehmed Fevzî’nin *Tuhfe-i Fevzî*’si ve *Subha-i Sıbyân* adlı manzum sözlük sayılabilir⁸.

Farsça-Türkçe yazılmış ilk manzum sözlük ise Hüsâm b. Hasan el-Konevî tarafından 802/1399-1400 yılında telif edilen *Tuhfe-i Hüsâm* adlı eserdir⁹. Farsçayı öğretmek için yazılan Farsça-Türkçe manzum sözlüklerden en dikkat çekenleri Sünbülzâde Vehbî’nin 58 defa basılan *Tuhfe-i Vehbî*’si ve Şâhidî İbrâhîm Dede’nin *Tuhfe-i Şâhidî*’sidir¹⁰. Elimizdeki bilgilere göre Anadolu sahasında Farsça-Türkçe olarak yazılmış 16 manzum sözlük mevcuttur. Bunlardan 12’si yazma, 4 tanesi de matbudur.

Anadolu sahasında iki dilli manzum sözlüklerin yanında Arapça-Farsça-Türkçe olarak yazılmış üç dilli manzum sözlükler de önemli bir yere sahiptir. Bu şekilde yazılmış 13’ü yazma halinde, 3 tanesi de matbu halde bulunan toplam 16 tane manzum sözlük tespit edilmiştir¹¹. Bahâ’üddîn İbn Abdurrahmân-ı Magalkaravî tarafından çocuklarının ezber yoluyla Arapça ve Farsça öğrenmeleri amacıyla 827/1424 yılında telif edilen *U’cûbetü’l-Garâyib fî Nazmi’l-Cevâhiri’l-‘Acâyib* adlı eser, Arapça-Farsça-Türkçe olarak kaleme alınmış manzum sözlüklerin ilki olarak bilinir. Şeyhülharemzâde Şeyh Abdülkerîmzâde’nin *Lügat-i Abdülkerîm*’i, Gencî Pîr Mehmed’in *Genc-i Le’âl*’i, Hâkî Mustafâ-yı Üsküdârî’nin *Menâzîmü’l-Cevâhir*’i, Abdurrahmân Zâhidî-i Konevî’nin *Tevfiye*’si, Mustafa Keskin bin Osmân’ın *Manzûme-i Keskin*’i, Hayret Mehmed Efendi’nin *Tuhfe-i Se-Zebân*’ı, Çemişgezekli Nasûh Efendi’nin *Tuhfe-i Nushî* adlı eseri bu tür manzum sözlüklere örnek olarak verile-

⁷ Ahmet Kartal, *Tuhfe-i Remzî*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s.19-20.

⁸ Yusuf Öz, a.g.e., s.60-61, Perihan Ölker, “Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği ve Mahmûdiyye”, *Turkish Studies, Volume 4/4 Summer 2009*, s.875.

⁹ Yusuf Öz, a.g.e., s.61.

¹⁰ Ahmet Kartal, a.g.e., s.20.

¹¹ Yusuf Öz, a.g.e., s.74.

bilir¹². Bu çalışmanın konusu olan ve Eşref Feyzî tarafından telif edilen *Hoş-edâ* adlı eser de üç dilde kaleme alınmış önemli manzum sözlüklerden biridir.

HOŞ-EDÂ'NIN MÜELLİFİ EŞREF FEYZÎ

Eserin müellifi Eşref Feyzî hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Müellif isminin eserin çeşitli yerlerinde birkaç kez zikredildiği görülmektedir. Eserin başlığında “Seyyid Feyzî” olarak geçen müellif adı, dört yerde Feyzî, bir yerde de Eşref olarak yer almakta,

Feyzi Eşref dedi ismin Hoş-edâ

Ola şâyi ' vère şöhret her diyâr (4)

ve

Feyzi Eşref yazdı ma'ni bir fakat

Âhır encâm târihidür gâkmaç (341)

şeklindeki beyitlerde ise “Feyzî Eşref” olarak zikredilmektedir. Eserin müellif nüshasının ferağ kaydında ise aynı isim “Eşref Feyzî Çelebi” olarak geçmektedir. Biz de bu kayıttan hareketle şairin adının “Eşref”, mahlasının ise “Feyzî” olduğunu kabul etmekteyiz.

Eserin başında dört adet manzum takriz yer almaktadır. Bu takrizleri kaleme alan dört şahsın da kadılık görevinde bulunmuş olması, Eşref Feyzî'nin de en azından hayatının belli bir döneminde kadılık yapmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu ihtimal haricinde müellifin mesleğiyle ilgili bir bilgi bugün için elimizde yoktur.

HOŞ-EDÂ'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ

a) Eserin Nüshaları

Şu an için elimizde eserin iki nüshası mevcuttur. Bunların her ikisi de Türk Dil Kurumu yazmaları arasında yer almaktadır:

1. TDK Kütüphanesi Yazmaları, Numara: A 188

Tamir görmüş, mavi beyaz kaplı 208x155 (162x93) mm. ebadında, 9 satırlı, 21 varaktır. Harekeli nesih ile 1153/1740 yılında yazılmış olan bu nüsha, ferağ kaydındaki “*zeberühü'l-fakir Eşrefü'l-Feyzi Çelebi*” ibaresinden anlaşıldığı üzere müellif hattıdır. Nüsha, ferağ kaydında belirtildiği üzere ayrıca müellif ile mukabele edilerek tashih edilmiştir. Eserin ferağ kaydı haricinde

¹² Yusuf Öz, *a.g.e.*, s.75; Ahmet Kartal, *a.g.e.*, s. 25-41; Hayret Mehmed Efendi, *Tuhfe-i Se-Zebân*, (Haz. Mesut Bayram Düzenli), Erguvan Yayınevi, İstanbul 2015; Erdoğan Taştan, “*Çemişgezekli Nasûh Efendi'nin Tuhfe-i Nushâ Adlı Manzum Sözlüğü*”, *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Kültürel Çalışmalar Sempozyumu*, 06-10 Kasım 2016, Prag.

dört farklı yerinde de müellif tarafından parça parça mukabele edilip düzeltildiğine ve yine bizzat müellif tarafından yazıldığına dair dört ayrı kayıt yer almaktadır.

Sayfalar kırmızı cetvelli ve çift sütun halinde düzenlenmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler numaralanmış, Arapça kelimelerin üzerine süh ile “ع” harfi, Farsça kelimelerin üzerine ise “ف” harfi yazılmıştır. Ayrıca beyitlerin zihaf yapılması gereken hecelerinin altına söz konusu hecenin kısa okunması gerektiğini göstermek için “قصر” ibaresi yazılmıştır. Aynı ibare vezin gereği kısa bir hece olarak okunması gereken atıf vavlarının altında da yer almaktadır.

Nüshanın sayfa kenarlarında ele alınan bazı kelimelerle ilgili ek bilgileri ihtiva eden notlar yer almaktadır. Hâşiyedeki bu notların sayısı 120 civarındadır. Yine bu nüshada 5. ve 7. kıtalar hariç her kıtanın başında “kıt‘a-i ra‘nâ” başlığını taşıyan ve söz konusu kıt‘anın veznini veren dört mısralık manzumeler yer almaktadır. 5. kıtanın başında böyle bir manzume yoktur, 7. kıtanın başında ise aynı amaçla yazılmış ve “müfred-i ra‘nâ” başlığını taşıyan bir müfret vardır.

Nüshanın başında ayrıca eser için yazılmış dört tane takriz, iki tane de tarih beyti yer almaktadır.

2. TDK Kütüphanesi Yazmaları, Numara: A 253

Desenli, karton bir kapak içerisinde bulunan, 200x143 mm. ebadında, yazı alanı değişik ölçüde olan bu nüsha, müellif hattı nüshadan hareketle Dehri Dilçin tarafından 1949 yılında istinsah edilmiştir. 14 varaktan oluşan nüsha, rika ile çizgili defter kâğıdına yazılmıştır. Satır sayıları değişiklik göstermektedir. Baş tarafta “Mü’ellif nüshasından istinsah edilmiştir. Dehri Dilçin. 2/11/1949” şeklinde bir ibare vardır. Dehri Dilçin eseri istinsah ederken bazı kelimelerle ilgili olarak müellif hattında sayfa kenarlarında verilen bilgileri dipnot şeklinde sayfaların altına kaydetmiş, böylece eserden istifadeyi kolaylaştırdığı gibi günümüz ilmî ölçülerine uygun bir istinsah yapmıştır. Bu nüsha, günümüz ilmî anlayışı dikkate alınarak yakın bir tarihte çoğaltıldığı için eserin klasik anlamda bir nüshası olarak değil de günümüz okuyucusunun daha kolay istifade etmesi amacıyla çoğaltılmış bir kopyası olarak da değerlendirilebilir.

b) Eserin Adı ve Telif Sebebi

Eserin ismini, metnin başlarında yer alan

*Feyzi Eşref dedi ismin **Huş-edû***

Ola şâyi ‘vère şöhret her diyâr (4)

şeklindeki beyitle zikreden müellif, eserine “*Hoş-edâ*” ismini verdiğini belirtir. Eserin adı ayrıca kendisi için yazılan takrizlerin ikisinde ve bunların altında yer alan tarih beyitlerinin birinde de yine “*Hoş-edâ*” olarak zikredilmektedir.

Şâhidi'ye bu bedeldir nev-zuhûr

Zabtu rabtu 'âlimâna ma'ni-dâr (6)

şeklindeki beyitten anlaşıldığı üzere müellif eserini *Tuhfe-i Şâhidî*'ye nazire olarak yazmıştır. Eşref Feyzî, Şâhidî'nin ismini müellif nüshasının 16b varağının haşiyesinde müstezat hakkında bilgi verirken de zikretmekte ve “*Ma'lûm ola ki lafz-ı müstezâd ekşer iki kâfiye üzerine binâ ederler ve ba'zı şâ'irler üç kâfiye üzerine binâ etmişlerdür. Ol dahı câ'izdür ve merhûm Şâhidî Efendi rahmetu'llâhi 'aleyh üç kâfiye üzerine binâ etmişlerdür, fe'fhem.*” ibaresine yer vermektedir. Bütün bunları değerlendirdiğimizde müellifin Şâhidî'yi önemseydiğini ve ondan etkilendiğini söylemek mümkündür.

c) Eserin Telif Tarihi

Hoş-edâ, 1149/1736-37 yılında telif edilmiştir. Müellif, eserin sonunda yer alan aşağıdaki beyitte telif tarihine yer vermektedir:

Feyzi Eşref yazdı ma'ni bir fakat

Âhır encâm târihidür gâkmaṭ [غقط] (341)

Bu beyitte geçen “*gâkmaṭ* [غقط]” kelimesi ebced hesabıyla eserin yazıldığı hicrî yıl olan 1149 sayısını vermektedir. Müellif nüshasında “*gâkmaṭ* [غقط]” kelimesinin altına sürh ile 1149 rakamı da kaydedilmiştir.

Eşref Feyzî'nin eserde yer verdiği tarih beyitleri yukarıdakiyle sınırlı değildir. Müellif, eserin en uzun kıtası olan ilk kıtanın yazılış tarihi için de iki farklı tarih beyti söylemiştir. Bu tarih beyitlerin ilki şudur:

Çünkü oldu nazm-ı elzem böyle tām

Ṭarz-ı âhâr kondı târiḥ tâbdâr (222)

Sāl beş biñ dört yüz on birde tamām

Zir ü bālā döndürüp eyle şümār (223)

Müellif nüshasında yukarıdaki ikinci beytin yanına “*târiḥ-i maḳlûb*” ibaresi kaydedilmiş, beytin ikinci mısraında da tarihin nasıl bulunacağı bildirilmiştir. Buna göre 5411 rakamının tersten okunuşu olan 1145 rakamı bize ilk kıtanın yazılış tarihi olan 1145/1732-33 tarihini vermektedir.

Tarih düşürme sanatı ile ilgili kaynaklarda müellifin *târîh-i mahlûb* adını verdiği bu tarih düşürme şekline rastlanmaması, bu tarzın pek yaygınlık kazanmadığını ve belki de sadece Eşref Feyzî tarafından kullanıldığını düşündürmekte ve müellifin tarih düşürme sanatına önem verdiğini bu konuda özellikle çalıştığını göstermektedir.

Müellif, ilk kıtanın bitiriliş tarihi için yukarıdaki beyitlerden sonra gelen aşağıdaki beyitte de ikinci bir tarih düşürmüştür:

Kilk-i Eşref yazdı böyle mu‘teber

Sâniyen târih-i mazhar harf-i çār [رمظم] (224)

Bu beyitte yer alan “*mazhar [مظهر]*” kelimesi de ebced hesabıyla ilk kıtanın hicrî yazılış tarihini gösteren 1145 rakamını vermektedir.

Eserin son kıtasında da müellifin aşağıdaki beyitlerle tarih düşürdüğü görülmektedir:

Ėr di pâyāna lügāt-ı şāfiye

Söz hitāmin buldı gāyet kāfiye (326)

Feyzi şirin-ıtab‘ u nāziük-müstemend

Yazdı bir bir zeyl-i târih nazm-ı kand [دنق مظن] (327)

İkinci beyitte yer alan “*nazm-ı kand [دنق مظن]*” ibaresi ebced hesabıyla 1144 rakamını vermekte, beyitte belirtildiği gibi buna 1 eklenmesiyle de rakam 1145’e ulaşmaktadır. Bu da son kıtanın yazılış tarihi olan 1145/1732-33 tarihini bize vermektedir.

Eserde bu beyitlerden sonra gelen altı beyitte ebced hesabında yer alan “*ebced, hevvez, huṭṭi, kelemen, sa‘faż, karaşet, sehaż, dażıĖ*” kelimelerinin taşıdıkları sayısal değerler verilmiş ve son olarak da hepsinin toplamda 3995 rakamına ulaştığı belirtilmiştir. Daha sonra da yukarıda eserin bitiş yılı olarak zikrettiğimiz 1149/1736-37 yılını gösteren beyit verilmiştir.

Eserdeki tarih beyitleriyle ilgili olarak yukarıdan beri anlatılanlardan şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Müellif, eserin son kıtası da dahil olmak üzere bütün kıtalarını 1145/1732-33 tarihinde tamamlamış, son kıtada lügatin bu tarihte bittiğini gösteren tarih beytine yer vermiş, ancak daha sonra bu kıtaya ebced hesabındaki kelimelerin sayısal değerlerini gösteren beyitleri de eklemiştir. Böylece eserini 1149/1736-37 yılında tekmil etmiştir. Bu durumda eserin kıtalarının bitiş ile söz konusu bölümle birlikte eserin tamamlanması arasında dört yıllık bir süre geçmiştir. Muhtemelen müellif eserin önemli bir kısmını bitirip uzun bir süre bekletmiş ve sonra ebcedle ilgili beyitleri yazarak eseri tamamlamıştır.

HOŞ-EDÂ'NIN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

a) Eserin Tertip Özellikleri ve Bölümleri

Hoş-edâ, müellifin “kıt’a” adını verdiği 11 manzumeden meydana gelmiş olup toplam 336 beyittir. Manzumelerin beyit sayıları 4 ile 227 arasında değişmektedir. İlk manzume 227 beyit, 2., 9. ve 10. manzumeler 7 beyit, 3. manzume 10 beyit, 4., 5., 7. ve 8. manzumeler 5 beyit, 6. manzume 4 beyit, 11. manzume ise 54 beyitten meydana gelmiştir.

Bu manzumeler müellif tarafından kıta olarak isimlendirilseler de hepsinin kıta nazım şeklinde olduğu söylenemez. Bunlardan sadece birinci, üçüncü, dokuzuncu ve onuncusu kıta nazım şeklinde olduğu gibi “xa, xa, xa...” biçiminde kafiyelenmiştir. İkinci, dördüncü, altıncı, yedinci ve sekizinci manzumeler ise “aa, ba, ca...” şeklinde kafiyelenmiş olup nazım şekli olarak kıtadan ziyade nazma benzemektedir. On birinci manzume ise “aa, bb, cc...” olarak mesnevi tarzında kafiyelenmiştir. Beşinci manzume ise diğerlerin farklı olarak nazım şekli itibarıyla müstezat bir gazeldir.

Eserde yer alan manzumelerin belli bir konu veya şekil birliği olmadan rastgele sıralandıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki hariç diğerlerinde “El-ķıt‘atü’s-şāni fî bahri’s-seri”“, “El-ķıt‘atü’s-şālisi fî bahri’l-muzāri”“, “El-ķıt‘atü’r-rābi‘u fî l-bahri’r-recez” gibi bahirlerini de gösteren Arapça başlıklar kullanılmıştır. Müellif kıtaların sonlarında yer alan beyitlerde o kıtanın veznini de belirtmiştir.

Hoş-edâ, hacim itibarıyla fazla uzun bir eser olmasa da müellifin klasik eserlerde gördüğümüz tertip hususiyetlerine mümkün olduğunca uymaya çalıştığını görülmektedir. Eser,

Ĥamd-i bi-ħađ ol Ĥudā’ya lutfi çok

Bildi herkes zāt-ı ‘ālî Kird-gār (1)

Genc-i dilde koydı cevher ol İlāh

Oldı gerçi zāt-ı tab‘ım ĥişşe-dār (2)

şeklindeki hamdele beyitleri ile başlamaktadır. Daha sonra müellifin ve eserin adının geçtiği,

Feyzi Eşref dedi ismin Ĥoş-edā

Ola şāyi‘ vère şöhret her diyār (4)

şeklindeki beyit yer almaktadır. Eserini *Tuhfe-i Şâhidî*’ye nazire olarak yazdığını,

Şāhidi 'ye bu bedeldir nev-zuhūr

Žabṭ u rabṭi 'ālimāna ma 'ni-dār (6)

beytiyle ifade eden müellif,

Her lügātīñ yazılıdır üstüne

Fā'-i Fūrs'e 'ayn 'Arab'da i 'tibār (8)

diyerek eserdeki Farsça kelimelerinde üzerinde “ف”, Arapça kelimelerin üzerinde de “ع” harfini kullandığını dile getirir. Başka manzum sözlüklerde de rastladığımız bu uygulama, söz konusu eserlerde yer verilen kelimelerin hangi dile ait olduğunu göstermek için sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Ancak Eş-ref Feyzî'nin bazı kelimelerin ait oldukları dil konusunda zaman zaman yanlışlık yaptığı ve Arapça kökenli kelimeleri Farsça, Farsça kökenli kelimeleri de Arapça olarak işaretlediği görülmektedir¹³.

Eserde bu beyitlerden sonra sözlük bölümüne geçilmektedir. Müellif, sözlük bölümünde ele aldığı kelimelerin önemli bir kısmında herhangi bir konu birliği gözetmemiş, aynı beyit veya beyitlerde yer verdiği kelimeleri rastgele seçmiştir. Eserin en uzun manzumesi olan ilk kıta yukarıda zikredilen tarih beyitleri ve

Bu lügātı kim okusa ala kām

Tab'ı nāzūk olur elbet sa 'yi var (225)

Mūcidine her kim eylerse du 'ā

Ėde aña ol şefā 'at kānı var (226)

Fā 'ilātün fā 'ilātün fā 'ilāt

Feyzi nazmıñ ola tuhfē yadigār (227)

şeklindeki beyitlerle sona erer. Müellif bu beyitlerde eserini övüp okuyucudan dua ister ve ilk kıtanın veznini belirtir. Eserin diğer manzumeleri de Arapça-Farsça-Türkçe kelimelerin karşılıklarının verildiği sözlük mahiyetindeki beyitlerle devam eder. Manzumelerin sonlarında veznin belirtildiği bir beyit bulunur. Son manzumenin tarih beytinden sonra müellif ebced hesabındaki kelimelerin sayısal değerlerini ihtiva eden beyitlerle eserin bitiş tarihini gösteren beyte yer verir ve

¹³ Örneğin Farsça olan “mīr” ve “cān” kelimeleri Arapça olarak, Farsça zībā” kelimesi Arapça olarak, Arapça “zift” kelimesi Farsça olarak, Arapça “ezel” kelimesi Farsça olarak, Türkçe olan “em” kelimesi Farsça olarak kaydedilmiştir. Metinde bu şekilde kökeni yanlış olarak verilen elli civarında kelime vardır.

Feyzi saña kim ederse bir du'â

Êde yarın aña şefkat Muştafâ (336)

diyerek okuyucudan hayır dua ister ve eserini sonlandırır.

b) Eserde Kullanılan Vezinler

Müellif eserinde üçü remel, üçü hezec, ikisi muzârî‘, biri seri‘, biri recez, biri de müctes bahrinden olmak üzere altı farklı kalıp kullanmıştır. Remel ve hezec bahirlerinin diğerlerine göre daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Müellifin bu iki bahirde kullandığı kalıplar, Türk edebiyatında da en çok kullanılan kalıplardandır. Eserde kullanılan bahir ve kalıplarla bunların kullanıldığı manzumeleri aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

BAHİR	VEZİN	Kullanım Sıklığı	Kullanıldığı Şiir
Hezec	<i>Mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün</i>	1	El-Ğıı'atü'l-Hâmisü
	<i>Mef'ülü fe'ülün</i>		
	<i>Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün</i>	1	El-Ğıı'atü's-Sâbi'u
	<i>Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün</i>	1	El-Ğıı'atü's-Sâminü
Recez	<i>Müstef'ilâtün müstef'ilâtün</i>	1	El-Ğıı'atü'r-Râbi'u
Remel	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>	2	El-Ğıı'atü'l-Evvel, El-Ğıı'atü'l-Hâdi 'Aşera
	<i>Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün</i>	1	El-Ğıı'atü't-Tâsi'u
Muzari'	<i>Mef'ülü fâ'ilâtün</i>	1	El-Ğıı'atü's-Sâlişü
	<i>Mef'ülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün</i>	1	El-Ğıı'atü'l-'Âşiru
Müctes	<i>Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilât</i>	1	El-Ğıı'atü's-Sâdisü
Seri'	<i>Müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün</i>	1	El-Ğıı'atü's-Sâni

Müellifin aruzu kullanmada pek başarılı olduğu söylenemez. Zira eserin birçok beytinde imâlelere ve bir aruz kusuru olarak görülen zihafırlara sıklıkla rastlanmaktadır. Müellif hattı olan nüshada zihafırlı olarak okunması gereken hecelerin altına söz konusu hecenin kısa okunması gerektiğini göstermek için “قصر” kelimesi yazılmıştır. Eserin önemli bir bölümünü çok sık kullanılan kalıplarla kaleme alan ancak yine de birçok aruz kusuru yapmak durumunda kalan müellifin şekilden önce manaya önem verdiği, eserin şekli yönünü ikin-

ci plâna attığı söylenebilir. Müellifin aruz kullanımındaki bu durumun ve özellikle eserdeki zihafın fazlalığının farkında olduğu anlaşılmaktadır. Zira hiç zihafın bulunmadığı tek kıta olan dokuzuncu kıtanın başında yer alan

Gel şehā bil baħr-ı nazmı olmaya aşla zihāf

Cümle mışra ‘ola sālīm dürr mişāli bi-hümāl (269)

şeklindeki beyitte zımnen diğer manzumelerde zihaf bulunduğunu, ancak bu manzumede hiçbir zihafın yer almadığını dile getirmektedir.

Müellifin aruz kullanımındaki titizlikten uzak tavrı, bazı beyitlerde medli okunmaması gereken kapalı hecelerın vezin gereğı medli olarak bir buçuk hece değeriinde okunması zaruretiini ortaya çıkarmaktadır:

Hayf efsūs hey diriğā demeye

Ol ki bir kerre demekdir yek-bār (44)

‘Urve ribāl şir ü hirmās kasvere

Vaħş sırtlan dendi andık keftār (105)

HOŞ-EDÂ’NIN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

1. *Hoş-edâ’* da 1281 Arapça, 1057 tane de Farsça kelime yer almaktadır. Dolayısıyla barındırdığı kelime sayısı bakımından manzum sözlükler arasında orta seviyede bir sözlük olduğu söylenebilir.

2. Müellif eserdeki manzumelerde çoğunlukla konu birliğini gözetmemiş, aynı beyitlerde veya manzumelerde yer alan kelimeleri rastgele seçmiştir. Ancak aşağıdaki örneklerde olduğu gibi zaman zaman art arda gelen bazı beyitlerin benzer kelime ve kavramlara yer verdiği de görülmektedir:

Leyl ü şeb gece vü gündüz rüz nehār

Necm ü kevkeb yıldız aħter ü sitār (11)

Sāl ü ‘ām u sene yıldır kıl hisāb

Meh kamer ay şehir bedr ol şu ‘le-dār (12)

Māh-gāne oldu aylık şehriye

Kāb miğdār ergen adı ne bekār (13)

Yine aşağıdaki beyitle başlayan ve altı beyit boyunca devam eden beyitlerde müellif, sayıların Arapça ve Farsça karşılıklarına yer vermiştir:

Yek eħad bir iki sāni sāliš üç

Penc ü beş şeş sādīs altı dört çār (47)

Heft ü sâbi 'yedi sekiz heşt semân

Tâsi ' ü nüh toköz 'âşir on şumâr (48)

Bist ü 'ışrin ne yigirmi si otuz

Çill ü kırk u erba 'in dè ipe tār (49)

Elli pencāh şaşt u sittin altmışa

Yetmiş ü heftād u seb 'in teng tar (50)

Dèdi heştād u semânin seksene

Şad mi 'e yüz toksana tis 'in şumâr (51)

De 'b ü 'âdet nây u mizmâr ne düdük

'Ayn altun oldı biñ elf ü hezâr (52)

3. Eserde bir kelimenin bazen birden çok yerde geçtiği görülmektedir. Birden fazla kullanıma sahip bu tür kelimelerin çoğunlukla farklı anlamları veya özellikleri ile karşımıza çıktığı söylenebilir. Örneğin aşağıdaki beyitlerde yer alan “zülf” kelimesinin saç anlamıyla, kokusu ve kıvrım kıvrım oluşu gibi özellikleriyle farklı farklı kullanıldığı dikkati çeker:

Zülf ü gisü turre kākül dilberin

Beste baġlu 'ukde düğüm serde var (39) [saç]

Âdem insân tâze dilber nev-cüvân

*Dèndi **zülf** e 'ūd u 'anber müşg-bār (36) [koku]*

Zülf ü çenber halka dè düğüm girih

Germ ıssı âzer âteş od u nār (122) [şekil]

Ne şemâ 'il şekl-i zibā hoş-liķā

Zülf şikenc saç bölügi bil şehā (286) [şekil]

Yine aşağıdaki beyitte yer alan “mihir” kelimesinin iki anlamına da yer verildiği görülmektedir:

*Şems ü hürşid **mihir** ü güneş âfitāb [güneş]*

***Mihir** sevmek kadd ü kāmēt boy-ı yār (14) [sevmek]*

Aşağıdaki beyitlerde geçen “ayn” kelimesi de “göz” anlamının yanında “asıl”, “benzer”, “orta” “daha iyi/seçkin” gibi farklı anlamlarıyla metinde yer almıştır:

Dide göz de ‘ayn u çeşm ü ‘ayn zāt [göz/asıl]

‘Ayn yegrek bir iki kerre kirār (59) [daha iyi/seçkin]

Bil müşābih ‘ayn u mişl ü beñzemek

Emle’ toldur tolu olanlar ziḥār (60) [benzer]

‘Ayn orta kara esved ne siyāh

Evc ü ‘ālī rūşen aydın tāb-dār (106) [orta]

Aşağıdaki beyitlerde geçen ‘ūd kelimesi de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi “tütsü/güzel koku, budak/ağaç, saz” gibi farklı anlamlarıyla ele alınmıştır:

Ādem insān tāze dilber nev-cüvān

Dēndi zülfe ‘ūd u ‘anber müşg-bār (36) [güzel koku]

‘Ūd buḥūr daḥī budak u ‘ūd sāz [tütsü, budak, saz]

Nize mızrak fāris atluya süvār (166)

4. Müellif bazı kelimelerin teşbih, mecaz, istiare gibi sanatlarla kazanmış olduğu ve bilhassa edebî metinlerde kullanılan anlamlarına da yer vermektedir.

Sevgilinin boyu:

Şems ü ḥūrşid mihr ü güneş āfitāb

Mihr sevmek ḳadd ü ḳāmet boy-ı yār (14)

Gonca ile ağız benzerliği:

Mişl-i gonca dēnür ağız fem dehān

Ṭatlu şirin oldu şöhret iştihār (34)

Sevgilinin yüzünün beyazlığı:

Em ‘ilāc u çāre dermān cümlesi

Sürḥ u aḥmer aḳ u ebyaḳ rūy-ı yār (85)

Sevgilinin boyu ile servi/‘ar‘ar benzerliği:

Cāme eşvāb ola ziver yaraşık

Sebz aḫḫar serv ‘ar‘ar ḳadd-i yār (109)

İstiare yoluyla “resim” anlamındaki “nigār” kelimesinin “sevgili” anlamında kullanımı:

Perde örtü dè niḳāba hem ḥicāb

Luhme argaç ferş döşek yār nigūr (182)

Sevgilinin çene çukurunun Bâbil kuyusuna teşbih edilmesi:

‘Aḳd ü bend ü bağ incü dūr le’āl

Çāh-ı Bâbil ğabġab oldı ḥūb cemāl (289)

5. Bazı beyitlerde aynı kökten türemiş kelimelere yer verildiği ve iştikak sanatı yapıldığı görülmektedir:

Ṭa’n nükte ola ‘ārif nükte-dān

Kiçi aşġar dè şaġire kih şıġār (26)

Dēndi pilek göz kapaġı adına

Kışa kūteh muhtaşar az ihtişār (61)

Mehl ü imhāl va ‘d ü mūhlet küymeye

Iştıfā ne ründülemek ihtiyār (163)

Ġarb u maġrib aḳ kāfūr ne beyāz

Seyr didār ‘özr ma’zūr i’tizār (194)

Ṭal‘at ne dēdi toġma dahı ṭālī‘ ṭulū‘dur

Gün gibi şehā tā (250)

Sa’y u işe şuġl u işġāl iştiġāl

Nev‘-i turunc dēdi efrenc portakāl (303)

Var Yemen’de şehri-i ‘Aden taş ‘aḳıḳ

Şakḳ yarmaḳdur şikāḳ [u] hem şakıḳ (313)

6. Eserde bazen kelimelerin anlamlarının bire bir Farsça, Arapça ve Türkçe karşılıklarıyla değil de sözlüklerdeki açıklamalara benzer şekilde müellife özgü tanımlarla verildiği görülmektedir:

Kāse de cüz’i kalan şu cūr‘adur

‘İyşden derd-i sere dērler ḥumār (54)

Dēndi pilek göz kapaġı adına

Kışa kūteh muhtaşar az ihtişār (61)

Söylenür dillerde dā’im bir kılıç

Olmış anuñ nām u şānı Zü’l-fiḳār (88)

Oldı sakḳā şu çekenler āb-keş
Dèndi çok şulu biñara çeşme-sār (139)
Şüd oldı nik eyi
Çeşm-i firengi gözlük (239)

7. Müellif eserde bazen Arapça ve Farsça çekimli fiilere de yer vermiştir:

*Nerm yumşak **geşt** ü **şud** oldı demek*
Bil semender nārı etmiş cāy-dār (196)
***İsmi' işit** tū sen dē*
Bilmek 'ilim ü dānā (235)
*Ġadir göl **oḳı bi-h'ān** kaçımāğa dē hırāş*
Aḫi birāder ü dāder şaḳıkdür ḳardaş (257)
*Dē **deviden** hem **devān**[dur] **gezmege***
*Dēdiler **engāştēn** bil **sezmege** (299)*

8. Metindeki kelimelerin bazen mecaz anlamları dikkate alınarak kullanıldığı da göze çarpar:

“Kulağını çekmek” mecazen “terbiye etmek” anlamında kullanılmış:

Şaṭr cānib sāk baldır cübbe cāme sevb ṭon
Terbiyet etmek mecāzen bur kulaḡın gūşmāl (273)

“Cām” ve “āteş” kelimeleri mecazen “şarap” anlamında kullanılmış:

Cām u āteş duḫter-i rez kız şarāb
Hāzm siñirmek ü ḳanmak hoş-güvār (56)

“Kısım, parça, bölüm” anlamındaki “cüz” kelimesini mecazen “lahza” anlamında kullanılmış:

Cüz' ü lahza bir azacık vakte dē
Gözlemek oldı teraḳḳub intizār (107)

9. Müellif metinde ele aldığı bazı kelimelerin diğer dillerdeki karşılıklarını birebir aktarmamış, bu tür kelimeleri yakın anlamlı başka kelimelerle veya aralarında anlam çağrışımı bulunan diğer kelimelerle karşılamıştır. Örneğin aşağıdaki beyitte “hizmetkâr” anlamına gelen “pişyār” kelimesi “kadın ebe” anlamında kullanılmış:

Küllü cümle cem ' ü dernek maştaba

Ebe mamı kâbile de pişyâr (120)

Yine “buğday” anlamındaki “deşişe” kelimesi beyitte “anbar” anlamında kullanılmış:

Hazne enbâr de deşişe mahfî genc

Dess gömmek gömülü desise var (190)

Aşağıda yer alan “şad-kâm”, “sürür”, “iftihâr” kelimelerini de aynı anlama gelen kelimeler olarak değerlendirilmiş:

Ola gūyâ dēyici gūyendedür

Şad-kâm oldu sürür u iftiḥâr (214)

10. Müellif eserin bazı beyitlerinde kelimelerin farklı dillerdeki karşılıklarını aktarmakla yetinmemiş, ele alınan kelimelerle ilgili farklı bilgilere de yer vermiştir:

Bu cihānda mişli yok hiç āferin

Resm-i pâki nakş-ı Hindi ḥurde-kâr (98)

Ṭağ-ı ehrām bir binā cenb-i Mısır

Yapdı Hürmüs-nām İdris seng-bār (99)

Dört biñ arşun ṭul u 'arzı bir hemān

'Aql u fikre vērdi ḥayret şad hezār (100)

Geldi Āşaf-nām İbni Berḥiyā

Cām u Cem'den çekdi sāğar āb u nār (101)

Dē bağaltāk tegle çepken bir giyim

Āl-i Cengiz ḥān-ı Kırım'dır Tatār (164)

Nerm yumşak geşt ü şud oldu dēmek

Bil semender nārı etmiş cāy-dār (196)

11. Müellifin zaman zaman da “süci, çeri, sin, kırañ, bay, yorga, em, arğaç, höl” gibi arkaik Türkçe kelimelere yer verdiği de görülmektedir.

12. *Hoş-edâ*'nın muhtevasında öne çıkan özelliklerden biri de, müellifin okuyucuya eser boyunca aruz veznini öğretme gayretidir. Bu gayret, hem kıtaların başlıklarında hem her kıtanın başında haşiyeye yazılmış ve söz konusu kıtanın veznini konu alan nazım parçalarında hem de kıta sonlarında o kıtanın

vezninin verildiği beyitlerde karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki beyitte olduğu gibi müellifin, aruz bahirlerini öğrenmek gerektiğini okuyucuya telkin ettiğini de zaman zaman görmekteyiz:

Mef'ülü fā'ilātün

Mef'ülü fā'ilātün (243)

Öğren bu baħr-i nāzük

Ezberle ıtırma cānā (244)

13. Muhteva konusunda değinilmesi gereken özelliklerden biri de eserde ebced hesabına ve tarih düşürmeye oldukça geniş bir şekilde yer verilmesidir. Müellif, bu konuda okuyucuyu bilgilendirme amacı taşımaktadır.

14. Yukarıda da bahsedildiği gibi müellif hattı olan nüshanın sayfa kenarlarında, ele alınan kelimelerle ilgili açıklayıcı bilgi notlarına yer verilmektedir. Sayfa kenarlarında 120 civarında farklı uzunluklarda bilgi notu kaydedilmiştir. Hâşiyede yer alan bu notlarda çoğunlukla kelimelerin farklı dillerdeki eşanlamlıları aktarılmıştır. Ancak bazen dil, edebiyat, sanat, tarih, mimari gibi farklı alanlarla ilgili bilgiler verildiği de göze çarpar. Aşağıda hâşiyede yer alan bilgi notlarına örnekler verilmiştir:

Lehçe; zebān, lisān ma'nāsına lügatdür. Ve dahı halk-ı 'ālem lafz-ı lehçeyi çehre ma'nāsına isti'māl ederler, ammā ğalaıtdur.

Lafz-ı Tāzi 'Arab'a ıtlāk olunur. Tāzice, 'Arabca demekdür.

Āvize, āvihte ma'nāsına lügatdür. Gece kuşı: Hakk kuşı. Mürğ-i şeb-āviz, ayağından aşılr.

Deylem: Konya'ya mālīk olanlara "keyān" dērler. Ya'ni ismlerine "key" lafzını ilhāk ederler. "Keykubād", "Keyhusrev", "Keykāvus" gibi. "Key" demek, ulu pādīşāh demekdür. Mülūk-i Sāsān u Sāsāniyān pādīşāhlarına ıtlāk olunur. Havāķin-ı Rūm, havāķin-ı Türk, selātin-i Selçuk, kâ'an-ı H'ārezm, muıtlak selātin-i Selāciķa pādīşāhlarına mahşūş laķabdur, kisrā ve kayşer gibi. Sultān müfreddür. Selāciķa pādīşāhları mütetābi'an müteselsilen Şirāz ve Bağdād ve Kirmān ve İsfahān'da salıtanat étdiler. Āġāz-ı salıtanatları hicretüñ 321 senesinde idi. Müddet-i salıtanatları 291 sene oldı.

ıayār, ķaviyyü'l-ķalb ve umūrında ķātı' ve şāhib-i 'azimet kimseye vaşfdur.

Baħr, buħūr, biħār, ebħar lügatdür. Kamķām bu ma'nāya lügatdür.

Tār, perend lügatdür.

Yāsemen, yāsemin lügatdür.

Bahār, rebi' ma'nāsınadır. Āzār, nisān, eyyār. Fuşûl-i erba'adandır.

Ruhsār, gül- 'izār lügatdür.

Ruḥ, 'izār yañaḳ ma'nāsınadır.

Endüh, endüh lügatdür.

Mest: kânzil

Pāsbān; derbān, muḥāfız ma'nāsına lügatdür.

Cār, civār, cirān lügatdür.

Ve dahı ma'lūm ola ki beyne'n-nās Zü'l-fikār dedükleri seyf-i meşhūrı ibtidā Yemen pādīşāhi olan Belkıs Ḥazret-i Süleymān (A.S.) 'a yedi 'aded kılıç hediye gönderüp biriniñ ismi Zü'l-fikār ile be-nām olmuşdı. Devlet-i Süleymān (A.S.) 'dan soñra niçe rüzgār [u] hengām encāmında Benî Kureys 'den Münebbih bin Ḥaccāc nām kāfirüñ yedine intikāl edüp Bedr gāzāsı dedükleri gāzadur ki Resūl-i Ekrem üzerine sefer edüp anı katl edüp māl-i gānāyim taḳsim olunduḳda ol kılıcı kendü nefsi-i nefisleri içün aḥz buyurup maḳbūl ü mergūbı idi. Soñra Ḥazret-i 'Ali 'ye vērüp ba'dehü evlād-ı 'Ali 'ye intikāl edüp ba'de'l-inḳırāz Āl-i 'Abbās yedine intikāl edüp anuñ ḥazinesinde ḳaldı. Zü'l-fikār demek, arkası iki oluḳlı demekdür.

Tāriḥ-i Cāmi '-i Şerif: Hāze'l-minberü ve'l-mescidü Sultān Bāyezid ibn İsfendiyār sene şilūs ve şelāşin ve şemāne-mi'e 833. Bu tāriḥ minber ḳapısı üzerinde yazılmışdur. Bir ḳaç def'a ziyāret edüp andan yazdum. Bu minberüñ dünyāda mişlü yokdur, fe'fhem.

Āl, serāb ma'nāsına; āl, rec' ma'nāsına; āl, emr ü nehy eyledi ma'nāsına; āl, ehl-i beyt ü aḳrabā ma'nāsına; al, sikke vü nişān-ı pādīşāhi ma'nāsına; Āl-i 'Osmān, pādīşāh ma'nāsına; āl, yemin eyledi ma'nāsına; al, reng ma'nāsına; al, aldatmaḳ ma'nāsına; Āl-i 'Ali, sādāt ma'nāsına.

Dem, zamān ve ḳan ve nefes ve şāzlık ma'nāsına gelür

Baygiri ayağından bağladuḳları uzun ipe örken dērler Türkide.

Fürūht; fūrūş; bey' ma'nāsına lügatdür.

Ḳuşān, kuştāni, kuştāniye, ḳavsu'llāh lügatdür, elegimşaḡmadur.

Şecer-i aḥzār dedükleri aḡaçdur ki 'Arabistān'da olur, andan āteş çıkar.

Dizdār, ḳal'a zābiṭi ma'nāsına.

Ḥazne, ḥazine, ḥızāne lügatdür.

15. Müellif hattı olan nüshanın başında, eser için yazılmış dört adet takrizin yer aldığını yukarıda belirtmiştik. Hepsi de kadılık görevinde bulunmuş olan “Muhammed Sâlim”, “Muhammed Es’ad”, “Ahmed Selâ Mirzâ-zâde” ve “Abdu’r-rahmân” isimli şahıslar tarafından kaleme alınan bu takrizlerde genel olarak eserin isminin zikredildiği, eseri ve müellifi öven ifadelerden sonra da müellif için hayır dua istendiği göze çarpar. Aşağıda bu takrizlerden biri yer almaktadır:

Ḥabbezâ nazm-ı bihin mu‘ciz-nümâ

Hem-çü nâzım nâmı dahı Hoş-edâ

Görse bu nev tuhfeyi bi-iştibâh

Şâhidi hüsine olurdu güvâh

Cism-i zibâ-yı Deri’ye fi’l-meşel

Bir zebân-ı tâzedir dênse maḥal

Nâzım-ı pâkize-güftârın Hudâ

Vâsıl-ı kâim êde bi-çün ü çirâ

Zeberehü’l-fakîr ilâ Rabbihi’l-Eḥad Muhammed Es’ad el-kâzî fi’l-mâzi bi-‘askeri Anadolı ‘ufîye ‘anhü.

SONUÇ

Manzum sözlükler asırlar boyu yabancı dil öğrenimi için kullanılmış metinlerdir. Vezinli ve kafiyeli olmaları sebebiyle kolay ezberlenmelerinden dolayı dil öğrenimini kolaylaştırdıkları bilinmektedir. Bununla birlikte gramer kurallarını öğrenmeye ve aruz eğitimine de katkı sağlamaktadırlar. 18. yüzyıl-da telif edilmiş olan *Hoş-edâ* da sadece hacmi ve ihtiva ettiği kelime kadrosu bakımından değil, aruz bahirlerini ve ebced hesabıyla tarih düşürme sanatını ele alışıyla da manzum sözlük geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bu tür metinlerin gün yüzüne çıkması, Osmanlıcanın çekirdek kelime kadrosunun ortaya konmasına da katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

ERDEM, Mehmet Dursun, “Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım”, International Journal of Central Asian Studies, Volume 10-1, Korea 2005.

Hayret Mehmed Efendi, Tuhfe-i Se-Zebân, (Haz.Mesut Bayram Düzenli), Erguvan Yayınevi, İstanbul 2015.

KARTAL, Ahmet, Tuhfe-i Remzî, Akçağ Yay., Ankara 2003.

KILIÇ, Atabey, “Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin”, Turkish Studies, Volume 2/3 Summer 2007.

- KIRBIYIK, Mehmet, “Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S 11.
- ÖLKER, Perihan, “Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği ve Mahmûdiyye”, Turkish Studies, Volume 4/4 Summer 2009.
- ÖZ, Yusuf, Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- TAŞTAN, Erdoğan, “Çemişgezekli Nasûh Efendi'nin Tuhfe-i Nushî Adlı Manzum Sözlüğü”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve Kültürel Çalışmalar Sempozyumu, 06-10 Kasım 2016, Prag.

CAFER CABBARLI'NIN DİL ANLAYIŞI VE ESERLERİNDE SATIR ARASI GÖNDERMELER

Erdoğan UYGUR*

Giriş

Cafer Cabbarlı (1899-1934) XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının güçlü şahsiyetlerinden biridir. Edebiyata şiir ve hikâye türünde eserlerle dâhil olmuştur. Daha sonra asıl yeteneğini icra edeceği drama sahasına yönelmiş ve Azerbaycan tiyatrosuna kıymetli eserler miras bırakmıştır.

Cabbarlı'nın edebî faaliyetlerini iki ana dönem altında değerlendirmek mümkündür. İlk döneminde *Vefalı Seriyne veya Gözyaşı İçinde Gülüş* (1916), *Nasreddin Şah* (1916), *Solgun Çiçekler* (1917), *Trablus Muharibesi veya Ulduz* (1918) ve *Edirne Fethi* (1918) piyeslerinin yanı sıra gençlik dönemine ait şiirler yer almaktadır. İkinci dönemine geçiş aşamasında yazdığı *Aydın* (1920-1921) ve *Ogtay Eloğlu* (1921) piyesleri eleştirel realizmle romantizmin bir arada, hatta iç içe olduğu eserlerdir (Memmed, 2016: 56). Bu iki piyesin ardından yazar, adını ve konusunu bir efsaneden alan *Gız Galası* (1923) adlı manzum hikâyesini tamamlar.

Yazarın olgunluk dönemi olarak kabul edilen ikinci dönemi 1927'de kaleme aldığı *Od Gelini* piyesiyle başlar. Ardından kendisini Azerbaycan'da tiyatro ve edebiyat camiasında çok meşhur edecek olan *Sevil* (1928) piyesini yazar. Bu piyes, kadının eğitim ve üretime dâhil olarak erkek egemenliğine başkaldırışının görkemli bir tasviridir. Kadının cehaletten kurtulması için eğitimin ön plâna çıkartıldığı piyes Sovyetler Birliği'nin 1934'te şekillenecek olan resmî edebiyat anlayışının, devlet realizminin veya sosyalist realizm edebî anlayışının Azerbaycan'daki ilk ciddi örneği olması bakımından bütün dikkatleri üzerine çeker ve defalarca sahnelenir. Daha sonra, köylerin yeniden yapılanmasına ve kolhozların oluşturulmasına katkı mahiyetinde *Almas* (1930) piyesini kaleme alır. Piyes, eğitilmiş Azerbaycan kadınının Sovyet toplumuna

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. uygur@humanity.ankara.edu.tr

düşman unsurlarla verdiği mücadele üzerinedir. Piyeste köylerde kolhozların faaliyete geçmesi, köy kadının üretime katılması, dayanışma, irticaya karşı duruş ve adaletin tesisi için bir köy öğretmeninin verdiği mücadele dramatize edilir. 1905. *İlde* (1931) piyesinde “Halkların Kardeşliği” düşüncesine uygun bir şekilde Azerbaycan’daki Türklerle Ermenilerin Rus ajan-provokatörler yüzünden birbirlerine düşman oldukları tezi işlenir. *Dönüş* (1932) piyesinde tiyatronun sorunları bir kez daha mercek altına alınır. Aynı yıl, son eseri olan *Yaşar* piyesini yazar. Bu piyes kırsal kesimlerdeki bilim-teknoloji-toplum etkileşimi, teknolojinin üretime katkısı ve gericilikle mücadele üzerine kurgulanmıştır.

Yazarın ilk dönemine ait piyeslerinin konusu feodalite, kadın-erkek eşitsizliği, eğitimsizlik, dini fanatizm, hukuk tanımazlık, maişet gibi sosyal sorunlarla birlikte vatan sevgisi, milliyetçilik ve kahramanlık üzerinedir. İslâmî değerlere vurgu yapılması ise eserlerin yazılış tarihleriyle yakından ilişkilidir.

Azerbaycan’ın Sovyetler Birliği’ne ilhakı (1920)’ndan sonra Cabbarlı’nın siyasal düşüncelerindeki evrilme edebî faaliyetlerine de yansımış ve sosyalist realizm edebî anlayışına uygun eserler üreterek topluma nüfuz etmeyi amaçlamıştır. İrtica, din ve feodalite ile mücadele, kolhozların yaygınlaştırılması, kadının üretime aktif olarak katılması, emek-üretim ilişkisi, eğitilmiş kadının toplumdaki pozitif rolü, tiyatro ve diğer sanatların gelişmesi gibi konular eserlerinin ana temasını oluşturmuştur. Aşk teması yazarın eserlerinde önemli bir yer tutar. Bazen mücadele için asıl unsurlardan biri olarak öne çıkarken, bazen de bir ideal uğruna feda edilecek özelliğe büründüğü görülür.

Dil ve Üslup Özellikleri

Cabbarlı eserlerini muhitinde tanık olduğu, duyduğu veya kendi bilgi dağarcığındaki tarihî olaylar üzerine kaleme alır. Bir bakıma gerçek olmayan veya gerçeğe uygunluğu tartışmalı olan konular onun için önem arz etmez. Dolayısıyla, eserlerin şahıs kadrosunda hayalî şahıslar yerine, ele aldığı konuyla ilgili her kesimden reel insanı sıklıkla görmek mümkündür. Yazarın üslûbu ilk döneminde belirgin özelliklere sahip değildir. Üslûbundaki bu belirsizlik kimi zaman mesajın satır aralarında kaybolma riskini önemsemenden retoriği tercih etmesine, kimi zaman uzun diyalog cümleleriyle konudan uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Özellikle ilk dönem eserlerinde aşk kavramı etrafında gelişen olay örgüsünde retorik çok ön plâna çıkmaktadır.

a. İlk Dönem Eserlerinde Dil ve Üslup

Bu dönemde dilin kullanımında da belirgin farklılıklar dikkati çekmektedir. İlk dönem eserlerinde üslûptaki karmaşanın yanında naif söylemler eşliğinde olmakla birlikte şahıs kadrosundaki kişilerin önemli bir kısmı eği-

tim durumları, becerileri ve yetenekleri dikkate alınarak söylem geliştirmek; kelime dağarcıkları ve ifade yetenekleri ait oldukları zümrenin yapısıyla örtüşmektedir. Yani, eserdeki farklı sosyal tabakalara ait kişiler farklı üslûp ve dil özelliklerini kullanma becerisine sahip bir görüntü sergilemektedirler. Şahısların eğitim düzeyi kullandıkları dille orantılı bir seyir izlemektedir. Örneğin, *Nasreddin Şah* (1916) dramasında duygu, mekân ve karakter özelliklerine göre dilde ve üslûpta farklılıkların ortaya çıktığı görülür. Eserde Nadir, Ferhad, Sitare, Gülzar gibi müspet şahısların dilinde sadelik ve anlaşılabilirlik hakim durumdadır. Sarayda yaşayanlar da, Şaha hitaplarında, saray âdâbından kaynaklanan bir şekilde “Gibleyi-âlem”, “Zati-paki-hezreti-ali”, “E’la hezret şahenşah” gibi süslü ve yüceltici ifadeleri sıklıkla kullanmaktadırlar (Uygur, 2002: 115).

Sarayda cereyan eden diyaloglardaki belagat dışında, eserde sade bir dil kullanılmıştır. Doğal olarak, Cabbarlı’nın Meşrutiyet gibi önemli bir konuda kaleme aldığı eserinde, düşüncelerini mümkün olduğunca anlaşılır kılma gayreti eserin bütününe yansımıştır.

Bununla birlikte, yazarın, dille ilgili hassasiyeti ilk dönem eserlerinin bir kısmında pek belirgin değildir, hatta yetersiz olduğu söylenebilir. Bu durumu *Solgun Çiçekler* (1917) dramasında görmek mümkündür. Dilin tumturaklı, monologların fazla ve gereğinden çok uzun oluşu (Garayev, 1965: 157) gibi özellikler eseri nitelik bakımından zayıflatan bir unsur olmuştur. Zaman zaman iki sayfa kadar tutan monolog ve süslü ifadeler, hatta mürekkep cümle kuruluşları eserin akıcılığına gölge düşürmüş ve yazarın düşüncelerinin yeterince anlaşılmasına sebep olmuştur. Yazar, daha önce söylendiği üzere duyguların ifade edilmesinde güçlü söylemler geliştirmek amacıyla “künbedi-semavi”, “kürreyi-erz toguşsa da...”, “dili-gafil”, “didari-yari” gibi abartılı tamlama ve sıfatlara yer vermiştir (Uygur, 2002: 88).

Yazarın ilk dönem eserlerinde yeri geldiğinde romantik söylemlere müracaat ettiği, coşku ifadelerini sık kullandığı görülmektedir. Hatta realizmin romantik bir anlayış çerçevesinde ele alındığını, kimi zaman akıcı ve coşkulu üslûbuyla belagat sanatının inceliklerinden irticalî örnekler sunarak, hitabet bakımından zirveye ulaştığını söylemek mümkündür (Uygur, 2002: 172).

Cabbarlı’nın ailesinin köyden Bakü’ye göç ettikten sonra yoksul bir mahallede ikamet etmesi, bu kesimin insanlarıyla iç içe olması, eserini dönemin alt sosyal tabakasını oluşturan bu insanların diliyle yazmasında etkili olmuştur. Dönemin şartlarında Farsça ve Arapçaya fazla ilgi duymayan yazarlar arasında yerini alan Cabbarlı, Türk dilinin sade ve anlaşılır olması gerektiğini göz ardı etmemiştir. Bununla birlikte, kullanılan sözcükler vasıtasıyla bilinçaltına mesajlar yerleştirme düşüncesi ve eylemi Cabbarlı’nın ilk dönem eserlerinde

henüz ortaya çıkmamıştır. Bunun yerine, dram eserlerde ağırlıklı olarak neden-sonuç ilişkilerine dayalı bir kuruluşun varlığı göze çarpmaktadır.

b. Olgunluk Dönemi Eserlerinde Dil ve Üslûp

Cafer Cabbarlı'nın olgunluk dönemi de denilen ikinci dönem edebî faaliyetlerinin başlangıç aşamasında bir arayış içinde olduğu görülmektedir. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne dahil edilmesiyle birlikte idarî yapısına paralel olarak zihinlerde de ortaya çıkan yeni düşünceler yeni açılımları da beraberinde getirir. Cabbarlı, Aydın adlı eserinde “zavod” (142), “upravlyayuş” (s. 147), “polkovnik” (s. 160), “mayo” (s. 163), “podumayeş” s. (163), “kto bolı-şe” (s. 166), “zabostovka” (s. 168) gibi Rusça kelimelere sıklıkla yer vermeye başlar. Benzer durum Oktay Eloğlu piyesinde de artarak devam eder. Eserde yer alan şahıs kadrosunda da artık Rus karakterler çoğalmaya başlamış, hatta Şekinski (Şekili), Mazandaranski (Mazandaranlı) gibi gayri Rus karakterler dahi Rusça son eklerle anılmıştır (Uygur, 2002: 226, 251).

Cabbarlı'nın Rusça kelimelerle bilinçaltına mesaj gönderme teşebbüsleri Ruslar hakkında pozitif düşüncelere sahip olduğu dönemle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla bu dönemin ürünü olan bu iki eserde Rusça kelimelere müracaat etmekle Rusların Azerbaycan toplumuna sempatik gösterilmesi amaçlanmıştır.

Cabbarlı sorunları tespit etme ve eleştirme amaçlı eserlerden, *Sevil* (1928), *Almas* (1930), *1905. İl* (1931), *Dönüş* (1932), *Yaşar* (1932) piyesleriyle sorunları çözümleme, yeni anlayışlar, yeni davranışlar, yeni kahramanlar ve yeni toplum oluşturma amaçlı eserlere geçiş yapar (Cefer; Garayev; Ağayev; vd., 1988: 32). Bu eserlerde üslûp, dikkate alınmayacak küçük aksamalar dışında övgüye lâyık bir güzellik ve zarafet içindedir. Toplumun duygularına ve düşüncelerine hitap edecek edebî olgunluğa erişmiş olan yazar, özellikle sevgi, nefret, öfke gibi soyut kavramların ifade edilmesinde çok başarılıdır. Diyaloglar kısa cümlelerden oluşmaktadır. Karmaşık ifadelerden kaçınıldığı ve her sözcüğün ve cümlenin bilinçli bir şekilde seçildiği görülmektedir. Yazar bu eserlerinde artık kelimeler aracılığıyla bilinçaltına ciddi manada mesajlar vermeye başlamıştır.

Eserlerde şahıs kadrosunda yer alan kişilerin isimleri, davranış özellikleri ve kullandıkları kelimeler fikirleri, hatta toplumları yüceltmeye, gözden düşürmeye veya yargılamaya yöneliktir. *Sevil* piyesinde Rusça kelimelerin hızla çoğalması eserdeki menfî şahısların sayısıyla orantılıdır. Piyeste menfî şahıslar olarak yer alan Fransa'dan gelen Dilber'in Fransızca ve Rusça; Balas'ın Rusça, Memmedeli Bey'in Osmanlıca kelimeler, hatta cümleler kullanmaları, buna karşılık müspet şahıslar olan Sevil ve Gülüş'ün çok açık ve sade bir dille konuşmaları toplumda bir algı oluşturma düşüncesinin tezahürüdür. Piyeste

iyi, dürüst ve temiz insan Babakişi'nin her cümlede sarf ettiği “Türkün sözü” ifadesi ise Cabbarlı'nın topluma iletmeye çalıştığı kutsal bir mesaj niteliğindedir. Özü muhafaza etmeye açık bir çağrıdır.

Kırsal kesimdeki yapılanmaya yönelik mücadelenin tasvir edildiği *Almas* piyesinde yer alan diyaloglar sade ve kolay anlaşılır niteliktedir. Eserde karmaşık cümle yapısına ve amacı olmayan bir diyaloga tesadüf edilmez. Her şahsın her sözünün ardında bir hareket, bir iş göze çarpar (Aslanov, 1954: 31). Cabbarlı bu eserinde sık sık “Gaçanın dizi ağrıyar, ağlayanın gözü” (s. 71), “Yumrug çekenin gabağına çomağnan çıkmasan, deyer gorkdu.” (s. 85), “El eli yuyar, el de üzü” (s. 87, 109), “Aşağı tüpürürem saggaldır, yukarı tüpürürem bığ” (s. 103, 161), “Arkalı köpek gurd basar” (s. 102), “Açaram sandığı, tökerem pambığı” (s. 131), “Atan soğan, anan sarımsak, sen hardan oldun gülmeşeker” (s. 132), “Yüz dene ganmaz dostun olunca, bir dene ganacaglı düşmenin olsun.” (s. 106), “Samana gatsan at emez, sümüye gatsan it” (s. 159), “Keçinin ölümü çatanda çobanın çomağına sürtüşer.” (s. 160) gibi deyim ve atasözlerine müracaat eder. Bundan amaç sözün gücünü ve güvenilirliğini artırmak olmalıdır.

Cabbarlı bu eserinde yabancı sözcüklere pek rağbet etmez. Bununla birlikte, Sovyet kâtibi Şerif'in resmî görevine uygun bir söylem geliştirdiği ve hemen her sözünde “Siz bir spakoys olun” (s. 141), “Subutalni, dakumentalni ...” (s. 145) şeklinde kalıplaşmış ifadeler kullandığı görülür.¹

Halkların dostluğu çerçevesinde kaleme alınan 1905. *İlde* adlı piyeste de benzer durum söz konusudur. Müspet şahıslar sade bir dil kullanırken, Türk ve Ermeni burjuvasının ileri gelenlerinden Salamov ve Ağamyan kaba ve gülünç bir tarzda iletişim sağlamaktadırlar. Eserde yine menfî bir şahıs olarak yer alan Osmanlı taraftarı Bahadır Bey de “Bizim ığbal ve seadeti-milliyemiz...” (s. 236), “tealiyi-milliyemizin ... sayeyi-edaletinde...” (s. 237), “menafeyi-milliyemiz” (239), “hügugi-milliyemiz” (242) gibi Osmanlıca tamlamalara müracaat eder. Bahadır Bey menfî şahıs olmasına rağmen okumuş, kültürlü bir kişilik olarak bilinçaltına yerleştirilir. Öte yandan, valinin eşi Maria, yüksek sosyetenin özelliklerine uygun bir dile sahiptir. Fransız kültürünün etkisi altında olduğu için “paralize” (235), “elefan de Paris” (s. 236), “sürpriz” (237) gibi Fransızca kelimeler kullanır. Eserde, zaman zaman “İş ki, düşdü arvada, ölen günün sal yada” (s. 227), “Ayının zorbasını burda goyub, dağları ayı üçün gezir.” (s. 235), “Ölme eşşeyim, yaz gelir, yonca biter.” (s. 279) gibi atasözlerine de yer verir. İşçilerin kullandığı dil genellikle hak-hukuk, adalet ve sosyalist öğretiyle ilgili mesajları içermektedir (Uygur, 2002: 375-376).

¹ Kelimelerin alındığı eser: Gülafe Cabbarlı (Tertibleyen), *Cefer Cabbarlı, Eserleri Dörd Cildde, İkinci Cild*, Yazıcı, Bakı, 1983.

Tiyatroyla ilgili kaleme alınan *Dönüş* piyesinde de yazarın alışlagelmiş üslûp ve dil anlayışını devam ettirdiği görülür. Düşünceler genellikle sade ve kolay anlaşılır cümlelerle ifade edilir. Piyeste Rusça kelimeler, hatta cümleler çok sık yer alır. Eserin kadın karakteri Gülsabah'a düşmanlık besleyen şariat öğretmeni ve Rusça dersi de veren yaşlı Gerner'in, düşüncelerini bu dille ifade etmesi, bir başka deyişle, menfî karakterin neredeyse sürekli Rusça konuşması Cabbarlı'nın şuurlarında yaşayan milliyetçilik ve Türkçülük düşüncesinin âdeta dışa vurumu gibidir. (Uygur, 2002: 393).

Menfî karakterin kendisini genellikle “Ne smey Gülar, ne budı komso-molkoy!” (s. 269), “İzvolite radovatisya!” (s. 271), “Ona eşe ne komsomolka i ne aktrisa. Ona v staroy forme.” (s. 271), “... Ya tebe zapreşayu govoriti somnoy takim tonom.” (s. 366), “... Ya ne dopuşu, çtobı ona bıla jertvoy va-şego zakulisnogo razvrata. Ya ne dopuşu çtobı ona raskrasila bı svoe litso dlya publiçnoy prodajı. Kak vot bı teperi!” (s. 371) gibi Rusça cümleler aracılığıyla ifade etmesinin yanı sıra tiyatro sahasındaki çağdaş gelişmelere karşı duruşu da toplumun Ruslara ve gericiliğe bakışına istikamet verme amacını taşımaktadır.²

Bunun dışında yazar “Köhne öv uçulurken kerpiç bennanın gabırğasına deyer” (s. 348), “açık söz acı olar” (s. 353), “kor ne ister iki göz, biri eyri biri düz” (s. 354), “itin dişi, donuzun tükü” (s. 393), “kamandan çıkan ok geri gayıtmaz” (s. 400), “agıl yaşda olmaz, başda olar” (s. 424), “gorkan göze çöp düşer” (s. 427) gibi tecrübeden geçmiş deyim ve atasözleri aracılığıyla sözün gücünü ve inandırıcılığını artırmak ister.

Mühendislik bilimi ve üretimle ilgili olan *Yaşar* piyesinde “transformator, reostat, izolyator, Edison, Mendelev, mikroskop, kükürt, fosfor, oksijen, hidrojen, kimya, vb.” gibi çok sayıda bilimsel kelime yer almaktadır. Bunun dışında Cabbarlı'nın yabancı kelimelere müracaat etmediği görülmektedir.

Şiir ve hikâyelerinde de benzer durumu görmek mümkündür. İlk döneminde kaleme aldığı bu türlerde Arapça, Farsça ve Osmanlıca kelime ve tamamlamalar dikkati çekmektedir ancak sonrasında çok sade bir Türkçe kullandığı görülmektedir. Cabbarlı'nın 1924'te kaleme aldığı *Ey Dan Ulduzu* adlı şiiri bu duruma örnek olarak gösterilebilir:

Ey Dan Ulduzu

Garanlıg gecede seni gözleyib, / Durmagdan yoruldu, ey dan ulduzu!

Uzag üfüglere göz gezdirmekden / Az gala kor oldum, ey dan ulduzu!

² Kelimelerin alındığı eser: Arif Memmed (Redaktoru), *Cafer Cabbarlı, Eserleri, III Cild*, Azərneşr, Bakı, 1948.

Öksüz taleyim tek gecikdin neden? / Karvangıran doğdu, görünmedin sen,
 Okşatdım, yanıldım, gönül verdim men / Bilmeden vuruldum, ey dan ulduzu!
 Arkasınca goşdum sonsuz bir yola, / Her addımda tuş gelince bir kola,
 Garanlıgda çok bakındım sağ-sola, / Her yana buruldum, ey dan ulduzu!
 Büsbütün yorulub güçden düşerken, / Bir ulduz parladı uzag üfüğden.
 Bu görünen sendin, artıg geldin sen, / Ahir seni buldum, ey dan ulduzu!
 (Cabbarlı, 1979: 35)

Sonuç

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında önemli bir yeri olan ve sosyalist realizm edebî akımının önemli temsilcilerinden biri olan Cafer Cabbarlı eserlerinde sade, akıcı ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Sanat toplum içindir anlayışının ürünü olan eserleri bir sorunu gündeme taşımak, onun çözüm yollarını tartışmaya açmak amaçlı olsa da söylemlerin ardında başka mesajları da görmek mümkündür. Cabbarlı, dilde sadeliği savunan *Molla Nasreddin* (1906-1931) dergisinin yayın anlayışı (Uygur, 2004: 3063-3074) ile benzerlik gösterecek şekilde yabancı dilde tamlamalardan mümkün mertebede kaçınmıştır. Ancak bir algı oluşturmaya yönelik mesajın verilmesi gerektiği durumlarda bu yabancı tamlamaları özellikle kullanma yoluna gitmiştir. Yazarın tamlama dışında sıklıkla yer verdiği yabancı sözcüklerin de özel bir amacının olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Müspet şahısların dilinde zorunlu hâller dışında genellikle yabancı kelimelere tesadüf edilmez. Onlar, toplumsal gelişmeyi sağlamakla yükümlü oldukları kadar Türk dilini son derece güzel kullanan şahıslar olarak da bir algı oluşturmakla görevlidirler.

Gelişmeye kapalı veya toplumun gelişmesini engellemeye yönelik tavır belirleyen şahısların dili de eski veya yabancıdır. Kullandıkları kelimeler düşünceleriyle benzerlik göstermektedir. Cabbarlı bu durumu şifreli mesaj olarak okuyucu/seyirciye vermeyi düşünmüştür. Menfi karakterlerin, örneğin *Sevil*'de Dilber'in Fransızca ve Rusça, *Dönüş* dramında ise Gemer'in sürekli Rusça konuşmasından, Cabbarlı'nın şuuraltında Ruslara karşı gizli bir hoşnutsuzluk duyduğu varsayımını çıkarmak mümkündür. Bu iki menfi şahıs müspet karakterlerin en büyük rakipleridir ve Rusça konuşmaktadırlar. Benzer şekilde, *Sevil* piyesinde Ebdulelibey'in ve *1905. İlde* piyesinde Bahadır Bey'in Osmanlıca cümlelere müracaat etmesi de bu çerçevede değerlendirilebilir. Ancak bu durum, Cabbarlı'nın Rusçayla ilgili düşüncelerini perdelemeye yönelik gibidir. Bu şahısların topluma karşı bir tavır sergilememeleri bu kanaati güçlendirmektedir.

Netice itibarıyla, yazarın iki dönem altında ele aldığımız edebî faaliyetlerinin tamamına bakıldığında özellikle ilk döneminde dil ve üslûp sadeliği bakımından zaman zaman aksamalar söz konusu olsa da Sovyetler Birliği döneminde kaleme aldığı eserlerde bu aksamaların büyük ölçüde giderildiği görülecektir. Başlangıçta zaman zaman anlaşılması zor cümleler vasıtasıyla satır aralarında kaybolup giden mesajlar, daha sonra uzun cümlelerden ve gösterişli anlatımdan uzak, sade ve anlaşılır bir dil ile verilmeye başlanacaktır. Üslûpta gözlemlenen sorun da yazarın ikinci dönem eserlerinde neredeyse tamamen aşılmıştır. Dolambaçlı ve belirsiz bir anlatım artık söz konusu değildir. Cümleler öz ve anlaşılır bir şekilde eserlerde yerini bulmaktadır. Mesaja yapılan vurgu özenle seçilmiş cümlelerle yapılmaktadır. Dolayısıyla mesajın anlaşıl-mama veya satır aralarında kaybolma ihtimali ortadan kalkmıştır. Diğer yandan eserlerinde kullandığı dil aracılığıyla edebî dilin gelişmesine olumlu katkı yaptığını söylemek gerekir.

KAYNAKLAR

- Arif, Memmed (Tertibat), *Cefer Cabbarlı, Eserleri Üç Cildde, Cild II*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1957.
- Arif, Memmed (Redaktoru), *Cafer Cabbarlı, Eserleri, III Cild*, Azərneşr, Bakı, 1948.
- Aslanov, Mir Abbas, “Dram Eserlerinin Dilini Tehlil Etmek Metodikasına Aid Be’zi Geydler”, *Azerbaycan Mektebi Dil ve Edebiyyat Tedrisi*, No 12, Bakı, 1954.
- Cabbarlı, Aydın (Tertib edeni), *Cafer Cabbarlı, Ey Dan Ulduzu*, Yazıçı, Bakı, 1979.
- Cabbarlı, Gülarə (Tertibleyen), *Cefer Cabbarlı, Eserleri Dörd Cildde, İkinci Cild*, Yazıcı, Bakı, 1983.
- Cefer, M.; Garayev, Y.; Ağayev, E.; vd., *Sosyalist Realizmi Müasir Merhelede*, Elm, Bakı, 1988.
- Garayev, Yaşar, *Facie ve Gehreman*, ASSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1965.
- Memmed, Tahire, *Edebiyyat, Müasir Elmi Yanaşmalar Konteksinde*, Xan Neşriyyatı, Bakı, 2016.
- Uygur, Erdoğan, *Cafer Cabbarlı'nın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2002.
- Uygur, Erdoğan, “Molla Nesreddin Dergisinin Dil Anlayışı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül*, TDK, s. 3063-3074, Ankara, 2004 (Düzenleyen: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Başkanlığı).

“+(I)k- / -(I)k-” EKİ VE ÇATI FONKSİYONLARI

Erkan DEMİR*

GİRİŞ

Türkçede fiile gelen ekler isme, isme gelen ekler de fiile gelmez, Bir başka ifadeyle ekler ya isimlerle, yahut da fiillerle kullanılır. Bu bakımdan “+(I)k- / -(I)k-” istisna teşkil eder; gerek isimlerden gerekse fiillerden fiil türetir. Ekin hem isim hem fiil tabanına getirilebilmesi tafsilatlı bir etimolojik tetkik gerektireceği ve ayrı bir çalışmanın konusu olacağından burada sorgulanmamış; yalnız ekin bu yönünün belirtilmesiyle yetinilmiştir. Eski Türkçede otuzun üzerinde örneği bulunan bu ek ölçünlü dilde sınırlı sayıda fiilde kalıplaşmış olarak varlığını sürdürür: *acık-, burk-, бүк-, gözüк-, gecik-, birik-, kırk-, kork-, sark-, silk-, yelik-* “yel gibi koşmak”... ”+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilmiş fiiller kullanım sıklığı değişmekle birlikte hemen bütün tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde geçer; ancak bu eki alan fiillere en yoğun şekilde Divânü Lugâti’t-Türk’te tesadüf edilir; “+(I)k- / -(I)k-” ekinin çatı işlevi ve fiile kattığı “*edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik*” anlamları Divânü Lugâti’t-Türk’te bilhassa dikkat çeker. Bu çalışmada “+(I)k- / -(I)k-” ekinin fiile kattığı “*edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik*” anlamları ele alınmıştır. Bilhassa “kuvvetlendirme ve pekiştirme” fonksiyonuyla dikkat çeken ekin, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı şu şekildedir:

Eski Türkçe: “+(I)k- / -(I)k-” ekinin gerek isimlere ve gerekse fiillere eklenebildiğini belirten A. von Gabain isimden fiil türeten +k- eki ile ilgili herhangi bir açıklama yapmaksızın yalnız şu örnekleri verir: *içik-* “içeri girmek, emri altına girmek”, *tagık-* “çıkmaq, dağa çıkmak”, *yolk-* “karşılaşmak (yol ‘yol’). (Gabain, 2000: 49) “-k-” eki ile ilgili fiile “*kuvvetlendirme*” anlamı kattığını belirtir: *alk-* “bitirmek, sona erdirmek, mahvetmek” (*al-* ‘almak’), *ök-* “düşünmek” (*ö-* ‘düşünmek’), *könük-* “tamamıyla yanmak” (*kön-* ‘yanmak’). (Gabain, 2000: 59) Saadet Çağatay da Gabain gibi “+(I)k- / -(I)k-”

* Yrd. Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Girne. erdemir444@gmail.com

ekinin fiil kök ve gövdesindeki anlamı kuvvetlendirdiğini belirtir. (Çağatay, 1976: 39) Talat Tekin de “+(I)k-” ekinin geçişsiz fiiller türettiğini belirtir: *birik*- “birleşmek, bir araya gelmek, *yoluk*- “yolda karşılaşmak” (Tekin, 2016: 85)

Yukarıdaki örneklerde Gabain, *ök*- fiilini < ö - k- şeklinde *ö*- “düşünmek” fiil kökü ve ona eklenmiş bulunan -k- eki olarak tahlil etmektedir. (Gabain, 2000: 59) Tekin, *kork*- fiilini <korı- “korumak” - k- şeklinde açıklamaktadır. (Tekin, 2016: 91) Akıl anlamında *ök* ismi Karahanlı dönemi metinlerinde sıkça kullanılmasına karşın *ök*- diye bir fiilin bulunmayışı bu tahlilin hatalı olabileceğini düşündürmektedir. Uygurcadaki *ökü*- “anlamak” fiilinden hareketle bunun *ög* isminden -ü- ekiyle türetildiği (< ö - g + ü-) düşünülebilir. Divân-ı Lugâtî’t Türk’te de “akıl, anlayış” anlamında *ök* sözcüğü isim kategorisindedir (Atalay C I, 48/12, 96/19, 243/11). “Yığmak, biriktirmek” anlamına gelen bir *ök*- fiili de (Atalay C I, 168/17, -di 168/15, -er 168/7) DLT’de bulunur; ancak bunun “düşünmek” anlamındaki *ö*- fiilinden gelmediği açıktır.

Eski Türkçede geçen ve bu ekle türetilmiş fiillerden bazıları da şunlardır: *aşuk*- “acele etmek”, *amrık*- “rahatlamak”, *balık*- “yaralanmak – edilgen fiil”, *bölük*- “parçalara ayırmak”, *çomuk*- “dalmak”, *çalsık*- “dövülmek – edilgen fiil”, *irik*- “üzgün, canı sıkın olmak” < *ir*- “usanmak, bıkmak”, *kork*- “korkmak” < *korı-k (< *bal*-k-, < *tar*-k- fiillerinde olduğu gibi kısaltılmış olarak), *oñuk*- “solmak, canlılığını yitirmek” *öçük*- “sönmek”, *üyük*- “bataklık kumuna batmak”, *sançık*- “bıçak veya hançerle yaralanmak – edilgen fiil”, *savruk*- “akan suyun taşması, savurmak, saçmak”, *sezik*- “şüphelenmek – dönüşlü fiil”, *soruk*- “araştırmak”, *tarık*- “dağıtmak, yaymak”, *tutsuk*- “tutulmak, hapsedilmek – edilgen fiil”, *usuk*- “susamak”, *yalkık*- “tiksinmek, nefret etmek.” (Erdal 1991: 645-649) Bu dönemde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilmiş *sezik*- “şüphelenmek”, fiilinde “dönüşlülük”, *tutsuk*- “tutulmak, hapsedilmek”, *çalsık*- “dövülmek”, *sançık*- “bıçak veya hançerle yaralanmak”, *basık*- “zulm edilmek”, *böl-(ü)k*- “parçalara ayırmak, bölünmek”, *bultuk*- “bulunmak” fiillerinde de “edilgenlik” anlamı bilhassa dikkat çekmektedir.

Karahanlı Türkçesi: Eski Türkçeye nazaran “+(I)k- / -(I)k-” eki, Karahanlı Türkçesinde daha yoğun bir kullanıma sahiptir. Karahanlı Türkçesinde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerden on yedisinin (17) edilgen, on beşinin (15) dönüşlü ve üçünün (3) de işteş anlama sahip olduğu tespit edilmiştir. Kutadgu Bilig’de *basık*- < bas - (i)k- “basılmak” (KB 6271, 646), *irik*- < ir - (i)k- “bıkmak” (*ir*- “usanmak”) (KB 69, 118, 1172), *sak*- < sa - k- “dikkat etmek” (*sa*- “saymak, hesap etmek,”) (KB 33, 164), *tuşık*- < tuş - (i)k- “duçar olmak” (*tuş*- “karşılaşmak”), *yak*- < ya - k- “yaklaşmak” (KB 258, 3223) (krş. < ya - k - u- “yaklaşmak” ve < ya - n- “geri dönmek”) (KB 646-6544), *bulnuk*- < bul

- u - n - (u)k- “karışmak, bulanmak” (KB 2389), öçük- < öç - (ü)k- “sönmek, soluğu kesilmek” (KB 3951), uçuk- < uç + (u)k- “sonuna ermek” (KB 5692) fiillerinde bu eke tesadüf edilir. (Ercilasun, 1984)

Karahanlı Türkçesinde “+(I)k- /-(I)k-” eki almış bazı fiiller de şunlardır: *atık-* < at + (ı)k- “adı meşhur olmak” (Çağatay, 1976: 43) “Dönüşlü Fiil”, *bergek-* < berge - k- “dövmek – edilgen fiil”, *kerik-* < ker - (i)k- “gerinmek” (Çağatay, 1976: 40) *muñuk-* < muñ + (u)k- “bunalmak, kederlenmek – dönüşlü fiil”, *pusuk-* < pus - (u)k- “pusuya düşmek – dönüşlü fiil”, *yarsık-* < yar + sık- “birbirinden ayrılmak – işteş fiil”.

“+(I)k- /-(I)k-” ekinin çatı işlevi ve fiile kattığı “*edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik*” anlamları, bu eki alan fiillere en yoğun şekilde tesadüf edilen *Divânü Lugâti’t-Türk*’te bilhassa dikkat çeker. *Divânü Lugâti’t-Türk*’te yirmi dokuz (29) örnekte isim ve otuz iki (32) örnekte de fiil tabanından türetilen toplam altmış bir (61) fiilin “+(I)k- /-(I)k-” ekini aldığı tespit edilmiştir; tespit edilen örneklerden hareketle bu ekle türetilmiş fiillere en yaygın şekilde Karahanlı Türkçesinde tesadüf edildiği söylenebilir. *Divânü Lugâti’t-Türk*’te tespit ettiğimiz altmış bir örnekten dördü (4) pekiştirilmiş, on altısı (16) geçişsiz, on ikisi (12) dönüşlü, ikisi (2) işteş ve on altısı (16) da edilgen fiildir. Bir örneke de geçişli bir fiilden geçişsiz bir fiil türettiği (*şark-* < şar “bir şeyi süzmek ve olgun hale getirmek” - k- “akar şey sızıp damlamak, uyuşmak – geçişsiz fiil”) tespit edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud *Divânü Lugâti’t-Türk*’te bu ekin görevini şöyle anlatır: “Yenilmeyi, tesir altında kalmayı, ezilmeyi anlatmak için gelir ve meful anlamı bildirir (DLT C I, 20): *er açıktı* “adam acıktı, *yılkı yutukdı* “hayvan sürüsü kuraklıktan arıkladı, ölüm haline geldi.” Bu nevide bir çok kere *sin* harfi ile birleşir: *er arsıktı* “adam aldatıldı”, *er soysukdı* “adam soyguna uğradı” sözlerinde olduğu gibi. (Atalay - I, 1998: 21) *Divânü Lugâti’t-Türk*’te +k- / -k- ekinin fonksiyonları ve bu eki almış fiiller şunlardır:

açık- < aç + (ı)k- “acıkmak – pekiştirme: *er açıktı*, adam açlıktan kıvrandı”, *ağuk-* < ağu “ağı, zehir” + (u)k- “ağılanmak, zehirlenmek – edilgen fiil: *er ağıktı* “adam ağılandı”, *andık-* < and + (ı)k- “and içmek, yemin etmek”, *alık-* < al “hile, al” + (ı)k- “alçalmak; bozulmak, azmak; kötüleşmek” (Bkz. *alk-*), *alışık-* < al - şık- “alınmak, soyulmak – edilgen fiil: *ol tawarın alışıktı* “onun malı alındı, soyuldu”, *aşuk-* < aş “aşmak” - (u)k- “özlemek” (Krş. *aşuk-*, *aşık-* ‘acele et-’), *arşıık-* < ar “aldatmak” - şık- “aldanmak – edilgen fiil: *er arşııktı* “adam aldatıldı”, *şınamasa arşıkar*, *şakınmaşa utşukar* “insan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur”, *balık-* “yaralanmak – edilgen fiil: *er balıktı* “adam yaralandı”, *başıık-* < baş - (ı)k- “düşman tarafından basılmak – edilgen fiil: *kişi yagıka başııktı* “adam, düşmana basıldı” (Bk. *Bassık-*), *başşıık-* < baş - şık- “basılmak, baskına uğramak – edilgen fiil: *Er yagıka başşııktı* “Adam düşmanın

baskınına uğradı”, *bilsik-* < bil - sik- “bilinmek – edilgen fiil: *anung yaşut ışı bilsikti*, ‘onun gizli işi bilindi’, *ol er bilsikti*, ‘o adamın gizlediği şey ve kendisi bilindi’, *bölük-* < böl - (ü)k- “hayvanlar bölüklere ayrılmak – edilgen fiil: *koy kölükti* “koyun bölüklere ayrıldı”, *bulduk-* < bul - duk- “bulunmak – edilgen fiil: *buldukti neng*, nesne buldu”, *çawık-* < çaw “ün, şöhrət” + (ı)k- “ün sahibi olmak, ünlenmek – dönüşlü fiil: *er çawıktı*, adam ün sahibi oldu, ünlendi”, *çınık-* < çın “doğru, gerçek, sahih – geçişsiz fiil” + (ı)k- “gerçekleşmek: *söz çınıktı* “söz gerçekleşti”, *çülü-k-* “bozulmak, perişanlaşmak: *çülükti er* ‘adam (kıyafeti) perişanlaştı’, *er ışı çülükti* ‘adamın kılığı perişanlaştı’, *etik-* < et + (ı)k- “(çocuk) yetişmek, tombullaşmak, büyümek – geçişsiz fiil: *Oglan etikti* “çocuk yetişti, tombullaştı, büyüdü”, *içik-* < iç + (ı)k- “savaşta kendi dileğiyle teslim olmak – dönüşlü fiil: *er içikti* “adam bir savaşta karşı tarafa teslim oldu ve isteğiyle yeni bir savaşa girdi”, *inçik-* < inç “rahat, içi sakin” + (ı)k- “duygusu gitmek, bayılmak; büzülmek, titremek – dönüşlü fiil”; *er inçikti* “adamın soğuk su dökmekten duygusu gitti, sanki bayıldı, büzüldü, titredi”, *karık-* < kar + (ı)k- “kardan göz kamaşmak – geçişsiz fiil”, *kırk-* < kır “kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak, kırmak” - k- “kırmak”, *kirik-* < kir + (ı)k- “kirlenmek – dönüşlü fiil: *ton kirikti* “elbise kirlendi”, *korık-* < korı - k- “korkmak”, *könik-* < kön “gön, deri” + (ı)k- “arkadaşlarından geri kalacak derecede zayıflamak - pekiştirme”, *küzük-* < küz “güz” + (ü)k- “güzleşmek – geçişsiz fiil”, *östik-* “özmek, istek göstermek”, *öztik-* “özmek, istek göstermek” (Bkz. *östik-*), *pusuk-* < pus “pusu kurmak, pusuya girmek” - (u)k- “pusuya girmek – dönüşlüfiil: *er pusıktı*, “adam pusuktu, pusuya girdi”, *şançık-* < şanç “sançmak, dürtmek, sokmak; yenmek” - (ı)k- “yenilmek; vurulmak, sançılmak – edilgen fiil: *yagı şançıktı*, “düşman yenildi”, *şark-* < şar “bir şeyi süzmek ve olgun hale getirmek” - k- “akar şey sızıp damlamak, uyuşmak – geçişsiz fiil”, *şawruk-* “savrulmak, akan su köpüre köpüre dalgalanarak çalkanmak – edilgen fiil: *közden yaş sawrukı* – gözden yaş savruldu”, *sezik-* < sez - (ı)k- “sezmek”, *silk-* “silmek – geçişli fiil: *er yıgaç silkdi*, adam ağaç silkti”, *şoruk-* < şor - (u)k- “kaybolan şeyin arandıktan sonra haberi alınmak, aranıp sorularak salık almak – edilgen fiil: *tiyül sorukı*, “kaybolan nesne arandıktan sonra salığı alındı”, *şoyşuk-* < şoy - şuk- “soyulmak – edilgen fiil: *er soysukdı*, adam soyuldu”, *tağık-* < tağ “dağ” + (ı)k- “dağa çıkmak, dağa kaçmak, yozlaşmak: *eçkü tağıktı*, keçi dağa çıktı, yozlaştı”, *tarık-* < tar “dar” + (ı)k- “daralmak – geçişsiz fiil: *yer tarıktı*, “yer daraldı”, *taşık-* < taş “dış,” + (ı)k- “dışarı çıkmak (Bkz. *kışık-*): *er ewdin taşıktı*, adam evden çıktı”, *taşik-* < tat “tat, yabancı; Müslüman olmayan, Farslı, Acem” + (ı)k- “tatlaşmak, farslaşmak – geçişsiz fiil: *Türk taşikı*, Türk Tatlaştı (Türk Farslaştı)”, *taşik-* < tat “kılıç ve benzeri şeylerin üzerine çöken pas” + (ı)k- “paslanmak – dönüşlü fiil (Bkz. *tutuk-*): *kılıç taşikşa ı ş yunçır*, *er taşikşa et tunçır*, kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur”, *tılık-* < tıl “dil, söz, lügat” + (ı)k- “konuşmak, haber

vermek, dile düşmek – işteş fiil”: *kişi mening birle tılıktı*, adam benimle konuştu”, *tışık-* < taş “dış” + (ı)k- “dışarı çıkmak” (bkz. *taşık-*) – geçişsiz fiil: *er ewdin tışıktı*, adam evden çıktı”, *tunçuk-* < tunç - (u)k- “kaygıdan soluyamaz olmak, hayvan kış için inine girip bahara dek girememek – geçişsiz fiil”: *er tunçuktı*, adam duncuktu (adamin kaygıdan soluğu çıkmaz oldu, soluyamaz oldu), *şoğur tonçuktı*, ada tavşanı inine çekildi (ada tavşanı kışlık inine girdi)”, *turuk-* < tur - (u)k- “durmak, toplanmak – geçişsiz fiil: *kan turuktı*, “kan duruktu, toplandı”, *tuşuk-* < tuşu “menfaat, fayda, şifa” + (u)k- “iyi gelmek, faydası olmak, yaraşmak – geçişsiz fiil: *bu ot manga tuşuktı*, bu ilaç bana iyi geldi, yaradı”, *tuşuk-* < tuş - şuk- “tutulmak, yakalanmak – edilgen fiil: *er yağıka tuşuktı*, adam düşmana tutuldu, yakalandı”, *tuşuk-* < tuş “kılıç ve benzeri şeylerin üzerine çöken pas” + (u)k- “paslanmak (Bkz. *taşıık-*) – dönüşlü fiil: *kılıç tuşuktı*, kılıç paslandı”, *tuyşuk-* < tuy - şuk- “duyar gibi olmak – pekiştirme: *er tuyşuktı*, “adam duyar gibi oldu (adam kendisine yapılan alı, hileyi anladı)”, *uçuk-* < uç “uç, kenar” + (u)k- “sonuna varmak – geçişsiz fiil: *iş uçuktı*, iş sonuna vardı”, *urşuk-* < ur “vurmak, dövmek” - şuk- “dövüşte yenilmek, dövülmek – edilgen fiil: *er ursuktı*, adam kavgada yenildi, dövüldü”, *uşuk-* < uş “susamak” - (u)k- “susamak – pekiştirme: *er uşuktı*, ‘adam susadı’, *uşukmışa şakığ kamuk şuw körünür*, susamışa ilgin (serap) bütün su görünür (Atasözü)”, *uşuk-* < uş “oyunda yutmak, oyunda ütmek” - şuk- “oyunda yutulmak – edilgen fiil: *ol yarmak uşuktı*, ‘o oyunda para yutuldu’, *şinamaşa arşıkâr, şakınmaşa uşukâr*, insan sinamasa aldanır, sakınmasa yutulur”, *üçük-* “sesi soluğu, nefesi kesilmek – dönüşlü fiil: *er tını üçükdi*, savaşta adamin sesi kısıldı, veya üzerine soğuk su dökülmekten, yahut çok dövülmekten soluğu kesildi”, *yağık-* < yağı “düşman” + (ı)k- “düşmanlaşmak – işteş fiil: *begler birbirge yağıktı*, beyler birbirleriyle düşmanlaştı”, *yaşık-* < yaş + (ı)k- “-göz-yaşlanmak, kamaşmak – geçişsiz fiil: *köz yaşıktı*, göz yaşlandı”, *yañık-* < yañ “yabancı” + (ı)k- “yabancılaşmak, yadlaşmak geçişsiz fiil: *yağık kişi yañıktı*, hısım olan adam yabancılaştı, yadlaştı”, *yayık-* < yay “ilkbahar, yaz” + (ı)k- “yaz olmak, baharlaşmak – geçişsiz fiil: *öd yayıktı*, zaman baharlaştı, bahar oldu”, *yazık-* < yaz + (ı)k- “yaz olmak” (Bkz. *yayıık-*) – geçişsiz fiil: *yıl yazıktı*, zaman ilk yaz oldu, yazlaştı”, *yetsik-* < yet “yetişmek, erişmek” - sik- “yaşlanmak, kocalıp düşünleşmek – dönüşlü fiil”, *yutık-* < yut “kışın soğukta hayvanları telef eden felaket” + (ı)k- “soğuktan hayvan telef olmak – dönüşlü fiil” (Bkz. *yutuk-*): *yılki yutıktı*, yılki yutadı (yılki ve davar kardan öldü)”, *yutuk-* < yut “kışın soğukta hayvanları telef eden felaket” + (u)k- “kuraklıktan arıklamak, ölüm haline gelmek – dönüşlü fiil (Bkz. *yutık-*): *yılki yutukdı*, yılki sürüsü kuraklıktan arıkladı, ölüm haline geldi”

Harezm Türkçesi: Bu sahada az kullanılan bir ektir: Harezm Türkçesinde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerden dördünün (4) edilgen, ikisinin de

(2) dönüşlü anlama sahip olduğu tespit edilmiştir. Harezmi Türkçesinde tespit edilen örnekler şunlardır: *basık-* < bas - (i)k- “basılmak, baskına uğramak: edilgen fiil” [EDPT-370-373] (basıkmışda, 227/18KE) (basıkdı, 170-1 ME), *başruk-* “üst üste sıkışmak: edilgen fiil” (basrukmuş 170-1 ME), *duruk-* < dur - (u)k- “duraklamak” [EDPT-540] krş. *turuk-* (durukdı 185-5 ME), *ışık-* < ışı - + k- “içi ısınmak, sevmek” [EDPT 241b] (köñül ışıkdı, 77r2 KE), *kırk-* < kır - k- “kırmak, kesmek: geçişli fiil” [EDPT 651] (kırkdı, 144-4 ME), *kesik-* < kes - (i)k- “takdir edilmek, olmak: edilgen fiil” (KT 404a/2), *şınık-* < şı - n - (i)k- “yenilmek, mağlup olmak: edilgen fiil” [EDPT 883] (şınıkdı, 232-6 ME), (KT, 507b4), *şıy(ı)rık-* < şıdır - (i)k- “sıyrılmak, hayvanın iplerinden boşanması: dönüşlü fiil” (şıyrıkıp bar-, 161-4 ME), *şızık-* < şız - (i)k- “sızmak, akmak: dönüşlü fiil” [EDPT 861] (şızıkdı, 130-5 ME), *tırık-* < tır - (u)k- “durmak, yerleşmek, beklemek” (tırıkıldılar, 44r18KE), (tırıkılmışlar, 51-3 NF), (tırıkıldılar, 201-6 ME), krş. *duruk-*, *uçuk-* < uç + (u)k- “bitmek, tükenmek” (uçukdı, 206-8 ME). Bu dönemde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilmiş *basık-* “basılmak, baskına uğramak”, *başruk-* “üst üste sıkışmak”, *kesik-* “takdir edilmek, olmak”, *şınık-* “yenilmek, mağlup olmak” fiillerinde “edilgenlik”; *şıy(ı)rık-* “sıyrılmak, hayvanın iplerinden boşanması”, *şızık-* “sızmak, akmak” fiillerinde ise “dönüşlülük” anlamı dikkat çekmektedir.

Çağatay Türkçesi: Çağatay Türkçesinde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerden birinin (1) edilgen, dördünün de (4) dönüşlü anlama sahip olduğu tespiti dirmiştir. Çağatay Türkçesinde şu örneklerde geçmektedir: *az-* “azmak, yanlış yola sapmak” *azık-* < az - ı - k- “yolunu şaşırarak, sapmak”, *kaçık-* < kaç - (i)k- “kaçmak, koşmak”, *kızık-* < kız - (i)k- “kızarmak, ısınmak” - (i)k- “kızarmak, sıcaktan kızarmak” (Hacıeminoğlu, 1991), *atık-* < at + (i)k- “adı meşhur olmak – dönüşlü fiil” (Çağatay, KB, CC), *buşuk-* < buş - (u)k- “kızmak, öfkelenmek – dönüşlü fiil”, *yalık-* < yal - k - ı - “üzülmek, tahkir edilmek – edilgen fiil”, *şık-* < şı - k- “üzülmek – dönüşlü fiil”, *kamık-* < kam-(i)k- “sıcaktan ve havadan muztarip olmak – dönüşlü fiil”

Kıpçak Türkçesi: Bu sahada da nadir kullanılan bir ektir. Kıpçak Türkçesinde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerden üçünün (3) edilgen, ikisinin de (2) işteş anlama sahip olduğu tespiti dirmiştir: *açık-* < aç + (i)k- “acıkmak” (GL 212/10), *aşuk-* / *aşık-* < aş - (u)k- “acele etmek: pekiştirme” (HŞ 1180/5), (İM 185b/5), *boyuk-* < bodu - (k)- “boyamak” (TZ 10b/6), *irik-* “içi daralmak, sızlanmak” (TZ 23a/13), *keçik-* / *kiçik-* < keç + (i)k- “gecikmek” (TZ 5a/12) (İM 119b/4), *tırık-* < tır - (u)k- “duraklamak, kalmak” (GL 71/2) (HŞ3790-10), *yoluk-* < yol - (u)k- “karşılaşmak”, *yoluk-* < yol + (u)k- “karşılaşmak: işteşlik” *silik-* “silkmek” (TZ 37a/9), *tık-* “tıkmak, kapatmak” (TZ 13b/10, < tı- (krş. *tıd-* “engel olmak”, *tıdığ* “engel”)

Codex Comanicus'ta *açık-* < aç + (ı)k- “acıkmak” (CC 140/1), *aşık-* < aş - (ı)k- “acele etmek: pekiştirme” (CC 114/15-18), *kirik-* “uymak, birbirine bağlanmak: işteşlik” (CC 162/37), *kork-* “korkmak” (CC 43/4-6) *ilik-* “alay etmek, takılmak” (CC 131, 32), *kırk-* “kırkmak” (CC 160, 25r), *sil-* “silkmek” (CC 52, 4-6) fiillerinde geçmektedir.

Kitâbü'l-İdrâk'te, *kırk-* “kırkmak” (KK 23b/12) < kır - k- , tok- < to - k- “doymak: pekiştirme” (KK 21b/12), *sil-* (KK 17b/11) “silkmek” < sil - k- , *kalk-* (KK 19a/2) “kalkmak” < kal - k- , *şark-* (KK 19a/2) “sarkmak” < sar - k- , *şık-* “sıkmak” (KK 19b/11) < şı - k- , *kork-* (KK 23b/10) “korkmak” < kori - k- (Özyetgin, 2001) fiillerinde pekiştirme fonksiyonuyla geçmektedir.

Bu dönemde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilmiş *kesik-* < kes - (i)k- “takdir edilmek”, *sınık-* < sı - n - (ı)k- “yenilmek, mağlup olmak”, *sıy(ı)ırık-* “sıyrılmak, hayvanın iplerinden boşanması” fiillerinde “edilgenlik”; *yoluğ-* < yol + (u)k- “karşılaşmak”, *kirik-* “uymak, birbirine bağlanmak” fiillerinde ise “işteşlik” anlamı bilhassa dikkat çekmektedir.

Uygurca ve Özbekçe: Bu ek genellikle tek heceli kelimelere, bazen de birden fazla heceli kelimelere getirilir. Özbek Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaksızın yardımcı ünlü olarak hep i'yi alır. Her iki lehçede de işlek değildir; ancak Özbek Türkçesinde Uygur Türkçesine göre daha fazla fiilde geçer. Toplam 30 örnekten 6'sı ortak, kalanlardan 19'u Özbek Türkçesine, beşi Uygur Türkçesine aittir. Uygurca ve Özbekçede “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerden birinin (1) edilgen, sekizinin de (8) dönüşlü anlama sahip olduğu tespiti dilmiştir. Tespit edilen örnekler şunlardır: *besik-* < bes - (i)k- “susmak, susturmak (U)”, *çelik-* < çel - (i)k- “aksetmek, görünmek, kendini göstermek – edilgen fiil (U)”, *duduk-* < tut - (u)k- , *tut-* “tutmak”; *duduk* ~ *tutuk* “kekeme”) > dud - (u)k- “tutuk konuşmak, kekelemek – dönüşlü fiil (U)”, *ezik-* < ez - (i)k- “azmak, yoldan çıkmak – dönüşlü fiil (U)”, *kizik-* < kız - (i)k- “dikkatle bakmak, meraklanmak – dönüşlü fiil (U)”, *aşık-* < aş - (i)k- “acele etmek, sabırsızlanmak – dönüşlü fiil” (Ö), *esirik-* < esir - (i)k- “mest olmak, keyiflenmek – dönüşlü fiil (Ö)”, *ilağ-* < ila - k- “ilişmek – dönüşlü fiil (Ö)” (krş. < ila - ş- “ilişmek”, *il-* “bir yere asmak, tutmak”), *kanik-* < kan - (i)k- “kanmak, kanaat etmek (Ö)”, *könük-* < kön - (ü)k- “kanaat etmek, razı olmak, alışmak (U)”, *konik-* < kon - (i)k- “bir şeye razı olmak (Ö)”, *kuyık-* < kuy- “alevsiz yanmak” - (i)k- “cinsî aktiflik devrine girmek, ersemek – dönüşlü fiil (Ö)”, *pişik-* < piş - (i)k- “şişmek, kabarmak – dönüşlü fiil (Ö)”, (Öztürk, 1997: 74)

Kırım Tatarcası: Bu sahada da oldukça işlek bir ektir. Genellikle fiilin anlamını pekiştirir: *aşık-* < aş - (ı)k- “aşmak”, *kanık-* < kan - (ı)k- “doymak”, *könük-* < kön - (ü)k- “dayanmak”, *sıyık-* < sıy - (ı)k- “içeri girmek”, *şoluğ-* <

şol - (u)k- “solmak”, sönük- < sön - (ü)k- “sönmek, dinmek”, *tınık-* < tın - (ı)k- “yatışmak, yatıştırmak”, *toluk-* < tol - (u)k- “derinden hissetmek, dolmak”, *yoluk-* < yol - (u)k- “yolmak, koparmak”

Kırgızca: Kırgız Türkçesinde bu ekin dört örnekte geçtiği tespit edilmiştir. Bunlardan ikisinde (2) fiile dönüşlülük, birinde (1) işteşlik ve birinde de (1) edilgenlik anlamı katmıştır: *kamık-* < kam-(ı)k- “sıcaktan ve havadan muztarip olmak – dönüşlü fiil”, *katık-* < katı-k- “kuvvetlenmek – dönüşlü fiil”, *kezik-* < kez-(i)k- “karşılaşmak – işteş fiil”, *talık-* < tal-(ı)k- “yorulmak – edilgen fiil”

Azerbaycan, Türkmen ve Gagauz Yazı Dillerinde: Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten bu ek, bugün batı grubu Türk yazı dillerinde Türkmen ve Gagauz yazı dillerine nazaran Azerbaycan Türkçesinde daha sık görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde bu ekle türetilmiş on dört, Türkmen Türkçesinde iki ve Gagauz Türkçesinde de bir fiil tespit edilmiştir; bunlardan üçünün (3) edilgen, yedisi (7) de dönüşlü anlama sahip olduğu görülmüştür: *büzük-* < büz - (ü)k- “büzülmek, büzüşmek – dönüşlü fiil (AT)”, *dımık-* < dım - (ı)k- “susmak, beklemek (TT)” (dımamak: susmak), *dızık-* < dız - (ı)x- “korkup kaçmak (AT)”, *dolux-* < dol - (u)x- “gözlerine yaş dolmak – dönüşlü fiil (AT)”, *donux-* < don - (u)x- “bir an ne yapacağını bilememek – dönüşlü fiil (AT)”, *durux-* < dur - (u)x- “duraksamak – dönüşlü fiil (AT)”, *duyux-* < duy - (u)x- “kendine gelmek, duymak; şaşmak, ürkmek – dönüşlü fiil (AT)”, *görüük-* < gör - (ü)k- “görünmek – edilgen fiil (AT)”, *kanık-* < kan - (ı)k- “doymak (TT, GT)”, *kanık-* < kan - (ı)x- “doymak (AT)”, *şolux-* < şol - (u)x- “solmak (AT)”, *vurnux-* < vur - u - n - (u)x- “vurulmak – edilgen fiil (AT)”, *yapık-* < yap - (ı)x- “bastırılmış, deforme edilmiş olmak – edilgen fiil (AT)”, *yatık-* < yat - (ı)x- “hafif çökük meydana gelmek, yatık olmak – dönüşlü fiil (AT)” (İlker, 1997), *bezik-* < bez - (i)k- “bezemek”, *geyik-* < gey - (i)k- “giyinmek – dönüşlü fiil”, *döyük-* < döy - (ü)k- “tahammül etmek” (Hacıeminoğlu, 1991)

Türkiye Türkçesi: Eski Türkçeden beri kullanılan fakat kullanımı yaygın olmayan bu ek, pekiştirme fonksiyonuyla Eski Anadolu Türkçesinden bu yana Türkiye Türkçesinde de geçmektedir, ancak bu ekle türetilmiş fiillerin birçoğunda ek köke dahil olmuştur. Türkiye Türkçesinde “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerden yedisinin (7) edilgen, beşinin de (5) dönüşlü anlama sahip olduğu tespiti dilmiştir: *acıık-* < aç + (ı)k- “acıkmak”, *adıık-* < at + (ı)k- “ünlenmek”, (TTAS) *gecik-* < geç + (i)k- “gecikmek”, *aşıık-* < aş - (ı)k- “acele etmek”, *çavriık-* < çav + r + (ı)k- “acele etmek, telaşlanmak”, *ayık-* < ay - (ı)k- “ayılmak, akli başına gelmek, kendine gelmek”, *burık-* < bur “bükmek” - k- “burkmak”, *bük-* < *bü - k- “bükmek” (Kırş. *bü-z-*, *bu-r-*), *doluk-* < dol - (u)k- “göz yaşla dolmak, ağlamaklı olmak”, *duruık-* < dur “durmak, karar

kılmak” - (u)k- “durmak, duraklamak, tereddüt etmek”, *kanık-* < kan “doymak, tatmin olmak” - (ı)k- “kanmak, gönlü kanmak”, *kanık-* < kan “kan” + (ı)k- “kanlanmak, kandan kızarmak; kan dökmeye susamak”, *karık-* < kar + (ı)k- “(Göz) Kara bakmaktan yorulup kararmak, kamaşmak, iyi görmez olmak”, *kırk-* < kır - k- “kırmak”, *kork-* < korı - k- “korkmak”, *otuk-* < ot + (u)k- “Otlamaya başlamak, yayılmak”, *şuçuk-* < suç + (u)k- “suçluluk duymak, utanmak”, *silk-* < *sil-k- “(Üzerindekileri düşürmek için bir şeyi) Sallamak, sarsmak, silkelemek”, *taşık-* < taşır “dargörmek, dar saymak” - k- “daralmak, sıkılmak, bunalmak”, *birik-* < bir + (i)k- “birikmek”, *yelik-* < yel + (i)k- “yel gibi koşmak”, *kalık-* < kal - ı - k- (kalkmak), *şark-* < şar - k- “sarmak”

Türkiye Türkçesindeki *görü-*k- ise ölçünlü dilde yerini *gözü-*k- < göz + (ü)k- “gözükmek, görülür hale gelmek – edilgen fiil” fiiline bırakmış olup ağızlarda yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde bu ekle türetilmiş bazı fiiller de şunlardır: *çök-* < *çö-k- “çökmek – dönüşlü fiil”, *buduk-* < bul - tuk- “bulunmak – edilgen fiil”, *görü-*k- < gör - (ü)k- “görülür hale gelmek, görünmek – edilgen fiil”, *kalık-* < kal - ı - k- “kalkmak – dönüşlü fiil”, *kanık-* < kan - (ı)k- “kanmak, gönlü kanmak – dönüşlü fiil” (GTS), *kanık-* < kan + (ı)k- kanlanmak, kandan kızarmak – dönüşlü fiil” (TS), *sürük-* < sür - (ü)k- “sürüklenmek – edilgen fiil” (TTAS), *sürük-* < sür - (ü)k- “sürülmek, uzaklaştırılmak – edilgen fiil” (TS), *yalkı-* < yal - k - ı - “yaralanıp berelenmek – edilgen fiil” (TTAS), *yapık-* < yap - (ı)k- “örtülmek, kapatılmak – edilgen fiil” (TS), *yılk-* < yığ - (ı)l- > *yıl- > yı:l- > yıl- > yıl - (ı)k- “eğilmek – dönüşlü fiil” (TS)

SONUÇ

Bu çalışmada iki yüz sekiz (208) fiilin “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetildiği ve bazılarında daha yoğun olmakla birlikte “+(I)k- / -(I)k-” ekiyle türetilen fiillerin tüm tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ekle türetilen fiillerin hemen her biri ayrı bir araştırmaya konu edilebilir; etimolojik açıdan olduğu kadar semantik yönüyle de etraflıca tetkik edilebilir. Bu tür incelemelerin bir araya getirilmesiyle şüphesiz çok daha spesifik verilere ulaşılabilecektir. Kaşgarlı Mahmud’un *meçhul fiiller yapar* ifadesiyle tespit ettiği “+(I)k- / -(I)k-” eki, bu çalışmada tespit edilen örneklerin bir kısmına “pekiştirme / kuvvetlendirme”, bir kısmına ise “oluş” anlamı katmaktadır. Bundan daha dikkat çekici olan ise bu ekle türetilmiş fiillerin bazılarında “edilgenlik, dönüşlülük, ve işteşlik” anlamlarının bulunmasıdır. Eski Türkçe devrinden beri bu anlam özellikleri, fiillere getirilen dönüşlülük *-(I)n-*, işteşlik *-(I)ş-* ve edilgenlik *-(I)n-* / *-(I)l-* ekleri ile sağlanmaktadır; bu çalışmada edilgenlik, dönüşlülük ve işteşlik eklerinden hiçbirini almamış olmalarına karşın “+(I)k- / -(I)k-” eki ile türetildiği tespit edilen iki yüz sekiz (208) fiilden kırkının (40) edilgen, kırk beşinin (45) dönüşlü ve altısının (6) da işteş anlama sahip olduğu

görülmüştür. Bir çatı eki olmamasına karşın “+(I)k- / -(I)k-” ekinin fiile edilgen, dönüşlü ve işteş anlam katması oldukça dikkat çekicidir. Ölçünlü dilde *acıķ-, burķ-, bük-, birik-, gecik-, gözük-, kalk-, kırķ-, kork-, şark-, silk-* fiilleri bu ekle türetilmiştir; oldukça işlek olmalarına karşın Türkiye Türkçesinde bu ekle türetilmiş fiillerin sayısı azdır.

Tespit edilen örneklerin yüz elli birinde (151) ekin fiil tabanına [+ (I)k-], elli yedisinde (57) de isim tabanına [- (I)k-] eklendiği görülmüştür. Bu ekin hem fiillere hem isimlere eklenebilmesi ayrı bir morfolojik araştırmanın konusu olacağından burada sorgulanmamıştır; ancak her iki gramer kategorisinde de rahat kullanılmakla beraber fiillere, isimlere nazaran yaklaşık üç kat daha sık getirildiği tespit edilmiştir. Hiçbir tarihi ve çağdaş Türk lehçesinde + (I)k- ekiyle türetilen fiil sayısı - (I)k- ekiyle türetilenden fazla değildir. En fazla örnek Karahanlı Türkçesinde (73), en az ise Kırgızcada (4) tespit edilmiştir. Özbekçe, Uyurca, Kırım Tatarcası, Kırgızca, Türkmen, Azerbaycan ve Gagauz yazı dillerinde + (I)k- ekini alan herhangi bir örnek tespit edilememiştir. Harezm ve Çağatay Türkçesinde birer (1), Kıpçak Türkçesinde ise üç (3) ismin + (I)k- ekini aldığı görülmüştür; fiil tabanına getirilen - (I)k- eki daha yoğun bir kullanıma sahiptir.

KAYNAKLAR

- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1947.
- Atalay, Besim, *Divânü Lugâtî't Türk*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Çağatay, Saadet, “Pekiştirme Fiiller”, TDAY Belleten, 1976.
- Dankoff, Robert – Kelly, James, Mahmûd al-Kaşğârî Compendium of The Turkic Dialects (Dîvânü Lugât at-Turk), Harvard University, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII, ed. Sinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Boston 1984.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil*, Gazi Üni. Yayınları, Ankara 1984.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation: A Fuctionoanal Approach to the Lexicon*, Otto Harrotsowitz, Wiesbaden 1991.
- Gabain, A. von (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet AKALIN, Ankara, XXIII+313 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 532.
- Grönbech, K., *Codex Cumanicus, Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
- Gülensoy, Tuncer, Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

- Gülsevin, Güner, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- İlker, Ayşe, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara 1997.
- Öztürk, Rıdvan, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Özyetgin, Melek, *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te Fiiller*, Köksav Yayınevi, Ankara 2001.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi-*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Tekin, Talat, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.
- Türk Dil Kurumu, Derleme Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Türk Dil Kurumu, Tarama Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Türk Dil Kurumu, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük'ün Tesr Dizimi, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.

KISALTMALAR

AT	Azerbaycan Türkçesi
CC	Codex Comanicus
DLT	Divânü Lugâti't-Türk
EDPT	An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
GL	Seyf-i Sarayî, Gülistan Tercümesi
GTS	Güncel Türkçe Sözlük
HŞ	Hüsrev ü Şirin
İM	İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn
KE	Kıyasü'l-Enbiyâ

Kİ	Kitâbü’l-İdrâk
ME	Mukaddimetü’l-Edeb
NF	Nehcü’l-Ferâdis
TS	Tarama Sözlüğü
TT	Türkmen Türkçesi
TZ	Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye

ESKİ DİL İLİŞKİLERİNİN PEŞİNDE

Éva CSÁKI

Macarca, Türkçe ya da herhangi bir dil, yabancı dillerden etkilenmiş olabilir. Dil ilişkilerinin sonucu olan ödünçleme Johanson'un sözüyle kod kopyalamadır. Herhangi bir halkın tarihindeki olaylar kelime hazinesinde yansıtılır. Komşu ya da işgal eden başka bir halktan dil de etkilenir, özellikle aynı türden diller. Beraberlik dostça ve uzun olduğu zaman etkileşim hayatın birçok alanıyla -toplum, din, tarım, atıcılık, balıkçılık, yırtıcı kuşlar, meslekler, ticaret, tabiat, hayvanlar, bitkiler, aile, vücut parçaları, nitelikler, giysiler, hatta fiiller - ile ilgili olabilir. Ayrıca söz konusu beraberlik ne kadar erken bir döneme aitse, alıntılar arasında o kadar çok fiil de yer almaktadır. Bunun en güzel örneği Eski Türk – Macar ilişkilerinin sonucu olarak ortak bir kültür yaratmamızdır. Bu konu ile kendim de uğraştığım ve birkaç Kurultay'da bu konunun çeşitli detaylarını anlattığım için bu sefer Karaçay-Balkarca'nın Orta Moğolca alıntılarından¹ sunmak istiyorum.

Neredeyse otuz yıldır etnomüzikolog olan eşim János Sipos'la beraber Türk Dünyasını gezmekte ve Türk Kültürü üzerine alan araştırması yapmaktayız. Evimizdeki teyp ve daha sonraki dönemden itibaren video kayıtlarımızdan eşsiz bir arşiv oluşturduk. Arşivimiz Türkiye'den başka, Azerbeycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moğolistan ve Kafkaslar'daki Karaçay ve Malkar topraklarında kayıt edilmiştir. Bu çalışma ile övünmemiz şaşırtıcı değildir: Avrupa'da ilk Türkoloji bölümü Budapeşte Üniversitesi'nde açılmıştır. Bizden önce birçok Macar Türkolog da saha çalışmalarını gerçekleştirmişti. Yalnız bizim kayıtlarımızın çoğunun söz ve notaları yazılmış olup, kataloğu hazırlanmış, dokümantasyon video ile desteklenmiştir. İlgi duyanlar daha sonra internetten de seyredebilir. Derlediklerimizden eşimin yirmiye yakın kitabı ve ikimizin de birçok makalesi çıkmıştır. Türk Dünyası için karşılaştırmalı analize dayanan sağlam bir taban oluşturmaya, canlı, renkli ve geçerli bir tablo çizmeye çalışmaktayız.

¹ Daha önce bu konuda makaleler yazdım (Csáki 2006, 2005, 2004, etc.).

Neden Karaçay-Malkarca araştırması?

Macar dili tarihinde Eski Batı Türkçenin etkisinden birçok eser vardır². Yalnız bir sonraki döneme (Macarlar Karpat Havzasına yerleştikten sonra) ait Kumanca etkisinden de haberimiz var. Kuman halkı Macaristan topraklarında asimile olmuştur ve hâlâ Küçük ve Büyük Kumanistan adlı bölgemizde eski Kumanların izlerine rastlamak mümkündür. Bu konu ile diğerleri arasından birçok halkbilimcinin öncüleri olan István Györffy ve István Tálasi de yakından ilgilenmişti. Bu yüzden ben de Karaçay ve Macarların hayvancılıktaki benzer yöntemleri üzerine bir makale yazdım³. Kuman dili hem Macarca hem Karaçayca'da etkiler bıraktı. Konuyu ciddi bir şekilde araştıran Macar Türkologlarından biri de István Mándoky Kongur⁴ idi. Kendisi Macaristan'daki Kuman dili ağızlarından, birçok Kuman gelenek ve görenekler, Kuman özel isimleri, yer adları, dil hatıraları ile ilgili vs. detaylı bilgi vermiştir.

Karaçay derlemelerimizin sonucu *cırlarının* metinlerini ele aldığımda öz ifadeleri, deyişler ve özelliklerini yansıtan ruhtan konuşmamız gerekir. İlginizi çok çeken başka, fakat benzer bir alan Nart destanıdır. Birçok Kafkas halkının ortak mirası olan bu epik eserden Macar halk masallarında adını duyduğumuz tanıdığımız birçok kişi, yer adı, mekan, mucize, büyücü, vs.den başka deyimler ve deyişler ortaya çıkar. İşte bunlar tesadüf eseri değildir ve sebebini bilmeyi çok arzulamaktayız.

Orta Moğolca'nın Karaçay-Balkarca'daki etkisinden

Elimizde bulunan hem Kafkaslar'da hem Türkiye'ye göç etmiş Karaçaylar arasında kayıt ettiğimiz bu yüzlerce metni ve Nart destanı kitabından yola çıkarak kelime hazinesini, cümle yapısını, düşünce tarzını incelemiştim. Metinlerden örnek alıp bazı Orta Moğolca kelimelerine rastladım:

Krç. - Blk. *batır* 'kahraman, korkusuz, cesur' (Tavkul 2000:114)

Batır Umar qazawatda ölgendi (No 178)	
Batır Qarça Qaraçaynı başı edi (No 188)	
Hadawcuq ulu batır Cambolat, oy, oy (No 194)	

² Gombocz (1908) ile başlayan bu sıranın Ligeti (1986) da kilometre taşı olup, en yeni zirvesi sayın hocam András Róna-Tas ile sınıf arkadaşım Árpád Berta'nın West Old Turkic adlı eserleridir.

³ Fikret Türkmen armağanına ender bir konu olsun diye gönderdim.

⁴ Eserlerinin detaylı listesini Mándoky 2012-de bulabiliriz.

Quwgunla kirgendi oy Qaraçayda ellege, oyra batır a Tatarqan (No 200)	

Krç. – Blk. *batırlık* 'kahramanlık, cesaret' (Tavkul 2000:114) – Karaçayca artık kökü Türk ekiyle benimsemiştir.

Batırlıqqa seyirsinib Awalga Astalga cetdile (No 126)	

Krç. - Blk. *nöger*⁵ 'arkadaş, dost' (Tavkul 2000:306); *Nöger* 'Nart destanlarında bir kahraman adı' (Tavkul 2000:307) (> *nögerleş-* 'arkadaş olmak')

Biynöger (Ex.8.1a, Ex. 10.1)	

Qara qarga col nögerdi bizge barırğa, Eliya (No 51)	

Ey andan qaytıb nögerine hapar bergendi (No 99)	

Qaruwsuzga nöger ediñ Gapalaw (No 151)	

Men a çıqgan edim da küyöw nögerge sanalıb (No 176)	

Allahdan sora coq edi nögerim (No 224)	

Nögerleri da alay bolgandıla da (No 278)	

Krç. - Blk. *cortuwul* 'akın, baskın' (Tavkul 2000:157) (< *cort-* 'koşmak, koşuşturmak')

Ala cortuwulga ketgendile Eliya (Ex.2.3b)	

Nart batırla cortuwulga çıqğandıla (No 48)	

Ala bugün cortuwulga ketgendile Eliya (No 51)	

Ey Düger Badinatı da cortuwulga da çıqdıla degendi (No 184)	

Sadece Orta Moğolca'dan ödünç alınmış kelimeleri bulmak kolay, örneğin (Karça – Koşay 1954) son kısmında göze çarpan birkaç örnek *bolcal*

⁵ Yeni çıkmış kitabında Kumanlar arasındaki *nöger*ler hakkında Çoban (2014:127) da şöyle konuşmuştur: „Nögerler anılan dönemde sadece Macarlar değil, başkaları için de çok bilindik savaşçılardı.”

'vade, mühlet' (s. 123), *bosağa* 'eşik', *cöner* 'nöger' (s. 127), *çana* 'kızak' (s. 128), *çıdamak* 'dayanmak, tahammül etmek' (s. 129), *emegen* 'dev' (s. 130), *kegey* 'parmak (tekerlekte)' (s. 133), *keleçi* 'elçi, ara bulucu' (s. 133), *kökrek* 'göğüs' (s. 134), *qabırğa* 'yan, böğür; dağ yamacı; duvar' (s. 135), *qançığa* 'eğer kaşlarının dış tarafları' (s. 135), *qarañı* 'karanlık'; cahil' (s. 135), *max-tamaq* 'methetmek' (s. 137), *mañlay* 'alın' (s. 137), *narat* 'çam ağacı' (s. 138), *nohta* 'nokta; ağızlıksız gem (atı bağlamak için)' (s. 138), *nöger* 'arkadaş, ortak' (s. 138), *oğay* 'hayır, yok' (s. 138)⁶, *omraw* 'omurga' (s. 139), *saqaw* 'bir nevi at hastalığı' (s. 140), *salqın* 'serin' (s. 140), *sawğa* hediye' (s. 140), *soqur* 'kör' (s. 141), *tögerek* 'yuvarlak, daire, civar, muhit' (s. 145), *tölemek* 'ödemek' (s. 145). Bunlar sadece örnek vermek için seçtiğim kelimeler, Tavkul'un (2000) sözlüğünde çok daha fazla Orta Moğolca kelime dahil edilmiştir. İlk doktora tezimi (Csáki 2006) bu konuda yazdığım için bu sefer kriterlerimden konuşmayayım.

Orta Moğolca'nın diğer etkilerinden

Çengiz Han'ın Tatarları işgal ettikleri tüm sahalarda, Volga boyu Kıpçaklarda ya da Kafkaslar'da, dilde iz bırakmayı başardılar. Doğal olarak kelimeler daha çabuk bir dilden öbür dile geçmiş. Ama dilin diğer tabakalarında fonoloji ve morfoloji'de de buna tanık olabilmekteyiz.

Moğol dillerinde her yerde bilinen ilk hecesi *ti-* > *çi-* değişimi bazen Karaçayca'da da ortaya çıkmakta. *Terek* nehrin adına *Çerek* derler, Türkçe'deki *diken* yerine *çıgana* ~ *çıganak*. Buna benzer olay kelime ortasında da öne çıkmaktadır: Türkçedeki *börtük* : Krç.-Blk. *bürçük* 'tomurcuk; top, tane' (Tavkul 2000:133).

Orta Moğolca'da hâlâ yaygın olan iki hecelikler ya da bir fazla ünlü Karaçay-Balkarca'da bulunur: Orta Moğolca *bürul* > Krç.-Blk. *buvurul* 'atlarda demir kırma rengi, siyah ve beyaz tüyleri karışık at rengi' (Tavkul 2000:132). Asıl ilk hecenin uzun olduğunu iki hece ile Karaçayca saklamaktadır:

T. *çok-* : Krç.-Blk. *çöge-*

T. *iğren-* : Krç.-Blk. *ciyirgen-*

T. *yat-, yatmaya meyili*: Krç.-Blk. *cat-, catuwuk*

T. *yaklaş-* : Krç.-Blk. *cuwuklaş-*

T. *yorgan* : Krç.-Blk. *cuwurgan*

⁶ İşin ilginç tarafı: kelime ayrıca *ogay* 'hayır, itiraz' (Tavkul 2000:307), ve *ugay* 'hayır' (Tavkul 2000:417) şeklinde de kullanılmaktadır. Ondan başka Nart destanında bulduğum *uğay* şekli de var (Alieva 1994:94.96, 99, 102, 109, ve saire).

Morfoloji sahasından örnek vermek gerekirse, metinler burda da yardım etmektedir. Moğolca ekiyle kelimenin anlamı değişmemiş:

Krç.-Blk. *cut* ‘açgözlü’ ~ Krç.-Blk. *cut+day* ‘açgözlü’ (Tavkul 2000:160), *bittay* ‘bitli’ (Tavkul 2000:123), (< Mo. +*tay* ‘+II’, Mo. –*sIn*, –*WIl*) vs. ödünçler arasında fiilden fiil ya da ad yapan ekler de var.

Türkçede bilinen –(O)K fiilden isim yapan eki (Erdal 1991:224) Krç.-Blk.’da –*WUK* şeklinde biliniyor: *bijildawuk* ‘köpüklü’ (Tavkul 2000:121), *buzlawuk* ‘buz tutmuş yer’ (Tavkul 2000:132), *çıltırawuk* ‘parlak’ (Tavkul 2000:151), *çırma-* ‘sar-, dola-’ > *çirmawuk* ‘sarılğan’ (Tavkul 2000:175), *murldawuk* ‘homurdanan, mırıldanan’ (Tavkul 2000:303)

(|| çulga- ‘dola-, sar-’)

Moğolca küçültme eki +*kay* da Karaçayca’da ortaya çıkmaktadır. Krç.-Blk. *kozukay* ‘kuzucuk, küçük kuzu’ (Tavkul 2000:272)

Krç.-Blk. *cortuwul* ‘akın, baskın’ (Tavkul 2000:157) askeri terimdir. Gördüğümüz kök üzerindeki ek başka, Moğollardan kopyalanmış terimde de görülebilir: Krç.-Blk. *begewul* ‘koruyucu, bekçi, karakol’ (Tavkul 2000:117), *karawul* ‘gözcü, bekçi’ (Tavkul 2000:244), *karavıl* (Alieva 1994:246), *kömewül* ‘girdap’ (Tavkul 2000:275), *megewul* ‘karakol, bekçi’ (Tavkul 2000:295)

Sonuç

Dil ilişkilerinin tarihini bilmek çok önemlidir. Çünkü ilişkilerin yoğun olduğu zamandan sonra her iki dil sürekli değişim hâlinde olduğu için o tarihten önceki ve sonraki durumlarını da ilişki tarihine bağlı tutabiliriz. Sağlam ve gerçek kriterlerden vazgeçemeyiz. Onların temelinde ilişki ile ilgili her çeşit inceleme ve araştırma yapılabilir. Dilin her beş tabakasında bu ilişkilerin izlerine rastlanır. Bu yüzden her iki taraf için bu tür incelemeler son derece yeni tespitler, yeni sonuçlar sağlayabilir.

Aynı dil gurubuna ait olan Moğol ve Türk kültüründe birçok benzerlik var. Bunlar dil sahasında özellikle de kelime hazinesinde araştırılmış iken ödünçler ekler arasında da ortaya çıkmaktadır. Daha önce 1996’da Ulanbatır’daki bir uluslararası kongrede bu konuda tebliğimi sundum. Dillerin tarihinde hem eski hem günümüze daha yakın dönemlerde bu etkileşimi metinler sayesinde incelemek mümkündür. Bugünkü Moğol topraklarından çok uzak bir yerde, Kafkaslar’da oturan Karaçay-Balkar Türklerinin dilinde Orta Moğolca’dan ödünç alınmış dil yadigarlarına rastladım.

KAYNAKLAR

- ALIEVA, A. I. (ed.) (1994): Narty. Geroičeskij épos balkarcev i karačevcev. Moskva: Vostočnaja Literatura.
- CLAUSON, G. (1972): An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- ÇOBAN, E. (2014): Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar. (Beşeri Bilimler 76). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık E.D. Tic. LTD. Şti.
- CSÁKI É. (2002): A törökországi karacsájok közt tett kutatútunkról és a karacsáj szókinsz egyes sajátosságairól. In: Birtalan Á. – Yamaji M. (eds): Orientalista Nap 2001. pp. 25-33. ISBN 963-463-576 8.
- CSÁKI, É. (2002a): Tavkul, Ufuk: Karaçay-Malkar – Türkçesi Sözlüğü. AOH 55:4. p. 420-421.
- CSÁKI, É. (2004): Middle-Mongolian loan verbs as they appear in Karachay-Balkar. Inner Asian Survey No. 2. pp. 7-35.
- CSÁKI, É. (2005): Középmongol eredetű jövevéyszók a karacsáj-balkárban 2. A létartás szavai. In: Birtalan Á. - Rákos A. (eds): Bolor-un gerel. Kristályfény. Crystal-splendour. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére. Volume I-II. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Belső-ázsiai Tanszék – Magyar Tudományos Akadémia, Altajisztikai Kutatócsoport, Budapest 2005, 940 p. ISBN 963 463 765 0 (I. kötet: ISBN 963 463 766 3, II. kötet: 963 463 767 1) Vol. I. pp. 169-189.
- CSÁKI, É. (2006): Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages. (Turcologica 67) Wiesbaden: Harrassowitz.
- CSÁKI, É. (2006a): Karaçay-Balkar'da Orta Mongolca Alıntı Fiiller. Modern Türklük Araştırma Dergisi (2006:3-4), pp. 36-65. E-ISSN 1304-8015, ISBN 1304-8015
- CSÁKI, É. (2015): Peculiarities of the Karachay – Balkar vocabulary. In: Sipos, J. – Tavkul, U. (2015): Karachay – Balkar Folksongs. Bp.: L'Harmattan. pp. 303-310.
- EREN, H. (1999): Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 2. baskı. Ankara.
- GYÖRFFY I. (1942): Magyar nép magyar föld. Bp.: Turul.
- HACIEVA, T.M. (ed.) (2014): The Narts. The Heroic Epos of the Karachay and Balkar People. Moskva.
- JOHANSON, L. (2001): Discoveries on the Turkic Linguistic Map. (Swedish Research Institute in Istanbul. Publications 5) Stockholm.
- KARÇA, R. – KOŞAY, H. Z. (1954): Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve bununla ilgili gelenekler (A.Ü. DTC Fak. Yay. 101) Ankara TTK Basımevi.

- KAŞGARI, M. (2007): *Divanü Lugati't-Türk*. R. Dankoff'un J. Kelly'nin katalógusával együtt fordította és a szöveget a szerkesztő S.T. Yurteser és S. Erdi. İstanbul.
- LIGETI L. (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.: Akadémiai K.
- MÁNDOKY KONGUR I. (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei*. (Keleti örökségünk 1.) Karcag.
- MÁNDOKY KONGUR I. (2012): *Kunok és magyarok*. (Török – Magyar Könyvtár I.) Bp.: Molnár Kiadó.
- MÁNDOKY KONGUR, I. (2016): *Newcomers from the East: Hungarians and Kipchak-Turks in Europe*. Edited by Ádám Molnár. (Bibliotheca Turcica 1.) Budapest: Molnar & Kelemen Oriental Publishers.
- RÓNA-TAS, A. – BERTA, Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I-II. (Turcologica 84) Wiesbaden: Harrassowitz.
- TAVKUL, U. (2000): *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. (Türk Dil Kurumu Yay. 770) Ankara.
- TAVKUL, U. (2010): *Karaçay-Malkar Halk Şairleri Antolojisi*. K. Meçiyev'in 150. Doğum Yılı Anısına. Ankara.
- TÁLASI I. (1977): *Kiskunság*. Bp.: Gondolat.

ŞEMS-İ ASİ’NİN ESERLERİNDE HOCA AHMED YESEVÎ’NİN ETKİSİ

Fatih BAKIRCI*

Giriş

I. Şems-i Asi (d.? - ö.?) ve Eserleri

XII. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasında sosyal ve kültürel yönden etkin olan Yesevîlik, Hoca Ahmet Yesevî’nin (ö. 562/1166) düşünceleri etrafında gelişmiş ve yetiştirdiği pek çok müridiyle Orta Asya’nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Yesevî’nin halifeleriyle silsileler hâlinde devam eden bu dinî-mistik hareketin isimlerinden biri de şimdiye kadar üzerinde ciddi bir çalışmanın yapılmadığı “Şems-i Asi” mahlaslı şairdir. Necdet Tosun, hangi tarihte doğduğu ve öldüğü hakkında da herhangi bir bilgi bulunmayan şairin asıl adının Şemseddin Özkendi, mahlasının ise “Şems-i Asi” olduğunu ifade eder (Tosun 2013: 488). Tosun’un verdiği bu bilgileye göre bu Yesevî şairi, bir dönem Karahanlılar’a (840-1212) başkent olmuş, günümüzde ise Kırgızistan’ın güneybatısında Fergana havzası içinde kalan ve “özümüzün şehri” anlamına gelen tarihi Özkent [İslam tarihi kaynaklarında Özkend, Yüzkent, Özcent, Kırgızca’da Özgön, Uzgen] (Taşağıl 2007: 131) şehrinde yaşamıştır. F. Köprülü tarafından Şemseddin Özkendi’nin silsilesi *Tibyanu Vesail*¹ adlı esere dayandırılarak şöyle verilmektedir: Kemal Şeyh İkani, Şeyh Aliabadi (Seyyid Ahmed), Şeyh Şems Özkendi, Abdal Şeyh, Şeyh Abdülvasi (H. 974 M. 1566/67) ve Şeyh Abdülmüheymen (Köprülü 1993: 97). Necdet Tosun, İslam Ansiklopedisi’ndeki “Yeseviyye” adlı maddede Yesevîliğin ayrıldığı kolları belirttikten sonra Şemseddin Özkendi’yle ilgili Köprülü’nünkine ya-

* Yrd. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fthbkrc@hotmail.com.

¹ Asıl adı *Tibyanu Vesaili’l-Hakaik fî Beyani Selasilit’il-Taraik* olan ve üç ciltten meydana gelen Arapça eser, Kemalettin Muhammed Haririzade (1267-1299/1850-1882) tarafından kaleme alınmıştır. Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 430-432’de bulunan eserin “Yeseviyye” ile ilgili bölümleri III. Cilt 265^a-267^a sayfaları arasında bulunmaktadır. Söz konusu silsile tarafımızdan adı geçen esere bakılarak gözden geçirilmiştir.

kın bir silsile sunar: “Mevdud Şeyh’ten sonra Yesevîlik iki kola ayrılır, Kemal Şeyh İkani silsilesi ise Şeyh Aliabadi (Seyyid Ahmed), Şemseddin Özkendi, Abdal Şeyh (Şeyh Üveys), Şeyh Abdülvasi ve Şeyh Abdülmüheymin tarafından devam ettirilir” (Tosun 2013: 488).

Hofman, Şems-i Asi’nin, hikmetlerindeki dil özelliklerinden hareketle “Çağatay şairi” (Hofman 1969: 242) olduğunu ileri sürerken Dmitrieva kendisi hakkında çok fazla bilginin bulunmadığını, “Şemseddin” veya “Şems Asi” ismiyle tanındığını ve Süleyman Bakırgani’nin çağdaşı ve takipçisi olduğunu, *Bakırgan Kitabı*’nda Şems-i Asi mahlaslı şiirlerin yer aldığını belirtip XII-XIII. yüzyıllarda yaşamış olabileceğini (Dmitrieva 2002: 261) söyler. Şairin yaşadığı dönem ve ait olduğu saha konusunda gerek Hofman gerekse Dmitrieva’nın verdiği bilgiler hususunda temkinli olmak gerekir. Bu konudaki düşüncelerimizi daha önce hazırladığımız makalede (Bakırcı 2016: 14-17) maddeler hâlinde açıkladığımız için burada tekrar bu konular üzerinde durulmamıştır.

Şems-i Asi’nin eserleri ve nüshalarının toplu bir şekilde tanıtımı üzerine şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Önal Kaya tarafından Şems’in 7 hikmeti yayımlanmış ve bunların dil özellikleri üzerinde durulmuştur (Kaya 1992: 115-130). Şairin dört manzumesi ve çeşitli mecmualardaki hikmetleri bulunmaktadır (eserleri için bk. Hofman 1969: 242, Dmitrieva 2002: 261-262)².

1. Vefât-nâme-i Hâzret-i İbrâhim (Der-beyân-ı Vefât-nâme-i Hâzret-i İbrâhim): Eserin Leningrad’da kayıtlı iki nüshası bulunmaktadır.

2. Yetim-nâme (Kıssa-ı Yetim-nâme, Kıssa-ı Ğarib Yetim-nâme, Yetim-nâme-i Resûl Şallallâhu ‘Aleyhi ve Sellem)³: Hz. Muhammed ile yetim bir çocuğun arasında geçen olayların anlatıldığı eserin Leningrad, Paris ve Ankara’da olmak üzere toplam 7 nüshası tespit edilmiştir.

3. Kıssa-ı Kûdek-nâme (Kûdek-nâme, Cûhûd-nâme): Dmitrieva’nın *Kıssa-ı Kudek-name*, Hofman’ın ise *Bir Cuhud Hikâyesi (A story of Cahûd)* (Hofman 1969: 242) adıyla tanıttıkları eserin Leningrad’da 6 nüshası bulunmaktadır.

4. Elif-nâme: Leningrad’da tek nüshası bulunan eserde şairin mahlası “Asi” olarak geçmektedir (Dmitrieva 2002: 263).

² Bu iki katalog dışında bazı eserlerine ait yazma nüshalar da çeşitli kaynaklardan tarafımızdan tespit edilmiş ve şairin yukarıda adı geçen bütün eserleri ve nüshaları hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır. BAKIRCI, F. a.g.m.

³ Eserin Leningrad, Paris ve Ankara nüshaları temin edilerek eser üzerinde tarafımızdan metin çalışması yapılmış olup yakın zamanda yayımlanacaktır.

5. Hikmetleri: Şairin yukarıda belirtilen dört eseri dışında çeşitli kaynaklardan öğrendiğimiz Yesevîlik'in önemli edebî ürünlerinden biri olan hikmetleri bulunmaktadır. Farklı şiir mecmularında karşılaşılan bu hikmetlerin Leningrad, Ankara, Konya ve İstanbul nüshaları bulunmaktadır.

Bu eserler arasından ulaşabildiğimiz ve üzerinde çalışma fırsatı bulabildiğimiz *Yetim-nāme* (YN olarak kısaltılmıştır) ve *Kıssa-ı Kūdek-nāme* (KN olarak kısaltılmıştır) manzumeleri ile Önal Kaya tarafından çalışılan şairin yedi hikmeti bir araya getirilerek Şems-i Asî'de düşünceleri ve edebî yönleriyle Hoca Ahmed Yesevî'nin etkisi üzerinde durulmuş ve bu eserlerin Yesevîlik geleneğine olan katkılarından söz edilmiştir.

II. Düşünce Dünyası ve Edebî Kişiliğinin Oluşmasında Hoca Ahmed Yesevî ve Yesevîliğin Etkisi

II.1. Öncelikle bütün Yesevî derviş-şairleri gibi Şems-i Asî de “Pir-i Türkistan” olarak anılan ve yolundan gittiği Hoca Ahmet Yesevî'ye olan bağlılığını bir mürit ahlakıyla ve içten bir şekilde “şeyhim”, “hocam” diye seslenerek dile getirmiştir. Böylece çok açık bir biçimde onun izinde ve etkisinde olduğu kendi dizelerinden anlaşılmaktadır:

Şeri'atnıñ nizâmı şariqatnıñ imâmı

Hakikatnıñ tamâmı şeyhim Ahmed Yesevî (Şems V/12; Kaya 1992: 127) [Şeriatın nizamı, tarikatın imamı; hakikatin tamamı şeyhim Ahmet Yesevî...] ⁴

Tâliblerni tilegen şadıklarnı yölegen

Sansız mürid iylegen h'âcem Ahmed Yesevî (Şems V/10; Kaya 1992: 127) [*Talıpleri dileyen, sadıkları destekleyen, sayısız mürit yetiştiren hocam Ahmet Yesevî...*]

II.2. Ahmet Yesevî'nin hocası ve Yesevî'nin ilk halifesi Mansur Ata'nın (ö. 594/1197/98) babası, ilk Türk sufilerinden Arslan Baba/Bab için yazdığı 27 beyitlik şiirinin ilk yedi beytinde onu “Peygamberin elçisi, iman için can veren, İslam için kılıç kuşanan, gazilerin başı, sahabelerin halimi, ilme'l-yakinin bilgini, ayne'l-yakinin övücü, hakka'l-yakinin sözcüsü, marifetin pazarı, muhabbetin gül bahçesi, âşıkların askeri” olarak nitelendirip İslam dinî için önemini vurgular. Şairin, Arslan Baba'ya övgü dolu sözlerle şiir yazmasında, Hoca Ahmed Yesevî'nin 29 dörtlükten oluşan “arslan babam sözlerin işitingiz teberrük” (Kaya1992: 128) biçiminde her dörtlükten sonra tekrar eden hikmetinin etkisi büyüktür. Şems-i Asî'nin söz konusu hikmetinde de her beyit “bâblar bâbı Arslan Bâb” ile bitmektedir.

⁴ Şems-i Asî'nin bildiride kullanılan bütün beyitleri tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Hak Resûlniñ ilçisi bâblar bâbı Arslan Bâb

Tâliblerniñ yolçısı bâblar bâbı Arslan Bâb (Şems VI/1; Kaya 1992: 127) [*Hak Resul'ün ilçisi babalar babası Arslan Baba! Taliplerin yolcusu babalar babası Arslan Baba!*]

Arslan Baba'nın özelliklerinin sıralandığı Hoca Ahmed Yesevî'ye ait aşağıdaki dizeler ile Şems-i Asî'nin dizeleri arasındaki benzerlik de dikkat çekmektedir:

arslan babam sorsangız peygamberge i'tibâr

sahâbeler uluğı hâs bende-i kirdigâr (Yesevî XII/11; Eraslan 1983: 124-125) [*Arslan Baba'mı sorsanız, Peygamber'in gözdesi; sahabeler ulusu, Hakk'ın seçkin bendesi...*]

Peygamberniñ imini hem bendeler kemini

Hoş sakladı dinini bâblar bâbı Arslan Bâb (Şems VI/2; Kaya 1992: 128) [*Hem Peygamberin emini hem kullar<ın> alçakgönüllüsü; dinini çok iyi korudu, babalar babası Arslan Baba!*]

II.3. Yine şair bu hikmetinde Yesevîlik kültüründe öneme sahip olan Hz. Muhammed'in Ahmet Yesevî'ye ulaştırmak için Arslan Baba'ya verdiği hurma hikâyesi tahkiyeli bir üslup içinde anlatılır. Metaforik bir anlatım içinde yerini alan “hurma”nın Peygamber'den emanet alınan ilim ve marifet ile din ve tasavvuf öğretileri olduğu düşünüldüğünde Arslan Baba'dan Yesevî'ye, halifelerine; onlardan da Şems-i Asî'ye ve başkalarına intikal eden Yesevî tarikatı için önemli bir etki alanının vücuda getirildiği söylenebilir. Bu etki alanı içinde kalan Şems-i Asî de Hoca Ahmed Yesevî'den sonra bu hikâyeyi nazma dökererek hikmet geleneğinde dilden dile dolaşmasını sağlamıştır.

Bir kün aydı Muştafâ birgüm saña bir *hurmâ*

Yaşlı saklağıl bala bâblar bâbı Arslan Bâb (Şems VI/8; Kaya 1992: 128) [*Mustafa bir gün söyledi: “Sana bir hurma vereceğim; evlat, <onu> iyice koru.” Babalar babası Arslan Baba!*]

II.4. *Sulţanü'l-‘arîfîn* (“airflerin sultanı”; Şems VII; Kaya 1992: 129) olarak nitelendirdiği bir başka Yesevî şairi, Hakîm Süleyman Ata'nın en tanınmış halifelerinden Zengi Baba (ö. 656/1258-59) için söylediği 8 beyitlik hikmeti, onun Yesevî silsilesine olan sevgi ve muhabbetini açıkça göstermektedir:

Ol seyyid-i âdem haqqı yâ Zengi Bâba himmeti

Ol mefhar-i âdem haqqı yâ Zengi Baba himmeti (Şems VII/1; Kaya 1992: 129). [*O insan<ların> seyidi ve övüncü (olan Peygamber'in) hakkı için ey Zengi Baba'nın himmeti!*]

II.5. Elimizdeki hikmetlerinde ve bazı manzumelerinde şair; Şems (V/18, VI/27; Kaya 1992: 128-129), Şems-i ‘Âşi (I/9, II/10, IV/36, VII/9; Kaya 1992: 122, 123, 126, 130; *Yetim-nâme* IOM B 343 Nu. 131^b/4), Şems-i bi-ğayret (III/12; Kaya 1992: 124), Şems-i Kemine (Ayan 1997: 82) ve belki de başka hikmetlerinde Şemseddin, Şems-i Özkendi gibi mahlasları kullanmıştır. Tıpkı diğer Yesevî şairleri gibi şiirlerde birden fazla isimle karşılaşılabilir. Örneğin Hakîm Süleyman Ata, eserlerinde *Süleyman*, *Kul Süleyman*, *Miskin Süleyman*, *Hakîm*, *Hakîm Süleyman*, *Hakîm Hâce*, *Hakîm Hâce Süleyman* gibi mahlaslar kullanmıştır (Hofman 1969: 227-234). Bu şairin tasarrufu olabileceği gibi hikmet geleneğinin bir ayağının da sözlü kültür ortamına uzanması ve hikmetlerin bu ortamda icra edilmesi ve buna bağlı olarak o toplumsal bellekle ilgili bir durumdur. Aynı zamanda Yesevîlik geleneğinin yerleşik kültürden çok konar-göçer topluluklar arasında yaygınlık kazanması ve bununla birlikte birçok şeyin olduğu gibi mahlasların da “yerleşik kültüre özgü standartlaşma, sabitleşme”den uzak değişken olmasıyla açıklanabilir.

II.6. Şairin kullandığı mahlaslar arasında özellikle “Şems-i Asî” ön plana çıkmakta, manzume ve hikmetlerinin çoğunda bu mahlası kullanmaktadır. Bu mahlası daha çok tercih etmesinde bizce Hoca Ahmed Yesevî’nin hikmetlerinden yansıyan düşünce dünyasının etkisi son derece önemlidir. Ahmed Yesevî’nin birçok hikmetinde “asî bende”, “asî kul” gibi ifadelerle defalarca kulun işlediği asilik günahı ve isyankârlığı Hoca Ahmed Yesevî’nin kendi şahsında dile getirilmiştir.

müşkildür ‘âsî bende ümmet dimeşe anda

rûsvâ bolur mahşerde ümmet dimes Muhammed (Yesevî XLV/6; Eraslan 1983: 294-295) [*Müşküldür âsî bende, ümmet demese orda, rûsva olur mahşerde, ümmet demez Muhammed.*]

“günâhım köp ilâhım kiçürgey sin günâhım

barça kullar içinde ‘âsî kuldur hâce ahmed (Yesevî LII/2; Eraslan 1983: 308-309) [*Günahım çok Allah’ım, bağışla sen günahım; bütün kullar içinde âsî kuldur Hâce Ahmed.*]

baştın ayağ günahım iki cihânğa sığmas

bendeng ‘âsî günâhkâr pinhân kılğıl seherde (Yesevî LV/7; Eraslan 1983: 314-315) [*Baştan ayağa günahım iki cihana sığmaz; benden âsî, günahkâr; pinhan kul sen seherde*]

Şems-i Asî, “asilik” düşüncesini sadece mahlasında kullanmakla kalmamış, hikmetlerinde de tıpkı Ahmed Yesevî gibi kulun bu günahını ifade etmiştir:

Min 'âsi kûl yazuk kılıp tâlib bolup tevbe kılıp

Kildim saña himmet bilen yâ Zengi Baba himmeti (Şems VII/3; Kaya 1992: 130) [*Ey Zengi Baba, ben asi kul, günah işleyip tövbe etmeyi isteyip himmet ederek sana geldim.*]

II.7. Dünyanın faniliği, ömrün geçiciliği, asıl ahiret için çalışmak gerektiği, Allah aşkıyla gönlün çırpınması, Allah yolundaki gerçek dervişlerle yoldaşlık edip sohbet etmek, kulluk etmek, iyi huylara sahip olmak gibi dinî ve tasavvufî düşüncelerin öğretildiği ve telkin edildiği Yesevîlik tarikatındaki bu öğretiler, Yesevîlik terbiyesinden geçen ve bu dinî-mistik hareketin kaynaklarından beslenen Şems-i Asî'yi de etkilemiş ve bunun sonucu olarak Hakîm Ata Süleyman'ın ilk kez tesis ettiği ve Yesevîliğin hususi adaplarından sayılan aynı zamanda kutsi bir eylem olarak kabul edilen hikmet yazma geleneği Şems-i Asî'de de görülmüştür.

Kiçdi 'ömrüm arman bile vâ-ḥasretâ vâ-ḥasretâ

İş kılmadım fermân bile vâ-ḥasretâ vâ-ḥasretâ (Şems II/1; Kaya 1992: 122) [Ömrüm özlem ile geçti eyvah eyvah! Ferman ile bir şey yapmadım eyvah eyvah!]

Sên Muhammed ümmeti bir dem yâdın kılmas sên

Zeri kılıp turmas sên 'ömrün yel-dék ötti ya (Şems KN/76; IOM B 343 Nu. 129^a/5) [*Ey> Muhammed<'in> ümmeti, sen <onu> bir an anmazsın. Zenginleş<rsin ancak> kalmazsın, ömrün yel gibi geçti ya.*]

Nêçün anı bilmes sên

Cânîñ fidâ kılmas sên

Kullukıda ölmes sên

Bilgen fidâ kıldı ya (Şems YN/38; MKtp. 06 Mil Yz A 1692/2 Nu. 4^a/5-6) [*Niçin onu bilmezsin, canını feda etmezsin, kulluk yaparak ölmezsin <bunu> bile feda etti ya.*]

Şems-i Asî'nin dünyanın ve ömrün geçiciliği ile ilgili yazdığı yukarıdaki dizelerin Yesevî ile benzer üslupta dile getirilişi, Yesevî'den alınan aşağıdaki satırlarda görülmektedir. Özellikle Şems-i Asî'nin vâ-ḥasretâ redifli hikmeti, Yesevî'nin birçok hikmetinde geçen vâ-dirîğâ (Yesevî I/11, V/11, VIII/1, X/8, XXII/7, XXVIII/5, XXXII/8; Eraslan 1983: 58, 86, 100, 112, 176, 196, 224), vâ-hasretâ, vâ-veyletâ (Yesevî I/25; Eraslan 1983: 62) gibi hayıflanma ve pişmanlık sözcükleriyle başlayan dizelerini hatırlatmaktadır.

vâ-dirîğâ armân birle 'ömrüm kiçti

ğâfil yörge 'ömrin yılge satar döstlar (Yesevî XXII/7; Eraslan 1983: 96-97) [*Vah ne yazık, hasret ile ömrüm geçti; gâfil yürüyen ömrünü yeke satar dostlar.*]

kul hâce ahmed gâflet birle 'ömrüng ötti
vâ-hasretâ közdin tizdin kuvvet kitti
vâ-veyletâ nedâmetni vakti yitti

'amel kılmay kârân bolup köçtim muna (Yesevî I/25; Eraslan 1983: 62-63) [*Kul Hâce Ahmed, gâflet ile ömrüm geçti, vah ne hasret, gözden, dizden kuvvet gitti; vah ne yazık, pişmanlığın vakti yetti; iyi amel kılmadan kervan olup göçtim işte.*]

illig yiti yaşda 'ömrüm yıl dik ötti (Yesevî VII/8; Eraslan 1983: 176-177) [*Elli yedi yaşta ömrüm yıl gibi geçti.*]

III. Edebî Gelenek Açısından Hoca Ahmed Yesevî'nin ve Yesevîliğin Etkisi:

III. 1. Biçim Özellikleri Açısından:

Hikmet geleneğinde daha çok dördlük biçiminde görülen nazım birimlerine karşılık gazel biçiminde söylenen beyitlerle de karşılaşılır. Bu ikili kullanım Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde ve Hakîm Ata Süleyman'ın manzumelerinde dikkat çekmektedir:

Dördlük biçiminde hikmet veya manzume:

seher vaktde kopup yığlap nâle eyle
nâlişingdin yir ü kökler nevâ kılsun
hakka sığnıp köz yaşingnı jâle eyle

andın songra hak derdingge devâ kılsun (Yesevî XVI/1; Eraslan 1983:146-147) [*Seher vakti kalkıp ağla, nâle eyle; inleyişinden yer ve gökler neva kılsın. Hakk'a sığnıp göz yaşını jâle eyle; ondan sonra Hak derdine deva kılsın.*]

Bir ün keldi hevâdın

Meryem bardı dünyâdın

Yetim kalduñ anadın

Andağ nidâ keldi-ya (Hakîm Ata MK/37; Tekcan 2008: 41) [*Bir ses geldi havadan; Meryem gitti dünyadan; "Yetim kaldım anadan;" Böyle ses geldi ya...*]

Beyit biçiminde hikmet veya manzume:

ğavvas bahrığa kirdim vücûd şehrini kizdim

dürni, sadefde kördim güherni kân içinde (Yesevî LIII/5; Eraslan 1983: 310-311) [*Gavvas bahrına girdim, vücud şehrini gezdim, dürü sadefte gördüm, cevheri kân içinde.*]

Rivâyetin bildürdi halknıñ köñlin tındurdı

İmâm-ı A'zâm at koydı uşbu yerde aydı-ya (Hakîm Ata İA/71; Tekcan 2003: 149) [*Rivayetini bildirdi, halkın gönlünü dindirdi. İmam-ı Azam ad<ı>ı koydu, bu yerde söyledi ya.*]⁵

Yesevîliğin edebî geleneğinde karşılaşılan bu biçim özellikleri Şems-i Asî'de de görülür. İncelediğimiz iki eserinden *Kıssa-ı Kudekname*'de musammat gazel düzeni görülürken *Yetimname*'nin Leningrad (B 343 nu.) ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (İsmail Saib I 746 nu.) nüshalarında musammat gazel, Millî Kütüphane (06 Mil Yz A 1692/2 nu.) nüshasında ise dörtlük biçimleri görülmektedir. Şairin yayımlanan yedi hikmeti ise beyitler hâlinde yazılmıştır⁶. Şems-i Asî'nin Yesevîliğin etkisinde yazılan hikmetlerinde ve manzumelerindeki biçim farklılıkları, bu edebî geleneğin sözlü edebiyat içinde ortaya çıkıp gelişmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı şairin eserlerinde hatta aynı eserin farklı nüshalarında karşılaşılan bu biçimsel ayrılıklar Yesevîlik geleneğinde yazılan şiirlerin hafızaya dayalı olarak kaydedilmesiyle yakından ilgilidir.

Şems-i Asî'nin dörtlük biçiminde hikmet veya manzumeleri:

Gürüh gürüh oğlanlar

Kéyip arıg hōş tonlar

Minip türlük tēveler

'İdlaşurlar érdi ya (Şems YN/3; MKtp. 06 Mil Yz A 1692/2 Nu. 1^b/9)

[*Güruh güruh çocuklar temiz ve güzel giyinip develer binip bayramlaşıyorlardı ya.*]

Şems-i Asî'nin beyit biçiminde hikmet veya manzumeleri:

Tevbe tavkın gerdenimğa kumri yañlıg bağlayu

Nevha birle tā şehir meşgöl-i istiğfâr kıl (Şems I/3; Kaya 1992: 122)

⁵ Beyit tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

⁶ Şairin hikmetleri için bk. KAYA, Ö. (1992) a.g.m., 122-130 s.

[*Tövbe gerdanını boynuma kumru gibi bağlayıp seher vaktine kadar avaz avaz istiğfar et!*]

Yëti kêçe kün êrmiş âb u ta‘âm yememiş

Resûl’ı körmemiş ne dêr sizler tedi ya (Şems KN/63; IOM B 343 Nu. 128^b/1) [*“Yedi gün yedi gece su <ıçmemiş> ve yemek yememiş; Resul’ü görmemiş, (onun öldüğünü) nasıl söylersiniz?” dedi ya.*]

III. 2. Üslup Açısından:

III.2.1. Yesevîlik geleneği içinde gerek dörtlük gerekse musammat gazel biçiminde oluşturulan manzumelerin her bir biriminin son dizesi genel olarak *ya* redifiyle kurulmuştur. Bu manzumeler incelendiğinde bu tercihin özellikle dinî hikâyelerin anlatıldığı metinlerde tahkiye üslubunu sağladığı görülmektedir. Bu özelliği Şems-i Asî’nin 77 beyitlik musammat gazel biçiminde oluşturulmuş yedi yaşındaki, Yahudi bir çocuğun Tevrat’ta Hz. Muhammed’in ismini görüp onu görmek ve tanımak istemesini hikâye eden 77 beyitlik *Kıssa-ı Kudekname*’sinde ve Hz. Muhammed ile yetim bir çocuk arasında geçen olayların anlatıldığı 43 dörtlükten oluşan *Yetimname*’sinde; Hakîm Ata’nın, Hz. Meryem’in ölümünü anlatan 73 dörtlükten meydana getirilmiş *Hazret-i Meryem Kitabı*’nda ve Ebu Hanife’nin dünyaya gelişini ve “İmam-ı Azam” lakabını almasını konu edinen 81 beyitlik *Kıssa-ı Hazret-i İmam-ı Azam*’ında (Ebu Hanife Kıssası) görmek mümkündür.

Kıssa-ı Kudekname:

Künlerde bir kün cühûd Tevrit okur êrdi *ya*

Katında yëti yaşar oğlan turur êrdi *ya* (Şems KN/1; IOM B 343 Nu. 125^a/4) [*Günlerden bir gün Yahudi Tevrat okurdu ya, karşısında yedi yaşında çocuk duruyordu ya.*]

Yetimname:

Muştafâ’dın müjdei ümmetiğe keldi *ya*

Dürr-i girân-bahâi bizge revân kıldı *ya*

Dürr-i yetim êrür bil kulağığa yahşı el

Uşal düрни fıkr kıl nê şadefdin êridi *ya* (Şems YN/1; MKtp. 06 Mil Yz A 1692/2 Nu. 1^b/1-2) [*Mustafa’dan ümmetine bir müjde geldi ya, değerli bir inciyi bize gönderdi ya. İnsan kulağına yaraşır eşsiz incidir, bil! O inciyi düşün, hangi sedekten sızdı ya.*]

Hazret-i Meryem Kitabı:

Kâdir kudretin tınlap

Bir sözüm yâd keldi-ya

Kizleben tutsa bolmas

Mevlâm hâtır berdi-ya (Hakîm Ata MK/1; Tekcan 2008: 35)

[*Kâdir kudretin dinleyip; bir sözüm yâda geldi ya... Gizleyip tutsa olmaz; Mevlâm hâtır verdi ya...*]

Kıssa-ı Hazret-i İmam-ı Azam:

Yok irdük bar eyledi ten yarattı cân birdi

Kaatre sudın bizlerni mundağ şerîf kıldı-ya (Hakîm Ata İA/2; Tekcan 2003: 139) [*Yoktan var eyledi, ten<i> yarattı, can verdi. Su damlasından bizleri böyle şerefli yarattı ya.*]⁷

Ya edatının daha çok konuşma diline özgü bu tahkiyecî üslubun devam etmesini sağlayan kullanımına Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinden de rastlanmaktadır. Bu üslup Yesevî'de söz konusu edatla aynı işlevde başka bir edat olan genellikle çekimli fiillerin sonuna gelen seslenme (vokatîf) edatı⁸ -a, -e ile sağlanmıştır.

bî-şek biling bu dünyâ barça ildin ötere

inanmağıl mâlinga bir kün koldın *kitere* (Yesevî LVI/1; Eraslan 1983: 316-317) [*Şeksiz bilin, bu dünya bütün halktan geçer ya; inanma sen malına, bir gün elden gider ya.*]

ata ana karındaş kayan kitti fikir kıl

dört ayağlığ çûbîn at bir kün sanga *yitere* (Yesevî LVI/2; Eraslan 1983: 316-317) [*Ata, ana, kardeşler nere gitti fikir kıl; dört ayaklı tahta at bir gün sana yeter ya.*]

III.2.2. İslam'ın esaslarını ve tasavvufun inceliklerini yansıtan hikmetli söyleyiş tarzı onun bazı şiirlerinde dikkat çekmektedir. Bu durum, Yesevîlik adına önemli bir eser olan Hazini'nin 1594 yılında Farsça kaleme aldığı ve tek yazma nüshasının Berlin'de bulunduğu *Camiü'l-mürşidin* adlı eserde de dikkatlere sunulmuştur. Söz konusu eserde Yesevî tarikatının takipçilerinden bahsedilirken Şemseddin Özkendi'nin de ismi zikredilmekte ve kendisinden

⁷ Beyit tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

⁸ “Özellikle *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-hakâyık* gibi metinlerde yaygın olarak görülen ve daha ziyade mısra sonlarına getirilen bir sestir. Kalınlık-incelik uyumuna göre -a/-e olan bu sesin vezin veya kafiye tamamlama fonksiyonu yanında bir diğer fonksiyonu da hitap unsuru oluşudur. Bu fonksiyonu ile bir ek vazifesi gören ses, fiil çekim eklerinden sonra getirilmektedir: *bak-a, yapsan-a, gel-e* gibi.” ERASLAN, K. (1983), a.g.e., 358 s., 64. madde.

geriye hakikatlerin ve hikmetlerin miras kaldığı ifade edilmektedir (Refiuddin 2004: 161). Hikmetli söyleyiş tarzı şu dizelerde görülmektedir:

Ölgenlerni körer-siz birin birin barur-siz

Niçün gâfil bolur-siz hâzır boluñ yārānlar (Şems IV/2; Kaya 1992: 124) [Ölenleri görüyorsunuz, bir bir gidiyorsunuz; niçin gaflet içindesiniz, ey dostlar hazır olun!]

İy Şems-i ‘âsi yığlağıl öziñni öziñ tañlağıl

‘Ömriñ kiçipdür añlağıl vā-ḥasretā vā-ḥasretā (Şems II/10; Kaya 1992: 123) [*Ey Şems-i Asi ağla, kendi kendini arayıp bul; eyvah eyvah ömrün geçiyor!*]

III.2.3. Şems-i Asi’nin 43 dörtlükten oluşan *Yetimname*’sinde Ebu Bekir’in anlattığı Hz. Muhammed ile yetim bir çocuk arasındaki konuşmalar ve yaşananlar bir manzume biçiminde işlenmiştir. Manzumede Peygamber’in, bayramlaşma sırasında sokakta bütün çocuklar oynarken bir kenara çekilip oturan yetim bir çocuğa şefkatle yaklaşması ve yetimlikle ilgili bazı sözleri yer almaktadır. Şairin bu manzumesini yazma nedenlerinden birisi de Hoca Ahmed Yesevî’ye ait “yetim”le ilgili pek çok dizenin yer aldığı hikmetlerin bulunması ve bunlardan şairin etkilenmesi olabilir. Bu hikmetlerden birinde Resul’ün huzuruna bir yetim gelir, bunun üzerine Peygamber kendisinin de yetim olduğunu ve yetime nasıl davranılması gerektiğini belirtir:

resûl aldığa bir yetim kilipdür

ğarîb ü mübtelâ min dip ayıtpdur (Yesevî XLIII/28; Eraslan 1983: 288-289) [*Resul huzuruna bir yetim gelir; garip ve mübtelâyım diye söyler.*]

Başka hikmetlerinde Yesevî, Resul’ün garip, fakir ve yetimleri sorduğunu, gönüllerini aldığını, Miraç’tan inip onları kolladığını, onları mutlu etmek için gerekirse aziz canın kurban edilebileceğini ve bunları gerçekleştirenlerden Tanrı’nın razı olacağı ifade edilmektedir. İslam peygamberi Hz. Muhammed’in de yetim (dürri-yetim) olmasından dolayı “yetim” temasına vurgu yapan Hoca Ahmed Yesevî’nin bu dizeleri, Yesevîlik kültüründe bu temanın önemli olduğunu gösterir. Bu önemden ve “hocası”, “şeyhi” Yesevî’nin bu dizelerinden etkilenen Şems-i Asi tarafından “yetimlik”in işlendiği müstakil bir eser kaleme alınmıştır.

ğarîb fakîr yetimlerni resûl sordı

uşol tüni mi ‘râc çıkıp dîdâr kördi

kaytıp tüşüp “ğarîb yetim izlep yördi (Yesevî I/4; Eraslan 1983: 54-55)

[*Garip, fakir, yetimleri Resûl sordu; hem o gece Mirâc'a çıkıp didar gördü; geri inip garip, yetim izleyip yürüdü.*]

ğarîb fakîr yetîmlerni kılğıl şâdmân

halklar kılıp 'azîz cânîng eyle kurbân (Yesevî I/14; Eraslan 1983: 58-59)

[*Garip, fakir, yetimleri kıl sen şâdman; parçalayıp aziz canın eyle kurban.*]

Hatta Şems-i Asî'nin manzumesinde yer alan 10. dördlükteki ilk iki dizey-le Yesevî'nin hikmetindeki 30. beyit arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir:

resûl aydı anga min hem yetîm min

yetîmlikte ğarîblikde yetip min (Yesevî XLIII/30; Eraslan 1983: 288-289)
[*Resul dedi: Ben de yetimim; yetimlikte, gariplikte büyümüşüm.*]

Aydı ki mên yetim mên

Yetimlikde yitip mên (Şems YN/10; MKtp. 06 Mil Yz A 1692/2 Nu. 2^a/9)

Yetimname'deki bu dizelerin ardından 30. dördlükte yetimlere nasıl davranılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu dizeler de Yesevî'nin aynı hikmetindeki "yetimlerin incitilmemesi" ifadelerini hatırlatmaktadır.

yetîmni körsengiz ağrıtmangızlar

ğarîbni körsengiz dâğ itmengizler (Yesevî XLIII/32; Eraslan 1983: 288-289) [*Yetimi görseniz incitmeyin siz; garibi görseniz, dâğ etmeyin siz.*]

Yetim hâlin soruñız

Ža 'ifğa kol tutuñız

Andağ hazret körüñiz

Yetimge nê kıldı ya (Şems YN/30; MKtp. 06 Mil Yz A 1692/2 Nu. 3^b/4)
[*Yetim<in> hâlini sorunuz, güçsüze kol kanat geriniz, <işte> böyle hazret görünüz, yetime nasıl davrandı ya.*]

Sonuç

Kaynaklarda hangi tarihte doğduğu ve öldüğü hakkında bir bilginin bulunmadığı Şems-i Asî'nin *Kıssa-ı Yetimname*, *Kıssa-ı Kudekname* adlı eserlerinde ve hikmetlerinde düşünceleri ve edebî yönleriyle Hoca Ahmed Yesevî'nin etkisi üzerinde durulup bu eserlerin Yesevîlik geleneğine olan katkılarından söz edilmiştir. Şems-i Asî'nin söz konusu eserleri, başta Hoca Ahmed Yesevi olmak üzere hikmet geleneğini tesis eden Hakîm Ata Süleyman'ın hikmet ve manzumeleriyle karşılaştırma yapılarak şairin düşünce dünyası ve edebî kişiliğine yansıyan Yesevîlik etkisi değerlendirilmiştir. Hoca Ahmed Yesevî, Ars-

lan Baba ve Zengi Ata gibi Yesevîliğin önemli isimlerine yazdığı hikmetler, farklı mahlaslar kullanması, daha çok “Şems-i Asi” mahlasının ön plana çıkması, dünyanın faniliği ve ömrün geçiciliği gibi dinî-tasavvufî birçok temanın işlenmesinde Hoca Ahmed Yesevî’nin hikmetlerinin tesiri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Hoca Ahmed Yesevî ve diğer Yesevî şairlerinin etki alanı şairin sadece düşünce dünyasının oluşmasında değil hikmet ve manzumelerinde kullandığı edebî biçim ve üslup özelliklerinde de görülmektedir. Bunlar da yine örnekler verilerek karşılaştırılmış ve somut bir biçimde ortaya konulmuştur.

Böylece Hoca Ahmed Yesevî’nin yaşadığı döneme ve sonrasına özellikle söylediği veya yazdığı ve daha sonra dilden dile aktarılan hikmetleriyle ortaya çıkan tesiri ve bunun Türk dünyasının birlikteliğindeki yeri ve önemiyle yarattığı birleştirici güç dikkatlere sunulmuştur.

KISALTMALAR

- a.g.e. Adı geçen eser.
a.g.m. Adı geçen makale.
bk. bakınız.
Nu. Numara.
s. sayfa.

KAYNAKLAR

- AYAN, Hüseyin (1997), “Bir Şiir Mecmuasında Ahmet Yesevî”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 79-84 s.
- BAKIRCI, Fatih, “Yesevî Şairi Şems-i Asi ve *Kıssa-ı Kūdek-Nāme*’si”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı LIV, 2016, 13-70s.
- DMITRIEVA, L. V. (2002), *Katalog Tyurkskih Rukopisey, Instituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Moskova: İzdateliskay Firma Vostochnay Literatura Ran.
- ERASLAN, Kemal (1983), *Dîvân-ı Hikmet’ten Seçmeler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- HARİRİZADE, Kemalettin Muhammed, *Tibyanı Vesaili’l-Hakaik fi Beyani Selasilit’il-Taraik*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 430-432 Nu., Cilt III, 265^a-267^a y.
- HOFMAN, H. F. (1969) *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, Section III, part I: Authors, Utrecht.
- KAYA, Önal (1992), “Şems’in Hikmetleri ve Dil Özellikleri”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt X, Sayı 1, Ankara, 115-130 s.

- KÖPRÜLÜ, Fuad (1993), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- REFİUDDİN, Seyfuddin ve Hasan, Nadir (2004), “Hazinî'nin *Câmiü'l-Mürşidîn* Adlı Eseri Hakkında”, *Tasavvuf Dergisi*, Sayı 12, Ankara, 159-166s.
- Şems-i 'Âşî, Kışsa-ı Kūdek-nāme, Institute of Oriental Manuscripts (IOM) B 343 Nu. 125^a-129^ay.
- Şems-i 'Âşî, *Yetim-nāme*, Millî Kütüphane (MKtp.) 06 Mil Yz A 1692/2 Nu. 1^b/1-4^b/1y.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2007), “Özkent”, *DİA*, Cilt 34, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- TEKCAN, Münevver (2003), “İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Kıssası”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 15, Konya, 121-168s.
- TEKCAN, Münevver (2008), *Hakîm Ata'nın Hz. Meryem Kitabı*, İstanbul, Beşir Kitabevi.
- TOSUN, Necdet (2013), “Yeseviyye”, *DİA*, Cilt 43, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINA DERLEM TEMELLİ BİR YAKLAŞIM DENEMESİ:

www.turkiyeturkcesiağızları.com

Fatih KURTULMUŞ

1. Giriş

İnsanoğlu tarih boyunca kendisini ve dünyayı anlamlandırma çabası içerisinde. Mağara resimlerinden yazının bulunuşuna kadar geçen süreç bilinmezliklerle doludur. Bu dönemde insanlık belleği sonraki nesillere tam anlamıyla aktarılamamıştır. Yazının bulunmasıyla bilginin aktarımı sağlanmış ve bu sayede insanlık belleği geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Matbaa sayesinde bilgi seri bir biçimde çoğaltılıp yayılmış, günümüzde bilgisayar ve internet teknolojisiyle bilgi üretimi tarih boyunca görülmemiş bir hızda yükselmiştir. İnsanoğlunun tarih boyunca göstermiş olduğu bu gelişim ve yükseliş dünyayı anlamlandırma çabasının göstergesidir.

Teknolojik gelişmeler bütün bilim dallarının zaman içerisinde çeşitli açılardan gelişmesine ve yeni bilim dallarının oluşmasına neden olmuştur. Kaşgarlı Mahmud ile başatabileceğimiz ağız araştırmalarının tarihi, onun diyar diyar, belde belde gezerek topladığı malzemeye dayanır. Bilimsel bir disiplin olarak daha yakın bir zamana, 1860'ların sonlarında A. V. Maximov'un Karamanlıca üzerine yapmış olduğu derlemeye dayanır. Türk Dili Tedkik cemiyetinin kurulmasıyla derleme seferberliği ilan edilmiştir. Türkiye'nin dört bir yanından pek çok kelime fişleri derlenmiş ve ağız araştırmalarının temeli böylece atılmış olur. Üniversitelerin zaman içerisinde yaygınlaşmasıyla Türkiye'nin pek çok yerinde yüksek lisans, doktora ve doçentlik çalışmaları hazırlanmış ve Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda epey yol kat edilmiştir.

Teknolojik gelişmelere paralel olarak ağız araştırmaları da zaman içerisinde bu gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Ağızlardan derlenen malzemelerin kayıtları önceleri taş plaklara, zaman içerisinde teyplere, daha sonraları CD'lere, bugün ise en modern ses kayıt cihazları ile profesyonel video ka-

meralara yapılmaktadır. Gene ilk örnekleri matbaalarda harf dökümleriyle oluşturulmaya çalışılan metinlerden günümüzde süper hızlı bilgisayarlarda hazırlanan metinlere uzayan süreç içerisinde pek çok yenilik görülmektedir.

Bilgisayarların hayatımıza girmeye başlamasıyla birlikte pek çok bilim dalında olduğu gibi dilbilim araştırmalarında yeni uygulamalar görülmeye başlamıştır. Bu yeni uygulamalardan birisi olan ve gittikçe daha yaygın hale gelen “derlem dilbilimi (corpus linguistics)” dir. Paul Baker derlem dilbilimi için “1990’lı yıllarda kişisel bilgisayarların ortaya çıkmasından bu yana popüler hale gelen oldukça yeni bir dilbilim koludur” (Baker, 2010:5) der. Derlem araştırmaları bugün yeni bir araştırma alanını ifade etse de aslında tarihi 12-13 yüzyıllara kadar gitmektedir. İncil metninin en doğru yorumuna ulaşabilmek için din adamları tarafından incilin sayfa sayfa, satır satır dizininin el yordamıyla hazırlandığı çok miktarda metnin, çoklu bağlamlarda kelime ve cümlecikler için detaylı aramalarına dayanan bu kutsal kitap yorumu, on üçüncü yüzyıla kadar geriye götürülebilir (McCarthy, O’Keffee; 2010:3). Eski tarzda hazırlanmış derlemlerden modern derlemlere kadar uzayan süreçte derlemler içerik olarak “incil ve edebiyat araştırmaları, sözlük bilimsel araştırmalar, ağız araştırmaları, dil eğitimi araştırmaları ve dil bilgisi araştırmaları” (Kennedy: 1998:13) olarak kategorize edilebilir.

Türkiye’de derlem çalışmaları çok daha yenidir. Türkiye’de ilk derlem örneği Bilge Say, Umut Özge, Kemal Oflazer tarafından hazırlanan “Bilgisayar Ortamında Bir Derlem Geliştirme Çalışması” olarak bilinir. 1990 sonrası yayımlanan eserlerden yaklaşık 2 milyon kelimelik örnekler alınarak meydana getirilmiştir. Sözlü dil daha yoğun ve emek gerektirdiği için çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Dilin tarihi gelişiminden ziyade günümüzdeki durumunun temsil edilmesi amaçlanarak hazırlanmış bir derlemidir (Say vd. 2002).

Türkiye Türkçesi Ağızları üzerine yapılan mevcut çalışmalardan da faydalanarak, ağız bölgelerini farklı bir yöntemle incelenmek için ve çalışmalara yeni bir soluk getirmek amacıyla tarafımızca hazırlan www.turkiyeturkcesiağızları.com isimli web sitesi kuruldu. Web sitesiyle birlikte ağız araştırmalarının yeri bir bir prototipi oluşturulmaya çalışıldı: “Türkiye Türkçesi Ağızları Derlemi ve Arşivi”. Elbette mevcut çalışmalar Türkiye Türkçesi ağızlarının büyük bir derlemine ve arşivine oluşturmaktadır. Günümüz dil bilimin yeni eğilimlerinden faydalanarak Türkçe’nin ağızlarının tüm yönleriyle ortaya konabilmesi için bilgisayar teknolojisinden daha fazla yararlanmak gerekmektedir.

1.1. Amaç ve Problematik

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmaların sayısı bir hayli fazladır. Çalışmaların hepsi konuyu farklı yönlerinden ele almıştır. Ancak ça-

lışmaların bu denli çokluğuna rağmen hala bazı sorunlar aşılmayı beklemektedir. Çalışanların genellikle birbirinden habersiz oluşu, çalışmaların dağınık halde ve kişisel arşivlerde saklanması, aranılan ses kaydının ve görüntünün bazen hiç bulunamaması ve neredeyse araştırmanın sahibi dışında kimsenin ulaşamaması, eviri yazı işaretlerindeki farklılık, uzun zamandır hayalleri kurulan arşivin bir türlü oluşturulamaması vb. gibi sorunlar akla ilk gelenlerdir. Elbette bu listeyi uzatmak mümkündür. Ağız araştırmalarının sayısında artış gözlemlense de yukarıda bahsedilen sorunlar uzun yıllardır zlmeyi beklemektedir.

Herhangi bir araştırmacı günümüz imknları dhilinde bilgisayarlar tarafından okunabilir derlem sayesinde istediği verilere anında ulaşabilir. Mevcut koşullarda uzun zamanını alacak fişleme ve metinler üzerinde tarama işlemleri, derlem ve bilgisayar sayesinde saniyelerle ölçülebilecek hıza indirgenecek ve daha kısa zamanda daha fazla veriyi yorumlayabilecektir. Aynı zamanda web sitesi temelli olduğu için ağız araştırmalarının bir arşivi niteliğinde olacağından internet bağlantısı olan her yerden veri tabanında erişim imknı da olacaktır. Doğal dil işleme araçları ve çeşitli derlem yazılımları ile çeşitli kataloglar oluşturulup istenilen veriye ulaşılması sağlanacaktır. İstenilen bir yöreye ait bir masalı dinleyebilecek, bir yörenin ses özelliklerini karşılaştırma olarak inceleyebilecek ya da hayvancılıkla ilgili söz varlığına dijital arşiv sayesinde hızlı ve pratik bir şekilde ulaşılabilecektir.

1.2. Kapsam

Türkiye Cumhuriyeti resmi sınırları içerisinde kalan Oğuz Türkçesi temelli ağızlardan derlemiş metinlerini kapsayacaktır. Zaman dilimi olarak 1950'den günümüze kadar yapılan çalışmalar bu derlemin temelini oluştıracaktır. Bu derlem aynı zamanda yeni yapılacak çalışmaların da sisteme yüklenmesiyle sürekli güncel kalması planlanmaktadır.

1.3. ngrlen Sonuçlar

- Ağız araştırmalarının güncel sorunlarına çözümler getirebilmek,
- Türkiye Türkçesi ağızlarına ve halk bilimi araştırmalarına ait metinlerin, ses kayıtlarının, görsellerinin hatta videolarını içinde barından dev bir dijital arşiv oluşturulması,
- Başta fonetik haritalar olmak üzere ağız atlasına giden yolun başlangıcının oluşturulması,
- Halk bilimi araştırma alanına giren masalların, mitlerin, efsanelerin tek bir yerde toplanıp üzerinde araştırma yapacak kişilere doğrudan ulaşma imknını sağlaması,

- Türkiye'nin ve dünyanın her yerinden ulaşılabilir bir veri tabanının oluşturulması,
- Teknolojik gelişmelere paralel olarak Türkiyat araştırmalarının bu gelişmelere entegre olmasını sağlamak,
- Sözlüksel malzemenin genişletilerek, bağlamsal dizinlerinin oluşturulmasıyla yeni anlamların tespit edilmesi.
- Sosyoloji, Etnoloji gibi disiplinler arası çalışmalara malzeme imkânı sunması.

2. Ağız Araştırmaları

1.4. Ağız Araştırmalarının Tarihi

Türkiye Türkçesi Ağızları üzerine yapılan çalışmaların tarihçesi 1867 'de V. A. Maksimov tarafından Karamanlıca üzerine yapılan yayınlara başlatılır. "1940 yılına kadarki yayınlar daha çok yabancı araştırmacıların kaleminden çıkmıştır. İlk ses kaydı denemesi (Giese 1907), ilk toplu değerlendirme yazısı (Kowalski 1934), ayrıntılı transkripsiyon işaretlerinin kullanıldığı ilk metin neşirleri gibi temel çalışmalar bu ilk dönemde yapılanlar arasındadır" (Demir, 2013:13). "Bu döneme yabancı araştırmacılar dönemi denir" (Korkmaz, 1976:143-144). Bu dönem de yapılmış olan çalışmaların sesbilgisel olarak yetersizliği görülse de metinler ve söz varlığının kayıt altında olması son derece önemlidir.

Ahmet Caferoğlu'yla birlikte yerli araştırmacılar dönemi başlar. "1940'lı yılların başında Ahmet Caferoğlu, Anadolu'yu batıdan doğuya, kuzeyden güneye hemen hemen bütün vilayetlerini gezerek metin derleme çalışmalarında bulunmuştur. Bu metinler 9 ciltlik bir külliyat oluşturmuştur" (Akar, 2006:43).

Türk Dil Kurumu tarafından birincisi 1932-1934 yılları arasında ikincisi 1952-1959 yılları arasında olmak üzere yapılmış olan iki büyük derleme faaliyeti sonucunda Derleme Sözlüğü meydana getirilmiştir.

1980'lerden sonra üniversite sayısındaki artış ile birlikte akademik düzeydeki çalışma sayısında büyük bir artış gözlenmiştir. Pek çok il, ilçe ve köylerden metinler derlenmiş, derlenen bu metinler hem ağız özelliklerinin belirlenmesinde hem de kültürel pek çok özelliğin kayıt altına alınmasında büyük katkı sağlamıştır.

Bugün Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan metin yayını ve gramer çalışmaları 200 civarındadır. Bu sayıya ek olarak makale ve bildiri düzeyinde yapılan çalışmaları eklenirse sayı binlerle ifade edilebilir. Bu çalışmalar

Tuncer Gülensoy ve Ercan Alkaya tarafından yayımlanan “Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası ” isimli çalışmayla derli toplu bir şekilde verilmiştir.

1.5. Mevcut Çalışmalarda İzlenen Yol

Çalışmalara genel olarak bakıldığında giriş kısmında çalışmanın amacı belirtildikten sonra inceleme yapılan bölgenin tarihi, iklimi, coğrafyası gibi genel özellikler verilegelmektedir. Ardından inceleme kısmında bölgenin sesbilgisi özelliklerinin tespit edilip şekilbilgisi ve cümle bilgisi özellikleri hakkında bilgi verilir. Metin kısmında bölge ile ilgili olarak çeşitli oyunlar, askerlik, evlilik gibi kültürel öğelerin yanı sıra anlatı geleneği içerisinde masal, fıkra, efsane gibi türler yer alır. Sözlük ve sonuç kısmıyla birlikte inceleme tamamlanır.

1.6. Ağız Araştırmalarında Problemler

Türkiye Türkçesi Ağızları üzerine son yıllarda yapılan çalışmalarda büyük artış gözlemlense de pek çok sorun hala çözülmeyi beklemektedir. Bu sorunların başında transkripsiyon işaretlerindeki birlikteszlik, derleme ile ilgili sorunlar, araştırmaların sözlük kısımları ile ilgili sorunlar akla ilk gelen sorunlardandır. Ağız metinlerinin “derlem”inin oluşturulması bu sorunların çözülmesinde büyük rol oynayacağı inancı içerisindeyiz. Bu bölümde sorunlara kısaca değinilecek 4. Bölümde ise sorunların çözümleriyle ilgili öngörüler açıklanmaya çalışılacaktır.

1.6.1. Çeviri Yazı İşaretleri ile İlgili Problemler

Uzun zamandır araştırmacıları meşgul eden sorunların başında çeviri yazı sistemindeki birlikteliksizlik gelmektedir. Arat (1946), Gülensoy (1979), Delice (1995), Ercilasun (1999), Sağır (1999) gibi araştırmacılar çeviri yazı ile ilgili tespit etmiş oldukları problemleri araştırmalarında tartışmışlardır. Pekacar ve Dilek’e göre sorunun başlıca iki yönü üzerinde durulmaktadır: 1) Aynı seslerin farklı harf ve işaretlerle gösterilmesi; 2) Aynı harf ve işaretlerin farklı sesleri göstermesi (Pekacar ve Dilek; 2008:575). 1997’de Ercilasun tarafından önerilen sistem ile birlik sağlandığını düşünülse de hala ayrılıklar mevcuttur.

1.6.2. Derleme ile İlgili Problemler

Arşiv bulunmayışı, metinlerin dağınık halde olması, ses kayıtlarına ulaşılmaması kişisel arşivlerde yer alması, ağız araştırmaları zaman içerisinde teknolojik gelişmelere paralel olarak bazı gelişimler gösterse de hala istenen düzeyde değildir. Caferoğlu’nun çalışmaları dinleme yoluyla kayıt altına aldığından beri zaman içerisinde plaklar, teypler, ufak ses kayıt cihazları, telefonlar, video kameralar kullanılmaktadır. Bugün mükemmel ses kayıt cihazları

ağız araştırmalarında kullanılmaktadır. Bu tip cihazlarla sesler daha sağlıklı biçimde kayıt altına alınıp daha iyi ayırt edilebilmektedir.

Araştırma yapılan bölgeden toplanan metinlerin çözümlenmesi yapıldıktan sonra çeşitli gramer incelemeleri yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların hepsi o bölgeye münhasır olduğu için ağızların genel bir gramer bilgisine erişilememektedir. Ayrıca gramer çalışmaları belirli örnekler üzerinden yapıldığı için tasviri bir nitelik taşımaktadır. Dilin gerçek manada kullanımından hareketle ortaya çıkan Türkiye Türkçesi ağızlarının genelini kapsayacak bir gramer incelemesi de yapılamamıştır.

www.turkiyeturkcesiagzlari.com sayesinde yukarıda bahsedilen sorunların giderilmesi ön görülmektedir. Öncelikli olarak dil araştırmacılarının yanı sıra halk bilimcilerin de kullanacağı bir arşiv oluşturulmuş olacaktır.

1.6.3. Sözlük Kısımları İle İlgili Problemler

Ağız araştırmalarında karşılaşılan sorunları genel olarak şu şekilde özetleyebiliriz.

- Bağlamsal sözlüklerin olmaması,
- Kelimelerin sözlük bölümünde gösterimi ile ilgili sorunlar,
- Görsel sözlüklerin bulunmaması,
- Kelime haritalarının olmayışı.

Çalışmanın ilerleyen bölümünde sözlük tasarladığımız sözlük kısmıyla ilgili detaylı bilgiler verilecektir.

1.7. Kültür Saklayıcı Olarak Ağızlar

Ahmet Bican Ercilasun Kars ili ağızları” isimli çalışmasında şu ifadelere yer verir:

Türk kültürü de, Türk felsefesi de,

Türk folklorunda ve Türk Ağızlarında saklıdır. (Ercilasun, 2002:3).

Türk kültürünün, felsefesinin ve folklorunun daha detaylı analizini yapabilmek için, öncelikli olarak dağınık olan hazineyi iğneyle kuyu kazar gibi ince ince işleyip görünür kılmak gerekmektedir. Her biri bir hazine değerinde olan ağız çalışmaları günümüzde oldukça dağınık halde bulunmaktadır. Bu anlamda ağızların tam bir dokümantasyonu yapılmıştır denilemez. Oysa dil dokümantasyonu denildiğinde; bir dilin saydam kayıtlarının oluşturulması, açıklaması, korunması ve herkese ulaşılabilir hale getirilmesi (Woodbury, 2011:159) anlaşılmaktadır. Kayıtların oluşturulması ve açıklaması iki aşamadan meydana gelir; ilk olarak verilerin toplanması, transkripsiyonu ve çevril-

mesi birinci aşamayı, bu verilerin analizi ikinci aşamayı meydana getirmektedir (Himmelman 1998:161). Bu bağlamda Türkçe'nin ağızları için çalışmalar müstakil olarak bölgesel bazda sadece o bölgenin ağız özellikleri hakkında bilgi vermektedir.

www.turkiyeturkcesiagizlari.com sayesinde ağızların tam bir dokümantasyonu ve arşivi meydana getirilecek ve Türkçe'nin zenginlikleri ortaya konulabilecektir. Aynı zamanda bu çalışma kısa vadede Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının dokümantasyonu örneğini meydana getirse de uzun vadede tüm Türk dillerini kapsayacak olan daha büyük soluklu bir tasarının başlangıç aşaması olarak düşünülebilir. Uzun vadede diğer Türk dillerinin buna benzer bir veri tabanında toplanması ile karşılaştırmalı Türkçe dil çalışmaları daha gelişmiş bir biçimde yapılması ön görülmektedir.

Günümüzde bilginin geçmişe göre çok daha hızlı bir biçimde yayılması ve daha geniş kitlelere daha hızlı ulaşması bu tip çalışmaların aslında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

3. Doğal Dil İşleme ve Derlem Dilbilim

1.8. Doğal Dil İşleme

Bilgisayarın insan hayatına girmesiyle birlikte pek çok alanda gelişmeler olmuştur. Pek çok bilimsel disiplin bilgisayarın yaygın kullanımıyla birlikte büyük ilerlemeler kaydetmiştir.

Doğal Dil İşleme (DDİ); bilgisayar mühendisliğinin bir alt bilim dalı olarak kabul edilmektedir ve yapay zeka araştırmaları ile ilintilidir. Kemal Oflazer bu ilintiyi; “Doğal dil işleme, ana işlevi bir doğal dili çözümleme, anlama, yorumlama ve üretme olan bilgisayar sistemlerinin tasarımını ve gerçekleştirilmesini konu alan bir mühendislik alanıdır (Oflazer, 2006:16)” şeklinde ifade etmiştir ve DDİ alanındaki araştırmaların şu minvalde ilerlediğini göstermiştir:

- “Doğal dillerin işlev ve yapısının daha iyi anlaşılması,
- Bilgisayarlar ile insanlar arasındaki arabirim olarak doğal dil kullanmak ve bu şekilde bilgisayarlar ile insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştırmak,
- Bilgisayar ile dil çevirisi yapmak” (Oflazer, 2006:16)

Bilgisayar mühendisliğinin ve dilbilimin deyim yerindeyse güçlerini birleştirmesiyle bilgisayarlı dilbilim kolu ortaya çıkmış ve son yıllarda dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır.

Doğal dil işleme ile ilgili neler yapılabilir?

- Yazım yardımcı araçlarının geliştirilmesi
- Yazım yanlışlarının düzeltilmesi
- Bul ve değiştir
- Basılı bir metni okuma (optik olarak metin okuma) ve okuma yanlışlarını düzeltme
- Bir metnin özetini çıkarma
- Metnin içerdiği bilgiyi çıkarma
- Bilgiye erişim
- Metni anlama
- Bilgisayarla sesli etkileşim
- Bilgisayarın konuşması (metni seslendirme)
- Konuşmayı anlama (konuşmayı metne dönüştürme)
- Soru yanıt dizgeleri
- Yabancı dil okuma yardımcı araçları
- Yabancı dilde yazma yardımcı araçları
- Doğal diller arası çeviri (Adalı, 2012)

1.9. Derlem Dilbilim

1.9.1. Derlem dilbilimi nedir?

Dünyada son zamanlarda dilbilim araştırmalarında git gide daha popüler araştırma yöntemlerinden birisine dönüşen “derlem dilbilimi” için çeşitli araştırmacılar şu biçimlerde tanımlanmıştır:

1. “Gerçek dil metinlerinde (konuşulan ve yazılan) gözlemlenen dil kullanım kalıplarını analiz eder,
2. Analiz için temel olarak derlem olarak bilinen gerçek dil metnlerinin büyük ve kurallı bir örneğini kullanılır,
3. Analiz için otomatik ve etkileşimli (kullanıcılar tarafından manüple edilebilen) teknikleri içeren bilgisayar yazılımlarına dayanır,
4. Bulguları yorumlamak için nicel ve nitel analitik teknikler kullanır” (Biber vd. 1998:4)

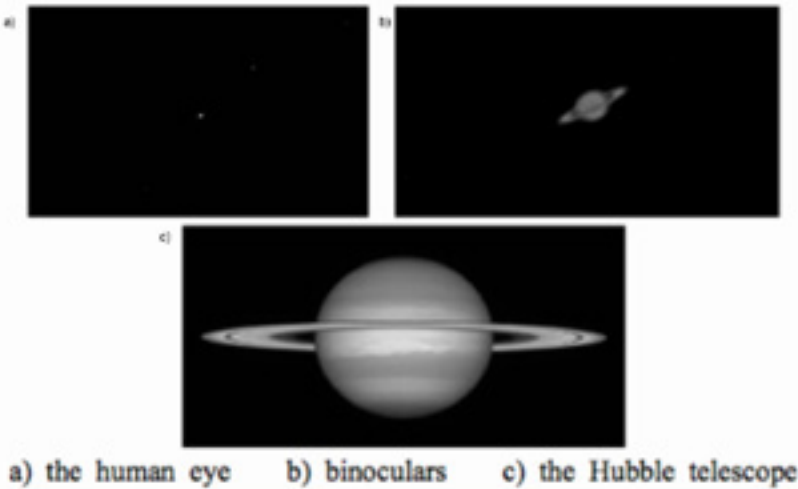
“Derlem dilbilimi; bilim adamları tarafından farklı teorik eğilimleri ve bu eğilimlerle ilişkili pek çok farklı yaklaşımı içeren bir metodolojidir” (Lindquist, 2010, 1).

“Derlem dilbilim, dilin belirli bir görünüşünün araştırılmasıyla ilgili değildir ve dilbilim çalışmalarındaki diğer yöntemlerden oldukça farklıdır. Daha doğrusu derlem dilbilim dil çalışmaları için metod ve usuller bütünü üzerine odaklanmıştır (McEnery, Hardie 2012:1)

Derlem dilbilimi; dil araştırmalarında bir yöntem olarak karşımıza çıkar. Bu yöntem ile dilin yapısını ortaya koyan tasviri çalışmalar yerine dilin kullanım biçimleri üzerinde durulmaktadır.

Derlemler sayesinde *dil'in* kendisi incelenir. Derlem, *dil'in* iç dinamiklerinin tam anlamıyla tespit edilebilmesi için dilin gerçek kullanımını, bağlam içerisinde gösterebilme yöntemidir. Mevcut çalışmalara bakıldığında dilbilgisi, ağız ve sözlük çalışmaları genel olarak seçme örnekler üzerinden *dil'in* yapısı incelenmeye çalışmıştır. Derlem araçları sayesinde dilsel verinin tüm kullanımları ortaya çıkarılabilir. Bu da incelenen dilin zenginliğini ortaya çıkarmaya yetecektir Laurence Anthony derlem dilbilimi araçları için;

Satürn gezegeninin dünyandan 3 farklı görüntüsünü verir, insan gözüyle satürn gezegenine bakmak, teleskop ile ve Hubble teleskobuyla incelenmesi, aşağıdaki görselde Satürn gezegeninin üç farklı bakışla nasıl görüldüğü gösterilmiştir.

Her üç görselde gezegen aynı gezegen olmasına rağmen, gözlemde kullanılan araçlar sayesinde gezegenin daha detaylı bir biçimde görünmesini sağlayabiliyor. (Laurence 2013:143). Derlem araçları dil incelemelerinde de tıpkı

Hubble teleskobu gibi ‘dil’ hakkında mevcut yöntemlere kıyasla çok daha detaylı verilerin ortaya konmasını sağlayacaktır.

1.9.2. Derlem nedir?

Türkçe sözlüğe göre derlem: “Bir dilin türlü kullanım alanlarından derlenmiş örneklerinin dil bilgisi ve kuramsal dil bilimi araştırmalarında kullanılmak üzere bilgisayar tarafından okunabilecek biçimde bir araya getirilmiş kümesi (TS)” olarak adlandırılır.

Kennedy’e göre; “Dilbilimsel analiz ve betimleme temelinde hazırlanan yazılı metin veya deşifre edilmiş konuşma metni bütünüdür (Kennedy, 1998:1)

Lindquist ise derlemi; “Bu günlerde genellikle elektronik derlem ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamıştır” der ve dilbilimciler tarafından dilbilimsel unsurları ortaya çıkarmaya çıkarmak için, sözlük bilimciler tarafından sözlük oluşturmak için kullandıkları sayısal (dijital) ortamda saklanan metinler bütünü” (Lindquist 2009:3) olarak tanımlamaktadır.

1.9.3. Derlemlerden ne gibi verilere ulaşılabilir?

Derlemler günümüzde dil araştırmalarına yeni bir soluk getirmiştir. Milyonlarca hatta milyarlarca kelimelik dev metinler içerisinde bilgisayarlar ve derlem araçlarının yardımıyla saniyeler içerisinde istenilen veriler çıkarılabilir. “Bir derlem bize esasen bir dilin ne olduğunu anlatır. Derlem kullanımdaki temel iddia derlemin bize bir dilin anadil konuşucusunun sezgilerinden daha güvenilir bilgiler vermesidir” (Huntson 2002:20). Günümüzde Türk Dili gramer incelemelerinin de dilin tüm yönlerinin ortaya konulabilmesi amacıyla derlem temelli yapılmasının çok daha faydalı olacağı kesindir. Derlemler aracılığıyla şu verilere ulaşılabilir:

- Başta gramer incelemeleri olmak üzere,
- Bağlamsal sözlüklerin hazırlanması,
- Kelimelerin bilinmeyen anlamlarının tespit edilmesi,
- Kelimelerin sıklık listelerinin hazırlanması,
- Tarihsel derlemlerle söz varlığının zaman içerisindeki değişimin gözlenmesi,
- Derlem aracılığıyla yabancı dil öğretimi.

1.9.4. Derlem ve Toplum Dilbilimi Araştırmaları

Ağız araştırmalarında genel olarak pek üzerinde durulmayan konulardan birisi olarak ağızların toplum dilbilimsel açıdan incelenmesidir. “Sesbilimsel, sözlüksel, gramatikal, söylemsel, prozodi gibi dilbilimsel çeşitliliklerin yaşa,

cinsiyete, coğrafik farklılıklara, eğitim seviyesine göre tespit edilmesi toplum dilbilimi araştırmaların temelini oluşturur” (Baker, 2010:31). Ağız araştırmalarında bu veriler üzerinde bugüne kadar neredeyse hiç durulmamıştır. Hazırlanacak olan derlemde bu etiketlemeler yapıldığında toplum dilbilimsel olarak karşılaştırmalı çalışmalar ortaya konulabilecektir. Örneğin belirli yaş aralıklarında dilin kullanım şekli çok hızlı bir biçimde elde edilebilecek ve belirli yaş grupları arasında ne gibi farklar var ortaya konulabilecektir. Kadın ve erkeklerin dil kullanım farklılıklarının tespit edilmesi yine hazırlanacak olan derlem sayesinde mümkün olabilecektir. Bu açıdan bakıldığında derlem sayesinde ağızlar toplum dilbilimsel açıdan incelenmesi fırsatı doğacaktır.

1.10. Derlem Çeşitleri

Derlem dilbilimi ile ilgili araştırmalarda genellikle sekiz tip derlem’den söz edilir. Bunlar Özel amaçlı, genel amaçlı, karşılaştırmalı, paralel, dil öğretim, pedagojik, tarihsel ve ya eş zamanlı ve monitör derlemdir. Bu derlemlerin hepsi dilin farklı boyutlarıyla incelenmesiyle ilgilidir.

1.10.1 Özel Amaçlı Derlem (Specialized Corpus)

“Belirli konulardaki akademik makaleler, gazete köşe yazıları, coğrafya metinleri, ders anlatımları, günlük konuşma, öğrencilerin yazmış oldukları kompozisyonlar vb. gibi belirli bir konuda meydana getirilmiş metinlerden oluşan derlemdir” (Huntson, 2002:14). “Bu tipteki derlemlerde genel anlamda dilin tamamı yerine bir parçasının tasvir edilmesidir” (Lindquist 2009:18). Özel derlem sayesinde dilin belirli bir çevrede ya da zamanda nasıl kullanıldığını öğrenilebilir. Örneğin yazı dili ile konuşma dili üzerine yapılmış bir derlemde hareketle kelimelerin kullanım sıklıkları incelenerek ne kadar farklılaşma olduğu ya da öğrencilerin sınav kağıtlarından oluşan bir derlemde dil kullanımlarının nasıl olduğu incelenebilir.

1.10.2 Genel Amaçlı Derlem (General Corpus)

“Farklı tipteki metinlerin oluşturduğu derlemdir. Bu derlemler yazılı metinlerden ya da konuşmaların çeviriyazısı yapılarak hazırlanabilir. Bu tipteki derlemler dil’in pek çok farklı alanlarındaki metinlerden oluştuğu için çok fazla kelime içerir” (Huntson, 2002:14-15). Gramer çalışmaları için genel derlemlerin kullanılması metin çeşitliliği açısından daha iyi veri sağlamaktadır. Dilsel çeşitliliği göstermesi bakımından önemlidir.

1.10.3 Karşılaştırmalı Derlem (Compareble Corpus)

Farklı dillerden ya da aynı dilin iki farklı varyantından meydana gelen derlemdir. İki farklı dildeki karşılaştırmalı derlem; iki dildeki benzerliklerin ve farklılıkların dil öğrencisi ve çevirmenler tarafından tanınması için kul-

lanılır. Aynı dilin karşılaştırmalı derlemi ise dildeki varyantları ortaya çıkarmak için kullanılır (Hunston, 2002:15). Bu derlemler karşılaştırmalı dilbilim araştırmalarında ve çeviri bilim araştırmalarında sıkça kullanılır (Lindquist 2009:20)

1.10.4 Paralel Derlem (Parallel Corpora)

Bir dilden başka bir dile çevrilen metinleri ya da iki farklı dildeki metni bir dilden diğerine simultane çevrilmesiyle hazırlanmış metinleri içeren derlemeldir (Hunston, 2002:15).

1.10.4 Dil Öğretim Derlemi (Learner Corpus)

Dil öğrenenler tarafından üretilen metinlerin (deneme, kompozisyon) derlemidir. (Hunston, 2002:15). Yabancı dil öğrenimi için orijinal metinlerden oluşturulan, anadili konuşucularının ürettiği metinleri değil, dil öğrencilerinin kendileri tarafından üretilen metinleri kapsamaktadır. (Baker, 2006:103). Bu derlemler yeni bir dili öğrenmek isteyenler tarafından kullanılmaktadır.

1.10.5 Pedagojik Derlem (Pedagogic Corpus)

Dil öğrenmek isteyen kişiler için dilin bütün bileşenlerinden oluşturulan derlemeldir. Pedagojik derlem dil öğrenen kişinin öğrendiği dile karşı farkındalığını artırma amacıyla farklı bağlamlarda görülen kelimelerin ve ifade biçimlerinin örneklerini bir araya getirmek için kullanılır (Hunston 2002:16).

1.10.6 Tarihsel Derlem (Historical or Diachronic Corpus)

Farklı zaman dilimlerindeki metinlerin derlemidir. Bu derlemler bir dilin zaman içerisindeki görünüşlerinin (aspect) gelişimini takip etmek için kullanılır (Hunston, 2002:16).

1.10.7 Monitör Derlem

Dildeki güncel değişimleri izlemek için tasarlanan derlemeldir. Dildeki değişimlerin boyutundaki hızlı artıştan dolayı günlük, haftalık ve yıllık olarak bu değişimler gözlemlenebilmektedir (Hunston, 2002:16).

1.11. Dünyadaki Derlem Çalışmaları

Dünyada hazırlanmış bazı derlem çalışmaları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların sayısı arttırılabilir. Buradaki amaç derlemlerin içeriklerini okuyucuya göstermektir. Buradaki derlemlerden faydalanılarak pek çok araştırma yapılmıştır. Başta sözlükbilgisi çalışmaları olmak üzere

Brown Corpus¹

Brown Corpus, modern İngilizce dil araştırmaları için hazırlanan metin-

¹ <http://clu.uni.no/icame/brown/bcm.html>

lerin bilgisayar tarafından okunabilir hale getirilen ilk genel derlemesiydi. 1960'lı yıllarda Brown Üniversitesi'nden W. Nelson Francis ve Henry Kuçera tarafından derlendi. Yaklaşık 1 milyon kelime içermektedir.

British National Corpus²

British National Corpus (BNC), yirminci yüzyılın sonlarından itibaren hem konuşulan hem de yazılı İngiliz İngilizcesinin geniş bir kesitini temsil etmek üzere tasarlanmış ve geniş bir kaynak yelpazesinden meydana getirilmiş 100 milyon kelimelik bir derlemidir. Bu derlemin yazılı kısmı akademik kitaplar, romanlar, mektuplar, makaleler, dergilerden meydana gelmektedir. Sözlü kısım ise, hükümet konuşmaları, resmi olmayan çeşitli yaşlardan, sosyal sınıflardan gündelik konuşmaları içermektedir.

Corpus of Contemporary American English (COCA)³

Çağdaş Amerikan İngilizcesi derlemi (COCA), Amerikan İngilizcesinin büyük ve dengeli, Genel İngilizce'nin ise ücretsiz olarak temin edilebilen en büyük derlemidir. Derlem, 520 milyondan fazla kelime (1990-2015 arası her yıldan yaklaşık 20 milyon kelime) içerir ve konuşma, kurgu, popüler dergiler, gazeteler ve akademik metinlerden meydana gelmektedir.

Hansard Corpus⁴

1803-2005 yılları arasında İngiliz parlamentosunda konuşulan konulardan meydana getirilen derlemidir. 7.6 milyon konuşma metninden 1.6 milyar kelimeden meydana gelmiştir. Bu derlemin en önemli özelliklerinden bazıları zaman içerisinde konuşulan konuların ne gibi değişimlere uğradığını görmekteyiz.

Nordic Dialect Corpus⁵

Norveç, İsveç, Danimarka, İzlanda, Faroe Adaları ülkelerinin konuşma dilinden derlenmiş metinlerin çeviri yazısıyla oluşturulmuş derlemidir. Çeşitli röportajlardan ve konuşmalardan elde edilmiş yaklaşık olarak 2.8 milyon kelimeden meydana gelmektedir.

Freiburg Corpus of English Dialects⁶

1968-2000 yılları arasında Birleşik Krallık'ta yüzyüze görüşme yöntemiyle derlenmiş, kaynak kişilerin anılarından ve kişisel deneyimlerinin an-

² <http://www.natcorp.ox.ac.uk/corpus/index.xml>

³ <http://corpus.byu.edu/coca/>

⁴ <http://www.hansard-corpus.org>

⁵ <http://www.tekstlab.uio.no/nota/scandiasyn/index.html>

⁶ <http://www2.anglistik.uni-freiburg.de/institut/Iskortmann/FRED/>

latıldığı, yaklaşık 370 tane metin parçasından 2.5 milyon kelime içeren derlemidir.

1.12. Türkiye'deki Derlem Çalışmaları

Türkçe Ulusal Derlemi⁷:

Mustafa Aksan ve Yeşim Aksan öncülüğünde hazırlanmış olan Türkçe Ulusal Derlemi (TUD) 50 milyon sözcükten oluşan, 20 yıllık bir dönemi (1990- 2009) kapsayan, günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerden yazılı ve sözlü örneklerini içeren, geniş kapsamlı, dengeli ve temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir referans derlemidir.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi (7.-13. yy.)⁸

Bülent Özkan ve Engin Uzun tarafından hazırlanmış olan derlem; 7. yy.'ın sonlarından başlayarak yazılı ürünlerle izleyebildiğimiz Türk yazı dilinin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yazılan metinleri derleyerek, söz konusu dönem metnlerinin söz varlığını, bilgisayarlar aracılığıyla araştırmacıların kolaylıkla erişebileceği dil malzemesi haline getirmek ve Türkçe için bir art süremlili/tarihsel derlem oluşturmaktır.

TS Corpus- Türkçe Derlem⁹

Taner Sezer tarafından hazırlanan TS Corpus bir Türkçe Derlem projesidir. TS Corpus tamamı sözcük türü ve biçimbirimsel bazda işaretlenmiş toplam 491 milyon birimden (491,360,398 milyon token) oluşan genel amaçlı bir Türkçe derlemidir. Proje kendinden önce Türkçe adına yapılmış bilişimsel dilbilim çalışmaları ile dünyada yapılmış derlem dilbilim çalışmalarını bir araya getirerek, kullanılabilir bir ürün olarak modern bir derlem oluşturmaya hedeflemektedir.

Türkçenin Tarihsel Derlemi¹⁰

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca üzerine yapılmış eserleri başta söz varlığı olmak üzere elektronik ortama geçirerek biçimbilgisel ve sözdizimsel işaretlemelerle derlem tabanlı bir uygulamayı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu sayede 13. ve 20.yüzyıl Türkçesi bilgisayar tarafından okunabilir, işlenebilir duruma gelecek ve böylece başta Türk dili/dilbilimi araştırmacıları olmak üzere Sosyal Bilimler'in diğer alanlarındaki araştırmacıların erişimine açık bir platform oluşturarak onlara temel ve pratik bir başvuru kaynağı ola-

⁷ <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/>

⁸ <http://derlem.cu.edu.tr>

⁹ <http://ts Corpus.com>

¹⁰ <http://ttd.hacettepe.edu.tr>

cak bu derlem çalışmasıyla sözü edilen dönemle ilgili dilsel malzemeye erişim kolaylığı sağlanacaktır.

Türkiye Türkçesi Çevrim İçi Haber Metinlerinde Yeni Söзlerin (Neolojizm) Otomatik Çıkarımı

2011 yılından itibaren, çevirim içi haber metinlerinde geçen özel adlar da dahil, elde edilen milyonlarca sözcüğü içeren listeler bir referans derlem oluşturmak üzere var olan TDK Güncel Türkçe Sözlük madde başlarının proje boyunca sürekli ve anlık olarak otomatik karşılaştırılması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen söz varlığı bir web sitesi üzerinden grafik ve istatistik destekli olarak yayımlanmakta, sözlükbilimcilere ve dil araştırmacılarına Türkiye Türkçesinin güncel söz varlığının dinamik bir veri tabanını sunmaktır (Özkan vd. 2014:3).

4. www.turkiyeturkcesiagizlari.com

Bu bölümde Türkiye Türkçesi Ağızları üzerine hazırlamış olduğumuz web sitesi tanıtılmaya çalışılacak ve ağız araştırmalarının derlem temelli olarak incelenmesi üzerinde durulacaktır. Yukarıda bahsedilen pek çok sorunun derlem dilbilimi yöntemleriyle çözüme kavuşturulması planlanmaktadır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar aslında büyük boyutta bir derlem oluşturmaktadır. Ancak bu derlemler bilgisayarlar tarafından okunamadığı/işlenemediği için ya da geleneksel yöntemlerle işlendiği için bazı veriler tam anlamıyla ortaya konulamamıştır. Derlem temelli yapılacak bir araştırma ağızlar üzerine mevcut bilgilere yeni bilgiler eklenmesini sağlayacaktır ve ağız araştırmalarına yeni bir soluk getirecektir. Jan Svartvik'e göre derlemler sayesinde dil araştırmalarının;

1. Derlem verileri; dilin örneklem temelli gramerlerine göre daha objektiftir.
2. Derlem verileri; diğer araştırmacılar tarafından kolaylıkla doğrulanabilir ve araştırmacılar; aynı veriyi kendi derlemeleri yerine paylaşabilir.
3. Derlem verileri; lehçe ve üslup arasındaki farklılıkların araştırılması için gereklidir.
4. Derlem verileri, dilsel öğelerin kullanım sıklığını hakkında bilgi verir.
5. Derlem verileri sadece kurgulanmış örnekler vermekle kalmaz, teorik bir kaynaktır.
6. Derlem verileri, dil öğretimi ve dil teknolojisi (bilgisayarlı çeviri, konuşma sentezi vb.) gibi uygulamalı dilbilim alanları için gerekli bilgileri sağlar

7. Bilgisayarlı derlemeler araştırmacılara tüm dünyadaki verilere erişmelerini sağlarlar.
8. Derlem verileri, yabancı dili öğrenmek isteyenler için idealdir.
9. Derlemeler, sadece araştırmacıların ortaya koyduğu belirli dilsel öğelerin sunduğu verilerle kalmaz, tüm dilsel özelliklere ulaşabilme olanağı sağlar. (Svartnik 1992:8-10)

Bu maddelerden hareketle Türkiye Türkçesi ağızları üzerine hazırlanacak olan bir derlemin ne kadar gerekli olduğu ortaya çıkar.

Bugüne kadar yapılan ağız araştırmalarında çalışmaların sınırlılıkları köy, ilçe ya da il olarak yapılagelindi. Derlem sayesinde tüm ağızlar eş zamanlı olarak incelenme olanağı sağlanacak ve ağızların birbirleriyle doğrudan karşılaştırılması fırsatı doğacaktır.

Herhangi bir bölgenin ağız araştırması eğer kitap olarak basılmışsa bir şekilde çalışmaya ulaşılabilir, piyasada bulunamayan baskısı bitmiş kitaplara bazen ulaşabilmek mümkün olmamaktadır. Yüksek lisans tezimizi hazırlarken ulaşamadığımız bazı tezlerin sahiplerine mail attığımızda herhangi bir geri dönüş alamadık ve bu çalışmaları çalışmamızda kullanamadık. Hazırladığımız bu web sitesinde tüm çalışmalar ortak bir veri tabanında tutulacağı için dünyanın her yerinden bu çalışmalara ulaşabilme imkânı sağlanacaktır.

1.13. Derlem'in Oluşturulma Aşamaları

1.13.1 Metinlerin Bilgisayarlar Tarafından Okunabilir Hâle Getirilmesi

Daha önce de belirtildiği gibi ağız araştırmalarının bilgisayarlar tarafından okunabilir formatta bir derlem bugüne kadar hazırlanmamıştır. Çalışmaların tümü bir derlem oluştursa da bilgisayar tarafından okunamadığı ve gerekli işaretlemeler yapılmadığı için terim olarak derlem kategorisinden uzaktır. Metinlerin bilgisayarlar tarafından okunabilir hale gelmesi için şu işlemler uygulanabilir: “Malzeme doğrudan elektronik formda olabilir, optik tarayıcılarla sayısal hale getirilebilir, metin klavye yardımıyla bilgisayar ortamına aktarılabilir” (Sinclair 1991:14). Mevcut çalışmaların bilgisayar ortamına aktarılması için çalışmaların metin bölümlerinin el yordamıyla yazılıp bilgisayar ortamına aktarılması sağlanacaktır. Yeni yapılacak ağız araştırmalarında metinler doğrudan elektronik forma olacağı için veri girişi oldukça kolay olacaktır. Ayrıca elimizde olan çeviri yazılı metinler özel karakterler içerdiği için optik formlarla okunup sayısal hale getirilmesi neredeyse imkânsızdır.

1.13.2 Etiketleme

Derlem araştırmalarında önemli bir yere sahip olan etiketleme; metnin bilgisayar tarafından okunabilir hale gelmesindeki en önemli işlerden biridir.

Huntson, etiketleme işlemi için şöyle bir tanım yapmıştır “Etiketleme terimi, genellikle konuşmanın bir bölümünü belirten bir derlemdeki her kelimeye bir kod eklenmesi anlamına gelir, Etiketleme işlemi elle yapılabileceği gibi otomatik olarak da yapılabilir” (Huntson, 2002:18). Dilbilimsel incelemede Doğal dillerin metinlerinin sayısallaştırılması; yazılı halde bulunan dokümanlardaki karakterlerin, kelimelerin ve cümlelerin iyi bir şekilde tanımlanması gerekmektedir (Palmer, 2010:9). Yani metinler bilgisayar ortamına aktarılırken bilgisayar tarafından eksiksiz bir biçimde okunabilir olması gerekmektedir.

Etiketleme işlemi yapılırken bazı hususlar göz önünde tutulacaktır. Şöyle ki metin etiketlemeleri morfolojik düzeyde, kelime düzeyinde ve kavramlar düzeyinde yapıp farklı etiketleme kümeleri oluşturulacaktır. Morfolojik düzeydeki etiketleme kelimelere gelen yapım eklerinin ve çekim eklerinin varyantlarıyla birlikte etiketlenmesini kapsayacaktır. Kelime düzeyindeki etiketleme ölçünlü dildeki kelimenin ağızlarda bulunan varyantlarının ortaya konulması için yapılacaktır.

1.13.3 Derlem Yazılımı Geliştirme

Günümüzde *Doğal Dil İşleme* bilgisayar mühendisliğinin araştırma alanlarından birisi haline geldi. Metinlerin bilgisayarlar tarafından okunabilir hale getirilmesi ve etiketlenmesinin ardından bilgisayar mühendisleri tarafından hazırlanacak olan derlem yazılımlarıyla istenilen verilerin çıkarımı yapılabilir olacaktır.

1.13.4 Derlemdeki Hataların Giderilmesi

Derlem oluşturulurken hataların olması pek muhtemeldir. Binlerce sayfalık veri bilgisayar ortamına aktarılırken gözden kaçan noktalar olabilir. Hata payının en aza indirgenmesi için araştırmacılar tarafından denetlenebilir olması ve anında geri bildirimlerle hataların hızla giderilmesi planlanmaktadır.

1.14. Ses Bilgisi

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalarda uzun yıllardır çözülemeyen sorunların başında çeviri yazı işaretlerinde bir birlik bulunmayışı gelir. Bazı araştırmacılar tarafından bu sorun çeşitli zamanlarda dile getirilmiş ve tartışılmıştır.

Ağır araştırmalarının derlem tabanlı incelenmesiyle bu sorunun çözülmesi düşünülmektedir. Metinlerin bilgisayarlar tarafından okunabilir hale getirilmesi için öncelikli olarak işaret birlikteliğine gidilmesi gerekir. İşaret birliği bulunmayan çalışmaların metinler kısmı sayısallaştırılırken tıpkı “Unicode” sistemindeki gibi bir birlikteliğe gidilmesi planlanmaktadır. Metinlerin düzenlenip sayısal hale getirilmesiyle işaret birliği sağlanıp bu sorun ortadan

kalkacaktır. Çeviri yazı için Türkoloji’de yaygın olan işaretler öncelikli olarak tercih edilecektir ve bu seslerin IPA karşılıkları verilecektir.

Sorun karşısında izlenecek en önemli tutum Tektipleştirme ve Standartlaşma olmalıdır.

Tektipleştirme: Daha önce hazırlanmış farklı çeviri yazı sistemindeki metinleri yeniden gözden geçirip herkesin üzerinde hem fikir olabileceği bir yazı sistemine dönüştürmek olarak açıklanabilir. Ercilasun’un (1997) önermiş olduğu tabloya sadık kalınıp gerekli ekleme ve çıkarmalar yapılabilir. Bu dönüşüm sağlandıktan sonra eski metinlerin yeniden yazımı; yeni hazırlanacak olan çalışmaların da örneğini oluşturacaktır.

Standartlaşma: Tektipleştirilen çeviri yazı sisteminin bir standartlaşma ile araştırmacılara sunulmasıdır. Tüm çalışmalarda bu standart sağlandıktan sonra derlem’in ses bilgisi kısımları istenilen verilerin çıkarımı için hazır hale gelecektir.

Çeviri yazı işaretlerinde birlik sağlandıktan sonra;

- Yeni yapılacak çalışmaların da bu sisteme yükleneceği ön görülerek daha sonraki yıllarda işaret farklılıklarıyla ilgili bir sorun kalmayacaktır,
- Türkiye Türkçesi ağızlarının ünlü ve ünsüz haritası çıkarılabilecektir,
- Bu seslerin alofonları da tespit edilip harita üzerinde işaretlemesi yapılacaktır,
- Alofonların hangi çevrelerde meydana geldiğini yazılımlar vasıtasıyla ortaya konulabilmektedir.

1.15.Şekil Bilgisi

Derlem çalışmalarında doğru sonuçlara ulaşılabilmesi için mutlaka işaretlenmiş veya etiketlenmiş metinlere ihtiyaç duyulmaktadır. Ağızlar için planladığımız bu derlemde metinlerin tektipleştirilmesinden yani çeviriyazı işaretlerinde birlik sağlandıktan metinlerin bilgisayar tarafından okunabilir hale gelmesi gerekmektedir. Ardından etiketleme işlemine geçilecektir.

Doğal dil işleme araçlarının yardımıyla metinlerin otomatik bir biçimde etiketlenmesi yapılmaktadır. Ağız araştırmalarında karşılaşacağımız pek çok yapının ölçünlü dildeki yapıların varyantı olacağından otomatik etiketlenmesi yapılmış bir derlemde hataya düşme oranının yüksek olacağı tahmin edilmektedir. Elle yapılmış bir etiketlemeyle derlemde araştırmacının dikkatsizliği, yorgunluk gibi nedenlerden dolayı hataların olması beklenmektedir. Bu duru-

mun önüne geçmek için metinlerin etiketlenmesiyle uğraşan araştırmacılardan başka hataları kontrol eden bir çalışma grubunun da olması planlanmaktadır.

Etiketlenmesi yapılmış metinlerden istenilen şekil bilgisi özellikleri çıkarılabilecektir. Örneğin isimden isim yapma ekleriyle ilgili veya zaman ekleriyle ilgili arama yapıldığında ağızlarda kullanılan bütün biçimleri görebilmek mümkün olacaktır. Hangi ek hangi bölgede hangi biçimde kullanılıyor? Bir ekin bütün varyantlarını ya da eklerin kullanım sıklıklarını etiketlenmesi yapılmış bir derlemde saniyeler içerisinde ortaya konulabilmektedir. Bu veriler sayesinde ağız atlasının şekil bilgisiyle ilgili kısmını derlemesi yapılmış metinler doğrultusunda ortaya konulacaktır.

1.16. Metinler

Bugün ağızlarla ilgili çalışmaların metin kısımları büyük bir derlem oluşturmaktadır. Titiz incelemeler sonucu ortaya çıkan binlerce sayfalık veri kitap sayfalarında ve araştırmacıların kendi arşivlerinde bulunmaktadır.

Elimizde olan çalışmalardan sadece belirli il, ilçe köyler hakkında verilere doğrudan ulaşabiliyoruz. Mesela Türkiye genelinde çiftçilerden derlenen metinler hakkında bir çalışma yapmak istenildiğinde tüm çalışmaların metin kısımlarına bakılarak tarama yapmak gerekecektir ya da 60 yaş üstü dil kullanımları incelenmek istendiğinde benzer şekilde büyük metin kümeleri üzerinde yoğun ve sabırlı çalışma saatleri geçirmek gerekmektedir. Oysa metin etiketlemesi iyi yapılmış bir derlem üzerinden bu verilere anında ulaşılabilir.

Metinler etiketlendikten sonra toplum dilbilimi çalışmaları için de veri sağlanmış olacaktır. Toplum dilbilimci; belirli bir çevredeki insanların arasındaki dilbilimsel benzerliklerin veya farklılıkların ve yaş, cinsiyet, sosyal sınıf, coğrafik bölge, eğitim seviyesi gibi çeşitliliklerin dil kullanımlarına etkisi gibi soruların cevaplarını bulmaya çalışır. (Baker 2010:2) Ağız araştırmalarına kaynaklık etmesi planlanan derlem çalışmasıyla yukarıda bahsedilen çeşitliliklerin de tespit edilmesi beklenmektedir. Örneğin genç yaştakiler ile belirli bir yaş üzerindeki kişilerin dil kullanımları hakkında karşılaştırmalı inceleme yapılabilecektir. Çiftçilikle uğraşan kişilerin bölgelere göre dil kullanımları gözlemlenebilir. Yükselti ile ilgili bilgilerin bulunması da yükseltinin ağız araştırmalarına bir etkisinin olduğu ya da olmadığı sonucuna götürebilir.

Daha önce yapılmış çalışmalarda görüldüğü gibi genel olarak metin derlenip deşifre yoluna gidilmiş ve metinler çoğunlukla kişilere göre ayrılmıştır. Bu derlem sayesinde aynı konu başlıklı metinler bir araya getirilerek benzer durumların ifadelerinde ne gibi farklılıklar olduğu da görülebilecektir. Ayrıca belirli yaş gruplarındaki, farklı cinsiyetlerinde dil kullanımları tespit edilebilecektir.

Metinler üç başlık altında incelenecektir. Anlatım esasına dayalı metinler, kültürel çeşitlilikler ve yaşanmışlıklar (kişisel anılar ve hayaller). Çalışmada ayrıca bu tip bir bölümlemeye gitmek doğrudan akademik amaçların yanında normal bir okurda istediği başlık altında istediği metne ulaşma şansına sahip olacaktır.

1.16.1 Anlatım Esasına Dayalı Metinler

Bu başlıkta yer alacak metinler masal, efsane, mit, memorat, destan, mani, türkü, halk hikayesi, fıkra gibi belirli bir formda olan kurgusal metinleri kapsamaktadır. Bu bölüm halk edebiyatı araştırmalarına da kaynaklık etmesi beklenmektedir. Metinlere tek elden ve doğrudan erişim imkânı sağlayacaktır.

1.16.2 Kültürel Çeşitlilikler

Kültürel çeşitlilikler, halk oyunları, yemek tarifleri, kız isteme, tarihsel olaylar gibi belirli bir bölgeye ya da yöreye ait unsurlar bu bölümde bir araya getirilecektir. Metinlerin bir arada olması bölgesel benzerliklerin ve farklılıkların ortaya çıkması için kolaylık sağlayacaktır ve kültürel zenginliklere doğrudan ulaşım sağlanmış olacaktır.

1.16.3 Yaşanmışlıklar (Kişisel Anılar, Hayaller)

Kaynak kişilerin hayallerini ve anılarını anlattığı arşiv olacaktır. Böylelikle zamanla unutulup gidecek insan hikayeleri kayıt altına alınmış olacaktır.

1.17. Ses Kayıtları

Bazen araştırmacıların hiç dinleyemediği, bazı durumlarda derleme yapan kişinin bile çeşitli sorunlarla kaybettiği ses kayıtları veri tabanı üzerinden herkesin her zaman ulaşabileceği bir forma dönüştürülecektir ve bu veri tabanı üzerinde saklanacaktır. Ses kayıtlarına erişimin olması çeviri yazısı yapılmış metinlerin bir kez daha gözden geçirilmesini sağlayacak, yapılmış hataları düzeltme imkânı sağlayacaktır. Aynı zamanda ses analizi yapan programlar vasıtasıyla seslerin akustik değerleri ve formant analizlerini görebilme imkânı doğacaktır.

Akademik amaçlar dışında, bir vatandaşın kendi yöresine ait daha önce hiç duymadığı bir masalı ya da halk hikayesini dinleme fırsatı sunacaktır.

1.18. Sözlük

1.18.1 Konuşma Sözlüğü

Ses kayıtlarından elde edilecek veriler ile kelimelerin sesletimleri tespit edilip bir konuşma sözlüğü hazırlanacaktır. Türkçenin gerçek zamanlı konuşma verilerden elde edilmiş bir konuşma sözlüğü bulunmamaktadır. Sözlük

kısımında yer alacak olan bu bölümle Türkçe'nin konuşma sözlüğü hazırlanmış olabilecektir.

1.18.2 Bağlamsal Sözlük

Bağlamsal sözlük, anlam-bağlam ilişkisine dayanan ve bir eserin söz varlığını en ince anlam farklılıklarına kadar ortaya çıkaran sözlüktür (Boz 2011: 91). Geleneksel sözlükler hazırlanırken örnekler; gazetelerden, kitaplardan, dergilerden tanıklar gösterilmesiyle elde edilir. Akar ağız araştırmalarının sözlük kısımlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Metinden bağımsız sözlükler, 2. Yarı tanıklı sözlüklükler, 3. Seçme sözlere dayalı tanıklı sözlükler (Akar, 2009:7). Bu bölümlerde sözlük kısımları oluşturulurken yöntemsel problemleri dile getirmiştir. Günümüzde bağlamsal sözlükler hazırlanırken bilgisayarlardan faydalanılmakta ve kelimelerin tüm anlam katmanları en ince ayrıntılarına kadar ortaya konulmaktadır. Uysal bağlamsal sözlükleri ağız araştırmalarında kullanımının önemini şöyle vurgulamaktadır; “Bağlama göre düzenlenen sözlük ve dizinler, metinler üzerine yapılan incelemelerin sağlıklı bir zemine oturmasını sağlayacaktır” (Uysal, 2012:61). Hazırlanacak olan web sitesi sayesinde kelimelerin tüm anlam katmanları sağlıklı bir zemine oturtulacak ve bir kelimenin tüm anlam alanları ortaya konulabilecektir.

1.18.2 Tematik Sözlük

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında tematik söz varlığıyla ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Tematik kelime sözlükleri sayesinde ağızlarda yaşayan kelimelerin diğer ağız bölgeleriyle karşılaştırılması mümkün olacaktır. Ayrıca Türkçe'nin diğer dillerle olan ilişkisinin ortaya konması bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz bu sözlük sayesinde kelime alış-verişleri, dil ilişkileri tespit edilebilecektir. Mesela hayvancılıkla ilgili söz varlığı, halk oyunları ile ilgili söz varlığı, bitkiler ile ilgili söz varlığı gibi alt alanlarda etiketlenmeler yapılarak istenilen verinin hızlı bir şekilde çıkarımı sağlanacak ve görsel örnekler sayesinde araştırmacılara büyük kolaylık sağlayacaktır.

1.18.3 Video Sözlük

Sözlük bilimine ve ağız araştırmalarına yeni bir bakış getireceği düşünülen video sözlük geleneksel sözlük modellerinden farklılık arz etmektedir. Bu tarz bir sözlüğün hazırlanma amacı şimdiye kadar kağıt üzerinde kalmış anlatımların video formunda karşımıza çıkması olacaktır. Kişisel arşivlerde kalan videoların ağız ve folklor araştırmalarında genellikle tarif edilen bir oyun, yemek vb gibi bir eylemin araştırmacılara görsel olarak sunulmasıdır. Bazı araştırmalarda karşımıza resimler çıksa da bu web arşivi üzerinden isteyen herkesin elinin altında bulunabilecek büyük bir arşiv olarak tasarlanmaktadır.

Bazı kültür sitelerinde ya da sosyal paylaşım sitelerinde çok dağınık halde duran verinin bu şekilde işlevsel hale getirilmesi planlanmaktadır. :

1.19. Ağız Atlası

Bütün bu verilerin derlenip işlenmesinden sonra Türk dilinin en büyük eksiklerinden biri olan ağız atlası meydana getirilecektir. Bu atlasta sesbilgisi, şekilbilgisi, kelime düzeyinde haritaların olması planlanmaktadır. Derlem ve doğal dil işleme yazılımları sayesinde istenilen verilerin çıkarımı yapılarak ağız atlasının temelleri atılmış olacaktır.

5. Sonuç Yerine

Teknolojik imkânlar geliştikçe araştırmalarda da yeni yöntemler geliştirildiğini görmekteyiz. Bilginin baş döndürücü hızda üretildiği günümüzde bilgisayarlar sayesinde bu bilginin kullanımı ve geri dönüşümü sağlanmaktadır. Bir insanın bir ömrünü alabilecek bilgi işleme süreci, hızlı bilgisayarlar sayesinde ufak zaman dilimlerinde gerçekleştiriliyor. Ağız araştırmaları sadece metin derleyip gramer incelemelerinin ötesinde derlem dilbilim sayesinde gelişen yöntemlerle incelemek ağızların daha ayrıntılı katmanlarını ortaya çıkaracaktır.

Ağız araştırmalarının derlem dilbilim yöntemleriyle incelenmesi sonucunda ön gördüğümüz bazı gelişmeler aşağıda listelenmiştir.

- Türkiye Türkçesi ağızlarının tam bir haritası çıkarılabilecektir,
- Derlem yöntemleri sayesinde sesbilgisinden söylem analizine kadar dilin tüm katmanları ayrıntılı bir biçimde incelenebilecektir,
- Tasarlanan bu web sitesi sayesinde ağızlar aynı zamanda dijital bir arşive sahip olacaktır,
- Dijital arşiv olmanın ötesinde kültürel çalışmalar ile halk bilimiyle ilgili çalışmalara büyük bir kaynak oluşturması beklenmektedir,
- Anadolu ağızlarının tasnifi yapılacak, benzer ve farklı ağız özellikleri hangi bölgelerde kesişiyor hangi bölgelerde ayrıldığı tespit edilebilecektir,
- Görsel unsurların ön plana çıkarılmasıyla bilimsel amaçlar dışında sıradan vatandaşlarında kendi kültürleri hakkında daha detaylı bilgi alabilecektir,
- Metinlerin etiketlenmesiyle toplum dilbilimiyle ilgili çalışmalar için kaynak olacaktır.

Kısaca bu web sitesinin Türkiye Türkçesi ağızlarına yeni bir ivme kazandıracağını umuyoruz.

KAYNAKLAR

- ADALI, Eşref (2012), “Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing)”, *TBV Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi*, C 5, S 12, TBV Yay.
- AKAR, Ali (2006); “Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları”, *Turkish Studies*, Vol: 1/2, s. 37-53
- AKAR, Ali (2009); “Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar I”, *Turkish Studies*, Vol: 4/4, s. 1-11
- ANTHONY, Laurence (2013); “Critical Look at Software Tools in Corpus Linguistics”, *Linguistic Research*, S 30 (2), s.141-161
- ARAT, Reşit Rahmeti (1946); “Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu”
- BAKER, Paul (2010); “Sociolinguistics and Corpus Linguistics”, Edinburg University Press, Edinburg, UK
- BAKER, Paul ve diğerleri (2006); “A Glossary of Corpus Linguistics”, Edinburg University Press, Edinburg, UK
- BOZ, Erdoğan (2011) “Yunus Emre Divanı’nın Bağlamsal Sözlüğü ve Dizini Üzerine Bir Deneme”, X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 91-95.
- BROWNIE, John; “Ukelele”
- DELİCE, Halil İbrahim (1995); “Anadolu Ve Rumeli Ağızları Metinlerinde Kullanılan Seslerin Transkripsiyonu Meselesi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S 1, s. 119-131
- DEMİR, Nurettin (2013); “Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi” TDK Yay., Ankara
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1983); “Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi”, TDK yay., Ankara
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1999); “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK Yay, Ankara s.43-49
- GÜLENSOY, Tuncer (1979), “Türk Fonetik Transkripsiyonu Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C VIII (Ankara 1979), s.169-190
- HİMMELMAN, Nikolaus P. (1998) “Documentary and Descriptive Linguistics” *Linguistics* s.36 Walter de Gruyter
- HUNTSON, Susan (2002); “Corpora in Applied Linguistics”, Cambridge University Press, Cambridge, UK
- KENNEDY, Graeme (1998); “An Introduction to Corpus Linguistics”, Longman press, London, UK
- KORKMAZ, Zeynep (1976); “Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar”, TDAY-Belleten, 1975-76, s. 143-172
- LİNDQUIST, Hans (2009); “Corpus Linguistics and the Description of English”, Edinburg University Press, Edinburg, UK

- OFLAZER, Kemal (2006); “Bilgisayarla Dil İşleme”, Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri, Ed. B. T. Aksu, TDK yay., Ankara s.16-17
- ÖZKAN, Bülent ve Çetin, Engin (2014), “Türkçenin Tarihsel Derlemi Hazırlamak”, Türkçe Üzerine Derlem Dilbilim Uygulamaları, Ed. B. Özkan, B.T Tahiroğlu, A. E. Özkan, Karahan yay., Adana s.101-122
- PALMER, David D. (2010); “Text Preprocessing”, Handbook of Natural Language Processing, Taylor and Francis Group
- PEKACAR, Çetin; DİLEK, Figen Güner (2008); “Uluslararası Fonetik Alfabe ve Türkiye’de Ağız Araştırmaları”, Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı” TDK Yay., Ankara, s.575-589
- SAĞIR, Mukim (1995); “Ağız Çalışmalarında Transkripsiyon” Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, TDK Yay., Ankara
- SAY, Bilge, Umut Ö., Ofłazer K. (2002). “Bilgisayar Ortamında Derlem Geliştirme Çalışması. Şubat 2002 Konya, Akademik Bilişim Konferansı’nda sunulmuş bildirisi
- WOODBURY, Anthony C. (2011) “Language Documentation”, The Cambridge Handbook of Endangered Languages, ed: Peter k. Austin, Julia Sallabank
- UYYSAL, İdris Nebi (2012); “Ağız Araştırmalarında Bağlamsal Sözlük ve Dizin Kullanımı”, Diyalektolog, S 5, s.55-62

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://clu.uni.no/icame/brown/bcm.html>
- <http://www.natcorp.ox.ac.uk/corpus/index.xml>
- <http://corpus.byu.edu/coca/>
- <http://www.hansard-corpus.org>
- <http://www.tekstlab.uio.no/nota/scandiasyn/index.html>
- <http://www2.anglistik.uni-freiburg.de/institut/lkortmann/FRED/>
- <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/>
- <http://derlem.cu.edu.tr>
- <http://tsocorpus.com>
- <http://ttd.hacettepe.edu.tr>
- <http://unicode.org>
- http://scripts.sil.org/cms/scripts/page.php?site_id=nrsi&id=ukelele

BAŞKURT TERMINOLOJİSİ SORUNLARI

(tıp terimleri örnek olarak alınmıştır)

PROBLEMS OF TERMINOLOGY IN THE BASHKIR LANGUAGE

(on the example of medical terms)

*Feyruze GARİPOVA**

Giriş

Herhangi bir dilin kullanım alanının genişlemesi doğrudan doğruya onun terminoloji sistemine bağlıdır. O ne kadar iyi gelişmişse, dilin yaşama ve zaman ve kullanım alanı taleplerine uyma şansları o kadar yüksektir. Dilin herhangi bir alanda kökleşmesi için yaygın, herkesin kullanageldiği, herkesçe tanınan terimlerin olması gerekmektedir. Yanısıra onlar gerektiği zaman yeniden gözden geçirilmeli, yenileştirilmeli ve çabuk kullanıma koyulmalıdır.

Başkurtça terimler oluşturma ve onları tek standarda uydurma işine XX. yy. 20'li yıllarında başlamışlardır. O zaman modern Başkurt edebî dilinin temelleri atılmıştır. Bu iş sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir. XX. yy. 90'lı yıllarında terimler oluşturma alanında olağan bir canlanma olmuştur. Başkurtça terminoloji sözlükleri hem hayvancılık (Zeynullina 2006), at yetiştiriciliği (Zeynullin 2004), arıcılık (Kıuandikov 1999), ormancılık (Uraksin 2006) vs. gibi geleneksel faaliyet alanlarına ait terimleri, hem tıp (Aznabayev 2007), hukuk (Hasanov 2003), felsefe (Galimov 2010), siyaset (Kunafina 2001), iktisat (Garipov 2007) gibi alanlara ait ilmî terimleri içermektedir.

Yöntem ve malzemeler

İncelemek için Başkurt alimlerinin Başkurtça geleneksel ve ilmî terimlerine adanmış eserleri kullanılmıştır. Başkurtça terminoloji sözlükleri kaynak olarak kullanılmıştır. Araştırma sırasında tasvir etme, karşılaştırma ve analize etme yöntemleri kullanılmıştır.

* Dr., Başkörtöstan Cumhuriyeti Beşeri Bilimler Enstitüsü üst ilmî görevlisi, Rusya/ Başkörtöstan Cumhuriyeti, Ufa, zafer1976@mail.ru.

Bulgular ve tartışma

Terimler, her dilin kelime hazinesinin önemli kısmıdır. Onlar dilin fonksiyonel kapasitesinin artmasını sağlamaktadır. Onun için onları sistemleştirme ve tek standarda uydurma işlemleri devamlı yapılmalıdır. Bunun için araştırmalar yapılmalıdır. Onlar sırasında terimlerin kökenleri, yapım usulleri, dilin terim yapabilme potansiyeli ve yeni terimlere ihtiyacın olup olmaması belirlenmelidir.

Değişik alanlara ait Başkurtça terimler ilmî araştırma konuları olmaktadır.

R.Z. Safarova Başkurtça botanik terimlerini incelemiştir. Başkurtça Botanik Terimlerinin Kaynakları, Oluşma Yolları ve İlkeleri isimli eserinde (Safarova 1984) Başkurtça botanik terimlerinin kaynakları incelenmekte, bitki isimlerinin dilbilimsel nitelikleri betimlenmekte, Başkurtça botanik terimlerini düzenleme yolları ve usulleri teklif edilmektedir.

Başkurtların geleneksel faaliyet türlerinden olan tarımcılık terimleri, E.F. İşberdin'in araştırma konusudur. Başkurtçada Tarımcılık terimleri isimli eserinde (İşberdin 2002) yazar, toprak ve onu işleme ile ilgili kelimeleri, tarım, bahçe aletleri isimlerini, tarımcılık ve bahçecilik terimlerini, bu arada bazı tahıl ve bahçe ürünlerinden yapılan millî yemek isimlerini de ele almaktadır.

Tarımcılık kelimeleri R.G. Gizzatov tarafından da incelenmiştir. Araştırma sırasında yazar, Başkurtlarda tarımcılığın meydana gelme ve gelişme tarihi, Başkurtçada ve başka Türk dillerinde tarımcılık terimlerini inceleme tarihi, Modern Başkurtçada tarımcılık terimlerini leksik-semantik, yapım bakımında sınıflandırma ve tarımcılık terimlerinin oluşma yolları gibi sorunlara değinmiştir (Gizzatov 2013).

Başkurtlarda hayvancılığın başarılı gelişmesi Başkurtçanın kelime hazinesinde de yansımaktadır. U.F. Nadergulov Başkurtça hayvancılık terimlerini başka Türk dillerindeki bu tür terimlerle kıyaslayarak incelemiştir. Bu tür kelimelerin etimolojisini açıklamak amacıyla yazar, bu konuyla ilgili tarihî ve etnografik bilgilere müracaat etmiştir (Nadergulov 2000).

Başkurtların geleneksel yemeklerinin isimleri de halkın maddi ve manevi kültürünü incelemek için kıymetli kaynak sayılmaktadır. F.S. Amineva'nın (Amineva 2005) çalışmasında geleneksel undan yapılan yemeklerin, süt ürünleri ve yemeklerinin, et ürünleri ve yemeklerinin, ayın yemeklerinin, hayvan ürünlerinden yapılan eşya isimleri incelenmiştir. Onların oluşma yolları gösterilmiştir.

Eskiden birçok halklardaki gibi Başkurtlarda da harp sanatı ve silahlanma sistemi iyi gelişmiştir. O yüzden Başkurtçanın kelime hazinesinde asker-

lik terimleri de bulunmaktadır. Askerlik terimleri G.N. Yagafarova'nın Başkurtçada Askerlik Terimleri eserinde (Yagafarova 2003) incelenmiştir. Bu çalışmada askerlik terimlerini inceleme tarihi, Başkurtçada askerlik terimleri gelişmesinin tarihî önkoşulları gibi sorunlara edinilmiş, askerlik terimleri leksik-semantik bakımdan sınıflandırılmış ve nitelendirilmiş, genel Türk kökenli askerlik terimleri tahlil edilmiştir.

Halkın geleneksel hayat tarzıyla ilgili terimleri inceleme, hem Başkurtçanın kelime yapma, etimoloji sorunlarını, hem Başkurtların tarihi, kültürü, etnografisi ile ilgili meseleleri açıklamaya yardım etmektedir. G.R. Batırşina, doğum yapma ile ilgili terimleri inceleyerek onları Başkurtlarda doğum yapma ile ilgili örf-adetler, doğumdan önceki durumla ilgili kelimeler ve doğumdan sonra yapılan örf-adetlerle ilgili kelimeler bakımından ele almıştır (Batırşina 2008).

Felsefe terminolojisi sorunları H.V. Sultanbayeva ve L.B. Abdullina için makale konusu olmuştur. Yapılan yaklaşık hesaplara göre "Baskurtçada felsefe terimlerinin yüzde sekseni Arapçadan, Farsçadan ve Rusçadan, bu arada Rusça sayesinde başka dillerden alınan terimler teşkil etmektedir" (Sultanbayeva 2005).

G. R. Abdullina ve M. İ. Karabayev, Başkurtça spor terimleri arasında öz ve başka dillerden alınan kelimeleri belirleme deneyimini sunmaktadır. Onların yaptıkları tahlile göre "Baskurtçada spor terimlerinin çoğunu yabancı dillerden alınan kelimeler teşkil etmekte" (Abdullina 2015, s. 423), Başkurtça kelimelerle ise millî spor türleri ile ilgili kavramlar adlandırılmaktadır.

Ülkenin sosyal, siyasal durumunun değişmesi, ilmî teknik gelişme, Rusya ve başka ülkeler arasındaki iktisadi, siyasal, kültürel, sosyal bağlantılar ve ilişkiler Başkurtçanın kelime hazinesinin yenilenmesini sağlamaktadır. XX. yy. 90'lı yıllarından sonra değişik kavramları öz dil araçlarıyla adlandırma ve Başkurtça kelimeleri faal bir sürette kullanma eğilimi görülmektedir. Meselâ, «звонить итэм» yerine «шылтыратам» (telefon ediyorum), «квартира» yerine «фатур» (ev, daire), «актив» yerine «әүзем» (aktif) vs. Bu terminolojiye de yansımıştır. Başkurtçada terimlerin çoğu başka dillerden alınan kelimeler olmasına rağmen öz terminoloji hazinesini oluşturma çalışmaları da yapılmaktadır. Bunun için ağızlardan kelimeler alınmakta, yabancı kelimeyi tarif etme usulü kullanılmakta, var olan isim kökleri ve ekler yardımıyla yeni terimler yapılmakta, başka Türk soylu halkların terminoloji deneyimi öğrenilmektedir.

Baskurtçada terimler aşağıdaki yollarla meydana gelmektedir:

1) yabancı dil kelimesini değiştirmeden alma (*аркада, балюстра, ганч* (Uraksin 2004)), 2) yabancı dil kelimesini Başkurtçanın fonetiğine uydurma (*йәзрә* – ядро ‘gülle’, *гирь* – гирь ‘halter’ (Abdullina 2015)), 3) yabancı kelimenin kökünü alma (*акцентлау* – акцентирование ‘vurgulama’, *гарантиялау* – гарантирование ‘garanti etme’, *дефлирлау* – дефлирование ‘düşürme’ (Garipov 2007)), 4) herkesin kullandığı kelimeye yeni anlam kazandırma (*өмөтлө* ‘ümit verici’, *яуап* ‘tepki’, *һыҙғыс* ‘keman yayı’ (Suf’yanova 2010)), 5) var olan isim kökleri ve ekler yardımıyla yeni terimler yapma (*алтакта* ‘levha’, *алхәбәр* ‘anons, ilan’, *көйәрмән* ‘tarafkar’), 6) ağızdan alınan kelimeleri terim sıfatında kullanma (*кылау* ‘aksu’ (Doğu ağzı), *эман* ‘etene’ (Kuzey batı ağzı), *тимерәү* ‘liken’ (Doğu ve Güney ağzı), *токан* ‘menteşe’ (Doğu ağzı) (Aznabayev 2007), 7) yabancı kelimenin taklidini yapma (*күян ауыз* ‘cheiloschisis’, *өн куйыу* ‘ses meydana getirme’, *ирендән укыу* ‘dudaktan okuma’ (Aslayeva 2001)).

Başkurtça tıp terimlerini inceleme sonuçlarına göre onların çoğu Rusça sayesinde alınan Latince ve Yunanca kökenli kelimelerdir. Rusçadan ve başka Avrupa dillerinden alınan kelimeler de vardır. Bu gruba ait terimlerin bir kısmı Başkurtça kökenli kelimelerdir. Rusça Başkurtça Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğündeki hangi kavramlar öz kelimelerle adlandırılmış ona bakalım.

Başkurtça kelimeler ve ekler çok parçalı terimlerin içinde bulunmakta, Başkurtça ekler yabancı köklere eklenmektedir: *күз аккомодацияһы* ‘göz uyumu’, *бактерияға оқиаш* ‘bakteriye benzeyen’, *мейе дислокацияһы* ‘beyin çıkıklığı’, *трахома бөрсөктәре* ‘granulationes trachomatosaе’; *операция яһау* ‘ameliyat yapmak’, *ампутацияланған* ‘ameliyatla kesilen’, *витаминлы* ‘vitaminli’, *донорлык* ‘vericilik’, *культивациялау* ‘yetiştirme’, *лизиндар* ‘lysin’, *нервозлык* ‘sinirlilik’.

Aşağıdaki kavramlar Başkurtça isimlerle adlandırılmaktadır:

– Başkurdistan’da büyüyen şifalı bitkiler: *һары умырзая* ‘adonis’, *һизәп үләне, бесәй тырнағы* ‘*Althaea officinalis*’, *бесәй үләне* ‘kedi otu’, *бабасыр үте* ‘centiayne’, *андыз* ‘andız’, *айыу көпиәһе* ‘*Archangélica officinalis*’, *кыртан үләне* ‘chamerion’, *күгәрсен бүрке* ‘*melampýrum cristatum*’, *бөтнөк үләне* ‘*méntha piperíta*’;

– insan vücudundaki organlar ve onların parçaları: *каш* ‘kaş’, *калын корһак* ‘göbek’, *күз кабағы* ‘göz karağı’, *күз сокоро* ‘göz çukuru’, *тамак, йотколок* ‘yutak, boğaz’, *сирак* ‘baldır, incik’, *күрылдай* ‘gırtlak’, *ашказан* ‘mide’, *бөйөр* ‘böbrek’, *кәрпек* ‘kirpik’, bu arada kemikler: *күл сугы, сук* ‘el’, *умрау (һөйәге)* ‘köprücük kemiği’, *күмәгәй* ‘gırtlak çıkıntısı’, *һигезгүз һөйәге* ‘sağrı kemiği’, *калак һөйәге* ‘kürek kemiği’, *сүкеш һөйәге* ‘çekiç kemiği’, *умыртка* ‘omur’, *кабырга* ‘kaburga’, *өзәңге һөйәге* ‘üzengi kemiği’;

– bulaşıcı hastalıklar: *кызылса* ‘kızamık’, *кызамык* ‘kızamıkçık’, *махай ауырыуы* ‘cüzam’, *тимерәү* ‘ liken’, *тапма ауырыуы* ‘sıtma’, *сәсәк* ‘çiçek’, *кысынма* ‘uyuz’.

Taklidî kelimeler de Başkurtça malzemelerden yapılmaktadır: *вменяемость* – *иҫ-аҡыл теуәллеге* ‘akıl sağlığı’, *жирорастворимый* – *майҙа иреүсән* ‘yağda iriyeen’, *излучение* – *нурланыш* ‘ışınım’, *кровезаменители* – *кан алмаштырғыстар* ‘kan yerine kullanılan şeyler’.

Başkurtların halk tıbbında kullanılan terimler resmî tıp terimlerine dönüşmektedir: *Базедова болезнь* – *боғак, елсәү, куштамак* ‘Basedow hastalığı’, *бельмо* – *кылау* ‘aksu’, *беременная* – *йөклө* ‘hamile’, *бесплодие* – *түлһез* ‘kısırlık’, *близорукость* – *күрәгарау* ‘miyopluk’, *глаукома* – *глаукома, кара (һары) күз ауырыуы* ‘glokoma’, *грыжа* – *бүҫер* ‘fitik’, *дальнозоркость* – *үтәгарау* ‘hipermetropi’, *зоб* – *боғак* ‘guşa’, *изжога* – *үзәк көйөү* ‘mide ekşimesi’, *коклюш* – *быума йүтәл* ‘boğmaca’, *косолапость* – *салыш аяктык* ‘çarpı ayak’.

Terim sıfatında herkesin kullanageldiği Başkurtça kelimeler kullanılmaktadır: *безопасность* – *хәүефһезлек* ‘emniyet’, *беспомощность* – *ярҙамға мохтажлыҡ* ‘çaresizlik’, *воспаление* – *шешеү* ‘yangı, iltihap’, *восприимчивость* – *бирешеүсәнлек* ‘alınanlık’, *глухой* – *һаңғырау* ‘sağır’, *гниение* – *сереү* ‘çürüme’, *гной* – *эрен* ‘irgin’, *деторождение* – *бала тыуыуы* ‘çocuk doğurma’, *дрожание* – *калдырау, дерелдәү* ‘titreme’, *заложенность* – *тоноу* ‘tıkanıklık’, *исцеление* – *һауығыу* ‘şifa, iyileşme’, *лечение* – *дауалау, дауаланыу* ‘tedavi etme (olma)’, *милосердие* – *иәфкәтлелек, мәрхәмәтлелек, рәхимлелек, аяусанлык* ‘merhamet’, *мучение* – *яфаланыу, интегәү* ‘işkence’, *насморок* – *тымау (тейеү), тымаулау* ‘nezle’, *отросток* – *үҫенте* ‘uzantı’.

Resmî Başkurt tıp terminolojisinin aksine halk tıbbi terminolojisinin çok kısmını doğal olarak Başkurtça kelimeler teşkil etmektedir. Yabancı dillerden alınan kelimeler yerine orada öz kelimeler yer almaktadır:

Русча-Башкортча Аңкылаулы Тıp Теримлери Сөзлүгү	Башкортча-Русча, Русча-Башкортча Халк Тıббı Теримлери Сөзлүгү
компресс – <i>компресс</i> ‘kompres’	компресс – <i>боҫлама</i>
астма – <i>астма</i> ‘astım’	астма – <i>тын быуылыу; тын бөтөү, күкрәк кычыу; катма</i>
лимфа – <i>лимфа</i> ‘lenf’	лимфа – <i>һары һыу</i>
мастит – <i>мастит</i> ‘meme iltihabı’	мастит – <i>имсәк шешеүе</i>
панариций – <i>панариций</i> ‘dolama’	панариций – <i>йыланкарак, изелмә, туналам, аһак, тупан</i>

рак – <i>рак</i> ‘kanser’	рак – <i>азғын шеш, аzman, рак, яман шеш</i>
рахит – <i>рахит</i> ‘raşitizm’	рахит – <i>рахит, сиргәнәш, бирән, өсйән, быжы, бухый, ете йән, күпкәк, күпәш, күтаяк, мыжы, ташкарын, ташкорһак, утырым бала, һула, эт кақта, ыуа</i>
ревматизм – <i>ревматизм</i> ‘romatizma’	ревматизм – <i>ревматизм, аяк һызлауы, тупалама</i>
цинга – <i>цинга</i> ‘iskorbüt’	цинга – <i>зәңге, аксын, аусын, ауһыл, бозора и т.д.</i>
цистит – <i>цистит</i> ‘sistit’	цистит – <i>кагылды</i>
шина – <i>шина</i> ‘süyek’	шина – <i>өйсөк, талык</i>

Yabancı dillerden kelime alma bir taraftan dilin kelime hazinesini zenginleştirmekte, ikinci taraftan onların çokluğu dilin özgünlüğüne ters etki yapmaktadır. Uluslararası terimler değişik ülke uzmanlarının iletişim kurmasını kolaylaştırmaktadır. Buna rağmen dilin millî özelliğini korumaya çalışma, onların yaratıcı potansiyelini gösterme ve bu şekilde onların yaşama hakkı olduğunu ispat etmeye çalışma görülmektedir.

Yukarıda yazdıklarımız millî terminolojiyi tek standarda uydururken de görülmektedir. Başka dillerden alınan terimleri öz terimlerle değiştirme teşebbüslerinde bulunmaktadır. Ama bu tür faaliyetlerin başarılı olması ve yeni yapılan terimlerin belli bir alanda herkes tarafından kullanılabilmesi için onlar (faaliyetler) devlet tarafından ve onun finansal desteğiyle yapılmalıdır. Aksi takdirde yeni terimler ancak sözlükte yaşar.

Başkurtça tıp terminolojisine gelince Başkurtça profesyonel edebiyat az yayımlanmakta, bu ise öz dil malzemesinden yapılan ya da ağızlardan alınan yeni terimleri yaymayı sınırlamaktadır. Bunun çaresi ilk önce halk tarafından tanınan ve sık kullanılan terimleri yavaş yavaş değiştirme ve gazete meyda yardımıyla yayma olabilir.

Eş anlamlı terimlerin bulunması da dikkat edilecek sorunlardandır. Aşağıdaki kelimeler eş anlamlı terimler dizisini oluşturmaktadır:

– yabancı ve Başkurtça terimler: *гемангиома* – *кызыл миң* ‘haemangioma’, *глаукома* – *кара (һары) күз ауырыуы* ‘glokoma’, *дозировка* – *дозалау* – *дозаны билдәләү* ‘miktar tayini, dozunu ayarlama’, *коклюш* – *быума йүтәл* – *сәсәтмә* ‘boğmaca’, *колика* – *катыу* – *казалыу* ‘colica’, *мазь* – *дауа майы* – *май* ‘marhem’;

– ancak Başkurtça terimler (bu grubu genellikle herkesçe kullanılan kelimelerden oluşan terimler teşkil etmektedir): *үтәғараишы – алыштан якишы күреүсе (кеше)* ‘hipermetropluk’, *озон ғүмерлелек – ғүмерле булыу* ‘uzun ömürlülük’, *корһак – эс – карын* ‘karın’, *йәшәүсәнлек – йәшәүгә һәләтлелек* ‘yaşama gücü’, *умыртка бағанаһы – умырткалык* ‘omurga’, *балалык – сабыйлык* ‘bebeklik’, *көсөргәнеш – һығылмалык* ‘gerilim’, *һауыкмаһлыҡ – төҙәлмәһлек (ауырыу)* ‘tedavi edilmeyen’, *һунтереу – һунтереһ йыуыу – сайкау* ‘sulama’ vs.

Eş anlamlılık bir taraftan dilin kelime hazinesini göstermekte, ikinci taraftan da terimleri tek standarda uydurmaya engel olmakta ve onları çevirirken uyumsuzluk meydana getirmektedir. Bu ise herhangi bir terimin kökleşmesine engel olmakta, gerekli terimi seçerken ve dili öğrenenler için zorluk doğurmakta, eş anlamlı terimlerin aynı anlamlı olup olmaması konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Sonuç

Başkurtça tıbbi terimleri inceleme sonuçlarına göre onların çoğu başka dillerden alınan kelimelerdir. Halk hekimlerinin tedavi ettiği hastalıklar, insan vücudundaki organlar, şifalı bitkiler, herkesin kullanageldiği kelimelerden oluşan terimler Başkurtça isimlerle adlandırılmıştır. Yeni yapılan terimlerin kökleşmesi, eş anlamlı terimleri kullanırken problem meydana gelmemesi için dominant terim belirlenmeli, terminonoloji sistemi tek standarda uydurulmalı, yeni terimler oluşturmak ve onları kullanabilmek için tavsiyeler yazılmalı, kılavuzlar hazırlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Abdullina, G.R., Karabayev, M.İ. (2015), *İskonniy i zaimstvovanniy plast v sportivnoy terminologii başkirkogo yazıka. Fundamental'niye issledovaniya*. No: 2. S. 420–423.
- Aznabayev, M.T., Gumarov, V.Z., Suf'yanova, N.F. (2007), *Russko-başkirkiskiy tolkoviy slovar' meditsinskikh terminov*, Ufa, 840 s. GUP RB «Ufimskiy poligrafkombinat».
- Amineva, F.S. (2005), *Nazvaniya traditsionnoy piçi v başkirkskom yazıke: Diss... kand. filol. nauk: 10.02.02*, Moskva, 177 s. URL: <http://www.dslib.net/jazyki-rosii/nazvaniya-tradicionnoj-piwi-v-bashkirkskom-jazyke.html>.
- Aslayeva, R.G. (2001), *Russko-başkirkiskiy tolkoviy slovar' defektologičeskikh terminov*, Ufa, 171 s.
- Batırşına, G.R. (2008), *Terminologiya rodnogo obryada başkir (etnolingvističeskij analiz): Avtoferat diss... kand. filol. nauk: 10.02.02*, Moskva. URL: <http://pandia.ru/text/77/352/36806.php>.

- Garipov, F.N., Uraksin, Z.G. Hasanov, G.Z. (2007), *Russko-başkirskiy slovar' ekonomičeskih terminov*, Ufa, 184 s. Kitap Neşriyatı.
- Galimov, B.S, Bagautdinov, A.M., İbragimov, G.D. (2010), *Kratkiy tolkoviy filosofovskiy slovar'*, Ufa, 124 s. RİTs BaşGU.
- Gizzatov, R.G. (2013), *Leksika zemledeliya v başkirskom yazıke: Diss... kand. filol. nauk: 10.02.02*, Ufa, 222 s. URL: <http://cheloveknauka.com/leksika-zemledeliya-v-bashkirskom-yazyke>.
- Hasanov, G.Z., Kunafina, G.K., İşkına, T.D., Galeeva, G.G. (2003), *Russko-başkirskiy tolkoviy yuridičeskiy slovar'*, Ufa, 712 s. GUP «GRİ “Başkortostan”».
- İşbirzin, E.F. (2002), *Başkort telende igenselek hem baksasılık terminları*, Üfü, 2002. BDU Yayınları.
- Karimova, R.N. (2005), *Başkirsko-russkiy, russko-başkirskiy slovar' terminov narodnoy meditsini*, Ufa, 128 s. Gilem Neşriyatı.
- Kunagina, G.K., İşkına, T.D. (2001), *Urıssa-başkortsıa ijtimagi-seyesi terminlar hüzlege*, Üfü, 256 b.
- Kıuandikov, F., Şahimühetov R. (1999), *Urıssa-başkortsıa umartasılık terminları hüzlege*, Üfü, 77 b.
- Nadergulov, U.F. (2000), *Jivotnovodčeskaya leksika başkir*, Ufa, 186 s. Gilem Neşriyatı.
- Safarova, R.Z. (1984), *İstočniki, puti i prinsipi formirovaniya botaničeskoy terminologii başkirskogo yazıka (na materiale nazvaniy rasteniy): Diss... kand. filol. nauk*, Leningrad, 195 s. URL: <http://www.dissercat.com/content/istochniki-puti-i-prinsipy-formirovaniya-botanicheskoi-terminologii-bashkirskogo-yazyka-na->
- Sultanbayeva, H.V., Abdullina, L.B. (2005), *K probleme formirovaniya filosofskih terminov v başkirskom yazıke, Sovremennıye problemi nauki i obrazovaniya*. No: 1-1. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19705>.
- Suf'yanova, N.F. (2010), *Russko-başkirskiy i başkirsko-russkiy slovar' dlya rabotnikov kul'turi*, Ufa, 176 s. Kitap Neşriyatı.
- Uraksin, Z.G. Sirazitdinov, Z.A. (2004), *Russko-başkirskiy slovar' terminov arhitekturi i stroitel'stva*, Ufa, 83 s.
- Uraksin, Z.G. h.b. (2006), *Urıssa-başkortsıa, başkortsıa-urıssa urman eše terminları*, Üfü, 151 b.
- Yagafarova, G.N. (2003), *Voyennaya leksika başkirskogo yazıka*, Ufa, 112 s. Gilem Neşriyatı.
- Zeynullin, M.V. (2004), *Yılıksılık buyınsa russa-başkortsıa, başkortsıa-russa hüzlek*, Üfü, 190 b.
- Zeynullina, G.D. (2006), *Başkortsıa-urıssa, urıssa-başkortsıa malsılık terminları hüzlege*, Üfü, 168 b.

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ’NÜN YAPTIRDIĞI TRAVAY VE MEZUNİYET TEZLERİ VE ÖZELLİKLERİ

*Fikret TURAN**

Mehmed Fuad Köprülü, yazdığı eserler, kurduğu kurumlar ve yetiştirdiği öğrenciler ile Türkiye Türkolojisinin en önde gelen kurucularından birisidir. Çok genç yaşta yazdığı Türk edebiyatı ve kültür tarihi üzerine eserlerde uyguladığı bilimsel metotlar ile Türkiye’de bilimsel edebiyat tarihçiliği ve filoloji alanlarında akademik araştırma geleneğinin temellerini atmıştır. 1924 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanlığı ile aynı yıl Atatürk’ün emriyle kurduğu Türkiyat Enstitüsü’nün müdürlüğünü 1941 yılına kadar sürdürmüştür. Hem Edebiyat Fakültesinde hem de Türkiyat Enstitüsünde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin kültür politikalarını belirleyecek ve o politikaları destekleyecek Türk dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi konularında araştırma yapmayı, eser yayımlamayı ve ileride kurulacak yükseköğretim kurumlarında çalışacak öğrenciler yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, Köprülü, Enstitüyü kurar kurmaz dönemin önemli Türkologlarından Hakas Türklerinden Nikolay Katanov’un 7325 ciltlik kütüphanesi ile birlikte yerli yabancı birçok yayını yeni kurulan Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesine kazandırmıştır. 1915’te yayımlanmaya başlayan ve kısa ömürlü olan *Millî Tettebular Mecmuası*’nın devamı niteliğinde, ancak daha geniş kadroyla ve bilimsel yapı içinde 1925 yılından itibaren Türkiyat Mecmuasını çıkarmaya başlamıştır. Köprülü, ayrıca 1920’li ve 1930’lu yılların dünyadaki önemli Türkologlarından Wilhelm Barthold, Friedrich Giese, Jean Deny ve Vladimir Aleksandroviç Gordlevski gibi bilim adamlarıyla kurduğu ilişki ve bunlara verdirdiği dersler ve konferanslar aracılığıyla Edebiyat Fakültesi ile Türkiyat Enstitüsünün uluslararası bilim ve eğitim merkezleri haline getirmiştir.

Fuad Köprülü, idaresini yürüttüğü Edebiyat Fakültesinde ve Türkiyat Enstitüsünde yeni kurulan Cumhuriyetin genç Türkologlarını ve akademisyenlerini yetiştirmeyi en aslî amaçlardan birisi olarak görmüştür. Bu kurum-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

lardaki öğrencilere akademik yıl ödevi olarak değerlendirilebilecek travaylar hazırlanmış, tercüme yaptırılmış, lisans derecesi almak için mezuniyet tezleri yazdırılmıştır. Enstitü kütüphanesinde ciltlenerek saklanan bu çalışmalar incelendiğinde o zamana kadar bilimsel olarak çalışılmamış konuların oldukça ayrıntılı ve objektif olarak ele alındığı ve birçok birincil kaynakların incelendiği görülür. Bu çalışmalara Köprülü'den başka Ahmet Caferoğlu, Ragıp Hulusi Özden, Reşid Rahmeti Arat ve Ali Nihat Tarlan da danışman olarak öncülük etmişler, destek vermişlerdir.

Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinde bulunan bu çalışma ve tezlere bakıldığında bunları yazan öğrencilerin önemli bir kısmının 1930'lu yıllarda mezun olduğu görülür. Bu isimler mezuniyetten sonra Türkiye'nin çok önemli bilim, sanat, kültür ve siyaset adamları olmuş, büyüyen ve gelişen Türkiye'nin yeni oluşan eğitim, bilim ve kültür kurumlarında hem öğretmen olarak öğrenci yetiştirmişler, hem de bu kurumların idarecisi olarak halka ve kitlelere önderlik etmişlerdir. Bu isimler arasında Abdülkadir Karahan, Ahmed Ateş, Fahir İz, İbrahim Kutluk, Mecdut Mansuroğlu, Mehmet Kaplan, Şükrü Elçin ve Pertev Naili Boratav üniversitelerde profesör olarak çalışmışlar, bugün hala Türk üniversitelerinde çalışmakta olan önemli sayıda akademisyen ve araştırmacıyı yetiştirmişlerdir. Fevziye Abdullah Tansel, Mahir İz, Midhat Sertoğlu, Nihat Sami Banarlı, Orhan Şaik Gökyay, Rıfkı Melul Meriç ve Sadeddin Nüzhet Ergun hem öğretmen olarak, hem de edebiyat, tarih ve kültür tarihine dair yayımladıkları araştırma eserleriyle sahanın öncülerinden olmuşlardır. Adnan Cahit Ötügen kütüphanecilik alanında uzman yönetici olarak, Behçet Necatigil şair ve öğretmen olarak, Nihal Adsız, araştırmacı, yayımcı ve fikir adamı olarak, Macit Yaşaroğlu ise araştırmacı ve mütercim olarak Türk eğitim ve kültür hayatı üzerinde önemli izler bırakmışlardır.

İncelediğimiz travay ve tezlerin konuları önemli ölçüde Köprülü'nün daha 1913 yılından itibaren çeşitli yönlerini ve meselelerini incelediği ve esas sahası olan İslami dönem Türk edebiyatı tarihi üzerine olduğu görülür. Bunların sınırlı bir kısmı her ne kadar Türkolojinin diğer dönemlerine dair olsa da, yapılan çalışmalar yoğun olarak 14-18. yüzyıl dönemini kapsayan eserlerle ilgilidir. Bu çalışmaların önemli kısmı doğrudan metin yayımı, metin tahlili, metin dili incelemesi, karşılaştırmalı metin incelemesi ve edisyon-kritik çalışmalarıdır. Bu çalışmalardan, sözelimi, Davut Zeki Pınar'ın 1938 yılında sunduğu mezuniyet tezi *Bursalı Ahmet Paşa Divanı* bir metin neşridir. Beşire Hasircioğlu tarafından 1939 yılında travay olarak hazırlanmış 202 sayfalık *Kırımlı Rahmi'nin İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Divanlarının Tedkik ve Tavsifi ve En Mükemmel Nüshanın İstinsahı* isimli çalışması adı geçen divanın nüshaları üzerine geniş bir incelemedir. Bu bağlamda Nihal Atsız'ın 1930 yılında mezuniyet tezi olarak hazırladığı 111 sayfalık *Divanı Türki-i Basit'in*

Gramer ve Lugatçesi isimli çalışması ise, daha sonraları Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde yaygın bir dil incelemesi metodu olan metin gramerciliği ve sözlükçülüğü alanında Türkiye’de yapılmış öncü çalışmalardan birisi olmuştur. Ali Gündüz tarafından mezuniyet tezi olarak 1939 yılında hazırlanan *Gülşenname-Mantuku’t-Tayr Karşılaştırması* isimli çalışma karşılaştırmalı eser incelemesi bakımından özgün metodik özellikler gösterir. Gene, Nesrin (soyadı yok) isimli öğrencinin 1939’da yazdığı *Risale-i Tarifat’ın Edisyon Kritiği* isimli travayı Fakirî’in manzum eseri üzerinedir ve edisyon-kritik çalışması olarak Türkiye’de yapılmış öncü incelemelerdendir. Bu 5 metot sonraki dönemlerde Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde izlenecek metin inceleme usullerinin temelleri sayılabilecek çalışmalardan olmuştur. Bu tarz çalışmalar arasında, ayrıca, Hayrünnisa Yazıcıoğlu’nun *Maazoğlu Hasan’ın Cenadil Kalesi Manzumesinin İmla, Fonetik, Gramer ve Mukayeseli Tetkiki* (Travay, 1937, 86 s), Kenan’ın (soyadı yok) İslami Edebiyatta İskendername Mesnevisi: Fırdevsi, Nizami, *Ahmedi* (Mezuniyet Tezi, 1934, 182 s.), Fahir İz’in *Miracname* (Mezuniyet Tezi, 1938, 52 s.), Kalbiye Tansel’in *Necati Divanı* (Mezuniyet Tezi, 1939, 511 s.), Nevvar Ahmet’in *Fuzuli’nin Nesri* (Mezuniyet Tezi, 1938, 78 s.) ile daha sonra kitap olarak da yayımlanacak Nihat Sami Banarlı’nın *Ahmedi ve İskendernamesi: Osmanlı Tarihi Kısmı* (Mezuniyet Tezi, 1930, 42, 48 s.) sayılabilir.

İkinci önemli grup çalışma Osmanlı edip ve şairleri üzerine yapılmış sanat adamlığını ön plana çıkaran biyografik incelemelerdir. 16 travay ve 4 mezuniyet tezi bu gruba girer. Bu çalışmalarda yazar ve şairlerin hayatı kısaca anlatıldıktan sonra, sanatçılıkları, üslupları ve eserleri tanıtılmıştır. Çalışmalarda genel olarak bir tek yazar veya şair ele alınırken birkaç çalışmada çeşitli bakımlardan yakınlığı veya ilişkisi olan bir grup edebî şahsiyet birlikte ele alınmıştır. Bu çalışmaların birincil amacının öğrencilere bilimsel çalışma usul ve şekillerinin öğretilmesi olmalıdır çünkü travaylardan bazıları 10-20 sayfalık oldukça kısa çalışmalardır. Bunlarda amacın öğrencileri bilimsel çalışmalara ısındırmak olduğu açıktır. Diğer çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmalarda da asli kaynakların kullanımına önem verilirken konuya dair yapılmış diğer yayınlardan yararlanma ön plandadır. Bu travaylar arasında Behçet Gönül’ün (Behçet Necatigil) *Yazıcı Selahattin ve Oğulları: Hayatı ve Eserleri* (tarih yok, 52 sayfa), Hatice Akverdi’nin *16. Asır Şairlerinden Hayali* (1936, 11 s.), Mustafa Gürses’in *Aşık Paşa* (1937, 30 s.), Mehmet Güney’in *Niyazi-i Mısri: Hayat ve Eserleri*, (1938, 26 s.), Mehmet Kaplan’ın *Eşrefoğlu Rumi* (1938, 22 s.), Ali Ölmezoğlu’nun, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı ve Eserleri* (1938, 119 s.) bu bağlamda konu, kapsam ve yaklaşım bakımından fikir verici çalışmalardır. Bu alanda mezuniyet tezi olarak Cahit Okurer’in *Sinan Paşa: Hayatı, Eserleri, Nesri ve Üslubu* (1938, 34 s.), Berin Tahsin’in *17. Asır Divan*

Şairlerinden Nef'i: Yaşadığı Devir, Hayatı, Eserleri, Tesirâtı (1933, 47, 7, 44 s.), Nezihe'nin (soyadı yok) *Koca Ragıp Paşa* (1934, 126 s.), Mahir İz'in *Adanalı Hayret* ((1937, 60 s.), Sadeddin Nüzhet Ergun'un *Şeyh Galib Hayatı ve Eserleri* (1936, 49 s.) adı geçen şahsiyetler üzerine Türkiye'de yapılan ilk bilimsel çalışmalardan olmuştur.

Travay ve tezler arasında kütüphane kaynakları ve katalogları üzerine yapılan çalışmalar önemli yer tutar. Bu alanda Türkiyat Kütüphanesindeki 13 çalışmadan on ikisi travay, bir tanesi mezuniyet tezidir. Bilindiği gibi Fuad Köprülü'nün çalışmalarında kütüphanelerde bulunan ve daha önce kullanılmayan asli kaynakların kullanılması en önemli unsurlardandır. Bundan dolayı Köprülü, çeşitli konulardaki eserlerin, edebî tür örneklerinin ve tarihi belge ve kaynakların ortaya çıkarılması için öğrencileri kütüphane kaynaklarını incelemeye, bu kaynakları değerlendirmeye ve kataloglarını hazırlamaya yöneltmiştir. Tek tek yazar ve eserlere dair kütüphane çalışmaları arasında Beşire Hasırcıoğlu'nun *Kırımlı Rahmi'nin İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Divanlarının Tedkik ve Tavsifi ve En Mükemmel Nüshanın İstinsahı* (1939, 202 s.), Kadri Ziya Kiper'in *Balıkesirli Zati'nin Hayatı ve Eserleri - İstanbul Kütüphanelerindeki Eserlerinin Tavsifi* (1939, 30 s.) isimli travaylar, yazı alanları arasında Cahid Erencan'ın *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Sefaretnamelerin Tavsifi* (1939, 47 s.), Macit Yaşaroğlu'nun *Türkçe Kur'an ve Hadis Tercümelerinin Bibliyografyası* (1939, 67 s.) travayları, el yazması türlerine dair Zeki Ömer Defne'nin *İstanbul Kütüphaneleri Münşeat Mecmuaları* (1938, 34 s.), Şükrü Murat Elçin'in *Topkapı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Türkçe Divanlar Kataloğu* (1938, 39 s.), Muzaffer Ege'nin *Topkapı Hazine Kütüphanesi Türkçe Yazma Mecmualar Katalogu* (1938, 50 s.) travayları ile Fakihe'nin (soyadı yok), *Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler* (1934, 133 s.) isimli çalışması sayılabilir.

Türk dili ile ilgili olarak kütüphanede Köprülü'nün bu dönemde yaptırdığı 4 travay ve 2 mezuniyet tezi vardır. Bunlar İslami dönem Türk dili eserlerine dair olsa da Tanzimat dönemi dil tartışmaları konusunda da bir çalışma yapılmıştır. Bu alanda Hayrunnisa'nın (soyadı yok) *11. Asırdan 19. Asra Kadar Türk Dili için Yazılan Eserler* (1937, 18 s.), Melahat'in (soyadı yok), *Yabancı Alfabelerle Yazılmış Türkçe Eserlerle Bunlardan Birinin Lisani İzah Tecrübesi* (1937, 71 s.), Nermin Yaltı'nın *Ahmed Mitat Efendi - Dil Sadeliği Hakkındaki Fikirleri* (17 s.), Türkan Aksu'nun *Tercüme-i Tezkiretü'l Evliya Üzerinde Lisani Bir Çalışma* (1941, 67 s.) travayları ile Piraye Nurettin'in *Dede Korkut'taki Kelimeler (Manaları ve Misalleri ile Birlikte)* (1936, 55 s.) ve Güzide Uluçay'ın *Çağatayca Eserler* (1938, 20 s.) başlıklı mezuniyet tezleri bu alandaki çalışmalardır. Bu eserlerden hareketle bu dönemde dil incelemesi için "lisani çalışma" ifadesinin kullanıldığını ve son çalışmada görül-

düğü üzere 20 sayfalık çok kısa çalışmaların da mezuniyet tezi olarak kabul edildiğini anlamaktayız.

Kütüphanede Köprülü'nün Halk Edebiyatı alanında yaptırdığı 4 tane mezuniyet tezi bulunmaktadır. Bu tezi yazarlardan ikisi, Pertev Naili Boratav ve Şükrü Elçin, sonradan çok önemli görevler üstlenmiş, eserler yazmış ve halk edebiyatı alanında zirveye çıkmış kişilerdir. Bu alanda yapılmış tezler şunlardır: Adnan Cahit (Ötüken), *Türkiye'de Kullanılan Atasözleri* (1934, 118 s.), Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı: Muhtelif Rivayelerin Tahlili, Tesirleri, İntişarı ve Menşei Meselesi* (1931, 249 s.), Şaziye Berin, *Halk Edebiyatı Numuneleri, Manas Destanı (Radloff'tan Tercüme)* (1934, 410 s.), Şükrü Murat Elçin (Şükrü Elçin), *Kerem ile Aslı Hikayesi* (1939, 72 s.).

Çalışmalar arasında özel konulu edebî türler üzerine 3 travay ve 1 mezuniyet tezi vardır. Bunlar Abdülkadir Karahan'ın *Türkçe Maktel-i Hüseyin'ler ve Hadikatü's-Süeda*, (1938, 17 s.), Ahmet Ateş'in "*Selimnameler* (1938, 25 s.), Yunus Tulgan'ın *17 Asır Lügazları*, (104 s.), Zeki Davud'un *Bursa Vefayatları* (1973, 43 s.) travayları ile Meserret Şeylan'ın *Türk Edebiyatında Münazara* (1935, 116 s.) isimli tezidir.

Osmanlı tarihine dair yaptırılmış çalışmalar tarihi kronikler, padişah biyografileri, tarihi olayları anlatan metinler ile tarihi belgeler üzerinedir. Bu çalışmalardan 6 tanesi travay, 3 tanesi mezuniyet tezidir. Bakiye Salih'in *Onaltıncı Asırda Yazılan Manzum Tarihler* (1934, 114 s.) ve Mecdut Said (Mansuroğlu)'nun, *Tarihi Reşidi* (1936, 310 s.) başlıklı mezuniyet tezleri ile Şükran Canatay'ın *Onbeşinci ve Onaltıncı Asır Kroniklerinden Uzun Firdevsi, Sarı Kemal, Eyyubi, Futuhi* (1938), Muzaffer Atakan'ın *Naima Tarihi* (1939, 15 s.) başlıklı travayları tarih kroniği çalışması, Ekrem Alim'in *Osmanlı Tarihinde Şehnameciler* (1934, 109 s.) tezi ile Vedia Arnas'ın *Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki Hünername* (1938, 28 s.) travayı padişahların hayatına dair eserler ile bunların yazarları üzerine, Perihan'ın (soyadı yok) *Tarih- "Feth-i İnebahtı ve Muton", "Safayı'nin Tavsifi ve Fihristi* (1937, 36 s.) isimli travayı adı geçen fetih olayı üzerine, Raci Keten'in *Kırım Han Yarlıkları Üzerinde Araştırmalar* (1939, 10 s.) isimli travayı da tarihi belge incelemesi üzerine yapılmış çalışmalardır.

Türkiyat Kütüphanesinde konularına göre yukarıda açıkladığımız bu çalışmalardan başka Köprülü'nün yönetiminde gerçekleşen 4 çalışma tezkireler üzerine (tezlerde 'tezkere' imlasıyla), 3 çalışma tercüme, 4 çalışma çağdaş Türk edebiyatı üzerine, 1 çalışma fikir akımları üzerine ve 1 çalışma da Arap edebiyatı üzerinedir.

Adı geçen bu eserlerin tamamı daktilo ile titiz şekilde yazılmıştır ve deri veya bez ciltlidir. Bunu hem 8 sayfalık travayda da, 511 sayfalık mezuniyet

tezinde de görürüz. Bu çalışmaların düzenlenmesinde modern eserlerde görülen özellikler titizlikle uygulanmıştır. Çalışmalarda “fihrist” başlığı altında içindekiler bilgisi, bibliyografya ve önemli bir kısmında indeks bulunmaktadır. Dipnotlardan yaygın yararlanılmıştır. Transkripsiyon alfabesi henüz kullanımda değildir. Alfabe ve imla değişikliği yeni yapılmış olduğundan Osmanlıca kelimelerin imlasında tam bir birlik olmadığı gözlemlenir. Kaynak kullanımında yerli ve yabancı kaynakların birlikte değerlendirildiği görülür. Giriş bölümünde ele alınan konu kısaca tanıtılır ve sonra konunun çeşitli yönleri incelenir. Osmanlı harfleriyle yazılması gereken alıntılar elle yazılmıştır. Eseri inceleyen danışman hocaların notları da çalışmalar üzerinde elle yazılmış, bazen okla çıkartmalar yapılarak notlar eklenmiştir.

Bu eserler arasında bugün özgün çalışma sayılmayan tercüme çalışmaları da tez ve travay olarak kabul edilmiştir. Oldukça sınırlı sayıda olan bu tercüme çalışmalarını Batı dillerini bilen yeterli sayıda öğrencinin olmamasından dolayı ilgililere faydalı olması bakımından özellikle yaptırıldığını düşünüyoruz. Bu tercüme Türkolojinin kaynaklarından sayılan İngilizce ve Rusça eserlerden yapılmıştır.

Sonuç

Fuad Köprülü yazdığı eserler, önderlik ettiği eğitim ve kültür kurumları ve bu kurumlarda yetiştirdiği öğrenciler aracılığıyla Türkiye Türkolojisinin en önde gelen kurucularından olmuştur. Onun çalışmalarında ele aldığı konular, izlediği metotlar ve genel üslup özellikleri 1924 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine dekan olarak atanmasından ve Türkiyat Enstitüsünü kurmasından sonra bu kurumlarda yetişmeye başlayan öğrencilerin dönem ödevleri olan travaylar ile lisans mezuniyet tezlerine de yansımıştır. Bu travay ve tezleri yazıp çalışma hayatına başlayan mezunların önemli bir kısmı üniversitelerde, liselerde ve diğer eğitim ve kültür kurumlarında görev almış, alanlarında birçok bilimsel çalışma yapmış ve öğrenci yetiştirmişlerdir. Bu bilim ve kültür adamları çalışmalarda ele aldıkları konular ile izledikleri yöntem ve üslup bakımından Türkiye Türkolojisini güçlü bir bilim alanı haline getirmişlerdir. Fuad Köprülü'nün hazırlattığı travay ve mezuniyet tezlerinin önemli bir kısmı Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde saklanmaktadır. Bu çalışmalarda görülen özellikler özetle şöyledir:

a) Yaptırılan çalışmaların çoğunluğu 14-18. yüzyıl Osmanlı edebiyatı alanında eser incelemesi, karşılaştırmalı eser analizi, edisyon kritik çalışması ve yazar biyografileri üzerinedir.

b) Kütüphane kaynakları ve katalogları üzerine yapılmış araştırma ve incelemeler bilimsel çalışmalara kaynak bulmak ve bunları araştırmacıların hizmetine sunmak amacını taşır.

c) Türk dili tarihi, Türk halk edebiyatı ve edebî türler üzerine yapılmış dörder çalışma vardır.

ç) Tarihi kronikler, padişah biyografileri ve tarihi olaylara dair çalışmalar tarihi kaynakların ortaya çıkartılması doğrultusunda Türkiye’de yapılmış ilk önemli çalışmalardandır.

d) Bunlardan başka tezkireler üzerine 4, çağdaş Türk edebiyatı üzerine 4, tercüme çalışması olarak 3, İslami fikir akımları üzerine 1 ve Arap edebiyatı üzerine 1 çalışma mevcuttur.

e) Büyük çoğunluğu 1930’lu yıllarda yapılan bu çalışmaların tamamı daktilo ile titiz şekilde yazılmıştır ve bez veya deri ciltlidir. Çalışmaların önemli kısmında içindekiler (fihrist), bibliyografya, ve indeks bulunmaktadır. Dipnotlar kullanılmıştır. Asli kaynak kullanımı ile yabancı kaynaklardan yararlanma oldukça yaygındır.

BİBLİYOGRAFYA

Akün, Ömer Faruk. 2003. “Mehmed Fuad Köprülü,” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 28, s. 471-486.

Banarlı, Nihad Sami. 1966. “Köprülü’nün Hayatından Çizgiler,” *Türk Kültürü*, sayı 47, s. 960-968.

Caferoğlu, Ahmet. 1966. “Bilinmeyen Tarafları ile Üstad Fuad Köprülü,” *Türk Kültürü*, sayı 47, s. 943-945.

Palabıyık, A. Hanefi. 2003. *Ord. Prof. Dr. Köprülü İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Köprülü, Orhan F. 1987. *Fuad Köprülü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ’NÜN YAPTIRDIĞI TRAVAYLAR

Abdülkadir Karahan, Türkçe Maktel-i Hüseyin’ler ve Hadikatü’s-Süeda, Travay, 1938, 17 s. [TAEKTR28]

Ahmet Ateş, Selimnameler, Travay, 1938, 25 s. [TAEKTR31]

Ali Gündüz, Beyani ve Arif Hikmet Tezkereleri, Travay, 1937, 11 s. [TAEKTR9]

Ali Ölmezoğlu, Muhabbetname, Travay, 1937, 8 s. [TAEKTR10]

Altan Sunar, Ahmet Haşim, Travay, 1937, 29 s. [TAEKTR19]

Bedrünnisa R. Kudayel, Mehmet Akif: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1939, 29 s. [TAEKTR50]

Behçet Gönül (Behçet Necatigil), Yazıcı Selahattin ve Oğulları: Hayatı ve Eserleri, Travay), ?, 52 s., ?.

Beşire Hasircioğlu, Kırımlı Rahmi’nin İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Di-
vanlarının Tedkik ve Tavsifi ve En Mükemmel Nüshanın İstinsahı, Travay,
1939, 202 s. [TAEKTR45]

Cahid Erencan, Kütüphanelerinde Mevcut Sefaretnamelerinin Tavsifi, Travay,
1939, 47 s. [TAEKTR44]

- Cahide Başol, Mehmet Rauf: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1939, 46 s. [TAEKTR36]
- Cahit Arif, Halide Edip Eserleri: Hulusa ve Tahlilleri, Travay, 1936, 50 s. [TAEKTR20]
- Emire Güntekin, Ahdi-i Bağdadi Tezkeresinin Tavsifi ve Mukayeseli Cetveli, Travay, 1939, 409 s. [TAEKTR49]
- Fikret Bahattin Özyurt, Topkapı Sarayında Bağdat Köşkündeki Kütüphanede Bulunan Türkçe Yazma Eserlerin Kataloğu, Travay, 1938. ? [TAEKTR51]
- Güzide Uluçay, "Birleşik Muzeum'da Bulunan Türkçe Yazma Nüshalar Kataloğu Charles Rieu 1888, s. 263-302." Türki veya Şark Türkçesine Ait Eserlerin Tercemesi ve Bazı İlaveler, Travay, 1937, 81 s. [TAEKTR15]
- Hatice Akverdi, 16. Asır Şairlerinden Hayali, Travay, 1936, 11 s. [TAEKTR5]
- Hayrunnisa, 11. Asırdan 19. Asra Kadar Türk Dili için Yazılan Eserler, Travay, 1937, 18 s. [TAEKTR6]
- İbrahim Kutluk, Süleymannameler, Travay, 1938, 15 s. [TAEKTR26]
- Kadri Ziya Kiper, Balıkesirli Zati'nin Hayatı ve Eserleri İstanbul Kütüphanelerindeki Eserlerinin Tavsifi, Travay, 1939, 30 s. [TAEKTR40]
- Kadriye Tansel, Güvahi, Travay, ?, 24 s. [TAEKTR23]
- Macit Yaşaroğlu, Türkçe Kur'an ve Hadis Tercümelerinin Bibliyografyası, Travay, 1939, 67 s. [TAEKTR34]
- Mehmet Güney, Niyazi-i Mısri: Hayat ve Eserleri, Travay, 1938, 26 s. [TAEKTR32]
- Mehmet Kaplan, Eşrefoğlu Rumi, Travay, 1938, 22 s. [TAEKTR30]
- Melahat, Berlin Devlet Kütüphanesi Şark Yazmaları Arasında Saz Şairleri Mahsulleri, ?, [TAEKTR86]
- Melahat, Tanzimata Kadar Osmanlı Kanunnameleri, Travay, ?, 38 s. [TAEKTR22]
- Melahat, Yabancı Alfabelerle Yazılmış Türkçe Eserlerle Bunlardan Birinin Lisasını İzah Tecrübesi, Travay, 1937, 71 s. [TAEKTR4]
- Midhat Sertoğlu, Bosna Hersek Müslümanlarının Türk Edebiyatı Tarihindeki Mevkii, Travay, 1939, 19 s. [TAEKTR49]
- Mithat Cemal Tansuk, 16. Asır Divan Şairlerinden Nev'i: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri, Travay, 1937, 15 s. [TAEKTR7]
- Muazzez Taku, Selçukname Tetkiki, Travay, 1937, 34 s. [TAEKTR17]
- Mustafa Gürses, Aşık Paşa, Travay, 1937, 30 s. [TAEKTR18]
- Muzaffer Atakan, Naima Tarihi, Travay, 1939, 15 s. [TAEKTR39]
- Muzaffer Ege, Topkapı Hazine Kütüphanesi Türkçe Yazma Mecmualar Kataloğu, Travay, 1938, 50 s. [TAEKTR24]
- Nermin Yaltı, Ahmed Mitat Efendi Dil Sadeliği Hakkındaki Fikirleri, Travay, ?, 1936, 17 s. [TAEKTR3]
- Nesrin, Risale-i Tarifat'ın Edisyon Kritiği, Travay, 1939, 89 s. [TAEKTR41]

- Nevvar Ahmet, Mecalisü'n-Nefais İki Nüshanın Karşılaştırılması ve Türk Şairlerine Ait Kısımların İstinsahı, Travay, 1937, 50 s. [TAEKTR14]
- Perihan, Tarih “ Feth-i İnebahtı ve Muton”, “Safayı”nin Tavsifi ve Fihristi, Travay, 1937, 36 s. [TAEKTR8]
- Raci Keten, Kırım Han Yarlıkları Üzerinde Araştırmalar, Travay, 1939, 10 s. [TAEKTR45]
- Rusuhi Baykara, XVI. Asır Şairlerinden İshak Çelebi: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1939, 29 s. [TAEKTR42]
- Rüştü Altunbay, Camii ve Vamık u Azrası, Travay, 1937, 51 s. [TAEKTR16]
- Sabahat Vasfi Uzlanç, Üniversite Kütüphanesinde Bulunan Tarihi Türkçe Eserlerden Bir Kısımının Kataloğu, Travay, İstanbul. 1939, ?, [TAEKTR38]
- Sabiha Aysun, Figani'nin Hayatı ve Divanının İstinsahı, Travay, 1939, 39 s. [TAEKTR35]
- Şahik Uran, 16. Asır Klasik Türk Edebiyatı Şairlerinden “Baki”nin Kaside ve Gazelleri ile “Ubeydi” ve “Emri”nin Kaside ve Gazelleri Arasında Vezin ve Kafiye Benzerliği, Travay, ?, 32 s. [TAEKTR1]
- Şükran Canatay, Silahat ve Mücib Tezkereleri Tavsifi, Travay, 1937, 11 s. [TAEKTR12]
- Şükrü Murat Elçin, Topkapı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Türkçe Divanlar Kataloğu, Travay, 1938, 39 s. [TAEKTR29]
- Türkan Aksu, Tercüme-i Tezkiretü'l Evliya Üzerinde Lisani Bir Çalışma, Travay, 1941, 67 s. [TAEK120]
- Vedia Arnas, Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki Hünername, Travay, 1938, 28 s. [TAEKTR25]
- Y. Kalantay, Çağatay Edebiyatı Bibliyografyası için Malzemeler, Travay, ?, 20 s. [TAEKTR33]
- Yunus Tulgan, 17 Asır Lügazları, Travay, ?, 104 s. [TAEKTR2]
- Zeki Davud, Bursa Vefayatları, Travay, 1973, 43 s. [TAEKTR21]
- Zeki Ömer Defne, Kütüphaneleri Münşeat Mecmuaları, Travay, 1938, 34 s. [TAEKTR27]
- Ziven Tezenen, Hüdayi'nin Hayatı, Travay, 1939, 16 s. [TAEKTR37]
- MÜŞTEREK DANIŞMANLIK YAPTIĞI TRAVAYLAR**
- Ali Ölmezoğlu, Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1938, 119 s. [Köprülü, Tarlan, Arat] [TAEK101]
- Cahit Okurer, Sinan Paşa: Hayatı, Eserleri, Nesri ve Üslubu, Travay, 1938, 34 s. [Köprülü, Arat, Özden] [TAEK107]
- Hatice Akverdi, Aşık Edebiyatı Saz Şairleri, Travay, 1938, 187 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK89]
- Hayrünnisa Yazıcıoğlu, Maazoğlu Hasan'ın Cenadil Kalesi Manzumesinin İmla, Fonetik, Gramer ve Mukayeseli Tetkiki, Travay, 1937, 86 s. [Köprülü, Arat, Özden] [TAEK85]

Nermin, Kavaidü'l-Mecalis, Travay, 1937, 46 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK84]

Şükran Canatay, Onbeşinci ve Onaltıncı Asır Kroniklerinden Uzun Firdevsi, Sarı Kemal, Eyyubi, Futuhi, Travay, 1938. ?, [Köprülü, Özden, Caferoğlu] [TAEK94]

Vedia Arnas. Mesnevi Tercemeleri: E. J.W.Gibb'in, A History of Ottoman Poetry'sinden, 1939, travay 39 s. [Köprülü, Arat, Tarlan], ?.

Yunus Tulgan, Nasihatü's-Selatin, Travay, 1937, 387 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK83]

MEZUNİYET TEZLERİ

Adnan Cahit (Ötüken), , Türkiye'de Kullanılan Atasözleri, Mezuniyet Tezi, 1934, 118 s. [TAEK55]

Ahmet Ziya, Yusuf u Zeliha, Mezuniyet Tezi, 1930, 205 s. [TAEKTR30]

Bakiye Salih, Onaltıncı Asırda Yazılan Manzum Tarihler, Mezuniyet Tezi, 1934, 114 s. [TAEK53]

Berir Tahsin, 17. Asır Divan Şairlerinden Nef'i: Yaşadığı Devir, Hayatı, Eserleri, Tesirâtı, Mezuniyet Tezi, 1933, 47, 7, 44 s. [TAEK46]

Ekrem Alim, Osmanlı Tarihinde Şehnameciler, Mezuniyet Tezi, 1934, 109 s. [TAEK52]

Fakihe, Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler, Mezuniyet Tezi, 1934, 133 s. [TAEK58]

Fevziye Abdullah Tansel, Gazel Tarzında Benzetişler, Nazirecilik, Mezuniyet Tezi, 1934, 149 s. [TAEK54]

G. Şükrü İbrahim, İran ve Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Ferhad u Şirin, Mezuniyet Tezi, 1932. ?, [TAEK72]

Kenan, İslami Edebiyatı İskendername Mesnevisi: Firdevsi, Nizami, Ahmedi, Mezuniyet Tezi, 1934, 182 s. [TAEK47]

Lea Zolotarewsky, İgor Ordusu Hakkındaki Kaside, Mezuniyet Tezi, 1931, 34 s. [TAEK37]?

Mebrure Rahmi, Dede Korkut ve Manas'ta Bazı Benzeyişler, Mezuniyet Tezi, 1935, 27 s. [TAEK68]

Mecdut Said (Mansuroğlu), Tarihi Reşidi, Mezuniyet Tezi, 1935, 310 s. [TAEK71]

Melahat Sonat, Ahmet Rasim, Mezuniyet Tezi, 1936, 178 s. [TAEK75]

Meserret Şeylan, Türk Edebiyatında Münazara, Mezuniyet Tezi, 1935, 116 s. [TAEK74]

Nevvare Sıtkı, Nehcü'l Feradis, Mezuniyet Tezi, 1934, ?, [TAEK59]

Nezihe, Koca Ragıp Paşa, Mezuniyet Tezi, 1934, 126 s. [TAEK56]

Nihal Adsız, Divanı Türki-i Basit'in Gramer ve Lugatçesi, Mezuniyet Tezi, 1930, 111 s. [TAEK82]

Nihat Sami, Ahmedi ve İskendernamesi: Osmanlı Tarihi Kısmı, Mezuniyet Tezi, 1930, 42, 48 s. [TAEK34]

Orhan Şaik, Arap Edebiyatında Zenci Şairler ve Suhaym Divanı, Mezuniyet Tezi, 27, 85 s. [TAEK33] (1930?)

Pertev Naili Boratav, Köroğlu Destanı: Muhtelif Rivayelerin Tahlili Tesirleri, İntişarı ve Menşei Meselesi, Mezuniyet Tezi, 1931, 249 s. [TAEK36]

Piraye Nurettin, Dede Korkut'taki Kelimeler (Manaları ve Misalleri ile Birlikte), Mezuniyet Tezi, 1936, 55 s. [TAEK78]

Süreyya Gıyas, Nazire Mecmuaları, Mezuniyet Tezi, 1934, 336 s. [TAEK57]

Şaziye Berin, Halk Edebiyatı Numuneleri, Manas Destanı (Radloff'tan Tercüme), Mezuniyet Tezi, 1934, 410 s. [TAEK50]

Zahir Sıtkı Güvem, Hadaikel Hakaik Fi Tekmilel Şakaik ve Yazma ve Basma Mukayesesi, Mezuniyet Tezi, 1936, 44 s. [TAEK77]

MÜŞTEREK DANIŞMANLIK YAPTIĞI TEZLER

Ali Gündüz, Gülşenname-Mantıku't-Tayr Karşılaştırması, Mezuniyet Tezi, 1939, 72 s.

[Köprülü, Tarlan, Ragıp Özden, Caferoğlu] [TAEKT91/A]

Altan Sunar, Evliya Menkıbeleri: Üç Eserdeki Unsurların Tahlil, Tefsir ve Tabakalandırmaları, Mezuniyet Tezi, 1939, 27 s. [Köprülü, Tarlan, Özden] [TAEK105]

Davut Zeki Pınar, Bursalı Ahmet Paşa Divanı, Mezuniyet Tezi, 1938, 378 s. [Köprülü, Caferoğlu] [TAEK88]

Fahir İz, Miracname, Mezuniyet Tezi, 1938, 52 s. [Köprülü, Arat, Özden] [TAEK106]

Güzide Uluçay, Çağatayca Eserler, Mezuniyet Tezi, 1938, 20 s. [Caferoğlu, Köprülü, Özden] [TAEK92]

Kalbiye Tansel, Necati Divanı, Mezuniyet Tezi, 1939, 511 s. [Köprülü, Caferoğlu, Tarlan] [TAEK103]

Mahir İz, Adanalı Hayret, Mezuniyet Tezi, 1937, 60 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK87]

Mustafa Gürses, Hüseyin Rahmi Gürpınar: Hayatı ve Eserleri, Mezuniyet Tezi, 1939, 54 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK98]

Nevvar Ahmet, Fuzuli'nin Nesri, Mezuniyet Tezi, 1938, 78 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK104]

Perihan, Hurşitname, Mezuniyet Tezi, 1938, 22 s. [Köprülü, Özden, Caferoğlu] [TAEK91]

Sadeddin Nüzhet Ergun, Şeyh Galib Hayatı ve Eserleri, Mezuniyet Tezi, 1936, 49 s. [Köprülü, Tarlan, Özden] [TAEK80]

S. Rıfki Melül Meriç, Hurufilik, Mezuniyet Tezi, 1936, 65 s. [Köprülü, Tarlan, Özden] [TAEK79]

Şerif Hulusi, Mesud b. Ahmed'in Süheyl ve Nevbahar'ını Tedkik: Eser ve Müellif, Gramer ve Lugatçe, Mezuniyet Tezi, 1937, 54 s. [Köprülü, Caferoğlu] [TAEK93]

Şükrü Murat Elçin (Şükrü Elçin), Kerem ile Aslı Hikayesi, Mezuniyet Tezi, 1939, 72 s. [Köprülü, Caferoğlu, Tarlan, Arat] [TAEK102]

TEMALARINA GÖRE TEZLER VE TRAVAYLAR

AKIMLAR

S. Rıfki Melül Meriç, Hurufilik, Mezuniyet Tezi, 1936, 65 s. [Köprülü, Tarlan, Özden] [TAEK79]

ÇAĞDAŞ EDEBİYAT

Altan Sunar, Ahmet Haşim, Travay, 1937, 29 s. [TAEKTR19]

Bedrünnisa R. Kudayel, Mehmet Akif: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1939, 29 s. [TAEKTR50]

Cahit Arif, Halide Edip Eserleri: Hulasa ve Tahlilleri, Travay, 1936, 50 s. [TAEKTR20]

Mustafa Gürses, Hüseyin Rahmi Gürpınar: Hayatı ve Eserleri, Mezuniyet Tezi, 1939, 54 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK98]

DİL

Güzide Uluçay, Çağatayca Eserler, Mezuniyet Tezi, 1938, 20 s. [Caferoğlu, Köprülü, Özden] [TAEK92]

Hayrunnisa, 11. Asırdan 19. Asra Kadar Türk Dili için Yazılan Eserler, Travay, 1937, 18 s. [TAEKTR6]

Melahat, Yabancı Alfabelerle Yazılmış Türkçe Eserlerle Bunlardan Birinin Lisasını İzah Tecrübesi, Travay, 1937, 71 s. [TAEKTR4]

Nermin Yaltı, Ahmed Mitat Efendi - Dil Sadeliği Hakkındaki Fikirleri, Travay, ?, 17 s. [TAEKTR3]

Piraye Nurettin, Dede Korkut'taki Kelimeler (Manaları ve Misalleri ile Birlikte), Mezuniyet Tezi, 1936, 55 s. [TAEK78]

Türkan Aksu, Tercüme-i Tezkiretü'l Evliya Üzerinde Lisani Bir Çalışma, Travay, 1941, 67 s. [TAEK120]

HALK EDEBİYATI

Adnan Cahit (Ötügen), Türkiye'de Kullanılan Atasözleri, Mezuniyet Tezi, 1934, 118 s. [TAEK55]

Pertev Naili Boratav, Köroğlu Destanı: Muhtelif Rivayelerin Tahlili Tesirleri, İntişarı ve Menşei Meselesi, Mezuniyet Tezi, 1931, 249 s. [TAEK36]

Şaziye Berin, Halk Edebiyatı Numuneleri, Manas Destanı (Radloff'tan Tercüme), Mezuniyet Tezi, 1934, 410 s. [TAEK50]

Şükrü Murat Elçin (Şükrü Elçin), Kerem ile Aslı Hikayesi, Mezuniyet Tezi, 1939, 72 s. [Köprülü, Caferoğlu, Tarlan, Arat] [TAEK102]

EDEBÎ TÜRLER

Abdülkadir Karahan, Türkçe Maktel-i Hüseyin’ler ve Hadikatü’s-Süeda, Travay, 1938, 17 s. [TAEKTR28]

Ahmet Ateş, Selimnameler, Travay, 1938, 25 s. [TAEKTR31]

Meserret Şeylan, Türk Edebiyatında Münazara, Mezuniyet Tezi, 1935, 116 s. [TAEK74]

Yunus Tulgan, 17 Asır Lügazları, Travay, ?, 104 s. [TAEKTR2]

Zeki Davud, Bursa Vefayatları, Travay, 1973, 43 s. [TAEKTR21]

KARŞILAŞTIRMALI ESER İNCELEMESİ

Ali Gündüz, Gülşenname-Mantıku’t-Tayr Karşılaştırması, Mezuniyet Tezi, 1939, 72 s. [Köprülü, Tarlan, Ragıp Özden, Caferoğlu] [TAEKT91/A]

Altan Sunar, Evliya Menkıbeleri: Üç Eserdeki Unsurların Tahlil, Tefsir ve Tabakalandırmaları, Mezuniyet Tezi, 1939, 27 s. [Köprülü, Tarlan, Özden] [TAEK105]

Mebrure Rahmi, Dede Korkut ve Manas’ta Bazı Benzeyişler, Mezuniyet Tezi, 1935, 27 s. [TAEK68]

Şahik Uran, 16. Asır Klasik Türk Edebiyatı Şairlerinden “Baki”nin Kaside ve Gazelleri ile “Ubeydi” ve “Emri”nin Kaside ve Gazelleri Arasında Vezin ve Kafiye Benzerliği, Travay, ?, 32 s. [TAEKTR1]

KATALOG TASNİFLERİ – KÜTÜPHANELERDEKİ NÜSHALARIN TAVSİFLERİ

Beşire Hasircioğlu, Kırımlı Rahmi’nin İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Divanlarının Tedkik ve Tavsifi ve En Mükemmel Nüshanın İstinsahı, Travay, 1939, 202 s. [TAEKTR45]

Cahid Erencan, İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Sefaretnamelerin Tavsifi, Travay, 1939, 47 s. [TAEKTR44]

Fakihe, Bursa Kütüphanelerindeki Türkçe Yazma Tarihler, Mezuniyet Tezi, 1934, 133 s. [TAEK58]

Fikret Bahattin Özyurt, Topkapı Sarayında Bağdat Köşkündeki Kütüphanede Bulunan Türkçe Yazma Eserlerin Kataloğu, Travay, 1938, ?, [TAEKTR51]

Güzide Uluçay, Birleşik Müzeum’da Bulunan Türkçe Yazma Nüshalar Kataloğu Chares Rieu, Ph. D. 1888 s. 263-302 Türki veya Şark Türkçesine Ait Eserlerin Tercemesine Bazı İlaveler, Travay, 1937, 81 s. [TAEKTR15]

Kadri Ziya Kiper, Balıkesirli Zati’nin Hayatı ve Eserleri İstanbul Kütüphanelerindeki Eserlerinin Tavsifi, Travay, 1939, 30 s. [TAEKTR40]

Macit Yaşaroğlu, Türkçe Kur’an ve Hadis Tercümelerinin Bibliyografyası, Travay, 1939, 67 s. [TAEKTR34]

Melahat, Berlin Devlet Kütüphanesi Şark Yazmaları Arasında Saz Şairleri Mahsulleri, ?, ?, [TAEK86]

Muzaffer Ege, Topkapı Hazine Kütüphanesi Türkçe Yazma Mecmualar Kataloğu, Travay, 1938, 50 s. [TAEKTR24]

Sabahat Vasfi Uzlanç, Üniversite Kütüphanesinde Bulunan Tarihi Türkçe Eserlerden Bir Kısımının Kataloğu, Travay, 1939, ?, [TAEKTR38]

Şükrü Murat Elçin, Topkapı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Türkçe Divanlar Kataloğu, Travay, 1938, 39 s. [TAEKTR29]

Zeki Ömer Defne, İstanbul Kütüphaneleri Münşeat Mecmuaları, Travay, 1938, 34 s. [TAEKTR27]

METİN İNCELEMESİ, MUKAYESELİ METİN - EDİSYON KRİTİK

Ahmet Ziya, Yusuf u Zeliha, Mezuniyet Tezi, 1930, 205 s. [TAEKTR30]

Beşire Hasırcıoğlu, Kırımlı Rahmi'nin İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Divanlarının Tedkik ve Tavsifi ve En Mükemmel Nüshanın İstinsahı, Travay, 1939, 202 s. [TAEKTR45]

Davut Zeki Pınar, Bursalı Ahmet Paşa Divanı, Mezuniyet Tezi, 1938, 378 s. [Köprülü, Caferoğlu] [TAEK88]

Fahir İz, Miracname, Mezuniyet Tezi, 1938, 52 s. [Köprülü, Arat, Özden] [TAEK106]

G. Şükrü İbrahim, İran ve Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Ferhad u Şirin, Mezuniyet Tezi, 1932, ?, [TAEK72]

Hayrünnisa Yazıcıoğlu, Maazoğlu Hasan'ın Cenadil Kalesi Manzumesinin İmla, Fonetik, Gramer ve Mukayeseli Tetkiki, Travay, 1937, 86 s. [Köprülü, Arat, Özden] [TAEK85]

Kalbiye Tansel, Necati Divanı, Mezuniyet Tezi, 1939, 511 s. [Köprülü, Caferoğlu, Tarlan] [TAEK103]

Kenan, İslami Edebiyatı İskendername Mesnevisi: Firdevsi, Nizami, Ahmedi, Mezuniyet Tezi, 1934, 182 s. [TAEK47]

Nermin, Kavaidü'l-Mecalis, Travay, 1937, 46 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK84]

Nevvar Ahmet, Mecalisü'n-Nefais İki Nüshanın Karşılaştırılması ve Türk Şairlerine Ait Kısımların İstinsahı, Travay, 1937, 50 s. [TAEKTR14]

Nevvar Ahmet, Fuzuli'nin Nesri, Mezuniyet Tezi, 1938, 78 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK104]

Nevvare Sıtkı, Nehcü'l Feradis, Mezuniyet Tezi, 1934, ?, [TAEK59]

Nihal Adsız, Divanı Türki-i Basit'in Gramer ve Lugatçesi, Mezuniyet Tezi, 1930, 111 s. [TAEK82]

Nihat Sami, Ahmedi ve İskendernamesi: Osmanlı Tarihi Kısım, Mezuniyet Tezi, 1930, 42, 48 s. [TAEK34]

Orhan Şaik, Arap Edebiyatında Zenci Şairler ve Suhaym Divanı, Mezuniyet Tezi, 27, 85 s. [TAEK33] (1930?)

Perihan, Hurşitname, Mezuniyet Tezi, 1938, 22 s. [Köprülü, Özden, Caferoğlu] [TAEK91]

Süreyya Gıyas, Nazire Mecmuaları, Mezuniyet Tezi, 1934, 336 s. [TAEK57]

Şerif Hulusi, Mesud b. Ahmed'in Süheyl ve Nevbahar'ını Tedkik: Eser ve Müellif, Gramer ve Lugatçe, Mezuniyet Tezi, 1937, 54 s. [Köprülü, Caferoğlu] [TAEK93]

Yunus Tulgan, Nasihatü's-Selatin, Travay, 1937, 387 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK83]

TARİH

Bakiye Salih, Onaltıncı Asırda Yazılan Manzum Tarihler, Mezuniyet Tezi, 1934, 114 s. [TAEK53]

Ekrem Alim, Osmanlı Tarihinde Şehnameciler, Mezuniyet Tezi, 1934, 109 s. [TAEK52]

Mecdut Said (Mansuroğlu), Tarihi Reşidi, Mezuniyet Tezi, 1935, 310 s. [TAEK71]

Melahat, Tanzimata Kadar Osmanlı Kanunnameleri, Travay, ?, 38 s. [TAEK22]

Muazzez Taku, Selçukname Tetkiki, Travay, 1937, 34 s. [TAEKTR17]

Muzaffer Atakan, Naima Tarihi, Travay, 1939, 15 s. [TAEKTR39]

Perihan, Tarih "Feth-i İnebahtı ve Muton", "Safayı"nın Tavsifi ve Fihristi, Travay, 1937, 36 s. [TAEKTR8]

Raci Keten, Kırım Han Yarlıkları Üzerinde Araştırmalar, Travay, 1939, 10 s. [TAEKTR45]

Şükran Canatay, Onbeşinci ve Onaltıncı Asır Kroniklerinden Uzun Firdevsi, Sarı Kemal, Eyyubi, Futuhi, Travay, 1938, ?, [Köprülü, Özden, Caferoğlu] [TAEK94]

Vedia Arnas, Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki Hünernâme, Travay, 1938, 28 s. [TAEKTR25]

TEZKİRELER

Ali Gündüz, Beyani ve Arif Hikmet Tezkereleri, Travay, 1937 11 s. [TAEKTR9]

Emire Güntekin, Ahdi-i Bağdadi Tezkeresinin Tavsifi ve Mukayeseli Cetveli, Travay, 1939, 409 s. [TAEKTR49]

Şükran Canatay, Silahat ve Mücib Tezkereleri Tavsifi, Travay, 1937, 11 s. [TAEKTR12]

Zahir Sıtkı Güvem, Hadaikel Hakaik Fi Tekmilel Şakaik ve Yazma ve Basma Mukayesesi, Mezuniyet Tezi, 1936, 44 s. [TAEK77]

TERCÜMELER

Güzide Uluçay, Birleşik Muzeum'da Bulunan Türkçe Yazma Nüshalar Kataloğu Chares Rieu, Ph. D. 1888 s. 263-302 Türki veya Şark Türkçesine Ait Eserlerin Tercemesi e Bazı İlaveler, Travay, 1937, 81 s. [TAEKTR15]

Şaziye Berin, Halk Edebiyatı Numuneleri, Manas Destanı (Radloff'tan Tercüme), Mezuniyet Tezi, 1934, 410 s. [TAEK50]

Vedia Arnas. Mesnevi tercemeleri : E. J.W.Gibb'in, A History of Ottoman Poetry'sinden, travay, 1939, 39 s.

YAZAR - ŞAİR İNCELEMESİ

Ali Ölmezoğlu, Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1938, 119 s. [Köprülü, Tarlan, Arat] [TAEK101]

Behçet Gönül (Behçet Necatigil), Yazıcı Selahattin ve Oğulları: Hayatı ve Eserleri, Travay, ?, 52 s.

Berin Tahsin, 17. Asır Divan Şairlerinden Nef'i: Yaşadığı Devir, Hayatı, Eserleri, Tesirâtı, Mezuniyet Tezi, 47, 7, 44 s. 1933, [TAEK46]

Cahit Okurer, Sinan Paşa: Hayatı, Eserleri, Nesri ve Uslubu, Travay, 1938, 34 s. [Köprülü, Arat, Özden] [TAEK107]

Hatice Akverdi, 16. Asır Şairlerinden Hayali, Travay, 1936, 11 s. [TAEKTR5]

Kadri Ziya Kiper, Balıkesirli Zati'nin Hayatı ve Eserleri İstanbul Kütüphanelerindeki Eserlerinin Tavsifi, Travay, 1939, 30 s. [TAEKTR40]

Kadriye Tansel, Güvahi, Travay, ?, 24 s. [TAEKTR23]

Mahir İz, Adanalı Hayret, Mezuniyet Tezi, 1937, s. 60 s. [Köprülü, Özden, Tarlan] [TAEK87]

Mehmet Güney, Niyazi-i Mısri: Hayat ve Eserleri, Travay, 1938, 26 s. [TAEKTR32]

Mehmet Kaplan, Eşrefoğlu Rumi, Travay, 1938, 22 s. [TAEKTR30]

Midhat Sertoğlu, Bosna Hersek Müslümanlarının Türk Edebiyatı Tarihindeki Mevkii, Travay, 1939, 19 s. [TAEKTR49]

Mithat Cemal Tansuk, 16. Asır Divan Şairlerinden Nev'i: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri, Travay, 1937, 15 s. [TAEKTR7]

Mustafa Gürses, Aşık Paşa, Travay, 1937, 30 s. [TAEKTR18]

Nezihe, Koca Ragıp Paşa, Mezuniyet Tezi, 1934, 126 s. [TAEK56]

Rusuhi Baykara, XVI. Asır Şairlerinden İshak Çelebi: Hayatı ve Eserleri, Travay, 1939, 29 s. [TAEKTR42]

Rüştü Altunbay, Camii ve Vamık u Azrası, Travay, 1937, 51 s. [TAEKTR16]

Sabiha Aysun, Figani'nin Hayatı ve Divanının İstinsahı, Travay, 1939, ?, [TAEKTR35]

Sadeddin Nüzhet Ergun, Şeyh Galib Hayatı ve Eserleri, Mezuniyet Tezi, 1936, s. 49 s. [Köprülü, Tarlan, Özden] [TAEK80]

Ziven Tezenen, Hüdayi'nin Hayatı, Travay, 1939, 16 s. [TAEKTR37]

TRAVAY VE TEZLERDEN ÖRNEK SAYFALAR

/-(I)z-/ ÇATI EKİNİN İŞLEVLERİ

Funda KARA

0.Giriş

Bilindiği üzere çatı; fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin (bazen zamirlerin de yardımıyla) cümledeki eyleyenleri nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etki- de bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir. /-mA-/ , /-(I)n-/ , /-(I)l-/ , /-(I)ş-/ , /-(I)t-/ , /-DIr-/ , /-DAr-/ , /-Ar-/ , /-(I)r-/ , /-(I)z-/ , /-(I)k-/ ve **sıfır** /-ø-/ bi- çim birimleri de araştırmacılar tarafından çatı kavramı içinde değerlendirilen eklerdir. /-mA-/ olumsuzluk eki, cümledeki eyleyenleri etkilemediği, sadece fiilin tabanını *kılmama*, *olmama*, *yapmama* anlamlarında şekillendirdiği için çatı kavramı dışında bırakılırsa /-(I)n-/ , /-(I)l-/ , /-(I)ş-/ , /-(I)t-/ , /-DIr-/ ve sıfır /-ø-/ biçim birimlerinin işlek, diğerlerinin (/ -DAr-/ , /-Ar-/ , /-(I)r-/ , /-(I)k-/) ise az kullanılan ekler olduğu söylenebilir. /-(I)z-/ de geçiş sıklığı az olan bu ek-lerden biridir.

Eski Türkçe döneminde kullanılan fiiller son seslerine göre ve en az sa- yıdan başlayacak şekilde sıralandığında, ...z- ile biten fiillerin 17. sıraya yer- leştiği görülür¹. Sıralama itibarıyla iyi bir konumda olsa dahi çatı ulamında görev alabilen diğer seslerle (...ş-, ...l-, ...t-, ...n-, ...r- vs.) karşılaştırıldığında ...z-'nin, listenin en alt sırasında olduğu fark edilecektir (bk. Tablo: 1)².

Fiillerin son sesleri	Fiil Sayısı
...j-	1
...o-	1
...h-	2
...ö-	2

¹ Günümüz Türkiye Türkçesinde ...z- ile biten fiillerin sayısı çok daha azdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Tarikdaroğlu-Gemalmaz, 1998: 48-49.

² Tablo, *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi* adlı eserdeki fiillerin sayılmasıyla oluşturulmuştur. Eser için bk. Alyılmaz, Cengiz (2004), *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Ankara: Kurmay Yay.

...b-	4
...m-	12
...w-	14
...ü-	22
...v-	26
...i-	33
...p-	34
...y-	38
...s-	50
...ç-	52
...u-	56
...g-	60
...z-	94
...l-	118
...d-	124
...k-	199
...e-	477
...a-	694
...ş-	716
...l-	946
...t-	958
...n-	1118
...r-	1133

Tablo: 1. Eski Türkçede kullanılan fiillerin son seslerine göre sayısı.

...z- ile biten bu fiillerin birçoğunda /-(I)z-/ çatı eki bulunmamaktadır. Ekin işlevliği, Türkçenin kullanıldığı döneme ve coğrafyaya göre değişiklik arz eder. Söz gelimi, ÖTT’de *em-(i)z-ir-*, *em-(i)z-ik*, *tütsü* < *tütsüg* < *tüt-üz-üg*³ gibi sadece bir iki kelimede bu ek ya da ekin izi görülebilirken Eski Türkçede /-(I)z-/ çatılı daha çok kelime tespit edilebilmiştir. Yine ÖTT’de söz konusu ekin /-gIz-/ biçimi hiç bulunmazken Başkurt ve Yeni Uygur Türkçesinde bu biçim, *çok işlek bir ek* (Yazıcı Ersoy, 2007: 765; Yazıcı Ersoy, 2007: 375) olarak değerlendirilebilmektedir.

1. Ekin Kökeni

/-(I)z-/ çatı ekinin Eski Türkçedeki baskın şekli -uz-, -üz-’dür. Clauson, ekin /-ur-/ ile aynı kökten geldiğini⁴, /-duz-/ , /-düz- /, /-guz-/ , /-güz-/ şekilleri-

³ “*tütsüg*: “*tütsü*” < *tüt-(ü)z-(ü)g* → [*tüt-* “*tütmek*” (FT)-*ü* (YS) -*z-* (FFYE)-*ü* (YS) -*g* (FİYE) ~ *tütsüg*”. (Şen, 2016: 190)

⁴ Karşılaştırm: -sız, -sıra:- (Clauson, 1972: xlvii).

nin de seyrek kullanıldığını ifade etmiştir (1972: xlvii). Ayrıca *öt-ür-* fiilini açıklarken bunun *öt-gür-* ile benzerlik gösterdiğini, *öt-üz-* şeklinin yanlış bir yazım olduğunu (Clauson, 1972: 68); *öt-güz-* “geçir-” fiilinin de hatalı bir kullanım gibi görüldüğünü ancak *öt-gür-* fiilinin ikincil bir biçimi olarak da görülebileceğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 52).

DLT’te de Oğuzların bazen ‘r’yi, ‘z’ye dönüştürdüğü bildirilmiştir⁵, Kaşgarlı’ya göre bu kural dışıdır ve *öbür Türkler böyle söylemezler* (Atalay, 1998/II: 202). Buna göre /-DIz-/ çatı eki, /-DIr-/ biçim biriminin farklı bir varyantı olarak düşünülebilir. Benzer durum, /-gIz-/ eki için de geçerlidir. Söz konusu ekin, “-**gur** / -**gür** eki ile bir yakınlığı veya benzerliği olduğu bazı fiillerde her iki ettirgenlik şeklinin kullanılmasından da anlaşılmaktadır. Bu eklerin çıkış noktasının aynı olduğu tahmin edilebilir.” (Karamanlioğlu, 1994: 49-50). Kıpçak Türkçesi eserlerinden alınan şu örnekler, ekin her iki şeklinin de kullanıldığını göstermektedir: *tur-gur-*, *tur-guz-* “ayağa kaldır-, dikelt-” (Toparlı vd., 2014: 284); *tir-gir-* (Karamanlioğlu, 1994: 50), *tir-giz-*, *tir-güz-* “dirilt-, canlandır-” (Toparlı vd., 2014: 277) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgızca ve Özbekçede de bu eklerle ilgili olarak bir r/z denkliği mevcuttur: *büt-kör-/büt-köz-* “bitir-”, *cat-kır-/cat-kız-* “yatır-”, *cet-kir-/cet-kiz-* “yedir-”, *cut-kur-/cut-kuz-* “yuttur-”, *kut-kar-/kut-kaz-* “kurtar-”, *ot-kor-/ot-koz-* “otlat-”, *öt-kör-/öt-köz-* “geçir-”, *tut-kur-/tut-kuz-* “tuttur-”, *tüy-dür-/tüy-ür-/tüy-güz-* “dügümle-”, *üy-dür-/üy-ür-/üy-güz-* “toplat-” vs. (Selçuk, 2013: 2248-2249); *çıq-ar-/çıq-az-*; *âz-ğır-* “azdır-”, *tol-ğız-* “doldur-” gibi. (Coşkun, 2014: 78).

Yine Kırgız Türkçesinden alınan fiillerde hem /-gIz-/ hem de /-Iz-/ biçim birimlerinin çatı kavramında rol aldığı görülmektedir: *ce-giz-* “ye-dir-”, *cug-uz-* “bulaştır-”, *cul-guz-* “yoldur-”, *cuu-guz-* “yıkattı-”, *iy-giz-* “eğdir-”, *kiy-giz-* “girdir-”, *koy-guz-* “koydur-”, *tam-ız-* “damlat-”, *tiy-giz-* “değdir-”, *toñ-guz-* “dondur-”, *tuy-guz-* “hissettir-”, *tüy-güz-* “dügümle-”, *ug-uz-* “duyur-”, *üy-güz-* “toplat-”; *bil-giz-/bil-dir-* “bildir-”... KırT (Selçuk, 2013: 2248-2250)

Bütün bu örnekler göre, Türkçenin doğal gelişmesi sonucu /-KIr-/ biçim birimindeki ‘K’ sesi tonlulara dönüşmüş, sonrasında ‘r’ sesi z’leşmiş ve ekin ilk konsonantı düşmüştür, denilebilir. Dolayısıyla günümüz Türkiye Türkçesindeki biçim birimin de /-gIr-/ > /-gIz-/ > /-ø(I)z-/ şeklinde bir gelişme süreci izlediği kuvvetle muhtemeldir.

⁵ “Oğuzlar bazen rı’yı (r) ze’ye (z) dönüştürürler. “Onun malı yağmalandı ve çalındı” anlamında ol tawa.r **alduzdı** denir. Aslı, “yakaladı, aldı” anlamında **aldı**’dır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 257); (**bulduz-**) **bulduzdı nēyni** o, ona nesneyi buldurdu. **bulduzur, bulduzmak. (bildüz-) ol maya ıñ bildüzdi** o, bana işi (konuyu) bildirdi. Bu Oğuz lehçesidir; kural dışıdır; Türkler bunu ağızlarına almazlar. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 291)

Ekin kökeni ile ilgili bilgileri daha da kuvvetlendirmek için en çok ve yaygın kullanılan *emzir-* fiilinin hem tarihî hem de çağdaş Türk lehçelerindeki görüntülerine bakmak uygun olacaktır:

Eski Türkçe	: em-üz- ~ em-iz-	(Clauson, 1972: 165; Caferoğlu, 1993: 48)
Karahanlı Türkçesi	: em-üz-	(Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 92)
Harezmi Türkçesi	: em-dür-, em-zür-	(Yüce, 2014: 119; Ata, 1998: 123)
Çağatay Türkçesi	: em-iz-	(Argunşah, 2013: 114)
Kıpçak Türkçesi	: em-iz- ~ em-üz-, em-zir- ~ em-zür-	(Toparlı vd. 2014: 73)
Eski Anadolu Türkçesi ⁶	: em-zür-	(Gülsevin, 2007: 139)
ÖTT	: em-zir-	

ÖTT	Az. T.	Baş. T.	Kaz. T.	Kır. T.	Öz. T.	Tat. T.	Trk m. T.	Uy. T
emzir-	emizdir-	imiz-	emiz-	emiz-, emgiz ⁷ -	emiz-	imiz-	emdir-	emgüz-

KTLS (Ercilasun vd., 1991: 216-217)

Çağdaş Türk lehçelerinde, bu ekin her türlü sesbirimsel değişkeni ile karşılaşmak mümkündür. Bunlardan bir seçki aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

/-iz-/, */-iz-/*, */-uz-/*, */-üz-/*

ağ-iz- “ak-, boşan-”, **tam-iz-** “damla-, damlat-” KumT (Pekacar, 2007: 975); **ağ-iz-** “akıt-”, **em-iz-** “emzir-”, **tam-iz-** “damlat-” KMÇ (Tavkul, 2007: 903); **em-iz-** “emzir-” YUT (Yazıcı Ersoy, 2007: 375); **doğ-uz-** “doğurmasına yardımcı ol-”, **dam-iz-** “damlat-, damla damla akıt-; dök-”, **ax-iz-** “azar azar akıt-, dök-”, **ğorx-uz-** “korkut-”, **ğalx-iz-** “eğilerek yerden bir şeyi al-, kaldır-” AzrT (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007:193). **âq-iz-** “akıt-”, **teg-iz-** “değdir-”, **tâm-iz-** “damlat-” ÖzbT (Coşkun, 2014: 81), **gir-iz-** “sok-”, **tur-uz-** “dik-, kaldır-”, **qorq-iz-** “korkut-”, **ürk-iz-** “ürküt-”, **yöri-z-** “yürüt-” TümT (Gemalmaz, 1988: 12)...

/-g/ğiz-/, */-ğiz-/*, */-giz-/*, */-g/ğuz-/*, */-ğuz-/*, */-güz-/*

kir-giz- “girdir-”, **kiy-giz-** “giydir-”, **min-giz-** “bindir-”, **tol-ğiz-** “dolur-”, **tıy-ğiz-** “doyur-”, **tur-ğiz-** “kaldır-, dik dur-”, **yür-giz-** “yürüt-”, **otir-**

⁶ Eski Anadolu Türkçesinde de ekin iki şekli kullanılmaktadır: */-zUr/*: damzur-, emzür-; */-Uz/*: düüt-üz-, tut-uz-. (Gülsevin, 2007: 139)

⁷ em-giz-, em-iz- “emdir-” KırT (Selçuk, 2013: 2249)

gız- “oturt-” ÖzbT (Öztürk, 2007: 310); **em-güz-** “emdir-”, **kir-güz-** “girdir-”, **har-guz-** “yor-”, **tuy-guz-** “doyur-” YUT (Yazıcı Ersoy, 2007: 375); **al-gız-** “aldır-”, **ber-giz-** “verdir-”, **caz-gız-** “yazdır-” KazT (Tamir, 2007: 448); **ce-giz-** “yedir-”, **bil-giz-** “bildir-”, **min-giz-** “bindir-”, **kiy-giz-** “giydir-”, **toy-guz-** “doyur-”, **otur-guz-** “oturt-” KırT (Kasapoğlu Çengel, 2007: 506); **kül-giz-** “güldür-”, **je-giz-** “yedir-” KrkT (Uygur, 2007: 568); **tor-gız-** “kaldır-” TatT (Öner, 2007: 708); **kir-gız-** “girdir-”, **tür-guz-** “durdur-” BşkT (Yazıcı Ersoy, 2007: 765); **dur-guz-** “ayağa kaldır-, yerinden kaldır-” AzrT (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 193); **tur-guz-** “kaldır-, kalkmasını sağla-”, **kiy-giz-** “giydir-”, **yür-güz-** “yürüt-”, **kör-güz-** “göster-”, **tiy-giz-** “değdir-, dokundur-” KTT (Yüksel, 2007: 843)...

/-q/ç/kız-/ , /-kiz-/ , /-quz-/ , /-küz-/

öt-kiz- “geçir-”, **tek-kiz-** “değdir-”, **tut-qız-** “tuttur-”, **yât-qız-** “yatır-” ÖzbT (Öztürk, 2007: 310); **baq-quz-** “baktır-”, **eyt-quz-** “söylet-” YUT (Yazıcı Ersoy, 2007: 375); **iş-kiz-** “içtir-”, **ayt-qız-** “söylettir-”, **tık-kiz-** “diktir-” KazT (Tamir, 2007: 448); **cat-kız-** “yatır-”, **küt-küz-** “beklet-” KırT (Kasapoğlu Çengel, 2007: 506); **tök-kiz-** “döktür-” KrkT (Uygur, 2007: 568); **yat-қız-** “yatır-” TatT (Öner, 2007: 708); **yat-qız-** “yatır-” BşkT (Yazıcı Ersoy, 2007: 765); **yat-qız-** “yatır-” KTT (Yüksel, 2007: 843)...

/-ıs-/ , /-us/

art-ıs- “artır-, bırak-”, **al-ıs-** “ele geçir-; aldır-”, **hoy-us-** “ürküt-” TuvT (Arıkoğlu, 2007: 1175)...

/-gıs-/ , /-gis-/ , /-gus/

hoy-gus- “ürküt-”, **dir-gis-** “dirilt-”, **kör-gis-** “göster-”, **ar-gis-** “zayıflat-”, **er-gis-** “erit-” TuvT (Arıkoğlu, 2007: 1175)...

İlgili çatı eki, işlevi zayıfladığında ya da farklı bir anlamda yeni bir kelime türetmek istendiğinde üzerine, aynı veya farklı işlevde başka bir çatı eki de alır: *düt-üz-dür-* “tütsü yak-” SN (Dilçin, 1991: 603); *dam-ız-ır-⁸* “damlat-”; *kiy-giz-dir-* “giydirt-”, *ug-uz-tur-⁹* “duyur-”, *cür-güz-dür-* “yürüttür-” KırT (Selçuk, 2013: 2248-2250); *em-iz-dir-* AzrT

2. /-(I)z-/ < /-gIz-/ Çatı Ekinin İşlevleri

Tarihî Türk lehçelerindeki eserler ve eserlerle ilgili çalışmalar tarandığında /-gIz-/ , /-(I)z-/ çatı ekini alan birçok fiille karşılaşmıştır: **äm-iz-**, **ät-iz-** ~ **at-iz-** “Saz çal-, titreştir-, çınlat-”, *kork-ız-*, *tam-ız-*, *tap-uz-*, *tut-uz-*, *tuy-uz-*,

⁸ *Dahi ağzına süt damzırmasunlar; Az az ağzına damzururdu anı; Acı badem yağını kulağa tamzurucak kulak güğilemesin giderür* TS, (Aksoy-Dilçin, 1965: 988).

⁹ *Uguz-* da duyurmak anlamındadır.

tüt-üz-, *ud-uz-*; *kör-güz-*, *sär-giz-*, *ör-güz-* “Koyunları otlağa sal-, otlak alanına getir-”, *ät-iz-dür-* OTWF¹⁰; *ol-tur-guz-* “*oturt-*”, *tur-guz-*, *kir-giz-*, *tir-giz-* KTG; *ör-güz-* “*otlat-*” CC; *ém-iz-*, *ak-ız-* ~ *ak-uz-*, *öt-üz-* “geçir-”, *tam-ız-*, *ut-uz-* “yenil-” ÇağT, *al-t-ız-* ~ *altuz-*, *ar-t-ız-* “arkasından git-”, *kü-d-e-z-*, *ér-güz-*, *ya-z-* vb. bunlardan birkaçıdır. Söz konusu fiiller, anlamlarına ve bağlamlarına göre farklı işlevlerde kullanılabilmişlerdir.

1.1. Ettirgenlik

/-(I)z-/ çatı ekinin ilk akla gelen işlevi ettirgenliktir¹¹. Bu çatıdaki fiil gövdelerinde, cümlelerin derin yapısındaki anlam yüzey yapıya çıkarken eyleyen değerinde üç öge dikkati çeker: *işi yaptıran*, *işi yapan*, *işten etkilenen* veya işe konu olan.

Tarihî Türk lehçeleri örneklerinden hareketle bu ekin ettirgenlik işlevinde en çok *em-(i)z-* / *em-(i)z-ir-* “emzir-, emdir¹²” fiilinde kullanıldığı söylenebilir:

Uragut oğlinga süt em-üz-di. “Kadın, oğluna süt emzirdi.” DLT (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 92)

1. eyleyen: cümlede özne; emziren, emdiren (Uragut),
2. eyleyen: cümlede varma tümleci (içe yerleşik özne); emen (oğul),
3. eyleyen: cümlede nesne; emilen (süt, sütün kaynağı).

/-(I)z-/ çatı ekinin işlevindeki zayıflamaya bağlı olarak *emiz-* fiiline /-(I)r-/ çatı ekinin eklenmesi de sık karşılaşılan bir durumdur:

Tolap tolap ag südümi em-z-ürdügüm ogul! DK (Özçelik, 2016: 337)

1. eyleyen: özne; emziren, emdiren (ben),
2. eyleyen: işi asıl yapan, emen (oğul¹³),
3. eyleyen: emilen (tolap tolap ağ sütümü).

Kaşgarlı Mahmut’un kural dışı dediği¹⁴ *tapuz-* “bilmece sor-” ve *tutuz-* “tutmasını buyur-, tavsiyede bulun-; birine bir şey emanet et-, öğret-, buyur-,

¹⁰ Erdal, 1991: 757-760.

¹¹ Ettirgenlik ve oldurganlık çatı eklerinin ayrıntılı işlevleri için bk. Kara, 2016: 1204-1215.

¹² *Emdir-* bir çalışmada *oldurgan*, *emzir-* fiili ise *geçişli* diye tanımlanmıştır (Topaloğlu-Gürlek, 2016: 48) ancak her ikisi de nesne alabilen bir fiildir ve ikisinde de eyleyen sayısı üçtür, bu yüzden çatının *ettirgen* olarak değerlendirilmesi daha uygundur.

¹³ Bu cümlede hitap şeklindeki öge (oğul), içe yerleşik özne konumundadır.

¹⁴ DLT’te Kaşgarlı Mahmut, bu gibi fiillerdeki -z’nin kural dışı olduğunu, bunun yerine -r’nin olması gerektiğini, Oğuzların bazen ‘r’yi ‘z’ye dönüştürdüğünü burada tekrar söylemiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 256-257).

uyar-” (Erdal, 1991: 758); “yakalat-” (Şirin, 2016: 510), “tuttur-, teslim et-” (Gabain, 1995: 61) fiillerinde de ettirgenlik işlevi bulunmaktadır:

Tapzuguk tap-uz-dum. “Bilmece sordum.” (Atalay, 1998/I: 462)

Ol maña söz tap-uz-dı. “O bana söz buldurdu. / O bana bilmece söyledi/sordu.”

Men añar söz tut-uz-dum. “Ben ona söz tutturdum / tutması gereken bir söz buyurdum.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 256)

Başgu boz (...) tut-uz-du. “Alnı akıtmalı boz (...) yakalattı.” KT D 37-38 (Ercilasun, 2016: 528, 529)...

Ettirgenlik işlevinin görüldüğü fiillerin sayısını artırmak mümkündür: *al-t-ız-¹⁵* “aldır”, *ye-z-* “hayvan besle-” (Erdal, 1991: 759), *kör-güz-* “göster-” gibi:

İkisin özi alt-ız-dı. “İkisini kendisi aldırdı.” KT D38 (Ercilasun, 2016: 528, 529)

...kör-güz-diler alarga “Onlara gösterdiler.” CC 62a/1-2 (Argunşah-Güner, 2015: 759)

Maña Tiñri yolın kör-güz-sün. NM “Bana Allah yolunu göstersiz.” (Hacıeminoğlu, 1984: 91)

Kerem körgüzdüing özüñ rence kıldıñ HŞ “Cömertlik gösterip zahmete girdin.” (Hacıeminoğlu, 1984: 68)

Söz konusu ek, *yut-* “oyunda kazan-” anlamındaki köke ulanarak zıt bir anlamda (kaybet-, oyunda yenil-) ettirgenlik işlevini yüklenmiştir. Fiiin, tarihî Türk lehçelerinde *ut-kuz-*, *ut-guz-*, *üt-üz-* (Clauson, 1972: 74) *ut-uz-* (Eraslan, 2012: 617), ağızlarda da *yuduz-* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir:

Oğlın kişisin¹⁶ ut-uz-madu}k, yana to}kuz on boş koy utmiş. IB 29 “Oğlunu ve eşini kaybetmedi...” (Tekin, 2013: 22)

Gel ol oyunga çü heves körgüzüp

Cibi dağı hurdelerin ut-guz-up DTO (Courteille, 1972: 42)

Aşağıdaki örneklerde üçüncü eyleyen konumundaki nesne (*oyun*), fiil deyiminin (*oyun utuz-/ ütüz-*: oyun kaybet-) içinde kalmıştır.

Üt-üz-meye hiç oynayuban oyun

Komaya dökilmege yüzi suyn SN (Dilçin, 1991: 534)

¹⁵ Fiili *al-tız-* “aldırt-, yakalat-” şeklinde çözümleyenler de vardır (bk. Tekin, 2013: 97)

¹⁶ Dinde *kisisin*.

Hayasızlık eden ut-ız-an oyun

Nite kayura ayruğun yüz suyun TS (Aksoy-Dilçin, 1972: 4010)

Ancak ağızlarda nesnenin belirli olarak kullanıldığı görülmektedir:

Enekemi Ahmet'e yuduzdum. (Erzurum ağzından)

1. eyleyen: özne; yuduzan, kaybeden (ben),
2. eyleyen: varma tümleci, içe yerleşik özne; yutan, kazanan (Ahmet),
3. eyleyen: nesne; yutulan, kaybedilen (eneke).

1.2. Oldurganlık:

Ekin, metinlerde nesne alamayan oluş veya dönüşlü çatıdaki fiilleri geçişli-kılış gövdelerine dönüştürdüğü birçok fiil bulunmaktadır: *ud-uz-* “komuta et-, sevk et-” (uy-’tan), *tam-ız-* “damlat-” (Kara, 2011: 85), *öt-güz-/öt-üz-* “geçir-”, *kork-uz-* “korkut-” DTO (Courteille, 1972: 44/46, 427), *ak-ız-* “akıt-”, *tir-giz-* “dirilt-, hayat ver-, can ver-”, *tur-guz-* “durdur-”, *sér-giz-* “evcilleştir-, eğit-” (sér-: sabret-), *kir-güz-* “girdir-, sok-”, *tüt-üz-* “tütsüle-, yak-”, “tüttür-” (Gabain, 1995: 61), *étiz-* < *él-t-iz-* “erdir-, ulaştır-” (*élt-*: gönder-) vs. Bu tür çatılarda iki eyleyen bulunur: özne ve nesne.

Yiti yüz kişig ud-uz-ugma uluğı şad erti. “Yedi yüz kişiyi sevk edenlerin [rütbece] en büyüğü şad idi.” T 4-5 (Ercilasun, 2016: 596, 597); *Kaganım, ben özüm Bilge Tuñukuk ötüntük ötünçümün eşidü birti. Köñlünçe ud-uz- tidi. Kök Öñüg yoguru Ötüken yışgaru uduztum ingek kölükin.* “Kağanım, ben Bilge Tunyukuk’un arz ettiği maruzatı işitti. Aklına göre sevk et, dedi. Kök Ön’ü {Ongin Irmağı’nı} geçerek inekler ve yük hayvanlarını Ötüken Dağlarına doğru sevk ettim.” T 15 (Ercilasun, 2016: 600, 601)

Ol suw tam-uz-dı. “O, su vb. şeyleri damlattı.” DLT (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 256)

Didi közüüm kışışur aytım bāde tam-ız-

Didi ne hācet aña bāde mest irür añsız ÇağT “Gözüm kaşınıyor dedi; şarap damlat dedim; ona ne gerek var o şarapsız da sarhoştur dedi” (Erbay, 2008: 679)

...közüñ kanını vashım ile tur-guz-ay – Nevayı “...gözünün yaşını vashım ile durdurayım.” ÇağT (Argunşah, 2013: 113)

Şeyh meclis ehlini tik tur-guz-dı. “Şeyh meclistekileri ayakta durdurdu.” (Hacıeminoğlu, 1984: 91)

bizni tir-güz-mekge öldi “Bizi diriltmek için öldü” CC 71b/4 (Argunşah-Güner, 2015: 844)

Haq te‘âlâdın tilediler kim bir ölügni munlar du‘âsı birle tir-güz-se. Haq te‘âlâ taqı bir ölügni tir-güz-di. “... bir ölüyü bunlar duası ile diriltse. Hak Teala da bir ölüyü diriltti.” (Eckmann, 1995: 305).

ser-güz-ir mén “Hayvanları eğitirim.” CC 80b/21 (Argunşah-Güner, 2015: 810)

Bitig berdi va can kir-güz-di tangä, habar berdi tirigliktin badangä. (Bodrogligeti, 2001: 168) “...canı tene girdirdi...”

özinge ‘ûd tüt-üz-di. NF (24)

Tüt-üz-dür zağfiran u müşk ü anber HŞ “Safran, misk ve anber tüttür.” (Hacıeminoğlu, 1984: 77)

mén saña asov ét-iz-er-mén “ben sana yardım ederim” CC 56a/15 (Argunşah-Güner, 2015: 329) vb.

1.3. Dönüşlülük:

/-(I)z-/ eki, eylemi yapanla eylemden etkilenenin aynı şahıs(lar)da örtüş-tüğünü ifade eden dönüşlülük çatı işlevinde de bulunabilmektedir. Dönüşlülük çatılarında genellikle bir eyleyen vardır¹⁷, o da özne konumundadır. Metinlerde bu işlevi çok belirgin olarak gösteren fiil sayısı son derece azdır. *Ak-ız*-¹⁸ “akın düzenle-, hücum et-, saldır-” (Mert, 2009: 269), *tig-iz-* “değ-; değiz-, dokun-” (ŞSE, 135), DTO (Courteille, 1972: 263) ve *dar+a-z-* “darlan-” (DS, 1368) bu fiillerdendir:

...m(ı)ş : boz oq b(a)şın : (a)k-(ı)z-a : uç(u)z köölke (a)tl(ı)g(ı)n : töke b(a)rm(ı)ş T K3

...Boz-Ok liderine hücum ederek atlısıyla (onu) Uçuz Göl’e döküvermiş. (Mert, 2009: 128-129)

Tarihî Türk lehçelerinde ve günümüz Türkçesinde kök olarak görülen, ekin muhtemel fiil köküyle kaynaştığı bazı fiillerde de dönüşlülük işlevinden söz edilebilmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu, bu tarz fiilleri sıralarken aynı kökten türetilmiş isim ve fiilleri, kendisinin ifadesiyle *kardeş kelimeleri* tespit etmiş, böylece *tek ünlüden ibaret kök fiiller* düşüncesini de kuvvetlendirmiş-

¹⁷ Dönüşlülük çatı ekini taşıyan bazı fiiller, nesne olarak da kullanılabilmektedir: *Ceketimi giy-in-dim.* gibi.

Ayrıca bu işlevdeki çatılar sıfır biçim birimiyle oluşturulmuşsa yanlarına dönüşlülük zamirinin bulunduğu nesneleri alırlar: *Kendimi* sınava hazırlı-ø-yorum. gibi.

¹⁸ ak -: koş-; akın et-; akın akın git- TS (Aksoy-Dilçin; 1963: 73-74)

tir¹⁹. Araştırmacıya göre, *az-* < *a-z-*, “azmak, ayrılmak”, *küz-* < *kü-z-* “koru-”, *oz-* < *o-z-* “geç-”, *tü-z-* “düz-, tertip et-”, *üz-* < *ü-z-* “yukarı çık-” ve *yaz-* < *ya-z-* “yaz-, yay-” Harezmi Türkçesinde genellikle dönüşlü ve geçişsiz fiiller yapan /-z-/ çatılı fiillerdir (143):

**a-* “ayır-” (Hacıeminoğlu, 1996: 114)

a-z- “doğru yoldan ayrıl-, sap-”

‘İlmi çok okıyan azar, Hakk’a ‘âşi olur dimiş. (Süleymân-nâme)

**yü-* “üste ya da yüzeye doğru çık-” (Şen, 2016: 190)

*yü-z-*²⁰ “suyun üstüne çık-” (Hacıeminoğlu, 1996: 124) vs.

**tö-z-* “tahammül et-, dayan-”

Er turumluğka tözdi. “Adam soğuğa dayandı.” (Hacıeminoğlu, 1984: 65)

Bunlardan özellikle *yaz-* fiilinin üzerinde durmak gerekir zira bahsi geçen fiil, farklı anlamlarda farklı işlevlerle kullanılabilir.

1. *Ya-z-* fiili, Eski Uygurca din dışı metinlerinde “hata yap-” anlamındadır, “*daha sonra tam anlamı olan “günah işle-, günaha gir-” anlamları ile kullanılmıştır. Sözcük, eş anlamlı olduğu yañıl- sözcüğü ile birlikte yaz- yañıl- şeklinde ikileme oluşturur.*” (Ayazlı, 2016: 279)

Doğru yoldan ayrıl-, az- anlamlarında dönüşlü çatıdadır. *Ya-z-ık* “günah” kelimesi bununla ilgilidir. *Ya-n-* “oyun dışı kal-” da aynı köktendir.

2. *Ya-z-* “şaş-, şaşır-”: Özellikle Kıpçak Türkçesinde “ıskala-, isabet ettirme-, vurma-” anlamlarında kullanılır, “*bunun dışında hata anlamı bildirmez. Örneğin bir kimse bir hedefe ok veya başka bir şey atıp hedefi şaşırdığı (ıskaladığı, vurmadığı) zaman yazdı (vuramadı) denilir. Hedefi şaşmaz ise yazmaz denilir. Bir şahıs attığını vurur ve hedefini hiç şaşırmaz diye tanımlandığında hiç yazmaz (hiç şaşırmaz) denilir.*” (Toparlı vd. 1999: 41-42). Bu anlamlarda fiil, nesneyi gerektirdiği için oldurganlık işlevi hissedilmektedir.

urdım da ya-z-dım “attım fakat ıskaladım.” CC 57a/21 (Argunşah-Güner, 2015: 882)

çarh oñı gibi ğamzesi ya-z-maz cigerümi KBD; **kirpükler-ile gözleri yü-regümi ya-z-maz** KBD (Kaçalın, 2017: 748-749)

3. *Ya-z-* “sarhoşluğu git-, sarhoşluktan ayıl-; doğru yoldan ayrıl-”²¹ (Ha-

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. (Hacıeminoğlu, 1996: 114-130)

²⁰ Bu fiil, kullanıldığı cümlede yapan özneli ise dönüşlüdür, gramatikal özne ise çatı edilgen olarak değerlendirilmelidir.

²¹ *A-* fiil kökünün *ayır-, ayrıl-* anlamlarında kullanıldığına dair ayrıntılı bilgi için bk.

cieminoğlu, 1996: 119). Dönüşlülük işlevinde.

4. *Ya-z-* “*yaklaş-, yakınlaş-*” DLT’de geçen *yaguk* “yakın, akraba, hısım” ile *yan* “yan” yani “yakın” kelimeleri (Hacıeminoğlu, 1996: 128) ile ÖTT’de ki *yakın* ismi ve türevleri (*yakınlaş-*), *yaklaş-* fiili ve türevleri aynı köktendir. Ayrıca tasvir fiillerinden *yaklaşma* bildiren²² *ya-z-* fiili de bu anlamdadır ve çatı eki, dönüşlülük işlevini taşır:

Yâri evden çıkarınca çıkaya-z-dı cânım

Bu çıkış bana çıkışmaz a benim sultânım

Hâkir az kaldı kabir azabı çekeya-z-dım. (Evliya Çelebi, Seyahatname)

Çeşmimden akan hun ile sagar dolaya-z-dı

Mecliste geçen gice gene kan olaya-z-dı (Baki)

Nice zahirdir ey Nef’i sözünden dildeki sûzun

Yazınca nüsha-i şî’rin kalemler yanaya-z-mışlar (Nef’i) (Kükey, 1972: 19)

Bazen bu anlam ve işlevdeki fiilin nesne alabildiği de görülmüştür: *Eger yazsa sen manga elgingni öldürmek için meni...* (Ata, 2004: 767-768)

5. *Yaz-* fiilinin bir başka anlamı da argoda kullanılmaktadır. Özellikle son zamanlarda duymaya başladığımız *birine ya-z-* “birine asıl-” ifadesinde de dönüşlülük anlamı bulunmaktadır.

/-(I)z-/ çatı ekinin dönüşlü işlevinde kullanıldığını en açık şekilde ortaya koyan *susa-z-* fiilidir. Bu kullanım, bazı ağızlarda hâlâ canlılığını korumaktadır:

Ele susa-z-dım ki annadamam. (Erzurum ağızında *susaz-*: *susa-* (Gemalmaz, 1995: 286); Öyle susadım ki anlatamam.)

“dağda bayırda gidi. Susa-z-i, diyi... efendim bi çeşma meşma bulam da bi sü içam;

çoğ susu-z-dum, bi tas su ver;

gız bi avuç yer iki avuç yer susu-z-er, ezesinden su isder bi yudum vèrer, iki yudum vèrer üç yudumu vèrmèr” (Buran-İlhan, 2008: 189)

1.4. Kuvvetlendirme

Taranan metinlerde bazı fiillere gelen /-(I)z-/ çatı ekinin, fiilin kök/kökeninde ciddi bir değişiklik yapmadığı sadece anlamı kuvvetlendirdiği gö-

(Hacıeminoğlu, 1996: 118-120)

²² Eyleme “neredeyse gerçekleşecekti, az kalsın olacaktı” anlamlarını yükleyerek kötü veya sıkıntılı bir duruma düşmekten zor kurtulduğunu ifade eden tasvir fiilidir.

rülmüştür. Birkaç örneği bulunan bu tarz fiiller, fiilin kökü/gövdesi ile aynı anlamı taşımaktadır:

artız-

ar-: kandır-, aldat- *ol (anı) ardı* “o onu kandırdı” DLT (Ercilasun-Akko-
yunlu, 2014: 89)

ar-t-**ız**-²³ < ar-t-ız “aldat-” (Gabain, 1995: 60), (Paçacıoğlu, 2006: 36);
“doğru yoldan ayır-” (Hacıeminoğlu, 1996: 117).

küdez-

kü-: koru- ABH²⁴ (Gulcalı, 2013: 211); bekle-, kolla- (Tekin, 2000: 95)

kü-**d**-: bekle- HT (Toparlı, 1998: 101); KB (Arat, 2006: 1194); gözet-,
güt- (Paçacıoğlu, 2006: 382)

küd-e-²⁵: güt-, bekle-, gözetle- krş. küd-, küy- (Ata, 1997: 406)

küd-e-r-: sakla-, kolla-, gözet- HT (Toparlı, 1998: 101)

küd-e-z-: gözet-, koru-, sakla- krş. küzet-²⁶ KB (Arat, 2006: 1194)

Ol maña küde-z-di. “O, benim için [nesneyi] sakladı.” (Ercilasun-Akko-
yunlu, 2014: 256)

ilahi küde-z-gil meniñ köñlümi / sevüg savcı birle kopur kopgumu “Ey
Tanrım, benim gönlümü gözet; kıyamette beni sevgili haberciyle birlikte haş-
ret.” KB 47 (Arat, 2006: 98-99)

kılınç it yorık tüz özünü küde-z- / köñül til köni tut kısurğıl sözüñ “Ha-
reketini doğrult, tavrını düzelt, kendini gözet; gönlün ve dilin dürüst olsun,
sözünü kısa kes.” KB 4052 (Arat, 2006: 704-705)

olturguz-

olur-: otur-

oltur-**guz**- “otur-” (Erdal, 1991: 757-760)

Semer kand tahtığa oltur-ğuz-dılar DTO (Courteille, 1972: 75)

²³ Bazı araştırmacılar *biltiz-*, *artız-* gibi fiilleri *bil-tiz-*, *ar-tız* şeklinde çözümlemekte dirler (bk. Erdal, 1991: 759-760; Tekin, 2013: 97) ancak bu fiillerdeki ekin -tız- < -t-ız- şeklinde olduğunu savunanlar da vardır (bk. Gabain, 1995: 60). Kanaatimizce ikinci görüş daha isabetli görünmektedir.

²⁴ *Kü-yü küzâti ayayı tutup*

²⁵ Küdegü > güveyi de bu kökten türemedir.

²⁶ küzât-: muhafaza et- ABH (Gulcalı, 2013: 211)

yaz-

yay-: yay-, dağıt- HŞ (Paçacıoğlu, 2006: 639)

ya-z-²⁷ “yay-, ser-” (Clauson, 1972: 883-884; Gülensoy, 2007: 1101; Starostin vd.: 473)

1.5. Oluş

Tarihî Türk lehçelerinde /-(I)z-/ çatı ekinin *oluş* işleviyle kullanıldığı fiillere pek rastlanmamıştır²⁸. Yalnız Çağatay Türkçesi sözlüklerinde geçen bir kelimedede ekin bu işlevi tespit edilebilmiştir:

şımı-z- “kaynamak, galeyan etmek, cûş hurûş” (ŞSE, 206)

şımı- / şımı-z-DTO (Courteille, 1972: 381)

3. Değerlendirme

Bildirinin sınırları içinde /-(I)z-/ biçim biriminin kökeni, biçimleri hakkında bilgi verilmiş ve beş işlevinden söz edilmiştir.

Ekin bütün işlevlerinin tespit edilebilmesi, tarihî Türk lehçelerindeki dil yadigârlarının, lehçe ve ağızlarla ilgili çalışmaların ayrıntılı olarak taranmasına ve incelenmesine bağlıdır. Bu görevi bir veya birkaç kişinin başarması imkânsızdır, zira yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda işlenen ve binlerce eser vücuda getirilmiş bir dil söz konusudur. Ancak dilbilgisi ile ilgili yapılan her çalışmada biçim birimlere işlevsel açıdan yaklaşılması, çeviriyazılı metin hazırlayanların da çalışmalarına işlevsel dizin ile eklerin düz ve ters dizimlerini eklemeleri işleri kolaylaştıracaktır.

4. Sonuç

/-(I)z-/ biçim biriminin geçiş sıklığı, diğer çatı eklerine göre azdır. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde sadece bir iki kelimedede kalıplaşıp kalmıştır. Türkçenin bütün dönemlerinde az ya da çok kullanılan bu biçim birim, günümüz lehçe ve ağızlarında canlılığını korumaktadır.

Taranan sözlük ve metinlere göre, /-(I)z-/ çatı eki en çok *ettirgenlik* ve *oldurganlık* işlevlerini taşımaktadır. Bunun yanı sıra *dönüşlülük*, *kuvvetlendirme* ve *oluş* çatılı fiiller de oluşturduğu görülmüştür.

²⁷ Yazı “ova, sahra, ıssız yer” da aynı kökten gelmektedir. Kelimenin geçtiği yerler için bk. TS (Aksoy-Dilçin, 1972: 4450-4453).

²⁸ Ağızlarda kullanılan *danız-* “1. Güneş ve soğuktan el, yüz kurumak, serleşmek. (Civan-yaylağı *Mersin -İç.) 2. Ter birdenbire soğumak. (Belenkeşli *Mersin -İç.) 3. Yufka ekmeği kuru pişmek. (Belenkeşli *Mersin -İç.)” DS (Aksoy-Vardarlı, 1969: 1361) kelimesinde de böyle bir işlev sezilmektedir.

KISALTMALAR

ABH	: Aç Bars Hikâyesi
AY	: Altun Yaruk
AzrT	: Azerbaycan Türkçesi
BşkT	: Başkurt Türkçesi
CC	: Codex Cumanicus
ÇağT	: Çağatay Türkçesi
DK	: Dede Korkut
DLT	: Dîvânü Lugâti't-Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
HŞ	: Hüsrev ü Şirin
HT	: Harezmi Türkçesi
IB	: Irk Bitig
KazT	: Kazak Türkçesi
KB	: Kutadgu Bilig
KBD	: Kadı Burhaneddin Divan
KırT	: Kırgız Türkçesi
KK	: El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
KMÇ	: Karaçay-Malkar Türkçesi
KrkT	: Karakalpak Türkçesi
KTG	: Kıpçak Türkçesi Grameri
KTLS	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
KT	: Kırım Tatar Türkçesi
KumT	: Kumuk Türkçesi
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
NM	: Nesaimü'l-Mahabbe
OTWF	: Old Turkic Word Formation
ÖTT	: Ölçünlü Türkiye Türkçesi
ÖzbT	: Özbek Türkçesi
SN	: Süheyl ü Nev-bahâr
T	: Tunyukuk
T K	: Tes Yazıtı Kuzey yüzü
TatT	: Tatar Türkçesi
TS	: Tarama Sözlüğü
TuvT	: Tuva Türkçesi
TümT	: Türkmen Türkçesi
YUT	: Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKLAR

- AKSOY, Ömer Asım; DİLÇİN, Dehri (haz.) (1963), *Tarama Sözlüğü I A-B*, Ankara: TDK Yay.
- AKSOY, Ömer Asım; DİLÇİN, Dehri (haz.) (1965), *Tarama Sözlüğü II C-D*, Ankara: TDK Yay.
- AKSOY, Ömer Asım; DİLÇİN, Dehri (haz.) (1972), *Tarama Sözlüğü VI U-Z*, Ankara: TDK Yay.
- AKSOY, Ömer Asım; VARDARLI, Emel (haz.) (1969), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV D*, Ankara: TDK Yay.
- ALYILMAZ, Cengiz (2004), *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Ankara: Kurmay Yay.
- ARAT, Reşid Rahmeti (2006), *Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yay.
- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007); “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 1149-1228.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü’l-Ferâdîs III Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, Besim (çev.) (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I-II. Cilt, 4. bs.*, Ankara: TDK Yay.
- AYAZLI, Özlem (2016), *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay.
- BODROGLIGETI, Adrás J. E. (2001), *A Grammar of Chagatay*, Muenchen: Lincom Europa
- BURAN, Ahmet; İLHAN, Nadir (2008), *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. bs., İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Great Britain: At The Clarendon Press, Oxford.
- COŞKUN, Mustafa Volkan (2014), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- COURTEILLE, Abel Pavet de (1972), *Dictionnaire Turk-Oriental*, Amsterdam: Philo Press
- DİLÇİN, Cem (1991), *Mes’ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

- DİLÇİN, Cem (1991), *Mes'ūd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahar İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- ECKMANN, János (1995), *Nehcü'l-Ferâdis I Metin II Tıpkıbasım*, haz. Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR, Ankara: TDK Yay.
- ERASLAN, Kemâl (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERBAY, Fatih (2008), *W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (A. A. ALİYEV, A. ŞAYHULOV; E. Z. KAJIBEK; K.KONKOBAY UULU; B. YUSUF; C. GÖKLENOV; V. U. MAHPİR; A. ÇEÇENOV) (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrossowitz.
- GABAIN, A. Von (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, 2. bs., çev. Mehmet AKALIN, Ankara: TDK Yay.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I-III*, 3. Cilt, Ankara: TDK Yay.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (çev.) (1988), *Lous Bazın Türkmence*, Erzurum: Atatürk Ü. FEF Yay.
- GULCALI, Zemiye (2013), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, Ankara: TDK Yay.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z*, Ankara: TDK Yay.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1984), *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, [İstanbul] : Cönk Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Ü. Ed. Fak. Yay.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2017), *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara: TDK Yay.

- KARA, Funda (2011), *Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin*, Erzurum: Fenomen Yay.
- KARA, Funda (2015), “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (3), Erzurum, 1204-1215.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz; YILDIRIM, Hüseyin (2007); “Azerbaycan Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 171-230.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2007); “Kırgız Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 481-542.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- KÜKEY, Mazhar (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*, Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası.
- MERT, Osman (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara: Belen Yay.
- OTWS: bk. Erdal, M.
- ÖNER, Mustafa (2007); “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 679-748.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2016), *Dede Korkut - Dresden Nüshası- Metin, Dizin, II. Cilt*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZKAN, Nevzat (2007); “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 81-170.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007); “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 291-354.
- PAÇACIOĞLU, Burhan (2006), *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- PEKACAR, Çetin (2007); “Kumuk Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 939-1008.
- STAROSTIN, S. A.; DYBO, A. V.; MUDRAK, O. A., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*.
- http://www.bulgari-istoria-2010.com/Rechnici/etymological_dictionary_of_altaic_languages.pdf (24.5.2017)
- SELÇUK, Bilge Kağan (2013), “İşlevsel Dilbilgisi Çerçevesinde Kırgızcada Ettirgenliğin İşlevsel-Anlamsal Alanı”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter 2013*, Ankara, 2241-2256.
- ŞEN, Serkan (2016), *Tarihi Türk Lehçeleri Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, 2. bs., İstanbul: Kesit Yay.

- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK Yay.
- ŞSE-Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî (1298), *Lugat-ı Çagatay ve Türki-i Os-mânî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- TAMİR, Ferhat (2007); “Kazak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 429-480.
- TARİKDAROĞLU, Abdurrahman; GEMALMAZ, Efrasiyap (1998), *“Türkçe Sözlük”ün Ters Dizimi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- TAVKUL, Ufuk (2007); “Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 883-938.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TEKİN, Talat (2013), *İrk Bitig*, Ankara: TDK Yay.
- TOPALOĞLU, Ahmet; GÜRLEK, Mehmet (2016), *Türkçede Fiiller ve Çatıları*, İstanbul: Kesit Yay.
- TOPARLI, Recep (1998), *Harezm Türkçesi*, Genişletilmiş 2. bs., Sivas.
- TOPARLI, Recep; ÇÖĞENLİ, M. Sadi; YANIK, Nevzat H. (1999), *El-Kavânî-nü'l-Küllîyye li-Zabtî'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2014), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007); “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 543-622.
- VÁMBÉRY, Herrmann (1867), *Šagataische Sprachstudien Enthaltend Grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der Šagataischen Sprache*, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007); “Başkurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 749-810.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007); “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 355-428.
- YÜCE, Nuri (2014), *Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuş-ter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, 3. bs., Ankara: TDK Yay.
- YÜKSEL, Zühal (2007); “Kırım-Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçağ Yay., 811-882.

BİR ETİMOLOG OLARAK YUSUF HAS HACİP VE KUTADGU BİLİĞ’DEKİ HAPAX LEGEMENON SÖZCÜKLER

*Funda TOPRAK**

Yazıldığı 11. yüzyıldan beri önemini ve değerini yitirmeyen Türk dili şa-
haseri Kutadgu Bilig üzerine pek çok tez ve çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada
o çalışmalara bir katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Yusuf Has Hacıp’in
elbette bir şair ve düşünür olarak değeri tartışılmaz ancak onun farklı bir yö-
nünü de göz ardı etmemek gerekir. Yusuf Has Hacıp Türkçeye hakim, onun
kurallarını bilen ve uygulayan bir dil bilimci sayılabilir. Çünkü Kutadgu Bi-
lig’e baktığımızda hapax legemenon yani tek şekilli, tek örnekli pek çok söz-
cükle karşılaşırız. Bu sözcüklerin bir kısmı üzerinde etimoloji denemeleri de
yapılmıştır. Örneğin çergüle- çergüci sözcükleri gibi. Ancak bazı sözcükler
vardır ki bunların Yusuf Has Hacıp’in türetmeleri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmada sadece Kutadgu Bilig’e özgü söz varlığı incelenmektedir.
Bu sözcüklerden bir kısmı hapax legemennon yani tek örneklidir, tek yerde
geçmektedir. Bir kısmı ise dönemin diğer eser ve sözlüklerinde rastlanma-
yan sadece Kutadgu Bilig’e yani Yusuf Has Hacıp’e ait kullanımlardır. Bu
kullanımlarda Yusuf Has Hacıp Türkçenin bilinen kök ve eklerini kullanarak
yeni sözcükler türetmiş ya da ağızlara ait sözcükleri eserine taşımıştır. Her iki
ihtimalde de onun dilin işletim ve oluşum süreçlerini iyi bildiğini söylemek
mümkündür. Çalışmada Reşit Rahmeti Arat yayını metin olarak esas alınmış
beyit çevirileri ise tarafımızdan yapılmıştır. Tespit edilen sözcükler şunlardır.

adakşu: birlikte, beraber yan yana (KB:2936)

aya beg erej ҡolma emgek ҡötür

erej birle emgek adakşu yatur

“ey bey, rahatlığı isteme, sıkıntıyı ortadan kaldır çünkü rahatlıkla sıkıntı
yan yana yatmaktadırlar”

(EDPT 1972: -), (DLT 2014:-), (KBSY2009:-), (CC 2015:-), (OTWF:)

Sözlük ve dönem eserlerinde tespit edilemeyen bu sözcüğün etimolojisi de sorunludur. Adak “ayak” sözüyle bağlantısı açık olan sözcüğün ç~ş değişimiyle adakçı~adakçu>adakşu biçiminden gelmiş olabileceği düşünülebilir. Sözcüğün önce dost, arkadaş gibi anlamlardan yola çıkılarak oluşturulduğu sonra arkadaşlarla birliktelik, yan yana olma fikriyle anlam değişmesine uğradığı tahmin edilmektedir. Bu sözcük Yusuf Has Hacıp’in yerel ağızlardan eserine yansıttığı bir kullanım olarak değerlendirilmektedir.

adaş-: arkadaş olmak, ahabap olmak (KB: 501)

bu ay toldı özke kör itti işig

adaştı kiñeşti bir atlıg kişig

“Bu Ay Toldı kendine bir arkadaş buldu, sorup soruşturup ünlü bir kişiyle ahabap oldu”

(EDPT1972:72 adaş “friend, comrade”<ad/at+daş) Clauson’da sözcüğün isim şeklini açıklamış fiil şekline değinmemiştir.

Yusuf Has Hacıp özellikle ikilemelerin kullanımında kendine özgü bir şahsiyettir. Adaş- fiili metinde kiñeş- fiiliyle birlikte ikilemeli olarak geçer. (adaştı kiñeşti) Bu fiili ilginç kılan adaş şeklinin DLT ve KB’de isim şekillerinin varlığıdır. DLT ve KB’de adaş “dost, eş, arkadaş” anlamlarında kullanılmaktadır ancak fiil şekli sadece KB’e özgüdür. Biz burada başka örneklerde de görülen ikilemenin diğer kısmına vezin, kafiye açısından uydurmanın Yusuf Has Hacıp tarafından yapıldığını ve bu kullanımın ona ait bir tasarruf olduğunu düşünmekteyiz.

alçı: hilekar, aldatıcı (KB:2327; KB:5067; KB:2312; KB523)

bu törtünç kerek alçı hile bilir

bu hile bilir erke arslan ulır (KB:2327)

“Bu dördüncüsü hile düzen bilendir, hile bilen adama aslan (bile olsa) bağlanır”

Yusuf Has Hacıp “al “hile, düzen” sözcüklerinden Türkçenin yaygın eklerinden birini kullanarak yeni bir isim türetmiştir. Alçı biçimi DLT’de ve diğer önceki dönem eserlerinde geçmemektedir. Sözcük Kutadgu Bilig’de 5067, 5231’de **alçı ajun** “aldatıcı dünya, hilekar dünya” biçiminde çevrilebilecek bir kullanımda sıfat durumundadır. KB 2327. Beyitte alçı sözcüğü yakın anlamlı hile sözcüğü ile birlikte ikilemenin bir parçası olarak **alçı hile** olarak geçer. KB’de 2312. Beyitte ise **alçı bolsa kızıl tilkü teg** “kızıl tilki gibi hileci olsa” yapısında ise bir birleşik fiilde isim unsuru olarak kullanılmıştır.

arzu tilek: Utarit, Merkür (KB:136)

(EDPT1972: -), (DLT2104:-)

basa keldi arzu tilek arzular

kayuka yağuşsa añar öz ular

“sonra Utarit (arzu tilek) gelir, kime yaklaşsa ona kendisini bağlar”

Farsça *arzu* sözcüğü ile Türkçe *tilek* “dilek, istek” <tile-k sözcüğünün birleştirilmesi ile oluşturulmuş bir yıldız adıdır, tek örneklı bu sözcüğün Yusuf Has Hacıp’e ait bir birleştirme olduğunu düşünmekteyiz. Clauson birleşik biçimini ele almamış *tilek* (EDPT1972:498a) maddesinde ise bu birleştirmeden bahsetmemiştir. Taş da aynı şekilde çalışmasında bu birleşik şeklini almamış sadece tilek biçimini vermiştir. (KBSY2009:139)

Rabguzi’nin Kısasu’l Enbiya’sında yıldız adı olarak arzu şeklinin bulunması ilginçtir. (KE66v7,11)

Güneşe yakın bir seyyaredir, nücum ilmine göre yeri ikinci kat göktür. şiir ve musahabenin, nutk ve kitabetin piri sayılır. Yunan esatirinde Merkür mukabilidir. Kimyacılar civaya utarid derler.Tîr, debîr-i felek, debîr-i sema, münşi-i çarh gibi tabirler de ona aittir. Eski Yunanlılarca bir adı da Hermes’tir. Büyük mabud Zeus’un oğludur. Lir’in mucididir, babasının kararlarını o ilan ederdi. Belagat, ihtiyat ve hilenin, ticaretin mabududur. Alfabeyi, rakamları, musiki ilmini, hey’et, idman ve güreşi icad etmiştir (Onay 2000:449)

aşnı: konu komşu (KB:4581; KB:6585)

kanı koşnı aşnı sevinç kađıuúa iş

kamuğum bireyi men evdin ıkayı

“Hani konu komşu sevice ve üzüntüye ortak, her şeyimi vereyim (ona) ben evden çıkayım”

(EDPT1972:-); (DLT2014:-), (CC2015:-),

Yusuf Has Hacıp iki yerde geçen aşnı sözcüğünü koşnı “komşu” sözcüğü ile ikilemeli olarak kullanmıştır. Kafiye ve vezin gereği gerçekleştiğini düşünöüğümüz bu kullanım tahminimize göre Farsça “aşna =tanıdık, bildik” sözünden türetilmiş ve koşnı ile kafiyeleştirilmiş Yusuf Has Hacıp’e ait bir kullanımdır.

avag: naz, kapris (KB:403)(KB:2680)

bu iki kişiye söz aıu kerek

söz asa avağları yüdü kerek

“Bu iki tür insanla sohbet etmek lazım, sohbet ederken nazlarını da çekmek gerek”

(EDPT1972:8), (DLT2014:-), (CC2015:-),

KB’de iki yerde geçen bu sözcük Clauson’a göre XI. Yüzyılda ortaya çıkmıştır muhtemel bir av- fiiline bağlanabilir. Clauson sözcüğün XV. Yüzyılda Çağatay Türkçesinde görüldüğünü söyler. Yani Sözcük XI. Yüzyıl için sadece KB’de örnekendirilebilmektedir.(EDPT1972:8)Bu sözcüğün de Yusuf Has Hacıp’e ait bir kullanım ya da onun türettiği bir sözcük olması gerekir.

bıvalık: kabalık, terbiyesizlik, küstahlık (KB:931) **bifa:** Kaba, terbiyesiz, küstah. (KB:6603)

otunluk bıvalık yavalık kamuğ

isizler kılınç bolur ay ulug

“Ey ulu olan, küstahlık, vefasızlık ve alçaklığın hepsi kötülerin huylarıdır”

cefa cevri barı maña tegmesüni

otun bifalardın sıñardın bolayı (KB: 6603)

“küstah vefasızlarla birlikte olduğum için onların cefa ve cevrinin yükü bana değmesin”

(EDPT1972:-), (DLT 2014:-), (CC2015:-),

Bu sözcük iki yerde farklı dudak ünsüzleriyle yazılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. KB 932. Beyitte sözcük ikilemeli olarak **yavalık** sözcüğüyle kullanılmaktadır. KB 6603. Beyitte ise yine **otun bifalardın** ibaresi içerisinde kullanılan bir sıfat tamlamasının ögesidir. Her iki beyitte de anlamca yakın sözcüklerle birlikte kullanılmıştır. Dizindeki anlamlandırma sözcüğün yanındaki sözcüklere göre yapılmış olmalıdır. Dönemin diğer eserlerinde bulunmayan hapax legemennon bu iki sözcük bizce Yusuf Has Hacıp’in vezin gereği yaptığı kısaltmalara örnektir. Bu iki sözcük Farsça bi-vefa sözcüğünün yerel söyleyişinin vezin gereği esere yansıtılmasıdır.

çıça (KB:6483)çıçe (KB:5018), yeter, kafi

(EDPT1972:400a)

Clauson sadece çiçe biçimini vermiş tek örnekli bu sözcüğü hapax legemennon kabul etmiştir. Clauson sözcüğün belki bir zarf olabileceğini ancak keşfedilemeyeceğini söylemiştir.(EDPT1972:400a) Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine ait kaynaklarda çıçalak/çımçılak/çılalak/çıpanak/çeçe “küçük parmak” ve çıçamuk “yüzük parmağı” (EDPT1972:401) örnekleriyle ilişkilendirilebilir mi? Bizce ilişkilendirilebilir.

fesad fışk üni kör uditmaz kiçe

kanı ‘ilm ü kur’an üni az çıça (KB: 6483)

“Fesat, fışkın sesi işte gece uyutmaz, Kur’an-ı Kerim’in sesi ve bilim hani nerede, parmak kadar az”

Diğer beyitte hükümdar Ögdülmüş’e gelecek bilgi sahibi yeni danışmanın sormaktadır. Ögdülmüş onun gelişini “gece vakti parlak ayın parmağa dönmesi” yani hilalin çıkmasıyla vakitlendirmektedir. Biz bu beyitte tünserse sözcüğünü “tönerse” okumayı ve anlamlandırmayı tercih ettik. Nüshaların birinde bu sözcük tudarza şeklinde okunmuştur. Tu-d- kapatmak, örtmek” şeklinde anlamlandırıldığında da “gece olduğundaküçük parmağın parlak dünyanın yüzünü kapadığında” gelecek olan kişiden haber verilmektedir ki bu da yine zamanı işaret eder.

Yana aydı ilig ne öde kelir

Kayuda tuşar men añar ay bilir

Yanut birdi ögdülmüş aydı kiçe

Yaruğ dünya meñzi tönerse (tudarza) çıçe

Meniñ evke kelmek turur ol maña

Kaçan kel tisesen kelir ol saña (KB:5017-5018-5019)

“Hükümdar tekrar sordu “Ne vakitte gelir, ben ona nerede rastlarım ey bilgili?”

Ögdülmüş yanıt verip söyledi “parlak dünyanın yüzü küçük parmağa dönerse (küçük parmakla kaplanırsa) o belim eve gelecektir eğer sen istersen o sana da gelir”

ekçek: damarın kesilerek kanın akmasını sağlama işlemi, açılan kesilen damar yolu. (KB:1058)

ķayı aydı ķan tutmuş imdi muni

aķa birgü ekçek akıtķu ķanı (KB: 1058)

“Bazısı dedi şimdi bunu kan tutmuş, damarını kesip açıvererek kanı akıtmalı”

(EDPT1972:-), (DLT2014:-) (CC2015:-) (KBSY2009:-)

Ekçek sözcüğü bilinen kaynak ve sözlüklerde tespit edilmemiştir. KB Dizin’de “damar açma kabı, kanı biriktirmek için kullanılan kap” anlamı verilmiştir. Oysa sözcük ek-çek ekiyle tıpkı basınçak “aciz, zayıf, güçsüz” gibi

(KB:911, 912 vd) kurulmuştur ve alet ismi değil yapılan işlemin adıdır. Alet ismi olmamasına bir diğer delil de vasıta durumu eklerinden hiçbirinin beyitte kullanılmamış olmasıdır. Hapax legemennon bir sözcüktür ve Yusuf Has Hacı'ya ait bir türetme olması kuvvetle muhtemeldir.

işimsin-: eş saymak, arkadaş gibi hareket etmek. (KB:4095)(KB:4448)

tilin edgü sözlegil işimsinmegil

basıngan bolurlar biligsiz çigil (KB:4448)

“dilnle iyi konuş (ona karşı dikkatli konuş), (onu) arkadaş sayma, bilgisiz cahil Çigiller gibi baskın yapan olurlar”

neçe edgü tutsa özün korku tur

işimsinmegil sen kıya baknu tur (KB: 4095)

“sana ne kadar iyi davransa bile kendin ondan kork, onu dost tutma, uzaktan bakarak dur”

(EDPT1972:263b) (DLT2014:-) (CC2015:-)

KB'de iki yerde geçen Hapax Legemennon bir sözcüktür. Kökeni iş “eş, arkadaş”+(1)msin şeklinde açıklanabilir.Sözcüğe getirilen ek Ercilasun ve Erdal tarafından “benzerlik bildiren fiil yapım eki” olarak tanımlanmıştır.(Ercilasun 1984:20) (Erdal1991:531)

Sözcüğün KB'de geçtiği iki örnekte de olumsuz emir çekimiyle kullanılması kalıp bir kullanım olduğu fikrini uyandırmaktadır. Ayrıca her iki örnekte de edgü tut- fiilinin kullanılmış olması bu ihtimali güçlendiren bir diğer noktadır.

Bu yapım ekiyle kurulan örnekleri Taş, kılımsın- “bir şeyi yapar görünmek”, yaramsın “koltuklamak, samimi olmayan iltifatlarda bulunmak” örnekleriyle de verir. (Taş 2009:105)

Bu sözcüğün Yusuf Has Hacı'ın türettiği sözcüklerden olduğunu düşünmekteyiz.

ilek: sahip(?) (KB:3325)

Tek örnekli bu sözcük dizinde “sahip” anlamında verilmektedir. Sözlük ve kaynaklarda tespit edilemeyen bir sözcüktür. Biz Hapax Legemennon bu sözcüğün etimolojisi ile ilgili iki öneriyi tartışabileceğimizi düşünmekteyiz.

kayu işke arzu yorısı tilek

adağ ursa buldı ol arzu yülek

tilek birle maña yırak yır yakın

kaçan körse yüzün bulur can ilek

“Hangi işe başlarken (gökyüzünde) arzu tilek yürürse (Utarit- Merkür gökte görüldüğünde) arzu ve isteklerine kavuşursun, bu yıldızla birlikte adım atsan uzak yer bile yakın olur, onun yüzünü gördüğünde canının isteklerini bulursun (canının bağlanacağı şeyi bulursun)”

Burada **arzu tilek** daha önce de verilen “Utarit, Merkür yıldızdır, ve bu yıldızın gökyüzünde yürümesi, ayağını basması yani görülebilecek konuma gelmesi isteklerin gerçekleşmesi için uygun zaman kabul edilmesi anlamını taşımaktadır. Dörtlülüğü astronomi açısından yorumlamak gerekir.

Bir dörtlülük içerisinde geçen son sözcük “ilek” bir birleşik fiilin parçasıdır. *Can ilek bul-* bu durumda anlam olarak canın bir şeyi bulmasından bahsedilmektedir. Burada geçen “ilek” için önerilerimiz şöyledir.

1.İlek sözcüğü 1. İle-k <il-“bağla-, birleştir-“ fiilinden yapılmış(il-e+k) bir isim olabilir, bu durumda anlamı *bağlanılacak, şey, eşya* vb. olmalıdır. Tıpkı yat- ak, bıç-ak, tut-ak vb. gibi

2.Yusuf Has Hacıp bazen sözcüklere ünsüz sesler ekleyebiliyor (öd-rüm-ködrüm vb.) bazen de vezin gereği ulama yapabilmek için ünsüzü düşürebiliyor. O taktirde burada hem ses açısından sürekli *tilek* sözünü tekrarlamak hem de can sözcüğüne ulama yapabilmek için “t” ünsüzünü düşürmüş olabilir.

illeş-/aylaş:-sulh yapmak, uzlaşmak (KB:2362)

(EDPT1972:-)(DLT2014:-)(KBSY2009:-) (CC2015:-)

kalı başguğa bulmasa sen yarı

yalavaç ıdıp sen bar illeş/aylaş yorı (KB: 2362)

“eğer basmaya yardım bulamazsan elçi gönderip uzlaşiver”

Orhun Yazıtlarında *illedük ilin* “devletleştirdiği devletini” ibaresi geçer. Burada il+le- fiilini buluruz. Buradaki anlam Kutadgu Bilig’den oldukça farklıdır. R.Rahmeti Arat nüsha karşılaştırmalarında *aylaş-?* Şeklinde bir okumayı da dipnot olarak vermektedir. (Arat1979: 250) Burada ay-“söyle-, de-“ fiilinden türetilmiş işteş çatıda bir *aylaş-* “anlaşmak, uzlaşmak” fiili daha uygun görünmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde *aylaş-* biçimi de Yusuf Has Hacıp’e özgü bir türetim olarak kabul edilebilir.

küdrüm:seçkin, yüksek

(EDPT 1972:705a) (DLT2014:-)

Clauson sözcüğün üdrüm ile birlikte kullanılan ikilemeli bir sözcük olduğunu söyler. küd->*küdür- şeklinden kısaltılmış olduğunu belirtir. (EDPT 1972: 705) Ancak kullanımlara baktığımızda *ne üdrüm ne küdrüm* (KB:279) üdrüm kerek.. küdrüm kerek (KB: 1963), (KB: 2187) üdrümi...küdrümi (Kafiyeli) (KB: 3244), (KB: 2768), (KB: 53), (KB: 1689), (KB: 2422), (KB: 4235), (KB: 6102); *erdemî küdrümi* (KB.278 diğer nüsha üdrümi/küdrümi), (KB:3150), *özrümi...küdrümi* (kafiyeli) (KB: 3693) durumunu görmekteyiz. DLT'de *küdrüm* biçimi yoktur ancak üdür-"seçmek, dağıtmak" (DLT 2014: 98-91), üdrüş-"seçmede yardım etmek ve yarışmak (DLT 2014: 124-109), üdrüş "nesneler arasındaki seçim" (DLT 2014: 61/47), üdrüdi seçilmiş şey (DLT 2014: 84-75), üdrüm "nesnelerin seçme olanı" (DLT 2014: 66-52) biçimlerini bulabiliriz. Yani kök şekli üd-ür- biçimi işletilmiştir. Kutadgu Bilig'deki *küdrüm* biçimi üdrüm biçiminin kısaltılmış şekli değildir tam aksine kakafoniden kurtulmak, vezin ahengini sağlamak amacıyla bizzat Yusuf Has Hacıp tarafından sözcüğün genişletilmiş biçimi olmalıdır.

kürüd/körüd: Merih yıldızı (KB: 133)

(EDPT1972:738b) (DLT 2014: -)(CC 2015: -)

Clauson "*körüd*" şeklinde okumuş ve Hapax Legemennon sözcük kabul etmiştir. Ona göre Mars gezegenidir.Rabguzi'nin Kısasu'1 Enbiyasındaki kullanımın Yusuf Has Hacıp'ten kopyalandığı görüşündedir. Yine Clauson son sesteki -d- ünsüzünün Türkçe olmadığını düşünmekte ve sözcüğü ödünç sözcük kategorisinde saymaktadır. (EDPT1972:738b)

üçünçi kürüd keldi köksün yorır

ķayuka bu bakķa yaķarmıķ ķurır (KB: 133)

"Üçüncü olarak kürüd gelir, öfkeyle yürür, ne tarafa baksa (orada) yeşermiş olan kurur"

Eski astronomi ilminde Mirrih olarak geçer. Beşinci gökte yerleşmiştir. Farisi'de adı Behram'dır. Bizim edebiyatımızda harp ilahı yerindedir. Eski kimyada demir ve bakır'a işarettir. Münecimlere göre harp, neşat, şecaat, hiddet, senahat, kuvvet, cinayet, kabahat, azab, inat ve riya evsafındandır. Kırmızı renk buna mensuptur. Yunan esatirinde mukabili Mars'tır. (Onay 2000:329)

Rabguzi'nin Kısasu'1 Enbiya'sında geçmektedir. *sekendiz oñay ol kürüd hem yaşıķ* (KE66v11)

Sevit: Zühre yıldızı, Venüs gezegeni (KB:135)

(EDPT1972:785) (DLT2014:-) (CC2015: -)

sevüg yüz urundı bişinci sevit

seve baktı erse sen özni avıt

“Beşincisi sevimli yüzünü gösteren Zühre (sevit)dir, sana sevgiyle baktıysa kendini avut”

Clauson bu sözcüğün Yusuf Has Hacıp tarafından *kürüd* sözcüğü gibi türetilmiş bir sözcük olduğunu düşünmektedir. Ona göre Venüs gezegenidir. (EDPT 1972:785)Zühre yıldızı astrolojide aşk ve sevgi kavramlarını simgelediği için sözcüğün sev- fiilinden türetildiğini söylemek mümkündür. “Nücum ilmine göre yeri üçüncü göktür. Kervankıran, Çobanyıldızı gibi adları da vardır. Edebiyatta bir adı da Nahid’dir. Yeşil renk bu yıldıza mensuptur, kimyaca adı kalaydır. Utarid ve Zuhal dostları, Güneş, Ay ve Mirrih düşmanlarıdır. Yunan esatirinde Afrodite, Romalılarca Venüs olarak bilinir. Şark esatirine göre Harut ile Marut’u baştan çıkaran ve sonra yıldız olan fethan kadın Zühre’dir.” (Onay 2000:471)

Rabguzi’nin Kısasu’l Enbiya’sında geçmektedir. *Sevit arzu yalçık yağı teg bolur* (KE 66v11)

yalçık: ay.

bularda eñ altın bu yalçık yorır

yaşık birle utru bakışsa tolır

“bunların en altında ay (yalçık) yürür, güneşle karşı karşıya gelse dolar (dolun ay olur)”

(EDPT 1972:921) (DLT2014: -) (CC2015:-) (DTS1969:228)

Sözcük DLT’de bulunmaz, DTS’de etimolojisi verilmemiş Kutadgu Bilig’deki yeri gösterilmiştir. (DTS1969:228), Clauson, sözcüğün etimolojisinin açık olmadığını büyük ihtimalle Kutadgu Bilig’in yazarı tarafından türetilmiş olabileceğini söyler. Yine Clauson sözcüğün kökenini yal- fiiline bağlamayı da şüpheli görür çünkü –çık ekinin durumu ona göre açıklanamamaktadır. (EDPT 1972:921) Kanaatimize göre yine Kutadgu Bilig’de geçen *yaşık* sözcüğü ile ilgilidir. >l nöbetleşmesi Türkçede görülebilen bir durumdur. +çIK eki ise Türkçede küçülme bildiren eklerdendir. Yalçık bu durumda “*küçük güneş*” anlamıyla Yusuf Has Hacıp tarafından türetilmiş bir sözcük kabul edilebilir.

Bu sözcüğün Kutadgu Bilig’de bir kez geçmesi çağdaş eserlerde görülmemesi tıpkı sevit, kürüd sözcükleri gibi Yusuf Has Hacıp tarafından türetilmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bu sözcükler daha sonra sadece Rabguzi’nin Kısasu’l Enbiya’sında karşımıza çıkar. (KE66v7,8)Bu da Rab-

guzi'nin Kutadgu Bilig'i görüp okuduğunu ve ondan etkilendiğini göstermesi açısından ilginçtir.

kuçık : Seretan, yengeç burcu. (KB:139)

(EDPT:1972:591) (DLT2014:-) (CC2015: -) (DTS 1969:463).

kozi yazkı yıldız basa uğkelir

erentir kuçık birle sançu yorır (KB:139)

“Kuzu (koç), bahar yıldızıdır, sonra Boğa (ud) gelir, Cevza (erentir), Seretan (kuçık) birle birbirine sançışırır”

Clauson, sözcüğün sadece Kutadgu Bilig ve Rabguzi'nin Kısasü'l Enbiya'sında geçmesinden dolayı Yusuf Has Hacı tarafından türetildiği görüşündedir, etimolojisiyle ilgili bir yorum yapmaz.(EDPT1972:591) Bu burç astrolojide dördüncü burç olup elementi su'dur.

munka:serkeş, başıboş (KB:1313)

budun munka bolsa yırak tur saça

ğara bulğakıña katılma kaç

“Halk başıboşluk ederse, ondan uzak dur, avamın kargaşalığına katılma ondan kaç”

(EDPT 1972: -) (DLT 2014: -) (CC 2015: -) (DTS 1969: 349) (KBSY 2009: -)

DLT'de munuk “kaçan ve yoldan sapan sözcüğü geçmektedir. (DLT2014:45/31) Clauson sözcüğü almamıştır. DTS'de tek örnekli Hapax sözcükler arasına alınmıştır. DLT'deki munuk biçimiyle ilgisi açıktır ancak munka biçimi Kutadgu Bilig'e ait bir kullanımdır. Bol- fili ile kalıplaşmış bir birleşik fiil oluşturmuştur.

ozun/uzun: iftira (KB: 4213) **ozunçı/uzunçı**: müfteri, iftira eden (KB: 4212, 4213, 4272, 5863) **ozunçığ** (KB: 5303)

ozunçı kişike katılma yıra

ozunçı tilinde küyer ot köre

ozundın kıpar ol aju bulğakı

ozunçı başın kes ay ersig akı (KB: 4212, 4213)

“Müfterilere katılma, onlardan uzak dur, müfterinin dilinde yanar ot vardır, Dünya karşıklığı iftiradan kıpar, ey merd cömert, müfterinin başını kes”

(EDPT 1972: 289b) (DLT 2014: -), (DTS 1969: 375) (KBSY 2009: 29)

Clauson sözcüğün etimolojisini vermemekte sadece Kutadgu Bilig’de görüldüğünü belirtmektedir. KBSY’de +çI eki başlığında ozunçı biçimi verilmiş etimoloji yorumu yapılmamıştır.(KBSY 2009: 29)

Sözcüğün oz- “geçmek, ilerlemek” fiiliyle ilgili olabileceğini düşünmekteyiz. Bugün Anadolu ağızlarında geç- “iftira etmek, dedikodusunu yapmak” anlamındaki fiilde aynı mantığı görmek mümkündür. Geç- “kovlamak” (YTS1983:90)

örlem: mesafe, kısa mesafe (KB:3706)

(DLT2014: -), (EDPT1972:-), (DTS1969: 389), (KBSY2009:-)

yakın bolsa köñlün yırak yir yakın

yakınlık vefasın köñülke bakın

toğardın batarka bir örlem yir ol

vefa birle bilse yakınlık hâkın

“İnsan gönülden yakınlık duyarsa ona uzak yer yakın olur, yakınlık vefakarlığı için daima gönüle bak, yakınlık hakkı vefakarlıkla takdir edilirse doğu ile batı arası bir kısacık yer olur”

Sözcük hapax legemennon olarak sadece Kutadgu Bilig’de geçmektedir. Kaynaklarda etimolojisine dair bir yoruma rastlanılmamıştır. Biz sözcüğün DLT’de geçen ör “kaftanın koltuk altı”(DLT 2014:34/21) sözcüğü ile ilişkilendirilebileceğini düşünmekteyiz. Dörtlükte yakınlık ve gönül bağı olduğu sürece mesafelerin önemli olmadığı, seven için doğu ile batı rasındaki mesafenin kısalığı anlatılmıştır. Bilindiği üzere kaftan kolları kısa bir üst giysisidir ve koltuk altı kısmı kaftanın boyuna oranla oldukça kısadır. Burada Yusuf Has HAcip bir benzetme kullanmaktadır. Mesafeyi kaftanın koltuk altı uzunluğunca kısa benzetmesiyle anlatmaktadır. Ör+lem yapısındaki sözcükte kullanılan +lAm ekiyle bugün sonradan türetilmiş enlem, boylam sözcüklerini kullanmaktayız.

özkey: sadık, vefalı (KB:2237-2571-2767)

(DLT2014: -) (EDPT1972:-) (DTS1969:395) (KBSY2009:-)

tapuğsak ne özkey yine eymenük

emanet bile bolsa köñli süzük

“hizmete hazır, vefalı, emanete karşı titiz ve bir de temiz gönüllü olmalıdır”(KB:2237)

Hapax legemennon bu sözcüğü Clauson eserine almamıştır. Sözcük Kutadgu Bilig'de üç yerde geçmektedir. Her üçünde de tapuâsak ve baârsau tapuâcı sözcükleriyle kullanılmıştır. Nüsha farklılıklarına göre bir yerde öskey yazılmış bir nüshada da sözcüğün altına özge ibaresi yazılmıştır. Sözcüğün birleşik bir sözcükten kısaltılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Tartışmaya açık olmakla birlikte sözcüğün öz+i ked “özü sağlam, özü güçlü, yaradılıştan benliği kuvvetli, sadık” anlamlarında bir söz grubundan kısaltılmış biçim olduğunu düşünmekteyiz. Ked pekiştirme enklitiğidir. Kutadgu Bilig'de sıkça kullanılmaktadır. Eklendiği sözcüğün anlamını olumlu yönde pekiştirme fonksiyonuna sahiptir. d>y değişimi Kutadgu Bilig'de henüz gerçekleşmemiştir ancak biz sözcüğün daha önce kalıplaştığını ve “y” ağzının özelliklerini taşıdığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla burada sözcüğün ağızlara ait bir kullanımdan Yusuf Has Hacıp'in eserine yansıdığını söylemek mümkündür.

satğağ: müfteri? “ezilmiş, itilmiş” (KB:911, 919, 924,6441,6453)
satğağuçı: iftira eden, müfteri (KB:6441)

(DLT2014:-) (EDPT1972:800a), (KBSY2009:118)

Clauson fiil kökenli olduğunu söyler ancak yorum yapmaz. (EDPT1972:800a) DLT'de satğa- fiili “Oğuz lehçesinde (bir yol, bir yolun) üzerinden geçmek” “Oğuz lehçesinde borca karşılık alacağını iptal etmek” (DLT2014:470/469) anlamlarında geçmektedir. Kutadgu Bilig'deki anlamı Yusuf Has Hacıp'e özgüdür.

İ. Taş , Tezcan ve Erdal'a dayanarak “mağdur, düşkün incitilmiş” anlamını satğa- “çiğnemek, incitmek” fiiline dayandırmaktadır. (KBSY2009:118)

Yusuf Has Hacıp'in özelliği aynı kökten türemiş iki ismi farklı anlamlarda kullanabilmiş yani kendine özgü anlamlandırabilmiş, sözcüğe yeni anlamlar yükleyebilmiş olmasıdır. Şöyle ki 6441 'de geçen satğağuçı sözcüğü olumsuz anlamdadır. Beyite bakıldığında iftira eden, yalanla birine suç isnat eden anlamı açıktır. Beyite bakıldığında şiirin o bölümü için birinci mısradaki “kanı?” soru sözüyle olumsuz özelliklere sahip olanlar sıralanmakta ikinci mısradaki ise onlardan eser kalmadığı hepsinin sonunda ölümü tattığı anlatılmaktadır.

kanı ol kişig satğağuçı kiş

nelük boldı satğağ kara yir tuşı (KB:6441)

“İnsanı iftira ile suçlayan o iftiracı kişi nerede, bu iftiracının yeri kara yer oldu”

KB 911, 912, 924. Beyitlerde ise **satğağ** sözcüğü basınçak ve edgü kişi sözcükleriyle birlikte kullanılmaktadır. Basınçak “zulme uğramış, ezilmiş” sözcüğü ile ikilemeli olarak kullanılmaktadır. edgü kişi “iyi insan” sıfatıyla da

bu kişilerin iyiliğinden bahs edilmektedir. Burada geçen anlam satâaauçı ile farklıdır. Yani Yusuf Has Hacıp aynı sözcüğü farklı anlamlarda eşsesli olarak kullanmıştır.

bu satğağ basınçak üçün edgüni

isizler yorıp kör yarutmaz küni (KB:911)

“Bu ezilmiş, incinmiş güçsüzler için iyiyi kötüler görerek güneşini parlatmazlar”

+DAş Ekiyle Kurulan Yusuf Has Hacıp’e Ait Söz Varlığı

Yusuf Has Hacıp’in en önemli özelliklerinden biri var olan kök ve eklerden kendisine has sözcükler türetebilmesidir. Bu onun dilin kurallarına vakıf olduğunu göstermektedir. Bu sözcüklerden bir kısmı da +DAş ekiyle kurulanlardır. Bu sözcükler ardaş, koldaş, köñüldeş ve tüdeş’tir.

ardaş: “arkadaş” (KB:4218, 4511,4579,4188, 1697, 2276, 3392,4217). Sözcük R.Rahmeti tarafından erdeş şeklinde okunmuştur. Semih Tezcan sözcüğü “ardaş” olarak düzeltmiştir. ardaş <*hart “art, arka; son”(Tezcan 1981:39)(KBSY2009:32)

+sIz Ekiyle Kurulan Yusuf Has Hacıp’e Ait Söz Varlığı

kesüksüz: sürekli, daimi (KB:31-61-1348-3906)

(EDPT1972:750a)

Kes- ük+süz yapısında kurulan bu sözcük Yusuf Has Hacıp’e ait ilginç bir türetimdir. Has Hacıp ulam “daima, sürekli” tutaşı “daima, sürekli” sözcükleriyle birlikte bu sözcüğü de türetmiştir. Sözcük diğer eser ve sözlüklerde geçmemektedir. *Kesüksüz* sözcüğü *tutaşı* ve *ulam* sözcükleriyle birlikte ikilemeli olarak kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig Dizininde madde başı olarak geçmez. Yanlış bir şekilde kesük “kesik” şeklinde verilir. (KBD1972:242) Selam tegür- fiili cümlelerin yüklemidir. Bu beyitlerde geçen *kesüksüz tutaşı* /*kesüksüz ulam*/*kesüksüz tutaşı ulam* söz grubu kalıp ifade olmalıdır. Yusuf Has Hacıp anlamı pekiştirmek, vezni tamamlamak için Türkçe bir sözcüğü kurallarına uygun olarak türetmiştir.

Tözü tört işiñe tümen miñ selam

Tegürgil kesüksüz tutaşı ulam (KB:31)

Kutadgu Bilig’den sonra XV. Yüzyıl eserlerinden Kutb’un Hüsrev ü Şirin adlı eserinde ilk defa karşımıza çıkar.(EDPT1972:750) Bu da Harezmi bölgesinde şairlerin Kutadgu Bilig’i bildiklerini ve etkilendiklerini gösteren önemli delillerdendir. Burada da ulam sözcüğü ile ikilemeli kullanılmaktadır.

bolumsuz: layık olmayan (KB:1715)

(DLT2014:-), (EDPT1972:-), (CC2015:-)

Tek örnekli bu sözcük de Yusuf Has Hacıp'e ait bir kullanımdır. Bol- fiili Türkçenin en eski fiillerinden biridir ancak bu fiilden türetilen bol-+um+suz ismi sadece Kutadgu Bilig'e ait bir hapax legemennondur. Bolum sözcüğünü en erken Çağatay sahasında veren Marcel Erdal "olum, sebat, karar, süreklilik" anlamında alır. (Erdal 1991:299)

karıksız: saf, karışmamış (KB:3899)

bir ol bir katıksız karıksız arıg

yokuğ bar kılur ol kılur yok barıg

"O, tek ve birdir, saf temizdir, yoktan var eder, var olanı da yok eder"

Yusuf Has Hacıp özellikle ikilemeli sözcüklerde kendine özgü kullanımlarıyla dikkat çeken bir şair ve dilcidir. Bu beyitte kat- ve kar- fiillerinden türetilmiş katık+ ve karık+ isimlerini +sız yokluk ekiyle birleştirmektedir. Burada ilginç olan *katıksız* sözcüğünün bilinen yaygın bir sözcük olmasının yanında ona benzetilerek türetildiği anlaşılan *karıksız* "saf, karışmamış" sözcüğünün Yusuf Has Hacıp'e ait olmasıdır. Katık "bir şeye karıştırılan nesne" (DLT2014:192/164) olarak DLT'de geçmektedir. Yine DLT'de karıl- "karışmak" biçimi de bulunmaktadır.(DLT335/271)

-ndI Ekiyle Kurulan Yusuf Has Hacıp'e Ait Söz Varlığı

süründi: sürünen, başı boş insan, serseri (KB:5327)

(KBSY2009:161)

yirindi: yerilen, beğenilmeyen, iğrenilen, alçak değersiz insan (KB:5327)

(DLT2014:-)<yir- "iğrenmek"(DLT2014:526/427)(KBSY2009:161)
(EDPT1972:971a)

yirindi bu ajunuğ süründike kod

bayat birge anda tü ni'met yigin (KB:5327)

"İğrenilen alçak dünyayı serserilere bırak, orada sayısız nimetler yiyecekler verecek Allah"

Yukarıdaki beyitte geçen iki sözcük de hapax legemennondur. Kökleri ve kuruluşları açık olmakla birlikte kullanım sadece Yusuf Has Hacıp'e aittir.

öñdi :kanun, adet (KB:1456, 1459, 1460, 3077 vd..)

(DLT2014: -) (EDPT 1972:176b) (DTS1969:386) (KBSY2009:-)

isiz öñdi urma törü edgü ur

künüñ edgü bolğay kutuñ bağa qur (KB:1456)

“kötü kanun koyma, iyi adetleri getir, ömrün iyi geçer kutun kemerini bağlarsın”

isiz öñdi urma ay ilçı büğü

isiz bolsa bolmaz ajunug yigü (KB:1459)

“Ey ülkenin hakimi, kötü kanun koyma , kötü kanunlarla dünya nimetleri yiyilmez”

Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacıp’in sıkça kullandığı sözcüklerden biridir. Genellikle törü “yasa, töre” sözcüğüyle birlikte geçer. Geçtiği beyitlerde bazen birleşik fiilin parçası durumundadır ki bu durumda ur-“ vurmak, koymak, gerçekleştirmek” fiilini yanına alır. Bazen de öñdi sözcüğü *törü* ve kılık sözcükleriyle ikileme kurar.

töñdi: ters hareket kanunsuzluk (KB1547, 4720)

(DLT2014: -), (EDPT1972:517) (DTS1969:580)

Sözcük bu şekliyle Kutadgu Bilig’e özgü bir kullanımdır. DLT’de töñder-“bir şeyi ters çevirmek” (DLT2014:617-512), töñüt-/töñit- “başı eğmek” (DLT2014:616-511), töñüş- “susarak başı eğmek” (DLT2014:615-510) fiilleri ile *töñre* “yüzüstü”(DLT2014:609-501) sözcüğü ile ilişkilidir.

Hem öñdi hem de *töñdi* sözcükleri anlamca birbiriyle ilişkili ve aynı yapıda kurulmuş sözcükler olup her ikisi de Kutadgu Bilig’e özgü kullanımlar olarak dikkat çekmektedir. Sözcüklerin öñ- ve *töñ-* fiillerinden türediği açıktır. Nalbant, DLT’de Kaşgarlı Mahmud’un “bir şeyin artığı ya da ism-i mef’ul anlamına gelen sıfatlar yaptığını” söylediği ek için *boğundı* “hayvanların sidikliği”, *kazındı* “kazılmış toprak”, *kırındı* “herhangi bir şeyin kırıntısı”, *süzündi* “süzülmüş su”, *salındı* “sellerin getirerek kıyıya attığı odun”, *tamındı* “damla” örneklerini verir.(Nalbant 2008:118)

Her iki sözcüğü Yusuf Has Hacıp 1547. Beyitte kafiyeli biçimde kullanmaktadır. Sözcükler tut- fiiliyle birleşik fiil kurmuşlardır.

bu kırtğa kılınçı bu ol öñdisi

kerek öñdi tutğıl kerek töñdisi

“bu yaşlının (dünyayı kast ederek) huyu adeti budur, ister bu adeti devam ettir, ister ters adeti uygula”

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

CC Codex Cumanicus

Argunşah, Mustafa-Güner, Galip (2015). Codex Cumanicus, Kesit Yay. İstanbul.

DLT Divanu Lugati't-Türk.

Ercilasun A.B, Akkoyunlu, Z.(2014), Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, Türk Dil Kurumu Yay.Ankara.

EDPT , An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish.

Clauson, Sir.Gerard (1972). An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford.

KB Kutadgu Bilig- Metin.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). Kutadgu Bilig –Metin-II. Baskı, Türk Dil Kurumu Yay.Ankara.

KBD Kutadgu Bilig-İndeks-

Eraslan, K. Sertkaya, O. Yüce, N.(1979). Kutadgu Bilig –İndeks- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

Ercilasun, Ahmet Bican (1984). Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-, Gazi Üni. Yay. Ankara.

KBSY Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı

Taş, İbrahim (2009). Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

KE Kısasü'l Enbiya

Ata, Aysu (1997). Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l Enbiya (Peygamber Kıssaları), Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.

OTWF Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon.

Erdal, Marcel (1991). Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon, Wiesbaden.

YTS Yeni Tarama Sözlüğü , Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

TATAR MİLLÎ BAYRAM LEKSİKASI (SABANTUY ÖRNEĞİNDE)

*Fyaridya TAGİROVA**

Bazı araştırmacıların fikrine göre bayramın en az bin yıl süren tarihi vardır. Gerçekten bu hipotezi ispat eden deliller de bulunur. Bunlardan, örneğin, 911 yılında İdil Bulgar'ına Bağdad elçiliği ile gelen İbn Fadlan'ın seyahatname-sindeki bu bayramın tasviri gösterilebilir. Tataristan'ın Elki ilçesinde bulunan Bulgar dönemine ait bir kabir yazısı da aynısını deliller. Onda şu mezarda gömülmüş olan hanımın 1120 yılında Sabantuy günü vefat ettiği yazılmıştır.

Bayramın asılı hakkında farklı hipotezler yaşamaktadır. Onların gerçe-ğe en yakını fikrimizce şundan ibarettir: bayram başlangıçta toprağa tapma ile bağlı olup onun ilk amacı ve anlamı doğaüstü güçlere yalvarmak, iyi yıl gelmesini istemek, bol ürün versinler diye tarla iyelerinin müsamahasını sağ-lamak için kurban verme olmuş. Günümüze kadar ulaşmış bazı niteliklerine göre bayram islam öncesi dönemlerde oluşmuştur. Böyle animistik ritüeller-den kurban verme olayını, geleneksel yemekleri, ileride anlatılacak törenleri göstermek mümkündür.

Bayram Tatarların her etnik gurubunda yaygın olmuş. Eskiden Sabantuy ilkbaharda (nisanın sonunda), tarım işlerinin başlanması dolayısıyla düzenle-nirmiş, daha son dönemlerde ise ekim işlerinin tamamlanması münasabetiyle (mayıs sonu – haziranda) olurmuş. Günümüzde de genelde böyle devam et-mektedir.

Gelişim süresinde zamanla Sabantuy mitolojik ve animistik anlamını kaybetmiş, bazı unsurlarını, yaygınlık alanını değiştirmiş ve yalnız Tatar hal-kının değil, Tatarlarla birlikte yaşayan tüm halkların bayramına dönüşmüştür. Çağımızda ise o herkes için görüşme, tanışma, konuşma, dinlenme, eğlenme imkânı veren bir araçtır.

* Doç.Dr., Tataristan İlimler Akademisinin Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Lexikografi (Sözlük) bölümü, Kazan, Tataristan, Rusya, feride2412@mail.ru

Tatarların Sabantuy bayramı hakkındaki çeşitli bilgilere XVIII asır alimlerinden başlayarak K. Fuks, A. F. Vitih, V. V. Radlof, K. Nasıyri, Koblov v.b.nin eserlerinde rastlanmaktadır. Daha sonra bayramın etnik, etnografik, folklor v.b. özelliklerini ele alan araştırmalar da gerçekleştirilir, bilimsel ve popüler kitaplar yayımlanır. Örneğin, Urmançı F.İ., Urazmanova R.K., Bayazitova, F.S. Ehmetyanov R.G., Şerefetdinov D.R. v.b.

Tatar dilinde Sabantuya ait kelimelerin çokluğu, yaygınlığı, çeşitliliği bir yandan bayramın eskiliğinin delili olsa, öbür yandan da onun Tatar halkı için büyük önem taşıdığını açıkça göstermektedir. Dil açısından Sabantuy bayramına ait terminoloji birkaç makale dışında özellikle incelenmemiştir. Bugüne kadar bu alandaki çalışmalar yalnız ayrı diyalektlerde rastlanan bazı terimleri toplamak ve onları içeren metinleri kaydetmekle sınırlanırdı. Şu makalemiz için sözcükleri konuya ilgili diyalektoloji, etnografi v.b. çalışmalardan topladık, onlardan bazı terimlerin anlamlarını belirlemek için de yararlandık.

Sabantuyun en önemli ve her varyantında mutlaka yer alan olaylarından birincisi *сөрән* [sören] dir. Onu belirleyen kelimelerin de en eski, çok anlamlı ve çok fonksiyonlularındandır. İçeriği delikanlıların Sabantuydan bir gün önce atlara binip ya da yürüyerek köyü dolaşıp, evlere girip, her ev sahibine iyi dilekler dileyerek, özellikle Sabantuy için hazırlanan armağanları: el yapısı peşkirler, başörtüleri, işlenmeli silgiler, mendiller, örtüler v.b. toplamaktan ibarettir. Bu geleneğin özel metinleri de kaydedilmiş:

<i>Безләр килдек ай сезләргә</i>	Bizler geldik sizlere
<i>Тастымаллар бирдегез безләргә</i>	Peşkirler verdiniz bizlere
<i>Тастымаллар бирдегез ай безләргә</i>	Peşkirler verdiniz le bizlere
<i>Алла исәнлек бирсен сезләргә.</i>	Allah sağlık versin sizlere. [Tatar...; 1980: 52]
<i>Сөрәнгә, сөрәнгә, сөрәнгә! Сөрән беткәч, сабан, сука, төрәнгә!</i>	Sörene, sörene, sörene! Sören bitince sapan, pulluğa! (Bayazitova F. S., 2001: 45).
<i>Шауба суы тирәндер</i>	Şauba çayı derindir,
<i>Сай җирләре билдәндер.</i>	Sığ yerleri beldendir.
<i>Җырлап торулар бездәндер,</i>	Şarkı söylemek bizdendir,
<i>Бүләк бирү сездәндер.</i>	Armağanlar sizdendir. [Tatar...; 1980: 53]

Bayramın en önemli olayı da Sabantuyun kendisi – *мәйдан* meydandır. Türlü yarışmalar meydanın türlü yerlerinde yapılır. Onların en önemlileri güreş ve at yarışıdır.

Konularına göre bu leksikayı birkaç guruba ayırarak inceledik.

Sabantuy bayramının adları:

Düzenlendiği yörelere, Tatarların türlü etnik guruplarına ve diyalektlere göre bayramı adlandırmak için türlü sözcükler kullanılmaktadır.

Sabantuy:

сабантуй / сабан тые [sabantuy / ı]

сабан бәйрәме [saban beyremé]

сука тые [suka tuyı]

сука бәйрәме [suka beyremé]

жыен [cıyn]

изге сөрән [izgé sören]

мәйдан [meydan] v.b.

Normatif yazı dili etkisi sonucunda zamanla o sözcüklerin anlamları da değişir ve ilk anlamları ancak etnografik ve folklor metinlerinde korunmuş olabilir. Bunun gibilerden mesela:

Акашка [akaška] *glz.* Sabantuyun Glazov bölgesinde yaşayan Tatarlar ağzındaki adı. Kelime Udmurt dilinde Sabantuya benzer, ilk baharda, ekim işleri başlamadan önce düzenlenen ilk sapan izi bayramını bildirir, ondan şu diyalekte benimsenmiştir. Fin-Ugor dillerini araştıran İ. V. Tarakanov fikrince o eski Bulgar kelimesidir, yani Türk köklü olmalı. (Tarakanov İ. V.; 1993: 30).

Йарилә [yarile] *kuzn.* Penza bölgesinde yaşayan Tatarlarda ekim işleri tamamlanması şerefine yapılan animistik bayram. Sözcüğün Eski İslavların animistik güneş tanrısı **Yarilo** adına benzediği için bazı araştırmacılar onun etimolojisini ona bağlı sayıyorlar (Bayazitova F. S., 1995: 45-46). Ama Tatarların **жар салу / йар салу** adındaki güneşi ve baharı çağırmandan ibaret eski bir geleneği olduğunu hatırlarsak, kelimenin Türk köklü olduğunu tahmin edebiliriz.

Кибн [kibi] *ber.* Rusyanın Mari El bölgesi Berenge ilçesinde yaşayan Tatarlarda Sabantuydan bir gün önce çocukların ‘Yarın Sabantuy olacak’ diye haber vererek dolaşmasından ibaret olan gelenek. Bir metin:

<i>Кибн-кибн кипкән, Сабан туйы житкән. Атың бәйлә киртәгә, Сабан тые иртәгә.</i>	<i>Kibi-kibi kurumuş, Sabantuyu gelmiş. Atını bağla çite, Sabantuyu yarın. (Bayazitova F.S., 1995: 10).</i>

Yarışma türlerinin adları:

көрәш [köreş] güreş;

ат чабышы at yarışı;

ук атыш ok atışı;

тауга чабыш dağa doğru koşma;

сикереш atlama;

кул көрәштерү bilek güreşi;

баганага менү direğe tırmanma;

авыш баганага менү eğik direkte yürüme;

йодрык сугышы yumruk oyunu v.b.

Eğlence yarışmaları:

атаман (узаман) куыш ataman kovalama;

кыз куу kız kovalama;

аркан / канат / бау тартыш halat / urgan çekme;

чүлмәк вату çömlek kırma;

кашык кабын йөгерү ağızda kaşıkla koşma;

катыктан тәңкә эзләү yoğurtta para arama;

капчык сугыштыру çuvalarla dövüşme;

капчык киеп йөгерү çuval giyip koşma;

өчәяк узышы üç ayak koşusu;

чиләк-көянтә белән йөгерү kova ile koşma v.b.

Bayram hazırlıkları ve olayları:

киби [kibi] Sabantuy hakkında haber verme geleneği;

дәрә / зәрә боткасы [dere / zere botkası] *kaz. art. – blt.* bayramdan birkaç gün önce ya da bir gün önce çocukların her evden topladığı yiyeceklerden lâpa hazırlama geleneği;

күкәй сырлау yumurta boyama;

сөрән [sören] delikanlıların Sabantuydan bir gün önce köyü dolaşıp, her evden bayram yarışmalarında kazananlar için armağanlar toplama geleneği;

жәяүле сөрән (tam tercümesi: yaya sören) aynı anlamda;

сөрән суғу (tam tercümesi: sören vurma) aynı anlamda;

сөрән салу (tam tercümesi: sören atma) aynı anlamda;

сөрән кағу (tam tercümesi: sören dövme) aynı anlamda;

сөрән йөрү (tam tercümesi: sören dolaşma) aynı anlamda;

бирнә жыю (tam tercümesi: hediye toplama) aynı anlamda;

сөлге жыю (tam tercümesi: peşkir toplama) aynı anlamda;

сөлге котлату (tam tercümesi: peşkirleri kutlulama) delikanlıların Sabantuy yarışmaları için toplanan armağanları göstererek köyü dolaşıp kendilerine bayram için yiyecekler toplamasından ibaret gelenek;

табан кыздыру (tam tercümesi: tabanı ısıtma) bayramdan birkaç gün önce atları at yarışlarına hazırlamak, koşuya alıştırmak;

ат тоягы кыздыру (tam tercümesi: atın toynağını ısıtma) aynı anlamda;

жыен [cıyın] Sabantuydan sonra gençlerin birlikte şarkı söylenen, dans edilen, oyunlar oynanan, bazen yarışmalar olan toplantısı;

кичке уен gençlerin akşam eylenceli toplantısı;

кунаклашу konaklaşma v.b.

Geleneksel yemekler:

коймак [koymak] gözleme türü;

бавырсақ [boursak] kaynayan yağda pişirilen hamur yuvarlaklarından ibaret yemek türü;

майаш [mayaş] aynı anlamda

йомырка [yomorka] yumurta;

кызыл йомырка kırmızı yumurta;

ботка [botka] lâpa v.b.

Bayram yeri:

мәйдан [meydan] Sabantuy alanı;

бәйгә [beygê] Sabantuy alanı v.b.

Armağanlar:

бирнә [birne] hediye, armağan;

бүләк [bülek] hediye, armağan;

сабантуй сөлгесе [sabantuy sölğese] Sabantuy hediyesi peşkir;
кызыл башлы сөлге [kızıl başlı sölge] kırmızı işlemeli-başlı peşkir v.b.

Katılımcılar:

сөрәнче [sörençé] sören geleneğinde katılımcı;
сөлгече егет [sölğeçé] peşkirler toplayıcı delikanlı;
күкәйче [kükeyçé] yumurta toplayıcı;
көрәшче [küreşçé] güreşçi
йөгерешиче [yögereşçé] koşucu
сабантуй батыры [sabantuy batırı] başpehlivan;
баи батыр [baş batır] başpehlivan v.b.

Sabantuy bayramına ait konular tabii bununla sınırlanmaz ve başka birçok tematik gruplar gösterilebilirdi.

Sabantuy konulu sözleri semantik açıdan inceleme de ilginç sonuçlar veriyor. Analiz gösterdiği gibi bazı kelimeler türlü semantik transformasyonu geçiriyor: anlamın genişlemesi, anlamın daralması, anlamın değişimi.

Kelimelerin Semantik Derevasyonu:

беләк сынашу [bélek sınaşu] bilek güreştirmek – bir birinin güçlerini denemek;

алышу [alışu] bel denemek, güreşmek – birbirinin herhangi işte güçlerini denemek;

бил алышу [bil alışu] bel denemek – birbirinin güçlerini denemek;

мәйдан тоту [meydan totu] meydan tutmak – belli bir faaliyet alanında önemli katkılarda bulunmak;

ат уйнату [at uynatu] at oynatmak – bir işin uzmanı olmak;

батыр калу [batır kalu] pehlivan kalmak – yenmek, kazanmak;

батыр чыгу [batır çıgu] pehlivan çıkmak – yenmek, kazanmak;

бәйге [beygé] at yarışı – herhangi yarışma, konkur v.b.

Çok Anlamlı Kelimeler:

- Бәйге *kaz.ar. minz, böre* [beygé]

1) sabantuy meydanı;

2) sabantuy için armağanlar

3) at yarışması.

- Сөрән *tam*. [sören]

1) Sabantuya hazırlanan armağanları toplama geleneği;

2)

hediyesi takmak için uzun sırtık;

3) *trh.* at yarışı;

4) askerliğe gideni uğurlama töreni v.b.

Eş Anlamlı Kelimeler:

- Hediye, armağan:

1) *бирнә* [birne]

2) *бүләк* [bülek];

- Sabantuy bayramı:

1) *Sabantuy* [sabantuy];

2) *сабан бәйрәме* [saban beyremé];

3) *сука тые* [suka tuyı];

4) *сука бәйрәме* [suka beyremé] v.b.

Söz konusu leksika eski terim sistemlerinden birisidir, çünkü onun oluşum devri Sabantuyın kendisi gibi umumtürk dönemine aittir. Bunun için Sabantuya ait terimlerin çoğu Türk dillerinin ortak söz varlığına ve Tatar dilinin kendi söz varlığına aittir. Çağdaş Türk dillerinin alan terimlerini karşılaştırmak bunu açıkça gösteriyor.

Böyle terimler içinde fikrimizce en eski ve etimoloji açısından en ilginç kelimelerden **saban** ve **sören** kelimeleridir. **Saban** sözcüğü çağdaş Tatar dilinde ‘pulluk, saban’ anlamına ve ‘yazlık’ (tahıllar) anlamına geliyor. Etimolojisine gelince türlü hipotezler mevcuttur. R. G. Ehmetyanov fikrinde eski savaş aleti ‘mancınık’ anlamı kelimeye ulaşır ve kökü eski farsça, belki ondan da eski Sümer diline bağlıdır (Ehmetyanov R. G., 2001: 121).

Sören kelimesi çağdaş Tatar dilinde sadece *сөрән салу* teriminde kullanılmakta ve ‘çok güçlü sesle bağırarak, seslenmek’ anlamını taşımaktadır. Eskiden kışı, kötü ruhları korkutmak, kovalamak için seslenerek, davullar çalarak, ağaçlara vurarak yürümekten ibaret bir tören olmuş. Sabantuy bayramına ait olarak kullanılan *сөрән сугу* sören vurmak, *сөрән кагу* sören çal-

mak, *сәрән салу* sören bağırmaq, *сәрән йөрү* sören dolaşmaq ifadelerinde bu geleneğin eski anlamı yansımaktadır. Diyalektlerde de kelimenin Sabantuy bayramına ait anlamları korunmuştur: 1) Sabantuya hazırlanan armağanları toplama; 2) hediyeleri takmak için uzun sırık; 3) *trh.* at yarışı; 4) askerliğe gideni uğurlama töreni; 5) oyun.

Kelimenin etimolojisi hakkında fikir birliği yoktur. Bize göre R. G. Eh-metyanov'ın umumtürk *sürmek* kökünden olduğunu gösteren fikri doğrudur. Tatar halkının komşuları olan başka halklarda çağımıza kadar korunmuş benzer adlı ve eşit anlamlı bayramlar vardır: Çuvaşlarda *сĕрен* [sĕren], Marida *сюрем* [sürem], Udmurtta *сурен* [surĕn], Başkurtta *һөрән* [hören] v.b. On-ların ilk anlamı da kötü ruhları korkutmadan ibarettir. Bu da Tatarların *сәрән* geleneğinin ilk anlamı kötü ruhları korkutmadan ibaret olmuş fikrine yine bir delildir.

Fikrimizce, Sabantuy asırlarca Tatarlarla birlikte, aynı devlet sınırlarında – önce İdil Bulgar'ı, daha sonra Kazan Hanlığında yaşayan halkların gelenek-lerini de etkilemiş. Bunun sonucunda Çıvaşların Agaduy, Marıların (Çeremis-lerin) Aga payrame, Udmurtların (Votyakların) Giron bıdton gibi benzer bay-ramları kendilerinin eskiden gelen anlamını, vaktini ve adını değiştirmişler.

Bayram o kadar yaygın ve popüler olmuş ki onu adlandıran *Sabantuy* kelimesi çoktan beri Rus diline alınmış ve aktif kollanılmıştır. V. İ. Dal'ın 'Canlı Rus Dilinin Anlatmalı Sözlüğü'nde, Fasmer'ın 'Rus Dilinin Etimolo-ji Sözlüğü'nde kaydedilmesi bunu açıkça göstermektedir. Son dönemlerdeki araştırmacıların eserlerinde de yer almış. Örneğin, E. N. Şipova'nın 'Rus Dilin-deki Türk sözcükleri' sözlüğünde, A. A. Zaliznyak'ın 'Rus Dilinin Gramer Sözlüğü'nde, R. A. Yunaleyeva'nın 'Rus Dilindeki Türk sözcükleri ağacı' sözlüğünde v.b. yer almıştır. Rus dilinde kelime çoktan beri aktif kullanıldı-ğı için, o kendisi de yeni sözcükler türetmede kök olarak kullanılmaktadır: *сабан-байрам* [saban-bayram], *сабантуй* [sabantuy], *сабантуйчик* [saban-tuyçik] v.b. Rus dilinde kelime semantik değişim de geçirir. Mesela, çağdaş Rus dilinde *Sabantuy* kelimesinin 'karmakarışıklık', 'kavga', 'keyif meclisi' anlamları vardır.

Deyim ve atasözlerinde Sabantuyun Tatar topluluğunun yaşantısında oy-nadığı rol, bu bayramın bazı özellikleri, halkın ona verdiği önemi yansımakta-dır. Aşağıda getirilen örneklerden bunu açıkça anlayabiliriz:

Сабантуйе сары алтын – Sabantuy sarı altındır (önemli anlamında);

Жырламас идем, сабантуйе жырлата – Sabantuy istemezden şarkı söyletiyor (sevinçli anlamında);

Тимер сандалда, батыр мәйданда чыныга – Demir örste sertleşir, pehlivan meydanda;

Яз булгач, торна туган суына, Адам сабан туена – Bahar gelince turna doğduğu suya, insan – Sabantuya v.b. (İsenbet N.S., 2010a, 2010b).

Belli bir süreye bırakılmış Sabantuy bayramı önemini yetirmedi, tersine son dönemlerde daha genişledi. 1992 yılda Tataristan Cumhuriyetinin resmi bayramları listesine alındı ve onun her ilçesinde ve şehrinde gerçekleştirilmektedir. Bunun dışında Sabantuy Tatarların yaşadığı başka bölgelerde de, örneğin Moskova, Sankt-Petersburg, Saratov v.b. düzenlenmeye başladı. Ayrıca yurt dışında yaşayan Tatarların kendileri tarafından özel olarak New-York, San-Francisko, Berlin, Monreal, Toronto, Praga, İstanbul v.b. şehirlerinde bayram ediliyor. Bilimde de Sabantuy bayramını tarih, kültür, etnografi v.b. açılardan inceleme de devam etmektedir. Ama zamanla bayram tronformasyon geçiriyor, kendi geleneksel kökünden uzaklaşıyor, daha çok eylence şeklini alıyor. Bu da, maalesef, hemen onun dilinde yansıyor: özel kelimeler unutuluyor, ya da yerli yerinde kullanılmıyor, yalnız varyntlar meydana geliyor v.b. Dolayısıyla, konuya ait leksik-frazeolojik çareleri toplama, kaydetme, değerlendirme, sınıflandırma işlerinin önemi artıyor. Bunun gibi araştırmaların yalnız dilin söz varlığını inceleme değil, ayrıca seyrek kollanan, dar alanlara ait olan, bitmeye yüz tutan v.b. leksik zenginliği koruma açısından önemini göstermek gerektir.

KISALTMALAR

ber. Tatar dilinin Berenge ağzı

blt. Baltaç ağzı

böre Böre ağzı

glz. Glazov ağzı

kaz.ar. Kazan artı ağzı

kuzn. Kuznetsk ağzı

mam. Mamadiş ağzı

minz. Minzele ağzı

trh. Tarhan ağzı

KAYNAKLAR

- AHMETYANOV, R.G. (2001), *Tatar Telenen Kıskaçça Tarihi-etimologik süzlege*, Kazan: Tat.kit.neşr., 272 b.
- AHMETYANOV, R.G. (2003), *Tatar Terminologiyeseneng Tarihi Çıganakları*, Kazan: Tat.kit.neşr., 174 b.
- BAYAZİTOVA, F.S. (2006), *Nokrat söyleşe. Ruhi miras: gaile-könküreş hem yola terminologiyese. Folklor*, Kazan: 'Dom peçati' neşr., 240 b.
- , F.S. (2001a), *Elmet Töbege Tatarları. Ruhi Miras: Könküreş hem Yola Terminologiyese, Folklor Tekstları*, Kazan: Megarif, 276 b.
- , F.S. (2001b), *Seber Tatarları (Ruhi Miras: Gaile-Könküreş hem Yola Terminologiyese hem Folklor)*, Kazan: Fiker, 310 b.
- , F.S. (1995), *Tatar Halkının Beyrem hem Könküreş Yolaları*, Kazan: Tar.kit.neşr., 157 b.
- İSENBET, N.S. (2010a), *Tatar Halık mekallere. Öç tomda.* – Kazan: Tat.kit.neşr. – II tom. – 749 b.
- İSENBET, N.S. (2010b), *Tatar Halık mekallere. Öç tomda.* – Kazan: Tat.kit.neşr. – III tom. – 799 b.
- MEHMUTOV, H.Ş. (1991), *Yıl Teülege – 12 Ay. (Halık Kalendare Bitlerennen)*, Kazan: Tar.kit.neşr., 128 b.
- MUHAMEDOVA, R.G. (2008), *Tatari-Mışari: İstoriko-etnografiçeskoye İssledovaniye*, Kazan: Magarif, 2008, 295 s.
- PROPP, V.Y. (2004), *Ruskiye Agrarniye Prazdniki. Opıt İstoriko-etnografiçeskogo İssledovaniya*, M.: Labirint, 176 s.
- TARAKANOV, I.V. (1993), *Udmurtsko-Tyurkskiye Yazıkovıyı Vzaimosvyazi (Teoriya i Slovar)*, İjevsk: İzd-vo Udm. Un-ta., 170 s.
- Tatar Halık İcatı. Yola Hem Uyın Cırları*, Kazan: Tar.kit.neşr., 1980, 320 b.
- Tatar Halkının Cırlı-Biyüle Uyınarı*, Kazan: Tar.kit.neşr., 1968, 155 b.
- Tatar Telenen Zur Dialektologik Süzlege*, Kazan: Tar.kit.neşr., 2009, 839 b.
- URAZMANOVA, R.K. (2001), *Obryadı i Prazdniki Tatar Povoljya i Urala (Godovoy tsıkl. XIX–XX v.v.)*, Kazan: «Dom peçati», 198 s.

The Comparative Studies of the Vocabularies between Languages of Mongolic Group and Turkic Group

— On The Historical Contact of the Northern Nationalities and the Formation of the Commonality of Altai Languages

G-JORIGT

[abstract] the author conducted an academic evaluation on the book
titled *The Historical Contact of the Northern Nationalities and the*

*Formation of the Commonality of Altai Languages published by the
Press of Chinese Academic of Social Sciences in 2001 and pointed out the
gains as well as losses in this academic book.*

The theories and the hypothesis on Altai language family has the history of more than three hundred years, on which the researchers both at home and abroad have conducted researches for many years and there have been great achievements in the comparative studies among the language groups of Altai language family, among particular language group or among all the language groups. However, the researches have caused a certain imbalance and there still have not been much agreement on the formation of the commonality of the Altai language families due to the different linguistic theories employed and the dissimilarities of the language materials known by the researchers as well as the little understanding on the Altai language families in China. Therefore, there have still left many issues unsettled for a further study. From the 1950s, the general survey has been conducted to the Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family since the field investigation to the minority languages for twice in Chinese territory, which has yielded plenty of true and trustworthy language materials, initially leading to the comparative studies.

From the 1980s, experts and researchers have conducted many surveys on the languages of Altai language family and achieved a lot of success, espe-

cially the studies on languages of Mongolic group and Turkic group and published a great number of books, glossaries and dictionaries. Although these researchers put emphasis on the description of a particular language and little on the comparative work, our later comparative studies of the vocabularies between languages of the Mongolic group and the Turkic group have provided reliable and abundant language materials as well as precious study experience.

Along with the further studies on the languages of Mongolic group, there comes the need for the comparative studies between languages of Mongolic group and other languages of Altai language family. If only these comparative studies are conducted, we will resolve the difficult issues faced with the research of languages of the Mongolic group. As a result, from the 1980s, Mongolian linguists have started the comparative studies on phonetics, grammar and vocabularies of languages in Altai language family, editing and publishing academic papers and books.

In 2001, Dr. Monghdalai's dissertation *The Historical Contact of the Northern Nationalities and the Formation of the Commonality of Altai Languages* had been published by the Press of Chinese Academy of Social Science, which has aroused interest in the academic circle.

The author believes that Dr. Monghdalai's book has a higher academic value.

The characteristics and the significances of this dissertation are as follows:

1. This dissertation has employed chronology theory by Swadesh's (statistical theory of vocabulary), becoming the first academic paper on the vocabulary comparisons among languages of the Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family. By using Swadesh's concept of "core vocabulary" to have a statistical survey on the 100-200 core vocabularies from languages of Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family and the comparative and analytical results are: to use Swadesh's concept of "core vocabulary", impossible to decide the relationship among languages of Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family, and hard to give a solid answer to the crucial question that whether the relations of languages in Altai language family is the result of the "origin" or the "contact". According to the statistical results of the 200 core vocabularies, it can be seen that the similarity of vocabularies between languages of Mongolic group and Turkic group accounts for 39.13%, the similarity of vocabularies between languages of Mongolic group and Manchu-Tungusic group takes up 29.70%, and the similarity of vocabularies between languages of Turkic group and Manchu-Tungusic

group is 9.13%, from which it is difficult to tell what the relationship among these languages in Altai language family is. Therefore, it is unadvisable to adopt Swadesh's concept of "core vocabulary" to explain the relationship among languages in Altai language family.

2. This paper presents the "displactive distribution" of similar vocabularies of languages from Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family, that is to say, there are many similarities in vocabularies of adjacent languages of different groups and this phenomenon is not the same with the non-adjacent languages of different groups. From the perspective of the geological distribution, we know that the languages of Turkic group are mainly located in the west, the languages of Manchu-Tungusic group are in the east and the languages of Mongolic group are in the middle. Consequently, the geographically adjacent languages of Turkic group and Mongolic group share many similarities, so do the languages of Mongolic group and Manchu-Tungusic group. However, the non-adjacent languages of Turkic group and Manchu-Tungusic group display fewer similarities. It is one of the innovative and essential achievements for this dissertation to conduct a comparative study in a way of making forms to demonstrate the "displactive distribution" of similar vocabularies from the languages of Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family.

It is the most significant language phenomenon for the "displactive distribution" in languages of Altai language family. Scholars should attach importance to the "displactive distribution" of similar vocabularies in languages of Altai language family so as to conduct a further research.

3. The author made comparison among phonetics, morphology and vocabulary from languages of Altai language family by referring to new linguistic theories and measures, meanwhile, he took full advantage of the academic works in history, anthropology and archaeology from the ancient minority groups and tribes who once spoke the languages of Altai language family, which were successfully quoted in the academic book that is worthy of being inspired and learned from. It is of great value to make the best use of the novel achievements from other academic fields that are relevant to his own paper in linguistics.

There exists a common problem of defectiveness or unsatisfactory points in almost all the academic works. Therefore, the further studies need to be conducted in order to improve the shortcomings in the research work. Although Dr. Monghdalai's dissertation on *The Historical Contact of the Northern Nationalities and the Formation of the Commonality of Altai*

Languages is defined to be of a higher academic value, however, there are still some issues that are required to be discussed with in future.

1. Because of not being fully aware of the historical changes of sound, sound correspondence and the semantic changes, the words that should have been included in 100-200 core vocabularies are not employed.

All the vocabularies consist of sounds and meanings. During the process of long historical evolution, the vocabularies have not remained unchanged, which will evolve and develop in the areas of sounds and meanings. As a consequence, when comparing the similar vocabularies from languages in Altai language family, not only are we conscious of the sound and meaning change, but also be aware of the sound correspondence. For instance, in Turkic languages: sag (health), iyi (good), gel-(come) and in Mongolic languages: sayin (good), edege (recover), ire-(come), which all has sound correspondence and should be included in the 100-200 core vocabularies.

2. There are no distinctions between loan words and cognate words in vocabularies in languages of Altai language family, as a result, the 100-200 core vocabularies have contained the words that should not have been, such as loan words.

It has been one of the thorny problems to tell the loan words and cognate words apart from the similar vocabularies in languages of Altai language family. But in order to make the comparative results more accurate, first of all, we should differentiate the loan words and cognate words in the similar vocabularies in languages of Altai language family. If not, the accuracy of the findings needs to be further considered. The author did not take this matter into consideration; therefore, the loan words are included in the 100-200 core vocabularies of similarity in languages of Altai language family. For example, the word jil (year) in Mongolian, the word odun (star), noYon(green) in Tuva language, and the word mana (fog) in western Yugur language are all loan words, which should not have been included in the 100-200 core vocabularies.

The author did not notice the changes of sounds and meanings, sound correspondence and also did not distinguish between loan words and cognate words, as a result the research findings are not so much of accuracy, which are the major defects of this dissertation.

3. The author conducted the comparative study from the micro aspect, but not in a detailed way.

This dissertation dealt with the comparative studies on the similar vocabularies from languages of Mongolic group, Turkic group and Manchu-Tungusic group of Altai language family in a micro respect but not in a macro

way. The author only mentioned Swadesh's concept of "core vocabulary" to analyze the 100-200 core vocabularies of similar forms in languages of Mongolic, Turkic and Manchu-Tungusic in Altai language family so as to illustrate the points, which is not clear enough. This study has not conducted the comparative research from the perspective of historical change of sounds and meanings, sound correspondence to show the similarity of the vocabularies in languages of Altai language family. Consequently, the author was not able to present a profound academic work from this similarity comparison study.

(4) It seems that the research ideas are first set and then comes the language materials, arousing the suspect of choosing the language materials that only match his own ideas.

The title of this dissertation *The Historical Contact of the Northern Nationalities and the Formation of the Commonality of Altai Languages* can easily associate with the above opinions, from which it can be concluded that the formation of the commonality existed in languages of Altai language family is due to the fact that the ethnic people who speaks the Altai languages form during the long historical contact so that we should avoid giving this kind of title that has ambiguous meaning.

References

1. Xu Tongqiang: *Historical Linguistics*, Beijing, Commercial Press House, 1999.
2. Monghdaiai: *The Historical Contact of the Northern Nationalities and the Formation of the Commonality of Altai Languages*, Beijing, Press of Chinese Academy of Social Science, 2001.
3. G-jorigt: *Comparative Study on Vocabularies in Mongolic Group and Turkic Group*, Hohhot, Education Press of Inner Mongolia, 2006.
4. Chen Zongzhen, *Glossary of Chinese Turkic Group*, Beijing, National Press, 1990.

ESKİ TÜRKÇE BİR ETİMOLOJİ DENEMESİ: AYAK “KÂSE, KADEH”

Galip GÜNER*

1. Giriş

Türkçede “sıvı içmeye yarayan kap, kâse, kadeh, çanak, fincan” gibi çeşitli anlamlarla karşımıza çıkan *ayak*, Türk kültüründe çok yaygın ve eski hatıraları olan bir kelimedir. Tarih boyunca Kore Yarımadası’ndan Macaristan ovalarına kadar yayılmış Türklerin dilinde *ayak* kelimesinin en eski kullanımına Tuna Bulgarları’nın ve Uygurlar’ın dillerinde rastlanır. Kelimenin Türkçedeki eskiliği kadar Türk soylu toplulukların yayıldığı bütün Orta Asya ile Doğu Avrupa’nın her bölgesinde elinde kadeh tutan heykellere rastlamak da mümkündür. Türklerde *ayak* elbette ki temel işleviyle bağlantılı olarak “sıvı içmeye yarayan kap” anlamına gelmektedir. Ancak *ayak*’ın Türk kültüründe sadece sıvıların değil susam gibi taneli ve katı maddelerin ölçümünde de bir ölçek olarak kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin ölçek olarak kullanılan bardak veya kâseler için Türkler Sanskritçe *pātra* kelimesinden gelen *badır* ile birlikte *badır ayak* diyorlardı. Bu kullanım çeşitliliğine ilaveten ‘*ayak*’lar üretildikleri malzeme bakımından da son derece renkli bir tablo çizer. Türk dünyasının farklı coğrafyalarında gerçekleştirilen kazılarda ağaçtan yapılmış ve üzerileri sırlanmış fincan ve kadehler olduğu gibi bunların camdan, altından yapılan, boyanarak nakışlanmış, sırlanmış yahut boyanmamış olanları da bulunuyordu. Boyalı ve nakışlı olanlar için çoklukla *sırlı ayak* “sırlı çanak” tabiri kullanılıyordu. Aynı zamanda Çin’den gelen ve XI. yüzyılda Kâşgarlı’nın ifadesiyle çeliş *ayak* denilen içki kadehleri de Türkler tarafından tercih ediliyordu. Bu ‘*ayak*’lar kulplu olabildiği gibi kulpsuz olanları da vardı. Türklerin kullandığı kadehlerin yahut kâselerin kullanış yerleri ve işlevleri de farklı farklıdır. And ve yemin merasimlerinde kullanılan kadehlerle kâseler bulunduğu gibi, dua ve alkış kadehleri, düğünlerde, toylarda yahut cenaze merasimleriyle devlet törenlerinde kullanılan kadehler de mevcuttu. Altın ka-

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, e-posta: galipguner44@gmail.com

dehler hakanlığın, hâkimiyetin, hayat ve yaşamanın, temiz kadeh ve kâseler konukseverliğin, büyük olanları ise zenginliğin ve varlığın sembolü olarak kabul ediliyordu (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel 1978: 159-179)

II: İnceleme

Bu çalışmada hem Türklerin kültür tarihleri hem de dilleri bakımından önem arzettiğini düşündüğümüz *ayak* kelimesinin kökeni hakkında yeni görüşler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın temelinde *ayak* kelimesinin kökeni hakkında bugüne kadar aydınlatıcı ve tatmin edici bir bilginin ortaya konulmamış olmadığı yönündeki kanaat yatmaktadır.

II.1. *Ayak* kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu nedir?

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri incelendiğinde kelimenin yaygın bir kullanım ve anlam alanına sahip olduğu gözlerden kaçmaz. Şöyle ki *ayak* tarihî Türk lehçelerinden evvela Tuna Bulgarcasında *ayak* “içki kâsesi, içki kadehi” (*buylo çoban içurğı ayak* “Buylo Çoban’ın içki kâsesi, kadehi”; *asparuk içü ayak* “Asparuk’un içki kâsesi, kadehi”, Tekin 1987: 30-32); Uygur ve Karahanlı Türkçesinde *ayak* “1. fincan, 2. kadeh, 3. kulplu ahşap bardak, 4. çanak, kâse” (IB: 42, UWB: 297a, CTD I: 120, TİEM 73: 312a/2, AKT: 56b/10) olarak tespit edilir. Kâşgarlı “kap kakak” anlamında Oğuzların *çanak*, diğer Türklerin ise *ayak* dediklerini, bunu Oğuzların bilmediklerini belirtir. Dankoff ve Kelly ise incelemelerinde *ayak*’ı Çiğil lehçesine ait sözvarlığı içerisinde gösterirler (CTD III: 280).

Devamında Harezmi-Altınordu ve Kıpçak Türkçesinde *ayak* “1. kadeh, 2. çanak, kâse, kap kakak” (NF: 309/13, KE: 8v/18, MM: 190/1, HKT: 526b/2, GT: 91/7, DM: 10b/14, İM 484a/1) ~ *ayag* “1. kadeh, 2. çanak, kâse” (KE: 148r/18) ~ *ayak çanak* “kap kakak” (İM 417b/2) ve *aðak* “kadeh” (NF: 264/10, KE: 249r/12, HŞ: 559, İML: 79) ve “içki” (HŞ: 1600, NF: 370/8); Çağatay Türkçesinde *ayag* ~ *ayak* “kadeh” (ÇTS: 74) ve Eski Anadolu Türkçesi *ayağ* ~ *ayak* “kadeh” (TTS I: 289) kullanımları görülür.

Tarihî anlamda Türkçenin bütün lehçelerinde tespit edilebilen kelimenin çağdaş Türk lehçelerinde de izlerini takip edebilmek mümkündür.

Çağdaş Oğuz grubu lehçelerini gözden geçirdiğimizde: Anadolu ağızlarında *ayak* “1. maşrapa, 2. kadeh” (DS I: 399b), Azerbaycan Türkçesinde *ayag* “kadeh, cam” (ATS I: 70); Çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinden Kırgız Türkçesinde *ayak* “fincan, çanak” (Kır.TS: 62a), Nogay Türkçesinde *ayak* “kadeh, çanak” (NRS 57a), Karaçay-Balkar Türkçesinde *ayak* “1. çanak, 2. fincan” (KBRs: 107b), Karayım Türkçesinde *ayag* ~ *ayak* “şarap kadehi” (KRPS: 51b), Kumuk Türkçesinde *ayak* “çanak; şarap kadehi” (KRS: 56b) ve Başkırt Türkçesinde ise *âyak* “çanak” (BRS 67b) olarak sözvarlığındaki yerini korur. Karluk-Uygur

grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde âyok “çanak, şarap kadehi, ahşap fincan, kâse” (URS 297a) ve Yeni Uygur Türkçesinde de *ayak* “çanak, kâse, büyük bardak” (YUTS 24a) anlamlarıyla mevcuttur. Sibirya grubu lehçelerinden Tuva Türkçesinde *ayak* “fincan, kâse, kadeh” (TRS: 80a), Altay Türkçesinde *ayak* “fincan, kâse, çanak çömlek” (ORS: 24a), Hakas Türkçesinde *ayah* “fincan, kâse, çanak” (HRS: 37b) biçimlerine rastlamak mümkündür.

Bu tablo, aslında çalışmanın başında da temas ettiğimiz üzere kelimenin Türkçenin tarihî süreci içerisindeki kullanım yaygınlığının açık bir göstergesi olarak karşımızda durmaktadır ve sanılanın aksine *ayak* kelimesinin sadece “içki kadehi” değil sıvı içmeye yarayan temel bir kap niteliği taşıdığını da gözler önüne sermektedir.

II. 2. *Ayak* kelimesinin kökeni hakkında ortaya konulmuş belli başlı görüşler nelerdir?

Türkçenin başlıca etimoloji sözlüklerinde *ayak* kelimesinin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler birbirinden pek de farklı olmayan bilgileri ihtiva ederler.

Clauson, *ayak* “kap”, özellikle bireysel kullanımı olan içecek kabı: “fincan, kadeh, kâse” açıklamasını yaptıktan sonra kelimenin tarihî Türk lehçelerindeki kullanımlarını örnekendirir. Bütün çağdaş Türk lehçelerinde de kullanıldığını belirterek bu lehçelerdeki kullanımları için Doerfer’i işaret eder. Harezmi Türkçesindeki *adak* biçiminin bir “yanlış benzetme” olduğunu da sözlerine ekler (EDPT: 270a).

Räsänen, kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki: *ajak* [*ayak*] “kâse, çanak, çömlek” (Eski Uygur Türkçesi), *ajak* [*ayak*] “çanak, kâse” (Orta Türkçe), Radloff’tan hareketle bütün lehçelerde *ajak* [*ayak*], Çağatay Türkçesinde *ajay* [*ayag*], Yakutçada *ajax* [*ayah*] “çömlek” ve Moğolcadaki *ajaga* [*ayaga*] “içki kâsesi, çanak” biçimlerini vermekle yetinir. Herhangi bir köken açıklaması yapmaz (VEWT: 11a).

Old Turkic Word Formation adlı çalışmasında Erdal’ın *ayak* kelimesi hakkında bir değerlendirme ortaya koymadığı görülür (Erdal 1991).

Tietze de “içki içilen kap” anlamını verdiği kelimenin kökeni hakkında görüş belirtmez. Sadece Clauson ve Doerfer’e gönderme yapar (TETL I: 233b).

Gülensoy’un hazırlamış olduğu köken bilgisi sözlüğünde de kelimenin etimolojisi hakkında bir açıklama yoktur. Sadece *ayak* “çanak, kâse” anlamı verilir ve Orta Türkçe *ayak* (DLT, KB); Anadolu ağızları *ayak* “tas, maşrapa, kadeh” (DS I, 399) ~ *ayak* (Kırgız Türkçesi, Başkırt Türkçesi), *ayah* (Yakut Türkçesi) = Moğolca *ayaga(n)*; Halha Moğolcası *ayak* biçimlerine dikkat çekilir (KBS I: 92a).

Doerfer, öncelikle “içki bardağı, kupa, kap” anlamını verdiği *ayāq* kelimesinin Türk lehçelerindeki biçimlerini ortaya koyar. Daha sonra kelimenin Farsçaya *eyōg* “çanak”, Kürtçeye *eyax* [âyâx] “çanak”, Arapçaya *masku l'ayaq* “kâseyi, kupayı ele almayı ifade eden eylem”, Moğolcaya ise *ayaḥa* ~ *ayaḡa* olarak geçtiğini belirterek kısa bir değerlendirme yapar (TMEN II: 171).

Sevortyan da diğer Türkologlar gibi *ajak* [*ayak*] “çanak, kadeh, kâse” kelimesinin Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerindeki biçimlerini sıralar (ESTY I: 105).

II. 3. Kelimenin kökeni hakkında biz ne düşünüyoruz?

Kelimenin gerek tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu ve kullanımı gerekse de kökeni hakkında ortaya konulan görüşler gözden geçirildiğinde bir hususa dikkat çekmek zorunlu bir hâl almaktadır. Şöyle ki *ayak* kelimesi Türkçenin her döneminde /y/lidir. Harezmi-Altınordu Türkçesi metinlerinde kelimenin hem *adək* hem de *ayak* biçiminde kullanılmış olması Clauson’un da belirttiği gibi bir “yanlış benzetme”dir. Bu yanlış benzetme örneklerinin varlığında, Harezmi-Altınordu Türkçesinin *-d-* > *-d-* > *-y-* değişmesi bakımından bir geçiş dönemi olması etkilidir. Belli ki “sıvı içmeye yarayan kap, kâse, kadeh, çanak” kelimesi organ adı olan *adək* > *adək* ~ *ayak* kelimesiyle evvela fonetik bakımdan karıştırılmıştır. Bu karıştırmada bazı kadehlerin şekil bakımından ayaklı olmasının da etkisi düşünülebilir.

Biz, *ayak* “sıvı içmeye yarayan kap, kâse, kadeh, çanak” kelimesinin Türkçenin en eski metinlerinden itibaren takip edilebilen ve “avuç içi” anlamına gelen *aya*’dan türediğini düşünüyoruz: *aya+ak* > *ayak* “avuç içiyle tutulan kap, kâse, kadeh”. Bu kelimenin *aya* biçimiyle Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türkçenin sözcükte tespit edilebilmesi bu çalışma bağlamında önemlidir (bkz. EDPT 267a). Zira kök, gövde ve ekler arasındaki anlamsal ilişkileri açıklamak kelimenin “gerçek” manasını bulmak demektir ve bu husus da Eski Yunanlıların bir etimolojiden bekledikleri en önemli şeydir. Bu bağlamda bir kelimenin gerçek manasının bulunmasında onun tarihi kadar adlandırdığı nesnenin tarihi de o denli önemlidir (Stachowski 2011: 87-88). En eski Türk ‘*ayak*’ları gözden geçirildiğinde bunların avuç içi yardımıyla tutulan, daha çok yayvan ve çukurca kaplar olduğu dikkatlerden kaçmaz. Örneğin arkeolojik kazılarda ele geçen ve ellerinde *ayak* tutan eski Türk insan heykelleri ve Tuna Bulgarlarından kaldığı kabul edilen Nagy-Szent Miklós definesinde üzerinde Runik harfli *Buylo Çoban Yazıtı*’nın bulunduğu *ayak* bu hususta önemli bir noktada durmaktadır. Bu etimolojik yaklaşım [*aya+ak* > *ayak*] hem *aya* hem de *ayak* kelimelerinin tespit edilebilen en eski Türkçe metinlerden bugüne /y/li olarak taşınmış olmaları gerçeğiyle de tam bir uyum göstermektedir.

Köken bilgisi çalışmalarında doğru morfolojik analizlerin yapılması da son derece önemlidir. Bu aşamının amacı, bir kelimenin kök, gövde ve eklerini belirlemektir. Elbette ki kökü bulmak genellikle bu tarz çalışmaların en

zor aşamasıdır ancak gövde oluşumuna imkân tanıyan ek sınırını belirlemek de çok kolay değildir. Kökten gövdeye geçişi sağlayan ekin varlığını tespit etmek, ekin türetme işlevini doğru belirlemek de köken bilgisi çalışmalarında önemlidir. *ayak* kelimesinde türemeyi gerçekleştiren ek *+Ak'tır*. *+Ak* eki, Türkçenin en eski metinlerinde çok farklı işlevlerle karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu çalışmanın sınırları bağlamında bizi ilgilendiren bu ekin genel anlamda araç-gereç adları, bilhassa da mutfak kültürüyle ilgili adlar türetmede üstlendiği işlevidir: *kāpak* “kap kacak” < *kāp* “şarap veya başka içecek kabı” *+ak*, çanak “küçük kap, kâse” < Çin. *zhân* “kap” *+ak*, *bardak* “testi; bardak” < *bart* “ağaçtan yapılan su bardağı” *+ak*, *sagrak* “tas, kadeh, su kabı” < *sagir* “tencere, testi, kap”, *başak* “okun veya mızrağın demir ucu” < *baş* “kafa; başlangıç” *+ak* vb. Bu veriler çerçevesinde *ayak* kelimesinin *aya+ak* biçiminde türemiş olma ihtimali daha da kuvvetlenmektedir. Ayrıca *başak* “okun veya mızrağın demir ucu” kelimesinin varlığı, bu ekin organ adlarından araç-gereç adı türetme işlevini üstlenebildiğinin de açık bir göstergesidir.

Kelimenin oluşumundaki ikinci süreç fonetik bir olaydır. Kökün (*aya*) son ünlüsü ile ekin ilk ünlüsü (*+ak*) aynıdır. Bu sebeple aynı sesler tek bir ünlüde birleşmiş ve kelime *ayak* biçiminde ortaya çıkmıştır diyebiliriz.

III. Sonuç

Türkçede “sıvı içmeye yarayan kap, kâse, kadeh, çanak vb.” anlamına gelen *ayak* kelimesi:

a. “avuç içi” anlamına gelen *aya* kelimesinden *+ak* eki ile türemiş olmasıdır. Bunda *ayak*’ların avuç içi yardımıyla tutulan, avucun içine oturan kaplar olmasının etkin olduğunu düşünüyoruz. Bilhassa arkeolojik kazılarda çıkan ve elinde *ayak* tutan Türk heykelleri bu görüşü destekleyici görüntüler ihtiva etmektedir. Ayrıca bazı *ayak*’lar şekil itibarıyla yayvan ve çukur kaplardır. Bu yönüyle de *aya* yani avuç içiyle şekil bakımından ciddi bir benzerlikten söz edilebilir.

b. Kelime Türkçenin tarihî lehçeleri başta olmak üzere her döneminde *ayak* biçimindedir. Harezmi-Altınordu Türkçesinin bazı metinlerinde tespit ediler *ağak* biçimi bir “yanlış benzetme” örneğidir. Yani bu dönemde kelimeyi *ağak* biçiminde yazan müstensihler organ adı olan *ağak* ~ *ayak* ile “sıvı içmeye yarayan kap, kâse, kadeh, çanak vb.” anlamına gelen *ayak* kelimesini ses birimsel farkındalığı ayırt edemedikleri için yanlışlıkla aynı biçimde yazmışlardır.

c. *+Ak* eki Türkçenin en eski metinlerinde tespit edilebilen örneklerde araç gereç adları da türetmiştir. Ekin, *ayak* kelimesinde de böyle bir işlevle kullanılmış olduğu söylenebilir.

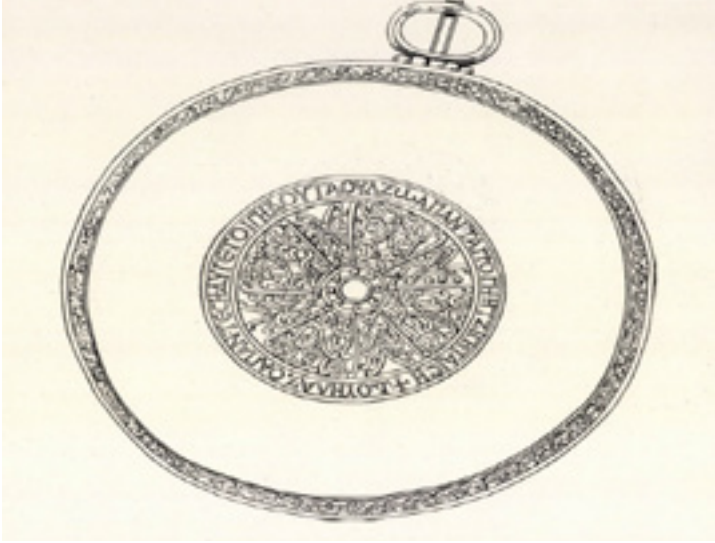
KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- AHMEROV, K. Z. vd. (1958), *Başkirsko-Russkiy Slovar’*, Moskva. (BRS)
- AKABİROVA, S. F.; MAGRUFOVA, Z. M., HODJAHANOVA, A. T.; BOROVKOV, A. K. (1959), *Uzbeksko-Russkiy Slovar’*, Moskva. (URS)
- ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara. (ATS)
- ALYILMAZ, Cengiz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara.
- ALYILMAZ, Semra; ALYILMAZ, Cengiz (2014), “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, S. 3/4, Erzurum, s. 1-33.
- ATA, Aysu (1997), *Nāsırü’l-din bin Burhānüd’-din Rabguzî-Kıssaşü’l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), II (Dizin)*, TDK Yay., Ankara. (KE)
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü’l-Ferādīs, Uştmahların Açık Yolu-Cennetlerin Açık Yolu, III, Dizin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara. (NF)
- BAMMATOV, Z. Z. (1969), *Kumıksko-Russkiy Slovar’*, Moskva. (KRS)
- BASKAKOV, N. A.; TOŞÇAKOVA, B. M. (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar’*, Moskva. (ORS)
- BASKAKOV, N. A.; İNKİJEKOVA-GREKUL, A. İ. (1953), *Hakassko-Russkiy Slovar’*, Moskva. (HRS)
- BASKAKOV, N. A. (1963), *Nogaysko-Russkiy Slovar’*, Moskva. (NRS)
- BASKAKOV, N. A.; ZAYONÇKOVSKOGO, A.; ŞAPŞALA, S. M. (1974), *Karaimsko-Russko-Pol’skiy Slovar’*, Moskva. (KRPS)
- BOROVKOV, A. K. (2002), *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar, (çev.) Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu*, TDK Yay., Ankara. (AKT)
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford. (EDPT)
- DANKOFF, Robert; KELLY, James (1982, 1984, 1985), *Compendium of the TurkicDialects (Dīwān Luyāt at-Türk-Mahmūd al-Kāşğarī), Part I-II-III*, Harvard University Office of theUniversity Publisher. (CTD)
- TÜRK DİLİ KURUMU: *Derleme Sözlüğü* (1993), C I, (A), 2. baskı, TDK Yay., Ankara.
- DOERFER, Gerhard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band II: Türkische Elemente im Neupersischen (alif bis tā)*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden. (TMEN)
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C I (A-N), TDK Yay., Ankara. (KBS)

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000), *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yay., Ankara. (HŞ)
- KARAHAN, Akartürk (2013), *Dīvānu Luġati 'l-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî-Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi 'l-Türkî)*, TDK Yay., Ankara. (GT)
- NECİP, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara. (YUTS)
- NEMETH, J. (1971), "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts in Eastern Europe", *Acta Linguistica*, C XXI, s. 1-59.
- ÖGEL, Bahaeddin (1978), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C 4, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki. (VEWT)
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I-V*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden. (UWB)
- SAĞOL, Gülden (1993), *An Interlinear Translation of the Qur'an Into Khwarezm Turkish, I (Introduction-Text)*, Harvard University. (HKT)
- SEVORTYAN, E. V. (1974), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov, Obşet-yurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovina Glasniye*, Moskva. (ESTY)
- STACHOWSKI, Marek (2011), *Etimoloji*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- TÜRK DİL KURUMU: *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995), C I, (A-B), 3. baskı, TDK Yay., Ankara.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1988), *İbni-Mühennâ Lûgati*, 2. baskı, TDK Yay., Ankara. (İML)
- TEKİN, Talat (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN, Talat (2004), *İrk Bitig-Eski Uyğurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara. (IB)
- TENİŞEVA, E. R. (1968), *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moskva. (TRS)
- TENİŞEVA, E. R.; SUJUNÇEVA, H. İ. (1989), *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva. (KBR)
- TİETZE, Andreas (2003), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luġati*, C 1 (A-E), Simurg Yay., İstanbul. (TETL)
- TOPARLI, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülûk ve 's-Selâtin*, TDK Yay., Ankara. (İM)
- TOPARLI, Recep (2003), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi 'l-Luġati 'l-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara. (DM)
- TOPARLI, Recep; ARGUNŞAH, Mustafa (2008), *Mu'inü'l-Mürid*, TDK Yay., Ankara. (MM)

- ÜNLÜ, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi*, (TIEM 235v/3-450r/7), Giriş-Metin-İnceleme- Analitik Dizin, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. (TIEM)
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yay., Konya. (ÇTS)
- YILMAZ, Anıl (2007), “**Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek**”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, s. 155-165.
- YUDAHİN, K. K. (1998), *Kırgız Türkçesi Sözlüğü*, (çev. A. B. Taymas), TDK Yay., Ankara. (Kır.TS)

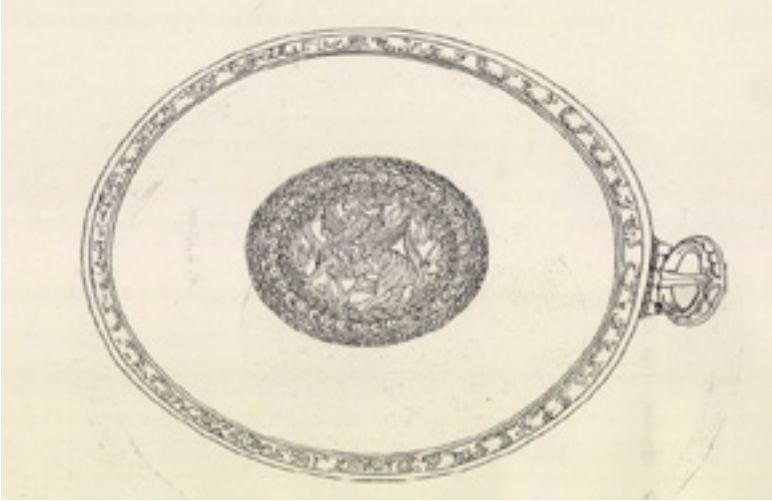
Türklere Ait Çeşitli Ayak Fotoğrafları

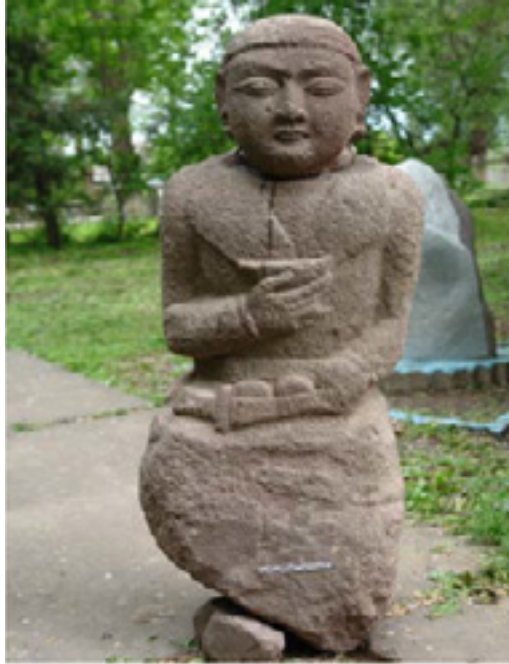
Üzerinde Grek Harfli Boyla Çoban Yazıtı'nın Bulunduğu Ayak
(Nemeth 1971: 34)

Asparuk'un İçki Kadehi
(Nemeth 1971: 27)

Üzerinde Yazıt Bulunmayan Tuna Bulgarlarından Kalma Bir Başka *Ayak*
(Nemeth 1971: 33)

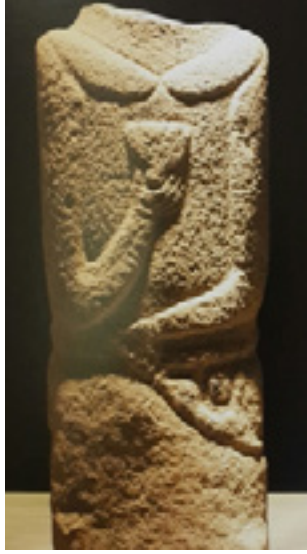
(Petropavlovsk Müzesinde Göktürk Dönemine Ait Elinde *ayak* Tutan İnsan Heykeli,
MS. 8. yy.) (Yılmaz 2007: 161)

(Ellerinde Bengisu Kadehi Tutan Kağan, Katun ve Çocukları-Hös Algat Yazıtı)
(Alyılmaz, Semra ve Cengiz 2014: 4)

(Bengisu Kadehi Tutan Kağan Heykeli ve Kadehin Ayrıntılı Görüntüsü, İli Müzesi)
(Alyılmaz 2015: 88)

(Altay Müzesinde Elinde Kadeh Tutan İnsan Heykeli)
(Alyılmaz 2015: 91)

(Tang West Market Museumdan İki Bengisu Kadehinin Görüntüsü)
(Alyılmaz 2015: 89)

(İli Müzesindeki İki Bengisu Kadehinin Görüntüsü)
(Alyılmaz 2015: 89)

(Tang West Market Museumdan Bir Bengisu Kadehinin Görüntüsü)
(Alyılmaz 2015: 89)

(Turfan Müzesinden İki Tören Kadehi/Kabı)
(Alyılmaz 2015: 156)

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA GEÇEN VE MOĞOLCADA ANLAM DEĞİŞMESİNE UĞRAMIŞ SÖZCÜKLER

Gerelmaa NAMSRAI (Moğolistan)

Moğolistan topraklarında bulunmuş eski Türklere ait runik yazıtlar dil ve kültür bakımından önemli kanıtlar olarak kaydedilmiştir. Bu yazıtlar, yaklaşık 120 yıl kadar önce bulunmuş ve bulunduğu tarihten bugüne kadar yazıtlarla ilgili çözümleme, saptama ve çeviri çalışmaları yapılmıştır.

Şüphesiz ki eski Türk yazıtları, hem Altay dilleri araştırmaları bakımından önemli bir kaynak hem de diller arasındaki ilişkileri ve kelime kökenlerini doğru tespit etmede kullanılan mühim bir dil malzemeleridir.

Herhangi bir dilin lügatindeki mevcut kelimeler, tarihsel gelişimi sırasında değişerek yeni anlam ve boyutlar kazanarak zenginleşir. Bununla birlikte bu kelimelerin ilk anlamlarının değişmesi ve dilin kullanımı açısından farklı işlevler kazanması söz konusudur.

Moğollar ve Türklerin tarihte sıkı ilişkiler içerisinde olmaları, dil, kültür, gelenek ve görenekleri açısından karşılıklı olarak etkilenmelerine neden olmuştur. Kökenleri aynı denilebilecek anlam ve biçimi bakımından birbirlerine benzer kelimeler azımsanmayacak sayıdadır. Moğolca ve Türkçe, Altay dilleri araştırmaları kapsamında, ortak ve birbirlerine benzer anlamlarda kullanılan kelimeler bakımından pek çok kez incelenmiştir. Bu araştırmalar genel olarak sözcük yapısı, biçim ve anlamı açısından incelemiş ve daha sonra fonetik açıdan tarihsel gelişim ve değişimleri karşılaştırmalı olarak ele almıştır.

Bu bildiride genel olarak kökenleri aynı olabilecek ortak kelimeler, anlamları ve işlevleri, dillerdeki günümüzde kullanılan örnekleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Diğer bir deyişle incelenen kelimelerin asıl ve yan anlamları, benzer kelimelerin anlamlarıyla birlikte ele alınarak incelenmiştir. Bu bağlamda, Moğolistan topraklarında bulunmuş önemli eski Türk yazıtlarında geçen aşağıdaki kelimeler seçilmiştir. Bu kelimeler genel anlamda eski Türk yazıtlarında geçen anlamlarını modern Moğolca'da az çok

korumuş olmakla beraber yeni anlamlar kazanarak gelişmiş ve yapım ekleriyle farklı sözcükler türetilmiştir. Moğol kökenli dillerde de asıl anlamını korumuş kelimelere rastlamak mümkündür.

arıy

“arıy” kelimesinin, eski Türkçe sözlüklerinde temiz, duru, kirsiz anlamlarına geldiği ifade edilmektedir. (Наделяев 1969: 51) Bu kelimenin kökeni 1. “ari- Temiz, duru, güzellik; 2. Öncü, kaynak(başlangıç), önder”dir” (čečençoıtu 1988: 155.) “arıy” kelimesi eski Türk yazıtlarında yer ve doğa ismi olarak da geçmektedir. Kelime “Moğolların Gizli Tarihi”-nin 9. Maddesinde “qorılartai mergen-nü ökin ariq usun-na töreksen alan qo’a...” Arig suda doğan Bilge Horilarday’ın kızı Alanhoa” biçiminde geçer. Ayrıca burada yer ismi ve doğa için temiz duru, berrak anlamında da kullanılmıştır. Modern Moğolca’da ari- kökünden: “ariun” (sıfat) -temiz, kirsiz, lekesiz; “Arig” (sıfat) arı; arilah (fiil) yok olmak, temiz olmak, (temizlenmek); ariulah (fiil)- tütsü gibi şeylerle arıtmak; “ariusah” (fiil) –günahtan arındırmak; “ariutgal” (isim)-temizlik malzemesi gibi kelimeler türetilmiştir.

ay-

Eski Türkçe yazıtlarda “ay-” olarak geçen konuşmak, muhabbet etmek; “ayit-” şeklinde geçen danışmak, tavsiye etmek gibi türemeler görülmektedir. Tonyukuk yazıtının 4. satırında “qayanı alp ermiş ayıuçısı bilgä ermiş” (kağan kahraman imiş, veziri de bilge imiş), ve batı cephesinin 5. satırında “ayılması ben ertim” (veziri ben idim) ifadeleri bulunmaktadır. Buna göre “ay-” kökünden türemiş kelimeler 1- konuşmak, söylemek; 2- danışmak, önermek anlamlarında kullanılmıştır. Moğolca’daki yukarıdaki kökten türemiş olan “aıldah” (bildirmek, söyleme eyleminin saygılı bir şekilde ifade edilişi), “aıltgah” (söyleme eyleminin kibarca ifade edilişi), “aıldvar” (isim), aıltgal (isim)” gibi sözcükler mevcut olup bunlar bildirme, söyleme eylemlerinin saygılı ve kibarca ifade edilmesinden ortaya çıkmış kelimelerdir. Bununla beraber ay qalaq, ay qarlar, ay höörhii, ay zailuul gibi üzüntüsünü belirtmek, çaresizliği belirtmek gibi durumlarda kullanılan kalıp sözlerde de görülmektedir.

balıq

Bu kelime Eski Türkçe sözlükte “şehir, yerleşke” olarak geçmektedir (Наделяев 1969: 81) Runik yazıtlarda “şantun balıq”- Şantun Şehri, “beş balıq”- Beş Şehir, “toyu balıq”-Togu Şehri gibi şehir isimlerine rastlanmaktadır. Kelime Moğolca’daki “balgas, balgad” gibi kullanımlarda varlığını korumuş olup “bozuk şehir”, “şehir kalıntısı” (Цэвэл 1966: 70) anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeler eskiden şehir, yerleşke anlamlarına gelse de modern Moğolca’da sadece eski şehir kalıntıları bu şekilde anılmaktadır.

keç-

Tonyukuk yazıtının kuzey cephesinin 1. satırında: “aq termel keçe kelti- Ak Termil (dağ ismi)’i aşarak”; batı cephesinin 3. satırında: “ertiş ügüzüg keçe keltimiz – Ertiş nehrini geçtik de geldik”; Kültegin yazıtının doğu cephesinin 39. satırında “yinçü ügüzüg yüzüti keçip...-Yinçü nehrini geçerek ...” gibi kullanımlar bulunmaktadır. keç- kelimesi eski Türkçe’de gitmek, geçmek, aşmak gibi anlamlarda kullanılmıştır” (Наделяев 1969: 290). Dağ, tepe gibi yüksek yerlerde ve nehir dere gibi suların kenarlarında bulunan zorlu yolları geçmeye Moğolca’da “kecih” denilmektedir ve bu da anlam bakımından Eski Türkçedeki keç- fikriyle örtüşmektedir. Bu kökten kecih (Zorlu yollardan gitmek), Kecüü (zorlu yol), Keclüür (patika), Kecirmig (patika, engel), keç (uçurum, yüksek) kecim (Moğolistan’ın batısında konuşulan ağızlarda çocukları sürekli ölen ailelerin evinin kapısının üst kısmına bağlanan kırmızı bez. Bu bezin eve yabancı kimselerin girmesinin yasak olduğuna dair işaret olarak yani bir engel anlamına geldiği bilinmektedir) gibi kelimelerin türemiş olduğu görülmektedir.

kiçig

Bu kelime, eski Türkçe sözlükte, “küçük, ufak” anlamlarına geçmektedir. (Наделяев 1969: 306) Költigin yazıtının güney cephesinin 3. satırında “tüpütke kiçig tegmedim” olarak geçen ve Tibet topraklarına henüz ulaşmadık anlamına gelen bu parçada Tibet topraklarına ulaşmaya çok az mesafe kaldığını belirtmek için bu ifadeler kullanılmıştır. Moğolca’daki çok az, çok ufak gibi sıfatları belirtmek için kullanılan “öçüken” kelimesi (eski Moğol yazı dilinde “öçüken” olarak geçer) eski Türkçe’deki “kiçig” kelimesiyle kelime kökü açısından ilişkilidir. Türkçe’deki bazı kelimeler Moğolcaya göre hece sayısı bakımından farklılık göstermektedir. Bu konuda özellikle kelimelerin, ilk harfinin sessiz ve sesli ile başlamaları açısından epey farklılık göstermesi dikkate alarak inceleyen araştırmalar bulunmaktadır. (Зоригт 2000: 365) Bununla birlikte moğolca’da aslan yavrusuna “güyüg” anlamlarına yine anlam ve köken açısından “kiçig” ile ilişkililidir.

sökür-

Runik yazıtlarda “başlırır yüküntürtüm, tizligig sökürtüm” yani “bütün başları eğdirdim, düşmana diz çöktürdüm” anlamına gelen bir parça vardır. Buradaki “sökürtüm” kelimesini morfolojik olarak incelersek “sök – ür – tü – m” şeklinde olur ve kelimenin kökünü sök- şeklinde alırız. Moğolca’da bu kelime “çökmek (secde halinde), meyletmek, bükülmek, diz çökmek, eğilmek gibi anlamlara gibi anlamlar taşımaktadır (Norcin 1999: 2144.) Türkçede ettirgen çatı eki “-r” olarak “sökür-” halini almıştır. Moğolca’da şekil bakımından benzerlik gösterse de kelimenin anlamı bakımından Türkçe’deki baş-

kasına yaptırmak gibi değil de birinci şahıs tarafından yani “kendisi yapmak” olarak kullanıldığı görülür. Modern Moğolca’da “söhröh, sögdöh”(eğilmek, çökmek) gibi yakın anlamlar taşıyan kelimelerin kökleri, eski Türk yazıtlarında geçen “sök” ile aynıdır. Moğolların hayvancılıkla ilgili terimlerinde geçen ve devenin çökmesi için söylenen “sög sög” kalıbının yukarıda bahsi geçen kelimelerle aynı kökten geldiği açıktır.

umay

Umay kelimesinin anlamı eski Türkçe sözlükte “tanrıça ananın ismi, anne rahmi, döl yatağı, karın”dır. (Наделяев 1969: 611.) 1. Tonyukuk yazıtının batı cephesinin 3. satırında “teñri umay iduq yer sub”- (pek ve temiz tengri umay toprak ve su) geçen bu parçada “umay” kelimesi çevirisi yapılmadan toprak ve suyun kutsallığının temsili açısından belirtirken Költigin yazıtının doğu cephesinin 30. satırında “umay teg ögüm qatun” yani (Umay gibi annem katun) diyerek kadına olan saygı ve hürmet vurgulanmıştır. Moğolca’da ise bu kelime halen dişi hayvanın yavrusunu doğurana kadar taşıdığı iç torbası (rahmi) yani bir iç organ adı (Цэвэл 1966: 592) olarak aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Daguur dilinde çocuğun doğumunu kontrol eden inanişe “ome” (Зоригт 2000: 293) denilmektedir. Bu da Moğol ve Türk boylarının ortak inancı olan “umay” inancıyla alakalıdır.

semiz

Bu kelime eski Türkçe sözlükte “şişman, dolgun” anlamlarına gelmektedir. Moğolca’da ise bu kelime şişman anlamından çıkmış ve “isim” olarak kullanılır olmuştur. Eski Moğolcada “semeci”, günümüz Moğolca’sında ise “seme” olarak karşımıza çıkan keln kelime “karın, göbek, bel bölgesini kaplayan yağ” anlamına gelmektedir. Ayrıca besili hayvanlar için de “semctey mal” (yağlı yani besili) iyi beslenmiş olarak kullanılması bununla doğrudan ilişkilidir.

tinla-

Költigin yazıtının güney cephesinin 2. satırında “bu sabımın edgüti işid qatıydı tinlä” ifadesi yer almaktadır. Buradaki “qatıydı tinlä” tabirini araştırmacılar “dikkatle dinle, iyi dinle” anlamında çevirmişlerdir. (Tekin 1988: 3, Orhun 1988: 224, Айдаров 1971: 286) bu kelimenin sesbilimsel açıdan tarihsel gelişimine bakıldığında “tingna-çingna-čagna” olur. Ve “sonsoh”(dinlemek) eyleminden daha farklı yani “belli amaca dayalı, dikkatli dinlemek, gizlice dinlemek, kulak kabartmak” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

tüng

Bu kelime Runik yazıtlarda “gece” anlamında birden çok yerde geçmektedir. Eski Türkçe “tünj (gece)” sözcüğünün Moğolcada da aynı kökten türe-

yen farklı sözcükler oluşmasına kaynaklık ettiği tespit edilmiştir. a. “tüner (karanlık)” -sıfat. b. “düng şönö (karanlık gece)” - sıfat. c. “tu’ula müren-nü qara tün ... - (Tuul nehrinin kara korusu ...(*Moğolların Gizli Tarihi*’nde geçmektedir); Burada çok sık ve güneş vurmayan karanlık kuru anlatılmak istenmiştir.”- isim. İç Moğolistanın darhad, jalaïd, gorlos sözlü edebiyatında bu kelime “sün” şeklinde geçmektedir. (Todayeva 1981: 258)

yorı-

Eski Türkçe’de “gitmek” eyleminin “yorı” kelimesiyle karşıladığını yazıtlarda çokça görmek mümkündür. Anlam olarak 1.gitmek, hareket etmek, kaybolmak(gitmek) 2.varmak 3.orada olmak, bulunmak, anlamlara gelmektedir. (Наделяев 1969: 247)

Dilin tarihsel gelişimi sırasında yardımcı görev üstlenen “yorı-” fiili, başka bir fiil köküyle bir araya gelerek bir bakıma asıl anlamını yitirmiş ve sadece fiili belli bir yönden belirtmek amaçlı kullanılmıştır. Bu şekilde kalıplaşarak fiilin “devam etme” durumunu belirten bir ek haline gelmiştir.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesi Grameri kitabında modern Türkçe’deki şimdiki zaman eki olarak bilinen “-yor” ekinin eski Türkçe’deki “al-a(alıp) yorı(git- gibi yardımcı fiil)-r (“geniş zaman” süreklilik arz eden ek)” yapısından dilde ekonomi amacıyla *al-a yorı-r* (alır gider) haline geldiğini ve bunun da günümüzdeki *al-ı-yor* şekline dönüştüğünü belirtmiştir. (Korkmaz 2003: 311) Türk dil bilimcilerinden Ahmet Karadoğan “-yor” ekinin fiilin devamlılığını belirten bir ektir (Karadoğan 2009: 29-31) demesi aslında yukarıdaki tarafımızdan yapılan tespitlerle örtüşmektedir.

“yorı-” fiili ile aynı kökten geldiği düşünülen “zori-”fiil kökü Moğolcada aynen korunmuştur. Bu kelime, “1.herhangi bir işi bitirmek için sonuna kadar çabalamak, gayret etmek, 2.Bir yerden başka bir yere ulaşmak için hareket etmek, “gitmek,” (Цэвэл 2013: 387) gibi anlamlar taşımaktadır.

Bu sözcükten türeyen kelimelerin Moğolcada farklı kelimelerde benzer anlamlar taşıdığı görülmektedir. Bunların örnekleri aşağıda daha açık bir şekilde verilmiştir: a. “jori- (niyet etmek)” - fiil; “jorilgo (hedef, amaç)”- isim; “jorilt (vazife, görev)”- isim; “jorimog (direnci, kararlı)”- sıfat. b. “jorçi- (gitmek, dolaşmak, seyahat etmek)”- fiil; “jorçigç (yolcu)”- isim; c. “jirii- (çabuk yürümek)”- fiil.

Çalışmanın, Türk dilleri ile Moğolca arasındaki tarihî birlikteliğin izlerinin günümüze dek taşınmış olduğunu bir kez daha göstermesi bakımından önemli olacağı düşüncesindeyiz.

KAYNAKLAR

- АЙДАРОВ Г. (1971) Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата.
- ЏЕЏЕНЏОГТУ (1988) Mongγol üges-ün ijaγur-un toli, ÖMAKQ.
- ЦЭВЭЛ Я. (1966) Монгол хэлний товч тайлбар толь, Улаанбаатар.
- НАДЕЛЯЕВ ... (1969) Древнетюркский словарь, М-Л.
- ORHUN H.N (1988) Eski türk yazıtları, Ankara
- TEKİN Talat (1994) Tunyukuk yazıtı, Ankara
- ТОДАЕВА Б.Х. (1981) Грамматика современного монгольского языка (Фонетика и морфология), Москва.
- KARADOĞAN Ahmet (2009) Türkiye türkçesinde kılınış, Ankara
- ЗОРИГТ Г (2000) Монгол төрлийн хэл ба түрэг төрлийн хэлний үгсийн харьцуулсан судлал, ӨМСХХХ.
- KORKMAZ Zeynep (2003) Türkiye türkçesi grameri, TDK, Ankara.

TÜRK ROMANINDA YABANCILAŞMA KAVRAMINA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

*Gıyasettin AYTAŞ**

GİRİŞ

Roman, hayatın kurmacası olarak hayatı yeniden ele alan ve ona farklı bir pencereden bakan bir edebî türdür. Bu yüzden roman yazarı, romanında ele aldığı konu ve bu konuya uygun şahıslar dünyasını şekillendirmek istediği hayata uygun olarak seçer ve okuyucusuna sunar. Her ne kadar bizde romanın Batılılaşma süreci ile birlikte var olduğu iddia edilse de roman farklı ad ve içerikle birlikte hayatımızda her zaman var olmuştur. Bir anlatma ürünü olan bu tür, gerçeklik kavramı etrafında biçimlenmiş ve şekillenmiş ve bugünkü adını almıştır.

Roman hayata ayna tutan, hayattan aldıklarını bize yansıtan bir edebî türdür. Roman, toplumsal ve siyasal gelişmelerle birlikte, bireysel tutam ve davranışların da laboratuvarıdır. Roman, toplumsal gelişmeleri ve buna bağlı olarak bireysel farklılaşmaları da bir arada ele alarak okuyucuya sunar. Bizler bu sunumlar ışığında, toplumsal değişim ve dönüşümü bir arada görme fırsatını elde ederiz.

Yabancılaşma, hem sosyolojik hem de psikolojik unsurları içinde barındıran, her iki bilim alanının da ilgi alanına giren bir kavramdır. Bu kavramın tam olarak anlaşılabilmesi için, yabancılaşmanın ne demek olduğunu veya yabancılaşma denilince somut olarak neyin anlaşılması gerektiğinin irdelenmesi gerekmektedir. Bu yüzden, yabancılaşma denildiğinde, kurulu ve var olan düzenin dışında olma, bu düzene aykırı davranışlar sergileme, kendi kimlik ve kişiliğini başka yerlerde arama olarak genelleştirmek mümkündür.

Yabancılaşmanın ilk izlerini, bir kavram olarak hayatımıza Batılılaşmanın bütün unsurlarıyla birlikte hayatımıza girdiğini görmekteyiz. Başta eğitim kurumları olmak üzere, sosyal hayatın değişik birim ve bölümlerinde birey-

* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü giyaytas@gazi.edu.tr

lerin git gide farklı tutum ve davranışlar sergilenmiş, bu davranışlar çoğu zaman, toplum tarafından tepki ile karşılanmıştır. Taklitçilik ve özünden uzaklaşmanın bir göstergesi olan yabancılaşma, bazen çok aşırı ve lüzumsuz bir seviyeye ulaşarak Türk halkının millî gelenek ve değerlerini önemli ölçüde yaralamıştır. Bunu benimseyenler olduğu gibi, rahatsızlığını ifade edenler de olmuştur. Ziya Paşa bu rahatsızlığını

Milliyyeti nisyân ederek, her işimizde,

Efkâr-ı frenge tabiiyyet yeni çıktı”

diyerek yabancılaşmaya karşı çıkmıştır.

Yabancılaşma kendi kendine ortaya çıkmış, birden bire oluşmuş bir süreç değildir. Bu sürecin en önemli aşamasını Osmanlı devleti içinde yaşayan azınlık guruplarının sergilediği tutum ve davranışlar hazırlar. Yabancılaşmanın zeminini hazırlayan, bir başka ifade ile yabancılaşmanın en önemli etkileyici kesimini oluşturan azınlıklar, 17. yüzyıldan itibaren sosyal hayat içindeki etkinliklerini artırmışlar ve aralarına dâhil ettikleri Türk ailelerini de kendilerine benzeterek yeni bir sosyal yapı oluşturmuşlardır. Bir nevi kozmopolitleşme olarak da tanımlayacağımız bu yapı, kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, biralarıyla Alman, musikisiyle İtalyan ve İspanyol, bekçi ve hamalı ile Türk bir İstanbul manzarasını oluşturur. Bu manzaranın oluşturduğu temel yapının izlerini dönemi ele alan romanlarda görmekteyiz.

Yabancılaşma konusunu ele alan Türk romanları ve bu romanlarda bahsedilen kişiler ele alınacaktır. Yabancılaşma konusu öteden beri tartışılan ve kullanıldığı yere ve konuya göre anlam değiştiren bir kavramdır. Bu kavramın anlamını nesnelleştirmeye geçmeden önce, yerlileşmenin ne olduğunu; bir başka deyişle yabancılaşmanın karşılığının nasıl anlaşılması gerektiğinin ifade edilmesi kaçınılmazdır.

İnsan kendi gerçekliğine karşı çıkmadığı, bu gerçekliği kabul ettiği oranda yabancılaşmanın dışında kalmış demektir. Günümüzde bu konu üzerine yapılan değerlendirmelerde, hangi davranışın uzlaşma, hangisinin çelişme olduğu tam olarak anlaşılmış, uzlaşılmış değildir. Hayatın gerçeklerinden yola çıkılarak yazılan romanlarda da aynı durum geçerlidir. Bu yüzden ilk telif romandan başlamak üzere, daha sonra yazılan birçok romanda yabancılaşma dolaylı veya doğrudan romanın konusu olmuş ve bu konu çeşitli boyutlarıyla birlikte ele alınmıştır. Romanlarımızın izini bu açıdan sürdüğümüzde öncelikle yabancılaşma kavramının nasıl ele alındığı veya bu konuya doğrudan temas edilip edilmediği üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Yabancılaşmanın Türk Romanında İzdüşümü

Sosyolojik anlamda yabancılaşma kavramının nesnel bir bakış açısı ile değerlendirmek için, öncelikle bu sosyal yapının bütün boyutları ile birlikte yansıtılması ile mümkündür. Bu yansıma ise edebî eserlerle mümkün olacaktır. Bu eserlerin başında romanlarımız gelmektedir.

Yabancılaşmanın Tanzimat’la birlikte başladığı, hızlı ve ani değişimlerin baş döndürücü bir hızla devam ettiği bu dönem, edebî eserler açısından da değerlendirilmesi gereken bir süreçtir. Bu dönemin en önemli yazarlarından biri de Namık Kemal’dir. Edebiyatı sosyal fayda sağlamak için bir vasıta sayan Namık Kemal, romanı bir edebî tür olarak önemser. İlk telif romanımız olarak kabul edilen *İntibah*’ın ön sözünde, “insanın eğlenirken de fayda göreceği bir takım şeylerle karşılaşabileceğini” söyler. Bunun yanında romanın “insan ruhunu tahlile çalışmalıdır” görüşündedir. Vakaların gerçek ya da gerçeğe yakın olmasını ister ve aynı zamanda vakanın içini bir cemiyetin yaşayış, düşünüş tarzları ile doldurulması gerektiğini söyler. Yazar faydalı bilgilerin telkininde, aşk macerasının cezbelerinden onu uyandırdığı ilgi ve heyecandan faydalanmayı ihmal etmez. Bu hususta aşkı bir katalizör olarak görür.

Namık Kemal’in *İntibah* (Namık Kemal, 1876) adlı eseri 1876’da yayımlanmıştır. Bireyin iç dünyasında meydana gelen çıkmazları anlama ve algılamaya çalışan ve kendince buna bir tanımlama getirmeye çalışan Namık Kemal, ‘İntibah’ta bir olayı toplumsal ve bireysel yönleriyle görmeye çalışır. Bireyin iç dünyasını belirlemek için yaptığı dış dünya tasvirleriyle de ‘İntibah’ Türk romanında bir başlangıç sayılabilir. Eleştirmenler Namık Kemal’in bu romanda yüksek bir edebî düzey tutturamadığı görüşünde birleşirler. Bununla birlikte romanın başkışısı olan Ali Bey, yabancılaşma konusunda ilk örnekler arasında sayılır. Roman boyunca Ali Bey’de oluşan değişimler, başta ailesini, daha sonra da yakın çevresini tedirgin etmiş, onun bu düzlem içerisinde yürümeye gitmesi kendisi ile birlikte (söz gelimi Gülnihal) bazılarının da felaketini hazırlamıştır.

Ali Bey, kişiliğini tam olgunlaşmamış, dış etkilere açık olmuş, özellikle tutum ve davranışlarında tutarsızlıklar ve belirsizlikler görülmeye başlamıştır. Başta annesi olmak üzere, yakın çevresinin uyarılarını dikkate almamış bu yüzden de hızla felakete doğru sürüklenmiştir. Yazarın burada sağlam bir aile yapısının ne kadar önemli olduğunu vurgulamasının yanında, bireylerin geleneksel aile yapısından uzaklaşmasının getirdiği sorunları da Ali Bey örneklemeden hareketle gözler önüne sermiştir.

Ali Bey’i kendine ve çevresine karşı yabancılaştıran olgu aşk gibi görünse de bu aşkın geleneksel yapının dışına çıkması daha büyük bir önem kazanmaktadır. Ali Bey’in bir özentî uğruna girdiği bu aşk ilişkisinin kendi felake-

tini hazırlayacağını hiç düşünmemiş ve sonunda da pişman olmuştur. Aslında Namık Kemal, bu eserinde Ali Bey gibilerin uğrayacağı felaketin nedenlerini tartışmak ve buna benzer durumların yaşanmaması için yapılması gerekenlere işaret etme kaygısı, romandaki sosyolojik gerçekliği arka plana itmiş, bireysel tutumların ölçülmesi ile ana fikir somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Ahmet Mithat Efendi'nin kaleme aldığı *Felatun Bey'le Rakım Efendi* (Ahmet Mithat 1876) romanında, Felatun Batı'yı yanlış anlamış, sahte ve züppe bir tiptir. Kendi geçmişine ve geleneklerine yabancılaşan Felatun, Ahmet Mithat Efendi tarafından acımasızca eleştirilir. Bunun yanında Felatun'a karşılık olarak da Rakım Efendi yozlaşmayan veya yabancılaşmayan bir tip olarak okuyucuya sunulur. Rakım Efendi, İslami ilimlerin yanı sıra, doğu kültürünün klasiklerini; Fransızca'yı kimya, anatomi, coğrafya, tarih, Batı edebiyatı gibi Avrupa kaynaklı bilgi alanlarını da kavrayan kendi devri için ideal bir aydındır. Çalışıp para kazanmak, mesut olmak, sürekli ilerlemek arzusu, onu Avrupa insanına yaklaştırırken; ağırbaşlılığı, efendiliği, şahsiyetini muhafaza edişiyle aynı zamanda bir Osmanlı'dır. Avrupa'nın bilimine ve tekniğine sahip bir salon adamı olmasının yanı sıra yaşayış tarzı, örf ve adetler karşısındaki tavrıyla tamamen millidir.

Felatun Beyle Rakım Efendi, Ahmet Mithat Efendi'nin sürgün edildiği Rodos'ta 1875'te yazılmış 1876'da neşredilmiştir. Bu roman yazarın yabancılaşma karşısındaki tavrını ortaya koyar. Eserde yerli bir tip ile alafrangalaşmış bir tipi karşılaştırarak bu meseleye bir çözüm arar. Felatun Bey; Batılılaşmayı yanlış anlamış, eğlence ve giyim meraklısı, mirasyedi, iyi yetişmemiş, şımarık bir gençtir. Rakım Efendi; küçük yaşta yetim kalmasına rağmen kendi kendisini yetiştirmiş, akıllı, tutumlu bir gençtir. Yazarın kendisini bulduğu bir roldür. Yazarın gözünde Rakım Efendi gerçek bir alafrangadır. Yetişmesi ve yükselmesiyle Ahmet Mithat Efendi'nin kendi hayatı arasında büyük benzerlikler ortaya çıkarır.

Roman halk için yazılmıştır. Üslup, tam bir meddah üslubudur. Yazar sık sık romanın akışını keserek okuyucuya seslenir, sorular sorar, kendi düşüncelerini söyler. Felatun Bey'i gülünç durumlara düşürürken Rakım Efendi'yi ise okuyucuya sevdirmeye çalışmaktadır. Bu tutumu, yabancılaşmanın getirdiği sonuçları okuyucuya sunmak ve benimsetmek kaygısından ibarettir.

Bu roman tam anlamıyla bir karakter romanıdır. 190 sayfalık romanın 40 sayfası Felatun Bey'e 150 sayfası Rakım Efendi'ye ayrılmıştır. Romanın yedinci bölümünde çevresi ve ailesiyle beraber Felatun Bey tanıtılmıştır. Felatun Bey varlıklı olduğu halde iyi yetişmemiştir. Rakım Efendi ise onun tam zıddı bir karakterdir. Romanda şahıslar arası münasebet çok önemlidir. Romanda olay yoktur. Durum ve kişiler arası diyaloglar önemlidir.

Ahmet Mithat Efendi'nin öteden beri kendini toplumsal sorumluluk sahibi hissetmesinin bir sonucu olarak kaleme aldığı bu romanda, yabancılaşmanın bir olgu olmasından çok, bu olguya giden nedenlerin tartıştığı görülmektedir. Nasıl bir sosyal yapı ve bu yapı içindeki bireylerin sorumluluklarını tartışan Ahmet Mithat, her şeyden önce Felatun'un şahsında yabancılaşmayı bir olgu olmanın ötesinde sonuç olarak bize sunar. Bu sunumda tez-antitez ilişkisini sosyolojik bir analizle okuyucuya aktarırken, Namık Kemal'in bıraktığı boşluğu tamamlamış olur.

Recaizâde, ilk ve tek romanı olan *Araba Sevdası*'nda (Recaizade Mahmut Ekrem, 1898) Realizmin etkisinde olmasının yanında, yabancılaşmayı en somut bir şekilde irdelemiştir. Roman, Muhsin Bey (1888)'den sonra kaleme alınmış, "Servet-i Fünûn Dergisi"nde (Recaizade Mahud Ekrem, 1896) tefrika edilmiştir. Romanın diğer bir adı da "Bihruz Bey'in Âşıklığı"dır. Ekrem bu adı Servet-i Fünun'da, "Araba" kelimesi üzerine kaleme aldığı yazısında açıklıyor (Recaizade Mahmud Ekrem, 1896) .

Romanda, eğitimsizliğin ve cehaletin yabancılaşmada nasıl bir rol oynadığı bütün boyutları ile ele alınır. Romanın başkişisi olan Bihruz, iyi bir eğitim almamış, bu yüzden Batıyı yanlış anlamış biridir. Onun etrafında gelişen olaylar incelendiğinde devrin yabancılaşma karşısındaki tutumunu ölçmek mümkün olmaktadır. Recaizâde, Bihruz ekseninde gelişen olayların objektif bir gözlem süzgecine tabi tutarak sosyal bir analiz yapar. "Batılı hayata özenme uğrunda, kendi hayatının öz değerlerini küçümseyen gençlerin bir felakete sürüklenmeleri kaçınılmaz bir gerçektir." ana fikri etrafında kurgulanan romanda ilk bakışta Bihruz Bey'in çevresinde gelişen olayların anlatıldığı görülür. Bihruz'un giyinişinde, davranışında ve konuşmasında batılı bir hayata özenme görülür. Aslında Bihruz Bey'in bu hareketlerinin altında yatan gerçek, onun kendi dilini ve kültürünü yeterince tanımamasından gelir. Karakter olarak çok güçsüz ve iradesizdir. Dış etkilere açık olduğu için, kendi kişiliğini ortaya koyamaz. Bu yüzden, sık sık gülünç durumlara düşer. Kimi olaylar karşısında kararsızlığa düşer.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şık* (Gürpınar, 1920) adlı romanında da yabancılaşmanın farklı bir boyutu üzerinde durulur. Romanında, tıpkı *Araba Sevdası*'ndaki Bihruz gibi yabancı bir hayata özenen saf bir gencin başından geçen gülünç olaylar ele alınır. 1888 yılında Ahmet Mithat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra 1889 yılında kitap halinde yayımlanır. Romanda, yabancılaşmanın aptallık derecesine ulaştığı bir durumun komik, komik olduğu kadar da trajik komik yapısı üzerinde bütün ayrıntıları ile durulur. Birçok romanda ele alınan yabancılaşma konusu, kimi zaman şahıslar üzerinden hicvedilirken, bu romanda da hicvedilmekten de bir adım

ötesine gidilerek alay konusu haline getirilir. Romanın ana karakteri Şöhret Bey, tıpkı Bihruz gibi alafranga görünmek sevdasıyla kendini gülünç durumlara düşürür. İşi bir adım daha ileri götürerek, soylu biri gibi görünmek uğruna isminin önüne “Şatırzade” unvanını katar. Modaya uymaya çalışır, adeta kendi varlığından ve kimliğinden nefret eden, olduğundan farklı görünmek sevdası ile yanıp tutuşan bir budalaya dönüşür.

Beyoğlu eğlencelerinde tanıştığı Madam Potiş’le gönül eğlendirmek için para gerekir. Çok düşük bir maaşla çalıştığı ve kazancının da Potiş’in heveslerini gerçekleştirmeye yetmemesi yüzünden, annesinin elmas küpelerini çalarak gönül macerasını sürdürür. Fransız asıllı bir hayat kadını olan Madam Potiş ile Şöhret Bey arasında, sevgi ve aşkın olmadığı paraya dayalı bir ilişki vardır. Yabancı bir kadını koluna takıp eğlence yerlerinde dolaşmak, Şık Bey’imiz için önemli bir Batılâşma göstergesidir.

Hüseyin Rahmi Gürpınar, Tanzimat’la birlikte toplumda görülen yabancılaşmaya farklı bir bakış açısı ile yaklaşır. Gürpınar göstermecî bir anlatımla yabancılaşmayı okuyucularına sunar. Romanda hicvedici ve alaycı olmanın ötesinde, bu turumun sosyolojik arka planını da irdeler. Özellikle Batı’nın ilmini, edebiyatını, felsefesini değil de sadece giyim kuşamını, modasını ve eğlencesini taklit etmekle Batılılaştığını zanneden yoz tipler Şöhret Beyin şahsında eleştirilir. Bu roman İntibah romanından başlamak üzere, taklitçilerin içine düştüğü durumun en uç noktalarından biridir.

Yabancılaşma konusunun ele alındığı romanlardan bir diğeri de Yakup Kadri’nin *Kıralık Konak* (Karaosmanoğlu 1922) adlı eseridir. Bu roman, Tanzimat’tan sonra değişen Osmanlı sosyal hayatının bir tarihi gibidir. Yaşayış tarzı, geleneklere bağlılık, ahlaki çöküş, düşünce dünyası, ekonomik sorunlar gibi kişilere bağlı değişik ve zıt değer yargılarının kuşaklar arasında yarattığı uçurum ve bunun acı sonuçları romanın ana çerçevesini oluşturur... (Parlatır 1986, s. 242)

Kıralık Konak’ın en önemli özelliği, romanda belki de ilk defa temas edilen tiplerin sosyal şartlar ve tarihsel sürece bağlı olarak ele alınmış olmasıdır. Yazar, roman kişilerin süreç içindeki gerçekliğini belirgin kılmak için özel bir çaba harcamıştır. Yabancılaşmanın romanda en önemli simgesi olan Seniha’ya ve onun karşıtı olan Naim Efendi üzerinde yazarın ayrıntılı ve dikkatli bir çaba harcaması, gelenek ve yenilik kavramlarını daha belirgin kılmanın ötesinde, yabancılaşmada rol oynayan ana kaynağı ve onun önündeki yol açıcıları okuyucuya daha açık sunma isteğidir. Türk romanının henüz emeklediği yıllarda, Karaosmanoğlu’nu, bireyle tip bağdaştırmada, ya da okurun tepkisini yöneltmede nasıl bocaladığını saptamak, karakter yaratmada hayli başarılı bir yazarın karşılaştığı güçlükleri aydınlatma bakımından ilginç olabilir.” (Moran,

1983:113) Roman, Meşrutiyet (1908) sonrası, toplumsal değişmelere paralel olarak konakla somutlaşan hayatlarının Batılılaşmanın getirdiği yozlaşma ile yavaş yavaş çöküşü anlatılır.

Romanda ele alınan kuşaklar arası çatışmada, Naim Efendi ve kız kardeşi Selma Hanım eski kuşağı temsil ederken; Naim Efendi'nin kızı Sakine Hanım ile damadı Servet Bey orta kuşağı; torunları Seniha ile Cemil ve bunların arkadaşları Faik Bey yeni kuşağı temsil etmektedir. "Toplumda meydana gelen sosyal değişimler, aile hayatını olduğu kadar, nesiller arasındaki ilişkileri de olumsuz yönlerden etkileyeceği muhakkaktır." ana fikri üzerine kurulan romanın asli tipi Naim Efendi'dir. O, hem konak hayatının, hem de yıkılmakta olan bir siyasi ve sosyal nizamın temsilcisidir. Kendisi İkinci Abdülhamit dönemi ricalinden olup, yıllarca devletin çeşitli görevlerinde bulunmuş, II. Meşrutiyet öncesinde emekliye ayrılmış, emekliliğin tadını çıkarmaya karar vermiştir. Ancak kızı, damadı ve torunları onun bu hayalini altüst ederler.

Romanda yabancılaşmaya giden süreç anlatılırken özentinin ve yanlış eğitimin bunda ne denli rol oynadığı üzerinde durulmaktadır. Seniha'nın bütün değer yargılarını hiçe sayan tutumu, onun babası tarafından bir özentî uğruna yabancı mürebbiyeler tarafından yetiştirilmesidir. Naim Efendi, geleceğin savunucusu olarak bu gidişattan pek memnun olmasa da, ani ve hızlı değişim karşısında etken olmak bir yana, olan biteni acı bir hüznle kabullenmek durumunda kalır. Sonunda bu yabancılaşma, Naim Efendi ile birlikte konağını da hayat sahnesinden çeker alır.

Bir nevi devletin varlığı son bulmuş olur. Naim Efendi, karısının ölümünden sonra, alafranga bir damat ve anasına hiç benzemeyen kızıyla birlikte yaşamaya baslar. Ancak damadının aşırı bir şekilde alafrangalaşma hevesi, torunları Seniha ve Cemil'in yozlaşmasının önüne geçemez. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Naim Efendi ve kuşağı için yönelttiği eleştiride, şu görüşlere yer vermektedir:

"Eski müverrihler milletlerin hayatında zuhur edecek büyük hâdisata gökte ve yerde bir takım harkulâde hadiselerin tekaddüm ettiğini söylerler... Eğer bu doğru ise, Naim Efendi de yeni başlayan devrin eşliğindeki müthiş ve muannid hayaletlerden biridir. Hiç şüphesiz arkamızda bıraktığımız mazinin son feryadı ve önümüzde hissettiğimiz uçurumun ilk ürpertisi Naim Efendi'dir."(s. 131)

Kiralık Konak, Tanzimat'tan sonra toplumsal değişimin ulaştığı noktayı göstermesi bakımından önemli bir sosyal tarihtir. Bu romanı kuşaklar çatışması, Osmanlının çöküşü, değişimin ve Batılılaşmanın ulaştığı sonuç açısından değerlendirmek mümkün gibi görünse de, yabancılaşmanın toplumumuzu

bireyler aracılığı ile hangi noktaya getirdiğini göstermesi bakımından daha büyük bir önem arz etmektedir.

Reşat Nuri Güntekin'in *Yaprak Dökümü* (1930) adlı romanında yabancılaşmanın bir aileyi nasıl bir bilinmezlik ve parçalanmışlık içine sürüklediği üzerinde durulur. Tıpkı Kiralık Konak romanında olduğu gibi, bir tarafta gelenegi temsil eden ve bu geleneksel hayat tarzını sürdürmek isteyen Ali Rıza Bey, diğer yanda onun bu arzusunun hilafına davranan çocukları arasındaki çatışmalar ele alınmaktadır. Ali Rıza Bey, Altın Yaprak tütün şirketinde mütercim olarak çalışırken ortaya çıkan olumsuz bir durumdan ötürü bu işinden ayrılmak zorunda kalır. Şirket sahibinin ahlaksızlığı normal olarak görmesi, gelenek konusunda hassas olan Ali Rıza Bey'in kabul edeceği bir durum değildir. Ali Rıza Bey'in şirketten ayrılması tüm geçim yükünün oğlu Şevket'in üzerine kalması demektir. Şevket'in kız kardeşleri ise yaşları büyüdüğünden yaşamdaki değişmeye ayak uydurmaya çalışırlar. Onları yönlendiren kendisi evliyen Şevket'le ilişkiye giren, böylece Şevket'i kendisi ile evlenmeye mecbur eden Ferhunde'dir. Tabi bu evliliği Ali Rıza Bey onaylamaz fakat ses de çıkartamaz. Evde partiler verilmeye başlar fakat sefalet de devam eder. Ali Rıza Bey'in akıllı kızı Fikret, bu yaşamı ve babasının bu konudaki pasifliğini onaylamaz ve Adapazarı'nda elli yaşında ve üç çocuklu, bağı bahçesi olan bir adamla evlenir ve onun yanına taşınır.

Bu romanda Ali Rıza Bey, direnmeye çalıştığı yabancılaşmada tek başına kalmış, büyük bir girdaba kapılan ailesini kurtaramadığı gibi, sonunda istemediği durumu kabullenmek zorunda kalmıştır. Kızlarından Fikret dışında her biri, özendikleri ve kontrolden çıkan yabancılaşma duygusunun getirdiği arayış içinde yaprak gibi sağa sola savrulmuş, kendi geçmişlerinden ve varlıklarından tamamen farklı bir hayatın içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Roman, Ali Rıza Bey hakkında bilgi vererek başlar. Geçim sıkıntısının, kuşaklar arasındaki düşünce ayrılığının ve modern yaşayışa aşırı düşkünlüğün bir aileyi nasıl yıkabileceğini gösteren olaylarla romanın geliştiğini görüyoruz. Yazarın amacına uygun olarak ailenin dağılmasıyla bitiyor.

Ana düğüm Şevket'in Ferhunde'yle evlenmesiyle başlar. Ailenin fakirliğine rağmen partiler vermesi, Şevket'in hapse düşmesi, Fikret'in, Necla ve Leyla'nın istenilenin dışında evlilikler yapmaları ana düğümün atıldığı kısımlardır. Olgu kuruluşunun hareketli olmasının nedeni romanın önce bir tiyatro yapıtı olarak düşünülmesidir. Hareket de olay çokluğuyla sağlanıyor. Olayın akışına uygun olarak da bir sonuç görüyoruz. Esere bu ismin verilmesinin nedeni ise bir ağaca benzetilen ailenin yapraklarının birer birer dökülmesi, yani ailenin bireylerinin dağılmasıdır. Bir memur ailesinin gelir darlığı ve ahlak düşkünlüğü içinde parçalanıp çöküşünü, ustalıklı bir dille anlatıyor. Toplum-

sal yönü ağır basan bir romandır. Roman, bir fikri ispattan uzak, eski görenek ve ahlak anlayışına bağlı kalan bir küçük bürokratin, değişen sosyoekonomik koşulların belirlediği yeni hayatını yadırgamasını başarıyla sergiliyor.

Türk romancılığının önemli isimlerinden biri de Peyami Safa'dır. Sosyal meseleleri değişik boyutları ile birlikte ele alan Peyami Safa, yabancılaştırma ve yozlaşma konusunu konu edinen eserleri dikkat çekmektedir. Peyami Safa, Servet-i Fünûn şairlerinden İsmail Safa'nın oğludur. Peyami Safa, sanat eserlerinin önemli kısmında, olaydan çok düşünce ve ruh tahlillerine önem verir. Bu yüzden, romanlarının önemli kısmında (Fatih Harbiye, *Bir Tereddütün Romanı* vb.) kahramanları okuyucuya sunulmak istenen bir düşüncenin temsilcileri olarak yaratılmıştır. Türkiye'nin yaşadığı kültür-medeniyet değişiminin toplum hayatının çeşitli katmanlarında oluşturduğu etkilerin ortaya çıkardığı çatışmaları, farklı boyutları ile ele almış, bunları kendi anlayışı çerçevesinde tahlil ederek kimi zaman tenkide tabi tutmuştur. Onun romanlarında, tenkitçi, telifçi ve teklifçi bir bakışa şahit olmaktadır.

Fatih-Harbiye (Safa, 1933), Peyami Safa'nın Doğu-Batı, alafrangalık, yerlilik, şarklılık, ruh, madde... vb. gibi sosyal ve felsefî konuları derinliğine aldığı ilk romanlarından biridir. Neriman, Fatihli muhafazakâr bir ailenin kızı olarak burada yaşamayı arzu etmemektedir. O, baloların, eğlencelerin, çaylaların ve hareketli alafranga bir hayatın yaşandığı "Harbiye"de yaşamayı arzu etmektedir. Peyami Safa, bu romanında bir sosyal tenkide yöneldiği gibi, iki zıt kutup (Doğu-Batı) çatışmasını da yansıtmıştır. Bir moda şeklinde o devri saran yabancılaştırma hareketi karşısında tavrını açıkça ortaya koymuştur.

Hazırlıksız, kulaktan dolma bilgilerle ve başkalarının yönlendirmesiyle ortaya çıkan taklitçi olma arzusu, hiçbir zaman geleneğin hakikatini gizlemesi mümkün değildir. Bu ana fikir üzerine kurulmuş olan romanda Peyami Safa, tipleri uyumlu bir şekilde kullanmıştır. Bir taraftan geleneğe ve geçmişe bağlı bir baba, diğer taraftan, çevresinin etkisiyle Batılı olmak arzusuyla yanıp tutuşan bir kız... Bu Neriman'dır. Aynı zamanda romanımızın asli tipi olan Neriman, romanı başından sonuna kadar sürükler. Neriman'ın iki medeniyet karşısında kalması ve bir türlü birinden yana tavır alamaması yüzünden, bunalımlar geçirdiğini görürüz. Kendisi, Batılı olma arayışı içinde olmasına rağmen, "Bütün bunlar Neriman'da, anadan babadan gelen tesirleri tamamıyla gidermiş değildi. Genç kız iki ayrı medeniyetin zıt telkinleri altında gizli bir deruni mücadele geçiriyordu." (s. 53)

Neriman, Harbiye (Beyoğlu) semtinde edindiği arkadaşları yüzünden, sık sık onlarla buluşmak için, Beyoğlu'na gider. Bu durumu önce babası Faiz Bey'i, daha sonra da Şinasi'yi endişelendirmektedir. Ancak her ikisinin de elinden pek fazla bir şey gelmez. Her ne kadar Faiz Bey, Neriman'ın Şina-

si'yle evlenmesinden sonra düzeleceğine ümit ediyorsa da Neriman sık sık babasından bu evlenme konusunda süre istemektedir.

Yabancılaşma figürü olarak ileri sürülen Neriman, dönemin tarihsel ve sosyal yapısının bütün unsurlarını kendi içinde barındıran, yabancılaşmaya etki eden unsurların ve bu unsurların sebeplerini davranışlarıyla ortaya koyar. Aslında Peyami Safa, Neriman'ın şahsında yabancılaşmaya analitik bir bakışla yaklaşır. Bu bakış açısından hareketle yabancılaşmanın iki temel unsuru bulunmaktadır. Birincisi davranışlara bağlı yabancılaşma, diğeri de psikolojik yabancılaşmadır. Neriman; öncelikle bir özentî uğruna girdiği yoldan geri dönmüş, bununla birlikte büyük bir ders de almıştır. Peyami Safa, birçok romanında yaptığı gibi, bu romanında da şahıslar üzerinden toplumsal mesaj vermeyi yeğlemiştir.

Sermet Muhtar Alus'un *Harp Zengininin Gelini* (1934) romanında Tüccar bir ailenin çocuğu olan Cevdet Efendi, babasının vakitsiz ölümü ve annesinin tekrar evlenmesiyle çok küçük yaşta kendinin iş hayatında bulur. On beş, on altı yaşında gözü açık çalışkan bir çocuktur. Çıraklık, kalfalık derken yirmisine gelmeden, durumuna uygun bir dükkân, tezgâh sahibi olur. Karamustapaşa çalışkan ve açıkbaş olmasından yüzünden mahalledeki yaşlı kadınlar, onu kendilerine damat etmek isterler. Huriye Hanım bu konuda başarılı olur ve Cevdet Efendi'yi kendine damat etmeyi başarır. Cevdet Efendi'ye sanki Allah "yürü kulum" demiştir. Gittikçe zenginleşir ve aile Huriye Hanım'ın evine sığmaz olur. Uzun bir uğraştan sonra Avrat Pazarı'ndaki evi satın alırlar. Cevdet Efendi ile karısı Seher Hanım'ın Lütfi ve Bedriye adında iki çocukları olur. Balkan Harbi sırasında Cevdet Efendi'nin Ticarethanesi Asmaaltı'nın belli başlı mekânı arasına katılır.

Cevdet'in oğlu Lütfi Bey ne okumaya ne de babasının işlerine merak salar. Tek isteği güzel giyinmek ve geç vakitlere kadar gezmektir. Aile bu duruma bir çare bulmak için onu evlendirmeye karar verirler. Fakat Lütfi Bey babası gibi mahalleden biriyle evlenmek istemez. Annesi ve haminnesi ona bir tango kızı aradıkları sırada, Avusturya Yahudisi bir madamın kapıya gelişiyile, Lütfi Bey'le kız bulma işi bırakılır. Madam on beş gün geçmeden Suat Hanım isminde bir kız bulur. Suat Hanım dayısı, yengesi ve Lebip adındaki dayızadesiyle birlikte yaşar.

Suat Hanım bu evde yaşadığı sırada boş durmaz ve Lebip'i baştan çıkarır. Daha sonra Lebip seferberlik ilanı ile asker olur. Suat Hanım Cevdet Bey'in evine gelir gelmez alışılmış hayatın dışına çıkar, eğlence ve moda peşinde koşar. Mazbut bir hayat içinde büyüyen Bedriye, onun her yaptığı davranışa özenir. Huriye Hanım'la Seher Hanımlar Suat bu yaptıklarından hiç hoşnut olmazlar. Suat Hanım'ın eve gelişiyile Cevdet Efendi'nin davranışlarında da

değişme başlar. Mutaasıp Başı önünde Cevdet Efendi gitmiş, kendisi modaya uyabilmek için çabalayan biri gelmiştir. Madam da Cevdet Efendiye baştan çıkarabilmek için uğraşır ve sonunda amacına ulaşır. Cevdet Efendi Kadilzade ile ortak olur ve hayatı tamamen değişmeye başlar. Artık oturduğu evi beğenmez olur. Veznecilerde bir konağa yerleşirler.

Lütfi Bey, at ve arabaya merak sararken; Bedriye okumaya ve piyanoya merak sarar. Cevdet Efendi kızına önce bir piyano alır, daha sonrada muallim bulur. Kamertüddin Nejat adındaki muallim, beraberinde kız kardeşi Suzani da getirir. Babası Memduh Bey ve dayısı Ragıp Bey de bu vesileyle konağa kapak olurlar. Bu ailenin gelişiyile konakta büyük değişimler olur. Eve iyice alaf-ranga hava gelir. Hatta çıplak kadın resimleri bile duvarları doldurur. Olaylar çığırından çıkar. Ziyafet tam bir kargaşaya dönüşür. Lebip elinde silah Suat'ı ararken Cevdet Efendi ve Madam Vilayetle birlikte Suat Hanım çoktan bu evden ayrılmıştır. Üçü de perişan haldedirler. Bu durumu Madam Viloyet'in yaptığı bir planla örtbas ederler. Cevdet Efendi, ailesini kandırır.

Romanda dikkat çeken en önemli kişi Suat'tır. Tıpkı Yaprak Dökümü romanında Ferhunde'nin değer yargılarını hiçe sayan tutum davranışları bir aileyi nasıl bir uçurumun kenarına itmişse, burada da aynı rolü Suat üstlenir. Suat tamamen kendi zevk ve eğlencesinin peşinde koşmakta, bu yüzden de ahlaki değerleri hiçe sayan bir tutum içinde olması, ailenin çözülmesine neden olur. Ailenin bütün bireyleri birbirine yabancılaşır. Herkes kendi arzusuna göre yaşamakta, kimsenin kimseden haberi olmamaktadır. Bu yabancılaşma ailenin de sonunu oluşturur. Bir başka söyleyişle, geleneği olmayan zenginlik ve tutarsızlık aile ile birlikte toplumun da çöküşünü hazırlar.

Şükufe Nihal'in *Yalnız Dönüyorum* (Şükufe Nihal 1938) adlı eser Cumhuriyet'in ilanıyla İstanbul'da yaşayan bir ailenin, içinde bulunduğu sosyal ve ahlaki yapısından yola çıkarak o dönemde hissedilen çöküşü anlatır. Romanın ana kahramanı Yıldız Hanım'dır. Yıldız Hanım'ın yaşamış olduğu tüm olaylardan sonra şu anki ruh hali ile esere giriş yapılır. Yıldız Hanım ve kocası Hasan Bey, Şişli'ye geçer. Yıldız Hanım evde hasta bir şekilde yatar. Onun hastalığı, fiziksel olmakla beraber daha çok psikolojik sorunlardan ileri gelir. Hasan Bey daima evini ihmal eder ve gözü dışarıdadır. Onun bütün günü komşuları Namık ve hanımı İsmet Hanım'la geçer. Onlar alafranga yaşayışın dejenere olmuş tipleridir. Barlarda, dans salonlarında, kokteyl partilerinde düzensiz sohbetler ederek ve ahlâksız tutumlarını bir övünç kaynağı gibi göstererek ikame ederler. Yıldız Hanım ise evine sadık, Anadolu'yu ve İstanbul'u kalbinde hissedilen bir insandır.

Yalnız Dönüyorum romanında Yıldız Hanım'ın Babası İhsan Bey, bir Jöntürk aydınıdır. Babasının Arabistan'a sürülmesinden sonra amcasının yanına

gider. Amcasının oğlu Fahir, Yıldız Hanım'ın fikrinin teşekkülünde önemli rol oynar. Ona, vatan ve hürriyet kavramlarını öğretir. Yıldız Hanım, genç kız olunca muallim mektebine gider. Gayesi ülkesi ve Anadolu'yu işgalci kuvvetlerin zaptından kurtarmak için çalışmaktır. Bütün baskılara rağmen, gençlik komitelerine katılır ve gençleri vatan savunmasına çağırır. Hasan Beyle bu karanlık dönemde tanışır. Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan sonra, Hasan Bey'le evlenir.

Hasan tipik bir Anadolu gencidir. Düşüncelerinde ve davranışlarında samimidir. Onun bu hali Yıldız Hanım'la evlenmesinde en önemli faktördür. Yıldız Hanım, çok merak ettiği Anadolu ile Hasan Bey'in ailesini ziyaret etmek için gittiği Sakarya'da tanışır. Ancak Anadolu'nun harabe olmuş hali onu çok üzer. Ayrıca, iptidaî gelenekler ve anlayışlar hâlâ değişmemiştir. Yıldız Hanım, Hasan Bey'in ailesi tarafından pek sevilmez. Bu durum karşısında çarçabuk İstanbul'a döner.

Hasan Bey, amcasından aldığı parasal yardımla belirli bir güce erişir; dünya görüşünde ve yaşam tarzında büyük değişiklikler olur. Avrupaî bir yaşam benimsemek isterken tenakuza düşer. Fakat bu taklitçiliğinden vazgeçmez. Yıldız Hanım, onun bu halinden memnun olmamasına karşın tepkide bulunmayı yersiz görür. Ona duyduğu sevgi günden güne azalır ve evliliği son bulma noktasına gelir. Hasan Bey ve çevresindeki insanlar halktan tamamıyla kopuktur. Dar bir kafes içinde ömür sürdürürler. Hasan Bey'in işleri iyi gitmeye başlayınca Şişli'den yeni bir ev alır. Yeni komşuları iş ortağı Esat Bey ve eşi Raife Hanım'dır. Onlar da ahlaki zelzelenin yansımalarıdır. Esat Bey, karısının Hasan Bey'le birlikte olmasına göz yumacak kadar namus düşkündür! Raife Hanım da her erkekçe elde edilebilecek kadar basit biridir. Yıldız Hanım bu olayları bilmesine rağmen ortalığı bulandırmak istemez, sessiz kalır. Batılılaşmanın ve çağdaşlığın aslında ne olduğunu onlara anlatmaya çalışır ancak başarılı olamaz.

Yıldız Hanım, kendi gibi ülkesinin sorunlarına duyarlı, Avrupa'yı gerçek anlamda anlamış insanlarla arkadaşlık yapar. Bunlar çocukluk arkadaşı Nüket Hanım, daha sonra tanıştığı Altan ve Seyhan Beylerdir. Onlarla istişare yaparak, ülkenin durumunu değerlendirirler. Fakat onlar, Yıldız Hanım kadar güçlü ve iradeli olmadıkları için Avrupa'ya giderler. Kocasını Hasan Bey'le de farklı dünyaların insanları olmuşlardır ve Yıldız Hanım yalnız kalır.

Hasan Bey'in gel-gitler yaşadığı dönemler de olur. Ne olursa olsun Yıldız Hanım'dan ayrılmaya cesaret edemez; ama zelil ve sefil yaşamını sürdürür. Avrupa'yı kadehte, giyimde ve parada görmeye devam eder. Yıldız Hanım'ın bu olaylar karşısında psikolojisi iyice bozulur ve yatağa düşer. Yaşamdan beklentisi kalmamıştır. Bu sırada Çanakkale'de şehit düşmüş olarak bildiği

amcasının oğlu Fahir Ağabeyi ansızın çıkagelir. Onun için yaşam yeniden başlamıştır. Kendisine bir dost bulmuştur. Morali düzelir ve tekrar ayağa kalkar. Kısa bir süre sonra ise Hasan Bey, yaşamakta olduğu atmosferin verdiği fiziksel yorgunluk ve geçmişten gelen kültür anlayışı ile şu anki yaşam tarzının çatışması sonucunda bunalıma girer ve hastalanır. Yıldız Hanım, onu bu müşkül durumunda yalnız bırakmaz. Onun tekrar sağlığına kavuşması için, onu önce Atina'ya oradan da tedavisinin devamı için Paris'e götürür. Hasan Bey'e gelen mektup aralarındaki ilişkinin bitişini kesinleştirir. Bu mektup, Hasan Bey'in Anadolu'da Yıldız Hanıma akrabası olarak tanıttığı kızdan gelir. O kız aslında Hasan Bey'in aile baskısı ile evlendirildiği eşidir. Bu haber karşısında Yıldız Hanım, Hasan Bey'in eşini ve çocuklarını Paris'e çağırır; onlar geldiğinde de İstanbul'a dönmeye karar verir.

Romanda, dikkat çeken en önemli yapı yozlaşma, bir diğer adıyla yabancılaşmaya neden olan alt yapısı olmayan zenginlik, halk arasında sonradan görme diye adlandırılan bir tutumu hazırlar. Hasan, bütün değer yargılarını hiçe sayan bir tutum içinde, hem kendi varlığını anlamsızlaştırmış, hem de sevdiklerinin mutsuzluğuna zemin hazırlamıştır. Burada esas olan zenginliğin kendisi değil, onun sonuçları ve bu sonuçları ortaya çıkaran sosyal sebepler daha büyük bir önem arz etmektedir.

Halide Edip Adıvar'ın *Tatarcık* (Adıvar, 1939) adlı romanında da kendi gelenek ve göreneklerini koruyarak kendini çok iyi bir şekilde eğiten bir bireyin yaşamış olduğu yeri modernleştirmek, çağdaşlaştırmak için atılan adım, verilen tavizler bu uğurda emek harcayan insan için ne anlam ifade ettiği konusu üzerinde durulmuştur.

Lale, Osman Kaptan ve Lalezar Hanım'ın tek kızıdır. Ailesiyle birlikte Poyrazköy'de yaşamaktadır. Babasını on üç yaşında iken kaybettikten sonra içine kapanır. Daha sonra okuyarak İngilizce öğretmeni olur. Sosyal konumu değişince de daha önceki tutumundan farklı bir yaşam biçimi sürdürür. Köyde, İngilizce öğrenmek isteyenlere ders veren, daha önce toplumun kendisini dışlamaya çalışmasına tepki olarak onların dışında ve zıddına bir davranış içine giren Tatarcık, bir nevi tepki yabancılaşması içine girer.

Romanda, bütün zamanını halkını eğitmek için harcayan bir insanın hayatından parçalar aksettirilir. Romanın temel mesajı olarak insanların birlik ve beraberlik içerisinde yaşaması ve millî benliklerini kaybetmemesi ele alınmıştır. Toplumun medenileşirken kendi kültürlerini yok etmemesi üzerinde durulur. Yenilikle ilgili olarak yerel değerlerle çatışmayanların kabul edilmesi, diğerlerinin ise reddedilmesi gerektiği ifade edilir. Romanda bunlar anlatılırken aksiyon olarak gençlerin aşk ilişkileri ele alınır.

Halide Edip Adıvar, Batılılaşma bir değer ifade ile yabancılaşmanın sosyal konum değişmesinin getirdiği sonuçlar açısından daha büyük bir önem arz etmektedir. Yazar, Tatarcık'ın şahsında toplumun kabulleri ile bu kabullere karşı çıkma nedenlerine sosyal bir analiz yaparak çözüm getirme çabası içine girmiştir.

Vedat Örfi Bengü'nün önemli eserlerinden biri olan *Bir Yuva Böyle Yıkıldı* (1943) adlı romanın konusu, verdiği mesaj ve ruh tahlilleri ile önemli romanlarımız arasında sayılmaktadır. Romanda bireylerin yaşadıkları dünyanın ne derece benliklerine işlediğini, farklı bir dünyayı tercih ettiklerinde zamanın onları yine eskiye alıp götürdüğünü, ihtiras, ihanet ve intikam duygusu üçgeninde hayatların nasıl mahvolduğu konusu ele alınmıştır.

Romanın ana kahramanı Sedat'tır. Sedat memur bir baba ile samimi ve sevgi dolu bir annenin oğludur. Gösterişten uzak, orta halli sayılabilecek bir hayat yaşarlar. Sedat, önce kendi gayretleri daha sonra da anne ve babasının desteğiyle yüksek tahsilini tamamlamıştır. Anne ve babası kısa aralıklarla vefat etmiş, Sedat'ın hayatından büsbütün uzaklaşmışlardır. Tanıştıkları insanlar tarafından sevilen ve sevildikçe ilerleme isteği artan Sedat'ın, yaşadığı yalnızlık hayatında adeta bir eksiklik boyutunu almıştır. Kazandığı iyi gelir ve arkadaş çevresi içinde bulunduğu yalnızlıkla birleşince onu, eğlencelerden şöenlere, kotra gezintilerinden plaj safhalarına sürüklemiştir.

Sedat yeni girdiği bu hayat, onu geçmişinden tamamen uzaklaştırır. Bir dans yıldızı Selma ile tanışan Sedat, artık büyülmüş bir hayatın içinde ve hayal dünyasında yaşamaya başlar. Selma, Sedat'a yalnız onun olmayı teklif ederek onu büyük şoka sokmuştur. Tüm bu hayatından, şandan ve şöhretten vazgeçerek evinin kadının olmak istediğini söylemiştir. Önce her şeyin bu kadar hızlı gelişmesinden rahatsızlık duyan Sedat, önce Selma'nın tüm bu söylediklerine inanmasa da 15 gün sonra sessiz sedasız evlendirme dairesinden Şişli'de küçük apartman dairelerine yol aldıklarında işin ciddiyetini kavramıştır. Selma gerçekten her şeyden vazgeçmiş ve evinin kadını olmayı seçmiştir. Nikâhlarında sadece ortak arkadaşları Burhan bulunmuş, Selma her şeyin sade ve usulüne uygun yapılmasına özen göstermiştir.

Günlerin haftaların birer dakika gibi geçtiği dönemlerde Selma ve Sedat'ın mutlulukları dokuz ay sonra dünyaya gelen küçük Jale ile birlikte daha da artmıştır. Selma bütün gününü evine ve kızına ayırmaktadır. Ancak işler istendiği gibi gitmez. Selma yavaş yavaş eski hayatının özlemiyle gecelere dalmış, evini ve çocuğunu ihmal eder olmuştur. İşte tam böyle bir dönemde Sedat, müfettişlik görevine tayin edilmiş ve haftanın belirli günleri evinden uzak kalmak zorunda bırakılmıştır. Önceleri çok zorluk çektiğinden, istifa etmeyi düşünmüş ancak Selma'nın isteği üzerine vazgeçmiştir. Genellikle

görevden döndüğü akşamlarda Selma'yı kızıyla ilgilenirken bulan Sedat, bir akşam döndüğünde onu evde bulamaz. Hizmetçinin tereddüt içeren cümleleri Sedat'ı kuşkulandırırken, kısa bir sorgulamanın ardından Selma'yla ilgili birçok şey öğrenir. Selma, hemen hemen her gün Sedat'ın arkasından çıkmakta ve hatta Sedat'ın olmadığı gecelerde eve sabaha karşı dönmektedir. Hizmetçi aynı zamanda Selma'yı zaman zaman evden alan kişinin aile dostları fabrikatör Murat Taşkın olduğunu da söylemiştir.

Sonunda Sedat kendini aldattığı Murat'ı öldürür ve Selma'yı yaralar. Hastaneden çıktıktan sonra kızını bulma yolunda büyük bir emek harcar. Sonunda, kızını bulduğunda Selma'nın onu bir erkeğe pazarlamak üzereyken yakalar ve öldürür. Mahkeme salonunda ifade verirken kendisi de ölür. Bu romanda, bireylerin elde ettikleri sosyal ve ekonomik imkânlar sonucunda içine düştükleri yabancılaşmanın hem kendilerini bir felakete sürüklediği, hem de çevrelerinin mutsuzluğuna sebep olduğu görülmektedir.

Yabancılaşmaya neden olan maddi değişimin önemli rol oynadığı gerçeği Bir Yuva Böyle Yıkıldı romanında da kendini gösterir. Sedat'ın sosyal statüsündeki gelişme davranışlarına da yansır. Eş seçiminde yaptığı yanlışlık, hem kendinin felaketini hazırlar, hem de ailesinin dağılıp yok olmasına neden olur.

Turan Aziz Beler'in *Türedi Ailesi* (1943) adlı romanda modernleşme yolunda sonradan görme bir ailenin yaşadıkları ele alınmıştır. Çağdaş insanlar seviyesine gelebilmek için çabalayan ailenin bu uğurda kaybettiği değerler güzel bir dille hicvedilmiştir. Roman kahramanlarından Şehrîka'nın kocasından gizli yaşadığı gönül maceraları da modern insanlara özgü davranış olarak alaycı bir şekilde romanda ele alınmıştır.

İstanbul Taksim'de bir apartmana taşınan aile, eski eşyalarını gece bodrum katına indirir ve kalorifer dairesinde yakar. Bu durum mahalle sakinlerince duyulur ve ailenin adı Türedi Ailesi olur. Bu aile bireyleri ise; Sadık Gelvur 38 yaşında, karısı Şehrîka ise 21 yaşındadır. Üç senedir evli oldukları söylenir. Sadık Gelvur, yoksul ve gözünü para hırsı bürümüş bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Şansı yaver giderek mühendis olur ve iyi para kazanan zengin bir insan hâline gelir. Serveti artıkça eski yoksulluğunu unutmaya başlar. Servetine şöhret de katmak için zengin, saygın bir aileye damat olmak ister. İşte Şehrîka'yla da bu vesile ile evlenir. Şehrîka eski bir denizci olan Rıfkı Açıkgoz ve ilkokul öğretmeni olan Şermin'in kızıdır.

Şermin şirret kötü bir kadındır. Rıfkı Bey ılımlı olumlu bir insandır. Şermin zenginlik hayalleri dolayısıyla Şehrîka'yı mühendis Sadık Beye vermek ister. Şehrîka ortaokulu bitirdikten sonra annesi onu bu evliliğe ikna edebilmek için tahsilinden uzaklaştırır. Şehrîka ise okumak hürriyetini kimseye teslim etmemek ve minnetsiz özgür bir hayat isteyen biridir. Ama annesinin

baskısına dayanamadığı için evliliği kabul eder ve ilk zamanlar bu evlilikten memnundur. Çünkü kocası sürekli onu güzel yerlere götürüyor bakımı ve süsü için onun cebini daima dolu tutuyordu.

Mesleğinde ilerlemek ve modern insanlar seviyesine ulaşmak isteyen Sadık Bey hiçbir masraftan kaçınmayarak karısı ile beraber her ortamda bulunmaya gayret eder. Sadık Bey, Anadolu'daki işleri biten çift kazandıkları para ile de Suadiye'de bir yazlık kiralayarak yazı orada geçirdiler. Sık sık işi nedeniyle evinden ayrılmak zorunda kalan Sadık Bey eşini orada yalnız bırakır. Şehrika bu yeni yazlıkta ve muhitte de çok çabuk tutulan birisi olur. Birçok arkadaş edinir ve kocasının yokluğundan istifade eğlencelere devam eder. Bu eğlencelerden birinde tanıştığı, Londra'da öğrenim gören Tarık isimli gence âşık olur. Şehrika'nın kocasından gizlediği bu gizli aşk hikâyesi iki sene devam eder. Bir süre sonra Tarık Şehrika'nın kocasından ayrılmasını ve kendisiyle evlenip Londra'ya gelmesini ister. Tarık'ın talebini kabul etmeyen Şehrika, onun boşluğunu önce bir Fotoğrafçı ardından bir gazeteci ile doldurur.

Şehrika sonradan ne oldum delisi olmuş, umursamaz, duygusuz ve görgüsüzlük abidesi haline gelmiştir. Modernleşme uğruna bütün ahlaki değerlerini kaybetmiş, gösteriş için yaşayan Şahrika'nın aşk maceraları kulaktan kulağa dolaşırken Sadık Bey bunu bile modernleşme ve çağdaş olmanın bir koşulu sayıp gurur duyar. İşte bu ne oldum delisi olan ve zengin, saygın, modern bir aile olmaya çalışan Türedi ailesi sadece sonradan türeyen bir görgüsüzlük ve ahlak kaybı ile yaşamaya devam eder.

Romanda yabancılaşma kendi içinde iki temel yapı ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi, maddi varlığa bağlı olarak meydana gelen değişme, diğeri de kültürel alt yapısı olmayan zenginleşmenin getirdiği olumsuzluktur. Sedat'ın gösteriş merakı hayatını ve ailesini büyük bir çıkmazın içine sürüklemekle kalmamış, gösteriş budalalığı var olan ve kabul edilen tutumların ötesine geçecektir. Şahrika, kendisine yüklenen rolün farkında değil, tatminsiz ve sonu belli olmayan heveslerinin peşinde sürüklenmektedir.

Yusuf Ziya Ortaç'ın *Üç Katlı Ev* (1953) romanında yabancılaşmanın kuşaklar arası çatışmaya neden olduğu üzerinde durulur. Öteden beri romanlarımızda kuşak çatışmasında figür olarak kullanılan ev ve konak, bu romanda da ele alındığı görülmektedir. Hacı İsmail Paşa, emekli bir generaldir. Üç katlı bir evde yaşamaktadır. Evin birinci katında karısı Teranedil Hanım'la kendisi, ikinci katında oğlu Celal ile gelini Cevriye, üçüncü katta da torunları Bedia, Talat ve Bahaddin oturmaktadır. İsmail Paşa artık iyice yaşlanmıştır. Bir gece torunları arkadaşlarıyla birlikte odalarında eğlenmektedir. İsmail Paşa, ilerleyen yaşı nedeniyle bu gürültüye fazla dayanamaz. Onların bu tutumları konusunda diğer aile bireyleri çaresizdir.

Hacı İsmail Paşa'nın torunu Bedia bir kaza sonucu tanıdığı Halil Aker'le yasak bir ilişki içine girer. Bedia, bir müddet sonra kontrolü elinden geçirir ve istenmeyen bir yola girer. Para ve lüks yaşam uğruna içine girdiği bu büyümlü dünyada kaybolmasına neden olur. Bedia, Halil Aker'le olan ilişkisini ilerletir ve artık eve de gelmemeye başlar. Bir gün kendisini hastane odasında bulur. Halil'den hamile kalmıştır ve Halil Bedia'yı bayıltarak çocuğu aldırır.

Bedia'nın içine düştüğü bu çıkmaz, hem ailenin dağılmasına, hem de kuşaklar arasındaki çatışmanın getirdiği sonu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hacı İsmail Paşa, gelişmelere daha fazla dayanamaz, hastalanarak ölür. Onun ölümü ile birlikte aile yeni bir dönüm noktasına girer ve sonunda üç katlı evde yeni bir hayat başlar.

Romanda dikkat çeken en önemli konu, kuşaklar arasında zincirin kopması, en alt kuşakta olanların taklitçi yaşam tarzlarının, kendilerinden önceki kuşaklardan kopması ve onlarla çatışma içine girmelerine neden olmuştur. Burada özellikle Bedia ve onun etrafından gelişen olaylar önemli bir yere sahiptir. Sırf para ve şöhret uğruna kendi varlığını ve yaşam tarzını terk eden Bedia'nın bu gidişinde ailenin çok fazla çala harcamaması, hem Bediyanın, hem de ailenin felaketine neden olmuştur.

Emine Işın, Cumhuriyet döneminde yaşamış bir sanatçımızdır. Dönemin sosyal olaylarına farklı bir bakış açısı getirmesinden önemlidir. *Küçük Dünya* (1966) adlı romanında yabancılaşma konusu tahlilci bir bakış açısı ile ele alınmaktadır. Romanın merkez kişisi Nur, kendi istediği veya hayal ettiği hayatı yaşamak için annesine karşı çıkar. Nur kocasının memuriyeti dolayısıyla Urfa'da yaşamaktadır. Annesi kızının iyi yetişmesini isteyen otoriter biridir. Kendisi ne isteyip alamamışsa, ne arzu edip olamamışsa, Nur'un onları almasını ister. Bu kadın kocasını da kaybettikten sonra Nur üzerindeki baskısını iyice artırır. Nur onun istediği mesleği seçmek, onun istediği gibi giyinmek, davranmak, düşünmek zorundadır. Nur içten içe isyan eder ama annesi üzerinde fazla etkili olamaz.

Nur, üniversitenin son sınıfında tanışıp evlendiği Ferit'in tayinin çıkmasıyla Urfa'ya yerleşir. Ferit 'in arkadaşı Murat'ta Urfa'ya gelir. Murat, arkeolojide asistan olan terbiyeli, anlayışlı, nazik bir gençtir. Önceleri Nurla aralarında bir anlaşmazlık baş gösterir; zamanla birbirlerine alışır. Nur, Murat'ın ilmi çalışmalarına ve gezilerine katılır, aralarındaki yakınlık gittikçe gelişir. Nur, Murat'ı Ferit'le karşılaştırmaya başlar. Ferit sıradan olmasına karşılık Murat kendi gibi tektir. Nur, Urfa'da eski mekânları gezerken Rifai ve Mevlevi şeyhi Ziyaeddin Efendi'yi ziyaret eder. Bu ziyaret ve bu ziyarette gördükleri Nur'u çok etkilemiştir. Nur artık hakikati görmüştür. Kaderini zorlamaya-

caktır. Şartlar da yardım eder, Murat, Ankara'ya dönmek üzere Urfa'dan ve Nur'dan ayrılır. Nur, Ferit'e, doğacak çocuğuna ve Küçük Dünyasına döner.

Roman, yabancılaşma konusuna hem psikolojik, hem de sosyolojik açıdan yaklaşır. Nur'un içindeki çatışmanın iki sebebi var: birincisi anne baskısı, ikincisi genç bir kadının başlıca emeli olan mutlu bir aile kuramamış olmasıdır. Bir süre sonra sırf annesinin egemenliğine son vermek için Ferit'le evlenmiştir. Ferit'i sevdiğinden değil, sırf annesinin baskısından kurtulmak için böyle bir evliliği tercih etmiştir. İlk başta Ferit kurtarıcı gibi görünse de daha sonra aradığı insan olmadığına karar verir. Ferit, Nur'a göre seri imalatandır. Romanda; terbiye, eğitim, evlilik, saadet ve kader kavramları önemli bir yer tutuyor. Bu kavramlar bir teze bağlanmıyor. Yazar için gerçeği bulmak önemli değildir. Nur'un Küçük Dünyasını tasvir ve tahlil etmektir. Emine Işınsoy, maddeye karşı maneviyatı savunmuştur her zaman. Bunu eserlerinde de görmek mümkündür. Bu eserinde de yine böyle bir durum söz konusudur. Romanın sonunda Nur dine yani maneviyata yönelmiştir.

Mekân yabancılaşmasının getirdiği acılar Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* (1978) adlı romanında ele alınmaktadır. Gerek olay örgüsü gerekse üslup bakımından son derece güzel ve akıcı bir romandır. Yaklaşık 20 yıllık bir dönem ele alınmış. Kalabalık bir şahıs kadrosu olması da esere ayrı bir renk katmış. Kitapta, oldukça dramatik sahneler var. *Bizim Diyar*'ın nasıl yabancılaştığı gözler önüne serilmekte ve bu okuyucuyu derinden etkilemektedir. Yazar, kitapta Balkan Savaşı yıllarından Cumhuriyet'in ilanına kadarki dönemde Rumeli Türklerinin durumunu, hikâyeleri Usturumca'da başlayıp İstanbul'da son bulan bir ailenin gözünden anlatıyor. Kendi memleketinde yabancı olmak; evini, yurdunu bırakıp gitmek insan hayatında kapanmaz yaralar açar. Hele de bir Türk için vatansız olmak, ölmek demektir.

Ali Bey, Usturumca'da yaşayan çok varlıklı Rumelili bir Türk ailenin reisidir. Ali Beyin eşi Gülsüm Hanım, çok merhametli, misafirperver ve çok cömert bir kadındır. Kızları Pembe, Asiye ve Kerime'yi de böyle yetiştirmenin gayreti içindedir. Gülsüm Hanımın bir de oğlu vardır: Rıfat. Rıfat, çocukluğundan itibaren hep asker olmayı ister. Sonunda da Askeri İdadi'ye yazılır. Bu sırada Usturumca'da çeşitli kıpırdanmalar başlar. Sırplar, Türklere düşman gibi bakmaktadır. Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır. Türklerin bu duruma çare arayışları da devam eder. "Rumeli'yi kaybetmemek için ne yapılabilir?" sorusunun cevabı aranır olur.

Rıfat, başlarda Jön Türkler gibi düşünmektedir. Bu yüzden babasıyla ters düşer. Haşim Bey'se yeğeniyle kısmen aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Ali Beyse bütün kalbiyle padişaha bağlıdır. Rıfat'ın hocası Rıza Hoca da Rıfat'ı çok sevmesine rağmen böyle düşünmektedir.

Rıfat Okulu bitirmiştir. Artık bir zabittir. Bu süre içinde ablası Pembe kendinden yaşça büyük bir adamla, kardeşi Asiye de teyzesinin oğlu Ethem’le evlenmiştir. Dayısı Haşim Beyse İclal isimli bir hanımla hayatını birleştirmiştir. Rıfat, “Bizim Diyar”ı, Rumeli’yi, Sırp’ın zulmünden kurtarmanın yollarını aramaktadır. Bu amaçla Sırp çetecilerin peşine düşer. Bunlardan en azılıları Peder Hristo’nun manastırında büyüyen ve burada beyni yıkanan Mihail’dir. Çeteciler, Rıfat Beyi iki kez yaralarlar. Rıfat da onlara büyük kayıplar veririr.

Bir gün gelir ki hasret ağır basar. Annesini, ailesini ve Zeynep’i görmek için Usturumca’ya döner Rıfat, Rıza Hocanın kızı Zeynep’i ister. Üç günlük evliyken Trablusgarp’a gider, oradan da Çanakkale’ye geçer.

Bu sırada onun hem teyze oğlu, hem eniştesi, hem de Harp Okulundan arkadaşı olan Ethem Bey, Rıfat’ın ona söylediği bir sözün etkisiyle Millî Mücadele’ye aktif olarak katılır. Rumeli kaynamaktadır. Ali Bey, çeteci Mihail tarafından öldürülür. Artık evde sadece hanımlar kalmıştır. Onların da Rumeli’yi terk etmekten başka çareleri kalmaz. Rıza Hoca’yı da alarak İstanbul yollarına düşerler. Yolda çok büyük zorluklarla karşılaşır. Yıllarca yanlarında çalışan Koço bile onların ellerinden paralarını almaya çalışır. Bir grup Sırp onlar saldırır ve Zeynep’i kaçıır, çocuklara da inanılmaz işkenceler yaparlar. Bu acıya dayanamayan Rıza Hoca oracıkta can verir. Gülsüm Hanımlar düşe kalka nihayet İstanbul’a varırlar.

Bu sırada Haşim Beyler de Selanik’ten İstanbul’a geçerler; fakat burada Haşim Bey vurulur. İclal Hanım, Haşim Beyin ablası Nevbahar Hanım ve eniştesi Faik Bey İzmir’e giderler. Gülsüm Ana kızları ve torunlarıyla bir başına kalmıştır. Aklına hep Rumeli’deki şatafatlı günleri gelir. Bunun acısını derinden duyar. İstanbul’da onlara Ziya Dede ve Sadık Hoca sahip çıkarlar. Tüm bu acılara ve oğlunun hasretine Gülsüm Hanım daha fazla dayanamaz.

Alper Aksoy’un *Kutlu Töre* (1982) adlı romanında 1943 yılı İran’da bulunan Kaşkay aşiretinin başından geçenleri anlatmaktadır. Kaşkaylar kışın Basra Körfezi’nin kuzeyinde, yazın Elburz Dağları’nın yaylalarında konaklamaktadır. Konar-göçer olarak hayatlarını sürdürmektedirler. Oğuzlardan gelen töreleri sürdürmektedirler. Törelerine çok bağlı ve değerlerini her şeyin üstünde tutan bir Türk aşiretidir Kaşkay. Bir ilhan tarafından yönetilmektedir. İlhana bağlı, onun sözleri ile hareket eden obalar bulunmaktadır. Bu obalardan biri de ilhanın yaşadığı obadır. Bu obada ilhan ve ailesi ve diğer aşiret sakinleri yaşar. Kaşkayların ilhanı Gündüz Han’dır. Gündüz Han törelerine bağlı ve birçok obayı yönetebilen bir liderdir. Gündüz Han’ın annesi Gökçe Ana da bir liderdir. O da törelerin devamı için uğraşır. Yaşadığı obada ve diğer obalarda törelere uymayanları her seferinde uyarır. Töreler her şeyden önemlidir onun için. Çünkü törelerini yitiren insan her şeyini yitirmiş sayılır.

Bir gün aşirete iki Alman ajan gelir. Bu ajanlar İngilizlerden kaçmaktadırlar ve Kaşkaylar'ın törelerine bağlı olduklarını, onlara sığınırılsa İngilizler'e esir olarak iade edilmeyeceklerini bilirler. Gökçe Ana kendilerine konuk olarak gelen bu kişileri töreleri gereği çok iyi bir şekilde ağırlamaktadır. Bu ajanlar Bahtiyarilerle Kaşkayların arasına düşmanlığı, kan davasını koyanların İngilizler olduğunu anlatırlar. Settar'ı da, Gündüz Han'ı da ve diğerlerini de aslında İngilizlerin öldürdüğünü söylerler. Gökçe Ana gerçeği anlar ve Hüsrev'i kara çadırdan çıkartır. Durumu Bahtiyariler de anlar ve çatışmalar sona erer. Hüsrev toplanan kurultayda aşirete ilhan seçilir. Hüsrev yaşadıklarına çok şaşırmış bir haldedir.

İran Hükümeti'nden iki kişi Hüsrev Han ile konuşmak için obaya gelir. İran Hükümeti Kaşkaylar'a sığınan iki Alman ajanın iadesini ister. Bunu İngilizler istemektedir. Hüsrev Han töreleri gereği konuklarını esir olarak vermeyeceklerini belirtir. Araya Türkiye Cumhuriyeti girer. Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray ve Türk ateşemiliteri Naci Okay Hüsrev Han ile irtibata geçer. İadeyi kabul etmesi için konuşurlar ancak Hüsrev Han'ın cevabı nettir. Cemal Hüsnü Taray ve Naci Okay bir de Gökçe Ana ile görüşmek isterler. Hep beraber obaya gitmek için yola çıkarlar. Onlar gelmeden haberleri gelir ve Gökçe Ana Türkiye'nin kendilerine yardım eli uzattığını düşünür ve çok sevinir. Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün askeri olarak çarpışmış Saltuk Koca da bu duruma çok sevinir ve heyecanlanır. Türkiye'yi baba olarak görmektedir ve babanın yavrusunu unutmadığını, yavrusu zordayken sıcak kucağını açtığını düşünür. Helikopterle obaya ulaşırlar. Obada büyük bir sevinçle karşılanırlar. Bir yığın insan onları alkışlarla karşılar. İlhanın çadırına girerler. Gökçe Ana hemen sofru kurdurur. Yemeklerini yedikten sonra konuşmaya başlarlar. Türkiye tarafı Almanları iade etmeleri gerektiğini bildirir. Gökçe Ana duyduklarına çok şaşırır. Baba olarak bildikleri Türkiye'nin de bunu istemesi onu çok üzer. Töreleri gereği (babanın da bildiği gibi) konuklarını iade edemeyeceklerini söyler. Ancak Türkiye'den gelen konuklarını töreleri iyi bilmediğini anlar. Oysa o töreleri koruyan en büyük Türk devleti olarak Türkiye'yi görmektedir. Saltuk Koca da bu durumda büyük bir hayal kırıklığı yaşar. Cemal Hüsnü Taray ve Naci Okay Gökçe Ana'yı da razı edemeyince oradan ayrılırlar. Cemal Hüsnü Taray törelerin çok eski medenileşmeyi engelleyen bir inat olduğunu düşünmektedir. Naci Okay da önce böyle düşünürken kafasını toparlar ve neden böyle düşündüğünü kendine sorar. Tanzimat kafası ile yetiştirilmiş olmanın buna neden olduğunu bulur. Haçlıların Türk bedenini alamayınca, beynini aldığını hisseder ve duruma üzülr. Asıl haklı olanların Kaşkaylar olduğunu düşünür. Türkiye'deki insanların töreler bozulmasını diye bu kadar fedakârlıkta bulunmayacağını söyler kendi kendine.

Gökçe Ana, Saltuk Koca ve tüm aşiretin morali bozulmuştur. Kaşkayların Almanları iade etmeyeceğini anlayan İngilizler saldırıya geçerler. Kaşkaylar bunla mücadele ederler. Mücadele devam ederken Alman casuslar Gökçe Ana'dan izin isteyerek aşiretten ayrılır. Gökçe Ana saldırıda yaralanmıştır. Aşiretin her derde deva bulan ila  ısı Kanıkey her şeyi dener ancak Gökçe Ana'yı iyile  tirezemez. Gökçe Ana kendisine artık hiçbir şeyin yararlı olmayacağını söyler. Son nefesini vermeden önce   alık Ozan'ı   a  ırtır. Ne olursa olsun kopuz   almaya, töreleri sürdürmeye devam etmesini söyler. Saltuk Koca'ya üzülmemesini bir babanın çok uzakta da olsa oğlunu unutmayacağını söyler. Ve son sözleri Hüsrev Han'adır: "Umutsuzluğa d    me hiçbir zaman.   u sözüm de hiç irak etme zihninden ki t  re kanda boğulmaz Hüsrev Han! T  re kinle yıkılmaz Hüsrev Han! Böyle bil de bozdurma töreni. Bozdurma Hüsrev Han!"

1963 yılında Kaşkaylar İran Hava Kuvvetlerinin u  ak saldırısı ile binlerce   l   ve yaralı verir ve çekilirler. Bu haberi diğer devletler gibi Türkiye medyası da İran'da toprak reformuna kar  şı çıkan toprak ağaları hava kuvvetlerince bombalandı diye verir.

Eser psikolojik olarak insana bir öz incelemesi yaptırıyor. Kim olduğumuz, nereden geldiğimiz, nereye gittiğimiz ya da gitmekte olduğumuz anlatılıyor. Kişinin kendi   z   ile özdeşleşip, değerlerini yerine getirmesinin gerekliliği söylenerek insanı benliğine bakması açısından yönlendiriyor. Eserin sonlarında verilen mesaj ile insan durumuna bakıyor ve "Ben de mi değerlerimi unutmuşum?" gibi bir soruyu kendimize sormamıza neden oluyor.

Eserde yabancılaşma da işlenmiştir. Kişi ailesinden, sevdiklerinden uzak kalsa da onları unutamadığı ve içinde hep onların özlemini yaşattığı belirtiliyor. Bu   zellik Hüsrev'in Tahran'dan gelmesi ile duyduğu sevinçte görülmektedir. Romanda bir durum için karar verirken onun her yönü ile anlaşıldıktan sonra verilmesi gerektiği mesajı da veriliyor. Bu da Gündüz Han'ın Hüsrev'i idama karar vermeden önce Hüsrev'i dinlemesinin gerekliliği şeklinde romanda yer alıyor.

Romanda toplumsal bir kurum olan aile yer almaktadır. Bu ilhanın ailesidir. Eserin bütününde vurgulana   rf (t  re) ise bir toplumsal normdur. T  re yaptırım gücü yüksek olan yazısız bir toplumsal normdur. Romanda törenin tanımı şöyle geçmektedir: "T  re; bir devlet nizamıdır. Kurulan bir devletin temelini sağlamlaştıran ve o devletin fertlerini bencillik duygusundan soyutlayan, devletin fertlerini ortak   lk  lerde toplayan, anla  mı   nizamlı, birbirinin hakkına saygılı bir milletin doğuşunu, sağlam temelli bir devletin kuruluşunu sağlayandır." (s. 241)

Romanda toplumsal kontrolü de görebiliriz. Toplumsal kontrol; herhangi bir kurumun kendi varlık ve işleyişini sürdürebilmek amacıyla üyeleri üzerinde uyguladığı baskı mekanizmalarına denir. Toplumsal kontrolün temsilcisi Gökçe Ana'dır. Romanda toplumsal sapmanın yaşanmaması için her şey yapılmaktadır. Toplumsal sapma da toplumun normlarını bireyler tarafından ihlal edilmesidir. Eserde Hüsrev'in yaptığı sanılan sapmanın diğerlerine örnek olmaması için Hüsrev idama mahkûm edilmiştir.

Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar* romanında, aydın kavramı etrafında oluşan bir dünya ve bu dünya içindeki aydının yabancılaşma sorunu ele alınır. Öteden beri Türk romanında sıklıkla rastladığımız aydının içinden çıktığı topluma yabancılaşması, Oğuz Atay tarafından hem sosyolojik, hem de psikolojik unsurları bir arada gözler önüne serilerek ele alınır. Yazar, bu romanında kendi kimliğini ve varoluş nedenini sorgulayan aydının içine düştüğü çıkmazı ironik, ironik olduğu kadar hicvedici bir dille okuyucuya sunar. Romanın belli bir akım ve anlayışa bağlı olarak ele alınmadığı, yer yer sorgulayıcı ve psikanalist, bazen de posmodern bir bakış açısını romanın genelinde görmekteyiz. Şurası muhakkak ki roman bütünüyle iki binli yıllarda Türk aydının yabancılaşma zeminindeki yürüyüşünü sorgulayan entelektüel bir analiz eseridir.

Romanın iki önemli kişisinden biri olan Selim Işık, Turgut Özben'le üniversiteden arkadaştır. Okul bittikten sonra Turgut evlenir ve iki arkadaş artık sık görüşmezler. Bir gün Turgut, Selim'in intihar ettiği haberini alır. Turgut kendisine bir mektup göndermiş ve bu mektupta intihar nedenini anlatmıştır. Romanın içerisinde bu mektubun içeriği ile ilgili bir bilgiye sahip olamayız. Bu mektupta anlatılanlar Turgut'u çok etkiler. Selim'in arkadaş çevresini araştırmaya başlar. Her bir arkadaşında Selim'in farklı bir yönünü görür. Bu durum Turgut'u derinden etkiler. Evini ve işini bırakarak ortadan kaybolur. Bu kayboluş, Selim'in hayata tutunamama sebebi midir, yoksa kendisinin tutunduğunu zannettiği hayatın boşluğu mudur bunu kimse bilmez. Okuyucu hem Selim'in hayatından hem de Turgut'un gözlem ve yorumlarından kendince bir yorum çıkarmaya çalışır.

Romanda üç ana unsur ön plana çıkar. Bunlardan birinci ve belgi de en önemlisi aydın olmanın sorumluluğu, diğeri aydının eylemsizliği ve diğeri de yabancılaşmasıdır. Selim Işık, taşra kentinde doğmuş ve büyük şehre gelmiş bir ailenin çocuğu olarak gecikmiş bir modernleşme içinde kendini bulur. O aslında Cumhuriyet aydınının ikinci kuşağını temsil eder. Nereye kadar gelecek, nereden itibaren modernleşme soru ile iki tercih arasında kalan bir insan tipidir. Ben kimim sorusunu çeşitli modellerde ararken, bunlardan hiçbirini tam anlamıyla yeterli bulmaz ve her an yeni birini önce tercih ettiğine değiştirir. Hiçbir şeyi tam olarak göremediği için, başladığı şeyleri de tamamlama-

dan bırakır. Kısaca o tutunamayan bir aydındır. Hiçbir zaman kendisi olmayı denemez ve böyle bir arayış içine girme cesaretini de göstermez.

Turgut Özben ise Selim'in tam tersine iyi bir aile reisidir. İyi bir kazancı ve kendince düzenli bir hayatı vardır. O da çevresinde uyumlu olmak için kimi zaman taklitlere ve heveslere kapılır. Selim'in ölümü ile birlikte onun hayatında da önemli bir sarsıntı olur. Artık var olan düzenini sorgulamakta, neyin kendisine ait olduğu konusundaki şüpheleri onun kafasını kemirmektedir. Turgut bundan sonra ne yaparsa yapsın tutunamıyor ve kaybolup gidiyor. Bunda da kişinin kendine yabancılaşması, topluma yabancılaşması ve varoluşunun sebeplerini bulamayışına yabancılaşması rol oynamaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlık tarihi kadar eski olan yabancılaşma olgusunun boyutları her zaman tartışılmış ve buna belli çözümler getirilmiştir. Toplumsal değişme ve gelişmeler gözden geçirildiğinde yabancılaşmanın daha çok büyük sosyal olayların etkisiyle olduğu görülmektedir.

Türk toplumunda yabancılaşma konusu yakın geçmişte, Batılılaşma olgusuna bağlı olarak varlığını hissettirdiği, dönemin romanlarında da bu olgunun ele alındığı görülmektedir. Yabancılaşmaya felsefi açıdan yaklaşanların önemli bir kısmı, bunun ideolojik bir arka planının olduğuna temas etseler de, sosyolojik açıdan bakıldığında, daha çok toplumsal dönüşümlerin, siyasal gelişmelerden etkilenmesi ile gerçekleştiği daha çok belirginlik kazanmaktadır.

Yabancılaşma öncelikle bir bilinç kaybı olarak ele alınabilir. Bireyler daha çok bilinç kaybı yaşadığı için kendi özünden ve değerlerinden uzaklaşmaktadır. Romanın konusu ve kişileri arasındaki değerlendirmeler, yabancılaşma konusunun hem toplumsal, hem de siyasal arka plana bağlı olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Söz gelimi Çamlıca eğlenceleri olmasaydı, Ali Bey ve Bihruz buralara gitmeyecek, daha sonra hayatlarını derinden etkileyecek olaylardan uzak kalarak hayatlarını sürdüreceklerdi. Aynı şekilde Feletun'un da kendince bir arayış içine girmesinin altında, var olan durumunu çok iyi algılayamaması gelmektedir.

Romanların önemli bir kısmında yabancılaşmada, yanlış batılılaşmanın önemli bir etkiye sahip olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Kimi romanlarda bu yapı ile birlikte, nesiller arasındaki kopukluğun ve bu kopukluğun oluşmasında rol oynayan bireylerin trajik durumları da ele alınmaktadır. Her ne kadar yabancılaşma bir olgu gibi ele alınsa da bu olgunun varlığı üzerinde analitik bir bakış açısına rastlamamaktayız. Her roman kendince olgunun var oluşunu resmetme çabası içinde olmasına karşın, yerleşmenin nasıl olacağı üzerinde yeterince durulmaz ve genellikle tek yanlı bir tutum takınılır.

Romanlarda dikkat çeken bir diğer husus da taklitçiliğin yabancılaşmanın en önemli kaynağı olmasıdır. Bu yüzden romanlarda davranışların sergilenmesine daha büyük bir önem verilmiştir. Kronolojik olarak romanlarda ele alınan yabancılaşmanın izdüşümleri takip edilirken, yıllara göre değişmelere de rastlamaktayız. 1800’lü yıllarda yabancılaşmadan anlaşılan bir durum 1900’lü yıllarda önemli farklılıklar gösterir. 2000’li yıllara geldiğimizde ise yabancılaşma daha çok bireyin iç dünyasında hapsedilmiş bir duygu olarak görülür.

Romanlarımızda dikkat çeken yabancılaşmayı etkileyen hususlardan en önemlisi maddi olarak gelişme, diğeri de mekân ve statü değişikliğidir. Özellikle daha önceki yaşantısından farklı bir maddi varlığı sahip olanların, büyük bir değişim yaşadığı, kendilerine ve geçmişlerine yabancılaştığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ADIVAR, Halide Edip (1939), *Tatarcık*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul.
- AHMET MİTHAT EFENDİ (1876), *Felâhî Bey’le Rakım Efendi*, İstanbul.
- AKSOY, Alper (1982), *Kutlu Töre*, Yonca Matbaası, Ankara.
- AKYÜZ, Kenan (1982). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, 4. bs., Ankara.
- ALUS, Sermet Muhtar (1934), *Harp Zengininin Gelini*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.
- ATAY, Oğuz (2004), *Tutunamayanlar*, 32-34. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BELER, Turan Aziz (1943), *Türedi Ailesi*, Kenan Matbaası, İstanbul.
- BENGÜ, Vedat Örfi (1943), *Bir Yuva Böyle Yıkıldı*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- ÇOKUM, Sevinç (1978), *Bizim Diyar*, Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1930), *Yaprak Dökümü*, İstanbul.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1336/1920), *Şık*, 2. Tab’ı, Naşiri: İbrahim Hilmi, Kütüphane-i İslâm ve Askerî, Dersaadet.
- İŞINSU, Emine (1966), *Küçük Dünya*, Yağmur Yayınları, İstanbul.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1338/1922), *Kiralık Konak*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul.
- MORAN, Berna (1983), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, İstanbul, s.113.
- NAMIK KEMAL (1876), *İntibah*, İstanbul.
- Ortaç, Yusuf Ziya (1953). *Üç Katlı Ev*, Şaka Matbaası, İstanbul.
- PARLATIR, İsmail (1986), “Türk Romanında Tipler: Naim Efendi”, *Türk Dili*, S 411, Mart, TDK Yay., Ankara..
- RECAİZADE MAHMUT EKREM (1896), *Servet-i Fünûn*, C 10, 20 Şubat, s. 258.
- _____ (1898), *Araba Sevdası*, İstanbul.
- SAFA, Peyami (1933), *Fatih Harbiye*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul.
- ŞUKUFE NİHAL (1938), *Yalnız Dönüyorum*, Kenan Basımevi, İstanbul.

OĞUZ-KIPÇAK VE KIPÇAK-OĞUZ PARALELLİĞİ 17. YÜZYIL AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN DİL MANZARASINDA

Gızılgül ABDULLAYEVA

Tüm tarihi dönemlerde olduğu gibi, 17. yüzyılda da edebî dil normlarının belirlenmesinde çeşitli üslublar (sanatsal, bilimsel, resmi-epistolaryar...) önemli bir rol oynar. Çünkü bu normlar tarzlarda belirlenir ve ortaya çıkar. Böylece, sonuçta aşkarlanır ki 17. yüzyılda ister fonetik, ister sözcük, gerekse gramer açıdan milliliğe doğru yönelme gözlemliyoruz. Genel olarak, edebî dilin gelişmesi dilin tüm yaruslarını kapsamaktadır. Fakat dilde değişimin oranı bu dil katlarında aynı değil. Daha çok değişime uğrayan ise dilin leksik sistemidir. Bu, o demek değildir ki dilin diğer katlarında, örneğin dilin fonetik sisteminde değişim kayda alınmaz. Tabii ki alınır ama burada değişim oranı fazla değil. Bu ise değişimin az ve ya fazla olmasından asılı değildir ve fikri ona doğru yönlendirmiyor ki değişime uğrayan dil seviyelerinde norm yoktur. Aksine, herhangi bir değişikliğin başka bir dil olgusunun değişikliği için zemin yaratması dilin fonetik yapısında varlığını doğrulamaktadır. Herhangi bir zaman kesimi için (tabii ki dönem veya aşama öngörülüyor) fonetik normanın belirlenmesi ise dilde mevcut olan fonovariantlardan birinin kıyasla daha fazla kullanım kazanması, sonuçta diğerini yani az kullanılan paralel özelliklerden birini sıradan çıkarması, böylece edebî dilde sabit kalması ve norm düzeyine kalkması sonucunu doğurur. Tabii ki bu da dilde giden herhangi bir sürecin sonucu olarak meydana çıkar. İlk kez 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nin dil özelliklerine göre yapılan araştırma belirler ki onun ses bilimi yapısında Oğuz unsurları ile birlikte Kıpçak dil özellikleri de kaydedilir. Demek ki 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nin sesbilim sisteminde çok eski olay olan Oğuz dil özellikleri (3, s. 3-7) Kıpçak unsurları ile birlikte kullanılır. Bu ise sözkonusu olan zaman kesiminde bir yandan Kıpçak-Oğuz, diğer yandan ise Oğuz-Kıpçak paralelliğinin gerçekliğini ortaya koyuyor. Tabii ki bu, şaşkınlık

* Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi
gizilgulabdullayeva@gmail.com

doğurmamalıdır. Burada diqqət, sadəcə, Oğuz və ya Kıpçak dil özəlliklərinin hangisinin birinci, hangisinin isə ikinci bələşən rolünü oynaması ilə ilgilidir. Bu mesele çox geniş bir konu olduğundan biz incelememizi sadəcə d ~ t və t ~ d paralellığı üzərində kuruyoruz.

Bugün yumuşak d ünsüzü ilə başlayan kelimələrin birçoğunun tarixsel daha çox t başlangıçlı kelimələr şəklində yazı dilinə girməsi gözəmlənir. Araştırmacılar bunu d> t dəyişməsi kimi sunur və bunu sert ünsüzlərə meydan verən fonetik olaylardan biri olaraq qəbul edirlər. Amma net bir araştırmaya bu konuda bir başqa manzarayı bizim gözlerimiz qarşısında canlandırır. Şimdilik onu diyelim ki 17. yüzill Azərbaycan edebî dilinin sesbilim sisteminde [t] ilə başlayan kelimələr yaygın olmasa da, bunu yansıtan örneklərə rastlıyoruz. Bu hâlde, bu dil birimlərinin şahsında biz bu paralellığı Kıpçak-Oğuz paralellığı olaraq qəbul edirik. Merak uyandıran husus isə şudur ki yaygın olmayan bu dil olgusu həm kəlimə başında, həm də kəlimənin ortasında yer alır. Bizə daha çox bu ünsüzün kəlimə öncesindəki tutumu ilgiləndirdiyindən ilk önce bu tip leksemləri izləmək istiyoruz. *Türlü-türlücə, tarağ, tüş-, ton...* kimi dil olguları buna örnek ola bilər:

Türlü-türlücə **تورلوجا تورلو** :

تورلو تورلوجا نه آفت کوسترور

Türlü - türlücə nə afət göstərür ... (Məsihi “Divan”ı, 16, s. 237)

Tarağ **تاراغ** :

Gər tarağ diş ilə, ey Rəhməti, ol zülfi aç,

Düşə od canına yeldən yana dəndənələri (Rəhməti Paşa, 20, s. 61);

Tüş- **توش** :

Həyat suyuna bir dağ qoydu rəşki-ləbin

Ki, keçdi ömri-əbəd, *tüşmədi* qarası hənuz (Saib Təbrizi, 25, s. 38)

Sadəcə 17. yüzill Azərbaycan Türkçesi’ndə değil, genel olaraq klasik edebiyatın dilində də kəlimə başında görünən bu fonetik dəyişim Oğuz dil özəllikləri ilə değil, Kıpçak unsurları ilə bir sırada ayarlanıyor:

Kəf ura *tolu* cam mey alıcaq ələ, sanasın, Cürələrimüz içdigün bilimədi rəzan bizüm; Qədündən bil ki, *toğruyam* yolunda, Saçundan anla sevdəyi-dirazum; Aluram yüz səfa, bir qara *taşdan*, Məqamunda çü qapundur hicazum; *Tamar* yürək *tamarından* həzar qətreysi-xun, Bu fitnə gözlərini işvələr ilə süzəli (Kadı Burhaneddin, 4, s. 39, 40, 41).

Aslen Oğuzların Salur kavminden olan Kadı Burhaneddin'in dilinde kelime başındaki bu ünsüzlerin sertleşmesini gösteren Tofig Hacıyev de bunu Kıpçak dil özelliği olarak değerlendirir ve onun nedenlerini belirtir: "Demek ki, Kayseri'deki Oğuzlar anlayışı eski Oğuz tayfasını yansıtmamaktadır, anlamına göre metamorfoz olmuş etnonimdir. Şairin doğduğu ve büyüdüğü yerde çeşitli kabile dilleri temelinde oluşmuş Azerbaycan halk dili faaliyet göstermiştir" (7, s. 97-98). Kanaatimizce, az da olsa, 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nin fonetik yapısında kelime başında kayda alınan bu fonoloji değişim bir yandan o tarihi dönemlerin kalıntısı gibi değerlendirilmeli, diğer yandan Kıpçak dillerinin etkisinin sonucu olarak kabul edilmelidir.

Bir daha onu diyebiliriz ki kelime önünde kayda alınan bu sert ünsüz, gerçekten, Kıpçak dillerinin fonoloji sistemine ait olan karakteristik özelliktir. Kanıt olarak belirtelim ki [t] başlangıçlı kelimeler bugün Kıpçak grubuna dahil olan dillerin (örneğin Kazak Türkçesi'nde: *tüzü*, *teniz*, *tajal*... - 26, s.173; Nogay Türkçesi'nde: *tav* (dağ), *tesiq* (deşik), *temir*... - 26, s. 201), ayrıca Karluk-Uygur grubuna dahil olan dillerin birçoğunun fonetik yapısında (örneğin, Özbek Türkçesi'nde: *til*, *toğ*, *türt*... - 26, s.259; Sarı Uygur Türkçesi'nde: *törtinç*, *telik* (delik), *tatığ* (dadlı, lezzetli)... - 26, s.283) önemli yer oluşturmaktadır. Sunduğumuz örneklerde anlautda – kelime başında [d] yerine [t] kullanılması bunun fiilen kanıtıdır. Tabii ki, bunun aksini de görüyoruz (yani, d başlangıcını). Ama bu, Oğuz dillerinin etkisinden başka bir şey değildir. Oğuz dillerinde bulduğumuz bu konuyla ilgili olarak Mahmut Kaşgarlı yazıyor: "Oğuzların böyle bir adeti var: diğer Türklerin zıddına olarak **ت** harfini **د**, **د** harfini ise **ت** ederler. Öteki Türkler "deve"ye ... "*təwəy*", oğuzlar "*دەۋە*" derler (MK-II, 12, s. 206). Bu, gerçekten de böyledir. Türk dillerinin tarihi manzarasına göz atmamız kanıtlıyor ki, bu dillerin tarihinde kelime başında gelen d // t paralelliğinde [t] başlangıcı fazla kullanımı ile seçildi. Bunu inandırıcı kaynaklar da doğrulamaktadır. En güvenilir bilimsel kaynaklardan biri olan *Kaşgarlı'nın Divanü Lugat-it-Türk*'ü ufacık araştırma fikrimize yaslanacak gerçekler sunuyor. Bu sözlükte [d] başlangıçlı 18 kelimenin karşılığında [t] ile başlayan 1006 kelimenin kullanılması yadsınamaz kanıttır. Yani anıttı **t : d** oranı 1006 : 18 oranına eşittir. Hatta bu gün dilimiz için taşlaşmış pek çok sözcük birimlerin M.Kaşgarlı'nın sözlüğünde [t] başlığıyla verilmesi bu dil olgusunun tarihsel kullanımına ve ilk olmasına delalet etmektedir. *Tağ* – s.495, *talak* – s.497, *tamar* – s.500, *tamğa*, *tamğak* – s.501, *tanq-tunq* – s.504, *taş* – s.512, *taz* – s.520, *təmür* – s.527, *təlü* – s.526, *təlik* – s.526, *tak-* – s.496, *tağla-* – s.496, *tam-* – s.500, *taş-* – s.513, *tart-* – s. 511, *tartış-* – s.511, *tayan-* – s.519, *te-* – s.521, *təg-* – s.523, *təl-* – s.525... (MK-IV, 13) vb. gibi dil örnekleri onların az bir kısmını temsil ediyor. Tabii ki, aslında dilde çok kullanılan dil birimleri sırasında ayarlanan bu kelimeler paralel olarak klasik dilde gah

[t], gah da [d] ilə kaydedilir. Örneğin, somut olaraq *tal* (MK-IV, 13, s.497) kelimesinin hem de dal (Yazıq bülbül gül *dalında* tünədi –X); tamu (MK-IV, 13, s.502) dil örneğinin *damu*; bugün dilimizin ağız olgularından biri olan *tavar* (MK-IV, 13, s.516) lekseminin davar ... fonetik ciltli ikili tezahürü buna örnek olabilir.

Eski Türk dili de bu işte yardımını bizden esirgmiyor. Örneğin, 8. yüz-yılın abidesi olan “Kül tigin” abidesinde de bu kelimelerin bir kısmının [t] başlangıcı ilə kullanıldığını görüyoruz:

Kurıǵaru Yinçü üqüz keçe *Temir* Kapıǵka teqı süledim / Geridə İnci çayını keçərək Dəmir qapıyadək qoşun çəkdim – “Kültiqin” abidəsi -C.,3-4 (1, s. 24-27); İlqerü Şantun yazıka teqı süledim, taluyka kiçiq *teqmedim* / İrəlidə Şantun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə çatmaǵəma az qaldı – “Kültiqin” abidəsi -C.,3 (1, s.24-25)...

Bugün dilimizde yoğunluk oluşturan *dəmir*, *dəymək* sözcük birimlerinin Orhun anıtlarının dilinde temir, teq- şeklinde kayda alınması fikrimizin delilidir.

Oğuzname’de de [t] başlangıçlı dil birimlerinin kullanım gücü açıkça kendi tezahürünü hissettiriyor. *Turna* (19, s.129), *toquz*, *toğ-*, *tul*, *tavşan*, *toy-* (19, s.130), *taraqsız*, *tuz*, *tavar*, *tonuz*, *toğra-* (19, s.131), *toğru*, *töriliq*, *tam-*, *tağ* (19, s.132), *tul*, *tavul* (19, s.133), *tur-*, *tatlu*, *tuzsı*, *taz*, *taş* (19,s.134), *tadan-* (19, s.135) gibi örnekler de fikrimize yaslanacak rolünü esirgemir.

d> t ses geçidine kelimenin orta mevkisinde de rastlanır:

ایلا دونک غم اوتیغه کونکلو منی بریان عاقت

Eylədüñ ğəm otıǵə könlümni büryan aqibət (Məsihi “Divan”ı 16, s. 221)

کرجه وصلونکدین جدا دشتوم مونکا شادم ولی

Gərçə vəslüñdin cüda düştüm muña şadəm, vəli (Məsihi “Divan”ı, 16, s.205)

Biz buna kelime ortası tutum diyoruz. Ama dikkat edersek, birinde (od + yiyelik + yönelme hal ekleri) kelime sonuna düşüyor ve kabul ettiği ekler bu değişime hiçbir etki göstermez. Sonuçta böyle bir gerçeklik kaydedilir ki, “od” kelimesinin sert ünsüzlü versiyonu da (*od* // *ot*) olmuştur. Aynı olguyu bize bilimsel üslup da da [اتی بیله] — *atı* bile (yani “adı ile”) (Məsihi “Divan”ı, 17, s.188), resmi-epistolyar üslupda sunuyor. Örneğin:

Ol cümlədin «Məcməül-xəvas» atlıǵ bir nüsxə «Məcalisün-nəfais» rəvi-şida

itmamǵə qəribdür (14, s.155).

Dikkate iletmek istediğimiz sözcük birim (aflıg) “adlı” anlamının ifadeçisidir. M.Kaşgarlı’nın sözlüğünde de bu tip olguları gösterebiliriz:

Ot tesə, ağız köyməs (Od deməklə ağız yanmaz) — (MK-I, 11, s. 117)...

Diğerinde ise sert ünsüz harfle biten bir fiilin (düş) sert ünsüz harfle başlayan gramer ek morfemin (-tü) kavuşması oluyor ki, bu, ünsüz ahengini gerçekleştiriyor. Demek ki, bu da -dı, -di, -du, -dü ekinin tarihsel sert ünsüz başlangıçlı seçeneğinin varlığına delalet eder. Eğer kelime başındaki [t] başlangıcı Kıpçak dil etkisinin sonucu olarak değerlendiriliyorsa, kelime sonunda görünen sert ünsüz olayı Oğuz dillerine özgü olan belirti olarak kabul edilir.

Bu da hatırlanmalıdır ki Türk dillerinin tarihinde, somut olarak pratürk aşamasında da bu paralellik, yani d~t paralelliği mevcut olmuştur. Anlautda kullanılmasından dolayı onun münavebesi kaydedildi. “Sert, yoksa yumuşak başlangıç?” ikilemi karşısında ise hep ihtilâf olmuş ve bu, bugün de gündemdedir. Aslında bu fikir ayrıntılarına göre araştırmacılar ikiye ayrılabilir:

1. Bir kısım araştırmacılar (H.Pedersen, V.M.İlliç-Svitiş, K.G.Menges ...) pratürkde de anlautda sert başlangıçla birlikte kelime başında yumuşak ünsüz harflerin de kullanılmasını, yani bu paralelliğin mevcut olmasını belirtiyorlar. Onların fikrinde, yumuşak ünsüzlerden [b] [d] [q] kullanılmıştır.

2. Diğer grup araştırmacıların görüşüne göre (örneğin N. N. Poppe), pratürkde kelime başında sert ünsüz harfler, yumuşak ünsüzlerden [b] [d] [q] ünsüzleri daha çok kullanılmış, ama onlardan sadece [b] ünsüzü kendi varlığını sürdürmüştür (15, s. 57).

Biz de bu kanaatteyiz ki, leksik kanıtlarda sert ünsüz başlangıcı daha eskidir. Bu açıdan dil örneklerindeki [t] başlangıcını ilk sayıyoruz. Fakat dilin sonraki gelişim tarihinde anlautdaki [t] başlangıcının dili terk etmesi ile o, fonetik düzeyde arkaik plana geçmiştir. Ama bu da bir gerçektir ki, onların bir kısmı bugün de korunmakta, çağdaş dilimizin söz varlığında edebî, dil normunu oluşturmakta ve iletişime girerek kommunikativ fonksiyonun aktifliğine yardım etmektedir. *Torpaq, topuq, təpə, tər, tərəf, taraq-turuq...* gibi bir grup kelimeler buna örnek olabilir. Sonuncu dil birimi aslında taklidi kelimeler grubuna dahil olduğundan hem edebî dilde hem de canlı konuşma dilinde kullanılmaktadır. Onun bir *səs-küy* (gürültü) fonoformalı paraleli de var ki, bu normativliğe imza atan kelimelerdendir. O da belirtilmelidir ki, sıralanan bu sözcük birimler oğuz dilleri için karakteristik olan [d] makamında kullanılan t başlangıcı değil. Bunlar tarihsel olarak böyle kullanılmış, günümüzde de aynı başlangıçla dilde kullanımını devam ettiriyor. Aynı manzarayı Türkiye Türkçesi’nde de görüyoruz. Bu dilde kullanılan *teyze, ter, toprak, tepe, taraf, tarak, taban, turnak, tağ...* dil birimlerinin miktar açısından sırasını yeterince

artırmak mümkündür. Türkiye Türkçesi'nden farklı olarak, bunların bir kısmı Azerbaycan Türkçesi'nde [d] başlangıcı ile standart dil seviyesinde kullanılmaktadır. *Tarak* (→ *daraq*), *taban* (→ *daban*), *tırnak* (→ *dırnaq*), *tağ* (→ *dağ*...) kelimeleri bu çeşit birimlerdir. Sunulmuş örneklerden görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesi'nde belirttiğimiz bu örneklerin çoğu Azerbaycan Türkçesi'nde anlautda [d] sessizi ile başlar. Tüm bunlar ise onu gösteriyor ki, söz konusu olan eski olgu Türkiye Türkçesi'nde daha çok muhafaza edilmiştir.

Bugün çağdaş Azerbaycan edebî dilinde bu paralellik artık ses geçidi gibi değerlendirilmelidir. Ses değişmesi olarak d> t daha çok kelimenin orta ve son pozisyonlarına girerek aslında edebî dilimizin orfoepik normunu dayandıran faktörlerden birine dönüşüyor. *Qənd* [qənt], *sənəd* [sənət], *ədəd* [ədət], *Murad* [Murat], *qanad* [qanat], *dərd* [dərt], *kənd* [kənt]... gibi ulusal ya da yabancı dil birimlerin edebi telaffuz sistemine dikkat etmek yeterlidir.

Azerbaycan Türkçesi'nin birçok ağızlarında yaygınlığı ile seçilen fonetik olaylardan sayılan d> t ses değişimi Azerbaycan Türkçesi'nin Batı ağızlarında daha çok kelime başında (*tükan*, *tiş*, *tustax* ...) kullanılıyorsa, Azerbaycan dilinin Muğan grubu ağızlarında (*armut*, *beysavat*, *şəgirt*, *Davut*... – 2, s.46), Guba ağızında (*pulat*, *ut*, *şəgirt* // *şögürt*, *savat*... – 21, s. 68) ve Şeki ağızında (*qənət*, *polat*, *tarax*, *şavalit*... – 10, s.45) bu değişimin kelime sonunda yer alması miktar çokluğu ile kaydedilir. Tabii ki, bu fonetik değişmeğe az da olsa, kelimenin ortasında da rastlıyoruz.

t > d değişmesi de 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nin fonetik sisteminde yer alan fonetik olaylardanır. Yumuşak ünsüze meydan veren bu ses geçidi Azerbaycan Türkçesi'nin halklaşma aşamasında birçok sözcüksel birimlerin kapsamında görünüyor. Daha fazla tutmak fiilinde kaydedilir. Örneğin:

Dut- دوتماق : زلفین دوتوب مسیجی سوردی مینی یوزیدین

Zülfîn *dutub* Məsihi sordı mini yüzidin (Məsihi “Divan”ı, 16, s. 222);

Əl qatdı zülmə zalim, dünyanı dutdı möhkəm, Möhkəm binalarından viranə oldi peyda (Məc., s.179); *Gərçi işdən çıxmışam, cana, ayağdan düşmüşəm. Sən əlim dut, çün bəni saldın ayağdan, yar, hey* (Məsihi, 18, s.171);

Az da olsa bu ses değişiminin diğer kelimelere de yansımalarına da rastlamak mümkündür:

Datlı داتلی: *Tilbə könlüm kim, sənin pəndin eşitməz, neyləyim? Ey ləbi datlı, əbəs yerə aqıtma balını* (Rəhməti Paşa, 20, s. 64);

Ditrət دیترتمک -: *Müəzüllah, cünun zəncirini, ey eşq, ditrətmə Ki, bu hayil sədadan Rəhməti tək tərsnakiz biz* (Rəhməti Paşa, 20, s.72);

Dik دیک : *Biasər bolsa, Əmani, vəsl ara, tan sayma kim Zərrə dik bitab olur xurşidi-tabanın görüb* (Əmani, 5, s.31);

Doquz دوقوز : *Çərxi-fələk dönər, dili-bitab ta dönər, Ol bir avuc sudan bu doquz asiya dönər* (Qövsü "Divan"ı, 24, s.103)...

Bu fonoloji dəyişim 13.-16. yüzillərin dil materyallerində də görünür: *Güldən güləb necə qopar anda bilinür Ki, gül yanaxlaryna həya ilə dər düşər;*

Dəlusiyyəm zülfünün silsilə dəprətməgil, Ta diyəməm halımı qıl qıla dəprətməgil (Kadı Burhanəddin, 4, s. 41, 42)

Bu fonoloji olay 17. yüzillənin hər çeşit dil malzemələrində qaydedilir. Yəni klassik şiirdə olduğu kimi, bu ses dəyişiminin xalk şiiri janrlarına da girdiyini görüyoruz. Bu, hem kelimə başında (*tər* → *dər*) hem de kelimə ortasında (*yastı* → *yasdı*) yer alır:

Mən aşığam dəryalar, Keçdik, gəldik dəryalar.

Bəxtəvər zülfün ucu Ağ buxaxdan dər yalar;

Mən aşiq yasdı dağlar Su gəldi basdı dağlar.

Üç ay toylu, bayramlı, Doqquz ay yasdı dağlar (Sarı Aşiq, 22,s.40,44)

t > d dəyişiminə az da olsa, Azərbaycan Türkçesi'nin ağızlarında rastlanır. Kelimə başında çox zayıf istifadəyə sahib olan bu ses keçidinə görə Gazah, kismən de Nahçıvan ağızlarında rastlanır:

dər < *tər*, *dərriyif* < *tərləyib*, *düsdü* < *tüstü* (Gazah); *dərbənməx* < *tərpənmək*, *dərbəşmir* < *tərpənmir* (Nahçıvan) (23, s.78) və s.

Kelimə başındakı istifadəsinə görə Türkiyə Türkçesi'nin ağızları və Azərbaycan Türkçesi'nin ağızları aynı sırada duruyor: *dok* < *tok*, *dahım* < *takım*, *dilki* < *tilki* vb. (23, s. 78). E.Azizov yazıyor ki, "kelimə başında kullanılan [t] ünsüzü Türk dillərinin çoğunda korunur: *tag*, *taş*, *tut* vb. Azərbaycan Türkçesi bu konuda ikili özelliğe sahiptir. Azərbaycan Türkçesi'nde hem sert [t] (*tan*, *ter*, *tok*, *tut*-), hem de yumuşak [d] (dağ, daş, demir, dolu) sesleri ile başlayan kelimeler var. Xalk dilinde kendini gösteren bu özellik mahalli ağızlarda da gözleniyor "(6, s.117). Bu başlangıçların hangisinin daha eski olması da tartışmalıdır ve bu konuda karar vermek de zor meseledir. Ama çağdaş dilimize daynarak artık her sözcük birim için taşlaşmış fonetik cilt meselesi de var diye, çıkış noktası olarak bundan başlamak olmaz. 17. yüzillik Azərbaycan edebî dilinde d ~ t paralelliği sonraları çağdaş dilimizde bunlardan birinin – yumuşak ünsüzün istifadəsini gerçəkləşdirdi. Mesele şu ki klassik edebiyatın, özellikle de 17. yüzillik Azərbaycan edebî - bedii dil örneklerinin dilinde de [t] makamında [d] ünsüzünün istifadəsi ile de karşılaşılıyor ki bu, aynı

zaman kesiminde dilin fonetik sisteminde yumuşak ünsüzlüğe yönelik gelişim olarak kabul edilmelidir. Ama gerçek şudur ki, 17. yüzyıl Azerbaycan edebî dilinde zaten geniş yayılmayan, faaliyeti aşırı derecede dar çerçeve ile sonuçlanan bu fonetik değişme dilin sonraki gelişim tarihinde birçok Türk dillerinde yazı dili seviyesinde olsa da, Azerbaycan edebî dilinde işte örnek olarak sunduğumuz dil birimlerinde norma dönüşmemiştir. Azerbaycan edebî dilinde kelime başında yumuşak ünsüz kullanımı yaygın olsa da bu dil birimlerinde sözcük başında [t] ünsüzü sabittir.

Kelime başında zayıf kullanımı ile kayda alınan t>d değişmesi ağızlarımızda kelime ortasında aktif olarak kullanılmaktadır. Bu hem Türk, hem de yabancı kökenli sözcük birimleri kapsar (23, s. 84). Bu aktif kullanım Azerbaycan Türkçesi'nin Muğan grubu ağızlarının (örneğin: *dəfdər, məfdul, müxdəsər//mıxdəsər, ixdiyar, ehdiyat...* - 2, s.41), Şeki (örneğin: *usda, xəsdə, dəsdə, yasdıx, isdəkan...* - 10, 43), ayrıca Guba (örneğin: *duxdor, isdi, bosdan, qasdum, Dağusdan...* - 21, s.65) ağızlarının yakından katılımı ile kaydedilir.

Örnek olarak sunduğumuz dil olgularına dayanarak ve genel araştırmamızın sonucu olarak, diyebiliriz ki, kelime başında rastlanan bu ses geçişi bazı istisnaları dikkate almazsak, çok az kısım kelimelerde gözlemlenir. Kemiyyete dayanan bu az kullanım onun ne kadar dar kapsama sahip olduğunu bir daha doğruluyor. Azerbaycan Türkçesi'nde zayıf kullanımı ile dikkat çeken fonetik değişim Irak Türkmanlarının dilinde biraz aktiftir (9, s. 80). Kelime başında gerek d> t, gerekse t> d değişmesine fikrini bildiren E.Azizov çok doğru olarak belirtiyor ki, “çağdaş Azerbaycan Türkçesi ağızlarında kelime başında kendini gösteren d> t ve t> d değişimleri kelimenin ilk, başlangıç şekli olarak değil, artık belirlenmiş fonetik sistemde yaşanan sert ve yumuşak ünsüz olaylarının sonucu olarak anlaşılmalıdır” (6, s. 120) ama dilimizin tarihi geçmişine, somut olarak 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'ne dönüş bu konuda biraz farklı manzara yaratıyor. Şöyle ki, faktoloji kaynak ortaya koyuyor ki, kelimelerde sert ünsüz başlangıcı, somut olarak [t] başlangıcı [d] başlangıcına göre daha eski tarihe sahiptir ve ilkindir. Buna paralel olarak her ikisinin dilde yer bulmasına rağmen, her zaman, aynı zamanda araştırmamızın, yani 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nde bunlardan ikincisinin, yani Oğuz başlangıcının sunuculuğu ispat gerektirmeyen dogmadır. “Azerbaycan milletinin antropolojik araştırması Oğuz-Kıpçak (Kıpçak-Oğuz yok, bilhassa Oğuz-Kıpçak) etnogenezi olduğu gibi, dili de sesbilgisi, leksika ve dil bilgisi ile Oğuz-Kıpçak (Kıpçak-Oğuz yok, bilhassa Oğuz-Kıpçak) dil özelliklerine bağlanır” (8, s.59). 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi'nin fonoloji sistemindeki Oğuz-Kıpçak // Kıpçak-Oğuz paralelliğinde Oğuz-Kıpçak üstünlüğü işte bundan kaynaklanıyor. Yani dilimizin 17. yüzyıla kadarki tarihi gelişim evrelerinde de, 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında bir köprü rolünü oynayan 17. yüzyılda da bu ikili

kullanıma rağmen, objektif gerçeklik olarak, Oğuz dil özellikləri Kıpçak dil özelliklərindən üstündür.

KAYNAKLAR

- Abdullayeva Q. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007, s. 214 s.
- Azərbaycan ədəbi dilinin Muğan qrupu şivələri. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1955, 262 s.
- Баскаков Н.А. Огузский ареал в истории консолидации тюркских языков. СТ, 1987, № 1, с. 3-7
- Bürhanəddin Q. Divan (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərnəşr, 1988, 656 s.
- Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
- Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
- Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Bakı: ADU nəşri. 1976, 153 s.
- Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
- İraq – türkən ləhcəsi. – Bakı: Elm, 2004, 422 s.
- İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1968, 274 s.
- Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk. IV cildə. I c. – Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
- Kaşğari M. Divanü lüğət- it-türk. IV cildə. II c. – Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
- Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk. IV cildə. IV c. – Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
- Kərimov P. Sadiq bəy Sadiqinin türkdilli yaradıcılığı. Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2013, 159 s.
- Məsihi. Divan. (Əski qrafika ilə) (Tərtibçi Ə.Səfərlidir).Tehran,1377 /1998, 434s.
- Məsihi «Divanı»nın «Dibaçə»si. Məsihi. «Divan» (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Tehran, 1377 /1998, s.43-55
- Məsihi. Vərqa və Gülşə (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərnəşr, 1977, 288 s.
- Oğuznamə (Tərtibçi S.Əlizadədir). – Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.
- XVII əsr Azərbaycan lirikası // Antologiya (Tərtibçilər P.Kərimov və M.Hüseynidir) – Bakı: Nurlan, 2007, 340 s.
- Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1961, 281 s.
- Sarı Aşıq. Şeyrlər. Bakı: Azərnəşr, 1966, 90 s.
- Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı: Şərq – Qərb, 2008, 416 s.
- Təbrizi Q. Divan (Tərtibçi P.Kərimovdur). Bakı: Nurlan, 2005, 449 s.
- Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1980, 344 s.
- Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.

DERBENDNAME’NİN AZERBAYCAN’DA BULUNAN ÜÇ NÜSHASI VE AZERBAYCAN SAHASINA AİT KARIŞIK DİLLİ BİR METİN

*Gökçe Yükselen PELER**

Giriş

Derbendnameler; hususen Derbent, umumen ise Dağıstan ve Kafkasya tarihi hakkında yazılmış eserlerdir. Eserler, Hazar – Sasani ilişkileri ile başlayıp Hazar – Arap savaşları ile devam etmekte ve bu tarihî süreç boyunca cereyan eden olaylar hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Derbendnameler, bu yönleriyle Hazar devri Türk tarihi için çok kıymetli birer eser olma özelliği taşımaktadırlar. Derbendnamelerin, geçmişte halk tarafından toplu olarak okunup dinlendiğini Mirza Kazım Beg, birinci el tecrübeye dayanarak ifade etmektedir (Kazem-Beg 1851: v). Her ne kadar Hacısalihioğlu bu durumu Azerbaycan tarihçiliğinin doğmasına sebep olan vatanın tarihini öğrenme hevesi olarak açıklasa (Hacısalihioğlu 2012:29) da, varılan bu sonuçtan şüphe duymak gerekir. Zira, Derbendname’de Hazarlar, yani Türkler, ötekidir. Önce Sasaniler sonra ise Müslüman Araplar Derbendname’nin öznesini oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla, eserde Hazarların Türk olduğu doğrudan ifade edilmese de, belli bir tarih bilinci ve birikimi ile eseri okuyacak birilerinin bu gerçekten haberdar olması beklenir. Bu durumda okuyucular ve dinleyiciler Derbendnamelerin okunmasından, vatanın tarihini öğrenmektense daha çok rencide olacaklardır. Zira eserlerde yukarıda da belirtildiği üzere, Hazarların doğrudan Türk oldukları belirtilmese de, “Hakan”, “Tarhan”, “Barsık” gibi isim ve ünvanlar, Hazarların Türk oldukları, yani bunları okuyan yerli halkın atalarını teşkil ettikleri hakkında ipuçları vermektedir ki; vatanın tarihini öğrenmeye ilgi duyacak tarih bilincine sahip bir zümrenin bu ipuçlarını gözden kaçırmaması mümkün değildir. Derbendnamelerin toplu şekilde okunmasını, Battalname, Danışmendname, Hz. Ali Cenklere vs. gibi eserlerin toplu olarak

* Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gokcepeler@erciyes.edu.tr

okunması geleneğinin Kafkasya'daki bir uzantısı olarak algılamak daha isabetli olacaktır.

Derbendname Hakkında İlk Kayıtlar

Batı'da Derbendname hakkındaki bilginin oldukça eskiye dayandığı görülmektedir. Bilim dünyasında, Derbendname'nin varlığı hakkındaki ilk kayıtların Bayer'e ait olduğunu Kazem-Beg belirtir. Kazem-Beg'e göre Bayer, 1726 yılında yayınladığı *de muro Caucasea* 'Kafkasya Duvarı' adlı tezinde, Derbendname'den bahseder (Kazem-Beg 1851: VI). 1829 yılında Klaproth bir Derbendname nüshasının özetini Fransızca olarak, Paris'te, Journal Asiatique'te neşretti. Klaproth, neşrettiği tercümede Berlin Kraliyet Kütüphanesindeki bir nüshayı kullandığını ve bu nüshadan oldukça farklı bir nüshanın M. Steven tarafından Paris Kraliyet Kütüphanesine hediye edildiğini kaydeder (Klaproth 1829: 439, dn 1). Derbendname'nin ne zaman yazıldığı çok açık olamamakla birlikte, Kazım-Beg (1851: VIII-IX), Bayer ve Klaproth'un verdiği bilgileri yorumlayarak, eserin Arapça ve Farsça kaynaklardan faydalı olarak 16. yy.'ın sonlarında Semiz Muhammed Giray Han tarafından Muhammed Evvabi Aktaş adlı birisine yazdırıldığı sonucuna varmıştır.

Türkiye'de Bilinen Derbendname Nüshaları

Türkiye'de Derbendnameler metin olarak günümüz harfleri ile yayınlanmış olmamakla birlikte, bilhassa tarihçilerin bu kaynaktan haberdar oldukları bilinmektedir. Akdes Nimet Kurat (Kurat 1949: 262, 265, 267), A. Zeki Velidi Togan (Togan 1981: 198), Nihat Çetinkaya (Çetinkaya 1996: 169), gibi tarihçilerin Derbendnamelerden faydalandıkları görülmektedir. Günümüzde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Kataloğunda da on iki adet Derbendname nüshasının kaydı bulunmaktadır. Bu nüshalar şöyledir:

Türkiye'de Kayıtlı Derbendname Nüshaları

- 1- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L130, İstinsah tarihi 1250 (1834) 24 yaprak.
- 2- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L82, 35 yaprak.
- 3- Mehmed Aktâşî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L143, İstinsah tarihi 1266 (1850), 15 yaprak.
- 4- Mehmed Aktâşî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L89, İstinsah tarihi 1303 (1885), 47 yaprak.

- 5- Mehmed Evâbî Aktaşî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 764, 25 yaprak.
- 6- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. A. 1016, 33b-51b.
- 7- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 2427, 18+3 yaprak.
- 8- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 2352, 44 yaprak.
- 9- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. C 1903, 40 yaprak.
- 10- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 763, 49 yaprak.
- 11- *Derbend-nâme*, Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Arşiv Nu. Regius., Müstensih Kutbeddin b. Gaffar, İstinsah yeri Akmescid, İstinsah tarihi 1231 (1815) 21 yaprak.
- 12- *Derbend-nâme*, Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Arşiv Nu. Regius., İstinsah tarihi 1246 (1830), 30 yaprak.

Görüldüğü üzere hacim bakımından birbirlerinden oldukça farklı olan bu nüshalar; dördü Gürcistan Bilimler Akademisinde, altısı Moskova'da Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Türkçe Yazmalar Koleksiyonunda ve ikisi de Fransa Millî Kütüphanesinde olmak üzere, üç ayrı ülkede ve üç ayrı kütüphanede bulunmaktadır. Bu nüshaların yedi tanesinin (ikisi Gürcistan beşi Moskova) Mirza Kerim bin İsrafil ed-Derbendî'ye, üç tanesinin (ikisi Gürcistan'da biri Moskova'da) ise Mehmed Evabî Aktaşî'ye ait olduğu kayıtlıdır. Ancak Mirza Kerim ve Mehmed Aktaşî, Türkiye Yazmalar Kataloğunda yazar olarak kaydedilmişlerse de bu doğru olmayabilir. Zira, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde bulunan *Derbendname* nüshalarını Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktararak yayınlayan Ramazanov ve Hacıqədirlî, Mirza Cebrayıl ibn İsrafil Derbendî'yi müstensih olarak kaydetmişlerdir (Ramazanov – Hacıqədirlî 2010: 3).

Görüldüğü üzere, yukarıda kaydı bulunan Derbendname nüshalarının hiç-birisi Almanya'da değildir. Oysa yukarıda da zikredildiği gibi Klaproth 1829 yılında özet hâlinde yayınladığı Derbendname nüshasının Berlin'de olduğunu kaydetmişti. Hatta meşhur Osmanlı tarihçisi von Hammer de, 1840 yılında, Berlin'e ilaveten Göttingen kütüphanesinde de Derbendname nüshası bulunduğunu kaydetmiştir (von Hammer-Purgstall 1840: 497, dn 7). O yüzden bu çalışmanın konusunu ihitva eden Azerbaycan nüshaları gibi, dünya kütüphanelerinde daha başka Derbendname nüshalarının varlığı oldukça yüksek bir ihtimaldir. Ayrıca bu kadar fazla nüshası bulunan bir çalışmanın Türkiye'de hiçbir nüshasının bulunmaması da üzerinde durulması gereken bir konudur.

Azerbaycan'da Bulunan Üç Nüsha

Günümüzde Derbendname'nin Bakü'de bulunan Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar da, Yazmalar kataloğunda kayıtlı bulunan nüshalar gibi hacim bakımından birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu nüshalardan ikisi 15 varak, biri ise 91 varaktır. Her üç nüsha da yukarıda belirtildiği üzere Arif Ramazanov ve Aynur Hacıqədirlı tarafından Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılarak yayınlandı (Ramazanov – Hacıqədirlı 2010). Her ne kadar eserlerin yayınlanması bölgedeki Türk tarihi ve kültür tarihi açısından büyük kıymet arz etse de, Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılma esnansında her üç nüshanının da Türk dili tarihi açısından taşıdıkları değerli malzeme hâliyle ortaya konulamamıştır. Bilhassa bu çalışmanın konusunu teşkil eden A-613 numarası ile kayıtlı nüsha, bu bakımdan oldukça ilginç bir görünüm arz etmektedir.

A-613 Numaralı Derbendname Nüshası

15 varaktan oluşan bu nüshanın yazarı da müstensihi de belli değildir. İlk sayfası kısmen bozuk ve okunmaz hâlde olan nüshanın sonraki kısımları oldukça iyi korunmuş şekildedir, fakat, maalesef nüsha yarımdır. Ancak yarım olmasına rağmen, içerdiği dil malzemesi bakımından oldukça büyük bir kıymete haizdir. Nüshada hem Oğuz Türkçesi özellikleri hem de Kıpçak Türkçesi özellikleri bulunmaktadır. Oğuz Türkçesi özelliklerin ise, hem Azerbaycan sahasına hem de Anadolu sahasına ait hususiyetler ihtiva ettiği görülmektedir.

Nüsha içerisinde dikkate değer Kıpçak sahası özellikleri olmasına rağmen Oğuz Türkçesi özellikleri tartışmasız bir şekilde baskındır. Ayrıca gerek muhtevanın cereyan ettiği saha bakımından olsun gerekse taşıdığı birtakım dil özellikleri bakımından olsun, Azerbaycan sahasına ait olduğuna şüphe yoktur. Ancak muhakkak ki Kıpçak Türkçesi özelliklerin sebebi ve kaynağı açıklamaya muhtaçtır. Bu özelliklerin sebebi, elbette yukarıda bahsedildiği üzere, eserin orijinalinin Semiz Muhammed Giray Han tarafından yazdırılmış

olması olabilir. Ancak eseri yazan kişi olan Muhammed Evvabi'nin Kırımli veya başka bir yerli Kıpçak Türkü olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. O yüzden bu hükmün kesinliği doğru olarak addedilemez. Belki daha büyük bir olasılık, eserin yazıldığı coğrafya ile ilgilidir. Eserde cereyan eden olayların Kumuk Türklerinin yoğun olarak yaşadığı yerler olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim bazı dil özellikleri de bu yöne işaret etmekle birlikte, kesin bir hükme varmak henüz mümkün görülmemektedir.

Nüşanın Dil Özellikleri

yüz, yuòaru, yaòşı, yan, yaraşdur-, yeddi, yengiden, yer, yet-, yıl, dur-, demür, degi, daòı, doà-, doısan, doldur-, düzet-, yaámur, yaà-, var, var-, vir-, ol- gibi kelimelerde bulunan ses özellikleri, nüshanın dilinin Oğuz Türkçesi olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Nüşhada kullanılan *aòşam, aò-, aròa, baò-, çıò-, çıòar-, saòla-, çoò, get-, úorò-, úırò, oò, pozul-, yaò-, yuòaru, yeddi, igirmi, igit, yaòşı, yıòıl-* gibi kelimelerde bulunan ses özellikleri ise, nüshanın Azerbaycan sahasına ait olduğuna işaret eden başlıca ses özellikleridir.

apar-, özge, kimi, meşe, zehlesi git-, göz göz et-, bir neçe, od ãal- gibi kelime ve deyimlerin yanında, dönüşlülük zamiri olarak istisnasız bir şekilde öz kelimesinin kullanılması ise, kelime hazinesi bakımından Azerbaycan Türkçesine işaret eden özelliklerdir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, *igirmi* ve *igit* kelimelerinin aksine 'sene' manasındaki kelime istisnasız şekilde *yıl* şeklindedir. Ayrıca *saòla-, çıò-* ve *çoò* örneklerinin çokluğuna rağmen *Bu şehirlerde çoú Âdemler úoydı* (3b/7), *Beşengi daòı èaskeri ile çıúub* (11b/4) ve *Derbendini Òaòri Kâfirden âaúlamaúdur* (4a/5) örneklerinde görüldüğü gibi kelimelerin "ú"lı şekilleri de mevcuttur. *get-* şeklinin sıklığına rağmen *git-* şeklinin de hiç azımsanmayacak oranda olduğu da görülmektedir. Arapça kökenli kelimelerin de genellikle Anadolu sahasında bulunan şekillerine uygun şekilde bulunduğu görülmektedir. Mesela *devlet* ama "dövlet" değil. Ancak bu durum da istisnasız değildir. Metinde, *maâlaóat* şeklinin yanında *maâlıóat* ve *muókem* şeklinin yanında *meókem* şekli de mevcuttur.

dur- fiili *Birbirinden uzaú durmaz idi*. (1a/9), *serdÁrı ve óanı İhrÁnda durar idi* (2b/3), *bu şehirler düzetúb durar iken* (5b/6) örneklerinde olduğu gibi farklı mana ve işlevlerde hep başında tonlu ünsüz ile bulunurken, metinde üstüne akaçlar *turàuzub* (14a/2) örneğinde olduğu gibi tonsuz şekli de mevcuttur.

yan kelimesi metinde oldukça sık geçen bir kelimedir ve bir yer hariç hep *y-*li şekilde bulunmaktadır. Kelimenin Óaúan melèýn Óumri *canına gidüp*

Óaãîn úalèaya girdi (9a/1) örneğindeki c-‘li şekli, bütün metindeki kelime başı y- > c- değişmesinin tek örneğidir.

ulu kelimesi hem Oğuz Türkçesi özelliklerine uygun olarak sonunda –g olmadan hem de Kıpçak Türkçesine uygun olarak sonunda –g ünsüzü ile bulunmaktadır: Óaúan[n]ı beglerün **ulusı** GülbÀödur. (4a/1), İkisinün **uluların-dan** yaòşı Àdemler geldiler (1a/10), *Bu seróada olan èaskerün uluàın* ve *ol iki maèdenüing óÀãılın* (2b/7)

Metinde, İkisi birbiri **ile** çoò döğüşler iderlerdi (1a/7), ÚubbÀd leşker **ile** o bÀrýnı çıòardı (1b/9), **güc ile** getirüb (3a/6) örneklerinde görüldüğü şekliyle *ile* kelimseinin yanında, hem de ondan daha sık bir şekilde *bula* kelimesi geçmektedir: *DÀàistÀnı úılıc bula* bular MüsülmÀn idüb (14b/5), *Ulu çıraà-lar bula* yaòub getdiler (12a/3), *kÀfirler bula* uruşmaà içün (11b/1), *Ol kÀfir oò bula* urup (6b/11) vs.

ol- fiilinin metinde çok sık olarak kullanılmasının yanında, birkaç örnekte *bol*- şeklinin de mevcut olduğu görülmektedir: *yav boldı* (12a/1), *Úatı uruş boldılar* (12b/11).

Metnin kelime hazinesi yönünden belki de en karışık manzarasını, hem anlam hem de biçim bakımından üçüncü kişi zamiri ve işaret zamirinin durumu arz etmektedir. Metinde *ol*, *onda*, *ondan*, *onıya*, *onung*, *onçün* şekillerinin yanında *anı*, *anlar*, *anıçün* şekilleri de bol bol bulunmaktadır. *ondan* kelimesi hem ‘ondan’ hem de ‘oradan’ manasında kullanılırken, *onda* kelimesi genellikle ‘orada’ manasında kullanılmaktadır. Krş. : *Bu úalèalar binÀè etmek-den murÀd oldur* (4a/4), *Ol NuşrevÀn-ı èÀdil onda* oturdı (3b/2), İskender daòı *onda* bÀrý itmiş idi (1b/6), *ondan* àongra ÚubÀd Óaúana ilçı yeberdi (1a/11), *Öndan* köçüb AderbicÀna ve èİrÀú vilÀyetine getmesün deyüb (5b/4), *Onçün* úoròaram didi (6b/7), *olarını* àınayım (6b/8), *Onıya* Felesün mescid diyerler idi (15a/8), *Onung* Àdemlerini Saraydan getürmişdür (5a/8), *Anı* Àdemleri İáfahandan getürmişdür. (5a/4), *Tatar deyüb anı* içün diyeller (2b/5), *Anı* úazdurdı (1b/8), *Anıçün* GülbÀö ve İhrÀn Úumuú taòtı diyer idi (4a/11), *anlara* mülk verdi (4b/9), vs.

Benzer şekilde “bu” işaret zamiri ve işaret sıfatı, genellikle kelime başında b-‘li şekilde bulunurken, bulunma hâli ve çıkma-ayırılma hâli eklerini taşıdığı durumlarda b-‘li şeklinin yanında m-‘li şekli ile de bulunmakta ve hep yer bildirmektedir. Krş.: *bu* úapuda yüz kişi olsa (2a/3), *bunı* yengiden binÀé itmişdi (3a/11), *şÀh buranı* binÀé itdi. (3b/4), èArabdan *bunda* yetgince neçe şehirlerini almış. *Hiç bulara* bir øarAr olmamış (6b/6), *KüffAr Óaòrı bundan* sora İrmeniye ve AderbicÀna øarar ide bilmediler. (2a/4), *Zi’l-úÀrney-niàa* dimiş idi *mundan* bÀrý it deyüb (1b/6), *Munda* durup kÀfirlere úılını

vursa (6a/2), Üç gün **munda** durarsan (11b/11), **Mundan** öz başın uultaran devletlüdür (13a/2) vs.

Sayı bildiren *ming* kelimesi de istisnasız olarak kelime başında m- ile kullanılmıştır. Ayrıca kelime 19 kez sonunda, Azerbaycan Türkçesinin aksine –ng ile kullanılmışken sadece bir kez Azerbaycan Türkçesine uygun olarak *min* şeklinde geçer: *ol on min kâfir uâçar idi* (8a/1) *düşmân yüz ming kişi gelse* (2a/3), *ûrô ming ademleri óÂôr itdüm* (10a/1), vs.

Metnin durumunun ekler bakımından daha da karışık olduğu görülmektedir. Özellikle hâl ekleri ve fiilimsi ekleri bakımından metinde oldukça ilginç bir manzara bulunmaktadır. Metinde dört farklı ilgi hâli eki kullanıldığı görür. Bunlar –(I)nI, –Un, –Ung, –nIn’dır: *ol kâfirlerün* mÂlın bir yere yiaub (13b/1), Özünün ev ehlerinden (4a/9), *ol arabalarını artından oturup* (14a/2), **Onung** Âdemlerini Saray’dan getürmüşdür (5a/8), **maèdenüng** óÂâılın (2b/8), **Derbendini** burçlarını yaraşdub (14b/10), vs.

Yönelme hâli eki bakımından da metin karışık bir görünüm arz etmektedir. Metinde yönelme hâli eki olarak hem –A hem de –âa bulunmaktadır: *Uzılıyarâa ve Kiçi Maçarâa* ve (13a/6), *Bu sözler bulara diyüp özi öz yerine* İdilâa *getdi* (13a/12), *AderbicÂna* ôarar ide bilmediler (2a/5), vs. Ayrıca sık sık ünsüz ile biten kelimelerin sonuna bir ünlü eklenip –âa eki getirildiği de görülmektedir: *Eskender Zi’l-ûArneyniâa dimiş* (1b/5), *ÛnyşirevÂn Derben-duâa yetgince* (5a/11), *Ondan İhrÂn óÂkimi Gülbâoâa geldi* (13a/4), vs.

Metinde belirtme hâli eki olarak –I, –nI ve –n eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Bilhassa ünlü ile biten kelimelerden sonra –nI eki oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Ünsüz ile biten kelimelerden sonra da bulunmakla birlikte, çoğu zaman ünsüz ile biten kelimelerin sonunda araya bir ünlü eklenecek kullanılmıştır. İyelik ekinden sonra ise sık sık –n eki kullanılmıştır. Krş. : *poðulan yerleri* düzetdi (1b/8), *bular geleni* işitüb (6a/8), *ÚubÂd Şâhnı seveler* (1a/4), *Bu şehirlerini İsfindiýâr binÂè itmişdi* (4b/6), *şâh buranı binÂè itdi* (3b/4), *ÚubbÂd leşker ile o bârjını* çıardı (1b/9), *èaskerün uluân ve ol iki maèdenüng óÂâılın Óauân İhrÂn óÂkimi GülbÂoâa virmişdi* (2b/7-8), *Âdemlerin ÓorasÂndan getürmişdi*. (4b/5), vs.

Türkiye Türkçesinde geniş zaman sıfat-fiili olarak adlandırılan ekin şekil bakımından hem Oğuz Türkçesine uygun olarak –(y)An şeklinde hem de Kıpçak Türkçesine uygun olarak –gAn, –kAn şeklinde geçtiği görülmektedir: *anbArôÂne tikdürdi ol gaden gelan buâdanı tökmaâa* (15a/4), *MüsülmÂn olmayanları öldürdiler* (15b/12), *Óauândan ziyÂn gelmeyenı bildi*. (2a/2), *bu ol Âdemlerdendür sen âavt ötmez diyen men öldürdüm* (7a/2), *bu MüsülmÂnlar uuvvetlerin kesüb yioilub ualmanyı èÂceb degüldür mi* (8b/4), *kâfirlere ulıncı vursa her ne etken* günÂhından keçe deyub (6a/3), *Velidi bekligeni*

doıuz yıl oldı (11a/8), *MüsülmAnlara aròa virüb döğüş itken meşeye od āal-dılar* (8a/4), vs. görüldüğü üzere, ekin biçim olarak Oğuz Türkçesine uygun olarak yazıldığı örneklerin birçoğunda dahi ekin taşıdığı anlam daha çok Kıpçak Türkçesinde kullanıldığı anlamları çağrıştırmaktadır ki; bu bir gizli Kıpçak özelliği olarak kabul edilebilir.

-*IncA* zarf-fiil eknin de hem Oğuz Türkçesine uygun şeklinin hem de başında g- ile Kıpçak Türkçesine uygun şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak ekin Kıpçak Türkçesi özelliği taşıyan şeklinin metinde defalarca sadece *yet-* fiili ile kullanıldığına şahit olunmuştur: *DeryĀdan başlayubTabasarĀndan keçince her yerde demür ūapular ūayırdı* (1b/10), *aòşam olunca çoò döğüş etdiler* (8b/7), *Derbende yetgince* üç yüz altmış şehir binĀé ūldı (3a/8), *bunda yetgince neçe şehirlerini almış* (6b/6), vs.

-*AndA*, -*AndAn* zarf-fiil eklerinin metne Azerbaycan Türkçesi özelliği verdiği ve çok yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Her iki ek de metinde birçok farklı fiille kullanılmıştır: *NamĀz vaŭti olanda* (7b/5), *CurrĀh ŞırvĀn vilĀyetine yetende* (11b/4), *Gecenün yarısı gidenden sora* (12a/2), *Bu iki bĀrĭ tamĀm olandan sora* (2a/1), *Şehr-i Tatar pozulandan* āongr[a] (2b/4), vs.

Sonuç

Bakü'de Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde bulunan üç Derbendname nüshasından biri olan A-613 numaralı nüsha, ihitva ettiği dil özellikleri sebebiyle Türk dili tarihi ve Türk dilinin kendi içerisindeki lehçeler arası dil ilişkileri bakımından oldukça büyük önemi haizdir. Nüshada kulanılan dilin ses, yapı ve kelime özelliklerinin sergilediği manzara genel olarak dikkate alındığında, nüshanın Oğuz lehçesinin Azerbaycan sahasına ait olduğuna şüphe yoktur. Ancak bu duruma rağmen, içerisinde birçok Kıpçak Türkçesi özelliğini de barındırmaktadır. Kıpçak Türkçesi özellikleri, hem kelime haznesi, hem ses hususiyetleri hem de biçim alanlarında görülmektedir ve gözmezden gelinemeyecek kadar fazladır. Bu Kıpçak Türkçesi özelliklerinin yanında, metnin dili üzerinde Türkiye Türkçesinin etkisi de hissedilmektedir ki bu durum geçmişte Türk yazı dillerinin kendi aralarındaki etkileşimi ortaya sermesi bakımından oldukça ehemmiyetlidir. Hâl böyle olunca, metnin dili, gerek ana lehçe öbekleri arasında, yani Oğuz ve Kıpçak Türkçeleri, gerekse Oğuz Türkçesinin kendi alt dalları arasında, yani Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, karışık dilli olma özelliğini arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- ÇETİNKAYA, Nihat (1996), *İğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul, VI+402 s. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HACISALİHOĞLU, Fuat (2012), *Azerbaycan'da Tarihçilik*, VIII+366 s. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KAZEM-BEG, Mirza A. (1851), *Derbend-Nâmeh, or The History of Derbend; Translated from A Select Turkish Version and Published with the Texts and with Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities*, St. Petersburg, XXIII+244 s. Imperial Academy of Sciences.
- Klaproth, M. (1829), “Extrait du Derbend-nameh ou de l’Histoire de Derbend”, *Nouveau Journal Asiatique, ou Requeil de Memoires, d’Extraits et de Notices*, Paris, 3 c. 439-467 s. Societe Asiatique.
- KURAT, Aktes Nimet (1949), “Abÿ Muóammad Aómad bin Aèåam al-Kÿfi’nin KitÀb al-Futÿó’u”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakóltesi Dergisi*, Ankara, 18 sy. 255-273 s.
- RAMAZANOV, Arif - Aynur HAJIQƏDİRLİ (2010), *Dərbəndnamələr*, Bakü, 99 s. Nurlan.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul, XVI+538 s. Enderun Yayınları No. 7.
- VON HAMMER-PURGSTALL, Joseph (1840), *Geschichte des Osmanischen Reiches, zweiter Band*, Pest, 872 s. Hartleben Verlag.
- Elektronik Kynaklar
<https://www.yazmalar.gov.tr/tarama.php?cmd=search&genel=Derbend&submit=Ara> (02.05.2016)

DERBENDNÂME'DE (613 NU.'LU NÜSHA) İSİM TAMLAMALARI

(POSSESSIVE CONSTRUCTIONS IN DARBAND- NAMEH)

*Gökçe Yükselen PELER**

Giriş

Derbendnâmeler, Derbent merkezli olarak Dağıstan ve daha geniş manada da Kafkasya tarihini konu alan eserlerdir olup Sasaniler devrinde İranlıların ve daha sonra Arapların Hazarlarla yaptıkları savaşları hikâye etmektedir. Bu tarihî devir süresince vuku bulan olaylar hakkında çok ayrıntılı bilgi sağlama-ları sebebiyle, birinci el kaynağı yok denecek kadar az olan Hazar devri Türk tarihi açısından oldukça kıymetlidirler. Hazar tarihi hakkında sunulan tafsilatlı bilginin yanında, Derbendnâme'de geçmişte bölgede meskûn bulunan ve ba-zıları günümüzde hâlâ bölgede yaşamaya devam eden halklar hakkında da çok kıymetli bilgiler mevcuttur. Ayrıca Kafkasya'da ve Kafkasya'ya komşu böl-gelerde bulunan birçok yerleşim yeri ile anıt eserlerin kimler tarafından inşa ettirildiğinin veya tarihî süreç içerisinde kimler tarafından tamir ettirildiğinin bilgileri de mevcuttur Derbendnâme'de.

Azerbaycan asıllı şarkiyatçı Mirza Kazem-Beg'in kendi şahsi tecrübele-rine dayanarak düştüğü kayıtlardan (Kazem-Beg 1851: v), Derbendnâmelerin geçmişte halk tarafından toplu bir şekilde okunarak dinlendiği anlaşılmak-tadır. Hacısalihoglu (2012: 29), Kazem-Beg'in kaydettiği bu durumu, Azer-baycan tarihçiliğinin doğmasının temelindeki vatanın tarihini öğrenme hevesi olarak nitelendirmektedir ki bu çok iddialı bir ifade gibi görünmektedir. Bu-rada gözden kaçırılmaması gereken bir durum mevcuttur. Metin; başlarında İranlıları, devamında ise Müslüman Arapları merkeze almaktadır. Metinde Hazar Türkleri düşman durumundadır ve metnin dili baştan sona “kâfir”, “me-lun” vs. gibi Hazarları aşağılayıcı ve hakir gören ifadelerle doludur. Açık ki

* Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gokcepeler @erciyes.edu.tr

Derbendnâme'yi okuyup dinleyenlerin vatanın tarihini öğrenmek bir tarafa, metinden rencide olmaları gerekir. Metinde Hazarların Türk oldukları açık olarak ifade edilmemekle birlikte, metinde Hazarlar için kullanılan “Hakan”, “Tarhan”, “Barsık” ve hatta “Beşengi/Pâşengi” gibi isim ve unvanlar, Hazarların Türk olduklarını açık açık ortaya koymaktadır. Vatanın tarihini öğrenme ihtiyacı hissedecek derecede millî hassasiyete ve tarih bilincine sahip bir zümrenin bu durumu görmezden gelmesi beklenemez. Bu açıdan bakıldığında, bu toplu Derbendnâme okuma geleneğinin geçmişte Anadolu’da yaygın bir şekilde var olan Battalnâme, Dânişmendnâme, Hz. Ali Cenkeri vs. gibi eserlerin toplu şekilde okunması geleneğinin Kafkasya’daki koşut şekli olarak görmek daha uygun gibi görünmektedir.

Derbendnâme’nin Yazarı ve Derbendnâme Hakkında İlk Kayıtlar

Yukarıda da bahsi geçen Kazem-Beg, bilim dünyasında Derbendnâme ile ilgili ilk çalışmanın 1726 yılında Bayer’in hazırlayıp yayınladığı *de muro Caucasaea* “Kafkasya Duvarı” adlı tezi olduğunu kaydeder. Kazem-Beg’e göre, Bayer, Giray Han’ın Endirey ve Derbent şehirlerini ele geçirmesinden sonra Muhammed Auabi-Akrassi adında birisine Arap ve Fars kaynaklarından faydalanarak Dağıstan’ın eski tarihini konu alan bilimlik bir eser yazmasını emrettiğini kaydetmektedir (Kazem-Beg 1851: vi). Bir Derbendnâme nüshasını özet hâlinde, Fransızca olarak 1829 yılında yayınlayan Klaproth da Kumanehri ile Hazar Denizi arasındaki toprakları İslamiyet’i yaymak amacıyla fetheden Kırım Hanı Giray’ın Endirey sakinlerinden Muhammed Evabi Aktaş’ı, Arap ve Fars kaynaklarının en iyilerinin kullanarak Dağıstan tarihi üzerine saf Türkçe ile bir eser yazmasını emrettiğini kaydetmiştir (Klaproth 1829: 439). Kazem-Beg, Derbendnâme’nin yazılması emrini veren bu Kırım Hanı’nın Semiz Giray Han olduğu ve ilk Derbendnâme nüshasının 16. asrın sonlarında kaleme alındığı fikrindedir. Ayrıca Mirza Kazem-Beg, Aliyar isimli bir kişinin Derbendnâme’yi 19. asrın başında Farsçaya çevirdiğini de kaydetmektedir (Kazem-Beg 1851: vii-viii). Ancak Alihanov-Avanski, 1898 yılında Tiflis’te Rusça olarak yayınladığı bir Derbendnâme nüshasının ilk bölümünde, bu Kırım Hanının Semiz Giray olamayacağını, fakat altı yıl Derbent ve Dağıstan’da kalan ve tarihe merakı ile bilinen Semiz Giray’ın kardeşi Gazi Giray olduğu fikrindedir (Alihanov-Avanski 2011: 13)¹. Bayer ile Klaproth’un Derbendnâme’yi yazdığını kaydettikleri kişinin aynı kişi olduğuna şüphe yok. Yani Derbendnâme’nin Dağıstan’ın Endirey şehri sakinlerinden Muhammed Evabi Aktaş isimli bir zat tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Ancak bu bilginin kaynağının ne olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Gerek Klaproth gerekse Bayer’den bilgi aktaran Kazem-Beg bu konuda ses-

¹ 1898 yılında Tiflis’te basılan bu eser, 2011 yılında Bakü’de Naqıl Evi tarafından tıpkıbasım şeklinde yeniden yayınlanmıştır.

sizdir. Alihanov-Avanski (2011: 10-11) ise bu bilginin herhalde yerli âlimler arasında saklı kalmış olduğu ve oradan elde edilmiş olması gerektiği sonucuna varır.

Derbendnâme'nin herhangi bir nüshasının Türkiye'de henüz yayınlanmamış olmasına karşın, yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, 18. asrın ilk yarısının ortalarından itibaren çeşitli Batı dillerinde Derbendnâme ile ilgili yayınlar yapılmıştır. Yukarıda zikredildiği üzere önce Bayer 1726 yılında Latince olarak, 1829 yılında Klaptorh Fransızca olarak, 1851 yılında Mirza Kazem-Beg İngilizce olarak ve Alihanov-Avanski 1898 yılında Rusça olarak Derbendnâme ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Ancak Derbendnâme Türkiye'de yayınlanmamış olmakla birlikte, Türk bilim camiası eserden tamamen bihaber değildir. En azından Türk tarihçilerinin eseri bilip kaynak olarak kullandıkları görülmektedir. Mesela Akdes Nimet Kurat (1949: 262, 265, 267), A. Zeki Velidi Togan (1981: 198) ve Iğdır tarihi yazar Nihat Çetinkaya (1996: 169) gibi tarihçilerin çalışmalarında Derbendnâme'yi kullandıkları görülmektedir.

Türkiye Yazmalar Kataloğunda Kayıtlı Olan ve Olmayan Nüshalar

Hâlihazırda T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Kataloğunda da on iki adet Derbendname nüshasının kaydı bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:

Türkiye'de Kayıtlı Derbendname Nüshaları

- 1- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L130, İstinsah tarihi 1250 (1834) 24 yaprak.
- 2- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L82, 35 yaprak.
- 3- Mehmed Aktâşî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L143, İstinsah tarihi 1266 (1850), 15 yaprak.
- 4- Mehmed Aktâşî, *Derbend-nâme*, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, Arşiv Nu. L89, İstinsah tarihi 1303 (1885), 47 yaprak.
- 5- Mehmed Evâbî Aktaşî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 764, 25 yaprak.
- 6- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. A. 1016, 33b-51b.

- 7- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 2427, 18+3 yaprak.
- 8- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 2352, 44 yaprak.
- 9- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. C 1903, 40 yaprak.
- 10- Mîrzâ Kerîm b. İsrâfil ed-Derbendî, *Derbend-nâme*, Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar (Moskova), Arşiv Nu. B 763, 49 yaprak.
- 11- *Derbend-nâme*, Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Arşiv Nu. Regius., Müstensih Kutbeddin b. Gaffar, İstinsah yeri Akmescid, İstinsah tarihi 1231 (1815) 21 yaprak.
- 12- *Derbend-nâme*, Fransa Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Arşiv Nu. Regius., İstinsah tarihi 1246 (1830), 30 yaprak.

Dördü Gürcistan Bilimler Akademisinde, altısı Moskova'da Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Türkçe Yazmalar Koleksiyonunda ve ikisi de Fransa Millî Kütüphanesinde olmak üzere, üç ayrı ülkede ve üç ayrı kütüphanede bulunan bu nüshaların hacim bakımından birbirlerinden oldukça farklı olduğu görülmektedir. Türkiye Yazmalar Kataloğunda bu nüshaların yedi tanesinde (ikisi Gürcistan beşi Moskova) Mirza Kerim bin İsrafil ed-Derbendî, üç tanesinde (ikisi Gürcistan'da biri Moskova'da) ise Mehmed Evabî Aktaşî müellif olarak görünmektedir. Ancak bu bilgiye şüpheyile yaklaşmakta fayda var. Zira Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde muhafaza edilen Derbendnâme nüshalarını Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktararak neşreden Ramazanov ve Hacıqədirlir, Mirza Cebrayıl ibn İsrafil Derbendî'nin müstensih olduğunu ifade etmektedirler (Ramazanov – Hacıqədirlir 2010: 3).

Kazem-Beg'in Derbendnâme'yi İngilizce olarak yayınladığından yukarıda bahsedilmişti. Bu eserin yayın yeri St. Petersburg şehridir. Günümüzde Moskova'da bulunan nüshalardan birinin Kazem-Beg'in İngilizceye çevirdiği nüsha olduğu düşünülebilir. Ancak yine de St. Petersburg şehrinde de Türkiye'de kayıtlı olmayan Derbendnâme nüshalarının bulunabileceği ihtimali dikkatten kaçmamalıdır. Alihanov-Avarski'nin Rusça olarak yayınladığı nüshanın İlisu nüshası olduğu görülmektedir (Alihan-Avarski 2011: 15). Büyük ihtimalle Gürcistan'da bulunan nüshalardan biri bu İlisu nüshası olmalıdır. Zira hem Alihanov-Avarski eserini Tiflis'te yayınlamıştır hem de 19. asır-

da Tiflis'in Kafkasya'da valilik merkezi olması, Rus işgali sonrasında İlisu Hanlığı arşivinin bu şehre taşınmış olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Alihan-Avanski'nin sağladığı bir diğer ilginç malumat ise, günümüzde Azerbaycan sınırları içerisinde olan Zakatala'da Arapça bir Derbendnâme nüshasının bulunduğudır (Alihan-Avanski 2011: 15). Bu bilgi, Derbendnâme'nin Türkçe olarak yazıldıktan sonra, sadece Farsçaya değil, aynı zamanda Arapçaya da tercüme dilmiş olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere, Ramazanov ve Hajiqədirlı tarafından yayınlanan ve biri bu çalışmanın konusunu teşkil eden Bakü'deki üç nüshanın Türkiye Yazmalar Kataloğunda kayıtlı olmamasının yanında, kayıtlı bulunan nüshaların hiçbiri Almanya'da değildir. Oysa Klaproth tarafından özeti yayınlanan nüshanın Berlin'de olduğu (Klaproth 1829: 439) bilindiği gibi, Osmanlı tarihçisi von Hammer 1840 yılında Göttingen kütüphanesinde de bir Derbendnâme nüshası olduğunu belirtmiştir (von Hammer-Purgstall 1840: 497, dn 7). 19. asırda Almanya'daki kütüphanelerde bulunduğu kayıt altına alınmış olan Derbendnâme nüshalarının bu ülkenin tecrübe ettiği iki dünya savaşı neticesinde kaybolmuş veya tahrip olmuş olduğu düşünülebilir. Ancak daha iyimser ve arzu edilir bir ihtimal ise, bu nüshaların yanlış isimler ile kayıt altına alınmış olmasıdır². Bu Almanya nüshalarının yanında, Bakü'deki Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsünde bulunan üç nüshası dikkate alındığı takdirde, dünya kütüphanelerinde Türkiye Yazmalar Kataloğunda kayıtlı olmayan Derbendnâme nüshalarının da bulunabileceği düşünülebilir. Bir diğer ilgi çekici konu ise, bu kadar fazla nüshası bulunan bir eserin hiçbir nüshasının Türkiye'de bulunmamasıdır. Bu konu, üzerinde düşünülmesi ve araştırılması gereken bir meseledir.

Azerbaycan'da Bulunan Üç Nüsha

Bakü'deki Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsündeki üç Derbendnâme nüshası da, Türkiye Yazmalar Kataloğunda kaydı bulunan nüshalar gibi hacim bakımından birbirinden oldukça farklıdır. Nüshalardan ikisi 15 varakken biri 91 varaktır. Daha evvel de zikredildiği üzere, bu üç nüsha, Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılarak Arif Ramazanov ve Aynur Hajiqədirlı tarafından Bakü'de yayınlanmıştır (Ramazanov – Hajiqədirlı 2010). Ramazanov ve Hajiqədirlı'nın bu yayının Kafkaslardaki Türk kültürü ve tarihi açısından büyük bir önemi haiz olduğu şüphesizdir. Ancak her üç nüsha da Türk dili tarihi, lehçe tabakalaşması ve lehçeler arasındaki toplumluk dilbilimi açısından kıymetli malzeme içer-

² Günümüzde Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonunun dijital olarak taranması mümkündür. Ancak yapılan taramada maalesef bu koleksiyonda herhangi bir Derbendnâme nüshasına rastlanmamıştır.

mektedir ve nüshaların Günümüz Azerbaycan Türkçesine aktarılması esnasında bu kıymetli malzeme ortadan kalkmıştır. Üç nüsha içerdikleri Kıpçak Türkçesi malzemesi, Azerbaycan Türkçesi ağırlığı ve Osmanlı Türkçesine olan yakınlığı açısından birbirinden farklı bir manzara arz etmektedir. Ancak başka çalışmalarda³ ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulmuş olması sebebiyle, bu çalışmada ayrı ayrı nüshaların dili üzerinde durulmayacak, bu çalışmanın konusunu teşkil eden A-613 arşiv numaralı nüshanın dilinden kısaca bahsedildikten sonra esas mesele olan tamlamalar konusuna geçilecektir.

A-613 Numaralı Derbendname Nüshası

Ne yazarı ne de müstensihî hakkında herhangi bir bilgi içermeyen bu nüsha, 15 varaktan ibarettir ve ilk sayfası kısmen bozuktur. Baştaki okunamayan kısım dışındaki kısımları oldukça iyi şekilde korunmuş olan nüshanın maalesef son kısmı da eksiktir. Ancak içerdği dil malzemesi dikkate alındı zaman, nüshanın Türk dili tarihi açısından oldukça büyük önemi haiz olduğu görülür. Nüshanın dili, hem Kıpçak Türkçesi hem de Oğuz Türkçesi unsurları barındırmaktadır. Oğuz Türkçesi unsurları da hem Azerbaycan hem de Anadolu sahasına ait hususiyetler sergilemesi bakımından karışık bir manzara arz etmektedir.

İçerdği oldukça fazla Kıpçak Türkçesi unsurlarına karşın, Oğuz sahası unsurları nüshada açık bir şekilde hâkimdir. Eserin muhtevasının cereyan ettiği coğrafyanın yanında, taşıdığı bazı dil hususiyetleri de dikkate alındığı takdirde, Azerbaycan sahasına ait olduğu hükmüne varmak gerekir. Ancak bu nüshada diğerlerine göre daha yoğun bir şekilde görülen Kıpçak Türkçesi hususiyetlerinin sebebinin açıklanması gerekmektedir. Bu Kıpçak Türkçesi unsurların sebebi pek tabii eserin Kırım Hanı tarafından yazdırılmış olması olabilir. Ancak daha güçlü bir ihtimal esrin yazarı ile ilgilidir. Eserin yazarının Muhammed Evabi olduğu kabul edildiği takdirde, aslında mesele çözülmüş olacaktır. Evabi'nin hangi Türk boyundan olduğu veya anadili hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Evabi'nin Endirey sakinlerinden olduğu bilgisi mevcuttur. Endirey, günümüzde Kumuk Türklerinin yoğun bir şekilde meskûn olduğu bir yerleşim yeridir. Bu gerçeğe binaen, Evabi'nin anadilinin bugünkü Kumuk Türkçesinin eski bir şekli olduğu, başka bir deyişle bir Kıpçak lehçesi olduğu düşünülebilir. Yani anadili bir Kıpçak lehçesi olan Evabi, bölgede yaygın olarak kullanılan Azerbaycan Türkçesi ile eserini yazmaya çalışmış ve böylece ortaya yer yer Kıpçak etkisi görülen bir Azerbaycan Türkçesi eseri çıkmıştır.

³ Daha evvel Peler 2016a ve Peler 2016b künyeli çalışmalarda, Bakü'de Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli El Yazmaları Enstitüsünde muhafaza edilen üç Derbendname nüshasının dili üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur.

A-613 Numaralı Derbendnâme Nüshasında İsim Tamlamaları

Türkçede takısız isim tamlamasının bulunup bulunmadığı meselesi tartışmalı bir konu olması sebebiyle, bu çalışmada bu meseleye girilmeyecek ve sadece belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları üzerinde durulacaktır. Bilindiği üzere belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları, iki isim unsurunun iyelik eki ile birbirine bağlanması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Yardımcı unsur olan birinci unsurun asli unsur olan ikinci unsura bağlanması ekli veya eksiz olabilir. Birinci unsura tamlayan ikinci unsura ise tamlanan adı verilmektedir. Birinci unsuru, yani tamlayanı hâl eki (çoğu zaman ilgi hâli eki) alan tamlamaya belirtili isim tamlaması, tamlayanı hâl eki almayan tamlamaya ise belirtisiz isim tamlaması adı verilmektedir. (Karahana 2008: 42-44). Türkiye Türkçesi için geçerli olan bu açıklamaların Azerbaycan Türkçesinde de isim tamlamalarının kuruluşu için geçerli olduğu ve tek farkın terminolojide olduğu görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi de aynı Türkiye Türkçesi gibi tamlayan unsurunu işaretlemek için genellikle ilgi hâli eki olan +nIn ve +In eklerini kullanmaktadır (Kazımov 2010: 64-69). Kuruluş mantığı itibarıyla, Kumuk Türkçesinde de isim tamlamalarının kuruluşunda çok büyük farklılıkların olmadığı görülmektedir. Kumuk Türkçesi, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinden farklı bir lehçe grubuna mensup olması sebebiyle, bu iki lehçeden farklı olarak ilgi hâli eki olarak +nI ekini kullanmaktadır. Ancak belki de Kumuk Türkçesi, isim tamlaması kuruluşunda, Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinden ayıran en büyük hususiyet ilgi hâlinin eksiz de işaretlenebilmesidir (Pekacar 2000: 116-120).

Belirtili İsim Tamlamaları

Metinde, belirtili isim tamlamaları kurmaya yarayan ilgi hâlini işaretlemek için kullanılan eklerde büyük bir çeşitlilik olduğu gözlemlenmiştir. Metin boyunca belirtili isim tamlamalarının yardımcı unsuru olan tamlayanı işaretlemek için kullanılan ekler şunlardır: +In, +Un, +nUn, +(n)Ung, +(I)nI, +n, +ø. İlgi hâli eklerinin yanında, ayrılma/çıkma hâli eki +dAn eki de bu görevle kullanılmıştır. Bu ekler bakıldığı zaman, aynı ekin farklı biçimbirimlik değişimleri yanında, farklı lehçelere ait eklerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu ekler sırasıyla bakıldığı zaman ortaya şöyle bir manzara çıkmaktadır:

+In

Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde birinci tekil ve birinci çoğul kişi zamirlerini ilgi hâli ile işaretlemek için kullanılan ek olan +Im ekinin metinde bir örnekte kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu örnekte zamir tamlama kurmamakta, bir çekim edatına bağlanmaktadır: *bizim ile* ‘bizimle’ (13b/11). Bir diğer örnekte ise, zamir Kumuk Türkçesinin birinci tekil ve çoğul kişi zamirlerini işaretlemek için kullanılan ilgi hâli eki olan +In ekini almıştır ve bu örnekte tamlanan unsur iyelik eki almamıştır: *öziniz bula bizin arada* ‘si-

zin ile bizim aramızda' (1b/1). "Bizim ev", "sizin ev" örneklerinde olduğu gibi, Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde de zamirler tarafından tamlanan isimlerin iyelik eki almaması mümkün olmakla birlikte, bu hususiyet Kumuk Türkçesinde daha yaygın bir durumdur. Zaten örnekten de anlaşılacağı üzere bu gibi durumlarda Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde iyelik ekine ihtiyaç duyulmaktadır.

+Un, +nUn, +Ung, +(n)Ung

Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin ilgi hâli ekleri olan +In ve +nIn eklerini andıran eklerin de metinde ilgi hâli ekleri olarak kullanıldığı görülmektedir. Bilindiği üzere her iki lehçede de birinci ek ünsüz ile biten kelimelerden sonra kullanılırken ikinci ek ünlü ile biten kelimelerden sonra kullanılmaktadır. Her iki ekin de metinde birtakım belirgin hususiyetlerle kullanıldığı görülmektedir. Her iki ek için de sondaki -n sesinin hem damaksı hem de dişsi olduğu örneklerin bulunduğu görülmektedir. Ekler Türkçenin en eski devirlerinden beri art damak n'si ile bulunurken bu damaksılık, ağızlarda kısmen devam etmekle birlikte, Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin ölçünlü şekillerinde ortadan kalkmıştır. Ancak burada unutulmaması gereken bir husus, İstanbul ağzında bu damaksılık ortadan kalkmış olmakla birlikte, imlanın Osmanlı Türkçesinde her zaman art damak n'si sesinin karşılığı olan kef harfi ile olduğudur. Yani metindeki bu ikili durum bir imla karışması neticesinde olamaz. Bu durum ancak bir lehçe veya ağız karışması ile açıklanabilir. Yer yer eki art damak n'si ile kullanan bir ağız veya lehçenin etkisinde kalınmış olmalı. İmla dikkate alındığı zaman şöyle bir durum da ortaya çıkmaktadır: Metnin geneline bakıldığı zaman, Çağatay imlasının etkisi de görülmektedir. Mesela, art damak n'si bulunan ilgi hâli ekleri kef veya sağır kef ile değil, nun-kef şeklinde yazılmıştır. Buradan, Azerbaycan Türkçesi ile yazmaya çalışan müellifin Çağatay imlasına Azerbaycan Türkçesinin ses hususiyetini yansıtmış olabileceği sonucunu da çıkarmak mümkün görünmektedir. Her iki durumda da bir lehçe karışmasının mevzubahis olduğu açıktır. İlgi hâli eki ile alakalı olarak dikkati çeken bir diğer husus, bütün örneklerde ekin yuvarlak ünlü ile bulunmasıdır. Bu da eskicil bir durum veya eskicil durumlar barındıran bir ağız hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

+Un / +nUn ile Kurulan Belirtili İsim Tamlamaları

Yukarıda da belirtildiği üzere, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde, ünsüz ile biten kelimelerden sonra kullanılan ilgi hâli eki olan bu ekin metinde yuvarlak ünlü ile yani +Un şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum bir Orta Türkçe hususiyeti olarak eskicil bir hususiyet veya bu şekli eskicil bir unsur olarak barındıran bir ağız hususiyeti olarak durmaktadır: *Âdemün sözün* 'adamin sözünü' (10b/6); *êaskerün uluân* 'ordunun büyüünü'

(2b/7); *beglerün ulusu* ‘beylerin büyüğü’ (4a/1); *binÂ’ etmegün sebeb* ‘inşa ettirmenin sebebi’ (5b/3); *çirÂaun yaraaî* ‘meşalenin yardımı’ (12a/3-4); *Derbendün başı leşkeri* ‘Derbent’in önde gelen askerleri’ (5a/3); *Derbendün yaòşılıuân* ‘Derbent’in iyiliğini’ (9b/6); *FÂris pÂdişÂhun devleti* ‘Fars padişahın devleti’ (5b/8); *âazavÂt itmegün âevÂbın* ‘cihat etmenin sevabını’ (9b/7); *kÂfirlerün mÂlın* ‘kâfirlerin malını’ (13b/1); *kÂfirlerün meydân içinde lâşlerin doldurup* ‘kâfirlerin leşlerini meydana doldurup’ (12b/11-12); *kÂfirlerün neçesin gevdesinden* ‘kâfirlerin birçoğunun cansız vücutlarından’ (8a/2); *Úaytaun yuòaru yanı* ‘Kaytak’ın yukarı tarafı’ (4b/11-5a/1); *keşîşlerün sözine* ‘rahiplerin sözüne’ (9a/11); *mü’minlerün úuvveti* ‘müminlerin gücü’ (8a/8-9); *Müsülmânların atları* ‘Müslümanların atları’ (8a/3); *şehherlerün Âdemler* ‘şehirlerin halkını’ (5b/1-2). Ünlülerden sonra ekin kullanıldığı örnekler şunlardır: *gecenün yarısı* ‘gecenin yarısı’ (12a/1); *ikisinün ulularından* ‘ikisinin büyüklerinden’ (1a/9); *ûalëanun ôarÂb virÂn* olan yerleri ‘kalenin yıkılan yerlerini’ (15a/2); *onun ardından* ‘onun ardından’ (12b/6); *özünün* ‘kendinin’ (4a/9); *Tarâunun adıdur* ‘Targu’nun adıdır’ (4a/3).

+Ung / +nUng ile Kurulan Belirtili İsim Tamlamaları

Birkaç belirtili isim tamlaması örneğinde, tamlayan unsurunun aldığı ilgi hâli ekinin art damak n’si ile +Ung şeklinde olduğu görülmektedir. Bu durum, bir Kıpçak Türkçesi hususiyeti veya eskicil bir unsur olarak kabul edilebileceği gibi, yukarıda da belirtildiği üzere Çağatay imlasının bir özelliği olarak da algılanabilir. “o” kelimesi dışında ünlü ile biten bir kelimeden sonra kullanılmış bir örnek olmadığı için ekin ünlülerden sonraki durumunun ne olduğunu sağlıklı bir şekilde görmek mümkün değil. Ekin ünlüsünün bütün örneklerde yuvarlak olması bir Oğuzcalaşma etkisi⁴ olarak nitelendirilebilir. O hâlde, ekin sonundaki –n- sesinin damaksız olması, Kıpçak Türkçesi hususiyetinden ziyade, eskicil bir hususiyet olarak görülebilir. Zira Orta Türkçe devrinde Batı Türkçesinde de ilgi hâli eki damaksız –n- sesi ile yazılmakta idi⁵: *Ôaúanung* ‘Hakan’ın’ (2b/6); *maèedenüing ôaâılın* ‘madenin ürününü’ (2b/8); *onung* ‘onun’ (5a/8); *onung artından* ‘onun ardından’ (13a/11).

+(I)nI ile Kurulan Belirtili İsim Tamlamaları

Metinde, bazı belirtili isim tamlamalarının kuruluşunda, ilgi hâli eki olarak Oğuz Türkçesine tamamen yabancı bir ek olan +(I)nI ekinin de kullanıldığı görülmektedir. Çağatay Türkçesinde de kullanılan (Argunşah 2013: 119-120;

⁴ İlgi hâli ekinin ünlüsünün düzlük-yuvarlaklık uyumu konusunda Harezmi Türkçesi döneminde de istikrarsız olduğu (Argunşah ve Sağol Yüksekaya 2013: 192) bilinmekle birlikte, Güner (2013: 189) Kıpçak Türkçesindeki ilgi hâlinde görülen yuvarlaklaşmaların Oğuzca etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

⁵ Eski Batı Türkçesine ait örnekler için Timurtaş (1977: 68-69)’ bakılabilir.

Pekacar ve Erdem Uçar 2015) +nI ilgi hâli ekini anımsatan bu ek, muhtemelen günümüzde Kumuk Türkçesinde kullanılan ilgi hâli ekidir. Metinde bu ekin azımsanmayacak miktarda örnekte kullanıldığı görülmektedir. Ancak ek günümüz Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmekle birlikte⁶, metinde ekin kullanıldığı örneklerin tamamının düz ünlü ile biten kelimeler olması sebebiyle, ekin metnin dilinde bu uyuma girip girmediğini görmek mümkün değil. Ekin kullanımında Kumuk Türkçesinin ölçünlü şeklinden ayrılan bir diğer husus ise, ekin ünsüz ile biten kelimelere getirildiği örneklerin birçoğunda kelime ile ekin arasında bir ünlü türetilmiş olmasıdır. Bunun bir ağız hususiyeti olması pek muhtemeldir: *anı Âdemleri* ‘onun halkı’ (5a/4); *arabalarını artından* ‘arabaların ardından’ (14a/2); *Derbendini burçlarını* ‘Derbent’in burçlarını’ (14b/10-11); *Derbendini ve külli àAcemini pÂdişÂhı* ‘Derbendin ve bütün İran’ın padişahı’ (1a/4); *Üaydını bÂrÿsi* ‘Kayda’nın duvarı’ (14b/12-15a/1); *Müslümânlarını yarısı* ‘Müslümanların yarısı’ (7b/5); *şeherni isbehesi* ‘şehrin ordusu’ (4b/2-3); *ulularını yahşılarını* ‘büyüklerinin müspet olanlarını’ (10b/7); *Öi’l-ûarneyn[n]i itken bÂrÿni* ‘Zülkarney’in yaptırdığı duvarı’ (3a/1).

+dAn Ayrılma/Çıkma Hâli Eki ile Kurulan Belirtili İsim Tamlamaları

Metinde, belirtili isim tamlaması kurarken tamlayan unsurunu işaretlemek için kullanılan eklerden biri de ayrılma hâli ekidir. Günümüz Türkiye Türkçesinde de ayrılma hâli ekinin aynı işlevle kullanmak mümkün olmakla birlikte, bu şekilde kurulan tamlamalarda tamlanan unsuru olarak kullanılabilecek kelimelerin sayısı sınırlıdır. Türkiye Türkçesinde bu gibi tamlamalar umumiyetle ya “adamlardan biri”, “çocuklardan ikisi” şeklinde olup tamlanan unsuru bir sayı ismidir ya da “adamlardan uzun olanı”, “çocuklardan çalışkan olanı” örneklerinde görüldüğü üzere tamlanan unsuru bir sıfat-fiil öbeğidir. Oysa metinde ayrılma hâli eki ile kurulan belirtili isim tamlamalarından biri bu kalıplara uyarken, birinin uymadığı görülmektedir: *BÿselmÂnlardan hünerleri* ‘Müslümanların hünerleri’ (6a/10-11); *kÂfirlerden birisi* ‘kâfirlerin biri’ (6b/7).

Belirtisiz İsim Tamlamaları ve İlgi Hâli Eki Düşürülmüş Belirtili İsim Tamlamaları

Metinde, belirtisiz isim tamlamalarının büyük bir kısmının kuruluşunda herhangi bir düzensizlik veya hususi durum görülmemektedir. *Âôiret âavÂbı* ‘ahiret sevabı’ (10b/8); *baàır maèedeni* ‘bakır madeni’ (2b/6); *Ûumuú óAkimi* ‘Kumuk yöneticisi’ (5a/10); *küffÂr èaskeri* ‘kâfirler ordusu’ (8a/6) vs. örnek-

⁶ Günümüz Kumuk Türkçesinde ilgi hâli ekinin durumu ve örnekleri için Pekacar (2000: 116-120)’a bakılabilir.

lerinde görüldüğü üzere, metinde kuruluş bakımından hiçbir sorun teşkil etmeyen birçok belirtisiz isim tamlaması bulunmaktadır.

Metinde bulunan ve belirtisiz isim tamlaması olarak sınıflandırılabilen bir diğer tamlama öbeği, kuruluş itibarıyla belirtisiz isim tamlaması gibi duran ancak mana cihetinden belirtili isim tamlaması hükmünde olan tamlamalardır: *èAbdü'l-èaziz sözi* 'Abdülaziz'in sözü' (11a/1-2); *Emirü GülbÂo taòti* 'Gülbah Emirinin başkenti' (3b/11); *Gülbaòu yanına* 'Gülbah'ın yanına' (13a/7); *HÂşim ruòâatıla* 'Haşim'in izniyle' (14b/4); *Úumuú üstine* 'Kumuk'un üzerine' (15b/9-10); *SevÂd ve İbrahim yanına* 'Sevad ve İbrahim'in yanına' (13b/12-14a/1). Dikkati çekeceği üzere bu tamlamaların tamamında, tamlayan unsuru durumundaki kelime veya kelimeler özel isimlerden ibarettir. Bu tamlamalarda belirtili isim tamlaması kuran ilgi hâli eki, muhtemelen, özel isimin belirsizliği ortadan kaldırması sebebiyle kullanılmamıştır. Ancak burada ilginç olan Kumuk Türkçesinde isim tamlamalarında ilgi hâli ekini düşürmek olağan bir durumken, bunu tamlayanı özel isim olan tamlamalarda yapmanın mümkün olmamasıdır (Pekacar 2000: 118).

Metinde tamlanan unsuru sıfat-fiil grubu olan tamlamalarda da ilgi hâli ekinin düşürüldüğü görülmektedir: *bular geleni işitüb* 'bunların geldiğini işitip' (6a/7-8); *MüsülmÂnlar aròa virüb döğüş itken meşeye* 'Müslümanların arka verip savaştığı ormana' (8a/4-5); *MüsülmÂnlar úuvvetlerin kesüb yioilub úalmayanı* 'Müslümanların kuvvetlerinin kesilip yıkılıp kalmamaları' (8b/4); *sen âavt ötmez diyen* 'senin silah işlemez dediğin' (7a/1-2); *NýşirevÂn itken èimÂreti* 'Nüişreven'in yaptırdığı imareti' (14b/9-10). Bunlara ek olarak şu örnekte de ilgi hâli eki düşürülmüştür: *kÂfirler hiç uruş úuvvetleri bolmadı* 'kâfirlerin hiç vuruşmaya güçleri olmadı' (7b/9-10). Son örnekte ve tamlanan unsuru sıfat-fiil grubu olan örneklerin tamamında dikkati çeken bir husus, bu kuruluşlar içerisinde birtakım Kıpçak Türkçesi unsurlarının bulunmasıdır. Bu durum, bu örneklerde ilgi hâli ekinin düşürülmüş olmasının sebebinin bir Kıpçak ağzı etkisi olduğunu düşündürmektedir.

İki örnekte, üçüncü kişi iyelik ekinden sonra, ilgi hâli gelmesi beklenen yerde +n ekinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, günümüz Kumuk Türkçesinde de kullanılan (Pekacar 2000: 122) üçüncü kişi iyelik eki sonrası belirtme hâlinin durumunu hatırlatmaktadır: *kÂfirlerün neçesin gevdesinden* 'kâfirlerin birçoğunun cansız vücutlarından' (8a/2); *MüsülmÂnlar úuvvetlerin kesüb yioilub úalmayanı* 'Müslümanların kuvvetlerinin kesilip yıkılıp kalmamaları' (8b/4). Bilhassa ikinci örnekte, *kes-* fiilinin çatısı dikkate alındığı zaman belirtme hâli daha fazla belirginleşmektedir. Ancak bu ifadeyi bu fiil çatısı ve ilgi hâli eki kullanmadan Türkiye Türkçesine düzgün şekilde çevirmek mümkün görünmemektedir.

İyelik Eki Düşürülmüş Tamlamalar

Yukarıda +In eki ile kurulan belirtili isim tamlamaları bahsinde belirtildiği gibi, tamlayanı birinci ve ikinci şahıs zamirleri olan tamlamalarda iyelik ekini düşürmek, günümüzde hem Kumuk Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde olası bir durumdur. Ancak metinde, tamlayanı birinci ve ikinci şahıs zamiri olmayan birçok tamlamada da iyelik ekinin düşürüldüğü görülmektedir: *binÂ' etmegün sebeb* 'inşa ettirmenin sebebi' (5b/3); *bular geleni işitüb* 'bunların geldiğini işitip' (6a/7-8); *FÂris pÂdişÂhun devleti* 'Fars padişahının devleti' (5b/8); *Öaüan úzdan* 'Hakan kızından' (2a/6-7); *Öaydaü úarafa* 'Karakaytak tarafına' (12b/4); *İnci kÂfirlere* 'Anci kâfirlerine' (14a/9); *kÂfir êasker ile MüsülmÂn êasker naüara urup* 'kâfir ordusu ile Müslüman ordusu davul çalıp' (12a/11); *úble cÂnibdeki seddini* 'kible yönündeki duvarı' (3a/2); *KivÂn úalaya* 'Kivan kalesine' (14a/7); *Úumuú úÂ'ifedür* 'Kumuk tayfasıdır' (5a/6); *ol Lezgi beg* 'o Lezgi beyi' (12a/7); *NýşirevÂn itken êimÂreti* 'Nüişreven'in yaptırdığı imareti' (14b/9-10); *öz yoruâ bula* 'kendi yöntemiyle' (9a/9); *Rebièü 'l-evvel ayda* 'Rebiyülevvel ayında' (14b/1); *şehherlerün Âdemler* 'şehirlerin halkını' (5b/1-2); *uruş naâaralar* 'savaş davulları' (10a/7). Bu tamlamalardan bilhassa tamlayanları özel isim olan bazılarının sıfat tamlaması gibi durduğuna ve belirtili isim tamlamasının ancak Türkiye Türkçesine aktarmada belirginleştiğine şüphe yok. Ancak diğerlerinde iyelik ekinin eksiliği barizdir.

Sonuç

Bakü'deki Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Məhəmməd Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsünde, 613 arşiv numarası ile kayıtlı bulunan Derbendnâme nüshasında, isim tamlamalarının kuruluş bakımından oldukça çeşitlilik arz eden bir manzara ortaya koydukları görülmektedir. Metinde kuruluş bakımından Türkçenin olağan isim tamlaması kuruluşunda olan birçok tamlama bulunmaktadır. Bilhassa belirtisiz isim tamlamalarının belirtili isim tamlamalarına göre daha kurallı bir görünüm arz ettiği görülmektedir. Ancak örneklerden de gördüğü gibi, metinde iyelik eki düşürülmüş azımsanmayacak sayıda belirtisiz isim tamlaması bulunmaktadır. Belirtili isim tamlamalarının ise gerek kullandığı ek çeşitliliği gerekse kuruluş bakımından oldukça karışık bir durumda olduğu görülmüştür. Belirtili isim tamlamalarında tamlayanları işaretlemek için kullanılan ekler, hem lehçe bakımından hem de ses yapısı bakımından oldukça çeşitli bir manzara ortaya koymaktadır. Ayrıca bazı belirtili isim tamlamalarında ilgi hâli ekinin düşürüldüğü görüldükçe, bazılarında iyelik ekinin düşürüldüğü görülmektedir. Metnin dili, bu hâliyle, Türkçede isim tamlamalarının kuruluşu üzerindeki tartışmalara önemli katkılar sağlayacak niteliktedir.

KAYNAKLAR

- ALİHANOV-AVARSKİY, M: Tarihi Derbend-name: Bakü 2011, 169 s. Naql Evi.
- ARGUNŞAH, Mustafa: Çağatay Türkçesi: İstanbul 2013, 381 s. Kesit Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. – G. SAĞOL YÜKSEKKAYA: Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri: İstanbul 2014, 440 s. Kesit Yayınları.
- ÇETİNKAYA, Nihat: İğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine): İstanbul 1996, 402 s. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- GÜNER, Galip: Kıpçak Türkçesi Grameri: İstanbul 2013, 371 s. Kesit Yayınları.
- HACISALİHOĞLU, Fuat: Azerbaycan'da Tarihçilik (Ankara 2012). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KARAHAN, Leyla: Türkçede Söz Dizimi: Ankara 2008, 192 s. Akçağ Yayınları.
- KAZEM-BEG, Mirza A.: Derbend-nâme, or The History of Derbend; Translated. From A Select Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities: St. Petersburg 1851, XXIII+245 s. Imperial Academy of Sciences.
- KAZIMOV, Q. Ş.: Müasir Azərbaycan Dili – Morfologiya: Bakü 2010, 399 s. Elm və Təhsil.
- KLAPROTH, M.: "Extrait du Derbend-nameh ou de l'Histoire de Derbend", Nouveau Journal Asiatique, ou Reueil de Memoires, d'Extraits et de Notices: Paris 1829, 3. C., 439-467 s. Societe Asiatique.
- KURAT, Aktes Nimet: "Abÿ Muóammad Aómad bin Aëåam al-Kÿfi'nin KitÀb al-Futÿó'u", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakóltesi Dergisi: Ankara 1949, 18. sy. 255-273 s. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi Yayınları.
- PEKACAR, Çetin: Kumuk Türkçesi Grameri: Ankara 2000, XVII+301 s. Yayınevi yok.
- PEKACAR, Ç. – F. M. ERDEM UÇAR: "Çağatay Türkçesinde +nI İlgi Hâli Eki", International Journal of Languages' Education and Teaching: Mannheim 2015, 3. sy. 443-456 s.
- PELER, Gökçe Yükselen (2016a): "Bakü'de Bulunan Üç Derbendnâme Nüshası Üzerine", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi: Kayseri 2016, 41. sy. 97-108 s. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PELER, Gökçe Yükselen (2016b): "Derbendname'nin Azerbaycan'da Bulunan Üç Nüshası ve Azerbaycan Sahasına Ait Karışık Dilli Bir Metin", ASOS 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı, 13-14-15 Ekim 2016 Elazığ: Elazığ 2016, 2251-2257 s. ASOS Yayınları.
- RAMAZANOV, A. – A. HAJIQƏDİRLİ: Dərbəndnamələr: Bakü 2010, 92 s. Nurlan.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: Umumî Türk Tarihi'ne Giriş: İstanbul 1981, XVI+537 s. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Yayınları Nu. 1584.

VON HAMMER-PURGSTALL, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches,
zweiter Band: Peşte 1840, VIII+687 s. Hartleben Verlag.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.yazmalar.gov.tr/tarama.php?cmd=search&genel=Derbend&submit=Ara> (19.08.2016)

ANAMUR ABDALLARI'NIN GİZLİ DİLİ

Gönül ERDEM NAS*

Giriş

Abdal adlandırması bazı kaynaklarda olumsuz bazı kaynaklarda ise olumlu anlamlar içermektedir. Güncel Türkçe Sözlük'te: dilenci kılıklı, üstü başı perişan kimse, çingene, davul, zurna çalan, sünnetçi, serseri, avâre, tembel, beceriksiz, deli, itibarsız, kul, köle, tamahkâr, açgözlü ve cimri gibi anlamlarda kullanılan Abdal sözcüğü, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde bazı olumsuz anlamları dışında -*çingene*, *serseri*- kimseye kötülüğü dokunmayan iyi niyetli kimse olarak tanımlanmaktadır (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü). Köprülü ise Abdal sözcüğünün tarihi kökleriyle ilgili “*Milattan sonra V. ve VI. yüzyıllarda Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynamış bulunan Eftalit veya Akhun diye bilinen kavmin adının da aslında Abdal veya Aptal olduğu iddiası kolaylıkla reddedilemez. Nitekim bugünkü Yakutçada erkek Şamanların lâkabı olarak kullanılan **abidal** kelimesi de bu hususu doğrular mahiyettedir.*” (1988:62) diyerek Abdallar'ın Akhun olduğu yönünde bir tespitte bulunmuştur. Abdallık Kalenderilik ile birlikte sıkça kullanılmaktadır. Rum Abdalları'nın menkıbeleri, onların Kalenderilikle ilgisini açıkça göstermektedir. Bunların başında Geyikli Baba, Doğlu Baba, Abdal Musa gibi *Baba* ve *Abdal* lâkaplarını taşıyanlar gelir. *Bu lâkaplar 11. yüzyıldan itibaren, Baba Tahir-i Uryan örneğinde olduğu gibi Kalenderler tarafından kullanılmıştır* (Ocak, 2016:139). Rum Abdalları'nın *büyük bir kısmı günümüzdeki klasik Sünnîlik'ten farklı olarak, daha çok eski inanç ve mitolojik motiflerin hâkim olduğu bir İslam anlayışına sahiptirler* (Ocak, 2016:141). Tüm bu tanımlarla birlikte köken olarak Abdallar sıklıkla Çingeneler ile karıştırılmakta Abdallar ise bundan rahatsızlık duymaktadırlar. Bu durumu dini inançlarının farklılığı ile de ispat etmek isteyen Abdallar kendilerini çok eski inançlara sahip eski köklü bir topluluk olarak görmektedirler. Anamur'da görüşme yapılan tüm Abdallar kendilerini *Abdal* Alevisi olarak tanıtmıştır.

* Yrd.Doç. Dr. Bartın Üniversitesi, gerdem@bartin.edu.tr

Nüfus yoğunluğu bakımından Anadolu'nun *güney, batı ve orta kesimlerinde yaşamlarını sürdüren Abdallar*, "*Abdal*" adlandırması dışında *çoğunlukla "Teber, Teberci"* olarak da adlandırılmaktadır. Fakat bu terimler kimi durumlarda homojen bir grubu değil benzer hayat tarzına ve inanç sistemine sahip ve farklı özellikleri bulunan grupları adlandırmak üzere de kullanılabilir (Yıldırım, 2011: 26). Anadolu'nun birçok yöresinde yaşayan Abdallar, Abdal adlandırması ile birlikte Teber, Gewende (Kürtler arasında) gibi adlandırmalarla da tanımlanmaktadırlar. Teber adının Abdalların bir kısmının derviş kıyafeti ile ellerindeki davuldan -Arapça tabl (davul) kelimesinden yola çıkarak- dolayı aldıkları belirtilmektedir (Köprülü 1935:42). Gewende adlandırması ise Güneydoğu'da -Adıyaman ve Şanlıurfa- Kürtler tarafından geçimini düğünlerde ve özel günlerde davul çalarak kazanan Abdallar için kullanılan bir adlandırmadır.

Anamur Abdalları

Anamur, coğrafi konumu bakımından Türkiye'nin il merkezlerine en uzak ilçesidir. Bağlı olduğu Mersin ili de dâhil olmak üzere çevresindeki en yakın il merkezlerine -Konya ve Antalya- eşit uzaklıkta, bu üç ilin en uç noktasında bulunmaktadır. Ulaşımı oldukça zor olan Anamur, bu özelliğiyle bir olumsuzluğa sahip olsa da bu özeliği Anamur'un dış ve iç göçe kapalı hale gelmesinde etkili olmuştur. Türkiye'nin en güney ucunda olan Anamur bir sahil kenti olmasına rağmen ekonomik yapı bakımından tamamen tarım kenti özelliği taşımaktadır. Geniş ve sulak arazilere sahip olmasının yanında Türkiye'de muzun doğal olarak yetiştiği tek yerdir ve muzun ekonomik değerinin yüksek olması halkı başka alanlardaki ekonomik faaliyetlere yönlendirmemiştir. Çevresindeki turizm kentlerinden bu anlamda ayrılmaktadır. Halk turizme karşı da oldukça temkinli hatta tepkilidir. Bu durum yörenin turizme bağlı göç ve karışık yapıdan uzak kalmasını sağlamış böylelikle burada yaşayan halkın yüzyıllardır süregelen gelenekleri, dilleri ve kültürleri büyük ölçüde korunmuştur.

Anamur nüfusunun çok büyük bir kısmını Yörük-Türkmenler oluşturmaktadır. Anamur'daki Türkler 11-12. yüzyıllarda II. Beyazıt döneminde İç-il'e yerleştirilen Yıva Oymağı'nın göçüyle yerleşmiştir. Osmanlı Dönemi'ndeki belge kayıtlarından hareketle Anamur'da yaşayan toplumsal gruplar şu şekildedir (Erim, 2014:63).

Belge Adı	Ulaşılan Belge Adedi	Toplam Sayfa Sayısı
Yörük Aşiret ve Cemaatleri	16	49
Gayri Müslimler Ermeniler	8	36
Gayri Müslimler Rumlar	9	11

Gayri Müslimler Yunanlılar	4	10
Yabancılar	10	16
Göçmenler Kıptiler	1	1
Girit Muhacirleri	2	6
Dobruca Muhacirleri	1	1
Toplam	42	81

Anamur'da Sarıkeçili, Bahşiş, Tekeli ve Tahtacı aşiretleri bulunmaktadır (Tokatlı ve Nas, 2012:35). Nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Yörük aşiretleri dışında şehir merkezindeki iki mahallede yaklaşık 300 hanede Abdal yaşamaktadır. Köken olarak Türk olduklarına dair iddialar olmasına karşın yapılan görüşmelerin tamamına yakınında Abdallar kendilerini Horasan'dan gelen bir topluluk olarak nitelendirmektedir. Bununla birlikte bir aile eskiden kimlik kartlarında Kıbtî yazdığını belirtmiştir. Besim Atalay bu durum için:

"Abdallar bugün Türk'ten başka bir şey değillerse de dillerinde bir iki yabancı kelimenin ve aralarında demircilik ve semercilik gibi sanatların bulunması ve birtakım âdetleri eski zamanlarda Kıbtîlerden ayrılmış olduklarına birer şahittir. Hükümet defterlerinde de eskiden Kıbtî diye yazılmış imiş. Bunlardan iki köy Mut'ta, üç ufak köy Anamur'da, bir mahalle Silifke'de vardır. Bunlar hükümet nazarında Müslüman sayılırlar ve kendileri Müslüman bulunduklarını iddia ederlerse de mezhep itibarıyla Şii'dir: Hacı Bektaş-ı Veli Hazretleri'ne bağlantıları çok fazladır" demektedir (Haykır, 2010).

Abdallar yaşadıkları hemen her yörede şehir dışında yaşamak zorunda bırakılmıştır. Anamur'da da Abdallar ilk zamanlarda şehir merkezinin dışında yaşamışlardır günümüzde ise şehrin büyümesiyle birlikte, yaşadıkları iki mahalle -Yıldırım Beyazıt ve Yeşilyurt- şehir merkezinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Yöredeki diğer yerli halk ile yaşanan birtakım sorunların merkezinde de bu yerleşim biriminin özelliği etkilidir. Yapılan görüşmelerde yerli halk Abdalları genelde tehlikeli bulmakta bu sebeple iş verirken tercihlerini onlardan yana kullanmamaktadır. Bu durum eğitim oranı düşük olan Abdalların işsizlik sorununu daha fazla arttırmaktadır. Bilinenin aksine Anamur Abdalları diğer Abdallar gibi müzikle -birkaç aile dışında- hiç ilgilenmemektedir. Geçimlerini daha çok tarım işçiliği şeklinde gününbirlik çalışarak sağlamaktadır.

Yapılan görüşmelerde yerli halkın büyük kısmının Abdalları hırsızlık ve madde bağımlılığı özdeşleşmiş bir grup olarak tanımladığı tespit edilmiştir. Bunun nedeni Abdallara sorulduğunda eğitim seviyesinin düşüklüğü ile işsizliğin yol açtığı maddi olumsuzlukların kendilerini bir takım olumsuz alışkanlıklara yönelttiğini dile getirmişlerdir. Diğer husus olan madde bağımlılığının

ise Abdallar içerisinde çok normal kabul edildiği gözlemlenmiştir. Görüşme yapılanların büyük bir bölümü, uyuşturucu maddeleri diğer keyif verici maddelerle (Alkol, sigara) eşdeğer gördüklerini dile getirmişlerdir. Kenevir yörede “Abdal otu” olarak bilinmektedir. Hüseyin ARDIÇ (57) bu konuda şunları söylemiştir:

“Abdal otumuz var içeller bağımlılar amma ben sigara esrar içmem amma yeğenlerim var içer mahallede çoğ içen var içenimiz çoğ bu abdal otunu”.

Uyuşturucu madde bağımlılığına bağlı işlenen suç oranı Anamur Abdalları içerisinde oldukça yüksektir. Şehir merkezinde yaşamalarına karşın Abdal olmayan diğer yerli halkın mahallelerine girmesine son zamanlara kadar izin vermeyen Abdallar, yakın bir zamana kadar da bu durumu devam ettirmişlerdir. Halen çok güvenmedikleri kimselere karşı temkinli davranmaktadırlar.

Anamur Abdalları'nın tamamı Alevi inancına mensuptur. İnançları kimliklerinin temelidir. Kendilerini inançları üzerinden nitelemektedirler. Yerli halkın çoğunluğunun inancı olan Sünniliğin etkisinde olsalar da kendilerini daima “Abdal Alevi'si” olarak ifade etmektedirler. Sünnî inancına mensup kimselere ise “Yezit”, dini kimlik dışında kalan tüm yerli halka “Türk” demektedirler. Yörede yaşayan ve Abdallar gibi Alevi inancı taşıyan diğer bir topluluk da Tahtacı Alevileridir. Abdallar kendilerini tanıtırken Abdal Alevi'si olmayı Tahtacı Alevisi olmaktan daima üstün tutmaktadırlar bunun nedeni sorulduğunda görüşme yapılan hemen her birey aynı yanıtı vermiştir. Kendilerinin Hacı Bektaş-ı Velî'nin yolundan giden, inancı daha makbul, namaz kılan, oruç tutan, cenazelerini dinin tüm kurallarına göre defneden olduğu belirtirken Tahtacıların ise bunları uygulamadıklarını söylemişlerdir. Bu durumu Hüseyin ARDIÇ (57) şu şekilde açıklamıştır:

“Onnar Tahtacı Alevisi biz Abdal Alevisi onnar çoğ farklı Ramazan ayında biz orucumuzu dutarıZ, namazımızı gılarız, onnar bizim gibi dël işTe masele başka yerde cenaze öldüğü zaman mevlüd vermezler Tahtacılar'da cenazeyi çamaşırlarıyla goyallar yatak yapallar çoraba varana gadar geydirirler biz kefen onnar çamaşırlarıyla sarıyollar, bizde Cemevi yoh eskiden bizde gardeş olunurdu benim hanımınla başkasının hanımı gardeş olüdu onun çocuğlarını biz alamıyok ne o benim çocuğu alabiliyor söra bunun yanıış oldünu duyduk dedeler de ölünce dedeleri de birağdık.”

Ortalama nüfusları 1300-1600 olan Anamur Abdalları'nın beş sülaleden oluştuğu ifade edilmektedir. Bu sülaleler: Kelceler, Hıdırlar, Akgabaklar, Sülalar ve Kandaklar diye adlandırılmışlardır. Söz konusu sülaleler içerisinde yönetici olan sülale Alevilik inancının taşıyıcısı Dedelerin olduğu Akgabak sülalesidir. Yakın zamana kadar bu sülaleye mensup iki erkek kardeş Anamur Abdalları'nın Dedeleri konumundaydı. Her ikisi de öldükten sonra Abdallar

bu geleneği sürdürememiş ve yeni bir dede arayışına girmemişlerdir. Bu beş sülalenin en varlıklı ailesi Akgabaklar'ın bu durumu -hem kendileriyle hem de diğer sülalelere mensup bireylerle yaptığımız görüşmelerde- diğer aileler arasında huzursuzluk yaratmıştır. Diğer ailelere göre Dedelik makamını kullanarak bu aile zenginleşirken diğer aileler yoksullaşmıştır. Bu durumun tam tersini ise Akgabak ailesi üyeleri dile getirmektedir. Bununla ilgili Mustafa ZEYTİN (60) şunları söylemiştir:

“Hacı Bektaşdan bir Tane daş getiriyollardı dedeler şöyle gare şeklinde yüzünü sür para at dedeler böyle böyle zaTen bugün yüz dönümden aşşa malları yoh bütün çoluğun çocuğun serveti var öyle bir servet dël bir gün çıkmış bir tanesi bubası dedeymiş ufacak çocuñ geder elini öperdik dede çocu deyi dedelerin garılarının elini öperdik onnar dohununulmaz gibiydi onnara yahlaşmak zor ıdı”

İnançlarından vazgeçtiklerini Aleviliğin şartlarını çoğu kimsenin artık uygulamadığını hem vefat eden Dede'nin eşi hem de diğer sülalelere ait bireyler dile getirmektedirler. Abdalların son Dedelerinden birinin eşi Dudu BÜYÜKDERE (92) bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Esgiden namaz bilmezdik gılmaz ıdık dokuz orucumuz var ıdı samah ederdik musayıp olunurdu yanı gardeş olunurdu onnarın çocukları biribiriyle evlenemezdi şimdi öyle dël yannış ımış Ramazan orucu dutarız hem de dokuz orucu dutarız namaz da gıların dokuz oruç yanı Hızır demiş ki otuz mu oruç dokuz annamış o sebepten dokuz gün dutarız muharrem de aşura yaparız dede eviyiz ya o zaman aşura mahalleye sabah erkenden bizim evden çıkar ıdı”

Eski inanç olarak niteledikleri geleneklerinden bahsederken Dedelerin varlığının onları terbiye ettiğini, kavgaların önüne geçtiklerini ifade etmişlerdir. Cihan BÜYÜKDENİZ (65):

“Esgiden bizim çocuğlümüzda dedelerimiz var ıdı iki tane masele biri küfür etTiği zaman bunnar para alılladı küfür etTiyse masele yetişgin gızı var o gişinin başga gişinin yetişgin oğlu var kesinlikle bedelini ödemedən gızı isteyemezdi küfür etTiği için bedel goyallardı para gibi dedeye o paralar ödenir ancak onun gızı var isa istenebilirdi Alevilik inancımız var bizim biriyle kötö olmayız biz zaten ezilmiş insanlarız” demiştir.

Anamur Abdalları'nın Gizli Dili

En yalın tanımıyla gizli dil, konuşurları tarafından konuşulduğunda diğer toplulukların anlamayacağı yapıdaki bir dili ifade eder. Bununla birlikte gizli dillerin ne gramer yapısı ne de kelime hazinesi yabancı birisi tarafından anlaşılabilir. Az sayıda ek dışında genel dilden alınmış hemen hemen hiçbir özelliğe rastlanmaz. Hatta genel dilden doğrudan alınmış ifadelerden bile ka-

çınılır. Bağımsız her hangi bir dilde olduğu gibi söylenmek istenen her şey bir cümle olarak ifade edilebilir. Gizli dil, sade bir şeyi gizlemek amacıyla değil, bir grubun hayatının belli bir alanını, düşüncelerini kısaca bir boyun bütün dilsel hayat alanını gizlemeye yarar. Böyle dillerin kelime hazinesi çok küçüktür bundan dolayı, her kelime bir kaç anlama gelebilir. Genel dilden hiç bir şey alınmamasına dikkat edilir. Konuşanları bu dilleri kendi grupları ve bölgele-ri dışında ele vermemeye dikkat ederler (Caferoğlu,1943). Abdallar/Teberler, grup içinde zaman zaman -özellikle de yabancıardan bazı bilgileri gizleme ihtiyacı duyduklarında- kullandıkları, özel kelimelerden oluşan, sınırlı iletişim özelliğine sahip, kendilerinin *dilce* veya *Teberce*, yabancıların *Abdalca* adını verdiği bir “gizli dil” konuşmaktadır. Abdal gizli dili Türkiye Türkçesi temelli karma bir dildir. Söz diziminde Türkçeye paralel olarak belirtilenin belirtenden, önemli ögenin önemsizden sonra geldiği: cümle kuruluşunda özne+tümleçler+yüklem sırası izlenmektedir (Yıldırım, 2011:33).

Anamur Abdalları kendi aralarında Anamur ağız ile Türkçe konuşmaktadır. Bununla birlikte özellikle kendinden olmayan -kendi adlandırmalarıyla Türk, Sünni, Yezid- kimselerin yanında kendilerine özgü bir dil konuşmaktadırlar. Konuştıkları bu dile Çerce/Cerce adını vermektedirler. Yapıca yukarıda da belirtildiği gibi Standart Türkçe ile aynı olmasına rağmen sözcük düzeyinde tamamen farklıdır. Kullanılan kelimeler büyük ölçüde isimlerden oluşmakta fiiller ise daha az kullanılmaktadır. Görüşmeler esnasında 69 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin 17'si fiilden 50 tanesi de isimden 2 tanesi deyimden oluşmaktadır. Abdallar bu dili küçükten büyüğe tüm nesillerinin konuşabildiğini ifade etmişlerdir. Söz varlığı farklı olan bu dilde Farsça, Kürtçe, Arapça kelimeler bulunduğu gibi kaynağı ve kökeni belirsiz kelimeler de yer almaktadır. Dilin bu özelliğini daha önceden keşfetmiş bilim insanlarına göre “hususî bir dile malik olmak itibarıyla diğer Türklerden ayrılan bu Abdalların lehçeleri tasnif bakımından Cenup Türkçesidir: fakat lügatler gariptir: bazı kelimeler Kürtçe, bazıları belki Çingenecedir; bazıları kaybolmuş eski bir Küçük-Asya dilinin bakiyeleri gibi görünüyor” (Köprülü, 1935:41).

Çalışmada tespit edilen kelimeler ile ilgili köken bilgisi çalışmasına girilmemiştir ve söz konusu kelimelerin alanda yapılmış kapsamlı bir çalışma olan Abdal Gizli Dili'nde (Yıldırım, 2011) olup olmadığı incelenmiştir. Derlenen kelimeler AGD'de bulunmayan ve AGD'de bulunduğu halde farklı anlamları tespit edilen kelimeler olarak iki başlık altında incelenmiştir.

1. Abdal Gizli Dili'nde Bulunmayan Kelimeler

- **Adavet:** Yüksek.
- **Cıngıt:** Küçük desenli kumaş.

- **Civ:** Bit
- **Darı kesiciği:** Mısır koçanı
- **Feli:** Tavuk, yumurta
- **Gelti:** Deli.
- **Gertle-:** Çirkinleşerek yaşlanmak.
- **Kayma:** Yemek.
- **Lumbur:** Silah.
- **Maha mehri:** Yakışıklı erkek.
- **Me(h)ri:** Koca, adam.
- **Mengay:** Sığır.
- **Mıskı:** Cimri.
- **Müsayip/MusayıP:** Kardeş olmak
- **Palazla-:** Avuçlamak.
- **Pırım:** Soğan.
- **Pıtpıt:** Tavuk.
- **Ses goyver-:** Ağıt yakmak.
- **Şarmitalık:** Alaycılık, soytarılık.
- **Yöğüccük:** Dalaşmak, sataşmak.
- **Zifle-:** Sıyırmak.
- **Zimbidi burnunda tüt-:** Memleketi çok özlemek

2. Abdal Gizli Dili'nde Bulunduğu Halde Farklı Anlamları Tespit Edilen Kelimeler

- **Desle-:** Hırsızlık yapmak, çalmak (Krş AGD s.81/ Yapmak, enstrüman çalmak, almak, satın almak, vurmak, vermek, mayalamak).
- **Göhre:** Hayvan (Krş AGD s.125/ At).
- **Nımıs:** Uyku (Krş. AGD s.184/ Namaz).
- **Tacık:** Erkek (Krş. AGD s. 216/ Yabancı, Abdal olmayan).
- **Ürün:** Yoğurt (Krş. AGD s.224/ Yağ, tereyağı).

Sonuç

Anamur Abdalları'nın kendi aralarında konuştuğu gizli dilleri ile ilgili 69 kelime derlenmiştir. Bunun 22 tanesinin daha önce bu alanda yapılmış en kapsamlı eser olan Abdal Gizli Dili (Yıldırım, 2011) kitabında bulunmadığı, 5 tanesinin ise AGD'de bulunduğu halde farklı anlamlarının olduğu tespit edilmiştir. Geriye kalan 42 kelimenin ise daha önce aynı anlamlarıyla tespit edildiği belirlenmiştir. AGD'de bulunmayan 22 kelimenin 3 tanesi fiil, 2 tanesi deyim, 17 tanesi ise isimdir. AGD'de bulunduğu halde farklı anlamları tespit edilen 5 kelimenin ise 1 tanesini fiil 4 tanesini ise isimler oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere Abdal gizli dili sınırlı sayıda bazen birden fazla anlam taşıyabilen çoğunluğu isimlerden oluşan bir dildir. Anamur Abdalları gizli dillerini, Abdal olmayan kişilerin yanında onların anlamasını istemedikleri zamanlarda kullanırken genel konuşma dilinde ise Anamur öresi ağzını kullanmaktadırlar. Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü (Derleme Sözlüğü) gibi Türkiye'de konuşulan özel ve gizli diller için hazırlanabilecek bir sözlüğe, tespit edilen bu kelimelerin katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynak Kişiler (Abdallar)

1. Cihan BÜYÜKDENİZ (65) (Eğitimi yok)
2. Suzan GEYİK (41) (İlkokul Mezunu)
3. Ferhan GEYİK (30) (Lise Mezunu)
4. Dudu BÜYÜKDERE (92) (Eğitimi yok)
5. Ümmü BÜYÜKDERE (56) (Eğitimi yok)
6. Emine BÜYÜKDERE (74) (Eğitimi yok)
7. Ebru BÜYÜKDERE (22) (Lise Mezunu)
8. Şerife ZEYTİN (53) (Eğitimi yok)
9. Münevver ÜZÜM (33) (İlkokul Mezunu)
10. Nuray DEMİRBAŞ (40) (İlkokul Mezunu)
11. Şehber ARDIÇ (48) (Eğitimi yok)
12. Hüseyin ARDIÇ (57) (Eğitimi yok)
13. Mustafa ZEYTİN (60) (Eğitimi yok)
14. Figen BÜYÜKDERE (35) (Lise Mezunu)
15. İlsev ÇAM (36) (Lise Mezunu)

Kaynak Kişiler (Abdallar Olmayanlar)

1. Süleyman YILMAZ (83), İlkokul mezunu.
2. Ayşe ŞİMŞEK (77), Eğitimi Yok.
3. Havva YILMAZ (82), Eğitimi Yok.
4. Ümmü YAPILI (82), Eğitimi Yok.
5. Havva OKTAN (87), Eğitimi Yok.
6. Nergiz OKTAN (73), Eğitimi Yok.
7. İsmet KURT (80), İlkokul Mezunu.
8. Sabri ÖZDEMİR (79), İlkokul Mezunu.
9. Eşşe GÜNEY (62), Eğitimi Yok.
10. Kazım TEPE (82), İlkokul Mezunu.
11. Süleyman YILMAZ (83), İlkokul Mezunu.
12. Ayşe PINAR (67), Eğitimi Yok.

KAYNAKLAR

- Caferoğlu, Ahmet, (1943). Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Kastamonu, *Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde* İlbaylıkları, Kalaycı Argosu ve Geygeli Yörüklerinin Gizli Dili. Ankara: TDK Yayınları.
- Erim, Mustafa, (2014). Osmanlı Belgelerinde İçel Sancağı Anamur Kazası, İstanbul: Hemen Kitap.
- Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts
- Haykır, Tayfun. (2010). Besim Atalay'ın Niğde Maarif Müdürüyken Kaleme Aldığı Bir Yazı Dizisi: "Anadolu'da Türklük", Akpınar Dergisi, Sayı 25.
- Köprülü, Fuat, (1935). "Abdal" Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul.
- Köprülü, Orhan, F. (1988). "Abdal" TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul, C. I.
- Ocak, A.Yaşar, (2016). Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler XIV-XVII. Yüzyıllar, İstanbul: Timaş Yay.
- Tokatlı, Suzan, S. ve Nas, Erdem, Gönül, "Anamur Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkıları", *Diyalektolog*, Sayfa 33-45, Sayı 5 ,Kış, 2012.
- Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas
- Yıldırım, Faruk, (2011). Abdal Gizli Dili, Karahan Kitabevi: Adana.
- Yıldırım, Faruk, "Derleme Sözlüğü'ndeki Gizli Dil Verileri Üzerine". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall 2012, p. 565-578, Ankara.

KAZAKÇADAKİ YARDIMCI FİİLLER

Gulayhan AQTAY

1. Giriş

Bilindiği üzere, Kazakçada diğer Türk dillerinin çoğunda olduğu gibi pek çok yardımcı fiil kullanılmaktadır. Bu tür dillerde, yardımcı fiillerini kullanmadan konuşmak mümkün değildir. Örneğin, Türkçede birinin bir yerden gitmesini *gitti* fiiliyle ifade edersek de, Kazakçada ya *ketti* ya da *ketip qaldı* diyoruz ve ikisi arasında fark vardır. Böyle bir farkı iyi anlayıp dili iyi kullanabilmek için ilgili yardımcı fiili etraflıca araştırmak zorundayız. Gündelik Kazakçada yardımcı fiillerin işlevleri çeşitlidirler. Yardımcı fiiller baş fiilin yeterlilik, yeteneklilik, olumsuzluk ve başka anlam renklerini bildirirler. Bilirilen anlamlarından biri, görünüş kategorisine giren kılış, oluş ve durumun son süresinin, bitmesinin ya da bitirilmesinin belirtilmesidir. Hemen hemen tüm Türk dillerinde yardımcı fiiller hakkında incelemeler yapılmıştır, örneğin Tatarca üzerine Schönig (1984), Sibir Türk lehçelerinde Anderson (2004) ve Kazakça üzerine Mamanov (1949) ve Jolşayeva (2011). Yapılmış araştırmalar bazı sorunları çözümlenmiş olsa da, önümüzde daha çok yapılacak şey vardır. Örneğin, öğretmen ya da araştırmacı aşağıdaki cümlelerde yardımcı fiiller arasındaki farkları anlatmak zorundadır:

(1a) Äjeme barıp turamın

ve

(1b) Äjeme barıp jürmin.

(1a) ve (1b) arasındaki fark, (1a) örneğinde büyükannemi sık sık ziyaret ediyorum, ama sürekli değil, vaktim olduğu kadar, uygun bir fırsatla. Oysa (1b) örneğinde büyükannemi sürekli ziyaret ediyorum. Bu örneklerde aynı kılışın değişik anlamları *tur-* ile *jür-* yardımcı eylemiyle ifade edilir. Görüldüğü üzere, öncekisi sıklığı, sonrakisi ise sıklıkta bir düzenlilik ifade eder. Yardımcı fiil olmadan, sadece *äjeme baramın* ‘büyükanneme gidiyorum’ dersek, kılışın tümünü değil, niyetimizi ifade ediyoruz. Geleneksel olarak öyle bir şekil gelecek zaman diye nitelendirilir.

Aşağıdaki cümlelerde *uyumak* fiilinin türlü anlamlarına bakacağız:

(2a) Uyıqtap kaldı

ve

(2b) Uyıqtap ketti.

(2a) cümlesinin manası ‘artık uyuyor’, ‘uyumuş oldu’, (2b)’deki ise uyuma oluşunun tamamlaması bildirilir, uykuya dalmış gibi.

Ancak aşağıdaki örnekten görebileceğimiz gibi, *kal-* yardımcı fiilinin diğer işlevi de vardır, Türkçedeki *az kalsın*, *az kaldı* gibi yani oluş ve kılışa yakınlık,

(3a) Suv qaynap kaldı

(3b) Suv qaynap ketti

(3c) Suv qaynadı

Bu örneklerde (3a) *su kaynamaya az kaldı* demekle, (3b)’deki cümle ise suyun kaynama noktasına gelmesini ifade ederiz. Sadece *su qaynadı* dersek, oluşun bir durumundan diğerine ulaşmasını bildiririz.

Ancak bazı fiiller bazı yardımcı fiilleri almazken bu durum diğer yardımcı fiillere de etkili olabilir.

(4a) Kölik buzulıp kaldı

*(4b) Kölik buzulıp ketti

(4a) cümlesi aşağı yukarı ‘araba(m) bozuldu’ anlamasına geliyor. Arabamız bozulursa, çoğunlukla bu ifadeyi kullanırız. Cümle (4b) yanlış, bu durumda *ket-* yardımcı fiili kullanılamaz. Başka bir deyişle, (4a) cümlesi oluşun bir durumundan diğerine geçmesini bildirir.

Jankowski (2013: 129)’ye göre yardımcı fiillerle uğraşmaktansa yardımcı fiillerin vasıtasıyla bildirilen gramer kategorileriyle uğraşırsak daha doğru olur. Bu görüşe göre, araştırılması gereken kategoriler, kılışın başlangıç süresi, bir durumdan diğer duruma geçmesi, kılışın son süresi, süreklilik ve başkalar gibi olacaktır.

Esas ile yardımcı fiiller arasındaki bağlantının incelenmesinde bir kaç ölçü göz önüne almamız gerekir, örneğin esas fiilin anlamı, şekli ve yardımcı eylemin zaman, çatı, kipi gibi gramer özellikleri. Şekline göre esas fiil ya *-p* ya da *-A ~ -y* biçimini alabilir (Jolşayeva 2011: 54).

Esas, yani leksikal anlamına sahip olan fiillerin tasnifi hakkında Kazak araştırmacıları arasında her türlü görüşler vardır. Örneğin, Jubanov (2002: 82-88) fiilleri 8 gruba bölmüştür: varoluş eylemleri, fiziki kılış eylemleri, ha-

reket eylemleri, insanlar, hayvanlar ve cansız yaratıklar arasındaki ilişkileri belirten eylemler, psikoloji süreçleri bildiren eylemler, dereceli ve modal eylemler, ettirgen eylemler. Isqaqov (1991: 224)'un sınıflandırmasında ise 11 grup bulunmaktadır: hareket, kılış, değişmeli durum, düşünüş-söyleniş, büyüyüş, yöneliş, hal-keyif, taklit-yansıma, sesleniş, görüş-duyuş ve huy-kılık eylemleri. Daha başka bir tasnif Orazov'a ait. Araştırmacı aşağıdaki 12 öbeği önermiştir: kılış, hareket, iletişim, sezme, düşünme, söyleme, sesleme, duygu, nitelik, büyüme, öznesel değerlendirme, doğal olayları belirten eylemler (Orazov 1991: 189-191). Orazov'un tasnifini Jolşayeva da benimsemektedir. Jolşayeva (2011: 84)'ya göre fiillerin anlambilimsel tasnifi olanaksız olup elde olan öbekler araştırmacının amaç ve görüşlerine bağlıdır. Ergönenç (2011) Kazakça ve Nogaycadaki 27 yardımcı fiili kullanış ve işlevleriyle art arda ele alır. İncelenmesine eklenmiş tablolarda fiilleri şu öbeklere sınıflandırır: (1) Hareketin başlangıç safhasını bildiren tasvir fiilleri; (2) Süreklilik bildiren tasvir fiilleri-1; (3) Süreklilik bildiren tasvir fiilleri-2; (4) Hareketin bitiş safhasını bildiren tasvir fiilleri; (5) Hareketin tezlik safhasını bildiren tasvir fiilleri; (6) Yeterlilik bildiren tasvir fiilleri; (7) Gayret, çaba bildiren tasvir fiilleri; (8) Umursamazlık bildiren tasvir fiilleri; (9) Şu an için, geçici anlamı veren tasvir fiilleri; (10) İstek, rica bildiren tasvir fiilleri; (11) Hareketin kendisi için yapıldığını bildiren tasvir fiilleri; (12) Hareketin başkası için yapıldığını bildiren tasvir fiilleri; (13) Az kalsın, neredeyse anlamı veren tasvir fiilleri-1; (14) Az kalsın, neredeyse anlamı veren tasvir fiilleri-2; (15) Yardımcı fiilin kavram alanını asıl fiillerde taşıyan tasvir fiilleri; (16) Olumsuz (-mAy ekiyle) kullanılan tasvir fiilleri; (17) Nesnenin yönünü bildiren tasvir fiilleri; (18) Bir vaziyet almak anlamı veren tasvir fiilleri; (19) Hareketi yapmak istememek anlamı veren tasvir fiilleri; ve (20) Şekil olarak tasvir fiiline benzeyen ancak kip yapan yapılar (Ergönenç 2011: 281-285).

Yeni bir tasnif önermektense, Orazov'un tasnifini kabul ediyoruz. Kazakçadaki yardımcı fiiller konusu çok geniş olduğu için, aşağıda sadece kılış, oluş ve durum son süresinin, bitmesinin ya da bitirilmesini bildiren fiiller ele alınacaktır.

2. Kazakçada kılışın son süresini ifade eden yardımcı eylemler

Johanson (1988: 42)'a göre, bir hareketin son durumunu vurgulayan fiiller *fini-transformatives* fiillerdir, örn. *ölmek*. *Transformative* 'geçişli' diye adlandırılan fiillerin bir hareketin başlangıcını vurgulamış olanları ise *initio-transformatives*'tir. Ancak en çok fiilin öyle bir anlamı yoktur. Dolayısıyla hareketin ya başlangıcını ya da sonunu vurgulamak istersek, yardımcı fiilleri kullanmak zorundayız.

Kazakçada kılışın son dönemini ifade eden yardımcı eylemler aşağıdaki-

ler: *-p bit-*, *-p bol*, *-p şıq-*, *-p ket-*, *-p qal-*, *-p qoy-* ve *-p tasta-*. Bazı araştırmacılar bunlardan başka yardımcı fiilleri de bu grubun içine ilave etmekteledir, örneğin *-p bolıp qal-*, *-p öt-* (Oralbayeva 1979: 161) *-p sal-*, *-p jiber-*, *-p al-*, *-p ber-* (Mamanov 1966: 77), ama bunlar az ve çoğunlukla edebî eserlerde rastlanır. Bizim amacımız, ağırlıklı olarak konuşma dilindeki durumu incelemektir.

Mamanov (1967: 77-78) tamamlama fiillerini üçe bölüyor: 1. tamamlama sınırını bildiren fiiller (*qoy-*, *şıq-*, *bol-*, *bit-*), 2. hareketi tamamlama sınırına gayretle ulaştıran fiiller (*qal-*, *kel-*, *jiber-*, *sal-*), ve 3. hareketi belirgin bir sonuçla bildiren fiiller (*al-*, *ber-*, *tasta-*). Jolşayeva (2011: 227) söz konusu fiilleri iki öbeğe bölmüştür: 1. belli bir zaman içinde sonuna ulaşmış hareketi ifade eden (*bit-*, *bol-*, *şıq-*, *qoy-*, *öt-*, *qal-*, *al-*, *ket-*) ve 2. derhal tamamlanışı sonuçlandıranlar (*qal-*, *al-*, *ket-*, *ber-*). Fakat bu incelemelerin hiç birinde fiillerin uyumluluğuna yer verilmemiştir. Bu konuda sadece Oralbayeva (1979: 162), ama tek *bit-* ile *bol-* fiillerine bağlı kısa bilgi verdi. Ergönenç (2011: 282) yukarıdaki fiillere daha diğerleri de katar, örn. *-p tüs-* (“hareketin bittiğini ve yönünün aşağı doğru olduğunu gösteren yapı”).

Söz konusu yardımcı eylemlerden *-p bit-*, *-p bol-* ile *-p şıq-* fazla zor değildir. Zor olanlar *-p ket-*, *-p qal-*, *-p qoy-* ile *-p tasta-*, çünkü bunlar ifade edilen düşünceye, esas fiilin anlamına ve iç sınırlılığına göre esas fiilleri takip eder. *-p bit-* eylemi ise konuşma dilinde seyrek kullanılır.

2.1. Kılış eylemleri

Kılış eylemleri geçişli, örn. *baltala-* ‘baltalamak’, *bawızda-* ‘boğazlamak’, *pışaқта-* ‘bıçaklamak’, *ur-* ‘vurmak’, *iş-* ‘içmek’, *je-* ‘yemek’, *aş-* ‘açmak’, *jap-* ‘kapamak’, *sal-* ‘salmak, koymak’, *surıpta-* ‘düzenlemek’, *jasa-* ‘yapmak’, *bosat-* ‘boşatmak’, *köter-* ‘kaldırmak’, *kıy-* ‘kıymak’, *sız-* ‘çizmek’, *ölşe-* ‘ölçmek’, *jönde-* ‘tamir etmek’, *kes-* ‘kesmek’, *laqtır-* ‘atmak’, *aralastır-* ‘karıştırmak’, *usta-* ‘tutmak’, *quşaқта-* ‘kucaklamak’, ve geçissiz, örn. *qara-* ‘bakmak’, *tükir-* ‘tükürmek’ olabilir.

Kılışın son süresini bildiren durumda, yardımcı fiiller *-p* şeklindeki esas eylemlere takılır. Bu durum, *-p* ulacının geçmiş zaman ulacı olarak geleneksel kabul edilmesiyle uyumludur.

Yukarıda getirilmiş olan kılış eylemlerinin hangi yardımcı eylemlerle yana gelebilmesin göstermek için tüm yardımcı fiilleri ele alacağım.

1. *-p bit-*

bawızda-, *iş-*, *je-*, *jap-*, *sal-*, *surıpta-*, *jasa-*, *sız-*, *ölşe-*, *jönde-*, *kes-*, *aralastır-*, *qara-*

-p bit-’le kullanılmayan fiiller:

baltala-, pısaqta-, ur-, aş-, bosat-, köter-, kiy-, laqtır-, usta-, quşaqta-, tükir-

2. -p bol-

bawızda-, iş-, je-, aş-, jap-, sal-, surıpta-, jasa-, bosat-, kiy-, siz-, ölşe-, jönde-, kes-, laqtır-, aralastır-, usta-, qara-

-p bol-'la kullanılmayan fiiller:

baltala-, pısaqta-, ur-, köter-, quşaqta-, tükir-

3. -p şıq-

baltala-, ur-, iş-, je-, aş-, jap-, sal-, surıpta-, jasa-, bosat-, köter-, kiy-, siz-, ölşe-, jönde-, kes-, laqtır-, aralastır-, usta-, quşaqta-, tükir-, qara-

-p şıq-'la kullanılmayan fiiller:

bawızda-, pısaqta-

4. -p ket-

baltala-, bawızda-, pısaqta-, ur-, iş-, je-, aş-, jap-, sal-, surıpta-, jasa-, bosat-, köter-, kiy-, siz-, ölşe-, jönde-, kes-, laqtır-, aralastır-, usta-, quşaqta-, tükir-, qara-

5. -p qal-

ur-, iş-, je-, aş-, jap-, bosat-, köter-, ölşe-, kes-, laqtır-, aralastır-, usta-, quşaqta-, tükir-, qara-

-p qal-'la kullanılmayan fiiller:

baltala-, bawızda-, pısaqta-, sal-, surıpta-, jasa-, kiy-, siz-, jönde-

6. -p qoy-

bawızda-, iş-, je-, aş-, jap-, sal-, surıpta-, jasa-, bosat-, köter-, kiy-, siz-, ölşe-, jönde-, kes-, aralastır-, tükir-, qara-

-p qoy-'la kullanılmayan fiiller:

baltala-, pısaqta-, ur-, laqtır-, usta-, quşaqta-

7. -p tasta-

baltala-, bawızda-, pısaqta-, ur-, iş-, je-, aş-, jap-, sal-, surıpta-, jasa-, bosat-, köter-, kiy-, siz-, ölşe- 'ölçmek', jönde-, kes-, laqtır-, aralastır-, usta-, quşaqta-, tükir-, qara-

-p tasta-'yla kullanılmayan fiil:

quşaқта-.

Köter- ‘kaldırmak’ fiiliyle sadece mecazi anlamda bir araya gelebilir, örn. *Gülderiniz köñilimdi köterip tastadı* ‘Çiçeğinizle beni sevindirmişsiniz’.

Gördüğümüz gibi, yardımcı fiillerden en çok *ket-*, *tasta-* ve *şıq-* esas fiili takip edebilir, onlardan sonra *bol-* ve *qoy-* gelir. Getirmiş olduğunuz esas fiil örneklerine gelince, *baltala-*, *pışaқта-*, *ur-*, *laqtır-*, *usta-*, *quşaқта-* gibi esas fiiller gelişi güzel yardımcı fiillerle yan yana gelmeyip belirgin bir fiili gerektirirler.

2. 2. Yardımcı fiillerin esas fiillerle ilişkileri

-p bol-

Şayın işip boldı da şığıp ketti ‘Çay içip gitti’

Üydi salıp boldıq ‘Evi inşa ettik’.

Bol- yardımcı fiili, kılışın son süresine ulaşmış genel bir tamamlanmasını, ama fail tarafından bakılırken, yani özneye yönelik belirtir. Bu fiil konuşma dilinde pek çok rastlanır. Kullanımı kolay, çünkü genel bitme ya da bitirmeyi ifade eder.

-p bit-

Kitap taralıp bitti ‘Kitap kalmadı (satıldı)’.

Oynşıqtardı jasap bittik ‘Oyuncakları yaptık’.

Bu fiil ise konuşma dilinde çok az kullanılarak edebî eserlerde ve yazı dilinde bol bol rastlanır.

-p şıq-

Bul kitaptı basınan ayağına deyin qarap şıqtım, mağan unadı ‘Bu kitabı baştan ayağına kadar karıştırdım, beğendim’.

Berilgen tapsırmanı waqtında orındap şıqtıq ‘Verilmiş ödevi vaktinde yaptık’.

Bu yardımcı fiil kılışın başından ucuna kadar yapılmasını belirtir. Zor bir tarafı, çok durumda kendi söz anlamında kullanılır, örn. *Jumıstağı şaruwalarımı bitirip şıqtım* ‘İş yerimdeki ödevleri bitirince çıktım’. Anlaşılan, bu cümlede *şıq-* fiilin yardımcı işlevi yok, esas fiil olarak kullanılır.

-p ket-

Almatı oblısında kölikpen qaqqan jürgenşini dalağa laqtırıp ketken / tas-tağan ‘Almatı ilinde araba tarafından çarpılmış kişi olay yerinde bırakılmıştır’.

Yukarıdaki cümlede, *ket-* yardımcı fiiliyle anlatıldığı takdirde yardımcı fiilin söz anlamı biraz korunur, çünkü etkenin o yerden gitmiş olması (*ket-* ‘gitmek’) anlaşılır. İkinci cümlede suçlu tarafından kurbanın bırakılmış olması (*tasta-* ‘bırakmak’) bildirilir, dolayısıyla bu cümledeki *tasta-*, yardımcı fiil olarak kullanılır.

Jaňa ğana bir körermenimiz osı taqırıpqa baylanıstı suraq qoyıp ketti / ötti ‘Birazdan önce bir izleyicimiz bu konuyla ilgili bir soru sordu’.

Her iki cümlede hareketin tamamen bittiği anlaşılır, üstelik her iki yardımcı eylem de bir biriyle değiştirilebilir. Jolşayeva (2011: 222)’ya göre *-p ket-* fiili insanın fizyoloji ve psikoloji durumunu bildiren eylemlere takılırsa, hareketin başlangıcını da ifade eder, örn. *Osi betinde qanşa otırğanı belgisiz, bir zamatta qalğıp ketti* ‘Bu durumda ne kadar oturduğu bellisiz, derhal uykuya dalmıştır’. Bizce, bu cümle gerçekten insanın bir durumdan başka bir duruma geçtiğini bildirir.

-p ket- eylemine gelince, araştırmacıların düşünceleri farklı. Oralbayaeva (1979: 115)’ya göre bu fiil kılışın tamamlanmasını ya da bir durumdan başka bir durumuna geçmesini bildirir. Jolşayeva, Oralbayaeva’nın tespitine katılsa da, bu yardımcı fiilin hem başlangıcı hem de sonu bildiren fiillerin grubuna ilave eder. Mamanov’a göre, ilginç olarak, *-p ket-* tamamlanmamış hareketi bildirir (1966: 55). Jolşayeva’nın *-p ket-* fiilin bir esas fiilin başlama evresini bildirmesinin öne sürdüğü fikri de kanıtlayıcı değil, örn. *qolı dirildep ketti* (2011: 222) ‘eli titredi’ gibi cümlede hareket başlamıyor, bir durumdan başka bir duruma geçiyor.

Bu fiil *basta-* ‘başlamak’ fiilini de takip ederek, başlangıç sürecinin sonunu ya da tamamlanmasını ifade edebilir, örn. *Batis öñiri Nawrız toyın toylawdı bastap ketti* ‘Batis bölgesinde Nevruz bayramının kutlanması başladı’; *Resey Qırımınñ izi suwımay jatıp, qazaq baspasözine basqınşılıq sayasatın bastap ketti* ‘Rusya, Kırım’ın işgali henüz unutulmamış durumda, Qazaq medyasına işgalcilik siyasetini başlattı’.

-p qal-

Bu yardımcı fiil aşağıdaki iki durumda kullanılır:

1. Kılış fiillerini takip ettiğinde bu yardımcı fiil hareketin genel bir sonlandırılmasını bildirir:

Soñında añırıp joldası eki balanı quşaqtaıp qaldı ‘Nihayet ağlayan eşi iki çocuğuyla yalnız kaldı’.

Bu cümlede *qal-* fiili hareketin tamamlanmasını ifade eder, onu başka yardımcı fiille değiştirmek mümkün değil. *Ket-* fiiliyle değiştirirsek, o fiil esas

anlamında kullanılarak yardımcı fiil değil, ‘gitmek’ manasına gelen esas fiil olur.

2. Bazı durumlarda *-p qal-* yardımcı fiili hareketin ya geçici durdurulmasını, ya da kesilmesini bildirir, örn.

Olimpiada alawı ekinşı ret sönip qaldı ‘Olimpiyat alevi ikinci kere sönmüştür’.

Diğer cümlelerde ise hareket tamamlanmasıyla birlikte *qal-* yardımcı fiili hiç bir başka yardımcı fiiliyle değiştirilemez:

Keşe ğana satıp alğan gülüm solıp qaldı ‘Dün aldığım çiçek soldu’

Maşınam buzılıp qaldı ‘Arabam bozuldu’, krş. (4a).

Yukarıdaki cümlelerde, nesnenin önceki durumu sona erip bir başka duruma geçmiştir. Bununla birlikte, *-p* yardımcı fiili (3a) örneğinden görüldüğü gibi durum, oluş ya da kılışın ortaya çıkmasına yakınlık bildirir. Böyle bir kullanışta kılışın son aşamasıyla ilgisi yoktur. Ergönenç (2011: 284), bu yardımcı fiilin bu işlevin tanımaz.

-p qoy-

Genelde *-p qoy-* yardımcı fiili kılış fiilleriyle hareketin genel bir tamamlanmasını bildirir, örn.

Zeynetkerler üşin arnayı qorlar aşıp qoydıq ‘Emekliler için özel emekli sandıkları açtık’.

Bu fiili gelecek ve geçmiş zamanda da kullanmak mümkün. Başka yardımcı fiillerle değiştirebilmesine gelince, aşağıdaki cümleleri ele alalım:

Zeynetkerler üşin arnayı qorlar aşıp tastadıq ‘Emekliler için özel emekli sandıkları açtık’

Zeynetkerler üşin arnayı qorlar aşıp kettik ‘Emekliler için özel emekli sandıkları açtık’.

Birinci cümlede kullanılmış şekil neticeli bir tamamlanmayı ifade eder, ikincisinde ise öznenin hareket yerinden uzaklaşması da vardır. Dolayısıyla bu cümlede *-p ket-* yardımcı fiili söz manasını korumaktadır.

-p tasta-

Gülderiñiz köñilimdi köterip tastadı ‘Çiçeğinizle beni sevindirdiniz’

Üsip qalğan ayaqtı kesip tastadı ‘Dona kalmış ayağını kestiler’.

Bu cümlelerin ikisinde de hareket bütünüyle tamamlanmıştır.

Şimdi *tasta-* yardımcı fiilin başka fiillerle olan ilişkisine bakalım:

Maqalanı jazıp tastadı ‘Makaleyi yazdı’.

Bu cümledeki *jaz-* esas fiilini daha başka iki yardımcı fiille ifade edebiliriz:

Maqalanı jazıp qoydı ‘Makaleyi yazdı’

Maqalanı jazıp boldı ‘Makaleyi yazdı’.

Maqalanı jazıp tastadı cümlesinde *tasta-* yardımcı fiili hareketin kesin ve çabuk tamamlanması, oysa *Maqalanı jazıp qoydı* cümlesinde *qoy-* yardımcı fiili kılışın genel bir bitirilmesini bildirir. *Maqalanı jazıp boldı* cümlesi ise tamamlanmasını bildirse de, *bol-* yardımcı fiili esasen öznenin durumunu ifade eder: işi bitiren kişi ödevi tamamlayıp hâlâ o yerdedir, başka işe başlayabilir ya da artık dinlenebilir, boştur.

Tasta- yardımcı fiili hakkında Kazakçanın en yeni ve en ayrıntılı grameri şunu tespit etmeye çalışır: bu fiil, hareketin son dönemini değil, çabuk ve kısa zaman içinde yapılmasını ifade eder (Janpeyisov 2002: 542). Buna karşın, Jolşayeva söz konusu olan yardımcı fiilin iki manasını gösterir: 1. hareketin hiç ilavesiz genel tamamlanması; 2. hareketin nasıl bitirilmesini. Oralbayeva *tasta-* hakkında hiç açıklama vermiyor. Bence bu fiil genel olarak bir faaliyetin son süresini ifade ediyor.

2. 3. *iş-* ve *je-* fiillerinin yardımcı fiillerle ifade ettiği gramer ölçüleri

Önce zaman kiplerine bakalım. Örneğin, *iş-* ‘içmek’ eylemi belirli geçmiş zamanda tamamlanışı *bol-*, *qal-* ve *qoy-* yardımcı eylemleriyle bildirir. Ancak aşağıdaki tümceleri karşılaştıralım:

Tüski tamağımdı işip boldım ‘Öğle yemeğimi yedim’ ve *Tüski tamağımdı işip qoydım* ‘Öğle yemeğimi bitirdim’.

İkisi arasında fark vardır. *İşip boldım* diye ifadede, öğle yemeğini istediğim kadar yedim, tok oldum, ama yemeğin kalıp kalmadığı belli değil; *işip qoydım* ise öğle yemeğini tamamladım, tabaklarda hiç bir şey kalmadı demektir. Bu tümceler karşılaştırılsa, *bol-* eyleminin özneye, yani yemek yiyene yönelik, *qoy-* eyleminin ise nesneye yönelik bir durumunu ifade etmektedir. Bunun nedeni açık görünür, çünkü *bol-* ‘olmak’ eylemi geçişsiz olup nesneye geçmez. Ama bütün diğer geçişsiz yardımcı eylemlerle durum öyle değildir.

Daha bir cümleye bakalım:

**tüski tamağımdı işip qaldım*

Bu cümle yanlış. Ama *qal-* yardımcı eyleminin *tamaqtı işip qaldım* gibi cümlede kullanışı doğru, manası ‘yemeğin tadına bakıp bıraktım’ (yiyeme-

dim, iyi değildi vb.).

Ekleyelim ki, *tamaq işip şıqtım / tamaq işip kettim* gibi cümleler doğru olsa da, bu cümlelerde:

1. *şıq-* yardımcı eylem değil, cümlenin anlamı ‘yemek içip çıktım’.
2. *ket-* yardımcı eylem değil, cümlenin anlamı ‘yemek içip gittim’.

Başka yardımcı eylemlerle *iş-* fiili tamamlanmış faaliyeti ifade etmiyor, yani **işip bittim, *işip tastadım*.

Gelecek zaman için aşağıdaki cümleleri ele alalım:

Tüski tamağımdı qazır işip bolamın ‘Öğle yemeğimi hemen yiyip tamam olacağım’ ve *Tüski tamağımdı işip qoyamın* ‘öğle yemeğimi tamamlayacağım’.

Bu cümlelerde de durum geçmiş zamandakisiyle aynı, öncekisinde yiyen kendisinin durumunu vurgular, diğerinde ise yemeğin tamamlayacağını ifade eder.

bit- eylemine gelince, bu fiil *iş-* ‘içmek’ ile *je-* ‘yemek’ gibi esas fiillerle sadece mecazi anlamda kullanılır, örn. *Qandı işip bitti, mına serialdar* ‘Bu dizilerden bıktım’; *Joqşılıq bir jağınan, qarızım bir jağınan janımdı jegidey jep bitti* ‘Bir taraftan yoksulluktan, diğer taraftan ise borçlarımdan sıkılıyorum’, *Osı söz meniñ qulağımnıñ qurış etin jep bitti* ‘Bu söz beni epeyce bıktırdı’.

Yukarı cümlelerde *bit-* yerine *bol-* ya da *qoy-* fiili kullanılırsa yanlış değil, ama *bit-* ile bunlar kalıplaşmış bir mecazi anlam oluşturmaktalar. *şıq-, ket-, qal-* ve *tasta-* fiilleri ise adı geçen eylemlerle bir araya gelemezler.

-p bit-, -p bol- fiilleri kılışın kesin bittiğini ifade ederler. Bu iki fiili bir biriyle değiştirebiliriz, ama birincisi seyrek kullanılır (Oralbayeva 1979: 250). Bunun dışında bu yardımcı fiil özneye yönelen bir hareketi bildirir (Mamanov 1966: 77). Jolşayeva (2011: 228)’ya göre *-p bit-* fiili esasen canlı faillerin tamamladığı hareketi bildiriyor, örn. *jep bit* ‘(yemeği) bitir’. Bence, yukarıda tespit etmeye çalıştığım gibi, *jep bit-* ve *işip bit-* ikili fiiller mecazi anlamda kullanılırlar.

3. Sonuç

Kazakçada yardımcı fiiller tamamıyla gramerleşmiş bir sistem oluşturmuyorlar. Bu yüzden Kazakçayı öğrenen yabancılar için bu durum çok zordur. Buna karşın, genelde bir yardımcı fiil başka bir yardımcı fiilin yerine kullanılamaz, kullanılırsa da cümlenin anlamı değişir. Yardımcı fiillerin sadece hangi esas fiillerle kullanılabilmesi değil, hangi diğer yardımcı fiillerle değiştirilebilmesi konusu zordur. Üstelik doğru bir fiil seçmek için kelimelerin manalarını, nasıl bir bağlamda olmasını, hareket kimin için, nasıl yapılmasını

ve daha başka özelliklerini bilmek gerekir. Bunun yanı sıra, elde olan tüm araştırmalardaki örnekler yazı dilinden ve güzel edebiyattan alınıp konuşma diline asla önem verilmemiştir. Standart dil dışı olaylar incelenmemiştir. Yardımcı fiillerin eş anlamlılığı, değiştirilebilmesi konusunda da çok az duruldu. Bu nedenle yardımcı fiiller hem öğrenci hem de öğretmenler için gramerin en zor sorunları arasında yer almakta.

KAYNAKLAR

- Ergönenç, Dilek 2011. *Kazak ve Nogay Türkçesi Yayı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Isqaqov, Ahmedi. 1991. *Qazirgi qazaq tili*. Almatı: Ana Tili.
- Jankowski, Henryk 2013. Czasowniki posiłkowe w językach turkijskich: Tadeusz Majda (haz.). *Studia z dziejów i kultury ludów tureckich*. Warszawa: Dialog, 129-142.
- Janpeyisov, Erbol. (haz.) 2002. *Qazaq tili grammatikası*. Astana: Qazaqstan Respublikası Bilim jäne Ğılım Ministrliği, Baytursınulı Atındağı Til Bilimi Institutı.
- Johanson, Lars. 1998. The Structure of Turkic: Lars Johanson, Éva Á. Csató. 1998. *The Turkic Languages*. London, New York: Routledge, 31–66.
- Jolşayeva, M. S. 2011. *Qazaq tilindegi etistikter jäne aspektualdı semantika*. Almatı: Süleyman Demirel Universiteti.
- Jubanov, A. K. 2002. *Osnovniye printsipi formalizatsii soderjaniya kazahskogo teksta*. Almatı.
- Mamanov, I. E. 1949. *Vspomagatelniye glagoli v kazahskom yazıke*. Almatı: Izdatelstvo AN Kaz SSR.
- Mamanov, I. E. 1966. *Qazirgi qazaq tili (Etistik)*. Almatı: Mektep.
- Orazov, M. 1991. *Qazaq tiliniñ semantikasi*. Almatı: Rawan.
- Oralbayeva, Nurjamal. 1979. *Qazaq tilindegi etistiktiñ analitikalıq formantтары- nıñ qurılısı men maǵınası*. Almatı: Ğılım.
- Schönig, Claus 1984. *Hilfsverben im Tatarischen. Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbindungen*. Wiesbaden: Franz Steiner.

Auxiliary verbs in Kazakh

Kazakh, like most other Turkic languages, is a language in which many auxiliary verbs are used. It is impossible to speak a language like this without using auxiliary verbs. For example, to express somebody's departure, i.e. something like Turkish *gitti* 'he has gone', the Kazakh say either *ketti* or *ketip qaldı* and there is difference between the two sentences. To understand a difference like this, we have to study auxiliary verbs in detail. In Modern Kazakh, auxiliary verbs fulfil many functions, such as possibility, ability and

negation. One of the meanings expressed by auxiliary verbs is final stage of action or accomplishment, which is part of actionality. Studies in auxiliary verbs have been done for almost all Turkic languages, e.g. Schönig (1984) for Tatar, Anderson (2004) for Siberian Turkic languages, Mamanova and Jolşayeva (2011) for Kazakh. Although these studies have solved many problems, there are still many others to be solved. In Jankowski's opinion (2013), it is more reasonable to examine grammatical categories expressed by auxiliary verbs than individual auxiliary verbs.

Kazakh auxiliary verbs do not form a thoroughly grammaticalized category and for this reason their understanding by the language learner is difficult. Despite this, an auxiliary verb cannot normally be replaced with another. If it is, the meaning changes. A difficult question for the language learner is which auxiliary verb for which main verb should be used. To choose a proper verb, one has to know which verb must be used to express an expected meaning. Unfortunately, almost all examples in the studies on Kazakh auxiliary verbs were taken from standard literary language. Spoken Kazakh falls beyond the scope of interest. Little attention was paid to the interchangeability of auxiliary verbs and the resemblance in meaning. As a result, auxiliary verbs constitute one of the most difficult component of language system both to the learner and the teacher. They have to understand, examine and explain differences between such sentences as:

(1a) *Äjeme barıp turamın* 'I visit my grandmother quite often' and

(1b) *Äjeme barıp jürmin* 'I visit my grandmother regularly (and quite often)'.

(2a) *Uyıqtap qaldı* 'He has been slept' and

(2b) *Uyıqtap ketti* 'He has fallen asleep'.

Since the problem of auxiliary verbs in Kazakh is very complex, this article will concentrate only on one type of them, namely auxiliary verbs that express the completion of an action.

Батырлар жырындағы поэтикалық фразеологизмдер

Гүлбану ҚОСЫМОВА*

Батырлар жыры - халықтың арман-тілегін, мұраты мен міндетін, өмір сүру салтын, ұрпақ тәрбиесінде пір тұтқан құндылықтарды поэзия тілімен жеткізіп отырған рухани қазына. Батырлар жырының тілін, сөздік қорын зерттеу этнолингвистика мен этнографияның бірлескен мәселесі. Бұл екеуінің түйісер тұсы - ұлтқа тән заттық және рухани құндылықтарды зерделеу. Сөз байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеудің ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін көрсете білген Ә.Қайдар: «Бұл – этностың тіл әлеміне тән лексикалық байлықты тұтас та түбегейлі меңгеру, мән-жайын, мағына-мазмұнын терең түсіну және түсіндіру арқылы этнос болмысын (рухын, бейнесін, өзіндік қасиетін) паш ету деген сөз»¹, -дейді. Этнос тіл әлемін, оның сандаған ғасырлар бойы сақтап келе жатқан сырын эпостық шығармалардың тіл байлығын зерттеу арқылы аша аламыз. Этностық құндылықтардың жиынтығын танытар эпостық шығармалардың туындаған мезгілін дәлме-дәл атап көрсетудің қиындығын айта келіп Е.Жұбанов:

«Эпостың творчестволық арқауы ертегінің стиліне тән кең тынысты баяндаудан, тұрмыс-салт өлеңдерінің тіл өрнегінен, сыршыл лириканың әсерлі психологизмінен, мифологиялық аңыздардың ғажайып образдарынан, халық ойындарының дәстүрлі риторикаға негізделген диалогтарынан, тағы басқа бейнелі сөз тіркестерінен синтезделіп қорытыла келіп, тарихи мәні зор кезеңдердің қоғамдық-әлеуметтік сипатын образдап көрсететін әдебиеттік жанр болып қалыптасты»², -деп тұжырымдады. Арнайы мән беріп жіті зерттеген жағдайда ғана осындай органикалық тұтастықтағы эпос жүйесінің құрамынан жоғарыда айтылған элементтердің үйлесімді сарынын тануға болады. Түркі халықтарының

* фил.ғыл.докторы, профессор Абай ат.қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Алматы. gkossym@inbox.ru

¹ Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. А., «Ана тілі», 1998, 20.

² Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. А., «Ғылым», 1978, 51.

дүниетанымдық көзқарастары мен түсінігінде тамыры тереңге кететін сөздің магиялық күші ерекше орын алады. Өзара қарым-қатынаста, бірлескен қоғамдық күшке айналуға, табиғаттың стихиясымен күресте сөз үлкен рөл атқарды, ата-бабаларымыз сөздің магиялық қуатын сезінді. Сөздің әсер ету күші - түркі тайпаларының бәріне ортақ құндылық. Эпоста қолданылған көптеген сөздердің сакральды мағынасы сақталған, түркі халықтарына ортақ дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, этнографиялық мазмұндар жалпыға ортақ сөйлеу үлгілері, тұрақты тіркестер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырды.

Батырлар жырындағы әрбір сөз, сөз тіркестері және дәстүрлі сөйлеу үлгілері - ғасырлар көшінде екшеліп, халықтың санасында орныққан, ескіріп жоғалмайтын лексикалық байлық. Сондай лексикалық байлықтың бірі- поэтикалық фразеологизмдер. Қазақтың батырлар жырларында поэтикалық фразеологизмдер молынан ұшырасады. Поэтикалық фразеологизмдерді әдеттегі жай тұрақты тіркестердің қатарына қосуға болмайды. Өйткені поэтикалық фразеологизмдерде адамның түр-тұрпатын, ішкі жан дүниесін, психологиялық күй-жайын, сондай-ақ сөз болып отырған затты, құбылысты ерекше түрлендіріп, жұтындырып, құлпыртып бейнелейтін бөлекше қуат-нәр болады. Поэтикалық тіркестерді М.Балақаев: «Поэзия тілінде жиі қолданылатын «сырты сұлу, іші алтын» сөздер болады. Оларды поэтикалық сөздер деп атаймыз. Олар әдеби тілдің сөздік қорынан оқшау тұрған «сиқырлы сөздер» емес, кісінің көңіл күйін, сана-сезімін білдіретін, көріктеу, көркемдеуге негізгі арқау болатын сөздер деп түсіндіреді»³. Бұл жерде ғалымның поэзия тілінде деп бөліп алып қарап отырған себебі: өлең мен жыр жолдары авторлық пафосқа құрылған эмоционалды-экспрессивті сөздерге толы.

Тұрақты эпитеттермен өрнектелген тұрақты тіркестер түркілердің өзін қоршаған ортадағы даралық дүниетанымын көрсетеді: *қылыштық жүнді қара (дара деген мағынада); қанды ауызды жебе (жауға қадалған жебе); кір жуып, кіндік кескен жер (туған жер); азулы туған бөрі (батыр); алпыс құлаш ала арқан т.б.* Поэтикалық фразеологизмдер құрамында сұлулықтың өлшемі ретінде қалыптасқан бейнелі орамдар: *құмырсқа бел; кер маралдай керілген, тал шыбықтай бұралған, он төртінші айдай боп т.б.*; теңеу мағынасында қолданылатын тұрақты тіркестер: *түбі түскен шелектей (аңқылдаған); қойға тиген бөрідей (ашынған), қыдыра жалды қыл құйрық (соғыс жылқысы); құнан қойдай бой тастап, бәйге атындай ойқастап (ұрысқа дайын тұлға) т.б.*;

³ Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. А., «Ғылым», 1984, 172.

ұйқасқа құрылған эмоционалды поэтикалық тіркестер: *көзі көр болып, көңілі жер болып; санаменен сарғайып, қайғыменен қарайып; құрығы жоқ, жалы жоқ; жара қатты, жан тәтті т.б.*; синтаксистік қайталауға құрылған экспрессивті тіркестер: *топтан озған шешен-ді, көптен озған көсем-ді; қоламсаққа қол салды, қозы жаурын оқ алды; қас патшадай қамданды, лашын құстай қомданды; ылдидан шапса, төске озған, ертеден шапса, кешке озған т.б.*; дауысты және дауыссыз дыбыстар үндестіктеріне құрылған фразеологизмдер: *сай-сүйегі сырқырады; самсаған сары қол; сыр суы сирағынан; табанынан таусылды; талағы тарс айрылды; белді бекем буды; жанын жегідей жеді т.б.* батырлар жырының халықтық сипатын арттыра түседі. Жыр жолдарындағы поэтикалық фразеологизмдердің бір түрі – метафоралық тіркес. Әдетте, метафора деп заттардың, құбылыстардың ішкі-сыртқы ұқсастығына қарай ауыспалы мағынада қолданылуын айтады. Метафоралық фразеологизм – метафораның күрделенген түрі, ол кемінде толық мағыналы екі сөзден құралады. Мұны төмендегі мысалдардан түсінуге болады: *Жүріңіздер ауылға, Кедейім көрсін ақ табан («Қамбар»).* Атасы бай болса да қыз бермеңіз, Артында құйрығы жоқ, жалы жоққа (*«Қозы Көрпеш-Баян сұлу»*). *Тұлпардың қалған тұяғы, Сансызбай іздеп келінті («Батырлар жыры»).* Он екі баулы өзбекте Әзімбай еді қара көк (*«Ер Тарғын»*) т.б. Мұндағы *ақ табан* метафоралық фразеологизмі – өмірі жалшылықта өтіп, бейнет көрген еңбек адамдарын бейнелейді. *Қара көк* фразеологизмі асқан байлықтың иесіне, үлкен лауазымды адамға, оның ұрпағына айтылады. *Тұлпардың тұяғы* – Сансызбайды Төлеген сынды асылдың ізбасары, мұрагері етіп көрсетіп тұрған астарлы әрі ауыспалы мағынадағы сөз.

Батырлар жырында халық қолданған поэтикалық фразеологизмдердің символдық мағынасында сөйлеудің тақырыптық топтары ертеде-ақ жүйеленген. Халықтың терең танымын, философиялық тұжырымдарын жеткізетін тілдік құралдардың ең зоры – поэтикалық фразеологизмдер. Поэтикалық фразеологизмдер - адамның сыртқы бейнесін, ішкі дүниесін және затты, құбылысты ерекше түрлендіріп, көркемдеп жеткізуге негіз болатын сөздердің тұрақты тіркесімі. Тұрақты эпитеттермен өрнектелген, ұйқасқа және синтаксистік қайталауға құрылған, ауыспалы мағынаны білдіретін метафоралық тіркестерді құрайтын поэтикалық фразеологизмдер батырлар жырының мазмұнын байытып, кейіпкерлердің сыртқы келбетін, мінезін, іс-әрекеттерін әсерлі жеткізуге көмектеседі.

Батырлар жырындағы поэтикалық фразеологизмдер мағынасына қарай бірнеше топтарға бөлінеді: жауынгерлік рухтағы фразеологизмдер

(*ат қойып, атой берді; бұлт шайнасып, мұз бүркіп, үркер мен айдай тоғысты; қабағынан қар жауып, кірпігінен мұз тоңып; тұлпар мініп, ту алған; ат құйрығын шарт түйді; т.б.*); қару-жарак, құрал-сайман атауларына қатысты фразеологизмдер (*қозы жаурын жебе; бадана көзді ақ сауыт, алпыс құлаш ала арқан; толғамалы ақ сүңгі; алтын құндақ ақ берен т.б.*; кейіпкерді тұлғалайтын фразеологизмдер (*шаш ал десең, бас алады, деміне нан піскен; түсі суық темірдей; қабағы қарыс жабылған; т.б.*); психологиялық күй-жайды білдіретін фразеологизмдер (*судай тасып; арқасы қозды; желдей есіпті; су сепкендей басылды; қапыда кеткен дүние-ай; атадан бол садаға; қысылғанда қолдай көр т.б.*); оқиғаға, құбылысқа кейіпкердің көзқарасын білдіретін фразеологизмдер (*еш мүйізі шыққан жоқ; ізіне басқан жетпейді; көкейін кескен екен; өз көзімдей көрсін деп; жаным садаға т.б.*); оқиғаның қатысушыға әсерін баяндайтын фразеологизмдер (*аузы күйген; райынан қайтты; миығынан күледі; қабырғасы сөгілді; сілесі қатты; судай тынды, жүрегі оттай қабынды т.б.*); адамның жан-дүниесін сипаттайтын фразеологизмдер (*ит мінезді; ақ көңіл; қара жүрек; көңілі тар; жаны жомарт; діні қатты; жаны тәтті т.б.*); портрет жасауға қатысатын фразеологизмдер (*қыпша бел; құмырсқа бел; сүмбіл шаш; қолаң шаш; алма мойын; ай мен күндей; он төртінші айдай боп; қысыр емген тайдай боп, жүйрік аттай ойқастап т.б.*); іс-әрекетті, құбылысты сипаттайтын фразеологизмдер (*оқ жыландай сырғыды; қойдай өреді; ботадай боздап көрісті; аш бөрідей жалақтап; абжыландай толғанып т.б.*); қоғамдық-саяси фразеологизмдер (*аузына ақ тимеген қу кедей; жалаң аяқ жарлы; табаны жерге тимеген, маңдайы күнге күймеген; азулы көкжал; құйрығы жоқ, жалы жоқ; шашы ұзын, ақылы қысқа т.б.*); адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын білдіретін фразеологизмдер (*көзінің ақ пен қарасы; қол қанатым, құйрығым; тай-құлындай тебіскен; қияметтік жолдасым; ағайын, туған, қарындас; өзімнің соғар таяғым т.б.*); қарым-қатынас мезгілін білдіретін фразеологизмдер (*ұйқы көрмей, түн қатты; екі көзі төрт болды; ертелі-кеш сабылып; өлдік-талдық дегенде; жайлауға шыға; қой қоздап; шолпан жұлдыз батқанда; қызыл іңір болғанда т.б.*); алғыс пен қарғыс сезімдерін білдіретін фразеологизмдер (*айың оңынан тұсын; жұлдызың жоғары болсын; жеке басың қол болсын; қосағыңмен қоса ағар; құм құйылсын көзіңе; ешкі жасын жасағыр; ақ сүтін сауармын; жағы түскір т.б.*); көне салт, әдет-ғұрыпты білдіретін фразеологизмдер (*ат шаптырып, той қылып; сауын айтты; қол қусырып, қой сойып; құда түсіп, құйрық жеу; шашу шашу; бата аяқ; екі бүйірін таянып; шашын жайып т.б.*); діни ұғымдар мен нанымдарға байланысты туған фразеологизмдер (*Алланың ақ бұйрығы; құдай атсын; Алла разы болсын; садағаң болайын; ақ*

түйенің қарны жарылды; құдай жолыңды оңғарсын; тәубесі қабыл болды; оң қабағы тартты т.б.); символдық мағынада жұмсалатын сан есімді фразеологизмдер (*жеті қабат жердің асты; жеті атадан кегі бар; қырық жеті; алтыс үйлі арғын; тоқсан үйлі тобыр; он сан үйлі аят; қырық күншілік Қазан т.б.*); ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі тіркестер (*асудан-асу бел дейді, аса соққан жел дейді; басыр-басыр, басыр-ау, аққа құлпы жасыл-ау; су сұрасам, бал берген, жая десем, жал берген; айдың өткен нешесі, ай қараңғы кешесі; қарға жүнді қаттасым, үйрек жүнді оттасым; әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып т.б.*).⁴ Осы келтірілген фразеологизмдердің ауыс, бейнелі мағыналары бізге түсінікті болғанымен, олардың тілде пайда болу уәждерін талдау маңызды, өйткені олардың астарында этнолингвистикалық факторлар жатыр. «Садақ», «мылтық», «берен», «мылтық» т.б. этнографиялық сөздерінің қатысымен жасалған поэтикалық фразеологизмдердің түр-түрі олардың неден жасалғандығын, неге арналғандығын, қандай жағдаяттарда қолданылатынын, халықтың нені қадір тұтқанын түсінуге көмектеседі: балдағы алтын ақ берен, алтын құндақ ақ берен, берен мылтық, бұлғары садақ, көн садақ, қарағай садақ, алты қырлы ақ мылтық, ақ сырық мылтық, білтелі мылтық, орама мылтық, он екі құрсау жез айыр мылтық, сыр мылтық т.б. Осы қару-жарақтардың түркі халықтарының жауынгерлік және мәдени өмірінде өте көне заманнан маңызды рөл атқарғандығы белгілі. Мысалы, «садақ» қару-жарақтың ең көне түрі болғандықтан, оның бүкіл алтай тілдеріне ортақ түркі-моңғол тілдеріне қатысты этимологиясы бар. Бұл сөз қазақ тілінің ауыз әдебиетінде «жақ, жай», азербайжан, түрік, түркмен тілдерінде «яй», кырг. жая, якут саа, башк. «йәйә», карач.балқ. «джая/ садаль джая, хакас. «чаачах// охчаа, тувин. «эа/ая», алтай. «садақ», шор. «чачағ», монғ. «сайдағ/ садағ» т.б. Осы сөздің құрамындағы түбір «са» қазақ тіліндегі біраз сөздердің тууына негіз болған: қорамсақ, масақ, сай кез оқ, сары жай т.б. «Қобыланды батыр» жырында «берен» сөзінің мағыналары әртүрлі: *Қолына алды беренді (қылыш мағынасында). Дәуіт соққан беренді, Киімім деп киейін (оқ қорғайтын киім мағынасында). Алтын құндақ ақ берен (мылтық мағынасында).* Ал «Ер Тарғын» жырында «батыр», «күш иесі» мағынасында жұмсалады (*Қара берен батыр еді*).

Батырлар жырындағы поэтикалық фразеологизмдерге арқау болып тұрған тірек сөздердің этимологиясын табу түркі тілдерінің тарихына үңілгенде ғана мүмкін болмақ. Мысалы: ғайып-ерен (*Ғайып-ерен қырық шілген*, Қылышты қолдан қағады. «Алпамыс»). Араб тіліндегі ғааиф мағынасы- ұшқан құсқа қарап алдын-ала болжайтын әулие, *ерен –йаран*

⁴ Қосымова Г. Қазақ эпосындағы тұрақты сөз тіркестері. А., «Рауан», 1997, 5-26.

сөзінің өзгерген варианты тәрізді. Бұл сөздің парсы тіліндегі мағыналары – «дос, жолдас», «көмек, жәрдем»⁵. Қолаң (*Қолаң шашты, қой көзді, Аялдағы бір сөзді, Ақжүніс атты ару еді. «Ер Тарғын»*). М.Қашқаридің сөздігінде *қолаң* – ұзын таспа я таспалық қайыс. Ал *қолан аты* деп әдемі әшекейленген, аттың төс айылынан бастап созылған таспаны атаған.

Кейін түркі тілдерінде бұл сөз екі мағынада қолданылған: біреуі – «белдік, белбеу, белбеулік қайыс» дегенді білдірсе, екіншісі – «айыл, қайысты тартпа» деген мағынаны білдіреді. Әйелдердің ұзын толқын шашын аттың үстінен созылған ұзын, өзі әдемі әшекейленген таспамен, я болмаса сол сияқты қалың қайысты белдікпен салыстырып теңеуден «*қолаң шаш*» деп айтылып кетуі мүмкін.⁶

Құрсану (*Буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды. «Қобыланды»*). Осы «асыну, тағыну» деген мағынаны білдіретін құрсанудың түбірі «бау, белбеу» сөздерінің мәнін беретін *құр* сөзі. *Құр* сөзі бірталай түркі тілдерінде (түрік, тува) *бау, белбеу* мағыналарында жеке де қолданылады. Қазіргі түрік тілінде бұл сөз *құр* формасында да, *кушак* (кушак) түрінде де айтылады.⁷ Қыпша (*Қыпша бел, алма мойын сұлу Баян Сипаты жаннан асқан ол бір серім. «Батырлар жыры»*). Қазақ тілінде «*қыпша*» сөзі бел, мықын, бой сөздерімен тіркеседі де, өзі анықтап тұрған нәрсенің аса бір жіңішке, талдырмаш екендігін білдіру үшін жұмсалады. Басқа түркі тілдерінде де бұл сөз тек осы мағынада ғана жұмсалып қоймайды, кең мағынада жұмсалады: ұйғыр тілінде *қыпша* – әдемі, гүл түйіні; лобнор тілінде *қыпша* – жіңішке, әдемі, гүл сабағы, шаш.⁸ Осындай екінші деңгейдегі ауыс мағыналарды Ә.Қайдар шартты түрде «этнолингвистикалық мағыналар» деп атады. «Фразеологизмдер қандай ұғым-түсінікке қатысты болмасын, сайып келгенде, адамның іс-әрекетін, сын-сипатын, қалып-күйін, дүниетанымын өзіндік бояу нақышымен бейнелейтін танымдық мәні зор көркем сөз бұлақтарына жатады».

Жоғарыда көрсетілгеніндей, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың табиғатын, танымның тереңінде жатқан тылсым сырын танып-білуде халық асқан білгірлік, парасаттылық танытты. Болмысты, қоршаған ортаны үшке бөліп алып, «Адам», «Қоғам», «Табиғат» аясында фразеологизмдер тобын түзді. «Адам» тобына ержүрек жандар мен батырларды, ездер мен қорқақтарды; «Қоғам» тобына байлық

⁵ Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. А., «Ғылым», 1966, 65.

⁶ Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. А., «Ғылым», 1966, 130.

⁷ Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. А., «Ғылым», 1966, 133.

⁸ Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. А., «Ғылым», 1966, 136.

пен кедейлікке, достық пен жаулыққа қатысты ұғымдарды; «Табиғат» тобына жануарлар мен хайуандар дүниесін эпитетті, метафоралы, теңеу мағынасындағы фразеологизмдермен айшықтап берді. Батырлар жырындағы поэтикалық фразеологизмдерді топтастыру барысында байқағанымыз: халық тілінде шоғырланған лексикалық байлықты жүйелеп, өзара топтастыру тым ертеден-ақ келе жатқан дәстүр екендігі. М.Қашқари түркі тайпаларының лексикалық байлығын 30 тақырыптық топқа бөлсе, «Кодекс куманиксте» лексикалық байлықты 40 тақырыптық топтарға жіктеп береді. Өлішер Науаи түркі тілінің байлығын көрсету мақсатында 100 етістікті тақырыптық топтарға бөліп көрсеткен еді. «Адамдар өзінің ерлігін, тапқырлығын дәріптеп, өзгелерге паш ету үшін, бұрынғы басынан өткен істерді, сонымен байланысты жасаған қимыл-әрекеттерін қайтадан бейнелемекші болған», - дейді Е.Жұбанов.⁹ Осы тұжырымды батырлар жырындағы поэтикалық фразеологизмдерге қатысты айтуымызға болады.

Халықтың сөздік қоры тыңдаушыға аса күшті әсер ететін толып жатқан афоризмдерге, табиғат пен жан-жануарды символдау түрінде ұшырасатын фразеологизмдерге мейлінше бай. Жырда поэтикалық фразеологизмдер перифразаланып, яғни өзгеріске ұшырап қолданылған.

Мысалы, қанат-құйрық немесе құйрық-жал түрінде келетін қос сөздерді перифразалап, *құйрығы жоқ, жалы жоқ* түрінде ұлғайтып қолданады. Перифразалы фразеологизмдердің жасалу жолдары түрлі-түрлі: фразеологизмдерді өз ішінде өзгерту және фразеологизмдердің контекст әсерімен өзгеріске түсуі. Фразеологиялық тіркестер құрамының өзгеріске ұшырап қолданылуының өзі сан алуан. 1.Фразеологизмнің құрамына қосымша компоненттің кірігуі Мысалы: *Аталы ауыр сөз зой деп, Ақылмен ойлап сезеді («Алпамыс»)*. *Есіткенде бұл сөзді Жасыды менің сүйегім («Ақсауыт»)*. *Жаушыға келген батырдың Зәресін жаман ұшырды («Қамбар батыр»)*. 2.Фразеологизм құрамына қосымша компоненттің үстелуі. Мысалы: *Назар көзім салмаймын, Еш теңдікке алмаймын, Ақылы жоқ немені («Қобыланды»)*. *Мүйіз шықпас басыңа Иең жоқ өзің барғанда («Алпамыс»)*. *Төрехандай балаға Жыландай көзін тігіпті («Ақсауыт»)*. 3. Фразеологизм құрамындағы компоненттердің қысқартылуы. Мысалы: *Сүйегі (сай-сүйегі) сырқырайды Байбөріге Бұл сөзді есіткен жан салып құлақ («Алпамыс»)*. *Тұлымшағы салбыраған бір қара көк Қол ұшынан (қол ұшынан жалғасу) от әкеліп беріп тұрды («Ақсауыт»)*. *Айы біткен айында, Күні біткен күнінде (өлер) Дәм таусылса, жүру жоқ («Батырлар жыры»)*. 4.Фразеологиялық тіркес

⁹ Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. А., «Ғылым», 1978, 81.

компонентінің басқа сөзбен ауысуы. Мысалы: *Қасымдағы жолдастың Біткен шығар дәм-тұзы (дұрысы: таусылу) («Ақсауыт»)*. *Неге келдің сен мұнда, Қыдырып келген баланы Кісі орнына көрмес хан (дұрысы: көзіне ілмеу) («Батырлар жыры»)*. *От жақпай қазан пісірді Аузыңнан шыққан деміңіз (дұрысы: деміне нан пісу) («Алпамыс»)*. 5. Фразеологизмдердің өзара ықшамдалып кірігуі. Мысалы: *Қарашаи пен Сәулеге Баласы тілек салыпты (тілек салды = қолқа салды+тілек айтты) («Ақсауыт»)*. *Араз болып адассаң Дұшпанның қанар табасы (табасы қану = айызы қану+табасына қалу) («Ақсауыт»)*. *Біреу зәбір көрсетіп Сынды ма сонан назарың (назары сынды = сағы сынды+назары пәс болды) («Ақсауыт»)*. *Адам болып ер жетсе Өзімнің соғар таяғым (таяғын соғу = сойылын соғу + таяғын мұрагерлікке алу) («Қобыланды»)*.

Фразеологизмдердің ұлғаймалы сипаты және ғасырлар бойы тұрақталған құрылымы поэзия тілінің ерекшелігінен туындайды. «Эпос тілінің өрнектері» деп аталатын еңбегінде Е.Жұбанов: «Тілдегі сөздердің әуелгі мағынасының көнеленуімен орайласа, олардың тұлғалық, яки морфологиялық бой-бітімі де сіріленіп, өзінің синтаксистік ортасынан оқшау, «шын сырымды ұға алсаң ғана ұғарсың» деген сыңай танытып, мұз қаракөк қалыпқа түседі. Бірақ, сонда да болса, құдіретті күшті өлең оның біреуін шетен, шашау шығармайды, іргесін бұзып кетілмейді. Сөйтіп, лингвистика саласында «окаменелости» деп аталатын лексикалық-грамматикалық құрт-кесектер пайда болады да, талай дәуірді кешіп өтіп, өлеңмен өріліп жүре береді», - деп, жыр жолдарының жүйесін тұтастырып тұрған факторлар қатарына өлшем бірлігін, тармақ аралық тартыс күші-аллитерациялық, ассонанстық үндестіктерді, дыбыс қайталамасын, соны жасаушы буын, тұтас сөз қайталамасын алға тартады.¹⁰

Осы тұжырымның растығын поэтикалық фразеологизмдердің жасалуындағы синтаксистік параллелизмдердің, ұйқас пен үндестікке құрылған өлшемдердің батырлар жырындағы дағдылы сөйлеу үлгілерін туғызғандығы дәлелдейді. Осылайша, әр қилы амал-тәсілдер арқылы жасалған бастапқы еркін сөз тіркестері үнемі қолданыла келе тұрақты тіркестерге айналған да, жекелеген сөздердің қуаты жетпейтін қызметтерді атқарған.

Поэтикалық фразеологизмдердің батырлар жырында қолданылуы халықтың сөйлеу өнеріне аса мән бергендігін, шешен сөйлеу дәстүрін қалыптастырғандығын және түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің байлығы мен өміршеңдігін дәлелдейді. Халық айтайын деген ойын белгілі бір стильдік мақсатта түйдек-түйдегімен шешендік тілмен

¹⁰ Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. А., «Ғылым», 1978, 103.

жеткізіп отырған. Ойды түйдектеп жеткізудің тәсілдері өте көне дәуірде болғандығын батырлар жырындағы фразеологизмдердің қолданысы көрсетеді. Мағынаны күшейтіп, қимыл-әрекетті ұлғайтып беруді көздейтін фразеологизмдердің қолданысы батырлар жырының өзіндік ерекшелігін, құрылымдық-композициялық тұтастығын айқындайды. Батырлар жыры ауыз әдебиетінің бір түрі ретінде сандаған ғасырларды артқа тастаған, жалпы түркі халықтарының бәріне ортақ, соның ішінде қазақ халқына тән мәдени мұра болып есептеледі.

Поэтикалық фразеологизмдердің міндеті – асқақ сезімді, көрікті ойды көркем етіп айта білу. Авторы халық болып есептелетін батырлар жырының тілі көркем, бейнелі, астарлы ойға толы. Қазіргі кезде осындай поэтикалық фразеологизмдердің біршамасы қолданылмайды, сөйлеу тілінде қолданыс қажеттілігі жойылған, сондықтан архаизм мен тарихи сөздерге айналды. Соған қарамастан сөздің қуаты, магиялық әсері халық санасынан өшіп кеткен жоқ. Олар көненің көзіндей болып бірде әдет-ғұрыптан, бірде салт-дәстүрден, бірде тұрақты тіркестерден, бірде мақал-мәтелден, бірде шешендік сөздерден, афоризмдерден көрініс тауып отырады. Лингвистер мен этнографтар тарапынан осындай ғажайып құбылыстарды тереңдеп зерттеу халықтың тарихынан, дүниетанымынан құнды мәліметтер берері сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. А., «Ана тілі», 1998, 304.
 Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. А., «Ғылым», 1978, 183.
 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. А., «Ғылым», 1984, 184
 Қосымова Г. Қазақ эпосындағы тұрақты сөз тіркестері. А., «Рауан», 1997, 80.
 Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. А., «Ғылым», 1966, 240.

ISSUES IN HISTORICAL BACKGROUND OF THE TURKIC LANGUAGES NUMERALS SYSTEM

KOZHAKHMETOVA G.*

INTRODUCTION

The numeral that indicates the number of the object or subject concepts and phenomena, volume, part, order is a separate part of speech which has a kind of lexical and semantic, morphological and syntactic features. The difference of the numeral from other parts of speech is that in combination with nouns numerals define the numerical characteristic of substantive concept; denote the number without a noun; determine a quantitative feature of action and movement in combination with verbs; and the numeral is not formed by other parts of speech; the number of simple numerals in complex numerals will be obvious.

In the Turkic languages there are simple and complex numerals according to their structure, basic, derivative and dual according to the form, cardinal, ordinal, general, approximate and fractional numeral according to their meaning. Simple numerals consist of single numeral of root and stem, for example: Anc. Turk. *bir* “one”, *eki* “two”, *üch* “three” *tört* “four” *bes/beş* “five” *altı* “six”, *jetı* “seven”, etc. Complex numerals are combinations of single numerals, for example: Anc. Turk. *sekiz on* “eighty” *toquz on* “ninety”, *eki jegirmi* “twelve”: *üç jegirmi* “thirteen”, *altı jegirmi* “sixteen”, *bir otuz* “twenty-one”, *beş otuz* “twenty-five”, *jetı jüz* “seven hundred”, etc.

Main part

On the basis of studying the etymology of the numerals in the Turkic languages and history of numerals in some Turkic languages, a lot of etymological accordance of cardinal numbers is determined. There are two traditional counting types of complex numerals in the history of the Turkic languages number system: first adding a number in the top ten which is in front (*qırırq*

* L.N. Gumilyov Eurasian National University Master of Pedagogical sciences, senior teacher

eki “42 - forty-two”), and second is adding a number in the top ten which goes after this number (*eki elik* “42 - two-fifty”). Complex numerals in the Turkic written monuments of the VI-IX centuries correspond to the second counting system. To pronounce certain complex numeral, ancient Turks at first uttered one, and then not the following decimal number, but the number that comes after it (*altı otüz* “26-six thirty” *yeti yegirmi* “17 - seven twenty”, etc.). Also, the juncture of morphemes in a separate lexical level in some decimal numerals is evident (*sekiz on* “80-eight ten” *toquz on* “90-nine ten”). Some of these characteristics of the ancient Turkic language are found in the Yakut, Shor, Tofa, Chulym and Sary Uighur languages. Despite some phonetic features, we can say that the numerals in modern Turkic languages are mainly maintained their form and meaning from the ancient Turkic monuments.

For example:

Number	ancient Turk.	Language or dialect
1	<i>bir</i>	Maml.-Kipch., Arm.-Kipch., Chag., Bulg., Turkish., Azerb., Turkm., K.-Balk., Kar., Nog., K.-Kalp., Uzb., Uig., Kaz. Tof. <i>bir</i> , Tat., Bashk. <i>ber</i> ; Yak. <i>bi:r</i> , Alt., Khak., Shor. <i>pir</i> ; Chuv. <i>pər</i>
2	<i>eki</i>	Karakh.-Uig., Arm.-Kipch., Turkish., Azerb., Turkm., Chag., Kar., Khak. <i>iki</i> , Tat., Bashk., Chuv. <i>ikə//ik</i> , Tof. <i>ihi</i> , Tuv. <i>içi</i> , Yak. <i>ikkī</i> , Kashg., Khot., Ferg., Uig. dial. <i>ikkə</i> , <i>ičke</i> , <i>əki</i> , <i>hi</i> , <i>öki</i> , <i>ökü</i> , <i>üke</i> , Chuv. <i>ik,iķə</i> , K.-Kalp. <i>jeki</i> , Kaz. <i>eki</i> .
3	<i>üç</i>	Karakh.-Uig., Maml.-Kipch., Chag., Bulg., Turkish., Azerb., Turkm., Kum., Kar.-Balk., Kar., Gag., Nog., K.-Kalp., Uig., Alt. <i>üč</i> ; Sal., Uzb. <i>uč</i> ; Tat. <i>öç</i> ; Kaz., Nog., Tof., Shor. <i>üş</i> ; Bashk. <i>ös</i> ; Khak., Yak. <i>üs</i> ; – Chuv. <i>viś</i>
4	<i>tört</i>	Karakh.-Uig., Chag., Kar.-Balk., Kaz., K.-Kalp., Kyrg., Alt., Shor., Chul. <i>tört</i> ; Uig. <i>töit</i> ; Uzb. <i>türt</i> ; Bulg. <i>türüt</i> ; Sal. <i>tet/töt</i> , Yak. <i>tüört</i> ; Chuv. <i>təvat</i> ; Turkish., Azerb., Chag., Nog., Kar. Tat., Kum., Tuv., Tof., Sary Uig. <i>dört</i> ; Arm.-Kipch. <i>dort</i> ; Bashk. <i>dürt</i> ; Turkm. <i>döirt</i> .
5	<i>bes/beş</i>	Arm.-Kipch., Maml.-Kipch., Bulg., Turkish., Azerb., Kar., Tat., Chag., Sal., Kum., Kar.-Balk., Kyrg., Alt., Uzb., Uig., Tof. <i>beş</i> ; Uig. <i>bāš</i> ; Turkm. <i>bā:š</i> ; Anc.Uig., Karakh.- Uig., Tat., Bashk., Alt. <i>biš</i> ; Kaz., K.-Kalp., Nog. <i>bes</i> ; Yak. <i>bies</i> ; Alt., Tuv., Shor. <i>piš</i> ; Sary Uig., Khak. <i>pes/ pis</i> ; Bulg. <i>bel</i> ; Chuv. <i>piläk</i>

6	altı	Chag., Maml.-Kipch., Arm.-Kipch., Turkish., Azerb., Turkm., Kar., Sal., Kum., Kar.-Balk., Tat., Bashk., Kaz., K.-Kalp., Nog., Kyrg., Uig. Lobn., Khak., Shor. <i>altı</i> , Uig. <i>altä</i> ; Sary Uig. <i>altı/ halı</i> ; Uzb. <i>oltı</i> ; Tuv. <i>aldı</i> ; Yak. <i>alta</i> ; Chuv. <i>ult/ ultä</i>
7	jeti	Uig. <i>jeti</i> ; Bashk. <i>jete</i> ; Arm.-Kipch., Turkm., Turkish., Gag., Kar., Chul. <i>jedi</i> ; Karakh.-Uig., Kum., Uzb., <i>jetti</i> ; Uig. <i>jättä</i> ; Kaz., Kar.-Balk., Kyrg. <i>žeti</i> ; Bulg. <i>žeči</i> ; Khak. <i>čite</i> , Shor. <i>četti</i> ; Tuv., Alt. <i>čedi</i> ; Yak. <i>sättä</i> ; Chuv. <i>sič</i> etc.
8	sekiz	Turkish., Turkm., Chag. <i>sekiz</i> ; Sary Uig. <i>sekes</i> ; Sal. <i>seki</i> ; Bulg. <i>säkär</i> ; Chuv. <i>säkkär</i> ; Uig. <i>säkkis</i> ; Kum.; Nog., Tat., Kar., Kar.-Balk., Kaz., K.-Kalp., Alt. <i>segiz</i> ; Chul. <i>segis</i> ; Khak. <i>sigiš</i> ; Bashk. <i>hires</i> ; Yak. <i>ayis</i> etc.
9	toquz	Chag. <i>toquz</i> , Kashg. Uig. <i>tokoz</i> ; Uzb. <i>tokuz/ tuqquz</i> ; Sal. <i>tokos</i> ; Kum., Kar., Kar.-Balk., Alt. <i>toyuz</i> ; Tat. <i>toyüz</i> ; Bashk. <i>toyis</i> ; Bulg. <i>toxur</i> ; Chuv. <i>täxär</i> ; Turkish., Turkm., Chag. <i>dokuz</i> ; Azerb., <i>doqquz</i> .
10	on	Turkish., Azerb., Karaite, Tat., Chag., Kum., Karaite, Kar.-Balk., Kaz., Kyrg., K.-Kalp., Nog., Uzb., Uig., Alt., Tuv., Tof., Khak., Shor., Sary Uig., Chul. <i>on</i> ; Turkm. <i>o:n</i> ; Sal. <i>on/ un</i> , Tat., Bashk. <i>un</i> ; Yak. <i>uon</i> ; Chuv. <i>vun/von</i>
20	jegirmi	Maml.-Kipch. <i>jegirmi</i> ; Chag., Sal. <i>jigirmi</i> ; Kum., Uzb. <i>jigirmä</i> ; Tat. <i>jigerme</i> ; Bashk. <i>jegerme</i> ; Turkm. <i>jigrimi</i> ; Turkish., Chag. <i>jirmi</i> , Alt. <i>jirme</i> ; Azerb., <i>ijirmi</i> ; Nog. <i>jirmä</i> ; Chul. <i>järvä</i> ; Kar.-Balk., Kyrg. <i>žijirmä</i> ; Uig. <i>žigirmä</i> ; Bulg. <i>žirme/žirim/žerme</i> ; K.-Kalp. <i>žigirma</i> ; Kaz. <i>žijirma</i> ; Alt. <i>dir-me</i> ; Shor. <i>segirbe</i> ; Tuv. <i>če:rbi</i> ; Khak. <i>čibirge</i> ; Yak. <i>sü:rbä</i> ; Chuv. <i>širäm</i>
30	otuz	Turkish., Azerb., Turkm., Kar., Kar.-Balk., Kum., Kyrg., Uig., Alt. <i>otuz</i> ; Alt., Kum., K.-Kalp., Nog. <i>otuz/ otiz</i> ; Khak. <i>otis</i> , Bulg. <i>utuz</i> ; Tat. <i>utiz</i> ; Bashk. <i>utis</i> ; Alt., Shor., Chul. <i>odus</i> ; Kyrg. <i>ottus</i> ; Bulg. <i>otur</i> ; Chuv. <i>vätär</i> ; Sary Uig. <i>učon</i> ; Tuv. <i>uzen</i>
40	qırq	Turkm., Turkish., Chag., Kar., Kar.-Balk., Kyrg., Nog. <i>qırq</i> ; Kar., Azerb., <i>qırx</i> ; Kuman, Shor., Tat., Kaz., Chul. <i>qırıq</i> ; Sal. <i>qırıh</i> ; Bulg., Khak., <i>hırıh</i> ; Uzb., Uig. dial. <i>qırıq</i> ; Chuv. <i>häräh</i> ; Uig. dial. <i>qih</i> ; Alt. <i>törtön</i> ; Yak. <i>tuort uon</i>
50	elig	Alt., Kuman, Shor. <i>eliy</i> ; Chul. <i>elig</i> ; Khak. <i>ilex</i> ; Bulg. <i>älik</i> , <i>elik</i> ; Uig. <i>Jelik</i> ; K.-Kalp. <i>jelü</i> ; Kaz., Kyrg. <i>elw</i> ; Alt. <i>ili</i> ; Uzb., Uig. <i>ellik</i> ; Bulg. <i>ällu/äkke</i> ; Azerb., <i>älli</i> ; Chag. <i>jelli</i> , Turkish., Turkm., Kar.-Balk., Nog., Sal. <i>elli</i> ; Tat., Bashk. <i>ille</i> ; Chuv. <i>al/alä/allä</i> ; Sary Uig. <i>peson</i> ; Yak. <i>biäson</i>

60	<i>altmış</i>	Turkish., Azerb., Turkm., Kar., Kar.-Balk., Chag., Tat., Bashk. <i>altmış</i> ; Uig. <i>altmış/atmış</i> ; Kyrg. <i>altımış</i> ; Kaz., K.-Kalp., Nog. <i>alpıs</i> ; Uzb. <i>oltmış</i> ; Chuv. <i>utmäl</i> ; Khak., Shor., Chul. <i>alton</i> ; Tof. <i>arltón</i> ; Alt. <i>alttan</i> ; Tuv. <i>aldan</i>
70	<i>jetmış</i>	Turkish., Azerb., Turkm., Kar., Chag., Kuman, Uzb. <i>jetmıř</i> ; Uig. <i>jätmıř</i> ; Bashk. <i>jetmeř</i> ; Nog. <i>jetpis</i> ; Tat. <i>žitmeř</i> ; Kaz., K.-Kalp. <i>žetpis</i> ; Chuv. <i>sitmäl</i> ; Chul. <i>jädon</i> ; Sary Uig. <i>jiton</i> ; Shor. <i>četton</i> ; Khak. <i>čiton</i> , Tuv. <i>čeden</i>
80	<i>sekiz on</i>	Azerb., Uig. <i>säksän</i> ; Arm.-Kipch. <i>seksän</i> ; Uzb. <i>sakson</i> ; Kaz., Turkish., Kar., Kar.-Balk., K.-Kalp., Nog., Kyrg. <i>seksen</i> ; Tat. <i>siksän</i> ; Bashk. <i>hikhän</i> ; Alt. <i>segizen</i> ; Khak. <i>sigezon</i> ; Tuv. <i>sezen</i> ; Yak. <i>ayizun</i> ; Chuv. <i>sakärvun</i>
90	<i>toquz on</i>	Kum., Kar.-Balk., Kaz., K.-Kalp., Nog., Uig., Kyrg. <i>toqsan</i> ; Uzb. <i>toqson</i> ; Chul., Tat. <i>tuqsan</i> ; Bashk. <i>tuqhan</i> ; Alt., Shor. <i>toquzon</i> ; Tuv. <i>tozan</i> ; Bulg. <i>tohurón</i> ; Chuv. <i>tähärvón</i> ; Azerb. <i>doqsan</i>
100	<i>jüz</i>	Turkish., Azerb., Turkm., Sal., Uig. <i>jüz</i> ; Tat., Nog. <i>jöz</i> ; Bashk. <i>jös</i> ; Alt., Chul. <i>jüs</i> ; Kar., Gag., Chag. <i>öz</i> ; Kar.-Malk, Kyrg., Uig. dial. <i>čüz</i> ; Bulg. <i>čür/čör</i> ; Kaz., K.-Kalp. <i>žüz</i> ; Alt. <i>düs</i> ; Tuv., Khak., Shor., Tof. <i>čus</i> ; Yak. <i>su:s</i> ; Chuv. <i>šär</i>
1000	<i>mıñ/bıñ</i>	Turkish. <i>bin</i> , Chuv. <i>pin/pen</i> ; Kar.-Balk., Uig., Kyrg., Sal. <i>miñ</i> ; Azerb., Kar. <i>min</i> ; Tat., Bashk. <i>meñ</i> ; Turkm. <i>muñ</i>

Cardinal numeral. It is common knowledge that the cardinal numeral is the basic semantic group of numerals. Cardinal numerals do not have their own individual form. They include the basic numerals, which are core words in the formation of other types of numerals. The complex form of cardinal numerals is formed by the combination of root numerals or historically connected two root numerals without endings (*jürma – eki on* “twenty – two tens”; *otız – üç on* “thirty – three tens” etc.).

The etymology and history of numerals in some Turkic languages was reviewed in the scientific works of the scholars as G.J.Ramstedt, V.V.Radlov, P.M.Melioransky, S.E.Malov, V.Vang, M.Ryasyanov, A.N.Samoylovich, M. Hartman, N.Z.Gadzhieva, B.Serebrennikov, L.S.Levitskaya, S.Amanzholov, M.Tomanov, A.Kuryshzhanov, etc. G.J.Ramstedt offers the following etymological compliance of cardinal numerals [1, 64-68]:

1: Turk. *bir* ~ Mong. *büri* “all, every”;

2: Turk. *eki* < **ek*- < **hek*- < **pek*- “to follow, to go after” ~ Kor. *pëgim* “nearest, following” < **pek*-+*-im*, Kor. *pëgim t`ë* “around” > Turk. *ekinti* “afternoon”;

3: Turk. *üç* “three” ~ Mong. *üčüken* “small”.

4: Turk. *tört*, Yak. *tüört*, Chuv. *təvat* “four” ~ Mong. *dörben* “four” ~ Tung. *digin* / *dujin* “four” ~ Manch. *duin* “four” ~ Kor. *turi*, North. Kor. *ndujin* / *nduin* / *nejin* / *nej* / < *do-;

5: Turk. *beş* “five” ~ Chuv. *pilək* ~ *pillək* ~ Tung. Lam. *bilän* “forearm”.

6: Turk. **alty* “six” < *al-* “to take”+ *-ty*;

7: Turk. *jeti* < *je-* “to eat”;

8: Turk. *sekiz* < *s* (compare: Mong. *ese* “not”) + *ekiz*, *ikiz* “twins” (< *eki* + *-z*) ~ Mong. *ikire* “twins”.

9: Turk. *toquz* “nine” ~ Mong. *toqur/tokir* “not bending fingers”, here *-z* and *-z* in the word *sekiz* are the same.

10: Turk. *on* “ten” ~ *-an* (*seks* + *-en*, *toqs* + *-an*) ~ Mong. *-an* (*žiran* “sixty”, *dalan* “seventy”, *najan* “eighty”, *jiren* “ninety”) ~ Kor. *on* “hundred”;

11: Following the pattern of Anc. Turk. number *bir jigirmi* “eleven” is formed in Jurch. *gurxon* “thirteen” (< Mong. *gurban* “three” + Mong. *qorin* “twenty”), *durxon* “fourteen”, Manch. *um-son* “eleven”, Manch. *tofoxon* “fifteen”.

20: Turk. *jigirmi* “twenty” ~ Mong. *žirin* “two, both, pair” > *žirmesün* “pregnant (two layer)” (Compare: Khal. *dabxur* “pregnant”, literal: “pregnant (two layer)”) < Mong. **žigür-* / *žigir-* ~ **jigürme* / **jigürmi* “to double”;

100: Turk. *jüz* “hundred” < *jü-* “to ship, to load” (Mong. *žüe-* / *žüge-* “to ship, to load”);

1000: Anc. Turk. *byñ*, Uig. *myñ*, Chuv. *pin* “thousand” ~ Mong. *mingan* “thousand” ~ Tung. *mingan* “thousand”.

Speaking about the historical formation of numerals in the Chuvash language, L.S. Levitskaya makes etymological analysis of the numerals: Chuv. *pər* < **bir*; Chuv. *ikə* / *ik* < Common Turk. *eki*, *ekki* < **ek-* “rear, last”, Chuv. *ult* < *Common Turk. *al-* < **altı* < **alt-dī*, Chuv. *sič* < Common Turk. **jet-*: *jeti* < *jet-di* “to get”, Chuv. *säkkär* “eight” < Anc. Chuv. **sekir* ~ *sek-* “to jump” < *sekiz* < *sekkiz* < **sekgiz* “jump (imperative)”, Chuv. *täxär* < Anc. Chuv. **tokut* < Turk. **tokkuz* “knock” < **tok-* “to knock” etc [2, 38-44].

Ordinal numerals. In the Turkic languages ordinal numerals are formed with the following endings:

*-*im* / *-*im*: *onim* “tenth”, *tütim* “fourth”, *öčem* / *üčem* “third” (Bulg. *monum*.);

*-nti : Anc. Turk. *ekinti* “second”; formant -nti preserved in theonyms *ekinti namaz* “prayer before sunset” in the modern Kazakh language.

-či/-čī: *belči* “fifth” (Bulg. monument), *èk`iči* “second” (Arm.-Kipch. monument);

-(i)-mčī/-(i)mčī/*-(u)-mču/*-(ü)mčü: *ikimčisi* “the second of”, *jitimčisi* (Chag.) and *-mčī > -mžī: Turkmen. Nokhur, Alili, Saryk dial. *ikimži* “second”, *jidimži* “seventh”, *altymžy* “sixth”;

-(i)-nčī/-(i)nčī/*-(u)nču/*-(ü)nčü: Anc. Turk. *besinči* “fifth”, Anc. Uig. *üčünčü* “third”, Kum. *onunči* “tenth”, Kaz. *besinči*, Alt. *ekinči*, Karakh.-Uig. *ikinči* “second”, Shor. *ijginči* “second” and South. Turk. *-nčī > -nžī: Maml.-Kipch. *birinži*, Old Turkish. *üçünži*, Turkish. *ikinži* “second”, Azerb. *jeddinži* “seventh”;

-(i)nč/-(i)nč/*-(u)nč/*-(ü)nč: Anc. Turk. *üçünč/üçinč* “third”, *törtinč* “fourth”, Anc. Uig. *jitinč* “seventh”, *säkizinč* “eighth”;

-(i)s/-(i)s, -(u)s/-(ü)s: Yak. *ikkis* “second”, *ühüs* “third”, *tördüs* “fourth” (here: nč > -s);

-māš/(-māš): Chuv. *përremāš* “first”, *sakkamāš* “eighth”, *āxxarmāš* “ninth” (here: *-mčī > -miš > -māš);

-mine: Chuv. *višmine* “third day”, *tävatmine* “fourth day”, *pilëkmine* “fifth day”, *oltmine* “sixth day”, *šičmine* “seventh day”;

-(i)minči < -m+in(n)+či: Khalaj. *birminči* “first”, *üçminči* “third”, *törtminči* “fourth”;

-kī/-ki/-ku/-kü/-gī/-gi/-gu/-gü: Tuv. *birgi* “first”, *üčkü* “third”, *beški* “fifth”, *aldigī* “sixth” [3, 184-188].

Collective numerals. In the ancient Turkic written monuments collective numerals are given in the form -aγu /-äγü, -egü, -gü: *ikägü* “two”, *üčägü* “three”, *törtägü* “four”, *altayü* “six”. This linking -γ- remained in Sary Uigur and Turkmen among the Turkic languages: Sary Uig. *ışogo* “two”, Turkmen. Ersaryn dial. *bi:regi* “one (anyone, any)”. In the language of some of the medieval monuments and modern Turkic languages suffix *-aγu /*-äγü changed to the form -av/-äv /-ev/-ov/-öv, -au/-eu/-äü, -aw/-äw/-ow/-öw, -u/-ü: , -o/-ö, -ä/-e: Maml.-Kipch. *ücev* “three”, Chag. *birev* “one”, Tat. *ekev* “two”, Nog. *altav* “six”, Turkmen. Arabachi dial. *kew* “two”, Kaz. *beseü* “five”, Bashk. *ösäü* “three”, Tuv. *birü* “two”, Kyrg. *törtö*: “four”, *bešö*: “five”. There are also complex suffixes *-aγun/*-äγün (> *-aγu+*-n/*-äγü+*-n), *-aγula /*-äγülä (> *-aγu+*-la/*-äγü+*-lä), *-aγulan/*-äγülän (> *-aγu+*-la+*-n/*-

äyü+-lä+*-n*) of two or three endings with a few phonetic changes and considered as a phenomenon of the last stages of Turkic languages development: Karakh.-Uig. *üçügün* “three”, *ikigün* “two”, Yak. **-äyün>-ien*: *ikkien* “two”, Tof. **-ayun/*-äyün>-a:n/-ä:n*: *bešžä:n* “five”, Chag. *Üčäwlä* “three”, Old Turkish. *ikävläsi* “two”, Uzb. Tashk. dial. *üččälä* “three”, Uig., Tuv.-Kizhi. *ikile* “two”, *üčülezi* “three of (them)”. In addition, in the language of Kipchak group there is an ending *-ayula /-äyülä* (> collective numerals *-ayu/-äyü* + verb forming *-la /-lä*) with the verb forming suffix *-la/-lä /-le*: Tat. *bišävläp* “five of them”, Bashk. *ösävdašep* “three of (them)”, Kaz. *ekeülep* “two of (them)” [3, 189-191].

Noting that the suffixes *-ayu /-au* of collecting numerals are common to Turks and Mongols, G.Y.Ramstedt etymologically brings them closer to the words *agulža*, Kalm. *ülz-* “to be similar, to be alike”, Kor. *aorj-* “to collect”, *aolla* “together”, and points that *-la/-lä* is the ending that means connecting or participating or making strong: Mong. *qotola* “all”, < literal “whole city” (*qoto* “city, fortress”), *ğanala* “whole, all” < literal: “the whole community” (< **kwan-a* = Kor. *kwan-ja* “Hwang neighborhood”) [1, 138].

Fractional numerals. In many Turkic languages fractional numerals are determined by syntactic relations of cardinal numerals. For example, in the Kazakh language fractional numerals are formed when: a) the first component has a genitive ending and the second component has a possessive ending in the 3rd person. (*üštiñ biri*, *onniñ besi* etc.); b) the first component has the ablative case ending and the second component is in a separate form or with the possessive ending in the 3rd person (*segizden bir*, *müñnan eluw*; *törttiñ biri*, *üşten ekisi* etc.), in the Turkish language the fractional numerals are formed by adding the locative case ending to the first component: *üçte bir*, *yüzde otuz*, *binde sekizi* etc.

Approximate numerals. In the language of ancient monuments approximate numerals are given around and formed by adding the endings *-ča*, *-če* to cardinal numbers and by doubling cardinal numbers. They are also formed in a combination of the lexeme *artuq* “excess» with the cardinal number. For example: *eligče* “about fifty”, *jüzče* “about a hundred”, *bir-eki* “one or two”, *eki-üčbiñ* “two or three thousand”, *jüz artuq* “over one hundred”. In the Chuvash language there are words *širämleše* “about twenty”, *šärleše* “about a hundred”, *pinleše* “about a thousand” with the ending *-še*. L.S.Levitskaya connects the ending *-še* in these words with the participial form *-še* structurally (**širämle-* (compare: Tat. *unlap* “about ten” > *unla-* + *-p*), and notes that approximate numerals as *širämleše* “about twenty”, *šärleše* “about a hundred”, *pinleše* “about a thousand” are formed on the Kipchak model [2, 53].

In the Turkish language the ending *-ca/ce* is a case ending which forms approximate numerals. For example: *onlarca* “tens of”, *yüzlerce* “hundreds of”, *binlerce* “thousands of” etc. Moreover, the numerals, formed analytically, and with the meaning of approximation can include: a) the numerals using two cardinal numbers *beş altı öğrenci* “five-six pupils”, *on on beş kalem* “ten-fifteen pens”; b) the root form of cardinal numbers and a combination of words structure *kadar*, *civarında*, *fazla*, *aşkın*: *on kadar* “about ten”, *yirmi kadar* “about twenty”, *on civarında* “about ten”, *binden fazla* “over a thousand”, *yirmiyi aşkın* “over twenty”.

In the Kazakh language approximate numerals are formed: a) by means of endings *dai/-dei*, *-tai/-tei* (*on bestei*, *elwdei*, *jüzdei* etc.); b) *-dap/-dep*, *-tap/-tep*, *-lap/-lep* (*ondap*, *üştep*, *jüzdep* etc.); c) *dağan/-degen*, *-tağan/-tegen* (*on-dağan*, *jüzdegen* etc.) and by doubling cardinal numbers (*bes-altı oqwşı*, *üş-tört orındıq*); as well as, analytically, that is the combinations of root cardinal numbers in the dative or ablative cases with the words *şaqtı*, *şamalı*, *taman*, *jwıq*, *astam*, *tarta*, *tayaw* (*on şaqtı qoy*, *elwge tarta bölme*, *mıñnan astam stw-dent*) [4]. So, we can say that the formation of the approximate numerals by doubling the cardinal numbers that comes from the ancient Turkic language is preserved in many modern Turkic languages, and the structure with a participle form *-n* as Tat. *unlap* “tens of”: *un+la-+p*, Nog. *jözle-p*: *jöz+-le-+p*; Bashk. *joslap*: *jos+la-+p* “by hundreds of” is characteristic to the languages of Kipchak group.

Conclusion

In the history of the Turkic languages number system there are two traditional counting types of complex numerals: adding a number in the top ten which is in front and adding a number in the top ten which goes after this number. The second counting system is used in the language of Turkic written monuments of the VI-IX centuries. These characteristics of the ancient Turkic language are found in some modern Turkic languages.

We can say that, despite the slight phonetic changes, the numerals in modern Turkic languages mostly saved the meaning of the language of ancient Turkic monuments. Such peculiarities as the formation of complex numerals in modern Turkic languages by combining root numerals or doubling two root numerals, determination of the fractional numerals on the syntactic relation of cardinal numerals, formation of approximate numerals by doubling cardinal numerals from the ancient Turkic language were identified. Also the complex suffixes of two or three endings with a few phonetic variations in modern Turkic languages are considered as a phenomenon of the last stages of Turkic languages development.

BIBLIOGRAPHY

1. Ramstedt G.Y. (1957), *Vvedenie v altayskoe yazikoznanie: Morfologiya / Translated from German*, – M., -254s.
2. Levitskaya L.S. (1976), *İstoričeskaya morfologiya çwvaşskogo yazıka*, – M., - 207s.
3. Tenishev E.R. (1988), *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov. Morfologiya*, – M., -560 s.
4. *Qazaq grammatİKası* (2002), – Astana: Elorda. -B.478.

ABBREVIATIONS

- Alt. – *Altaic language*
 Anc. Turk. – *Ancient Turkic language*
 Anc. Uig. – *Ancient Uigur language*
 Arm.-Kipch. – *Armeno-Kipchak language*
 Azerb. – *Azerbaijani language*
 Bashk. – *Bashkir language*
 Bulg. – *Bulgar language*
 Chag. – *Chagatai language*
 Chul. – *Chulum language*
 Chuv. – *Chuvash language*
 Gag. – *Gagauz language*
 Ferg. – *Fergana dialect*
 Jurch. – *Jurchen language*
 Kalm. – *Kalmyk language*
 Kar.-Balk. – *Karachay-Balkar language*
 Karag. – *Karagas language*
 Kar. – *Karluk language*
 K.-Kalp. – *Kara-kalpak language*
 Kaz. – *Kazakh language*
 Karakh.-Uig. – *Karakhid-Uigur language*
 Kashg. – *Kashgar language*
 Khak. – *Khakas language*
 Khalaj. – *Khalaj language*
 Khot. – *Khotan language*
 Kor. – *Korean language*

Kuman – *Kuman language*
Kum. – *Kumyk language*
Kyrg. – *Kyrgyz language*
Maml.-Kipch. – *Mamluk-Kipchak language*
Mong. – *Mongolian language*
Nog. – *Nogai language*
North Kor. – *North Korean language*
Lam. – *Lamud language*
Lobn. – *Lobnor language*
Sal. – *Salar language*
Sary Uig. – *Saryg Uigur language*
Shor. – *Shor language*
South Kor. – *South Korean language*
Tat. – *Tatar language*
Tof. – *Tofa language*
Turf. dial. – *Turfan dialect*
Turk. – *Turkic languages*
Turkish – *Turkish language*
Turkm. – *Turkmen language*
Turkm. Ersaryn dial. – *Ersaryn dialect of Turkmen language*
Turkm. Arabachi dial. – *Arabachi dialect of Turkmen language*
Turkm. Nokhur, Alili, Saryk dial. – *Nokhur, Alili, Saryk dialects of Turkmen language*
Tuv. – *Tuvan language*
Tuv.-Kizhi. – *Kizhi dialect of Tuvan language*
Uig. – *Uigur language*
Uig.-Kipch. – *Uigur-Kipchak language group*
Uzb. – *Uzbek language*
Uzb. Tashk. dial. – *Tashkent dialect of Uzbek language*
Yak. – *Yakut language*

KAZAK DİLİNDE BRAND İSMİNİN KÜLTÜR DİL BİLİM NİTELİĞİ

*Gulsinay İSSAYEVA**

Кез келген сөз қарым-қатынас (коммуникация) жүйесі болып табылады. Сөз арқылы берілетін ақпарат менталді, эмоционалды және танымдық деңгейде тізбектеледі. Бренд атауын жасау үрдісінде таңдалған атаудың фонетикалық, лингвистикалық, психологиялық және семантикалық ерекшелігі ескеріле отырып, көптеген сипаттамалар негізге алынады. Брендтің индивидуалдық тұрғысынан алғанда сөзжасаудағы морфологиялық белгілері ерекше маңыздылыққа ие болады.

Лингвистикалық зерттеулерден байқағанымыз, бренд атауын жасау барысында иейролингвистикалық бағдарламалау, нейролинлингвистикалық бағдарламалауда лингвистикалық жарнамалық технологиялар, сөйлеу пресуппозициясы, кешенді эквиваленттерді құру секілді әдістемелер қолданылады.

Бренд атауы лингвистикалық маңызымен бірге бренд пен тұтынушы арасындағы едәуір ұзақ уақытқа жалғасатын элемент болып табылады. Бір ғана сөз немесе сөз орамы арқылы брендтің бүкіл мән-маңызын, барлық белгілерін және бағалауыштық ерекшелігін көрсету қажет.

Сатып алушының қабылдауында алынған бренд атауы компаниямен, қызмет түрлерімен, өніммен бірегей ретінде сәйкестендіріледі. Ол тауарды анық суреттейді немесе нақты брендтің негізгі әсерлі басымдылығын білдіріп тұрады. Бренд атауын жасауда мынадай бірнеше ережелерді ұстану қажет:

1. Бренд атауы оңай айтылуы қажет;
2. Бренд атауы тез жатталу үшін фонетикалық тұрғыдан сауатты құрылуы керек;

* Yrd. Doç. Dr.; Ahmet Baytursınlı Dil Bilimi Enstitüsü, Etnolinguistik Bölümü. Almatı – Kazakhstan, cumatate@gmail.com

3. Бренд атауы өзге тілдерде жағымсыз ассоциация бермеу үшін шет тілдерде де айтылатынын ескеру қажет;

4. Бренд атауы субъективті тұрғыда позитивті қабылдануы тиіс.

Бренд атауын жасау кезінде ой-талқы, нейролингвистикалық бағдарламалау, лингвистикалық талдау, сондай-ақ жаңа атаудың барлық мүмкіншіліктерін тексеру мақсатында компьютерлік деректер қорынан бренд атауын іздеу шаралары да қолданылады.

Сөзжасам тәжірибесі сауатты қойылған брендтің атауында коммуникативті маңыздылығын асыратын үлкен семантикалық мәнмәтін бар екенін көрсетеді. Брендтің атауы қалыптасқан кезде жаңа лексикалық бірлік пайда болып, сөзжасамның жаңа тәсілдері қолданылады.

Тілдің қазіргі сөздік құрамында ауызекі сөйлеу тілі жаңа лексикалық бірліктермен толықтырылып жатыр. Олар көбіне бастапқы мағынасынан өзгеріп қолданылады.

«Бренд» термині ескі норвег тіліндегі «малға таңба басу» мағынасын білдіретін *brandr* етістігінен пайда болған. Ағылшын тілінде *brand* сөзі «1) жыныс, түр, марка; 2) таңба, ишарат, нышан; 3) таба салу, бұрынғы заманда қылмыскерлерге салынған таңба; 4) ар-намыстың нышаны, ұяттың, қадірсіздіктің белгісі; 5) жанған отын, жартылай жанған отын; 6) таңба салуда қолданатын қызып тұрған темір; 7) көне. қылыш; 8) таңба салу, ишараттау, өрнек салу; 9) ауысп. есінде белгі қалдыру» деген мағыналарды білдіреді. Брендтің рөлі өркениет дамуының барлық кезеңінде өзгеріп отырды (Английско-русский словарь).

Брендті тұтынушыға функционалды, эмоционалды және анық түрде уәде берудің бірізді жиынтығы ретінде тануға болады. Бренд ерекше және маңызды болуымен қатар, тұтынушы талаптарына жауап береді.

Шарковтың берген анықтамасы бойынша, бренд – жаппай танымал болып, ұжымдық санада тұрақты фиксация болатын өтім нысанының аты (атауы) және онымен бекітілген (фирманың, тауардың, қызметтің, тұлға идеясының) символы [2, с. 24]. Бренд – тұтынушыға немесе сатып алушылар тобына арналған атау, термин, белгі, символ, сурет немесе олардың үйлесімділігі және тауары мен бәсекелестер қызметінен ерекшеленуі [3, с. 227]

Перция брендті құқықтық құрал, ерекшелену тәсілі, компания, сатып алушылардың қиялындағы образ, бағалауыштық қосынды, теңдестіру, дамып отыратын маңыз ретінде анықтайды [4, с 17].

Сондай-ақ бренд атауы – брендті, бизнес құрылымын, тауарды,

қызметті танытатын атау [5, с 331].

Брендтердің негізгі қызметі – тауардың жоғары сапасын растау, дәлелдеу. Тіпті сатып алушы тауардың сапасын өз бетінше бағалай алмаған жағдайда да марканың беделі тауарды сату кезінде маңызды рөл атқарады. Мысалы, бұл жағдай хош иісті немесе сусынды сатып алуға байланысты. Нарық базарында өндіруші, мәселен Chanel (хош иіс), Боржоми (минералды сусын) секілді танымал маркалардың бағасын едәуір жоғарылата алады. Әйгілі маркалардың тауарлары сапалық, функционалдық жағынан барабар тауарлардан едәуір қымбат тұрады.

Бренд атауын жасау кезінде төмендегідей мәселелерді басшылыққа алу қажет, брендтің тілдік атауынан:

- 1) жағымды эмоция және жағымды ассоциация берілуі;
- 2) жеңіл айтылып, оңай есте сақталуы;
- 3) марканың пайдасы мен артықшылығы сезілуі;
- 4) басқа атаулардың жанында ерекшеленіп тұруы;

5) қолданыста бар, тіркелген маркалық атаудың авторлық құқығына нұқсан келтірмеуі керек.

Брендтің лингвистикалық атауын жасағаннан кейін ғана оның бейнесін, яғни имиджін қалыптастыруға болады. Сонымен қатар, брендтің атауын жасауда фонетикалық, морфологиялық, стилистикалық факторларды ескеру қажет [6, с. 91].

Бейненің психологиялық жобалауы имидж функциясын түсінуден басталады. Оларды екі аспектімен байланыстыруға болады: танымалдылық пен жағымды сезім.

Бренд – сананы басқару технологиясының ең үздігі. Бренд, шын мәнінде, халықтың рухымен тығыз байланыста болады. Мемлекеттер арасындағы ұлттық және мәдени шекарасын өшіретін, ғаламдық брендтердің бой көтеруінен көрінетін жаһандану заманында елдің қайталанбас, айрықша образының болуы – уақыттың талабы. Бұл ел тәуелсіздігінің кепілі, табиғи, мәдени және адами ерекшеліктерін сақтайтын жол. Соңғы уақыттарда белең алған ақпараттық соғыс, мәдени қақтығыс, экономикалық күрес т.б. бәрі де адамдардың санасы арқылы жүріп жатыр. Қазіргі қоғамдық санада жақсы образ тек «бренд» арқылы ғана сақтала алады.

Қорыта айтқанда, бренд атауын жасау кезінде имидждің брендке тигізетін әсерін ескеруіміз қажет. Сондай-ақ сөзжасамның маңызды

элементі ретінде бренд атауының психологиялық жобалауды және психосемантикалық брендингті айтуға болады. Тұтынушылардың атауды дұрыс қабылдауы үшін арнайы мәтін мағына мен символдардың коммуникативті кеңістігі бренд атауын дұрыс құруға және оған қажетті мағыналық күштерді енгізуге септігін тигізеді.

Кез келген кәсіпті немесе жұмысты брендке айналдыру арқылы жоғары жетістіктерге жетуге болады. Әсіресе, саясат пен экономика саласын брендсіз елестету бүгінгі күнде өте қиын. Кез келген бренд тұтынушының санасында қалыптасады. Мәселен, белгілі бір тауарды тұтынушының санасына тартымды, әсерлі, жағымды т.б. образдарын толықтай көрсету брендтің құзырында. Бренд – адамдардың санасын, белгілі бір объектіге деген көзқарасының қандай болуын басқаратын күрделі технология

Қазіргі қоғамда орын алған брендтер халықаралық және ел іші деңгейінде бағалана отырып, былайша топтастырылады: а) танылуы жағынан: мықты бренд, дамушы бренд, әлсіз бренд; ә) брендингтің нысана түрлеріне қарай: тауар бренді (Рахат, Әсем-ай, Адал, Цесна), сервис бренді, мекеме бренді (ЮНЕСКО, Болашақ, ҚазҰУ), уақиғалар бренді (Азиада, ЕХРО, Олимпиада), *тұлғалар бренді* (Абай Құнанбаев, Нұрсұлтан Назарбаев) және ел бренді (Америка, Венеция, Жапония).

Қазіргі таңдағы ең өзекті брендтер ретінде тауар бренді мен ел брендин атауға болады. Екеуі де жарнамалық медиа бизнеске, имиджге тәуелді. Тауар бренді белгілі бір өнімнен тұрады. Тауар брендінің эволюциялық сызбасын былайша беруге болады. Ол – ең алдымен, өндіруші тауардың меншіктілігі немесе өндірушілігі белгіленген марка → марканың заңдық құқығы сақталған бөлігі сауда маркасы → тұтынушылар тарапынан танылған нейм → белгілі бір пайдамен немесе басымдылығымен ассоциаланатын марка, бренд → өмір салтын дәріптеуші бренд арқылы тұтынушы өзін сәйкестендіретін мықты бренд.

Ал ел бренді дегеніміз – әлеуметтік, саяси, экономикалық және т.б. ерекшеліктердің кешенді түрде үйлестіру. Ел брендінің тауар брендінен айырмашылығы – ел көлемінде пайда болған кез келген бренд оның атрибуттары бола алады. Бүкіл әлемге әсер ете отырып ел образын басқалардың назарына анағұрлым жақсы етіп таныту үшін елдің брендин көрсететін барлық атрибуттарын дамытады. Мәселен, мәдениеттен бөлек, тауар арқылы, жалпы елге сапалы, әлемдік бәсекеге төтеп бере алатын өнімдер шығару арқылы да ел брендин танылдыруға әбден болады. Мысалы, осыдан елу-алпыс жыл бұрын Жапонияның тауарлары мүлде сұранысқа ие болмаған. Тіпті, әлем олардың өнімдерін қазіргі

қытай тауарларындай сапасыз деп таныды. Бұл жағдай 1980 жылдары өзгеріп, жапон тауарларын сапаның белгісі, жаңашыл тауарлар деп қабылдана бастады. «Жапонияда шығарылған» деген сөздің өзі әлем жұртшылығының санасына ерекше әсер етіп, соңы Жапониядан шыққан кез келген өнім сапалы болып көрінді. Елдің өнімін тұтыну біреулер үшін мәртебеге айналды. Ал, бұл Жапония брендінің қалыптасқанын, тіпті жоғарғы деңгейге жеткізгенін білдіреді.

Ел брендин жасаудағы мақсат – оның жекелеген адамдарға немесе топтарға ғана пайдалы болуы емес, бүкіл бір халыққа да пайдалы болуы. Ел брендин жасауда оның патриотизмге де оң әсерін тигізеді. Елдің брендин танылдыруда, ең бірінші сол елдің мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын, тарихын ескеру қажет. Әлем жұртшылығы елдерді дәл осы мәдениеті арқылы ғана жақсы тани алады.

Күш-қуатты, еңбекті, үлкен қаражатты жұмсағанда аяуға болмайтын ең басты бренд – ел. Елімізде өтіп жатқан жаһандық кездесулер, қысқы Азиада ойындары, 2017 жылы өтуі жоспарланған ЕХРО көрмесі т.б. бәрі де елдің танылуы үшін, еліміздің бренд ретінде қалыптасуы үшін жасалып жатыр. Мәселен Қазақстанда ел бренді ретінде «ҚазМұнайГаз», «Каспий банк», «Қазақмыс», «Астана», «НұрОтан», «Н.Назарбаев (НӘН)», «Қайрат Нұртас (КН)» тәрізді т.б. брендтерді атауға болады. Бұл атауларды еліміздегі кез келген адам жақсы біледі, таниды, олардың жетістіктерін үнемі бақылап отырады.

Ел брендінің жоғары болуы азаматтарына үлкен сенім, өзін ұлы елдің бөлшегі екендігін сезінуге мүмкіндік береді. Ел брендин қалыптастыру және оны үйлестіру үшін мемлекеттің ұлттық идеологиясы мықты әрі мызғымас берік болуы талап етіледі. Бұл жағын алғанда, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін жиырма екі жылдан соң «Мәңгілік ел» ұлттық идеологиясын дүниеге келтірді. Бұл сонау түркі дәуірінен бері келе жатқан дүние. Алайда, «Мәңгілік ел» болу үшін ең бірінші тіліміз тәуелсіз болуы керек. Бүгінгі жағдайымыз болса, бұл идеологиямен үйлеспейді. Сол үшін мемлекет өзін бренд ретінде қалыптастыру үшін, сол бренд арқылы халықтың потенциалын ұлғайту үшін мемлекеттік деңгейде істеу қажет ең бірінші шарасы – Қазақстанды толықтай мемлекеттік тілге көшіру. Ал, саясаттағы шенеуніктердің тілдік жағдаяты бұл шараның орындалуын тез арада қамтамасыз ете алмайды.

«Ел бренді» ұғымының шығу тарихына назар аударар болсақ, оның пайда болғанына көп уақыт өте қоймаған. Туристік салада алғаш болып Пуэрто-Рико мемлекеті 1950 жылы бұл технологияны қолданады. Олар жарнама мамандарының алдына шетелдік туристердің санын арттыру

мақсатында ел имиджін қалыптастыруды табыстаған болатын. Кейіннен бұл жобаға көптеген елдер назарын аудара бастады. 1990 жылдың соңында туристік, бұқаралық ақпараттар құралы, инвестициялық салаларындағы елдер бәсекелестігінің артуына байланысты «ел бренді» ұғымы қайта жаңғырды. Ал, бүгінде бұл ұғым барша елдің назарын аударып, әлемдегі әрбір ел «бренд» ретінде қалыптасу үшін тырысып жатыр.

Ел бренді туралы әңгіме болғанда басым көпшілік материалды пайдасы жайлы ғана айтады. Яғни, экономикалық көрсеткіштің өсуіне, ақшаға кенелуге болатынын есепке алады. Дегенмен, бренд материалдық пайданы ғана емес, елдің мәдениетінің дамуына, тіпті оны бүкіл әлемге танылдыруына, басқа елдердің мәдениетіне ықпал жасауға әсер ете алады. Бүгінде барлық елдер интеграцияға бейімделіп жатқан уақытта бренд ретінде қалыптасқан елдер қашанда жоғары тұрады. Бренд елдің мәдениетін де, экономикасын да ешкім өшіре алмайды. Мәңгілік ел – бренд ел.

Ең біріншіден, ел брендінің негізгі мақсаты өзінің, өз азаматтары мен өнімдері туралы, мәдениеті туралы оң ассоциация құру және оны қолдап отыру. Яғни, мемлекет кез келген азаматтың идеяларына, шығармақшы болған өнімдеріне, халықтың мәдениетіне, тіліне қамқорлықпен қарау керек. Көбіне ел брендінің басты мақсаты ел жайлы ақпарат тарату, бұл әсіресе аз ассоциация шақыратын не мүлдем ассоциация шақырмайтын елдерге қатысты. Олардың дені көбіне-көп шындыққа сай келмейтін қолайсыз пікірлер мен стереотиптерді өзгертуге бағытталған әрекеттер. Бірақ, брендтің түпкі мақсаты – ел азаматтарының жағдайын жақсартуға мүмкіндіктер беру. Бренд ерекшелігінің негізін белгілі бір аудитория санасында ел бренді туралы белгілі бір ассоциация қалыптастыратын идеялардың, құндылықтардың, сипаттық ерекшеліктердің, сөздердің, образдардың жиынтығын құрайды.

Ел брендінің қоғамдағы негізгі атрибуттары. Ел брендінің белгілі бір құндылыққа негізделуі қажет. Бұл құндылық елдің негізгі атрибуттарынан алынады. Елдің атрибуттарына халықтың салт-дәстүрі, өзіндік мінезі, тарихы, сыртқы бет-әлпеті, әрекеті, бір сөзбен айтқанда басқаларға ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері жатады. Мысалы, шотландия елінің ер азаматтары киетін ұлттық киімдері – қысқа белдемшелері көптеген елдерге күлкі де болды, ел туралы қате стереотиптер қалыптасты. Себебі, оны басқа елдердің бәрінде әйел заты ғана киетін.

Халықтың санасы адами құндылықтарды құрметтеуге, оны бағалауға бағышталуы тиіс. Өмір ақшамен өлшенбейтінін, адамның рухани дамуы

да өте маңызды екенін әлем түсіне бастады. Сондықтан, дамыған елдер ел брендин жасауда елдің «мәдениетін» ең бірінші орынға қояды. Олар экономика арқылы мәдениетті емес, мәдениет арқылы экономикасын көтеріп жатыр. Мәселен, кино арқылы, елге туризм тарту арқылы бір жағынан мәдениетін танылдырып, елдің брендин көтеріп жатса, бір жағынан ақшаға да кенелуде. Мұндай мемлекеттердің ғұмыры қашанда ұзақ болмақ. Себебі, елдің жоғалуы үшін, ең алдымен, оның мәдениеті, тілі жоғалу керек емес пе? Ал, әлемге танылып, брендке айналып үлгерген мәдениет, тіл ешқашан жоғалмайды.

Атрибуттардың өте қуатты және көп болуы ел брендинің қалыптасуына үлкен басымдықтар береді: елдің танымалдығы мен беделінің көтерілуі, инвесторлардың сенімі, халықаралық саяси ықпалы мен рейтингісінің артуы, тауар мен қызмет экспортының өсуі, сыртқы туризмнің дамуы т.б. Бүгінде «еуропалық сапа», «неміс сапасы», «жапон сапасы», «британ сапасы», «американдық сапа» т.б. сөздер әлем бойынша жиі қолданылады. Себебі, швейцария сағаты, неміс автомобилі, жапон электроникасы, британ шәйі, америка компьютері, италия киімдері т.б. деген олардың сапасына ешкім күмән келтіре алмайды.

Тұтынушының санасында мәдениет көбінесе тұлғаның, жеке адамның метафорасы ретінде қызмет атқарады. Мәдени шараларға қатысу және оны тұтыну арқылы тұтынушылар мемлекеттің ішкі сипаттары туралы қорытынды жасайды. Мәселен, спорт күшке, батылдыққа, мақсаттылыққа, командалық рухқа байланысты. Спорт арқылы да белгілі бір мемлекеттер брендке айналып жатыр.

Ұлттық имидждің мәдени аспектісі ауыстырылмайды және қайталанбайды, себебі ол елдің өзімен байланысты. Ол – мемлекеттің кешегісі мен бүгінгісін жалғастырушы. Мемлекеттің мәдени аспектісі халықты жақсылыққа бастайды, себебі ел азаматтары мен институттарының рухани және интеллектуалдық сипаттарын дәл осы аспект көрсетеді.

Мәдениет – ұлттық имидждің коммерциялық брендтерге қарағанда сенімдірек, айқын және тезірек жеткізушісі. Әлемге ел мәдениетін жеткізу күн тәртібінен тәуелсіз, экономикалық басымдықтарға бағынбайды. Көптеген мәдени шаралар мен оқиғалар, әсіресе жастар және танымал мәдениет саласындағылар, тек олар ғана емес, жалпы өзін-өзі ақтайтын және пайда әкеле алатын көптеген мәдениет түрлері де бар. Концерт, көрме, фестиваль, тіпті цирк сияқты ұлттық және мемлекетаралық мәдени шаралар елді оң қабылдауды байытып, сонымен қатар жақсы табыс әкелу мүмкіндігі де жоғары.

Еліміздің бейнесін қалыптастырудағы басты назар аударылуы тиіс бағыт – ата-баба мұрасы. Оны да дұрыс түсіне білу қажет, тарихи ескерткіштер де, халық ауыз әдебиеті де, т.б. көптеген мұралар бұл ұғымға сәйкес келеді. Сонымен қатар, кез келген дәстүрдің халық санасын қалыптастыруда атқаратын белгілі бір қызметі болады. Соған сәйкес құндылықтар жүйесі де реттеліп отырады. Сол салт-дәстүрлер елдің ажырамас ерекшелігі болып табылады.

Егер, мәдениетке міндеттеме деп қарайтын болсақ, біз оның елдің шынайы рухы мен мәнінің таныстырушысы ретіндегі қызметін түсінбейміз. Ел брендінің имиджін байыту, мемлекет құндылықтарын тереңірек түсіну барысында мәдениеттің рөлі өте маңызды. Мәдениет мемлекеттік брендке бірегей өлшем қоса алады, себебі тұтынушылардың коммерциялық хабарламаларға сенімсіздік пен сезіктенуінің ұлғаюы барысында мәдениеттің коммерциялық емес табиғаты анық көрінеді. Еліміздің теңдессіз мәдениетін көру арқылы тұтынушылар Қазақстанның шығарған өнімдеріне, өнімдерінің сапасына сенім білдіре алады. Демек, экономиканы дамыту үшін де мәдениетті дамыта білуіміз қажет.

Мәдениет – елдің бірегей сипаты. Мемлекет мәдениетін қайта таныстыру оның имиджіне «тектілік» деген сипат береді. Мысалы, батыстық тұтынушылар жапондық поэзияны, мәдениетті, өнерін, тағамдары мен философиясын үстіртін білсе де, ол коммерциялық Жапонияға, оның өнімділігі, технологиялары мен миниатюризациялауға қарсы пункт ретінде әсер етеді. Бұл қатаң, өнімділігі жоғары мемлекет деген әлеуеті қауіпті имиджін азайтуға көмектеседі, сол арқылы басқаларға роботтар емес, шын адамдар жасаған тауарларды сатып алатынынан хабар береді.

Осыған ұқсас жолмен Германияны классикалық музыка, әдебиет пен философияның отаны ретіндегі кең танымал қабылдануы Германияның «стерильді имиджіне» – қымбат бағалы, технологиялық жетілген тұтыну тауарларының өндірушісі имиджіне қосымша адами өлшем қосады. Сондай-ақ, егер Италия имиджі, негізінен сән мен стиль аясынан болған комерциялық брендтер арқылы ғана қабылданатын болса, ол өзгелерге үстіртін, ойнақы болып көрінер еді. Алайда, елдің Микеланджело, Рафаэль, Да Винчи, Вивальди, Паворотти сияқты тұлғаларды, сондай-ақ, Венеция, Флоренция, Рим сияқты суббрендтерді білуі осы ұнамды әуенге қуатты қарсы пункт қалыптастырады. Нәтижесінде, «Италия» теңдессіз бренд ретінде әлеумет санасында қалыптасады.

Белгілі бір елдің брендин әлемге орнықтырудағы аса маңызды құралдардың бірі – киногерлік. Мәселен қазақ киногерлері қазіргі

таңда жаңа бағытқа түсуге талпыныс жасауда. Алайда жаңа буын өкілдері түсірген кинолардың көбісі тек проблемаларды ашып көрсетуге тырысады, көптеген кинофестивальдарда орын алып жатқанына қарамастан, қазақтың мінезін, тарихын, мәдениетін не салт-дәстүрін керемет дәрежеде көрсете алатын фильм түсіруге болады.

Ел брендінің тағы бір атрибуты – мемлекеттік деңгейдегі оқиғалар мен ұлттық мейрамдар. Олардың әрқайсысы жеке бренд ретінде таныла алады. Мемлекеттік деңгейі бар оқиғалардан бренд жасау үрдісіне сәйкес жасалуға міндетті. Ол қарапайым мейрам емес – ел бренді архитектурасының маңызды бөлшегі. Оны тойлау – сахнадағы әншілерді тамашалаудан үлкен маңызы бар оқиғалар. Мысал ретінде «Тәуелсіздік күнін» алып қарайық. Оны кез келген елде басты мейрам ретінде өте жоғары деңгейде атап өтеді. Оларда бүкіл халық шеруге шығып, сол шеруде өз елдерінің жалауын ұстап шыққан қаншама адамдарды көруге болады. Олар сол арқылы патриотизмдерін нығайтуда. Ал, қазақ қоғамында әзірше бұл брендтің болуға тиіс бағыты анық та, орнықтыруы мен сезімдендіруі жоқ, атрибуттарынан тек демалыс күні анық. Халық «Тәуелсіздік күні» дегенде ең бірінші есіне алатыны «демалыс берілетін болды».

Алайда Наурыз мейрамын ел бренді деп қарастыруға болады. Мұнда брендтің басымдығы бар. Олар – салт-дәстүрді сақтау құндылығы мен қазақ еліне бағытталғандығы, орнықтыруы – күн мен түннің теңелуі, сезімдендіруі – көктемнің шығуы, құстардың қайтуы мен гүлдердің шыға бастауы, атрибуттары – наурызкөже мен ұлттық киімдер.

Ел брендінің мақсаты – елдің позитивті, жағымды образын жасау. Мұны жүзеге асыру үшін бір ғана емес, бірнеше жобалар қатар жүзеге асырылу қажет. Мәселен, бүгінде «Қазақстан – батыс пен шығыс қақпасы», «Қазақстан – ең қонақжай мемлекет» деген сияқты ұғымдарды басқалардың санасына барынша орналастыруға еліміз тырысып бағуда. Бірақ, бұдан бөлек неге «Қазақ тілі – әлемдегі ең бай тіл», «Көкпар – қазақтың ұлттық ойыны», «Қымыз, шұбат, қымыран – қазақтың үздік сусындары» т.б. ұғымдар мен атрибуттарды да қатар беруге болады. Ел брендінің қалыптастыру үшін атрибуттардың көп болуы және де пайдалы. Демек, Қазақстанды тек қонажай халық деп қана емес, басқа да көптеген қырлары арқылы бренд ретінде танылдыруға болады.

Сонымен, ел брендіне әсер ететін брендтер өте көп, оған аймақтары да, билік органдары да, мерекелері де, бұқаралық ақпарат құралдары да, жекелеген адамдар да, мәдениеті де, салт-дәстүрлері де, жалпы ел өміріне араласатындардың барлығы да жатады. Солардың бәрі ел брендіне ат

салысу керек, оларды ел брендінің архитектурасына үйлестіру қажет. Қазақстанда ел брендіні қалыптастыруы үшін мәдениетті, қазақ тілін ең бірінші орынға қойғаны жөн.

ӘДЕБИЕТ

1. Будник А.В., Моисеева Н.К. Брендинг в управлении маркетинговой активностью. М., 2003.
2. Шарков Ф.И. Интегрированные бренд-коммуникации М., 2004.
3. Котлер Ф. Основы маркетинга. М., 1990.
4. Перция В. 29 способов имяобразования // Рекламные идеи Yes!. 19992000 №4.
5. Эллууд Я. 100 приемов эффективного брендинга. СПб., 2002.
6. Рудая Е.А. Основы бренд-менеджмента. М., 2006.

ORHAN KEMAL'İN GÜRCÜCE'YE ÇEVİRİLEN ROMANI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI DİLBİLGİSİ ANALİZİ “HANIMIN ÇİFTLİĞİ”

*Gül Mükerrerem ÖZTÜRK**

GİRİŞ

Çeviri, bir simgeyi başka bir simgeye, bir sembolü başka sembole, bir işareti bir başka işarete çevirmektir. Çeviri dilsel bir edimdir. Dili her türlü sessel, işitsel, yazınsal ve görsel iletişim aracı olarak tanımlarsak, çeviriyi de bu araçların birbirine dönüştürülmesi edimi olarak görebiliriz.

Tarih boyunca birçok çeviri yapılmış ve yayınlanmıştır. Bu çevirilerin birçoğu sistematik çalışmadan uzak, normları belirlenmemiş ve çevirmenin bilgi birikimi, duyguları ve beklentileri çerçevesinde oluşmuş çevirilerdi. Bugünkü çeviriler ise normları ve kuramlarıyla bir bilimdir. Çeviriyi sözlü çeviri ve yazılı çeviri olarak ele alabiliriz. Bu tür çevirileri kıyasladığımızda yazılı çevirinin en zor ve en tartışmalı bir çeviri türü olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Çeviri, aynı dili konuşmayan toplumlar ve bireyler arasında iletişimi sağlayan önemli bir bilgi aktarım etkinliğidir. İlk çağlardan günümüze kadar bu iletişim aracından çeşitli biçimlerde yararlanılagelmiştir. Uluslararası ilişkiler, ticaret, bilim, teknik ve kültür alışverişi gibi yaşamın her alanında çevirinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Özellikle günümüz dünyasında çeviri olmadan bu sayılan ilişkilerin kurulması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi olanaksızdır. Diğer çevirilere göre edebî çevirilerinde kullanılan kelimeler ve cümleler çoğu zaman dilbilgisel anlamlarının ötesinde anlamlar taşırlar. Kelimeler anlam yüklüdürler: eğretilme, benzetme, eleştiri, kinaye, doğaçlama... vb. Tüm bunların aktarılması zor bir işlevdir, ayrıca bazen de imkânsız bir hâl almaktadır. Durum böyle olunca yapılan çevirilerin eleştirilmesi kaçınılmaz bir hal almaktadır.

* Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Gürcü Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: gul.m18@hotmail.com. Rize. İletişim No: +905444627819

1970'li yıllardan itibaren çeviri çalışmaları "çeviribilim" adı altında ayrı bir bilim dalı olarak kendini göstermiştir. Çeviri bilimi doğası gereği dil bilimi, toplum bilimi, kültür bilimi, tarih, felsefe gibi pek çok alanla bağlantı halindedir. Bu nedenle de bu alanda yapılan çalışmalar, kuramsal, betimlemeli ve uygulamalı olarak üç temel başlıkta toplanmaktadır. (Reiß 1995; Holmes 1987). Çeviri etkinliğinin temel öğeleri kaynak metin, çevirmen ve amaç metindir. Çeviri kuramları bu temel öğelerden hangisini öne çıkardıklarına göre çeşitlilik göstermektedir. edebî metinlerde birbirinden ayrı düşünülemeyen biçim ve içerik edebiyat kavramının içini doldurmaktadır. Edebî eserlerin çevirisinde yalnızca dilsel eş değerlik yeterli olamaz. Çünkü bu tür metinlerin bilimsel, teknik ve diğer metinlerden farklı olarak güçlü bir anlatım ve kültürel birikim içeren sanat değeri yüksek, bilinen dil kurallarının dışında bir dil dokusuyla yapılanması ve sözcüklerin düz anlamlarının yanında okuru eğlendirecek, düşündürcek ve okumayı sürükleyecek yan anlamları, çağrışımsal anlamları ve deyim anlamları ile kullanılması (Koller 1987: 81), bu metinlerin biçimsel içeriksel veya sanatsal öğelerine dikkat çekmektedir. Atasözü, deyim, istiare ve mecaz gibi daha birçok çeşidi bulunan ve sanatsal yazınların karakteristik özelliği olarak kültürel birikime dayanan, dil oyunlarının da içinde bulunduğu bu dilsel öğeler, karşılıklı dillere aktarılırken çeşitli çeviri sorunları doğurarakorijinal metinden bir uzaklaşma ya da anlam kaybına neden olmaktadır.

Bu çalışma, kaynak metinler ile çeviri metinler arasında karşılaştırmalı çeviri eleştirisi niteliğinde bir inceleme gerçekleştirmek amacıyla ele alınmıştır. Araştırmada Türk edebiyatının ünlü, toplumcu, gerçekçi, Türk romancısı ve oyun yazarı olan Orhan Kemal'in "Hanımın Çiftliği" adlı romanının İbrahim Yavuz Goradze tarafından 1978 yılında Gürcistan'da basılan Gürcüceye çevirisi incelenecektir. "ქალბატონის მამული"(Kalbatonis Mamuli) adıyla Gürcü okurlarına kazandırılan romanda özellikle metin türüne özgü eşdeğerliğin sağlanıp sağlanmadığı ve bunun için ne tür yol izlendiği üzerinde durulacaktır. Dil oyunları bağlamında romanda ortaya çıkan olası sorunlar irdelenerek, çözüm önerileri sunulmaya çalışılacaktır. Öncelikle çevrilen eser tek tek ele alınıp kapak sayfaları ve metin içi bölümlendirme biçimleri gibi kriterler çerçevesinde incelenip çözümlenmeye çalışılmıştır. Ardından kaynak metni oluşturan çeşitli, deyimler, atasözleri, argo, küfür, yemin, dua, beddular ve diyaloglar rastlantısal olarak seçilip, bu cümlelerin Gürcüce çevirisindeki karşılıkları bulunmuştur. Kaynak metinde ve çeviri metinde yer alan cümlelerin karşılıkları arasındaki ilişki, çeviri stratejileri ve çevirmenin erek odaklı çeviri yaklaşımı(kuramı)çerçevesinde değerlendirilmiştir. Araştırmanın bulgular kısmında, süreç öncesi normları, çeviri süreci normları ve Orhan Kemal'in Hanımın Çiftliği romanının çeviri eş değerliliği incelenecektir.

Yukarıda belirtilen çerçevede "Orhan Kemal'in Hanımın Çiftliği romanının Gürcüceye yapılan çevirisi incelenecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Öncelikle süreç öncesi normlar incelenmiştir. Daha sonra özgün metin ve çevirileri karşılaştırmalı bir yöntemle irdelenmiştir. Çevirmenlerin kullandıkları dil incelenmiş ve kaynak metin ile çeviri metnin karşılıkları üzerinde bir çözümleme yapılmıştır. Elde edilen sonuçlarla çevirilerin kaynak metinle ilişkisi incelenmiştir.

Süreç Öncesi Normları

Bu kısımda çevirilerin kapak sayfalarına ve varsa önsözlerine değinerek çeviri öncesi normlar saptanmaya çalışılmıştır. Çeviri eserinin kapak sayfasını incelediğimizde İbrahim Yavuz Goradze'nin 1978 yılında çevirdiği "Sovyet Adjara Yayınevi" (გამომცემლობა საბჭოთა აჭარა) 'de yayımladığı "ქალბატონის მამული", (Kalbatonis Mamuli) 'nin ön kapağını incelediğimizde ilk dikkat çeken şey bir bayan resmidir. Romanın içeriğine binaen kadın figürü alınarak karton kapaklı bir kapak şeklinde hazırlanmıştır. İç kısmında ise yazar hakkında kısa bir hayat hikâyesi bulunmaktadır. Daha sonra künyesiyle ve giriş kısmıyla eser başlamaktadır. Kaynak metinde ise eserin kapak sayfasında Orhan Kemal'in resmi ve eserin adına binaen çiftliği andıran çit resmi bulunmaktadır. Süreç öncesi normları incelediğimizde, "Sovyet Adjara Yayınevi" (გამომცემლობა საბჭოთა აჭარა) yayınlarından çıkan İbrahim Goradze'in çevirisinin kaynak metin odaklı bir yaklaşım içinde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Çeviri Süreci Normları

Roman toplam 358 sayfadan oluşmaktadır. Metin içi bölümlendirme konusunda fikir edinebilmek için incelediğimizde 15 bölümden oluşmaktadır. İbrahim Goradze'nin çevirisi ise 275 sayfadan oluşup, yine 15 bölümden ibarettir.

	Kaynak metin	Hedef metin
Kitaptaki toplam sayfa sayısı	358	275
Toplam bölüm sayısı	15	15

Tablo: İncelenen kitaptaki sayfa ve bölüm sayısı

Çeviri Eşdeğerliği İncelenmesi

Çalışmanın bu bölümünde kaynak metin ve amaç metinden dil oyunu içeren bazı kesitler örnek olarak ele alınıp karşılaştırılacaktır. Özellikle anlamsal, söz dizimsel, dilsel ve üslup boyutunun yanında, metinleri biçimsel olarak etkileyen ve süslü bir dilin ana malzemesi olan atasözü, deyim, mecaz, beddua,

yemin, dua, argo, küfür kişileştirme, karşılaştırma gibi dil oyunlarının çevirisi üzerinde durulacak ve çeviri eşdeğerliği açısından yorumlanacaktır.

Dipnotlar ve Kelime Hazinesi

İstifil olmak ne halleri varsa görmek anlamında kullanılmıştır.

"Bey neredeyse gelir, varsın istifil olsunlar!" (HÇ. s.306)

“ბატონი სადაცა ამოვა, ისე არ ნახოს...”, (ქალბატონის მამული, გვ. 234)

Yukarıda gördüğümüz orijinal metinde yer alan **“istifil olsunlar”** kelimesi, Gürcüce tercümesinde “ისე არ ნახოს” şeklinde çevirmen tarafından ifade edilmiştir. İçerik bakımında aynı anlama gelmektedir.

Huğuna Çubuk veya kamıştan yapılmış bağ ve bahçe kulübesi.

"Ani bir kararla Seyyare Bacı'nın huğuna taraf yürüdü." (HÇ. s.2)

“უცებ რაღაც მოიფიქრა და სეიარე ბაჯის საცხოვრებელ სახლისკენ ჩქარი ნაბიჯით წავიდა.” (ქალბატონის მამული, გვ. 4)

Yukarıda gördüğümüz orijinal metinde yer alan **“huğuna”** kelimesi, Gürcüce tercümesinde “საცხოვრებელ სახლისკენ” şeklinde çevrildiğini görmekteyiz. Fakat çevrilen kelimenin asıl anlamına yansıtmadığı ortaya çıkmıştır.

Yurmak yıkamak anlamına gelmektedir.

"Ondan sonra isterse akşama kadar yatsınlar. İnsan hiç olmazsa işini gücünü bilir, bulaşığı mulaşığı yur..." (HÇ. s.211)

“მერე, თუნდაც საღამომდე იძინონ. ჩვენ ჩვენს საქმეს გავაკეთებთ. ჭურჭელია დასარეცხი.” (ქალბატონის მამული, გვ. 160)

Çevirmen orijinal diyalogda yer alan **“yurmak”** sözcüğünü Gürcüce çevirisinde “დასარეცხი” şeklinde anlamsal açıdan koruyarak çevirmiştir. “გარეცხე” şeklinde olması gerekirdi. Çünkü **“yika”** anlamını vermesi gerekmektedir.

Atasözleri

‘İş bilen kılıç kuşananın.’ Atasözü her şeyin onu gereği gibi kullanmasını bilene yakışacağını belirtmek için kullanılmıştır.

‘Ne huylanıyon kız? Becerikli adamın kırık tarakta da seksen tarakta da bezi olur.’

‘Doğru. İş bitirenin, kılıç kuşananın!’ (HÇ. s.62)

“რა გაჯავრებს, გოგო. საქმიან კაცს საქმეს რა დაუღუვებს. მერე და, რააამაშიცუდი!..”

“ბატონი რეშიდი მოხერხებული კაცია.” (ქალბატონის მამული, გვ. 51)

Yukarıda bahsettiğimiz orijinal metinde yer alan atasözünü Gürcüce çeviri açısından karşılaştırdığımızda Gürcüce tercümesinde **“*İş bitirenin, kılıç kuşananın!*”** atasözünün yer almadığını Bu sözü “მოხერხებული კაცია.” olarak cümleye eklemiştir. Çevirmenin bu atasözüne yer vermeyerek diyaloga devam ettiğini görmekteyiz. Ayrıca diyalogda Türkçe tercümesinde yer almayan ifadelerin Gürcü tercümesinde bulunduğunu görmekteyiz.

‘Maşa varken elini ateşe sokma.’ როცა მაშა, ცეცხლში ხელი არ ჩაყო

“Aksakallı, tecrübeli ihtiyar, “Aferin,” diyordu. “Böyle işte. Maşa dururken ateşi ne diye elle tutmalı?” (HÇ. s.262)

“თეთრწვერა გამოცდილმა მოხუცმა მათ უთხრა: “მალიან კარგი, ასეუნდა. როცა მაშა გვაქვს, ნაკვერჩხალს ხელით ნუ ავიღებთ!” (ქალბატონის მამული, გვ. 200)

Yukarıda bahsettiğimiz orijinal metinde yer alan atasözünü Gürcüce çeviri açısından karşılaştırdığımızda birebir uyum içinde olduğunu ve olayı açık bir şekilde ifade edildiğini görmekteyiz. **“Maşa dururken ateşi ne diye elle tutmalı?,”** Atasözünün gürcücesinde როცა მაშა გვაქვს, ნაკვერჩხალს ხელით ნუ ავიღებთ!” şeklinde ifade edilmiştir.

‘Hancı sarhoş yolcu sarhoş.’ ვინ რა გააკეთა, ვინ რა ქნა, არავინ იცის.

“Hancı sarhoş, yolcu sarhoştı. Baskın aniden olmuş, neye uğradıklarını anlayamamışlardı. Kimse kimsenin yardımına koşacak halde değildi. Başta genç avukat, ne Berber Reşit, ne Zekai, ne Hamza, ne Cemşir, ne Seyyare Bacı, ne de başkaları... Herkes kendi canının derdine düşmüştü.” (HÇ. s.353)

“სახლიც პატრონის და მისი სტუმრებიც მთვრალეები იყვნენ. თავდასხმა მოულოდნელად მოხდა და რა უნდა ექნათ, ვერ მიმხვდარ იყვნენ. ერთმანეთზე დახმარების თავიც არ ჰქონდათ, ახალგაზრდა ადვოკატს, დალაქ რეშიდს, ზეჟაი-ბეის, ჰამზას, ჯემშირს, სეიარე ბაჯის, ყველას თავისი დარდი ჰკლავდა., (ქალბატონის მამული, გვ. 271)

Yukarıda bahsettiğimiz orijinal metinde yer alan atasözünü Gürcüce çeviri açısından karşılaştırdığımızda birebir uyum içinde olduğunu ve olayı açık bir şekilde ifade edildiğini görmekteyiz. **“Hancı sarhoş yolcu sarhoş,”** atasözünün Gürcücesinde “სახლიც პატრონის და მისი სტუმრებიც

მოვრალეზი იყენენ,, şeklinde ifade edilmiştir. Kelimesi kelimesine yapılan bir çeviri metodudur.

Deyimler

Karda yürüyüp izini belli etmemek: “თოვლში დასეირნობს, კვალს კი არ ტოვებს“, (“ფარულად, შეუმჩნევლად მოქმედებს“)

“Nereye?”

“*Dükkâna. Kimseye bir şey söyleme. Karda yürüyüp izimi belli etmeyeceğim. Cemşir’e bile bir şey demedim...*” (HÇ. s.61)

“სად მიდი ხარ ახლა?”

“სადალაქოში. არავისთან კრინტი არ დასძრა. თოვლში ისე უნდა იარო, კვალი არ დარჩეს. ჯემშირი საქმის კურსში არაა,, (ქალბატონის მამული, გვ.50)

Yukarıda bahsettiğimiz deyiimi Türkçe ve Gürcüce çeviri açısından karşılaştırdığımızda “**Karda yürüyüp izini belli etmemek**,, deyiiminin Gürcücesinde “თოვლში ისე უნდა იარო, კვალი არ დარჩეს,, olarak yer aldığını görmekteyiz. Anlamsal açıdan cümleye uyduğunu söyleyebiliriz. Fakat Gürcüce metin çevirisinde cümle 1. tekil şahıs halinde çekimlenmesi gerekmektedir.

(Birinin) kulağını bükmek: ჭკუის დარიგება.

“*Gülizar’ı görünce, gülümsedi. Kadının gene ne için geldiğini kestirmişti. Nitekim, “Bu Ramazan eşeğinin kulağını бүk,*” dedi.” (HÇ. s.3)

“გულიზარის დანახვაზე გაეცინა, მიხვდა, რისთვისაც მოვიდა იგი.

“იმ ვირ რამაზანს ცოტა ყური შენც აუწიე!- უთხრა გულიზარმა. „(ქალბატონის მამული, გვ.4)

Yukarıda bahsettiğimiz deyiimi Türkçe ve Gürcüce çeviri açısından karşılaştırdığımızda “**(Birinin) kulağını бүk**,, deyiiminin Gürcücesinde “ყური შენც აუწიე,, olarak yer aldığını görmekteyiz. Anlamsal açıdan cümleye uyduğunu söyleyebiliriz

Argo Kelimeler

“*Ne bileyim cılık olduğunu? Allah adamı yedik, bir cahillik ettik. Meğer herif...*” (HÇ. s.175)

‘რა ვიცოდი, თუ მიღალატებდა! ღმერთის მორწმუნე კაცია, საიდუმლოება გავანდე. შევცდი. ღმერთის მორწმუნე კი არა... „(ქალბატონის მამული, გვ.131)

Orijinal metinde kullanılan “*cılık*” kelimesi Gürcüce çevirisinde “მიღალატებდა” şeklinde çevrilmiştir. Bu kelime anlamsal olarak cümleyle uyum sağlanarak çevrilmiş ve kullanılmıştır.

“*Genç görüneyim, güzel görüneyim diye mi ne, bıyıklarını da kazımış... Şah iken şahbaz olmuş matah.*”(HÇ. s.21)

“ახალგაზრდა და თანაც ლამაზი რომ გამოჩენილ იყო, იმიტომ გაიპარსა უღვაშები, არა? ისედაც მაიმუნს ჰგავს!..”(უბედური შემთხვევა. გვ.19)

Orijinal metinde yer alan argo kelime “*Matah*” Gürcüce çevirisinde „მაიმუნს ჰგავს„, şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Anlamsal olarak çeviriyle uyum sağladığı görülmektedir.

Dualar

“*Allah daha ziyade etsin beyim. Bir yerine bin versin. Kesene Halil İbrahim bereketi versin...*”(HÇ. s.228)

“ღმერთმა ხელი მოგიმართოთ, ბატონო, ერთის მაგიერ ათასი მოგცეს! საფულეს ბაქარა არ მოკლებოდეს!..”(ქალბატონის მამული, გვ.174)

Orijinal metinde kullanılan dua „*Allah daha ziyade etsin beyim. Bir yerine bin versin. Kesene Halil İbrahim bereketi versin,*” Gürcüce çevirisinde “ღმერთმა ხელი მოგიმართოთ, ბატონო, ერთის მაგიერ ათასი მოგცეს! საფულეს ბაქარა არ მოკლებოდეს!..” şeklinde çevrilmiştir. Çevirinin kelimesi kelimesine çevrildiğini de bize göstermektedir.

“*Güllü uzatmamak için, “Allah yardımcın olsun!” dedi. Odadan çıktı.*”(HÇ. s.38)

“გულუმ მოკლედ მოუჭრა: “ღმერთმა ხელი მოგიმართოს!-ოთახიდან გავიდა..”(ქალბატონის მამული, გვ.33)

Orijinal metinde yer alan dua “*Allah yardımcın olsun,*” Gürcüce çevirisinde „ღმერთმა ხელი მოგიმართოს!..” şeklinde çevirmenin çevirdiğini görmekteyiz. Çevirmen kelimesi kelimesine çevirerek orijinal metindeki anlamını kaybetmemiştir.

Diyaloglar

Türkçe	Gürcüce
-Merhaba!	-გამარჯობა!
-Merhaba Aba...	-გაგიმარჯოს!
-Ne var, ne yok? Nereledesin?	-აქ რას აკეთებ?

Şerif küskün küskün başını eğdi, cevap vermedi. -Ha? Nerelerdesin? -Ben mi? -Sen! -Paşazadelerdeydim... -Geceyi orda mı geçirdin? -Evet. Ne var? -Bir şey yok... Merak ettim de... -Merak mı ettin? Sahi mi? Beni mi?(HÇ. s.320)	შერიფი გაბუტული ჩანდა. თავი დახარა, პასუხი არ გაუცია. -სად დაიკარგე? -შენ სად იყავი? -მე? -ფაშა-ზადესთან ვიყავი! -ღამეც იქ დარჩით? -ჰო, რა იყო? -არაფერი. რა უნდა იყოს, ვიჯავრე... -იჯავრე? მართლა? ჩემზე იჯავრე?(ქალბატონის მამული, გვ.245)

Yukarıda gördüğümüz orijinal diyalogu Gürcüce tercümesi ile karşılaştırdığımızda birebir uyum içinde olduğunu ve diyalogun anlamı değişmeden Gürcüceye aktarabilmiştir.

თურქული	ქართული
“Bizi ele veren Ramazan mı aceb?” “Bilmem...” “Oysa ya?” “Oysa... O da Cenab-ı Allah’ın emri ezelisini yerine getirmiş oldu!” Gulizar kızdı. “Amaaan sen de. Her lafin kaşmerlik!” “Niye?” “Niyesi var mı? Herşey Allah’tan diye si-neye çekiyorsun!” Kabak Hafız sabırlı sabırlı başını salladı: “Öyle olmasaydım da her şeyi tasa etseydim, bu gövde, bu yüz yirmi kiloluk erir, hilal fenere dönerdim sultanım!”(Hanımın Çiftliği, 204-205)	-ჩვენ რამაზანმა ხომ არ გაგვყიდა? -რა ვიცი!... -ასე თუა?.. -ესეც ღმერთის ნებითაა! გულიზარი გაბრაზდა. -რა სასაცილო ხარ! -რატომ? -ყველაფერს ღმერთს აბრალებ და. შენ გამოდიხარ დამნაშავე! ჰაფიზმა თავი მშვიდად ჩაქინდრა. -აბა, ყველაფერი რომ მეჯავრა, სანთელივით ჩამოვდნებოდი! (ქალბატონის მამული, გვ. 155)

Yukarıda gördüğümüz orijinal diyalogu Gürcüce tercümesi ile karşılaştırdığımızda birebir uyum içinde olduğunu görmekteyiz. Fakat bu uyumu

bozmayacak şekilde çevirmen kısa diyalogda kısaltmalara yer vermiştir. Yani erekle metin odaklı bir çeviri anlayışı güdülmüştür.

SONUÇ

Çalışmada elde edilen bulgulara göre, çevirmenin çeviri metinlerde yerleştirme, yabancılaştırma, tarihselleştirme, yer değiştirme, genelleştirme, bölme bölünme, ekleme, çıkartma-eksiltme stratejilerinden yararlanıldığı ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak metin, kaynak metne en yakın olandan(yeterli çeviriden), en uzağa(kabul edilebilir çeviriye) göre değerlendirildiğinde, Hanımın Çiftliği “ქალბატონის მამული” romanlarının çevirisi ise kaynak metin, dil ve kültüre çok daha yakın olduğu için yeterli bir çeviri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın, özgün metin ile Gürcüce çevirisinin karşılaştırılarak incelenmesi, alanında yapılacak diğer çalışmalara önemli bir kaynak oluşturacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- ALANGU, Tahir (1962), “Hanımın Çiftliği”, Varlık Yıllığı, 46.
- EAGLETON, Terry: Edebiyat Kuramı: Çeviren: Esen Tarım, Ayrıntı Yy, İstanbul 1990.
- RİFAT, Mehmet(2008). Çeviri Seçkisi I- Çeviriyi Düşünenler, 2.b., İstanbul: Sel Yay.
- RİFAT, Mehmet(2008). Çeviri Seçkisi II- Çeviri (bilim) nedir?, 2.b., İstanbul: Sel Yay.
- UYANIK, Ayşe:“Patrick Süskind’in “Koku” Adlı Romanının Türkçe Çevirisinde Dil Oyunları Eşdeğerliği”, The Journal of Academic Social Science Studies: Strasbourg/France 2012.
- YAZICI, Mine (2005). Çeviribilimin Temel Kavramı ve Kuramları, İstanbul: Multilingual.
- გორაძემ 1978: იბრაიმ გორაძემ, “ქალბატონის მამული”, გამომცემლობა, „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი.
- მამულია 2006: ეთერმამულია, “თურქულ-ქართული ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი”, გამომცემლობა “ცისარტყელა”, თბილისი.

ONOMASTİK BİRİMLER (“MOLLA NASREDDİN” DERGİSİ ESASINDA)

Onomastik birimler (“Molla Nasreddin” dergisi esasında)

Gülbeniz BABAYEVA*

Türk dünyasında Hoca Nasreddin olarak bilinen Molla Nasreddin mizahı çağırışdırın esas isimlerden biridir. Yirminci yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası esaretinde inleyen doğuda bir güneş gibi doğan *Molla Nasreddin* dergisi de bu kimliğin adı ile bağlı olmuş, 25 yıl hizmet etmiştir.

Azerbaycan dilinde “adverme bilimi” anlamına gelen onomastika dilbiliminin az öğrenilen alanlarındanr. Onomastik birimlerin taşıdığı anlam yükünden, kuruluşundan ve hangi görevi taşımasına bakılmaksızın genel dilde olan tüm özel isimler onun ana konusuna dönüşebilir. Bu özel isimler sözler, söz birleşmeleri, bileşik isimler vb. ile ifade edilir.

Dilimizde kullanılan tüm onomastik birimler dilin fonetik, leksik ve gramer kuralları çerçevesinde formalaşa, stabilleşebilir.

Dilin sözlük fonuna dahil olan ve anlam taşıyan tüm kelimeler iki grupta toplanır: genel sözler, özel sözler. Bilimsel literatürde de bunlar sözcük anlamlarının ifade vasıtasına göre farklı terimlerle adlandırılır. Yani genel sözler - apelyativler, özel sözler ise onimler.

Bütün özel isimler onomastik ifadeler olabiliyor. Özel sözlerin anlamı ise söyleyene ve dinleyene belli olan herhangi bir denotatın (şahıs, şehir, dağ, yıldız, hayvan vb.) adını bildirmesi ile bağlıdır.

Araştırma alanımız olan “Molla Nasreddin” dergisinde onomastik kelimelerin türü geniş kullanılmıştır. Antroponimler, yer adları, krononimler, zoonimler, kosmonimler vb. kavramlar bu dergide yeni anlam kazanmıştır.

* Doç. dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami onuruna Edebiyat Enstitüsü
gulbeniz-babayeva@mail.ru

Dergideki onomastik ifadelerin varoluş yöntemleri de ilginçtir. Bunlardan en önemlisi mollanasreddincilerin imzaları (yapay isimler) ile bağlıdır.

Onomastik birimlerin kurulması hem doğal, hem de doğal yolla mümkün olsa da, mollanasreddinciler kendi yazılarında yapay yolla oluşturulmuş imzaları kullanmışlardır.

Satirik dergi olan "Molla Nasreddin" kendi mahiyetine uygun olarak okuyucuda adın da belirli fikir oluşturduğunu düşünmüş, komizmi güçlendiren bir araç olarak bu ifadelerden yararlanmışlardır. Bu ifadelerin kullanımının diğer bir amacı gizli imzalar aracılığıyla dönemin gerici hakim daireleri, karagüruh kütle, yalancı din adamlarının şerrinden korunmak idi. Böylece, yazar bir ifade aracı ile birkaç amaca ulaşmış olurdu. "Molla Nasreddin", "Cingöz", "Herdemhayal", "Ateşli", "Sefih", "Süpürgesakal", "Noxtasız", "Kefsiz" gibi imzalar birkaç amaca hizmet etmiştir.

Azerbaycan dilinde "adverme bilimi" anlamına gelen onomastika dil biliminin kısmen az öğrenilen alanlarından. Onomastik birimler taşıdığı anlam yükü, kuruluşu ve hangi özelliklere sahip olmasına bakılmaksızın bütün olarak dilde olan tüm özel isimler onun araştırma konusu olabiliyor. Bu özel isimler sözler, söz birleşmeleri, bileşik isimler vb. ile belirtilebilir.

Dilimizde işlenen tüm onomastik birimler dilin fonetik, leksik ve gramer formları çerçevesinde stabilleşebilir.

Dilin sözlük fonuna dahil olan ve anlam taşıyan tüm kelimeler iki gruba ayrılır: Genel sözler, özel sözler.

Bilimsel literatürde de bunlar sözcük anlamlarının ifade aracına göre farklı terimlerle adlandırılır. Yani genel sözlerle apelyativler, özel kelimelere ise onimlər denir. Dilbiliminde genel kelimelerin incelenmesi ile genel leksika uğraşılıyor. Onomastikanın uzmanlık alanı ise özel kelimelerdir. Buradan şöyle bir sonuca varıyoruz ki, sözcük anlam taşıyıcısı olan temel konuşma bölümlerinin hepsi genel leksikaya dahil olabiliyor. Onomastik leksika ise sadece özel sözlerden teşkil olunuyor. Bazen genel sözlerle genel isimler karıştırılır. Bunları ayırt etmek için hatırlamak gerekir ki, genel sözler isimlerle birlikte, diğer temel konuşma bölümlerini de kapsadığı halde, genel isimler, kendilerinden (genel isimlerden) teşkil olunuyor.

"Molla Nasreddin" Dergisinde Onomastikanın Oluşumu

Dilde özel sözler genel isimlerle (Öğretmen, Akrep, Dellal, Darğa, Yusufçuk, Cin, eyyar, Fuzuli, Hakk, Derviş, Kaftar, Keşkül, Koxa, Mihman, Mar vb.), sıfatlarla (Akıllı, Deli, Avare, Avam, Şık, Ateşli, Bihaber, Korkak, Geveze, Bedbaht, Dilsiz, Gic, Hasta, Saçma, Küstah, Huşlu, Yetim, Ağlar-güleyen,

Kör, Mazlum, Perişan, Herdemhayal, Tatlı, Kötü ve s.), sayın çeşitli türleri ile - miktar sayıları, sıra sayıları, numerativ sözlerle (Bir genç, Bir adam, Bir aşkabatlı, Bir dertli, Bir Öğretmen, Bir keyifsiz, Bir karış, İki köylü, İki muhabir, İkinci alay, İkinci demdemeki, Dördüncü maden işçisi, Bir kişi doğru yazan, Yirmi müslüman tüccarı, tek kişi ziyaretten binasip, tek kişi Semerkantdan yazan, tek kişi iranlı, tek kişi Abid, tek kişi yüreği dağlı, Üç kişi uşkol çocuğu), adılarla (Haman, Herkesten bedel, Hiç ayılmayan, O taylı, Her şeye yeten, O söz, Gene o), zarflarla (Her yerden yazan, Her taraftan bakan vb.), tesriflenen ve tesriflenmeyen fiillerle (Gelen-giden, Goreşen, Çayda çapan, Çokkonuşan, Lahanasatan, Meclis'te bulunan, kah inanan-kah inanmayan, Yoncasatan vb.) ifade edilir.

Belli oluyor ki, esas konuşma bölümlerinin tamamı özel sözcüklerin oluşumunda yer alıyor.

Leksik birimlerin oluşmasında kelime yapılarının her üç türü (basit, düzeltme, bileşik) kullanılır. Onomastik birimlerin oluşmasında ise her üç türde olan özel isimlerle birlikte, hem de ders kitaplarında bileşik isimler olarak sınıflandırılan çeşitli yapı ve çeşitli anlamlı söz birleşmeleri de yer alıyor ki, aslında, bunlar doğru olarak, bilimsel kaynaklarda onomastik birimler olarak tanımlanır.

Malum olduğu gibi, esas konuşma bölümlerinin yapımında yer alan genel kelimeler belirli anlamın taşıyıcısıdır. Fakat apelyativlerden oluşan özel sözler hakkında fikirler çelişkilidir. Bazı araştırmacılar böyle mülahazalar ileri sürüyorlar ki, özel sözler hiç bir leksik anlama sahip olmuyor, ancak ait olduğu denotatı (adlandırılan nesnesi) adlandırmak özelliğine sahiptir. Ancak diğer grup bilim insanları ise özel kelimelerin daha çok anlam ve kavramları bildirmesi fikrini destekliyorlar. Gerçekten de, ikincilerin geldiği kanaat daha inandırıcıdır. Çünkü dizimsel açıdan belli cümle üyesi olan, soruya cevap veren özel kelimeler, tabii ki, herhangi bir anlayışla bağlıdır. Örneğin, kişi adları (antroponimler) insan, coğrafi isimler (yer adları) mekan, tarihi gün ve bayram adları (krononimler) zaman, hayvan ve kuş isimleri (zoonimler), sema cisimlerinin isimleri (kosmonimler) yıldız, gezegen, burç, kuyruklu yıldız vb. kavramlarla ilgili olur. “Özel sözlerin anlamı ise söyleyene ve dinleyene belli olan herhangi bir denotatın (şahıs, şehir, dağ, yıldız, hayvan vb.) adını bildirilmesi ile ilgilidir” (Paşayev 2002: 31). Eğer konuşan kişi M.A.Sabir hakkında bilgi veriyorsa, demek ki, o, bu ismin tüm sahipleri hakkında değil, ancak onun kendisine ve dinleyene belli olan, bilinen Sabir hakkında konuşuyor. Bu fikri, aynı zamanda, Şuşa (polisonim), Hophop (zoonim), “Molla Nasreddin” (ideonim), Murov dağları (oronim), Aras nehri (hidronim) vb. özel adlara da ait etmek mümkün.

Onomastik birimlerin işlenme dairesi geniştir. Özellikle, geçen yüzyılın başlarında yayına başlayan *Molla Nasreddin* dergisinde onomastikanın birçok türleri geniş kullanılmıştır. Klasik edebî dilimizden başlayarak işlenen belirli sözcükler satirik tarzda kendi sınırlarını daha da genişletmiş, zenginleştirmiş ve aynı zamanda, hızlandırmıştır. Derginin sayfalarında yüzlerce, binlerce farklı türü olan, çokçalarlı özel isimlere rastlıyoruz. Bunların kuruluş yöntemleri de ilginçtir. Öncelikle dikkat çeken noktalardan biri mollanasreddincilerin imzaları ile bağlıdır. Öncelikle belirtmeliyiz ki, onların kullandıkları imzalar (yapay isimler) özel isimlerle ilgili düşünülmüş edebî-bedii vasıtalar. Mollanasreddinciler bu üslubu daha çok insan isimlerinin ve coğrafi toponomik isimlerin oluşturulmasında kullanmışlardır.

Onomastik Birimlerin Yaranma Şekilleri

Onomastikada sözleri hem yapay, hem de doğal yolla yaratmak mümkündür. Esasen, doğal yolla oluşturulan dil birimleri mollanasreddincilerin imzalarında yapay şekilde tezahür etmektedir. Mollanasreddinciler derginin satirik üslubuna, mahiyetine uygun olarak, okuyucuda adın da belirli fikir oluşturduğunu, komik durum yarattığını bilerek, yapay isimler kullanmayı tercih etmişlerdir. Dönemin büyük aydınları "Cingöz", "Herdemhayal", "Hophop", "Sijimqulu", "Ateşli", "Yusufçuk", "Anaş kurbağa", "Sefih", "Dembelen-göz", "Dabanıçatlak teyze", "O taylı" vb. imzalar kullanmakla kendilerini eleştiri hedefine çevirmemişler. Ancak bununla birlikte, yapay olarak oluşturulan bu imzalar okuyucuda ilk anda kahkaha oluşturur ve yayınlanan materyale ilgi hissini güçlendiriyor. Bu yüzden de imza sahipleri satirik hedefe tuş gelmezler. Aynı zamanda, *Molla Nasreddin* dergisinde kullanılan böyle gizli imzalar uyanık okuyucuyu birçok metleblerden haberdar ederek hem de onları düşünmeye ve sonuç çıkarmaya sevk ediyor. Bütün bunlar meselenin sadece bir tarafıdır. Yazarların gizli imzalar kullanmalarının ikinci ve önemli nedenlerinden biri de onların dönemin hakim daireleri, çar sansürü, kargüruh insanları, yalancı din adamları, kabadayılar vb. tarafından izlenmesi, her an ölümle yüzleşmek korkusu ile açıklanabilir. Örneğin, derginin editörü Celil Mehmetkuluzadenin Molla Nasreddin, Mozalan, Deli, Sırtıx, Yusufçuk, Vızvıza, Demdemeki, Dinsiz vb., Mirze Alekber Sabirin Hophop, Din direği, Ağlar-güleyen, Abunesr Şeybani, Cibiştankulu, Boynuyoğun, Gözüyumulu vb., A.Hakverdiyevin Süpürgesakal, Hortlak bey, Ceyranali, Hekimi-nuni-seğir vb., Ali Nazminin Sijimkulu, Keyifsiz, Hacemetkulu, Şemşirek vb. birçok imzalarla eserler yazması onların takiplerden kurtulmak için attıkları gerçek adımlar idi.

Mollanasreddincilerin Şiirlerinde Onomastika

“Molla Nasreddin” dergisinin sayfalarında yer alan nesir ve nazım örneklerinde de gizli imzaların - onomastik birimlerin kullanıldığını izleyebiliyoruz. Örneğin, C.Mehmetkuluzade yazıyor: “Məlum şeydir ki, məktəblərdə təzə üsulla dərs vermək üçün kitablar azdır. Bu səbəbdən millət, vətən adına bir qulluq eləmək niyyətinə yoldaşlarını “Mozalan”, “Hophop”, “Lağlağı” və “Hərdəmxəyal” ilə himmət edib və köməkləşib bir hesab kitabı cəm etmək fikrinə düşdük” (Mehmetkuluzade 2004: 38).

Ali Nazmi Mirze Celil nesrinde olduğu gibi, kendi şiirinde çeşitli gizli imzalarla konuşan sanat dostlarına başvurarak, birbirini desteklemeye, hem-fikir olmaya çağırıyor.

Aləmi gəzdi yerbəyer “Mozalan”,
Getdi həttə cəhənnəmə “Xortdan”...
Molla hərdəmxəyal, Şeybani,
Kefsiz, Arsız və yarü əvanü...
Dəli, Çatdaqdaban xala, Güləgən,
Qırxayaq, Yongacı və Qeydçəkən,
Köhnə qızdırmalı, Sijimqulu-mən,
Bax bir avaz ilə, xudahafiz!
Eylədik bu ilə xudahafiz! (Hacıyev 1983: 58).

Genel kelimeler (apelyativler) özel sözlerden (onimlər) bir takım karakteristik özelliklerine göre farklıdır. Eğer genel sözler ait olduğu denotatı genel olarak adlandırıyorsa, özel sözler ise bundan farklı olarak, doğrudan adlandırıyor. Genel konuşmalar bir gruba dahil olan kelimeleri bütünlükle ifade ediyorsa, özel sözler ise bu gruptan sadece birini seçip gösteriyor. Örneğin, erkek - Alikulu, kadın - Münevver, soy adı - Tahirzade, baba adı - Muhammed oğlu, Mehmetkulu kızı, takma adı - Gamküsar, cumhuriyet - Azərbaycan Cumhuriyeti, şehir - Şuşa, dağ - Savalan, deniz - Hazar Denizi, nehir – Aras nehri vb.

Onomastik araştırmalarda genel ve özel kelimelerin arasında belirli sınırların varlığı vurgulansa da, yine de bu sınırların tamamen geçilmez olmadığı fikri de seslenmektedir. Ancak bununla birlikte, benzer olarak diğer dillerde olduğu gibi, Azerbaycan dilinde de tüm özel kelimelerin türev kaynağı genel sözlerdir. Ama tüm genel sözler özel söz yaratmaya elverişli değildir. Çünkü özel kelime olarak işlenebilir bilecek genel sözde sözcük anlam ad seçme için uygun olmalıdır.

Klasik edebiyatımızda çok işlenen “Leyli ve Mecnun”, “Ferhat ve Şirin”, “Yusuf ve Züleyha”, “Vamıq”, “Şeyh Senan”, Şahname’de “Rüstəm Zal” ve başka karakterler lirik kahramanlar gibi değil, mollanasreddincilerin rea-

list-satirik tarzında tamamen yeni üslubi boyalarla, olumsuz çalarlarla okuyucuya sunulmuştur. C. Mehmetkuluzade'nin "Yar ile görüşmək" adlı felyetonunda denir: "Tamam üç aydır ki, məktəblər bağlı, küçələr boş, cavanlarımız sərgərdan, balaca məhbublardan ayrı düşüb, Məcnuntək biixtiyar veyillənməkdə idilər" (Mehmetkuluzade 2004, s. 70).

Görüldüğü gibi, bu Mecnun Fuzuli'nin ilahi aşkla yanan, aşıklık zirvesinə yüksələn ulvi bir varlığına kesinlikle benzemiyor. O Mecnun artık XVI.yüzyılda kalmıştır. Şimdiki Mecnun yirminci yüzyılın, yani kendi zamanının tüm çirkinliklerini taşıyan, manevi-ahlaki değerlerini yitirmiş satirik bir tiptir. Yazar, klasik antroponime yönelmekle aynı karakterin olumsuzluklarını eleştiri hedefine dönüştürmüştür. Aynı durum diğer mollanasreddinci şair M. A. Sabir'in sanatında da aşırı şekilde kendini gösteriyor. Firdevsi'nin "Şahname" destanının kahramanı olan Rüstəm orijinalinden farklı olarak, Sabir yaratıcılığında gününü sarhoşlukla geçiren, kendisinden zayıf çocuklara, ihtiyarlara divan tutan, zulm eden, kabadayılık eden satirik imgeye dönüşüyor. Şairin dikkat çekmek istediği önemli konulardan biri ise bu tür terbiyesiz, harın büyüttüğü evladını Rüsteme benzeten cahil ebeveyn imgesinin güçlü sarkazmla ifşasıdır:

*Durmuş idim küçədə, bir də gördüm, haman
Ağrısını aldığım Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq uçub bir qoca saili, qusdurdu qan...
Sən öləsən, qoy hələ olsun əməlli cavan.
Bir qoçu olsun bu kim, aləmə salsın fəğan.
Hər kəs ona söyləsin: Rüstəmi-dəstan imiş! (Sabir 2012, s. 143)*

Mollanasreddincilerin sanatında halk çıkarlarına karşı çıkan, kötülükleriyle topluma zarar verebilecek, tuttuğu konumu kullanarak halkın özgürlüğünü elinden alıp ağır mahrumiyetlere, belalara düşürən şahlar, sultanlar, hanlar, beyler, hacılar, meşediler, mollalar, general-valilər, medrese ve okul yöneticileri dergi sayfalarında ağır suçlamalarla karşı karşıya kalır, çeşitli üslubi boyalarla eleştiri hedefine dönüşmüşlər.

Böyle ifşa hedeflerinin çoğu, belirttiğimiz gibi, çeşitli tabakaya mensup yüksek mevki sahipleri olan karakterlerdir ki, onlar hem felyeton, hem de satiralarda doğrudan kendi özel isimleri ile satirik tiplere dönüşmüşlər. Bu real kişiler kimlerdir? Muzaffəreddin Şah, Zilli Sultan, Eynüddövlə, Wilhelm, Muhibürüsseltene, Muhammed şah, Rəşidülmülk, Menşikov, Sultan Abdülhamid, Goloşapov və digərləri.

*Zilli-Sultana, amandır, verməyin İrana yol,
Rəhm edin bir kərrə xəlqüllaha, Allah eşqinə!
İşbu millət xainin mən sən deyil, aləm tanır,
Yalxı xəlqüllah deyil, Allah satar şah eşqinə. (Savir 2012, s. 250)*

Bunlar tarixte yaşamış yüksek rütbəli insanlar olsalar da, halkı üçün hiçbir işə yaramayan, aksinə, sosial zümreyi istismar edən, halka aykırı hükmü və fərmanları ilə toplumu yıqıma sürükləyən gerici güclər kimi koyu boyalarla işlənmişlər. Eynüddövlə də böylə tiplərdəndir:

*Bəstə iqdām eyləyin, ey tacirani-mötəbər!
Qalibə, vardır ümidim, bəxt yar olsun sizə!
Olmayın razı ki, Eynüddövlə istefa verə!
İştə Təbriz, iştə Eynüddövlə ar olsun sizə!..* (Sabir 2012, s. 255)

Satirik şiirde olduğu kimi, satirik publisistikada da bəhsettiğimiz özəl isimlərin böyük sənətkarlıqla ifşasını, eleştiri hədəfindən yan keçə bilməməsi-ni okuyucu net olaraq görüyor və onlara nəfretlə baxıyor. C. Məhmətkuluzadə yazıyor:

“Məhəmmədli şah İran taxtı tacını qəbul edəndən bəri idarəmizə Təbrizdən bir neçə dəfə kağız yazıb soruşublar ki, nə səbəbə biz təzə padşahın şəklini məcmuəmizdə çəkmirik? Kağız sahiblərinə biz cavab verdik ki, təzə padşah İran millətinin yolunda nə xidmət göstərmiş ki, biz onun şəklini məcmuəmizdə çəkək?

Bu barədə bizə Təbrizdən yazdılar ki, bundan yaxşı dəxi nə yadigar olsun ki, Məhəmmədli şah bir neçə il Təbrizdə qalmaq ilə İranın dağlarını və daşlarını çörək əvəzinə yedirdi Təbriz əhlinə ki, ingilis hökumətinə dəxi bir şey qalmasın?” (Məhmətkuluzadə 2004, s. 132)

Satirik sənətkarlar özəl isimləri kendi əsərlərində bir və ya bir neçə dəfə xatırlatsalar da, bu satirlər okunub, artıq halkın dilində, belleğinde kök saldıkça, bu tipik surətlər satirik təşbih - xarakterlərə çevrilir. Sənətkarların yaratdığı sayısız satirik xarakterlər silsiləsində həm kişi, həm də qadın xarakterləri geniş yer tutur. Bilimə, kəltürə, gəlişməyə hor bakan, tərəkkiyə engel olmaya çalışan olumsuz kişi şəxsləri Sabirin «Ay can! Ay can!..» şiirində xarakteristik tip səviyəsinə kəldirilmişdir.

*Badi-səbə, apar ver Molla Qəvama müjdə,
Yazsın, de, Lənkəranda Molla Səlama müjdə,
Söylə, o da yetirsin cümlə-əvama müjdə:
Minbərdə rəqsə gəlsin bəhcətdən, ay can! ay can!..
Düşdü bütün qəzetlər hörmətdən, ay can! ay can!..
(Sabir 2012, s. 242)*

Aslında, satirik sənətkarların ifşə hədəfində yer alan ümumiləşmiş xarakterlər say açısından özəl isimlərdən daha fəzladır. Yazarlar doğrudan özəl isimləri hədəf seçməklə ilk anda mizah təsiri yaranan, amma gədərək güclü sarkazmın eşlişində satirik tiplər yaratmaqla həm onları unutulmaz, həm də bu

olumsuz nitelikteki karakterlerle tanışan okuyucuda sorumluluk duygusunu körüklüyor. Böylece, kendisini seferber eden okuyucu böyle bir tipe dönüş-memeğe çaba gösteriyor. Bu ise onomastik birimlerin etki alanını ve sosyal hayattaki terbiyevi öneminin gücünü gösteriyor. Sabir «Kurban Bayramı» şi-irinde şöyle yazıyor:

*Bayram olcaq şövkətlilər, şanlılar,
Dövlətlilər, pullular, milyanlılar;
Tirboyunlar, şişqarınlar, canlılar,
Qurban kəsir Xəlilullah eşqinə,
Fağır-füğür gəzir Allah eşqinə* (Sabir 2012, s. 257)

“şövkətlilər”, “şanlılar”, “dövlətlilər”, “pullular”, “milyanlılar”, “tirbo-yunlar”, “şişqarınlar” vb.apelyativler kullanarak genel olarak asıl eleştiri he-deflerine daha baskın şekilde dikkat çekiyor. İnsan kavramı bildiren onomas-tik ifadeler farklı tonları içeren uslubi renklere boyanarak cem eki ile işlenmiş ve bir tür apelyativleşmiştir.

Mollanasreddincilerde satirik hedef gibi daha çok erkek karakterler seçil-se de, kadın karakterleri de yeteri kadardır. Doğu dünyasında kadının sosyal hayattan izole edilerek, sadece aile çerçevesinde kararlaştırılması, hukuksuz, ca-hil ve köle durumuna getirilmesi eleştirel derginin başlıca önceliklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Bazen *Molla Nesreddin*’de ilk bakışta özel isim-lerle yayımlanan yazılarda sunulan böyle hiciv ve felyetonların kahramanları aslında daha çok doğu kadınının umumileşmiş karakteridir:

*Xoşlamarıq bir para nadanları,
Şiveyi-nisvani-müsəlmanları,
Neyləyirik Fatma, Tükəzbanları?!
Anyaları, Sonyaları yanlarıq,
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!..* (Sabir 2012, s. 206)

M. A. Sabir’in “Ürefa marşı” satirasında adı geçen kadın karakterleri bir yok, yüzlerce, binlerce. Şair özel isim fonu arkasında derin genelleme ya-parak, facianın kütleliliğini, ictimailiyini kalp ağrısı ile göz önüne sermek istemiştir.

Molla Nesreddin’de birçok durumda halkımıza vurulan diğer manevi dar-belerle birlikte millî adlarımızın değiştirilerek ruslaştırılması, farslaştırılması gibi negatif durumlarla da karşılaşyoruz. Hatta en acısı da budur ki ulusal soy-kökten kopup ayrılmış bazı aileler bu politikanın arkasında duran gizli makamı, faciayı farketmiyor. C. Mehmetkuluzade, “Maymunlar” felyetonun-da yazıyor:

“... hökumət nə vaxt müsəlmanı məcbur edib, qızının adını Fatma əvəzinə Fatya qoysun və oğlunun Həsən adını dəyişdirib Qasanka eləsin?..

... Qız “Papa!” – deyə-deyə qaçıb atasını çağırır. Girirsən içəri və qızın keyfini soruşub deyirsən “Maşallah, Münəvvər xanım, nə yekə qız olmusan?” Görürsən qız qaş-qabağını saldı. Sonra məlum olur ki, qıza görə Varya deyəydin: Münəvvər dedin, açığı gəldi.”

“Azerbaycan topraklarındaki yer adları tarixin çeşitli dövrlərində meydana gəlmişdir. Hem eski, hem de modern yer adları mənşə itibarıyla çeşitli dillidir. Bilindiği gibi, yer adları doğrudan coğrafiya ilə ilgilidir. Fakat onların anlamı dilbilim ilminin yardımıyla açılıyor ve işte bundan sonra bu isimler tarihi araştırmalar için ek, bazen de tek muteber kaynağa dönüşüyor” (Meşediyev 2010, s. 45). Dil biliminin araştırma konusu olan yer adları mollanasreddincilerin dilinde onomastik birimlere dönüştürülerek apelyativləşmiştir.

Mollanasreddincilerin onomastikasında coğrafi toponomik isimlər özəl anlam taşımaktadır. Satiriklər meselenin gerçək mahiyyətini okuyucuya etmək amacıyla toponomik isimlərin seçilməsinə özəl önəm veriyorlardı. Onlar klasik-lirik edebiyatda bol bol işlənən Kerbela, Məkkə, Mədinə, Bağdat, Rum, Çin, Hindistan, Kaf, Bisütun və başqa doğəl, gerçək topomnlərə orijinal üslupta, satirik tarzda yanaşmaqda, okuyucuyu bu coğrafi məkanda gerçəkleşən olayın şahidinə dönüştürüyor və olayları büyük sanatkarlıqla gerçək səhnələrlə canlandırıyorlardı.

Mollanasreddincilerin, özellikle de Sabirin sanatında kutsal toponimiyalar - Məkkə, Kabe, Mədinə gibi isimlərin satirik şiire getirilməsi olumsuz personajın dünya malına, paraya, şən-şöhrete herisliyinin və aşırı tamahkarlığının karşılaştırma objesinə dönüştüyor.

Nuri-çəşmanımmsan, ey pul, ya canımmsan?

İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmsan?

Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmmsan?

Müstəfım, Məkkəm, Mədinəm, qibləm, ərkanımmsan?

Məzhəbim, dinimmi, ayinimmi, imanımmsan? (Sabir 2012, s. 207)

Genel olarak, yer adları kelimeler, söz birleşmeleri ve bazı durumlarda ise cümlelerle de ifade olunabilir. Bu açıdan, *Molla Nesreddin* dergisinde onomastik toponimlərin oluşmasında üç yöntem kendini gösteriyor: morfolojik (Qurbağalı, İtqapan, Qapazlı vb.) yolla yarananlar, leksik-semantik (Araz, Şirvan, Gence, Bakü, Şuşa, Erivan vb.) yolla yarananlar və söz dizimsel (Bakü'de Quba Meydanı, Verxni-Təzəpirski Sokak, Tiflis'te Voronsovski Sokak, Şuşa Kalesi; İran memleketi, Tiflis'te Qolovinski Sokak, Amerika'nın Kolombiya

adlı memleketi, Tiflis'in Şeytanbazar Mahallesi, Zengezur ilçesi, Karabağ ilçesi, Erivan ilçesi vb.) yolla yarananlar.

Mollanasreddinci hiciv ve publisistikada onomastik toponimler dilbilimi açısından bölünmekle birlikte, gerçek ve gerçeküstü mekanlar olarak da ayrılabilir. Öyle ki dergide yer alan mekân isimlerinin bir çoğu gerçek olsa da, büyük bir kısmı yaratıcı hayal gücünün ürünüdür. Prof. Tevfik Hacıyev bu meseleye yaklaşımını anlatırken bunu ezop dili gibi tanımlayarak yazıyor: "Olmayan coğrafi isimler devletin, doğrudan önemli siyasi meselelerini ifşa için ilginç ezopculuk imkânı sağlar ... Çarizmin derebeylik idare yöntemine, çar devlet temsilcilerinin başınabuyruk hareketlerine kinaye makamında yazar yapay toponimik isimlere başvuruyor" (Hacıyev 1983, s. 60).

Azerbaycan'ın eski yerleşim meskenleri - Karabağ ilçesi, Zengezur ilçesi gibi aykonimler tarihin ayrı ayrı dönemlerinde çeşitli sınavlara çekilmiş, savaş meydanlarına dönüşmüş, nüfusunun bir bölümü soykırıma maruz kalmış, diğerleri ise aç-yalavaç kalarak ölümle, felaketle karşı karşıya kalmışlar. Böyle zor, ağırlı anlarda yardıma ihtiyacı olan zavallı insanlar; hâkim dairelerden, zenginlerden medet ummuştur.

*Bu da sözdürmü, qazandıqlarımız parələri
Hey verək boğmalasın Zəngəzur avarələri?
Bizlərə dəxli nədir, - yoxdur əgər çarələri
Qoy ağarsın fığəra gözlərinin qarələri!
Çəksin onlar gecə-gündüz nigəranlıq, bizə nə?!
Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?! (Sabir 2012, s. 133)*

Ancak hakim dairelerin biganeliyi "Bize ne?!" satirasında tüm çıplaklığı ile ortaya konmuş, Zengezur ilçesinin düştüğü zor durum kalp ağrısı ile kaleme alınmıştır.

Molla Nasreddin dergisinde öyle coğrafi yer adları vardır ki, onlar yazarın hayal gücünün ürünü olarak ortaya çıktığından bu onomastik ifadelerin ilk versiyonunu - arketipini incelemeye gerek duyulmaz. C. Mehmetkuluzade'nin kendi felyetonlarında olayların cereyan etme mekânı olarak tarif edilen böyle toponomik ifadeler hem satirik fon, sarkasm yaratmak hem de karakterin iç dünyasını açmak açısından en önemli vasıtalarından biridir:

"Bu saat İrəvan quberniyasında Sürməli mahalından savayı heç yanda müəllim tapılmır. Sürməli mahalının müəllimlərinin sözlərini danışmırıq; bunlarınkı allah vergisi kimi bir şeydir. Amma di gəl Naxçıvan vilayətinə... Məsələn, İtqapan kəndinin müəllimi Mirzə Heydərdir ki, əvvəl İranda pambıq alış-verişi edərdi və kəndlilərdən pambıq alanda bir çəkisində qazanc edərdi. Qurbəğalı kəndinin müəllimi Kərbəlayi Qasımdır ki, Naxçıvanda iki il bun-

dan irəli fayton sürərdi. Danabaş kəndinin müəllimi... Hələ bunlar qalsın...” (Mehmetkuluzade 2004: 138).

Metinde adı geçen Sürmeli ilçesi, İtqapan, Qurbağalı ve gerçəküstü me-kanlar sefil durumun ifadəcisi gibi kullanılmıştır.

Sonuç

Dilbiliminin en ilginç bölümlerinden olan onomastika *Molla Nasreddin* dergisinde tüm vasıtalarla yansıtılır. Konu çok geniş olduğundan burada sadece mollanasreddinci onomastikanın birkaç yönüne değinilmiştir. Makalemizde faaliyetimizin belirli bir kısmını teşkil eden Molla Nasreddin sözlüğü çalışma yaparken karşılaştığımız zengin kaynaklara dayanarak birçok meseleyi açmaya çalıştık. Gelecek çalışmalarda onomastik birimlerin diğer çaralarını üzerinde yeniden çalışma yapmaya çalışacağız.

KAYNAKLAR

- Hacıyev, Təvfik: Molla Nasreddinin dili və üslubu. Bakü 1983. 270 s. Yazıcı.
- Kasımova, Elmira: İmzalar. Bakü 2015. 198 s. Avrupa.
- Mehmetkuluzade, Celil: Eserleri. 4 cilt. C.2. Bakü 2004. 584 s. Önder.
- Meşədiyev, Kara: Azərbaycan toponimlərinin tarixi-dilsel analizi. Bakı 2010. 232 s. İlim və Tahsil.
- Nazmi, Ali: Şiirler. Bakü 1963. 92 s. Azərbaycan Devlet Yayıncılık.
- Sabir, Mirze Alekper: Hophopname. Bakü 2012. 552 s. Tahsil.
- Paşayev, Aydın: Azərbaycan Dili və Edebiyatı Eğitimi. Bakü 2002. 3. sy.

TÜRKÇEDE KELİME İÇİ ZIT ANLAMLILIK

Gülüm SHADİYEVA*

Bazen dildeki bir kelime aynı anda bir birine zıt anlamları ifade edebilir. Bunun örneklerine pek çok rastlanmasa da, böyle bir dil olgusu Türk lehçelerinde de görülmektedir. Mesela, Kazakçada **körım** kelimesi hem “çok güzel, muhteşem”, hem de “çok çirkin, korkunç, sevimsiz” anlamlarını (Kazak Tili-nin Sözdüğü 1998: 330; Kaliyev, Sarıbayev 1991: 161-162); Azerbaycan Türkçesinde **yaman** kelimesi hem “iyi”, hem de “kötü” anlamlarını içermektedir (Caferov 1970: 38). Bunun gibi Türkiye Türkçesinde **yavuz** kelimesi, “güçlü, çetin” anlamlarının yanı sıra, “iyi, gülbüz, güzel” ve bunun karşıtı olan “kötü, fena” anlamlarını da ifade etmektedir (TDK 1998: 2413).

Aynı zamanda, edebî dildeki bir kelime bölge ağızlarında kendisine tamamen zıt bir anlamı ifade ederek karşımıza çıkmaktadır. Mesela Kazakçada **ajeptewir** kelimesi edebî dilde “*çok iyi, güzel, muhteşem*” anlamına gelirken, bazı ağızlarda “iyi, hoş” anlamlarının yanı sıra “kötü, çirkin, sevimsiz” anlamlarına da gelmektedir (Sarıbayev, Nakısbekov 1989: 25; Sarıbayev 2014: 204). Buna Türkiye Türkçesinin bölge ağızlarından da örnekler vermek mümkündür. Mesela, **dalkaranlık** ifadesi bazı yörelerde (Ermenek, Konya) “öğle zamanının en sıcak anı” anlamına gelmektedir (TDK 2009: 1345). Burada gündüz vaktine has bir olay, bünyesinde geceye işaret eden bir unsuru bulunduran sözcükle ifade edilmektedir.

Yukardaki örneklerden görüldüğü üzere, dildeki bazı kelimeler aynı zamanda bir birine zıt anlamları barındırabilir. Dil biliminde buna kelime içi zıt anlamlılık (enantiyosemiya) denilmektedir. Söz konusu dil olgusu ilk defa 19. yüzyılın sonlarında Çek asıllı Rus dil bilimci V.İ.Şertsl tarafından ele alınmıştır. O, “Karşıt Anamlı Kelimeler (Veya Enantiyosemiya) Hakkında” (1884) başlıklı çalışmasında Eski Hintçe, Yunanca, Latince, Ermenice, İngilizce ve Almanca gibi bazı Hint-Avrupa dillerinde rastladığı bu tür kelimelere dikkat çekerek, onlar için “enantiyosemiya” (enantiosemy) terimini kullanmıştır

* Dr., Kazak Millî Sanatlar Üniversitesi, Korkut Ata İlmi Araştırma Enstitüsü İlmi Sekreteri.

(Romançuk 2016: 904; Budagova 1985: 323). Bu terim, dil biliminde “bir kelimenin aynı anda bir birine zıt anlamları ifade etme özelliği” anlamına gelmektedir (Ahmanova 1966: 526). Şertsl enantiyosemiyayı “bir kelimenin bir birine karşıt anlamları içerdiği bir olay” olarak nitelemiş ve bu terimin söz konusu olguyu tam olarak ifade edemediğini, ama daha uygun bir karşılık bulamadığını da belirtmiştir. Şertsl’e göre, enantiyosemiya olgusu genel olarak eski, ilkel ve gelişmemiş dillerde görülen bir olaydır (Romançuk 2016: 904-907). Ama konu üzerinde bugüne dek yapılan araştırmalar, Şertsl’e ait bu görüşün teorik ve mantıksal açıdan doğru olmadığını göstermektedir. Çünkü kelime içi zıt anlamlılık olayına gelişmiş dillerde de rastlanmaktadır.

Genel dil bilimi alanında kelime içi zıt anlamlılık üzerinde çeşitli incelemeler yapılmış, bilim adamları söz konusu olguyu bir sınıflandırmaya tabi tutmaya çalışmıştır. Bunların arasında daha detaylı bir sınıflandırma G.V.Yat-skovskaya (1976) ve daha sonra M.Yu.Brodskiy (1998) tarafından teklif edilmiştir. Söz konusu bilim adamları kelime içi zıt anlamlılık olayını kelimenin kullanım özellikleri, fonksiyonları, cümle içindeki konumu gibi vs. faktörler açısından: I. Konuşma dilindeki kelime içi zıt anlamlılık ve II. Dildeki kelime içi zıt anlamlılık olmak üzere iki ana gruba ayırmıştır. Bunlardan II. ana grup (dildeki kelime içi zıt anlamlılık) kendi içinde: 1) gramatik, 2) frazeolojik (deyimse) ve 3) leksikolojik kelime içi zıt anlamlılık olarak üç alt gruba ayrılmıştır. 3. alt grup, yani leksikolojik kelime içi zıt anlamlılık grubu ise: 3.1. Dildeki senkronik kelime içi zıt anlamlılık; 3.2. Dillerarası senkronik kelime içi zıt anlamlılık; 3.3. Dildeki diyakronik kelime içi zıt anlamlılık ve 3.4. Dillerarası diyakronik kelime içi zıt anlamlılık olmak üzere dört küçük grupta sınıflandırılmıştır (Neçayev 2014: 638-641). Bütün bu çalışmalara rağmen, genel dil biliminde enantiyosemiyaya dair halen çözümlenmemiş, tartışmalı hususların mevcut olduğu göz önünde bulundurulduğunda, konu üzerinde yapılan araştırma ve incelemelerin yeterli olduğu söylenemez.

Genel dil biliminde olduğu gibi, Türk dil biliminde de kelime içi zıt anlamlılık olayı çok az incelenen, tartışmalı ve çözüm gerektiren güncel sorunlardan biridir. Araştırmacılar dildeki kelime içi zıt anlamlılık olgusu konusunda bir birinden çok farklı görüşler belirtmiştir. İlk başta, edebî dil ve ağızlarda kelime içi zıt anlamlılık olayının örneklerine rastlanınca onları tam karşılayabilecek terim konusunda da sorunlar yaşanmış, bu olgu farklı terimlerle ifade edilmiştir. Araştırmacılar bu olguyu bazen omoantonim (eş sesli zıt anlamlılık) olayı, bazen de enantiyosemiya olarak adlandırmıştır.

Kazakçada kelime içi zıt anlamlılık örnekleri, ilk olarak ağızlarda tespit edilmiş ve ağızlardaki bazı kelimelerin edebî dildeki aynı kelimeye karşıt anlam ifade ettiği görülmüştür. Kazak dil bilimcileri Şora Sarıbayev ve Okas

Nakısbekov Kazakçanın ağızları üzerinde yaptıkları incelemelerinde bu konu üzerinde durarak: “*Kazakçanın ağızlarında telaffuzu aynı, ama anlamları bir birine zıt olan bir grup kelime vardır. Bunlar şekil bakımından sesteş kelimelere; anlam zıtlığı (enantiyosemiya) bakımından ise, zıt anlamlı kelimelere benzemektedir. Rus dil biliminde bunlara omoantonimler denilir*” diye bir açıklama yapmıştır (Sarıbayev, Nakısbekov 1989: 25). Bununla birlikte, bazı araştırmacılar Kazakça ve onun ağızlarında karşılaştıkları söz konusu dil olgusunu “*enantiyosemya, yani anlamsal zıtlık hadisesi*” olarak da yorumlamıştır (Sarıbayev (1976: 173). Bu bilim adamları dil araştırmalarında tespit ettikleri kelime içi zıt anlamlılık olgusuna dikkat çekmiş, ama bunun üzerinde detaylı incelemeler yapmamıştır.

Araştırmacılardan bir kısmı, bu olguyu daha çok ağızlara has bir olay olarak tanımlar. Onlara göre, kelime içi zıt anlamlılık ilk defa diyalektoloji (lehçe ve ağız çalışmaları) alanında tespit edildiği için, söz konusu dil olgusu, genel olarak ağızlara özgüdür. Araştırmacı Hayrulla Nurmukanov kelime içi zıt anlamlılık olgusunun ilk defa kelime varlığı alanında değil, diyalektoloji, yani ağız ve lehçe bilimi alanında tespit edilmiş olduğuna dikkat çekerek, bu olayın kelimenin diyalektolojik özelliğinden kaynaklandığını ileri sürer (Nurmukanov 1987: 288). Bu konuda dil bilimci Ş. Sarıbayev de benzer bir görüş belirtir. O, Kazakçada **ajeptewir** kelimesinin edebî dilde “*çok iyi, güzel, muhteşem*” anlamına gelirken, ağızlarda hem “*iyi, hoş*”, hem de “*kötü, çirkin, sevimsiz*” anlamlarını; **ersi** kelimesinin ise, edebî Kazakçada “*kötü, hoş olmayan*” anlamına gelirken, ağızlarda bu anlamının yanı sıra “*iyi, elverişli, uygun*” anlamlarını içermekte olduğunu örnek göstererek neden edebî Kazakçada **ajeptewir** kelimesinin yalnızca olumlu anlamda, **ersi** kelimesinin ise olumsuz anlamda yer almakta olduğunu açıklamaya çalışır. Söz konusu kelimelerin edebî Kazakçada yer almayan anlamlarının aslında küçük bir yörede kullanılıp, taşra ağızlarına has özellik taşımakta olduğundan dolayı edebî dil düzeyine yükselmediği yönünde bir görüş belirtir (Sarıbayev 2014: 204).

Bazı araştırmacılara göre ise, bu olgu zıt anlamlılık ve çok anlamlılık olaylarının kesişmesidir. Onlar bunun eş sesli kelimelerde görülen zıt anlamlılık olayı değil, aynı kelimedeki anlam değişmesi olayı olduğunu ileri sürer. Bu konuda Kazak bilim adamı Abduvali Kaydar, kelimenin semantik gelişimi sırasında bazen çok anlamlılık ötesinde, homojen kökte bir birine karşıt anlamların meydana gelmesine yol açan çok kuvvetli anlam kaymalarının yaşanabileceğini belirtir ve buna Kazakçada hem “*çok güzel, muhteşem*”, hem de “*çok çirkin, korkunç, sevimsiz*” anlamlarını içeren körim kelimesini örnek verir (Kaydar 1998: 259; ayrıca bkz: Kaliyev, Sarıbayev 1991: 161-162). Azerbaycanlı bilim kadını Zarifa Budagova ise, enantiyosemiyayı konuşma dilinde kelimenin duygusal ahenginin değişmesi sonucu meydana gelen bir

olgu olarak niteler. Ona göre, söz konusu dil hadisesi, bir bakıma zıt anlamlılık ve çok anlamlılığın kesişmesi sayılabileceği için, eş seslilik olayıyla değil, çok anlamlılık olayıyla ilgili bir olgudur. Dolayısıyla, bir kelimenin bünyesinde görülen iki karşıt anlam da aynı kelimenin semantik yapısına dahildir (Budagova 1985: 324-325). Görüldüğü üzere, bilim adamlarından bir kısmı, enantiyosemiyanın aslında dilin gelişim süreçlerinde bazı kelimelerin zamanla ilk başta belirttiği anlamına tamamen karşıt anlamı kazanması sonucu ortaya çıkmış olduğunu savunurlar.

Genel olarak dilde karşılaştığımız kelime içi zıt anlamlılık olayı örneklerini ele aldığımızda, bunların farklı sebep ve etkenlere bağlı olarak, belirtmekte olduğu anlamlara karşıt anlam kazanmış olduğu anlaşılabılır. Bazen dilde bir kelime duygusal ahenginin değişmesi, anlatım tonu, cümledeki konumu, kullanım amacı ve tarzı gibi faktörlere bağlı olarak, ilk baştaki anlamına tamamen zıt bir anlamı ifade edebilir. Özellikle konuşma dilinde kelimenin kullanım amacına göre, duygusal ahengini, anlatım tonunu değiştirme yoluyla bir kelimeye tamamen karşıt anlam yüklenebilir. Mesela, Kazakçada “çok iyi”, “çok güzel” anlamlarında *jaman jaksı* (fena iyi), *jaman ademi* (fena güzel) denilir. Bunun gibi Türkiye Türkçesinden de aşağıdaki örnekleri vermek mümkündür: *Bu kız fena güzelmış; Dehşet, bu ne güzellik!; Korkunç zevk duyarlar* vs. Görüldüğü üzere, bu örneklerdeki zıt anlamlı unsurlar anlatım sırasında ifadeyi kuvvetlendirme işlevini üstlenmektedir. Bunun gibi günlük konuşma dilinde kelimenin cümledeki kullanım amacına, tarzına göre ironi yoluyla da zıt anlam üstlendiği görülebilir. Mesela, – *Sınavı geçemedim. – Aaa, bunu nasıl başardın?!*

Kelime içi zıt anlamlılık olgusuna edebî dilden örnekler vermek gerekirse, buna *avlanmak* fiili örnek arz edebilir. Türkiye Türkçesinde *avlanmak* fiili hem “avlamak işine konu olmak, yani av olarak yakalanmak”, hem de “ava gitmek, ava çıkmak, av için dolaşmak” anlamlarını içermektedir. Bunun gibi bögle ağızlarında ise, *tütmek* (hlk.) fiili hem “iyi kokmak”, hem de “kötü kokmak” anlamlarında kullanılmaktadır.

Bu konuda Anadolu ağızlarında rastlanan *dalkaranlık* ifadesi de ilginç bir örnek arz eder (TDK 2009: 1345). Türkiye’nin bazı yörelerinde (Ermenek, Konya) kullanılan *dalkaranlık* sözcüğü “öğle zamanının en sıcak anı” anlamına gelmektedir (TDK 2009: 1345). Söz konusu *dalkaranlık* ifadesi, hem öğle vaktine, hem de yaz mevsimine işaret ederek, anlam bakımından iki fonksiyon üstlenmiş durumdadır. Bu sözcüğün birinci unsuru olan *dal*’ın muhtemelen, Türk lehçeleri ve Moğolcada “tam, tam tamına, tam ortasında” anlamlarına gelen *dal/ dāl /tal* kelimesiyle bağlantılı olduğu (krş. için bkz: Severtyan 1980: 132) veya da Eski Altaycada “sıcak, sıcak gün” anlamına

gelen **dül*'i kelimesinin Türkçedeki kalıntısı olduğu düşünülebilir (krş. için bkz.: DBE 1997: 78-79; Sevortyan 1980: 138-139). Tabi, bu ayrı bir araştırma konusudur. Burada konumuzu ilgilendiren ve dikkat çekici husus, **söz konusu ifadedeki karanlık** unsurunun kullanılmasıyla gündüz vaktine has bir olayın geceye özgü bir özellik ile ifade edilmesidir. Bir bakıma burada “karanlık” sözcüğünün duygusal ahengi değişerek, yeni bir anlam kazanmakta ve ifade etmesi gereken anlamı daha da kuvvetlendirmektedir.

Görüldüğü üzere, Türkçede kelime içi zıt anlamlılık örneklerine edebî dilde, konuşma dilinde, bölge ağızlarında rastlanmaktadır. Bu tür kelimeler, edebî dilin; edebî dil ve konuşma dilinin; edebî dil ve ağızların; birkaç yöre ağzının kelime varlığını karşılaştırırken tespit edilmekte ve sınıflandırma açısından dildeki eş zamanlı (senkronik) kelime içi zıt anlamlılık kapsamında değerlendirilebilir. Aynı zamanda bu örnekler, kelime içi zıt anlamlılık olayının aslında semantik açıdan homojen sayılan bir kelime meydana gelen bir dil olgusu olduğuna dair görüşü kuvvetlendirecek niteliktedir. Dolayısıyla, bazen bir kelimenin çeşitli dil etkenlerine bağlı olarak, kendi bünyesinde bir birine tamamen zıt anlamları barındırabileceğini söyleyebiliriz. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, kelime içi zıt anlamlılık olayı üzerinde teferruatlı bir araştırma yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bunun gibi, Türk lehçeleri arasında da bir karşılaştırmalı çalışma yapılarak dillerarası (lehçelerarası) eş zamanlı kelime içi zıt anlamlılık örnekleri tespit edilebilir. Çünkü bir Türk lehçesindeki bir kelime diğer Türk lehçesinde ona zıt anlam belirterek karşımıza çıkabilir. Aynı şekilde, eski dönemlere ait yazılı eserlerimizden de kelime içi zıt anlamlılık örnekleri taranarak, günümüz Türkçesiyle karşılaştırılabilir ve dil içi, dillerarası diyakronik kelime içi zıt anlamlılık olgusu kapsamında değerlendirilip, incelenebilir. Bu yöndeki araştırma ve incelemelerin dil biliminin, özellikle anlam biliminin bazı güncel sorunlarının çözümüne ışık tutacağı muhakkaktır. Dolayısıyla, Türkçedeki kelime içi zıt anlamlılık olgusunun ortaya çıkış sebeplerinin, bir kelimenin ilk başta belirttiği anlamına tamamen zıt bir anlam kazanmasını etkileyen faktörlerin derinlemesine araştırılması gerekir. Kelime içi zıt anlamlılık olgusunun araştırılması kelime anlamlarının değişmesiyle ilgili güncel sorunların çözümü açısından büyük bir önem arz eder.

KAYNAKLAR

- AHMANOVA, O.S. (1966), *Slovar' Lingvističeskih Terminov*, Moskva, Sovetskaya Ensiklopediya Yayınları.
- A.BAYTURSUNOV DİL BİLİMİ ENSTİTÜSÜ, *Kazak Tilinin Sözdigi* (1999), Almatı, Dayk-Press, Kazakistan Millî Bilimler Akademisi.
- BUDAGOVA, Z.İ. (1985), "O Glagolnoy Enantyosemii v Azerbaycanskom Yazıke", *Tyurkskoye Yazikoznaniye (materiyaly III Vsesoyuznoy Tyurkologičeskoj Konferentsii)*, s. 323-327. Taşkent, Fan.
- CEFEROV, S. (1970), *Müasir Azerbaycan Dili. Leksika*, Bakı, Maarif, 234 s.
- DİL BİLİMİ ENSTİTÜSÜ (DBE) (1997), *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazikov (Leksika)*. 2. baskı, Moskva, Nauka, Rusya Bilimler Akademisi.
- KALİYEYEV, G. – SARIBAYEV, Ş. (1991), *Kazak Diyalektologyası*, Almatı, Ana Tili.
- KAYDAR, A. (1998), "Tyurkskaya Etimologiya: Problemy i Zadaçi", *Kazak Tilinin Özehti Maseleleri – Aktualnye Voprosy Kazahskogo Yazıka*, s. 250-265. Almatı, Ana Tili.
- NEÇAYEV, A.A. (2014), "İstočniki i Vidy Enantiyosemii", *Molodoy Učeniy Dergisi*, 6. sayı, s. 638-641. (<http://moluch.ru/archive/65/10646/>)
- NURMUKANOV, Hayrolla (1987), *Söz jane Şeberlik*, Almatı, Gılım.
- ROMANÇUK, Yu..V. (2016), "Çto Takoye Enantiyosemya", *Molodoy Učeniy Dergisi*, 1. sayı, s. 904-907. (<http://moluch.ru/archive/105/24550/>)
- SARIBAYEV, Ş. (1976), *Kazahskaya Regiyonal'naya Leksikografiya*. Almatı.
- SARIBAYEV, Ş. (2014), "K Voprosu o Normalizatsii Dubletnykh Varyantov v Kazahskom Literaturnom Yaızke", *Kazak Til Biliminin Maseleleri*, s. 200-207. Almatı, Abzal-Ay.
- SARIBAYEV, Ş. – NAKISBEKOV, O. (1989), *Kazak Tilinin Aymaktık Leksikası*, Almatı, Gılım.
- SEVORTYAN, E.V. (1980), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazikov (Obşet-yurkskiye ve mejtyurkskiye osnovny na bukvıy "V", "G", "D")*, Moskva, Nauka.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük* (1998), 9. Baskı, Ankara, 2523 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009), 2. cilt, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE VE TERCÜMELERDE ONLINE SÖZLÜKLER

*Gülnaz YAGAFAROVA**

Günümüzde insanı bilgi, bilgisayar teknolojisi, bilgi ortamı ile temas dışında düşünmek çok zordur. Son 20 yıl içinde bilgisayar teknolojileri çok hızlı değişmiştir ve eğitim sisteminde yaygın bir şekilde yer almıştır. Hem ana dili hem de yabancı dil öğretiminde bilgisayar teknolojileri düzenli olarak ele alınır (Bahavetdinova, Yagafarova 2008: 32-38). Özellikle yabancı dil öğretiminde bu teknolojiler önem arz eder (Kozikoğlu 2013: 373). Öğrenilen dilden, bu dilde konuşanlardan uzakta oturan yabancı dil öğretmeni ilk önce multimedya programlara, çoklu ortama, multimedya unsurlarına başvurmaktadır. Bunların başında İnternet araçları, Genel Ağ imkânları gelmektedir. Dil öğretiminde kısa ve uzun metrajlı filmler, müzik, video, bilgisayar oyunları başvuru olan önemli kaynaklardır. Bu çalışmada yabancı dil öğretiminde önemli ders materyallerinden biri olarak web tabanlı sözlüklerin kullanımı ve Rusya’da Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan online sözlükler üzerinde durulmuştur.

Her dilin öğretimi, sözcük öğrenmekle başlar. Kelime öğretimi, dil öğretiminin temeli sayılır (Doğan 2014: 89). Ancak bir yabancı dili iyi düzeyde konuşmayı isteyen kimsenin, güncel konuşmada ihtiyaç duyabileceği sayıda kelime bilmesi, kısa vadede yeterli olsa bile uzun vadede yeterli değildir. Bunun için insan devamlı surette sözlüklere başvurmalıdır.

Ama zaman yerinde durmaz, âdetler değiştiği gibi günümüzde sözlükler de çok değişmiştir. Bilgisayar teknolojilerinin gelişimiyle basılı sözlüklerin yerini büyük oranda online sözlükler aldı. Bu online sözlükler basılı sözlüklere nazaran daha işlevseldir. Sayıları ise Genel Ağ’da oldukça fazladır. Örneğin, Google tarayıcısına “Türkçe-Rusça Sözlük” yazıldığında 469000

* Rusya Fenler Akademisi Ufa Araştırma Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, rishrinat@gmail.com

civarında; “Rusça-Türkçe Sözlük” yazıldığında ise 470000 civarında bağlantı bulunmaktadır. Bu bağlantıların çoğu kelimelerin anlamını vermesinin yanı sıra onların cümle içerisinde kullanımlarını da vermektedir.

Bu sözlüklerden biz, Rusya’nın Başkurdistan ülkesinde oturarak, kendi eğitim-öğretim ve çevirme faaliyetimizde birkaç sözlüğü daha çok ve sık kullanmaktayız. Bize göre, bu etkinlikler öğretim, ders için daha iyidir ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde uygundur.

İnternette kullanılan online sözlüklerin başında Türk Dil Kurumunun sözlükleri gelmektedir. Kurumun internet adresinde tematik olarak pek çok sözlük bulunur. Bu sözlükler, gerek kelime anlamı gerekse kelimelerin yazımı bakımından Türkçe için güvenilir kaynaklardır. Burada aynı zamanda 14 sözlük (*Güncel Sözlük başta olmak üzere terim sözlükleri ve diyalekt materyallerini içeren sözlükler*) ve Yazım Kılavuzu da vardır. Bu sözlükler, kelime sayısı göze alındığında Türkiye Türkçesinin sözvarlığı ve Türkçe’nin zenginliği gösterir. Mesela, Güncel Sözlük’te 121.509 sözcük bulunur. Bu sözlük, Türkçenin en güncel, güvenilir ve gelişmiş sözlüğüdür. 1945’ten beri yayımlanan Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*’ünün Genel Ağ’daki sürümüdür” (Güncel Sözlük). Büyük Türkçe Sözlük, 616.767 kelime ve deyimleri içerir (Büyük Türkçe Sözlük). İki sözlük de devamlı surette güncellenmektedir. Bunun yanı sıra Türk Dil Kurumunun internet adresindeki sözlüklerden kullanıcı, antroponimiya (*Kişi Adları Sözlüğü*), mahsus leksika (*Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, *Ekonometri Terimleri Sözlüğü*), yerel kelimeler (*Türk Lehçeleri Sözlüğü*, *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*), etimoloji bilgileri (*Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*), kelimelerin anlam özellikleri (*Eş ve Yakın Anımlı Kelimeler Sözlüğü*, *Zıt Anımlı Kelimeler Sözlüğü*), sözcüklerin dilde kullanım özellikleri (*Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, *Tarama Sözlük*) ile ilgili bol miktarda malzeme bulabilir. Kurumun internet adresinde ayrıca Sitede uygulamalı bilime ait sözlükler de (*Türk İşaret Dili Sözlüğü*, *Sesli Türkçe Sözlük* ve *Yazım Kılavuzu*) mevcuttur.

Türk Dili Kurumu internet adresinde, Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu uygulamasında Türkiye Türkçesinin yeni kelimelerle zenginleşmesi ve Türkiye’de dilin gelişimi ile ilgili bilgiler verilir. İçinde bulunduğumuz bilgi çağında kültürel ve bilimsel gelişmeler dili de etkilemektedir. Bu etkilenme neticesinde yeni kelimelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu uygulamada Türkçe kökenli sözcükler vasıtasıyla dile yeni giren kavramalara karşılıklar sunulmaktadır.

Bu kılavuz; yazı dili, ağızlar, tarihî metinler ve çağdaş Türk lehçelerindeki sözcükler dikkate alınarak oluşturulmuştur.¹ Örneğin, bilgisayar terimleri

¹ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_karsilik&view=karsilik

ile ilgili birçok kelime (*yazıcı, çıktı, kalembellek*) icat edilmiştir. Böylesi bir çalışma Türkî diller için de örnek teşkil etmektedir. Aslında yeni kelimelerin türetimi, eski Sovyetler Birliği'ne bağlı halkların dillerinde doksanlı yıllarda aktifleşmişti. Mesela, Başkurt Türkçesinde *дарыухана* 'eczane' < *дарыу* 'ilaç' + *хана* 'hane', *бөзрәхана* 'kuaför' < *бөзрә* 'kıvrık' + *хана* 'hane', *көйәрмән* 'taraftar' < *көйәр* 'acı çeken' + *-мән* 'ismin yarım eki', *йәнһаксы* 'koruma' < *йән* 'can' + *һаксы* 'koruyucu', *йәнһүрәт* 'çizgi film' < *йән* 'can(lı)' + *һүрәт* 'resim', *кеçә телефоны* 'cep telefonu' < *кеçә* 'cep' + *телефон* 'telefon' gibi pek çok kelime türetildi ve aktif bir şekilde kullanıma girdi. Günümüzde ise böylesi çalışmalar ne yazık ki istenilen seviyede değildir.

Çeviri yaparken Türk Dili Kurumu sitesinde bulunmayan kelimelere de rastlanabilmektedir. Bu durumda özel sözlüklere (*hukuk, tıp, sağlık, bankacılık, finans, inşaat, mimarlık, mühendislik, otomotiv, muhasebe, bilişim ve bilgisayar terimleri ve deyimler*) başvurulmaktadır. Bu ve buna benzer sözlüklerin internet ortamında olması çevirmenlerin ya da araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır.

Yabancı dil öğretiminde öğrenilen dilin konuşulduğu ülke, yaşamı, dünya görüşü önemli unsurlardır. Bu türden bilgiler daha çok diyalektoloji ve etnografya terimleri sözlüklerinde bulunur. Nesnelerin bazı yerel adları, Türk Dil Kurumu sözlüğünde bulunmayabilir. Bu durumda ağızlar ve tarama sözlüklerine başvurulur. Bu sözlükler vasıtasıyla öğrenilen kelimeler, öğrencilerin ilgisini çekmekte ve dikkatlerini canlı tutmaktadır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğreniminde iki dilli sözlükler daha çok kullanılır. Basılı sözlüklerin sayısı internet sözlüklerine nazaran daha azdır ve genellikle iki ya da üç dillidir. Diğer taraftan basılı sözlükleri güncelleştirmek çok zordur ve uzun zaman ister. Bu bakımdan online sözlükler daha kullanışlıdır.

Başkurdistan şartlarında online çeviri yapılırken genellikle, dic.academic.ru (<http://dic.academic.ru>) sitesindeki sözlükler kullanılır. Başkurdistan'da iki dillilik (*Rusça-Başkurtça, Rusça-Tatarca vb.*) olduğu için bu internet adresindeki Rusça-Türkçe ve Türkçe-Rusça Sözlükler kullanılır. Bu sözlükler, kelime ve kelime gruplarının (*ikileme ve tamlamalar*) çevirilerini içerir. Bu internet adresinde 90 civarında dilden sözlük mevcuttur. Bunlardan bazıları Azeri, Başkurt, Kazak, Kırgız, Kırım Tatarcası, Tatarca, Tıva, Özbek sözlükleridir. Başkurt dilinden çeviriler için "Başkurtça-Rusça Sözlük"ten faydalanılır. Başkurtça-Türkçe sözlükler şimdilik yoktur. Ancak Rusya Fenler Akademisi'nin Ufa Araştırma Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünde 10 cilt halinde yapılması planlanan Başkurt Dilinin Akademik Sözlüğü (*editör: Prof. Dr. F. Hisamitdinova*) çalışmaları devam etmektedir. Şu an sözlüğün 7. cildi

yayımlanmıştır. Sözlükte madde başı kelimeler, Rusça, İngilizce ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Oldukça kapsamlı olan “Başkurt Dilinin Akademik Sözlüğü” proje çalışmaları tamamlandığında internet ortamına aktarılması düşünülmektedir.

ABBYY Lingvo Şirketi hazırlayan çevirim ürünleri, anlaşılır ve çok rahat kullanılabilir kaynaklardır; onlarda otomatik çeviri çok yüksek bir seviyeye getirilmiştir. Hem çok uygun hem de çeviri için imleci sözcüğe getirmek yeterlidir. Bu programın veritabanında Türkçe çeviri sözlükler yeterli sayıdadır. Bu nedenle, öğrenciler, eğitim faaliyetlerinde ABBYY Lingvo sözlüklerini memnuniyetle kullanmaktadırlar.

Ayrıca, eğitim-öğretim faaliyetimizde aşağıdaki web tabanlı sözlükleri de iyi buluyoruz.

Sesli Sözlük (www.seslisozluk.net). Sesli Sözlük Türkçe-İngilizce çeviriler yapar. Sözlükte kelimelerin İngilizce, Yunanca, Portekizce, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Almanca, Rusça, Danimarkaca, Lehçe, Arapça gibi diğer dillere tercümeleri mevcuttur. Bu kaynaktaki bileşik kelimelerin hızlı çevirisi mümkündür. Kelime anlamları Büyük Türkçe Sözlük’ten verilmiştir. Öte yandan, sesli sözlük olarak aynı zamanda sözcüklerin telaffuzu da verilmiştir. Bu, kaynağın önemini büyük bir ölçüde artırır.

Çok dilli Dictionarist sözlüğü (<http://nedir.dictionarist.com>) - İnternet kaynaklarından öğrencilerin en sevdiği bir kaynaktır. Çok dillere çeviri imkânı verir ve böylece filolog öğrencilerin dilsel becerilerini artırmaktadır. Kaynak, 59 iki dilli sözlüğü (*Çince, İngilizce, İspanyolca, Flemenkçe, Fransızca, Almanca, Portekizce, İtalyanca, Rusça, Türkçe, Korece, Japonca, Yunanca*) içerir. Kelimeler dışında tamlamaları da çevirir, en sık kullanılan kelime gruplarını da içerdği için oldukça kullanışlıdır.

Bir sonraki kaynak - Nedir Ne Demek (NND Sözlük - <http://www.nedirnedemek.com>). Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe çeviri sözlüğüdür. Kelime manaları Büyük Türkçe Sözlük’ten alınmaktadır. Sözlüğün değerini arttıran şey – diğer sözlüklerde bulunmayan arkaik kelimeleri içermesidir.

Herhangi bir kullanıcı belirli bir konu üzerinde ansiklopedik bilgi alabilir, özellikle teknik bireysel kelimeleri üzerinde hem çeviri bulabilir hem de belirli bir nesneleri görebilir. Wikipedi’nin Türkçe kısmı ve Vikisözlük oldukça aktiftir. Başkurdistan’da yapılan çevirilerde ve Türkçenin öğretimi derslerinde bu kaynaktan sıkça faydalanıyoruz.

Genellikle, şu anda çevirmenlerin çeviri ile ilgili sorunları olmamalıdır. Tabii ki, otomatik çeviri ile ilgili sorunlar var. Örneğin; Google tarayıcısının

 evirmeni Türk dillerinin sözdizim ve gramer özeliklerini tam olarak yansıt-maz. İlerde yapılacak çalışmalarla bu sorunla büyük oranda giderilecektir.

Dolayısıyla, günümüzde Türkiye Türkçesine ve Türkiye Türkçesinden ya-pılan çevirilerde kullanılabilecek online sözlükler (bir dilli, iki dilli sözlükler) yeterlidir. Onlar, sözlüklerin basılı versiyonunun yokluğunu bile telafi ederler. Kullanım kolaylığı, kolay ulaşılabilir, çok sayıda bilgileri içerdiği nedeniyle online sözlükler öğrenciler tarafından iyi kullanılır. Bu yüzden Türkçenin ya-bancı dil olarak  ğretiminde online sözlükler çok gerekli kaynaklardır.

KAYNAKLAR

- BAHAVETDİNOVA, M.İ., & YAGAFAROVA, G. N. (2008). *Başkurt dili ve edebiyatı derslerinde yeni teknolojilerin kullanılması*. Ufa: Pedkniga.
- Büyük Türkçe Sözlük*. Retrieved November 1, 2014, from http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- DOĞAN, Y. (2014). Yabancılar  Türkçe kelime  ğretiminde market broşürlerin-den yararlanma. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 10(1), 89-98.
- Güncel Sözlük*. Retrieved November 1, 2014, from http://www.tdk.org.tr/index.php?option=com_gts&view=gts
- HİSAMİTDİNOVA, F. (Ed.). (2011-2013). *Başkurt Dilinin Akademik Sözlüğü* (1-5 ciltler). Ufa: Kitap.
- KOZİKOĞLU, İ. (2013). Yabancı dil  ğretiminde bilgisayar kullanımına ilişkin  ğretim elemanlarının görüşleri. *YY  Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal Of Education Faculty)*, Cilt:X, Sayı:I, 373-394.
- Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu*. Retrieved November 1, 2014, from http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_karsilik&view=karsilik
- <http://dic.academic.ru>
- www.seslisozluk.net
- www.tdk.org.tr

TÜRK DİLLERİ ARASI ÇEVİRİ SÖZLÜKLERİNİN YAPILMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Gülzura CUMAKUNOVA

XX.yüzyılın sonunda dünyada meydana gelen önemli siyasi ve sosyal olaylar dünyanın siyasi haritasını değiştirmekle kalmamış, dünya güçlerinin devrin ilmi-teknolojik imkânlarını kullanarak dil ve kültür egemenliği için amansız yarışa girmelerine de yol açmıştır. Bundan önce dilin bu kadar çok yönlü sosyo-kültürel etkiyi kendine barındırdığı fark edilmemişti. Bugün bu küreselleşme tufanına direnecek gücü kendi ana dillerine kazandıramayan toplumlar onu bu acımasız savaşa kurban vermeye hazır olmalılar.

SSCB dağıldıktan sonra birkaç Türk cumhuriyeti bağımsızlık hakkını elde ederek egemen devlet oldular. Onların dilleri de ulusal kimlik kazanarak devletin resmi dili statüsünü aldılar. Fakat tarihi sebepler ve Rus dilinin güçlü tesiri altında fonksiyonel çevresi daralan, edebî dil olma sürecini tamamlayamayan¹ Türk dilleri hala da o sınırlanmış vasıyetinden kurtulmuş değiller.

Şu an egemen Türk devletlerin aydın kesimini teşkil eden bilim, eğitim elemanlarına, yazarlarına, sanatçılara, özellikle de dilin geliştirme sorumluluğunu doğrudan üstlenen dilbilimcilere ulusal dillerini tam anlamıyla devlet dili seviyesine yükseltmenin ağır yükü yüklenmiş durumda. Birçoğu yok olma tehlikesi altında olan Türk dillerini küreselleşmenin ağır fırtınasına kapılarak tamamıyla yok olmasından kurtarmak için faaliyete geçirilmesi gereken mekanizmalarının başında, diğer gelişmiş Türk dilleri ile bağlantılar kurmak, dillerinin bugünkü durumunu karşılaştırmalı veya çeviri sözlükleri yaparak kayıt altına alma mecburiyeti bulunmaktadır. Çünkü fonksiyonel açıdan zayıf düşmüş dillerin ne sözlük fonlarını tam anlamında oluşturması ne de onu aktifleştirme şansı tek başına mümkün gözüküyor.

Tarihî ve coğrafik nedenlerle aralarında bir ortak iletişim dili kuramayan Türk Dünyasında ulusal dillerin ortak ve farklı yönlerini tespit etmeye yönelik

¹ Yunusaliyev, B.M., “Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıkı”. *Voprosı yazıkoznaniya*. 1953, № 2.- s.30-40.

araştırmalara çok ihtiyaç duyulmaktadır. Bu anlamda aynı kökten gelen diller arasında yapılacak değişik amaç ve tipteki sözlükler, bugünkü Türkolojinin en aktüel meselelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genellikle çeviri sözlükleri şeklinde olması amaca uygun görülen bu tip sözlükler, sadece Türk dillerinin bugünkü durumu, tarihî gelişmesi hakkında fikir yürütmeye imkân sağlamakla kalmayıp Türkoloji'nin güncel konuları üzerine de çözüm bulacak malzeme üretecekler.

Neden çeviri sözlükleri sorusuna gelince, bunun birkaç nedeni gösterilebilir. Birincisi, bundan yaklaşık bin yıl önce Kaşkarlı Mahmut'un "*Asıl lügatte ve asıl kelimedede değişiklik az olur. Değişmeler, ancak birtakım harflerin yerine başka harflerin gelmesi, yahut da atılması yüzünden olur*"² ve "*Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır*"³ dediği o zamanın Türk tayfalarının ancak ses değişiklikleriyle fark eden konuşma ve yazı dillerinin izini bugün bulamayız. Bugün onların yerine birbirinden farklı konuşan, farklı yazılar kullanan ve farklı devlet mensuplarının dilleri ile karşı karşıyayız. İkincisi, en yakın akraba diller arasında bile kök ve eklerden değişik gövdeler, türemeler, semantik acırımlar meydana geldiğine şahit oluyoruz. Çeviri yapılmaksızın birbirini anlamayan toplumlar ortaya çıkmış durumda. Bu tür değişikliklerin hepsini bir arada gösterme yahut da Kaşkarlı gibi bir sözlük içinde karşılaştırma Türkçenin bugünkü durumunda olanaksız. O nedenle başlangıçta sözcüklerin denkleşlerini bulmak, farklılıklarını ayrıntılı tespit etmek açısından iki dilli çeviri sözlüklerinin yapılması en faydalı ve mantıklı yol olarak gözükmektedir. Üçüncüsü, Türk dillerinin hemen hemen hepsi çeviri sözlükler üzerinde yeteri kadar tecrübelerle sahip, her dilin başka dillerle yapılmış çok sayıda sözlükleri vardır. Kardeş diller arası yapılacak sözlüklerin hem dizininin hem ilmi prensiplerinin oluşturulmasında sahip oldukları bu tecrübeler en azından ilk etapta faydalı olacağı kesin.

Ne var ki aynı fikri, Türk dillerinin açıklamalı sözlükleri için söyleyemeyiz. Açıklamalı sözlüklerin dizin oluşturma kriterlerinde (makroyapısında), madde içinde materyalin yerleştirilmesinde (mikroyapısında), deyim ve sabit kelime kalıplarının verilmesinde ve örnekleme hususunda mevcut Türk sözlükleri birbirinden hayli farklı yaklaşım sergiliyorlar⁴. Bu durum, yayımlanmış açıklamalı sözlüklerin hacminden de açıkça görülmektedir. Örneğin, daha önce 10 ciltli baskısının (1974-1983) yerine son baskısı ile 15 cilde çıkartılan Kazak sözlüğü karşısında üç ciltli Özbek (1981), Başkır, Karaçay-Malkar ve

² *Divanü Lügat-it Türk*, C.I.- s. 31

³ *Divanü Lügat-it Türk*, -C.I.- s. 8

⁴ Guzeev, C.M. (1984), *Problematika slovnika tolkovih slovarey tyurkskih yazıkov*. Nalçik: Elburs, s.3.

Tatar (1977-1981) sözlükleri, dört ciltli Azerbaycan ve tek ciltli Kırgız (1969, 2010), Türkmen (1962), Türk (2005) sözlüklerini görmekteyiz. Dördüncüsü, belki de en önemlisi, akraba diller arasında yapılmış bir çeviri sözlüğü, eğer akademik seviyede yapılmış ise hiçbir zaman sadece çeviri sözlüğü sınırında kalmayacaktır. Çevirisi yapılan sözcüklerin semantik ve fonksiyonel özelliklerinin karşılıklı açıklanması bile başı başına ona açıklamalı sözlük sıfatını kazandırır. Hatta öyle olması özel olarak amaçlanması da gerekmektedir. Ak-raba dillerin çeviri sözlükleri sadece dille ilgili bilgilerle sınırlı kalmayıp söz konusu halklarının yaşam tarzı, kültürü ve hayatının bütün diğer alanlarında birbirini tanımanın başka türlü yapılamayacak imkânlarından biri sayılır. Bir çeviri sözlüğünün bir halkın hayatının her alanını ansiklopedik seviyede tanıtmaya başarısının en güzel örneğini zamanında K.K.Yudahin, Sovyet dönemi çeviri sözlüklerinin şaheseri sayılan “Kırgızca-Rusça Sözlüğü” ile gösterilmiştir.

20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilim ve kültürde, iletişim ve teknolojiadaki gelişmeler arttıkça ona paralel olarak sözlük tipleri de hem nitelik hem nicelik açısından artmıştır⁵.

Dünya leksikografisi tarihinden bakıldığında başlangıçta “pasif sözlükler” kavramı ile çeviri sözlüklerinin gelişmiş bir dilden başka dillere yapıldığı görülür⁶. Bu tip sözlüklerde ortak dizinin kullanılması, aynı sözcük ve kelime öbeğinin farklı dillerde nasıl karşılanacağını tespiti açısından çok faydalıdır. Elde edilen veriler, daha sonra “aktif sözlük” adı verilen ters istikametli sözlüklerin yapılmasında hazır malzeme görevini yapacaktır. Bunun tarihte denenmiş birçok örneği vardır. Örneğin, çeviri sözlüklerinin ilk başta eski Yunan, Latin, Sanskrit, Arap gibi klasik dillerinden başka dillere yapıldığı, sonra da bunun ters istikameti yapıldığı belli. Aynı tecrübeyi eski Sovyet halkları Rusça-Türkçe sözlükler örneğinde yaşadılar. Bütün Sovyet dilleri için ortak hazırlanmış dizinler ile yazılan sözlükler Rusçanın çok zengin sözvarlığı karşısında kendi potansyellerini ortaya çıkarmak mecburiyetinde bırakıldılar. Elde edilen dil verileri daha sonra ulusal dillerden Rusçaya çeviri sözlüklerinin yapılmasında, daha ileride ulusal dillerin açıklamalı ve başka sözlüklerinin yazılmasında önemli rol oynadı.

Bugün biz Türk dilleri arasında yakınlaşma sürecini hızlandırmak istersek, daha da önemlisi, kendi ulusal dillerimize ve ilmi terminolojimize güçlü kaynaklar yaratmak istersek, işi Türk dilleri arasında çeviri-açıklamalı sözlükleri hazırlamakla başlayabiliriz. Dayanak dil olarak Türk dili ailesinin üçte

⁵ Şçerba, L.V., Opit obşey teorii leksikografii. *Yazıkovaya sistema i reşevaya deyatel'nost'*. Nauka, Leningrad, 1971, s. 265-304.

⁶ Berkov, V.P., *Voprosi dvuyazyçnoy leksikografii*, İzd-vo LGU, Leningrad, 1973, s.47.

birinin konuştuğu, 700 yıllık edebî ve yazı dili olma geleneğine sahip Türkiye Türkçesi seçilebilir. Günümüz Türk dilleri içinde zaten tam devlet dili kapasitesinde çalışmakta olan tek dil de Türkiye Türkçesidir.

Bunun için sözlükçülerimize o dayanak dilin sözlük dizinini, normlarını ve prensiplerini çağdaş leksikografinin seviyesinde, aynı zamanda Türk dillerinin genel özelliklerini ortaya koyacak kapasiteye yükseltme vazifesini üstlenmek düşer. Tarafımızdan hazırlanıp ve 2005 yılında 50 bin kelime kapasiteyle yayımlanmış olan “Türkçe-Kırgızca Sözlük”⁷ sözünü ettiğimiz tipteki çeviri sözlüklerinin ilk örneklerinden biriydi. 1000 nüshayla çıkmış bu sözlüğün ilk baskısının iki yıl içinde tükenmiş olması, bu tür sözlüklere olan ihtiyacın ne kadar fazla olduğunu gösterdi. Şu an ikinci baskısının hazırlığı yapılmakta olan sözlük hakkında okurlarımızdan ve uzmanlardan çok değerleri tavsiyeler, fikirler aldık. Bu fikirlerden ve kendi tecrübemizden belli sonuçlar çıkarmış bir pratisyen olarak akraba diller arasında yapılacak çeviri sözlüklerinde dikkate alınması gereken bazı düşünceleri sizlerle paylaşmayı doğru bulduk.

“Türkçe-Kırgızca Sözlük”ün çağdaş Türkiye Türkçesinin Kırgızca çevirisini yaparak Türkçeyi Kırgızlara, Kırgızca’yı Türkler öğretmek gibi temel amacı dışında bu iki dildeki öz Türkçe kelimelerin oranını tespit etmek, Türkçenin kelime yapım sisteminden örnek almak, Türk ve Kırgız halklarına ait özellikleri karşılaştırmak suretiyle tarihi ve etnografik bilgileri yansıtmak gibi hedefleri de vardı. Bu tür ayrıntılı hedeflerinden dolayı “Türkçe-Kırgızca Sözlük”ün dizinine Türkçenin edebî normları dışında kalmış fakat onu besleyen iç kaynaklarından sayılan bazı katmanların verilerinin de ilave edilmesi özel olarak düşünülmüştü. Örneğin, Kırgızcayla şekil veya anlam yönünden benzer diyalektizmler, konuşma dili, tarihi ve eski kelime katmanına ait sözcükler değişik kaynaklardan alınarak dizine eklenmişti. Böyle bir yaklaşım, belki, Türkçe-Rusça veya Türkçe-İngilizce gibi sadece çeviri amaçlı sözlüklerde dikkat edilmemesi kusur sayılmaz, fakat kendi dilini aynı kökten gelen bir dille karşılaştırma ve zenginleştirme amacını güden Türk dilleri sözlükleri için özel önem taşımalıydı.

Sözlük biliminde **amaç güdümlülük** prensibi her zaman göz önünde bulundurulmalıdır ki bu sözlüğün hem makro sistemini- dizinini hem de mikrosistemini - madde içi yapısını oluşturulmada belirleyici olsun. Her sözlük belli bir amaç güdülerek yapılır. Çeviri sözlükleri genelde sözlük gerektirecek derecede farklı olan bir başka dili öğrenmek için yapılır. Birbirinden hayli yabancılaşmış Türk dilleri arasında yapılan çeviri sözlükleri de genelde bu amaçla yapılırsa da birbirinden örnek almak, birbirini karşılıklı güçlendirmek

⁷ Cumakunova, G., *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, KTMU Yayınları, Bişkek, 2005.

ve zenginleştirmek gibi hedeflerinin de olması gerektiği unutulmamalı. Bu tür sözlüklerin yapılmasıyla Türkolojinin de güçleneceği, değişik amaçlı incelemeler için zengin kaynak olanağına sahip olacağı da kesindir. Türk dillerinin birbirinden ötekileşme oranı aynı olmadığı için orijinal ve hedef dilin ötekileşme derecesine göre gözlenen hedefler ve usuller de farklı olacaktır. Örneğin, Türkçe-Azerbaycanca ile Türkçe-Kırgızca sözlüğün hedefleri aynı olmaz. Azerbaycanca ile yapılacak sözlük karşılaştırma amaçlı olup daha çok farklılıklar üzerinde odaklanması, Kırgızca ile yapılacak sözlük çeviri amaçlı olup daha çok ortak yönlerin tespitine odaklanması daha faydalı ve daha kolay olacaktır.

Sözlüklerin bir dilin kelime hazinesini tam yansıtmaya ya da çevirme dışında edebî dilin normlarını halka yayma gibi bir başka görevi de vardır. O nedenle genel halk dili esaslı herhangi bir sözlükte **norma uygunluk** prensibi uygulanması gerekir⁸. Sözlükçülük biliminde bu güne kadar “norm nedir”, “norm tespiti hangi kıstaslara dayandırılması gerekir” sorusu üzerine epeyce kafa yormuşlar. Başlangıcı MÖ 3.bin yıllığın sonunda yapılmış Sümer-Akad-Kelt kil tabletleri, 17.yüzyıl Mısır’da yazılan kelime dizinleri *vokableleri*, 6. yüzyılda Hindistan’daki kutsal Veda metinleri ve 5.yüzyıldaki Homeros dilini öğrenmeye yönelik *glossary*lere kadar uzanan çeviri sözlük serüveninde normları belirten belli evrensel kriterlerin göz önünde bulundurulduğu bilinir. Onlar: 1) kelimenin toplum içinde tanınmışlığı; 2) kelime fonunda sabit yerinin olması (arkaizm, tarihi sözcük veya dilde daha tam yer edinmemiş neologizm veya okkazonalizm olmaması); 3) üslup yönünden tarafsız olması (aşırı duygu yüklü veya aşağı stil kelimelerinden olmaması); 4) dilin iç kurallarına ve gelişme sürecine uygun olması; 5) sözlüğün amacına uygun olması (dar alan terimleri, şive örnekleri kategorisinden olmaması); 6) örneklerinin güvenilir kaynaklardan alınmış olması gibi dünya leksikografisinde kabul edilmiş evrensel talepleri karşılaması gerekir. Akademik seviyede yapılan sözlükler bu kriterlere tam ya da ekseriyette uyum sağlamalıdır.

Türk dilleri arası sözlükler için sözü edilen kriterlere ek olarak **millî karakter**, millî unsurların ön planda tutulması prensibi mutlaka dikkate alınmalıdır. Çünkü adı geçen kıstaslarda millî yaklaşım az çok talep ediliyor olsa bile dizinde Türk kökenli kelimelerin ekseriyetine vurgu yapılmıyor. Örneğin, Osmanlı devri sözlükleri yukardaki kriterlerin çoğunu karşılamakla beraber millî karakterdeki sözlükler değildi. Osmanlı devri sözlüklerinde millî bilincin ön plana çıkarılması, hatta “Türk” adının konulmaya başlaması bile 20.yüzyılın

⁸ Şçerba, L.V., *Yazıkovaya sistema i rečevaya deyatel'nost'*, Nauka, Leningrad, 1971, s. 274-275.

eşiğine gelindiğinde ancak Şemseddin Sami'nin "*Kâmûs-ı Türkî*" (1897)⁹ sözlüğü ile mümkün olmuştur.

Ulusal dillerin bugünkü edebî normlarında yer almayan, fakat dilin gelişmesi ve çağa ayak uydurması, yeni kavramları karşılaması için ihtiyacı olan sözcükler eğer orijinal dilde pasif katmanların birinde, diyelim ağızlarda, yazılı veya konuşma dilinde olup, bunun aksine hedef dilde aktif kullanımda ise o kelimeyi bir takım açıklayıcı işaretler eşliğinde dizine almanın sakıncası yoktur. Hatta akraba dillerle yapılan çeviri sözlükler bu tür katkıların olabileceğini varsayarak, amaç edinerek yapılmalıdır. Neticede ileride yeni kavram ve terimleri karşılamak için sözlük fonunda bir yedek kelime elde edilmiş olur."Türkçe-Kırgızca Sözlük"te biz bu doğrultuda Türkçenin konuşma ve ağız özelliği taşıyan birçok paralelleri özel işaretlerle dizine kattık ve ortak kelimeler oranını da yükseltmiş olduk.

Ansiklopedik sözlüklerden farklı olarak filolojik sözlüklerde norm meselesi hiçbir zaman donuk ya da değişmez kavram değildir. Bu da dilin bir canlı hadise olduğu gerçeğinden ileri gelir. Her zaman kendini yenileyen çağa ayak uyduran dillerin sözlükleri güttüğü amaçları doğrultusunda norm anlayışını da yeniler ve değiştirirler. Bu yenilenme, Türkçe köklerden ve Türkçe yapım kurallarına uygun şekilde yapılırsa çevirinin yapıldığı tarafların ikisi de karlı çıkar. Bu da akraba dillerin birbirine iç kaynak olma olanaklarının örneğidir. Ulu önder Atatürk'ün dil reformunu başlatırken Türk halklarının mevcut sözlük ve gramerlerini Türkiye'ye getirtmesinin ne kadar isabetli yaklaşım olduğunun burada altı çizilebilir.

Akraba dillerden çeviri sözlüklerin yapılması sırasında yarar sağlayacak hususlardan biri de dizindeki **alıntı kelimelerin oranı** meselesidir. Bilindiği gibi Türk dilleri tarihi ve coğrafi konumlarından dolayı farklı sistemdeki dil aileleri ile komşu yaşamış ve kelime alış verişinde bulunmuşlardır. O nedenle her Türk dili oranı ve menşeyi farklı yabancı dil unsurlarını kendinde barındırmaktadır¹⁰.

Alıntı kelimelerin sözvarlığındaki oranı, alınış yolları (sözlü veya yazılı olarak), semantik ve imla farklılıkları gibi özelliklerini karşılaştırıp sunma olanağı çeviri sözlüklerinin sağladığı bir diğer önemli yarar olacaktır. Örne-

⁹ Şemseddin, Sami (Fraschery), *Kamus-i Türkî*. Çağrı Yayınevi, İstanbul, 1897; Usta, H.İ.), "Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları" / *Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2006, № 46. s. 223-242; Yavuzarslan, P., "Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2000, № 44. s. 185-202.

¹⁰ Akılbekova, Z., "Arabizmi", *İstoçniki formirovaniya tyurckikh yazıkov Sredney Azii i Yujnoy Sibiri*, İlim, Frunze, 1966, s. 230-278.

ğin, Kırgızca, Arapça kelimeleri sözlü olarak başka diller vasıtasıyla aldığı ve tamamıyla Kırgız dilinin kurallarına uydurulduğu için bu katman Türkiye Türkçesindeki aynı alıntılardan hem şekil hem anlam yönünden çok farklı. “Türkçe-Kırgızca Sözlük” vasıtasıyla Kırgızca sanılan birçok kelimenin Arapça ve Farsça olduğu gerçeği ortaya çıkarılmıştır. Avrupa dillerinden alıntıların Kırgızcaya Rusça vasıtasıyla, Türkçeye ise Fransızca vasıtasıyla girdiğinden burada da farklılıklar meydana gelmiştir. Aynı alıntıların farklı yollardan girmeleri de Türk dillerini ayrıştıran unsurlardan biridir. Türk dilleri arası çeviri sözlükleri bunların ortak katman olduğu bilincine varılmasında da yardımcı olacaktır.

Türkçe sözlüklerde zorluk yaratan meselelerden biri de **alfabe ve imla** meselesidir. Alfabelerin farklı olması sadece dizim, yayın işlerinde zorluk yaratmayacağı, esas zorluğu okurların algılamasında yaratacağını biz “Türkçe-Kırgızca Sözlük”ün tecrübesinden açıkça gördük¹¹. İki dilde de aynı olan bir kelimenin farklı harflerle yazılması okuyucuda aynılık algısını yaratmıyor. Bu durumda sözlüğün kardeş dilleri yakınlaştırma gibi temel amacı askıda kalır, sözlük ancak toplumun farklı alfabeyi tanıyan kesimine hitap etmiş olur.

İmla farklılıkları da sözlük normlarının ve dizininin oluşturulmasında olsun ek açıklamaların verilmesini mecburi kılan zorlukların biridir. Örneğin, “Türkçe-Kırgızca Sözlük”ü yaparken birçok imla sorunu ile uğraşmak zorunda kaldık. Özel isimlerden: ülke, millet, dil, tanınmış coğrafik isimler, uluslararası kelimeler ve terimlerin yazılışı ve okunuşu yönünden Türkçe ve Kırgızca arasında hayli farklı yaklaşımlar sergilendiği ortaya çıktı¹². Diller arasındaki bu tür farklılıkları yansıtmamanın başka bir yolu olmadığından Türkçe sözlüklerde genelde dizine alınmayan fakat günlük hayatta sıkça kullanılan kısaltılmış söz ve terimlere bizim sözlüğün dizininde yer vermeyi doğru bulduk. NATO, UNESCO, UNİCEF gibi çevrilmeyen uluslararası isimlerin yanısıra çok sayıdaki yerel kısaltmalar (TRT, TBMM, TC, TDK vb. gibi) Türkiye Türkçesi sözlüklerinden farklı olarak “Türkçe-Kırgızca Sözlük”ün dizininde yer aldı.

Sözlük dizini açısından bir farklı yaklaşım da **birleşik kelimelerle** ilgili olduğu öğrenildi. Türkçe sözlükte her biri ayrı madde başı olarak verilen, alfabe sırasına göre farklı yerlere saçılmış birleşik kelimeler “Türkçe-Kırgızca Sözlük”te birinci öbeğine göre ilgili madde içine yerleştirildi. Bu usul, dünya literatüründe lengüistik sözlükler dizinine iki ve çok öbekli kelimelerin ayrı

¹¹ Konu hakkında bkz. Cumakunova, G., “Kırgızistan’da Alfabe Meselelerinin Gelişmesi”, *I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu (6-7 Ekim 2000, Ankara) Bildirileri*. Ankara, 2000, s. 65-70.

¹² Cumakunova, G. *Türk leksikografyasının tarihine*. İlim, Bışkek, 2010, s. 238-243.

madde başı olarak alınmaması prensibine uygun yapıldı. Bu prensibin esasında madde başı kelimenin bütün öbeklerini bir arada görme ve değerlendirme gayesi yatmaktadır. Aksi halde alfabetik sırayla sözlüğün değişik yerlerine dağılan kelime öbeklerinde bir bütünlük sağlanamıyor.

Çeviri sözlüklerinde yerine getirme zorunluluğu olan prensiplerden biri de kullanılan **kaynakların güvenilirliği** prensibidir. Eski Türk sözlüklerinde hatta Kırgızcanın yeni açıklamalı sözlüğünde bile leksikograflar değişik kaynaklardan, daha çok edebî eserlerden alınan örnekleri kullanırlar. Teknolojinin gelişmesinden maksimum ölçüde yararlanmaya başlayan dil bölümlerinin başında gelen sözlük biliminde artık malzeme toplama, düzenleme işleri elektron ortamında kolayca yapılabilir duruma geldi. Fakat hiçbir gelişmiş teknolojinin yapamayacağı asıl iş, çeviri denkliği meselesidir. Çeviri sözlüklerinin başarısı, anlamların tam ve net karşılanması, açıklamaların doğru yapılması, örneklerin isabetli seçilmesi ve yerleştirilmesi, madde içinde asıl ve ek bilgiler orantısının doğru gözetilmesi gibi ancak insan aklı, becerisi ve tecrübesine bağlı işlemlerle elde edilir. Çeviri sözlüğü hazırlamayı üstlenen yazarın her iki dili de en ufak ayrıntısına kadar iyi bilmesi, ayrıca hedef dilin de taşıyıcısı olması en idealidir.

Çeviri sözlüklerinin kalitesini doğrudan etkileyen unsurlardan biri de **il-lüstrasyon (örnekleme)** çalışmasıdır¹³. Türkçe sözlüklerde hala kullanılmakta olan fakat batı ve Rusça sözlüklerde çoktan vazgeçilmiş usullerden biri, örneklemede belli başlı edebî eserlerden, gazete, dergi makalelerinden örnekler verme alışkanlığıdır. Çoğu sözlüklerde örnek cümlelerin uzunluğu, buna ilave yazar ve eser adının da verilmesi, sözlüğün hacmini anlamsız kabartan, sözlüklerdeki *az yer çok bilgi* tasarruf ilkesine aykırı gelen yöntemlerden biridir. Benzer örneklemeyi yazarların sıradışı kullanmadığı dikkate alınırsa, örnekleri leksikografin kendisi de daha kısa, daha da farklı açılardan en ufak nüansları dahi ortaya çıkaracak şekilde fevkalade yansıtabilir. Bu tür yaklaşım ile hem madde içi yer tasarrufu ilkesi yerine getirilmiş hem de leksikografin bilgisi ve tecrübesine güven sağlanmış olur. Ayrıca madde başı kelimenin madde içinde defalarca tekrarlanmasını önlemek için madde kelimenin geçtiği her yerde tilda (~) işaretinin kullanılması yararlıdır. “Türkçe-Kırgızca Sözlük”te tilda sayesinde kitabın hacmi üçte bir oranında küçültülmüştü.

Sonuç olarak,

Bildirimizde Türk dilleri arasında yapılacak çeviri sözlüklerin zaruriyetinden, Türk dillerini yakınlaştırmacı ve durum tespiti yapıcı rolünden, kaybolma tehlikesi yaşayan diller için kurtarıcı, değerlendirmeye yönünden söz ettik.

¹³ Guzeev, C.M. , *Semantičeskaya razrabotka slova v tolkovih slovaryah tyurkskih yazıkov*. El'burs, Nal'çik, 1985, s. 25.

İlk etapta bir gelişmiş dilin sözvarlığından çeviri şeklinde yapılan “pasif sözlüklerin” hedef dilin kapasitesini ortaya çıkaracağı, elde edilen malzemelerin daha sonra ters istikamette aktif sözlüklerin ve diğer sözlüklerin yapılmasına, böylece dilin imkânlarını ortaya çıkmasına zemin sağlayacağı üzerinde durduk. Ayrıca akademik planda yapılan *Türkçe-Kırgızca Sözlük*’ün yazarı olarak edindiğimiz tecrübelerden yola çıkarak kardeş diller arası çeviri sözlüklerinde kullanılması gereken ilkeler, kriterler üzerinde fikir alış verişinde bulunduk. Güzel Türkçemizin daha yeni ve çağa uygun sözlüklerinin, gramerlerinin yazılmasını, Türk dillerinin gelişmesini ve var olan hiçbir dilin kaybolmasına izin vermeyecek yeni çalışmaların yapılmasını temenni ederek konuşmamı bitiriyorum.

KAYNAKLAR

- Aganin, P.A., “*Turetskiye slovari v SSSR*”, *Perevodnaya i učebnaya leksikografiya*, Moskva, 1979.
- Akılbekova, Z., “Arabizmi”, *İstočniki formirovaniya tyurkskih yazıkov Sredney Azii i Yujnoy Sibiri*, İlim, s. 230-278, Frunze, 1966.
- Aksan, D., “Türklerde Sözlükçülük”, *Kebikeç*. Sayı 6. 1998. s. 115–118.
- Atalay, B., *Abuşka Lûgat veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.
- Berkov, V.P., *Voprosi dvuhyazychnoy leksikografii*, *İzd-vo LGU*, Leningrad 1973.
- Cumakunova, G., *Türk leksikografyasının tarihınan*. İlim, Bişkek, 2010.
- Cumakunova, G., “Kırgızca-Türkçe Ortak Kelimeler Sözlüğünün Tecrübelerinden”. *VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (8–12 Kasım, 1999, İstanbul)*.
- Cumakunova, G., “Kırgızistan’da Alfabe Meselelerinin Gelişmesi”, *I. Uluslar arası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu (6–7 Ekim 2000, Ankara) Bildirileri*. Ankara, 2000, s. 65–70.
- Cumakunova, G., “Ortak Terimler Problemine Dair”, *TDK Türk Dili Dergisi*, Sayı 540 Aralık, 1996, s. 644–651.
- Cumakunova, G., “Türkçe-Kırgızca Sözlük”. KTMU Yayınları, Bişkek, 2005.
- Cumakunova, G., “Türk Sözlükçülüğü ve Günümüz Meseleleri”, *II. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (İhsan Doğramacı’ya Armağan; 25–30 Eylül 2007, Bişkek)*. Ankara, s. 251–258.
- Guzeev, C.M., *Problematika slovnika tolkovih slovarey tyurkskih yazıkov*, Nal’çik, 1984.
- Guzeev, C.M., *Semantičeskaya razrabotka slova v tolkovih slovaryah tyurkskih yazıkov*, Elburs, Nal’çik, 1985.
- Kaşkarlı, Mahmut, *Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi*, Çev. B.Atalay, Ankara, 1992, C.I.
- Şerba, L.V., *Yazıkovaya sistema i rečevaya deyatel’nost’*, Nauka, Leningrad, 1971.
- Şemseddin, Sami (Fraschery), *Kamus-i Türki*. Çağrı Yayınevi, İstanbul, 1978.

Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya, Nauka, Moskva, 1971.

Usta, H.İ., “Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları”, *Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2006, Sayı 46, s. 223–242.

Ülkütaşır, M.Ş., “XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Basılmış Başlıca Sözlüklerimiz”, *Türk Dili Belleteni*, III/ 12–13 Ocak-Aralık, 1948, s.45–50.

Yavuzarslan, P., “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmus-ı Türki’si”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, № 44, 2000. s. 185–202.

Yudahin, K.K., *Kırgızça-orusça sözdük*. Sov.entsiklopediya, Moskva, 1965.

Yuldaşev, A. A., *Printsıprı sostavleniya tyurko-russkih slovarey*, Moskva, 1972.

Yunusaliyev, B.M., “Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıkı”. *Voprosı yazıkoznaniya*, 1953, Sayı.2. s.30-40.

XVII. YÜZYIL RUMELİ ÇITAK AĞZININ GÜNÜMÜZ TÜRKİYE AĞIZLARINDAKİ GÖRÜNÜMÜ

Gürer GÜLSEVİN*

Bu bildiri TUBİTAK 112K404 numaralı “Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihî Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi: XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Örneği” başlıklı proje çerçevesinde üretilmiştir. Desteklerinden dolayı TUBİTAK’a teşekkür ederim

AMAÇ

- Evliya Çelebi’nin Rumelili bir Türk halkı olarak belirttiği Çıtakların dili hakkında verdiği bilgiler bir araya getirilip listeler oluşmak;
- Daha sonra o listedeki kelimelerden karakteristik olanların günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında da kullanılıp kullanılmadığını Derleme Sözlüğü’nden kontrol etmek;
- Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılıyor iseler derlendikleri bölgeleri karşılaştırmalı olarak inceleyip en çok nerelerde bulunduklarını belirlemek;
- Eğer o listedeki kelimelerden bazıları Türkiye’deki belirli yerleşim birimlerinde yoğunlaşmışsa, XVII. yüzyıl Rumeli bölgesindeki Çıtaklar ile Anadolu’daki ilgili yerleşim birimlerinin arasında bir ilişki olup olmadığı sorusunu açıklamaya çalışmaktır.

GİRİŞ

XVII. yüzyıl Türk dili, kültürü, tarihi araştırmacıları için Evliya Çelebi Seyahatnamesi en değerli kaynaklardandır. Eserde Ortadoğu’dan Orta Avrupa’ya, Kafkasya’dan Kuzey Afrika’ya kadar bölgelerdeki diller hakkında bilgiler ve tespitler yer almaktadır. Bunun yanı sıra Türkçenin muhtelif lehçe ve ağızları hakkında da son derece önemli veriler sunulmuştur. 100 yıldır Evliya

* Prof. Dr. Gürer Gülsevin, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
e-posta: gurergulsevin@gmail.com

Çelebi'nin bu tür verileri bilim adamları tarafından incelenmektedir. Türkiye Türkçesinin hem Anadolu grubu ağızları hakkında verdiği bilgiler (Dankoff 1989, Dankoff 2004, Eren 1972, Duman 1995, Develi 1995, Develi 1998, Develi 2004, Aydın 2011, Tekcan 2005) hem de Rumeli grubunun tarihî dönemleri hakkındaki veriler çeşitli araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir (Günşen 2011, Gülsevin 2011, Gülsevin 2013, Gülsevin 2014, Gülsevin 2015, Gülsevin 2017, İğci 2014).

Evliya Çelebi'nin eserinde bahsettiği ve ağız özelliklerini kaydettiği Türk gruplarından biri de Rumeli'de yaşayan 'Çıtak'lardır. Bugün Anadolu'nun da çeşitli yerlerinde yaşamakta olan ve Rumeli'den göç etmiş oldukları söylenen Çıtakların ağız özellikleri, bildiğim kadarıyla, müstakil bir çalışmaya konu olmuş değildir.

Yürütücülüğünü yaptığım TÜBİTAK 112K404 numaralı “Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihî Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi: XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Örneği” başlıklı proje çalışması sürecinde dikkatimi çeken Rumeli Türkçesinin bu ağızı, Batı Rumeli Türkçesi ağzını temsil etmediği için sonuç raporunda değerlendirilmemişti.

Çıtaklar Kimdir?

Çıtaklar Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda Rumeli'de yaşadığını belirttiği ve haklarında bazı bilgiler verdiği bir Türk grubudur. Çıtaklar hakkında bilimsel bir araştırmaya rastlamadım. Oğuz-Türkmenlerin tarihleri, boy teşkilatları ve destanları üzerine önemli bilgiler sunan Faruk Sümer'in kitabında da Çıtaklardan bahsedilmemiştir (Sümer 1999). Seyahatname'de Çıtakların yaşadıkları yerler, giyim-kuşamları, yiyecekleri, içecekleri gibi konularda çeşitli bilgiler verilmiştir. Dilleriyle ilgili de eserin çeşitli yerlerinde önemli veriler sunulmuştur.

Seyahatname'ye göre, o dönemde Çıtakların yaşadığı yerlerden bazıları şuralardır: *Çayırılı karyesi (Deliorman nahiyesinde), Yanbolu, Dırama, Hıdırağa karyesi, Alaybeği karyesi, Kızanlık/Kızañlık kasabası, Dobruca* vd. Çelebi'nin rivayetine göre beyaz giysiler giyerler, çitlerini beyaza boyarlar. Çıtakların beyaz ekmeği, semiz kıvrıcık koyun eti, sığır eti gâyet semiz ve leziz olur. Şalgama benzer *alabaş* dedikleri lezzetli yiyecekleri vardır. Tuna'dan morina, çığa, sazan ve lom balığı yerler. Güzel delikanlıları ve kızları meşhurdur. Çağatayî ve Rum Nogayî gözlü, çıtak sözlü, beyaz Bulgar yüzlü dilberleri vardır. Halkı çoğunlukla Eflâk ve Boğdan tüccarlarıdır. Başlarına Tatar kalpağı giyerler. Askerleri yine Tatar gibi eyerli atlara binip sadak taşırlar. Bunlar Dobruca kavmidirler. Tatar, Bulgar, Boğdan ve Eflâk'tan mütevellit olmuş bir kavimdirler. İlk olarak Orhan Gâzî'nin oğlu Süleyman şahın askerlerinden türemişlerdir. Valideleri Tatar, Bulgar, Eflâk ve Boğdanlı olan bir kavimdirler.

Evliya Çelebi'nin XVII. Yüzyıl Çıtaklarının Ağız Özellikleri İçin Verdiği Bilgiler:

Evliya Çelebi Çıtakların ağız özellikleriyle ilgili olarak eserinin III, V, VI ve VIII. ciltlerinde bilgiler vermiştir. Bunlar:

Lehçe-i mahsûs-ı lisân-ı kavm-i Çıtak (III 120a)

Lehçe-i mahsûs-ı lisân-ı kavm-i Çıtak				
alatla tiz ol	kavra getir	ocak getir ateş getir.	hışır kavun	hışırka karpuz
çoğaç güneş	alaf saman	kalayık câriye	baytalı akıt atı sula	kopayın ne abayın dibelik ne işleyin?
defke kız	çalma sarık	meçikli ta'ûn	börk kalpak	öğ beni bekle beni
aydı ver söyleyi ver.	ocak kar ateş getir.	keremin ayı-divereyim iyiliğin söyleyeyim.	selâm ayıtdım selâmün aleyküm.	çorbacı ne apar ayıd ağan nişler söyle!
tahırla bekle	çidiver eyi ver	şikast oldum ya'nî hasta oldum	yundum kulunı kısrağım tayı	örp at taşığı
baytal cavi at siki				

Lisân-ı Dobruca, ya'nî tâ'ife-i Çıtak (III 125a)

Lisân-ı Dobruca, ya'nî tâ'ife-i Çıtak				
hışır kavun	hışırka karpuz	çoğaç güneş	kalayık câriye	kavra getir
baytal at	baytalı akıt atı sula	kopayın dibelik	napayın ne işleyim	defke câriye kızı
çalma sarık	meçikli tâ'ûn	börk kalpak	öğ beni ekle beni	aydı ver söyleyi ver

ocak ateş	göyün ocak	ocak kavra ateş getir	keremin ayıdı vereyin iyiliğin söyle- yi vereyim	selâm ayıtdım selâmünaley- küm
çorbacı ne apar ayıd ağan ne işler söyle.	tahrıla te'hîr eyle	şikast oldum hasta oldum	yundum kulumı kırsığım tayı	örp at hayası
baytal cavi at zekeri	cidi ver iyi ver	kademli morvan âdem ismi âdem	ay dogdu âdem ismi	

Ayrıca VIII. ciltte Çıtakların konuşmalarıyla ilgili bazı cümleler kaydedilmiştir. O cümleler XVII. yüzyılda Rumeli’de yaşayan Çıtak ağzına ait çok ilgi çekici bazı şekil bilgisi özelliklerini de içermektedir:

Der-beyân-ı lisân-ı Ahıryan-ı Çıtak (VIII 207b)

Der-beyân-ı lisân-ı Ahıryan-ı Çıtak
Ve bu Mekre kazâsı ve Ferecik kazâsının cümle keferre re‘âyâları aslâ Urûm-ca kelimât etmeyüp Türkçeye yakın bir gûne Çıtak lisânları var. Cümle beyâz abâ ve kebe geyerler müşekkel keferelerdir kim isti‘mâl etdikleri lehçe-i mahsûsaları bunlardır. Der-beyân-ı lisân-ı Ahıryan-ı Çıtak Evvelâ bir işe acele etme dese, “hulalama” derler. VIII.207b26 Ve “gilimiz de bile misik” ya‘nî cümlemiz bile idik. VIII.207b26 Ve “saryife edelim acalur” ya‘nî müşâvere edelim nice olur. VIII.207b26 Ve “sulubayımız neçik buyuramış eylece edesik” ya‘nî voyvadamız her ne emr ederse öyle idelim. VIII.207b27 Ve her kelimâtlarının aralarında “ankolayına” lafzın gâyet {ziyâde} isti‘mâl ederler. Ve dahi niçe kerre yüz bin gûne elfâz-ı mühmeleleri var ammâ bu kadarca tahrîr olundu. VIII.207b28

Bu bilgiler bir araya getirilince XVII. yüzyılda Rumeli’de yaşamakta olan Çıtakların ağız özellikleriyle ilgili şöyle bir liste ortaya çıkmaktadır:

EÇS’de Çıtak ağzındaki şekiller					Evliya Çelebi’nin verdiği anlam
III.120a	III.125a	V.174a	VI.53a	VIII.207b	
alabaş					Ve şalgam-misâl bir güne şey olur, ana alabaş derler, gâyet lezizdir
alaf					şsaman
alatla-					tîz ol-
aydı ver	aydı ver				söyleyi ver
baytâl cavı	baytâl cavı				at siki
baytalı akıt-	baytâlî akıt-				atı sula-
börk	börk				kalpak
çalma	çalma				şarık
çıldı ver-	çıldı ver				eyi ver-
çogaç	çogaç				güneş
çorbacı ne apar ayıd	çorbacı ne apar ayıd				agañ nişler söyle
defke	defke				kız
	göyün				ocak
hışır	hışır				kavun
EÇS’de Çıtak ağzındaki şekiller					Evliya Çelebi’nin verdiği anlam
III.120a	III.125a	V.174a	VI.53a	VIII.207b	
hışırka	hışırka				karpuz
kalâyık	kalâyık				câriye
kavra-	kavra-				getir-
keremiñ aydı vereyin	keremiñ aydı vereyim				eyligiñ söyleye-yim
kopayın ne apayın	kopayın				dibelik ne işleyim dibelik
meçikli	meçikli				tâ‘ûn

	napayın				
ocak getir-	ocak				ateş getir-
ocak ka(v) ra-	ocak kavra				ateş getir-
öñ beni	öñ beni				bekle beni
örp	örp				at taşığı
selâm ayıt- dım	selâm ayıt- dım				selâmu ‘aleykum
şikâst oldum	şikâst oldum				ya‘ni hasta oldum
tahır-la-	tahır-la-				bekle, te‘hir etmek
yundum kulunı	yundum kulunudur				kısrığım tayı
	kademli morvan				âdem eyi âdem
	ay dogdı				âdem ismi
		koza			ılı su
			kızan		küçük oğlancık
				hulalama-	acele etme-
				gilimiz de bile misik	cümlemiz bile idik
				saryife ede- lim acalur	müşâvere edelim nice olur
				sulubayımız neçik buyu- ramış eylece idesik	voyvadamız her ne emr iderse öyle idelim
				an kolayına ~ ankolayına	her kelimâtlarının aralarında “an kolayına” lafzın gâyet ziyâde isti‘mâl ederler

DEĞERLENDİRME VE YORUM

Evliya Çelebi’nin Çıtak ağzına ait olarak kaydettiği verileri kabaca şu şekilde sınıflandırabiliriz:

- Tarihî ve/veya yaşayan bazı ağızlarda da görülen, bazıları Evliya Çelebi tarafından da eserinin muhtelif yerlerinde Tatarca olarak kaydedilmiş olan kelimeler: *alatla-*, *aydı ver*, *çalma*, *defke*; *börk*, *kulun*, *yund*
- Arapça-Farsça kökenli kelimeler: *şikast ol-*, *tahırla-*, *kalayık*, *alaf*
- O tarihte Evliya Çelebi tarafından edebî yazı dilinin malzemesi dışında kabul edildiği için ağız malzemesi olarak sunulan kelimeler: *alabaş*, *çoğaç*, *hışır*, *hışırka*, *hulala-*, *kızan*, *koza*, *meçikli*, *öñ-*,
- Cümle içinde örnekendirerek dikkatlerimize sunduğu bazı çok ilgi çekici gramer şekilleri vardır: *-(y)AsIK* (emir-istek 1. çokluk kişi çekimi)

Yukarıda verilen listedeki kelimelerin günümüz Türkiye ağızlarındaki devamlarını tespit etmek için Derleme Sözlüğü'nü taradığımızda, listedeki kelimelerden bazılarını bulduk bazılarını bulamadık. Yani bazıları hiçbir yerleşim biriminden derlenmemişlerdi. Gerçekten o kelimeler Anadolu'ya hiç gelmemiş de olabilir, geldiyse bile unutulmuş da olabilir. Bir diğer ihtimal de bu kelimeler yaşıyorsa bile Derleme Sözlüğü'nün derlemecileri tarafından derlenmemiş olabilir.

Bunlardan ayırıcı-belirleyici olduğunu düşündüğüm sadece aşağıdaki şu 12 kelimeyi Derleme Sözlüğü'nde aradım:

<i>alabaş</i>	: 'kökü şalgamdan daha büyük bir bitki'
<i>alaf</i>	: 'saman'
<i>alatla-</i>	: 'acele etmek'
<i>akıt-</i>	: 'sulamak'
<i>börk</i>	: 'kalpak'
<i>çalma</i>	: 'sarık'
<i>çoğaç</i>	: 'güneş'
<i>çorbacı</i>	: 'ağa'
<i>hışır</i>	: 'kavun'
<i>ocak</i>	: 'ateş'
<i>öñ-</i>	: 'beklemek'
<i>kızan</i>	: 'küçük oğlancık'

Bu 12 kelimenin, hangi yerleşim birimlerinden derlendiklerini de belirterek aşağıda veriyorum:

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

alabaş : 've şalgam-misâl bir güne şey olur, ana **alabaş** derler, gâyet lezîzdir' (III.120a)

Derleme Sözlüğü'nde

alabaş (II)

Yaprakları lahanaya benzeyen, kökü şalgamdan daha büyük olan ve yemeği yapılan bir çeşit bitki.

*Lapseki-Çkl.; *Mustafakemalpaşa-Brs.; *Beşiktaş-İst.; -Ks. köyle-ri; -Kn.; -Ed.; *Lüleburgaz ve köyleri-Krk.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

alaf : 'saman' (III.120a)

Derleme Sözlüğü'nde

alaf (II) [alafa (I) -2, alafı -1, alıf]

1. Hayvanların kışlık yiyeceği, saman, ot, mısır sapı v.b.: Bu yıl alaf bol, sığırlar semiz olur.

*Eğridir köyleri -İsp., Karaköy, Söğüt *Tefenni -Brd., Gökçesu *Yenişehir, Karaoglan, *Mustafakemalpaşa, Nilüfer -Brs., Karabayır *Balya, Yeniköy -Ba., Bozan -Es., *Kandıra -Kc., *Mudurnu ve köyleri, Sandallar -Bo., *Akyazı çevresi -Sk., Çatak *Ereğli, Karapınar, Aliköy *Çaycuma, Karahasan *Ulus -Zn. Köyleri, Kamana *Azdavay, *Bozkurt köyleri, Peşman *Daday, Ağlı *Küre, *Cide, *İnebolu, *Taşköprü, Keloğlan -Ks., *Sungurlu, *Kargı -Çr., *Boyabat, -Sn. ve köyleri, İrmaksırtı, *Çarşamba, Kocalı *Terme -Sm., *Merzifon ve köyleri, -Ama., Çilehane *Reşadiye -To., -Or. köy ve ilçeleri, *Görele, *Tirebolu, *Bulancak ve köyleri, *Şebinkarahisar, -Gr. köyleri, -Tr. Çevresi, -Gm. köy ve ilçeleri, Karadere -Rz., Ersis, *Yusufeli, *Şavşat ve köyleri, *Ardanuç köyleri -Ar., Taşburun, Alkaner, *İğdır, Kızılçakçak *Arpaçay, *Sarıkamış, *Göle, *Posof, *Ardahan ve çevresi, -Kr., *Hınıs, *Şenkaya, Cinis *Aşkale, *Horasan, -Ezm., Sosunga *Çayırılı, *Kemaliye, Zevker *Refahiye, -Ezc. ve köyleri, *Diyadin, *Tutak -Ağ., *Erciş -Vn., *Hozat -Tn., *Ağın, *Keban, -El., *Arapkir -Ml., Nişanıt, *Afşin, *Göksun -Mr., *Kangal ve köyleri, *Şarkışla, *Divriği ve köyleri, *Zara, *Gürün ve köyleri, *Suşehri -Sv., Büyükcincirli -Yz., *Kalecik, Avşar ve Türkmen aşiretleri *Pınarbaşı, *Bünyan -Ky., Uğurlu, Çukurbağ *Ermenek -Kn., Karadere *Gündoğmuş -Ant., Çavuşköy *Babaeski, *Lüleburgaz köyleri -Krk., *Saray köyleri, Kozyörük *Malkara -Tk.),

[alafa (I) -2] > (*Şavşat köyleri -Ar.),

[alafi -1] > (*Şavşat köyleri -Ar.),

[alif] > -Bt., *Varto -Mş.)

2. Suyu çekilmiş, yarı kurumuş buğday veya haşhaş. (Büyükyenice *Osmaneli -Bil.)

3. Hayvan yemi satıcısı. (-Bt.)

4. Hayvanlara yedirilen yeşil yaprak ve dallar: Sığırlara biraz alaf topla gel. (*Görel, *Bulancak, *Tirebolu ve köyleri, Düzköy *Keşap, -Gr., Kalafka -Tr., *Pazar ve *Çayeli köyleri, Aşıklar -Rz.)

5. Taş, kerpiç veya ağaçtan yapılmış hayvan yemliği: Koyunların alafında ot kalmamış. (Yuva, Armutlu, *Elmalı, *Kaş ve köyleri -Ant., *Fethiye köyleri -Mğ.),

6. Hayvanların su içtikleri yer, yalak. (Büyükincirli -Yz., *Kaş -Ant., Dordurga *Fethiye -Mğ.)

7. Süprüntünün yüze gelen iri kısmı, çalı çırpı: Bahçenin alafını ateşe verdim. (*Ermenek ve köyleri -Kn.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

alatla- : 'tiz ol-' (III.120a)

Derleme Sözlüğü'nde

alatlamak (I) [# **alada etmek**] alada etmek [aladı etmek, aladımak, aladlamak, alaklamak -3, alatlamak (I), almak]

Acele etmek. (-Bo. çevresi)

[aladı etmek] > (İğneciler *Mudurnu -Bo.)

[aladımak] > (-Ba.)

[aladlamak] > (Kemaliye *Alaşehir -Mn.)

[alaklamak -3] > (*Sarayköy köyleri-Dz., Sürez, Alamut, *Bozdoğan-Ay., Balçova-İz., *Demirci -Mn., -Ba.)

[alatlamak (I)] > (*Buldan köyleri, *Sarayköy köyleri, Solmaz *Tavas, Kelekçi *Acıpayam, *Çivril, Kale -Dz., Bayat *Emirdağ -Af., *Şarkikaraağaç -Isp., *Bozdoğan, Burhaniye *Nazilli, Yenipazar, Ortaklar -Ay., *Tire, *Bergama, Kazanlı *Ödemiş -İz., *Eşme köy ve aşiretleri -Uş., Körez *Kula, *Alaşehir, -Mn., Minnetler *İvrindi, *Edremit, *Sındırgı,

-Ba., Bolayır, *Gelibolu, Gök *Lâpseki -Çkl., *Mustafakemalpaşa, Yarhisar, Gökçesu *Yenişehir, Cumalıkızık -Brs., Çavdarhisar, Hacıkebir, Yenice *Emet, Domaniç, Gurağaç *Tavşanlı, Tepecik *Simav, Alayunt -Kü., Kurşunlu *Gölpazarı, Gömele, *Söğüt, Oklubalı *Bozüyük -Bil., Yakakayı, Bozan -Es., Pelitcik *Göynük, -Bo. Çevresi, Çayırdere *Silivri -İst., *Alaçam -Sm., Bizmişen -El., -Yz. Göçmenleri, Kuzucular, *Nallıhan -Ank. -Kn., Taşlımüsellim *Lalapaşa, *Meriç, *İpsala, Kayapa, Medrese -Ed., *Vize, *Lüleburgaz ve köyleri -Krk., Muratlı *Çorlu, *Saray çevresi, İncecik, -Tk.), [alatmak] > (-Ba. ve çevresi)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

baytalı akıt- : 'atı sula-' (III 120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

akıtmak (I) [akıdmak]

1. İşemek. *Dinar köyleri, Hocalar *Sandıklı, Dişli, *Bolvadin -Af., *Eşme -Uş., Yassıvıran *Senirkent, Hisarardı, *Yalvaç, Gönen, -Isp., *Tefenni çevresi, Kayadibi *Yeşilova -Brd. ve köyleri, *Sarayköy, Çöplü *Çivril, Çardak -Dz., *Bozdoğan -Ay., *Alaşehir -Mn., *İznik -Brs., Yenice *Emet, Çal -Kü., *Sivrihisar -Es., -Ks., Alvaz, *Şabanözü, *Eskipazar, *Kurşunlu -Çkr., -Çr., *Zile ve çevresi -To., Kalafka -Tr., Süle -Gm., -Rz. ve köyleri, *Kilis -Gaz., -Mr., Çepni *Gemerek, *Zara, -Sv., -Yz. Köyleri, -Ky., Bahçeli *Bor, -Nğ. ve çevresi, *Ermenek ve köyleri, -Kn., *Anamur, *Silifke -İç., *Elmalı, *Kaş, -Ant., [akıdmak] > -Brd., Yakaköy *Gelendost -Isp., -Es.)
2. Hayvan sulamak. (*Karahallı -Uş., Sarımahmutlu *Buldan, Bulkaz *Çivril -Dz.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

börk : 'kalpak' (III.120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

börk

1. Tahtadan yapılmış baca örtüsü. (Sorkuncak *Eğridir -Isp.)
2. Sabanda tutağın ilerisindeki kılıç bağının baş çivisi. (Uluşiran *Şiran -Gm.)
3. Evlerin zayıf döşemelerinin altına çakılan direklerin başına konulan ağaç, kırı. (-Vn., *Kaş köyleri -Ant.),
4. Kel baş için kara sakızla yapılan yakı. (-Ur., *Kilis -Gaz., *Reyhanlı ve Amik ovası Türkmenleri, *Antakya -Hat.)

5. Patlıcanın tepesindeki yeşil parça. (-Gaz.)
6. Arı sepetinin üstüne konulan sazdan kılıf. (-Ed., *Saray -Tk.)
7. İpekli kefiye ve yazmaların fesin üzerine sarılmasıyla yapılan başlık, puşu. (-Dy.)
8. [# bürgü (I) -1]
9. Bir çeşit şapka. (-Sv.)
10. Kalpak. (-Kr.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

çalma : 'sarık' (III 120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

çalma (II)

1. [# çalgı (III)]
2. Başa takılan altınlı süs. (-Dy., Anıl -Gaz., Hartlap -Mr., *Bor -Nğ.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

çorbacı : 'ağa' (III.120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

çorbacı (I) Tüccara verilen ad. (Şeyhler *Ulubey -Or., Düzköy *Keşap -Gr.)

çorbacı (II) Kadın. (Dont *Fethiye -Mğ.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

çoğaç : 'güneş' (III.120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

çoğaç [çoaç -1, 2

çoğaç]

1. Güneş. (Ovacık *Tavas -Dz., Sulutaş -Kn., *Mersin -İç.)
[çoaç -1] > (-Bo.)
[çoğaç] > (*Çal -Dz., Devediran -Bo., Hüyük *Beyşehir -Kn.)
2. Sıkıntılı hava, boğucu sıcak. (Kırka -Es.)
[çoaç -2] > (Harşit *Tortul -Gm.)
3. Güneşlenen yer. (Kızılhisar -Dz., Bademye, *Ödemiş -İz.)

çovaçlanmak [çoveşlenmek] Güneşlenmek. (-Ed.)

[çoveşlenmek] > (-Dz.)

çoğgeç Güneşlik. (Dariveren *Acıpayam -Dz.)

çoğgeçlemek Güneşlemek, güneş banyosu yapmak. (-Dz.)

çuvaç [covuş, cuvaş, çovaç -1, 2 çovaş, çoveç, çoveş, çöveç, çöveş, çuvaş, çüveş]

1. Güneş. (Aslıhan -Ba., Ortaköy *Gelibolu, *Biga -Çkl., Yenice, Müslim *İnegöl -Brs., -Bil., Deliorman göçmenleri -İst., *Papasköy -Sm., -El., Çamışköy *Babaeski -Krk.)

[covuş] > (-İst.)

[cuvaş] > (Yılanlı *Ödemiş -İz.)

[çovaç -1] > (-Ba. ve çevresi, *Kızılcahamam -Ank., Büyükdoğanca *Kavaklı -Ed.)

[çovaş] > (-Dz. ve köyleri, *Bozdoğan -Ay., *Menemen, *Ödemiş, *Tire -İz., Derbent *Alaşehir -Mn., -Mğ., -Ed.)

[çoveç] > (-Mğ.)

[çoveş] > (Çiftlik *Dinar -Af., -Dz. ilçe ve köyleri, Hamzabali, Eymir *Bozdoğan -Ay., Engiz *Bafra -Sm., *Milas, *Bodrum -Mğ.)

[çöveç] > (-Mğ.)

[çöveş] > (-Mğ.)

2. Güneşli yer. (Çavuşköy *Babaeski -Krk.)

[çovaç -2] > (-Dz., *Elmalı -Ant., -Ed.)

[çuvaş] > (-İz., *İsmetiye -Brs., *Keşan -Ed.)

[çüveş] > (*Marmaris -Mğ.)

çovaşlamak [çovaşmak, çoveşlemek] Güneşlemek. (*Çal -Dz., *Bozdoğan -Ay., Sarılar *Nallıhan -Ank.)

[çovaşmak] > (Akçalar *Bodrum -Mğ.)

[çoveşlemek] > (Çiftlik *Dinar -Af., Karaköy *Çivril -Dz., Alanlı -Ay.)

çavaş [çaveş, çavgaç, çavkaç, çavuş (II)]

1. Güneş, güneşlik yer. (Güney, Şehdavit -Dz., -Ay., Birgi *Ödemiş -İz., Kıbrısçık -Bo.)

[çaveş] > (Kiran -Mğ.)

[çavkaç] > (-Kn.)

[çavuş (II)] > (*Bozdoğan -Ay.)

2. Güney. (Honaz -Dz., *Eyüp -İst.)

[çavgaç] > (*Akşehir -Kn.)

çavaşlamak Güneşlemek. (*Bozdoğan -Ay.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

ocak : 'ateş' (III.120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

ocak (I) Ateş. (Derbent *Alaşehir -Mn.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

hışır : 'kavun' (III.120a, III 125a)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

öğ- : 'beklemek' (III.120a, III 125a)

Derleme Sözlüğü'nde

önmek, öñmek [öngmek, örmek (III)]

1. Beklemek. (Ürküt *Sandıklı, Evciler *Dinar, Dereçine *Bolvadin -Af., Yarıkkaya, Körküler *Yalvaç, Nudra *Şarkikaraağaç -Isp., Söğüt, Honaz, Hadım *Çal, Darıveren *Acıpayam -Dz., *Çeşme -İz., -Ba., Kaya-dibi-Gr., Bozhüyük-Mr., Endel *Dörtöl -Hat., Kurugöl *Mucur-Krş., Afşar köyleri *Pınarbaşı-Ky., Dereözü, Zanapa *Ereğli, Alibeyhüyüğü *Çumra-Kn., Şihşamı *Kadirli, Faydalı *Kozan-Ada, *Mut köyleri, Yanpar, Karatiken, Ayvagediği *Mersin, *Tarsus, Taşucu, Yenisu *Silif-ke-İç., Kaya *Fethiye-Mğ., -Ed.)

[öngmek] > (Ayvagediği *Mersin -İç.)

2. Gözetlemek, pusuya düşürmeye çalışmak. (Güney *Yeşilova -Brd., Hadım *Çal -Dz., -Ba., *Kandıra -Kc., Bozhüyük -Mr., -Ank., Turan -Ky., -Nğ. ve çevresi, Zanapa *Ereğli, *Bozkır -Kn.)

[örmek (III)] > (-Kn.)

3. Saklanmak: Karşı duvarın arkasına öndüm. (Alâattin *Acıpayam -Dz.)

4. Birinin önüne çıkmak, yolunu kesmek. (Güney *Yeşilova -Brd., Yuka-

rıseyit *Çal -Dz., *Bergama -İz., Civanyaylağı *Mersin -İç.)

5. Sezdirmeden birini izlemek. (-Bo., Kale *Erbaa -To., *Koyulhisar -Sv., Sille -Kn.)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde

kızan 'küçük oğlancık' (VIII.207b)

Derleme Sözlüğü'nde

kızan (I) [kezan, kırırğan, kızılca (II) -1, 2]

1. Çocuk. (Çiftlik *Acıpayam, Ortaköy, Ekse *Çal, Kale *Tavas -Dz., Eskiçine *Çine -Ay., Emiralem *Menemen -İz., *Kırkağaç, Karaoğlanlı -Mn., Korucu, Yeniköy -Ba., Fili *Biga -Çkl., *Mustafa Kemal Paşa -Brs., Maraşköyü *Tavşanlı, Saka -Kü., Pazarcık *Bozüyük, *Gölpazarı -Bil., Yeniköy -Kc., Papazköy -Sm., Rumeli göçmenleri -Ank., Bayafşar *Beyşehir -Kn., -Ada., *Bodrum, Kırcağız *Milas, Genek *Yatağan, Yerkesik, Sındı, Alkı, -Mğ., Oğulpaşa -Ed., *Lüleburgaz -Krk., Germeyan *Çorlu, *Malkara, *Saray -Tk.)
2. Erkek çocuk, delikanlı. (*Eğridir, *Şarkıkaraağaç -Isp., Solmaz *Tavas, Kösten, Honaz, Söğüt -Dz., Eymir *Bozdoğan, Geyre *Karacasu, *Yenipazar -Ay., *Foça, *Seferihisar, *Torbalı, *Urla -İz., *Alaşehir, *Demirci -Mn., -Kü. ve köyleri, *Düzce -Bo., -Ks., Buğabağı -Çr., Hisarcık, Talas -Ky., *Bor -Nğ., *Kaş -Ant., Kızılyaka, Pisi, Karkın, Ahiköy, Şerefler -Mğ., -Tk.), [kezan] > (*İpsala -Krk.)
3. Kız çocuk. (-Ay., *Akyazı -Sk., -Ed.)
4. Arkadaş, dost. (-Dz., *Bozdoğan, *Nazilli -Ay., *Demirci -Bo., -Kn., *Elmalı -Ant., *Milas -Mğ.)
5. Kadın. (-Es., -Sn.)

Listelerden de görüleceği gibi, Evliya Çelebi'nin Çıtak ağzı olarak verdiği kelimeler günümüz Türkiye ağızlarının farklı bölgelerinde rastlanmaktadır. Bazıları sadece birkaç yerde tanıklanmış, bazıları ise daha fazla bölgeden derlenmiştir.

Listelerin anlamlı olması, yani yorumlanabilmesi için bir kelimenin “bir” yerde tanıklanması başka şey ifade eder, “birkaç” yerde derlenmişse başka şey ifade eder, “birçok” yerde rastlanmışsa daha başka şey ifade eder.

Diğer yandan da “bir” yerde sadece listedekilerden sadece “1” kelime derlenmişse başka şeyi, “bir” yerde “listedekilerden “2” veya “3” veya “5” kelime derlenmişse başka ifade eder.

İlk olarak acaba hangi yerleşim biriminde bu kelimelerden “2” veya “3”,

“4”, “5”, “6” “7” ... tanesi derlenmiştir sorusuna cevap aradım. Denkleştirmelerden sonra şu sonuca ulaştım:

Evliya Çelebi'nin Çıtak ağzına ait olarak gösterdiği kelimelerden 2'sini barındıran yerleşim birimi çok. Ancak ben burada 3, 4 ve 5 kelimeyi barındıran yerleşim birimlerinden örnekler vermek istiyorum:

“3” kelimeyi barındıran yerleşim birimleri:

Yerleşim Birimi	Evliya Çelebi'nin Çıtak Ağzı İçin Verdiği Kelimeler
* Kaş -Ant.	<i>alaf</i>
* Kaş -Ant.	<i>kızaŋ</i>
* Kaş köyleri -Ant.	<i>börk</i>
-Ba.	<i>öŋ-</i>
-Ba. ve çevresi	<i>çoğaç</i>
-Ba.	<i>alatla-</i>
* Erciş -Vn.	<i>alaf</i>
* Erciş -Vn.	<i>hışır</i>
* Erciş -Vn.	<i>kızaŋ</i>

“4” kelimeyi barındıran yerleşim birimleri:

Yerleşim Birimi	Evliya Çelebi'nin Çıtak Ağzı İçin Verdiği Kelimeler
-Bo.	<i>hışır</i>
-Bo.	<i>öŋ-</i>
-Bo.	<i>alatla-</i>
-Bo.	<i>çoğaç</i>

“5” kelimeyi barındıran yerleşim birimleri:

Yerleşim Birimi	Evliya Çelebi'nin Çıtak Ağzı İçin Verdiği Kelimeler
-Ed.	<i>börk</i>
-Ed.	<i>çoğaç</i>
-Ed.	<i>öŋ-</i>
-Ed.	<i>kızaŋ</i>
-Ed.	<i>alabaş</i>

-Kn.	<i>çoğaç</i>
-Kn.	<i>öñ-</i>
-Kn.	<i>kızañ</i>
-Kn.	<i>alatla-</i>
-Kn.	<i>alabaş</i>
* Alaşehir – Mn.	<i>alat-</i>
* Alaşehir -Mn.	<i>akıt-</i>
* Alaşehir, * Demirci -Mn.	<i>kızañ</i>
Derbent * Alaşehir -Mn.	<i>çoğaç</i>
Derbent * Alaşehir -Mn.	<i>ocak</i>
* Kaş -Ant.	<i>kızañ</i>
* Kaş, -Ant.	<i>akıt-</i>
* Kaş -Ant.	<i>hışır</i>
* Kaş köyleri -Ant.	<i>börk</i>
* Kaş -Ant.	<i>alaf</i>
* Elmalı -Ant.	<i>çoğaç</i>
* Elmalı -Ant.	<i>kızañ</i>
* Elmalı -Ant.	<i>akıt-</i>
* Elmalı -Ant.	<i>hışır</i>
* Elmalı -Ant.	<i>alaf</i>

“Bir” yerde 5 kelime barındıran 5 yerleşim birim gösterilmektedir. Bunlardan ilk ikisi “Ed.” (Edirne) ve “Kn.” (Konya) illeridir. Bu illerin hangi ilçesi veya köyünden tarandığı gösterilmediğine göre, sadece şehir merkezi kastedilmiş olmalıdır. Veya derlemeci o ilin herhangi bir yerinde duymuş ama referans olarak il merkezini göstermiştir. Bu sebeple sağlam bir veri sayılamayabilir. Üçüncü sıradaki veriler “Mn.” (Manisa) ilinin Alaşehir ilçesinden derlenmiştir. Bunların da üç tanesi Alaşehir ilçe merkezi, iki tanesi Alaşehir’in Derbent köyüne aittir. Dördüncü sırada verilenler “Ant.” (Antalya ilinin Kaş ilçesinde derlenmiştir. Bu grupta en anlamlı olan ise beşinci sıradakilerdir. Çünkü bunlar “Ant.” (Antalya) ilinin Elmalı köyünden derlenmiştir. Yani diğerlerine göre daha özel-dar bir bölgede rastlanmaktadır.

SONUÇ

XVII. yüzyılda Rumeli’de yaşayan bir halk olan Çıtakların diline ait olarak Evliya Çelebi tarafından kaydedilmiş ağız kelimeleri Derleme Sözlüğü’n- de tarandığında, “bir” yerleşim biriminde “en fazla 5 kelime” kullanılan yerler tespit edilebilmiştir.

“5” kelime ile eşleşen bu yerleşim birimleri acaba XVII. yüzyılda Rume- li’de yaşayan Çıtaklar ile ilişkili olabilir mi?

İnceleme, karşılaştırma ve denkleştirmelerimiz sonucunda, bu konuda en sağlam ortaklık barındıran Antalya’nın Elmalı köyünün “Çıtak olmadığı”, Tahtacı Türkmenlerinin yaşadığı bir yerleşim birimi olduğu görülmektedir.

Bir yandan XVII. yüzyılda Evliya Çelebi’nin Çıtak ağız özelliği olarak verdiği bazı kelimelerden Anadolu’da en çok rastlanan köylerdeki halk “Çıtak değildir”. Diğer yandan günümüzde Türkiye’de yaşayan, bir kısmının Rume- li’den göç ettiği düşünülen ve kendilerini Çıtak olarak adlandıran yerleşim birimlerinin ağız özellikleri de, Evliya Çelebi’nin Çıtak özelliği olarak ver- dikleriyle uyuşmamaktadır. Kızılcahamam-Ankara’daki Çıtakların ağız Kızıl- cahamam’daki diğer köylere benzemektedir, Ege bölgesindeki Çıtakların ağız Ege bölgesindeki komşu köylere benzemektedir.

Burada bir tezat var gibi görünmektedir ve şu 2 soruyu cevaplamamız gerekir:

1. Niçin Evliya Çelebi’nin Çıtak ağızına ait olarak belirttiği kelimeleri en çok barındıran günümüz yerleşim birimleri (örneğin Antalya’nın Elmalı Köyü) Çıtaklarla meskûn değildir?
2. Niçin bugün kendisini Çıtak olarak niteleyen yerleşim birimleri Ev- liya Çelebi tarafından Çıtak ağızına özgü diye kaydettiği kelimeleri kullanmamaktadırlar?

Öncelikle şunun farkında olunması gerekir: Örnek olarak; Ege bölgesi ağızlarına aşina olmayan bir Erzurumlu Muğla’nın bir köyünde işittiği ve ta- nımadığı bir kelimeyi “Muğla ağızına ait” olarak kaydedebilir. O kelime el- bette Muğla ağızında kullanılmaktadır ama Aydın’da da, Denizli’de de, Mani- sa’da da vd. vardır.

Aynı mantıkla düşünüldüğünde XVII. yüzyılda Evliya Çelebi’nin bazı kelimeleri Çıtak ağızı için vermiş olması, o kelimelerin sadece Rumeli’de Çı- taklar tarafından kullanılıyor olduğunu ve diğer Türk ağızlarında bulunmadı- ğını iddia ettiği anlamına da gelmez. O kelimeler Türk dilinin birçok ağızında bugün kullanılmaya devam etmektedir. Hatta o dönemde de Oğuz ağızlarında da Tatarcada da kullanılıyor olmalıdır.

Nitekim Evliya Çelebi dolaştığı yerde rastladığı ve kaydetmeyi gerekli gördüğü herhangi bir kelimeyi daha sonra başka coğrafyalarda da bulmuş ve oraların da adını vererek tekrar kaydetmiştir. Bir örnek:

alatla- ‘tez olmak, acele etmek’ kelimesi Çıtak ağzı için verilmiş (EÇS III 120a)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ndeki yeri	Kaydedildiği Bölge
III 120a20	(Çıtak) <i>alatla-</i> ‘tiz ol-
II 281b33	(Amasya) bu işi <i>alatlayı</i> görelim
II 65b10	(Kayseri) ebbe bire <i>alatla</i> bire götü beri
V 43a23	(Tatarca) Hân eyitdi: “Karacılarım ve iy koşdaşlarım ve kardaşlarım, aşıkman, ya’nî acele etmen, akrın akrın idin. <i>Alatlaman</i> şallâh doyum bulursunuz” deyü Hân cümle askere ricâ etdiler.
IX 6b20	(İnegöl) bir pişmiş helvâ gitdi, <i>alatlay</i> bire şunlara eriñ,
IX 149b19	(Silifke) bire uşak <i>alatlay</i> .

Bu manzaradan şu anlaşılır: Tarihî bir dönemde yapılan “Çıtaklar şöyle söyler”, “Amasya ağzında şöyle kullanılır”, “Tatarlar şöyle söyler” gibi tespitleri değerlendirirken dikkatli olunması gerekir. Başka türlü bakış açılarıyla mukayese etmeden bu tespitleri kullanmak doğruya gidilmesini engelleyebilir.

Yukarıdaki “**alatla-**” örneğine bakalım: Eğer bugün bir araştırmacı Evliya Çelebi Seyahatnamesini alıp Amasya ile ilgili söylenenleri değerlendirirken “*tek gerçeğin o tespit olduğunu kabul etmişse*”, şöyle bir yanlış yargıya varır: “Bugün “**alatla-**” fiili Kayseri’de filan köyde, Edirne’de filan köyde, Eskişehir’de filan köyde ... kullanıldığına göre, XVII. yüzyıldan sonra Amasya’dan o bölgelere göç olmuştur ve oradaki “**alatla-**” fiili oralıların aslında Amasyalı olduğunu kanıtlar!”

Bu mantığın yanlış olduğu sanırım anlaşılmıştır. Dolayısı ile de tarihî dönemlerde bir vesile ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ndeki gibi tespitler yapılmışsa, sadece o tespitlere bakılarak bugünkü ağızlar hakkında karar verilemez.

“Bugün Türkiye’de kendilerini Çıtak olarak tanımlayan ve bir kısmının Rumeli’den gelmiş olduğu düşünülen yerleşim birimlerinin dili niçin Evliya Çelebi’nin XVII. yüzyılda Çırak özelliği olarak kaydettiği verilerle uyum sağlamaktadır?” sorusunun cevabına gelince: Dil yaşayan bir varlıktır. Konuşurlarının değişmesiyle ağız özellikleri de değişir. Başka bölgelere göçen ve başka

ağızlarla bir arada veya komşu olarak yaşamaya başlayan ağızlar değişirler. Hatta uzun süren ilişkiler sonucunda tamamen yeni bulundukları bölgenin ağızlarıyla kaynaşabilir ve oranın özelliklerini taşırlar. Türkiye’de bugün kendisini Çıtak olarak tanımlayan yerleşim birimlerinin yaşamakta oldukları bölge ağızlarıyla konuşuyor olması da bu gerçekle ilişkili olabilir.

XVII. yüzyılda Rumeli’de yaşamakta olan Çıtakların ağız özelliği olarak kaydedilmiş olan “*eylece ed-esik*” (EÇS VIII/207b27) şeklindeki “+sIK” 1. çokluk kişi yapısı önemli bir veridir. Günümüz Batı Rumeli Türkçesi ağızlarının en önemli farklılıklarından biri de, fiil çekimlerinin 1. çokluk kişilerinde “+sIK” şeklinin kullanılıyor olmasıdır: *iç-er+sik* ‘içeriz’, *iç-miş+sik* ‘içmişiz’, *iç-ecek+sik* ‘içeceğiz’, *iç-ey+sik* ‘içiyoruz’ vb. Buradaki +sIK ekinin yapısı üzerine bilim adamlarının farklı açıklamaları vardır (Günşen 2011). Ancak diğer zaman ve kiplerde görülmesine rağmen günümüz Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında emir-istek 1. çokluk kişi çekimlerinde +sIK eki yoktur. Emir-istek 1. çokluk kişi için -(y)AsIK çekimi günümüzde sadece Kafkasya’daki Türükmenlerin ağızında tespit edilmiştir. Evliya Çelebi’nin Çıtak ağızı için kaydettiği bu örnek ise o sebeple çok önemlidir. 1. çokluk kişi çekimlerinde bugün karşılaştığımız +sIK şeklinin yapısını ve tarihî gelişimini açıklamakla ilgilenenlere değerli bir veri niteliğindedir.

Son söz olarak şu düşüncemi paylaşmak istiyorum: XVII. yüzyılda Rumelili bir halk olarak kaydedilen Çıtakların dilinin, içinde Kıpçakça özellikleri de barındıran bir Oğuz ağızı olması muhtemeldir.

KAYNAKLAR

- Aydın, M. 2011. “Seyahatname’deki Türkmen Türkçesi”, *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu*, Kütahya: Bildiriler 81-91
- Dankoff, R. 1989. “Turkish Languages anda Turkish Dialects according to Evliya Çelebi”, *Altaica Osloensiya, Proceeding from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Oslo, 12-16
- Dankoff, R. 2004. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. (Çeviren Semih Tezcan) İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37.
- Develi, H. 1995. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ne Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Develi, H. 1998. “18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine”, *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1, 27-36.
- Develi, H. 2004. “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ne Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağızı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara, 767-786
- Duman, M. 1995. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ne Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Eren, H. 1972. “Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 113-119
- Gülsevin, G. 2011. “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nden Hareketle 17. Yüzyılda Dünya Dili Olarak Türkçe”, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Muğla.
- Gülsevin, G. 2013. “Evliya Çelebi’nin Verilerine Göre XVII. Yüzyılda Türkçenin Ağızları Üzerine Notlar”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Bursa: 763-768
- Gülsevin, G. 2014. “Türkçenin Tarihî Ağızlarında şekilli ‘gibi’ Edatı Üzerine”, *VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Elazığ.
- Gülsevin, G. 2015. “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, 32, 1-12.
- Gülsevin, G. 2017, *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihî Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği: XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Günşen, A. 2011. “Batı Rumeli Ağızlarında Kullanılan Farklı Bir 1. Çokluk Şahıs Eki: -sık, -suk”, *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı*, Edirne.
- İğci, A. 2014. *17. Yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin Özellikleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Sümer, F. 1999. *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)*. (5. baskı) İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları.
- Tekcan, M. 2005. “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Diller ve Türk Lehçeleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 27, 67-75.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi

- Robert DANKOFF - Seyit Ali KAHRAMAN - Yücel DAĞLI, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: I. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006
- Zekeriya KURŞUN - Seyit Ali KAHRAMAN - Yücel DAĞLI, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: II. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998
- SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: III. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999
- YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IV. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000
- YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN - İBRAHİM SEZGİN, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: V. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001
- SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VI. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN - ROBERT DANKOFF, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VII. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003

- SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI - ROBERT DANKOFF, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: VIII. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003
- YÜCEL DAĞLI - SEYİT ALİ KAHRAMAN - ROBERT DANKOFF, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IX. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005
- SEYİT ALİ KAHRAMAN - YÜCEL DAĞLI - ROBERT DANKOFF, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: X. Kitap**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007

ESKİ UYGURCA *KAT*- ‘ANLAMAK’ FİİLİ

Hacer TOKYÜREK*

1. Giriş

Eski Türkçede iki farklı *kat*- fiilinden bahsedilmektedir. Bunlar; 1. ‘eklemek, ilave etmek’; 2. ‘katılaşmak, sertleşmek’ (Şirin 2015: 55)’tir. Üçüncü olarak bunlara ‘karıştırmak’ anlamındaki *kat*- fiili de dâhil edilebilir (Clauson 1972: 594). Bütün bunların yanı sıra Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur Berlin parçasında tespit edilen bir *kat*- fiili daha vardır ki o da ‘anlamak’ manasındadır.

‘Anlamak’ manasına gelen *kat*- fiili, Eski Uygur metni Altun Yaruk Sudur’un Berlin parçası olan U 3202 arka (T III M 111)¹ 8. satırda *bilip katıp* şeklinde ikileme olarak geçmektedir. Metne bakıldığında oldukça açık görülen ikileme şu şekildedir:

ärmäzin „yok y(ä)mä ärmäzin adırtlıg tükäl **bilip katıp** ol **bilmiş ukmış** nom tözintä

’rm’z yn „ywq ym’ ’rm’z yn ’dyrtlyq twyk’l pyltp q’typ ’wl pylmyş ’wqmyş nwm twyz ynt’ (Tokyürek 2015: 175) “... yok olmayan esasını ayrıntılı olarak bilip anlayıp o bildiği ve anladığı kanun esasında...” (Tokyürek 2015: 489).

Bu metnin yani Altun Yaruk Sudur Berlin parçasının R-M’deki paralel karşılığı ise 283/17-19 *bilip ukup* şeklindedir. Bu da yine metinde şu biçimde yer almaktadır:

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ olmak: htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr.

¹ Fragman <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3202seite1.jpg> adresinden alınmıştır.

𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭
 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭
 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭 𐰚𐰪𐰭

ärmâzin adırtılıg tükâl **bilip ukup ol bilmiş ukmuş** nom tözlärintä

'rm'z yn 'tyrtlyq twyk'l pylyp 'wqwp 'wl pylmyş 'wqmyş nwm twyz l'ryn t' (Tokyürek 2015: 374) "... yok olmayan esasını ayrıntılı olarak bilip anlayıp o bildiği ve anladığı kanun esasında..." (Tokyürek 2015: 489).

Buradan yola çıkarak *kat-* fiilinin *uk-* yani 'anlamak' fiili ile aynı anlamda olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Altun Yaruk Sudur IV. kitabındaki bu kelimenin Çince denkliği bulunmamaktadır. Eski Uygurca çalışmaların ya da tarihî Türk lehçeleri metinlerinin sözlüklerinde de 'anlamak' manasında bir *kat-* fiili ile ilk bakışta karşılaşılmamaktadır.

Bu nedenle kelimeyi tek kullanımlık yani hapaks saymak mümkündür. Fakat bu kelimenin hapaks olmasından ziyade yanlış ya da eksik anlamlandırma nedeniyle gözden kaçtığı da düşünülebilir. Dolayısıyla metinlerde bağlamdan uzak anlamlandırmalar söz konusu olabilmektedir. Bu yüzden peşin hükümlü olmamakta fayda vardır.

Yine Altun Yaruk Sudur X. kitapta *kav-* 'dikkate almak, düşünmek, önem vermek' kelimesi bulunmaktadır. Bu kelime Nadelyayev vd.: 406b de *kay-* şeklindeyken, Kaya (1994: 630₁₂) ve Gulcalı (2015: 584) *kav-* şeklinde okumuştur. Gulcalı kelimenin AYS'da bir kez kullanıldığını belirterek TTVI ve DLT I, II, III'teki kullanım yerlerini vermiştir (2015: 239). Fakat TTVI ve DLT I, II, III'teki kullanımlar 'kayırmak, korumak' anlamındadır. Gulcalı'nın metnine tekrar dönüldüğünde iki farklı anlamlandırma söz konusudur: Bunlar; 584-585 (630, 12-13) *ötrü titdi ät'özin , isig öziñä kavmadın* "Sonra vücudunu terk etti, canını hiçe sayarak." şeklinde ve Taishō 453a22'de 捨身無所顧 *shěshēn wú suǒgù* 'hiçbir şeyi düşünmeden/dikkate almadan vücudunu terk etmek' (Gulcalı 2016: 239) şeklindedir. Dolayısıyla kelimenin Çince karşılığı 顧 *gù* 'to look at; to attend to; to regard; to care for; to reward' (Giles 6254) anlamındadır. Aslında bu kelimenin kesin olmamakla birlikte yanlış yazıldığı söylenilebilir. Aynı kelime, Clauson tarafından *kay-* (2 **kad-*) olarak yorumlanır ve bu fiil kökünden türetilmiş başka sözcüklerden yola çıkılarak, kelimenin asıl şeklinin **kad-* olması gerektiği belirtilir (1972: 674b). Yine aynı kelime Nadelyayev vd.'de: 406b: *kay-* "1. dönmek, çevirmek, arkasına

bakmak; 2. dikkat etmek, ilgi göstermek, acımak; 3. eğilmek, meyletmek, kabul etmek, sanmak, bağlı kalmak” olarak anlamlandırılır ve TT VI, 42, DLT I, 403; II, 45; III, 245) metinlerindeki örnekler sıralanır (Nadelyayev vd.: 406b; Gulcalı 2015: 239). Bize göre ise bu kelime *kat-* fiilidir ve anlamı ‘anlamak, dikkat etmek, düşünmek’tir.

2. Tarihî ve Modern Türk Lehçelerindeki Durum

Kelimenin tarihî ve modern dönemlerdeki şekli ise şöyledir:

Kıpçak sahasına ait sözlüklerden biri olan Kitâbü’l İdrâk’ta Türkmençe kaydı ile *kaygurdı* ‘anlattı’ sözü bulunmaktadır (Caferoğlu 1931: 74). Bu kelimeyi *kad-gur-* ya da daha doğrusu *ka-d-gur-* biçiminden getirilebilir. Zaten Kitâbü’l İdrâk yazarı da fiili ettirgenlik anlamıyla manalandırmıştır. Dolayısıyla *kad-* ‘anlamak’ fiili Kıpçak sahasında Türkmençe kaydıyla tespit edilmiştir. Yine Eski Türkçeden itibaren yaygın olarak kullanılan *kadgu* ‘endişe, tasa’, *kadgur-* ‘endişelenmek, tasalanmak’ kelimelerini de düşünce ve zihin ile ilişkilendirmek mümkündür. Zaten aşağıda Azerbaycan Türkçesindeki *qayğı* için verilen açıklama, tanım bunu doğrulamaktadır.

Daha sonraki dönemlerde *kat-* ‘anlamak’ fiili, 17-18. yüzyıl şairi Andelip destanlarından olan Zeynelarap destanında *Zeynelarap* görüp *katdı nahaling/ Diler men ister men hakdan vısalıng/ Niçe gündür men aşıkam cemaling/ Hoş gelipsiz ine menziline cay!* (Toprak 2006: 2091) ‘Zeynelarap görünce ne hâlde olduğumu anladı/ Ben Hak’tan kavuşmayı isterim/ Nice zamandan beri âşığım yüzüne/ Hoş geldiniz menzile.’ şeklinde geçmektedir. Burada kelime ‘anlamak, bilmek’ manasındadır. Yine Harezmi Türkçesi’ndeki Kısasü’l-Enbiyâ metninde *kâbil hâbilga men seni öltürür men tedi, hâbil aydı: saña katılmaz-men idi ‘azze ve celledin korkar men* (Ata 1997: 15v 20-21) cümlesi geçer. Burada geçen *kat-ıl-* fiili ‘aynı fikirde olmak’ anlamındadır ki bu kelime bugün hâlâ aynı anlamdadır.

Kazak Türkçesi Sözlüğü’nde *kadağaluv* ‘takip etmek, dikkat etmek, alâka göstermek’ (1984: 153) anlamında bir kelime bulunmaktadır ki kelime *kat-* fiiliyle aynı kökten gelmektedir. Yine bu sözlükte *kanuv* ‘1. Susadığı zaman su içerek susuzluğu gidermek; 2. Kumar oyunundan çıkmak; 3. Vaziyeti tam anlamak, her şeyi bilmiş olmak’ anlamında başka bir kelime vardır (1984: 160).

Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğünde *kat-* ‘gözünü dikmek, gözünü ayırmadan bakmak, *kerti mi aytadı dep betine katdı*; doğru mu söylüyor diye yüzüne gözlerini dikti.’ (Tavkul 2000: 247) ifadesi geçer. Buradaki anlam doğrudan ‘anlamak’ olmasa da ‘anlamaya çalışmak, dikkat etmek’ manasındadır.

Tuva Türkçesi Sözlüğünde *kaygaar* '1. Şaşırmak, hayret etmek; 2. Dikkatli bakmak' kelimesi bulunmaktadır (Arıkoğlu-Kuular 2003: 66). Bu kelime de Karaçay-Malkar Türkçesiyle aynı anlamdadır.

Azerbaycan Türkçesinde de *kan-* 'anlamak' fiili bulunmaktadır. Sözlükte *qanmak* 'anlamak, başa düşmek' (2006: 37), *qanmaz* 'anlamaz, anlaşılmaz, düşüncəsiz, qanacaqşız' (2006: 38) kelimeleri bulunmaktadır. Yine *qayğı* '1. Birinin rifahı için gösterilen diqqət, ya fəaliyyət; birinin fikrini çəkmə, dərdinə qalma, qəydinə qalma// Fikir, əndişə, tələş' (2006: 79) anlamı da yer almaktadır.

Yine Kırım Türkçesinde de *kan-* fiili '1. убеждаться, понимать, соглашаться; 2. насыщаться' (РЕБИ 2004:127) yani '1. Emin olmak, anlamak, kabul etmek; 2. Doymak, dolmak' anlamlarındadır.

Karay Türkçesinde *kam-* 'anlamak, kavramak' kelimesi geçer (Öztürk 2015: 282).

Sözü geçen kelime için Moğolcaya da bakmakta fayda olabilir. Moğolca sözlükte *gadala-* 'sanmak, genel bir fikir sahibi olmak' (Lessing 2003: 546), başka bir Moğolca sözlükte de *гадарнах* (*gadırılх*) '1. Parlatmak, cilalamak, temizlemek; 2. Hissetmek, anlamak, farkına varmak' (2008: 428) kelimesi geçer. Bu kelime ve yukarıda verilen Türk lehçelerinde sözü geçen kelime 'anlamak, farkına varmak' anlamında kullanılmaktadır.

Bütün bu açıklamaların sonucunda yani *kad-/ kat-/ kan-/ kaygur-* 'anlamak, dikkat etmek, farkına varmak' fiillerinden yola çıkarak ortak bir *ka- köküne ulaşmak mümkün olabilir. Fakat *kam-* fiilinin açıklanması biraz zordur. Bununla birlikte Eski Uygur ve bugün bazı lehçelerde yaygın kullanılan *kal* 'vahşi, bilinçsiz, deli' kelimesini *ka-l+* şeklinde düşünülebilir. Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olan *-l* eki yaygın bir kullanıma sahiptir: *ına-l*, *ıd-ıl*, *kıs-ı-l*, *osa-l*, *tüke-l* (Erdal 1991: 330-332). Fakat bu kelimenin 'anlamak, düşünmek' anlamındaki *ka- kökünden mi yoksa *kak-*, *kakı-* 'kızmak, öfkelenmek' kelimesinin kökü olan *ka-* kökünden gelip gelmediğini tespit etmek zor gibi gözüküyor. Çünkü kelime hem 'vahşi, saldırgan' hem de 'deli, bilinçsiz' anlamında kullanılıyor. Kelime 'öfkeden anlama yetisini kaybetmiş, deli' anlamında da olabilir. *kamag tınlıg uguşı kararıg nizvani üze kal telve teg ertiler* (TTIII 114-115) 'Bütün canlı kökleri karanlık ihtiras üzerine deli₂ gibidir.'

3. Bazı Anlamlandırma Önerileri

Bütün bunların sonucunda Köktürk yazıtlarından olan Kül Tegin yazıtında geçen *tokuz oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tınl* (KT Güney 2) cümlesi;

- Thomsen : *katıgdı tıñla* ‘dikkatle dinleyin’ (202: 163);
 Orkun : *katıgdı tıñla* ‘sağlamca dinle’ (1994: 22);
 Clauson : *katıgdı tıñla* ‘hear well and listen attentively’ (1972: 599);
 Berta : *qatıyǵdı tıñla* ‘listen to them carefully’ (2010: 128);
 Tekin : *katıgdı tıñla* ‘sıkıca dinleyin’ (2010: 20-21);
 Ergin : *katıgdı tıñla* ‘adamakıllı dinle’ (1998: 2-3);
 Ölmez : *katıgdı tıñla* ‘sıkıca dinleyin’ (2012: 90);
 Aydın : *katıgdı tıñla* ‘sıkıca dinleyin’ (2012: 39);
 Şirin User : *katıgdı tıñla* ‘adamakıllı dinle’ (2015: 46) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Burada ‘sıkıca-dikkatlice, adamakıllı dinle’ ifadeleri ‘kendini vererek, kulak kesilerek dinle’ anlamındadır. Buna rağmen burada anlam tam oturmuş değildir. Bize göre buradaki anlam ‘hem kendini vererek hem de anlayarak dinle’ şeklinde olmalıdır. Yani buradaki *katıgdı* kelimesi *kat-ıg+tı* ‘sertleşmek’ değil, ‘kendini vererek anlamak’ manasındaki *kat-ıg+tı* olduğu yönündedir. Dolayısıyla da bu cümle ‘Dokuz Oğuz beyleri, milleti bu sözümü iyice işitin, anlayarak/dikkatlice dinleyin.’ şeklindedir. Yani Clauson ve Berta’nın anlamlandırması daha doğrudur.

Yine Altun Yaruk Sudur’da yer alan ürüg *amıl tikisiz katıgtı sözlesün bo daranıg* ‘dingin ve sessiz iyice söylesin bu dharaniyi’ (Çetin 2012: 612-613) ifadesinde geçen *katıgtı* kelimesi ‘iyice’ şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu örnekteki ifade gerçekten de ‘iyice, sıkıca’ anlamında mıdır? Bu cümle ‘sakin/dingin ve sessiz [bir şekilde], bu dharaniyi anlayarak söylesin’ şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Her halde ‘iyice söylemek’ten ‘anlayarak söylemek’ daha doğrudur. Aslında burada şu ifade edilmektedir. ‘Duayı anlayarak oku’. Zaten bütün dinlerde genel amaç kişinin dinî sözleri anlamasıdır.

Burada *kat-ıg+tı* sözünü ‘sıkıca, iyice’ anlamlandırmak yerine ‘dikkatlice anlayarak’ şeklinde düşünmek mümkündür ve bu kelime *kat-* fiilinin zarflaşmış biçimidir.

Sonuç

Türkçede ‘anlamak’ manasında bir *kat-* fiili vardır ve tarihî ve modern lehçelerde *kat-* ‘anlamak’, *kad-* ‘anlamak’, *kan-* ‘anlamak’, *kam-* ‘anlamak’, *kaygur-* ‘anlatmak’, *katıl-* ‘aynı fikirde olmak’ kelimeleri bulunmaktadır. Yine özellikle Eski Uygur Türkçesinde *kal* ‘bilinçsiz, deli’ kelimesi de yer almaktadır. Bütün bunlardan yola çıkarak ortak bir *ka- köküne ulaşmamız mümkün

gözükmele birlikte *kam-* fiilinin açıklaması zordur. Bununla birlikte kelime düşünmek ve anlamak ile bağlantılıdır. Yine Köktürk ve Uygur döneminde kullanılan *katıgdı* sözünün aynı zamanda 'sürekli, iyi bir şekilde anlamak' şeklinde düşünülebileceği göz önünde tutulmalıdır.

KISALTMA

DLT Divanü *Lügat-it-Türk*

TT VI Türkische Turfan Texte VI, Das buddhische Sūtra Säkiz Yükmäk

KAYNAKLAR

- ARIKOĞLU, Ekrem, Klara KUULAR (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 822.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ I, (Giriş-Metin-Tıpkıbasım); Kıyasü'l-Enbiya II Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lügat-it-Türk*, I-II-III-IV cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati* (2006), III. Cild, Şərq-qərb, Bakı.
- BANG, W., A. von GABAİN (1930), *Türkische Turfan Texte III*, Berlin 1929, (SPAW. Phil.-hist. Kl., 13 183-211).
- BANG, W., G.R. RACHMATI (Arat), *Türkische Turfan Texte VI, Das buddhische Sūtra Säkiz Yükmäk*, Berlin, 1934, (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929, 1593-192).
- BERTA, Árpád (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abū Hayyân - Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: EvkafMatbaası.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-hirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Эмпат тиөв (2008), *Türkçe-Moğolca, Moğolca-Türkçe Sözlük*, Empathy Counseling, Training & Publishing.
- ÇETİN, Engin (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Adana: Karahan Kitabevi.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Uyghur Word Formation I-II*, (Turcologica 7.) Wiesbaden.
- ERGİN, Muharrem (1998), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GİLES, Herbert A. (1912), *A Chinese-English Dictionary, Second Editions, Revised & Enlarged*, Chine and London.
- GULCALI, Zemiye (2015), *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (metin-çeviri-açıklamalar-sözlük)*, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Ölmez, Yıldız Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 829/1
- NADELYAYEV, V. M., D. M. NAŞİLOV, È. R. TENİŞEV, A. M. ŞÇERBAK (1969), *Drevnetjurkskij slovar* '. Leningrad.
- ORALTAY, Hasan, Nuri YÜCE, Saadet PINAR (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları 8.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 529.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu.
- ÖZTÜRK, Abdülkadir (2015), *Karay Türkçesinin Tarihî ve Çağdaş Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı Söz Varlığı – Fiil*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ŞİRİN, Hatice (2015), *Kül Tigin Yazıtı –Notlar-*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Давид РЕБИ (2004), КРЫМЧАКСКИЙ ЯЗЫК, КРЫМЧАКСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ, Симферополь, ДОЛЯ, 2004
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 770.
- TEKİN, Talat (2010), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:815.
- TOKYÜREK, Hacer (2015), *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Kayseri: Laçin Yayınları.
- TOPRAK, Funda “Andelib’in Destanlarında Dil ve Üslup Özellikleri” I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 09-15 Nisan 2006, İzmir.
- TOPARLI Recep, Hanifi VURAL, Recep KARAATLI (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3202seite1.jpg>

ÇEKİM EDATLARININ EK DÜZEYİNDE EŞ DEĞERLİĞİ VE TEMSİL EKLERİ

Hacı İbrahim DELİCE

Gramer kitaplarında, Türk dilinde çekim edatların ve durum eklerinin vazifeleri ve ilişki içinde bulundukları sözcük türleri, pek çok farklı kaynaktan ele alınmıştır. Çekim edatları için Ergin, “*Bunlar işletme eki vazifesi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar.*” açıklamasında bulunur (Ergin, 2001:365). Hacıeminoğlu ise “İsimlerden sonra gelerek, bağlı olduğu isimle cümlelerin diğer unsurları arasında zaman, mekan, cihet, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımından çeşitli ilgiler kuran kelimelere çekim edatı diyoruz.” tanımına yer verir (Hacıeminoğlu, 1992:1). Banguoğlu, “Takı” başlığı altında çekim edatlarını “İsimlerden sonra gelip onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimelere takı adını veriyoruz: gibi, için, ile, göre, rağmen, değin, beri, yana, içinde, gibi” şeklinde açıklamış ve örneklendirmiştir (Banguoğlu, 1990:385).

Çekim edatları -genelde- sözlük anlamından dil bilgisel anlama geçme -yani, anlam boşanması- yoluyla oluşmuş sözcük türüdür ve kesinlikle cümledeki var oluşu, öncesinde bulunan ve ona anlamca bağlı olduğu bir isim veya isim görevinde bir dil bilgisel yapıya bağlıdır. Bu yüzden, edatlar uydu sözcüklerdir ve öncesindeki isim veya isim görevindeki yapılar ile öbek oluşturup bu öbeği çeşitli anlam ilgileriyle isim, yüklem veya yüklemsi ile ilişkilendirir. Bu tür dil bilgisel görev bu sözcük türlerini aynı dil bilgisel görev ve işlevler için kullanılan eklerle yakınlaştırır; neredeyse eşdeğer yapar. Aralarındaki farklılık yapısal bir farklılıktır ve bu yapısal farklılık da birine kelime diğerine ek denilerek ortaya konmaktadır.

Hacıeminoğlu, çekim edatlarının cümlede kurdukları anlam ilişkileri bakımından işlevlerini yediye ayırarak tasnif eder: 1. Başkalık, farklılık ifade eden edatlar 2. Benzerlik ve miktar bildirenler 3. Mekan ve zaman ifade edenler 4. Cihet bildirenler 5. Sebep ve gaye bildirenler 6. Tarz ve mukayese bildirenler 7. Beraberlik ve vasıta bildirenler. (Hacıeminoğlu, 1992:2-3) Türkçedeki ekler, bu işlev tasnifindeki başlıklar ile karşılaştırmalı olarak ortaya

konacak olsa her başlık altına denk düşyecek olan eşdeğer ekler mutlaka bulunacaktır.

Bu noktada, çekim edatlarının cümle içindeki işlevleri dikkate alındığında bunların durum eklerinin işlevleriyle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Şahin, durum eklerinin işlevlerini konu edindiği doktora tezinde bu eklerin *tarz, miktar, kezlik, zaman, süre, soru, konu, sebep, amaç, değişim, alışverişlik, işleyici, görüş, bakış, araç, karşılık, karşılaştırma, sıralama, tercih, bakış açısı* anlamlarını cümleye katmak için kullanıldığını belirlemiştir. (Şahin, 2003: 2-6)

Dil bilgisel anlamlı iki farklı biçimbirim arasındaki ilişki, Öner tarafından da tespit edilmiştir: “İki farklı kategori arasındaki işlevsel benzerlik bu anlamların cümle içinde durum ekleri ile morfolojik, çekim edatları ile sentaktik düzeyde ifade edilebilmesine olanak sağlamıştır.” (1999: 2)

Çekim edatları ve durum eklerinin işlev bakımından birbiriyle yaklaşmasına kimi temel kaynaklarda da dikkat çekilmiştir.

Banguoğlu, “*Takılar şekilce kelime, işleyişçe isim çekimi ekleri durumunda bulunurlar. Bu ekler gibi iki kavram arasında ilgi kurucudurlar. Çok defa da işleyişleri bir çekim ekiyle karşılanabilir: Ahmet için getirdim = Ahmet’e getirdim. Kış için sakla. = Kışa sakla. Hayvan gibi saldırmış. = Hayvanca saldırmış. Hesaba göre doğru. = Hesapça doğru.*” ifadeleriyle konuya izahat getirir. (1990:386)

Ergin de durum ekleri ve çekim edatlarının bu yaklaşmasından bahsettikten sonra “*Hal ekleri ile son çekim edatları arasındaki bu fonksiyon yakınlığı bazen aynılık hâlini alır ve biri diğerinin yerini tutabilir. Sana (aldım) -senin için (aldım), korkusundan (kaçtı) -korkusundan dolayı (kaçtı) misallerinde olduğu gibi.*” açıklamasını yapar. (2001: 366)

İki yapı arasındaki benzerliği kuruluş bakımından değerlendirerek konuya farklı bir açıdan yaklaşan Öner, çekim edatlarının kuruluş itibarıyla sentaktik değil; temel unsur+yardımcı unsur sıralaması ile morfolojik sıraya uygun olarak kurulduğunu ifade etmektedir. (1999: 2)

Delice de bu hususta çekim edatı yerine kullanılan eklerin birer temsil eki vazifesi gördüğünü ifade eder: “*Türkçede bazı ekler çekim edatlarının yerine kullanılabilir ya da dizgeden eksiltilmiş unsuru temsil edebilirler. Bu tür ekler de sözdiziminde bulunuşları açısından diğerlerinden ayrı bir gruplandırmaya gerek duymaktadırlar. Bu kitabı Ali’ye aldım. YE=için*” (2000:16)

Bu yaklaşma, her iki yapının da dil bilgisel bağımlı biçimbirim oluşundan kaynaklanır. Çekim edatları ve durum ekleri, isimlerden sonra gelerek

isimlerin başka ögelerle ilişkilerini kuran gramer vazifeli unsurlar olmaları hasebiyle kullanım bakımından benzerlik gösterir. Bu, Türkçede bazı durum işlevlerinin çekim edatları ve durum ekleri ile iki farklı kategoride aktarılabilmesine, durum eklerinin çekim edatlarını temsilen kullanılabilmesine imkân sağlar.

Bu nöbetleşme hadisesini Türk dilinin tarihi için Eski Türkçeden beri izleyebilmek mümkündür: Eski Türkçede yönelme hâli eki olan [-gArU], [-ŋArU], [-ArU], [-rA] ekleri, ‘tägi = -a kadar ve tapa = -a doğru, karşı’ edatlarını temsilen mesafe, yön bildirmek için kullanılmıştır.

İlgerü kün tugsıkka: birigerü kün ortasıŋaru: kuurıgaru kün batsıkıŋa yıırıgaru tün ortasıŋaru anta içreki bodun kop maŋa körtür. “İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına **kadar**, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına **kadar**, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.” (Tekin 2010, s. 20-21)

Amga Korgan kışlap yazıŋa Oguzgaru sü taşıkdımız. “Amga Korgan’ında kışlayıp (o yılın) ilk baharında Oğuzlara **doğru** ordu sevk ettik.” (Tekin 2010, s. 38-39)

Eski Türkçede buna benzer bir ifadenin çekim edatlı kuruluşuna örnek olarak da şu örnek verilebilir:

Yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtany tatabı bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim. “Kuzeyde Oğuz halkına **doğru**, doğuda Kıtay ve Tatabı halkına **doğru**, güneyde (de) Çin’e **doğru** on iki kez büyük ordu sevk ettim.” (Tekin 2010, s. 32-33)

Bu örneklerin varlığı, bize Eski Türkçede çekim edatlı ve durum ekli bazı biçimlerin nöbetleşe kullanıldığını da göstermektedir.

Eski Türkçede vasıta ve beraberlik işlevlerini yerine getiren [- (I)n] eki, birçok yerde ‘birle = ile, ile beraber’ edatını temsilen bu işlevleri gerçekleştirmek için kullanılmıştır.

Kağanımın sü eltdimiz. “Hakanımla **birlikte** ordu sevk ettik.” (Tekin 2000, s. 118)

Buna benzer bir ifadenin çekim edatlı biçimine şu örneği verebiliriz.

Eçim kağan birle ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz. “Amcam Hakan **ile** doğuda Sarı Irmağ (a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik.” (Tekin 2010, s. 28-29)

Eski Türkçede bulunma durum eki olan [-kA], [-A], [-ŋA] bazı örneklerde ‘üze = üzerine’ edatını temsilen konu bildirmek için kullanılmıştır.

Neş yılsıg bodunka olurmadım. “(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım.” (Tekin 2010, s. 30-31)

Eski Türkçede ayrılma durumu eki olarak kullanılan [-DAn], ‘yan = tarafından’ edatını temsilen yer bildirmek için kullanılmıştır.

Adların çıkma durumu seyrek de olsa [-tAn] eki ile kurulur. (Tekin 2000, s. 114); *Oğuzduntan “Oğuzların tufarından”* (Tekin 2000, s. 115)

Eski Türkçede [-çA] eki de ‘teg = gibi’, ‘tegi = kadar’ edatlarını temsilen benzerlik ve yaklaşıklık bildirmek için kullanılmıştır.

Türğiş kağan süsi otça barça kelti. “Türğiş hakanının ordusu ateş **gibi**, fırtına **gibi** (üzerimize) geldi.” (Tekin 2000, s. 117)

Buzkunça kelir ertimiz. “Fırtına **gibi** geliyorduk.” (Tekin 2000, s. 117)

eligçe er tutdumuz “elli **kadar** asker yakaladık.” (Tekin 2000, s. 117)

Karahanlı Türkçesinde [-GA] ve [-A] ekleri, sıklıkla ‘üçün = için’, bazı yerlerde de “tapa = -a/e doğru, tarafından”, ‘teg = kadar’ edatlarını temsilen *görüş sahibi, amaç, işleyici, mesafe* ve *yön* bildirmek için kullanılmıştır.

Törüde iki gümaña bir sanı. “Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir.” (Argunşah vd. 2011, s. 44)

Bu il tutguka köp er at sü kerek/er at tutguka neş tavar tü kerek. “memleket-tutmak **için** çok asker ve ordu gerekir, askeri beslemek **için** de çok mal ve servet gerekir.” (Argunşah vd. 2011, s. 59)

Ay ilig bu kaç neş kerek begke kör/bodunka sevülse orun bolsa tör. “Halk **tarafından** sevilip itibar görmesi için ey hükümdar, beyin şu özelliklere sahip olması gerekir.” (Argunşah vd. 2011, s. 62)

Harezmi Türkçesi döneminde [-GA], [-KA], [-nA] durum eki ‘üçün = için’ edatı yerine amaç, özgülük bildirmek için kullanılmıştır.

Maña buyruk andag boldı kim cümle kapuglarıñ ızını baglasañız takı cümleñiz namazka mescid kapugıdın kirseñiz. “Bana hepinizin kapılarınızı kitlemeniz, namaz kılmak için mescit kapısından girmeniz buyruldu.” (Argunşah vd. 2011, s. 171)

Yakınlarga bolur bağırlar kebab / yırakka temaşa bu ceng ü rebâb. “Ciğerler yakınlar **için** kebab olur, bu ceng ve saz uzaktakiler **için** seyir olur.” (Toparlı vd. 2008, s. 96-158)

Harezmi Türkçesinde [-çA] eki, “teg/tig = gibi, kadar’ edatlarını temsilen *tarz* ve *miktar* bildirmek için kullanılmıştır.

Yerinçe şeriatın ahkamların / Ketürmeklik İslamerür bil yakın “İyi bilki, dinin hükümlerini gerektiği **gibi** yerine getirmek İslam’dır.” (Toparlı vd. 2008, s. 94-157)

Harezm Türkçesinde [-dIn] eki, *sebeb* bildirdiği durumlarda ‘ötrü = dolayı’ edatını temsilen kullanılmıştır.

Tekebbürdin iblisge la’net sezâ. “İblis kibrinden dolayı lanetlendi.” (Toparlı vd. 2008, s. 99-160)

Eski Anadolu Türkçesinde [-CA] eki, pek çok yerde “kadar”, bazı yerlerde de “gibi” edatını temsilen *süre*, *miktar* ve *benzerlik* bildirmek için kullanılmıştır.

Kimsene ellerinden almaya ahır zaman olup kıyamet kopınca. “Kimse ellerinden alamayacak, ahır zaman olup kıyamet kopuncaya **kadar**.” (Ergin 1989, s. 73)

Etinden kan çıkınca dögdiler. “Etinden kan çıkıncaya **kadar** dövdüler.” (Ergin 1989, s. 77)

Altundagi alaca atun ne ögersin / Ala başluk içimçe gelmez mana. “Altındakialaca atını ne översin / Alaca başlı keçim **kadar** gelmez bana.” (Ergin 1989, s. 98)

Vaktunüze hazır olun, ecel varur gelür bir gün / Emanetdür kuşça canun, ıssı vardur alur bir gün “Vaktinize hazır olun, ecel varır gelir bir gün / Emanettir kuş gibi canın, sahibi vardır, alır bir gün” (Timurtaş 1989, s. 176)

Eski Anadolu Türkçesinde [-(y)A] eki, ‘içün = için’ edatını temsilen hakındalık ve amaç bildirmek için kullanılmıştır.

Dede Korkut hay oğul Karçar adama uş bögelek kibi buñludur. “Dede Korkut, hay oğul Karçar insan **için** tıpkı sığır sineği gibi tehlikelidir.” (Ergin 1989, s. 32)

Su getüreler yumağâ kefen saralar komağâ / Ağaç ata bindüreler tenesi-redüşdi gönül “Yıkamak **için** su getirirler kefene saralar. / Tahta ata bindireler, gönül tenesire kavuştu.” (Timurtaş 1989, s. 98)

Eski Türkçede [-dAn] eki, ‘berü = beri’ edatını temsilen *süre* bildirmek için kullanılmıştır.

Miskin Yûnus’un bu cânışol dosta ulaşalıdan Dem-be-dem arturur ışkı ulu yirden tımârım var. “Yoksul Yunus’un bu canı o dosta ulaştığından **beri**, dem be dem aşkı artar durur çünkü ulu yerden böyle uygun görülmüşlüğü var.” (Timurtaş 1989, s. 56)

Bu durum, Türkiye Türkçesinde daha bir yaygınlık ve belirginlik kazanmış durumdadır. Daha çok [-A, ve -Dan) ekleri işlevsel denklik ile çekim edatlarının yerine kullanılabilir. -DA eki çok nadir temsil eki olarak kullanılabilir; [-I] eki ise neredeyse hiç temsil eki olarak kullanılmamaktadır.

Durum ekleri, işlevi açısından yer isimlerine ya da mecazen yer bildirme amaçlı kullanılan isimlere gelerek yüklem veya yüklemsinin *yönelme*, *bulunma* ve *ayrılma* işlevi ile yerini bildirirse ‘durum’ eki olur ve sözdizimsel boyutu ile de dolaylı tümleci oluşturur:

Hoca sınıfa girdi.

Halk meydanda toplandı.

Ahmet hemen odadan ayrıldı.

[-A, -DA ve -Dan] ekleri, *amaç*, *neden*, *neden-sonuç*, *miktar*, *fiyat*, *birliktelik* vb. işlevleriyle herhangi bir çekim edatı işlevi yerine kullanılırsa ‘temsil’ ekidir ve sözdizimsel olarak dolaylı tümleç değil; zarf tümlecini oluşturur:

İstanbul’a çalışmaya gidiyorum. (çalışmak için)

Bu kitap kime alındı? (kim için)

Çocuklara kötü bir haber var. (çocuklar için)

Evdeki hesap çarşıya uymaz. (çarşıdaki ile)

Ali beş güne gelir. (beş gün sonra)

Kahraman ırkıma bir gül... (ırkım için)

Toplumsal değerlerine ters düşmemeli! (değerleri ile)

Yorgunluktan konuşamıyordu. (yorgunluktan dolayı)

Üzüntüden hastalanmış. (üzüntüden dolayı)

Ceviz büyüklüğünde dolu yağdı. (büyüklüğü kadar)

Sonuç

Türkçede çekim edatlarının durum ekleri ile temsili Eski Türkçeden itibaren görülen bir hadisedir. Taranan kaynaklarda çekim edatlarının durum ekleri ile temsili ve işlevleri şu şekilde belirlenmiştir:

- Türkçede çekim edatlarının daha çok durum eki olarak kullanılan [-A, -DA ve -Dan] ekleri ile temsili Türkiye Türkçesinde yaygınlık kazanmış neredeyse bazı işlevler edattan ziyade eke yüklenmiş görünmektedir.

- Bu nedenle, edatlarla nöbetleşen eklerin gerek işlev gerekse kategori özelliklerinin öğretimin iyi yapılabilmesi için ‘temsil eki’ terimi önemli bir ilerleme sağlayabilir.

- Eşsesli eklerin işlevinin belirlenmesinde nöbetleştiği sözcüklerin dil bilimsel çözümlemelerinden de böylece istifade edilmiş olur.

- Eşsesli eklerin işlevsel kategorisi için aşağıdaki tablo model olarak kullanılabilir:

KAYNAKLAR

- ARGUNŞAH, M., SAĞOL YÜKSEKKAYA, G., TABAKLAR, Ö. (2011). Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları.
- BANGUOĞLU, T. (1990). Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- DELİCE, H. (2000, Aralık). Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi. Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (24).
- ERGİN, M. (1989). Dede Korkut Kitabı I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- ERGİN, M. (2001). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GABAİN, A. (2007). Eski Türkçenin Grameri. (M. AKALIN, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1992). Türk Dilinde Edatlar. İstanbul: MEB Yayınları.
- ÖNER, M. (1999, Ocak). Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi. Türk Dili (565), 10-18.
- ŞAHİN, E. (2003). Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hal Ekleri ve İşlevleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- TEKİN, T. (2000). Orhon Türkçesi Grameri. Ankara: Şafak Matbacılık.
- TEKİN, T. (2010). Orhon Yazıtları. Ankara: TDK Yayınları.
- TİMURTAŞ, F. (1989). Yunus Emre Divanı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TOPARLI, R., & ARGUNŞAH, M. (2008). Mu'înül-Mürîd. Ankara: TDK Yayınları.

TÜRK EDEBİYATINDA İLK TENKİT TARİHİ SERİSİ: “TEKÂMÜL-İ TENKİT” YAZILARI

Halef NAS*

Mehmet Rauf’un “Tekâmül-i Tenkit” yazıları 19 Mart 1314 (31 Mart 1898) - 23 Temmuz 1314 (4 Ağustos 1898) tarihleri arasında *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanmıştır. Türk edebiyatında bu tarihlerden önce tenkide dair yazılara rastlanmakla birlikte tenkidin XIX. asra kadar nasıl gelişip olgunlaştığına dair ayrıntılı bir kitap yahut yazı dizisi bulunmamaktadır. Yazılar bu bakımdan tenkidin gelişimini derli toplu olarak okurlarına ilk defa aktaran bir kaynak özelliğine sahiptir¹.

Yazıların başlığı ile yazıların kaynakları arasındaki Ferdinand Brunetière’in *Evolution de la Critique*, (1890) isimli eserinin başlığı aynıdır. Mehmet Rauf’un “evolution” sözcüğünün karşılığı olarak kullandığı “Tekâmül” kelimesi Türk Dil Kurumu’nun *Genel Türkçe Sözlüğü*’nde olgunluk, olgunlaşma; gelişim, gelişme; evrim sözcükleriyle karşılanmaktadır². En eski örneğine Aristoteles’in *Poetika*’sında rastlanan “Tekâmül (evolution)” kavramının edebiyat tarihindeki serüvenini incelediği bir çalışmasında René Wellek, kavramın elli altmış yıl önce edebiyata hâkim olduğunu bugün, en azından Batı’da, neredeyse tamamen kaybolmaya yüz tutmuş gibi görüldüğünü, edebiyat tarihi kitaplarının bu probleme hiç temas etmeden ve görünüşte ondan habersiz olarak yazıldığını söyler³.

* Yard. Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: halefnas1@hotmail.com.

¹ Mehmet Rauf’un *Servet-i Fünun*’daki edebî faaliyetleri hikaye, roman telifi, makale, inceleme ve çeviri faaliyetleri etrafında şekillenmektedir. Bkz. Rahim Tarım, *Mehmed Rauf - Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Ankara 1998, s. 26-32.

² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57b0d47291e402.40334844.

³ René Wellek, “Edebiyat Tarihinde Tekâmül Kavramı (The Concept of Evolution in Literary History)”, *Concepts of Criticism*, Fifth printing, October 1969, U.S.A., pp. 37-53., Çev. Sıddık Yüksel, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, s. 335-348.

"Tekâmül" kavramının edebiyata hâkim olduğu bir dönemde Mehmet Rauf yazılarında tenkidin tekâmülünü anlatacağını vurgular. Yazılarının yayımlandığı yıllarda Fransız tenkit tarihini edebiyat eleştirmenleri, moralistler ve analitikçilere göre anlatan eserlere rastlamak mümkündür⁴. Yine de yazılar tenkidin gelişimini batı edebiyatında eleştiri tarihindeki tasnifi ve edebiyat akımlarını dikkate alarak genel hatlarıyla aktarmaktadır⁵. Bu bakımdan "Tekâmül-i Tenkit" yazılarını tenkit tarihinden ve edebiyat akımlarından bağımsız düşünmek güçtür.

Mehmet Rauf, tenkidin gelişimini aktarmanın yanı sıra arada bahsi geçen bazı eleştirmenlere ilişkin tenkitlerini yapmaktadır. Batı edebiyatlarına ilginin arttığı XIX. asırda basında görülen seri yazılar genellikle aktardığı bilginin Türk edebiyatına tatbikini de tartışır. Halit Ziya'nın "Hikâye", Ali Kemal'in "Sorbon Darulfünü'nda" başlıklı yazılarında olduğu gibi. "Tekâmül-i Tenkit" yazılarında ise tenkidin Türk edebiyatı için önemine vurgu yapılmakla birlikte türün tarih boyunca gelişimi ışığında Türk edebiyatına tatbikine dair değerlendirmelere rastlanmaz. Çünkü tenkit XIX. asra kadar manzum ve mensur eserlerin yanında bir edebî tür olarak işlenmemiştir.

Seri yazıların daha ilk cümlesi batı edebiyatını bilmenin değerine ilişkindir. "Edebiyatımız için garp edebiyatına hakkıyla vukuf kadar faide-bahş bir şey olamaz"⁶. Hakkıyla vukufun bize bakan yönüne gelince edebiyat, edebî düşünce ve eğilimlerinin ve bu vasıta ile fikri tesirin ne olduğunu, nasıl geliştiğini öğreniriz. Her tür olayı düzgün, ciddi bir edebiyatın gelişimindeki sebep ve sonuçları karşısında hazır bulunur, bundan vukufumuzun sıhhat ve olgunluğu derecesinde yararlanırız.

Bu bahisler derin bir araştırma, içinden çıkılamayacak derecede müphem ve kafa karıştırıcı teorilere dayandıkları, ispat ve ifadesi riyaî bir kesinlikten mahrum olmasından ötürü uzun, derin, sabırlı ve ciddi bir araştırma gerektirir. Böyle olunca ele geçen birkaç kitabı veya aylık bir iki dergiyi nakil ve tercüme ile maksada ulaşılamaz. "Vicdan-ı edebî olan bir muharrir bir mesele-i edebiyeyi tavzih ve teşrih gibi ince bir vazife ile nefsinin muvazzaf görürse" diyor Mehmet Rauf araştırma için gerekli eserleri aylarca inceledikten sonra ancak bir fikir beyan etmeye cesaret eder. Bu beyanı kendi ifadeleriyle de geçemeyip daima büyük yazarları şahit göstermelidir. Nitekim edebiyat ders-

⁴ Bir örnek olarak bkz. Ernest Tissot, *Les Evolutions de la Critique Française*, Lyon 1890.

⁵ M.A.R. Habib'in eleştiri tarihinde XIX. asra kadarki tasnif şu şekildedir: Antik Grek Eleştirisi, Retorik geleneği, Roma imparatorluğu zamanında Grek ve Latin eleştirisi, ortaçağ, erken modern dönemden aydınlanmaya doğru, 19. Yüzyıl ve romantizm, 19. Asır sonrası....vd. Bkz. M.A.R. Habib, *A History of Literary Criticism, From Plato to the Present*, Blackwell Publishing, 2005.

⁶ "Tekâmül-i Tenkit 1: Mukaddime", *Servet-i Fünun*, 19 Mart 1314 (31 Mart 1898), nr. 368, s. 59.

leri ve düşünce eğilimlerine dair her bir bakış başka bir renk arz etmektedir. Bunun için Mehmet Rauf tenkide dair kaynaklardan yararlanarak eleştirinin gelişim dönemlerini anlatacaktır. Yararlandığı yazar ve eserler şunlardır:

Grande Encyclopédie, La Critique littéraire

Ferdinand Brunetière, Evolution de la Critique, 1890.

_____ Manuel de la littérature Française, 1898.

_____ Évolution des genres

Emile Faguet, Revue des cours et conférences, 1898.

_____ Revue de Paris, 1897.

Gustave Lanson, Histoire de la littérature Française, 1894.

Georges Pellissier, Le Mouvement littéraire au XIX. Siècle

_____ Nouveaux essais de littérature contemporaine, 1895.

Sainte Beuve, Causeries du lundi, tome I-III, IV, IX, XIII.

Gustave Allais, quelques vues sur le romantisme Français, 1897.

Gustave Larroumet, Etude de littéraire et d'art, 1895.

Emile Zola, Documents littéraires, 1881.

_____ Le Roman Expérimental, 1880.

Emile Hennequin, La critique Scientifique, 1888.

Hippolyte Taine, Les Philosophes classiques du xixe siècle en France (1857 et 1868)

_____ Histoire de la Littérature Anglaise (1864)

_____ Essais de critique et d'histoire (1858 et 1882)

Mehmet Rauf'a göre edebiyatımızda böyle yazılmış eserler çok nadirdir. Batı edebiyatı da bizce "henüz meçhul bir umman-ı tettebbudur". Batı edebiyatını anlama yolunda başlangıçta lazım olan şey tenkidin gelişim aşamalarını incelemektir. Çünkü bir edebiyatın nasıl olduğunu öğrenmeden önce ne olduğunu bilmek gerekir ki bunu söylemek tenkidin görevidir. Mehmet Rauf buradaki vazife kaydını şu şekilde açar: "Edebiyatın ruhu demek olan tenkidin hizmeti onun ne olduğunu, ne olmak lazım geldiğini taharri ve teşrih etmektir. Her devre-i edebiyat devre-i sabıkanın tenkidiyle hazırlanır, vücut bulur ki bu da tenkidin ehemmiyetini teyit eden şeylerdendir. Şu halde hepsinden evvel öğrenilecek şey garpte tenkidin tavr-ı tekâmülüdür"⁷. Tenkidin batı edebiya-

⁷ A.g.m., s. 59.

tındaki gelişimini şu başlıklar altında inceler:

Tekâmül-i Tenkit , -Mukaddime-

Ezmine-i Kadime ve Mutavassıta, Yunan Edebiyatı

Kurun-ı Vusta

Kurun-ı Hazıra

On Yedinci Asır: Descartes, Boileau, Kartezyanizm, Klasisizm

On sekizinci Asır: Eskilerle Yeniler - Rousseau'nun Felsefesi

On Dokuzuncu Asır: Birinci Devir, Saint-Beuve'e Kadar 1800-1830: Madame de Stael, Chateaubriand - Villemain

On Dokuzuncu Asır: İkinci Devir 1830-1865 Sainte-Beuve

On Dokuzuncu Asır: İkinci Devir 1830-1865 Yine Sainte-Beuve

Ondokuzuncu Asır: İkinci Devir 1865-1880 Hippolyte Taine

Ondokuzuncu Asır: Üçüncü Devir 1865-1880 Hippolyte Taine

Mehmet Rauf tenkidi 19. asra kadar özetledikten sonra onu asıl bu asırda ve Fransa'da takip edecektir. Çünkü asırlardan beri birkaç adım atabilmiş olan tenkit kendi mevkiine ancak 19. asrın başlangıcında ulaşabilmiştir. 18. Asrın felsefi incelemelerinden sonra hakikate yaklaşan edebiyatın bu kısmının gelişme ve olgunlaşmasına vesile olan Sainte-Beuve ve Hippolyte Taine gibi büyük eleştirmenler tenkit asrı denilen 19. asırda Fransa'da yetişmiştir.

"Tekâmül-i Tenkit" yazılarında tenkidin tarihinden ziyade nasıl olgunlaştığı takip edilmiştir. Tenkidin gelişiminde etkisi olmayanlara zaruri olarak değinilmemiş sadece gelişim evrelerine katkıları olan yazar ve filozoflardan bahsedilmiştir. Mesela romantik devrin önemli simalarından Gustave Planché, Ponmarte gibi isimlerin eleştirilerine değinilmezken doğrudan edebî tenkitle meşgul olmamakla birlikte nüfuz ve tesirleri olan Descartes, Rousseau ve Pascal'a müracaat edilmiştir.⁸ Tenkidin dönemlere göre ihtiva ettiği bilgiler şu şekilde özetlenmektedir:

Ezmine-i Kadime ve Mutavassıta

Socrates ve Platon güzellik (hüsn) hakkında fikirler ileri sürmüşlerse de ilki bir ahlak hocası, ikincisi şair sıfatıyla konuştuğundan eleştirmen sayılmaktadır. Fikir eserlerinin de tabiat eserleri gibi bir takım kanunlara tabi olması gerektiğini düşünen Aristoteles'tir⁹. Brunetiere'e göre 18. ve 19. asırlar-

⁸ A.g.m., s. 60.

⁹ A.g.m., s. 60.

da felsefe ve bilimle olgun bir seviyeye ulaşan tenkit Aristoteles’çe o zaman malum olan tenkitten ileri gidememiş “şüphesiz fûrû’ değişmiş, fakat esas ile bir kısım suret-i hal kat’a tahavvül etmemiştir”.¹⁰

Teofratustan bahisten sonra İskenderiye Okulu’na değinilmektedir. Okulun fikirde getirdiği yenilik, tecrübeyi esas almakla tenkit tarihindeki yerini aldıklarına ilişkindir¹¹. Zevil ve Aristarkhos’un tenkitteki yerine değinen Mehmet Rauf, Zevil tarzında eleştiri yapanların edebiyatta düzinelerce bulunduğunu ifade eder. Voltaire, La Harpe, Gustave Planche, Nisard buna örnektir. Yine de Yunanlılar edebiyatlarında Zevilleri hep kötü sıfatlarla anmıştır.

Latin Edebiyatı

Latin edebiyatında tenkidin özü üç paragrafla Yunan edebiyatının etkisinde tanıtılır. Özetle, Roma’da tenkitler “sırf vatan ve millet fikir ve maksadına müstenit olarak hitabeti idame ve i’la için lisanı ikmal etmekten ibarettir”.¹²

Kurun-ı Vusta

Bu yedi sekiz yüz yıllık devir Yunan edebiyatındaki tenkit anlayışını unutturduğu şeklinde kısaca tanıtılır.

Kurun-ı Hazıra

Tenkidin bu dönemi “devr-i intibah”la İtalya’da başlamıştır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi Antik dönemden kalan eserler arasındaki şaşırtıcı güzellikler arasında bir yol takip etmek isteği klasik eserlere öykünmeyle başlar ki filolojik tenkidi tamamlar. İkincisi daha etkilidir. Bu devre kadarki Fransız, Alman, İtalyan edebiyat eserlerinin hepsi birbirine benzerdi. Rönesans’la birlikte milliyet, şahsiyet ön plana çıkınca sanatçı kendinden bir şeyler bulmak ister. Böylece eleştiri de kıymet kazanır. Durum kusurların, meziyetlerin, kıymetlerin ifadesinin önemini artırarak rekabeti doğurur. Rekabet klasik eserlere en yakın eseri telif hususundadır. Mehmet Rauf, Faguet’nin görüşünü esas alarak tenkidin 1550’de İtalya’dan Fransa’ya geçtiğini söyler.

On Yedinci Asır: Descartes, Boileau, Kartzeyanizm, Klasisizm

Tenkidin esas meseleleri bu asırda Pascal ile başlar¹³. Pascal sanatı hafife alır hatta inkâr eder. Sanat teorilerinin tümünü reddeder. Onun için kaideler sadece ahlaka ve dinin hakikatlerine hizmet etmelidir. Bu bakımdan güzel ya-

¹⁰ A.g.m., s. 61.

¹¹ “Tekâmül-i Tenkit, *Servet-i Fünun*, 26 Mart 1314 (7 Nisan 1898), nr. 369., s. 75.

¹² A.g.m., s. 76.

¹³ “Tekâmül-i Tenkit 2: On Yedinci Asır, *Servet-i Fünun*, 2 Nisan 1314 (14 Nisan 1898), nr. 370., s. 90.

zıyı reddederek ikna sanatını öne çıkarır. Tenkit, Fransa'daki başlangıcından Boileau'ya kadar sanatta ölçüleri savunur. Burada ölçü asıl eserin eskilerin olduğu ve onu taklidin esas alınması gerektiğidir. Eskilere ulaşılamaz yine de eskiler taklit edilmelidir. Pascal ve Descartes'tan sonra kaidelere yönelik şüpheler artar. Eskileri taklit sanatta yeterli sebep midir? sorusu sorulmaya başlanır.

Boileau eskileri taklit yönündeki ölçüyü yeterli bulmaz. *Sanayii Şi'riye* (Şiir Sanatı)¹⁴ isimli eseri Descartes'ın kartezyen felsefesini sanat ve edebiyata uygular¹⁵. Ancak bütün bütün bilimsel olmak yerine klasisizm anlayışı Yunan ve Roma edebiyatlarının etkisiyle bir sanat halinde kalabilmiştir. "Tekâmül-i Tenkit" yazılarında Boileau'nun Şiir *Sanatı*'ndaki sanat anlayışı şu şekilde özetlenir: Duygular akıldan kaynaklanır. Güzellik (hüsn) mutlak, daimi ve umumidir. Dolayısıyla hakikat ile aynıdır. Hakikat de tabiattan ibarettir. Akıl, hakikat, tabiat hepsi birdir. Mutlak güzellik (hüsn-i mutlak) mutlak zevk var mıdır? sorusuna Boileau "hiç şüphesiz vardır" demektedir. Sanata ilişkin ölçülerin akıl ve tabiata uygun olduğunu kim temin edecek sorusuna da "bu kadar zamandır mukavemetleri ve değişmezlikleri" cevabını verir¹⁶.

Boileau'nun sanat ölçülerini Descartes'tan aldığını dikkate alarak Mehmet Rauf edebiyat ve felsefe arasındaki ilişkiye şu şekilde dikkat çeker: "ne denirse densin, felsefesiz edebiyat olmaz, üdeba bilmeyerek felsefe-i asrın münkadıdırlar, her zaman, her yerde edebiyat felsefenin delaletiyle tahavvül ve terakki etmiştir."¹⁷ Benzer bir görüşü Beşir Fuat daha önce dile getirmiştir.

On sekizinci Asır: Eskilerle Yeniler - Rousseau'nun Felsefesi

1680'de vuku bulan Eskiler ve Yeniler tartışması 18. asrın ortalarına kadar sürmüş ve sonunda eskilerin taklidini esas alan, değişmez ilkeler ortaya koyan klasisizm yeniler tarafından sorgulanmıştır. Yine de eleştiri yolunda bu asrın çok ciddi tesiri görülmemektedir¹⁸. Voltaire, La Harpe gibi önemli eleştirmenler Boileau'nun ilkelerini edebî eserlere tatbik etmiştir¹⁹.

¹⁴ Bk. Boileau, *Art Poétique* (Şiir Sanatı), Çev. Mustafa Durak, Multilingual Yabancı Dil Yay., İstanbul 2003.

¹⁵ Agm., s. 90.

¹⁶ Agm., s. 107.

¹⁷ Agm., s. 108.

¹⁸ "Tekâmül-i Tenkit"te dikkat çekilen bu tartışma batıda yeninin bir değer haline gelmesinde ve klasiklere yönelik eleştirinin güçlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Mehmet Rauf'un eleştirisini bu bakımdan bir ihtiyat kaydıyla almak gerekmektedir. Tartışmanın ayrıntılı olarak bir incelemesi için. Bk. Levent Yılmaz, *Modern Zamanın Tarihi Batıda Yeninin Değer Haline Gelişi*, Metis Yay., İstanbul 2016.

¹⁹ "Tekâmül-i Tenkit 3", *Servet-i Fünun*, 16 Nisan 1314 (28 Nisan 1898), nr. 372., s. 121.

Mehmet Rauf tartışmadan sonra, edebî eleştiriyi doğrudan uğraşmamış ancak eleştirinin gelişmesinde “onun nüfuzu kadar kati ve müfit bir nüfuz gösterilemez. Bu nüfuz ne kadar bi’l-vasıta vuku bulmuş ise o kadar müessir olmuştur. (...) meslek-i hikemisi ve âsâr-ı kalemiyesiyle edebiyatın mevzuunu değiştirdiği gibi buna hükmeden kavaidi de zaruri tağyir etmiştir.”²⁰ dediği Rousseau’yu tanıtır. Düşüncelerini de şu şekilde özetler: “hakikat idrak olunmaz hiss olunur. Herkesin kabul ettiği ölçüler yerine şahsi ve hususi düşünceler esastır. Sanat ilahidir ve tabiatı esas alır. Sanata mutlak ölçüler konulamaz. Bu bakımdan hiçbir şey mutlak değildir, her şey nispidir. Bizde sevilen şey “kendimizdir” başkalarına benzemek değil. Dikkat edilirse Rousseau’nun düşünceleri romantizmin sanat ve edebiyattaki ilke ve niteliklerini yansıtır.

On Dokuzuncu Asır: Birinci Devir, Saint-Beuve’e Kadar (1800-1830)

Madame de Stael - Chateaubriand - Villemain

Bu başlık altında Madame de Stael, Chateaubriand ve Villemain’in tenkide dair görüşleri ve etkileri aktarılır. Düşüncelere ilişkin eleştiri teorileri Rousseau felsefesinin sonuçlarıdır. Madame de Stael edebiyatın din, ahlak ve kanunlar dediği üç müesseseden doğduğunu ileri sürer²¹. Edebî eserlerdeki zevkin artık Aristoteles ve Boileau’nun ölçüleriyle değerlendirilmesini kabul etmez. Ona göre her şey -Rousseau’nun dediği gibi- nispidir. Tenkit için değişmez ölçüler ortaya koymak imkânsızdır. Bir hüküm verildiği zaman en önemli şey o hükmü vermek değil onun için gerekli olan sebeplerin araştırılma şeklidir. Bu sebepler daha önce edebiyat kaideleri ve mantıktan çıkarılırdı. Bundan sonra başka yerlerde aranacaktır. Mehmet Rauf, Madame de Stael’in eleştiri anlayışı için “Tenkidin bu nevi on dokuzuncu asırda tecelli etmiştir. Bir tenkitçi hükmetmekten ziyade anlamaya çalışıyor; kati neticelerden, mutlak nazariyelerden, kuyûd-ı atikadan vazgeçerek bütün vazifesini izah ve tefsire hasrediyor.”²² demektedir.

Madame de Stael ve Chateaubriand’ın dikkat ve değerlendirmeleri *Globe* gazetesinde eleştiri ve tartışmalara sebep olacaktır. Yaklaşık altı sene süren tartışmalar içinde romantikler esas görüşlerini bu dikkat ve değerlendirmelere dayandırmış, romantizmin manifestosu sayılan *Cromwellin* önsözü burada yayımlanmış, Sainte Beuve ilk eleştirilerini bu gazetede yayımlamıştır. Mehmet Rauf, *On Sekizinci Asır Edebiyatı*’nı değerlendirirken Villemain’in tenkide hizmetini eleştiriye tarihi dâhil etmesi şeklinde tespit eder.

²⁰ 121.

²¹ “Tekâmül-i Tenkit 4 On dokuzuncu Asır”, *Servet-i Fünun*, 14 Mayıs 1314 (26 Mayıs 1898), nr. 376, s. 187.

²² A.g.m., s. 187. TENKİT TARTIŞMASINI HATIRLA!

On Dokuzuncu Asır: İkinci Devir (1830-1865) Sainte-Beuve

Mehmet Rauf, 19. yüzyıla tenkit tarihi asrı (asr-ı tarih-i tenkit) denilmesinin sebebini şu şekilde izah eder: tiyatro, hikâye, şiir geçmiş asırlarda bir derece mevcut ve gelişmiş olmakla birlikte o zamana kadar mevcut olan tarih ve tenkidin bugün ulaştığı ilerleme seviyesi ancak bir asırda meydana gelmiştir. Bu asra kadar tenkit ne olduğundan kendi de haberdar olmayarak bir manasızlık, bir miskinlikle gelmiş ve 19. asrın feyizli esintisiyle ne olduğunu anlamaya başlamıştır²³.

Bu konuda yardımı görülen belki ilk kişi Charles Augustin Sainte-Beuve'dür. Madame de Stael, Chateaubriand ve Villemain edebî eserlere heyet-i içtimaiyenin ifadesi gözüyle bakarken Sainte-Beuve edebî eserde bir ferdin bir mizacın hal ifadesini aramıştır. Mehmet Rauf onun için, "Eserler hakkında tetkikat ve müşâhedatı insanlar hakkında tetkikat ve müşâhedat demektir (...) Sainte-Beuve'ün tenkidatı "ruhların tercüme-i hali"nden başka bir şey değildir."²⁴ demektedir.

Mehmet Rauf, Sainte-Beuve'ün tenkit anlayışını 3 devrede inceler. İlk devrinde mütecessis bir deha ile hakikati keşf ve işaret etmeye çalışır²⁵. Nitekim tenkitlerini yaparken fizyoloji, psikoloji hatta cerrahiye başvurur. Tarihe de başvurmakla birlikte tarihçi olmaktan ziyade bir biyografi yazarıdır (teracim-i ahval-i muharrir). İncelediği fikirlerin, hünerlerin, muhtelif ailelerini isimlendirirken bir düstur bile aramamış sadece tasvirle meşgul olmuştur. Eserler hakkında fikir beyan ederken de bunları tarihi bir vesika olarak telakkiyle yetinmemiş vesile oldukları haz ve ince tesirleri de değerli olarak görmüştür. Edebiyatta sarf ve nahivden kendini uzak tutan ilk kişi odur. Öncelikle tanınacak şey insan olup yazara sonra nüfuz edileceğini gösteren odur. "Eserlerde ancak tanınacak derecede insanlar yerine gerçekten insan görme-yecek miyiz?" (...) Bilmem ki sanat tabiat-ı beşeriyenin çehre-i hakikatle gösterilmesinden neden kaçmalı? diyen odur²⁶.

Yine de Sainte-Beuve Balzac, Vigny ve Stendhal'e dair o zaman bile geçersiz sayılacak eleştiriler yapar ki Mehmet Rauf durumu Sainte-Beuve'ün kusurları olarak görür²⁷. Eleştirinin gelişimini aktarırken yanlış gördüğü hususları da böylece ifade ettiğini görüyoruz. Sainte-Beuve'ün eleştiri anlayışın-

²³ "Tekâmül-i Tenkit 5 On dokuzuncu Asır İkinci Devir", *Servet-i Fünun*, 21 Mayıs 1314 (2 Haziran 1898), nr. 377,, s. 202.

²⁴ A.g.m., s. 202.

²⁵ "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Yine Sainte-Beuve", *Servet-i Fünun*, 28 Mayıs 1314 (9 Haziran 1898), nr. 378,, s. 217.

²⁶ A.g.m., s. 218.

²⁷ A.g.m., s. 219.

dan hareketle tenkidi bir sanat olarak gördüğünü şu şekilde ifade eder: Tenkit kavâidi muayyen bir fen olamaz; o da bir sanattır ki mâhir bir sanatkâr ister.”²⁸

Sainte-Beuve tenkit için mutlak ölçüler ileri sürmez. Mehmet Rauf bu durumu bir teşbihle özetler: “Sainte-Beuve’ü, kendisinin de dediği gibi, Hindin Vismara namındaki bir kelebeğine teşbih ediyorlar ki bu mahlûk hangi çiçeğe konarsa onun rengiyle televvün edermiş”²⁹.

Sainte-Beuve’ün tenkide dair bir yöntem tesis etme kaydında olmadığını söyleyen Mehmet Rauf bilimsel kesinlikten emin birinin onun atamadığı son adımı attığını ve bilimsel ölçülerden hareketle genel sanat kaideleri ortaya koymaya muvaffak olduğunu söyler ki bu kişi Hippolyte Taine’dır. “Tekâmül-i Tenkit” serisinin son kısımları Taine’e dairdir.

Ondokuzuncu Asır: İkinci Devir (1865-1880) Hippolyte Taine

Bu başlık altında Hippolyte Taine’nin tenkide ilişkin bilimsel yaklaşımına değinilir. Kullandığı yöntemin sebepleri araştırmada tabiat bilimlerine mahsus mantık tahlili, ölçülerinin tatbikinde sayısal kesinlikte delil olduğu söylenir. Taine’nin görüşleri Paul Bourget’nın düşüncelerinden hareketle tespiti çalışılırken tenkidi bilimsel kesinlikten uzak tutmaya çalışan Sainte-Beuve ile karşılaştırılarak aradaki farklılıklar vurgulanır. Buna göre; Sainte-Beuve ince, şuh temyizlerle, incelemelerle meşguldür. Bakış açılarını çoğaltmak için birçok metin toplar. Onu meşgul eden zattan, şahıstan, fertten başka bir şey değildir. Taine ise olanca gayretiyle sorunları basitleştirmeye çalışır. İncelediği bir adam onun için bir şeyi ispat ve açıklama için sadece bir alet, bir bahanedir. Asıl amacı her şeye tercih ve takdim ettiği önemli ve genel bir hakikati tesis ve tespit etmektir. Bu bakımdan Sainte-Beuve edebiyata, Taine felsefeye hizmet etmektedir³⁰.

Taine’in tenkit anlayışı deterministtir. Determinist düşüncede edebiyat ile fen arasındaki ilişki ve irtibat bir derecededir ki edebiyatın nerede başladığını bilimin nerede bittiğini tayin mümkün değildir. Biri diğerinde pek kıymetli vesikalar bulmuş öbürü diğerinden kesinlik, derinlik ve ciddiyet kazanmıştır. Mehmet Rauf bu bilgilerden sonra determinist düşüncenin doğuş ve gelişimini kısaca özetler³¹. Daha iyi anlaşılması için de pozitivist felsefedeki yeri-

²⁸ A.g.m., s. 219.

²⁹ A.g.m., s. 219.

³⁰ “Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine”, *Servet-i Fünun*, 18 Haziran 1314 (30 Haziran 1898), nr. 381., s. 269.

³¹ A.g.m., s. 269-270.

ne değinir³². Determinist düşüncenin tahlil ve tecrübe yöntemini açıkladıktan sonra şöyle bir sonuca varır:

"Hâsılı ulûm-i tabiiyede olduğu gibi ulûm-ı ahlakiyede de husul-i terakki ancak usul-i tahlilin istimaliyle mümkün olur ve tahlil için yapılacak şey de bir namın işar ettiği vakayii tadad ettirerek küçük birçok vakayı tevlit ve tesisine çalışmaktır. (...) Ne zaman bir heyet-i mecmua-i vakayı görürseniz bu usulü tatbik edebilirsiniz ve neticesinde bir silsile-i meratib-i esbab görürsünüz. Bu, maddiyatta olduğu gibi maneviyatta, yani edebiyat ve sanatta da böyledir."³³

Taine'e göre tabii tarih ile beşer tarihi aynı organik kanunlara bağlıdır ve tabii tarihteki kanunların aynısı beşeri tarihine tatbiki mümkün ve lazımdır³⁴.

Mehmet Rauf, Taine'nin *Sanat felsefesi* isimli eserine değinirken sanat felsefesinde bütün gayretiyle psikolojiyi bir bilim mertebesine çıkarmaya çalıştığını ifade eder. Buna göre edebiyat sırf bilimsel olurken onu incelemek demek olan tenkit ise bir tahlil aletinden ibaret kalır³⁵.

Sanat eserlerinin nasıl vücuda getirildiğine, tesadüfi olup olmadıklarına ilişkin Taine'nin görüşlerine de şu şekilde yer verilmektedir: edebî eserlerin "bir takım şerait ve kavanin-i sabitesi vardır; insan da aynıyla arıların kovan, ipkeböceklerinin koza yapmaları tarzında şiir ve hikmet vücuda getirirler"³⁶. Şu halde bir eser-i edebî tıpkı mahsulat-ı tabiat gibi fennen mukannin birçok kavanin ve şeraite tabiatıyla hâsıl olduğundan münekkidin vazifesi de tıpkı hikmet-i tabiiye uleması gibi hareket etmekten ibarettir³⁷.

"Tekâmül-i Tenkit" yazılarıyla birlikte Hüseyin Cahit de "Hikmet-i Be-dayie Dair" başlıklı yazı serisiyle Hippolyte Taine'nin sanat felsefesine ilişkin düşüncelerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Bu yüzden Mehmet Rauf okurlarına ayrıntılı bilgi için bu yazılara müracaatı tavsiye ederken Taine'nin düşüncelerini üç maddede özetleyerek yazı serisini bitirir. Öncelikle sanatın gayesi esas tabiatı göstermektir. Buna sahip bir eser her zaman okunur. İkincisi bu esas tabiatların kendi kendilerine ne dereceye kadar iyi tesirleri olduğu dikkate alınır. Son olarak bir eserin bütün kısımlarının birden esas tabiatın or-

³² "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 2 Temmuz 1314 (14 Temmuz 1898), nr. 383., s. 296.

³³ A.g.m., s. 297-298.

³⁴ A.g.m., s. 297-298.

³⁵ "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 9 Temmuz 1314 (21 Temmuz 1898), nr. 384., s. 311.

³⁶ *Nouveaux essais de critique et d'histoire*, P. 97.

³⁷ "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 23 Temmuz 1314 (4 Ağustos 1898), nr. 386., s. 340.

taya çıkarılmasındaki rolleri önemlidir. Bu üç yaklaşım birleşince sanat eserlerinin kıymetine dair hüküm için oldukça kuvvetli bir mihenk bir ölçü elde edileceğine şüphe yoktur³⁸.

“Tekâmül-i Tenkit” yazılarının yayımlandığı yıllarda Fransız tenkit tarihini edebiyat eleştirmenleri, moralistler ve analitikçilere göre anlatan eserler de mevcuttur. Yazılar yine de batı edebiyatında eleştiri tarihindeki tasnifi dikkate alarak tenkidin gelişimini genel hatlarıyla aktarmaktadır. Tenkidi asıl takip ettiği 19. asırda etkili olan temel faktör romantizm, yeni klasisizm ve realizmdir. Yazılar basın dünyasında daha sonra tartışılacak meseleler de bırakmıştır. Bunlar tenkitte ölçüler var mıdır? Tenkidin sanat mı bilim mi olduğu, tenkitte mantığın olup olmadığı ve buna göre hüküm verip vermeyeceği, güzelliğin mutlak yahut nispi oluşu meseleleridir. Yazıları dikkate aldığımızda soruların cevaplarını görmek mümkündür.

Buna göre tenkit muayyen kaideleri olan bir bilim değil, bir sanattır. Mehmet Rauf, Sainte-Beuve’ün tenkit anlayışını değerlendirirken “Tenkit kavâidi muayyen bir fen olamaz; o da bir sanattır ki mâhir bir sanatkâr ister” demektedir. Tenkitte mantık kaideleri geçerli değildir. Çünkü tenkidin görevi hüküm vermek değil açıklamaktır. Madame de Stael’in eleştiri anlayışına değinirken Mehmet Rauf tenkitte hüküm verildiği zaman önemli olan hüküm verme değil eleştirinin sebeplerinin araştırılma şekli olduğunu, sebeplerin eskiden edebiyat kaideleri ve mantıktan çıkarılırken bundan sonra başka yerde aranılacağını söylemektedir. 19. Asır eleştiri anlayışında geçerli olan bu ifadeler için “Bir tenkitçi hükmetmekten ziyade anlamaya çalışıyor; kati neticelerden, mutlak nazariyelerden, kuyûd-ı atikadan vazgeçerek bütün vazifesini izah ve tefsire hasrediyor.”³⁹ demektedir. Güzelliğin mutlak veya nispi oluşu meselesinde de güzelliğin mutlak olamayacağını dolayısıyla Rousseau’nun “her şey nispidir” anlayışını benimsemektedir.

Mehmet Rauf’un savunduğu görüşler, *Servet-i Fünun*’da yayımlanan “Raik Vecdi” imzalı yazıdan sonra *Malumat* ve *Servet-i Fünun* dergileri arasında tenkit etrafında gelişen tartışma dolayısıyla⁴⁰ Raik Vecdi (Cenap Şahabettin) ve Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından savunulacak Ha. Nazım (Ahmet Reşit Rey) ve Ayn. Nadir (Ali Ekrem Bolayır) karşı cevapta bulunacaktır. Bu cevaplara mukabil “Şu Tenkit Meselesine Dair”⁴¹ yazısıyla Mehmet Rauf

³⁸ A.g.m., s. 342.

³⁹ “Tekâmül-i Tenkit 4 On dokuzuncu Asır”, nr. 376., s. 187.

⁴⁰ Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünun* ve *Malumat* arasında vuku bulan bu tartışmaya işaret etmiş ve *Servet-i Fünuncuların* tartışmaya ilişkin görüşlerini aktarmıştır. Bkz. *Servet-i Fünun*’da Edebî Tenkit, MEB. Yay., İstanbul, 1998, S. 78.

⁴¹ *Servet-i Fünun*, nr. 531., 3 Mayıs 1317 (16 Mayıs 1901), s. 171-175.

"Tekâmül-i Tenkit"te savunduğu görüşleri tekrar dile getirecek ve Ha. Nazım'a, Hippolyte Taine ve tenkidin gelişimine ilişkin ayrıntılı bilgi için *Servet-i Fünun*'daki yazılara müracaat etmesini tavsiye edecektir. O zamana kadar Türk edebiyatı tarihinde tenkide dair basında görülen en ayrıntılı yazı serisi de "Tekâmül-i Tenkit" yazılarıdır. Mehmet Rauf'un tavsiyesi bu yönüyle seri yazıların okunmasını ihtar eden dolaylı bir tavsiyedir.

KAYNAKLAR

- Bilge Ercilasun, *Servet-i Fünun'da Edebî Tenkit*, MEB. Yay., İstanbul, 1998.
- Ernest Tissot, *Les Evolutions de la Critique Française*, Lyon 1890.
- M.A.R. Habib, *A History of Literary Criticism, From Plato to the Present*, Blackwell Publishing, 2005.
- Levent Yılmaz, *Modern Zamanın Tarihi Batıda Yeninin Değer Haline Gelişi*, Metis Yay., İstanbul 2016.
- Mehmet Rauf, "Tekâmül-i Tenkit 1: Mukaddime", *Servet-i Fünun*, 19 Mart 1314 (31 Mart 1898), nr. 368, s. 59-61.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit, *Servet-i Fünun*, 26 Mart 1314 (7 Nisan 1898), nr. 369., s. 75-77.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 2: On Yedinci Asır, *Servet-i Fünun*, 2 Nisan 1314 (14 Nisan 1898), nr. 370., s. 90-91.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit", *Servet-i Fünun*, 9 Nisan 1314 (21 Nisan 1898), nr. 371., s. 106-108.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 3", *Servet-i Fünun*, 16 Nisan 1314 (28 Nisan 1898), nr. 372., s. 120-123.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 4 On dokuzuncu Asır", *Servet-i Fünun*, 14 Mayıs 1314 (26 Mayıs 1898), nr. 376, s. 186-189.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 5 On dokuzuncu Asır İkinci Devir", *Servet-i Fünun*, 21 Mayıs 1314 (2 Haziran 1898), nr. 377., s. 202-204.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Yine Sainte-Beuve", *Servet-i Fünun*, 28 Mayıs 1314 (9 Haziran 1898), nr. 378., s. 217-220.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 18 Haziran 1314 (30 Haziran 1898), nr. 381., s. 269-270.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 2 Temmuz 1314 (14 Temmuz 1898), nr. 383., s. 296-298.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 9 Temmuz 1314 (21 Temmuz 1898), nr. 384., s. 311-314.
- _____, "Tekâmül-i Tenkit 6 On dokuzuncu Asır İkinci Devir Hippolyte Taine", *Servet-i Fünun*, 23 Temmuz 1314 (4 Ağustos 1898), nr. 386., s. 339-342.
- _____, "Şu Tenkit Meselesine Dair", *Servet-i Fünun*, nr. 531., 3 Mayıs 1317 (16 Mayıs 1901), s. 171-175.

Rahim Tarım, *Mehmed Rauf - Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Ankara 1998.

René Wellek, “Edebiyat Tarihinde Tekâmül Kavramı (The Concept of Evolution in Literary History)”, *Concepts of Criticism*, Fifth printing, October 1969, U.S.A., pp. 37-53., Çev. Sıddık Yüksel, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, s. 335-348.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57b0d47291e402.40334844

TERİM SÖZLÜKLERİNDE TUTARSIZLIKLAR VE FARKLI UYGULAMALAR

Hamza ZÜLFİKAR

Sözlüklerin yararlanılabilecek hâle getirilmesi bizde her zaman dikkate alınan bir husus olmuştur. Bunlar, yazı dili sözlükleri ve terim sözlükler olmak üzere iki gruptur.

Türk Dil Kurumunca 1945 yılında yayımlanan *Türkçe Sözlük* yazı dilinin sözlüğüdür. İlk baskıdan 2010 tarihinde basılan *Türkçe Sözlük*'ün son baskısına kadar arada yayımlanan nüshalar sürekli geliştirilmiştir. Geçen 70 yıl içinde *Türkçe Sözlük* 'teki yenileştirme ve geliştirme Türk Dil Kurumu dışında yayımlanan terim sözlüklerinde ise gerçekleştirilememiştir. Bugün bile satışta olan çeşitli kişi ve yayın evlerince yayımlanan terim sözlükleri bu bakımdan tutarsızlıklar içindedir.

Türk Dil Kurumunun kurulduğu 1932 yılından bu yana Türk terim bilimi konusu sürekli gündemdedir. Dilin sadeleştirilmesi amacıyla yapılmış çalışmaların bir bölümü terimlerle ilgilidir. Bir önceki adı ıstılah, ıstılahat, *ilm-i ıstılah* olan bu alanının adı 1930'lu yıllardan itibaren Türk Dil Kurumunun yayınlarında *terim* ve *terim bilimi* olarak yeniden Türkçe kelime ve eklerle ifade edilmiştir.

Türk Dil Kurumunda başlatılmış olan terim çalışmalarının temel amacı, bilim ve sanat kavramlarına Türkçe köklerden, Türkçe eklerle karşılık bulmak, Osmanlı Türkçesinden kalan örnek olarak *devran-ı dem* gibi bir terimi *kan dolaşımı* olarak karşılamaktır. Çeşitli bilim ve sanat dallarından bunun için yüzlerce örnek verilebilir.

Söz konusu ettiğimiz terim çalışmaları Türkiye'de üç ayrı zaman dilimi içinde ortaya konmuştur. Bunlardan biri *Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (TDK 1949) örneğinde olduğu gibi 1950 yılına uzanan zaman diliminde meyvelerini veren ürünlerdir.

İkinci terim sözlükleri çalışması Türk Dil Kurumunca 1965-1981 yılları arasında gerçekleştirilmiş, kitapçıklar hâlindeki yayınlarıdır. *Gökbilim Terimleri Sözlüğü* bunlardan biridir.

Üçüncü safha ise yayımlanmış olan İlaç ve Eczacılık Terimleri *Sözlüğü*'nde olduğu gibi proje düzeyinde başlatılmış olan ve 2000'li yıllarda itibaren ürünlerini veren çalışmalardır.

Terim sözlüğü hazırlama çalışmalarını Türk Dil Kurumunun dışında alan uzmanlarının ortaya koyduğu yayınlarda da görmekteyiz. Bunun için Güler Ertan'ın *Fotoğraf Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasını örnek olarak verelim.

Türk Dil Kurumu dışında basılıp satışı olan bu tür terim sözlüklerinin kimisi ansiklopedik niteliğinde, birtakım açıklamalara dayanan yayınlarıdır.

Terim Sözlükleri ve Çalışmaları ile İlgili Bibliyografya adlı çalışmamda Türkiye'de yayımlanan bütün terim sözlüklerini bir kitapta toplamış ve Türk Dil Kurumunun yayınları içinde yayımlamıştım.

Türk Dil Kurumunun çatısı altında veya Kurum dışında çeşitli kuruluş ve şahıslarca yapılan yayınlar gözden geçirildiğinde çalışmaların önceden belirlenmiş birtakım ilkelere, yöntemlere, uygulamalara dayanmadığı, daha çok yayını yapan alan uzmanlarının görüş ve anlayışlarının hâkim olduğu, bu bakımdan sözlüklerin düzenlenmesinde keyfilik yaşandığını görülmektedir. Bu durum, Türk terim biliminin çözülmemiş meselelerinden biridir. Cumhuriyet tarihi boyunca türetilen terimleri beğenmeyenler, eleştirenler, korumacı olanlar, bu konuda terim üretmede bulunmamış, terim sözlüklerinin türüne ve yapısına göre uygulamaların nasıl yapılacağına dair bir yol göstermemişlerdir. Bu bakımdan “2017 Türk Dili Yılı”nı yaşadığımız bu günlerde terim sözlüklerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği üzerinde öncelikle durmalıyız.

Terim sözlükleri çalışmalarında bir düzene bağlanamamış olan hususlar **madde başı, tanım cümlesi, kısaltma, gönderme** gibi uygulamalarla ilgilidir. Şahıs adlarına dayalı madde başlarını da bunlara dâhil edelim. Terim sözlüklerinde **alfabetik sıra** da üzerinde durulması gereken bir başka konudur.

Bu bildirinin dışında kalan sorunlardan bir terim sözlüklerinde bir yabancı kökenli terime birkaç farklı karşılığın gösterilmesidir. Örnek olarak *absürt* terimine gösterilen *abes, saçma, akıl dışı, lafigüzaf* gibi terimler verilebilir. Birçok sanat ve bilim dalında alan uzmanlarının bir terimde birleşmemelerini bu sözlüklerde görebiliyoruz. Fazla uzağa gitmeden örneği dil bilgisi terimlerinden verebiliriz. Birlik sağlanan *özne, yüklem, nesne, tamlama* gibi yaklaşık 20 terim dışında diğerleri yazarların seçimine tercihine terk edilmiştir. Örnek olarak Fransızca *vokabüler* (vocabulaire) terimine gösterilen karşılıklar *kelime hazinesi, kelime serveti, söz dağarcığı, söz hazinesi, söz varlığı*'dır. Bir

zenginlik sayılsa bile bu tür bir kavrama öncelikle hangi kelimenin karşılık olduğu belirlenmelidir.

Bu genel değerlendirmeden sonra vaktin müsaade ettiği sürede terim sözlükleri çalışmalarında bir düzene bağlanamamış olan **madde başı, tanım, tanım cümlesi, kısaltma, gönderme, dizin** gibi uygulamalar üzerinde duralım. Önce tanınan süreyi göz önünde bulundurarak **madde başı** ve **tanım** üzerinde duralım.

madde başı

Madde başı, sözlükçülük çalışmalarında kullanılan bir terim olup sözlük yapma düzeninde, tanımdan önce yer alan, başlı başına bir anlam ifade eden ve tanımı yapılabilen sözlük birimidir. Madde başı, bir kavramın en kısa biçimde ifade edildiği ad, sıfat veya tamlamadır. Madde başı dil bilgisine göre ya *yutak* gibi bir ad ya *yükseltgen* (aksidan) gibi sıfat ya da *kan basıncı* gibi bir tamlamadır. Madde başı *hücre çeperi* gibi belirtisiz tamlama biçiminde de olur. Madde başı *sarkaç, aşılama, derişim* gibi ya yalın ya da *ikizkenar* gibi birleşik kelimedir.

Terimlerde madde başlarında *-lar (-ler)* çokluk eki getirilmesi sınırlı durumlarda ancak söz konusu olabilir. Bunun için *sürüngenler* örneğini verelim.

Terim sözlüklerinde *-mak, -mek* ile biten ve fiil olan madde başı terim sözlüklerinde pek kullanılmaz; hareket adı olarak *-ma, -me* ekli kelime terim sözlüklerinde yer alır.

Terim sözlüklerinde madde başı küçük harfle başlar. **Afrika menekşesi** örneğinde olduğu gibi madde başı özel ad ise ilk harfi büyük yazılır.

Türkçe Sözlük'te olduğu gibi maddenin sıfat veya ad olmasını *ad. sf.* kısaltmalarıyla göstermeye gerek yoktur.

Terim yabancı kökenli bir söz ise geldiği dildeki karşılığının verilmesi gerekir.

Bu esaslara göre terim sözlüklerinde örnek bir madde başı şöyle olabilir:

kalibrasyon eğrisi (*İng. calibration curve*) Bir analitik yöntemde kalibrasyon standardı için bulunan yanıtların çözümülle elde edilen ve bir maddenin derişiminin hesaplanmasında kullanılan doğrultu. **ölçülüleme eğrisi**

Örnek maddede görüldüğü madde başında bulunan bir kelimenin Türkçe karşılığı öneriliyorsa veya uygun bir karşılık bulunmuşsa önerilen madde tanım sonuna eklenir. Bu demektir ki bu sözlülüğün hazırlandığı sırada yaygın olan terim madde başı yapılmıştır. Ancak gelecekte **kalibrasyon eğrisi** teriminin yerini **ölçülüleme eğrisi** alabilir.

Terim sözlükleri hazırlayanlardan beklenen şey, **kökeni yabancı olan bir terime kurallara uygun Türkçe bir karşılık önermesidir**. Tanım sonunda yer almış önerilen karşılık için “eş anlam terim” adını kullanıyoruz. Aşağıda olduğu gibi terim sözlüğünde öneri tanımsız bir madde başı hâline getirilir. Bu, eserden yararlanana yapılmış bir hatırlatmadır.

ölçülüleme eğrisi kalibrasyon eğrisi

Madde başı kişi adı olabilir.

Koch basili

Madde başı ilk araştırmacısının bulucusunun adına dayanır. Örnek olarak verem mikrobunu bulan Alman Robert Koch adı, **Koch basili** biçiminde adlandırılır.

Buna benzer Türklerin de **Behcet hastalığı** adlı kişi adına dayanan bir terimi var.

Bu tür terimlerde kişi adının ilk harfi büyük yazılır.

Türk Dil Kurumunca yayımlanmış olan yazı dili sözlüklerine kurum ve kuruluş adları alınmaz. Terim sözlüklerine gelince bu tutum değişir.

National Institute of Health örneğinde görüldüğü gibi terim sözlüklerinde madde başı bir kurum veya bir kuruluş adı alabilir. Bu durumda madde başındaki kelimelerin doğal olarak her kelimesi büyük yazılır.

Madde başı kısaltma olabilir. Bunun için de şu örnekleri verelim.

TTB Türk Tabipler Birliği adlı kuruluşun kısaltması.

TUS Tıpta Uzmanlık Sınavı sözünün kısaltması.

Türkçenin ses kurallarına göre yazımı düzenlenmemiş bazı yabancı kökenli terimler madde başı olarak alındığında eğik dizilir. Bunlar genellikle Latin kökenli terimlerdir. Bunun için şu örneği verelim:

diabetes mellitus (Lat. *diabetes mellitus*) Hedef dokularda insüline karşı direnç gelişmesi sonucunda oluşan, kan şekerinde yükselmeyele belirgin bozukluk.

Eğik dizmenin ifade ettiği bir başka mesele daha var. Böyle bir madde başı yabancı terim Türkçeye yeni girmiştir. Bu durumda madde eğik dizilir. Bu uygulama “eğik dizilen terimin gelecekte Türkçe karşılığının bulunacağı veya bulunması gerektiği ” anlamına gelir.

Bunu yazılarında uygulayan yazarlarımız, bilim adamlarımız vardır. Macit Gökberk, *Değişen Dünya Değişen Dil* adlı eserinde anlaşılan *formasyon*

kelimesini kullanmak zorunda kalmış ve o tarihteki yazısında kelimeyi *formation* biçiminde özgün şekliyle eğik dizdirmiştir (79. s.). Bugün *formasyon*’u “biçimlenme, biçimlendirme veya şekillenme” olarak karşılıyoruz.

2000’li yıllarda proje düzeyinde başlatılmış terim sözlüklerinde bilginler, yukarıda belirtilen husus doğrultusunda Türkçe terim önerilerinde bulunmuştur. Örnekleri Tıp Terimleri Çalışma Grubunun yaptığı çalışmadan verelim:

Adsorban, adsorpsiyon, analeptik, antiemetik, antienfektif, aplazi, bakterisit, baypas gibi yabancı kökenli terimlere Türkçe kurallara uygun olarak türetilmiş terimleri şunlardır:

yüzüren, yüzerme, güçlendirici, kusmaseser, gelişmezlik, bakterikıran, bulaşıkkeser, köprüleme.

Buna göre maddelerden biri sözlükte şu şekilde yer alması düşünülmüş:

bakterisit (İng. *bactericide*) Bakteri hücrelerini doğrudan öldüren. **bakterikıran**

Temel özelliklerini vermeye çalıştığımız **madde başı** terimi yayımlanmış sözlüklere baktığımızda yazarının tutumuna ve anlayışına göre çeşitli şekillerde düzenlenmiş ve bir birlik sağlanamamıştır.

Çeşitli terim sözlüklerinde tespit edilen ve kabul edilemeyecek olan, birliği bozucu uygulamalardan bazıları şunlardır:

1. Madde başının ilk harfini büyük yazma.
2. Madde başından sonra iki nokta koyma.
3. Terimin hangi dilden geldiğini göstermeme.
4. Türkçe karşılığının ne olabileceğini tanım sonunda vermeme
5. Madde başında *-ma (-me)*’li terim yerine *-mak (-mek)*’li terimi tercih etme
6. Madde başı kısaltma ise bu kısaltmadan sonra nokta koyma.
7. Madde başını bazen koyu, bazen eğik, bazen harfleri aralıklı (espas) veya büyük harflerle yazma.

tanım

Birlik sağlanamamış, tutarsız uygulamaların görüldüğü bir başka konu **tanım** ile ilgilidir. Önceleri **tarif** diye adlandırdığımız **tanım**, bir kavramın niteliklerini, özelliklerini eksiksiz olarak kurallı bir cümle hâlinde belirtme, açıklama demektir.

Öncelikle **tanım** Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uymalıdır.

Tanım çok ayrıntılı ve uzun olmamalı, açık ve anlaşılır olmalı. Esas özellikleri içine alacak, yan özellikleri dışarıda bırakacak, bugün için eskimiş bir ifadeyle “Efradına cami, ağyarına mani” bir yapıda olmalı.

Tanım cümlelerinde Türkçe kelimeler tercih edilmeli *Örnek olarak reaksiyon, metot, plüralist yerine tepkime yöntem, gerçekçi* terimleri geçmeli. Yaygın olan terimde birleşmelidir.

Tanım cümlesinin sonunda yüklem durumunda olan kelimeye *-dır (-tır)* eklemeye gerek yoktur. Ayrıca tanım *-yor, -dı, -ır* gibi zaman ve *-mız, -sın* gibi kişi ekleriyle de bitmemeli.

sancak Osmanlı yönetim örgütünde il ile ilçe arasında yer alan yönetim bölgesi.

Böyle bir tanım, “...yönetim biçimidir” veya “yönetim biçimi sayıyoruz”, “sayılır” olmamalı.

Tanım, madde başı olan kelimenin dil bilgisindeki türüne göre yapılmalı. Madde başı sıfat ise tanım da sıfat olarak bitmeli. Madde başı ad ise tanım ad olarak bitmeli. Ad için şu örneği verelim:

planlama Gelecekte ulaşılmak istenen verimliliği yakalamaya, kalkınma ve ilerleme düzeyine ulaşmaya dönük çalışmaları, uygulamaları önceden tasarlama programlama işi.

Sıfat için aşağıdaki örneği verelim.

otçul Bitki yiyerek beslenen.

Bazen daha iyi anlaşılсын diyerek ayraç içinde bir kelime eklenebilir.

otçul Bitki yiyerek beslenen (canlı).

Bu uygulamadan maddenin sıfat olduğu, bir adı nitelediği anlaşılır.

Yabancı dilde yazılmış bir tanım, Türkçeye çevrilirken sık sık çevirisi yapılan cümlelerin etkisinde kalınıyor. Bu durumda tanım pek anlaşılamiyor. Bunun yabancı tanımın anlaşılıp Türkçe ifade edilmesinin imkânları aranmalı ve cümle anlaşılır olmalıdır.

Bir madde için yapılan tanım cümlesi içinde yeni madde adları geçebilir. Tanım cümlesi içinde geçen bu tür terimler alfabetik sırasında mutlaka tanımlanmalıdır. Bu, eserden yararlanmak isteyenlerin okuduğu tanımı iyice anlaması bakımından gereklidir.

perikart (İng. *Pericardium*) İçte seröz, dışta fibröz yapıda iki tabakalı olarak kalbi saran kese.

Böyle bir madde içinde geçen **seröz** ve **fibröz** alfabetik sırasında madde başı yapıp tanımlanacaktır.

Terimler genellikle tek anlamlı kelimelerdir. Ancak bazen iki veya üç anlam içeren terimler de olabilir. Bunları numaralandırıp ayrı ayrı tanımlamalıyız. Gerekirse örnek vermeliyiz.

Tanımların numaralandırılmasında kimisi 1), 2), kimisi 1-, 2- kimisi de (1), (2) biçiminde numaraları ayraç içine almıştır.

Oysa **1. 2.** biçiminde bir noktayla numaralandırmak yeterlidir. Rakamlar ise koyu dizilmelidir.

Alana ait en yaygın anlam bir numaralı anlamda verilmelidir. Bir örnek verelim:

gövde 1. Yapıda özel bir görev ve niteliği olan parça, organ. **2.** Bir organın esas kısmı. **3.** Bitkinin, toprağın üst kısmında yaprak ve çiçeklerini taşıyan organ.

Bizde sık görülen ve henüz gereği gibi dile getirilmemiş bir husus da aynı bilim dalında bir kavramın farklı iki adla karşılanması, tanımlarının farklı oluşudur.

Bir dönem **radasyon** Türkçe *ışınım* terimiyle karşılandı (*Metalbilim İşlem Terimleri Sözlüğü* TDK 1972).

Bir dönemde de **radasyon**'a *ışına* dendi (*Biyoloji Terimleri Sözlüğü* TDK 1998).

Hemen belirtmemiz gerekir ki bir terim değişik bilim ve sanat dallarında geçebilir. Ancak o bilim ve sanat dallarındaki anlamı farklıdır. Örnek olarak **boyun** bir tıp terimidir. Coğrafyada "Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer" demektir.

Tanım yaparken madde başındaki sözün tanım cümlesinde geçmemesine çalışılmalı. Tanımda cümlelerin madde başındaki kelimelerle bitmemesine özen gösterilmeli. Kısaca madde başı gene madde başı ile tanımlanmamalı. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi tanım cümlesi *komut* ile değil *buyruk* ile bitmeli.

komut Askerlere, izcilere, beden eğitimi sırasında öğrencilere bir durum almak için verilen komut

komut Askerlere, izcilere, beden eğitimi sırasında öğrencilere bir durum almak için verilen buyruk.

günlük doz Bir ilacın yirmi dört saatlik süreçte verilen toplam dozu.

günlük doz Bir ilacın yirmi dört saatlik süreçte verilen toplam miktar.

Tanınan süreyi aşmamak için öteki **kısaltma, gönderme, dizin** gibi kolları başka bir yazıya veya bildiriye bırakalım.

Geniş katılımlı kurultayda dile getirmek istediğim bu konu, terim çalışmalarında göz önünde bulundurması gereken hususları içine almaktadır. Terim sözlüklerindeki tutarsız, farklı uygulamalar ve bunların giderilmesi için yapılması gereken düzenlemelerle ilgili yaptığım açıklamalar tartışmaya açıktır. Türk Dil Kurumunun ilgili bilim kolunda bunlar görüşülüp bir esasa, bir kılavuza bağlanmalıdır.

Sorunumuz yalnızca terim sözlükleriyle ilgili değil. Eski metinlerin yeni harflere aktarılması, çeviri işaretleri ve özellikle metin yayınlarında dizinlerin düzenlenmesi ve dizinlerin daha ayrıntılı hâle getirilmesi, birlik sağlanması gibi başka meselelerimiz var.

AHMET HAMDİ TANPINAR’IN ŞİİRLERİNDE ÖLÜM DUYGUSUNU/OLGUSUNU TEMSİL EDEN METAFORLAR

Hanife ÖZER

Bir bilinmezi ifade eden ölüm, insanoğlunun yaşantısı, yetiştirme koşulları, dünya görüşü, inancı vb. durumlara göre çeşitli şekillerde algıladığı bir olgudur. Yaratılmış her canlı için mutlak ve doğumla birlikte başlayan bir sürecin sonudur. Bu bakımdan da aslında bir zaman çağrışımı olan ömür, ölüme doğru bir yürüyüş olarak ifade edilebilir. Hiçbir canlının bizzat tecrübe edemeyeceği bir durum olan ölüm, insanın bütünüyle kendi dışında gerçekleşen, kendisine ait olmayan bir tecrübedir. İnsan ölümü, ancak başka canlıların ölümleri üzerinden gözlemleyebilir, bu olguyu başkalarının ölümleri üzerinden algılayabilir. Nitekim ölüm, bilimlerin, özellikle de sosyal bilimlerin hemen her alanında üzerinde ısrarla durulan araştırma ve tartışma konularından biridir. Zygmunt Bauman, ölümün algılanamayacağını, zihinde canlandırılmasının veya temsil edilmesinin zor olduğunu, aklın ölümü kesinlikle düşünemediğini, bu yüzden de terim olarak bir çelişki taşıdığını ve öyle kalmaya da mahkûm olduğunu belirtir.¹ Emmanuel Levinas ise *Ölüm ve Zaman* adlı eserinde ölümü; geri döndürülemeyen bir gidiş, bir cevapsızlık olarak tanımlar. Levinas’a göre ölüm, zamanın kesintisiz akışı içerisinde bir varlığın süresinin bitmesidir.² İslâmiyet’te her canlının ölümü tadacağı, ölümün bir son değil, tam tersine sonsuzluk olduğu ve asıl hayatın ölümden sonra başlayacağı inancı vardır. Kur’an-ı Kerim’de “*Her nefis ölümü tadacaktır.*”³ denir. Tasavvufta ise ölüm, ‘ölmeden ölmek,’ yani nefsi öldürmek şeklinde tanımlanan durumdur.

Ölüm olgusu/duygusu sanat ve edebiyatın da üzerinde yoğun olarak durduğu bir konudur. Bir anlamda sanat ve edebiyat, özellikle ölümü bir son olarak telakki eden sanatçılar için ölüme karşı duruş, sonsuzluğun kapılarını açan

¹ Zygmunt Bauman, *Ölümlülük Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri* (çev. Nurgül Demirdöven), Ayrıntı Yay., İstanbul, s. 11-28.

² Emmanuel Levinas, *Ölüm ve Zaman*, Ayrıntı Yay., İstanbul 2014, s.12.

³ Ankebût Sûresi, Ayet 57.

bir duyustur. Modern edebiyatımızın önemli ismi Ahmet Hamdi Tanpınar da ölüm olgusunu mesele edinmiş bir sanatçımız olarak ölüme felsefî bir problem olarak yaklaştığı ve eserlerinde bu problemi bazen açık bir anlatıyla bazen ise çeşitli imaj ve metaforlarla irdelediği görülür.

Edebî metinlerin en önemli kullanım boyutu olan metafor, eski Yunan'dan gelen bir kelimedir. Eski Yunan'daki *meta*: öte ve *phrein*: taşımak kelimelerinden meydana gelen metafor, Türkçe Sözlük'te *mecaz* olarak karşılanmakta;⁴ Oxford sözlüğünde ise “öteye taşımak, bir yerden bir yere taşımak”⁵ şeklinde açıklanmaktadır. Bu tarifler, Aristo'nun metafor tanımıyla yakınlık göstermektedir; çünkü Aristo da terimi, benzerlik ilişkisinden hareketle “bir ismin ait olduğu yerden alınarak ait olmadığı bir yerde kullanılması” şeklinde tanımlamıştır.⁶ Bu tanımlardan da metaforun “aktarma, taşıma” anlamlarını yüklendiği ve “eğretilmeyi, benzetmeyi, ad aktarmasını” kapsadığı görülür.

Metafor konusunu dilin içinde ele alan ve geleneksel bakış açısının temelini oluşturan Aristocu yaklaşımın yanında terim, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra George Lakoff ve Mark Johnson ile farklı bir boyut kazanır ve düşüncenin, felsefenin bir problemi olarak irdelenmeye başlar. *Metaforlar Hayat Anlam ve Dil* adlı kitapta yazarlar, metaforun kelimelerin değil, kavramların bir niteliği olduğunu belirtirler. Lakoff-Johnson'a göre metafor; “bir kavramın başka bir kavramla algılanması yahut ifadesi, “bir şeyi bir başka şeye dönüştürme sorunudur.”⁷

Oğuz Cebeci'nin *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri* adlı çalışmasındaki metafor tanımı da “bir şeyin bazı yönlerinin bir başka şeye taşındığı ya da aktarıldığı özgül zihinsel/dil bilimsel süreçlerin ifadesi” şeklindedir.⁸ Doğan Aksan ise metaforun içeriğini daraltarak kelimeyi “deyim aktarması” karşılığı ile vermekte ve “bir nesneyi daha güçlü, daha canlı anlatabilmek için onunla benzerliği, yakınlığı bulunan bir başka nesnenin adıyla anma eğilimi”⁹ olarak açıklamaktadır.

⁴ Metaforun, TDK Sözlüğü'nde mecaz olarak karşılanması içeriğinin hayli genişlemesi anlamına gelmektedir. Zira mecaz anlatımda benzetme, eğretilme, kinaye, tariz, kişileştirme vd. söz/anlatım sanatlarıyla birlikte düşünmek gerekmektedir.

⁵ Oxford English Dictionary, 1996.

⁶ Bkz. Aristo, *Poetika* (çev.Nazile Kalaycı), Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 2005; Aristo, *Retorik* (çev. Mehmet H. Doğan), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2017.

⁷ Gökhan Yavuz Demir, “Ön Söz Bölümü” *Metaforlar Hayat Anlam ve Dil*, İthaki., İstanbul, 2015, s.12.

⁸ Oğuz Cebeci, *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*, İthaki Yay., İstanbul, 2013, s.11.

⁹ Doğan Aksan, *Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklerle Şiir Çözümlemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s.45.

Bütün bunların ışığında metaforun; taşıma, benzetme, temsil etme işlevlerinde kullanılan ve kendi içinde mesela “yönelim metaforları, ontolojik metaforlar vb.”¹⁰ çeşitleri olan, ayrıca dil içinde klişeleşmiş –ölü metaforlar- ya da özgün –orijinal metaforlar- kullanımlar bakımından farklılık gösterebilen dil ögesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada da modern edebiyatımızın önemli isimlerinden Ahmet Hamdi Tanpınar’ın şiirlerinde ölümü ifade eden, çağrıştıran metaforlar ele alınacaktır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, şiirde mükemmeliyeti arayan bir şairdir. İnci Enginün’ün kaydettiğine göre mükemmeliyet arayışı sebebiyle şiirlerini bir türlü bitirememiş, onlara sürekli olarak müdahale etmiştir.¹¹ Bu yüzden de az şiir yazmış, yazdıklarının bir kısmını da kitabına almamıştır. Şairin, ölümünden önce bastırdığı kitabında sadece 37 şiir yer almaktadır. Bütün şiirleri ise 1976 yılında Mehmet Kaplan tarafından toplanarak *Bütün Şiirleri* başlığıyla yayımlanır.

Şiirinde “bir rüya hâli yaratmak isteyen”¹² Tanpınar, bunun için “zaman ve musiki unsurlarından yararlanmıştır. Bu unsurlar insanı fiziksel dünyaya ve onun çetin şartlarına, aynı zamanda ölümün biyolojik varlığı sona erdiren özelliğine karşı korur. Zira ölüm, somut dünyaya bağlı, acı ve korku veren bir gerçektir. Tanpınar da bu acı ve korkulu gerçekler karşısına *rüya, musiki ve bütünlüklü zaman* fikriyle karşı koymaya çalışır.¹³ Tanpınar’ın şiirlerinde ölümü çağrıştıran kelime ve söz grupları (metaforlar) ise birkaç başlık altında incelenebilecek özelliktedir. Şairin şiirlerinde tespit edebildiğimiz ve ölümü çağrıştıran göstergeler olarak niteleyebileceğimiz metaforları: “zamansal-kozmik unsurlar, tabiat unsurları, nesneler ve diğer unsurlar” şeklinde tasnif etmek mümkündür.

1. Zamansal - Kozmik metaforlar

Tanpınar’ın şiirlerinde ölümü ifade eden, ölüme gönderme olabilecek zamansal yahut kozmik unsurlar olarak “akşam, gece, karanlık” metaforları ile karşılaşılacaktır. Şair, **Selam Olsun, Bırak Aydınlağa ve Ölüler** başlıklı şiirlerinde ölümü “akşam” metaforuyla kurgulamıştır. **Siyah Atlar, Güller ve Kadehler, Karışan Saatler İçinde, Eşik, Zaman Kırıntıları, Başımın Üstünde Bir Bulutun, Güller ve Kadehler** şiirlerinde ise ölüm, gece metaforuyla betimlemiştir. Yine kozmik bir unsur olarak kabul edebileceği-

¹⁰ Bkz. G. Lakoff- M. Johnson, *Metaforlar Hayat Anlam ve Dil, İthaki.*, İstanbul, 2015.

¹¹ İnci Enginün, “Sunuş Bölümü”, *Ahmet Hamdi Tanpınar Bütün Şiirleri*, İstanbul, Dergâh Yay., 2015.

¹² Mehmet Kaplan, *Tanpınar’ın Şiir Dünyası*, Dergâh Yay., İstanbul, (tarihsiz), s.238.

¹³ Nurullah Çetin, “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Şiiri,” *Hece Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, 2002, nr. 61, s.152.

miz *karanlık* ve *aydınlık/ışık* kelimeleri zıt anlamlarına göndermelerle ölümü çağrıştırmaları, ölüm olgusu yerine kullanılmaları dolayısıyla metafor olarak değerlendirilebilecek kelimelerdir. Fakat bu üç kelime Türkçede, ölümü ifade etmede yaygın bir şekilde kullanıldığı için söz konusu unsurlar “ölü metaforlar”dır. Bununla birlikte Tanpınar’ın zihnini önemli ölçüde meşgul eden, hayata karşılık gelen zaman olgusuyla ilintili olmaları ayrıca dikkati gerektirir.

Şairin şiirlerinde sık sık karşılaştığımız “sabah, aydınlık, gün, ilkbahar, yaz vb.” kozmik unsurlar “sonsuzluk, ferahlık, aşk, ümit vb.” olumlu bir atmosfer yaratırlar. Buna karşın “akşam, gece, karanlık sonbahar, batan güneş” gibi unsurların “karamsarlık, kapalılık, ümitsizlik, hiçlik, ölüm” gibi duygulara işaret ettikleri söylenebilir. Nitekim **Deniz Ufkunda** başlıklı şiirinde geçen “batan güneş, uğultu, akşam havası, kuşların keskin çılgılığı vb.;

Deniz ufkunda batan güneş

Ve keskin çılgılığı kuşların;

Rabbim bu uğultu, bu ateş

Ve bu ümitsiz uçuşların

Doldurduğu akşam havası¹⁴

kelime ve kelime gruplarının ölüm duygusunu yansıttığı görülmektedir. Canlandırdığı trajik atmosfer bakımından söz konusu unsurları orijinal yaratımlar olarak kabul etmek gerekir. Tanpınar’ın kozmik unsurlarla yarattığı metafor örneklerinin yer aldığı bir başka şiiri de **Selam Olsun** başlığını taşır. Bütünüyle ölüm teminin hâkim olduğu şiirde şair, hayata olan bağlılığını ve sevgisini, Mehmet Kaplan’ın deyişiyle “ölümün penceresinden bakarak dile getirir. *Uzak, çok uzağız şimdi ışıktan dizesinde* zıt anlamıyla ve çok *uzak ibaresiyle* ölümü derin bir karanlık olarak betimleyen şair, kendisi ve diğer ölüleri de hocası Yahya Kemal’e atıfla *dönmeyen gemi* metaforuyla tanımlar.

Yollar Çok Erken şiirinde akşam metaforlarıyla verilen ölüm duygusu, **Siyah Atlar** şiirinde gece metaforuna dönüşür. Her iki şiirde de söz konusu metaforların yanında *soğuk rüzgâr* tamlamaları ve yol/yolculuk metaforlarıyla ölüm vurgusu daha da pekişir.

Yollar çok erken akşamda silindi

Kalmadı kaybolma ümidi bile

Başka bir şey örttü ayak sesini

Ay rengi sessizliğin ötesinde

Uzakta her şeyden ve yıldızlardan habersiz

-

¹⁴ Deniz Ufkunda, s. 30.

Soğuk rüzgârlarda kuruldu evin.¹⁵

Saçında gecenin soğuk rüzgârı

Bir gün kapatırsın bu ufukları

Beklersin köşende sessiz ve yorgun

Siyah atlarını son yolculuğun¹⁶

Burada vaktin gece oluşu, anlatıcının/şairin bir köşede sessiz ve yorgun bekleyişi ömrün ileri yaşlarında ölümü kabullenen, hatta bekleyen bir ruh halini sezdirmektedir. Yine şiirde geçen *bir gün kapatırsın ufukları* dizesi de; ufuk kelimesi hayata, geleceğe bir gönderme şeklinde okunduğunda ölümü çağrıştıran kozmik bir metafor olarak okunabilir.

Tanpınar, ölümden sonraki ahiret hayatına inanmayan,¹⁷ ebediyete ulaşmaya çalışan, bunu da sanat yoluyla gerçekleştirmek isteyen bir sanatçımızdır. Nitekim **Bir Heykel İçin** başlıklı şiirinde ölümün mutlaklığı karşısındaki çaresizliğini sanatıyla yahut da şiiriyle bertaraf etmeye çalışan bir anlatıcıyla karşılaşmaktayız. Şiirde ölümün sonsuzluğu içinden bir kadının, hayatının en güzel dönemlerine (gençlik veya mutluluk anlarına) gülümsemesi sabah metaforuyla betimlenirken heykel metaforuyla da ölümsüzlüğü yakalama düşüncesi okunabilir:

Gülümsüyor ölümün sonsuzluğu içinden

Gülümsüyor vaktiyle nasıl gülümsediye

Ömrünün sabahında ümide ve sevgiye¹⁸

Burada sabah metaforuyla insan hayatının doğumuna yahut ilk gençlik dönemlerine gönderme yapılırken yine aynı metafor aracılığıyla dolaylı olarak akşama, geceye ölüm anlamı yüklendiği sezilmektedir.

2. Tabiat Unsurları

Tanpınar, daha çocukluğundan itibaren tabiata büyük bir ilgi duymuş, tabiatı hemen her türdeki eserleri için başlıca kaynaklarından biri haline getirmiştir. Onun eserlerinde/şiirlerinde tabiat, somut görüntülerinin, güzelliklerinin yanında kendi iç âleminde uyandırdığı evren bakımından da çok önemli

¹⁵ Yollar Çok Erken, s. 33.

¹⁶ Siyah Atlar, s. 34.

¹⁷ Mehmet Kaplan, Tanpınar'ın Şiir Dünyası, İstanbul, Dergâh Yay., s.81.

¹⁸ Bir Heykel İçin, s. 35.

bir uyarıcı işlevi görmüştür. Şair, şiirlerinin başlıca meselesi olan *hayat ve ölüm tezadını* ifade için en çok tabiat öğelerine başvurmuş, bir kısmında tabiatı doğrudan bir tem olarak konumlandırmış, bir kısmında ise vermek istediği duygunun metaforları olarak kullanılmıştır. Onun; **Bendedir Korkusu, Defne Dalı, Musiki, Ey Kartal Bakışlı, Ölü, Ölüler** başlıklı şiirlerinde karşımıza çıkan *toprak, su, çukur, uçurum; servi, yarasa* vb. kelimeleri işaret ettikleri anlam bakımından ölümüne gönderge olarak değerlendirmek mümkündür. Bunlar içinde mesela, **Ölü** şiirindeki;

Adımlarla gezdim hayat yolunu / Ve bir avuç toprak oldum en sonu

dizelerde okuduğumuz “toprak olmak” grubu, dil içinde ölümü ifadede alışılmış, kanıksanan bir kullanım olduğu için “ölü metafor” olarak kabul edilmelidir. Yine **Sen ve Ben** başlıklı şiirde, baharın timsali genç sevgiliye;

Sana ufuklar gel diye bağırır

Ellerinde çiçek ve haykırarak

Seni gür sesiyle hayat çağırır

Beni de çiğneyip geçtiğin toprak

dizeleriyle hüznünü ifade ederken son dizede geçen *toprak* metaforunun da **Ölü** şiirindeki gibi ölümü içerdiği fakat söz konusu kullanımın alışılmış olduğunu kaydetmek gerekir.

Buna karşın **Ey Kartal Bakışlı** adlı şiirinde şair, doğrudan ölümü ele almakta, ölümü çeşitli sıfatlar eşliğinde kişileştirerek yarattığı canlı, orijinal metaforlarla vurgulamaktadır:

Ey kartal bakışlı avcısı fecrin,

Açmamış güllerin siyah bahçesi;

Büyük hasatçısı serviliklerin,

Varlığın perdeyi yırtan gölgesi¹⁹

Şiirin ilk dizesinde ölüm, kartal bakışlı bir avcı şeklinde resmedilmekte; sonraki dizede açmamış güllerin siyah bahçesi metaforuyla vurgulanmaktadır. Üçüncü dizede geleneğimizde mezarlıkları çağrıştıran bir mekân olan servilikler geçmekte ve ölüm burada “büyük hasatçı” ve son dizede okuduğumuz “perdeyi yırtan gölge” sıfat grubuyla oluşturulan ürpertici metaforlarla temsil edilmektedir. Fecr kelimesi ise güneşin doğma vakti, günün ilk saatleri anlamında aydınlığı, Tanpınar’ın imgeleminde hayatı ifade etmektedir. Şiirde ölüm, varlık âleminin üstümüze gerdiği perdeyi yırtıp başka bir âleme geç-

¹⁹ *Ey Kartal Bakışlı*, s.55.

memize yol açan/zorlayan bir olgu olarak betimlenirken Tanpınar, perdenin arkasında kendisine ait yeni bir âlem,²⁰ rüya âlemi inşa etmektedir.

Bendedir Korkusu şiirinde de ölüm korkusu kartal, atmaca,²¹ yılan gibi canlı varlıklardan yaratılmış sıra dışı metaforlarla dile getirilmektedir:

Bendedir korkusu biten şeylerin

Çelik gagasında fecri taşıyan

Mavi kartal benim

Pençelerimde

Asılmış bir zümrüt gibidir hayat

Sonsuzluk ısırır güzel kavsimde

Susamış bir ceylan gibi zaman²²

Hayatın ve ölümün karşılaştırıldığı şiirde şair kendisini mavi bir kartal imgesiyle betimler. Bu imge Tanpınar'ın estetiğine bir gönderme olarak düşünülebilir. Zira kartal, yırtıcı kuşların en güçlüsüdür. Çok yükseklerle çıkabilir, bununla beraber aşağıda kalanları da bütün detaylarıyla görebilir. Gücü ve yüksekliği simgeleyen kartal, yine gökyüzü ile yeryüzü arasında hızla gidip gelebilir; gözünü kırpmadan güneşe bakabilir, dolayısıyla ışıkla ilintili bir kuştur. Kartalın bu özellikleri ise bize, Tanpınar'ın “yekpare zaman ve mekân arayışını” çağrıştırır. Şiirde hayatın güzelliği zümrüt imgesi ile verilirken ömrü ifade eden zaman susamış bir ceylanla temsil edilir. Şiirin bütününde verilen duygunun ise ölüm korkusu sezilmekte, bu duygunun sebebinin bütün güzelliklerin kaynağı olan hayatın ölüm tarafından yok edilmesi duyumsanmaktadır. Bu şiirde de *fecr* kelimesi hayata karşılık gelmektedir.

Tanpınar'ın, şiirlerinde ölüm çeşitli yollarla betimlenirken canlı varlıklar içinde hayvanları metafor olarak kullandığı görülmektedir. Metafor olarak kullandığı hayvanlar ise daha çok “güçlü ve hız yeteneği olan canlılardır.” Yukarıda kaydettiğimiz kartal, atmaca vb. yırtıcı kuşların yanında **Siyah Atlar** şiirinde ölüm, “siyah at” imgesiyle karşımıza çıkar.

Saçında gecenin soğuk rüzgârı

Bir gün kapatırsın bu ufukları

Beklersin köşende sessiz ve yorgun

²⁰ Yunus Balcı, *Tanpınar Trajik Bir Şair ve Şiiri*, İstanbul, 3F Yay., 2008, s.89.

²¹ *Eşik (66)* başlıklı şiirde ölüm atmaca imgesiyle gösterilmiştir: *Ey hiç şaşmayan göz, büyük atmaca / gölgesi güneşin üstünde uçan / Dişi kuyruğunda ebedi yılan / Ve üst üste rüya!*

²² *Bendedir Korkusu*, s. 29.

*Siyah atlarını son yolculuğun*²³

Şairin at imgesiyle ölümü çağrıştırdığı bir başka şiiri de **Sonbahar**’dır.

Karşı ormanlardan geçen atlı kim? Vahşetle tutuşan gözlerinde kin
Deniz, uzaklarda yanan bir şey mi var... Mevsim mi bu geçen yoksa ölüm mü?
Ufkun sükûnuna ölüm mü hakim, Yolunda can veren hüznü bitkin
*Niçin sustu demin inleyen rüzgâr? Bir gölgedir şimdi yaprak dökümü.*²⁴

Karanlık, kasvetli bir atmosferin hâkim olduğu bu şiirde ölüm düşüncesi-nin baskındır. “Uzaktan geçen atlı,” atın hızıyla ilişkilendirerek zamanı, insan ömrünü içermekte, bununla birlikte insanın ölümü daima kendinden uzak dü-şündüğünü sezdirmektedir. Şiirin başından itibaren şair, denizi kişileştirerek ona cevabını bildiği sorular sorar. Mevsimlerin geçişi, yaprakların dökülüştü aslında ömrün geçişidir ve şair de bunun farkındadır.

3. Nesnelerden yaratılan metaforlar

Tanpınar, hemen bütün şiirlerinde derinden hissettiği hayat karşısında ölümün mutlak gerçekliğine, bu gerçekliğin onu sürüklediği trajik duyuşa²⁵ yer vermiş, bunları çeşitli metaforlar aracılığıyla dile getirmiştir. Sanatçının **Selam Olsun, Rıhtımda Uyuyan Gemi, Bir Gül Tazeliği, Sesin, Ey Kartal Bakışlı, Eşik, Altın Güzeldir ve Ölüler** başlıklı şiirlerinde “*ayna, gemi, ker-van, çarmıh*” gibi varlıkların ölümüne gönderme veya ölümü ifade maksadıyla kullanıldığına tanık olunur. Tespit edebildiğimiz bu nesnelerden ayna; günlük hayatın bir eşyası/nesnesi/aksesuarı olmasının yanında, işlevinin dışında baş-ka birtakım anlamların yüklendiği bir nesne olarak da karşımıza çıkabilmek-tedir. Buna göre ayna bazen gösteren, bazen gizleyen, bazen yansıtan, bazen dönüştüren fonksiyonlar yüklenmiştir. Hemen her kültürde, her edebiyatta gö-rülen, kullanılan bir motif olmasına²⁶ karşın sahip olduğu zengin çağrışımlar dolayısıyla aşınmayan, diğer bir deyişle ölü metafor haline dönüşmeyen bir özellik taşır. Nitekim klasik şiirimizin sık kullanılan bir mazmunu olan ayna, modern şiirimizde de şairlerimizin özgün bakış açıları ve duyularını yansıtan bir metafor olarak varlığını sürdürmektedir. Tanpınar’ın da **Sesin, Ey Kartal Bakışlı, Eşik, Altın Güzeldir, Ölüler** başlıklı şiirlerinde ölümü, ayna kelime-sinden ürettiği çeşitli metaforlarla betimlediği görülür.

²³ *Siyah Atlar*, s. 34.

²⁴ *Sonbahar*, s. 105.

²⁵ Yunus Balcı, *Tanpınar Trajik Bir Şair ve Şiiri*, 3F Yay., İstanbul, 2008.

²⁶ Ayna ayna söyle bana: masal; roman sokağa tutulmuş bir aynadır: kuram; ayin-i dil, mirat-ı tecelli: şiirsel ifade; ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz: özdeyiş vb.

Şair, **Sesin** başlıklı şiirinde sevgilinin sesinin kendisinde uyandırdığı güzelliklerle mutludur:

Sesin yıldızlı gecemdir Akan deremdir ben susuz
Başucumda geniş, sonsuz Çatlamış dudaklarımla
*Dalgalanır, derinleşir; Koşarım saf billûruna...*²⁷

Sevgilinin sesi şair için boyutsuz, derin, yıldızlı bir gece; susamış, susuzluktan çatlamış dudakları için billûr sularıya akan bir dere gibidir. Fakat bu hâl, Tanpınar için uzun soluklu, uzun süre devam edebilecek bir hâl değildir. Zira şair, ölümü daima yakınında hisseder ve bu yüzden her mutlu anını ya hayal ettiği ebediyet âlemine kaçarak ya da ölümün gerçekliği ve yok ediciliği inancıyla ümitsizliğe düşerek noktalar. Onun için sevgili, tabiat, hayat ve bunların duyurduğu mutluluk, ölümün varlığı karşısında uyanılacak bir rüya gibidir:

Sonra irkilirim birden
Bittiği an bu rüyanın,
Geçmiş gibi fark etmeden
*Öbür yüzüne aynanın.*²⁸

Tanpınar'ın burada ayna metaforunu hayatı ve ölümü simgeler şekilde kullandığını düşünmek mümkündür. Aynanın aydınlık yüzü ile hayatı, sırlı olan öbür yüzüyle de “karanlık ve meçhul” bir âlemi, yani ölümü anlatmak istediği söylenebilir. Yine **Ey Kartal Bakışlı** şiirinde:

...

*Aynalar kırıldı mevsimlerle, biz / Sırrın gecesinde rüyaya daldık*²⁹

dizelerinde de ayna, bir tarafla hayatı, bir tarafla da ölümü temsilen kullanılmıştır. Aynanın/aynaların kırılmasıyla da yaşanan âlemde öte âleme, bilinmezlerle dolu sırlar âlemine geçilmiş, iyimser bir tutumla sırlar âleminde ölüm, rüyaya dalmak şeklinde tasarlanmıştır.

Tanpınar benzer bir kullanıma **Eşik** şiirinde de başvurmuştur. Şiirin son bölümünde gece ve ölümü kişileştirerek karanlık ve bilinmezlik anlamlarını yüklemiş, hayata dair bütün isteklerin, arzuların, beklentilerin, hayallerin vb. kısacası güzel olan her şeyin *bu ikiz aynada* toplandığını ifade etmiştir. Ancak diğer şiirlerinden farklı olarak burada ölüm ürpertici, tedirgin edici bir son değil, ebedi saadete kavuşmaktan kesilen umut dolayısıyla bir yenilgi ya da

²⁷ *Sesin*, s.38.

²⁸ *Sesin*, s.38.

²⁹ *Ey Kartal Bakışlı*, s.55.

teslimiyet olarak kurgulanmıştır. Gece, hayatı ve tabiatı güzelleştiren, insanı mutlu eden her şeyi örtmekte, görünmez kılmakta, ölüm ise yok etmektedir.

Geceyle ölümdür asıl sevgili

Bu ikiz aynada toplanır yollar

Karanlık yaratır, ölüm tamamlar

...

Yeter büyüüne aldandığımız

*Güneşin...*³⁰

4. Diğer metaforlar

Tanpınar'ın şiirlerinde *yol, yolcu, yolculuk, kervan, uyku, rüya, kader* gibi birtakım kelimelerin de ölümü temsil ettikleri görülür. Fakat şairin **Bir Gül Tazelîği, Rıhtımda Uyuyan Gemi, Bursa'da Zaman, Bir Gün İcadiye'de, İnsanlar Arasında, Musiki ve Ölüler** başlıklı şiirlerinde geçen bu öğeleri canlı, özgün metaforlar olarak kaydetmek pek mümkün değildir. Zira gerek sözlü edebiyat geleneğinde gerek yazılı edebiyat metinlerinde gerekse dilin gündelik kullanımında söz konusu kelimeler yaygın bir biçimde ölümü temsilen kullanılmaktadır. Bundan dolayı da bu örnekleri ölü metaforlar olarak kaydetmek daha doğru olacaktır. Bununla birlikte şairin trajedisini vermek bakımından **Bir Gül Tazelîği** şiirindeki *ayrılmayan kader baş ucumuzdan*³¹ dizesinde yer alan kader metaforunu belirlemek gerekir. Çünkü bu metaforla şairin zihninin ölüm olgusuyla ne denli meşgul olduğu, aynı zamanda onun karşısında ne denli çaresiz kaldığı (bu durum Tanpınar'ın trajedisidir) anlaşılabilmektedir.

Yine **Ölüler** başlıklı şiirin on birinci bölümünde okuduğumuz *çarmıh* metaforu, anlam zenginliği ve orijinalitesi bakımından bize göre özgün bir yaratımdır ve Tanpınar'ın şiirlerindeki hayat-ölüm sorunsalını vermesi açısından önemlidir. İnsanların, arkalarında kalan kanlı akşamda, sırtlarında taşıdıkları çarmıhla/kaderleriyle düşe kalka mutlak sona yürüyüşlerinin betimlendiği şiirde, çarmıh metaforunun; her canlının ortak kaderinin ölüm olduğu düşüncesinden hareketle ölüme bir gönderme olarak okunması mümkün görünmektedir. Zira Tanpınar, birey açısından ölümün kaçınılmaz bir kader olduğunu kabullenmiştir; ancak bu kabulleniş onu aynı zamanda trajik bir atmosfere itmiştir. Şair, derinden hissettiği trajik duruma ya topluma açılarak ya da sanat aracılığıyla ölümsüzlüğü yakalayarak teselli aramıştır.

³⁰ *Eşik*, s.69.

³¹ *Bir Gül Tazelîği*, s.36.

İnsanlar Arasında başlıklı şiirinde ise ölüm olgusu ejderha imgesiyle verilir. Şair, şiirde “insan-kader-ölümlülük” düşüncesini Yunan mitolojisinin figürleriyle somutlandırma yoluna gitmiştir. Geçici bir süre için ölümlü insanların arasına karışan Zeus, tanrı olarak hep uzaktan idare ettiği insanların “kaderleri” karşısında ne yaptıklarını, daha önemlisi de kader karşısındaki “ümitsiz isyanlarını” tatmak istemiştir. İnsanlar için yaşam zordur: *Hastalık, açlık, ölüm, ayrılık...* ancak bunların ötesinde kaçınamayacakları bir gerçeğin korkusu vardır. Bu, ölüm korkusudur. İnsan için ölüm kendi üzerinde tecrübe edemediği bir bilinmezdir; bilinemediği için de büyük korku uyandıran dev bir ejderhanın uyandırdığı korkuyu uyandırabilmektedir.

Bilinmezden doğru gelen korku, ejderlerin en büyüğü³²

Şiirde insan, başka bir deyişle ölümlü olmak kader uçurumuna atlamakla eş tutulurken insan, doğumundan itibaren ölüme doğru yürüyen bir kervanın içinde tasavvur edilmektedir.

Kolay mı kader uçurumuna atılmak / Durmadan yürüyen kervana katılmak!³³

Sonuç

Bu çalışmada Ahmet Hamdi Tanpınar’ın şiirlerinde ölümü temsil eden ya da ölüme gönderme içeriği taşıyan dil öğelerinin, metaforların tespit edilip incelenmesine çalışılmıştır. İncelememiz sırasında şairin şiirlerinde ölüm olgusuna veya duygusuna karşılık gelen, kimi zaman tek kelime ile kimi zaman kelime grubu ile oluşturulmuş metaforların bir kısmının dilin günlük kullanımına da geçmiş, hatta kelimenin yan anlamı haline gelmiş metaforlar olduğu görülmüştür. Bir kısmının ise Tanpınar’ın kişisel tasarrufu olup özgün, zengin çağrışımlar içerdiği belirlenmiştir.

Söz konusu metaforlar ışığında denilebilir ki Tanpınar’da ölüm, hiçlik duygusuna koşuttur. Şairin, ölümden sonra ahiret hayatına inandığına dair şiirlerinde herhangi bir işaret yoktur. Bununla birlikte hayallerden, rüyalar-dan oluşan ebedi mutluluğun arzusunu derinden duyduğu sezilmekte, somut zamanın ve “meçhul karanlığın” dışına çıkmayı hayal ettiği görülmektedir. Ancak şiirlerinde, bunun mesela mistikler gibi ölümlü değil; sanatla, estetikle, güzellikle gerçekleşebileceği duygusunu vermektedir.

Onun çoğu şiirinde hayatın güzellikleri ve bu güzelliklerin ölümlü sona ereceği sık sık bir arada verilmektedir. Ölüm, bilinmezler evrenidir ve bu evrenin en önemli tarafı karanlık oluşudur. Nitekim şairin tespit edebildiğimiz ölüm olgusunu/duygusunu içeren metaforlarının başında akşam/gece meta-

³² *İnsanlar Arasında*, s.93.

³³ *İnsanlar Arasında*, s.96.

forları gelmektedir. Yine bu kelimelerle bağlantılı sayabileceğimiz karanlık metaforu da onun şiirlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Doğumu veya hayatı zaman olarak sabah ile karşılayan Tanpınar, günün sonunu, aydınlığın bitimini ömrün sonu ile bağdaştırmaktadır. Bu metaforların, şairin zihninde ömrün sonunu, ölümün karanlık yüzünü temsil ettikleri açıktır.

Şairin yoğun olarak başvurduğu bir başka metafor ise aynadır. Gerek ölüm, gerekse daha başka anlam içeriğiyle zengin bir çağrışıma sahip olan ayna metaforu, Tanpınar'ın şiirinde alışılmış anlamların dışında mesela hayatı ve ölümü, başka bir deyişle aydınlığı ve karanlığı birlikte temsil eden bir metafordur. Yaşam aydınlık, ölüm karanlıktır; ömrün sonu ise aynanın kırılması, yani karanlıkta kaybolmaktır.

KAYNAKLAR

- AKSAN Doğan (2004). *Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklerle Şiir Çözümlemeleri*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- AKSAN Doğan (2016). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- BALCI Yunus (2008). *Tanpınar-Trajik Bir Şair ve Şiiri*, İstanbul, 3F Yayınları.
- BAUMAN Zygmunt (2000). *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri* (çev. Nurgül Demirdöven), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- CEBECİ Oğuz (2013). *Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri*, İstanbul, İthaki Yayınları.
- ÇETİN, Nurullah (2002). “Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şiiri,” *Hece Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, nr. 61, s.150-170.
- ENGİNÜN İnci (2015). “Sunuş Bölümü”, *Ahmet Hamdi Tanpınar Bütün Şiirleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- KAPLAN Mehmet (...). *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- LAKOFF George-JOHNSON Mark (2015). *Metaforlar Hayat Anlam ve Dil*, İstanbul, İthaki Yayınları.
- LEVİNAS Emmanuel (2014). *Ölüm ve Zaman*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Oxford English Dictionary, 1996.
- TANPINAR Ahmet Hamdi (2015). *Bütün Şiirleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları.

BURSA YERLİ AĞIZLARINDA PEKİŞTİRME, İKİLEME VE TEKRARLAR ÜZERİNE

Hatice ŞAHİN

Türk dilinin söz varlığı içinde önemli bir yer tutan ikilemelerle ilgili çalışmalar, tanımı konusunda tüm bilim adamları uzlaşmamış olsa da Türkoloji literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Genel olarak anlamı pekiştirmek için kurulduğu kabul edilen ikilemeler, bir taraftan da çeşitli niteliklere sahip iki kelimenin bir araya gelmesi yoluyla yeni bir kelime de türetebilirler. Bazı araştırmacılar, bu açıdan bakıldığında ikilemeyi yeni bir kelime türeten iki kelime, bir başka deyişle iki kelimedenden farklı yeni bir kavramı karşılayan kelime grubu olarak tanımlarlar. Diğer taraftan, Türk dilinin ikilemeleri doğal olarak tarihî ve çağdaş Türk dili metinlerinde, “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”¹, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler”², “Altay Türkçesinde İkilemeler”³, “Kırım Tatarcasında İkilemeler”⁴ gibi teker teker ya da dönem ve saha bağlamında ele alınmıştır.

Son zamanlarda Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yapılan derleme ve inceleme çalışmalarının artması ve belli bir düzeye gelmesiyle bir anlamda metinlerin yorumlanması, mukayese edilmesi çalışmaları da hız kazanmıştır. Bu derleme metinleri, filoloji ve folklor dışında diğer sosyal bilimlerinde malzemesi olarak değer kazanırken, bu metinler üzerinden Türk diliyle ilgili konuların tek başına incelendiği ve diğer bölge ağızlarından yapılan derlemelerle mukayese edildiği döneme girilmiştir. Buna bağlı olarak, Türkiye Türkçesi ağızlarında kalıp ifadelerin, ikileme ve tekrarların ele alındığı ve alınacağı çalışmaların⁵ Türk dilinin anlatım yollarındaki çeşitliliğini, kavram

¹ Funda Toprak, “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi TDAE, İzmir, 2005

² Zuhal Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler”, Türk Dilleri Araştırmaları 7, İstanbul 1997, s.19-40

³ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesinde İkilemeler”, Bilig Kış, 2004, Sayı 28, s. 83-100

⁴ Ülkü Çelik Şavk, “Kırım Tatarcasında İkilemeler”, Türk Bilig, 2003/6, s.37-40

⁵ Ercan Alkaya, “Orta ve Doğu Karadeniz Ağızlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir

karşılamadaki inceliğini gösteren örnekleri ortaya çıkarmanın yanında ağız araştırmalarında ağız bölgelerinin sınırını çizme konusunda da yardımcı olacağı şimdiden görülmektedir.

Bu bildiride Bursa yerli ağızlarından derlenen metinlerin; anlatılanı pekiştirmek amacıyla başvuru yöntemlerin ikileme ve tekrarlar açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Türkçede anlatımı yoğunlaştırmak, anlatım gücünü artırmak için genel olarak güçlendirme, abartma, çoğaltma, genişletme, zenginleştirme terimleriyle de karşılanan pekiştirme işlemi, sesler, ekler, kelimeler ve sözdizimiyle⁶ olmak üzere birçok yolla gerçekleştirilebilir. Bu yollardan biri ikilemeler ve tekrarlardır.

Bildirinin çıkış noktasının öncelikle Bursa yerli ağızlarında ikilemeler olduğunu, ancak ikilemelerin tanımında öne çıkan işlevin pekiştirme olması ve başlangıçtan itibaren konuyla ilgili çalışmalarda ikilemeler ve tekrarların bazen birlikte bazen de ayrı kategorilerde değerlendirilmesi sebebiyle konu genişlemiş ve bildiri, genel itibarıyla Bursa ağızında pekiştirme, ikileme ve tekrarlar üzerine olmuştur. Yine de bu bildiride pekiştirme konusu, ikilemeler ve tekrarlar üzerinden incelenecektir.

Pekiştirme dendiğinde akla ilk gelen ve konuyla ilgili çalışmalarda da hemen öne çıkan yapı tekrar edilecek kelimenin ilk ünlüsünden sonra p,m,r,s, ünsüzlerinden uygun olanın getirilmesiyle kurulan yapıdır. Vecihe Hatipoğlu, *“Pekiştirmede hece ikilenir, tekrarlanır ama aynı hecenin tekrarlanmasından doğacak sakıncadan kurtulmak için hecenin biri pekiştirme ünsüzü ile değişik bir biçime bürünür”* diyerek hem yapının kuruluşunu hem de pekiştirme ünsüzünün getiriliş nedenini açıklamaya çalışır.⁷

Bursa ağızlarında sipsivri, kıpkırmızı gibi örnekler tespit edilmekle beraber sayıları çok fazla değildir.

Bildirimize konu olan Bursa yerli ağızındaki pekiştirme amaçlı tekrarlar ve ikilemeler, genel olarak şu şekilde tespit edilmiştir.

1- İsim ve fiil soylu kelimelerin ikili tekrarı

diri diri, ufak ufak, bak bak, Āle Āle, bĀle bĀle, böyle böyle, öyle öyle, dereden dereden, büyük büyük, yoğ yoğ, tek tek, üsul üsul, acık acık, zamĀn zamĀn, bazı bazı, dēpe dēpe (tepe tepe), ēv ēv, Āyrı Āyrı, ufĀÚ ufĀÚ bĀrçā

Değerlendirme”, Turkish Studies, Volume 3/3, Spring, 2008

⁶ Ahat Üstüner, Türkçede Pekiştirme, Fırat Üniv. Yay. Elazığ 2005, s.11 künyeli çalışmasında pekiştirmeyi genel olarak bu dört ana başlık altında toplamıştır.

⁷ Vecihe Hatipoğlu, Pekiştirme ve Kuralları, TDK Yay. Ankara 1973, s.7.

bÀrçā, nelē nelē, yīmşak yīmşak, sōna sōna, kısa kısa, dÀtlı datlı, ufak ufak, yovarlak yovarlak, dÀne dÀne, kÀmyon kÀmyon, mūyit mūyit, bölgē bölgē, gurup gurup, istif istiv, Úalīb Úalīb, pÀrçā pÀrçā, şÀle şÀle, kĀşe kĀşe, çok çok, şu Úadan şu Úadan (şu kadar)

Zorlaya zorlaya, Úarıştıra Úarıştıra, dolaşa dolaşa, çala çala, gitdikçe gitdikçe, dōne dōne, sava sava, biçe biçe, çala çala, dönē dönē, çeke çeke, sĀllāya sĀllāya, dōve dōve, Úıvıra Úıvıra, dōne dōne, , Úıynaya Úıynāya yansıma olabilir.) büyüde büyüde, Úoya Úoya, üzle üzle, büzle büzle.

İkili tekrarlar zaman zaman tekrarlanan iki kelimenin tek bir isimle ya da fiille karşılanabileceği de düşünülebilir. Mesela, zaman zaman tekrarının *bazen* kelimesiyle, kĀpı kapı dolanırdı örneğindeki kapı kapı tekrarının *her yer*, sonra sonra tekrarının *sonraları* kelimesiyle karşılanması mümkün olabilir. Bir başka deyişle, ikili tekrarların bazılarının tekrar yoluyla pekiştirme dışında bir kavramı karşılama işlevi de bağlama göre değerlendirilebilir.

Bursa ağzında ünlü ulaçla kurulan tekrar ve ikilemelerde geniş ünlülü –A ulacının kullanıldığı, -I dar ünlülü ulaç ekinin kullanılmadığı görülmektedir. Leyla Karahan, bu özelliğin, Batı grubu ağızları için karakteristik bir özellik olarak kabul edilebileceğini düşünmektedir.⁸

Fiillerin -A ulaçlı tekrarlarının yanında diğer ulaç ekleriyle ve fiil işletme ekleriyle kurulmuş biçimlerinin de ikili tekrarı tespit edilmiştir. Bazı örneklerde pekiştirme amacıyla tasviri fiil yapılarında asıl fiilin tekrar edildiği de görülmektedir.

Úıyamayon Úıyamayon, Úarıştırıkan Úarıştırıkan, ūlanır ūlanır, bōmuş bōmuş, döndüm döndüm gēldim, döveriz döveriz, Úō Úō vērdik (koyu koyu verirdik-koyuverirdik), Durulur durulur, uvÀdık uvÀdık, tuttulÀ tuttulÀ, Úavırısın Úavırısın, dokanır dokanır, büyür büyür, sallÀla sallÀla, zarÀlÀ zarÀlÀ, şak yak şak yak.

2- İsim ve fiil soylu kelimelerin üçlü tekrarı

Bursa ağzında ikili tekrarların yanında üçlü tekrarların da sayısı çok fazladır. Bu tekrarlar, isimler, ulaç eki almış fiiller ve çekimli fiillerde görülmektedir.

yōksuzlūÚ yōksuzlūÚ yōksuzlūÚ fiĤTn fiĤTn fiĤTn

dōne dōne dōne, ÚĀynaya ÚĀynaya ÚĀynaya, Kavırız kavırız kavırız, bulÀlÀ bulÀlÀ bulÀlÀ, Kırıp kırıp kırıyo, yīdılar yīdılar yīdılar, dĀdüler dĀdüler dĀdüle, bükēlē bükēlē bükēlē

⁸ Leyla Karahan, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında –I Zarf-Fiil Ekli İkilemeler”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül-4 Ekim, İstanbul 2013, Bildiri Kitabı 2014, CII, s.75-84

3- Yansıma kelimelerden oluşan ikili ve üçlü tekrarlar

Yansımalarından oluşan pekiştirme amaçlı tekrarlarda tabiat seslerinin standart Türkçeden daha farklı duyulup yansıtıldığı görülmektedir. Diğer ağız derlemelerine bakıldığında da aynı durumla karşılaşmaktadır. Genellikle ağızların her birinde aynı tabiat sesi farklı yansıtılmaktadır. Bir başka nokta ise yansımali tekrarların tabiat içinde yaşayan insanlar dilinde daha çok ve daha sık kullanıldığıdır. Bursa ağzından derlenen metinlerde yansıma kelimelerin olduğu gibi tekrarıyla oluşturulan örneklerin sayısı fazladır. Hamza Zülfikar bu yapılar için tam ikileme terimini kullanmıştır.⁹

Cıldır cıldır işe-, takır takır salla-, Cöbur cöbur tut-, zö zö diyerek ok at-, döm döm daul, tak tak döv-, hayvanın gıldır gıldır kaçması, facır facır suyun ijinde gıtdik, faşır faşır su, lapır lapır, evêç evêç (oyun oynarken çıkarılan ses), fakır fakır, lap lap, tırak tırak, çatır çatır, şAk şak, vın vın, çakırt çakırt, cilli cilli (oyun oynarken çıkarılan ses), tan tan hatArız, tıpiş tıpiş, takkır takır, fıkır fıkır, löb löb, hor hor, takıdak takıdak, cık cık, vAy vAy yap- (cilve yap-)

Yansımalarından oluşan tekrarlı yapıların da üçlü biçimleri Bursa ağızlarında yaygındır.

şıp şıp şıp ezēsin, da da da dat (silah sesi) şak şak şak, dan dan dan hūru-yolA, kapı tak tak tak

Kimi zaman bu tekrarların da doğrudan tekrarı yoluyla pekiştirme yapılmaktadır.

tekêrlekli araba *güldür güldür güldür güldür* aşşA dōru gidē

4- m’li tekrarlar

Vecihe Hatipoğlu’nun¹⁰ m’li ikileme başlığıyla verdiği kelimenin tekrarı sırasında ikinci kelimenin başına ünlüyle başlıyorsa m- ünsüzünün getirilmesi, ünsüzle başlıyorsa m- ünsüzüyle değişmesi durumu, aslında konuyla ilgili çalışmalarda tartışılan bir konudur. Bazı kaynaklarda ilaveli tekrar¹¹, otomatik tekrar¹² olarak da adlandırılan yapı, Tahsin Banguoğlu’nda¹³ ses olaylarında türeme başlığında ele alınmış, ancak aslında yapıların türeme değil de büzülme sonucu ortaya çıkmış koşma takım olduğu da belirtilmiştir. Yazar ev mev, taş maş gibi yapıların ev mi ev, taş mı taş yapılarından geldiğini izah etmiştir.

⁹ Hamza Zülfikar, Türkçede Ses Yansımali İkilemeler, TDK Yay. Ankara 1995, s. VII.

¹⁰ Vecihe Hatipoğlu, İkileme, TDK Yay. Ankara 1981, s.21

¹¹ Necmi Akyalçın, Türkçe İkilemeler Sözlüğü, Anı Yayıncılık, Ankara 2005, s. 5

¹² Osman Nedim Tuna, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli ikilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, TTK Basımevi, Ankara 1986. S. 13.

¹³ Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 68.

Vecihe Hatipoğlu, bu yapıların birer pekiştirme sayılabileceğini, anlatımı güçlendirdiğini, fazla kelime kullanmadan “ve saire, benzer, ilgili şeyler” kavramını verdiğini savunur.¹⁴

Aslında bu örnekler bakıldığında Hatipoğlu’nun ifade ettiği pekiştirmeden ziyade bir sıradanlaştırma söz konusudur. Ahat Üstüner de pekiştirmeye ilgili çalışmasında bu yapıları ele almamıştır. Üzerinde daha çok durulması gereken bu yapıların örnekleri Bursa ağzında sıklıkla kullanılmaktadır.

Okul mokul, îne mîne, aynalâ maynalâ, dalı malı, nalın malın, bÂcek mÂcek, türkû mürkû, kuru muru, şükürü mükürü, teyiplê mêyiplê, Âşık maşık, istek mitsek, bando mando, nine mine, êvli mêvli, iç̣ôdâsı miç̣ôdâsı, eşdilê mêşdiler, tÂtlı mÂtlı, dÂtlı matlı, un mun, süt müt, oyunu moyunu, şakII mIIka, daş maş, içine miçine, ôynÂÚan mōynÂÚan, gât mÂt (kağıt mağıt), çay may, davul mavul, şalgam malgam, süt müt, süyunna muyunna, yün mün, Úoyuna moyuna, dôktur muktur, ÚÂve mÂve, hÂyvanını mayvanını, yÂpma êtme, hayt mayt, yunan munan, toku moku (toku oyun adı), babulÂmız mabulÂmız (babu, çocuk ayakkabısı),

Bu yapılar, kaynaklarda ve örneklerde görüldüğü gibi hemen her kelimeyle rahatlıkla kurulabilen ve her zaman m türemesi ya da değişimiyle karşımıza çıkan tekrar yapılarıdır. Vecihe Hatipoğlu, konuyla ilgili çalışmasında dipnot olarak, *kambur zambur, bakkal çakkal, sıkı fıkı* örneklerini vererek “çok az sayıda ikilemelerin m’den başka ünsüzlerle başladığı da görülür” açıklamasını da vermiştir. Bursa ağzında örneği çok olan bu yapı, bir iki örnekte çeşitlenmeye uğramış gibi görünmektedir. Gece bece¹⁵ yapısında kendini hissettiren bu durum, standart dilde de kullanılan bakkal çakkal¹⁶ yapısında da kendini göstermiş gibidir.

Dilbilgisi kitaplarında yer alan m’li pekiştirme olayının aslında Anadolu ağızlarında ve standart dilde başka çeşitlenmeleri de hissedilmektedir. Bursa ağzından derlenen metinlerde öte *böte* örneğinde b, ilaç garaç, *hürmet garÂmet* örneklerinde g sesi yaygın kullanımındaki m sesinin işlevinde gibi görülmektedir. *Fakir tekir* ikilemesinde de ikinci kelimenin ilk ünsüzü değiştirilerek yapı oluşturulmuştur. Derleme metinlerinde tespit edilen *Ângır cungur* (oyun adı) örneği de m ünsüzünün çeşitlenmesiyle ilgili bir örnek olarak değerlendirilebilir.¹⁷ Bu değişiklikleri O.N. Tuna, kurala bağlayarak açıklamaya

¹⁴ Vecihe Hatipoğlu, *İkileme*, TDK Yay. Ankara 1981, s.21

¹⁵ Bece kelimesinin Türkiye Türkçesi Ağızları sözlüğünde ocak, tavan penceresi, toprak damlarda açılan delik, arı oğlu gibi anlamları verilmektedir. Gece bece yapısıyla bu anlamların uyduğu kabul edilmesi mümkün görülmemektedir.

¹⁶ Çakkal kelimesi de aynı sözlükte sucu omuzluğu olarak anlamlandırılmıştır.

¹⁷ Ercan Alkaya, “Orta ve Doğu Karadeniz Ağızlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir

çalışmıştır.¹⁸ Örneklerin azlığı sebebiyle kesin kurallarını şimdilik koyamayacağımız bir çeşitliliğin olduğu düşünülebilir.

Biraz daha geniş bakıldığında şArtı şurtu, *langur lungur*; şakur şukur¹⁹ gibi örneklerde de başka bir kelime değil aynı kelimenin ilk ünlüsünün değiştirildiği görülmektedir. Bu değişikliğe de Vecihe Hatipoğlu aynı çalışmasında vurgu yapmış, ancak özellikle yansıma kelimelerde karşılaşılan bir durum olduğunu söylemiştir.

Genelleşmiş kurallara uygun örneklerin dışında Bursa ağzında tespit edilen ve ayrı ayrı ele alınması gereken bazı ikileme ve tekrar yapıları da bulunmaktadır.

Çocukluk yıllarınız nasıl geçti? Sorusuna karşılık

“hÂyvan güdüyoduk hayvannÂmız varıdı dÂda keçilërimiz vÂdı kēçile-ri güdüyoduk yarı Âç (2) maçdık be evhTd zēytinnik dikdik zēbze yapıyoduk fasille ēkiyoduk kōza yapıyoduk başka (3) bişe yaptimiz yok būdey ēkiyoduk deymende Úara deymende Âdüyoduk” şeklinde verilen cevapta yarı Âç maçdık yapısında hem yarı aç yarı tok hem de aç maç yapıları birbirine karışmış durumdadır. Bu yapı, genelleşmiş olmamasına rağmen tespit edilen bir örnek olduğu için verilmiştir.

deynēnen nēynen, haraba yok bi şē yok, fener felan yapılarında ise ilk kelimeden sonra gelecek kelimenin hatırlanmaması durumunda nēynen, şē, felan kelimeleri boşluk doldurmak amacıyla kullanılmıştır. Bu örnekte Vecihe Hatipoğlu’nun m’li örnekler için belirttiği “benzer, ilgili şeyler” anlamı sezilmektedir. Bu yapılar, bazı çalışmalarda otomatik tekrarlar sınıfına dahil edilmektedir.²⁰

5- İkilemeler

İki kelimenin bir arada kullanılıp tek bir kavrama karşılık gelmesi yoluyla oluşan ikilemeler, tekrarlardan daha az sayıdadır. Bunun tekrarlara göre oluşum sürecinin daha uzun olması ve tabii derleme metninin konusu, sınırı ve görüşme süresiyle de bağlantısı vardır.

Değerlendirme”, Turkish Studies, Volume 3/3, Spring, 2008 künyeli makalesinde mal hal örneğiyle ilgili olarak m ünsüzünün çeşitlendiğini ifade etmiştir.

¹⁸ Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar”, TDDED III, İstanbul, 1949, s.435.

¹⁹ Hamza Zulfikar, Türkçede Ses Yansımalı İkilemeler, TDK Yay. Ankara 1995, s. VII.’de yansıma kelimelerde ses değişikliği yapılarak oluşturulan ikilemeler de “kısmi ikilemeler” olarak değerlendirilmiştir.

²⁰ Ercan Alkaya, “Orta ve Doğu Karadeniz Ağızlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, Turkish Studies, Volume 3/3, Spring, 2008.

Bire bir karşılaştırma yapılmamış olsa da görüldüğü kadarıyla standart Türkçede ve diğer ağızlarda da kullanılan çok sayıda ikileme Bursa ağzında da mevcuttur. Bunların bazılarında doğal olarak ses değişiklikleri de görülmektedir.

öyle böyle>ere bere, Āle bĀle gelen giden, içki sıçkı, tepe takla, hoş beş et- , öte beri, yicek içcek, yimē içmēn, onun bunun, úra bura, eviri çeviridi, çöluk çocuk, ölumuz Úızımız, bağıra çıra (bağıra çağıra), hısım akrabĀ, ĀşĀ yukarı, pişiri kotarı, alış veriş, şuñu buñu, gelene geçene, Āç susuz (fakir), çanak çömlek, gēncimiz Úōcamız, Ālgı vērgi, ağıl baca, eşe dōsda, ēv barÚ, çalış çapala (çalış çabala), mĀl mülk, dadı duzu, yakmış yıkmış, beti bereketi, iyi kötü, sĀdan soldan, sağında solunda, üçer beşer, çalı çırpı, gēceli gündüzlü, bĀğ baççe, toz duman, ufak tēveg, iyi kötü, gēce gündüs, ÚĀrıyı Úızı, evimiz bĀrkımız, ērmeÚ görmeg (ulaşmak, anlamak), kelli felli, estek köstek>nestek köstek, enin konun, bok yok püsürük yok , sere serpe>seleserpe, kim kime düm duma

Bazılarında kelime seçiminde ve dizilişinde de farklılıklar görülebilmektedir.

ılış²¹ yetiş, düñür düñüş, iş kayıt, oyun bakır²², Bayır bucak>bayır bacak²³, bakır dōmbelek, Āç Ārik, yĀvan yĀşık, gēlmişlē tozmuşĀ, yoğurdunu Āyanını, ētekli antelli (süslü), Āçık çıplak (açık), yidi yudu (bitirdi,tüketti), suyumuzu sēlimizi (suyumuzu), tĀla tapla (tarla), yün çöpür, çöluk çombak, debe dĀğ (dağ tepe)

Bu tarz yapıların *alçaklı yümsekli tepeli* gibi üçlü biçimi de bulunmaktadır

Bu bölümde de ayrıca ele alınması gereken bir iki yapı bulunmaktadır. Bazı ikilemeler yanlarına başka kelimeler alarak, pekiştirmeyi kuvvetlendirmek amacıyla tekrarlarla birlikte kullanılmıştır. Yas pusu ikilemesi; Úara *yas* Úara *pusu*, ilaç garaç ikilemesi *ilaç yok garaç yok*, öyle böyle ikilemesi Āle *derke bĀle derke* biçimlerinde aralıklı tekrarlarla bir derece daha kuvvetlendirilmiştir.

Sonuç olarak bakıldığında Türk dilinde ikilemelerin yapısı, işlevi, kapsamı konusunda başlangıçtan bu yana yapılmış ve devam eden çalışmalara rağmen birlik sağlanamamıştır. İkileme olduğu çok açık örneklerin yanında ikileme olup olmadığı konusunda tereddüt edilen çok sayıda yapı bulunmaktadır.

²¹ Iliš: geçen, daha önceki

²² Bursa köylerinde düğünlerde bakır tepsiler çalgı aleti olarak kullanılmaktadır.

²³ Bacak kelimesi bilinçli bir seçimin dışında bir ses olayı ya da yanlış söyleyiş sonucu da tespit edilmiş olabilir.

Türkiye Türkçesi ağızları, Türk dilinde ikilemelerle ilgili değerli malzemeleri barındırmaktadır. Bu nedenle ağızlar, farklı yansımaların, farklı dizilişlerin ve özellikle ikileme yapılarındaki çeşitliliğin örneklerini veren ve konuyla ilgili bazı bulanıklıkları gidermede yardımcı olabilecek malzemeyi sunan, diğer birçok konuda olduğu gibi ikilemeler konusunda da dikkatle incelenmesi gereken dil alanları olarak görülmelidir.

Bursa ağzından hareketle, özellikle isim ve fiillerin ancak özellikle yansıma kelimelerin ikili tekrarlarının ve m ünsüzü kullanılarak oluşturulan yapıların dikkate değer sıklıkla kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu yapıların bu derece işlek kullanılmasının nedeni, en kolay pekiştirme yöntemlerinden biri sayılması olarak düşünülebilir. Ancak aynı tekrarların üçlü biçimlerinin de bu ağızda bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

Standart dilde pek rastlanmasa da m'li yapılarda m ünsüzünün gösterdiği çeşitlilik örnekleri Bursa ağzında mevcuttur. Buna benzer örnekler diğer ağızlarda da tespit edilmektedir.

İki kelimeyle bir kavramı karşılayan yapılarda ise Bursa ağzında standart dilden ayrılan kelime tercihleri görülmektedir. Bu kelimeler, Türk dili araştırmalarında ayrıca değerlendirmeye muhtaç özellikler de gösterebilir.

KAYNAKLAR

- Ahat Üstüner, Türkçede Pekiştirme, Fırat Üniv. Yay. Elazığ 2005.
- Ercan Alkaya, “Orta ve Doğu Karadeniz Ağızlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, Turkish Studies, Volume 3/3, Spring, 2008.
- Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesinde İkilemeler”, Bilig Kış, 2004, Sayı 28.
- Funda Toprak, “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi TDAE, İzmir, 2005.
- Hamza Zulfikar, Türkçede Ses Yansımaları İkilemeler, TDK Yay. Ankara 1995.
- Leyla Karahan, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında –I Zarf-Fiil Ekli İkilemeler”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül-4 Ekim, İstanbul 2013, Bildiri Kitabı 2014.
- Necmi Akyalçın, Türkçe İkilemeler Sözlüğü, Anı Yayıncılık, Ankara 2005.
- Osman Nedim Tuna, Türkçenin Sayıca Eş Heceli ikilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., TTK Basımevi, Ankara 1990.
- Ülkü Çelik Şavk, “Kırım Tatarcasında İkilemeler”, Türk Bilig, 2003/6.
- Vecihe Hatipoğlu, İkileme, TDK Yay. Ankara 1981.
- Vecihe Hatipoğlu, Pekiştirme ve Kuralları, TDK Yay. Ankara 1973.
- Zuhal Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler”, Türk Dilleri Araştırmaları 7, İstanbul 1997.

UYBAT III (E-32) YAZITININ ARKA YÜZÜNÜN İKİNCİ SATIRI ÜZERİNE BİR REKONSTRÜKSİYON, OKUMA VE ANLAMLANDIRMA DENEMESİ

*Hülya YILDIZ**

1. Giriş

Bu bildirinin konusu yaklaşık olarak 200 yazıttan oluşan Yenisey yazıtları grubuna ait olan E-32, diğer adıyla Uybat III yazıtıdır. Yukarı Yenisey bölgesinde bulunan yazıt, Messerschmidt tarafından 1721 yılında, Uybat nehrinin sol yakasında ve nehrin 1 km. kadar uzağında keşfedilmiştir. Daha sonra E-32 olarak numaralandırılıp Uybat III adıyla anılmaya başlanmıştır.

Uybat nehri yakınlarında sekiz yazıt bulunmaktadır. Bunlardan ilk beşi (Uybat I, II, III, IV, V = E-30, E-31, E-32, E-33, E-34) 1721-1886 yılları arasında keşfedilmiştir (bkz. Société Finlandaise 1889: 3–17; Radloff 1895: 336–342). Uybat VI (E-98) 1960’ların başında bulunup ilk olarak Butanaev (1973) tarafından tanımlanmıştır. Uybat VII (E-83) yazıtı, 1921’de keşfedilip Bernštam (1951) tarafından çözümlenen gümüş bir kaptır. Güçlkle okunabilen iki işaretten ibaret olan Uybat VIII (E-132) yazıtı ise 1847’de keşfedilmiş (Vasil’ev, 1983: 27) fakat ilk olarak 1938’de ele alınmıştır.

Uybat III yazıtı Kormuşin’e göre (1997: 100) toprağa gömülü kısmından itibaren 280 cm yüksekliğindedir. Bu anıt taş, 36 ilâ 56 cm arasında değişen iki geniş, 15 ilâ 56 cm arasında değişen (Bazılhan, 2005: 184) iki dar yüze sahiptir. Yazıtın dört yüzünde de runik harfli Türkçe metinler bulunmaktadır. Yazıtın dar yüzlerinden birinin alt kısmında maske görünümlü bir insan yüzü tasviri yer almaktadır.

Yazıtın kimi kısımları oldukça aşınmış durumdadır. Taşın yüzeyi girintili çıkıntılı yapıdadır. Bu iki özellik, yazıtta var olan işaretleri belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Yazıttaki satır sayısı ve satırların takip ettiği sıra da yayından yayına

* Yrd. Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ofis no: C-303, Eskişehir. e-posta: hkoprulu@anadolu.edu.tr.

değişmektedir. Buna bağlı olarak, metnin anlamsal yapısında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Yazıtla ilgili önemli meselelerden biri de yazıtın hangi yüzünün, dolayısıyla hangi satırının başlangıç olarak kabul edildiğidir. Örneğin Radloff (1895), Orkun (1940) ve Malov (1952), üzerinde maskenin olduğu dar yüzü yazıtın ön yüzü olarak kabul etmiş; iki geniş yüzü sağ ve sol yüz olarak, maskeli yüzün tam karşısında yer alan ikinci dar yüzü ise arka yüz olarak adlandırmıştır. Vasil'ev (1983) ve Aydın (2013, 2015), ön-arka ya da sağ-sol ayrımı yapmamış ama Radloff, Orkun ve Malov ile tamamen aynı satır sıralamasını gözetmiştir. Kormuşin (1997, 2008) ve Bazılhan (2005)'in satır sıralamaları ise daha farklıdır.

Bu bildiriye konu olan satır, Fin Atlası'nda 166-202 numaralı işaretler arasında yer almaktadır. Bu satır Radloff ve Orkun'da arka yüz ikinci satır, Malov, Vasil'ev'de on yedinci, Kormuşin'de on dördüncü, Bazılhan'da yedinci, Aydın'da on yedinci satır olarak geçmektedir. Yazıtın satırlarının sıralanışı üzerinde fikir birliği olmadığı için incelememizde geleneksel olan arka yüz, ikinci satır numaralandırması tercih edilmiştir.

Uybat III yazıtının arka yüzünün ikinci satırıyla ilgili bir rekonstrüksiyon, okuma ve anlamlandırma denemesi olan incelememiz beş bölüm olarak düzenlenmiştir. Okumakta olduğunuz ilk bölümde, Uybat III yazıtıyla ilgili genel bilgilere yer verilmektedir. İkinci bölümde, yazıtla ilgili geçmiş çalışmalar değerlendirilmekte ve incelememizde bu çalışmalardan ne ölçüde yararlandığımız hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü bölüm, yazıtın arka yüzünün ikinci satırıyla ilgili transliterasyonların karşılaştırmalı olarak ele alındığı bölümdür. Bu bölümde Uybat III'ün arka yüzünün ikinci satırında yer aldığı kesin olan, varlığı daha az kesin olan ve muhtemelen satırda bulunmadığı halde araştırmacıların çalışmalarına dâhil etmiş bulundukları işaretler belirlenmeye çalışılacaktır. Dördüncü bölümde satırda yer alan kimi işaret gruplarıyla ilgili yeni okuma ve anlamlandırma önerileri getirilecektir. Beşinci bölüm ise sonuç bölümüdür.

2. Yazıtla İlgili Daha Önceki Çalışmalar

Uybat III yazıtı bugüne değin pek çok araştırmaya konu olmuştur. Yazıt ilk olarak Strahlenberg 1730'da yer alan bir çizimle bilim dünyasının dikkatine sunulmuştur (bkz. Ek-1).

Yazıt daha sonra Fin Atlası'nda (Société Finlandaise d'Archeologie, 1889) XXV numarayla kayıt altına alınmış ve Fin heyeti tarafından tespit edildiği haliyle, runik harfli bir dizgisi yapılmıştır (bkz. Ek-2). Bu çalışma net

olarak görünen işaretlerin değilse de silik olarak görünen işaretlerin tespitleri bakımından sorunludur.

Yazıtla ilgili ikinci çalışma Radloff'a aittir. Radloff runik alfabenin çözümünden sonra, Uybat III ile ilgili iki önemli çalışma yapmıştır: Bunlardan ilki 1895'te yayımlanan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, s. 338-341'de yer almaktadır. Radloff bu yayında yazıtın runik harfli bir dizgisine, transliterasyonuna, transkripsiyonuna ve Almanca çevirisine yer vermektedir. Radloff'un Uybat III ile ilgili diğer çalışması, *Atlas der Alterthümer der Mongolei* (1892-1899) kitabının 1896'da yayımlanan III. cildinde yer almaktadır. Bu yayın, yazıtın rotüslü ve rotüşsüz kopyalarını (bkz. Ek-3) içermektedir.

Radloff'un çalışmalarının genelinde, rotüşsüz ve rotüslü kopyalar arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Aslında rotüslü kopyalarda satırda var olup da güçlükle okunan işaretleri belirginleştirmekten başka bir şey yapılmamış olmalıdır. Fakat rotüslü kopyaların bazı kısımlarında, Radloff'un kendi okuma ve anlamlandırma beklentisine göre kimi işaretleri gerçekte olduğundan farklı yansıttığı görülmektedir. Bildiride yeri geldikçe bu gibi örneklerle değinilecektir. İncelemede Radloff'un rotüşsüz kopyası titizlikle değerlendirilecek, günümüzde görünür durumda olmayan işaretlerin rekonstrüksiyonu bu kopya aracılığıyla yapılacaktır.

Orkun (1940) yazıtın runik harfli metnine, transliterasyonuna, transkripsiyonuna (s. 153) ve Türkçe çevirisine (s. 143-146) yer vermektedir. Radloff'un rotüslü kopyalarını kullanan Orkun'un metni birkaç küçük detay dışında Radloff'un kiyle aynıdır.

Malov'un (1952: 61-64) Uybat III incelemesi runik harfli metin, transliterasyon, transkripsiyon ve Rusça çeviriden oluşmaktadır. Radloff'un rotüslü kopyalarına dayanan bu çalışma da Radloff'un kiye oldukça benzerdir.

Vasil'ev (1983)'te yazıtın kısa bir tanıtımına, yazıtın transliterasyonuna (s. 26), yeni bir çizimine (s. 66) ve üç rotüslü fotoğrafına yer verilmektedir (s. 105). Bu son üç yayın (Orkun, Malov, Vasil'ev), Radloff'un rotüslü kopyalarda gösterdiği işaretleri yineleyen çalışmalar olup yazıtla ilgili bir yenilik içermemektedir. Dolayısıyla, bu üç yayın satırda var olan işaretleri belirlememize bir katkı sağlamayacaktır.

Uybat III yazıtını yerinde inceleyen Kormuşin'in (1997: 99-117) çalışması, yazıtla ilgili problemleri noktaları yeni bir bakışla ele alan en kapsamlı çalışmadır. Kormuşin yazıtla ilgili önceki yayınlara eleştirel bir bakış açısıyla, detaylı olarak değinmiş ve yazıtta gerçekten var olan işaretleri belirlemede özel bir çaba göstermiştir. Kormuşin'in çalışması bunun yanında yazıtın runik harfli metnini, transliterasyonunu, transkripsiyonunu ve Rusça çevirisini içeren

mektedir. Kormuşin 2008’de ise yazıtla ilgili açıklamalar nispeten kısa olup az bir farklılık sergilemektedir (s. 124-126). Kormuşin’in (1997) çalışması, Uybat III yazıtının günümüzdeki durumunu yansıtmayı bakımından oldukça önemlidir. Bununla birlikte, Kormuşin’in üzerinde durduğumuz satırla ilgili kimi işaret tespitlerinin zaman zaman Radloff’un rotüşsüz kopyasında yer alan işaretlerle uyuşmadığı görülecektir. Bildiride yeri geldikçe bu örneklerle değinilecektir.

Erdal (2002) yazıtın tümünü yayımlamamakla birlikte Uybat III’ün kimi kısımlarıyla ilgili değerlendirmeler içermektedir. Erdal’ın çalışmasında arka yüz, ikinci satırla ilgili bir değerlendirme bulunmadığı için bu çalışma incelememize dâhil edilmemiştir.

Bazılhan’ın (2005) yayını yazıtın Kazakça çevirisini (s. 184-185), iki fotoğrafını ve yeni bir runik harfli çizimini vermektedir. Fotoğraflar kitabın kuşe kağıtlı ara bölümünde yer almakta olup bu ara sayfalar numarasızdır. Bazılhan’ın verdiği fotoğraflar arka yüz, ikinci satıra ait olmadığı için incelememizde bu fotoğraflardan yararlanamadık. Fakat kendisiyle yaptığımız yazışmada, Bazılhan yazıtta yer alan işaretleri tespit ederken titiz bir çaba gösterdiğini belirtmiştir. Gerçekten de Bazılhan’ın problemli noktalardaki işaret tespitlerinin Radloff’un rotüşsüz kopyalarıyla tam uyumlu olduğu görülmektedir. Bu nedenle, arka yüzün ikinci satırının günümüzdeki durumunu tespit ederken Kormuşin ile birlikte Bazılhan’ın işaret tespitlerinden de yararlanılmıştır. Satırda günümüzde görünür durumda olan işaretler bu iki çalışma karşılaştırılarak tanımlanmıştır. Daha sonra Radloff’un rotüşsüz kopyasına aracılığıyla günümüzde aşıldığı halde geçmişte var olan işaretlerin rekonstrüksiyonu yapılmıştır.

Uybat III ile ilgili son yayın ise Uybat III ile ilgili son yayınlar ise Yıldırım-Aydın-Alimov (2013) ve Aydın 2015’tir. Aydın 2015, diğer çalışmanın Yenisey yazıtlarıyla ilgili bölümünün ayrı olarak basılmış, dizin ve notlarla genişletilmiş bir baskısıdır. Yazıtların numara sırasına göre ele alındığı bu çalışmada önce runik harfli bir dizgi, ardından transkripsiyon, çeviri ve notlar gelmektedir.

3. Karşılaştırmalı Transliterasyonlar

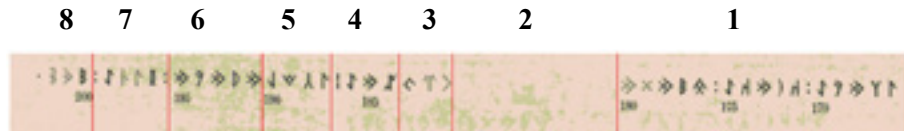
İncelemenin bu bölümünde Uybat III yazıtını ele alan çalışmalarda yer alan transliterasyonlar karşılaştırılarak incelemeye konu olan satırda yer alan işaretler belirlenmeye çalışılacaktır. Bazılhan ve Aydın dışındaki bütün araştırmacılar çalışmalarında yazıtın transliterasyonuna yer vermektedir. Bazılhan ve Aydın ise yazıtın runik harfli bir dizgisini sunmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu iki araştırmacının verdiği runik işaretler de transliterasyon alfabesine aktarılmıştır. Daha kolay değerlendirilebilmeleri için satırda yer alan işaret grup-

ları sekiz kısım halinde gösterilmiştir. Kormuşin 1997 ve 2008; Aydın 2013 ve 2015'te üzerinde durduğumuz satırın okunuşunda bir farklılık olmadığı için, bu çalışmalar tabloda bir kere verilmiştir.

Transliterasyonda küçük ünsüz harfler nötr ünsüz işaretlerini ve ön ünlülerle birlikte kullanılan ünsüz işaretlerini; büyük ünsüz harfler art ünlülerle birlikte kullanılan ünsüz işaretlerini göstermektedir. İki şekilde okunabilen ünlü işaretleri büyük harfle verilmiş, “o/u” sesleri “W”; “ö/ü” sesleri “Ŵ”; “a/e” sesleri “A”; “ı/i” sesleri “I” şeklinde ifade edilmiştir. Birleşik karakterler ise altı çizilerek gösterilmiştir.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
FA	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	Wr[?]	nmA:	Ič[m?]L	mYm-km:	eI[ŋ?]A:	ŵk[m]D
R1	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	<WGL>N-mA:	InmA:	IčmA:	mnmkm:	ŵkŴrA:	bŵk-mdm
R2	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	mA:	InmA:	IčmA:	mnmkm:	ŵkŴrA:	bŵk-mdm
O	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	<WGL>N-mA:	InmA:	IčmA:	mnmkm:	ŵkŴrA:	bŵk-mdm
M	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	<WGL>N-mA:	InmA:	IčmA:	mnmkm:	ŵkŴrA:	bŵk-mdm
V	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm:	(...)	<WGL>N-mA:	InmA:	IčmA:	mnmkm:	ŵkŴrA:	bŵk-mdm
K	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm:	(...)	rmA:	InmA:	IčmA:	mYmšm:	ŵkn	–
B	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	rmA:	InmA:	IčmA:	mYm-km:	ŵkŴ	ŵk
A	IlmkA:KN-mKA:bŵkmdm	(...)	rmA:	InmA:	IčmA:	mYm-km:	–	bŵk-mdm

Yukarıda tablo halinde verdiğimiz sekiz kısmı Fin Atlası üzerinde çizerek şöyle gösterebiliriz:

Aşağıda sırasıyla bu sekiz kısım ile ilgili değerlendirmelere yer verilecektir.

3.1. Bir ve İki Numaralı Kısım

Yukarıdaki transliterasyon tablosunun 1 numaralı kısmı karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, ikisi ayırma işareti olmak üzere satırdaki ilk on yedi işaret konusunda bütün araştırmacıların hemfikir olduğu görülmektedir. Yalnızca Vasil’ev ve Kormuşin “b $\bar{w}$ kmdm” işaret grubundan sonra diğer yayınlarda olmayan bir ayırma işaretine daha yer verir. Bu iki işaret de transliterasyona dahil edilebilir.

Satırın “b $\bar{w}$ kmdm” işaret grubundan sonra gelen 2 numaralı kısmında ise tabloda (...) ile gösterdiğimiz bir boşluk yer almaktadır. Kormuşin bu boşluğun yaklaşık yedi işarete (1997, s. 113) denk geldiğini belirtir. O halde, bütün araştırmacıların görüş birliğinde olduğu ilk iki kısmı olduğu gibi transliterasyonumuza alabiliriz:

IlmkA: KNmKA: b $\bar{w}$ kmdm: (.....)

3.2. Üç Numaralı Kısım

Fin At. Wr[?]

Rad.-1 NmA → <o $\bar{y}$ la>nīm-a

Rad.-2 mA

Ork., Mal., Vas. <o $\bar{y}$ la>nīm-a

Kor. rmA

Baz. rmA

Ay. rmA

Tablonun ikinci kısmında yer verdiğimiz yedi işaretlik boşluğun sonu ile Fin Atlası hariç bütün araştırmacıların hemfikir olduğu “InmA” işaret grubu arasında kalan 3 numaralı kısım, oldukça problemlidir. Fin Atlası bu noktada (bkz. 181-182-183. işaretler), silik bir “W” ve silik bir “r” ile sağ alt tarafı açık, eşkenar dörtgen benzeri bir işaret daha vermiştir:

Radloff’un ilk çalışmasında bu noktada “NmA” işaretleri verilmekte ve işaret grubu rotüşlenerek sözcüğün rekonstrüksiyonu “<WGL>NmA” şeklinde yapılmaktadır. Radloff’un rotüşlü kopyasını kullanan Orkun, Malov ve Vasil’ev de haliyle “<WGL>NmA” işaretlerini çalışmalarına dâhil etmektedir. Ancak Radloff, yazıtla ilgili ikinci yayınında bu kısım ile ilgili önemli

bir değişiklik yapmıştır. Radloff-2’de “<WGL>NmA” rekonstrüksiyonundan vazgeçilmiş ve yalnızca “mA” işaretleri tanımlanmıştır.

Uybat III yazıtını yerinde inceleyen araştırmacılar olan Kormuşin, Bazılhan ise bu kısımda “rmA” işaretlerine yer vermektedir. Aydın, Kormuşin ve Bazılhan’ın işaret tespitini benimsemektedir.

Satırın bu kısmını Radloff’un rotüşsüz kopyası üzerinde şöyle gösterebiliriz:

Buradaki rotüşsüz kopyadan yola çıkıldığında, satırın söz konusu kısmında herhangi bir işaretin varlığını tespit etmek olanaksız gibidir. Ancak Kormuşin, yazıtın bu noktasında güçlükle seçilebildiğini (1997: 113) yazdığı “rmA” işaretlerine yer vermektedir. Bazılhan’da da aynı işaretler tanımlanmaktadır. Bu noktada Kormuşin ve Bazılhan’ın tespitlerine dayanarak “rmA” işaretlerinin varlığını doğru kabul etmeyi uygun buluyoruz. Çünkü yukarıdaki görüntü rotüşsüz de olsa nihayetinde bir kopyadır. Yazıtı çıplak gözle ve dikkatle bakıldığında, burada gerçekten “rmA” işaretlerinin bulunuyor olması ihtimal dışı değildir. Nitekim Kormuşin ve Bazılhan’ın “rmA” tespitinin son iki işareti Rad.-2’deki “mA” ile örtüşmektedir. Bu durumda transliterasyonumuz şöyle devam edecektir:

IlmkA: KNmKA: bŵkmdm: (.....) rmA:

Fin Atlası’nın uzun boşluğun sonunda tespit ettiği, art ünlülü o/u seslerini veren silik “W” işareti başka kaynaklarla doğrulanamadığı, varlığı kuşkulu olduğu için transliterasyonda yer almamıştır. Bu işaret Fin heyetinin yazıtı tespit ettiği yıllarda gerçekten var idiyse, ön ünlülü okunması gereken “rmA” işaret grubuna zaten dâhil olamazdı. Dolayısıyla bu kuşkulu işaret, en fazla, ön sıradan okunması gereken “rmA” işaret grubundan önce gelen ve artık okunmayan bir sözcüğün son işareti olarak düşünülebilir ki bu bile oldukça farazi bir yaklaşımdır.

3.3. Dört Numaralı Kısım

Fin At. nmA

Diğ. InmA

Satırın bu noktasından sonra, transliterasyon tablomuzdaki 4 numaralı kısımda görüleceği üzere, Fin Atlası hariç tüm kaynaklar net olarak “InmA” işaretlerini tanımlamaktadır. Fin Atlası’nda “InmA” işaret grubunun başında-

ki “I” yoktur. Ancak Radloff’un rotüşsüz kopyasında, yazıtın ilk tespit edildiği dönemde dahi bu işaretin mevcut olduğu görülebilmektedir:

Burada “I” işaretini yukarıdan sağa doğru kesen içbükey çatlak göz ardı edilmelidir. Satırın bu kısmında transliterasyona eklenmesi gereken işaret grubu Fin Atlası’ndaki “nmA” değil, diğer bütün kaynaklardaki gibi “InmA” olmalıdır:

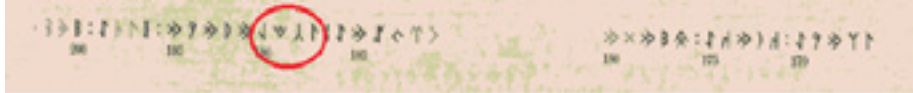
IlmkA: KNmKA: bŵkmdm: (.....) rmA: InmA:

3.4. Beş Numaralı Kısım

Fin At. Ič[m?]L

Diğ. IčmA

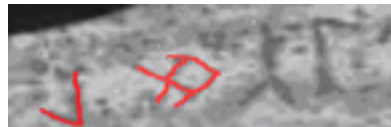
Transliterasyon tablomuzdaki 5 numaralı kısımda görüleceği üzere, Fin Atlası hariç tüm kaynaklar satırın bu kısmında “IčmA” işaretlerini tanımlamışlardır. Fin Atlası’nda “IčmA” işaret grubunun “m”si güçlülükle “m”ye benzemektedir (bkz. 189. işaret). Bu “m”den sonra ise tam bir “L” işareti yer almaktadır (bkz. 190. işaret):

Fin Atlası’ndaki verileri Radloff’un rotüşsüz kopyasından kontrol edecek olursak, “I” ve “ç” işaretlerinin bu kaynakta da çok net olduğunu görürüz (a). Rotüşsüz kopyada “m” işareti de rahatça seçilebilmektedir. İşaret grubunun sonunda ise gerçekten bir “L” işareti yer almaktadır (b):

(a)

(b)

Fakat Radloff her iki çalışmasında da “m”den sonra “A” işareti kaydetmektedir. Yazıtı yakın bir geçmişte inceleyen araştırmacılar olan Kormuşin ve Bazılhan da “m” ve “A” işaretlerini vermektedir. Tahminimizce Radloff, Kormuşin ve Bazılhan, satırın önceki işaret gruplarında olduğu gibi burada da aslında “A”nın bulunması gerektiğini bildikleri için “A” olarak vermiş olabi-

lirler. Sonuçta, yazıtın ilk tespit edildiği dönemde dahi üst kancası bulunmadığı için “L” gibi görünen işaretin rekonstrüksiyonu “A” olarak yapılmalı ve bu “A” işareti transliterasyonda köşeli parantez içinde verilmelidir:

IlmkA:KNmKA:b $\ddot{w}$ kmdm: (.....) rmA: InmA: Içm[A]:

3.5. Altı Numaralı Kısım:

Fin At. mYmkm

Rad. mnmkm

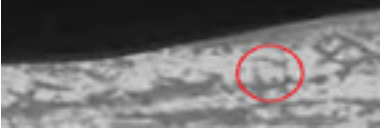
Ork., Mal., Vas. mnmkm

Kor. mYmšm

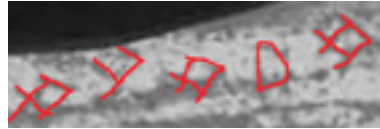
Baz. mYmkm

Ay. mYmkm

Transliterasyon tablomuzun 6 no’lu kısmında yer alan beş işaretin hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Farklılık gösteren noktalar Radloff’un ikinci işareti “Y” değil, “n” olarak, Kormuşin’in ise dördüncü işareti “k” değil “š” olarak tanımlamalarıdır. Radloff’un rotüslü kopyada bu kısmı “mnmkm” şeklinde vermiş olması ilginçtir; çünkü kendisinin rotüşsüz kopyasında “Y” net olup (a) satırdaki işaretler “mYmkm” şeklindedir (b):

(a)

(b)

Dolayısıyla transliterasyona eklenmesi gereken doğru işaret grubu “mYmkm”dir:

IlmkA:KNmKA:b $\ddot{w}$ kmdm: (.....) rmA: InmA: Içm[A]: mYmkm:

3.6. Yedi Numaralı Kısım:

Fin At. èI[η?]A:

Rad. $\ddot{w}$ k $\ddot{W}$ rA:

Ork., Mal., Vas. $\ddot{w}$ k $\ddot{W}$ rA:

Kor. $\ddot{w}$ kn

Baz. $\ddot{w}$ k $\ddot{W}$

Ay. Ø

Satırın sorunlu kısımlarından biri de tablomuzun 7 no’lu kısmında yer alan işaret grubudur. Bu işaret grubunun Fin Atlası’ndaki görünümü şöyledir:

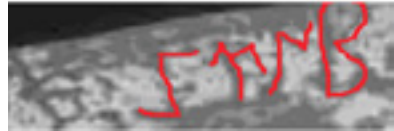
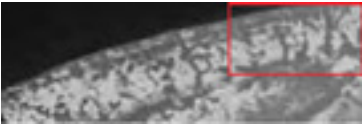

Fin Atlası’ndaki işaretleri doğrudan bu halleriyle yorumlamak neredeyse imkânsızdır. İşaret grubunun başında “ë” ve “I” olmak üzere iki ünlü işareti tanımlandığına göre bu tespitte bir hata olmalıdır.

Radloff’un tanımladığı işaretler Fin Atlası’ndan oldukça farklıdır. Radloff bu kısımda “wk^WrA” işaretlerini kaydetmiştir. Fin Atlası ve Radloff’un tespitlerinde örtüşen tek nokta sondaki “A” işaretidir. Radloff’un rotüşlü kopyasını kullanan Orkun, Malov, Vasil’ev de bu kısımda “wk^WrA” işaret grubunu vermektedir.

Kormuşin, Radloff gibi başta bir wk işareti görmüş ama onun yanında bir “n” kaydetmiştir. Bazılhan da Radloff gibi başta bir “wk” işareti görmüş hatta o da ikinci işareti “^W” olarak tespit etmiştir. Aydın’da bu dört işaret hiç yoktur.

Bu noktada tekrar Radloff’un rotüşsüz kopyasına başvurursak, bu kısımda var olan işaretleri şöyle gösterebiliriz:

Radloff’un rotüşsüz kopyasında “wk^WrA” işaret grubunun varlığı nettir. Nitekim Bazılhan da yakın bir geçmişte bu işaret grubunun ilk iki işaretini tanımlayabilmiştir. Fakat gerek Kormuşin gerek Bazılhan ilk iki işareten sonraki iki işareti hiç kaydetmemişlerdir. Demek ki sondaki iki işaret günümüzde tümüyle aşınmıştır. Bu durumda, rekonstrüksiyonu Radloff’un rotüşsüz kopyası sayesinde yapılabilen “rA” işaretlerini köşeli paranteze alarak translitereasyona dâhil etmek uygun olacaktır:

IlmkA: KNmKA: bwkmdm: (.....) rmA: InmA: İçm[A]: mYmkm: wk^W[rA]

3.7. Sekiz Numaralı Kısım:

Fin At. wk[m]D

Rad. bwkmdm

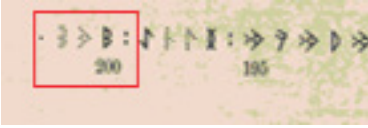
Ork., Mal., Vas. bwkmdm

Kor. Ø

Baz. W̥k

Ay. b̥w̥kmdm

Satırın transliterasyon tablomuzun 8 no’lu kısmında yer alan son işaret grubu Fin Atlası’nda “w̥k” ile başlamaktadır (a). Radloff’un rotüşsüz kopyasında da aynı işaret tespit edilebilmektedir (b):

(a)

(b)

Kormuşin bu “w̥k” işaretini kaydetmemektedir. Bununla birlikte, Bazılhan bu işareti tanımlayabilmiştir. Demek ki “w̥k” işareti günümüzde görülebilen durumdadır.

Radloff rotüşlerinde bu “w̥k” işaretinin öncesinde bir de “b” işaretine yer vermektedir (a). Fakat satırda “w̥k” ile w̥kW̥[rA] işaret grubunun sonundaki “A” arasındaki boşlukta yer alması gereken bu işaret, Radloff’un rotüşsüz kopyasında bu kadar net ve büyük şekilde tespit edilememektedir (b):

(a)

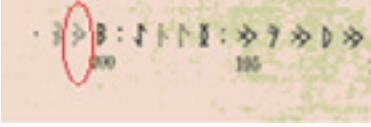
(b)

Görüntüyü biraz daha büyütüp inceleyecek olursak, “w̥k” ile “A” arasındaki boşlukta, normal işaret boyutundan daha küçük bir boyutta yazılmış, adeta sonradan yazıcı tarafından araya sığdırılmış bir “b” işareti güçlükle de olsa seçilebilmektedir. Bu işaretin alt kısmı biraz daha net olup üst kısmı daha belirsizdir:

Radloff’un yazıtı kopyaladığı dönemde bile güçlükle seçilebilen bu “w̥k” işareti, Kormuşin ve Bazılhan tarafından tespit edilememiştir. Dolayısıyla günümüzde tümüyle aşınmış durumda olmalıdır. Buna göre, ilk iki işaretin transliterasyonu [b]w̥k şeklinde yapılmalıdır.

Grubun üçüncü işareti, Fin Atlası’nda kısmen eksik bir olağan “m” işaretine oldukça benzemektedir (a). Radloff’un rotüşünde de bu noktada olağan bir “m” işareti bulunmaktadır (b):

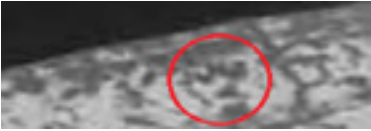

(a)

(b)

Fakat Radloff’un rotüşsüz kopyasında gözlemlenen işaret yukarıdaki “m” işareti değildir:

Yenisey yazıtlarına özgü işaretlerden biri olan bu işaret, yine “m” değerinde olup E-32 dışında E-2, E-15, E-41, E-56 yazıtlarında da benzer varyasyonlarıyla görülmektedir (bkz. Aydın, 2015: 38, 63, 103, 128). Olağan “m”-den farkını ortaya koymak amacıyla bu işaret transliterasyonda “m̄” şeklinde işaretlenebilir. Kormuşin ile Bazılhan’ın tespitlerinde yer almayan bu işaretin rekonstrüksiyonu Radloff’un rotüşsüz kopyası aracılığıyla yapılabildiği için işaret transliterasyonda köşeli paranteze alınmalıdır: [b]w̄k[m̄]

Radloff’un rotüşsüz kopyasında “m̄” işaretinin hemen sonrasında “d” vardır:

Dolayısıyla Fin Atlası’nın tespit ettiği “D” işaretine itibar edilmemelidir. Kormuşin ve Bazılhan tarafından tespit edilemeyen “d” işareti günümüzde tümüyle aşınmış durumda olmalıdır. Rekonstrüksiyonu Radloff’un rotüşsüz kopyası aracılığıyla yapılabilen bu işaret de transliterasyonda köşeli parantez içinde verilmelidir: [b]w̄k[md]

Satırın bundan sonrasında Fin Atlası herhangi bir işaret vermediği gibi oldukça yıpranmış olan bu kısım Radloff’un rotüşsüz kopyasında da okunamayacak haldedir (a). Fakat Radloff satırın sonunu rotüşleyerek olağan bir “m” işaretine yer vermektedir (b):

(a)

(b)

Yazıtın Fin heyeti ve Radloff tarafından tespit edilmesinden daha önceki bir zamanda, satırın sonunda *bökmädım* okuyuşunu veren ve Yenisey yazıtlarında sıklıkla karşımıza çıkan “*bṵkmdm*” işaret grubunun bulunduğu kuşku yoktur. Yenisey yazıtlarının söz varlığını bilen Radloff’un burayı “*bṵkmdm*” şeklinde rotüşlemesi bu nedenledir. Sonuç olarak, yazıtın ilk tespit edildiği dönemde bile görülemeyen ve sonraki hiçbir kaynakla da doğrulanamayan sondaki “m” işareti transliterasyona dâhil edilmemelidir. Bu durumda Uybat III yazıtının arka yüzünün ikinci satırının nihai transliterasyonu şu hali almaktadır:

IlmkA: KNmKA: *bṵkmdm*: (.....) rmA: InmA: Ičm[A]: mYmkm: *ṵkṼ[rA]*: [b]ṵk[m̄d]

Satıra ait son işaret grubunun sonunda bulunması gereken “m” transkripsiyonda tamamlanmalıdır.

4. Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi

Uybat III yazıtının arka yüzünün ikinci satırına ait yukarıdaki transliterasyonda “mYmkm” işaret grubu haricindeki işaret gruplarının okunuşu sorunsuzdur ve diğer işaret grupları başka Yenisey yazıtlarında da defalarca geçen sözcükleri ifade etmektedir:

elimkā qanīmqa bökmädım (.....) ärim-ä inīm-ä ečim-[ä] mYmkm kö[rä] [b]ök[mädi]<m>

Burada görüldüğü üzere, satırda “mYmkm” işaret grubunun öncesinde *ärim-ä*, *inīm-ä*, *ečim-ä* olmak üzere birinci tekil kişi iyelik ekli üç sözcük bulunmaktadır. Bu doğrultuda, “mYmkm” işaret grubundaki ikinci ve üçüncü “m”ler de birinci tekil kişi iyelik eki olmalıdır. Dolayısıyla, “mYmkm” işaret grubunda bir arada yazılmış “mYm” ve “km” şeklinde iki ayrı sözcük bulunmaktadır. İkinci sözcük hiç kuşkusuz *ākä+m* “abla+m” (bkz. Clauson, 1972: 100b) sözcüğüdür. Bu sözcük, Yenisey yazıtlarında nadir kullanılan akrabalık adlarından biri olup Uybat III dışında E-51 (bkz. Aydın, 2015: 124) ile de tanıklanabilmektedir.

Geriye kalan “mYm” işaretlerine gelince, içinde art y işareti bulunduğu için bu işaret grubunu bu haliyle **amayim* ya da **amīyim* haricinde okumak mümkün olmamaktadır ki bu okuyuşların anlamlı olmadığı ortadadır. Fakat “mYm” işaret grubu <u>*mayim*</u> şeklinde tamamlandığında buradan anlamlı veri elde edilebilmektedir. Yenisey yazıtlarında söz başı ünlüsü yazılması ge-

rektiği halde yazılmayan başka sözcükler de bulunabilmektedir: E-2’de <u>*rīm*> (Kormuşin, 1997: 258); E-10’da <ö>*lürmädöküm* (Sertkaya, 1995: 72).

Satıra <u>*may*> ve *ākā* sözcükleri de eklendiğinde, nihai transkripsiyon şöyle olmaktadır:

elimkā qanīmqa bökmädim (.....) ärim-ä inim-ä eçim-[ä] <u>*mayim*>
ākām kö[rä] [b]ök[mädi]<m>

Bu transkripsiyonda <u>*may*> hariç tüm sözcüklerin anlamı nettir. Aca-ba Uybat III yazıtında <u>*may*> sözcüğü ne anlamda kullanılmış olabilir? Bu noktadaki yaklaşımımız ise, Köl Tegin Yazıtı, Doğu yüzü, 31. satırda geçen şu benzetme öbeğinden hareketle bir öneri sunmaktır:

<u>umay</u>	<u>täg</u>	<u>ögüm qatun</u>
kendisine benzetilen	benzetme edatı	benzeyen

Köl Tegin Yazıtı, Doğu yüzü, 31. satırda geçen bu benzetme öbeği “Tan-riça Umay’a benzeyen annem hatun” anlamına gelmektedir. Uybat III yazıtının derin yapısında yer alan yukarıdaki gibi bir benzetme öbeğini oluşturan benzetme öğelerinden güçlü olan <u>*may*> ögesinin yüzey yapıda tek başına kullanılmasıyla açık istiare yapılmış ve sözcük “anne” anlamında kullanılmış olabilir. Bu durumda, nihai olarak satır şöyle anlamlandırılabilir:

Ülkeme, hanıma doymadım. (...) Ah adam(lar)ım! Ah (küçük) erkek kardeş(ler)im! Ah ağabeyim! Annem ve abla(ları)mı görmeye doymadım!

Satırda geçen *är*, *ini* ve *ākā* sözcükleri çokluk eki almamış olsa da bu sözcükler birden fazla kişiyi ifade ediyor olabilecekleri için çokluk ekleri parantez içinde verilmiştir.

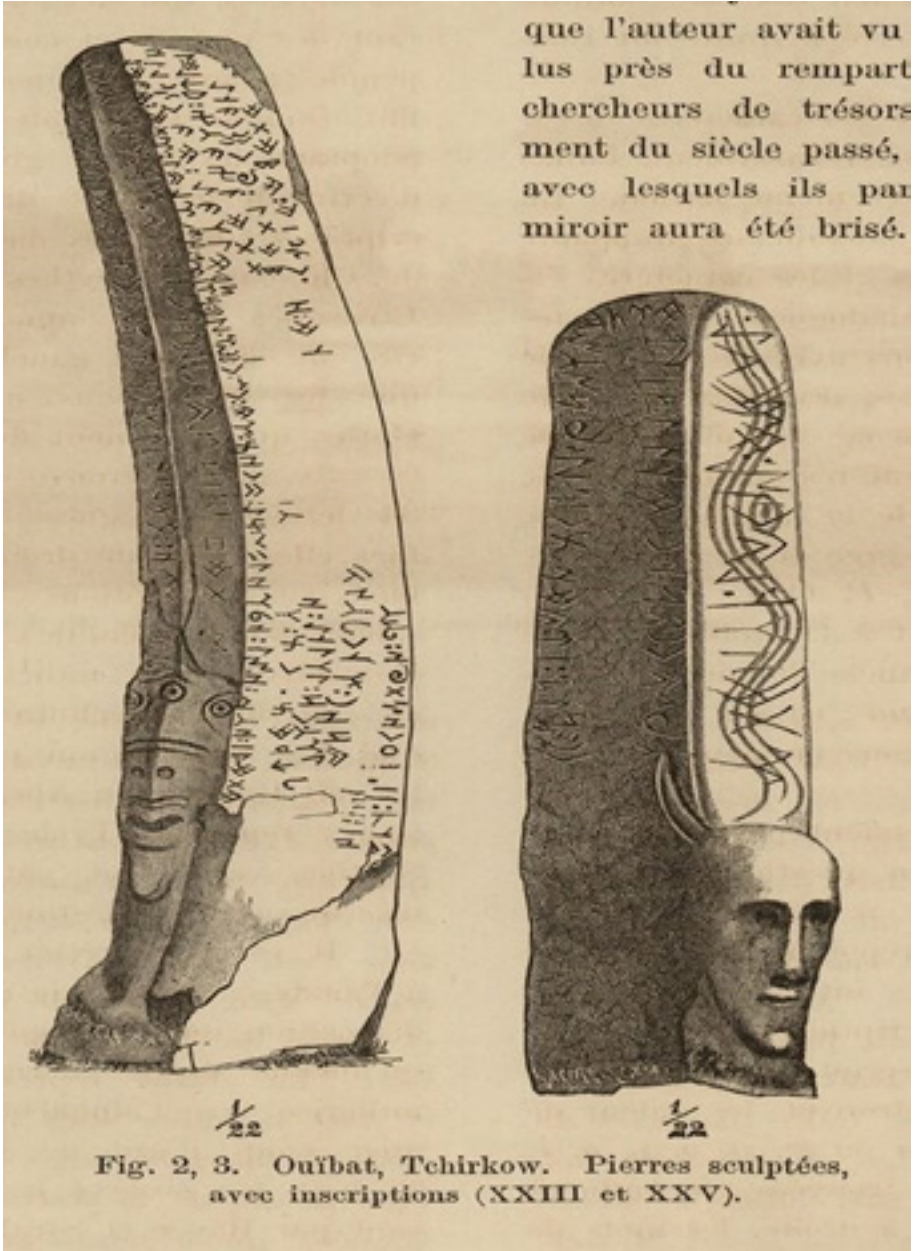
5. Sonuç

Bu bildiride Uybat III yazıtının arka yüzünün ikinci satırı incelenmiştir. Yazıtla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar, özellikle Radloff’un rotüşsüz kopyası ile Kormuşin ve Bazılhan’ın işaret tespitleri karşılaştırılarak satırın nihai transliterasyonunun IlmkA: KNmKA: b^wkmdm: (.....) rmA: InmA: l^çm[A]: mYmkm: ^wk^w[rA]: [b]^wk[m^d] şeklinde olması gerektiği gösterilmiştir. Satırın transkripsiyonu *elimkā qanīmqa bökmädim* (.....) *ärim-ä inim-ä eçim-[ä]* <u>*mayim*> *ākām kö[rä]* [b]ök[mädi]<m> şeklinde yapılmıştır. Buradan hareketle satırın tümü “Ülkeme, hanıma doymadım. (...) Ah adam(lar)ım! Ah (küçük) erkek kardeş(ler)im! Ah ağabeyim! Annem ve abla(ları)mı görmeye doymadım!” olarak anlamlandırılmıştır. İncelemede “mYmkm” işaret grubunun <u>*mayim*> *ākām* olarak okunmasıyla, daha önce yapısı ve anlamı karanlıkta kalan bu işaret grubuna yönelik bir çözüm önerisi sunulmuştur.

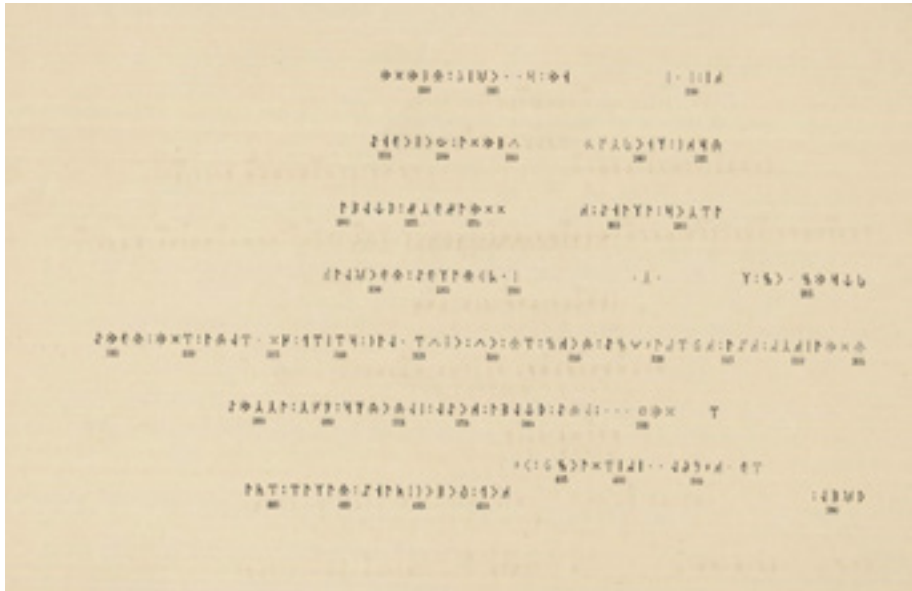
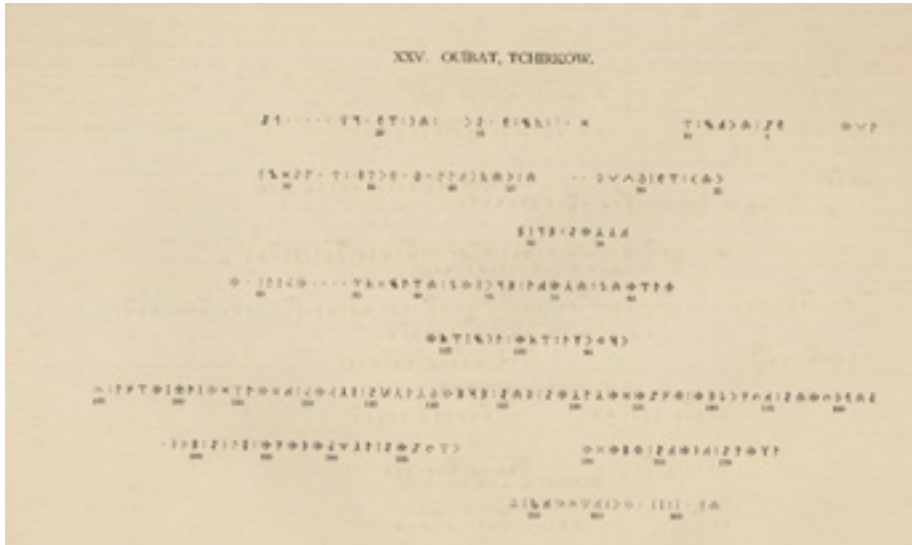
KAYNAKLAR

- AYDIN, E. (2015), *Yenisey Yazıtları*, Konya, Kömen.
- BAZILHAN, N. (2005), *Qazaqstan tarixi türalı türki derekemeleri*, c. 2: *Köne türk bitiktastarı men eskertkişteri (Orxon, Enisey, Talas)*, Almatı, Dayk Yayınları.
- BERNŠTAM, A. N. (1951), *Drevnetjurkskoe pis'mo na r. Lene. Ėpigrafika Vos-toka IV/6*, 76–87.
- BUTANAEV, V. J. (1973), “Novaja ujbatskaja sabra (VI pamjatnik enisejskoj pis'mennosti s Ujbata)”, *Učenyje Zapiski Xakasskogo Naučno-Issledovatel'skogo Instituta Jazyka, Literatury i Istorii XVIII*, Serja filologičeskaja 2, 149–152.
- CLAUSON, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon.
- ERDAL, M. (2002), “Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften”, *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, İstanbul & Berlin, 51–73. s. Ölmez, Mehmet & Raschmann, Simone-Christiane (ed.).
- KIZLASOV, L. R. (1960), “Novaja datirovna pamjatnikov Enisejskoj pis'mennosti”, *Sovetskaja Arxeologija* 1960/3, 93–120.
- KORMUŠİN, I. V. (1997), *Tjurkskie enisejskie ėpitaŋii: Teksty i issledovanija*, Moskva, Nauka.
- _____ (2008), *Tjurkskie enisejskie ėpitaŋii: Grammatika, tekstologija*, Moskva, Nauka.
- MALOV, S. E. (1952), *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov: Teksti i perevody*, Moskva – Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- ORKUN, H. N. (1940), *Eski Türk Yazıtları III*, İstanbul, Alâeddin Kırıl Basımevi.
- RADLOFF, Wilhem (1895), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, Commissionaires de l'Académie Imperiale des Sciences.
- _____ (1896), *Atlas der Alterthümer der Mongolei. Dritte Lieferung, Taf. LXXXIII–CIV*, St. Petersburg, Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- SERTKAYA, O. F. (1995), “Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1993, s. 67–75.
- SOCIÉTÉ FINLANDAISE D'ARCHEOLOGIE: *Inscriptions de l'énissei* (1889), Helsingfors, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- STRAHLLENBERG, P. J. v. (1730), *Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm.
- VASIL'EV, D. D. (1983), *Korpus tjurkskix runičeskix pamjatnikov bassejna ėniseja*, Leningrad, Nauk.
- YILDIRIM, F., AYDIN, E., ALİMOV, R. (2013), *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilge Su.

Ek-1: Strahlenberg'in Uybat III Çizimi (soldaki):

Ek-2: Fin Atlası'na Göre Uybat III:

Ek-3: Uybat III Yazıtının Radloff 1896'daki Rotüslü ve Rotüßsüz Kopyaları:

AYLAK ADAM ÜZERİNE PSİKANALİTİK BİR OKUMA DENEMESİ: ANNE ARKETİPİ, OİDİPUS VE SİSİFOS KOMPLEKSİ KAYNAKLI BİREY SIKINTISI

*İbrahim BİRİCİK**

Edebiyat ve Psikoloji

İnsanı bütünüyle kavramaya ve onun doğasını tanımaya çabalayan edebiyat ve psikoloji bilimleri, insanın psiko-fizyolojik yapısına yoğunlaşarak çalışmalarında bu derinliği esas alır. Metot ve yöntemlerinde bazı ortaklıklar bulunan bu iki bilimde de katharsis ve serbest çağrışım metodu önemlidir. Nitekim hayal ve imgeleme, iki metodun temel hüviyeti olduğundan bu iki bilimin araştırma sahasına girer. Edebiyatın temel malzemesi olan dil ise, psikologlar tarafından yüzey ve derin yapısıyla ilgilenilen yapısal bir şifreleme aletidir. Nitekim Freud'a göre söz/dil, söylendiği kişide ruhsal değişiklere yol açacak benzersiz bir araçtır.

Psikolojideki nevrotik vakalar, edebî eserdeki entrik gerilimi arttıracak kurgusal alanlar mahiyetindedir. Böylelikle psikoloji, edebiyata zengin ve bereketli bir muhteva katar. Tipolojiden yararlanmak psikoloji için önemli olduğundan romanlardaki karakterler, psikoloji için çalışma alanına dönüşür. Bu konuda Forster; romanların, insanın iç dünyasını aydınlatmakla büyük hizmet ettiğini söyler. Çünkü romanlar, tipik davranış gösteren karakterlerle doludur. Böylelikle edebî eserler, insan psikolojisi hakkında özelden genele varmada psikolojiye büyük katkı sağlamaktadır. Hatta tarihi süreç içerisindeki mitik inanışlara sahip insan psikolojisini, edebî eserler dile getirir.

Böylelikle edebiyat ve psikoloji bilimleri arasındaki en belirgin ortak özellik, insanın iç ve dış dünyalarını ele alarak kendilerine hedef ve malzeme olarak insanı seçmiş olmalarıdır. Çünkü her iki bilim de, insanın fiziksel ve psikolojik yapısını ele alarak bilinçaltına önem verirler. (Emre 2006:298) Bu benzer yönlerden ve etkileşimden dolayı iki bilim alanı da birbirlerinden

* Adıyaman Üniversitesi Yeni Türk Edebiyat ABD Doktora Öğrencisi, Bitlis/Güroymak'ta Türkçe Öğretmeni, ibrahim.bd@hotmail.com

istifade eden kaynak mahiyetindedir. Kurgusal olaylardan oluşarak edebiyatı ve her olayın bir psikoloji neticesinde ortaya çıktığı düşünüldüğünde de psikolojiyi barındıran edebî eser, yazarın bilinçaltından izlenimler taşır. Edebiyat ile psikoloji ilişkisinde, eserdeki kahramanın iç dünyası ve psikolojisi öncelik arz ettiği için iç monolog ve bilinç akışı adı verilen modern anlatım teknikleri varlığını hissettirir. (Sağlık 2008:306) Ayrıca edebiyat, modern ve postmodern sürecin oluşturduğu insan prototipini yansıtır. Yansıtılan bu birey kurgulaması, edebî metinlerdeki karşılığını yine psikolojinin geliştirdiği yöntemler yoluyla bulur.

Psikanalitik Edebiyat Kuramı

XX. yüzyılın başlarından itibaren özellikle S.Freud ve onu takip edenlerin, psikanaliz üzerine yapılan çalışmaları bulunmaktadır. Yapılan bu çalışmaların sanatçıya ve sanat eserine uygulanması, edebiyat alanında edebî esere ve yazara karşı yeni bir perspektif oluşturur. Edebî eserin içindeki en küçük kurgusal alandan yazara kadar oluşturulan bağ, psikanalitik bakış açısının ürünüdür. Edebî esere yönelik bu psikanalitik yöntem; bir anlamda yazarın, eserindeki kendine yönelik gizli kurgusal ve bilinçdışı stratejilerini keşfetmeyi amaçlar. (Nas 2009:79)

Edebî eserin bir anlamda yazarın bilinçaltının yansıması kabul edildiğinde eserdeki iç bağlantılarla yüklü gizli anlam ve algılamalar, psikanalitik edebiyat kuramı ile gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Çünkü edebî eserdeki insan faktörü, yazar için vazgeçilmez bir kaynak olduğundan yazarın içinde bulunduğu psiko-sosyolojik konumunun ve sahip olduğu kimliğinin taşıyıcısı, edebî eserin kahramanları olacaktır. Böylelikle yazar-eser odaklı, psikanalitik çözümleme yöntemleri de oluşmaya başlar. Moran'a göre (2008:114) bir edebî eser incelenirken *yazar*, *eser* ve *okur* dikkate alınmalı, bu üç faktörden eser içerisindeki en etkili unsur tespit edildikten sonra edebî metin incelenmesi yapılmalıdır.

S. Freud'un edebiyata kazandırdığı psikanalitik çözümleme yöntemiyle, öncelikle yazar eksenli daha sonra eser odaklı bir tahlil yapılır. Bu tahlil yöntemleri ile eserin farklı ve derin boyutlarına ulaşılır. Freud'un sanatçı/yazar üzerinden eserleri incelemesi; yazardan hareketle eserdeki kahramanların incelenmesine kapı aralayacağından kurmaca kahramanların bilinçaltı ve metnin arka planı aydınlatılmış olur. Freud, bilinci id-ego-süperego olarak üç kısma ayırır. Bilinçdışı ise bireyde, bilincin gelişimine paralel olarak kontrol altında tutulur. Normal bir bireyde; bilinçaltında tutulanlar, rüya, dil sürçmeleri, oyunlar ve psikolojik rahatsızlıklar yoluyla bilince akseder. Sanatçı/yazarda ise bu akis, edebî eserde yankısını bulur. Sanatçı/yazar, bazı bastırılmış duygularını edebî esere yansıtarak rahatlar. Her insanın düş kurma, hayal etme

gibi ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğunda ise sanatçı/yazar, kurmaca âlemin geniş hayal dünyasına sığınarak düşlerini sanatsal bir forma sokar.

Eserin oluşum sürecinde Freud'un üzerine yoğunlaştığı konulardan biri komplekslerdir. Yunan mitolojisindeki Oidipus ve Elektra'dan esinlenerek isimlendirilen bu komplekslerin edebiyatta yer almaları, Freud'un edebiyat ile ilgili olduğunu gösterir. Erkek çocuğun anneye sevgi ve şehvetinden dolayı babasını rakip görerek korku ve nefret duyması Oidipus kompleksi olarak adlandırılırken; tam tersi bir durumun kız çocuğunda bulunması Elektra kompleksi olarak adlandırılır.

Ferud'un kişilik çözümlemesinde ele aldığı diğer bir konu ise rüyalar. (Cebeci 2004:346) Rüya, gündelik hayatta depolanan ama zihnin uykuya geçtiğinde; yine zihinde kodlarla dolaylı dil yoluyla insana gerçeküstü bir işaret dilini hatırlatan söyleyiştir. (Sarı 2008:40) Aynı zamanda rüyalar; bireyin psikolojik dünyasının ana motiflerini ve bu motiflere kaynaklık eden psikolojik yapılanmayı gösterir. Böylelikle edebî metin de yazarın iç dünyasının ana motiflerini ve bunları belirleyen unsurları gösterir. (Budak 2009:15) Freud, rüya yorumlamalarında kullandığı metodu edebî metin incelemelerine de uygular. "Freud, sanatçıyı, içe dönük, içgüdüsel gereksinimlerinin baskısı altında, onur/güç/servet/ün ve kadınların sevgisini kazanma arzusunda, fakat doyumsuz biri olarak tanımlar; kendini doyumsuzluk içinde hisseden sanatçının, yaşamsal gerçekle bağını kopardığını ve böylece tüm dikkatini düş gücünün kapsadıklarını gerçekleştirmeye yönelttiğini söyler." (Erinç 2004: 98) Sonuçta edebî eser de rüyalar gibi gerçek dünyadan beslenen bir kurgulamanın hayali yansımasıdır.

T.Eagleton, Freud'un iki yöntemle edebiyata katkıda bulunduğunu söyler: Hem yazarın psikanalitik boyuttaki izahını yapar hem de yazarın bilinçdışının sanattaki izlerini analiz eder. Sanatı nevrozla karşılaştırarak sanatçının hayal âlemine sığındığını iddia eder. Diğer edebiyat kuramlarının tersine edebî eser; bir yansıma değil, rüyalar gibi bir üretim biçimidir. Çünkü psikanaliz, sadece metni değil, metnin üretim sürecini de esas aldığı için bir nevi kuşkunun yorumbilgisini de içerir. (Eagleton 2014:222) Ayrıca T. Eagleton, psikanalitik edebiyat kuramının neyi ele almayı amaçladığı sorusuna dört kriter sunarak bunların yazar, içerik, yapı ve okur olduğunu söyler.

"*Bireysel psikoloji*" terimi ile tanınan A.Adler ise bireyin gelişimine etki eden faktörlere aile, çevre ve toplum yapısını da eklemeler. Böylelikle edebî eserdeki kahraman tahlillerinde aile ve toplumsal yapı da etkin bir rol üstlenir. Edebî eserdeki kahramanlara bu etkinin negatif durumu olarak yansıyan aşagılık kompleksi, eserdeki kahramanın aile ve toplum karşısındaki kimliksel rolü ile ilgilidir. Gerçek hayatta fiziki koşullar nedeniyle de oluşabilecek bu

kompleks, yazar için iç dünyasına kapanıp başarılı eserler vermesi için itici bir güç konumundadır. Aşağılık kompleksi, okuyucuda kahramanın kişilik ve duygusal çözümlemeleri hakkında ipuçları verir.

C. G. Jung ise “*analitik psikoloji*” kavramıyla mitlerin, efsanelerin ve masalların toplumların kolektif bilinçaltını oluşturduğu kanaatindedir. (Jung 1997a:44) Freud, sanatçı/yazar odaklı psikanaliz yaparken; Jung, metin/eser merkezli bir yol izler. Jung, edebî eser tahlillerini çok eski çağlardan beri insanları etkileyen, onlara derinden seslenen bir kısım arketipleri ortaya çıkarmak için yapar. (Moran 2008:219) Elbette ki bu arketipler, edebî eserlerde simge, imge, olay örgüsü veya kişi konumunda da olabilir. Biyolojik ihtiyaçların oluşturduğu ilkel dürtüler içgüdülere götürürken; zihnin yarattığı ilkel imge ve semboller ise arketipleri ortaya çıkarır. (Emre 2006:345) Arketipler, hem bir birey olan yazarın hem de edebî eserdeki kahramanların çözümlenmesinde bir altyapı sağlar.

Jung’a göre, kişisel bilinçdışı kişinin düşünce ve duygu dünyasını kapsarken; kolektif/ortak bilinçdışı kişisel anılardan başka ortak bilinçdışında uyuyan ilksel imgeleri içerir. İnsanlığın en eski ve en evrensel düşünce biçimleri, kolektif/ortak bilinç dışında bulunmaktadır. Ortak/kolektif bilinçdışının içeriğinde; korku, tehlike, üstün güce karşı verilen mücadele, cinsler arasındaki ilişkiler, ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişkiler, nefret ve sevgi, doğum ve ölüm gibi ilk çağlardan evrensel insan durumuna gelene dek insanoğlunun tipik reaksiyonlarının bütünü bulunur (Jacobi 2002:128). O.Cebeci’ye (2004:229) göre Jung, sanatçıların daha rahatlıkla kabul edebildikleri, Freud’un bilimsellik ve objektiflik hedefinin yerine öznellik ve esoterik bilimlere yönelik bir ilgiyi geçiren bir sistemi getirmiştir.

J.Lacan ise dilbilimi ile psikanalizi “*aktarım*” yöntemiyle birleştirmeye çalışan ilk psikanalistlerdendir. Ona göre özgün bir nesne olarak bilinçdışını araştırmada tek araç dildir. (Tura 2010: 97) Örnekleme yaptığı metafor yöntemiyle, sanatçı/yazarın kendi duygu dünyasında iz bırakan bir sembolü başka bir sözcükle açıklamaya çalışır. Edebî eserdeki metaforlar, metne farklı bir derinlik katar. Lacan’ın edebiyata katkı sağladığı diğer kuramı ise “*ayna kuramı*”dır. Çocuklukta imgesel özdeşleşmenin nesnesi olan aynada çocuk, ben ve ötekinin farkını vararak ayırt etme yeteneği kazanır. Ayna metaforu, benin nasıllığını gösteren en gerçekçi nesnedir. (Atlı 2012:269) Nitekim edebî eserlerde, bu kuramın metaforu ile de karşılaşılır.

Aylak Adam Romanı

Yusuf Atılğan'ın Türk edebiyatında 1950 sonrası modern dünyanın birey buhranını anlattığı Aylak Adam romanı¹, modernitenin bireyin ruh kırılmalarına, topluma aidiyet hissedemeyen bireye, “ben”ine ve toplumun normatif değerlerine yabancılaşarak yalnız kalan eylemsiz birey modeline değinir. Kendinden sonra gelecek yabancılaşan, yalnızlaşan ve aylaklaşan roman kahramanlarının bir prototipi² gibi olan C³., isminden de anlaşılacağı üzere bireysel benlik gelişimini tamamlayamayan ve toplumsal kimlik bilincine varamayan isimsiz ve kimliksiz bireylerin temsilcisi gibidir. Her olayın bir psikoloji neticesinde oluştuğu düşünüldüğünde C.'nin aylaklığında ve eylemsizliğinde modern dünyanın getirilerinden çok götürülerinin yaralamasının yanında çocukluğunda yaşadığı psiko-patolojik durumlar ve nevrotik olaylar vardır. C.'nin toplumsal bilince erememesine, hayata tutunamamasına, hayatında arayış içinde olduğu tutamağı bulamamasına neden olan olaylara değinmek yerinde olacaktır.

Oidipus Kompleksi ve Baba İmgelemindeki Nefret

Oidipus kompleksi⁴, erkek çocuğun babasını annesinden kıskanması ve bilinçaltından babasının ölmesini istemesi olarak tanımlanır. Çocuğa göre

¹ 28 Haziran 1958 günkü Cumhuriyet gazetesinde birinciliği Fakir Baykurt'un Yılanların Öcü, ikinciliği Yusuf Atılğan'ın Aylak Adamı, üçüncülüğü Ömer Sakıp'ın Ne Ekersen adlı romanının kazandığı ilan edilir.

² Mehmet Narlı (2007:177), C'deki psikolojiyi “*Kentli ve paralı olan Aylak Adam'ın C'si, bunalma biçimiyle, kendisinden sonra bunalan roman kişilerinin öncüsü sayılmalıdır*” sözleriyle ifade eder.

³ Ali İhsan Kolcu'ya göre Atılğan'ın merkezi kahramanın ismini bu şekilde vermesinde Franz Kafka'nın etkisi vardır: “*Türk modernist öykü ve romanında Franz Kafka'nın belirgin bir etkisinden söz edilebilir. Onun çağın yangınına ferdin bunalımıyla özdeşleştiren eserlerinde, öne çıkardığı sorgulama ve insanı içten kuşatan rahatsızlık bizim yazarlarımıza da sirayet etmiştir. Kafka'nın K'sı bizde Aylak Adam'da C, B gibi karakterler daha sonra Hilmi Yavuz'un postmodern uygulamalarından biri olan Fehmi K'nın Acayip Serüvenleri adlı anlatısında yer verdiği belirgin özne (K) uygulaması, Orhan Pamuk'un Kar romanında da kullanılır.*” (Kolcu 2008:357).

⁴ Thebai kralı Laios ile Iokaste'nin oğlu olan Oidipus -Oedipus-, Yunan mitolojisinin belki de en trajik kahramanıdır. Iokaste henüz hamile iken bir düş görmüş ve bu düşün kraliçenin karnında taşıdığı çocuğun babasını öldüreceği şeklinde yorumlanması üzerine doğar doğmaz dağa bırakılmıştır. Ayak bilekleri delindiği ve içinden bir sis geçirildiği için bebeğe ‘sis ayaklı’ anlamına gelen Oidipus ismi verilmiştir. Korint Kralı Polybos ve esi tarafından büyütülen Oidipus delikanlılık çağına geldiğinde anne ve babasının gerçek anne ve babası olmadığına ilişkin bir dedikodu duymuş ve gerçeği Tanrı Apollon'dan öğrenmek üzere Delphoi tapınağına doğru yola koyulmuştur. Kahinden babasını öldürüp annesini ile evleneceğini öğrenen Oidipus, dönüş yolunda karşılaştığı bir adamla tartışarak onu öldürmüştür. Bu olaydan sonra Thebai'ye ulanan Oidipus, Sphinks isimli canavarın şehirde

baba, “öteki”dir. Dört ya da beş yaşlarında cinsel arzuları uyanan erkek çocukta, annesine yoğun bir cinsel istek ve bağlılık gelişir. Bu aşamada çocuk, bebekliğinden itibaren kendisini annesinin gözlerinde keşfetmeye başlar ve kendi dışındaki dünyayı, anne ve babasının diyalektiğinde geliştirir. Böylelikle cinsiyet faktörünün de araya girmesiyle çocuğun bireyleşmesi son bulur. (Balcı 2011)

C., kolektif ve benlik menşeli sıkıntıların nedenini şöyle açıklar: “-Önce babamı anlatmam gerek, dedi. Kadın bacaklarının bende uyandırdığı korkuyu ancak o zaman anlarsın. Bende gördüğün her şey babamla başlar.” (Atılğan 2004:125) Kurulu düzene başkaldırışı, aylaklığı savunması baba kompleksi diyebileceğimiz Oidipus kompleksi kaynaklıdır.⁵ Ali İhsan Kolcu’ya göre de (2003:50) romanın temel sorunsalı aylaklık değil; C.’nin çocukluğundan beri aylaklığı besleyen anime arketipi ve Oidipus kompleksidir. C., bu nedenle roman boyunca babasını çağrıştıran her şeye karşı durur. Babasından kalma mirasının değerini, babasını hatırlattığı için bilmez ve çok rahat bir şekilde para harcar. Nitekim kendi tanımlaması ile aylak olduğunu savunduğu kadar zengin olmadığını sadece paralı olduğunu söyler. Çünkü zenginlik; çalışmakla, biriktirmekle, fedakârlıkla elde edilen bir kazanım olduğu için kendi benliğinde bu ulvi hisleri göstermez. Ancak babasının alın teri ile değil de

korku saldığını ve sorduğu bilmecelere cevap vermeyenleri parçalayıp yedini görmüştür. Canavarın sorduğu sorulara doğru yanıt veren ve canavarı öldüren Oidipus, halk tarafından Laios’dan boşalan taçla ve dul kraliçe Iokaste ile ödüllendirilmiştir. Thebai’ye kral olan ve bilmeden özannesi ile evlenen Oidipus, yıllar sonra şehrin başına bela olan veba salgının nedenini öğrenmek istediğinde kâhinden, kral Laios’un katilinden bulunması ve şehirden sürülmesi gerektiği yanıtını almıştır. Bilmeden babasını öldürdüğünü ve özannesi ile evlendiğini anlayan Oidipus ıgneyle gözlerini kör ederken, kraliçe Iokaste de kendini öldürmüştür. Psikoloji literatüründe önemli bir kavram olan *Oidipus Kompleksi -Oedipus Complex-*; erkek çocuğun annesine karşı duyduğu bilinçsiz yakınlık nedeniyle babasını kıskanmasını ve bununla ilgili ruhsal bozuklukları nitelemek için kullanılmaktadır. Freud’a göre 3-4 yas arası fallik dönemde, erkek çocuklarda babayı kendine rakip görme ve annenin gözdesi olma şeklinde bir davranış tarzı ortaya çıkmaktadır. Kısaca, küçük çocuk annesine tümüyle sahip olmak, babasını ise öldürme isteği duymaktadır - tıpkı Oidipus gibi- Tüm bunlara ek olarak Oedipus’un gözlerini kör etmiş olması nedeniyle psikiyatri literatüründe kişinin kendi gözlerini tahrip etmesi durumu *Oidipism* olarak adlandırılmaktadır. (Gürel&Muter 2007:555)

⁵ Bazı psikanalistlere göre bireydeki çocukluğa bağlı kişilik bozukluklarının sebebi, Oidipus kompleksi kaynaklı olmayabilir. A.Adler’e göre bu kompleks temel değildir. Anne babanın hatalı davranışları, aşırı ve koruyucu tavırları çocukta ilerleyen yıllarda psikolojik sorunlara yol açabilir. K.Horney de Oidipus kompleksini temel almayarak bireyin psiko-patolojik davranışlarının altında anne babanın aşırı koruma ve cezalandırma gibi eğilimlerinin de olabileceğini; bu kompleksin sadece saldırganlık biçiminde olmadığını belirtir. (Akt: Karabulut 2013:23)

kirli ticari ilişkiler sayesinde zengin oluşundan satır aralarında bahseden C., babasının sıfatı olan bu zenginliği sevmez.

Freud psikanalizinde erkek çocuğun, baba ile karşılaşması annenin anlam nesnesi (sevgi, şefkat, sığınak, şehvet) olarak konumlanmasından kaynaklı olur. Erkek çocuk, bu konumda babayı anlam nesnesi olan anneye sahip olmak isteyen bir rakip olarak görür. Rakip olarak görme duygusu, beraberinde nefret ve korku duygusunu getirir. Çünkü kendisini aciz olarak gören erkek çocuk, iğdiş edilme korkusuyla babasından korkmaktadır. Karl Abraham’a göre (Budak 2003:386) bu tutum, bazen ikircikli bir tavra dönüşebilir. Ancak roman kurgusunda var olan olaylarda C., çocukluğundan gençliğine kadar bu ikircikli tavırda bulunmaz. Babasından daha çok nefret için daha çok dayak yemek ister. Çünkü O, anlam nesnesini kaybetmesine sebep olan biricik düşmanıdır. *“Hemen her gece babam eve girer girmez beni, teyzemle oynadığımız oyunlardan, masalların mutluluğundan ayırırdı. „-Çocuğu yatır!” derdi. Büyükle sevinçlerden büyük kederlere birden geçişi öğreniyordum. Çünkü onun kucağındayken babamın varlığını unutmuş olurdum. Yatakta, beni ondan ayırmadaki haksızlığı düşünürdüm.”* (Atılğan 2004:126)

Çocukluğunda anlam nesnesi olan teyzesini babasıyla beraber yasak bir ilişkide yakalaması, C.’nin psikolojik olarak kırılma noktasıdır. Ayrıca anlam nesnesi konumundaki teyzesini o halde görmesi, kadınlara karşı güvenini sarsarak sık sık sevgili değiştirmesine de neden olur. Bu olaydan önce insanları, kendisini teyzesinden ayırıp ayırmamasına göre sevip konumlandıran C., bu saatten sonra babasına nefretini açık bir şekilde ifade eder. Çünkü o an, teyzesini sahiplenmek ve korumak için babasının üstüne atılan C.’nin, babasından yediği tokatla kulağı yırtılır. *“Kimi geceler, düşümde babamı korkunç ölümlerle öldürdüm. Kulağım için değil, Zehra teyzeme saldırdı diye”* (Atılğan 2004:182) Romanın bazı bölümlerinde leith motif olarak karşılaşılan “kulak kaşıma” eylemi, cinselliği hatırlatan olay esnasında gerçekleşir. Aslında bu kulak kaşıma eylemi, semptomatik bir nitelik taşır. Çünkü C’de kadın bacağına dokunma dürtüsü beraberinde kulak kaşıma eylemini getirdiği için bu durum; geriye dönük çocuklukta yaşadığı Oidipus kaynaklı travma akla getirir. Psikanalitik edebiyat kuramının da önemi bu bacak-kulak ekseninde irdelendiğinde anlaşılır. Çünkü edebî metnin gizli yapısına sinen bu durumu, yazar deşifre etme uğraşındadır. Bu noktada Freud’un edebî metni hasta ile eş değer görmesi, her iki tarafında semptomlarla örtülü gizil yapısından kaynaklanmaktadır.

Zehra teyzesi, aralarına giren ve ikisinin paylaşmadığı bir kadın konumundadır. Bu kadın, C.’nin annelik, babanın ise biyolojik ihtiyaçlarını karşılar. Bir nevi babasının metresi konumundadır. Dolayısıyla bu durum, ikisini

karşı karşıya getirir. Bu kompleksden dolayı babayı çağrıştıran her nesneden ve duyumdan nefret eder. Babasına benzemekten çok korkar. “...Ama o yapamıyordu; soymayacaktı kadını. Sağ bacağını büküp dizini kaşıdı. Babasına benzemekten korkuyordu.” (Atılğan 2004:12), “ “Baban sandım seni. Sizin evde hizmetçiydin ben. Tıpkı baban gibisin. Bir bıyıkların eksik.” “Değer, babama benzemem ben.” (Atılğan 2004:22) Çünkü çocukluğunda babası ile girdiği Oidipal çatışma sonucu, kulağı yırtılmıştır. Cinsel objeyle her karşılaştığında bu yaralı kulak, babasından nefret etme sebebinin hatırlatacağı için C.’nin bilinçaltına sinyal gönderir. Oidipus kompleksinin temel fiillerinden olan kastarayan tehdidini, C. bizzat kulağının yırtılması ile yaşar.

İçinde yaşadıkları konağı, babası ölünce hemen satar. Ev ve konağı çağrıştıracak düzenli bir hayat istemez. Kendisine pansiyonda bir hayat geçirmek için oda kiralar. Babası bıyıklı olduğu için bıyık bırakmaz. Kendisini döven terziler, bıyıklı olduğundan dolayı onları bulmak için uğraşır. Kendisine temizliğe gelen Eleni’yi çekici bulduğu halde onunla yakınlaşmaya girmekten kaçınır. Çünkü babasının evdeki hizmetçilerle birlikteliklerine çok defa şahit olmuştur. Bundan dolayı evde sık sık hizmetçi değişir. Babasının cinsel birlikteliklerinde seçici davranmaması, onun tam tersi bir davranış biçimi geliştirmesine yol açarak cinsel bir kontrol mekanizması geliştirir.

Gülerle beraber olmak istememesindeki nedenlerin biri de Güler’in babasının bıyıklı oluşudur. Çocukken okuyup ne olacaklarını sorduklarında, ilk mukayese nesnesi babasıdır. Çünkü babası “adam”sa O, adam olmayacaktır. Zehra teyzesi, kendisini babası hakkında uyarır ve babasının ileride kendisine çok zarar vereceğini söyler. “Sen, derdi. Bu kötü adam yüzünden azap çekeceksin.” (Atılğan 2004:126) Bu uyarı, aslında C.’nin patolojik bir kimlik gelişimi geçireceğinin ilk sinyalleridir. Bir işte çalışmamakla ve aylak dolaşmakla, aslında babasından kendisine benzemediği için öç almaktadır. Romanın çoğu yerinde kendisini aylak olarak tanımlaması, bir çeşit babasından öç alıştır. “İş yapmam ben; aylakım...Çalınmış para yerim ben” (Atılğan 2004:147) Bu yüzden toplumun düzenlenmiş kurallarına düzensiz olarak ve evlenmeyerek karşı çıkar. Evlileri “eli pakettiller” diye nitelendirerek “üç oda bir mutfak sendromu”na yakalanmışlar diyerek küçümser.

Romanın gizil yapısındaki metne saklanmış olan psikanalitik semptomlardan anlaşılır ki; C., romanın bazı yerlerinde babasına benzemek istemesi de ona dönüşmektedir. Çünkü S.Freud, “bastırılan mutlaka geri döner.” ifadesiyle belirterek bu duruma yazar, Jensen’in *Gradya*’sını incelemesinde değinir. Bu incelemesinde unutmaya çalışılan ve bilinçdışına itilen nesnenin, bastırma aracı yahut yöntemiyle kişinin bilincine mutlak geri dönüş yapacağını anlatır. (Akt:Nas 2009:5) Romanın sonlarına doğru Ayşe ile C. arasında

gerçeklesen bir olay, bu semptomatik değişime örnek gösterilebilir ve de C. ile babası arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlıyor olması açısından çok önemlidir: *“...Çekine çekine elinin altındaki ılık bacağı aşağı yukarı okşadı. Kaşınmıyordu iste! Birden Ayşe’yi titreten bir telaşla ona sarılıp öptü. -Ötekiler yok! dedi. Unut hepsini. İkimiziz. Biz varız.”* (Atılğan 2004:124)

Roman boyunca C. ilk defa bacak okşarken kulağını kaşıma gereğini hissetmez. C.’nin “ötekiler yok” deyişi esasında kendi içine yerleştirmiş olduğu baba figürünün dönüşümü ile ilgilidir. Slavoj Zizek, bilinçdışında var olan otonom-parsiyel nesneden kurtulmanın tek yolunun o nesneye dönüşmek olduğunu belirterek S.Freud ile aynı semptoma işaret etmektedir. “Ötekiler”in diğer yönü de C.’yi belli bir toplumsal norma sığdırmak isteyen genel yaşayış tarzı, sürü psikolojisi ve eli paketliler grubunun bireyler tezahürüdür. C.’nin “ötekiler yok” ifadesi bilinçaltının reel bir çılgılığı olsa da J.P. Sartre’ın *“Başkaları cehennemdir.”* sözünü hatırlatmaktadır.

Anne Arketipi ve Anlam Nesnesi Zehra Teyze

Yaşam yolcusu olan birey, kendini tanıma ve bilinçlenme sürecinde optimal düzeyde pek çok arketiple karşılaşarak benliğini zenginleştirir. Bunlardan biri de anne arketipidir. Her arketip gibi anne arketipinin sayısız tezahürü vardır. Bunlar genel anlamda biyolojik ve kişisel anne olabildiği gibi dar anlamda bir rahmi hatırlatan ağaç kovuğu ya da vida yuvası da olabilir. (Jung 2005c:27) *“Erkek, bilinçdışında bütünleyici öge olarak yer alan dişi imgesi (“anima”) ile tanışır: Bu çift cinsellik biyolojik bir gerçektir... Her erkek, içinde, o ya da bu kadına ait olmayan sonsuz bir kadın imgesi taşır. Bu imge özünde bilinçdışıdır ve erkeğin organik sistemindeki asıl kadın biçiminin, yani bir arketipin, kalıtsal bir ögesidir. Tutkuya ya da nefrete neden olan budur.”* (Jung 2001b: 16)

Ayrıca Jung, *“Kişi ortak bilinçaltında ‘anne’ arketipiyle doğar ve gerçek ebeveyn olan anne bu anne arketipini sadece canlandırır. İnsanlar dış dünyada anneye benzeyen herhangi bir şey arama eğilimindedirler çünkü anneye sahip olma davranış biçimi anne arketipi tarafından bilinçaltımıza zaten kazanmıştır.”* (Demirkol 2008: 66) der. Erkek için anne, en başından beri özleştirilen simgesel bir karaktere sahip olduğu için bir erkeğin hayatı boyunca anneyi idealize etme eğilimi buradan kaynaklanmaktadır. Roman kahramanı C., Zehra teyzesinin şahsında annesini idealize eder. Zehra teyzesi ile arasına giren ölüm, C.’yi yeni bir anne modeli aramaya iter.

Aylak Adam romanı da, bir arayışında romanıdır. C., romanın mevsimlere ayrılan dört bölümünde de (kış-ilkyaz-yaz-güz) hayatında tutamak olarak gördüğü gerçek sevgiyi aramaktadır. Kendisine takıntı ve saplantı haline getirdiği bu arayışta, gerçek sevginin müşahhaslaşmış hali Zehra teyzesidir. *“Annemi*

bilmiyorum. Ben bir yaşındayken ölmüş. Belki de teyzem. Onun güzel, mavi gözlerinden bahsettiği için, bu gözleri gördüğümü sanıyorum. Mavi gözlerden hep hoşlandım. Zehra teyzem büyüttü. Onu kıskanç bencil bir sevgiyle severdim. Olaylar onunla yalnızlığımızı bozup bozmadıklarına göre ya iyi ya da kötüydüler.”(Atılğan 2004:126) Jung’un geliştirdiği arketipsel bakış açısında birey, eğer erkek ise kendi benliğinde kadınsı bir öz ve meyil barındırır. Anime arketipi olarak adlandırılan bu yönelim; kadında animus olarak varlığını sürdürür. C.’nin anime arketipi odaklı anne arketipi ise hayatı boyunca annesi/Zehra teyzesi gibi bir kadını arayışıdır.

Anne arketipinde hayatının her safhasında anneye özlem, C.’yi annesi ve Zehra teyzesi gibi mavi gözlü bir kadını aramaya yöneltir. Aynı zamanda Zehra teyzesi, çocukluğunda masallar anlatarak C.’ye hayatı boyunca gerçekten mutlu olduğu zamanı sunar. Gerçek mutluluğu Zehra teyzesi ile özdeşleştirir. Romanın kurgusu boyunca Ayşe-Güler- tekrar Ayşe-Sacide sıralaması ile gerçekleşen bu arayışta esas âmil, üçünün de mavi gözlü oluşudur. Hatta Güler’e üç ay katlanmasının nedenini mavi gözlü oluşuna bağlar. Mavi göz, bir sembol olarak Jung’un anime arketipini hatıra getirir. Bu arketip göz önüne alındığında C.’nin niçin mavi gözlü kızlarda gerçek sevgiyi bulabileceği inancı anlaşılır. (Bear 343) Romanın sonlarına doğru ise C., Şaşı Fahişe kendisine Zehra teyzesini hatırlattığı için sadece onun göğsüne yaslanarak Zehra teyzesindeki huzuru bulmak ister ama yine bulamaz. “*Şaşı kadın karmaşık yollardan bana Zehra teyzemi getiriyordu. Dizinde yatarken yalnız benim bildiğim kokuyla dolu, kimi duran, kimi kıpırdayan dudaklarına bakardım. Arada eğilir, ben büyük, inanılmaz bir şeyler alacağımı beklerken salt burnumun ucunu öperdi. Yüzü bana inerken gözleri şaşılışmıştı.*” (Atılğan 2004:10)

Çocukluğunda C.’nin şahit olduğu yasak ilişkideki sözler de C.’nin sağlıklı bir cinsel hayat yaşayamamasının nedenidir. Zehra teyzesinin babasında cinsel tahrik etkisi uyandıran bacakları, C.’nin kadın bacakları saplantısının kaynağıdır. C., kız arkadaşı Ayşe’nin bacaklarını tutkuyla öpüp okşarken, zihninde babasının yasak ilişkideki sözleri geçer. “*Zehra, şu bacakların yok mu?*” (Atılğan 2004:125) Ayrıca C., Güler’in peşinden giderken bacaklarına bakması geçmişteki olayın saplantısal nevrozu olarak ifade edilebilir. Çünkü Güler ile her buluştuğunda onun bacaklarını okşamaktadır.

Kendi ifadesiyle “*ya ararım, ya yaşarım*” diyen C., mitolojik bir inançla kendisini huzura götürecek olan ve anne arketipi ile birbirlerini tamamlayacak olan B.’yi aramaktadır. “*O olmasaydı, ben olmazdım*” (Atılğan 2004:153) diyen C., hayattaki gerçek sevgi tutamağını bulmaya çalışır. Arkadaşlarına “*hepinize inat, bulacağım onu*” demektedir. “*Aradığı oydu. Başının ağrısını böyle kesiveren portakal suyuyla birlikte içtiği aspirin değil onun yüzünü gör-*

mesiydi.” (Atılğan 2004:226) Adını bile bilmediği kızın peşinden koşarken bir araba kazasına neden olur ve roman şu satırlarla son bulur. “*Yıllardır aradığını bulur bulmaz yitirmesine neden olan bu saçma, alaycı düzene boyun eğmiş gibi kendini koyverdi. Şimdi ona istediklerini yapabilirlerdi. Konuşmaz lüzumsuzdu. Bundan sonra kimseye ondan bahsetmeyecekti. Biliyordu. Anlamazlardı.*” (Atılğan 2004:228) Hayatının amacı olarak nitelendirdiği arayışı, gözlerinin önünden kayıp giderken C., adeta zamana, hayata ve topluma tepkisini eylemsizlikle verir. Aslında bu modernitenin getirdiği ruhsal kırılmanın bireyde kimlik gelişimini tamamlayamamasının ifadesidir.

Sisifos Kompleksi ve Modern Birey Çıkmazı

Yunan mitolojisindeki Sisiphos’un tanrılar tarafından zirveye kaya taşımakla cezalandırılması, modern bireyin hayat karşısındaki açmazlarının ve çıkmazlarının ironik bir yansımasıdır. Çünkü Sisiphos, sırtında kayayı zirveye getirip bıraktığında kaya yine aşağı yuvarlanır. Bu kısır döngü nedeniyle Sisiphos’un tüm çabaları boşa gider. Bu komplekste, insanın bir gün öleceğini bile bile hayatı yaşaması, Sisiphos’un düşeceğini bile bile kayayı zirveye taşımasına benzer. Bu benzetim, hayatı saçma/absürd olarak algılamının ön ayağıdır.⁶

Birey, modernite ile her ne kadar kendine özgür bir ortam sağlasa da yalnızlıktan gelen ruhsal kırılmalar ve varoluşsal cevapsızlıklar bireyi bunaltır. Bu bunalım hali, beraberinde ölüm kaygısını getirir. Bauman’a göre ölüm, aklın en büyük yenilgisidir. (Aşkaroğlu 2016:7) İnsan olmanın getirdiği ve gerektirdiği sorumluluktan hareketle birey, özünü araştırarak hayatı anlamlandırmak ister. Arayış sürecinde kendi varoluşunu, başkalarının yok oluşuyla öğrenen birey; varoluş problemi sebebiyle doğumundan ölümüne kadar ontolojik bir kıskaçtır. Kendisine sorulmayarak verilen hayatı yine kendisine

⁶ Efsaneye göre zekâsı ve kurnazlığı ile tanınan Korinthos Kralı Sisiphos, kendisine danışmaya ve yardım istemeye gelen kişilere, çözüm önerileri sunmaktadır. Günlerden bir gün işlediği bir suç nedeniyle Tanrılar Tanrısı Zeus’un emriyle, Ölüm Tanrısı Thanatos Sisiphos’u yakalayarak Hades’e -ölüler âlemine- götürmek istemiştir. Ancak olay beklediği gibi gerçekleşmemiş ve Sisiphos Thanatos’u tutsak etmiştir. Ölüm Tanrısı’nın ortadan kaybolması insanların ölmemesini beraberinde getirmiş ve Zeus duruma el koyarak Thanatos’u kurtarmıştır. Eski düzeni yeniden kuran Zeus, Thanatos’a Sisiphos’u ilk kurban olarak almasını buyurmuştur. Ancak Sisiphos tüm kurnazlığıyla iki kez daha kandırmıştır Thanatos’u. Bunun üzerine öldüğü zaman tekrar kaçmasını önlemek isteyen tanrılar tarafından korkunç bir cezaya çarptırılmıştır. Buna göre sonsuza dek ölümler ülkesinde kalacak ve bir kayayı yokuş yukarı çıkaracaktır. Kaya parçasını bin bir zorlukla tepeye ulaştırdığında ise kaya yeniden aşağıya yuvarlanacak ve tüm ağırlıyla bir kez daha Sisiphos’un omuzlarına ve sırtına yerleşecektir. Bu işkence sonsuza dek tekrarlanacaktır. (Gürel&Muter 2007:562)

sorulmayarak alınması sonucu yaşanan ironi, hayatı absürtleştirerek trajik bir duruma sokar. (Balcı 2009:9)

Aylak Adam C., bu trajik durumdan kurtulmak ve hayatı diğer insanlar gibi monoton yaşamaktan korkar. Bu korku, Sisiphos kompleksinin tezahürüdür. “Başını çevirince Sami’nin gözlerini gördü, sonra ötekileri. Bir – iki yıl sonra bunlar gidecekler, burada başkaları olacak. Bir başka mavi gözlü çocuk onun resmini yapacak. Değişmeyen Sadık, o, bir de karşı evin koca karısı olacaklar; bu hep sokağa bakan kadın. Birden içini bir yere, bir şeye geç kaldığı duygusu kapladı. Yirmi sekiz yaşındaydı, tedirgindi.” (Atılğan 2004: 16)

C., modern dünyanın Sisiphos’u olmamak için kendini diğer insanların yerine koy/a/mayarak arayış içine girer. Çünkü toplumdaki insanlar, kitle psikolojisine kapılmış sürülerdir. Bu, romanda “otomobiller sürüsü, yürüten insanlar sürüsü” (Atılğan 2004:18) olarak gözlemlenir. C.’nin en büyük korkusu, eleştirdiği, iğrendiği/tiksindiği toplumun insanlarına benzemektir. Bunu her fark edişinde içsel bir gerilim yaşayan C.; Güler için yaptığı tanışma hazırlığından da tiksindir. Çünkü “başkalarında en çok iğrendiği şeyi yapmıştır.” (Atılğan 2004:60) Topluma benzemekten ve toplumun alışkanlıklarını kazanmaktan korkan C., bir yere ait olmuş gibi görünmekten de kaçır. Bir gün gittiği kahvede, garsonun ona sormadan kahvesini getirmesine ve manavın kendisine sevdiği üzümlerden ayırmasına bile tahammül edemez. Ne kahvecinin ne de manavın müşterisi olmak ister. Ait olmak istemez. Çünkü arayışın ve yeniliğin peşindedir. “Alışmaktan korkuyordu. Sonra insanın kendinin değil, o yerin isteğine uygun yaşamaya başladılar.” (Atılğan 2004:54) Bu arayış, anne arketipi kaynaklı aradığı kadını bulmak istemesidir. “Tutunacak bir şey olmadı mı insan yuvarlanır. Tramvaylardaki tutamaklar gibi. Uzamır tutunurlar. Kimi zenginliğine tutunur; kimi müdürlüğüne; kimi işine, sanatına. Ben, toplumdaki değerlerin ikiyüzlülüğünü, sahteliğini, gülünçlüğünü görelili beri, gülünç olmayan tek tutamağı arıyorum: Gerçek sevgiyi! Bir kadın. Birbirimize yeteceğimizi, benimle birlik düşünen, duyan, seven bir kadın! (Atılğan 2004: 148)

C.’nin, hayatta tespit ettiği iki temel felsefesi vardır. C., bunu “bütün çağların trajedisi” olarak adlandırır. Biri ku-ya-ra (kumda yatma hastalığı), diğeri ise a-da-ko (ağaç dalı kompleksi)dur. C., modernite ve hayat/toplum karşısındaki savaşımadaki durumunu, bu iki tespitle özetler. “Üç oda bir mutfak” sendromuna yakalanıp “eli paketli” insanlara dönüşen ve arayış içinde olmayan modern toplumun nesnesi bireyleri, Kuyara olarak görür. Onlar, kumda yatma rahatlığı gibi, düşünmeden uyuyuveren ve alışılmış tatların sürüp gitmesinden yana olan insanların özelliğidir. Adako ise ayrılma, uzama, susama ve kaçışın idrakini yakalayan ve modern toplum projesi sonucu öznenin

silikleşmesine karşı çıkararak nesneleşmeyen bireylerin özelliğidir. C.'ye göre “ağaç dalı kompleksine tutulmuş kişi tedirgindir. İnsanların ağaç dallarını budayıp gövdeye yaklaştırdıkları gibi, yakınları onun içindeki bu Adako'yu da budarlar. Onu gövdeden ayırmamak için ellerinden geleni yaparlar. Asi daldır o. Balta işlemez ona.” (Atılğan 2004:127)

C.'nin ruhunda barındırdığı özgürlük kaçamakları ve farklılık sinyalleri, canı istediği zamanlarda kaleme aldığı hikâyelere de yansır. Bu hikâyelerin de karakterleri; sık sık burnunu çeken kadın, tikli adam ve altı parmağı olan bir başka adam gibi toplumdan farklı olan tiplerdir. Ne de olsa yazarın psiko-biyografik unsurları esere işlenir. Toplumsal kalıplara sığmak istemeyen C., topluma karşı pasif bir isyan gerçekleştirmektedir. Tabi bunu Hakan Sazyek'in (2010:74) ifadesiyle bireysel anomi kaynaklı kendi özel yabancılaşması⁷ içinde gerçekleştirir. Sisyphos gibi çaresizlik içinde kendini kısır bir döngünün içinde tekrarlamak istemeyen C.'nin, “kornasını ötekilerden başka öttüren bir şöför, çekicini başka ahenkle sallayan bir demirci bile ikinci gün kendi kendini tekrarlar” (Atılğan 2004:58) söylemi aslında Sisyphos kompleksine yakalandığının kanıtıdır.

C., haddizatında sıradanlığa karşı durup farklı olmak istediği için arayış içindedir. Bu arayışın da aylaklığının kanıt olduğu gibi boşuna olduğunun farkındadır. Bu durum, bilinçli bir boşunalıktır. Sisyphos mitinde olduğu gibi; Sisyphos da yükünün tekrardan yuvarlanacağını bildiği halde ve farkında olarak yükünü yine taşır. Bundan dolayı Albert Camus, Sisyphos Söyleni adlı denemesinde Sisyphos'u anlamsızlığın ve saçmanın/absürdün simgesi olarak niteler. (Camus 2016:36) Anlamsızlığın temelinde ise “boşuna”lık duygusu yatmaktadır. Charles I.Glicksberg (2004:82) de bu saçmalığa/absürtlüğe yakalanmış bireyin geleceğe inanmayı bırakarak bütün ümitlerinden vazgeçtiğini ve bunun sonucunda oluşan umutsuzluğun da birey tarafından farkına varılmasının Sisyphos mitinin bir erdemi olduğunu belirtir. C.'nin mitteki Sisyphos'tan farkı; Sisyphos'un tüm enerjisini ve gücünü boşu boşuna –*mad-di bir eforla*- yükünü kaldırmak için sarf eder. C., ise hiçbir iş yapmayıp aylaklığı ile müsemmadır. Batı dillerinde kullanılan ‘*Sisyphos gibi çalışmak*’ - ‘*working like Sisyphos*’- deyiminin, insanların hiçbir zaman tamamlamayacaklarını bildikleri tekdüze, yorucu, zahmetli bir işi her gün umutsuzca sürdürme çabalarını anlatması, C. için geçerli değildir. Çünkü o çalışmaz. Bu duruma da sadece fikir bazında karşı çıkar.

⁷ Hakan Sazyek'in verdiği bilgiye göre Yusuf Atılğan'ın köyünde öğretmenlik yapmış olan Halil Şahan 1975 yılında Türk Dili dergisinde göndermiş olduğu Aylak Adam romanı incelemesinde yabancılaşma kavramına ilk değinen kişidir.

Fikri düzeyde Sisiphos kompleksi gibi saçma ve umutsuz bir duruma yakalanmamak için Aylak Adam C., hayatında değişiklik ve heyecan ister ama yapamaz. Düşünce eylemini, fiile dökemez, sadece istemde kalır. Çoğu işi yarım bıraktığı gibi. *“İçinde bir boşluk vardı. Saatine baktı: Ona geliyordu. ‘Nereye gideceğim? Keşke polis kuşkulanıp karakola götürseydi beni. Değişik bir gece olurdu.’”* (Atılğan 2004:38) Amaçsız ve saçma dünyanın monotonluk kıskacına yakalanan insanlarına şöyle seslenir: *“İçinizde boşluklar yok. Bir ben miyim düşünen? Bir ben miyim yalnız?”* (Atılğan 2004:39) Romanın sonlarına doğru Sisiphos’un kaderindeki gibi bu saçma dünyadan kurtuluş olamayacağını kabullenen C.’nin durumunu, *“Olanla yetinerek, aramadan, düşünmeden yaşanılsın diye yaratılmış bir dünyada yalnızdı.”* (Atılğan, 2004: 152) cümleleri ifâde eder. Aradığı kadını da bulduğu anda kaybeden C., *“yıldlardır aradığını bulur bulmaz yitirmesine sebep olan bu saçma, alaycı düzene boyun eğmiş gibi kendini koyverdi.”* (Atılğan, 2004: 156) Nitekim mitteki Sisiphos’un kayayı tepeye tam yerleştirdim derken kayanın tekrar yuvarlanması misali C.’de hayatında aradığı tutamağı/kadını/B.’yi tam bulmuşken kaybetmesi yaşadığı trajediyi gözler önüne serer.

Gerçi C.’nin gerçekten de idealinde bir kadın olup olmadığı da kesin değildir. C. hayalindeki kadın diye tanımladığı kişi ile tanışıp, onunla bazı paylaşımlara girseydi bile, muhtemelen kısa sürede ondan uzaklaşmaya başlardı. C.’nin asıl sorunu aradığı kadını bulmak değil, zihninde bir kadın arayışı imgesini sürekli canlı tutmaktır. Eylemin veya diğer bir insanın varlığına tahammül bile edemeyen C.’nin, âşık olduğu bir kadın değil, sadece bir imgedir. Bu imge onun zihinsel boşluğunu her an canlı tutarak, hayatta bir amaç ve anlam olarak onun varoluşunu anlamlı kılacaktır. (Aşkaroğlu 2015:127)

Sonuç

Psikanalitik edebiyat kuramında, edebiyat eseri incelenirken, metin içinde “gizli” bir yapıyı deşifre etme uğraşı vardır. Bu noktada bir edebî metin, “hasta” ile eş değer konumdadır. Hastanın çeşitli rahatsızlık belirtileri göstermesi gibi, metin de keşfedilmeyi ve açıklanmayı bekleyen bilinçaltısal şifrelerle örülüdür. Öyle ki Aylak Adam’da metin içindeki bu şifreler, aynı zamanda C.’nin de şifreleridir. Bu eksende C.’nin şifrelerinden olan Oidipus kompleksi ve Anne arketipi ile olan ilişkisi metinde mevcuttur.

Yusuf Atılğan, Aylak Adam romanında kendi yaşamından biriktirdiklerini ve bu birikimlerin zihnindeki çıkarımlarını ve çağrışımlarını, C.’nin şahsında bireysel çıkmazları esas olarak kurgular. Bu kurgulama psikanalitik edebiyat kuramındaki Freudyen bir yaklaşım olan yazar odaklı tahlilin ipuçlarını da verir. Eserdeki C.’nin çıkmazlarının kompleks ve arketip kavramları ile çözümlenmesi ise Jung’un geliştirdiği metin odaklı yaklaşımın kendisidir.

Modernite ile bireyin yalnızlaşması ve hem kendine hem de topluma yabancılaşması, dünyayı ve hayatı saçma/absürt görmesine yol açar. Diğer insanlar gibi saçmalığa alışmış olmamak için değişiklik arayan C., modern dünyanın Sisyphe'su olmaktan kurtulamaz. C.'nin içinde bulunduğu bu çaresizlik, açmazlık ve çıkmazlık durumu mitolojideki Sisyphe'un durumuna benzetildiği için C., bu kompleksin yansımalarını kendinde gösterir.

KAYNAKLAR

- ATILGAN, Yusuf: Aylak Adam: İstanbul 2004: Yapı Kredi Yayınları.
- ATLI, Ferda: "Edebi Metin ve Yaratıcılığın Kaynağına Ulaşan Yol: Psikanalitik Edebiyat Eleştirisi": Ankara 2012: Turkish Studies, Volume 7/3, Summer.
- AŞKAROĞLU, Vedit: Trajik ve Modern/Triolojik Bir Çözümleme: Ankara 2016: Kültür Ajans Yayınları.
- AŞKAROĞLU, Vedit: "Aylak Adam ve Nana Romanlarının Varoluşçuluk Açısından Karşılaştırılması": Kültür Evreni 2015, S.24.
- BALCI, Yunus: Tanpınar Trajik Bir Şair Ve Şiiri: İstanbul 2009b: 3F Yayınları.
- BALCI, Yunus: "Psikanalist Bir Romancının Psikanalizi Yalnızız'da Yazarın Psikanalizi Üzerine Bir Uygulama Denemesi": Ankara 2012: Erdem Dergisi S.62.
- BEAR, Coşkunoglu Ayten: "Yusuf Atılgan'ın Romanlarında Yabancılaşma": turkoloji.cu.edu.tr/makale_sistem: Erişim tarihi: 12.04.2016.
- BUDAK, Selçuk: Psikoloji Sözlüğü: İstanbul 2002: Bilim ve Sanat Yayınları.
- CAMUS, Albert,: Sisifos Söyleni (Le Mythe de Sisyphe):(Çeviren:Tahsin Yücel): İstanbul 2016:Adam Yayınları: 32.baskı.
- CEBECİ, Oğuz: Psikanalitik Edebiyat Kuramı: İstanbul 2004: İthaki Yayınevi.
- DEMİRKOL,Nihal: "İngiliz Roman Geleneğinde Çocuk Edebiyatının Gelişimi: Arketipçi Eleştiri Kuramına Göre": Ankara 2008: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- EAGLETON, Terry: Edebiyat Kuramı Giriş: İstanbul 2014: Ayrıntı Yayınları.
- EMRE, İsmet: Edebiyat ve Psikoloji: Ankara 2006: Anı Yayınları.
- ERİNÇ, Sıtkı, M: Sanata Psikolojisine Giriş: Ankara 2004: Ütopya Yayınevi.
- GLICKSBERG, Charles I.:Avrupa Edebiyatında Trajik Görünüm: (Çeviren:Yunus Balcı):İstanbul 2004: Hece Yayınları.
- GÜREL, E& MUTER, C.: "Psikomitolojik Terimler:Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması": Sosyal Bilimler Dergisi 2007.
- JACOBI, Jolande: Jung Psikolojisi:Çeviren: M. Arap, İstanbul 2002: İlhan Yayınevi
- JUNG, J.Gustav: Dört Arketip: (Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz):İstanbul 2005c: Metis Yayınları.
- JUNG, J.Gustav: Anılar, Düşler, Düşünceler: Çeviren. İris Kantemir, İstanbul 2001b: Can Yayınları.
- JUNG, J.Gustav: Analitik Psikoloji: İstanbul 1997a: Payel Yayınevi.

- KARABULUT, Mustafa: Edip Cansever Şiiri-Psikanalitik Bir İnceleme: Ankara 2013: Öncü Kitap Yayınevi.
- KOLCU, Ali İhsan: Yusuf Atılgan'ın Roman Dünyası: İstanbul 2003: Toroslu Kitaplığı.
- KOLCU, Ali İhsan: Cumhuriyet Edebiyatı-II: Erzurum 2008: Salkımsöğüt Yayınları.
- MORAN, Berna: Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi: İstanbul 2008: İletişim Yayınları.
- NARLI, Mehmet: Roman Ne Anlatır?: Ankara 2007: Akçağ Yayınları.
- NAS, Alparslan: Aylak Adam ve Anayurt Otel'i'ne Psikanalitik Yaklaşım: Atılgan'ın Oidipal Roman Kişileri Olarak C. ve Zebercet: Nota Bene Journal of Arts and Social Sciences S.2, Temmuz 2009, s.72-86
- SAĞLIK, Şaban: "Modern/Postmodern Öykü ve Romanda, Anlatıcının Değişimi ve İşlevi": İstanbul 2008: Hece Dergisi, Haziran-Temmuz-Ağustos 2008, No:138/139/140, s.297-310.
- SARI, Ahmet: Psikanaliz ve Edebiyat: Ankara 2008: Salkımsöğüt Yayınları.
- SAZYEK, Hakan: Yusuf Atılgan'ın Aylak Adamı: C:2010: Kitaplık: S.142, s.68-76.
- TURA, Saffet Murat: Freud'dan Lacan'a Psikanaliz: İstanbul 2010: Kanat Kitap
- UĞURLU, Seyit Battal: Yusuf Atılgan'da Baba İmgesi: Psikanalitik Bir Yaklaşım: Ankara 2007: ICANAS Kongresi.

TATAREDEBİYATINDA VE FOLKLORUNDA HÜKÜMDAR TİPİ

*İlseyar ZAKİROVA**

Tarih, kendi yasalarına göre gelişir. Ama tarihin ilerlemesini hızlandıran ve belli bir olayların nedeni olan şahsiyetler vardır. Onlar kendi döneminde “Doğru yerde doğru zamanda” olup, milyonlarca insanı büyüler, kendi iradesine bağlar. Tatar halkının uzun geçmişi yüzlerce ve binlerce insanı yöneten güçlü şahsiyetlere ve liderlere zengin olup onların isimleri folklorik eserlere geçmiş ve bugüne kadar aktarılmıştır. Zaten folklor eserlerinde Tatar halkı kendi tarihinde önemli iz bırakan pek çok büyük şahsiyetin adını saklamaktadır. Mesela; Cengiz Han, Batu Han, Cuçi Han, Tuktamış, Mengu Timur, İdegey Mirza, Mamay Han, Berke, Üzbek, Canibek, Birdebekv.s. Bazılarının isimleri sadece Tatar folklor eserlerinde korunmuştur.

Türk halkları folklorunda, aynı zamanda Tatar folklorunda da hükümdar tipine çok önem verilmektedir. Hükümdar, diğer adıyla çar ve padişah, sultan, han (han-sultan) – bu kahramanlara Tatar folklorunun her türünde - masal, türkü, atasözleri ve deyimler, destan, efsane, fıkra, ağıtvs. türlerinde rastlanmaktadır. Her türde, bu türün şartlarına ve özelliklerine bağlı olarak, hükümdar çeşitli taraftan betimlenmektedir. Tüm tasvirler hükümdarın sıra dışı insan olduğunu, onu başka insanlardan farklı kılan özelliklerini ve niteliklerini göstermekte, onun olağanüstü, karizmalı bir şahsiyet olduğunu kanıtlamaktadır. Bu özellikler genel olarak birkaç gruba birleştirilebilir:

- 1) Gelecek hükümdarın doğumu ve bununla ilgili olaylar;
- 2) Soy başı ve şeceresi;
- 3) Yüzü ve fiziki özellikleri;
- 4) İktidara gelişi;
- 5) Ölümü.

* Prof.Dr., Tataristan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Folklor bölümü, Kazan, Tataristan, Rusya, ilzakirova@mail.ru

Önce doğum olaylarını ele alalım. Efsanelere bakılırsa, bu tür insanların doğumu önceden bilinirmiş. Genelde bu hakta yıldızlar haber verir, ama diğer belirtisi ve işaretleri de olabilir. Mesela; Türklerin ‘Defteri Cengizname’ destanında Cengiz Hanın dünyaya gelişi böyle işaretlendirilir: Alangu yanına rahmetli Duyım Beyan’ın ruhu gelir, o tan önünden nur olarak çıkar ve rengârenk gök kurt olarak çıkar. Giderken: ‘Cengiz, Cengiz’ – der.(Defteri Çingizname, 2000: 12)

Totem kurt İlahi Gök ile denkleştirilir. İlahi şecere veya nesil başı totemle ilgili olması, gelecek olan hükümdarın sıradan insanlardan farklılığını göstermektedir. Burada Cengiz’in bir taraftan, totem-baba - kurtla bağlılığı, diğer taraftan İlahi Gök’ün oğlu olması, yani ilahiliğe ulaşmak isteğinden iktidara olan hakkı ispat edilmektedir.

İktidara gelişin ideoloji bakımından kanıtlanması lazım ve bunun bir yolu da hükümdar soyunun doğrudan doğruya göklere veya Tanrıya ulaşmasıdır. Buna farklı halkların halk edebiyatında, cümleden Tatar folklorunda da rastlanmaktadır. Örnek olarak Cengiz Han’ın ya da İskender’in epik biyografilerini sayabiliriz.

Karizmatik şahsın nesil şeceresi ve doğumu hakkındaki efsaneler, bu şahsın epik biyografisinin onun sıradan insan olmadığını ispat eden etkili kanıtlardır.

Tatar folklorunda kahramanın şeceresi totem hayvanlar, peygamber veya ünlü kutsallardan başlangıç alabilir. O kahramanın güneş ışığından doğuşu hakkında da bilgiler mevcuttur. Mesela; Türk halklarının çoğunda bilinen ‘Edigey’ destanının ana kahramanı Edigey’in nesil başı Aziz Baba Tökles ve Su kızının nikahından başlanmakta, İlahi ata olarak anlatılmakta ve kahraman, epik biyografisinde kendisinin Gök Tanrıya ilişkisini tasvir etmektedir.

Karizmaya sahip olan şahsın vücudu veya yüzü de nurludur, yani etrafına aydınlık, nur, ışık serpmektedir. Bu özellik onu diğerlerinden ayıran bir kanıttır. Işık ve nur gibi yansımalar - Güneş arazları, altın veya altın-kara renkle betimlenmekte ve ilahi görünümüdür. Tatar dilinde sık kullanılan ‘Nurlıyöz’, ‘Yöze balkıy’ (yüzü gülüyor), ‘koyaşyözle (güneş yüzü), ‘küzende ut bar’ (gözünde ateş var), küzlere yana (gözleri yanıyor) gibi deyimlerde bu motiflerin izi vardır. Örneğin; Türk halklarında yaygın olan pek çok efsanede Cengiz Hanın doğuştan altın saçlı olması bahsedilmektedir. “Gizli efsane” de kahramanı nitelendiren olağanüstü nurlu yüz tasviribirkaç yerde karşımıza çıkmakta ve bu nitelik ona Tanrıdan gelen özellik olarak anlaşılmaktadır.

Türk folklorunda şahsın, açıkçası tahta oturma hakkı olmayan insanın iktidara gelmesi, talibin karizması yani onun sıradan bir insan olmamasıyla

ilişkilendirmektedir. Şahsın iktidara gelmesi, talibin karizmasıyla yani eşsiz olmasıyla, kendi önüne koyulan amaçlara ulaşmasıyla, yeteneğiyle, bazı özellikleri açısından diğer rakiplerinden ayrılmasıyla açıklanmaktadır. Karizma doğuştan Allah tarafından verilmektedir, hiç kimse ona çalışarak ulaşamamaktadır. Karizmatik otorite iktidara gelenin özel ve Allah tarafından seçilmiş olduğuna inanmaktan oluşmaktadır.

Hanın karizması ülkede, soyda düzen oluşturan özelliktir, aynı zamanda kabile karizması rolünü de oynamaktadır. Allah tarafından seçilen Han'ın davranışları halkta mutabakat veya şüphe oluşturmamaktadır. Bu halkın Hana olan saygısında, güveninde, onun her emrine itaat göstermesinde yansımakta ve aynı zamanda halkın birlik ve beraberlik içinde yaşamasını sağlamaktadır.

Ülke hükümdarının Tanrı tarafından seçilmiş olması motifi, bildiğimiz üzere VIII. yüzyılda yazılan Orhun-Yenisey taşabidelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtlarda iktidarla ilgili hakların Gök Tanrı tarafından verilmesi, sadece kuta sahip şahısların tahta oturması yani kağan olarak seçilmesi dile getirilmektedir: “Tanrı yarlıkadukın için, kendim kutum var için, kağan olurtum” (Malov, 1951: 28). Bu yazıtlarda o durum *kot*, *kut* terimleriyle ifade edilmektedir.

“Edigey” destanının çeşitli varyantlarında da kahramanın karizması hakkında söz edilmektedir. Bu özellik destanda ‘kot’ ve ‘tın’ sözcükleriyle verilmektedir. Mesela; Edigey’in Tuktamış Han’ı yenmesinin sebebi onun karizmasına yani kutu olduğuna bağlı anlatılmaktadır.

Taht miras olarak aktarılmadığı takdirde de kahramanın tahta gelme motifleri Tatar folkloru eserlerinde yer almaktadır. Kahraman tahta birkaç yolla ulaşabilir. Örneğin; masallarda masal kahramanı çar emreden bütün işleri yaptıktan sonra, padişahın kızıyla evlenir ve damat olarak, tahta oturur. Diğer de kaderle, insanın çar olacağı önceden belirlenmesiyle ilişkindir. Devlet kuşu konan veya kuşun gölgesi altında kalan seçkin insan da padişah olabilir.

Tatar halk edebiyatında en sevilen hükümdar olarak Süyümbike Hanbike sayılmaktadır. Kazan Hanlığının (1438-1552) son hükümdarı olan Süyümbike, rivayetlerde ve beyitlerde ideal hükümdar olarak anlatılmaktadır. Safa-Gerey Han öldükten sonra tahta oğlu küçük şehzade Ütemeş-Gerey oturtularak, naibi vazifesinde kalan Süyümbike’yi halk bir taraftan, masallardaki peri kızları gibi güzel hanım olarak tasvir etmiş, diğer taraftan da, ülkesini seven ve düşmanlardan savunan güçlü kahraman olduğunu dile getirmiştir. Rivayetler ve ağıtlardan düşman eline esir düşmek istemeyen Süyümbike Hanbikenin yüksek minareden atladığı beyan edilmektedir. Süyümbike devriyle Tatar halkının devleti de tamamlanmaktadır. Folklorda Süyümbike tipi sadece ideal

hükümdar olarak değil, devletli ve gururlu millet, baş eğmeyen halk sembolü olarak da anlaşılmaktadır.

Her bir mucizevi masalda masal ülkesinin başında çar veya padişah vardır. O padişah halktan mesafeli duran ama aynı zamanda şahıs olarak her insana ait özgü sıfatlarla tasvir edilmektedir. Masaldaki ana kahramanının amacı hükümdarlık olmasa da, sonuna doğru o kahraman tahta kavuşmaktadır. Tahta ve hükümdarlığa sahip olmanın sıradan insanlar için mutluluğun en yüksek noktası olduğu anlaşılmaktadır. Çar olarak ifade edilen kahraman, toplumdakibir şeyleri değiştirmeye çalışmaktadır. Masalda taht insanların hayatına sadece değişiklikler eklemektedir.

Masallar, masalda yaşayan çarlarla yanısıra gerçek tarihi şahsiyetlerin isimlerini de saklamıştır. Örneğin; Tatar masallarında hükümdarlardan Zülkarneyn'inismi geçmektedir. Bu tür halk eserlerinde İskender Zülkarneyn'in dünyanın bir bahadırı olduğu ve iki boynuzlu başlık giydiği hakkında bilgi bulunmaktadır. Tatar masallarında bu olay 'Zülkarneyn padişahın boynuzu var, Görmedim, ama duydum' (*Ekiyetler*, 1978: 330) diye tasvir edilmektedir.

Zaten folklor eserlerinde hükümdarların betimlenmesinde çok abartılı görüntüler gerçeklerle iç içe verilmektedir. Aynı kişiyi bir halk idealize ettiğinde, diğeri de onu algılayışında tam tersini göstermektedir. Ya da aynı şahsiyet sıradan bir insanının gözüyle bir türlü, aynı kişi üst düzey bir kişinin nazarında tamamen farklı bir biçimde sunulmuş olabilir. Örneğin; bazı destan ve efsanelerde Cengiz Han'ın acımasız kan dökücü olduğundan bahsedilir. Minya imparatorluğununVula He şehrini almak için kuşlar yardımıyla şehri yakması, Horezm şehrinin sular altında bırakılıp sonunda onun yerinde tarla yapılıp arpa ekilmesi örnek olarak gösterilebilir. Diğer eserler ise, mesela "Defteri Cengizname" veya anonim yazarın "Şeceret el-Etrek" eseri Cengiz Hanı halk menfaatlarını düşünen adil hükümdar, ailesini seven insan olarak tasvir etmektedir.

Halk edebiyatı eserleri, esas olayları açıklamada gerçekçi eğilimlerle beraber masal unsurları da içermektedir. Eserlerin ana karakterlerini açıklarken bazen fantezi öğeleri de eklenebilir. Kahramanın olağanüstü doğumu ve onun çocukluk yıllarının anlatımı, epik geleneğe göredavam ettirililmektedir.

Adil hükümdar motifinin folklordan Türk ve sonra Tatar edebiyatında da geçtiği görülmektedir. İdeal hükümdar imajına Yusuf Balasaguni'nin 'Kutadgu Bilig' eserinde büyük yer verilmektedir. Kul Gali'nin 'Kıssa-ı Yusuf' manzumesinde (Kul Gali, 1983), de adil hükümdar tasvir edilmektedir. Türk edebiyatı, hükümdarın Allah tarafından seçildiği fikrini devam ettirerek, onun önüne epeyce zor hedefler koymaktadır. Ülkenin güvenliği, halkın mutluluğu

hükümdarın iş ve davranışlarının doğru olmasına bağlı olduğu çeşitli yönlerden açıklanmaktadır.

Son 20-25 yılda Tatar edebiyatında halkın devletli ve hükümdarlı devri hakkındaki tarihi eserler popüler oldu. Arşiv belgeleri sayesinde, tarihçilerin hizmetlerine ve halk edebiyatına dayanarak yazarlar tarihi hükümdarı yeniden edebiyata getirdi.

Tarihi romanlar yazarı MüsagitHabibullin “Kübrat Han”, “Elçiye Ölüm Yok”, “Şeytan Kalesi”, “SüyümbikeHanbike ve Korkunç İvan”, “Han Torunu Hansever”, “Allah’ın Hediyesi”, “Batu Han ve Leyle”, “Atilla” eserlerinde Tatar tarihinde adları saklanan ve farklı tarihi dönemlerde hayat sürdüren çeşitli hanların tiplerini canlandırdı.

“Kübrat Han” romanında VII. yy.da Azak ve Kuzey Kafkasya’da oluşan Büyük Bulgar devleti, onun kurucusu olan Kübrat Han tasvir edilmektedir. “Elçiye Ölüm Yok” romanı “Kübrat Han” romanının devamı olup İdil boyu Bulgar devletinin hükümdarı Selim Han hakkındadır. “Han Torunu Hansever” romanında İdil boyu Bulgar devletinin son hükümdarı İlham Han, ‘Batu Han ve Leyla’da Moğol saldırıları döneminde İdil Bulgarı Batu Han ve Bulgar kızı Leyla’nın aşkıdan bahsedilmektedir. ‘Süyümbike “Hanbike ve Korkunç İvan” romanında Kazan Hanlığının son dönemi, Süyümbike Hanbikenin trajik kaderi gösterilmektedir.

Sonuç olarak, Türk folklorunda genel olarak hükümdarın Allah tarafından seçilmiş olduğu söylenmektedir. Allah tarafından belirlenen hükümdara itaat etme, ülkenin birliğini ve güvenliğini sağlamaktadır. Son yıllarda halkın Tatar toplumunda millî bilincinin uyanması halkımızda tarihi eserlere ihtiyacın artmasına ve bu tür kahramanların edebiyatımızda yeniden canlandırılmasına neden olmuştur.

KAYNAKLAR

- MALOV, S.Y. (1951), *Pamyatniki drevney pismennosti. Tekstı i issledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR, 452 s.
- Defteri Çingizname* (2000), Kazan: İman neşriyatı, 44 b.
- Tatar Halık İcatı. Rivayetler hem Legendalar* (1977), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 368 b.
- Tatar Halık İcatı. Ekiyetler. İkinci kitap* (1978), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 448 b.
- Tatar Halık İcatı. Beyetler*(1983), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 352 b.
- İdegey. *Tatar Halık Dastanı*(1988), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 254 b.

- KOZİN, S.A. (1941), *Sokrovennoye Skazaniye. Mongolskaya khronika 1240 g. t.I*, Institut Vostokovedeniya AN SSSR, Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 611 s.
- Men-da Bey-lu (Polnoye Opisanie Mongolo-Tatar)* (1975), Moskva: Izdatelstvo 'Nauka', Gl. Red. Vostochnoy Literatury, 286 s.
- BANZAROV, D. (1955), *Sobraniye Sochineniy*, Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 375 s.
- Çingizhan. İstoriya Zavoyevatelya Mira, *Zapisannaya Ala-ad-Dinom Ata-Melik Djuveyni* (2004), Moskva: Magistr-Press, 690 s.
- İz Rodosloviya Tyurkov. *Sbornik Materialov, Otnosyashchiesya k Istorii Zolotoy Ordi*. İzvleçeniya iz *Persidskih Sochineniy, Sobrannıy V.G. Tizengauzenom* (1941), t.II, Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 308 s.
- Kul Gali Kıssa-ı Yusuf (1983), Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 543 b.

BOSNA'DA TÜRK DİLİNİN YAŞATILMASINDA “PRİLOZI” VE “BEHAR” DERGİLERİNİN ÖNEMİ

İrfan MORİNA,

Cevdet ŞANLI,

Ergin JABLE

Giriş

1950 yılının Ocak ayında Bosna-Hersek Millet Meclisi tarafından alınan kararla, “Orientalni Institut u Sarajevu” adlı Şarkiyat Enstitüsü’nün kuruluşu kararlaştırılmıştır. Birkaç ay sonra (Nisan 1950) yine aynı Meclis tarafından Yugoslavya çapında şarkiyat araştırmalarına katkı sağlaması istenen bir merkez olması düşünülerek enstitünün bilimsel araştırma alanları da tayin edilmiştir. Ağustos 1950’de Bosna-Hersek Halk Cumhuriyeti Hükûmeti’nin kararnamesiyle Sarajevo’da söz konusu enstitünün kesin kuruluşu gerçekleştirilmiştir (Sluzbeni List NRBİH, br. 20/50). 1967 yılında Bosna-Hersek Cumhuriyeti Meclisi’nde Orientalni Institut hakkında kanun onaylanmıştır (Sluzbeni List SRBİH, br. 23/67). 1977’deki kanun ile Enstitü’nün kurucusu olarak Bosna-Hersek Cumhuriyeti Meclisi kabul edilmiştir (Sluzbeni List SRBİH, br. 20/77 ve 40/85). 1 Mart 1992 tarihinden itibaren enstitü Bosna-Hersek Millî Eğitim, Kültür ve Spor Bakanlığı bünyesine dahil edilmiştir. Günümüzde Sarajevo Kantonu, enstitünün kurucusu ve mâlî kaynağı olarak tayin edilmiş (Sluzbene Noinne Kantona Sarajevo, br. 17/99) ve Sarajevo Üniversitesi’nin bünyesine dahil edilmiştir.

Orientalni Institut’un temel faaliyetlerinden biri Bosna-Hersek ve diğer Yugoslavya bölgelerine ait Osmanlı dönemi Arapça, Türkçe ve Farsça olarak kaleme alınmış olan yazmaların ve arşiv belgelerin ve dokümanların toplanması ve araştırılması, konu edilen medeniyet ve kültürlerin dinî, tarihî, siyâsî, felsefî ve lingvistik cephelerinin incelenmesidir. Enstitü’nün dikkatleri bilhas-sa bu bölgedeki Osmanlı mirasının düşünce ve doktrin tarihine, diplomatik belgelere o dönemdeki durumuna, diplomatik belgelere ve Osmanlı Devleti’nin bütünsel olarak söz konusu bölge ile olan ilişkisine teksif edilmektedir.

Günümüzde de özellikle önem verdiği faaliyet alanı da Arapça, Osmanlıca ve Farsça dil ve edebiyatının araştırılması, bütün bunların Bosna- Hersek kültürüne olan etkisi, Bosna-Hersek'e ait Osmanlı dönemi tarihi, doktrini ve kültürüdür. Ayrıca Bosna-Hersek ve etrafındaki eski Yugoslavya cumhuriyetlerinin tarihi eserleri, ve Osmanlı dönemi sanat tarihi üzerine araştırmalar, yapılırken şarkiyat alanında yeni bilimsel ve uzman kadronun yetiştirilmesi ve tüm Yugoslavya ve dünya çapındaki şarkiyatçılarla sempozyum ve tebliğler vasıtasıyla bilimsel diyaloga ve fikir alışverişine önem verilmektedir. Enstitü'nün en mühim tarafı da Sarajevo Devlet Müzesi'nden (Zemaljski Muzej) devralman yazma ve Türk tarihiyle ilgili malzemelerden değerli bir koleksiyona sahip olması ve onun yeni kurulan Tito Yugoslavyası döneminde devamı olmasıdır (bk. Branislav Djurdjev, "Bosna-Hersek", DİA, VI, 304). Enstitünün kurulduğu aynı yılda (1950) Sarajevo Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde de Şarkiyat Kürsüsü kurulmuştur. Her iki müessesenin şarkiyat araştırmalarına güç katacağı düşünülerek zaman zaman birbirleri arasında kadro alış-verişinde de bulundukları tespit edilmektedir.

Enstitü, kendi programları çerçevesinde Branislav Djurdjev, Nedim Filipovic, Hamid Hadzibegic, Muhamed Mujic ve Hazim Sabanovic'in ortaklaşa hazırladıkları Kanuni i Kanun-Name za Bosanski, Hercegovacki, Zvomicki, Kliski, Cmogorski i Skadarski Sandzak (Sarajevo 1957), Besim Korkut'un Arapski Dokumenti u Drzavnom Arhivu u Dubrovniku (Sarajevo 1960), Hazim Sabanovic'in Krajiste Isa-Bega Ishakovica. Zbimi Katastarski Popis iz 1455. Godine (Sarajevo 1964), Bisera Nurudinovic'in Bibliografija Jugoslovenske Orijentalistike (Sarajevo 1968), Eşref Kovacevic'in Muhimme Defteri (Sarajevo 1985) gibi eserler yayımlanmıştır. Bu çerçevede, bir yandan Arapça, Türkçe ve Farsça öğrenmek ve ilgili alanlarda uzmanlaşmak isteyen yeni bilimsel ve uzman kadroların yetişmesiyle meşgul olmuş, diğer yandan da Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Rlustrantia ve Posebna Izdanja kitap serileri (bk. Amir Ljubovic ve dğr., Orijentalni Institut u Sarajevu, s. 85-96) ve Prilozi za Orijentalnu Filologiju adlı yıllık dergi çıkar-maya başlamıştır.

1950 yılında ilk sayısı yayımlanan Prilozi dergisinin birinci sayısı ile yedinci sayısı arasındaki sayıların adı Prilozi za Orijentalnu Filologiju i Istoriju Jugoslovenskih Naroda pod Turskom Vladavinom olarak görülmektedir. Sekizinci sayısından itibaren günümüze kadar yayımlanan 52-53. Sayılar Prilozi za Orijentalnu Filologiju adıyla yayımlanmaya devam etmiştir. Önceleri yılda bir cilt olarak yayımlanan bu yıllık dergi, daha sonra düzensiz çıkmaya başlamış ve zaman zaman iki yılda bir yayımlanabilmiştir. Dünya çapında olan bilimsel çalışmalarda dergiye yapılan atıfların büyük bir kısmı POF kısaltması olarak görülmektedir.

Prilozi za Orijentalnu Filologiju, Orijentalni Institut u Sarajevu adlı Şarkiyat Enstitüsü'nün kuruluş gayesine uygun olarak özellikle üç alanda faaliyet göstermektedir. Öncelikle Arapça, Türkçe ve Farsça ile ilgili alanlarda uzmanlaşmış yeni bilimsel ve uzman kadrolardan teşekkül eden bilimsel bir faaliyet olduğu ve söz konusu dillerde yazılmış olan Boşnak kültür mirasını ortaya bilimsel olarak çıkaran Filoloji Bölümü'ndeki ekibin dergideki muhtelif makaleleri bu tür konularda Osmanlı dönemine ait dil ve edebiyat sahalarına özel bir katkı sağlama çabasıdır. Bu tür yazılar her zaman dergideki birinci bölüm olan "Filoloji" bölümünün "Dil" ve "Edebiyat" başlıkları altında neşredilmektedir. İkinci olarak Osmanlı dönemi Bosna-Hersek ve dönemin Yugoslavya'sına ait bölgelerin tarihi, doktrinleri, dinî ve kültürel realitesini ele alıp işlemektedir. Bu alanda özellikle Bosna-Hersek'in Osmanlı dönemi sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel tarihi çalışılmakta, sanat tarihine ait miras zenginlikleri araştırılmakta, Osmanlı dönemi diplomatik'e yer verilmekte ve tüm bu konular hakkında gereken el yazma ve arşiv belgeleri ve dokümanları bilimsel olarak Tarih Bölümü tarafından hazırlanmaktadır. Bu tür yazılar her zaman dergideki ikinci bölüm olan "Tarih ve Diplomatik" bölümünde neşredilmektedir. Dolayısıyla, enstitünün dokümantasyon bölümü'nün elyazma fonu, arşiv belgeleri ve mevcut kütüphane fonunu istihdam ederek elde edilen orijinal çalışmalar sunulmaktadır. Üçüncü olarak da "Prilozi" ve "Ocjene i Prikazi" bölümünde dergideki bilimsel çeviriler, bibliyografya çalışmaları, nekroloji araştırmaları, bilimsel toplantıların tanıtımı, vefeyat, kitâbiyat ve şarkiyata ait dergilerin tanıtımı gibi çalışmalar da yer almaktadır (tafsilatlı olarak bk. Amir Ljubovic ve dğr., Orijentalni Institut u Sarajevu, s. 39-84).

Prilozi za Orijentalnu Filologiju, birinci sayısından itibaren günümüze kadar geçen yayın zamanı, başlıca iki dönem olarak görülmektedir. Birinci dönem 1950 yılından itibaren 17 Mayıs 1992 tarihine kadar olup, söz konusu dergi Yugoslavya çapında şarkiyat alanındaki çalışmaların öncülüğünü yapmıştır. Kuruluşunda ve ilk sayılarında derginin başında Branislav Djurdjev'in olması da bunu kanıtlamaktadır. Bosna-Hersek savaşı esnasında da (1992-1995) çalışmalarına daha yavaş ve zor şartlar altında devam ettiği bilinmektedir. İkinci dönem olan savaş sonrası günümüze kadar (1995-2005) söz konusu dergi özellikle Bosna-Hersek çapında ilmi çalışmaların yayımlanmasına devam etmektedir. Çoğu zaman Orijentalni Institut tarafından düzenlenen bilimsel toplantıların tebliğleri Prilozi de yayımlanmaktadır. Örneğin, savaştan tam bir yıl önce (1991), Orijentalni Institut'un 40. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen "Sirenje İslama i Islamske Kulture u Bosankom Ejaletu" (İslâm dini ve kültürünün Bosna eyaletinde yayılması) bilimsel toplantısının tüm tebliğleri Prilozi'nin 41. sayısında yayımlanmıştır. Ancak 17 Mayıs 1992 tarihinde Orijentalni Institut Sırp güçleri hücumuna uğramış ve yakılmıştır. Böylelikle

burada bulunan tüm Prilozi sayılan da yok edilmiştir. Söz konusu derginin 41. sayısı Islamic Relief UK tarafından ofset baskıyla 1993'te yeniden yayımlanmıştır (Sarajevo 1991). Savaş dönemi sonrası ve günümüze kadar derginin 52 ve 53. sayısı bir yıllık halinde son olarak yayımlanmıştır (Sarajevo 2004). Günümüzde derginin tüm sayılarına ulaşmak için ancak bazı kütüphanelerdeki orijinal nüshalardan yapılan fotokopilerdir.

Derginin kuruluşundan itibaren günümüze kadar yayımladığı makalelerin büyük bir kısmı Boşnakça, Sırpça ve Hırvatça'dır. Makalelerin bir kısmı da Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça, Slovence ve Türkçe'dir. Dergide yazılan çıkanlar arasında Besim Korkut, Branislav Djurdjev, Halil İnalçık, İsmail Eren, M. Tayyib Gökbilgin, Ömer Barkan, Glisa Elezovic, Hazim Sabanovic, Hamid Hadzibegic, Fehim Bajraktarevic, Hasan Kaleshi, Mehmed Mujezinovic, Muhamed Hadzijahic, Fehim Nametak ve Behija Zlatar gibi araştırmacılar anılabilir (bk. Amir Ljubovic ve dğr., Orijentalni Institut u Sarajevu 1950.-2000., s. 39-84). Derginin şimdiki yayın kurulu başkanlığı Lejla Gazic tarafından yürütülmektedir. Prilozi dergisi yayımlanmaya başladığı ilk yıllardan bu yana Leiden'deki Brill yayınevi tarafından dünyaca 30 ünlü dergi arasında referans olabilecek kaynak bir dergi olarak kabul edilmiştir (Ahmed Alicic, XL1, 15).

Dergide Osmanlı tarihi ile ilgili Hamdija Kresevljakovic'in "Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom" (POF, Sarajevo 1952, II, 115-184), Halil İnalçık'ın "Od Stefana Dusana do Osmanskog Carstva" (POF, Sarajevo 1953, III-IV, 23-54), Behija Zlatar - Enes Pelidija'nın "Prilog kulture i istoriji Pljevalja osmanskog perioda - zaduzbine Husein-pase Boljanica" (POF, Sarajevo 1985, XXXIV, 115-128) ve benzeri makaleler büyük önem arz etmektedir. Diplomatik konularla ilgili Fehim Dz. Spaho'nun "Defteri za Kliski Sandzak iz XVI i pocetka XVII stoljeca, diplomatski opis" (POF, Sarajevo 1985, XXXIV, 137-162), Medzida Selmanovic'in "Berat kao diplomatska vrsta u turskoj arhivistici" (POF, Sarajevo 1985, XXXV, 169- 209) ve benzeri makaleler de mevcuttur. Dergide Türkçe olarak yayımlanan makalelerin başlıcaları şunlardır: M. Tayyib Gökbilgin'in "Sokollu Mehmed Paşa'nın bir Talimatı ve 1572 tarihinde Bosna ile alakadar birkaç vesika" (POF, Sarajevo 1958, VI-VII, 159-174) ve "Napoli kralı tarafından II. Bayezid ve Ahmed Paşa (Gedik)'ya gönderilen mektupların türkçe suretleri ve diğer ilgili iki mektup" (POF, Sarajevo 1976, XXII-XXIII, 33-60), Ömer Barkan'ın "XVI. asrın ikinci yansında Türkiye'de fiyat hareketleri" (POF, Sarajevo 1976, XXII-XXIII, 133-148), Dünder Günday'ın "Tahrir defterleriyle mukataa defterleri arasında mukayese" (POF, Sarajevo 1979, XXVII, 277-282), ve "Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü" (POF, Sarajevo 1980, XXVIII-XXIX, 463-474), Saadettin Buluç'un "Elvan Çelebi'nin Menakib-namesi" (POF, Sarajevo 1980, XXX, 67-73), Atillâ Çetin'in "Saraybosna'da Gazi Hüsrev Beğ

Vakfına ait 1252/1836 tarihli bir belge” (POF, Sarajevo 1986, XXXV, 163-168), Haşan Kolcu’nun “Bir Folklor Ürünü: Destan-ı Vidiniyye” (POF, Sarajevo 1988, XXXVII, 147-158), Cahit Telci’nin “Hamza Bâli ve Hamzavilere Dair” (POF, Sarajevo 1997, XLVI, 115-129) ve benzeri makalelerdir (tafsilatlı olarak bk. Amir Ljubovic ve dğr., Orijentalni Institut u Sarajevu, s. 39-84).

Derginin 48 sayısında tarih, osmanlı araştırmaları ve belgelerin özelliğini inceleyen (diplomatik) bilim dallarında 221 makale, Bosna ve Balkanlar miras kültürü, edebiyat ve İslâmî konularda 157 makale, filoloji konularında 62 makale, 10 aded çeviri, 21 bibliyografi, ve 440’ı aşkın vefeyat, kitabiyat, değerlendirme, sempozyum ve dergi tanıtımı yayımlanmıştır (Behija Zlata, “Orijentalni Institut u Sarajevu, s. 11). Bunun yanında ilk sayısından itibaren Bosna-Hersek ve eski Yugoslavya bölgelerindeki İlmî ve kültürel faaliyetlere de yer verilmiştir. Dergide zaman zaman dinî konulardaki kültür mirasına bilimsel bakış açısını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir.

***Behar* dergisine gelince durum şöyle:**

Avusturya-Macaristan işgal döneminde Boşnaklar din ve eğitim haklarından başka birçok hak ve özgürlüklerini kaybettiler. Kültür hayatında bir duraklama yaşandı. Yazıyla uğraşanların sayısı hızla azaldı. Yayın etkinliği durdu. Boşnak dilinde ve Arap harfleriyle sadece birkaç gazete çıkabiliyordu. Bu dönemde Arap harflerinin yerini Latin harfleri almaya başladı. 1891 yılında Boşnak adında bir dergi ve sonrasında ise *Behar* dergisi yayınlanmaya başlandı.

1900 yılında Saraybosna’da Edhem Mulabdiç tarafından ve Safet-beg Başagiç (1870-1934)’in öncülüğünde yayımlanmaya başlayan *Behar* dergisi etrafında toplanan gençler ise çağdaş Boşnak edebiyatının kuruculuğu görevini üstlenirler. Bu dergi bir yandan Bosna halk edebiyatı ürünlerini yayımlarken, bir yandan da başta Türkçe, olmak üzere doğu ve batı edebiyatlarından çevirilerle yeni bir edebiyat oluşturma çabası içerisinde görünmektedir. Bununla birlikte belli dönemlerde Arap harfleriyle ve Türkçe nüshalar (mesela 1906-1907 senesini ihtiva eden 7. sene sayıları hem Sırpça-Hırvatça 7 olarak Latin harfleriyle, hem de Türkçe olarak Arap harfleriyle ayrı ayrı nüshalar halinde) yayımlanmış olan dergi aynı zamanda Boşnakların Türkçeden başka bir dil ile edebiyat oluşturmamaları iddiasını da yalanlamak ister gibiydi. Bu yüzden *Behar* dergisini Bosna edebiyatı için bir Rönesans kabul etmek mümkündür.

Behar dergisi kültür, eğitim, edebiyat ve sanat gelişmelerini desteklemede önemli bir rol üstlendi. Saffet Beg Başagiç, Ethem Mulatoviç, Osman Nuri Hacıç, Avdo Karabegoviç, Osman Çikiç, Musa Kazım Çatiç başta olmak üzere bu tarihi ve edebî geçiş döneminde BATILILAŞMA sürecini amaç edinilmiştir.

KAYNAKLAR

- Ahmed Alicic, "Cetrdeset Godina Postojanja i Rada Orijentalnog Instituta", Prilozi za Orijentalnu Filologiju, Sarajevo 1991, XL1, 11-19;
- Amir Ljubovic ve dğr., Orijentalni Institut u Sarajevu 1950.-2000. - The Institut for Oriental Studies in Sarajevo 1950-2000, Sarajevo 2000, s. 39-172;
- Behija Zlatar, "Orijentalni Institut u Sarajevu 1950.-2000.", Orijentalni Institut u Sarajevu 1950.-2000. - The Institut for Oriental Studies in Sarajevo 1950-2000, Sarajevo 2000, s. 9-15; a.mlf., "On the Occasion of Fifty Years of Work of the Oriental Institute in Sarajevo", Prilozi za Orijentalnu Filologiju, Sarajevo 2002, L, 9-10;
- Branislav Djurdjev, "Uz Prvi Broj", Prilozi za Orijentalnu Filologiju i Istoriju Jugoslovenskih Naroda pod Turskom Vladavinom, Sarajevo 1950, I, 5- 6; a.mlf., "Bosna-Hersek", DİA, İstanbul 1992, VI, 304;
- Lejla Gazic, "Stradanje Orijentalnog Instituta u Agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995.", Orijentalni Institut u Sarajevu 1950.-2000. - The Institut for Oriental Studies in Sarajevo 1950-2000, Sarajevo 2000, s. 25-29;
- Sluzbeni List NRBiH, br. 20/50;
- Sluzbeni List SRBiH, br. 20/77, 23/67, 20/77, 38/90, 40/85;
- Sluzbene Novine Kantona Sarajevo, br. 17/99;
- <http://www.ois.unsa.ba/HTML/index.htm>

BULGARCADA –(A) CİYA (<-CI) YAPIM EKİYLE OLUŞTURULAN YENİ SÖZCÜKLER ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

İrina SARAİVANOV*^{*}

Dil kendi hayatı olan, her gün, her an değişen ve gelişen bir sistemdir. Bu değişimler sonucunda ortaya çıkan bazı dil olayları sınırlı ortamlar içerisinde kullanılmakta olup bazıları ise zamanla yazı dili dediğimiz normlar bütünlüğüne kaynaşıp girerken günlük hayatımızın ayrılmaz gerçeğine dönüşmektedir. Bu sürecin boyut ve kapsamı çerçevesinde yeni türetilen sözcükler de yer bulmaktadır. Teknolojinin böyle hızlı gelişmesi sayesinde de dilde yeni olaylar ile sözkonusu kaynaşma süreci son yıllarda daha yoğun bir şekilde geçmektedir.

Böyle bir araştırmanın temelini oluşturan en önemli faktörler arasında şüphesiz kaynak seçilmesidir. İncelememizde 2010 yılında çıkan *Bulgarca-da Yirminci Yüzyılın Sonu İle Yirmibirinci Yüzyılın İlk On Yılında Kullanılan Yeni Sözcükler Sözlüğü*'dür (Pernişka et al. 2010). Bu sözlüğün veritabanını oluşturan 5000 civarında madde başı leksikal unsur konuşma dilinden, bazen de argodan alınıp günlük hayatımıza yayılması yoğun olan kelimelerdir. Aralarında da varolan kelimelerin yeni, değişik anlamları ile kullanımına tanık olmaktayız. Bunlar konuşma dilinde olduğu gibi yazı dilini yansıtan gazeteler, radyo ve televizyon, elektronik iletişim araçlarında da kullanılmaktayken sınırlı ortamını aşır normlar bütünlüğüne girmiştir.

Dilimiz başka dillerle etkileşimde bulunmuş olduğu, alıntı ve verintilere yol açmış süreçlerinin izlerini günümüzde de görmek mümkündür. Türkçe ile temasta iken bazı değiş-tokuşlar sonucunda meydana gelen dil olaylarından biri de Türkçedeki –CI ekinin Bulgarcaya girip belirli durumlarda türetim modellerine katılmasıdır. Bulgarca Hint-Avrupa dilleri ailesinden olup bükümlü bir dildir. Sözcüklerin türetimi yapım eklerinin (ön- ve son ekler) yardımıyla

* Doç. Dr. İrina Saraivanova, Türkoloji ve Altayistik Bölümü, Sofya St. Kliment Ohridski Üniversitesi – Sofya, Bulgaristan.

gerçekleştirilmektedir. Dilimizde adlar eril, dişil ve nötr (tarafsız) olmak üzere üç cinsten oldukları gözönünde tutularak metnimizde sadece dişili olan birkaç örnek hariç bütün sözcükler eril biçimleriyle verilip dişilleri olunca ayrı olarak belirtilmiştir.

Bu yapım ekiyle türetilen kelimelerden başka morfolojik unsurların yardımıyla yeni somut ve soyut ad, sıfat, zarflar da oluşturulmaktadır. Ancak dilimize girince fonetik değişmelere uğrayıp -(a)ciya, -çiya biçiminde kullanılmakta olup ünlü veya sonorlu ünsüzle biten kelimelere -ciya, kalanlara -çiya getirilmektedir. Son yirmi yıl dil değişmelerinin bazıları da sesbilgisi düzeyinde gerçekleşip türetim modelinde de değişmesine sebep olmuştur. Bu olayları -ciya/-çiya ile oluşturulan kelimelerde de görmekteyiz. Sözkonusu sorunu ele alan bir araştırmaya göre son yıllarda özellikle yeni türetilen kelimelerde -ciya'nın genişletilmiş biçimi olan -aciya tercih edilmekte olup sonorlu ünsüzle biten adlara bile getirilmektedir: гол-джия [gol-ciya] - golcü yerine гол-аджия [gol-aciya]; тир-джия [tir-ciya] - TIR şoförü yerine тир-аджия [tir-aciya] (Grozdanova 2014: 198).

Bulgarcada adlardan -ciya/-çiya ile oluşturulan adların sayısına dayanarak bu ekin verimli olduğunu görmekteyiz. Bazıları, özellikle geçmişte yaygın olan ve artık hayatımızdan kaybolan meslek ve uğraşı adlarını ifade eden kelimeler (халваджия [halvaciya] - helvacı, бюрекчия [bürekçiya] - börekçi gibi) artık eski ve dilde önem ve kullanımını yitirmiş ise de, bir kısmı hala aktif sözcük dağarcığında (бояджия [boyaciya] - boyacı, ловджия [lovciya] - avcı gibi) yer almaktadır. Eskiden en çok meslek, uğraşı ve sanat/zanaatların belirli bir kısmı özellikle -ciya/-çiya'nın yardımıyla türetildiği, son zamanlarda başka somut veya soyut adlar oluşturulduğu karşımıza çıkmaktadır. Bunları Türkçede de görmekteyiz (Z. Korkmaz'ın önerdiği sınıflandırmadan faydalanarak – Korkmaz 2003: 41-42): bir işi görev olarak almış kimseyi gösteren veya eklendiği söze “sahiplik” anlamı katan adlar; ayrıca da adlara bir şeye alışkanlığı, bir şeyi huy edinmeyi gösteren adlar. Türkçede hemen her mesleği bildiren adlar -CI ekinin yardımıyla oluşturulabildiği karşısına dilimizde yapım eklerinin çeşitliliğine tanık oluyoruz.

Bulgar ekolünde yaygın olan -(a)ciya/-çiya ile türetilen adların sınıflandırılması şu şekilde verilmektedir:

- 1) Faaliyetin objesi veya nesnesini işaret eden kelimedenden türetilip bir mesleği;
- 2) Faaliyetin yapıldığı yere göre uğraşı/mesleği;
- 3) Bir şeye alışkanlığı, bir şeyi huy edinmeyi gösteren adlar (Radeva 1987: 42).

Dikkatimiz dilde gerçekleşen olaylar arasında yeni sözcüklerin oluşturulması, özellikle *-(a)ciya* ekinin yardımıyla türetilen, toplumumuz tarafından yaşatılan ve dilimizde son 20-25 yıl içinde kalıcı olarak vücut bulan yeni sözcüklerdir. Ele aldığımız örnekleri semantik gruplara ayırıp düzenlemekteyiz.

Siyasi partiler, kamu ve özel teşkilatlar mensupları:

атакаджия [atakaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>атакаджийски</i> [atakaciyiski]; + dişil biçimi)	<Ataka + -ciya	Ataka Partisinin üyesi/ tarafı
висаджия [visaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>висаджийски</i> [visaciyiski])	<VIS + -aciya	90'lı yıllarda Bulgaristan'da güç grubu/çete sayılan ünlü bir güvenlik ve sigorta şirketine (VIS) ait olan kimse
гербаджия [gerbaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>гербаджийски</i> [gerbaciyski])	<GERB + -aciya	GERB Partisinin üyesi/ tarafı
подкрепаджия [podkrepciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>подкрепаджийски</i> [podkrepciyski]; + dişil biçimi)	<Podkrepa + -ciya	Podkrepa sendikasının mensubu
семаджия [semaciya]	<SEM + -aciya	Elektronik Medya Kurulu (SEM) üyesi
сикаджия [sikaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>сикаджийски</i> [sikaciyiski])	<SIK + -aciya	90'lı yıllarda Bulgaristan'da güç grubu/çete sayılan ünlü bir güvenlik ve sigorta şirketine (SIK) ait olan kimse

Çeşitli polis, emniyet ve buna benzer kuruluşlarda çalışanlar:

антибомбаджия [antibombaciya]	<anti+bomba + -ciya	bomba imha uzmanı
бопаджия [bopaciya]	<BOP + -aciya	Organize Suçlarla Mücadele Dairesinde (BOP) çalışan kimse
дансаджия [dansaciya]	<DANS + -aciya	Ulusal Güvenlik Teşkilatında (DANS) çalışan kimse

кòсaджия [kòsaciyà]	<KOS + -aciya	Tehlikeli Maddeler Kontrolü Dairesinde (KOS) çalışan kimse
патрулкаджия [patrulkaciyà]	<patrulka + -ciya	devriye arabası ile gezen polis
сòтаджия [sotaciyà]	<SOT + -aciya	güvenlik firmasında (SOT) çalışan

Teknoloji ve özellikle bilgisayar ve internet ile ilgili:

интернетаджия [internetaciyà]	<internet (<İng. Internet) + -aciya	İnternet kullanan, internet hizmeti sağlayan biri
компютърджия [kompütirciyà] (+ dişil biçimi)	<kompüter (<İng. computer) + -ciya	bilgisayarcı
нетаджия [netaciyà]	<net (İng. [Inter]net) + -aciya	İnternet kullanan, internet hizmeti sağlayan biri
спамаджия [spamaciyà] (ve ondan türetilen sıfat <i>спамаджийски</i> [spamaciyski])	<spam (<İng. spam) + -aciya	yığın ileti (spam mail) gönderen kimse
торентаджия [torentaciyà]	<torent (<İng. torrent) + -aciya	torent sitelerinde faaliyet gösteren kimse
форумджия [forumciya] (+ dişil biçimi)	<forum (<İng. forum) + -ciya	İnternet ortamında sürekli forumlara katılan kimse
чатаджия [çataciya]	<çat (<İng. chat) + -aciya	internet ortamında chat yapan (sohbet eden) kimse

Kültür ve sanat ile ilgili meslek, uğraşı ve beğeniler:

брейкаджия [breykaciyà]	<breyk (<İng. break) + -aciya	break dansçı
графитаджия [grafitaciyà]	<grafit[i] (İng. grafiti) + -aciya	duvar yazıcısı
пилонджийка [pilonciyka], пилонаджийка [pilonaciyka] (diş.)	<pilon + -ciyka/+ -aciya	direk dansçısı (dansözü)

попфолкаджия [popfolkaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>попфолкаджийски</i> [popfolk- aciyski]; + dişil biçimi)	<popfolk + -aciya	son 25 yılda popüler olup Balkan motiflerle zenginleştirilen ve bazen sanat değeri düşük sayı- lan müziği yapan kimse
рапакджия [rapaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>рапакджийски</i> [rapaciyski]; + dişil biçimi)	<rap (<İng. rap) + -aciya	rapçi (rap müzik yapan kimse)
фолкаджия [folkaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>фолкаджийски</i> [folkaciyski]; + dişil biçimi)	<folk + -aciya	son 25 yılda popüler olup Balkan motiflerle zenginleştirilen ve bazen sanat değeri düşük sayı- lan müziği yapan kimse
халтураджия [haturaciya]	<haltura + -ciya	para için yaratılan ve bilimsel/sanat değeri düşük olan bir eser yaratıcısı
хардрокаджия [hardrokaciya]	<hardrok (<İng. hardrock) + -aciya	hardrock müziği yapan veya dinleyen kimse
хитаджия [hitaciya] (+ dişil biçimi)	<hit (<İng. hit) + -aciya	hit (şarkı) yazan veya söyleyen
чалгаджия [çalgaciya] (ve ondan türetilen başka soyut ve somut adlar <i>чалгаджийство</i> [çalgaciystvo], <i>чалгаджийница</i> [çalgaciynitsa]; + dişil biçimi)	<çalga (<Türk. çalgı) + -ciya	son 25 yılda popüler olup Balkan motiflerle zenginleştirilen ve bazen sanat değeri düşük sayı- lan müziği yapan veya dinleyen kimse

Başka uğraşı ve meslekler:

бордаджия [bordaciya] (1) (ve ondan türetilen sıfat <i>бордаджийски</i> [bordaciyski])	<bord (<İng. board) + -aciya	yönetim kurulu üyesi
гумаджия [gumaciya] (ve ondan türetilen bir somut ad <i>гумаджийница</i> [gumaciynitsa])	<guma + -ciya	lastikçi

дюнерджия [dünerciya] (ve ondan türetilen başka bir somut ad <i>дюнерджийница</i> [dünerciynitsa])	<düner (<Türk. Döner) + -ciya	dönerci
кабелджия [kabelciya]	<kabel + -ciya	kablo televizyonda çalışan
патентаджия [patentaciya]	<patent + -aciya	patent vergisi ödeyerek iş gören kimse
пиараджия [piaraciya]	<piar (<İng. PR) + -aciya	halkla ilişkiler uzmanı
пицаджия [pitsaciya]	<pitsa (<İt. pizza) + -ciya	pizzacı
рекламаджия [reklamaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>рекламаджийски</i> [reklamaciyski]; + dişil biçimi)	<reklama + -ciya	reklamcı
таксиджия [taksiciya], таксиметраджия [taksimetraciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>таксиметраджийски</i> [taksimetraciyski])	<taksi + -ciya, taksimetr + -aciya	taksi şoförü, taksici
фирмаджия [firmaciya] (+ dişil biçimi)	<firma + -ciya	firma sahibi
чейнджаджия [çeyncaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>чейнджаджийски</i> [çeyncaciyski] ile soyut ad <i>чейнджаджийство</i> [çeyncaciystvo])	<çeync (<İng. change) + -aciya	dövizci

Spor ile uğraşanlar:

байкаджия [baykaciya]	<bayk (<İng. bike) + -aciya	dağ bisikletçisi
бордаджия [bordaciya] (2) (ve ondan türetilen sıfat <i>бордаджийски</i> [bordaciyski])	<bord (<İng. board) + -aciya	kaykaycı
шорттрекаджия [şorttrekaciya]	<şorttrek (<İng. shorttrack) + -aciya	kısa kulvar buz patencisi

Yasa dışı faaliyetlerle uğraşanlar:

бухалкаджия [buhalkaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>бухалкаджийски</i> [buhalkaciyski])	<buhalka + -ciya	beyzbol sopasıyla adam döven
дрогаджия [drogaciya]	<droga (<İng. drug) + -ciya	uyuşturucu bağımlısı
каналджия [kanalciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>каналджийски</i> [kanalciyski] ve soyut ad <i>каналджийство</i> [kanalciystvo]; + dişil biçimi)	<kanal + -ciya	kaçakçı (özellikle insan kaçakçısı)
магистраладжийка [magistralaciya] (diş.)	<magistrala + -ciyka	kaldırım süpürgesi
мутраджия [mutraciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>мутраджийски</i> [mutraciyski])	<mutra + -ciya	çeteci
пирамидаджия [piramida-ciya]	<piramida + -ciya	saadet zincircisi, piramit şeması yürüten kimse
поръчкаджия [porıçkaciya]	<porıçka + -ciya	bir kimsenin siparişi üzerinden cinayet veya başka bir suç işleyen kimse
шанаджия [şanaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>шанаджийски</i> [şanaciyski]; + dişil biçimi)	<şano + -aciya	bir örgüte bağlı olmayan, kendi adına uyuşturucu satan kimse

Bir şeye alışkanlığı, bir hobisi, beğenisi olanlar:

агиткаджия [agitkaciya] (ve ondan türetilen sıfat ve zarf <i>агиткаджийски</i> [agitkaciyski]; eylem ve soyut ad <i>агиткаджийствам</i> [agitkaciystvam], <i>агиткаджийстване</i> [agitkaciystvane])	< agitka + -ciya	amigo
жипаджия [cipaciya]	< cip (<İng. Jeep) + -aciya	cip sahibi
наколенкаджия [nakolenkaciya] (ve ondan türetilen sıfat <i>наколенкаджийски</i> [nakolenkaciyski]; + dişil biçimi)	<nakolenka + -ciya	dalkavuk
спагетаджия [spagetaciya]	<spageti (<İt. spaghetti) + -aciya	İtalyanlar için kullanılan (küçümseme belirten) ifade
хазартаджия [hazartaciya] (ve ondan türetilen bir somut ad <i>хазартаджийница</i> [hazartaciynitsa])	<hazart + -aciya	kumarcı
хайлайфаджия [haylayfaciya]	<haylayf (<İng. highlife) + -aciya	aşırı lüks hayatının bir parçası veya yüksek sosyeteden olan kimse
хардкораджия [hardkoraciya]	<hardkor (<İng. hardcore) + -aciya	sabit fikirli, kararlı kimse

Yukarıda ele aldığımız adların sayısına tabii ki başka örnekler de eklenebilir. Çünkü dilimiz durmaksızın değişmekte iken konuşma dilinden yazı diline geçen kelimelerin miktarı her gün artar ve sözlükler bütün bu süreçlerine yetişememek durumundadır. Bunların bazıları üslup özelliğini yitirip değişime uğrarlarken anlamları onaylanmama niteliğini kazanmaktadır. Bir kısmı da dilde yaşayan ancak bugün yeni kavram, yeni kullanımlarıyla karşımıza çıkan kelimelerdir.

KAYNAKLAR

- GROZDANOVA (2014): ГРОЗДАНОВА, Л. „Промени в словообразователния модел *същ. име*¹ + -(аджия)/-чия => *същ. име*² в съвременния разговорен български език“. *Тюркологията-настояще и бъдеще. 60 години специалност Тюркология в СУ „Св. Климент Охридски“*. София, 2014, 196-204.
- KORKMAZ (2003): KORKMAZ, Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara, 2003.
- PERNİŞKA et al. (2010): ПЕРНИШКА, Е. - Д. БЛАГОЕВА - С. КОЛКОВСКА. Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.). София, 2010.
- RADEVA (1987): РАДЕВА, В. Българското словообразуване. София, 1987.

**1788 TARİHLİ GOTPHIA VE KEFE MITROPOLİTİ
İGNATİOS'UN
KARAMANLICA VASIYETNAMESİ
VE KARAMANLICA EL YAZMA REDAKSİYONLARI¹**

*İryna DRYGA**

Kırım'daki ilk piskoposlukların kuruluşundan beri Rum harfli el yazmalar oldukça büyük ilgi çekmektedir çünkü sözkonusu yarımadanın karmaşık etnik ve dini manzarasına ışık tutarak çok türlü kültür ve halkların etkileşim ve kaynaştırma sürecini yansıtmaktadır. Ukrayna V.İ.Vernadsky adındaki Millî Kütüphanesi El Yazmalar Enstitüsü Fon V, No.: 3667 altında saklanan bir elyazma, yüzyıllar boyu geliştirilen bu kutsal metin yazma ve çevirme geleneğinin yazılı ifadesi olarak saklanmaktadır.

23 Nisan 1771 tarihinde İstanbul patrikhanesinden atanarak Balaklava'daki Aziz Georgios manastırına Anton Gozzadini'nin kardeşi İgnatios Gozzadini (*Ιάκωβος Γοζαδίνος*) gelmiştir. Daha sonra Gotphia ve Kefe'nin son Mitropoliti ve Mariupol Mitropoliti olarak tanınan İgnatios (*1715-1786), Haziran 1778 senesinde 30000 kişilik Ortodoks tebaasını Kırım'dan Azakönü topraklarına çıkarmış, yerleştirmiştir. Böylece misyonunu yerine getirmiş olan İgnatios aynı zamanda Mariupol şehrinin kurucusu olmuş, Ukrayna Ortodoks Kilisesi tarafından Aziz olarak ilan edilmiştir. SSCB döneminde tamamen unutturulmaya çalışılan bu isim, 2000li yıllardan bu yana Azakönü'nde gerek Ellinofon gerekse Türkofon Urumları için kimlik oluşturma sürecinin timsali olmuştur. 2011de düzenlenen ve çok sayıdaki dini adam, toplum önderleri, akademisyenlerin katıldıkları 'Mariupol'lu Aziz İgnatios Sempozyumu' esnasında gündeme getirilen bilgiler Mitropolit İgnatios'un savunusu olmuş, ancak öğretilerinin yerel tebaasınca yerine getirilmesi için hiç bir vasi-

¹ Bize okuma ve çevirme ricasında bulunmuş Azakönü Ortodoks tebaası temsilcilerinden Devlet Arşivleri mensubu Maria Pırgos, mpırgos@gmail.com'a teşekkür ederiz.

* Doç. Dr., Ukrayna Millî Bilimler Akademisi A.Krymsky Şarkiyat Araştırma Enst. Türkoloji Proje Başkanı, idriga@gmail.com

yetnamesinin olmayışından yakınılarak dini yoldaş ve hemfikirlerine yazmış olduğu mektuplarını araştırılarak ve yayımlanarak benzer bir vasiyetname yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır. Oysa ki Karamanlica yazılmış ve ‘Treffillios Karatsoğlu’nun günlüğü’ olarak betimlenen bir defterde hakiki vasiyetnamesi hazır beklemektedir. Vefatından hemen önce kaleme almış bu Rum harfli Türkçe ve Rumca vasiyetnamesi bir karalama olarak yazılmıştır.

Sözkonusu günlüğe ilk başta S.Serafimov, ‘Mariupol ve çevreleri’ başlıklı kitap, daha sonra çağdaş araştırmacılarından Aleksander Garkavets, Stefan Kaloerov, Evheniy Çernuhin hitap etmiş ve kısmen yayınlamışlar ise de, A. Garkavets İgnatios’un vasiyetnamesinin orijinalini keşfetmiş, çektiği resmini <http://www.qypchaq.unesco.kz> sayfasına yerleştirmiş olduğu halde metnin çeviriyazısı hiç bir yerde yayınlanmamış ve çevrilmemiştir. Günlüğün geri kalan kısımlarının çeviriyazısı 2007-2009 yıllarında tarafımızdan yapılmış, Ukrayncaya çevrilmiştir². Bu kısımların okuma ve çevirmesinden kazanmış olduğumuz tecrübeler bize, Karamanlica basma eserlerinin ardından elyazma eserlerine de yazıldığı yer ve kullanılmış Türk lehçe ve ağızlarına bakarak bir sınıflandırma denemesinin uygulanabileceğini göstermektedir.

Bildirimizin amacı, daha önce gerçekleştirmiş olduğumuz kısımları İgnatios’un vasiyetnamesi ile birleştirip sözkonusu günlüğü kamuoyuna kazandırmak, Karamanlica okuyamayanların meraklarını tatmin etmek, aynı zamanda Karamanlica elyazma redaksiyonlarının sınıflandırma denemesine bir örnek daha katmaktır.

Beginning from the establishing of the first eparhies in Crimea, studies of its Greek-lettered manuscripts has attracted great scientific interest because of shedding light on the complex of ethnic and religious varieties, both multiethnic and multicultural interaction and integration processes of the peninsula. A brilliant written reflection of such a tradition of sacred texts’ translation process is a Karamanlidica manuscript which is stored in V.Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of Manuscripts (V, No/ 3667).

On 1769 the Ecumenical Patriarchate in Istanbul designated a brother of Anton Gozzadini, Ignatios (Ιάκωβος Γοζαδίνος), as a Metropolitan of Kefe and Gothia, and sent him to the St. George monastery in Balaklava where he arrived in April 23, 1771. Known later as the last Metropolitan of both Kefe and Gothia and Mariampolis, Ignatius (*1715-1786) called in June 1778 his Orthodox congregation members, and more than 30000 people abandoned their homes in Crimea and settled in Azovian region founding there several villages and the city of Mariupol, as Ignatios fulfilled his mission and became

² Дрига І. с. 175 – 186, 187-195, 195-200, а також 317-327 // Дрига І.М. Pontika: Тюркологічні студії. – К.: Четверта хвиля, 2010.

a founder of Mariupol, proclaimed by the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) as a Saint. Although the name of Ignatios was completely forgotten in USSR, nowadays local activists tried to revitalize the confessional cult of Ignatios been a symbol of creating national and confessional identity both for the Ellinophone and Turkophone Urums.

In 2011 an International Symposium devoted to the name of the Saint Ignations from Mariupol is organized in Mariupol, and numerous clerics, community leaders and scholars participated in it have tried to gather every information from the letters of Ignatios and reconstruct a spiritual testament of the Metropolitan because of the lack of his real testament. However, his real testament, written just before his death in Karamanlidica and Greek and founded in the 'Trefillios Karatsoğlu's diary' still wasn't translated.

The testament from this daily dairy was taken into consideration firstly in S.Serafimov's memoirs, in a book titled 'Mariupol and its precincts', then by contemporary researchers beginning from Aleksandr Garkavets who has discovered the original copy in the Manuscripts Institute, Stefan Kaloerov and Eugeni Chernuhin. A.Garkavets has published severla fragments from the Karatsoglu's dairy in 'Urummy Nadazovya', but not the testament in all. İn 2007-2009 we've got a valuable experience of reading and translating of the pages of this diary into Ukrainian, which helped us to translate the testament of Igantios in the light of the development of Turkic dialects reflected in the transliterated manuscripts.

İn our paper we aimed to contribute to the history of the Turkish language according to the Karamanlidica sources, trying to combine our info about the local redactions of the published sources with the manuscripts.

Orta Çağ Kırım'ında ilk bağımsız piskoposlukların kuruluşundan beri Rum harfli el yazmalar oldukça büyük ilmi ilgi çekmektedir çünkü sözkonusu yarımadanın karmaşık etnik ve dini manzarasına ışık tutarak çok türlü kültür ve halkların etkileşim ve kaynaştırma sürecini yansıtmaktadır. Ukrayna V.İ.Vernadsky adındaki Millî Kütüphanesi El Yazmalar Enstitüsü Fon V, No.: 3667 altında saklanan bir elyazma, yüzyıllar boyu geliştirilen bu kutsal metin yazma ve çevirme geleneğinin yazılı ifadesi olarak saklanmaktadır³.

³ Чернухін Є.К. Митрополит Готії та Кафи Гедеон (Чернухин Е.К. Митрополит Готии и Кафы Гедеон). – С. 50. Чернухин Е.К. Автографы и собственноручные записи митрополита Готфии и Кафы Гедеона //175 лет Керченскому музею древностей: Матлы междунар. Конф. –Керчь, 2001. – С. 179–182. Чернухін Є.К. *Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України.*– К., 1994.

Hatırlamak gerekiyor ki Karamanlidica dediğimiz metinlerin herbirinde Karaman'da 20. yüzyıla kadar kullanılan Türkçenin Karaman ağzının yanısıra diğer Türkçe ağızları veya İstanbul çıkışlı olursa edebî Türkçe söz konusudur.

Karamanlca edebiyatını (ilk başta Zebur) ancak 18.yy.ın başında ilk önce daha hoşgörölü Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'te basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği halde ondan önceki dönemlerde (en az 16.yydan) Karamanlca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyetteydi, basına başlandıktan sonra da süregelmiştir. Karamanlca yayınlar katalogları mevcut ise de, Yunan harfli Türkçe basma eserlerinin ilk bibliyoğrafyası 1958 de yayınlanmış⁴, 1987'de Karamanlı yayınlar kataloguna ek olarak Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmış olsa da, Karamanlca elyazma eserlerinin kataloglaştırılmış olduğuna dair bilgileri halen alamadık.

Karamanlca kitap koleksiyonları esas itibarıyla kullandığı ahalinin yaşadığı modern Türkiye ve Yunanistan'da yoğun olarak, daha az sayıda Balkan ülkeleri, Bulgaristan, Moldova, Ukrayna⁵ ve Rusya başta olmak üzere diğer ülkelerde de bulunmaktadır. Ne ki Karamanlca el yazmaları için durum daha zor. Karamanlı el yazmaları, 1718'de ilk basılan Zeburdan çok daha önce kullanımda olmalıydı; gayet tabii olarak basılı kaynaklar ağır basarak yerini tamamen alana kadar⁶ istinsah edilmeye devam etmiştir. Koleksiyonları herşeyden önce dogmatik ve liturji türleri oluşturmaktadır. Fakat elyazma olarak oldukça büyük sayıda ya basılı bir nüshanın kopyası olarak ya da şu veya bu sebeplerden dolayı basım tezgâhlarına ulaşamamış edebiyat kalmıştır. Karamanlı yazılı kaynaklarının sayısı, tarihi akibeti, çoğunluğunun muhtemelen kayıp olması, bulunup bulunmayacağı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphanelerinin elyazma koleksiyonlarındaki taramalara bağlıdır. Onlardan en ulaşılmazı, muhtelif ülkelerin özel koleksiyonlarındaki Karamanlca el yazmalarıdır. Onları Yunanistan ve Ukrayna'daki fonlardan bulabilmeyi zorlayan, Rumca el yazmalarının genel kütlesinden ayrı tutulmaması, pek çok Rumca el yazmaların marjinallerinde not, dipnot, birkaç satır, bir kısım veya birkaç sayfa Karamanlca elyazmanın bulunabilmesidir. Yunanistan'daki Karamanlca el yazmalarının araştırılması yine Yunan paleografisi çerçevelerindeki formal ve arkeografi tasvirinin dışına hâlâ çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve muhtemel kullanıcıların ulaşımı için imkânları daraltmaktadır.

⁴ Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

⁵ Münferit Karamanlca basılı nüshaları V.İ.Vernadski adındaki Millî Kütüphanemizin koleksiyonlarında, ayrıca da çoğu zaman Kırım Urumlarının torunlarından bazı ailelerine ait özel koleksiyonlarda hala bulmak mümkündür.

⁶ Ki dönemin bir sürü sosyal formaliteler ve pahalılığı sebebiyle tam anlamda hiçbir zaman olamamıştır.

Uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek üzere olan Karamanlıca kültürü, mükerrer ‘konservasyon’ yoluyla dünyada eşi olmadığı ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlıca yadigarları saklamıştır. Yunanbilimci Evgeni Çernuhin Atina Millî Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı ‘Ukrayna Grekleri Tarihi’nde Ukrayna’da şu an bulunmakta olan Karamanlıca toplam elyazma ve basma eserleri hesaplamaya çalışmış ve onların arasında en zengininin toplam 70 kadar kitaplık ve 40’ı Türkçe olan “Gotfi Piskoposluk Dairesi Arşivi” ya da protoiereus Trefilos Karatsoğlu’nun arşivinin olduğunu tespit etmiştir⁷. Adigeçen kaynaklar O. M. Garkavets’in alan araştırmalarını içeren kitabında⁸ daha önce de anıldı ve arkeoğrafik açısından tasvir edildiyse de kapsamlı dil araştırılması, çeviri veya liturji geleneği yönünden değerlendirilmemiştir.

Y. Çernuhin (Чернухін Митрополит... s.54) en başta Kırım’da yer alan yedi eparhinin adlarını sıralamakta, ardından Gotphia – Kefe mitropolitlerinin kronolojisini vermekte, bu arada “1725 senesinde Gotphia – Kefe Mitropolit Gedeon bugün itibarıyla bildiğimiz Kırım mitropolitleri arasında son Kırım Mitropolit olan İgnatios Hozadinov hariç tek tarihi kişidir ki hayatı ve dönemi hakkındaki daha detaylı bilgilere sahibiz ayrıca kendi eliyle yazmış olduğu kayıtlar bugüne kadar gelebilmiştir” diye belirtmektedir. Çernuhin genel olarak Gotphia ile Trapezund metropolisinin ikisinin sefil halde oldukları, Mitropolit Gedeon’un bir katibinin olmadığı, dolayısıyla kendi başına her şeyi yazmak zorunda kaldığına dair sonuçlar çıkarmakta, Trabzon ile Kırım Rumlarının arasındaki ilişkilerin kadim zamanlardan beri geleneksel olarak dostça ve belki de en yakın olduğunu vurgulamaktadır.

Söz konusu dönemde papazların eksikliği nedeniyle 1759 senesinde Gedeon kendisine yardımcı olsun diye Trandafil Karatsoğlu adlı bir kişiyi г отримав посвячення Трандафіл Карацоглу від митрополита Гедеона, оскільки священників не вистачало. У своєму щоденникові турецькою мовою економ Т.Карацоглу (який відіграв чималу роль у житті та переселенні кримських греків) свідчить – він був 10 років писарем Гедеона, ...годував митрополита власною рукою наприкінці життя (безпорадний і недбалий стан чернеток листів Гедеона 1760 р., писаних рукою, відмінною від почерку Трифілія). Помер Гедеон, за листами Трифілія, 1769 г.

⁷ Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

⁸ Гаркавец О. Уруми Надазов’я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

Внаслідок низки кулуарних переговорів у Петербурзі та Константинополі, за якими вочевидь стоїть постать грека Антона Гозадино, у Вселенському патріархаті призначили митрополита єпархії, і 23 квітня 1771 р. до Георгіївського монастиря у Балаклаві прибув брат Антона – Ігнатій Гозадіно.

А 1777 г. з Круги до Сумели з багатими пожертвами повернувся Феокліт, де його приймав у Кафі уже наступник Гедеона митрополит Ігнатій Гозадінов. 1778 року останній кримський митрополит Ігнатій очолив масовий вихід кримських християн до єдиновірної Росії.

Вивчені та опубліковані листи митрополита Ігнатія до однодумців – натхненників переселення⁹, А. Геде отмечает, что данная переписка отображает тяжелое положение человека, который, надеясь, что царское правительство выполнит данные ему обещания, приложил много усилий для переселения греков в пределы Российской империи, но в конечном итоге ничего не мог сделать для нормального устройства своих прихожан на новых местах, и вследствие чего потерял доверие и уважение к себе среди греков.

2011 - Всеукраинская научная конференция «Святитель Игнатий Мариупольский: подвиг веры и благочестия», участниками которой были священнослужители, общественные деятели, лидеры греческого движения и научные сотрудники. Материалы этой конференции являются своего рода апологетикой митрополита Игнатия, जो є уособленням етноконсолідуючої функції для приазовських греків¹⁰.

⁹ Гедьо А. В. Джерела з історії Північного Приазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2001.

¹⁰ **Ігнатій Гозадіно** (* 1715–† 1786) — митрополит Маріупольський і Готфейсько-Кафайський. Святий Української Православної Церкви (день пам'яті — 16 лютого). Вважається засновником Маріуполя. Народився в Греції на острові Фермія в знатному роді Гозадіні у 1715 р. При хрещенні був названий Іаковом. Його батька звали Константином. Виховувався на Афоні, де виконував чернечий послух один з його близьких родичів у монастирі Ватопед. У юнацтві прийняв чернечий постриг з ім'ям Ігнатій.

У 1769—1778 рр. Ігнатій очолював Готфейсько-Кафайську кафедру в Тавриді. Жив в Успенському скиту у грецькому селищі Маріамполь неподалік від Бахчисараю. У цей період Російська імперія вела війни з Османською імперією та Кримським ханством за нові території у Північному Причорномор'ї. До своєї боротьби з ханством Росія вирішила втягнути місцеве християнське населення. На думку російських політиків, переселення кримських християн, які займалися переважно землеробством, могло спричинити підриг економіки Кримського ханства. Як наслідок, ослаблена кримськотатарська держава стане легкою здобиччю Росії. З іншого боку царський уряд за рахунок греків хотів розв'язати проблему незаселеності приазовських степів. Для реалізації цих планів був використаний духовний вплив

Начавшись с инициативы энтузиастов, формирование культа митрополита находит активнейшую поддержку общественных структур греческого меньшинства, что в итоге приводит к созданию его образа как центрального в пантеоне выдающихся личностей в истории этноса.

Первые упоминания об этом документе встречаются в статье «Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму» протоиерея С. Серафимова, 1866 г.¹¹: тут мы нашли во первых одно письмо митрополита Готфийского и Кефайского Игнатия¹, к иконому своей церкви протоиерею Трифиллию, во вторых род дневника самого Трифиллия; в 3-х духовное завещание митрополита Игнатия; в 4-х два письма к тому же протоиерею Дорофея епископа Феодосийского и Мариупольского. Первые три рукописи написаны на турецком языке греческими буквами, а последние на греческом языке.,

митрополита Ігнатія на кримських греків.

23 квітня 1778 р. в печерній церкві Успенського скиту він закликав вірних почати підготовку до переселення з Криму. Частина греків відмовилася покидати свої будинки і могили предків. Деякі з них навіть наvertалися до ісламу, щоби залишитися в Криму. Військовою стороною справи керував Олександр Суворов, а духовно-адміністративною — митрополит Ігнатій. У червні 1778 р. понад 70 тис. переселенців вирушили в дорогу зі своєю святинею — Бахчисарайською іконою Божої Матері. Під час переселення велика кількість греків загинула від епідемії. Попри все митрополит виконав свою місію. У приазовських степах виникли нові поселення: Маріуполь, Бахчисарай, Ялта, Урзуф, Сартана, Чердакли, Карань, Мангуш, які отримали назви кримським місц. За проявлений подвиг і мужність, Катерина II нагородила митрополита «діамантовою панагією».

Однак серед переселенців почало зростати невдоволення митрополитом. Нова місцевість у порівнянні із квітучим Кримом справила на них гнітюче враження. Ігнатій, який став жертвою російської політики, змушений був залишити Маріуполь і поселитися за містом у побудованій ним кам'яній келії. У лютому 1786 р. після двотижневої хвороби митрополит Ігнатій помер. Поховали митрополита у соборі Святого Харлампія (першому маріупольському храмі) за східним звичаєм: його тіло у повному архієрейському облачанні посадили у поставлене в склепі крісло. Митрополит Ігнатій був останнім святителем з титулом Готфейській і Кафайській, який існував з часів візантійських епархій у Кримській Готії і Кафі.

У XIX ст. православні Приазов'я знову згадали ім'я митрополита. Панахиди коло його мошей збирали безліч людей, проводилися читання та історичні дослідження про його життя. У антирелігійну добу XX ст. рештки митрополита Ігнатія були перенесені до міського музею. Під час Другої світової війни після отримання благословення митрополита Харківського Феофіла (Булдовського) у грудні 1942 р. духівництво Маріуполя перенесло мощі до Преображенського храму. Однак під час звільненні міста церква згоріла разом з мощами Ігнатія. 11 червня 1997 р. Ігнатій Маріупольський канонізований ухвалою Священного Синоду Української Православної Церкви. 17 липня 2003 р. у Донецьку був відкритий Храм Святителя Ігнатія Маріупольського.

¹¹ <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=270>

«Под гнетом многовекового варварского деспотизма мусульман, паства Игнатия совершенно, почти, утратила употребление греческого языка, - и вот старец занимавший почетную должность при своем митрополите, пишет заметки на турецком языке, только греческим алфавитом, перемешанным виде буквами русскими. Редко попадают у него греческие слова и то с грубыми ошибками против правописания.»

«Предсмертное завещание митрополита Игнатия написано (впрочем, по форме судя, вчерне) на турецком и греческом языках. Тут говорится следующее: «После исповеди и приобщения св. Таин, митрополит, на смертном одре, объявил почетным представителям паствы свою волю относительно остающегося у него имущества». Затем следует распределение денег разным лицам, и, между прочим, на имя икономоса записано 100 рублей. Трем церквам Мариупольским отказано 75 руб., священникам и приходским бедным 20-ти селений Мариупольского округа по 20 рублей, и т. д. Завещание показывает что дом митрополита владел и недвижимым имуществом как то: рыбным заводом, постоялыми дворами и лавками. На вопрос некоторых: кому святитель отказывает все это? митрополит отвечал: «жду из Таганрога писмоводителя моего, ему поручу написать все подробно».

В книге «Мариуполь и его окрестности», 1892 г.¹² Надневник Трифиллия были ссылки и в других публикациях, но полный текст дневника нигде не был приведен.

Дневник Трифиллия хранится в отделе рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского¹³, а Александр Николаевич Гаркавец на своем сайте <http://www.qyrchaq.unesco.kz> опубликовал этот документ в свободном доступе. Он первый из наших современников еще в 1986 году обнаружил и изучил дневник и тогда же сделал копии с микрофильмов. У книзі «Уруми Надазов'я» опубліковані (с.555-560) фрагменти щоденника під назвами: [чернетка листа протоєрея Трифілія V-784], [V-784], [V-3668], [V-3669], [V-3642], V-3663, V-3664, V-3678, V-3684. Тоді як заповіт пронумеровано 3667. Усі з означених документів нами було прочитано, звірено, транслітеровано та перекладено українською мовою¹⁴. Досвід прочитання попередніх рукописних текстів і однаковість почерку автора дозволило спробу прочитання й відсутніх у Гаркавця транслітерацій.

¹² <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=283>

¹³ Документ V, 3667

¹⁴ Дрига І. с. 175 – 186, 187-195, 195-200, а також 317-327 // Дрига І.М. Pontika: Тюркологічні студії. – К.: Четверта хвиля, 2010.

Затем в 1995 году эти материалы изучал профессор Калоеров Стефан А.¹⁵, а в 2003 - 2005 годах – Евгений Чернухин.

Дневник представляет собой рукописный текст на трех листах формата А3. С первых строк Трифиллий обращается к некоему Григорию Дмитриевичу, и создается впечатление, что это не дневник, а письмо, которое и было названо «Дневник Трифиллия». Кому было адресовано это письмо, еще предстоит узнать.

Bildirimizin amacı, daha önce gerçekleştirmiş olduğumuz kısımları İgnatios'un vasiyetnamesi ile birleştirip sözkonusu günlüğü kamuoyuna kazandırmak, Karamanlıca okuyamayanların meraklarını tatmin etmek, aynı zamanda Karamanlıca elyazma redaksiyonlarının sınıflandırma denemesine bir örnek daha katmaktır.

s 1788 – fevraaelozun – 16

mpız aşāğıda e'l koyıan borçlüyıs

bu şaatlamayia kiore geçen ayı/in

Fovrüariozun' 16 – L 1788 senesinde

Nezemankı rahmetli g/yotdcg (otçe?) Ignatios

y/gieçindi ts/ç/canın t?eslim etdiği va-

xtında 'ekzomoloogiü öldü(m)sü vasiyeti-

nie etdi 'agia panonia aldı nasılkı

moen ona sordum ayyın'e kendi koy/ğnun

den ndoayyi veetroin o(nng)da tzevap etdi

kı karsımda durannara vaetle -ç/cak verile- cek:

20/56 – Uruble Yıvan o'ğlu Yeorgiye

050 - o'nun kardası Kastandine

100 - Fedor oğlu Kastandine

100 - Panayioda

100 - aşts/ç/ı Dodora

300 - Uruble Anıksio sonon karısı

¹⁵ Kaloerov, S. (2012) Mitropolit Ignatij Mariupol'skij v opublikovannyh i dokumental'nyh istochnikah [Metropolitan Ignatius of Mariupol in published and documentary sources]. <http://lampada.in.ua/2012/01/mitropolit-ignatij-mariupolskij-v-opublikovannyih-i-dokumentalnyih-istochnikah/>, accessed on 11.01.2012 Nalchadzi, I. (1993) «Pamjati osnovatelja Mariupolja» [In memoriam of the f

906 - Deştıayia Vedorn(on) Elenitsayia
 050 - Nıkülayia
 100 - Z(?)'ikonömu Ekatonuruelia
 020 - Aleksie
 030 - Ku(on)drata oturan ot..a Geo'rgie
 1106 –
 75 - Uruble Fedor Uğlun Kostandine defa
 Maryio po'lide olan papazla
 ra utç klisenin vefola
 utçüne – 75 ruble Erlere 'iyirmbeşer ruble
 'iyirmi klise Kioyilerin papazlarına'
 papazlarına Ve fukaralarına (xxx)'iyirmi
 ruble 100 - Şer ruble
 (marka: 46136 bunu da bean' etdim balık
 II.97 131 koşu ve lan' doksanla
 II.94.132) rıyılan anıksıosum 'İanaki
 nın dır 'mben etna kolu-
 nuz 'ekzomologios etdimde mou-
 nnarıta söyiledi azretle
 rınız sordığınız kiore
 sizlere bildiririm,
 'ede's = 1786 = foiruari = 16 = tzemisçeci (vyterto) ...10..ye
 ğrıme martıro'men, slrit.. akamı men emaç?eri
 tsika s ayio Mıropolitus Gotfias tis Kafa
 İgnatios mou tzatzın ekzomologısınz oskefos
 Ekame v/fidzadıkınız ~~edo-fanefono~~ emerala
 Ve taxranzamımıtı dınayia panonia aya orışı
 Nos dolorıs efoth a tonmafiton tosa tın sıxın
 Ou kze'lioti

Omakası tıs onoyia pfos onoma---

“Tongeorgi Joano tonxaznadcatarısı eklise -	256	-
“Ton konstandino amelfos zlafna zarı eklise	050	
“Konstandın Feodoro eklise ---	100	
Eklekliseti -----	75	
“Jopanagiou eklise ---	100	
“İomayerato Feodoro eklise	100	
“ Bıs nefışçı şeklaşına ty dı aneçias	300	

Tıs elanıtca

s 1788 – fevroaelozun – 16 mpız aşağıda e’l koyıan)a borçlüyıs bu şa(r) atlamayia kiore geçen ayın Fovrüariozun’ 16 – L 1788 senesinde Ne zemankı rahmetli (otçe?) Ignatios gıeçındı canın t?eslim etdiği va- xtında ‘ekzomo- looğiü öldü..sü vasiyeti- nie etdi ‘agia panonia aldı nasılık men ona sordum ayyın’e kendi koynun den doayyi veetroin o(n) da tzevap etdi kı karşımda durannara verile- cek: 20/56 – Uruble Yıvan o’ğlu Yeorgiye 050 - o’nun kardası Kastandine 100 - Fedor oğlu Kastandine 100 - Panayioda 100 - aşçı Dodora 300 - Uruble Anıksio sonon karısı 906 - Deştnayia Vedorn(on) Elenitsayia 050 - Nıkülayia 100 - Z(?)’ikonömu Ekatonuruelia 020 - Aleksie 030 - Ku(on)drata oturan ot..a Geo’rgie

Спочатку F. Хархатай (каракульки...Igdynog <s takym ohranycenn\m m\slenyem, cto vo mnohyx mestax ne znaes\, o cem on xocet hovoryt\ . Сь- tat\ yz πτοј hramot\ bespolezn\>80), , а за ним Є.Чернухін погоджується з pohlqdamy F. Hartaxaq stosovno nyz\koho rivnq pys\mennosti okremyx pred- stavnykiv kryms\koho duxovenstva82.

Перспективи дослідження: найближчим і найдоступнішим сусідом таврійських єпархій були грецькі єпархії на протилежному боці Чорного моря, серед яких найвизначнішою була Трапезундська метрополія (одне з най вірогідніших джерел поповнення грецького населення Тавриди). Чернухін вважає, що опісля обміну населенням 1923 р. Відбулося повне знищення рукописного спадку греків практично на всій території Туреччини. Втім, вважаємо, пошук бодай незначних решток документів Трапезундської митрополії¹⁶ та зокрема monastyrq Presvqto] Bohorodyci Sume-

¹⁶ Rusya’nın işgal edildiği sırada Sankt Petersburg’a götürmeyi planladığı Trabzon arşivlerinin kalıntılarının bile bulunup araştırılmasına büyük ihtiyaç hissedilmektedir.

la¹⁷можливий в подальших студіях. dijsnyj stan recej moΩna bulo b sudyty til\ky za economicnymy narysamy z istorij Krymu X◊III st.

KAYNAKÇA

Чернухін Є.К. Митрополит Готії та Кафи Гедеон (Чернухін Е.К. Митрополит ГотиииКафыГедеон). – С. 50. Чернухін Е.К. Автографыи собственноручные записи митрополита Готфийи и Кафы Гедеона //175 лет Керченскому музею древностей: Мат-лы междунар. Конф. –Керчь, 2001. – С. 179–182.

Чернухін Є.К. *Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України.* – К., 1994.

<http://genealogy-ua.com/%D1%84%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9-%D1%80%D0%BE%D0%B4-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B3%D0%BE-%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82/>

<http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=270>

<http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=283>

<http://www.qypchaq.unesco.kz>

Калоеров С. Митрополит Игнатий Мариупольский в опубликованных и документальных источниках. Мариуполь, 2012 <http://lampada.in.ua/2012/01/mitropolit-ignatij-mariupolskiy-v-opublikovannyih-i-dokumentalnyih-istoch-nikah>

Налчаджи И. Памяти основателя Мариуполя (1993) // In-t rukopysu CNB im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy. – К., 1994. – С. 13–22.

Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

Гаркавець О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

ГедьоА.В. Джерела з історії Північного Приазов'я (кінець XVIII —початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2001.

Дрига І. с. 175 – 186, 187-195, 195-200, а також 317-327 // Дрига І.М. Pontika: Тюркологічні студії. – К.: Четверта хвиля, 2010.

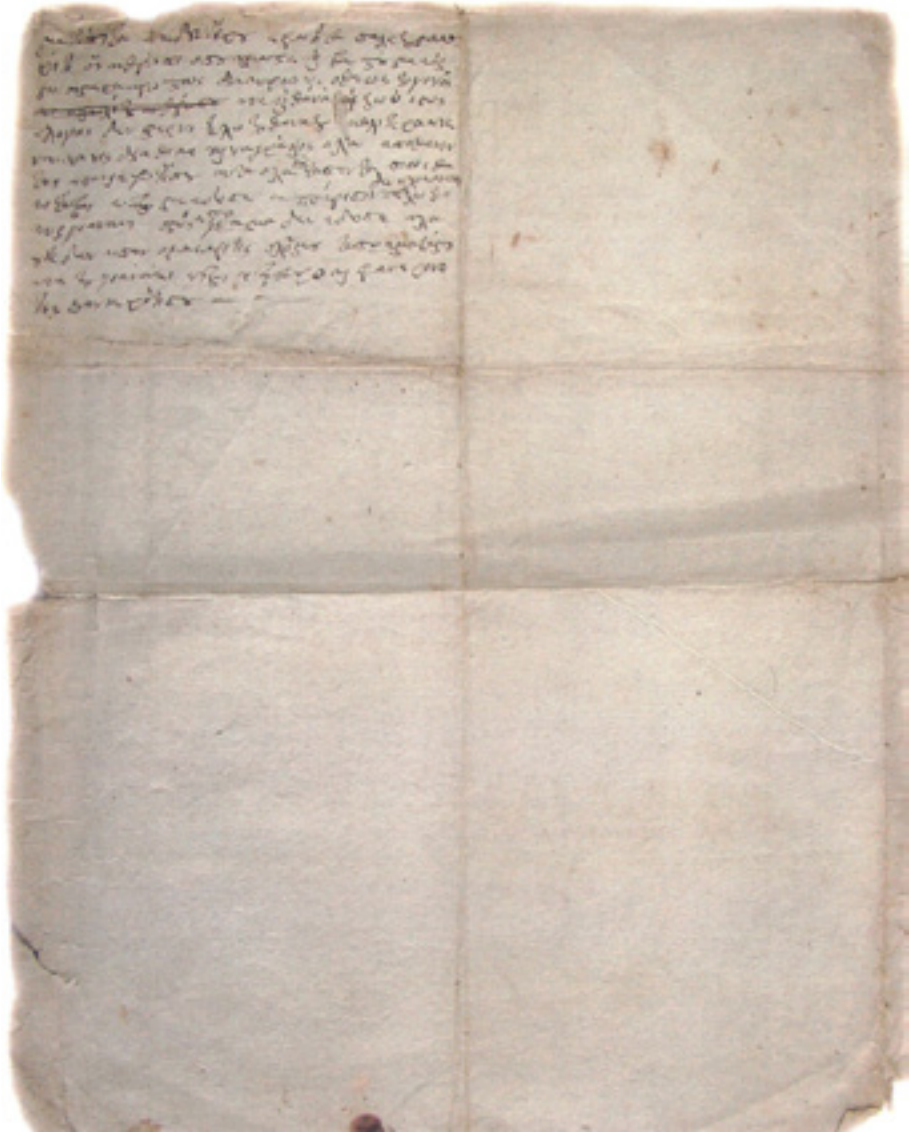
Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

Чернухін Є.К. Митрополит Готії та Кафи Гедеон (Чернухін Е.К. Митрополит Готии и Кафы Гедеон). – С. 50.

¹⁷ 22 eylül 2015 tarihinde manastır depremisel aktiviteleri önlemeyi amaçlayan jeoloji çalışmaları için 1 yıllığa kapatılmıştır.
<Istori] monastyrq Sumela> E. Kyr'qkidisa

Resim 1.

İgnatios'un Karamanlıca ve Rumca vasiyetnamesi (sayfa 2).

KOSOVA'DA TÜRKÇE KELİMELERDEN YAPILMIŞ ARMUT ADLARI

*İsa SÜLÇEVSI**

İnsanoğlu kendi bireysel ve toplumsal yaşamı ihtiyaçları doğrultusunda çevresindeki cisim, varlık ve olaylara isim verme ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaç kişi veya toplumların yaşadıkları coğrafi bölge, iklim şartları, mensubu oldukları inanç sistemi ve kültür, yönetim şekli, teknolojik imkânlar eğitim düzeyi, temasta oldukları dil, kültür ve inanç sistemlerine bağlı olarak çeşitlilik arz etmektedir. Bu yüzden farklı bölgelerde yaşayan aynı millet, din veya ırka mensup insanların çeşitli şartlardan dolayı günlük yaşamlarında ürettikleri ve kullandıkları kavramlar kümesi farklıdır.

Bu çalışmada Kosova'da Türkçe ve Arnavutça konuşan kesimden derlenmiş armut adları üzerinde durulmuştur. Kosova'da Sırpça konuşan bir topluluk olmasına rağmen mevcut sosyal ve demografik özelliklerden dolayı Sırpçada kullanılan armut adlarının önemli kısmı yazılı kaynaklardan tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma konusu olarak armudun seçilmesinin nedeni pazarda, halk arasında diğer meyvelere kıyasla daha fazla armut cinsi adının zikredilmesidir.

Balkan dillerine Türkçenin etkisi hem Balkanlarda hem de Türkiye'de çok sayıda dilcinin ilgi alanına girmiş, bu alanda çok sayıda farklı türden çalışma ortaya konmuştur. Çoğunlukla Balkan milletlerinin edebî kaynakları esas alınarak yapılan çalışmalar Balkan dillerine geçmiş Türkçe kelimeleri önemli ölçüde tespit etmiş olmalıdır. Bu çalışmada alışılmışın dışına çıkılarak halk arasında yaygın kullanılan armut adlarının derlenip Türkçe unsurların tespiti yoluna gidilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Kosova'da yaşayan ve kaynak kişi olabileceği düşünülen 60'a yakın kişiden armut adları derleme çalışması yapılmış, 38 kişiden malzeme derlenebilmiş, bunlardan 26'sından derlenen malzemenin bu çalışmaya dahil edilebileceği tespit edilmiştir.

* Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü e-posta: isasulcevci@gmail.com

Kaynak kişilerden derlenen armut adı sayısı 98'dir. Bu adların bir kısmı Türkçe, bir kısmı Arnavutça konuşanlarca tespit edilmiş, daha kısıtlı sayıdaki armut adı Sırpça yazılı kaynaklardan tarama yoluyla saptanabilmiştir.

Kosova'da Türkçe, Arnavutça ve Sırpça konuşanlarca tespit edilen 98 armut adından 50'sinin Türkçe sözcüklerden veya Türkçe yoluyla mezkûr dillere geçmiş sözcüklerden yapıldığını tespit etmek büyük bir sorun teşkil etmemiştir.

Balkan dillerine Türkçe yoluyla girmiş olan sözcüklere Türkizm denmektedir. Etimolojik olarak sözcüğün Türkçe olup olmamasına bakılmaksızın Türkçe yoluyla giren bu sözcükler Türkçe sayılmaktadır. Bu çalışmada da aynı ilke benimsenmiştir. Türkçe yoluyla girmiş olan sözcüklerle yapılmış olan armut adlarının hepsi Türkçe sayılmıştır.

Türkçedeki armut sözcüğü Farsçadan geldiği bilinmektedir¹. Kosova'da yakın dönemlere kadar organik şartlarda yetiştirildiği ve orta yaş üstü kişilerce tür adlarının çoğunun rahatlıkla bilindiğini belirtmek gerekir. Endüstriyel tarım yoluyla yetiştirilen armut cinsleri 10-15 yıllık son dönemde pazar tezgâhlarına girmeyi başarmıştır. Ancak ithalat yoluyla gelen bu armutların adını bilen kişi yok gibidir.

Kosova'nın coğrafi ve iklim şartları armut ağaçlarının muhtemelen kendi kendine bitmesi ve büyümesine elverişli olduğu için çok sayıda ve farklı adlarla anılan armut cinslerinin yetişmesine neden olmuştur.

Böyle kabarık sayıda armut cinsinin yetişiyor olması cins adlarının da farklı kıstaslara göre verilmesini gerektirmiştir.

Derlenen armut adlarının tat, yapı, görünüş, şekil, kabuk rengi, olgunlaşma ve tüketilme mevsimi, koku, şehir adı, kişi adı, benzerlik, yetiştirme ortamı gibi kıstaslara göre verildiği anlaşılmaktadır. Ancak şekil ve yerleşim yeri (şehir) adı en çok başvuru alanı verme yollarından olduğu anlaşılmaktadır.

Şekle göre armut adları:

Şekle göre verilen adlar ya bir başka cisme benzetme veya şekil bildiren bir sıfatı adlaştırma yoluyla yapılmıştır.

Örnek: Kalın (kallane), kol (kollka), takışa², kısa armut, uzun armut..

Yerleşim yeri adlarına göre armut adları:

¹ www.tdk.gov.tr Güncel Türkçe Sözlük (erişim: 22 Nisan 2016)

² Derleme sözlüğü cilt 12. Takış: yumru.

Bazı armutlar bazı şehir adlarıyla anılırlar. Bu şehir adları çoğunlukla Balkanlardan olup Bozdoğan³ (bozdoganlija)...Karaman ve Bergama gibi Anadolu şehir adlarıyla anılanları da vardır. Bozdoğan hem yer adı hem de nesne adı olmasına rağmen isimden sıfat eki (-li) almış olmasından dolayı bunun yer adı olan Bozdoğan'dan geldiğini söylemek mümkündür.

Örnek: Bajre⁴, Haske⁵, Vranja⁶, Avranksa⁷, Bergamut⁸, Karamanka⁹, Tetova¹⁰ armudi,

Üşüp¹¹...

Mevsime göre armut adları:

Bu kıstasa göre yapılan adlar ya armudun olgunlaştığı ya da tüketildiği mevsime göre adlandırılmıştır. Mevsime göre armut adları Arnavutça ve Sırpçada da verilmiş olup bu çalışmada kapsamamıştır. Ayrıca mevsim adı “arpa armudi” örneğinde olduğu için “yaz” veya “bahar” yerine başka bir olayın gerçekleştiği mevsimle, bu örnekte hasat mevsimiyle ilişkilendirilmiştir.

Örnek: Alygjynka¹², arpa, ilçbahar armudi, kış armudi

Kabuk rengine göre armut adları:

Armut kabuğunun rengine göre verilmiş adlardır.

Örnek: karamut¹³, alyanak, okšo derisi

Kişi adlarına göre armut adları:

Bunların bazıları bey adları veya doğrudan kişi adlarından yapılmışlardır:

³ Aydın'ın bir ilçesi ve topuz. Şerbet kelimesinden “şerbetliya” armut adından hareketle iri ve yumrumsu yapısından dolayı “topuz” anlamındaki bozdoğan'dan yapılmış olma ihtimali vardır.

⁴ Türkçe “bayır”dan Bayra kasabası.

⁵ Kosova ile Arnavutluk arasında dağlık bölge adı.

⁶ Osmanlı kayıtlarında İvranya, İvraniye şeklinde geçen Sırbistan'ın güneyinde bir şehir.

⁷ Havran veya Harran adından geldiği düşünülmektedir.

⁸ “Bergama armudu”ndan birleşme ve hece düşmesi yoluyla yapılmış.

⁹ Karaman armudu.

¹⁰ Türkçe adı Kalkandelen olan Makedonya'nın batısında bir şehir.

¹¹ Üşüp

¹² Alicün; Aziz Ilija, Ortodoks Hristiyanlarca aziz kabul edilen kişinin adının Ali adıyla benzerliğinden dolayı Kosova Türkçesine kalka şeklinde geçmiştir. Aziz Ilija yortusu 2 ağustos gününde Ortodoks Hristiyanlarca kutlanır.

¹³ “Kara armut”tan birleşme ve hece düşmesi yoluyla yapılmıştır.

Örnek: Manxhar bej¹⁴, Husejinbegova, Beg armudi¹⁵, Beglija, Halilçe

Armudun dış görünüşüne göre verilmiş olan “çeleş” adı “çirkin” anlamındadır. Kokusu nedeniyle “misk” diye adlandırılan bir cins de vardır. Hoşaf kurutma ve armut turşusu yapmak için kullanılan cinse de hoşaf anlamındaki “ashavke” ve turşi adları verilmiştir. Farklı özelliklerine dayanarak yere basmaz (yeri basma), karpuz, sulı, gumçe¹⁶ gibi adlar verilmiştir.

Çalışmanın devamında seçilmiş bazı armutların özellikleri verilmiştir:

Çeklik Armudi

15 Temmuzdan itibaren olgunlaşmaya başlar. Olgunlaşınca sarı renk alır. Orta büyüklüktedir. Yumuşak ve sulu olur. Tat olarak şekeli sayılır. Bu armut cinsinden armut kurusu yapılmazdı. Hazmı kolay olduğundan çokça tüketilir. Ağaç boyu orta sayılır 50-60 yıl kadar ömrü vardır. Bu ağaçlar aşılandıktan sonra beşinci yıldan itibaren meyve vermeye başlar.

Misk Armudi

Ağustos başında olgunlaşır. Hoş kokulu olduğundan bu adı almıştır. Olgunlaşınca sarı renk alır. Orta sertlikte olur. Tatlı ve kepeksi yapıdadır. Bu armut cinsi kurutulup hoşafı kaynatılır. Büyükçe boydadır. Hazmı kolaydır. Ağaç boyu orta sayılır 50-60 yıl kadar ömrü vardır. Bu ağaçlar aşılandıktan sonra beşinci yıldan itibaren meyve vermeye başlar.

Cetvarka Armudi

Sırpça harman zamanı anlamında “zetva” (hasat dönemi) sözcüğünden gelmektedir. Harman zamanında yani temmuz ayında olgunlaşır. Orta boylu ve yumuşayınca sulanır cinstir. Yumuşayınca içi kahverengi dışı yeşil olur. Kurutulmaya veya pekmez ya da reçel yapmaya elverişli değildir. Ağaç boyu orta sayılır 50-60 yıl kadar ömrü vardır. Bu ağaçlar aşılandıktan sonra beşinci yıldan itibaren meyve vermeye başlar.

İncir Armudi

Tadı ve yumuşamış hali incire benzetildiğinden bu adı almıştır. Ağustos ayında olgunlaşır. Yumuşamadan önce kurutulmaya elverişlidir. Yumuşadıktan sonra özü sıkılarak pekmez ve marmelat yapılır. Yumuşayınca dışı sarı içi kahverengi olur. Ağaç boyu büyük sayılır 70-80 yıl kadar ömrü vardır. Bu ağaçlar aşılandıktan sonra beşinci yıldan itibaren meyve vermeye başlar.

¹⁴ Macar Bey adında ses türemesi yoluyla yapılmıştır.

¹⁵ İngilizcedeki “bergamont” sözcüğünün etimolojisiyle ilgili iddialardan birisi bu sözcüğün Türkçe “beg armudi” tamlamasında gelmiş olabileceği yönündedir (bkz. www.etymonline.com)

¹⁶ Kumlu yapıdan bu ad verilmiştir.

Turşu Armudi

Bu armut cinsinden bir turşu türü yapıldığından bu adı almıştır. Armut turşusunun suyu mayhoş olup kış mevsiminde tüketilir ve muteber bir meşrubat olarak tüketilir. Eylül ayında olgunlaşır. Olgunlaşınca yumuşamaz fakat oldukça sulanır. Daldan yere damlayan olgun turşu armutları sertlikten dolayı karpuz gibi yarılır. Rengi çoğunlukla sarı, güneş gören yüzü ise kırmızımsı olur. Ağaç boyu orta sayılır 50-60 yıl kadar ömrü vardır. Bu ağaçlar aşılandıktan sonra beşinci yıldan itibaren meyve vermeye başlar.

Yukarıda özellikleri verilmiş olan armut örneklerinden özellikle yaz mevsiminde olgunlaşan armutlar ya çiğ olarak tüketilir ya da daha uzun süreli saklamak istenildiğinde kurutup hoşaf yapma, pekmez ve marmelat yapma, armut turşusu kurma işlemlerinden birine tabi tutulurlardı. Bunların dışında Müslüman Türk ve Arnavutların aksine Sırlarda ev yapımı rakı tüketimi yaygındır. Bu nedenle Sırlar armutları rakı yapımında da kullanırlardı. Rakı yapımında üzüm, erik, kayısı, ayva ve armut gibi meyveler kullanılır. Armuttan yapılan rakıya “kruškovača” denir.

Sonbaharda yetişen armut cinsleri daha uzun süreli saklamaya elverişli olduklarından tavan aralarında saman içerisinde bekletilerek yumuşamaya bırakılır ve kışın tüketilirlerdi. Sonbahar armutları bekletilmeden yenecekleri zaman haşlanarak tüketilirlerdi. Bu şekilde kışın beklenmesine gerek kalmazdı. Tabi bu işlem sonbaharda tüketilecek başka bir meyve olmayışından yapılır ayrıca haşlanmış armudun tadı da başka olurdu. Haşlama dışında sonbahar armutlarından bazıları fırında da pişirilerek yenirdi.

Tüm bu işlemler günümüzde ancak belli yaşın üstünde olanların hatıralarında nostaljik hikayelerden başka bir şey değildir. Küreselleşmenin başladığı 90’lı yılların başında Kosova’nın bağlı olduğu eski Yugoslavya serbest piyasa ekonomisine geçtikten sonra ithal meyveler gelmeye başlamıştır. Eskiden ancak resimlerini görebildiğimiz bazı egzotik meyveler günümüzde pazar ve manav tezgâhlarında sıradan ürünler olarak arz edilmekteler. Serbest piyasa ekonomisinin sonucu olarak yeni ürün olarak gelen ithal meyveler ilk dönemlerde yerli meyvelerden üstün tutuldukları için yerli olan armut, erik, elma, kayısı, şeftali gibileri daha sıradan meyve muamelesi görmeye başlamışlardır. 2000’li yılların başından itibaren endüstriyel tarımın Kosovalı çiftçiler arasında daha karlı olduğu görüşü yaygınlaşmaya başladıktan sonra yukarıda adı zikrolunan armut türleri yok olma ve unutulmaya yüz tutmuştur. Bu çalışma için fotoğraflamak istediğimiz armut türlerini bulmak kabil olmamıştır. Fotoğraf çekmek için gittiğimiz bazı yerlerde kurumuş ağaç gövdeleriyle karşılaştık.

Sonuç olarak Kosova'da konuşulan Türkçede olduğu kadar Arnavutça ve Sırpçada da oldukça kabarık sayıda Türkçe kökenli veya Türkçe üzerinden gelmiş sözcüklerden yapılmış armut adlarının bir kısmı Balkanlarda Türkizm çalışmalarında kapsamamış ve unutulmaya yüz tutmuştur. Bu armut adlarının derlenerek kayda geçirilmek suretiyle Balkanlarda Türkçe söz varlığının bu yönüne de ışık tutulmak istenmiştir.

Aşağıdaki dizinde Kosova Türkçesinde, Arnavutçada ve Sırpçada kullanılan armut adlar verilmiştir. Arnavutça ve Sırpça için sadece Türkçe sözlerden yapılmış olanlar alınmıştır. Türkçede kullanılan armut adlarında ise Arnavutça ve Sırpçadan alınanlar da gösterilmiştir.

Bu çalışmada tespit edilmiş olan bazı sayısal veriler

Kosova Türkçesinde tespit edilen armut adları	36
Kosova Türkçesinde kullanılıp Türkçe kelimelerden yapılmış olan armut adları	27
Kosova Arnavutçasında kullanılıp Türkçe kelimelerden yapılmış olan armut adları	15
Sırpça yazılı kaynaklarda tespit edilmiş olan Türkçe kelimelerden yapılmış armut adları	20

Kosova'da Derlenen Armut Adları Dizini

Armut Adı	Geldiği Dil	Türetme Yolu ve Açıklama	Kullanıldığı Dil
Alyanak	Tr.	Al + yanak	Tr.
Aligjynka	Tr.	Ali + cün (bkz. dipnot 11)	Arn.
Angirača	Tr.	Ankara	Srp.
Arapka	Tr.	Arap + ka (Sırpça adları dişil yapma eki)	Srp.
Arpa	Tr.		Tr.
Ashavçe	Tr.	Hoşaf (Türkçe alıntılarının çoğunda kelime başı "h" düşmesi meydana gelir. Bu örnekte ayrıca o>a değişmesi meydana gelmiştir.	Arn.
Avranska	Tr.	Harran bölgesi veya Balıkesir'e bağlı Havran ilçesi yer adından gelmiş olmalıdır.	Srp.

Başçe	Tr.	Türkçeden “bahçe” kelimesinde h>sh (ş) değişmesi meydana gelmiştir.	Arn.
Bajre	Tr.	Türkçe “bayır” kelimesinden yapma yerleşim yeri adı.	Arn.
Beg armudi, Beglija	Tr.	bey<beğ nitelemesi armudun muteber olduğunu ifade etmek için yapılmıştır.	Tr. Srp.
Bergamut ¹⁷	Tr.	Bergama + armut	Srp.
Bozdoğan, Bozdoğanlija	Tr.	Bkz. dipnot 3	Tr. Srp.
Bullgure	Tr.	Bulgur (kumlu ve kuru yapısından dolayı bu ad verilmiştir).	Arn.
Çeklik, Çetlike	Tr.	Keklik (küçük taneli olduğu için bu ad verilmiş olması lazım).	Tr. Srp.
Çeleş	Tr.	Keleş	Tr.
Çiftlik	Tr.	Yetiştigi yere göre bu ad verilmiş olmalıdır.	Tr.
Dalkıran	Tr.	İri taneli ve ağır olduğu için benzetme yoluyla bu ad verilmiştir.	Tr.
Demir	Tr.	Sert yapısından dolayı bu ad verilmiştir.	Tr.
Eşek armudi	Tr.	Kosova Türkçesinde taneleri iri olan meyveler için “eşek” nitelemesi kullanılır. İri taneli olduğu için niteleme yoluyla bu ad verilmiş olmalıdır.	Tr.
Gumçe	Tr.	Kumlu yapıdan dolayı “kum tanecikli” anlamında	Arn.
Halilçe	Tr.	“Halil” adına Balkan dillerinde isimlere küçültme ve şefkat anlamı katan -çe eki getirilmek suretiyle yapılmıştır.	Tr. Arn.
Haske	Tr.	Kosova’da Has adında bir bölgeden adını almıştır.	Arn.

¹⁷ Vujaklija, s. 109

Husejinbegova	Tr.	“Hüseyin Bey” kişi adından yapılmıştır	Srp.
İlçbahar armudi	Tr.	İlkbahar	Tr.
İncir, İndžirica	Tr.	Yumuşayınca fazla tatlı olmasından bu adı almıştır	Tr. Srp.
Kakička	Tr.	Ham, olmamış anlamında “ka-kaçı” ¹⁸ kelimesinden türemiş olabilir. Bu armut cinsi sonbaharda toplanıp samanda bekletilerek kışın tüketilir.	Tr. Arn. Srp.
Kalın, kallane	Tr.	Yuvarlakça iri yapısından dolayı bu adı almıştır	Tr. Arn.
Karamanka, karavanka	Tr.	Karaman’dan getirildiği sanılmaktadır.	Srp.
Karamut	Tr.	Kara + armut kelimelerinin birleşip hece düşmesinden bu şekli almıştır.	Srp.
Karpuz	Tr.	İri ve sulu yapısından dolayı karpuzla benzetilmiştir.	Tr.
Kısa armut	Tr.	Sap kısmı uzantısı olmayıp küçük olmasından dolayı bu ad verilmiştir.	Tr.
Kış armudi	Tr.	Kışın tüketilir.	Tr.
Kollka	Tr.	Kol + ka (Sırpçada “kruška” (armut) gramer cinsiyeti olarak dişil isimdir ve bu adla yapılan tamlamalarda tamamlayıcı unsur da cinsiyet ekini alır. Buradaki –ka eki dişil cinsiyeti ifade eder.)	Arn.
Limunka	Tr.	Limun (limon) + ka	Srp.
Manxhar bej	Tr.	Macar + Bey (Macr kelimesinde “n” sesi türemiştir)	Arn.
Misk, mišćija	Tr.	Kokulu olduğu için bu ad verilmiştir.	Tr. Srp.
Okšo ¹⁹ derisi armudi	Tr.	Bkz. dipnot 16	Tr.

¹⁸ Derleme Sözlüğü c. 8

¹⁹ Kosova Mamuşa ve Prizren Türkçesinde manda, camış. Hayvan seslenme ünlemlerinden mandalara yönelik “okş” ünleminden yapılmış olması gerekir.

Šamanka	Tr.	“saman” kelimesinden yapılmış olmalıdır.	Srp.
Sheqrke, Šečerovača	Tr.	“şeker” kelimesine Arnavutçada isme sevimlik anlamı katan -ke eki ve Sırpçada “şekerli” anlamındaki kelimeye aynı şekilde -ça eki getirilmek suretiyle yapılmıştır.	Arn. Srp.
Šerbetlija	Tr.	Şerbetli (sulu ve tatlı olduğunu ifade eder)	Srp.
Suli	Tr.	Sulu yapısından dolayı bu ad verilmiştir.	Tr.
Takiša	Tr.	“yumru” anlamındaki “takış” ²⁰ kelimeden yapılmış olması gerekir.	Srp.
Topuzara, topuzlija	Tr.	İri yapılı ve yuvarlak şekilli olduğu için bu ad verilmiş olmalıdır.	Srp.
Turši	Tr.	Şeker katılmak suretiyle suyu mayhoş bir komposto tadında olan armut turşusu bu cinsten yapıldığı için bu ad verilmiştir.	Tr. Arn.
Uzun armut	Tr.	Sap kısmı ince ve uzun olduğu için bu ad verilmiştir.	Tr.
Üščüp	Tr.	Üsküp yer adının k>ç değişimi neticesinde Kosova Türkçesinde söyleniş şekli.	Tr.
Yabani armut	Tr.	Aşı yapılmamış ve kendi kendine yetişen ancak belli bir sınıflandırmaya girmemiş olan armut cinslerine verilen ortak addır.	Tr.
Yeri basma	Tr.	İri taneli olduğundan dalından düşmesi halinde dağıldığı için bu ad verilmiştir.	Srp.
Zeytin armudi	Tr.	Kabuğunun yağlı olmasından bu adı almıştır. Sırpça “maslarka” olarak adlandırılan cinsle aynıdır.	Tr.
Zullufçe	Tr.	Şekli düzgün ve güzel olduğu için bu ad verilmiş olmalı.	Arn.

²⁰ Derleme sözlüğü c. 12

Kosova Türkçesinde kullanılıp Arnavutça kelimelerden yapılmış olan armut adları			
Bishe, Bişnye		Arnavutçada vahşi ve kurt anlamında “bishe” kelimesinden yapılmıştır.	Tr. Arn.
Ukere, ykere veya ylkere	Arn.	Arnavutça “ujk” (kurt) kelimesinde yapılmış olması gerekir. Acımsı tadı ve sert yapısından dolayı Arnavut kültüründe sert ve vahşi olan şeyler kurda benzetilir.	Tr. Arn.
Palloshke, Poloşka armudi	Arn.	Arnavutça “pallosh” iri gövdeli, geniş pazılı anlamına gelen kelimeden yapılmıştır.	Tr. Srp. Arn.
Sırpça kelimelerden yapılmış armut adları			
Maslarka	Srp.	Sırpça “yağ(lı)” anlamında “maslo<mast”dan yapılmış olması gerekir.	Tr. Srp. Arn.
Kosova ve bölge coğrafyasında bulunan yer adlarından yapılmış armut adları			
Halabake		Kosova’da yer adı	Tr. Arn.
Moravke		Kosova’da “Morava” nehri adından yapılmıştır.	Tr. Arn.
Pozhege		Sırbistan’da yerleşim yeri	Tr. Srp.
Priştinçe		Priştine	Tr. Arn.
Tetova armudi		Makedonya’da Kalkandelen şehrinin Arnavutça ve Slavcadaki adından yapılmıştır.	Tr.
Vranya		Osmanlı kaynaklarında “İvraniye” diye geçen ve günümüz Sırbistan’ının güneyinde bulunan bir yer adı	Tr.

KAYNAKLAR

Aydın, Mehmet, “Ordu ve Yöresi Ağızlarında Armut Adları”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/3 Spring 2008, s.129-138. www.turkishstudies.net/sayilar/sayi9/0aydinmehmet.pdf (erişim: 18 Nisan 2016)

Đinđić Marija, Turcizmi u savremenom srpskom književnom jeziku (semantičko-derivaciona analiza), Belgrat Üniversitesi Filoloji Fakültesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2013, Belgrat

Dizdari, Tahir, Orientalizmat në gjuhën shqipe, 2006 Tirane

<http://www.prepis.org/items/show/48294> (Петровић 2012: Снежана Петровић, Турцизми у српском призренском говору, Београд: Институт за српски језик САНУ). (erişim: 18 Nisan 2016)

Ndreca Mikel, Fjalor fjalësh të huaja në gjuhën shqipe, Toena 2007, Tirane

Skaljic, Abdullah, Turcizmi Srpskohrvatskom Jeziku, Svjetlost, 1965, Sarajevo

Urošević, Ivan, Uticaj Sojeva Selekcionisanog Kvasca i Hraniva u Fermentaciji na Hemijski Sastav i Senzorne Karakteristike Voćnih Rakija, Belgrat Üniversitesi Ziraat Fakültesi (yayınlanmamış doktora tezi), 2015, Belgrat

Vujaklija, Milan, Leksikon Stranih Reči i Izraza, Prosveta, 1988, Beograd

www.etymonline.com/ (erişim: 18-23 Haziran 2016)

www.tdk.gov.tr Büyük Türkçe Sözlük (erişim: Mart - Haziran 2016)

Zirojević, Olga, "Biljni i Stočni Fond u Vreme Turske Vladavine" Almanah - Casopis za Proucavanje, Presentaciju i Zastitu Kulturno-Istorijske Bastine Bosnjaka/Muslimana 37-38, 2007, Podgorica, s. 14-18

**MARİFET, MAHARET, HÜNER, KABİLİYET, BECERİ,
YETENEK, USTALIK, UZMANLIK KELİMELERİNİN
ÖRNEĞİNDE - EŞANLAMLI VE YAKIN ANLAMLI
OLAN KELİMELERİN SÖZLÜK TANIMINDAKİ
ANLAMINI OLUŞTURAN UNSUNLARIN
(ÇAĞRIŞIMI, BAĞLAM İÇERİSİNDE KULLANIMI,
EŞDİZİMLİLİĞİ) ÖNEMİ**

Kamila Barbara STANEK

Dil, bilgi aktarımını sağlarken hem insanın duygu ve düşüncelerini hem de ait olduğu kültürü yansıtır. Dil sayesinde bir kültür gelecek kuşaklara aktarılabilir. Bu yüzden insan hayatında dilin rolü çok büyük ve özeldir. Her insan düşünür, düşüncelerini başka biriyle paylaşmak için ise dili kullanır. Bu konuda Wittgenstein'in çok ünlü bir sözü vardır: "Benim dilimin sınırlarını dünyanın sınırları belirler." (<http://www.iep.utm.edu/wittgens/>¹).

Dil, insanları birbirine yakınlaştıran, iletişimi sağlayan en önemli unsurdur. M. Hengirmen'e göre: "*İnsanlar duygu ve düşüncelerini dil adını verdiği işaretler sistemiyle anlatırlar. Bu nedenle dil düşüncenin aynasıdır. (...) İnsan kendini, çevresini ve yaşadığı evreni düşünerek kavrar*"². Her toplum dil sayesinde dünyayı algılar, değerlendirir, sonraki nesillere bilgi ve tecrübesini aktarır.

Konuşma – düşünce ve düşünce – konuşma konusunda S. Grabias şöyle bir ifade kullanır: "*dil kullanılışı dilsel davranıştır, dil düşüncenin gerekli bir malzemesidir, dilsiz (dil dışı düşünce/ düşünce yoktur*"³.

* Varşova Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türkoloji ve Orta Asya Halkları Bölümü Öğretim Üyesi; kamila.stanek@op.pl/ k.stanek@uw.edu.pl

¹ <http://www.iep.utm.edu/wittgens/> [16.04.2015].

² Hengirmen, Mehmet, *Türkçe Dilbilgisi*, s. 389, Ankara 1998.

³ Grabias, Stanisław, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1997; Lehçeden tercüme – K. B. Stanek.

Her dilin rolü, bir taraftan iletişimi sağlamak, diğer taraftan bu dili kullanan toplumun tarihini, kültürünü, bilgilerini sonraki nesillere aktarmaktır. Bir kavram inceleneceği zaman bütün dilde var olan ve dil sayesinde günümüze kadar gelen kelimeler, kalıplaşmış ifadeler ve atasözleri göz önüne alınmalıdır. Bu da gösteriyor ki dile değer vermemek mümkün değildir.

J. Lyons, “*bir toplumun dilinin, onun kültürünün koparılamaz bir parçası olduğunu, bir toplum için önemli olan nesneler, kurumlar ve davranışlar adlandırmaya ve yansıtmaya eğilimdedir*”⁴. Türk dilbiliminde de aynı görüşler mevcuttur: “*insanların çeşitli bakımlardan nitelikleri birbirinden nasıl farklı ise, toplumların dünyayı görüşleri, değerlendirmeleri de öylece birbirinden ayrıldığı için kavramlar dilden dile değişirler. (...) Kaldı ki bir dildeki belirtinin başka dildekine anlamca tam uyması birçok durumlarda olanaksızdır*”⁵.

Eş anlamlılık genelde farklı dillerden alınmış kelimeler ile ilgilidir. “Dile yabancı dilden yeni kelimenin girmesi, dilin bütün söz varlığının, anlam ve anlam alanlarının değişim geçirmesi anlamına gelir. Tabii bir akış içerisinde değişim geçiren dilin bir tek biriminde olan değişiklik, dil sisteminin tamamını etkileyecektir. Bu bağlamda, dildeki mevcut kelimelerin anlam alanlarının yeniden gözden geçirilmesi zorunlu hale gelecektir. Dile yabancı dilden kelimelerin girmesiyle kelimeler arası tam eş anlamlı olmayan kısmı eş anlamlılık özelliği de ortaya çıkar”⁶.

Hemen hemen her dilde bir kavramı karşılamak için farklı kelimelerin kullanıldığı görülebilmektedir. Kullanılan her kelimenin belli bir anlamı vardır. Bazen anlamdaş veya eş anlamlı olarak adlandırılan bu kelimeler bağlam ve eşdizimlilikte benzerlik bazen de farklılık gösterebilir.

Bu çalışmada ilk önce incelenen sözcüklerin sözlükteki tanımı verilecektir. Bu tanım yetersiz olduğu için bir kelimenin ifadelerde, deyimlerde ve atasözlerinde nasıl kullanıldığı da sunulacaktır. Her bir kelimenin farklı yerde, bağlamda olduğu, ayrıca kelimeler eşdizimlik (collocation) bakımından da farklılık gösterdiğinden açıklanan kelimelerin sözlükte eş anlamlı olarak gösterilmesine karşın tam eş anlamlı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü her birinin yan anlamı vardır. Hatta her birinin duygusal anlamı (connotation) da farklıdır. Sonuç olarak her biri, Türkçe sadeleştirilmesine rağmen dilde kal-

⁴ Lyons, John, *Wstęp do językoznawstwa*, PWN, s. 473, Warszawa 1975.

⁵ Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları: 217, s. 38–39, Ankara 1978.

⁶ Günay, Nesrin, “Türk Dilinde Eş Anlamlılık Ve “Gönül, Yürek, Kalp” Kelimeleri”, *Türkbilgi*, 2015/29: s. 121–146, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zGJzgURTtuwJ:dergipark.ulakbim.gov.tr/turkbilgi/article/download/5000171848/5000155038+%cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=pl&client=firefox-b> [09.08.2016].

malı, yoksa Türkçe fakirleşecektir. Bu çalışma sadece TDK sayfasına, günümüzde yayımlanan sözlüklere (*Türkçe sözlük TDK*, Ayverdi İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözüğü*) dayandırıldı. Çalışmanın en büyük eksikliği etimoloji sözlüğünün kullanılmamasıdır, ama TS'teki bilgiye göre incelenen sözcüklerin araştırmada hangi dilden geldiği göz önüne alınmıştır. Analiz neticesinde *beceri* (skill, craft), *hüner* (dexterity, skill), *kabiliyet* (ability, capability, competence), *maharet* (technical skill, proficiency), *marifet* (ingenuity, talent), *yetenek* (aptitude, ability), *ustalık* (mastery, knack), *uzmanlık* kelimelerinin yakın anlamlı olduğunu ispatlamayı umuyorum. Kelimeler sadece bazı bağlamlarda birbirinin tam aynısıdır. Cruse, deyimleri ve eşdizimi farklı şekilde tanımlar, deyim – “tek bir anlamsal yapıda olan sözcük birleşimleri”; eşdizim “sıklıkla birlikte görülen leksikal ögeler dizisi”dir⁷. Onun için deyimler ve eşdizim ayrı sözcük birimleridir. Bu çalışmada deyimler eşdizimin örneği olarak incelenektir.

İlk önce eş anlam kavramının anlamına ve tanımına bakmak lazım: eş anlam – “*isim, dil bilgisi*, sözler arasında anlam birliğinin olması durumu; “*Çoğu zaman eş anlamda kullandığımız bu sözcüklerin arasındaki fark düşündürücüydü.*” – T. Uyar”⁸ *anlam birliği* iki ya da daha fazla kelimenin aynı anlamı taşıdığından örnek cümlede *farktan* bahsedildiğinden biraz şaşırtıcıdır. Eş anlamlılık ise şu şekilde tanımlanır – “*isim*, Eş anlamlı olma durumu, anlamdaşlık”; Eş anlamlı – “*sıfat, dil bilgisi*, Anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan (kelimeler), anlamdaş, müradif, müteradif, sinonim; “*Muşmula ile beşbüyük eş anlamlı kelimelerdir.*” Son tanım *muşmula* ve *beşbüyük* kelimeleri yakın anlamlı değil, çünkü ikisi de aynı meyvenin adıdır. Bu tanımda bile eş anlamlı ve yakın anlamlı kavramların net bir açıklamasının yapılması gerektiği bellidir. “Genellikle benzer anlamlara sahip sözcükleri adlandırmada kullanılan *eş anlamlı sözcükler* terimi, bazı araştırmacılar tarafından, gerek dilin yapısı gerekse eş anlamlı olarak kabul edilen sözcüklerin gösterdiği farklılıklar göz önünde bulundurularak uygun bir adlandırma olarak görülmemektedir⁹. Ayverdi, bu tanımları şu şekilde ifade etmiştir “Eş anlamlı – anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan (kelimeler) anlamdaş, eş mânâlı, müterâtif, sinonim: Dilden eş anlamlı kelimeleri atmak nüansları terketmek, lugatçıyı daraltmak ve güzelim Türkçeyi köksüz, mâzîsiz, kültürsüz, edebiyatsız bir

⁷ Cruse, D. Alan. *Lexical Semantics*. New York: Cambridge University Press, s. 37–41, 1986.

⁸ www.tdk.gov.tr [11.07.2016].

⁹ **Çetinkaya, Bayram**, *Bağlam İçerisinde Yürek Ve Kalp Sözcükleri*, Sosyal Bilimler Dergisi, s. 111–135, <http://turuz.com/index/view/f48fa0dba9a6400c08d846fa2f98fcd64df7d92b> [31.05.2016].

toplumun basit dili h line sokmaktır (Mukbil  zy r k)''¹⁰. *Yazın Terimleri Sözlüğü*'ndeki şöyle bir tanım bulunmakta: "(es. t. müteradif, sinomin Alm. *Synonym* Fr. *synonyme* İng. *synonymous*) Bir dilde anlamları eş ya da birbirine çok yakın olan sözcüklere verilen ad, anlamdaş''¹¹.

Çoğu dilbilimciye göre tam mutlak eş anlamlılık yoktur. Cruse'ye göre, doğal dillerde birbirine anlamca tam olarak benzerlik gösteren kelimeler yok, çünkü onlar faydasız ve ge ersizdir¹². Aynı düşünceye Aksan da katılmaktadır; hiçbir dilde başlangıçta, bir kavramı ifade etmek için birden çok gösterge bulunamaz, iki gösterge tamamıyla aynı anlama gelemmez¹³. Her dilde, düşüncenin açıklığa kavuşturulması esastır, bu yüzden eğer bir kavram adlandırıldıysa o kavram bir kez daha adlandırılmaz. Tabii ki dilin gelişmesi sürecinde farklı köklerden türetilen ve günümüzde aynı anlamı taşıyan kelimelere rastlamak imk nsız değildir. Bu kelimeler, dilde ilk kez ortaya çıktıkları zaman anlamlarının az da olsa farklı olması muhtemeldir. Bu durum, dilin kendiliğinden gelişmesini doėrulamaktadır¹⁴. Zamanla yakın anlamlı kelimeler, kullanılıőla beraber birbirinin yerini tutmaya başlar. Ama dilde en eski kalıplaşmış ifadeler ilk önce var olan farklılıkları g stermektedir¹⁵.

¹⁰ Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözüğü*, Kubbealtı Lugatı, s. 354, İstanbul 2010.

¹¹ *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Göğüş B. Oğuzkan F.,  nertoy O.,  nl  M., Koçak S., Dil Derneği, s. 48, Ankara 1998.

¹² Detaylı bilgi almak için bkz.: Cruse, D. Alan. *Lexical Semantics*. New York: Cambridge University Press, 1986.

¹³ Detaylı bilgi almak için bkz.: Aksan, Doğan, *Anlambilim*, Engin Yayınevi, s. 78, Ankara, 1999; "Bizce, eğer bir dilin elde bulunan en eski yazılı t r nlerinde eşanlamlı sözler bulunuyorsa, (...) bunlar başlangıçta ayrı, farklı anlamları karşılayan kelimeler oldukları, dolayısıyla aynı anlamı taşır duruma gelinceye kadar uzun bir zaman geçmesi gerektiği için dilin eskiliğine – ve yerine göre – yazı dili haline geliőinin o belgelerden daha ne derece eskiye g t r lebileceğine tanıklık ederler", Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, A. .D.T.C.F. Yayınları: 217, s. 103, Ankara 1978.

¹⁴ "Bir dil içinde yerli kökenli eőanlamların bolluğu dilin anlatım gücünü artırmaktır. Bunun yanı sıra, bizce bir dilin eldeki en eski t r nlerinde, özellikle anlamca birbirine çok yakın eşanlamlılar bakımından görülen zenginlik – bunlar başlangıçta ayrı ayrı kavramları yansıttığı, zamanla birbirine anlamca yaklaştığı için – dilin eskiliğine de ıık tutmaktadır", Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, cilt III, TDK, s. 191, Ankara 2009.

¹⁵ „Kelimeler arasındaki etkileşim sonucunda ortaya çıkan eş anlamlılık konusunda dilbilimciler arasında yaygın olarak dilde başlangıçta bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılamayacağı görüşü h kimdir. Bir başka deyişle aynı dilde iki ayrı gösterge bütünüyle aynı anlama gelemmez. Eőanlamlılıkta, anlamca yakın ögeler ayrı ayrı göstergelerle dile getirilmektedir. Aksan'a göre sözcükler ancak çok uzun süre içinde birbirlerine anlamca yaklaőtıkları için, bir dilde birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini, iőlenmiőliėini gösteren özelliklerdendir", Günay, Nesrin, *Türk Dilinde Eş Anlamlılık Ve "Gönül, Yürek, Kalp" Kelimeleri*, Türkbilgi, 2015/29: s. 121–146, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zGJzgURTtuwJ:dergipark.ulakbim.gov>.

Türkçede, eş anlamlı kelimenin sinonim olarak *müradif*, *müteradif*, *sinonim*, *anlamdaş* şeklinde adlandırmaları mevcuttur ayrıca incelenen konuya *yakın anlamlı* ifadesini daha uygun bulmaktayım.

Dilbilimciler için iki kelimenin eş anlamlı olması birbirinin yerine kullanılabilmesi için yeterlidir. Genelde eş anlamlılık üçe ayrılır: mutlak eş anlamlılık, bilişsel eş anlamlılık ve yakın eş anlamlılık¹⁶. Mutlak eş anlamlılıkta üç şartın yerine getirilmesi lazım: kelimelerin anlamları aynı olmalı, bütün bağlamlarda eş anlamlı olmalı, anlam tüm boyutlarda (referans anlamı, toplumsal anlamı, duygusal anlamı) aynı olmalı. Bilişsel eş anlamlılık, iki kelimenin/ ifadenin anlamı değişmeden aynı bağlamda kullanılabilmesiyle olur. Yakın eş anlamlılığı ise temel anlamı aynı, ama bir ölçüde anlamsal farklılık gösteren kelimeler/ ifadeler oluşturur.

Başka bir dilden bir sözcük niçin alınır?

1. Bir toplum diline, başka bir medeniyet ile temas kurduğu zaman, diğer medeniyette olan bir kavramı ve bu kavramı adlandıran kelimeyi geçirebilir.
2. Bir dilde bir kelimenin var olmasına karşın, alıntı kelime sayesinde belirtilen bir kavramı daha iyi açıklığı kavuşturmak mümkündür.
3. Yeni teknolojik gelişmelerle beraber yeni bir kavram ortaya çıktığında yeni bir adın oluşturulması lazımdır. Farklı kökten gelen kelimeler ortaya çıkabilir.
4. Dil kullanıcıları, bir kelimenin yerine anlamını daha iyi yansıtan diğer kelimeleri kullanmaya karar verebilirler.

Genel olarak dillerin birbirini etkilemesi birkaç sebepten meydana gelir. Birincisi iki ya da daha fazla topluluk yan yana bulunduğu zaman, komşuluk ya da göçmenlik sonucunda diller birbirini etkilemeye başlar. İkincisi savaşlar sonucunda yenen ve yenilen toplumun dillerinin birbirini etkilemesidir. „*Diller arasındaki ilişkiler sonucunda bir dilden ötekine geçen öğelerin başında sözcüklerin geldiği görülür*”¹⁷. Bu durum özellikle Türkçe için geçerlidir. Çünkü yıllar boyunca Fars ve Arap kültürleriyle sıkı bir ilişki içerisinde olan Osmanlı Türkçesinde ve sonra Türkiye Türkçesinde, özellikle yazı dilinde çok

<tr/turkbilig/article/download/5000171848/5000155038+&cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=pl&client=firefox-b> [09.08.2016].

¹⁶ Ayrıntılı bilgi almak için bibliografyadaki Cruse ve Lyons'un kitaplarına bakınız. Ayrıca Şahru Pilten ızdırap kelimesi incelenirken eş anlamlılığın hipotezi ve bilimsel araştırmasının gelişmesini özetleyerek *Türk Dilinde ızdırap Söz Bilgisi. Bir Eş Anlamlılık İncelemesi* adlı kitabında dile getirmiştir.

¹⁷ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, cilt III, TDK, s. 25, Ankara 2009.

sayıda farklı kelime bulunmaktadır. Çoğunlukla bu kelimeler yeni kavramları adlandırdığı için, ya da üslup nedeniyle Türk dilinde yer almıştır. Farsça ve Arapça ile olan temas, dil reformu süresince kendi gramer kurallarının temelinde, yerli formlar geliştiren Türk dilinde, bugüne kadar anlamı biraz çeşitlenmiş birçok kelime vardır. Aksan'a göre:

“Bugün Türkiye Türkçesinde eşanlamlıların sayısı çoktur. Bu gibi sözler ince anlam farklarını belirtebilen öğeler olduklarına göre eşanlamlıların sayısının çok olduğu dilimiz bu bakımından zengin, işlenmiş bir dil olarak karşımıza çıkar. *Darılmak, küsmek, gücenmek ve kırılmak, incitmek* eşanlamlılarının yanı sıra *göndermek, yollamak; dilemek, istemek (arzu etmek, talep etmek); bezmek, bıkmak, usanmak, bıkkınlık getirmek ve üzüntü, tasa, (keder, dert, gam, elem); bitmek, tükenmek; kızmak, (hiddetlenmek), öfkelenmek; çevirmek, döndürmek; eksik, (noksan); değer (kıymet), değerli (kıymetli); deprem (zelzele) ... gibi soyut kavramlar; boyunbağı, (kravat); (sandalya, (iskemle); yürek, (kalp); iplik, tire...* gibi somut kavramları yansıtan öğeler Türkiye Türkçesinde boldur. Daha da çoğaltılabilecek olan bu örneklerle dikkat edilirse, yabancı dilden alınan karşılıklarıyla aynı anlamı yansıtan bazıları bir yana, kullanış yerlerinin, bu örneklerin anlam farklarını kolaylıkla ortaya koyduğu görülür. Örn. Ar. da (kafa) ‘*başın arka kısmı*’ demek iken Türkçeye geçtikten sonra *baş*’ın anlamdaşı olarak kullanılır. Bununla birlikte, kullanış yerleri ayrıdır. (...)

Yukarıda verdiğimiz örnekler içinden yalnız, her ikisi de Türkçe olan göndermek ve yollamak, eşanlamlıların hiçbirinin tamamıyla aynı anlamı veremeyeceğini ileri süren bilginin ve bunu mantık açısından ispatlayan N. GOODMAN’ın görüşlerinin aksine, bugün Türkiye Türkçesinde „tam eşanlamlı” kelime görünmektedir: *bir adam yollayın – bir adam gönderin, para göndermiş – para yollamış* örneklerine dikkat edilmelidir. Hemen belirtmeliyiz ki, bu kelimeler üzerine onomastik yönden girişilecek bir inceleme, tıpkı bugün birbirine çok yakın ya da birbirinin eşi izlenimini veren başka eşanlamlılarda olduğu gibi bunların da eskiden farklı anlamlarla, değişik kullanış yerlerinde kullanıldıklarını gösterecektir, kanısındayız.

Dilimizdeki eşanlamlılar konusunda belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Dikkat edilecek olursa bugünkü yazı dilimizde bir araya getirebilecek olan, *üzüntü, tasa (elem, gam, keder, dert)* gibi, yukarıda bir bölümünü, yabancı kaynaklarını tırnak içinde göstererek verdiğimiz eşanlamlıların sayısının artmasında yabancı dilinden alınmış kelimeler büyük rol oynamaktadır. Bu örnekler içinden *üzüntü, tasa, Türkçe, dert* Farsça, *elem, gam, keder* Arapçadır”¹⁸.

Ayrıca eş anlamlı kelimelerin varoluş nedenine bakmadan bunların kullanımını, bağlamını bazen ilk bakışta anlam nüanslarını fark etmek zor olur.

¹⁸ Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları: 217, s. 103–105, Ankara 1978.

Genellikle sözlükte anlamdaş denilen kelimeler kullanılarak açıklanan kelimelerin her birinin anlamını göstermede yetersiz kalır. Aynı temel ve yan anlamlarının var olduğunu, onların tam eşanlamlı olmadığını, farklı ifadelerde ve deyimlerde her bağlamda birbirinin yerini tutamadığını ispatlar. M. Sarı¹⁹ eş anlamlılık konusunda Z. Korkmaz'ın ve B. Vardar'ın ifadelerini dile getiriyor. Bu iki dilbilimcinin eş anlamlılık anlayışı aynı değildir. Z. Korkmaz “*yabancı ve yerli sözcükler arasındaki yakınlığı eş anlamlılık biçiminde değerlendirir*”, B. Vardar'a göre ise “*aynı bağlamda hiçbir anlam ayırtısı getirmeden birbirinin yerini alabilecek göstergeler az sayıdadır*”. M. Sarı “*Acaba gerçekten yerli ve ödünç sözler arasında eş anlamlılık olabilir mi?*” sorusuna şöyle cevap verir:

“(…) eş anlamlılığın bir dilin kendi öz kelimeleri arasında kabul edilmesi, yabancı dillerden gelen karşılıkların eş anlamlı değil²⁰; (...) *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*’dan çıkarılan şu örnekler bakmakta fayda vardır: *yayımıcı, editör; yelveren, vantilatör; yerel, lokal; uzunluk, metraj*.” Bunlar arasında eş anlamlılık olması beklenmez. Kaldı ki batı kaynaklı bir kelimenin başka bir anlam da dilimize geldiğinde yeni bir Türkçe karşılık bulmak zorunda kalıyoruz. Örneğin *lokal* için hem *dernek evi* hem de *yerel* karşılıkları bulunmuştur. Her yeni anlam için çoğu zaman farklı kelimeye ihtiyaç duyulduğundan, batı kökenli bir kelimenin birden fazla Türkçe kelimeyle eş anlamlı olması beklenir. *Lokal* kelimesi hem *dernek evi* hem de *yerel* ile eş anlamlı mı kabul edilecektir?”

M. Sarı sadece Batı kökenli sözler incelenirken, aynı görüşü bütün yabancı kökenli kelimelere uygun olmasının kanısındayım. Türkçeye Arapça ve Farsçadan gelen kelimeler Türkçe karşılıklarına tam eş anlamlı olamaz. Birincisi; farklı deyişlerin, deyimlerin bir parçası olduğu için; ikincisi; onlar aynı bağlamlarda kullanılmaz. Diğer tarafta bir dile giren yabancı bir sözcüğün yerli olarak algılanması için ne kadar zaman geçmesi lazımdır? Herkesçe kullanılan ve bilinen söz yabancı kökenli olsa da kastedilen dilin çıkarılmaz bir unsuru olabilir. Eğer bütün alınan kelimeler çıkarılırsa dil belki daha sade olur ama güzelliğini ve ince anlatımını kaybedebilir. Eski edebî eserler de anlaşılabilir duruma gelir.

“Eş anlamlı / yakın anlamlı kelimelerin tanımlarının mümkün olduğu kadar uzatılması gerektiği kanısındayım. Böylece kullanıcı, hem anadilli hem

¹⁹ Bu paragraftaki alıntılar şu makaleden alınmıştır: Sarı, Mustafa, “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık İle İlgili Bazı Sorunlar”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, v. 6/1, p. 523-528, 2011.

²⁰ Bir dilin eş anlamlı kelimeleri akrabalık adlarının arasında bulmak mümkündür, mesela *dede - büyükbaba, büyükpeder, dayı oğlu - dayı zade, böle, kuzen, yeğen*. Bu örnekler Emiroğlu Selim tarafından II International Symposium of Turkology 12-14.09.2012 yılında sunulmuş “Türkçe Sözlükteki Akrabalık Adlarının Tasnifi” metinden alınmıştır.

yabancı dil olarak bu dili öğrenen kişi, sadece tanımına dayanarak, hangi bağlamda hangi kelimeyi kullanması gerektiğini şüphesiz bilecektir. Bu nedenle tanım, kullanım bağlamında örneklenen ifadeleri, eşdizimliliği, bu sözcükle kurulan deyimleri hem de onunla ilişkili çağrışımları içermelidir. “Eş anlamlılıkta sözcükler anlamca birbirine yakın olmasına karşın, dilde salt eş anlamlılık söz konusu değildir. Yani iki sözcüğün kavram alanları bütünüyle aynı olamaz. Ancak aynı bağlamda birbirinin yerini alabilen sözcükler, yalnız o anlam içinde *eş anlamlı* kabul edilebilir”²¹.

Toplumsal yaşamda kavramın özünü ve önemini sadece onu adlandıran kelimeler değil, aynı zamanda yakın anlam taşıyan kelimenin sayısı, bu kelimeyle kalıplaşmış ifadeler, deyimler ve atasözleri gösterir. Aşağıdaki analiz doğuştan/ edinilmiş *yetenek*, *beceri*, *ustalık* ile ilgili kelimelerin sözlük tanımlarını içerir.

Beceri kelimesinin TS’deki tanımı şöyledir:

*beceri*²² – 1. Elinden iş gelme durumu, ustalık, maharet. 2. “Kişinin yatkınlık ve öğrenime bağlı olarak bir iş başarma ve bir işlemi amaca uygun olarak sonuçlandırma yeteneği, maharet. 3. Vücudun, yapılması güç alıştırmalara yatkın olması durumu.

becerikli – *Becerisi olan, elinden iş gelen, usta, maharetli, mahir, mahirane: Halk, onun çok becerikli bir müdür olduğuna inanır.* S. Birsel

beceriklilik – *Becerikli olma durumu, ustalık, maharetlilik: İstanbul halkını, bilgisini, becerikliliğini siz temsil ediyorsunuz.* – S. Birsel

Maalesef böyle bir tanımdan ve örnek cümleden *beceri* kelimesinin *ustalık* ve *maharet* kelimelerinden farkının ne olduğunu görmek zor olur. Ayverdi’nin sözlüğünde ise *beceri* şöyle tanımlanır: “Elinden iş gelme, beceriklilik, hüner”²³. *Beceriklilik* kelimesinin tanımında da araştırılan üç sözcük bulunur: „beceriklilik – Becerikli olma durumu, hüner, mahâret, mârifet”. Türkçede bir deyim var, o da: „maharet kazanmak – beceri edinmek, ustalaşmak”; Yani maharet edinmek, ya da beceri kazanmak denmesi yanlıştır. Başka bir açıklamada „Güzel yemek yapmak, nakış işlemek vb. *beceri*’dir”²⁴.

²¹ Dilcinin verim örnekler birkaçı: “”olgu/vakıa; dilemma/ ikilem; şekil/biçim/form; etken/ amil/faktör; ekol/okul/mektep vs.”; Eker, Süer, Çağdaş Türk Dili, Grafikler, s. 391–392, Ankara 2013.

²² *Türkçe sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 291, Ankara 2011.

²³ Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözüğü*, Kubbealtı Lugatı, s. 126, İstanbul 2010.

²⁴ Gökçe Sulak, Sevdâ, *Anlamdaş Kelimelerde Anlam Ve Kullanış Farklılıkları*, Gece Kitaplığı, s. 56–58, 2016.

Maharet'in tanımı becerininkiyle aynıdır, yani maharet – „beceri; Daha önce kazanılmış bir maharet, yeni bir maharet kazanmayı güçleştirir. – C. Meriç”²⁵.

maharetli – Becerikli: *Her şeyden evvel maharetli bir taklitçidir. Y. K. Karaosmanoğlu*

maharetlilik – Beceriklilik

Hüner ise şöyle tanımlanır: “hüner – far. – beceri isteyen ustalık, beceriklilik: *Benim gibi kurak çölde yaşayanların şüirden, hünerden dem vurmaları nasıl mümkün olur?* – A Kabaklı”²⁶.

hüner göstermek 1. beceriklilik ortaya koymak; 2. herkesin yapamayacağı bir iş yapmak.

hünerli – 1. Hüneri olan kimse. 2. Hünerle yapılan.

Yukarıdaki açıklamalar içerisinde *beceri*, *hüner* ve *ustalık* kelimeleri arasında hiç bir fark görünmez. Kalıplaşmış ifadelerle bakarsak bu üç kelime aynı yerde kullanılmaz. Birkaç atasözünün dışında iki deyimde bulunan *hüner* kelimesinin yerine başka bir kelime söylenemez:

Altını saklamak değil, kuruşu saklamak hünerdir. – Tutumluluk değersiz görünen şeyleri değerlendirmekle olur.

On parmağında on hüner (marifet) olmak. – Elinden her iş gelmek, çok becerikli olmak.

Hüner erbabı pabuçlukta kalmaz. – Sanatında veya mesleğinde uzman olan ve tutulan kimse, hiçbir zaman sıradan bir insan gibi görülmez; daima el üstünde tutulur.

Hüner, sahibini aziz/ belli eder – Sanat, sahibini yüceltir.

Hüner tende değil, candadır. – Sanat veya beceri insanın özündedir.

Hünerin kadrini hüner ehli bilir. – Sanatçının sanatını gerçek sanatçı veya sanattan anlayan kimse bilir.

Hünerli kül, ölmez. – Sanat asla ölmez. Usta sanatçılar yarattıkları eserler ile de öldükten sonra yaşamaya devam ederler²⁷.

Marifet kelimesinin tanımında birinci anlamda yukarıda açıklanan sözcük de yer alır:

²⁵ TS, s. 1604.

²⁶ TS, s. 1120.

²⁷ Parlatır İsmail, *Atasözleri*, Yargı Yayınevi, s. 301–302, Ankara 2007.

Marifet – 1. Ustalık, hüner, uzmanlık: *Zaten dünyada her Şeyin bir izahı (anlam, açıklama) vardır ama marifet, onu izah etmesini bilmeli.* A. H. Çelebi. 2. Uygun olmayan, hoŐa gitmeyen, can sıkıcı iş veya davranış: *Yaptığın marifeti beğendin mi?* 3. Bilim, bilgi. 4. Aracı, ikinci el.

marifet (veya marifetini) göstermek – ustalığını ortaya koyabilmek: *Ali beni de emir kulu yapmak için bütün marifetlerini göstermeye başlamıştı.* – C. U uk²⁸.

Marifet iltifata tabidir – “başarılı bir kimse desteklenir, takdir edilir,  v l rs  daha iyi işler yapar” anlamına kullanılan bir söz.

Marifetli – Usta, hünerli.

Marifetlilik – Marifetli olma durumu.

Marifet bir devlet kuşudur, her başa konmaz. – Marifet, bir beceridir ve insana  zɡ d r. O da Allah vergisidir ve bu da herkese nasip olmaz²⁹.

Hüner ve ustalık kelimeleriyle tanımlanan *marifet* sözü sadece göründüğü atasözlerinde (*Marifet bir devlet kuşudur, her başa konmaz.*)  zel temel bir anlamı var olan bir sözcük olarak algılanabilir. *Marifet* kazanılmaz, öğrenilmez, bu her insanın özelliğidir. Biri ne kadar çalışırsa çalışsın, doğuştan bir eğilimi yoksa yapacağı iş tam istediği kadar iyi olmaz, mükemmel olamaz – *Marifet gösterilir*. Öbür atasözünde olduğu gibi biri ne kadar  v l rs  o kadar çok kendini göstermeye çalışır.

Marifet kelimesinin tanımında ustalık ve uzmanlık sözcükleri bulunur. Ayrıca sonraki atasözünde – *Marifet bir devlet kuşudur, her başa konmaz* göründüğü gibi onlar aynı anlama gelmez ve eş anlamlı kelime değilleridir. *Uzman* kelimesi genelde spesiyalist anlamında kullanılır. Farklı mesleklerin üst eğitim sayesinde alanda tecrübesi sayesinde bir Şeyi bilen en iyi kişilere ait bir  nvan, bir rütbe, bir mevkinin sembolü olur. Mesela: *uzman  avuŐ, uzman doktor, uzman hekim, iletişim uzmanı* gibi ifadeler. Yukarıdaki örneklere uzman kelimesinin yerine *usta* va da *marifetli sözcüklerini koymak yalnıŐ olurdu*.

Aslında *usta* kelimesi bir  nvan olarak da kullanılır. Mesela: sohbet ustası, söz ustası, ustabaŐı, ya da Mehmet usta vb. Uzman gibi usta da işini bilir, sadece uzmanın genelde bir belgesi vardır, usta ise çalışarak ve aynı zamanda marifetini kullanarak başarılı olur ve yaşadığı toplumun takdirini alır ve Şöhret kazanır.

²⁸ TS, s. 1627.

²⁹ Parlatr  smail, *Atasözleri*, Yargı Yayınevi, s. 424, Ankara 2007.

Uzman ve usta kelemeleri yine tanımlarında *beceri* ve *maharet* kavramlarını içermektedir. Uzman – 1. Belli bir işte, belli bir konuda bilgi, görüş ve becerisi çok olan (kimse), mütehassıs, kompetan: Kuşkusuz hepimiz her alanın uzmanı olamayız. – A. Ağaoğlu. 2. Belli bir bilim dalında lisansüstü öğrenim derecesine sahip kimse, spesiyalist. 3. Bilirkişi³⁰.

uzmanlık – uzman olma durumu, uzmanın görevi, mütehassıslık, ihtisas, kompetanlık.

Usta kelimesinin tanımı ise şöyledir:

usta – far. üstad – 1. Bir zanaatı gereği gibi öğrenmiş olan ve kendi başına yapabilen kimse: *Nöbetçi ustanın anasına ters ters baktı*. N. Hikmet. 2. Zanaat öğreticisi. 3. Zanaatçılar için unvan: Üzeyir usta yoldan geçmeyeceğimizi söyledi. – R. H. Karay. 4. Eli uz, işinin eri, becerikli, mahir: *Bunların hepsi de çok güzel sesli ve oyunun en ustaları arasından seçildi*. – T. Buğra. Osmanlı Devleti'nde saraydaki cariyeye ve hizmetlilerin kıdemlisi. 6. Akı veren veya öğreten kimse: *Kız sana bir hal olmuş, kim senin ustan?* – R. H. Karay³¹.

ustalaşmak – Bir işi yapmakta usta durumuna gelmek.

ustalık – 1. Usta olma durumu. 2. Beceriklilik, el uzluğu, maharet: *Balık adamlıkta yirmi yıllık tecrübesine, ustalık ve alışkanlığına rağmen bir tuhaf heyecan duyuyordu*. – Y. Koray.

ustalıkla – 1. ustaca: *Bunların üzerinden ustalıkla atlayarak gemiye doğru yürüdü*. – S. F. Abasıyank. 2. Kurnazca: *Onlar huylarını ya bilmez ya açığa vurmaz ya ustalıkla gizler sarahatle duyurmaz ve bizi aldatabilirler*. – A. Ş. Hisar.

ustalıkla – Ustalıkla yapılmış: *Frenkler yemek pişirme sanatına, güzel, leziz ve ustalıkla yemeklerle uğraşmaya gastronomi diyorlar*. – İ. Özel.

usta elinden çıkmak – işinin ehli olan bir kimse tarafından yapılmak: *Sırtında koyu lacivert, usta elinden çıkmış bir kostüm*. – Y. Z. Ortaç.

usta olmak – usta duruma gelmek: *Birkaç yıl çalışıp usta olduktan sonra ücret alırsın, dedi*. – Halikarnas Balıkcısı.

Yukarıdaki örnek cümleler kelimelerin tam anlamını göstermiyor, çünkü aynı yerde başka bir kelime kullanmak da mümkündür. Cümlelerin anlamı da incelenen kelimenin anlamını göstermiyor, yani bu bağlamda *usta* kelimesinin anlamı belli değildir. Anlamı bilmeyen biri bu bağlamda bahsedilen kişinin kim olduğunu da bilemez. Aynı cümlede *baba* ya da *amca* kelimeleri de kul-

³⁰ TS, s. 2437.

³¹ TS, s. 2421.

lanılabilir. Tabii ki o zaman cümlelerin anlamı da değişecektir. Fakat *usta* kelimesinin anlamını bilmeyen bunun farkına bile varamaz. Örnek cümleler hem bağlam hem eşdizimliliğe göre bir kelimenin anlamı ondan çıkartılabilecek kadar basit ve net olmalıdır. Özellikle yakın anlamlı kelimelere bakıldığında buna önem vermek gerekir. Bilhassa bu olay Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler için büyük bir önem taşır. Edebiyattan alınan cümleler sadece ek olarak verilmelidir.

Usta kelimesini içeren birkaç atasözü³² var. Atasözlerinin anlamlarından *usta* kelimesinin anlamını çıkartmak daha kolaydır.

Bakmakla usta olunsu (öğrense), köpekler (kediler) kasap olurdu (kasaplığı öğrenirdi) – yapılmadan yalnızca nasıl yapıldığı görülerek hiçbir şey öğrenilemez.

Sanatı ustadan görmeyen (öğrenmeyen) öğrenemez. – Kişi tek başına ne kadar çalışırsa çalışsın işin inceliklerini bir bilenden öğrenirse o işi daha çabuk ve kolay yapabilir.

Usta yanında perende atılmaz. – Bir konuda tam beceri kazanmamış olan kişi, o işin uzmanıyla kalkışacağı üstünlük yarışında yenilgiye uğrar.

Ustanın çekici bin altın. – Alanında uzman olan bir kişi, bir sorunu kolayca çözümleyebilme becerisi gösteriyorsa bu, aynı işe yıllarca verilmiş emeklerin karşılığı olarak değerlendirilmelidir.

Usta maymun kamçı istemez. – İşini iyi bilen kişiye zorlama gerekmez.

Ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur. – Gücüm ancak bu kadarını yapmaya yeter.

Ustalık, *usta olma* durumuna gelmeye çalışıp kendi gücüyle olunur. Biri doğuştan usta olamaz, ama bir taraftan eğilimden, marifetinden ve çaba göstermekten diğer taraftan usta durumuna ulaşılabilir. Birinci atasözünden (*Bakmakla usta olunsu (öğrense), köpekler (kediler) kasap olurdu (kasaplığı öğrenirdi)*) usta olmak için gayret göstermek gerektiğini boş oturmakla hiçbir şey öğrenilemeyeceği ortaya çıkar. Sonraki atasözlerinden ise (*Sanatı ustadan görmeyen (öğrenmeyen) öğrenmez; Usta yanında perende atılmaz; Ustanın çekici bin altın.*) usta olduğunu, birinin iyi kalite, değerli bir özellik taşıyan kimse anlamına varılabilir. *Usta maymun kamçı istemez* atasözünden ise *usta* kelimesinin işini kusursuz yapan kişi olduğu öğrenilebilir. Son atasözü de (*Ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur.*) birinin yapabilme sınırını gösterir.

³² Atasözleri www.tdk.gov.tr sayfasından alınmıştır.

Uzman olmak daha kolaydır, çünkü uzmanlık teknik bilgi aldıktan sonra bu bilgiyi uygulamak demektir. Bilgi edinme, öğrenme yeteneği az da olsa herkeste vardır. Sadece bazıları daha hızlı bazıları daha yavaş öğrenir. Ama bir insanın usta olması için ilk önce onun bir marifete sahip olması gerekir. Bu da marifet ve ustalık kelimelerin arasında en büyük anlam farklılığını oluşturur. Marifet kazanılmaz ama onu kullanarak ustalığa kavuşulur.

Usta durumunda olan kimse etrafında kendine göre, aynı seviyede olan birini bulamaz.

Hüner ve *marifet* kelimeleri daha yakın anlama sahiptir, çünkü ikisi de insanın özelliğini adlandırır. Bu kelimeleri farklılaştıran eşdizimliliğidir. Aynı bağlamda kullanılabilir sadece farklı deyimlerin ve atasözlerinin bir parçası olur.

Usta kelimesini içeren, ama başka yakın anlamlı kelime kullanılan bir atasözü daha vardır: *Kabiliyetli çırak ustayı geçer. Kabiliyet'in* şöyle bir tanımı var:

Kabiliyet³³ – yetenek : *Bence şairin asıl sanatı ruh anlarını ifade etmek hususundaki kabiliyetidir. A. Çelebi*

kabiliyetli – yetenekli “kabiliyetli çırak ustayı geçer yetenekli çırak ustasından daha usta olur” anlamında kullanılan bir söz kabiliyetlilik – yeteneklilik.

Ayverdi'nin sözlüğünde *kabiliyet* daha geniş bir şekilde açıklanır:

kabiliyet³⁴ – ar.1. Herhangi bir şeye karşı doğuştan gelen yatkınlık, beceriklilik, yetenek, istîdat: *Tecrübesi, bilgisi ve kabiliyeti ile devlet hazînesini parmağında oynatan İbrahim Efendi azametle yerinde oturmaya devam ederdi.* (Sâmiha Ayverdi). 2. Yapısı gereği bir şeyi kabul edebilme, alabilme gücü, mâledebilme hassası, kabul edebilirlik. (...). 3. kısa. Kendi alanında çok kuvvetli hassalara sahip kimse (...).

Tanımlarda görüldüğü gibi *kabiliyet* kelimesi *yetenek* ve *beceriklilik* sözleriyle açıklanır. Yetenek ise *kabiliyet* kelimesini kullanarak sözlükte anlamlandırılır.

yetenek³⁵ – 1. Bir kimsenin bir şeyi anlama veya yapabilme niteliği, kabiliyet, istidat; *Her bir dönemin incelenmesi, sonuçlarının değerlendirilmesi ulusal yeteneklerimizi, eksiklerimizi anlamak bakımından uyarıcıdır.* M. And. 2. Bir duruma uyma konusunda organizmada bulunan ve doğuştan gelen güç,

³³ TS, s. 1251.

³⁴ Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözüğü*, Kubbealtı Lugatı, s. 596–597, İstanbul 2010.

³⁵ TS, s. 2583–2584.

kapasite. 3. Kişinin kalıtıma dayanan ve öğrenmesini çerçeveleyen sınır. 4. Dışarıdan gelen etkiyi alabilme gücü.

yetenekli – yeteneği olan, kabiliyetli, istidatlı: *Galiba o da babası gibi pek yetenekli değil.* A. Ümit

yeteneklilik – yetenekli olma durumu, kabiliyetlilik, istidatlılık.

Maalesef yukarıdaki kelimelerin tanımlarından ne de verilen örnek c mlerlerden net bir anlam çıkarılır ne de bu kelimelerin arasındaki farklılık öğrenilebilir. S. Gökçe Sulak bu iki kelimenin tam aynı anlama sahip olmadığını söyle açıklar:

“Yetenek, uzuvların görevini yerine getirme gücü için kullanılır ‘Geçirdiği kazadan sonra görme yeteneğini kaybetti.’ Kabiliyet, bir Şeye karşı doğuştan gelen yatkınlıktır. Sonradan kazanılmış olmayandır. Yetenek, kabiliyet’e göre daha geniş bir alanda bulunur. Herkesin yürüme, konuşma, yazma, okuma gibi birçok yeteneği vardır; ancak kabiliyeti daha azdır. Kişinin başkalarına göre daha fazla yatkınlığa sahip olduğu alanlar onun kabiliyetini gösterir. Herkes resim çizebilir bu yeteneğe sahiptir; ancak bazı kişiler çok güzel resim çizer; çünkü kabiliyeti vardır. Kabiliyet, kolay kolay fark edilmeyebilir. Yaşları ilerlemesine rağmen kabiliyetlerinin farkında olmayan kişiler vardır”³⁶.

İki deyimde görülen *yetenek* kelimesi yine *kabiliyet* kavramı ile açıklanır: *zek  yeteneği – isim* Bir kimsenin zihin gücü ve kabiliyeti; “*Zek  yeteneği diye çocuğun edindiği bilgileri işleyebilmek, düzene koyup kullanmak hassasına deniyor.*” – H. Taner

genel yetenek – isim Bilim, teknik ve sanata ait herhangi bir alanda kişinin bilgi ve becerisini gösteren birikim”³⁷.

İkisinde de *kabiliyet* kelimesini kullanmak mümkün değil, çünkü ‘genel kabiliyet’ gibi bir kavram yoktur.

Kabiliyet kelimesini **içeren atasözü**: *Kabiliyetli  ıracak ustayı geçer – yetenek* kelimesiyle açıklama yapılır – “Yetenekli  ıracak, ustasından daha usta olur.” Aslında ustasından daha iyi bir usta olmak ‘normal’ yetenekler için geçerli değildir. şunu yapmak için özel bir niteliğe sahip olmalıdır, yani *kabiliyetli* olması gerekir. Çünkü “*Yetenek, kabiliyete göre daha geniş bir alanda bulunur*”.

³⁶ Gökçe Sulak, Sevd , *Anlamdaş Kelimelerde Anlam Ve Kullanış Farklılıkları*, Gece Kitaplığı, s. 56–58, 2016. Bu çalışmada *istidat* kelimesi a ıklamıyorum aslında tanımlarında yer aldığı için, yine S. Gökçe Sulak’a göre bir not veririm ki istidat hem doğuştan hem sonradan kazanabilecek bir yetenek olarak algılanır.

³⁷ www.tdk.gov.tr [11.07.2016].

Marifet kelimesi incelenirken, anlamın kabiliyet kelimesinin anlamına yaklaştığı görüşündeyim. Ama hiçbir sözlükte böyle bir bilgi bulamadım. Bu görüşü *marifet* kelimesinin görüldüğü atasözleri destekler. Bence “*Marifet bir devlet kuşudur, her başa konmaz.*” atasözünden insanın özelliği olan marifet doğuştan, kazanılmaz ve öğrenilmez; ama ortaya çıkan herkesçe görülebilen bir *kabiliyet*’tir.

*Yeni Eş ve Karşıt Amlamlı Kelimeler Sözlüğü*³⁸’nde aşağıdaki karşılaştırma yer alır:

beceri – 1. maharet, 2. ustalık. Burada *maharet* kelimesinin ustalık kelimesinin anlamını içermediği görülüyor. Çünkü yazar iki ayrı anlam olarak *beceri* kelimesini açıklar. Ama sonraki sözcüğün kıyaslamasıyla bir tutarsızlık göze çarpar.

beceriklilik – ustalık, hünerlik, maharetlilik.

Burada hem kelimelerin sırasında değişiklik hem de anlamca bir kargaşa var. Sonraki *hüner* kelimesinin şöyle eş anlamlı kelimesi var: *hüner* – ustalık. Buna göre *beceri*, *hüner* ve *ustalık* kelimelerinde hiçbir fark olmadığı ortaya çıkar.

Maharet kelimesinin eş anlamlısı de *beceriklilik*, ustalık’tır. Sözlüğe göre *marifet* kelimesi ise maharet, ustalık, hüner anlamına geliyor.

Yukarıdaki kelimeleri içermeyen tek açıklama *kabiliyet* açıklamasıdır: *kabiliyet* – yetenek. Böyle bir durumda *yetenek* kelimesi *kabiliyet* kelimesinin karşılığı olarak türemiştir, ama önce gösterildiği gibi *yetenek* kelimesi daha geniş bir anlam alanına sahiptir.

Yeni Eş ve Karşıt Amlamlı Kelimeler Sözlüğü’nde *beceri* kelimesi yer almıyor, ama *beceriksiz* kelimesi Farsça ve Arapçadan gelen sözcüklerle açıklanır – çopla ve *acemi*, yanında da Türkçe *bilgisiz* kelimesi bulunmaktadır. Böyle bir açıklamada *beceri* kelimesi ile *bilgi* kelimesi yakın anlamlı kelime olarak algılanabilir. Bu ise o kadar belli değil, çünkü diğer sözlüklerdeki tanımlarında *bilgi* ve *beceri* yan yana bulunmuyor.

Kabiliyet kelimesi ile yakın anlamlı kelime olarak *yetenek* kelimesi var. *Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*’nde *marifet* kelimesi yer almıyor, ama *marif* kelimesinin yakın anlamlısı olarak *bilgi* kelimesi yazılmıştır. Yukarıdaki tanımlarından *bilgi*, *beceri* ve *marifet* kelimelerin anlamlarının aynı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Hüner ve *maharet* kelimeleri ise *ustalık* kelimesiyle açıklanır.

³⁸ Yıldırım, Alper, *Yeni Eş ve Karşıt Amlamlı Kelimeler Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

Usta ve *uzman* kelimesi *ehil* ve *hoca* olarak açıklanır, ama *ustalık* kelimesinin tanımı şöyledir: “(**maharet**) bir işi iyi ve kolay yaptıran özellik. **El yatıklığı** (meleke, mümarese) bir işi yapa yapa sağlanan ustalık. **Hüner** ince ve şaşırtıcı ustalık. **Marifet** değme kimsenin yapamadığı ustalık veya her şeyde rastlanılmıyan, işe yarar özellik.³⁹”

Bu tanımlarından ise *ustalık* kelimesinin anlamının *maharet*, *marifet* ve *hüner* kelimelerinin anlamlarıyla yakın olduğu ortaya çıkar. Bu tanımların en büyük eksikliği *usta* kelimesinin aynı *usta* kelimesiyle açıklama yapmasıdır. Çünkü böyle bir tanımdan anlamı bilmeyen kişi *usta* kelimesinin ne anlama geldiğini öğrenemez. Özellikle de *hüner*, *maharet* ve *marifet* kelimelerinin arasında ne gibi farklılıklar olduğunu tahmin edemez.

Ağakay’ın başka bir çalışmasında, yani, *Türkçede Mecaz Sözlüğü*’nde *Anlam* kısmında **beceriklilik** sözcüğünün söyle bir açıklaması yer alır: “**Çakır pençe**, tuttuğunu koparan. **Eli düzgün**, elinden iyi iş gelen. **Eli hafif**, acıtmadan, rahatsız etmeden iş gören (cerrah, dişçi, berber). **Eli uz**, usta, mahir. **Eli yordamlı**, eli işe yakışır. **Gözü açık**, uyanık ve becerikli. Hacıyatmaz, güç durumlardan kurtulmasını bilen. **Kurt gibi**, işini bilir, girişken. Şeytan **çekici**, akıllı, çevik ve becerikli çocuk.⁴⁰”

Yukarıdaki açıklamanın birkaç özelliği vardır. Bir; yakın anlamlı farklı değişler göstermesi. İki; bu değişlerin açıklamasıdır. Üç aynı kelime tekrarlamadan anlam nüansalarını vurgulamaya çalışmasıdır. Çünkü sıralanan sıfatlardan ya da isimlerden hiçbirisi aynı yerde pek kullanılmaz. Doktor *eli hafif* olabilir, ama ona çakır pençe denmez.

Dilci, başka bir madde olarak *beceri* kavramı içeren ve anlamını gösteren farklı deyimleri yazmıştır. Aynı konuyla ilgili bu şekilde deyimlerin sıralanması kastedilen kavramın algılanmasını kolaylaştırır. Önemli olan başka bir nokta var ki her deyim açıklamasıyla beraber gösterildi. Kitapta mevcut olan deyimler şöyledir:

“**At oynatmak**, herhangi bir konu üzerinde başarı ile almak. **Başa çıkarmak**, becermek. **Bir taşla iki kuş vurmak**, bir hareketle iki başarı elde etmek. (**Kedi gibi**) **Dört ayak üzerine düşmek**, zor bir durumdan zararsız sıyrılmayı becermek. **Ekmeğini taştan çıkarmak**, geçim parasını sağlamakta pek becerikli olmak. **Elinden gelmek**, yapabilmek. **Hakkından gelmek** (bir işin-), zor bir işi başarı ile sona erdirmek. İşin içinden çıkarmak, o işin güçlüklerini yenebilmek. İş bilmek, becerikli olmak. **Kıvramak**, ar.

³⁹ Ağakay, Mehmet Ali, *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.102, Ankara 1956.

⁴⁰ Ağakay, Mehmet Ali, *Türkçede Mecaz Sözlüğü*, Doğu Matbaası, s.13, Ankara 1949. Dilci *beceriklilik* kavramını gösterdikten hemen sonraki sayfada *beceriksiz* kavramını açıkladı.

becermek. Parmağın ucunda (üzerinde) çevirmek, bir işi kolaylık ve beceriklilikle çevirmek. Tuttuğunu koparmak, her istediği işi becerebilmek. Üstesinden gelmek, becermek. Yüzünün akiyle çıkmak (Bir işten-), zor bir işi övünülecek derecede başarılı bir sona erdirmek. Yüzünü ağartmak (Bir ötekinin-), biri ötekinin kıvanç duyacağı bir başarı elde etmek.⁴¹

Yukarıdaki verilen örneklerde bazı noksanlar da vardır. Çünkü *beceriklilik* kelimesi, *beceri*, *becermek* kelimeleri kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Diğer tarafta toplanan deyimler Türkçenin anlatım gücünü de göstermektedir. Bir kavramı birkaç şekilde, farklı bağlamlarda bambaşka ifadeleri kullanarak söze getirmek bir dilin zengin olduğunu ispatlar. Ama ne yazık ki böyle açıklama tam net değildir. Çünkü sıralanan örneklerde yakın anlamlı kelimelerin farklı yan anlamları gösterilmemektedir. Ayrıca *Türkçede Mecaz Sözlüğü*'nün amacı da farklıydı. Bu sözlükten başka bir örnek: *maharet* kelimesi, *alışma*, *beceriklilik*, *liyakat* kelimeleriyle açıklanır. Yani açıklanan kavramların ve sözcüklerin hiçbir anlam farklılığının olmadığı gösterilmesi, birbirinin yerine girmesi gibi bir sonuca varabilmesine olanak tanır.

İncelemeye çalışılan bütün kelimeler sözlüklerde eş anlamlı olarak gösterilmiştir. Bu da eş anlamlılığın ne kadar zor bir konu olduğunu, anlam nüanslarını açıklaması, eş anlamlı daha doğrusu yakın anlamlı kelimeleri araştırmasını sürdürmesi, sözlüklerde daha kapsamlı, ayrıntılı tanımların yer alması gerektiğini gösterir.

KAYNAKÇA

- Ağakay, Mehmet Ali, *Türkçede Mecaz Sözlüğü*, Doğu Matbaası, Ankara 1949.
- Ağakay, Mehmet Ali, *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956.
- Aksan, Doğan, *Anlambilim*, Engin Yayınevi, Ankara, 1999.
- Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları: 217, Ankara 1978.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, cilt III, TDK, Ankara 2009.
- Aksan, Doğan, *Türkçe Yansıyan Türk Kültürü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I, II*, İnkılâp Kitapevi Yayın, İstanbul 1988.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*, Kubbealtı Lugatı, İstanbul 2010.
- Cruse, D. Alan. *Lexical Semantics*. New York: Cambridge University Press, 1986.
- Çetinkaya, Bayram, “Bağlam İçerisinde Yürek Ve Kalp Sözcükleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 111–135, <http://turuz.com/index/view/f48fa0dba9a6400c-08d846fa2f98fcd64df7d92b> [31.05.2016].

⁴¹ Ağakay, Mehmet Ali, age. s. 13-14.

Eker, Süer, Çağdaş Türk Dili, Grafikler, Ankara 2013.

Gadamer, Hans-Georg, *Rozum, słowo, dzieje*, wybrał, opracował i wstępem opatrzył K. Michalski, przełożyli M. Łukaszewicz, K. Michalski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1972.

Gökçe Sulak, Sevda, *Anlamdaş Kelimelerde Anlam Ve Kullanış Farklılıkları*, Gece Kitaplığı, s. 56–58, 2016.

Grabias, Stanisław, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1997.

Günay, Nesrin, “Türk Dilinde Eş Anlamlılık Ve “Gönül, Yürek, Kalp” Kelimeleri”, *Türkbilgi*, 2015/29: 121–146, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zGJzgURTtuwJ:dergipark.ulakbim.gov.tr/turkbilig/article/download/5000171848/5000155038+&cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=pl&client=firefox-b> [09.08.2016].

Hengirmen, Mehmet, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara 1998.

Lyons, John, *Wstęp do językoznawstwa*, PWN, Warszawa 1975.

Parlatır, İsmail, *Atasözleri*, Yargı Yayınevi, Ankara 2007.

Pilten, Şahru, *Türk Dilinde Izdırıp Söz Bilgisi. Bir Eş Anlamlılık İncelemesi*, TDK Yayınları 1077, Ankara 2013.

Sarı, Mustafa, “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık İle İlgili Bazı Sorunlar”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, v. 6/1, p. 523-528, 2011.

Türkçe sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Yazın Terimleri Sözlüğü, Göğüş B. Oğuzkan F., Önerioy O., Ünlü M., Koçak S., Dil Derneği, Ankara 1998.

Yıldırım, Alper, *Yeni Eş ve Karşıt Amlamlı Kelimeler Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

<http://www.tdk.gov.tr> [11.07.2016].

<http://www.iep.utm.edu/wittgens/> [16.04.2015].

SAKEN SEYFULLİN'İN KOKŞETAUV MANZUMESİNDE İNSAN KAVRAMI

*Karlygash NURYMOVA**

20. yüzyıl Kazak edebiyatının temsilcisi Saken Seyfullin (1894-1938)'in Kökşetauv adlı manzumesi 1925-1928 yılları arasında yazılmıştır. Şair bu manzumeyi kaleme almadan önce Kazakistan'ın kuzey bölgesini gezmiş, buradaki köyleri dolaşmış, bölgedeki yaşlıları ziyaret ederek onların anlattığı efsane, menkıbe ve hikâyeleri dinlemiştir. Böyle bir hazırlık aşamasından sonra ünlü manzumesini yazma işine girişmiştir. Saken Seyfullin bu eserinde, büyük Kazak Hanı Abılay şahsında geliştirdiği olay örgüsünde Sovyet devrinden önceki Kazak Hanlığı devrini sanata has bir şekilde eleştirir. Bununla birlikte Kökşetauv'un göğe erişen çam ağaçlarını, üstleri karla kaplı kayın ağaçlarını, gök mavisi buzların biran olsun eksik olmadığı zirvesini, zirvesine konan kuşlarını, misk gibi kokan havasını terennüm etmiştir. Halk arasında yaygın olan efsane ve menkıbelere istinaden “Oqçetpes”, “Burabay”, “Cumbaqtas”, “Kenesarı Üñgiri” gibi yerleri betimleyerek bu bölgenin tabii güzelliklerini dile getirmiştir. Manzumen olay örgüsü sürecinde 19. yüzyılda Kazaklar ile Kalmukların arasında geçen savaşlar canlandırılır. Bu savaş sırasında yaşanan bir hadiseden yararlanarak savaşla ilgili olumsuz düşüncelerini ortaya koyan söyleyici, toplumla ilgili meseleleri ve hümanist düşüncelerini terennüm eder. Bununla birlikte millî konulara da değinerek hürriyetin insan hayatındaki önemini vurgular. Saken Seyfullin'in Kökşetauv manzumesinde realizm gerçeğin algılanma biçiminden başlayarak yaratma yöntemi olarak eserin yapısını, zihniyet itibarıyla da temasını etkileyen yaratmanın her safhasında etkili bir unsur olarak yer alır.

Bu manzumede insan, toplumsal ve psikolojik bağlantıları ile çözümlenebilir somut bir varlık olarak yer alır. Tarihsel süreç içindeki somut insanı belirleyen yaşam biçimleri, bu biçimler içinde ve onunla ilişkisine göre insanın varlığı, insanın temel, vazgeçilmez varlık koşullarının yansıtılması insanın tarihsel bağlantılarını oluşturur. Olay örgüsünü oluşturan çatışmalarda bu

* Dr., Çimkent Üniversitesi, Filoloji Fakültesi öğretim görevlisi. Çimkent/Kazakistan

özellik şu şekilde görünmektedir. Yazar içinde yaşadığı toplumu yansıtacağı somut gerçek olarak ele alır. Bu gerçek yazarın da tanıklık ettiği, içinde yaşadığı 20. yüzyılın başındaki Kazak toplumudur. Şair, gözlemlediği toplumu varsaydığı gerçeği somutlamada olay örgüsündeki unsurlardan biri olarak kullanır. Olay örgüsünü oluşturan çatışmalarda sözü edilen somut toplum onu oluşturan sosyal, ekonomik ve siyasal koşullar kişiyi oluşturan unsur olarak çatışmanın taraflarından birini oluşturur. Çatışmanın diğer unsuru olarak görülen toplumun yapısıyla çelişen ve onunla bütünlenen ikinci unsur da aynı bağlam içinde onunla nedensellik ilişkisi içinde bulunur. Böylelikle yazarın seçtiği ve ayıkladığı kavramlar etrafında 20. yüzyılın başındaki Kazak toplumunun tarihsel bağlantıları ile somut olarak yansıtılması gerçekleşir. Olay örgüsünün kuruluşunda kişi toplum arasındaki nedensellik bağlantısı da aynı temele dayanmaktadır. Büyük oranda toplumla çatışan ve bu nedenle onun bir parçası olan kişilerin toplumla ilişkileri sonucunda ortaya çıkan psikolojik durumları somutlaştırılır.

Saken Seyfullin'in Kökşetauv poeması (manzumesi) 1929 yılında yayınlanmıştır. Bu poema Seyfullin'in en hacimli eseridir. Birkaç süjeden oluşan estetik stili çeşitli bir eserdir. Şair, eserin başından itibaren ses ile hareketin uyumuna önem vererek doğanın güzelliklerini tasvir eder. Kişi unsuru bakımından poetik tasvir oluşturma sürecinde de şairin kendine has üslubu vardır. Sürekli yağan yağmurla yüzünü yıkayan Kökşetauv dağı, söz sanatlarının aracılığıyla temizliğin sembol mekânı olarak betimlenir. Şair, seksen gölün tasvirini yaparken bilinçli şekilde millî değerlerle birlikte betimler. Onların güzelliklerini arttırmak amacıyla kâse olarak tasvir ettiği bu mekânı "altın" sıfatıyla pekiştirir. Kişileştirme sanatıyla selamlaşan bulutların tasviri, eserin estetik değerini arttırmakla birlikte Kökşetauv'un değerini arttırmaktadır. Seyfullin, ihtiyarlardan duyduğu efsaneleri "Ceke Batır", "Burabay", "Oqçetpes" ve "Cumbağ tas" bölümlerinde canlandırır. Şair, tasvir ettiği Abılay Han devrindeki Kökşetauv'da bulunan mekân isimlerinin çıkış tarihini ve efsane olaylarını kendi siyasi görüşüne göre değiştirerek terennüm etmiştir. Burada Sovyet ideolojisinin etkisi belirgindir. Han, zengin ve kadı gibi geleneksel idarecilerin halkı sömürmekte olduğu ileri süren Sovyet ideolojisi, geçmiş ile gelecek arasındaki bağı kopararak millî birliği bozmaya çalışmıştır.

Bu eserinde, Saken Seyfullin, "*Öleñge qostım men de Abılaydı / Şiirle söyledim ben de Abılay'ı*" diye, Abılay Hanla ilgili kendisine kadar söylenen edebî ürünleri iyi bildiğini ve kendisinin onlarla şair müsabakasında olduğunu sezdirir. Seyfullin'in bu eseri yayınlanmadan önceki yıllarda halk arasında Mağcan Cumabayev'in "*Oqçetpeştin Qiyasında / Okçetpes'in Yamacında*" ve "*Bayan Batır*" manzumeleri ünlüydü. Bu Cumabayev, bu eserlerinde Abılay Han'ı milletin hürriyeti uğruna mücadele eden kahraman olarak tasvir eder.

Abılay Han ile Kenesarı Han devirlerini kahramanlık devri olarak betimler. Yeni ideolojiyi eleştirerek eserlerinde hep tarihî kahramanlık olayları canlandırmak suretiyle halkına cesaret duygusu aşılamaya çalışan Mağcan Cumabayev, bu teşebbüsünden dolayı Sovyet hükümeti tarafından sürgüne uğramıştı. Yani Mağcan Cumabayev ile Saken Seyfullin'in arasındaki ideolojik çakışmaların artmasında dönemindeki zihniyetin büyük etkisi vardır. Dolayısıyla aynı konuyu farklı yönleriyle ele alan iki şair, eserlerinde ideoloji yönünü göstermiştir. Cumabayev, millî Alaş hareketini savunmuştur. Seyfullin ise, eserlerinde, Sovyet hükümetinin ideolojisi çerçevesinde Kazak tarihini dile getirmiştir (Nurgali 2002: 309). Cumabayev'in "Batır Bayan" manzumesi ile Seyfullin'in "Kökşetauv" poemasını mukayeseli şekilde ele alan Tursınbek Kakişulı'nın ifade ettiği gibi, bu eserlerin konusu aynı olmasına rağmen, ideolojik bakımından farklı düşünceleri ortaya koymaktadır. Ancak arada yıllar geçtikten sonra (1925 yılından sonra) Kökşetauv poemasının devamını kaleme alan Seyfullin, ideolojik yönünün değiştiğini ve mevcut siyasetin değil, millî birliğin taraftarı olduğunu terennüm eder. Kökşetauv poemasının 1925 yılında yazılan dizelerinde Abılay Han'ı "saldırgan", "haydut" ve "insafsız" olarak betimleyen Seyfullin, her tepkinin bir mekanizması olduğunu ihmal ettiği görülmektedir. Poemada, millî çatışmanın gerçek nedeni göz ardı edilmiştir. Bu dizelerde Sovyet siyasetinin etkisi belirgindir. Ancak poemanın 1928 yılında yazılan "Cumbaqtas / Bilmece Taş" bölümünün ilk dizelerinden itibaren Abılay Han'ın millî kahraman olduğu tasvir edilir. Olay zincirinde, Abılay Han, esir düşen kızın yanına gelerek "Carqınım, endi bayğıñ qoldan kelmes, İs bolıp cürmesin dep aqıl berdi / Işığım, artık çatışmaya ne gerek var, İşi büyütmeyelim" diye akıl verir. Bu dizelerde Abılay, esir gelen Kalmuk kızını incitmeden hürriyetine kavuşturur. Askerinin de şerefini yüksek tutar. Söyleyici, poemanın sonuna kadar Abılay'ın siyasetini açık ifade etmese de, onun millî kahraman olduğunu çağırıştırır. Bununla birlikte toplumdaki değişimler, zihniyet ve sömürücü siyaset vb. meseleler söz konusu olur. Böylece şair bağlı bulunduğu kültürün dışında yaşayamadığını belirtir. Goloşekin'in Kazakistan'a genel sekreter olarak tayin edildikten (1925) sonraki yıllarda Saken Seyfullin'in siyasi düşünce dünyasında değişimler yaşanır.

Kalmuklarla yaşanan çatışmada esir düşen tutsaklara ılımlı ve hoş görülü davranan halkın merhameti eserin temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda tutsak kızı hürriyetine kavuşturan Adak'ın tasviri de önemlidir: "*Tım tırıs tuğran qoldan şıqtı bireuv, Cır qılğan qız cumbağın şeşem degen / Askerin içinden çıktı birisi, Herkesin konuştuğu kızın bilmecesini çözmeye*". Seyfullin'in üslubuna has özelliklerin biri kişi tasvirinde de belirgindir:

<i>Bilingen şir dene, beyne şoyın, Cup-cumur som bop, bitken ciger moyın. Denesi bulşıq eti, şertken küşti, Bayge atşa şiratağı tula boyın.</i>	<i>Bilinen güçlü teni çelik gibi, Yuvarlak kaslı olan kalın boyun. Vücudu ve kasları çok kuvvetli, Yarış atı gibi oynar oyun.</i>

Vücudu kusursuz delikanlının geçmişi de şu dizelerin aracılığıyla terennüm edilir:

<i>Casınan kedeylikten kemdik körgeñ, Cigerli talabı zor özi mergen. Cılqısın bağıp cüren bayın tastap, Töreniñ bir sebepten qasına ergen. Sıpayı tiyanaqtı özin baqqan, Artıqsıp, añgilenip emas laqqan. Küşı de, erligi de colbarıstay, Adıldık, kişilikpen köpke caqqan. ...Küreste qalıñ qoldı adaqtatqan, Sondıqtan Adaq degen esim aǵlan.</i>	<i>Genç yaşıñdan beri fakirlik çeken, Gayretli, bilgin ve nişancı. Atlarını güttüğü zengini bırakıp, İdarecinin yanında çalışmaya başlamış. Mütevazı ve sorumlu kendini bilir, Fazla gidip kimseyi de üzmez. Gücü de, kahramanlığı kaplan gibi, Adil ve alçakgönüllüdür; toplumu sever. ...Mücadelede askeri övdüren (adakdatan), Dolayısıyla Adak ismini almıştır.</i>

Yaşamda çeşitli sıkıntılara maruz kalan Saken Seyfullin, eserlerinde tasvir ettiği kahramanların aracılığıyla kendi benliğini de yansıtır. Adalet, merhamet ve haklı olanın tarafındadır. Kişi unsuru olarak Adak tasviri, sadece belli bir olay sürecinde değil, yaşam boyunca karşılaşılan sıkıntıya katlanarak mevcut duruma çare bulabilen kahramandır. Burada “Adak” kahramanın lakap adıdır. Okuyucular, bu kahramanın gerçek adını merak etmiş olabilirler. Ancak tarih sayfalarında Abılay Han’ın askeri arasından ya da etrafından Adak ismine rastlanmaz.

Tursın Curtbay, Zeynulla Sandık ile Beysenğali Sadakanulı’nın “Kaban-bay Batır” adlı kirabında yer alan “Eспенbetiñ Adaq ataluvı cane Marcan qız oqıǵası / Eспенbet’in Adak ismini alması ve Marcan kız olayı” başlıklı hikâyeye istinaden Saken Seyfullin’in Kökşetau poemasındaki Adak Batır’ın asıl adı Eспенbet olabileceğini tahmininde bulunur (Curtbay 1997: 123). Zira poemada olay zinciri efsane olarak terennüm edilmiştir. Hikâyede ise, gerçek olaylar ve kişilerin gerçek isimleri kullanılmıştır. Eспенbet ismi Dulat Babatayulı’nın “Eспенbet”, Muhtar Avezov’un “Eñlik Kebek” trajedisinde de kullanılmıştır. Kazak topraklarını Kalmuk istilasından kurtarıırken cesur kimliğiyle ün kazanan Eспенbet’in söz konusu hikâyedeki tasviri ise, Kökşetau poema-

sında yer alan Adak tasviriyle birçok ortak yönleri vardır. Olayların motifleri de benzemektedir. Bu delikanlıya Adak isminin verilme sebebi sadece “mücadelede askeri övdüren” dizesinde geçmektedir.

Hikâyede, Abılay Han, “Kimi isterse onunla evlensin, Onun tercihinə saygı duymalıyız” diyerek Şağan savaşında tutsak olan Kalmuk kızına hürriyetine kavuşturur. Bununla birlikte hikâyede, kızın üç şartı ve Okjetpes dağının “Okjetpes” ismini alması hakkındaki olaylar vardır.

Şair, Kökşetauv’daki dağların adlarını ve Burabay gölü hakkındaki efsaneyi sanata has şekilde terennüm ederek Kazak ile Kalmuk arasında geçen bir savaşın üzerinde durur. Günümüzdeki Burabay sağlık ve dinlenme tesisleri bulunduğu bölgede gök yüzüne doğru dik yükselen sivri bir zirve vardır. Bu zirvenin adı Okcetpes’tir (Ok yetmez). Bu bölgeye yakın yerde göl kenarında bir kaya taşı bulunmaktadır. Bu kaya taşının adı Cumbaqtas’tır (Bilmece taşı). Poemada bu antropolojik isimlerin tarihi efsanelere istinaden geliştirilerek betimlenir. Zira Bauarabay’ın her taşı, ormanın her yolu bir efsanenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kökşetauv’ın manzarasına uzaktan göz atarsan kalın çalılık arasında uyuyan devi görmüş gibi tesirde kalırsın. Sanki burası uyuyan kahraman dağı gibidir. Efsaneye göre, eski zamanlarda halk arasında ünlü Ceke adlı kahraman nöbetteyken uyuyakalmış. Onu tan şafağı, zirvelerden düşen taş sesleri de uyandıramamıştır. Günümüze kadar uyuyan dağ olarak yatmaktadır. Saken Seyfulin’in Kökşetauv poemasında Ceke Batır’ın kişiliği şöyle verilir:

<i>Bolıptı bayağıda Ceke Batır...</i>	<i>Eskiden yaşamış Ceke Batır...</i>
<i>Tauv bağıp catadı eken tigip şatır.</i>	<i>Dağda yatarmış çadır kurmuş.</i>
<i>Bir küni qarauvılda qalğıp ketip,</i>	<i>Bir günü nöbetteyken uyuyakalmış,</i>
<i>Sol batır bügingişe uyıqtap catır.</i>	<i>O kahraman bugüne dek kalkmamış.</i>
<i>Sol batır osı küni bir ülken tauv,</i>	<i>O kahraman bu günlerde bir büyük dağ,</i>
<i>Köz cumğan köke qarap sırsı ülken tauv.</i>	<i>Gözü kapanık göge yükselen sırlı dağ.</i>
<i>“Uyıqtağan batır” deydi taudıñ atın,</i>	<i>Uyuyan batır, derler bu dağa,</i>
<i>Adamşa kölbep catqan qırı ülken tauv.</i>	<i>İnsanca uzanıp yatan köşeli dağdır.</i>
<i>Batırdıñ qırıqqa tayau kelgen cası,</i>	<i>Batır’ın yaşı kırk civarındaymış,</i>
<i>Denesi biyik cota, tauvday bası,</i>	<i>Vücudu büyük tepe, dağ gibi başı,</i>
<i>Saqalı tösın capqan, qır murındı,</i>	<i>Yamaçlı gövdesi var, köşe burun,</i>
<i>Kiyuli basta catır dulığası.</i>	<i>Başında da tolgası vardır.</i>

Poemanın olay örgüsü ile şifahi olarak söylenen efsanelerdeki olayları mukayeseli olarak ele aldığımızda birçok ortak motifleri görmek mümkündür. Örneğin, yukarıda bahsedilen dizeleri planlı şekilde şöyle göstermek mümkündür:

Ceke Batır

1. Dağ nöbetçisi (Kahraman).
2. Nöbette uyuyakalması, uyanmaması.
3. Kahraman'ın büyük dağa dönüşmesi.

Diğer bir motif, taş a dönüşmüş deveyi görmüş gibi olursun. Bu bölgenin ismi, Bura dağıdır. Bu dağa ilgili birçok efsane vardır. Efsaneye göre, eskiden yünü bembeyaz kar gibi çift hörgüçlü güzel deve olmuş. O deve çok uysalmış. Kökşetauv'ın eteğinde otlarmış. Ancak ülkede kıtlık ya da savaş olursa bu deve değişirmiş. Kuş gibi uçarak dağ başına çıktığında onun gürleyen sesinden dağ sallanmış. Onun sesini duyan herkes hızlı toparlanıp vatan topraklarını korumak için sefere çıkarmış. Bu ak deve halk tarafından kutsal sayılmış. Günlerden bir gün Kasımhan adlı birisi su içmeye gelen deveye doğru yay çeker. Ok isabet eden deve orada yıkılır. Bu sırada Kasımhan yine baş göz ve yüreğine doğru birkaç kez yay çeker. Deve şifalı sudan içmek için göle doğru ilerlemesine rağmen başaramadan orada taş a dönüşür. Bu motifler Kökşetauv poemasında da mevcuttur.

1. Kökşetauv'da yaşayan akbas deve...
2. Yabanî deve.
3. Devenin kutsallığı.
4. Kasımhan'ın avlanması.
5. Kasım.
6. Devenin eceli.
7. Ruh öfkesi
8. Deve gibi uzanan dağ.

Saken Seyfullin'in eski efsaneleri iyi bildiğini ve onları eleştirel bakımdan ele alarak hümanist yönünden değerlendirdiğini görmek mümkündür. Seyfullin'in bu poemasında halk arasında şifahi olarak söylenen Burabay gölünde yaşayan ak deve hikâyesi ülkenin bekçisi, koruyucusu ve kutsal hayvan olarak tasvir edilir. Göçebe hayat tarzını sürdüren halkın yaşam kaynağı olan hayvanları kutsal sayması da doğaldır. Zira bu inanç o devirdeki zihniyetin ürünüdür. Poemada ak devenin kâhinlik özelliği (üç bent) coşkulu biçimde

terennüm edilir (Seyfullin, 1994: 51). Böylece halk arasında değer kazanan kutsal deve beklenmedik yerde vefat eder. Bu dizelerde şair, Kazak hanlarının acımasız yönlerini gösterir. Bilhassa Abılay Han'ın oğlu Kasımhan'ın halkın koruyucusu deveye yay çekecek kadar düşüncesiz davranışı kinli düşüncelere dolu dizelerle kaleme alınmıştır.

Okcetpes'in zirvesiyle ilgili de efsane vardır. XVII. yüzyılda Kökşetauv bölgesinde göçebe olarak yaşayan Abılay Hanla soydaş Kazak kavimleri Kalmuklara saldırarak galip olurlar. Ele geçen ganimetleri paylaşmak için piramitlere benzer büyük dağın eteğinde toplanırlar. Bu sırada tutsak Kalmuk güzeli hakkında anlaşılamazlar. Bu tartışmada Abılay Han, "Tutsak güzel, aramızdan istediği birisiyle evlensin" diyerek isteği kızın kendisine bırakır. Kız ise, zirveye tırmanır ve mendili hedef göstererek "kimin fırlattığı ok mendile isabet ederse onunla evlenirim" demiş. İçeriği kıyaslırsak şöyle ortak motifleri görebiliriz:

Okcetpes.

1. Süngüye benzer dik bir zirve.
2. Kökşetauv'da yaşayan Abılay Han.
3. Kazak ile Kalmuk savaşı.
4. Kalmukları yenen Abılay Han.
5. Ganimet.
6. Kalmak kızı.
7. Kazak askerleri, kız ve Abılay Han.
8. Zirve başındaki mendil.

Okcetpes zirvesi, Okcetpes ve Cumbaqtas efsanelerine istinaden kaleme alınan Saken Seyfullin'in poemasında, başkahramanların birisi tutsak Kalmuk kızıdır. Şair, onun adını açıklamaz. Abılay Han, savaş ganimetlerini paylaştırırken askerler tutsak kızı paylaşamazlar. Orada bulunan herkes kızı almak ister. Anlaşılamayınca tercihi kızın kendisine bırakırlar. Kızın zekâsı bu sırada ortaya çıkar. Kimin fırlattığı ok zirvenin ucundaki mendile isabet ederse onunla evleneceğine söz veren kızın şartını kimse yerine getiremez. Keskin nişancıların oku bile zirveye ulaşamaz. Bundan sonra bu zirvenin adı Okyetmez olmuştur. Cesur şansının üçe kadar olduğunu söyleyen tutsak kız çaresiz yeni şartını söylemeye mecbur kalır. Kızın ikinci şartı olarak (dört kişiyi sırtına alarak bin adım koşma yarışı) güç müsabakası düzenlenir. Üçüncüsü, kız kendi hayatını bilmece olarak söyleyerek çözmesini ister. Han'ın akılsız pehlivanları sadece güç sahibi olduklarını bu sırada gösterirler. Dört kişiyi sırtına alarak

koşma yarışında da onlar birbirini geçemezler. Yarışmaya katılan kırk kişinin sekizi kızın bulunduğu taş ayni anda ulaşırlar. Yine anlaşılamazlar. Böylece kız, üçüncü şartını söyler.

Cumbaqtas / Bilmece taşı.

1. Güç müsabakası.
2. Kazanan sekizin tartışması.
3. Kız bilmecesi: Güvercin. Yavru güvercin. Yavru güvercin ile şahin. Gece uçan güvercin. Güvercin ile yarasa. Güvercin ile Laçın kuşu. Güvercin ile kartal. Kız ile asker.
4. Kökşetauv ezgisi.
5. Adak Batır.
6. Kartal ile kuğu, nişancı.
7. Adak nişancı.
8. Adak şair.
9. Bilmecenin cevabı.
10. Hürriyetine kavuşan kız ile Han'ın askeri.
11. Kız ile Kerköcek.

Poemada “Kartal ile kuğu, nişancı” bölümünde söyleyici, toplum ve bireyler hakkındaki düşüncelerini anlatır. Bu bölümde şair kendi görüşünü de bildirir. Olay örgüsünde, gamsız yaşayan çift kuğuya kartal saldırarak yavrularını götürür. Bu olayın tasvir edildiği dizelerde devrin manzarası betimlenmiştir. Saken Seyfullin eserlerinde “Güçlünün güçsüzü yenen siyaseti” hoş görmez. “Ülkenin huzuru, milletin mutluluğunu sağlayan kişi halk arasından çıkar” diyerek sıradan halkın taraftarı olan şair, bu sırada Adak'ın tasvirini olay örgüne ekler. Gölün huzurunu kaçıran kartal Otcetpes / Okyetmez'in zirvesine ulaştığında Adak'ın yayından çıkan okun hedefi olur. Şair, tasvir ettiği kişi unsurunda his ve duygularını şöyle aktarır:

<i>Söyledi Adaq turıp Abılayğa:</i>	<i>Söyledi Adak kalkıp Alılayğa:</i>
<i>Ya taqsır ötilim bar qabil ayla.</i>	<i>Ya padişahım, dileğim var kabul eyle.</i>
<i>Cumbaqtı şeşpey turıp tileğim bar,</i>	<i>Bilmeceyi çözmeden önce dileğim var,</i>
<i>Qabil ğıp tilegimdi sözdi bayla!</i>	<i>Kabul eyle dileğimi sözü dinle!</i>
<i>Bolar ed, keşpes küna şeşer bolsam,</i>	<i>Olacaktı, bağışlanmaz günah çözersem,</i>
<i>Caqpasa qızdñ basın keser bolsañ,</i>	<i>Beğenmezsen kızın başını keser olsan,</i>
<i>Cumbaqtı sonda ğana şeşip körem,</i>	<i>Bilmeceyi bu şartla çözmeye çalışırım,</i>
<i>Qız sözün şaypau bolsa keşer bolsañ...</i>	<i>Kızın sözünü ağır olsa bile bağışlarsan...</i>

Bu manzaradan sonra kızın mendiline okunu ulaştıran, bilmeceyi çözen ve kızı hürriyetine kavuşturan Adak'ın hareketi tam bir kahramanlıktır. Adak'ın cömertliğine şahit olanlar hayran kalırlar. Bu Kazak bozkırının demokrasi manzarasıdır. Poemada Adak tasviri aracılığıyla toplumdaki bireyin yeri belirlenir. O, idareci ile halka sözünü geçirebilen şahıstır. Bununla birlikte halk arasındaki gelenek ve örf adetten söz edilir.

Kökşetauv'daki Burabay gölünün ortasında bulunan Cumbaqtas / Bilmece taş bölgesi mekân olarak bu olayların şahidi olmuştur. Gördüğümüz gibi, kız bilmececi şifahi halk edebiyatının geleneksel ürünüdür. Kız kendi yaşamını bilmece olarak sunmaktadır. Kendisini ve olayla ilgili kişileri çeşitli kuş adlarıyla çağırıştırır. Örneğin, kendisini güvercin olarak betimler. Beğenmediği insanları karakuş, yarasa olarak tasvir eder. Halk kahramanları ise, şahin olarak anılır. Han ise, kartala benzetilir. Bu bilmece düz değiştirmece kullanılmıştır. Eserde kız kendisini güvercin sözcüğüyle tanıtmakla birlikte haksızlığa uğrayan tüm kadınların çaresiz durumunu gösterir. Olayın sonunda kızın şartlarını sadece Adak Batır yerine getirir ve kızı hür bırakarak ailesine geri gitmesine izin verir.

Halk arasında söylenen eski efsane masalsı olaylarla örülerek poemada gücünü değil aklını kullanan bireyin durumunu gösterir. Poemanın edebî değeri yüksektir. Halk kültürü ve folklor malzemesini barındıran Kökşetauv poeması gerçekçi ve eleştirel bakımdan kaleme alınan hacimli eserdir.

Saken Seyfullin'in Kökşetauv poemasında Kökşetauv bölgesiyle ilgili efsanelerden oluşmaktadır. Bu bakımdan Kökşetauv poeması Kazak edebiyatının değerli eserlerindendir. Şair, poemanın süjesinde insanların arasındaki toplumsal ilişkilerden bahseder. Olaylar, çatışmalar, hareketler kişi tasvirlerini desteklemektedir. Poemada Kökşetauv'la ilgili efsaneler şiire has üslupla bir arada vücut bulmuştur. Poemasını Kökşetauv bölgesinin doğal güzelliklerinin betimleyerek başlayan şair, bu mekân hakkında birçok efsanenin olduğunu dikkatlere sunarak kendi ideolojik görüşünü de yansıtır.

KAYNAKLAR

NURGALİ, Rımgali. (2002). *Kazak edebiyetinin altın ğasıırı*. Astana.

CURTBAY, Tursun. (1997). *Besigiñdi tüze*. Almatı.

SEYFULLİN, Seyfullin. (1994). *Kökşetauv*. Almatı: Cazuşı.

İKİ VEYA DAHA ÇOK FİİLİN OLUŞTURDUĞU BİRLEŞİK FİİLLER (FİİL+FİİL)

Kenan KOÇ

Fiiller, hangi dilde araştırılsa araştırılsın açığa çıkarılacak sırları ve yönleri çok olan bir kategoridir. Dil yapısını, onun iskeletini oluşturan morfoloji sistemini araştırmada eskiden beri araştırmacıların dikkatini çeken kelime türlerinden biri olan fiil, bir bakıma tamamen tahlil edilip araştırılmamış yanları kalmamış gibi görünse de fiillerin yapısında ve anlam alanlarıyla ilgili söz edilecek yönleri olduğu açıktır. Bu yönlerden birini de birleşik fiiller oluşturmaktadır.

Fiiller morfoloji sahası içerisinde, birleşik fiilleri ise leksikoloji ve semasiyolojinin içinde incelenmesi gerekir yani, birleşik fiillerin leksika - gramatik ve leksika - semantik yönleri bakımından incelenmesi gerektiği öne çıkmaktadır. Böylece bu konu kelime teorisine mümkün olduğu kadar katkıda bulunacaktır.

Birleşik fiiller, iki unsuru da fiilden oluşan birleşik fiiller ve bir unsuru isim ile bir unsuru yardımcı fiilden oluşan (isim+fiil) şeklindeki birleşik fiiller diye ikiye ayrılıp incelenir. Bu şekildeki tasnif Kazak dilbiliminde daha önceden de vardı. Fakat bu çalışmamızda, birleşik fiiller kelime türetme bakımından incelenip yukarıda tasnif edilen iki grubun semantik yönünü yani, birleşik fiilleri oluşturan unsurlar anlam bakımından yerleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Kazak dilbilimine, birleşik fiillerin kullanılma tarihini eski Türk yazıtlarındaki belgelere dayanmaktadır, birleşik fiillerin içindeki kullanılan zarf-fiillerin görev ile semantiği son derece önemli olup, birleşik fiillerin idiomalanma yönü açıklanmalıdır.

Birleşik fiillerin unsurları anlamlı kelimeler olup bir araya gelerek grup oluşturup yeni bir anlam ortaya çıkarırlar. Analitik şekillerde ise analitik şeklin ikinci unsurunu oluşturan fiil birinci unsura sadece çeşitli gramatik anlam (zaman, durum, hal gibi .) anlam ekler.

Basit bir analitik şekilde yardımcı fiil, analitik yapıdaki grubun bir unsurunu (birinci, asli) unsurunun anlamını tamamlayıcı olarak (zaman, durum gibi.) gramatik anlam derecesinde kalır, kısaca fiile çeşitli yönlerden renk katar. Birleşik fiillerde ise birleşik fiilleri oluşturan unsurların anlamı eşittir. Ve iki unsurun arasında yeni bir kavram ortaya çıkar. Demek ki bunlar kelime türetici bir görev üstlenirler. Bu yönüyle bu yazımızda yeni sayılacak kesin ve doğru bir fikir ortaya atmaktayız. Bu da birleşik fiillerin bağımsız anlamlı iki unsurunun bir araya gelip ek anlam olarak üçüncü yeni bir anlam türetmesi değil, “Kelime türetme modelinin iç biçimi olarak kelimenin birleşmiş idyomalanmış anlamını ortaya çıkarması” olarak tanımlayabiliriz.

Birleşik fiillerin sabit unsuru hakkındaki durum dikkat çekicidir. Örneğin “**tavipakel, köteripakel, aydapakel**” gibi birleşik fiillerde sabit unsur “**akel**” kelimesidir. Bunun gibi sabit unsurların Kazak Dilindeki sayısını belirler. Bunların sayısı 36’dır. Bunlarla yapılan birleşik fiillerin sayısının ise üç binden fazla olduğu söyleyebiliriz. Birleşik fiildeki birinci unsuru değişken diye adlandırıp bunların sayısının sınırsız olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü değişken unsur olarak kullanılmayan fiil yoktur.

İki fiilin yanyana gelmesiyle oluşan birleşik fiiller bu grupta yer alır. Birleşik fiili oluşturan her iki sözcük de, müstakil birer anlama sahiptir. Ancak bu unsurların birleşmesiyle yeni bir anlam ortaya çıkar ve bu unsurlar yeni anlamda bir fiili karşılarlar. Birleşik fiiller birleşik isimlerden farklıdır. Birleşik sözcükleri oluşturan unsurlar birlikte bir anlama sahip olurlar. Kısaca bir müstakil sözcük görevi görürler. Bunların her bir unsuru ayrı sözcük olarak değerlendirilmez. Demek ki sözcükler için geçerli olan özellikler, birleşik fiiller için de birleşik isimler için de geçerlidir. Kazak Türkçesinde birleşik fiiller hakkında araştırma yapan B. Kasimova “Birleşik fiiller, sözcüğün forması değildir. Bunlar anlamlı sözcüklerden kurulup birleşerek yeni anlamda bir kavramı karşılarlar.” (Kasimova 1992: 25) ; aynı konuda N. Oralbayeva ise, “Birleşik fiil denilince, iki fiilden kurulup bir birleşik hareketi bildiren, bağımsız bir leksik anlam bildiren, dildeki kalıplaşmış fiilleri anlıyoruz.” (Oralbayeva 1989: 301) demektedir.

Kazak Türkçesinde iki fiilden kurulan birleşik fiiller, analitik yapılarla büyük benzerlik gösterirler. *sala ber-* “koy-”; *quwıp jetip ustap al-* “yakala-”; *körmey jat-* “göreme-”; *ketip qal-* “git-”; *küyip ket-* “yanıver-”; *ösip kel-* “(yıldan yıla) büyü-, geliş-”; *jılap jiber-* “ağlayıver-” gibi yapılar da, tıpkı birleşik fiiller gibidir. İki ögeden oluşur, zarf-fiil aracılığıyla kalıplaşır, öğeleri ayrı ayrı yazılır, cümlelerin bir ögesini karşılarlar. İkisinin de cümlede başka sözcüklerle sözcük grubu oluşturmada farklılık göstermez. Analitik formlar, temel fiile, yardımcı fiillerin birleşmesi aracılığıyla gramerlik bir anlam katıp, böylece belirli bir gramer çekim sisteminin bir çeşidi, gramer kategorisinin bir görünüşü olarak ortaya çıkan yapılardır.

Yukarıdaki örneklerde, temel fiile yardımcı fiiller gelerek, yardımcı fiiller temel fiilin anlamını tamamlamıştır. Kısaca bunlar, gramerlik bir anlam bildirirler. Birleşik fiil içerisinde bu işlevi yüklenen yardımcı fiil, yalnız başına müstakil bir anlam ifade eder. Burada temel fiil ile yardımcı fiillerin anlamlarını tam olarak ayırt etmemiz gerekmektedir. Fiillerin analitik yapının içerisinde kullanıldığı durumlarda fiille birlikte kullanılan yardımcı fiillerin sadece gramerlik anlamlarının olduğu tartışmasızdır. Hakikatte yardımcı unsurların anlamı eklendikleri sözcükle doğrudan ilişkilidir.

Ol üyine ketip qaldı. “O evine gitti” cümlesini aşağıdaki gibi de kullanabiliriz:

Ol / üyine qaray / ketip qaldı. “O evine doğru gitti”

Yukarıdaki cümledeki öğelerin her biri cümlemin anlamlı birer parçasıdır. Bunlar cümleyi meydana getiren temel öğelerdir. Dışarıdan bakıldığında burada 5 ayrı sözcük vardır. Her sözcük müstakil birer anlam ifade ediyor olsaydı, 5 ayrı öge olurdu. Burada ise sadece 3 anlamlı parça vardır. Buradaki iki yardımcı unsur, kendi başlarına parça oluşturamamaktadır. Bunlar leksik anlamlarından ayrılıp, gramerlik birer göreve geçmiş iki yardımcı unsur, iki bağımsız anlamlı sözcüğe (*üyege* ve *ketip*) gelerek bunlar içerisinde yer almışlardır (Qalıbayeva, Oralbayeva 1989: 145).

Bize göre de, yardımcı fiiller analitik yapı içerisinde kullanıldıklarında leksik anlamları belirsizleşerek gramerlik birer anlam bildiren yapılar olarak kullanılırlar.

Kazak Türkçesinde iki unsuru fiillerden meydana gelen birleşik fiilleri incelerken birleşik fiili oluşturan iki unsurdan birincisinin değişken olduğunu, ikincisinin ise sabit kaldığını, Kazak Türkçesiyle ilgili edebî roman, hikâye, gazete ve çeşitli türden metinlerden yaptığımız tarama sonucunda topladığımız malzemeden gördük. Bu tarama neticesinde tespit ettiğimiz fiil+fiil yapıları birleşik fiiller aşağıda listelenmiştir.

al- Fiiliyle

aydap al-, awdarıp al-, barıp al-, bölip al-, ertip al-, jazıp al-, jetkizip al-, jıynap al-, julıp al-, kelip al-, kesip al-, qaytıp al-, qazıp al-, qosıp al-, quypıp al-, oyıp al-, orap al-, sal-ıp al-, sanap al-, satıp al-, surap al-, tañdap al-, tartıp al-, tiyep al-, tüsirip al-, tilip al-, üzip al-.

äkel- Fiiliyle

aydap äkel-, artıp äkel-, atıp äkel-, barıp äkel-, burıp äkel-, ertip äkel-, jazıp äkel-, jasap äkel-, jıyıp äkel-, jegip äkel-, jetelep äkel-, köterip äkel-,

köşirip äkel-, qaytıp äkel-, quwıp äkel-, qısıp äkel-, salıp äkel-, satıp äkel-, surap äkel-, tawıp äkel-, tiyep äkel-, ustap äkel-, şawıp äkel-, şeşip äkel-

äket- Fiiliyle

azıǵıp äket-, aydap äket-, baylap äket-, bastap äket-, bölip äket-, buzıp äket-, burıp äket-, ertip äket-, jıynap äket-, julıp äket-, kesip äket-, qalap äket-, quwıp äket-, örgizip äket-, salıp äket-, talap äket-, tartıp äket-, tizip äket-, urlap äket-, ustap äket-, üzip äket-, şaqırıp äket-, şıǵarıp äket-, ilip äket-

bar- Fiiliyle

aǵıp bar-, aydap bar-, aynalıp bar-, aralap bar-, aytıp bar-, artıp bar-, bastap bar-, bettep bar-, erip bar-, jetip bar-, jügirip bar-, jürip bar-, keşip bar-, kiyip bar-, köterip bar-, köşip bar-, kirip bar-, qaytıp bar-, qaşıp bar-, quwıp bar-, qıdırıp bar-, minip bar-, ozıp bar-, ötip bar-, surap bar-, taqap bar-, tastap bar-, türgep bar-, uzap bar-, ustap bar-, şıǵıp bar-, izdep bar-, ilesip bar-, işip bar-

ber- Fiiliyle

alıp ber-, asırıp ber-, aşıp ber-, aparıp ber-, äzirlep ber-, äkelip ber-, baylap ber-, bosatıp ber-, bölip ber-, jazıp ber-, jarıp ber-, jasap ber-, jegip ber-, jetkizip ber-, jıynap ber-, jöndep ber-, kesip ber-, körip ber-, qaytıp ber-, qosıp ber-, quyıp ber-, salıp ber-, soyıp ber-, tawıp ber-, taratıp ber-, tiyep ber-, tutatıp ber-, tüzep ber-, tigip ber-, ustap ber-, üzip ber-, şıǵarıp ber-, şeşip ber-

jönel- Fiiliyle

aǵıza jönel-, aydap jönel-, alıp jönel-, adımday jönel-, beze jönel-, burıla jönel-, ere jönel-, jele jönel-, jeteley jönel-, jorta jönel-, jula jönel-, jügire jönel-, jüze jönel-, kötere jönel-, köşe jönel-, qaşa jönel-, quwa jönel-, quyǵıta jönel-, öte jönel-, süyrey jönel-, tarta jönel-, tastay jönel-, tiyep jönel-, tura jönel-, şaba jönel-, şıǵa jönel-, ilese jönel-

jiber- Fiiliyle

aydatıp jiber-, aytıp jiber-, artıp jiber-, berip jiber-, bosatıp jiber-, ertip jiber-, jöneltip jiber-, jügirtip jiber-, jürgizip jiber-, qaytarıp jiber-, qosıp jiber-, quwıp jiber-, sabap jiber-, salıp jiber-, suratıp jiber-, taratıp jiber-, toptap jiber-, tusap jiber-, uşırıp jiber-, şeşip jiber-, şıǵarıp jiber-, ilestirip jiber-

kel- Fiiliyle

aǵıp kel-, aydap kel-, aynalıp kel-, aytıp kel-, ayıǵıp kel-, aqталıp kel-, alıp kel-, aparıp kel-, aralap kel-, arqalap kel-, artıp kel-, äzirlep kel-, bayqap

kel-, barlap kel-, barıp kel-, bastap kel-, berip kel-, bettep kel-, bolıp kel-, bosap kel-, bölünip kel-, burılıp kel-, bilip kel-, bitirip kel-, erip kel-, estip kel-, jazıp kel-, jaylap kel-, jelip kel-, jetelep kel-, jetip kel-, jıynap kel-, jortıp kel-, jöneltip kel-, jügirip kel-, jürip kel-, jılıp kel-, kelisip kel-, keşip kel-, kiyip kel-, könip kel-, körip kel-, köterip kel-, köşip kel-, kirip kel-, qaytıp kel-, qarap kel-, qaşıp kel-, qoyıp kel-, qosa kel-, quwıp kel-, qurtıp kel-, qutılıp kel-, qırıp kel-, minip kel-, ozıp kel-, oynap kel-, oqıp kel-, aralap kel-, orındap kel-, ötip kel-, surap kel-, süzip kel-, taqap kel-, taratıp kel-, tastap kel-, tayap kel-, tiyep kel-, tögip kel-, turıp kel-, uzatıp kel-, ustap kel-, uşıp kel-, şawıp kel-, şolıp kel-, şığıp kel-, izdep kel-, ilesip kel-, istep kel-, işip kel-.

ket- Fiiliyle

ağıp ket-, adasıp ket-, aydap ket-, alıp ket-, alıstap ket-, aralap ket-, asıp ket-, atap ket-, attanıp ket-, atıp ket-, awlap ket-, awıp ket-, aşıp ket-, baylap ket-, barıp ket-, bezip ket-, bekitip ket-, berip ket-, bölünip ket-, buzıp ket-, burılıp ket-, bilip ket-, erip ket-, eskerte ket-, jazıp ket-, jarıp ket-, jasadap ket-, jawıp ket-, jep ket-, jetkizip ket-, jegip ket-, jetelep ket-, jıyıp ket-, joliğıp ket-, jöndep ket-, jönelip ket-, juwıp ket-, julıp ket-, jügirip ket-, jürip ket-, jığıp ket-, kezip ket-, kezdesip ket-, kelip ket-, kelisip ket-, keşip ket-, kiyip ket-, kömip ket-, köterip ket-, köşip ket-, körip ket-, qazıp ket-, qaytıp ket-, qamadap ket-, qarap ket-, qañğıp ket-, qarğıp ket-, qaşıp ket-, qıyratıp ket-, qoyıp ket-, qonıp ket-, qosıp ket-, quwıp ket-, qurtıp ket-, qıdırıp ket-, qırıp ket-, qıstap ket-, minip ket-, oñdap ket-, öñgerip ket-, örtep ket-, ötip ket-, sabap ket-, soğıp ket-, surap ket-, tarap ket-, tastap ket-, tatıp ket-, terip ket-, tekserip ket-, tiyep ket-, tonap ket-, tögip ket-, turıp ket-, tögip ket-, tüzep ket-, tünep ket-, tıgıp ket-, uzap ket-, uğıp ket-, urıp ket-, urlap ket-, ustap ket-, uşıp ket-, üyip ket-, şawıp ket-, şarlap ket-, şeşip ket-, şığıp ket-, ıgıp ket-, ıqtap ket-, izdep ket-, ilip ket-, ilesip ket-, istep ket-, işip ket-.

kir- Fiiliyle

aydap kir-, alıp kir-, arqalap kir-, attap kir-, aşıp kir-, barıp kir-, buzıp kir-, erip kir-, jügirip kir-, kelip kir-, köterip kir-, qaytıp kir-, qaşıp kir-, qıyratıp kir-, quwıp kir-, öñgerip kir-, surap kir-, tesip kir-, şeşip kir-, şığıp kir-, ilesip kir-.

qayt- Fiiliyle

aydap qayt-, aynalıp qayt-, aytıp qayt-, aqталıp qayt-, alıp qayt-, aparıp qayt-, aralap qayt-, arqalap qayt-, arılıp qayt-, artıp qayt-, awlap qayt-, bayqap qayt-, baylap qayt-, barlay qayt-, barıp qayt-, bastap qayt-, ba-

yandap qayt-, bekitip qayt-, berip qayt-, bolıp qayt-, bosap qayt-, bölip qayt-, buzıp qayt-, bilip qayt-, bitirip qayt-, erip qayt-, estip qayt-, jaynap qayt-, jasap qayt-, jatıp qayt-, jep qayt-, jetip qayt-, jeñip qayt-, jıyıp qayt-, jolıǵıp qayt-, jöndep qayt-, jürip qayt-, kelip qayt-, kelisip qayt-, keşip qayt-, kiyip qayt-, kömip qayt-, köterip qayt-, körip qayt-, kirip qayt-, qamap qayt-, qarap qayt-, qıyratıp qayt-, qoyıp qayt-, qonıp qayt-, qosıp qayt-, qutılıp qayt-, qıdırıp qayt-, qırıp qayt-, minip qayt-, ozıp qayt-, oynap qayt-, oqıp qayt-, oñdap qayt-, oñgerip qayt-, sabap qayt-, satıp qayt-, surap qayt-, süzip qayt-, tawıp qayt-, tastap qayt-, tatıp qayt-, tekserip qayt-, tiyep qayt-, tonap qayt-, tögip qayt-, tustap qayt-, tüzep qayt-, tünep qayt-, uǵıp qayt-, urlap qayt-, ustap qayt-, şarlap qayt-, şeşip qayt-, şolıp qayt-, şıǵıp qayt-, izdep qayt-, istep qayt-, işip qayt-.

qal- Fiiliyle

aytıp qal-, alıp qal-, batıp qal-, bögep qal-, bölünip qal-, jolıǵıp qal-, kezdesip qal-, kelisip qal-, kezdesip qal-, kidirip qal-, qonıp qal-, qıstap qal-, suranıp qal-, toqtap qal-, tosıp qal-, turıp qal-, tıǵılıp qal-.

qoy- Fiiliyle

alıp qoy-, aparıp qoy-, asıp qoy-, aşıp qoy-, äkelip qoy-, baylap qoy-, basıp qoy-, bekitip qoy-, bölip qoy-, engizip qoy-, jazıp qoy-, jawıp qoy-, jıynap qoy-, kömip qoy-, qamap qoy-, quyıp qoy-, saqtap qoy-, salıp qoy-, süyep qoy-, terip qoy-, tüzep qoy-, tıǵıp qoy-, şıǵarıp qoy-, ilip qoy-.

öt- Fiiliyle

aǵıp öt-, aydap öt-, aynalıp öt-, alıp öt-, aralap öt-, attap öt-, bayqap öt-, bastap öt-, buzıp öt-, burıp öt-, erip öt-, jarıp öt-, jügirip öt-, jüzip öt-, kesip öt-, keşip öt-, köterip öt-, qarǵıp öt-, qıyratıp öt-, qoparıp öt-, oñgerip öt-, tesip öt-, tiyep öt-, şawıp öt-.

tasta- Fiiliyle

alıp tasta-, aparıp tasta-, awdarıp tasta-, aşıp tasta-, äkep tasta-, bekitip tasta-, bölip tasta-, buzıp tasta-, jayıp tasta-, jawıp tasta-, jıyıp tasta-, julıp tasta-, jırtıp tasta-, kesip tasta-, kömip tasta-, qaǵıp tasta-, qamap tasta-, salıp tasta-, sırıp tasta-, tösep tasta-, tıǵıp tasta-, şeşip tasta-.

tüs- Fiiliyle

arqalap түs-, asıp түs-, attap түs-, barıp түs-, kelip түs-, köterip түs-, qarǵıp түs-, qulap түs-, uşıp түs-.

şıq- Fiiliyle

aydap şıq-, aynalıp şıq-, aytıp şıq-, alıp şıq-, aralap şıq-, bayqap şıq-, barlap şıq-, barıp şıq-, bastap şıq-, bekitip şıq-, berip şıq-, bettep şıq-,

bolıp şıq-, bosap şıq-, buzıp şıq-, bilip şıq-, erip şıq-, estip şıq-, jep şıq-, jügirip şıq-, kelip şıq-, kelisip şıq-, kiyip şıq-, köterip şıq-, körip şıq-, kirip şıq-, qaşıp şıq-, qoyıp şıq-, qonıp şıq-, quwıp şıq-, minip şıq-, ozıp şıq-, öñgerip şıq-, örmelep şıq-, salıp şıq-, surap şıq-, tastap şıq-, tesip şıq-, tiyep şıq-, tünep şıq-, tüsip şıq-, ustap şıq-, şeşip şıq-, izdep şıq-, ilesip şıq-, işip şıq-.

Türkiye Türkçesinde “tasviri fiil olarak adlandırılan ve iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiillerin” (Korkmaz 2003: 881) benzerleri Kazak Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır; ancak başka şekillerde.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE

KAZAK TÜRKÇESİNDE

Yeterlik

bil-

al-

satabil-

sata al-

görebil-

köre al-

bile bil-

bile al-

Tezlik

ver-

ber-, jiber-, sal-

oturuver-

otıra ber-

ağlayıver-

jılap jiber-

yatıver-

jata sal-

Sürerlik

dur-, kal-, gel-

tur-, bar-, kel-

gelip dur-

kelip tur-

baka kal-

qarap qal-

söylenegel-

aytılıp kel-

Yakınlık

yaz-

jazda-

öleyaz-

öle jazda-

düşeyaz-

qulay jazda-

Örneklerde görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesindeki tasviri birleşik fiiller, Kazak Türkçesinde de benzer yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıların oluşturduğu anlamlar da Türkiye ve Kazak Türkçelerinde birbirine yakındır. Bu konuyla ilgili olarak yaptığımız inceleme sonucunda, Kazak Türkçesindeki bu fiillerin tamamını analitik yapılar içerisinde değerlendirdik. Bu tür fiillerin Türkiye Türkçesindeki şekillerine baktığımızda da, yardımcı fiilin temel fiile sadece yeterlik, tezlik, sürerlik, yakınlık anlamları kattığını görüyoruz. Oysa ki, birleşik fiiller “birleştirme yolu ile” (Korkmaz, 2003: 792) yeni anlamlara sahip sözcükler türetirler. Birleşik fiillerin bu tanımından ve genel teorisinden hareketle Türkiye Türkçesindeki bu yapıları birleşik fiiller içerisinde değerlendirmemek gerektiği kanaatindeyiz.

Türkiye Türkçesinde öyle yapılar da vardır ki, bizim yukarıda tanımını yaptığımız birleşik fiilin genel teorisiyle tam olarak örtüşmektedir. Bunlar Türkiye Türkçesi gramerlerinde *ikili fiiler* olarak adlandırılmaktadır. Z. Korkmaz bu tür fiillerin “iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip anlamca kaynaşmasından oluştuğunu” (Korkmaz, 2003: 792) belirterek *alıp ver-, atıp tut-, dolup taş-, döküp saç-, düşüp kalk-, gidip gel-, bilip bilme-, kasıp kavur-, sayıp dök-, silip süpür-, yatıp uyu-* örneklerini vermektedir. Korkmaz, yine konu ile ilgili olarak “anlam bakımından birleşliği oluşturan her iki fiil de bir bağlaçla birbirine bağlanmış gibi az çok kendi anlamlarını sürdürdükleri hâlde, anlam kaynaşması yoluyla her iki anlamı birden içeren özel bir anlam da kazandırmışlardır. Yani, her iki esas fiil de birbirini tasvir etmektedir. Söz gelişi *döküp saçmak*’ta hem ‘dökmeyi’ hem de ‘saçmayı’ içine alan tek bir kılış söz konusudur.” (Korkmaz, 2003: 835) demektedir. Böylece, Türkiye Türkçesinde birleşik fiiller denildiğinde bu kapsam içerisinde sadece “ikili birleşik fiiller”in ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

İki fiilden kurulan birleşik fiillerin ana özellikleri şunlardır:

1. Birleşik fiilleri diğer birleşik sözcüklerden ayıran farklılıklar vardır. Böylece birleşik fiilleri, birleşik sözcükler içinde bağımsız olarak değerlendirebiliriz.

2. İki unsuru da fiillerden oluşan birleşik fiiller, her iki unsuru da anlamlıdır. Bu iki anlamlı fiilin bir araya gelmesi sonucu yeni anlamlı bir fiil oluşur. Bu ise, fiil+fiil formülüyle kurulan birleşik fiillerin en genel tanımıdır.

3. Birleşik fiilleri oluşturan unsurlar, öncelikle semantik bağımsızlıklarını korurlar. Yani bunların her biri müstakil birer anlama sahiptir. Söyleniş sırasında (birleşik fiil oluşurken) cümlede, yani birleşik fiil olarak kullanıldıklarında birleşliği meydana getiren unsurların anlamları zayıflar.

4. Birleşik fiilleri meydana getiren unsurlar, birleşik fiillerin unsuru olarak kullanıldıklarında iki unsurun kendi arasında birleşmesinde bazı özellikleri vardır. Bunlar sözcük grubu şeklinde birleşmezler. Deyim şeklinde sözcük grubu da olmazlar. Türk lehçelerinde birleşik fiillerin bu türünde fiillerin unsurlarını birleştiren zarf-fiil ekleridir. Bunlar da bir dönemde sözcük olarak kullanılırken, fiille birlikte kullanılıp sözcük grubu özelliği taşıırken zamanla bu işlevlerini yitirip birleşik sözcüğün bir elementi olarak kalıplaşmışlardır.

5. İki unsuru da fiilden meydana gelen birleşik fiilleri, fiillerin analitik yapılarından ayırt etmek gerekir. Bunlar sadece anlam bakımından ayrılırlar. Yapı ve bağlanma şekilleri bakımından aralarında farklılık yoktur. Özetle söyleyecek olursak, iki unsuru da fiil olan birleşik fiillerde iki fiil de anlamlı olup, yeni anlamda bir fiil oluştururken, fiillerin analitik yapılarında ise temel fiile getirilen yardımcı fiil, temel fiile gramerlik bir anlam katar. Ancak birleşik fiillerde, ortaya çıkan yeni anlama birleşik fiili oluşturan her iki unsur da eşit oranda katılır.

6. Birleşik fiiller, dilin tarihi gelişim sürecinde sözcük gruplarının gelişimi sonucunda oluşmuşlardır. Bütün birleşik fiillerin çıkış noktası burasıdır. Ancak zaman içerisinde bunların gelişimi, leksik ve gramerlik aşamaları farklı şekilde gerçekleşmiştir.

7. Gramerle ilgili yapılan teorik araştırmalar, birleşik fiilleri müstakil birer sözcük olarak kabul edip, müstakil bir sözcüğün taşıdığı bütün özellikleri de taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- Kasımova, B. (1992): Qazirgi Qazaq Tilindegi Kürdeli Etistikter, Basılmamış doktora tezi, Almatı: s. 25.
- Kalıbayeva, A.; Oralbayeva, N. (1989): Etistiktiñ Söz Jasamı. Qazirgi Qazaq Tiliniñ Söz Jasam Jüyesi, Almatı.
- Kazaq Tiliniñ Grammatikası, (1967): I. cilt, Morfologiya, Almatı.
- Kalıbayeva, A., Oralbayeva, N. (1989): Etistiktiñ Söz Jasamı. Qazirgi Qazaq Tiliniñ Söz Jasam Jüyesi, Almatı: s. 145.
- Koç, K. (1998): Kazak Türkçesinde Kelime Gruplarının Sentaksı, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış yüksek lisans tezi, Muğla.
- Koç, K. (2001): Qazaq Tilindegi Kürdeli Etistikterdiñ Qalıptasuı, Gılım, Almatı.
- Koç, K.; Baynıyazov A.; Başkapan V. (2003): Qazaqşa-Türkçe Sözdik, Türkistan.
- Korkmaz, Z. (1959): “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkan’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1992): Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara.

- Korkmaz, Z. (2003): Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları, Ankara.
- Oralbayeva, N. (1975): Qazirgi Qazaq Tilindegi Etistiktiñ Analitikalıq Formaları, Almatı.
- Oralbayeva, N. (1989): Qazirgi Qazaq Tiliniñ Söz Jasam Jüyesi, Almatı.

ETNİK ÖZELLİKLERİ TAŞIYAN TÜRK ATASÖZLERİ

*Ketevan LORTKİPANİDZE**

*Vusala TALİBOVA***

Giriş

Bilindiği gibi bir dilin “atasözleri hazinesi” o dili konuşan halkın tarihi, dini ve sosyal deneyimlerinin gerçek göstergelerinden biridir. Kültür bilimi açısından atasözlerinde saf şekliyle her milletin önemli değerleri, basmakalıpları (stereotip) ve görüşleri verilmektedir. Atasözleri ve deyimler yaşam tarzı, örf, kendi ve diğer etnik toplumların özellikleri, klişeleşmiş toplumun ritüelleri açısından bir hazine olarak kabul edilebilir.

Açıkça görülüyor ki etnik görüntülerin meşhur tasviri her zaman doğru ve kabul edilebilir değildir ve bu nedenle genelleştirilmemelidir, buna rağmen, belli etnik grupların temsilcileri ile iletişim sürecinde birikmiş bir deneyimi tasvir olarak incelemek hâlâ ilginçtir.

Bu yazının temel hedefi diğer etnik kültürel ve tarihsel çağrışımlara karşı basmakalıp tutum gösteren atasözlerini tartışmaktır. Türk kültüründe etnik grupların tespit edilmiş atasözü basmakalıp portrelerinde, olumlu ve olumsuz anlamsal özelliklere göre, semantik modeller oluşturmaktır. Sunduğumuz bildirimizde “etnik basmakalıp” atasözlerinde yer alan etnik gruplar ya da milletler hakkında abartılı görüş olarak tanımlanmıştır [Jansen1957].

Bildirimizin ampirik verileri, Türk atasözleri sözlüklerden([Albayrak 2009] vb.) toplanan 34 atasözünün yanı sıra Gürcistan’da yaşayan tanıklardan öğrenilen dört atasözü olmak üzere toplamda 38 atasözüdür.İlgili ürünler kendi yapısı içinde etnik ad (etnonim) varlığı ile teşhis edildi. Seçtiğimiz atasözleri Prof. M. Rusieşvili [Rusieşvili2005] tarafından önerilen pragma –

* Profesör, İv. Djavakhişvili Tiflis Devlet Ü. (TDÜ) Doğu Bilimleri Enstitüsü Türkoloji Bölümü, ketlort@mail.ru

** Mezun, TDÜ Beşeri Bilimler Fakültesi **Türkoloji Bölümü**, vtalibova@gmail.com

semantik modele dayanarak belirlenir. Bu modele göre, atasözü, kendi anlamını oluşturan üç birbirine bağlı ve iç içe katmandan oluşur. Birinci (yüzey) katman, ögesinin metaforik formu; orta katmandoğrudan anlam ve bağlamsal değiştirgenleri (parametreleri) sunuyor. İç katman ise, özellikle atasözünde gerçekleştirilmiş dünyanın modelini göstermektedir. Örneğin “Türkün kalbi hazinedir” atasözü birinci yüzey katmanda bize “Türk, kalp, hazine” metaforik formlarınısunuyor. Orta katman ise – onundoğrudananlamını: Türkün kalbi hazinedir. İç katman ise atasözünün genel anlamını (gerçekleştirilmiş dünyanın modelini göstermektedir):Genellikle saf, dürüst insanların gönülleri çok zengindir ve böyleleri gönüllerinde en ufak kötülük taşımaz.

I Olumlu Yan Anlamların Özellikleri:

1. Bağlılık, Safılık/Asalet, Mertlik, Adalet, Uyanıklık/Özveri.

1.1. Türk’e şahadet en büyük mertebedir.

Şehit olmak, Türkler için paha biçilemeyecek kadar yüce bir makkamdır.

1.2. Türkün kalbi hazinedir.

Türklerin, eğitilmemiş, saf insanların gönülleri çok zengindir ve böyleleri gönüllerinde en ufak kötülük taşımaz.

1.3. Osmanlı fısıltıdan hoşlanmaz.

Osmanlılar, güçlü kimseler işlerini dedikodu ile değil, herkesin gözü önünde, dedikoduya meydan vermeden ve adaletle sürdürür.

1.4. Osmanlı köyünde pırasa satılmaz.

Osmanlı, güçlü insan, kötü şeylere izin vermez.

1.5. Osmanlı’nın ayağı üzengide gerek.

Güçlü toplumlar, güçlerini gösterebilmekve varlıklarını devam ettirebilmek için her zaman savaşa hazır durumda olmalıdır. Osmanlılar güçleri gösterebilmek ve varlıklarını devam ettirebilmek için her zaman savaşa hazır durumda olmalıdır.

2. Cömertlik

2.1. Osmanlı’ ya bir selam ver, yiyeceğini düşünme.

Misafirperver olan Osmanlıya selam vermiş insanlar, kendilerini güven içinde hissetmişlerdir.

3. Sabır/Hoşgörü,Sadakət.

3.1. Arap kırk yıl sonra hayfını almış, gene de eyvah acele etmişim demiş.

Araplar, İslam dininin ve Hz. Muhammed'in sünnetinin gereği olarak her zaman sabırlı davranırlar.

3.2. Arap kızar amma, kırk harami lazım.

Araplar sabırlı insanlardır, kolay kolay kızmazlar.

3.3. Arap ağasını bilir.

Arap kendisine yardımcı olup iyilik yapacak kimseleri tanır.

4. İlmilik/İnce düşünme, Açgözlülük/Tokgözlülük (Hem olumlu hem de olumsuz özellik bir arada).

4.1. Arap mesel bilir amma söylemez.

Her sözü her yerde söylememeli, sözü yeri geldiğinde konuşmalı.

4.2. Arap doyunca yemez, Acem çatlayınca.

Araplar Hz. Muhamed'in sünnetine uyarak doyunca yemek yemeyi bıraktıkları hâlde, Acemler nefislerine uyarak sağlıklarını etkileyecek kadar aşırı yemek yerler.

5. Çalışkanlık/Tembellik (Hem olumlu hem de olumsuz özellik bir arada).

5.1. Türkmen işler, tat yer, eşek işler, at yer.

Türk soyundan gelen Türkmenler çalışır, kazandıklarını aralarında yaşayan Araplar ve İranlılar yer.

6. Güçlülük

6.1. On sekiz Kazak (Rus), bir Abdurrezak.

Güçlü ve sayıca çok olan insanlara karşı bir kişi tek başına bir şey yapamaz.

II Olumsuz Yan Anımların Özellikleri

1.Cibilliyetsizlik (Soysuzluk).

1.1. Araptan (Ermeniden) paşa, ağaçtan maşa olmaz.

Kötü bir malzemeyle iyi bir eser ortaya koymak mümkün değil.

1.2. Çingeneden çoban olmaz, Yahudiden pehlivan.

Bazı meslekler, bazı toplumların yaşama tarzına ve hayat anlayışına uygun değildir.

1.3. Ermeni’de irfan, Yahudi’de pehlivan bulunmaz (olmaz).

2. Tembellik, Düşüncesizlik (üstünkörü düşünme).

2.1. Çingen kızı hanım olmaz, dilenmezse karnı doymaz.

Çingene hanımları evden çok dışarıda, başta dilenme olmak üzere, çeşitli işler gördüklerinden normal bir hanımın evde gördüğü işleri bilmez.

2.2. Çingene evinde kaymak aranmaz.

İnsan gerçekleşmesi mümkün olmayan ya da başarılı olmayacağı işlere girişmemeli.

1.3 Çingene evinde (çadırında) musandıra ne arar?

Çingeneler çadırda yaşadıkları için çadırlarda yatak yorgan konulan yer, yani yüklük bulunmaz.

1.4. Türk’e borçlu olma, ya düğünde ister, ya bayramda.

Cahil kimselere borçlu olmamak gerekir, çünkü böyleleri alacaklarını borçlunun en sıkışık zamanında almaya kalkışır.

2.5. Türk’ün ağzı nereye ise sefer oraya.

Yeteri kadar eğitilmemiş kimselerin karnı nerede doyacaksa, orada yaşamak isterler.

3. Döneklik (Güvenilmezlik), Başkaldırı.

3.1. Tatar, babasını satar.

Tatar Türklerine fazla güvenmemek gerektiğini vurgulamak için kullanılan bir atasözüdür.

3.2. Türk’e beylik vermişler, önce babasını öldürmüş.

Türkler önemli bir mevkiye geldiklerinde, mevkillerinin gücünü öncelikle kendi yakın çevrelerine gösterirler.

4. Cehalet, Safılık (olumsuz anlamda), YavaşlamışDüşünme, Ahmaklık.

4.1. Türk tosun doğdu anadan, öğüt aldı eşek ile danadan.

Köylü annesinden güçlü ve kuvvetli bir çocuk olarak doğmakla beraber, gerekli eğitimi almadığı için cahil olarak kalır.

4.2. Türkün aklı başına sonradan gelir.

Eğitimsiz, saf insanlar yaptıkları işler için kurnazlık düşünmez. Çoğu kez başkalarının oyunlarıyla karşı karşıya kalır, gerçeği öğrenir ve bir daha aynı şekilde davranmamaya çalışırlar.

4.3. Türk gözünden ısınır./ Türkün aklı gözünde saklı.

Yeterli eğitim almamış kimseler söylenenlere değil, gözleriyle gördüklerine inanır.

1.4. Türk ata binince (kendini) bey oldum sanır.

Cahil kimseler birtakım olanaklara kavuşunca, kendilerini bey olmuş kabul eder.

4.5. Arap (aptal)ata biner bey oldum sanır, lağlaz(çelem)aşa girer yağ oldum sanır.

Kişininsahipolduğu mal veservetonundeğeriniyükseltmez. Örneğin, ahmakatabinmeklebeyolamaz,şalgamaşagirmekleyağolamaz.

1.6. Kürt (Türk) ne bilir bayramı, hörp, hörp içer ayrıntı.

Kürtler (Türkler), bilgisiz kimseler, nerede, nasıl hareket etmeleri gerektiğini bilmezler.

5. Kurnazlık, Çıkar düşkünlüğü.

5.1. Türk'ün bildiğini, tilki bilmez.

Cahil görünen kimseler kurnazlıkla tilkiyi geçer.

5.2. Osmanlı'nın piyazına, kışın yazına inanma.

Geçmişte Osmanlı'nın yardımı güven verici olmamıştır, tıpkı kış mevsimindeki sıcak havalara güvenilmediği gibi. Ve saire.

5.3. Kürt, vereni sever.

Genelde bütün adamlar, ama daha çok Kürt kökenli insanlar eli açık, cömert insanları sever.

6. Nankörlük

6.1. Türk'ün (abdalın) karnı doyunca, gözü kapıda olur.

Yeterli eğitim almamış cahil kimseler, ihtiyaçları giderilince hatır gönül düşünmeden kendilerine iyilik yapanlardan uzaklaşmaya çalışırlar.

SONUÇ

Etnik atasözü portrelerinin olumlu özellikleri arasında: bağlılık, saflık, asalet, mertlik, adalet, uyanıklık/ özveri, cömertlik, sabır/hoşgörü, sadakat, ıhlımlılık/ince düşünme, tokgözlülük, çalışkanlık, güçlülük/yer alırken olumsuz özellikleri arasında da: cibilliyetsizlik, tembellik, düşüncesizlik, döneklik, başkaldırı, cehalet, saflık (olumsuz anlamda), ahmaklık, kurnazlık, çıkar düşkünlüğü ve nankörlük/yer almıştır.

Çalışma, etnik atasözü portrelerinin bazı etnik gruplar için hem olumlu hem de olumsuz tutum içerdiğini ortaya koydu. Çalışmada, ayrıca, tek ve aynı etnisitenin (örneğin, Türkler ve Osmanlılar) atasözlerinde hem olumsuzca hem de olumluca tasvir edilebildiği görülmüştür. Ayrıca, iki ayrı etnik grubun kıyaslandığı atasözlerine de rastlanmıştır. Mesela I.4.2 ve I.5.1'deki atasözlerinde iki ayrı etnik grup biri olumlu öteki ise olumsuz özelliği ile kıyaslanırken II.1.2 ve II.1.3'teki atasözlerinde her iki etnik grup da olumsuz özelliği ile vurgulanmıştır.

Görüldüğü gibi, atasözü fonları hem ulusların yaşam tarzı ve bilincini tanımak için hem de diğer etnoslara karşı basmakalıp tutumları incelemek için zengin malzemeler vermektedir. Bu çalışmamızda Türkler (Türk, Osmanlı, Türkmen veya Tatar olarak), Araplar, Acemler (İranlılar), Yahudiler, Çingeller, Ermeniler ve Kürtlere ilişkin atasözlerine rastlanılmasına rağmen maalesef Gürcülerle ilgili olanlara rast gelinmemiştir. Buna rağmen, Gürcistan'ın Marneuli bölgesinde yaşayan Karapapak (Terekeme) Türklerin arasında çeşitli etnisiteler ve Gürcüler hakkında da birkaç atasözü yayılmıştır:

1. Türkün başında bəla olmasa Türk başa bəladır.
Türk daima savaşıdır.
2. Əgər bir Ruslavodka içməmişənsə heç vaxt onunla düşmənçilik eləmə.
Ruslar votkayı çox severlər və votka masasında tanışlıklarını dost edinirlər. Zamanından önce Rusu düşman olarak kabul etme, önceden iyice tanış.
3. Saqqalsız yəhudi daha yaxşıdır, nəinki yəhudisiz saqqal.
Yahudilerin daima sakkallı olduklarını gösteren bir atasözüdür.
4. Gürcü çörək itirmez. (Bu atasözünü bize TDÜ profesörü, sayın Musa Aliyev nezaketle sundu).
Gürcü başkalarının misafirperverliğini unutmaz.

KAYNAKLAR

- ALBAYRAK, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul, XII+1140s., Kapı Yay.
- JANSEN, William Hugh (1957), "A Culture's Stereotypes and Their Expression in Folk Clichés," *Southwestern Journal of Anthropology*, 13, pp.184-200.
- PAREDES, Américo (1970), "Proverbs and Ethnic Stereotyping," *Proverbium*, no. 15, pp.511-513.
- RUSİEŞVİLİ, Manana (2005), *Atasözü*, Lomisi, Tiflis (Gürcüce), 267s.
- RUSIESHVILI, M. - LORTKIPANIDZE, K. (2010), "Reflections on Cultural Aspects in a Proverb (Using examples of Georgian and Azerbaijani proverbs)," *Dirçəlişər XXI*, Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, 145-146, pp.371-375.

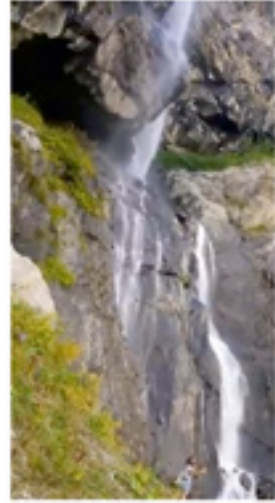
ÇA: AKAN SUYUN SESİ

*Ketevan LORTKİPANİDZE**,

*Yusuf F. GÜLVER***

Giriş

Kafkasya birçoğu yok olmaya yüz tutmuş da olsa yaşatmaya çalıştığı onlarca dil ve lehçe ile, onları konuşan halklarıyla dünyanın en zengin dil havzalarından biridir. Kafkas dağları bu bölgeyi kuzey ve güney olarak ikiye bölmektedir. Günümüzde kuzeyinde Rusya Federasyonu'na bağlı Adige, Karaçay-Çerkesya, Kabardey-Balkarya, K. Osetya, İnguşya, Çeçenya, Dağıstan; güneyinde ise Gürcistan, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyetleri yer almaktadır. Ekolojik ve etnolojik olarak düşündüğümüzde, Kafkasya bölgesi içerisine Türkiye'nin kuzey doğusu ve İran'ın kuzey kesimleri de girmektedir. Barındırdığı etnik gruplarının çeşitliliği ve coğrafi konumu itibarıyla Gürcistan bu havzanın tam da merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle Kafkas dillerinde yapılacak dil araştırmalarını Gürcistan'dan başlayarak genişletmekte fayda vardır.

Şekil 1. Svaneti-Mestia-Uşba
(Ket'i Mç'edlişvili, 19.06.2016)

Kafkaslar içerisinde derelerin aktığı, çağlayanların yamaçlardan süzül-
düğü sulak ve dolayısıyla yaşama elverişli bir bölgedir. Mesela, Gürcistan
içerisinde 26 bin 60 akarsu ve 100 çağlayan bulunmaktadır¹ (bk. Şekil 1). Bu
nedenle özellikle buralarda yaşamış insanların akan suların sesinden yansıma
olarak 'ça' ile sesteş kısımları olan ve 'su' ile anlamdaş sözcük türetmiş olma-

* Profesör, İv. Djavakhişvili Tiflis Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimleri Enstitüsü Türkoloji
Bölümü, ketlort@mail.ru

** Uzman, Piri Reis Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, yfgulver@pirireis.edu.tr

¹ Bu bilgiler, Tiflis Devlet Üniversitesi coğrafyacılarından Yrd. Doç. Dr. Giorgi Dvalaşvili
tarafından verilmiştir.

ları muhtemeldir. Türetilmiş sözcükler, sözlükler ve bazı Türk, Gürcü tanıklardan yararlanarak bu çalışmada derlenmiş ve ‘ça’ın çok zengin bir anlam öbeği oluşturduğu gösterilerek kökeni tartışmaya açılmıştır.

Ç-harfi ile Başlayan Sözcükler

‘Ça’daki ‘ç’ harfi ağızdaki çıkış şekli itibariyle patlamalı-sızmalı (kapanma-sürtünme), çıkış yeri itibariyle dişeti-damak ünsüzü olup ses tellerinin titreşimi açısından ‘c’nin aksine ötümsüzdür (titreşimsiz) [AKSAN 1998: 33]. Clauson [1962: 170] *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları* adlı eserinde 8.yy. öncesi Türkçesinde tek patlamalı-sızmalı sesin ‘ç’ olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Eski Türklerin Orhun Yenisey alfabesinde ‘c/ç’ sesini göstermek için ortak bir harf olduğu ve ayrıca Çin yazısı ile yazılmış eski Türkçe metinlerde ‘ç’ harfinin Çince ‘ca’ sesini veren işaret esas alınarak gösterildiği bilinmektedir (bk. ML).

Clauson [1972: 393] 13.yy. öncesi Türkçesini ele aldığı Etimoloji Sözlüğünde ‘ç-’ sesinin sözcük arası ve sonunda bulunmasına rağmen başında yaygın olmadığını ve bazı durumlarda ‘ç-’nin ‘ş-’ye dönüştüğünü söylemektedir. Oysa mesela Meydan Larousse Ansiklopedisinin ‘ç’ maddesinde Altay Ailesine giren dillerde bu sesin yaygın olduğu ve Eski ve Yeni lehçelerde bu sese sözcük başı, ortası ve sonlarında sık sık rastlanıldığı vurgulanarak Yeni Türk lehçelerinde sözcük başında ‘ç’ yerine *ş, s, ts, t* (öndamaksıl *t*), *y* ve *s* (öndamaksıl *s*) seslerinin kullanıldığının da görüldüğü belirtmektedir [ML 1981: 115]. Ayrıca, Kafkasya’da yaşayan özellikle Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘c-’ ve ‘ç-’ ile başlayan birçok söze rastlanmaktadır (bk. mesela [TAVKUL 2000]). Karaçay-Malkar Türkçesini Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun güney bölümünü meydana getirdiğini belirten Tavkul [2000: 4] sözcük başındaki ‘y-’nin ‘c-’ye dönüşmesini Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olduğunu belirtmektedir. Yazılı eserlerden yola çıkarak oluşturduğu çalışmasında Clauson, o dönemde Karaçay-Malkarlar’a ilişkin yapılmış kapsamlı sözlük çalışmalarının olmayışından olsa gerek Türkçede ‘ç-’ sesi ile başlayan sözcüklerin yaygın olmadığı kanaatindedir. Tavkul Sözlüğünün şunuş kısmında yaşayan tanıkların dışında yararlandığı kaynaklardan bahsetmiş ve kendisinden önce yazılan sözlüklerin dar kapsamlı ve yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Tavkul Sözlüğünde ‘c-’ ile başlayan sözler, işlendiği sayfa sayısı itibariyle beşinci, ‘ç-’ ile başlayanlar ise sekizinci sıradır. Komşu halklarla olan dil ilişkileri veya etnik karışmalar nedeniyle söz başındaki ‘c-’ sesinin güney komşuları Oset ve Gürcü-Svanlara yakın yaşanan bölgelerde sızıcı *z* yani ‘dz’ sesine, kuzey komşuları Kabardeylere yakın yaşanan bölgelerde ise ‘j’ sesine; benzer şekilde ‘ç’ sesinin Gürcistan’a yakın olan yerlerde sızıcı ‘ts’ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir [TAVKUL 2000: 6-7].

Ça

‘Ça’ sözcüğünün anlamları toplu olarak Tablo 1’de verilmiştir. ‘Ça’ sözcüğü Türkçe-Farsça-Gürcüce komşu dillerinde benzer anlamlarla yer etmiştir. Gürcüce’de “ç’a” (ç sert seslendirilir) ‘su kuyusu’ demektir. Gürcüceye Orta Farsçadan sadece çukur anlamına gelen ‘çâh’ kelimesinden geçtiği düşünülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise lavabo, banyo ve su kuyusu anlamlarında ‘ça, çağ/çak ve çah’ gibi sesteş sözcüklere rastlamaktayız. Radloff’un [1905:1823] *Türk Lehçeleri Sözlüğü Deneme’si* adlı eserinde ‘çā’ nın Güney Sibirya’daki Abakan veya Hakas dil grubuna giren Şor, Sagay ve Koybal Türk lehçelerinde ‘yağmur düşmesi’ anlamına geldiğini belirtmesi dikkat çekicidir.

Ça ile Sesteş Kısımları Olan Sözcükler

‘Ça’ ile sesteş kısımları olan sözcükler çeşitli sözlüklerden ve yaşayan tanıklardan yararlanılarak: yer adları, Türkçe, Gürcüce ve Farsça kullanılan sözcükler şeklinde sırasıyla Tablo 2 ve 3’te verilmiştir. Sözcük sayısının çokluğu ve geniş anlam öbeği oluşturması nedeniyle Karaçay-Malkar Türkçesindeki sözcükler ise ayrı bir tabloda bir arada listelenmiştir (bk. Tablo 4). İleriki çalışmalarda kullanılabilirsin diye, tablolarda su ile yakın anlamlı sözcüklerin yanı sıra anlamlarında ses veya devinim içeren göreceli uzak anlamlı sözcüklere de yer verilmiştir.

Anlamı su ile alakalı ve ‘ça’ sesini barındıran yaygın bir sözcük ‘çala’dır. Gürcistan’da yaşayan Türklerin yerel ağızlarında hâlen mevcut olan bu sözcük ‘içerisinden akarsu geçen vadi’ ya da ‘ırmak kenarındaki verimli arazi’ demektir. Tiflis’te Kura ırmağının geçtiği yerlerde yukarıdan aşağıya sırasıyla “Avç’ala, Ortaç’ala, Poniç’ala” gibi yer adları verilmiştir (bk. Şekil 2). “Poniç’ala” birleşik bir isim olup Gürcücede ‘akarsuyun daha yavaş aktığı ve sığlaştığı çıkış tarafı’ anlamına gelen ‘poni’ ve ‘dere kenarındaki düz yer’ anlamına gelen “ç’ala” sözlerinden oluşturulmuştur (bk. Tablo 2). Benzer şekilde, “Avç’ala” da ‘hırçın/kötü’ anlamına gelen ‘avi’ ve “ç’ala” sözlerinden terkip edilmiştir [ES-GÜR].

Tarihi bir yer adı olan ve halk ağzında yaşayan ‘Borçalı’ ise bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılmış olan eski bir Türk yerleşim bölgesinin adıdır. ‘Börü/Böri’ ve ‘çala’ sözcüklerinden yapılmış ‘Kurt vadisi/deresi’ anlamına gelen birleşik bir ad olduğu düşünülmektedir.

Türkiye’nin ekolojik olarak Kafkasya bölgesine giren yerlerinde çeşitli yer isimlerinde de ‘ça’ sesine rastlanmaktadır. Sulak çayırılık bir yer olan ‘Ci-çala’ mahallesi (Artvin Yusufeli Tekkale Köyü’nde bir mezrada), Posof’tan geçen bir dere olan ‘Cak/Cağ-suyu’ bunlara örnek verilebilir (bk. Tablo 2).

Azerbaycan'ın yerel ağızlarında 'çal' 'dağ yamacı' anlamında kullanılmakta olup 'çala' sözcüğünün oldukça zengin anlamlı olduğu görülmektedir. 'Çala' 'lök, biçənək, tarla düşərgəsi, dere, yer/saha, tandır' gibi altı değişik anlamda kullanılmaktadır (bk. Tablo 3)[AZE-DL: 88-89].

'Ça' sesini barındıran önemli bir diğer sözcük ise 'çağlayan'dır. Türkiye Türkçesi ağızlarında 'çağlak' da denmektedir. Gürcücede de 'čançkeri' sözcüğü 'çağlayan' anlamında kullanılmaktadır. 'Ça' sesini içeren her iki sözcüğün de yüksekte düşerek akan suyun çıkardığı sestən hareketle oluşturulmuş olduğu açıktır. Prof. Dr. Mustafa Uğurlu (16-18 Ekim 2014) 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunduğu "Kelimelerde Oluşturma Yönü" adlı bildirisinde çağlayan sözcüğünün oluşturma yönünden bahsederken "çağ kelimesinin göndergesi akan suyun çıkardığı sestir" açıklamasına yer vermiştir. Karaçay-Malkar Türkçesi'nde 'çuv,' Karahanlı Türkçesi'nde ise 'çav' ses anlamında kullanılmaktadır. Akan su 'çarlar' yani gürler. Gürcüce'de ise akan su 'çukhçukhebs.' Bunlar 'ça' sesinin akan suyun sesinden yansıma bir kök sözcük olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kurultay Katılımcılarının Katkıları

Türk Dil Kurumu 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı katılımcıları bu bildirinin sunumu öncesinde ve sonrasında çeşitli katkılarda bulunmuşlardır. Sunum öncesinde kendisine danışılan Prof. Dr. Mustafa Uğurlu yukarıda atıfta bulunulan çalışmasından bahsetmiştir. Kırgızistanlı Türkologlar'dan Prof. Dr. Suleyman Turduyevič Kayıpov ve Yrd. Doç. Dr. Mayrambek Orozobayev ise Bişkek'te 'Çüy' adlı verimli bir bölge olduğunu ayrıca bu yer adının Altaylar'da da olduğundan bahsetmişlerdir (bk. Şekil 2b). Sunum sonrasında ise Kastamonulu halk bilimci ve şair Nail Tan kendi köyü olan Araç ilçesinin Kavacık köyünde 'çalmaç' (ağaçtan yapılan su kabı), 'çamşah' (ağaçtan yapılan su maşrafası), 'çalca' (sulak yer) gibi sözcüklerin yer aldığını ve bu konuda Yrd. Doç. Dr. Ergün Acar'ın sözlüğüne bakılabileceğini belirtmiştir. Doç. Dr. Tülay Çulha'nın temin ettiği "Kırım Karaycası-İngilizce Sözlük"te ise sıfat olarak kullanılan 'çaa' (öfkeli, şiddetli; densiz) ve isim olarak kullanılan 'çabak' (balık)² sözcüklerine rastlanılmıştır [AQYAY-JANKOWSKI 2015].

Bulgu ve Öneriler

1. 'Ç' ile başlayan sözcüklerin bazılarının diğer harflere dönüşmüş olmasına rağmen Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye ve Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türklerin dilinde 'ça' ile sesteş ve suyun yakın anlam öbeğinde yer alan birçok sözcüğün hâlen yaşıyor olması 'ça' nın türevleri ile zengin bir anlam öbeğine sahip Türkçe çok eski bir kök olduğuna işaret etmektedir.

² Karaçay-Malkar Türkçesinde de balığa 'çabak' denmektedir.

2. ‘Ça’ sesi, anlam genişlemesi ile Karaçay-Malkar Türkçesi’nde kullanılan ‘çak-’ (yeşermek, filizlenmek), ‘çaçıl-’ (dağılmak), ‘çal-’ (biçmek), ‘çalgi’ (tırpan), ‘çalkız’ (ot biçilen saha) gibi özellikle devinim içeren birçok başka sözcüğün türetilmesinde de kullanılmış olmalı (bk. Tablo 4).

3. Çalışma sırasında suyun zıt anlam öbeğinde yer alan ‘çal’ (taşlık yer) ve ‘çalan’ (çorak yer) gibi sözcüklere de rastlanmıştır (bk. Tablo 5). ‘Ça’ sesini içeren bu sözlerin suyun anlam öbeğine yakın olmasını beklerken tam zıttı olan kuraklığın anlam öbeğinde yer alması düşündürücüdür. Belki de önceden sulak olan yer adı sonrasında yaşanan iklim değişiklikleri vb. başka coğrafi nedenlerle kuraklaşınca aynı veya yakın adla adlandırılmaya devam edilmiş olabilir.

4. Kökenini henüz bilmediğimiz (mesela ‘çamur’ sözcüğü) ya da yanlış kökenlendirdiğimiz ‘ça’ ile sesteş kı-sımları olan ve suyun anlam öbeğinde yer alan bazı sözcüklerin de kökeni aslında ‘ça’ olabilir (bk. Tablo 6).

5. ‘Çağlayan’ sözcüğünde olduğu gibi suyun anlam öbeğinde yer alan onlarca başka sözcüğün “oluşturma yönü” ve ‘ça’ sesinin göndergesi, ‘akan suyun veya sudaki hareketin çıkardığı ses’ olmalıdır (bk. Şekil 3a).

6. Şekil 3a’da listelenen ad hâlindeki sözcüklere bakacak olursak, sözcüklerin ortadaki öbek merkezi daireye mesafeleri yaklaştıkça anlamları da ‘su’ya yaklaşmaktadır. Konuyu matematiksel açıdan ele alırsak: eğer anlam sesin bir fonksiyonu ise ses ‘ça’ ya yaklaştıkça anlamın ‘su’ya yaklaştığını görmekteyiz (bk. Şekil 3b). Bu fonksiyonun **süreklili** olabilmesi için geçmişte bir yerde ‘su’ sözcüğüne ‘ça’ sesinin verilmiş olmasını bekleriz. Dildeki değişimler olağan şartlarda ani olamayacağından **süreklilik** arz etmesi gerekmektedir. Ayrıca eğer ‘su’ sözcüğünün kökeni ‘ça’ sesi yerine ‘s’ ve ‘u’ sesleri olsaydı bir yandan “oluşturma yönünün” yansıma bir ses olma ihtimali azalır öte yandan da şu anda ‘su’ sesini içeren türeme birçok sözcük dilimizde kullanılıyor olmalıydı. Oysa basit yapım ekleri ile türetilmiş ‘suluk, sulak’ gibi sözcükler dışında Şekil 3a’da verilen türden bir anlam öbek haritası ‘su’ sesinden türemiş sözcükler için yapılabilir görülmemektedir. Bunlar göstermektedir ki ‘su’ sözcüğünün kökeninde büyük bir ihtimalle ‘ça’ sesi yer almaktaydı.

7. Bir an için ‘su’ sözcüğünün kökeninde ‘ça’ sesinin olduğunu varsayarsak o zaman nasıl oldu da sözcük başındaki ‘ç’ sesinin ‘s’ ya dönüştüğü sorusu aklımıza gelmektedir. Bu durumun çağdaş Türk lehçelerinde sekiz tane sözcük için var olduğu tespit edilmiştir [bk. Tablo 7]. Bu sekiz tane sözcük, sözcük başlarındaki ‘ç’ın ‘ş’ ve ‘s’ olarak seslendirilebildiğine örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Suyun anlam öbeğinde yer alan ve akan suyun sesinden yansıma ‘ça’ sesi ile sesteş kısımları olan onlarca sözcük Kafkasya’da yaşayan Türklerin dilinde, yer isimleri, canlı ve cansız isimleri, devinim içeren eylemler olarak kullanılmaktadır. Bu durumun Türkiye Türkçesi ağızlarında da birçok örneği bulunmaktadır.

2012 sonlarında Türkiye’de ve Gürcistan’daki “(ç/c)ala” seslerini içeren yer isimlerinin karşılaştırmalı analizini yapmak üzere başlanılan bu çalışma, suyun anlam öbeğine ve muhtemelen ses kökenine doğru bir yolculuğa dönüşmüştür. Şimdiye kadar yapılanlar giriş niteliğinde yüzeysel çalışmalar olup, yukarıdaki bulgu ve önerilerin ışığında alan uzmanlarının yapacağı daha derin çalışmalar ile ‘su’ sözcüğünün kökenine ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Tablo 1. ‘Ça’ Sözcüğünün Anlamı

Sözcük	Anlamı
ça	evlerde abdest alınan çukurlaştırılmış yer (Malatya) [TDK-DS]. Çağ olarak *Eflânî –Zonguldak; Çorum; Amasya; *Niksar, *Zile, Zığdı *Erbaa –Tokat; Aybastı –Ordu; Kars; Harput –Elâzığ; *Gök-sun –Maraş; Çepni *Gemerek, *Yıldızeli –Sivas; Bektaşlı –Yozgat; Solakuşağı *Şereflikoçhisar –Ankara; *Mucur –Kırşehir; *Bor –Niğde.
	ev içinde taş banyo (Sivas ve Kayseri) [TDK-DS].
	lavabo, banyo
	iri taş parçası
	çay
	[çe], uzakta olan bir yeri göstermek için "ta" anlamında kullanılır (Haruniye ve çevresi Bahçe -Adana) [TDK-DS]
	Şâbaş, âferin, yaşa, şa. Sözcüğün geçtiği örnek metin: “Şunun gibi nazmeyleyem Türkice Ki Tat ü Muğal ede şâbaş ü ça” (Farsçadan Hoca Mesud tarafından çevirilen manzum hikaye ‘Sü-heyl ü Nevbahar’dan, XIV.yy.) [TDK-TRM 2009: 781]
	Benzetme edatıdır. Örnek cümle: ‘bu anıñ ça (bu onun gibi)’ [KM-DLT 2013: III-207]; meniça (benim gibi), tavça (dağ gibi) [TAV-KUL 2000].
ç’a	‘Derin ve dar kuyu’ (yer altı sularının birikmesi için genelde taştan yapılan) [ES-GÜR].

çā	‘Yağmur düşmesi’ (Fallen vom regen) (Türkçenin Şor, Sagay ve Koybal lehçeleri) [RADLOFF 1905: 1823]
çaa	öküz, manda, keçi vb. hayvanları kovalama ve yürütme ünlemi. (Niğde) [TDK-DS]

Tablo 2. İçerisinde ‘Ça’ ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan Yer Adları

Yer Adı	Anlamı
Avç’ala	‘Yukarı Tiflis’te Kura ırmağı kıyısında bir köy’ [ORTO: 15]. ‘Irmak kenarındaki verimli arazinin yukarı kısmı’ [YT-RESU-LOV].
Borçalı	Bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılmış olan kadim bir Türk yerleşim yeri. <i>Börü/Böri</i> ve <i>çala</i> sözcüklerinden yapılmış <i>Kurt vadisi/deresi</i> anlamına gelen birleşik bir isim olmalı. (Eski ve yeni diyalektlerde <i>kurda böri</i> denir. Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde <i>çakal</i> yerine <i>çō böri</i> kullanılır. Moğolcada <i>çögeböri</i> kurt veya çakal olarak kullanılır. [EREN 1999: 76]) (Ayrıca bk. [TAVKUL 2000: 128])
Cağ/Cak- suyu	‘Posof bölgesinden geçen dere’ [OCAK 2014].
Çagla	‘Uçta, sınırda bir yayla adı’ [KM-DLT 2013: I-431].
Çal	<i>Çal</i> : ‘Denizli iline bağlı ilçelerden biri’ [ES-TDK-GS]. <i>Çâl</i> : İran’da Kazvin’e bağlı <i>bir köy</i> . [GÜFTAR-ZİYA 1996: 680]
Çaldağ	‘Ankara-Çankaya Dikmen Keklik Pınarında bir tepenin (küçük bir dağın) adı.’
Cak veya Cak-Eli	<i>Posof</i> . <i>Posof</i> ismi Türkçede <i>Buşe/Bişe</i> (meşe/ormanlık alan) ile Gürcüce <i>Khevi</i> (dere) kelimesinin birleşmesinden türeyen ‘ormanlık dere’ anlamına gelen <i>Poshov</i> sözcüğünden gelmektedir [OCAK 2014].
Ciçala	‘Artvin Yusufeli Tekkale Köyü’nde (Dört Kilise) bir mezranın mahallesi.’ Burası dere kenarı, yüksekte, sulak çayır-çimenlik bir yer. Tek sözle: ‘sulak çayırılık’ [YT-ALBAYRAK].
Çerek	Ogarı (yukarı) Malkar vadisinde akan bir ırmak [TAVKUL 2000: 172].
Oçamçire	‘Çamçire yeri.’ Sokhumi’de bir şehir [YT-KARDAVA, ORTO: 133].

Ortaç’ala	‘Tiflis’te Kura ırmağı kıyısında bir mahelle.’ ‘İrmak kenarındaki verimli arazinin orta kısmı’ [YT-RESULOV]
Poniç’ala	‘Aşağı Tiflis’te Kura ırmağı kıyısında bir köy’ [ORTO: 170]. ‘İrmak kenarındaki verimli arazinin aşağı kısmı’ [YT-RESULOV].

Tablo 3. ‘Ça’ ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan Sözcüklerden Örnekler

Sözcük	Anlamı
ca	‘Suyun aktığı delik.’ Örnek cümle: “Bizim banyonun <i>ca</i> yolu tıkanmış,” [TDK-DS-III 1968: 837] Farsçada <i>câ: yer, mekân, makam</i> [GÜFTAR-ZİYA 1996: 635].
çal	‘Çakıl ve taş yığını’ [TDK-DS].
çalamak	‘Yüksek yerden akan su ses çıkarmak’ (Niğde) [TDK-DS-II 2009: 1030].
ç’adari	<i>Çınar</i> [ES-GÜR].
çâh	<i>Çukur; kuyu, pınar</i> [TULUM 2011: 509]. <i>Kuyu</i> [GÜFTAR-ZİYA 1996: 684].
çağlayan	‘Çağlayarak akan su’ [TDK-TRM]. Türkiye Türkçesi ağızlarında <i>çağlak</i> da denmektedir.
çahrık	<i>ördek, yağmurçun</i> (verinti: Farsçada <i>çahrık, çakrak</i> ‘yağmur kuşu’) [KARAAĞAÇ 2008: 164].
çak	Ses anlatan bir söz. Örnek cümle: “Ol anı urdı, çak etmedi (o, onu dövdü, çit etmedi)” [KM-DLT 2013: I-333]
çal	<i>Dağ döşü, yamaç</i> (Xanlar, Qax, Qazax). Örnek Cümle: “Büyük əjdər qoyunu axrıdaki çalda otarardı” (Qazax) [AZE-DL: 88].
	<i>Çâl</i> : ‘Tüyü iki renkli olan şey,’ hususiyetle at ki <i>çil</i> denir; <i>çukur; yuva</i> . [GÜFTAR-ZİYA 1996: 680]
	ad olarak: <i>Taşlık yer, çıplak tepe; kireçli toprak; ormanlık, fundalık.</i> İlgeç olarak: <i>sürekli devinme ve şiddetle kapma</i> . Örnek: <i>çalçene, çalyaka</i> Eğme, ezme, devinme, sarsma, bükme, kırma, koparma, sallama, kımıldatma, gösteriş yapma, kaçırma, eğlenme, sevinme, dinleme, duyma, söylenti, öykü, kandırma anlamlarını dile getiren Türkçe kök. [HANÇERLİOĞLU 1992: 123]

çala	<i>lək, çəltik ləki</i> (Kürdəmir, Şəki). Örnek Cümleler: (Şəki) (1) “Çalaları süynen dolduruf üsdünnən çəltiyi saçıylər.” (2) “Çalaları donquz dağıtdı” (Kürdəmir). (3) “Bı çala suvarılmamış qalıp.” [AZE-DL: 88-89]
	<i>Biçənək</i> (Basarkeçər). Örnek Cümle: “Qoyunu çalıya ötümə.” [AZE-DL: 89]
	<i>Tarla düşərgəsi</i> (Qazax) [AZE-DL: 89].
	<i>dərə</i> (Bakı, Saatlı) [AZE-DL:89].
	<i>yər, sahə</i> (Əli Bayramlı). Örnek Cümle: “Bərzəbil çalası çox münbitdi.” [AZE-DL: 89]
	<i>təndir</i> (Ordubad) [AZE-DL: 89].
ç’ala	İlgeç olarak: <i>çabukluk, süreklilik, dikkatsizlik</i> . Örnek: <i>çalakalem, çalakaşık, çalakılıç, çalakırbaç</i> . [HANÇERLİOĞLU 1992: 123]
	‘Sulak yerdeki otlar,’ ‘ortasından su akan vadi.’ Örnek sözler: “çınarlı/söğütlü ç’ala” [YT-ABBASOV].
	‘Verimli su kenarı,’ ‘dere kenarındaki düz yer (ormanlık veya ormanlık olmayan)’ [ES-GÜR].
	<i>Dere</i> (Fındıklı ağzı). Örnek cümle: “ç’alas çxomi çopums (dere de balık yakalıyor)” [BUCAKLİŞİ –UZUNHASANOĞLU 1999: 50]. <i>C’ala / Oruba</i> olarak da geçmektedir [ERTEN 2000: 44].
çalap	<i>Tanrı</i> (<i>çālāb</i> olarak Farsçaya verinti); ‘ayrana su katılarak yapılan soğuk içecek’ [KARAAĞAÇ 2008: 169].
çalmak	<i>Ses çıkarmak, ses vermek; atmak, çarpmak, vurmak; süpürmek, temizlemek, v.d.</i> [ES-TDK-GS]
çalkı	<i>süpürge</i> (köylerde çalıdan yapılan) [YT-PAK]; <i>bahçe süpürgesi</i> [TDK-DS].
çaltı	<i>diken, çalı</i> . Yalnız Anadolu ağızlarında kullanıldığı anlaşıyor. [EREN 1999: 77]
(ç/c)amgur	<i>Şalgam</i> . Orta Türkçede <i>çağmur</i> olarak geçer. Göçüşme sonunda oluşmuştur (<i>yağmur>yamgur</i> gibi). Eski Kıpçakçada çamâr biçimi düşündürücüdür [Eren 1999: 67].
ç’anga	<i>Ayrıkotu</i> , ‘otlamlarda yaygın olarak hayvan beslemek için bulunan tahıl gillerden bir bitki’ [ES-GÜR].
ç’anari	‘Orta büyüklükte balık (Barbus Capito);’ <i>Yaşlık, nemli</i> [ES-GÜR].
çaңçkeri	<i>Çağlayan</i> [ES-GÜR].
çav	<i>Ses, seda</i> [ÜNLÜ 2012: 177].

çay	‘ırmaktan küçük akarsu.’ Azeri, Halaç ve Türkmen lehçelerinde sırasıyla <i>çay</i> , <i>çây</i> , <i>çây</i> . [Eren 1999: 81].
çayır	‘üzerinde gür ot biten düz ve nemli yer;’ ‘böyle bir yerde biten otlar’ [HANÇERLİOĞLU 1992: 128].
çeçma	<i>Kır tuvaleti</i> . Farsça ‘ <i>çaşme</i> ’den (kaynak suyu) [ES-GÜR].
çer	<i>Vakit</i> (Oğuzca) [KM-DLT 2013: I-323]
çiv-	‘Filiz vermek.’ Ağızlarda <i>civ-</i> (< <i>çiv-</i> >) ~ <i>civ-</i> ‘boy atmak, birdenbire büyümek, uzamak’ olarak da kullanılır [Eren 1999: 91].
çivgin	‘Ağaç sürgünü, filiz.’ Ağızlarda <i>şivgin</i> olarak da kullanılır [Eren 1999: 91].
çi	<i>Yaşlık</i> . Örnek: <i>çi</i> yer (<i>yaş</i> yer) [KM-DLT 2013: III-207]. Clauson [1972: 393] ‘ <i>çi</i> .’ olarak göstermiştir. Ayrıca ‘ <i>çi</i> .’ sesinin muhtemelen <i>çiğ</i> ile bağlantılı olduğunu belirttikten sonra, ‘ <i>çi</i> : <i>k-</i> ’ ve ‘ <i>çi</i> : <i>la</i> :’ eyleminin bundan türediğine işaret etmiştir. ‘ <i>çi</i> : <i>la</i> :’ nemlendirmek/ıslatmak için serpiştirmek anlamına gelmektedir [Clauson 1972: 418].
çim	Burmak, kırmak, buruşuk, kırışık, uyarmak, tırnak batırmak, acıtmak, yüzmek, devinmek, öfkelenlendirmek, salınmak anlamlarını dilegetiren Türkçe kök [HANÇERLİOĞLU 1992: 142]. ‘Buğdaygillerden, bahçelerin, yol kenarlarının ve parkların yeşillendirilmesinde yararlanılan çok yıllık bitki (<i>Lolium</i>);’ ‘yeşilliği bol olan yer’ [ES-TDK-GTS].
çimek	<i>çimenli yer</i> , <i>çimli yer</i> [HANÇERLİOĞLU 1992: 143].
çimen	‘yeşil otlak yer’ [TDK-DS:].
çimmek	<i>Yıkanmak</i> ; ‘suya bütün vücuduyla girip çıkmak’ [HANÇERLİOĞLU 1992: 143].
çulıman	<i>Su birikintisi</i> [KM-DLT 1992: I-448].
çulık	‘Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu,’ <i>çulluk</i> [KM-DLT 1992: I-381].
çumdı	<i>Daldı</i> . Örnek cümle: “oğlan suwdu, çumdı (çocuk suya daldı)” [KM-DLT 1992: II-26].
çümgen	<i>Çimenlik</i> , <i>ayrıkotu</i> (<i>panicum dactylon</i>) [KM-DLT 2013: I-443].
çxala	<i>Banyo yapmak</i> . Örnek cümle: “Handğa çxala pağa (bugün banyo yapacağım).” [ERTEN 2000: s.41]

Tablo 4. Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘Ça’ ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan Sözcüklerden Bazıları [TAVKUL 2000].

Yer Adı	Anlamı
carma	<i>yarma buğday, bulgur.</i>
cavmak	<i>yağmak</i>
cavu(m/n)	<i>yağmur</i>
çabak	<i>balık</i>
çaçmak/çaçdırmak	<i>dağıtmak</i>
çaçıramak	<i>sıçramak; çatlamak..</i>
çaçıratmak	<i>sıçratmak</i>
çaçuv-kuçuv	<i>darmadağınık</i>
çaga	<i>çapa; kazma.</i>
çagalamak	<i>çapalamak</i>
çaguv	<i>tomurcuk</i>
çak	<i>zaman</i>
çaklı	<i>kadar</i>
çakmak	<i>yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak; büyümek, artmak, çoğalmak..Örnek cümle: Cazda terekle çağalla (baharda ağaçlar yeşeriyor).</i>
çal	<i>kırçıl, ağarmış.</i>
çalkı	<i>‘biçmek için alet,’ turpan.</i>
çallık	<i>çayır, ‘ot biçilecek arazi.’</i>
çalpımak	<i>vurmak; çarpmak; sıçramak. Örnek cümle: Suv çalpıdı.</i>
çalpıtmak	<i>sıçratmak.Örnek cümle: Kayık kölnü suvun çalpıtpı baradı. (kayık gölün sularını sıçratarak gidiyor.)</i>
çalpuv	<i>şıpırtı; şırıltı.</i>
çam-çam-etmek	<i>ağzını şapırdatmak</i>
çank bulmak	<i>tükenmek, yok olmak.</i>
çapçak	<i>fıçı, varil; şişkin, dolgun; besili, semiz.</i>
çapırmak	<i>kabarmak</i>
çaprak	<i>yaprak</i>
çara	<i>büyük, geniş tabak.</i>
çara bet	<i>geniş yüzlü, tombul suratlı.</i>
çarık	<i>ince deriden kaskas çizmesi</i>
çarlamak	<i>gürültü etmek</i>
çat	<i>dağların üzerindeki çukurluklar</i>

çeget	<i>orman</i>
çerek	<i>ırmak, akarsu.</i>
çeren	<i>ekin destesi</i>
çınıgıuv	<i>dayanıklılık</i>
çınıkmak	<i>sağlamlaşmak, dayanıklılığı artmak.</i>
çırkuv	<i>zayıf gelişmemiş</i>
çoppaçay	<i>yıkamak için su; hayat suyu.</i>
çopul	<i>fışkıran su.</i>
çubaymak	<i>azalmak</i>
çuvana	<i>tepe, alçak dağ.</i>

Tablo 5. ‘Ça’ ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Zıt Anlam Öbeğinde Yer Alan Sözcüklerden Örnekler

Sözcük	Anlamı
çal	<i>taşlık yer; çıplak tepe.</i>
çalañ	‘Yanmış gibi siyah ot bitmeyen çorak yer’ [ÜNLÜ 2012: 175].

Tablo 6. Kökeni Bilinmeyen ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan ‘Ça’ Sesini Barındıran Sözcüklerden Örnekler

Sözcük	Anlamı
Çamur	Su ile karışıp bulaşır ve içine batılır duruma gelmiş toprak, balçık [Eren 1999: 78].
Çamça	Pullarından yalancı inci yapılan bir ırmak balığı [Eren 1999: 77].

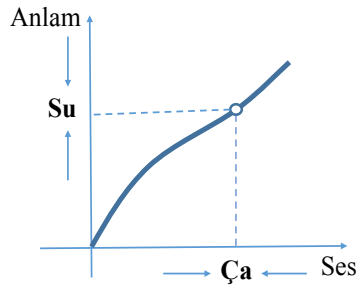
(a)

(b)

Şekil 2. Tiflis (Tbilisi) Şehrindeki Kura Irmağı Boyunca Coğrafi Adlar: “Avç’ala, Ortaç’ala, Poniç’ala.” (a)

(Irmak akış yönünü belli etmek için haritada yükseklik bilgisi de verilmiştir.); Kırgızistan’da “Çuy ili” (söylenişi Çüy) (b) (“Google Earth” görüntülerinden yararlanılmıştır).

Tablo 7. Türk Lehçelerinde Sözcük Başlarında /ç-/ , /ş-/ ve /s-/ Kullanımına Örnekler [KTLS]

Türkiye Türkçesi	Diğer Türk Lehçeleri		
/ç/ ile Başlayanlar	/ç/ ile Başlayanlar	/ş/ ile Başlayanlar	/s/ ile Başlayanlar
çadır	çatır (Kırgız ve Tatar T.)	şatır (Kazak T.)	satır (Başkurt T.)
çağ	çak (Kırgız ve Tatar T.)	şak (Kazak T.)	sak (Başkurt T.)
çağrı	çakırık (Kırgız T.)	şakıruv (Kazak T.)	sakıriv (Başkurt T.)
çağırmak	çakıru(Tatar T.); Çakırū (Kırgız T.).	şakıruv (Kazak T.)	sakıriv (Başkurt T.)
çäre	çara (Kırgız T.); Çārā (Azerbaycan T.).	şara (Kazak T.)	sara (Başkurt T.)
çatal	çat (Tatar T.)	aşa (Kazak T.)	sat, asa (Başkurt T.)
çay	çay (Azerbaycan T.); çāy (Türkmen T.).	–	say (Uygur T.); sây(Özbek T.).
çaydanlık	çaynik (Azerbaycan T.)	şaynek (Kazak T.)	söynük (Başkurt T.)

KAYNAKLAR

Kitap ve Sözlükler

- AZER-DL (1999), *Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti*, cilt I, Ankara, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, TDK Yayınları: 661.
- AKSAN, D. (1998), *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2.bsk., cilt II, Ankara, 162 s., TDK Yayınları: 439.
- AQTAY, G. –JANKOWSKI, H. (2015), *A Crimean Karaim-English Dictionary*, Poznan, 493 s., Adam Mickiewicz University in Poznan,
- BUCAKLİŞİ, İ. A. – UZUNHASANOĞLU, H. (1999), *Lazuri-Türkuli Nenapuna, Lazca-Türkçe Sözlük*, İstanbul, XXIII+425 s., Akyüz Yayıncılık.
- CLAUSON, G. (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, London, XVI+261 s., Royal Asiatic Society Prize Publication Fund vol. XX.
- CLAUSON, G. (1972), *An Ethimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London, XLVIII+989 s., Oxford University Press.
- EREN, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, XXIX+512 s., Bizim Büro Basım Evi.
- ERTEN, M. (2000), *Lazca-Türkçe, Türkçe-Lazca Sözlük*, İstanbul, 598 s., Anahar Kitaplar Yayınevi.
- GÜFTAR, G. –ZİYA F. (1996), *Farsça-Türkçe Lûgat*, Yazan: Ziya ŞÜKÛN, İstanbul, X+2040 s., MEB Yayınları: 3014/1-3
- HANÇERLİOĞLU, O. (1992), *Türk Dili Sözlüğü*, İstanbul, 618 s., Remzi Kitabevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 97.
- KARAAĞAÇ, G. (2008), *Türkçe Verintiler*, Ankara, LXXIII+957 s., TDK Yayınları: 919.
- KM-DLT (2013), *KÂŞGARLI Mahmud, Divanû Lûgat-it Türk*, Çeviren: Besim ATALAY, 6.bsk., Ankara, 2234 s., TDK Yayınları.
- KTLS (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara, XIV+1183 s., Kültür Bakanlığı Yay:1371.
- ML (1981), *MEYDAN LAROUSSE Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, cilt III, ç-maddesini yazan: Halil İbrahim BULUT, İstanbul, Meydan Yayınevi.
- OCAK, A. (2014), “Tarihi Süreçte Posof (Poshov),” *Posof Araştırmaları*, Ankara, s.40-43, Posof Belediyesi Kültür Yayınları.
- ORTO (2009), *Gürcistan Coğrafi İsimlerin Ortografik Sözlüğü*, Tiflis, 236 s., Gürcistan Bilimler Akademisi.
- ÜNLÜ, S. (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya, 1048 s., Eğitim Yayınevi.
- RADLOFF, W. (1905), *Versuh Eines Wörter Buches Der Türk Dialecte*, Dritter Band, St. Petersburg.
- TAVKUL, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi*, Ankara, VIII+510 s., TDK Yayınları: 770.

TDK-DS (2009), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 3. baskı, Ankara, TDK Yayınları: 211/1-6.

TDK-TRM (2009), *Tarama Sözlüğü II*, 3.baskı, Ankara, TDK Yayınları.

TULUM M. (2011), *17.yy. Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara, 1960 s., TDK Yayınları: 1036.

UĞURLU, M. (2015), “Kelimelerde Oluşturma Yönü,” 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (16-18 Ekim 2014), 1.Cilt, ed. A. Buran, E. Alkaya, F. Özek, S. K. Yalçın, Elazığ, s.365-372.

Veri Tabanları ve Yerel Tanıklar

ES (2016), *Elektronik Sözlük Veri Tabanları*:

GÜR., Gürcüce Açıklamalı Sözlük, <http://ena.ge/explanatory-online>

TDK-GS, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts

YT (2012-2014), *Yerel Tanıklar*:

ABBASOV, Kerim, Bolnisi Türklerinden (genç), İv. Djavakhişvili Adında Tiflis Devlet Üniversitesi Öğrencisi, e-posta: kerim_abasovi_87@mail.ru, Tel: (+995) 558 649 704.

RESULOV, Nimet, Marneuli Türklerinden (genç), İv. Djavakhişvili Adında Tiflis Devlet Üniversitesi Öğrencisi, e-posta: resulov_92@mail.ru, Tel: (+995) 557 339 282.

ALBAYRAK, Neriman, Artvinli Gürcü Dilbilimcisi (genç), İv. Djavakhişvili Adında Tiflis Devlet Üniversitesi Mezun, e-posta: taoeli.n.albayrak@gmail.com, Tel: (+995) 558 593 133.

KARDAVA, İrakli, Megrel (genç), Sokhumi Ü. Doktora öğrencisi, e-posta: sokhummi@yahoo.com, Tel: (+995) 599 312 245.

PAK, Ekrem, Uşak Merkez Yenişehir Köyü Sarıkeçeli yörüklerinden (orta yaşlı).

KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİTKİ ADLARI VE YAPIM YOLLARI

*Kuanyshbek KENZHALIN**

Giriş.

Bir dilin sözcük hazinesini geliştirmenin en önemli ve işlek metodu ise yeni kelime türetim metodudur. Yeni kelimeler – her dilin dilsel materyalleri esasında, o dilin yapısal özelliğine uygun metodlar sayesinde türemiş kelimelerdir. Dilin diğer alanlarında olduğu gibi bitki adları ile ilgili kelimeler de türeme yolu ile meydana gelir. Örneğin Kazakçada bitki adlarının temeli olarak daha yaygın olan kelime kökleri öne çıkar (Şanbas 2008: 189-193).

Adlandırma, dildeki düzenin ilk safhasıdır. Adlandırma olmadan varlıkların ifade edilmesi söz konusu olmaz. İnsanoğlu varlıkları adlandırarak iletişimi kolaylaştırmış ve yaşadığı çevreyi, zihnindeki şemalara oturtarak biçimlendirmiştir. Varlıklara yüklenen anlamlar, onlar üzerinde yapılan sınıflandırmalarda, tanımlamalarda, nesilden nesile aktarmada adlandırıldığı ölçüde çeşitlenmiş ve kodlanmıştır. İnsanlar, kültürler varlıklara verilen adlar sayesinde yaşam biçimini, sahip olduğu coğrafyayı, içinde bulunduğu çevrenin durumunu daha kolay aktarmış ve dil düzenine de bunu yansıtmıştır (Yılmaz vb. 2014: 231).

Her dilde olduğu gibi Türk dilinde de yeni kelime türetiminde morfolojik, sentaks, leksik-semantik metodlar kullanılmaktadır. Söz konusu metodların her biri yapımı bakımından diğerlerinden farklılaşmakta ve bitki adlarının yapımında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Hem Kazak hem de Türkiye Türkçelerinde bitki adlarının yapımında kullanılan en işlek metodların biri morfolojik metodudur. Bu metod sayesinde ek ve birleşme metodlarını incelemek mümkündür. Bu metod sayesinde türemiş ve birleşik bitki adları meydana gelmektedir.

* Doç.Dr., L.Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi Kazak Dilbilimi Bölümü Öğr.Üyesi, Astana / KAZAKİSTAN, kenkk@mail.ru

Türemiş bitki adları kelime köküne ya da türemiş kelimeye yeni bir sözcüğü meydana getiren ekin eklenmesiyle ortaya çıkar. Örneğin, Kazakçada qızılşa, Türkiye Türkçesinde yağlıca kelimeleri. Her iki lehçede de sıfat anlamlı kelimelere –şa/–ca ekinin eklenmesi sayesinde yeni bir bitki adlarının meydana gelişini görmek mümkündür.

Bitki adlarını morfolojik yapıları bakımından şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. kök yapıli bitki adları
2. türemiş yapıli bitki adları
3. birleşik yapıli bitki adları
4. tekrarlama sayesinde yapılan bitki adları

5. iki (bazen daha fazla) kelimenin bileşmesiyle yapılan çok yapıli bitki adları

1. Kök Yapılı Bitki Adları. Kök yapıli bitki adları sadece bir köken-den oluşur. Yani, kök ve ek olarak ayrılamaz. Hem Kazak, hem de Türkiye Türkçesindeki bitki adlarının içindeki en eskileri ve diğer türemiş adlara esas olanları da bunlardır. Örneğin, arpa, buğday, darı, yüzüm, kayın, erik, sarımsak, çiçek, çim, badem vs... Bu tür kelimeler dilimizde çok eskiden beri var olan kelimelerdir. Örnek olarak verilen kelimeleri Mahmut Kaşgarlı'nın *Divanü Lûgat'it Türk* ve Yusuf Balasagun'un *Kutadgu Bilig'inden* başlayıp, sonraki dönemlerdeki İ.İ. İliminskiy, L. Budagov, W.W. Radlof, V. Katarinskiy'lerin derlemiş olduğu sözlüklerden de görmek mümkündür.

Kazakçada eski anıtlardan veya ilk sözlüklerde karşılaşmadığımız, ancak çok eskilerden beri kullandığımız ve çok sık telaffuz ettiğimiz, herkes tarafından bilinen kök yapıli kelimeler de çoktur. Örneğin, betege, boz, bürgen, ebelek, ermen, jalbız, izen, köde, qañbaq, mük, sekseuil, şengel, sırşa vb.. Kök yapıli bitki adlarının bazıları ise, bahsettiğimiz gibi herkes tarafından bilinmeyen, fakat telaffuzu kulağa yatkın, ilginç anlamlara sahip olan bitki adlarından oluşmaktadır. Örneğin, alğa, balpanaq, jambıl, qumay, narğız, sümbil, sümelek, taspa, şora vs... Tek kökten oluşan bitki adlarının içinde anlamları bakımından anlamsız, telaffuzu da kulağa hoş gelmeyenleri de mevcuttur. Örneğin, esinek, junqaş, jipilgen, keuel, kürbik, qızamıq, maymañ, sarana, seldirek, sozañ, sırğın, şüldik vs... (Oralbay 2002: 124)

Bizim burada tek kelime kökünden oluştuğunu saydığımız bazı kelimeleri etimolog bilim adamları “türemiş kelime” olarak belirtir ve o kelimeleri kök ve eke ayırmaktadır. Örneğin, E.Sevortyan kendisinin *Türk Dilleri Etimolojik Söz-*

*lüğü'*nde baldır, burşaq, öleñ kelimelerinin kökleri bal-, bur-, öl- ve -dır, -şaq, -eñ ise kelime türeten eklerdir diye fikir bildirir. Eğer bu metodla kelimeleri daha da bölüklere ayıracaksak, o zaman bürgen, qıyaq, soran vs... bitki adlarının kökü ise bür- “sıkıştırmak”, qıy- “kesmek”, sor- “çekeceği var olmak” olur ve -gen, -aq, -an ise kelime köküne eklenen ekler olur. Bilim adamı A. Kaydarov söz konusu morolojik bakımdan daha fazla tahlili mümkün olmayan kelimeleri “kalıplaşan”, “etimolojik yapısı solgunlaşan”, “ölü kökler”, yani kök kelimeler olarak algılama konusunda fikir bildirir (Kaliyev 1988: 159).

Türkiye Türkçesinde ise Türkçe kök yapıları bitki adlarının az olduğu ve bunlardan “arpa, çim, dal, darı, erik, igde, kavun, kayın, kök, ot, saz” gibi bitkilerin günlük hayatta çok geniş bir kullanıldığı konusunda fikir mevcut (Alkayış 2007: 9).

Türkiye Türkçesi sahasındaki kök yapıları bitki adlarının genellikle diğer dillerden alıntı olduğunu görmek mümkündür. Türkiye Türkçesinde toplam 533 adet alıntı bitki adı bulunmakta ve bazıları çok yaygın olarak kullanılırken, bazılarının kullanım alanı çok dar olan bu alıntı bitki adları, çoğunluğunu Arapça ve Farsça’nın oluşturduğu toplam 19 dilden Türkçeye geçmiştir (Alkayış 2009).

2. Türemiş Yapılı Bitki Adları. Türemiş yapıları bitki adlarına kelime köküne eklenmesiyle yapılan bitki adlarını sayabiliriz. Bu metodla yapılan bitki adları Kazakçada çok fazla değildir. Örneğin:

1) İsimden isim yapan –daq/-dek, -taq/-tek, -laq/-lek ekleri sayesinde yapılan bitki adları: bortıldaq, birtıldaq, jelkildek, señgirlek, torsıldaq, şıykıldaq, sırtıldaq, şıtırdaq, şekildek;

2) İsimden isim yapan –dıq/-dik, -tıq/-tik, -lıq/-lik ekleri sayesinde yapılan bitki adları: qımızdıq, noğattıq, samaldıq, saumaldıq, şettik, şümildik;

3) Fiilden isim yapan –uıq/-uik eki sayesinde yapılan bitki adları: ayrıuıq, aylauıq, battauıq, jılauıq, küyreuik, şırmauıq, şekildeuik;

4) Fiilden isim yapan –qan/-ken, -ğan/-gen ekleri sayesinde yapılan bitki adları: büldirgen, qışıtqan, sinjirgen;

5) Fiilden isim yapan –ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe ekleri sayesinde yapılan bitki adları: börtpe, burama, bürme, domalatpa, qışıtpa, torlama.

Bununla birlikte, çeşitli ekler sayesinde fiil kökenden yapılan: basar, şağar, sasır, sorğış, şaşışqaq, şaqquş, şırmalğış gibi bitki adlarını da bu gruba dahil edebiliriz (Süyinjanova 2009: 47).

Türkiye Türkçesinde ise Kazakça'ya nazaran türemiş yapıtlı bitki adları daha fazladır. Türkiye Türkçesinde türemiş bitki adı yapan eklerin bazıları şunlardır:

1) İsimden isim yapan *-ça/-çe, -ca/-ce* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: alaca, alça, akça, acıca, ballica, delice, ekşice vs..;

2) *İsimden isim yapan -cık/-cik/-cuk/-cük, -çık/-çik/-çuk/-çük* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: kızılıcık, kayacık, marulcuk, tatarcık, demircik, tomurcuk, yoğurtçuk, yüksükçük vs..;

3) İsimden isim yapan *-lı/-li/-lu/-lü* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: ebeli, meçikli, göğdeli, pürçüklü vs..;

4) İsimden isim yapan *-lık/-lik/-luk/-lük* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: çavdarlık, benlik, almalık, ballık, develik, yeşillik, semizlik, suluk, gül-lük, höllük vs..;

5) İsimden isim yapan *-an/-en* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: gönen, sazan, topalan, yemişen vs..;

6) İsimden isim yapan *-anak/-enek* ekleri sayesinde yapılan bitki adları iki adettir: bozanak, gözenek.

7) İsimden isim yapan *-gan* eki sayesinde yapılan bitki adları 3 adettir: arpağan, bodurgan, ıslıgan.

8) İsimden isim yapan *-cak/-cek* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: apırcak, kangırcak, geyicek, göğcek vs..;

9) İsimden isim yapan *-can/-cen* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: burgacan, darıcan, kekilcen, tekecen, sütlücen.

10) İsimden isim yapan *-cı/-ci/-cu/-cü* ve *-çı/-çi/-çu/-çü* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: avukçu, bardakçı, boyacı kökü, davulcu, değirmenci vs..;

Bunların dışında pek çok isimden isim yapım ekler (*-Aç, -Cıl, -çIn, -daş, -dIn, -dİrIk, -Il, -lak, -Ak, -Az, -Ik, -AlAk, -İr, -mAn, -mIk, -sİz, -İz*) sayesinde yapılan bitki adları da fazladır.

11) Fiilden isim yapan *-ğan/-gen* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: cızlağan, buyurgan, çığırgan, fısırgan, kavlağan vs...

12) Fiilden isim yapan *-maz/-mez* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: çalıbasmaz, hüryemez, hөlemez, kuşkonmaz, karamaz.

13) Fiilden isim yapan *-miş/-miş/-muş/-müş* ekleri sayesinde yapılan bitki adları: kara yemiş, karamış, kazık yemiş, koca yemiş, sarı yemiş, yemiş.

Fiilden isim yapan diğer ekler (-AcAk, -An, -Ar, -Ir, -DI, -Dık, -Im, -cAn, -aç, -gA, -ecen, -k, -Ik, -mAn vs...) gibi fiil isimleri (-Iş, -mA, -mAk) üzerinden pek çok bitki adları da mevcuttur. Aynı şekilde pek çok isimden fiil yapma ekleri (-A, -dA, -lA), fiilden fiil yapma ekleri (-Dır, -r, -Ar, -t, -l, -n, -ş) üzerinden yapılan bitki adları Türkiye Türkçesi sahasında çok fazladır.

3. Birleşik Yapılı Bitki Adları. Her iki lehçede de bitki adlarının içindeki en fazla olanı da birleşik yapıları olanlarıdır. Bu en çok yaygın ve işlek bir yön-temdir. Bu nedenle de dilimizde çok önemli bir yere sahiptir. Karşılaştırmaya aldığımız her iki lehçedeki birleşik adlı bitki adlarını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

a. İsim tamlaması biçiminde kurulan bitki adları. İsim tamlaması, iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur. Bir ismin manasının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, bir nesnenin başka bir nesneye ait bulunduğunu veya bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını ifade etmek için bu kelime grubuna başvurulur. Grubu meydana getiren iki isim unsurundan biri tamlayan, biri tamlanan unsurdur. Tamlayan önce, tamlanan sonra gelir. İki unsur iyelik sistemiyle birbirine bağlanır ve grubun temelini iyelik ifadesi teskil eder (Ergin 1992: 381). Kazak Türkçesinde – atqulaq, balqarağay, itmurin, kiyikoti, qaztamaq, qarağaş, koybüldirgen, koyansüyek, tasjarğan, tüyetaban, uqorğasın, qumsağız, esekjoñışqa vs... Türkiye Türkçesinde ise, acem çiçeği, ada çayı, ağaç mantarı, ayçiçeği, çam fıstığı, çay yüzümü, deve elması, eşekkulağı, kabakarmudu, keçi emceği, kuşburnu, limonnanesi vs... Buna benzer örnekler Türkiye Türkçesinde çok fazladır.

b. Sıfat tamlaması biçiminde kurulan bitki adları. Sıfat tamlaması, bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri kelime grubudur. Sıfat unsuru, isim unsurunu vasıflandırmak veya belirtmek için getirilir. Sıfat tamlayan, yardımcı; isim tamlanan, asıl unsurdur. Sıfat tamlaması eksiz bir birleşmedir. Her iki unsur da ek almadan doğrudan doğruya yan yana getirilir. Sıfat tamlamasında sıfat ismin başına gelir; yani sıfat önce, isim sonra getirilir (Ergin 1992: 380). Kazak Türkçesinde – qızıl qaraqat, kök qaraqat, qara burış, qızıl burış, aq biday, sarı biday, kök jua, qızılurıq vs... Türkiye Türkçesinde ise, acı badem, acı ceviz, acı çigdem, acı hıyar, acı kavun, acı sogan, deli mantar, eksi elma, dişlek darı, kırmızı lahana, kırmızı turp, sarı çam, yabanî kuskonmaz, yabanî lahana, yabanî mantar, yabanî marul vs...

Doğa ile iç içe yaşayıp, göçebe bir hayat süren Türk halklarının kültüründe hayvanların yeri ayrıdır ve dolayısıyla hayvan adları ile yapılan bitki adlarının çokluğu da normaldir. Örneğin, Kazak Türkçesinde – qoyqaraqat, qoynoqat, eşkiqoñirau, eşkisısır, tüyeburşaq, tüyetiken, jılqıquyırq, sıyırbüldirgen, sı-

yırjoñışka, atqonaq, ayğırqıyaq, biyeemşek, tekesaqal, buzaubas vs... Türkiye Türkçesinde – at memesi, atkulağı, aygır incir, buzağı otu, boğa dikenini, deve boynu, inekbiciği, inek emceği, koçkuyuruğu, koyun otu, koyun mantarı, koyun çiçeği, keçi sakalı, öküz dili, öküz götü, öküz pörçüğü vs...

Bununla birlikte ilk kısımları eşek, köpek, kedi gibi evcil hayvanlarla ilgili bitki adları da her iki lehçemizde çok fazladır. Örneğin, Kazak Türkçesinde – esekmiya, esekjoñışqa, itkösik, itqusıq, mısıqküz, mısıqquyırıq, mısıqot vs..., Türkiye Türkçesinde ise, eşek baklası, eşek çitlığı, eşekkulağı, eşek otu, eşek tırnağı, köpekgülü, köpekmantarı, köpekmemesi, köpek otu, köpek sarımsağı, köpek üzümü, kediciırnağı, kedi dutu, kedigözü, kedikulağı, kedikuyruğu, kedi otu, keditırnağı vs...

Dilimizde çeşitli yabani hayvan adları, bitki adları, kuş adları, organ adları, insan, tabiat ile ilgili kelimelerden oluşan bitki adları da fazladır.

İki kökten oluşan birleşik bitki adlarının ilk kısmında olduğu gibi ikinci kısımları da ad oluşturmada çok önemlidir. Çünkü, iki kelimedenden oluşan bitki adları genellikle bir nesneyi diğer bir nesneye benzetme, mecazi yakınlaştırma şeklinde oluşmuştur. Bitki adlarının ikinci kısımları gördüğümüz bitkiyi neye benzettiğimize veya neyle karşılaştırdığımıza bağlıdır.

4. Tekrarlama Sayesinde Yapılan Bitki Adları. Tekrarlar – aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesiyle meydana gelen kelime grupları olduğunu bildiren M.Ergin, Türkçede hemen hemen her çeşit kelimedenden tekrar yapılabildiğini, fakat tekrara en elverişli kelime çeşitleri isimler, sıfatlar, zarflar olduğunu bildirerek tekrarların başlıca üç fonksiyonu olarak kuvvetlendirme, çokluk ve devamlılık olduğunu söylemektedir (Ergin 1992: 377). Hem Kazak, hem Türkiye Türkçesinde de tekrarlama sayesinde yapılan bitki adları oldukça azdır. Her iki lehçedeki tekrarlama sayesinde yapılan bitki adlarını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

a. Aynen tekrarlarla kurulan bitki adları yansıma seslerin tekrarlanması ya da aynı ismin iki kez bir araya gelmesi yoluyla oluşmuştur. Yansıma seslerden oluşmuş aynen tekrarlar şunlardır: Kazak Türkçesinde – baq-baq, qau-qau. Türkiye Türkçesinde ise, cırt cırt, çakçak, fıs fıs, gıc gıc, hır hır, kırt kırt, kiskis, saksak vs... Bunların dışında kalan aynen tekrarlar ise bir ismin yinelenmesi yoluyla oluşmuştur: *asıası, çıgçıg, çibiçibi, çömçöm, denden, divdiv, gılgılı, gilgil, güvegüve, hılhlıl, kıl kıl, nemnem, pürüpürü, tömtöm* (Alkayış 2007: 62).

b. Yakın anlamlı tekrarlardan oluşan bitki adları Türkiye Türkçesinde altı adettir (Alkayış 2007: 62). Bunlar: alıbalı, analı kızlı, dildamak, dildoku, ev-

rümçevrüm, patküt. Kazak Türkçesinde ise yakın anlamlı tekrarlardan oluşan bitki adı tektir: bol-boldı.

c. Zıt anlamlı tekrarlardan oluşan bitki adları Türkiye Türkçesinde sadece bir tanedir: *akşam sabah* (Alkayış 2007: 63). Aynı şekilde Kazak Türkçesinde bu şekilde yapılan bitki adına sadece bir örneği bulabildik: buzar-tüzer

ç. Pekiştirmeli tekrarlarla kurulan bitki adlarından Türkiye Türkçesinde ise “patpatanak, patpatik, saksakı, tıktıkı” ilk üç sesin tekrarlanması yoluyla oluşmuştur. Pekiştirmeli tekrarlardan “kabasaba” ve “cicibici” örneklerinde “kaba” ve “cici” kelimeleri anlamlı, “saba” ve “bici” kelimeleri anlamsızdır, “talasmalas” örneğinde ise ikinci kelimenin başına “m” sesi getirilerek pekiştirme yapılmıştır (Alkayış 2007: 63). Kazakçada ise pekiştirmeli tekrarlarla kurulan tek bir bitki adı mevcuttur: asay-müsey.

5. İki Veya Daha Fazla Kelimeden Oluşan Bitki Adları. Dilimizde iki veya daha fazla kelimelerin yan yana gelmesiyle oluşan bitki adları da mevcuttur. Örneğin, Kazakçada em arşa, as burşak, arkar büyirgen, buyra zığır, sasık menđuana, şöl bidayık, boz jusan, ak karağan, sarıbas joñışka vs... Bunlar ayrı bir bitkinin adı değil, bir tür bitkinin türlü çeşitleridir. Bu nedenle bunların ikinci kısımlarındaki bitki adları esas bitkinin adıdır. Örneğin bal arşa, dari arşa, qara arşa, qızıl arşa, sibir arşası, türükmen arşası, şubar arşa gibi (Süyinjanova 2009: 27). Buna benzer örnekler Türkiye Türkçesinde de boldur. Örneğin, Antep fıstığı, çam fıstığı, yer fıstığı ya da Manisa lalesi, İstanbul lalesi, Girit lalesi, dağ lalesi gibi. Görüldüğü gibi bu adlar bitkinin ana adı değil, ana adına bağlı farklı türleri için verilmiştir.

SONUÇ

Ele almış olduğumuz bildiride Kazak ve Türkiye Türkçesindeki bitki adları ve onların yapım yolları incelenmiştir. Genel olarak Türkçenin ne kadar zengin bir bitki kültürüne sahip olduğu ve bu bitkileri adlandırmada milletimizin zengin şuuru, derin zekası, doğayla olan yaşam anlayışı, hayata bakışını bitkileri adlandırmadaki kullanılan yöntemlerden görmek mümkündür. Asırlar boyu çok büyük bir alanda göçebe bir hayat süren Türk halkları bitkileri adlandırmada üstün bir zeka örneği göstermiştir. Verilen adlara bakılarak Türkçenin eski çağlarından günümüze kadarki dilsel hazinesini görmek mümkündür.

Bildirimizde Kazak ve Türkiye Türkçesindeki bitki adlarını morfolojik metod üzerinden “kök yapılı”, “türemiş”, “birleşik”, “tekrarlama”, “çok yapılı” şeklinde başlıklar altında incelenerek sınıflandırılmıştır. Türkiye Türkçesindeki “kök” yapılı bitki adlarına göre alıntı bitki adlarının fazlalığı tespit edilmiştir. Çoğunluğunu Arapça ve Farsçanın oluşturduğu toplam 19

dilden Türkiye Türkçesine giren 533 alıntı kök bitki isminin olduğu konusunda araştırmacıların fikri bu tepitimizin kanıtıdır. Türkçe yapı bakımından eklemeli bir dil olduğundan “türeme” metodu ile yapılan bitki adları çok fazladır. Bu tür bitki adların yapımında rol alan ekler fonksiyonları bakımından alt gruplar şeklinde incelenmiş ve listelenmiştir. “Birleşme” yöntemi ile yapılan bitki adları da dilimizde çoktur. Çok yapıllı bitki adları da incelemeye tabi olmuş ve özellikleri belirtilmiştir.

KAYNAKLAR

- Adilbayeva, U.B. (2001). Qazaq Tilindegi Ösimdik Ataularının Uajdigi. Almatı.
- Alkayış, M.Fatih. (2007). Türkiye Türkçesinde Bitki Adları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alkayış, M.Fatih. (2009). “*Türkçede Kullanılan Alıntı Bitki Adları*”. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer.
- Arıstanğaliyev, S. (2002). Qazakstan Ösimdikteriniñ Qazaqşa-Orısşa-Latınşa Ataular Sözdigi. Almatı, S. 287.
- Ergin, Muharrem (1992). Türk Dil Bilgisi. İstanbul, Bayrak Yayınları.
- İvaçsenko, A.A. (2006). Qazaqstan Ösimdikter Äleminiñ Asıl Qazınası. Almatı, S.128.
- Kaliyev, B.B. (1976). “Ösimdik Atauları – Leksikalık Baylıgımızdın *Bir Salası*” // KazSSR ĞA Habarları. Til, Adebiet Seriyaları. №4, – s. 36-39.
- Kaliyev, B.B. (1988) Qazaq Tilindegi Ösimdik Atauları. Almatı, Ğılım. S.159.
- Kurmanbayulı, Ş. (2005). Terminkor Qalıptastırú Közderi men Terminjasam Täsilderi. Almatı, S.240.
- Oralbay, N. (2002). Qazaq Tiliniñ Sözjasamı. Almatı.
- Öztürk, Faruk (2005). “*Kutadgu Bilig’de Bitki Adları*”. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VI, Sayı 1, s. 201-208 İzmir.
- Sevortyan, E.V. (1974). Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov. Moskova, Nauka.
- Süyinjanova, J. (2009). Ataullıq Tırkesterdin Sözjasamdıq Semantıkası. Almatı, S. 121.
- Şanbas, G.S. (2008) “Ölke Ösimdik Ataularının *Leksika-Semantikalık Sipatı*”.// Ş.Esenov Aköbe MU Habarşısı №2, s. 189-193.
- TDK (1998). Türkçe Sözlük, 2 cilt, Ankara, TDK Yayınları.
- Yılmaz, Yakup; Dağtaş, Hamide (2014). “*Türkiye Türkçesinde Bitki Adları Ve Yetiştigi Yerle İlişkisi*”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 6, Eylül, s. 231-239.

BƏDİİ GÜNDƏLİKLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

FEATURES OF FORM AND CONTENT OF LITERARY DIARIES

*HƏSƏNOVA Lalə**

SUMMARY

The diary noticed for its documentary information topic and literary form. The diary is interesting as one literary prose in the world and Azerbaijan literature, daily notes of the first person. The daily activity of the compound through the development of long-time play the role of a source of support for recording memories, gradually its become independent literary form. In the second half of the twentieth century, began to study the literary form of diaries and agendas published due to the small number of independent literary form, just as beginning from the 90th years intensified further study.

Writer diaries which we estimated as literary-documentary examples are not consist only informative topics diary writings. Here the structure of the text are large and covered poems, stories, letters, literary critic notes, memories and etc. It is known that in the literature history and literary prose has been widely used from diaries as literary form. In the research work is analyzed the discussion materials of “Вопросы литературы” journal, the results are summarized. From the beginning of 1990-2000 years the publication of diaries, in order to reveal the full extent of the increased interest in the study by literary critics. During Soviet period is observed the study of written diaries genre actual signs of weakening and the literary qualities of enriching. In the result, plot, composition, system of images, literary artistic features are described, happened the convergence of the diaries to memorias in the diaries. The above-mentioned discussion of the synthesis of art-documentary genre, the genre was recorded turmoil.

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. hltlala@mail.ru

We want to note that the synthesis of complex forms of artistic documentary fiction. The synthesis of qualities of fiction and documentary prose, as well as internal of genre synthesis takes place. In the paper studied D. Polyak, M.İ. Xvelidzev's opinions and etc., it was noted that some of the critical judgments. Long-term and short-term diaries of existing classifications and the fact that they stressed the importance of classification. In the paper were analyzed A. Farug's, Y.V. Chamanzaminli's, S.Rahimov's, Kh.R. Uluturk's diaries. Thus, the diaries of memoir, biography genre, with features such as enrichment, as the main reason for the disappearance of avtocommunicative feature, designed to print the arrest was noted. Various scientific ideas and views as well as a review of the materials discussed in the biography, notes, confession (repentance) in the first person narrative genres as well as diaries. Diary of events described in the notes as well as contemporary and emerging biography based on real people. Such a conclusion of our analysis and investigation that allows the Soviet period, many changes have taken place daily in the genre, the genre that do not meet the traditional requirements of synthetic works of art were created.

Gündəlik həm sənədli məlumat məzmunu, həm də ədəbi-bədii forma kimi diqqət doğurur. Gündəlik bizi dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında bir ədəbi və bədii təhkiyə forması olaraq birinci şəxsin adından aparılan günbəgün qeydlər olaraq (Mirəhmədov 1978 : 117) maraqlandırır. Burada təhkiyəçi tərəfindən onun şəxsi və ya ictimai həyatında baş verən hadisələr ardıcıl şəkildə nəql edilir.

Bədii yaradıcılıqda insanın daxili yaşantıları, hisslərinə köklənən sentimentalizm, XIX əsr ədəbiyyatında, XX əsrdə ekzistensialistlər tərəfindən maraqla qiymətləndirilən gündəliklər sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin o qədər də diqqətini cəlb etməmişdir. Sovet illərində çap olunan xatirələrdə müəyyən dövrün tələblərinə uyğun olaraq bəzi məqamlara toxunmadan ötmək mümkün idisə, gündəliklərdə bu mümkün deyildi. Gündəlik qeydlər dövrə münasib olmayan mövzuların üzə çıxmasına rəvac verirdi. Bu səbəbdən, də müəlliflər gündəliklərini çap etdirmirdilər. Bu gün çap olunan yazılarda müəlliflərin nə qədər ehtiyatlı davrandığı, bir çox mətləblərə toxunmadan üstündən keçməyə çalışdıqları bəlli olur. Çox zaman isə müəlliflər bu yazıları axtarış zamanı özlərinə qarşı çevriləcək sənəd olaraq gizlədir, məhv edirdilər.

Bu səbəbdən də Azərbaycan ədəbiyyatında gündəliklərin sayı o qədər də çox deyil, hətta "gündəliklərin yox dərəcəsində" olması haqqında fikirlər belə səslənmişdir (Həsənoğlu 2004 : 65). Yalnız 90-cı illərdən başlayaraq sovet yazıçı və şairlərinin uzun zaman çap etdirmədən, daha çox gələcək nəsillərə ünvanlandıqları, mübhəm hisslərini köçürdükləri gündəliklərinin mövcudlu-

ğu üzə çıxmışdır. Sovet illərində çap olunan hissələrdə əsasən dövrün tələblərinə uyğun təsvir, müasirlərin müsbət portretləri yer alırdısa, baş verənlər haqqında gerçəklər, sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin faciə, aldanış və məyusluq dolu həyatı yalnız son illərdə məlum oldu (İ. Buninin, M.Qorkinin, Y.Oleşanın, K. Çukovskiy və b. gündəlikləri).

Dövrün rəsmi ideologiyasını ifşa edən, çox zaman isə təqib ediləcəklərini bilərək müəlliflərin çox məqamların üstündən sükutla keçdiyi bu qeydlər müasir ədəbiyyatda xüsusi maraq doğurur. Bu səbəbdən ilk növbədə - gündəlik janrının elmi-nəzəri məzmununun müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

Gündəliklərin müstəqil ədəbi janr olaraq öyrənilməsi XX əsrin II yarısına təsadüf edir. Hər bir şəxsin gündəlik yazması mümkün olsa da, bu qeydlərin zənnimizcə sənədli-publisitikaya aid edilməsi daha düzgündür. Çünki informativ xarakterli bu əsərlərdə peşəkar yazıçı və şairlərin qeydlərinə xas bədii keyfiyyətlər yer almır. Bədi-sənədli nəsr nümunəsi olaraq qiymətləndirdiyimiz yazıçı gündəlikləri yalnız günbəgün qələmə alınmış informativ məzmunlu yazılardan ibarət deyil. Burada mətnin strukturu daha mürəkkəb olub şeirlər, hekayələr, məktublar, ədəbi tənqidi qeydlər, xatirələr və s. materialları əhatə edir.

Mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş gündəlik yaradıcılığı uzun zaman xatirələrin yazılması üçün yardımçı mənbə rolu oynasa da, getdikcə müstəqil ədəbi formaya çevrilmişdir. Bu məsələdən bəhs edən M.İ. Xvelidze gündəliklərin məənşeyini təşkil edən iki əsas xətti vurğulamışdır: 1) insanın əbədi olaraq özünü və ətraf aləmi dərk etməyə can atması; 2) qədim zamanlardan insanın xüsusi hadisələri və faktları xronika formasında qeydə alması. O daha sonra yazır: “Gündəlik xüsusiyyətlərinə biz artıq qədim dövrdə (Avqustinin “Etiraf”, Mark Avrelinin “Düşüncələr” əsərləri, Platon və başqaları) rast gələ bilərik. İtaliyan Renessansında o artıq yazılı formada olur. Alman ədəbiyyatında ilk gündəlik Albert Dürerin “1520-1521 –ci illərdə Niderlanda səyahətin gündəliyi”dir. Gündəliyin Qustav Rene Xokke, Albert Qrezer, Klaus Yünter Yust, Peter Berner, Vilhelm Qrensman kimi tədqiqatçıları lap əvvəldən əslinə uyğun mötəbər gündəlik ilə ədəbi gündəlik arasında dəqiq sərhəd müəyyənləşdirmişlər. Birincisi yalnız diarist üçün etiraf kimi, onun özünün təhlil və xronika- təqvim kimi yazılır.

İkincisini isə müəllif lap əvvəldən oxucular üçün açıq bədii forma kimi düşünür (birinci cəhd Herder tərəfindən “Mənim 1759-cu il səyahətlərimin jurnalı” ilə yerinə yetirilmişdir). “Diarist” terminini ilk dəfə Qustav Rene Xokke işlətmişdir. İtalyanca “diario”- “gündəlik, “diarist” isə gündəliklər yazan şəxs deməkdir” (Хвелидзе 1992: 5-6).

Xvelidze haqlı olaraq fransız ədibi və mütəfəkkiri J.J. Russonun “Etiraf” və “Yeni Eloiza” əsərlərinin Avropa ədəbiyyatına xüsusən təsir göstərdiyini, böyük alman sənətkarı İ.V. Hötenin də yaradıcılığında gündəlikdən bədii forma olaraq istifadə etdiyini (məktublar formasında yazılmış “Gənc Verterin iztirabları”) qeyd etmişdir (Хвелидзе 1992: 6).

Ədəbiyyat tarixindən bədii nəsrə də gündəliklərdən bədii forma olaraq geniş istifadə olunduğu bəlli olur. Bununla bağlı vaxtilə “Вопросы литературы” jurnalının keçirdiyi diskussiyanın materialları maraqlıdır (Права и обязанности документалиста 1971:63-135). Diskussiyanı isə tənqidçi B. Byalikin öz məqaləsində yazıçı Kovalevskinin gündəliklər şəklində sənədli kitab kimi çap etdirdiyi əsərinə göstərdiyi iradları doğrumuşdur. Görkəmli rus ədibi Y.Bondaryevin rəhbərliyi ilə keçirilən diskussiyada tanınmış yazıçı və tənqidçilərdən A.Boçarov, V.Kantorovic, L.Slavin, K.Simonov, N.Atarov, A.Bek, B.Byalik, V. Kovalevski və başqaları, bir sıra elmi-nəzəri əhəmiyyətli və bəzən də, fikrimizcə, polemik olan mülahizələr söyləmiş, mühakimələr irəli sürmüşlər.

Diskussiyada V. Kovalevskinin “Səhra çantasından dəftərlər” əsərinin (“Тетради из полевой сумки”) hansı janra aid - sənədli gündəlik və yaxud sırf bədii əsər olması ilə əlaqədar yaranan fikir ixtilafları və müxtəlif münasibətlərdən görünür ki, ədəbi- elmi və nəzəri- estetik düşüncədə problemə vahid bir baxış yoxdur. Təssüf ki, bu gün də çox zaman təhlillərdə eyni mənzərə yer alır.

A. Boçarov yazıçının faktları lap azacıq da olsa “korrektə” ilə verildikdə, əsərini sənədli hesab edib, əsl həqiqi adlardan istifadə etməsini düzgün saymır (Права и обязанности документалиста 1971: 65) və janrın imkanları ilə bağlı çox dəqiq bir ifadə işlədir: “Burada həm də həyatın gündəlik həqiqətlərindən danışmağa dəyər. Bədii ədəbiyyatın digər janrlarından fərqli olaraq burada həyat həqiqətinin tipikləşdirilməsi başqa xarakter daşıyır: bir çox hadisə və şəxslərin bir obrazda ümumiləşdirilməsi deyil, konkret müşahidələrdən çıxarılan nəticənin əhəmiyyəti və ədalətli olması ön planda dayanır. Hətta müəllifin materiala tam malik olduğu memuarlardan fərqli olaraq gündəlik yalnız sonra nə baş verəcəyi məlum olmayan anları tutur”.

Sözü gedən əsərin bədii- sənədli janra aid olması da səslənmişdir. L. Slavin isə bu əsəri roman hesab etmişdir (Права и обязанности документалиста 1971:74).

Kitabın redaktoru Y. Rurikovun fikirləri də belə bir nöqtədə cəmləşir ki, V. Kovalevskinin “Dəftərlər”i sadəcə bir gündəlik deyil, bu – yazıçının gündəliyi, sənədli – bədii əsərdir. Belə gündəliyin müəllifi ikiləşmiş şəxsdir- o həm salnaməçi, həm də yazıçıdır. Və bu kitab eyni zamanda həm gündəlik,

həm də bədii əsərdir; bu xəlité- janr, sintez- janrdır (Права и обязанности документалиста 1971:78). Doğrudur ki, bu kimi əsərlərə hərfi ölçülərlə deyil, məhz sənədli- bədii realizm meyarları ilə yanaşmaq lazımdır. Bu janr özünün ideal forma və məzmununda da həmçinin ikiləşmişdir və adi gündəlikdən fərqlənir – bu isə hadisələrin təqdimində son dərəcə dəqiqlik və xarakterlərin təqdimində son dərəcə dərinlikdir (Права и обязанности документалиста 1971: 79).

Görkəmli yazıçı və şair K. Simonovun həmin diskussiyadakı çıxışında memuar ədəbiyyatı, o cümlədən gündəliklərlə bağlı diqqətəlayiq fikirləri vardır. O, tənqidçi B. Byalikin məqaləsini memuar ədəbiyyatının məsələləri haqqında diskussiyanın başlanğıcı hesab edərək deyir: “Bütün memuarlar bizə iki bilik və təsəvvürlər dairəsi verir. Əvvəla, biz memuar müəllifinin vasitəsilə onun gördüyü və haqqında yazdığı insanları və zamanı qavrayırıq. Bu bizim biliklərimizin birinci dairəsidir.

İkinci – memuar müəllifinin özü haqqında olan bilik və təsəvvürlər dairəsidir: müəllif öz gözündə necə görünür və o, insanları hansı gözlə görür”(Права и обязанности документалиста 1971:84).

Burada əvvəlki fikirlərlə səsleşən məqam ondadır ki, memuar ədəbiyyatının bir janrı olaraq gündəliklərin ehtiva etdiyi təsəvvür və biliklərin iki dairəsi əsasında biz insanlar və zaman ilə birlikdə müəllifin özü haqqında məlumat alıb öyrənirik. K.Simonovun sonrakı nəzəri mövqeyini belə xülasə etmək olar: o, göstərir ki, hər bir memuar müəllifi öz xatirələrinin və bu xatirələr əsasında meydana çıxan əsərlərinin sahibidir; müəllif qəbul etdiyi müxtəlif qərarlara görə, insanları öz adları ilə adlandırır və yaxud onları dəyişdirə bilər; insanların adlarını çəkmədən onların bu və ya digər yaxşı və ya pis hərəkətini təsvir edib qiymətləndirə də bilər; gündəlik bədii forma kimi ədəbiyyatda çox təbii və qanunidir, bəlkə də bu janr məhsuldardır və onu seçmək müəllifin müqəddəs haqqıdır, bununla belə, burada ədəbi mistifikasiyaya yer olmamalıdır, yazıçı vicdanla etiraf etməlidir ki, bu o vaxtın sənədi deyil, müharibə haqqında bədii əsərdir (Права и обязанности документалиста 1971:87-89).

Bizə belə gəlir ki, görkəmli ədibin axırıncı fikri ilə razılaşmaq olmaz, çünki müəllifin öz əsərini hansı janrda yazdığını onun özündən daha çox ümumən tənqid və nəzəri – elmi fikir müəyyənləşdirməyə qadirdir. Müəyyən bir əsərin janrını müəyyənləşdirmək bəzən müxtəlif subyektiv qiymətləndirmələrlə müşahidə olunur. Ona görə də “gündəlik” adı ilə çap edilmiş hər bir əsərə konkret yanaşılmalıdır.

A. Bekin müzakirədə ifadə etdiyi obyektiv mövqe, fikrimizcə, həqiqi elmi-nəzəri yanaşmadır. O, məşhur alman yazıçısı Tomas Mannın “Bilze və mən” məqaləsindən çıxış edərək öz mövqeyini belə əsaslandırır: “hər hansı

bir kitab haqqında mühakimə yürüdərkən, biz onun həqiqi bədii əsər və ya bədii ədəbiyyata aid olmayan nə isə başqa bir şey olduğunu müəyyənləşdirməyə borclu yuq”(Права и обязанности документалиста 1971:107). A. Bek məhz belə meyarları əldə rəhbər tutan müzakirə iştirakçılarının fikrinə şərik çıxaraq “Səhra çantasından dəftərlər”i “yüksək bədii əyarlı əsər” (“произведение высокой художественной пробы”) hesab edir.

Müzakirədə çıxış edən tənqidçi B. Byalik yenə V. Kovalevskinin əsəri ilə bağlı məqaləsində irəli sürdüyü iradlarının, tənqidi qeydlərinin üstündə duraraq diqqəti yazıçının məsuliyyət hissində, sənədlilik ilə sənədliliyə imitasiya arasındakı fərqə, həqiqətin bədii- sənədli janrda ifadə xüsusiyyətlərinə, janrın sərhədlərinin, vəzifələrinin tamamilə itməsinə cəlb edir (Права и обязанности документалиста 1971:127-128).

Müzakirə edilən əsərin müəllifi V. Kovalevski isə, öz çıxışını “Mən dünyanı belə görürəm...” (“Таким я вижу мир...”) adlandırmışdır: “Vidənim necə diktə edibse, mən də elə yazmışam... Bu vaxt mən heç vaxt mötəbər faktlara, həqiqi tarixi hadisələrin gedişatındakı təsvirə qəsd etməmişəm”(Права и обязанности документалиста 1971: 128-129).

Tənqidçi ilə yazıçının dialoqunda, daha doğrusu, onların kompromissiz qızğın və kəskin polemikasında hər birinin sanki öz həqiqəti vardır. Lakin fikrimizcə, əsl həqiqət də budur ki, L. Kovalevski özünün dediyi kimi, başlıca arzusunu həyata keçirməyə - müharibə haqqında bədii-sənədli kitab yazmağa nail olmuşdur. O, çıxışını aşağıdakı sözlərlə qurtarır: “Ona görə də həm mənim əsərimi sənədli roman adlandıranlar, həm də bu kitabın janrını sintetik hesab edənlər eyni dərəcədə həqiqətə yaxındırlar”(Права и обязанности документалиста 1971:132).

Göründüyü kimi, müzakirələrdə səslənən əsas iradlar faktların təhrif edilməsi ilə bağlı olub, əsərin bədii- keyfiyyətləri isə diqqətdən kənar qalır.

Bu problemlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün də aktualdır. Y.V.Çəmənzəminlinin gündəlik şəklində yazılmış “Bir gəncin dəftəri” əsərini bir çox tədqiqatçılar bədii-sənədli nəsrə aid edirlər. Zənnimizcə, bu yanaşma yanlışdır.

Bu mövzuya toxunan P.Qasıмова əsərin janr müəyyənliliyinə aydınlıq gətirməyə çalışaraq yazır: “Bir cavanın dəftərin” də avtobioqrafik motiv güclüdür, gündəliklərə istinadən yazıldığı şübhəsizdir, ümumiyyətlə, əsərdə memuar element və priyomları kifayət qədərdir. Bununla belə, həmin əsəri tədqiqatçı Ə.Məmmədovun XX əsrin əvvəllərində memuar janrının yetkin nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməsi ilə razılaşmaq olmaz. “Bir gəncin dəftəri” əsl mənada memuar deyil, əvvəla və başlıcası ona görə ki, Çəmənzəminlinin

zəminli özü əsəri roman adlandırmışdır” (Quliyeva P 1986: 132). Fikirlərini ümumiləşdirən tədqiqatçı əsəri “ilk milli avtobioqrafik povest” olaraq dəyərləndirmişdir. Zənnimizcə, bu cür yanaşma ilə razılaşmaq olmaz. İlk əvvəl əsərin janrının təyin edilməsində yazıçının deyil, tədqiqatçıların fikri əsas götürməlidir. Ədəbiyyat tarixində bu mövzuda yazıçıların yanlışlığa verdikləri ilə bağlı kifayət qədər fakt var. İkinci halda isə P. Qasımzadənin təklif etdiyi meyarla yanaşsaq o zaman Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərini, ümumiyyətlə avtobioqrafik məqamların yer aldığı digər əsərlərin hamısı avtobioqrafik roman olaraq qiymətləndirməliyik. Zənnimizcə, avtobioqrafizm və avtobioqrafik nəsr istilalarının fərqləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Belə ki, Çəmənzəminlinin başqa bir tədqiqatçısı, M.Axundova da “Bir cavanın dəftərini” “Həyatımın 20 ili” əsəri kimi memuar olaraq səciyyələndirmişdir (Axundova M 1981: 94), Leyla Kamranqızı da “Bir cavanın dəftəri”, “Həyatımın 20 ili”, “Həyatım” əsərlərini avtobioqrafik nümunələr sırasına aid edir (Kamranqızı, 2002: 18). Y.V.Çəmənzəminli “Şəxslərin və hadisələrin tipləşməsi” məqaləsində bədii əsərlərdə avtobioqrafik məqamlardan istifadə haqqında bəhs edərək yazır: “Yazıçı həqiqi hadisəni alaraq, çox vaxt ona ictimai bir rəng gətirir və fabulasını zənginləşdirib, doğurdan da bədii bir əsər yaradır” (Çəmənzəminli, 2005:365).

Haqqında bəhs olunan əsərdə də avtobioqrafizm müşahidə olunsada, əsərin avtobioqrafik əsər olaraq qiymətləndirilməsi düzgün deyil. Son illər ədəbiyyatşünaslıqda bu iki anlayışın fərqləndirilməsi xüsusi önəm kəsb edir. “Avtobioqrafizm - üslubi ədəbi vasitədir, avtobioqrafik janrın əks sədasıdır; o avtobioqrafiya olaraq yazılmayan, avtobioqrafiya olaraq qəbul edilməyən əsərlərdə təzahür edə bilər” ((*Medapuç*, 1998. C. 7).

Əsər bir gəncin həyatından bir epizod üzərində qurulur: ətrafındakıların qaballığından, geridə qalmışlığından usanan gənc ailəsindən, doğma şəhərdən uzaqlaşaraq xalasının yanına başqa şəhərə getməklə, nisbətən azad olmağa can atır. Yeni mühitdə ilk sevgisi ilə qarşılaşan gəncin məhəbbət macərasının nəqli ikinci hissənin əsas məzmununu təşkil edir. Əsərin obrazlar sistemi də avtobioqrafik əsərlərdə olduğu kim ailə mühiti (ata və ana, qonşular, şəhər sakinləri) ilə əhatələnir.

Beləliklə, əsəri şərti olaraq iki hissəyə bölmək olar. Birinci hissədə doğma mühitlə yadlıq, tənqid üstünlük təşkil edir, ikinci hissədə isə sərbəst olaraq öz sevgisini izhar etməyə nail olan gəncin yaşadığı sevinc, iztirab, həsrət ifadə olunur. İlk hissələrdə cəmiyyətə tənqidi yanaşma, ikinci hissədə hisslərin poetik təqdimi ilə əvəzlənir.

Göründüyü kimi, əsərin süjet xətti müəllifin həyatından olan konkret faktlar üzrə inkişaf etmir. Əsərdə özünə yer tapa bilməyən, dövrünün ab-ha-

vasından sıxılan, sevginin, şadlanmağın qadağan olduğu, insanların mövhumata bağlılığı mühitdə gənc nəslin qarşılaşdığı çətinliklər təsvir edilmişdir. Yeniliyin əleyhinə olan yaşlı nəsil ilə yeniliyə can atan gənclər, ətraf aləmlə qarşıdurma münasibətində yaşamağa məhkum olan gəncin daxili iztirabları J.Russonun “Etiraf”, həmçinin Y.V.Çəmənzmənin öz dövrünün tanınmış yazıçılarından (C.Məmmədquluzadə “Ölülülər”) əsərlərinin ideyaları ilə səs-ləşir.

Beləliklə, təhlillərdən göründüyü kimi, “Bir gəncin dəftərində” müəllif dövrünün ümumiləşdirilmiş obrazını təsvir etməyə çalışdığı görünür. Bu səbəbdən də, povestin avtobioqrafizmin yer aldığı bədii əsər olaraq qiymətləndirilməsi daha doğrudur.

1990-2000-ci illərdən başlayaraq gündəliklərin çap olunması, tam şəkildə üzə çıxarılması ilə öyrənilməsinə də maraq artdı. Bir çox konfranslar, dəyirmi masalar təşkil edildi («Дневники русских писателей: и литературный и исторический контекст » 20-21 мая 2005 г. Варшава), ayrı-ayrı ədiblərin gündəlikləri öyrənilmiş, problemlə bağlı ayrıca monoqrafik tədqiqatlar çap edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə mənzərə fərqlidir. Son dövr çap olunana yazıçı gündəlikləri hələ tam şəkildə öyrənilməmiş, gündəliklərlə bağlı ayrıca tədqiqatlar işlənməmişdir. Yalnız X.R.Ulutürkün memuarlarının tərtibçisi və redaktoru olan Ə.Əsgərli kitablara yazdığı ön sözlərdə əsərlə bağlı məlumat verilmişdir.

Müxtəlif illərdə yazılmış gündəliklərin tədqiqi zamanı janrın faktiki əlamətlərinin zəiflədiyi, bədii keyfiyyətlərin zənginləşdiyi müşahidə olunur. Nəticədə gündəliklərdə süjet, kompozisiya, obrazlar sistemi, bədii təsvir vasitələri kimi xüsusiyyətlər yer alır, gündəliklərin memuarlarla yaxınlaşması baş verir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz müzakirədə də bədii-sənədli janrlarda sintez, janr qarışıqlığı qeyd edilmişdi. Qeyd etmək istədik ki, bədii sənədli nəsrə sintez mürəkkəb formada təzahür edir. Həm bədii və sənədli nəsrin keyfiyyətlərinin sintezi, həm də janr daxili sintez yer alır.

İlk öncə gündəliklər çap üçün nəzərdə tutulmayan, şəxsi, intim əsərlər kimi qiymətləndirilirdi. Lakin zaman keçdikcə çap ucun nəzərdə tutulmuş nümunələr yarandı. Bu yazılardakı qeydlər bir- biriləri ilə sadəcə tarixlə bağlanmır, burada hadisələr bir mövzu ətrafında birləşir. Bu səbəbdən də ənənəvi gündəliklərdən fərqli bu tip nümunələr yazıçı düşüncələri üzərində qurulur, sonda göstərilən tarix formal xarakter daşıyır. Baş verənlərin sadəcə qeydə alındığı yazıya gündəlik demək olar, müəllif mühakimələri, düşüncələri yer alan yazıları isə gündəlik adlandırmaq o qədər də yerinə düşür. L.Qinzburq çox vacib bir fərqlə diqqət yönəldir: “gündəlik yazan kortəbii irəliləyir, o nə öz həyatı, nə də yaxınlarının taleyindən xəbərdar deyil. Burada təsadüfi və

dəqiqləşməmiş hadisələr yer alan yüksələn dinamika hakimdir. Romana isə qanunauyğunluğa və qiymətləndirməyə xas retrospektiv dinamika xasdır” (Гинзбург, 1970 : 65). Zaman keçdikcə bu sərhədlərin aradan qalxdığı müşahidə olunur.

1996 cü il “Znamya” jurnalında Y.Oleşanın gündəliyinin 30 il öncə çap olunmuş “Ни дня без строчки” kitabına daxil olmamış hissələri dərc olunmuşdu. Çapı müşayiət edən ön sözdə tədqiqatçı sovet dövrü ərzində çap olunmuş gündəliklərin məruz qaldığı “redaktə”, “seçim” prosesi üzərində dayanmış, bir çox fikirlərin kontekst daxilində, fərqli yanaşmada çatdırıldığını qeyd etmişdir (Гудкова 1998:12).

Tədqiqatçı çap üçün nəzərdə tutulan bir çox əsərlər kimi Y. Oleşanın da əsərinə kompozisiya bitkinliyinin xas olduğunu bildirir. K. Çukovskinin, M. Prişvinin, Y. Oleşa kimi bir çox sovet müəlliflərinin gündəliklərini, avtobiografik və bioqrafik material dolğunluğuna görə ənənəvi gündəliklərə aid etməyin düzgün olmadığını qeyd etmişdir (Гудкова, 1998: 172-175).

Rus tədqiqatçısı O.Q. Yeqorov gündəlikləri iki növə bölür: 1) dövrün mədəni və ictimai – siyasi hadisələrinin geniş yer aldığı “ekstravertiv” və 2) müəllifin daxili yaşantılarını əhatə edən “introvertiv” (Еропов 2002:24). Ədəbiyyatşünaslıqda Edmon və Jül Qonkur qardaşlarının, K. Çukovskinin gündəlikləri birincilərə, Julyen Qrin qardaşlarının gündəlikləri ikincilərin sırasına aid edilir. Sovet illəri ərzində yazılan gündəlikləri isə əsasən birinci növə aid etmək olar. Avtobiografik əsərlərdə olduğu kimi burada da müəllif özündən, öz ətrafından bəhs edir, etiraflarda olduğu kimi həyatının başqa insanlara məlum olmayan məqamlarına toxunur, lakin etirafdan fəqli olaraq burada əhatəli xronotop olmur. Məlum olduğu kimi, gündəliklərdə sinxronluq, xatirələrdə isə retrospektivlik yer alır, xatirələrdə hadisələr süjet xətti üzrə inkişaf edirsə, gündəliklər diskret qeydlərdən ibarət olur.

Yazıçı gündəlikləri mürəkkəb mətn olub janrın şəkli əlamətlərinin deformasiyası ilə yadda qalır, yəni burada sənədli janrın xüsusiyyətləri bədii keyfiyyətlərlə zənginləşir. Sənədli nəsrə xas rəsmiyyət emosional təsir vasitəsi ilə əvəzlənir. Tədqiqatçı, D.M. Polyakin gündəlik janrının modelinə dair verdiyi təsnifat elmi əhatəliyi və dərinliyi ilə seçilir. O, gündəliyi təkcə istorioqrafik (tarixşünaslıq) mənbə kimi deyil, epistolyar və memuar ədəbiyyatı ilə ümumi kökləri olan müstəqil ədəbi janr kimi öyrənir (Поляк 2004:11), belə bir model təqdim edir:

Gündəlik janrının şəkil əlamətləri		
Məzmun	Forma- kompozi- siya	Ümum janr
Təsvir predmeti	Tarixi göstərilmə	Avtokommunikativlik
Müəllif mövqeyi	Müntəzəmlik	Təsvir edilən hadisəyə sinxronluq
Janr sinkretivlik	Diskretlik	Fakta mötəbərlik
Ümumiləşdirmələrin yoxluğu, tək-tək olanlara diqqət	Lakonizm	Natamamlıq, dinamizm

(Поляк 2004:12)

Bununla belə, materialın hərtərəfli elmi-nəzəri təhlilinə əsaslanan bu modeldə, fikrimizcə, janrın ümumiləşdirmə kimi şəkil əlaməti çatışmır. Bu baxımdan “ümumiləşdirmələrin yoxluğu, tək-tək olanlara maraq” bölməsi naqisdir. Axı, gündəlik müəllifi də bəzən bilərəkdən, öz iradəsilə, bəzən də qeyri- iradə olaraq ümumiləşdirməyə can atır.

Məsələn, Abdulla Faruqun (Azərbaycan sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, 30-cu illərdə ədəbiyyata gəlmişdir. Bir çox sovet şairləri ilə birgə yaradıcılığa başlamasına baxmayaraq sistem tərəfindən azad fikirlərinə görə daim təqib olunmuş, komsomoldan xaric edilmiş, dəfələrlə həbs olunmuşdur. Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş və 1944 cü ildə Taqanroq döyüşlərində həlak olmuşdur) gündəliklərində janrın şəkli əlamətləri saxlanıl- sa da, cümlələrin qısalığı, qeydlərin müntəzəmliyi, tarixin göstərilməsi və s. hissləri, tərəddüdləri ümumiyyətlə yer almır. İlk öncə avtobioqrafik əsərlərdə olduğu kimi ailəsi, təhsili haqqında müxtəsər məlumat verən müəllif, son- rada günbəgün qeydlərlə yazısına davam edir. Öz qeydlərinin janrını xatirat “gündəlik xatirələr” adlandırır (Faruq 2003 : 167). Mürəkkəb bir dövr olan 30-cu illər daimi təqib altında olan yaradıcı insanların əlbəttə ki, sərbəst yazıb yaratmaq imkanı yox idi. A.Faruqun isə yeni hökumətlə münasibətləri birmə- nalı olamışdır. Öz fikrini bildirdiyinə, bəzi məsələlərə etiraz etdiyinə görə (kiril əlifbasına keçidlə bağlı narazılığını bildirdiyinə görə rastlaşdığı təqib- lər haqqında Xalq yazıçısı Anar Ə.Məmməxanlıya həsr etdiyi “Həyatım ağ- rıyır...” xatirə povestində geniş bəhs etmişdir) incidilir, yaradıcılığına lazımı dəyər verilmirdi. Müəllif qeydlərində bu məqamlara toxunmur. Hadisələrin təfərrüatları yalnız başqa mənbələrdən məlum olur. Lakin bu qısa ilk baxışda məişət təfərrüatları ilə zəngin (nahara nə yedi, nə qədər borc aldı, kitab satı-

şından əldə etdiyi pulun miqdarı) qeydlərdən dövrün çətinlikləri, təzyiqləri qarşısında sona qədər ruhdan düşməyərək çalışan istedadlı şair, zəhmətkeş tərcüməçi və redaktor, ən nəhayət həyatda yerini tapa bilməyən, daim ehtiyac içində ömür sürən, uğursuz aşiq obrazı canlanır. Ədəbi fəaliyyəti ilə birgə, sevdiyi, münasibət də olduğu qadınlar da tez-tez xatırlanır. Dövrün, müasirlərinin epizodik təsvirləri (A.Faruq S.Vurğun, M.Müşviq, S. Rüstəm, M.Rahim və s. kimi müasirlərindən bəhs etsə də M.Hadi haqqında daha geniş bəhs edir. Bu nakam şairin həyatından A. Şaiqin xatirələrində də geniş bəhs olunur.

Gündəliklərdə dövrün bir çox gizlin məqamları: latın qrafikasından kəsilən qrafikasına keçidə qarşı ziyalıların etirazı (xalq yazıçısı Anar Ə.Məmmədşanlı ilə bağlı xatirələrində bu məsələlərə toxunmuşdur), türk poeziyasının Azərbaycan sovet poeziyasına təsiri (Həsənova 2014: 107-109) məsələlərindən geniş bəhs olunmuşdur.

Nakam şair M. Hadinin faciəsi sovet ədəbiyyatı tərəfindən göylərdən yerə endirilən poeziyanın və şairlərin faciəsini əks etdirir. M.Hadinin təmsalında sovet ədəbiyyatı tələblərinə uyğunlaşa bilməyərək sistem tərəfindən məhv edilən sənətkarların taleyi göstərilir, məişət detalları son olaraq dövrün mürəkkəb mənzərəsini, yaradıcı insanın ittihamlar, təqiblər dolu həyat yolunun canlandırılmasına rəvac verir.

Y.Vəzir Çəmənşəminlinin qeydlərində tam fərqli formada qələmə alınıb. Gündəlik tarix göstərilərsə də, yazıların hər biri qeyd kiçik novella-hekayət şəklində olub, müəyyən başlıq altında verilir: “Gənclik sevgisi” Bakı, 13 iyul, 1907; “Qadınların mənə təsiri” Aşxabad, 27 iyul, 1907; “Təhqir edilmiş qürurum” Aşxabad, (14-15 iyul tarixlərini əhatə edən bu qeyddə hadisəyə tam aydınlıq gətirilir. Hadisənin baş verməsi, özünün bu haldan əzab çəkməsi və vəziyyətin aydınlaşması təsvir edilir) 1907; “Kamal” (hekayə), bədii ədəbiyyat (gənclik illərinə aid gündəlikdən olan hekayədən bir parça) Aşxabad, 1907, 9 avqust. Həmçinin ayrı-ayrı tarixli yazısında məktubu, “M.Q.Vəzirovun şəxsiyyətinin öyrənilməsi üçün mənbə” Bakı, 1908, 17 may kimi qeydləri yer almışdır (Чемэнзəминли). Beləliklə, bu yazılar daha çox qeyd dəftərləri ilə yaxınlıq təzahür edir.

Beləliklə, çap üçün nəzərdə tutulmuş gündəliklərdə bəzən janrın şəkil əlamətlərindən olan müntəzəmlik, lakonizm, təsvir edilən hadisələrin sinxronluğu, natamamlıq, avtokommunikativlik kimi xüsusiyyətlərə əməl edilmədiyi nəzərə çarpır. Belə ki, X. Rzanın “Lefortovo zindanında” əsərində müntəzəmlik prinsipi o qədər də qorunmur. 1988-ci ilin qeydi ilə başlanan yazılar arasında bəzən ara verilir. 1989-cu ildə cəmi bir qeyd, sonra isə 90-cı illərin yazıları yer alır. Qeydlər bəzən bir neçə səhifəni tutur. Sinxronluq pozulur. Məsələn, bir qeydində müəllif yazır: “... Mən hardan biləydim ki, Bakıda az

qala son günündür, düz səkkiz ay on üç gün Bakıya və doğmalarımə həsrət qalacam. Bilsəydim Firəngizimin gözlərindən öpərdim. Türkayımı bağrıma basardım. Pəhləvan cüssəli Təbrizim, Sevincim və Rzamla şəkil çəkdirərdim. Rüstəmilə sağollaşardım” (Ulutürk 1998:70) və ya “...günlər, həftələr, aylar dolanacaq. Moskva, Rostov, Voronej, Bakı zindanlarında səkkiz ay on üç günün necə gəlib keçdiyindən xəbər tutmayacağam” (27 ocaq 1990). Misallardan görüldüyü kimi, bu yazılara sinxronluq deyil, daha çox diaxronluq xasdır. Deməli gündəliklərin sonradan üzü köçürülmüşdür, bu düşüncələr də o zaman mətnə əlavə edilmişdir.

Əsər bitkin kompozisiyaya malikdir. Belə ki, millî azadlıq hadisələrinin ilk günlərinin təsviri ilə başlanan qeydlər, hadisələrin inkişafı nəticəsində şairin tutulması, həbsxanaya salınması, həbsxanadakı həyatı və son olaraq şairin azadlığa çıxması ilə yekunlaşır.

Son dövr gündəliklərlə bağlı yazılmış tədqiqatlarda təəssüf ki, onların əhatə etdiyi zaman kəsiyinə görə öyrənilməsinə diqqət verilmir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi əhatəliliyi ilə seçilən D.M.Polyakın gündəliklərlə bağlı tədqiqatında da zaman faktoru nəzərə alınmamışdır.

Zənnimizcə, zaman faktoru önəmli olub xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qısamüddətli gündəliklərə nisbətən uzun müddət ərzində yazılan gündəliklərdə, hadisələrə yanaşma, obrazların təsviri daha əhatəli olur. Müəllifin dünyagörüşündə baş verən dəyişiklikləri izləmək mümkün olur.

Məsələn, X.Rzanın öncəki illərə aid qeydlərində “şairin etirazı” sistemə qarşı yönəldisə, daimi təqiblər, yaradıcı insanların çərçivəyə salınması ön plana çəkilirdisə, hakim rejimə qarşı “etiraz” “Lefortovo zindanı” əsərində artıq “üsyana” çevrilir. Yaradıcı insanı sıxan, sərbəstliyinə imkan verməyən sistem qarşısında şairin gücsüzlüyünü, sistemə qarşı etirazını əks etdirən gündəliklərdə sosial münasibətlər, fərd və cəmiyyət arasındakı problemlər önə çəkilir.

S.Vurğunla bağlı yazılarında isə şair obrazına münasibət zaman keçdikcə dəyişir. İlk yazılarda nəzərə çarpan heyranlıq, pərəstiş artıq 1980-ci il qeydlərində ittihamla əvəzlənir. X. Rza “eybəcərliyin yanından sükutla keçmək”, “Yox!” əvəzinə “Bəli!” demək, ifşa əvəzinə tərənnüm yoluna düşmək kimi keyfiyyətlərin Səməd Vurğun poeziyasına xələl gətirdiyinin qeyd edir.

Əhatə etdiyi zaman kəsiyinə görə müəyyən dövrlə şərtlənən qeydlər (səyahətlə, həbsxanada keçirdiyi illərlə) qısamüddətli gündəliklərdir. Bu yazılarda mövzu məhdudiyyəti müşahidə olunur, obrazlar sistemi də zəngin olmur.

Bu nöqteyi - nəzərdən yanaşılsa X. Rzanın “Lefortovo zindanında” əsəri qısamüddətli gündəliklərə aid edilə bilər. Çünki cəmi iki ili əhatə edir. Şa-

irin digər kitablarını isə “şahid gündəliyi” (Поляк 2004:19) tipinə aid etmək olar. Burada əsas diqqət müəllifin müasirinə yönəldilir, onun özü isə ikinci plana keçir, yalnız müasiri ilə əlaqədə əsas qəhrəmanının həyatı ilə bağlı olaraq mətndə yer alır; bu tip əsərlərdə xatirələr (retrospektiv zaman) və şairin gündəlik qeydlərinin (sinxronluq) növbələşməsi baş verir.

Son dövrdə bir çox yazıçılarımızla bağlı xatirə topluları çap olundu. “Dədə Süleyman dünyası” xatirələr toplusuna bir çox sənədlərdən- məktublardan, gündəliklərdən parçalar, istintaq materialları daxil edilmişdir (Dədə Süleyman dünyası, 2002:2).

Şamo Arif topluya daxil edilən “Millət və Qeyrət” yazısında atası-xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovun “Gündəlik” başlıqlı xatirə yazmış olduğunu qeyd edir. Bu gündəliklərdən Ə. Həşimovun “Şəxsiyyət” başlıqlı məqaləsində də bəhs olunur (Həşimov 1991: 5). Gündəlikdən verilən parçada (20 may 1965 –ci ildə qələmə alınmış) S. Rəhimov gündəlik yazmaq istəyinə bu cür açıqlama gətirir: “Görünür, mənəm özümə görə çox qəribə, həm də mürəkkəb taleyim vardır. Haqqımdakı quyruqlu şayiələrin biri o birisinin də dirçəlməsinə səbəb olur. Madam ki, belədir, gərəkdir ki, öz qələmimi əlimə alıb aydınlıq, həqiqət, ədalət nəminə olanı yazıb qoyasan. Bəlkə sübut etməyə ömür çatmadı!.. Bəli, yazıb qoyasan ki, vicdanlı kəslər yoxlayanda görsünlər ki, düz kimdir, əyri kimdir!.. Görünür, mən bu növ sözlərdən istər-istəməz “Gündəlik”də yazmağa məcburam” (Dədə Süleyman dünyası, 2002 : 12) 1965-ci ildə, altmış beş yaşlı yazıçı, həqiqətləri gündəlik şəklində qələmə alaraq gələcəkdə bu yazıları oxuyacaq “vicdanlı kəslərə” ünvanladığını qeyd edir. Göründüyü kimi, qələmə alınan yazılar sinxron deyil, retrospektivdir. Birbaşa oxuculara ünvanlanmış bu yazılarda müəllifin əsas məqsədi öz xatirələri əsasında, keçmişin o dəhşətli illəri haqqında həqiqətləri çatdırmaqdır.

Xudu Məmmədovla bağlı yazısında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə 1953-cü ildən 1990-cı ilin yanvar qırğınına qədər gündəlik yazdığını qeyd edir. Bu gündəliklərdə şair yaxın dostu, sirdaşı olmuş Xudu Məmmədovla bağlı xatirələrinin çox olduğunu göstərir. Görkəmli sənətkar “mübahisələr, çəkişmələr, məktublaşmalar və s. bu gündəliklərdən qırmızı xətt kimi keçir”, “gündəliyim yaradıcılıq həyatımla yanaşı, görkəmli şəxsiyyətlərimiz haqqında da maraqlı məlumatlarla zəngindir” deyərək öz gündəliklərinə münasibət bildirir. Hələ 1996-cı ildə qələmə aldığı yazısında şair gündəliklərini çap etdirmək qərarına gəldiyini bildirsə də, təəssüf ki fikrini reallaşdırmır. B.Vahabzadə “Dədə Süleyman” başlıqlı xatirə yazısını gündəlikləri üzərində qurduğunu qeyd edir (S. Rəhimovun gündəliyini vərəqlədiyini yazır). Bu xatirələri oxuduqca “zəmanəsinin kürsüsünün qolları arasında bir növ sıxılan, fikir-düşün-

cələrə qərq olan müdrik bir insanın qarşısında dayanır, istər-istəməz narahat dünyasının şəriki olursan” (Vahabzadə 1999:47).

Beləliklə, gündəliklərin memuar, tərcümeyi-hal kimi janr xüsusiyyətləri ilə zənginləşməsinə əsas səbəb avtokommunikativlik xüsusiyyətinin aradan qalxması, çap üçün nəzərdə tutulmaları idi. Belə ki, sovet dövründə yazılan gündəliklər qeyd etdiyimiz kimi, sənətkarların dilə gətirə bilmədikləri mövzuları əks etməyə (birbaşa (S.Rəhimov) və dolayısı yolla (A.Faruq, X.Rza Ulutürk və s.), gələcək nəsillər üçün gerçəkləri aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Onlar sanki bir zaman sovet sənətkarları olaraq gələcək nəsillər tərəfindən ittiham ediləcəklərini təxmin edərək, özünə bəraət salnamələri yaratmışlar.

Oxuculara ünvanlanmış gündəliklərdə qeydlər daha geniş, əhatəli və dolğundur (S.Rəhimov, X.R.Ulutürkün qeydlərində olduğu kimi) A.Faruqun qeydləri isə yığcam və konkretidir. Çox hadisələr, insanlar haqqında məlumatlara aydınlıq gətirilmir.

Beləliklə, müxtəlif elmi-nəzəri fikirlər və habelə sözügedən müzakirə materiallarına icmal baxış göstərir ki, tərcümeyi-hal, qeydlər, etiraf (tövbə) janrları kimi gündəliklər də birinci şəxsin adından aparılan təhkiyədir. Gündəlik təsvir edilən hadisələrin müasiridir və əsasən real şəxslərin tərcümeyi-hal qeydləri kimi meydana çıxır. Apardığımız təhlil və araşdırmalarımızı belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sovet dövrü ərzində gündəlik janrında bir çox dəyişikliklər yer almış, janrın ənənəvi tələblərinə tam cavab verməyən, sintetik əsərlər yaranmışdır. Təəssüf ki, həmin gündəliklərin tam mətnlərinin hələ də işıq üzü görməməsi həmin əsərləri sistemli şəkildə tədqiq etməyə imkan vermir. Dəyərlərin yenidən qiymətləndirildiyi, yeni ədəbiyyat tarixinin yarandığı bir dövrdə bu mənbələrsiz ötən əsrin ədəbi mənzərəsi birtərəfli və natamamdır. Bu səbəbdən də yazıçı gündəliklərinin tədqiqi hələ də həllini gözləyən problem olaraq qalmaqdadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Axundova M. Yusif Vəzir Çəmənəminli, 1981, s.106, Bakı, Yazıçı.

Quliyeva P. Memuar və povest (Y.V.Çəmənəminlinin “Bir cavanın dəftəri” əsərinin janrı haqqında) // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1986, №3.

Çəmənəminli Y. V. Əsərləri. 2005, s.440, Üç cildə. III cild. Bakı, Avrasiya press. Dədə Süleyman dünyası, (2002), s.400, Bakı, Maarif.

Həsənova L. Türk poeziyasının Azərbaycan sovet şairlərinin yaradıcılığına təsiri məsələləri (Xəlil Rza Ulutürkün memuarları əsasında) // Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов. Материалы международной конференции 23-24 сентября 2014, с.107-109, Казань.

Vahabzadə, Bəxtiyar (1999), s.252, Zaman və mən, Bakı, Azər nəşr.

- Kamranqızı L. Çəmənəminlinin memuarlarında Şuşa mühiti. 2002, s.104, Bakı, Şuşa. Mirəhmədov, Əziz (1978), s. 267, Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, Maarif.
- Rzaquluzadə, Mikayıl (1973), Canlı Xatirələr.s.353-362, Abdulla, Şaiq . Xatirələrım. Bakı, Gənclik.
- 10.Faruq, Abdulla(2003),Gündəliklər// “Azərbaycan”,№5-10
- Şaiq,Abdulla (1973),s.364, Xatirələrım, Bakı,Gənclik.
12. Ç.Həsənoğlu (2004) Ötən günə gün çatmaz (Gündəlikdən səhifələr-1964)// Azərbaycan, 2004, №8). 13. Həşimov, Ə.,(1991), Şəxsiyyət // “Ədəbiyyat” qəzeti. 8 fevral.
14. Ulutürk, Xəlil Rza, (1998). S. 230, Lefortovo zindanında. Bakı, Çinar-çap.
15. Боброва О.Б. (2007), Дневник К.И.Чуковского в историко-литературном контексте. АКД, Волгоград. <http://cheloveknauka.com/dnevnik-k-i-chu-kovskogo-v-istoriko-literaturnom-kontekste>
16. Богомолов Н.А. (1990), с. 148-158, Дневники в русской культуре начала XX века . Тыняновский сборник., Зинатне Рига.
17. Гинзбург, Лидия, (1970), с.62-91, О документальной литературе и принципах построения характера, «Вопросы литературы», № 7.
18. Гудкова В., (1998), с.172-178, О дневниковой прозе Юрия Олеши , “Знамя”, 1998, № 7//
- <http://magazines.russ.ru/znamia/1998/7/olesha.html>).
- Егоров О.Г., 2002, с.288, Дневники русских писателей XIX века. М.: Филинта.
- Краткая Литературная Энциклопедия (1964) в 8 томах.с. 707-708, Москва, сов., энциклопедия,Т.2.
- Луцевич Л. (2005), Русские дневники в Варшаве. Международная научная конференция «Дневники русских писателей. «НЛО», №73<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/73/lu49.html>
- Медарич Магдалена. Автобиография / Автобиографизм // Автоинтерпретация: Сборник статей / 1997, с.7, Под ред. А. Б. Муратова и Л. А. Иезуитовой. СПб.
- Оскоцкий В. (1993), с.3-59, Дневник как правда // “Вопросы литературы,” №5.
- Поляк Д.М (2004) ,с.32, Жанр дневника и проблемы его типологии. АКД. Алматы.
- Права и обязанности документалиста (1971), с. 63-135, “Вопросы литературы”, № 6.
- Хвेलидзе М.И. (1992), с. 17, Дневник как литературная форма в творчестве Макса Фишера. АКД. Тбилиси.
- 27 . Чемеңземинли, Ю,В, Дневники // http://www.yusif-vezir.narod.ru/eser/v_pitere.html

YAPI BAKIMINDAN ANADOLU AĞIZLARINDA BİTKİ VE HAYVAN İSİMLERİ

*Kürşat EFE**

1. GİRİŞ

Dil; bir milletin duygu, düşünce ve hayat tecrübesinin neticesidir. Türk dili, kelime türetme bakımından oldukça zengin bir dildir. Türk dilinin incelikleri doğadaki varlıkların adlandırışı sırasında kavramlaştırma alanında kendisini göstermektedir. “Maddî kültür denince bilim dilinde flora ve fauna adı altında toplanan değişik kavramlar da aynı çerçeve içine girmektedir. Flora, insanın çevresinde yer alan, onun yaşamıyla yakından ilgili bulunan bitkileri (*bu arada buğday, mısır, pirinç gibi toplumun beslenmesini sağlayanları*) içermekte, fauna ise aynı çevrede bulunan ve insanların bir bölümünden yararlandıkları, özellikle tarım ve hayvancılıkta insanlara yarar sağlayan hayvanları göstermektedir.” (Aksan, 1996:28)

Yazı dilimizde ve Anadolu ağızlarındaki bitki ve hayvan isimlerindeki bazı kavramlar anlatım gücü, buluş ve nükte açısından çok değerlidir. Türk dilinin zenginliği, Anadolu (Türkiye) ağızlarındaki söz varlığında görülmektedir. Anadolu ağızlarında bitki ve hayvan isimleri ile ilgili kavramların zenginliği dikkat çekicidir. “Bugün Anadolu ağızları yazı diline oranla daha geniş bir söz varlığına sahiptir. Bu kavram zenginliğinin oluşmasında gerek doğayla iç içe yaşama, tarım ve hayvancılıkla uğraşma sonucunda çok çeşitli somut kavramların belirmesi, gerekse Türk’ün duygu ve düşünceleri, değişik durum ve davranışları ayrıntılı bir biçimde dile getirme eğiliminin ürünü soyut kavramların oluşması önemli rol oynamıştır.” (Aksan, 1986:26)

Anadolu ağızlarındaki bitki ve hayvan isimlerinde bu kavram zenginliği çok açık bir şekilde tespit edilmektedir. “Bir dilin temel söz varlığı ya da çekirdek sözcükleri onun yaşamından ayrılmaz. Söz varlığının sınırlarında insanın organları başta olmak üzere onun en doğal ihtiyaçlarını belirten ye-

* Yrd. Doç.Dr.; Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kursat.efe@amasya.edu.tr.

mek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek gibi kavramlar, akrabalık adları, sayılar, insanın çevresinde yer alan bitki ve hayvanların adları, tarım ve hayvancılıkla ilgili kelimeler, maddî ve manevî kültür oluşturan tüm öğeler yer alır. Bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaklaşık 65.000 kelime bulunmasına karşılık Anadolu ağızlarında bu sayı 80-100.000 civarındadır.” (Aksan, 2006:15) Anadolu ağızlarındaki bitki ve hayvan isimlerinin gerek kullanım alanlarını belirlemek gerekse yapısal özelliklerini belirlemek bu zenginliği bir nebze ortaya koyacaktır.

“Türkçe son ekli eklemeli bir dildir.” (Ergin 2002:7). Türkçede kelime türetimi, kelime kök ve gövdelerine belirli yapım ekleri getirilmek suretiyle yapılmaktadır. Kök, “kelimelerin bütün yapım ve çekim eklerini çıkardıktan sonra ayrılamayan ve esas (temel) anlamı taşıyan bölümüdür” (Korkmaz 1992:104). “Kelime kök ve gövdelerine getirilerek yeni kavramların yansıtılmasını, kavramlara karşılık yeni kelimeler yapılmasını sağlayan ek”lere (Korkmaz 1992:171) yapım eki denir. Sadece çekim görevini yüklenen ve kelimenin anlamına etki etmeyen, kelimenin diğer kelimelerle ilişkisini sağlayan eklere de işletme eki adı verilir. Yapım ekleri kelime kök ve gövdesinin anlamını değiştiren eklerdir. Bunlar, isimden isim türetme, fiilden isim türetme, isimden fiil türetme, fiilden fiil türetme olmak üzere dört farklı şekilde oluşmaktadır. “Kökler dilin oluşma devrinde yaratılmış olan anlamlı öğelerdir. Yeni kök yapılamaz.” (Korkmaz, 2003:9). Bu durum önemli bir sınırlılık gibi görünse de Türkçede bulunan 150’den fazla yapım eki (Korkmaz, 2003) ve bir köke birden fazla yapım ekinin eklenebilmesi, Türkçenin zenginliğini ortaya koymaktadır. Anadolu (Türkiye) ağızlarındaki bitki ve hayvan isimlerindeki adlandırmalarda da kelime türetiminin zenginliğini ve sistematik bir yapısını görmekteyiz.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu çalışma, Anadolu ağızlarındaki bitki hayvan isimlerinin yapısal durumunu belirleyecek, kelime türetimi bakımından nasıl bir sistematik yapıya sahip olduklarını ortaya koyacaktır. Çalışma, ad bilimi, sözcük bilimi ve sözlük bilimi ilgil alanlarına girdiği kadar esas itibarıyla sözcüklerin kök, gövde ve eklerinin yapısını, türeme yollarını, çekim biçimlerini konu alan morfoloji (şekil bilgisi) alanının ilgi dâhilindedir.

“Şekil bilgisi bir dilin kök kelimelerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konularını inceleyen gramer dalıdır. Şekil bilgisini temel öğeleri kelime kökleri ve ekleridir. Her dilde olduğu gibi Türkçede ve Türkiye Türkçesinde de şekil bilgisinin kendine özgü birtakım özellikleri vardır. Bu özelliklerin bir kısmı dilin yapısından bir kısmı da işleyişinden gelen özelliklerdir.

Yapı özelliklerinin başında Türkçenin eklemeli (*Alm. Agglutinierende Sprache, Fr. Langue agglutinante; İng. Agglutinating language; Osm. İltisaklı dil, esline-i iltisakıyye*) bir dil oluşu gelir.” (Korkmaz, 2003:5). Bir ad başka bir adla ilgi durumu eki alarak veya almadan bir anlam bağı oluşturduğunda ad tamlaması dediğimiz kelime grubu ortaya çıkar. Burada birinci ad tamlayan, ikinci ad tamlanan niteliğindedir. Arada ilgi durumu ekinin kullanılıp kullanılmamasına veya tamlayanın da bir ad tamlaması olup olmamasına göre ad tamlamaları 1. Belirtili ad tamlaması, 2. Belirtisiz ad tamlaması ve 3. Zincirleme ad tamlaması olmak üzere üç gruba ayrılır. (Korkmaz, 2003:270)

Bitki isimlerini yapısında gerek yapım eklerinin kullanımı gerekse kelime gruplarının oluşumu açısından farklı özellikler görülmüştür. Bitki isimlerinin kök-ek düzenindeki tek yapılarla (*isimden türetilenler, fiilden türetilenler*), kelime grubu ve cümle biçiminde oluştukları belirlenmiştir. Anadolu ağızlarındaki hayvan isimleri ise genellikle isim ya da fiil köklerine çeşitli yapım eklerinin getirilmesiyle yapılmıştır. Aynı zamanda “isim+isim” ya da “sıfat+isim” şeklinde birleşik bir yapıda oluşmaktadır. Hayvan isimlerinin yapısında tek kelimeden oluşan hayvan isimleri; kök-ek düzenindeki tek yapılı hayvan isimleri (*isimden türetilenler, fiilden türetilenler*); kelime grubuyla kurulan hayvan isimleri şeklinde sınıflandırma ortaya çıkmıştır. Bunlar, yer darlığı sebebiyle özellikle türemiş ve birleşik yapıllılar öncelik alınarak örnekler gösterilmiştir.

3. YÖNTEM

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bitki ve hayvan isimlerinin yapısı ele alınmış, bunların şekil bakımından “*basit, türemiş ve birleşik*” yapıllı olmak üzere üç ana bölümde incelemesi yapılmıştır. Çalışmamızda kelime grubundan oluşan bitki isimleri “*isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, tekrar grubu, isnat grubu, cümle biçiminde kurulanlar*” şeklinde sınıflandırılmıştır. Hayvan isimleri ise “*belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, tekrar grubu, isnat grubu*” şeklinde sınıflandırılmıştır.

4. BÜLGÜLER

4.1. Yapı Bakımından Anadolu Ağızlarında Bitki İsimleri

4.1.1. Türemiş Yapılı Bitki İsimleri

Acıca, acımak, acımık, agcaca, agsayık, akbabaç, akberdi, akça, aklan, alaca, alaz, aldangeç, alluca, angaç, angıç, apırcak, arakçıl, arcıman, argun, arpağan, artıgan, asılak, asılama, asma, atmalı, avukçu, avurtlak, aydın, ayıcı, azmuk, bağırğan, bağirtlak, balaslama, baldırğan, ballica, banak, bandırma, bardacık, bardakçı, bartlak, bekmezcik, benek, biberlice, bıçgın, bildik, bitgen, bitiniş, bitirge, bıyırğan, bizlengiç, bodurğan, bürölce, boyacın, bozamık, bozanak, bozdurma, buğdaycık, buğdayık, bögrez, bulgarsıktı, bura-

gan, burgaç, burgacan, bürgülü, buyurgan, büzgülü, çağıldak, çalagan, çalak, çalı, çatlagan, çatlak, çatlangaç, çaylamık, çaymık, cegirgen, cıbarca, çıçır-gan, çiğindirik, çığırgan, çildirim, cırlangıç, cırlavuk, cırmılak, cırpı, çirtik, cırtlak, cırtlan, cırtlavuk, çıtımık, çıtlak, çıtlamık, çitlek, çitlembik, çıyancık, cızlagan, çökülce, çöpleme, çüklüce, çükündürük, çulluca, çullukça, dadırgan, dağarcık, dağlama, dalagan, dallama, damarcık, damarlıca, darıca, darıcan, davşancık, değirmenci, delice, demircik, destimik, dikencik, dikme, dillice, dipçin, dişice, dizi, doğum, dökülce, dökülgen, domatça, düğmecik, dürme, durnacık, dürülü, dutulga, duvaklıca, düvülcek, düzgülü, eğecen, eğilce, eğlim, eğri, eğrilce, eğrim, eklemik, ekşice, ekşilice, ekşimcik, ekşimen, ekşimik, elmacık, emecen, eneç, erekleme, ergen, ergil, erinç, ezgil, ezgin, fısıldayık, fısrigan, gagaç, gavşak, geliç, gelincik, geneç, gevreyik, geyicek, gıcime, gidilce, gidişgen, gırçıl, gıyşak, göbelek, gödelek, gögcek, gögelek, göğemcik, göğündürme, gökçe, gökdün, gölek, gollüce, gömeç, gömülgen, gönen, gözenek, gündoğdu, gündöndü, haşlama, hıyarcık, hıyarlama, hohalak, iğdiş, ilim, ilişken, ilme, ilmek, ilmen, ilmik, ıslak, ısıldırık, ısılgan, ısırgan, ısırgı, ivecen, izmelece, kabak, kabargıç, kabartlama, kakma, kamalak, kangırcak, kapıncak, kaplıca, karaca, karamuk, karayandık, karçin, kavak, kavla-ğan, kavlağan, kavuşlak, kaymacık, kazmaç, keçemük, kekeremik, kekilce, kendirik, kertilce, kılgin, kirlice, kirtil, kıvıskan, kıyak, kızamık, kızılağaç, kızılak, kızılca, kokar, köpürge, kösgüç, kozalak, kurtluca, kurugan, kurul-gan, küsegen, kusulak, kütük, kuyguç, öğüm, ogunduruk, okcül, ökselek, ök-süzali, öksüzce, oturak, ötürge, oymalık, paflak, pamuç, pamucak, pamuklu, pamukluk, pancarcık, papurtlama, parlacık, patlak, patlangaç, patlangıç, pis-lak, pıtırca, pıtırigan, pıtrak, pırtlak, pırtullu, sağlım, sakalak, sakarca, sakız-dırık, sakızlak, salmanca, sangalak, sarmalık, saruca, semizlik, sergen, sımak, sıraca, sırim, sırimsız, sıvarma, sıyırma, söbelek, soğancık, söğecen, soğlaç, soğukluk, solgun, sorma, sovucluk, soymuk, soyuk, soyulgan, süldürge, sü-leymencik, sulugöynü, süpürge, süpürgelik, süre, sürgün, sürincan, sürme-li, sürsülük, sürtmeg, sütleğen, sütlek, sütlüce, sütlücek, sütlüce, sütlüğe ~ sütlüğe, suvarmılık, takalak, takımcık, tanışman, tatalacı, tatarcık, tavşancık, tekecen, teknecek, telce, tellice, tıkiç, tırmık, tırmık, tolaman, tomçak, tom-durcuk, topaça, topalak ~ toplalak, topalak, topalan, toparlak, topluca, topoç, topuk, topul, tortçu, tüylüce, urunguç, uruşman, üşüş, ütmelik, üvezli, üzerlik, varcık, yabanırak, yağlı, yağlıca, yağlıcak, yağlık, yalmuk, yalangı, yaldıran, yanal, yanalak, yandık, yandıran, yapılcın, yapıldak, yaprak, yarımca, yarma, yarmaca, yaşmık, yavşagan, yaygıç, yaygın ~ yaykın ~ yaykun, yaygın, ya-yılğan, yazılı, yeleşik ~ yeleşik, yellice, yelmük, yemiş, yemişen, yemişgen, yemişken, yemlik, yiğilcek, yiğilcek, yığın, yılancık, yoğurtçuk, yüksükçük, yumak, yumru, yumurca, yumurcak, zıplak, zivircik vb.

4.1.2. Belirtisiz İsim Tamlaması Şeklindeki Bitki İsimleri

Abdestbozan otu, abel eriği, abı kızı, acamlar alması, Acem arpası, Acem borusu, Acem çiçeği, Acem kimyonu, Acem lalesi, Acem sarısı, Angara armudu, Anzer çayı, aptal baklası, asker borusu, asker gülü, aslanağzı, aslankulağı, aslankuyruğu, asma kabağı, baklaçiçeği, bal armudu, ballık otu, bataklık nergisi, bataklık süseni, Batum armudu, çalı süpürgesi, çam buğdayı, çatlak otu, çemen otu, çengel sakızı, cennet biberi, cennet otu, ceylan çiçeği, Cezayir menekşesi, çiçek armudu, cırtlak otu, cırtlak sakızı, çökellik armudu, dağ sakızı, dağ sarmaşığı, dalbastı, dalçörtüğü, daraklık otu, daş armudu, dere armudu, dolaşık otu, ebegümeci, eğrelti otu, emzik otu, eşek armudu, evlek mantarı, evlenme çiçeği, evliya otu, evren gülü, fare dikenini, fare otu, fil elması, fırıldak çiçeği, fıstık çamı, fos mantarı, gelin elması, gelin gülü, gelineli, gelinfeneri, gerdek armudu, günlük ağacı, hatun memesi, hatun parmağı, hatun tuzluğu, horoz mantarı, humma otu, hurma eriği, hurma üzümü, iğnelik otu, inek emceği, inek memesi, insan otu, ipek ağacı, ipek mantarı, it sarımsağı, it üzümü, ıtır çiçeği, itkuyruğu, itnanesi, Kanlıca mantarı, kar çiçeği, kar dikenini, kardeşkanı ağacı, kayık çiçeği, kayışkıran mantarı, keçi mantarı, keçi boynuzu, keklik otu, kıyık elması, köpük elması, kuşburnu, kuzu mantarı, limon otu, limon nanesi, loğusa çiçeği, loğusa otu, mayasıl otu, mezarlık otu, mezarlık servisi, mezarlık zambağı, nar armudu, nazar otu, nevrüz otu, ninemelması, oglakkarası, oğlan otu, oğlan elması, ogul otu, öksürük otu, öksüz çiçeği, öksüz oğlan çiçeği, öküzçük götü, öküzdili, öküzgöbeği, öküzgözü, öküzkütüğü, öküzpörçüğü, ölmez otu, ömür çiçeği, osuruk ağacı, osuruk çiçeği, ot armudu, palamut meşesi, pancar otu, panzehir otu, papazkūlahı, parmak otu, patarık otu, patpat otu, pazı pancarı, pazıbaşı, pisi pisi otu, pişik geveni, polen çiçeği, porsuk ağacı, renk otu, reyhan otu, sakar otu, salep otu, salkım ağacı, saray menekşesi, sarımsak otu, şeker armudu, şeker dikenini, şeker fasulyesi, şeker pancarı, şekerçi çöveni, şekerlik eriği, semizotu, şemsiye mantarı, serçedili, serende armudu, sergel otu, sergi üzümü, şeytan şalgamı, şeytan zeytini, şeytan çamı, şeytankulağı, şeytanpatlıcanı, şeytanteresi, şeytantırnağı, sığır baldıranı, sığır mantarı, sığır otu, sığirdili, sığirdili mantarı, sığır gözü, sığırkuyruğu, sığır sidiği, sığırsoğanı, sığirtikenini, sığla ağacı, silindirçiçeği, sinap elması, sincan dikenini, sinek mantarı, sinekkanadı, sıraca otu, sırgan otu, sırık domatesi, sırık fasulyesi, söbelen mantarı, soğan çiçeği, soğan ufağı, soğan uşağı, soğlaç buğdayı, soy eriği, soya fasulyesi, su baldıranı, su kamışı, su lalesi, su mancası, su mercimeği, su yosunu, su zambağı, süğüt elması, süleğəkabağı, sultan zambağı, sultanküpesi, sülügotu, sürme mantarı, süs biberi, süs bitkisi, susak armudu, süslühanım çiçeği, süt elması, sütüzümü, taban inciri, tabancakapsülü, taç çiçeği, taç yaprağı, tahta yemişi, tahtacı otu, tarla çöveni, tarla gülü, taş kınası, taş mantarı, taş nanesi, taş sarımsağı, taşarmudu, taşkıran otu, tatlı su gelinci-

ği, tavşan kirazı, tavşan otu, tavşan yumağı, tavşanağzı, tavşanbaşı, tavşanbı-yığı, tavşançakıldağı, tavşancıl otu, tavşançili, tavşanelması, tavşanfasulyesi, tavşankulağı, tavşanmemesi, tavşanpaçası, tavşantopuğu, tavuk çiçeği, tavuk mantarı, tavuk otu, tavukbacağı mantarı, tekersakalı, tekir armudu, tel pancarı, teleme otu, temre otu, tilki üzümü, tilkikuyruğu, timurdikenî, töngel armudu, topbaş üzümü, tosbağa otu, tosbağacık otu, tosunburnu, toz mantarı, tozağacı, Trabzon çayı, Trabzon elması, Trabzon hurması, Trabzon kekiği, Trabzon zambağı, Trakya lalesi, tükürük otu, türbe eriği, Türk biberi, Türk lalesi, Türk meşesi, Türkiye melisası, turnaayağı, turnadili, turnagagası, turp lahanası, turp otu, tütün çiçeği, ülker çiçeği, ülker üzümü, un mantarı, üzüm alıcı, üzüm eriği, üzümcü eriği, üzümotu, vah gülü, verem otu, vezirsalkımı, viks çiçeği, viks otu, vişne armudu, yaban ağacı, yaban armudu, yaban asması, yaban defnesi, yaban elması, yaban eriği, yaban gülü, yaban havucu, yaban inciri, yaban kabağı, yaban kekiği, yaban maydanozu, yaban mersini, yaban nanesi, yaban pancarı, yaban pazısı, yaban pırasası, yaban saparnası, yaban sarımsağı, yaban sarmaşığı, yaban sinamekisi, yaban soğanı, yaban sümbülü, yaban teresi, yaban turpu, yaban yasemini, yabanaflatı, yabanarmudu, yabansoğanı, yabru armudu, yağ ardıcı, yağ marulu, yağlı çiçek, yağmurbastığı, yapışkan otu, yaprak gazeli, yaprak mantarı, yara otu, yaraaça otu, yaraotu, yarkökü, yarma kabuğu, yarma şeftali, yavru ağzı, yayılğan otu, yayla çayı, yayla çiçeği, yayla gülü, yayla kekiği, yayla kestanesi, yayla lalesi, yayla otu, yayla salebi, yayla sarımsağı, yayla süseni, yayla üzümü, yayla yavşanı, yaylagü-zeli, yaz armudu, yaz elması, yaz gış gödesi ~ yazkışgövdesi, yaz ıhlamuru, yaz mantarı, yaz tirmiti, yazı mantarı, yazıpancarı, yazkeleği, yedidamar otu, yegenası, yel ağacı, yel çiçeği, yel dikenî, yel otu, yelkovan otu, yelmeşük otu, yer çamı, yer çileği, yer fesleğeni, yer fıstığı, yer göbeği, yer iğdesi, yer kazayağı, yer kirazı, yer kulancı, yer mantarı, yer meşesi, yer mürveri, yer narı, yer otu, yer palamudu, yer pelidi, yer pırasası, yer sakızı, yer sarmaşığı, yerotu, yerpırasası, yersakızı, yılan burçağı, yılan çiçeği, yılan çiçeği, yılan darısı, yılan dikenî, yılan dili, yılan gülü, yılan kökü, yılan kökü, yılan kuyruğu, yılan otu, yılan pancarı, yılan purçağı, yılan yoncası, yılanbaklası, yılanbıçağı, yılanboncuğu, yılanburçağı, yilancık out, yilancücüğü, yilandili, yılanekmeği, yılankuyruğu, yılanpancarı, yılanyastığı, yıldız anasonu, yıldız çiçeği, yıldızkökü, yıldıznişanı, yincek otu, yinecek otu, yir göcenî, yirotu, yoğurt çiçeği, yoğurt otu, yomra elması, yüksükotu, yumurta elması, yumurta mantarı, yumurta otu, yumuş eriği, yün otu, yunus erî, yusuf eriği, zamb ağacı, zamb akasyası, zamb geveni, zehir otu, zemberek otu, zembil çiçeği, zembil otu, zencefil kökü, zerdali dikenî, zerdali asması, zeytin ağacı, zeytin mantarı, zeytinüzümü, zingirdak otu, zipçıktı çiçeği, zirât armudu, zirât elması, zirât eriği, zomzom eriği vb.

4.1.3. Zincirleme İsim Tamlaması Şeklindeki Bitki İsimleri

Acem düğün çiçeği, Trabzon güz çiğdemi, Trabzon yılanıyastığı, Türk güz çiğdemi, Türk karahindibası, Türk kudrethelvası vb.

4.1.4. Sıfat Tamlaması Şeklindeki Bitki İsimleri

4.1.4.1. Basit yapılı sıfatla kurulan bitki isimleri: Acı ağaç, acı armut, acı badem, acı bakla, acı çiğdem, acı düvel, acı gıcıkulağı, acı güneş ~ acı güneş ~ acı güneş, acı hıyar, acı ısırgan, acı karpuz, acı kavak, acı kavruk ~ acı kavuk, acı kavun, acı kayısı, acı kıcı, acı kiraz, acı kök, acı kokan, acı koruk, acı mantar, acı marul, acı meyan, acı murt, acı ot, acı pelin, acı soğan, acı tere, acı yavşan, acı yonca, acıalma, ak armut, ak sarmaşık, akbaşlı, akgevrek, akyazlık, bal armut, beşbüyük, beyaz divlek, bodur ot, bodurmahmut, boz armut, çakırdiken, çatal armut, çil pancar, deli batbat, delibadılcan, delibiber, dokuzbaşlı, dokuzdonlu, dokuztepe, ekşikulak, fındık biber, gara ot, gök ala buğday, gök bakla, gonca gül, iğne yaprak, kaba ağaç, kara gevrek, kara topalak, karaardıç, karaturp, kelçiçek, kılkuş, kırkanat, koca buğday, koca yemiş, kuru fasulye, lop incir, mavi kantaron, mor çiçek, öküzdoğan, sağırkulak, salkım söğüt, sarı çalı, sarı can, sarı çiçek, sarı çiğdem, sarı diken, sarı elma, sarı erik, sarı kök, sarı mantar, sarı mercimek, sarı püren, sarı tekesakalı, sarı yaprak, sarı yazma, sarısalkım, sarı armut, sarı burunsuz armut, sarı elma, şirin meyan, sivri armut, sivri biber, sivri çayı, sivri elma, sivri kekik, sivri lale, siyah ot, yeşil ada çayı, yeşil armut, yeşil elma, yeşil erik, yeşil sakal otu, yeşil soğan, yeşil yapışkan otu, yeşilbiber, ters lale, terskulak, tokmaküzüm, tombaş armut, tombul armut, top elma, üçgül, uçkulak, yavan armut, yavrubaş, yayık geven, yedi eltiler, yenibahar, yenedünya, yeryumurtası, yes palamudu, yoz incir, yumuşak elma, zeytinane otu, zımbıl armut vb.

4.1.4.2. Türemiş yapılı sıfatla kurulan bitki isimleri: Akçabudak, akçayazlık, analı kızlı, ayaklı kekik, ballı boynuz, ballı boynuz, benekli köse, benli belerce, benli üzümü, biberli mantar, boynuzlu dücük, boynuzlu gelincik, boynuzlu haşhaş, boynuzlu haşhaş, burmalı marul, büyük ayrık otu, büyük kantaron, çitir armut, çitir erik, çitili kavun, daşlıca armut, dikenli acı ot, dikenli meyan, dikenli mısır, dikenli ot, dolma biber, dövülmüş avrat otu, duvaklı mantar, duvaklı mantar, eğri yavşan, güzlük buğday, hasbaldırcan, hoşkuran, kartallı eğrelti otu, katmerli badem, kıllı kozak, kokulu kiraz, kokulu narpis, kokulu yonca, kömeçli uyuz otu, ölmez çiçek, öksüzali, öksüzdoğan, oymalı yaprak, pamuklu sumak, parlak mantar, pıtraklı yonca, renkli ot, şekerli ot, sıkbaşlı kangal, sinirli yaprak otu, solmaz sarıçiçek, sorguçu gümüş otu, südlü sarı, sulu armut, sulu elma, suluca armut, sulucagümbet, suluzırtlak, sütlü armut, sütlü mantar, sütlü ot, sütsüz mantar, tatlı kenger, tatlı kök, tatlı limon, tatlı ravent, tatlıbaba, tatlıgöbek, tatlı elma, topuklutiken, tuğralı dirfil, tüylü

ada çayı, tüylü meşe, tüylü üçgül, tüylübaba, tüylübarak, tüylüceyumru, tüylütapan, tüylütombak, tüylütombalak, tüylütoparлак, yabanî akdiken, yabanî badem, yabanî bezelye, yabanî bezelye, yabanî biber, yabanî ceviz, yabanî çilek, yabanî defne, yabanî elma, yabanî enginar, yabanî erik, yabanî gömeç, yabanî gül, yabanî incir, yabanî karayemiş, yabanî kavun, yabanî kereviz, yabanî kimyon, yabanî kiraz, yabanî kişniş, yabanî kuşkonmaz, yabanî mercanköşk, yabanî mersin, yabanî mürver, yabanî nane, yabanî pancar, yabanî sümbül, yabanî taflan, yabanî tere, yabanî teretaze, yabanî turp, yabanî tütün, yağcı pelidi, yağlı dürülü, yağlı mancar, yağlı ot, yağlısırgan, yağlımancar, yalancı akasya, yalancı biber, yalancı biber ağacı, yalancı eğir, yalancı havacıva, yalancı hurma, yalancı ısırgan, yalancı kenevir, yalancı lavanta çiçeği, yalancı öd ağacı, yalancı porsuk bitkisi, yalancı portakal ağacı, yalancı safran, yalancı sümbül, yalancı tespih ağacı, yalancıkeçi, yapışkan yoğurt otu, yazılı incir, yazlık buğday, yerli elma, yıllık kuzu ot, yumru salkım otu, yuvarlak geven, zehirli çiğdem, zehirli mantar, zeytinsi meyve vb.

4.1.4.3. Birleşik yapılı sıfatla kurulan bitki isimleri: Orta boylu kuru ot, zeytin yapraklı ada çayı, yedi kandilli süreyya, yeryaran çörtüğü vb.

4.1.5. Sıfat-Fiil Grubu Şeklindeki Bitki İsimleri

Acı kokan, akçalıbasan, alma erdiren, ayıboğan, bacakkıran, bağboğan, bagbozan, baklakıran, balık öldüren, balıkkıran, belbağlayan, beslek kaçırın, böcekapan, boğaz alan, bostanbozan, bostanbozan, bozbağırgan, çağaboğan, çakalboğan, çalıbasan, çalıbasmaz, çanakçatlatan, çanakkıran, çarıkkesen, cırtatan, çobançökerten, çobankaldıran, çömlekçatlatan, dalgıran, demirbozan, demirdelen, destebasan, destebozan, desteçürüten, deveçökerten, dilburan, dilkanatan, dilkiboğan, elkoğan, elkurtaran, erkurtaran, eryeten, evcikkıran, foşgıran, gecebıten, gelinboğan, gelingüldüren, gevreyen, göçkovan, göktenyağan, gübür kaldıran, günebakan, günetapan, hamurkesen, hapkesen, haptutan, hoşkuran, hoşvaran, hoşveren, hüryemez, itboğan, kalegezen, kanburuyan, kankurutan, kaplanboğan, kardelen, kargabüken, kargadelen, karıgezdirin, kayışkıran, kazandelen, kendi biten, kocadepin, köle doyuran, komşugezen, kotankıran, koyunkıran, küpdüşen, küpkıran, kurtboğan, kuşburan, kuşkonmaz, kuşkonmaz, kuzukıran, namazbozan, orakgıran, orakkıran, patdüşen, pirekapan, sabankıran, sakalçürüten, sakalıslayan, salçürüden, serpenekıran, sinekkapan, sinekkıran, sinektutan, sütleğen, tüylütapan, uçkurutan, yabanî kuşkonmaz, yaldıran, yanardöner, yandıran, yediveren, yerebakan, yerebatan, yeregeçen, yerekaçan, yeryaran vb.

4.1.6. Tekrar Grubu Şeklindeki Bitki İsimleri

Akşam sabah, allıballı, analıkızlı, asıası, çakçak, çibiçibi, cicibici, çıgçıg, cırt cırt, çömçöm, denden, divdiv, evrümçevrüm, fısfis, gıcıcıcı, gilgil, gili

gılı, güvegüve, hılhlıl, hırhır, kılkıll, kırt kırt, kiskis, mirtmirt, nemnem, patküt, patpat, patpatanak, patpatik, pisipisi, pıtpıt, pürüpürü, saksak, saksakı, şıkşıkı, talasmalas, tıktıkı, tömtöm, vahvah, vıccı vıccı, vıccıvıccı vb.

4.1.7. İsnat Grubu Şeklindeki Bitki İsimleri:

Adıyaman, asıkara, bağrıbütün, başıbütün, bağrı kara, boynubükük, boy-nuburuk, burnukızıl, dibikara, dibikıllı, diliçıkık, dillidüdük, elibayır, hamı tatlı, içikızıl, karnıkara, sapısı, sapıuzun, yanıkara, yanıkızıl, yaprāğalın vb.

4.1.8. Cümle Şeklindeki Bitki İsimleri

Alyud, beybeğendi dağdel, dalasıçtı, dalbastı, dönbaba, durçalak, durda-bak, eltieltiyeküstü, eysebak, gezgez, gödüredi, kalkgit, öküz yemez, paşabeğendi, titregızım, Türkyemez, unutmabenı, vargit vb.

4.2. Yapı Bakımından Anadolu Ağzlarında Hayvan İsimleri

4.2.1. Türemiş Yapılı Hayvan İsimleri

Adamcıl, ağrık, ağrıyık, ağsak, alıcı, anaç, andık, akıtmalı, arık ~ āruk, atak, atsak, avcıl, avırtlağan, avırtlak ~ avurtlak, avlık, aygırsak ~ aykırsak, aynalı, azılı, azıntı, azma, azman, babaç, bağartlak ~ bağırtlak, batağan, boğartlak, boğasak ~ boğarsak ~ buğasak ~ buğarsak, bokluca, bortlacı, botak, bozalak, buğdaycık, cakcağan, cakılı, calağan, camilik, carbık, cıgıcık ~ cığircık, cıldırık, cırlak, cırlavık, cırlayık, cırlıh, cırnık, cırtlık, cıtlık, cıttırık, cıvıldırak, cıvıldırık, codalı, corlak, corluk, cükceleğen, çağlak, çakıldak, çamurca, çamurcalı, çamurçıl, çanaklı, çeltikçi, çembelcik, çığlama, çıkıntı, çırıkçın, çıldırık, çıldırık, çıllangıç, çınkıllı, çırlayık, çiğleme, çileli, çin kil-li, çoğurcuk, çomarlık, çulluk, damızlık, daracık, daraylı, darıcık, darılacak, darılcan, delegeç, delince, delirce, demirdelen, devletli, dığılı, diken kuşu, dikencik, doğurum, donbaylı ~ dongaylı ~ dongeyli, döletli, döllük, dövletli, durulu, duvan, elipen, eliypen, elöpen, elmacık, emiş, emlig ~ emlik, etlik, evcek, galpaklı, geberik, gemlik, goşan, göğel, göğez, göğleme ~ göğeleme ~ göğüleme, göğşen, gumlacı, gunlayıcı, gunnacı, gurbâcık, gurtcul ~ gurtçul, guzlacı ~ guzlaçı ~ guzulacı, hatuncuk, hüdüllü, ibikli, ibili, inekcil, innelik, kaçıntı, kaşıkçı, kaşıkçıl, kazmalı, kırçalı, kırma, kulakçın, kuyruğul, kuyruk-lu, kuzlacı ~ kuzulacı, kuduruk, mamaylı, manaylı, ogursak, oğlaman ~ oğ-luman, oğursak, otçul, öğürsek ~ öğürsek, öğürtmeç, ötgün, ötleğen, sagılır, sagmal ~ sağmal, sağan ~ sağın, sağılı, sakar, sakarca, sakırtlak, saksagan, sarıca, sarıcalı, savrık, sekili, sıçancık, sıçancıl, sıçırgan ~ sıçağan, sığircık, sırcancıl, sırsıl, siggin, sinekçil ~ sinekçin, tahtalı, takgalı, tavşancıl, tavukçul, uçucık, uçurtma, uluk, urukçul, ürüklü, yazmış, yuvası, yüklü, yürmeç vb.

4.2.2. Belirtisiz İsim Tamlaması Şeklindeki Hayvan İsimleri

Ağaçkurdu, ağustos böceği, Arap tavşanı, arıkuşu, balık baykuşu, balık kartalı, bataklık çulluğu, bataklık baştankarası, ataklık baykuşu, bataklık düdükçünü, bataklık kamışcını, bataklık kırlangıcı, berber balığı, berlam balığı, bin it atı, boh böceği, boh gargası, boh sahçası, bozkır delicesi, bozkır kartalı, bozkır ötleğeni, bozkır toygari, bozkır tuygunu, böbücüğü, buğday biti, buz dalgıcı, buzā burnu, cırcır böcē, cida bilbili, cırcır böceği, con kuşu, conk kuşu, cönk kuşu, cubbalak kuşu, culha kuşu ~ culka kuşu, cunk kuşu, çakır kuşu, çalı bülbülü, çalı citliği ~ çalı çıtlığı, çalı horozu, çalı kamışcını, çalı serçesi, çalıkuşu ~ çalıkuşu, çam baştankarası, çamurçulluğu, çavuş kuşu, çay kuşu, çayır delicesi, çayır taşçalanı, çayır tuygunu, çekic balığı, çekirge kamışcını, çekirge kuşu, çepni goyuni ~ koyuni, çırçır balığı, çil tavuğu, çingen kuşu, çingene palamudu, çoban eniği, çobanaltı, çorak toygari, çöl koşarı, çöl kuyrukkakanı, çöl kuzgunu, çöl ötleğeni, çöl serçesi, çöl toygari, çöl yağmurcunu, çömçe balığı, çömçöm balığı, çön kuşu, çulluk karga, dā guşu, dādavşanı, dafne yaprağı, dağ baştankarası, dağ cılıbıtı, dağ horozu, dağ ispinozu, dağ kargası, dağ keklığı, dağ kırlangıcı, dağ kıtı ~ dağ kıyıttı, dağ kuyruksallayanı, dağ mukallidi, dağ tavuğu, dağ yağmucunu, dağum kuşu, dalagan kuşu, dalgan kuşu, dalmaçya pelikanı, dandan guşi, dandiligaç kuşu, darak kuşu, darı kuşu, davus guşu, deniz alası, deniz aygırı, deniz düdükçünü, deniz iğnesi, deniz kırlangıcı, deniz ördeği, deniz tavşancılı / tavşancını, dere düdükçünü, dere kuşu, dere pisisi, dertbüyük kuşu, derviş balığı, destere balığı, devlet kuşu, dızlağan böceği, dikburun balığı, dil balığı, doğu alameceği, doğu cılıbıtı, doğu kamışcını, doğu keçi, doğu martısı, domuz balığı, dövlet guşu, dub agacı, duvarcı ağaçkakanı, dülger balığı, ekim bombülü, ekin kargası, eksi balığı, el ayısı, elik geçi / geçisi, elma balığı, eşekbatağı, eşekmekesi, eşkina balığı, eşek arısı, eşşek cıllavığı, ev keklığı, ev kırlangıcı, ev kiraz kuşu, ev kuşu, fener balığı, fiçita balığı, fiğ biti, frez cıllavuğu, funda ötleğeni, gaco balığı, gadı lokması, gara balığı, gazel tavuğu, gece balıkçılı, gecekuşu ~ gecekuşu, gelinatı, gelincik balığı, gelincik kayası, gelinkuşu, gıv donuzu, girida balığı, göde balığı, gökçe balığı, göknar ağaçkakanı, göknar kargası, göv kazı, granyoz balığı, guk guk kuşu, gukgugu guşu, güneş balığı, hak kuşu, harman horozu, göçmen kuşu, Hazar martısı, Hazar sumrusu, herek k u y r u ğ u , hına davarı, Hint gökkuzgunu, hortum kayası, hullu kuşu, huma kuşu, hurma kayası, huş tavuğu, hüthüt kuşu, hüthüt toygari, ilarya balığı, inci balığı, incir kuşu, ipek böceği, irina balığı, ishak kuşu, iskender balığı, iskender papağanı, izmarit balığı, izmir yalıçapkını, kadın ördeği, kâğıt balığı, kamış bülbülü, Kanada kazı, kap kumrusu, kar kuşu, kar serçesi, kaya balığı, kaya güvercini, kaya hanisi, kaya kartalı, kaya keklığı, kaya kırlangıcı, kaya serçesi, kayış balığı, kazık sıçanı, keçi böcüğü, kedi balığı, kerkeklığı, kestane kargası, kes-

tane palamudu, ketenkuşu, kıbrıs ötleğeni, kılavuz balığı, kılıç balığı, kındıra kamışçını, kır baykuşu, kır kırlangıcı, kır tırtılı, kız kuşu, kızlar çavışı, kızlar devesi, kirpi balığı, kömürcü kayası, kömüş ineği, köpek balığı, köşger böceği, kötek balığı, köy kuşu, kukuma kuşu, kulak böceği, kum balığı, kum böceği, kum kayası, kum keklığı, kum kırlangıcı, kum trakonyası, kurbağa balığı, kurbağa kayası, kuzey çıvgını, kuzey kamışçını, kuzey sumrusu, kızlar guşu, lapon çintesi, leş kargası, lori kuşu, lök eşeği, macar ördeği, mal gelini, malanur balığı, mantek balığı, marama gurdu, mareşşegi, mavuk kuşu, mayıs beceği, maymun balığı, mersin balığı, mersin morinası, meşe papazı, mısır akbabası, mısır kazı, mısır tavuğu, mirimi balığı, moğol cılıbtı, murat guşu ~ murat kuşu, niyet kuşu, oğlaman otlağı, orak balığı, orman çıvgını, orman düdükünü, orman serçesi, orman toygari, ossurgan böcüğü ~ ossurgan böcüsü, ot cıllavığı, öğret atı, ökse ardıcı, öküz balığı, ördek balığı, ören kuşu, örümcek kuşu, pamuk balığı, papas balığı, papuç balığı, pasifik incir kuşu, patates böceği, pekin ördeği, pepbo kuşu, pervane balığı, pufla kazı, puguşu, pum guşu ~ pun guşu, rum güzeli, rus mersini, sabuncu kargası, saz delicesi, saz kamışçını, saz kayası, saz tuygunu, sazhorozu, saztavuğu, serpe balığı, sıçan balığı, sığır balıkçılı, sığır sineği, sibirya kazı, sin biti, sokar balığı, söğüt bülbülü, su çulluğu, su iti, su kılavuzu, suriye kanaryası, susam kuşu, sümsük kuşu, sürek öküzü, şahan kuşu, şeytan balığı, şip balığı, şortun balığı, tahıl biti, tahta kelleri, tahta kellesi ~ tahta kellesi, tahtabiti, tarla ardıcı, tarla bakkalı, tarla çintesi, tarla kazı, tarla kuşu, taş balığı, taş bülbülü, taş hanisi, taş keklığı, taş kuşu, tatlısu kayası, tava sapı, tavızguşu, tavşan ebesi, tavuk balığı, tekir kayası, ten böceği, tısböcüğü, toprak kurdu, torpil balığı, tütün balığı, un kurdu, usıbu guşu, üveyik kuşu, üzgün balığı, yaban güvercini, yaban kazı, yaban tavusu, yabankazı, yabantavuğu, yağmurkuşu, yaldız balığı, yaprak biti, yaprak kuşu, yaz atmacası, yaz ördeği, yel guşu, yel köpeği, yılan balığı, yılan kartalı, yir göceni, yirmibeş balığı, yosun kazı, yunus balığı, yük davarı, zavot inegi, ziyan kartalı, zuma balığı vb.

4.2.3. Zincirleme İsim Tamlaması Şeklindeki Hayvan İsimleri

Bahçe kiraz kuşu, bahçe tırmaşık kuşu, bataklık kiraz kuşu, bataklık su tavuğu, bozkır örümcek kuşu, çayır incir kuşu, dağ incir kuşu, doğu kiraz kuşu, dul kayası balığı, ekim kamburu böceği, elma içi kurdu, gemi dibi balığı, kafkas kara orman tavuğu, kar kiraz kuşu, kaya kiraz kuşu, kaya sıvacı kuşu, kıyı çamur çulluğu, kuzey gümüş martı, kuzey keten kuşu, orman tırmaşık kuşu, ökse ardıç kuşu, öter ardıç kuşu, sebze yaprak kurdu, sibirya dağ bülbülü, sibirya taş kuşu, tarla ardıç kuşu, tarla kiraz kuşu, yaprak söğüt bülbülü vb.

4.2.4. Sıfat Tamlaması Şeklindeki Hayvan İsimleri

4.2.4.1. Basit yapılı sıfatla kurulan hayvan isimleri: Ak balık, ak buba ~ ak bula, ak çaylak, ak kum kuşu, ak kuyruksallayan, ak leylek, ak mukallit, ak pelikan, ak turna, akça böcö, akça cılıbit, akçavak, akdavar, akgın, akpelikan, akyanaklı, al ārga, al tay, ala baba, ala bacak, ala doğan, ala gabak, ala gabış, ala garga, ala kabak, ala kabış, ala kakan, ala kaşık, ala kese, ala kişik, ala sahça ~ ala sakça, ala saksagan, ala sığircık, ala takaç, ala takalak, alaabak, alaarga, alabacak, alabalık, alabaş, alagabak ~ alagabaç ~ alakabak, alaganat, alakabak, alakarga ~ alakarga ~ alarga, alamecek, alapaça, alatakaç, altın yağmurcun, altınbaş ~ altınbaş, altınbaş kefal, altıngöz, altıparmak, alyanak, bayağı Arap bülbülü, bayağı arı şahini, bayağı atmaca, bayağı aynak, bayağı bağirtlak, bayağı balaban, bayağı bildircin, bayağı boyunburan, bayağı çalıkuşu, bayağı çaprazgaga, bayağı çıvgın, bayağı çit kuşu, bayağı çulha kuşu, bayağı çütre, bayağı dağ bülbülü, bayağı deniz kartalı, bayağı doğan, bayağı duvartırmaşık kuşu, bayağı guguk, bayağı ipekkuyruk, bayağı ispinoz, bayağı kara ördek, bayağı kaşıkçı, bayağı kaşıkgaga, bayağı kerkenez, bayağı kervan çulluğu, bayağı kılıçgaga, bayağı kız kuşu, bayağı kızılkuyruk, bayağı kiraz kuşu, bayağı kocabaş, bayağı kocagöz, bayağı kuyrukkakan, bayağı kuzgun, bayağı peçeli baykuş, bayağı poyraz kuşu, bayağı puhu, bayağı sariasma, bayağı serçe, bayağı sığircık, bayağı sıvacı kuşu, bayağı sumru, bayağı sülün, bayağı şahin, bayağı şakrak kuşu, bayağı taşceviren, bayağı toygaz, bayağı turna, bayağı uzunbacak, bayağı uzunkuyruk, bayağı yalıçapkını, beyazgöz, boz alamecek, boz bakkal, boz çıvgın, boz doğan, boz ebabil, boz kara, boz kaz, boz kiraz kuşu, boz kuyrukkakan, boz ördek, boz ötleğen, boz söğütbülbülü, boz yelkovan, bozyörük ~ bozyürük, candır inek, cıttık kuş, cinbaş, çakırkanat, çatal kuyruk, çatal tırnak, çatalkuyruk, çıplak balık, çıplak kuş, çır keklik, deli balık, delibaş, deligan, dikguluk, dikkulak, dikkuyruk, dişi kalkan, dişi sazancık, eke keklik, ekti oğlak, elmabaş dalān (<elmabaş dolağan), elmabaş patka, gara balığı, gara gavuk, garabacak, garabaş, garabatah, garabakal, garaböcü, garafatma, ğart keklik, ğart marê, gez goyun, gez yazma, gezyarma, gezyazma, gırkayak, ğısdırğış böcû, gocaoğlan, göggeçemen, göğgöğşen, gök ardıc kuşu, gök geçemen ~ gök keçemen, gök güven, gök oğlah, gökçe delice, gökdoğan, gökgerdan, gökkuzgun, gökoğlak, gökyeşil, gri balıkçıl, gri başlı kiraz kuşu, gri doğan, guggu mavak ~ gugu mavık ~ gükümavk, guzul gurt, gücüg at, gük güven, gülen sumru, gümüş martı, gümüş yağmurcun, güzel keklik, hacı lëyley, hacı murat, hadım dävâ, hak kuşu, hârgilâ hayvan, huma kuşu, hüpbük kuş, ham duga, ince mal, incirkuş, inek emen, iri kalkan, isli doğan, jet keklik, kaba mal, kadife ördek, kara ağaçkakan, kara akbaba, kara bakal ~ kara bakkal, kara balık, kara baştan, kara batac, kara bukal, kara cuka, kara çaylak, kara çığa, kara iskete, kara kaya, kara kızılacak, kara

kızılkuyruk, kara kura, kara kuş, kara leylek, kara orman tavuğu, kara patak, kara sinekkapan, kara sumru, kara tırnak, kara toygat, kara kızıl, karabakkal, karabaş martı, karabaş ötleğen, karabaş patka, karabaş, karaçalı, karagöz istavrit, karagöz, karagöş, karakaska, karakuyruk, kazık kuyruk, kazmakürek, kara mal, kara canavar, kara çalı, karadiken, kara pişik, kel ibik, kel karga, kel kenez, kelaynak, kelbaş, kıl ağız, kıl ibik, kılkuş, kılkuş bağırtlak, kır baykuşu, kır incir kuşu, kör kör, kör köstebek, kör kuş, kör semçi, körbagış, köribağa kuş, körsıcan, köyceğiz, kuruali, kuzey çıvgını, kuzey gümüş martı, kuzey kamışcını, kuzey keten kuşu, kuzey sumrusu, küçük ağaçkakan, küçük ak balıkçıl, küçük akgerdan, küçük alamecek, küçük altın yağmurcun, küçük balaban, küçük batağan, küçük çıvgın, küçük çöl toygatı, küçük ebabil, küçük flamingo, küçük gümüş martı, küçük iskete, küçük karabatak, küçük karga, küçük kartal, küçük kaya balığı, küçük kaya kırlangıcı, küçük kerkenez, küçük kervan çulluğu, küçük kınalı, küçük kiraz kuşu, küçük kuğu, küçük kum kuşu, küçük kumru, küçük martı, küçük mukallit, küçük orman kartalı, küçük sakarca kazı, küçük sarıbacak, küçük sinekkapan, küçük su çulluğu, küçük sumru, küçük sutavuğu, küçük tarla kazı, küçük yeşil ağaçkakan, külyoğuşuk, lor güvercin, mal kadın, malum kuş, mavi balon balığı, mavi baştankara, mavi kaya ardıcı, mavi kuzgun, mor davat, ökse ardıcı, örühayvan, sar'öküz, saresma ~ sariasma, sarıhalil, sarı bilbil ~ sarı bülbül, sarı carı, sarı çıtnık, sarı guş, sarı hani, sarı kamışcın, sarı kanat, sarı kandil, sarı kaşlı çıvgın, sarı kaya sarı kiraz kuşu, sarı kuyruk, sarı kuyruksallayan, sarı mukallit, sarı papagangaga, sarı sandal, sarı yanak, sarıağız balığı, sarıbacak, sarıbalık, sarıebe, sarıgöz, sarıgölak, sarısandak, sivriburun, sivrisinek, şah kartal, telkuyruk, ufak balıklar, ulu doğan, ulu kuş, uzun levrek, uzun morina, uzun olan, vekvek viyan ~ vikvik viyan, yaprak kulak, yelpaze kuyruk, yeşil ağaçkakan, yeşil çıvgın, yeşil düdükçün, yeşil kurt, yeşil papağan, yeşilbacak, yeşilbaş, yoz atmaca, yoz mal vb.

4.2.4.2. Türemiş yapıllı sıfatla kurulan hayvan isimleri: Alaca garga ~ alaca karga, alaca kiraz kuşu, alaca kuyrukkakan, alaca örümcek kuşu, alaca sinekkapan, alaca yalıçapkını, alacabalıkçıl, alıcı guş ~ alıcı kuş ~ alıcıuş, benekli bağırtlak, benekli düdükçün, benekli hanı, benekli kırlangıç, benekli sinekkapan, benekli sutavuğu, beyaz gözlü martı, bıyıklı baştankara, bıyıklı doğan, bıyıklı kamışcın, bıyıklı ötleğen, bıyıklı sumru, bitli kerkenek, boğmaklı ardıc kuşu, boğmaklı kuş, boğmaklı toygat, boklu bülbül, boynuzlu böcek, büyük ak balıkçıl, büyük akbalıkçıl, büyük baştankara, büyük camgöz, büyük cılıbıt, büyük çamurcun, büyük çütre, büyük dağbülbülü, büyük deniz düdükçünü, büyük flamingo, büyük kamışcın, büyük kara sırtlı martı, büyük karabaş martı, büyük karabatak, büyük kaya sıvacı kuşu, büyük kızılca kuyrukkakan, büyük korsan martı, büyük kum kuşu, büyük mukallit, büyük orman kartalı,

büyük örümcek kuşu, büyük su çulluğu, büyük tarakdiş, büyük üveyik, büyükbaş hayvan, çivili köpek balığı, çivisiz köpek balığı, çizgili ishakkuşu, çizgili kum kuşu, çizgili mercan, çizgili ötleğen, delice doğan, dikenli dülger, dikenli keler, dikenli öksüz, dişli kaya balığı, doğu keçi, doğu kiraz kuşu, doğu martısı, doğu koyun, eğri kılıç kuşu, kızıl guş, gışlıh keklik, gızıl gurt, gilgil deve, gökçe delice, gökçe güvercin, gökçe karga, gökçe pilav, gökçe tuygun, gökköçemen, gökkuzgun, gümüşlü yılan balığı, halkalı cılıbıt, halkalı küçük cılıbıt, halkalı sinekkapan, hayırlı kuş ~ hayill üş, hinikli it, hotozlu serçe, hullu kuşu, ıldızlı böcä, ipekli boğan, karabaş martı, karabaş ötleğen, karabaş patka, karaca balık, karagöz istavrit, kınalı keklik, kızıl akbaba, kızıl ardıç kuşu, kızıl çaylak, kızıl deniz düdükçünü, kızıl kırlangıç, kızıl kiraz kuşu, kızıl kum kuşu, kızıl sungur, kızıl şahin, kızılca kuyrukkakan, kokar ali, kokar ibik, kokar meke, kokar yürülük, kolyeli büyük yağmuncunu, kolyeli küçük yağmuncunu, kolyeli sinekkapan, kremisi balık, kulaklı batağan, kulaklı fulya, kulaklı orman baykuşu, kulaklı toygar, kuşaklı kiraz kuşu, kuşaklı ördek, lekeli meccan, lekeli hani, lekeli kedi balığı, lekeli keler, leşli keklik, mahmuzlu camgöz, mahmuzlu incirkuşu, mahmuzlu kız kuşu, makaslı böcek, makaslı böcük, maskeli ötleğen, ortanca ağaçkakan, oynag tavşan, öter ardıç kuşu, ötücü kuğu, paçalı bağırtlak, paçalı baykuş, paçalı şahin, patla baş, pullu balık, püsküllü kılıç, sağılı inäk, sallabaş, saplıca karga, sivriburun, sivriburun, saplı karga, sümüklü balık, sürmeli çalikuşu, sürmeli dağ bülbülü, sürmeli kervan çulluğu, sürmeli kız kuşu, sürmeli kum kuşu, takkalı çavuş, telli turna, tepeli arı şahini, tepeli guguk, tepeli karabatak, tepeli kuş, tepeli patka, tepeli pelikan, tepeli sumru, tepeli tavıg, tepeli toygar, uçan balık, uyuşturan balık, uzun kuyruklu örümcek kuşu, yağlı bubuşyalı gurt, yalnız bataklık çulluğu, yaşama keklik, yazılı hani, yazılı orkinos, yerli bıldırcın, yerli keklik, yeşil sırtlı balıkcıl vb.

4.2.4.3. Birleşik yapılı sıfatla kurulan hayvan isimleri: Akbaşlı kiraz kuşu, ak gözlü ötleğen, ak kanatlı kara ördek, ak kanatlı sumru, ak kanatlı toygar, ak karınlı ebabil, ak kaşlı kiraz kuşu, ak sırtlı ağaçkakan, ak sırtlı kuyrukkakan, ak sokumlu kum kuşu, ak tepeli kara kuyrukkakan, akgerdanlı ötleğen, akkuyruklu kartal, akkuyruklu kız kuşu, akkuyruklu tropik kuşu, ak yanaklı kaz, bayağı peçeli baykuş, dikkuyruklu ötleğen, göknar ağaçkakanı, göknar kargası, kahverengi karınlı bağırtlak, kara alınlı örümcek kuşu, kara bacaklı martı, kara başlı iskete, kara başlı kiraz kuşu, kara boyunlu batağan, kara gagalı sumru, kara gerdanlı ardıç kuşu, kara gerdanlı dalgıç, karagöz balığı, kara karınlı kum kuşu, kara kulaklı kuyrukkakan, kara sırtlı kuyrukkakan, kara sırtlı martı, karabaşlı dikkuyruk, karaboğazlı ötleğen, karakanatlı bataklık kırlangıcı, kırmızı gagalı dağ kargası, kırmızı göğüslü kum kuşu, kısa kanatlı sarı mukallit, kısa kuyruklu kuzgun, kızıl başlı kiraz kuşu, kızıl başlı

örümcek kuşu, kızıl boyunlu batağan, kızıl enseli doğan, kızıl gerdanlı dalgıç, kızıl gerdanlı incir kuşu, kızıl ibikli kız kuşu, kızıl kuyruklu örümcek kuşu, kızıl sırtlı örümcek kuşu, küçük boğmaklı toygır, külrengi balıkçıl kütükuyruklu korsan martı, mavi yanaklı arı kuşu, pasbaş patka, pas renkli çalı kızılgerdanı, pembe göğüslü ötleğen, sarı bacaklı kum kuşu, sarı başlı kuyruksallayan, sarı sarıbaşsivri balık, gagalı dağ kargası, sarı gagalı keten kuşu, sarı gagalı leylek, sarı gerdanlı serçe, sivriburun karagöz balığı, uzunkuyruklu korsan martı vb.

4.2.5. Sıfat-Fiil Grubu Şeklindeki Hayvan İsimleri

Ağaçkakan, arıbozan, batağan, çağaboğan, çağırgan, çamaçakan, çobaneliyalayan, çobanaldatan, çobankorkutan, dahdiken, dakdelen, danakaldıran, elyalıyan, garabakan, göğdelen, göğgöğşen, göregöçen, hartkakan, inek emen, keçisağan, kulakdelen, tahdadelen ~tahta delen, tahtakacan, tahtalağan, takdelen, taktiliğen, taş atan, tavukgapan, tık delek ~ tık delen, yavşançeken, yeleken, yelkesen, yelsiken, yelyapan, yerde gezen, yılanı ağı veren ~ yılanaağıveren ~ yılanaveren, yurdugaçan, yüzetüngüyen vb.

4.2.6. İsnat Grubu Şeklindeki Hayvan İsimleri

Ağzıkara, ağzıkilitli, ağzı mühürlü, alnıbeyaz, bağırkara, belibağlı, burnukızıl, demirigir, dengiboz, duluğu sirkeli keçi, gotü biyaz, gotügara, guyrölü ~ guyrüğüölü ~ guyrüölü, imanısarı, kuyruğu ergice vb.

4.2.7. Tekrar Grubu Şeklindeki Hayvan İsimleri

Börtü böce ~ börtü böcek, caccak, cancan, cıcık, cıkcık, cırcır, cızcızık, cici, cıkcık, cıkciki, cükcük, cülcül, çıkçık, çınçın, çıpcık, çömçöm dıra dıra, div div, dur dur, ibidik ibik, kaç kaç, kaç kaçan, kaçkaça, kör kör, kulkulu, loklokı, maneli maneyli, siksil, vekvek, vırrık, vız vız, vızzık, vidvid, vikvik, zimzim, zivzik, zizil, zozo vb.

5. YORUM ve TARTIŞMALAR

Türkiye Türkçesi ağızları esas alınarak çalışma kapsamı Anadolu ağızları sınırlı tutulmuştur. Ağızlar üzerine yapılmış tez çalışmaları, sözlük çalışmaları ve halk bilimi araştırmaları taranmış, gerekli veriler ortaya konulmuştur. Gerek bitki isimlerinde gerekse hayvan isimlerinde yapılarına göre “basit, türemiş, birleşik” olarak sınıflandırılma ortaya çıkmış, kelime grupları sınıflandırılmalarında ise bitki ve hayvan isimlerinin yapılarında az da olsa farklılıklar görülmüştür. Özellikle Türkçe kökenli kelimeler üzerinde durulmuş, kullanımı sık olan yabancı kökenli kelimelerin bulunduğu kelime grupları da incelenmiştir. Hem bitki hem de hayvan isimlerinin yapısındaki sistematik yapı Türkçenin en eski devirlerinden günümüze kadar aynı şekilde gelmiştir; Türk dili de bu sistematik yapıyla varlığını sürdürmektedir.

6. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bazı hayvan isimleri, şahıs lakap ve unvanlarıyla yer isimlerinde kullanılmış; bu adlandırmalarda adı anılan hayvanların yırtıcı kuşlar, pençeli hayvanlar ile ehlilerden, özellikle erkek cinslerinin isimleri verilmiştir. Adlandırma yollarının çeşitlilik taşıdığı, çokanlamlılık gösterdiği görülmüştür. Türkiye Türkçesi ağızları, hayvanlara ve bitkilere isim verilirken kelime türetme yollarının soyut ve somut kavramları adlandırmada oldukça gelişmiştir. Gerek bitki gerekse hayvanların adlandırılmasında belirli mantık zinciri dâhilinde düzgün bir sistematik yapının olduğu ve özellikle somut nesnelerden ve doğadan yararlanıldığı belirlenmiştir. Bitkilerin adlandırmalarında daha çok “*ot, ağaç, çiçek, diken, kök*” gibi kelimelerin yardımıyla yapılmış, (az da olsa) farklı yörelerde aynı bitkiye farklı isimler verilmiştir. Genel itibariyle de yöresel ve kültürel unsurların bir bütünlük oluşturduğu görülmüştür.

Yazı dilinde yer almayan birçok bitki ve hayvan isimleri, Anadolu ağızlarında hâlâ varlığını korumaktadır. Bu durum, Anadolu ağızlarının ana dil koruyuculuğunu yansıtmaktadır. Bütün bunlar, Anadolu coğrafyasında Türk varlığının ve yerleşiminin eski ve köklü olduğunun da bir göstergesidir. Aynı zamanda bitki ve hayvan isimlerinin çoğu, Türkçenin tarihî dönemlerindeki örnekleriyle benzerlik göstermektedir ve bu durum da Türk dilinin eskiliğini ve güçlü yapısını ortaya koymaktadır.

Türkiye Türkçesinde kullanılan bitki ve hayvan isimleri “*basit, türemiş ve birleşik*” olarak üç ana bölümde oluşmuştur. Basit yapıli bitki ve hayvan isimleri, türemiş ve birleşik kelimelere göre fazla kullanılmamıştır.

Türemiş bitki isimleri “*isimden isim, isimden fiil, fiilden fiil, fiilden isim*” yapma eklerinden bir ya da birkaçını alarak kurulmuş, türemiş hayvan isimleri ise “*isimden isim*” ya da “*fiilden isim*” yapma ekleriyle kurulmuştur. Türemiş bitki isimleri, diğerlerine göre daha fazla kullanılmıştır. Bitki ve hayvan isimlerinin çoğu yapıları bakımından, türemiş kelime yapısında görülmektedir. Birleşik bitki adlarının da “*isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, tekrar grubu, isnat grubu, cümle biçiminde kurulanlar*” şeklinde sınıflandırılması ortaya çıkarken hayvan isimlerinin ise “*belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, tekrar grubu, isnat grubu*” şeklinde sınıflandırması ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (1986b). **Türkçenin Gücü**, Ankara, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- AKSAN, Doğan (1996). **Türkçenin Söz Varlığı**, Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar, Engin Yay., Ankara.
- AKSAN, Doğan (2006b). **Anadilimizin Söz Denizinde**, Bilgi Yay., Ankara.
- AKSAN, Doğan. (2003b). **Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilimi I-II-III**, TDK Yay., Ankara.
- AVCI, Meral; “Türkiye Bitkilerinin İsimlendirilmesinde Coğrafi Özelliklerin Etkisi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı 12, İstanbul, 2004.
- BAYTOP, Turhan (1997). **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara.
- EFE, Kürşat. (2012). **Türkiye Türkçesi Ağzlarında Bitki ve Hayvan İsimleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2002), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları, Ankara
- KORKMAZ, Zeynep (2003). **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nevzat Gözaydın, “Dil ile Folklor İlişkilerinin Özellikleri-I”, **Türk Dili**, S.: 561, Eylül, s. 196-202.
- SAKAOĞLU, Saim (2001). **Türk Ad Bilimi-I**, TDK Yay., Ankara.
- TÜRK DİL KURUMU (2011). **Türkçe Sözlük**, Ankara.

BALKAN'DAKİ DİLLERİNDE “BALKANİK TURKİZMALAR”

Lindita XHANARİ (LATİFİ)

1. Giriş:

Balkan dilleri üzerinde gerçekler nasıl? Birbirinden farklı olan bu diller bir noktada birleşirler: Osmanlı Türkçesinden bu dillere giren binlerce sözcükler bulunuyor, ve bunun yanında halklarımızın beraber kullandığı ve Osmanlı Türkçesinin bu halklara on binlerce deyim ve millî kültürünün ifadeleridir. Balkan dilleri yaşayan canlı bir laburatuvarıdır, üzerinde sonsusca araştırma ve çalışma yapılabilir; Balkan, Türkiye ve hatta Avrupa için tarihi değerleri olan sonuçlar ortaya çıkabilir.

Türkçe, Balkan dillerinin sözlüklerinin zenginleşmesinde beş yüzyıl boyunca en önemli kaynaklarından birisi olmuştur. Bölgedeki coğrafi uzaklıkların olmaması, komşuluk ilişkileri ve çeşitli kültürel alışverişleri de kolay hale getirmiştir. Yerine göre az yerine göre de fazla olan Balkan dillerinin ilişkileri mevcut olmuştur. Bu dillerdeki etkisi yerel kalmıştır ve sadece sınır şivelerle sınırlandırılmıştır. Bu etkilerinden farklı türkçe alıntıları Balkan dillerinde o kadar simetrik bir şekilde yayanılmıştır ki, bunların büyük bir çoğunluğu “**balkanik turkizmalar**” olarak da belirlenebilir.

Bu çalışmanın temel amacı Balkan dillerindeki (**Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Hırvatça, Makedonca, Romence, Sırpça ve Yunanca**) ortak turkizmaların belirlenmesidir. Balkanlardaki mevcut bütün dillerin kelime hazinesinde çok sayıda turkizmalar bulunmaktadır. Bu turkizmaların belirlenmesi uzun yıllardır bir çok dilbilimciye çalışma konusu olmuştur. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Turkizmalar sadece Türkçe ile karşılaştırılarak çalışılmış, hiç bir zaman Balkan dillerinin ortak bir unsuru olarak ele alınmamıştır. Türkçe, Balkan dilleri arasındaki ilişkiyi doğrudan kurmamakta; ancak bir “üst dil” olarak bu ilişkiyi güçlendirmektedir. Balkan dillerindeki Türkçe alıntılarının ortak korpusunun hazırlanmamızın sebebi de buydu.

Yukarıda bahs ettiklerimize dayanarak bu sorular doğal bir şekilde ortaya çıkıyor:

- 1) **Balkan dillerindeki bu alıntılar hangi ölçüde kabul edildi, benimsendi ve hangi ölçüde işlendi?**
- 2) **Türkçe alıntılarının ortak bir fonu bulunmakta mıdır?**
- 3) **Bu fonun özellikleri nedir?**
- 4) **Ortak Balkan fonu hangi sözcük alanları kapsamaktadır?**
- 5) **Türkçenin yapım ekleri Balkan dillerine nasıl uyum sağlamıştır?**
- 6) **Bir dilden başka dile aktarılan bu alıntıların oranı nedir ve bütün Balkan dillerinde aynı şekilde asırlara dayandılar mı?**

Bütün bu soruların cevaplarını vermeye çalışacağız. Bu sorulara cevap vermek için bu çalışma metodu işledik:

- **İlk olarak**, çalışmamızın iki hedefini belirledik:
- Yıllar boyunca türkolog ve araştırmacılarının yapmış oldukları en kaliteli çalışmalara dayanarak Balkan dillerindeki türkizmaların ortak korpusunun belirlenmesi.
- Bugünün Balkan dillerinin açıklamalı sözlüklerinde yer alan Balkan dillerindeki türkizmaların ortak korpusunun belirlenmesi.
- **İkincisi**, inceleyeceğimiz dilleri belirledik. Çalışmamızın araştırma konusu **8 (sekiz) Balkan dilidir**. Bu diller şunlardır: **Arnavutça** (buarada **Kosova ve Makendonya'nın Arnavutçası** da dahildir), **Sırpça** (burada **Karadağ'ın Sırpçası** da dahildir), **Yunanca**, **Bulgarca**, **Romence**, **Makedonca**, **Hırvatça** ve **Boşnakça**.
- Üçüncüsü, Balkanlı veya Balkanlı olmayan türkologların ve dilcelirinin Türkçe alıntıları alanında yapmış olduğu ve bulabildiğimiz bütün çalışmalarının yaklaşık hepsini toplayarak inceledik.

Arnavutça için sıraladığımız yazarların araştırmaları inceledik : *T. Dizdari, N. Boretzky, G. Meyer, F. Miklosich, H. Kaleshi, Z. Kakuk, K. Kazazis, I. Nemeth, G. Karaagaç, A. Krajni, M. Polisi, L. Latifi, F. Mediu, L. Mulaku, M. Ndreca.*

Sırbça için: *A. Škaljic, L. Bakotić, F. Miklosich, K. Lokotsch, H. Barić, D. Popović, G. Karaagaç, E. Berneker, S. Dobroshi, G. Elezović, K. Kazazis, V. Karadžić, M. Vujaklija, M. Teodosijevic, K. Aykut, T. Muftić, M. Reinkowski.*

Romence için: *L. Saineanu, M. Guboğlu, Heine F. Wendt, A. Kerim, Th. Lobel, K. Lokotsch, G. Meyer, Meyer-W. Lubke, F. Miklosich, G. Karaagaç, M. Nurlu, M. Reinkowski, L. Rouzevalle.*

Bulgarca için: *M. Acaroglu, I. Gaberov, G. Karaagaç, A. Granes, Hauge, Kjetil Ra, H. Suleymanova, K. Lokotsch, F. Miklosich, M. Türker Acaroğlu, I. Nemeth, M. Reinkowski, Y. Yaşar.*

Yunanca için: *P. Georgidas, K. Giagkoullis, E. Boisacq, K. Krumbacher, K. Kukkidis, G. Meyer, F. Miklosich, G. Karaagaç, I. Nemeth, M. Reinkowski.*

Makedonca için: *O. Nasteva, M. Akay, Z. Kakuk, Louis K. Katona, G. Karaagaç, M. Reinkowski, G. Zbigniev.*

Boşnakça için: *A. Škaljic, G. Elezović, E. Berneker, H. Vajzović*

Hırvatça için *I. Esih, E. Causević, E. Berneker.*

Ballkan dillerinin standart sözlüklerini inceleyerek görüyoruz ki Türkçe'den gelen sözcükler oldukça büyük bir sayıda bulunmaktadır. Tabii ki bu sayı farklı dillerde, farklı olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun etkisi tüm Ballkan ülkelerinde aynı olmasına rağmen, Türkçe'nin etkisi aynı olamadı çünkü Ballkan dilleri farklı dillerdir. Türkçe Ural-Alтай grubuna girer, Arnavutça ve Yunanca ayrı dağ olarak Hind-Avrupa grubuna girerler, Rumence Latin grubuna ve Boşnakça, Makedonca, Bulgarca ve Sırbça Slav grubuna girerler. Balkan uyruklu olup da evinin kapısını açtığı anda mutfak, salon, tuvalet, oturma odası, yemek masası ve benzeri ile ilgili türkçe sözcük ve deyim kullanılması pek rastlanır. Osmanlı Türklerinin bu bölgeden ayrılmaları yüzyılı bulmasına rağmen, bu sözcükler Balkan insanının doğumdan ölüme kadar eşlik ediyorlar. Bu dillerin ayrılmaz bir parçası olmuşlardır “eti ve kemiği olmuştur”, özellikle yansıttıkları biçembilimsel nuanslarıyla.

Balkanlara girişi beş yüzyıla yakın süren türk alıntılarının tablosu rengarenktir. Bu çerçevede içerilen konular şunlardır: tarih, kültür, etnografî, dil ve edebiyat. Burada sadece sözcük ve anlam alıntılarından söz edilemez. Bilinen tarihi nedenlerden dolayı başlangıçta Balkan dilleri tanınmayan kavram ve anlam taşıyan sözcükleri içermiştir. Daha sonra bu alıntılar benimsenip büyük bir oranda yayılmıştır, çünkü bu sözcükler, günlük konuşma dilinde sosyal ve idari kurumlarda da kullanılmıştır. Kabul edildikten sonra bu alıntı sözcükler Balkan dillerinde zengileşmeye başladı. Uzun zaman devam eden bir zincir etkidir bu. Türkçe, Balkan dillerinin sözlüklerinin zenginleşmesinde beş yüzyıl boyunca en önemli kaynaklarından birisi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkçe, Balkanlılar için iletişim diliydi. Türkçe sözcüklerin pek çoğu Balkan dillerine sadece uyum sağlamadı, aynı zamanda dilin genel ve bölgesel ağızların doğal bir unsuru olarak görüldü. Osmanlı döneminde bu

sözcükler sadece konuşma diline kabul edilmiş değildi; aynı zamanda edebiyata, dini öğretim diline, idari belgelere ve diğer yazılı metinlere de eklenmişti.

Osmanlı Devletinin Balkanlara ilerlemesi ile Balkan ülkelerinin sosyal-kültürel arka planı da değişti. Tarih boyunca çeşitli ulusların aralarındaki doğal iletişimin sonucu olarak bu ulusların kültürleri ve dilleri birbirlerinden etkilenmiştir. Osmanlı devletinin Balkanlara gelişyle de yeni bir devlet sistemi, yeni bir kültür ve yeni bir inanç sistemi tanışmıştır. Bu yeni anlayış bütün Balkanlarda büyük bir toplumsal, iktisadi, eğitimsel ve kültürel değişim meydana getirmiştir. Bu yeni anlayış yüzyıllar boyunca Balkanlarda hakim olmuştur. Türkler tarafından getirilen inanç ve anlayış, onların yaşam tarzı Balkan halklarının büyük bir kısmı tarafından kabul edilmiştir. O zamanlarda Türkçenin Balkan halklarının üst düzey mensupları için kültür dili olduğu konusunda hiç şüphe yoktur.

Türk kültüründen gelen yenilikler o zamana kadar bu bölgelerde bilinmeyen yeni kavramları da beraberinde getirmiştir. Bu yeni kavramların karşılığı Balkan halklarının ana dillerinde yoktu, bu kavramlar için yeni sözcükler de türetilmedi. Dolayısıyla Türkçe sözcükler ve terimler bütün Balkan dillerine taşındı. Ayrıca yeni bir yaşam tarzı geçişiyle bu dillerde mevcut olan sözcükler yerine de Türkçe sözcükler kullanılmaya başlandı. Başka bir deyişle söz konusu dillerde eşdeğeri olan sözcükler yerine de Türkçe kelimeler kullanılmaya başlandı. Fakat Türkçe alıntı unsurları, terimler ve sınırlı sayıda ekler bütün Balkan dillerinde yoğun olarak kullanılmasına rağmen o dilin kendi özünün varlığı açısından hiçbir zaman herhangi bir tehlike oluşturmadi. Alıntı sözcükler her dilin sözlüğü içinde kendi yerini bulmuştur. Daha sonra yeni sisteme de uyum sağlamışlardır.

2. Balkan Dilleri için Türkçe sözcükleri hakkında yapılan çalışmalar

Balkan dillerin sözlüklerinin çalışmalarına dayanarak Türkçe alıntı sözcüklerin sayısı büyüktür ve farklı diller için farklı rakamları göstermektedir. Osmanlı gücünün etkisi bütün bu ülkelerde hemen hemen aynı olmasına rağmen dilsel etkileşimi aynı değildi ve bu durum sadece dillerin dilsel özelliklerinden dolayı değildi. Her şeyden önce Balkan halklarının İslami hangi dereceye kadar kabul edip etmediklerine ve aynı zaman, bugün de hala azınlık olarak var oldukları Türk azınlıkların akını hangi ülkelerde olup olmadıklarına bağlıydı. Bugün Balkan dillerinin araştırmacıları Türkçe alıntıların kronolojik giriş analizini, sözcüksel alanları vurgulayarak bu alıntıların semantik sınıflandırması ve özellikle sözcük türetiminde gramer etkileşimlerini incelemeye çalışmışlardır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalara dayanarak:

Arnavutçada aşağı yukarı **4406** alıntı sözcük vardır ve bu sözcüklerin **1400**'ü Arnavutça Sözlüğünde bulunmaktadır. Arnavutçadan bahsettiğimizde sadece Arnavutluk'taki Arnavutların Arnavutçası değil aynı zaman Kosova ve Makedonya'daki Arnavutların Arnavutçasını da ele almaya çalıştık. Bu konu ile çok arnavut dilci ve yabancı albanolog uğraşmıştır. Bunlar arasında en önemli çalışmaları E.Çabej¹, A. Kostallari², A. Krajni³, M.Samara⁴, G. Meyer⁵, F. Miklosich⁶, N. Boretzky⁷ gibi araştırmacılardan yapılmıştır. Ancak en kapsamlı çalışma **T. Dizdari**⁸ yapmıştır. El yazması olarak bırakmış olduğu **Oryantalizmalar Sözlüğü** Türkçe alıntıları ile ilgili en düzgün çalışmasıdır. **Dizdari 4406** alıntı sözcüğü doğrudan Türkçeden girdiklerini savunmaktadır. Dizdari'nin çalışması diğer Balkan araştırmacılardan farklıdır çünkü o, Türkçe alıntıları çok doğru bir şekilde tespit etmekte ve aynı zamanda daha sonra yapılacak araştırmalar için Arnavutçaya uyarılmış olan sözcüklerin fonetik değişiklikleri ve bu sözcüklerin Arnavutçanın lehçeleri ve Balkan dillerinde yayılmış durumu ile ilgili önemli bilgileri vermektedir. Sözcük ile birlikte Arnavutçaya Türkçe yapım ekleri de girdi. **xhi (-ci;-ci;-cu;-cu); -çi (-çi;-çi;-çu;-çu); -llëk (-lik;-lik;-luk;-luk); -qar (-kâr); -çe (-çe;-ça); -li/-lli (-li;-li;-lu;-lu); -sız/-sëz; -dan** gibi Türkçe yapım ekleri Arnavutçada kullanılmaktadır. Türkçede bulunan tüm fonetik varyantlara rağmen bu yapım ekleri Arnavutçanın fonetik ve gramer yapısına uymuştur.

Sırpçada aşağı yukarı **8742** sözcük bulunur ve bu sözcüklerden **6500**'ü bugün kullanılmaktadır. **Abdullah Škaljić**⁹ Sırpçada bütün bu Türkçe alıntıları **Turkish Words in Serbian-Croatian Languages** çalışmasında toplamaya çalışmıştır. Bu çalışmada yazar Türkçe alıntı olarak **8742** sözcük tespit etmiştir. Daha sonra, Türkçe alıntı sözcüklerle ilgili **Milan Adamović "Tanitma"**¹⁰ çalışmasını yaptı. Ona göre bugünkü Sırpçada **6500 Türkçe alıntı sözcük**

¹ Çabej, E., Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes, SF,1975,1.

² Kostallari, A., Rreth depërtimit të turqizmeve në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII", Gjurmime albanologjike, SSHF, Prishtinë 1978.

³ Krajni, A., Hymja e turqizmeve në shqipen dhe përpjekjet për zëvendësimin e tyre, SF, 1965,1.

⁴ Samara, M., Zhvillime leksiko-semantike të turqizmeve në gjuhën shqipe, SF,1995, 1-4.

⁵ Meyer, G., Etymologisches Wörterbuch der albanische Sprache, Strasburg, 1891.

⁶ Miklosich, F., Die Türkischen elemente in den südost-und osteuropaischen sprachen (V.I-II), Wien, 1884-1890.

⁷ Boretzky, N. Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil I: Phonologie und Morphologie der albanische Turzismen, Wiesbaden 1975, Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil 2: Worterbuch der albanischen Turzismen, Wiesbaden 1976

⁸ Dizdari, T.: Fjalor i Orientalizmave, Tiranë, 2006

⁹ Skaljic, A.: Turcizmi u Srpskohrvatskom yaziku, Sarajevo 1985

¹⁰ Adamović, M.: Tanitma, Ankara 1969

kullanılmaktadır. **Stachowski**`ye göre<sup>11</sup> Sırpçada **-dzija/ -lija/ -luk** gibi yapım ekleri verimli değildir. Fakat prof. **Pavle Ivic**`e göre **-dzija** yapım eki hala verimli bir yapım eki ve ironik bir çağrışımı vardır. A.Xhuvani ve E.Çabej "Prapashtesat e gjuhës shqipe" çalışmalarında **-lik (- lik/-luk/-lük),- li (-li/-lu/ -lü)** ve **-ci (-ci/-cu/-cü/-çi/-çi/-çu/-çü)** yapım ekleri Sırpçada kullanıldıklarını vurgulamaktalar. Onlar **bojali, demirli, dertli, obrazlija, pasalija, Bosnalija, pasaluk, ciganluk, Arnautluk, bojadzija, kaigdzija, tobdzija** gibi örnekleri vermekteler.

Škaljic, A.¹² Sarayevo`da 1957 yılında yayınlanan "Turcizmi u Narodnom Govoru i Narodnoj Knjizevnosti Bosne i Hercegovine" çalışmasında **Boşnakçada 9000** Türkçe sözcük belirlemektedir. Kerima Filan¹³ da Boşnakçada **10000** Türkçe sözcüğü tespit etmektedir. Ona göre bu sözcükler sözlü dilinde ve edebiyatında bulunmaktalar. Boşnakçada da çok Türkçe yapım eki vardır. Örnek olarak **xhi (-ci;-ci;-cu;-cu); -çi (-çi;-çi;-çu;-çu); -llëk (-lik;-lik;-luk;-luk); -qar (-kâr); -çe (-çe;-ça); -li/-lli (-li;-li;-lu;-lu); -sız/-sëz; -dan.**

I.Esih`e göre¹⁴ Turcizmi Rječnik (turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom knjizevnom jeziku I pučkom govoru) çalışmasında **Hrvatçada 5000** Türkçe sözcüğü blunmaktadır. Türkçe yapım ekleri çok verimlidir ve Hırvatçada yeni sözcükler türetmiştir. En çok kullanılan yapım ekleri **xhi (-ci;-ci;-cu;-cu); -çi (-çi;-çi;-çu;-çu); -llëk (-lik;-lik;-luk;-luk); -qar (-kâr); -çe (-çe;-ça); -li/-lli (-li;-li;-lu;-lu); -sız/-sëz; -dan** ekleridir.

¹¹ K.Kazazis, The status of turkisms, fq. 109-110

¹² Škaljic, A.: Turcizmi u Narodnom Govoru i Narodnoj Knjizevnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957

¹³ Filan, K, "Language-Culture Relation: Its Significance in Turkish Language Education in Bosnia", Council of Europe 2001 European Years of languages, 24-27 ekim 2001, Ankara.

¹⁴ Esih, I.: Turcizmi Rječnik (turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom knjizevnom jeziku I pučkom govoru), Zagreb 1942.

Miklosiç¹⁵, Gustav Meyer¹⁶, Rouzevalle¹⁷ Krumbacher¹⁸, Kostantinos Kukkidis¹⁹, Pavlos Georgidas²⁰, Evangelia Ahladi²¹ araştırmacılarına göre **Yunancada 4200** Türkçe sözcük bulunmaktadır. **Triantaphyllida**'ya göre ²² **-ci** yapım eki Yunancada da bulunmakta ve kötümser anlamda kullanılmaktadır. Bu araştırmacı **-lik** yapım eki için de aynı tespiti yapmaktadır. **-li**²³ yapım eki için standart dilde verimli bir yapım eki olmadığını vurgulamaktadır.

Makedoncada aşağı yukarı **4500-5000** Türkçe alıntı sözcüğü bulunmaktadır. Türkçe alıntıları Bulgarca ve Sırpça-Hırvatçada olduğu gibi aynı şekilde değerlendirmekteler. Türkçe alıntı sözcükleri ile ilgili Olivera Nasteva²⁴, Golab Zbigniev²⁵ gibi araştırmacılar uğraşmışlardır. Makedoncada da çok Türkçe yapım ekleri bulunmaktadır. Örnek olarak **xhi (-ci;-ci;-cu;-cu); -çi (-çi;-çi;-çu;-çu); -llëk (-lik;-lik;-luk;-luk); -qar (-kâr); -çe (-çe;-ça); -li/-lli (-li;-li;-lu;-lu); -sız/-sëz; -dan** gibi yapım ekleri vardır.

Romencede aşağı yukarı **3900** Türkçe alıntı sözcüğü bulunur ve bunlardan **1700** bugün kullanımdadır. Türkçe alıntı sözcükleri ile ilgili çok çalışma yapılmıştır. Miklosich²⁶, Lazar Saineanu²⁷, Theophil Lobel²⁸, Karl Loko-

-
- ¹⁵ Miklosich, F., Die Türkischen elemente in den südost-und osteuropaischen sprachen (V.I-II), Wien, 1884-1890
- ¹⁶ Meyer, G.: Die Griechischen und Romanischen Bestandteile in Wortschatze des Osmanisch-Türkischen, Vien, 1893
- ¹⁷ Rouzevalle, L.: Les emprunts turis fans la grec vulgare de Roumelie et specialement d'Adrianople, Paris, 1912
- ¹⁸ Krumbacher, K.: Griechischen elemente in Arabischen und Türkischen, Byzant Zeitschrift, 2, 1893
- ¹⁹ Kukkidis, K. : Elnikon Lekson Paragomenos ek dis Turkilis, Atina, 1960
- ²⁰ Georgidas, P. : Die lautlichen Veranderungen der turkischen Lehnwörter im Griechhischen, Munih, 1974
- ²¹ Ahladi, E. : Odunçleme Sureci ve Dilbilimsel Gorunumleri: Turkçe ve Yunancada Odunçlemeler, Anakra, 1998
- ²² K.Kazazis, The status of turkisms, fq. 102-103.
- ²³ K.Kazazis, The status of turkisms, fq. 104-105.
- ²⁴ Nasteva, O.: Turskite Leksiçki Elementi vo Makedonskiot yazik, Skopje, 2001
- ²⁵ Zbigniev, G.: The influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic Dialects, Folia Orientalia, Vol. L, 1959
- ²⁶ Miklosich, F., Die Türkischen elemente in den südost-und osteuropaischen sprachen (V.I-II), Wien, 1884-1890.
- ²⁷ Saineanu, L.: Elemente turcesti in limba romana, Buresht, 1885
- ²⁸ Lobel, Th.: Elemente turcesti arabeti si persane in limba romana, Leipzig, 1894

tsch²⁹, Heine F. Wendt³⁰, M. Guboğlu³¹, Muammer Nurlu³² ve Kerim Altay³³ gibi araştırmacılar bu konu ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Kerim Altay'ın hazırladığı Romence Sözlüklerde Türkçe alıntılarının sayısı **2000** yakın. Romencede de Türkçe yapım ekleri bulunmaktadır. **Werner Bahner**³⁴ **-giu (-ci)** yapım eki için verimli bir yapım eki olduğunu vurgulamaktadır. O **laptagiu, cazangiu, cafejiu, odagiu, hangiu, borangiu** gibi örnekleri getiriyor. A.X-huvani ve E.Çabej "Prapashtesat e gjuhës shqipe" çalışmalarında Romencede **-lik (-lik/-luk/-lük)** yapım eki görüldüğünü vurgulamaktalar. Onlar **çiflic, geamlıc, babalic, caraghioslic** gibi örnekleri getirmektedirler.

Bulgarcada aşağı yukarı **5200** Türkçe alıntı sözcük bulunmaktadır. Genel olarak bu alıntılar ekonomik ve politik alanı ve günlük konuşmada kullanılmaktadır. Türkçe alıntılarla Alf Grannes³⁵, M. Türker Acaroğlu³⁶ araştırmacıları uğraşmışlardır. Bu çalışmalara³⁷ dayanarak Bulgarcaya aşağı yukarı **5000** Türkçe alıntı yer adı girmiştir. Yabancı sözcüklerin sözlüğünün³⁸ üçüncü baskısında Türkçe aracılığıyla girmiş olan **3548** Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcük bulunmaktadır. **Mircev**³⁹ **-ci** ve **-lik/-dzija, -lak** gibi yapım ekleri Bulgarcada **bojadzija, xalvadzija, kafedzija** gibi nomina agentis türetmeler dışında ironik, alaycı ve pejoratif çağrışımlarda kullanılmaktalar. Fakat Bulgarcada bu yapım ekleriyle türetilen bütün sözcükler pejoratif anlamda kullanılmamaktadır. Son türetmeler olarak **kompjuterdzija** ve **balkandzija** (balkanolog) gibi örnekleri getirebiliriz. A.Xhuvani ve E.Çabej "Prapashtesat e gjuhës shqipe" çalışmalarında Bulgarcada **lik (lik/luk/lük)** yapım eki ile **Arnautluk, babaluk** gibi örnekleri getirirler.

²⁹ Lokotsch, K.: Etymologischen Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen), Wörter orientalischen Ursprungs, 1927

³⁰ Heine F. Wendt: Die türkischen Elemente im Rumanischen, Berlin, 1960

³¹ Guboğlu, M.: Rumanya Turkolojisi ve Rumen dilinde Türk sözleri hakkında bazı araştırmalar, Ankara, 1968

³² Nurlu, M.: Romencede Türk İzleri, Rumani, 2002

³³ Altay, K.: Romencedeki Türkçe kelimeler, Erciyes, 1996

³⁴ K.Kazazis, The status of turkisms, fq. 108-109

³⁵ Granes, A.: Turco-Bulgarica, Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian, Wiesbaden, 1996

³⁶ Acaroğlu, M.: Bulgaristanda Türkçe Yer Adları Kilavuzu, Ankara, 1988

³⁷ Acaroğlu, M.: Bulgaristanda Türkçe Yer Adları Kilavuzu, Ankara, 1988

³⁸ Gaberov, I.: Reçnik na Çujdite Dumi Bulgarskiy, Sofia, 1998

³⁹ K.Kazazis, The status of turkisms, fq. 111-112

Bugünkü, Arnavutça, Boşnakça, Rumence, Makedonca, Sırpça, Bulgarca ve Yunanca standard Sözlükleri inceleyerek tespit ediyoruz ki, ortak olarak bu dillerde yaklaşık **4000** Türkçe sözcük var.

Bunlardan **2/3 isimler ve sıfatlar** ve günlük konuşmada çok aktif görünür. Fiiler, zarflar ve bağa laçlar daha az bulunur, örneğin: azat etmek, bitirmek, beğenmek, basmak, bitmek, boşatmak, çakırdatmak, dayanmak, eğlenmek, gezmek, kavurmak, kullanmak, lekelemek, sıkılmak, uymak; açık, apansız, açıkça, yavaş, yavaş-yavaş, bayat, belli, birinci, bol, düz, eksik, rahat, teslim, toptan, haydutça, hayvanca, hala, hamalca, hazır, karşı, kolay, mahmur, ama, hem...hem, ya.....ya ve v.b.

3. Semantik bakımından Balkan dillerindeki türkizmaların sınıflandırılması

Bu kelimeler kullanma şekline göre 3 (üç) gruba ayrılabiliriz:

Birinci grupta aktif ve Balkan dillerin`de eşsiz (ekivalent olmayan) Türkçe sözcükleri bulunmaktadır. Bu sözcükler, bugünkü Balkan dillerin`de çok gereklidir ve hiç bir zaman ondan çıkamazlar. Bunlar doğal olarak girmişler, kalmışlar ve zamanla Balkan dillerinin yapım ekleriyle bile yeni anlamlar da kurmuşlardır. Örneğin: cep, tavan, taban, bekar, çorap, marangoz, rakı, rüşfet, kafaz, ilaç, çarçaf, jorgan, jastık, düşheme, boya, baklava, börek, kale, bayram, kebab, cezve, teze, baba, tapı, meze, bodrum, ve bunlar gibi.

İkinci grup ise yeni nesil tarafından kullanılmayan, daha önceki nesillerde tarafından kullanılan Türkçe sözcükler bulunmaktadır. Bu kelimelerin Balkan dillerindeki sözcüklerinin ekivalent olmasına rağmen, kullanışı aslında yine devam eder, fakat sınırlı bir biçimde, yani insanların kültürüne, eğitime, yaşa göre. Örneğin: avaş, pencere, bahar, dayak, duman, haber, hafiye, işaret, dava, karar, nişan, marifet, bayrak, avaz, vakt, taksirat, tamam, cevap, zengin, fakir, duşman, bayat ve bunlar gibi.

Üçüncü grup ise belli bir yer tutmayan ve o devirdeki ne konuşma ne de yazı dilinin parçası olmayanlar yer almaktadır. İnsanların hayat değişiklikleri olduğu için bu sözcükler genellikle ya çok özel durumlarda ya da eski tarihinin bahsettiği edebyatında kullanılabilir. Örneğin: zaman, ceza, metelik, telef, ikinci, ağa, bey, hanım, beribat, birinci, akçi, dost, şahit, akşam, sabah, terbiyet ve v.b.

- Semantik özelliğine göre Balkan dillerinde Türkçe ortak kelimelerin sınıflandırılması bu şekilde de yapılabiliriz:

- **Meslekler terminolojisi:** ırgat, çifçi, kaymakam, vali, kalafat, memur, padişah, katip, seymen, vezir, sultan, celepçi, koçbaşı, mutasarif, paşa,

raya, şatırsanatçı, bakkal, bekçi, dadı, hamal, arabacı, çörekçi, boyacı, davulcu, falcı, hafiye, hizmetçi, aşçı, bakırcı, berber, esnaf, hekim, kafeci, kılavuz, kazancı, kundracı, nalbant, kömürcü, sahlepçi, şair, şekerçi, tavancı, tenekeci, tüccar, cellat etj. (yaklaşık 180 sözcük)

● **Askeri terminolojisi:** altılı, tabanca, mavzer, kama, çifte, mızrak, topuz, nagan, azot, kolan, gülle, nişan, kalkan, kundak, vezne, saçma, tüfek, şişane, patlak, pala, yatağan, kobure, ceverha, körfişek, dürbün, silah, harp, barut, mil, süngü, akıncı, başıbozuk, bölükbaşı, yeniçeri, nişancı, serasker, bayraktar, bölük, sipahi, süvari, asker, binbaşı, çavuş, nizam, sancakbeyi, albay, bedel, serdar, sipahilik, tabor, tezkere, zaptiye, cephane, istihkam, kale, topçu, bayrak, düşman, köle, batarya etj. (yaklaşık 560 sözcük)

● **Ev eşyalarının terminolojisi:** batanye, çarçaf, çekmece, çomak, divan, döşek, fener, halı, hasır, yamuk, kandil, kılıf, kova, mangal, minder, oturak, pergel, kese, raf, sepet, sandık, sofras, şilte, mangal, zincir, yatak, yorgan, çengel, demirocak, dolap, fars, fitil, halka, havlu, yastık, kancı, koltuk, leğen, maşa, musandır, perde, post, kilim, saksı, sergen, seccade, sof-rabezi, şandan, takatuka, levens, cibinlik, bardak, buçuk, çini, fincan, güğüm, havan, yamak, kavanoz, kuşhane, tencere, oklava, kepçe, bakraç, çanak, dibek, küp, haral, ibrik, kapak, kazan, lenger, matara, paçavra, rende, saç, şişe, tas, tencere, tiğ, tulumba, bıçak, sahan, tabaka, tava, tepsi, torba, cezve etj. (yaklaşık 925 sözcük)

● **Gıda ve çeşitli yemeklerin terminolojisi:** aşure, baklava, boza, borani, çay, çervişe, çorba, irmik, gevrek, gözleme, harç, yahni, yufka, kaşar, kahve, kapama, kavurma, limon tozu, lokma, mafiş, muhallebi, nişasta, paça, pastırma, pide, keşkek, köfter, reçel, arapaşı, çörek, bulgur, börek, çamsakızı, çömlük, pilav, hoşaf, kıyma, lokum, kebab, tarhana, rakı, zerzevat, revani, maydanoz, fasulye, bostan, şeftali, zerdali, samsa, musakka, şeker, şerbet, taskebab, şekerpare, barbunya, nanecik, turşu, susam etj. (yaklaşık 470 sözcük)

● **Giyisi ve tekstillerin terminolojisi:** astar, atlas, beze, bohça, çul, çit, çizme, dimi, dolama, dülbent, fes, askı, basma, biniş, çakçir, çember, çityan, çorap, don, ferace, fistan, gömlek, yaka, kaftan, kayış, kundura, mendil, mahram, muşama, paşmege, perçe, peştamal, potur, keleş, külah, dimi, toka, köstek, gerdan, elbise, canfes, uçkur, takiye, şalvar, şayak, yelek, kadife, kumaş, kaput, lastik, mintan, çanta, çadır, bilezik, cep, camadam, talagan, şami, şal etj. (yaklaşık 400 sözcük)

● **İnsan özellikleri hakkındaki terminoloji:** adaş, bekar, budala, dalave-
reci, dangalak, fukara, effendi, haydut, haldup, harbut, hor, yabancı, yetim, kabadayı, marifetçi, matuf, noksan, pezeveng, kel, kerata, kiracı, külacı, sarhoş, şakacı, şamatacı, şişman, azgan, çapraz, esmer, levent, kör, topal, azat,

alçak, batakcı, dalkavuk, dilenci, aptal, fıravun, hain, haberdar, hasetçi, yaran, kaçak, katil, kopuk, gurbetçi, muhacir, kelepirci, küfürücü, rezil, seyirci, tamahkar, vesveseli, cahil, gütürüm, inatçı, kaba, şerci, babacan, tuhaf, zulümkar, lafazan, meraklı, namuzkar etj. **(yaklaşık 200 sözcük)**

● **Sosyal yaşamla ilgili kullanılan terminoloji:** emanet, acemi, bela, bolluk, bulur, çare, damga, dünyalık, fukaralık, galata, görgülü, haber, hal, halk, haram, hatır, horluk, hizmet, akrabalık, alem, avaşlık, acemilik, batakcılık, biçim, boşluk, budalalık, dava, dünya, düzen, ferişte, fodulluk, gayret, gazap, gürültü, hayır, helal, hamallık, harem, hata, hile, hovardalık, Kabul, kalabalık, kasavet, kırdı, kıymet, laf, marifet, millet, mukayet, misafir, namus, niyet, pehlivanlık, pislik, keder, keyif, refane, rüşvet, sebep, sevap, selam, şaka, taksirat, telaş, ters, zarar, zor, karar, komşu, mesele, müjde, risk, takat, tarafılık, zahmet, terslik, peşkeş, naz etj. **(yaklaşık 350 sözcük)**

● **Din Terminolojisi:** bayram, mevlud, bektaş, hacı, şeyh, mühip, imam, tarikat, makam, vakıf, türbe, allah, günah, iftar, dua, hacilik, kuran, namaz, tespih, matem, süfür, taç, cennet, nevrüz, ramazan, derviş, müftü, rufai, hoca, hafız, molla, tekke, minaret, cami, din, hamaylı, abdest, günahkar, iman, lanet, sure, şeriat, cehennem, nikah, vaaz, cenet etj. **(yaklaşık 220 sözcük)**

● **İnşaat terminolojisi:** ahır, bahçe, baca, buhar, çardak, arkapı, bina, pınar, çatı, çeşme, dayan, doğrama, gerdek, hela, kamara, kanat, kat, kubbe, mazgal, musluk, ocak, parmak, pencere, köşe, kümes, kütük, saray, tavan, döşeme, camlık, uluk, havuz, mazdar, lağım, kireç, şadırvan, perdah, siva, avlu, basamak, bodrum, ocak, şömine, çatma, başlık, bohça, bölme, çerçeve, çıkma, direk, döşeme, hayat, hamam, yerevi, karabina, konak, mandal, mertek, oda, payanda, pervaz, kiler, köşk, künk, sap, saraylı, taban, cam, trapazan, çıkırık, horasan, hendek, mala, kerpiç, tuğla, kereste etj. **(yaklaşık 350 sözcük)**

● **İdari terminolojisi:** kaza, vilayet, nahiye, varoş, kasaba, şehir, mahalle, sancak, angarya, ferman, irat, paşalık, askeriye, hapishane, kanun, tapu, toprak, celep, aşar, öşür, devlet, haraç, mülk, timar, vergi, arzuhal, belediye, post, zarf etj. **(yaklaşık 480 sözcük)**

Sonuç

Sonuç olarak bize göre, Balkan dilleri büyük bir mozağıye benzer. Her Balkan dili bu mozağinin bir parçasıdır. Balkan dillerinde bulunan Türkçe'den gelen ortak sözcükler yalnız büyük Türkçe'nin mirası değil, Balkan dillerinin de mirasıdır. Bu büyük mirasın değerini incelemeliyiz, korumalıyız. Mozağinden küçücük bir parçası bile düşerse, Balkan kültürüne büyük zarar verir, çünkü Türkçe'den gelen sözcükler Balkan ülkelerinin folklorunda, efsanelelerinde, masallarında, hikayelerinde ve günlük konuşma dilinde bulunmaktadır.

Bu yüzden tüm Balkan araştırma merkezlerimizle ve üniversitelerimizle anlaşma yaparak, yüksek lisans ve doktora bu konularda yönlendirerek, türk dilinin ve kültürünün değerini hak ettiği yere koymalıyız. Balkan'daki uluslararası araştırmalar, rasyonel projeler için daha çok yatırım yapılmalı, çünkü yapacağımız her şey gençlerin geleceği için. Bunları yapmazsak Balkan ülkelerinde Türkolojiyi seçmiş olan ve Türkiye'deki Balkan dilleri büyük umutlarla seçmiş olan türk öğrencilere ihanet etmiş oluyoruz.

KAYNAKLAR

- Bakotić, L.:** Srpskohrvatskog knjizevnog jazika, Beograd, 1936.
- Barić, H.:** Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta, Beograd 1935.
- Boisacq, E.:** Dictionaire etymologique de la langue grecque, 1938.
- Boretzky, N.:** Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil I: Phonologie und Morphologie der albanische Turzismen, Wiesbaden 1975.
- Boretzky, N.:** Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil 2: Wörterbuch der albanischen Turzismen, Wiesbaden 1976.
- Boretzky, N.:** Sur la substitution des noms de profession d'origine turque en albanais, Canier Balkanique, 1981, 2.
- Cimochowski, W.:** Le dialecte de dushmani 1951.
- Çabej, E.:** Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipës, SF, 1975, 1.
- Demiraj, Sh.:** Gjuhësi Ballkanike, Tiranë, 2004.
- Dizdari, T.:** Fjalor i Orientalizmave, Tiranë, 2006.
- Elezović, G.:** Gasovne osobine albanaskog dijalekta Debra i njegova okoline, Beograd 1950.
- Esih, I.:** Turcizmi Rječnik (turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom knjizevnom jeziku i pučkom govoru), Zagreb 1942.
- Filan, K.:** "Language-Culture Relation: Its Significance in Turkish Language Education in Bosnia", Council of Europe 2001 European Years of languages, 24-27 ekim 2001, Ankara.
- Gaberov, I.:** Rečnik na Čujdite Dumi Bulgarskiy, Sofia, 1998.
- Georgidas, P.:** Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen, Muni, 1974.
- Giagkoullis, K.:** Leksiko etimologiko kai ermnietiko tis kupriakis dialektos Strovolos-Lefkose 1994.
- Guboğlu, M.:** Rumanya Türkolojisi ve Rumen dilinde Türk sözleri hakkında bazı araştırmalar, Ankara, 1968.
- Granes, A.:** Turco-Bulgarica, Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian, Wiesbaden, 1996.
- Granes, A., Hauge, Kjetil Ra, Suleymanova, H.:** A Dictionary of Turkisms in Bulgarian.

- Hafiz, N.:** Specifičnosti Prizrenskog turskog govora, Prilozi za Orientalnu Filologiju 27, Sarajevo 1979.
- Heine F. Wendt:** Die türkischen Elemente im Rumanischen, Berlin 1960.
- Jokl, N.:** Studien zur Albanesischen Etymologie und Wort Bildung, 1911.
- Jokl, N.:** Linguistisch- Kultur Historische der Albanischen, 1923.
- Kakuk, Z.:** Le dialecte turk d'Ohrid en macedonie, Acta Orientalica Acedemiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXVI, 1972.
- Kakuk, S.:** Recherches sur l'histoire de la lingua Osmanlie des XVI et XVII siecles, les elements Osmanlis de la lingua Hongroise, BOH XIX, Budapest 1973.
- Karaagaç, G.:** Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara 2008.
- Kerim, A.:** Türkçeden Romenceye giren sözler-Romencedeki Türkçe kelimeler", Ankara, 1996.
- Krumbacher, K.:** Griechischen elemente in Arabischen und Turkischen, Byzant Zeitschrift, 2, 1893.
- Kukkidis, K.:** Elnikon Lekson Paragomenos ek dis Turkilis, Atina, 1960.
- Latifi, L.:** Huazimet turke në gjuhën shqipe krahasuar me gjuhët e tjera të Ballkanit, Tiranë 2006.
- Latifi, (Xhanari) L.:** Turqizmat dhe semantika e tyre në fjaloret e shqipes, Tiranë 2006.
- Lobel, Th.:** Elemente turcesti arabeti si persane in limba romana, Leipzig, 1894.
- Lokotsch, K.:** Etymologischen Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen), Wörter orientalischen Ursprungs, Heidelberg 1927.
- Louis K. Katona:** Le Dialecte Turc da la Macedoine de l'Ouest, Türk Dili Arastirmalari Yilligi, Belleten, Ankara, 1969.
- Mehdiu, F.:** Orientalizmat, hyrja dhe përdorimi i tyre në gjuhën shqipe, Jehona 7, Shkup 1978.
- Meyer, G.:** Etymologisches Wörterbuch der albanische Sprache, Strasburg, 1891.
- Meyer, G.:** Die Griechischen und Romanischen Bestandteile in Wortschatze des Osmanisch-Türkischen, Viena, 1893.
- Meyer-Lubke, W.:** Romanisches Etymologisches Wortebuch, Heindelberg 1935.
- Miklosich, F.:** Die Türkischen elemente in den südost-und osteuropäischen sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch), Wien, 1884-1890.
- Muftić, T.:** Arapsko-srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1973.
- Muftić, T.:** Prilog semantičkom proučavanju arabizma u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1973.
- Mulaku, L.:** Turqizmat në gjuhën shqipe, SKSH 3, Prishtinë 1989.
- Nasteva, O.:** Turskiot govor vo gostivarsiot kraj, Gostivar, 1970.
- Nasteva, O.:** Turskite Leksički Elementi vo Makedonskiot yazik, Skopje, 2001.

- Nemeth, I.:** Traces of the Turkish Language in Albania, Budapest 1961.
- Ndreca, M.:** Fjalor fjalësh e shprehjesh të huaja, Prishtinë 1986, 2000.
- Popović, D.:** Turske i druge istočanske reči u našem jeziku, Beograd 1881.
- Saineanu, L.:** Elemente turcesti in limba romana, Buresht, 1885.
- Saineanu, L.:** Influenta orientala asupra limbei ti culturei romane, I-III, Bukuresht 1900.
- Samara, M.:** Zhvillime leksiko-semantike të turqizmeve në gjuhën shqipe, SF 1. Tiranë 1995.
- Škaljic, A.:** Turcizmi u Narodnom Govoru i Narodnoj Knjizevnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957.
- Škaljic, A.:** Turcizmi u Srpskohrvatskom- Hrvatskosrpskom jeziku, Sarajevo 1973.
- Wendt, H. F.:** Die Turkischen Elemente im Rumanischen, Berlin 1960.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ MENSUR BİR CÜMCÜME-NÂME

Lütfiye GÜVENÇ*

1. Giriş

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra İslami motiflerle şekillenen ve geniş halk kitlelerine ders vermek maksadı taşıyan metinlerden bir bölümü de İsa peygamber ile yolda karşılaştığı kuru kafa arasındaki konuşmadan yola çıkarak kuru kafanın ibret verici anlatılarının hikâye edildiği "cümcüme-nâme"lerdir. Bu türden hikâyelerin ilki İranlı şair Attar tarafından 12. yüzyılda yazılmıştır. Lirik ve didaktik özellikler taşıyan bu kaynak metin, yüzyıllar boyunca değişik Türk lehçelerinde çeviri ya da telif-çevirilerle var olmuştur. Türkçe kaleme alınmış olan "İsa peygamber ve kuru kafa" hikâyeleri çoklukla Attar'ın orijinal metni gibi manzumdur. Türkiye'de çeşitli araştırmacılar manzum cümcüme-nâmeler üzerinde çalışmalar yapmışlardır.¹ Daşdemir ise İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesinde 1505 arşiv numaralı yazmanın 1b-8b varakları arasında yer alan 1832-1833 tarihli *Hazâ Kitâb-ı Cümcüme-i Mübârek* adlı mensur cümcüme-nâme metnini işlemiştir. Daşdemir bu metnin tek mensur nüsha olduğunu kaydeder. (Daşdemir 2015: 389-392)

Bildirimizin konusunu oluşturan Sultan Cümcüme adlı metinle ilgili olarak Aysu Ata, Harezm-Altın Ordu Türkçesi adlı çalışmasında bilgi vermiştir. Ata, Hüsam Kâtip tarafından 1368-1369 yıllarında Altın Ordu'da Harezm-Altınordu Türkçesine aktarılmış olan mesnevi nazım şekli ile yazılmış Cümcüme-nâme'den bahsederken bu türden kuru kafa hikâyelerinin başka nüshalarına da değinir. Ata'nın değindiği nüshalardan biri de tanıtımını yaptığımız Çağatay Türkçesi ile yazılmış metindir. Ata bu nüshanın 18. yüzyıl Çağatay Türkçesine tercüme olduğunu ve Paris'te Bibliothèque Nationale'de Suppl. Turc. 973 numarada kayıtlı bulunduğunu kaydeder fakat manzum ya da mensur olduğu hususunda bilgi vermez. (Ata 2002: 42-43) Bu kayıt dışında söz

* Dr., Erciyes Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümü, lguvenc@erciyes.edu.tr

¹ Bk. Cunbur (1977), Merhan (2013), Önler (1991), Tansel (1970), Türker (2011).

konusu metne dair herhangi bir izah yapılmamıştır. Araştırmalarımız neticesinde şimdiye kadar Çağatay Türkçesi ile yazılmış Sultan Cümcüme ile ilgili olarak herhangi bir metin ya da gramer çalışması yapılmadığı da ortaya çıkmıştır. Söz konusu metin tarafımızdan gramer incelemesiyle birlikte yayıma hazırlanmaktadır.

2. Metnin İçeriği:

Sultan Cümcüme adlı mensur metin genel anlamda Hz. İsa'nın yolda yürürken karşılaştığı kuru kafanın ahvalini merak etmesi ve Allah'ın emriyle kuru kafanın dile gelerek geçmiş hayatına ilişkin ibretli bilgiler vermesini anlatır. Metnin başında metin yazarının dua ettiği “hamdele” ve “salvele” bölümü vardır. Daha sonra ise hikâye başlar. Buna göre olaylar şu şekilde cereyan eder: İsa peygamber bir gün yolda yürürken bir kuru kafa (kuru kelle) görür. Tanrı'dan bu kuru kafanın kendisi ile konuşmasını diler. Cebrail as. Tanrı'dan vahiy getirerek o kuru kafaya her ne sorarsa yanıt alacağını bildirir. Bunun üzerine İsa peygamber kuru kafaya Tanrı'nın izni ile kalkmasını söyler. Kuru kafa şehadet getirerek dirilir ve kendisine ne sorarsa yanıtlayacağını belirtir. Hz. İsa kuru kafaya kadın mı erkek mi, genç mi yaşlı mı, zengin mi fakir mi olduğuna ilişkin sorular sorar. Kuru kafa erkek, genç, zengin biri olduğunu; padişah olduğunu ve adının da “Sultan Cümcüme” olduğunu ifade ettikten sonra ava çıktığında önünde parayla satın aldığı on altı bin adamın yürüdüğünü; karşısında konuşabilecek bir kişinin bulunmadığını; hatta bütün padişahlardan yüce olduğunu; hazinesinin anahtarlarının bile yüz deveye yüklendiğini söyleyerek padişahlığının kudretini de ortaya koyar. Hz. İsa ne kadar süreyle padişahlık yaptığını sorduğunda ise dört yüz yıl hükümdarlık ettiğini, bu süre içinde de eli açık, cömert ve halka zulmetmeyen bir hükümdar olduğunu fakat Tanrı'ya kullukta ibadet eksiği bulunduğunu, secde etmediği için günahkâr olduğunu söyler. Daha sonra İsa peygamberin soruları üzerine Sultan Cümcüme ölümünü ve ölümünden sonra olanları şu şekilde anlatır: “Bir gün hamama gitmiştim, vücudum ateşlendi. Eve gelip yattım fakat hastalığım arttı. Tedavi olmak istedim, bütün yakınlarım, memleketin bütün hekimleri yanıma geldiler; hastalığıma çare bulamadılar. Dört gün evde bu şekilde yattım, beşinci gün öleceğimi anladım. “Bu asiye yakalayın, canını alın ve cehenneme götürün!” diye bir ses işittim, hiç takatim kalmadı. O sırada ölüm meleği korkunç şekilde ve elinde bir kadeh ölüm şerbetiyle geldi. Yanındaki yetmiş meleğe elimi, ayağımı, dilimi, bütün vücudumu tutmalarını ve basmalarını emretti. Kızgın demirlerle dövdüler, çok acı çektim. Bu acılardan sonra can verdim. Sonra beni mezara koydular. İki melek gelerek günahlarımı ve sevaplarımı yazmamı istediler, yazamadım. Unuttuğum günahlarım bile karşıma geldi. Kara yüzlü bir melek gelerek bana sorular sordu; cevap veremedim, konuşamadım. Elime ayağıma kızgın demirler bağlayarak, yılanlar, çıyanlarla

eziyetler ederek beni cehenneme attılar. Cehennem yedi kat olup hiç bir katının azabı dille ifade edilemez ve hiç bir katının azapta sınırı yoktur; içi yılan, çıyan doludur. Cehenneme girdiğimde bu yılan çıyanlar etrafımı sardılar, bana işkenceler ettiler. Orada gördüğüm bir ağacın meyvesini yemek istedim, boğazımdan geçmedi. Boğazımdan geçsin diye su içmek istedim, su diye getirdikleri zehir gibi içecekti; bin defa ölüm acısını çektim. Daha sonra beni Sekerat adlı dağa ve Gayyan adlı ırmağa götürdüler; buralardaki azaplara cehennem ehlinin hiç biri dayanamaz. Ey Allah'ın ruhu! Cehennem öyle bir yer ki altı da üstü de ateştir. Orada acıkan yiyecek; susayan su bulamaz. Karanlıktır, aydınlık yoktur. Cehennem ehlinin gözleri kördür, daima mutsuz ve umutsuzdurlar, pişmanlık içerisinde ağlarlar fakat onlara hiç bir fayda yoktur. Ben üç bin yıl bu azapların hepsini çektim, Tanrı üç bin yıl sonunda Malik'e beni cehennemden çıkarıp dünyaya götürmesini emretti. Beni, hayatta iken insanlara iyilik yaptığım, zalim olmadığım, hayır sahibi olduğum için affetti. Daha sonra beni cehennemden çıkararak yola koydular, "İsa peygamber bu yoldan geçer. Ona yaşadığın her şeyi anlat ki diğer insanlar ibret alsınlar. İsa peygamber de dua etsin, onun mucizesiyle Tanrı seni yeniden diriltsin." dediler. Ey Allah'ın ruhu! Dua et dirileyim, iman edip Müslüman olayım. Eski hayatımda İlyas peygamberin ümmetindendim, günahlarımın cezasını çektim. Şimdi dua et, dirileyim, Muhammet peygambere iman edeyim. Kalan ömrümü iyilik ve ibadetle geçireyim." Sultan cümcüme'nin sözleri üzerine İsa peygamber kalkıp iki rekat namaz kılar ve Tanrı'ya Sultan Cümcüme'nin dirilmesi için dua eder. Duanın akabinde Sultan Cümcüme Tanrı tarafından dirilitir ve ibadet içerisinde seksen yıl daha ömür geçirerek vefat eder. Metnin sonu yazarın Türkçe ve Arapça duasıyla tamamlanır.

3. Metnin Dil Özellikleri:

Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan Sultan Cümcüme adlı "İsa peygamber ile kuru kafa" hikâyesi Rika hattıyla harekesiz şekilde yazılmıştır. Bibliothèque Nationale'de Türkçe kaynaklar bölümünde 973 numarada kayıtlı olan bir mecmuanın 88b-103b sayfaları arasında yer almakta olan metin aslında 89a'dan itibaren başlamaktadır. 88b sayfası 89a ile aynıdır. 89a'dan itibaren başlayan hikâye 103b'de sona ermektedir. Her sayfa için satır sayısı aynı olmakla birlikte bu sayı 10 ile 15 arasında değişmektedir. Son sayfada ise 7 satır bulunmaktadır.

Metnin dili Çağatay Türkçesinin genel karakteristik özellikleri ile uyumludur. Dili ile ilgili bazı tespitler şöyle sıralanabilir:

1. İlgi hâl eki +*İn*, +*nİn* şeklindedir: *mëniñ*, 'ömrüniñ.

Yükleme hâl eki +*nI* şeklindedir: *kelleni*.

Yönelme hâl eki +GA şeklindedir: *kelleğa, miskinlerğa, yavımğa, yüzümge*.

Bulunma hâl eki +dA şeklindedir: *arqasında, qolıda*.

Ayrılma hâl eki +dIn şeklindedir: *kelledin, postudın*.

2. Eski Türkçedeki söz başı /b/ sesleri korunmaktadır: *bar, bêrdi, bolsam*.

Söz başı /k/ sesleri korunmaktadır: *kêl-, kêy-*.

Söz başı /t/ sesleri korunmaktadır: *ton, tört*.

Fakat Eski Türkçe *tê-* fiili metinde hep *dê-* şekliyle kullanılmıştır.

“*sarığ, uluğ*” gibi sözcüklerde son sesteki /ğ/ lar korunmuştur.

“*tofrağ, yaфраğı*” gibi sözcüklerde /p/ sesinin /f/ ye dönüştüğü görülmektedir.

“*yavımğa*” öreneğinde /ğ/ sesi /v/ ye dönüşmüştür.

3. Soru eki *mUsIn* şeklindedir: *civânmerdmüsin, baxılmüsin*.

4. Sıfat yapma ekinin son sesi bazı örneklerde ötümsüzdür: *uzun boyluq, körk yüzlük*. Fakat bazen de +IUG şeklinde ötümlü ünsüzle kullanılmıştır: *otluğ*.

5. Metinde tespit edilen bazı yapım ekleri -A: *tola*, -K: *quruq*, -ku: *açqu-sını*, +IA-: *sözlesin*, -kür-: *yêtkürdiler* şeklindedir.

6. Metinde *cevâb ayt-*, *cevâb bêr-*, *rivâyet qıl-*, *satın al-*, *secde qıl-*, *selâm dê-*, *tedbîr qıl-*, *vağiy keltür-* gibi birleşik fiiller de bulunmaktadır.

Ayrıca yeterlilik fiilinin olumsuz şekli de *al-* ile yapılmaktadır: *şâkat taltalmadım, çâre kılaalmadım*.

7. -IAr eki metinde üçüncü teklik kişilerde saygı ifadesi olarak kullanılmıştır: *ayttılar, yarattılar*.

Ayrıca ekin eklendiği sözcükte anlamı kuvvetlendirme amacıyla da kullanıldığı görülmektedir: *tedbîr qılınlar, alınlar*.

8. Emir kipinin ikinci teklik şahsında -GIl eki kullanılmıştır: *qopğıl*.

9. Bağlama edatı olarak *birle* ve *tañı* kullanılmıştır.

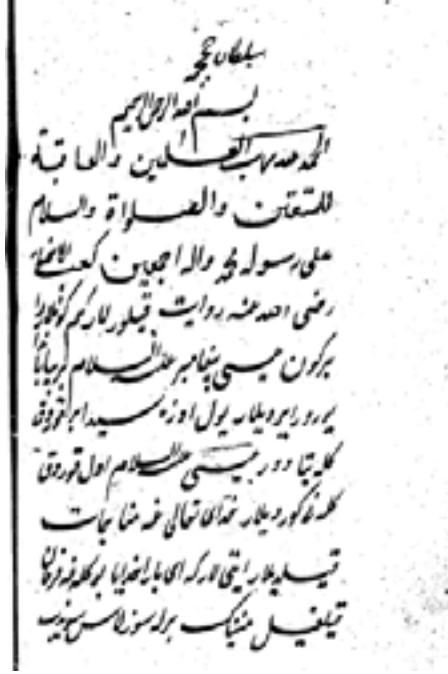
10. İsimlerde olumsuzluğu bildirmek için *êmes* kullanılmıştır: *faqr êmes êrdim, secde qılğan êmes êrdim*.

11. Metinde -GAn sıfat-fiil ve -GAll zarf-fiil eki kullanılmıştır: *kêygen, ôtken; aytqalı, barğalı, ötkeli*.

12. Aitlik eki +KI şeklinde kalınlık-incelik uyuma bağlıdır: *evvelqı, üstünki, qolumdaqı, töpünki*.

4. Örnek Metinler:

Orijinal Metin:

Transkripsiyonlu Metin:

89 [1b]

(1) *sulṣân cimcime*

(2) *bismi'llâhi'r-rağmâni'r-rağim*

(3) *el-ğamdu li'llâhi rabbi'l- 'âlemîn ve'l- 'âkıbetu* (4) *li'l- muttekin ve's-salavâtu ve's-selâmu* (5) *'alâ rasûlihi muğammedin ve âlihi ecma'in ka'bu'l- aḥbâr* (6) *raziya'l-lâhu 'anhu rivâyet kılurlar kim künlerde* (7) *bir kün 'isâ peygâmbar 'aleyhi's-selâm bir beyâbanda* (8) *yorur êrdiler yol üzere sinde bir kuruğ* (9) *kelle yatadurur 'isâ 'aleyhi's-selâm ol kuruğ* (10) *kelleni kördiler hûday ta'âlâğa munâcât* (11) *kıldılar ayttilar ki ay bārâ hûdâyâ bu kelleğa fermân* (12) *kılğıl menîñ birle sözlesin...*

Sonuç:

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış olan Sultan Cümcüme adlı metnin daha önce bilimsel alanda tanıtımı yapılmamıştır. Mensur şekilde yazılmış olan metnin ilgili olarak herhangi bir bilimsel çalışma da bulunmamaktadır. Bu metin hacimce küçük olmasına ve edebî amaçla yazılmış olmamasına rağmen

men Türk dilinin zengin ifade imkânlarını, sözcüklerin yapı ve anlam çeşitlenmelerini göstermektedir. Karşılaştırmalı dil içi çalışmalarda da kullanılabilecek malzemeyi bünyesinde barındıran Sultan Cümcüme metninin tarihî ve çağdaş Türk dili alanındaki çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ata, Aysu (2002), *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul.
- Daşdemir, Özkan (2015), “Düzyazı Şeklinde Yeniden Yazılan Anonim Bir Cümcüme Hikâyesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 37.
- Cunbur, Müjgân (1977), “Cimcime Sultan Destanı”, *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1976*, Kültür Bakanlığı MFAD Yayınları, Ankara.
- Merhan, Aziz (2013), “Dâsitân-ı Cümcüme: Anadolu’da Türk Diliyle Yazılmış İlk Cümcüme Sultan Destanı”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-25 Eylül 2008, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Önler, Zafer (1991), “Manzum Halk Hikâyelerinden Cümcüme Sultan”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, C. V (2), Elâzığ.
- Tansel, Fevziye Abdullah (1970), “Cümcüme Sultân Ottoman Translations of the Fourteenth Century Kıpçak Turkic Story”, *Archivum Ottomanicum*, C. II.
- Türker, Çiğdem (2011), *Manzum Halk Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.